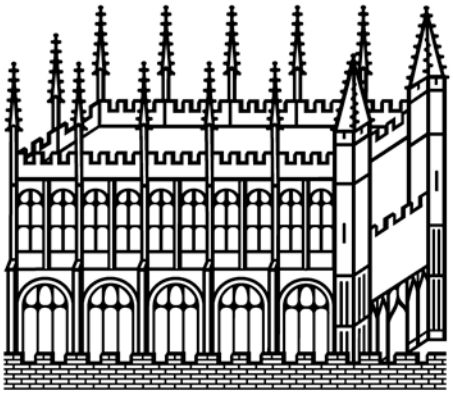

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks



This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.



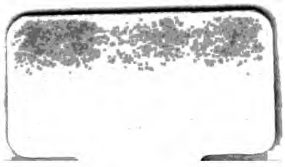

در مختار عربی بہت نادر فتاوی فقہ کا ہے خوشخط
کاغذ حنائی گندہ چھاپہ صاف بمقابلہ نسخہ صحیحہ مولوی فرہم علی
مرحوم بڑی کوشش سے چھاپا اور اختلاف نسخ حاشیہ
پر لکھا ہے اسی فتاوی پر تمام علمائے نامدار کا عملدرآمد ہے
ہدایہ عربی مجتبی ہر چہار جلد۔
نور الانوار۔ کا مجموعہ مجتبی مطبع مصطفائی۔
فتح القدیر۔ مع تکملہ نتائج الافکار و مع عربی ہدایہ کامل
تصنیف شیخ الاسلام کمال الدین بن ہمام و تکملہ تصنیف
علامہ زین الدین افندی یہ کتاب شرح ہدایہ فقہ حنفیہ مین
مبسوط و معتبر ہے۔
عینی شرح ہدایہ۔ حامل المتن من الشیخ الاجل ابی محمد
محمود بن احمد العینی اس کتاب کا سارے ہندوستان
مین صرف ایک نسخہ مہم پہونچا۔
عینی کنز مجتبی از کتاب البیوع تا کتاب الغصب تصنیف
مولوی عبد الغریز بہ تصحیح علمای فرنگی محل اہتمام بلیغ
سے مطبع ہوئی۔
توضیح تلویح۔ مع حاشیہ چلپی اور حاشیہ شیخ الاسلام
و حاشیہ ملا خسرو۔
مجموعہ نور الانوار۔ مع سہ حاشیہ کامل قمر الاقمار
و تنویر الابصار و دائر الاصول نور الانوار تصنیف ملا جیون
اصول فقہ مین۔
فتاوی قاضیخان۔ جلدین اولین مع فتاوی سراجیہ
عبادات مین۔
ایضاً جلدین آخرین معاملات مین
کنز الدقایق فرد مجتبی عربی از عبد اللہ بن احمد علم فقہ مین
اشباہ النظائر شرح حموی از سید احمد بن محمد حنفی
اصول فقہ مین۔

شرح الیاس مسائل فقہ مین مستند مطبوعہ قدیم۔
ایضاً مطبوعہ جدید کاغذ رسمی۔
مختصر الوقایہ۔ مجتبی علم فقہ مین۔
جامع الرموز۔ ہر چہار جلد نہایت خوشخط مطبوعہ کلکتہ
سے منقول۔
شرح وقایہ عربی مجتبی۔
شرح وقایہ مع چلپی۔ فقہ حنفیہ مین درسی کتاب ہے
فتاوی کنز الدقائق علم فقہ مین معتبر مثل فتاوی قاضیخان
و فتاوی عالمگیری وغیرہ ہے اور دو شرحین اور سکے حاشیہ
پر چڑھی ہین۔
شرح مواقف۔ کامل کتاب ہر شش موقف یہ کتاب
اصول علم کلام مین بے نظیر ہے آج تک یہ پوری کتاب
مطبوع نہین ہوئی اور جو طبع ہوئی تھی وہ کئی موقف تھی
پوری کتاب ہر شش موقف کا بڑے نسخہ صحیحہ سے نقل ہو کر
بصحت کامل کاغذ مناسب تقطیع پر جدید چھپی ہے مجتبی۔
شرح مسلم الثبوت از بحر العلوم یہ نادر شرح اصول فقہ
مین بہت عمدہ درس و تدریس مین رائج مقبول عالم ہے
بصحت علمای فرنگی محل اصل نسخہ مصنفہ علامہ عبد العلی
محمد بحر العلوم سے نقل ہو کر مجتبی لایق طبع ہوئی ہے۔
شرح عقائد نسفی مطبع علوی۔

کتب علم ادب

مقامات حریری۔ فن ادب مین معہ ترجمہ
چھاپی گئی۔
شرح حماسہ۔ قصائد حماسہ جو علم ادب مین ہے اوسکی
شرح کمال عمدگی سے مولوی فیض الحسن صاحب مدرس نے
فرمائی ہے بتصحیح مصنف طبع ہوئی۔

INDIAN INSTITUTE OXFORD

صحیح مسلم مع شرح نووی کتب احادیث صحاح ستہ سے دو مبسوط ہین ہے تصنیف متن ابو الحسین مسلم و شارح محی الدین ابوبکر زکریا۔

قسطلانی مسمے بہ ارشاد الساری شرح صحیح بخاری تصنیف مولانا شہاب الدین احمد خطیب قسطلانی دس جلد ہین صحیح نسائی۔ علم حدیث مین اعلی درجہ کی مستند اور مشہور کتاب تالیف ابو عبد الرحمن احمد النسائی کی دو جلد ہین جلد اول مین مرقوم ہین احادیث باب السواک سے تا باب ما یحل للمحرم لصید رمی الجمار نہایت عمدگی اور لطافت سے اور جلد ثانی باب وجوب الجہاد سے تا باب اشربہ ہے مطبوعۂ دہلی۔

دلائل الخیرات مترجم فارسی کامل مع شرح مزرع الحسنات فیض المحمدی۔ حدیثین مشکوۃ شریف کے نقل مع ترجمہ مشکوۃ شریف مطبوعۂ دہلی۔

شفای قاضی عیاض۔ احوال حقوق سرور کائنات مین بڑی مستند کتاب بقبول العلمار تصنیف ابو الفضل عیاض بن عمر ہے اہتمام و صحت سے خط صاف تقطیع مناسب بہ مجتبی چھپی ہے۔

کتب حدیث فارسی

اشعۃ اللمعات۔ ترجمہ فارسی مشکوۃ از شاہ شیخ عبد الحق دہلوی چار جلد ہین۔

کتب حدیث اردو

تحفۃ الاخبار۔ ترجمہ مشارق الانوار۔

مظاہر حق۔ ترجمہ مشکوت شریف علم حدیث مین چار جلد کاغذ سفید نکالی۔

بہار جلد شرح منظوم شمائل ترمذی۔

ظفر جلیل شرح حصن حصین تصنیف مولوی ذاب قطب الدین خان بہادر۔

کتب علم فقہ و اصول فقہ و غیرہ عربی

ہدایہ مع الکفایہ مجتبی حاشیہ ہدایہ کا ہی جلد ین اول عبادات ہین یعنے کتاب الطہارت سے کتاب الحج تک پہلی جلد اور کتاب النکاح سے تا کتاب الوقف دوسری جلد بصحت و خوشی علمای فرنگی محل۔

حسامی محشی متن متین اصول علم فقہ مین نادر مصنفہ مولانا حسام الحق مرحوم بصحت علمای فرنگی محل۔

کتاب التحقیق شرح حسامی مجتبی معروف بغایۃ التحقیق پر شرح اصول علم فقہ مین مستند از مولانا عبد العزیز بن احمد البخاری بصحت علمای فرنگی محل نہایت اہتمام سے طبع ہوئی۔

فتاوی عالمگیری۔ یہ فتاوی لاجواب ہے کہ بخارا شریف اور افغانستان اور حرمین شریفین کے فتووں کا مدار اسی فتاوی پر ہے اسکی چار جلدین ہین۔

اصول شاشی۔ مجتبی اصول فقہ مین بہت نادر کتاب درسی ہے بہ تصحیح علمای فرنگی محل۔

حاشیۂ میرزاہد شرح مواقف۔ یہ حاشیہ نادر درسی تصنیف مولوی محمد زاہد سے مشہور ہے۔

شرح عقائد النسفی۔ مجتبی علم عقائد مین مشہور درسی کتاب از ملا سعد الدین تفتازانی۔

حاشیہ خیالی۔ مجتبی بر شرح عقائد نسفی نادر و نایاب حاشیہ شرح عقائد کا درسی ہے دقائق علم عقائد کو خوب لکھا ہے اور حواشی کار آمد پڑھی مین

حاشیہ عبد الحکیم بر خیالی۔ یہ حاشیہ کا حاشیہ عقائد نسفی کا بہت مستند ہے مصنفہ مولوی عبد الحکیم سیالکوٹی۔

قدوری۔ مجتبی فقہ مین بہت نادر کتاب از ملا ابو الحسن بن احمد متداول درسی نادر ہے۔

فرمود و آل کرام و اصحاب عظام را بامر کُنتُم خَیرَ اُمَّةٍ اُخرِجَت لِلنّاسِ تَأمُرونَ بِالمَعروفِ
وَتَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ به اشاعت دین متین بنصیحت و وصیت نمود صلی الله علیه وآله واصحابه اجمعین
اما بعد مصلحت جوئی و نیکخواهی هر خاص و عام خاصةً اهل اسلام در هر زمان و مکان رنگی دیگر دارد و اقتضای
دیگر مینماید بنا برین کبرای دین و علمای علم و یقین بحسب حیثیت حال و رسم و رواج قال و مقال ترویج علوم
تفسیر و حدیث و عقائد و فقه و سلوک پرداخته تالیف لباب جمیع معلومات که موجب حیات جاودانی و سبب بقای
راحت روحانی ست بتصانیف متنوعه و متفرقه و تالیفات گوناگون شایع شود و طائفه شاهراه اطناب اختیار نمودند و هر
کو چه اختصار پیش گرفتند جماعتی بلغت عرب در سفتند و گروهی بزبان عجم سخن گفتند درین زمان اخیر که علم از جهان
برداشته شده و تعلقات دنیوی از حصول علم عربی عائق و مانع آمده عقل سلیم چنان اقتضا کرد که سوله تفاسیر منسوبه
و مشهوره تفسیریکه بزبان فارسی سلیس که بی تکلف لائق اعتبار و استناد بود و جامع مضامین عمده حاوی
مطالب پسندیده که معین و مدد گار واعظان و کار آمد مدرسان باشد و مقاصد و معانی قرآن مجید و فرقان حمید از و
به سهولت و آسانی بفهم درآید اشاعت پذیر گردد چنانچه درین هنگام خجسته انجام جلد اول تفسیر نادره روزگار متداوله علمای
نامدار ستند فضلای یار و انصار سزاوار درس و رواج مسمی بتفسیر بحر مواج از سوره فاتحه تا سوره انعام زهی تفسیر بابرکت
عمان که در هر چشمه اش هزاران قلزم علوم پنهان و از تموج تموج و روانی عبارت مسلسل و آبدارش صد لجه عذب البیانی فصاحت
و بلاغت عیان است بموج خیزی طبع روان غواص بحار علوم عقلی ناخدای سفائن بدائع نقلی ولی شهاب الدین
شمس عمر دولت آبادی طاب ثراه و جعل الجنة مثواه منقول از دو نسخه قلمی کهنه و کرم خورده که بهزار تلاش و جستجو
بهم رسیده چندان مسخ و غلط بود که مصحح بهر لفظ بی ربط و عبارت بیمعنی غور و فکر نموده و خون جگر خورده مهما امکن به تصحیح
آن پرداخت تمام جا بجا مشکوک و مخدوش مانده بحسن اهتمام و خوشخطی و وضاحت تمام در مطبع فیض منبع طبع کملای دهور منشی نول کشور
بمقام لکنئو ماه فروری سنه ۱۸ عیسوی مطابق ماه ربیع الاول سنه ۱۲۹۷ هجری منطبع گردیده فیض بخش عالم و عالمیان
گردید امید از محبان عنایت گستر آنست که اگر نسخه صحیحه کامل بهم رسد مطلع فرمایند بشرط دستیابی نسخه صحیح
جلد دوم و سوم و چهارم نیز بخیر طبع خواهد آمد فقط

قطعه تاریخ طبع از منشی اشرف علی اشرف

جمع چون در مطبع نامی شد این تفسیر خوب	بر لب اهل سخن آمد صدا ے آفرین
ملهم غیبی بد اشرف سال طبع نادرش	گفت تفسیر کلام پاک رب العلمین

۱۲۹۷ھ

شش مذکوره در مدینه و بعضی گویند میان مکه و مدینه نازل شده و بعضی گویند سورهٔ انعام تمام مکی ست مگر دو آیه یعنی آیه قل تعالوا اتل ما حرم ربکم الی اخره با آیتی که متصل اوست مدنی ست **روایت** کرده اند چون سورهٔ انعام نازل شد برابر او هفتاد هزار فرشته بودند نزول او را اعظام و اجلال مینمودند و بعضی گویند چون این سوره نازل گشت و بورود پیوست برابر او چندان فرشتگان آمدند که پری مشرق و مغرب شدند و گفته اند که سوره در شب نازل گشته و هم دران شب بامر نبوی صلی الله تعالی علیه و سلم بکنایت پیوست در ختم این سوره بآیه هو الذی جعلکم خلایف الارض و رفع بعضکم فوق بعض درجات ملایم نمود و نیز اهتدا او به ثناء خدا و در آخر هم بثناء خدا ختم نمود و نیز ذکر سریع الحساب متضمن وعیدهاست و انه لغفور رحیم جمع وعدهاست و این جمع ست مر همه تفاصیل و وعد و وعید که درین سورة گذشته غفران و رحمت در مقصود بودن منتهاست که از باب لطافت حسن مقطع و بلاغت انتهاست والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب لا اله الا هو ربی توکلی علیه و هو حسبی ❊

خاتمة الطبع

منتهای بی منتها و ستایشهای لاانتها سزاوار بارگاه کبریائیست که هیژده هزار عالم را بیک امر کن از پردهٔ خفا بعرصه گاه شهود جلوه آرا فرموده و تمامی صنائع و بدائع اصناف خلق و ایجاد را در تن خاکی و کالبد فانی مودع ساخت و جمیع جن و انس را بامر عبادت و اطاعت بفحوای آیه کریمه وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ مَا اُرِيْدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا اُرِيْدُ اَنْ يُطْعِمُوْنِ مامور فرموده خلعت فاخرهٔ معرفت و عرفان خاص به بنی نوع انسان عطا نمود و بقدر مراتب عبودیت و اخلاص بمدارج ملائک قدسی صفات رسانید بل در تقرب و اصطفا از ملأ اعلی درگذرانید و بمحض رحمت و احسان تنزیل صحف و رسل فرموده ازان جمله چار کتب مشهور عالم بر چهار نبی مقبول بنی آدم نازل شده زبور بر داؤد پیغمبر علیه السلام و توریت بر موسی علیه السلام و انجیل بر عیسی علیه السلام و قرآن مجید بر خاتم الانبیا محمد مصطفی و احمد مجتبی صلی الله علیه و سلم تا سرگشتگان بادیه ضلالت و گمرهان صحرای غوایت از سرگردانی هواجس نفسانی و پریشانی وساوس شیطانی باز مانده صراط مستقیم جنات نعیم اختیار نمایند و حیات ابدی و نعمت سرمدی حاصل سازند و تحیهٔ درود و سلام بران رسول خیر الانام که طنطنه رسالتش بتمامی ربع مسکون و کوه و هامون فرا رسیده و شریعت غراش جمیع ادیان ماضیه و ملل سابقه را محو و منسوخ ساخته از بدو فطرت تا وقت قربت بامور مصالح دینی و دنیوی امة مرحومه پرداخته و تمامی خلق را بر سعادت دارین و فلاحت نشاتین بوجه احسن مطلع

و جزان از مراتب جلیله و درجات جزیله که اصحاب آن بدان رسیده و ارباب آن آنرا دیده لِيَبْلُوَكُمْ
فِي مَا آتَاكُمْ متعلق ست برفع و جعل بر وجه تنازع اعمال یکی و حذف از دوم معنی اینست تا شمارا بدانچه
داده است بیازماید و انچه در شما نهاده است پیدا کند و ابتلا که از بندگان برای دانستن چیزی که ندانسته
اند و دریافت شی که در نیافته اند باشد و از خدای عزوجل که علم قدیم دارد و انچه در ایشان بعلم قدیم میداند
پیدا می آرد یعنی خدای عزوجل هر قومی را بمرتبه رسانید و محافظت حقوق آن متبلا گردانید رایت بادشاهان
برآورد و ملک و سلطنت داد تا پیدا کند که عدل خواهد کرد و کیست که جور و ظلم بنیاد خواهد نهاد علم علمارا
افراخت و بعهد حق گوئی و تحرز از حیله جوئی متبلا ساخت و زهاد و عبادرا بزهادت و عبادت آورد تحرز و تجنب
از نمود دارد و بالتزام اخلاص درین کار متبلا کرد و اغنیارا بنیل مال و منال رسانید و بمطالبت شکر و ادای حقوق
مطالب گردانید و مساکین و فقرارا بر دولت مسکنت و فقر داشت و ایشان را بر تحمل اذی و صبر بر عنا گماشت
و همچنین ابتلا بمحافظت حقوق سایر مراتب و وظایف اصحاب دیگر مناصب إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ زنهار
این جمله ترئیل ست محقق سائر مراتب و در عاقبت آن عقوبت پیش آید و نکال و عذاب روی نماید و تاکید
آن از جهت اظهار مقصود که تخویف و ترهیب ست بر وجه و کادت ست معنی اینست بدرستی پروردگار تو
شتابست عقاب او از عقاب او غافل نباید بود و در محافظت حقوق او تقصیر نباید نمود و عقاب را سریع
خواند که عتاب موعود در قیامت ست و واقعهٔ قیامت سریع الوقوع ست قال الله تعالی ما امر الساعة
الا کلمح البصر و هو اقرب یا مراد از وقوع عقاب در دنیاست و آن بر نسبت اخری سریع ست وَإِنَّهُ
لَغَفُورٌ رَحِيمٌ این جمله تکمیل ست برامی و هم که از توصیف بر عذاب و عقاب و هم آن آید که مومنان
عاصی را نیز بنیامرزد و بر گناه ایشان نبخشد چنانچه معتزله گمان میبرند و در مذهب خطا میکنند و جمله را موکد
آورد و ترئیل متوهم منزله منکر مصر کرد معنی اینست بدرستی پروردگار تو هر آئینه آمرزگار ست خطایا آمرزد و ببخشاید
است خطایا ببخشد سوال عقاب مقابل ثواب ست ذکر ثواب چرا نیاورد جواب ثواب ازباب جلب
منفعت و غفران از نوع سبب مغفرت بود و سلب مضرت اهم از جلب منفعت باشد جواب دیگر آنکه لاسلم
که ذکر ثواب را ترک کرده بلکه بذکر رحمت که معنی او ارادت انعام ست ثوابرا در ذکر آورد و بدانکه در تفسیر
آورده سورهٔ انعام از نجائب سوره قرانی و از عجائب کلام ربانی ست و در مکه یکبارگی فرود آمده
مگر شش آیه قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم با تمام دو آیتی که بعد اوست این سه آیات را محکمات خوانده اند
ام الکتاب گفته اند و آیه و من اظلم ممن افتری علی الله کذبا او قال اوحی الی و لم یوح الیه شی یا آیتی که
متصل اوست و آیه و ما قدروا الله حق قدره مراین شش آیه در غیر مکه فرود آمده است و بعضی گویند

پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم را بود این جملہ متضمن نفی مغفرت عمل ہر نفسی دیگر را بر سبیل تعمیم روے نمود معنی اینست کسانیکہ تفریق دین کردند و گروہ گروہ شدند نیستی تو از ایشان در کاری و بارے و حاجتی و اضطراری و کسب نمی کند ہیچ نفسی مگر بر خویش یعنی زیان خویش میجوید و در راہ مغفرت خود میپوید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی ولا تزر نفس وازرة وزر نفس اخری عطف ست بر لا تکسب معنی اینست نفسی بار گیرندہ بار نفسی دیگر بر نمی گیرد و زیر بر خویش نمی پذیرد و از کفر و گناہ کافران تراچہ آید و بدی ایشان بر دل چرا دشوار نیاید و در بعض تفاسیر ولا تکسب کل نفس الا علیہا ولا تزر وازرة وزر اخری را عطف بر مقول قل داشتہ و بمعنی قل ہذا القول پنداشتہ و جمع کردن میان این کہ من موحدم و گناہ دیگری بر دیگری نمی پسندد بی نسبت بود و عطف بر و بغیر جامع باشد مگر آنکہ این جملہ را کنایت از انا موحد و لا یرضی بشرک المشرکین دارند بر این نوع بر وجہ کنایت جامع پیدا آرند نسبت پیدا آید و عطف بعید نماید ثُمَّ اِلٰی رَبِّكُمْ مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيْهِ تَخْتَلِفُوْنَ این جملہ عطف ست و جملہ سابق بہم فینبئکم عطف ست بنا بر جملہ الی ربکم مرجعکم معنی اینست پس سوی پروردگار شما باز گشت شما بود پس شما را بدانچہ شما در ان اختلاف میکردید و میان خویش احکام مختلف آوردید خبر کند کہ میان شما کیست کہ حق میگفت و کیست کہ راہ باطل می جست وَهُوَ الَّذِيْ جَعَلَكُمْ خَلٰٓئِفَ الْاَرْضِ این جملہ از معطوفات ست بر ہو الذی خلقکم من طین کہ در صدد سورت ذکر آن رفتہ عطف ثنای بر ثنای معترضاتی کہ میان آمدہ بیان معطوف و معطوف علیہ واقع شد و خلایف جمع خلیفہ است خلیفہ کسی را گویند کہ از پس کسی بیاید و در کار و عمل او در آید پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم از پس پیغامبران علیہ التحیۃ والسلام و امتہ پس امم آمدند پس ایشان خلایف باشند و بعضی گویند مردمان ہمہ بعضی پس بعضی می آیند و در کاری کہ ایشان داشتند اقدام مینمایند بر این وجہ ہمہ مردمان را خلایف میتوان گفت و تحقیق یعنی خلافت بدین وجہ در ہر یکی توان جست یا ایشان را در تصرفات خلفاء اللہ گویند و ایشان را اضافت سوی زمین کرد ساکن زمین اند و متصرف در و بیقین اند در وی می شتابند و از وی بہرہ میابند معنی اینست او آنست کہ گردانیدہ است شما را خلفاء زمین بعد رفتن کارکنندگان نخستین وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجٰتٍ این جملہ عطف ست بر جملہ جعلکم خلایف و درجات تمیز ست ای رفع درجات بعضہم فوق بعض یا مفعول مطلق ست بر طریق ضربتہ سوطا ای رفع بعضہم فوق بعض رفعا بدرجات و بعضی مفعول دوم دارند و رفع را متعدی سوی دو مفعول سلطنت و مکنت و جاہ و حشمت و قوت و عظمت کہ بادشاہان یافتہ و مرتبہ علم و تقوی و درس و فتوی کہ دانشمندان دریافتہ اند و مرتبہ زہادت و عبادت و سلینی و گوشہ نشینی کہ زاہدان دارند و مرتبہ توانگری و وجود و گستری و مسکین پروری کہ اغنیا در خویش می پسندارند

بیان نتواند بود چه معرفه است و معرفه حال و تابع حال نبود حنیفاً حال ست از ابراهیم که مضاف الیه مفعول ست
در حکم اوست یا قیماً مصدر ست بمعنی قیاماً صفت دینا واقع شده بر طریق رایت رجلاً عدلاً و بعضی قیماً بصیغه
صفت مشبه بر وزن فعیلاً خوانند و ما کان من المشرکین حالی دیگر ست معنی اینست بگو ای محمد بدرستی
مرا رهنمونی کرده است و بر راه راست آورده سوی راهی که مستقیم ست یعنی دین اسلام که دین قویم ست هیچ
گزندی خللی نیست راستی و درستی او بدین معنی ست ملة ابراهیم علیه السلام در حالت که مسلمان پاک ست
از حرام و حال اینست که از مشرکان نبود و شرک بهیچ وجهی در وی روی ننمود قُلْ اِنَّ صَلَاتِیْ وَنُسُکِیْ
وَمَحْیَایَ وَمَمَاتِیْ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ لَا شَرِیْکَ لَهٗ ۚ وَبِذٰلِکَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِیْنَ ۝ این جمله دیگر است
از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدر ست لله خبر ان ست لا شریک له جمله موکد ست یا حال است
تاکید جمله برای ایراد توحید و تخصیص عبادت بخدا بر وجه وکادت ست معنی اینست بگو یا محمد بدرستی
نماز من و حج من و حیات من یعنی هر طاعتی که در حیات کنم و ممات من یعنی هر قربتی که در وقت ممات با خود
برم بر آفریدگار جهان ست که پروردگار جهانیان ست نیست مر او را از پرستیدگان کافران شریک در آن
و بتوحید و طاعت او آمده ام و بخلوص و بخلاص با او فرموده شده ام و حال اینست که من در زمانه خویش
اول گردن نهندگان و انقیاد کنندگان و ایمان آرندگانیم یا اول مسلمانان در روز میثاق و یکی گویندگان
و تحقیق و تصدیق کنندگانیم و بعضی از صلوتی صلوة عید مراد دارند و نسکی بمعنی نکو و اضحه پندارند روایت
کرده اند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در روز عید عایشه را رضی الله تعالی عنها گفت قومی الی اضحیتک و
ادعی و قولی عن صلوتی و نسکی و محیای و مماتی لله رب العالمین قُلْ اَغَیْرَ اللّٰهِ اَبْغِیْ رَبًّا وَّهُوَ رَبُّ
کُلِّ شَیْءٍ ؕ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدر ست همزه برای انکار ست
اغیر الله مفعول ابغی ست ذاک او از جهت آنکه منشا انکار ست اهم بود بتقدیم ملایم نمود و یا تمیز ست و هو
ربی کل شی مضمر عائد ست بسوی خدا ست و جمله اسمیه حال ست و رابطه او ضمیر هو که عائد بر خدا ست معنی اینست
بگو ای محمد اغیر الله خدای را از آن رو که پروردگار بود بجوئیم و غیر خدا را آله گوییم و حال اینست خداوند عز و جل
پروردگار هر چیزی ست او را چگونه گذارند و با وجود او سوی دیگری چه نوع روی آرند با وجود او دیگری را
جستن و غیر او را بپروردگاری گرفتن چه مقتضای خرد بود و چه مرتقای دانش باشد وَلَا تَکْسِبُ کُلُّ
نَفْسٍ اِلَّا عَلَیْهَا ۚ کل تانیث از مضاف الیه گرفت فعل مونث آمد این جمله معترضه است برای بیان
اختصاص زیانکاری عمل بعامل آن و بیان عدم جواز او سوی دیگران چنانستی که ذکر عام بعد خاص ست
چه جمله ان الذین فرقوا دینهم و کانوا شیعا لست منهم فی شی متضمن نفی مضرت عملی که کافران میکنند

نیست کار ایشان مگر راجع سوی خدا و مگر مفوض بسوی حق سبحانه تعالی رجوع کار ایشان از کفر و ایمان
و توبه و عصیان و نجات و عقوبت و گرفتن در دنیا یا تاخیر عذاب تا آخرت و خسران بسوی تو نیست
دران چه کوشی و بسبب آن چه خروشی پس خبر خواهد کرد خدای بدانچه میکردند و برانچه از معاصی مرتکب میشدند
یعنی ایشان را خواهد گفت چنین و چنین کرده اید و مستحق چنین و چنین عذاب شده اید تا این خبر کردن
کنایت از عذاب کردن ست که چون ایشان را عذاب کنند عذاب بر زبان حال از کردار ایشان خبر دهد
مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا ۚ وَمَنْ جَآءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا این جمله معترضه است برای ذکر
جزاء نیکی و بدی **معنی** اینست هر که نیکی را بیارد و بر ثواب آن نظر بدارد ده نیکی آثار فضل دریابد
بدل یک نیکی ده مثل او یابد و هر که بدی آرد و گناهی کند جزاء او بزیادت بر یک بدی نشود وَهُمْ
لَا يُظْلَمُوْنَ ○ این جمله تذییل ست **معنی** اینست و ایشان ظلم نکرده نشوند بزیادت عقوبت و بدی که
مرتکب شدند **سوال** اینجا جزای نیکی را یکی بده آورد و جای دیگر یکی بهفصد زیادت بران ذکر کرده
میان این دو وجه توفیق چیست و جمع میان هر دو قول بر چه مبنی ست **جواب** یکی بده ادنی ثواب
نیکی بود زیادت بر حسب افزونی آثار فضل باشد **سوال** جزاء حسنه ایمان خلود جنان بود درین حسنه
جزاء ده مثل چگونه شود و نیز عزم حسنه حسنه است و در وی ثواب یک حسنه است ثواب ده حسنه عموم من جاء
بالحسنة فله عشر امثالها چه نوع مستقیم می آید و صحت عموم این چگونه روی مینماید **جواب** از حسنه مذکور غیر
حسنه ایمان و غیر حسنه عزم مذکور باید داشت و این عام مذکور عام مخصوص البعض شاید پنداشت در تفسیر
معنی آورده است که در خبر آمده چه اعمال شش انواع دو موجب خلود بی ایمان و کفر ایمان موجب
خلود در جنان کفر موجب خلود در نیران و دو مضعف تا هفصد و یا بیش ازان چون نفقه در رضای
خدا چنانچه گفت مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کمثل حبة انبتت سبع سنابل فی کل سنبلة مائة حبة
والله یضاعف لمن یشاء والله واسع علیم و مضعف ده چون نفقه زن و فرزند و نماز و روزه و مانند آن
و دو مثل چون عزم نیکی و فعل بدی در عزم نیکی یک نیکی نویسند و در فعل بدی یک بدی ثبت کنند قُلْ
اِنَّنِيْ هَدٰىنِيْ رَبِّيْٓ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ۚ اننی هدانی مقول قل ست و تاکید او از جهت ابراز شکر بر وجه و کاد
یا از جهت رد انکار منافقان و کافران که پیغامبر را علیه السلام بر حق نمیدانستند و مهدی و مهتدی نمیپنداشتند
دِيْنًا قِيَمًا مِّلَّةَ اِبْرٰهِيْمَ حَنِيْفًا ۚ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ ○ دینا قیما حال ست از نکره موصوفه یعنی الی صراط مستقیم
یا نصب علی المدح ست بتقدیر اعنی یا بدلست از محل او و ملة ابراهیم مفعول اعنی ست و تواند بود دینا قیما مفعول
اعنی باشد و ملة ابراهیم بدل ازو یا بیان او بود اما بر تقدیری که دینا قیما حال باشد ملة ابراهیم بدل و عطف

فی شی سولد آورد معنی اینست بدرستی آنانکه دین خویش را تفریق کردند و فرقه فرقه گروه گشتند و چون یهود و نصاری باختلاف پیوستند و بعضی بجای فرقوا فارقوا خوانند و معنی آیه برین جمله دانند آنانکه جدا شدند از دینی که بدان مامور بودند و بدینی دیگر که مخالف ست گرویدند وَكَانُوا شِيَعًا ای صاروا شیعا عطف ست بر فرقوا وبنیهم معنی اینست و گشتند گروههای مختلف در خبر آمد که یهود هفتاد و یک گروه شدند هفتاد گروه مبطل یک گروه محق و نصاری هفتاد و دو گروه گشتند هفتاد و یک ضال گشتند یکی مهتدی و اهل اسلام هفتاد و سه گروه شدند هفتاد و دو مخطی متبوع یکی مصیب همی چنانچه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفته بود و وقوع آن همچنان روی نمود اصل ایشان شش فرقه اند خارجیه رافضیه قدریه جبریه جهمیه و جبیه هریکی میان خویش باختلاف پیوسته دوازده هگان فریق گشته شی در دوازده هفتاد و دو گشت خبر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بمطابقت پیوست شرح عقائد ایشان در کتب کلامیه مذکور و دلائل وان در عقائد اسلامیه مسطور ست لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ جمله خبران ست رابطا و ضمیر منهم و من سببیه ست معنی اینست بدرستی آنکسان که متفرق گشتند و گروه گروه شدند نه تو از سبب کفر و گناه ایشان در چیزی از سوال و عتاب و مواخذ عقاب یعنی ترا از جهت کفر و معصیت گناه ایشان هیچ مواخذه نخواهد بود و هیچ تبعیه روی نخواهد نمود یا من بیانیه است برای بیان فی شی معنی چنین باشد نه تو در چیزی از امور دین ایشان یعنی با ایشان از جهت دین نسبتی نداری و هیچ چیزی خود را با ایشان بشرکت نمی پنداری و دین تو تحقیقی ست و دین اسلام تقلیدی یا معنی چنین بود نه تو در چیزی از مخالطت ایشان و این چیزی ست در معنی نهی از مخالطت ایشان یعنی با ایشان آمیزش نباید و اختلاط نشاید یا معنی چنین بود نه تو بر چیزی از تصرف کار ایشان را در تو به نتوانی آورد و عذابی نتوانی کرد مصرع هر چه دهد خداوند هر چه کند خداوند یا معنی چنین بود نه تو چیزی از قتال ایشان نه قتال شدید نه بسیر نه قلیل نه کثیر برین وجه این آیه بر طریق لکم دینکم ولی دین باشد به آیه قتال منسوخ بود یا معنی چنین باشد نه تو در چیزی از شفاعت ایشان بشفاعت کفرله شفاعت عصیان **سوال** پیغامبر شفاعت ایشان نمیکرد و نفی شفاعت ایشان بچه وجه در ذکر آورد **جواب** پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در شان ایشان چنان اهتمام کرد که خود را در حق ایشان برای دادن ایمان در معرض شفاعت آورد و درین کار مبالغت فرمود و درین کار مزید شفاعت نمود برین طریق مزید شفاعت داشت از شفاعت کردن باز داشت إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ○ اهتمام پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم تنزیل منزله اثبات رجوع کار ایشان سوی پیغامبر کرد انما امرهم الی الله را بصیغه قصر بر وجه افراد آورد و این جمله تاکید ست مر جمله لست منهم فی شی از جهت کمال اتصال فصل کرد بغیر واو آورد و چون مقرر کلام سابق ست تنزیل باشد معنی اینست

نیست کار ایشان مگر راجع سوی خدا و مگر مفوض بسوی حق سبحانه تعالی رجوع کار ایشان از کفر و ایمان
و توبه و عصیان و نجات و عقوبت و گرفتن در دنیا یا تاخیر عذاب تا آخرت و خسران بسوی تو نیست
دران چه کوشی و بسبب آن چه خروشی پس خبر خواهد کرد خدای بدانچه میکردند و برانچه از معاصی مرتکب میشدند
یعنی ایشان را خواهد گفت چنین و چنین کرده اید و مستحق چنین و چنین عذاب شده اید تا این خبر کردن
کنایت از عذاب کردن ست که چون ایشان را عذاب کنند عذاب بر زبان حال از کردار ایشان خبر دهد
مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا ۚ وَمَنْ جَآءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا این جمله معترضه است برای ذکر
جزاء نیکی و بدی **معنی** اینست هر که نیکی را بیارد و بر ثواب آن نظر بدارد ده نیکی آثار فضل دریابد
بدل یک نیکی ده مثل او یابد و هر که بدی آرد و گناهی کند جزاء او بزیادت بر یک بدی نشود وَهُمْ
لَا يُظْلَمُوْنَ ○ این جمله تذییل ست **معنی** اینست و ایشان ظلم نکرده نشوند بزیادت عقوبت و بدی که
مرتکب شدند **سوال** اینجا جزای نیکی را یکی بده آورد و جای دیگر یکی بهفصد زیادت بران ذکر کرده
میان این دو وجه توفیق چیست و جمع میان هر دو قول بر چه مبنی ست **جواب** یکی بده ادنی ثواب
نیکی بود زیادت بر حسب افزونی آثار فضل باشد **سوال** جزاء حسنه ایمان خلود جنان بود درین حسنه
جزاء ده مثل چگونه شود و نیز عزم حسنه حسنه است و در وی ثواب یک حسنه است ثواب ده حسنه عموم من جاء
بالحسنة فله عشر امثالها چه نوع مستقیم می آید و صحت عموم این چگونه روی مینماید **جواب** از حسنه مذکور غیر
حسنه ایمان و غیر حسنه عزم مذکور باید داشت و این عام مذکور عام مخصوص البعض شاید پنداشت در تفسیر
معنی آورده است که در خبر آمده چه اعمال شش انواع دو موجب خلود بی ایمان و کفر ایمان موجب
خلود در جنان کفر موجب خلود در نیران و دو مضعف تا هفصد و یا بیش ازان چون نفقه در رضای
خدا چنانچه گفت مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کمثل حبة انبتت سبع سنابل فی کل سنبلة مائة حبة
والله یضاعف لمن یشاء والله واسع علیم و مضعف ده چون نفقه زن و فرزند و نماز و روزه و مانند آن
و دو مثل چون عزم نیکی و فعل بدی در عزم نیکی یک نیکی نویسند و در فعل بدی یک بدی ثبت کنند قُلْ
اِنَّنِيْ هَدٰىنِيْ رَبِّيْٓ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ۚ اننی هدانی مقول قل ست و تاکید او از جهت ابراز شکر بر وجه و کاد
یا از جهت رد انکار منافقان و کافران که پیغامبر را علیه السلام بر حق نمیدانستند و مهدی و مهتدی نمیپنداشتند
دِيْنًا قِيَمًا مِّلَّةَ اِبْرٰهِيْمَ حَنِيْفًا ۚ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ ○ دینا قیما حال ست از نکره موصوفه یعنی الی صراط مستقیم
یا نصب علی المدح ست بتقدیر اعنی یا بدلست از محل او و ملة ابراهیم مفعول اعنی ست و تواند بود دینا قیما مفعول
اعنی باشد و ملة ابراهیم بدل از و یا بیان او بود اما بر تقدیری که دینا قیما حال باشد ملة ابراهیم بدل و عطف

فی شیء مولد آورد معنی اینست بدرستی آنانکه دین خویش را تفریق کردند و فرقه گروه گروه گشتند و چون یهود
و نصاری باختلاف پیوستند و بعضی بجای فرقوا فارقوا خوانند و معنی آیه برین جمله دانند آنانکه جدا شدند از دینی که بدان
مامور بودند و بدینی دیگر که مخالف ست گرویدند وَكَانُوا شِيَعًا ای صاروا شیعا عطف ست بر فرقوا
و بینهم معنی اینست و گشتند گروههای مختلف در خبر آمد که یهود هفتاد و یک گروه شدند هفتاد گروه مبطل
یک گروه محق و نصاری هفتاد و دو گروه گشتند هفتاد و یک ضال گشتند یکی مهتدی و اهل اسلام هفتاد و سه
گروه شدند هفتاد و دو مخطی مبتدع یکی مصیب سی چنانچه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفته بود وقوع آن همچنان
روی نمود اصل ایشان شش فرقه اند خارجیه رافضیه قدریه جبریه جهمیه وجیه هر یکی میان خویش باختلاف پیوسته
دوازده گان فریق گشته شی در دوازده هفتاد و دو گشت خبر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بمطابقت پیوست
شرح عقائد ایشان در کتب کلامیه مذکور و دلائل وان در عقائد اسلامیه مسطور ست لَسْتَ مِنْهُمْ
فِي شَيْءٍ جمله خبر ان ست رابط او ضمیر منهم و من سببیه ست معنی اینست بدرستی آنکسان که متفرق گشتند و
گروه گروه شدند نه تو از سبب کفر و گناه ایشان در چیزی از سوال و عتاب و مواخذ عقاب یعنی ترا از جهت کفر
و معصیت گناه ایشان هیچ مواخذه نخواهد بود و هیچ تبعیه روی نخواهد نمود یا من بیانیه است برای بیان فی شیء
معنی چنین باشد نه تو در چیزی از امور دین ایشان یعنی با ایشان از جهت دین نسبتی نداری و هیچ چیزی خود را
با ایشان بشرکت نمی پنداری و دین تو تحقیقی ست و دین اسلام تقلیدی یا معنی چنین بود نه تو در چیزی از
مخالطت ایشان و این چیزی ست در معنی نهی از مخالطت ایشان یعنی با ایشان آمیزش نباید و اختلاط
نشاید یا معنی چنین بود نه تو بر چیزی از تصرف کار ایشان را در توبه نتوانی آورد و عذابی نتوانی کرد مصرع
هر چه دهد خدا دهد هر چه کند خدا کند ❊ یا معنی چنین بود نه تو چیزی از قتال ایشان نه قتال شدید نه یسیر
نه قلیل نه کثیر برین وجه این آیه بر طریق لکم دینکم ولی دین باشد به آیه قتال منسوخ بود یا معنی چنین باشد نه تو در چیزی
از شفاعت ایشان بشفاعت کفر نه شفاعت عصیان سوال پیغامبر شفاعت ایشان نمیکرد نفی شفاعت
ایشان بچه وجه در ذکر آورد جواب پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در شان ایشان چنان اهتمام کرد
که خود را در حق ایشان برای دادن ایمان در معرض شفاعت آورد درین کار مبالغت فرمود و درین کار مزید
شفاعت نمود برین طریق مزید شفاعت داشت از شفاعت کردن باز داشت إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى
اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ○ اهتمام پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم تنزیل منزله اثبات رجوع کار ایشان
سوی پیغامبر کرد انما امرهم الی الله را بصیغه قصر بر وجه افراد آورد این جمله تاکید ست مر جمله لست منهم
فی شیء از جهت کمال اتصال فصل کرد بغیر واو آورد و چون مقرر کلام سابق ست تذییل باشد معنی اینست

در جنگ بدر کشته گشتند و در حیات پیغامبر بهلاک و فنا پیوستند چنانستی که منتظر هلاک خویش اند منتظر هلاک نمی مانند
یَوْمَ یَأْتِی بَعْضُ اٰیٰتِ رَبِّكَ لَا یَنْفَعُ نَفْسًا اِیْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِیْ اِیْمَانِهَا
خَیْرًا ۝ یوم یاتی ظرف ست مر لا ینفع لم تکن آمنت صفت ست مر نفسا یا حال ست ازان او صفت
فی ایمانها خیرا عطف ست بر آمنت این جمله مستانفه ست در جواب ما یحصل و تکون یوم یاتی و ذلک برای بیان
آنکه بظاهر شدن بعض علامات قیامت و مشاهده کند ایمان او بغیب نبود و معتبر نیفتد معنی اینست روزی
که بعضی اشراط ساعت آید و علامت قیام قیامت با هول و فزاعت روی نماید نفع نکند هیچ نفسی را ایمان
او که پیش ازان ایمان نیاورده باشد یا نیاشد که در ایمان خویش خیری را یعنی که آنجا قطعت ایمان کسب کرده بود
یعنی ایمان و توبه از کفر اصلی و ارتدادی نفع نکند و ایمان بعد حکم مشاهده بفوت شرط غیب که بر حکم یومنون
بالغیب مشروط بود معتبر نبود و بعضی خیر مذکور در کتب فی ایمانها خیرا عبارت از اخلاص گویند و از ایمان ایمان بنفاق
مراد دارند و این را درست نه پندارند زیرا آنچه اصلا ایمان نیاورده و تصدیق نکرده که اقرار بغیر تصدیق دل ایمان نبود
پس منافق بی تصدیق مسلمان نشود معتزله از خیر اعمال صالحه مراد دارند و آن را داخل ایمان پندارند ترک
کسب اعمال صالحه را کفر دانند و مرتکب گناهان کبیره را چون بی توبه نمیرد کافر پندارند تاویل صحیح آنست که ما ذکر
کردیم و در طی بیان او آورده ایم اما توبه از گناه مشروطه بغیب نبود بعد مشاهده نیز مقبول شود قُلِ انْتَظِرُوْا
اِنَّا مُنْتَظِرُوْنَ ۝ این جمله دیگرست از جملهای که بقول مصدرست جمله مستانفه است چنانستی که پیغامبر
گفت ما ذا اقول لهم حین انتظروا سوتی و هلاکی فقیل قل انتظروا انا ننتظرون و این امر برای تهدیدست متضمن وعیدست
مثل اعملوا ما شئتم انا منتظرون تعلیل ست و تاکید او از جهت ابراز وعید بر وجه وکادت ست معنی اینست
بگوای محمد مشرکان را که منتظر هلاک تو بودند و در عداوت با تو اهتمام مینمودند منتظر هلاک تو باشند تا آنکه سزای آن
یابند بدرستی ما منتظریم چیزی را که شما را سزاوار آن میدانیم و مستحق آن می پنداریم از موت و فنا در دنیا و عذاب
و عنا در آخرت منتظر باشید بدرستی که ما منتظریم بدانچه بر شما خواهد شد می نگریم تا از پرده غیب چه کشاید مارا یا
شما چه پیش آید عنقریب در جنگ بدر روسیاه کفار کشته گشتند و سران ایشان بهلاک و فنا پیوستند اِنَّ الَّذِیْنَ
فَرَّقُوْا دِیْنَهُمْ آیه سابق در ذکر مشرکان بود و این آیه در ذکر اهل کتاب برسید بر وجه استیناف جواب آن سوال
شنیدند و چون پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در شان ایمان و اسلام ایشان اهتمام بلیغ داشت و آنرا اهم
مقاصد خویش می پنداشت در تحصیل آن بمشقت میدید و عناد و رنج از اهل کتاب می کشید و از کفر کافران متاسف
و متحیر مینمود این معنی علامت انکار مضمون ست منهم فی شی بود از سبب کفر ایشان در معرض رسالت و مضرت
میدانست لظهور علامت الانکار در مضمون این جمله ترتیل منزله منکر کرد جمله ان الذین فرقوا دینهم کانوا شیعا لست منهم

نیاورده تجزی الذین یصدفون عن ایتنا سوء العذاب بما کانوا یصدفون این جمله ترسیل است معنی آنست
فرود باشد که جزا دهیم و سزا کنیم کسانی را که از آیات ما اعراض میکنند و از تصدیق آن روی میگردانند
عذابی بد تا بدسبب بودن ایشان اعراض کننده و از آیات ما روی گرداننده ما ینظرون الا ان
تاتیهم الملئکۃ او یاتی ربک او یاتی بعض ایت ربک روزی تا نیست خواهند مگر این سه چیز یکی
آنست که بیایند ملائکه یعنی ملک الموت و اعوان او یا بیاید پروردگار تو یا بیاید بعض آیات پروردگار تو
در باب ایشان روی نمود این جمله معترضه است برای شکایتی دیگر از کافران و بیان شناعتی از شناعات
ایشان معنی اینست هست که منتظر اند یعنی منتظر نه اند مگر آمدن فرشتگان را یعنی ملک الموت و اعوان او
یا قیامت ربک متشابه است سلف بحقیقت مراد اعتقاد کنند مشغول بتاویل او نشوند و خلف
تاویل کنند یعنی او یا قهر امر ربک او یا قهر عذاب ربک گویند یعنی یا بیاید امر پروردگار تو یعنی روز جزا یا بیاید
عذاب خدای یا بیاید بعض علامات قدرت که از اشراط و مقدمات قیامت است چنانچه برآمدن آفتاب از مغرب
نمودار شود و علامات قیامت دیگر چیست برآمدن آفتاب از مغرب آنست که شبی موازنه شب دراز کردد و
بسیار می از معتاد امتداد پذیرد بامداد آفتاب همچو علمی سیاه از جانب مغرب برآید تا میانه روز بر همین صفت
نماید جانب مغرب فرورود بعد ازان بر صفتی که داشت شود بعد صد و بست سال بر عادت خویش از
مشرق برآید لیکن آن سالها کوتاه کرده شود شتابنده فرماید سوال هل ینظرون در معنی نفی بود الا ان تاتیهم الملئکۃ
استثنا از نفی کدام وجه دارد جواب قصر قلب گوید و برو حکم عکس حکم کنید زیرا که کافران چون از معجزات عاجز
گشتند با قرآن معارضه کردن نتوانستند دل بر بدخواهی نهادند و زبان بگفتار شاعر متربص بر گشادند
گشادند در شان او بر حوادث منتظر داریم و خاطر بر هلاک او بگماریم و عن قریب چنانچه عشاره و تابعه شاعران
دیگر مرده خواهند مرد و تعلق خویش از دل ما خواهد برد ایشان را بانتظار موت خویش آمدن ملائکه موت که کنایت
از انتظار موت ست قصر کرد و انتظار ایشان موت پیغامبر را برد جهت قلب در نفی آورد و معنی چنین آید ایشان که منتظر
موت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و هلاک اویند سوال شک نیست که ایشان منتظر هلاک پیغامبر علیه السلام
بودند و در هلاک خویش انتظاری نمی نمودند مطابقت قصر چگونه آید و صدق خبر مسطور چه توقع رود باید جواب
بر وجه تمثیل چنانچه در مثل ما هذا الا ملک کریم گفته اند و بر طریقی که در ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء در ان
رفته اند یعنی حال پوسف در نزاهت و لطافت بدان میماند که او بشر نبود و ملک باشد و حال شهدا بدان میماند
که مرده نباشند ایشان را مرده ندانند زنده خوانند ای بر حال مردگان مذکور که انتظار موت و هلاک پیغامبر
دارند چون بعلم خدای پیوسته که ایشان پیش پیغامبر هلاک خواهند گشت و هلاک خواهند پیوست و رو سیاه

قریب ست معنی اینست و این قراة کتابی ست از خدا مهربانی برکت داده شده متبرک آمده
فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۝ فا سببیه است و اتقوا عطف ست بر فاتبعوه لعلکم ترحمون بمعنی یکی
ترحموا متعلق ست بفا اتبعوه معنی اینست پس چون این کتاب را چنین دانید پیروی و اتباع احکام
او کنید و از خدای بترسید و از عذاب و عقاب او بپرهیزید تا مستحق شوید و مستوجب این نعمت گردید
أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلَىٰ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ ۝
ان تقولوا متعلق ست بانزلناه بتقدیر لا کما فی قوله یبین الله لکم ان تضلوا ان یبین الله لکم ان لا تضلوا اینجا نیز تقدیر چنین باشد
و هذا کتاب انزلناه لان لا تقولوا و ان در و ان کنا مخففه از مثقله است بر کان که از و داخل مبتدا و خبر ست
در آمده و از جهت فرق میان این مخففه و نافیه لام در خبر کان آمده معنی اینست این کتابی ست
فرستاده ایم ما او را تا نگوئید شما فرستاده نشده است کتاب مگر بر دو طائفه اهل توریت و اهل انجیل
پیش از ما و بدرستی هستیم ما از علم و بیان هر آئینه غافل شوندگان و تواند بود که در ان لا تقدیر نکنند
مضاف محذوف دارند تقدیر کلام کراهت ان تقولوا پندارند برین وجه معنی چنین آید این کتابی است
فرستاده ایم آن را بر شما از جهت کراهت آنکه بگوئید نفرستاده است خدای کتاب را مگر بر دو طائفه
پیش از ما أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَىٰ مِنْهُمْ عطف ست بر ان تقولوا سابق واقع
بر دو وجه مذکور معنی اینست این کتابی ست که فرستاده ایم آن را تا در متابعت نگوئید یا از جهت کراهت
آنکه گویند اگر بر ما کتاب فرستاده شدی و نزول آن بحصول آمدی هر آئینه ما راه یابنده تر از اهل توریت
و انجیل میبودیم و در اهتدا از ایشان برتری مینمودیم فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى
وَرَحْمَةٌ ای حجة ظاهرة من ربکم و هی القرآن فا تعلیل ست مر فاتبعوه را مراد از بینه و هدی و
رحمة قرآن ست بطریق کنایه از موصوف از باب الحی المنقب لقامة عریض الاظفار در کنایه از ایشان
والرسول المتصف بالخلق العظیم کنایه از محمد رسول الله صلی الله تعالی علیه و سلم پس چون پیغامبر
این چنین کتابی آورد پیش شما بر خواند شما را در ناگرویدن بدو جا هیچ گفتاری نماند معنی اینست پیروی
کنید زیرا که از پروردگار شما حجتی ظاهره بر شما آمده است و معجزه یافته از پروردگار شما وارد شده است
و قرآن هدی ست یعنی ما به الهدی ست و رحمت و فضل بر شماست فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ
وَصَدَفَ عَنْهَا فا سببیه است و من استفهامیه برای انکار بود چه آمدن این چنین حجت سبب ست
برای توجه این گفتار معنی اینست پس کیست عالمتر و در بیدادی بالاتر از کسی که تکذیب کرد آیات
خدای را و بدان نگروید براستی و درستی نپسندید و از ان اعراض کرد و در معرض قبول و تصدیق

ذا تمام و کمال و تفصیلا عطف ست بر تماما ای مفصلا و هدی و رحمة عطف ست بر تفصیلا لعلهم بلقاء
ربهم یؤمنون و متعلق ست به آتینا موسی الکتاب برای بیان حکمت معهوده و فائده مخصوصه و علی متعلق آتینا
بتضمین انزلنا و انعمنا دارند و از الذین احسن موسی با جنس محسن مراد پندارند چه کتاب مذکور اتمام انعام
عام در حق هر نیکوکاری بود و جمله ثم آتینا بتقدیر قل معطوف بود بر قل تعالوا ثم قل آتینا موسی الکتاب
یا عطف ست بر وصیکم به بر طریق التفات از غیبت سوی تکلم **سوال** چون ذلکم مبتدا بود و وصیکم به
جزا او باشد این جمله چون عطف بر وصیکم دارند معطوف بر خبر پندارند ربط با مبتدا باید و آن از روی
ظاهر درست نمی نماید **جواب** رابط را تقدیر کنند معنی چنین بود ذلکم وصیکم ثم آتینا موسی الکتاب
المشتمل علی ذلکم **روایت** کرده اند آیات مذکوره اول توریت ست و از مضمون او سابق برین
آیات ست ابن عباس گفته که این آیات محکمه است در هیچ کتابی نسخ نشده و در شان او تا سخی نیامده
سوال ثم برای تراخی ست و ایتاء کتاب موسی را تراخی از توصیه مخاطبان نیست بلکه بزمان بسیار
مقدم بود صحت عطف او بر وصی ثم بچه وجه روی نمود **جواب** مخاطبان یوصیکم بنی آدم اند و توصیه
مذکور دیرینه است هر امتی را بر لسان هر پیغامبری رفته و در حق هر امتی بیان پیوسته و تواند بود ثم
برای تراخی در مرتبه بود نه برای تراخی در زمان باشد و بعضی تقدیر قال کنند و کلام را بمعنی ذلکم وصیکم
ثم قال آتینا موسی الکتاب المشتمل علی دارند و بعضی بر خلاف ارتباط مذکور و غیر انتظام مسطور روند
جمله ثم آتینا موسی الکتاب تماما علی الذی احسن بر جمله و وهبنا له اسحق معطوف گویند صاحب کشاف
این قول را آورده و بدین عبارت بیان کرده و قیل هو معطوف علی ما تقدم قبل شطر السورة من قوله و وهبنا
له اسحق و یعقوب و این تلقین ناشی از تحقیق ست چه محققان بر جمله که با او جامع قوی دانند جمله را
اگرچه دور باشد عطف بر و جواب خوانند کثرت اعراض جمل میانه را یاتی از بلاغت بگیرند و انشعاب
انواع سخن در میانه مبنی از کمال قدرت بر کمال پندارند معنی اینست پس دادیم موسی را کتاب یعنی توریة
مشتمل بر آیات بینات در حالت که تمام ست متصف بکمال و تمام ست کائن ست بر کسیکه محسن است
و محسن مذکور بذات موسی علیه السلام بر وجه وضع مظهر موضع مضمر تا بمحسن عام مبین ست در حالت که
تفصیل ست یعنی بیان ست مر هر چیزی را و در حالت که راه دین سبب دین هدی ست و در حق مردمان نعمت
و رحمت خدای ست تا ایشان بلقای پروردگار خویش و جزا و سزا روز قیامت ایمان آرند و در
عطاء او شک نیارند و هذا کتب انزلناه مبارک این جمله معترضه ست برای مدح قرآن و تحریص
بر اتباع آن یا حال ست یا عطف ست بر آتینا موسی الکتاب عطف اسمیه بر فعلیه استعمال هذا برای

آن اسی مخاطبان وصیت کرده است شما را بدان خلای شما و پند داده است بدان چنانچه بالا گذشته
و بیان آن بسر من گشته تا پند گیرند و نصیحت پذیرند وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطِیْ مُسْتَقِیْمًا فَاتَّبِعُوْهُ وآن بتشدید
نون با فتح همزه و کسر او تخفیف نون یا فتح همزه خوانند و بر قراءة تخفیف مخففه از مشدده و حذف ضمیر شان دانند
و آنرا هیچ شده بر ضمیر به در ذلکم وصّسکم به یا بر ما حرم معطوف دارند و بر قراءة کسر همزه جمله معترضه بود برای مدح
دین اسلام و ایجاب اتباع او باشد و اضافت صراطی برای تعظیم مضاف از قبیل ناقة الله و بیت الله
دارند مستقیما حال از معنی اشارت بطریق هذا بعلی شیخا پندارند معنی اینست بدرستی این دین یعنی دین
اسلام راه من ست یعنی راهیست که من پیدا آورده ایم بسوی جنان موصل ساخته ام بسوی رضوان
اشارت میکنم سوی او در حالت که راست و درست بود و در وی هیچ کژی و خلل نباشد با هر دینی که
مقابله کنند راجح آید و در نظر عقل هر چند که در تامل افزایند راستی و درستی روی نماید زیرا که وجمله
اذا الاز و بیان نظر اچون دین اسلام راه مستقیم ست پیروی او کنید و متابعت او ورزید وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ
فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيْلِهٖ تفرق بحذف تا در جواب نهی بافا آمده با ضمار ان منصوب شده
جمله ولا تتبعوا السبل عطف ست بر فاتبعوه معنی اینست و پیروی مکنید راهها مختلف را یعنی ملک کافران
چون راه جهودان و ترسایان و آتش و بت پرستان و مانند آن و مذاهب بدعت را چون مجسمه و مشبهه
و معطله و امثال ایشان بس که پراگنده کند و متفرق گرداند شما را از راه خدای یعنی از دین اسلام و طریقه
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم روایت کرده اند که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم خطی راست
کشید و گفت این راه راست است بعد از استاد و چپای آن خطهای دیگر کشید و گفت این راهها
گمراهی و طرق فساد و تباهی ست در هر راهی ازین راهها دشمن شیطانی موکلست که مردمان را در ین راه
میخواند و در بعض تفاسیر آورده پیغامبر صلی الله علیه وسلم راست و چپا خطی مستقیم شش خط کشید در
هر خطی ازان دوازده گان خط دیگر پیدا آورده چه شی در دوازده هفتاد و دو شود خطوط مسطور اشارت ست
سوی مضمون متفرق ثانی اثنین وسبعین فرقة ذٰلِكُمْ وَصّٰىكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ این مذکور
یعنی انچه ذکر کرده شده است امی مخاطبان وصیت کرده است یعنی پند داد او امر کرده است شما را بدان
تا شما متقی شوید و پرهیزگار گردید ذلکم وصّسکم به سه بار از جهت تاکید و مزید اهتمام تکرار کرد لیکن در اول
کرت لعلکم تعقلون گفت و در کرت دوم لعلکم تذکرون و کرت سوم لعلکم تتقون آورده زیرا انچه اول تفکر است
بعد آن تذکر یعنی پند گرفتن بعد ازان تقوی و پرهیزیدن ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ تَمَامًا عَلَى الَّذِيْٓ
اَحْسَنَ وَتَفْصِيْلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَّهُدًى وَّرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ بِلِقَآءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُوْنَ تماما حال ست ای ع ۱۹

ذٰلِكُمْ وَصّٰىكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ○ ذلکم اشارت ست بر مذکور از اوامر و نواهی و وصیت کردن بمعنی دادن ست هر کجا وصیت کردن ست در عبارت مقرون بپند دادن می باشد و این جمله معترضه ست برای جمع کردن تفاصیل سابق را و تاکید آنست لعلکم تعقلون بمعنی لکی تعقلوا متعلق بر یکم معنی آنست ای ای مخاطبان پند داده است خدای شما را بدان تا شما دریابید و در عمل کردن بدان بشتابید وَلَا تَقْرَبُوْا مَالَ الْيَتِيْمِ اِلَّا بِالَّتِيْ هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهٗ معطوف ست بر ولا تقتلوا اولادکم معنی اینست و نزدیک مشوید مال یتیم را مگر بطریقی که آن بهتر ست و معانی که نیکوتر ست از محافظت و منفعت و کوشش نمودن در زیادت شدن و افزودن **سوال** از استثناء حسن لازم آید که هر چه غیر احسن ست در حکم صدر داخل باشد پس حسن نیز داخل نهی موصوف بقبح بود **جواب** احسن و حسن نظر بنفس امر بود اما از ولی و وصی و قاضی در حکم یتیم اختیار حسن که از احسن فروتر ست صورت باشد اختیار منفرت در حکم حرام دارند و اختیار زیان او از کم و بیش قبیح پندارند وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيْزَانَ بِالْقِسْطِ معطوف ست بر امر و نهی سابق معنی اینست و تمام کنید پیمانه را در پیمودن و راست کنید ترازو را در سنجیدن لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا این جمله مستانفه است چنانستی که کسی سوال کرد ما التصنع لو لم تعلم بالزیادة و النقصان فقیل لا نکلف نفسا الا وسعها این جمله تکمیل ست برای دفع وهم بزیادت و نقصان بغیر قصد و اختیار بی اهتمام و کوشش عدل در کار معنی اینست تکلیف نکنیم ما هیچ نفسی متکلف را مگر بر ان قدر که در قوت و قدرت بود و بر ان اندازه وسع و طاقت باشد وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوْا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى او برای شرط ست فاعدلوا جزاء او ست و این شرطیه معطوف ست بر انشاءات سابق زیرا که چون جزاء شرط انشاءات باشد شرطیه انشائیه بود معنی اینست و چون سخنی بگویید در گواهی یا در حکم یا در اقرار او انکار گویید و در سخن براستی و درستی جویید اگرچه آنکس که سخن در شان او میگویید ظهور قضیه او میجویید خداوند قرابتی باشد و خویشاوند قرب بود حق باید گفت و در صدق باید سفت اگرچه چیزی از دست تو رود و پدر یا پسر ازیان شود وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوْا اخبار و مجرور متعلق است باوفوا تقدیم او از جهت اهتمام ست مناط امر بالقاء محافظت عمل خدای ست معنی اینست و بعهدی وفا کنید و خود را در ورطه عهد شکنی مافگنید ذٰلِكُمْ وَصّٰىكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُوْنَ ○ تذکرون که در اصل تتذکرون بود قراءة او تخفیف ذال و حذف تا و تشدید دال بابدال تا دوم بذال و ادغام او و حاصل معنی بر حسب آن دانند لعلکم تذکرون بمعنی لکی تذکروا متعلق ست بوصکم ذلکم اشارت است بر تکالیف مذکوره و اوامر و نواهی مسطوره و این جمله تکالیف سابقه را تقریر ست مضمون کلام سابق را تکریر ست معنی اینست

این چیزها را که شما حرام می پندارید فَاِنْ شَهِدُوْا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ ج فا در فان شهدوا بمعنی ست معنی اینست
پس اگر گواهی دهند گواهان تکذیب و زور بر وفاق ایشان تو با ایشان دل بر گواهی مآر بر گواهی ایشان
اعتماد مدار وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَ الَّذِيْنَ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا وَالَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُوْنَ ۝ ع ۱۸ ۶
معطوف ست بر فلا تشهد و جمله بربهم یعدلون حالست معنی اینست و پیروی مکن هواها کسانی را که آیات
ما را تکذیب کردند آن را در معرض کذب و افترا آوردند و کسانی را که بآخرت ایمان نمی آرند و ایشان
اصنام را پروردگار خویش برابر میدارند و این نهیها نظر بر ابتدا اختیار بود نظر بعصمت نباشد قُلْ تَعَالَوْا
اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوْا بِهٖ شَيْئًا این جمله دیگرست از جملهای که بر وجه استیناف
بقل مصدرست اتل جواب امرست مجزوم شده ما حرم ربکم ما موصوله باصله مفعول مر اتل را یا ما
استفهامیه است بمعنی ای شی مفعول به است مر حرم را و این جمله بتاویل آنکه تعیین ما حرم مفعول ست مر اتل
الا تشرکوا به الی آخره صاحب کشاف لا را نهی داشته و ان مذکوره را مفسره پنداشته بدلیل عطف اوامر بر دو
و بودن فعل تلاوت بمعنی قول و ایراد کرده که تهیا بیان محرم خواهد بود امرهای که معطوف بر وست بیان
محرم چه نوع شود جواب گفته چنانچه نهیها بیان تحریم در منهی عنه است امر بیان تحریم صدر مامور به است
معنی اینست بگو ای محمد مر مشرکان را بیایید بر خوانم انچه حرام گردانیده است پروردگار شما بر شما و بگویم
که چیزی را بخدای شریک مگردانید و خدای را یکی دانید وَّبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا ج ای احسنوا
بالوالدین احسانا ایجاب احسان مستلزم ست مر تحریم ایذا معنی اینست و نیکوئی کنید بمادر و پدر
نیکوئی کردنی و احسان ورزید احسان ورزیدنی وَلَا تَقْتُلُوْٓا اَوْلَادَكُمْ مِّنْ اِمْلَاقٍ ط نهی ست
معطوف ست بر احسنوا مقدرست معنی اینست و فرزندان خویش را از جهت فقر مکشید و از عسرت
و تنگی معاش مترسید نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ ج نحن مبتدا است و یرزقکم و ایاهم خبر است
تقدیم مسند الیه بر خبر فعلی برای تخصیص بود کلا بمعنی نحن نرزقکم لا انتم باشد و جمله تعلیل ست بر نهی سابق
دلیل ست معنی اینست از جهت فقر فرزندان را مکشید از فقر و گرسنگی مترسید زیرا که رزق میدهیم ما
شما را و ایشان را وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ ج معطوفست بر نهی سابق ما ظهر با معطوف
خویش بدل ست از فواحش معنی اینست زشتیها و کارهای ناشایسته را نزدیک مشوید یعنی معاصی
را انچه ظاهرست از گناهان جوارح و انچه باطل ست از گناهان دل گرد مگردید وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِيْ
حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ ط عطف ست بر لا تقتلوا معنی اینست و مکشید نفسی را که حرام
گردانیده است کشتن آن را خدا مگر آنکه کشتن او متوجه شود بحقی متحقق چون قصاص و دیت بناحق

وعقلا سعته رحمت اورا و رحق کافران سود مند ندانند سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ ۝ جملہ مستانفہ است در جواب ماذا یقولون حین یواخذون با لاشراک وجملہ شرطیہ یعنی شرطیہ لو شاء اللہ ما اشرکنا تا آخر مقول یقول ست معنی اینست زود باشد کہ مشرکان در عذر اشراک خویش بگویند وتفصی ناپسندیدہ جویند کہ اگر خدا خواستی ما و پدران ما مشرک نمی شدیم و نہ ہیچ چیزی را بر خویش تحریم می آوردیم وظاہر ست کہ این عذر ناپسندیدہ و بہانہ ناگزیدہ است کہ مشیت خدا افعال اختیاری ایشان را بہرہ نبود مقرون با اختیار و کسب ایشان باشد وبعد تحقق اختیار معصیت و کسب آن تعلق بمشیت وارادت عذر نبود و بہانہ نشود كَذَٰلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّىٰ ذَاقُوا بَأْسَنَا ۝ این جملہ معترضہ است برای تسلیہ پیغامبر و وعید کافران معنی اینست چنانچہ تو را تکذیب میکنند پیغامبرانی کہ پیش از ایشان بودہ اند تکذیب کردند تا آنکہ باس ما را چشیدند و عذاب ما را دیدند قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا ۖ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ ۝ این جملہ مستانفہ است چنانستی کہ پیغامبر صلی اللہ تعالے علیہ وسلم گفت ماذا اقول لہم فقیل ہل عندکم من علم وجملہ ان تتبعون با جملہ کہ معطوف بر وست ترئیل ست کہ اثبات اتباع ظن تاکید انکار علم بود وجملہ کہ متضمن تاکید ست تزئیل باشد معنی اینست بگوای محمد مر ایشان را ہست نزدیک شما از علمی کہ دارید پس علم را برای ما بیرون آرید نہ اید شما مگر گمان برندہ بی تحقیق سخن گوینده قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ ۚ این جملہ دیگر ست از جملہای کہ بر وجہ استیناف بقل مصدر ست فا در فللہ سببیہ ست جملہ کہ بعد او ست مقول قل ست چہ در آیت سابقہ بیان بطلان حجت ایشان بود و آن سبب ست برای این کہ خدا ایرا حجۃ بالغہ دانند و او را بصفت واللہ غالب علی امرہ خوانند معنی اینست بگوای محمد پس مر خدا ایرا حجت بالغہ بود محتی رسندہ بکمال قاطع مقال باشد فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ ۝ مقول شاء محذوف ست ای لو شاء ہدایتکم لہدکم این جملہ معترضہ است برای اظہار قدرت معنی اینست پس اگر خواست خدا بودی ہمہ را راہ نیک نمودی لیکن چون بفعل اللہ ما یشاء و یحکم ما یرید صفت او باشد خواستن چیزی بتعین بر وواجب نبود کار اگرچہ بمشیت متعلق ست وجود ہمہ اشیا با ارادت حق متحقق ست مبنی بر اختیار ست بر وجہ جبر نیست بعد تعلق باختیار عذر تعلق فعل بمشیت ضرری بمعنی ست قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَٰذَا ۚ این جملہ دیگر ست از جملہای کہ بر وجہ استیناف بقل مصدر ست معنی اینست بگوای محمد کافران را گواہان خویش کہ گواہی دہند بیارید بدرستی خدا حرام گردانیدہ است

حرمت مرخص میباشد ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه باستثنا از تحریم که در آیه وقد فصل لکم تا حرم علیکم الا ما
ما اضطررتم الیه مذکورست تمسک کرد و محرمات مذکور را در وقت اضطرار تحریم باباحت آورد لیکن چون در
حق غیر مضطر حرام ست مباح گردانیدن او را غفران نام کرد چنانچه دو رکعت مسافر را اگرچه در حق او اصل
فرض ست ظهر و فجر او برابرست باعتبار آنکه در حق مقیم مریضه چهار رکعت ست اسم رخصت الفاظ آورد
وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ علی الذین متعلق حرمناست و این جمله قصه اهل کتاب
است و بالا قصه مشرکان بود این فعلیه عطف ست بر فعلیات سابق و میان ایشان جامع خالی ست
معنی اینست و بر کسانی یهودی شدند و قدم جهودی ورزیدند هرچه از پرندگان و دواب خداوند
ناخن ست حرام گردانیدیم و از نعمت حل طیبات بحرمان رسانیدیم وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا
عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا عطف ست بر فعلیه سابق معنی اینست و از گاوان و گوسپندان
حرام گردانیدیم بر ایشان چربیهای ایشان مگر چربیهای که متحمل ست بدان پشتهای ایشان که در حکم
گوشت بود حالت ناخوردن گوشت بخوردن آن حانث شود أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ
حوایا جمع حویه است چنانچه خطایا جمع خطیه است و معطوف با او احتمال دارد که معطوف بر مباح بود چه
شحم مجرد نیست همچو گرده پیه بلکه مختلط بغیرست و تواند بود که عطف بر محرم بود و او برای منع خلو باشد
دون الجمع نحوه جالس الحسن او ابی سیرین معنی اینست یا چربیهای که گرفته است چرا یا رودها را گرد گرفته
یا چربیهای که باستخوان آمیخته ذَٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ ۝ ذلک مفعول دوم ست
مر جزیناهم و جمله تذییل ست و جمله و ان لصادقون بعد اخبار بجزا کنایت ست از تحقیق وقوع جزا که دعوی
صدق مخبر مستلزم ست مر تحقق وقوع مخبر به جمله را موکد بتواکید آورد رد انکار منکران جزا کرد معنی اینست
آن تحریم طیبات مذکوره منع نعمتهای مسطور جزا داده ایم ایشان را بباغی کشتن و ظالم بودن ایشان بدرستی
ما هر آئینه راست گویان و راست کارانیم خبر جزا دادن براستی میکنیم فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ
ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ ۝ فا سببیه است و جمله و لا یرد باسه عطف است
بر جمله ربکم ذو رحمة واسعة و این هر دو جمله مقول قل ست و جمله قل با متعلقات خویش جزا شرط است
این سابق بیان جزا نفی و ظلم ایشان بحرمات نعیم و تحریمات طیبات در دنیا بود درین آیه باسعة رحمت باس
ایشان آورد یاس خدا بیان فرمود معنی اینست پس اگر ترا ای محمد تکذیبی کنند و در جریمه بسعة رحمه رحمة خدا
متمسک شوند بگو پروردگار شما خداوند رحمت واسع ست درین معنی شک نیست لیکن تمسک ایشان
بسعة رحمت برای رد عذاب بی معنی ست چه رد کرده نشود عذاب او در آخرت از گروهی که گناهکارانند

محرم بر خورنده که بخورد مگر آنکه مردار یا خون ریخته شده یا گوشت خوک باشد زیرا نچه هر یکی ازین سه
رجس ست در شرع و طبع نجس ست یا باشد فسقی یعنی مذبوحی که او را بر آوردن و ذکر کردن و غیر خدا یرا
در ذبح او ایقاع کرده شده و ذبح او بنام غیر خدای عز و جل آمده حقیقة باسم اللات والعزی و مانند آن
یا حکما باقامت مثله کفر مقام ذکر بتان **سوال** مذبوح مسلم که متروک التسمیه ست عامدا و سباع مذبوح
بذکر اسم الله علیه حرام بود و آن غیر چهار مذکور باشد حصر مذکور چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید
جواب قصر حقیقی نیست تا سوال وارد شود بلکه قصر اضافی بر نسبت بحیره و سائبه و وصیله و حامی
را حرام میدارند و میته و دم و لحم خنزیر و انچه بنام بتان ذبح کرده اند حرام نمی پندارند برین وجه سوال
وارد نشود و بوجود محرمات دیگر اشکال نبود **سوال** جمله یطعم را بعد ذکر طاعم برای چه آورد و تکرار
ذکر چه فائده دارد **جواب** ذکر یطعمه بعد ذکر طاعم دلالت میکند برین که منظور در تحریم مذکور حیثیت
طعم بود حیثیتی دیگر چون بودن او مسروق یا مغصوب یا رشوت یا لقمه منخنقه یا مهلله و مانند آن منذور نباشد
سوال قل لا اجد فیما اوحی نفی وجدان ست و از نفی وجدان نفی وجود نمی آید و مقصود درین محل نفی وجود
مے نماید نفی وجدان چرا کرد لیس فیما اوحی الی محرم چرا نیاورد **جواب** نفی وجدان انچه
وحی شده از غیر صاحب وحی نفی وجود نبود اما نفی وجدان از صاحب وحی نفی وجود بود نفی وجدان آورد تا کنایت
از نفی وجود باشد اذ الکنایة ابلغ من الصریح والتلویح اولی من التصریح نایافتن پیغامبر خبری را کائن در
اموری که بر وحی شد و مستلزم نابودن اوست یا این که ادب آنست اگرچه متیقن باشد بر صورت ظن بیارند
و از جهت احتیاط در معرض قطع نیارند چنانچه در مالی لا اری الهدهد ام کان من الغائبین گفته اند که سلیمان
علیه السلام یقین میدانست که هدهد نیست غائب ست مع ذلک نفی رویة خویش کرد در بیان غیبت
او ام منقطعه که کلمه شک ست آورد فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَّلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ
من شرطیه ست مرفوع المحل بر ابتدا ست محمول بر حذف خبر و خبر ست ای من اضطر غیر باغ و لا عاد یغفر الله
او یرحمه لان ربک غفور الرحیم و جمله فمن اضطر غیر باغ و لا عاد معترضه ست برای بیان حکم مضطر معنی آنست
هر که مضطر شود و از جهت خوف هلاک ملجا گردد بر قدر ضرورت بخورد درین حال که غیر تجاوز کننده است
پس بدرستی پروردگار تو آمرزنده است خطایا آمرزد رحمت کننده است عطایا بخشد صفت مغفرت و
رحمت کنایت ست از حصول فعل آمرزیدن و بخشیدن و ترخیص سابق مر مضمون جمله باعتبار معنی مکنی عنه
ملوح بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود و درین اشارت ست بسوی قول ابو یوسف رح که اکل این محرمات
در وقت اضطرار مباح نمی گردد بلکه بر وجه رخصت رفع اثم میشود همچو اجرا کلمه کفر در وقت اکراه با بقای

آورده وایشان را در انتاج انداخته وسبب معاش ورزق ساخته بگوای محمد از دو مرد کور یا اناث
با انتاج ایشان را بر مقتضی عقل حرام گردانیده یا سمعی متضمن این معنی رسانید شما به نبوت قائل نه اید
بر ورود وحی وسمع اعتقاد ندارید وظاهر ست که عقل مقتضی آن نیست عقل نگوید که عقل موجب آن
معنی ست أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّاكُمُ اللَّهُ بِهَٰذَا ام منقطعه است برای اضراب
از اول واستفهام از ثانی واستفهام از خدای عزوجل بحقیقت نتواند بود بحسب مقام از وی انکار
متولد ست معنی انیست یا خود شما حاضر بودید آن وقت که خدای شما را بتحریم آن وصیت کرد و بر
حکم خویش شما را آگاه گردانیده وهمه دانید که این معنی ست پس تحریم شما بی معنی ست وشک نیست
کسیکه این دعوی کند سزاوار انکار ومستحق توبیخ باشد ومفتری بر خدا گردد عزوجل فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ
افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ فاسببیه ست من استفهامیه برای انکار ای لا اظلم ممن افترا
علی الله کذبا معنی انیست پس کنا لمتر ست از کسیکه افترا بر خدای کند ودروغی را بر بندد تا مردمان
را بغیر علم گمراه کند واز راه نیک در راه بد برد شک نیست که بغیر علم راه نمائی کردن ونشان راه گفتن
گمراه کردن را از راه بردن ست إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ این جمله ترسیل ست ع ۱۷
وچون جمله فمن اظلم تا آخر ملوح بمضمون این جمله بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق نمود معنی انیست بدرستی
خدا راه نماید ظالمان را که موت ایشان بر کفر خواسته وایمان باراده پیوسته قُلْ لَا أَجِدُ فِي
مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ
خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف
بقل مصدر ست یکون بصیغه تانیث وتذکیر ومیتة برفع ونصب خوانند میتة برفع اسم یکون و
بنصب خبر او داشته روایت کرده اند تا پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مالک بن عوف
بحاجه در آمد وبحجت بروی غالب آمده مالک بن عوف چون از حجت گفتن نمیدانست از پیغامبر علیه السلام
پرسید در بحیره وسائبه ووصیله وحامی که بزرگان ما حرام گفته اند تو چه میگوئی ودر قضیه ایشان کدام
حکم همانی آیه قل لا اجد تا آخر نازل گشت واین نظم بورود پیوست الا ان یکون میتة مستثنی مفرغ ست
ای لا اجد محرما فی وقت الا وقت کون المطعوم میتة او دما مسفوحا الی آخره او دما عطف ست بر
میتة بنصب در قراءة رفع در میتة منصوب بفعل محذوف بود ای او یطعم اما مسفوحا او لحم خنزیر وجمله فانه
رجس او فسقا عطف ست بر منصوبات سابق لغیر الله متعلق بما لم السیم فاعله است مر اهل بتضمین ذکر
وجمله اهل لغیر الله به صفت ست مر فسقا معنی انیست بگو یا محمد نمی یابم در انچه بر من وحی آمده

عقل نمیدانید و حکم خدای بدان مشاهده نکرده اید به نبوت انبیا قائل نه اید تا بوحی بدانید پس ثابت
شده بر تحریم انچه حرام می پندارید حجتی از عقل و حس و فعل ندارید مرا خبر کنید بعلمی که دارید با گاهانید که شما
صادقانید در خبر تحریم براستی میگوئید و بعضی گویند مالک بن طوف که صاحب رای بود و میان کفار صاحب
اعتبار بینمود پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد و در مجلس معلا در آمد گفت رسیده است ما را که حرام
میگردانی چیزی را که بزرگان ما آنرا حلال میدانستند و حرام نمی گفتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود
خبر کن مرا که بحیره و سائبه و وصیله و حامی را آبا و اجداد شما از کی باز حرام گفته اند و صید گاه باشد که در تحریم
آن رفته اند او گفت دیر باشد ابا و اجداد فویش را هم چنین یافته ایم و همبرین وجه دریافته ایم پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود تحریم آن چیزیرا همه از بزرگان شماست من این را نگفته ام و در تحریم آن
نرفته ام این آیه فرود آمد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم نفی نسبت بحیره و سائبه و وصیله و حامی سوی
خویش یا مالک بدین آیه محاجه کرد و برین مباحثه اورا در الزام و افحام آورد گفت ان الله انشاء ثمانیة
ازواج بدرستی خدای انرا انعام هشت جفت پیدا کرد و هیچ یکی را در هیچ حرمت نیاورده بعده بتفصیل گفت
از میش دو جفت اند و از بز دو جفت اند میان این از هر نوع دو نر و ماده و در هیچ جفتی حکم حرمت تنها
اگر دو نر حرام بوند و بعلت ذکورت حرام شوند همه اناث حرام گردند و اگر از جهت انچه در گرفته است
آنرا از هدایا حرام پندارند و در گرفتن زهدایا علت حرمت دارند همه انعام از نر و ماده حرام گردد و نر و ماده
بحرمت پیوندد و جمیع همه از زهدایا اند و همه درین معنی یکسانند بتعمیم حرمت کسی قائل نیست باز از جمله
هشت جفت چیزی ذکر کرده بود چهاری دیگر بتفصیل بیان فرمود و انکار حرمت هر نوع ذکر کرد بر طریقی
که بالا رفت و بر تفصیلی که گذشت مالک بن طوف مذکور متحیر گشت انچنان منطفی با انکار پیوست برین
روایة ثمانیة ازواج مفعول انشاء محذوف یا منصوب براغرا باشد و جمله تقریر مقال مشرکان و تحریر
حجت شناعت حال ایشان ست قل آلذکرین معترضه است برای تلقین انکار ایشان معنی انست
خدای عز و جل هشت جفت را از انعام موجود گردانیده از میش دو جفت و از بز دو جفت از هر نوعی دو
نر و ماده را در حرمت آورده یا انچه در گرفت ست آنرا از هدایا نهار ما دگان از نتائج و زادگان ایشان
خبر کنید مرا بدانچه میدانید اگر شما راست گویانید وَمِنَ الْاِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ
ءٰالذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَيَيْنِ ۝ عطف ست بر ومن الضان
اثنین ومن البقر اثنین جمله قل الذکرین معترضه است برای تلقین حجت انتفاء تحریم چنانچه گذشت و ذکر
آن بالا رفت معنی انیست واز شتر دو جفت و از گاو دو جفت انشا کرد و از هر نوعی نر و ماده پیدا

ذوالحال متقدم شد میان حرف عطف و معطوف فصل بجار و مجرور آمده چنانچه ضربت زیدا و علی
السطح بکر یکذا برین تقدیر من بیانیه باشد و تواند بود من تبعیض بود و من الانعام عطف باشد بر جنات
و حمولة و فرشا حال بود تقدیر چنین باشد ای انشا جنات و بعض الانعام حال کونها حمولة و فرشا حمولة
انعام کبار که صالح ست برای بار و آن جمع ست بروزن فعولة و حمولة لا واحد له من لفظه و فرش انعام صغار
که لایق بار نه اند چون گوسپندان و شتر بچگان و گوسالگان که از یک زمین اند فرش مصدر ست بمعنی
گستراندن اینجا بمعنی مفروش آمده و از جهت نزدیک بودن زمین بشبه مفروش شده و تواند بود که از
فرش انعامی که برای ذبح در زمین انداخته مراد دارند و از جهت اتصال زمین بهچو مفروش پندارند معنی
انیست پیدا آورد از انعام بارکشنده و سواری پذیرنده و حیوانات کبار و حیوانات صغار فروهشته
گرد از یک زمین اند و از جهت نزدیکی زمین مفروش پیمانند کُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعُوا
خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ط این جمله عطف ست بتقدیر قلنا ای قلنا کلوا مما رزقکم الله و لا تتبعوا عطف ست
بر و معنی انیست و کنیم از انچه روزی کرده است خدای عزوجل شما را بخورید و کامها شیطان را
پیروی مکنید و در راهی که میبرد و میروید بمتابعت او گمراه مشوید اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ۝
این جمله تعلیل ست نهی سابق دلیل ست چون جمله و لا تتبعوا خطوات الشیطان ملوح بعداوت او
بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق نمود معنی انیست بدرستی شیطان مر شما را دشمن پیداست همیشه در
عداوت باشما ست عداوتی ظاهر دارد عقل بتابعت دشمن ظاهر نپندارد ثَمٰنِيَةَ اَزْوَاجٍ مِنَ الضَّاْنِ
اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ قُلْ ءٰٓالذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ
الْاُنْثَيَيْنِ نَبِّئُوْنِيْ بِعِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ۝ علم بسکون عین و فتح عین خوانند و معنی هر دو یکی دانند ثمانیة ازواج
بدل ست از حمولة و فرشا یا از محل من الانعام من الضان اثنین حال ست از و زیرا نچه بدل او
مقبول الحکم ذوالحال تواند بود و من الضان اثنین عطف ست بر و استفهام در قل ء الذکرین
برای انکار ست معنی انیست از انعام هشت نوع را آفریده دو از میش و دو از بز هر یکی را نر و ماده موجود
گردانیده و منشات نبات و مبدعات حیوانات سبب معاش کرده و آنرا برای مدار شما پیدا
آورده تا در معاش خویش بدو پردازند و آنرا سبب بقاء خویش سازند و جمله استفهامیه بمقول قل ست
و قل جمله معترضه برای تلقین حجت تحریم مذکور بود اما اشتملت علیه عطف ست بر ء الذکرین حرم ام الانثیین
و جمله نبئونی بعلم مقرر ست مر انکار سابق ان کنتم صادقین شرطی ست محذوف الجزا اکتفا بما مضی معنی انیست
تحریم بعض انعام که می آرید بران هیچ حجت مدارید تحریم مذکور یا تحریم اناث یا تحریم نتایج ایشان بحکم

جنات اسی انشا النخل والزرع ومختلفا اکله حال مقدره است زیرا که اختلاف ثمار وحبوب در وقت انشا
موجود نیست بلکه مقدره است واکل اسم ست مر انچه ماکول ست از نخل زرع واثمار وحبوب وضمیر
اکله عائد بر نخل وزرع ست بتاویل کل واحد منها معنی اینست درختان خرما وکشتها درحالت که
مقدرست گوناگون بودن میوه وحبوب آن پیدا آورد ورنگ وبو ومزه وصورت وشکل آن مختلف
کرد والزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ وعطف ست برجنات ومتشابها
حال ست از رمان ای انشاء الزیتون والرمان حال کونه متشابها وغیر متشابه معنی اینست زیتون را
پیدا اورد وانار را پدید کرد درحالت که متشابه است در رنگ وصورت یعنی یکدیگر مانند بود وغیر متشابه است یعنی یکدیگر
در مزه مانند نباشد مذاق بعضی شیرین میباید وبعضی را خلاف آن درمی باید كُلُوا مِنْ
ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ متعلق ست بما قبل بتقدیر وقال یا قائلا چنانچه در قد علم کل اناس مشربهم
کلوا واشربوا من رزق الله گفته اند وضمیر بر نخل وزیتون ورمان ست بتاویل مذکور معنی اینست
بخورید از میوها انچه ذکر کردیم چون میوه آرد از درختی که میوه ندارد سوال همه دانند خوردن میوها
پیش از میوه دار شدن نبود قبل اذا ثمر را چه فائده باشد جواب فائده او تکمیل ست ودفع ابهام
انکه کسی گمان برد که خوردن میوه ها بمجرد میوه دار شدن بود موقوف بر تمام وکمال باشد دفع این وهم
کرد وقید ابر وجه تکمیل آورد وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ حصاده بکسر حا ورفع او خواندند معنی یکی
دانند واین جمله عطف ست بر انشائیه ثمره او بخورید حقی که واجب ست در روز بریدن میوه ودرودن
کشت بدهید در هنگام نزول آیه در ثمار وحبوب حقی لازم بود که در روز حصاد بیرون می آوردند میان
فقرا قسمت میکردند بعد آن منسوخ شده وبجای آن وجوب عشر آمده وَلَا تُسْرِفُوا عطف ست
بر انشاءات سابقه معنی اینست واسراف مکنید یعنی مال را بی منفعت دین ودنیا در محل ناگفتنید
وبعضی گویند از حد تجاوز مکنید یعنی چندان مدهید که خود محتاج شده سوال کنید چنانچه جای دیگر گفت
ولا تبسطها کل البسط وتقعد ملوما محسورا روایت کرده اند از ثابت بن قیس بن شماس رضی الله
تعالی عنه نخلستانی داشت یکروز پانصد درخت خرما بریدند مردمان داد برای خانه وفرزندان ذخیره
نهاد ولا تسرفوا در شان او نازل گشت ومنی مذکور بود دیوست إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ
این جمله تذییل ست یا تعلیل وچون لا تسرفوا ملوح بسوی مضمون جمله بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق نمود
معنی اینست بدرستی خدای مسرفان را دوست ندارد ودر خیر دوستی نیارد وَمِنَ الْأَنْعَامِ
حَمُولَةً وَفَرْشًا حمولة وفرشا عطف ست برجنات ومن الانعام حال ست از جنت تنکیر

آبش ما تفعل یعنی ای پدر چه میکنی میخواهی مرا در چاه افگنی مهربانی در دل گذشت زمانی دل ازین باز گشت
باز حمیت در دل آمد وسوسه شیطان در خاطر در آمد دل وسوسه او را پذیرفت دختر دست و پای مرا گرفت
عجز و زاری میکرد و دل مرا بر مهربانی و شفقت می آورد تا آنکه سخنان ما دریابند نداریا ابت لا تقطع
امانته امی بگوش میرسانید متردد و متامل گشتم و نظر در چاه و راه کردن گرفتم تا آنکه شیطان غالب آمد
مهر از دل برکندم او را در چاه افگندم و او یا ابته فریاد میکرد و مرا برباز خریدن از چاه می آورد تا آنکه مرد
و جان بملک الموت سپرد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و یاران گریه کردند و دل بر افسوس و دریغ آوردند
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود ان امرت ان اعاقب احدا بما فعل فی الجاهلیة لعاقبتک بما فعلت
اسلام گناه گذشته را می برد خدای عزوجل بحرمة جاهلیت بعد اسلام عقوبت نمی کند و این آیة دلیل است
برینکه عمل بغیر علم روا نبود و اقدام بر عمل سفیه باشد زیرا که حق سبحانه تعالی این کار را نکوهیده و عمل بغیر علم
از ایشان نپسندید چنانچه جای دیگر گفت ولا تقف ما لیس لک به علم و این سخن منع عمل بظن میکند
و در رد قیاس و خبر واحد سائر دلائل ظنیه می افگند مگر آنکه ظن غالب را در حکم علم دارند و راجح را
در حکم متیقن پندارند و نفع علم را بغیر علم عمل بر نفی عمل بشک و وهم کنند و بر نفی اتباع مشکوک و موهوم
محمول گویند وهو الذی انشا جنت معروشت وغیر معروشت این جمله عطف ست بر جمله
هو الذی انزل من السماء ماء عطف ثنای بر ثنای و درین هر دو جمله ذکر معاش ست و جمله سابقه و
هو الذی انشاکم در ذکر مبدء بود و رد مقالت مشرکان که ایشان بعض حرث و انعام را ممنوع میگفتند
و حرام میدانستند و انچه در شکمها انعام ست آنرا بتفصیل قائل میشدند مر مردان حلال میگفتند بر زنان
حرام میدانستند آن را بدین آیة و بدانچه معطوف ست برین ذکر کرد و کلوا من ثمره اذا اثمر و کلوا حقه یوم
رز قکم الله در اباحت آورد و اثبات کرد که در انعام و در مافی بطون هذه الانعام ست نسبت کردن
آن که بسوی خدا ست محض افتراست معنی انیست او آنکسی ست که انشا کرده است بوستانهای
مسقفه غیر مسقفه پیدا آورده است بوستانها مسقف آنست که شاخها را آنرا بجوئبار بردارند و بران
جویبار دیگر دارند تا شاخهای آن بوستانها بزمین نیفتند و میوه از خاک آلوده نشود و بعضی گویند
مسقف آنست که شاخها را و بلندو استوار بود و هیچو مسقفات در زمین نیفتد و بعضی گویند معروشات
نهال کرده مردمان که تفقد آن میکنند و فرود شاخها را آن تکیه میدارند رنج آن میبرند و غم آن میخورند
و غیر معروشات انچه در بیابانها و کوهها پیدا گشته و بغیر کاشتن کسی رسته والنخل والزرع
مختلفا اکله بضم کاف و سکون کاف خوانند و معنی یکی دانند و النخل عطف ست بر

العلم حسن عام ست علم حسنات از جهت عمل کردن علم سیات از جهت باز ماندن سیجزیهم وصفهم وصفهم مفعول مطلق ست از باب ضربته سوطا ای سیجزیهم بوصفهم الله تحریم حلال و تحلیل حرام کذبا و افترا این جمله مستانفه است برای بیان جزا ایشان معنی انیست زود باشد خدای ایشان را بصفت کردن ایشان خدای بصفت نابوده از تحلیل حرام و تحریم حلال جزا دهد بسبب افترا دروغگوی ایشان عذاب کند انه حکیم علیم این جمله تذییل ست تاکید او از جهت ابراز وثنای باریتعالی بر وجه وکالت و استواری ست معنی انیست بدرستی در حکم تحلیل و تحریم حکیم ست همه کار او بر وفق حکمت مستقیم ست علیم ست بدانچه حلال کرده و بدانچه آنرا در غیر حرمت آورده و بدانچه کافران از عملهای ناگزیده و کردارهای ناپسندیده میکنند و بدانچه خود را در ورطه عذاب و عقاب می افگنند قد خسر الذین قتلوا اولادهم سفها بغیر علم وحرموا ما رزقهم الله افتراء علی الله قد ضلوا وما کانوا مهتدین روایت کرده اند بنی کنانه و بعضی عرب نذر بکشتن پسران معین میکردند چنانچه بالا گذشت این آیه تقریر مضمون آنست قد ضلوا تذییل ست و ما کانوا مهتدین عطف ست بر وی معنی انیست بدرستی زیان زده گشتند و خائب و خاسر شدند کسانیکه فرزندان خود را بنادانی کشتند و انچه روزی کرده است خدا ایشان را از رزقی حلال حرام گردانیدند و این تحریم را بر خدای بربستند و افترا کردند دروغ نابوده گفتند بدرستی گمراه گشتند و نبوده اند از کسانی که راه راست یابند و طریق حق دریابند لایق اهتدا نبودند درین کار سعی نموده اند در تفسیر آورده است مردی پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمده دور نظر مبارک نبوی در آمد ساعتی ایستاده گریه و زاری بنیاد نهاد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم او را پاسخ داد که در جاهلیت گناهی کرده ام و جریمه در وجود آورده ام این زمان مسلمان گشتم و دین اسلام پذیرفتم میترسم که عفو نشود و وبال آن از من نرود من از قومی بودم که دختران را می کشتند و در راه این جریمه عظیمه میفتند در خانه من دختری مولود گشت زنده ماند تا آنکه بلاغت پیوست بکمال شهرت یافت تا آنکه کسی بخطبه او شتافت خطبه او مرا بر حمیت آورد و دل من قصد کشتن او کرد چه نخواستم که او را شوهر دهم و نتوانستم که او را بشوهری بسپارم از مادر او این سر نهفتم و او را بر وجه حیله گفتم من میخواهم برای زیارت اقربا خویش دران قبیله بروم و این دختر را برادر خویش میبرم مادر او بگمان مرا تهمت قصد کشتن او آورد و ازین معنی معهود و مواثیق بسیار منع کرد بر اعتماد مواثیق و عهود دل بر روان کردن گماشت و دختر را چنانچه در ضیافتها معتاد ست آراست از پیش آوردن شدم و دختر را برابر روان کردم تا آنکه دختر مذکور بر سر چاهی رسید ساز وی بساز مرا دید گفت یا ابت تریدان تقتلنی

ربع ۱۶

مبتدا است مخصوص بصفت مقدره ای و انعام اخری حرمت ظهور ها و این جمله عطف ست بر جمله انعام
مقول قالوا است ای قالوا هذا القول وبذا القول معنی انیست و انعامی دیگر ست که کافران گردانیدند
بر خویش رکوب بر پشتهای ایشان چون شترهای که ذکر آن در سورهٔ مائده رفته و بیان او بتشریح و توضیح گذشته
ایشان بردی سواری نکردند و او را حامی ظهر خود میگفتند و پشم و صوف او مردان را بودی و از هیچ حوضی و کشتی
او را مانع نشدی و انعام لا یذکرون اسم الله علیها ای لا یذبحونها چه ذکر اسم خدای علامت فرج
است فی نفس الامر پس لا یذکرون کنایت از فرج باشد و انعام مبتدا است مخصوص بصفت مقدره جمله که بعد
او ست خبر مبتدا است این جمله مر معطوف ست بر مقول قالوا سوال لا یذکرون اسم الله علیه صیغه غایب ست
متکلم در حکایت از نفس خویش صیغه متکلم بایستی بجاء لا یذکرون لا نذکر شایستی جواب این از قبیل
نقل بمعنی ست چه غائب و متکلم اینجا از روی معنی یکی ست اصل لفظ ایشان در کلام اول صیغه متکلم بود
در حکایت نقل بمعنی وا ایراد صیغه غائب روی نمود چنانچه گویند زید معترف شده که این کار کرده چه در وقت
اقرار این کار کرده ام گفته بود و در وقت گفتن صیغه متکلم روی نمود معنی انیست و انعام که ذکر نمی کنند
نام خدای بران معنی فرج نمی کنند یا ذبح بنام دیگران میکنند و آنرا حرام نمیدارند حلال می پندارند افتراء
علیه مفعول له است یا حال ست یا مفعول مطلق ست بر طریق لفلان علی الف درهم عرفا ای تعبیر
من اقرار معنی انیست نسبت تحریم نابوده بر خدا افترا میکنند افترا کردنی و در نسبت تحریم سوی خدا دروغ
میگویند در وغ گفتنی خداوندان افترا اند یا از جهت آنکه مفتری اند سیجزیهم بما کانوا یفترون
این جمله تذییل ست معنی انیست تحقیق خدا یتعالی وزر جرم بر ایشان خواهد نهاد و با فترا ایشان سزا خواهد
داد وقالوا ما فی بطون هذه الانعام خالصة لذکورنا ومحرم علی ازواجنا
وان یکن میتة فهم فیه شرکاء یکن تاء و یا و میته برفع و نصب خوانند برفع اسم یکن و بنصب خبر یکن خوانند
این جمله عطف ست مر جمل سابقه بیان گفتاری دیگر ست از گفتار ناشایسته کافران و شناعتی از شناعات
شنیعهٔ ایشان معنی انیست و گفتند ایشان انچه در شکمهای این انعام ست خالص ست مر مردان را و بر زنان
حرام ست بچه که در شکم انعام ست مرده باشد ایشان هم دران شریکیت باشند مردان و زنان را حلال بود
اقوال ناپسندیدهٔ ایشان را ذکر میکنند و گفتارهای ناگزیدهٔ ایشان را شرح میدهند تا اهل حق مذهب باطلهٔ
مبطلان بدانند و از عمل بدان مواظبت دران باز مانند و در ین آیه دلیل ست که اهل علم را واجب ست
مذهب مخالفان می باید و اطلاع بر اباطیل و اکاذیب ایشان می شاید قضایای از کلمات کفر در کتب
شریعت نویسند تا مسلمانان ازان احتراز کنند و از عمل بدان باز مانند که عمل بدان قبیح بود و تقبیح معلوم عاقل

ورفع شرکائهم بفعل محذوف ست بدلالت این وبر قراءة زین بر صیغة معروف ونصب قتل وجر اولادهم
ورفع شرکاءهم وشرکاء فاعل زین بود قتل اولادهم بنصب قتل وجر اولادهم مفعول باشد وکذلک بر هر دو
تقدیر صفت مصدر محذوف دانند کلام بتقدیر تزئین مثل تزئین لتقسم المال وبجزیة کما مر زین لکثیر من المشرکین
قتل اولادهم پندارند واین جملة عطف ست بر جملة وجعلوا لله مما ذرأ الی آخره وجملة زین لکثیر
من المشرکین قتل اولادهم شرکاؤهم ستانفة بود در جواب مر زین معنی انیست چنانچه آراسته شده است
ومشرکان را قبایح سابقه چون تقسیم مال میان خدا وبتان هم چان آراسته شده است مر بسیاری از مشرکان
کشتن فرزندان وذبح کردن ایشان بنام بتان لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ لام در لیردوهم
بر قراءة زین بر صیغة معروف متعلق بزین مذکور وبر قراءة صیغة مجهول متعلق بزین مدلول ای زینوا القتل
لتهلکوا المقتولین بالقتل والاولاد والاقدام علی التلف والقاتلین بالحزن والاسف معنی انیست
آراستند برای ایشان قتل اولادهم تا هلاک کنند مقتولان بتلف قاتلان را بحزن واسف بر این طریق
در دنیا زیان کنند تا برایشان دین ایشان را بپوشند وغیر دین را با دین نیا میزند وامر را برایشان
مخلوط گردانند تا در ورطه شرک وکفر سانند بر این وجه بزیان مبتلا گردانند روایت کرده اند که اولاد
اسمعیل علیه السلام داشتند وهمت بر محافظت آن میگماشتند بدین ابتداعات وافتراعات در دین اسمعیل
بر ایشان پوشیده گشت وباختلاط واشتباه پیوست چیزها در نظر ایشان آراسته نمود که در دین علیه السلام
نبود وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ این جمله معترضه ست معنی انیست واگر خدای خواستی که ایشان
این کارها نکنند زین خویش را در اشتباه نیفگنند نمیکردند ودین خود را در اشتباه نمی افگندند لیکن چون
خدای خواسته بود اختیار آن از ایشان روی نمود این آیة نیز در بطلان مذهب معتزله صریح بود وبودن حسن
وقبح وخیر وشر متعلق بارادت حق ثابت شود فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ○ فذرهم فاسیة است
بر زین لکثیر من المشرکین وما یفترون عطف ست بر ضمیر منصوب در فذرهم معنی انیست پس بگذار کافران را
وافتراء ایشان را تا هنگام جزا ایشان آید وموعد سزا ایشان روی نماید وَقَالُوا هَٰذِهِ أَنْعَامٌ
وَحَرْثٌ حِجْرٌ لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ بِزَعْمِهِمْ متعلق قالوا است وجملة قالوا عطف ست بر وجعلوا لله مما ذرأ
من الحرث والانعام نصیبا خبران گرداری از گفتارهای شنیعه ایشان ست معنی انیست وگفتند
گرکان این انعام وحرث یعنی انعامی وحرثی که ایشان میان خدا وشرکا قسمت کرده اند بخش وسهم آورده اند
انعامی ست حرام گشته ومنع پیوسته نخورد آنرا مگر کسی که ما خواهیم از فقراء ومساکین وایتام ومهمانان
وخدم معابد اصنام این قول را بزعم خویش گفتند در راه وهم وگمان فتند وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا

وقار روی نمودی آنرا خط میکردند و در قسم الهه خویش می افزودند و اگر در قسم الهه ایشان افزودگی پیدا شدی
و کشت بوفای کامل آمدی مستقیم میداشتند و بیرون آن سوی قسم خدای دل نمی گذاشتند و اگر وقت دادن
آب از قسم الهه باطله آب جانب قسمی که برای خداست روان میشدی باز میداشتند و اگر از قسمی که برای
خداست جانب قسم الهه باطله ایشان آب روان میشد بر باز داشتن آن دل میگماشتند و میگفتند که خدای
خداوند غناست محتاج نیست و ایشان فقیر اند محتاج اند و همچنین انعام اگر در قسم الهه باطله مرده زادی
جای عظیم نمی پنداشتند و دل بر ناخوشی میگماشتند و نمی خوردند و اگر در قسم خدا بوده بزادی ملتفت
نمی شدند و آن را می خوردند میگفتند که خدای غنی ست محتاج نبود و غیر او فقیر و محتاج باشد در آیات
وجعلوا لله شرکاء الجن واقسموا بالله جهد ایمانهم شکایت از احوال قبیحه مشرکان بود این آیت شکایت
یک قسمی از اقسام ست بر طریق ذکر خاص بعد عام ست متصل ست بدان آیت جمل میانه معترضه
چنانچه بالا گذشت و وجه اغراض هر یکی بذیل آن بتحریر پیوست معنی اینست و میگردانیدند نصیبی
برای خدا را از آنچه خدای عز و جل از کشت و مواشی آفریده و از نتایج و منافع پیدا گردانیده و بگمان
خویشتن میگفتند این حصه مر خدا راست و این نصیب الهه ماست پس آنچه مر شرکاء ایشان را افزاید در حصه
خدای نیاید و آنچه در حصه خدای نیاید و آنچه در حصه خدای نیفزاید آن در حصه شرکاء ایشان برسد
سَآءَ مَا يَحْكُمُونَ ۝ ما نکره منصوبه است مفسر ضمیر ساء مخصوص بذم محذوف ست ای ساء حکما
یحکمونه هذا الحکم این جمله تذییل ست معنی اینست یو حکمی ست که حکم میکنند کافران این حکمی که واقع است
از ایشان وَكَذَٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ روایت کرده اند
مشرکان دختران را از جهت حیا در حیات دفن میکردند و بدروغ امرنا الله بذلک میگفتند و بعضی از ایشان
نذر میکردند و الزام می نمودند اگر ما را چندین پسر شود آخرین را ذبح کنیم و برای قربانی معین سازیم چنانچه گویند
که عبد المطلب جد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم نذر کرد دهم پسر را ذبح کنم عبد الله پدر پیغامبر دهم پسر بود
بر ذبح او بر حکم نذر اقدام نمود اقارب جمع شدند بر ذبح شتران آوردند بدل صد شتر ذبح کرد و در قربانی
کردن او را این آیه تلمیح این قصر ست بر قراءة این بصیغه فعل مجهول قتل برفع مفعول ما لم یسم فاعله است و
شرکاء هم بر مضاف الیه است باضافت مصدر ست سوی فاعل اولادهم مفعول آمده میان مضاف
و مضاف الیه بر سبیل شذوذ فاصل شده چه فاصل میان مضاف و مضاف الیه در کلام عرب بغیر ظرف
جز در ضرورت شعر نیامده چنانچه مرجحتها بمزجه رج القلوس الی مراده و در غیر شعر شاذ بود و شاذ چون
عود و استخوان منافی فصاحت نباشد و بر قراءة جر اولادهم و رفع شرکاؤهم باضافت مصدر سوی مفعول

هر حرفی که در قران ست قومی بهلاک پیوسته دیگران بجاء او پیدا گشته اِنَّمَا تُوْعَدُوْنَ لَاٰتٍ
وما موصوله است اسم ان واقع شده کنایت او بر طریق ما کافه در مصحف بر خلاف قیاس آمده خطان لا یقاسان
خط العروض وخط القران تاکید جمله نیز از جهت رد انکار منکران قیامت ست که میگویند من مات فقد
فات ولیس مات واین جمله نیز تکمیل ست چه از توصیف برحمت انتفاء عمل بوعدها آید و خلف وعید
اثر رحمت نماید لیکن حکمت مقتضی تحقیق انست که انچه وعده کرده اند بیاید و خلف آن نشاید معنی اینست
بدرستی انچه وعده کرده شده اید واقع خواهد گشت بر اقتضاء حکمت بحصول خواهد پیوست وَمَآ
اَنْتُمْ بِمُعْجِزِيْنَ ○ ای وما انتم بقانتین العذاب من اعجزه الشی اذا فات معنی اینست و نیاید
شما فوت شونده از عذاب که چون از و گریزید بدو نیاید قُلْ يٰقَوْمِ اعْمَلُوْا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنِّيْ عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُوْنَ
مَنْ تَكُوْنُ لَهٗ عَاقِبَةُ الدَّارِ ؕ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدر ست مکانتکم بر
صیغه مفرد و جمع بالف و تا و تکون بصیغه تذکیر و تانیث خوانند و معنی بر حسب اختلاف قراة مختلف دانند
من استفهامیه است در محل مفعولیت از باب تعلیق علم باستفهامیه آمده یا موصوله است از جهت مفعولیت
علم در محل نصب واقع شده جمله تکون له عاقبة الدار صله موصوله است یا خبر من استفهامیه است ای الذی
ارانا تکون له عاقبة الدار یا قوم ما انچه بعد اوست مقول قل ست و چون امر مخاطبان بعمل بعامل امر ملوح بود
بتقدیم ملوح و تقدیر اهل انت عامل علی مکانتک تاکید جمله از نقل او سایغ نمود معنی اینست بگو ای محمد ای قوم
من کار کنید بر قدر قوت و طاقت خویش انقدر که بتوانید بدرستی من عمل کننده ام و دم طاعت خدای
زننده ام پس سرانجام خواهید دانست عاقبت کار کرا بود و سرانجام کرا باشد اِنَّهٗ لَا يُفْلِحُ
الظّٰلِمُوْنَ ○ ضمیر شان اسم ان ست لا یفلح الظالمون خبر ست جمله تذییل ست چون تهدید و وعید سابق
ملوح و انتفاء فلاح ظالمان بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود معنی اینست بدرستی شان اینست رستگاری
نشوند ظالمان و فلاح نیابند از حق تجاوز کنندگان وَجَعَلُوْا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ
وَالْاَنْعَامِ نَصِيْبًا فَقَالُوْا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَآئِنَا ۚ فَمَا كَانَ لِشُرَكَآئِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِ ۚ
وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَآئِهِمْ ؕ بزعمهم بفتح را و ضم او خوانند و معنی یکی دانند روایت
کرده اند اهل جاهلیت چون کسی می ساختند یا بانتاج انعام می پرداختند قسمی از ان برای خدا نیت
میکردند و قسمی در نصیب الهه خویش می آوردند حاصل قسمی که برای خدا نیت کرده اند در مهمات داشتن
اصناف مساکین و فقرا خرج میکردند و از ان خود نمی خوردند و انچه حصه شرکا میکردند و از ان خود حاصل آنرا
بخادمان ان و امثال آن در خرج می آوردند اگر در قسمی که برای خدا نیت کرده اند چیزی افزودی و زیادت

محذوف الخبر ای ارسال الرسل واقع لکذا وان ناصبه است یا مخففه است یا ثقیله بحذف ضمیر شان
ولام مضمر ست چه حذف حرف جزا ازان وفا کثیر ست این جمله معترضه برای بیان ارسال رسل معنی انیست
آن یعنی ارسال رسل هداه اقوم سبل کائن ست ازجهت آنکه بدرستی شان انیست نیست پروردگار
تو بدین صفت که دیها را بظلم هلاک کند و بغیر حجت در توبی تلف افگند درین حال که اهل او غافل باشند
از احکام و جاهل باشند از شرایع اسلام وَلِكُلٍّ دَرَجٰتٌ مِّمَّا عَمِلُوْا این جمله عطف ست
بر انذار مقدر یعنی انذرکم ایها الکافرون ولکل درجات ای لکل من المومنین درجات مما عملوا و بعضی لکل من المکلفین
دارند بتناول مومنان و کافران بندارند درجات و درکات را تقدیر کنند مما عملوا را مشتمل بر حسنات و
سیات دانند و بعضی بقرینه سیاق لکل من الجن و الانس گویند و بدین آیه تمسک امام ابو یوسف و امام
محمد رحمهما الله در قائل شدن ثواب جنیان به بهشت هجو آدمیان جویند معنی انیست و هریکی را
از مومنان مرتبها و منزلتهاست از سبب عملهای ایشان چه دخول جنان بافضال ست و درجات
بحسب اعمال ست وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُوْنَ ○ یعملون بر صیغه غیبت و خطاب خوانند
و معنی بر حسب آن دانند این جمله تذییل ست و معنی انیست و نیست خدای غافل از انچه شما میکنید
واز دمی و قدمی که میزنید یا از انچه ایشان می کنند و دمی و قدمی که میزنند علی حسب اختلاف القراتین
یعنی عملهای شما با ایشان داند و درجات دادن بقدر آن تواند وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ
چون آیه سابق بیان کرد که خدای عملهای مردمان غافل نبود و بر همه کار ایشان از اشکار و پنهان باشد
وعصیان ایشان داند و اهلاک ایشان تواند گمان رود که ایشان هلاک خواهند گشت و بفنا خواهند
پیوست پس در ابقاء ایشان باستحقاق فنا و افنا کمان حاجت بر ایشان افتد دفع این وهم کرد این جمله
را بر وجه تکمیل آورد معنی انیست و پروردگار تو غنی ست بی نیاز ست از ایشان حاجتی بر ایشان
ندارد و خداوند رحمت ست از جهت رحمت هلاک نمی کند نه این که از سبب حاجت باقی میدارد
اِنْ يَّشَاْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْۢ بَعْدِكُمْ مَّا يَشَآءُ كَمَآ اَنْشَاَكُمْ مِّنْ ذُرِّيَّةِ
قَوْمٍ اٰخَرِيْنَ ○ یذهبکم جزاء شرط ست کاف در کما انشاکم صفت مصدر محذوف ست
ای یستخلف من بعدکم ما یشاء استخلافا مثل انشائکم من ذریة قوم آخرین و یستخلف با متعلقات خویش
عطف ست بر یذهبکم و جمله شرطیه یعنی ان یشاء یذهبکم تعلیل غنا پروردگار ست دلیل بر بی نیازی کردگار
است معنی اینست اگر بخواهد شما را از جهان ببرد و از میان بردارد و بجای شما دیگران را آرد چنانچه پیدا
کرده است شما را از ذریت دیگر مردمان و خلیفه ساخته است شما را از پیشینیان در تفسیر آورده بعد

و انکار نفی اثبات باشد ای قد اتاکم رسل و تواند بود که استفهام برای تقریر بود یعنی حمل مخاطب
بر اقرار مقصود آنست که ایشان اقرار کنند بآمدن رسل باقرار حجت بر ایشان ثابت شود معنی اینست
ای گروه پریان و آدمیان آیا نیامده اند بر شما از جنس شما فرستادگان درین حال که بر شما آیات
مرا قصه میکردند و شما را از دیدن هول آن روز میترسانیدند قَالُوا شَهِدْنَا عَلَىٰ أَنفُسِنَا
قالوا بمعنی مستقبل ست چنانچه بالا گذشت جمله مستانفه است چنانستی که کسی گفت ماذا یقولون فقیل
قالوا کذا معنی اینست بگویند ایشان بر نفسهای خویش گواهی دادیم و زبان باعتراف گناهگاری
کشادیم برسل بر ما آمدند و تبلیغ رسالت کردند و ما تکذیب ایشان کردیم بدیشان ایمان نیاوردیم
سوال جای از گفتار والله ربنا ما کنا مشرکین خبر کرد درین آیت شهدنا علی انفسنا و شهدوا علی
انفسهم انهم کانوا کافرین آورد میان دو گفتار مختلف جمع چگونه شود و توفیق چه نوع بود جواب
در روز قیامت موافق بسیارست در موقفی منکر شوند والله ربنا ما کنا مشرکین گویند و در موقفی
شهدنا علی انفسنا اقرار کنند باختلاف زمان و مکان تعرض نبود و تناقض نباشد وَغَرَّتْهُمُ
الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا بتقدیر و قد غرتهم الحیوة الدنیا حال ست معنی اینست و ایشان را حیوة دنیا مغرور
کرد و از گفتار و کردار ناشایسته آورد وَشَهِدُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ ○
این جمله عطف است بر قال معنی اینست و گفتند ایشان شهدنا علی انفسنا بر نفسهای خویش گواهی
دادند و زبان باعتراف کشادند که بدرستی ایشان کافر بودند و با پیغامبران مخالفت نمودند و بدانکه شک
نیست که آدمیان را از جنس ایشان رسل بوده اما درین پریان را نیز از جنس ایشان رسول بوده یا نبوده
درین باب میان علما اختلاف روی نموده بعضی گویند بظاهر آیه یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل
منکم تمسک کنند مر جنیان را از جنس ایشان رسل گویند که هر قومی با جنس خویش انس و الفت دارد و جنس
خویش را الیف و انیس می پندارد و هر یکی از جنس خویش فائده خوبتر گیرد و پند او بطریق بهتر پذیرد و بعضی گویند پیغامبر
ما صلی الله تعالی علیه و سلم مبعوث بر جن و انس بوده و در شان هر دو فریق بر حسب حال ایشان احکام
شریعت و تکالیف دین بیان فرموده هم ازین جهت او را نبی الثقلین گویند و هر دو فریق احکام شریعت
از و جویند از جنس جن رسول نبوده است و منکم خطاب مر جماعت مختلفه از جن و انس بود و این آیت ایشان
را در دعوی مذکور حجت نشود رسولی که از جنس انس ست ازین جماعت توان داشت داخل این مجموع
توان پنداشت ذَٰلِكَ أَن لَّمْ يَكُن رَّبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ ○
ذلک اشارت بر ارسال رسل ست و این خبر محذوف المبتدا است ای الامر ذلک یا مبتدا است

کلام فرشتگان بشنوند کاهنان را خبر کنند و نیز در عرب چون کسی در وادی نزول کردی دران وادی فریاد
بسید هذا الوادی من سفهاء قومه برآوردی تا آنکه آنجا بودی التجا نبودی و نفع گرفتن جن از انس آنست
که میان قوم خویش فخر کنند که آدمیان از ما نفع میگیرند و نیکی از ما پذیرند نیز بعضی آزاد میان جنیان را ببوهای
خویش حظوظ میرسانند و بآوازهای دلکش محظوظ و بهره مند گردانند و رسیدیم ما مهلتی را که تعیین کرده
بودی برای ما یعنی بقیامت آمدیم و بجزا و سزا رسیدیم قَالَ النَّارُ مَثْوٰىكُمْ خٰلِدِيْنَ فِيْهَآ
اِلَّا مَا شَآءَ اللّٰهُ ؕ قال معنی یقول ست بر طریق نفخ فی الصور و مخاطب برین خطاب جنیان کافر
و آدمیان اند که متابعت ایشان ورزیده و موافقت ایشان گزیده اند و جمله مستانفه است چنانستی
که کسی گفت ماذا یقول الله لهم حین یقولون ذلک فقیل قال النار مثوٰکم خالدین فیها الا ما شاء الله معنی
اینست بگوید خدای آتش جای شماست درین حال که در و جاوید باشند مگر آنچه خدا خواسته است
از ازمنهٔ دنیا و ازمنهٔ آخرت پیش از آنکه در دوزخ در آیید و بعضی گویند مگر آنچه خواهد که از آتش در زمهریر
برود آن چنان سرد ست که از غایت سردی آن بند از بند جدا شود تا آنکه از روی آتش کنند پس ایشان را
باز از زمهریر در آتش افگنند و بعضی گویند مگر آنچه خدا خواهد از عذابی دیگر غیر آتش هر عذابی که باشد
اِنَّ رَبَّكَ حَكِيْمٌ عَلِيْمٌ ۝ این جمله تذییل ست و تاکید جمله از جهت ایراد شان ثناء باری بر وجه
وکادت و استواری ست معنی اینست بدرستی پروردگار تو حکیم ست همه کردار او چنان است
که باید و همه گفتار او چنان ست که شاید داناست همه چیز داند و جزا و سزا آن تواند وَكَذٰلِكَ
نُوَلِّيْ بَعْضَ الظّٰلِمِيْنَ بَعْضًا بِمَا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ ۝ ع این جمله معترضه است برای نکوهش ظالمان و
سرزنش کافران معنی اینست و چنانچه مسلط گردانیدیم جنیان را بر اناسی کفار که ایشان وسوسه
کردند و مر گمراهی آوردند و سخنان ناحق گفتند و از ایشان اطاعت خویش جستند همچنان والی گردانیدیم
بعضی ظالمان را بر بعضی آنچه این ظالمان بر خلق میکردند ظالمان دیگر بر ایشان کنند و ایشان را در
عذاب و هلاک افگنند بسبب آنچه کسب میکردند ایشان از ظلم بر مردمان و از کار کارهای ناحق
بر ایشان بعذاب خدای عز و جل هر دو فریق را انتقام کند و در عذابی که شایان آن باشد افگند يٰمَعْشَرَ
الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اَلَمْ يَاْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ يَقُصُّوْنَ عَلَيْكُمْ اٰيٰتِيْ وَيُنْذِرُوْنَكُمْ لِقَآءَ
يَوْمِكُمْ هٰذَا ؕ در آیت یا معشر الجن که بالا گذشته و عهد جنیان کافر و آدمیان که متابعان
ایشان اند بود درین آیت الزام ایشان و حجت و استحقاق انتقام ایشان روی نمود و این مقولی
دیگر ست بتقدیر و یقول با واو که معطوف بود بر یقول سابق الم یاتکم رسل استفهام برای انکار است

ع ۱۵ ۸

صریح ست در رد مذہب معتزلہ چنانچہ در آیت سابق گذشتہ و ذکر آن بالا رفتہ و ھٰذَا صِرَاطُ
رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا مستقیما حال موکدہ است از قبیل زید ابوک عطوفا و ھو الحق بیّنا و این جملہ
معترضہ است برای مدح ایمان معنی آنیست و این یعنی دین اسلام و شرع پیغامبر علیہ السلام راہ
رضاء پروردگار تست درین حال کہ راہی راست ست و درست قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ
لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ○ این جملہ تعلیل ست معنی آنیست بدرستی کہ بیان کردیم آیات را برای
قومی کہ پند گیرند و گروہی کہ موعظت پذیرند لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ
بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ○ این جملہ صفتی دیگر ست مر قوم را یا مستانفہ است برای بیان جزاء
ایشان معنی آنیست مر ایشان راست یعنی مر مسلمانان را دار السلام یعنی بہشت جاودان و بہشت
را دار السلام گویند و اضافت او سوی سلام بمعنی سلامت از آفات جویند یا سلام از اسماء اللہ پندارند
و نیز اہل بہشت بعضی بر بعضی بدین لفظ دعا خواہند کرد و فرشتگان نیز بدین لفظ سلام خواہند آورد
و عند برای قرب مکانت بود برای قرب مکان کہ خدای ازان منزہ است نباشد و حال آنیست کہ خدا
اولی کردہ پند گیرندگان و دوست دارندہ ایشان ست بر آنچہ عمل میکردند و باعمالی کہ می آوردند
وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ یحشرہم بر صیغہ غائب یا و صیغہ
جمع متکلم بنون خوانند معنی بر حسب آن دانند یوم ظرف یقول محذوف ست ای یحشرہم یقول و ضمیر
یحشرہم بر جن و انس ست یا معشر الجن مقول یقول ستیا یوم معمول اذکر بود یا معشر الجن قد استکثرتم
من الانس و جملہ یوم یحشرہم یا عامل آن بر ہر تقدیری معترضہ ست معنی آنیست روزی کہ جن و انس
را حشر کنیم یا گوئیم یاد کن ای محمد روزی کہ جن و انس را حشر کنیم و بگوئیم ای گروہ جن بسیار کردید از کار
اضلال و اغوا انس و بسیاری از ایشان را متابع خویش ساختید و در گمراہی و تباہی و طغیان و معصیان
انداختید وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي
أَجَّلْتَ لَنَا قال بمعنی یقول ست زیرا کہ حکایت از روز قیامت ست از قبیل نفخ فی الصور و مادی
اصحاب النار و جملہ ربنا استمتع مقول قال ست و بلغنا عطف ست بر استمتع و اجلنا مقول بلغنا ست
موصول با صلہ یعنی الذی اجلت لنا صفت اجلنا ست معنی آنیست و بگویند اولیاء ایشان یعنی
دوستان و قرینان و مطیعان ایشان از آدمیان ای پروردگار ما بعضی از ما بعضی یعنی آدمیان بپریان
و پریان با آدمیان نفع گرفتند و ہر نوعی از نوعی دیگر بہرہ برداری یافتند نفع گرفتن آدمیان بپریان آنست
کہ آدمیان پریان را دوست می سازند و کار ہا بتقویت ایشان می پردازند پریان تا آسمان بروند

جای که گنج رسالت خویش را یا رسالات خویش را علی اختلاف القراتین در و میدارد و مرتبه او را به بیان
افراد نوع او بر می آرد و هر کرا العلم قدیم لائق آن مرتبه دانسته همو داند و جدا کردن او از افراد نوع او همو تواند
بغیر سزاواری نتوان رسید و انتقام بغیر اهلیت نتوان دید بیت ایوان مراد بس بلند ست
آنجا بهوس رسید نتوان سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ
بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ ○ سین برای تخفیف ست و جمله مستانفه است چنانستی که سامع چون
از ایشان قول مذکور شنید از شرهای که ایشان را خواهد رسید پرسید گفت اذا یصیبهم بهذا القول یعنی
ایشان را بدین کلمات چه سزا خواهد بود چه بلا روی خواهد نمود فقیل سیصیب الذین الآیة معنی اینست
تحقیق ست که خواهد رسید مجرمان را و کافران را خواری در روز جزا و عذابی سختی از قدرت خدا
جل و علا بسبب بودن ایشان مکر کننده و بدسگالی ورزنده فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ
صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا
ضیقا بسکون یا و تشدید یا مکسوره و حرجا بفتح را و کسر او خوانند معنی یکی دانند فا تعلیل ست
برین معنی که با وجود عقل از کافران وقوع کفر و ظلم چنانچه مضمون آیت سابق ست جزا باشد و با وجود
ظهور حجج و وضوح دلائل چهره حقیقت ایمان بر ایشان چگونه پوشیده ماند معنی اینست زیرا که هر کرا
میخواهد خدای که راه راست نماید سینه او گشاده سازد و در دل او خوشی اندازد برای ورزیدن دین اسلام و گرویدن
بشرع پیغامبر علیه السلام و هر کرا خواهد که گمراه گرداند و بمهلکه وادی کفر برساند بگرداند سینه او را تنگ
که در وی خیری و نیکی نگنجد سخت که نرمی نگیرد و پند نپذیرد و این آیه صریح ست در رد مذهب معتزله
که کفر و ضلال را متعلق بارادت خدای ندارند و خدای عز و جل را مرید قبیح نه پندارند كَأَنَّمَا
يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ یصعد بر صیغه مضارع از باب سمع و یصعد فرع یتصعد و یصاعد فرع یتصاعد
خوانند و معنی بر حسب آن دانند ما در کانما کافه است این جمله حال ست از ضمیر صدره که مضاف الیه
مفعول ست بر طریق ایحسب احدکم ان یاکل لحم اخیه میتا و ترک واو بدر آمدن کان مستحسن شده است
معنی اینست چنانستی که بر میرود سوی آسمان اسلام را کاری دشوار داند و بیرون از طاقت خویش
خواند سبب حیرت دارد و موجب سرگردانی پندارد چنانستی که از موطن جهان بر میرود و سوی آسمان
توان دانست که این حال بر وجه دشوار آید درین چه سرگشتگی و حیرت روی نماید كَذَٰلِكَ يَجْعَلُ
اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ○ این جمله مقرر تعلیل مذکور ست معنی اینست همچنین
میگرداند خدا رجس کفر و نفاق را بر کسانی که ایمان نمی آرند و دل بر کفر می میگمارند این آیت نیز

اول ست اکابر مفعول دوم ست فی کل قریة ظرف لیمکروا فیها متعلق ست بجعلنا وجملة وما یمکرون
بانفسهم حال ست وما یشعرون عطف ست یا حال وجملة وکذلک تا آخر نیز عطف ست بر جملة کذلک
زین یا حال ست معنی اینست چنانچه گردانیدیم در مکه پیران مکه را گنهگاران و بزرگان او را بد
کرداران همچنین گردانیدیم در هر دیهی مجرمان را بزرگ کردیم و ایشان را بر اعمال زشت آوردیم تا مردمان
را مکر کنند و ایشان را در بدی و بد سگالی افگنند و مکر نمی کنند ایشان مکر با نفسهای خویش که مکر
ایشان هم ایشان را زیان میکند و هم ایشان را در بدنامی و ناکامی می افگند و ایشان برین معنی
شعور ندارند و کفر و مکر را زیان نمی پندارند وَاِذَا جَآءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوْا لَنْ نُّؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى
مِثْلَ مَآ اُوْتِيَ رُسُلُ اللّٰهِ این جمله معترضه است برای بیان ستیزه کافران و جحود ایشان روایت
کرده اند چون پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مبعوث گشت و معجزات نبوت بظهور پیوست ولید
بن مغیره گفت اگر این کار حق بودی بایستی مرا روی نمودی که من در عمر از محمد بزرگترم و در مال و نفر
بیشتر و در کال قوی ترم و ولید مذکور و ابو مسعود ثقفی گفتند که ما ایمان نیاریم تا آنچه بر رسولان می آید
و پیغمبران را می نماید بر ما برسد و ما را هویدا شود این آیت نازل گشت و بورود پیوست بعضی گویند
ابو جهل گفت که نبی میان ما را در شرف مزاحم آمدند و در بزرگی معارض ما شدند تا آنکه کشتیم همچو دو اسپی
که میان ایشان در پیش دستی کرد بندند و ماندن هیچ یکی از ایشان نپسندند درین وقت میگویند
میان ما پیغمبری ست سوی او وحی می آید و شان پیغمبری روی می نماید بخدای تا از و خشنود نشویم مگر آنکه
بر ما وحی آید و شان پیغمبری ما را روی نماید این آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی اینست
و چون بیاید ایشان را آیتی از آیات قران یا معجزه از معجزات بر وجه حجت و برهان بگویند هرگز ایمان
نیاریم و دل بر تصدیق آن نداریم تا نیاید بر ما شان و نشان چنانچه می آید بر رسولان جستن مرتبه که در خور
ایشان نبود تباهی ست موجب وبال و نکال و مستوجب ضلال و گمراهی ست اَللّٰهُ اَعْلَمُ
حَيْثُ يَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ رسالت بصیغه جمع و مفرد خوانند معنی بر حسب آن دانند حیث بتاویل
مکان مفعول به است مر فعل محذوف را ای یعلم مکان جعله رسالة نه مفعول اعلم چه اسم تفضیل در
مفعول بیواسطه عمل نکنند و جعل معنی تصییر نیست که تا دو مفعول طلبد بمعنی خلق و احداث بود مقتضی
یک مفعول باشد و این جمله مستانفه است که چون ذکر رسالت افتاد و هر کسی دل بر نیل این درجه نهاد
چنانستی که کسی پرسید لایق این درجه کیست و سزاواری این مرتبه بچیست جمله الله اعلم حیث
یجعل رسالاته ذکر کرده بر سبیل استیناف آورد معنی اینست خدای تعالی عالمترست میداند

جای که گنج رسالت خویش را یا رسالات خویش را علی اختلاف القراتین در و میدارد و مرتبهٔ او را به بیان
افراد نوع او بر می آرد و هر کرا بعلم قدیم لائق آن مرتبه دانسته همو داند و جدا کردن او از افراد نوع او همو تواند
بغیر سزاواری نتوان رسید و انتقام بغیر اهلیت نتوان دید بیت ایوان مراد بس بلند ست
آنجا بهوس رسید نتوان سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ
بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ ○ سین برای تخفیف ست و جمله مستانفه است چنانستی که سامع چون
از ایشان قول مذکور شنید از شرهای که ایشان را خواهد رسید پرسید گفت اذا یصیبهم بهذا القول یعنی
ایشان را بدین کلمات چه سزا خواهد بود چه بلا روی خواهد نمود فقیل سیصیب الذین الآیة معنی اینست
تحقیق ست که خواهد رسید مجرمان را و کافران را خواری در روز جزا و عذابی سختی از قدرت خدا
جل و علا بسبب بودن ایشان مکر کننده و بدسگالی ورزنده فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ
صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا
ضیقا بسکون یا و تشدید یا مکسوره و حرجا بفتح را و کسر او خوانند معنی یکی دانند فا تعلیل ست
برین معنی که با وجود عقل از کافران وقوع کفر و ظلم چنانچه مضمون آیت سابق ست جزا باشد و با وجود
ظهور حجج وضوح دلائل چهرهٔ حقیقت ایمان بر ایشان چگونه پوشیده ماند معنی اینست زیرا که هر کرا
میخواهد خدای که راه راست نماید سینهٔ او کشاده سازد و در دل او خوشی اندازد برای ورزیدن دین اسلام و گرویدن
بشرع پیغامبر علیه السلام و هر کرا خواهد که گمراه گرداند و بمهلکهٔ وادی کفر برساند بگرداند سینهٔ او را تنگ
که در وی خیری و نیکی نگنجد سخت که نرمی نگیرد و پند نپذیرد و این آیه صریح ست در رد مذهب معتزله
که کفر و ضلال را متعلق بارادت خدای ندارند و خدای عز و جل را مرید قبیح نه پندارند كَأَنَّمَا
يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ یصعد بر صیغهٔ مضارع از باب سمع و یصعد فرع یتصعد و یصاعد فرع یتصاعد
خوانند و معنی بر حسب آن دانند ما در کانما کافه است این جمله حال ست از ضمیر صدره که مضاف الیه
مفعول ست بر طریق ایحسب احدکم ان یاکل لحم اخیه میتا و ترک واو بدر آمدن کان مستحسن شده است
معنی اینست چنانستی که بر میرود سوی آسمان اسلام را کاری دشوار داند و بیرون از طاقت خویش
خواند سبب حیرت دارد و موجب سرگردانی پندارد چنانستی که از موطن جهان بر میرود و سوی آسمان
توان دانست که این حال بر وجه دشوار آید درین چه سرگشتگی و حیرت روی نماید كَذَٰلِكَ يَجْعَلُ
اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ○ این جمله مقرر تعلیل مذکور ست معنی اینست همچنین
میگرداند خدا رجس کفر و نفاق را بر کسانی که ایمان نمی آرند و دل بر کفر می میگمارند این آیت نیز

اول ست اکابر مفعول دوم ست فی کل قریۃ ظرف لیمکروا فیہا متعلق ست بجعلنا وجملہ وما یمکرون
بانفسہم حال ست وما یشعرون عطف ست یا حال وجملہ وکذلک تا آخر نیز عطف ست بر جملہ کذلک
زین یا حال ست معنی اینست چنانچہ گردانیدیم در مکہ پیران مکہ را گنہگاران و بزرگان او را بد
گردار ان ہمچنین گردانیدیم در ہر دیہی مجرمان را بزرگ کردیم و ایشان را بر اعمال زشت آوردیم تا مردمان
را مکر کنند و ایشان را در بدی و بد سگالی افگنند و مکر نمی کنند ایشان مکر با نفسہای خویش کہ مکر
ایشان ہم ایشان را زیان میکند و ہم ایشان را در بدنامی و ناکامی می افگند و ایشان بر ین معنی
شعور ندارند و کفر و مکر را زیان نمی پندارند وَاِذَا جَآءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوْا لَنْ نُّؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى
مِثْلَ مَآ اُوْتِيَ رُسُلُ اللّٰهِ این جملہ معترضہ است برای بیان ستیزہ کافران و مجود ایشان بروایت
کردہ اند چون پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم مبعوث گشت و معجزات نبوت بظہور پیوست ولید
بن مغیرہ گفت اگر این کار حق بودی بایستی مرا روی نمودی کہ سن در عمر از محمد بزرگتر م و در مال و نفر
بیشتر و در کال قوی ترم و ولید مذکور و ابو مسعود ثقفی گفتند کہ ما ایمان نیاریم تا انچہ بر رسولان می آید
و پیغمبران را می نماید بر ما پدید ار شود این آیت نازل گشت و بورود پیوست بعضی گویند
ابو جہل گفت کہ بنی میان ما در شرف مزاحم آمدند و در بزرگی معارض ما شدند تا آنگہ گشتیم ہمچو دو اسپے
کہ میان ایشان در پیش دستی کردند و ماندن ہیچ یکی از ایشان نپسندند درین وقت میگویند
میان ما پیغمبری ست سوی او وحی می آید و شان پیغمبری روی می نماید بخدای تا از و خشنود نشویم مگر آنکہ
بر ما وحی آید و شان پیغمبر کار ا روی نماید این آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی اینست
و چون بیاید ایشان را آیتی از آیات قران یا معجزہ از معجزات بر وجہ حجت و برہان بگویند ہرگز ایمان
نیاریم و دل بر تصدیق آن نداریم تا ما را پیغامبر باشان و نشان چنانچہ می آید بر رسولان حسبتن مرتبہ کہ در خور
ایشان بود تباہی ست موجب وبال و نکال و مستوجب ضلال و گمراہی ست اَللّٰهُ اَعْلَمُ
حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهٗ رسالت بصیغہ جمع و مفرد خوانند معنی بر حسب آن دانند حیث بتاویل
مکان مفعول بہ است بر فعل محذوف را ای یعلم مکان جعلہ رسالتہ نہ مفعول اعلم چہ اسم تفضیل در
مفعول بواسطہ عمل نکنند و جعل معنی تصییر نیست کہ تا دو مفعول طلبد بمعنی خلق و احداث بود مقتضی
یک مفعول باشد و این جملہ مستانفہ است کہ چون ذکر رسالت افتاد و ہر کسی دل بر نیل این درجہ نہاد
چنانستی کہ کسی پرسید لایق این درجہ کیست و سزاوار این مرتبہ بچیست جملہ اللہ اعلم حیث
یجعل رسالاتہ ذکر کردہ بر سبیل استیناف آورد معنی اینست خدای تعالی عالمتر ست میداند

اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنٰهُ وَجَعَلْنَا لَهٗ نُوْرًا يَّمْشِيْ بِهٖ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَّثَلُهٗ
فِي الظُّلُمٰتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا اى ضالا فهديناه او جاهلا فعلمناه او ميتا بلا روح فاحسناه بنفخ الروح
والاول اولى الا تاويل ميتا بسكون يا و كسر و تشديد او خوانند و معنى يكى دانند همزه استفهام است
و واو براى عطف ست معطوف عليه من كان ضالا فهديناه لمن نهده و همزه براى انكار هر دو جمله است
اين جمله متصل ست بجمله ان ربك هو اعلم من يضل عن سبيله و هو اعلم بالمهتدين چه دران جمله فرقه
راه گم كردگان و زمره مهتدى شدگان را در تعلق بعلم خداى جمع كرد درين جمله در كيفيت تعلق ميان
ايشان بعلم بنفى مستويه كيفيت فضيلت يكى و رديدن فضيلت ديگرى در بيان آورد و جمله ميان معترضه است
و مثله مبتداى ست محذوف الخبر اى من مثله هذا و جمله صله من بود فى الظلمات خبر ست مر مبتدا
محذوف اى هو فى الظلمات ليس بخارج حال ست يا صفت ست يا چيزى ديگر ست و هذا اشارت
است بر ما ستذكروان از مضمون جمله هو فى الظلمات ليس بخارج منها و تواند بود خبر و مثله محذوف
نباشد جمله و هو فى الظلمات تا آخر بتاويل مضمون هذا الكلام خبر بود معنى اينست اگر كسى كه گمراه بود
پس او را راهنما كرديم يا كسى كه بى جان بود جان داديم و گردانيديم براى او را نورى يعنى نور يقين و ايمان
يا نور علم كه مشى ميكند تا آن نور ميان مردمان همچو كسى كه مثل او آنست ذكر خواهم كرد و شان او آنست
كه در بيان خواهم آورد يعنى او در تاريكى واقع شده از تاريكى بيرون نآمده در تاريكى رونده و دست و پاى
بى هنجار زننده و بدانكه تسميه هدايت ايمانى و علم ايقانى و قوت روحانى باحيا از باب استعارت
مصرح بها ست كه علم همچو حيات ست در قوت و قدرت پس دادن علم احيا باشد و جهل همچو موت ست
در ضعف و عجز پس موت مستعار براى او بود چنانچه شاعر گويد و فى الجهل قبل الموت موت لاهله فاجاؤهم
قبل القبور قبور و ان امرؤ لم يحى بالعلم ميت فليس له حتى النشور نشور و هم چنين ايمان و كفر وجه سيوم
ظاهر ست كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكٰفِرِيْنَ مَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ كذلك زين صفت مصدر محذوف ست
اى تزينا مثل ذلك التزيين زين للكافرين ما كانوا يعملون اين جمله تزييل ست معنى اينست چنانچه
كافران ضلال خويش را هدى دانند و خود را مهتدى خوانند آراسته نموده شده است مر كافران را
از آنچه بودند ايشان عمل كننده آن زشت را خوب پنداشتند و قبيح را احسن انگاشتند و دل بر بدى
نهادند و خود را بكار زشت دارند وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا فِيْ كُلِّ قَرْيَةٍ اَكٰبِرَ مُجْرِمِيْهَا لِيَمْكُرُوْا
فِيْهَا ؕ وَمَا يَمْكُرُوْنَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ كذلك صفت مصدر محذوف ست
يعنى و كما جعلنا فى مكة صناديدها ليمكروا فيها كذلك جعلنا فى كل قرية اكابر مجرميها مجرميها مفعول

کند لم یذکر اسم الله علیه کنایت از میت داند بر مذهب ما ضمیر وانه لفسق بر اکل متروکة التسمیة عائد را
عائد ست چنانچه ذکر آن گذشته و بیان آن بالا رفته و اگر تسلیم کنند ضمیر وانه عائد بر متروک التسمیة باشد
و فسق بمعنی اهل به لغیر الله بود چنانچه از آیه دیگر فهم شده و تفسیر آن در آیتی دیگر آمده و کلام محمول بر
تشبیه بود بر طریق زید اسد باشد و نیز بر تقدیری که ذبح کفار مراد شود تقیید حل بذکر و تقیید حرمت
بعدم ذکر ضایع افتد چه در ذبایح کفار ذکر نام خدا و عدم نام خدا در حرمت برابر دارند و ذکر تاویل و
ترک یکسان پندارند و نیز این آیت در ذبایح مسلمانان وارد ست بدلیل آنکه فکلوا مما ذکر اسم الله که بالا
گذشته ظاهر ست که آن در مسلمانان وارد شده و بدلیل آنکه در باب متروک التسمیة حدیث المسلم
یذبح علی اسم الله تعالی سمی او لم یسم و حدیث کلوه فان تسمیة الله تعالی فی قلب کل امرء مسلم از پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم آمده و چون مورد آیه ذبایح مسلمانان باشد بر بیرون آوردن ذبایح مسلمانان
حکم مورد کتاب شود و تخصیص مورد روا نبود پس قائل شدن بحل متروک التسمیة عامدا چنانچه مذهب
امام شافعی ست مخالف این آیه باشد در کتب فقه آورده قاضی را حکم بحل متروک التسمیة از جهت
آنکه مخالف کتاب ست روا نبود و اگر حکم کند حکم او نافذ نباشد وَاِنَّ الشَّیٰطِیْنَ لَیُوْحُوْنَ اِلٰٓی
اَوْلِیٰٓـئِهِمْ لِیُجَادِلُوْكُمْ چون از گفتن امارت آنست که ایشان پیش مردمان منکر شوند و بر انکار مصر
باشند ایشان را بظهور علامت انکار تنزیل منزله منکر گشتند جمله را موکد آرند روایت کرده اند
مشرکان مجادله با مسلمانان میکردند و این قصه را در مجادله می آوردند که شما کشته خویش میخورید و کشته
خدا یعنی میت نمی خورید درین آیت تلمیح این مجادله و اشارت سوی این مقاوله ست و این جمله
معترضه بود برای تشنیع کسانی که برای حل میت مجادله کنند و کشته خدای را سزاوارتر بحل گویند
معنی اینست بدرستی دیوان هر آئینه با دوستان خویش که مشرکانند راز میگویند و تلقین جدال
میجویند تا مشرکان با شما مجادله کنند و گفت شنید در میانه افگنند وَاِنْ اَطَعْتُمُوْهُمْ اِنَّكُمْ
لَمُشْرِكُوْنَ ع انکم لمشرکون جزاء شرط ست و اسم فاعل معنی مستقبل ست فا در جزاء شرط بر
خلاف قیاس متروک شده بر طریق من یفعل الحسنات الله یشکرها آمده و چون وقوع اطاعت ایشان
علامت آنست که مطیع ایشان اشراک بودن اطاعت ایشان از منکرات ست بظهور علامت انکار
منزل منزل کرد جمله را موکد آورد و جمله وان اطعتموهم تنزیل ست مر منع تحلیل میت که مضمون جمله
سابق ست معنی اینست و اگر طاعت کنید و متابعت ورزید ایشان را در استحلال اکل میت
بدرستی دران هنگام که ایشان را طاعت کنید و مردار بخورید هر آئینه مشرک شوید بمنزله ایشان باشد

آنست که جمله در شان کافران ست و کافران خود را مضل نمیدانند بلکه مهتدیان هادیان میخوانند در مضمون
جمله ایشان را انکار اضرار ست تاکید جمله بر حسب قوت انکار ست معنی انیست بدرستی بسیاری از مردمان
هر آئینه گمراه می کنند بهواهای نفس خویش بغیر علم می افگنند اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِيْنَ ○
این جمله تزئیل ست تاکید از جهت وکادت ترهیب و تهویل ست معنی انیست بدرستی پروردگار تو
همو داناتر است تجاوز کنندگان از حد در گفتارها و کردارها آید وَذَرُوْا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهٗ
این جمله عطف ست بر کلو معنی انیست حلال کرده خدای را نخورید و گناه اشکارا و پنهان بگذارید اما گناه
اشکارا از اعمال جوارح چون حل مسلم که بدیدن مردمان بود و چون غیبت خوردن و خمر خوردن در مجلس و قذف
محصن بآواز بلند و نکاح محارم و غارت کردن و غصب کردن بر وجه مکابره و مجاهده و امثال آن باشد
و گناه پنهان چون عزم بر بدی و اعتقادهای باطل و حقد و حسد و زنا و کشتن کسی را بسحر و زهر چنانچه کسی نداند
و مسارقه در ایذا اِنَّ الَّذِيْنَ يَكْسِبُوْنَ الْاِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوْا يَقْتَرِفُوْنَ ○ این جمله تزئیل است
تاکید جمله از جهت آنست که ارتکاب ایشان عصیان را ملوح سوی مضمون جمله بود از جهت تنزیل سامع منزله
سائل تاکید جمله سائغ نمود معنی انیست بدرستی آنانکه گناه را کسب میکنند و معصیت را مرتکب می شوند
زود باشد که جزا داده شوند جزا آنچه افترا میکردند وَلَا تَاْكُلُوْا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ
عَلَيْهِ وَاِنَّهٗ لَفِسْقٌ ؕ چون کافران اکل میت را فسق نمیدانند و گناه بودن آن را منکر اند و اکل
متروک التسمیه را بر طریق اولی فسق ندانند و فسق بودن آنرا منکر باشند جمله را موکد کرد و انه لفسق یا تواکد آورد
و ضمیر انه لفسق عاید بر اکل متروک التسمیه بود بر طریق اعدلوا هو اقرب للتقوی عاید بر مضمون ولا تاکلوا
مما لم یذکر اسم الله علیه باشد و انه لفسق تزئیل ست و جمله ولا تاکلوا معطوفه باشد و ذروا ظاهر الاسم
و باطنه بر وجه ذکر خاص بعد عام برای اظهار اهتمام و تواند بود که عطف باشد بر فکلوا مما ذکر اسم الله علیه
و جمل میانه معترضه بود معنی انیست و نخورید از مذبوحی که نام خدای برو ذکر کرده نشده و ذبح او بذکر
نام خدای مقترن نیامده مگر آنکه ترک تسمیه بنسیان بود چه ترک بعد از نسیان بمنزله ذکر باشد امام شافعی
رحمة الله علیه ترک تسمیه عمدا نیز اقامت ملت اسلام مقام ذکر در حکم ذکر دارد و متروک التسمیه عاید
بر احلال پندارد و این نهی را حمل بر ذبایح کفار کند که ذبیحه ایشان را باقامت ملت کفر مقام ذکر اصنام
در ورطه ما اهل لغیر الله بر افگند و ضمیر و انه لفسق نیز عاید بر مذبوح کفار دارد و فسق ما اهل لغیر الله به
پندارند چه آیت او فسقا اهل لغیر الله به فسق را باهل لغیر الله به تفسیر کرده و درین آیت همان لفظ آورده
و بعضی بر قول کسی که متروک التسمیه عامدا او ناسیا حلال گوید آیة ولا تاکلوا مما لم یذکر اسم الله را حمل بر میت

وجمله وهو اعلم بالمهتدین عطف ست بران ربک هو اعلم این جمله نیز معترضه است برای بیان متعلق بودن حال ایشان بعلم خدای وتاکید جمله از جهت ابراز مقصود بر سبیل وکاوت ست نه از جهت انکار وتردد یا از جهت تنزیل جرات کفار بر اعمال ضلال منزله انکار مضمون جمله روایت کرده اند مشرکان میگفتند ما مهتدی ایم وشما گمراهید ما بر حقیم شما بر باطل اید چه شما گمان می برید که خدا را میپرستید وکشته او یعنی مردار نمیخورید کشته خدا بخوردن سزاوار تر بود از کشته شما این آیت نازل گشت واین نظم بورود پیوست معنی اینست بدرستی پروردگار تو داناتر است باندکسی را که گمراه میشود وراه دین گذاشته در راه دیگر میرود واو داناتر ست بمهتدیان یعنی راه راست یابندگان فکلوا مما ذکر اسم الله علیه ان کنتم بآیاته مؤمنین فاسببیه ست معنی اینست چون شما مهتدی شدید در راه دین آمدید ودانستید که مردار بجهت کفار بر شما حرام بود وخوردن آن روا نباشد ومجادله ایشان التفات نکنید پس ذبیحه مسلمانان بخورید که آن بحکم شرع پاک بود ودر شریعت حلال باشد اگر هستید شما با آیات خدا گرونده ومر شریعت او ایمان آرنده واین شرط برای تاکید ست نه برای تشکک چنانچه گویند لا تفعل هذا ان کنت انسانا وما لکم الا تاکلوا مما ذکر اسم الله علیه وقد فصل لکم ما حرم علیکم الا ما اضطررتم الیه فصل وحرم هر دو بر صیغه ماضی معروف از باب تفعیل وفصل بر صیغه ماضی معروف وحرم بر صیغه ماضی مجهول خوانند ومعنی بر حسب آن دانند ما استفهامیه است واستفهام برای تعجیب واستبعاد ست وعام مرفوع المحل بر ابتدا لکم خبر مبتدا است ان لا تاکلوا بتقدیر فی ان لا تاکلوا ظرف ست مر ظرف مستقر یعنی لکم ما ذکر اسم الله علیه متعلق است بتاکلوا وقد فصل حال ست ما حرم موصول با صله مفعول ست مر فصل الا ما اضطررتم الیه استثنا منقطع است متعلق بحرم ای ما حرم علیکم فی جمیع الاحوال الا فی حال الاضطرار واین جمله تنزیل ست معنی اینست وچیست مر شما را در بین که مذبوحه مسلمانان که بران در وقت ذبح نام خدائی ذکر کرده اند نخورید انچه خدای حلال وپاک گردانیده است بگذارید وحال انیست برای شما از حلال حرام جدا کرده بحلال دستوری داده وحرام را در منع آورده مگر چیزی که شما سوی خوردن آن مضطر ومحتاج شوید بضرورت شما را روا باشد آنقدر که جان را نگاهدارد بخورید ودرین که میته در وقت اضطرار اباحت میگیرد یا رخصت می پذیرد میان علما اختلاف است نزد یک امام اعظم مباح میشود چه استثنا از حرمت مقتضی اباحت باشد ونزد یک امام ابو یوسف مباح نمیشود بلکه رخصت می پذیرد وثمره اختلاف در ناخوردن ومردن ظاهر شود بر قول امام ابو یوسف شهید باشد همچو باز مانده از اجرا کلمه کفر در اکراه چه دل بر حرام نهاده وجان بحقیقت دین داده نزد یک امام اعظم شهید نباشد چه میته درین حالت او را مباح بود بغیر موجبی شرعی بر تلف خویش اقدام نموده همچو کشنده خویش بوده لاجرم گنهکار باشد شهید نشود وان کثیرا لیضلون باهوآئهم بغیر علم این جمله معترضه است تاکید جمله از جهت

کلمه و کلمات بر صیغهٔ مفرد و جمع خوانند معنی برحسب وجمع دانند این جا معترضه است برای مدح کلام خدا
وستایش کلمات حق جل وعلا معنی انیست و تمام گشته و بکمال پیوسته از روی صدق و عدل
کلمات پروردگار و سخنان کردگار تو که در وعد و وعید گفته است حق ست و هرچه در وی از گذشته
و آینده خبر کرده صدق ست وعده نصرت مسلمانان بر کافران کرده بیقین همچنان خواهد بود
وعید مخذولی کافران بی شبه روی خواهد نمود لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ این جمله مقررست مر
کلمت را و تواند بود که معلله باشد یا سببیه بود معنی انیست بدل کننده نیست مر کلمات خدا
و تغیر کننده نیست مر کلام حق سبحانه و تعالی انچه دران ست همان ست و همچنانست تبدیل نپذیرد و تغیر نگیرد اما
نسخ بیان مدت ست تبدیل نبود و تخصیص بیان ابتدای ست تغیر نباشد نسخ را تبدیل بر نسبت ما
میخوانند و تخصیص را تغیر بر نسبت فهم سیدانند وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ○ این جمله تذییل ست معنی
انیست و او شنوا ست کلام شنود دانا ست بدانستی جرائم انتقام ایشان کند وَإِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ
مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ اکثر من فی الارض عبارت از کافران ست چه بر حکم نص بر حکم
اکثرت صفت ایشان ست ذکر صفت کنایة از موصوف شده چنانچه رایت الحی المبیض القامة کنایت
از ایشان آمده این جمله بر معترضه است برای رد مقالت کافران و نهی از طاعت و موافقت ایشان
روایت کرده اند که مشرکان پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم رفتند این کلمات گفتند
که ما بتان را که بصورت می پرستیم از روی معنی خدای را پرستش میکنیم ایشانرا شفعا میدانیم و واسطه میخواهیم
اگر تو نیز با ما موافقت کنی و دم پرستش ایشان بزنی از میان ما خلاف برخیزد و دلهای یکدیگر آمیزد این آیت
در شان ایشان نازل گشت و این نظم بود و پیوست معنی انیست اگر طاعت کنی تو ای محمد کافران را که اکثر
زمین اند از راه خدای را گمراه کنند تو در بیرای افگنند اِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ○
ان نافیه است ای یتبعون الا الظن ان اصنامهم شفعاءلهم و انهم عند الله علی شئ جمله معلله است و جمله انهم الا
یخرصون عطف ست بر جملهٔ سابقه معنی انیست پس روی نمی کنند ایشان مگر گمان فاسد را که معبودان
ایشان نزدیک خدای مرتبه دارند و از جهت خویش ایشان را پیش خدای شفیع خویش می پندارند
مصرع زهی تصور فاسد زهی خیال محال ○ و نه اند ایشان مگر آنکه دروغ میگویند و شفاعت کسی که شایان
آن نیست میجویند اِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ○
اعلم اسم تفضیل ست و هو ضمیر فصل ست مر فیل مفعول به او نتواند بود زیرا انچه اسم تفضیل عمل در مفعول به بغیر
واسطه نکند حامل از محذوف ست ای یعلم من یضل بر طریق و الضرب منا بالسیوف القوانسا ای یضرب القوانس

الانس والجن کفار باشند یعنی کفار انس و کفار جن وجمله شرطیه ولو شاء ربک عطف ست بر فعلیه سابق معنی
انیست وچنانچه گردانیدیم برای تراد شمنان از کفار انسیان وجنیان درین حال که راز میگویند بعضے
ازایشان مر بعضی را السجن ناشایسته وگفتار آراسته خبر میکند یعنی سخنی آراسته بر طریقه که بزیبد و دل را بفریبد
واگر خواستی پروردگار تو ایشان آنچه میکنند نکنند ومنکر شوند واگر بمشیت او پیوستی که آنچه ایشان از کار کردن
و بوسوسه در کار بد آوردن که می آرند نیارند نمی آورد خواسته بود که نکنند کردند بمشیت پیوسته بود
که بیارند آوردند فذرهم وما یفترون ○ فاسببیه است معنی انیست پس ایشان را
با فترا ایشان بگذار و دل بر صحبت والفت ایشان مدار ولتصغی الیه افئدة الذین لا یؤمنون
بالاخرة ولیرضوه ولیقترفوا ما هم مقترفون ○ ولتصغی عطف ست بر مضمون غرورا
زیرا که او مفعول له بتقدیم لام ای یوحی بعضهم الی بعض زخرف القول الغرور ولتصغی الیه افئدة الذین
معنی انیست سخن آراسته را القا میکنند وراز میگویند تا بفریبد وتا میل کند سوی آن دلهای
کسانیکه ایمان بآخرت نمی آرند وبثواب وعقاب اخروی بتصدیق ندارند وتا سخن مزخرف را خوش
کنند وخود را در معاصی ومناهی افگنند افغیر الله ابتغی حکما وهو الذی انزل الیکم الکتب
مفصلا والذین اتیناهم الکتاب یعلمون انه منزل من ربک بالحق
منزل بر صیغه اسم مفعول از باب افعال وتفصیل خوانند معنی برحسب آن دانند روایت کرده اند
مشرکان قریش میان خویش وپیغامبر حکمی از اخبار یهود واستان وانصاری می جستند بر پیغامبر
میگفتند میان ما وخویش حکمی بجو فاحکم بیننا بالحق بگو این آیه نازل گشت واین نظم بود وپیوست
استفهام برای انکار ست مقدر نقل شده بر وجه استیناف آمده معنی انیست بگوای محمد نشاید
که غیر خدای را حکم جوییم ونباید بحکم غیر خدای راضی شویم وحال انیست که خدای بر شما کتاب فرستاده است
بمبدء ومعاش ومعاد علم داده است در وی بیانی از هر بابی ست وشانی از تصدیق هر کتابی ست
علم حلال وحرام بتفصیل بیان کرده وذکر حق وباطل بتشریح آورده وآن کسانی که ایشان را کتاب داده ایم
واحکام شریعت بر ایشان فرستاده ایم میدانند که کتاب بر ایشان نازل شده وبیانی بشرح آمده
متضمن اظهار حق وبیان صدق مطلق فلا تکونن من الممترین ○ فاسببیه است وخطاب
مر پیغامبر راست بر وجه تعریض از امته بامر مخاطب غیر معین راست معنی انیست پس مباش از شک آرندگان
یعنی گو مباشد امت تو از شک آرندگان در حقیقت کتاب وده بودن او مبین صدق وصواب
یا مباش تو از شک آرندگان در مکابره اخبار معبودان وتمت کلمت ربک صدقا وعدلا

زنده کردند و پیش ما سخن گویند و از ما تصدیق نبوت تو جویند ما ایمان آریم و کفر بگذاریم این آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست و این جمله عطف ست بر فعلیه سابق یعنی بر و اقسموا بالله جهد ایمانهم یا معترضه است برای بیان رسوخ کافران و حرمان ایشان از نعمت ایمان و بیان آنکه ایشان بمعجزات ایمان نخواهند آورد اگرچه بمعجزات اقتراحی ایشان ست پیدا آید تصدیق نخواهند کرد و لو برای شرط است با اسم و خبر فاعل فعل محذوف ست یعنی و لو ثبت انا نزلنا الیهم الملائکة و کلمهم الموتی جمله ما کانوا لیؤمنوا جواب شرط است معنی اینست و اگر ثابت شدی که فرشتگان را سوی ایشان فرود آورده ایم و مردگان را حسب خواست ایشان زندگانی داده ایم و در کلام آورده ایم و هر چیزی را بر ایشان از حیوانات انس و از دد و پرندگان از کرگس تا مگس بر وجه معاینه و مشاهده حشر کرده ایم یا گویند هر چیزی را از همه کائنات گواهی دهنده بر توحید سیانجی شونده بر تصدیق ایشان بر انگیخته ایم نمی بودند بر این صفت که ایمان آرند ستیزه و عناد بگذارند لیکن بسیاری از ایشان جاهلانند در راه نادانی پویندگانند هر چند که معجزات ظاهر پیدا آید و آیات جلیه روی نماید بغیر خواست حق چگونه ایمان آرند و بغیر ارادت مقلب القلوب چه نوع دل بر اسلام گمارند وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا ۚ وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ كذلك صفت محذوف ست امی وجعلا مثل ذلك الجعل جعلنا لكل نبی عدوا دوم مفعول جعلنا ست شیاطین الانس بدل از عدوا یا شیاطین الانس مفعول اول ست عدوا مفعول دوم لکل نبی متعلق است بعدوا و از شیاطین وسوسه کنندگان یا متمردان بدکاران مراد اند که کار دیوان میکنند و گفتار و کردار ناشایسته در دلها می افگنند و اضافت معنی ست یعنی وسوسه کنندگان که از جنس آدمیانند وسوسه کنندگانی که از جنس پریانند از یاران بدآموز و مصاحبان بدروز که بر فسق آرند و بر کارهای بد گمارند و از مالک دینار رحمة الله علیه محکی ست و از ثقات مرویست که میگفت شیاطین انس یعنی مصاحب بد بر من سخت ترست در مضرت از شیطان جن اضرست زیان او یاران شیطان جن به بینم و بیاری نگزینم بظاهر نیامیزد و متعوذ بگریزد و قرین بد را یار دانم و در صحبت خویش ننشانم و حکایت او نشنوم و در رهی که اندازد بروم همچو شیطان راه بد نماید و کار زشت فرماید متعوذ نزود و بلا حول دفع نشود و در خبر آمده که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از شیطان جن و انس تعوذ کرده و تعوذ باشد من شیطان الانس و الجن بر زبان آورده کسی گفت یا رسول الله آدمی دیوی باشد گفت آری آدمی که دیو صفت باشد از دیو زیان کار تر بود مصراع بس دیو را که صورت فرزند آدم ست و تواند بود که مراد او شیاطین

او را محل وقف دانند آنها کلام ابتدائی برای اظهار علم حق بود و تاکید جمله بتقدیم ملوح باشد چه جمله وما یشعرکم بما یکون منهم ملوح بعدم ایمان ایشان دارند سامع را سائل از انها از اجابت لایومنون پندارند جمله استفهامیه انکاریه که مستلزم انتفا شعورست یعنی وما یشعرون عطف ست بر واقسموا بالله جهد ایمانهم معنی انیست وچه اگاهاند شمارا ای مومنان که بدرستی آن معجزه چون بیاید واین آیة چون روی نماید ایشان ایمان نیارند وآن را سحر پندارند یا گویند وچه اگاهاند شمارا ای مومنان که بدرستی آن معجزه چون بیاید واین آیت چون روی نماید ایشان نیایند وآن را سحر پندارند یا گویند وچه اگاهاند شمارا ای مومنان انچه خواهد بود از ایشان بدرستی آن معجزه چون بر ایشان آید از ایشان ایمان روی ننماید و تصدیق نکنند و بسحر پیش می آیند ونُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ۝ عطف ست بر لایومنون کما لم یومنوا متعلق ست بلایومنون اول مرة ظرف مر کما لم یومنوا او نذرهم عطف ست بر ونقلب یعمهون حال ست از مفعول ونذرهم معنی انیست و بگردانیم ما دلهای ایشان را از قبول حق وچشمهای ایشان را از رویة صدق چنانچه ایمان نیاورند اول کرت که معجزه نظهور پیوست وعلامت صدق پیدا گشت چه پیش از اقتراح معجزات وطلب آیات مقترحات معجزات دیگر روشن و مبرهن چون انشقاق قمر وحنین خشب وانجلاب شجر وبیرون آمدن آب از انگشتان و سیراب شدن مردمان بدان ظاهر شده بود و هر یکی در ظهور حق وثبوت صدق بسنده مینمود چنانچه ایشان بعد مشاهده معجزات تصدیق نکردند وبعد معاینه ایمان نیاوردند بعد ظهور معجزاتی که آن را میجویند وبعد حصول آیات که در رهء طلب آن می پویند نیز تصدیق نخواهند کرد و ایمان نخواهند آورد و بگذاریم ایشان را در گمراهی و سرکشی کور دل گشته و بسر گردانی پیوسته نه ایشان را راست دست آویز باشد و نه پای گریز تا ندانند که چه کنند و دم کدام کار زنند

ع ۱۰ ۱۹

وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَىٰ وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَّا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ ۝

قبلا بکسر قاف وفتح با بمعنی عیان وقبلا بدو ضمه جمع قبیل بمعنی کفیل وضمان خوانند ومعنی بر حسب اختلاف قراة مختلف وانندای ولو ثبت انا روایت کرده اند که کفار پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند طلب معجزات معین کردند یعنی اگر فرشتگان فرود آیند بصورتی که دارند بما بندو گواهی بثبوت تو دهند و سر در طاعت تو نهند یا قصی بن کلاب وجدعان که امیران وامینان عرب بودند

به تعدی و ظلم بغیر مقتضای علم دشنام دادن الهه ایشان هیچ سود ندارد و این چنین زیان عظیم می آرد این چنین کار برای چه باید کرد و خود را درین معرض برای چه باید آورد **سوال** نکوهش الهه ایشان از واجبات است و ندیست آن از جمله طاعات ست نهی ازان چگونه آید و باز داشت ازان چه نوع شاید **جواب** طاعت چون بمقضی سوی شری بود و مستلزم فتنه شود شر گردد و بنهی پیوندد چنانچه نهی از منکر که از واجبات ست و شبهه نیست که از جمله طاعات ست چون مقتضی شر و فتنه گردد معصیت بود و منهی عنه شود **كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْ** چون خدای عزوجل که جهان متفق بر الوهیت اوست لئن سالتهم من خلق السموات والارض لیقولن الله حاکی از اتفاق ایشان بر خالقیت اوست وهم آن آید که ایشان دشنام ندهند و این چنین وسمت بر خویش نهند دفع این وهم کرد و این جمله تکمیل آورد معنی انیست هم چنین برای هر امتی عمل زشت ایشان آراسته ایم و ایشان را بر آن مبتلا ساخته ایم **ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَّرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُوْنَ** ○ این جمله عطف ست بر جمله سابقه معنی انیست پس بسوی حسابگاه پروردگار دیان بازگشت ایشان ست باز خواهند گشت و بعد حساب بجزا و سزا اعمال خویش خواهند پیوست پس بدانچه ایشان میکردند خبر خواهد کرد و علمهای ایشان پیش ایشان پیدا خواهد آورد **وَاَقْسَمُوْا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَآءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَّيُؤْمِنُنَّ بِهَا** این جمله معترضه است **روایت** کرده اند چون آیه ان نشاء ننزل علیهم من السماء آیة فضلت اعناقهم لها خاضعین فرود آمد مشرکان گفتند فرود آر بر ما این معجزه را و الله ایمان آریم و دل بر تصدیق تو بگماریم مسلمانان گفتند دعا بکن یا رسول الله تا این معجزه پیدا آید و کذب وعده ایشان روی نماید این آیه نازل گشت و این نظم بورود پیوست جمله ایمانهم مصدر مضاف ست حال واقع شده ما دل ست بنکره از باب مرت یه حده بتاویل متوحدی اقسموا بالله جاهدین ایمانهم و اقسموا بالله جهد ایمانهم حکایت قسم بوده لام موطیه قسم در لئن جاءتهم بتقدیم حکایت مذکور سابق نمود لتومنن از روی لفظ جواب قسم بود و از روی معنی جواب شرط باشد **معنی** انیست و سوگند خوردند هر آئینه اگر بیاید بر ایشان معجزه هر آئینه بدان معجزه ایمان آرند و دل بر تصدیق آن گمارند **قُلْ اِنَّمَا الْاٰيٰتُ عِنْدَ اللّٰهِ** این جمله دیگر ست از جمله‌ای که بر وجه استیناف بقل مصدر ست **معنی** انیست بگوای محمد آیات نزد یک خداست متعلق بقدرت و ارادت حق جل و علاست **وَمَا يُشْعِرُكُمْ اَنَّهَآ اِذَا جَآءَتْ لَا يُؤْمِنُوْنَ** ○ ان بر قراءة فتح همزه مفعول ست مرو ما یشعرکم و بر قراءة کسر همزه مفعول و ما یشعرکم محذوف باشد کلام بمعنی و ما یشعرکم ما یکون منهم بود کلام بما یشعرکم تمام گشند

و درست ای تعلمت دارست بالف نیز خوانده اند و بر قراة دارست همین معنی ست و بر قراة درست
با تاء تانیث ساکن بمعنی مضت و قدت باشد معنی اینست و همچنانکه در کلام سابق بیان کردیم و گردانیده ایم
و کرات در ذکر آورده ایم اکنون نیز بیان میکنیم قران را و مکرر میگردانیم آیات آن را و برای اینکه در عاقبت
کار مجملا بگویند تعلم کرده و نبشته پیشینیان آورده یا گویند این آیات دیرینه گشته و بقدیمی و کهنگی پیوسته
ظاهر کنیم قران را و پیدا آریم آیات آن را برای قومی که برانند یعنی اهل دانش باشند و دانستن توانند
نه قومی که خدای بر دل ایشان مهر کرده است فهم کردن چیزی نتوانند و حق را ندانند اِتَّبِعْ مَآ اُوْحِيَ
اِلَيْكَ مِنْ رَّبِّكَ ۚ این جمله مستانفه است چنانستی که پیغامبر گفت ماذا اصنع و ماذا افعل حین لا یؤمنون
فقیل اتبع ما اوحی الیک من ربک معنی اینست پسروی بکن چیزی را که بسوی تو وحی کرده شده است
و حمل مکن بوحی پروردگار که بر تو آمده است و آنچه در شان دیگران ست برسان و بیرون آر از عهده
آن لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۚ جمله حال ست از ربک معنی اینست نیست جز خدا معبودی بحق سزاوار
پرستش مطلق وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِيْنَ ۝ عطف ست بر اتبع معنی اینست و روی بگردان از
مشرکان و اندوهگین مباش در ناگرویدن ایشان بعد از تبلیغ فرمان کردگار و بعد فراغ عبده آن
ایشان را تعرض مرسان و دل خود را بناگرویدن ایشان اندوهگین مگردان مضمون این آیت قتال منسوخ
گشت و قتال با ایشان بفرضیت پیوست وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَآ اَشْرَكُوْا ؕ این جمله تذییل است
مر اعرض عن المشرکین را معنی اینست و اگر خواستی خدای عدم شرک ایشان را مشرک نمی شدند لیکن
چون خدای شرک ایشان خواست شرک ایشان بخواست خدای باشد و بارادت قدیم او بود و دور
کردن آن اندوه چرا باید دید و در ازالة آن برای چه رنج باید کشید وَمَا جَعَلْنٰكَ عَلَيْهِمْ حَفِيْظًا ۚ
وَمَآ اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيْلٍ ۝ این جمله تذییلی دیگر ست معنی اینست و نه گردانیدیم ترا
بر ایشان نگاهبان که در محافظت ایشان از شرک بکوشی و از کفر و کافری ایشان خروشی و نه تو بر ایشان
گماشته شده تا غم کار ایشان نخوری و در تحصیل آن رنج بری وَلَا تَسُبُّوا الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ
مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ ؕ روایت کرده اند مسلمانان الهه کفار را
دشنام میگفتند و ایشان بمکافات خدای را دشنام دادند برای نفی آن این آیه وارد گشت و منع
مسلمانان از دشنام معبودان کفار بظهور پیوست این جمله متصل ست باعرض فیسبوا الله جواب نهی است
با فا منسوب شده عدوا مفعول مطلق ست از باب ضربته سوطا ای فیسبوا الله سبا بتعدی و ظلم
معنی اینست دشنام مدهید الهه مشرکان را پس که دشنام دهند ایشان خدای را دشنام دادنی

پس او را پرستید غیر او را پرستش مکنید وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَّكِيْلٌ ○ این جمله تذییل ست معنی
آنست واو قادرست بر هر چیزی وکیل ست بهر کاری آسان ست بر و هر دشواری هر کاری از کارهای
بندگان او کند تا او تنگ بیچکار نشود لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ ○ صفت وکیل ست یا حال است
از ضمیر وکیل یا خبر بعد خبر ست معنی آنست او را چشمها در نیابد و دل بر ادراک ذات او نشتابد
ادراک اخص ست از رویة و نفی اخص نفی اعم نبود پس این آیت در می باید و لطایفی که موضع است
دران میدانند امام زاهد رح محمول بر حذف مضاف میدارد و تقدیر برد و هو یدرک ذوی الابصار می پندارد
وَهُوَ اللَّطِيْفُ الْخَبِيْرُ ○ این جمله تذییل ست معنی آنست واو لطیف ست پس چشمها در
یافته نشود و خبیرست بر کنیت ابصار که ابصار از غوامض قدرت و لطائف فطرت ست آگاه بود صفت
لطیف ملایم لا تدرک الابصار بود و صفت خبیر مناسب هو یدرک الابصار باشد و این را در اصطلاح
بدیع صفت تشابه الاطراف و هو ختم الکلام بما یناسب ابتداه گویند و بدو نوعی از حسن کلام جویند
قَدْ جَآءَكُمْ بَصَآئِرُ مِنْ رَّبِّكُمْ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا ○ بصایر جمع بصیرت ست بصیرت
بینائی دل را گویند چنانچه بینائی چشم را ابصر گویند اینجا از بصایر بر طریق استعارة دلائل و حجج مراد بود که این
در ظهور مطلوب همچو بصایر باشد و از جعل سابقه مجی حجتها مفهوم بود این جمله تذییلیه تاکید آن مفهوم نمود
فمن ابصر فاسببه است این جمله معطوف ست بر جمله سابقه از ابصار استدلال بدلیل و تحصیل معرفت
مراد دارند و عمی معنی ترک استدلال و حرمان او معرفت پندارند معنی آنست بدرستی آمده است
بر شما حجتها کمال عجایب قدرت و براهین لطایف فطرت هر که به بیند یعنی استدلال و استعمال حجج کند
مطلوب دریابد و بمعرفت برسد پس آن مر او را نافع بود هر نفس او سود مند باشد و هر که کور شود و راه حق
نه بیند و میان زشت و خوب فرق نکند یعنی باستدلال بدلائل نسازد و باحتجاج حجج نپردازد زیان آن مایه
بروی بود و مضرت آن راجع سوی او شود وَمَآ اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيْظٍ ○ این مقول ست از
زبان پیغامبر علیه السلام یا محمول ست بر حذف قل و اگرنه تناقض آید چه خدای حفیظ ست معنی آنست
منم مبلغ فرمان و نه ام بر شما نگاهبان وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيٰتِ وَلِيَقُوْلُوْا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهٗ
لِقَوْمٍ يَّعْلَمُوْنَ ○ این جمله تذییلی دیگرست مر آمدن حجج و آیات مقررست ذلک اشارت ست
بر بیان گذشته و جار و مجرور صفت بمصدر محذوف ست ای مثل ذلک التصریف الذی سبق نصرف
الآیات ولیقولوا درست متعلق ست بفعل محذوف ای ولیقولوا درست نصرف ما نصرف و این جمله
عطف ست بر جمله کذلک نصرف الآیات لام لبنیه عرض ست و لام لیقولوا درست برای عاقبت

این جمله حال ست وضمیر بر مشرکان ست یا بر شرکاء معنی انیست وآفریده است خدا ایشان را یعنی مشرکان را و ایشان کفران نعمت میورزند دیگری را شریک با خالق میدانند یا آفریده است کسانی را که مشرکان ایشان را شریک خدای میدارند و ایشان را با خدای در کارها شرکت می پندارند مخلوق شریک خالق چگونه شود مصنوع انباز صانع چه نوع بود وخرقوا له بنین وبنات بغیر علم وخرقوا به تشدید راو تخفیف او خوانند وتشدید برای تکثیر دانند این جمله معترضه است برای بیان کفر ایشان معنی انیست وبدروغ بر بستند پسران ودختران مر خدایرا چنانچه یهود عزیر را ابن الله گفتند ونصاری مسیح را ابن الله خواندند وچنانچه ملاحده خدای را مصاهرت با جن دانستند ملئکه را بنات الله گفتند سبحنه وتعالی عما یصفون ع این جمله نیز معترضه است برای تنزیه معنی انیست پاک است خدای وبرتر است از انچه ایشان اورا بدان صفت می کنند گاهی قائل بشریک می شوند گاهی قائل بپسر ودختر میگردند خدایرا نشناختند صفت کمال اوندانستند در اقرار او باطل شدند وسخن ناپیوده ونا پسندیده گفتند بدیع السموت والارض انی یکون له ولد خبر مبتدا محذوف ست ای هو مبدع السموات والارض انی یکون له خبر بعد خبر باشد یا بدل اشتمال ست ای هو بدیع السموات یستبعدان یکون له ولد وجمله معترضه است برای استبعاد این که خدای را فرزند باشد معنی انیست پیدا کنندهٔ آسمانها وزمین ست خدای عزوجل که مالک همه کائنات بیقین ست مخلوق مملوک بود مملوک فرزند چگونه باشد ولم تکن له صاحبة حال ست از انی یکون له ولد معنی انیست وحال انیست که او را زن نبود وامکان صاحبه روی نمود امکان اختلاط لائق عظمت او نبود وامکان امتزاج در خور جلال او نباشد وخلق کل شیء عطف ست بر خلقهم معترضاتی که در میان آمده میان دو کلام متصل واقع شده معنی انیست وآفریده است خدای عزوعلا از مخلوقات هر چیز را وهو بکل شیء علیم این جمله تذییل ست معنی انیست واو بر هر چیزی داناست وبهر چیزی توانا ست گفتار باطل وافترا کردن ایشان داند وسزا آن تواند ذلکم الله ربکم لا الٰه الا هو خالق کل شیء ذلکم مبتدا ست وانچه بعد او ست از مفردات وجمل اخبار ست ای ذو الموصوف بالکمال والمنزه عن النقیصة والزوال الله ربکم الی اخره واین جمله تذییلی دیگر ست معنی انیست آن ذاتی که موصوف ست بصفات کمال منزه از نقیصه وزوال خدا ست جل وعلا مالک وپروردگار شما ست نیست جز او معبودی بحق سزاوار پرستش مطلق آفرینندهٔ هر چیزی ست اورا بزن وفرزند حاجت نیست فاعبدوه فاسبیه است چه این صفات سبب ست برای پرستش او معنی انیست

معترضه است میان معطوف و معطوف علیه برای ذکر درختان خرما و میوه آن معنی انیست واز درختان
خرما از طلع آن شاخها میوه دار که از بار میوه خمیده و بزمین نزدیک رسیده یا یعنی بعضی نزدیک شده
وَجَنّٰتٍ مِّنْ اَعْنَابٍ وَّالزَّيْتُوْنَ وَالرُّمَّانَ وجنات بنصب عطف ست بنبات معنی انیست وبیرون
آوردیم ما نبات هر چیز را و باغهای از اشجار از انگور و زیتون و انار سوال نبات وجنات واعناب
را متعلق جمله فعلیه آوردو در درختان خرما بصورت جمله اسمیه ذکر کرد نکته چیست واین تفاوت بر کدام
جهت مبنی ست جواب نبات هر سال حدوث می پذیرد و باغ انگور شاخهاء آن را هر سال نا
جدید میگیرد و ذکر آن بر وجه حدوث ملایم بود و درختان خرما ثبات و قرار دارند و درختان دیرینه اند
ذکر ایشان بصیغه ثبوت ملایم بود مُشْتَبِهًا وَّغَيْرَ مُتَشَابِهٍ ای متشابها فی الصورة وغیر متشابه
فی الطعم ای بعضها حلو و بعضها حامض معنی انیست یکدیگر مانند باشند در صورت مختلف بوند در مزه
ولذت اُنْظُرُوْٓا اِلٰى ثَمَرِهٖٓ اِذَآ اَثْمَرَ وَيَنْعِهٖ ثمره بفتحتین وضمتین خوانند بر قراءة فتحتین اسم
جنس در قراءة ضمتین جمع ثمار کجمع ثمر ست وانند این جمله مقرر ست مر متعلق جوب و ثمار بارادت
وفکرت وقادر مختار که مفهوم کلام سابق ست معنی انیست بنگرید بسوی میوه که چگونه پیدا میشود
خام هیزه ناکارآمدنی و چگونه پختگی و صلاح میگیرد و از کجا بکجا میرسد و از چه صفت بکدام صفت می آید
این جزا شر قادر مطلق بنود و جز بارادت و مشیت او حاصل نشود اِنَّ فِيْ ذٰلِكُمْ لَاٰيٰتٍ لِّقَوْمٍ
يُّؤْمِنُوْنَ این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت تنزیل کسانی که پند نگیرند و موعظت نپذیرند
بمنزله منکران وجود آیات ست و تنکیر آیات از جهت تعظیم و تنکیر ست معنی انیست بدرستی در شان
آب و بیرون آوردن نبات باختلاف صفات و کیفیات هر آینه علامتهائی ست عظیمه کثیره و فخیمه
مر قدرت قادر مطلق و ارادت صانع بحق مر گروهی را که ایقان دارند و ایمان آرند وَجَعَلُوْا لِلّٰهِ
شُرَكَآءَ الْجِنَّ الجن مفعول اول ست مر جعلوا شرکاء مفعول دوم ست و متعلق ست بشرکاء یا شرکاء
مفعول اول ست لله ظرف مستقر مفعول دوم ست برین تقدیر الجن بدل ست از شرکاء و جمله عطف ست
یا حال ست بتقدیر قد معنی انیست آب از آسمان فرستاد و نعمت فراوان داد و ایشان کردانیدند
جن را شرکاء مر خدا و این آیة وارد در شان مجوس و زنادقه است که عالم را دو والا گفتند یکی خالق خیر
دوم خالق شر خالق خیر را یزدان گفتند و خالق شر را اهرمن تسمیه کردند و بعضی گویند وارد در حق بت
پرستان ست که ایشان بت بوسوسه شیطان می پرستند و بوسوسه او همت دل بپرستش ایشان
بستند چون طاعت او میکنند او را در طاعت شریک خدا میگردانند وَخَلَقَهُمْ

برای شما ستارها را تا در تاریکیها خشکی و تری راه یابید در متصد هر سمتی سوی ستارهٔ آن سمت شتابید
قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰیٰتِ لِقَوْمٍ یَّعْلَمُوْنَ ۝ این جملهٔ ترئیل ست معنی انیست بدرستی بیان کردیم
آیات را برای گروهی را که بدانند و فهم کردن آن توانند وَهُوَ الَّذِیْ اَنْشَاَكُمْ مِّنْ نَّفْسٍ وَّاحِدَةٍ
فَمُسْتَقَرٌّ وَّمُسْتَوْدَعٌ مستقر بفتح قاف معنی ظرف مکان یا مصدر بتقدیر فلکم مستقر و بکسر قاف بر صیغهٔ
اسم فاعل بتقدیر فمنکم مستقر خوانند بر تقدیر اول مستودع را نیز ظرف مکان یا مصدر گویند و بر تقدیر دوم
از مستودع معنی اسم مفعول جویند عطف ست بر شما ها سابقه مستقر و مستودع ای فلکم استیداع
فی الاصلاب و استقرار فی الارحام یا فلکم موضع استقرار فوق الارض و موضع استیداع تحت الارض
یا فمنکم مستقر بکسر القاف بطول العمر و منکم مستودع بقصره معنی انیست و او آنکسی ست که آفرید شما همه را
از یک نفس یعنی از آدم پس هر شما را ست جای قرار گرفتنی در اصلاب پدران و جاء ودیعت داشتنی
در ارحام مادران یا گویند هر شما را ست بالای زمین قرار گرفتن و زیر زمین ودیعت داشتن یا گویند
بعضی از شما قرار گیرنده اند در زمین بدرازی عمر و طول آنکه و بعضی بودیعت می مانند بکوتاهی و قرب
اجل این کمال قدرت ست که از یک تن جانی آفریند و از ایشان زمره را برانگیزند قَدْ فَصَّلْنَا
الْاٰیٰتِ لِقَوْمٍ یَّفْقَهُوْنَ ۝ این جملهٔ ترئیل ست معنی انیست بدرستی بیان کردیم آیات را
هر گروهی را که دریابند و استعداد دارند که راه راست یابند در ذکر نجوم و اهتداء بدانیشان که از حسیات
ست محتاج سوی تدقیق نظری و تکثیر فکری نیست لقط علم آورد و این یعنی انشاء از نفس واحد
از محسوسات نیست محتاج سوی تعقل و تفکر ست فقه که متضمن دقت نظر ست استعمال کرده وَهُوَ
الَّذِیْ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً عطف ست بر جملهٔ وهو الذی انشاکم معنی انیست و او آنکسی ست
که آب را از آسمان فرستاده و ابرهای بارنده را فیضان و باران داد فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ
كُلِّ شَیْءٍ عطف ست بر انزل و درین التفات ست از غائب سوی تکلم معنی انیست پس
بیرون آوردیم ما گیاه هر چیزی که از زمین میرویید و برسانیدیم از برکات زمین انچه آن را طبع بشر میجوید
فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُّخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُّتَرَاكِبًا عطف ست بر فعل سابق معنی انیست پس بیرون
آوردیم ازان زمین سبزه را که بیرون می آریم ازان سبزه دانه را که تو بر تو داشته درون خوشه چون
گنجد یا مجتمع در خوشه چون گندم و جو و سایر حبوب کاشته و نا کاشته وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا
قِنْوَانٌ دَانِیَةٌ قنوان جمع قنو است چنانچه صنوان جمع صنو است مرفوع بر ابتداست
دانیه صفت ست مر قنوان و من النخل خبر مبتدا ست من طلعها بدل اشتمال ست از من النخل

که میان دانهٔ گندم و خرما پیدا شده و عطف خستهٔ خرما بر دانهٔ گندم هم برین نسبت سایغ نمود و نیز هر چه میروید یا از خسته و میان اصناف خستهٔ خرما ممتاز ست که بدنیکه مغزی ندارد و سختی بیشتر دارد شگافتر او عجیب تر و بدلالت بر قدرت غریب تر ست کسی که شگافنده و داننده خسته بود با او جماد و سنگ که هیچ قدرت ندارد چگونه شریک باشد یُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَیِّتِ مِنَ الْحَیِّ جمله میخرج الحی من المیت بیان ست مر مضمون فالق الحب والنوی و ذکر عام ست بعد خاص و مخرج عطف ست بر فالق الحب والنوی معنی انیست زنده از مرده چون چوزه از بیضه و ناقهٔ صالح علیه السلام از سنگ و آدمی از نطفه و آدم از خاک پیدا گشت و مرده از زنده چنانکه از بیضه مرغ و نطفه از آدمی و کافر از مسلمان و فاسق از صالح و جاهل از عالم بظهور پیوست ذٰلِکُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰی تُؤْفَکُوْنَ ۝ فاء در فانی سببیه است انی بمعنی کیف ست و استفهام برای تعجب ست و استبعاد ست این جملهٔ تزییل ست معنی انیست آن ای مخاطبان یعنی آن قادر مطلق الهٔ بحق بیرون آرندهٔ زنده از مرده و بیرون آرندهٔ مرده از زنده خدای عزوجل ست فالق حب و نوی خالق شجر و گیاه ست پس چگونه شما از وی و از دوستی و پرستش وی باز داشته میشوید و چه نوع سوی دیگری توجه میکنید عاقل چون معبود را موصوف بدین صفات داند جمادی عاجز را با او چگونه شریک گرداند فَالِقُ الْاِصْبَاحِ وَجَعَلَ الَّیْلَ سَکَنًا جاعل اللیل بصیغهٔ اسم فاعل و جر لیل و جعل اللیل بصیغهٔ ماضی معروف و نصب اللیل خوانند و معنی بر حسب آن دانند فالق خبری دیگر ست مر آن را و اصباح بر صیغهٔ مصدر اسم صبح شده معنی انیست بدرستی خدا شگافنده صبح ست در کرانهٔ آسمان و گردانندهٔ شب ست بنگام آرامگاه مردمان وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا عطف ست بر دو مفعول جعل ای جعل اللیل سکنا والشمس والقمر حسبانا معنی انیست و آفتاب و ماهتاب را از جهت گشت در منازل ما به الحساب گردانید ماهتاب را بهر ماهی و آفتاب را بهر سالی که در سیر منازل رسانید شمار ایام و شهور و سنین بدیشان متعلق گشت و شما را بر حسب انتقالات ایشان بحساب پیوست ذٰلِکَ تَقْدِیْرُ الْعَزِیْزِ الْعَلِیْمِ ۝ این جملهٔ تزییل ست معنی انیست یعنی گردانیدن آفتاب و ماهتاب تقدیر کردهٔ کاری ست که همه چیز تواند علیم ست یعنی داناست همه چیز داند گردانیدن و دوانیدن این چنین اجرام عظام و در کار داشتن ایشان در لیالی و ایام جز کسی که غالب است تواند و جز علیمی که دانا همه چیز باشد نداند وَهُوَ الَّذِیْ جَعَلَ لَکُمُ النُّجُوْمَ لِتَهْتَدُوْا بِهَا فِیْ ظُلُمٰتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ عطف ست بر ثناهای سابقه معنی انیست او آن کسی ست که آفریده است

یا مصدریه است جار و مجرور یعنی بما کنتم تقولون متعلق ست بتجزون علی الله متعلق ست بیقولون
بقسمین تقترون غیر الحق مقول یقولون ست و کنتم عطف ست بر کنتم سابق تستکبرون جملهٔ الیوم
تجزون مستانفه است در جواب ما یصنع بنا الیوم معنی انیست امروز جزا داده شوید بعذابی
که مقرون بخواری ست معذب گردید بسبب آنکه بودید که بر خدا ناحق میگفتید و بودید بر این صفت
که از قبول آیات کبر میکردید و استکبار و تکبر میورزیدید وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ کَمَا خَلَقْنَاکُمْ
أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَکْتُمْ مَا خَوَّلْنَاکُمْ وَرَاءَ ظُهُورِکُمْ لام در جواب قسم محذوف ست
ای اقسم لقد جئتمونا فرادی حال ست از فاعل جئتمونا کما خلقناکم صفت مصدر محذوف است
ای مجیئا کخلقنا ایاکم فی التجرد و الانفراد و ترکتم عطف ست بر جئتمونا خولناکم موصول با صلهٔ مفعول
مرترکتم جملهٔ ولقد جئتمونا محمول ست بر تقدیر یقال و این جمله عطف ست بر تجزون و مراد از الیوم
روز مرگ یا روز جزا بود و جزا دهنده و گوینده ولقد جئتمونا فرادی خدای عزوجل باشد و معنی انیست
و گفته شود مر ایشان را یا بگوییم مر ایشان را بعد از موت یا در آخرت هر آئینه شما بر ما از اهل و ولد
و اقارب و عشایر و املاک و اموال تنها آمده اید چنانچه آفریده بودیم شما را اول بار یعنی در رحم
و آنچه داده بودیم شما را پس پشت خویش گذاشته اید وَمَا نَرَىٰ مَعَکُمْ شُفَعَاءَکُمُ الَّذِینَ
زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِیکُمْ شُرَکَاءُ او ما نری عطف ست یا حال ست و این کنایت است
از ما حضر شفعاء و کم معنی انیست و نمی بینیم با شما شفیعان شما را که ایشان شفیعان خویش میگفتید
و آنانکه ایشان را در کار خویش شریکان ما سید انستید امروز ایشان کجا اند که یاری دهند و شفاعت
کنند لَقَدْ تَقَطَّعَ بَیْنَکُمْ وَضَلَّ عَنکُم مَّا کُنتُمْ تَزْعُمُونَ بینکم برفع عاملیت
بمعنی لقد تقطع وصلکم و بینکم بر ظرفیت بمعنی لقد حصل التقطع بینکم خوانند و معنی چنانکه گفته شد
دانند لام در جواب قسم محذوف ست این جمله تقریر مقصود کلام سابق ست و ضل عنکم عطف ست
بر تقطع بینکم معنی انیست هر آئینه بدرستی واقع شد بریدگی میان شما یا گویند پیوند شما بریده گشته و وصل
شما بقطع پیوست و متفرق گشتید و گم شد از شما آنچه گمان می بردید که ایشان شفیع اند یا شریک اند
ما را یاری خواهند داد یا شفاعتی بنیاد خواهند نهاد إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَىٰ
جمله مقرر ست مر نفی شرکا را که مضمون جملهٔ سابق ست و تاکید این از جهت ابراز مقصود بر وجه وکادت
است نه از جهت انکار و تردد معنی انیست بدرستی خدای شگافنده و داننده بر رویانیدن گیاه
بود و شگافنده حنطه خرما بر رویانیدن درخت باشد و بعضی گویند مراد از شگافتن شگافی است

مضاف آورده ولتنذر ام القری ومن حولها ولتنذر عطف ست بر جار و مجرور می که از
کلام سابق فهم میشود کانه قیل وهذا الکتاب من الله بحصول البرکة والتصدیق مابین یدیه ولتنذر ام القری
ای وللانذار اولتدارک به ام القری ومن حولها من المشرق والمغرب والجنوب والشمال علی اختلاف
القرائین معنی انیست وتا بترسانی بکتاب خدا اهل مکه وحوالی اورا وحوالی او نه مجرد زمین عرب است
بلکه حوالی او جمله مشرق ومغرب ست والذین یؤمنون بالاخرة یؤمنون به وهم
علی صلاتهم یحافظون ○ موصول با صله مرفوع المحل بر ابتداست جمله یومنون به خبر
مبتداست وهم علی صلوتهم یحافظون عطف ست بر یومنون ویاحال ست معنی انیست وآنانکه یافتند
ایمان آوردند واز عقوبت خدا ترسکارند برین کتاب ایمان دارند ودل بر محافظت نماز میگمارند
وبمضمون قران عمل میکنند ودوم امتثال وانقیاد آن میکنند ومن اظلم ممن افتری علی الله
کذبا او قال اوحی الی ولم یوح الیه شیء ومن قال سانزل مثل ما انزل الله
استفهام برای انکارست ای لا اظلم ممن افتری واین جمله عطف ست بر مقول معنی انیست وکیست
ظالم از کسی که افترا کند بر خدا افترا کردنی ودروغ گوید دروغ گفتنی یا گوید سوی من وحی کرده شده است
واز خدای بر من پیغام آمده است وبر وحی نبود وپیغامی پیدا خواهم آورد وچون نضر بن حارث
که دعوی آوردن قران کرد بعضی سخنانی که بقران نمی ماند آورد معارضة سوره والعادیات جست ودر
مقابله شرمنده گشت پیش بلغا بجالت پیوست والطاحنات طحنا والعاجنات عجنا والخابزات
خبزا فلقمن به لقما ومضغن به مضغا گفت ولو ترى اذ الظلمون فی غمرات الموت
والملئكة باسطوا ايديهم اخرجوا انفسكم لو مختص ماضی ست ترى بمعنی ماضی ست
یا از جهت تیقن وقوع در حکم ماضی ست پس ماضی معنوی ست یا ماضی حکمی وایراد مضارع از جهت
استحضار صورت بدیعه وحال فظیعه است وجواب شرط محذوف ست ای لرایت امرا فظیعا
وتواند بود که لو برای تمنی بود تقدیری لازم نبود واخرجوا انفسكم بتقدیر یقولون اخرجوا انفسكم ست
این جمله معترضه است برای وعید ظالمان مفتریان معنی انیست واگر میدیدی یا ببینی ای
محمد آن هنگام که ظالمان ومفتریان در سختیهای مرگ وسکرات موت آیند فرشتگان دستها سوی
ایشان کشاده دل بر قبض جان ایشان نهاده تا جان قبض کنند واورا در خاک افگنند ومشابه این
قول کلمات گویند وبیرون آمدن جان از ایشان جویند الیوم تجزون عذاب الهون بما كنتم
تقولون على الله غير الحق وكنتم عن اياته تستكبرون ○

وما وصفوا اللہ حق وصفہ او ما عظموا اللہ حق عظمتہ او ما آمنوا بہ حق ایمانہ این جملہ معترضہ است برای رد مقالت کافران و اظہار جہالت ایشان معنی انیست و نشناختند خدای را حق شناختن او چنانچہ بالیستی یا صفت نکردند خدایرا صفت کردن او چنانچہ شایستی تعظیم نکردند او را تعظیم او چنانچہ شاید یا ایمان نیاوردند بدو چنانچہ باید اذ قالوا ما انزل اللہ علی بشر من شیء ظرف ست مر معنی نفی کہ مضمون وما قدروا اللہ حق قدرہ است از قبیل ما عرف فلان جبانۃ ای انتفی معرفتہم اللہ حق المعرفۃ اذ قالوا ما انزل اللہ علی بشر من شی معنی انیست خدایرا نشناختند کہ در باب تنزیل بسلب کلی پرداختند بعلی جلیل را منکر شدند و وصفی جزیل را نفی کردند ما انزل اللہ علی بشر من شی یعنی نفرستادہ است خدا بر ہیچ بشری ہیچ چیزی گفتند قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتٰبَ الَّذِیْ جَآءَ بِهٖ مُوْسٰى نُوْرًا وَّهُدًى لِّلنَّاسِ این جملہ دیگرست از جملہائی کہ بر وجہ استیناف بقبل مصدرست من استفہامیہ است استفہام برای تقریرست یعنی حمل مخاطب بر اقرار بود حالت از ضمیر بہ یا از الکتاب معنی انیست بگوای محمد اگر خدا بر بشری چیزی نفرستادہ است فرستند کتابی کہ موسی را روی نمود و درین حال کہ متضمن روشنائی و راہنمائی ست کہ بود تجعلونہ قراطیس تبدونہا وتخفون کثیرا تجعلونہ تبدونہا وتخفون بصیغہ مغیبت وخطاب خوانند معنی بر حسب آن و ابتدای این جملہ حال مقدرہ است یا بدل از صلہ است تبدونہا صفت قراطیس ست وتخفون کثیرا عطف ست بر تبدونہا یا بر تجعلون معنی انیست میگردانید آن را قرطاسہا کہ پیدا میکنند و بسیاری را ازان چون حلیہ پیغامبر و صفت او و حکم رجم و امثال آن عُلِّمْتُمْ مَّا لَمْ تَعْلَمُوْٓا اَنْتُمْ وَلَآ اٰبَآؤُكُمْ این جملہ حال ست بتقدیر قد یا عطف است بر صلہ و معنی انیست علم داده شده اید از کتاب خدا آنچہ نمی دانستید شما و نہ پدران شما قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِیْ خَوْضِهِمْ یَلْعَبُوْنَ این جملہ متضمن جواب سوال سابق ست بر طریق لله الواحد القهار بعد لمن الملک الیوم ثم فرہم عطف ست بر قل معنی انیست بگوای محمد خدا فرستاده کتاب را بر موسی بعد آن بگذار ایشان را در خوض کردن باطل و رفتن در ناحق در حالت کہ کار بیفائده میکنند گفتاری کہ ہیچ فائده ندارد و ہیچ سود نیارد و میگویند وَهٰذَا كِتٰبٌ اَنْزَلْنٰهُ مُبٰرَكٌ مُّصَدِّقُ الَّذِیْ بَیْنَ یَدَیْهِ این جملہ عطف ست بر مقول ای قل انزل اللہ و ہذا المنزل کتاب معنی انیست و این قرآن کتابی ست کہ آن از خدای مصدق آمده است دارنده مر کتابہا را کہ پیش از و نازل شده کتاب را در فرود آمدن تشبیہ یا فته کرده بر وجہ تخییل دستہا را سوی آن

خدا پس لازم ست بر تو بهدی ایشان اقتدا و این اقتدا اقتداء موافقت است نه اقتداء متابعت
با این اقتداء فاضل بمفضول رواست پس فضل ایشان برو ثابت نشود و مراد از موافقت در دین
موافقت در اصول دین ست که نسخ نپذیرد و صورت تبدیل نگیرد نه در فروع دین و اگر نه موافقت
در منسوخات لازم آید و اتباع اعمالی که در حق ما بتحریم پیوسته روی نماید قُلْ لَّآ اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ
اَجْرًا این جمله دیگرست از جملهائی که بر وجه استیناف بقل مصدرست معنی اینست
این کلمات برای خدای میگویم بدان بدلی دنیاوی نمیجویم اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعٰلَمِيْنَ
این جمله تعلیل ست معنی اینست نیست این تبلیغ مگر پند برای عالمیان حاضران و غائبان و نزدیکان
و دور ماندگان و معلوم ست که غائبان از مظنه دادن اجر دور و طلب و تحصیل اجر از ایشان نامقدور
وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖٓ روایت کرده اند مردی فربه از احبار یهود پیش پیغامبر
علیه السلام آمد مجادله بی توجیه بنیاد کرد و مباحثه بی معنی پیش آورد پیغامبر صلی الله تعالی علیه
وسلم برآشفت بر وجه لطیفه او را گفت سوگند میدهم ترا بخدائی که بر موسی توریة فرستاد و نور
تحقیق را در و تاب داد راست بگو و ره راستی و صدق بجوان الله یبغض الحبر السمین در توریت ست
یعنی چون این سخن واقع در توریت از سر صدق بود آری گفتن سائغ نمود پیغامبر گفت انت الحبر
السمین طعامهای یهود بسیار خورده و گهی روزه نمی داری دل بر غمی و اندیشه نمی آری بغفلت و تن
بآسانی پیوسته بدین سبب فربه گشته حبر مذکور از غضب برآشفت ما انزل الله علی بشر من شیء گفت
چون از پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بازگشت سخن او باشتهار پیوست از و ناخوش
شدند بانکار توبیخ پیش آمدند که تو توریت را که محبت ماست منکر شدی و بغضب سخن باطل و نابوده
گفتی او را از مقتدائی دور کردند و بجای او مقتدای دیگر گرفتند و بعضی گویند جماعتی از یهود پیش
پیغامبر آمدند گفتند چنانچه موسی کتابی را از آسمان آورده بود تو نیز کتابی بیار از آسمان بعد از آن دل بر
تصدیق و ایمان ما بگمار آیة یسئلک اهل الکتاب ان تنزل علیهم کتابا من السماء فقد سالوا موسی
اکبر من ذلک فقالوا ارنا الله جهرة فاخذتهم الصاعقة بظلمهم با چند آیت دیگر متضمن افعال نکوهیده
و اقوال ناپسندیده ایشان نازل شد غضب کردند و دل بر سلب تنزیل آوردند گفتند والله ما
انزل علیک شیئا ولا علی موسی ولا علی عیسی ولا علی بشر من شیء پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود
ولا علی احد در شان ایشان این آیت فرود آمد و بعضی گویند کفار قدرت خدای را انکار کردند و ایمان
بقدرت خدای بر خویش نیاوردند در شان ایشان این آیت فرود آمد و ما عرفوا الله حق معرفته

ع ۱۰ ۸

معنی اینست و هر یکی را از ایشان فضل دادیم بر عالمیان زمانهٔ خویش فضلی کلی یا بر همه عالمیان فضل
اجزائی وَمِنْ اٰبَآئِهِمْ وَذُرِّيّٰتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْ ۚ وَاجْتَبَيْنٰهُمْ وَهَدَيْنٰهُمْ
اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ۝ عطف ست بر کلا که معمول فضلنا هم بر تبعیض ست ای و فضلنا بعض آباهم و
اجتبیناهم عطف ست بر فضلنا و هدیناهم عطف ست بر اجتبیناهم معنی اینست و بعض آبا ایشان
را فضیلت و فضل بخشیدیم و بعض فرزندان و برادران ایشان را مفضل گردانیدیم ایشان را بکمال
اجتبا برگزیدیم و بهدایت سوی صراط مستقیم و دین قویم رسانیدیم ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِيْ
بِهٖ مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادِهٖ ؕ ذلک اشارت ست بر هدی که مصدر هدینا ست و اسم اشارت
مذکور مرفوع المحل بر ابتداست و هدی الله خبر مبتداست من عباده بیان من ست مفعول یشاء
محذوف ست جمله یهدی به من یشاء حال ست از معنی اشارت جملهٔ ذلک یدی الله تا آخر
تزئیل ست معنی اینست آن یعنی هدی مذکور و رهنمائی مسطور هدا خدای مخصوص بحق تبارک و تعالی
است بدین هدی راه نماید از بندگان خویش کسی را که خواهد وَلَوْ اَشْرَكُوْا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا
كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ۝ این شرطیه معترضه است برای بیان قباحت شرک و زیان کاری آن
معنی اینست و اگر ایشان بعد هدایا این اصطفا و اجتبا اشراک ورزند هر آنچه ناچیز شود از ایشان
آنچه از عمل نیک میکردند اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ اٰتَيْنٰهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ۚ
این جمله تزئیلی دیگرست مر مضمون کلام سابق مقررست معنی اینست ایشان آنانند که ایشان
را کتاب و حکم نبوت دادیم و زمام حکم بر دست ایشان نهادیم پیغامبر گردانیدیم و باصطفا
و اجتبا رسانیدیم فَاِنْ يَّكْفُرْ بِهَا هٰٓؤُلَآءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَّيْسُوْا بِهَا بِكٰفِرِيْنَ ۝ فا سببیه ست
و شرطیه که بعد اوست بسبب کلام سابق ست معنی اینست اگر کفار مکه بر کفر مانند و بکتاب
و حکم نبوت نگروند پس بدرستی که گماشته ایم بتصدیق این امور گروهی را که نیستند ایشان بدین
امور کفر ورزنده و نه ایشان از هدی مذکور روی گرداننده و دین اسلام را منکر شونده یعنی اهل مدینه
معظم و انصار مکرم و بعضی گویند عامه مومنان از آدمیان و پریان از اهل مکه اگر کفر ورزند و بکتاب
و حکم و نبوت نگروند چه زیان کند و کفر ایشان درین امور چه نقصان آفگند اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ
هَدَى اللّٰهُ فَبِهُدٰىهُمُ اقْتَدِهْ ؕ اولئک مرفوع المحل بر ابتداست موصول با صله
خبر مبتداست فا در فبهدیهم اقتده سببیه است بهدیهم متعلق ست و اقتده باثبات ها و ترک
او خوانند و معنی هر دو یکی دانند معنی اینست این مذکور آنکسانند که راه نموده است ایشان را

بالا رفته کُلًّا هَدَيْنَا کُلًّا مفعول به است مر هدینا را ای هدینا کُلًّا و جمله عطف ست بر وهبنا
معنی آنیست هر یکی را از ایشان رهنمونی کردیم و براه راست آوردیم دریافتند آنچه دریافتند
و یافتند آنچه یافتند وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ نوحا مفعول هدینا ست و جمله عطف ست
بر کُلًّا هدینا معنی آنیست و نوح را پیش از ابراهیم رهنمونی کردیم و مرتبه او را برآوردیم یعنی عنایت
ما و هدایت ما عام بود مخصوص بابراهیم و فرزندان او نمونده وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ
وَيُوسُفَ وَمُوسَىٰ وَهَارُونَ ضمیر من ذریته عائد بر نوح ست نه بر ابراهیم چه در ذریته لوط و یونس
مذکور و ایشان در نسبت نسبت سوی غیر ابراهیم علیه السلام مشهورتر اما در نسبت نوح که آدم ثانی
شبهه شود مگر آنکه از ذریته ذریته دینی مراد شود برین تقدیر ضمیر بر ابراهیم که سوق کلام برای مدح اوست
مستقیم بود جمله و نوحا هدینا من قبل در اثنا ذکر ابراهیم و ذریته او معترضه باشد و بر تقدیری که ضمیر
نوح دارند ذکر ابراهیم با براهیم و فرزندان ایشان مناسب شد پندارند داود و سلیمان و سایر معطوفات
معطوف اند بواو بر نوحا هدینا یا بر کُلًّا هدینا برحسب اختلاف تقدیر در عود ضمیر و من ذریته حال ست
از ایشان جار و مجرور میان معطوف و حرف عطف فاصله افتاد معنی آنیست داود و سلیمان
و ایوب و یوسف و موسی و هارون را در ین حال که ایشان از فرزندان نوح یا از فرزندان ابراهیم
اند راه راست نمودیم و درجات و مراتب ایشان را بالفضل و کرم افزودیم وَكَذَٰلِكَ
نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ این جمله تذییل ست معنی آنیست و مثل این جزا مثل این بعنایت گوناگون
را بدهیم و نیکوکاران را بخشیم پیغامبران مذکور را توصیف باحسان کرد جامع خاص میان ایشان پیدا
آورد وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ معطوف اند بر پیغامبران
مذکور که ذکر ایشان گذشته و میان ایشان بالا رفته کل من الصالحین خبر مبتدا ست جمله معترضه است
برای مدح پیغامبران مذکور بصلاح و ذکر عیسی در ذریته نوح اشارت ست برین که فرزند دختر داخل
ذریته باشد و اجداد مادری از فرزندان بود معنی آنیست و ذکریا و یحیی و عیسی و الیاس را راه نمودیم
و التقیاد شرایع و احکام فرمودیم هر یکی از ایشان از صالحان ست متصف بصلاح و کردار نیکان ست
وَإِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا والیسع بسکون لام و فتح و تشدید لام و سکون یا خوانند
معنی یکی دانند این منصوبات معطوفات بر منصوبات سابق اند معنی آنیست راه نمودیم اسمعیل
و یونس و لوط را و گردانیدیم ایشان را از اهل هدی وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ
کلا مفعول فضلنا ست علی العالمین دوم مفعول ست و جمله معترضه است برای تفضیل ایشان از عالمیان

نگروند ایشان امی محمد مر ایشان راست امن از عذاب و ایمنی از عقاب و ایشان اند راه راست
یابنده و بسوی مقصد خویش شتابنده و بدانکه ظلم مذکور را ابو بکر صدیق رضی الله تعالی عنه تفسیر بشرک
و کفر کرده و مانند آن آیة ان الشرک لظلم عظیم آورده و عمر فاروق رضی الله تعالی عنه تاویل بکینه کرده
سوال بر تاویل ابو بکر هو من را بمجرد احتراز از کفر امن ثابت شود این آیة متمسک مرجیه بود چون اثبات
امن مر مومنان را بر تقدیر عدم گنه هم در آغاز کار باشد و بر تقدیر گنه بارادت عفو یا بعد از عذاب
بر قدر گناه بود بخلاف کافر که در عذاب مخلد خواهد بود او را هیچ گاهی امن از عذاب روی نخواهد نمود
وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِ ۚ این جمله معترضه است برای مدح حجت مذکوره و تلک اشارت
است بر حجتی که ابراهیم علیه السلام در معرفت الوهیت و اثبات وحدانیت بانفس خویش و قوم خویش بدان احتجاج
کرده و مخلوقات را دلیل بر وجود صانع وحدانیت حجت آورده معنی اینست و آن یعنی حجتی که ابراهیم
در محاجه بانفس خویش تمسک کرده و قوم خود را بدان بر وجه احتجاج آورده حجتی ست که تلقین کرده است
که آن ابراهیم را داده ایم و در ریافت آن بر وکشاده ایم بر وی غالب آمدن او بر قوم مکابره و برای
اطمینان نفس و استیقان خاطر نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَّن نَّشَاءُ ۗ درجات تمیز ست من نشاء مفعول
نرفع بود بمعنی نرفع من نشاء و من حیث الدرجات الغلبة علی الخصم بالحجة باشد این جمله تذییل ست معنی
اینست ارزوی درجات بلند گردانیم کسانی را که خواهیم چنانچه ابراهیم را بر قوم آن بحجت غالب
گردانیدیم و او را بعلو درجه رسانیدیم و به نبوت برگزیدیم و بخلت برگزیدیم و از اولوالعزم گردانیدیم
و بمراتب دینوی و اخروی رسانیدیم إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ این جمله تذییل ست و تاکید
او از جهت ابراز ثنای باری تعالی بر وجه وکادت و استواری ست یا گوئیم جمله سابقه ملوح بمضمون
جمله بود بتقدیم ملوح تاکید سائغ شود معنی اینست بدرستی که پروردگار تو حکیم ست همه کار او بحکمت ست
هر چه کند بحکمت کند بحجت آموزاند علیم ست همه چیز داند و هیچ چیز بر وی مخفی نماند استعداد و اهلیت
بندگان داند و مرفع درجات علم و عمل تواند وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ۚ عطف ست بر قال
امی و اذکر و هبنا له اسحق و یعقوب معنی اینست یاد کن ای محمد هنگامی که بخشیدیم مر ابراهیم را اسحق
پسر که پی در پی پدر خاسته و یعقوب پسر پسر که بفضائل پدر و جد آراسته در دنیا نسل بسیار یافته و حکمت
و نبوت در یافته در نسل او چند هزار پیغمبر شده همچو موسی و عمران و عیسی و مریم در ذریة او آمده گفته اند
یعقوب او را و نوزده پسر بوده پسر بر ابر موسی صلوات الله علیه که بیرون آمده بودند شصت
مرد مقاتل بود از هر پسر پنجاه هزار چنانچه ذکر آن در سورة بقر گذشته و شرح آن بتفصیل

علیہ السلام را از مضرت اصنام می ترسانیدند و ایشان را در پایۂ زیان رسانیدن میرسانیدند
مترا براہیم علیہ السلام از مخافۃ ایشان تبری جست ولا اخاف ما تشرکون بہ الا ان یشاء ربی گفت
وَسِعَ رَبِّیْ کُلَّ شَیْءٍ عِلْمًا ط معترضہ است برای ثنا خداو مدیح حق سبحانہ و تعالے
معنی انیست پروردگار من ہمہ چیزی را از روی علم محیط است و در گرفتہ است و ہمہ چیز معلوم
او آمدہ ہمہ چیز داند و ہیچ چیزی بر و پوشیدہ نماند اَفَلَا تَتَذَکَّرُوْنَ ۝ استفہام برای انکار
بروجہ توبیخ و فاء عاطفہ است و معطوف علیہ محذوف ست ای افلا تستمعون فلا تتذکرون معنی آنست
نمی شنوید پس پند نمی گیرید یعنی نشاید و نباید کہ بعد دانستن بمضمون وسع ربنا کل شئی علما پند
نگیرند و موعظت نہ پذیرند چون بدانید کہ خدای ہمہ چیز داند و سزا دادن بدی تواند چگونہ دل بر قبول
پند نیارید و خود را از شرک و کفر باز ندارید وَکَیْفَ اَخَافُ مَآ اَشْرَکْتُمْ وَلَا تَخَافُوْنَ
اَنَّکُمْ اَشْرَکْتُمْ بِاللّٰہِ مَا لَمْ یُنَزِّلْ بِہٖ عَلَیْکُمْ سُلْطٰنًا ط استفہام برای انکار ست ان
با اسم و خبر خویش مفعول ست مر لا تخافون و ما در مالم ینزل بہ سلطانا موصولہ است یا موصوفہ منفعول
مر اشرکتم ای امنی شیئا ای الشیئ الذی لم ینزل بہ سلطانا و جملۂ ولا تخافون حال ست و جملۂ وکیف اخاف
ما اشرکتم ترئیل ست معنی انیست وچگونہ بترسیم از چیزی کہ بدان چیز شرک ورزیدہ اید و آن را با
خدای شریک گردانیدہ اید و حال انیست کہ شما نمی ترسید ازین کہ شما مشرک شدہ اید و اصنام را
شریک ساختہ اید چیزی را کہ بر شما ثبوت آن حجتی نفرستادہ و دستوری ندادہ بی حجتی او را شریک میگردانند
ولی بر ہانی او را می پرستید از خدای کہ قادر مطلق ست در شریک کردن دیگری با او نمی ترسید
فَاَیُّ الْفَرِیْقَیْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِ اِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ۝ خاسیہ ایست و استفہام برای وقف لازم
تقریر ست بمعنی حمل کردن مخاطب بر اقرار معنی انیست پس بگویید کدام فریق سزاوار تر باشد با من
از بلا و عنا از میان دو فریق یعنی ما و شما اگر شما خداوندان دانش باشید و حال ما و حال خویش بدانید
این معنی بر خداوندان دانش پوشیدہ نشود و این چنین امر ظاہر مختفی نبود اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ یَلْبِسُوْٓا
اِیْمَانَھُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِکَ لَھُمُ الْاَمْنُ وَھُمْ مُّھْتَدُوْنَ ۝ آمنوا جملہ معطوفہ بر و صلہ الذین ع ۱۳
موصول با صلہ مرفوع المحل بر ابتدا ست جملۂ اولئک لھم الامن خبر مبتدا ست و جملۂ لھم مھتدون
عطف ست یا حال ست و جملۂ الذین آمنوا آخر جواب ست مر سوال ای الفریقین احق بالامن را جواب
از قبیل سائل بود چنانچہ عن النبا العظیم در جواب عم یتسالون مذکور شدہ واللہ الواحد القہار
در جواب لمن الملک الیوم آمدہ معنی انیست آنانکہ ایمان آوردند و ایمان خویش را بظلمی آمیختہ

بری مما تشرکون مقول قول ست و چون مشاهدهٔ اقول ملوح بر برات او بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ
نمود معنی اینست پس هرگاه که آفتاب گشت با فول و تغیر پیوست ابراهیم گفت ای قوم این نیز
شایان الوهیت و لایق ربوبیت نیست جرمی مخلوقی مجبوری ست از ترس لرزان و از خوف گریزان ست
ای قوم من از اشراک شما بیزارم آنچه شما آنرا با خدا شریک میدانید تبری دارم اِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ
لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفًا وَّمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۝ چنانستی که گفت چون از اینها
بیزاری توجه با که داری بر وجه استیناف خبر گردانی وجهت وجهی للذی تا آخر آورد وجهی که در تاکید است
بری مما تشرکون گشته شد هم بران وجه این جمله موکده آمده حنیفاً حال ست معنی اینست بدرستی
من روی آراننده ام و متوجه گرداننده ام روی خویش را برای کسی که آسمانها و زمین را آفریده است
و ایشان را علامت الوهیت و وحدانیت گردانیده است در حالت که من حنیف آمده ام یعنی مسلمان
پاک شده و نه ام من از مشرکان بغی چنانچه شما از مشرکانید و خدای را با بتان و اجرام بی طاقت و توان
در پرستش شریک میگردانید وَحَاجَّهٗ قَوْمُهٗ ط عطف ست بر واذ قال ابراهیم لابیه آزر اتتخذ اصناما
آلهة و وقت محاجة قومه ایاه معنی اینست و یاد کن آن هنگام که ابراهیم مر پدر خویش را اتتخذ اصناما
آلهة گفت و آن هنگام که قوم در وحدانیت خدای با او مباحثه و محاجه و مجادله جست قَالَ
اَتُحَاجُّوْنِّيْ فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰىنِ ط اتحاجونی بتخفیف و تشدید و هدان باثبات یا و حذف یا خوانند و معنی
هر دو قراءة در هر دو محل یکی دانند قال جمله مستانفه است کانه قیل باذا قال ابراهیم حین حاجوه فقیل
قال اتحاجونی فی الله و قد هدان معنی اینست گفت ابراهیم امحاجه میکنید و در مباحثه میشوید با من
در شان خدای که من طاعت او میکنم و دم و قدم در عبادت او میزنم و حال آنست مرا رهنمونی هست
و طاعت و عبادت خویش فرموده است وَلَآ اَخَافُ مَا تُشْرِكُوْنَ بِهٖٓ اِلَّآ اَنْ يَّشَآءَ
رَبِّيْ شَيْـًٔا ط این جمله حال ست از مفعول اتحاجونی ای اتحاجونی والحال انی اخاف ما تشرکون به الا
ان یشاء ربی مستثنی مفرغ ست ای ولا اخاف ما تشرکون فی وقت من الاوقات الا وقت مشیة الله
لخوف مضرة لی من جهت هؤلاء و کما اذا اصابت نجم لیسقط و اصابت حجر یهبط معنی اینست
و حال اینست که نمی ترسم من از آنچه شما می ترسانید و از آنچه او را شریک خدا میگردانید چه ایشان
هیچ قدرت ندارند و نمی توانند که نفعی و زیانی پیدا آرند مگر آنکه خدای بخواهد از جهت ایشان مضرتی
رساند و مشقتی از قبل ایشان چون افتادن ستاره و غلطان شدن حجاره مقدر گرداند و آن از روی
صورت ترس از ایشان باشد و از روی معنی ترس از خدای بود روایت کرده اند که کفار ابراهیم

و تواند بود که هذا ربی را حمل بر خبر کنند و بتقدیر هذا ربی فی زعمکم گویند یا مقول یقولون محذوف دارند و تقدیر
کلام قال یقولون هذا ربی پندارند برین هر دو تقدیر این حکایت کلام دیگری و زعم دیگری باشد و بر حکم الحاکی بالکفر
لا یکفر کفر نبود و اگر گویند که این در حالت طفولیت بوده پیش از بلوغ روی نموده و این زمان تکلیف نبود و
پیش از تکلیف مواخذه نباشد و این درست نیست زیرا نچه انبیا در حالت صغر و کبر از کفر معصومند
و بهیچ وجهی متصف بکفر نشوند و نیز صبی هر چند که مکلف نبود بردت و اعتقاد کفر معذور نباشد کفر
از هیچکس قابل عفو نیست بعد حصول اعتقاد کفر و استعمال فکر حکم او و حکم بالغ یکی ست فَلَمَّآ اَفَلَ قَالَ
لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِيْنَ ○ لما ظرف ست مر قال لا احب الآفلین مقول قال ست و این جمله عطف ست بر قال
هذا ربی معنی اینست پس هرگاه متغیر گشت و با فول و غروب پیوست ابراهیم گفت دوست ندارم
گردندگان و فرو روندگان را گردندگان ما علامت حدوث شایان الوهیت نباشند و فرو روندگان
با سمات زوال سزاوار ربوبیت نبوند فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هٰذَا رَبِّيْ لما متعلق قال هذا ربی ست
جمله معطوفه بفا ست بر جمله سابقه یعنی لما جن علیه اللیل رای کوکبا قال هذا ربی معنی اینست هرگاه
که دید ماه را تابان گفت هذا ربی هم بر تاویلاتی که گذشته و ذکر آن بالا رفته فَلَمَّآ اَفَلَ قَالَ لَئِنْ
لَّمْ يَهْدِنِيْ رَبِّيْ لَاَكُوْنَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّآلِّيْنَ ○ لام موطیه قسم ست قسم
محذوف ست لاکونن از روی لفظ جواب قسم بود از روی معنی جواب شرط باشد جمله لئن لم یهدنی
ربی تا آخر مقول قال ست معنی اینست پس هرگاه که متغیر گشت و با فول و غروب پیوست گفت
ابراهیم اگر رهنمونی نکند مرا پروردگار من هر آئینه هر آئینه باشم از قومی که راه گم کردگان و گمراه شدگان اند
محدثی مجبوری متغیری مقهوری معبودی سازند و پرستش او پردازند کدام ضلال ازین بالاتر بود و گمراهی
ازین برتر باشد فَلَمَّا رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا رَبِّيْ هٰذَآ اَكْبَرُ لما ظرف قال ست
این جمله عطف ست بر جمله لما رای القمر بازغا قال هذا ربی این نیز هم بران تاویل ست که گذشته
و ذکر آن بالا رفته ایراد اسم اشارت بصیغه تذکیر با این که شمس مؤنث ست باعتبار تذکیر خبر ست
یا باعتبار تاویل او بکوکب او بکوکب نهاری هذا اکبر جمله معلله است معنی اینست پس هرگاه که آفتاب
را بیشتر از ماهتاب تابان مشاهده کرد لفظ هذا ربی بر تاویلات گذشته بر زبان آورد و گفت میگوئید
شما این پروردگار من ست یا پروردگار من ست در زعم شما یا او را میدانید شما این پروردگار من ست
زیرا که بزرگی جرم و کثرت روشنائی او پیش جهان و جهانیان روشن و مبرهن ست فَلَمَّآ اَفَلَتْ
قَالَ يٰقَوْمِ اِنِّيْ بَرِيْٓءٌ مِّمَّا تُشْرِكُوْنَ ○ عطف ست بر طریق سابق قال یا قوم جواب لما ست جمله انی

واز گفتار متحیر گشته رفت بعد ازان مهر پدری در کار آمد آنکه غضب کرده بود باز آمد ابراهیم را ازانجا بیرون
آورد با خویش مصاحب کرد ابراهیم چون ازان مقام بیرون آمد نظر ابراهیم بر آسمان و زمین و زمینیان
آدمیان و اسپان و شتران و گوسپندان افتاد چشم فکرت بر ایشان نهاد در دل گفت این همه را آفریندهٔ
هست آفرینندهٔ من همان ست که ایشان را آفریده موجود کنندهٔ من همان ست که ایشان را موجود گردانیده
هر چیز که در نظر او میگذشت بر وجود صانع دلیل می گشت و در مصنوعات متفکر می بود و در معرفت صانع
کوشش می نمود پس چون مقداری وقت تفکر گذشت و شب روی بتاریکی گشت ستاره بر آمد روشنائی
او در نظر در آمد بعضی گویند ستاره مشتری بود و بعضی گویند زهره می نمود بعد ازان ماه تابان بر آمد و آفتاب
درخشان بر آمد دل بسوی هر یکی میل کرد و هر یکی را در معرض پرستش و سوال آورد بعد از دیدن تغیر و افول
دل او بر هیچ یکی را نه پذیرفت در هیچ یکی قرار نگرفت از همه بر آشفت انی وجهت وجهی للذی فطر السموات
والارض حنیفا و ما انا من المشرکین گفت بعد ازان در شهر آمد خلق آن شهر را بت پرست یافت در تضلیل
و تجهیل ایشان شتافت ایشان گفتند ای ابراهیم تو پرستنده کیستی و کدام معبود را می پرستی گفت کسی
را می پرستم که آسمان و زمین آفریده اوست و آفتاب و ماهتاب بر کشیدهٔ وی درین آیت این قصه
مذکور شده و بیان این قصه آمد و رای کوکبا حال ست بتقدیر قد از باب جاؤکم حصرت صدورهم یا بدل
اشتمال ست از جن علیه اللیل قال هذا ربی جواب لما ست معنی اینست پس هرگاه که تاریک شد برو
شب یعنی هرگاه که ستاره را دید از لمعان روشنائی می درخشید گفت این بغایت روشن ست مگر پروردگار
من ست **سوال** گفتن هذا ربی اقرار بر الوهیت کوکب بود و آن کفر و شرک صریح باشد پیغامبران ازان
قبل الوحی و بعده معصومند مثل این کلمات را هرگز مرتکب نشوند این سخن از پیغمبر چگونه واقع شود و چه نوع
صادر بود **جواب** هذا ربی خبر نیست تا کفر باشد بلکه بحذف همزه و تقدیر اهذا ربی استفهام بود چنانچه
دریافتن ست فهم الخالدون تحقیق شده که جمله فهم الخالدون بتقدیر افهم الخالدون آمده پس هذا ربی اقرار
بربوبیت نباشد و کفر نبود **سوال** استفهام مبنی از شک بود و شک نیز در اعتقادیات کفر باشد **جواب**
استفهام مبنی از شک نبود بلکه طلب علم باشد و آن مبنی بر نادانستن مبنی از شک نه پندارند چنانچه
پیغامبر را گفت ما کنت تدری ما الکتاب و لا الایمان و چنانچه پیغامبر و لا اعلم الغیب و پیغامبران را نادانستن
آن پیش از تعلیم و تلقین هوان و نقصان نباشد و با این که ناشی بر مشاهق جبل پیش از ادراک مدة
تجربه در زمان تحصیل مقدمات و هنگام فکر و طلب مطلوب در نادانستن معذور بود جهل بآفریدگار و نادانستن
صفات کردگار پیش از ادراک مدة تجربه کفر نباشد و اگر سوال کند طالب علم گویند منکر و شاک نخوانند

بقره گذشته و به تشریح و توضیح پیوسته در عهد او کاهنان بودند بر جمله کهانت پیش او باز نمودند که
درین سال فرزندی زاده شود که دعوت سوی غیر دین تو کند و بتان ترا بشکند و در مملکت تو غوغا افگند
نمرود لعین مغرور از چیزیکه در دل شما ترسان ست تدبیر دفع آن آسان ست مردان را از زنان در ایام
طهر باز دارید و کسان را بر زنان بار دار بگمارید اگر پسر زاده شود بکشند و دختر را بگذارند تا این سال بگذرد
آذر زن خویش را در طهر یافت بر جماع او شتافت حامله گشت و ابراهیم بعلوق پیوست کاهنان پیش
نمرود رفتند و خبر متعلق شدن بچه معهود گفتند بچه که ذکر میکردیم در رحم او متعلق گشت و انچه
مقدر بود بحصول پیوست نمرود گفت زنانی که پیش ازین حمل داشتند بگذارید دل گشتن پسرانی
که زائید بگمارید بر حملی که بعد امشب پیدا آید حکم بکشتن بردی لازم نمائید و نیز روایت کرده اند
مادر ابراهیم را چون وقت زادن نزدیک رسید مخفی شده در جوی خشک خزید آنجا بار نهاد ابراهیم
را زاد و در جامه پیچیده در زیر کاهی پنهان کرد خبر ولادت و تعین مقام آن بر آذر آورد آذر شتافت
ابراهیم را آنجا یافت برای او خانه زیر زمین ساخت ابراهیم را آنجا انداخت و از جهت خوف سبع
سنگی بر داشت و بر در خانه داشت بعضی گویند زن آذر را چون در دزه گرفت پنهان شده شتافت
تا آنکه در کوهی غاری یافت دران غار در آمد و بار نهاد بچه را آنجا گذاشت سنگی بر در غار داشت
هر بار پنهان شده آمدی در خانه مذکور یا در غار مسطور در آمدی پستان در دهن او نهادی و او را
چنانچه رسم مادران ست شیر دادی ابراهیم در غیبت مادر انگشتان دست خویش مکیدی هر بار که
مادر او در آمدی در مکیدن انگشتان دیدی گفته اند از یک انگشت شیر مکیدی و از انگشت دیگر شهد
و از انگشت دیگر روغن و از انگشت دیگر آب خوردی و بعضی گویند جبرئیل علیه السلام ابهام
او را در کام او داشت از و شیر روان شد ابراهیم سبابه را بابهام یاری کرد سبابه شهد بیرون آورد تا آنکه دراندک
مدت بسیار بالود و چون یکساله گشت سه ساله مینمود تا آنکه بقوام پیوست و از مکیدن پستان انگشتان
مستغنی گشت بعد ازان مادر او طعام آوردی و تفقدی کردی تا آنکه هفده ساله شد روزے
با مادر گفت من ربی پرورنده من کیست مادر گفت پرورنده تو منم باز گفت پرورنده تو کیست
گفت پدر تو باز گفت پرورنده پدر من کیست گفت نمرود گفت پرورنده نمرود کیست مادر
گفت ساکت باش وقتی دیگر روی بپدر آورد من ربی سوال کرد پدر جواب گفت انک باز گفت
من رب امی او گفت انا باز گفت من ربک گفت نمرود باز گفت من رب نمرود طیانچه بزد
بعده ابراهیم پدر را گفت بیا پرستیم کسی را که ترا و مرا آفریده است پدر غضب کرده باز گشت

اذ قال مفعول فعل محذوف ست ای واذکر اذ قال ابراهیم واین عطف ست بر قل اندعوا من دون
الله مالا ینفعنا ولا یضرنا که در مباحثه با مشرکان بود استفهام برای انکاریه مقول قال است وجمله
انی ارنک تعلیل ست و دیدن او پدر را در صفت ضلال کنایت ست از بودن او ضال تا ضال نمود
ضلال نماید برین ملازمت کنایه سابق آید ذکر ضلال پدر بروجه کنایت و ترک تصریح بران باادب
اقرب ست و آنکه استعمال کنایت که از تصریح ابلغ بود اصوب ست و تاکید جمله ازان جهت بود که پدر
ابراهیم خود را ضال نمی دانست در مضمون جمله انکار مینمود تا سر انکار سابقه را تعلیل ست و از بدل
ازا بیه معنی انیست و یاد کن ای محمد هنگامی که ابراهیم مر پدر خویش آزر را گفت و نیکخواهی و نصیحت
او جست که بتان را آلهه خویش میگیری و جمادات را بالوهیت می پذیری بدستی که ترا و قوم ترا در
گمراهی ظاهری می بینم و درین سخن نیکخواهی تو میکنم وَكَذَٰلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ
السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ ○ مرئی ابراهیم حکایت حال ماضی ست ایراد ماضی
بصورت فعل مضارع برای استحضار صورت بدیع ملک آسمان و زمین ست و ذلک اشارت سوی
عارف بودن ابراهیم علیه السلام بطلان عبادت اصنام که خدای او را بدان عارف گردانید و بروجه
انکار بر پدر اتخذ اصنام آلهة گویا نید و کذلک صفت مصدر محذوف ست مرنری و لیکون عطف است
بر محذوف ای استدل بها و لیکون من الموقنین و جار و مجرور متعلق ست مرنری و ملکوت بمعنی ملک ست
زیادت واو و تا برای مبالغت ست مفعول دوم ست مرنری و ابراهیم مفعول اول ست روایت
کرده اند که ابراهیم علیه السلام را بر صخرهٔ بیت المقدس استاده کردند و در آسمان فرجه کشادند او را
دران فرجه بر عجائب آسمانها اطلاع دادند و در زمین نیز فرجه پیدا آوردند بر عجائب زمین مطلع کردند
باطلاع بر مصنوعات اصنام را شناخت و ادراک مقدورات و مخلوقات را وسیلت معرفة قادر و
خالق ساخت بعضی گویند نمودن ملکوت السموات والارض آنست که ابراهیم صلوات الله علیه در ستاره
و ماهتاب و آفتاب بنظر فکرت دید و فرو رفتن ایشان در زمین او را عارف صانع گردانید چنانچه ابراهیم
را ببطلان عبادت صانع نمودیم بر بطلان آن اعتقاد ملکوت آسمان و زمین نمودار کردیم خلق را شناخت
و دل بر تصدیق الوهیت و وحدانیت آورد و نمودار ملکوت آسمان و زمین برای آن بود تا بنظر در
مخلوقات بر وجود خالق استدلال کند از خداوندان عرفان و ایقان باشد فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ
اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا ۚ قَالَ هَٰذَا رَبِّي ۚ روایت کرده اند نمرود بن کنعان که بادشاهی جبار بود
در عهد او امور غریبه و شئون عجیبه روی نمود چنانچه بعضی در آیت الم تر الی الذی حاج ابراهیم فی ربه در سورهٔ

قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى ؕ این جمله دیگرست از جملهای که بر وجه استیناف بقل
مصدرست و تاکید جمله از جهت رد انکار کافران ست معنی اینست بگو ای محمد بدرستی هدی خدا همانست
هدی وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝ وَاَنْ اَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّقُوْهُ ؕ وامرنا عطف ست
بر مقول قل یعنی ان هدی الله هو الهدی بتقدیر قل هذا القول و هذا القول و ان در وان اقیموا مفسره است بعد
فعل امر متضمن معنی اینست و فرموده شده ایم که انقیاد کنید و گردن نهید تا پروردگار عالمیان
انقیاد کنیم و مر اوامر و نواهی او را طاعت ورزیم و فرموده شده ایم که نماز را برپا داریم و در اوقات او
بیاریم و از خدای بترسیم و از عذاب او پرهیز کنیم وَهُوَ الَّذِيْٓ اِلَيْهِ تُحْشَرُوْنَ ۝ این جمله حال است
از مفعول واتقوه معنی اینست و حال اینست او آن کسی که سوی حسابگاه او حشر کرده خواهید گشت
و بجزا و سزا او خواهید پیوست وَهُوَ الَّذِيْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ ؕ
این جمله عطف ست بر هو القاهر فوق عباده بالحق صفت مصدر محذوف ست ای خلقاً ملتبساً
بالحق یا حال ست معنی اینست و او آن کسی ست که آسمانها و زمین را بحق آفریده و بجلائل فوائد
و جزائل منافع عام و خاص رسانیده این آیه تلمیح آیت ربنا ما خلقت هذا باطلا بود و متضمن بعض
آیات که برین معنی ست باشد وَيَوْمَ يَقُوْلُ كُنْ فَيَكُوْنُ ۝ قَوْلُهُ الْحَقُّ ؕ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ
يُنْفَخُ فِي الصُّوْرِ ؕ قوله مبتدا است الحق صفت اوست یوم یقول خبر مبتدا است یوم بمعنی عین ست
و ظرف زمان خبر از غیر حینه میتواند شد چنانچه یوم الجمعة الخروج و یوم الاحد القتال تواند بود قوله مبتدا است
الحق خبر و یوم یقول ظرف فعل محذوف بود ای و هو الذی خلق السموات والارض بالحق و یخلق ما یخلق
من طی السماء تبدیل الارض او یخلق ما یخلق من امور الدنیا والآخرة یوم یقول کن فیکون برین قول الحق
جمله معترضه برای مدح بود و جمله وله الملک عطف بر و هو الذی خلق السموات والارض باشد و یوم ینفخ
فی الصور ظرف ست مر ظرف مستقر را یعنی که له خبر مبتدا است فیکون عطف ست معنی اینست گفتار
او که حق ست کائن ست در هنگامی که بگوید مر چیزی را که خواهد کن یعنی موجود شو فیکون پس موجود شود
عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ ؕ خبری دیگرست مر و هو را لام در الغیب والشهاده برای استغراق
ست معنی اینست او هر غایبی و هر شاهدی را داند هیچ غائبی و حاضری بر و مخفی نماند وَهُوَ الْحَكِيْمُ
الْخَبِيْرُ ۝ عطف ست بر جمله و هو الذی خلق السموات والارض یا تذییل ست معنی اینست و
او حکیم ست استوار کارست همه کار او بحکمت باشد آگاه بهمه چیز بود وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ لِاَبِيْهِ
اٰزَرَ اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً ۚ اِنِّيْٓ اَرٰىكَ وَقَوْمَكَ فِيْ ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ ۝

ثلثة رباع

رهایش نبود اولئک الذین ابسلوا بما کسبوا لهم شراب من حمیم وعذاب الیم
بما کانوا یکفرون اولئک مبتدا است اشارت ست بر الذین اتخذوا دینهم لعبا ولهوا الذین
ابسلوا صفت ست مر اولئک لهم شراب من حمیم تا آخر خبر مبتدا است و این جمله یعنی اولئک با خبر
خویش معللة باشد و ذکر به کراهت ان تبسل بالارادة ان لا تبسل نفس معنی آنست ایشان آنند
بکسبهای خویش بهلاک سپرده نشوند بجرائم خویش در معرض استیصال باشند مر ایشان راست
شرابی از آب گرم و عذاب دردناک بدانچه کفر میورزند و بخدا و دین اسلام نمی گروند بعد آن پند
نفع نکند و موعظت سود ندارد قل اندعوا من دون الله ما لا ینفعنا ولا یضرنا و
نرد علی اعقابنا بعد اذ هدانا الله این جمله دیگرست از جملهای که بر وجه استیناف
بقل مصدرست و نرد عطف ست بر ندعوا ای اندعوا مالا ینفعنا ولا یضرنا و بانرد یدعونه علی اعقابنا
روایت کرده اند که عبد الرحمن بن ابی بکر در ان حال که کافر بود و مادر و پدر خویش را بعد اسلام
ایشان دعوت بر کفر کرد و تحمید ایشان بر پرستش بتان در زبان آورد این آیت وارد گشت و این
نظم بورود پیوست و یعنی روایت کنند عیینه بن حصین بر پیغامبر دعوت بتان عرض کرد و تحمید پیغامبر
بر اختیار دین آبا بر زبان آورد این آیت وارد گشت و این نظم بورود پیوست معنی آنست بگوای
محمد پرستیم غیر خدای چیزیرا که امید نیست در منفعت او و ترسی ندارم از مضرت او باز گردانیده شویم
بر پاشنهای پایهای خویش یعنی از دین حق مرتد شویم بدعوت او بعد آنکه خدای ما بدایت داد و در سعادت
توحید بر ما گشاد عاقل این کار نکند و ولای خود را در دین در ورطه نیفگند کالذی استهوته الشیاطین
فی الارض حیران حال و مجرور حال ست از ضمیر ندعو او نرد علی اعقابنا ای کائنین کالذی استهوته
الشیاطین فی الارض حیران و حیران حالی دیگرست معنی آنست در حالت که باشیم همچو کسی که او را
شیاطین در گمراهی انداخته اند حیرت زده و حیران مانده ساخته اند یعنی در محلی که ایستاده که راه نمی یابد حیرت
زده و حیران مانده هر جای می شتابد متحیر گشته نداند چه کند و کدام سوی قدم زند له اصحاب
یدعونه الی الهدی ائتنا له ظرف مستقرست حالی دیگرست اصحاب فاعل ظرف
جمله یدعونه صفت ست مر اصحاب را ائتینا بتقدیر یقولون آتینا جمله مبنیه ست مر یدعون را الی الهدی
ائتینا بر قراءتی که بهمزه خوانند بعد حرف بهمزه وصل الف هدی را از جهت التقاء ساکنین حذف کنند
و بر قراءتی که الف خوانند و الف مبدل باشد از همزه ساکنه از جهت فتحه ما قبل معنی آنست درین
حال که سرد و حیران مانده را یاران او سوی راه راست میخوانند و میگویند بیا سوی ما

با ایشان برای بند به بیان نفی ضرب پیوست امر باعراض و نهی از قعود با ایشان بدین آیت منسوخ
گشت من در من شیء زائده است شیء اسم ماست من شیء حسابهم بیان ست مر شیء علی الذین یتقون
خبر ماست ولکن برای استدراک ست چون جمله و ما علی الذین یتقون من حسابهم من شیء موهم اطلاق
اذن بمصاحبت کافران بود جمله ولکن ذکری بالزام پند دادن بدفع کردن این وهم تکمیل باشد ذکری
مبتدای ست محذوف الخبر ای ولکن علیهم ذکری یا مصدری ست محذوف الفعل ای ولکن تذکرون
ذکری لعلهم یتقون بمعنی لکی یتقوا ست معنی چنین آید و نیست مر متقیان چیزی از حساب شرکه مشرکان
شستن با ایشان زیان نکند و ایشان را در مضرتی نرساند و نیفگند لیکن چون بنشینند پند دادن
بر ایشان لازم بود و نصیحت و موعظت واجب باشد تا ایشان از شرک پرهیزند و از طعن و استهزا
باز مانند وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا
ذر امر ست از وذر یذر **سوال** چون عین کلمه یذر و یدع بفتح باشد واو میان یا و کسره نبود بر طریق
یوجل واو باید که محذوف نشود **جواب** یذر و یدع در اصل یوذر و یوذع از باب ضرب یضرب
آمده باعتبار اصل واو میان یا و کسرت بود محذوف شده بعده در یدع از جهت حرف حلق عین کلمه
مفتوح گشته و در یذر یحمل بر یدع باعتبار اتحاد معنی بفتح عین پیوسته اتخذوا متعدی سوی دو مفعول است
لعبا و لهوا مفعول دوم ست و دینهم مفعول اول ست اتخذوا با متعلقات خویش صله موصول است
موصول با صله امر حاضر را مفعول ست و جمله و ذر الذین عطف ست بر شرطیه سابقه **معنی** اینست
و بگذار کسانی را که دین خویش را مسخرگی و بازی گرفتند حیات دنیا ایشان را فریفته و ایشان بدان
مغرور گشته از صحبت ایشان بپرهیز و با ایشان میامیز وَذَكِّرْ بِهٖٓ اَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌۢ بِمَا كَسَبَتْ
عطف ست بر و ذر الذین و ان تبسل بعضی و ان لا تبسل تقدیر کنند و بعضی مضاف محذوف دارند
بتقدیر کراهت ان تبسل پندارند **معنی** اینست و پند بده بقرآن تا بهلاک سپرده نشود یا پند بده
از جهت کراهت آنکه نفسی بدانچه کسب کرده است از جرائم و خطا بهلاک نپیوندد لَيْسَ لَهَا
مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ وَلِيٌّ وَّلَا شَفِيْعٌ جمله صفت ست مر نفس را **معنی** اینست نفسی که نیست
مر او را از غیر خدا دوستی که او را یاد میکند و نه شفاعت کننده از هلاک باز دارد وَاِنْ تَعْدِلْ
كُلَّ عَدْلٍ لَّا يُؤْخَذْ مِنْهَا این شرطیه عطف ست بر جمله لیس لها من دون الله ولی و لا شفیع منها
فاعل ست بر لا یؤخذ و در وی ضمیر عائد بر عدل نیست زیرا که عدل بمعنی مصدر ست متعلق ماخذ نبود
فاعل یؤخذ نباشد **معنی** اینست و اگر ندا دهد آن نفس هر فدای قبول نشود او را از عذاب

استیناف تعلیل معهود است مقول قل است معنی اینست بگو ای محمد ترا هم من ترغیب بر شما و نیستم وکیل
در اتمام کار ها تا شما را از شرک نگاه دارم و از کفر باز آرم این کار پروردگار است کار من تبلیغ و انذار است
در تفسیر آورده که این آیه بآیهٔ قتال منسوخ گشته و حکم او بمنع پیوسته لِكُلِّ نَبَإٍ مُسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ
تَعْلَمُونَ ○ چون سامع وعدهای که ذکر آن گذشته شنید چنانستی که از هنگام وقوع آن پرسید
این جمله بر وجه استیناف وارد گشت و مضمون آن به بیان پیوست معنی اینست هر چیزی را از اخبار
وعد و وعید زمانی ست که دران زمان قرار گیرد و مکانی ست که دران مکان استقرار پذیرد و سرانجام خواهید
دانست شما آن زمان چون مضمون آن اخبار ظاهر گشت و خواهید دانست آن مکان را که مشرکان
را که مضمون وعد و وعید در وی ظهور خواهد پیوست نزدیک یا دور در دنیا و یا بعد نشور و جملهٔ وسوف
تعلمون تذییل ست و در تفسیر لبی آورده و خاصیت این آیه ذکر کرده که هر که این آیه را بر کاغذی بنویسد
و آن کاغذ را به بیند بر دندانی که درد میکند بدارد درد را باز دارد وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ
فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ ۚ این جمله معترضه است برای امر
باجتناب از مجالست کفار و تجنب از ارتکاب مخالفت باشرار با آنکه در حکایتی دیگر شنوندازان باز مانند
معنی اینست و چون ببینی تو آنکسانی را که خوض میکنند در آیات ما و در می آیند در طعن و استهزا
پس اعراض بکن از کافران و دروی بگردان از صحبت ایشان تا آنکه در حکایتی دیگر خوض کنند و از طعن و
استهزا باز مانند وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَىٰ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ○
ینسینک بر صیغهٔ مضارع از باب تفعیل و افعال خوانند معنی یکی دانند ما زائده است در حرف شرط
برای تاکید در آرند و او را یکی بنفی پندارند و من شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه معنی اینست و اگر فراموش
گرداند ترا شیطان یعنی سبب شود بمشغول گردانیدن باشغال برای فراموشی آن پس بعد
از یاد کردن نهی مذکور و منع مسطور یا قومی که ظالمان اند و در کار سخر و استهزا از حد تجاوز کنندگان و درین
دلیل پیداست برین که نسیان بر پیغامبران روا نیست و شیطان را بر ایشان وسوسه ممکن نیست
و اگر کردن آن در دل ایشان مبرهن ست وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِم مِّن شَيْءٍ وَلَٰكِن ذِكْرَىٰ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ○ چون بآیت سابقه در هنگام خوض کردن کافران
در طعن و استهزا به آیت قرآن امر باعراض کافران کرد و شستن با ایشان در حین نهی و منع آورد و
مسلمانان بران عمل کردند و خود را باعراض و ترک قعود با ایشان آوردند کافران دلیر شدند بعد
رفتن ایشان طعن و استهزا بیشتر کردن گرفتند بآیهٔ وما علی الذین یتقون من حسابهم من شیء شستن

میدهد شما را در محلهای خوف و مواضع ترس از بر و بحر درین حال که میخوانید او را لئن انجینا من هذه لنکونن من
الشاکرین یعنی اگر ازین حادثه ما را نجات دهی و ازین ورطه خلاص بخشی هر آئینه ما از شاکران باشیم و از
سپاس داران و شکرگذاران گردیم قُلِ اللّٰهُ يُنَجِّيكُمْ مِّنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ اَنْتُمْ
تُشْرِكُوْنَ ۝ ینجیکم بر صیغه مضارع از باب تفعیل و افعال خوانند و معنی بر حسب آن دانند این جمله دیگرست
از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدرست جمله الله ینجیکم مقول قل ست من ینجیکم منها ای من ظلمات
البر و البحر و من کل کرب عطف ست بر منها جمله ثم انتم تشرکون عطف ست بر جمله ینجیکم معنی اینست بگو ای
محمد خدای شما را از ظلمات بر و بحر نجات میدهد و از هر سختی خلاص می بخشد پس شما با خدای اصنام را شریک
میگردانید و ایشان را در کار خدا داخل میدانید قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰٓى اَنْ يَّبْعَثَ عَلَيْكُمْ
عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ اَوْ مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ اَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَّيُذِيْقَ بَعْضَكُمْ بَاْسَ بَعْضٍ
این جمله دیگرست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدرست جمله هو القادر تا آخر مقول قل ست
معنی اینست بگو ای محمد خدای قادرست برین که برانگیزد بر شما عذابی را از بالای سرهای شما یعنی از
آسمان چون صاعقه و سنگ و جز آن بفرستد یا از زیر پاهای شما یعنی از زمین چون خسف و زلزله و
غرق گشتن پیدا کند یا شما را با گروههای مختلف بیامیزد و میان طوایف گوناگون برانگیزد تا مبتلا بمصاحبت
غیر جنس شوید و فتنه مخالطت خلاف نوع خویش مفتون گردید صحبت غیر جنس بلای عظیم و عذابی
فخیم ست و بعضی را عذاب و عقوبت بعضی بچشاند مقهور قهر قاهری گرداند و بعضی عذاب مذکور عبارت
از ظلم سلاطین دارند و جور اعوان ایشان پندارند اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيٰتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُوْنَ ۝
یعنی نصرف بمعنی نبین دارند و بعضی بمعنی تردد و نکرت پندارند و کیف برای استفهام ست و استفهام
بمعنی تعجب ست از آیات قدرت که گذشته و عجائب فطرت که ذکر آن بالا رفته یا آیات قرآن مراد بود
که در قرآن بتکرار می پیوندد این جمله تذییل ست یا معترضه است برای تعجب معنی اینست بنگر آیات را
چگونه بیان میکنم و بار بار چه نوع در بیان می آریم آیات را عجب بیانی ست و عجب شانی ست بعبارات
مختلف آید و اشارات گوناگون روی نماید تا ایشان دریابند و دریافت آن منفعت یابند وَكَذَّبَ
بِهٖ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ حال ست از آیات و ضمیر به رابطه است و تذکر او بتاویل قرآن ست
یا حال ست از عذابا معنی اینست و حال اینست که تکذیب میکنند و دروغ میدانند قرآن را گروه یا درین
حال که تکذیب میکنند و نابوده میدانند عذاب را قوم با شکوه تو و حال اینست که قرآن حق ست یا و
حال اینست که عذاب مستحق ست قُلْ لَّسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيْلٍ ۝ این جمله دیگرست از جملهای که بر وجه

هنگام موت روی نماید ملک الموت با چهارده فرشته هفت فرشتهٔ رحمت و هفت فرشتهٔ عذاب می آید
چون مومن را بر فرشتگان رحمت میگذارد و جان کافران بفرشتگان عذاب می سپارد فرشتگان رحمت
جان مومن را مژدهٔ رحمت میدهند و در مکانی که برای مومنان ساخته اند می نهند و فرشتگان عذاب جان
کافران را بغضب حق می آگاهانند و در محلی که برای کافران معین ست میرسانند روایت کرده اند
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بعیادت بر سر مریضی رسید ملک الموت برابر سر او استاده دید گفت یا
ملک الموت ارفقه فانه مومن بدین سخن از ایمان او خبر کرد ملک الموت را بر رفق بروی آورد ملک الموت
گفت من در حق هر مومن رفیقم و در قبض ارواح او شفیقم چون جان بنده قبض میکنم و چون حالت اهل او
در اندوه و ناله می بینم میگویم که من بنده مامورم آگاه باشید که معذورم و مرا بر شما بسیار بار بازگشتنی
است و بر هر یکی از شما آمدنی ست پر حذر باشید هیچ خانه از مدر یا از وبر نبود که قدم من انجا نرود و هر روز
در هر خانه قدم زنم پنجکرت با اهل آن مصافحه میکنم خورد و بزرگ را بدانم و جان صغیر و کبیر را ستانم بخدای
ای محمد اگر جان پشه را بخواهم که قبض کنم تا فرمان خدا نبود نتوانم و بی امر او مورچه را نتوانم که مضرت رسانم
ثُمَّ رُدُّوٓا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰىهُمُ الْحَقِّ و مولیهم صفت الله است یا بدل از وست الحق صفتی
دیگر ست مر الله را یا صفت ست مر مولی معنی اینست پس باز گردانیده شوند مردگان سوی حسابگاه
مولی ایشان که حق ست و وعده و وعید او صدق ست اَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِيْنَ
الا حرف تنبیه است و هو اسرع الحاسبین عطف ست بر جملهٔ الا له الحکم الا له با معطوف خویش تنزیل ست
معنی اینست آگاه باشید مر خدایراست حکم حاکم همو بود و بعلم کامل و قدرت شامل سزاوار حکم همو باشد
و او شتاب ترین حساب کنندگان ست حساب پیشینیان و پسینیان را در اندکی از پلک زدن کند
و همه اعمال از نیکی و بدی تو در دم زدنی مبرهن گرداند قُلْ مَنْ يُّنَجِّيْكُمْ مِّنْ ظُلُمٰتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
تَدْعُوْنَهٗ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً لَئِنْ اَنْجَيْنَا مِنْ هٰذِهٖ لَنَكُوْنَنَّ مِنَ الشّٰكِرِيْنَ ۝
خفیة بضم و کسر خاء معجمه انجینا بر صیغهٔ مخاطب و غائب خوانند معنی بر حسب آن دانند این جمله دیگر ست از جمله های
که بر وجه استیناف بقل مصدر ست من ینجیکم مقول قل ست من ظلمات البر والبحر متعلق ست ینجیکم
تدعونه حال ست تضرعا و خفیة حال ست بتقدیر ذوی تضرع و خفیة یا مفعول مطلق ست ای تدعونه
دعا تضرع و خفیة یا ظرف ست ای تدعونه وقت تضرع و خفیة لئن انجینا لام موطیه قسم ست قسم محذوف ست
لتکونن از روی لفظ جواب قسم بود از روی معنی جزاء شرط باشد و جمله لئن انجینا تا آخر بیان ست مر تدعونه
مراد از ظلمات بر خسف در زمین دارند و از ظلمات بحر غرقه شدن در بحر پندارند معنی اینست بگو ای محمد که نجات

کرد بر صورت جمله اسمیه آورد ثم یبعثکم عطف ست بر ثم الیه مرجعکم در تعلق اعمال بآنها ارادت تجدد کرد
فعلیه آورد ضمیر ما موصوله محذوف ست ای بما کنتم تعملونه او آنکسی ست که از شما روح شما در شب یعنی در
خواب می ستاند و شما را از کار باز میدارد و آنچه کسب کرده اید در روز میداند تنصیص بر شی موجب
تخصیص نبود پس تنصیص بر شب برینکه در روز خواب نیست دلالت نکند و تنصیص بنهار بر نادانستن کسب
شب دلیل نبود بلکه اجزاء کلام بر عادت غالبه است کسب در روز می باشد و شب بعطلت میگذرد
پس شما را در روز می انگیزد و هر یکی از خواب بر میخیزد چنانچه مرده را بعث خواهد کرد و در حشر خواهد آورد تا تمام
کرده شود مهلتی که برای مرگ معین بود پس از بعث سوی حسابگاه خدا که محل جزا و سزا است برای
عرض اعمال و شما را اقوال و افعال بازگشت شما شود پس شما بدانچه بودید عمل کننده خبر خواهد کرد و
هر یک را در بیان خواهد آورد وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ عطف ست بر جمله سابقه عطف ثنائی
است بر ثنای معنی اینست او قادر ست عالی ست بر بندگان خویش بعلو و مکانت نه علو مکان
که حق سبحانه تعالی منزه است از آن وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً عطف ست بر و هو القاهر فوق
عباده ای و یرسل حفظة معنی اینست و میفرستد بر شما نگاهبان از شر شیاطین جز آن هر یکی را ده
یکی کاتب حسنات دوم کاتب سیئات چون بنشیند یکی راست و یکی چپ بود چون مشی کند یکی پیش یکی
پس باشد کاتب حسنات بر کاتب سیئات امر بود و کاتب سیئات هر چه نویسد بامر او نویسد چون حسنه میکند کاتب
حسنات یک حسنه را ده حسنه مینویسد و کاتب سیئات متوقف بر استغفار میدارد شش ساعت یا هفت
توقف میکند اگر استغفار کند ننویسد و اگر مصر ماند یکی را کتاب کند گفته اند کاتبان اعمال قلم ایشان
زبان ایشان بود و سیاهی ایشان آب دهن ایشان باشد و عمل کردن بنده املاست بهر چه از و صادر میشود تا آنکه
او را از ناله و آه فرو گذاشته نمیگردد اگر املاء خیر میکند فرشتگان بخوشی باز میگردند و اگر املاء شر میکند ناخوش
میشوند بعضی گویند هر یکی را چهار فرشته است دو کاتب حسنات و دو کاتب سیئات بود و بعضی گویند دو در روز
و دو در شب و بعضی گویند پنج اند چهار همین و یکی ملازم شب و روز باشد حَتّٰٓى اِذَا جَآءَ اَحَدَكُمُ
الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُوْنَ ۝ حتی ابتدائیه است توفته فعل ماضی ست تذکر از
جهت آنست که فاعل مونث لفظی ست تانیث از جهت صیغه جمع است یا فعل مضارع است بحذف
تا بر طریق تنزل معنی اینست تا آنکه چون یکی از شما را مرگ بیاید و هنگام موت روی نماید جان او را
فرشتگان که فرستادگان ما برای قبض ارواح اند بستانند یعنی ملک الموت و اعوان او که برین کار
موکلانند و حال اینست که ایشان فرمان بردارانند و در کار خویش غیر مقصرانند گفته اند چون کسی را

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالظّٰلِمِيْنَ ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست وخدای داناترست بظلم
ظالمان وناحق گویندگان وکار خدا از بنده جویندگان وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَآ اِلَّا هُوَ
این جمله عطف ست واللہ اعلم بالظالمین یا حال ست از ضمیر اعلم لا یعلمها صفت مفاتح الغیب از باب
ولقد امر علی اللئیم یسبنی یا حال ست غیب را بروجه استعارت مکنی عنها تشبیه کرد بخزانه موثقه بتفصیل و
برای او کلیدها اثبات کرد بروجه تخییل وبودن کلید غیب نزد خدا کنایت ست از دانستن خدا علم غیب
را چنانکه در اصابت فلانا مخالب المنیه منیه را تشبیه بسبع کرد مخالب بروجه تخییل آورد اصابت مخالب منیه کنایت
از هلاک داشت عبارت از موت پنداشت معنی اینست ونزدیک خداست کلیدهای غیب نداند
آنرا مگر خدا یا درین حال که نداند آنرا مگر حق جل وعلا وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ عطف ست
بر عنده مفاتح الغیب معنی اینست ومیداند آنچه در خشکی ست از حیوان ونبات وکان هرچه در آب ست
از حیوانات آبی وجواهر وجز آن وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَّرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا این جمله عطف ست بر
جمله سابقه من ورقة فاعل ست مر تسقط من زائده است در نفی الا یعلمها استثناء مفرغ صفت است
من ورقة یا حال ست معنی اینست واز درختی هیچ برگی نمی افتد مگر آنکه آنرا خدای میداند وَلَا حَبَّةٍ
فِيْ ظُلُمٰتِ الْاَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَّلَا يَابِسٍ اِلَّا فِيْ كِتٰبٍ مُّبِيْنٍ ۝ ولا حبة با معطوفات خویش عطف است
بر ورقة فی ظلمات الارض صفت ست مر حبة الا فی کتاب مبین حال ست ای ما تسقط من ورقة
ولا حبة ولا رطب ولا یابس الا فی کتاب مبین وتنکیر کتاب برای تعظیم وتفخیم ست معنی اینست ونمی
افتد هیچ تری چون قطرات آب ومیوهای تر وبرگ درختان ونه هیچ خشکی چون قطعات آتش و
سنگهای کوه ویا درختان خشک شده وامثال آن مگر کائن ست در کتاب ظاهر وظاهر کننده مکتوب ست
دران ومراد از لوح محفوظ ست یا قرآن کسانی که قیاس را حجت بگویند بدین آیت تمسک جویند
که هرچند همه چیز در کتاب باشد بقیاس چه حاجت بود جواب قیاس با احکام خویش ثابت است
بکتاب قال اللہ تعالی فاعتبروا یا اولی الابصار وقیاس واحکامی که ثابت بقیاس ست ثابت بکتاب
بود خارج از کتاب نباشد وَهُوَ الَّذِيْ يَتَوَفّٰىكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ
بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيْهِ لِيُقْضٰٓى اَجَلٌ مُّسَمًّى ۚ ثُمَّ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ
بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُوْنَ ۝ ع ۵ این جمله عطف ست بر جمله وهو القاهر فوق عباده وهو الحکیم الخبیر
عطف ثنای ست بر ثنای وهو مرفوع المحل بر ابتداست موصول با صله خبر مبتداست وجمله ویعلم
با معطوفات خویش معطوف است بر صله لیقضی متعلق ست بر ثم یبعثکم در مضمون او ارادت ثبوت

بگو یا محمد بدرستی من نهی کرده شده ام ازین که پرستم آنان را که شما از غیر خدا میپرستید
بازداشته شده ام از عبادت آنانکه از غیر خدای عبادت او می آرید قُلْ لَّآ اَتَّبِعُ اَهْوَآءَكُمْ لا
این جمله دیگریست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدرست معنی اینست بگوای محمد هوا های
شما را پس روی نکنم انچه شما هوای نفس می پرستید نپرستم قَدْ ضَلَلْتُ اِذًا وَّمَآ اَنَا مِنَ
الْمُهْتَدِيْنَ ○ این جمله تعلیل ست وجمله لا اتبع اهوائکم دلیل ست معنی اینست بدرستی گمراه بوده باشیم
آن هنگام که هوا های شما را پس روی کنم و نه ام من دران هنگام از راه راست یابندگان بلکه ناشی از
راه گم کرده شدگان که اتباع گمراهان گمراهی بود و پس روی ایشان ابتدا باشد قُلْ اِنِّيْ عَلٰى بَيِّنَةٍ
مِّنْ رَّبِّيْ وَكَذَّبْتُمْ بِهٖ ؕ مَا عِنْدِيْ مَا تَسْتَعْجِلُوْنَ بِهٖ ؕ اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ
یقص الحق این جمله دیگریست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدرست روایت کرده اند که نضر بن حارث
در حرم کعبه ایستاده گفت اگر محمد بر حق ست بر ما عذابی فرست این آیه در رد او آمده و در جواب
او نازل شده این جمله در رد مقالت کفار ست انی علی بینة من ربی مقول قل ست و تاکید او از جهت
رد انکار ست کذبتم حال ست ای وقد کذبتم و تذکیر ضمیر که عائد ست بر بینة بتاویل دلیل ست یا قرآن
یا عائد ست بر مضمون جمله سابقه ای وکذبتم بکونی علی بینة ما در ما عندی نافیه است و ما در ما یستعجلون موصوله
است و او باصله خویش اسم ما ست عندی خبر او ست جمله خبری دیگریست این جمله ان الحکم معلله ست
مر نفی سابق را معنی اینست بگوای محمد بدرستی من کابتم بر حجتی ظاهر از پروردگار خویش در ابطال انچه شما
می آرید نیست نزد من عذابی که شما دل برشتابی آن میگمارید زیرا که نیست حکم مگر خدای را و نیست تصرف
مگر حق جل وعلا را کار خدای از من مجوئید و سخن بیفائده مگوئید یَقُصُّ الْحَقَّ یقص بصاد مهمله بصیغه
مضاعف ویقص بضاد معجمه بر صیغه ناقص بحذف از جهت التقاء ساکنین و در خط از جهت اتباع لفظ خوانند
و معنی مختلف بر حسب اختلاف قراءة دانند وجمله بر هر دو قراءة حال ست از الله معنی اینست شان راست
درست را قصه میکند و صدق واقعی در دلها می افگند وَهُوَ خَيْرُ الْفٰصِلِيْنَ ○ این جمله عطف ست
بر فعلیه سابق و تذییل ست معنی اینست و او بهترین جدا کنندگان حق از باطل باشد و برترین فرق
کنندگان میان صدق و کذب بود قُلْ لَّوْ اَنَّ عِنْدِيْ مَا تَسْتَعْجِلُوْنَ بِهٖ لَقُضِيَ الْاَمْرُ
بَيْنِيْ وَبَيْنَكُمْ ؕ این جمله دیگر از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدرست معنی اینست
بگوای محمد اگر ثابت شدی بدرستی نزدیک من ست عذابی که شما بشتابی میجوئید و در راه طلب او می پوئید
کار من و شما تمام شدی و گفتار و کردار بآخر آمدی یعنی شما بعذاب می پیوستی و همه مستاصل گشتی

برتو کسانیکه بآیات ما یعنی بآیات کتاب ما که آن قرآن ست مومنند یا معجزاتی که برای ثبوت صدق تو در دعوی نبوت ست موقنند پس بگو سلام علیکم یعنی تحیت سلام بجا آرغظمت سلام را نگاهدار کتب ربکم علی نفسه الرحمة جمله معلله است مرنهی از طرد و امر سلام را معنی اینست فقرای که ایمان آورده اند ایشان را از جهت فقر ایشان طرد مکن و اکرام شما چون بیایند سلام علیکم بگو و با عظام پیش آ از برای آنکه خدای بفضل و کرم رحمته را بر خویش لازم گردانید و برحمت خویش ایشان را بنعمت ایمان و شکر رسانید انه من عمل منکم سوءا بجهالة ثم تاب من بعده و اصلح فانه غفور رحیم ان بر قراءة فتح با اسم و خبر خویش بدل ست از الرحمة و بر قراءة کسر تعلیل یا مستانفه در جواب ناملک الرحمة فانه غفور رحیم بر قراءة فتح ان با اسم مبتدا است خبر او ثابت مقدر ست یا خبر او مبتدا یعنی فانه مضمر ست و بر قراءة کسر جمله خبر من عمل آمده و تضمین معنی شرط فا در خبر مستعمل شده و این کنایت ست ان الله برحمته یا تعلیل ست مر خبر محذوف را ای من عمل سوءا بجهالة ثم تاب عنه یغفرة الله و برحمته لان الله تعالی غفور رحیم و تاکید فانه غفور رحیم از جهت ابراز شان باری تعالی بروجه وکادت و استواری است معنی اینست بدستی شان اینست هر که بکند از شما بدی را بنادانی و این قید واقعی ست که بدی کردن جز بنادانی نبود پس توبه کند و صاحب صلاح شود از پس آن خدای عزوجل بر حکم وعده ایشان را آمرزد و گناهان ایشان بخشد وکذلک نفصل الآیات ولتستبین سبیل المجرمین ع تستبین بصیغة خطاب و غیبت بر سبیل نصب و رفع خوانند تستبین متعدی از اسبیته بمعنی اظهرته و سبیل منصوب بر مفعولیت بود و بر قراءة غیبت یستبین از استبان الامر معنی ظهر سبیل مرفوع بر فاعلیت باجواز تذکر و تانیث باشد و کذلک صفت مصدر محذوف ست مر تفصل الآیات ای و تفصلا مثل ذلک التفصیل المذکور فی الآیات السابقة تفصل الآیات و لتستبین عطف ست بر جار و مجرور محذوف ای لیظهر الحق و هو سبیل المؤمنین و لتستبین سبیل المجرمین معنی اینست و همچنین که بیان کردیم بیان می کنیم آیات را تا ظاهر شود رهء مومنان و تا پیدا گردد رهء مجرمان و جمله وکذلک مفصل تزییل ست قل انی نهیت ان اعبد الذین تدعون من دون الله این جمله دیگر ست از جمله‌های که بروجه استیناف بقبل مصدر ست روایت کرده اند که بعضی از مشرکان پیش پیغامبر آمدند گفتند استلم بعض الهتنا حتی نومن بالهک یعنی بلب یا بدست بعضی الهه ما را مس مکن تا با اله تو ایمان آریم و دل بر تصدیق تو بگماریم این آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی اینست

حساب تو بر ایشان چیزی پس میان ایشان وخود جدائی افگنی یعنی از کار ایشان ترا آزاری نیست
وباکردار تو ایشان را کاری نیست ایشان را بچه سبب طرد کنند و برای چه دور افگنند فتکون
من الظلمین ○ جواب نهی ست ای ولا تطرد فتکون من الظالمین معنی آنست ایشان را
بناسبب مران وبی جهت از خود دور مگردان پس از ظالمان شوی و از ستمگاران گردی وکذلک
فتنا بعضهم ببعض لیقولوا اهؤلاء من الله علیهم من بیننا ۱ فتنا ای ابتلینا و
اختبرنا یعنی اظهرنا سنهم ما علمنا فیهم و ما عاملناهم معاملة المختبر مع المبتلی فان المختبر لیعلم ما یجهل ونحن اختبرنا
لنظهر ما علمنا ای وکذلک یعنی کما ابتلینا عیینة والاقرع بهولا الفقرا ابتلینا بعضهم ببعض صنفا بصنف ونوعا
بنوع ای الاغنیاء بالفقراء والاقویا بالضعفاء والشرفاء بالاذلاء لیقولوا کذا فظهر انفسهم واستکانهم
این جمله معترضه است برای آنکه فتنه شدن ایشان مخصوص بعیینه واقرع نبود بلکه این صورت دیگران
را نیز روی نموده معنی آنست همچو مبتلا گردانیدن عیینه واقرع ببلال وصهیب وسلمان و امثال
ایشان ومفتون گردانیدن ایشان بدیشان مبتلا گردانیدیم یعنی از مردمان سایه یعنی نوعی را بنوعی
وصنفی را بصنفی اغنیا را بفقرا اقویا را بضعفا شرفا را باذلا تا نگویند ایشان در شان صنفی که فروتر از ایشان
ست این طائفه است که عطا کرده است خدا بر ایشان از میان ما و ظاهر کند از کافران انچه میدانست
از استکاف و تنک در ایشان از صنفی که کمتر است و نوعی که فروتر است اختیار و امتحان بر نسبت
ما آزمودن کسی ست تا بداند از حال او انچه نمیدانستند و اختیار بر نسبت خدا آنست که اظهار کند انچه در
کسی میداند الیس الله باعلم بالشکرین ○ همزه برای انکار ست و انکار نفی اثبات بود معنی
انیست انیست خدای عالمتر بمرتبه کسانیکه ایمان بدو آوردند و شکر او گذاردند یعنی عالمتر ست پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم بحال ایشان داشت تا در وهلهٔ اول دل بگفتار کافران نگماشت وعمر رضی الله
تعالی عنه را نیز علم بحال ایشان بود تا در کرت اول در ملتمس کفار مساعدت ننمود اما چیزی از مرتبه ایشان
بر پیغامبر وعمر خفا داشت تا هر یکی خاطر را بپذیرفتن مسئول کافران دوم بار یا سوم بار گماشت وخدای
عزوجل از پیغامبر وعمر بحال ایشان عالمتر بود که از طرد ایشان بتصریح وتشریح نهی فرمود تا آنکه ایشان
را ازین عمل باز داشت و دل ایشان را بر خطر مرتبه ایشان نگماشت عالمیت خدای بحال ایشان
از نهی سابق فهم شده بود این جمله که متضمن تقرر آنست بر سبیل تمثیل روی نمود واذا جاءک الذین
یؤمنون بآیاتنا فقل سلام علیکم شرطیه که جزاو امر ست عطف ست بر نهی سابق یعنی بر و لا تطرد
الذین و درین وضع مظهر موضع مضمر ست برای تصریح بمناط و هو الایمان معنی انیست وچون بیایند

اعدت للمتقین الذین ینفقون فی السراء والضراء الایه وسایر آیاتی که مقید بقید تقوی وعمل صالح آمده بآیت سابقوا الی مغفرة من ربکم وجنة عرضها کعرض السماء والارض اعدت للذین آمنوا بالله ورسله استحقاق جنت بایمان مطلق ثابت شده ولا تطرد الذین یدعون ربهم بالغداة والعشی یریدون وجهه یعنی بجای بالغداة خوانند ومعنی هردو یکی دانند **روایت** کرده اند روزی رؤساء قریش پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند ودر مجلس معلا پیغامبر درآمدند ونزدیک او بلال بن رباح صهیب وعمار بن یاسر وسلمان فارسی وعامر وخباب وسالم مولی ابی حذیفه نشسته بودند صورت مصاحبت وموانست واخلاص واختصاص می نمودند آیندگان مذکور را ازدیدن ایشان پیش پیغامبر علیه السلام ناخوش گشتند باستکاف واتیناف پیوستند گفتند ای محمد اگر تو ایشان را از صحبت خویش دور کنی شرف پیش تو بیابند از تو سخنی بشنوند تراتصدیق نمایند ازینجهت که ایشان پیش تو می آیند شرف احراز مینمایند این آیة در شان ایشان نازل گشت واین نظم بورود پیوست ونیز روایت کرده اند که عیینة واقرع بن حابس پیش پیغامبر گفتند اگر خدای ترا برما فرستاده است وتاج نبوت بر سر تو نهاده است این فرومایگان را از خویش دور کن تا بتوایمان آریم ودل بریاری دادن تو بگماریم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم قبول نکرد ودل بر دور کردن ایشان نیاورد باز گفتند که اگر از خویش دور نکنی در مجلسی که ما باشیم ایشان را نار پیغامبر قبول نکرد باز گفتند اگر در مجلس جمع گردند روی سوی ایشان مدار امیر المومنین عمر رضی الله عنه رای زد پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم برین آورد که این مقدار بکنند وبرین معنی نبشته دهند فقرا از مجلس رفتند ودر گوشه مسجد نشستند این آیت نازل گشت واین نظم بورود پیوست پیغامبر نوشته را انداخت وبلاطفت با فقرا ساخت عمر رضی الله عنه برخاست واز گفته خویش عذر خواست ولا تطرد عطف ست بر انذر الذین یدعون موصول با صله مفعول ست مر لا تطرد و یریدون وجمله حال ست یا مستانفه است در جواب ما یریدون معنی انیست وطرد مکن ودور مدار از خویش کسانی را که پروردگار خود را در بامداد وشبانگاه میخوانند درین حال که رضای او وایاذات او میجویند ومراد بدعا بشبانگاه دوام دعاست یا صلوة خمس از فجر تا عشا ست وبعضی گویند مراد از دعا غداة نماز فجر است واز دعا عشی نماز عصر ست ما علیک من حسابهم من شیء وما من حسابک علیهم من شیء فتطردهم این جمله تعلیل ست بر نهی مذکور دلیل ست معنی انیست نیست بر تو از حساب ایشان چیزی تا بدین جهت ایشان را طرد کنی ونیست از

که غیب میدانم و اطلاع بر غیب میتوانم تا بدانم که مقترحات بظهور خواهد پیوست و بحصول موصول خواهد گشت و من نمیگویم که فرشته ام که قوتی زیادت بر قوت بشر یافته ام پس روی نمی کنم مگر امری را که سوی من وحی کرده میشود و تعلیم و تلقین بران از خدای عزوجل می آید از ناشدن چیزیکه میخواهید چه نقصان بود و در ناپیدا آمدن آن چه باشد قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ۚ جمله دیگر است از جملهائی که بر وجه استیناف بقل مصدر ست معنی انیست بگوای محمد هست که برابر باشد کور و بینا در ضلال و هدی چه کور نشان نه بیند راه راست در نیاید و بینا راه بیند و در راه راست شتابد و همچنین مسلمان چشم دل کشاده نظر او بر نشان راه راست افتاده راه گم نکند و خود را در مهلکه و تباهی و گمراهی نیفگند و کافر چشم دل او کور گشته نشان راه راست با دراک او نه پیوسته راه راست نداند بمقصد رسیدن نتواند أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ۝ این استفهام برای توبیخ است فاء عاطفه ۹ ع
معطوف علیه محذوف ست ای الا ترون فلا تتفکرون معنی انیست امنی بینید نشانهاء راه را پس تفکر نمی کنید تا دریابید و بسوی هدایت شتابید وَأَنذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَن يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ این جمله عطف ست بر قل هل یستوی الاعمی معنی انیست بترسان بچیزیکه وحی کرده شده است بر تو یعنی قران کسانی را که میترسند ازین که سوی حسابگاه پروردگار ایشان حشر کرده شوند لَيْسَ لَهُم مِّن دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ جمله حالیه است معنی انیست درین حال که نیست مر ایشان را از غیر خدا جل وعلا یاری دهنده و نه شفاعت کننده لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ۝ بمعنی لکی یتقوا متعلق ست باندر معنی انیست بترسان ایشان را تا متقی شوند و پرهیزگاری کنند برین وجه انداز مؤمنان را که مصدق روز قیامت اند دارند تا در زمرهٔ متقیان در آیند و تواند بود که از الذین یخافون ان یحشروا اهل کتاب مراد شوند معنی چنین آید بترسان بقرآن اهل کتاب را که ایشان اعتقاد بر قیامت دارند و از حشر میترسند و مشرکان را که منکر قیامت اند ترسانند چه نفع کند و انذار چه فائده دهد و تواند بود که از الذین یخافون بعض مشرکان مراد شوند که ایشان اگرچه معتقد قیامت نه اند ولی از احتمال قیام قیامت می ترسند **سوال** بر تقدیری که آیت مذکوره در حق کافران باشد قید من دونه مشکل شود زیرا که از قید من دونه بر حکم مفهوم مخالفت ثبوت دوستی خدای با ایشان می آید وجه قید مذکور چه نوع روی مینماید **جواب** قید در صورت عدم خویش موجب عدم حکم بنود انتفاء ولی و ناصری غیر خدا بدین آیت و انتفاء دوستی خدا و نصرت او بدلائل دیگر ثابت باشد چنانچه در وسارعوا الی مغفرة من ربکم و جنة عرضها السموات و الارض

و در دل نمیدارند و خاطر بران نمی گمارند قُلْ أَرَءَيْتَكُمْ إِنْ أَتَىٰكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً
أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الظَّٰلِمُونَ ○ جملهٔ دیگرست از جملهائی که بروجه استیناف
بقل بمصدرست معنی اینست بگوای محمد مر کافران را میدانید مرا خبر کنید اگر بر شما عذاب خدا
یکایک بی مشاهدهٔ امارات بیاید یا بعد ظهور امارات آن روی نماید هست کسی جز ظالمان که هلاک
شود و هست کسی جز ستمگاران که بفنا و زوال پیوندد جز ستمگاران هلاک نشوند و جز ظالمان بتوانند
تلف نه پیوندند وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ
ای نرسلهم حال کونهم مبشرین و منذرین لامدعین القدرت علی کل ما یقترح منهم این جمله معترضه است
برای تنبیه و تسلیهٔ پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم معنی اینست و نمی فرستیم ما رسولان را مگر
درین حال که بشارت دهنده اند مؤمنان را بجنان و ترساننده اند کافران را از نیران و نفرستادیم
ما ایشان را دعوی کنندهٔ قدرت برآوردن هرچه از ایشان بجویند و پیدا آوردن انچه از ایشان
طلب کنند پیدا آوردن معجزه کار خداست بارادت حق متعلق ست و بایجاد او متحقق ست هیچ تواند
آورد بنده کار خدا نتواند کرد فَمَنْ ءَامَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ○
وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِـَٔايَٰتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ○ این جمله با جملهٔ معطوفه
یعنی والذین کذبوا تا آخر اشارت سوی بشارت و انذار مذکور بر طریق لف و نشر بروجه اعراض
آمده فاسببیه است معنی اینست چون رسولان بشارت دهنده بمواعید و ترساننده بوعید
فرستادیم و ایشان را آیات ظاهره و معجزات متظاهره دادیم پس آنانکه بر ایشان ایمان آرند و
بتصدیق مواعید ایشان طاعت کنند و از ترس وعید خود را در معصیت نیفگنند ایشان را نترس
و عذابی و عقابی نبود و هم ایشان را اندوهی نرسد و آنانکه آیات ما را تکذیب کردند و معجزات پیغامبران
ما را در حیز تصدیق نیاوردند بر سد عذاب بآنها بانگرویدن و کفر ورزیدن و تارک بودن و از حد امر و نهی تجاوز
نمودن قُل لَّآ أَقُولُ لَكُمْ عِندِى خَزَآئِنُ اللَّهِ وَلَآ أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَآ أَقُولُ لَكُمْ إِنِّى
مَلَكٌ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَىَّ ط جملهٔ دیگرست از جملهائی که بروجه استیناف بقل بمصدرست
و جملهٔ عندی خزائن الله مقول اول است و جملهٔ ولا اعلم الغیب عطف ست بر مقول ای قل لا اقول
هذا القول ولا اقول لکم انی ملک عطف ست بر لا اقول ان در ان اتبع نافیه است جمله معلله ست باستانفه
است در جواب ماذا تصنع معنی اینست بگوای محمد من نمیگویم که نزدیک من خزانهای خداست
و در خزانها را و تصرف دارم تا هرچه طلب کنم و در طلب آن رشتا نبده از من بیانبد و من نمیگویم

ما ذکروا به فتحنا علیهم ابواب کل شیء مد فتحنا بر صیغه ماضی از ثلاثی مجرد و از باب تفعیل خواهند
معنی بر حسب آن دانند لما ظرف فتحنا است و این جمله معطوف ست بقباره بر جمله وزین لهم الشیطان
ای زین لهم الشیطان ما کانوا یعملون فتحنا علیهم ابواب کل شیء لما نسوا ما ذکروا به من البأساء والضراء
استدراجا فی حقهم معنی اینست پس هرگاه که فراموش کردند انچه بدان پند داده شده بودند از سختی
و مضرت تازه می نمایند و توبه پیش آیند بزاری و توبه پیش نیامدند و بر معاصی مناهی مصر ماندند
گشادیم بروجه استدراج بر ایشان درهای از ارزانی و تندرستی و امن و فراغ و جز آن حتی اذا
فرحوا بما اوتوا اخذناهم بغتة اذا ظرف ست مر اخذناهم حتی ابتدائیه است بر جمله در آمده از قبیل
سرت الی البلد حتی ادخلها بالرفع معنی اینست تا آنکه چون بدانچه داده شده اند شاد گشتند و بتوارد
نعمتهای خدای بشادی و شادمانی پیوستند ایشان را یکایک شبی یا روزی گرفتیم و بعذاب و فنا
مستاصل ساختیم فاذا هم مبلسون ○ اذا مفاجات ست جمله عطف ست بر اخذناهم
معنی اینست پس هرگاه ایشان نومید گشتند و بخجالت و خیبت پیوستند فقطع دابر
القوم الذین ظلموا اه عطف ست بر اخذناهم و این کنایت ست از رسیدن بلائی و کشیدن
عنائی که بر ایشان این حال پیش آید و این صورت روی نماید معنی اینست پس بریده شد پس مانده
قومی که ظالم بودند آخر گروهی که ستمگاری می آوردند یعنی بتمام رفتند و مستاصل گشتند والحمد
لله رب العلمین ○ جمله ترتیل ست چه دلالت بر تحقق نعمت کند پس تحقق هلاک
ظالمان را که نعمتی عظیمه و عطیه فخیمه است مقرر افتد که بر حصول آن حمد باید و بوصول آن شکر شاید
معنی اینست و حمد مر خدایرا است که پروردگار عالمیان ست و شکر مر حق جل و علا را که کردگار جهانیان
ست قل ارءیتم ان اخذ الله سمعکم وابصارکم وختم علی قلوبکم
من الٰه غیر الله یاتیکم به جمله دیگر ست از جملهائی که بروجه استیناف بقبل مصدر ست
معنی اینست بگو ای محمد میدانید مرا خبر کنید اگر خدای شنوائی شما و بینائیهای شما بگیرد و بر دلهای
شما مهر کند گوش شما پندی نشنود و چشمهای شما عبرتی نگیرد و دلهای شما مهر کرده نیکی و نیکوئی در نیابد
کیست معبودی جز خدای که رفته را بیارد و گم شده بشما بازمیارد این مهر که تواند کشاد و غیر او
این نعمت که تواند داد انظر کیف نصرف الایات ثم هم یصدفون ○
این جمله معترضه است برای یاد دهانیدن و مقرر گردانیدن مضمون پند سابق معنی اینست نیگر
چگونه آیات را مکرر میگردانیم و باز باز میرسانیم پس ایشان بعد حجت یافتن از تصور آن اعراض میکنند

دنیا خدایرا خوانید و پیش او تضرع وزاری کنید پس اگر خواهد آنرا کشف کند و دفع گرداند و فراموش کنید کسانی را که با او شریک میگردانید و معنی بر تقدیر سوم اینست خبر کنید اگر شما را عذاب آخرت یا هول قیامت بیاید اغیر خدا را خوانید یعنی نخوانید بلکه خدای را خوانید پس خدای آن را کشف کند اگر بالفرض غیر آنچه خواسته است از عذاب خواهد قادر مطلق مقتدر بر همه چیز بحق ست همه ممکنات در تحت قدرت او بود و هیچ ممکنی از قدرت او خالی نباشد چنانکه ذکر آن بالا گذشته و بیان آن بالا رفته وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُم بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ لام در جواب قسم محذوف ست ای نقسم لقد ارسلنا این جمله معترضه ست برای تسلیه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از جفاء کافران و ایذاء ایشان مفعول ارسلنا محذوف است ای لقد ارسلنا الرسل فاخذناهم فصیحه است عاطفه است بر جمله محذوف ای کذبوهم فاخذناهم زیرا که اخذ بعد تکذیب بود متصل ارسال نباشد معنی اینست و بسوگند یاد میکنم هر آئینه فرستادیم رسولان را بسوی امتانی که پیش از تو بودند ایشان تکذیب پیش آمدند و رسالت را منکر شدند پس گرفتیم ما ایشان را بشدت و مضرت تا زاری نمایند و بتوبه پیش آیند فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُم بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا فاسببیه ست لولا چون بر ماضی در آید برای تندیم بود بعد پشیمان ساختن بمعنی چرا انکرد باشد و چون بر مضارع در آید برای تحضیض یعنی برانگیختن بمعنی چرا نمی کند باشد و اینجا بر تضرعوا که ماضی ست در آمده مفید تندیم شده از جا بهم بأسنا ظرف تضرعوا است و جمله معترضه ست برای تندیم معنی اینست پس چون آمد ایشان را عذاب ما چرا تضرع نکردند و زاری و عاجزی ننمودند و بتوبه پیش نیامدند و مصدق و مؤمن نشدند تا توبه ایشان را قبول میکردیم و عذاب از ایشان بر میگرفتیم وَلَٰكِن قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ○ عطف ست بر مضمون جمله فاخذناهم بالبأساء والضراء ليتضرعوا ولكن قست قلوبهم فلم يتضرعوا معنی اینست و لیکن سخت شد دلهای ایشان پس تضرع نکردند و زاری نیاوردند و بیاراست شیطان پیش ایشان عملهائی را که میکردند و معاصی و مناهی که می آوردند یعنی کارهای بد ایشان را پیش ایشان می ستود و تمویه و زشت را در نظر ایشان خوب مینمود و مصر ماندند تا تائب نشدند بزاری پیش نیامدند لاجرم در عذاب ماندند استعمال حرف تندیم دلالت برین کند که انتفاء توبه و تضرع از ایشان با قدرت و امکان بوده اقتدار و توانائی حصول آن روی نمود چه کاری که از آن عجز بود و وجود آن مقدور نباشد تندیم بران متوجه نشود فَلَمَّا نَسُوا

در همه احوال مفتوح بود و نزدیک کوفیان میان مذکر و مؤنث فرق بفتح و کسر تا باشد معنی همه بر اصل
بود همچو معنی ارایت ارائیتما ارایتم ارایت ارائیتین باشد و ارایت مشتق ست از رای
بمعنی دیدن چشم دل از افعال قلوب ست استخبار مذکور بشرط مسطور متعلق اند بمجذوف ای ارءیتکم
ان اتکم عذاب الله او اتتکم الساعة من تدعون جملهٔ اغیر الله تدعون تا آخر کلام ابتدائی ست
تعلق او بشرط و استخبار مذکور منتفی ست مقصود از و انکار دعوت غیر خدا در بلیات دنیا بود و اثبات
کشف و رفع عذاب دنیا از کسی که خواهد مراد باشد و انکار دعوت غیر خدای در قیامت و عذاب اخرے
نتواند بود که اینجا حذفی ندارند استخبار و شرط مذکور متعلق اغیر الله تدعون بیندارند برین تقدیر جملهٔ
بل ایاه تدعون فیکشف ما تدعون الیه انشار چنانکه امام زاهد رح گفته ست کلام ابتدائی بود دعوت خدا
و کشف و رفع متعلق عذاب آخرت و هول قیامت نباشد اشکالی نبود سوالی وارد نشود و اگر بر اغیر الله
تدعون که بمعنی لا تدعون غیر الله است باشد و دعوت خدا و کشف و رفع باعتبار عطف متعلق باستخبار
و شرط مذکور بود و معلوم ست که عذاب آخرت و هول قیامت از کافران بکشف ما تدعون الیه
انشار بشرط مذکور مشکل شود صاحب کشاف این سوال را جواب گفته و بقیدان شار ازین اشکال
تقصی جسته چه قادر مطلق بمقتدر بر همه ممکنات بحق رفع عذاب کافران بکشف آن نخواسته و آنرا
باقتضار حکمت باز داشته اگر آنرا بخواهد که رفع و کشف کند فعال لما یرید صفت ست مرید
زیان و نفع همو ست لیکن حکمت او مقتضی امتناع لغیر ست منافی امکان ذاتی نبود و نافی صلاحیت
تعلق او بمشیت قادر مطلق نباشد و آنکه در عقائد اهل سنت آورده و در شان عفو از کفر حکم بلا یجوز
عقلا کرده بنظر در حکمت است بنظر در قدرت نیست ممکن و مقدور گفتن او بدین معنی ست امام زاهد
این معنی در تفسیر خویش آورده و در آیت ان اراد ان یهلک المسیح ابن مریم الآیة و چند آیت دیگر
بتصریح ذکر کرده جملهٔ و تنسون ما تشرکون عطف ست بر بل ایاه تدعون معنی انیست بگوای
محمد امی دانید خبر کنید اگر عذاب خدا بر شما بیاید یا قیامت شمار اروی نماید کرا خوانید پیش که
دعار تضرع کنید خواندن حق جل و علا متعین ست خواهش از و متعین ست و در بلا یاد دنیا
غیر او را میخوانید انچه راست ست بگویید اگر شما راست گویانید بلکه خدایرا میخوانید پس کشف
کند خدای تعالی بلا رد نیارا که او را برای رفع و دفع آن میخوانید اگر بمشیت او بود و ارادت او
باشد و فراموش کنید کسانی را که باخدا شریک میگردانید و معنی بر تقدیر دوم اینست خبر کنید
اگر بر شما عذابی آید یا قیامت روی نماید اغیر خدایرا خوانید یعنی بخوانید شک نیست که در هنگام نزول بلا

پیوست تا آنکه گوسپند با سروت که گوسپندی بی سروت را سروت زده و بهیمهٔ قویه بر بهیمهٔ ضعیفه تعدی کرده طلب
داد ما خود خواهد گشت و بدعوی مظلوم بقصاص خواهد پیوست شما و ایشان در نعمتی که بیان کردیم برابرید
میان خویش و ایشان فرق مکنید و تواند بود که از کتاب مذکور قرآن مراد بود که در و نیز هر چه محتاج الیه است
مذکور ست و احکام و شرائع بعبارت و اشارت و دلالت و اقتضاء و تمهید حجج و ادله بی عوج انچه میباید در و مسطور ست
وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مراد از آیات آیات قرآن یا معجزات پیغمبران ست
علیهم السلام و الذین کذبوا بآیاتنا مبتدا ست صم که جمع اصم ست خبر مبتدا ست و بکم عطف ست
بر و فی الظلمت صفت ست مر صم و بکم را ای صم بکم کائنون فی الظلمت و صفت فی الظلمات
مفید ست مر فائدهٔ عمی را که در آیه صم بکم عمی افتاده ست هر که در ظلمات ست هیچ کور ست و چیزے
که نه بیند معنی انیست و آنکه تکذیب کردند آیات ما را یعنی آیات قرآن را یا معجزات پیغمبران را
کرانند و نپذیرند رهنمای نشنوند گنگانند نشان راه پرسیدن نتوانند در تاریکی افتاده اند نشانهاے
راه نه بینند این جمله برای بیان ناقابلیت کافران و بی استعدادی ایشان و تنبیه برین که از اعراض
این چنین مردمان ناقابل اندوه نشاید و از ناگرویدن این چنین نااهلان ناخوشی نباید مَنْ
يَشَإِ اللَّهُ يُضْلِلْهُ وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ این جمله نیز برای آنکه کار ایمان و کفر متعلق به
مشیت ازلی ست نعمت ایمان بی مشیت کسبی لسی حاصل نشود و بلا اگر بی خواست خدا بکوشش
کسی نرود و بفعل فعّال لما یرید متعلق و بمشیت ماشاء الله کان و ما لم یشاء لم یکن منطبق است
دل بر دعوی کافران باید داشت و در ناپذیرفتن ایشان اندوه بر خاطر نباید گماشت معنی انیست
هر که بخواهد بخدا گمراهی او را گمراه سازد و او را در ضلال اندازد و هر که را خواهد بگرداند براه مستقیم
و دین قویم یعنی ملت اسلام و دین محمد علیه الصلوة و السلام و این آیه دلیلی ظاهر ست برین که افتیا
افعالی عباد از نیک و بد و طاعت و معصیت بمشیت و ارادت و خلق کردار قادر ست و بر نیکه اصلح
بر خدا واجب نیست درین باب مخالفت معتزله با اهل سنت بی معنی ست قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ
إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ جمله دیگر از جملهاے ع ۱۱
که بر وجه استیناف بقبل مصدر ست ارایتکم بفتح تا بمعنی اراتیم بزیادت کاف برای تاکید خطاب
باشد تذکیر و تانیث و تثنیه و جمع بتغیر کاف و میم متعلق بود در واحد مذکر ارایتک و در تثنیه ارایتکما
و در جمع ارایتکم و در مونث واحد ارایتک و در تثنیه ارایتکما و در جمع ارایتکن تا نزدیک بصریان

نیست ازان که در غیب ست در بعض تفاسیر درین محل حکمت نافرستادن معجزه بیان کرده واز حیز خفا بظهور
آورده که حکمت در نافرستادن معجزه که ایشان خسته بودند واز پیغامبر اقتراح می نمودند آن بود که سنت
الٰهی در پیدا آوردن معجزه که کفاران را متعلق اقتراح کنند چون آن پیدا آید باقتراح ایشان روے
نماید اگر بدیدن معجزه بران پیغمبر نگروند بدین جریمه مستاصل شوند و پیغامبر از رحمت عالمیان
خوانده قلم استیصال بر است او نرانده بعلم قدیم دانسته بود اگرچه معجزه که مقترح ایشان ست پیدا
آید ایشان را صورت ایمان روی ننماید سر این بود که معجزه پیدا نیاورند تا ایشان بناگرویدن
مستاصل نگردند وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ ○ این جمله استدراک ست معنی انیست ولیکن
اکثر مردمان در قدرت خدای جاهلانند برین که خدای را قادر بر همه چیز نمیدانند چه فلاسفه بر عقل کل
قادر دارند در غیر قادر نمی پندارند و بقاعده باطله تمسک کنند الواحد لا یصدر منه الا الواحد
درمیان افگنند و بعضی در ره تنزیه پویند و او را قادر بر قبایح نگویند و بعضی قادر بر فعل عبد
ندانند و بعضی بر مثل فعل عبد قادر نخوانند حق آنست که او قادر ست بر همه ممکنات و توانا ست
بر همه کائنات وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا طٰٓئِرٍ يَّطِيْرُ بِجَنَاحَيْهِ اِلَّآ اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ
من زائده است دابه اسم ماست والا طائر عطف ست بر دابه و توصیف طائر بجمله یطیر بجناحیه
ازجهت تکمیل ست تا وهم طیران بهمت نبود امم خبر ماست از انتقاض نفی بالا عمل مانافیه
باطل شد برفع آمد وجمله وما من دابة تا آخر تذییل ست متضمن توکید بیان قدرت وتقرر است
ازجهت استغراق افراد دابه وطائر که سیاق نفی مقید آن شده خبر بمعنی امم بر صیغهٔ جمع آمده
معنی انیست ونیست هیچ جنبنده در زمین ونه پرنده که بپر وبپرهای خویش در هوا نگراستانی
که امثال شمانند وانواع واصناف حیواناتی که بشما میمانند درین که مقدور خدا اند معلوم او اند بقضا و
قدر او پیوسته بارادت ومشیت او متعلق گشته بخلق او پیدا آمده وبایجاد او موجود شده مَا فَرَّطْنَا
فِي الْكِتٰبِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُوْنَ ○ جملهٔ الی ربهم یحشرون عطف ست بر جملهٔ وما من دابة
فی الارض الی آخره عطف فعلیه بر اسمیه بقصد حدوث در ثانیه وثبوت در اولی وجملهٔ وما فرطنا فی الکتاب
شیئا معنی انیست فرو نگذاشته ام در کتاب یعنی در لوح محفوظ هیچ چیزی انچه اثبات کردن آن
می بایست دران آورده ایم وانچه نفی آن می شایست نفی کرده ایم امم کثیر الاجناس
والاصناف کثیرة الاحوال والاوصاف همه بتثبیت پیوسته وهیچ حال وصفتی متروک نگشته
پس این امم همه با این کثرت هلاک خواهند گشت پس ازان سوی محشر پروردگار خویش بحشر خواهند

خدای جمع کردن ایشان بر راه راست هر آئینه جمع کردی و همه را بر راه دین و اختیار اسلام آوردی
چون خدا جمع کردن ایشان بر هدی نخواسته بعضی را بر ایمان آورد و بعضی را بر کفر داشته خلاف ارادت
او اگر نخواهی نشود و مشقت بدان و رنج کشیدن دران بسر نرود فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ ○
فاسیلیه است ثبوت مضمون اخبار مذکور سبب است برای توجه نهی مسطور معنی اینست چون این دانستی
که خدای جمع کردن همه بر هدی نخواسته و ایمان همه معلق بارادت خویش داشته پس مباش از
کسانیکه این معنی نمیدانند درین سر واقف شدن نمی توانند من الیقین باالقدرة رضی بالمقدور
خطی بالسرور خلاف مقدور نبود و ناحاصل شدن آن موجب حزن برای چه شود اِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ
يَسْمَعُونَ ۘ وَالْمَوْتَىٰ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ○ جمله مقرر جمله سابقه است معنی اینست ترا اجابت
نکنند مگر کسانیکه میشنوند کسانیکه نشنوند اجابت چگونه کنند از ایشان طلب اجابت شاید و بر عدم
اجابت اندوه نباید و مردگان یعنی کفار چه ارموتی اینجا بر وجه استعارت مصرح بها کفار مراد است
که ایشان بمردگان مانند و استجابت دعوت کار زندگان ست مردگان نتوانند ایشان را خدای
بعد مردن بعث خواهد کرد پس ایشان را سوی حسابگاه خویش باز خواهد آورد آن روز زنده خواهند شد
و حالت خویش خواهند دید این زمان بر گوش ایشان مرشده دعوت نشنوند اجابت نکنند
از ناشنیدن ایشان اندوهگین مباش از اعراض ایشان دل خود را مخراش وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ
عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ ۚ جمله حال ست از لیحزنک الذی یقولون و قد قالوا لولا نزل علیه آیة من ربه
معترضاتی که درمیانه بود در اثنای کلام روی نمود قصه بالا گذشته که حارث بن عامر و جماعتی از قریش
از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم معجزه جستند و وعده ایمان کردن آوردند چون در معجزه تاخیر شد
لولا انزل علیه آیة من ربه گفتند پیغامبر مخزون گشت این نظم پرورد و پیوست معنی اینست و حال
اینست که گفتند کافران چرا فرستاده نشد بر محمد صلی الله تعالی علیه وسلم معجزه از پروردگار او چنانچه
ما درخواستیم و چرا حاصل نگشت انچه ما دل بران داشتیم قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَن يُنَزِّلَ آيَةً
نزل بر صیغه مضارع معروف ارباب تفعیل و افعال خوانند و معنی بر حسب آن دانند ای آیة اقترحوها
این جمله دیگرست از جملهای که مصدر بقل ست معنی اینست بگوای محمد بدرستی خدا قادر است
برین که بفرستد معجزه که شما میجوئید و آیتی که شما در طلب آن می پوئید که قدرت او کامل ست در همه
ممکنات شامل ست لیکن کردن و ناکردن او بحکمت ست آیتی که فرستد و انچه نفرستد بر وجه
حکمت باشد و از نافرستادن معجزه که مقتضاء حکمت بود چه عیب ست و دانستن حکمت آن ما را لازم

ورسیده است بر تو خبرها مرسلان ما بعضی از خبرهای ایشان چون خبر نوح و لوط و شعیب و صالح و هود
که ایشان را چه تکذیبها و ایذاها از امتان ایشان واقع شده بود و ایشان بران صبر کردند و دل بر تحمل
ایذاء ایشان آوردند تا آنکه نصرت ما رسید و کار امتان ایشان بهلاک کشید در تفسیر امام کلبی آورده
در گروهی پیغامبری بودی که بدو کسی ایمان نیاوردی و بشومی تکذیب او امت او همه هلاک شدی
و پیغامبر مذکور در مکه آمدی مشغول بعبادت خدای شدی و پیغامبر تا آنکه اجل او رسیدی و ازین
عالم رخت برون کشیدی وَاِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ اِعْرَاضُهُمْ فَاِنِ اسْتَطَعْتَ اَنْ تَبْتَغِيَ
نَفَقًا فِي الْاَرْضِ اَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَآءِ فَتَاْتِيَهُمْ بِاٰيَةٍ جزاء این شرط محذوفست ای فافعل
وائهم بآیة و شرط با جزاء جزاء شرط ایشان اول ست و این جمله معترضه است برای تنبیه پیغامبر صلی الله
تعالی علیه و سلم و باز داشتن در اعراض کافران و تاخیر آمدن معجزات مقترحات ایشان روایت
کرده اند حارث بن عامر با جماعتی از قریش بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم آمده و در مجلس معلی
در آمد و گفت معجزه چنین بیار چنانچه پیغامبران معجزه می آوردند تا ما بتو ایمان آریم و دل بر تصدیق
آن و متابعت تو داریم پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم منتظر حصول معجزه بود و زمانی گذشته
معجزه روی ننمود ایشان اعراض کردند پیغامبر را علیه السلام اعراض ایشان دشوار آمد و بر خاطر
پیغامبر از جهت اعراض ایشان بنا پیدا آمدن معجزه اندوهی عظیم در آمد این آیة نازل گشت
و این نظم بورود پیوست ورود آیة سابقه تسلیه پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم بر صبر
و تحمل و بر صبر وعدهٔ نصرت و فتح بود درین آیة برین که پیغامبر را علیه السلام بر اصرار
کفار بر کفر و اعراض ایشان از ایمان اندوه نشاید و دشوار پنداشتن و گرانی دل و نگرانی
خاطر نباید حجتی بیان فرمود معنی اینست و اگر نا آمدن معجزه بر تو دشوار آمد و اعراض
کافران بر خاطر تو گران نماید پس اگر توانی که بجوئی براهی در زیر زمین همچو سوسمار
که دران در روی یا بجوئی نردبانی در آسمان تا بران بر شوی و معجزه برای این که ایشان
ایمان آرند بیاری در زمین فرو در رو و بر آسمان بر شو و معلوم است که طاقت
آن نداری و مردم دانا در انچه زیادت از انچه بر طاقت اوست نکوشد و از
ناحاصل شدن آن نخروشد وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى این جمله
تزئیل ست چه کاری که متعلق بمشیت خدای تعالی باشد اندوه کردن و گران نمودن آن مفید
نبود پس مضمون آن موکد مضمون جملهٔ سابقه دارند تزئیل پندارند معنی اینست و اگر خواستی

صلی اللہ تعالی علیہ وسلم مخزون گشت کہ میدانستم کہ بر ایشان این کا بشتہ است اشتباہ توان بود خفا
بر وضوح توان آورد چون معلوم شد کہ ایشان صدق من معلوم دارند و با وجود آن از جہت حب جاہ
و ریاست دل بر ایمان نمی گمارند اکنون معلوم گشت کہ ایمان آوردن دشوار است و کار ایشان در
حیز النار لا العار است خفتہ را بیدار توان کرد خفتہ ساختہ را بہ بیداری نتوان آورد دران معرض این
آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی انیست میدانیم ما بدرستی شان ایشان انیست
ہر آئینہ اندوہگین میکند ترا انچہ ایشان میگویند بعد معرفت حق در راہ مکابرہ می پویند تکذیب ایشان
اندوہگین شدن نباید و بگفتار ایشان التفات نشاید زیرا کہ ایشان ترا تکذیب نمیکنند بلکہ آیات
معجزات خدای را منکر شوند سوال ایشان حقیقت تکذیب پیغامبر میکردند و الفاظ تکذیب بتصریح
بر زبان می آوردند نفی تکذیب پیغامبر بقولہ فانہم لا یکذبونک چہ نوع می آید و مطابقت آن چگونہ
روی می نماید **جواب** نفی تکذیب محمول ست بر وجہ انفراد یعنی لا یکذبونک منفردا بل منضما مع
تکذیب الآیات یعنی ترا تنہا تکذیب نمی کنند دم تکذیب در آیات ما نیز می زنند یا محمول ست بر نفی
تکذیب در آیات ما نیز می زنند یا محمول ست بر نفی تکذیب در سرائر و آن منافی نیست مر ثبوت تکذیب
ظاہرا ی لا یکذبونک فی بواطنہم و لکن الظالمین یکذبون آیات اللہ بظاہرہم وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ
مِّن قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّىٰ أَتَاهُمْ نَصْرُنَا لام در جواب قسم است بتقدیر او قسم است
جملہ معترضہ دیگر برای تسلیہ پیغامبر ست معنی انیست بسوگند یاد میکنم ہر آئینہ بدرستی تکذیب کردہ شدند
پیش از تو پیغامبران بسیار فرستادگان خدای عظیم الاقتدار پس صبر کردہ اند بر انچہ تکذیب کردہ
شدند و ایذا رسانیدہ گشتند بر نج و مشقت پیوستند بعضی را در آتش انداختند و بعضی را بتیشہ دو
پر کالہ ساختند و بعضی را لت میکردند و بعضی را در ہوان و حقارت می آوردند تا آنکہ ایشان را نصر خدا
آمد و ہنگام فتح و ظفر در آمد وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ کلمات اللہ ظرف مستقر است لا نافیہ را
خبر است متعلق مبدل نیست و اگر نہ مضاف نمودی از باب لا حافظا للقرآن بودی و جملہ حالیہ
یا معترضہ معنی انیست و نیست بدل کنندہ و گرداننده کلمات خدای را در باب نصرت انبیا متقوی
شدن دشمنان ایشان ثابت بود چنانچہ در کتب اللہ لاغلبن انا و رسلی و انا لنصر رسلنا و لقد سبقت
کلمتنا لعبادنا المرسلین انہم لہم المنصورون و امثال این روی نمود وَلَقَدْ جَاءَكَ مِن نَّبَإِي الْمُرْسَلِينَ
جملہ و لقد جاءک عطف ست بر جملہ و لقد کذبت رسل من قبلک و من بہ قول اخفش زائدہ ست در اثبات ای و لقد
جاءک من نبا المرسلین و بر قول سیبویہ برای تبعیض ست ای و لقد جاءک بعض نبا الجنس معنی انیست و بدرستی آمدہ است ترا

که متضمن نفع دنیاوی او بقاء عالم یا بهاء عالم است لعب نبود و استعمال ما والا مختص ست بانکار
بروجه اصرار متکبان لهو ولعب را منزله مدعیان مفید بودن آن و انکار معنی لهو ولعب ازان بروجه اصرار
تزئیل کرد و نفی و استثنا بروجه قصر قلب آورد وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِيْنَ يَتَّقُوْنَ ط
لام تاکید است والدار الآخرة مبتدا است خیر للذین یتقون خبر است این جمله عطف بر جمله سابقه و بعضی
والدار الآخرة باضافت خوانند بتاویل ولدار الآخرة دانند معنی انیست و هر آئینه دار آخرت بهتر است مر
کسانی راکه تقوی می ورزند و از معاصی و مناهی می پرهیزند اعمال ایشان متضمن نفع آخرت بود و سبب
ثواب اخروی می گردد اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ ○ همزه برای انکار بروجه توبیخ است معطوف علیه
محذوف ست ای الا تتفکرون ما بینا معنی انیست ای فکر نمی کنید پس خیریت دار آخرت در
نمی یابید نشاید که فکر نکنید انچه دانستنی ست ندانید قَدْ نَعْلَمُ اِنَّهٗ لَيَحْزُنُكَ الَّذِيْ
يَقُوْلُوْنَ فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُوْنَكَ وَلٰكِنَّ الظّٰلِمِيْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ يَجْحَدُوْنَ ○ یکذبونک از تفعیل و افعال
خوانند و یکذبون از اکذب بمعنی وجده کاذبا دانند این جمله معترضه است برای نکوهش شان کافران
و نداست حال ایشان روایت کرده اند اخنس بن شریف ابوجهل را گفت من و تو تنهائیم کسی
دیگر نیست مرا بیگاهان محمد را چه میدانی صادق میگوئی یا کاذب میخوانی ابوجهل گفت محمد را صادق میدانم
که او هیچ دروغ نگفته و جزره صدق و راستی نرفته لیکن وقتی که او را تصدیق کنیم بنی قصی لوا و سقایه
و نبوت ببرند باقی قریش چه کار کنند و بعضی گویند گاهی ابوجهل پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
مصافحه کرد شیاطین او را از مصافحه پرسیدند گفت والله او را صادق میدانم دروغ گو نمی خوانم
لیکن ما کی عبد مناف را متابع بودیم تا او را متابع شویم و بعضی گویند شبی حارث و عامر و برادر او
در رهی میرفتند حارث نوید گفت قسما لمحمد یعنی هلاکی باد محمد را برادر او گفت همچنین مگو و هلاکی او مجوز برا که
او راست میگوید و اتباع راه حق میجوید حارث گفت چون همچنین میدانی چرا او را پیغامبری نمی خوانی
و چون صدق او در دل داری چرا بر و ایمان نمی آری دم متابعت او نمیزنی موافقت او و یاران او نمیکنی
برادر حارث گفت قوم ما را بهتر ساختند و بزرگی و مهتری ما پرداختند و ما را تقلید کردند و رو باتباع
ما آوردند مهتری خویش چگونه بگذاریم و چه نوع بد و ایمان آریم حارث گفت مهتری بگذارد و بد و ایمان آر
برادر حارث همدران ساعت متوجه حضرت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گشت و بدولت ایمان
پیوست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفت برین وقت آمدن و ایمان آوردن چه باعث گشت
و برین کار چه داعی شد که بمسارعت پیوست وجه مذکور باز گفت و مقالت خود را از پیغمبر نفس پیغامبر

حتی وقت فجی الساعة بدین وجه قالوا مستانفه دارند در جواب ما یقولون حتی یجی الساعة بغتة پندارند
وندا برای تعجب ست علی ما فرطنا متعلق بحسرتنا وما مصدریه است ای یا حسرتنا علی تقصیرنا وجمله وهم
یحملون حال ست معنی اینست بدرستی زیان زده شده اند آنانکه نعمت ولقای خدا را تکذیب کردند
حشر وجزا را منکر گشتند تا آنکه چون ایشان را قیامت یکایک بیاید یعنی وقت مرگ که در شان
او من مات فقد قامت قیامته گفته اند ناگهان در آیند بگویند ای حسرت وافسوس ما بدانچه تقصیر
کردیم وعمر در قصور بآخر آوردیم وحال اینست که ایشان اثقال اعمال خویش را بر پشتهای خویش بر
گرفته وتحمل بارهاء گران بر خود پذیرفته واین تمثیل ست یعنی حال ایشان در تحمل گناهگاری بکسانی
بماند که بارهاء گران بر پشتها دارند وباز آن را بر میدارند وتواند بود که اوزار هم عبارت از معاصی
بر وجه استعارت باشد ودر یحملون ترشیح بود اَلَا سَآءَ مَا یَزِرُوْنَ ○ الا حرف تنبیه است
وساء از افعال ذم است بمعنی بئس وما نکره منصوبه است ومخصوص بذم محذوف ست ای شیئا
شیا بذرته وزرهم واین جمله تذییل ست معنی اینست آگاه باش بد چیزی ست که بر می گیرند کافران
یعنی ورزد گناه ایشان وَمَا الْحَیٰوةُ الدُّنْیَآ اِلَّا لَعِبٌ وَّلَهْوٌ ط این جمله معترضه است
برای مذمت دنیا ونکوهش حیات آن ودنیا بر وزن فعلی ست مونث ادنی که مشتق از دنو بمعنی
قربی ست معنی اینست نیست حیات که نزدیکتر ست یعنی حیاتی که پیش از موت مقدر است
مگر همچو لهو در انتفاء فائده وهمچو لعب در عدم عائده یعنی این حیات اگر وسیلت کار آخرت نشود وبرو
فائده باقی حاصل نبود بیفائده بود وهمچو لعب ولهو باشد واگر حیات فانی را در کار آخرت گذرانی
باعتبار بقاء ثمره حیات فانی را باقی گردانی بیت این دم که دمی داری دریاب بکن کاری
این فرصت یکدم را عمری ابدی گردان ❊ ودرین کلام حذف مضاف ست ای انما اعمال الحیوة الدنیا
چنانچه در آیه دیگر گفت انما الحیوة الدنیا لعب ولهو وزینت وتفاخر بینکم وتکاثر فی الاموال والاولاد
که این چیزها اعمال حیات باشد عین حیات نبود واعمال حیات دنیا دو نوع ست یکی آنکه فعلی بی نفع
بود که برو هیچ فائده از دین ودنیا بجویند وآنرا در اصطلاح لعب گویند چون لعب صبیان خانه برارند
باز بشکنند از چوب اسپ سازند وبدوانیدن پردازند وعملی که موضوع ست برای قمار که حرام است
نفع دینی در محتمل نباشد واحتمال نفع دنیاوی بمعارضه احتمال زیان دنیاوی ساقط پس داخل لعب
بود وفعلی که درو نفعی از دنیاوی هست ووسیلت دین بهیچ وجهی نجویند چون اعمال مجانین و
شرب مسکر بنیت شکر وبنیت طوبی که ملهی ست شاغل از دین ست آنرا لهو گویند اما افعال مباحه

نافیه است هی مبتدا است الا حیوتنا الدنیا مستثنی مفرغ است و ما نحن بمبعوثین عطف ست برای هی
الا حیوتنا الدنیا ما در خبر ما نافیه است معنی انیست و گفتند بعد از انکه سوی دنیا باز میکنند نیست
این حیات ما مگر حیات دنیا یعنی جز حیات دنیا حیاتی نبود و ما را بعد موت بعثت نباشد و نه ایم ما بعد
الموت برانگیخته شده حیات همان بود که در دنیا بود و لو ترای اذ وقفوا علی ربهم شرطی ست محذوف الجزای و لو رایت اذ وقفوا علی جزار ربهم و عذابه لرایت امرا عظیما و ان شرطیه
عطف ست بر شرطیه سابقه یعنی و لو ترای اذ وقفوا علی النار و ترای هم بران دو وجه است که گذشته
و ذکر آن بالا رفته معنی انیست و اگر میدیدی یا بینی ای محمد یا ای مخاطب غیر معین دران هنگام که موقوف
کرده شوند کافران نه جزا ر پروردگار ایشان و عذاب او محبوس ساخته کردند و بر قهر او و حساب او و
عقاب او هر آینه میدیدی یا بر بینی کاری هولناک و هنگام بیم و باک قال الیس هذا بالحق
ای قال الله الیس هذا الجزار و العذاب و القهر و العقاب بالحق و این جمله مستانفه است در جواب ماذا
قال الله حین و قفوا علی عذابه و علی قهره و حسابه استفهام برای تقریر ست یعنی حمل مخاطب بر اقرار
معنی انیست گفت خدای ست این حالی که شما را روی نمود همان حقی که بر زبان رسل موجود بود
قالوا بلی و ربنا این جمله نیز مستانفه است در جواب ماذا قالوا حین قیل ذلک بلی برای
ایجاب نفی مقول قالوا است سوگند است یعنی که بعد است معنی انیست نگویند ایشان اری این
شانی که موجود گشته همان حقیت بوعده پیوسته قال فذوقوا العذاب بما کنتم تکفرون
این نیز جمله مستانفه است در جواب ماذا قال الله حین قالوا ذلک و فاسببیه است و جمله مقول قل ست
معنی انیست گفت خدای عز و جل چون حق را حق ندانستند و صدق را تصدیق نکردند پس عذاب
بچشید و رنج عقوبت کشید بسبب آنکه شما بر صفت ناگرویدن و کفر ورزیدن بودید و در حضرت
عالی و قادری کفر و کافری ورزیدید سوال چشیدن معنی از قلت بود استعمال او در عذاب الیم و شدید
بچه وجه باشد جواب استعمال آن تنبیه فیضاعت گناه بود بیان آنست که عذاب الیم و عقوبت
کثیر بر نسبت فضاعت کثیر اندک باشد اگرچه کثیر ست قلیل نماید و اگرچه عظیم ست در نظر یسیر آید
قد خسر الذین کذبوا بلقاء الله حتی اذا جاءتهم الساعة بغتة قالوا یا حسرتنا علی ما فرطنا فیها
و هم یحملون اوزارهم علی ظهورهم جمله سابقه برای بیان شناعت و فضاعت حال کافران
آمده این جمله مضمون او نیز بیان شناعت و فضاعت حال ایشان ست مقرران شده حتی ابتدائیه
است جمله شرطیه که بعد او ست در آمده و تواند بود حتی اذا جاءتهم الساعة جار مجرور متعلق کذبوا بود

من المومنین و یا حرف ندا ست منادی محذوف ست ای یا قوم لیتنا نرد و قالوا عطف ست بر وقفوا
علی النار فقالوا کذا ارایت امراً قطیعاً و تری خطاب مر پیغامبر راست یا مخاطب غیر معین را جمله شرطیه
مذکوره معترضه معنی اینست و اگر میدیدی ای محمد یا ای مخاطب در زمان ماضی غیر معین انچه در
زمان مستقبل خواهد شد درین محل که موقوف شوند محبوس گردند یا گویند چون واقف گردانیده شوند
آتش را مشاهده کنند پس بگویند ای گروه ما کاشکی ما باز گردانیده شویم سوی دنیا و تکذیب نکنیم
آیات پروردگار خود را و باشیم از مومنان و دین اسلام را پذیرندگان و تواند بود تری بمعنی مستقبل
دارند مستقبل متیقن الوقوع را که ماضی حکمی ست محل وقوع لو پندارند و وقفوا و قالوا که حکایت امر آینده
است بمعنی مستقبل بود از قبیل نفخ فی الصور ففزع من فی السموات باشد معنی چنین بود و اگر خواهی
دید حال ایشان را دران هنگام که در دوزخ موقوف شوند یا بدان مطلع گردانیده شوند هر آئینه امری قطیع
به بینی و هولی عظیم معائنه کنی و اگر لو برای تمنی باشد جوابی نطلبند محتاج سوی حذفی نشود معنی این
باشد کاشکی که به بینی دران هنگام که ایشان بر آتش موقوف شوند و در مکان نار محبوس گردند سوال
موقوف شدن ایشان بر نار و گفتن یا لیتنا نرد امریست آینده در زمان گذشته واقع نشده تری را
بمعنی ماضی داشتن چگونه آید و صحت این معنی چه نوع روی نماید جواب شرط و جزا و لو منتفی باید
و هم چنین متمنا منفی شاید چون حکم لو چنین باشد انتفا شرط یا متعینا بلو منافی نبود بَلْ بَدَا لَهُمْ
مَّا كَانُوا يَخْفُونَ مِن قَبْلُ ۖ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ○
این اضراب از وعده نفی تکذیب و اثبات تصدیق یا تمشی آن بر تقدیر رد سوی دنیا یا اثبات این
که وعده مذکور یا تمشی مسطور بظهور آثار بدیهای ست که ایشان از مردمان می پوشیدند و در اخفای
آن میکوشیدند نه از خلوص دیانت و خصوص صیانت و شرطیه دوم یعنی و لو ردوا لعادوا لما نهوا
عنه عطف ست بر جمله بدا لهم ما کانوا یخفون من قبل و انهم لکاذبون تذییل ست یا حال ست و تاکید
جمله از جهت رد انکار ست که ایشان را در شان کذب خویش انکارها و اصرار ست معنی اینست نه
چنین ست که ایشان وعده میکنند یا آرزو میبرند بلکه وعده یا آرزو بسبب آنست که ایشان را ظاهر
شده عقوبت انچه میپوشیدند و در اخفاء آن از مردمان میکوشیدند این سخن از جهت سختی عقوبت
میگویند و نزد سوی دنیا رهایش از عذاب می چرینند و اگر سوی دنیا رد کرده شده بودند باز گردند
چنانکه پیش ازان عاصی باشد و بدرستی ایشان دروغگویانند و در راه کذب و باطل پویانند
وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ○ و قالوا عطف ست بر اعادوا ان

يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَٰذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ○ این جمله بیان مجادله است
الذین کفروا وضع مظهر موضع مضمر است برای تصریح تشنیع معنی اینست مجادله کنند با تو یعنی
بگویند آنانکه کافر شدند نیست قرآن مگر نبشتهای گذشتگان و پیدا کرده پیشینیان حال پوشیدگی
دلهای ایشان و حرمان ایشان از ایمان برین پایه رسیده و کار ایشان درین ورطه کشیده
وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ عطف ست بر وان یروا کل آیة لا یؤمنوا بها یا بر یستمع
یا بر منهم و در ینهون و ینأون تجنیس مضارع است روایت کرده اند قریش جمع شدند تا پیغمبر را
بدانچه توانند ایذا رسانند ابو طالب برآشفت و این ابیات گفت شعر والله ان یصلوا
الیک بجمعهم ✤ حتی اوسد فی التراب دفینا ✤ فاصدع بارک ما علیک غضاضة ✤ وابشر بذاک
وقر منه عیونا ✤ ودعوتنی ورحمت انک ناصح ✤ ولقد صدقت وکنت ثم امینا ✤ وعرضت دینا
لا محالة انه ✤ من خیر ادیان الزنیة دینا ✤ لولا الملامة او حذاری سبة ✤ لوجدتنی بمجاهداک مبینا
این آیه در شان ابو طالب وارد گشت و این نظم در حق او بورود پیوست معنی اینست ایشان
باز میدارند مردمان را از تعرض پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و ایذا از جهت آنکه در دل راستی
او میدانند و او را امین درست گو میخوانند و دور میدارند خود را از دین او از جهت حب ریاست و
قلت کیاست مر ننگ و نام و خوف و دشنام و شرم و عار و استحیا از کفار چنانچه روایت کرده اند
چون پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم نزدیک مرگ ابو طالب گفت ای عم قل کلمة احاج بها عند ربک
فقال انی اعلم انک صادق ولکن النار لا العار سوال ولو صدقت که ابو طالب گفت صدق
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بتصدیق پیوست برین تصدیق ایمان او را چرا حاصل نگشت
تا انکار لاحق ارتداد باشد و کفر او کفر ارتدادی بود جواب این تصدیق بمعنی صادق دانستن است
و از صادق دانستن گردیدن نمی آید و تحقق ربط قلب نمی نماید وَإِنْ يَهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ○
این قافیه است جمله عطف ست بر ینهون و ینأون عنه معنی اینست و هلاک نمی گردانند
بدور ماندن از اسلام مگر نفسهای خود را خویش در آمان ایمان نمی آورند و بعقارب و حیات
دوزخ می سپارند وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ
رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ○ لا نکذب و نکون برفع عطف ست بر نرد یا حال ست
از فاعل نرد ای نرد غیر مکذبین و کائنین من المؤمنین و بنصب منصوب ست باضمار آن بعد
واو جمع بود و از قبیل ارزنی و از درک بنصب باشد ای لیتنا نجتمع رونا و عدم تکذیبنا و کوننا

و بلای که بدان مبتلا شوند مگر در راه دروغ روند و بدروغ و سوگند دروغ از شرک تبری جویند
انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ این جمله تقریرست مر بیان شناعت مشرکان و تصویرست
مر حماقت ایشان و استفهام برای تعجب و استبعادست معنی آنیست بنگر ای محمد ایشان چگونه
در دروغ گفتند بر نفسهای خویش خود را زیان کردند که اشتراک خود را منکر شدند و چیزیرا که بعلم عدم
پیوسته نفی کردند شرک بودند کاذب تر گشتند و بارتکاب مکابره پیوستند خود را در ورطه دیگر
آوردند تا آنکه دهنهای ایشان مهر کرده گشت و دست و پای ایشان در گواهی دادن پیوست
وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ عطفست بر کذبوا معنی آنیست بنگر چگونه در دروغ گفتند
خود را زیان کردند و گم شد از ایشان آنچه افترا میکردند از آله ناستوده و شناعت نابوده که گمان
میبردند و بران معتمدی شدند وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ این جمله عطفست
بر مضمون جمل سابقه که بیان شناعت و قباحت حال ایشان بود چنانستی که گفت حالهم ما سمعت و منهم من
یستمع الیک روایت کرده اند ابو سفیان حرب و ولید مغیره و نضر بن حارث و عقبه و شیبه
و ابو جهل و ابی بن ربیع و چندی از ایشان بر تلاوت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گوش داشتند
و هوش خویش بر دریافتن آن گماشتند ایشان نضر بن حارث را پرسیدند هیچ دریافتی محمد چه میگوید
و ازین گفتار چه میجوید نضر بن حارث گفت مشکل حکایت گذشتگان می نماید در گوش من مثل ساطیر
پیشینیان می آید ابو سفیان گفت گمان میبرم آنچه میگوید صدق ست و می پندارم آنچه میخواند حق ست
ابو جهل گفت کلا نه چنان ست که تو میگوئی وجه گمان ست که در راه آن می پوئی این آیه در شان ایشان
وارد گشت و این نظم در حق ایشان بود و پیوست معنی آنیست بعضی مشرکان کسانی اند سوی تو
گوش میدارند و دریافتن شان تو دل میگمارند وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ
وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا این جمله عطفست بر یستمع یا حال ست بتقدیر قد معنی آنیست
و گردانیده ایم بر دلهای ایشان پرده با که باز دارد از نیکه دریابند اگرچه بجویند و در راه او بپویند
چون چشم خفاش از دیدن آفتاب محروم شده و چون دیده را که از دیدن کائنات بی نصیب آمد
وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا عطفست بر یستمع که صله من ست معنی آنیست بعضی از ایشان کسانی اند
که اگر هر آیتی ببینند و هر معجزه را مشاهده کنند ایمان نیارند و دل بر تصدیق ندارند حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ
حتی ابتدائیه است از قبیل مرض حتی لایرجونه و سرت حتی ادخل البلد اینجا جمله شرطیه در آمد
معنی آنیست کار ایشان بمثابه رسیده یا آنکه چون بر تو بیایند با تو مجادله کنند و بمباحثه پیش آیند

مبتدا محذوف ست برین دو وجه فهم لا یؤمنون تعلیل ست بر خسران دلیل ست معنی اینست ایشان
آنانند که نفسهاء خویش را زیان زده کرده اند کتمان حق و اظهار باطل پسندیدند زیرا نچه ایشان ایمان
نخواهند آورد و دین اسلام را اختیار نخواهند کرد حب ریاست ایشان را پوشیده ساخته باخفاء حق
در مکابره انداخته وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ
من استفهامیه برای انکارست و انکار بمعنی نفی ممن افتری موصول با صله خویش کنایت است از
اهل کتاب بر طریق الحی المنتصب التامة در کنایة از ایشان معنی اینست و کیست ظلم کننده تر از کسانی
که بر خدا دروغ را افترا کردند و نابوده را برو بر بستند و آیات خدای را دروغ دانستند و معرفت
حقیقت آن نتوانستند یعنی اهل کتاب که توریة گذرانیدند و چیزهای نابوده بتوریت نسبت کردند
و بعضی توریة و قرآن را منکر شدند از ایشان ظالمتر که بود و ستمگار تر که باشد این جمله تذییل ست
از باب ذلک جزیناهم بما کفروا و هل نجازی الا الکفور انه لا یفلح الظالمون ○
انه ضمیر شان ست لا یفلح الظالمون تفسیر آنست معنی اینست بدرستی شان اینست ظالمان نجات
نیابند و ستمگاران راه رستگاری در نیابند این جمله تذییل بعد تذییل ست وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ
جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ○ ثم نقول عطف ست
بر نحشرهم متعلق ظرف محذوف ست ای یوم نحشرهم ثم نقول للذین اشرکوا لو نفعل ما نفعل و تواند بود
که بر نحشر فاعل ظرف بالا ثم مفعول تقدیر کنند ثم نقول عطف بر و دارند تقدیر چنین بود و یوم نحشرهم جمیعا
نفعل ما نفعل ثم نقول للذین اشرکوا الآیة تزعمون از افعال قلوب ست هر دو مفعول او محذوف ست
ای کنتم تزعمونهم شرکائی و جمله و یوم نحشرهم جمیعا تا آخر معترضه است برای وعید کافران معنی اینست
دران روز که حشر کنیم و از گورها در عرصات قیامت زنده کرده بیرون افگنیم پس ایشان را این شرکا
الذین کنتم تزعمون گوئیم و از ایشان آمدن شرکا بحق بجوئیم بکنیم انچه بکنیم ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ
إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ ○ تکن بیا و تا فتنتهم برفع و نصب و ربنا بجر و
نصب خوانند و فتنتهم برفع اسم تکن الا ان قالوا مستثنی مفرغ خبر او بود و فتنتهم بنصب خبر تکن الا
ان قالوا اسم تکن بر صیغه تذکیر یا بر صیغه تانیث بتاویل مقالت باشد و ربنا بر قراءة غیر صفت الله
دارند و بر قراءة نصب منادی بحذف حرف ندا پندارند ثم لم تکن که عطف ست بر ثم نقول بمعنی مستقبل
ست بر طریق نفخ فی الصور چه معطوف علیه مستقبل ست و عطف ماضی بر مستقبل پس چاره نبود
که ماضی را بمعنی مستقبل دارند ثم لم تکن بمعنی لا تکون پندارند معنی اینست پس نباشد فتنه ایشان

کسانی که از آدمیان و پریان در وجود آیند و تا قیامت بوجود روی نمایند و کسانی را که این قرآن
برسد و دلهای ایشان بر مضامین آن مطلع شود اَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ اَنَّ مَعَ اللّٰهِ اٰلِهَةً اُخْرٰى و
استفهام برای انکار بر وجه توبیخ است و استعمال آن و لام دلالت مدین میکند که کافران بر وجه باطل
مذکور گواهی باو کادت و استواری میدهند و بتاکید شهادت باطله مزید توبیخ و استبعاد انکار را
مستحق میشوند و این جمله متصل ست بآیه قل الله شهید بینی و بینکم زیرا که انکار و توبیخ شهادتی که بر خلاف
شهادت اولی ست مقرر شهادت کردن باشد محقق حقیت او بود و جمله واوی معترضه است چنانچه
گذشت و ذکر آن بالا رفت معنی اینست ای درستی شما هر آئینه که با خدای معبودان دیگر گواهی میدهید
و بر باطل بوده آگاهی مینمائید اینچنین گواهی نشاید و اینچنین باطل از حاق نباید قُلْ لَّآ اَشْهَدُ ای قل لا اشهد
بما تشهدون به این جمله دیگرست از جمله هائی که بر وجه استیناف بقبل مصدرست معنی اینست بگو
ای محمد گواهی نمیدهم بر انچه شما گواهی میدهید و نمیگویم انچه شما میگوئید قُلْ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ
وَّاحِدٌ این جمله دیگرست از جملهائی که بر وجه استیناف بقبل مصدرست معنی اینست بگو ای
محمد نیست خدای مگر معبودی واحد یعنی ازین مفهوم یک فرد موجود بود و فردی دیگر از و محال باشد
وَاِنَّنِيْ بَرِيْٓءٌ مِّمَّا تُشْرِكُوْنَ ما مصدریه است یا موصول و تاکید انتی بری از جهت
اظهار تبری از شرک ست بر وجه دکادت نه از جهت انکار و تردد معنی اینست و بدرستی من بیزارم
از انچه آنرا با خدای شریک میگردانید و از انچه آنرا با طل شریک حق میخوانید اَلَّذِيْنَ اٰتَيْنٰهُمُ
الْكِتٰبَ يَعْرِفُوْنَهٗ كَمَا يَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَهُمْ در آیات سابقه ذکر مشرکان بود سامع بعد ذکر مشرکان
منتظر اهل کتاب و سائل از مقال ایشان بود این آیه بر وجه استیناف وارد گشت و حال ایشان
به بیان پیوست الذین آتیناهم الکتاب مرفوع المحل بر ابتدا است و جمله یعرفونه کما یعرفون ابناءهم
خبر مبتدا است و ضمیر منصوب غائب در یعرفونه عائد ست بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
و در آیات سابقه خطاب قل مر پیغامبر را بود و این جمله التفات از خطاب سوی غیبت و نمط و معنی
اینست آنکسانی که ایشان را کتاب یعنی توریة و انجیل داده ایم و مضمون آن در دلهای ایشان
نهاده ایم پیغامبر را بصفتی و حیله که در کتاب یافته اند همچو پسران خویش می شناسند و میدانند
زیرا انچه صفت او را در کتاب میخوانند و حیلی او حیلی که در کتاب دیده اند موافق می یابند و حقیت
او بیقین درمی یابند حق را دریافته اند و از جهت حب ریاست بکردیدن و بتصدیق کردن نشتافته اند
اَلَّذِيْنَ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ الذین خسروا انفسهم مفعول اعنی ست باخبر

وقف لازم

وقف لازم

ع

نه علو مکان که او را ازان برأت و نزاهت ست وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ۝ این جمله عطف ست
بر جمله سابقه عطف ثنای بر ثنای ست معنی اینست واو استوار کارست همه کار او بحکمت استوار ست
آگاه ست باحوال بندگان احوال همه داند و جزا دادن تواند قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً ط
این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدر ست ای شئ مبتدا ست اگر خبر مبتدا ست
شهادة تمیز ست و من تفضیله محذوف ست ای ای شئ اکبر شهادة من کل شئ و استفهام برای
تقریر بمعنی حمل مخاطب بر اقرار است الله مبتدای ست محذوف الجزا ای الله اکبر شهادة من کل شئ
و این جواب ای شئ و اکبر شهادة واقع شده بر طریق عم یتسألون عن النبأ العظیم آمده و قل یا مقول
خویش بدل اشتمال ست از قل ای شئ اکبر شهادة بمعنی قل هذا القول قل جوابه و شهید خبری است
ای محذوف المبتدا و ای هو شهید بینی و بینکم این جمله مستانفه است در جواب ما وجه تعلقک بمن هو
اکبر شهادة فقل هو شهید بینی و بینکم برین وجه الله محل وقف بود و بعضی ای شئ اکبر شهادة من الله
تقدیر کنند و استفهام برای انکار بمعنی لا شئ اکبر شهادة من الله گویند و الله مبتدا و شهید خبر مبتدا دارند
و جمله بمعنی قل الله الذی لا شئ اکبر شهادة منه شهید بینی و بینکم پندارند برین تقدیر نیز جمله قل یا مقول
خویش بدل از جمله قل یا مقول سابق باشد برین وجه الله محل وقف نبود قُلِ اللَّهُ قف شَهِيدٌ
بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ قف الله شهید مبتدا و خبر بود یا الله مبتدا محذوف الخبر و شهید خبر محذوف المبتدا
بتقدیر الله اکبر شهادة هو شهید بینی و بینکم باشد جمله قل الله اکبر شهادة برین وجه جواب ست و سوال
بر طریق لله الواحد القهار بعد لمن الملک الیوم قل مکرر ست برای تاکید معنی اینست بگو ای محمد کدام چیز ست
بزرگتر از روی شهادت یعنی گواهی کدام چیز برتر است نام او بگوید و ببرتری شهادت او اقرار کنید
تا همو را گواه بیارم و گواهی دعوی صدق خویش باگاهی سپارم بگو ای محمد خدای عز و علا گواه است
میان من و شما یا معنی چنین گویند خدای بزرگتر ست از روی گواهی او گواه است میان من و میان شما
باگاهی وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَٰذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُم بِهِ وَمَن بَلَغَ ط ای و من بلغه القرآن و اشارت
بهذا از جهت بیان قرب ست بر طریق آن هذا لفی الصحف الاولی و جمله و اوحی الی قوله و من بلغ معترضه ست
برای تائید شهادت توحید و رسالت که قرآن متضمن ست لانذرکم متعلق ست باوحی و من بلغ عطف ست
بر ضمیر منصوب که مفعول ست من انذر و ضمیر فاعل بلغ عائد ست بر قرآن ضمیر مفعول او که عائد بود
بر من محذوف است ای و لا انذر من بلغه القرآن معنی اینست و وحی کرده شده است بسوی
من این قرآن تا ای اهل مکه شما را بترسانم و انواع وعیدهای قرآنی و پندهای فرقانی برسانم و تا بترسانم

الجواب ست بتقدیر ان عصیت بمعنی العذاب معنی اینست بگو ای محمد بدرستی من میترسم پروردگار خود را
اگر بیفرمانی کنم از عذاب روزی عظیمی که روز جزا و سزا و مشهد رسل و انبیاست مجمع پیشینیان و هنگام رسوائی
ارباب عصیان و طغیان مَنْ يُّصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهٗ ط جمله فقد رحمة تعلیل جزاء
محذوف ست یا تذییل ست و جمله شرطیه صفت ست مر عذاب را و بر قراءة یصرف بصیغه مجهول رابط
موصوف ضمیر مالم یسم فاعله است ای عذاب یوم عظیم من یصرف ذلک العذاب عنه نجا فقد رحمة الله
و بر قراءة من یصرف بصیغه معروف ضمیر مفعول محذوف باشد ای عذاب یوم عظیم من یصرف الله
علیه نجا معنی اینست هر که صرف کرده شود عذاب از و یا گویند هر که صرف کند خدا از وی عذاب را
نجات یابد و بدرجه فوز و فلاح شتابد زیرا چه او برحمت حق پیوست و مخصوص مغفرت خدای گشت
وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِيْنُ ○ ای ذلک الغفران او ذلک الصرف الفوز المبین آنجمله بر تقدیر اول
تذییل باشد و بر تقدیر ثانی تذییل بعد تذییل بود معنی اینست آن غفران یا آن فوز یا آن صرف عذاب
از ایشان رستگاری پیداست جدا از گرفتاری و عناست وَاِنْ يَّمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ
لَهٗٓ اِلَّا هُوَ ط وَاِنْ يَّمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ○ این جمله با معطوف خویش معترضه
است برای بیان کمال قدرت و قوت خداوند و اء اعتراضیه است و خطاب مر پیغمبر راست یا مر مخاطب
غیر معین را فهو علی کل شیء قدیر بمعنی فیحکم از علی کل شیء قدیر ست معنی اینست و اگر خدای او را بر بهی برساند
و مکروهی نصیب تو گرداند چون فقری و مرضی مشقتی و محنتی و مصیبتی و مضرتی آنرا جز او هیچ دور کننده
نبود و غیر او باز دارنده نباشد و اگر نیکی برساند و خیری نصیب تو گرداند چون غنا و صحتی و یسری
و راحتی و مسرتی و منفعتی خدا همه چیز تواند و هر چه خواهد کند سوال در کتب علم معانی میان حسنه و سیئه
بکثرت و ندرت فرق پنداشته و آنرا موجب استعمال اذا و ماضی فاذا جاءتهم الحسنة و استعمال آن در فعل
مضارع در وان تصبهم سیئة یطیروا بموسی و من معه داشته و درین آیه میان ضر و خیر تسویه کرده در هر دو
محل آن و فعل مضارع آورده وجه چیست و این استعمال بر چه مبنی ست جواب حسنه اطلاق حسنه
و جزم بدو در صورت تعریف جنس بود اما در صورت تنکیر نکره واقع بر فرد شود و فرد حسنه مر سیئه هر فردی
بود مجزوم الوقوع نیست بدین اعتبار حکم سیئه و حسنه در عدم جزم یکی ست چنانکه در آیه ان تمسسکم حسنة
تسؤهم و ان تصبکم سیئة یفرحوا بها که در هر دو استعمال آن آمده و هر دو متصف بعدم جزم شده وَهُوَ الْقَاهِرُ
فَوْقَ عِبَادِهٖ ط عطف ست بر وهو الله فی السموات و فی الارض عطف ثنا بر ثنائی ست
معنی اینست و او قاهر ست عالی ست از بندگان خویش و این محمول بر علو قدرت و مکانت ست

استفهام برای انکار بمعنی نفی ست و تقدیم غیر الله که منشاء انکار همان ست از جهت اهتمام برگذشت
از جهت ارادت حصر واقع نشده و گرنه انکار متعلق بحصر بود فساد معنی باشد یا گویند جمله اغیر الله اتخذ ولیا
متفرع بر ثناهای خداست که سابق ست بر طریق اثر وقوع بدان لاحق ست چه کسی که ثناء او انیست و
صفات او چنین ست غیر او را ولی نگیرند ولایت دیگری بر خود نپذیرند قل مکرر ست قل سابق را مقرر
فاطر بجر صفت الله است و هو یطعم و لا یطعم جمله حالیه است معنی انیست بگو ای محمد غیر خدا را من دوست
نگیرم و غیر او را بدوستی نپذیرم چنانچه کافران غیر خدای را ولی میگیرند و ولایت نابوده بر خود می پذیرند
یعنی این کار نیاید و این شان نشاید و این بر وجه تعریض ست یعنی غیر خدای را شما دوست میگیرید و ولایت
نابوده بر خود می پذیرید خدای که آفریننده آسمان و زمین ست پیدا کننده آن و این ست و حال انیست
که بخواند و خوراینده نشود با وجود او دیگری را دوست گرفتن مقتضای عقل و موجب خرد نبود سوال
ذکر الطعام کرد انعام که اعم ست نیاورد نکته چیست و آوردن یطعم بجای ینعم بر چه وجه مبنی ست جواب
اطعام معظم اصناف انعام ست سبب بقاء خاص و عام ست چه مناط ابقاء جهان و ملازم احتیاج
انسان ست که طعام هیچکس بیحاجت نخورد و انعام غیر محتاج نیز بود قُلْ اِنِّیْٓ اُمِرْتُ اَنْ اَكُوْنَ
اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقبیل مصدر ست تاکید
جمله از جهت اظهار اهتمام در اخبار و اعلام ست معنی انیست بگو ای محمد بدرستی فرموده شده ام که
که اول مسلمانان باشم پیش از همه مومن گردم و این بر نسبت قریش ما بر نسبت اهل مکه بود یا بر نسبت همه
مومنان بعد زمان و آن باشد وَلَا تَكُوْنَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ ○ عطف ست بر قل یا مقول قل محذوف ست
که بر امرت معطوف ست امرت بکذا و قیل لی کذا معنی انیست این سخن بگو و مباش از مشرکان و در توحید
شرک آرندگان و این نهی پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم نظر بامکان تصوری ست که مناط تکلیف
و ابتلاست نه امکان وقوعی ست که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از وقوع ترک معصوم و مبرا ست
و تواند بود که پیغامبر را نهی از مشرک بودن بر وجه تعریض بود یا محمول بر مجاز یا حذف مضاف بتقدیر
ولا تکن ممتنک باشد چنانکه ولعن اشرکت لیحبطن عملک گفته اند و در ولا تدع مع الله الها آخر بر ان رفته اند
و تواند بود که نهی مذکور دوستی مشرکان باشد یعنی مشرکان را دوست مدار چه هر که قومی را دوست دارد
بر حکم من احب قوما فهو منهم او از ان قوم بود قُلْ اِنِّیْٓ اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبِّیْ عَذَابَ
يَوْمٍ عَظِيْمٍ ○ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقبیل مصدر ست و تاکید این جمله نیز
از جهت اظهار اهتمام در اخبار و اعلام ست ان عصیت شرطی معترضه است در اثناء کلام محذوف

انکار و نزانند معنی انیست نیست شکی در جمع کردن شما در روز قیامت و در روز جزا و سزا
الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ○ موصول با صلهٔ منصوب بتقدیر اعنی ست
یا مرفوع بحذف مبتدا مبنی ست ای هم الذین خسروا انفسهم یا بدل از کم ای لیجمعن الذین خسروا انفسهم
و این مشکل ست چه ابدال ظاهر از مضمر بر وجه بدل کل روا نیست مگر از ضمیر غایب و این جا ضمیر مخاطب
است بصر تک زیدا و مررت الی المسکین و مررت فی المسکین و مررت بک المسلمین روا نیست مگر
آنکه این را بدل بعض دارند چه الذین خسروا انفسهم بعض جمع شدگان روز قیامت اند بر این هر دو وجه
فهم لا یومنون تعلیل خسر را باشد چه ایشان خاسر اند ازان جهت که مومن نه اند معنی انیست آنکسانی
که نعمتهای خویش را زیان کردند و خود را بزیان کاری و زیان زدگی آوردند پس ایشان بمومن نخواهند گشت
و بتصدیق اسلام نخواهند پیوست سوال خسران اثر از عدم ایمان بود و سبب کفر باشد در رتبهٔ عدم
ایمان از تر خسران چگونه ساخته در ذیل تسبیت او چگونه انداخته جواب خسران اینجا بمعنی حرمان از نیکی
بارادت و قضا دارند و این سبب ست برای اینکه ایشان ایمان نیارند در حالت کفر و کافری جهان گذارند
وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ۚ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ○ عطف ست بر جملهٔ مقدر ای قل مافی السموات
و الارض و له ما سکن فی اللیل و النهار در اولی تعمیم نظر مکان بود اینجا تعمیم در زمان روی نمود معنی انیست
و مر او راست آنچه در شب و در روز ساکن ست و مملوک بودن همه او را بر حسب ست سوال شب برای
سکون بود و روز برای حرکت باشد چنانچه جای دیگر گفت جعل لکم اللیل و النهار لتسکنوا فیه و لتبتغوا
من فضله ذکر شمار اینجا بچه وجه دارند و چگونه مستقیم پندارند جواب روز محل حرکت ست فی الجمله
و روی سکونی نیز می باشد از شستن و غلطیدن و راحت جستن و خفتن یا بر حذف معطوف عمل کنند ای
ما سکن و تحرک فی اللیل و النهار و بعضی گویند از سکون سکون کنوز و معادن زمین مراد بود چه شب و روز
در زمین سکون و قرار دارند زیرا که روایت کرده اند که کفار که پیش پیغامبر آمدند و درین مقالت شدند
که ترا برین گفتار که داری و بر چنین دعوی پیغام گذاری حاجت تو آوردیم بر بهنا مستعلق کرد جزای تو ما
جمع کنیم تا تو غنی گردی و بی نیاز شوی دران وقت این آیه فرو آمد بقرینه مورد اراوت معادن و کنوز
ملایم بود و نسبت سکون سوی آن در شب و روز موافق باشد و هو السمیع العلیم عطف ثنای بر ثنای ست
معنی انیست و او شنوا ست گفتار همه گویندگان لیک خود و داناست کردار همه کنندگان داند جزا دادن
بکردار و گفتار ایشان تواند و هر یکی را بدانچه متحقق ست برساند قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ ۗ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدر است

استفهام برای انکار بمعنی نفی ست و تقدیم غیر الله که منشا انکار همان ست از جهت اهتمام برگذشت
از جهت اراده حصر واقع نشده و گرنه انکار متعلق بحصر بود فساد معنی باشد یا گویند جمله اغیر الله اتخذ ولیا
متفرع بر ثناهای خداست که سابق ست بر طریق اشرو قوع بدان لاحق ست چه کسی که ثنا او انیست و
صفات او چنین ست غیر او را ولی نگیرند ولایت دیگری بر خود نپذیرند قل مکرر ست قل سابق را مقرر
فاطر بجر صفت الله است و هو یطعم و لا یطعم جمله حالیه است معنی انیست بگو ای محمد غیر خدا را من دوست
نگیرم و غیر او را بدوستی نپذیرم چنانچه کافران غیر خدای را ولی میگیرند و ولایت نابوده بر خود می پذیرند
یعنی این کار نیاید و این شان نشاید و این بر وجه تعریض ست یعنی غیر خدای را شما دوست میگیرید و ولایت
نابوده بر خود می پذیرید خدای که آفریننده آسمان و زمین ست پیدا کننده آن و این ست و حال انیست
که بخوراند و خورانیده نشود با وجود او دیگری را دوست گرفتن مقتضای عقل و موجب خرد نبود سوال
ذکر الطعام کرد الانعام که اعم ست نیاورد نکته چیست و آوردن لا یطعم بجای نعیم بر چه وجه مبنی ست جواب
اطعام معظم اصناف انعام ست سبب بقاء خاص و عام ست چه مناط البقاء جهان و ملازم احتیاج
انسان ست که طعام بیچکس بیحاجت نخورد و انعام غیر محتاج نیز بود قل انی امرت ان اکون
اول من اسلم این جمله دیگر ست از جمله‌ای که بر وجه استیناف بقبیل مصدر ست تاکید
جمله از جهت اظهار اهتمام در اخبار و اعلام ست معنی انیست بگو ای محمد بدرستی فرموده شده ام که
که اول مسلمانان باشم پیش از همه مومن گردم و این بر نسبت قریش ما بر نسبت اهل مکه بود یا بر نسبت همه
مومنان بعد زمان و آن باشد و لا تکونن من المشرکین عطف ست بر قل یا مقول قل محذوف ست
که بر امرت معطوف ست امرت بکذا و قیل لی کذا معنی انیست این سخن بگو و سباش از مشرکان و در توحید
شرک آرندگان و این نهی پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم نظر بامکان تصوری ست که مناط تکلیف
و ابتلاست نه امکان وقوعی ست که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از وقوع ترک معصوم و مبرا ست
و تواند بود که پیغامبر را نهی از مشرک بودن بر وجه تعریض بود یا محمول بر مجاز یا حذف مضاف بتقدیر
و لا تکن ممتنک باشد چنانکه و لعن اشرکت لیحبطن عملک گفته اند و در و لا تدع مع الله الها آخر بران رفته اند
و تواند بود که نهی مذکور دوستی مشرکان باشد یعنی مشرکان را دوست مدار چه هر که قومی را دوست دارد
بر حکم من احب قوما فهو منهم او از ان قوم بود قل انی اخاف ان عصیت ربی عذاب
یوم عظیم این جمله دیگر ست از جمله‌ای که بر وجه استیناف بقبیل مصدر ست و تاکید این جمله نیز
از جهت اظهار اهتمام در اخبار و اعلام ست ان عصیت شرطی معترضه است در اثنار کلام محذوف

انکار ورزانند معنی اینست نیست شکی در جمع کردن شما در روز قیامت و در روز جزا و سزا
اَلَّذِیْنَ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا یُؤْمِنُوْنَ ○ موصول با صله منصوب بتقدیر اعنی ست
یا مرفوع بحذف مبتدا مبنی ست ای هم الذین خسروا انفسهم یا بدل از کم ای لیجمعن الذین خسروا انفسهم
و این مشکل ست چه ابدال ظاهر از مضمر بر وجه بدل کل روا نیست مگر از ضمیر غائب و این جا ضمیر مخاطب
استبصرتک زیدا و مررت الی المسکین و مررت فی المسکین و مررت بک المسلمین روا نیست مگر
آنکه این را بدل بعض دارند چه الذین خسروا انفسهم بعض جمع شدگان روز قیامت اند برین هر دو وجه
فهم لا یومنون تعلیل خسروا باشد چه ایشان خاسر اند از آن جهت که مومن نه اند معنی اینست آنکسانی
که نعمتهای خویش را زیان کردند و خود را بزیان کاری و زیان زدگی آوردند پس ایشان مومن نخواهند گشت
و بتصدیق اسلام نخواهند پیوست سوال خسران اثر از عدم ایمان بود و سبب کفر باشد در آیه عدم
ایمان از اثر خسران چگونه ساخته در ذیل تسبیب او چگونه انداخته جواب خسران اینجا بمعنی حرمان از نیکی
بارادت و قضا دارند و این سبب ست برای اینکه ایشان ایمان نیارند در حالت کفر و کافری جهان گذارند
وَلَهٗ مَا سَكَنَ فِی الَّیْلِ وَالنَّهَارِ ؕ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ ○ عطف ست بر جمله لله ای قل ما فی السموات
والارض وله ما سکن فی اللیل والنهار در اولی تعمیم نظر مکان بود اینجا تعمیم در زمان روی مینمود معنی اینست
و مر او راست آنچه در شب و روز ساکن ست و مملوک بودن همه او را برهن ست سوال شب برای
سکون بود و روز برای حرکت باشد چنانچه جای دیگر گفت جعل لکم اللیل والنهار لتسکنوا فیه ولتبتغوا
من فضله ذکر نهار اینجا بچه وجه دارند و چگونه مستقیم پندارند جواب روز محل حرکت ست فی الجمله
و روی سکونی نیز می باشد از شستن و غلطیدن و راحت جستن و خفتن یا بر حذف معطوف عمل کنند ای
ما سکن و تحرک فی اللیل والنهار و بعضی گویند از سکون سکون کنوز و معادن زمین مراد بود چه شب و روز
در زمین سکون و قرار دارند زیرا که روایت کرده اند که کفار که پیش پیغامبر آمدند و درین مقالت شدند
که ترا برین گفتار که داری و برین دعوی پیغام گذاری حاجت تو آورد و بر ههنا متعلق کرد برای تو مالی
جمع کنیم تا تو غنی گردی و بی نیاز شوی دران وقت این آیه فرود آمد بقرینه مورد ارادت معادن و کنوز
ملایم بود و نسبت سکون سوی آن در شب و روز موافق باشد و هو السمیع العلیم عطف ثنای بر ثنای ست
معنی اینست و او شنواست گفتار همه گویندگان بشنود و داناست کردار همه کنندگان داند جزا دادن
بکردار و گفتار ایشان تواند و هر یکی را بدانچه متحقق ست برساند قُلْ اَغَیْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِیًّا فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ
وَالْاَرْضِ وَهُوَ یُطْعِمُ وَلَا یُطْعَمُ ؕ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف بقل مصدر است

سخور استهزا پیش آمدند مستحق هلاک گشتند و بعذاب پیوستند سوال تامل و نظر در هنگام سیر بود
و استعمال ثم که برای تراخی ست چه وجه باشد جواب نظر مذکور بعد رسیدن در شهر ها خراب
شده کافران که متباعده است از مساکن ماموران محل تراخی بود و چون متعلق ست بمهلت ادراک
زمان تدبر و فرصت تامل و تفکر محل آوردن ثم باشد قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوٰتِ
وَالْاَرْضِ قُلْ لِلّٰهِ این جمله دیگر ست از جملهای که بر وجه استیناف لقبل بمصدریت استفهام
برای تقریر ست بمعنی حمل مخاطب بر اقرار برای بکیت موصول با صله یعنی ما فی السموات و الارض
مبتدا است جار و مجرور یعنی لمن خبر مبتدا است جمله استفهامیه مقرر اثبات قدرة کامل ست
و مقرر مضمون جمله سابقه است لله خبر مبتدا محذوف ست ای ما فی السموات و الارض ای قل هذا
السوال قل جوابه معنی اینست بگو ای محمد مر کراست انچه در آسمان و زمین ست بگو ای محمد
مر پروردگار رب العالمین ست کَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ وعده کرد و واجب گردانید
خدای بر ذات خویش بفضل و کرم بر امت تو رحمت را چه انچه برگذشتگان بسبب عصیان
ایشان کرده است از خوک و بوزنه کردن و مسوخ ساختن بر امت تو نکنند و ایشان را مسوخ
نگردانند و این جمله تکمیل ست نه چون در کلام سابق یعنی قل سیروا فی الارض ثم انظروا کیف کان
عاقبة المکذبین فکرت عزت باحوال گذشتگان فرمود و گذشتگان را بتعذیب مسخ و تغییر صورت
واقع شده بود موهم شود که درین امت نیز بعصیان ایشان این چنین حال باشد و این نوع
مسخ و استیصال بود درین جمله این وهم را دفع کرد و جمله را برای دفع وهم استیصال
بر وجه تکمیل آورد و بدانکه عذاب بره از وجوب ست و نسبت وجوب سوی خدا بر وجه تمثیل باشد
رحمت او از جهت تیقن تحقق بواجب مینماید از تشبیه حال او بحال واجب واجب می نماید
لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيْهِ لام در جواب قسم محذوف ست ای والله لیجمعنکم الی
یعنی ست ای لیجمعنکم فی یوم القیامة و تواند بود که مراد از جمع جمع قبور بود الی بر حقیقت باشد
ای لیجمعنکم فی القبور الی یوم الدین در معنی چنین بود هر آئینه هر آئینه هر شمارا در گورها تا روز
قیامت جمع خواهد کرد بعد ازان همه را در حشر و نشر خواهد آورد این جمله نیز مقرر ست مضمون کلام
سابق را باثبات تصرف جمع در گورها در روز قیامت یعنی کسیکه این چنین تصرفی ازوی مبرهن ست
ازوی تصرف اهلاک عاصیان در دنیا اهون ست لا ریب فیه این جمله
مؤکده است مر لیجمعنکم را تاکید لیجمعنکم از جهت رد انکار کسانی ست که روز قیامت را منکر اند

او را متشکل شکل رجل تا صحبت او طاقت آرند و بدین صورت ملکیه خود را بفنا نسپارند و چون فرشته را بصورت رجل می ساختیم بار دیگر آنرا در التباس و اشتباه می انداختیم بر فرشتگی او دلیلی دیگر بایستی و اقامت برهانی دیگر شایستی و هر آینه بر ایشان میپوشیدیم و مشتبه و ملتبس میکردیم آنچه ایشان از امر و رسالت بشر دریافتن نمی توانستند و ملتبس و مشتبه میداشتند فرستادن فرشته بر صورت رجل ایشان را فائده نکردی و هیچ سود نیاوردی وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ ولقد استهزئ بکسر دال از جهت التقاء ساکنین و ضم از جهت اتباع تا خوانند معنی یکی دانند لام در جواب قسم ست ای اقسم لقد استهزئ برسل من قبلک و این جمله معترضه است برای شکایت از کردار ناشایسته کافران و تسلیه پیغامبر علیه السلام بر استهزا ایشان روایت کرده اند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در مسجد حرام با جماعتی از صحابه بود و ایشان را وعظ و نصیحت میفرمود ابو جهل با جمعی از قریش در آمد باستهزا و سخر پیش آمد و گفت محمد این جماعت را ملوک جنت میگوید و تقدم ایشان بر ما میجوید برای تسلیه پیغمبر و وعده نصرت او و وعید سزای ایشان این آیه نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی اینست و بسوگند یاد میکنم هر آینه استهزا کرده شده بجماعی عظیم از رسل که پیش از تو بودند و در تبلیغ رسالت کوشش می نمودند یعنی پیغامبران عظیم الاقدار طویل الاعمار آرندگان معجزات متین و رسانندگان آیات مبین که مبعوث شدند و دعوت کردند کفار از نادانی و گمراهی بسخر پیش آمدند فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ع ۱۰ این جمله عطف ست بر استهزا معنی اینست پس رسید بکسانی که سخر میکردند و بر مسلمانان باستهزا پیش آمدند و جزا آن سخنان که سخر میکردند بدان قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ○ در آیه سابقه ذکر کفر کافران بود اینجا حمل مصدریه بقبل برای تلقین پیغامبر که با ایشان چه گوید نیکست و تفهیم ایشان بچه چیز بر سبیل استیناف روی نمود سیروا مفعول قل است و ثم انظروا عطف بر وست عاقبة المکذبین اسم کان ست کیف کان خبر کان ست از جهت تضمن صدر مقدم شده و جمله کیف کان بتاویل مفرد مفعول انظروا ست معنی اینست بگوای محمد سیر در زمین کنید پس بعد مهلت و تدبر و ادراک زمان تفکر نگوید چگونه بود عاقبت کار تکذیب کنندگان پیغامبران و کاذبان دانندگان ایشان یعنی در بلاد عاد و ثمود بروید و از سبب خرابی شهرهای ایشان عبرت شوید و در حوالی شهرها قوم لوط و اصحاب مدین برسید و از احوال ایشان و اسباب ویرانی شهرهای ایشان پرسید تا بدانید که ایشان پیغمبران را تکذیب کردند و با ایشان

و جویبار زیر خانهای ایشان یا زیر درختان ایشان روان گردانیدیم پس بگناهان ایشان ایشان را
مبتلا بهلاک کردیم و بعد ایشان اهل قرنی دیگر پیدا آوردیم مکنت ایشان ایشان را سود نداشت
و هیچکس از ایشان بلاء خدا باز نداشت وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتٰبًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوْهُ
بِاَيْدِيْهِمْ لَقَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ مُّبِيْنٌ ○ وَقَالُوْا لَوْلَآ اُنْزِلَ عَلَيْهِ
مَلَكٌ وَلَوْ اَنْزَلْنَا مَلَكًا لَّقُضِيَ الْاَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُوْنَ ○ روایت کرده اند عبد الله بن امیه مخزومی و مشرکان
مکه بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم آمدند و در مجلس معلاء او در آمدند گفتند ایمان نیاریم تا نیاری از
کتابی از خدای که با او فرشتگان باشند گواهی بصدق تو و حقیت آن کتاب دهند این آیه در شان ایشان
نازل گشت و این نظم در حق ایشان بورود پیوست جمله ولو نزلنا علیک معترضه است برای شکایت
از کفار فلمسوه عطف ست بر نزلنا یقال الذین کفروا جواب لو است موصول با صله فاعل قال ست
از باب وضع مظهر موضع مضمر ست ان هذا الا سحر مبین قصر قلب ست ای هذا سحر لا نزل من السماء
و قالوا عطف ست بر قال ای یقال الذین کفروا کذا و تعالو کذا و جمله ولو انزلنا ملکا نقضی الامر عطف ست
بر شرطیه سابقه معنی اینست و اگر بر تو ای محمد کتابی در کاغذی نبشته میفرستادیم و کتابی مذکور
بر دست ایشان میدادیم پس آنرا بدستهاء خود لمس میکردند و در نظر خویش می آوردند هر آئینه ایشان
از آن کتاب تبری می جستند ان هذا الا سحر مبین یعنی نیست این کتاب مگر سحری پیدا میگفتند و هر آئینه
میگفتند چرا نفرستاده شده است با پیغامبر فرشته که بر حقیت کتاب و صدق پیغامبر گواهی دهد
و بنا بر رسالت و پیغام گذاری او استوار کند و اگر ما فرشته را بر صورت فرشتگی میفرستادیم و کتاب بر دست
او میدادیم ایشان دیدن صورت او طاقت نمی آوردند و مهابت او را تحمل نمیکردند عمر ایشان منصرم
گشتی و امر هلاک ایشان بحکم پیوستی و ایشان مهلت داده نمی شدند بر قدر لمحه و نظره فرصت نمی یافتند
سوال تا مهلت دادن در هنگام هلاک ایشان پس از هلاک ایشان نبود استعمال ثم که برای تراخی ست
بچه وجه روی نمود جواب استعمال ثم برای تراخی در مرتبه دارند در مرتبه برای تراخی در زمان نه
پندارند چه مرگ بسیار که آن را مرگ مفاجات گویند اشد از نفس مرگ بود و اشق اصناف موت
باشد وَلَوْ جَعَلْنٰهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنٰهُ رَجُلًا وَّلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَّا يَلْبِسُوْنَ ○
ای ولو جعلنا الرسول للشهادة علی الرسالة و حقیت الکتاب ملکا لجعلناه فی الصورة والذی
کرجل فی رویته انسانا و ینکرون کونه ملکا و للبسنا عطف ست بر لجعلناه و جمله شرطیه عطف است بر
شرطیه سابقه معنی اینست و اگر میگردانیدم شاهد بر حجت کتب و حقیت رسل فرشته را هر آئینه میگردانیدم

بر هوالذی خلقکم من طین فی السموات ظرفست مضمون مر جمله را ای و هوالله یحکم علیه بانه الله فی السموات
والارض یا متعلق بمضمون خبرست ای هوالمعبود المعروف بالالوهیته فی السموات و فی الارض یعلم
سرکم وجهرکم یا معطوف خویش خبری دیگرست معنی اینست واو خدای ست معبود شناخته بالوهیت
سزاوار معبودیت الٰه عالم بالیقین و بالقطع تصرف کننده در آسمان و زمین سر شما که آنرا پنهان میدارید
واشکار اشما که آنرا پیش خلایق پیدا می آرید و انچه میکنید میداند و جزا دادن و سزا کردن می تواند
وَمَا تَأْتِيهِم مِّنْ آيَةٍ مِّنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ○
درین جمله التفات ست از خطاب سوی غیبت چه مضمون او شکایت ست و در شکایت صیغه
غیبت خوب آمد تا در هنگام شکایت توجه نیاید معنی اینست نمی آید ایشان را آیتی از آیات
پروردگار ایشان مگر آنکه ایشان ازوی اعراض میکنند و از پذیرفتن و در دل گرفتن آن یکلی روی
میگردانند فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ○
فا در فقد کذبوا برای تعلیل ست و جمله بر اعراض دلیل ست و فا در فسوف یاتیهم برای تسبب ست
جمله مسبب تکذیب ست معنی اینست چون ایشان از آیات خدای اعراض کردند و خود را در ان هنگام
که آمده است ایشان را حق در ورطه تکذیب و انکار آن افگندند پس سرانجام بیاید ایشان را مضمون
اخبار قرآن از عذاب و نکال که بدان استهزا میکردند و معاقب میکردند و معذب شوند بعذابی
وعقابی که آن را انکار می آوردند أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ
مَا لَمْ نُمَكِّن لَّكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِم مِّدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمْ
فَأَهْلَكْنَاهُم بِذُنُوبِهِمْ وَأَنشَأْنَا مِن بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ○
استفهام انکاریست و جمله برای تقریر وعید عذاب ایشان ست کم استفهامیه است جمله در محل مفعول
الم یروا از باب تعلیق یا استفهام آمده جمله لکناهم فی الارض یا جملی که معطوف ست بر وصفت است
مر قرن بحذف مضاف ای من اهل قرن لکناهم فی الارض ما در مالم نمکن مصدریه است و مصدر بمعنی
ظرف شده ای لکناهم مدة عدم تمکیننا لکم مدرارا حال ست از السماء که بمعنی سحاب ست علیهم متعلق
بمدرارا قرن مدت و عصری و آن مقدار صد سال یا هشتاد سال یا هفتاد سال گفته باشند و از اهلکنا
اول ارادت اهلاک مراد ست تا عطف و اهلکناهم ستقیم آید معنی اینست آندیده اند کافران و ندانستند
ایشان چند از اهل قرنی هلاک کردن اهل آنرا خواستیم و ایشان بر سبیل استدراج در نعیم و حظوظ انداختیم
در تمکین بر ایشان گشادیم ایشان را مکنتی پیش از مکنت شما دادیم و ابر ما بر ایشان بسیار باراندیم

مبتدا استغراق محامد و اثنیه خدای بود حق سبحانه تعالی بذکر آن استحقاق همه محامد و اثنیه بیان فرمود
این جمله با معطوفات خویش ثناء خداست مقرر بیان استحقاق خدا امر حمد و ثناست معنی اینست
او آن کسی ست که شما را از گل آفریده برای شما مهلتی معین گردانیده مردن نتوانید و پیش از آن
لمحه نمانید ثم در ثم قضی اجل مسمی برای تراخی در مرتبه بود چه قضا قدیم ست متاخر از چیزی نباشد مگر آنکه قضا را
محمول بر اظهار قضی دارند و ظهور قضی متراخی از خلق پندارند و این جمله میان آیات و علامات
قدرت در انفس بود مذکور بعد بیان آیات قدرت که در آفاق ست باشد کما قال الله تعالی
سنریهم آیاتنا فی الآفاق و فی انفسهم و جمله هو الذی قصر صفت ست بر موصوف این صفت هموراست
نه دیگری را و درین معنی اتفاق عقل و اطباق اولی النهی ست بیت جهان متفق بر الهیتش ٭
فرو ماند در کنه ماهیتش ٭ قال الله تعالی و لئن سألتهم من خلق السموات و الارض لیقولن الله
برین طریق قصر حقیقی باشد قصر اضافی نبود وَاَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهٗ نکره موصوفه مرفوع
بر ابتداست عنده خبر مبتداست جمله عطف ست بر فعلیه سابقه یا حال ست معنی اینست و اجل
معین مقدر نزد خداست یعنی معلوم حق جل و علاست معتزله بظاهر این آیت تمسک کنند
در مقتول دو اجل گویند چه وقوع نکره بعد نکره موجب تعدد بود چنانچه در جاءنی رجل و رایت
رجلا و مررت برجل تغایر رجال مذکور باشد اهل سنت رضوان الله علیهم اجل اول را اجل منام
دارند و اجل مسمی موت پندارند و تواند بود که اجل اول اجل موت باشد و اجل دوم اجل بعث
بود و چون اجل اول موت بود و اجل دوم اجل بعث بود اجل موت یکی باشد معتزله که در مقتول
دو اجل گویند خطا بود شعر و من لم یمت بالسیف مات بغیره ٭ تنوعت الاسباب و الموت
واحد ٭ و اگر از جهت وقوع نکره بعد نکره تعدد اجل آید تخصیص تعدد اجل بمقتول سایغ ننماید
در مقتول و غیر مقتول اجل متعدد نبود در غیر مقتول اتفاق ست که تعدد اجل نباشد پس چاره
نبود که در همه اتحاد اجل دارند مقتول را میت باجل خود پندارند باید چنانچه اهل سنت گفته اند
قائل شوند و بر تاویلی که درین آیة ایشان بران رفته اند بروند ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُوْنَ ○
من المرتبة و هی الشک ای تشکون اوفه من المرء و هو الجدال ای تجادلون این جمله نیز عطف است
بر و اجل مسمی عنده یا بر قضی اجلا معنی اینست پس شما با این آیات در قدرت او شک نمی آرید
و با این حجج قاطعه و براهین ساطعه در جلال و کمال او مجادله میکنند وَهُوَ اللّٰهُ فِی السَّمٰوٰتِ وَ
فِی الْاَرْضِ یَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَیَعْلَمُ مَا تَكْسِبُوْنَ ○ مبتدا و خبر ست و جمله عطف ست

برا بتداست بعد خبر مبتداست معنی آنیست همه ستودگی مرخدای راست که آفریده است یقین همه آسمانها و زمین از معظمات جواهر و آفریده است ظلمات و نور از معظم اعراض ظاهر آسمانها که یکدیگر منفصل ست ذکر آن بصیغه جمع آورد و زمینها هرچند که متعدد است لیکن نه برتبه است جداگانه نیست واز جهت اتصال چنانستی که همه یکی ست بصیغه واحد ذکر کرد از جمله محسوسات از جواهر اوسع از سموات ظاهر نگشته واز اعراض اوسع از تاریکی و روشنائی بمشاهده نه پیوسته ایشان از جمله مخلوقات ازین جهت سزاوار باشند که بذکر مخصوص شوند در تفسیر آورده هرجا که در قرآن ذکر ظلمات و نور است بکفر و اسلام تاویل کردند مگر درین آیة ظلمات و نور بمعنی تاریکیها و روشنائی آورده اند سوال میان سموات وارض بجمع و افراد از جهت انفصال آسمانها و اتصال زمینها فرق کرد میان ظلمات و نور و افراد بکدام جهت فرق آورده جواب ظلمات را اسباب بسیار ست چه ظلمتی از جلال اجرام کثیفه و تراکم اشجار ست و ظلمتی ست که در شب پیدا آید و ظلمتی ست که در بحار بود و ظلمتی ست که در تکاثر سحاب و امطار باشد از جهت کثرت سطور افراد ظلمات را جمع کرد سطر در جنس صیغه مفرد نیارد و سبب نور نار و اجرام مضیه چون آفتاب و ماهتاب و کواکب دارند و در اجرام مضیه جوهر نار موضوع پندارند چنانچه شارح کشاف ان الکواکب اجرام نوریة و ناریة گفته و حکما بر اعتقاد ان الشهب منفصلة من النار الکواکب رفته پس روشن شد که نور را سبب وارده که نار ست باشد اسباب او متعدد نبود چنانچه صاحب کشاف آورده فانه من جنس واحد و هو النار ذکر کرد باعتبار اتحاد سبب نور را بقصد جنس بصیغه واحد آورده همچو ظلمات بقصد افراد جمع کرد ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ ۝ بر سهم اگر متعلق کفر را دارند یعدلون بمعنی یمیلون و یعرضون بود تقدیر کلام ثم الکافرون یمیلون و یعرضون عنه الی اصنامهم باشد معنی چنین آید پس آنانکه پروردگار خویش را که این چنین قدرت دارد و این نوع جواهر و اعراض در وجود می آرد برابر میدارند و بتان خویش را که بر هیچ چیز قدرت ندارند و ذره و قطره را موجود کردن نتوانند مساوی می پندارند و بدانکه صاحب کشاف این جمله را معطوف داشته و معطوف علیه او جمله الحمد لله باجمله و خلق الله السموات والارض و جعل الظلمات والنور پنداشته بر وجه اول عطف خبر بر انشا جمله می آید و بر تقدیر ثانی عطف این جمله مضمون او مناط حمد نیست بر صله موصول که مناط حمد ست مینماید اولی آنست که محمول بر تقدیر اقول دارند معطوف بر اقول الحمد لله پندارند هیچ اشکال نبود و هیچ سوال نشود هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا ۝ هو مرفوع المحل برا بتداست موصول با صله خبر مبتداست جمله الحمد لله

و دو کلمه و دوازده هزار و چهار صد و سی حرف ست و این سوره پنجم ست از سبع طوال ربط این سوره با سوره
مائده آنست که در سوره مائده ذکر اهل کتاب رد مقالت ایشان ست و درین سوره رد مقالت ناپسندیده
مشرکان ست و نیز در ختم سوره مائده ملک سموات و ارض بود در آغاز این سوره ذکر خلق سموات و ارض
روی نمود و نیز در ختم سوره مائده بیان کمال قدرت بجمیع تفاصیل تصرفات از انواع کرم و اضافت
فیوض نعم که در تمام سورت مذکور ست بذکر پیوست و در افتتاح سوره انعام بیان استحقاق خدای
عزوجل مر همه محامد و اثنیه که باعتبار خلق جواهر و اجسام و انواع افضال و انعام بود مذکور گشت و نیز
در ختم سوره مائده ذکر نعیم قدرت کرد و هو علی کل شی قدیر آورد و در آغاز این سورت بذکر سموات
و الارض و ظلمات و نور که معظم آثار قدرت است پرداخت و آنرا بطریق ذکر خاص بعد عام تنبیه
بر عظمت و دلیل بر قدرت ساخت و بدانکه سورت را بتحمید ضابطه ظهور جلایل آثار قدرت و بدایع
بدایع فطرت افتتاح کرد بعد ازان مذمت کافران که در راه معرفت بنهی شتافتند و کمال قدرت و
فطرت در نمی یابند بحکم ثم الذین کفروا بربهم یعدلون در بیان آورد بعده هو الذی خلقکم من طین تا آخر
بروجه تقدیر ثنای سابق مذکور گشت باز بجمله ثم انتم تمترون مذمت کافران بذکر پیوست تا کلام بجمله و
هو الله فی السموات و فی الارض که ثنای خداست رسید ذکر جمله مذکوره و ذکر مذمت کافران بعد آن
تا دهم آیه از سورت هم برین نسق انجامید بعده جمله و هو القاهر فوق عباده و جمل دیگر در ثنای خدا
معطوفات بر ثنای سابق آورد تا آنکه در آخر سورت و هو الذی جعلکم خلائف الارض الآیة ذکر کرد و سورت
بدان منتهی گشت و کلام باختتام پیوست مشکل نیست جملهای که از یک باب ست اگر مقاصد
ایشان متغایر بود از جهت اتحاد باب میان ایشان ارتباط و اتصال باشد و اگر مقصود از همه یکیست
هر یکی در مقصود کلی مقرر دیگری ست معترضاتی که در میان جمل مذکوره مذکور شده اعتراض آن میان
کلامها متصل آمده و جمل دیگر از ترئیلات و تکمیلات و مؤکدات و مستانفات و تعلیلات و
سایر وجوب الخطاب از هر نوع و از هر باب در محلهای که آید بمشیت الله و عونه بیان
آن روی نماید و الله اعلم بالصواب و الیه المرجع و المآب لا اله الا هو ربی توکلی علیه و هو حسبی

سورة الانعام مكية وهي مائة وخمس وستون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي خلق السموت والارض وجعل الظلمت والنور ثم

جمله خلق السموات و الارض با معطوف خویش صله الذی ست موصول با صله صفت ست الله و الحمد مرفوع

صدقهم ای فی یوم القیمة ان قال نیز بمعنی یقول ست زیرا که این گفتار در قیامت خواهد بود و در روز حشر روی خواهد نمود و جمله مستانفه است چنانستی که کسی گفت ماذا یقول الله حین یقول ذلک فقیل یقول الله کذا معنی اینست بگوید خدای در روز قیامت آن روز ست که نفع کند درین روز صادقان را صدق ایشان یعنی انبیارا که تبلیغ رسالت بصدق کرده اند و تبلیغ وحی بجا آورده اند و بعضی گویند مومنان را که تصدیق بصدق ارند و براستی و درستی ایمان می آرند قال الله تعالی انما المومنون الذین آمنوا بالله ورسوله الی قوله اولئک هم الصادقون هر که در دنیا راستی و صدق ورزید درین روز نفع آن خواهد دید عیسی در دنیا هر چه گفت راست گفت صدق او را بیشوا خواهد شد و سود مند خواهد گشت لَهُمْ جَنّٰتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِیْنَ فِیْهَآ اَبَدًا ط خالدین حال ست از ظرف مستقر جمله مستانفه است برای بیان منفعت صدق را یعنی صادقان را در صدق این نوع منفعت بود از بین نوع سود مندی باشد معنی اینست مر ایشان راست باغهای روانست فرود درختان آن یا بهشتها که روان ست فرود خانهای آن جویها درین حال که مقدرست جاوید بودن ایشان در نعیم جنان رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ ط این جمله معلله است معنی اینست مر ایشان راست درجات علا زیرا انچه خدای خشنود شده است از ایشان و ایشان خشنود اند از خدا ذٰلِکَ الْفَوْزُ الْعَظِیْمُ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست آن یعنی یافتن جنان و رضوان بزرگاری عظیم و فوزی جلیل ست مر ایشان لِلّٰهِ مُلْکُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَمَا فِیْهِنَّ ط وَهُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ ○ آن جمع ست مر امور مذکوره از تفاصیل و تقاسیم چون تعذیب و مغفرت و منفعت و مضرت و تحلیل و تحریم و جمله و هو علی کل شی قدیر معنی اینست مر خدای راست بیقین ملک آسمانها و زمین و انچه در ایشان از اشیا ست و او بر همه چیز قادر و تواناست همه چیز تواند و هر چه خواهد پیدا گرداند هیچ چیز از ملک او خارج نبود و هیچ شی از قدرت او بیرون نباشد آسمان و زمین و انچه در ایشان بفطرت اوست و عالم و انچه در عالم ست در تحت تصرف قدرت اوست مصراع هر چه کند همو کند هر چه شود از و شود ✤ و بدانکه این از باب حسن مقطع است که مقرون بانتهای کلام و رسیدن سخن بحد کمال و نمایر طریق شعر لقیت بقاء الدهر یا کهف هله ✤ و هذا دعاء البریة شامل ✤ والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب لا اله الا هو علیه توکلی و هو حسبی سورة الانعام مکیة ست مگر سه آیه مکی قل تعالوا تا یوم و من اظلم ممن افتری علی الله کذبا تا یوم و ما قدروا الله حق قدره الی آخر الآیات که میان مکه و مدینه نازل شده و صد و پنجاه و شش آیه سه هزار چهل

ع ۱۶

أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ وجملہ شرطیہ ان تعذبہم فانہم عبادک مستانفہ ست چون عیسیٰ اقرار کرد کہ من گفتہ ام
و ایشان در گفتار و کردار خویش مبطل بودند چنانستی کہ از عیسیٰ پرسیدند ماذا یلیق ان یفعل بہم فقال ان تعذبہم
الآیۃ معنی اینست اگر عذاب کنی تو ایشان را بندگان تو اند عذاب کردن ایشان سزاوار بود و اگر بیامرزے
مر ایشان را گناہان ایشان شایان تو باشد زیرا کہ ہم تو ئی غالب کسی ترا از ہر چہ بخواہی باز نتواند داشت
حکیمی ہمہ کار تو بحکمت ست ہیچ کسی ترا خلاف حکمت نتواند پنداشت سوال اگر این آیت در حق کافران ست
ذکر غفران در حق ایشان مناسب نبود و ذکر صفت حکمت در ذیل ذکر غفران کافران و استعمال آن در تعذیب
ایشان کہ متضمن ست ملایم نباشد و اگر در حق مومنان ست یا جملہ انک انت العزیز الحکیم کہ متضمن قوت
و غلبہ ست موافق نماید و استعمال آن در غفران مومنان کہ تیقن ست مطابق نباید جواب
این آیہ اگر در حق کافران دارند و ان تعذبہم محمول بر عذاب دنیا باشد و غفران بمعنی تاخیر عذاب تا قیامت
بود چنانچہ در وان ربک لذو مغفرۃ للناس علی ظلمہم گفتہ اند و در وربک الغفور ذو الرحمۃ لو یؤاخذہم بما کسبوا
لعجل لہم العذاب بران رفتہ اند و این ہر دو در حق کافران متیقن نیست محتمل ست استعمال آنرا کہ مخصوص بعدم
جرم ست محل ست و اگر در حق مومنان دارند جملہ فانک انت الغفور الرحیم چنانچہ در مصحف ابن مسعود ست
تقدیر کنند میان جمل دم تلقین زنند و اصوب آنست کہ گویند ناس مشتمل بر مومنان و کافران ست ان تعذبہم
در شان فرقہ کافران ست و ان تغفر لہم در حق زمرۂ مومنان ست و استعمال آن کہ برای عدم جرم ست
در تعذیب کافران اشارت سوی کمال قدرت و کمال رحمت ست کہ بر حکم کمال قدرت و کمال رحمت کافر
نیز در دل امید واری آرد و ان در وان تغفر لہم کہ در حق مومنان ست اشارت سوی کمال قدرت و کمال
قہر ست تا مومن نبظر در کمال قدرت و کمال قہر امن در خاطر نیارد چنانچہ در حدیث آمدہ لو یعلم الکافر کل الذی
عند اللہ من الرحمۃ لم ییاس من الجنۃ و لو یعلم المومن کل الذی عند اللہ لم یامن من النار سوال تعلیل تعذیب
بجملہ فانہم عبادک مناسب نمی آید کہ نسبت اختصاص بندگی ملایم مرحمت بود یا تعذیب ملایم نمی نماید جواب
تعذیب تعظیم ارباب تصرف بود و بندگی ولایت تصرف را ملایم باشد و بعضی گویند جملہ ان تعذبہم فانہم
عبادک بجملہ فانی اعذبہ عذابا لا اعذبہ احدا من العالمین متصل ست یحمل بر تقدیر قال مذکور بر وجہ استیناف
در جواب سوال سائل ست چنانستی کہ کسی گفت ماذا قال عیسیٰ حین قال اللہ ذلک فقیل قال ان تعذبہم
فانہم عبادک قال اللہ ھذا یوم ینفع الصادقین صدقہم یوم بقراءۃ رفع خبر مبتدا ست
جملہ ہذا ینفع الصادقین صدقہم مقول قال ست و بر قراءۃ یوم بفتح میم مبنی ست بر فتح در محل رفع
و یوم خبر ست چنانکہ بالا رفت یا منصوب بظرفست مر قال اللہ ہذا المقول ای قال ہذا القول یعنی یوم ینفع الصادقین

این کلام بیان او باشد جواب گفتن انچه خدای بران امر کرد متضمن معنی امر کردن آمده کلام بمعنی با امر هم دارند ان اعبدوا الله مفسر فعل امر پندارند و این جواب محل نظرست زیرا که تعلق آن مفسر بتصریح قول در قلت لهم قلتم و قلت ان بازید نیامده اگرچه متضمن بمعنی امرست ان اقم و امرست ان بازید شده مگر آنکه در قلت ان قلتم و قلت ان بازید بعد از تاویل قول بفعلی که متضمن معنی قول ست عدم جواز منع کنند چنانکه اضافت صفت بسوی موصوف روا نبود بعد از تاویل جائز گوینده و قاعده منع مخصوص بعدم تاویل دارند جواز بتاویل فرق قاعده نه پندارند سوال ما امرهم الا بامر تنی به مفید آنست که امر عیسی غیر امر خدای نیست امر عیسی و امر خدای تعالی یکی ست و ان اعبدوا الله ربی که متضمن لفظ ربی ست تفسیر امر خدای نبود پس تفسیر امر عیسی که عین امر خدا ست نباشد جواب ان اعبدوا الله تفسیر امر عیسی ست و امر عیسی حکایت از امر خدا ست که بعبارت فاعبدونی بود بعبارت عیسی اعبدوا الله ربی و ربکم روی نمود چنانچه بادشاه دبیر را گوید اکتب امری هکذا و دبیر بنویسد امر السلطان هکذا و چنانچه در قل من کان عدوا لجبریل فانه نزله علی قلبک تحقیق شده جاهای بسیار در کلام آمده و اگر ان مصدریه دارند بتاویل مصدر عطف بیان ضمیر مجرور که در الا امرتنی به ست یا بدل ازو پندارند بدل از امرتنی نتواند بود زیرا انچه ان مقول ست و عبادت مقول نیست مفعول ست صاحب کشاف ابدال او از ضمیر به نیز منع کرده و ابدال او از جهت لزوم تجنیه مبدل و استلزام انتقار ضمیر موصول در خبر امتناع آورد و این مشکل ست که تجنیه بودن مبدل از روی معنی ست بموجب انتقار ربط لفظی است و در مفصل آورده و تجنیه مبدل را بدین عبارت بیان کرد و قولهم انی فی حکم تجنیة الاول ابدال منهم باستقلال و مفارقت التاکید و الصفت فی کونهما تجنیتین لما یتعاقبه الا ان یعتوا بذا الاول و اطراح الایری بقول زید رایت غلاما رجلا صالحا فلو ذهب تهذ الاول لم یستقم کلامک و در بعض کتب دیگر همین معنی که در مفصل ست آورده و عدم امتناع ابدال غیر المغضوب علیهم از ضمیر مجرور علیهم بران مترتب کرده معنی انیست نگفته ام ایشان را مگر چیزی که بدان بما امر کرده و مرا بر امتثال آن آورده که بپرستید خدای را که پروردگار منست و پروردگار شما وَكُنتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَّا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنتَ أَنتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنتَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ۝ و جمله و کنت علیهم شهیدا عطف ست بر ما قلت علیهم متعلق است شهیدا بتضمین معنی رقیبا و جمله فلما توفیتنی کنت عطف ست فا بر جمله سابقه است انت ضمیر فصل است و جمله و انت علی کل شی شهید ترئیل ست یا حال ست معنی انیست و من بودم بر ایشان گواه تا آنکه بودم میان ایشان پس ان نگاه که مرا ستوفا گردانیدی و بجهانی دیگر رسانیدی هم تو نگاهبان بودی در کار و با ایشان و تو بر هر چیزی گواهی و در همه چیز آگاهی اِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ ۖ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ

برین تقدیر و عید مذکور محمول بر آخرت باشد یا مقید بقید جملگی بود چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت
وَاِذْ قَالَ اللّٰهُ يٰعِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُوْنِيْ وَاُمِّيَ اِلٰهَيْنِ
مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ ط عطف ست بر واذ قال الله یا عیسی که بالا گذشته استفهام برای تقریر ست
یعنی حمل مخاطب بر اقرار برای شنوانیدن کفار تا عیسی را قرار به بندگی کنند و از سخنی که ایشان گفته اند بیزار شود
و بطلان ایشان ظاهر گردد و آنچه حق ست پیدا آید و این گفتار در قیاس خواهد بود در روز حشر روی خواهد نمود و
قال بمعنی یقول ست و آوردن بصورت ماضی از جهت دلالت بر تحقق وقوع بود از قبیل و نفخ فی الصور ففزع من فی
السموات آن باشد چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت و چون مستقبل که تحقق الوقوع ست در حکم ماضی آمده
از که از خاصه ماضی ست در ماضی حکمی مستعمل شده معنی انیست و یاد کنید و بترسید از وقتی که میگوید خدای
جل علاه ای عیسی پسر مریم که تو گفته مر مردمان را بگیرید مرا و مادر مرا معبودان خویش از غیر خدا قَالَ سُبْحٰنَكَ
مَا يَكُوْنُ لِيْ اَنْ اَقُوْلَ مَا لَيْسَ لِيْ بِحَقٍّ ط ان قال نیز بمعنی یقول ست و این جمله مستانفه است کانه قیل
فماذا یقول حین قال ذلک فقیل یقول سبحانک ما در ما یکون لی نافیه است ان اقول اسم یکون ست لی خبر ست
جمله بمقول قال ست جمله سبحانک معترضه است در اثنا بمقال ست معنی انیست بگو بر عیسی پاکی یاد میکنم
ترا نباشد سزاوار مرا که بگویم آنچه نزدیک من حق نبود و گفتن آن مرا درست نباشد ناحق چگونه گویم در راه باطل
چه نوع پویم اِنْ كُنْتُ قُلْتُهٗ فَقَدْ عَلِمْتَهٗ ط این جمله تقریر ست مر ناگفتن این سخن را معنی انیست اگر باشم
من که گفته ام این سخن را پس تو دانسته آنرا و تو میدانی که نگفته ام و در بین راه باطل نرفته ام تَعْلَمُ
مَا فِيْ نَفْسِيْ وَلَآ اَعْلَمُ مَا فِيْ نَفْسِكَ ط اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوْبِ ○ این جمله تعلیل ست مر کلام سابق را
و جمله انک انت علام الغیوب تذییل ست و تاکید او از جهت ابراز ثنا باری بر وجه و کادت و استواری ست
معنی انیست زیرا آنچه تو میدانی همه چیز که در نفس من بود هیچ حال و صفتی و کرداری و گفتاری و پنهانی و
آشکاری که در تن ست از تو پوشیده نباشد و نمیدانم همه صفات ترا بدرستی هم توئی داننده همه غیبها هیچ
غیبی بر تو پوشیده نماند و هیچ کس از تو دینی و عیبی از خویش پوشیدن نتواند استعمال مافی نفسک بر وجه
مشاکله آمده و از جهت وقوع او در صحبت نفسی بر طریق و جزا بسیئة سیئة تلفظ مذکوره شده مَا قُلْتُ
لَهُمْ اِلَّا مَآ اَمَرْتَنِيْ بِهٖٓ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّيْ وَرَبَّكُمْ ج این جمله نیز تقریر ست مر مضمون کلام سابق
را و قصر قلب ست ان در ان اعبدوا الله مفسر سوال ان مفسره مذکوره با جمله مسطوره تفسیر قلت بود
زیرا انچنان مفسره متعلق صریح قول نشود و تفسیر امرتنی نیز نتواند بود زیرا انچه امرتنی مسند سوی خدا ست
بودن اعبدوا الله یا القیام ربی و ربکم تفسیر امر خدا نارواست غیر این دو فعل مذکور نیست که تفسیر او شود

ظاہر مینمود و بران انواع سبزہا در خوردن خبر کراث کہ ناخوش ست در بوکردن و از فواکہ و ثمار بیخ انار
عیسی علیہ السلام گفت کہ این مائدہ نازل شدہ و این طعام کہ نہ طعام دنیاست و نہ طعام بہشت اگر غریب
آمدہ طعامی ست کہ خدای بقدرت بالغہ خویش پیدا آورد بامر کن فیکون موجود کرد بیائید از انچہ خورسند
بود بخورید و نام خدای بر زبان آرید و شکر بر یافتن این نعمت گذارید حواریان گفتند تو اول بخور بعد
آن ما بخوریم تو اول دست برد بر بعدہ ما دست ببریم عیسی علیہ السلام گفت این مائدہ را شما خواستید
شما سزاوارید کہ بخورید ایشان ترسیدند خوردن آن بمصلحت ندیدند عیسی صلوات اللہ علیہ چون دید کہ
ایشان ابا آوردند طعام مذکور بخوردند فقرا و رنجوران و مستان و کوران و مجذومان و دیوانگان را طلب
کرد طعام مذکور پیش ایشان آورد ایشان سیر خوردند و باز ایشان را طعامی حاجت نشد تا آنکہ مردند و اعراض
و امراض کہ داشتند از ایشان زائل شد و فقر ایشان رفت و حال بر فاہت پیوست و بعضی گویند
خوردگان ہزار نفر بودند و بعضی گویند ہزار و سی صد و بعضی گویند پنجہزار می بودند و مائدہ چنانچہ فرود آمدہ
بود ہمچنان بی نقصان مینمود بعضی گویند ہمان یکروز فرود آمدہ و بعضی گویند سہ روز فرود آمدہ و بعضی
گویند ہفت روز فرود آمد و بعضی گویند چہل روز وقت چاشت فرود آمدی تا وقت زوال ماندی بعد آن
متصاعد گشتی و بسوی آسمان رفتی چنانچہ ایشان آنرا می دیدند و سایۂ او می نگریستند چندانکہ بالا رفتی
و از نظر ایشان غائب گشتی و بعضی گویند چند روز کہ فرود می آمد نزول او بغیب بود یکروز فرود آمدے
و یکروز ناغہ شدی مردمانی کہ از اطراف و اکناف می آمدند و طعام مائدہ میخوردند و در مقامہای خویش
باز میگشتند و حکایت میکردند کسانی کہ خدای در باب ایشان خیریت خواستہ بود ایشان را بسوی تصدیق
ہدایت و بعضی دیگر انکار میکردند و روی بتصدیق نمی آوردند بسخریہ پیش می آمدند و تعجب میکردند نزول
از خدای نمیدانستند و سحر عیسی می پنداشتند بر حکم وعید کہ موعود بود ایشان را عذاب خدای
روی نمود سی و سہ نفر و بروایتی سیصد و سی و سہ نفر خوک گشتند و بدین عقوبت پیوستند خلق چون
ایشان را دیدند از عذاب خدای بترسیدند و روی بعیسی آوردند و ازین حال خبر کردند عیسی در گریہ شد
و ایشان نیز میگریستند جماعتی کہ مسخ شدہ بودند سوی عیسی میگریستند روی بر زمین می آوردند و باشارت
بر جریمہ اعتراف مینمودند تا سہ روز زندہ بودند اگر زبان قال نبود بزبان حال زاری مینمودند تا سہ روز
زیستند و بر حال خود گریستند و در کوچہا نجاست خوردند بعد سہ روز مردند و جز ایشان را مسخ بر صورت
خنازیر نبود و این چنین عذاب کسی را روی نمود چنانچہ حق سبحانہ و تعالی خبر داد آیۂ فانی اعذبہ عذابا لا اعذبہ
احدا من العالمین در کلام مجید فرستاد و بعضی گویند کہ بعضی اصحاب سبت نیز بر صورت خوک شدہ اند

جمله شرطیه سبب کلام سابق ست و تاکید فانی اعذبه از جهت ابراز وعید بر سبیل وکادت ست معنی آنست
گفت خدای عزوعلا من فرود آرنده ام بر شما مائده را پس هر که کافر شود و بعد از فرود آمدن مائده کفران ورزد
پس بدرستی من عذاب کنم او را عذابی که عذاب نکنم آن نوع عذاب هیچ یکی را از عالمیان چه ایشان خوک گشتند
و این عقوبت در جهان مخصوص بود بر ایشان جز ایشان هیچ قومی بصورتی خوک نشده و بدین وجه ممسوخ نیامده
کسانی که فرو رزیدند و مائده را بعد نزول آن از حق ندیدند و گفتند که این فرستاده خدا نیست نمود از سحر
عیسی ست خدای ایشان را بصورت خوک مسخ و بگشتن در کوهها و نجاست خوردن آورد روایت
کرده اند که چون عیسی دانست که این سوال ایشان سوال علم و صلاح ست نه سوال لعنت و فساد اختیار
کرد که سوال کند دوم خواهش و زاری ز ندایشان را گفت که شما سی روز روزه دارید بعد ازان دل برین
گمارید ایشان سی روز روزه بداشتند بعد ازان باز دل بر سالت گماشتند عیسی صلوات الله علیه
و سلامه خرقه از مو پوشیده ایستاد و دست راست بر دست چپ نهاد هر دو پای خویش چفسانید
و کعب با کعب و ابهام با بهام ملصق گردانید و سر فرود کرد و دل و چشم را بزاری و گریه آورد تا آنکه آب
چشم بر ریش روان گشت و ازان گذشت بر سینه پیوست بزاری دعا کرد در زبان و جان بر خواهش
آورد اللهم ربنا انزل علینا مائدة من السماء الی آخره الآیة گفت دعا قبول افتاد در اجابت کشادگی
خوانی پوشیده بمندیل میان دو ابر یکی بالا یکی فرو که پایها خوان بالا و روی سوی زمین پیدا گشت
خلایق از مشاهده آن متعجب و متحیر پیوست چون به قرب زمین پیوست بر حالت طبعی بافزد بالا گشت
عیسی می گریست و میگفت اللهم اجعلنا رحمة و لا تجعلها عذابا الهی کم اسالک من العجائب فتعطنی الی
اعوذ بک ان یکون نزولها غضبا و زجرا و اسالک ان تجعلها عافیة و سلامة و لا تجعلها مثلة و فتنة
چون پیش فرود آمد بوی خوش آن در مشام خلق در آمد عیسی سر بسجده نهاد و بعد آن سر بر آورد و بخطاب
حواریان زبان کشاد و گفت کو بکشایید و به بینید آن مائده را کسیکه بهتر ست از جمله قوم و کسیکه نیکوتر
از روی عمل ست نزدیک پروردگار حق جل و علا تا این مائده بخوریم و شکر بجا آریم حواریان گفتند
بهتر و نیکوتر در عمل میان ما تو ئی بهتر انیست که بکشادن و دیدن این تو بادی شوی عیسی بر خواست
چنانچه باید وضو کرد چنانچه شاید نماز آورد و بگریه و زاری پیوست بعد گریه بسیار بر سر مائده نشست
بعده بسم الله خیر الرازقین گفت و مندیل را از مائده کشاد بر دیدن آن دل نهاد ماهی بریان بی بوست
و استخوان دیده او سیخ کرده در یکی روغن زیتون و در دوم شهد و در سوم روغن و در چهارم
پنیر و در پنجم قدید و جریش ماهی از وسائل بود و نزدیک سر آن سمک نمک و نزدیک دم آن سرکه

وتطمئن قلوبنا گفتند وانچہ ابراہیم علیہ السلام در طلب احیا موتی از اطمینان قلب جستہ بود جستند وطلب
اطمینان مستوجب وجود ایمان بود ودلیل مومن بودن ایشان باشد اما امر ایشان بایمان امرست بثبات
آن چنانچہ در یا ایہا الذین آمنوا آمنوا گفتہ اند وائمہ تفسیر بران رفتہ اند ومعنی تعلم حصول علم ست بمشاہدہ
وعیان بعد آنکہ حاصل بود بحجت وبرہان وقول عیسی اتقوا اللہ ان کنتم مومنین دارد ست بہ بر وجہ
تشکیک وتردید چنانکہ گویند افعل کذا ان کنت آدمیا ولا تفعل ان کنت انسیا وخطاب عیسی علیہ السلام
بنام بر حکم عادت انام ست واضافت رب سوی عیسی کہ بر وقف واقع باشد بعد وضوح دلائل اسلام
دلیل کفر نبود قال عیسی ابن مریم اللھم ربنا انزل علینا مائدۃ من السماء تکون لنا عیدا
لاولنا واخرنا وایۃ منک وارزقنا وانت خیر الرازقین این ہر جملہ مستانفہ است در جواب اذا قال عیسی حین قالوا
ذلک جملہ اللھم الی آخرہ مقول قال ست وربنا صفت ست مر اللھم یا اللہ ربنا عید اخبر تکون است
وجملہ تکون صفت ست مر مائدہ را ضمیر تکون کہ اسم او ست ودر مضاف محذوف ست ای تکون یوم نزولہا
عیدا تو اند بود کہ عید روز سرور ست سرور مراد دارند حذف دو مضاف حاجت نپندارند ومراد از
پیشینیان سابقان اہل زمانہ اند کہ بر نسبت آخران پیشینیان اند نہ بر نسبت مضاف الیہ وبر تقدیرے
کہ از عید سرور مراد شود روز عید مراد بود از پیشینیان ولپسینیان گذشتگان مراد باشند چنانچہ گویند
این کار خوشی مردگان وزندگان ست یا گویند آن عمل فخر آبا واجداد واولاد واحفاد ست یعنی اجل ما خوش
شوند وبدانند کہ فرزندان ما سر بدین باید کشید واولاد واحفاد ما شادی کنند کہ بزرگان ما بین دولت رسید
معنی اینست گفت عیسی پسر مریم ای خدای ما کہ پروردگار مائی وبخدائی وپروردگاری بیشائی فرو آرید تا مائدہ
از سما مائدہ کہ باشد روز فرو آمدن او روز عید بر پیشینیان عہد ما ولپسینیان ما باشد نزول مائدہ مذکور آیتی از
آیات قدرت وعلامتی از علامات رحمت تر پیش جہان وجہانیان وروزی کن ما را این نعمت وبدہ ما را این
حشمت وتو بہترین روزی دہندگانی وبرترین فضل کنندگانی را زقین راجمع کردن زیرا کہ رزق بمعنی عطاست
وعطا از صفات خاصہ نیست چنانستی کہ تقدیر او بحر المعطین جست چنانچہ خلق بمعنی تصویر ست بدلیل تخلق
ملن الطین کہیئۃ الطیر خالقین راجمع کرد چنانستی کہ احسن المصورین گفت ودر صفت غیر مختصہ از جمع کردن
مانعی نبود چون راحکم الحاکمین واعلم العالمین جایز باشد قال اللہ انی منزلہا علیکم فمن یکفر
بعد منکم فانی اعذبہ عذابا لا اعذبہ احدا من العلمین ع این جملہ مستانفہ است ع ۱۵ ربع
چنانستی کہ سامع گفت ماذا قال اللہ حین قال عیسی ذلک فقیل قال اللہ انی منزلہا علیکم وتاکید
جملہ بر انی ابراز وعدہ بر سبیل وکادت ست یا از جہت تردد سامع در اجابت ست من شرطیہ است

در بعض قراءة هل یستطیع ربک بصیغة خطاب در یستطیع و نصب ربک خوانند محمول بر حذف مضاف و تقدیر هل یستطیع
انت سوال ربک دانند و نیز در بصیغة مضارع از تفعیل و افعال خوانند معنی بر حسب آن دانند اذ ظرف ست
مر اذکر محذوف را در آیات سابقه نعمتهای را که در اوقات مخصوصه بر عیسی صلوات الله علیه فایض بود ذکر آرد
و این جمله برای اظهار نعمت جلیله که در حق او بود معترضه آورد یا عیسی بن مریم هل یستطیع تا آخر مقول قال ست
و استفهام در هل یستطیع برای تقریر ست یعنی تثبیت ای قد یستطیع بر طریق هل اتی علی الانسان حین من الدهر قولهم
بس چنانستی که گفتند قد یستطیع ربک ان ینزل علینا مائدة من السماء زیرا که شک در استطاعت خدای کفر بود و شاک در وی کافر
باشد قال اتقوا الله جمله مستانفه است در جواب ماذا قال عیسی حین قالوا ذلک قالوا نرید ان تاکل منها
نیز جمله مستانفه است در جواب ماذا قالوا حین قال عیسی ذلک و تطمئن با بعطوفات خویش عطف ست
بر تاکل و نرید با متعلقات خویش بمقول قالوا ست معنی انیست یا دکن یا محمد یاران مخلصان عیسی را
که هل یستطیع ربک ان ینزل علینا مائدة من السماء گفتند و تثبیت قدرت و استطاعت او جستند چنانچه سائل
تو نگری را گوید میتوانی که بدهی قادری که عطا کنی یعنی میتواند پروردگار تو که فرود آرد بر ما مائدة از سماء عیسی
علیه السلام گفت از خدا بترسید و از چنین خواهشها اعراض کنید اگر شما مومنانید و در ایمان مخلصانید
گفتند ایشان میخواهیم که بخوریم از آن و برکت گیریم بدان مخصوص برین لطف خدای باشیم و دلهای ما قرار گیرد و بظاهر
شدن این کرم عظیم و عجیب آرام پذیرد و تا بدانیم برین معجزه ظاهره صدق ترا که هر چه می آری در معامله حق در
صدق داری و معرفت ترا باستدلال داریم بمشاهده این کار در حیز معاینه آریم و بر مشاهده این از مشاهدان
باشیم و از علم عقلی بعلم حسی آییم گواهی دهیم که ازین مائدة خورده ایم و این معجزه عیان کرده ایم برین طریق
که بیان کردیم قائلان هل یستطیع ربک مسلمان بوده اند و بعضی استفهام مذکور را بر حقیقت دارند و
قائلان این سخن را شاک و کافر ندانند بدلیل آنکه بامران آمنوا از ایشان طلب ایمان کرد و طلب ایمان
پیش از حصول ایمان بود طلب چیزی در حالت حصول او تحصیل حاصل باشد و بدلیل و لتعلم ان
قد صدقتنا که چون علم بصدق عیسی نزد یک ایشان مترتب بر نزول مائدة بود پیش از نزول مائدة منتفی
باشد و نیز قول عیسی علیه السلام اتقوا الله ان کنتم مومنین دلالت بر انتفاء ایمان میکند و ایشان را در حیز کفر
می افگند و نیز خطاب کردن ایشان عیسی را بنام و اضافت رب بسوی عیسی علیه السلام و از خطاب
یا رسول الله معرض گشتن و صیغه شک آوردن مؤید کفر ایشان ست و دلیل بر سرکشی و طغیان ست
و امام زاهد این قول را در تخطیه کرد و قائل این قول را در معرض جهالت آورده و گفته یاران رسولان و مخلصان
ایشان کافر نباشند و ایشان را بصفت کافری نخوانند و نیز ایشان فرمان تاکل فیها

عطف ست بر اذ تخلق وضمیر فیہا وضمیر فتکون عائد ست بر ہیئۃ شبیہ کہ موصوف کاف ست نہ بر ہیئت مشبہ بہا کہ مجرور کاف نیست زیرا نچہ آن ساختہ عیسیٰ نیست عود ضمیر سوی او بمعنی ست معنی انیست و دران ہنگام کہ از گل صورتی ہمچو صورت پرند میکردی و دروی بقدرت ما میدیدی و جان می افگندی زندہ می گشت و بطیران می پیوست وَتُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ بِاِذْنِيْ و بہ میکردی کور مادرزاد را در و قوت باصرہ اصلا پیدا ننمودی و بہ میکردی کسی را کہ اندام او سپید گشتہ بودی و اتفاق حکماست کہ این علتی ست کہ نرود و بقاعدۂ حکمت بہ نشود وَاِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتٰى بِاِذْنِيْ و اذ تخرج عطف ست بر اذ تخلق معنی انیست و آن ہنگام کہ موتی را از گورہا برون می آوردی یعنی باذن من ایشان را زندہ میکردی و این ہر سہ فعل حکایت حال ماضیہ بود و استعمال صیغہ حال از جہت استحضار صورت بدیعہ امور مذکورہ باشد وَاِذْ كَفَفْتُ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ عَنْكَ اِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنٰتِ و اذ کففت عطف ست بر اذ تخرج الموتی معنی انیست و دران ہنگام کہ از تو بنی اسرائیل را باز داشتم و ترا از شر ایشان نگاہ داشتم چون تو بر ایشان معجزات ظاہرہ آوردی یا گویند چون بر ایشان یا معجزات ظاہر آوردے فَقَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْهُمْ اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ مُّبِيْنٌ ○ ہذا بر قراۃ سحر بصیغۂ مصدر اشارت بر فعل عیسیٰ بود و بر قراۃ ساحر بصیغۂ اسم فاعل اشارت بر عیسیٰ باشد فقال الذین عطف ست بر جئتہم ان دران ہذا الا سحر مبین نافیہ است و قصر مذکور قصر قلب ست جملہ مقول قال ست معنی انیست پس گفتند کسانی کہ کفر ورزیدند بدین اسلام نگرویدند نیست صدور این امور از عیسیٰ مگر سحری و جادوئی پیدا و معجزہ را سحر نام کردند و حق را در حیز باطل آوردند وَاِذْ اَوْحَيْتُ اِلَى الْحَوَارِيّٖنَ اَنْ اٰمِنُوْا بِيْ وَبِرَسُوْلِيْ اذ ج عطف ست بر اذ کففت معنی انیست و آن ہنگام کہ بسوی یاران مخلص و دستان خالص الہام کردیم یا گویند بر ایشان بواسطۂ پیغامبر وحی فرستادیم بر مضمون روشن و مبین کہ ایمان آرید بمن و بفرستادۂ من قَالُوْٓا اٰمَنَّا وَاشْهَدْ بِاَنَّنَا مُسْلِمُوْنَ ○ جملہ در جواب ماذا قالوا استانفیہ است معنی انیست گفتند ایشان ایمان بخدای آوردہ ایم و گواہ باش کہ ما دین اسلام را اختیار کردہ ایم سوال چون و اشہد جملۂ انشائیہ بود بر آنا کہ جملۂ خبریہ ست معطوف چگونہ بود جواب و اشہد را محمول بر اضمار قول دارند و کلام بتقدیر و قالوا آمنا و قلنا اشہد بانا مسلمون پندارند جواب دیگر آنکہ ہر کہ جملہ مقول قال آمدہ بمعنی قالوا ہذا القول شد بریں طریق عطف مفرد بر مفرد باشد عطف انشا بر خبر نبود اِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّوْنَ يٰعِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيْعُ رَبُّكَ اَنْ يُّنَزِّلَ عَلَيْنَا مَآئِدَةً مِّنَ السَّمَآءِ قَالَ اتَّقُوا اللّٰهَ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ○ قَالُوْا نُرِيْدُ اَنْ نَّاْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوْبُنَا وَنَعْلَمَ اَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُوْنَ عَلَيْهَا مِنَ الشّٰهِدِيْنَ ○

علیها محیط نشود علم کامل تر اعلم قاصر ما **سوال** اگر پیغمبران جواب استان خویش نمیدانستند علام الغیوب
ایشان را بر اقرار چیزی که نمی دانند چگونه حمل کند و اگر میدانستند و ادراک ناشایستگی ایشان نتوانستند
جواب لا علم لنا چگونه مطابق شود **جواب** شک نیست ایشان جواب است خویش را عالم بودند و بعلم
آن همیشه اعتراف مینمودند ولکن بر نسبت علم خدای که علام الغیوب ست علم خویش را در معرض عدم درآوردند
و علم متناهی خویش را پیش علم خدای عزوجل که منزه از تناهی ست نفی کردند بعد آن دُر ثنا او سفتند
انک انت علام الغیوب گفتند یعنی تو که علام الغیوبی جواب ایشان بعلم تو متعلق ست انچه تو میدانی همان
از ایشان متحقق ست برین وجه لا علم لنا بر وجه ادب اظهار نادانستن بود انک انت علام الغیوب متضمن بیان
جواب ایشان باشد **اِذْ قَالَ اللّٰهُ یٰعِیْسَی ابْنَ مَرْیَمَ اذْکُرْ نِعْمَتِیْ عَلَیْكَ وَعَلٰی وَالِدَتِكَ** وقف لازم
اذ قال الله یا عیسی بدل ست از یوم یجمع الله الرسل و این قول یا عیسی در روز قیامت خواهد بود قال بمعنی
یقول باشد از باب نفخ فی الصور و نادی اصحاب النار و تواند بود که از مفعول اذکر و المحذوف بتقدیر اذکروا
وقت قول الله یا عیسی بن مریم باشد و یوم یجمع الله الرسل نیز متقول اذکروا المحذوف بود معنی انیست
تا برسید از خدای یعنی تا برسید از روزی که جمع کند خدای رسل را و تا برسید از وقت گفتن خدای عیسی
پسر مریم را یاد کن نعمت مر انعمتی آنکه انعام کرده ام بر تو ایجاد و اصطفا و ثبوت احیاء موتی و بر مادر تو
از عصمت و اصطفا و پارسائی و پاکی و پاکیزگی و تفضل در زمانهٔ تو بر همه زنان دنیا **اِذْ اَیَّدْتُّكَ**
بِرُوْحِ الْقُدُسِ تا ظرف ست متعلق ست بمعنی اضافت که در نعمتی ست ای نعمت اضیفت
الی فی وقت تاییدی ایاک بروح القدس یعنی بجبرئیل یا متعلق ست بعلیک که ظرف مستقر ست صفت
نعمتی ای نعمتی الکائنة علیک وقت تاییدی ایاک بروح القدس یا حال ست از کائنة علیک معنی انیست
یاد کن نعمتی را که بر تو رسانیدم دران هنگام که ترا بجبرئیل قوی گردانیدم **تُكَلِّمُ النَّاسَ فِی الْمَهْدِ**
وَكَهْلًا حکایت حال ماضی ست معنی انیست قوی گردانیدم بجبرئیل در ین حال که سخن میگفتی
یا مردمان در گهواره یعنی در حالت کودکی و در حالت کهولت یعنی در حالت کهل گشتی در کودکی برای
اظهار عفت مادر و دلالت بر جلالت و در کهلی برای تبلیغ رسالت **وَاِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتٰبَ**
وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِیْلَ عطف ست بر ظرف سابق معنی انیست و دران هنگام که
تعلیم کردم ترا کتاب یعنی غیر توریت و انجیل از کتابها گذشتگان و دادم ترا حکمت و تعلیم کردیم توریت
و انجیل و نعمتی که دادیم در وقت تعلیم از فهم و ذهن و ذکا و مانند آن **وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّیْنِ**
كَهَیْئَةِ الطَّیْرِ بِاِذْنِیْ فَتَنْفُخُ فِیْهَا فَتَكُوْنُ طَیْرًا بِاِذْنِیْ و اذ تخلق عطف ست بر اذ علمتک فتنفخ فیها

بدعوی الرفع مدعا علیهم فیقسمان بالله یمیناً احق من یمینهما برین وجه اول و آخر کلام مقیم شود و مستقیم آید حاصل
آنست حجت شما وقت حضور مرگ و هنگام وصیت شهادت دو نفر عادل ست از مسلمانان یا از قربتان
شما یا گویند دو نفر دیگر از عشر شما یعنی از کافران یا مسلمانان اجنبی اگر حضور مرگ در حالت سفر باشید و آنجا
مسلمانان و قرابتان حاضر نباشند اگر شکی در گواهی ایشان افتد ایشان را بدارند بعد نماز دیگر که وقت متبرکست
سوگند دهند که ایشان باخذ رشوتی گواهی دروغ نداده اند و بغرضی حقی را نپوشیده اند پس اگر گواهان نباشند
نه از شما و نه از ایشان مدعا علیه را سوگند بدهند و مدعا علیه درین قضیه عدی و تمیم بودند که خیانت امانت
را انکار مینمودند ایشان را سوگند دهند پس اگر اطلاع یافته شود دیگر از مدعیان اول که اقرب بموصی اند بجای
ایشان بایستند سوگند خورند بگویند هر آئینه سوگند ما سزاوارترست بقبول از سوگند ایشان و ما تجاوز
از حق نکرده ایم و سخن ناحق بر زبان نیاورده ایم برین وجه اول و آخر کلام ملتیم بود و در هیچ لفظی اشکال نشود
وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُوْا این جمله تزئیل ست معنی اینست و از خدای بترسید و آنچه گفته شود بشنوید
گواهی نابوده مدهید سوگند دروغ مخورید وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفٰسِقِيْنَ ع این جمله تزئیل ست ع ۱۴ ۸
معنی اینست و خدای رهنمونی نکند فاسقان را یعنی کافرانی که دوام ضلال ایشان خواسته و ایشان را
بحکم ازلی دایم فسق و فجور داشته يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُوْلُ مَاذَآ اُجِبْتُمْ قَالُوْا لَا عِلْمَ لَنَا
اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوْبِ یوم بدل اشتمال ست از الله ای اتقوا الله یوم جمعه الرسل یا ظرف ست مر لا یهتدی
القوم الفاسقین ای لا یهتدی القوم الفاسقین الی طریقة الجنة یوم القیامة یا ظرف ست مر قالوا لا علم
لنا ای قال الرسل لا علم لنا یوم یجمعهم الله فیقول ماذا اجبتم الی وجه جمله قالوا با متعلقات معترضه است
برای تهدید کافران و ترهیب ایشان یا یوم مفعول به است مر اذکروا و احذروا برین وجه جمله اذکروا
معترضه بود و جمله قالوا در جواب ماذا یقولون مستانفه باشد با جمله اذکروا که مقدرست بدل اشتمال اند از
واتقوا باشد فیقول عطف ست بر یجمع الله ما در ماذا اجبتم استفهامیه است منصوب بر مصدرست
باجبتم ای اجابه اجبتم ذا زائده است یا گویند ذا بمعنی الذی ست اجبتم صله اوست ای ما الذی اجبتم
استفهام برای تقریرست بمعنی حمل مخاطب بر اقرار و جمله ماذا اجبتم مفعولست مر فیقول مستقبل متیقن
بصیغه ماضی بر طریق و نفخ فی الصور لا علم لنا مقول ست مر قالوا انت ضمیر فصل ست علام الغیوب
خبر آن ست جمله تزئیل ست تاکید جمله از جهت ابراز مدح باری بر وجه و کادت و استواری ست معنی اینست
یاد کنید و بترسید روزی را که خدای پیغمبران را جمع کند و در باز پرس امت افگند ایشان در راه تفویض
علم بخدای عز و جل پویند لا علم لنا انک انت علام الغیوب گویند یعنی ما را علمی نیست بدرستی توئی داننده

...قسم بر زبان آرند هر آئینه شهادت ما از شهادت ایشان درست تر است چه علم ما بحال ایشان اکثر است و ما
...ز حق تجاوز نکرده ایم و باطلی بر زبان نیاورده ایم بدرستی ما آن هنگام که از حق تجاوز کنیم و دم از باطل بزنیم
...هر آئینه از ظالمان باشیم و از ستمکاران گردیم **سوال** چون در گواهی گواهان اول کذب ظاهر گشت و دروغگوئی
...ایشان بتحقیق پیوست در گواهی و سوگند ایشان صدق و حقیت نماند و افعل تفضیل بمقتضی آنست که مفضل
...در اصل صفت شریک باشد **جواب** بالا گذشته که میان مفضل و مفضل علیه شرکت در اصل فعل
...جای تحقیق باشد جای بعرض بود چنانچه در الاثنان اکثر من واحد تحقیق شده و در فلان اعلم من ابن لاده
ذٰلِكَ أَدْنٰى أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلٰى وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَنْ تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ
...ذلک اشارت ست بر قیام دو کسی دیگر از قوام مدعیان کالا بعد ظهور خیانت اوصیا اوان مبتدا است
...ادنی ان یاتوا بالشهادة خبر ست ان یاتوا بتقدیر بس ان یاتوا متعلق ست بادنی بالشهادة علی وجهها
...متعلق اند بیاتوا او یخافوا عطف ست بر یاتوا وجه تقابل میان معطوف و معطوف علیه تقدیر تقیید معطوف علیه
...تقیید لشد است **معنی** اینست آن یعنی تحلیف دو شخصی دیگر از گروه مدعیان چون بدعوی مدعی علیه
...دفع را مدعی علیه شوند و بآنکار آن مستحق یمین گردند نزدیکتر ست بدین که سیارند حالفان یمین را بر وجهی
...که باید و شاید بترسند که رد کرده شود ایمانی دیگر بعد ایمان ایشان تا کذب ایشان ظاهر شود پس ظهور کذب
...فضیحت گردد یعنی از سوگند دروغ باز مانند بخوف خدایا بخوف فضیحت در دنیا و بدانکه در تفسیر آمده است
...در آیه مذکوره دو وجه مسطور ست یکی آنکه از شهادت بینکم گواهی مراد شود سوگند مراد نبود و تا آخر ذکر
...گواهی باشد دوم آنکه از شهادت بینکم سوگند مراد باشد و تا آخر ذکر سوگند بود و هر دو وجه مستقیم
...نمی آید و صحت هیچ یکی روی نمی نماید زیرا انچه اثنان ذوا عدل آورد و اشتراط عدل و عدالت
...کرده و آن در شاید شرط بود در خصمی که حالف ست شرط نباشد بهم ازین جهت ابو عبیده طلحی که او را از
...المفسرین گفته اند گفته است لا اعرف فی القرآن آیة تشاکل هذه فی کثرة الاشکال و اقرب بصواب آنست
...که شهادت در صدر کلام از جهت اشتراط عدد و عدالت بمعنی گواهی بود و شهادت در آخر کلام در جمله
...شهادتنا احق من شهادتهما بمعنی یمین باشد و ذکر شاهدین بیان اصل حکم دارند بیان قصه واقعه
...فهم دارند و این کلام با و لانکم شهادة الله میان شهادت بر تقدیر وجود شاهدین باشد و جمله فان
...عثر تا آخر معطوف بر شرطیه محذوفه بقرینه سیاق بود ای وان لم یوجد شاهدان لامنکم و لا من غیرکم یحلف
...المدعا علیه کالوصیین فی هذه الحادثة فان عثر علی انهما ای علی ان المدعا علیهما و هما الوصیان فی
...هذه الحادثة استحقا اثما بالظهور کذبا و دعویها الرفع فیحلف اخران من الذین کانوا مدعیین فصار و

در همه ازمان مکرم می پندارند سوگند دادن درین وقت از باب تغلیظ سوگند بزبان بود چنانچه سوگند
در مسجد یا در خانه کعبه از باب تغلیظ سوگند بمکان باشد و بعضی از نمازند کور نماز پیشین مراد دارند و بعضی اهل
دین آن گواهان متعین پندارند پس سوگند خورند بخدای اگر شاک شوید شما در راستی گواهی و گمان بند گردید
در دروغ و تباهی سوگند خورید که بدل نگینیم بگواهی دادن بهای را یعنی رشوت نستانیم و گواهی در دروغ بزبان نرانیم
اگرچه مشهود له خداوند قرابتی بود خویشاوند ما باشد و نپوشیم گواهی را که خدای باداء آن امر کرد و از کتمان آن
نهی و منع در ذکر آورد بدرستی ما آن هنگام که مال بستانیم و گواهی در دروغ بزبان رانیم یا گواهی راست بپوشیم
هر آینه از گناهکاران باشیم فَإِنْ عُثِرَ عَلَىٰ أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرَانِ يَقُومَانِ
مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتُحِقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلَيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ
مِن شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذًا لَّمِنَ الظَّالِمِينَ ۝ استحقا اثما خبر آن ست وان با اسم و خبر
مجرور علی ست علی متعلق ست بعثر و جملهٔ شرط ست فآخران مبتدا ست یقومان مقامهما خبر مبتدا ست
مبتدا با خبر جزا شرط ست و جملهٔ شرطیه عطف ست بر مضمون شرطیه سابقه یعنی ان ارتبتم من الذین حال است
از فاعل یقومان استحق علیهم الاولیان فاعل او ست ای من الورثة الذین استحق علیهم الاولیان بالشهادة
لمن یجر و دهما للقیام بها و ینظر وا بها کذب الکاذبین و بر قراءة استحق بصیغة مجهول مفعول مالم یسم فاعله
ضمیری بود که عاید بر اثم باشد ای من الذین استحق الاثم و استوجب بالجنایة علیهم الاثم برین قراءة الاولیان
بر رفع خبر مبتدا محذوف باشد ای هما الاولیان جملهٔ مستانفه بود یا بدل از آخران یا از فاعل یقومان دارند و بر
بر قراءة نصب مفعول اعنی پندارند و بر قراءة الاولین بر صیغهٔ جمع بجر صفت الذین یا بخدای من الذین استحق
علیهم اثم الاولین و تسمیه ایشان اولین از جهت سبق دعوی ایشان بر ذکر ایشان مستحق ست فیقسمان عطف ست
بر یقومان مقامهما و جملهٔ بشهادتنا احق من شهادتهما حکایت جواب قسم ست و ما اعتدینا عطف ست
بر شهادتنا احق من شهادتهما جملهٔ ان اذا لمن الظالمین تعلیل ست یا تعلیل و تاکید او بر طریق انا اذا
لمن الآثمین ست چنانچه ذکر آن گذشته و بیان او بالا رفته معنی اینست پس اگر اطلاع یافته شود برین که
این دو کس سوگند خورندهٔ مذکور بزه کاری را مستحق شده اند و ظاهر شود که دروغ گفته اند و سوگند بدروغ
خورده اند و بدعوی رفع پرداخته و مدعی را مدعی علیه ساخته پس دو کس دیگر در مقام ایشان یعنی در
مقام سوگند بایستند از کسانی که مستحق شده اند سزاوارتر ند بشهادت سوگند بخورند یا گویند از کسانی
که متحقق شده و ثابت آمده از جهت خیانت بر ایشان اثم ایشان بشهادت و سوگند سزاوارتر ند از قوم
ایشان اند در علم بحال ایشان و خیانت اعمال ایشان بیشتر و بیشتر ند این دو کس بخدای سوگند خورند

الموت ظرف ست مر شهادة حین الوصیة بدل ست از و ذوا عدل صفت ست مر اثنان و این جمله مر جمله
اوفوا بالعقود را که در صدر سورت بود بیانی دیگر ست و جمله یا ایها الذین آمنوا برای تاکید تنبیه مکرر ست
معنی اینست ای مومنان گواهی میان شما چون یکی از شما را مرگ حاضر شود و امارات آن ظاهر گردد
در هنگام وصیت و وقت توصیت گواهی دو مردی ست که عدالت دارند و در اقوال و افعال و اعمال
دل برزخست و رکت نمی آرند یا آنچه مقروض ست و شما گواهی دو کس ست از گواهان از جمله شما ای مخاطبان
یعنی از زمره مسلمانان اَوْ اٰخَرٰنِ مِنْ غَیْرِکُمْ اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِی الْاَرْضِ فَاَصَابَتْکُمْ
مُّصِیْبَةُ الْمَوْتِ ط او آخران عطف ست بر اثنان من غیرکم صفت ست مر آخران ان انتم فاعل ست
مر فعل محذوف بقرینه ان و ضربتم مفسر اوست ای ان ضربتم فی الارض ضربتم و این شرطی ست مستغنی از جزا
اکتفا بما مضی فاصابتکم مصیبة الموت عطف ست بر ضربتم سوال چون شرط حضور موت بالا گذشته باشد
و ذکر فاصابتکم مصیبة الموت تکرار بود جواب مقصود بشرط اینجا معنی فاست ای ان تعقب
اصابت مصیبت الموت سفرکم پس تکرار نیاید و سخن مکرر روی ننماید چه این شرط تعقب موت مر سفر است
و حضور مرگ شرطی دیگر ست معنی اینست یا دو مردی دیگر از گواهان از غیر شما یعنی از کافران اگر
مسافر شوید پس برسد شما را مرگ یعنی در سفر بمیرید چه شهادت دو مردی از غیر مسلمانان بر وصیت
چون در سفر باشد بضرورت عدم حضور مسلمانان بود تَحْبِسُوْنَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلٰوةِ فَیُقْسِمٰنِ
بِاللّٰهِ اِنِ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِیْ بِهٖ ثَمَنًا وَّلَوْ کَانَ ذَا قُرْبٰی ۙ وَلَا نَکْتُمُ شَهَادَةَ اللّٰهِ
اِنَّآ اِذًا لَّمِنَ الْاٰثِمِیْنَ ۝ جمله مستانفه است برای بیان عمل بر تقدیر وقوع شک در صدق گواهی
چنانستی که سامع گفت کیف تعمل ان ارتبنا صدق الشهادة فقیل تحبسونهما الی آخره یا صفت است
مر آخران فیقسمان بالله عطف ست بر تحبسونهما ان ارتبتم شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی جمله
لا نشتری به ثمنا حکایت جواب قسم ست بیان مقسم علیه است و لو متصل ست بمعنی تسویه جمله حال است
ای مستویا کون شهود له اذا قربی او غیره و لا نکتم شهادة الله عطف ست بر لا نشتری و اضافت شهادت
الله بادنی ملابسة است ای شهادة امرنا الله بادائها و نهانا عن کتمانها و اخفائها جمله انا اذا لمن
الاثمین تذییل ست یا تعلیل ست تاکید او از جهت آنست که این جمله کنایت ست از انا لا نشهد
بباطل و لا نکتم حقا و مضمون این جمله را بر معنی مکنی عنه مدعیان خیانت منکر انند بر انکار مضمون جمله مذکور
مصر انند معنی اینست این دو را بعد نماز دیگر که وقت اجتماع مردمان و هنگام نماز ترسایان ست حبس کنید
و ایشان را برای تحقیق قضیه بر خوردن سوگند آرید چه وقت نماز دیگر اهل جمله ادیان معظم میدارند و آن را خلایق

دیگران باندیشید بدین وجوہ این تقیید اطلاق آیہ امر معروف شود ومنسوخ نبود یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَیْنِکُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ حِینَ الْوَصِیَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْکُمْ

روایت کردہ اند سہ کس میان خویش عقد صحبت پسندند برای تجارت از مدینہ بموافقت وسرافقت در زمین شام رفتند دو نفرانی عدی وتمیم دیگی مسلمان بدیل مولی عمرو بن عاص کہ بدیل مذکور مریض شد کالہای خود را درجوالی گرد آورد وجوال مذکور بر رفیقان مسطور تسلیم کرد تا نگاہ دارند وبورثہ او بسپارند بعدہ ہم در سفر مرد وجان عزیز بحق سپرد وچون ایشان جوال مذکور را باز جستند وبر کالا بدیل مطلع گشتند آوندے از نقرہ منقش یدرکہ دران سیصد مثقال نقرہ بود خیانت کردند تذکرہ کالاہا کہ دران جوال بود در نظر نیاوردند جوال مذکور با کالاہای دیگر بر دو ورثہ بدیل مذکور سپردند ورثہ اعتماد کردہ گمان خیانت در دل نیاوردند ناگاہ تذکرہ کہ دران ذکر آوند نقرہ وسیصد مثقال نقرہ بود یافتند بر حکم تذکرہ بر نصرانیان مذکور بدعوی خیانت شتافتند نصرانیان مذکور بعد نماز دیگر کہ وقت ہجوم مردمان وہنگام نماز ترسایان ست پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ایستادند وزبان بسوگند کشادند سوگند خوردہ خیانت آوند مذکور بسر بردند ناگاہ ورثہ بدیل مذکور آوند مسطور بر شخصی دیدند قابض را در مطالبہ کشیدند قابض گفت من نہ دزدیدہ ام از عدی وتمیم خریدہ ام باز توجہ بر نصرانیان مذکور کرد ایشان را در مقام دعوی آورد ایشان گفتہ آوند مذکور ما از بدیل خریدہ بودیم بر دست قابض مذکور فروختہ ایم از ایشان گواہ طلب کردند گواہ نیاوردند سوگند بر ورثہ متوجہ شدہ کہ شما از فروختن بدیل کہ مورث شما علم ندارید وایشان را در معرض دعوے باطل نمی آرید بعد ازان تمیم مذکور رضی اللہ تعالی عنہ مسلمان گشت وعدی بر دین نصرانیہ مرد وبدوزخ پیوست **حکایت** کردہ است محمد بن اسحاق از تمیم مذکور رضی اللہ تعالی عنہ کہ بعد اسلام گفت کہ من وعدی آوند نقرہ بدیل مذکور را بہزار درم فروختیم وپانصدگان درم قسمت کردہ استدیم چون مسلمان شدم از مال مذکور کہ بردم وسوگند دروغ کہ خوردم پشیمان گشتم پانصد درم کہ استدہ بودند ورثہ بدیل را سپردم وپانصد درم دیگر کہ عدی استدہ بود آنرا نیز بروجہ تبرع ادا کردم وبعضی گویند تمیم پیش از صلاح اقرار کرد ومال بر ورثہ بدیل آوردند بعد ازان بدولت اسلام پیوست این آیہ در شان ایشان نازل گشت واین نظم بورود پیوست شہادۃ بینکم مبتدا ست مضاف ست سوی ظرف ہجو ضرب امام الامیر شد یدحین الوصیۃ بدل ست از اذا احضر وتواند بود واثنان فاعل مصدر باشد بر طریق اعجبنی ضرب اللص الجلاد وشہادۃ مبتدای محذوف الخبر بود ای مما فرض علیکم ان یشہد منکم اثنان ذوا عدل یا اثنان بحذف مضاف خبر شہادۃ بینکم بود تقدیر کلام شہادت تعیین ذوی عدل باشد اذا احضر احدکم

وَلَا يَهْتَدُونَ ۝ همزه برای انکار بر وجه توبیخ ست و او برای حال ست لو متصله است عامل حال
محذوف ست ای احسبهم ذلک ولو کان اباؤهم و هذا جزی بالانکار فدیه لیس بفعل اولی الابصار معنی اینست
و بسنده باشد ایشان را آنچه یافته اند بدان پدران را اگرچه باشند پدران ایشان که راه حق نمیدانسته راه راست
را دریافتن نمیتوانند سوی متصدی که حق ست اتباع کسی که ره نداند عاقل نه پسندد و کسیکه پس روی
گمراه کند بمقصد نرسد يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ
إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ۝ علیکم اسم فعل ست بمعنی الزموا انفسکم مفعول
اوست جمله علیکم انفسکم و جمله اوفوا بالعقود بیانی دیگر ست جمله ندائیه برای تاکید تنبیه مکرر ست جمله لا یضرکم من
ضل اذا اهتدیتم تعلیل ست مر جمله علیکم انفسکم دلیل ست معنی اینست ای مومنان نفسهای خویش را لازم
گیرید در اصلاح کار نفسهای خویش باشید زیان نکند شما را کسیکه گمراه شود اگر شما مهتدی باشید و شما را راه راست
بود بعضی گمان برند که ظاهر این آیه دلالت میکند امر معروف و نهی منکر واجب نبود هر کسی را باید که در کار
خود باشد اگر کسی بر راه رود گمراهی دیگری او را مضر نبود هم ازین جهت بعضی این آیه را بلزوم امر معروف
و نهی منکر منسوخ دارند و آیه امر معروف و نهی منکر را ناسخ او پندارند و کسیکه گفته که در سوره
مائده هیچ آیتی منسوخ نیست این آیه را منسوخ نگوئید و تحقیق معنی او بوجوه دیگر جوید یکی
آنکه از انفسکم مسلمانان مراد باشند و از من ضل اهل کتاب و معطیان جزیه که در حق ایشان امر نیاید و عمل
و فهم و ما یدینون شاید مراد شوند معنی آیه چنین آید نفسهای خود را یعنی مسلمانان را که اهل دین شما همچو نفسهای
شما اند در امر و نهی لازم گیرند و چنانچه دانید و توانید نیکخواهی ایشان کنید و واقع شدن بدی از ایشان
مپذیرید و کافران ذمی و معاهد را از اهل کتاب و جز آن متعرض مشوید بر موجب امر دعوهم و ما یدینون بروید
چون شما راه راست یابید و در اصلاح کار خویش و کار مسلمانان بامر و نهی شتابید زیان نکند شما را گمراهی
کسانیکه گمراه شده اند و بر قرار ماندن بر دین خویش با شما عقد ذمه بسته اند وجه دیگر آنکه علیکم انفسکم فی اتیان
ما وجب من فعل الطاعة و ترک المعصیة لانفسکم والامر بالطاعة والمنع عن المعصیة لغیرکم لا یضرکم من ضل بترک
الطاعة و اتیان المعصیة اذا اهتدیتم لی جمیع ذلک معنی اینست ای مسلمانان نفسهای خویش را لازم گیرید و
بر فعل طاعت و ترک معصیت بیارید و دیگران را بفعل طاعت امر کنید و از معصیت باز دارید زیان نکند
شما را گمراهی هر که گمراه شود و امر و نهی شما نشود چون شما راه یابید و عمل نفس خویش و امر و نهی غیر دریابید
وجه دیگر آنکه چون قومی را بدانید که ایشان گفتار شما نخواهند پسندید و این معنی در دل شما محقق بود امر معروف
و نهی منکر لازم نبود و تارک آن بزهکار نشود درین هنگام لازم گیرید نفسها و بر راه راست باشید و از ضلال

من بحیرة ولا سائبة ولا وصیلة ولا حام حراما در تفسیر آورد و اهل جاهلیت چون ماده شتر پنجبار و بعضی گویند چون صفت
بار نتاج آوردی و پنجم و هفتم نر بودی از سوار شدن و ذبح کردن باز میداشتند و برای نشانی آن گوش
او را می شگافتند و بعد ازان او را در ته بار نمی آوردند و از هیچ آبی و چراگاهی منع نمیکردند از جهت اینکه گوش او
شگافته اند بحیره نام داشته و نیز چون مردی مریض یا مسافری بودی بنذر سائبه کردن مملوکی توسل نمودی
گفتی که اگر ازین مرض بصحت آیم یا از سفر باز آیم این ناقه با این ماده گاو یا گوسفند ماده سائبه باشد و در
حرمت انتفاع همچو بحیره گردد و گاهی از کثرت مال بدین عمل می پرداختند و بر وجه شکر غنا بهیمه را سائبه میساختند
و نیز عادت عرب در جاهلیت بود چون گوسپند بار ششم هفت بار نهادی اگر هفتم بار نر بودی بنام بتان
ذبح میکردند مردان و زنان میخوردند و اگر ذکر و انثی زادی این انثی را وصیله بمعنی واصله میکنند زیرا که
با برادر بیوندیافته برادر را از ذبح کردن باز داشته و این هر دو را محرم میداشتند و گوشت ایشان بر مردان
و زنان حرام می پنداشتند و نیز عادت ایشان بود چون بکشتی کردن تنزی ده بار نتاج شهری آن شتر بگذ
نتاج حامی ظهر خود بودی آن شتر را در بار نمی کشیدند و بر پشت او سوار نمی شدند یله کرده می گذاشتند
و از ذبایح باز میداشتند و بعضی گویند شتری که نتاج او مرکوب شدی حامی ظهر خود بودی معنی انیست بحیره
و سائبه و وصیله و شتر حامی را که کافران آنرا حرام میداشته خدای عزوجل آنرا حرام نکردانیده و حلال را که
ایشان از خویش حرام گردانیده اند نه پسندیده وَلٰكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ
الْكَذِبَ این جمله عطف ست بر جمله سابقه معنی انیست و لیکن کسانی که کفر ورزیده و بدین
اسلام نگرویده بر خدای افترا میکنند و دروغ بر می بندند وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ
این جمله عطف است بر جمله یفترون معنی انیست و شتر ایشان در نمی یابند و نمیدانند که در کدام راه می شتابند
این چیزها را که خدای حرام نگردانیده حرام میگردانند و انچه خدای بدان حکم نکرده حکم خدای میخوانند
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا
عَلَيْهِ آبَاءَنَا تعالوا مقول ست بتاویل هذا القول فاعل قیل ست جمله حسبنا ما وجدنا
علیه آباءنا مقول قالوا ست جمله قالوا یا مقول جزا شرط ست جمله شرطیه معترضه برای شکایت از کافران
و شناعت کار و کردار ایشان معنی انیست و چون گفته شود مر ایشان را بیائید سوی چیزی
که شما آنرا حرام میدانید چون بحیره و سائبه و وصیله و شتر حامی که آنرا حرام میخوانید و سوی رسولی
که حل آنرا میرساند و تحریم آن را نفی میکند بگویند بسنده است ما را انچه بدان پدران خویش را یافتیم
بجز دیگر حاجت نداریم و دل بر نچنیدن آن نمی آریم أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا

عن شیء الا خبر تکم به ما دست فی مقامی هذا فرمود و مردمان گریه آمدند سوال شد ند مردی که مردمان در نسب او طعن میکردند پرسید من ابی پیغامبر نام پدر او گفت صحت نسب او آرام پذیرفت مردی دیگر پرسید یا رسول الله پدر من کجاست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود فی النار یعنی دوزخ مر او را مقر و مادی است ازین سخن متغیر گشت و دل او بنا خوشی پیوست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ان ابی و ابالک فی النار گفت تسلیه خاطر او پدر خود را با پدر او ضم کرد در میان بودن ایشان در آتش هر دو یکی آورد تا بر حکم البلیة اذا عمت طابت تطیب دل او بود و صدمه اندوه از دل او کم شود و این از مکارم اخلاق بود که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را روی نمود هر یکی از جنس می پرسید از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم جواب آن می شنید بعضی از جواب خوش میشدند چون سائل من ابی که طعن نسب از و رفت و بعضی ناخوش میشدند چون سائل ابن ابی که از شنیدن فی النار ناخوش گشت در شان ایشان این آیه نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی اینست ای مومنان پرسید از چیز های که اگر ظاهر شود ناخوش شوید وَاِنْ تَسْئَلُوْا عَنْهَا حِیْنَ یُنَزَّلُ الْقُرْاٰنُ تُبْدَ لَكُمْ جمله شرطیه بحذف مبتدا جمله اسمیه شود و بتقدیر و انتم ان تسالوا عنها وقت نزول القران تبد لکم حال بود معنی چنین آید و شما ای مردمان اگر پرسید از اشیا در زمان نزول قرآن و ادان تنزیل فرقان ظاهر شود بوحی حکم آن عَفَا اللّٰهُ عَنْهَا جمله مستانفه است در جواب ما فعل الله بالسائلین المذکورین بود یا جمله دعائیه معترضه برای دعا باشد معنی اینست عفو کرد یا عفو کناد خدای از شما از پرسیدن انچه پرسیدید و بی حاجت رنج و تعب کشیدید سوال عفو در جریمه باشد و عمل مذکور از ورود نهی جریمه نبود و بغیر جریمه عفو چگونه روی نمود جواب فعلی که ازان نهی وارد گشت و قبح او ببیان پیوست امکان آن داشت که نهی پیش ازان واقع شود فعل مذکور پیش ازین حرام بود امکان تنزیل منزله وجود کنند و اطلاق عفو بر طریق ضیق فهم الرکیه وسبحان الذی معذر جسم البعوض صحیح داشته وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ حَلِیْمٌ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای آمرزگار ست گناه بفضل او عفو و غفران پذیرد و بردبار ست گناهگار را نبرد و می شتابی نگیرد قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِّنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ اَصْبَحُوْا بِهَا كٰفِرِیْنَ این جمله تعلیل ست یا حال ست معنی اینست از مثل آنچیز ها سوال مکنید و دم خواهش آن مزنید زیرا که کسانی که پیش از شما بود از ین جنس سوال کرد چون برخلاف طبع ایشان ظاهر شد قبول نکردند کافر شدند مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِیْرَةٍ وَّلَا سَآئِبَةٍ وَّلَا وَصِیْلَةٍ وَّلَا حَامٍ این جمله معترضه است برای رد اعتقاد و عمل کافران در گذاشتن بعضی سائبه و یله کردن آن و من در من بحیره آمده است برای تاکید عموم نفی مفعول دوم مقدر ست ای ما جعل الله

برورسانیدن بود قبول کنانیدن وظیفۂ او بنا شد چون امر رسانید حجت را ظاہر گرداند انچہ از خدای وحی بود
برخواند شمارا عذری وحجتی نماند کسیکہ گفت او نخواہد شنید در دنیا وعقبی سزای خویش خواہد دید پیغامبر را چہ
نخواہد بود و در شان او منقصتی نخواہد نمود واللہ یعلم ما تبدون وما تکتمون
تواند بود خطاب مر منافقان را بود کلام بمعنی واللہ یعلم ما تبدون من نفاقکم وما تکتمون من نفاقکم باشد و تواند
بود کہ خطاب مر اہل کتاب پندارند بر حکم الذین آتیناہم الکتاب یعرفونہ بمعنی واللہ یعلم ما تبدون من انکار ما بلغ
الرسول من الحق وما تکتمونہ من استیقانہ بہ و معرفۃ الصدق پندارند و بر ہر دو تقدیر جملہ معطوف بر جملۂ ما علی
الرسول الا البلاغ بود متصل بدو باشد معنی انیست وخدای میداند انچہ ای منافقان آشکارا میکنید از
نفاق وانچہ پنہان میکنید از نفاق یا گویند خدای میداند انچہ ای اہل کتاب آشکارا می آرید از انکار و
تکذیب وانچہ پنہان میدارید از استیقان و تصویب قل لا یستوی الخبیث والطیب ولو
اعجبک کثرۃ الخبیث خطاب مر پیغمبر راست واین روی دیگریست مر کسانی را کہ در راہ ارتکاب حرام
روند و میان حلال وحرام فارق نشوند و سقریست مر مقصود کلام سابق بود اعجبک خطاب مر غیر معین راست
واین کلام داخل مقول مصطفی ست و تواند بود خطاب مر پیغامبر را بود و مراد خطاب امت باشد بر ین وجہ
خطاب موافق قل ست خطاب خدای عزوجل ست معنی انیست ای محمد بگو خبیث وطیب روی وجید
برابر نبود خبیث با طیب وردی را با جید برابری حاصل نشود اگرچہ ترا ای مخاطب کثرت خبیث خوش
آید و موجب رجحان خبیث نماید فاتقوا اللہ یا اولی الالباب لعلکم تفلحون فا سببیہ است ع ۱۳
یا اولی الباب جملۂ ندائیہ معترضہ است برای تنبیہ و تحریض بر اتقاء چہ خردمند از ایشان رواست کہ متقی
باشد و بمعاصی و مناہی روی خویش را نخواہد معنی انیست پس از خدای بترسید و از معاصی بپرہیزید
تا از عذاب خدا برہید و رستگار گردید یا ایہا الذین امنوا لا تسئلوا عن اشیاء ان تبد لکم
تسؤکم صفت ست مر اشیاء و جملۂ لا تسئلوا عن اشیاء تا آخر مراد فوا بالعقود بیانی دیگر ست
جملۂ ندائیہ برای تاکید تنبیہ مکرر ست روایت کردہ اند چون پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرضیت حج
بیان کرد ان اللہ فرض علیکم الحج فحجوا در ذکر آورد حارث بن زید بعضی گویند اقرع بن حابس العام ہذا
ام للابد بر زبان راند پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ساکت ماند تا آنکہ سوال را تکرار کرد پیغامبر صلی اللہ
تعالی علیہ وسلم لو قلت نعم لوجب علیکم ثم لو ترکتم لضللتم فاترکونی ما ترکتکم بر زبان آورد در شان سائل
مذکور این آیۃ نازل گشت واین نظم بر ورد پیوست و صحیح آنست کہ روزی پیغامبر صلی اللہ تعالی
علیہ وسلم بالای منبر بود مقام کشش امور دانست حدیث من احب ان یسئل عن شیء فلیسال فلا تسالونی

زمان مسطور قیام مر مصالح مردمان و مناط منافع دین و دنیا ایشان کاری کائن ست تا بدانید و در خاطر
خویش مبرهن گردانید بدرستی خدای میداند انچه در آسمانهاست از حرکات و مقادیر و خواص آن و از کواکب
انتقالات کواکب و خصائص و فضائل آن و تفاوت میان ایشان و انچه در زمین ست از برکات و خواص بقعات
و شرف بعضی امکنه و ضیاع و تفاوت اراضی و بقاع پس میداند انچه در زمین کعبه است از بودن او مبدء
گستردن زمین و نقطه دائره خلقت ارضین و منشاء طینت و مخصوص بتشریف ایزدی مجازی بیت معمور معدن
عظائم امور مطاف جهان مرجع گیهان محل استجابت دعا مقام اصابت رجا و انچه در زمان شهر حرام ست
از خصوص او بر کسی از ارکان اسلام و بودن او از عظائم ازمان عظام مخصوص بجلائل امور مکرم بتضاعف اجور
اوسط شهر حرم متوالیه منفرد و مختص بمعالی عالیه و میداند قربتی که درین زمان و درین مکان حاصل شود
پس توان دانست که عند الله او را چه ثواب و چه درجه بود و ذکر سموات و ارض را بعد ذکر کعبه و شهر در فن
بدیع لف و نشر خوانند چه کعبه را متعلق زمین و شهر حرام که از نوع زمان ست و زمان عبارت از حرکت
فلکیست متعلق بآسمان دانند وَاَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ ۝ ان با اسم و خبر خویش عطف است
بر ان الله یعلم ما فی السموات و ما فی الارض و درین کلام ذکر عام ست بعد خاص و بدانکه عالم بودن خدای
بهمه امور کنایت است از عالم بودن او بجنایات و عبادات در مکان و زمان اجر مذکور چون خدای همه چیز بداند
جنایت صید کنندگان در زمین حرم و زمان احرام و عبادت کنندگان در زمین کعبه و زمان شهر حرام بداند و
بعقوبات و مثوبات عبادات و انابات برساند اِعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ وَاَنَّ اللّٰهَ
غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ۝ در آیات سابقه ذکر محرمات اصلی و عارضی و نهی از ان کرد درین آیه تخویف
بوعید شدید در ارتکاب محرمات و بیشتر غفران آن آورد معنی انیست بدرستی خدای سخت ست
عقاب او از عقاب او بترسید گرد منهیات مگردید و بدرستی خدای آمرزنده است خطایا آمرزد و بخشنده است
عطایا بخشد این جمله تکمیل ست زیرا انچه وعید شدید اعلموا ان الله شدید العقاب موهم آن بود که مرتکب کبیره
مخصوص بشدت عقاب باشد ایراد و ان الله غفور رحیم دفع این وهم کرد و عاصیان را در معرض رجای
غفران آورد تا خوف بارجا مقرون شود نومیدی غفران برود مَا عَلَى الرَّسُوْلِ اِلَّا الْبَلٰغُ
این جمله معترضه است برای بیان اینکه معصیت تارکان امتثال اوامر و نواهی و مساعیان فساد و تباهی
پیغامبر را زیان نکند و وهم منقصت قصوری و تقصیری در شان علا قدر او نیفگند چه کار او تبلیغ است و در ان تقصیر
نکرده و درین کار فتوری و قصوری نیاورده معنی انیست بر رسول خدا و فرستاده حق سبحانه تعالی واجب
نبود مگر رسانیدن انچه برسانیدن آن مامور شود چون تبلیغ فرمان کرد خود را از عهده بیرون آورد چه واجب

ندیا هاکاعب واز جهت آنکه خانه کعبه مربع است وعرب خانه مربع را کعبه گوید ونیز چون کعبه را خانه باحرمت و
ملتجی را بد وحرام التعرض دانند بدین جهت او را بیت حرام خوانند الکعبت مفعول اول است مرجعل والبیت الحرا
عطف بیان کعبه است سوال اسم کعبه مشهورتر است از بیت الحرام ورا ایراد وجهت ایضاح متبوع چیست
وعطف بیان بودن او بر کدام وجه مبنی ست جواب البیت الحرام از جهت عدم شهرت پیش از ذکر کعبه
جهت ایضاح ندارد وبعد از ذکر وضوح زائد می آرد چون بدین وجه توضیح ندارد وبه تقیم آید گردانیدن او
برای مجرد مدح چنانچه صاحب کشاف داشته است حاجت بنا شد قیام مفعول دوم ست مرجعل را
واز قیام ما به القیام مراد ست چنانچه از بیان ما به البیان مستفاد ست معنی اینست گردانیده است خدای
کعبه را یعنی بیت حرام را مقامی ومحلی که بدان قیام مردمان بود وچیزی که بدو مصالح معاد ومنافع ایشان
راو اجور دینی واسود نیاوی حاصل میشود والشهر الحرام والهدی والقلائد
این هر سه معطوف اند بر الکعبة که مفعول اول مرجعل را وقیاما للناس که مفعول دوم آمده از روی معنی ایشان نیز
متعلق شده معنی اینست گردانید خدای کعبه را وشهر حرام وهدی وقلائد را سبب قیام مردمان ومناط
منافع ایشان بمعنی ذی الحجه که هنگام جمع حاجیان ووقت اقامت حج است باشرائط وارکان ویعنی از شهر حرام
اینجا هر چهار ماه حرام یعنی رجب وذوالقعده ومحرم مراد دارند ولام در الشهر الحرام لام جنس پندارند
وهدی را یعنی شتری وگاوی وگوسپندی که در حرم برای قربانی فرستند تا بیارند وقلائد را یعنی ذوات قلائد
یعنی شترانی که در گردنهای ایشان قلادها آویزند برای علامت تا شتران قربت حج باشتران دیگر بنا میزند
کعبه وشهر حرام مصالح دین بگذاردن حج وعمره وطواف کردن ومناسک بجا آوردن وتقرب الی الله جستن
ومنافع دنیا خلق مکه را بداد وستد کردن یا خلقی که جمع میشود وخلق آفاق را از اغنیا بخرید وفروخت نفع
میرسد وفقرا صدقات ولحوم قربانی می یابند واجراد تحصیل اجرت می ستانند وهم چنین هدی وقلائد که مردم
بدیشان قائم اند ومنافع دین ودنیا حاصل میکنند اغنیا را حصول مصالح دین باقامت نسک وحصول مثوبات
وفقرا را منافع دنیا بیافتن صدقات ونفقات شاید فقیری از نفقات وصدقات چندان ببرد که او را بدان سال
تمام گذرد ذٰلِكَ لِتَعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ذلک ای جعل المکان الذی
هو الکعبة والحرم والزمان الذی هو الشهر الحرام والهدی والقلائد التی فی هذا المکان وبهذا الزمان قیاما
للناس کائن لتعلموا او فعلنا ذلک لتعلموا والجملة علی کل التقدیرین مستانفة فی جواب بای سبب جعلت
هذه الامور کذلک معنی اینست آن یعنی گردانیدن خدای کعبه را که زمینی ست مشرف ومکانی ست مکرم وشهر حرام
را یعنی ذی الحجه را که زمانی ست جلیل وهنگامی ست جزیل وهدی را وقلائد را که نسک وقربت بمکان مذکور

میگوید و از دو معنی مصدری میجوید و اضافت مصدری سوی ظرف میدارد و بمعنی فی می پندارد و از اصل اصطیاد
حل صید بنی آید همچو اصطیاد شیر و پلنگ مینماید و بدانکه ماهی طافی که در آب بمیرد و بر روی آب آید حلال نبود
همچو بافت نمیرد حلال بود چنانچه ماهی را در خشکی مرده یا بند و مردن بافت خشکی در یا بند طافی نخوانند و حرام ندانند
ابن عباس رضی الله تعالی عنه روایت کرده است که بنی مدلج بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند و از
شان ماهی سوال کردند که ما شکار ماهی میکنیم ماهی را بحیله میزنیم و گاهی میباشد که سیل میگیرد و چون سیل
باز میگردد ماهی که در خشکی می ماند می میریم برای گرفتن او می شتابیم او را مرده می یابیم این چنین ماهی مارا
حلال بود یا حرام باشد این آیت نازل گشت و باطلاق و طعامه متاعا لکم که ازوی سمک مراد است حکم ماهی یافت
مرده و بشکارنه پیوسته بظهور پیوست و نیز جابر رضی الله تعالی عنه روایت کرده که پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم ابو عبیده جراح را و مرا با جماعتی برابر او فرستاد و ما را ابنانی از خرما توشه داد و ابو عبیده ما را یکان
خرما میداد ما آن را میجوشیدیم چنانچه کودک پستان را میجوشد بعد آن آب میخوردیم روز و شب بر یک خرما بسر
میبردیم تا آنکه در کرانه دریا رسیدیم بر طریقه پشته بلند ماهی مرده دیدیم ابو عبیده گفت ما فرستادگان پیغامبر
در کار خدا میرویم مضطر شدیم باید که این را بخوریم یکماه آنجا ماندیم و ما سیصد تن بودیم هر روز سیر میخوردیم تا آنکه فربه
شدیم از سوراخ چشم او روغن لبسبوها میکشیدیم و چون روان شدیم گوشت او را توشه کردیم چون در مدینه بر پیغامبر
رسیدیم حکایت ماهی مذکور بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفتیم فرمود آن رزقی بود که خدای برای شما
از غیب نمود چیزی ازان گوشت باقی دارید که برای من بیارید چیزی از گوشت باقی مانده بود برای پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم بردیم و پیش او آوردیم وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ
مَا دُمْتُمْ حُرُمًا عطف ست بر احل لکم حرما خبر ست مرا و متم ما و متم ظرف ست مر حرم علیکم
صید البر بر انچه ما مصدریه است و المصدر قد یجعل حینا معنی انیست و حرام گردانیده شده بر شما شکار
کردن در خشکی در مدتی که شما محرم باشید و برای حج یا عمره احرام بسته اید وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِيْٓ
اِلَيْهِ تُحْشَرُوْنَ موصول با صله صفت ست مر الله را الیه متعلق ست بتحشرون جمله صله
الذی ست و جمله و اتقوا الله عطف ست بر لا تقتلوا الصید و جملگی که در میان معترضه بود میان دو کلام
متصل سائغ نمود معنی انیست و از خدای که بسوی او حشر کرده شوید بترسید و از عذاب و عقاب او بپرهیزید
احرام را حرمت دارید و خود را بر اصطیاد می که حرام ست آمیزید جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ
الْحَرَامَ قِيٰمًا لِّلنَّاسِ این جمله معترضه بود متضمن مدح کعبه باشد کعبه را از جهت ارتفاع او کعبه
گویند و بدین وجه در تسمیه با معنی لغوی مناسبت جویند یقال الغظم الناتی کعب و للمرة التی ارتفعت

بار مشقت کردار خویش عقوبت و مضرت را در ناخوش کردن تشبیه بماکولی تلخ کرده و بر سبیل تخییل در خور
چشیدن آوردن و چون محرم را کشتن صید حرام بود دلالت کردن و باعث کشتن و دنباله کردن و تعرض
رسانیدن نیز حرام باشد تخصیص قتل بذکر از جهت آنست که منتهای مقصود در صید همان ست و صید
که در حالت احرام مصید گردد بزکوة اختیاری و اضطراری حلال نگردد از جهت جنایت صاید و ذابح
مردار شود همچو مصید و مذبوح مجوسی و مرتد باشد زکوة اختیاری و اضطراری او زکوة نیست تسمیه اصطیاد
او بقتل اشارت سوی این معنی ست عَفَا اللّٰهُ عَمَّا سَلَفَ جمله مستانفه است چنانستی که
کسی گفت ما بال ما وقع منا من الاصطیاد فی الاحرام قبل النهی فقیل عفا الله عما سلف معنی انیست
عفو کرد خدای از انچه گذشت و تعظیم عفو خویش از ایشان در گذشت سوال که قبل النهی ست گناه
نیست در وچه جای عفو و غفران بود و چه مظنه وبال و عصیان باشد جواب در شرایع من قبلنا نیز محرم
را اصطیاد حرام بود کسی از ایشان در زمان جاهلیت از جهت جهل بر اصطیاد جرأة مینمود بعد ورود شریعت
جنایت گذشت مظنه مواخذ داشت رؤف کریم نظر عفو و کرم گماشت وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُ
عطف ست بر فعلیه سابقه معنی انیست و هر که بسوی عملی که در جاهلیت میکرد باز گردد و بعد از حصول علم نهی
از ان باز آن عمل بیارد خدای عز و جل از و انتقام کند و او را در عذاب و نکال افگند وَاللّٰهُ عَزِيزٌ
ذُو انْتِقَامٍ ○ این جمله تذییل ست معنی انیست و خدای عزیز ست غالب ست خداوند انتقام ست
بقوت خویش عذاب کند کسی را که مرتکب فعل حرام ست أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ
مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ ج این جمله معطوف بر وست تقیید ست مر اطلاق لا تقتلوا الصید
و انتم حرم و بیان تفصیلی را که در ان ست متاع مصدر ست بمعنی یمتع در عرب متاع گویند ما به المتاع
مراد دارند چنانچه بیان گویند معنی ما به البیان پندارند و متاعا حال ست یا تمیز و للسیارة عطف ست
بر حکم معنی انیست حلال کردانیده شده است مر شما را صید بحر بتحلیل عام و طعام دریا یعنی گوشت ماهی
که متاع ست برخورداری و منفعت گیرید و مر کاروان را که گوشت مذکور بخورند و قدید کرده با خود ببرند
درین آیت امام شافعی رحمة الله علیه صید را بمعنی مصید دارد و تحمل اضافت بر استغراق جنس جمله جانوران
آبی حلال پندارد و بروایتی کلب و خنزیر و آدمی آبی را حکم حل استثنا کرده و بروایتی خوک را نیز استثنا
آورده و بروایتی او را از جانوران آبی و انچه بر صورت شکاریان خشکی اند چون گاو آبی و آهوی آبی و مانند ان
حلال داشته و انچه مانند صیود بری نیست جز اصناف نوع ماهی حرام پنداشته و ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه
از جانوران آبی جز ماهی حلال نمیدارد و غیر ماهی جانوران آبی را حرام می پندارد و صید را بمعنی اصطیاد

شکاری را مکشید در حالت که شما محرمید وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ
يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ من قتله مبتدا است متعمدا حال ست از فاعل
قتل فجزاء مثل ما قتل بتقدیر علیه جزاء مثل مثل ما قتل من النعم مبتدا است وجملهٔ ومن قتله نیز حال ست و اضافت
جزاء سوی مثل ما قتل اضافت بیانیه است بر طریق خاتم فضة و بعضی جزاء رفع و تنوین خوانند مثل ما قتل صفت
جزا بود یا بدل از و باشد یا خبر مبتدا محذوف ست ای هو مثل ما قتل و من النعم به بیان مثل ست بحکم صفت مثل
است و بالغ الکعبة صفت ست مر هدیا را و اضافت او لفظی ست حال ست از ضمیر به که عائد ست بر مثل
و جمل هدی بر مثل بمعنی بر قیمت بر طریق آمده که من النعم بیان او واقع شده که چون بقیمت صید نعم قربانی خرند بدین
اعتبار قیمت مذکور را نعم و قربانی شمرند **سوال** چون در آیه لزوم جزاء قتل صید در حالت احرام قتل متعمدا وارد
باشد در کتب فقه که اطلاق آن در قتل عائد و خاطی آمده بچه وجه بود **جواب** امام زهری گفته حکم تعمد قتل
صید بکتاب ثابت شده قتل خطا بقول پیغامبر آمده و کتاب که موجب وجوب حکم عند وجود الوصف است
موجب عدم عند العدم نبود حدیث که در صورت عدم تعمد وارد شده مخالف نباشد **معنی** اینست و هر که
شکاری را در حالت تعمد بکشد جزاء آن قیمت انچه کشته است از چهارپایان یعنی بر و لازم شود که بقیمت صید
شتری یا گاوی یا گوسپندی که بتقویم دو مقوم عدل ثابت شده باشد بخرد و اگر جزاء رفع و تنوین خوانند
معنی چنین دانند بر و جزای ست یعنی هم چند انچه کشته است از نعم یعنی از ابل و بقر و غنم که بدان حکم کنند
دو مرد عادل که دم راستی و درستی زنند درین حال که نعم مذکور قربانی ست واجبه رسنده حرم کعبه نزدیک
امام شافعی و محمد در چیزی که مر او را نظیری بود مثل صوری چون آهو را گوسپند نیل گاو را گاو و شتر مرغ
را شتر لازم شود و در چیزی که مر او را نظیری نبود مثل معنوی یعنی قیمت آن او را لازم گردد و بر قول
ایشان در بعض صور مثل صوری و در بعض مثل معنوی میشود و مراد داشتن دو معنی مختلف بیک لفظ
روا نباشد امام اعظم رضی الله تعالی عنه میفرماید چون از مثل ما قتل من النعم در چیزی که نظیر از نعم نیست
چون گنجشک و کبوتر باتفاق قیمت واجب می آید چیزی که نظیر بود چون آهو و نیل گاو و شتر مرغ
نیز لزوم قیمت باشد تا جمع میان مثل صوری و معنوی نشود اَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسٰكِيْنَ
اَوْ عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَامًا لِيَذُوْقَ وَبَالَ اَمْرِهٖ و کفارت عطف ست بر جزاء
مثل ما قتل من النعم **معنی** اینست بر وست جزاء مثل انچه گذشته یا کفارت طعام مسکینان باید چنانچه
هر مسکینی را یک و نیم صاع از گندم یا یک صاع از جو یا از خرما یا همچند طعام مذکوره روزه دارد و
بدل طعام هر مسکینی یک روزه دارد یعنی بر و جزاء مذکور ست تا بکشد تلخی عقوبت کار خویش و بکشد

از ارتداد از ایمان و اهتمام در انتقاء آن مراد باشد تا توقف نفی جناح بما طعموا فی الجاهلیة مستقیم آید چنانچه در
حدیث آمده من احسن فی الاسلام لا یواخذ من بما عمل فی الجاهلیة ومن اساء فی الاسلام اخذ بالاول والآخر
ع ۱۲ ۷ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای نیکی در زندگانی و از بدی و ارتداد
احتراز کنندگان را دوست دارد و از ایشان نیکی و نکوئی و ثبات بر ایمان پیدا آرد يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا
لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ تَنَالُهٗٓ اَيْدِيْكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللّٰهُ
مَنْ يَّخَافُهٗ بِالْغَيْبِ روایت کرده اند در سالی که پیغامبر خدای صلی الله تعالی علیه وسلم
را در حدیبیه نزول بود ورود آیت یا ایها الذین آمنوا لا تقتلوا الصید وانتم حرم روی نمود در منزل مذکور
شکاری بسیاری روی بلشکرگاه آورد و درون لشکر هجوم کرد تا آنکه در خیمه ها ایشان در می آمدند چنانچه بعضی را
بدست توان گرفت و بعضی را بنیزه توان زد حاجت دویدن و تیر زدن نبود و از جهت نهی کسی از ایشان
اقدام بر صید نمی نمود این جمله بر جمله اوفوا بالعقود بیانی دیگر ست جمله ندائیه برای تاکید تنبیه مکرر ست لام لیبلونکم
در جواب قسم محذوف ست بشیء متعلق ست به لیبلونکم و تنکیر او برای تفخیم ست من الصید صفت ست مر شیء
و جمله تناله صفت ست من الصید بزیادت لام یا بحذف موصول از قبیل ولقد علی اللئیم یستبنی ای من صید
او من الصید الذی تناله ایدیکم لام لیعلم الله لام کی ست متعلق ست به لیبلونکم و من استفهامیه است
مفعول واقع شده استفهام موجب تعلیق آمده معنی اینست ای مومنان هر آئینه خدای شما را مبتلا گرداند
بچیزی عظیم از صید که آن را دستهاء شما بگیرد و یا زخم نیزه شما صید پذیرد تا خشیت بغیب یعنی بغیر
مشاهده عذاب که متعلق بود بعلم خدای بصفت استقبال متعلق شود بعلم او بصفت تحقق در حال و آن تغیر
بحال استقبال در معلوم بود در علم خدای نباشد و تواند بود که علم را تاویل بظهور علم کنند معنی چنین گویند
تا ظاهر شود علم خدای کیست از شما که از خدای بغیر مشاهده عذاب می ترسد و از جهت خوف خدای صیدی
گرفتن او آسان گشته نمیگیرد و کیست که از خدای عز و جل نمی ترسد و امر و نهی او را نمی پذیرد فَمَنِ اعْتَدٰى
بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهٗ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ۝ فا سببیه است من موصوله مرفوع المحل بر ابتدا است معنی اینست
پس هر که از حد تجاوز کند یعنی در حالت احرام بعد ورود نهی و وقوع علم بحرمت آن شکاری را بزند پس او را
عذاب دردناک بود و عقاب سهمناک باشد يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَاَنْتُمْ
حُرُمٌ جمله لا تقتلوا الصید وانتم حرم بر جمله اوفوا بالعقود را که در صدر سورت مسطور ست بیانی
دیگر ست و جمله ندائیه یعنی یا ایها الذین آمنوا برای تاکید تنبیه مکرر ست جمله وانتم حرم حال ست از فاعل
لا تقتلوا نزول این آیه در سال حدیبیه است چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت معنی اینست ای مومنان

استفهام بمعنی امرست وفاسببیه است امی انتهوا برطریق هل من ینذکرای اذکروا معنی انیست پس
بازمانید شما ازجمیع انچه مذکورست و بپرهیزید ازکل آنکه مسطورست وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُوْلَ
وَاحْذَرُوْا عطف ست بر استفهام مذکور که بمعنی امرست معنی انیست وخدای را وپیغمبر خدای را واوامر
ونواهی مطیع باشید واز افتادن در تباهی ومناهی بترسید فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوْٓا اَنَّمَا عَلٰى
رَسُوْلِنَا الْبَلٰغُ الْمُبِيْنُ ۝ فادرفان تولیتم سببیه ست که امر باطاعت خدا ورسول وترسانیدن
ازمخالفت آن سبب برای ذکراین شرطیه است معنی انیست پس اگراز اطاعت خدا ورسول روی گردانید
واز مخالفت بترسید پس بدانید نیست بر رسول مگر رسانیدنی ظاهر از کردگار قادر قاهر یا گویند تبلیغی ظاهر کننده
میان حق و باطل صدای افگننده وشک نیست که او در تبلیغ تقصیری نکرده ودر رسانیدن فرمان فتوری
وقصوری نیاورده چون او انچه بر وواجب ست بجا آرد اعراض شما از انچه بر شما واجب ست او را زیان ندارد
وخدای از زیان منزه است از کفر همه کافران او را منقصت نشود باعراض شما از طاعت او را چه نقص باشد
وترک طاعت شما او را چه زیان بود لَيْسَ عَلَى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ جُنَاحٌ فِيْمَا طَعِمُوْٓا
اِذَا مَا اتَّقَوْا وَّاٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ چون آیه تحریم خمر ومیسر نازل گشت ودر وجه استیناف
بذکر پیوست معنی انیست نیست بر کسانی که ایمان آوردند واعمال صالحه کردند گناهکاری وخطاکاری واستحقاق
عذاب وسزاواری عذاب در انچه پیش از ورود تحریم خمر خمر آشامیده اند ومال میسر خورده اند چون از شرب
واز میسر بعد تحریم پرهیزکاری کنند وایمان بحرمت آن آرند واعمال صالح کنند وخود را در بدی نیفگنند
ثُمَّ اتَّقَوْا وَّاٰمَنُوْا ثُمَّ اتَّقَوْا وَّاَحْسَنُوْا بعضی گویند این جمله تکرارست برای تاکید وثم زائده است
برطریق کلا سیعلمون ثم کلا سیعلمون وبعضی از ثم اتقوا وآمنوا اینجا معنی ثم واموا علی التقوی ودوام علی الایمان
دارند این جمله را تکرار نپندارند وثم اتقوا واحسنوا باعتبار معنی واو که جمع است بمعنی جمعوا بین الاتقاء والاحسان
شده ومعطوفه بر جمله سابقه آمده معنی انیست پس ازان تقوی ورزیدند وبخدا گرویدند یا گویند پس بر تقوی و
ایمان ثابت ماندند پس ترازان میان تقوی واحسان جمع کردند وبعضی گویند اتقاء اول از کفر بود ودوم
از محرمات وسوم از شبهات بنود سوال برین وجه نفی جناح موقوف بر پرهیز از شبهات نیز شود ونفی
جناح موقوف بر پرهیز از شبهات بنود جواب نفی جناح منکر متناول جناح محقق وموهوم باشد
ونفی جناح موهوم بر اتقاء شبهات بود وبعضی از احسان احسان در عمل گویند مضمون اعبد ربک کانک
تراه جویند وبعضی از احسان احسان سوی عباد مراد دارند ومعنی نیکوئی کردن بر مردمان پندارند برین
هر دو تقدیر توقف نفی جناح بر احسان مذکور آید معنی او مشکل نماید دلیل آنست که احسان مذکور بمعنی تحریر

کنند و عدم تواتر را موجب عدم قرانیت دانند چه اگر قران بودی بحسب عادت تواتر روی نمودی و این محل نظر است
زیرا انچه عدم تواتر تواند بود که از جهت فراموش کردن بعضی نفله بود و عادت اگرچه مانع تقصیر نفله است مانع
نسیان نباشد ذٰلِكَ كَفَّارَةُ اَيْمَانِكُمْ اِذَا حَلَفْتُمْ این جمله تذییل ست و این کلام محمول
بر حذف معطوف ست ای اذا حلفتم و حنثتم معنی اینست آن یعنی انچه ذکر کردیم و در بیان آوردیم کفارت
سوگندهای شماست برای کفارت جریمه حنث در یمین تعیین کرده خداست چون سوگند خورید و حانث شوید
وَاحْفَظُوْٓا اَيْمَانَكُمْ این جمله معترضه ست برای نگاهداشت از سوگند و تحرز از حانث شدن در و
معنی اینست و سوگندهای خویش را از حنث نگاهدارید و خود را بر یار شدن بیارید تعظیم نام خدا بکنید
و بحانث شدن از هتک حرمت نام او بترسید كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ
تَشْكُرُوْنَ ○ ای بیانا مثل ذلک البیان یبین الله لکم آیاته این جمله تذییل ست معنی اینست
همچنین بیان میکند خدا آیات کتاب خویش برای شما تا شما شکر گوئید و سپاس داری جوئید يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ
اٰمَنُوْٓا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطٰنِ
فَاجْتَنِبُوْهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ○ جمله انما الخمر والمیسر تا آخر مر جمله اوفوا بالعقود که در صدر سورت مذکور بود بیانی
دیگر ست جمله ندائیه برای تاکید تنبیه مکرر ست معترضاتی که در میانه بود بین کلامین متصلین سایغ نمود فا در
فاجتنبوه سببیه است جمله سبب جمله سابقه خبریه است معنی اینست ای مومنان نیست خمر و قمار و میسر
و انصاب و ازلام مگر پلید و زشت از عمل شیطان پس از ان پرهیزید تا رستگار شوید و خمر آب انگور خام است که
بجوشد و مسکر شود و کف او برود و امام ابو یوسف و محمد رفتن کف او شرط ندارند و اشتراط رفتن مخصوص قول
ابو حنیفه پندارند و میسر قمار ست یعنی انچه گرفتن مال بخطر متعلق باشد چون کعبتین انداختن و نرد شیر و شطرنج
بگرو باختن و انصاب یعنی بتانی که برای پرستش نصب کرده شده اند از لام یعنی تیرهای که بر بعضی
نقش امرنی ربی کرده اند و در بعضی نقش نهانی ربی پیدا آورده اند اگر امرنی ربی بیرون آید آن کار کنند و اگر
نهانی بیرون آید از ان کار باز مانند اِنَّمَا يُرِيْدُ الشَّيْطٰنُ اَنْ يُّوْقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ
وَالْبَغْضَآءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ جمله مبینه است مر
مضمون من عمل الشیطان را معنی اینست بدرستی که نمیخواهد شیطان مگر آنکه میان شما چون دشمنان
در آشامیدن خمر و باختن قمار دشمنی افگند و باز دارد شما را از ذکر خدای و از نماز و ازین هر دو کار عظیم و
شان فخیم منع کند که چون مست گردید از ذکر خدا و نماز باز مانید و همچنین میسر غالب روا نیست که مشغولی
او از ذکر خدای باز دارد و بر حکم عادت مشغول شدن بدو بر ترک نماز آرد فَهَلْ اَنْتُمْ مُّنْتَهُوْنَ ○

بود بدین کفاره مسکین را هر مسکینی را دو وقت طعام بپیرو بدهد و غدا یا عشا یک عشا دیگ غدا یا جامه ده مسکین تا ملیک کند هر یکی را آنقدر که عامه بدان او را بپوشند جامه یا باحت کفارت واقع نشود و در کفارت بجامه تملیک باید پوشانیدن جامه بروجه اباحت نشاید و عطف داشتن او کسوتهم بر این وسط تا طعمون اهلیکم که بدل از اطعام داشته اند مشکل است زیرا که بدلیت کسوت از اطعام غیر محتمل است مگر آنکه عطف بدل باعتبار قیام بدل بمقام مبدل دارند و حکم معطوف بر مبدل نپندارند فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فصیام یا مبتدا است محذوف الخبر ای فعلیه ثلثة ایام یا خبری است محذوف المبتدا ای فکفارته صیام ثلثة ایام و این جمله بر هر دو تقدیر خبر مبتدا اول است یعنی فمن لم یجد و فمن لم یجد یا خبر عطف است بر جمله سابقه یعنی فکفارته اطعام عشرة مساکین تا آخر تقدیر و تعقب و زمان است یعنی بیان این بعد آن است معنی آنست پس هر که هیچ یکی ازین سه چیز نیابد و بجز خویش از هر یکی از ایشان در نیابد نه طعامی یابد که ده مسکین را بخوراند و نه جامه دارد که آزاد کرداند پس لازم است بر وی روزه داشتن و آن را کفارت جرم پندارد کور پنداشتن و در قرائت ابن مسعود فصیام ثلثة ایام متتابعات آمده و آن قراءة مشهور است تا مطلق صیام ثلثة ایام بتقید متابع شده سوال قرائت قراءة مشهور مذکور از جهت عدم تواتر ثابت نشده و ذکر حدیث بودن او در روایت نیاورده بر اکه راوی آنرا داخل قرآن آورده حدیث بودن آن نفی کرده ابو حنیفه رحمة الله علیه و اصحاب او که بدین تمسک میکنند دوم حجت او نیز نتوانند آنرا کدام دلیل میدانند و کدام اصل میخوانند جواب راوی درین قول دو چیز روایت کرده و خبر از دو چیز آورده یکی قرآن بودن دوم از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم شنیدن از جهت عدم تواتر قرائیت ثابت نگشت بودن او مسموع از زبان پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بثبوت پیوست پس آنرا وحی دانند و حدیث خوانند چنانچه روزه ناوی روزه نفل در روز شک چون ظاهر شود که غره ماه رمضان بود از فرض افتد نفل نبود زیرا که راوی مذکور دو چیز نیت کرده بود اصل صوم و صفت فضیلت چون صفت اطلاق بر دو نیت بود و صوم روز در برای روزه فرض نیت اصل صوم کافی است جواب دیگر آنکه ثبوت قرائیت در حق پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بوحی و تبلیغ جبرئیل باشد و در حق کسی که از پیغامبر صلی الله علیه وسلم نشنیده بجز رسول بود و در حق دیگران نقل و آن اگر بنقل متواتر است ثبوت او قطعی بود و بغیر تواتر عدم قطع است قطع بعدم نباشد چنانچه در تسمیه اول سوره از جهت اختلاف صدر عدم قطع بقرائیت است و در قطع بعدم نمی افتد قوت شبهه از هر دو جانب تکفیر را منع کند اما آنچه بالنسبت باقران متعین است که ایمان بدو از ارکان دین است متواتر قطعی الثبوت باشد در ثبوت او مظنه ظن نبود و بعضی در صورت عدم تواتر قطع بعدم قرآن

به ایمان ذکر کرده و کفارهٔ ایمان منعقده در بیان آورده انکار منهی عنه که بران سوگند خورده اند
باز ماندند کفارت یمین منعقده که درین آیه بیان شده دادند معنی اینست نگیرد شما را خدای بلغو در سوگندهای
شما و یمین لغو آنست که کسی بر وجود یا انتفاء چیزی بگمان سوگند راند و بگمان خویش آن سوگند راست
داند چون ظاهر شود مخالف واقع شود و سوگند بر نابوده روی نموده بزهکار نباشد و ماخوذ نگردد
وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ این جمله استدراک است حلف ست
بر لا یؤاخذکم معنی اینست ولکن بگیرد شما را بعقد سوگندهای شما و عقد سوگند در عرف شرع آنست
که بر امر آینده که مقدور او باشد دل نهد و بر کردن یا ناکردن آن سوگند خورد چنانچه گوید والله این کار
خواهم کرد یا نخواهم آورد درین خانه در آیم یا نه در آیم یا فلان سخن گویم یا نگویم بعضی گویند یمین لغو آنست
که والله بالله بر حکم عادت بر زبان برود و قصد سوگند نبود و این تفسیر از ام المؤمنین عائشه رضی الله عنها
منقول است و یمین معقوده خلاف آنست یعنی آنچه بقصد و عزیمت متعلق باشد و امام شافعی در یمین
معقوده و در یمین لغو هم برین تفسیر رفته و مخصوص بامر آینده نگفته یمین غموس را داخل این معقوده داشته
او را نیز موجب کفارت پنداشته و نزدیک ابو حنیفه یمین معقوده مختص بامر آینده است که مقدور حالف
باشد اگر دران حانث شود کفارت واجب آید و شرط حنث در آیه محذوف است ای بما عقدتم الایمان
و حنثتم فیها فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ فا در جواب شرط محذوف است ای اذا
حنثتم فکفارة کذا ای الحسنة الکفرة لهذه السیئة اطعام عشرة مساکین معنی اینست چون در سوگند حانث
شوید و خلاف آنکه بران سوگند خورید پس حسنه که دور کننده بزهکاری آن باشد طعام دادن ده مسکین
بود مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ صفت اطعام است یا خبر
مبتدا محذوف است یا صفت مصدر محذوف است مر اطعام مذکور را ای اطعاما کانهما من اوسط ما تطعمون
اهلیکم یا بدل است از طعام عشرة مساکین و بدل داشتن او بعید است که چون مبدل درین جهت بود بدین
بدل غرض حاصل نشود اهلیکم جمع اهل است چون ارضون او کسوتهم او تحریر رقبه هر دو معطوف بر عشرة
مساکین معنی اینست طعام دادن مسکین متعین است از اوسط طعامی که بدان اهل خویش را طعام
میکنید میان آنچه اصحاب نفقه را میدهید یعنی غیر اوسع و اضیف بود و غیر اعلی و ادنی باشد یا یک برده
آزاد کردن و ارذل رق بیرون آوردن حانث در یمین کفارت مخیر میان سه چیز مذکور است هر کدام چیز که
خواهد اختیار کند کفارت یمین او شود و جریمه حنث را مکفر گردد و طعام دادن ده مسکین دو نوع است
یکی آنکه تکمیل جویند و آنرا مقدر بقدر صدقه فطر هر کسی را نیم صاع گندم یا یک صاع خرما گویند دوم آنکه باباحت

حقوق ایشان بگذاری و اگر چیزی بعد از موت بماند ورثه ترا از مسالت برهاند بهتر باشد ازین که مال را بیکبارگی
در بازی و خود را فقیر و محتاج سازی باز گفت که در خاطر می آید که خوله را که زن من ست طلاق گویم و از دامن گیری
و خلاص جویم پیغامبر علیه السلام فرمود زن را مگذار و خطرهٔ طلاق او در خاطر مآر زیرا که مهاجر در امت من کسی است
که محرمات را بگذارد و یا از وطن خویش روی سوی من آرد یا باشتیاق زیارت من قدم زند و بعد وفات زیارت
در من کند و کسی که بمیرد و بعد خود یک زن یا دو زن یا سه زن یا چهار زن بگذارد او از روی ثواب مرتبه مهاجران
دارد باز گفت یا رسول الله اگر او را مطلقه بگردانم از جماع او باز مانم پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم این سخن را
نیز رد کرد و نیت آن کار را در معرض طعن آورد و گفت مرد مسلمان چون زن یا کنیزکی خود را جماع کند و دم گذاردن
حق ایشان زند اگر وطی او معلق نیفتد و فرزندی نصیب نشود فضل آن دریابد و عوض آن وصیفی در بهشت
یابد و اگر وطی معلق گردد و او را فرزندی نصیب شود اگر آن فرزند پیش از و بمیرد و در ره آخرت فرط او گردد
و برای ساخته کردن اسباب منزل او پیش رو او باشد و اگر بعد او بمیرد کارهای دین و دنیا او ساخته
بدو پیوندد و در روز قیامت برای او نوری بود و روشنائی باشد باز گفت اکنون میخواهم که گوشت نخورم
و دست بر خوردن آن نزنم پیغامبر علیه السلام فرمود ای عثمان ازین قصد و نیت باز مان زیرا که من گوشت را
دوست میدارم و چون می یابم دل بر خوردن آن میگمارم و اگر از خدای بخواهم مرا هر روز برساند و خوردن
آن نصیب من گرداند باز گفت یا رسول الله مرا خوش می آید که بخوشبوی نپردازم و دل خود را بطیب
آن خوش نسازم پیغامبر علیه السلام فرمود جبرئیل مرا بخوشبوئی ترغیب کرده خصوصاً در روز جمعه ترک
آن را در معرض ناخوشی آورده بعده پیغامبر علیه السلام در رد خطورها خاطر و فکرهای دل او فرمود ای عثمان
از سنت من اعراض مکن و از طریقه من روی مگردان هر که از طریقه من روی گرداند از سنن سنت من باز ماند
و اگر از آن توبه نکند و باز دم متابعت من زند فرشتگان او را تارک سنت خوانند و روی او را از سوی حوض من بگردانند
وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ ○
عطف ست بر لا تحرموا و اتقوا الله عطف ست بر وکلوا موصول با صله صفت الله است و از آنچه
روزی کرده است شما را خدای از رزق حلال بخورید و در تحریم حلال از عذاب خدای که بر و ایمان دارید
پرهیزید و آنچه در دین بندگان او را معرفت کند اگر چه شما را سودمند بود دل بر آن مگمارید لَا يُؤَاخِذُكُمُ
اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ روایت کرده اند چون آیه نهی از تحریم طیبات و نهی از ابتداع
رهبانیت که اختیار کرده بودند در تحصیل آن اهتمام مینمودند وارد شد از مواخذه بسوگندهای که
درین باب خورده بودند و در حاصل کردن آن سعی مینمودند میترسیدند درین آیه بر وجه استیناف حکم

یا بال اقوام یتنزهون عن الشیء اصنعه فوالله انی لاعلمهم بالله واشدهم له خشیة و نیز روایت کرده اند که پیغامبر
علیه السلام گوشت خوردی و پالوده تناول کردی معنی اینست ای مومنان بر خویش چیزهای خوش آینده
که حلال گردانیده شده است حرام مگردانید و حرام گردانیدن نعمتهای خدا بر اینک مدانید که دران بقاء جان
و استبقاء نوع انسان ببقا و نسل فرزندان و تقویت اسلام و تکثیر امت پیغامبر علیه السلام است و این نفع
عام باشد و آنچه شما اختیار میکنید نفع آن مخصوص بذات هر یکی بود و نفعی که متعدی بود بهتر است از نفعی
که لازم باشد وَلَا تَعْتَدُوا عطف است بر ولا تحرموا معنی اینست و تجاوز مکنید
از حد در طلب منفعت خویش بران اندازه که در مضرت اسلام و اضرار اولاد و ازواج افتید و در قطع نسل
و تقلیل اهل فضیلت کوشید مشغول شدن بزنان شاید تا از نسل شما عالمی زاید که دین را به بیان علم تقویت
کند یا مبارزی روی نماید که اسلام را بجهاد قوت دهد یا پادشاهی آید که جهان را بعدل و احسان بیاراید و گیهان را
بکیسات خسروانه سامان دهد و بسیاسات پادشاهانه آرام بخشد که پسندد که این چنین جلائل فواید و جزائل
عواید بگذارند و دل بر منع حظوظ و باز داشتن حقوق بگمارند اِنَّ اللّٰهَ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ
این جمله تذییل است معنی اینست بدرستی خدای عز و جل تجاوز کنندگان حدود شریعت را دوست ندارد
و باز دارندگان حقوق ملت را در خیر دوستی نیارد و در تفسیر آورده که عثمان بن مظعون پیش پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم آمد گفت حدیث نفس بر من غلبه کرده و دل مرا بر بعضی چیزها آورده و من میخواهم که آنرا معمول گردانم
تا پیش تو یا رسول الله نگذرانم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود نفس تو چه میگوید و دل تو چه میجوید گفت
میخواهم از صحبت زنان باز مانم و خود را خصی گردانم پیغامبر فرمود ای عثمان ازین خطره و خیال باز مان در حق
امت من روزه داشتن خود را خصی ساختن است از جماع در روزها روزه باز دارد و تاثیر روزه در شب در بدن
سستی آرد باز گفت میخواهم که کوه گیرم و از خلق عزلت پذیرم تنها باشم دل کسی را بچیزی نخراشم پیغامبر
فرمود علیه السلام ازین خطره باز مان زیرا که در امت من گوشه گرفتن و از مردمان تنها گشتن در مسجد توقف
نمودن و منتظر نماز بودن است چون در مسجد منتظر نماز نشستی از صحبت مردمان بدوری پیوستی باز گفت میخواهم
که سیاح شوم و در اطراف عالم بگردم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود سیاحی امت من سفر حج است
و غزاء کافران است نه سرگردان گشتن و در اطراف عالم رفتن و همچنین دیگر و دیگر باز میدید از پیغامبر علیه السلام
رد جواب آن می شنید تا آنکه گفت در دل میگذرد که جمیع مال خود را در بازم خود را فقیر و محتاج سازم پیغامبر
علیه السلام فرمود این که مال را نیت خیر بینی و فقیران را صدقه بدهی و هر بار که مسکینی محتاج دریابی و در دفع
حاجت او بشتابی و مؤنت یتیمان برگیری و یار جای ماندگان پذیری و فرزندان و عیال خویش را خوش داری

در زمان ماضی روی نموده چون اذا در واذا سمعوا برای استقبال بود لازم آید که سماع مذکور دیگر بار مستقبل باشد وجه جمع میان این دو وجه چیست و صحت او بر چه مبنی ست جواب این آیه در ذکر سماع آینده و گریه آینده است سماع گذشته و گریه گذشته مذکور نشده بذکر سماع آینده و گریه آینده از قصه گذشته تلمیح آمده معنی آنیست پس ایشان را خدای عزوجل بر آنچه گفتند ایشان امنا با قرائن سیاق که دوال اند بر تصدیق و موجب اند مر بودن این گفتار از تحقیق وعده کرد که ایشان را جناتی که زیر آن جویها روان بود بدهم و ایشان را در بهشتهای مذکور خلود جاوید بخشم وَذٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ این جمله تذییل ست معنی آنیست و آن یعنی ثواب مذکور جزای نیکوکاران است و ثواب نیک کردار ان است و بدانکه ظاهر فاتا بهم الله بما قالوا کمان نباید بود که ایمان محض قول و مجرد اقرار بود تا موافق مذهب کرامیه شود چه معنی آنیست فاتا بهم الله بما قالوا فی قلوبهم و السنتهم فتناقل التصدیق و الاقرار چه اقراری بی تصدیق کار نیاید و اقرار از ظاهر را چون در دم قلب رواجی نماید و منافقان نیز اقراری بی تصدیق داشتند و صحابه ایشان را مومنان نمی پنداشتند اما تصدیق بی اقرار اگر بعذر اکراه و خوف جان بود یا از جهت فرصت باشد مبنی بر اعذارست سزاوار اعتذارست و بر قول کسی که اقرار رکن بود بغیر اقرار ایمان حاصل نشود و بر قول کسی که ایمان مجرد تصدیق دارند و اقرار شرط اجرا احکام اسلام پندارند ترک اقرار بغیر عذری موجب رضا باجرا احکام کفر و استحقاق بدین میشود تارک اقرار در حالت طوع بغیر عذر بر هر دو قول کافرست بر قولی کفر اصلی باشد و بر قولی کفر ارتدادی بود وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ع ۹

این جمله حالیه است از قبیل والجیش قادم ذکر او از جهت اظهار رونق ثواب مذکورست بیان شناعت عذاب او برین وجه از باب تتمیم بود معنی آنیست و آنکسانیکه کفر ورزیدند و بدین اسلام نگرویدند ایشان اصحاب نار باشند و در دوزخ معذب شوند یَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ جمله لا تحرموا طیبات ما احل الله لکم مر جمله او فوا بالعقود دیانی دیگرست جمله ندائیه برای تاکید تنبیه یکدیگرست روایت کرده اند جماعتی صحابه کرام و چندی از یاران پیغامبر علیه السلام اختیار کردند و دل بر ترک حظوظ دنیا آوردند و فرقه خود را برین آوردند که جامه پشمین پوشند و رنجه داشتن تن کوشند روز همیشه روزه دارند شب نماز گذارند سیلاب چشم روان دارند و در زمین سیاحی کنند و خود را در بیابان افگنند و گوشت و چربی نخورند و بعضی برین شدند که آلت خود ببرند و بعضی اختیار کردند که بوی خوش نبویند و راحت و لذت نجویند بعضی ترک زنان کردند و بعضی خراب کردن خانه لازم دیدند در حدیث آمده ما بال اقوام قالوا کذا و کذا لکنی اصلی و انام و اصوم و افطر و اتزوج النساء فمن رغب عن سنتی فلیس منی و در حدیث دیگر آمده

چنانستی که کسی گفت ماذا یصنعون حین سرفوا الحق فقیل یقولون ربنا آمنا الآیة و فاء فاکتبنا فاء سببیه است
از قبیل آتیتک فاکرمنی معنی اینست میگویند ایشان ای پروردگار ما ایمان آوردیم و تصدیق قران کردیم
و دانستیم که حق ست و از حق ست هرچه دورست صدق ست پس بنویس ما را از امت پیغامبر که ایشان را
در روز قیامت از شاهدان گردانیده و بدرجه جعلناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس رسانیده
یا گویند بگردان ما را از شاهدان یعنی از گویندگان کلمه شهادت و بوحدانیت رسالت گواهی دهندگان
یا گویند بنویس ما را از حاضران مجلس پیغامبر علیه السلام از مهاجر و انصار و غیبت ما را از مجلس او همچو حضور و
وار بکار من یا از جهت خوف خداست یا از جهت شادی نیل نعمت بدی ست فی الجمله بکا از هوا نبود و از لهو
و طرب ناشی نشود بیت نعره مشتاق را غوغا مگو ٭ گریه عشاق را بازی مدان ٭ مصراع
درون تا آتشی نبود نخیزد دود از روزن وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ
وَنَطْمَعُ اَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصّٰلِحِيْنَ جمله مالنا عطف ست بر مقول یقولون
استفهام برای انکار بر وجه توبیخ یا برای تعجب لا نؤمن حال ست از معنی فعل از مالنا فهم میشود ای ما تصنع
حال کوننا لا نؤمن بالله و بما جاءنا من الحق و نطمع حال ست از فاعل لا نؤمن ای و مالنا لا نؤمن والحال
انا نطمع کذا سوال چون مضارع مشیت حال واقع شود و بی واو باشد و نطمع مضارع بمشیت است
با واو چگونه حال بود جواب بتقدیر و نحن نطمع و گردانیدن این جمله اسمیه چنانچه در قمت و اصک
وجه و نحوت و ارهبهم مالکا بتقدیر و اما اصک و انا ارهبهم مالکا گفته اند یا محمول بر شذوذ بود و تواند بود
و نطمع عطف باشد بر لا نؤمن و حالیت بمعنی جمع که مفهوم واوست متعلق باشد ای و مالنا نجمع بین عدم
الایمان و طمع الادخال مع الصالحین معنی اینست و چیست ما را که بخدای و آنچه آمده است بر ما از جنس
حق و صدق ایمان نیاریم و در آوردن خدای عز و جل ما در بهشت با قومی که صالحانند طمع داریم فَاَثَابَهُمُ
اللّٰهُ بِمَا قَالُوْا جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا ٭ ما قالو متعلق ست باثابهم
سوال اذا برای استقبال ست سمعوا و تری و تفیض و یقولون ربنا آمنا مستقبل اند فاثابهم الله
ماضی ست ائمه تفسیر بعطف ماضی بر مستقبل بفاء تعقیب چگونه قائل شوند جواب بودن ایشان در زمان
مستقبل برین صفت که چون قران بشنوند آب چشم ریزند ربنا آمنا گویند کنایت ست از تحقیق ایمان ایشان
پس و اذا سمعوا تا آخر کنایت باشد از تحقق ایمانهم جمله فاثابهم الله بما قالوا جنات معطوف برین مضمون باشد
و عطف ماضی بر ماضی سوال مر حکم قصه که مذکور شده و ذکر آن در بیان آمده این آید که سماع قران و فیضان
اشک ایشان در چشم بوده و این واقعه در هنگام تلاوت جعفر طیار رضی الله عنه قران را در مجلس نجاشی

میجست عمرو بن عاص و یاران او متغیر شدند از کلام نجاشی بستوه آمدند نجاشی گفت از کتابی که بر صاحب شما
فرود آمده چیزی یاد دارید که آنرا پیش من در تلاوت آرید جعفر طیار سوره طه تا آیه هل اتیک حدیث موسی
خواند و بلهجه که باید و شاید بر زبان راند نجاشی و اهل مجلس او در گریه شدند و بمدح و ستایش پیش آمدند باز پرسید
که در کتاب شما که مریم چه سان ست و از شان او چه بیان ست جعفر طیار سوره مریم تا آیت ذلک عیسی بن
مریم قول الحق الذی فیه یمترون تلاوت کرد باز ایشان را در گریه آورد نجاشی با هفتاد راهب از اهل صوامع
ایمان آورد و دین اسلام را تصدیق و انقیاد کرد این آیه در باب ایشان نازل گشت و قصه گریه ایشان بشنیدن
آیه قرآن بتلمیح پیوست و بعضی گویند نزول آیت در شان چهل مرد ست هشت نفر از رهبانان شام و سی و دو
از حبشه که ایمان بانجیل داشتند و دل بر ایمان بر پیغامبر ما صلی الله تعالی علیه وسلم و قرآن گماشتند بر پیغامبر ما
آمدند مسلمان شدند معنی اینست و چون آنچه فرستاده شده است بسوی رسول بشنوند به بینی چشمهای
ایشان را که از آب اشک روان میشوند از آنچه حق را شناختند و معرفت او را شعار دل خویش ساختند
ایشان را چون حق بیشتر بیشتر نمودار شود و انوار آن که برتر و بالاتر بود ظهور یابد توان دانست چه حال
پیش آید و چه مرتبه روی نماید سوال روایت کرده اند که بر امیر المومنین ابوبکر صدیق رضی الله تعالی
عنه گروهی از حامیه آمدند و از وی درخواست کردند که چیزی از قرآن بخواند و در نظام نظم فرقانی در گوش
ایشان برساند امیر المومنین ابوبکر آیتی برخواند آب از چشم ایشان روان گشت و از ایشان حالی و وجدی
بعیان پیوست امیر المومنین ابوبکر گفت کنا کذلک حتی قست القلوب برین روایة ظاهر شد یا از یاد درجات
معرفت که ابوبکر را بود از دیاد فیض دموع روی ننمود قست القلوب فرمود و این معنی با کلام سابق موافق
نمی آید از روی ظاهر مخالف مینماید جواب بکاء مردم از شوق و طلب مقامی ست که آنجا رسیده و قلق
و اضطراب مشتاق از جهت نادیدن چیزی ست که آنرا ندیده طالب چون بنهایت مطلوب خود برسد
و بر منتهای استعداد خویش واصل شود آرام گیرد و تمکین پذیرد از قلق و اضطراب باز ماند توسن حد را
در سلوک و سیر بجنباند و این مقام عالی ست و درجه اکابر و اعالی ست لیکن چون ناگریستن و از قلق
و اضطراب فارغ زیستن صورت قسوت دل و بظاهر اثر سخت دلی ست آنرا قسوت نام کرد و علو
مرتبه را بتواضع بر صورت منقصت آورد سوال چون معرفت حق را که نزدیک سماع قرآن سبب بکاست
تعلق باستقبال بود و تعبیر از معرفت مستقبله در کما عرفوا بصیغه ماضی بچه وجه سایغ باشد جواب
معرفت هر چند بنسبت زمان وحی مستقبل ست اما بر نسبت زمان بکاء ماضی خواهد بود تعبیر بصیغه ماضی بدین
اعتبار سایغ نمود یقولون ربنا آمنا فاکتبنا مع الشهدین یقولون جمله مستانفه است

وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ

من الدمع تمییز ست چنانچه گویند طاب من علمه ای تفیض اعینهم دمعا یا متعلق ست بتفیض بتضمین معنی الامتلاء ای تفیض مملیة من الدمع یا بارادت تمثیلی از تفیض از باب ذکر سبب و ارادت سبب ای اعینهم تمثیلی من الدمع و جمله شرطیه عطف ست بر لا یستکبرون که خبران واقع شده و کلام بمعنی انهم لا یستکبرون و انهم اذا سمعوا ما انزل الی الرسول تری اعینهم آمده اگر تری بمعنی تعلم دارند جمله تفیض مفعول دوم باشد و اگر تری بمعنی تبصر دارند جمله تفیض را حال پندارند و تری تا آخر جواب شرط ست سوال انهم لا یستکبرون صفت همه نصرانیان ست زیرا نچه ضمیر انهم همچو ضمیر منهم عاید بر کل ایشان ست و سماع قرآن و گریه کردن و حق شناختن و آمنا گفتن و جنات یافتن در حق بعض بود در حق کل نباشد و چون این جمله را عطف بر لا یستکبرون دارند و آنرا محمول بر کل نصاری پندارند این نیز محمول بر کل نصاری شود و معلوم است که این صفت بر کل نصاری نباشد جواب شک نیست که این امور صفت بعضی نصاری ست لکن صفت کردن کل بصفت بعض آمده چنانچه در ایتها العیر انکم لسارقون و فکذبوه فعقروها تحقیق شده و من اولی در مما عرفوا من الحق سببیه ابتدائیه است و من در من الحق بیان ما موصوله است و تواند بود برای تبعیض بود و ما مصدریه باشد ای من معرفتهم بعض الحق چه پیش ایشان بعض حق لایح شده بود و بعضی حق هنوز صورت نمینمود روایت کرده اند چون جعفر طیار و مصاحبان او فرستادگان پیغامبر علیه السلام بر نجاشی ملک حبشه رفتند و بدر آمدن دستوری جستند و بآواز بلند یستاذن علیک حزب الله گفتند چون ایشان در آمدند نجاشی گفت مرحبا بحزب الله ایشان گفتند السلام علی من اتبع الهدی و خشی عواقب الردی و پیش ایشان عمرو بن عاص و جماعتی فرستادگان اهل مکه برو آمده بودند و در القاء عداوت با پیغامبر علیه السلام سعی مینمودند چون جعفر طیار سلام گفت و تعظیمی که پیش پادشاهان معتاد خلق بود نخست پیش نجاشی گفتند که چنانچه ما از حال ایشان خبر کرده بودیم و پیش پادشاه باز مینمودیم معاینه گشت و بمشاهده پیوست پیش ملک تحیت ملوک نکردند و رو بر زمین از سرکشی نیاوردند نجاشی گفت سلام چرا کردید و رسم تحیت ملوک چرا نیاوردید جعفر گفت ما تحیت اهل بهشت و فرشتگان کردیم و رسم جهان بجا نیاوردیم نجاشی گفت صاحب شما که شما را فرستاده است در باب عیسی و مریم چه میگوید و در شان ایشان کدام صفت میجوید گفت او را بر صفت انه عبد الله و کلمة من الله القاها الی مریم و روح منه و امة العذراء و الطیبة البتول میداند و عیسی را رسول خدا و برگزیده و برگزیده میخواند نجاشی گفت عیسی در باب خویش و مادر خویش همین میگفت و اثبات همین صفات

دفع انکار ایشان ست معنی اینست بسوگند یاد میکنم هر آئینه منافی سخت ترین مردمان ازروی عداوت
ودشمن داشتن مومنان جهودان ومشرکان را یعنی میان همه مردمان همه جهودان ومشرکان دشمن ترند ودر
جفاهی وعداوت بیشترند ودر حدیث آمده است یهودیان بمسلم الا هما القبلة از هر قومی جماعات کثیره باسلام پیوستند
وطبع ومنقاد پیغامبر علیه السلام گشتند از یهود جز چند تنی قلیل ایمان نیاوردند واعتراف واقرار بدین پیغامبر
علیه السلام نکردند تا آنکه پیغامبر گفت لو آمن بی عشرة من الیهود لامن بی الیهود کلهم وهمه دانند که مشرکان با پیغامبر
ومومنان چه مقدار عداوت داشتند وبرخطر اهلاک از شدت عداوت ایشان از مواطن اقارب ومقر آبا و
اجداد هجرت کردند وروی بمصاحبت ومعاونت اباعد واجانب آوردند خدای عزوجل یهود را در عداوت
پیغامبر علیه السلام ومومنان قرین مشرکان کرد بلکه ذکر آن از جهت اهتمام بزد کر مشرکان مقدم آورد
وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَّوَدَّةً لِّلَّذِيْنَ اٰمَنُوا الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اِنَّا نَصٰرٰى
این جمله عطف ست بر لتجدن سابقه معنی اینست وهر آئینه بیابی نزدیکترین مردمان ازروی دوستی مرمومنان
آنکسانیکه انا نصاری گفتند ودرخویش نسبت نصرانیان جستند سوال الذین آمنوا بالا گذشته محل ضمیر باید
لهم نگفت وضع مظهر موضع مضمر کرد نکته چه بود جواب اگر لهم گفتی در ضمیر احتمال عود سوی یهود بودی
برین احتمال معنی غیر مقصود روی نمودی سوال چنانچه درشان یهود گفت لتجدن اشد الناس عداوة للذین
آمنوا الیهود درشان نصاری لتجدن اقربهم الناس مودة النصاری چرا نگفت اطناب کرد قالوا انا نصاری
آورد وجه چیست واین اطناب برچه مبنی ست جواب برین تقدیر بلازمه گفتار عاقل مرصدق قائل بود
ایشان انا نصاری بروجه کنایت فهم شود وباطباق بلاغ کنایه ابلغ از تصریح بود ذٰلِكَ بِاَنَّ
مِنْهُمْ قِسِّيْسِيْنَ وَرُهْبَانًا این جمله مستانفه است چنانستی که کسی سوال کرد این معنی بسبب چیست قیل،
ذلک معنی اینست آن یعنی قرب مودة نصاری مرمومنان را وسیل ولهای ایشان سوی ایشان بسبب
آنست که بعضی از ایشان قسیسین اند وبعضی رهبانان انداز ترسایان کسی که در علم مشغول باشد اورا قسیس
خوانند وکسی که در عبادت مشغول گردد اورا راهب دانند وَّاَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُوْنَ ○ عطف ست بران منهم
قسیسین معنی انیست بودن ایشان بدین صفت بسبب دانش بود وبحبت گوشه نشین باشند وبسبب آنکه ایشان متکبر نه اند
فروتنی دارند وخود را برخود بینی وخودستائی نمی آرند ودرین آیه اشارت است که علم راستانی جزیل ونفعی جلیل اگرچه در ترسایان
بود وگوشه نشینی وعبادت کاری عظیم وشغلی فخیم ست اگرچه از رهبانان هویدا شود وفروتنی وتواضع شود دارد اگرچه با کفر اقتران دارد
ونرم دلی وحق شناسی صفت حمیده است اگرچه بقرون با کافری که صفت ناپسندیده است بود حق سبحانه تعالی این صفات
را در ترسایان بسبب مودت مومنان داشت وبا بذامی آن بدین صفات ایشان را نیکنام ساخت

معاذ الله باستخفاف کشد و برای اعتداد سبب شود وجه دوم معنی اینست از گناه باز نماندند
و بر معصیت اصرار میکردند لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ۝ این جمله تذییل ست لام
در جواب قسم محذوف ست ای اقسم لبئس ما کانو یفعلون معنی اینست بسوگند یاد میکنم هر آئینه بد چیزی ست
که ایشان میکنند و بته کاری ست خود را دران می افگنند تَرَىٰ كَثِيرًا مِّنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ
الَّذِينَ كَفَرُوا ۚ لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنفُسُهُمْ أَن سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ این جمله مقرر ست
مر متعدی بودن ایشان و بیان صفتی دیگر ست از اصناف عصیان قدمت صفت ماست و ما نکره
موصوفه تمییز ست از فاعل بئس که ضمیر منهم ان سخط الله بحذف مضاف بتقدیر سبب ان سخط علیهم
مخصوص بذم ست معنی اینست می بینی تو بسیاری را از منافقان که جماعتی را از کافران دوست میگیرند
و ایشان را بدوستی و همدمی می پذیرند هر آئینه بد چیزی ست که نفسهای ایشان برای ایشان پیش
فرستاده و آن بسبب خشم خداست از معاصی که ایشان آنرا ارتکاب کرده وَفِي الْعَذَابِ
هُمْ خَالِدُونَ ۝ و فی العذاب متعلق ست مر خالدون فصل میان عامل و معمول بمبتدا
که در مرکز خویش ست آمده چنانچه در کتب نحو در طعامک زید اکل تحقیق شده و این جمله تذییل ست معنی
اینست و ایشان یعنی کافران باشند در عذاب جاودان وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ
وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَٰكِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ ۝ یؤمنون بالله با معطوف
خویش خبر کانوا ست جمله شرط لو است ما اتخذوهم اولیا خبر ست و لکن برای استدراک ست با اسم و خبر خویش
عطف ست بر تری کثیرا منهم یتولون الذین کفروا معنی اینست و اگر ایشان بخدای و پیغامبر و کتابی
که منزل بر وست یعنی قرآن مؤمن می بودند کافران را دوست نمی گرفتند و با ایشان صحبت نمی نمودند
لیکن بسیاری از ایشان بیرون آینده اند از دین و طاعت خدا پس روی کننده اند مر نفس و هوا بدین
سبب کفر میورزند و با کافران می آمیزند لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا
الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا ۚ لام موطئه قسم است ای اقسم لتجدن الیهود بمفعول اول ست مر لتجدن
را و الذین اشرکوا معطوف است بر الذین آمنوا لام متعلق ست بعداوة و عداوة تمییز ست از نسبت اشد
سوی ضمیر مستکن و اشد الناس مفعول دوم ست از جهت اهتمام مقدم شده جمله لتجدن جواب اقسم
محذوف ست ای اقسم لتجدن اشد الناس عداوة این جمله متضمن شکایتی از یهود ست و در مقصود
موافق جمل سابقه است همه ازین جهت فصل کرد و تاکید از جهت ابراز مقصود شکایت بوجه و کایت آورد
یا از جهت آنکه کسانیکه ایشان را دوست می پنداشتند در مضمون این جمله انکار داشتند تاکید از جهت

و این مقرر جملۂ سابقہ است و مضمون این با مضمون آن موافق ست معنی اینست بگو ای محمد ای اہل کتاب غلو مکنید و متجاوز از حد مشوید در دین خویش غلوی باطل و تجاوزی بی حاصل نصاری در رفع او بر سایندن بدرجۂ الوہیت از حد تجاوز کردند و یہود در خفض او و تکبر کردن از درجۂ نبوت مبالغت نمودند این آیۃ نہی ست از غلو زیادت و نقصان کار دین و تجاوز از حد دران و درین وَلَا تَتَّبِعُوٓا أَهْوَآءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِن قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَن سَوَآءِ السَّبِيلِ ع ۱۱ ولا تتبعوا عطف ست بر لا تغلوا قد ضلوا صفت ست مر قوم را و اضلوا با سطوت خویش عطف ست بر وضلوا عن سواء السبیل متعلق است بضلوا بتضمین معنی متجاوزین یا خاجین اضافت سواء السبیل از قبیل کریم الخطاب ست معنی اینست و ہوائے گروہی را کہ پیش از شما گمراہی ورزیدند و مردمان را گمراہ گردانیدند پس روی مکنید از راہ راست کہ اصل اسلام راست تجاوز کنندہ مباشید لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ عَلَىٰ لِسَانِ دَاوُۥدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ جملہ مستانفہ است برای بیان جزاء کفر چہ در آیات سابقہ بیان کفر بنی اسرائیل بود و ذکر ضلال و تجاوز ایشان از سواء السبیل روی نمود چنانستی کہ سامع گفت ما جزاء اللہ فقیل لعن الذین کفروا من بنی اسرائیل من بنی اسرائیل بیان الذین کفروا ست حال ست از و علی لسان داؤد متعلق ست بلعن معنی اینست لعنت کردہ شدہ اند آنانکہ کافر شدند از بنی اسرائیل بر زبان داؤد و بر زبان عیسی پسر مریم در زبور و انجیل کتاب داؤد ناطق بلعنت ایشان بود و کتاب عیسی بر ایشان لعنت میفرستاد **روایت** کردہ اند در شان اصحاب سبت کہ از فرمان خدای تجاوز کردند و کاری را کہ ازان نہی بودند مرتکب شدند داؤد علیہ السلام دعا بد کرد بوزنہ گشتند و در شان کسانیکہ بعد نزول مائدہ کفر ورزیدند و این چنین معجزۂ ظاہر را نپسندند عیسی علیہ السلام تعذیب جست اللہم عذب من کفر بعد اکل من المائدۃ عذابا لا تعذبہ احدا من العالمین و العنہم کما لعنت اصحاب السبت گفت ایشان ہوا زنہ پنجہ از تن بودند بر صورت خوک گشتند ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ ۝ مستانفہ است در جواب بای سبب یعنوا معنی آن اینست یعنی لعن و طرد سبب عصیان ایشان بود و سبب آنکہ تجاوز از حد میکردند و کارہا و کردارہای ناحق می آوردند روی نمود در اخلاق و اعمال افراط و تفریط ہر دو مذموم ست صاحب آن ہر دو وصمہ ملوم است كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَن مُّنكَرٍ فَعَلُوهُ ط این جملہ بیان عصیان ایشان ست یا تعلیل آن ست و لا یتناہون لا یتشارکون فی النہی ای لا ینہی بعضہم بعضا عن منکر فعلوہ یا معنی لا ینتہون ای لا یمتنعون و لا یتوبون عن منکر فعلوہ بر وجہ اول معنی اینست بودہ اند ایشان بر ین صفت کہ یکدیگر نمی نہیکردند منکرے کہ می آوردند یعنی چون نہی منکر ترک دادند چنانستی کہ با یکدیگر بدستوری زبان میکشادند این معنے

خدا بدرستی گذشته اند پیش از و پیغمبران او متاخرست حادث ست بعد ایشان و حادث اله نبود با منقصت
حدوث لایق الوهیت نباشد وَاُمُّهٗ صِدِّيْقَةٌ عطف ست بر جمله سابقه معنی اینست و مادر او
صدیقه است یعنی راست گوینده و در راه راست پوینده و او مسیح را زاده و پرورده این نیز موجب حدوث
او بود منافی الوهیت او باشد كَانَا يَاْكُلٰنِ الطَّعَامَ این جمله حال ست بتقدیر قد بر طریق
جاء و کم حصرت صدورهم یا موکده مر مضمون جمله سابقه که بیان حدوث عیسی ست بود چه طعام خوردن
از صفات محدثات باشد معنی اینست مادر مسیح و مسیح علیه السلام برین صفت بودند همچو او میان
دیگر طعام می خوردند و طعام خوردن مبنی از حاجت و مبنی بر مجامعت باشد موجب تقویت بدن محوج
سوی هضم و اخراج از تن باشد و این همه از صفات محدثات بود چنانچه اله نباشد ابن الله نیز نبود اُنْظُرْ
كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْاٰيٰتِ ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُوْنَ ۝ استفهام در هر دو محل یعنی در کیف
و انی برای تعجب است یعنی عجیب بیانی که از ماست و عجب حرمانی که ایشان راست و جمله معترضه است
برای تنبیه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم والصلوة و تعجب او در بیان آیات معنی اینست نظر بکن ای محمد یا
ای بیننده که ما چگونه برای ایشان علامات وحدانیت خویش بیان میکنیم و بطلان اثبات شریک و ولد
و امتناع الوهیت عیسی و مادر او و بودن ایشان غیر لایق بمعبودیت در ذکر می آریم ببیانی واضح که خفا نه پذیرد
و تبیانی که قناع نگیرد بمقدماتی که کسی آنرا منع نتواند کرد و حجج که مخالف دران شک نتواند آورد پس نظر
بکن که این ناحق شناسان از تحقیق این چنین حقی و تصدیق این چنین صدقی چگونه باز داشت می شوند و
ملزم و محجوج میگردند باز دارنده ازان جز قهر کردگار نبود و جز بیرون شقاوت و ادبار نباشد قُلْ اَتَعْبُدُوْنَ
مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَّلَا نَفْعًا استفهام برای توبیخ است و این توبیخی دیگر است
بر بطلان اعمال کافران و تشنیعی دیگر ست بر زشتی افعال ایشان معنی اینست بگو ای محمد جز خدا که مالک
نیست برای زیانی و نفعی می پرستید و غیر خدا را که هیچ سودی و زیانی نتواند رسانید معبود می سازید
بیت یکذره تصرف کار عباد را بر دست کس نداد فما شاء فهو کان نافع و ضار اوست معطی و مانع
هموست تا او ندهاند هیچ جوانمردی نتواند داد دری که او بندد هیچکس نتواند کشاد وَاللّٰهُ هُوَ السَّمِيْعُ
الْعَلِيْمُ ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای هموست سمیع یعنی گفتارها همه شنود
و هموست علیم اندیشها همه بداند هیچ چیز برو پوشیده نماند هر چه از مردم صادر شود و جزا و سزای
آن تواند قُلْ يٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ لَا تَغْلُوْا فِيْ دِيْنِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ این خطاب ست مر اهل کتاب
و دعوت ایشان ست سوی حق و صواب و باز داشتن ایشان ست از غلو در باطل و از گفتار بیحاصل

او در کلام مشرکان از جہت انکار موحدان ست معنی انیست بسوگند یاد میکنم بدرستی که کافر گشتند آنانکه
خدایرا ثالث گفتند جماعتی از مشرکان قائل بتثلیث اند عیسی و مریم را و الہ و خدای را سیومی سه الہ میگویند
سزاوار ست که ایشان کافر باشند و متصف بصفت اشراک کردند وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّآ اِلٰـهٌ
وَّاحِدٌ ط این جمله حال ست و قصر او قصر حقیقی بود یا قصر اضافی بر وجه افراد باشد سزا دیده است الہ بعموم
نفی نکره مخصوصه شده هم ازین جهت مبتدا آمده لا الہ بدل ست از محل من الہ الا می من الہ الا الہ واحد
معنی انیست نیست هیچ معبودی بحق مگر الہی که یکی ست معبودی دیگر معبود بحق نیست وَاِنْ لَّمْ يَنْتَهُوْا
عَمَّا يَقُوْلُوْنَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ○ این شرط در ذیل قسم افتاده تقدم قسم
بر شرط جواب قسم را حکم جواب شرط داده از روی لفظ جواب قسم شده و از روی معنی جواب شرط آمده معنی انیست
و بسوگند یاد میکنم اگر ایشان باز نمانند از انچه میگویند و ترک نکنند راه اشراک را که دران می پویند هر آینه
برسد بمشرکان که مثلثان اند عذابی دردناک مقرون بایمان و باک هم در دنیا او جاع و اسقام و مصائب و الام
و در آخرت عذاب نار که معدست برای کفار و تنکیر عذاب برای تفخیم ست **سوال** لفظ من مبنی از قلت بود
استعمال او در عذاب الیم چگونه باشد **جواب** استعمال من که مبنی از قلت ست در عذاب الیم باعتبار
فظاعت ذنب دارند که بر نسبت فظاعت از عذاب کثیر لیسیر پندارند وضع مظهر موضع مضمر درین خبر از
جهت تصریح بمناط عذاب و اظهار جهت عقاب اَفَلَا يَتُوْبُوْنَ اِلَى اللّٰهِ وَيَسْتَغْفِرُوْنَهٗ ط
وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ○ همزه برای استفهام است فا عاطفه است معطوف علیه محذوف است و
یستغفرونه عطف ست بر فعل منفی به بر نفی پس نفی بر سر او در آید معنی و لا یستغفرونه حاصل آید ای لا یعزمون
بطلان ما یقولون فلا یتوبون و لا یستغفرون و جمله معترضه است برای تعجیب از شان کفار و فجار در انتفای
توبه و انتفاء استغفار و جمله و اللہ غفور رحیم تذییل ست معنی انیست انی شناسید بطلان انچه میگویند
و غلط کردن در راهی که می پویند پس توبه نمی کنند و استغفار نمی شوند عجب کاری و عجب روزگاری که در راهی
پویانند حال آن نمیدانند ازان باز نمیگردند و از ضلال رجوع نمیکنند باید رجوع کنند و خود را در جریمه مذکور
نیفگنند و خدای غفور ست خطایا امرزد رحیم ست عطایا بخشد مَا الْمَسِيْحُ ابْنُ مَرْيَمَ اِلَّا رَسُوْلٌ
قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ ط جمله قد خلت صفت ست مر رسول یعنی نصاری مسیح را ابن اللہ
میخوانند و یعنی او را الہ میدانند و یعنی در مرتبه تثلیث می پویند ان اللہ ثالث ثلثة میگویند او را رسول
نمیدانند بنده خدا نمی پندارند قصر مذکور بر نسبت هر سه فریق قصر قلب بود و قول هر سه فریق مذکور باشد
و چون منکران مصر بر انکار ند ما و الا استعمال کرد انما نیاورد معنی انیست مسیح که پسر مریم ست مگر فرستاده

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ لام در جواب قسم محذوف است
ای اقسم لقد کفر الذین قالوا کذا این حکایتی دیگر است متضمن شکایت از زشتی حال اہل کتاب و تجاوز کردن
ایشان از حد صدق و ثواب این جملہ مقرر مقصود و جمل سابقہ بود سوگند شناعت و قباحت گفتار و کردار
ایشان باشد معنی انیست بسوگند یاد میکنم ہر آئینہ بدرستی کافر گشتند کسانیکہ ان اللہ ہو المسیح بن مریم
گفتند مسیح را بر اللہ حمل کردند حادث را با قدیم سواطات بر اتحاد آوردند وقال المسیح یٰبَنِیْٓ اِسْرَآءِیْلَ
اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّیْ وَرَبَّكُمْ این جملہ حال ست ای قالوا ذلک وقد قال المسیح یا بنی اسرائیل الآیۃ
معنی انیست سوگند یاد میکنم ہر آئینہ کافر گشتند آنانکہ ان اللہ ہو المسیح بن مریم گفتند و حال انیست
کہ مسیح ایشان را مخالف گشتہ و یا بنی اسرائیل اعبدوا اللہ ربی و ربکم گفتہ اِنَّهٗ مَنْ یُّشْرِكْ بِاللّٰهِ
فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَیْهِ الْجَنَّةَ وَمَاْوٰىهُ النَّارُ ضمیر منصوب در انہ ضمیر شان ست
جملہ شرطیہ شان را بیان ست جملہ انہ من یشرک باللہ تعلیل ست و تاکید او از جہت آنست ذکر کفر ملوح
بر تحریم چنان ست بتقدیم ملوح تاکید کرد بر وجہ استیناف مفصول آورد جملہ فقد حرم اللہ علیہ الجنۃ تعلیل
جزا محذوف ست ای من یشرک باللہ لم یدخل الجنۃ لان اللہ حرمہا وماویہ النار عطف ست بر فعلیہ سابقہ
یعنی حرم اللہ علیہ الجنۃ معنی انیست بدرستی شان انیست ہر کہ با خدا دیگر پیرا در الوہیت شریک گرداند
چنانچہ خدای را الہ میگوید دیگری را نیز الہ میخواند یا دیگری را با خدا در پرستش یاد صنعی کہ خاصہ الہ است
شریک کند و میان ایشان دران شرکت افگند چنانچہ قوم نمرود ابراہیم را علیہ السلام الہ انت فعلت ہذا
بآلہتنا گفتند و مشرکان عرب معبودان خویش را شفعاء دانستند از بہشت محروم شود و از نعیم او بی نصیب گردد
زیرا چنانچہ خدای بہشت را بر و حرام گردانید وی را بدین درجہ نرسانید مراد از تحریم مذکور تحریم منع بود
تحریم تکالیف نباشد چہ دار آخرت دار تکالیف نیست و تحریم دران اللہ حرمہا علی الکافرین ہمچنین
معنی ست و جایگاہ این خاکسار نار ست و آتش سزای این بدکردار ست و بسوی دوزخ باز خواہد گشت
و بعذاب ابد و بعقوبت مخلد خواہد پیوست وَمَا لِلظّٰلِمِیْنَ مِنْ اَنْصَارٍ
این جملہ تکمیل ست برای دفع وہم کسی کہ بعد استحقاق عذاب یاری دہندہ را کہ از عذاب بیرون آرد
ہمچو یہود کہ یشفع لنا آباؤنا الا بنیاء میگفتند و متوہم پندارند معنی انیست نہ از ظلم کنندگان در آخرت
یاری دہندگان کافران را کسی یاری ندہد ہیچ ظالمی را بیاری کسی از عذاب نرہد لَقَدْ كَفَرَ الَّذِيْنَ
قَالُوْٓا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ این جملہ با شکایت سابقہ مطابق ست مرجملہ سابقہ را در
مقصود موافق ست بدین اعتبار مقرر بود محل فصل باشد ان اللہ ثالث ثلثۃ مفعول قالوا است تاکید

وقف لازم

کذبوا بر صیغۂ ماضی آورده و یقتلون را بلفظ ماضی مضارع ذکر کرده نکته چیست و این فرق بر چه مبنی است
جواب از جهت آنکه ایشان در حال قتل پیغامبران اند هنوز مشغول در انند بعضی را کشته اند و محمد را که قایم است
مقام همه انبیا میخواهند که بکشند برای کشتن گرد بر گرد او میگردند روایت کرده اند یک روز هفتاد
پیغمبر را کشتند و جمعی عظیم از پیغمبران بهلاک پیوستند اما خدای پیغمبران صاحب شریعت را در عصمت خویش داشت
و دشمنان ایشان را اگرچه قصدها کردند و حمله ها آوردند بر کشتن ایشان نگماشت وَحَسِبُوْٓا اَلَّا تَكُوْنَ
فِتْنَةٌ فَعَمُوْا وَصَمُّوْا ان لا تکون منصوب بان مصدریه و مرفوع بحمل آن بر تخفیف از تشدید
و حذف ضمیر شان خوانند و معنی هر دو مختلف بر حسب اختلاف قرأة دانند و حسبوا معطوف است بر جزاء کلما
که محذوف است و تواند بود که بر جمله فریقا کذبوا و فریقا تقتلون معطوف بود و این جمله نیز داخل تعلیل و دلیل باشد
معنی آیت چنین آید و پنداشتند که ایشان با یذا کردن پیغامبران و تکذیب و کشتن ایشان بر ایشان فتنه
نخواهد زاد و آخرت عذابی نامزد ایشان نخواهد گشت و مکذب و قاتل بعقوبت نخواهد پیوست پس کور شدند
یعنی زشتی عملهای خویش ندیدند کر گشتند سخن حق از کسی نشنیدند یا کور شدند از دیدن علامات قدرت خدا
و مشاهده کردن معجزات رسل و انبیا و کر شدند از شنیدن انچه پیغامبران از ایشان جستند در بیباکی افتادند
تا آنکه سر بپرستش گوساله نهادند ثُمَّ تَابَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ عطف ست بر جمله سابق معنی اینست
پس توبه کردند و رو به پشیمانی آوردند خدای ایشان قبول کرد و ایشان را در معرض نیکی و نیکوکاری آورد
ثُمَّ عَمُوْا وَصَمُّوْا عطف ست بر جمله سابقه معنی اینست پستر از ان باز کور شدند و از دیدن
معجزات و براهین باز ماندند دگر گشتند و بنا شنیدن سخن حق پیوستند دل بر طلب رویة خدا نهادند و
زبان بگفتار لن نؤمن لک حتی نری الله جهرة کشادند شانی کسی ایشان شایان آن نبودند جستند سخنی که در خور
آن نبودند گفتند كَثِيْرٌ مِّنْهُمْ بدل ست از ضمیر عموا و صموا بدل بعض از کل چه بعضی از ایشان ایمان
آوردند و وفاء عهد کرده با فاعل یکی از ایشان ست بر وجه تنازع و داد در عامل بر طریق اکلوا البراغیث است
یا خبر مبتدا است محذوف ست بر تقدیر اولئک یا مبتدا است و عموا و صموا خبر ست تقدیم حری که فعل
مبتدا است در صورت افراد چنانچه زید قام از جهت آنکه بر تقدیر تقدیم التباس بفاعل می آید روا نبود در تثنیه
و جمع چنانچه یقومان الزیدان و یقومون الزیدون که التباس بفاعل نیست روا باشد و بعضی این را ضعیف
دارند و التباس بلغت اکلوا فی البراغیث پندارند وَاللّٰهُ بَصِيْرٌۢ بِمَا يَعْمَلُوْنَ ۝
این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای میداند حال عمل کنندگان بصیر است بدانچه عمل میکنند ایشان
هیچ عمل از اعمال ایشان از و مخفی نبود و هیچ کاری از کارهای ایشان از خطره و فکر پوشیده نشود

و اهل کتاب بسیار وقت و شکایت معاصی و جرایم ایشان از حد گذشت چنانستی که کسی پرسید هل ینفعهم ایمانهم
لو آمنوا فقیل ان الذین امنوا الآیة این کلام مبنی بر سوال سائل باشد در کلام طلبی تاکید سایغ بود و بدانکه والصابئون
رفع عطف ست بر محل اسم ان قیل مضی الخبر و ان در اسم ان که مبنی باشد بر قول کوفیان رواست چنانچه فاعلموا
انا و انتم بغاة ما بقینا فی شقاق و بر قول سیبویه والصابئون مبتدا است خبر او محذوف جمله میان اسم ان و خبر ان
معترضه است ای ان الذین آمنوا والذین هادوا والنصاری والصابئون کذلک منهم من امن بالله والیوم الآخر
و عمل الصالحات فلا خوف علیهم ولا هم یحزنون خبر مبتدا ست و جمله من امن تا آخر خبر ان ست ضمیر محذوف ست ای من امن منهم
معنی اینست بدرستی کسانیکه بزبان بر وجه نفاق ایمان آوردند و در دل تصدیق نکردند و آنکسانی که جهود گشتند در دین یهود
رفتند و صابئان یعنی ستاره پرستان که از ملت یهود میل کردند و خود را بر ستاره پرستی آوردند و ترسایان یعنی عیسی پرستان
هر که از ایشان بخدای در روز قیامت ایمان آرد و دل بر حق و صدق ایمانی گمارد پس هیچ خوفی بر ایشان نبود و هیچکس
از ایشان اندوهگین نباشد لَقَدْ اَخَذْنَا مِیْثَاقَ بَنِیْٓ اِسْرَآءِیْلَ وَاَرْسَلْنَآ اِلَیْهِمْ رُسُلًا
لام در جواب قسم محذوف است ای نقسم لقد اخذنا تنکیر رسلا برای تعظیم و تکثیر ست این جمله نیز در شکایت
بنی اسرائیل ست در آیات سابقه حکایت از افعال ناپسندیده و اقوال ناگزیده ایشان بود این شکایت از عهد
شکستن و مخالف پیغمبران گشتن و تکذیب پیش آمدن و بکشتن معترض شدن روی نمود معنی اینست بسوگند
یاد میکنم هر آئینه بدرستی گرفتیم ما میثاق بنی اسرائیل و فرستادیم بر ایشان فرستادگان کثیر و جلیل کُلَّمَا
جَآءَهُمْ رَسُوْلٌۢ بِمَا لَا تَهْوٰٓی اَنْفُسُهُمْ فَرِیْقًا كَذَّبُوْا وَفَرِیْقًا یَّقْتُلُوْنَ ○ این جمله صفت
است مر رسلا را بحذف ضمیر ای کلما جاءهم رسول منهم و جزاء محذوف ای عادوه و آذوه فریقا کذبوا و فریقا
یقتلون جزاء کلما نتواند بود زیرا که تکذیب فریقی از پیغامبران و کشتن فریقی دیگر از ایشان مترتب بر آمدن
یک پیغمبر که شرط مذکور ست نبود و مبنی بر و نباشد بلکه تعلیل جزاء محذوف پندارند چه تکذیب فریقی از ایشان
و کشتن فریقی دیگر از ایشان موجب آن بود که هیچ یکی از پیغمبران از دشمنی و ایذاء ایشان خالی نباشد معنی اینست
هر بار که بیاید بر ایشان رسولی از رسل یا شرعی که مخالف طبع ایشان باشد و محبوب و مرضی ایشان نباشد
و بیارد به تکالیفی که نفسهای ایشان را خوش نمی آید و بر طبیعت ایشان دشواری نماید او را دشمن پندارند و دل
بر ایذا گمارند دشمن داشتند و بایذا پیش آمدند زیرا که فریقی از انبیا را تکذیب کرده اند و دروغ گو خوانده اند
و فریقی دیگر را از ایشان میکشند و ورطه هلاک می آرند پس پیغامبر را که بر خلاف طبع ایشان سخنی گوید کاری
نامرضی ایشان جوید چگونه دشمن ندارند و دل بر ایذاء او چرا نگمارند فریقا در هر دو محل مفعول به آمده از جهت
اهتمام مذکور بذکر مقدم بر فعل شده سوال تکذیب و قتل انبیا هر دو گذشته و در زمان ماضی رفته

چیزی که فرموده شد در گوش خلق نیفگنی تو تبلیغ نکرده باشی رسالت پروردگار را اصلا و تقصیر کرده باشی در
رسانیدن فرمان کردگار تعالی زیرا که چون در تبلیغ خیانت ظاهر شود بر هیچ سخن او اعتماد نماند این معنی رساننده
را همچو نارساننده گرداند پس در رسانیدن وحی بگوش و هیچ چیزی از اندک و بسیار مپوش در تبلیغ از کسی
خوف مدار و حشمت و شوکت کسی در خاطر مآر وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ ط این جمله حال ست
معنی اینست وحی که بر تو منزل شده برسان و حال اینست که خدای تعالی نگاه میدارد ترا از مردمان جهودان
و ترسایان و سایر کافران حق سبحانه و تعالی وعده عصمت کرد تا از پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم خوف جان برد
و در تبلیغ هر چه فرمان ست برو دست و دشمن دلیر شود اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكٰفِرِيْنَ
این جمله تذییل ست موکدست مر مضمون ساء ما یعلمون و تاکید او از جهت اهتمام در اعلام بمضمون این کلام بود
بر طریق انا سنلقی علیک قولا ثقیلا بغیر تردد سامع و انکار او برای محض اظهار اعتنا باشد معنی اینست بدرستی
که خدای راه ننماید کافران را که دانسته است که ایشان اختیار کفر خواهند کرد و بر کفر و ضلال خواهند مرد و خود را
در ورطه تایید عذاب خواهند آورد از عدم اهتدا این چنین کسان در خاطر تعلق نیاید و در تبلیغ انچه فرمان ست
توقف نشاید تو در کار خویش باش دل خویش را باندوه کفر و ضلال مخراش قُلْ يٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ لَسْتُمْ
عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقِيْمُوا التَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِّنْ رَّبِّكُمْ ط
در آیه سابق ذکر تبلیغ جمیع چیزی که منزل ست بود درین آیه تبلیغ یک فرمانی از فرمانها بر وجه ذکر خاص بعد
عام تخصیص فرمود و تواند بود که این جمله را بدل از بلغ ما انزل الیک دارند بدل بعض از کل بر طریق ایدکم
بما تعملون ایدکم بانعام و بنین پندارند معنی اینست بگو ای محمد یا اهل الکتاب نبستند شما بر هیچ چیز از دین
و بر هیچ امری از امور یقین یا بر هیچ چیزی از امر مقبول و ثواب مامول تا آنکه حاصل آید از شما امر جلیل از اقامت
احکام توریت و انجیل و انچه فرود آورده شده است از قران و وعده و وعید شرایع احکام آن وَلَيَزِيْدَنَّ
كَثِيْرًا مِّنْهُمْ مَّآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَّبِّكَ طُغْيَانًا وَّكُفْرًا ج این جمله از باب اطناب بتکرر
بود مقصود او تاکید باشد و معنی این بالا ازین گذشته و ذکر او عین قریب رفته فَلَا تَاْسَ عَلَى
الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ○ فا سببیه است معنی اینست پس اندوهگین مباش بنا بر کفر ورزیدن قومی
که کافرند و ناگرویدن گروهی که مکابرند که چون تبلیغ رسالت گروی و فرمان خدا بجا آوردی پس اگر ایشان تبلیغ
ترا قبول نکنند و ایمان بخدا نیارند ترا چه زیان دارد و علو اسلام را چه کمی آرد اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَالَّذِيْنَ
هَادُوْا وَالصَّآئِبُوْنَ وَالنَّصٰرٰى مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ
صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ○ در آیه سابقه مساوی منافقان

ادخال در جنات بحصول نه پیوست وَلَوْ اَنَّهُمْ اَقَامُوا التَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ وَمَآ اُنْزِلَ
اِلَيْهِمْ مِنْ رَّبِّهِمْ لَاَكَلُوْا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ ط موصول با صله
یعنی وما انزل الیهم من ربهم عطف ست بر التوریة والانجیل لاکلوا جواب لو است جمله شرطیه عطف ست بر جمله
شرطیه معنی اینست اگر ثابت شدی که ایشان احکام توریة و انجیل و آنچه منزل ست سوی ایشان
از پروردگار یعنی قرآن اقامت کرده اند تکالیف را که در آن مذکور و مسطور ست بجا آورده اند هر آئینه ایشان
از بالای خویش و از فروی خویش یعنی از برکات آسمان و برکات زمین میخوردند یا از میوهای درختان که بالای ایشانست
و از کشتها که متصل زمین ست یا از میوه ها که بر زمین افتاده است برگیرند محظوظ میشدند و این عبارت از سعت
رزق ایشان و از فراخی عیش در جهان مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ ط این جمله مستانفه است چون
در آیت سابقه گفت ولو انهم اقاموا التوریة والانجیل وما انزل الیهم من ربهم لاکلوا من فوقهم ومن تحت ارجلهم
چنانستی که سامع هل اولئک اهل کذلک گفت فقیل منهم امة مقتصدة معنی اینست بعضی از ایشان یعنی اهل کتاب
گروهی اند میان رو نه دوستان صرف اند نه دشمنان محض اند جهتی از دوستی و جهتی از دشمنی دارند گاهی دل
بر بطلان می نهند ایشان برای دین اسلام مستعد اند درین راه قدم زدن توانند بعضی گویند مراد از امة مقتصدة
گروهی اند که بر راه راست آمدند و به پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ایمان آوردند و بر قصد سبیل یعنی راه راست
و درست رفتند و از گمراهی جهودان و ترسایان رستند چنانچه عبد الله بن سلام با یاران و چهل و هشت نفر
نصاری بنی نجران و بحیرا راهب و نجاشی ملک حبشه و سلمان و امثال ایشان وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ سَآءَ
مَا يَعْمَلُوْنَ ۝ این جمله عطف ست بر منهم امة مقتصدة معنی اینست و بسیاری از یهودان و نصرانیان
بد چیزی ست که میگفتند ایشان از غلو در عداوت و ارتکاب اسباب شقاوت و شور انگیختن و با دشمنان
غالی آمیختن يٰٓاَيُّهَا الرَّسُوْلُ بَلِّغْ مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَّبِّكَ ط چون پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم از آیات سابقه زشتی اوصاف و ناشایستگی اخلاق اهل کتاب شنید و او را از ایشان کردارها
ناگزیده و گفتارهای ناپسندیده رسید و ثقیف گفتند اگر فرضیت زکوة از ما برگیری ایمان آریم و طایفه دیگر گفتند
اگر سجده کردن نفرمائی در دین تو در آئیم چنانستی که پیغامبر پرسید ماذا اصنع حین یفعلون ما یفعلون و یقولون
ما یقولون فقیل علی سبیل الاستیناف یا ایها الرسول الخ معنی اینست ای فرستاده خدا برسان جمیع چیزی که
از پروردگار تو فرستاده شده و تبلیغ کن آنچه وحی آن بر تو آمده وَاِنْ لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ
رِسَالَتَهٗ ط رسالت و رسالاة بصیغه مفرد بصیغه جمع خوانند معنی بر حسب آن دانند این جمله شرطیه
معترضه است در اثنای کلام برای تنبیه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم معنی اینست و اگر این کار نکنی و جمع

ع ۶ ۱۳

گفتند و از شوم آن ببلا مبتلا گشتند و افگندیم میان ایشان عداوت ظاهری و بغض باطنی تا روز قیامت چنانچه هرگز
مودت نگیرند و هیچ گاهی میان خویش التیام نپذیرند و ائتلاف نگیرند و این نیز بلای عظیم و عنایتی فخیم ست بر
محاربه آرد و در مقابله دارد هر یکی در کینه و ضغینه باشد و در خاطر هر یکی تعلق بود و در دل یکدیگر تردد شود یکدم آرام
نگیرند و یکساعت سامان نپذیرند کدام عذاب سخت ازین بود و چه بالاتر ازین باشد كُلَّمَآ
اَوْقَدُوْا نَارًا لِّلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللّٰهُ جمله مستانفه است چنانستی که گفته شد ما حالهم مع المسلمین
مع شرتهم و خیالتهم فقیل کلما اوقدوا نارا للحرب اطفاها الله معنی اینست هر بار که ایشان آتشی را برای جنگ
با مسلمانان افروختند و با اهل اسلام محاربه و مقاتله انگیختند خدای تعالی آتش جنگ را فرو میرانید و در محاربه
مسلمانان قادر نگردانید از آن آتش مسلمانان را در امان داشت و دستهای ایشان را از مسلمانان باز داشت
با هر که در جنگ شتافتند ظفر و نصرت نیافتند روایت کرده اند که دران وقت که علم اسلام افراخته اند
و سایه لوای آسمان سای پیغامبر علیه السلام در جهان انداخته اند بسیاری از یهود در بند محبوس بودند و پیش
ایشان ذات خدمت و بندگی مینمودند امام قتاده گفته لا تلقی یهودیا ببلده الا وجدته من اذل الناس یعنی
در شهری که یهودی در آیند او را از خوارترین اهل آن شهر یابند وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ
فَسَادًا فسادا منصوب ست بر مصدر بر طریق ضربته سوطا ای یسعون سعیا بفساد یا حال ست ای یسعون
ذوی فساد یا مفعول له است ای یسعون لفساد یا ظرف ست ای یسعون فی فساد این جمله عطف است
بر جمله سابق معنی اینست ایشان بفساد یا از جهت فساد یا در حالیکه خداوند فساد اند سعی میکنند و در کار
فساد کوشش مینمایند یعنی بهر وجه که خدای ایشان را در جنگ ظفر نداد و گاهی در فتح بر ایشان نگشاد همیشه
مقهور و مطرود اند و همواره مغضوب و مخذول اند از سعی بفساد نمی مانند و در راه فساد دوانند وَاللّٰهُ
لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِيْنَ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای مفسدان را دوست ندارد
و فساد کنندگان را در خیر دوستی نیارد وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْكِتٰبِ اٰمَنُوْا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا
عَنْهُمْ سَيِّاٰتِهِمْ وَلَاَدْخَلْنٰهُمْ جَنّٰتِ النَّعِيْمِ ○ ان با اسم و خبر فاعل ست مر فعل محذوف را
ای و لو ثبت ان اهل الکتاب آمنوا و اتقوا لکفرنا عنهم سیاتهم جواب لو است و لادخلناهم جنات النعیم عطف ست
بر جمله شرطیه معترضه است برای بیان کمال فضل و امتنان و قبول توبه یا کثرت و غلظت عصیان و اگر ثابت
شدی که اهل کتاب ایمان آورده اند و متقی شده اند به پیغامبر گرویده و از معاصی پرهیزیده اند هر آئینه دور
میکردیم از ایشان سیات ایشان را یا کثرتی و غلظتی که در سیات ایشان ست و هر آئینه در می آوردیم ایشان
را در جناتی که جای نعیم جاودان ست لیکن ایمان و تقوی ایشان ثابت نگشت تکفیر سیات ایشان و

متشابه ندارند و بمعنی اثبات بخل بر وجه تمثیل پندارند و این از جهودان قولی باطل بود و کفری صریح باشد معنی
اینست یهود ید الله مغلولة گفتند و اثبات بخیلی در شان خدای جستند غُلَّتْ اَیْدِیْهِمْ وَلُعِنُوْا
بِمَا قَالُوْا غلت ایدیهم جمله دعائیه معترضه است و لعنوا بما قالوا تواند بود معطوف بر غلت ایدیهم
باشد و تواند بود جمله خبریه دارند معطوف بر و قالت الیهود پندارند معنی اینست بسته باد دستهای گویندگان
گفتار مذکور و ملعون باد این فرقه بسبب مقال مسطور و تواند بود که دعاء مذکور دعای بسته شدن دستهای
ایشان در آخرت باشد دعاء نکال و وثاق اخروی بود بَلْ یَدَاهُ مَبْسُوْطَتَانِ
این جمله اضراب ست از کلام سابق و این متشابه است در متشابه مذهب سلف اینست که آنچه از و
مراد ست حق گویند دانستن مراد او نجویند و مذهب خلف آنست که مراد او بر وجه قطع معلوم نشود و بیان
محتملات بر وقف محکمات بر وجه تاویل جایز بود یعنی یداه بنعمت دینی و دنیاوی تاویل کنند و بعضی در راه تاویل بنعمت ظاهر و باطن
روند و بعضی از باب تمثیل دانند بسط ید را مجاز از جود خوانند و ایراد تثنیه بل اینجا اگرچه در کلام یهود مفرد بود
بتضمین فائده جلیله که بیان کمال موجودات ست چه در کمال جود عطا بدین معهود ست سایغ نمود معنی اینست
یهود سخن باطل میگویند و در ره بطلان میروند ید او مغلوله نیست سخن ایشان بی معنی ست بخل نقیصه است
بدو نسبت ندارد بلکه جواد ست کمال جود دارد چنانچه کسی دل بر کمال جود بگمارد و بهر دو ید عطا آرد یُنْفِقُ
کَیْفَ یَشَآءُ جمله مبینه است مر کیفیت خود و صفت عطا را معنی اینست میدهد هر چونکه میخواهد
کسی را اندک کسی را بسیار می بخشد وَلَیَزِیْدَنَّ کَثِیْرًا مِّنْهُمْ مَّآ اُنْزِلَ اِلَیْکَ مِنْ رَّبِّکَ طُغْیَانًا وَّکُفْرًا
لام در جواب قسم محذوف ست ای اقسم لیزیدن کثیرا منهم ما انزل الیک موصول با صله فاعل ست مر لیزیدن
کثیرا مفعول اوست طغیانا و کفرا دوم مفعول ست مر لیزیدن این جمله معترضه است برای مذمت کافران
معنی اینست بسوگند یاد میکنم هر آئینه بیفزاید بیفرمانی و کفر ورزیدن مردمان بسیار از ایشان آنچه فرستاده
شده است سوی تو از پروردگار تو یعنی قرآن سبب شود برای افزودن کفر و طغیان و زیادت شدن
ناسپاسی کفران زیرا آنچه چون آیات قرآن زیادت شود مومنان ایمان آرند ایمان ایشان زیادت شود کما
قال الله تعالی و اذا تلیت علیهم آیاته زادتهم ایمانا و نیز چون از قرآن شرعی که خلاف طبع ایشان ست بشنوند
در راه گمراهی و بغض آن روند مکروه دارند و مبغوض پندارند سبب افزونی طغیان گردد و موجب ازدیاد
کفر شود وَاَلْقَیْنَا بَیْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَآءَ اِلٰی یَوْمِ الْقِیٰمَةِ عطف است
بر و قالت الیهود از قبیل عطف مسبب بر سبب چون اتانی و اکرمته و شتمنی و اذیته و ضمیر بینهم بر اهل کتاب ست
ذکر خاص یعنی یهود متضمن ذکر عام ست و جمله میانه معترضه است معنی اینست یهود سخن ناپسندیده

وقف لازم

مسارعتهم فی الاثم والعدوان وجمله لبئس تا آخر تذییل ست معنی اینست و به بینی تو ای محمد یا ای مخاطب غیر معین
بسیاری را از اهل کتاب و مشرکان که در بزه کاری و دشمن کاری و حرام خواری می شتابند و زیان کاری و نگونساری
و خاکساری خویش درین کار در نمی یابند بسوگند یاد میکنم که بد چیزی ست که ایشان میکنند زشتکاری ست که
دم آن میزنند و آن کار شایسته ایشان مسارعت ست در اثم و عدوان لَوْلَا يَنْهٰهُمُ الرَّبَّانِيُّوْنَ وَالْاَحْبَارُ
عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ ط لولا تخصیص ست و جمله تقریر ست
مر قباحت عمل کافران و مذموم بودن کار ایشان چه آنچه ربانیان و دانشمندان را در باز داشتن از آن تحریض
شود همه دانند که کار ناپسندیده و شان ناگزیده بود و عن متعلق ست به ینهیهم معنی اینست چرا باز نمیدارند
ایشان را ربانیان و دانشمندان از دروغ گفتن و حکم خدای نهفتن و رشوة بر تحریف کتاب خدا ستدن و مال حرام
خوردن لَبِئْسَ مَا كَانُوْا يَصْنَعُوْنَ ○ این جمله بر طریق لبئس ما کانو یعملون ست معنی اینست هر آئینه
بد چیزی ست که دروغ گویان و حرام خواران میگویند و ناپسندیده کاریست که خود را در آن می افگنند و تواند بود
که تشنیع ترک نهی منکر از ربانیان باشد و تقبیح ساکت بود و دانشمندان از بیان حق بود وَقَالَتِ الْيَهُوْدُ
يَدُ اللّٰهِ مَغْلُوْلَةٌ ط در آیات سابقه بعضی حکایت متضمن شکایت از یهود بود و عطف این جمله
که متضمن شکایتی ست بر شکایت سابقه سایغ نمود حق سبحانه تعالی بجود فیاض خویش بر یهود نعمتها فراخ
کرده بود و ایشان را سعت عیش و غنا مفرط روی مینمود چون ایشان کفر ورزیدند و به پیغامبری محمد صلی الله تعالی
علیه وسلم نگرویدند توریة را گردانیدند و از منکرات و معاصی نپرهیزیدند بشومی آن ایشان را بقحطها و بلاها مبتلا
کرد و کار ایشان از فراخی به تنگی و از غنا در عنا فقر آورد ایشان بتوبه و زاری پیش نیامدند و دل بر خواهش و تضرع
نیاوردند بلکه زبان تشنیع و مذمت کشادند و دل بر بیباکی و بی ادبی نهادند تا آنکه فنحاص بن عازورا گفت
ید الله مغلولة حتی لا یبسط علینا کما کان یبسط یعنی خدای بخل ورزیده و ترک عطا گزیده چنانچه میداد نمی دهد
چنانچه می بخشید نمی بخشد دیگران شنیدند باز داشتن او واجب ندیدند همه بر حکم السامع شریک القائل شریک
او گشتند و چنانستی که این سخن همه گفتند بسته شدن دست مثل ست در بخیلی و بسط ید مثل ست در جوانمردی
چنانچه در حق پیغمبر فرمان خدای عز و جل و علا شده خطاب ولا تجعل یدک مغلولة الی عنقک ولا تبسطها کل البسط
آمده و از کمال تفریط در عطا و نهایت در افراط در سخا چنانچه محتاج سازد و در ورطه افتقار اندازد نهی شده حال
بخیل را در امساک عطا تشبیه کنند بحال کسی که دست خود با گردن بسته و حال خود را در نشر عطا تشبیه کنند بحال
کسی که دست او فراخ گشته اگرچه آنجا دستی نبود مرد بی دست را که جواد بود فراخ دست گویند و چون بخیل
بود بسته دست خوانند و ید الله مغلولة گفتن و اثبات بخل کردن بی اشتباه کفر بود و بی شبهه باطل باشد

و مجازاة خصم باشد و اگر ذلک اشارت بر اذاء کافران و انتقام ایشان یا سوی فقر و مشقت مومنان که
کافران بدان عیب میکردند دارند و دین ایشان را که موجب عذاب موبد و مستوجب عقاب مخلد و زاری
ابد و خواری سرمد بدتر از عسرت و مضرت و محنت و مشقت مسلمانان پندارند در تفصیل اشکال نبود و سوال
مذکور وارد نشود وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ
بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ ○ و جمله اذا جاءکم عطف ست بر جمله اذا نادیتم الی الصلوة اتخذوها هزوا و لعبا
و جمله قل یا اهل الکتاب هل تنقمون منا و جمله قل هل انبئکم بیان جمله معطوف و معطوف علیها معترضه است و جمله
والله اعلم تکمیل ست برای دفع وهم پوشیده ماندن کفر ایشان که آنرا پوشیده میدارند و همت بر پنهان کردن
آن میگمارند و اذا مذکوره بر طریق و اذا لقوا الذین آمنوا قالوا آمنا برای استمرار ست نه برای استقبال زیرا که
ارتباط وهم قد خرجوا به بصیغه ماضی یا مجیء مستقبل دشوار ست اما بر تقدیر استمرار تعدد مجیء بود متضمن دخول
و خروج ماضی باشد و ربط مستقیم آید معنی مشکل ننماید و جار مجرور یعنی بالکفر و به حال ست ای قد دخلوا
ملتبسین بالکفر وهم قد خرجوا به ملتبسین و این هر دو جمله نیز حال ست از قالوا آمنا معنی اینست چون جهودان و منافقان
بر شما می آیند و خود را بر صورت مومنان مینمایند میگویند ایمان آورده ایم و تصدیق اسلام کرده ایم و حال
اینست که در آمده اند با کفر در دل دارند و لفظ آمنا بدروغ بر زبان میرانند و ایشان بدرستی هر بار با کفر در آمده اند
و با کفر بیرون آمده اند و بعضی بر کفر مانده اند و مسلمان نشده اند و خدای عالم ست بدانچه از کفر در باطن میپوشند
و بدانچه دشمنی دارند و در ایذاء مسلمانان میکوشند خدای سر دلها داند و پیغامبر و مسلمانان را بوحی آگاهاند آنچه
میپوشند پوشیده نماند و اظهار آن بر مردمان تواند **سوال** در وهم قد خرجوا به مسند الیه را برای تقوی تقدیم
کرده و در قد دخلوا به مسند الیه را مقدم نیاورد سر چیست و این فرق بر چه مبنی ست **جواب** شک نیست که
ایشان در هنگام در آمدن بر مسلمانان کافر بودند مسلمان نمینمودند در آمدن ایشان با کفر شبهه و ترددی نبود
تقوی سایغ ننمود اما در هنگام بیرون آمدن بعد مصاحب شدن مسلمانان و مشاهده کردن محاسن ایمان مظنه آن
باشد که دل ایشان سوی اسلام مائل شود و خبث کفر از دل ایشان برود ذکر خروج ایشان با کفر بخشیت مذکور
مظنه تردد بود تقدیم مسند الیه برای افادت تقوی سایغ نمود وَتَرَىٰ كَثِيرًا مِّنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ
وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ○ جمله و تری عطف ست بر فتری الذین
فی قلوبهم مرض اگر ترای بمعنی تبصر باشد جمله یسارعون فی الاثم والعدوان حال بود و اگر ترای بمعنی تعلم دارند جمله
یسارعون مفعول دوم پندارند لام لبئس ما کانوا یعملون در جواب قسم محذوف ست بئس از افعال ذم ست فاعل
او ضمیر مستتر ست و ما بمعنی نکره منصوبه تفسیر اوست و مخصوص بذم محذوف ست ای والله لبئس شیئا کانوا یعملونه

استفہام برای تقریر یعنی تثبیت ای قد انبئکم بطریق ہل اتی علی الانسان حین من الدہر لشر متعلق ست بہل
انبئکم و ذلک اشارت ست برایمان ما کہ بزعم باطل ایشان سبب مضرت ست و موجب فقر و مشقت است
و مثوبت بمعنی عقوبت از باب استعارت ضد برای ضد دارند برطریق فبشرہم بعذاب الیم پندارند و مثوبت
تمیز بود و من در من لعنہ اللہ موصول باشد جملہ لعنہ اللہ یا معطوف خویش صلہ من ست موصول با صلہ
بحذف مضاف بتقدیر من لعنہ اللہ بدل از شر بود یا خبر مبتدا محذوف ست بتقدیر ہو دین من لعنہ اللہ
باشد و جملہ مستانفہ دارند در جواب ای شئ ہو پندارند و تواند بود کہ مضاف در ذلک تقدیر کنند بتقدیر
من اہل ذلک گویند تقدیر چنین باشد افانبئکم لقوم شر من اہل الایمان الذین تذمونہم من لعنہ اللہ بر بدلیت
من یا خبریت او چنانکہ گذشت و ذکر آن بالا رفت و جملہ اولئک شر مکانا مستانفہ است مکانا تمیز ست از فاعل
شر معنی آنست بگو ای محمد بدرستی خبر میکنم شما را بدینی کہ بدتر ست از انچہ شما از جہت تضمن فقر
و بلا و مشقت و عناد بمیدانید یعنی دین ما یا گویند خبر میکنم شما را بکسانیکہ بدتر اند از قومی کہ شما ایشان را
باعتبار امور مذکورہ بد میخوانید و ایشان را از جہت مشاق مسطورہ متسم بسمت بدی میدانید دین کسے
کہ خدای او را لعنت کردہ است و در ورطۂ غضب و خشم آوردہ است و بعضی از ایشان را بوزنہ و خوک ساختہ
و در بلای مسخ و تبدیل صورت انداختہ و بعضی از ایشان گوسالہ پرستیدند و اطاعت شیطان گزیدند
این معنی بر قرء و عبد الطاغوت بر صیغۂ ماضی بنصب طاغوت بود و بر عطف او بر جملہ لعنہ اللہ صلہ من ست
روی نمودہ و بر قردہ و عبد الطاغوت کہ بضم یا بہ نصب دال و جر طاغوت خوانند نصب او بعطف بر القردہ
و العنا زیر دانند و عبد اسمی بر وزن فعل برطریق حذر بود و جر از جہت اضافت عبد سوی او باشد و معنی چنین
آید و گردانیدہ بعضی از ایشان را بوزنگان و خوکان و پرستندۂ گوسالہ و اطاعت کنندۂ شیطان اصحاب سبت
بوزنہ شدند و اصحاب مائدہ خوک گشتند و بعضی ہر دو نوع مسخ اصحاب سبت را دارند جوانان ایشان را
مسخ بصورت بوزنہ و پیران ایشان را بصورت خوک پندارند ایشان بدتر اند از روی مکان یعنی مکان ایشان
بدتر ست بدتری مکان کنایت از بدتری صاحب مکان بود برطریق الکرم فی محلتہ و المجد فی
دارہ و الشرف فی قبیلہ و العلم فی جبتہ و گم شدہ تر ست از روی راہ و این کنایت است ازین کہ ضلال
او اکثر ست و دین این چنین طایفہ را بدتر دانیدہ و گروہی را کہ اہل دین اند در بدی بیشتر و بشر خوانند
سوال شر و افعل اسم تفضیل اند دلالت بر وجود اصل صفت در مفضل علیہ کنند پس لازم آید کہ در دین
اسلام نفس بدی باشد و در مسلمانان نفس ضلال بود جواب انصاف دین اسلام مسلمانان را
نفس شر بفرض برطریق فرض محال بود یا باعتبار امور مذکورہ از فقر و اذی و مشقت و عناد بر تقدیر تسلیم

انزل الینا وما انزل الی ابراہیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و الاسباط و ما اوتی موسی و عیسی و ما اوتی النبیون من
ربہم لا نفرق بین احد منہم و نحن لہ مسلمون ایشان چون نام عیسی شنیدند ناخوش شدند و بسخنان نا پسندیدہ
پیش آمدند و گفتند ما نعلم اہل دین اقل حظا منکم و لا دینا ہو شر من دینکم یعنی ندیدہ ایم ہیچ صاحب دینی را
کم بہرہ تر از شما و نہ ہیچ دینی را از دین شما بد تر و ثواب شما از دین ہمان ست کہ دارید و تحمل آن بر خود میکنید
از فقر و گرسنگی و برہنگی و مشقت و حاجت و درماندگی پیغمبر او مومنان را بدین چیزہا عیب کردند در معرض
نکوہش آوردند و پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فقر و مسکنت اختیار کردہ و خود را درین پایہ باختیار
آوردہ گاہی در مقام ابتہاج و افتخار الفقر فخری میگوید و گاہی مسکنت را بدعا اللھم احینی مسکینا و اتنی
مسکینا و احشرنی فی زمرۃ المساکین متضرع میجوید و ایشان آنرا بد پندارند و عیب می انگارند و در شان ایشان
این آیت نازل گشت و قباحت حال و شناعت مقال ایشان بہ بیان پیوست برای بیان شناعت اہل
کتاب و دوری ایشان از طریق حق و صواب استفہام در ہل تنقمون برای انکار ست تنقمون از نقم
بمعنی کینہ کردن و خشم ورزیدن باشد ان آمنا برین معنی بمعنی بان آمنا بود اگر نقم بمعنی عیب کردن و ناپسندیدن
باشد بغیر تقدیر یا مفعول بود معنی انیست بگو ای محمد اہل کتاب ہست کہ کینہ میکشد یعنی نیست مگر
بسبب آنکہ ما ایمان بخدا آوردیم و بدانچہ منزل بر ما و انچہ منزل ست پیش از ما گرویدہ ایم یا کو پندرعیب
نمیکنید و مکروہ نمیدارید از ما مگر ایمان آوردن با نخداوند و بدانچہ منزل ست پیش از ما و این در اصطلاح
علم بدیع توکید المدح بما یشبہ الذم ست وَاَنَّ اَکْثَرَکُمْ فٰسِقُوْنَ عطف ست بر محرور و تواند بود
ان با اسم و خبر متعلق فعل محذوف بود و جملہ عطف بر امنا باشد تقدیر کلام الا ان آمنا باللہ و الکتب المنزلۃ
و علمنا ان اکثرکم فاسقون باشد و تواند بودن با اسم و خبر خویش مبتدا و ازند خبر او محذوف پندارند و جملہ کہ
عطف ست بر مقول قل باشد ای قل یا اہل الکتاب ہل تنقمون منا الا ان آمنا باللہ و ثابت ان اکثرکم
فاسقون بتاویل قل ہذا القول و ہذا القول عطف مفرد بر مفرد بود عطف خبر بر انشا نباشد و در ذکر فسق ایشان
اکثر کم ذکر کرد انکم نیاورد تا امثال عبداللہ بن سلام کہ مشرف بشرف اسلام داخل نشوند و از حکم فسق بیرون
روند معنی انیست بگو ای محمد ای اہل کتاب عیب تحی کنید مگر ایمان ما را بخدا و کتابی کہ منزل ست بر ما
و پیش از ما و تصدیق کردن ما بدین کہ اکثر شما فاسقانید از حق تجاوز کنندگانید بگویند کینہ نمی کشید و انتقام نمی کنید
مگر بسبب آنکہ ما بخدا و کتب منزلہ ایمان آوردیم و بودن اکثر شما فاسقان بتصدیق کردہ ایم قُلْ ہَلْ اُنَبِّئُکُمْ بِشَرٍّ
مِّنْ ذٰلِکَ مَثُوْبَۃً عِنْدَ اللّٰہِ مَنْ لَّعَنَہُ اللّٰہُ وَغَضِبَ عَلَیْہِ وَجَعَلَ مِنْہُمُ الْقِرَدَۃَ
وَالْخَنَازِیْرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوْتَ اُولٰٓئِکَ شَرٌّ مَّکَانًا وَّاَضَلُّ عَنْ سَوَآءِ السَّبِیْلِ

مظہر موضع مضمر اظہار مناط خلعت است و اضافت حزب برای تعظیم مضاف ست کعبت اللہ و ناقۃ اللہ الغالبون
خبر آن ست ہم ضمیر فصل ست برای تخصیص حزب اللہ بغالب آمدن معنی آنیست ہر کہ دوست دارد خدا یرا و رسول خدا یرا و
مومنان بالغالب آمد زیرا کہ گروہ خدائی ہم ایشان غالبانند بر ایشان دیگری غلبہ ننماید یٰاَیُّهَا الَّذِیْنَ
اٰمَنُوْا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِیْنَ اتَّخَذُوْا دِیْنَكُمْ هُزُوًا وَّ لَعِبًا مِّنَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا
الْكِتٰبَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَ الْكُفَّارَ اَوْلِیَآءَ این جملہ نیز مر جملہ او فوا بالعقود بیائے
دیگر ست یا ایہا الذین آمنوا مر تنبیہ سابق مقرر ست موصول با صلہ مفعول اول ست مر لا تتخذوا اولیاء مفعول
دوم ست من الذین اوتوا الکتاب بیان ست و الکفار بر قراءۃ نصب عطف ست بر موصول اول و بر قراءۃ
جر عطف ست بر موصول ثانی معنی آنیست ای مومنان آنانکہ دین شما را نپذیرفتہ اند بلکہ مسخرگی و بازی
گرفتہ اند از کسانیکہ داده شدہ اند کتاب پیش از شما دوست مگیرید الفت و صحبت ایشان بر طریق ہمدمان
و ہمرازان مپذیرید وَ اتَّقُوا اللّٰهَ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِیْنَ ○ عطف ست بر لا تتخذوا ان کنتم مومنین
شرط برای تحقیق ست برای تشکیک نیست بر طریق افعل کذا ان کنت آدمیا و لا تفعل کذا ان کنت انسانا
معنی آنیست دار خدائی بترسید و از عذاب او بپرہیزید اگر شما مومنانید و ارباب القائید کہ دوستی کفار
از شان مومنان نبود و دوستی گرفتن کسانیکہ دشمنان خدا اند ملایم دوستان خدا نباشند وَ اِذَا نَادَیْتُمْ
اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوْهَا هُزُوًا وَّ لَعِبًا این جملہ معترضہ است برای اظہار استہزا کافران در
دین اسلام و بازی پنداشتن ایشان صلوۃ را کہ در دین از اعمال عظام ست معنی آنیست چون ندا کنید
شما سوی نماز یعنی حی علی الصلوۃ بگویید و قیام سوی نماز بجویید ایشان نماز را مسخرگی دانند و بازی خوانند
بگویند کار چہ کار ست و این نشست خاست را چہ اعتبار ست ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا یَعْقِلُوْنَ ○
این جملہ مستانفہ است کانہ قیل بالسبب مثل ہذا الصنع یصنعون فقال ذلک بسبب انہم قوم لا یعقلون
معنی آنیست صدور آن صنع از کافران و وقوع این کار شنیع از ایشان بسبب آنست کہ ایشان گروہی اند
کہ راہ راست و رسمی یا بند و بنادانی در ضلال می شتابند و انچہ در نماز ست از تعظیم خدا و باز داشتن از فحشا
نمیدانند اعالی کہ موضوع است از برای عبادت و سیلت ست برای ادراک سعادت مسخرگی و بازی میخوانند
و این مر قضای عقل نبود و مقتضای دانش نباشد قُلْ یٰۤاَهْلَ الْكِتٰبِ هَلْ تَنْقِمُوْنَ مِنَّاۤ اِلَّاۤ
اَنْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَ مَاۤ اُنْزِلَ اِلَیْنَا وَ مَاۤ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلُ روایت کردہ اند جماعتی از یہود
پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم رسیدند و از پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم پرسیدند کہ تو بر کدام
پیغامبر ایمان داری میان ایشان بکہ رومی آری پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم گفت آمنا باللہ و ما

ارتداد ہا رندکورد و ہزار آدمی بخفی و سہ ہزار کندی و سہ ہزار از مردمان متفرق باز در دین اسلام در آمدند مومنان
خلص شدند فسوف یاتی اللہ بقوم یحبہم و یحبونہ تا آخر عبارت از ایشان بود و در شان ایشان وارد باشد و بعضے
گویند کسی پیغامبر را پرسید کہ ایشان کیانند پیغامبر فرمود ایشان انصار باشند و بعضی گویند اشارت سوی سلمان
فارسی کرد و قوم او را در معرض این دولت آورد و بعد آن فرمود لو کان الایمان معلقا بالثریا لنالہ رجال من ابنا
فارس و بعضی ورود این آیت در شان ابو بکر صدیق رضی اللہ تعالی عنہ کہ با لشکر عظیم در قتال مرتدان متوجہ گشت و
با ایشان باعتناد اہتمام بقتال پیوست باز داشتن باز دارندہ نہ پسندیدند از ملامت کنندہ نترسید با ایشان
صلحی و مواعدہ نجیست و اللہ لو منعوا فی عقالا لقاتلہم گفت در جہاد مرتدان شتافت بمشیۃ اللہ و عونہ ظفر
یافت بعضی کشتہ گشتند و بعضی مسلمان شدند لیکن آیہ مذکور متضمن وعدہ آوردن قوم مسطور در زمان مستقبل است
روایۃ ورود در شان ابو بکر و انصار و مسلمان رضی اللہ عنہم کہ در وقت ورود آیہ حاضر بودند مشکل است مگر
آنکہ مراد از فسوف یاتی اللہ بقوم آوردن در قتال بود در وجود آوردن و پدید کردن باشد اشکال وارد نشود
انما ولیکم اللہ و رسولہ و الذین امنوا الذین یقیمون الصلوۃ و یؤتون
الزکوۃ و ہم راکعون این جملہ معترضہ است برای تسلیہ مومنان و تقویت شان ایشان
و الذین یقیمون الصلوۃ در محل رفع است از جہت آنکہ بدل است از الذین آمنوا یا بجذف مبتدا یا در محل نصب است
بتقدیر اعنی یقیمون الصلوۃ یا معطوف خویش صلہ آوست و جملہ و ہم راکعون حال است **معنی** آنیست نیست دوست
شما مگر خدا و رسول خدا و مومنانی آنکہ نماز را بر پا دارند و صدقہ میدہند و حال آنیست کہ ایشان در رکوع آمدہ
روایت کردہ اند کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ در حالت نماز بود سایلی مسالت نمود اشارت بر انگشتری
خویش کرد سائل انگشتری از انگشت بیرون آورد و بعضی گویند در اثنار نماز بسائل مذکور پرداخت انگشتری
فراخ بود بعمل قلیل انداخت این آیہ کہ متضمن فضل جلی است در شان امیر المومنین علی است **سوال** خبر متعدد است
و مبتدا واحد است مبتدا بر وقف خبر چرا جمع نکرد و اولیاء کم بصیغہ جمع چرا نیاورد **جواب** تا اشارت کند
بر نکتہ ولایت بحقیقت مر خدای راست کہ یکی است ولایت دیگران بولایت او برابر نیست اگر اولیاء کم
گفتی فرق مذکور مفہوم نگشتی **و من یتول اللہ و رسولہ و الذین امنوا فان حزب**
اللہ ہم الغالبون ع من شرطیہ مرفوع المحل بر ابتدا است یتول شرط است جزاء شرط محذوف است خبر مبتدا
فان حزب اللہ تعلیل است بر جزاء محذوف دلیل است تقدیر آنیست و من یتول اللہ و رسولہ و المومنین
یغلب ان حزب اللہ ہم الغالبون تاکید جملہ برای اظہار روح حزب بر وجہ وکادت است و در حزب اللہ
وضع مظہر موضع مضمر است چہ حزب اللہ عبارت از من یتول اللہ و رسولہ و المومنین است نکتہ وضع

علامت فیض لطف حق جل وعلاست ہر کرا خواہد بدہد و بر سر ہر کہ خواہد این افسر نہد
وَاللّٰہُ وَاسِعٌ عَلِیْمٌ ○ این جملہ ترتیل بعد ترتیل ست معنی انیست و خدای فراخ عطاست
بہہ کلیات و جزئیات داناست روایت کردہ اند در عہد پیغامبر و خلفاء یازدہ گروہ مرتد شدند
سہ در عہد پیغامبر علیہ السلام بنی مدلج کہ رئیس ایشان اسود عیسی کاہن بود مرتد شد در یمن آمد دعوی پیغمبری
کرد بر بلاد یمن مستولی گشت عمال پیغمبر را از بلاد یمن بیرون آورد پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم سوی معاذ
جبل و ابو موسی اشعری فرستاد تا بجنگ او روند چون بہ یمن رسیدند فیروز دیلمی شب در آمد او را بکشت شراو بکفایت پیوست در شبی کہ او کشتہ شد
مخبری بر پیغمبر خبر آورد پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بکشتہ شدن او یاران را خبر کرد دوم روز رخت
خود سوی عالم بقا کشید و در آخر ربیع الاول خبر کشتہ شدن او میان مردمان رسید دوم بنو حنیفہ گروہ مسیلمہ
کذاب کہ او نیز بدعوی پیغمبری پیوست تا آنکہ بر پیغمبر مکتوب بنبشت من مسیلمۃ رسول اللہ الی محمد رسول اللہ اما
بعد فان الارض نصفہا لی و نصفہا لک پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم در جواب او بنبشتن فرمود ان الارض للہ
یورثہا من یشاء من عبادہ والعاقبۃ للمتقین آمیر المومنین ابو بکر را با لشکر ہا نامزد کرد مسیلمہ مذکور بدست وحشی
قاتل حمزہ کہ در لشکر ابو بکر بود کشتہ گشت و شر مسیلمہ مذکور بکفایت پیوست وحشی مذکور میگفت در جاہلیت
بہترین سو مناز ا بکشتم و در اسلام کہترین کافران ا یعنی مسیلمہ کذاب را زیر تیغ آوردم سوم طلحہ بن خویلد کہ بنی اسد
گروہ او بود نداو نیز دعوی پیغمبری کرد پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم خالد ولید را با لشکر بر قتال او آورد طلحہ
مذکور منہزم شد جانب شام رفت آنجا مسلمان گشت و بہدایت پیوست و ہفت گروہ در عہد خلافت
خلیفہ بحقیق امیر المومنین ابو بکر صدیق رضی اللہ تعالی عنہ فزارہ غطفان بنی سلیم بنی یربوع بعضی تمیم بنا بہان
زن مسیلمہ کذاب کہ او نیز دعوی پیغمبری کردہ بود کندہ و بنی بکر بن وایل امیر المومنین ابو بکر رضی اللہ تعالی عنہ
لشکر کشید بعضی ایشان را زیر تیغ آورد و بعضی را مسلمان کرد و بعضی گویند اکثر عرب مرتد شدند و مسیلمہ
زکوۃ را انکار آوردند گفتند نماز خواہیم گذارد و سر بسجدہ خواہیم نہاد و زکوۃ کہ می طلبند نخواہیم داد امیر المومنین
ابو بکر گفت سوگند خدا ست سوگند من باز ندارند اگر باز دارند ایشان از من عقالی یعنی زانو بند شتری
کہ واجب باشد بر ایشان ہر آئینہ قتال کنم از جہت آن و یکی در عہد خلیفہ با صدق و صواب امیر المومنین عمر
ابن الخطاب رضی اللہ تعالی عنہ و آن غسان ست طایفہ کسی او را نصرانی ساخت بعد اسلام مرتد شدہ
و او را در زمین روم انداخت و این اخبار از آینده بر وجہ اعجاز بود کہ بعد ورود آیۃ ارتداد ہا واقع شد
انچہ پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم خبر کردہ بود کہ واقع خواہد شد واقع گشت و ظہور پیوست و بعد ارتداد
ایشان جماعتی سوی اسلام شتافت و دولت ایمان و اسلام یافت روایت کردہ اند بعد وقوع

که سامع موافقت ایشان از منکران ست معنی انیست میگویند مومنان ایشان یعنی منافقان سوگند خوردند
و در سوگندهای خویش کوشش نمودند یا درین حال که در سوگندهای خویش خداوندان کوشش بودند بدرستی که ایشان
هر آئینه با شما اند بظاهر و باطن موافقانند دین شما دارند دل بر نصرت شما میگمارند حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَاَصْبَحُوْا
خٰسِرِيْنَ ○ داخل مقول مومنان ست حال ست بتقدیر قد ار معنی اشارت در هؤلاء ای اشیر الیهم حال
کونهم قد حبطت اعمالهم یا مقول خداست بر سبیل استیناف چنانستی که سامع گفت کیف صار حالهم قال حبطت اعمالهم
معنی انیست کارهای ایشان ضائع گشت و کردارهای ایشان بضیاع پیوست در دنیا خوار و زار گشتند و در
آخرت در درک اسفل رفتند پس گشتند ایشان زیان زدگان خائب و خاسر شدگان کدام زیان ازین بالاتر
کدام خسران ازین برتر همه عمر در عمل بریا و نفاق مشقت کشیدند و حبه و پشیزی مثوبت ندیدند بلکه بمضرت عقوبت
ابدی رسیدند و مرارت عذاب سرمدی چشیدند نعوذ بالله من ذلک قطعه آن کودک خاک بیز
غربیل بدست ٭ میزد بدو دست روی خود را میخست ٭ میگفت بهای های کافسوس و دریغ ٭
یک دانه نیافتم و غربیل شکست ٭ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مَنْ يَّرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ
فَسَوْفَ يَاْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُّحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗٓ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اَعِزَّةٍ
عَلَى الْكٰفِرِيْنَ ز این آیت نیز مراوفوا بالعقود را بیانی دیگرست یا ایها الذین آمنوا برای تاکید
تنبیه مکررست علی المومنین و علی الکافرین متعلق اند باذلت و اعزة و جمله یحبهم و یحبونه صفت ست مر قوم و اذلة
و اعزه هر یکی صفتی دیگرست معنی انیست ای مومنان هر که از شما از دین خویش مرتد شود و از اسلام سوی
کفر باز گردد از تدارک ایشان مسلمانان دیگر را زیان ندارد زیرا که بعد مرتد شدن ایشان خدای قومی دیگر را آرد
که ایشان را دوست دارد و ایشان او را دوست دارند و حقوق او را بجان و تن بجا آرند و تواضع کنند
و مهربانی نمانیده باشند بر مومنان غالبان و قویان باشند بر فرقه کافران و در ذکر اعزه بعد ذکر اذلة علی المومنین
تکمیل ست چه اذلة علی المومنین و هم آن داشت که ذلة اضطراری بود ذکر اعزة علی الکافرین آورد دفع وهم
کرد يُجَاهِدُوْنَ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَلَا يَخَافُوْنَ لَوْمَةَ لَآئِمٍ ط این جمله با معطوف
خویش معلله است معنی انیست در راه رضاء خدای جهاد کنند و از ملامت ملامت کننده نترسند
بباز داشتن باز دارنده و از جهاد باز نمانند و خود را بر سمت مرسوم نگردانند ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ
يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ ط ذلک مبتدا است فضل الله خبر مبتدا است یوتیه من یشاء خبر
دیگرست ذلک اشارت ست سوی مذکور از محبت و محبوبیت و تواضع با مومنان و نفرت از کافران
این جمله تذییل ست معنی انیست آن یعنی نیل شمائل مذکوره و وجه آن خصائل مسطوره اثر فضل خداست

ثلثة ارباع


INDIAN INST. OXFORD

مقدرست که تا موت بر کفر و کافری مانند ایشان راه راست نگیرند و اهدا نپذیرند فَتَرَى الَّذِينَ
فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَىٰ أَن تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ موصول با صله مفعول
اول ست مر ترى و جمله يسارعون يقولون حال ست یا وجه این جمله بر عکس این مقال ست و تواند بود ترى
تبصر باشد هر دو جمله حال بود و تواند بود يسارعون را مفعول دوم دارند يقولون را در جواب ماذا يصنعون مستانفه
پندارند ان تصيبنا دائرة مفعول نخشى ست و نخشى تا آخر مقول يقولون ست و جمله فترى الذين في قلوبهم مرضى
ای شک و نفاق يسارعون في موالاتهم باشد معنی اینست چنین آید خدای عز و جل ظالمان را هدایت ننماید
دل ایشان در اهتدا نیاید و هم بدین سبب ست که می بینی کسانی را که در دلهای ایشان مرض نفاق ست اگرچه بظاهر
ایمان می آرند در باطن خلاف و شقاق دارند آن گروه در دوستی ایشان مسارعت میکنند و دم موافقت و مصادقت
ایشان میزنند درین حال که پند می جویند و عذر مصادقت و موافقت میگویند می ترسیم که ما را از هر سمتی حادثه
و اضطراری با ایشان دوستی میورزیم برای روزی و روزگاری فَعَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ
مِّنْ عِندِهِ فَيُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسَرُّوا فِي أَنفُسِهِمْ نَادِمِينَ فاء فعسى الله سببیه ست چه کردار و گفتار
ایشان سبب ست برای این که این سخن گویند و غلبه خویش و ندامت ایشان جویند و عسى از خدای ترجیه است و ترجیه
از کریم دلالت بر تحقق کند دلیل بر تیقن وقوع باشد فيصبحوا عطف ست بران یاتی دارند نصب او بحذف نون پندارند
معنی اینست نزدیک خدای فتح را با کاری دیگر را از آثار قدرت خود بیارد و فتح مذکور را کسی فتح مکه و کسی
فتح خیبر و فدک پندارد و او امر من عنده را کسی بر قتل بنی قریظه و اجلاء بنی النضیر حمل کند و کسی عقد ذمه و وضع جزیه
بر اهل کتاب دارد و پس ایشان بنا بران که نفاق را در دلهای خویش پنهان کردند از نفاق و عداوت مسلمانان
پشیمان گردند وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ
إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ يقول برفع بر قراة ترک واو مستانفه است در جواب ماذا يقول المومنون حينئذ و بر
قراة با رفع معترضه بود برای حکایت مقال مومنان در هنگام صدور گفتار مذکور از کافران و بر قراة واو
بالنصب يقول معطوف ست بر یاتی منصوب ست بان هؤلاء الذين تا آخر مقول يقول ست و استفهام
برای تعجیز ست اضافت جهد ایمانهم بمعنی فی ست و جهد منصوب ست از جهت آنکه مصدر ست ای جهدوا
جهدا فی ایمانهم بتاکیدها و تغلیظها و جهد ایمانهم بدل ست از اقسموا یا حال ست ای اقسموا ذوی جهد ایمانهم
یا نصب او از جهت ظرف بود برای اقسموا بالله فی وقت جهد ایمانهم یا نصب او از باب ضربته سوطا
باشد ای اقسموا بالله بجهد فی ایمانهم انهم لمعکم حکایت جواب قسم ست بر طریق نقل بمعنی چه ایشان
در وقت قسم انا لمعکم گفته اند در وقت اخبار متوجه غیبت انهم لمعکم میگویند و تاکید جمله او جهت آنست

وگاهی برای تحقیر بود اینجا برای تفخیم ست که تولی مذکور گناهی عظیم وجرمی فخیم ست وَاِنَّ كَثِيْرًا مِّنَ
النَّاسِ لَفٰسِقُوْنَ ۝ این جمله تذییل ست یا حال ست و تاکید او از جهت رد انکار ست چه کافران فسق
خویش را منکر انند و بر انکار فسق خویش مصر انند معنی اینست بدرستی بسیاری از مردمان بترک طاعت خدای
عاصیانند و اعراض کنندگان از حکم پیغامبر از زمره ایشانند اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُوْنَ ط
یبغون بصیغه غیبت و تبغون بصیغه خطاب خوانند و معنی بر حسب آن دانند استفهام برای تعجب ست و فا عاطفه است
معطوف علیه محذوف ست ای ایاتون فحکم الجاهلیة یبغون این جمله معترضه است برای تعجیب از اتباع حکم جاهلیت
یا برای توبیخ بران معنی اینست عجب ست که بر همچو توئی می آیند حکم جاهلیت میخواهند یا استفهام برای توبیخ است
یعنی نشاید که بر تو بیایند و از همچو توئی حکم جاهلیت را طلب نمایند وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ
يُّوْقِنُوْنَ ۝ ع من استفهامیه است مرفوع المحل بر ابتداست احسن خبر مبتداست و استفهام بمعنی نفی ست
من در من الله تفضیلیه است حکما تمیز ست لقوم یوقنون خبر مبتداست محذوف ای هذا القول لقوم یوقنون
بعضی لام بمعنی عند دارند و متعلق مفهوم کلام پندارند ای انتفی کون حکم غیر الله احسن من حکم الله عند قوم
یوقنون بصفات الله و احکامه معنی اینست و کیست نیکوتر از خدای از روی حکم و گفتار برای قومی راست که
ایقان دارند و بصفات خدای ایمان می آرند يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُوْدَ وَ
النَّصٰرٰٓى اَوْلِيَآءَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ ط این جمله مر جمله اوفوا بالعقود را بیانی دیگر ست یا ایها الذین
آمنوا برای تاکید تنبیه مکرر ست معترضاتی که در میانه بود میان دو کلام متصل روی نمود بعضهم اولیاء بعض تعلیل است
بر جمله لا تتخذوا الیهود و النصاری دلیل ست معنی اینست ای مومنان جهودان و ترسایان را دوستان خویش
مگیرید و بر حکم دوستی متابعت هواهای ایشان مکنید زیرا که بعضی از ایشان مر بعضی را دوستانند و ایشان همه شما را
دشمنانند باعتبار آنکه دوست دشمن دشمن باشد دشمنی ایشان بدو وجه ثابت گردد با این چنین دشمنان دوستی
نباید کرد و ایشان را درین معرض نباید آورد وَمَنْ يَّتَوَلَّهُمْ مِّنْكُمْ فَاِنَّهٗ مِنْهُمْ ط
من شرطیه مرفوع المحل بر ابتداست جمله یتولهم شرط ست فانه منهم جزاء شرط ست خبر مبتداست جمله شرطیه تذییل است
یا حال ست یا جمله معترضه است برای تهدید و ترهیب دوستی ایشان معنی اینست هر که از شما ایشان را دوست
دارد بر قضیه من احب قوما فهو منهم از زمره ایشان باشد و آنچه از آمد و شد و مهارات و صورت میل و دوستی
از جهت حاجت ما سر بود یا از جهت خوف و خشیت تعرض جانی یا مالی باشد داخل دوستی نبود و صاحب آن مستحق
وعید نشود اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ ۝ این جمله تذییل ست و تاکید از جهت ابراز وعید
بر وجه وکادت نه از جهت انکار و تردد معنی اینست بدرستی خدای راه ننماید قومی را که ظالمانند و در حق ایشان

ع ۷

وقف منزل
وقف لازم
وقف عقران

حسن خدمت ما وکان فی الجملہ انچہ بنکی پندارد وخود را بران دارد وانچہ بدی انکار و خود را ازان باز دارد
اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ۝ مرجعکم مرفوع بر ابتدا
والی اللہ خبر مبتدا است جمیعا حال ست چہ تعلیل ست مر فاستبقوا الخیرات جملہ تختلفون خبر ست مر کنتم وجملہ کنتم
صلہ ما ست وجار مجرور متعلق ست فینبئکم جملہ فینبئکم عطف ست بر الی اللہ مرجعکم وتقدیم الی اللہ بر ای حصر است
یعنی الی اللہ لا الی غیرہ مفید قصر ست معنی انیست سوی حسابگاہ خدا باز خواہد گشت پس شمار ابد انچہ دران
اختلاف دارید خبر خواہید کرد و نیک و بد ہر یکی پیدا خواہد آورد پس اختیار نیکی باید واز بدی احتراز شاید
وَاَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ اَنْ يَّفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ
مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَ ط ان مفسرہ است متعلق فعل محذوف بود تقدیر انزلنا الیک الکتاب وامرنا
ان احکم بینہم باشد وتواند بود کہ عطف بر کتاب دارند تقدیر انزلنا ان احکم پندارند زیرا کہ انزال وحی ست و
وحی متضمن معنی قول ست ہمچو امر و ندای او حینا الیک الکتاب وان احکم وتواند بود کہ ان وردو ان احکم مصدریہ باشد
ان احکم تاویل مصدر منصوب بعطف بر الکتاب یا مجرور بعطف بر الحق بود فلا تتبع اہوا ہم با معطوفات خویش عطف
بر احکم ای وانزلنا الیک الکتاب بالحق وطلب حکم وطلب عدم اتباع اہوا ہم وحذرک عن ان یفتنوک ان
یفتنوک بدل اشتمال ست از ہم در واحذرہم یا مفعول لہ است بحذف مضاف ای واحذرہم مخافۃ ان یفتنوک
معنی انیست امر کردیم کہ حکم بکن یا وحی کردیم کہ حکم بکن بدانچہ فرستادہ است سوی تو خداوند تو وحی کردہ ا
بر تو حق سبحانہ وتعالی وپس روی مکن ہوا ہا ایشان را وبترس از ایشان کہ فتنہ زدہ و مفتون شدہ سازند ترا غافل
شدن از بعض چیزی کہ فرستادہ است حق جل وعلا روایت کردہ اند ابن صوریا و شماس بن قیس و جماعتے
از یہودان جمع شدند پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم آمدند کہ ما دانشمندان یہودانیم مقتدای ایشانیم
اگر ما مسلمان شویم و بدین تو بگرویم اکثر یہود مسلمان شوند و بدین تو بگروند ما را با کسی خصومتی افتادہ اگر تو برائے
ما حکم کنی اگرچہ حق جانب خصم ما بود با تو ایمان آریم و دین یہود بگذاریم برای تنبیہ پیغامبر این آیت نازل گشت
و مضمون بظہور پیوست فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ اَنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُّصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ ط
فاسببیہ است ان یصیبہم مفعول ست مر یرید اللہ و ما در انما کافہ است وجملہ انما یرید اللہ بجای دو مفعول فاعلم
است وجملہ فاعلم انما یرید اللہ جزاء شرط ست وجملہ شرطیہ معترضہ است برای وعید روی گردانندگان از حکم
قرآن معنی انیست پس اگر ایشان از حکم تو بدانچہ فرود آوردہ است بر تو روی گردانند وحکم ترا حق ندانند
پس بدرستی کہ میخواہد خدای جل وعلا کہ برساند ایشان را ببعضی گناہان ایشان مصیبت و بلا بر بعض ذنوب تواند
بود کہ عبارت از تولی مذکور بود وکنایت از اعراض مسطور باشد ولفظ بعض ہمچو منکر گاہی برای تفخیم باشد

بود در روایۃ آورده است که از موسی تا عیسی هزار پیغامبر و بعضی گویند چهار هزار پیغامبر بوده که هریکی بشریعت موسی توجه نموده **جواب** هریکی شریعتی علاحده داشت که دران را در خور قوم خود می نمود ولیکن از همه برحسب اقوام مختلفه شریعت موسی علیه السلام بود چنانچه در شریعت پیغامبر برحسب مسافران و مقیمان و زنان و مردان و عبید و احرار احکام مختلف روی نمود **سوال** بر هر دو تقدیر منکم که صفت است مر الکل جعلنا متصل کل جزا نیاورد ازدی بچه نکته فصل کرد **جواب** در تقدیم و تاخیر بیدار کردن سامع و هشیار کردن مخاطب ست و باعث شدن اوست بر نظر و تامل که بدان معنی در دل باستواری قرار گیرد و ثبات و استقرار پذیرد و بدانکه جار و مجرور یعنی لکل مفعول دوم ست مر جعلنا را تقدیم او از جهت اهتمام بذکر اوست چه مقصود درین کلام بیان اختصاص شریعت بهر یک قومی یا بهر یک نبی ست و بهر دو تقدیر در منکم تغلیب حاضر بر غائب ست که از امتان امت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم حاضر بود و از پیغامبران پیغامبر علیه السلام و امتان دیگر غائب بودند بر وجه تغلیب بر غایب صیغه خطاب آورد و تنکیر شریعت و منهاجا برای افراد ست یا برای تعظیم **وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً** خطاب مر مردان راست و این مویدست مر تقدیر اول را که در لکل جعلنا منکم گذشته و بر تقدیر دوم از جهت احتراز از انتشار ضمیر این نیز خطاب مر پیغامبران دارند بتقدیر لجعلکم ذوی امة واحدة پندارند این شرطیه عطف ست بر فعلیه سابقه معنی اینست و اگر خواستی خدای عزوجل ای مردمان از اهل توریة و از اهل انجیل و از اهل قران شما همه را یک گروه گرداندی و توافق در عمل بخشیدی سوی یک شریعت خواندی مکلف بیک طریقه کردی **وَلٰكِنْ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ** لکن برای استدراک ست لیبلوکم جار و مجرور متعلق ست مر فعل محذوف را ای ولکن معاکم امما مختلفة و اقوا اما متعدده لیبلوکم معنی اینست ولکن شما را گروهها متعدد گردانید چنانچه میان شما در شرایع اختلاف انجامید تا پیدا آرد انچه از حال شما علم دارد کیست از شما که اعتراف میکند و کیست که هر اسانی شریعتی دیگر نظر بر می افگند چه هر قومی را ملایم حال آن روشنائی مبین آمده و درشتی ملایم استعداد او معین شده **فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ** فاسبقوا است پس خیرات را پیش گیرید نیکی و نیکوکاری پذیرید و بر انچه همه شریعتها متفق بر ین ست مطلوب همه اینها همین ست انواع نیکی بکنید و بمقابله او معلوم ست که از همه بدیها باز مانید و باید که هر کس بر نیکی که بحال او ملائمتر باستعداد او موافق تر باشد بیشتر آرد و همت بر تحصیل آن بیشتر گمارد چون سلاطین را عدل و احسان و علما را افاوت و بیان و زهاد را زهادت و عباد را عبادت و عارفان را فکر در جمال و جلال خدا مقربان را ترک دنیا و عقبی و اغنیا را جود و سماحت و عمال را امانت و دیانت و زنان را جمع کردن میان طاعت خدای و طاعت شوهران و بندگان را بر طاعت خدای

داشتن جویند یعنی تحریفات ایشان را بیان میکند انچہ واقعہ بود در دل امامی افکند از ترس بیان او در خوف رسوائی
خویش تحریفی دیگر نمیکنند و تغییر و تبدیل مشغول نمیکردند و تواند بود کہ ومیہنا علیہ اسناد مجازی بود باسناد
صیغہ اسم فاعل بسوی مفعول از باب عیشۃ راضیۃ یعنی عیشۃ راضی صاحبہا اینجا نیز تقدیر کلام چنین بود و مہیمنا علیہ
علیہ یعنی نگاہدارد و نگاہبان ست فرستندہ بر و چنانچہ گفت انا نحن نزلنا الذکر و انا لہ لحافظون معنی اینست
و فرستادیم بر تو کتاب یعنی قران مصدق است در حالیکہ ملتبس ست بحق مصدق مر انچہ پیش از و بود از کتاب
و گواہ است بران فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ
مِنَ الْحَقِّ ط فاسببیہ و لا تتبع عطف ست بر فاحکم و در انزل اللہ بعد القران التفات ست از تکلم
سوی غیبت عما جاءک من الحق متعلق ست بلا تتبع متضمن معرضا معنی اینست چون بسوی تو قران بدین
صفت فرستادیم و بر مضمون ان علم دادیم پس حکم بکن میان مردمان چنانچہ خدای بر تو فرستاد و چنانچہ باید و شاید
بیان کرد و پس روی مکن ہوا ہای جہودان را و تابع مباش خواستہا ایشان را و اعراض مکن و منحرف مشو
از انچہ آمد و است بر تو از حق روشن و مصدق مبرہن یعنی انفیری را بر قرظی فضل مدہ و میان ایشان برابری
نبود و در حق زانی محصن کہ حکم او در تورتیہ رجم بود نگذار و بر و فق ہوا ہر جہودان از رجم بجلد و بہ تسوید وجہ مار
لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا ط در آیات سابقہ بذکر کردن گروہی کہ حاکم تورتیہ بودند
و گروہی توجہ بحکم انجیل و قران نمودند پرداخت بعدہ ہر سہ قسم را بدین جملہ بر وجہ التفات از غیبت سوی
خطاب مذیل ساخت شرعۃ و منہاجا مفعول اول جعلنا ست لکل جار و مجرور مفعول دوم ست منکم صفت
مر لکل خطاب مردمان راست و ال لکل لکل امۃ مراد ست معنی اینست مر ہر گروہی را از شما ای مردمان گردانیدیم
راہی کہ دران برود و طریقہ کہ بران باشد و کسانی از عرب و عجم در وقت بعثت پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم
بودند و کسانی کہ از بنی آدم تا انقراض عالم پیدا خواہند شد یک گروہ اند ایشان ہم یک شریعت دارند و
روی سوی یک قبلہ آرند کہ پیغمبر علیہ السلام آنرا از خدای آورد و احکام بیان کردہ او را بدان شریعت
حکم کردن باید و ہمہ امت را انقیاد حکم او لازم آید پس قتل چنانچہ در شریعت او آمد بتخییر بیان قصاص و عفو حکم
کند نہ بتعیین قتل چنانچہ شریعت موسی علیہ السلام بود و نہ بتعیین عفو چنانچہ شریعت عیسی روی نمود و در زنا محصن حکم
برجم کند و بر حکم جلد زانی محصن و تسوید وجہ او چنانچہ جہودان اقرار کردند نزد و میان تفیری و قرظی در جزا جنایات
برابری نہند تفضیل نفیری بر قرظی چنانچہ میان ایشان معتاد بود نپسندد نزد یک بعضی خطاب لکل جعلنا منکم
پیغامبران را بود و معنی آیہ چنین باشد ہر یکی را از ین ای پیغمبران گردانیدہ ایم شریعتی و راہی کہ دران روید و مردمان
را براہ دین نمایید سوال بر بین تقریر لازم آید کہ ہر یک پیغامبران را شریعتی دیگری باشد و راہی غیر راہی دیگری

عطف ست بر مصدقا این نیز حال ست یعنی ناد یا دو اعظا یا بجعل انجیل بروجه مبالغت عین هدا و موعظت
چنانچه انها هی اقبال و ادبار بران رفته اند و در جار زید حریا و صرا گفته اند معنی انیست و در حالیکه انجیل
راه نماینده است و پند دهنده است مر متقیان را یا عین هدایت و پندست بروجه مبالغت مر ایشان را
یعنی مر کسانی را که مستعد ند برای اتقا چنانچه در صدر سوره بقره گذشته و ذکران بالا رفته **وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ**
الْإِنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ ط ولیحکم بلام کی در صیغه امر غایب خوانند دو جه هر دو قراة مختلف اند
بر قراة لام کی جار و مجرور معطوف بر لیؤمنوا محذوف که متعلق آتیناه الانجیل ست دارند و بر قراة صیغه امر غایب
خوانند محمول بر حذف و قلنا معطوف بر اتر لناه باشد پندارند معنی انیست و دادیم عیسی را انجیل و گفتیم
که حکم کنند اهل انجیل و کسانیکه داده شده اند این نعمت جزیل بدانچه وحی کرده است در وی خدای فرد واحد
حق جل و علا بعد ذکر انجیل بمقام ضمیر بود و در بما انزل الله وضع مظهر موضع مضمر برای تصریح بباعث بر قبول
سابق نبود **وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ** ۝ این جمله ترذیل است
معنی انیست و کسانیکه بدانچه فرستاده است آنرا خدای حکم نکنند پس ایشان مقصود بر فسق باشند
سوال کسانی را که حکم نکنند بکتاب خدا بالا کافر خواندند باز ظالم گفت اینجا حکم بفسق کرد وجه تحقیق این سه وجه
چیست و تعین هر یکی بر کدام وجه مبنی ست **جواب** کسی که حکم بکتاب خدا نکند خود را درین سه صفت
افگند چه بعضی صور خلاف حکم خدا کفر بود چنانچه توحید را منکر شود و بعضی صور مخالف ظلم باشد چنانچه بنی النضیر
در باب جزا جنایت بنی قریظه خلاف معدلت کردند و در غرامت بر دو چند او زدند و بعضی صور فسق باشد
چون تغییر ایام صیام و تبدیل ماههای حرام و در تفسیر مغنی آورده و من لم یحکم بما انزل الله فاولئک هم الکافرون
در حق مسلمانان ست که ایشان بر و حکم کافر شوند و مرتد گردند و من لم یحکم بما انزل الله فاولئک هم الظالمون در حق یهود است
که در حق ایشان در تورية قصاص مرقوم بود ایشان زیادت جستند بدل یکی دو کس را کشتند و من لم یحکم بما
انزل الله فاولئک هم الفاسقون در حق نصاری ست شریعت ایشان در قتل عفو واجب بود استعمال
نکردند بر سطالبه دیه و قتل آوردند **وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ**
مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ عطف ست بر جمله سابقه بالحق حال ست از کتاب مصدقا
حال دیگرست ای انزلنا الیک الکتاب ملتبسا بالحق مصدقا و مهیمنا عطف ست بر مصدقا پیش ازان ذکر توریة
و انجیل کرد درین آیه ذکر قرآن آورد در کتاب اول لام عهد ست و این جا لام جنس ست و تواند بود و اینجا
نیز لام عهد باشد برای عهدیت نوع یعنی کتاب سماوی و مهیمنا علیه ای مشاهدا علی صدقه یعنی در حالیکه گواه
بر صدق کتابی که پیش ازو بود و بیان انچه در وی نمود و بعضی مهیمنا را بمعنی محافظا علیه گویند بیان صفت

العین منقوة والانف مجدوع والاذن مقطوع والسن مقلوع والجروح ذات قصاص پندارند معنی انیست
در توریة نبشتیم و برایشان واجب کردیم بدرستی نفس بنفس قصاص کرده شود و بدل مقتول گشته گردد یعنی هر که
نفسی معصومه را بکشد نفس او بمقابله نفس مقتول بقصاص پیوندد و در اطلاق نفس حر و عبد و مومن و ذمی در می آید
شرع در کشتن بنده و ذمی کشتن حر و مسلم میفرماید چشم بچشم و بینی به بینی قصاص شود و گوش بگوش و دندان بدندان
قصاص پیوندد و جراحتهاء خداوند قصاص بود در همه جراحتها لزوم مقاصد باشد مگر آنکه امکان برابری ندانند
مقاصد در جراحت نتوانند قائل بحکومت عدل شوند انچه حاکم عادل حکم کند بران روند چنانچه در کتب فقه
مسطور ست و در السنه فقها مذکور ست و این نیز تعریضی ست از مخالف اهل کتاب احکام کتاب را چه در توریت
برابری مذکور بود بنی نضیر از بنی قریظه در غرامت جنایت می افزود یعنی بنی النضیر بدل یک کس دو کس از بنی قریظه
میکشتند و بدل یک عضو ازش دو عضو میگرفتند و به برابری راضی نمیشدند و بر حکم توریت که قصاص برابر است
نمی رفتند فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهٖ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهٗ فا سببیه است و من شرطیه مرفوع المحل بر ابتداست
جمله فهو کفارة له جزاء شرط است خبر مبتدا است فهو عاید ست بر مصدق تصدق بر طریق اعدلوا هو اقرب للتقوی
معنی نیست چون قصاص ثابت گشت و حکم جراحات برابری پیوست حکم قصاص لازم آید پس هر که بحق
قصاص تصدق کند یعنی قصاص که برای او واجب شده ساقط گرداند از تصدق و عفو کفارت گناهان او باشد
تواند بود ضمیر له عاید بر جانی بود عفو صاحب قصاص گناه جانی را میبرد وَمَنْ لَّمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ
فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُوْنَ ۝ این جمله تذییل ست معنی انیست و کسانیکه بدانچه فرستاده است خدا حکم
کنند دوم مخالفت حکم خدای زنند پس ایشان ظالمانند از حد تجاوز کنندگانند وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ
بِعِيْسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ عطف ست بر انزلنا التوریة
یعنی مفعول دوم ست بواسطه یا مفعول اول محذوف ست بدلالت علی آثارهم و ضمیر اثارهم بر پیغامبران ست که
مذکورند در جمله یحکم بها النبیون علی اثارهم ای اتینا فی تقاهم علی آثارهم بعیسی بن مریم معنی انیست آوردیم در قفا
یعنی در عقب پیغامبران عیسی بن مریم را بر پی ایشان در حالت مصدق آمده توریة را که پیش از وی نازل شده
وَاٰتَيْنٰهُ الْاِنْجِيْلَ فِيْهِ هُدًى وَّنُوْرٌ وَّمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ
اتینا عطف ست بر محل او معنی انیست و دادیم عیسی را انجیل درین حال که در و هدی ست و نور و درینحال
تصدیق کننده است مر کتابی را که پیش از و بود از توریة مذکور سوال انجیل را با دو دست چه نسبت بود
بودن توریة میان دو دست بر چه وجه باشد جواب این عبارت از باب تمثیل بود برای تمثیل
تحقق آن جمله مذکور ست حاجت نباشد وَهُدًى وَّمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِيْنَ ۝

یا گویند برای جهودان و برجهودان و گاهی و منفع و گاهی و در زبان بانیان منسوبند سوی رب و رب صفت خدا بود نه
بندگان خاص خدا که کار ایشان عبادت خدا باشد یا رب یعنی پروردگار و ارندو ایشان را منسوب سوی پروردگار
علم پندارند و ذکر احبار بعد ربانیان تعمیم بعد تخصیص بود و بعضی گویند ربانی آنست که عمل او بیشتر از علم است
وحبر آنست که علم او بیشتر از عمل باشد بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ
جار و مجرور در بدل اشتمال است از بهاکه در یحکم بهاست یا باسبیت متعلق بیحکم یا صله عالمین است که
مضمون احبار است ای الاحبار والعالمون بما استحفظوا کتاب الله و نهی ضمیر معنی اینست
حکم میکنند پیغامبران و ربانیان و دانشمندان بتوریت بدانچه بسته شده است یاد کردن و نگاهداشتن آن از ایشان
و بدانچه بودند ایشان محقیقت آن گواهان، و از تبدیل و تحویل نگاهبانان و اگر با سببیه آرند معنی چنین بود که
حکم میکنند توریة پیغمبران و ربانیان و احبار بسبب یاد کنانیدن خدای ایشان را بسبب بستن خدای از ایشان
نگاهداشت آن و باز داشتن از تحریف و تغییر بدانچه هستند ایشان بر امنی و درستی آن گواهان بر همگی گفته است
سبحانه تعالی نگاهداشتن توریة حواله دیگران کرد و نگاهداشتن نتوانستند تحریف و تغییر و دور و خط قرآن بر حکم وانا
لحافظون منسوب سوی خدا گشت لاجرم متغیر و تحریف نه پیوست فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ
فاسببیه است جمله سبب مضمون کلام سابق ست ای اذ قد ذکرنا ان احکامهم یتولون عن حکم التوریة وان التوریة
یحکم بها النبیون والربانیون والاحبار الصادقون فلا تخشوا الناس لیها الحکام فی الحکم بالمدال علی وفاق التوریة واخشونی
فی تحریفها والحکم بخلافها ودرین کلام التفات از غیبت سوی خطاب بود و توجه بعد از حکایت باشد معنی اینست
چون ذکر کردیم که حاکمان از حکم توریة روی میگردانند و حکم او را تبدیل میکنند پس مترسید ای حاکمان در حکم از مردمان
وازمن بترسید و حکم بناحق بر خلاف توریة مکنید وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا عطف ست بر فلا تخشوا
الناس واخشونی ای لاتستبدلوا بآیاتی ثمنا قلیلا اشتری بمعنی بیع بود و مبادلت محمول بر قلب شود ای لاتبدلوا
آیاتی بثمن قلیل معنی چنین بود آیات مرا بهای اندک مفروشید یعنی آیات کتاب مرا مگردانید بدان ثمن مستاب
وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ ○ این جمله ترتیل ست معنی اینست و کسانیکه بدانچه
فرستاده است خدای حکم کند و حکم کتاب خدای نگردانند چنین ایشان مقصور بر کفر باشند وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ
فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ
بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ و کتبنا عطف ست بر انزلنا التوراة ان اسم و خبر خویش مفعول کتبنا ست و رفعها
معطوفات رفع و نصب خوانند رفع بر محل اند و آن مفتوح بعد کتبنا که یعنی قال ست حکم مکسور بود عطف بر محل اسم او هم مکسور
جایز باشد و همه با بار بندگورده را بتقدیر متقاسد با هر یکی را تعدد و بعضی ملائم مجرور خویش دارند کلام بتقدیر ان النفس مقتولة

تعجب ست وجمله عندهم التوریة حال ست ثم یتولون عطف ست بر یحکمونک وکیف یحکمونک تا آخر معترضه است متضمن تعجیب
باشد معنی اینست عجب ست که ایشان ترا حاکم سازند و بحکومت حکم تو پردازند و حال اینست که نزدیک
ایشان توریت ست که دران حکم خداست ثابت بحکم جل وعلاست پس ازان از حکم تو که بر وفاق حکم توریت است
روی میگردانند واین مفسدت محض را مصلحت صرف میدانند وَمَآ اُولٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِنِيْنَ ۝ ع ۶ ۹
این جمله حال ست از فاعل یتولون یا تنزیل ست معنی اینست و نیستند ایشان مومن بتو و بتوریت چه از
حکم تو و از حکم توریت اعراض میکنند و حکم ترا نمی پسندند و حکم توریت را میگردانند اِنَّآ اَنْزَلْنَا
التَّوْرٰىةَ فِيْهَا هُدًى وَّنُوْرٌ مستانفه است چون بالا ذکر توریت رفت چنانستی که سامع گفت بین لنا
صفت التوریت فقیل انا انزلنا التوریت هم ازین جهت فصل کرد جمله را موکد آورد فیها هدی و نور جمله حالست
یا صفت مر توریت را بحذف التی ست سوال تقدیم فیها بر طریق لا فیها قول مقید قصر بود نفی هدی و نور از
سایر کتب آید جواب جمله مذکوره ظرفیه دارند از باب تقدیم خبریه پندارند و اگر بجمله اسمیه و تقدیم خبر
قائل شوند تنکیر هدی و نور برای نوعیت گویند نوعی از هدی و نور که مخصوص توریت بود جویند معنی اینست
بدرستی ما زود آوردیم توریة را درین حال که درو هدی و نور ست یعنی درو علمی که راه نماید و دینی که ظلمت
رباید مسطور ست يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّوْنَ صفت توریت است بحذف موصول ای التوریة
التی یحکم بها النبیون یا حال مقدره است از توریة که مفعول انزلنا ست بحکم حکایة گذشته است ایراد صیغه
مضارع از جهت استحضار صورت بدیعه حکم ست معنی اینست فرستادیم ما توریت را که حکم کرده اند بران
پیغمبران و عمل کرده اند ایشان بران روایت کرده اند که از موسی تا عیسی صلوات الله علیه هزار پیغمبر
و بعضی گویند چهار هزار پیغمبر بودند که همه حکم بتوریت داشتند و بمتابعت آن مینمودند سوال نبیون
جمع سلامت ست و جمع سلامت جمع قلت بود در استعمال جمع قلت در عدد کثیر با وجود لفظ انبیا که جمع کثرت است
چه نکته باشد جواب تنبیه برین که انبیا نفوس قدسیه اند اگرچه بسیار باشند بر نسبت مقداری که وجود
ایشان می باید و کثرت ایشان می شاید اند کند الَّذِيْنَ اَسْلَمُوْا صفت مادحه است
النبیون را معنی اینست پیغامبرانی که حکم توریة را انقیاد کرده اند و راضی بدان شده اند و این تعریض ست
از مذمت کسانی که انقیاد حکم توریت نکردند و دل بر تحریف آن آوردند لِلَّذِيْنَ هَادُوْا
وَالرَّبَّانِيُّوْنَ وَالْاَحْبَارُ للذین هادوا متعلق بحکم بود والربانیون والاحبار معطوف بر النبیون باشد
ولام بمعنی ست بر طریق وان اساتم فلها ای علیها و بعضی محمول بر حذف معطوف دارند و کلام بمعنی یحکم
بها النبیون للیهود و علیهم پندارند معنی اینست حکم میکردند پیغمبران و ربانیان و دانشمندان بر جهودان

آیت در شان کسانی ست که برای طلب حکم زنا محصن آمده بودند چنانچه قصهٔ آن گذشته و ذکر آن بالارفته و بعضی گویند در شان بنی النضیر و بنی قریظه است که میان ایشان صلح بر این جمله بود و توافق بدین نوع روی نمود و جنایات بنی قریظه از جراحات و قتلی نصف جنایت بنی النضیر بود و جراحات و قتلی بنی النضیر ضعف جنایت بنی قریظه باشد اگر بنی قریظه یک جنایت بنی النضیر بسکردند بر ایشان مضاعف غرامت میدادند و بنی النضیر اگر دو جنایت بنی قریظه میکردند جزا یک جنایت میدادند تا آنکه علم نبوت پیغامبر افراشته گشت و آثار معدلت بظهور پیوست بنی قریظه گفتند نضیر و قریظه هر دو برابر بودند در قرب فضیلت نمیبودند ما فرزندان نضیر و قریظه ایم خدای ما و دین ما و پیغامبر ما یکی ست میان ما در فضل و فضیلت فرقی نیست پس در جنایت تفاوت چرا باشد و در غرامت فرق چرا بود و برای طلب تسویه پیش پیغامبر رفتند و میان خویش از پیغامبر عدل خواستند پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم در باب ایشان به برابری حکم کرد و در حد تسویه آورد و گفت بنی النضیر را فضلی بر قریظه نیست دیت ایشان و قصاص ایشان یکسان دیت بنی قریظه ست بنی النضیر را خوش نیامد و سخن ناپسندیده گفتند که ما بر حکم سابق که میان ما ست خواهیم بود و بحکمی که حاوت نشاید التفات نخواهیم نمود و غماز ایشان آیت یبغون الآیه نازل گشت و شناعت مقال ایشان به بیان پیوست معنی آنست اگر بر تو ایشان حکم جویند بیایند و رغبت بر حکم تو نمایند روا بود که بحکم میان ایشان پیش آئی و روا باشد که اعراض نمائی و اگر اعراض کنی از کافران و حکم کنی میان ایشان ترا زیان نکنند و معرت رسانیدن نتوانند چه تو در عصمت خدائی و در پناه حق جل و علائی کسی که در عصمت خدای باشد و ایچ زیانی نرسد بیت توخدا را نگهدار اگر جمله عالم و ریاست ✽ بخدا گر سر موی قدمت ترگردد ✽ پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم بر حکم این آیت در حکم کردن میان ایشان و اعراض کردن از حکم مخیر بود گاهی حکم میکرد و گاهی اعراض مینمود و بعضی گویند تخییر مذکور بآیه وان احکم بینهم بانزل اللہ الیک منسوخ گشته و بلزوم حکم میانی کافرانی که بر حکم پیغامبر نیایند تخییر میان حکم و اعراض بنسخ پیوسته و کسی میگوید که در سورهٔ مائده هیچ آیتی منسوخ نیامده امر ان احکم برای اباحت میدارد تا نسخ تخییر مذکور نمی پندارند وان حکمت فاحکم بینهم بالقسط و وان اردت الحکم بر طریق او اقرأت القرآن و این جمله شرطیه عطف ست بر فان جاؤک فاحکم بینهم معنی اینست چون بخواهی که حکم کنی میان کافران پس حکم کنی بعدل میان ایشان صدق بگو حق بجوان اللہ یحب المقسطین ○ این جمله تعلیل ست یا تعلیل تاکید از جهت ابراز مقصود بروجه و کاد ست یا گوئیم امر بقسط ملوح بمضمون این جمله بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق نمود معنی اینست بدرستی که خدا عدل کنندگان را دوست دارد و نظر لطف بر ایشان گمارد وکیف یحکمونک وعندهم التوراة فیها حکم اللہ ثم یتولون من بعد ذلک استفهام بر

یا خبر دیگر باشد و جمله اولئک الذین لم یرد الله ان یطهر قلوبهم مستانفه است در جواب من الذین یرد الله فتنته دارند
معنی آیت برین طریق پندارند ایشان آنکسانند که نخواسته است خدای دلهای ایشان را که از لوث کفر پاک گرداند
و بطهارت و نظافت ایمان و اخلاص برساند ایشان راست رسوائی ظهور دروغ و نفاق و پیدا آمدن خلاف و شقاق
در دنیا و مر ایشان راست عذاب عظیم و عقاب فخیم در اخری سَمّٰعُوْنَ لِلْكَذِبِ اَكّٰلُوْنَ لِلسُّحْتِ
سماعون تکرار است برای تاکید مر سماعون لکذب را که بالا گذشته همه بر معنی که در و رفته اکالون خبری دیگر است
مر مبتدای که آنجا مقدر است ای هم سماعون اکالون یا صفتی دیگر است مر موصوف او را یعنی من الذین هادوا قوم سماعون
اکالون معنی اینست بمبالغت شنوندگان اند مر کلام دروغ را که احبار یهود بر بافته اند بتحریف غیر کتاب خدای
را کتاب خدای ساخته اند سحت را اکالانند بمبالغه و اهتمام خورندگانند و سحت مال رشوت را گویند که سحت
در لغت استیصال است سحته و اسحته ای استاصله و استیصال از بیخ بر کندن است و سحت خورنده را از بیخ بر کند
و مستاصل گرداند یا مال رشوت را سحت گویند از جهت آنکه برکت را می برد از آنچه بر میکند که گفته اند اذا دخل
الرشوة من الباب خرج البرکة من الکوة یعنی چون رشوت از در در آید برکت از روزن بیرون آید روایت
کرده اند حاکمان بنی اسرائیل رشوت میخوردند و حق را باطل میکردند این آیت در شان ایشان نازل گشت
و این نظم بورود پیوست در حدیث است لعن الله الراشی والمرتشی و امام زاهد روایت کرده است لعن الله الراشی
والمرتشی والرائش یعنی لعنت کند خدای رشوت دهنده را و رشوت گیرنده را و رایش را یعنی کسی را که میان
راشی و مرتشی برای دادن و ستدن رشوت در آید و درین معامله سعی نماید و بدانکه مرتشی در ارتشای شبهه
آثم شود و در راشی تفصیل بود که اگر رشوت برای ابطال حقی یا برای اثبات باطلی میدهد ملعون باشد و اگر برای
دفع مضرت ظلم از خویش و صیانت از مضرت میدهد آثم نگردد و همچنین برایش اگر مقصود او دفع ظلم از راشی
بود و صلاح کار کوشد آثم نبود بلکه ماجور باشد و مال حرام غیر مال رشوت نیز سحت است مروت و دین از بیخ
بر میکند و صلاح و عفت را مستاصل میگرداند و مال حرام انواع است چون رشوت حاکم و مفتی و محتسب از عمال
و غیر ایشان از اصحاب انتقال و هر چه کاهن بخبر کردن از غیب میستاند و اجرت زن نایحه و مغنیه و ساحر و
صورتگر و اجرت زانیه و بهای خمر و خنزیر و مردار و خون و اجرت آنکه نر بر ماده جهاند فَاِنْ جَآءُوْكَ
فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ اَوْ اَعْرِضْ عَنْهُمْ ۚ وَاِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَّضُرُّوْكَ شَيْـًٔا
ان جاؤک شرط است فاحکم بینهم با معطوف خویش جزا شرط است فاحکم بینهم با معطوف خویش جزا شرط واقع شده
فا در فان جاؤک سببیه است جمله سبب کلام سابق آمده و جمله وان تعرض عنهم فلن یضروک شیئا معترضه است
برای بیان امر پیغامبر از مضرت و زیان و نقصان بر تقدیر اعراض از حکم میان کافران روایت کرده اند که

دین اسلام پیوست یعنی گویند چون جہودان پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم آمدند وطلب حکم زنا محصن
کردند پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم پرسید در باب زنا محصن در توریت چہ یافتہ اید و درین قضیہ حکم حق چہ در یافتہ
اید گفتند فضیحت کردن و تازیانہ زدن عبد اللہ بن سلام گفت دروغ مگویید و در راہ باطل مپویید توریت آورند
و در خواندن آن شروع کردند چون محل بیان حکم رسید خواندن توریت آنرا زیر دست پوشیدہ عبد اللہ بن
سلام گفت دست بردار آیہ رجم کہ پوشیدہ بیرون آر چون دست برداشت آیہ حکم رجم یافتند صدق عبد اللہ
بن سلام در یافتند دل بر تصدیق آوردند و اعتراف بحق کردند و یعنی گویند پیغامبر علیہ السلام درین قضیہ با یاران در
مدرسہ از مدارس یہود آن آمد و در مجلس ایشان در آمد گفت ای گروہ سوگند میدہم شما را بخدای کہ فرستادہ است
توریت بر موسی از عقوبت زنا محصن در توریت چہ می یابید راست گویید و راہ حق مپویید ایشان ذکر حکم جلد و تسوید
وجہکہ اختیار کردہ بودند بر پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم باز نمودند استاد ایشان کہ در گوشہ مدرسہ نشستہ بود
سکوت و خاموشی نمود پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم او را سوگند داد او در حق زانی محصن بیان حکم رجم بزبان
گشاد پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ازو از سبب تغییر حکم پرسید او ہمان حکایت او در زادہ ملک و زانی و تغییر
باز دید پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بر امضاء حکم مذکور اقدام نمود و زانیہ مذکورہ را سنگسار کردن فرمود مردمان
عمل بحکم پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کردند و حق را بظہور آوردند سوال در حکم رجم احصان زانی شرط
باشد و برای ثبوت احصان اسلام شرط بود و در صاحب آن رجم مذکور صفت اسلام نبود بغیر احصان رجم ایشان
چگونہ سایغ نمود **جواب** اسلام شرط مختلف فیہاست نزد یک امام شافعی رحمۃ اللہ
علیہ و یک روایت از امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ برای احصان اسلام شرط نبود این حدیث مستمسک
ایشان باشد و بر قول امام اعظم و امام محمد رحمہما کہ در احصان اسلام شرط دارند تواند بود دلیل شرطی است
اسلام متاخر از عمل مسطور کردہ درین حادثہ آیہ ولا یحزنک تا آخر نازل گشت و امور مذکور بیان پیوست
وَمَنْ يُّرِدِ اللّٰهُ فِتْنَتَهٗ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهٗ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا من شرطیہ مرفوع المحل بر ابتدا است مبتدا
اللہ شرط است جملہ فلن تملک لہ من اللہ شیا جزا شرط است خبر مبتدا است و جملہ شرطیہ معترضہ است برای
بیان قدرت قادر مطلق و عدم قدرت کسی در باز داشت او صرف حق معنی آنیست ہر کہ بخواہد خدای مفتون گشتن
و مبتلا شدن کفر و ضلال در دنیا و عذاب در آخرت پس تو کہ محمدی ہرگز برای او از خدای چیزی را مالک نگردی
و باز داشتن قضاء ربانی و نگاہ داشتن از تغییر از دست تو آید **اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُّطَهِّرَ**
قُلُوْبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَّلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ولک مبتدا است
الذین باصلہ خویش صفت او است لہم فی الدنیا خزی خبر است و اولئک الذین باصلہ خبر بود و لہم فی الدنیا خزی حال

علی موسی والذی اخرجکم من مصر وفلق لکم البحر وانجاکم من عدوکم واغرق فرعون وال الذی ظلل علیکم الغمام وانزل
علیکم المن والسلوی وانزل علیکم التوریۃ وبین فیہ حلالہ وحرامہ ہل تجدون فی کتابکم الذی آتیکم فیہ موسی الرجم علی من احصن
یعنی سوگند میدہم من ترا بخدای کہ صفات او این ست وعظمت او چنین ست حد زنا محصن در کتاب توریۃ چہ ہے
یابید و در باب ایشان حکم چہ میدہند او گفت چون مرا سوگند دادی و دل بر شنیدن حق نہادی انچہ حق ست
باید گفت وحق را می باید نہفت در توریت یافتہ ایم اگر چہار گواہ عدول بر زنا محصن بشاہدہ کالمیل فی المکحلۃ
گواہی دہند و در زنا را بر سر و تراو نہند حکم او در رجم بود و مشہود علیہ مستحق کشتن بسنگ شود پیغامبر صلی اللہ تعالی
علیہ وسلم گفت چنین ست وحکم در شریعت ما نیز ہمین ست وبعضی گویند چون پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم
حکم رجم کرد این صوریا بران اعتراف آورد بعد ازین پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ابن صوریا را گفت باوجود
حکم علم کتاب خدای را چرا تحریف کردید رجم را بجلد چرا آوردید او گفت از سیر او در ملک ما زنا واقع شدہ از ہیبت
شرف اورجم نکردیم واورا در معرض فضوح نیاوردیم تا آنکہ از فقیری نیز زنا واقع شدہ واورا بر حکم توریۃ در معرض
رجم آوردند مردمان در ین باب غوغا کردند او در زادہ ملک را با فقیر در برابری آوردند تا از ہیبت فرو نشاندن غوغا
جمع شدیم وحکم رجم بجلد وسیہ کردن رو و سوار کردن خر بارگونہ آوردیم تا حکم جلیل و ذلیل یکی بود و حد وضیع و شریف
برابر شود **روایت** کردہ اند جہودان ابن صوریا را در شتابی اظہار این سخن ملامت کردند واورا در معرض
مذمت وشتیمۃ آوردند او گفت بعد سوگند دادن محمد اگر من از ہلاک خویش نمی ترسیدم اظہار این سخن نمی پسندیدم
وانچہ گفتم نمی گفتم وازدوی این حکم را می نہفتم دران معرض ست یا اہل الکتاب قد جاءکم رسولنا یبین لکم کثیرا مما کنتم
تخفون من الکتاب ویعفوعن کثیر فرود آمد ابن صوریا دست خویش بر زانوی پیغامبر داشت ودل بر استفسار
کثیری کہ در ویعفوعن کثیر مسطور ست گماشت پیغامبر علیہ السلام جواب نگفت دوم بار پرسید جواب نداد سیوم
بار پرسید زبان ببیان نکشاد زیرا کہ خدا گفتہ است ویعفوعن کثیر وآن در مقابلہ یبین لکم کثیرا مما کنتم تخفون من الکتاب
مذکور شدہ ومعنی لا یبین لکم کثیرا مما کنتم آمدہ وابن صوریا کہ دل بر سوال گماشت در سالت از کثیر مذکور این عرض
داشت اگر پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم در بیان آید بیان او مخالف قران نماید پس ازان از خواب پیغامبر صلی اللہ
تعالی علیہ وسلم پرسید تنام عینای ولا ینام قلبی جواب شنید گفت راست گفتی و در راستی سفتی وباز شبہ ولد
بمادر و پدر راست تفسیر کرد پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم شبہ ولد را بمادر و پدر بغلبہ یا سبق آن یکی از ایشان
در بیان آورد و بعد ازان ازین کہ از اجزاء فرزند از پدر چیست واز مادر کدام ست پرسید پیغامبر صلی اللہ تعالی
علیہ وسلم جواب باز دید گوشت و ناخن و خون و سوی از مادر ست واستخوان و پی و رگ از پدر ست ابن صوریا
تصدیق کرد و اعتراف آورد و سخن پیغمبر پسندید پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بگرویدند ابن صوریا مذکور مسلمان گشت

سَمّٰعُوْنَ لِقَوْمٍ اٰخَرِيْنَ لَمْ يَاْتُوْكَ يُحَرِّفُوْنَ الْكَلِمَ مِنْۢ بَعْدِ مَوَاضِعِهٖ
سماعون خبری دیگرست مر مبتدای را که در سماعون سابق مقدرست تا اینجا مبتدای دیگر محذوف ست و جمله مستانفه
دیگرست لم یاتوک صفتی دیگرست مر قوم یحرفون الکلم صفتی دیگرست یا حال ست یا مستانفه است در جواب ماذا
یصنعون معنی اینست شنوندگان اند از جهت قومی دیگر که بر تو نیامده اند و سماع کلام تو نکرده اند همچو اهل خیبر و
سکنه بعض مواضع دیگر تا کلام تو تحریف کرده بر ایشان برسانند و ایشان را بر احوال مجلس تو بوده و نابوده مطلع گردانند
يَقُوْلُوْنَ اِنْ اُوْتِيْتُمْ هٰذَا فَخُذُوْهُ وَاِنْ لَّمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوْا این جمله حال است
یا صفتی دیگر مر قوم را یا مستانفه است در جواب ما یقولون عند تحریف الکلم و هر دو شرطیه مفعول ست مر یقولون معنی
اینست میگفتند چون بر محمد صلی الله تعالی علیه وسلم بروید و حکم قضیه پرسید اگر داده شوید این یعنی آنچه نبشته ایم
در شریعت محمد همان باشد که ما گفته ایم پس آنرا بگیرید و بدل و جان بپذیرید و اگر آنچه ما نبشته ایم داده نشوید و از
محمد حکمی غیر آن بشنوید پس حذر کنید و دل بران منهید **روایت** کرده اند شریفی یا شریفه در خیبر زنا کرد و ایشان
هر دو محصن بودند و حکم زنا محصن در توریة رجم بود ایشان را رجم این شریف شریفه از جهت شرف ایشان دشوار نمود
توریة را در محل بیان رجم گردانیدند و بجلد و سیاه رو کردن و سوار کردن بر خر باژگونه چنانچه روی او سوی دبر او بود
در گوش ایشان رسانیدند خیبریان دران روز با پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم نه پیوسته بودند و هنوز صورت
محاربه مینمودند و بنی قریظه با پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم صورت صلح داشتند و دل بر موافقت پیغمبر میگماشتند
جماعتی از خیبریان با این زانی و زانیه بر بنی قریظه آمدند گفتند شما با محمد صلح دارید دل برآمد و شد پیش او میگمارید بروی
بروید و از حکم این قصه از وی پرسید اگر شریعت او در حکم جلد که اختیار کرده ایم باشد بشنوید و قبول کنید و اگر حکم
بر رجم بود رد کنید جماعت خیبریان با جماعتی از بنی قریظه پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند و زانی و زانیه مذکوره
را برای طلب حکم زنا آوردند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر ایشان حکم رجم گفت جماعت مذکوره از شنیدن
آن برآشفت بحکم مذکوره رضا ندادند روی بر انکار و خلاف نهادند جبرئیل علیه السلام پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
بر حکم ساختن ابن صوریا آورد پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ذکر مقام او و حلیه او کرد پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم ایشان را از حال ابن صوریا پرسید و حیله او بر ایشان باز دید ایشان او را شناختند و در مدح و ثنای
او شتافتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود اگر اعتماد برو دارید او را بیارید او را بیاوردند و اعتماد
کردند پیغامبر گفت میان من و ایشان حکم میشوی و درین قضیه در راه حق میروی گفت آری میشوم و در راه حق میروم
بعد از آن پیغامبر صلعم از جهودان پرسید از ایشان نیز رضا بر حکم او شنید بعد از آن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
توجه بر ابن صوریا کرد و روی جانب او آورد و گفت انشدک بالله الذی لا اله الا هو الذی اله بنی اسرائیل انزل التوراة

وصلب وقطع ونفی خزی ورسوائی نماید و در آخرت چنانچه در حق کافر عذاب دایم خواسته و در حق عاصی که بی توبه بمرد
عذاب بقدر گناه در مشیت داشته در تفسیر مدارک معنی یعذب من یشاء من مات علی الکفر داشته معنی یغفر لمن یشاء عن
الکفر پنداشته بر تقدیر مذکور سوال می آید و از روی ظاهر مشکل مینماید زیرا که عذاب کسی که بر کفر میرود غفران کسی که از کفر
توبه کند و دین اسلام بپذیرد و متعلق بمشیت نیست هر دو بر سبیل حتم ست و در حکم هر یکی تحقق بجزم ست جواب
آنست و حل این مشکل چنان ست که این کلام از باب ترتب بر مشیت واقعیه بر طریق یرزق من یشاء بود از باب
تعلیق بمشیت مترقبه بر طریق ویغفر ما دون ذلک لمن یشاء نباشد بعضی گویند یعذب من یشاء فی الدنیا بایجاب الحد
مع التوبة کالسارق ویغفر لمن یشاء فی الدنیا بالتوبة کقاطع الطریق وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝
این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای بر هر چیزی قادر ست از عاصی ساختن و تایب گردانیدن و عذاب کردن و
گناه آمرزیدن سوال قدرت بر معدوم باشد و معدوم بر قول اهل سنت شی نیست والله علی کل شی قدیر بچه
معنی ست جواب شی که متعلق بقدرت بود در عرضیت وجود باشد بر وجه مجاز او را شی گویند چنانچه در من قتل
قتیلا فله سلبه زنده را که در عرضیت قتیل ست قتیل پندارند چنانچه در انما امره اذا اراد شیئا ان یقول له کن فیکون
آمده و در انما قولنا لشی اذا اردناه ان نقول له کن فیکون تحقیق شده يٰٓاَيُّهَا الرَّسُوْلُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِيْنَ
يُسَارِعُوْنَ فِي الْكُفْرِ معترضه است برای باز داشتن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
از اندوهگین شدن بکفر کافران و نفاق منافقان لا یحزنک نهی ست موصول با صله فاعل اوست معنی اینست ای
فرستاده خدا اندوهگین نکنند ترا آنانکه در کفر شتابی مینمایند و بی تامل و توقف در کفر می آیند پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم را از جهت تعظیم بذکر نام همچو یا نوح ندا نکرد نام پیغمبر را در ندا بلفظ یا محمد بتصریح نیاورد تا بذکر صفت رسالت
مدح او آید و بیان عظمت او روی نماید مِنَ الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوْبُهُمْ
وَمِنَ الَّذِيْنَ هَادُوْا ۚ سَمّٰعُوْنَ لِلْكَذِبِ من الذین قالوا بیان الذین یسارعون فی الکفر است
ولم تؤمن قلوبهم حال ست از فاعل قالوا یا عطف ست بر قالوا و من الذین هادوا عطف بر و است سماعون للکذب
خبر مبتدا است محذوف است ای هم سماعون مستانفه است در جواب ما شان الفریقین و تواند بود سماعون مبتدا
باشد من الذین هادوا خبر بود جمله معترضه دارند برای شکایت از طایفه جهودان پندارند للکذب مفعول ست مر سماعون
لام در و زایده است برای تقویت عمل اسم فاعل بر طریق انا ضارب لزید یا لام برای غرض ست بر طریق جاء للزیارة
ای سماعون کلامک لیکذبوا علیک بالزیادة والنقصان معنی اینست از کسانیکه بدین های خویش امنا گفتند و دلهای
ایشان نگردیدند و در راه ایمان خلاص نرفتند و از کسانیکه یهود شدند و دین یهودان اختیار کردند این هر دو فریق
بمبالغه مر کذب را شنوندگانند یا گویند و شنوگانند کلام ترا تا زیادت و نقصان کنند و بر تو دروغ نابوده بر بندند

نقصان حرز و مالیت در ره حد روند و بعضی از جهت صورت حرز و مالیت قائل بقطع شوند **سوال** در والسارق والسارقة
مذکور دو کس بود و در دو کس صحت استعمال ایدی که صیغهٔ جمع ست بچه وجه سایغ نمود **جواب** از جمع تثنیه مراد
دارند از قبیل فقد صغت قلوبکما ای قلبا پندارند **جواب** دیگر آنکه از والسارق والسارقة جنس مراد ست
و جنس متضمن افراد ست **وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ** ○ این جمله تذییل ست **معنی** اینست و خدای
غالب ست بدکردانرا عذاب کند حکیم ست همه کار او بحکمت بود **فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ
وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللّٰهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ** **روایت** کرده اند زنی پیرایه دزدید پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
دست است او ببرید آن زن گفت یا رسول الله هل لی توبة این آیه در شان آن زن وارد شد و این وحی در باب او فرود
آمده و حکم او عام بود زیرا آنچه عام مخصوص بحادثه نشود و فاسببیه است من تاب من بعد ظلمه مبتدا است جمله فان الله
یتوب علیه خبر مبتدا است و توکید جمله از جهت تردد آن زن ست در قبول توبه و سائل بودن او بقولها هل لی من توبة یا
از جهت ابراز وعدهٔ قبول توبه بر وجه و کادت ست **معنی** اینست پس هر که بعد ظلم خویش یعنی بعد سرقه که ظلم است
بر مسروق منه و ستمگاری ست برو توبه کند و مصلح شود یعنی از فساد باز مانده پس بدرستی خدای توبه او قبول کرداند
إِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ○ این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت ابراز مدح باری بر سبیل وکادت و
استواری ست **معنی** اینست بدرستی که خدای آمرزنده است گناهان آمرزد رحیم ست رحمت کند **حکایت**
آورده اند که اعرابی شتر خویش را بخدای سپرد نزدیک حرم گذاشت در حرم در آمد چون از آنجا بیرون آمد شتر مذکور
را نیافت گفت یا رب این شتر از تو دزدیده اند و از حفظ تو برده اند مردی از بنی قیس دست راست بریده در گردن
آویخته و مهار شتر دزدیده بدست چپ گرفته رسید گفت من این دزدیدم سواری را دیدم که آمد و دست من برید
و گفت این شتر را بخصم برسان و بگو که تو خصم شتری شتر خود بستان **أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ
وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ** خطاب مر پیغامبر راست صلی الله
تعالی علیه وسلم یا مخاطب غیر معین و استفهام برای انکار ست و انکار نفی اثبات بود جمله یعذب من یشاء و یغفر
من یشاء بیان تصرفی ست از تصرفات ملک معلله است مر مضمون الم تعلم ان الله له ملک السموات والارض و جمله
الم تعلم تذییل ست موکد تصرفات رب جلیل ست چه الزام حد و ایجاب قطع ید و قبول توبه و غفران حوبه بیان
تصرفات نمود **معنی** اینست آیا نمی دانی ای محمد یا ای مخاطب یعنی میدانی بدرستی که خدای مر او راست بیقین ملک
آسمانها و زمین چه آسمان و زمین و آنچه در ایشان ست همه در تحت تصرف اوست هر چه خواهد بکند و هر چه خواست
او باشد همان شود **بیت** نیارد سما تا نگوئی ببار ✤ نیارد زمین تا نگوئی بیار ✤ هر کرا خواهد در عذاب
افگند و هر کرا خواهد بیامرزد یعنی در دنیا عذاب کند مر کسی را خواهد چنانچه در حق سارق قطع ید فرماید و قاطع طریق را بقتل

معنی انیست بدرستی کسانیکہ کفر ورزیدند و از شرک پرہیزیدند اگر ثابت بودی کہ انچہ در زمین ست جملگی از معادن
وکنوز وجز آن وہمچندان باان مملوک ہست مر کافران تا آنرا بہ بندگان خدا بدہند وخود را از عذاب خدا رہانند ازایشان
قبول کردہ نشود و بدان رہایش ایشان نبود و مر ایشان راست عذاب دردناک وعقاب بیم وباک یُرِیْدُوْنَ
اَنْ یَّخْرُجُوْا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخٰرِجِیْنَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِیْمٌ ○ ان یخرجوا مفعول
مر یریدون من النار متعلق ست بیخرجوا وجملہ وما ہم بخارجین منہا حال ست یا عطف ست بر وجملہ ولہم عذاب مقیم عطف
یا تاسیل ست وضمیر لہم عاید بر کفار مذکور ست وتقدیم مسند الیہ بر مسند با بداء حرف نفی مقتضی تخصیص نفی مسند الیہ مذکور
بود در حق مسلمانان بیرون آمدن از آتش ثابت باشد چنانچہ در ما انا سبتہ فی حاجتک تحقیق شدہ و در ما انا قلت آمدہ
برین طریق آیہ مذکور را در اثبات خروج مومنان وعاصیان از نار دلیل اہل سنت دارند و مذہب معتزلہ را در اثبات
خلود اصحاب کبایر در نار مردود پندارند جملہ یریدون ان یخرجوا من النار مستانفہ ست در جواب بالمضمون حین
یکون لہم عذاب الیم معنی انیست کافران خواہند کہ از آتش بیرون آیند و منتظر ایشان کہ از آتش بیرون آیند و بنا شد
و تا بیرون آمدن از نار مخصوص ست بکفار مومنان گناہکاران از آتش بیرون آیند و بعد تعذیب بر قدر گناہ در بہشت
در آیند و مر کافران راست عذابی مقیم وعقوبتی مستقیم کہ از ایشان انتقال نکند و بہیچ حال از ایشان جدا نشود وَالسَّارِقُ
وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوْٓا اَیْدِیَهُمَا این آیہ در شان طعمہ سارق کہ قصہ او بالا رفتہ ست نازل شدہ واین جملہ
در بیان حکم حادثہ سرقہ معترضہ ست آمدہ والسارق والسارقہ مبتدا ست خبر او محذوف ست یعنی السارقۃ والسارق
سیتلی حکمہا علیکم فاقطعوا بیان آن حکم ست بالسارق والسارقہ تا ویل بمن سرق ومن سرقت مبتدای متضمن معنی شرط
فاقطعوا ایدیہما خبر او ست واز ایدی ایمان مراد شدہ چنانچہ در حدیث یقطع السارق آمدہ وآن موافق قرأت ایمانہما
کہ قرأتی مشہور ست تقیید مطلق بدور و است معنی انیست مردی وزنی کہ دزدی کنند حکم ایشان بیان کردہ میشود
دستہای ایشان ببرید و ایشان را این عقوبت کنید جَزَآءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللّٰهِ
ای عقوبتہ من اللہ جزاء مفعول لہ است ای للجزاء یا حال ست ای فاقطعوا مجازین لہ بما کسبا مفعول مطلق ست
بتقدیر بتجزیان جزاء بر طریق لہ علی الف درہم عرفا یا بتقدیر بتجزیان جزاء بر طریق ضربتہ سوطا نکالا بدل ست از جزاء بما کسبا
معنی انیست ببرید دستہای ایشان را ببریدنی بر وجہ جزاء و عقوبت از خدای جل وعلا بر گناہی کہ کسب کردند
وجریمہ کہ در وجود آوردند و قطع مذکور از رسغ باشد دلیل تعین آن و تعین ایمان اجماع و قرأت مشہور یعنی فاقطعوا ایمانہما
بود و سرقہ در شرع آنست کہ مال غیری از حرز و حفظ حافظی بکشد و بر سبیل خفیہ ببرد و حرز حجرہ یا خیمہ یا تنگی باشد
یا صحرا یا مسجد چون نگاہبانی بیدار یا خفتہ با او بود و برای قطع ید قدر نصاب سرقہ شرط دارند و آن را بر حسب اختلافی
کہ در کتب فقہ مسطور ست پندارند و در بنا شی یعنی در دزدا کفان موتی اختلاف ست میان علما بعضی از جہت شبہہ

واصلح فان الله یتوب علیه وارد شده و شک نیست که درین آیة اگرچه صیغه استثنا نیست معنی استثنا حاصل
آمده هرچه جنایت سرقه بعد از توبه معلوم گردد بناء حد بر وچگونه شود جواب لا نسلم که این جمله در معنی استثنا
بود چه توبه که رافع عقوبت اخروی ست مقصود حد را که اخلاء عالم از فساد ست منافی نبود و لحوق مضرت دنیاوی را مزاحم
نباشد نه بینی زنی عابده پیش پیغامبر علیه السلام در مجلس مختلفه اقرار بر زنا کرد و خود را در معرض سنگسار شدن آورد
در هر مجلسی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم رد میفرمود او باز بزنا اعتراف مینمود تا آنکه پیغامبر صلی الله تعالی علیه
وسلم بعد چهار مجلس از جهت آنکه او حامله بود تا وضع حمل حد را در تاخیر آورد چون بعد وضع حمل آمد طلب اقامت حد کرد
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم تا وقت فطام بچه تاخیر فرمود بعد فطام بچه را تانی بر دست داده پیش پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم آورده و قصه مذکور باز نمود گفت این بچه از من مستغنی گشت آوان اقامت حد بحصول پیوست پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم بر و اقامت حد کرده بعده لقد تابت توبة لو قسمت علی اهل المدینة لوسعها بر زبان آورد یَا أَیُّهَا
الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَیْهِ الْوَسِیلَةَ وَجَاهِدُوا فِی سَبِیلِهِ
لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ ○ اتقوا الله با معطوفات خویش مر جمله اوفوا بالعقود بیانی دیگر ست جمله ندائیه برای
تاکید تنبیه مکرر ست معترضاتی که در میانه بود میان دو کلام متصل سایغ نمود لعلکم تفلحون بمعنی لکی تفلحوا متعلق بقوله وابتغوا
الیه الوسیلة معنی اینست ای مومنان از خدای بترسید و از عذاب او پرهیزید و از شرک و معاصی باز مانید و
خود را از عذاب کفر و معصیت برهانید و بتوحید عبادت توسل بر و جوئید هر چیز که بدان با کسی توسل جویند از بندگی
و قرابتی و مصاهرت و صهارت و مصاحبت و جز آن آنرا وسیلت گویند وسیلت بسوی باری عز و علا باشد و در راه رضا کوشش
کنید و خود را در عبادت و اخلاص افگنید هر نوعی از عبادت دلیل سعادت ست و این متناول ست مر جهاد اصغر و
اکبر را که اصحاب سعادت را عادت ست در راه جهاد اصغر و اکبر روید تا فوز و فلاح یابید و رستگار شوید إِنَّ
الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِی الْأَرْضِ جَمِیعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِیَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ
یَوْمِ الْقِیَامَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِیمٌ ○ ان با اسم و خبر خویش فاعل ست مر فعل محذوف که شرط ست
مر لو ای لو ثبت لام لیفتدوا لام کی ست متعلق ست بلهم که ظرف مستقر ست مر ان را خبر ست افراد ضمیر محدود که در به
که عائد ست بر ما فی الارض و بر و مثله بتاویل مذکور ست ما تقبل جواب لو است جمله شرطیه خبر ست مر ان الذین کفروا
واو جمله ولهم عذاب الیم عطف و جمله ولهم ما فی الارض که خبر آن ست و این جمله یعنی لان الذین کفروا تائید امر بتقوی ست
و جستن وسیلت بحق و کوشش کردن در طاعت مولی ست چه کافران که از شرک نپرهیزند و بایمان وسیلت بخدا بجویند
و در طاعت خدا کوشش نکنند حال ایشان چنین باشد بیان حال ایشان موید تقوی و وسیلت و کوشش شود و چون
کافران مضمون جمله را منکرند تاکید کرد و چون جمله مذکوره مقرر طلب تقوی ست عطف نکرد بغیر حرف عطف آورد

یا ایشان را بر دار نهند یا دست و پا از جوانب مختلفه یعنی دست راست و پای چپ ببرند یا ایشان را از زمین ایشان
دور افگنند یعنی از وطن که ایشان ساکن بوده اند دور اندازند در زمین دیگر ساکن سازند امیر المومنین عمر رضی الله تعالی
عنه کسی را از دار اسلام سوی دار حرب بلا کرد از انجا ارتداد آورد امیر المومنین عمر ازین عمل پشیمان گشت و ازین کار
بندامت پیوست الا انفی احدا گفت و بسوگند تاکید او جست نفی مذکور بر معنی حبس در دار اسلام آورد ابو حنیفه رضی الله
عنه همین وجه اختیار کرد و در معطوفات با او درین آیه علما را اختلاف آمده اقوال مختلفه از ایشان ظاهر شده بعضی حمل بر توزیع
و تقسیم بر جنایات کنند و بر هر جنایتی جزا بر حسب آن رانند چنانچه تفصیل آن در کتب فقه آمده و بتصریح و توضیح مبین
شده و در قطع طریق بقتل مجرد بغیر اخذ مال قتل گویند و در جمع کردن میان اخذ و قتل بصلب حکم کنند و در مجرد اخذ مال
مقداری که در شرع اعتبار کرده اند بغیر قتل قطع مجرد لازم دانند و بعضی حمل بر تخییر کنند بادشاه را میان هر چهار نوع
مخیر گردانند و این صحیح نیست زیرا انچه اگر در صورت اخذ مال مجرد مخیر میان قطع و قتل گویند قتل در غیر محل باشد و جزا زیادت
بر قدر جنایت آید مخالف حدیث نماید قال علیه السلام لا یحل اراقة دم امرء مسلم الا باحدی ثلث معان کفر بعد ایمان
و زنا بعد احصان و قتل نفس بغیر نفس ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ
عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝ ذلک مبتدا است خزی خبر مبتدا است لهم حال ست از معنی اشارت بر طریق هذا بعلی شیخا فی الدنیا
صفت ست مر خزی عذاب مبتدا است عظیم صفت اوست لهم خبر ست فی الآخرة متعلق ظرف مستقر ست معنی اینست
یعنی جزا مذکور رسوائی ست مر ایشان را در دنیا و مر ایشان راست عذاب عظیم در اخری إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا
مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝ این استثناست از الذین
یحاربون الله و رسوله و فا فاعلموا سببیه است معنی اینست جزا محاربان این چیزهاست مگر کسانیکه تایب شوند
و در راه پشیمانی از گناه مذکور روند پیش از انکه شما بر ایشان قادر شوید و برای سزا کردن و جزا دادن بگیرید پس
بدانید بدرستی خدا غفور ست گناه ایشان بیامرزد رحیمی ست بر ایشان رحمت کند سوال اگر یغفر لهم الله و رحمهم
گفتی اخصر و اوضح بودی وجه اطناب چیست و دراز کردن سخن بر چه وجه مبنی ست جواب اگر یغفر لهم الله و یرحم
گفتی بیان مغفور مرحوم بتصریح بودی و برین وجه که مذکور شده بیان بر وجه کنایت آمده والکنایة ابلغ من الصریح
والتلویح اولی من التصریح سوال اگر سارق از سرقه تایب میشود حد سرقه بتوبه ساقط نمیگردد و قاطع طریق اگر پیش
از گرفتن تایب میشود حد قطع طریق بود لازم نمی آید فرق چیست و این افتراق بر چه مبنی ست جواب ایجاب حد
قطع طریق مقرون استثنا شده و توبه مانع وجوب ست و در وجوب حد سرقه و سائر حدود استثنا وارد نشده
است استثنا حد واجب آمده حدی که واجب شده بتوبه مرتفع نشود و در حد قطع طریق از جهت لحوق استثنا توبه مانع
وجوب حد میشود رافع نمیگردد فافترقا سوال در باب سرقه نیز متصل بیان حد آیت فمن تاب من بعد ظلمه

ع ۸

آید قابیل از بهر قباحت قتل و شناعت فعل از پشیمان شدگان گشت و بندامت و خسارت پیوست بدرستی
شان اینست تا آخر بر جمله کتبنا بر هر دو وجه ترئیل ست وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ
كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذَٰلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ ○ این جمله معترضه دیگر ست در بیان شناعت حال
کافران ازین و قباحت شان ایشان لام در جواب قسم محذوف ای اقسم لقد جاءتهم رسلنا بالبینات ثم ان کثیرا عطف ست
بر لقد جاءتهم رسلنا بالبینات هر دو جواب قسم اند عطف ثم دلالت بر تراخی ست یعنی بعد آنکه مجی ایشان دیر گذشته و فراوان
گرفته بود تاکید جمله اولی بلام و قسم و تاکید جمله ثانیه بان و لام و جمله اسمیه از جهت رد انکار مشرکان و اصرار ایشان بران
نمود معنی اینست بسوگند یاد میکنم و سوگند بقسم میگردانم هر آئینه برایشان فرستادگان ما با معجزات ظاهره و حجج
متظاهره آمدند پس بدرستی ایشان بعد آمدن پیغمبران و آوردن معجزات ظاهره مسرفانند یعنی عقوق پیغمبران را ضایع
کنندگان و از حدود دین بیرون آینده گانند سوال ثم برای تراخی دال بر تعقیب کنند تکرار را چه وجه باشد جواب
بعد ذلک موجب تعقیب در زمان ست و ثم برای تراخی در بیان ست پس تکرار نبود و بر تقدیر تسلیم تکرار مقصود
تاکید باشد إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ
يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ
روایت کرده اند جماعتی برای اسلام بر پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم می آمدند اصحاب ابو بردہ اسلمی
بر ایشان قطع طریق کردند این آیت در شان ایشان نازل گشت و این نظم بورود پیوست و این جمله برای بیان حکم
حادثه که واقع شده بر وجه اغراض مذکور آمده یحاربون اللہ محمول ست بر حذف مضاف ای یحاربون اولیاء اللہ
سوال اگر لازم حد قطع طریق محاربه باد وستان خدای و رسول که مومنانند شرط شود بر تقدیری که قطع طریق بر ذمیان
کنند لازم آید که حد قطع طریق لازم نبود جواب محاربه با ذمیان که در حمایت مومنانند بمطیع ایشان اند محاربه با ایشان
بود شرط حد مذکور موجود باشد جزاء الذین یحاربون اللہ در سوله مرفوع بر ابتدا ست ان یقتلوا با معطوفات خویش
خبر مبتدا ست فسادا مفعول له ست یا حال ست ای للفساد او ذوی فساد یا مفعول مطلق ست ای یسعون سعی فسادا
خلاف مصدر ست صفت موصوف مقدر ست ای من جوانب مختلفة الایدی من جانب الیمین و الارجل من جانب الیسار
و جانب ظروف ست و من در ظروف بمعنی فی ست و این جار و مجرور یا ظرف ست مر تقطع را یا حال ست از ایدیهم
و ارجلهم ای حال کون الایدی و الارجل واقعة فی جوانب مختلفة و قصر مذکور حقیقی بود چه عقوبت قطع طریق در دنیا همین ست
یا انما برای تاکید بود برای قصر نباشد معنی اینست جزاء کسانی که با خدای و رسول خدا محاربه کنند و بفساد و تباهی
می شتابند یعنی محاربه میکنند باد وستان خدای که خود را و مال خود را بحفظ خدای می سپردند و معتمد بر محافظت او بیرون آمدند
و با پیغامبر خدای که حامی ایشان ست و ایشان در تحت ولایه او بودند یا در تحت ولایت امرا او بودند که گشته شوند

خالی گذاشت پس از زده ترسید از انچه برداشت بار او میکشید در پی او رنج میدید نمیدانست چه کند و این کار را
چگونه بسر برد بعضی گویند برین طریق سه روز رفت بعضی گویند برین حال یکسال گذشت لیکن فابعث الله برای تعقیب با وصل است
موافق قرب مدت ست مخالفت قائل شدن بحدت بعیده است پس برانگیخت خدای زاغی را که زمین میکاود زاغی
کشته را در کوک می اندازد و بخاک پنهان میسازد تا قابیل را نماید که عورت برادر برین نوع پوشیدن باید گفت ای وای
بر من عجب ست که عاجز شدم ازین که همچو این زاغ عمل کنم و عورت برادر خود را بپوشم پس پشیمان گشت و بحسرت و ندامت
پیوست **سوال** پشیمانی توبه بود پس این اخبار از توبه او باشد **جواب** بعضی گویند پشیمانی از قتل بود لیکن زمان
بمجرد پشیمان گشتن صحبت توبه روی نمود و بعضی گویند پشیمانی از فضوح دنیا داشت پشیمانی بر وجه توبه نمی پنداشت
با آنکه گفته اند رنگ او سیاه گشته بود و اثر شومی جرم در رنگ و روی او لایح مینمود **حکایت** آورده اند هر که
او را میدید سنگی میفرستاد که زخم او او را میرسید تا آنکه روزی فرزندی از فرزندان او سنگی انداخت قابیل مذکور
را بیجان ساخت بعضی گویند خدای عز و جل بروی بادی را گماشت او را در تابستان در گرم ترین زمینهای
گرم اندازد و در زمستان در سرد ترین زمینهای سرد مبتلا سازد تا قیامت برین مبتلا و برین عذاب معذب
شود **مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ كَتَبْنَا عَلٰى بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ اَنَّهٗ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ
فِي الْاَرْضِ فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيْعًا ۭ وَمَنْ اَحْيَاهَا فَكَاَنَّمَآ اَحْيَا النَّاسَ جَمِيْعًا ۭ**
جار و مجرور متعلق کتبنا ست ای من اجل کمال القبح القتل و شناعة هذا الفعل کتبنا علی بنی اسرائیل این جار و مجرور نیز
متعلق ست بکتبنا ضمیر منصوب متصل بآن ضمیر شان ست جمله شرطیه یعنی من قتل نفسا تا آخر خبر ان ست و اسم
با اسم و خبر خویش مفعول کتبنا ست **سوال** این حکم در حق همه آمده در تعلق بکتابت بنی اسرائیل چرا مخصوص شده
جواب این حکم در توریة بود از جهت آنکه توریة نازل بر ایشان ست تخصیص فرمود معنی چنین باشد از جهت
قتل و زشتی این فعل بر بنی اسرائیل نبشتیم و باز داشتن ایشان از کشتن بناحق جستیم بدرستی شان اینست هر که نفسی
را بغیر قتل نفسی بکشد با این جریمه را بغیر مرتکب شدن فسادی در زمین چون کفر و بغی و قطع طریق و امثال آن
چیزهای که موجب قتل ست مرتکب شود پس چنانستی که همه مردمان را کشت و همه آدمیان را بهلاک رسانید
و هر که یک نفسی را زنده دارد پس چنانستی که همه مردمان را بر صیانت از ممات آرد تشبیه قتل نفس واحد بقتله جمله
مردمان در کشتن کشنده بدل مقتول در دنیا و طول مدت عذاب و تقدیم عدم استحلال و عذاب آید بر طریق
استحلال در آخری درین معنی قتل نفس واحد و قتل جمله مردمان برابر بود از جهت فعل و قتل همه مردمان از جهت
تسبب پندارند چنانچه در شان قابیل ذکر آن گذشته و بیان آن بالا رفته و تواند بود جار و مجرور یعنی من اجل
ذلک متعلق اصبح من النادمین بود برین وجه من النادمین وقف نباشد وقف در ذلک بود برین وجه معنی چنین

فرمان برداری داشت و کشتن برادر را آسان پنداشت پس برادر را کشت و مرتکب این چنین جریمهٔ عظیم گشت
پس گشت از زبان زدگان و خایب و خاسر شدگان در آثار آمده که قابیل کشتن هابیل میخواست لیکن صورت کشتن
نمیدانست بدان جهت اقدام بران نمیتوانست ابلیس لعین بر صورت پرنده گشت پرندهٔ دیگر را کشت قابیل از
ابلیس بر صورت قتل آموخت همبران طریق بقتل برادر پرداخت سنگی بر سر او زد و او را بیجان ساخت بعضی گویند قابیل
نخست طبیعت خویش صورت کشتن را اختراع کرد و نفس خبیث او این صورت را از خویش پیدا آورد **روایت**
کرده اند تا آدم علیه السلام حاضر بود قابیل با آنکه خواهش قتل داشت اقدام نمینمود چون آدم علیه السلام در حج رفت
این عمل از قابیل در غیبت او حاصل گشت از شومی آن عمل جهان نحوست گرفت طعوم و الوان و السن بتغیر و اختلاف
پیوست و وحوش با آدمیان مستانس بودند بمشاهده این کار فرار نمودند بعد ازان بادی و غباری و ظلمتی در جهان پدید
آمد و هول و فزع در دلها در آمد آدم جبرئیل را از سبب متغیر شدن عالم پرسید جبرئیل خبر کشتن قابیل هابیل را با آدم
رسانید آدم علیه السلام شنیدن این خبر هولناک و غمناک گشت و دل او باندوه عظیم پیوست چون آدم از حج
باز گشت قابیل را از حال هابیل پرسان گشت قابیل جواب گفت مرا نگاهبان او نکرده بودی قیام مصلحت عامه نیز
نفرمودی مرا چه لازم که گوش برین سوال نهم یادم جواب درین کار زنم آدم علیه السلام از جهت هابیل غم و اندوه بسیار
دید قریب صد سال بعد ازین قضیه نخندید گفته اند لقمهٔ منهی عنها که آدم خورده بود نطفه که ازان لقمه حصول یافت قابیل
روی نمود قابیل مذکور بشومی آنکه منشاء او لقمهٔ حرام بود عقوق پدر و حسد برادر از و روی نمود و برادر را بیگناه کشت
مادر و پدر را عاق گشت و کار او بمثابه کشید که کفر ورزید دین آتش پرستی گزید **حکایت** کرده اند که ابلیس بر صورت
آدمی بر قابیل آمد گفت آتشی که قربانی را نگرفت و قربانیهای هابیل پذیرفت ازان سبب بود که آتش را پرستش
مینمود اگر تو نیز بر آتش پرستی نهی از خجالت عدم قبول فرمان برهی این وسوسه او را در آتش پرستی آورد و کافر آتش
پرست کرد قتل و کفر بنیاد نهاد نزدیک بعضی فرقهٔ یاجوج و ماجوج از نسل او زاد **فَبَعَثَ اللّٰهُ غُرَابًا يَّبْحَثُ**
فِي الْاَرْضِ لِيُرِيَهٗ كَيْفَ يُوَارِيْ سَوْاَةَ اَخِيْهِ ؕ قَالَ يٰوَيْلَتٰۤى اَعَجَزْتُ اَنْ
اَكُوْنَ مِثْلَ هٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِيَ سَوْاَةَ اَخِيْ فَاَصْبَحَ مِنَ النّٰدِمِيْنَ ۝ لیریه متعلق ست بقوله فبعث الله کیف
حال ست فا فصیحه ست جمله معطوف ست بر جمله محذوف ای قتله و ترکه فی العراء فخاف علیه السباع و سار معه و لم یدر
ما یصنع فعجز و تحیر فبعث الله غرابا یبحث فی الارض لیریه کیف یواری سوءة اخیه الآیة استفهام در اعجزت ان اکون
برای تعجب ست قال مستانفه است در جواب ما صنع قابیل حین رای ذلک یا ویلتی منادی مضاف سوی یا متکلم
است الف بدل از یا ست بر طریق یا غلاما و جملهٔ ندائیه با جمله که بعد او ست مقول قال ست ان اکون مفعول ست مر اعجزت
بتقدیر من فاواری عطف ست بر اکون فاصبح عطف ست بر قال معنی اینست کشت قابیل هابیل را در مکانی

معانقة عند المتاخرین ۱۲

از خدای که پروردگار عالمیان ست و آفریدگاری که آفریدگار جهانیان ست **سوال** بر مقتول قادر دفع قاتل
واجب بود و اگر نه مقتول در ترک دفع شریک در قتل خویش باشد **جواب** این را نفی هدایت دانند نفی دفع نپندارند
پس معنی چنین آید اگر تو بکشتن ما بادی شوی و در راه ارتکاب منکر روی من بدایت نکنم و خود را درین بلا نیفگنم
روایت کرده اند هابیل خفته بود قابیل سنگی بزرگ برداشت بر سر هابیل انداخت بدان سنگ او را بیجان
ساخت اگر بیدار بودی بدفع آن پیش آمدی اِنِّیْٓ اُرِیْدُ اَنْ تَبُوْٓءَ بِاِثْمِیْ وَاِثْمِكَ فَتَكُوْنَ
مِنْ اَصْحٰبِ النَّارِ ۚ وَذٰلِكَ جَزَآءُ الظّٰلِمِیْنَ ۝ احتراز از بار بزهکاری اثر مخافت از
کردگار باری ست پس این جمله مقرر جمله سابقه بود تا بدل اشتمال باشد هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد
فتکون عطف ست بر تبوء وجه تاکید همان ست که در جمله سابقه گذشت **معنی** اینست بدرستی که میخواهم که برگیری بزهکاری
را که ترا بسبب کشتن من خواهد بود و بزهکاری خویش را که بسبب جرایم دیگر از عقوق و حسد و جز آن روی خواهد نمود
و تواند بود از اثمک اثم قابیل بسبب قتل و از اثمی اثم مقتول بجرایم و معاصی که دارد مراد شود و تحمل اثم مقتول
قاتل در آخرت بسبب ظلم او بود چنانچه در تفسیر آمده در آخرت نیکیهای ظالم مظلوم را دهند و اگر نیکیها نماند یا نباشد
بدیهای مظلوم بر ظالم نهند چون هر دو اثم بر تو نهند پس تو بهر دو جهت از اصحاب دوزخ باشی و بهر دو وجه مستحق نار
شوی **سوال** برای بودن استحقاق او از اصحاب تاریکی از آن دو اثم کافی بود مترتب گردانیدن بر دو اثم چه حاجت
باشد **جواب** مقصود ترتب این اثر بر وجهی دیگر که ابلغ درین باب است و از مترتب بر ازیاد اسباب است
ای فتکون من اصحاب النار بکلا الاثمین و تستحقا بذینک البیتین وَذٰلِكَ جَزَآءُ الظّٰلِمِیْنَ ۝
این جمله تذییل ست **معنی** اینست و آن یعنی از اصحاب نار بودن در دوزخ عذاب دیدن جزای ظالمان و سزای
ستمکاران ست کدام ظلم بالاتر از کشتن نفسی بیگناه بود و جنایت کدام جانی از قصد جان کسی بی سببی باشد علی الخصوص
کسی بدایت بجریمه قتل کرده و در جهان اول این گناه پیدا آورده در حد مشیت هیچ نفسی در جهان کشته نمی شود مگر آنکه
قابیل پسر آدم در آن شریک میگردد و اول کسی ست که این جریمه از و زاد و سیئت قتل بنیاد نهاد و در حدیثی
دیگر ست من سن سنة سیئة فله وزرها و وزر من عمل بها الی یوم القیامة فَطَوَّعَتْ لَهٗ نَفْسُهٗ قَتْلَ
اَخِیْهِ فَقَتَلَهٗ فَاَصْبَحَ مِنَ الْخٰسِرِیْنَ ۝ یقال طاعه و طاع له یطوع و یطاع طوعا و طواعیة فرمان بردار
شد طوعت از باب تفعل بمعنی مبالغه طوع بود و قتل اخیه منصوب بر نزع خافض یا منصوب بر طرفین باشد ای طاعت
له نفسه طوعا علی المبالغة و طاوعته قتل اخیه ای فی قتل اخیه و بعضی قتل اخیه را بمفعول به پندارند طوعت را معنی سهل است
دارند فقتله با معطوف خویش عطف ست بر طوعت جمله فطوعت عطف ست بر قال لاقتلنک **معنی** اینست پس
نفس او مر او را فرمان بردار گشت و بکشتن برادر یا در زمان کشتن او در فرمان برداری بمبالغت پیوست یا دل

نیت قربت کردند دل بر قبول قربت مذکور آوردند ناگاه آتشی رسید قربانی هابیل را سوخته گردانید و در آن
زمان سوخته شدن قربانی علامت قبول بود و بسوخته شدن اثر قبول روی مینمود قربانی قابیل سوخته نشد
معلوم شد که قبول نیفتاد میان قابیل و هابیل عداوت زاد قَالَ لَاَقْتُلَنَّكَ این جمله مستانفه است
در جواب ما ذلک الینا یا در جواب ما صنع من لم یتقبل قربانه لاقتلنک مقول قال ست معنی اینست قابیل
کشتن هابیل جست بر وجه ابعاد و لاقتلنک گفت روایت کرده اند بعد قربانی مذکور هابیل در چرانیدن
گوسفندان خود بود و در عملی که داشت ملازمت مینمود قابیل برو آمد و گفت ترا خواهم کشت هابیل گفت مرا چرا خواهی کشت
گفت از جهت آنکه قربانی تو قبول افتاد و قربانی من قبول نشد و برین سبب تو خواهر جمیله من خواهی برد مرا خواهر قبیحه تو
خواهند داد فرزندان تو بر فرزندان من فخر خواهند جست و مردمان ترا بهتر از من خواهند گفت قَالَ اِنَّمَا
يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِيْنَ ○ لَئِنْ بَسَطْتَّ اِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِيْ مَآ اَنَا بِبَاسِطٍ
يَّدِيَ اِلَيْكَ لِاَقْتُلَكَ اِنِّيْٓ اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعٰلَمِيْنَ ○ قال با مقول خویش جمله مستانفه است چنانستی که کسی
گفت ماذا قال المخاطب حین اوعد بالقتل فیقتل قال انما یتقبل الله من المتقین لئن بسطت الی آخره لام در لئن
بسطت موطیه قسم ست بر شرط آمده ما انا بباسط جواب قسم جواب شرط را جواب قسم انداخت شرط را مستغنی
از جزا ساخت و ایراد جمله انا یتقبل الله من المتقین در جواب لاقتلنک مشکل ست بیان مناسبت آن مقال
مفصل ست صاحب کشاف مناسبت میان ایشان برین وجه ذکر کرده و ملایمت برین صورت در بیان
آورده که ابعاد قابیل بقتل هابیل ناشی از حسد بود که از قبول قربانی هابیل و عدم قبول قربانی قابیل روی نمود
این جمله بیان سبب قبول و عدم قبول مذکور شده و برای بیان برائت از جرمی که موجب قتل بود آمده و تواند
بود لئن بسطت الی یدک لتقتلنی مقول قال باشد و این مقالت در جواب لاقتلنک مناسب و ملایم بود و
جمله انما یتقبل الله من المتقین زایل بر جواب بیان سبب نامقبول شدن قربانی قابیل مذکور دارند و از قبیل
جمله و یؤمنون در آیت الذین یحملون العرش و من حوله یسبحون بحمد ربهم و یؤمنون به از باب اطناب بغیر
اعتراض و اخوات او پندارند و چون جمله ما انا بباسط یدی الیک لاقتلک ملوح مضمون جمله بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سائغ
نمود معنی اینست هابیل گفت در عدم قبول و عدم آن مرا گناهی نبود و خطائی نباشد زیرا که خدای جز از
متقیان قربانی قبول نکند اگر تو متقی نباشی و خدای قربانی ترا قبول نکند مرا گناه نبود و قابیل متقی نبود بدان سبب
قربانی او قبول روی نه نمود زیرا چه حسد ورزید کار او بعقوق پدر کشید و نیز قربانی را بتعظیم و تبجیل نیاورد
و قربت خدای را اعظام و اجلال نکرد هابیل در ابعاد قتل مکافات نجست لئن بسطت الی یدک لتقتلنی ما انا بباسط
یدی الیک گفت یعنی اگر تو دست درازی کنی سوی من تا بکشی مرا من دست دراز نکنم تا بکشم ترا زیرا که من میترسم

علیهم السلام در تیه وفات یافتند فتح بر دست یوشع علیه السلام روی نمود وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ
آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ ط
جمله انشائیه عطف ست بر اذکر که در آیه واذ قال موسی لقومه مقدرست جامع میان دو قصه آنست که هر یکی
در ذکر بیفرمانی و عقوبت عاصیان ست قصه او در ذکر بنی اسرائیل بود که موسی را عاصی گشتند و بعقوبت پیوستند
درین قصه ذکر عصیان قابیل و بعقوبت پیوستن اوست و هر یکی متضمن اعلام پیغمبر ماست تا بدانستن اخبار
گذشتگان بوحی ظاهر شود که رسول خداست و علم او مبنی بر اعلام و انباست اذ قربا بحذف مضاف از وی بتقدیر
نبا وقت کذا بدل ست از نبا بنی آدم یا ظرف ست مر معنی اضافت ای اتل علیهم نبأ بنی اضیف الی ابنی آدم
فی وقت تقریبهما قربانا و متعلق داشتن او بمعنی انبا و تحدیث که از لفظ نبا فهم میشود محل نظرست که انبا در وقت
قربان نیست حکایت شی و حدوث چیزی بعد از وقوع او بود در هنگام وقوع او نباشد معنی اینست ای محمد براستی
و درستی برخوان خبر دو پسر آدم بر ایشان که هر دو دل بر تقرب آوردند و برای خدا قربانی کردند پس از یکی مقبول
گشت و قربانی دیگری بقبول نه پیوست روایت کرده اند حوا رضی الله عنها از آدم علیه السلام پانصد
بار بار ور شد در هر باری که بار نهاد یک دختر یک پسر توامان زاد مگر شیث علیه السلام که تنها بود و با او
همزادی روی ننمود نهصد و نود و نه فرزند شدند پانصد پسر و چهار صد و نود و نه دختر آمدند بار اول که بار نهاد
قابیل را با خواهر او زاد بار دوم که حامله گشت هابیل و خواهر او بولادت پیوست و خواهری که با قابیل
زاده شده بود در غایت جمال مینمود و خواهری که با هابیل روی نمود در جمال همچو خواهر قابیل نبود و در شریعت
آدم صلوات الله علیه و سلامه میان برادر و خواهر عقدی پیوست و خواهر برادر بنکاح حلال میگشت اما
خواهری که با برادر میزادند آن خواهر آن برادر را نمیدادند چون قابیل و هابیل و خواهر آن ایشان بزرگ شدند
ببلاغت یا قریب ببلاغت رسیدند آدم علیه السلام خواهر قابیل برای هابیل تعین کرد و دل بر دادن خواهر
هابیل بقابیل آورد چون خواهر قابیل جمیله تر بود این قضیه او را مرضی ننمود گفت خواهر من جمیله ترست و من بدان
سزاوارترم که او را در نکاح خود آرم آدم علیه السلام گفت هر دو قربانی بدهید و بقرب قربانیها کنید قربانی
هر که مقبول شود برین خواهر همون سزاوار بود آدم علیه السلام همه حرفتها دانستی و بیان مسمیات اسما
و خواص همه اشیا توانستی هر فرزندی را حرفتی و صنعتی آموزانیده بود که او پیوسته دران شغل مینمود قابیل حرفت
کشاورزی داشت و هابیل همت بر چرانیدن گوسفندان میگذاشت چون آدم علیه السلام هر یکی را قربت
فرمود هر یکی سوی حرفت خویش توجه فرمود هابیل گوسفندی فربه از رمه خویش آورد و شیر و مسکه اختیار
کرد برای قربانی آورد و قابیل پشتواره از کشت گندم برداشت و آن را در مکان قربت داشت هر دو

بحرمان قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً ۚ يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ ۖ فَلَا تَأْسَ
عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ۝ فا در فانها محرمة سببیه است چه دعای موسی سبب شد برای اینکه قوم
موسی علیه السلام که مخالف بودند از نعمت زمین مذکور چهل سال محروم شدند و جمله قال مستانفه است در جواب
ماذا قال الله حین قال موسی یتیهون حال ست از مجرور علیهم اربعین ظرف ست سنة تمیز ست مر اربعین لا تاس نهی است
فا سببیه است مترتب ست بر فسق ایشان که مفهوم ست از تحریم زمین ای محرمة علیهم حیث فسقوا فلا تاس علی القوم
الفاسقین علی متعلق ست بلا تاس معنی اینست گفت ای پروردگار پس بدرستی این زمین چهل سال بر ایشان حرام
گردانیده شده و در حق ایشان از نعمت او حکم بحرمان آمده در زمین سرگردان خواهند گشت و در زمین تیه خواهند
پیوست پس از جهت حرمان فاسقان اندوهگین مباش و باندوه دل خود را مخراش این قوم بدعای موسی چهل سال در
تیه محبوس شدند از آن منزل کوچ میکردند و رو بباز گشت می آوردند تمام روز میشتافتند شب خود را هم در آن منزل
می یافتند موسی ایشان را از این حال خبر کرده بود و از روی ظاهر شفقت با ایشان موافقت مینمود میان موسی و ایشان
بدعای مذکور جدائی در حکم بود و صحبت روی ننمود چه ایشان محبوس در تیه شدند موسی و هارون آن دو مرد دیگر که ایشان
را پند داده بودند یعنی یوشع و کالوت این چهار تن محبوس نبودند از زمین تیه بیرون میرفتند و از جهت موافقت قوم
باز میگشتند در تیه می آمدند و با قوم مصاحب می شدند و نیز روایت کرده اند عاج بن عوج از جهت آنکه هلاک فرعون
از لشکر موسی شنیده بود ایشان را اگرچه ضعیف میدانست باطن او متعلق مینمود سنگی قدر فرسنگی بر قدر لشکر موسی از کوه برگرفت
بر سر کرد نزدیک لشکرگاه موسی آورد تا بر ایشان برآرد ایشان را زیر کوه آرد تا همه زیر کوه روند ناپیدا شوند خدای
عز و جل هدهد را قوت داد هدهد همت بر سوراخ کردن کوه نهاد تا آنکه کوه مذکور را بر قدر سر او سوراخ کرد برین سبب سر او
در سوراخ مذکور آورد کوه مذکور از سر او بر کتف او نشست بدر آمدن سر سوراخ کوه قوت او گسست موسی که از لشکر بیرون
آمده بود عاج بن عوج را در آن حالت در کشتن او شتافت قامت موسی علیه السلام ده گز و عصا نیز ده گز بود و موسی علیه السلام
موازنه ده گز از زمین جهید عصا بقوت انداخت بر زانوی او رسید در رود نیل افتاد جان و تن بهلاک و فنا داد و پل
رود نیل گشت یکسال خلق همچو پل برو میگذشت و نیز روایت کرده اند موسی علیه السلام از دعای جدائی مذکور پشیمان بود
در مشقت تیه با ایشان موافقت مینمود حبس تیه بر ایشان ممتد گشت و بدرازی مدت پیوست موسی علیه السلام دعا کرد
خدای تعالی سایه ابر و من سلوی و دوازده چشمه آب بر عدد دوازده سبط بنی اسرائیل پیدا آورد و بعضی گویند فرستادن
من و سلوی پیش از تیه بود بقایای آن در تیه باقی مینمود تیه که جزاء جریمه باشد مقام افضال و انعام نبود جواب دنیا دار
جزا نیست دار ابتلاست در هنگام که در وی مظنه عقوبت ست اگر نعمت رسد رواست بعد آنکه در تیه چهل سال گذشت
قریه جباران که اریحا نام داشت بفتح پیوست در فتح کننده اختلاف ست بعضی گویند موسی بود و بعضی گویند موسی و هارون

جزاست تاکید او از جہت رد انکار ست کہ سامعان انکار غلبۂ خویش داشتند در آمدن خود را غالب نمی پنداشتند
وجملۂ فاذا دخلتموہ تا آخر تعلیل ست بر امر ادخلوا دلیل ست فا در فتوکلوا زائدہ است یا محمول ست بر حذف اما و علی
اللہ متعلق ست بفتوکلوا و جملہ عطف ست بر ادخلوا و جملۂ قال رجلان مستانفہ ست فا در جواب ماذا قال السامعون
حین قال موسی ذلک معنی اینست گفتند دو مردی از مسلمانان یعنی یوشع و کالوت دو مردی از جباران کہ مسلمانان
شدہ بودند از جملہ کسانیکہ از خدای میترسیدند یا از جباران کہ بخوف طبعی میرسیدند دو مردی کہ نعمت دادہ بود خدای
عزوجل بران دو مرد نعمت خداشناسی و خداترسی یا نعمت قرار دل یا خوف طبعی بر جباران درین در در آئید و در
در آمدن بر ایشان دلیری نمائید پس چون در آئید بدرستی کہ شما غالب باشید یوشع و کالوت غلبۂ ایشان بسماع از موسی
دانستند و آن مرد جبار مسلمان شدہ بغالب آمدن موسی بر فرعون و بمشاہدۂ جبانت عاد و قوم او بقیاس
گفتند و بر خدای توکل کنید اگر شما مومنانید قَالُوْا يٰمُوْسٰٓى اِنَّا لَنْ نَّدْخُلَهَآ اَبَدًا مَّا دَامُوْا فِيْهَا
این جملہ نیز مستانفہ است در جواب ماذا قالوا حین قال الرجلان ذلک فقیل یا موسی الآیۃ وجہ تاکید این جملہ گذشت
و ذکر آن بالا رفت یا مصدریہ است مصدر بتقدیر وقت ظرف ست مر لن تدخلہا ای لن تدخلہا وقت دوامہم
فیہا معنی اینست گفتند ایشان ای موسی بدرستی ما درین قریہ تا در وی جباران باشند ہمیشہ یعنی ہمہ عمر در نیائیم
و با این اقویا در در آمدن قریۂ ایشان جرأت ننمائیم **سوال** ما داموا برای توقیت ست و ابدا برای تابید بود و تابید
با توقیت چگونہ جمع شود **جواب** تابید دو نوع ست یکی بحسب ذات چون اللہ احد قادر ابدا دوم تابید بشرط
وصف چنانکہ الکاتب متحرکۃ الاصابع ابدا مادام کاتبا این کلام از قبیل ثانی ست سوال وارد نشود و بعضی از ابد
روزگار دراز مراد دارند ما داموا فیہا را بیان روزگار دراز پندارند ابد را محمول بر مجاز گویند و از اشکال مذکور تقضی
جویند فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَآ اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُوْنَ ○ فا سببیہ است انت تاکید ضمیر فاذہب است
در یک بر ضمیر فاذہب معطوف شدہ ازین جہت بضمیر منفصل موکد آمدہ فقاتلا عطف ست بر فاذہب انا ہہنا
قاعدون مستانفہ است در جواب ما تصنعون و چون جملۂ سابقہ ملوح سوی مضمون این جملہ بود بتقدیم ملوح تاکید جملہ
سایغ نمود معنی اینست پس تو و برادر تو ہارون بروید پس با ایشان قتال کنید بدرستی ما اینجا می نشینیم حال
شما را می بینیم قَالَ رَبِّ اِنِّيْ لَآ اَمْلِكُ اِلَّا نَفْسِيْ وَاَخِيْ فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ
الْفٰسِقِيْنَ ○ جملہ ندائیہ است مذکور برای استعطاف ست و انی لا املک الا نفسی مقول قول ست و تاکید
جملہ از جہت ابراز تضرع بر سبیل وکادت ست فا در فافرق سببیہ این جملہ مستانفہ است در جواب ماذا
قال موسی حین قالوا ذلک معنی اینست گفت موسی ای پروردگار من بدرستی کہ مالک نیام و قدرت ندارم بر آوردن
کسی بر محاربہ با جباران پس جدائی افگن میان ما و گروہ فاسقان یعنی حکم بکن در حق ما بوجدان و در شان ایشان

بادشاه آورد و بعضی گویند عاج بن عوج ایشان را خود دید بیکار پنداشت بیک کف دست خویش برداشت
در خانه آورد و پیش زن خویش انداخت و گفت ایشان آمده اند میخواهند با ما جنگ کنند چه میگوئی ایشان را همچو
آرد کنم و پیش تو افگنم زن او گفت ایشان را بگذار تا بروند بر قوم خویش حکایت شما کنند چون ایشان خبر مذکور بشنوند
بترسند باز گردند بعده یک اناری از باغ شکست برای خوردن پیش ایشان انداخت نیمه از انار مذکور هر دوازده
نفر را سیر ساخت بعده گفت شما بروید نیمه انار مذکور با خود برید چون ایشان ازو خلاص یافتند سوی لشکر خویش
شتافتند یوشع از جمله دوازده نفر و کالوت در راه مشورت کردند و دل بعزم برین آوردند که خبر را پوشیده دارند
اگر خلق بشنوند بترسند جانب ایشان نروند اما موسی را خبر باید کرد او را بر آگاهی باید آورد و چون در لشکر رسیدند
کیفیت خویش پیش در خلوت باز دیدند بعضی ازین دوازده پیش زنان خویش این حکایت گفتند و این سر از ایشان
نه نهفتند از ایشان این خبر در لشکر سایغ گشت و باشتهار و انتشار پیوست خوف در دلهای ایشان در آمد و لشکر
بغزو لی پیش آمد قَالُوا يٰمُوسٰى اِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ ۖ وَاِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتّٰى يَخْرُجُوا
مِنْهَا ۚ فَاِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنَّا دَاخِلُونَ ○ ان فیها مقول قالوا است تاکید او از جهت آنست که آمدن پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم برای تاختن انمقام امارت انکار مضمون جمله است بظهور علامت انکار تنزیل سامع منزله
منکر شاید و ایراد جمله موکد باید وجه تاکید جمله ثانیه همان ست که در جمله اولی گذشته و ذکر او به بیان پیوسته که در جمله اولی
جمله فان یخرجوا منها باجزاء خویش عطف است بر جمله سابقه تاکید انا داخلون از جهت ابراز وعد بر سبیل وکادت ست
یا از جهت آنست مشاهده جبانت و اطلاع بر مخافت ایشان امارت آنست که سامع در آمدن ایشان را بعد
برون آمدن جباران نیز منکر باشد بظهور امارت انکار سامع بتنزیل او منزله تاکید جمله سایغ بود قالوا جمله مستانفه است
چنانستی که کسی گفت ماذا قال قوم موسی حین قال موسی ذلک قیل قالوا یا موسی الآیة معنی اینست گفتند ایشان
ای موسی درین قریه گروهی جبارانند و مردمان ستمگارانند بدرستی ما درین قریه تا هنگام بیرون آمدن ایشان
در نیابیم پس چون ایشان بیرون آیند بدرستی در آیندگانیم قَالَ رَجُلٰنِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ
اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ ۚ فَاِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَاِنَّكُمْ غٰلِبُونَ ۝
وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ○ من الذین یخافون صفت ست مر رجلان جمله انعم الله علیهما صفتی
دیگر ست یا حال ست بتقدیر قد بر طریق جاءکم حصرت صدورهم ای قال رجلان کائنان من المسلمین الذین
یخافون الله وهما یوشع و کالوت اجزا بذلک بسماعهما ذلک من موسی علیه السلام و رجلان اسلما من الجبارین و اجزا
بذلک استدلالا بغلبة موسی علی فرعون و مشاهدة جبلة قومهم فانهم کانوا عظام الاجسام جنبیا القلوب علیهم صلة ادخلوا ست
بطریق دخله علیه که بثیاب السفر الباب مفعول ست مر ادخلوا بر اتساع جمله مقول قال ست اذا شرطیه است فانکم غالبون

جمع شود و کدام منت ازان بالاتر باشد وَّاٰتٰىكُمْ مَّا لَمْ يُؤْتِ اَحَدًا مِّنَ الْعٰلَمِيْنَ ○
عطف ست بر جعلکم ملوکا موصول با صله مفعول دوم ست مر اتیکم معنی انیست و داده است شما را خدای دیان
انچه نداده است در زمانه شما هیچ یکی را از جهانیان از کثرت عدد و در بسیاری عدد چه دران شب که بنی اسرائیل
از قبطیان بگریختن رد آورده فرعون با لشکر خویش و بنال ایشان کرده و دریا ایشان را راه داده و برای روشنائی
روزنها کشاده سیصد هزار مرد مقاتل خارج ازاید بر شصت ساله بران و فرود از هژده ساله صبیان و غیر جماعت
زنان بودند دوازده سبط فرزندان دوازده پسر یعقوب هر سبطی پنجاه هزار روی نمودند و از ظفر یافتن بر فرعون
بغرق شدن او راه یافتن ایشان در دریا و سایه کردن ابر در تیه و دادن من و سلوی و امثال آن از نعمتها جلیله که مخصوص
بدیشان بود و از امور عظیمه که ایشان را روی نمود يٰقَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ
الَّتِيْ كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوْا عَلٰٓى اَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوْا خٰسِرِيْنَ ○ در آیه سابقه امر بیاد کردن نعمت
کرد چنانستی که سامع گفت فماذا تصنع بعد ذکر النعمة بروجه استیناف گفت یا قوم ادخلوا الارض الآیه موصول با صله
یعنی التی کتب الله لکم صفتی دیگر ست ولا ترتدوا عطف بر ادخلوا فتقلبوا خاسرین جواب نهی آمده با فا بتقدیر ان
منصوب شده معنی انیست ای قوم در زمین پاک و پاکیزه یعنی زمین بیت المقدس یا زمین شام که خدای تعالی
برای شما نبشته و معین ساخته در آیند و با من و قرار و فراغ بسیار اقامت نمایند و بر پاشنها پا مگردید و رو مگردانید
و پشت مدهید پس که زیان زده و خایب شده باز گردید **روایت** کرده اند که ابراهیم علیه السلام در زمین بیت
المقدس آمد و بر کوهی از کوههای زمین مذکور برآمد فرمان شد تا آنجا که نظر تو افتد آن مقدار زمین تو باشد و از تو و از
فرزندان ترا میراث بود و دران زمین دران وقت جباران ساکن بودند قدها دراز بیشتری هوا زنه چهار صد گز
یا چیزی کم و بیش داشتند میان ایشان عاج بن عوج که نام مادر او عنق ست و بعضی عناق گویند دختر آدم صلوات
الله علیه بود او در عادیان دیگر در قامت و هیئت ممتاز مینمود بست هزار و سیصد و سی و سه گز و بر های گز قد
داشت ازین در سر فرازی کسی را هم دست خود نمی پنداشت آب از ابر خوردی و ماهی از قعر دریا بیرون آوردی
و بگرمی آفتاب پخته گردانیدی و آنرا خوردی و خرا بیدی و سه هزار و شصت سال عمر داشت تا زمان موسی حیات
یافت و عناق که مادر او بود هر انگشتی ازان او سه گز مینمود و جای نشستن او یک بیک زمین گرفتی و با این گرانی
هوا زنه سیصد و شصت گز وه زمین پیاده رفتی اول خونی که در جهان بناحق ریخت قابیل پسر آدم بود و اول زنائی
که کرد از عنق مذکور دختر آدم مادر عاج مذکور روی نمود چون ازو زنا واقع شده خدای عز و جل او را ببلا
مبتلا گردانید و او را بفنا و هلاک رسانید حکایت کرده اند و در قصه آورده اند که موسی با لشکر خویش نزدیک
زمین مذکور فرود آمده بود دوازده نقیب را بجاسوسی تعین کرد ایشان را عاد یتی دید بر دوازده بر گرفت پیش

علی کل شی قدیر تنزیل ست معنی اینست ای اهل کتاب بر شما فرستادهٔ ما یعنی محمد آمده و مکرم بتکریم وحی شده
درین حال که بیان میکند برای شما را آنچه شما را حاجت بود در حالت که کاین ست بر فتور امر رسالت رسل و زمان
انقطاع وحی و انتفاء بعث و انسداد سبل تا نگوئید شما بر ما نیامده است بشارت رساننده و نه ترساننده چه
آمده است بر شما بشارت دهندهٔ عظیم و ترساننده فخیم برتر از همه بشارت دهندگان و بالاتر از همه ترسانندگان
است و خدا بر هر چیزی تواناست قادر بر ارسال رسل و انبیاست هر کرا خواهد بر کشد در رسالت و نبوت دهد
روایت کرده اند از موسی تا عیسی علیهما السلام هزار و هفتصد سال بود و هزار پیغمبر که اول ایشان و آخر
ایشان عیسی ست درین مدت روی نمود عیسی علیه السلام و پیغامبر ما صلی الله تعالی علیه و سلم شصت سال و
بعضی گویند پانصد و شصت سال و بعضی پانصد و چهل سال و بعضی گویند چهار صد و سی و چند گذشته و میان ایشان
چهار پیغمبر مبعوث گشته سه همان که از اذا ارسلنا الیهم اثنین فکذبوهما فعززنا بثالث معلوم شده و یکی دیگر ورای
ایشان بدرجهٔ نبوت پیوسته و از جملهٔ سالهاء مذکور صد و سی سال زمان نبوت چهار نبی مذکور ست باقی زمان فترت
مسطور ست بر قول آخرین بعد وضع صد و سی و چند سال نبوت چهار نبی مذکور سیصد سال بود کسانی که زمان فترت
سیصد سال میگویند بران قول تمسک میجویند وَاِذْ قَالَ مُوْسٰى لِقَوْمِهٖ يٰقَوْمِ اذْكُرُوْا
نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ جَعَلَ فِيْكُمْ اَنْۢبِيَآءَ وَجَعَلَكُمْ مُّلُوْكًا این جمله معترضه است
برای حکایت امتنان و احسان بر قوم موسی علیه السلام از کردگار و یان جمله جعل فیکم انبیاء با معطوفات خویش
مضاف الیه است مراد او و ظرف ست مر ظرف مستقر یعنی علیکم که صفت ست مر نعمة الله و نعمة الله مفعول است
مر اذکروا جمله یا قوم یا جمله که بعد او ست مقول ست مر قال موسی و جعلکم ملوکا عطف ست بر جعل فیکم انبیاء معنی اینست
و یاد کن یا محمد در آن هنگام که گفت موسی مر قوم خود را ای قوم من یاد کنید نعمت خدای را که کائن ست بر شما از جهت
آنکه میان شما پیغمبران بسیار جلیل الاقتدار گردانیده و شما را بمراتب ملوک رسانید **روایت** کرده اند که در بنی
اسرائیل چهار هزار پیغامبر بود و بعضی گویند از نسل ایشان هشت هزار پیغامبر روی نمود و مذکور در بعث هزیل حر را
گویند بعد آنکه بقبطیان شما را بنده ساخته بودند احرار گردانید و از ذل بندگی بعز حریت رسانید و بعضی هر کرا خانه
و زنی و خادمی و دایه باشد او را ملک دانند و بعضی هر کرا منزلی فراخ باشد و آبی روان بود او را ملک خوانند و بعضی
گویند کسی که در خانهٔ او هیچکس بغیر اذن او در نیاید او را در جهان ملک گفتن شاید و بعضی گویند هر که او ضابط یک آدمی
باشد ملک عالم بود چه هر که فرزند آدم ست و روی نمونه از همه موجود است عالم ست ازین جهت آدمی را عالم اصغر
خوانند و بعضی او را عالم اکبر دانند و خادم بودن آدمی مر آدمی را اول در بنی اسرائیل روی نمود پیش از آنکه کسی دیگر را نبود
و انبیا که بسبب قوام دین و ملوک که مدار صلاح دنیا اند که در قومی که ایشان جمع شوند دران قوم نعمت و دین و دنیا

ایشان روی نمود این جملہ عطف ست و بر مضمون کلام سابق ای قالوا ما قالوا و قالت الیہود و النصاری کذا معنی
اینست گفتند یہود و نصاری مائیم ابناء و احباء خدا نباشیم معذب و مبتلا بعقوبت و عذاب و بلا و اینکہ خود را ابناء اللہ
خوانند بدتر است از آنکہ عزیر را یا عیسی را ابن اللہ دانند قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ
این قل نیز مستانفہ است چنانچہ در آیت سابق گذشتہ فا در فلم یعذبکم سببیہ است خبر آن مقال سبب برای
این سوال میشود و استفہام برای توبیخ ست معنی اینست بگو ای محمد اگر شما باشید پسران خدا و دوستان او تبارک
و تعالی پس چرا عذاب میکند شما را خدای بجرایم و آثام شما با وجاع و آلام و امراض و اسقام در دنیا کہ بمشاہدہ چنان
پیوستہ و بمعاینہ و اعلان مقرون گشتہ کہ آن را نفی نتوانید کرد و در حیز انکار نتوانید آورد و در آخرت بعذاب نار چنانچہ
خود لن تمسنا النار الا ایاما معدودات میگویند و بعذاب چند روزہ اعتراف میکنند بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ
مِمَّنْ خَلَقَ بل انتم اضراب است از مضمون کلام سابق معنی اینست نہ چنین است کہ شما ابناء و احباء
خدا اید بلکہ شما آدمیانید از جملہ آفریدگانید يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ
این جملہ محقق مملوکیہ و مقرر مخلوقیہ است معنی اینست بیامرزد ہر کرا خواہد بمومن گردانیدن و بصلاحیت عفو
رسانیدن و عذاب کند ہر کہ را خواہد بنا دادن ایمان و میرانیدن بکفر و طغیان این حکم چنانچہ در حق ہمہ آدمیان است
در حق شما ہمان ست وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ ۝
این جملہ تذییل ست مر جملہ بل انتم بشر ممن خلق یغفر لمن یشاء و یعذب من یشاء معنی اینست و مر خدای راست ملک
آسمانہا و زمین ست و آنچہ میان ایشان ست و سوی ثواب و عقاب بازگشت ہمہ آدمیان ست يَا أَهْلَ
الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَىٰ فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا
مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝ جملہ ندائیہ معترضہ است
برای بیان حجت تا ایشان را عذر نماند و کسی بجہل عذر کردن نتواند جملہ یبین لکم حال ست از رسولنا علی فترۃ حالی دیگر ست
و مفعول یبین بقرینہ محذوف بود بتقدیر یبین لکم ما تحتاجون الیہ باشد یا یبین منزل لازم بمعنی یفعل البیان بود
لیکن ذکر او مطلقا کنایت از ذکر او مقیدا با المفعول المعین باشد چہ پیغمبران کہ مبعوث برای شرایع اند چون بیان
شرایع معین بود ان تقولوا ای رفع ان تقولوا و آن مفعول لہ است فاعل رفع اگر پیغامبر را دارند تعلق مفعول لہ بجاءکم
رسول مستقیم آید لاتحاد الفاعل و اگر رفع صفت باری تعالی دارند مفعول لہ مذکور متعلق ارسلنا کہ مضمون جاءکم
رسول ست باشد تا اختلاف فاعل نیاید و اگر مضاف مذکور محذوف ندارند محمول بر حذف لام کی و لا نافیہ پندارند
چنانچہ در یبین اللہ لکم ان تضلوا رفتہ اند و تقدیر او ان لا تضلوا گفتہ اند فا در فقد جاءکم بشیر و نذیر فاء تعلیل ست
بر دفع مقال مذکور دلیل ست و تنکیر در بشیر و نذیر برای تعظیم ست ای رفع لکم ما جاءنا من بشیر و لا نذیر و جملہ واللہ

ع ۳ ۸

از جہت انکار کافران ہوکہ آمدہ این جملہ نیز شکایت از اہل کتاب و بیان شناعت کردار ایشان بود ہر دو جملہ
در غرض برابر ند بریں وجہ این جملہ مقرر آن جملہ است ہم ازین جہت فصل کرد بغیر حق عطف آوردہ و جملہ یا اہل الکتاب
قد جاءکم رسولنا معترضہ است بین کلامین متصلین چنانچہ بالا گذشت و نکتۂ اعتراض بتحریر پیوست معنی انیست
بسوگند یاد میکنم ہر آئینہ بدرستی کافر گشتند کسانیکہ ان اللہ ہو المسیح بن مریم گفتند یعنی مسیح را با خدا اتحاد جستند
مسیحی کہ پسر مریم ست آگہ دانستند و این از ایشان مکابرہ صریح بود و پیش اہل خرد سخن نابودہ و ناپسندیدہ نمود
جسمی را کہ مخلوق سبوق بعدم است بسمات و علامات حدوث متسم و معلم ست محدود و متناہی ست موصوف
بصفات منافیۂ الٰہی ست آگہ گویند و در راہ مکابرہ و بطلان پویند قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا اِنْ اَرَادَ
اَنْ يُّهْلِكَ الْمَسِيْحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهٗ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ جَمِيْعًا من استفہامیہ برائے
انکار ست من اللہ حال از شیئا آمدہ از جہت نکارت ذو الجلال متقدم شدہ ای فمن یملک شیئا حال کونہ من اللہ
فا برای تعلیل ست ان ارادہ شرطی ست متعلق جملۂ انکاریہ سابقہ کہ مفید فائدۂ جزا را ست و جملۂ مقول قل است
ای قل ہذا الکلام المتضمن التعلیل علی کفر الذین قالوا ان اللہ ہو المسیح بن مریم و قل جملۂ مستانفہ است چنانکہ چون
پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کلام ناشایستہ شنید ماذا اقول لہم گفت بر وجہ استیناف فرمان شد قل
فمن یملک من اللہ شیئا معنی انیست بگو کہ مالک ست چیزیرا کہ کاہن از خدای باشد و کرا قوت و در کردن آن بود
اگر بخواہد مسیح را کہ پسر مریم ست و مادر او را کہ مریم ست ہلاک کند و ہر کہ در زمین ست کلا و جمیعۃ در عذاب افگند
کسی کہ درین معرض ست با خدای چہ نسبت بود و ذاتی را کہ درین ورطہ است با الوہیت چہ علایمت باشد در
تفسیر آوردہ است مراد از جواز تعذیب جواز قدرت است جواز حکمت نیست با انتفاء حکمت نفی قدرت لازم نیست
وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَاللّٰهُ عَلٰى
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ○ جملہ واللہ ملک السموات والارض تزییل ست و جملہ یخلق ما یشاء حال ست یا تعلیل
جملۂ واللہ علی کل شیء قدیر عطف ست یا حال ست یا تزییل ست معنی انیست و مر خدای را ست ملک آسمانہا
و زمین و ملک انچہ میان آن و این ست انچہ خواہد بیافریند و انچہ بمشیت او پیوندد و حصول آن گزیند و خدای
بر ہر چیزی توانا ست ہمہ چیز از ایجاد و اہلاک در تحت قدرت خدای جل و علا ست وَقَالَتِ الْيَهُوْدُ وَالنَّصٰرٰى
نَحْنُ اَبْنٰٓؤُا اللّٰهِ وَاَحِبَّآؤُهٗ روایت کردہ اند پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یہود و نصاری
را از عذاب خدای ترسانید و آیتہای لحوق عذاب بعصاۃ رسانید ایشان بخن ابناء اللہ و احباؤہ فلا یعذبنا
گفتند بدین دعوی رہایش از عذاب جستند این آیت نازل گشت و مقال ایشان در رد آن بہ بیان پیوست در آیۃ
سابق شکایت از گفتارہای ناپسندیدۂ اہل کتاب بود درین آیۃ شکایت از گفتاری دیگر از گفتارہای ناپسندیدہ

يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِّمَّا كُنتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتٰبِ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ ۝ در آیه سابق ذکر اهل
کتاب بر وجه غیبت بود و درین ذکر ایشان بر وجه التفات از غیبت سوی خطاب روی نمود و قصد کلام ندائیه
برای تنبیه است و این جمله معترضه است برای بیان آنچه ایشان را باید کرد و چیزیکه ایشان را شاید آورد معنی اینست
ای اهل کتاب بدرستی که آمده است بر شما فرستاده ما بسیاری از آنچه از توریة میپوشیدند چون حکم رجم و حلیه محمد
و بشارت ببعث او بیان میکند برای شما و بسیاری از جرایم شما عفو میکند و بزودی در عقوبت نمی افگند
قَدْ جَآءَكُم مِّنَ اللّٰهِ نُورٌ وَّكِتٰبٌ مُّبِينٌ ۝ يَهْدِي بِهِ اللّٰهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ
سُبُلَ السَّلٰمِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمٰتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ
إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ۝ یهدی به الله صفتی دیگر ست مر کتاب را من اتبع رضوانه مفعول است
مر یهدی سبل السلام مفعول دوم ست و یخرجهم عطف ست بر یهدی و یهدیکم الی صراط مستقیم عطف است
بر یخرجهم و جمله قد جاءکم من الله نور تاکید ست مر جمله قد جاءکم رسولنا یبین لکم که بالا گذشته است معنی اینست بدرستی
آمده است بر شما نور یعنی رسول که همچو نور ست در نفس خویش ظاهر ست دین را مظهر است و کتابی ظاهر اللفظ و المعنی
جدا کننده باطل از هدی کتابی که خدا بدان کتاب کسی را که پیروی کند رضای خدا را راههای دار السلام یعنی بهشت
نماید و تواند نور سلام صفت خدای باشد معنی کلام یهدی به الله من اتبع رضوانه سبیل الله ای سبل نیل رضاء الله
آید و تقیید هدایت بمن اتبع رضوانه کرد و ذکر او را بر سبیل السلام مقدم آورد چه هدایت را سبق استعداد باید و
تقدم قابلیت شاید که هر دلی پند نپذیرد و هر تنی به تنبیه سامان نگیرد اکمه را نور آفتاب چه سود و هدو اصلح ز الحان
داودی چه نفع کند و خدای ایشان را از تاریکیهای جهل سوی روشنائیهای علم بیرون آرد در روشنائی ایمان و
نور یقین باذن و مشیت خویش ثابت دارد و ایشان را سوی راه مستقیم یعنی دین قویم راه نماید و در رونق کارها
و تابش انوار او افزاید جمع کردن ظلمات و مفرد آوردن نور بشارت ست سوی تکثیر انواع کفر و توحد ایمان چه
ایمان عبارت از تصدیق جمیع چیزیکه آنرا پیغامبر از خدا آورده است بر وجه ایقان پس ایمان مفهوم واحد بود و کفر بانکار
هر رکنی از دین و هر حکمی ثابت بیقین حاصل ست متعدد باشد **سوال** ذکر هدایت سوی صراط مستقیم بعد
ذکر هدایت سوی سبل سلام تکرار بود و گفتن یک سخن دو بار باشد و آن بی حاجت نشاید و بی نکته نیاید **جواب**
تواند بود که اول بیان هدایت و تعلق یهدی و یخرجهم من الظلمات الی النور بیان یهدی و تعلق بمهتدی باشد و یهدیهم
الی صراط مستقیم بیان ثبات بران دارند و تواند بود که مراد از اول هدایت شریعت و از دوم هدایت طریقت و از
سوم هدایت حقیقت پندارند لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ
لام در جواب قسم محذوف است ای اقسم لقد کفر الذین الایة جمله ان الله هو المسیح بن مریم مقول قالوا واقع شده است

وتا برای مبالغه است همچو علامت ونشاید وتواند بود که بمعنی جماعت خائنة باشد کالبصریة والکوفیة معنی
اینست وهمیشه مطلع شوی بر خیانتی از یهودان مگر اندک از ایشان هرچند که در ادراک حال بشتابی خیانت و
میل ایشان دریابی معنی چنین آید وهمیشه مطلع شوی بر مردی خائن یا جماعتی خائنه که گهی از خیانت خالی نخواهد
بود وهمیشه خیانت ایشان هویدا خواهد نمود فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ فا سببیه است وجمله مسبب
کلام سابق ست واصفح عطف ست برو معنی اینست پس عفو کن از ایشان ودرگذر از جرایم وگناهان بعضی
این آیه را منسوخ بآیه قتال گویند واز معارضه باختلاف زمان تفصی جویند واین نیز مبین بر دو وجه است
کسی که امر بعفو وصفح پیش از ذمه دارد این آیت را منسوخ پندارد کسیکه بر حکم دعوهم وما یدینون ایشان را در کفر
ایشان در احکام دنیا ماخوذ نپندارند ودر راه عفو جرائم وصفح ایشان پوید این آیت را منسوخ نگوید اِنَّ اللّٰهَ
يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ○ این جمله تزئیل ست زیرا نچه عفو جرائم از باب احسان ست مامور به است
محبوب ومرضی رحمان ست وامر بدان ملوح سوی محبوب بودن آن بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود
معنی اینست بدرستی که خدای نیکی کنندگان را دوست دارد پس عطایا دهد وخطا بخشد وَمِنَ الَّذِيْنَ
قَالُوْٓا اِنَّا نَصٰرٰٓى اَخَذْنَا مِيْثَاقَهُمْ فَنَسُوْا حَظًّا مِّمَّا ذُكِّرُوْا بِهٖ فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ
الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَآءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللّٰهُ بِمَا كَانُوْا
يَصْنَعُوْنَ ○ جار ومجرور یعنی من الذین قالوا متعلق ست باخذنا میثاقهم انا نصاری مقول قالوا ست
فنسوا عطف ست مر اخذنا میثاقهم جمله فاغرینا عطف ست بر فنسوا حظا جمله ومن الذین قالوا انا نصاری اخذنا
میثاقهم با معطوفات خویش معترضه است برای حکایتی وشکایتی دیگر از اهل کتاب جمله وسوف ینبئهم الله بما کانوا
یصنعون تزئیل ست وگویندگان انا نصاری کسانی اند که دین نصرانی دارند چه کسانیکه گویندهٔ این سخن اند بر حکم
ظاهر نصرانیانند گفتن این سخن کنایت ست از بودن ایشان نصاری همه ازین جهت من الذین قالوا انا نصاری
گفت من النصاری نگفت چه اگر من النصاری گفتی تصریح بنصاری بودن ایشان بودی وکنایت ابلغ ست
از تصریح ودر سوف ینبئهم الله التفات ست بعد ذکر اغرینا معنی اینست آنکسانیکه انا نصاری گفتند
یعنی نصرانی هستند میثاق گرفتیم ووثوق عقد معاهده بستیم بر ایمان آوردن بخدا وبنوت عیسی وجمیع پیغمبران
صلوات الله وسلامه علیهم اجمعین وبر اتباع هدی پس فراموش کردند ویاد نیاوردند نصیب خویش را از آنچه
بدان از ایفاء عهد واقتداء دین پند داده شده بودند پس اغرا کردیم یعنی بر اغلانیدیم میان ایشان عداوت
وکینه ودشمنی وضغینه تا روز قیامت وسرانجام ایشان را خدای بعمل ایشان آگاه گرداند وبدانچه کرده اند
ناکامی برساند نامهاء خود خوانند وکردارهای خویش دانند يٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ قَدْ جَآءَكُمْ رَسُوْلُنَا

بجا آرید و خدا را قرض نیکو بدہید یعنی بر بندگان خدا تصدق بکنید تا بطریق قرض بدل آن باز یابید ہر آئینہ بدیہای شما را در غفران آریم و ہر آئینہ در جناتی کہ روان ست زیر آن جویہا در آریم **سوال** در تقدیم ذکر صلوۃ و زکوۃ بر ایمان کہ مقدم بر ہمہ عبادت ست نکتہ چیست تاخیر او با استحقاق تقدیم بر چہ وجہ مبنی ست **جواب** آنستم بر سبیل کنایہ از اعتقاد کردن بر ہمہ ارکان دین بود تاخیر او باعتبار معنی مکنی عنہ تعمیم بعد تخصیص باشد **فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ السَّبِيْلِ** ف سببیہ ست و ذلک اشارت است بر میثاق مذکور یا بر بیان مسطور فقد ضل سواء السبیل تعلیل جزاء محذوف ست ای لم یتدال المقصود لانہ ضل سواء السبیل معنی انیست چون ثابت شد کہ حکم در ضد خلاف حکم ضدی دیگر بود پس ہر کہ کافر شود و کافر شدے ورزد از شما از میثاق مذکور و بیان مسطور بمقصود نرسد و بمطلوب نہ پیوندد زیرا کہ او راہ راست گم کردہ است و خدائے او را بر گمراہی آوردہ است **فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِّيْثَاقَهُمْ لَعَنّٰهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوْبَهُمْ قٰسِيَةً** ما زائدہ است ای فبنقضهم میثاقهم و غرض از زیادت ما تاکید ست و وجہ حصول تاکید بزیادۃ حرف در آیۃ فبما رحمۃ من اللہ کہ بالا رفتہ گذشتہ است جار و مجرور متعلق ست بلعناہم این جملہ معطوف ست بفابر جملۂ قال انی معکم معنی انیست پس شکستن ایشان عہد خویش را ایشان را لعنت کردیم بر طرد و ابعاد از رحمت خویش آوردیم و دلہای ایشان را سخت گردانیدیم و در خبر در شتی رسانیدیم ہیچ نرمی نگیرند و پندی نپذیرند **يُحَرِّفُوْنَ الْكَلِمَ عَنْ مَّوَاضِعِهٖ** این جملہ تعلیل ست بر قسوۃ دل دلیل ست معنی انیست میگردانند ایشان سخنان را از محلہای آن بدینکہ بعض کلمات از کتاب دور کنند و کلمات دیگر بجای آن آرند چنانچہ در حلیۂ پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اسمر ربعۃ بود دور کردند آدم طوال آوردند تا چون مقابلہ کنند مخالف نماید شبہہ در حقیقت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم در اید یا از لفظ معنی کہ مراد ست مراد ندارند بلکہ مستعمل در معنی دیگر پندارند **وَنَسُوْا حَظًّا مِّمَّا ذُكِّرُوْا بِهٖ** عطف ست بر یحرفون و یحرفون نیز بمعنی ماضی بود ابراز بصورۃ حال از جہت استحضار بصورۃ شنیعۂ تحریف کلمات باشد و تواند بود کہ عطف بر جعلنا قلوبہم قاسیۃ دارند یحرفون بر صیغۂ مضارع پندارند چنانچہ بالا گذشت معنی انیست فراموش کردند نصیبی عظیم و بہرۂ فخیم را از انچہ بدان پند داده شده بودند و ترک دادند و اعراض کردند و غفلت نمودند چہ عالم را معصیت سبب فراموشی بعض علم بود و سبب بی نصیب شدن از انتفاع باشد **وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلٰى خَآئِنَةٍ مِّنْهُمْ اِلَّا قَلِيْلًا مِّنْهُمْ** الا قلیلا منہم مستثنی از مجرور منہم و منہم صفت است مر خائنۃ علی خائنۃ متعلق ست بتطلع جملہ تطلع خبر ست مر لا تزال کہ از افعال ناقصہ و جملۂ لا تزال عطف ست بر جملۂ سابقہ یا معترضہ است برای بیان دوام صفت خیانت در ایشان خطاب مر پیغمبر است صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یا مر مخاطب غیر معین را خائنۃ مصدر ست بمعنی خیانت کالعاقبۃ یا اسم فاعل ست بمعنی رجل خائن

ایشان از شما باز داشت و شمارا از شر ایشان نگاہ داشت وَاتَّقُوا اللّٰهَ عطف ست بر اذکروا معنی
ع ۶ انیست واز خدا بترسید واز عقوبت او بپرہیزید وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ
فا زائدہ ست یا محمول ست بر حذف انا ای و علی اللہ فلیتوکل المؤمنون معنی انیست وگو توکل کنند مومنان بر
خدای و کار خود بدو سپارند روی بطاعت و فرمان برداری او آرند وَلَقَدْ أَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ
بَنِي إِسْرَائِيلَ در آیات سابقہ بیان حملہ او فوا بالعقود بود و بیشتر نیز بیا نہای حملہ مذکور بتکرار یا ایہا الذین
آمنوا روی خواہد نمود این جملہ تا آخر میان دو کلام متصل معترضہ اعتراض او از جہت ذکر قصہ بنی اسرائیل و ذکر ساختن
بعضی از ایشان نقیبان جلیل لام در جواب قسم محذوف ست ای اقسمت لقد اخذ اللہ میثاق بنی اسرائیل خبر را از
جہت اظہار اہتمام در اعلام تاکید کرد و جملہ را سوگند بقسم و لام آورد و اخذ میثاق سوی اسم ذات مسند گردانید
از جہت اجلال و اعظام میثاق مذکور نسبت سوی اسم ذات ملایم دید معنی انیست ہر آئینہ بدرستی گرفت خدای عزوجل
میثاق بنی اسرائیل وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا ط نقیب سر قوم را گویند کہ متفحص احوال ایشان
باشد و ایشان را بر صلاح و نیکی دارد بنی اسرائیل دوازدہ سبط بودند در ہر سبطی سری تعین بود کہ قیام امور
ایشان مینمود و این جملہ عطف ست بر جملہ اخذ اللہ یا حال ست بتقدیر قد ای لقد اخذ اللہ میثاق بنی اسرائیل
و قد بعثنا منہم اثنی عشر نقیبا و در جملہ التفات است از غیبت سوی تکلم ای لبعث اللہ نگفت بعثنا گفت چہ در تفسیر
اسلوب سامع ہشیار میشود و مضمون کلام بتکرار نظر باستواری می پیوندد معنی انیست و بر انگیختم از بنی اسرائیل
دوازدہ کار فرما از روساء عظما کہ صلاح و فساد ایشان میدیدند و استغاثہ مظلوم می شنیدند و در تفحص حال ایشان
می بودند در اصلاح امور ایشان کوشش مینمودند وَقَالَ اللّٰهُ إِنِّي مَعَكُمْ ط عطف ست بر بعثنا در عین
نیز التفات ست از تکلم سوی غیبت معنی انیست و گفت خدای عزوجل مر بنی اسرائیل یا مر دوازدہ نقیب را بدرستی
کہ من نصرت و علم با تمام بحال شما عالم ام و شمارا ناصر مولا ام چہ ہر کہ با کسی باشد عالم بحال او ناصر او بود لَئِنْ
أَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ
وَأَقْرَضْتُمُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ
جَنّٰتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهٰرُ لام لئن اقمتم الصلوۃ موطیہ قسم ست و بالا او قسم مقدر ست ای اقسمنا
لئن اقمتم الصلوۃ و جملہ لاکفرن از روی لفظ جواب قسم بود و از روی معنی جزاء شرط باشد و لئن اقمتم الصلوۃ تا آخر معترضہ ست
برای بیان جزاء مومنان بصلی و مزکی و گیرندگان عہد ایمانی و وفا کنندگان عقد مسلمانی معنی انیست سوگند میخورم
کہ اگر شما نماز بر پای دارید و از ہیچ وقتی فوت نکنید و زکوۃ بدہید و بفرستادگان من ایمان آرید و ایشان را بتوقیر
و تعظیم پیش آیید و در اجلال و اعظام ایشان کوشش نمایید و از ایذا و اہانت نگاہ دارید و ہر عبادتی کہ ایشان فرمودہ اند

آنکه قتل مذکور بر سبیل خطا بود حکم در باب ایشان بدیت فرمود ادا دیت از قتیل ایشان خواست مالی در خزانه
موجود نداشت برای استقراض طلب تقدمه جزیه جانب یهود رخ آورد با شش نفر خلفاء اربعه و طلحه و عبد الرحمن
رضی الله تعالی عنهم جانب ایشان توجه کرد و غرض مذکور با ایشان گفت ایشان قبول کردند باکرام و تعظیم رو آوردند
میان خویش گفتند این چنین روز باز نیابیم می باید که امروز در کشتن او بشتابیم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و یاران
را بزیان داشتند و خود را در استمداد پیغمبر و یاران شتافتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را جبرئیل خبر کرد
و بر بیرون آمدن آورد و بر طریق بیرون آمدن آگاهانید و صورت رهایش یافتن مبرهن گردانید پیغامبر بیرون استاد
چون دیر شد ابوبکر از حال پیغمبر بترسید بیرون آمد در پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم رسید پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم برو این قصه گفت خود بیرون آمد و ابوبکر را بجای خود استاده کرد بعد از آن عمر بیرون آمد ابوبکر بر عمر
این حال گفت و خود بیرون آمد و او را بجای خود بستانید هم بدین طریق همه بیرون آمدند و با پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم در مدینه در آمدند شخصی گفت من محمد را دیدم که با یاران در مدینه در می آید کافران مذکور بمقصود
خود رسیدن نتوانستند خایب و خاسر گشته متفرق گشتند خدای عز و جل بر حکم والله یعصمک من الناس عصمت
خویش برو گماشت و او را از شر ایشان نگاهداشت درین آیه نعمت عصمت یاد میدهاند و دم شکر را مبرهن
میگرداند و بعضی گویند روزی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از جنگی باز گشته بود در وقت گرمگاه در سایه
درختی مغیلان استراحت نمود تیغ خود را بر شاخ درختی آویخته داشت و دل در اندیشه خوف و خطر نپرداخت
درختان مغیلان متفرق و از یکدیگر دور بودند و از یاران پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم هر یکی سایه درختی گرفته
متفرق شده غنوده ناگاه اعرابی بر پیغامبر رسید تیغ پیغمبر را از نیام کشید بر سر پیغامبر بر آورد و گفت ترا از من
امروز که نگاه میدارد و از کشتن که باز میدارد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم سه بار گفت الله الله الله
یعنی خدای نگاه خواهد داشت اعرابی مذکور تیغ در نیام کرد و رو بفرار آورد و یاران قصد او کردند پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم یاران را باز داشت و بر دنبال کردن او نگذاشت این آیه یاد دهانیدن نعمت و
عصمت مذکوره است و بعضی گویند قریش دل بر کشتن پیغمبر نهادند مردی را برای کشتن فرستادند آن مرد
دل بر کشتن پیغمبر گماشت حق سبحانه تعالی پیغمبر را از شر او نگاهداشت این مقال یاد دادن ست از آن حال

اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَّبْسُطُوْٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ

اذ ظرف ست مر ظرف مستقر را یعنی الیکم یا مر معنی انعام که مضمون نعمت ست ان یبسطوا علیکم ایدیهم
مفعول ست مر هم قوم معنی اینست یاد کنید نعمتی را که کاین بود بر شما از خدا یا گویند یاد کنید انعام خدای را بر شما
در هنگامی که قصد کردند قومی که دراز کنند دستهای خویش را بسوی شما بکشتن و در هلاک و تلف انداختن پس دستهای

اصحاب دوزخ باشند دوزخ ازان ایشان ست و ایشان منسوب سوی اند **یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اذْکُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَیْکُمْ** جملہ اذکروا نعمۃ اللہ علیکم مرجملہ او فوا بالعقود را بیان دیگر ست و جملہ ندائیہ یعنی یا ایہا الذین آمنوا برای تاکید تنبیہ مکرر ست علیکم صفت ست مر نعمت اللہ را متعلق ست بنعمۃ کہ متضمن ست معنی انعام ست معنی انیست ای موسنان نعمت خدای کہ در حق شما فایض شدہ و انعام شما کہ در باب شما آمدہ یاد آرید و شکر و سپاس آن بجا آرید شکر و نعمت نیز عقدی از عقود دین و حقی از حقوق رب العالمین ست **روایت** کردہ اند کہ پیغامبر صلوۃ اللہ علیہ منذر بن عمر را با جماعتی برای حرب بنی عامر نامزد کردند منذر مذکور در راہ دل بر اعتماد کردن بنی سلیم کہ معاہد بودند آوردہ شدند در مقام ایشان در آمد و میان ایشان فرود آمد و مقصد خویش بر ایشان گفت و راز از ایشان نہفت بنی سلیم در عہد راسخ نبودند با مسلمانان در کشت سر خیانت نمودند بنی عامر را خبر کردند و ایشان را بر استعداد کردن و پیشدستی نمودن آوردند بنی عامر مستعد شدہ بیرون آمدند راہ ایشان گرفتند چون دوم روز ایشان در بیر معونہ رسیدند بنی عامر را با لشکر عظیم مستعد دیدند غرض ایشان کہ یکبارگی افتادن بر بنی عامر بود دست ندادند محاربہ با ایشان بعد ہشیاری و مستعد شدن ایشان افتاد بجنگ پیوستند محاربہ عظیم کردند منذر و جماعتی کہ بر ابر او بودند ہمہ شہید گشتند وقت روان شدن ایشان از مقام بنی سلیم شتری کہ مشترک میان چہار نفر بود رسید منذر از گذاشتن چہار نفر مذکور از جہت طلب شتر چہار مذید چہار نفر مذکور با بر منذر ماندند بعد یافتن سوی مقصود راندند مقداری راہ شتافتہ بودند و در پیوستن لشکر سعی نمودند عورتی پیش آمد از حال تلف شدن لشکر و پیوستن ایشان بشہادت خبر کرد خبر مذکور ایشان را بر باز گشتن بر پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم برای رسانیدن این خبر آوردی از ایشان گفت من بدانچہ یاران کردند رضی نمی آرم باز گشتن با شما مصلحت ندانستند ایشان رفتند و از نظر غایب گشتند او جانب بیر معونہ متوجہ گشت و بسرعت بمقتل اصحاب پیوست دید کہ کفار کار اصحاب فارغ کردہ روی بقسمت اموال ایشان آوردہ حملہ کردہ سوار زندہ نفر از ایشان زیر تیغ آوردہ آخر کشتہ گشت و بسعادت شہادت پیوست سہ نفر مذکور کہ در رسانیدن خبر پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مصلحت دیدند چون در مدینہ رسیدند مردمی را دیدند می آیند و از غیر مدینہ می نمایند پرسیدند کہ از کدام قبیلہ گفت از بنی عامر ایشان دانستند این از قبیلہ است کہ اہل آن یاران ما را کشتہ اند سزاوار کشتن ست فرود آمدند او را کشتند و با او دو بردہ پند و یار بود استند چون پیش پیغمبر علیہ صلوات اللہ آمدند خبر کردند خبر مذکور پیش از ایشان بہ پیغامبر علیہ الصلوۃ والسلام رسیدہ بود پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود کہ او از بنی سلیم بود و بنی سلیم معاہد اند او را چرا کشتند و جریمہ قتل معاہد را چرا مرتکب شدند ایشان گفتند کہ او خود را از بنی عامر گفت و مربی بودن خود را نہفت بعد آن اولیاء مقتول از بنی سلیم آمدند طلب قصاص مقتول از قاتل کردند پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم از جہت

سزاوار آن باشد که از و بترسند و از عاصی شدن از اوامر و نواهی او احتراز کنند یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا
كُوْنُوْا قَوَّامِیْنَ لِلّٰهِ شُهَدَآءَ بِالْقِسْطِ قوامین صیغه مبالغه است ای البالغین فی القیام بشیء و استعمال
قیام و شهادت بباء آمده است چنانچه گویند قاموا بنصرة الدین و شهدوا بالحق المبین قوامین و شهداء بالقسط
تنازع دارند و معمول ثانی محذوف از اول پندارند جمله کونوا قوامین تا آخر مر جمله اوفوا بالعقود که در صدر سورة بود
بیانی دیگر ست و جمله ندائیه یعنی یا ایها الذین آمنوا برای تاکید تنبیه مکرر ست معترضاتی که در میانه بود میان دو کلام
متصل سایغ نمود معنی اینست ای مومنان باشید مبالغه کننده در قیام بحق و گواهی دهنده و بصواب و صدق
برای رضاء خدا نه برای حطام دنیا وَلَا یَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوْا اِعْدِلُوْا
ولا یجرمنکم نهی غایب ست شنان فاعل اوست معطوف ست بر امر سابق معنی اینست و میارد شما را دشمنی قومی
برین که عدل نکنید و حاصل نشود بغض گروهی برین که بر کسی جور و ظلم ورزید هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى
ای للتقوی و تواند بود که صله اقرب محذوف بود و لام للتقوی برای تعلیل باشد ای اقرب الی المنع لاجل تقواه
هو ضمیریست که عاید بر عدل ست که مصدر اعدلوا ست زیرا که فعل متضمن مصدر ست و جمله اعدلوا مقرر ست و نهی
از ترک عدل که بالا گذشته چه نهی از ترک عدل مستلزم امر بعدل ست معنی اینست عدل ورزید میان دشمن و
دوست فرق مکنید عدل از ظلم باز دارد و بر تقوی و پرهیزگاری آرد وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ خَبِیْرٌ
بِمَا تَعْمَلُوْنَ ○ جمله واتقوا الله عطف ست بر انشائیه سابق یعنی اعدلوا جمله ان الله خبیر بما تعملون تذییل ست
وجه تاکید او همان ست که در ان الله علیم بذات الصدور گذشته و ذکر آن بالا رفته معنی اینست و بترسید از خدای
بدرستی خدا آگاه است بعمل شما تا بدانچه عمل میکنید عمل شما داند جزا و سزا کردن تواند وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِیْنَ
اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَهُمْ مَّغْفِرَةٌ وَّاَجْرٌ عَظِیْمٌ ○ دوم مفعول وعد مقرر ست بقرینه سیاق کلام ای وعد الله
الذین آمنوا و عملوا الصلحت خیرا این جمله معلل ست مر امر بتقوی و جمله لهم مغفرة و اجر عظیم بتقدیر قال بیان ست مر وعد
یا بدل ست یا متعلق بمفهوم وعد باشد چه وعده متضمن معنی قول بود معنی اینست وعده کرده است خدای برای
آنکسانرا که ایمان آوردند و عمل صالح کردند گفته است مر ایشان را یعنی مر کسانیکه ایمان آوردند و اعمال صالح کردند
آمرزش معصیت و ثواب عظیم در طاعتها ذکر مغفرت را بر ذکر ثواب مقدم داشت زیرا نچه مغفرت متضمن دفع
مضرت ست و اجر عظیم متضمن جلب منفعت و دفع مضرت از جلب منفعت اهم ست و فائده او اعظم و اتم ست
وَالَّذِیْنَ كَفَرُوْا وَكَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَآ اُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ الْجَحِیْمِ ○ والذین کفروا مرفوع المحل
بر ابتدا است جمله اولئک اصحاب الجحیم خبر مبتدا ست و جمله اسمیه عطف ست بر فعلیه سابق برای دلالت بر ثبات
و دوام معنی اینست و آن کسانیکه کفر ورزیدند و آیات ما را تکذیب کردند ایشان ای محمد یا ای مخاطب غیر معین

لازیدنکم در استحقاق مزید نعمت در آئید سوال بعد از تمام نعمت چه جای افزونی بود چه محل مزید باشد
جواب نعمت خدای را نهایت نیست انجام نعمت هنگام ابتدا نعمتی ست وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ
اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ ۙ این جمله معترضه است برای ذکر باعث بر اطاعت
بعد تکلیف و طلب طاعت و تواند بود که عطف بر شرطیات سابقه بود و مراد از نعمت الله با نعمت ایمان ست
که برتر از همه نعم و معظم آثار کرم و امتناست و تواند بود بارادت کل جنس بر وجه استغراق همه نعمتها مراد شود
و از میثاق مذکور الست بربکم قالوا بلی که متضمن ایمان و سمع و طاعت بود مراد بود و بعضی گویند میثاق مذکور میثاق
حدیبیه است که زیر شجره بود که آنرا بیعت رضوان گویند که با پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم که از یاران رضی الله
تعالی عنهم بسمع و طاعت و اخلاص در اطاعت روی نمود و تواند بود از میثاق مذکور ثباتی که متضمن قبول اسلام
و گرویدن به پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مراد بود و آن میثاق سمع و طاعت ست در امتثال اوامر و اجتناب
از نواهی و اقامت طاعت و ترک فساد و تباهی باشد و تواند بود که از میثاق الذی واثقکم بارادت کل جنس
بر وجه استغراق جمله مواثیق مذکوره مراد شود همه مواثیق مسطور در تحت آن در آید معنی اینست ای مومنان
نعمت ایمان را با همه نعمتها که بر شما فایض شده یاد آرید و عهدی و میثاقی که با شما ثقه کرده است دل بر یاد داشتن
آن گمارید چون نعمتها و عهدهای او را یاد کنید عقل نه پسندد که عهدهای منعم را سر ببرند و بر وفای میثاق او نروند
اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا ۚ اذ قلتم ظرف ست مر واثقکم به ای واثقکم وقت قولکم هذا معنی
اینست یاد کنید عهدی را که عهد کردید در هنگامی که سمعنا و اطعنا بر زبان آوردید زیرا نچه گفتن این سخن یعنی سمعنا
و اطعنا عهد ست بر سمع و طاعت و میثاق ست بر انقیاد و اطاعت در امتثال جمله اوامر الهی و اجتناب
از ارتکاب همه نواهی وَاتَّقُوا اللَّهَ ۚ عطف ست بر اذکروا و این خطاب ست جامع آمده مر همه اوامر
و نواهی مشتمل شده معنی اینست و از خدای عز و جل بترسید و امتثال اوامر و اجتناب نواهی کنید و تقوی
ورزید و پرهیزگار شوید اِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ۝ این جمله تذییل ست تاکید او
از جهت ایراد ثناء باری بر وجه و کادت و استواری ست یا از جهت تذییل زمره عاصیان و فرقه غیر
متقیان در شان مضمون این جمله منزله منکران یا تاکید از جهت آنست که جمله ان الله علیم بذات الصدور
کائن ست ازین که خدای عز و جل پنهان و آشکارا داند جزا و سزا او تواند و جمله واتقوا الله امر ست
یا تعا ملوح ست بر وقوع جزا جمله را بتقدیم ملوح باعتبار معنی مکنی عنه تذییل منزله کلام طلبی کرد جمله را موکد آورد
معنی اینست بدرستی خدا داناست بذات صدور یعنی نیات و اعمال باطنی که کاین در سینها است
چه کسی که امور مخفیه داند امور ظاهر پیش او مخفی نماند و کسی که بر پنهان و آشکارا آگاه بود همه چیز او را معلوم شود

شود یکی از شما شما همه تیمم کنید چگونه روی نماید **جواب** مخاطبان بخطاب جمع هر یکی علیحده بود منافی تعلق باحد
غیر معین نباشد **سوال** اوجبتم که اخصر بود چرا نیاورد بآوردن او جاء احد منکم اطناب چرا کرد **جواب** تا ابتدای
خبر مجی از غایط بر وجه غیبت بود مواجهه مخاطبان بنسبت سوی فعل شنیع نشود مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ
عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ۝
این جمله با معطوف خویش تذییل ست چون امر بوضو و غسل تطهیر و از مصیر سوی خلف در حالت عجز تیسیر و از بیان
اصل و خلف اتمام نعمت مفهوم بود و این جمله با معطوفات خویش تاکید مفهوم کلام سابق باشد و لام در هر سه محل
زائده است در مفعول ارادت کما فی قوله رؤف لکم و فعل بعد لام منصوب ست بتقدیر آن **معنی** اینست نمیخواهد
خدای در الزام وضو و غسل و خلف ایشان که بر شما دشواری گرداند یا بزهکاری و رنجی رساند لکن میخواهد که پاک
گرداند شما را از لوث حدث و جنابت و از آلایش جریمه و معصیت چه در حدیث ست چون بنده مومن وضو
میکند بمضمضه گناه دهن و در استنشاق گناه بینی میرود و بشستن روی گناه وجه و نظر زایل میشود تا آنکه از پلکها
و چشم و از مژه ها فرو می افتد بشستن دست گناه اخذ و بطش و آنچه بدست تعلق دارد جدا میگردد تا آنکه
از بن ناخن دست بیرون میرود و چون بمسح سر کشد گناه سر سر بسر ریزد تا آنکه از سوراخهای گوشها بیرون افتد
و چون پاها بشوید گناه بر پا نماند تا آنکه از زیر ناخنهای انگشتان پا در ذهاب آید و در حدیثی دیگر ست چون مردی
یا زنی برای غسل جنابت میخیزد خدای تعالی با فرشتگان مباهات میکند و میگوید ای فرشتگان من ببینید بنده
از بندگان من برای غسل جنابت ایستاد و آیه از ماء من برای پاک شدن خویش قدم نهاد گواه شوید که عمل
ایشان پسندیده ام و گناه ایشان آمرزیدم و تمام کند برکت نعمت خویش بر شما یعنی بر ایمان دارد و در بهشت
در آرد و در حدیث ست که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از کسی دعا اللهم انی اسالک تمام النعمة شنید او را از تمام نعمت
پرسید گفت هیچ میدانی تمام نعمت چیست گفت بیان کن یا رسول الله خبر تو لایق بیان کیست پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم فرمود اصل نعمت ایمان ست و تمام نعمت بر ایمان داشتن و در آوردن چنان ست و بعضی گفته اند
تمام نعمت دیدن منعم بود و دیدار نعمت دهنده باشد رزقنا الله ذلک و احلنا بفضله هنالک و بدانکه وضو عملی ست
که متوضی را بسمات سعادت رساند و بسیمای اصحاب عبادت متسم گرداند انوار و آثار وضو در اعضاء ظهور
یابد هر که بیند انوار عبادت و آثار سعادت در روی و دست او دریابد در حدیث ست ان امتی الغراء المحجلون
من آثار الوضوء یوم القیامة لعلکم تشکرون ای لتشکروا استعیر لعل بمعنی لام کی و هو ترتب المسبب علی السبب لشبهة الترتب
المرجو علی موجب الرجاء علی الاستعارة التبعیة و این متعلق ست به یتم نعمة **معنی** اینست تا تمام کند خدای
بر شما نعمت خویش را تا شما شکر نعمت بجا آرید و حق نعمت بگذارید مستحق افزونی نعمت باشید و بر حکم ان شکرتم

صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ثابت شدہ فرضیت شستن دست دوم و پای دوم در عہد پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم برای او
دلیل باید کہ در حیات پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دلیل بود در حجتی شاید کہ در زمان رسول علیہ السلام حجت باشد و بعض اعضا
ایدیکم و ارجلکم برای جنس دارند و فرضیت غسل ہر دو دست و ہر دو پا بر ارادت کل بعبارت نص پندارند **سوال**
مرافق را جمع کرد و کعبین را جر اثنیہ آورد **جواب** در ہر دستی یک مرفق ست صیغہ جمع بطریق انقسام ظ والی الاحاد مستقیم بود و
در ہر پای دو کعب ست از ایراد تثنیہ چارہ نیست **وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوْا** و این جملہ عطف ست بر فاغسلوا و جملہ
شرطیہ کہ جزای او امرست حکم دارد و اگر آنجا فان کنتم محدثین فاغسلوا تقدیر کنند عطف ست بر جملہ شرطیہ ظاہر تر آید و خوبتر نماید معنی چنین آید
و اگر باشید شما جنب لفظ جنب واقع بر واحد و جمع شود اینجا محمول بر جمع ست معنی اینست اگر باشید شما خداوندان
جنابت پس مبالغت در پاک کردن اندام بجویید و آنچہ شستن بدان امکان دارد و غسل آن مفسول را در معرض
مضرت نیارد بشویید و جنابت و اسباب جنابت در کتب فقہ مسطورست و میان اہل اسلام مشہورست و آن
كُنْتُمْ مَّرْضٰٓى اَوْ عَلٰى سَفَرٍ اَوْ جَآءَ اَحَدٌ مِّنْكُمْ مِّنَ الْغَآئِطِ اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَآءَ
فَلَمْ تَجِدُوْا مَآءً فَتَيَمَّمُوْا صَعِيْدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوْا بِوُجُوْهِكُمْ وَاَيْدِيْكُمْ مِّنْهُ بعضی از بیہ تفسیر از کلمہ او
معنی او جویند و معنی آیہ برین طریق گویند و اگر باشید شما مریضان یا مسافران و بیاید جماعتی از شما از مبرز نشیب
یا لمس کنید بزنان **سوال** چون او بمعنی او باشد لازم آید کہ شرط تیمم مرض یا سفر کہ مجتمع با حدث و جنابت بود
آیت مذکور متضمن بیان حکم اصحاء مقیمان نبود در ثبوت تیمم در اصحاء مقیمان بدلیلی دیگر حاجت باشد آیہ والی یکلم
تیمم نبود اولی آنست کہ او بر حقیقت خویش دارند و بمعنی واو نہ پندارند و کلام را بقرینہ سیاق کلام ورود محل عمل بر
حذف معطوف کنند تقدیر چنین بود و ان کنتم مرضی او علی سفر او جاء احد منکم من الغائط او لمستم النساء و کنتم اصحاء مقیمین
فلم تجدوا قدرۃ استعمال ماء بعدہ او لمانع من مرض او برد او خوف عطش او عدو او سبع او فقد آلۃ او خوف فوت صلوۃ
بلا خلف کصلوۃ العید و صلوۃ الجنازۃ فتیمموا صعیدا طیبا و اگر خطاب و ان کنتم مرضی او علی سفر ا من محدثات و جنابت
کہ بالا مذکور نہ باشد و خطاب او جاء احد منکم من الغائط او لمستم بر اصحاء مقیمان بود کلام بغیر حذف معطوف مستقیم
باشد معنی اینست اگر باشید شما مریضان یا مسافران و برسد شما را حدثی یا جنابتی یا برسد شما را حدثی و شما
تندرستان بمقیم باشید یا گویند اگر باشید شما ای محدثان جنبان مریضان یا مسافران یا محدث شوید یا جنب گردید
و اگر یکی از شما ای اصحاء و مقیمان پس از جہت بعد آب بر قدر یک کردہ یا از جہت مانع از استعمال آن قادر بر استعمال
او نباشید چنانکہ خوف از زیادت مرض یا ہلاک از مرض یا فقدالت باشد یا خوف عطش یا خوف عدو یا خوف
صلوۃ باشد بی خلف چون صلوۃ عید و جنازہ بود پس زمینی را کہ پاک ست قصد کنید پس بسرہای خویش و دستہای
خویش را بدان بسایید **سوال** ترتیب تیمم جماعت بر ہمی یکی از غایت چگونہ آید و صحت معنی آیہ کہ اگر محدث

وآیۃ انما جزاؤا الذین یحاربون اللہ ورسولہ تبقید بعدم توبہ وآیۃ حرمت علیکم المیتۃ والدم بجملۃ فمن اضطر تا آخر
وآیۃ فان جاؤک فاحکم بینہم او اعرض عنہم بآیۃ وان احکم بینہم بما انزل اللہ وآیۃ یا ایہا الذین آمنوا علیکم انفسکم بآیۃ
امر بمعروف ونہ محل از آیۃ یا ایہا الذین آمنوا شہادۃ بینکم الی تمام الآیتین کہ متضمن جواز شہادت کافران ست یکی او
آخران من غیرکم دوم فیقسمان باللہ سوم استحق علیہم الاولیان الی آخرہ بقولہ تعالی واستشہدوا شہیدین من رجالکم
منسوخ داشتہ ومطلقات را مقید پنداشتہ **جواب** در ہر یکی از آیۃ مذکورہ ودکان وجہ آمدہ ودر ہر یکی ودگان معنے
مذکورہ شدہ کہ بریک معنی منسوخ بوند وبر دوم معنی منسوخ نباشد اختلاف در نسخ وعدم آن معنی بر اختلاف در معنی است
پیش قائلان بعدم نسخ معنی منسوخ ثابت نیست تحقیق این در ذیل ہر آیتی روشن خواہد گشت وتوضیح وتشریح خواہد شد
معنی اینست ای مومنان چون بخواہید کہ سوی نماز برخیزید پس رویہای خویش ودستہای خویش را تا آرنجہا
بشویید وبسرہای خویش مسح کنید وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ ط بنصب وجر خواندہ اند بنصب
عطف ست بر وایدیکم وبجر عطف ست بر رؤسکم ومسح پا ہا محمول ست بر حالت تخفف یا ارجلکم مجرور معطوف بر ایدیکم
باشد وجرا واز جہت جوار رؤسکم بر طریق جر ضب جرب بود واین قراءۃ بر غیر حالت تخفف حمل کنند میان دو قراءۃ
متعارضہ بحمل بر دو حال توفیق دہند **سوال** بر تقدیر قراءۃ نصب بعطف بر ایدیکم وبودن رجل مغسول وحمل او بر غیر
حالت تخفف تعلق الی الکعبین مستقیم می آید زیرا کہ غسل تا کعبین فرضیت وکعبین در غسل ہمچو مرافق داخل میباشد
وبر تقدیر جر بعطف بر برؤسکم وحمل بر حالت تخفف وبودن او متعلق بمسح تعلق الی الکعبین مستقیم نبود چہ مسح تا کعبین
فرض نیست بلکہ مقدر بسہ انگشت باشد **جواب** بدین تقدیر الی الکعبین غایت محل مسح ست نہ غایت فعل
مسح یعنی مسح کنید بر پا ہا کہ محل وقوع مسح از رؤس اصابع تا کعبین ست معنی اینست پا ہای خویش را تا شتالنگ
بشویید دران حال کہ موزہ نپوشیدہ اید یا گویند بر پا ہای خویش در انحال کہ موزہ پوشیدہ اید بسہ انگشت دست
از انگشتان پای تا شتالنگ مسح کنید کعبین بر طریق اول غایت غسل باشد وبر تقدیر دوم غایت محل بود
سوال ایدیکم وارجلکم جمع است وجمع چون مقابل جمع گردد مقتضی انقسام احاد الی الاحاد بود بر طریق رکب
القوم دوابہم باشد شستن یکدست ویک پای ودر خطاب در آید فرضیت غسل دست دوم وپای دوم بچہ ثابت
شود **جواب** از جہت مشاکلت ومساوات در بودن ہر یکی منتہای بدن از یمین ویسار چنانکہ سر وپا
منتہاست از فوق وتحت من واین را از باب دلالت نص دارند وثابت بفحوی پندارند وبعضی گویند غسل دست
دوم وپای دوم بفعل پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم واین درست نبود چہ فعل پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم
نزدیک علماء ما موجب نباشد چنانچہ در کتب فقہ آمدہ ودر اصول فقہ تحقیق شدہ
وبعضی گویند فرضیت دست دوم وپای دوم باجماع بود واین نیز درست نباشد چہ اجماع بعد وفات پیغامبر

حلال گردانیده شده اند بر شما زنان حرائر و عفایف از مومنان و زنان حرائر و عفایف از کسانیکه داده شده اند
کتاب پیش از شما یعنی یهود و نصرانیان چون ایشان را مهرهای ایشان بدهید دران حال که نکاح کننده اند سفاح
کننده نه اند و نه گیرنده و ستانند که به بهانهٔ روستی بیامیزند و آن آمیزش را وسیلهٔ زنا سازند وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ
فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ع و من شرطیه مرفوع المحل بر ابتداست یکفر شرط ست فقد حبط عمله
جزای شرط ست خبر مبتدا ست جمله و هو فی الآخرة من الخاسرین عطف ست یا حال ست معنی اینست هر که کافر
شود و کافری ورزد عمل او ناچیز شود او را از عمل او در آخرت ثوابی و جزای نبود و او در آخرت از زیان کاران در عمل
عمری در عمل خیر شتابد و ازان در آخرت هیچ بهره نیابد و این جمله رد گمان اهل کتاب ست که از حلال ذبایح اهل
کتاب و کنایات گمان برند که دین ایشان مرضی ست و گفتند اگر دین ما مرضی نبودی ذبایح و نساء ما بر مومنان
حلال نشدی و جمله را که از حیث دفع وهم آرند در اصطلاح اهل معانی تکمیل گویند و بدانکه تقیید حل محصنات و تقیید
حل بایتاء مهور باعتبار افضلیت ست نه باعتبار اصل حل که اصل حل در غیر زنان پارسا و غیر حرائر و بغیر ادای مهر ثابت ست
و همچنین نکاح اماکتابیه بر قول ابو حنیفه رضی الله عنه حلال بود و نزد یک امام شافعی حلال نباشد يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ
ایجاب طهارت در هنگام ارادت صلوة امر بایفاء عهدی دیگر ست و مگر بر جملهٔ ندائیه و امر بایفاء این عهد الخ
معهود را مقرر ست لمی یا ایها المؤمنون اذا اردتم القیام الی الصلوة فاغسلوا وجوهکم بعضی بقرینه و ان کنتم جنبا
فاطهروا و بقرینه ما یرید الله لیجعل علیکم من حرج و لکن یرید لیطهرکم و بقرینه تصریح بذکر حدیث در یتیمم که خلف مقصود
ان کنتم محدثین تقدیر کنند تقدیر کلام اذا قمتم الی الصلوة فان کنتم محدثین فاغسلوا وجوهکم الآیة و ان کنتم جنبا
فاطهروا گویند و وجوب وضو را مقید بحدث دارند یعنی بقراءة اذا قمتم من مضاجعکم معنی مقید بخاستن از خواب و سائر
احداث بدلالات پندارند و بعضی گویند این مطلق بود پیغامبر صلوات الله علیه و مسلمانان را در هر نمازی اگرچه
حدث نبودی وضو میکردند و آن را فرض می پنداشتند تا آنکه بحدیث پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم من توضا
فهو علی وضوء مالم یحدث و احادیث دیگر درین باب بر نسبت سامعان از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم جز رسول الله
بر نسبت ما مؤید باجماع شده منسوخ گشته و این قول ضعیف ست چه در تفسیر آمده که از سورهٔ مائده هیچ آیتی منسوخ نشده
صحیح آنست که این آیه ابتدا بقراین مقید بحدیث چنانچه بیان کرده ایم دارند مقید او بحدیث بر وجه نسخ نپندارند
در بعضی قراءة قمتم من مضاجعکم مذکور ست و در قراءة متواتر بقرینه سیاق کلام مقدر ست چنانچه بالا گذشت و بیان
آن بشروح رفت سوال در تفسیر امام ناصر بستی نه محل از سورهٔ مذکوره منسوخ آورده و نواسخ آنرا ذکر کرده آیة ما
علی الرسول الا البلاغ آیت قتال و آیة ولا امین البیت الحرام الآیة به آیهٔ یا ایها الذین آمنوا انما المشرکون نجس الآیة

ب ست حساب او چنانچه گفته اند که حساب پیشینان و پسینان در اندک از پلک زدنی مرتب خواهد شد و
م خواهد پیوست بدانکه شکار جوارح که معلم نباشد از جهت جهل بکیفیت شکار حل نپذیرد و کسب ایشان که صاد
انی و جهل بود در رونق نگیرد و همچنین عمل آدمی که مبنی بر علم نبود و بنادانی و جهل حاصل شود نزدیک خالق و خلق
و قدری ندارد و عاقل آنرا کسب خیر و عمل نیک نپندارد و زهی شرف علم ظهور او در سگ پلید سعید او را پاک سازد
زیرا که در شکار او کشته شده و در جوارح مردار گردد و سبع نپندارد و خواب عالم را که هنگام غفلت و بیکاری ست
ت پندارند و عبادت جاهل را که صحت و فساد آن نداند و آوردن بر قاعدهٔ علم نتواند محض بیکاری موجب بزه کاری
رند اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبٰتُ ؕ الیوم بر معنی الیوم ست که بالا گذشته ظرف ست منصوب ست
ل و جمله مقرره است مر جملهٔ سابقه معنی آنیست اکنون تا امروز حلال کرده شد بر شما طیبات یعنی ذبیحات تا هو
ستطابه غیر خبیثه که دل آنرا خبث نداند و طبع آن را قذر نپندارد و چنانچه جایی دیگر گفته و یحل لهم الطیبات و یحرم
یم الخبائث **سوال** حل طیبات پیش ازین ثابت بود و تقیید او بالان و الیوم چگونه روی نمود **جواب**
روز تا اکنون میان طیبات تمام شده بعد ازین بیانی دیگر حاصل نخواهد گشت و در احلال محلات وجهی دیگر پدید
واهد پیوست یعنی احلال طیبات که مقدر بود اکنون تا امروز بیان او روی نمود لکن از جهت جواز نسخ احتمال تبدل
ون تا امروز که هنگام اکمال شریعت و اتمام نعمت ست از نسخ امان یافت پس چنانستی که حکم او بحل امروز آمده
رین حال یا در رین روز حلال شد و شخصی را که پیش ازین زاده شده بود در ورطهٔ هلاک میبود چون ازان ورطه ایمن شود
ران مهلکه خلاص یابد گویند امروز زاده شده و امروز از شکم مادر بیرون آمده **وَطَعَامُ الَّذِيْنَ**
اُوْتُوا الْكِتٰبَ حِلٌّ لَّكُمْ ۖ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَّهُمْ ۫ طعام مرفوع بر ابتداست حل لکم خبر مبتدا ست و جمله عطف ست
بر جملهٔ سابق یا حال ست و جمله و طعامکم حل لهم عطف ست بر و معنی آنیست و طعام اهل کتاب یعنی ذبیحه ایشان
مر شما را حلال بود و طعام شما یعنی ذبیحه شما مر ایشان را حلال باشد و طعام در هر دو محل مبین بذبیحه ایشان گشت
د اطلاق او بتقیید پیوست چه حل غیر ذبیحه از حبوب و ثمار مختص بملتی و مخصوص بدیانتی و دینی نباشد و بعضی متعلق
طعام مراد دارند و ذبیحه داخل عموم طعام نپندارند و اخبار بحلال بودن طعام ایشان را بیان دیانت ایشان
بود و بیان حکم و نصب شرع در حق ایشان نباشد که ایشان مامور بایمانند پیش از ایمان مخاطب شرایع نه
وَالْمُحْصَنٰتُ مِنَ الْمُؤْمِنٰتِ وَالْمُحْصَنٰتُ مِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ مِنْ قَبْلِكُمْ اِذَآ
اٰتَيْتُمُوْهُنَّ اُجُوْرَهُنَّ مُحْصِنِيْنَ غَيْرَ مُسٰفِحِيْنَ وَلَا مُتَّخِذِيْٓ اَخْدَانٍ ؕ والمحصنات عطف ست بر الطیبات
ای احل لکم الطیبات و المحصنات بر د و جمله متوسط معترضه است میان معطوف و معطوف علیه تواند که مبتدا
باشد و خبر او محذوف بود و جمله معطوفه باشد بر و طعامکم حل لهم از قبیل زید قائم و عمر و قائم و بشر و بکر معنی آنیست

که اصل ست بر حکم استصحاب باقی ماند یَسْئَلُوْنَكَ مَاذَآ اُحِلَّ لَهُمْ ؕ روایت کرده اند
که عیسی بن حاتم رض پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفت انا قوم نصید بالکلاب و بالزاة فمن الصیود ما تدرک
زکوته و منها ما لا یدرک بدین عبارت حکم حل صید چیست این آیه در شان او نازل گشت و این جمله برای حکایت
سوال مذکور و تلقین جواب مسطور معترضه آمد و ماذا احل لهم بمعنی ما الذی احل لهم مبتدا و خبر ست جمله مبنیه سوال ست
یا مفعول دوم ست مر یسالونک بتاویل یسالونک تعیین ما احل لهم و استعمال ضمیر غایب در ماذا احل لهم
در هنگام حکایت سوال ایشان ست اگرچه در وقتی که صدور سوال روی نموده ماذا احل لنا بصیغه متکلم بوده
معنی انیست می پرسند ترا ای محمد چیست که حلال گردانیده شده برای ایشان و چیست که دستوری داده
شده بخوردن و آشامیدن آن قُلْ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبٰتُ ۙ قل جمله مستانفه است چنانستی
که چون پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم یسالونک ماذا احل لهم شنید گفت ماذا اقول لهم حین یسالونی ماذا احل لهم
فقیل له قل احل لکم الطیبات معنی انیست بگو حلال گردانیده شده است برای شما طیبات یعنی جانوران
مذبوحات وَمَا عَلَّمْتُمْ مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِيْنَ عطف ست بر الطیبات مضاف از و محذوف ست
ای و مصیدات ما علمتم من الجوارح معنی انیست و بر شما حلال گردانیده شده جانوران شکار کرده جوارحی را که تعلیم
کرده اید بتادیب و تخویف شکار آموخته اید و آن در سگ و امثال او آنست که بخواندن باز گردند و امر مرسل
را امتثال نمایند تُعَلِّمُوْنَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللّٰهُ ۫ حال ست از ضمیر مکلبین یا حالی دیگر است
از فاعل علمتم جمله مستانفه است برای کیفیت تعلیم معنی انیست تعلیم میکنید شما جوارح را از طرق تعلیم در کلاب
در هنگام خوردن نبردن و زجر کردن و در سباع طیور چشم دوختن چنانچه دانندگان این کار میدانند و تعلیم
جانوران می توانند فَكُلُوْا مِمَّآ اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِ ۪ فا سببیه است
و اذکروا اسم الله علیه عطف ست بر کلوا معنی انیست پس بخورید از انچه ایشان بگیرند و در خوردن آن مشغول
نشوند برای شما نگاهدارند و شما نام خدای را بران صید در وقت ارسال در زکوة اضطراری یاد کنید و تسمیه را
چنانچه در زکوة اختیاری می آرند بیارید نام خدای در وقت تیر انداختن و ارسال کردن جوارح باید چنانچه در
زکوة اختیاری وقت ذبح کردن شاید وَاتَّقُوا اللّٰهَ ؕ عطف ست بر آیات سابقه معنی انیست
بترسید از خدا در فرق کردن میان حلال و حرام و تحرز از محرمات شرع پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ست
اِنَّ اللّٰهَ سَرِيْعُ الْحِسَابِ ۝ این جمله بهر دو معنی باعث بر تقوی ست تعلیل ست بر مضمون جمله واتقوا الله
تعلیل ست بر مضمون جمله واتقوا الله دلیل ست و چون امر بتقوی ملوح سوی مضمون جمله بود بتقدیم ملوح تاکید
جمله سایغ نمود معنی انیست بدرستی که خدای تعالی شتاب ست حساب او و این کنایت ست از قرب قیامت

لکم دین الاسلام یعنی دنیا هو الاسلام معنی اینست دین اسلام برای شما پسندیده ام یعنی دین اسلام دین شما گردانیدم روایت
کرده اند بعد نزول این آیه به بشارت اکمال دین همه یاران مبتهج گشتند و بمسرت اتمام شرع مبین پیوستند پیر صاحب تحقیق
امیر المومنین ابوبکر رضی الله تعالی عنه بعد از اکمال نقصان یاد آورد بعد از ثبوت خطره زوال در خاطر کرد که پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم را میان ما برای اکمال دین گذاشته اند بعد اکمال دین نباید که ببرند بدین جهت اجل پیغامبر را
نزدیک دانست تحمل کردن نتوانست گریان گشت و بغمناکی پیوست یاران معنی که او دریافت در نیافتند از گریه او در
این چنین بشارتی متعجب گشتند فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ روایت کرده اند قومی
پیش پیغمبر صلوات الله علیه آمدند و در مجلس معلا او در آمدند و گفتند ما در زمین که می باشیم که گاه گاه ما را مخمصه می باشد
در آن وقت از مردار چه چیز صالح برای خوردن بود فرمود آنچه در دیگ نه پخته اند و بوی خوش نجسته اند و بوی
افزانه انداخته اند که این نوع پختن مبنی از استلذاذ بود و خوردن مردار در مخمصه بر وجه ضرورت ست بر وجه استلذاذ
روا نباشد این آیت متضمن ترخیص و تجویز اکل محرمات مذکوره است و متصل ست بآیه حرمت علیکم المیتة
والدم ولحم الخنزیر تا و ما ذبح علی النصب و جمله میانه معترضه است چنانچه گذشت و وجه اعتراض میان پیوست
معنی اینست پس هر که مضطر شود و محتاج گردد و سوی محرمات مذکوره در حالت که غیر میل کننده است
سوی بدی و غیر مرتکب شونده است مر بزه کار را بخوردن محرمات بالاسیری یا از محتاجی دیگر غضب کند
چنانچه سبب برای مردن او شود و بر قول بعضی بالا سد رمق یا بر وجه تلذذ بر طریق که گوشت حلال میخورند و نخورد
فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝ تعلیل ست مر جزاء محذوف را ای فمن اضطر فی مخمصة غیر متجانف لاثم لا لو
اخذه الله لان الله غفور رحیم و جمله فان الله غفور رحیم کنایت ست از ان الله یغفر و یرحم و چون نفی مواخذه
که مضمون جزاء مقدر ست ملوح سوی مضمون جمله باعتبار معنی مکنی عنه بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سیاق نمود معنی
اینست زیرا که خدای آمرزگار ست خطایا بیامرزد بخشاینده است عطایا ببخشد سوال فان الله غفور رحیم اشارت
است که اکل میت با بقاء حرمت در اضطرار رخصت باشد چه غفران بعد العصیان بود و در کتب اصول فقه مسطور ست
که اکل این محرمات در حالت مخمصه مباح میگردد تا اگر از ان سد رجوع یا قدر سد رمق نخورد و در گرسنگی بمیرد
بزه کار و گنهگار شود جواب درین باب میان علما اختلاف ست اکثر اصحاب ابوحنیفه برین اند که محرمات
مذکور در وقت مخمصه مباح میشود و بقوله تعالی و قد فصل لکم ما حرم علیکم الا ما اضطررتم الیه چه استثنا از تحریم موجب
اباحت بود و بعضی علما ببقاء حرمت و رفع اثم بر وجه رخصت توفیر قائل اند و باشارت این آیت یعنی فمن اضطر
فی مخمصة الی قوله غفور رحیم تمسک میکنند وجه قول اکثر آن ست که اشارت مذکور معارض ست مر مضمون استثنا
آیه و قد فصل لکم ما حرم علیکم الا ما اضطررتم و تعارض بین الآیتین بموجب تساقط ست و بعد تساقط اباحت

فاسببیہ است معنی اینست پس بترسید از ایشان که خدای عزوجل ایشان را مقہور و مخذول گرداند و شما را بفتح و نصرت و عزت و حشمت رساند از مقہوران چہ ترس باشد و بترسید از من در عاصی شدن و سر از طاعت بیرون آوردن و با پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم مخالفت ورزیدن و از ربقہ بندگی و انقیاد او گردن کشیدن که سزاوار عقاب من گردید و مستحق عذاب من شوید اَلْیَوْمَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنَکُمْ این جمله بدل اشتمال ست از الیوم پیش الذین کفروا یا تاکید او ست یا مستانفہ ست برای تعلیل و این الیوم نیز بمعنی الآن ست یا مراد از و روز نزول ست چنانچہ بالا گذشت معنی اینست اکنون یا امروز کامل گردانیدم برای شما دین شما را یعنی بیان احکام دین را تمام کردیم و شما را بر معرفت قواعد اجتہاد و تمہید اساس قیاس آوردیم تا آنچہ وحی نشدہ دریابید و در قیاس کردن نظایر آن بقوت اجتہاد بشتابید و بعضی گویند اکمال دین بازداشتن شریعت از نسخ ست یعنی دین را کامل گردانیدیم و شریعت را از نسخ بازداشتیم چنین بود زیرا که بعد این ہیچ ناسخی نیامد و نہ پیوستہ شریعت محکم گشتہ روایت کردہ اند بعد نزول این آیت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ہشتاد و یک شب یا ہشتاد و دو شب در حیات بود و در این مدت حکمی نیامد یَسْتَفْتُوْنَکَ قُلِ اللّٰہُ یُفْتِیْکُمْ فِی الْکَلٰلَۃِ نازل نشدہ و بعضی گویند بعد این آیت ہیچ حکمی نزول نپیوستہ و بنزول حکم مذکور در راہ حج پیش از رسیدن در عرفات نازل گشتہ بود و بعضی گویند آخرین آیتی که نازل شدہ بود وَاتَّقُوْا یَوْمًا تُرْجَعُوْنَ فِیْہِ اِلَی اللّٰہِ تا آخر ست بعد از نزول این آیت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم سہ ساعت در حیات بود و بعضی گویند ہفت روز و بعضی گویند ہیست و یک روز بقا نمود و نزول آیت مذکور در منا بعد بازگشتن از عرفات روایت کنند و بعضی آخرین آیات در نزول آیت لقد جاءکم رسول من انفسکم دانند و این ہر دو قول مخالف قول سابق نیست که آیت واتقوا امر بتقوی ست و آن پیش از ان بسیار بار نازل شدہ حکم ابتدای نیامد و آیت لقد جاءکم رسول مدح پیغامبر بوده و بحکم از احکام را نمودہ و بعضی گویند اکمال دین بظہور و نصرت بر کافران ست که اذا جاء نصر اللہ والفتح و رایت الناس یدخلون فی دین اللہ افواجا عبارت ازان ست در روز نزول آیت در عرفات ہیچ مشرکی را قدرت حضور نبود و ہیچ کس را قوت معارضہ روی نمود وَاَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِیْ عطف ست بر اکملت معنی اینست و تمام کردم بر شما نعمت خویش را یعنی اسلام و علم شریعت یعنی حلال و حرام و تعلیم دانستن آنچه دانستن ست از احکام و بعضی گویند تمام کردم نعمتی را که از فتح مکه وعده کرده بودم وَرَضِیْتُ لَکُمُ الْاِسْلَامَ دِیْنًا عطف ست بر اتممت علیکم نعمتی و رضا بمعنی پسندیدن ست و تعدی بلام و بمعنی خوشنود شدن و لقائے یعنی بمعنی اولی اینجا ست چہ بلام مستعمل ست و نیا حال ست و تنکیر برای تعظیم ست ای و رضیت لکم الاسلام حال کونہ دینا عظیما یا تمیز باشد عبارت ازانا منتصب عن از باب اعطیتک الفضۃ خاتما یعنی خاتم الفضۃ ای

...نظر فی الطالع و ما یدرک بالدلیل ولا یکون غیبا علی انه مجرد الظن والظن غیر العلم و هم در مدارک در آیت لا یظهر
...غیبه احدا الا من ارتضی من رسول آورده الولی اذا اخبر بشیء فظهر فهو غیر جازم علیه ولکنه اخبره بناء علی رویاه او بفراسته
...ان کل کرامة الولی فهو معجزة للرسول وقال بعضهم فی هذه الآیة دلالت تکذیب المنجم ولیس کذلک فان فیهم من یصدق
...ره وکذلک المتطببة یعرفون طبایعه النبات وذا لا یعرف بالتامل فعلم بانهم وقفوا علی علمه من جهة رسول انقطع اثره
...بقی علمه فی الخلق و آنکه در حدیث آمده است که حوادث را نسبت بسوی کواکب ممنوع ست مراد ازان نسبت
...ل و تاثیر ست چنانچه کاهنان میکنند اما نسبت بسوی خدا و گردانیدن خدا ستاره را علامت بر وقوع آن ممنوع نیست
...اگر کسی آمدن آفتاب در برج سرطان استعداد محافظت از باران کند یا بدر آمدن آفتاب در برج قوس خانه شوی
...سازد و چون آفتاب در حمل آید خانه صیفی پردازد اگرچه عمل نجوم بود درین عمل مدام نباشد زیرا نکه عمل بظن ست با اعتقاد
...نکه این همه از خدا ست از ستاره نیست ستاره را بجعل خدا این علامتی و امارتی ست اگر بخواهد این چیزها نزدیک
...طلوع ستاره بیارد و اگر خواهد نیارد ذٰلِكُمْ فِسْقٌ جمله معترضه است اشارت بر محرمات مذکوره
...ست معنی اینست خوردن محرمات مذکور فسق بود بیرون آمدن از حد فرمان خدای باشد و بعضی اشارت بر استقسام
...ازلام دارند معنی بر طریق پندارند آن عمل حرام یعنی استقسام ازلام فسق ست بیرون آمدن از فرمان حق است
الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ روایت کرده اند روز جمعه وقت نماز دیگر عرفه در حج
...وداع پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر ناقه غضبا سوار بود که نزول این آیت و وصول این وحی روی نمود اندام پیغمبر
...صلی الله علیه وسلم در هنگام وحی چنان بگرانی پیوست که غضبا ناقه پیغامبر بزانو نشست و این جمله معترضه است
...برای نومیدی کافران از غالب آمدن بر مسلمانان و بشارت مسلمانان بر قوت دین و غالب آمدن بر کافران میان
...آیه تحریم و آیه رخصت یعنی فمن اضطر فی مخمصة الآیة و مراد از الیوم زمان حال یعنی الآن ست نه روز چنانچه گفت بالامس
...شابا و الیوم شیخ و کنت صغیرا و الیوم کبرت و تواند بود که حقیقت الیوم مراد بود و از الیوم روز نزول مراد باشد
...معنی اینست اکنون یعنی درین وقت و درین هنگام یا امروز نومید شدند کافران از دست شما و دانستند که این
...دین قرار گرفت و ثبات پذیرفت انقلاب نگیرد و ابطال نپذیرد از انجهت که مشاهده کردند که اسلام بکمال قوت
...رسید و دین مسلمانی بنهایت شوکت انجامید مکه فتح گشت قریش بانقیاد پیوست رؤسا قتال فوج فوج
...و جوق جوق در دین در آمدند مشرکان از طواف کعبه ممنوع شدند بر عرفات در نزول آیت آنمقدار از اهل اسلام
...از صنادید و اقوام و جماهیر انام جمع شده که آن مقدار وقتی جمع نشده بودند و بدین حشمت و شوکت و رونق و ابهت
...گاهی روی نمینمودند کفار که گمان قوت خویش داشتند و مسلمانان را ضعیف می پنداشتند بمشاهده قوت و
...معاینه شوکت نامید گشتند و اعلای خدای عز و جل لوای اسلام را دانستند فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ

عالم بسیم فاعلہ است مرحرمت الا ما ذکیتم مستثنا است از مذکورات سابقہ یعنی منخنقہ و موقوذہ و ما اکل السبع
باستثنا مخصوص نیست بلکہ ہر کدام کہ میان ایشان ذبح پذیرد و مفوح گردد حلال شود این آیہ بیان چیزی ست
کہ در الا ما یتلی علیکم موعود بود معنی آنیست حرام گردانیدہ شدہ است بر شما مردار یعنی آنچہ بمرگ نفس خویش بمیرد
و خون مسفوح و گوشت خوک و ندبوحی کہ ذابح در ہنگام ذبح نام غیر خدای بدان بگیرد و خفہ کردہ شدہ یعنی بخفہ کردن
و گلو شبلیدن کسی مردہ یا فلادہ او در درختی یا شاخی یا ستونی افتادہ بدان خفہ شدہ مردہ و آنکہ بزخم چوب
یا سنگی ہلاک شدہ و یا آنکہ از کوہی یا از بلندی افتادہ و جان دادہ و آنکہ بسرون زدن حیوانی دیگر تلف شدہ
و آنکہ بعضی از دودہ خوردن مگر آنچہ ذبح کنند و بعد ذبح بجنبند و خون بیرون آید و آنکہ ذبح کردہ شدہ است بر سنگہائے
نصب کردہ شدہ کہ کافران برای پرستش نصب می کنند و ذبح حیوانی نزدیک آن سنگ قربت میدانند
این ہمہ را اہل جاہلیت حلال میدانستند و در خوردن آن باکی نمی دانستند و ان تستقسموا بالازلام ط
عطف ست بر مفعول بالم بسیم فاعلہ حرمت ای حرمت علیکم ان تستقسموا بالازلام معنی آنیست و حرام
گردانیدہ شدہ است بر شما کہ قسمی از مال دیگری و نصیبی کہ از خواستہ غیری بانداختن تیرہای قمار یجوبند در طلب
مال مردمان در غیر مشارع شرع بپوبند و بعضی گویند مراد از استقسام بازلام آنست کہ در جاہلیت شتری را او
نفر میگشتند و آن را حصہ میکردند و نامہای شرکاء بر حصہ ہا می انداختند نام ہر کہ بر حصہ آمدی آن حصہ او شدے
و نام دہم کہ بجرمان متعین شدی بہا بر شتر از و میدہانیدند او را از گوشت محروم میگردانیدند این آیت متضمن
تحریم این عمل آمدہ و بیان حرمت او شدہ و بعضی گویند معنی ان تستقسموا بالازلام آنست کہ معرفہ قسمت و نصیب
غیر متعین بازلام بجوبند نامہای نبشتہ را نادانستہ بر حصہ ہا افگنند و این چنان ست کہ در جاہلیت سہ تیری خورد
میساختند و بر یک امرنی ربی و بر دوم نہانی ربی مینوشتند و سوم را خالی میگذاشتند چون کسی سفری یا نکاحی
یا کاری دیگر خواستی دست بران تیرہا انداختی اگر امرنی ربی بیرون آمدی بران کار اقدام کردندے و اگر نہانی ربی
ظاہر شدی از ان کار باز ماندی و اگر خالی بیرون آمدی اعادت کردی خود را باز بر تفاول آوردی و بعضی علما
امر و نہی منجمان با تعقلات نجوم و سعادت و نحوست آن ہمچو استقسام بازلام حرام داشتہ و میان آن و این
فرقی نپنداشتہ و در تدارک از شرع تاویلات روایت کردہ میان ایشان فرقی در بیان آوردہ و بدین عبارت
گفتہ و فی شرح التاویلات رد ہذا القول المنجم ان نجم کذا یامر بکذا و نجم کذا ینہی عن کذا کما کان فعل اولئک و لکن المنجم
جعل النجوم دلالات و علامات علی احکام اللہ تعالی و یجوز ان یجعل اللہ تعالی فی النجوم معانی و اعلاما یدرک بہا
الاحکام و یستخرج بہا الاشیاء و لا لایۃ فی ذلک انما الآیۃ علیہ فیما یحکم علی اللہ و یشہد علیہ و ہم در مدارک
در آیۃ ان اللہ عندہ علم الساعۃ الآیۃ آوردہ اما المنجم الذی یخبر بوقت الغیث و الموت فانہ یقول بالقیاس

اگرچہ کافران باشند از خانۂ کعبہ مانع مشوید بدین معنی عموم این آیت چنانچہ بالا گذشتہ منسوخ دارند محکم پندارند
وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوْا ط این جملہ معترضہ است برای بیان اباحت اصطیاد در حق غیر محرم معنی آنست
چون حلال شوید و از احرام بیرون آئید روا باشد کہ شکار کنید شکاری بکشید امر مذکور برای اباحت بود برای وجوب
نباشد چہ امر لنا است علینا نیست ترک موجب امر منی خطر بود برای ایجاب نیست برای اباحت باشد این سخن
درست نبود و صحیح نباشد زیرا چہ موجب امر وجوب ست وان قبل الحظر و بعدہ برابر ست و بدلیل آنکہ فاذا انسلخ
الاشہر الحرام فاقتلوا المشرکین حیث وجدتموہم امر برای وجوب ست اگرچہ بعد الحظر ست وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ
شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوْا وَتَعَاوَنُوْا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى ط وقف لازم
وَلَا تَعَاوَنُوْا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ص شَنَاٰن بفتح نون اولی و سکون او خوانند و معنی یکی دانند
ان صدوکم بفتح ہمزہ بتقدیر لان صدوکم و بکسر ہمزہ برای شرط خوانند و معنی بر حسب آن دانند این جملہ عطف ست
بر لا تحلوا شعایر اللہ ان صدوکم متعلق ست بشنان ای لا یجرمنکم شنان قوم لان صدوکم عن المسجد الحرام
وان تعتدوا مفعول دوم ست و لا یجرمنکم ای لا یجرمنکم شدۃ بعض قوم الاعتداء ای الانتقام الحاق بکردہ بہم و
تعاونوا عطف ست بر لا یجرمنکم عطف ست امر بر نہی و لا تعاونوا عطف ست بر تعاونوا عطف نہی بر امر معنی آنست
و کاسب مگردانند شما را دشمنی قومی یعنی دشمنی اہل مکہ بر این کہ شما را از مسجد حرام باز داشتہ اند و دلہا بر مخالفت
شما گماشتہ اند یعنی کسب کنندہ و جریمہ اعتداء و تجاوز از حد در جور و جفا یعنی ظلم بر آیندگان در مکہ دارندگان
کالا دروی برای تجارت بگشتن و اسباب و اموال ایشان استدن و از حاجیان و معتمران این طریق بردن غارت کردن
و ایذا کردن دیگری بگناہ دیگری ظلم بود و آزردن غیری بایذای غیری و جفا اعتداء باشد و بر نیکوکاری و پرہیزگاری
یکدیگر یاری کنید یعنی یکدیگر را بر عفو و عدل و احسان و پرہیزگاری بیارید و بیکدیگر بر بزہ گاری و ستمگاری یاری
مکنید یعنی یکدیگر را بر انتقام و ظلم و ایذا مآرید زیرا کہ اعانت بر بر ست کما قیل علیہ صلوات اللہ من دل علی
خیر فلہ مثل اجر فاعلہ و من جہز مغازیا فقد غزا و کذلک الانفاق علی الحاج والاعانت للعالم والمتعلم وَاتَّقُوا
اللّٰهَ ط اِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ ○ ربع جملہ واتقوا اللہ عطف ست بر انشاءات سابق و جملہ ان اللہ
شدید العقاب تعلیل ست یا تعلیل ست تاکید از جہت تنزیل غیر منکر منزلہ منکر ست چہ ارتکاب عاصیان
عصیان را امارت انکار تاکید جملہ سابق باشد معنی انیست و از عذاب خدای بترسید و از عقوبت او پرہیزید
زیرا کہ بدرستی کہ خدای سخت ست عقاب او و درشت ست عذاب او حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ
الْخِنْزِيْرِ وَمَآ اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوْذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيْحَةُ
وَمَآ اَكَلَ السَّبُعُ اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ ق وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ التتبہ با معطوفات خویش مفعول

یا جماعت تمام با اموال تجارت می آمد مسلمانان که برابر پیغمبر بودند خبر یافتند از پیغمبر برای محاربه او و غارت کردن
اموال او دستوری خواستند که او چون شتران مدینه برده است اموال و اسباب او بستانیم و چنانچه اهل مدینه
را ارزد او را آزار برسانیم این آیت در شان ایشان نازل گشت و این نظم در حق ایشان بود و پیوست یا ایها
الذین آمنوا بیانی دیگر آمده مر عهودی را که با ایفاء آن امر شده متصل ست باحلت لکم از جهت اختلاف بخبریت و
انشائیت از احلت مفصول شده مراد از شعایر الله مناسک حجست که از عهد ابراهیم صلوات الله علیه آمده
و حجاج را معمول شده و لا الشهر الحرام با معطوفات خویش عطف ست بر شعایر الله ای لا تحلوا الشهر الحرام
یتبغون با متعلقات خویش حال ست از ضمیر امتن در تفسیر آورده که یعنی گویند این آیت محکمه است منسوخه
نیست نزول آیات سوره مائده در آخر عهد پیغامبر صلوات الله علیه تا آنکه آیه الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم
نعمتی در حج وداع بود پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بعد آن در اندک مدت رحلت فرمود پیچ آیتی در رو منسوخ نیست
محکوم بودن او مبنی بر این معنی ست یعنی گویند این آیت منسوخ ست کافران از شعائر حج ممنوع شدند
و با آیه یا ایها الذین آمنوا انما المشرکون نجس فلا تقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا منسوخ آمده حرمت قتال در شهر حرام
بعمومات آیات قتال منسوخ گشته و همچنین هدی و قلائد که کافران آرند و کافران که قصد بیت الحرام کنند منع پیوسته

سوال بر این تقدیر منسوخ بودن این آیت محقق ست قول کسانیکه محکم میگویند چگونه مصدق ست **جواب**
اختلاف مذکور مبنی بر اختلاف در معنی آیت ست کسانی که این آیه محکم گویند از آیت مذکور این معنی جویند
ای مومنان تعارض شعایر خدا روا مدارید و باز داشتن مسلمانان که از مناسک حج باز دارد حلال مپندارید و شهر
حرام یعنی ذی قعده و ذی الحجه و محرم و رجب را حلال سازید و در این ماهها بقتال میپردازید تا در ذی القعده آیندگان
حج را امن باشد و در ذی الحجه گذارندگان حج را و در محرم بازگردندگان را آرام و قرار بود و در رجب قرار حاجیان که
از حج بازگشته و فراغ حاجیان که بر گذاردن حج دل بسته اند باشد و هدی و قلاید هدی و قاصدان خانه کعبه را
بغارت و قطع طریق متعرض میشوید این عمل را حلال مپندارید که این نیز از سن طریق بود مسلمانان را از حج باز دارد
بر این معنی آیه محکمه باشد و نسخ پذیر نبود که قطع طریق و باز داشتن مسلمانان از حج همیشه حرام خواهد بود و حل او گاهی
روی نخواهد نمود و کسانی که این آیت را منسوخ گویند و در معنی مذکور تعمیم کنند و معنی بر این طریق جویند حلال
مگردانید تعرض شعایر خدای را که از عهد ابراهیم علیه الصلوات الله آمده و مسلمانان و کافران آنرا معمول کرده
کار نیک ست اگرچه از بدان در وجود آید تعظیم شعایر خدا خوب ست اگرچه از کافران روی نماید اگر کافری فقیرا
صدقه دهید باز ندارند و اگر کافر با کافران از جهت مسلمانان قتال کند سایغ پندارند و بقتال با کافران شهر حرام
را متعرض میشوید و هدی و قلاید را اگرچه هدی و قلاید کافران باشند از آمدن در حرم باز مدارید و قاصدان خانه کعبه را

از باب خاتم فصہ پنداشت این مشکل ست زیرا کہ در اضافت بمعنی من مضاف الیہ جنس مضاف باید در سہ دو معنی مضاف الیہ اخص از مضاف ست جنس او نمی نماید مگر آنکہ نزدیک صاحب کشاف اضافت عام سوی خاص مطلقا بمعنی من بود مقید بیودن مضاف الیہ جنس مضاف نباشد پیش او فائدہ مذکورہ مسلم نبود بغیر روایت تسلیم فائدہ بروی سوال وارد نشود و الا ما یتلی علیکم استثنا متصل ست غیر محلی الصید حال ست از معنی احلت لکم الانعام کہ متضمن است معنی احللنا لکم الانعام را ای احللنا لکم بہیمۃ الانعام حال کونا غیر محلی الصید و بعضی مفسران حال از ضمیر لکم دانند یعنی احلت لکم بہیمۃ الانعام حال کونکم غیر محلی الصید و انتم حرم پندارند و انتم حال ست از معنی کہ مفہوم میشود و از اسم صدای غیر محل ما صیدتموہ فی حال کونکم محرمین معنی انیست حلال گردانیدہ شدہ است بر شما بہایم یعنی چہار پایان از جنس انعام یعنی شتران و گاوان و گوسفندان و بعضی گویند انچہ بدیشان ماند از آہو و نیل گاو و گورخر و مانند آن از انچہ شکار نکنند و انعام بر تقریر امام زاہد رحمۃ اللہ علیہ ہر دو نوع را شتمل ست و این وجہ اوفق و اشمل ست مگر انچہ تلاوت کردہ میشود بر شما در قرآن چون آیت حرمت علیکم المیتۃ الی و ما ذبح علی النصب و جز آن و معلوم است کہ شما غیر حلال دانندگان شکار را بندہ کہ آن را شکار کردہ اید در حالت کہ محرمانید و تا حلال دانستن کنایت از نا حلال بودن بود او امر بمعنی بکنایت ابلغ از تصریح باشد اِنَّ اللّٰہَ یَحْکُمُ مَا یُرِیْدُ ۝ این جملہ تذییل ست تاکید او از جہت ابراز مدح بر وجہ وکادت ست معنی اینست بدرستی کہ خدای حکم کند از انچہ از تحریم و تحلیل و ایجاب و ندب خواہد حکم حق را بغیر چون و چرا قبول باید کرد و عہد او را بغیر تردد بسر باید برد یٰٓاَیُّہَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تُحِلُّوْا شَعَآئِرَ اللّٰہِ وَلَا الشَّہْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْہَدْیَ وَلَا الْقَلَآئِدَ وَلَآ آٰمِّیْنَ الْبَیْتَ الْحَرَامَ یَبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنْ رَّبِّہِمْ وَرِضْوَانًا **روایت** کردہ اند شریح مکری با جماعتی از متابعان در مدینہ آمد یاران و متابعان خویش را پیش در مدینہ گذاشت بر پیغامبر صلوات اللہ علیہ در آمد پیغامبر را گفت دم کدام کار پیش و خلق را بسوی چہ دعوت میکنی پیغامبر گفت صلی اللہ تعالی علیہ وسلم خلق را دعوت میکنم تا بتوحید خداوندی من گواہی دہند و لا الہ الا اللہ محمد الرسول اللہ گویند گفت برادر من بعضی یاران اند کاری بغیر مشورت ایشان نمیکنم اگر چہ متابعان من اند من دم متابعت ایشان میزنم بعد مشورت اگر ایشان بتوجہ شوند من متوجہ شوم و اگر ایشان برونند من برو م باز گشت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرمود دخل علی توجہ کافر و خرج علی عقبی غادرہ و ما الرجل بسلم از پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بیرون آمد با جماعت خویش روان گشت بر شتران مدینہ گذشت بسوے شتران قصد کرد شتران مذکور را بر بود در سالی کہ پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم برای عمرہ در مکہ رفت پیغامبر و یاران در حدیبیہ نزول کردند پیغامبر را کفار مکہ از در آمدن و بجا آوردن عمرہ مانع شدند ما ذی القعدہ بود سوے مکہ متوجہ می شدند برای طواف کعبہ می آمدند آن مرد کہ شتران مدینہ برده بود برای آنکہ طواف کعبہ کند

ربط این سوره با سورهٔ نسا آنست که در آخر سورهٔ نساء ذکر نقض عهد نکات بود در اول این سوره امر بوفاء
عهود روی نمود و نیز در سورهٔ نساء ذکر تحریم طیباتی بر ظالمان و ناقصان عهد کرده درین سورة ذکر احلال بهایم
برای وفا کنندگان عهود آورده والله اعلم و بدانکه این سوره بنداء مومنان و امر ایشان بایفاء عهدهٔ عهد و
پیمان افتتاح کرد و عهود مذکوره بذکر اصناف حلال و انواع تکالیف شرع پیغامبر صلوات الله علیه در بیان آورد و آخر
سورهٔ جملی متضمن بیان عهود که در صدر سوره بایفاء آن امر کرده است مذکور گشت و نداء یا ایها الذین امنوا برای
تاکید تنبیه بتکرار است تا آنکه جمله یا ایها الذین آمنوا شهادت بینکم الآیة ذکر کرد بعده قصه عیسی علیه السلام بر
وجه ترتیب آورد بعده سوره را بجمله لله ملک السموات والارض مزیل گردانید بتزییل مذکور این سوره بنهایت
رسانید مقاصد سورهٔ بیان عهود باشد و ذکر اصناف احلال و تحریم بود شک نیست جملهای که از یک باب است
اگر مقاصد آن متغایر بود از جهت اتحاد باب ایشان ارتباط و اتصال باشد و اگر مقصود از همه یکی است
هر یک در مقصود کلی مقدر دیگر است معترضاتی که در بیان جمل مذکوره آمد میان کلامهای متصل واقع شد
و جمل دیگر از هر نوع در محلهای که آید بمشیت الله و عونه بیان آن روی نماید والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب

سورة المائدة مدنية وهي مائة وعشرون آية

منزل ۲

بسم الله الرحمن الرحيم

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ۝ جمله ندائیه برای تنبیه آمده بر طریق مقدمه مقصود مذکور شد جمله اوفوا
بالعقود مقصود بیان است متضمن مر ذکر امهات شرایع جلیله ایشان است معنی اینست ای مومنان عقود
عهود مرا وفا کنید یعنی پیمانهای که شما را با خدا است از عهود طاعت خدای عز و جل در امر و نواهی و عقود پیمانها
باز ماندن فساد و تباهی بوفا رسانید که این همه بر قضیه عقد ایمانی در حکم انقیاد مسلمانی عهود معقوده و حدود
محدوده است أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي
الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ ۝ جمله یا ایها الذین آمنوا بهیمه اوفوا بالعقود افتتاح سوره بود بجمله احلت لکم بهیمة
الانعام بیان بعض عهود مذکوره روی نموده سوال چون بهیمه و انعام هر دو بمعنی ذوات قوایم اربع باشد
هر دو را یک معنی بود اضافت جنس بهیمه سوی الانعام اضافت الشیء الی نفسه باشد و این بر قول جمهور نحویان روا
نبود جواب از بهیمه مسمی و از انعام مجرد اسم مراد دارند و اضافت مذکور بر طریق علم الفقه و یوم الاحد اضافت
مسمی الی اسمه پندارند و بر تقدیری که بهیمه عبارت از چهارپایان دارند و انعام عبارت از شتر و گاو و گوسفند
پندارند و آنچه مانند آن است از آهو و گاو دشتی و خر دشتی و مانند آن برین وجه اضافت عام سوی خاص بود
بر طریق علم الفقه و یوم الاحد اضافت بمعنی لام باشد و صاحب کشاف اضافت بهیمة الانعام بمعنی من داشت

مال او شود فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ ۚ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً
رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ ۗ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه و تعقیب در بیان ست
یعنی بیان این بعد بیان آنست اثنتین خبر کانتا ست فائده او قصد مجرد عدد ست بقطع نظر از صفت صغر و کبر و
قوی درشتی و اعیانی و علاتی و ضمیر آن در رجالا و نساء بدل ست از اخوة و اطلاق اخوت بر رجال و نساء بر تغلیب ست
و این شرطیه عطف بر شرطیه سابقه معنی انیست اگر خواهران کلاله دو باشند پس ایشان از متروکه او ثلثان یابند
و اگر باشند ورثه کلاله اولاد پدر مردان و زنان یعنی برادران و خواهران بر حکم للذکر مثل حظ الانثیین قسمت کنند و میان
ایشان شرکت در میراث بدین نوع نیفگنند يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا ۗ اینجا لا محذوف است
یعنی ان لا تضلوا با حذف مضاف بود کراهت ان تضلوا و جمله تقریر بیان سابق ست معنی انیست بیان میکند
احکام خدای بر شما تا گمراه نشوید یا از جهت ناخوش آمدن گمراهی شما نا باد انستن احکام در ضلال نیفتید وَاللَّهُ بِكُلِّ
شَيْءٍ عَلِيمٌ ۝ این جمله تذییل ست معنی انیست و خدای از چیزی داناست همه چیزها داند و هیچ ع ۲۴
چیزی را نخفی نماند چون در صدر سورت ذکر وبث منهما رجالا کثیرا و نساء بود در ختم سورت ذکر میراث رجال
و نساء ملایم صدر نمود و این را صنعت تشابه الاطراف گویند و به آوردن او تحسین کلام جویند و بدانکه سوره را بجمله
بین الله لکم ان تضلوا و الله بکل شیء علیم مزیل گردانیدند و بیان احاطت علم علام الغیوب بهمه چیزها با تمام رسانید
الا بر تمام کلام گشت معلوم شد که سخن با نتها پیوست و مقطعی حسن ست و مختمی مستحسن ست و الله اعلم بالصواب
و الیه المرجع و المآب لا آله الا هو ربی توکلی علیه و هو حسبی **سورة مائده** این سوره را سوره مائده گویند
بر جهت آنکه آیة اللهم ربنا انزل علینا مائدة من السماء تکون لنا عیدا لاولنا و آخرنا آیة منک و ارزقنا و انت
خیر الرازقین درین سورت است درین سورت ذکر مائده بود این سوره را سوره مائده نام کردن ملایم نمود
سوال درین سورت مذکور بسیار چیز مذبور ست و در هر یکی شانی و بیانی مسطور ست وجه تخصیص اضافه سوره
مذکور در سوره مائده چیست و تعین اضافت مذکور بر چه مبنی ست **جواب** تخصیص بعض مذکور است
درین سوره با ضافت سوره سوی آن یا از جهت آن ست که امری عجیب خارق عادت ست چون قصه بقره
در سورة بقره و قصه آل عمران چون خلق عیسی بی پدر و ظهور عجایب قدرة در مریم و جز آن در سوره آل عمران یا از جهت
آنست که تمام سوره در قصه اوست چنانچه سوره یوسف یا اکثر سوره در بیان احکام آنست چون سوره نساء
و این سوره از قسم اول ست چه نزول مائده از آسمان امری عجیب و شانی غریب تر آمده ازان جهت با ضافت
سوره سوی او تخصیص شده و یا تسمیه مذکوره توفیقی دارند عقل بر وجه تعین آن نگمارند این سوره مدنی است
مگر آیة الیوم اکملت لکم دینکم الی قوله رحیم که یکی ست صد و بیست آیه دو هزار و چهار کلمه و یازده هزار و نهصد و سی حرف است

و درین آیه نیز جمع و تقسیم ست قد جاءکم برهان من ربکم و انزلنا الیکم نورا مبینا جمع ست فاما الذین آمنوا بالله
و اعتصموا به یک شق تفصیل اوست شق دوم محذوف ست ای و اما الذین بخلافهم فبخلاف ذلک معنی اینست
اما آنانکه ایمان بخدای آوردند و بدین او چنگ در زدند پس زود باشد که در آرد خدای ایشان را در رحمتی کثیر و عظیم
و در آرد در فضلی و راه نماید ایشان را سوی طاعت و عبادت خویش براهی مستقیم یَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ
يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ
مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ قل در جواب ما اقول لهم حین یستفتونی مستانفه است
فی الکلالة ظرف ست که در وی دو فعل یعنی یستفتونک و یفتیکم تنازع دارند او را معمول ثانی و از اول محذوف پندارند
ان امرؤ هلک بر طریق و ان احد من المشرکین مرفوع ست بفعل محذوف فعل مذکور مفسر اوست و جمله ان امرؤ
هلک لیس له ولد اخت فلها نصف ما ترک با معطوفات خویش بیان استفتا و افتاء است و از معنی کلاله
انباست و جمله یستفتونک متصل ست بجمله و یستفتونک فی النساء چه در هر دو ذکر استفتاء و افتاء است لکن
از جهت طول کلام و تباین مقام فصل کرد حرف عطف نیاورد چنانچه صاحب کشاف در فصل وجوه یومئذ
ناعمة لسعیها راضیة تا آخر از جمله وجوه یومئذ خاشعة عاملة ناصبة گفته و ترک عاطف از جهت طول کلام و تباین
مقام داشته **روایت** کرده اند جابر بن عبد الله مریض بود پیغامبر صلوات الله علیه از راه کرم قدم زد
برای عیادت در خانه او آمد جابر مذکور گفت من کلاله ام مرا پسری نیست وارث از من خواهری ست صورت
میراث من چیست و از من وارث کیست این آیت در شان او وارد گشت و این نظم بورود پیوست و در بعضی
تفاسیر آورده اند جابر بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم آمد و گفت یا رسول الله مرا خواهری ست و او را پسری
نیست چون او را موت رو نماید مرا از میراث او چه آید این آیت در شان او نازل گشت و این نظم بورود پیوست
حق سبحانه تعالی حکم مردن برادر او و وارث شدن خواهر او بیان کرد گفته اند اول برادر مرد و خواهر میراث برد این
تنبیه برین بود که کسی را نشاید که بر مردن کسی دل بدارد و از جهت میراث مرگ او در خاطر آرد که شومی زند و بدخواهی
مسلمانی او را در هلاک افگند روایت اولی موافق لفظ قرآن ست ان امرؤ هلک لیس له ولد و له اخت فلها نصف
ما ترک اشارت بران ست و بروایت دوم این جواب از باب تلقی سائل ست بغیر ما یتطلب بود و از سلب
حکم بر طریق یسألونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس باشد معنی اینست از تو ای محمد مردمان استفتا
می کنند و در میراث کلاله حکم شرع میجویند بگو ای محمد خدای در باب کلاله بیان حکم میراث
میکند و تفاصیل آن را شرح میدهد اگر مردی هلاک شود که او را فرزندی نبود و او را خواهری و مادری
و یا پدری باشد مر آن خواهر را نصف متروکه آید و اگر خواهری بی پسر ست بمیرد برادر بر حکم تعصیب وارث

دارند بتقدیر و من یستنکف عن عبادته و یستکبر فسیحشرهم و غیرهم پندارند تقسیم مستقیم آید اشکال روی ننماید چنانچه
ترکیب جمع الامام الخوارج فمن لم یخرج علیه کساه و جله و من خرج علیه نکل به را بر محمول بر حذف گفته اند و از اشکال تقصی
جسته اند و اگر فاما الذین آمنوا و عملوا الصالحات بمعنی تابوا و آمنوا و عملوا الصالحات بعد استنکافهم و استکبارهم
بود و اما الذین استنکفوا و استکبروا فیعذبهم عذابا الیما سبعنی و اما الذین و آمنوا علی الاستنکاف و الاستکبار
باشد در تفسیر اشکال نبود سوال وارد نشود و معنی انیست اما از حشر کرده شدگان آنانکه ایمان آورده اند و اعمال
صالحه کرده اند پس خدای ایشان را اجرهای ایشان تمام دهد و بفضل خویش در ثوابهای ایشان بیفزاید و
اما آنانکه از عبادت او استنکاف کردند و از پرستش او استکبار ورزیدند و بران ماندند و تایب نشدند
پس عذاب کند ایشان را عذابی دردناک و بیارد ایشان را بر بیم و باک دنیا بند برای خویش دوستی و نه یاری
دهنده که از عذاب رهاند و از عقاب برهانیش برساند یٰۤاَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَكُمْ بُرْهَانٌ
مِّنْ رَّبِّكُمْ وَ اَنْزَلْنَاۤ اِلَیْكُمْ نُوْرًا مُّبِیْنًا ۝ در آیة انا اوحینا الیک خطاب مر پیغمبر را بود بر گزیدن او
و برگزیدن بنبوت و اصطفا و تشریک او با سائر انبیا علیهم الصلوات الله بعد ازان در آیة یا ایها الناس
قد جاءکم الرسول بالحق من ربکم خطاب کرد این چنین رسولی بر شما آمده است برو بگروید و انچه او آورده است
بران ایمان آرید برای تقریر رسالت او پیش ایشان و تحقیق نبوت او بر ایشان چنانچه بادشاه مرتبه کسی را آرد
او را ولایتی و اقطاعی سپارد و او را بحضور اهل آن ولایت بگوید من ترا گزیده ام و برگزیده ام مخصوص بتبلیغ
اوامر و احکام گردانیده ام بعده توجه سوی ایشان کند و بروجه تقریر تاکید بر ایشان بمشافهه گوید ای مردمان
این چنین کسی را بر شما فرستاده ام و حل و عقد ولایت شما بر دست او داده ام او را اطاعت کنید و امر
و نهی او را الفیاد ورزید بعده در ین آیة خطاب مذکور را تاکید کرد و باذکر پیغمبر ذکر کتاب نیز آورد برای زیادت تحریص
بر قبول و اقتروی تخصیص بر طاعت رسول با نهم وعده مطیعان و وعید عاصیان لکن وعده مطیعان تصریح کرد و
وعید عاصیان را مضمر آورد تا در وقت فیض رحمت و مکرمت ذکر سخط و نقمت نبود و در هنگام افاضت
نعمت جز ذکر لطف و مکرمت نشود و چون معنی این جمله مقرر جمله سابقه است فصل کرد و حرف عطف نیاورد
و چون این کلام با کلام که گذشته از روی معنی متصل ست اعتراض جمل میانه بر محل ست معنی انیست ای
مردمان تحقیق ست که آمده است بر شما از پروردگار شما برهان یعنی حجتی باقیه و دایمه یعنی قرآن و فرستاده ایم
سوی شما نوری پیدا یعنی نور شرع دهدی و تواند بود که از برهان من ربکم ذات پیغامبر صلوات الله علیه
مراد باشد و از نور مبینا قرآن مراد گردد فَاَمَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا بِاللّٰهِ وَ اعْتَصَمُوْا بِهٖ فَسَیُدْخِلُهُمْ
فِیْ رَحْمَةٍ مِّنْهُ وَ فَضْلٍ ۙ وَّ یَهْدِیْهِمْ اِلَیْهِ صِرَاطًا مُّسْتَقِیْمًا ۝

تاکید نفی ست ان یکون عبداً اللہ مفعول ست مرلن یستنکف ولا الملئکۃ عطف ست بر المسیح ولازائدہ است
برای تاکید نفی ومفعول فعلی کہ مضمون حرف عطف ست محذوف ست ای ولن یستنکف الملئکۃ المقربون
ان یکون عبد اللہ معنی انیست ہرگز ننگ نکند مسیح یعنی عیسی بن مریم ازین کہ بندہ مر خدای را باشد و
مخلوق ومملوک او بود و فرشتگان مقرب ازین کہ بندگان خدای باشند مخلوقان ومماليک او بوند ننگ و
استنکاف نکنند وغیر خدا با ہمہ عظمت وجلال کہ باشد بر نسبت عظمت وجلال او ہیچ در ہیچ بود وکسی را از بندگی
خدا چہ جای ننگ وچہ مقام استنکاف باشد **بیت** ہمہ ہر چہ ہستند زان کمترند ✻ کہ با ہستیش نام ہستی
برند **سوال** ظاہر این کلام ترقی از ادنی بسوی اعلی بود از قبیل فلان لن یستنکف عن الوزیر ولا الامیر باشد پس
فضل خواص ملک بر خواص بشر آید واین موافق مذہب معتزلہ نماید **جواب** اختلاف میان اہل سنت و
جماعت در باب فضل خواص باشد بر خواص ملک در فضل مطلق ست اما فضل مقید بعضی را بر بعضی محقق ست
فرشتگان را باعتبار سکونت در عالم علوی وجبلت بر لطافت وخلقت بر نظافت وکمال قدرت وقوت
وانس بالتسبیح وتہلیل ودوام طاعت وعبادت پروردگار جلیل متفق ست یا واقع کسی مخالفت نتواند کرد
وصدق را کسی انکار نتواند آورد وترقی بسوی اعلی باعتبار فضل جزئی بود باعتبار فضل مطلق نباشد **جواب**
دیگر آنکہ فضل عیسی بر افراد فرشتگان ثابت ست اما ترقی مذکور باعتبار اجتماع ایشان از نوابت ست جاز
ان یحدث عند الاجتماع مالم یکن عند عدمہ کقوی الخیل **جواب** دیگر آنکہ چون کافران عیسی را پسر خدا میگفتند
وفرشتگان را دختران خدا میدانستند ذکر فرشتگان بر وجہ تتمیم باشد چنانچہ گویند فلان لا یستنکف عن السلطان
ولا رعیتہ از باب ترقی از ادنی بسوی اعلی نبود **وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ**
إِلَيْهِ جَمِيعًا ○ این جملہ تذییل ست معنی انیست وکسانیکہ از عبادت خدا استنکاف کنند واز پرستش
او دم استکبار زنند پس زود بود کہ خدای عزوجل ہمہ مردمان را سوی حسابگاہ خود حشر کند ومستنکفان را جزا دہد
فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ
وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنْكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ
مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ○ این شرطیہ با معطوف خویش بعد جمع مومنان صالح
ومستنکفان در حشر سوی حسابگاہ تقسیمست میان مومنان وکافران در معاملہ بعد از حشر ایشان وجملہ لا یجدون
عطف ست بر فیعذبہم وان خبرست مر الذین استنکفوا کہ مبتدا ست وجملہ عطف ست بر شرطیہ سابقہ **سوال**
در جملہ ومن یستنکف عن عبادتہ ویستکبر فیحشرہم الیہ جمیعا مستنکفان ومستکبران را در حشر جمع کردہ بندہ در تقسیم
مومنان صالح داخل مستنکفان نہ اند در تقسیم مستنکفان چگونہ در آیند **جواب** صدر کلام محمول بر حذف معطوف

بیان حق مذکور ست و قصر مذکور قصر قلب ست برای رد اعتقاد ترسایان که عیسی را آله میگفتند و در راه اعتقاد
نبوت و رسالت او میرفتند **معنی** انیست نیست مسیح یعنی عیسی بن مریم مگر رسول خدا و گرانکه حق جل و علا
که آنرا سوی مریم القا کرده و بدیعی از بدایع قدرت و عجبی از عجایب فطرت پیدا آورده حاصل بکلمه کن شده و
تخلیق و تکوین خدا پیدا آمده در وحی ست از روحهای که آفریده اوست یعنی روحی ست ناشی از صنع او حاصل
از ایجاد او بنده ایست از جمله عباد اللہ خرد اورا در توصیف نزاهت و صفا و تنزیه برای احیاء موتی
همچو روح داند ازین جهت سزاوار ست که واصف اورا روح خواند **فَاٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ** ف
وَلَا تَقُوْلُوْا ثَلٰثَةٌ فا سببیه ست ثلثة خبر مبتدا ست محذوف ست ای لا تقولوا الآلهة ثلثة معنی انیست
پس ایمان بخدا و پیغمبران او آرید و خدای را ثالث ثلثه مگویید **اِنْتَهُوْا خَيْرًا لَّكُمْ اِنَّمَا اللّٰهُ**
اِلٰهٌ وَّاحِدٌ این جمله موکد نهی از ثلث ست ای انتهوا عن التثلیث وافصدوا خیرا لکم و جمله انما اللہ
الخ واحده نیز موکده است **معنی** انیست از سه گفتن و سه دانستن اگر باز آئید و توحید که بهتر ست مر شما
اختیار کنید زیرا چه خدای یکی ست جز او معبودی بحق نیست **سُبْحٰنَهٗٓ اَنْ يَّكُوْنَ لَهٗ وَلَدٌ** م
سبحانه مصدر ست مرفعل محذوف را ای اسبحه تسبیحه ان یکون له ولد یعنی من ان یکون له ولد متعلق معنی تنزیه است
ای تنزه من ان یکون له ولد **معنی** انیست تنزیه میکنم او را تنزیه کردنی ازین که باشد او را فرزندی یا زنی که این
از باب امتزاجست از آثار احتیاج ست و حق سبحانه تعالی از احتیاج غنی ست و از امتزاج مستغنی است
لَهٗ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ این جمله تعلیل ست **معنی** انیست زیرا آنچه مر او راست یقین ست
آنچه در آسمانها و آنچه در زمین ست کسی که آنچه در آسمان و زمین ست ملک او بود او را با حتیاج زن و فرزند
چه نسبت باشد **وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيْلًا** ع این جمله تنزیل ست **معنی** انیست و بسنده است خدای ۲۳
ازان رو که وکیل ست کار را نسبت برآرنده جهانیان ست کار جهانیان بحصول آرد و حاجت بیاری دهی ندارد
و الزام مخالفان داند و اهنام و اقحام ایشان تواند **لَنْ يَّسْتَنْكِفَ الْمَسِيْحُ اَنْ يَّكُوْنَ عَبْدًا**
لِّلّٰهِ وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ الْمُقَرَّبُوْنَ روایت کرده اند که بعضی نصاری نجران پیش پیغامبر صلوات اللہ
علیه آمدند و در مجلس معلی در آمدند و گفتند صاحب ما را چرا عیب میکنی و بچه سبب او را در رتبه منقصت
می افگنی پیغامبر صلوات اللہ علیه فرمود صاحب شما کیست و عیب کردن من او را چیست گفتند صاحب ما
عیسی ست و تو او را میگوئی بنده خداست پیغامبر فرمود عیسی از بندگی خدا ننگ نکند و این را عار و عیب
نداند بلکه این صفت فخر و شرف خویش خواند این آیه در رد سخن ایشان وارد گشت و این نظم بر رد و پیوست
این جمله نیز موافق جمله های سابق در رد معتقدان باهل کتاب آمده و برای طعن ایشان مسوق شده ولن برای

راہی غیر راہ دوزخ بنماید و درین حال کہ بودن ایشان در دوزخ جاودان عن دران مقدر ست و ہست جاویدی
ایشان در دوزخ بر خدای کار آسان یَا اَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَكُمُ الرَّسُوْلُ بِالْحَقِّ مِنْ رَّبِّكُمْ
در آیات سابقہ نکال کفر و وبال ظلم و ضلال بیان کرد و آن مقام ترہیب کفار بود درین آیت بیان آمدن رسول
و ایجاب ایمان و بیان خیریت آن در مقام ترغیب آورد و فصل از جہت تباین مقام آوردہ یا از جہت کمال
انقطاع باعتبار خیریت ان الذین کفروا الآیۃ و انشائیۃ جملہ ندائیہ حاصل شدہ و شکایت از صنیع کفار و حکایت
از کردار و گفتار ایشان بر ہر چہ غیبت کرد و درین آیت در نصیحت ایشان کلام بر وجہ التفات از غیبت سوی
خطاب آورد معنی اینست ای مردمان بدرستی بر شما رسولی از پروردگار شما بحق آمدہ یا باء تعدیہ باشد
معنی چنین بود بدرستی رسولی از پروردگار شما دینی را کہ حق ست و شرعی را کہ درست ست بر شما آورد فَاٰمِنُوْا
خَیْرًا لَّكُمْ ؕ فا سببیہ است و خیرا منصوب بفعل مقدر ای و اختاروا خیرا لکم و ہو الایمان و
اترکوا ما ہو شر لکم و ہو الکفر معنی اینست پس ایمان آرید و کفر مگذارید انچہ خیر ست مر شما را اختیار کنید
کفر را کہ شر ست ترک دہید وَاِنْ تَكْفُرُوْا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ؕ
فان اللہ تا آخر تقلیل ست مر اجزاء محذوف را تقدیر او اینست ای ان تکفروا لا یضر کفرکم ملکوت اللہ شیئا
فان اللہ ما فی السموات والارض و چون جملہ سابقہ ملوح سوی این جملہ بود بتقدیم ملوح تاکید جملہ سایغ نمود معنی
اینست اگر کفر ورزید و یا بطلان بیامیزید کفر شان در ملک خدای ہیچ زیان ندارد و مضرتی در عظمت و نقصانی
در کمال او نیارد زیرا چہ مر خدای را بیقین ست انچہ در آسمانہا و انچہ در زمین ست از کفر شما چہ کشاید و از
ستیزہ شما چہ زیان آید وَكَانَ اللّٰهُ عَلِیْمًا حَكِیْمًا ۝ این جملہ تذییل ست معنی اینست ہست خدا دانا
بہمہ چیزہا حکیم ست بہمہ کارہا ہر چہ مکنید و بگوئید بداند و ہر چہ بخواہد بر وجہ حکمت آوردن آن تواند یٰۤاَهْلَ
الْكِتٰبِ لَا تَغْلُوْا فِیْ دِیْنِكُمْ وَلَا تَقُوْلُوْا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ ؕ این مر اہل کتاب راست خطابی دیگر ست مر مقصود
خطاب سابق را کہ ترغیب بر ایمان و تحریص بر ایقان ست مقرر ست الا الحق استثنا ست مفرغ آمد و مفعول
لا تقولوا علی اللہ واقع شدہ معنی اینست ای اہل کتاب در تعصب دین خویش غلو مکنید و بر خدا جز انچہ آن
حق ست مگوئید و در صفات او انچہ متحقق ست مگوئید و اگر لا تقولوا علی اللہ بمعنی لا تفتروا علی اللہ باشد الا الحق
استثنا منقطع بود معنی چنین آید ای اہل کتاب ہمہ در دین باطل خویش غلو مکنید و مگوئید بر خدا یعنی بر خدا
افترا مکنید و سخنان نابودہ مگوئید او را صاحب زن و فرزند ندانید و عیسی را ابن اللہ مخوانید و او را آلہ مگوئید
و در راہ گفتن ان اللہ ثالث ثلثۃ مپوئید کہ این ہمہ نقصان بود و در خور آلہ نباشد لکن حق باید گفت و نشاید
نہفت اِنَّمَا الْمَسِیْحُ عِیْسَى ابْنُ مَرْیَمَ رَسُوْلُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهٗۤ اَلْقٰىهَاۤ اِلٰى مَرْیَمَ وَرُوْحٌ مِّنْهُ

گواہی حاصل نشود استدراک کرد این جملہ بروجہ تکمیل آورد و جملہ انزلہ بعلمہ بیان ست مرشہید یا مستانفہ است
در جواب کیف انزل یا تعلیل ست مرشہد ای یشہد لانہ انزلہ ملتبسا بعلمہ القدیم الکامل الشامل وجوہ الاعجاز
فیکون کنایۃ عن کونہ منزلا کاملا بلیغا بالغا اقصی درجات البلاغۃ و انزالہ ایاہ بہذہ الصفت شہادۃ منہ
بالحقیقۃ وجملہ والملئکۃ عطف ست برجملہ اللہ یشہد و باء در کفی باللہ زائدہ است و شہدا حال است
یا تمیز وجملہ وکفی باللہ تزییل ست معنی انیست بہود بچیزیکہ فرستادہ شدہ است بسوی تو گواہی نمیدہند
لیکن خدای تحقیق بر تو فرستادہ است گواہی میدہد براستی و درستی او آگاہی دارد فرستادہ خدای را درین حال
کہ ملتبس ست بعلم کامل او مقرون ست باحاطہ شامل در فرستادن او بر صفت اعجاز شہادت ست از کردگار
بی نیاز پس چون کتاب را مقرون بادلیل حقیت فرستاد چنانستی کہ گواہی بحقیت او داد فرشتگان بر حقیت
او گواہند و بحقیت انچہ بتو فرستادہ است گواہی میدہند و خدای عزوجل بسندہ است درین حال کہ بر حقیت
قرآن یا ازین روی کہ بر صحت آن گواہی دہندہ است اگر اہل کتاب بر حقیت تو و انچہ منزل ست بر تو گواہی
ندہند چہ زیان کند و اگر مشرکان بتو نگروند چہ مضرت بود إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ
سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا ۝ چون اہل کتاب کفر ورزیدند و با پیغمبران
صلوات اللہ علیہم عداوت گزیدند چیزہای نابودہ انگیختند خلق را فریفتند گاہی گفتند شریعت موسی از نسخ
مصئون گشتہ گاہی گفتند موسی لا نبی بعدی گفتہ دل خود بر کفر گماشتند بدین کلمات نابودہ دیگر آثار نشیر از
ایمان باز داشتند انواع گمراہی ایشان ذکر و اصناف فساد و تباہی ایشان در بیان آورد چنانستی کہ سامع
از ضلال ایشان سوال کرد و گمراہی ایشان را در مسالت آورد تحقیق حال ایشان چست ہل ضلوا او صدوا گفت
ازین جہت این جملہ را موکد آورد و بروجہ استیناف فصل کرد معنی انیست بدرستی آنانکہ کفر ورزیدند و
پیش خلق کلمات نابودہ باز دیدند بران کلمات ایشان را بر اختیار کفر گماشتند و از سعادت ایمان باز داشتند
بدرستی کہ گمراہ شدند و گمراہی کہ دور از راہ راست و طریق ہداست و بعید از شارع شرع قویم و صراط مستقیم
کہ منہج رسل و انبیاست إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا
لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا ۝ إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ۚ وَكَانَ ذَٰلِكَ
عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا چون بالا بیان ضلال ایشان کرد سامع را در معرض سوال آورد چنانستی کہ گفت ما
یفعل اللہ بہؤلا این وجہ استیناف فصل کرد از جہت ایراد وعید بروجہ وکادت موکد آورد وخالدین فیہا
حال مقدرہ است کہ مفہوم استثناست ای بید بہم طریق جہنم مقدرا خلودہم فیہا ابدا معنی انیست بدرستی
آنانکہ کافر شدند و بظلم و عصیان پیوستند نیست کار خدا و صفت او کہ ایشان را بیامرزد و نہ ایشان را

و شرف در ذکر مقدم داشت و نوح را علیه السلام بعد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر همه پیغمبران اگرچه بعضی از ایشان
برتر از و بودند ردیف پیغمبر ما ساخت چنانچه در آیت دیگر و اذ اخذنا من النبیین میثاقهم و منک و من نوح ذکر
او متصل ذکر پیغامبر بود و این قرب در شان او موجب عظمت و منقبت نمود و نوح صلوات الله علیه و سلامه
علیه برین مکرمت سزاوارست چه جلائل و شمایل و جزائل و فضائل او بسیارست بعد طوفان همه آدمیان از آل
او یند ازین جهت او را آدم ثانی گویند چنانچه در آیت آمده و جعلنا ذریتهم الباقین و اطول انبیاست در عمر و اکثر
ایشان ست از روی صبر گفته اند عمر او هزار و دویست سال رسید نهصد و پنجاه سال در دعوت کفار گذرانید
درین مدت هیچ موی از و سفید نشد و قوتی از قوی او کم نگشت و هیچ دندان از دندانهای او و استخوانی از استخوانهای
او سستی نه پیوست و درین مدت در دعوت کفار از وی هیچ قصوری و تقصیری نرفت هر بار که دعوت کردی
کفار را در غضب آوردی چندان چندان میزدند که بیهوش گشتی بمجرد آنکه هشیار شدی باز بدعوت پیوستی هر چند
ایشان جفا میکردند و دل بر ایذاء او می آوردند او بر جفا صبر کردی و روی بدعوت و نیکخواهی ایشان آوردی
و او اول کسی ست که دعاء او بهلاک امت مستجاب شده بود و استجابت دعا هلاک همه دشمنان و بقاء همه
دوستان او را روی نمود **سوال** درین آیت عیسی را بر جماعتی از انبیا که بر و مقدم بوده اند چرا مقدم کرد و
او را متاخر از ان چرا نیاورد **جواب** از جهت سرزنش یهود که ایشان نفی نبوت او میکردند و او را در طعن و
عیب می آوردند **سوال** سلیمان را که پسر داود بود چرا تقدیم کرد و ذکر پسر پیش از پدر چرا آورد **جواب** از جهت
طیب خاطر پدر بفوقیت مرتبه پسر گفته اند طبع بشر بفوقیت دیگری نکاهد مگر پدر که پسر را بر خویش فوقیت خواهد
رُسُلًا مُّبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ لِئَلَّا يَكُوْنَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّٰهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ
وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيْزًا حَكِيْمًا ○ رسلا بدل ست از رسلا که بالا رفته یا تاکید ست بتکریر یا نصب علی المدح
بتقدیر اعنی و اوجه همین ست و جمله و کان الله عزیز حکیما تذییل ست معنی اینست رسولانی که بشارت دهنده اند
به بهشت و درجات آن و ترساننده اند از دوزخ و درکات آن تا نباشد مر مردمان را حجتی بعد از ارسال رسل
چه مردمان پیش خدای حجت نتوانند کرد و عذر کفر و گناه خویش نتوانند آورد که ما را کسی خبر نکرده و خبر دین پیش ما
نیاورده چون پیغمبران مبعوث شدند و تبلیغ دین کردند مردمان را حجت منقطع گشت و عذر بانتفاء پیوست
و هست خدای عز و جل قوی غالب هر چه خواهد تواند حکیم ست همه کار مقرون بحکمت گرداند لٰكِنَّ اللّٰهَ يَشْهَدُ
بِمَآ اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهٗ بِعِلْمِهٖ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُوْنَ ؕ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا ○
چون یهودان ما انزل الله علی بشر من شیء گفتند در رد مقالت خویش آیه انا اوحینا الیک کما اوحینا الی نوح
والنبیین من بعده شنیدند از شهادت ابا آوردند و انا نشهد بذلک در زبان آوردند و هم آن آمد که از کسی

بهد مینمودند و زکوة دهندگان و بخدا و روز قیامت ایمان ارندگان و گویند کسانیکه بقرآن و کتب گذشته
ایمان می آرند یا مقیمان صلوة یعنی یاران پیغامبر و مسلمانان دیگر که نماز برپا میدارند یا گویند مخصوص میکنم
میان مومنان کسانیکه راست نماز میگذارند و ادامت اقامت نماز دارند باقی معنی همان ست که گذشته
ذکر او بالا رفته ای محمد زود باشد بدهیم ایشان را اجری عظیم و ثوابی فخیم اِنَّآ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ كَمَآ
اَوْحَيْنَآ اِلٰى نُوْحٍ وَّالنَّبِيّٖنَ مِنْۢ بَعْدِهٖ ۚ وَاَوْحَيْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهِيْمَ
وَاِسْمٰعِيْلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوْبَ وَالْاَسْبَاطِ وَعِيْسٰى وَاَيُّوْبَ
وَيُوْنُسَ وَهٰرُوْنَ وَسُلَيْمٰنَ ۚ وَاٰتَيْنَا دَاوٗدَ زَبُوْرًا ۝ وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنٰهُمْ
عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ ۭ وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوْسٰى تَكْلِيْمًا ۝
زبور را بضم زا و فتح خوانند بضم زا مصدر و بفتح اسم صفت دانند روایت کرده اند چون جهودان گفتند
آیات متفرقه می آری کتاب خدای نمینماید میخواهیم از تو کتابی یکدفعه چنانچه توریت بر موسی فرود آمده بود فرود آید حق سبحانه
تعالی آیات بسیار در نکوهش ایشان فرستاد و بسیار ذمایم و جرایم شرح داد خشمناک گشتند و ما انزل الله علی بشر
من شیء که نابوده ظاهر کذب ست گفتند این آیت در رد ایشان ظاهر گشت و نظم مذکور بورود پیوست و چون این جمله
در رد کسانیکه ما انزل الله علی بشر من شیء گفته بودند و در حق بشر و در شان نزول کتاب هر بشر انکار می نمودند جمله
موکد آورد و چون این جمله متضمن تشنیع و تکذیب ایشان ست مقرره است مر تشنیعات سابقه را فصل کرد تنکیر
رسلا برای تعظیم و تکثیر ست ای رسلا عظاما کثیرین و او منصوب ست بفعل مضمر مقارن معنی اوحینا یا مناسب
معنی قصصناهم ای کما ارسلنا و بنانا رسلا قد قصصنا رسالتهم و اسناهم علیک رسلا لم نقصص رسالتهم و انباهم
علیک برین تقدیر قد قصصناهم صفت رسلا تواند بود و کلم الله موسی تکلیما تکلیما مصدر ست منصوب بر مصدریت
عطف ست بر اوحینا که در کما اوحینا الی نوح والنبیین من بعده است وجه تشبیه حصول جلالت شان ست و غرض
تنبیه اجلال و اعظام خاتم پیغمبران ست صلوات الله علیهم و در ایراد کلم الله التفات از تکلم بسوی غیبت ست
معنی اینست بدرستی ما بسوی تو ای محمد وحی کردیم چنانچه سوی نوح و پیغمبران دیگر از پس نوح وحی فرو آوردیم و
چنانچه وحی کردیم بسوی ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و یعقوب سلیل خلیل منشاء اسباط نسل ابراهیم خلیل و دیگر پیغمبران
عیسی و ایوب و یونس و هارون و سلیمان و چنانچه دادیم ما زبور داود را و چنانچه فرستادیم رسولان را
مصدر رسالت و انباء ایشان بر تو ذکر کرده ایم و رسولانی را که قصه ایشان بر تو ذکر نیاوردیم و چنانچه موسی بتکریم
کریم مکرم گشت و بدرجه و کلم الله موسی تکلیما پیوست و شرف تکلیم بیواسطه او را بود و این تشریف شریف مخصوص
را روی نمود و بدانکه حق سبحانه تعالی پیغامبر ما را صلی الله تعالی علیه و سلم اگرچه در وحی متاخر ست از جهت عظمت

دارند مصاحب فاعل یومنون محمول بر ارادت یاران پیغمبر که مقیمان صلوة اند بپندارند و تواند که مفعول اعنی او بود
تصب علی المدح باشد چنانچه والصابرین فی الباساء والضراء گذشته و در سور مقبل رفته و کسی که ازام المومنین
عایشه رضی الله تعالی عنها روایت کرد که سه محل در قرآن خطاء کاتب افتاده یکی والمقیمین الصلوة دوم والصابئون
والنصاری فی قوله ان الذین آمنوا والذین هادوا والصابئون والنصاری سیوم ان هذان لساحران روایت
او صحت ندارد کسی که قواعد نحو داند این را مخالف قاعده نحو نخواند علی الخصوص قراة متواتر مکتوب در مصاحف
خطا را چگونه ثبت کنند و تابعین و تبع تابعین خلفا عن سلف دم تصحیح آن چه نوع زنند تخطیه آن نارواست
بر ام المومنین عایشه رضی الله تعالی عنها افتراست که نقل تخطیه از ام المومنین عایشه خبر واحد است
و نقل والمقیمین و کتابة او در مصاحف متواتر است خبر واحد معارض متواتر نشود و پس تخطیه صواب نبود والمؤتون
الزکوة عطف ست بر والمومنون یؤمنون بما انزل الیک والمؤمنون بالله والیوم الآخر عطف ست بر الراسخون
یؤمنون و مغایرة میان ایشان باعتبار متعلق ست چنانچه اعجبنی المکرم زید او المکرم عمرا چون علم و کتاب برا
عمل ست بعد والراسخون فی العلم والمؤمنون یؤمنون بما انزل الیک وما انزل من قبلک ذکر عمل کرد و از جمله
اعمال صلوة و زکوة را آورد که صلوة اصل عبادت بدنیه ست و زکوة اصل عبادت مالیه و عبادات دیگر
بدنی و مالی تابع ایشان ست ذکر اصل ذکر تبع است بدین وجه ذکر صلوة و زکوة هم عبادات باشد بعد ان
والمومنون بالله ذکر کرد که جامع ست بر همه انواع ایمان را چه ایمان بخدای ایمان بذات و صفات او
و ایمان فرشتگان خدای و کتابهای او و پیغامبران او باعتبار اضافت مذکور داخل ایمان بخدا است پس در
والمومنون بالله بعد از ذکر ایمان بکتاب تعمیم بعد تخصیص بود بعد ازان والیوم الآخر برای ذکر ایمان روز قیا
که روز جزا است و ذکر منتهاست ذکر کرد و آن روز را که روز نیل ملک ابدی یا روز ملک سرمدی ست بر
طریق تخصیص در بیان آورد اولئک مبتدا دوم ست سنؤتیهم خبر مبتدا دوم ست اجرا عظیما مفعول دوم
سنؤتیهم سنؤتیهم بصیغه متکلم و غایب خوانند و معنی بر حسب آن بدانند و تواند بود که اولئک در محل نصب بود
منصوب بفعل محذوف بر شرایط تفسیر باشد بر تقدیر سنؤتی اولئک سنؤتیهم دارند سنؤتیهم را مفسر او پس ازان
جمله مذکوره اسمیه یا فعلیه خبر مبتدا اول یعنی والراسخون با معطوفات او بود و جمله لکن الراسخون تا آخر تکمیل ست
که در جمله سابقه مذمت اهل کتاب کرد و نکوهش ایشان در میان آورد موهم شد که همه اهل کتاب برین صفت
اند و در خور مذمت اند برین استدراک که دفع آن وهم کرد جمله را بر سبیل تکمیل آورد معنی انیست لکن کسانیکه
راسخان در علم اند صاحبان ادراک و فهم اند و مومنانی که ایمان می آرند بر انچه فرستاده شده بر تو ای محمد
یعنی قرآن و بدانچه پیش از تو توریت و انجیل و زبور و جز آن و پیغامبران که مقیم صلوة بودند در اقامت صلوة

پس بظلم عظیم و تعدی کثیر از جہودان حرام گردانیدیم برایشان چیزہای خوش آیندہ کہ حلال گردانیدہ شدہ بود
برایشان چون شحوم والبان شتر و ہر حیوانی کہ ناخن دار ست و امثال آن چنانچہ جای دیگر فرمود و علی
الذین ہادوا حرمنا کل ذی ظفر و من البقر والغنم حرمنا علیہم شحومہما الا ما حملت ظہورہما او الحوایا او ما اختلط
بعظم ذلک جزیناہم ببغیہم وانا لصادقون درین محل در تفسیر لطیفہ ذکر کردہ کہ حق سبحانہ تعالی سیان است پیغامبر
ما صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کہ خیر الامم ست و میان امم سابقہ حبت فرق آوردہ کہ در امم سابقہ از حبت ارتکاب
حرام حلالہای طیب حرام گشت و در است پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم حرمت حرامی کہ از ایشان واقع
شد باحلال پیوست چنانچہ گفت احل لکم لیلۃ الصیام الرفث الی نسائکم ہن لباس لکم وانتم لباس لہن علم اللہ
انکم کنتم تختانون انفسکم فتاب علیکم وعفا عنکم فالآن باشروہن وابتغوا ما کتب اللہ لکم وکلوا واشربوا الآیۃ
وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا ۝ وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ
أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ ط ویصدہم عن سبیل اللہ عطف ست بر فبظلم من الذین ہادوا این متعلق
بحرمنا بر طریق بزید مررت وبعمرو معنی اینست پس بظلمی کہ از جہودان واقع شدہ و بتعدی کہ از ایشان در وجود
آمدہ برایشان طیباتی کہ حلال کردہ شدہ بود حرام گردانیدم و از الشداد و احتفاظ بجہان آوردیم و بباز داشتن
ایشان مردمان را از راہ رضاء خدا باز داشتن بسیار و گرفتن ایشان ربوا را برای وجدان ثروت و بسیار و
حال اینست کہ نہی کردہ شدہ بودند از گرفتن ربوا و خوردن ایشان مالہای مردمان بباطل بغیر حق بخیانت و
سرقہ و غضب و ارتشاد وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ۝ عتدنا فعل ماضی ست از اعتاد یعنی اعتدنا
این جملہ ترئیل ست معنی اینست و ساختہ کردہ ایم برای کسانیکہ کافر شدند از جملہ ایشان عذابی دردناک
در نیران و این آیہ دلیل ست برین کہ کفار مخاطب بعبادت نہ اند مخاطب اند بجبرمات کہ ایشان را بہ ایراد
نہی مکلف گردانیدہ و بعقوبت ارتکاب محرمات رسانیدہ لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ
وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلٰوةَ
وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولٰئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا ۝ ع
لکن برای استدراک ست الراسخون فی العلم مبتدا ست والمومنون عطف ست بر والراسخون فی العلم
یومنون باستعلق خویش صفت المومنون ست بتقدیر تنکیر در لام از حبت عدم عہدیت بر طریق ولقد امر
علی اللئیم یسبنی یا بحذف موصول بتقدیر والمومنون الذین یومنون بما انزل الیک یا بدل ست از مضمون جملہ
ای والذین یومنون بما انزل الیک وما انزل من قبلک و در والمقیمین الصلوۃ چند وجہ است یکی آنکہ عطف ست
بر ما انزل الیک باشد بتقدیر یومنون بما انزل الیک و بالانبیاء المقیمین الصلوۃ بود و تواند بود کہ مفعول معہ

ای الی سمائه این جمله تکرار و ما قتلوه سابق ست برای تاکید واو مفعول ست از باب ضربته سوطا یا حال است
یقینا متعلق ست بمضمون نفی هر دو فعل بر وجه تنازع باعمال ثانی و حذف از اول ای انتفی قتلهم ایاه انتفاء
بیقین او انتفی قتلهم حال کونهم و ذی یقین فی انتفائه و اگر متعلق فعل دارند نفی متوجه سوی قید شود اصل
فعل بمشیت ماند فساد معنی آید مگر آنکه نفی متوجه سوی هر دو دارند بر طریق لا یسالون الناس الحافا پندارند
ای لیس منهم سوال و لا الحاح فکذا ههنا ای لیس منهم قتل و لا یقین و بعضی گویند در آیه تقدیم و تاخیر ست
ای ما قتلوه بل رفعه الله الیه یقینا معنی اینست و نکشته اند ایشان عیسی را بلکه برداشته است او را سوی
آسمان خویش خدای عز و جل وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست
و هست خدای غالب هر چه خواهد بکند حکیم ست هر چه کند بحکمت کند وَإِنْ مِّنْ أَهْلِ الْكِتٰبِ إِلَّا
لَيُؤْمِنَنَّ بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهٖ ان نافیه است الا لیؤمنن جواب قسم محذوف ست جمله قسمیه صفت مر مبتدای
محذوف ست من اهل الکتاب خبر مبتدا است ای و من اهل الکتاب الا لیؤمنن به و ضمیر قبل موته و ضمیر لیؤمنن عاید بر احد من اهل الکتاب
است و ضمیر به تواند بود که بر خدای عاید بود یا بر عیسی باز گردد یا بر محمد رسول الله صلی الله تعالی علیه و سلم و جمله عطف ست
بر و و ان الذین اختلفوا فی الکتاب لفی شک منه معنی اینست نیست از اهل کتاب هیچ یکی مگر برین صفت هر آئینه پیش از مردن
خویش بخدای ایمان آرد یکی داند ثالث ثلثه نخواند یا گویند ایمان بعیسی پیش از مردن خویش آرد و او را رسول دارد و او را اله
ابن الله نپندارند یا گویند هر آئینه ایمان بمحمد جوید و او را رسول که عیسی بدو بشارت داده است گوید لیکن چون هنگام یاس بود
مقبول نباشد وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا ۝ عطف ست بر جمله و ان من اهل الکتاب الا لیؤمنن به قبل موته
معنی اینست و در روز قیامت عیسی با محمد بر انتفاء ایمان ایشان گواه باشند ایشان را در دعوی ایمان
تکذیب کنند و بر کفر ایشان گواهی دهد و این جمله کفایت ست ازین که ایمانی که ایشان وقت یاس آرند نفع
نکند فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبٰتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ فبظلم بدل ست از فبما نقضهم
میثاقهم ما معطوفات او بزیادت فا یا عطف ست بر و بفا و تنکیر در بظلم برای تفخیم ست یا برای تکثیر ست
ای فبظلم کثیر حاصل من هذه الجرائم العظیمة الکثیرة صادر من الذین تهودوا و اتخذوا دین الیهود و معطوف و معطوف
علیه یا بدل و مبدل یعنی فبظلم من الذین هادوا و فبما نقضهم میثاقهم متعلق ست بحرمنا یا فبما نقضهم میثاقهم و کذا فعلنا
بهم و ما فعلنا او لعناهم او عاقبناهم و او سخطنا علیهم او نحو ذلک فبظلم من الذین هادوا حرمنا علیهم طیبات و این
کلام برین وجه از باب عطف ست جمله بر جمله نه عطف جار و مجرور بر جار و مجرور و طیبات مفعول حرمنا ست
تنکیر برای تعظیم ست و تکثیر ست احلت لهم صفت ست مر طیبات و در من الذین هادوا وضع مظهر موضع
مضمر ست محل آن بود که فبظلم منهم گوید از جهت تصریح بذکر ایشان وضع مظهر موضع مضمر گردد و چنین گناه

با فروشی پیوست قصد عیسی کردند و دل برکشتن او آوردند در شریعت او قتال با کفار نبود عیسی را احتراز از ایشان
صواب نمود در خانه بند گرفت قصد کردند و برا نخانه آوردند چون دران خانه آمدند هفت تن در آمدند جبرئیل
علیه السلام عیسی صلوات اللہ علیه را برآسمان برد و میان فرشتگان برای او جای کرد و حق عزوجل طبیعت بشری
از دو دور گردانید بطبع ملکی رسانید ارضی بود سماوی گشت بشریت بملکیت پیوست حق سبحانه تعالی در وهمچو فرشتگان
پرا آفرید و او را در میان فرشتگان رسانید گرد عرش طیران بخشید دران محل که عیسی صلوات اللہ علیه بود از انجا
سوی آسمان نهضت نمود جماعتی که قاصد او بودند و در کشتن او بعداوت کوشش مینمودند یکی ازان در نظر ایشان
بر شبه عیسی گفت بگمان او عیسی ست بکشتن و بر دار نهادن پیوست جماعت مذکوره بیرون آمدند بر مردمان انا
قتلنا المسیح بن مریم رسول اللہ گفتند معنی انیست و عیسی را نکشته اند و بر دار نکرده اند لیکن القاء کرده شد
شبه مقتول به عیسی بیش کافران واقع شده است شبیه عیسی بر دیگری پیش چشم ایشان وَاِنَّ الَّذِیْنَ
اخْتَلَفُوْا فِیْهِ لَفِیْ شَكٍّ مِّنْهُ این جمله اسمیه عطف ست بر فعلیه سابقه یا حال ست تاکید
او از جهت انکار مدعیان قتل ست مر شک را زیرا نچه ایشان دعوی یقین داشتند و مدعی یقین منکر شک باشد
لیکن دعوی یقین و انکار شک بزبان داشتند و در دلهای خویش درین قضیه شکی یافتند اگر عیسی را کشته ایم
یار ما کجاست و اگر یار خود را کشته ایم ناویدن ما عیسی را چرا ست چنانچه بالا گذشته حق سبحانه تعالی خبر از شک
ایشان کرد بیقین در صفت شک آورد و از جهت آنکه بزبان در قتل او دعوی یقین میکردند و در شک بودن خویش
انکار بروجه اصرار مینمودند این جمله را ذکر کرد موکد بتواکید آورد معنی انیست بدستی که آنانکه در قتل عیسی اختلاف
مینمودند هر آئینه در شان عیسی در شک بودند صورت واقعه می جستند و میان خویش میگفتند اگر این مقتول عیسی ست
یار ما کجاست و اگر یار ما ست ناویدن عیسی چرا ست و میگفتند تن مقتول همچو تن یار ما ست و روی او در نظر
ما چون روی عیسی ست چون این دو جهت مختلف می یافتند لاجرم بسوی ریب و شک شتافتند سوال
گفته اند شبیه بپیغامبر بر دیگری نشود و شبه لهم چگونه مستقیم بود جواب شبیه بپیغمبر در دیگری در زمان تبلیغ
رد انمیدارند اما در زمان بردن سوی آسمان که وقت باز ماندن از تبلیغ ست ممنوع نه پندارند جواب
دیگر آنکه در روی مقتول شبه عیسی بنمود و در نظر ایشان شبیه عیسی مینمود روی مقتول شبه بعیسی تشبیه نداشت
در چشم ایشان در روی تخیل شبه عیسی می پنداشت و ممنوع تحقق بود در تخیل بناشد مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ
اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ استثناء منقطع ست زیرا که اتباع ظن داخل علم نیست و جمله مالهم به من علم
مقرره است مر جمله سابقه را زیرا نچه نفی علم اثبات شکست معنی انیست نیست مر ایشان را علمی بدو لیکن اتباع
گمان ثابت ست چنانچه در ایشان انتفاء علم از ثواب ست وَمَا قَتَلُوْهُ یَقِیْنًا ۝ بَلْ رَّفَعَهُ اللّٰهُ اِلَیْهِ

فعلنا بهم ما فعلنا من مسخهم قردة وخنازير وتحريم الطيبات عليهم وسوق صنوف البلايا اليهم وفاسببيه است
يا تعليل ست معنى اينست گفتن قلوبنا غلف ودعوى پوشيدگى دلهاست هيچ دلهاى ديگرى پرده و
غلاف ست بلكه خداى بر دلهاى ايشان بكفر ايشان سر كرده چنانچه بفضيحتى وپندى در نيايد ايمانى وايقانى وتحقيقى
واتفاقى روى نمايد پس ايمان نيارند مگر اندكى از ايشان كه خداى مهر ايشان زائل گرداند وايشان را بمعرفت
حق ودريافت صدق برساند وَّبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلٰى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا عطف ست برفبما
نقضهم عامل در وهمان ست كه در فبما نقضهم تقدير كرده اند فعلنا بالعنا وتوان بود كه عطف باشد بر بكفرهم اى بل طبع الله
عليها بكفرهم وبكفرهم ومطلوب بيان تكثير كفر وتعداد انواع او باشد اى بكفرهم بموسى وبكفرهم بعيسى يعنى مهر كرده خدا
دلهاى ايشان را بشومى كفر ايشان بموسى وكفر ايشان بعيسى يا بكفر ايشان بتوريت وكفر ايشان بقرآن وخبران
از كفرهاى كه دارند وكافريهاى كه مى آرند وبسبب گفتن وافترا كردن ايشان بر مريم افترائى عظيم وبهتانى
عظيم **روايت** كرده اند جماعتى از ايشان عيسى را صلوات الله عليه گفتند تو ساحرى مادر تو ساحره بود
عيسى عليه السلام الله والصلوة دعا بد كردن بر ايشان بر خود التزام نمود دعا كردن بدين عبارت حبست اللهم العن
من سبنى وسب والدتى گفت بدعاى او ايشان بعقوبت بپيوستند مسخ شدند بر صورت خوك گشتند وبعضى
گويند بهتان عظيم آن بود كه مريم را با او در زاوه او يوسف بن ماثان كه از اهل صلاح وفلاح واز جمله خدمت بيت الله
بود بسته كردند ودو كس را كه هر دو بر ى ازين كار دعرى ازين كردار بودند متهم ساختند كدام بهتان ازين عظيمتر
بود وكدام افترا ازين فخيم تر باشد وَقَوْلِهِمْ اِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللّٰهِ
عطف ست بر فبما نقضهم وتاكيد جمله از جهت آنست كه مخاطبان در مضمون اين جمله تردد داشتند چنانچه گفت
وان الذين اختلفوا فيه يعنى شك سنه ولفظ رسول الله توان بود صفت مسيح باشد داخل قول ايشان بر وجه استهزا
بود زيرا كه ايشان مصدق رسالت او نبودند وتوان بود كه قول خدا باشد مفعول اعنى بود صفت او بنا شد بر وجه
اول درين سخن كفر ايشان باقتخار بقتل عيسى واستهزا بر رسالت او بود بر وجه دوم كفر ايشان بافتخار بقتل مذكور باشد
فحسب معنى اينست وبگفتن ايشان انا قتلنا المسيح عيسى بن مريم رسول الله يعنى بدرستى كشتيم ما عيسى بن مريم را كه رسول
خداست جل وعلا وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ مفعول مالم يسم فاعله است
مر شبه را وتوان بود در شبه ضميرى باشد عايد بر مقتول كه مضمون جمله مذكور ست اى ولكن شبه من قتلوه بعيسى
جمله وما قتلوه وما صلبوه معترضه است در اثناء حكايت براى تكذيب ايشان در قتل عيسى وجمله ولكن شبه لهم
استدراكيه ست براى اثبات بودن دعوى قتل عيسى بخطا ودفع وهم وقوع كذب عمدا **روايت** كرده اند
چون بدگويندگان عيسى ومريم بدعا عيسى مسخ شدند عداوت كافران زيادت گشت وباز بعضى او در دل ايشان

ات منیعه دلایات رفیعه نمود وجمله مذکور بر سر تقدیری تکمیل بود برای دفع وهم آنکه مسالت مذکوره از جهت
ت ضعف موسی وانتفاء قوت او باشد وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ
ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا ۝
د بسکون عین وتخفیف دال مضمومه وبسکون عین وتشدید دال مضموم باظهار عین واخفاء او خوانند ومعنی هر سه
راة یکی دانند ورفعنا با معطوفات خویش عطف ست بر یسالک اهل الکتاب عطف قصه بر قصه معنی اینست وبرگرفتیم
بالای ایشان کوه را تا پیمان کنند ودم اختیار میثاق زنند قصه رفع طور وسایر قصه های مسطور در سوره بقره گذشته
بالا بیان پیوسته وگفتیم ما مر ایشان را در دهی که موسی فتح کرده است بخشوع وخضوع سجده کنان با فروتنی در آیند
گفتیم ما مر ایشان را از حدی که برای شما را درین کار تعین شد تجاوز نکنید یعنی در روز شنبه بگرفتن ماهی سعی منمائید
گرفتیم ما با ایشان پیمانی درشت وعهدی درست ودرین امرها ونهیها ایشان خلاف کردند وعهد وپیمان بسر نبردند
مال خود انچنان ساخته لاجرم یافتند انچه یافتند فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِآيَاتِ اللَّهِ
وَقَتْلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ ط فا فصیحه است با زایده است برای
تاکید مضمون کلام وجه تاکید بزیادت حرف که از دور ترکیب هیچ معنی مراد نیست مشکل ست مگر آنکه گویند حرف
زائده موجب تکرار نظر وتعداد تامل ست تاکید مضمون کلام بتکریر نظر وبکثیر تامل حاصل ست چنانچه در آیه
فبما رحمة من الله لنت لهم شرح گذشته وبیان آن بالا رفته ونقضهم میثاقهم ومعطوفات او مجرور بیاست واین جار
ومجرور متعلق ست بفعل محذوف ای فینقضهم میثاقهم وکذا فعلنا بهم ما وفعلنا وبعضی لعناهم تقدیر کنند بدلیل آنکه در سوره
مائده فبما نقضهم میثاقهم لعناهم وجعلنا قلوبهم فا سببیه است واین جمله یعنی فبما نقضهم میثاقهم با فعل که متعلق اوست
عطف ست بر جمله محذوفه معطوفه بر اخذنا منهم میثاقا غلیظا ای اخذنا منهم میثاقا غلیظا فنقضوا المیثاق فینقضهم میثاقهم
وکذا فعلنا بهم ما فعلنا معنی اینست پس بشکستن ایشان عهد خویش را وناگرویدن ایشان بآیات خدا وکشتن ایشان
پیغمبران را بغیر حق وگفتن ایشان قلوبنا غلف یعنی دلهای ما غلاف کرده شده ودر ستر وحجاب در آمده انچه محمد
میگوید در دل باور نمی آید گفتاری مفهوم نمینماید بدین وجه غلف جمع اغلف بر طریق حمر که جمع احمر ست باشد
وتواند بود که مخفف غلف بدو ضمت دارند جمع غلاف بر طریق کتاب وکتب پندارند بحذف مضاف بمعنی قلوبنا
ذو غلف وعطف بود موافق معنی وجه اول باشد یا معنی بدین طریق گویند دلها ما غلافها علم ست واو عبارت فهم ست
ما از گفتار محمد غنی ایم از بیان او مستغنی ایم بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ
إِلَّا قَلِيلًا ۝ بل طبع الله علیها عطف ست بر مضمون مصدر اضراب ست از وکه مصدر بمعنی فعل یا این ست
ای فبان نقضوا میثاقهم وان قتلوا الانبیاء بغیر حق وان قالوا قلوبنا غلف بل بان طبع الله علیها بکفرهم فلا یؤمنون

فَأَخَذَتْهُمُ الصَّعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ع جملہ عطف ست بر قالوا ارنا اللہ جہرۃ معنی انیست پس گرفت ایشان را صاعقہ آسمانی و آتش فلکی بظلم کردن و گذشتن از حد بندگی سوال کسانیکہ تنزیل کتاب را از پیغامبر مسألہ نمودند گویندگان ارنا اللہ جہرۃ بودند نسبت سوال مذکور بسوی ایشان چگونہ آید و صحت فقد سالوا موسی اکبر من ذلک چہ نوع مطابق نماید جواب این از باب سنت قول بعض سوی کل بود یا نسبت قول اصول سوی فروع باشد برین آیۃ متنزلہ در امتناع رویت تمسک کنند کہ خدای عزوجل رویت از ایشان نپسندید تا آنکہ برین سوال ایشان را آتش آسمانی رسید جواب ایشان سوال رویت بر وجہ تعجز موسی و اعتقاد امتناع ان کردہ بودند و بدین سوال با موسی ستیزش و دستیزش مینمودند از جہت اعتقاد رویت کار ایشان بدین وطہ کشید و از جہت منکر شدن صفت خداوند ممتنع گفتن ممکن حتی الامکان ایشان را رسید انچہ رسید ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ عطف ست بر فقد سالوا موسی اکبر من ذلک معنی انیست پرستش ایشان گوسالہ را پرستش گرفتند و بالوہیت پرستیدند بعد آنکہ آمدہ بود بر ایشان حجج ظاہرہ و معجزات متظاہرہ سوال قایلان ارنا اللہ جہرۃ را صاعقہ رسید و کار ایشان بہلاک کشید نسبت پرستیدن گوسالہ سوی ایشان چگونہ آید و این خبر مطابق واقع چہ نوع روی نماید جواب تواند بود کہ این از باب اسناد فعل بعض سوی کل بود یا اسناد فعل قومی سوی مثال و اشباہ ایشان باشد فَعَفَوْنَا عَنْ ذَٰلِكَ عطف ست بر ثم اتخذوا العجل معنی انیست پس ما ایشان را از پرستش گوسالہ عفو کردیم و در راہ رہایش آوردیم سوال کفر عفو پذیر نبود عفو از گوسالہ پرستی چگونہ متصور شود جواب کفر چون ثابت باشد عفو نپذیرد لیکن خدای عزوجل بکفری کہ بتوبہ و ایمان زائل شود عفو کند بکفر گذشتہ نگیرد و تواند بود عفونا مذکور مجاز از توبہ بود فعفونا من ذلک بمعنی فرزقناہم التوبۃ باشد و تواند بود فاء فعفونا فصیحہ باشد عاطفہ بر محذوف بود تقدیر چنین باشد ثم اتخذوا العجل من بعد ما جاءتہم البینات فشدونا علیہم یا یجاب قتلہم انفسہم فی التوبۃ فعفونا من ذلک و لم نستاصلہم و قبلنا توبتہم یا قیم بدون القتل چنین بود ایشان گوسالہ پرستیدند و گوسالہ را الٰہ خواندند ما بر ایشان سختی قبل در توبہ نہادیم بعد آن از باقی ماندگان بر رفع قتل بسیر و آسانی دادیم پس عفو مذکور عفو از گناہ بود و عفو از تشدید مذکور باشد وَآتَيْنَا مُوسَىٰ سُلْطَانًا مُبِينًا این جملہ عطف ست بر فقد سالوا موسی الصاعقۃ یا عطف ست بر فقد سالوا موسی اکبر یا حال ست از و بتقدیر قد یا معترضہ ست برای مدح موسی معنی انیست و دادیم ما موسی را بگرفتن صاعقہ گویندگان ارنا اللہ جہرۃ را حجتی ظاہرہ و معجزہ متظاہرہ یا گویند ایشان از موسی خواستہ اند بالاتر از انکہ از توجستہ اند و حال انیست کہ دادہ بودیم موسی را حجتی ظاہرہ و معجزہ متظاہرہ از ید بیضا و فلق بحر و غالب آمدن بر اعدا را قویا یا گویند موسی پیغمبری عظیم الشان جلی البرہان بود

بمناط است معنی انیست وساخته کردیم برای کافران عذابی خوار کننده دور هوان و خواری افگننده
وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَٰئِكَ سَوْفَ
يُؤْتِيهِمْ أُجُورَهُمْ ط توتیهم بصیغه متکلم جمع وبصیغه غایب خوانند ومعنی برحسب آن دانند موصول با
صله مرفوع المحل برابتداست جمله اولیک سوف توتیهم اجورهم خبر مبتداست وچون درجمله ویقولون نومن بعضز
وتکفر ببعض ذکر اهل الکتاب کرد ایشان را اگرچه ایمان بپیغمبران دارند درزمره کافران آورد وجمله یسالک
اهل الکتاب که بیشتر خواهد آمد نیز ذکر اهل کتاب ست وجمله والذین آمنوا الآیه در اثناء ذکر اهل کتاب معترضه
ست اعتراض او را برای مدح مومنان پندارند معنی انیست آنانکه ایمان آورند بخدای وجمله فرستادگان
خدای وفرق نکرده اند میان پیغمبران در ایمان سرانجام بدهیم ایشان را ثواب های ایشان از نعیم جنان
وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا این جمله تذییل ست معنی انیست وهست خدای آمرزنده که خطایا
آمرزد وبخشاینده که عطایا بخشد يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ
فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَىٰ أَكْبَرَ مِنْ ذَٰلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً نزل برصیغه مضارع معروف ازباب تفعیل
وافعال خوانند معنی برحسب آن دانند روایت کرده اند که بعضی اهل کتاب فرود آمدن کتابی از آسمان
یکبارگی جستند چنانچه جای دیگر آمده است لولا انزل علیه القرآن جملة واحدة گفتند بعضی گویند کعب بن اشرف
وبعضی دیگر از یهود گفتند مایلندی ویزرگی را تصدیق نکنیم تا مکتوبی از خدا بنام ما بعنوان هذا الکتاب من الله
الی فلان نیاری پس ما آنرا نخوانیم ومضمون آنرا بدانیم چنانچه جای دیگر گفته اند ولن نومن لرقیک حتی
تنزل علینا کتابا نقروه چه اگر برای تحقیق بحق بصدق میخواستند ودر راه قصد تحقیق می شتافتند عجب نبودی که انچه
ایشان درخواست میکردند ودرخواهش می آوردند خدای عزوجل مرایشان را فرستادی ودرهای تحقیق بر
ایشان گشادی جمله یسالک اهل الکتاب تقریرست مرشناعت اهل کتاب وقباحت گفتار ایشان فقد سالوا
موسی تعلیل ست برجمله که بدلالت سیاق کلام محذوف ست ای یسالک اهل الکتاب ان تنزل علیهم کتابا
من السماء فلا تحزن فقد سالوا موسی اکبر من ذلک جمله فقالوا ارنا الله جهرة تفسیرست مرجمله فقد سالوا موسی اکبر
من ذلک معنی انیست میخواهند از تو اهل کتاب که فرود آری یعنی سبب شوی وبدعای تو فرود آرد خدای
برایشان کتابی یعنی قران بجملگی همچو توریت یکبارگی از آسمان یا گویند فرود آرد برایشان مکتوبی متضمن برسالت تو
یا شد بعنوان هذا من الله الی فلان وبن فلان وبن فلان بن فلان معنون بود یا بر هریک مکتوبی علاحده که ما آنرا
بخوانیم ومضمون آن بدانیم پس بخواهش ایشان چیزیرا که حاصل شود وامریرا که بحصول پذیرد اندوهگین مباش
ودل خود را بدین اندوه مخراش زیرا که ایشان از موسی بزرگتر ازین جستند بنماء ما را دیدار خدا آشکارا گفتند

۷۱ ع ۱۱

جملهٔ یکفرون الله در صله با معطوفات صله الذین ست موصول با صله اسم ان ست و اولئک مرفوع المحل
بر ابتدا است هم ضمیر فصل ست الکافرون خبر مبتدا است و جمله خبر ان ست حقا مصدر ست مر فعل محذوف
را تقدیر حق هذا القول حقا ای ثبت ثبوتا از باب زید قایم حقا آمده توکید مضمون جمله سابقه شده و چون در
آیت ان المنافقین فی الدرک الاسفل من النار ذکر منافقان کرد و شان ایشان در بیان آورد و چنانستی که
سامع بیان حکم کافران مجاهر که کفر خود را نمی پوشیدند و در مجاهره و مکابره میکوشیدند منتظر گشت و از حال
ایشان بمسالت پیوست بیان حکم ایشان جست ما شان هولاء الکافرین المجاهرین غیر المنافقین گفت این آیت
برای حکم ایشان مستانفه آورد حکم ایشان را بر وجه تاکید ذکر کرد و کافران انواع اند بعضی کافرند بخدا و پیغمبران
خدا چنانچه دهریه عالم را قدیم گویند و مستغنی از موثر دانند قایم بوجود آله نشوند و در رهی که ظاهر الفساد است
روند و مشرکان که قائل بوحدانیت صانع نشوند و در راه توحید خالق نروند این هر دو طایفه بهیچ پیغمبری قائل
نه اند ایشان بخدا و پیغمبران خدا کافرند و بعضی قائل بصانع و آله باشند و بهیچ پیغمبری و به نبوت انبیا قائل
نشوند و گویند اگر پیغمبری مخالف عقل آرد سخن او مردود شود و اگر موافق عقل آرد عقل کافی بود این نیز ظاهر الفساد
محل استبعاد ست زیرا انچه شک نیست که انچه عقل آنجا نمی رسد محتاج سوی انبا انبیا بود و انچه عقل و ادراک
آن بمشقت دیدن و رنج کشیدن حاجت دارد انبا انبیا بسهولت و آسانی در دلها آرد و بعضی کافران در ایمان
به پیغامبران فرق میکنند چون اهل کتاب بعضی پیغامبران ایمان می آرند و بعضی ایمان نمی آرند جهودان ایمان بموسی آرند و از عیسی و محمد
بیزارند و ترسایان بگروند و رسالت موسی و محمد را کافر شوند معنی اینست بدرستی که آنانکه بخدا و پیغمبران او کفر
میورزند بخدا و رسول نمی گروند و این در شان دهریه و مشرکان ست که دهریه عالم را قدیم میگویند و قائل بصانع
عالم اند و مشرکان بایمان بوحدانیت ندارند هر دو طایفه قائل برسالت و نبوت نه اند و بهیچ رسولی و نبی نمیگروند
و آنانکه میخواهند که فرق کنند و جدائی افگنند میان ایمان بخدا و ایمان به پیغمبران برین که ایمان بخدا آرند و به هیچ
پیغمبری نیارند چنانچه سمنیه و براهمه که قائل نه اند بوجود آفرینندهٔ جهان و منکر اند مر جمیع پیغامبران و آنانکه میگویند
ببعض پیغامبران ایمان آریم و بعضی را تصدیق نداریم چنانچه اهل کتاب و میخواهند که بگیرند میان کفر و ایمان راهی
که دران ایمان بعض بود و کفر بعض باشد و نمیدانند که میان کفر و اسلام راهی دیگر نبود و واسطه نباشد همین که بیک
پیغامبر کفر ورزیدند بلکه یک حکمی از احکام پیغمبران منکر گشتند کافر شدند نعوذ بالله من ذلک ایشان مقصورند
بر کفر حد ایمان به بعض پیغامبران ایمان حاصل نمیشود تا ایمان بجمیع پیغامبران نیارند و همه پیغمبران را تصدیق ندارند
داغ کفر از جبین نمیرود و نور ایمان ظاهر نمیشود درست آمد این قول درست آمدنی و ثابت شد ثابت شدنی
وَاَعْتَدْنَا لِلْكٰفِرِيْنَ عَذَابًا مُّهِيْنًا ○ این جمله تذییل ست وضع مظهر موضع مضمر برای تصریح

علی ست کہ خالق نہ پسندد در خلق بحصول دشمنی پیوندد مگر چہ کسیکہ مظلوم بود و ظالمی با و بہ بدی با دی شدہ یا گویند
لکن مظلومی کہ شکایت از تعدی و حکایت از بدی ظالمان کند و انتصار و استغاثہ و طعن در دیانت
و شہادت و دعای بد کردن و آفت و بلا خواستن پیش آید مبغوض نباشد و ملام نبود و بعضی ائمہ تفسیر در حق
مظلوم بشتم مکافات نشتم نیز جایز دارند و این را از باب دفع اذی و مقاصہ در جفا دانند بشرط آنکہ شتمی موجب
حد نباشد زیادت بر شتم بادی نبود و در حدیث ست المستبان ما قالا فعلی البادی حتی یعتدی المظلوم **سوال**
در کتب فقہ آمدہ اذا استب الضمان عند الحاکم یعذر ہما اگر مکافات در شتم جایز بودی صحت تقریر ایشان روے
نمودی **جواب** تعزیر مذکور از جہت ہتک حرمت مجلس قضا آمدہ و باعتبار اذی و مکافات در جفاے
دیگر متوجہ نشدہ **سوال** بر موجب استثنا حکم مستثنی خلاف حکم مستثنی منہ بود پس لازم آید از مظلوم جہر
بسوی محبوب اللہ باشد و جہر بدی مظلوم را باطباق اولی بر الباب در حیز جواز ست نہ در حیز استحباب
جواب نفی محبت در عرف خاصہ در باب بدی ہمچو آیت و اللہ لا یحب کل کفار اثیم اثبات بغض بود
یعنی یبغض اللہ الجہر بالسوء الا جہر من ظلم فانہ لا یبغض اللہ جہرہ بالسوء باشد **وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا**
عَلِيمًا ○ این جملہ تذییل ست معنی اینست و ہست خدای شنوا انچہ کسی را کسی بدو نیک گوید بشنود
و داناست انچہ کسی با کسی بدی و نیکی کند بداند **إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخْفُوهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ**
فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا ان تبدو اشرطی ست محذوف الجزا فان اللہ کان عفوا قدیرا چون تحقق عفو
موہم امتیاز بر عجز از انتقام بود ذکر قدیر ابرای دفع این وہم بر وجہ تکمیل روی نمود مظلوم را با ظالم معاملہ
انواع ست یکی شکایت از ظلم و انتصار از حاکم و طلب حکم دوم بر حکم واعف عمن ظلمک بعفو پیش آمدن و
در معرض تظلم و انتصار نیاوردن سوم بر حکم احسن الی من اساء الیک باحسان پیش آمدن و بمقابلہ بدی و نیکی
کردن چنانچہ قایل گوید **بیت** آنہا کہ بحق ما بدیہا کردند ✤ گر دست دہد نیز نکوئی نکنم ✤ چون در آیت سابقہ
یک مرتبہ اول کہ حکایت از کسی بدی و پسندیدن شکایت از ظلم و تعدی ست باذن و اباحت ذکر کردہ
و آنرا از قباحت و وقاحت بیرون آوردہ سامع منتظر بیان مرتبہ دیگر گشت درین جملہ ذکر آن بر وجہ استیناف
پیوست معنی اینست اگر نیکی را در حق بدی کنندہ ظاہر کنید یا نیکی را در حق او پنہان دارید یا اگر نیکی نکنید
بہ بدی پیش آید و از بدی کنندہ صورت عفو و درگذشتن نمایید خدای شما را نیکی دہد بدیہا شما عفو کند زیرا کہ خدای
ہست عفو کنندہ و بقدرت خویش تواب دہندہ **إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ**
وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ
بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا ○ أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا

را خطاب کنند و اقرار نکنانند چنانستی که اورا در ثبوت حکم مذکور متصف ساخته باشند و اظهار کرده که در حکم مذکور غیبت وحضور برابر است ذکری که در غیبت کردند توانند که بحضور نیز کنند **سوال** تقدیم شکر بر ایمان فی را عجبی نماید و بغیر مقتضی نشاید **جواب** داعی آنست که ایمان بغیر معرفت خالق نبود و معرفت خالق معرفت منعم باشد و معرفت منعم معرفت انعام دارند و معرفت انعام موجب شکر پندارند و شکر مقدم بر ایمان باشد طبعا فقدم ذکر او کان اللّٰهُ شَاكِرًا عَلِيمًا ۝ ذکر مشیب بلفظ شاکر صفت مشاکله است چنانچه در کما تدین تدان آمده و در جزای سیئة سیئة تحقیق شد و این جمله تذییل ست **معنی** انیست و هست خدا شاکر طاعت بندگان یعنی ثواب دهنده عبادت کنندگان علیم ست بایمان شما و شکر شما میداند و جزا دادن بر قدر آن میتواند

لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّوْٓءِ مِنَ الْقَوْلِ اِلَّا مَنْ ظُلِمَ ؕ

الجزء ۶

روایت کرده اند امیر المومنین ابو بکر صدیق رضی اللّٰه تعالی عنه را شخصی دشنام میگفت ابو بکر رضی اللّٰه عنه چند بار تحمل التحمل ساخت و باعراض از معارضه او پرداخت آخر بر حکم شریعت مکافات کرد و کلام ناپسندیده او را در معرض جواب آورد پیغامبر صلی اللّٰه تعالی علیه وسلم را این حکایت رسید پیغمبر صلی اللّٰه تعالی علیه وآله وسلم مکافات مذکور از امیر المومنین ابو بکر پسندید استثنا مسطور در شان او نازل گشت بیان مذکور بورود پیوست و بعضی گویند مهمانی بر قومی آمد و ایشان مهمانخانه ایشان در آمد دل بر اکرام او نگماشتند و او را باندک و بسیار مهمان نداشتند او از ایشان شکایت کرد و ناشایستگی ایشان را در صورت حکایت آورد مردمان او را عتاب کردند و در معرض ملامت آوردند این استثنا در باب نازل گشت و این بیان بورود پیوست چه او مظلوم بود واقعه صدق پیش مردمان باز مینمود زیرا که در ان زمانه ضیافت حکم وجوب داشت و شرع و طبع آنرا لازم می پنداشت باآن مهمان حالت مخمصه داشت و در دفع اضرار خویش ازان واجبی انگاشت من القول بیان سوء است جار و مجرور یعنی بالسوء الجهر که مصدر ست متعلق شده و اعمال مصدر معرفت بلام در جار و مجرور بسیار آمده الا من ظلم بحذف مضاف استثنا متصل ست ای لا یحب اللّٰه الجهر بالسوء الا جهر من ظلم و تواند بود که استثنا منقطع باشد و حذف مضاف بنبود و چون بالا سخن در ذکر کافران بود بیشتر نیز ذکر کافران روی خواهد نمود جمله لا یحب اللّٰه الجهر بالسوء من در اشارت ذکر کافران معترضه آورد و برای نکوهیدن حکایت از کسی بیدی و اذن بشکایت از قدحی بروجه اعتراض ذکر کرد تا در ضمن آن نکوهیدن حکایت منافقان در ذکر بدی مسلمانان حاصل شود و معذور داشتن مومنان در شکایت قدحی ایشان ثابت شود **معنی** انیست خدای عزوجل آشکارا کردن بدی کسی دوست ندارد چه این در دین و دنیا زیان کار باشد دشمنی انگیزد و هر دمی از و فتنه خیزد مستحق وعید ان الذین یحبون ان تشیع الفاحشة فی الذین امنوا لهم عذاب الیم فی الدنیا والآخرة سازد و ورطه تادیب و تعذیر حکام اندازد فی الجمله ذکر بدی کسی در آشکارا کردن جریمه شخص

من التصریح وتواند بود که این جمله تکمیل باشد برای دفعه وهم کسی که گمان برد که ایشان را یاری دهی بود که از عذاب
مانع شود الا الذین تابوا واصلحوا واعتصموا بالله واخلصوا دینهم لله
استثنا از منافقان مذکورست معنی آنیست بدرستی منافقان در درک اسفل در دوزخ باشند ایشان
را یاری دهی نبود مگر کسانیکه توبه کردند و اصلاح ورزیدند و بناه جستند و دین خویش را برای خدا خالص گردانیدند
فاولئک مع المؤمنین ۵ فا برای تعلیل ست این جمله بر استثنا دلیل ست یعنی ایشان را از
حکم مذکور در خبر استثنا کردند زیرا نچه با مومنان خواهند بود چنانچه در دنیا با مسلمانان بتوبه و اخلاص موافقت
نمودند در بهشت موافقت خواهند نمود و بودن ایشان با مومنان کنایت ست از در آمدن در بهشت و نیل
درجات آن این عبارت اختیار کرد بتصریح بدر آمدن بهشت نکرد زیرا که این کنایت ست والکنایة ابلغ
من الصریح والتلویح اولی من التصریح معنی آنیست پس ایشان با مومنان مخلص باشند در دوزخ نشوند و
معذب نگردند وسوف یؤت الله المؤمنین اجرا عظیما ○ این جمله تذییل ست
معنی آنیست وسرانجام خدای مسلمانان را ثوابی عظیم بدهد درجات مستقیم بخشد چون تائبان از نفاق
با مسلمانان باشند ایشان نیز اجر عظیم یابند در بیان وبیان این عبارت اختیار کرد بتصریح بسوف یوتیهم اجرا
عظیما نیاورد تا این حکم بر سبیل وکادت ثابت شود لان الکنایة ابلغ من الصریح والتلویح اولی من التصریح
ما یفعل الله بعذابکم ان شکرتم وآمنتم ما استفهامیه مفعول ست مر یفعل را جهت
تضمن صدر کلام مقدم بر عامل شده ای شی یفعل الله بعذابکم و با متعلق ست بیفعل بر طریق اللهم افعل
بی وهم ما نت که اهل برین سر جمله استفهام برای تقریر معنی اقرار کنانیدن باشد معنی چنین آید کدام
چیز بکند خدای در شان شما عذاب شما اگر شما شکر گوئید و معاصی را تارک شوید نفی باشارت ایجاد
یا اعلام بهم شما بگوئید که لایق بکرم وحکمت او چه میدانید وخطاب مر جماعت غیر معین را بود تا هر مخاطبی
اقرار کند خدا عذاب را در حق مومن شاکر اعلام کند نه ایجاد نفی کند نه اثبات واگر استفهام برای
انکار دارند معنی برین جمله پندارند چه کار کند خدای بعذاب کردن شما واز عذاب شما چه حاصل بود جلب
منفعت کند یا سلب مضرت شود یعنی در عذاب کردن شما هیچ کار بر نیاید وچیزی که از و هیچ کار بر نیاید
کردن نشاید معنی اول باستعمال موافق ترست ولعبواب نزدیک تر و این جمله استفهامیه تقریر ست
مر اولئک مع المومنین را چه مضمون هر دو نفی عذاب ست و درین کلام التفات ست از غیبت سوی
خطاب زیرا چه چنانچه در اولئک مع المومنین ذکر جماعتی که از ایشان نفی عذاب مقصود ست بلفظ غیبت
بود درین جمله ذکر ایشان بصیغه خطاب رو می نمود نکته التفات آنست که بعد حکم کردن بر غائبی بچیزی چون جما

مبتدا است از جهت آنکه مبتدا متضمن معنی شرط شده در خبر آمده **معنی** اینست هر که گمراه کند او را خدای
عز و علا نیابی برای رسیدن سوی حق راهی را کسی او را راه نماید و بر هدی و راه راست نیارد یَا أَیُّهَا الَّذِینَ
آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْکَافِرِینَ أَوْلِیَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِینَ أَتُرِیدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا
لِلَّهِ عَلَیْکُمْ سُلْطَانًا مُبِینًا ۝ این جمله در اثناء ذکر منافقان معترضه است سلطانا مبینا مفعول اول
مر ان تجعلوا علیکم متعلق ست بسلطانا یا حال ست و ان تجعلوا مفعول ست مر تریدون استفهام در اتریدون
برای انکار بر وجه توبیخ ست ای تنبیه مومنان مخلص یا از دوست گرفتن کافران که کار منافقان و صفت ایشان
است محترز باشند و با کافران همچو منافقان دم دوستی زنند **معنی** اینست ای مومنان کافران را از غیر مومنان
دوست مگیرید و دوستی ایشان را با خویش مپذیرید میخواهند یعنی نشاید که بخواهید که مر خدای را بر استحقاق عذاب
خویش حجتی ظاهر گردانید **سوال** کافر را دوست ساختن و بمحبت ایشان پرداختن اگرچه از دوستی مسلمانان
بود نشاید در نهی از محبت ایشان پرداختن اگرچه با دوستی مسلمانان بود نشاید در نهی از محبت ایشان قید
من دون المومنین چگونه سایغ آید **جواب** ذکر من دون المومنین تعریض از حال منافقان دارند که ایشان
کافران را دوست دارند و دل بر دوستی مسلمانان نمی گمارند إِنَّ الْمُنَافِقِینَ فِی الدَّرْکِ الْأَسْفَلِ
مِنَ النَّارِ ۚ و چون در آیات سابقه ذکر زشتی اعمال منافقان ملوح باستحقاق ایشان عذاب سخت را
بتقدیم ملوح فصل و تاکید این جمله که متضمن وعید عذاب ایشان ست سایغ نمود **معنی** اینست بدرستی منافقان
در درک اسفل از آتش باشند یعنی در پایه فروترین از دوزخ بوند چه در دوزخ درکات ست یکی فروتر دیگری چنانچه
در بهشت درجات ست یکی برتر دیگری در درجات هرچند برتر رود خوشتر و خوبتر بود و در درکات هرچند
فروتر رود بدتر و سخت تر باشد و چون ایشان در باطن کفر داشتند ایشان را تصدیقی در ایمان نبود یا کفر خداع
با مسلمانان زیادت کردند خود را بر ایذاء و بر بدخواهی ایشان آوردند باظهار موافقت مطلع بر اسرار ایشان
و بمخالفت و عداوت که در خاطر داشتند اسرار ایشان بکفار رسانیدند و آنرا سبب مضرت ایشان ساختند
چون ایشان با کفری که داشتند دل بر خداع و مغرور کردن مسلمانان گماشتند عذاب ایشان سخت تر از عذاب
کافران دیگر گشت و عقوبت ایشان بافزونی پیوست ایشان را در قعر دوزخ اندازند و درک اسفل جای
ایشان سازند وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِیرًا ۝ این جمله حال ست یا عطف ست بر فی الدرک الاسفل
که ظرف مستقر ست ان را خبر ست **معنی** اینست هرگز نیابی ایشان را یاری دهنده که از عذاب برهاند
و راحتی برهاند تا یافتن یاری کنایت ست از نابودن ذکر نایافتن کرد لن تجد گفت ذکر نابودن نیاورد
تا نابودن یاری دهنده بر طریق کنایه بود بتصریح ثابت نشود اذ الکنایة ابلغ من الصریح والتلویح اولی

سبیل برا ثبات آن روی نخواهد نمود آنچه امام شافعی میگوید که بقتل ذمی بر مسلم قصاص واجب نمیاید
بر نه کافر را بر مسلمانان ولایت قصاص ثابت شود و آن منفی ست بظاهر این آیت منفی صحیح نیست تمسکی
معنی ست زیرا که چون بعض دعوی هر کافران را بر مسلمانان چون حبس در دین و ضمان متعلقات بالتفاق
ثبت بود لن یجعل الله الکافرین علی المؤمنین سبیلا عامی مخصوص البعض باشد حق قصاص نیز از نفی بخصوص
قصاص مخصوص گردد إِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ يُخٰدِعُوْنَ اللّٰهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ در آیه سابقه
ذکر مناقان بلوح بر صار رشدن بدمی و درستی از ایشان بود بتقدیم بلوح تاکید جمله سابق شود و جمله وهو خادعهم
حال ست یا عطف ست معنی اینست بدرستی منافقان که در اظهار ایمان و اخلاص می کوشند و کفر باطنی
می پوشند در ظاهر مواخذت میکنند و خدای عز و جل فیض نعمت و اظهار آثار رحمت از صحت و عافیت و عزت
و غنا بیت بار اوت عقوبت و شدت لعنت میکند و این کار که از کسی واقع شود در اظهار آنچه خلاف آن نمود
بعمل مخادع میماند این کار را بر وجه تمثیل نسبت بر وجه تحقیق خداع میخواند و تواند بود که خادعهم یعنی مجازیهم بود در کار
با ایشان بلفظ خادعهم از قبیل مشاکله باشد معنی چنین باشد خدای سزا کننده منافقان ست عقوبت کننده
ایشان ست وَإِذَا قَامُوْٓا إِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوْا كُسَالٰى يُرَآءُوْنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُوْنَ
اللّٰهَ إِلَّا قَلِيْلًا كُسالی حال ست از فاعل قاموا که جزا شرط ست و جمله شرطیه عطف بر جمله فعلیه یخادعون
خبران واقع شد یراؤن الناس حالی دیگر ست ولا یذکرون الله عطف ست بر یراؤن یا حال ست از ضمیر
قاموا ای قاموا مرائین غیر ذاکرین الا قلیلا صفت مصدر محذوف ست یا صفت زمان محذوف ای الا
ذکرا قلیلا والا زمانا قلیلا معنی اینست و چون استاده شوند سوی نماز استاده شوند در حالت که کاهل کنند گان
سوی نماز بی رغبت آیند گانند نماز برای نمود از مردمان میگذارند و خدای را جز اندکی یاد نمی آرند کار
منافقان بر حکم اذکروا الله ذکرا کثیرا ذکر کثیر ذکر بسیار بود و قلت ذکر خدا نشانی نفاق باشد مُذَبْذَبِيْنَ
بَيْنَ ذٰلِكَ لَآ إِلٰى هٰٓؤُلَآءِ وَلَآ إِلٰى هٰٓؤُلَآءِ مذبذبین حال دیگر ست اسم مفعول ست من ذبذبه الشیء
ای ذبه و طرده یعنی مذبوبین مطرودین بین جماعت المسلمین و فرقة الکافرین یقول المسلمون لستم منا و یقولوا
الکافرون لستم منا این جمله بمعنی لا یصلون الی هولاء لا یصلون الی هولاء حالی دیگر ست معنی اینست در حالت
که رانده و افگنده شده گانند و از میان مومنان و کافرانند بظاهر از کافران بیرون آیند باطن در مومنان
در نیایند و در عبادات میان مسلمانان باشند در عبادات میان کافران روند نه بهمه وجه سوی مومنان آیند
نه بهمه وجه کافر می نمایند وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهٗ سَبِيْلًا این جمله تعلیل ست
یضلل بتقدیر یضلله صله من ست موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا ست جمله فلن تجد له سبیلا خبر

شما را فتح از عنایت خدا بگویند مر مسلمانان را ما با شما نبودیم یعنی بودیم و در کار محاربه سعی نمودیم بظفر پیوستیم شریک
در غنیمت گشتیم وَاِنْ كَانَ لِلْكٰفِرِيْنَ نَصِيْبٌ قَالُوْٓا اَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ
مِّنَ الْمُؤْمِنِيْنَ این جمله شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه معنی اینست اگر باشد مر کافران را نصیبی از غلبه
و رجحان از ایشان بخشی و نصیبی جویند و در بیان استحقاق گویند نگهبان بر شما نبوده ایم و در غالب آمدن
و ظفر یافتن شما سعی ننمودیم با ایشان بودیم در گفتار و کردار شما سعی می نمودیم سرهای مسلمانان شما را میگفتیم
و حکایتهای قوت شما بر ایشان میرسانیدم و ایشان را سست و ضعیف میگردانیدیم بر ایشان مثل این
کلمات بگویند و حصه حاصل ایشان از ایشان جویند فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ
فاسببیه است معنی اینست پس خدای حکم خواهد کرد میان شما در روز قیامت مومنان را در کشیدن
جفا منافقان درجات خواهد داد منافقان از جهت این جفا کاری و بدکرداری در درک اسفل از دوزخ
خواهد فرستاد وَلَنْ يَّجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكٰفِرِيْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ سَبِيْلًا ۝ این جمله تذییل است
معنی اینست و هرگز نگرداند خدای عز و جل هیچ گاهی مر کافران را بر مومنان راهی دشمنان را بر دوستان
خویش ولایت ندهد بدکرداران را بر نیکوکاران حجتی پیدا نکند سوال کافران را بر مسلمانان بسیار
کارست راههای مخاصمت و منازعت بسیارست اگر مسلمانی مال ذمی تلف میکند ماخوذ میشود و اگر کافری بنده را
که مسلمان ست میخرد و مالک میشود اگرچه او را جبر بر فروختن کنند و این را از ولایت او بیرون آرند و نیز
اگر مسلمانی ذمی را بکشد نزدیک امام اعظم قصاص واجب شود جواب این آیت وارد ست در باب
کافران معهود چون عبد الله بن ابی سلول و امثال او ایشان در عداوت پیغمبر غلو کردند و دل بر ایذای پیغامبر
صلی الله علیه وسلم آوردند در قصد هلاک پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم شتافتند و بر پیغمبر راه نیافتند
خوار شده پیش یاران پیغمبر مردند و بخواری و نگونساری جان بملک الموت سپردند و از نفی غلبه کافران مخصوص
بر مسلمانان نفی غلبه جنس کافران نیاید چه از نفی خاص نفی عام روی ننماید و بر تقدیری که حکم العمرة لعموم اللفظ
لا بخصوص السبب کافران را درین آیت بر عموم دارند بر حکم عطف این جمله بر جمله فالله یحکم بینکم یوم القیامة
بر طریق صمت یوم الجمعة وصلیت مقید بقیدی که در جمله سابقه بود پندارند هم سوال وارد نشود زیرا چه
دران روز هیچ کافری را غلبه نخواهد بود و هیچ ظفری بر مسلمانان روی نخواهد نمود و از امیر المومنین کرم الله وجهه
درین آیت تقیید مذکور صریح ست و بر قید روز قیامت تصریح ست برین وجه مطالبات و مواخذات
دنیا وارد نشود و در کلام اشکالی نبود و بعضی از سبیل مذکور جهت دین مراد دارند و شک نیست که عقلا
از همه کافران حجت اثبات این منفی پندارند و همه دانند که ایشان را برای اثبات دین خویش حجتی نخواهد بود

من دون المومنین رابطه واو تنهاست بغیر ضمیر نحو یقتلک وقد قدم الجیش وجمله یبتغون عندهم العزة معترضه است
برای توبیخ وضمیر شان ازان اذا سمعتم محذوف ست وحذف ضمیر شان بعد آن محققه لازم ست جمله شرطیه که
میان شان ست خبر آنست وآن با اسم وخبر خویش مفعول بالم پسم فاعله است مرتزل را بر قراءة صیغه مجهول یا مفعول
به است مرتزل را بر قراءة صیغه معروف آیته وقد نزل علیکم فی الکتاب تا آخر حکایت نزول آیته واذا رایت الذین
یخوضون فی آیاتنا ست از سوره انعام که در مکه نازل شده با یته وما علی الذین یتقون من حسابهم الآیته هم در مکه
نسخ حکم او آمده معنی اینست مژده بده ای محمد منافقان را رسیدن عذاب دردناک ایشان را آنانکه میگیرند
کافران را دوستان از غیر زمره مومنان نزدیک کافران عزت میجویند ودر راه دوستی ایشان می پویند
ایشان را دوست میگیرند دوستی ایشان درمی پذیرند این معنی نشاید واین عمل نشاید زیرا که همه عزت
مر خدایراست در دوستی دشمنان خدای چه عزت باشد گوهر عزت از معدن خواری چگونه جویند وبرای طلب
عزت جای که عزت نیست چگونه پویند وحال آنکه منفرد آورده شده است بر شما یا فرو آورده است خدای بشما علی اختلاف
القراءتین فی نزل که بدرستی شان اینست چون بشنوید شما آیات کتاب خدا که کفر ورزیده میشود واستهزا
نموده می آید پس با کفر ورزندگان بآیات خدا واستهزا کنندگان بدان منشینید وصحبت ایشان مگزینید تا آنکه
ایشان از کفر واستهزا بآیات خدا باز مانند وزبان خود را بحدیثی دیگر مشغول گردانند انکم
اذا مثلهم این جمله معلله است مر معنی مذکور وتاکید او از جهت تقدیم ملوح ست که جمله فلا تقعدوا
معهم ملوح بدین که صحبت بدین که صحبت ایشان زیان کارست الفت با ایشان ناسازوار است از جهت
تقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرد درین جمله که بیان زیانکاری صحبت ایشان ست تاکید آورد معنی
چنین بود بدرستی شما اگر در آن هنگام یعنی در هنگام کفر ورزیدن وآیات قرآن را در استهزا کشیدن نشنیدید
والفت وموافقت ایشان بگزینید بجز ایشان باشید ورخسارهٔ دین را بجای صحبت ایشان بخراشید
ان الله جامع المنافقین والکافرین فی جهنم جمیعا الذین
یتربصون بکم در آیات سابقه ذکر هر دو نوع کافران از منافقان ومجاهدان گذشته وبیان
هر قسمی جدا جدا پیوسته ودرین آیه متعدد ی را در حکم واحد جمع کرد وتاکید او بتقدیم ملوح ست اشتراک
در کفر ملوح باشتراک در جزا بود بتقدیم ملوح تاکید این جمله که دال بر اجتماع ایشان در دوزخ ست سایغ نمود معنی
اینست بدرستی خدای کافران را ومنافقان را در دوزخ کننده وهمه را بعذاب نار معذب گردانیده است
آنانکه بشما منتظرانند در حال شما می نگرند فان کان لکم فتح من الله قالوا الم نکن معکم
فایرای تفسیر تربص مذکورست همزه برای انکارست وانکار نفی اثبات بود معنی چنین آید پس اگر باشد

کفر ملوح باشد بتقدیم ملوح سامع را سائل دارند جمله را موکد و مفصول آرند و بر تقدیری که از آمنوا ایمان بزبان
مراد شود و آمنوا ایمان بدل باشد و آیة در ذکر منافقان وارند جمله بشر المنافقین که وعید منافقان ست متصل
ذکر منافقان پندارند ان الذین آمنوا بین کلامین متصلین معنی معترضه بود برای بیان نکوهش مرتدان و تاکید
او از جهت ابراز مذمت مرتدان بر وجه وکادت باشد **روایت** کرده اند که این آیة در شان ابی عامر
وارد گشت و در مذمت او بورود پیوست که ابی عامر مذکور مسجد ضرار در جوار مسجدی بنا کرد و دل بر مضرت
و اضرار او آورد و بقصد اینکه مردمان درین مسجد نماز بگذارند و نماز گذاردن در مسجد دیگر ترک آرند چون پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم مسجد ضرار را خراب کردن فرمود و در هدم او سعی نمود ابو عامر مذکور مرتد گشت و بکفر
پیوست بعد چندگاه در اسلام درآمد باز از دایرهٔ دین بیرون آمد عمر بکفر بسر برد و هم در شقاوت مرد و بعضی
گویند این آیة در شان کسانی وارد شده که بموسی صلوات الله علیه ایمان آوردند بعده کفر ورزیدند بعده
بعیسی ایمان آوردند باز در کفر آمدند بعد از ان کفر زیادت کردند بمحمد صلی الله تعالی علیه وسلم ایمان نیاوردند
معنی اینست بدرستی کسانیکه ایمان آوردند پستر از ان کفر ورزیدند پس مومن گشتند پستر از ان کافر
شدند بعد از ان در کافری افزودند و در کفر ازیاد نمودند تا آنکه هم بران مردند و جان و تن بدوزخ سپردند
نبوده است خدای که ایشان را بیامرزد و نه ایشان را راه راست دهد بَشِّرِ الْمُنٰفِقِيْنَ بِاَنَّ لَهُمْ عَذَابًا
اَلِيْمًا ۙ الَّذِيْنَ يَتَّخِذُوْنَ الْكٰفِرِيْنَ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُوْنِ الْمُؤْمِنِيْنَ
اَيَبْتَغُوْنَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمِيْعًا ؕ وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتٰبِ
اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيٰتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوْا
مَعَهُمْ حَتّٰى يَخُوْضُوْا فِيْ حَدِيْثٍ غَيْرِهٖ ۚ جمله یا ایها الذین آمنوا آمنوا علی
اختلاف التقریر فیه یا ذکر مومنان مخلص ست یا ذکر منافقان ست و جمله ان الذین آمنوا ثم کفروا الآیة در ذکر
مرتدان ست و مرتدان در ذکر ضد مومنان اند و مماثل منافقان اند بعده از جمله در جمله بشر المنافقین بعد ذکر مرتدان
ذکر منافقان آورد لیکن میان این جمل از جهت اختلاف خبریت و انشائیت فصل کرد موصول با صله یعنی
الذین یتخذون الکافرین اولیاء من دون المومنین در محل نصب صفت المنافقین ست یا در محل نصب ست مفعول
اعنی محذوف ست یا در محل رفع بود و خبر مبتدا محذوف باشد و استفهام در ایبتغون عندهم العزة برای انکار بر وجه توبیخ ست ای لا ینبغی لهم
ذلک قادر فان العزة لله جمیعا برای تعلیل ست و این جمله بر توبیخ مذکور دلیل ست تاکید جمله از جهت ابراز مدح
باری بر وجه وکادت و استواری ست و جمله و قد نزل علیکم فی الکتاب ان اذا سمعتم آیات الله یکفر بها
او یستهزؤ بها فلا تقعدوا معهم حتی یخوضوا فی حدیث غیره حال ست از فاعل یتخذون الکافرین اولیاء

تعلیل ست مر جزاء محذوف را ای فان تلوا او تعرضوا یضرکم لان اللہ کان بما تعملون خبیرا این جملہ شرطیہ
کہ متضمن الحاق وعید ست والحاق وعید مستلزم نہی ست معنی انشا باشد معطوف بر انشاء سابق بود چنانکہ
کہ گفت لا تتبعوا الہوی ولا تلوا او لا تعرضوا معنی چنین آید اگر شما زبان را پیچید و سخن حق را بگردانید و از صدق
اعراض کنید و خود را در جور ہنگام حکومت و در کذب در وقت شہادت افگنید بدو ستی خدا بعلمای شما گاہ
ہر چہ کنید داند جزاء اعمال شما بر حسب آن تواند یا ایہا الذین آمنوا آمنوا باللہ ورسولہ
والکتاب الذی نزل علی رسولہ والکتاب الذی انزل من قبل انزل بصیغۃ ماضی
از باب افعال و تفعیل معروف و مجہول خوانند معنی بر حسب آن دانند در آیات سابقہ حقوق و احکام کہ اگر فرع
ایمان ست یا ذکر عدل در حکومت بشہادت کہ مشیت احکام و موجب التزام ست ذکر کردہ و بتفصیل آن
آورد از جہت آنکہ ذکر اصل محقق و مقرر فرع بود و فصل کردن سایغ نمود و اضافت در رسولہ در ہر دو محل
برای عہد ست و مراد از و محمد الرسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم است معنی اینست ای مومنان بخدا
و بفرستادہ او و کتابی کہ فرود آوردہ شدہ است بر رسول او و کتابی کہ فرود آوردہ شدہ است پیش از محمد
تصدیق دارید سوال آنانکہ ایمان آوردہ اند ایشان را امر بایمان چگونہ آید جواب از یا ایہا الذین
آمنوا ایمان زبانی مراد بود و آمنوا امر بایمان جنانی باشد تحصیل حاصل نیاید اشکال رد می نماید و تواند بود
خطاب از یا ایہا الذین آمنو مر مومنان مخلص را بود و آمنوا امر بہ ثبات بر ایمان باشد معنی چنین شود ای مومنان
کہ باخلاص ایمان آوردہ اید بر ایمان خویش ثابت باشید و تواند بود کہ یا ایہا الذین آمنو خطاب مر کسانی را بود کہ ایمان
آوردہ اند بہ پیغمبری و کتابی کہ پیش از پیغامبر بود و آمنوا بایمان آوردن بجملہ کتابہا و جملہ پیغمبران صلوات اللہ
و سلامہ علیہم اجمعین روی نمود و من یکفر باللہ وملئکتہ وکتبہ ورسلہ والیوم
الآخر فقد ضل ضلالا بعیدا ○ فقد ضل تعلیل ست مر جزاء محذوف را
ای و من یکفر باللہ فانہ ضل ضلالا بعیدا و این جملہ باعتبار اینکہ متضمن منع از کفر ست مشتمل بر امر
ایمان بود از جہت افادت توکید تزییل ست و تواند بود کہ این جملہ را معطوف بر شرطیہ محذوفہ بتقدیر من یومن
بذلک نجا و من یکفر بہلک دارند جملہ محذوف را تعلیل امر بایمان پندارند معنی آیت چنین آید و ہر کہ بخدا
و فرشتگان او و کتابہای او و بفرستادگان او و بروز قیامت کفر ورزد ہلاک شود و بتوی و تلف پیوندد زیرا کہ
گمراہ شدہ است گمراہی بعیدی یعنی گمراہی کہ دور ست صاحب او از راہ ہدی ان الذین آمنوا ثم کفروا
ثم آمنوا ثم کفروا ثم ازدادوا کفرا لم یکن اللہ لیغفر لہم ولا لیہدیہم سبیلا ○
بر تقدیری کہ در آیہ سابقہ از آمنوا امر بہ ثبات بر ایمان و دوام بر ان مراد بود آیہ مذکور بر مضرت ارتداد و تقلبا

رضای خدا بصدق گواهی دهندگان اگرچه شهادت شما بر نفسهای شما بود یا بر مادر و پدر یا بر خویشاوندان
که نزدیک تر اند باشد **سوال** حکم شهادت بر مادر و پدر و خویشاوندان ممکن بود که پسری یا قریبی بلزوم حقی برایشان
حکم کند یا گواهی دهد و مخبر بلزوم شئی بر نفس خویش مقرست و معلوم ست که اقرار بابی دیگر و حکم شهادت بابی
دیگرست **جواب** در شان مقر که بلزوم حقی اقرار میکند حکم علی نفسه و شهد علی نفسه میگویند لمخض اقرار
او بر طریق حکم و شهادت الزام او میکنند چنانچه قاضی شیخ مقرا شهد علیک ابن اخت خالتک گفت و بلزوم
و الزام او حبست اگر این اطلاق حقیقت بود سوال وارد نشود و اگر مجاز دارند از لو کنتم شهدا علی انفسکم
و لو کنتم ملزمین علی انفسکم بر وجه عموم مجاز بپندارند **إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا**
ان یکن المحکوم له او المحکوم علیه او المشهود له او المشهود علیه غنیا او فقیرا فلا تنظروا فی الحکم الشهادة الی الغناء
و الفقراء و الیسر و العسر فتشهدوا علی الغنی و ترکوا الشهادت له لتحمله ما یحمل و عدم تادیه بذلک و تشهدوا للفقیر و
ترکوا الشهادت علیه ترحما و تحامیا من لحوق المستقیه به و کلوا امرهما الی الله فان الله اولی بهما و این شریطه
تعلیل ست برای شهادت و حکم بحق معنی انیست اگر باشد خصم در هنگام شهادت یا حکم غنی یا فقیر لطف
در غنا و فقر او میکنند تا از جهت بسیار و اقتدار از غنا حکم بر زیان او میکنند و گواهی بر مضرت او میدهند از مشقت
او باز مانند و بر فقیر از جهت ترحم و تحامی از مشقت او عکس این معامله و رزند در شان هر یکی انچه میدانند بگویند
و انچه صدق ست اتباع آن بجویند زیرا انچه خدای عز و جل سزاوار ترست بدیشان از شما غنی و فقیر کار خدا
بخدا بگذارید در حکم کردن و گواهی دادن میان ایشان فرق مکنید **سوال** عطف باو بمعنی احد الامرین ضمیر
که عاید بر و بود اقرار واجب باشد جارفی زید و عمرو و هو راکب آرند و هما راکبان جایز نه پندارند بعد ان تکن
غنیا او فقیرا خاسته اولی بهما چگونه آید صحت استعمال ضمیر تثنیه در محل افراد چگونه روی نماید **جواب**
مسلم ست که مفهوم احد الامرین ست لیکن ضمیر شنی عاید بر امرین که مضاف الیه ست دارند بر احد که مضاف
علیه نه پندارند و عود او بر امرین بهتر ست از عود او بر احد الامرین زیرا انچه اولی بودن خدای بدو جنس مستلزم
مر اول بودن خدای یکی از ایشان که مقصود است بر تقدیر تثنیه بر وجه کنایت و تابت میشود و در صورت افراد
اولی بودن یکی بر وجه تصریح ست و الکنایة ابلغ من الصریح و التلویح اولی من التصریح **فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ**
أَن تَعْدِلُوا فا سببیه است مضمون آیة سابق سبب ست برای نهی از اتباع هوا ان تعدلوا مشتق است
از عدول ای لا تتبعوا الهوی للعدول عن العدل معنی انیست پس از جهت عدول از عدل و تجاوز از حق و صدق
هوا نفس را اتباع مکنید و خود را بر میل طبع بر خلاف شرع مافگنید **وَإِن تَلْوُوا أَوْ تُعْرِضُوا فَإِنَّ**
اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا تلووا بصیغه فعل مضارع از ولایة یا از لی خوانند و معنی بر حسب آن دانند فا

و بی نیازی محقق ست معنی انیست خدای عزوجل تقدس و تعالی قدرت دارد که اگر خواهد شمارا ای مردمان ببرد
و دیگران را بیارد یعنی وجود شمارا بعدم رساند و در پلک زدن ناچیز گرداند وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى ذٰلِكَ
قَدِيْرًا ۝ و این جمله ترئیل ست معنی انیست و هست خدای عزوجل بران یعنی بر هلاک کردن قومی و آوردن
قومی دیگر بجای ایشان قادر ست بقدرت کامله و توانا ست بقوت شامله هیچ ممکن نیست که او بر ایجاد آن قادر
نبود و هیچ محدثی نیست که بر افناء آن توانا نباشد تواند که در دم زدنی آسمان و زمین و انچه در ایشان ست بعدم
رساند و همه عالم را به پلک زدن ناچیز گرداند و صد هزار عالم این چنین پیدا آرد و صد هزار هزار نقوش خوبتر ازین
نگارد مَنْ كَانَ يُرِيْدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللّٰهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ
این جمله تائید بیان غنی جل و علاست و توضیح کمال قدرت حق سبحانه تعالی ست و جمله فعند الله ثواب الدنیا
والاخرة تعلیل لوست تقدیر انیست من کان یرید ثواب الدنیا فهو خاسر لان عند الله ثواب الدنیا و الآخرة
معنی انیست هر که خواهد از خدا منفعت دنیا را چنانچه غازی غزا کند تا غنیمت یابد و حاجی برای امور
بسوی کعبه شتابد پس او زیان زده و خائب و خاسر شده است زیرا که نزد خدای و تحت قدرت او ثواب دنیا
و آخرة است ثواب دنیا منفعتی خسیسه و ذلیله است و ثواب آخرت منفعتی نفیسه و جزیله است کسی که قادر
بر عطاء جزیل اخروی بود خواستن منفعت خسیسه دنیوی از و محض زیان کاری و خامکاری باشد وَكَانَ
اللّٰهُ سَمِيْعًا بَصِيْرًا ۝ ع ۸ این جمله ترئیل ست معنی انیست و هست خدای عزوجل شنوا و بینا انچه میگویند می شنود
انچه میکنند می بیند يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِيْنَ بِالْقِسْطِ شُهَدَآءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰٓى
اَنْفُسِكُمْ اَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِيْنَ ۚ این جمله در اثنا بیان اقسام حقوق و احکام معترضه است برای طلب عدل از عاملان
و صدق در شهادت از شاهدان که ثبوت حق متعلق بدان ست و عامل در علی انفسکم محذوف ست ای ولو کان
الحکم و الشهادت علی انفسکم روایت کرده اند غنی و فقیری پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بخاصمت
آمدند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را در خاطر مبارک گذشت فقیر ضعیف بر غنی ظلم نتواند کرد گمان ظلم بر غنی
بر دو است که حکم برای فقیر بر غنی کند این آیه فرود آمد و بعضی گویند که مردی از انصار پیش پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم گفت در دمه پدر من حق کسی نیست و من بدان گواهم گواهی نتوانم داد ازین جهت که پدر من فقیر است
و دست بدارد ان مال خواند کشاد و این آیه در شان او نازل گشت و این نظم بورود پیوست بر وجه اول در بیان
عدل حاکم نص و در استحکام شهادت ظاهر بود و بر وجه دوم در استحکام شهادت نص و در بیان عدل حکم ظاهر
باشد و این خبر گونه است و شهداء لله خبر دیگر ست مر گونه را یا حال از ضمیر قوامین بر تقدیری که شهداء لله
خبر دیگر باشد مر گونه را معنی چنین آید ای مومنان در قیام بعدل در حکومت باشید مبالغت کنندگان برای

گاہی میان زن و شوالفت دہد و گاہی در فرقت افگند وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
موصول با صلہ مرفوع المحل بر ابتداست للہ خبر مبتدا است ظرف مستقرست از باب وضع منظہر موضع مضمر
و این جملہ عطف ست بر جملہ وکان اللہ واسعا حکیما معنی اینست و مر خدای راست بیقین ہر چہ در آسمانہا
و در زمین ست ہمہ عالم از علوی و سفلی ملک اوست و سزاوار ست کہ غنی گرداند در خور آنست کہ فراخی بخشد
وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتٰبَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنِ
اتَّقُوا اللّٰهَ لام در جواب قسم محذوف ست ای ولقسم لقد وصینا الذین ان در ان اتقوا اللہ مفسر است
بعد فعل توصیہ متضمن معنی قول ست بر طریق وناد ینا ان یا ابراہیم و این جملہ معترضہ است برای جلالت شان
تقوی کہ ما و گذشتگان بدان ماموریم و ہمہ در ہیچا آوردن این ما جوریم معنی اینست و بسوگند یاد میکنیم ہر آئینہ بدرستے
امر کردہ ایم کسانی را کہ بودہ اند پیش از شما و امر کردہ ایم شما را کہ از خدای بترسید و از شرک آوردن بدو دوشریک
گردانیدن دیگری با او پرہیزید وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
ان تکفروا شرطی ست محذوف الجزا و جملہ فان للہ ما فی السموات و ما فی الارض تعلیل جزا محذوف است ای
ان تکفروا لا تضروا اللہ فان للہ ما فی السموات و ما فی الارض تاکید او از جہت ایراد ثنای باری بر وجہ کمال
و استواری و ان تکفروا با جزا خویش عطف ست بر اتقوا اللہ کہ مقول قول ست کہ مدلول وصیناست سوال
و اتقوا اللہ انشاست و شرطیہ مذکور جملہ خبریہ ست عطف خبر بر انشا چگونہ آید و صحت آن چہ نوع روی نماید
جواب مقول قول بتاویل قلنا ہذا القول بتاویل مفرد بود خبر و انشا در وبر برابر باشد معنی اینست اگر
کفر ورزید و کسی را با حق جل و علا شریک گردانید و از متقی بودن بیرون آیید خدای را عز و جل ہیچ زیان نکند
و عمل بد شما در ملک او ہیچ مضرتی نینگیزد زیرا کہ ملک رب العالمین انچہ در آسمانہا و زمین ست املاک و افلاک
و جن و انس و انچہ در عالم علوی و سفلی ست ملک اوست بشما چہ حاجت دارد و کفر ورزیدن و ناگرویدن و ناپرہیزیدن
و سزا از تقوی بیرون کشیدن او را چہ زیان آرد وَكَانَ اللّٰهُ غَنِيًّا حَمِيدًا ○ این جملہ تذییل ست
معنی اینست و ہست خدای کرد گار بی نیاز ستودہ کار وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلًا ○ و جملہ و للہ ما فی السموات و ما فی الارض مکرر ست برای تاکید باز آیندہ است
در فاعل کفی و کیلا حال ست از فاعل یا تمیز ست از نسبت این جملہ تذییل ست معنی اینست و مر خدای راست بیقین
انچہ در آسمانہاست و زمین ست و بسندہ است خدای عز و جل علا در ان حال کہ وکیل ست یا از ان رو کہ
وکیل ست برای تدبیر کار بندگان إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ
این جملہ میان فضلہ خداست اظہار قدرت جل و علا ست کہ ثبت ہلاک و قدرت کردہ ذکر آوردن دلیل عام علی

استثنار نقص بر دست شما نیست و برابری در هموالست و ملامسه و مطایبه و ملاعبه ممکن نبود پس عدل من کل
الوجوه محال یا در حکم محال باشد و تکلیف مالایطاق جایز نبود پس شما بر این مکلف نه اید بلکه بدانچه توانید از تسویه در
نوبه و نفقه و کسوت و سکنی و رعایت و حمایت و هدیه و عطیه مکلف اید و روایت کرده اند پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم میان ایشان در قسم عدل کردی و هیچ یکی را بر دیگری نیازردی تا آنکه برای برابر بردن در سفر
قرعه انداختی نام هر که بیرون آمدی او را برای بردن سفر مختار ساختی اما عایشه رضی الله تعالی عنها از زنان دیگر
محبوب تر بود پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم میل سوی او بیشتر مینمود از جهت آن میگفت اللهم هذه قسمی فیما املک
فلا تؤاخذنی فیما تملک لا املک یعنی میل القلوب و المحبة و در حدیث من لم یعدل بین نسائه جار یوم القیامة
و احد شقیه مائل یعنی هر که میان زنان برابری نکند و عدل نگه ندارد روز قیامت بیاید در این حال که یکی از دو جانب
او فرو هشته بود حاصل معنی اینست هرگز عدل نتوانید کرد اگرچه در عدل کردن حریص باشید و چون عدل تمام
نتوانید کرد میل یکلی مکنید و خود را در جور کلی مافگنید پس که آن زن را همچو معلقه بگذارید یعنی آویخته در هوا نه بالا
تواند رفت و نه فرود تواند آمد و نه او را حظ زوجیت و انفاق و نه او را همچو مطلقه اطلاق همچو سید که نه دست او بر
دنه پای گیرد مصراع زین میان کیسه ندوزند که کسی جو برکند و بر تقدیری که او یعنی آن شرطیه بود فلا تمیلوا
جزاء او باشد یعنی چنین باشد اگر شما زنی را که دوست میدارید در رغبت برو حرص مورزید و بمبالغت در رغبت
ننمائید پس اعراض مکنید تمام اعراض از زنی که از و اعراض میکنید و جور مکنید کل جور برزنی که از و نفرت دارید چنانچه
ذکر آن گذشت و بیان آن بالا رفت وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ○
جزاء این شرط محذوف ست فان الله کان غفورا رحیما و این جمله عطف ست بر جمله بالا ست معنی اینست
که دل بر اصلاح آرید و خود را از میل و جور باز دارید و از گذشته توبه کنید و میان زنان دم عدل و تسویه رسانید
و از میل و جور پرهیزید و از نجا نیدن زنان بترک عدل و بترک تسویه بترسید خدای گناهان گذشته شما بیامرزد و خطاهای
شما بخشد زیرا که در سنتی خدای هست آمرزنده گناهان بخشاینده بر بندگان وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ
كُلًّا مِنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا ○ جمله شرطیه یعنی وان یتفرقا عطف ست بر جمله
لا جناح علیهما ان یصلحا بینهما صلحا و جمله ان یتصالحا تا آخر معترضه است برای بیان صعوبت عدل و دشواری
میل و جور و صلحا کان ابلغ و اسهل یکیا تر عمل ست معنی اینست و اگر زن و شوهر یکدیگر را رها کنند و در راه
صلح و آشتی نروند و کار ایشان باصلاح نه پیوندد و عمل ایشان سامان نگیرد و خدای ایشان را از هر یکی بقضای
قضای و فضل غنی کرداند زن را شوهری دیگر رساند و عمل عشرت ایشان عیش بخشد و شوهر را زنی
بتر از ان زن و بدو خلقی خوبتر از ان میسر سازد و هست خدای فراخ عطا حکیم در کارها بر حکمت کند

وان امراة خافت من بعلها در ذیل ست ویستفتونک فی النساء مذکورست ملایم ست قصه که ملایم ذیل بود در صدر
می آرد وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ الشُّحَّ ثلاثی مجرور در حضیر القاضی امراة متعدی سوی یک مفعول بود در باب
افعال که خاصیت او تعدیه است متعدی سوی دو مفعول باشد در فعل مجهول مفعول اول قایم مقام فاعل بود
مفعول دوم بر نصب باشد این جمله حال ست معنی اینست وحال اینست حاضر کرده شده نفسهای مردان وزنان
پیش بخل وحاضر کردن کسی پیش کسی مبنی از بودن انکس صاحب ولایة بود شیخ را از جهت متابعت کردن مردمان
او را تشبیه بوالی وامر بود چه استعارت بالکنایة واثبات آوردن انفس پیش او بر وجه تخییل باشد وحاضر کردن
کسی پیش کسی عبارت ست از التزام طاعت واختیار انقیاد واطاعت حاصل معنی اینست این نفسها اسیر
بخل اند وهمواره مامور او باشند مردان بخیلی کنند از گذاشتن حظ خویش وباز ماندن از میل سوی زنان جوان
وزنان بخیلی کنند بگذاشتن مهر ونفقه خویش وگذاشتن نوبت خود سوی دیگران واین مقتضای طبع مردمان
وموجب طبیعت ایشان ست شرع راه رهائی از اسیر بودن بر دست بخیل نمود بر خلاف طبع ایشان عمل بصلح
فرمود که این عملی باختیار خویش بود ودران رعایت هر دو فریق باشد صاحب کشاف معنی واحضرت الانفس
الشح جعل الشح حاضر الانفس ای ملازما لها غیر منفصل عنها داشته در اثبات تعلق احضار بانفس وشح بمعنی حاضر
کردن شح پیش انفس بر عکس تقریر اول پنداشته هر دو تقریر از روی حاصل معنی یکی ست در اثبات
ملازمه میان انفس وشح میان ایشان فرقی نیست بر تقریر صاحب کشاف معنی اینست وگردانیده شد
بخل حاضر پیش انفس مردمان ملازم طبیعت زنان وشوهران وَاِنْ تُحْسِنُوْا وَتَتَّقُوْا فَاِنَّ اللّٰهَ
كَانَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرًا عطف ست بر شرطیه سابقه واولی آنست که معطوف باشد بر لا جناح علیکم
که جزا واقع شده چه نفی بزه در صلح وحصول مثوبت در احسان واولویت این هر دو بر تقدیر خوف نشوز واعراض
شوهرند پس عطف بر جزا داشتن خوب آید ومستحسن وپسندیده نماید معنی اینست واگر در حق زنان قدیم احسان
کنید وحق صحبت بجا آرید ودل بر حقوق خدمت ایشان بگمارید بدروئی وزشت خوئی زن قدیم تحمل کنید و
دم قطیعت وی نزنید پس بدرستی خدای بعملهای شما آگاه بود بکارهای شما عالم باشد هر چه در حق ایشان کنید
داند وجزا دادن وبثواب رسانیدن احسان شما تواند وَلَنْ تَسْتَطِيْعُوْٓا اَنْ تَعْدِلُوْا بَيْنَ النِّسَآءِ
وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيْلُوْا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوْهَا كَالْمُعَلَّقَةِ ولن برای تاکید
نفی ست ولو متصله است یا بمعنی ان اگر لو متصله باشد فلا تمیلوا جواب شرط محذوف باشد ای واذا ملتم فلا تمیلوا
کل المیل واگر لو بمعنی ان شرطیه بود فلا تمیلوا جواب او شود بر تقدیری که لو متصله باشد معنی اینست وهرگز
نتوانید که عدل کنید ومیان زنان دم تسویه زنید اگر چه در عدل حرص ورزید ودر تسویه اهتمام کنید چه میل دل

حت بدلیت معطوف لازم نیاید اگر جارنی زید ابوک وعمرو گویند عطف کردن عمرو بر ابوک که بدل ست جایز
باشد اگرچه وعمرو بدل از زید نمیتواند بود زیرا که معطوف بودن او بر ابوک باعتبار اصالت اوست نه باعتبار
دلیت پس چنانستی که گفت جارنی ابوک وعمرو موبدان صاحب کشاف در آیه فکفارته اطعام عشرة مساکین
من اوسط ما تطعمون اهلیکم داشته واورا بدل از اطعام عشرة مساکین پنداشته اگرچه کسوتهم صلاحیت بدل از اطعام
عشرة مساکین ندارد چه خرد میان ایشان ملابسه نمی پندارد وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ
بِهِ عَلِيمًا ○ این شرطیه تذییل ست وتاکید جزاء او از جهت ایراد نثار باری بر وجه وکادت واستواری ست
معنی انیست انچه از نیکی بکنید بدرستی خدای هست آنرا داننده وثواب آن بشمار رساننده وَإِنِ امْرَأَةٌ
خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا
صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ يصلحا مضارع معروف از باب تفاعل بادغام تا در صاد ومضارع معروف از افعال
خوانند ومعنی برحسب آن دانند امراة فاعل فعل محذوف ست مفسر ست بخافت که مذکور ست ای وان خافت
امراة خافت نشوزا او اعراضا مفعول ست مر خافت را من بعلها حال ست از نکره متاخره وتواند بود من بعلها
مفعول خافت بود نشوزا او اعراضا تمییز باشد ای خافت من نشوز بعلها او اعراضه وجمله شرطیه مذکوره عطف ست
بر جمله اسمیه که مقول قل افتاده یعنی بگو این سخن معنی انیست واگر زنی از نشوز شوهر خویش یعنی از خشم گرفتن ودور
بودن وباز داشتن نفس ولقمه بتر سد وبسبب بعض از اسباب وقوع آن که از خویش یا از شوهر مشاهده کند
چون زشتی ونازیبائی وقصور وتقصیر خویش ومشاهده عظمت شوهر وسعاشرة اختلاف وانتفاء امتزاج ورویت
وجبلت که مانع ست از ایتلاف یکدیگر پس باکی نیست برین زن وشوهر او که میان خویش صلح کنند وولهارا
بر تحمل عناء آرند وصلح بهتر ست از فراق ووفاق خوبتر ست از شقاق **بیت** یار آن بود که صبر کند بر جفای یار
ترک رضاء خویش کند در رضاء یار ✣ **روایت** کرده اند نزول آیه در شان خوله زن رافع بن خدیج که او
فرزندان بسیار زاد وبزرگ شد وآیسه گشت یعنی از حیض دیدن باز ماند رافع خواست زن جوانی دیگر بجوید و
اورا طلاق گوید خوله بدر یافت در راه صلح شتافت گفت مرا طلاق بگو ومفارقت من مجو در تقدیم بچگان بگذار
وفرا پیش خانه من بسیار وتو هر زنی که خواهی در نکاح خویش در آر ونوبت من بر سر ده روزی یا آن مقدار
که ترا خوش آید بر اختیار خود دار آن مرد گفت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را بپرسم اگر این نوع روا باشد
بکنم این آیه در شان او نازل گشت واین نظم در حق او بورود پیوست وامام زاهد قصه خوله مذکور در نزول آیه
فی النساء قل الله یفتیکم فیهن آورده ودر ذیل شان آن بیان کرد وسیاق آیت از وما یتلی علیکم فی الکتاب الی قوله
بما تعملون الا آنرا نمی داند ما کتب لهن وترغبون ان تنکحوهن الی آخر الآیة باز قصه مذکور ملاست ندارد ولیکن با آنچه

بر معطوف بر ضمیر فیهن باشد صاحب کشاف برین وجه نظر کرده و در جبر اختلاف لفظ و معنی آورده اختلال لفظ از جهت
آنکه عطف بر ضمیر مجرور بی اعادت حرف جاری آید و آن بر حکم قاعدهٔ نحو نمی شاید و از جهت معنی آنکه مقصود کلام افتا
در شان زنان ست نه در قرآن که ما یتلی علیکم عبارت ازان ست و اختلال لفظ بحل و ما یتلی بر مفعول معه بر طریق
مالک و زید او حمل عبارت امام زاهد رحمة الله علیه بر بیان حاصل معنی تصحیح توان کرد و اختلال معنی را بحذف
مضاف بتقدیر و سورد ما یتلی علیکم من قوله تعالی وان خفتم ان لا تقسطوا فی الیتامی الآیة و نظیر او در جبر صحت بتوان آورد
و اضافت در یتامی النساء بیانیه است از قبیل جوامع الکلم فی یتامی النساء بدل ست از فیهن و ترغبون ان
تنکحوهن بمعنی فی ان تنکحوهن یا عن ان تنکحوهن بحذف حرف جر است ای ترغبون فی ان تنکحوهن ان کن جمیلات
و ترغبون عن نکاحهن بان کن دمامات و المستضعفین من الولدان عطف ست بر فی النساء و ان تقوموا للیتامی
بالقسط عطف ست بر و المستضعفین معنی انیست بگوای محمد خدای بیان میکند حکم را در شان زنان و انچه
خوانده میشود بر شما در کتاب در شان زنان یتیمه از بهر باب آنانکه نمیدهید شما ایشان را انچه تقدیر کرده است
خدای بر ایشان از مهر و نفقه و حسبه آن در رغبت میکنید در نکاح ایشان بر تقدیر یکه جمیلات باشند
و اعراض میکنید از نکاح ایشان بر تقدیر یکه قبیحه بوند و انچه تلاوت کرده میشود
در کتاب در شان یتیمان ضعیف از آیة یوصیکم الله فی اولادکم که باطلاق خویش صغیر و کبیر را متناول ست آیة
ولیخش الذین لو ترکوا من خلفهم ذریة ضعافا خافوا علیهم و انچه خوانده میشود بر شما در کتاب از در استادن در شان
یتیمان یعنی برای یتیمان بعدل همچو آیة و آتوا الیتامی اموالهم ولا تتبدلوا الخبیث بالطیب و آیة و ابتلوا الیتامی
حتی بلغوا النکاح یعنی خدای بیان حکم میکند و آیات متلوه نیز بیان حکم میکنند سوال انچه تلاوت کرده میشود
و در حق زنان یتیمان افتاد آن در حق زنان می آید و انچه تلاوت کرده میشود در حق مستضعفین من الولدان افتاد
او در حق زنان بچه وجه آید جواب افتاد او اگرچه در زنان بعبارت نمی آید بدلالت می آید چه مطلوب باز ماندن
از جور ست و باز ماندن از جور در حق بچگان ضعیفه که ضعف موقت دارند لازم شدن در حق زنان که ضعف دایم
دارند لازم تر باشد و تواند بود که ما یتلی علیکم مبتدا بود فی الکتاب خبر باشد و جملهٔ معترضه بود و فی یتامی النساء
بدل از فیهن باشد و تواند بود که و ما یتلی علیکم واو قسم باشد ما یتلی در محل خبر بود جملهٔ قسمیه معترضه باشد و فی یتامی
النساء اللاتی بدل از فیهن بود بدل بعض از کل سوال و المستضعفین من الولدان عطف بر ضمیر فیهن نیست
وگرنه اعادت جار واجب شود پس چاره نبود که عطف بر یتامی النساء باشد و فی یتامی النساء بدل ست معطوف
در حکم معطوف علیه باشد و المستضعفین من الولدان بدل از و نتواند بود لعدم الملابسة جواب بدل باعتبار
مقصود بودن مبدل منه در حکم تنحیه جهتی از اصالت وارد عطف بر و برین اعتبار ست نه بجهت بدل ست پس

چنانچه اینجا احاطه را بعلم و قدرت تاویل گویند و اصلاح معنی بر وجه تجوز جویند چه هر کرا احاطت چیزی باشد حال او داند
قادر بر وی بود و سزا کردن تواند وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ این جمله بر آیاتی که صدر سورت که متضمن
ذکر نساست باز میگردد و معطوف بر جمله الرجال قوامون علی النساء از قبیل عطف فعلیه بر اسمیه مینماید جمله دیگر که
در میانه است هر یکی را ربط او در محل او بیان کرده آید سنن کلام قرآنی و سند بیان فرقانی برین نوع است
که در اثنای بیان احکام ذکر وعد و وعید و ذکر جنت و نار و امثال آن معترضه افتد تا باعث بر قبول احکام و انقیاد تکالیف
گردد و گهی ذکر معترضات مفضی بسوی قصه و حکایتی که متضمن تائید است شود سخن در میانه بسیار افتد باز بر سر
بیان احکام رود کثرت فصل میان دو کلام متصل محل استبعاد نباشد چه اعتراضات و تذییلات و تکمیلات در
کلام بلغا بسیار واقع است لا سیما کلام قرآنی و بیان فرقانی که در وی این طرق بیشتر و این اسالیب بسیار تر است
زیرا که راستا و چپا رفتن و باز بر سر راه مقصد آمدن دلیل قوت مرکب و برهان جلادت راکب باشد چه کودن
سوار از راه منحرف نتواند شد و راستا و چپا نتواند رفت هر چند سواری از راه راستا و چپا تازد و خود را از راه
دور تر اندازد قوت و جلادت نماید باز بر سر راه مقصد آید تازنده تر بود و بکمال جلادت ستوده گردد همچنین
راکب کلام که از راه مقصد و مسلک معهود مرکب سخن را در هر جانبی تازد و در ضمن مقصد بذکر مقاصد دیگر پردازد
قوت حصول مقاصد مختلفه نماید باز بر اصل مقصد خود آید دلیل کمال بلاغت و براعت او باشد صاحب کشاف
در سورة انعام در آیة ثم آتینا موسی الکتاب الآیة معطوف بودن این جمله را بر جمله و هبنا اسحاق ذکر کرد و این قول
را با آنکه معطوف از معطوف علیه بسیار دور است بغیر نکیری در بیان آورده معنی اینست و طلب فتوی میکنند
در شان زنان و میجویند از تو بیان حکمی در شان ایشان قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ
این جمله مستانفه است چنانستی که سامع گفت ماذا اقول لهم حین یستفتونی فقیل قل الله یفتیکم فیهن و خطاب در قل
الله یفتیکم مر ائمه راست که مواریث کودکان و زنان و کودکان ضعیف و حقوق یتامی بدهانند یا خطاب مر اولیا
و اوصیا را باشد تا مهور دختران و خواهران که از شوهران ایشان بستانند بدیشان برسانند و تصرف آنرا در حق خویش
سایغ ندانند و تواند بود خطاب مر ازواج را باشد که بر زنان جور نکنند و مهور ایشان باز ندارند و بعد از مفارقت
از شوهر دیگر مانع نشوند وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ الَّتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ
مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ
الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَىٰ بِالْقِسْطِ و ما یتلی موصول با صله خویش عطف است بر مبتدا و هو
الله فی الله یفتیکم ما بر ضمیر یفتیکم که فاعل است و عطف بر ضمیر مرفوع متصل بغیر تاکید بمنفصل چون میان ایشان فصل بود
روا است ای الله یفتیکم فیهن و المتلو فی الکتاب و از سیاق کلام امام زاهد رحمة الله علیه فهم میشود که یتلی علیکم

ذکر خدای خود را داد فرشته گفت ترا میرسد که دعوی خلت کنی و دم دوستی خدا زنی بیت گر حریف نرد عشقی
مال و جان و تن بباز ورنه هر طفلی تواند بی گردکان باختن بعده فرشته گفت من فرشته ام برای امتحان
خلت تو آمده ام خلت تو معلوم کردم که درجه خلت بر محل افتاد نفس تو و مال تو و فرزندان تو ترا ارزانی باد و بعضی
گفته اند چون ابراهیم خلیل الله علیه الصلوات والسلام را در پله منجنیق نهادند و جانب آتش فرستادند در آن حالت
جبرئیل علیه السلام گفت هل لک حاجة قال اما الیک فلا جبرئیل گفت قال الله قال حسبی من سوالی علمه بحالی بدین
خلوص اخلاص بدرجه خلت رسید و مرتبه او بدین پایه کشید و بعضی گویند بانقیاد امر خدای بسوی ذبح ولد که عزیزتر
از جان او بود شتافت بدین سبب وصول درجه خلت یافت و بعضی گویند عادت او اطعام طعام و افشاء
سلام و نماز شب در آن حال که خلق در منام ست بود او را بدین خواص درجه خلت روی نموده گفته اند که ابراهیم
برای طلب مهمان دو کروه سه کروه رفتی تا مهمان نیافتی طعام نخوردی هم ازین جهت کنیت او ابو الضیفان شد
و به نیل درجه مضافیت پیوست در تفسیر آورده در سال قحطی ابراهیم صلوات الله علیه برای اضیاف طعام موجود
نداشت دل بر خلت خلیلی که او را در مصر بود گماشت برای طلب طعام برو کسان فرستاد او عذر گفت که احتیاج
مشترک ست طعام نداد غلامان از جهت دفعه عار و خیبت بی غرض بازگشتن بریگها جوالها پر کرده برای نمودار
خلق در خانه آوردند و ابراهیم صلوات الله علیه را از ظهور خلت خلیل مصری خبر کردند ناخوش در خواب رفت
ساره زوجه ابراهیم از مقام خود برجست تنگی گشاده دید که مائده سپید خالص ست بیرون آورد و مستعد پختن طعام
گردید نان از خبازان پزانید و باضیاف چنانچه معتاد داشت رسانید چون ابراهیم بیدار شد بوی نان یافت
و در خانه رفاهیت طعام و اطعام دریافت گفت این طعام از کجاست ساره گفت از مصر فرستاده فلان شماست
ابراهیم گفت فرستاده خلیل مصری نیست بلکه فرستاده خلیل جلیل جل و علاست ابراهیم خلیل آن روز بشرف خلت
مشرف گشت و بدولت نسبت خلیل الرحمن پیوست وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ
این جمله تکمیل ست چه جمله واتخذ الله ابراهیم خلیلاً موهم آن بود که دوست گرفتن متضمن انتفاع و مبنی بر احتیاج
باشد این جمله برای دفع این وهم ست که کسی که آنچه در آسمان و زمین ست ملک او باشد و دنیا و آخرت
ملک بود او را باحتیاج چه کار باشد و بانتفاع چه حاجت بود معنی اینست و مر خدیراست بیقین آنچه کاین ست
در آسمانها و در زمین همه از عالم علوی و سفلی ملک خداست در تحت و تصرف حق سبحانه و تعالی ست وَكَانَ
اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيْطًا این جمله تذییل ست معنی اینست هست خدای بهر چیزی محیط بایجاد و فطرت
و بعلم و قدرت و کیفیت احاطت متشابه است و معرفت مراد او مشتبه است و بعضی گویند اعتقاد
حقیت مراد الله کنند دم تاویل نزنند و بعضی بما یلیق به تعالی تاویل کنند و آنرا بقطع مراد الله ندانند

ع ۱۸ ۱۱

سوء افراد ضمیر بعمل و افراد ضمیر و هو من اعتبار لفظ من ست وجمع کردن اولئک باعتبار معنی من ست من در من الصالحات
برای تبعیض ست زیرا که هر یکی بعض اعمال می آرند چه همه اعمال هیچ یکی نتواند آورد **سوال** من تبعیض دلالت بر بعض مطلق
کند قلیل و کثیر را در گیرد و در استحقاق جزا بتسویه میان قلیل و کثیر آید و آن درست نمی نماید **جواب** در عقاید کلامیه
مبرهن شده دخول جنت محض بفضل بود و استحقاق فضل بمجرد ایمان باشد و مراتب و درجات باعمال صالح آید در
شرط دو چیز ذکر کرده عمل صالح و ایمان یدخلون الجنة مترتب بر ایمان بود و لا یظلمون نقیر امرتب بر عمل صالح بر وجه لف
و نشر غیر مرتب کرده **معنی** اینست و کسانیکه بعضی اعمال غیر صالح کنند و حال اینست که ایشان مومن اند پس ایشان
در آورده شوند در بهشت ازان جهت که مومن اند مستحق تفضل اند و ظلم کرده نشوند بکم کردن جزا عمل صالح بقدر نقیر
یعنی شی قلیل و حقیر نقیر در عرب در بیان قلت مذکور بود چه قلیل نقیر بسیمانی شکل ست که در شگاف استخوان خرما
باشد و آن در غایت حقارت و قلت ست و نصب نقیر بر طریق ضربه سوطا بر مصدریه است ای لا یظلمون
ظلما بنقصان نقیر من جزاء عملهم **وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ**
وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا ○ استفهام برای انکار ست بمعنی نفی ایز
جمله استفهامیه تذییل ست جمله خبریه سابقه است و جمله واتخذ الله ابراهیم بتقدیر قد حال ست ذکر او از باب
تعمیم ست نکته ذکر او مبالغه در اتباع ست بر قول کسی که ایغال مختص بشعر نیست ذکر این حال بر ایغال نیز
توان گفت بر طریق اتبعوا من لا یسالکم اجرا و هم مهتدون و بعضی این را مستعرضه گویند و تذکر او مدح ابراهیم
صلوات الله علیه چو بند **معنی** اینست که نیکو تر است از روی دین کسی که ذات خود مر خدای را سپرد
و بتمام خود را در کار او آورده و حال اینست او نیکوئی کننده است و نیکی و نیکوکاری و زنده است یعنی اعتقاد
خوب دارد و عمل نیک می آرد و دم احسان می زند و در حق خلق نیکی میکند و پس روی کرده است دین ابراهیم
در حالت که او مسلمان پاک ست یاد در حالت که ابراهیم مسلمان پاک ست و حال اینست که خدای عزوجل او را دوست
گرفته و بدوستی پذیرفته **روایت** کرده اند که فرشته بر صورت ابراهیم علیه السلام بر صورت آدمی آمد و باو آواز
نرمی ذکر خدای کرد ابراهیم صلوات الله علیه گفت انچه گفتی باز گو فرشته گفت من انچه در ملک تست میجویم
اگر بدهی انچه گفته ام باز گویم ابراهیم انچه داشت تملیک او کرد او را بار دیگر بر ذکر آورد چون فرشته بار
دیگر بند کر خدا پیوست ابراهیم را شیفتگی زیادت تر گشت گفت انچه گفتی باز گو فرشته گفت مرا فرزندان خویش
بده انگه اعادت آن از من بجو ابراهیم صلوات الله علیه قبول کرد فرشته را باز بر گفتن ذکر آورد و زمزمه ذکر بر آورد
ابراهیم را شیفته تر گردانید ابراهیم از و بار دیگر ذکر جست فرشته در جواب او گفت نفس خود مرا بسپار انگاه
بار دیگر مرا بر ذکر آر ابراهیم همچنان کرد و خود را در خدمت او آورد و گفت نفس من فدای نام خدا باد و عوض

تمیز ست از نسبت اصدق سوی ضمیر او جمله من اصدق تذییل ست متضمن توکید وعده است معنی اینست
وعده کرده است خدای وعده کردنی ثابت شده است این وعده ثابت شدنی وکیست صادق تر از کردگار
از روی گفتار یعنی قول که از قول خدای صادق تر بود وگفتار که از گفتار او راست تر باشد لَيْسَ بِأَمَانِيِّكُمْ
وَلَآ أَمَانِيِّ أَهْلِ الْكِتٰبِ معترضه است برای بیان این که بامانی غرض حاصل نمی شود و امنیه کار
نمی آید الباء زایده است فی خبر لیس والضمیر لما یقع فی الآخرة ای لیس ما یحصل فی الآخرة امانیکم ای ما تتمنونه کالم
بقدر حصولها لکم ولا امانی اهل الکتاب من الامنیات الباطلة کقولهم یشفع لنا آباؤنا الانبیاء ویحصل لنا النجاة
بشفاعتهم ولن تمسنا النار الا ایاما معدودة ای لیس الواقع فی الآخرة ما تتمنون ولا ما تتمناه اهل الکتاب بل یحصل
لکم ولهم فی الآخرة ما شاء الله واراد ومعنی چنین ست نیست انچه حاصل خواهد شد در آخرت انچه آرزو می برید شما ای
مسلمانان ونه انچه آرزو می برند آنرا اهل الکتاب از جهودان وترسایان از نجات یافتن بشفاعت پدران ایشان
که پیغمبرانند ونارسیدن آتش ایشان را مگر در ایام معدودة واعتقاد نحن ابناء الله واحباؤه که ایشان
برانند بلکه در آخرت هر یکی را نهان بود که در حق مقدر باشد بیت باختیار تو سعدی چه التماس برآید * گر او
مراد نه بخشد تو کیستی که بجوئی * وتواند بود که باء سببیه باشد جار ومجرور خبر لیس بود معنی چنین شود نیست انچه
حاصل خواهد شد در آخرت از مثوبات بسبب انچه در دلهای شماست از تمنیات ونه بسبب آرزوهای اهل
کتاب بلکه مبنی ست بر ارادت رب الارباب جل وعلا تقدس وتعالی از آرزو بردن کسی چه آید واز تمنی کسی چه گشاید
بیت ایوان مراد بس بلند ست * آنجا بهوس رسید نتوان * وبعضی خطاب در لیس بامانیکم بر مشرکان
دانند وبمقابل اهل کتاب ایشان را گردانند چه ایشان عواقب امور ومطالب اجور بر طریقه دیگر دارند معنی چنین
بود نیست موعود خدا آرزوهای شما ای مشرکان ونه آرزوی اهل کتاب از جهودان وترسایان بلکه امر اخروی همانست
که خدای در کتاب خود خبر کرده وجزا وسزا همان ست که خبر آن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آورده یعنی در حق مشرکان
اولئک ماویهم جهنم ودر حق مسلمانان ان الذین آمنوا وعملوا الصالحت لهم جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها ابدا
مَنْ يَّعْمَلْ سُوْٓءًا يُّجْزَ بِهٖ ۙ وَلَا يَجِدْ لَهٗ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ وَلِيًّا وَّلَا نَصِيْرًا ۝
این جمله بیان ست بدانچه موعود ست در آخرت در حق هر گروهی معنی اینست هر که عمل بد کند در آخرت بدان جزا
داده شود ونیابد برای خویش از غیر خدای دوستی که جزاء بدی از وی باز دارد ویاری دهی که بدحالی او را نیکی آرد
وَمَنْ يَّعْمَلْ مِنَ الصّٰلِحٰتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ يَدْخُلُوْنَ الْجَنَّةَ
وَلَا يُظْلَمُوْنَ نَقِيْرًا ۝ یدخلون بصیغه معروف از باب نصر وبصیغه مجهول از باب افعال خوانند ومعنی
بر حسب آن دانند جمله شرطیه یعنی ومن یعمل من الصالحات تا آخر معطوف ست وجمله شرطیه سابقه یعنی ومن یعمل

دُوْنِ اللّٰهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُّبِيْنًا ۝ این جملہ تذییل ست معنی انیست ہر کہ شیطان را دوست
گیرد و ولایت او بر خویش پذیرد و مطیع او گردد و متابع او شود پس بدرستی کہ حکم کردہ شود بدو کہ زیان کارے
ظاہر زیان زدہ گشت و بخیبت و خسران و مغفرت و زیان پیوست چہ خود را بدست شیطان دشمن دادہ
و دل بر اطاعت او نہادہ دشمن خود زیان نفرماید و از اطاعت او خیر زیان کاری نیاید يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ
این جملہ بیان خسران مذکور ست یا تعلیل او ست معنی انیست وعدہ میکند با ایشان شیطان درازی عمر و فرصت
توبہ را و یافتن دستگاہ خیر را و ایشان را در آرزوی آن می آرد و در حال بعطلت میدارد و تواند بود کہ از یعدہم
وعدہ فقر مراد شود چنانچہ جای دیگر گفتہ الشیطان یعدکم الفقر معنی چنین بود شیطان در تصرف مال موجود از مغفرت
باز رساند و بدستگاہ آیندہ آرزو میکناند در حال از خیر باز میدارد و دل ایشان بر آرزوہا نچہ نخواہند بافت می آرد
وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطٰنُ اِلَّا غُرُوْرًا ۝ الا غرورا مستثنی مفرغ ست مفعول لہ ست یا ظرف ست یا
مفعول مطلق ست از باب ضربتہ سوطا ای وما یعدہم الشیطان الا وعدا بغرور یا حال ست ای یا یعدہم الا آغرورا
و جملہ وما یعدہم حال ست یا عطف ست بر جملہ سابق و در یعدہم و ما یعدہم صنعت طباق ست معنی انیست
وعدہ نمیکند با ایشان شیطان مگر از جہت فریفتن یا وعدہ کردنی بفریفتن یا در ہنگام فریفتن یا در حالہ کہ او فریبندہ ست
یعنی ایشان را بوعدہ ہای ناپسندیدہ فریب دہندہ و فریفتہ کنندہ است أُولٰٓئِكَ مَاْوٰىهُمْ جَهَنَّمُ
وَلَا يَجِدُوْنَ عَنْهَا مَحِيْصًا ۝ اولئک مرفوع المحل بر ابتدا است و جملہ و ماوٰیہم جہنم خبر مبتدا است و اولئک
با خبر در جواب ما شانہم ستانفہ است و جملہ لا یجدون عطف ست بر ماوٰیہم جہنم معنی انیست ایشان جائے
ایشان دوزخ ست و نیابند از دوزخ گریز گاہی و برای خلاص از عذاب پناہی وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا
الصّٰلِحٰتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَآ اَبَدًا ۝
موصول با صلہ مرفوع المحل بر ابتدا است و جملہ سندخلہم با متعلق خویش خبر مبتدا است و جملہ والذین اٰمنوا
و عملوا الصالحات سندخلہم معطوف بر جملہ اولئک ماوٰیہم جہنم ست و جملہ تجری من تحتہا الانہار صفت ست مر جنات
خالدین حال مقدر ست از مفعول سندخلہم و نبتواند بود کہ حال از جنات باشد چہ اگر حال از بود و جاری بر غیر من
ہو کلا باشد ابراز ضمیر واجب شود معنی انیست و آنانکہ ایمان آوردند و اعمال صالح کردند زود باشد کہ در آریم
ایشان را مادر بوستانہا یا در بہشتہا کہ روان بود جویہا از زیر آن در ان حال کہ مقدر باشد جاویدان بودن ایشان
در ان بہشتہا یا بوستانہا وَعْدَ اللّٰهِ حَقًّا ۭ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ قِيْلًا ۝
وعد اللہ مصدر ست مر فعل محذوف را ای وعد اللہ وعدا و حقا نیز مصدر ست مر فعل محذوف بمعنی حق ہذا الوعد
حقا ای ثبت ثبوتا و من در جملہ و من اصدق استفہامیہ است برای انکار ای لا احد اصدق من اللہ قیلا و قیلا

اعمال در نظر ایشان سبب شوم و هر آئینه هر آئینه ایشان را بدانچه نابوده است آرزومند سازم تا از طول امل کوشش عمل را در تقصیر اندازم تا بامید طول حیات تا خر توبه کنند و خود را در ورطهٔ اضرار اصرار بر گناه افگنند راه توبه نگیرند و یکایک بغیر توبه بمیرند و هر آئینه هر آئینه ایشان را بفریبانم راه ناپسندیده نمایم پس هر آئینه هر آئینه ایشان گوشهای انعام را شکاف کنند و آن چنانچه عادت ایشان در بحیره و سائبه بود علامت تحریم گردانند و هر آئینه هر آئینه ایشان را امر کنم و در وسوسه افگنم خلقت خدا بگردانند و آن را بر خویش لازم دانند و در تفسیر تغییر مذکور اقوال ست ایمهٔ تفسیر را در و اختلاف مقال ست بعضی گویند تغییر خلق خدا دینی ست که همه مخلوق بر انند و بر حکم کل مولود علی الفطرة ثم ابوہما الذان یہودانه و ینصرانه و یمجسانه آنرا میگردانند و بعضی تغییر مذکور کشیدن چشم شتر حامی یعنی شتری که ده شتر زاده مالک او بکشیدن چشم از سواری و بار کردن امان داده چنانچه عادت ایشان بود دارند و بعضی از تغییر خلق الله خصی کردن فحل پندارند و آن در بهایم نزدیک عامهٔ علماء مباح بود در آدمی حرام باشد ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه شرارهٔ آدمی خصی و استخدام و امساک او مکروه گفته زیرا چه رغبت کردن سوی او مردمان را بر خصی کردن باعث شود و سبیل سوی خریدن و خدمت کنانیدن او خلق را داعی برین فعل نامشروع گردد و بعضی گویند مراد از تغییر خلق الله نمود ار شباب بخضاب ست و آن عمل نیز تند و بیرونا شایسته و تدبیر ناصواب ست و این قول درست نمی نماید و صحت آن در خاطر نمی آید که خضاب سنخ مشروع بلکه مسنون ست و بخضاب سیاه غازی را برای جوان نمودن پیش حریبان نزدیک همه علماء و شوهر برای دفع نفرت زنان نزدیک امام یوسف ماذون ست علی الخصوص سپیدی موی که از پیش وقت روی نموده باشد پیش از الغرام هنگام جوانی عارض بود که از روی تحقیق تغییر نبود و تدویر نباشد پس از تغییر مذکور ارادت تغییر خطاب نشاید و حمل کردن آن بر عمل شیطان نباید مگر آنکه خطاب بزن پیر برای خواستن شوهر جوان یا خضاب کنیزک پیر برای فروختن بتهمت گران یا برای فریفتن زن در زنی کردن بود برین صورت تغییر مشیب بشباب و تبدیل بیاض بسواد عمل ناگزیده و کار ناپسندیده باشد و معنی تغییر خلق تغییر بوضع که رسم بعضی زنان ست بر حکم لعن الله الواشمة و المتوشمة دانند و بعضی تحریم انچه مخلوق ست برای خوردن و تحریم انچه موضوع ست برای سواری کردن تغییر خلق الله خوانند و بعضی از تغییر مذکور شبیه مردان بزنان و زنان بمردان جویند و بعضی گویند تغییر خلق الله لعبد لیتکن اذان الانعام تعمیم بعد تخصیص بود و همه تغییرات را متناول باشد مگر تغییری که بعذری رخصت شده چنانچه بریدن عضوی که در تباهی افتد و اطباء بریدن آن مصلحت دیده و واشتن آن پسندیده یا بعقوبت جنایتی تغییر خلق ماموریه شود و چون قطع ید سارق و قطع دست و پای قاطع طریق یا از جهت منفعتی معمول افتد چون قص شارب و تقلیط و حلق عانه و موی سر و خصی کردن شتران و اسپان و گاوان وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطٰنَ وَلِيًّا مِّنْ

خدای مگر اناث را یعنی بتانی را که بر صورت انثی میسازند و بر هیئت ماده می پردازند چنانچه لات و عزی و منات هر سه
بر صورت انثی بودند و بر هیئت ماده میبنودند گفته اند همه قبائل عرب بتان بر صورت اناث داشتند و آن را بنات
اللہ می پنداشتند وَاِنْ یَّدْعُوْنَ اِلَّا شَیْطٰنًا مَّرِیْدًا ۝ و نمیخوانند و آله نمیدانند مگر شیطان مرید العز
دیوی را که متمرد است و شیطانی را که مفسد است یعنی سر از طاعت بیرون کشیده و بورطه تمرد رسیده سوال ایشان
شیطان را نمی پرستیدند و معبود ساختن شیطان نمی پسندیدند اخبار مذکور مطابق واقعه چگونه بود و موافق حادثه چه
نوع شود جواب چون عبادت اوثان باغوای او تلقین شیطان ست عبادت اوثان طاعت او بود و پرستش
ایشان پرستش او باشد یعنی گویند شیطان در وقت عبادت اوثان نزدیک ایشان می آید و با ایشان مصاحبت
مینماید تا عبادت اوثان عبادت او بود و تعظیم ایشان تعظیم او شود سوال بدین وجه اثبات عبادت شیطان میشود نفی عبادت
اصنام نمی آید و بغیر نفی عبادت اوثان قصر بر پرستش شیطان چگونه روی نماید توان گفت مافی الدار الا زید و ما
فی الدار الا عمرو پس اجتماع قصر در ان یدعون الا اناثا و ان یدعون الا شیطانا مرید اگه یکی منافی دیگری ست چگونه
مستقیم بود وجه نفع صحیح باشد جواب دران یدعون الا اناثا دعوت عبادت مراد شود و ان یدعون الا شیطان
مریدا دعوت طاعت باختلاف مسند تا قض مرتفع شود یا آنکه قصر اصنام بر نسبت الوهیت دارند بر نسبت اصنام
نپندارند و تعدد و قصر اصنام تا قض نباشد و میان ایشان تخالف نبود یا آنکه یدعون الا شیطانا مریدا بر طریق
ان هذا الا ملک کریم قصر بر وجه تمثیل دارند و قصران یدعون الا اناثا بر وجه تحقیق پندارند لَعَنَهُ اللّٰهُ ۘ وقف لازم
وَقَالَ لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِیْبًا مَّفْرُوْضًا ۝ جمله لاعنه الله صفت ست
مر شیطان را و قال عطف ست بر و یا حال ست از شیطانا بتقدیر قد قال لعنه الله برین تقدیر جمله دعائیه معترضه ست
و لام در لاتخذن جواب قسم محذوف ست ای اقسم لاتخذن و جمله قسمیه مقول قال ست معنی انیست
میخوانند ایشان مگر شیطان متمردی را که لعنت کرده است خدا او را و گفته است آن شیطان بخدای هر آئینه
هر آئینه بگیرم از بندگان تو برای متابعت خویش نصیبی که مقدر ست از هر هزاری نهصد و نود و نه که بتقدیر
ازلی بر ایشان حکم شده متابع من خواهند بود و ایشان را عذاب دوزخ خواهد بود از هزاری یکنفر مومن مخلص باشد
و مرا بروی دست نبود کان عبادی لیس لک علیهم سلطان و فبعزتک لاغوینهم اجمعین الا عبادک منهم المخلصین
عبارت از ایشان ست در تفسیر آورده و از امام حسن روایت کرده من کل الف تسعمائة و تسع و تسعون الی النار
وَلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّیَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَیُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ
فَلَیُغَیِّرُنَّ خَلْقَ اللّٰهِ ؕ و لاضلنهم با معطوفات دیگر عطف ست و لاتخذن و تواکید مذکور برای ابراز موعظه
بر وجه وکاوت ست معنی انیست هر آئینه و هر آئینه ایشان را گمراه کنم یعنی برای گمراهی ایشان بوسوسه و تزیین

وسارت مصیر ست ازین قبیل بود فاعل بودن غیر ذو اللام و غیر مضاف سوی ذو اللام و غیر ضمیر منهم وارد نشود
روایت کرده اند این آیت در شان طعمه سارق نازل شده و در قضیه او فرود آمده که بعد ظهور سرقه
مرتد گشته بکفار پیوسته آنجا نیز دل بر دزدی آورده و همین کار اختیار کرده بروایتی در حفره دیوار سنگی بر وی افتاد
و مجروح شد گرفتار گشت و بفضوح و رسوائی پیوست اهل مکه از جهت آنکه او بدیشان پیوسته بود نگشتند و بر مانند
دیگران در گشتن او راضی نگشتند توزیع کردند او را با قافله شام بیرون آوردند از قافله نیز چیزی دزدید در محل
خزید بدست آوردند سنگسار کردند و بعضی گویند سفره بر شتری آویخته بود برای گشادن آن سعی نمود
صاحب شتر دید چوبی گران زد که بدان حیات او آخر رسید بعضی گویند گروهی از قریش در مدینه آمدند مسلمان
شدند باز مرتد شده در مکه رفتند این آیت در شان ایشان فرود آمده و در بیان حکم ایشان نازل گشته هر چند
که این آیه در موردی مخصوص وارد گشته در مخالفت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و مومنان بورود پیوسته
اما لفظ او عام ست متناول هر مخالفتی بود و محتمل بر هر مشاقه باشد بدین اعتبار ائمه کرام و اجله عظام برای حجت
اجماع بدین آیه تمسک کنند و مخالفت مومنان در حکمی که ایشان اتفاق کرده اند روا ندارند اِنَّ اللّٰهَ لَا یَغْفِرُ
اَنْ یُّشْرَكَ بِهٖ وَیَغْفِرُ مَا دُوْنَ ذٰلِكَ لِمَنْ یَّشَآءُ در آیات سابقه ذکر عذاب
کفر و عصیان بود چنانستی که کسی از ایشان بر گرفتن عذاب و غفران پذیرفتن آن بمسألت نمود این جمله بر وجه استیناف
مفصول گشت بر طریق کلام طلبی بتاکید پیوست معنی اینست بدرستی که خدای نیامرزد این که شریک آورده شود
یعنی کسی که با او در پرستش شریک گردانیده آید چه جریمه شرک و کفر چون کسی را دامن گیرد بهیچ وجه عفو و غفران نپذیرد
و آنچه ورای شرک و کفر ست بیامرزد مر کسی را که خواهد هم ازینجا گفته اند کار عاصی که بغیر توبه بمیرد در مشیت خدای
عز و جل باشد ان شاء الله عفا و ان شاء الله عذب و ان شاء غفران و ان شاء عقاب ان الله لا یغفر ان یشرک به وارد در شان طعمه
سارق ست که مرتد شده مرد و خود را بدوزخ سپرد و یغفر ما دون ذلک لمن یشاء وارد در شان وحشی قاتل حمزه ست
که مسلمان گشت و بتوبه و ندامت پیوست و بعضی گویند پیری پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد و گفت
من گناهان بسیار کرده ام لکن بخدا شریک نیاورده ام مرا امید آمرزش بود و گناه آمرزش شود یغفر ما دون ذلک
لمن یشاء در شان او نازل گشت و در حق او بورود پیوست وَمَنْ یُّشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلٰلًا
بَعِیْدًا این جمله تذییل ست معنی اینست هر که بخدای شرک آرد و در پرستش دیگری را با او شریک دارد
پس بدرستی حکم کرده شود برو که گمراه شده است گمراهی بعیدی که صاحب او از مقصد دور افتاده و در هلاک
بیم و باک بر خود گشاده اِنْ یَّدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِهٖۤ اِلَّاۤ اِنٰثًا ان نافیه است و جمله با معطوف
خویش تعلیل ضلال و دلیل گمراهی مشرکان ضالست معنی اینست نمیخوانند بمعبودیت و نمیگیرند بالوهیت از غیر

در مباح تقویت منسوبت و زیان کاری ست روایت کرده اند که مردی پیش سفیان رضی الله عنه
مضمون این حدیث را صعب داشت و ورود آن را از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم عجب پنداشت سفیان
رضی الله عنه موافق این حدیث آیه لا خیر فی کثیر من نجواهم الا من امر بصدقة او معروف او اصلاح بین الناس
سوره والعصر ان الانسان لفی خسر الا الذین آمنوا وعملوا الصالحات تا آخر سوره ذکر کرد و برای تصحیح مضمون
حدیث نظم قرآن را حجت آورد وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ
أَجْرًا عَظِيمًا ۝ ذلک اشارت ست سوی امر یا بنیابه مذکور یا سوی مامور بمنسطور معنی انیست هر که بکند
کار مذکور را یعنی راز گفتن در خیرات مذکور یا هر که کند خیرات مذکور را از جهت جستن خشنودی و رضای
حق سبحانه تعالی پس سرانجام بدهیم او را اجری عظیم و ثوابی فخیم قال علیه الصلوة والسلام انما الاعمال بالنیات
و بر قراءة یؤتیه بصیغة غائب ضمیر عاید ست بر حق سبحانه و تعالی معنی انیست پس سرانجام بدهید و بر قراءة نون
است از غایب بسوی متکلم و نکته التفات محقق وقوع عطیه است باسناد سوی خویش این جمله تذییل ست
بران بر تقدیری که اشارت برراز گفتنها برامر یا بر فعل امر بود ظاهر ست و همچنین بر تقدیری که اشارت بر فعل
مامور به بود زیرا انچه امر بخیری که موجب خیر باشد فعل او بر طریق اولی خیر بود بحسب فعل مامور به مذکور بالتزام تحدث
امر بدان معلوم شده بود این جمله عقب جمله بجمله مشتمل علی معناها للتاکید تذییل باشد وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ
مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا
تَوَلّٰى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وجله ومن یشاقق الرسول تا آخر عطف ست بر ومن یکسب خطیئة او اثما الآیة
و معترضاتی که در میانه آمده میان دو کلام متصل واقع شده معنی انیست و هر که پیغامبر را صلی الله تعالی علیه
وسلم از پس آنکه ظاهر شد مر او را راه راست و معلوم شد مر او را دین حق مخالفت و غیر راه مومنان را پس روی
کند یعنی بر غیر چیزی که همه مومنان بر آنند باتفاق آنرا حق می پندارند بر دو غیر راه مومنان متابعت کند
بدی گردانیم او را در آخرت سوی چیزیکه آنرا دوست داشته است و بیاریم در آخرت بر کاری که محبوب پنداشته
است از کفر و عصیان و مخالفت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و مومنان و در او را عقوبت آن بکنیم و سزای
آن بدهیم او را در دوزخ در آریم و دمار از نهاد او برآریم وَسَاءَتْ مَصِيرًا این جمله تذییل ست ع
ضمیر سارت بر جهنم ست معنی انیست و دوزخ جای باز گشتن بد ست چه عذاب بد ست سوال سار از افعال
ذم ست فاعل او ذو اللام ست یا مضاف سوی ذو اللام یا ضمیر منهم مفسر منکر منصوبه بود اسناد او سوی ضمیر
جهنم بر طریق هندیست چگونه روا باشد جواب تواند بود که تقدیم ذم بود همچو بئس رجلا زید و غیر معرض باشد
و سار که متصرف ست از وسی و یسوء و ساء و ذمی می آید حکم او همچو سایر افعال متصرفه است و سلامت که در

فِي كَثِيرٍ مِّن نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ

قوم طعمه سارق که برای برأة او از سرقه و القاء تهمت بر یهودی و پیدا آوردن حجتهاء باطله ناپسندیده که یک دیگر
داشتند و در اندیشه میگداختند چنانچه گفت اذ یبیتون مالا یرضی من القول این آیه در شان راز کیفیتهاء
ایشان بلفظ عام وارد شد و ضمیر نجویهم بر ناس ست و از الا من امر بصدقة مضاف محذوف ست ای لا نجوی
من امر بصدقة و در محل خبر ست از جهت بدل از کثیر یا منصوب المحل ست از جهت استثناء تواند بود که استثناء
مذکور منقطع باشد سوال کثیر منکر ست و از جمع منکر استثناء متعذر است چه از جهت عدم تیقن دخول
استثناء متصل نتواند بود و از جهت انتفاء تیقن عدم دخول استثناء منقطع نیز روی نتواند نمود پس بمعنی غیر
بر طریق جاءنی رجال لا زید باشد قسمی از باب استثناء متصل یا منقطع نبود جواب اگر در جمع مذکور بقرینه
دخول تیقن باشد چنانچه لقیت اهل محله الا رئیسهم استثناء متصل بود و اگر بقرینه تیقن عدم دخول پندارند
چون جاءنی رجل عربیون الا زید العجمی استثناء منقطع دارند اینجا نکره مذکور را بنجویهم که معرفه است بیان کرد
و بیان بمعرفه منکر مذکور را در ضمیر تعریفی آورد اگر از نجویهم جنس مراد شود الا نجوی من امر استثناء متصل شود
و اگر نجوی معهود یعنی نجوای باطله مراد کرد و الا نجوی من امر بصدقة استثناء منقطع باشد معنی اینست نیست
خیر و نیکی در بسیاری از راز گفتن مردمان چه حکایتی که مردمان بر وجه راز گویند و پنهان کردن و پوشیدن
آن جویند بیشتر آنست که اندیشه ایذاء کسی بود و جستن زیان شخصی باشد و اغلب آنست که در راز مردمان
خیریت نبود و نیز خالی از شر نباشد مگر از گفتن کسی که امر کند بصدقه یا به نیکی دیگر یا اصلاحی میان مردمان که
محض خیر ست بری و عری از شر ست و درین اشارت است که امر بصدقه و معروف و باصلاح میان مردمان
بر وجه شر خوبتر ست که در مجلس و مجمع اگر مامور باجابت امر بشتابند خجالت امر و قباحت مامور ظهور یابد و اگر امر
مذکور بر طریق سر باشد حال هر دو مستور ماند و جز ایشان کسی نداند و مساره درین امور و راز گفتن در اشیای
مسطور امری پسندیده و کاری گزیده است و بدانکه در تفسیر آورده مراد از معروف قرض ست که قرض نیز مر
محتاج را در حکم صدقه است ذکر او با صدقه مناسب باشد بلکه قرض دادن را بهتر از صدقه دارند غرض صدقه
که دفع حاجت ست بدو حاصل پندارند و شرمندگی ستاننده و عجب دهنده بر اندازه صدقه نبود و قرض
دهنده را بدرجه صدقه رساند و مال در هنگام طلب باقی ماند بعضی از صدقه صدقه واجبه مراد گویند و از معروف
صدقه تطوع گویند و در حدیث ست کلام ابن آدم کله علیه لا اله الا ما کان من امر بمعروف او نهی عن منکر او ذکر
الله یعنی کلام آدمی همه زیان اوست نفع او نیست مگر کلامی که از جنس امر معروف یا نهی منکر بود یا ذکر خدای تعالی
ست آلاوه و توالت نعماوه باشد زیرا که جز این سه نوع کلام معصیت یا مباح بود در معصیت بزه کاری ست

پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم کرد بفحوای نفی هم اضلال را در نفی آورد و درین آیه بر تقدیر تسلیم گفت و در هزار است
شان پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر تقدیر گواهی دروغ وقوع حکم بران و انتفاء مضرت او سفت اگر
بفرض ایشان گواهی دروغ میدادند و پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را بر حکم بسرقه نابوده می آوردند پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم دل بر قبول ایشان آوردی و حکم بسرقه یهودی کردی این عمل از پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم ضلال نبودی بلکه بدی و اقامت واجب مینمودی که حاکم چون بگواهی گواهان حکم کند عمل بقاعده
شرع کرده باشد اگر گواهی ایشان بزور باشد گمراهی ایشان بود حاکم را هیچ مضرت نکند در دنیا تاوانی و در آخرت
زیانی نیارد معنی اینست اگر گواهی دروغ پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر حکم بسرقه یهودی آرند گمراه
کننده نباشند مگر نفسهاء خود را پیغامبر را اتباع شرع بود و بر موافقت آن عمل باشد و زیان نرسانند ترا هیچ
زیانی نه در آخرت بزه و نه در دنیا تاوانی مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ
مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ ۚ این جمله با چیزی که معطوف ست بدو حال ست بتقدیر قد از ضمیر مفعول یضرونک
معنی اینست و فرستاده است خدا بر تو کتاب را یعنی قرآن را و حکمت را یعنی علم حلال و حرام را که تو عمل
بدان داری و بمتابعت آن روی می آری و ترا آنچه نمیدانستی پیش از وحی آموزانید و بدانچه آگاه نبودی چنانچه
براءة یهودی از تهمت سرقه و اظهار سارق بودن مسلمان سارق آگاهانید وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ
عَلَيْكَ عَظِيمًا ۝ این جمله عطف ست بر وانزل الله یا تذییل ست ای وکان فضل الله علیک
باعطاء النبوة و ایتاء العصمة والحکمة و تعلیم مالم تکن تعلم من علم الاولین والآخرین وغیر ذلک فضله عظیما
معنی اینست و هست فضل خدای عز و جل بر تو فضلی عظیم و رحمت او رحمتی عمیم عظمت فضل پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم را حدی در تقریر نیابد و غایتی در تحریر نمی گنجد انا اعطیناک در شان اوست ولقد آتیناک سبعا
من المثانی والقرآن العظیم از مقدمات برهان او دعوی آدم و من دونه تحت لوائی او را سزد مفخرت انا سید
ولد آدم او را زیبد افضل مخلوقات ست در فضل بدو کسی نرسد اعظم مکنونات ست از مکنونات هیچکس
برابر او نبود سر حلقه انبیا و رسل سر دفتر هداة سبل آسمان جهان فتوت آفتاب فلک نبوت قدوه اصفیا
قبله انبیا حاوی فضائل همه ارباب فضیلت مصئون و محروس از وهم نقیصت و رذیلت صاحب خلق عظیم
متصف بوصف کریم توسن افلاک رام او املاک کرام خدام او دیده فلک همتاء او ندیده پر تلک بمنتهای
رفعت او نرسیده الم نشرح لک صدرک شرح صفاء او در فضائلک ذکرک مدح و ثنای اوست عالم اسرار
علم بتعلیم اله عامل عمل تخلقوا باخلاق الله خواجه نظامی راست ؎ از احمد تا احد بسی نیست ✤
میمی بمیان برای معنی ست ✤ طوبی له ثم طوبی له ✤ وبشری له ثم بشری له ✤ لا خیر

ثلثة ارباع

وگناه خود بر دیگری بر بندد و عمل خویش بر دیگری اندازد و او را بجرمی مستحق عقوبت سازد و بعضی خطیئه یعنی گناه صغیره واثم بمعنی گناه کبیره دارند باقی معنی همانجا بیان کرده شده است بپندارند **سوال** رمی بمعنی انداختن چنانچه رمی تیر و حجر در اعیان بود یا گناه که عرض ست رمی را چه نسبت باشد **جواب** نسبت کردن کسی بگناه دشنام ست و آن در آزردن مانند زخم حجارو سهام ست چون او را بحجاره و سهام تشبیه کرده رمی که ملایم شبه به است در تشبیه آورد گناه را که موجب گناه گشتن و بهلاک پیوستن ست تشبیه بتیر کرد و اثبات رمی را بر وجه تخییل آورد **وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَّآئِفَةٌ مِّنْهُمْ اَنْ يُّضِلُّوْكَ** ۱ خطاب مر پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم را ست ان یضلوک مفعول ست مر همت بتقدیر باای بان یضلوک جمله ولولا فضل اللہ علیک ورحمته تا آخر معترضه است برای بیان عصمت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم و تحقق فضل خدا بر وی معنی آنیست و اگر بر تو فضل خدا و رحمت او نبودی و آثار فضل و کرم بر وی نمودی هر آئینه قصد میکردند طایفه از مردمان که از جهت طمع ایشان مجادله میکردند و میخواستند که از راه حکم حق که بر آه یهودی و بیگناهی اوست ترا باز دارند و بگمان در راه باطل که تهمت سرقه یهودی بود آرند در بعضی روایات افتاده که در ورود آیه در وقد ثقیف ست که پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم آمدند بشرط آنکه بتان ما را نشکنند و عشر از ما نستانند بیعت خواستند پیغامبر شرط ایشان قبول نکرد و دل بر اجابت ایشان نیاورد این آیه در شان ایشان وارد گشت و بقصویب پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم ببیان پیوست معنی آنیست چون بر تو فضل خدا و رحمت او بود ایشان قصد حکم بگمان کردند بر برآه مسلمان سارق و بر تهمت یهودی صادق گواهی دادند تا تو بسرقه نابوده یهودی را حکم کنی و بخیانت غیر واقعه او را در عقوبت افگنی لکن قصد مذکور از ایشان روی نمود از جهت آنکه فضل خدا و رحمت او بر تو بود **سوال** لولا امتناعی برای انتفاء ثانی از جهت وجود اول بود پس لولا فضل اللہ علیک و رحمته طایفه منهم آن یضلوک را دلالت بر انتفاء هم اضلال از جهت وجود فضل خدا باشد و شک نیست که هم حکم نابوده از ایشان روی نمود اگرچه ایشان را مقصود ایشان دست نداده و از پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم اصدار حکم نیفتاده **جواب** گوایان مذکور بر یهودی مسطور هم حکم بسرقه نابوده نداشتند چه دل در زبان خود را بر دروغ گواهی بر سرقه یا بر اقرار بسرقه نگماشتند گواهی بر صلاح سارق و دیانت او میدادند در زبان بگواهی که موجب حکم شود میکشادند اگر فضل خدای بنودی ایشان قصد گواهی بر دروغ میکردند و پیغامبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم را بر حکم بسرقه نابوده می آوردند **وَمَا يُضِلُّوْنَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّوْنَكَ** و تنگ در آیه سابق از مسلمانی که در برآه سارق مذکور مجادله میکردند نفی هم اضلال

جادلتم عنهم في الحيوة الدنيا فمن يجادل الله عنهم يوم القيمة ام من يكون عليهم وكيلا ○
انتم مبتدا ست هولاء خبر مبتدا ست يا براى تنبيه است جادلتم حال ست از معنى اشارت بر طريق هذا العلى
شيخا يا هولاء بمعنى الذين موصول بود جادلتم صلة او موصول با صلة خبر مبتدا باشد من در من يجادل الله استفهام
انكاريه است وفاسببيه دام بمعنى بل ست وعليهم متعلق ست بوكيلا متضمين حاميا وحافظا چه آيات
سابقه مر پيغامبر صلى الله تعالى عليه وسلم را نهى بود از مجادله خائنان واين آيه منع از مجادله از جهت ساير
مسلمانان ست معنى انيست هوش داريد شما آنانيكه از جهت خائنان مجادله كرديد پس باخداى از جهت
ايشان در روز قيامت كه مجادله خواهد كرد چون خداى ايشان را خواهد گرفت ودر سزاء وجزا اعمال وعقوبت افعال
خواهد آورد بلكه كيست كه خواهد بود وكيل از جهت خائنان حامى ونگاهبان بر ايشان ومن يعمل سوءا
او يظلم نفسه ثم يستغفر الله يجد الله غفورا رحيما ○ در آيه سابقه بيان مغفرت اكثر معصيت واخفا
آن ومجادله دران بود واين آيت در شان منفعت اقرار بگناه واستغفار آنان روى نمود هم از جهت اين
مناسبت وصل كرد با حرف عطف آورد معنى انيست وهر كه بكند بدى پس از ان پشيمان وبخواهش آمرزش
نشتابد هر آينه خداى را آمرزنده بخشاينده يابد سوال بدى كردن ستم بر نفس خويش بود وستم بر نفس خود بدى
كردن باشد عطف هر يكى بر ديگرى بايد چگونه آيد وصحت آن چه نوع روى نمايد جواب ميان ايشان بتقدير
متعلق مختلف مغايرست از اول عمل بد براى زيان ديگرى مراد دارند واز ثانى عمل بد براى زيان نفس
خويش پندارند يا از اول گناه صغيره واز ثانى گناه كبيره وهر دو متعلق باستغفار دانند واين رد قول معتزله بود
كه تر ديك ايشان صغيره مجرد از كبيره مغفور است باستغفار محتاج نباشد ومن يكسب اثما فانما
يكسبه على نفسه ○ اين شرطيه عطف ست بر شرطيه سابقه معنى انيست هر كه گناهى را كسب كند كسب او خبر
زيان نفس او نبود چه بدين كسب وبال آن بر خود ميگيرد وتوجه عقاب آن بر نفس خود مى پذيرد وكان الله
عليما حكيما ○ اين جمله تذييل ست معنى انيست وهست خداوند ما همه كار استوار در گفتار
وكردار همه چيز داند وهمه كار چنانچه بايد بسزد داند ومن يكسب خطيئة او اثما ثم
يرم به بريئا فقد احتمل بهتانا واثما مبينا ○ عطف ست بر شرطيه سابقه ع ۱۶
معنى انيست بايد كه كسب كند كارى را كه بغير قصد او كند افتد يا كسب كند گناهى را بقصد پس ازان بدان
كسب بر بى گنهى افگند يعنى نسبت آن كسب سوى كسى كند كه بدو نسبت ندارد وتهمت آن بر كس نهد كه او را
در دل ازان برى مى پندارد وچنانچه طعمه وزدى خويش را نسبت به يهودى كرد واو را در تهمت نابوده آورد
پس بدرستى حكم كرده شود بر وكه بر خويش بار بهتانى عظيم برگرفته واثمى مبين پيدا آورده خود گناه كند و

بخصومت کردن مخراش وَاسْتَغْفِرِ اللّٰهَ عطف ست بر ولا تکن للخائنین خصیما معنی اینست
وآمرزش بخواه از خدای از خصمی کردنی که از تو افتاد از جهت کسی که دزدی کرد بر دیگری بهتان نهاد اِنَّ
اللّٰهَ كَانَ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا ۝ این جمله تذییل ست و چون جمله ان الله کان غفورا رحیما کنایت ست
از ان الله یغفر لک هذا الصنیع و جمله استغفر الله بر مضمون این جمله باعتبار معنی مکنی عنه ملوح بود و بتقدیم ملوح
تاکید جمله سایغ نمود معنی اینست بدرستی خدای هست آمرزنده خطایا بیامرزد بخشنده عطاها بخشد وَلَا
تُجَادِلْ عَنِ الَّذِيْنَ يَخْتَانُوْنَ اَنْفُسَهُمْ ۭ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ
خَوَّانًا اَثِيْمًا ۝ این جمله عطف ست بر انشائیه سابقه و ان الله لا یحب من کان خوانا اثیما تذییل
تاکید او از جهت تقدیم ملوح است چه جمله ولا تجادل عن الذین یختانون انفسهم ملوح است برین که نهی سببی وارد
سامع را سائل کرد جمله را موکد آورد معنی اینست مجادله مکن و بمخاصمت پیش آی از جهت کسانیکه
نفسهای خویش را خائن میدانند و بری از خیانت میخوانند بخیانت بزه کار میشوند و اثم دروغگوئی و سوگند
دروغ با آن ضم میکنند بدرستی خدا دوست نمیدارد کسی را که هست خیانت کننده بزهکار شونده سوال
شک نیست که خدا اهل خیانت را دوست ندارد خوانا را که صیغه مبالغه است بچه وجه می آرد جواب
ایراد صیغه مبالغه تعریض ست ازین که طعمه که این آیه در شان او وارد ست خوانا بود مبالغه در خیانت داشت
برای براءة خویش از دزدی بسوگندها بسیار تمسک مینمود تقیید بکثرت و مبالغت که از صیغه خوانا فهم شده
انتفاء حکم را بانتفاء قید مذکور مقید نبود و نظیر این در تعریض آیه و ما ربک بظلام للعبید و بیت کعب زهیر
شعر لا یفرحون اذا نالت رماحهم ✤ قوما ولیسوا مجازیعا اذا نیلوا يَسْتَخْفُوْنَ مِنَ النَّاسِ وَلَا
يَسْتَخْفُوْنَ مِنَ اللّٰهِ وَهُوَ مَعَهُمْ اِذْ يُبَيِّتُوْنَ مَا لَا يَرْضٰى مِنَ الْقَوْلِ این جمله حالست
از من کان خوانا اثیما جمع کردن او بنظر در معنی من ست و افراد کان خوانا نظر بلفظ من ست و هو معهم حالست
از لا یستخفون من الله اذ یبیتون ظرف ست مر ظرف مستقر یعنی معهم معنی اینست جریمه خود را از مردمان
پنهان میکنند و خود را در حیله و تدبیر و تعمیه و تزویر می افگنند و بدین پوشیدنیها و کوشیدنیها قضیه را از خدای
نمیپوشند و حال اینست که او بعلم و قدرت با ایشان ست عالم همه سرها پنهان ست در ان هنگام که شب
میکنند و می اندیشند تا در دعوی تبری از گناه تزویری پردازند و تدبیری مهیا سازند چیزی را از گفتار
که خدای بران خشنود نبود و پیدا آوردن آن راضی نشود از گفتار وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُوْنَ
مُحِيْطًا ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست و هست خدای بعلم و قدرت محیط بعمل ایشان یعنی عالم است
باحوال و اعمال آشکارا و پنهان همه چیز بداند و جزاء آن دادن تواند هٰٓاَنْتُمْ هٰٓؤُلَاۗءِ

درخانه یهودی مذکور در تزییح دیانت مسلمان مسطور برین که وقوع دزدی از یهودی بود غلبه ظن روی نمود پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم بدین گمان از جهت مسلمانان مذکور با یهودی مسطور خصمی میکرد و او را بوقوع خیانت
در جزا اتهام می آورد قصد کرد اگر بنوعی سرقه یهودی تحقق شود و قطع ید برود متوجه گردد و مسلمان از تهمت بری
باشد و این داغ از جبین مسلمانان برود این آیه نازل گشت و صدق یهودی بتحقیق پیوست پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم را تنبیه شد تا از جهت ابطال خائنان خصمی نکند و بغیر ظهور حق و رسیدن علمی بوحی خدا کسی را در تهمت نیفگند
و یعنی بجای انداختن در خانه یهودی دو ولیعت دادن ذکر کرده اند و قصه برین نوع آورده اند که مسلمان مذکور یهودی مذکور
را آواز داد و ایشان آرد بارزه مسطور بر وجه ودیعت در خانه او نهاد و باقی قصه همان بود که ذکر آن بالا گذشته
و بیان پیوسته و بعضی گفته اند ایشان مسطور زره مذکور در خانه خود آورد چون اثر آرد دید ایشان مذکور را از خانه
خود کشید تا اثر آرد در خانه یهودی ببرد و او را با مانت زده چون روز شد اتباع اثر کردند و ردی بخانه یهودی
آوردند یهودی گفت فلان مسلمان امانت داده است در خانه من ودیعت نهاده است از و این سخن
باور نداشتند و دول بر عقوبت او گماشتند و گفته اند چون این آیت نازل گشت و برائت یهودی از سرقه
و سرقه مسلمان بظهور پیوست سارق مذکور که در جاهلیت نیز سارق بود و بعد از اسلام نیز از و دزدی روی
نمود چون کار او بوضوح و بفضوح کشید از دین اسلام ارتداد ورزید اصرار درین کار در زمین جزیره مرد و جان
خبیث بعقارب و احیات دوزخ سپرد و بعضی گویند بعد مرتد شدن مدتی زنده بود و در روزها دلیری مینمود
تا آنکه در کشتی سوار شده و از اهل آن مالی دزدید بدین سبب اجل او رسید اهل کشتی او را در آب انداختند
و هلاک او را سبب دفع شر او ساختند این جمله معترضه دیگر است برای تنبیه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم است
و تاکید او از جهت ابرا از تنبیه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر وجه وکادت و استحکام ست معنی انیست
بدرستی بسوی تو کتاب یعنی قرآن بحق و صدق محقق را فرستادیم و علم مضمون آن دادیم تا حکم کن بدانچه ترا خدای
عزوجل نموده و امثال کنی بدانچه فرموده و بعضی از مفسران ارناک الله نمودن بالهام مراد دارند و
محققان آنرا ملایم انا انزلنا الیک الکتاب بالحق نپندارند وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا
عطف ست بر مفهوم جمله خبریه سابقه که از روی معنی انشائیه طلبیه است چه لام در لتحکم لام کی ست و او
بر مطلوب در آید پس مقصود کلام طلب حکم بحق نماید چنانستی که گفت احکم بین الناس بالحق بما ارئک الله
ولا تکن للخائنین خصیما معنی انیست مباش از جهت خائنان یعنی کسانیکه مال مردمان خیانت کنند
وکالا بدزدی برند و منکر شوند و تبری در زند خود را متعلی بکلیه و دیانت سازند و تهمت دزدی بر دیگری اندازند
تو بر اعتماد ظاهر اسلام و عریدهٔ دعوی دیانت از جهت ایشان خصم مباش و دل خصمان ایشان از خیانت ایشان

نبشته شده یعنی فرضیت او در اوقات معینه آمده که تجاوز از آن روا نبود و تفاوت از آن جایز نباشد
وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ عطف ست بر آیه قتال که بالا گذشته یعنی بروا قتلوا هم حیث ثقفتموهم و جملی
که در میانه معترضه بود از جهت وقوع میان دو کلام متصل سایغ نمود و وجه اعتراض هر یکی در ذیل او مبین گشته
و بشرح پیوسته معنی اینست برای قتال سست مشوید و در طلب کردن گروه کافران سستی منمایید اِنْ
تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ
این شرطیه با متعلقات خویش تائید امر بقتال و تقریر آنست که چون مسلمانان را وعده مثوبت و جزا چنان
لذت در دل می افگند که درد زخم را از بیخ بر میکند الم مسلمانان برسیدن زخم مجزوم الوقوع نبود محل استعمال آن
باشد بعده الم کافران را با الم مسلمانان که بر حکم طبیعت بشریت بزخم خوردن دردمند میشوند تشبیه کرده جمله مذکوره
را برای ابراز تشبیه مذکور بر وجه وکادت جمله فانهم یألمون کما تألمون موکد آورد معنی اینست اگر شما بزخمهاء کافران
دردمند میشوید و متاثر میگردید بدرستی کافران نیز بزخمهاء شما دردمند می شوند و متاثر میگردند و شما امید
میدارید از کردگار دیان از فتح و نصرت در دنیا و ثواب آخرت آنچه امید نمیدارند کافران ایشان بر درد صبر
میتوانند و از قتال باز نمیمانند شما چرا بر درد صبر نمیکنید و از قتال چرا باز میمانید وَكَانَ اللَّهُ
عَلِيمًا حَكِيمًا این جمله تذییل ست معنی اینست هست خدا دانا بهمه چیز درد و مشقت شما میداند
جزا دادن آن میتواند حکیم ست یعنی استوار کار ست همه کار او بحکمت بود و در رسانیدن و فتح و ظفر دادن نیز
بحکمت باشد إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ
بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ روایت کرده اند مردی از خانه شخصی طعمه نام زرهی که در انبان
آرد داشته بودند که تا بواسطه سبوس آرد زنگ نگیرد دزدید و انبان آرد مذکور با زره مسطور از خانه او بدزدی
کشید بالای بامی برآمد که با بامهای همسایگان اتصال داشت بالاء بام میرفت تا در خانه خود فرود آید ناگاه
دید که در انبان سوراخی ست که آرد در زمین می افتد سمت برون ایشان مینماید بالاء بام یهودی رسیده بود
انبان مذکور با زره مسطور در صحن خانه او انداخت یهودی او را دنبال کرد شناخت چون بامداد خصم زره را در خانه نیافت
دنبال اثر گرفته در خانه یهودی شتافت یهودی گفت فلان مسلمان در خانه من انداخته و از پیش من تافته
چون مسلمان مذکور را پرسیدند منکر شد و بسوگند زبان گشاد و تبری از دزدی نمود خیانت و عربده و غوغا
بنیاد نهاد مسلمانان دیگر در نصرت او شدند و بگواهی بر صلاح او پیش آمدند و جهودان در حق یهودی بر برائت
آن مثل این دنائت ادعا آگاهی کردند و بر دیانت و صیانت او باطباق و اتفاق گواهی دادند پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم باعتبار کفر او و کفر گواهان و اتهام دروغ در گواهی ایشان و تیقن رسیدن بی

کان با اسم وخبر خویش شرطی ست معترض مستغنی از جزا اکتفا بما مضی او کنتم مرضی عطف ست بران کان بکم
اذی من مطر ان تضعوا بتقدیر فی ان تضعوا متعلق ست بعلیکم وخذوا حذرکم عطف ست بر امر اباحت که از نفی
جناح در وضع اسلحه مفهوم میشود چنانستی که گفت ضعوا اسلحتکم ان کان بکم اذی من مطر او کنتم مرضی وخذوا حذرکم
جمله ولا جناح علیکم تا آخر معترضه است برای بیان رخصت که بقدر مطر یا مرض سلاح از دست بدارند و دولت
جهاد بگذارند که آن عادت قاعدان باشد وخلاف رسم مجاهدان بود معنی انیست ونیست باکی وبزه اگر باشد
ملاصق وملتبس بشما رنج واذی از سبب باران یا باشید شما رنجوران درین که اسلحه خویش را از دست بیفگنید
وبی اسلحه باشید زیرا که در باران اسلحه آواره شود ورنگ بگیرد ولمعان آن برود ودر معرض برگرفتن اسلحه دشوار
آید وبار گران آن بر تن گران نماید بدین عذر ترک سلاح را مباح دارند وحذر را یعنی انچه تن را از زخم دشمن چون
زره وسپر نگاهدارد وبگیرید تا اگر دشمن هجوم کند حذر دافع زخمهای ایشان گردد وفرضیت اسلحه گرفتن شود
اِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ لِلْكٰفِرِيْنَ عَذَابًا مُّهِيْنًا ۝ این جمله تذییل ست تاکید جمله بتقدیم ملوح است چه جمله ان
الکافرین کانوا لکم عدوا مبینا که بالا گذشته ملوح برین ست که ایشان را سزای عداوت برسد برای ایشان عذابی
مهیا بود بتقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرده وجمله را موکد آورد معنی انیست بدرستی خدای ساخته کرده است
برای کافران عذابی خوار کننده ودر خزی وخذلان افگننده فَاِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلٰوةَ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ
قِيَامًا وَّقُعُوْدًا وَّعَلٰى جُنُوْبِكُمْ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه
یعنی اذا کنت فیهم فاقمت لهم الصلوة فلتقم الآیة وتعقیب در بیان ست چه بیان این حکم بعد بیان اوست
معنی انیست چون نماز را بر طریق که مشروع است ادا کنید پس خدایرا در حالت که ایستاده اید ودر حالت که
نشسته اید ودر حالت که بر پهلو غلطیده اید یاد آرید که ذکر عبادتی که دایمه است آنرا وقتی موقت نبود وحالی
معین نباشد ومسلمان باید که چون از نماز فارغ شود از ذکر فارغ نشود در جمیع احوال در حالت امن ومخافت
ومرض وصحت وسفر واقامت در حالت قیام وقعود واضطجاع یعنی غلطیده بر پهلو در ذکر باشد وتواند بود
که از فاذا قضیتم الصلوة بمعنی فاذا اردتم قضاء الصلوة دارند فاذکروا بمعنی صلوا نپندارند این جمله بیان صلوة
مریض بود در رخصت مرضی باشد فَاِذَا اطْمَاْنَنْتُمْ فَاَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ این شرطیه
عطف ست بر شرطیه سابقه معنی انیست پس وقتی که شما قرار گیرید یعنی از خوف با من آیید پس نماز را بتمام
کمال اقامت کنید بغیر تفریق میان طایفه وطایفه بگذارید یا چون از مرض صحت یابید یا قامت ارکان نماز
بشتابید اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ كِتٰبًا مَّوْقُوْتًا ۝ این جمله تذییل ست وچون
جمله سابقه ملوح بسوی توقیت بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود معنی انیست بدرستی نماز هست بر شما

ظاہر کتاب موافق صورتیست کہ ابو حنیفہ رح اختیار کردہ و حدیث انما جعل الامام اماما لنا تموا بہ فلا تختلفوا علیہ
موافق این صورت ست چہ در صورتی کہ مالک و شافعی اختیار کردہ اند مخالفت با امام بسلام می آمد و مخالفت
امام بحکم حدیث منہی عنہ است و بر قول امام مالک و امام شافعی از فاذا سجدوا فاذا صلوا مراد باید داشت
ذکر جزو شریف کہ سجدہ است و ارادت کل بر وجہ مجاز مرسل باید پنداشت زیرا نچہ آمدن طایفہ دوم بعد
تمام شدن نماز ایشان بود نہ بعد سجدہ ایشان باشد و بدانکہ نزدیک امام ابو یوسف صلوۃ خوف مقید است
بحال حضور بدلیل واذا کنت فیہم فاقمت لہم الصلوۃ چہ نزدیک او شرعیت صلوۃ خوف از جہت ادراک
فضیلت امامت پیغمبر ست صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بغیر حضور پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم صلوۃ خوف
مشروع نیست چون پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم حاضر نباشد ہر طایفہ با امامی تمام نماز بگذارد و نزدیک
امام اعظم رح واذا کنت فیہم فاقمت لہم الصلوۃ بعبارت بیان صلوۃ خوف در صورتیست کہ پیغامبر صلی اللہ
تعالی علیہ وسلم حاضر باشد و نخواہد کہ اقامت صلوۃ و امامت دران بنفس خود کند و بدلالت در حق ہر امامی
کہ اجتماع قوم بر و مطلوب افتد چہ در زمان پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم علت برای شرعیت صلوۃ خوف
اقامت امام نماز را برای جملہ قوم بتجریہ واحد بود و در ہر امامی کہ این علت موجود شود در حق ایشان صلوۃ
خوف مشروع افتد چہ امامان دیگر ثواب از حضرت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اند امامت ایشان حکم
امامت پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم دارد و اگر این معنی مطلوب نیفتد بلکہ مطلوب افتد کہ بجماعت
مختلفہ بگذارند صلوۃ خوف مشروع نباشد عمد پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم و عہدی دیگر یکسان بود
وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ
عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً ما لو برای تمنی ست جملہ لو تغفلون بیان و والذین کفروا است
فیمیلون با متعلقات خویش عطف ست بر تغفلون و جملہ و والذین کفروا معللہ است مر شرعیۃ صلوۃ خوف
را یعنی شرع لکم تفریق الجماعت فی صلوۃ الخوف لانہ و والذین کفروا الی آخرہ معنی انیست تفریق جماعت
در صلوۃ خوف بر نہج مسطور و بر وجہ مسطور بیان پیوست زیرا کہ کافران دوست میدارند و آرزو می برند
کاشکی کہ شما ای مسلمانان از اسلحہ و کالای خویش غافل شوید و دست از اسلحہ و دل از محافظت امتعہ بازدارید
پس ایشان بر شما یکبارگی حملہ آرند و دل بر تاختن نگمارند تا شما خود را یاد آرید و اسلحہ بردارید کار خویش
کنند درخت و کالای در تصرف و تاراج افگنند وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى
مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ لا برای نفی جنس ست جناح
اسم او ست مبنی بر فتح شدہ علیکم ظرف مستقر است خبر او آمدہ از ی اسم کان ست بکم خبر او ست

کان باسم وخبر خویش شرطی ست معترض مستغنی از جزا اکتفا بما سمعی او کنتم مرضی عطف ست بران کان بکم اذی من مطران تضعوا بتقدیر فی ان تضعوا متعلق ست بعلیکم وخذوا حذرکم عطف ست برام اباحت که از نفی جناح در وضع اسلحه مفهوم میشود چنانستی که گفت ضعوا اسلحتکم ان کان بکم اذی من مطر او کنتم مرضی وخذوا حذرکم جمله ولا جناح علیکم تا آخر معترضه است برای بیان رخصت که بقدر مطر یا مرض سلاح از دست بدارند و دولت جهاد بگذارند که آن عادت قاعدان باشد وخلاف رسم مجاهدان بود معنی انیست ونیست باکی وبزه اگر باشد لاحق وملتبس بشما رنج واذی از سبب باران یا باشید شما رنجوران درین که اسلحه خویش را از دست بیفگنید ولی اسلحه باشید زیرا که در باران اسلحه آواره شود ورنگ بگیرد ولمعان آن برود ودر معرض برگرفتن اسلحه دشوار آید وبار گران آن بر تن گران نماید بدین عذر ترک سلاح را مباح دارند وحذر را یعنی انچه تن را از زخم دشمن چون زره وسپر نگاهدارد وبگیرید تا اگر دشمن هجوم کند حذر دافع زخمهای ایشان گردد وفرضیت اسلحه گرفتن نشود إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا ۝ این جمله تذییل ست تاکید جمله بتقدیم ملوح است چه جمله ان الکافرین کانوا لکم عدوا مبینا که بالا گذشته ملوح برین ست که ایشان را سزای عداوت برسد برای ایشان عذابی مهیا بود بتقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرده وجمله را موکد آورد معنی انیست بدرستی خدای ساخته کرده ست برای کافران عذابی خوار کننده ودر خذی وخزلان افگننده فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ ۚ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه یعنی اذا کنت فیهم فاقمت لهم الصلوة فلتقم الآیة وتعقیب در بیان ست چه بیان این حکم بعد بیان اوست معنی انیست چون نماز را بر طریق که مشروع است ادا کنید پس خدایرا در حالت که ایستاده اید ودر حالت که نشسته اید ودر حالت که بر پهلو غلطیده اید یاد آرید که ذکر عبادتی که دایمه است آنرا وقتی موقت نبود وحالتی معین نباشد ومسلمان باید که چون از نماز فارغ شود از ذکر فارغ نشود ودر جمیع احوال در حالت امن ومخافت ومرض وصحت وسفر واقامت در حالت قیام وقعود واضطجاع یعنی غلطیده بر پهلو در ذکر باشد وتواند بود که از فاذا قضیتم الصلوة بمعنی فاذا اردتم قضاء الصلوة دارند فاذکروا بمعنی صلوا نپندارند این جمله بیان صلوة مریض بود در رخصت مرضی باشد فَإِذَا اطْمَأْنَنتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ۚ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه معنی انیست پس وقتی که شما قرار گیرید یعنی از خوف با من آیید پس نماز را بتمام کمال اقامت کنید بغیر تفریق میان طایفه وطایفه بگذارید یا چون از مرض صحت یابید یا قامت ارکان نماز بشناسید إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا ۝ این جمله تذییل ست وچون جمله سابقه ملوح بسوی توقیت بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق نمود معنی انیست بدرستی نماز هست بر شما

ظاہر کتاب موافق صورتیست کہ ابو حنیفہ رح اختیار کردہ وحدیث انما جعل الامام اماما لنا تموا بہ فلا تختلفوا علیہ
موافق این صورت ست چہ در صورتی کہ مالک و شافعی اختیار کردہ اند مخالفت با امام بسلام می آمد و مخالفت
امام بحکم حدیث منہی عنہ است و بر قول امام مالک و امام شافعی از فاذا سجدوا فاذا اصلوا مراد باید داشت
ذکر جزو شریف کہ سجدہ است و ارادت کل بر وجہ مجاز مرسل باید پنداشت زیرا نچہ آمدن طایفہ دوم بعد
تمام شدن نماز ایشان بود نہ بعد سجدۂ ایشان باشد و بدانکہ نزدیک امام ابو یوسف صلوۃ خوف مقید است
بحال حضور بدلیل واذا کنت فیہم فاقمت لہم الصلوۃ چہ نزدیک او شرعیت صلوۃ خوف از جہت ادراک
فضیلت امامست پیغمبر ست صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بغیر حضور پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم صلوۃ خوف
مشروع نیست چون پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حاضر نباشد ہر طایفہ با امامی تمام نماز بگذارد و نزدیک
امام اعظم رح واذا کنت فیہم فاقمت لہم الصلوۃ بعبارت بیان صلوۃ خوف در صورتیست کہ پیغامبر صلی اللہ
تعالیٰ علیہ وسلم حاضر باشد و نخواہد کہ اقامت صلوۃ و امامت دران بنفس خود کند و بدلالت در حق ہر امامے
کہ اجتماع قوم بر و مطلوب افتد چہ در زمان پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم علت برای شرعیت صلوۃ خوف
اقامت امام نماز را برای جملہ قوم بتجریہ واحد بود و در ہر امامی کہ این علت موجود شود در حق ایشان صلوۃ
خوف مشروع افتد چہ امامان دیگر نواب از حضرت پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اند امامت ایشان حکم
امامت پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دارد و اگر این معنی مطلوب نیفتد بلکہ مطلوب افتد کہ بجماعت
مختلفہ بگذارند صلوۃ خوف مشروع نباشد عہد پیغامبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و عہدی دیگر یکسان بود
وَدَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَوْ تَغْفُلُوْنَ عَنْ اَسْلِحَتِكُمْ وَاَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيْلُوْنَ
عَلَيْكُمْ مَّيْلَةً وَّاحِدَةً ط لو برای تمنی ست جملہ لو تغفلون بیان ود الذین کفروا است
فیمیلون با متعلقات خویش عطف ست بر تغفلون و جملہ ود الذین کفروا معللہ است مر شرعیۃ صلوۃ خوف
را یعنی شرع لکم تفریق الجماعت فی صلوۃ الخوف لانہ ود الذین کفروا الی آخرہ معنی انیست تفریق جماعت
در صلوۃ خوف بر نہج مسطور و بر وجہ مسطور بیان پیوست زیرا کہ کافران دوست میدارند و آرزو می برند
کاشکی کہ شما ای مسلمانان از اسلحہ و کالای خویش غافل شوید و دست از اسلحہ و دل از محافظت امتعہ باز دارید
پس ایشان بر شما یکبارگی حملہ آرند و دل بر تافتن بگمارند تا شما خود را یاد آرید و اسلحہ بردارید کار خویش
کنند درخت و کالای در تہمت و تاراج افگنند وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ كَانَ بِكُمْ اَذًى
مِّنْ مَّطَرٍ اَوْ كُنْتُمْ مَّرْضٰٓى اَنْ تَضَعُوْٓا اَسْلِحَتَكُمْ ۚ وَخُذُوْا حِذْرَكُمْ ۭ لا برای نفی جنس ست جناح
اسم او ست مبنی بر فتح شدہ علیکم ظرف مستقر است خبر او آمدہ اذی اسم کان ست بکم خبر او ست

خشیه از ایشان نکنند و تاهب و استعداد بروجه تیقظ و تحفظ و حزم و هشیاری و احتیاط بندارند فاذا اسجدوا
عطف ست بر شرطیه اذا کنت فیهم فاقمت لهم الصلوة فلتقم و خطاب من ورائکم مر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
راست و پیغمبر در وقت بازگشت ایشان تنها ست ایراد صیغه جمع اعتبار باکان که پیش ازین پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
باجماعت بود و یا باعتبار تاویل الیه که پس ازین بآمدن طائفه دوم جماعت روی خواهد نمود والتأت عطف ست
بر فلیکونوا من ورائکم فلیصلوا معک عطف ست بر فلتأت والیأخذوا حذرهم عطف ست بر فلیصلوا و شرطیه
واذا کنت فیهم عطف ست بر شرطیه واذا ضربتم فی الارض روایت کرده اند پیغامبر صلی الله تعالی علیه
وسلم در قتال بود نماز پیشین با کل لشکر گذارد مشرکان دیدند پشیمان شدند که چرا درین وقت حمله نکردیم
در هنگام نماز بر ایشان زور نیاوردیم یعنی از ایشان گفتند پیشتر ازین نماز دیگر ست که ایشان را از پدران
و فرزندان ایشان محبوب تر ست آنرا نیز ایشان اداخواهند کرد ما بر ایشان حمله خواهیم آورد این آیت بران
تعلیم صلوة خوف نازل گشت و حکم آن بیان پیوست معنی اینست چون باشی تو ای محمد میان جماعت خائفان
پس بخواهی که اقامت کنی نماز را با ایشان پس گو بایستد طایفه از ایشان که با تو نماز گذارد و طایفه دیگر روی
سوی دشمن آرد و گو بگیرد طایفه دیگر که برابر دشمن ایستاده اند و نماز نمیگذارند اسلحه خویش را پس
طایفه مصلیه با تو سجده کنند و رکعت را مقید بسجده گردانند پس گو بروند طایفه دیگر که یک رکعت گذارده اند
پیش تو برابر عدو و بایستند گو بیایند طایفه دیگر که نماز نکرده اند پس تو در رکعتی که باقی مانده است اقتدا
کنند یک سجده با ایشان بگذارد و سجده و قعدهٔ اخیره بجا آرد سلام بگوید و اتمام نماز خویش بجویند مسبوقان سلام
نگویند و گو مسبوقان پیش بروند باد شمن برابر شوند و گو بگیرند حذر خویش یعنی زره و سپر که بدان خود را از رخم
نگاه دارند و سلاح خویش را چون تیغ و خنجر که بدان اگر حاجت افتد رخم کنند طایفه که یک رکعت گذارده پیش رفته
بود و برابری با عدو میبود پس آید نماز لاحقانه بی قراءة تمام کنند سلام دهد برابر عدو بایستد طایفه مسبوقان
پس آیند نماز مسبوقانه با قراءة تمام کنند سلام گویند صورت صلوة خوف از ابو حنیفه رض برین جمله مرویست
آمده و عبد الله بن عمر رضی الله تعالی عنهما از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم صلوة خوف همبرین صورت
روایت کرده و نزدیک امام مالک و امام شافعی صلوة خوف بر صورتی دیگر ست و آن آنست که امام
با طایفه اولی یک رکعت بگذارد و بعده در ادا باقی ارکان توقف کند تا آنگه طایفه اولی یک رکعت دیگر
لاحقانه تمام کنند و سلام گویند بروند و بر روی دشمن بایستند بعده طایفه دیگر که نماز نگذارده بر روی
دشمن ایستاده بودند بیایند با امام اقتدا کنند امام با ایشان یک رکعت باقی بگذارد و بنشیند و سلام گوید
ایشان رکعت دوم مسبوقانه با قراءة بگذارند بعض صحابه چون سهیل و غیر او برین صورت روایت کرده لکن

و خوارج قصر صلوة مسافر را از چهار رکعت بظاهر ان خفتم ان یفتنکم الذین کفروا مشروط بخوف دارند و در حالت
امن و انتفاء خوف قصر صلوة جایز نپندارند نزاع خوارج مخالف اجماع ست سزاوار بطلان و امتناع ست
هذا باب والی الله المرجع والمآب هیچ یکی از اقوال مذکوره و مذاهب مسطوره چنانچه مبین گشت بوضوح بیان
پیوست خالی از اشکالی و عاری از توجه بمقالی نیست و بر هر یک بر قواعد علم چنانچه بیان کرده شد ایرادی
و اعتراضی ست اما اگر در معنی قصر مذکور قصر ذات و قصر حال جمع کنند هر دو مراد دارند هیچ شرطی ضایع نگردد
و آیه لیس علیکم جناح مخالف نشود تقدیر کلام چنین بود اذا سافرتم فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوة ذاتاً
وحالاً ذاتاً بشرط السفر وحالاً بشرط الخوف فالجمع بین القصرین مباح فیوافق قوله فلیس علیکم جناح معنی چنین
باشد چون شما بر روی زمین بروید یعنی چون مسافر شوید پس بر شما باکی و بزه نبود و لزوم تبعه و اثمی نشود
یعنی جایز نباشد شما را محض سفر که قصر کنید و نماز را از چهار گانی بدو گانی و دو گانی را در جماعت بتفریق با طایفه
یک رکعت و با طایفه دیگر یک رکعت دیگر بگذارید چنانچه در صلوة خوف آمده و در کتب فقه بیان مبین شده
یعنی روا باشد شما را که جمع کنید بین القصرین اگر خایف باشید برین تقریر ایرادی نبود اشباهی نباشد
اِنَّ الْكٰفِرِيْنَ كَانُوْا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِيْنًا ۝ این جمله تزییل ست تاکید او از جهت تقدیم ملوح است
که ان خفتم ان یفتنکم الذین کفروا ملوح ست بر عداوت کافران بتقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرد
جمله را موکد آورد و صیغ فعول واقع بر جمع شود افراد صفت یعنی مبیناً باعتبار افراط لفظ بود و ایراد لفظ
عدو بر معنی جمع بصیغه مفرد اشارت ست برین که جماعت کافران در شان عداوت یکدگر بموافقت چون
یک تن بودند و در معاونت بمنزله یکذات باشند معنی اینست بدرستی کافران هستند مر شما را دشمنان
پیدا عداوت ایشان ظاهر ست مخفی نیست هر یکی را در عداوت کاری و شانی ست وَاِذَا كُنْتَ
فِيْهِمْ فَاَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ فَلْتَقُمْ طَآئِفَةٌ مِّنْهُمْ مَّعَكَ وَلْيَاْخُذُوْٓا
اَسْلِحَتَهُمْ فَاِذَا سَجَدُوْا فَلْيَكُوْنُوْا مِنْ وَّرَآئِكُمْ وَلْتَاْتِ
طَآئِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوْا فَلْيُصَلُّوْا مَعَكَ وَلْيَاْخُذُوْا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْ
و اقامت بمعنی ارادت اقامت ست فلتقم طایفة منهم معک جزاء شرط ست و لیاخذوا عطف ست
بر فلتقم ضمیر لیاخذوا بر طایفه مصلیه است چه حمل سلاح چون تیغ و روپین و مانند آن منافی صلوة نبود تا طایفه
غیر مصلیه که در برابر عدو می ایستد برین وجه در اخذ سلاح اشکال نبود و صاحب کشاف از حذر تیقظ و
تحفظ مراد داشته و تیقظ و تحفظ را شبه بحذر پنداشته تعلق اخذ بدو بر وجه توشیح
بر وجه مسلمانان دل کافران را با هر قوتی که دارند قوی نه پندارند و غالب شمارند در معرض نیارند اظهار

ازین قصر همان معنی فهم کرده تا آنکه بر و اشتراط ان خفتم ان یفتنکم الذین کفروا مشکل شده از پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم جهت قصر صلوة باعدم خوف بگفتن القصر الصلوة ونحن آمنون وقد قال الله تعالی
فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوة ان یفتنکم الذین کفروا جهت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم هذه صدقة
تصدق الله بها علیکم فاقبلوا صدقته گفت وبعضی قصر مذکور را بقرینه سیاق یعنی واذا کنت فیهم فاقمت لهم
الصلوة بتخفیف قدر قراة وتفریق جماعت چنانچه در صلوة خوف آمده بر قصر احوال حمل کنند ومعنی مذکور چنین
گویند چون شما بر زمین بروید بر شما باکی نبود که نماز را قصر کنید برین که کمتر از قراة مسنون آرید ویک نماز را
باد و طایفه چنانچه در کتب فقه بیان کرده بگذارید اگر بترسید که کافران شما را در فتنه اندازند و بقتل یا بجرح
مفتون سازند ابن عباس رضی الله عنه این معنی فهم کرده واز جهت اشتراط خوف آیه را هم برین معنی اورد
واین مقید بخوف ست مشروط بسفر نیست برین قول اذا ضربتم فی الارض زیادت افتد در تقیید بدو فائده نبود
مگر آنکه از ضربتم فی الارض سفر مراد ندارند رفتن از درون شهر در صحرا مراد پندارند برین صورت قید باشد
چه صلوة خوف درون شهر جایز نبود و بدانکه قصر ذات صلوة در حالت سفر یعنی شطر صلوة آوردن ویکی
چهار رکعت دو رکعت گذاردن بر قول ابو حنیفه واجب بود و نزدیک امام شافعی مباح باشد یعنی اگر چهار گانه
گذارد و هر چهار از فرض واقع شود اگر دو گانی گذارد هم ازو فریضه ساقط بود و ابو حنیفه فرض ظهر مسافر
همچو فرض فجر او بود دو رکعت دارد و اگر چهار گانی آرد دو رکعت فرض و دو رکعت نفل پندارد و هر یکی تمسک
باین صدقة تصدق الله بها علیکم فاقبلوا صدقته میکند دوم فهم معنی حدیث بر وفق مذهب خویش میکنند
ابو حنیفه میگوید پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم این را صدقه خواند و صدقه در چیزیکه محتمل تملیک نیست اسقاط
محض باشد چنانچه ولی مقتول قاتل را بگوید تصدقت علیک بالقصاص اسقاط قصاص بود چون دو رکعت
ساقط شود فجر و ظهر مسافر دو رکعت بود زیادت بران نفل محض باشد و قصر واجب گردد تا خلط بالنفل نشود
وامام شافعی میگوید پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم قصر صلوة را صدقه نام کرده و صدقه صدقه نشود تا
متصدق علیه قبول نکند و هر چه او چهار گانی گذارد صدقه مذکور را قبول نکرده باشد پس صدقه نشود بر چهار
رکعت که بیارد فرض بود و اگر دو رکعت گذارد صدقه را قبول کرده باشد دو رکعتی که بیارد فریضه بود از
جهت امام اعظم جواب آنست که قبول هو قوف بر فعل نیست قبول صدقه اعتقاد بر شریعت ست
قبول قول پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بحسب کلی کافی باشد قبول فعل جزئی را محتاج الیه نباید داشت
هو قوف علیه نباید پنداشت لکن جمله لیس علیکم جناح موافق قول امام شافعی ست در اینجا قصر مباح
چه نفی جناح بحسب عرف در مباح استعمال کنند و واجب را در عادت بتصریح واجب و لازم گویند

آلات و اسباب ما پیدا آورد و مستحق ثواب و عقاب گرداند و ثواب را از جہت اقتضاء فضل و عقاب را از جہت اقتضاء قہر بصورت وجوب رساند معنی اینست ہر کہ از خانۂ خویش در حالتیکہ ہجرت کننده است سوی طاعت خدا بیرون آید و در راہ رضاء خدا و طلب ثواب و جزا توجہ نماید بصدق نیت و حسن طویت بشتابد پس ازان اورا مرگ دریابد ہجرت او را سود کند اگرچہ بمقصد نرسد چون بحسن نیت بہجرت پیوندد و مستحق اجر و اصلان گردد چہ چون در اقدام بر اتمام قدم زد از روی فضل و کرم بوقوع اجر و جزا روا بود **روایت** کرده اند پیری کہ عمر او بصد و چند سال رسیده بود آیۃ ان الذین توفٰھم الملٰئکۃ الے قولہ لا یستطیعون حیلۃ و لا یہتدون سبیلا شنود قصد مہاجرت کرد دل ابر اقدام در ہجرت آورد پسران او گفتند تو ضعیفی و ضعیفان و ناتوانان معذور داشتہ خدا اند از و عید ترک ہجرت پیغامبر صلی اللہ تعالے علیہ وسلم مستثنا اند آن پیر گفت مستثنی کسانی اند کہ حیلہ نتوانند و راہ ندانند من راہ میدانم و حیلہ میتوانم مہاجرت سوی پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لازم دید اقامت میان کافران بر خود نپسندید در منزل تنعیم رسیده بود کہ او را وا ہبہ مرگ روی نمود دست بر دست داشت و دل بر صورت بیعت گماشت و گفت ای بار خدایا با تو بیعت میکنم و خود را در عہدۂ عہدی افگنم بدانچہ مومنان مخلص با پیغمبر عہد کرده اند و بعہدی کہ خود را بر عہد آن آورده اند زبان بہ بیعت مذکور کشاد و جان عزیز بملک الموت در داد

ع ۱۴ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا ۝ این جملہ ترئیل ست معنی اینست ہست خدا آمرزنده و بخشنده جرمہ تاخیر ہجرت بیامرزد خطایا در تقصیر در شتافتن سوی پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم عفو کند

وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوْا مِنَ الصَّلٰوةِ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ يَّفْتِنَكُمُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا اذا برای شرط ست جناح اسم ست مرلیس علیکم ظرف مستقر است جملہ فلیس علیکم جناح جزا شرط ست ان یفتنکم الذین کفروا مفعول ست مر خفتم و ان خفتم شرطی ست مستغنی از جزا و اکتفا بما مضی و جملہ شرطیہ یعنی و اذا ضربتم فی الارض معطوف بر جملۂ سابقہ است چہ در جملۂ سابقہ تحریض بر سفر ہجرت بود درین جملہ حکم سفر کہ قصر صلوۃ است بیان فرمود ان خفتم ان یفتنکم الذین کفروا شرطی عادی ست احترازی نیست کہ سفر را خصوصا در زمین عرب کہ آبادانیہا در راہ دور است یا خوف شانی معلوم ست کہ خوف برای قصر صلوۃ در سفر شرط نبود و با امن و امان و در آبادان خوف خطر متحقق نشود قصر صلوۃ جایز نباشد و بعضی خوف را شرط احترازی دارند و قصر مذکور قصر احوال پندارند بقرینہ سیاق حمل بر صلوۃ خوف کنند بر تقدیر اول معنی چنین آید چون شما بر روی زمین بروید مسافر شوید پس نیست بر شما بزه درین کار نماز را قصر کنید و از چہار گانی بدو گانی آرید امیر المومنین عمر رضی اللہ تعالی عنہ

خدای خطاها را عفو کننده مر بدیها را آمرزنده و بدانکه الا المستضعفین من الرجال و النساء استثنا
منقطع است چه ناتوان از مردان و زنان و کودکان داخل الذین یتوفهم الملائکة ظالمی انفسهم نه اند و اولئک
اشارت سوی ایشان ست داخل اشارت اولئک هم نباشند الا در کلام مذکور یعنی لکن بود تقدیر کلام لکن
مستضعفین الرجال و النساء معذورون لیسوا من اهل هذا الوعید شود ابن عباس رضی الله عنه گفته من و مادر من در
ملکه داخل استثنا بودیم من میان ولدان و مادر من میان نسوان باعتبار عدم قدرت هجرت سوی پیغمبر صلی
الله تعالی علیه وسلم ننمودیم و آن وعید در زمان فریضهٔ هجرت بنزول پیوست و فریضهٔ هجرت بعد فتح مکه منسوخ
گشت قال صلوات الله علیه لا هجرت بعد الفتح **روایت** کرده اند چون آیت ان الذین توفهم الملائکة ظالمی
انفسهم نازل گشت مسلمانان را عجز و ضعف حال مسلمانانی که از جهت عجز و ضعف در مکه مانده اند در خاطر
گذشت هلاک اخوانا الذین کانوا بمکة گفتند عفوی و کرمی در باب ایشان جستند استثنا مذکور وارد گشت
در حق عفو ایشان به بیان پیوست **سوال** بر حکم قضهٔ مذکور نزول استثنا بسطور مفصول از صدر باشد
و استثنا مفصول از صدر روا نبود استثنا مذکور که مفصول ست چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید
جواب فصل از صدر کلام در استثنا متصل که بیان تغییر ست روا نبود چه بیان تغییر موصول باید مفصول
نشاید استثنا مذکور منقطع ست و استثنا منقطع را صدر کلام متناول او نبود تغییر نباشد بلکه مقصود ازو
رفع وهم ست از باب تکمیل بود لاسلم که مفصول بودن او روا نباشد **وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ**
يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاغَمًا كَثِيرًا وَسَعَةً در آیه سابقه مغفرت ترک هجرت کرد در ین آیه ذکر منفعت
هجرت در بیان آورد معنی آنست و هر که در طاعت خدا چون حج و طلب علم و صحبت پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم هجرت کند سفر او موجب فراخی رزق و تحصیل اسباب و تکثیر احباب و استجلاب ضیافات
و استحصال کرامات و افادت و انچه میداند و استفادت انچه در تحصیل آن در مقام خود نمیتواند باشد
وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ
فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه در سفر در بیان منفعت دنیاوی
بود در ین شرطیه بیان منفعت اخروی روی نمود فقد وقع اجره علی الله تعلیل جزا محذوف است
ای ومن یخرج من بیته مهاجرا الی الله و رسوله ثم یدرکه الموت ولم یبلغ المقصد یقع و یثبت علیه لانه
وقع اجره علی الله استعمال علی که دال بر وجوب ست بر قول معتزله و حقیقت باشد چه نزدیک ایشان
اصلح بر خدا واجب بود و نزدیک اشعری مجاز ست از تاکید وعده و تشبیه موعود بواجب و نزدیک اهل
سنت وجوب جعلی ست مبنی بر قاعدهٔ اصل ست که چون ما را فاعل اختیاری کرد فعل را بقدرت و اختیار

وزید فی لغته وعمر وفی حشته والشمس فی اسف والبدر فی کلف پیدا ست یعنی چنانستی که گفت در کدام صفت بودید وچه صفت داشتید گفتند در صفت ضعیف بودیم وتواند بود یا عبارت از مکان بود فیم کنتم سوال از مکان باشد مقصود بجواب درکنا مستضعفین فی الارض لفظ فی الارض دارند تقدیر کلام کنا فی الارض مکنه مقهورین مستضعفین پندارند وتواند بود که از فیم کنتم فی ای عمل کنتم مراد شود وکنا مستضعفین فی الارض کنایة از لم تکن فی عمل لکونا مستضعفین فی الارض بود معنی چنین آید فرشتگان گویند شمار چه کار بودید ودر کدام عمل سعی مینمودید ایشان جواب گویند ما در زمین مکه ضعیف بودیم از جهت ضعف در هیچ کاری سعی ننمودیم قَالُوْٓا اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوْا فِيْهَا ای قالت الملائکة این نیز مستانفه است چنانچه بالا رفت واستفهام برای انکار ست یعنی گفتند فرشتگان انبوده است زمین خدای فراخ پس که دران هجرت میکردید از صحبت کفار بیرون می آمدید بساختگی که برای جنگ کردید فریضه هجرت بجای آوردید فَاُولٰٓئِكَ مَاْوٰىهُمْ جَهَنَّمُ وَسَآءَتْ مَصِيْرًا ۙ وجمله وساءت مصیرا ترئیل ست تاکید مفهوم ست فاولئک اشارت است بر الذین توفهم الملائکة ظالمی انفسهم که عبارت از تارکان هجرت سوی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم با وجود قدرت معنی اینست پس ایشان ای محمد جای ایشان دوزخ بود وبازگشت سوی دوزخ بد بازگشتی است وبدانکه توبیخ فرشتگان تارکان هجرت را بر اختیار مصاحبت کافران دلیلی ظاهر ست برین که قرار با مفسدان نشاید واهل صلاح را از ایشان فرار باید در حدیث ست من فر بدینه من ارض الی ارض وان کان شبرا من الارض استوجبت له الجنة الحدیث اِلَّا الْمُسْتَضْعَفِيْنَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَآءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيْعُوْنَ حِيْلَةً وَّلَا يَهْتَدُوْنَ سَبِيْلًا ۙ استثنا ست از وعید تارکان هجرت باعتبار عذر عدم قدرت من الرجال با معطوفات خویش بیان ست مر المستضعفین جمله لا یستطیعون با معطوف خویش صفت ست یا حال ست بر طریق تقدم مر علی النکیر یعنی معنی اینست تارکان هجرت جائی ایشان دوزخ بود مگر کسانی را که عذر ضعیف باشد از مردان ضعیف از مردان وزنان وبچگان که حیله بیرون آمدن وتدبیر مسافرت ندانند نتوانند یعنی از جهت قلت مال وبرکت حال وسستی تن وضعیفی بدن ویعنی بسبب آنکه نمی یابند راهی را که دران بروند وبسوی مقصود که دارند متوجه شوند فَاُولٰٓئِكَ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَّعْفُوَ عَنْهُمْ ط این جمله تعلیل ست بر استثنا مذکور دلیل ست معنی اینست زیرا که امید ست این زمره از وعید خارج بود وخدای از ایشان تخلف هجرت را عفو کند وَكَانَ اللّٰهُ عَفُوًّا غَفُوْرًا ۝ این جمله ترئیل ست معنی اینست

یشان واجب بود در اخفار اسلام و اختیار مقام با کفار معذور گشتند ازین جهت استخفاف ترک فریضه
ہجرت محکوم علیه بظلم و کفر شدند معنی اینست بدرستی که آنانکه جان ایشان را فرشتگان موت مستدند
درین حال که ایشان بر نفسهای خویش بسبب نفاق یا بسبب کفر بر حسب اقوالی که در ورود آیت گذشت
و ذکر آن بالا رفت ستمکاری ورزیدند قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ جمله قالوا خبر ان الذین ست را بلا محذوف
ست ای قالت الملائکة لهم و ضمیر قالوا بر ملئکه است جمله فیم انتم مقول ست و جمله قالوا کنا مستضعفین
فی الارض مستانفه است در جواب ماذا قال هولاء حین قالت الملایکة فیم کنتم قالوا کنا مستضعفین فی الارض
قالوا الم یکن ارض الله واسعة مستانفه دیگر ست در جواب ماذا قالت الملائکة حین قالوا ذلک جمله الم تکن
مقول قالوا است استفهام برای انکار ست فتهاجروا جواب استفهام آمده با فا منصوب شده
فا در جمله فاولئک سببیه است چه گفتار مذکور از فرشتگان و گفتار مذکور از ایشان سببیه است برای این
جزا تواند بود که قالوا فیم کنتم حال باشد و هر دو قالوا مستانفه است چنانچه گذشت بر جمله فاولئک خبر آن
باشد فا از جهت تضمن مبتدا معنی شرط است خبر آن محذوف دارند جمله فاولئک تعلیل پندارند ای ان الذین
توفیهم الملائکة ظالمی انفسهم هلکوا لان مأویهم جهنم و جمله ان الذین توفهم الملائکة تا آخر معترضه است برای بیان
قصه مذکور و تاکید او از جهت ابراز مقصود بروجه کاوست ست معنی اینست گفتند ایشان را فرشتگان
در چه کار بودید بسبب چه در میان کافران توقف نمودید این گفتار از فرشتگان و جواب از ایشان در
هنگام مردن ایشان بود در هنگام یاس بعد مشاهده ملائکه موت روی نمود اگر کسی سوال کند که در هنگام
یاس کلام مسموع نباشد کلام ایشان در هنگام یاس چگونه مسموع شود جواب آنست که در وقت یاس
کلام مسموع آدمیان نشود اما فرشتگان را معامله آدمیان در وقت یاس با ایشان ست چرا مسموع نشود
و هر قول هر کسی که این گفتار از فرشتگان و از ایشان بعد موت در تربت هر چه سوال منکر و نکیر و جواب
موتی دارد سوال مذکور دارد نه پندارند قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ
این جمله مستانفه است چنانچه گذشت معنی اینست گفتند ایشان که در زمین مکه ضعیف بودیم آمدن نمی
توانستیم عدد ما بوده گفتند و بسخن دروغ پیش آمدند حال ایشان بکذب بمقال ایشان بود بمقال ایشان بشناسند
حال ایشان در فرع نمود چه اگر ضعیف می بودند و بیرون آمدن سوی جنگ چگونه قوت مینمودند سوال
فیم کنتم سوال از ظرف ست در جواب اما ذکر ظرفی باید کنا مستضعفین فی الارض بیان صفت است
صفت بیان ظرف چگونه شود جواب استعمال ما در سوال از صفت آمده است چنانچه در سازید که یعنی
الکریم ام لئیم گفته اند معلوم شده و استعمال فی در صفت دگر و انیدن ظرف اعتباری ست این معنی

خبر جزاء معنی نباشد در هنگام جهالت آن معین خبر مجمل بود نص مقید بیان آن مجمل باشد از باب تقیید
مطلق نیست بیان مجمل ست چنانچه گویند جاءنی رجل باز گویند جاءنی رجل کوفی یا گویند جاءنی انسان
باز گویند جاءنی زید تسمیه او بنسخ بی معنی ست و بر تقدیر تسلیم آنکه تقیید مطلق باشد خبر را بمعنی انشا دارند
بتقدیر لا یودا بین القاعدین والمجاهدین پندارند تقیید در انشا بود در خبر نباشد **سوال** چون آیه
هم مطلق باشد هم مقید در قرآن دو بار چنانچه منزل شده چرا کتابت نکردند مطلق را ترکه دادند مقید را در کتابت
آوردند **جواب** ورود او بغیر قید اگرچه روایت کردند و در اخبار آورده اند لکن بتواتر نه پیوسته
و قطعی نگشته و قرائنیت به تیقن نه پیوسته کتابت کردن آن در مصحف جز بنقل متواتر روا نبود و بغیر
قطع بنبشتن در مصحف جایز نباشد چنانچه روایت کرده اند که فاتحة الکتاب دو بار نازل شده لکن نزول
او دوم بار متیقن نگشته و بتواتر نه پیوسته فاتحه را در مصاحف دوم بار نه نبشتند و بکتابة در مصحف
مدعی قرائنیت او نگشتند و فبای الاء ربکما تکذبان و فویل یومئذ للمکذبین که تکرار نزول متیقن شده بود
و کتابت او در مصاحف بر سبیل تکرار حق و صواب نمود **اِنَّ الَّذِیْنَ تَوَفّٰهُمُ**
الْمَلٰٓئِکَةُ ظَالِمِیْٓ اَنْفُسِهِمْ توفهم فعل ماضی ست بر طریق توفهم که در بعض قراة خوانده اند و تواند بود که
مضارع باشد بحذف تا بتقدیر یتوفهم الملئکة بر طریق تنزل و تلظی مضارع بقرینه سیاق کلام بمعنی ماضی
بود و ایراد صیغه مضارع از جهت استحضار صورت قطیعه حال متوفی شدن ایشان باشد در آیه سابق
ذکر انحطاط تارکان جهاد بود آن ملوح گشت سوی انحطاط و خسارت تارکان هجرت که هم بر ترک هجرت
ماندند و همبرین صفت مردند سامع را باعتبار تقدیم ملوح سائل داشت ان الذین توفیهم الملئکة تا آخر
بر سبیل استیناف جواب سوال انداخت هم ازین جهت بغیر حرف عطف آورد و به آن موکد کرد و این
آیه وارد ست در شان جماعتی که از دل مسلمان شدند لیکن فرضیت هجرت را منکر شدند بانکار فرض
مرتد گشتند و در جنگ بدر برابر مشرکان بیرون آمدند مقتول گشتند و بعضی گویند وارد ست در شان
قومی که مسلمانان شدند و معتقد فرضیت هجرت بودند لیکن ایشان را هجرت میسر نیاید میان کفار ماندند
چون کفار در جنگ بیرون آمدند ایشان بموافقت ایشان بیرون شدند چون در معرکه رسیدند مسلمانان
را اندک و ضعیف دیدند کافران را بسیار قوی یافتند در حقیت اسلام شاک شدند و در علو اسلام
متردد گشتند در جنگ مذکور کشته شدند و بعضی گویند وارد ست در شان کسانیکه در مکه ایمان آوردند
و از کافران اخفاء اسلام خویش کردند و در میان ایشان کشته شدند قوت بیرون آمدن از ایشان
ظاهر گشت و استعداد هجرت کردن بوضوح پیوست با وجود قدرت بیرون آمدن و استعداد هجرت کردن

کلام تقدیر علی القاعدین غیر اولی الضرر والقاعدین الاضرا پنداشتند قاعده مذکوره مرعی آمده وشرکت قاعدان
اضرا با قاعدان اصحاد رمفضل بودن مجاهدان بلفظی علاحده برطریق جاری رجل فاکرمت الرجل واخاه
ثابت شده برین طریق قاعده معمول بود وبودن تفضل مجاهدان بر قاعدان بیکدرجه بر قاعدان اضرا مستقیم
باشد ودر کلام کشاف تناقض نبود تقدیر کلام چنین آید لایستوی القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر فضل
الله المجاهدین اموالهم وانفسهم علی القاعدین غیر اولی الضرر والقاعدین الاضرا وفضل الله المجاهدین علی القاعدین
غیر اولی الضرر فحسب اجرا عظیما درجات سوال برین تحقیق فضل مجاهدان برمطلق قاعدان ثابت شود بر غیر
اضرا بدرجات وبر اضرا بیکدرجه مقتصر بود بثبوت فضل نفی استوا ثابت کرد وقید غیر اولی الضرر را در لایستوی
القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر فائده بود جواب در لایستوی القاعدون نفی استوا مجاهدان بر
قاعدان بر سبیل عموم ست واین درحق قاعدان باید تا عدم استوا مجاهدان با اضرا که مخصوص بیکدرجه
ست از حکم عموم بیرون آید والمعنی لایستوی القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر من کل وجه بخلاف اولی الضرر
فان المجاهدین تفضلوا علیهم بدرجه واحدة ومساؤهم بدرجات فظهران بین المجاهدین والقاعدین غیر اولی الضرر
الیون البعید والی الضرر یقربون منهم ولایفارقونهم الا بدرجة ورطی شرح کشاف تقیید اضرا دغیر اضرا هم در قاعدانی
که مذکور در نظم قران انداشته وبرای اصلاح عهدیه واستقامت اتحاد وغیبت صدر آیه را حمل برحذف
معطوف کرده وکلام بتقدیر لایستوی القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر واولی الضرر آورده واین مخالف
قصه نزول ست چون استقامت جواب برنهجی که بیان کردیم بی تقدیر معطوف مستقیم آید تقدیر معطوف
الی حاجت نماید بااین که در تفسیر آورده که این آیه اول مطلق نازل شده بود واین ام مکتوم درخویش عذر
عمی دیدا وجرمان خویش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم تالید پیغامبر زید بن ثابت را که کاتب وحی
بود وبر شانه گوسپند تحریر مینمود لفظ غیر اولی الضرر الحاق کردن فرمود زید بن ثابت گفت والذی نفسی
بیده کانی الضر الی ملحقها ای موضع الحاقها عند صدع اشکاف فی الکتف الذی کنت اکتب فیه تقیید
مذکور برای تطیب قاعدان اولی الضرر وارد شده اکبر معطوف یعنی والی الضرر تقدیر کنند مقصود تقیید مذکور
که تطیب قلوب اولی الضرر ست فوت شود سوال تقیید بعد از اطلاق نسخ الطلاق بود ولایستوی القاعدون من المومنین
غیر اولی الضرر والمجاهدون فی سبیل الله کلام خبری ست وکلام خبری نسخ پذیر نباشد تقیید اطلاق مذکور
چنانچه روایت کرده اند چگونه آید وصحت این چه نوع روی نماید جواب اطلاق وتقیید در حکم
انشائی جمع نشود متاخر ناسخ متقدم باشد چنانچه در حمل مطلق بر مقید رفته اند والحکم الواحد لایقبل الوصفین
متضادین گفته اند اما در خبر که متعلق نسبت خارجیه است مطلق بصفت اطلاق در خارج موجود بود

بدرجات آورده و مفضل بدرجه گیستند و مفضل بدرجات گذاشتند جواب در فضل الله المجاهدین باموالهم
والنفسهم علی القاعدین برحکم قاعدة المعرفة اذا اعیدت معرفة کانت الثانیة عین الاولی قاعدان غیر اولی الضرر
باشند قاعدان اولی الضرر متناول لفظ نبوند و مراد از درجه که بصیغه وعدت مذکورست درجه مثوبت نفس
جهاد بر نسبت جنس مجاهدان دارند و درجات مسطور بصیغه جمع بر نسبت افراد مجاهدان بحسب تفاوت مراتب
ایشان متعدد پندارند کمیت و کیفیت جهاد که از کسی در وجود آمده مرکیفیت و کمیت جهاد که از دیگران واقعه
شده مبین خواهد بود و درجات ایشان برحسب اختلاف حال ایشان مختلف و متعدد روی خواهد نمود جواب
دیگر آنکه از درجه مذکوره درجه نیل غنیمت که درجه دنیاوی ست و از درجات درجات اخروی مراد بود و از
قاعدان قاعدان غیر اولی الضرر چنانچه بالا گذشته مراد باشد جواب دیگر آنکه احتمال دارد که لایستوی
القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر والمجاهدون فی سبیل الله متناول قاعدان و مجاهدان جهاد دون اصغر
واکبر باشد و فضل الله المجاهدین باموالهم والنفسهم علی القاعدین درجه درحق مجاهدان و قاعدان جهاد اصغر
بود زیرا که فضل مجاهدان جهاد اصغر بر قاعدان از جهاد مذکور هم در درجه جهاد باکفارست و فضل مجاهدان
جهاد اکبر که جهاد با نفس شیطان ست بر قاعدان ازین جهاد در درجات بسیارست کسی که با
نفس و شیطان جهاد دارد خویشتن بطاعات و عبادات بسیار می آرد اجر از طاعات بسیار میکند
بر تارک این جهاد بدرجات بسیار مفضل میشود و در کشاف آورده قاعدانی که مجاهدان بر ایشان مفضل
بیک درجه اند قاعدان اولی الضرر اند چون مجوبان و مفلوجان که هر محاربه در جهاد غیر قادر نند و قاعدانی
که مجاهدان بر ایشان بدرجات مفضل اند قاعدان اصحا اند زیرا که قاعدان اضرار از جهت آنکه در فوت جهاد
در تاسف و حسرت می باشند و جهاد با کفار آرزو می برند و قصد ایشان آنست که اگر قدرت یابند پیش از انهم
بشتابند ایشان بحسن نیت و قصد طویت در آخرت بمثوبات مجاهدان خواهند پیوست و بدرجات اخروی محفوظ
خواهند گشت و هریکدرجه درجات که حصول غنیمت ست از مجاهدان مفضول اند بفضل درجات اخروی
موصول اند بدین وجه چون در صدر آیه قاعدان غیر اضرار مذکور بودند اینجا قاعدان اضرار مراد باشند قاعدة المعرفة
اذا اعیدت معرفة کانت الثانیة عین الاولی مرعی بود و معنی عبارت مذکوره با قاعده مسطوره
مطابق باشد و نیز در لفظ کشاف تناقض می آید که بالا والمعنی علی القاعدین غیر اولی الضرر ذکر کرده و اینجا
تقیید قاعدان مفضل علیه باضرار در میان آورده و این تناقض ظاهر می نماید مگر آنکه گوئید القاعدین در جمله
فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا لفظیا بحکم قاعده مذکوره قاعدان غیر اولی الضرر مراد ند لکن در فضل الله
المجاهدین باموالهم والنفسهم علی القاعدین درجه مفسر معطوف را یعنی والقاعدین الاضرار محذوف داشته

کلام بتقدیر علی القاعدین غیر اولی الضرر والقاعدین الاضرا پنداشتند قاعده مذکوره مرعی آمده وشرکت قاعدان
اضرا با قاعدان اصحاء در مفضل بودن مجاهدان بلفظی علاحده برطریق جاری رجل فاکرمت الرجل واخاه
ثابت شده برین طریق قاعده معمول بود و بودن تفضل مجاهدان بر قاعدان بیکدرجه بر قاعدان اضرا مستقیم
باشد و در کلام کشاف تناقض نبود تقدیر کلام چنین آید لایستوی القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر فضل
الله المجاهدین اموالهم وانفسهم علی القاعدین غیر اولی الضرر والقاعدین الاضرا وفضل الله المجاهدین علی القاعدین
غیر اولی الضرر فحسب اجرا عظیما درجات سوال برین تحقیق فضل مجاهدان بر مطلق قاعدان ثابت شود بر غیر
اضرا بدرجات و بر اضرا بیکدرجه مقتصر بود بثبوت فضل نفی استوا ثابت کرد و قید غیر اولی الضرر را در لایستوی
القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر فائده بود جواب در لایستوی القاعدون نفی استوا مجاهدان بر
قاعدان بر سبیل عموم ست و این در حق قاعدان باید تا عدم استوا مجاهدان با اضرا که مخصوص بیکدرجه
ست از حکم عموم بیرون آید والمعنی لایستوی القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر من کل وجه بخلاف اولی الضرر
فان المجاهدین تفضلوا علیهم بدرجه واحدة و مساؤهم بدرجات فظهران بین المجاهدین والقاعدین غیر اولی الضرر
الیون البعید والا الضرر یقربون منهم ولا یفارقونهم الا بدرجة در طی شرح کشاف تقیید اضرا دغیر اضرا هم در قاعدانی
که مذکور در نظم قران انداشته و برای اصلاح عدیه و استقامت اتحاد و غیبت صدر آیه را حمل بر حذف
معطوف کرده و کلام بتقدیر لایستوی القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر واولی الضرر آورده و این مخالف
قصه نزول ست چون استقامت جواب برنحی که بیان کردیم بی تقدیر معطوف مستقیم آید تقدیر معطوف
بی حاجت نماید با این که در تفسیر آورده که این آیه اول مطلق نازل شده بود و ابن ام مکتوم در خویش عذر
عمی دید او چو مان خویش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم تالید پیغامبر زید بن ثابت را که کاتب وحی
بود و بر شانه گوسپند تحریر مینمود لفظ غیر اولی الضرر الحاق کردن فرمود زید بن ثابت گفت والذی نفسی
بیده کانی الضر الی ملحقها ای موضع الحاقها عند صدع اشکاف فی الکتف الذی کنت اکتب فیه تقیید
مذکور برای تطیب قاعدان اولی الضرر وارد شده اکبر معطوف یعنی والا الضرر تقدیر کنند مقصود تقیید مذکور
که تطیب قلوب اولی الضرر ست فوت شود سوال تقیید بعد از اطلاق نسخ اطلاق بود و لایستوی القاعدون من المومنین
غیر اولی الضرر والمجاهدون فی سبیل الله کلام خبری ست و کلام خبری نسخ پذیر نباشد تقیید اطلاق مذکور
چنانچه روایت کرده اند چگونه آید و صحت این چه نوع روی نماید جواب اطلاق و تقیید در حکم
انشائی جمع نشود متاخر ناسخ متقدم باشد چنانچه در حمل مطلق بر مقید رفته اند والحکم الواحد لایقبل الوصفین
متضادین گفته اند اما در خبر که متعلق نسبت خارجیه است مطلق بصفت اطلاق در خارج موجود بود

بدرجات آورده و مفضل بدرجه گیستند و مفضل بدرجات گذا مند جواب در فضل الله المجاهدین باموالهم
والنفسهم علی القاعدین برحکم قاعدة المعرفة اذا اعیدت معرفة کانت الثانیة عین الاولی قاعدان غیر اولی الضرر
باشند قاعدان اولی الضرر متناول لفظ نیوند و مراد از درجه که بصیغه وحدت مذکورست درجه مثوبت نفس
جهاد بالنسبت جنس مجاهدان دارند و درجات مسطور بصیغه جمع بالنسبت افراد مجاهدان بحسب تفاوت مراتب
ایشان متعدد پندارند کمیت و کیفیت جهاد که از کسی در وجود آمده مرکیفیت و کمیت جهاد که از دیگران واقعه
شده مبین خواهد بود و درجات ایشان برحسب اختلاف حال ایشان مختلف و متعدد روی خواهد نمود جواب
دیگر آنکه از درجه مذکوره درجه نیل غنیمت که درجه دنیاوی ست و از درجات درجات اخروی مراد بود و از
قاعدان قاعدان غیر اولی الضرر چنانچه بالا گذشته مراد باشد جواب دیگر آنکه احتمال دارد که لایستوی
القاعدون من المومنین غیر اولی الضرر والمجاهدون فی سبیل الله متناول قاعدان و مجاهدان جهاد دون اصغر
واکبر باشد و فضل الله المجاهدین باموالهم و انفسهم علی القاعدین درجه درحق مجاهدان و قاعدان جهاد اصغر
بود زیراکه فضل مجاهدان جهاد اصغر بر قاعدان از جهاد مذکور هم در درجه جهاد باکفارست و فضل مجاهدان
جهاد اکبر که جهاد با نفس شیطان ست بر قاعدان ازین جهاد در درجات بسیارست کسی که با
نفس و شیطان جهاد دارد خویشتن بطاعات و عبادات بسیار می آرد اجر از طاعات بسیار میکند
بر تارک این جهاد بدرجات بسیار مفضل میشود و در کشاف آورده قاعدانی که مجاهدان بر ایشان مفضل
بیک درجه اند قاعدان اولی الضرر اند چون مجوبان و مفلوجان که هر محاربه در جهاد غیر قادر شدند و قاعدانی
که مجاهدان بر ایشان بدرجات مفضل اند قاعدان اصحا اند زیراکه قاعدان اضرار از جهت آنکه در فوت جهاد
در تاسف و حسرت می باشند و جهاد با کفار آرزو می برند و قصد ایشان آنست که اگر قدرت یابند پیش از هم
بشتابند ایشان بحسن نیت و قصد طویت در آخرت بمثوبات مجاهدان خواهند پیوست و بدرجات اخروی محفوظ
خواهند گشت و هریکدرجه درجات که حصول غنیمت ست از مجاهدان مفضول اند بفضل درجات اخروی
موصول اند برین وجه چون در صدر آیه قاعدان غیر اضرار مذکور بودند اینجا قاعدان اضرار مراد باشند قاعدة المعرفة
اذا اعیدت معرفة کانت الثانیة عین الاولی مرعی بود و معنی عبارت مذکوره با قاعده مسطوره
مطابق باشد و نیز در لفظ کشاف تناقض می آید که بالا والمعنی علی القاعدین غیر اولی الضرر ذکر کرده و اینجا
تقیید قاعدان مفضل علیه باضرار میان آورده و این تناقض ظاهر می نماید مگر آنکه گویند القاعدین در جمله
فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیما بحکم قاعده مذکوره قاعدان غیر اولی الضرر مراد ند لکن در فضل الله
المجاهدین باموالهم و انفسهم علی القاعدین درجه مفسر معطوف و یعنی والقاعدین الاضرار محذوف داشته

نکرد فصل کرد بغیر حرف عطف آورد لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ
وَأَنْفُسِهِمْ ۚ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً
غیر اولی الضرر بر هر سه اعراب رفع و نصب و جر خوانند برفع بدل از القاعدون بنصب بر استثناء و
بجر صفت المومنین دانند درجة تمیز ست از نسبة و قوعی ای فضل الله درجة المجاهدین و جمله فضل الله
تعلیل ست بر نفی استواء و اثبات تفاوت میان مجاهدان و قاعدان دلیل ست و چون در آیه مستجدون
آفرین الی قوله سلطانا مبینا و آیاتیکه بالاتر ازان ست ذکر جهان بود جمله لایستوی القاعدون ذکر جزاء
مجاهدان و ذکر عدم استواء قاعدان با ایشان بر سبیل استیناف در جواب ماشان المجاهدین و القاعدین
تا آخر روی نمود چون این کلام بآن کلام از روی معنی متصل بود اعراض معترضاتی که در میان گذشته و
ذکر آن بالا رفته میان دو کلام متصل واقع باشد معنی اینست برابر نه اند قاعدان یعنی باز ماندگان از جهاد
که غیر خداوندان اضطرارند یعنی غیر کسانیکه باز ماندن از جهاد ضرورت دارند چون کسانی که بکوری یا بلنگی
یا به بیماری یا عذری دیگر مبتلا باشند و مجاهدان یعنی جهاد کنندگان بصرف اموال و بذل النفس خویش در راه رضای
خدا و اظهار دین اسلام و اعلاء کلمه علیا یعنی میان قاعدان و مجاهدان برابری نبود و استوا نباشد زیرا که
فضل داده است خدا کسانی را که جهاد میکنند بصرف اموال خویش و رنج ابدان خود در رضاء خدای بر نشستگان
خانهای باز ماندگان از جهاد و غزا بدرجه نیل غنیمت که اهل جهاد بدان مخصوص ست و مرتبه که مجاهدان را
مخصوص ست وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ ۚ وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ
أَجْرًا عَظِيمًا "دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً" وکلا مفعول اول ست مر وعد الله الحسنی مفعول
دوم ست تنوین در کلا بدل اضافت ست ای کل فریق من القاعدین والمجاهدین وعد الله المثوبة الحسنی درجات
با معطوفات خویش بدل ست از اجرا عظیما و اجرا عظیما مفعول مطلق ست مر فضل الله را از باب ضربته
سوطا یا مفعول به است بتضمین و اعظام اجرا عظیما معنی اینست و فضل داده است خدای مجاهدان
را بر قاعدان باجری عظیم و ثوابی فخیم یا گوییم تفصیل کرد مجاهدان را و عطا کرد ایشان را اجری عظیم و ثوابی
فخیم گفته اند مجاهد را بر قاعد هفتاد درجه فضل باشد از درجه تا درجه بسیر اسپ تیز رو شصت ساله و در روایتی
هفتاد ساله راه بود وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا این جمله تذییل ست معنی اینست ۱۳ ع ۵
و هست خدا مر زنده تقصیرات و خطایا را مر زوده رحیم ست مواهب و عطایا بخشنده سوال در آیه مذکور فضل
مجاهدان بر قاعدان یکبار بیک درجه ذکر کرده درجه مذکور کدام ست و درجات مسطوره کدامند بار دیگر تفضیل

ولا تقولوا عطف ست بر تبینوا او لمن القی متعلق لا تقولوا است معنی اینست ای مومنان چون در راه رضای
خدا یعنی برای اعلاء کلمه علیا بر روی زمین بروید و کسی پیش شما بگوید که من مسلمانم بدین اسلام در ایمانم
نفی اسلام بکنید لست مومنا مگویید پس در کشتن او توقف کنید دست خویش از و باز دارید خود را در ورطه
قتل مسلمان میفگنید تا آنکه حال او پیدا آید و تحقیق شان او روی نماید چه شما حال باطن او نمیدانید
درین حال نفی ایمان بردن کالائی که بحیات دنیا کار آید مجوئید نظر دران مکنید و از جهت سلب و غنیمت
کسی را که پیش شما اسلام خویش ظاهر کند مکشید زیرا که نزد خدای یعنی معلوم و مقدور حق سبحانه و تعالی
غنیمت اوبسیار ست و منفعتها بیشمار ست آنرا باین نباید گذاشت و این را بر آن نشاید پنداشت
كَذٰلِكَ كُنْتُمْ مِّنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوْا مکرر فتبینوا برای تاکید است
و ذلک در کذلک اشارت ست بر منظر ایمان با عدم اطلاع کسی بر حقیقت آن کذلک خبر ست مر کنتم
من قبل ظرف ست و این جمله توقف و تانی مذکور را تقریر و تائید ست و جمله فمن الله علیکم عطف ست
بر جمله کذلک کنتم معنی اینست شما پیش ازین همچنین بودید یعنی چون مسلمان شدید باسلام اقرار کردید
بتصدیق دل پنهان بود اسلام بر حکم ظاهر مینمود پس خدای بر شما فضل کرد بر حکم ظاهر شما را در عصمت آورد
شما را نیز با دیگران همچنین بود و همچنین معامله باید نمود پس در کشتن کسی که پیش شما اظهار ایمان کند و خود را
در خیر آشتی و یگانگی افگند توقف کنید و بشتابی تیغ و تیر مزنید حرمت حرمت اسلام نگاهدارید و تعظیم
کلمه اسلام بجا آرید اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرًا این جمله تذییل ست تاکید
او از جهت ابراز شان باری بر وجه و کادت و استواری ست معنی اینست بدرستی که خدای
بعلمهای شما آگاه است آگاهی او بر احوال شما بری از اشتباه است مقصود او کلمه گفتن و مطلوب
شما در کشتن میداند و جزا و سزای آن دادن میتواند و جمله یا ایها الذین آمنوا اذا ضربتم فی سبیل الله
فتبینوا بیان حکم حفائی ست که متضمن باین جهت عمد بود چه اظهار اسلام و تلفظ بکلمه طیب و سلام گفتن
بر مسلمانان که مثبت اسلام و قاطع شبهه کفر است ازین جهت قتل مذکور قتل عمد باشد و ازین جهت
که بواسطه بودن مقتول در دار حرب و گریختن او از مسلمانان و ملتجی شدن بکوه یا کوسپندان خویش
موجب شبه آن بود که کلمه از اخلاص نمیگوید بلکه باظهار ایمان نابوده پناه از کشتن میجوید بدین شبهه
قتل خطا باشد باعتبار جهت خطا پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم امر بکفارت کرد و اعتق رقبة فرمود
و باعتبار جهت عمد بزه کار داشت و استغفار جهت برین طریق این جمله متصل آیه قتل خطا
و قتل عمد بود از جمل معترضه نباشد لکن از جهت اختلاف جزو انشا عطف ست بر معترضات سابق

که تو کردی سزاد تو کشتن ست یا بسلاسل و اغلال بستن ست لکن بابلاز نان حضرت را نمیکشیم و در سلاسل و اغلال
نمیکشیم وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهٗ وَاَعَدَّ لَهٗ عَذَابًا عَظِيْمًا ۝
و غضب اللہ علیہ عطف ست بر جزاء روہ جہنم خالدا فیہا از باب عطف ست فعلیہ بر اسمیہ معنی چنین باشد خدائے
بروی غضب کند و از رحمت خود دور افگند و عذابی عظیم برای او اساختہ گرداند و لعن بر صاحب کبیرہ بحکم
و لا یلعن صاحب الکبیرۃ محمول بر استحلال و استخفاف باشد یا لعن بمعنی ابعاد از رحمت بود چنانچہ در لعن اللہ
المحلل والمحلل لہ و لعن اللہ الواشمۃ والمستوشمۃ گفتہ اند و بدانکہ قتل گناہی و عصیانی عظیم ست و در فضاعت
این گنہ ہمین یک حرف بسندہ است کہ اجرار کلمہ کفر باکراہ رخصت پذیر و قتل مسلم بناحق بہیچ عذری اباحت
و رخصت نگیرد و از ابن عباس روایت کردہ اند در جریمہ قتل عمد توبہ مقبول نیست و این مشکل ست چہ
قبول توبہ از ہر کسی باجماع ثابت باشد پس این قول خلاف اجماع بود تاویل آن آنست کہ حتم شود و شود
و ارضا ہیت متحقق نمیگردد پس توبہ از و متحقق نباشد نہ آنکہ توبہ بعد از وجود شرایط مقبول نبود
يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِذَا ضَرَبْتُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ فَتَبَيَّنُوْا وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ
السَّلٰمَ لَسْتَ مُؤْمِنًا ۚ تَبْتَغُوْنَ عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللّٰهِ
مَغَانِمُ كَثِيْرَةٌ ۭ وبعضی تثبتوا بصیغہ امر از تثبت خوانند و بر حسب اختلاف قراۃ معنی مختلف دانند
سلام با الف و حذف الف خوانند و معنی یکی دانند روایت کردہ اند مردی از جملہ کردہ خویش تنہا
مسلمان شدہ بود گروہ ہمہ کافران کینہ و ضغینہ و دشمنی و عداوت مینمودند یکی از مسلمانان برای تاخت ایشان
آمد مسلمان مذکور باگوسپندان خویش بر کوہی برآمد چون نزدیک مسلمانان برسید از ایشان او از اللہ اکبر
برآمد دانست کہ ایشان مسلمانانند او نیز آواز کلمہ طیبہ بلند برآورد و بہ ایشان بسلمان دار سلام کرد اسامہ
بن زید دانست کہ مسلمان نیست کلمہ بمصلحت میگوید و از کشتن خلاص میجوید بر و حملہ آورد و کشت انچہ از صلب
بر و بود باگوسپندان ہم ربود چون این حکایت بسمع پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم پیوست موجب اندوہ
و ناخوشی پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم گشت گفت خوب نکردند مسلمانی را بعد از گفتن کلمہ زیر تیغ
آوردند اسامہ بن زید پیش پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم گفت یا رسول اللہ آواز از ہیبت ترس
تیغ بکلمہ اسلام پناہ می جست پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرمود چرا دل او نشکافتی تا انچہ در دل او
در بافتی احکام مبنی بر ظاہر بود و اطلاع بر کیفیت باطن حاجت نباشد در شان او این آیہ نازل گشت و در
باب او این نظم بر رود و پیوست لست مومنا مقول ست مر لا تقولوا تبتغون حال ست از فاعل لا تقولوا
فاو فعید اللہ برای تعلیل ست مغانم مبتدا ست کثیرۃ صفت اوست فبتنو جواب شرط ست

وسوسهٔ شیطان باستدن دیه بگشتن قهری مذکور جرئه نمود چه شیطان اورا وسوسه کرد که بستدن دیه رضا دادی برانتقام دل نهادی قهری بکش و بکشتن مسلمانی انتقام برادر بکش دیه زیادت ببر و نام مرد جلدی برادر و وسوسهٔ شیطان در و اثر کرد قهری را کشت و ازدین مرتد گشت جانب مکه رفت اول ارتداد وی دین انها واقع شد این آیه در شان او فرود آمد معنی انیست هر که بکشد مومنی را بناحق درین حال که معتقد باشد یعنی قاصد کشتن او بود جزاء او آنست که اورا در دوزخ درآرند جاوید در آتش باشد **سوال** جاویدی در دوزخ خاصه کفار بود و عموم آیه موافق مذهب معتزله میشود که ایشان گناه کبیره را موجب کفر میدارند و مستوجب خلود در نار می پندارند **جواب** صاحب گناه کبیره را چون قاتل عمدا در آیه یا ایها الذین آمنو کتب علیکم القصاص فی القتلی مومن خوانده فمن عفی له من اخیه شئی قاتل عمد با ولی مقتول اخوه سلام اثبات کرد و در آیه وان طایفتان من المؤمنین اقتلوا باغی را که صاحب کبیره است مومن خوانده و در حدیثی آمده که در عهد پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم مسلمانی مسلمانی را کشت پیغامبر ولی مقتول را گفت هل لک فی العفو یعنی ترا در عفو رغبتی هست او گفت لا باز گفت هل لک فی الدیه قال لا یعنی ترا رغبت در دیه هست او گفت لا دو سه بار اعادت میکرد اولا میگفت آخر دیه قبول کرد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم قاتل را بر لزوم تجدید ایمان ننیاورد و این نیز دلیل ست که قاتل عمد کافر نیست چه اگر قتل عمد موجب کفر بودی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم قاتل مذکور را چنانچه دادن دیه فرمود تجدید ایمان نیز فرمودی چون ثابت شد که مرتکب گناه کبیره از ایمان بیرون نمی آید و کافر نمیگردد چاره نیست که خلود دیرا مجاز از طول مدت دارند بر طریق خلدا الا میر حبسه پندارند لکن مقصود از استعمال این مجاز تشبیه بد بود مطلوب از ذکر طول مدت بلفظ خلود و تغلیظ باشد و تواند بود که حکم بخلود نار مقید بصورت استحلال و استخفاف بود که مستحل و مستخف گناه کبیره کافر بود و کافر مستوجب خلود در نار باشد و امام زاهد رحمة الله قید ارتداد و زیادت میکند معنی کلام و من یقتل مومنا متعمدا دارند میگوید اشکال خلود مومن در نار وارد نشود لکن برین تقدیر استحلال معصیت دارند برای جزاء خلود در نار کافی بود جزاء قتل ازان رو که قتل ست مذکور نباشد و سوق این برای بیان جزاء قتل ست توضیح این جواب مشکل ست مگر آنکه خلود در جهنم جزاء ارتداد دارند و اعد لهم عذابا الیما که متضمن وعید عذابی منکر ست بیان وعید عذاب قتل پندارند و امام زاهد رحمة الله علیه جوابی دیگر نیز گفته که جزاؤه جهنم خالدا فیها برای جزائیست که لایق قاتل عمد بود و سزا ایست که قاتل مذکور شایان او باشد نه بیان جزای که اورا بالفعل رسد و منافی صفت اسلام بود چنانچه بادشاهی کسی را گوید کار

بکشد وحکم او بکفارت پیوندد بدین صورت بر قاتل آزاد کردن برده سومنه بروجه کفارت لازم آید اگرچه
دیه لازم نبود زیرا نچه اولیاء حربیان اند استحقاق دیه ندارند وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ
وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ
این شرطیه عطف ست بر شرطیهٔ سابقه معنی انیست اگر مقتول بروجه خطا از قومی باشد که میان شما
ومیان ایشان عهد وپیمانی بود پس برویست دیتی تسلیم کرده شده سوی اهل مقتول واولیاء او آزاد کردن
رقبه که بخدای گرویده ودین اسلام گزیده فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ
تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ ط عطف ست بر جزا بر شرطیه سابقه توبهٔ از خدای معنی قبول توبه است یقال تاب الله
علیه توبة ای قبل توبته قبولا کانها من الله وتواند بود که توبهٔ عبد بمعنی رجوع بود بر تقدیر اول من ابتدائیه دارند
وبر تقدیر ثانی من سببیه پندارند ای تاب توبته من اجل فضل الله بر هر تقدیری توبه مصدر باشد من فعل
محذوف را او فعل محذوف توکید لنفسه بود چه قبول توبه مستلزم توبه ست وتحریر رقبه وروزه دو ماه متضمن
آنست پس تاب العبد توبته او تاب الله علیه مقرر مضمون تحریر رقبه وروزه دو ماهه باشد از قبیل لفلان
علی الف درهم عرفا والله اکبر دعوة الحق بود معنی انیست پس هر که رقبهٔ سومنه را نیابد که آنرا بروجه کفارت
آزاد کند پس برویست روزه داشتن دو ماه پیاپی بغیر فصل وبغیر آنکه در میان دو ماه روزی بغیر روزه
بگذارد توبه کند او توبه کردنی که ناشی از فضل خدا و توفیق او بود یا گویند قبول کند خدای توبهٔ او را قبول کردنی
که کاین از خدای میباشد وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا این جمله ترتیل ست معنی آنست
وهست خدای دانا بهمه چیز داند عمد وخطاء درکشتن بروی پوشیده نیست تعیین آخرهٔ اعمال وتقدیر کفارت
خطابات همه بحکمت محکمهٔ او منوط وباحکام او مربوط ست وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا
فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا روایت کرده اند در قبیلهٔ بنی النجار مسلمانی قتیل یافتند برادر
قتیل پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ازین قصه علم داد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم شخصی را از بنی فهر
با برادر مقتول بر بنی النجار فرستاد گفت ایشان را اسلام من برسان وبگو اگر شما بقاتل این علم دارید
او را به برادر او که مدعی ست بسپارند تا برنهج شرع قصاص کنند واگر توفیق یابد دم عفو زند اگر قاتل
او را نمیدانند بعد سوگند پنجاه کس دیه مقتول مذکور برسانند چون فهری مذکور فرمان پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم رسانید وانچه امر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بود روشن گردانید بنی النجار سر در
اطاعت نهادند بفتار سمعا وطاعت زبان کشادند وبرادر او را صد شتر دیه مقتول مذکور دادند برادر
او دیه ستد بافهری که فرستادهٔ پیغمبر بود صلی الله تعالی علیه وسلم بازگشت نزدیک مدینه رسیده بود

محذوف ست ای الا قتلا خطاء یا حال ست ای الا خاطئا معنی انیست ملایم مر مومن را که بکشد مومنے
و گیرد را مگر از جہت خطایا یا مگر در ہنگام خطایا مگر کشتن بخطایا مگر کشتنی خطایا مگر در حالت کہ قاتل خاطی است
و خطاء در محل دوم ہم برین طریق آید و اعراب او ہم برین وجہ روی نماید قتل خطا آنست کہ قصد قتل
مشروع کند بغیر قصد قتل کہ ممنوع ست واقع شود چنانچہ قصد شکاری کند شکاری نبود آدمی باشد یا قصد حربی کند
حربی نبود مسلم یا ذمی بود وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ
مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ این جملہ عطف ست بر جملہ وما کان لمومن ان یقتل مومنا الا خطأ
فتحریر رقبۃ مبتدا ست محذوف الخبر ای فعلیہ تحریر رقبۃ و این جملہ خبر مبتدا ست کہ متضمن معنی شرط ست
و ہم ازین جہت در روی فا در آمد و دیۃ عطف ست بر فتحریر رقبۃ معنی انیست ہر کہ بکشد مومنی را از جہت
خطا کردن یا در ہنگام خطایا کشتنی بخطایا در حالت کہ قاتل خاطی ست یا کشتنی خطا پس بروی آزاد کردن رقبہ
مومنہ باشد کہ آزاد کردن رقبہ کافر از کفارت روا نبود و این مجمع علیہ است و ہمچنین رقبہ بیکار شدہ چون
رقبہ مذکور کہ معظم اعراض از و بفوات پیوستہ است و در رقبہ صغیرہ اختلاف علماست نزدیک بعضی از جہت
آنکہ غایت الاغراض ست روا نیست و نزدیک عامہ روا ست اگرچہ اغراض در حال غایت ست لیکن رجاے
حصول این ثابت ست بخلاف اعمی کہ بی بصر بود عود بصر او وحصول اغراض از و مرجو نباشد و بر و بست
دیتی کہ سوی اہل او تسلیم کردہ میشود و باولیاء مقتول مسلم گردد و بر حسب سہام مواریث بورثہ او مسلم
گردانیدہ آید و آن را میان ورثہ علی فرائض اللہ قسمت کنند و تنفیذ وصایا او قضایا او دیون ہمچون سایر
ترکات مصروف گردانند و اگر وارثی نبود وارث او عامہ مسلمانان باشند و در بیت المال مسلمانان گردآید
و دیۃ مذکور بر عاقلہ قاتل ست تحمل عقل یعنی دیۃ از و ظایف عواقل ست و اگر قاتل را عاقل نبود دیت
در بیت المال باشد و اگر در بیت المال مالی نبود دیۃ در مال قاتل آید إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا
استثنی مفرغ ست ای فدیۃ مسلمۃ الی اہلہ فی جمیع الاوقات الا وقت تصدقہم علیہ بہا معنی انیست
بر ولیست دیۃ یعنی بر قاتل ست بر جمیع اوقات مگر در وقتی کہ اولیاء مقتول بدیۃ بر قاتل تصدق کنند
و حق دیۃ را ساقط گردانند فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَّكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ
رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ این شرطیہ عطف ست بر اسمیہ سابق و تعقیب در بیان ست معنی انیست
پس اگر باشد مقتول بر وجہ خطا از قومی کہ شما را دشمنانند یعنی از فرقہ کہ کافران محارباند و حال انیست کہ او
مسلمان ست از اہل ایمان ست از جملہ حربیان مسلمان شدہ و بر حقیت اسلام اعتقاد کردہ یا مردے
کہ از دار حرب در دار اسلام بیاید مسلمان شود و باز بمصلحتی بر اہل خویش در دار حرب رود مسلمانی او را بخطا

که بیابید شما جماعتی دیگر غیر حاضران مدینه را میخواهند که از شما باظهار ایمان ایمن باشند و از قوم خود باظهار
کفر امان یابند هر بار که ایشان در قتال مسلمانان افگنده شوند مقهور و نگونسار گردند فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ
وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ
حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ این شرطیه عطف ست بر شرطیهٔ سابقه یعنی ان اعتزلوکم معنی اینست پس
اگر شما را نگذارند و آشتی در میان نیارند و دست های خویش را از شما باز ندارند پس بگیرید شما ایشان را
و بکشید در هر مکانی که بیابید و در هر زمانی که دریابید وَأُولَٰئِكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا
مُبِينًا این جمله تنزیل ست معنی اینست و ایشان ای مسلمانان مر شما را بر ایشان قول و
حجتی ظاهر گردانیدم بدین که بقتال دستوری دادیم و ایشان را پیش شما بخواری آوردیم و مالگذار شما
گردیم و اسیر شما گردانیدم و در رتبهٔ بندگی در آوردیم وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا
إِلَّا خَطَأً روایت کرده اند عیاش برادر مادری ابوجهل پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه
وسلم ایمان آورد پیش از هجرت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از ترس برادران در مدینه آمد پشته بلندی
برای ماندن اختیار کرد مادر او سوگند خورد که تا عیاش نیاید زیر سقفی نرود و طعامی و آبی نخورد ابوجهل و
حارث بن زید در طلب او شتافتند او را در مدینه بر پشته بلند یافتند روی بر و آوردند و از حال مادر خبر
کردند و سوگند خوردند بیا بر دینی که اختیار کرده باش و دل مادر مخراش عیاش و ابوجهل و حارث بن زید
چون از مدینه دور رفتند دست های او بستند صد کان چوب زدند عیاش حارث را گفت
ابوجهل برادر من ست با من هم خود هم تن ست تو که باشی که چوب بر من اندازی و مرا در دست سازی
والله من ترا هر جا که یابم در کشتن تو بشتابم ایشان عیاش را در خانه در آوردند همچنان بسته پیش مادر
آوردند مادر گفت بندها را بگشایند و بر و رحم نمایند تا دینی که اختیار کرده از آن بیرون نیاید و با شما موافقت
نماید مدتی در بند بود تا آنکه قرار نمود بعد چند گاه حارث مذکور مسلمان شد عیاش را از مسلمان شدن
خبر نبود او را در قبا یافت بحکم سوگند در کشتن او شتافت مسلمانان از مسلمان شدن او خبر کردند و او را گرفته پیش
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آوردند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از عمل مذکور با حبست عیاش قصه باز
گفت در شان او این آیه نازل گشت و در حق او این حکم بیان پیوست در آیه سابقه ذکر قتال و جهاد
بود و در آیات آیه نیز ذکر قتال و جهاد با کفار ست این آیه در اثناء ذکر قتال برای بیان حکم قتال مسلمانان
خطا را و عمدا معترضه افتاد الا خطاء منصوب ست از جهت آنکه مفعول له است ای لاجل الخطاء یا مفعول
فیه است یعنی لاوقت خطاء یا مفعول مطلق ست از باب ضربته سوطا ای الا قتلا بخطا یا صفت مصدر

جمله شرطیه که جزاء او انشاست عطف ست بر نهی سابق و تعقیب در بیان ست معنی اینست پس اگر
از هجرت روی گردانند و هجرت را فریضه ندانند یا ردی گردانند از ایمان و متردد شوند در ایقان پس
ایشان را بگیرید و بکشید هر جا که یابید در حل یا در حرم و حضر یا در سفر و ایشان را دوستان مگیرید و یاری ایشان
مپذیرید إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ
مستثنی ست از خذوهم نه از لا تتخذ و منهم و این ذکر و بیان ست و بیان حکم معاهدان ست معنی اینست
ایشان را بگیرید و بکشید مگر کسانیکه بذمیان و معاهدان پیوندند و دل بر عهد میثاق بندند و یا کسانیکه
با شما عهد کردند عهد کنند و جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَن يُقَاتِلُوكُمْ
أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ حصرت بتقدیر قد حال ست از ضمیر جاءکم و این ذکر ستامنان
معنی اینست یا آمده اند بر شما به امان در حین حال که گرفته شده است سینهاء ایشان از ین که با شما
محارب شوند یا با قوم خویش قتال کنند یعنی از قتال باز آمده و در امان شما در آمده وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ
لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ این جمله معترضه است برای بیان منفعت کافران و
سنت خدای عزوجل بر شما در عاجز گشتن و امان جستن ایشان معنی اینست اگر خدای خواستی ایشان را
بر شما مسلط کردی و ایشان را با شما در قتال آوردی پس هر آئینه ایشان با شما قتال میکردند
و بقوت حمله می آوردند فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا
جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا فاسببیه است چه استثنا مذکور سبب ست برای مفهوم
جمله مسطور ای فان اعتزلوکم فلم یقاتلوکم و القوا الیکم السلم ای سلموا عن محاربتکم معنی اینست پس اگر
ایشان گوشه گیرند و با شما دوستی پذیرند و دم صلح زنند و از شما امان بجویند در ره اسلام پویند
از شما ایمن شوند از محاربه شما سلامت مانند زیرا نچه خدای مر شما را در قتال ستامنان ره نداد و در
دین اسلام آن رسم نهاد که صلح و امان با قتال جمع نشود و آشتی جنگ را منافی بود سَتَجِدُونَ
آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَن يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلَّمَا رُدُّوا إِلَى الْفِتْنَةِ
أُرْكِسُوا فِيهَا این حکایت جماعتی ست از بنی اسد و غطفان و بعضی از
اهل مکه که چون بر مومنان می آمدند ایمان می آوردند و چون بر قوم خویش باز میگشتند اظهار کفر میکردند
یریدون صفت ست مر آخرین و آخرین مفعول اول ست مر تجدون ان یامنوکم مفعول ست مر یریدون
و یامنوا قومهم عطف ست بر ان یامنوا جملهٔ کلما ردوا مفعول دوم ست مر تجدون و جملهٔ ستجدون
تا آخر معترضه است برای نکوهش منافقان و شکایت از کردوکار شنیع ایشان معنی اینست تحقیق

واین مرتدان از جهت انکه ایشان مسلمان بودند بباطن ارتداد ورزیدند وارتداد بتصریح ننمودند منافق نام
کرد وایشان را نفاق آورد وسیاق کلام یعنی حتی یهاجروا فی سبیل الله فان تولوا ملایم این وجه است
ما استفهامیه است واستفهام برای توبیخ ست مرفوع المحل بابتداست لکم ظرف مستقرست خبر مبتداست
فئتین حال ست از معنی فعل ای ما تصنعون حال کونکم فی شان المنافقین فئتین فا سببیه است متصل ست
بآیاتی که در بیان نفاق منافقان گذشته چه نفاق ایشان سبب ست برای توبیخ مسلمانان در اختلاف کردن در
کفر ایشان وجمله که در میانه معترضه آمده میان کلامین متصلین واقع شده چنانچه بالا گذشته ومقصود
هر یکی ببیان پیوسته معنی اینست پس چیست مر شما را در شان منافقان وچه میگوئید در باب ایشان در حالت
که شما دو گروهید در میان خویش اختلاف کردید گروهی بظاهر اجراء کلمه توحید مسلمان میدانند وگروهی
بکتمان کفر ایشان را کافر میخوانند وحال اینست که خدا ایشان را در بلا انداخته بدانچه کسب
کرده اند مبتلا ساخته ونگونسار کرده در خذلان آورده اَتُرِيدُونَ اَنْ تَهْدُوا مَنْ اَضَلَّ
اللّٰهُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهٗ سَبِيلًا ۝ این جمله استفهامیه
بیان استفهامیه مذکوره است ومقرر توبیخ مسطور ست وخطاب مر گروهی راست که منافقان را میگویند
واصلاح عمل ایشان میجویند اگر خطاب مر کل را باشد کلام بر طریق فعقروها از باب نسبت فعل بعضی سوی
کل بود معنی اینست ای میخواهید شما که مهتدی سازید کسی را که خدای عزوجل او را گمراه ساخته است
ومیجوئید که بر راه آرید کسانی را که خدای ایشان را در وادی نفاق انداخته است وحال اینست
که هر که را خدای گمراه گرداند هرگز نیابی او را راهی که سلوک آن او را بمقصد رساند وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ
كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَآءً ودوا تعلیل ست بر انکار مذکور ودلیل ست بر توبیخ
مسطور لو تکفرون کما کفروا بیان ودوا است لو در وی برای تمنی ست فتکونون عطف ست بر تکفرون
معنی اینست که ایشان را مسلمانان نباید گفت وبا ایشان یگانگی نباید جست زیرا که ایشان کفر
شما را دوست میدارند ودل بر ارتداد شما می آرند یعنی آرزو میدارند که چنانچه ایشان کافر شدند
کاشکی شما کافر شوید ودر راهی که ایشان می رفتند بروید که خرمن سوخته خرمن همه را سوخته خواهد
وچون خرمن دیگران سالم بیند بکاهد فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ اَوْلِيَآءَ حَتّٰى يُهَاجِرُوا
فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فاء فلا تتخذوا سببیه است معنی اینست پس مگیرید از منافقان دوستان
تا آنکه در راه رضاء خدا هجرت کنند یعنی اوطان خویش بگذارند وروی سوی پیغمبر آرند فَاِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ
وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَّلَا نَصِيرًا ۝

بر کلام خدا باعتبار آنکه مشتق از حدوث ست برای حدوث کلام حق سبحانه و تعالی تمسک کند و خود را در ورطهٔ غلط و خطا افگند بتمسک مذکور خطاست و احتجاج مسطور ناروا ست اطلاق لفظ حدیث که مشتق از حدوث ست بر کلام قدیم که صفت خداست و معنی قایم بذات حق سبحانه و تعالی ست روا نبود اطلاق او بر کلام بمعنی عبارت حادثه که دال بر کلام خداست روا باشد و اطلاق او در آیت بدین معنی ست بر معنی اول نیست بتمسک معتزله درست نیاید و صحت احتجاج ایشان روی ننماید فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنٰفِقِيْنَ فِئَتَيْنِ وَاللّٰهُ اَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوْا روایت کرده اند مسلمانان در باب منافقان دو گروه بودند در شان ایشان اختلاف مینمودند و بعض ایشان را نظر باجرای کلمهٔ اسلام مسلمانان میداشتند و بعضی نظر باضمار کفر کافر میداشتند این آیت بر وجه توبیخ وارد گشت و این نظم بورود پیوست و بعضی گویند این آیت در باب غریبان وارد ست که ایشان شکایت از مرض کردند و هوای مدینه را ناسازوار گفتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ایشان را گفت شتران صدقات که جمع شده اند شما نزدیک آن بباشید بآشامیدن شیر شتر و بول شتر دارو کنید ایشان رفتند بآشامیدن مشغول گشتند بعد صحت مرتد شدند روی سوی وطن خویش آوردند شتران صدقه را برابر خویش بردند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم کسان را بتعاقب ایشان فرستاد و بباز گردانیدن و کشتن ایشان فرمان داد باشتران گرفته آوردند و ما را از نهاد ایشان برآوردند و این وجه منظور فیه ست چه بعد ثبوت ارتداد محل اختلاف نباشد این آیه که در شان اختلاف صحابه است موافق حادثه نبود و بعضی گویند وارد در حق قومی ست که ایشان مسلمان شده و هجرت کرده بر پیغمبر آمدند باز بغیر اذن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در مقامهای خویش رفتند از انجا بر پیغمبر تبختند ما بر دین مستقیم و بر اسلام مستقیم ایم از جهت آنکه هوای مدینه ما را ناسازوار نبود و مورث مرض و اسقام مینمود باز گشته ایم و از دین خود نگشته ایم گفتار ایشان دلیل بر اسلام بود در فتن ایشان بغیر اذن پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم دلیل بر ارتداد نمود مسلمانان در شان ایشان دو فرقه شدند این آیه در شان ایشان نازل گشت و بورود پیوست و بعضی گویند این آیت وارد ست در حق کسانیکه در روز جنگ احد برابر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بیرون رفتند در وقت جنگ سوی مدینه باز گشتند در بازگشتن ایشان مسلمانان اختلاف کردند و مسلمانی ایشان را در خیز نزاع آوردند و بعضی گویند این آیت وارد ست در حق کسانیکه در مکه خانهای خویش مسلمان شدند و هجرت که در ان وقت فرض بود بجا نیاوردند بعده بجبر اهل مکه در جنگ بدر بیرون آمدند چون ضعف لشکر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مشاهده کردند خود را بر قتال آوردند در شان مسلمانان اختلاف کردند خدای خبر بکفر ایشان کرد و قصهٔ ایشان در بیان آورد

و خوبتر نماید بدانکه سلام از سین ار سلام ست و جواب آن از واجبات نظام ست بشرط آنکه بر کسے که
سلام گویند مشغول بکار دینی چون مصلی فرمودن و قاری قرآن و مدرس در وقت بیان و مفتی در وقت
فتوی و حاکم در هنگام حکومت و قضا نباشد و بشرط آنکه او را در معصیت نداند و مشغول بعصیان نپندارد
که عاصی سزاوار سلام نبود و مستحق تحیت نشود اما پیش بادشاه در هنگام جلوس در مجلس سلطنت و وقت
استثنا در مسند مکنت از بعض اساتذهٔ دین دار و علمای شرع شعار ترک سلام مشاهده شده و آنهم برین
قاعده محمول آمده اگر او در عدل نشسته است در کار دین ست او را شاغل نباید گشت و اگر در ظلم ست
سلام پیش او نشاید گفت و قوی بر ضعیف سلام گوید و بسلام آرام دل ضعیف جوید تا از قوی ایمن شود
و رعب قوی از خاطر ضعیف برود چنانچه راکب بر راجل و قایم بر قاعد و صحیح بر مریض گوید یا سلام گوید
منحط بر عالی از جهت اعظام چون صغیر بر کبیر و قلیل بر کثیر و رعیت بر بادشاه و شاگرد و بر استاد و مرید
بر پیر اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيْبًا ۝ این جمله تزئیل ست
و تاکید او از جهت ایراد مدح باری بر وجه و کادت و استواری ست معنی اینست بدرستی که هست
خدای بر همه چیز محاسب یعنی حساب کننده بر حسب آن جزا دهد و سزا کند اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ
لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيْهِ اللّٰه مبتدا است لا اله الا هو خبر مبتدا است
لیجمعنکم جواب قسم محذوف ست ای اقسم لیجمعنکم الی یوم القیٰمة لا ریب فیه و الی بمعنی فی ست ای لیجمعنکم فی
یوم القیامة اقامت حرف جر مقام حرف آمده است اما بهتر آنست که الی متعلق لیجمعنکم باشد بتضمین معنی
حشر و جملهٔ الله لا اله الا هو معترضه است برای توحید معنی اینست خدای معبودی بحق سزاوار پرستش
مطلق جز او نیست سوگند میخورم که هر آئینه جمع خواهد کرد شما را خدا در روز قیامت که هولناک روزی ست
وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ حَدِيْثًا ۝ من استفهامیه است و استفهام برای انکار مرفوع المحل
بابتدا است اصدق خبر مبتدا است حدیثا تمیز ست و جمله تزئیل ست معنی اینست که راست تر است
از روی گفتار از خداوند کردگار جل و علا در کلام او کذب محال باشد چه کذب مبنی بر حاجت یا مخافت ست
و خدای عز و جل از هر دو صفت مذکور منزه بود و نیز کلام او نفسی ست و کلام نفسی عبارت است
از علم بقصد خطاب و آن همه حق ست و صواب مخالفت واقع در علم جهل مرکب باشد از کسی که جهل مرکب
برو محال ست کذب در کلام او محال بود سوال ایمهٔ تفسیر الی بمعنی فی گفته اند میان
ایشان اتصال چیست و مجاز مذکوره بر کدام مناسبت مبنی ست جواب الی معنی او غایت ست
غایت مکانی یا زمانی یا ظرفیه مناسب بود ذکر ملزوم و ارادت لازم باشد و معتزله باطلاق لفظ حدیث

روی خواهد نمود این جمله با معطوف خویش میان ذکر منافقان معترضه است برای بیان حکم شفاعت
معنی اینست هر که شفاعت کند شفاعتی حسنه مراد را بواسطه آن شفاعت نصیبی عظیم بود و بسبب او جزا
جزیل باشد شفاعت در لغت خواهش از کسی ست برای نفع دیگری چنانچه از کسی برای کسی منفعت خواهد
یا دفع مضرتی از کسی جوید و شفاعت حسنه آنست که متضمن ابطال حقی و اثبات باطلی نبود و اضلال مسلمانی
و ایذاء مومنی نباشد چنانچه پیش حاکم از جهت مدعا علیه بناشنیدن گواهان مدعی دم نیکخواهی مدعا علیه
زند یا نفع مدعی جوید احکم بشهود بلا تزکیه گوید و بعضی گویند شفاعت حسنه آنست که از کسی منفعت کسی
بی جلب منفعت بسوی خویش خواهد و درین کار در ره ارتشا و ناموری جستن و رشوت گرفتن نرود و هر که شفاعت
کند شفاعتی سیئه او را بر حکم تسبیب نصیبی از آن بدی باشد و نصابی از آن جریمه بود شفاعت سیئه ضد شفاعت
حسنه است چنانچه کسی نفع کسی جوید باخذ رشوتی و ابطال حقی و اثبات باطل خواهد برای جلب منفعتی و کفل
بمعنی نصیب دانند لیکن آنرا در نصیب بدی استعمال کنند وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا
ای مقتدرا حفیظا شهیدا حسیبا محیطا مجازیا جمله تذییل ست معنی اینست و هست کردگار دیان بر هر چیزی
قادر نگاهبان گواهی دهنده حساب کننده جزا دهنده سزا کننده همه چیز داند و جزا دادن آن تواند وَاِذَا
حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَآ اَوْ رُدُّوْهَا این جمله بر معترضه است برای بیان
حکم تحیت معنی اینست و چون تحیت کرده شوید شما بتحیتی بدعای یا سلامی و بتعظیمی یا اکرامی پس شما
بتحیتی که نیکوتر و خوبتر از آن ست تحیت کنید یا کلامی و اعظامی که مثل آن بود باز گردانید در حق جواب تحیت
نی نقصانی بگذارید روایت کرده اند مردی پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بالسلام علیکم
تحیت نمود پیغامبر علیه السلام در جواب او علیک السلام و رحمة الله فرمود و مردی دیگر بالسلام
علیک و رحمة الله تحیت آورد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بلفظ و علیک السلام و رحمة الله و برکاته
در جواب او تحیت کرد دیگری بتحیت السلام علیک و رحمة الله و برکاته شتافت پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم و علیک در شان او سزاوار یافت گفت یا رسول الله برای ایشان زیادت کردی و برای
من چیزی زیادت نیاوردی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود اموری که در جواب سلام آمده همه در
سلام خویش بکار داشتی برای مرا چیزی از الفاظ تحیت نگذاشتی بضرورت مثل تحیتی که کردی کردم و آنچه در
سلام گفتی مثل آن آوردم و نیز چون فرشتگان ابراهیم را گفتند سلاما یعنی سلمنا علیک سلاما بصورت جمله
فعلیه که دلالت بر حدوث میکند ابراهیم صلوات الله علیه در جواب ایشان سلام گفت برفع بر ابتدا
تا بر صورت جمله اسمیه شود و دال بر دوام و ثبوت بود تحیت ابراهیم احسن از تحیت ایشان آید و نیکوتر

و خوبتر نماید بدانکه سلام از سین ار سلام ست و جواب آن از واجبات نظام ست بشرط آنکه بر کسے که
سلام گویند مشغول بکار دینی چون مصلی فرمودن و قاری قرآن و مدرس در وقت بیان و مفتی در وقت
فتوی و حاکم در هنگام حکومت و قضا نباشد و بشرط آنکه او را در معصیت نداند و مشغول بعصیان نپندارد
که عاصی سزاوار سلام نبود و مستحق تحیت نشود اما پیش بادشاه در هنگام جلوس در مجلس سلطنت و وقت
استثنا در مسند مکنت از بعض اساتذهٔ دین دار و علمای شرع شعار ترک سلام مشاهده شده و آنهم برین
قاعده محمول آمده اگر او در عدل نشسته است در کار دین ست او را شاغل نباید گشت و اگر در ظلم است
سلام پیش او نشاید گفت و قوی بر ضعیف سلام گوید و بسلام آرام دل ضعیف جوید تا از قوی ایمن شود
و رعب قوی از خاطر ضعیف برود چنانچه راکب بر راجل و قایم بر قاعد و صحیح بر مریض گوید یا سلام گوید
منحط بر عالی از جهت اعظام چون صغیر بر کبیر و قلیل بر کثیر و رعیت بر بادشاه و شاگرد و بر استاد و مرید
بر پیر اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيْبًا ۝ این جمله تزئیل ست
و تاکید او از جهت ایراد مدح باری بر وجه و کادت و استواری ست معنی اینست بدرستی که هست
خدای بر همه چیز محاسب یعنی حساب کننده بر حسب آن جزا دهد و سزا کند اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ
لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيْهِ اللّٰه مبتدا است لا اله الا هو خبر مبتدا است
لیجمعنکم جواب قسم محذوف ست ای اقسم لیجمعنکم الی یوم القیٰمة لاریب فیه و الی بمعنی فی ست ای لیجمعنکم فی
یوم القیامة اقامت حرف جر مقام حرف آمده است اما بهتر آنست که الی متعلق لیجمعنکم باشد بتضمین معنی
حشر و جملهٔ اللّٰه لا اله الا هو معترضه است برای توحید معنی اینست خدای معبودی بحق سزاوار پرستش
مطلق جز او نیست سوگند میخورم که هر آئینه جمع خواهد کرد شما را خدا در روز قیامت که هولناک روزی ست
وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ حَدِيْثًا ۝ من استفهامیه است و استفهام برای انکار مرفوع المحل
بابتدا است اصدق خبر مبتدا است حدیثا تمیز ست و جمله تزئیل ست معنی اینست که راست تر است
از روی گفتار از خداوند کردگار جل و علا در کلام او کذب محال باشد چه کذب مبنی بر حاجت یا مخافت ست
و خدای عز و جل از هر دو صفت مذکور منزه بود و نیز کلام او نفسی ست و کلام نفسی عبارت است
از علم بقصد خطاب و آن همه حق ست و صواب مخالفت واقع در علم جهل مرکب باشد از کسی که جهل مرکب
برو محال ست کذب در کلام او محال بود سوال ایمهٔ تفسیر الی بمعنی فی گفته اند میان
ایشان اتصال چیست و مجاز مذکوره بر کدام مناسبت مبنی ست جواب الی معنی او غایت ست
غایت مکانی یا زمانی یا ظرفیه مناسب بود ذکر ملزوم و ارادت لازم باشد و معتزله باطلاق لفظ حدیث

نصف

ع ۱۱

روی خواهد نمود این جمله با معطوف خویش میان ذکر منافقان معترضه است برای بیان حکم شفاعت
معنی اینست هر که شفاعت کند شفاعتی حسنه مراورا بواسطه آن شفاعت نصیبی عظیم بود و سبب او خیر
جزیل باشد شفاعت در لغت خواهش از کسی ست برای نفع دیگری چنانچه از کسی برای کسی منفعت خواهد
یا دفع مضرتی از کسی جوید و شفاعت حسنه آنست که متضمن ابطال حقی و اثبات باطلی نبود و اضلال مسلمانی
و ایذاء مومنی نباشد چنانچه پیش حاکم از جهت مدعا علیه بناشنیدن گواهان مدعی دم نیکخواهی مدعا علیه
زند یا نفع مدعی جوید احکم بشبهود بلا تزکیه گوید و بعضی گویند شفاعت حسنه آنست که از کسی منفعت کسی
بی جلب منفعت بسوی خویش خواهد و درین کار در ره ارتشاء و تاسوری حسن و رشوت گرفتن نرود و هر که شفاعت
کند شفاعتی سیئه او را بر حکم نصیبی ازان بدی باشد و نصابی ازان جریمه بود شفاعت سیئه مثل شفاعت
حسنه است چنانچه کسی نفع کسی جوید با خذ رشوتی و ابطال حقی و اثبات باطل خواهد برای جلب منفعتی دنیا
بمعنی نصیب دانند لیکن آنرا در نصیب بدی استعمال کنند وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا
ای مقتدرا حفیظا شهیدا حسیبا محیطا مجازیا جمله ترییل ست معنی اینست وهست کردگار دیان بر هر چیزی
قادر نگاهبان گواهی دهنده حساب کننده جزا دهنده سزا کننده همه چیز داند و جزا دادن آن تواند وَاِذَا
حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَآ اَوْ رُدُّوهَا این جمله بر معترضه است برای بیان
حکم تحیت معنی اینست وچون تحیت کرده شوید شما تحیتی بدعای یا سلامی و تعظیمی یا اکرامی پس شما
تحیتی که نیکوتر و خوبتر ازان ست تحیت کنید یا کلامی و اعظامی که مثل آن بود باز گردانید در رد جواب تحیت
فی نفسانی بگذارید روایت کرده اند مردی پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم با السلام علیکم
تحیت نمود پیغامبر علیه السلام در جواب او علیک السلام ورحمة الله فرمود و مردی دیگر با السلام
علیک ورحمة الله تحیت آورد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بلفظ وعلیک السلام ورحمة الله وبرکاته
در جواب او تحیت کرد دیگری بتحیت السلام علیک ورحمة الله وبرکاته شتافت پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم وعلیک در شان او سزاوار یافت گفت یا رسول الله برای ایشان زیادت کردی و برای
من چیزی زیادت نیاوردی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود امری که در جواب سلام آمده بود در
سلام خویش بکار داشتی برای مرا چیزی از الفاظ تحیت نگذاشتی بضرورت مثل تحیتی که کردی کردم وانچه در
سلام گفتی مثل آن آوردم و نیز چون فرشتگان ابراهیم را گفتند سلاما یعنی سلمنا علیک سلاما بصورت جمله
فعلیه که دلالت بر حدوث میکند ابراهیم صلوات الله علیه در جواب ایشان سلام گفت برفع بر ابتدا
تا بر صورت جمله اسمیه شود دوام دال بر دوام و ثبوت بود تحیت ابراهیم احسن از تحیت ایشان آید و نیکوتر

لا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ تکلیف متعدی بسوی دو مفعول است ضمیر مخاطب مفعول اول است
الا نفسک بحذف مضاف مفعول دوم ست ای لا تکلف الا فعل نفسک او قال نفسک و جمله حال ست
از ضمیر قاتل معنی انیست قتال بکن در رضا خدای تعالی برای طلب ثواب و جزا درین حال که خبر فعل نفس
تو پیش تکلیف کرده نمیشوی بغیر کار خود مبتلا نه یعنی ترا فرموده میشود که قتال کنی اگرچه کسی با تو بیرون نیاید و در
بیرون آمدن و قتال کردن موافقت نماید یا سپاه همونگاه دارد و بی سپاه همو بسلامت باز آرد تکلیف دیگران
راست مستقیم ماندن ایشان ترا زیان ندارد و کار دیگران بر تو ملامت نیارد وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عطف
ست بر قاتل معنی انیست برانگیز و برآغاز آن مومنان را بر قتال چنانچه ایشان خود بیرون آیند
و بغیر تکلیف تو درین کار رغبت نمایند عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا
این جمله سببیه است مر مقصود از قتال پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و تحریص مومنان بر قتال را
معلله است معنی انیست نزدیک ست باز دارد خدای سختی و درشتی کافران را و ایشان را نرم سازد
و رعب و خوف شما در دل ایشان اندازد روایت کرده اند حق سبحانه تعالی بغیر مقاتله کار مسلمانان
ساخت در دل ابو سفیان خطره تا بیرون آمدن برای جنگ انداخت فکر کرد که این سال قحط است
خود را بیرون نباید آورد و توشه نیست با این تنگی در این چنین کار عظیم شروع نباید کرد و بعضی گویند
از مکه بیرون آمده بود خدای عزوجل رعبی در دل او انداخت و باز گشت نمود وَاللَّهُ أَشَدُّ
بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا این جمله تذییل ست معنی انیست و خدای سخت تر است
از روی عذاب و سخت تر است از روی عقاب روایت کرده اند که ابو سفیان در روز بدر احد
چون باز گشت میعاد بدر صغرا کرد پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم میعاد او را در معرض قبول آورد
چون موسم بدر صغری رسید و آن بازاری ست که در ماه ذی القعده تجار انجا جمع میشوند و با یکدیگر
شتریان برای خرید فروخت آنجا میروند گفته اند که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم با هفتاد سوار آنجا
رسید لشکر ابو سفیان را آنجا ندید مسلمانانی که برابر پیغمبر بودند بازار را خالی از مزاحمت کفار یافتند
سودی خرید فروخت شتافتند کالاهای که برابر ایشان بود گران فروختند و کالاهای که حاجت داشتند
ارزان خریدند مرفه الحال فارغ البال مستبشر بفتح و نصرت باز گشتند و شادان و خوشان در خانهای
خویش آمدند آیه مذکور در شان ایشان نازل گشت و نظم مسطور بود و پیوست مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً
حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ
لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا در جمله سابقه ذکر منافقان بود و بیشتر نیز در آیه فما لکم فی المنافقین فئتین ذکر منافقان

و در تدبیری که مقتضای عداوت ست می شتابند وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ
مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ
وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا این هر دو جمله در اثنا کلام معترضه است
و برای بیان حال مخبران مذکور و قائلان بسطور معنی اینست اگر اشاعت و کتمان اخبار و تدبیر اصلاح کار
سوی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم باز میگردانیدند یا در گوش امراکه ولاة امورند میرسانیدند یا تدبیر
و مصلحت آن بدیشان میگذاشتند و این اخبار شنیده را امید اشتند و خود برای خویش عمل نمیکردند و این را
نیز بان نمی آوردند میگفتند این امور را پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و بزرگان و امرا دانند و تدبیر و
مصالح آن ایشان توانند ما را با گفتن این اخبار چه نسبت بود و باذکر این کار چه ملامت باشد مصراع
حدیث مصلحت ملک خسروان دانند ❊ هر آئینه آنکسانیکه بیرون آرند امور مخفیه را بقریحه صافیه و فراست
وافیه استنباط اخبار جهان استطلاع امور گیهان که وظیفه ایشان ست میدانستند و تدبیر دفع مضرت
و جذب منفعت آن میتوانستند و اگر نبودی فضل خدا و رحمت او بر شما هر آئینه شما شیطان را پیروی میکردید
مگر اندکی که در گمراهی نمی افتادند و در الا قلیلا مرض دو وجه است یکی آنکه مستثنی باشد از اذاعوا به او لاتبعتم
الشیطان بغیر استثنا بود و تناول کل شود دوم آنکه مستثنی از لاتبعتم الشیطان باشد برین تقدیر از فضل الله
ارسال رسل و از رحمت او انزال کتب مراد باشد معنی چنین بود اگر نبودی فضل خدا یعنی ارسال رسل و رحمت
او یعنی انزال کتب هر آئینه شما شیطان را پیروی میکردید و طغیان را مرتکب میشدید مگر اندکی از شما
که پیش از ارسال رسول و پیش از انزال کتاب مهتدی بعقل شدند و ایمان به پیغامبر آوردند چنانچه بحیرا راهب
و ورقه نوفل و قیس بن ساعده و امثال ایشان که صدد ایشان سی و چند نفر گفته اند سوال لولا امتناعی
دلالت بر امتناع ثانی بنا بر وجود اول دارد اتباع شیطان را از رحمت وجود فضل و رحمت در غیر امتناع
می آرد چون اینجا بر حکم و اکثرهم الفاسقون اتباع مخاطبان شیطان را ثابت بود معنی لولا بر حکم قاعده
مذکوره مشکل شود جواب مخاطب بلولا فضل الله علیکم و رحمته لاتبعتم الشیطان الا قلیلا کسانی اند
که ایمان به پیغامبر آورده اند و در ایشان اتباع شیطان منتفی ست این وجه برای استقامت معنی لولا
کافی ست و بیان امر و امر تجنیس لاحق ست بر طریق همزه لمزه و در ذکر امن و خوف صنعت طباق است
فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ این جمله مستقل ست بجمله و من یقاتل فی سبیل الله فا
سببیه است و تواند بود متصل باشد بقوله تعالی قل متاع الدنیا قلیل عطف کرد او را بر گفتاری جملی که معترضه
میان و کلام متصل باشد معنی اینست پس قتال بکن در راه رضاء خدا برای یافتن کمال جزا

می آورد ند همه را متوافق و ملایم میدانستند و بری از تعارض و اختلاف می یافتند و اگر قرآن از غیر خدا
بودی هر آئینه در و اختلاف بسیار روی نمودی و در وی تعارض و تناقض می یافتند و چون بعد تدبیر اختلاف
و تعارض و تناقض می یافتند و چون بعد تدبیر اختلاف و تعارض نیابند ثابت شود که بهمه وجه مستقیم در لفظ
و معنی ست و لما این چنین فصاحت و بلاغت و راستی و درستی و سلامت و استقامت این کلام از غیر خدا
نیست و هر کلامی که از خدا است حق و صدق باشد تصدیق آن کلام و تصدیق مبلغ یعنی پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم واجب بود **سوال** مسلم ست که در قرآن اختلاف و تناقض نیست کلامی سلیم در لفظ و معنی ست
لکن عدم اختلاف در کلام غیر خدای نیز ممکن ست بلکه واقع ست و قوع آن بمشاهده مبرهن ست از چندین
خطب در رسائل و کتب مروی ست از آغاز تا انجام محکی ست و دران اختلافی نزاده و تعارضی نیفتاده پس میان
کلام غیر بعدم و قوع اختلاف کثیر دعوی ملازمه که از جمله لو کان من عند غیر الله لوجدوا فیه اختلافا کثیرا مفهوم نمیشود
مشکل ست و اورا که آن بغایت صعب و معضل ست **جواب** بلاغت کلام بمطابقت مقام است
و افاده مطابقت مقام خبر بعلم علام الغیوب ممکن نبود و خبر بمعرفت احوال مسطوره مخفیه حاصل نشود چه در کلام
متکلم غیر بلیغ از جهت آنکه بمقامات کلام نمیداند و تطبیق کلام با مقتضیات مقام نمیتواند از جهت مطابقت
و عدم مطابقت اختلاف بسیار واقع شود و تعارض و تناقض بیشمار بحصول پیوندد همچنان در کلام بلیغی که احوال
بالمثه نداند و بمقامات مخفیه نشناسد هر چند که با مقامات ظاهره تطبیق کند و احوال که آنرا نمیداند تطبیق تواند
در کلام او باعتبار مخالفت احوال مخفیه اختلاف بود یا بعض احوال که او ندانسته است مطابق نشود و هم ازین جهت
علماء معانی گفته اند لا یبلغ کنه البلاغة الا علم علام الغیوب غیر کلام خدای هرگز برین طریق از اختلاف
خالی نبود یا بعضی احوال مطابقه باشد و با بعضی مطابق نشود ملازمه مستقیم آید معارضه ننماید **وَاِذَا**
جَآءَهُمْ اَمْرٌ مِّنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوْا بِهٖ ای واذا جاء المنافقین عطف ست
بر یقولون طائفة که آن نیز قصه منافقان بود و عطف قصه منافقان بر قصه منافقان نمود و معنی انیست
چون بیاید منافقان را خبر امری و شانی از خوفی یا امنی و امانی یعنی از امین بودن سریه یا خایف بودن
لشکری که آنرا پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم برای محاربه فرستاده از راجیف که از جهت مصلحت کتمان آن می بایست
یا از جهت خوف مفسدت اشاعه آن نمی شایست یا اخبار کاذبه که مفتریات منافقان و موضوعات
ایشان ست در حالت خوف خبر امن میگویند و در حالت امن خبر خوف میجویند تا مردمان دیگر نیز بخبر ایمن روند
و در خوف افتند و در حالت امن خبر خوف میگویند تا مردمانی که میخواستند بروند بجوشیدن باز آیند
این نوع اخبار مشهور میکنند و بر دوست و دشمن میرسانند و دوست و دشمن بران اطلاع می یابند

ومی پردازند در ناهای اعمال ایشان مینویسد تا بدان ایشان را سزا کند فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ فاسببیه است معنی اینست چون حال چنین ست پس اعراض کن از عقوبت ایشان که مصلحت درین ست وانتقام را توقف دار ودل بر مکافات مار که صلاح کار همان ست وخیریت همدران ست ایشان کلمه اسلام گفته وپناه تو گرفته اگر بکشی وانتقام کشی کسانیکه حال نفاق ایشان ندانند ایشان را مسلمان خوانند ترا گویند مسلمان دارند ایمان نیارند وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ عطف ست بر فاعرض معنی اینست توکل کن بر خدای عزوجل وکار بدو بسپار ودل بر عون وعنایت او دار منتظر باش خدای انتقام تو خواهد کشید و ایشان را ستاصل خواهد گردانید مضرت ایشان دفع خواهد کرد وکار بر حسب مطلوب تو خواهد آورد وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيْلًا با الله فاعل کفی ست باز ایده است وکیلا حال ست یا تمیز معنی اینست بسنده است خدای در قلع ودفع ایشان در حالت که وکیل ست یا ازان رو که وکیل ست برای کار بندگان کار ایشان کند مراد ایشان حاصل گرداند واین جمله ترییل ست درین آیة امر باعراض فرمود واین حکم در بدایة اسلام بود بآیة یا ایها النبی جاهد الکفار والمنافقین واغلظ علیهم منسوخ گشت وحکم او بنسخ وتبدیل پیوست اَفَلَا يَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ ط فا عاطفه است معطوف علیه محذوف ست ای یستمعون فلا یتدبرون القرآن یا یتلون تقدیر کند ای یتلون فلا یتدبرون القرآن فیجدونه مستقیما متوافقا ولا یجدون فیه اعوجاجا واختلافا وتناقضا وتعارضا وهمزه برای انکار بر وجه توبیخ است ای لا ینبغی لهم ان یفعلوا فلا یتدبرون اوان یتلوه فلا یتدبروه این جمله توبیخ ست مر منکران رسالت پیغامبر را واعراض کنندگان از طاعت او در ترک تفکر در حجت رسالت ومعجزهٔ باقیهٔ قرآنی معنی اینست قرآن را می شنوند پس تفکر نمیکنند یا میخوانند قرآن را پس در الفاظ ومعنی او تفکر نمیکنند پس که او راست ودرست یا بند دیرا از اختلاف وکژی دریابند وانچه ارزوی ظاهر اختلاف مینماید محمول بر دو زمان بود وتناقض وتعارض بنسبت ومحمول بر ناسخ بودن یکی ومنسوخ بودن دیگری ست یا ماول بموافقت ست محمول بر مطابقت است چنانچه آیت فوربک لنسئلنهم اجمعین بآیة فیومئذ لا یسئل عن ذنبه انس ولا جان ازروی ظاهر مخالف مینماید بحمل بر اثبات سوال در موقفی ونفی آن در موقفی دیگر میان ایشان معارضه نمی آید وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوْا فِيْهِ اخْتِلَافًا كَثِيْرًا جمله شرطیه عطف بر شرطیه که از مضمون کلام سابق فهم میشود یعنی ان یدبروا ولم یجدوا فیه اختلافا کثیرا واذا لم یجدوا بعد التدبر فیه اختلافا علموا انه لیس من عند غیر الله بل من عند الله وما کان من عند الله یجب تصدیقه وتصدیق من جاء به فیجب تصدیق القرآن وتصدیق من جاء به وهو الرسول صلی الله تعالی علیه وسلم معنی اینست اگر تدبیر میکردند دل بر تفکر الفاظ ومعانی او

الرسول بعد ارسلناک التفات ست از خطاب سوی غیبت بوضع مظہر موضع مضمر برای تصریح بذکر منا
طاعت چہ مناط طاعت رسالت ست و آوردن ضمیر خطاب تصریح بذکر رسالت نیست روایت
کرده اند چون پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم گفت من اطاعنی فقد اطاع اللہ و من اطاعنی فقد اطاع اللہ
منافقان گفتند آنمرد دعوی خدائی میکند خود را محب خدای میداند و طاعت خود را طاعت خدا میخواند
میخواهد که ما او را بخدا گیریم و چنانچه نصاری عیسی را بخدای پذیرفتند ما او را بخدای پذیریم در ایشان
این آیه نازل گشت و مضمون آن به بیان پیوست معنی اینست هر که اطاعت کند فرستاده خدای
را که او امر و نواهی خدا میرساند و خلق را سوی طاعت خدا در اوامر و نواهی او میخواند طاعت او از روی
معنی طاعت خداست زیرا نچه حاجب که فرمان برساند خود طاعت او را طاعت بادشاه داند
وَمَنْ تَوَلّٰى فَمَآ اَرْسَلْنٰكَ عَلَيْهِمْ حَفِيْظًا ۝ و من تولی شرط ست جزاء او محذوف ست
تقدیر ارسلناک تعلیل ست ای و من تولی عن طاعتک لا یضرک لانا ما ارسلناک علیهم حفیظا و این شرطیه
عطف ست بر شرطیه سابق در جمله سابقه ذکر پیغامبر بر وجه غیبت بود درین جمله التفات از غیبت
سوی خطاب از جهت بازگشت سوی اصل خطاب که در و ما ارسلناک للناس رسولا بود سایغ نمود
معنی اینست هر که از طاعت تو روی گرداند ترا زیان ندارد و آن را خود زیانکار تو به پندارد
زیرا که نفرستاده ایم ما ترا بر ایشان حفیظ و نگاهبان و نه موکل برای تثبیت ایمان در دلهای ایشان
بر تو رسانیدن فرمان بود فرمان رسانیدی و وظیفه بلیغ بجا آوردی هر که طاعت کرد سعادت یافت
و هر که عصیان ورزید سوی شقاوت شتافت هر که دل بر نیل نعمت نیاورد به جبین خویش داغ
عصیان کرد وَيَقُوْلُوْنَ طَاعَةٌ ز این جمله نیز قصه منافقان ست عطف ست بر قصه
منافقان یعنی بر و ان تصبهم حسنة یقولوا هذه من عند اللہ جمل دیگر که در میانه است معترضه است
ربط هر یکی در ذیل آن مذکور ست و در محل آن مسطور ست و طاعة خبر مبتدا محذوف ست ای امرنا
طاعة معنی اینست و میگویند ایشان در هنگام صدور امری و نهی کار ما طاعت ست هر چه فرمائی
بجا آریم و از هر چه باز داری خود را ازان باز داریم فَاِذَا بَرَزُوْا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ
طَآئِفَةٌ مِّنْهُمْ غَيْرَ الَّذِيْ تَقُوْلُ ۝ بیت طایفه یعنی باظهار تا و بعضی با دغام خوانند
و معنی بر هر دو وجه یکی دانند عطف ست بر یقولون معنی اینست پس چون از نزد تو بیرون آیند
طایفه از ایشان در شب نهند میاندیشند و در آوردن غیر آنچه تو میگوئی میکوشند وَاللّٰهُ يَكْتُبُ
مَا يُبَيِّتُوْنَ ۝ این جمله حال ست یا مستانفه معنی اینست و خدای عز و جل آنچه میسازند

عقل نیافته و باختیاری کاری نشتافته بنائی ست عموم مبنی بر کدام معنی ست **جواب** دردی و رنجی و
مشقتی و مضرتی که ایشان را میرسد سیئه محض نیست بلکه متضمن بمنفعت نیل درجات و ازدیاد مثوبات در آخرت
ست چون داروی تلخ و علاج مولم و ضرب و تعریک معلم از روی معنی انعام ست اگرچه بصورت ایلام ست
سوال چون مضار بر ارتکاب جریمه معصیت یا کفر بود خلق جریمه کفر و معصیت نیز مبنی بر جریمه کفری و معصیتی
دیگر باشد و آن بر دیگری و آن بر دیگر تسلسل آید و اگر باز گردد متقدم مبنی بر متاخر بود دور نماید پس لازم
آید همه رنجها راجع شود سوی قهر ابتدائی بود چنانچه همه نیکیها راجع سوی فضل ابتدائی باشد **جواب** سیئات
اختیاری واقع شود و سیئات اختیاری سوی صورت کسبی و اختیاری یا مضاف بود زیرا که جهتی که بدان جهت
مضاف سوی باری ست جهت خلق و آفریدگاریست و آن بدین جهت مبنی بر ولایت بود حسن و حکمت باشد
سیئه بودن او از جهت آنست که حاصل بکسب و اختیار ماست که ما از و ممنوعیم و عمل بغیر ولایت میکنیم و صورت
کسب و اختیار مقصور بر ماست بدین حیثیت غیر مضاف سوی حق جل و علاست و تواند بود خطاب مر پیغمبر
را باشد و مراد بحذف مضاف یا بر وجه مجاز امت بود ای ما اصاب امتک یا محمد من حسنة فمن عند الله
و ما اصابک امتک من سیئة فمن نفس امتک **معنی** اینست آنچه رسد ترا ای محمد یا مخاطب غیر معین از نیکی
از خداست از فضل و کرم و احسان حق جل و علاست و آنچه برسد از بدی ترا از نفس تو بود و از شومت گناه و خطای
تو باشد یا گویند آنچه برسد امت ترا از نزد نفسهای ایشان ست بسبب کسب ایشان و نحوست گناهان ست
و معتزله حسنه را درین آیت عبارت از طاعت و خیر و سیئه را عبارت از معصیت و شر دارند معصیت
را بحکم این آیت بقضاء خدا و ارادت او نپندارند یا حسنه و سیئه بمعنی نفع و ضرر و راحت و مشقت و امثال
آن چنانچه بالا گذشت گوئیم رد مذهب معتزله جوییم وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا
خطاب مر پیغمبر راست حقیقت بی حذفی و مجازی و تنکیر رسولا برای تفخیم ست این جمله معترضه است
برای مدح پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و رد اهانت ایشان او را **معنی** اینست و فرستادیم ما ترا برای
مردمان رسولی عظیم الشان جلیل البرهان وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا ۝ با زایده است ای کفی
بالله شهیدا و شهیدا بمعنی شاهد ست **معنی** اینست و بسنده است خدای از آن رو که گواه است
یا در حالتی که گواه است یعنی برای رسالت تو بر رسالت و بودن تو عظیم الشان جلیل البرهان یا گواه است
بر انکار کافران و گفتار ناپسندیده ایشان این جمله تذییل ست مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ
أَطَاعَ اللَّهَ من یطع الرسول شرط ست محذوف الجزا فقد اطاع الله تعلیل جزا ست ای من
یطع الرسول ینفعه لانه اطاع الله و جمله شرطیه عطف ست بر وارسلناک للناس رسولا و در من یطع

کمال هؤلاء القوم لا یکادون یفقهون حدیثا ۝ استفهام برائے
توبیخ ست ما مبتدا ست هؤلا خبر مبتدا ست لا یکادون حال ست عامل در و معنی فعل ست ای مایفقهون
حال کونهم لا یکادون یفقهون حدیثا مفعول ست مر یفقهون و یفقهون فعل مضارع بغیر ان خبر لا یکادون ست
و فاء در فما لهؤلاء القوم سببیه است معنی اینست پس چیست مر این قوم را که نزدیک نه اند که هیچ حدیثی
را دریابند نه حدیث نیکی و اند و نه حدیث بدی شناسند و نه اند که باسط و قابض و نافع و ضار خدا ست
و این همه مربوط بارادت و قضا ست و نسبتهای نابوده کنند و سخنان ناپسندیده گویند نسبت واقعی
در نیابند و بسوی نسبت نابوده و پسندیده شتابند ما اصابک من حسنة فمن الله
و ما اصابک من سیئة فمن نفسک ۝ موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا ست من حسنة
بیان ما ست فمن الله خبر مبتدا ست واقع شده متضمن معنی شرط ست فاء در و در آمده و جمله و ما اصابک
من سیئة بجمله سابقه معطوف ست و بر ارتباط بدو بجامع تضاد مصروف ست و خطاب مر غیر معین را ست
این تفصیلی ست متعلق تخلیق کل اشیاء و بیان آنست که همه انواع اشیاء مذکور و تقسیم مسطور متعلق
تخلیق خدا جل جلاله و عم نواله تعلق نیکی ابتدائیست بحض فضل و کرم بود و تعلق اصابة بدی بنائی ست
مبنی بر شومت گناه بندگان باشد بعد آنکه از بنده گناه صادر میشود و جریمه بحصول می پیوندد و بیشتر اینست
که خدای عفو کند و اگر خواهد بشومت گناه میگیرد چنانچه در آیتی دیگر آمده و ما اصابکم من مصیبة فبما کسبت
ایدیکم و یعفوا عن کثیر و در حدیث آمده است نیست هیچ از خراشیدن بچوبی و مضطرب شدن رگے
و لغزیدن پای مگر بشومت گفتی و نخوست خطائی و عفو کردن عذاب بسیار باشد و آمرزیدن او غالب بود
و عایشه رضی الله عنه روایت کرده که نیست از مسلمانی که او را رنجی و مشقتی برسد یا دوال نعلین او بشکند
یا خاری در پای او بخلد یا چیزی از دست او برود مگر آنکه بسبب صدور گناهی بود و وقوع خطائی باشد
و عفو کردن خدای بسیار ست و آمرزیدن او بیشمار معنی اینست انچه ترا ای مخاطب از نیکی محض چون
نعمت وجود ابتدائیست بی سابقهٔ اختیاری و کسبی و بیواسطه رنجی و تعبی و ایجاد قوی طبیعت و پرورش
در رحم و صغر و سایر امور ابتدائیه محض لطف و کرم بی سابقه اختیاری و کاری بود یا آنکه مبنی بر ابتلائے
چون آثار طاعت بخشتین که ابتلائی ست یقین حاصل آید پس همه نیکیها از اسباب و مسببات
و علل و معلولات ابتدائی یا مبنی را بر ابتلائی روی نماید و انچه برسد ترا ای مخاطب از بدی چون مشقت
و مضرت و درد و مصیبت و محنت و عنا و آفت و بلا بنای بود مبنی بر نخوست ارتکاب جریمه از جرائم یا مقتضی
بر شومت اقتضاء بدیمه از ذمایم باشد **سوال** درد و رنج طفل و جنین و مشقت و مضرت مجانین و نعمت

اعلاء دین حاصل شود و تخلیص ضعفا میسر در جهات اخری ازدی نمود و تواند بود

وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ گوئی شده فریقی یعنی منافقان از قتال

کثرت خویش برایشان قوت مینمود قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ

حمیت و شجاعت از تن و جان خلط طفست بر متاع الدنیا قلیل

اذن میخواستند پیغامبر صلی الله قول لهم حین قالوا ذلک فقیل

وچنانچه سزان را باید و شاید کل بود و همه خزاین و دفاین

بیان ست این جمله معترضه

خواستن بقتال کافران در جهات دنیا با یقین

بعد دستوری خواستن ازو

هنگام آمدن زنان

درآمد حیوة عورت مذکور بسر آمد و الخ

مخالف این ذکر کرده یکی آنکه مخبر از حال آن مولود پیغمبر

و بعنکبوت مرگ مرد متعلق ساخته و افتادن عنکبوت بر روی مرد و آماس گرفتن آن گفته و شک نیست

که ذکر و لو کنتم فی بروج مشیدة که درین آیه است متضمن تلمیح این حکایت ست وَاِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ

يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ

مِنْ عِنْدِكَ ط این جمله یعنی وان تصبهم حسنة یقولوا هذه من عند الله با معطوف نیز معترضه است

برای شکایت از حال منافقان و حکایت از شان ایشان روایت کرده اند بعد آنکه پیغامبر

صلی الله تعالی علیه وسلم و مهاجران در مدینه قرار گرفتند منافقان میان خویش می گفتند تا آنکه

این مرد در مدینه قرار گرفته زروع و ثمار ما نقصان پذیرفته این حکایت قول منافقان ست و شکایت

از گفتار ناپسندیده ایشان ست معنی انیست و اگر ایشان را نیکی از ارزانی و فراخی در فاع زروع و ثمار

و ایمنی و فراغ و قرار برسد و منفعتی و نعمتی و ارزانی و سعتی بحصول پیوندد بگویند این از نزد فضل خداست

و اثر لطف حق جل و علاست و اگر بر سد ایشان را بدی از اضداد امور مذکوره و خلاف مشیون مسطوره

نسبت بتو کنند و ناشی نخوست قدم تو دانند قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ

مستانفه است چنانستی که پیغامبر گفت ماذا اقول حین یقولون ذلک فقیل کل من عند الله معنی آنست

بگو هر یک خیر و شر نفع و ضرر از نزد خداست و از ارادت و قضای حق جل و علاست

فَمَالِ هٰٓؤُلَآءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُوْنَ يَفْقَهُوْنَ حَدِيْثًا ۝ استفهام برای
توبیخ ست ما مبتدا ست هولاء خبر مبتدا ست لا یکادون حال ست عامل در و معنی فعل ست ای ما یصنعون
حال کونهم لا یکادون یفقهون حدیثا مفعول ست مر یفقهون و یفقهون فعل مضارع بغیر ان خبر لا یکادون ست
و فا در فما لهؤلاء القوم سببیه است معنی اینست پس چیست مر این قوم را که نزدیک نه اند که هیچ حدیثی
را دریابند نه حدیث نیکی دانند و نه حدیث بدی شناسند و ندانند که باسط و قابض و نافع و ضار خدا ست
و این همه مربوط بارادت و قضا ست و نسبتهای نابوده کنند و سخنان ناپسندیده گویند نسبت واقعی
در نیابند و بسوی نسبت نابوده و پسندیده شتابند مَآ اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ
وَمَآ اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَّفْسِكَ موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا ست من حسنة
بیان ما ست فمن الله خبر مبتدا ست واقع شده متضمن معنی شرط ست فا در و در آمده و جمله و ما اصابک
من سیئة بجمله سابقه معطوف ست و بر ارتباط بدو بجامع تضاد مصروف ست و خطاب مر غیر معین را ست
این تفصیلی ست متعلق تخلیق کل اشیاء و بیان آنست که همه انواع اشیاء مذکور و تقسیم مسطور متعلق ست
بتخلیق خدا جل جلاله و عم نواله تعلق نیکی ابتدائیست بمحض فضل و کرم بود و تعلق اصابة بدی بنائی ست
مبنی بر شومت گناه بندگان باشد بعد آنکه از بنده گناه صادر میشود و جریمه بحصول می پیوندد و بیشتر اینست
که خدای عفو کند و اگر خواهد بشومت گناه میگیرد چنانچه در آیتی دیگر آمده و ما اصابکم من مصیبة فبما کسبت
ایدیکم و یعفو عن کثیر و در حدیث آمده است نیست هیچ از خراشیدن بچوبی و مضطرب شدن رگی
و لغزیدن پای مگر بشومت گنهی و نحوست خطائی و عفو کردن عذاب بسیار باشد و آمرزیدن او غالب بود
و عایشه رضی الله عنه روایت کرده که نیست از مسلمانی که او را رنجی و مشقتی برسد یا دوال نعلین او بشکند
یا خاری در پای او بخلد یا چیزی از دست او برود مگر آنکه بسبب صدور گناهی بود و وقوع خطائی باشد
و عفو کردن خدای بسیار ست و آمرزیدن او بیشمار معنی اینست آنچه ترا ای مخاطب از نیکی محض چون
نعمت وجود ابتدائیست بی سابقه اختیاری و کسبی و بیواسطه رنجی و تعبی و ایجاد قوی طبیعت و پرورش
در رحم و صغر و سایر امور ابتدائیه محض لطف و کرم بی سابقه اختیاری و کاری بود یا آنکه مبنی بر ابتلای
چون آثار طاعت نخستین که ابتلای ست بیقین حاصل آید پس همه نیکیها از اسباب و مسببات
و علل و معلولات ابتدای یا مبنی را بر ابتلای روی نماید و آنچه برسد ترا ای مخاطب از بدی چون مشقت
و مضرت و درد و مصیبت و محنت و عناد آفت و بلا بنای بود مبنی بر نحوست ارتکاب جریمه از جرایم یا مترتب
بر شومت اتصاف بذمیمه از ذمایم باشد سوال درد و رنج طفل و جنین و مشقت و مضرت مجانین که نعمت

دیگر در مقامی دیگر پیوست و قوم آن دختر دیدند که آن دختر هنوز حیات دارد و ممکن ست که رو بصحت آرد دارو
کردند شگاف ملتیم گشت و جراحت مذکور بصحت پیوست دختر مذکور بزرگ شد زنا میکرد و آن فاحشهٔ عظیمه
می آورد تا آنکه در ساحلی از سواحل بحر روی آورد و آنجا نیز این کار میکرد اجیر مذکور نیز برسم تجار دران ساحل
رسید زنی جمیله را برای نکاح طلبید عورتی نشان این زن گفت او را رغبت کرد و در نکاح خویش آورد و با او
میماند و عیش و عشرت میراند روزی حکایت پاره کردن شکم دختری بدو گفت زن مذکوره حال خود را دریافت
که قصهٔ مذکور قصهٔ اوست ازو نهفت گفت این حال من بود و درز شکم خود را نمود شوهر گفت خبر آن مرد راست
گشت و صدق بمشاهده پیوست خبر موت او بعنکبوت یاد آورد برجی در صحرا بر آورد و آن را کج کرد تا محل
عنکبوت نبود و جای در آمد او نباشد آن مرد با آن زن دران برج در عیش بودی از لطافت این مقام
عنکبوت روی ننمودی روزی نظر زن بر عنکبوتی بر سقف برج افتاد او را از مرگ او نشان داد ناگاه عنکبوت
از سقف بر زمین رسید این عورت بسر انگشت پای خود مالید زهر آن عنکبوت میان ناخن و گوشت تر انگشت
در آمد حیوة عورت مذکور بسر آمد و امام زاهد رحمة الله علیه این قصه در تفسیر خود آورده لیکن چند چیز
مخالف این ذکر کرده یکی آنکه مخبر از حال آن مولود پیغمبر آن زمانه را داشته و بجای عدد صد زنا هزار گفته
و بعنکبوت مرگ مرد متعلق ساخته و افتادن عنکبوت بر روی مرد و آماس گرفتن آن گفته و شک نیست
که ذکر و لو کنتم فی بروج مشیدة که درین آیة است متضمن تلمیح این حکایت ست وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ
يَقُولُوا هَٰذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَٰذِهِ
مِنْ عِنْدِكَ ط این جمله یعنی وان تصبهم حسنة یقولوا هذه من عند الله با معطوف نیز معترضه است
برای شکایت از حال منافقان و حکایت از شان ایشان روایت کرده اند بعد آنکه پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم و مهاجران در مدینه قرار گرفتند منافقان میان خویش می گفتند ما آنکه
این مرد در مدینه قرار گرفته زروع و ثمار ما نقصان پذیرفته این حکایت قول منافقان ست و شکایت
از گفتار ناپسندیدهٔ ایشان ست معنی اینست و اگر ایشان را نیکی از ارزانی و فراخی و رفاع زروع و ثمار
و ایمنی و فراغ و قرار برسد و منفعتی و نعمتی و ارزانی و سعتی بحصول پیوندد بگویند این از نزد فضل خداست
و اثر لطف حق جل و علاست و اگر برسد ایشان را بدی از اضداد امور مذکوره و خلاف شیون مسطوره
نسبت بتو کنند و ناشی نحوست قدم تو دانند قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ
مستانفه است چنانستی که پیغامبر گفت ماذا اقول حین یقولون ذلک فقیل کل من عند الله معنی اینست
بگو هر یک خیر و شر نفع و ضرر از نزد خداست و از ارادت و قضای حق جل و علاست

وتحرز از توهم شماتت اعدا بود از جهت خواهش حیات دنیا و اهانت درجات اخری روی ننموده و تواند بود
که امر بکف ایدی و مخلصان و منافقان همه را باشد و چون قتال فرض شده فریقی یعنی منافقان از قتال
ترسنده گویند لولا اخرتنا شدند مومنان بر همت و حمیت خویش ماندند قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ
وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَىٰ قف و جمله والآخرة خیر لمن اتقی عطف ست بر متاع الدنیا قلیل
و هر دو مقول قل ست و قل مستانفه است چنانستی که پیغامبر گفت ماذا اقول لهم حین قالوا ذلک فقیل
قل کذا معنی اینست بگو ای محمد متاع دنیا و برخورداری گرفتن بدان اندک بود و همه خزاین و دفاین
و گنج شی یسیر باشد بیت حاصل دنیا ز کهن تا بنو ٭ چون گذرنده است نیرزد بجو ٭ و آخرت
بهترست از دنیا مر ارباب تقوی را که نعم جنان یابند و بسوی ملک جاوید شتابند حیات دنیا با تیقن
درجات اخروی چه مصلحت بود و چگونه سبب برای ترک قتال باشد وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا
ولا یظلمون بصیغه خطاب و غیبت خوانند و معنی بر حسب آن دانند ولا یظلمون فتیلا عطف ست بر جمله
والآخرة خیر لمن اتقی معنی اینست و آخرت بهترست مر کسانی را که متقی اند اعمال نیک دارند جزاء عمل
ایشان بنقصان نخواهد پیوست و ایشان مقدار فتیلی مظلوم نخواهند گشت و فتیل ریسمان شکل بود که
در استخوان خرما باشد و آن بقلت مثل زنند و او را در مقام بیان قلت ذکر کنند چنانچه بیان او گذشته
و ذکر آن بالا رفته أَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ
مُّشَيَّدَةٍ چون منافقان در شان کشتگان جنگ احد گفتند اگر ایشان نزدیک ما می بودند کشته
نمی شدند و نمی مردند این آیه در شان ایشان وارد گشت و گفتار ایشان برد پیوست و این جمله معترضه است
برای رد مقاله منافقان و ابطال گفتار ایشان و تحریص مومنان بر جهاد کافران معنی اینست در هر جائی
که بشتابید و هر جا که بروید مرگ سوی شما بشتابد و شما را دریابد اگرچه در بناهای عالی روید و بر برجهای
کج کرده باشید حکایت کرده اند زنی اجیری داشت دختری زاد اجیر را برای طلب آتش فرستاد
اجیر مذکور چون پیش در آمد مردی را دید که از ولادت میپرسد و میگوید این زن چه بار نهاد اجیر
جواب داد دختر گفت بدانکه این دختر نمیرد و اجل دامن این نگیرد تا صد زنا نکند و خود را درین
چنین رسوائی نیفگند و بعد از صد زنا ترا که اجیر ما در اوئی منکوحه شود و بعد از آن مرگ او بسبب عنکبوتی
بود و عمر او بدان سبب سپری گردد و بنهایت برسد اجیر مذکور بقصد ظهور کذب این قائل شکم آن دختر
پاره کرد و خبر مخبر مذکور از جهت خویش بر عدم مطابق واقعه آورد و گریخت تا دختر مذکور پیش از زنا و نکاح
و غیر سبب عنکبوت بمیرد و خبریکه آن مرد کرده است رونق صدق نگیرد اجیر مذکور آن عمل کرد و برفت بشهر

اعلاء دین حاصل شود و تخلیص ضعفا میسر گردد الم تر الی الذین قیل لهم کفوا ایدیکم
واقیموا الصلوة واتوا الزکوة مسلمانان در آغاز اسلام در مکه ضعیف بودند کافران از جهت
کثرت خویش بر ایشان قوت مینمودند انواع اذی میکردند و در هوان و حقارت می آوردند ایشان از
حمیت و شجاعت از تن و جان خویش بر میخاستند و از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در قتال ایشان
اذن میخواستند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر حکم مقتضای خرد و بر موجب فکر مهدتانی مصلحت مینمود
و چنانچه سران را باید و شاید کفوا ایدیکم عنهم میفرمودند این آیه در شان ایشان ست و این آیه همین معنی را
بیان ست این جمله معترضه است در بیان عجاجت یاران پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و دستوری
خواستن بقتال کافران در هوان و ضعف اسلام معنی اینست آیا ندیدی سوی کسانیکه گفته شد مر ایشان را
بعد دستوری خواستن ایشان بقتال کافران باز دارید دستهای خویش را از قتال با ایشان تا رسیدن
هنگام آن از قتال باز مانید و در نماز که حباد اکبر ست مشغول باشید و زکوة مال بدهید فلما کتب
علیهم القتال اذا فریق منهم یخشون الناس کخشیة الله او اشد
خشیة فریق مبتدا ست منهم صفت ست مر فریق یخشون خبر مبتدا ست الناس مفعول
به ست مر یخشون و اذا برای مناجات ست مضاف ست سوی جمله اسمیه که بعد او ست معمول ا
مر معنی مفاجات که مفهوم اوست و لما حینیه ظرف ست مر معنی مفاجات را از روی معنی داخل بر عامل
لما بود و جمله عطف ست بر قیل لهم کفوا باشد تقدیر چنین آمد الم تر الی الذین قیل لهم کفوا ایدیکم فوقع مفاجات
زمان خشیة فریق منهم الناس حین کتب علیهم القتال کاهل خشیة من الله مشبهین هم او کاشدین
باشد خشیة منهم معنی اینست هرگاه که فریضه کرده شد بر ایشان قتال ناگاه گروهی از ایشان میترسیدند
از مردمان در کشته کشتن و مجروح شدن همچو کسانیکه میترسند از خدای یا سخت تر از روی ترس یا همچو
کسانیکه سخت تر ند از روی خشیة از ترسندگان از خدای در میرانیدن چه میرانیدن در احتمال تاخیر میدارند
و کشتن در حال یقین می پندارند قالوا ربنا لم کتبت علینا القتال لولا اخرتنا الی
اجل قریب این جمله عطف ست بر جمله سابقه او لا آخر تنا بدل اشتمال ست از جمله لم کتبت علینا
القتال و این کلام خواهش بیان وجه حکمت بود بر وجه اعتراض روی نمود معنی اینست و گفتند ایشان
ای پروردگار ما چرا بر ما قتال فرض گردانیدی و چرا ما را در خیر هلاک رسانیدی چرا ما را مهلتی نزدیک
که در آن قوت گیریم و توانائی قتال پذیریم تاخیری نکردی و چرا ما را در مئونت قتال انداختی در رنج قتال
آزرده ساختی و این قول و این ترس از مومنان از جهت فکرت مصلحت بقیه حیات که همه اعمال خیر مبنی بر آن ست

فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ والمستضعفین مجرور ست
بعطف بر فی سبیل اللہ بحذف مضاف ای وفی خلاص المستضعفین بروجہ ذکر خاص بعد عام یا منصوب
ست بر اختصاص بتقدیر واخص من انواع سبیل اللہ اعانۃ المستضعفین این جملہ معترضہ دیگر ست
برای تحریص بر قتال کافران و برانگیختن مومنان بر مقاتلۂ ایشان در جملۂ سابقہ ذکر مقاتلان بروجہ
غیبت بود درین جملہ خطاب کرد التفات از غیبت سوی خطاب آورد استفہام برای انکار بروجہ توبیخ ست
معنی اینست وچیست مر شمارا کہ در راہ رضاء خدای عزوجل قتال نمیکنید و در تخلیص ضعیفان از مردان
وزنان وبچگان نمیکوشید وضعفا آنانند کہ در مکہ ماندہ بودند وکفار مکہ برایشان جفا مینمودند
الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا
مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا ۚ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا ۝ موصول باصلہ صفت
المستضعفین ست ربنا اخرجنا من ہذہ القریۃ الظالم اہلہا مقول یقولون واجعل لنا من لدنک ولیا
واجعل لنا من لدنک نصیرا معطوف اند بر اخرجنا الظالم صفت قریۃ ست چون صفت سببی است
در و اعتبار تانیث موصوف نکردند اعتبار فاعل کردند نحو مررت بہند الحسن غلامہا و مررت بزید الحسنۃ
جاریتہ معنی اینست آنکسانیکہ میگفتند ای پروردگار ما ازین دیہی کہ ظالم ست اہل آن دیہ یعنی مکہ بیرون
آر ما را و بگردان برای ما از نزد خویش دوستی کہ ما را حمایت کند و بگردان برای ما از نزد خویش نصرت
کنندہ کہ در خلاص ایشان یاری دہد الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ ۖ وَالَّذِينَ كَفَرُوا
يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ ۖ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ
كَانَ ضَعِيفًا ۝ موصول باصلہ مبتدا ست جملہ یقاتلون خبر مبتدا ست والذین کفروا یقاتلون
معطوف ست بر جملۂ سابقہ فاء در فقاتلوا سببیہ است اولیاء الشیطان مفعول قاتلوہ ست و از اولیاء
الشیطان کافران مراد ند و این از باب وضع مظہر موضع مضمر ست وجملۂ ان کید الشیطان کان ضعیفا
ترہیل ست وچون متسمیہ کافران باولیاء الشیطان ملوح بمضمون جملہ بود بتقدیم ملوح تاکید جملۂ ان کید
الشیطان کان ضعیفا سایغ نمود وجملۂ الذین آمنوا یقاتلون فی سبیل اللہ مر توبیخ مذکور را تعلیل ست
یا مر تحلیص مسطور را دلیل ست معنی اینست مومنان قتال میکنند با کافران در راہ رضاء کردگار
دیان وکافران قتال میکنند با مسلمانان در راہ متابعت شیطان بدرستی مکر شیطان ضعیف بود و
بدسگالی او باطل باشد وضعیف شوکت ندارد و باطل قوت ندارد و مسلمانان بر حکم فان حزب اللہ ہم الغالبون
غالب آیند اگرچہ اندک باشند بر مقتضی کم من فئۃ قلیلۃ غلبت فئۃ کثیرۃ باذن اللہ چیرہ دستی نمایند

ع ۶

دوست آنست که چون دوستی را نعمتی برسد شاد گردد و حسد نکند و ایشان بدینکه غازیان را نعمتی
رسیده آرزو میبردند و اندوهگین می شدند که اگر ما می بودیم با ایشان شریک میشدیم خصوص نعمت
از ایشان میبردیم و آرزوی شرکت آرزوی زوال خصوص نعمت ست و این حسد ست و حسد منافی
دوست فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ
فا سببیه است موصول با صلهٔ مفعول ست مر فلیقاتل و فاعل او ضمیریست عاید بر من لیبطئن و آن عبارت
از منافقان ست و افراد ضمیر از جهت افراد لفظ من بود اگرچه معنی او جمع باشد منافقان از جهت اسلام
ظاهری صلاحیت خطاب دارند در تحت خطاب در می آیند با این که امر بقتال متضمن ست مر امر بمخلص شدن
و از نفاق بیرون آمدن برین وجه سببیه متعلق ست بتشنیع مبطئیان و بیان شناعت حال ایشان معنی
اینست چون مبطئیان را تشنیع کردیم و شناعت حال ایشان در بیان آوردیم پس گو قتال کند در رضای
خدا و برای اعلاء کلمهٔ علیا کسی که در قتال درنگ میکند و خود را در ورطهٔ مخالفت با مومنان می افگند
با کافرانی که حیات دنیا بآخرت میخرند و باختیار حظ دنیا بحظوظ آخرت میبرند یا باید که درنگ کردن در
بیرون آمدن برای قتال بگذارند و خود را از ورطهٔ نفاق بیرون آرند و تواند بود که ضمیر فلیقاتل عاید
بر اخذ صلاح قاصد فلاح صاحب حسن نیت و واجد قوت طبیعت باشد معنی چنین بود پس گو قتال کند اخذ
صلاح قاصد فلاح با کافرانی که چنین و چنین اند دنیا را بر دین میگزینند برین طریق فا سببیه است متعلق
خذوا حذرکم باشد و جمله مترتب بر و بود وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ
نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا فیقتل او یغلب عطف ست بر شرط هم ازین جهت مجزوم شد و فسوف نؤتیه
جزاء شرط ست و این جمله معترضه است برای بیان استحقاق مقاتل جزا را مغلوبا و غالبا معنی اینست
هر که در رضاء خدای تعالی قتال کند پس کشته شود یا غالب آید پس سرانجام او را اجری که برای مجاهدان
موعود ست بدهیم برای شهدا درجات شهادت و برای غالب آیندگان درجات غازیان و مجاهدان
روزی کنیم و در کتب تفسیر عظیم را بهیئت تعبیر کرده و این تاویل مشکل ست و محل تامل ست زیرا که بهشت
موعود برای همه مومنان ست قاعد و مجاهد در و یکسان ست لقوله تعالی وکلا وعد الله الحسنی ای
کلا من القاعدین والمجاهدین وعد الله الجنة و برای مجاهدان وعده اجر عظیم کرد و آن را مقابل جنت آورد قال
الله تعالی وفضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیما درجات منه ومغفرة ورحمة ازین آیة ظاهر میشود که اجر
عظیم عبارت از جنت نبود چه اجر عظیم را مقابل جنت ذکر کرده و مغایر او آورده بلکه اجر عظیم عبارت
از درجات جنت باشد اصل جنت نبود چنانچه در آیة دیگر فهم میشود وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ

رغیب برا طاعت خدا و رسول کرد سامع را در مسألة ما یقطع لمن لم یطع الله والرسول آورد معنی اینست
ی مومنان برای جهاد اسلحهٔ خویش را بگیرید پس بیرون آیید در حالت که جماعت متفرقه اید یک یک فوج
فوج گروه گروه و خیل خیل یا بیرون آیید با پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم یکبارگی در حالت که
تجمع اید لشکر بزرگ ساخته و باتفاق و اجتماع در کار اعلاء دین پرداخته بدرستی بعضی از شما هر آئینه
ی ست که سوگند میخورد هر آئینه برای بیرون آمدن سوی جهاد درنگ میکنند و رفتن در جهاد
در ان شتابی و عجلت باید در تانی و تاخیری افگنند فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالَ قَدْ
نْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا ۝ این جمله شرطیه عطف ست بر جملهٔ وان منکم
من لیبطئن و جملهٔ قد انعم الله علی مقول قال ست اولم اکن معهم شهیدا ظرف ست مر انعم الله علی
معنی اینست پس اگر بعد از درنگ کردن شما را مصیبتی برسد یا خیر میتی واقع شود در نگ کنندهٔ مذکور
در دل خود یا در مسارهٔ با همراز خویش گوید بدرستی در حق من انعام و احسان کرده و در حمایت و صیانت
خویش آورده چون با بیرون آیندگان در بیرون آمدن رغبت ننمودم و در جماعتی که ایشان را مشقت و
خسارت و قتل و جرح رسید حاضر نبودم که اگر با ایشان بیرون می آمدم همچو ایشان مصیبت زده میمردم
وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي
كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا ۝ لکن بر صیغهٔ مذکر و تانیث خوانند و معنی یکی دانند
لام لئن اصابکم موطئهٔ قسم ست لیقولن از جهت لفظ جواب قسم ست و از جهت معنی جزا بر شرط ست کان
مخففه است از عمل بلغی شده بر جملهٔ فعلیه در آمده و جملهٔ کان لم تکن بینکم و بینه مودة صاحب کشاف
میان قول و مقول معترضه داشته متضمن تشبیه ثبوت مودت قائلان با انتفاء مودت پنداشته و او
آنست که این جمله را از فاعل لیقولن حال دارند یعنی لیقولن مشبها بمن لم تکن بینکم و بینه مودة پندارند و بجواز
ترک واو در جملهٔ اسمیه که مصدر ست بکان قائل شوند و بر وفاق قول شاعر شعر فقلت عسی
ان تبصرین کانما بنی حوالی الاسود الحوارد و ندا لیتنی بحذف منادی بتقدیر یا قوم لیتنی مقول ست
کنت معهم خبر ست مر لیت فافوز جواب تمنی ست بالفا واقع شده و باضمار آن منصوب آمده و جملهٔ شرطیه یعنی ولئن اصابکم فضل
من الله عطف ست بر شرطیه سابقه معنی اینست و اگر رسد شما را فضلی از خدای یعنی ظفر و نصرت و فتح و غنیمت هر آئینه هر آئینه بگویند
ای گروه من کاشکی که من با ایشان بودمی چنانچه ایشان غنیمت کردند غنیمت کردمی پس گه ظفرے
عظیم می یافتم و بهرهٔ فخیم بهره مند میگشتم چنانستی که بنود میان آن گوینده و میان جماعتی که بیرون آمده
با ایشان را فضلی از خدا رسیده و دوستی که دعوی میکردند خود را بر اظهار آن می آوردند چه رسم

که در حق محبت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از ثوبان منقول ست از جماعتی از صحابه محکی ست و مقالتی که پیغامبر
را با ثوبان در ین حال بود با جماعتی از صحابه مروی ست حجت محبت انیست و بر بان عشق این چنین ست
معنی انیست کسانیکه اطاعت کنند خدای را و رسول خدای را در اوامر و نواهی و دور دارند خود را از فسا
و تباهی پس ایشان ای محمد با کسانی باشند که خدای ایشان را نعیم داده و در احسان و انعام بر ایشان گشاد
از پیغمبران صلوة الله تعالی علیهم اجمعین یعنی صاحبان راستی و راست گوئی و نیکی و نیکوئی و شهیدان
یعنی کسانیکه در راه خدای عزوجل جان خود را در باخته و سر خویش در اعلاء کلمه علیا انداخته
و صالحان و انچه در حکم ایشان اند یعنی کسانیکه متصف بصلاح و متسم بفلاح اند وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ
رَفِيقًا ۝ رفیقا تمییز ست مزال از فاعل ای حسن اولئک من حیث انهم رفقاء معنی انیست و نیکو
رفیق آن طائفه عظیمه و همدم و همراه آن زمره کریمه ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِ ۭ وَكَفٰى بِاللّٰهِ
عَلِيْمًا ۝ جمله ذلک الفضل من الله تزئیل ست و جمله وکفی با الله علیما تزئیل بعد از تزئیل ست
معنی انیست آن یعنی مقرون بودن با این اصحاب دولت و رفیق بودن با این ارباب نعمت فضلی ست
از خدای سبحانه تعالی و بسنده است خدای ازان روی که علیم ست طاعت مطیعان را داند و مقادیر
ثواب ایشان دان تواند يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا خُذُوْا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوْا ثُبَاتٍ اَوِ انْفِرُوْا
جَمِيْعًا ۝ وَاِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَّيُبَطِّئَنَّ ۚ این خطاب مر کسانی را ست که کلمه اسلام
از ایشان صادر شده متناول منان مخلص و منافقان را آمده بدلیل آنکه در آیه وان منکم لمن لیبطئن که
بعد او ست منافقان را بعضی ازین مخاطبان داشته در ورطه شکایت انداخته و جمله لیبطئن جواب قسم
محذوف ست و اقسم یا جواب خویش و صله من ست اخبار از قسم ست و انشاء قسم انیست صله جمله
خبریه باشد جمله انشائیه نبود و موصول با صله خویش اسم ان ست منکم جار و مجرور خبر ان ست چون اسم
ان موخر از خبر گشت لام تاکید در اسم در آمد کلام بر طریق وان من شیعته لابراهیم آمد تاکید جمله از جهت
آنست که منافقان در نگ کردن خویش را منکر بودند و در در نگ خویش انکار بلیغ می نمودند از جهت
رد انکار تاکید کرد و از جهت اصرار ایشان بر انکار تواکید آورد و جمله وان منکم لمن لیبطئن تا آخر ذکر منافقان
ست بعد شروع در ذکر قتال معترضه است برای شکایت از منافقان که در اطاعت امر قتال در نگ
کنند و بیرون آمدن را در تانی و تاخیر افگنند و ثبات بمعنی جماعات متفرقات حال ست و جمیعا بر حالت
بمعنی مجتمعین و جمله فانفروا با معطوف خویش ست عطف بر خذوا حذرکم و جمله ندائیه مذکور برای تنبیه است
و جمله خذوا حذرکم مستانفه است چنانستی که چون جمله سابقه یعنی ومن یطع الله والرسول الآیة

مذکور کہ مستثنی اند کسانی کہ از جہود ان مسلمان گشتند و بدولت اسلام و اخلاص پیوستند چون عبد اللہ
بن سلام و امثال او مراد شوند و اگر ضمیر بر منافقان باشد کہ ذکر ایشان نزدیک گذشتہ مستثنا منہ فقاے
کہ ایمان آوردند مخلص گشتند چون عبد اللہ بن ابی سلول و زید بن ثابت بن قیس ابن شماس مراد باشند وَلَوْ اَنَّهُمْ
فَعَلُوْا مَا يُوْعَظُوْنَ بِهٖ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَاَشَدَّ تَثْبِيْتًا ۝
این شرطیہ عطف ست بر مضمون شرطیہ کہ متضمن ست مر معنی و لو انہم امروا بشیٔ لا یفعلون الا قلیلا منہم معنی آنست
اگر ایشان میکردند انچہ بدان پند داده میشوند از ترک نفاق و شقاق و ترک میل سوی غیر پیغمبر صلی اللہ تعالے
علیہ وسلم و قبول حکم پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بعد از قضا و بعد وقوع آن توبہ کردن ہر آئینہ بہتر بود
ایشان را در دنیا از قتل و مخافت قتل و نکوہش جہان و مداومت گیہان و در آخرت از عقاب شدید
و عذاب مدید خلاص می یافتند و در راہ نجات و رستگاری می شتافتند وَاِذًا لَّاٰتَيْنٰهُمْ مِّنْ لَّدُنَّا اَجْرًا
عَظِيْمًا ۝ وَّلَهَدَيْنٰهُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيْمًا ۝ این جملہ عطف ست بر لکان خیرا لہم معنی آنست و آن ہنگام
کہ پند می پذیرفتند و از کارہاے ناشایستہ بعد از وقوع رجوع میکردند بدانند میدادیم ایشان را از نزد خویش
ثوابی عظیم و ہر آئینہ می نمودیم ایشان را صراطی مستقیم لکن این سعادت ایشان را نصیب نگشت و این دولت
بحصول نہ پیوست دل را در ریں راہ نبردند و در وادی نفاق و ضلال مردند وَمَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُوْلَ
فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِيْنَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِّنَ النَّبِيّٖنَ وَالصِّدِّيْقِيْنَ
وَالشُّهَدَآءِ وَالصّٰلِحِيْنَ ج این جملہ معترضہ است برای تحریض بر طاعت و انقیاد در
امر حرب و جہاد روایت کردہ اند ثوبان مولی پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم با پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم
فرط اخلاص و کمال عبودیت داشت و در زمان حیات پیغمبر از زمان حیات خویش می پنداشت روزی پیش پیغامبر آمد زار و نزار گشتہ
و بلاغرمی و نحیفی پیوستہ پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم چون او را بریں حال دید از حال او پرسید گفت
یا رسول اللہ من رحمتی و دردی ندارم و بیمار کہ من بیمارم لکن وقتی کہ از پیش تو میروم و ہنگامی کہ از تو
غایب میشوم از اشتیاق تو مرا این حال پیش می آید و از التیام تو در من این خیال روی می نماید علی الخصوص
کہ آخرت یاد میکنم و از جدائی خویش از تو می ترسم کہ چون تو در بہشت بروی اگر من در اسفار نشتن نیابم
لقای مبارک ترا ہرگز در نیابم و اگر مرا این دولت نصیب شود منزل من دور تر از منزل تو بود اگر چہ من آنجا
در عیش و راحت بنشینیم حال پاک ترا چگونہ بینیم چون درین فکر می پردازم لاجرم بریں صورت میگذارم این آیتہ
در شان او نازل گشت و در حق او ورود پیوست پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرمود والذی نفسی بیدہ
لا یؤمن عبد حتی اکون احب الیہ من نفسہ و ابویہ و اہلہ و ولدہ و الناس اجمعین و شانے

نگشت پس ایمان از ایشان بحصول نه پیوست که ایشان حکمی که تو کردی رد کردند و رد بحکم دیگری آوردند سوگند
میخورم به پروردگار تو که چون این معانی از ایشان ثابت شد ایشان ایمان نیارند یا ایمان ندارند تا آنکه ترا حاکم سازند
و بحکومت تو پردازند در هرچه میان ایشان مشتبه گشته و باختلاف پیوسته بحکم تو در نفسهاء خویش در حکم تو
تنگدلی و ناخوشی نیابند و بدان انقیاد ورزند و گردن نهند تسلیم کردنی و انقیاد ورزیدنی و تواند بود که لا زائده
برای تاکید بود چنانچه در لا اقسم دلیلا یعلم زیادت لا برای تاکید تحقق قسم و علم گفته اند و فا بر سر و ربک دارند ای
فوربک لا یؤمنون و تاکید باعتبار تکرار نظر آید چنانچه در کنایت و مجاز از جهت حاجت سوی تکرار نظر بلیغ پنداشته
اند و التفات و قلب را موجب القیاظ داشته اند معنی چنین بود سوگند میخورم پروردگار تو که ایشان مومن نباشند
تا ترا حاکم نسازند و بحکم تو نپردازند وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ
أَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ الا قلیلا رفع و نصب خوانند
رفع بر بدل و نصب و استثناء دانند لو درین محل از قبیل نعم العبد صهیب لو لم یخف الله لم یعصه است نه از
قبیل لو اتین لاکرمتک و نه از قبیل لو کان فیهما آلهة الا الله لفسدتا و ان در ان اقتلوا مفسره بعد فعل کتابت
که فعلی متضمن معنی قول واقع شده و طریق نادیناه ان یا ابراهیم آمده معنی اینست اگر ثابت شدی بدرستی
ما نبشته ایم بر ایشان که شما نفسهای خویش را بکشید یا از دیار خویش بیرون آئید مطیع نمی شدند و این کار نمیکردند
مگر اندکی از ایشان که متصف اند باخلاص و ایمان همچو ثابت بن قیس بن شماس و عبد الله بن ابی سلام و امثال
ایشان روایت کرده اند چون زبیر بن عوام و شخصی که با او خصومت داشت بعد حکم پیغامبر صلی الله
تعالی علیه و سلم برای زبیر محکوم له شده بود از پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم بیرون آمدند پیش مقداد
بن اسود جهودی که با او نشسته بود گذشتند مقداد پرسیدش پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم که محکوم له
گشت منافق گفت زبیر بن عوام که پسر عمه پیغمبر است صلی الله تعالی علیه و سلم مطلوب او بحکم پیوسته یهودی که
نزدیک مقداد بن اسود نشسته بود کلام او متضمن طعن پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم بمیل کردن سوی پسر عمه نمود
جهود مذکور آنچه از کلام او فهم کرد بنهفت قاتل الله هولاء یومنون و یطعنون فی قضاء گفت و نیز جهود مذکور
گفت آیا موسی علیه السلام حکم بقتل نفس کرد انقیاد کردند تا آنکه موازنه هفتاد هزار مرد را درین قضیه بتیغ آوردند
امیر المومنین عمر و ابن مسعود رضی الله عنهما مفاخرت جهود را شکستند و جواب سخن او چنانچه باید و شاید گفتند
و جواب گفتند که اگر پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم ما را بگوید خود را بکشید در حال اجابت کنیم و از سر و جان
خویش در گذریم نیندیشیم این آیة درین حادثه وارد شد و بر وجه اعتراض متضمن شکایت از یهودان زمانه پیغمبر
صلی الله تعالی علیه و سلم آمده اگر ضمیر علیهم بر جهودان بود که ذکر ایشان بالاتر از منافقان مسطور است از قبیل

مذکور که مستثنی اند کسانی که از جهودان مسلمان گشتند و بدولت اسلام و اخلاص پیوستند چون عبد الله
بن سلام و امثال او مراد شوند و اگر ضمیر بر منافقان باشد که ذکر ایشان نزدیک گذشته مستثنا منقطع
که ایمان آوردند مخلص گشتند چون عبد الله بن ابی سلول و زید بن ثابت بن قیس ابن شماس مراد باشند وَلَوْ اَنَّهُمْ
فَعَلُوْا مَا یُوْعَظُوْنَ بِهٖ لَكَانَ خَیْرًا لَّهُمْ وَاَشَدَّ تَثْبِیْتًا ۝
این شرطیه عطف ست بر مضمون شرطیه که متضمن ست مر معنی ولو انهم امروا بشیء لا یفعلون الا قلیلا منهم معنی آنست
اگر ایشان میکردند انچه بدان پند داده میشوند از ترک نفاق و شقاق و ترک میل سوی غیر پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم و قبول حکم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بعد از قضا و بعد وقوع آن توبه کردن هر آئینه بهتر بود
ایشان را در دنیا از قتل و مخافت قتل و نکوهش جهان و مداومت گیهان و در آخرت از عقاب شدید
و عذاب مدید خلاص می یافتند و در راه نجات و رستگاری می شتافتند وَاِذًا لَّاٰتَیْنٰهُمْ مِّنْ لَّدُنَّاۤ اَجْرًا
عَظِیْمًا ۝ وَّلَهَدَیْنٰهُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِیْمًا ۝ این جمله عطف ست بر لکان خیرا لهم معنی انیست و آن هنگام
که پندی پذیر فتند و از کارهای ناشایسته بعد از وقوع رجوع میکردند بدانند میدادیم ایشان را از نزد خویش
ثوابی عظیم و هر آئینه می نمودیم ایشان را صراطی مستقیم لکن این سعادت ایشان را نصیب نگشت و این دولت
بحصول نه پیوست دل را در ین راه نبردند و در وادی نفاق و ضلال مردند وَمَنْ یُّطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُوْلَ
فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِیْنَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَیْهِمْ مِّنَ النَّبِیّٖنَ وَالصِّدِّیْقِیْنَ
وَالشُّهَدَآءِ وَالصّٰلِحِیْنَ ۚ این جمله معترضه است برای تحریض بر طاعت و انقیاد در
امر حرب و جهاد روایت کرده اند ثوبان مولی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم پاپیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
فرط اخلاص و کمال عبودیت داشت و زمان حیات پیغمبر را زمان حیات خویش می پنداشت روزی پیش پیغامبر آمد زار و نزار گشته
و بلاغرمی و نحیفی پیوسته پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم چون او را بر ین حال دید از حال او پرسید گفت
یا رسول الله من رحمتی و دردی ندارم و بیمار که من بیارم لکن وقتی که از پیش تو میروم و هنگامی که از تو
غایب میشوم از اشتیاق تو مرا این حال پیش می آید و از التیام تو در من این خیال روی می نماید علی الخصوص
که آخرت یاد میکنم و از جدائی خویش از تو می ترسم که چون تو در بهشت بروی اگر من در اسفل رفتن نیابم
لقای مبارک ترا هرگز در نیابم و اگر مرا این دولت نصیب شود منزل من دور تر از منزل تو بود اگرچه من انجا
در عیش و راحت بنشینیم حال پاک ترا چگونه بینیم چون درین فکری پردازم لاجرم بر ین صورت میگذارم این آیته
در شان او نازل گشت و در حق او ورود پیوست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود والذی نفسی بیده
لا یؤمن عبد حتی اکون احب الیه من نفسه و ابویه و اهله و ولده و الناس اجمعین و شانی

نگشت پس ایمان از ایشان بحصول نه پیوست که ایشان حکمی که تو کردی رد کردند و رد بحکم دیگری آوردند سوگند
میخورم به پروردگار تو که چون این معانی از ایشان ثابت شد ایشان ایمان نیارند یا ایمان ندارند تا آنکه ترا حاکم سازند
و بحکومت تو پردازند در هر چه میان ایشان مشتبه گشته و باختلاف پیوسته بحکم تو در نفسهای خویش در حکم تو
تنگدلی و ناخوشی نیابند و بدان انقیاد ورزند و گردن نهند بتسلیم کردنی و انقیاد ورزیدنی و تواند بود که لام آمده
برای تاکید بود چنانچه در لا اقسم دلیلا یعلم زیادت لام برای تاکید تحقق قسم و علم گفته اند و فابر سر و ربک دارند
فوربک لایؤمنون و تاکید باعتبار تکرار نظر آید چنانچه در کنایت و مجاز از جهت حاجت سوی تکرار در نظر بلیغ پنداشته
اند و التفات و قلب را موجب القیاظ داشته اند معنی چنین بود سوگند میخورم پروردگار تو که ایشان مومن نباشند
تا ترا حاکم نسازند و بحکم تو نپردازند **وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ**
أَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ الا قلیلا رفع و نصب خوانند
رفع بر بدل و نصب بر استثناء و اند لو درین محل از قبیل نعم العبد صهیب لو لم یخف الله لم یعصه است نه از
قبیل لو اتیتنی لاکرمتک و نه از قبیل لو کان فیهما آلهة الا الله لفسدتا و ان در ان اقتلوا المفسرة بعد فعل کتابت
که فعلی متضمن معنی قول واقع شده و طریق نادیناه ان یا ابراهیم آمده معنی اینست اگر ثابت شدی بدرستی
بانبشته ایم بر ایشان که شما نفسهای خویش را بکشید یا از دیار خویش بیرون آئید مطیع نمی شدند و این کار نمیکردند
مگر اندکی از ایشان که متصف اند باخلاص و ایمان بچو ثابت بن قیس بن شماس و عبد الله بن ابی سلام و امثال
ایشان **روایت** کرده اند چون زبیر بن عوام و شخصی که با او خصومت داشت بعد حکم پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم برای زبیر محکوم له شده بود از پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بیرون آمدند پیش مقداد
بن اسود و یهودی که با او نشسته بود گذشتند مقداد پرسید ش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم که محکوم له
گشت منافق گفت زبیر بن عوام که پسر عمه پیغمبر است صلی الله تعالی علیه وسلم مطلوب او بحکم پیوسته یهودی که
نزدیک مقداد بن اسود نشسته بود کلام او متضمن طعن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم میل کردن سوی پسر عمه نمود
یهود مذکور انچه از کلام او فهم کرد بنفت قاتل الله هولاء یومنون و لیطعنون فی قضائه گفت و نیز یهود مذکور
گفت آیا موسی علیه السلام حکم بقتل نفس کردند تا آنکه هوازنه هفتاد هزار مرد را درین قضیه بقتل آوردند
امیر المومنین عمر و ابن مسعود رضی الله عنهما مفاخرت یهود را شکستند و جواب سخن او چنانچه باید و شاید گفتند
و جواب گفتند که اگر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ما را بگوید خود را بکشید در حال اجابت کنیم و از سر جان
خویش در گذریم نپندیشیم این آیه درین حادثه وارد شد و بر وجه اعتراض متضمن شکایت از یهودان زمانه پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم آمده اگر ضمیر علیهم بر یهودان بود که ذکر ایشان بالاتر از منافقان مسطور است از قبیل

واستغفر لهم الرسول بعد جاؤک التفات ست از خطاب سوی غیبت از جهت تنبیه بر مناط اجابت و هو رسالة المستغفر وعظمته چه اگر و استغفرت گفتی تصریح بذکر رسالة که داعی سوی اجابت ست بنودی **سوال** شرط و جزا لو تنفی بود و جزا این جمله یعنی لوجدوا الله توابا رحیما ثابت ست تنفی نیست جزا بودن او مر لو را درین ترکیب بچه معنی ست **جواب** لوجدوا الله توابا رحیما مجاز ست اذ از یل ست جزائهم فالمعنی لم یترک جزائهم لانهم لم یجیئوک ولم یستغفروا الله ولم یستغفر لهم الرسول پس انتفا جزا باعتبار مفهوم بود باعتبار منطوق نباشد معنی آنیست ایشان بر تو آمدند کردار خویش را منکر شده اند و بران سوگند دروغ خورند ایشان را هیچ سود ندارد و چیزی منفعت نیاورد زیرا که خدای آنچه در دلهای ایشان ست میداند و اظهار آن میتوانند واگر ایشان بر تو می آمدند و معترف بکردار بد خویش میشدند از خدای آمرزش میخواستند اللهم اغفر لنا میگفتند و پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم نیز آمرزش می جستی اللهم اغفر لهم میگفتی ایشان را غدارا قبول کننده توبه میگفتند و بسوی نیل رحمت او می شتافتند یعنی جرایم ایشان زائل شدی و گناهان ایشان بزوال آمدی **سوال** در قبول توبه عاصی محض توبه از معاصی کافی بود استغفار پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم شرط نباشد و اینجا برای قبول توبه استغفار رسول را با توبه ضم میکنند و هر دو را شرط قبول توبه می افگنند **جواب** در عمل تحکیم غیر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم متهم ساختن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بود و رد حکم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بعد قضاء او اهانت او باشد و در توبه از ایذاء عباد خوشنودی عباد شرط ست مجرم مذنب کافی نیست تو قف قبول توبه بر رد و خوشنودی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مبنی برین معنی ست آمدن ایشان بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و استغفار کردن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم برای ایشان دلیل بر خشنودی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم باشد تو قف قبول توبه بران باعتبار تضمن آن مر حصول شرط خشنودی بود بخلاف توبه عاصی در سایر انواع کفر و معاصی که درین معرض نبود

درین ورطه بناست **فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا** فاسیبه است و اسم و خبر او محذوف ای فلا ایمان لهم او لیس لهم ایمان جست ارتدوا عن حکومتک و عدموا التعدیل علیک و مالوا فی الحکم الی غیرک و تواند بود که بعد لا فعل محذوف باشد بتقدیر فلا یؤمنون بود و ربک لا یؤمنون جمله قسمیه مؤکده باشد بر طریق لا افعل کذا حتی یحکموک متعلق ست بلا یؤمنون فیما شجر بینهم متعلق ست بیحکموک ثم لا یجدوا عطف ست بر یحکموک و یسلموا تسلیما عطف ست بر لا یجدوا معنی آنیست چون ایشان بیامدند و استغفار کردند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم برای ایشان استغفار نکرد که تایب نشدند و توبه ایشان مقبول

پند گیرند و نصیحت پذیرند وَقُلْ لَّهُمْ فِيٓ اَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيْغًا ○ فی انفسهم متعلق ست
بقل لهم بحذف مضاف ای قل لهم فی شان انفسهم معنی چنین باشد و بگو ایشان را در شان نفسهای ایشان
و در بیان حال ایشان و در تخویف و ترهیب گفتار بلیغی بنهایت رسند و بغایت ترسانند متضمن الحاق
وعید جهاد و قتال و ابعاد قتل و استیصال و اگر دل از نفاق باز ندارند و بر خلوص ایمان و اخلاص
ایقان نیارند در نفاق باقی مانند و دل را از کفر و کافری باز نگردانند میان ایشان و میان مشرکان فرق نشود
از قتال و جهاد چاره نبود و تواند بود که فی انفسهم متعلق بلیغا باشد معنی چنین بود بگو مر ایشان را گفتاری
رسنده در نفسهای ایشان و جاگیرنده در دلهای ایشان و این کلام از قبیل تنزیل مفعول بمنزله ظرف
باشد چنانچه یحنث فیه بجای یحنث عنه و یخرج فی عراقیها نصلی بجای یخرج عراقیها آمده و تواند بود در
فی انفسهم حذف دو مضاف دارند ای و قل لهم فی وقت تفرد انفسهم و خلوهم عن الاغیار معنی چنین بود بگیر
مر ایشان را در هنگام تنها بودن نفسهای ایشان و خالی بودن مجلس از دیگران و آن عبارت از مشاورت
بود و پند دادن بر وجه راز باشد که پند در خلوت خوبتر آید و بر وجه مشاورة پسندیده تر نماید و ترسانیدن
از جهت دین لازم بود تا از کفر باز مانند و دل بر ایمان و اخلاص متوجه گردانند وَمَآ اَرْسَلْنَا
مِنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا لِيُطَاعَ بِاِذْنِ اللّٰهِ این جمله عطف ست بر اولئک الذین یعلم الله معنی اینست
و نفرستاده ایم هیچ پیغامبر را مگر برای اینکه اطاعت کرده شود و بمشیت خدای مطاع گردد و ترک اطاعت
که مرسل ست برای آن که او را اطاعت کنند و سر در ربقه انقیاد او نهند همه دانند که چه ناپسندیده کاری
و چه ناشایسته کرداری ست سوال چون ارسال رسل برای اطاعت کردن مردمان در اوامر ایشان
بر سبیل عموم باشد و بعث ایشان مقصود بران بود تخلف چگونه پذیرد و صورت انتفا چه نوع گیرد جواب
الا لیطاع بمعنی لیجب اطاعته بود بمعنی لیوجه طاعته نباشد برین معنی تخلف نباید سوال وارد نشود وَلَوْ
اَنَّهُمْ اِذْ ظَّلَمُوْٓا اَنْفُسَهُمْ جَآءُوْكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ
الرَّسُوْلُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَّحِيْمًا ○ اذ ظرف ست مر جاؤک و جاؤک خبر ست مر انّ و انّ با
اسم و خبر خویش فاعل ست مر فعل محذوف ای و لو ثبت انهم جاؤک حین ظلموا انفسهم فاستغفروا الله
عطف ست بر جاؤک و استغفر لهم الرسول عطف ست بر فاستغفروا الله لوجدوا الله جواب لو است
این جمله عطف ست بر مضمون کلام سابق زیرا نچه کلام سابق یعنی فکیف اذا اصابتهم مصیبة بما قدمت
ایدیهم ثم جاؤک یحلفون بالله الی قوله اولئک الذین یعلم الله متضمن ست مر معنی لم ینفعهم ذلک المجیء
و الحلف و لو انهم اذ ظلموا انفسهم جاؤک فاستغفروا الله استغفر لهم الرسول لوجدوا الله توابا رحیما و در جمله

علیه وسلم میان ایشان حکمی کرده حق را بظهور آورده حکم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم قبول نکردند روی بحکم دیگر آوردند بعد ازان بسبب آن جریمه ایشان را مصیبتی رسید و بکشتن منافقی که او را امیر المومنین عمر بحکم ارتداد کشته کار ایشان بفضوح و رسوائی کشیده بعده آن گناه را منکر شدند و پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند و سوگند دروغ خوردند ان اردنا الا احسانا و توفیقا گفتند این آیة تلمیح قصه مذکوره و تلویح سوی حکایت مذکوره است **معنی** اینست پس چون تباهی گرفت و فساد پذیرفت حال کسانیکه خواستند که سوی غیر تو برای خصومت بروند و چون پیش تو آمدند و میان ایشان حکم کردی ایشان بحکم تو راضی نشدند حکم ترا رد کردند و در تهمت میل و رعایت آوردند چه حال پیش آمد و چه صورت روی نماید چون ایشان را بشومت جریمه که کرده اند و خطیه عظیمه که آورده اند مصیبتی رسد و آفتی بر ایشان افتد بر تو نیایند و جریمه مذکور انکار نمایند سوگند دروغ میخورند که نخواسته بودیم بر فتن برای حکم بر غیر تو مگر نیکوئی کردن در شان تو و از عمده حکومت و تعلق فصل خصومت فارغ کردن دل و زبان تو از جهت ارادت صلح و توفیق و قصد اصلاح و تلفیق **سوال** رسیدن مصیبت مذکوره بسبب جریمه مسطوره و منکر شدن ایشان و سوگند خوردن و در انکار آن همه حکم قصه مذکوره واقعات گذشته و حادثات منصرم گشته است اینجا اصابت مصیبت و انکار جریمه و معصیت و سایر انچه در حیز اذا آمده و بمعنی مستقبل شده بیان معنی ایشان با قصه مسطوره که دال بر مضی این افعال ست چگونه مطابق آید و چه نوع موافق نماید **جواب** شکی نیست که مقصود استظام مر واقعات گذشته است چنانچه ذکر آن در قصه مذکور رفته است لیکن در آیة آنرا بتغیر مستقبل کرده در بیان لن فعل مستقبل با ماضی واقع بعد اذا آورده چنانکه در واقعات گذشته استقنا بذکر مستقبل کنند و حکم جزئیات گذشته با فتادر امر کلی جویند از جهت آنکه کلی متناول جزئیات بود و بر همه جزئیات منطبق شود فهم حکم جزئی از حکم کلی بر طریق کنایت بود و کنایت ابلغ از تصریح باشد **اولئک الذین یعلم الله ما فی قلوبهم** اولئک مبتدا ست الذین یعلم الله ما فی قلوبهم خبر مبتدا ست این جمله کنایت ست از لا ینفع انکارهم و خلفهم علی ذلک و باعتبار معنی ممکن عنه مستانفه است در جواب فعل ینفعهم انکارهم و خلفهم **معنی** اینست ایشان آنانند که خدای عزوجل میداند انچه در دلهای ایشان ست از نفاق و قصد خلاف و شقاق و چون انچه در دلهای ایشان ست معلوم خدای بود انکار و سوگند دروغ سود نکند **فاعرض عنهم و عظهم** فاء سببیه است و عظهم عطف ست بر فاعرض **معنی** اینست پس اعراض کن از انتقام کافران و مکافات کردن در حق ایشان صورت قهر نمائی و تقبل و کشتن پیش نمائی تا نگویند محمد مسلمانان را می کشد و ایمان آوردن نفع نمیکند و پند بده و نصیحت بنیادنه شاید

ان یتحاکموا الی الطاغوت وقد امروا ان یکفروا به جمله مستانفه چنانستی که چون گفته شد الم تر الی الذین یزعمون کذا سامع پرسید ماذا یصنعون فقیل یریدون ان یتحاکموا و جمله وقد امروا حال ست ان یکفروا به بتقدیر بان یکفروا به مفعول دوم ست و امروا معنی آنست مینجواهند که برای حکم بخصومت سوی بت یا سوی شیطان روند جوینده حکم او شوند و حال اینست که بکفر ورزیدن بطاغوت فرموده شده اند و به پیرایستن ازو مامور آمده اند کعب بن اشرف را که منافق مذکور بیجواست که برای حکم بر دبرود در خیانت بطاغوت تشبیه کنند و اسم طاغوت که مشبه به است برای کعب بن اشرف که مشبه است بدو مستعار آورد و برین طریق در آیه مذکور صفت استخدام ست زیرانکه طاغوت راه و معنی ست یکی صنمی او شیطان ست دوم کعب بن اشرف که شبیه بدان ست در یریدون ان یتحاکموا الی الطاغوت کعب بن اشرف مراد شده و در ضمیر او یعنی و قد امروا ان یکفروا به بمعنی دیگر شیطان مقصود آمده و تواند بود که حال تحاکم بسوی کعب بن اشرف بحال تحاکم بسوی طاغوت تمثیل کنند و بر وجه تمثیل تحاکم سوی کعب بن اشرف تحاکم سوی طاغوت خوانند برین طریق مراد از طاغوت شیطان بود کلام از باب استخدام نباشد ویرید الشیطان ان یضلهم ضلالا بعیدا ۞ معطوف ست بر یریدون ان یتحاکموا و بعید اصفت ست مر ضلالا معنی اینست مینجواهد شیطان که گمراه سازد و در گمراهی اندازد گمراهی دور از هدی ضلالی ورا از ابتدای چنانچه باز گشتن ازان سوی حق نزدیک نبود در رجوع سوی جاده صواب بزودی میسر نشود واذا قیل لهم تعالوا الی ما انزل الله والی الرسول رأیت المنافقین یصدون عنک صدودا تعالوا معنی ایتوست الی ما انزل الله متعلق ست بدو تعالی با متعلقات خویش فاعل واقع شده جمله شرطیه معطوف ست بر جمله یریدون ان یتحاکموا الی الطاغوت و در آیه المنافقین وضع مظهر موضع مضمرست برای ذکر نفاق ایشان معنی اینست چون گفته شود مر ایشانرا بیائید سوی حکمی که خدای فرستاده و سوی رسول خدای عزوجل که حکومت بحق اورا داد به بینی منافقان را از تو اعراض کنند و دم مخالفت زنند اعراض کردنی و روی گردانیدنی فکیف اذا اصابتهم مصیبة بما قدمت ایدیهم ثم جاءوک یحلفون بالله ان اردنا الا احسانا وتوفیقا ۞ فاسببه است جمله سبب کلام سابق ست چه در کلام سابق ذکر حال ایشان بود ذکر اصابت مصیبت بعد ذکر سبب ارتکاب معصیت سایغ نمود و اذا متعلق ست بفعلی که بدلالت سابق محذوف است ای فکیف یکون حالهم اذا اصابتهم مصیبة ثم جاءوک عطف ست بر اصابتهم مصیبة یحلفون بالله حال از فاعل جاءوک ان اردنا الا احسانا و توفیقا جواب قسمی ست که مفهوم یحلفون ست چه پیغامبر صلی الله تعالی

نبود همه اعمال شما داند و جزا دادن آن تواند یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللَّهَ وَأَطِیعُوا
الرَّسُولَ وَأُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ این جمله معترضه است برای تنبیه و نصیحت
مومنان روایت کرده اند که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم خالد بن ولید را بر لشکر امارت داد و
برای تاختن قبیله فرستاد عمار بن یاسر در آن لشکر بود چون نزدیک قبیله رسید همه قبیله از و فرار نمودند مگر یک کس از ایشان بر عمار بن یاسر
آمد و در خیمه او در آمد و گفت درین وقت اگر من اسلام آرم مرا سود کند عمار گفت آری اسلام تو نافع بود خالد ولید امان
عمار را اعتبار نکرد و مال او بستد و او را در بند و اسیر آورد عمار بن یاسر خالد ولید را گفت امان من بپذیر و او را و مال او را
مگیر منازعت کنان پیش پیغامبر صلی الله علیه وسلم رسیدند و هر دو قصه پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
باز دیدند عمار با خالد سخنان درشت گفت خالد در غضب شد و داد از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم جست
گفت یا رسول الله روا میداری که این غلام مرا پیش تو استخفاف کند و عزت مرا در معرض هوان افگند اگر
حرمت تو نبودی من بروی چنان و چنین میکردم و اگر دهشت و هیبت تو نبودی او را بدانچه سزاوار است
می آوردم عمار مولی هاشم بن مغیره بود ازین جهت خالد را غلام گفتن او سایغ نمود پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم امانی که عمار داده بود تقریر کرد و آن مرد را گذاشت و عمار را از امان دادن بغیر امر امیر باز داشت
خالد را گفت ای خالد از غضب بر عمار باز مان و او را لایق غضب مدان که هر که عمار را اهانت کند خدای عز و جل
او را و را هانت افگند و هر که عمار را دشمن دارد خدای او را در ورطه دشمنی آرد عمار از مجلس باز گشت خالد ولید
برای استغفار دنبال او رفت جامه او گرفت استاده کرد و او را بر عفو و خشنودی آورد و عمار خشنود گشت و از
کلماتی که خالد گفته در گذشت درین حادثه این آیه نازل گشت و این معنی ببیان پیوست معنی اینست
ای مومنان طاعت کنید خدای را و طاعت کنید رسول را و امر آنرا که خدای عز و جل ایشان را آمر و ناهی
گردانیده است و بدرجه فرماندهی رسانیده و ایشان معد اند برای صلاح دین و دنیا و نگهبانی امور اولی
و اخری طاعت ایشان صلاح دین و دنیا باشد و امتثال اوامر و نواهی ایشان فلاح اولی و اخری بود مخالفت
ایشان روا نباشد و بیرون آوردن سر از ربقه طاعت ایشان سعی در فساد و تباهی بود و گفته اند الامیر
اذا عدل فله الاجر و علی الرعیت الشکر و اذا جار فعلیه الوزر و علی الرعیت الصبر رعیت را بر عدل امیر شکر
باید و بر جور او صبر شاید خطره مخالفت امیر زیان دارد و فکرة خروج از طاعت او خرابی آرد و چون اطاعت
و امتثال امر اکه حکام بر خلق اند واجب باشد اطاعت علما که حکام بر امر اند بر طریق اولی واجب بود گفته اند
الامراء حکام علی الناس و العلماء حکام علی الامراء و بعضی گویند آیه اولی یعنی ان الله یأمرکم ان تؤدوا الامانات
الی اهلها در حق ولاة و امیران ست و آیه اطیعوا الله و اطیعوا الرسول در حق رعایا و ماموران است

حقوق دنیاوی و دینی دارند مشتمل بر رد همه امانت پندارند مودع مامورست که ودیعت را بمودع
سپارد بعد طلب او سپردن توقف ندارد و اگر کسی را مال دید که فلان را برسان او مامور باشد بدین که مال
مذکور بر آنکس برساند و پیغام او گذارد و در هنگام پیغام گذاری چیزی پنهان ندارد و شهود مامورند چنانچه
تحمل شهادت کرده اند بوقت شهادت را ادا کنند و وقت کار حق را نپوشند و دانشمندان که خدای عز و جل
علم در سینهای ایشان داشته مامورند که امانت را ادا کنند و از مستحق باز ندارند و وصی و ولی که اموال
بر حکم وصایت و ولایت در قبض ایشان می آید مامورند که اموال مذکور را در هنگام طلب صاحبان بی توقف
ادا نمایند و متولیان اوقاف مامورند که اموال را از مصارف باز ندارند و حق محافظت و دیانت بجا آرند
و حجاب امرا مامورند که قضیه که اصحاب حوایج بدیشان سپارند ایشان پیش امیر بی تغییر و تبدیل گذارند و
بادشاهان را که حق سبحانه تعالی مال عامه مسلمانان در تصرف ایشان آورده و ایشان را قابض آن مال کرده
مامورند که باهل آن بدهند در کار عامه مسلمانان خرج میکنند و رعیت مامورند که حق بادشاه گذارند و نیکخواهی
او بجا آرند و سر از طاعت او بیرون نیارند و با او در هیچ چیز خیانت روا ندارند وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ
النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ عطف ست بر ان تؤدوا الامانات و اذا حکمتم بین الناس ظرف ست
میان عاطف و معطوف فاصل شده ای و یامرکم اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل معنی اینست
میفرماید شما را چون حاکم شوید میان مردمان بعدل حکم کنید إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ
نعما بفتح نون و کسر عین و کسر نون و کسر عین و سکون او باخفاء کثرت تا التقاء ساکنین علی غیر حده نباید
خوانند و معنی همه یکی دانند نعم از افعال مدح ست فاعل او ضمیرست ما بمعنی نکره منصوبه مفسره ضمیرست
یعظکم به صفت ماست مخصوص مدح محذوف ست ای ان الله نعم شیئا یعظکم به اداء الامانات والحکم
بالعدل و یعظکم اگرچه جاری بر غیر من هی له است ابراز ضمیر نکرد زیرا نچه التباس نیست و ابراز ضمیر از فعل
واجب نیست مگر در صورت التباس چنانچه زید و عمرو یضربه هو الخلاف هند زید تضربه هی و چون حال
کسانیکه پند مذکور نمی پذیرند و خط مسطور در دل نمیگیرند علامت ست که این را وعظ نیک نمیدانند
مضمون این جمله را منکر انند از جهت ظهور علامت انکار ایشان تنزیل منزله منکران کرد جمله را موکد آورد
معنی اینست بدرستی که کردگار دیان نیکو چیزی ست که پند میدهد شما را بدان یعنی اداء امانت و حکم بعدل
و دیانت إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا ○ این جمله تذییل ست تاکید
او از جهت ابراز ثناء باری بر وجه وکادت و استواری ست معنی اینست بدرستی که شنواست گفته شما را
میشنود بیناست کردار شما را می بیند ادای امانت و خیانت برو مخفی نباشد و حکم بعدل و جور از و پوشیده

امیر المومنین علی رضی الله عنه بالای بام برآمد کلید مذکور بزور از وی ستد در کشاد پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم در خانهٔ کعبه در آمد در نماز روی بر زمین نهاد عباس رضی الله عنه که سقایه زمزم تسلیم او بود کلید داری
کعبه درخواست نمود پیغامبر در طواف کعبه شروع کرد جبرئیل علیه السلام آیه ان الله یامرکم ان تؤدوا
الامانات الی اهلها آورد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم علی را کرام الله وجهه فرمود که کلید او را بسپارد
و بنا دادن کلید دل او را میازار امیر المومنین بر چه کلید او را داد بنرمی و عذرخواهی زبان بکشاد عثمان مذکور
گفت چیست که آن زمان غلظت کردی و کلید بقهر از من ستدی و این زمان چیست که بنرمی پیش آمدی و در
عذرخواهی در آمدی امیر المؤمنین علی گفت خدای در شان تو آیه ان الله یامرکم ان تؤدوا الامانات الی
اهلها فرستاد و التزام ادای امانت را تاب داد عثمان مذکور دل بر اسلام آورد و اقرار برسالت پیغامبر صلی
الله تعالی علیه وسلم کرد و پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود که تا خانهٔ کعبه باشد و طایفهٔ طایفان که در و
طواف کنند صاحب کلید عثمان بن طلحه و اولاد او باشند سوال چون کلید مذکور بزور ستده بودند بر وجه امانت
منطبق نبود قصه مطابق آیه چگونه شود جواب درین قصه یک روایت اینست که عثمان مسلمان بود
از جهت تقریر عهدهٔ خویش در تسلیم کلید توقف می نمود پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم نزدیک خانهٔ کعبه ایستاده
شد بر عثمان مذکور گفت اگر تو ایمان بخدای و روز قیامت داری باید که کلید خانهٔ کعبه بمن سپاری عثمان مذکور
گفت کلید بگیر ترا امین میدارم و این امانت بتو می سپارم کلید مذکور آورد پیغامبر را بر وجه امانت تسلیم
کرد عباس رضی الله عنه کلید و عهده داری آن از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم می طلبید این آیه برای باز
داشت عباس نازل گشت و این نظم بورود پیوست برین آیه با روایت موافق ست و قصه با قرآن
مطابق ست و بروایت دیگر که عثمان مذکور هنوز کفر داشت دل بر اطاعت پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم نمی گماشت امیر المومنین علی رضی الله عنه قصد کرد کلید مذکور بقهر و غلبه گرفت پیش پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم آورد برین روایت تسمیه او بامانت از جهت آن بود که مال ماخوذ بقهر از حربی بظهور آنکه مال
مذکور بر دست او امانت مسلمانی بود بر دست اخذ اگرچه بقهر بستد امانت باشد از جهت آنکه ملک حربی
نیست داخل غنایم نبود کلیدی که از عهد خلیل الرحمن پندارند بر دست کلید دار مقبوض بر وجه امانت
دارند و در بعضی کتب افتاده عثمان کلید مذکور شیبه را که مر او را بود سپرد خود برابر پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم در مدینه آمد هم اینجا مرد کلید مذکور بر دست شیبه و اولاد شیبه است و در قبض ایشان است شاید
برضاء اولاد عثمان ست و اگر برضاء اولاد عثمان مذکور نبود حکم پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بدوام تقریر
عهد بر ایشان معمول نشود و بدانکه هر چند که مورد آیه خاص بود حکم او از جهت عموم لفظ عام باشد متناول

تعذیب غیر جانی بود پس جلد مذکور را جلد جدید نباید پنداشت و مغایرت مذکور مغایرت وصفی باید داشت
لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ متعلق ست بیدلنهم عذاب را در کراهت طبع تشبیه کرد بمطعوم تلخ و
برای او چشیدنی اثبات کرد بر سبیل تخییل معنی اینست تا بتغیر صفت و نو ساختن هیئت و سوختن پوست
ربع هر باری ایشان عذاب را بچشند و درد آن بکشند إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا
این جمله تذییل ست تاکید او از جهت ابراز ثنای باری بر وجه وکادت و استواری ست معنی اینست بدرستی
خدای هست عزیز یعنی غالب بر امر خویش هر چه خواهد تواند کرد حکیم و استوار کارست کار را چنانچه باید و شاید تواند
آورد وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا در آیه سابق ذکر کافران و عذاب ایشان کرد و در آیه الم تر الی الذین یزعمون
انهم آمنوا بما انزل الیک وما انزل من قبلک یریدون ان یتحاکموا الی الطاغوت وقد امروا ان یکفروا به ویرید
الشیطان ان یضلهم ضلالا بعیدا که پیشتر خواهد آمد نیز ذکر کافران و میان کفر و ضلال ایشان ست این آیه در اثنای
ذکر کافران معترضه است برای بیان فضل مومنان معنی اینست و آنکسانیکه ایمان آورده اند و اعمال صالحه
کرده اند زود باشد که مر ایشان را در بهشت که روان ست زیر خانهای آن جویها در آریم ایشان را در جنات
مذکوره همیشه باشنده داریم و همیشه برخورداری گیرند و هیچ گهی فنا نپذیرند لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ
مُطَهَّرَةٌ جمله ظرفیه است معنی اینست درین حال که مر ایشان را در جنات زنان باشند از ادناس
پاک گردانیده و از اقذار بپاکیزگی رسانیده وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا عطف ست بر سندخلهم
جنات تجری ظلا مفعول دوم ست مر ندخلهم بر وجه اتساع ظلیلا صفت ست مر ظلا بر طریق شعر شاعر دلیل
دلایل معنی اینست در آریم ایشان را در سایه سایه دار مصئون از حر و برد نه گرم ضار و نه سرد زیانکار
إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا این نیز معترضه است
برای تنبیه مومنان و نصیحت ایشان و تاکید جمله از جهت آنست که حال خیانت کنندگان امانت علامت
آنست که ادای امانت را مامور به نمیدارند و مضمون این جمله را منکر اند از جهت ظهور امارت انکار ایشان
را تنزیل منزله منکران کرد جمله را موکد آورد معنی اینست بدرستی خدای میفرماید شما را که بسپارید امانتها
را سوی اهل امانتها یعنی کسانیکه مستحق دادن آنند و بتسلیم کردن آن مستحقانند روایت کرده اند
که چون پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مکه را فتح کرد دل بر نماز گذاردن درون کعبه آورد و عثمان بن
طلحه که کلید دار کعبه بود در دادن کلید توقف نمود بعضی گویند عثمان مذکور آن روز اسلام نداشت بالای
بام کعبه رفت و دل بر تمرد و نادادن کلید گماشت و گفت اگر من ترا پیغمبر دانم کلید کعبه ترا برسانم

الکتاب وجمله وکفی بجهنم سعیرا تنزیل ست معنی اینست نی بلکه حسد میکنند مردمان را آرزو میکنند زوال نعمت
ایشان را یعنی پیغامبر را و آل پیغامبر را و آنچه خدای عزوجل از فضل خویش ایشان را داده و درهای نعمت بر
ایشان کشاده زیرا آنچه بدرستی داده ایم آل ابراهیم را کتاب و حکمت و نبوت و حشمت و داده ایم ایشان
را ملکی عظیم و مملکتی فخیم موسی از آل ابراهیم بود او را کتاب دادیم و بروی توریت فرستادیم و صاحب مرتبه نبوت
کردیم و بر منصب رسالت آوردیم و یوسف داود از آل ابراهیم بودند ایشان را به نبوت برگزیدیم و لوای ملک
ایشان را برکشیدیم و سلیمان از آل ابراهیم بود او را به نبوت و حکمت برآوردیم و بملک عظیم که مضمون رب هب لی
ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی ست مخصوص کردیم پس بعضی از ایشان ایمان آوردند و بعضی از ایشان بحسد و عداوت
از ایمان آوردن باز ماندند و حسد بآل ابراهیم بر دلیل حسد کردن با پیغامبر صلی الله تعالی وعلیه وسلم و آل او
باشد و بغض صاحب نعمتی از جهت نعمتی دلیل بر بغض صاحب نعمتی دیگر بود و بسنده است آتش دوزخ
درین حال که افروخته شده و برای عذاب باز ماندگان معد و مهیا آمده اِنَّ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا بِاٰیٰتِنَا
سَوْفَ نُصْلِیْهِمْ نَارًا در جمله کفی بجهنم سعیرا بعذاب کفار بنار تلویح کرد و تقدیم ملوح بر وجه استیناف
بتنزیل سامع منزله سائل این جمله را موکد بمفصول آورد معنی اینست بدرستی آنکسانیکه کفر ورزیدند و آیات
کتاب ما را تکذیب کردند و بصدق آن نگرویدند سرانجام ایشان را در آتش درآریم و دمار از نهاد ایشان
برآریم کُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُوْدُهُمْ بَدَّلْنٰهُمْ جُلُوْدًا غَیْرَهَا این جمله مبینه است
بر کیفیت احتراق ایشان را بنار و سوخته شدن ایشان کرات بسیار و این کلام از قبیل بدله الله من خوف
امنا و بدله من توبه ثوبا بود ای اعطاه الله بدل الخوف امنا و عوضت بدل توبه ثوبا نه بمعنی بدلنا جلودهم
بجلود چه آن زمان بدلنا جلودهم بجلود لازم آید و در نظم با نیست پس چاره نیست محمول بر استعمال که ذکر کردیم
باشد معنی اینست هر بار که پوستهای ایشان نضج گیرد و پختگی پذیرد بدهیم ایشان را بدل آن پوستهای پخته
و نضج گرفته پوستهای غیر آن یعنی سالم و درست چنانچه بود همچنان و مغایرت مذکور مغایرت وصفی بود مغایرت
یعنی نباشد چنانچه سپید را سیاه گردانند لاغر را بفربهی رسانند و فرجی را جبه کنند تغیر وصف بود تغیر ذات
نباشد چه اگر تغیر ذات گویند پوستی دیگر باشد و پوستی دیگر جنایت نکرده باحراق آن تعذیب غیر جانی لازم آید
و بغیر جنایت تعذیب ظلم نماید سوال احراق جزء ذاتی احراق ذات بود ایلام جزء نباشد و اگر آن جزء
جدا بودی جزء مفصول را از جهت عدم حس درو ننمودی پس احراق پوست جدید تعذیب ذات باشد
جدید بودن پوست موجب تعذیب غیر جانی نشود جواب مسلم ست که احراق جزء در حالت انفصال
موجب ایذا و تعذیب جزء نبود اما در حالت اتصال باحراق هر چیزی را درد میرسد پس احراق جلد جدید

می آرند معبودی را که غیر خداست جبت گویند و شیطان را طاغوت خوانند ایمان ایشان بجبت پرستش و سجده کردن
پیش او بود و ایمان بطاغوت یعنی شیطان که باعث بر پرستش غیر خداست بطاعت او باشند و میگویند مر کافران را
ایشان یعنی کافران راه نماینده و راه یابنده ترند از مومنان از روی دین و نسبت هدایت سوی دین از قبیل
نسبت سوی سبب بود و اسناد مجازی باشد أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ جمله مستانفه است
چنانستی که گفت ماذا فعل الله بهم قیل اولئک الذین لعنهم الله معنی اینست ایشان آنانند که خدا ایشان
را لعنت کرده و از رحمت خویش بدوری آورده وَمَن يَلْعَنِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا ۝
این جمله تذییل ست معنی اینست هر که او را خدا لعنت کند و از رحمت خویش بدوری افگند پس هرگز نیابی
او را یاری دهنده و نصرت کننده که از لعنت نگاهدارد و به نیکی و نیکوئی آرد أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ
فَإِذًا لَّا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا ۝ ام منقطعه است یعنی بل و همزه که مضمون ام ست برای انکار ست
بمعنی نفی ای بل لیس لهم نصیب من الملک و آن معطوف ست بر یؤمنون بالجبت والطاغوت و این تردید در بیان
اسباب عداوت ایشان با پیغمبر ست صلی الله تعالی علیه وسلم فاء فاذا در جواب شرط محذوف ست ای لو کان
لهم نصیب من الملک فاذا لا یؤتون الناس نقیرا و کوکی که در استخوان خرماست مسمی بنقیر ست و آن در
عرب تمثیل بشی یسیر ست و این جمله میان معطوف و معطوف علیه معترضه است و در شان ایشان تشنیعی
دیگر ست معنی اینست ایشان ایمان بجبت و طاغوت می آرند از آن جهت پیغامبر و آل او را دشمن میدارند
با خود مر ایشان راست نصیبی از ملک که دل ایشان را طلب میکند و خواهش آن ایشان در عداوت
می افگند و اگر ایشان را نصیبی از ملک بودی پس ایشان بخیلی کنند مردمان را نقیری یعنی شی یسیری ندهند
أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ ۖ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ
الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُم مُّلْكًا عَظِيمًا ۝ فَمِنْهُم مَّنْ آمَنَ بِهِ
وَمِنْهُم مَّن صَدَّ عَنْهُ ۚ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا ۝
ام منقطعه است بمعنی بل و همزه که مضمون ام ست برای تقدیر ست یعنی تثبیت جمله معطوف ست و جمله
ام لهم نصیب من الملک و مراد از الناس پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و آل او ست لام برای عهد ست
یا گویند لام برای جنس ست مراد از وی جنس انس ست و عداوت جنس انس مستلزم عداوت پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم بود ارادت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و آل او بر وجه کنایت باشد
کنایت ابلغ از تصریح ست و تلویح اولی از تصریح ست فا در فقد آتینا برای تعلیل ست چه حسد بر قومی و تحقیق
حسد بر ایشان و اشباه ایشان دلیل ست فمنهم من آمن با معطوف ست خویش عطف بر جمله آتینا آل ابراهیم

فصل کرد بغیر حرف عطف آورد معنی انیست به بین یا محمد یا به بین ای بیننده چگونه دروغ را بر خدای افترا میکنند
که خود را نزد خدا از کیا میدانند وَكَفَىٰ بِهِۦٓ إِثْمًا مُّبِينًا ۝ ع ای وکفی بهذا الافترا و به فاعل کفی است
با در به زائده است اثما مبینا حال ست یا تمیز ست بر طریق کفی الله شهیدا و جمله تذییل ست معنی انیست و بسنده
است این افترا درین حال که گناهی ست پیدا أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَٰبِ
يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَٰٓؤُلَآءِ
أَهْدَىٰ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا ۝ روایت کرده اند که کعب بن اشرف و حی بن اخطب بعد حادثه جنگ
احد خواستند که با پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم نقض عهد کنند و کمر مخالفت بندند در مکه آمدند تا با اهل مکه بر مخالفت
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم معاهده کنند جمع شدند میان استار و حرم معاهده کردند بعد معاهده در مسجد
حرام نشسته ابوسفیان بن حرب پدر معاویه گفت ای گروه مهتران سوگند میدهم شما را بکردگار دیان برین
افعال که ما می آریم و دل بر مداومت آن میگماریم و بران افعال که محمد و اصحاب او می آرند و همت بر تحصیل
آن میدارند بر راه راست میان ما کیست در مدح و نکوهش تفرقه میان ما بچیست کعب بن اشرف
گفت شما کار خویش و کار او بگوئید بعد از آن فرق میان خویش و میان او بجوئید ابوسفیان گفت ما خانه کعبه را
آبادان میداریم و با اقارب و عشایر صله رحم بجا می آریم و میزبانی مهمانان میکنیم و دم از رعایت دین پدران
خویش میزنیم محمد دین پدران خود گذاشته و مخالفت اقارب و عشایر صواب پنداشته شورانگیزی چندی را جمع کرده
و ایشان را در شورانگیزی آورده و موطن آبا و اجداد را ترک داده و دینی دیگر بنیاد نهاده و غوغا انگیخته و چند
خونی ریخته ایشان گفتند بر کیفیتی که باز مینمائید نزدیکتر بهدی شما آید باز ابوسفیان گفت که شما اهل کتاب اید
محمد نیز صاحب کتاب ست و او جانب شما رفته نزدیک شما جا گرفته ما را بر معاهده شما اعتماد نشود و بر میثاق
شما ثقه نبود مگر آنکه شما با ما موافقت ورزید و صنمی که از آن ماست یکی را جبت نام ست و دوم را طاغوت سجده
کنید ایشان متابعت کردند پیش بتان در سجده روی بر زمین آوردند این آیه در شان ایشان نازل گشت و این
نظم در حق ایشان بورود پیوست همزه برای انکار ست و دیدن سوی کسی کنایت ست از دانستن حال او چنانچه
گذشت جمله سابقه که شکایت از تزکیه ایشان خویشتن را بود و آن متضمن ناشایستگی تزکیه نفس نبود این جمله مقرر ست
مر مضمون آیه سابقه از صدقه تزکیه نابوده از ایشان در حق خویش و کافران ببیان وقوع تزکیه نابوده ایشان در حق
دیگران یعنی تعظیم جبت و طاغوت میجویند مشرکان را اهدی من المومنین سبیلا میگویند کسانی که دیگران را بر صفت
تزکیه نابوده کنند دم تزکیه خویش چرا نزنند چنانستی که گفت خود را تزکیه بوده میکنند مشرکان را اهدی من المومنین
سبیلا میجویند معنی انیست ندانسته یعنی دانسته حال کسانی که نصیبی از کتاب داده شده اند ایمان بجبت و طاغوت

بر حکم قصه مذکور مترتب بر توبه باشد این آیه متمسک مرجیه نبود و متضمن رد مذهب معتزله نشود اما وحشی و یاران او را تعلق عفو بمشیت که صفت خداست از بنده غیب ست موجب تیقن عفو نشد دل بران نهادند حال خود را بار دیگر پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم شرح دادند چون ان الله یغفر الذنوب جمیعا شنیدند و آن را وارد در جواب سوال قبول توبه که فعل بنده است دیدند و توبه را در دل خویش صحیح یافتند امیدوار قبول شتافتند در حضرت نبوی آمدند و در ایمان و اسلام درآمدند **الم تر الی الذین یزکون انفسهم بل الله یزکی من یشاء** روایت کرده اند که جماعتی از یهود آمدند و صبیان خویش برابر آوردند از پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم پرسیدند این صبیان گناهی دارند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفت فی گفتند ما نیز امروز همچو ایشانیم مخصوص بفضل گردیم انچه روز میکنیم شب عفو میشود و انچه شب میکنیم روز عفو میگردد چنانچه یهود و نصاری **نحن ابناء الله واحباؤه** و **لن تمسنا النار الا ایاما معدودة** و **لن یدخل الجنة الا من کان هودا او نصاری** گفتند این آیه در شان ایشان وارد شد الم تر استفهام برای انکار ست و دیدن سوی ایشان کنایت از دانستن حال ایشان ست و بل ابتدائیه است اجرائیه نیست برای انتقال سوی اهم ست و از جمله الم تر الی الذین مقصود تشنیع اهل کتاب ست و بیان قباحت اعمال ایشان ست مقرر ست مر مقصود جملها سابقه هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد معنی انیست ندانسته ای محمد یعنی دانسته حال کسانیکه مدح میکنند نفس خویش را و دوست میکنند پاکی را از بد بیها یعنی ما همچو این صبیان از گناهان پاکیم میگویند و خود را ابناء خدا و احباء خدا میخوانند و **لن تمسنا النار الا ایاما معدودة** دعوی میکنند و **لن یدخل الجنة الا من کان هودا او نصاری** اعتقاد دارند بلکه خدا مدح کند هر کرا خواهد و انچه در دست بیان کند علم او حق ست خلاف واقع نبود کلام او صدق ست تزکیه کسی صادق ست بکل وجه معتبر باشد **ولا یظلمون فتیلا** ای **ولا یظلمهم الله فتیلا** منصوب ست از باب ضربته سوطا ای ولا یظلمون بقدر فتیل فتیل نازکی ست که در شکاف خسته خرما باشد و بعضی گویند فتیل پلیته شکل ست از ریسمان که میان دو انگشت بیرون آید و بهر دو معنی عبارت از قلت و حقارت ست و جمله لا یظلمون معترضه است برای نفی اتصاف خدا بظلم بر بندگان به تنقیص ثواب و بزیادت عقاب معنی اینست مظلوم نشوید بر قدر فتیلی به تنقیص ثواب اعمال ستوده و بزیادت عقاب تزکیه نابوده **انظر کیف یفترون علی الله الکذب** کیف حال ست از فاعل یفترون از جهت صدر مقدر شده و استفهام بمعنی تعجیب و استبعاد آمده و جمله کیف یفترون بتاویل مفرد مفعول ست مر انظر را ای انظر فی کیفیة افترائهم الاثم عند الله از گناه و این جمله نیز برای تشنیع کافران ست و مقرر دیگر تشنیعات ایشان ست هم ازین جهت

از موجبات کفر و مقتضیات انتفاء ایمان نیامرزد و بیامرزد و آنچه فروتر آنست از ارتکاب گناه صغیره و کبیره
کسی را که خواهد و درین آیه رد قول معتزله است که قائل اند بعدم غفران کبایر و بعدم مواخذ صغایر که بغیر ما دون
ذلک لمن یشاء تصریح ست بدین که کبایر را که غیر کفر ست اگر بخواهد بیامرزد و بصغایر که مجرد از کبایر باشند چون
ارباب معصیت اند اگر بخواهد بگیرد **سوال** آیه ان الله یغفر الذنوب جمیعا بظاهر خویش مقتضی اطلاق
غفران ست تقیید بمشیت در و مذکور نیست و غفران ما دون کفر درین آیه متعلق بمشیت ست میان دو آیه از روی ظاهر
تعارض می آید و از روی صورت تخالف مینماید **جواب** آیه ان الله یغفر الذنوب جمیعا بنظر در قصه وارد است
در جواب خواهش قبول توبه والجواب بتقیید بما فی السوال و غفران مذکور مقید بتقدیر توبه باشد و یغفر ما دون ذلک
لمن یشاء بر تقدیر عدم توبه است زیرا آنچه بر تقدیر عدم توبه میان کفر و معاصی فرق ست کفر مشیت عفو نپذیرد
و معاصی مشیت عفو عروه غفران گیرد چون در حکم آیه اختلاف صورت توبه و عدم توبه بود در میان ایشان
تعارض نباشد امام کلبی روایت کرده در وقت روان شدن در جنگ احد وحشی قاتل حمزه را مولی او گفته
بود که اگر حمزه را بکشی ترا آزاد گردانم و بعز حریت رسانم حمزه در هنگام جنگ در کشتن کسی مشغول بود و وحشی
مذکور او را مشغول بکشتن غیری یافت در کشتن او بشتافت مولی او بعد کشتن حمزه وعده را بوفا رسانید و بر حکم
وعده آزاد گردانید چون وحشی و یاران او از کشتن حمزه پشیمان گشتند و دل بر خواهش پیوستن پیغامبر
صلی الله تعالی علیه وسلم بستند و گناه خود را عظیم دانستند بخشت عدم قبول توبه در آمدن شتابی کردن نتوانستند
در حضرت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم نبشتند که ما دل در آمدن حضرت پیغمبر بسته ایم لیکن از دهشت والذین
لا یدعون مع الله الها آخر ولا یقتلون النفس التی حرم الله الا بالحق ولا یدینون ومن یفعل ذلک یلق اثاما
یضاعف له العذاب یوم القیامة ویخلد فیه مهانا اقدام نتوانسته ایم که ما هر سه کار کرده ایم و خود را در معرض
جزائی که مضمون ومن یفعل ذلک یلق اثاما هست آورده ایم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آیه الا من تاب
وآمن وعمل صالحا فاولئک یبدل الله سیئاتهم حسنات وکان الله غفورا رحیما در جواب نبشتن فرمود صواب
بشارت و امیدواری قبول توبه نمود بار دیگر ایشان نبشتند این شرطی دشوار ست و مسافت رسیدن
بدو بسیار میترسیم زما عمل صالح نیاید مضمون آیه ما را روی ننماید پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بار دیگر ایشان
را پاسخ لطف داد و آیه ان الله لا یغفر ان یشرک به ویغفر ما دون ذلک لمن یشاء فرستاد ایشان خود را لایق مشیت
عفو نپنداشتند بار دیگر عرضه داشتند از جناب کرم پاسخ یافتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آیه یا عبادی
الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا نبشتن فرمود رسیدن این خبر ایشان
را رجاء واثق روی نمود ایشان آمدند و برجاء واثق در دین اسلام در آمدند و چون وعد غفران همه ذنوب

دارند. و رفتن ابروی بمنزله دور کردن بینی و چشم و ابرو پندارند معنی چنین بود ای اهل کتاب ایمان آرید و دل بر
انقیاد و اذعان بگمارید پیش از آنکه حال شما بگردانیم و از عزت و وجاهت بخواری رسانیم روهای شما در زشتی چون روهای
مسخ شدگان کنیم و شما را از مقامهای که آمده بودید خوار شده و جدا کرده یعنی در زمین شام که از آنجا در زمین مدینه آمده
بودید بریم أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ ط ضمیر منصوب در یلعنهم عاید بر وجوه است
یا بر الذین اوتوا الکتاب که منادی ست بر وجه التفات از خطاب سوی غیبت نکته التفات آن ست که چون کریم
از مواجهه اعراض کرد و بیان لحوق لعنت و مضرت بر ایشان بر وجه التفات بر صیغه غیبت آورد معنی چنین ست یا ایشان
را لعنت کنیم چنانچه اصحاب سبت را لعنت کردیم و بر تغییر وجوه و تصویر مر صورتی دیگر آوردیم یا گویند خوار کنیم و رونق
روی بریم و از وجاهت بیرون آریم و در هوان و حقارت در آریم چنانچه اصحاب سبت را خوار کردیم و در هوان
و حقارت آوردیم **سوال** یهود هنوز رویهای ایشان بر قرار خود ست هیچ یکی را طمس و مسخی نشده وقوع این وعید
کی خواهد بود و عذاب ایشان کی رو خواهد نمود **جواب** تحقق این وعید مشروط بعدم ایمان کل ست چون بعضی
ایمان آوردند شروط وعید بحصول نه پیوست **جواب** دیگر آنکه اگر طمس وجوه مذکور و لعنت بمعنی خواری و نگونساری
آمده شک نیست که آن واقعه شده در بنی قریظه بعضی را کشتند و بعضی را جلا کردند خانهای خویش ایشان بدست
خویش و بدست مسلمانان ویران ساختند و سقوف و حیطان را بر زمین انداختند ذلیل گشتند و بجلا و عنا پیوستند
خواری واقع گشت و وعید بحصول پیوست و اگر طمس بمعنی محو صور و لعن بمعنی مسخ و تصویر بر صورتی دیگر مراد دارند
وقوع این معنی را در باب یهود منتظر و مترقب پندارند **سوال** در روایت آمده که بعد بعثت پیغامبر صلوات
الله علیه مسخ مرفوع شد انتظار مسخ یهود مذکور بر خلاف روایت مسطور بود و ترقب چیزی که شدنی نیست چگونه
باشد **جواب** قائل این سخن صحت این روایت را منع میکند در تقدیر صحت مجهول بر مسخ عام دارد یا وقوع
مسخ ایشان را در قیامت پندارند وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا ○ این جمله تذییل ست معنی آنست
و هست کار خدای کرده شده و بحصول موصول آمده کاری که خدا خواسته است و بارادت و مشیت او پیوسته
کرده خواهد گشت و بحصول خواهد پیوست إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ
ذَٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا ○ در حق کفار الحاق وعید کرد
و ذکر وعید طمس و لعن آورد پس الحاق مذکور بر عدم غفران ملوح بود که خدای شرک و کفر را نیامرزد و بتقدیم تلویح سامع
را تنزیل منزله سائل کرد بر وجه استیناف جمله را مفصول و موکد آورد و جمله و من یشرک بالله شرط است
فقد افتری اثما عظیما تعلیل ست مر جزاء محذوف را ای و من یشرک بالله لا یغفر له لانه قد افتری اثما عظیما و جمله
شرطیه تذییل ست معنی آنست بدرستی خدای اشراک را یعنی شریک گردانیدن کسی را بدو در معبودیت آنچه در حکم آنست

بیت دشنام اگر دهد نصیبی ✤ چاره نبود بجز شنیدن ✤ گر سگ بگزد ترا چه گوئی ✤ تو باز توانیش گزیدن
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم ایشان را دعوت سوی دین میکرد و از ضلال بهدایت می آورد و برای ایشان
از خدای دین و دنیا مسئلت میکرد و آنچه در اولی و آخری موجب منفعت و عزت ایشان ست در خواهش
می آورد ایشان از لئیمی خویش احسان را باسارت و اکرام را باهانت و منفعت را بمضرت مکافات میکردند کریمی
پیغامبر آن اقتضا کند و لئیمی ایشان این پیش آرد بیت مه نور می فشاند و سگ بانگ میکند ✤ مه را چه جرم خاصیت
سگ چنین بود وَلٰكِنْ لَّعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوْنَ اِلَّا قَلِيْلًا الا قلیلا
مستثنی ست از لعنهم الله معنی اینست ولکن ایشان را خدای بکفر ایشان لعنت کرد و در معرض ابعاد از رحمت
خویش آورد و از خیریت و سداد و ایمان و انقیاد دور انداخته این محرومان را چون خفاش از نور آفتاب محروم
ساخته و این دولت کجا یابند و باین راه چگونه شتابند پس ایمان نیارند و ادبار کفر و کفران نگذارند مگر اندکی که
از ایشان همچو عبد الله بن سلام و یاران او که بدولت اسلام مشرف گشتند و باستحقاق رحمت ابدی پیوستند
و الا قلیلا استثنا از لا یؤمنون تواند بود زیرا آنچه اگر استثنا از لا یؤمنون باشد استثنا از مصدر محذوف بود یا از فاعل
بود اگر مصدر محذوف باشد معنی چنین بود لا یؤمنون ایمانا الا ایمانا قلیلا توصیف ایمان بقلت و کثرت آید کلام با مذهب
معتزله موافق نماید چه نزدیک اهل سنت ایمان قابل زیادت و نقصان نشود و صالح قلت و کثرت نبود و اگر از فاعل
لا یؤمنون باشد رفع بر بدل مختار بود و نصب غیر مختار باشد و همه قرا نصب خوانده اند اتفاق قرا بر وجه غیر مختار آید
و اتفاق ایشان بر وجه غیر مختار نشاید چنانچه ائمه نحو در الامر انک گفته اند که الامر انک مستثنی ست از فاسر باهلک
از لا یلتفت منکم احد مستثنی نیست تا اتفاق قرا بر وجه غیر مختار نیاید و قراة ایشان غیر مختار نماید و نیز چون لعنهم الله بر سبیل
عموم بغیر استثنا باشد اثبات ایمان در بعض مناقض آن بود زیرا آنچه چون بعضی را دولت ایمان روی نماید عموم لعنت
مستقیم نیاید و اگر استثنا از لعنهم الله دارند و ضمیر لا یؤمنون بر باقی بعد الاستثنا بود و هیچ اشتباه نشود همبرین
وجه است که در تفسیر لا یؤمنون را بر عموم داشته و تصریح بلا یؤمنون الا قلیلا و الا کثیرا کرده يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ
اُوْتُوا الْكِتٰبَ اٰمِنُوْا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ مِّنْ قَبْلِ اَنْ نَّطْمِسَ وُجُوْهًا
فَنَرُدَّهَا عَلٰٓى اَدْبَارِهَا در آیه الم تر الی الذین اوتوا نصیبا من الکتاب ذکر اهل کتاب بر وجه غیبت بود
درین آیه از غیبت سوی خطاب التفات نمود معنی اینست ای اهل کتاب بدانچه فرستاده ایم آنرا یعنی قرآن در حالت
که تصدیق کننده است و راست دارنده است مر چیزی را که با شماست یعنی توریت ایمان آرید و آنچه در کتاب
خدای عز و جل نازل شده است تصدیق دارید و پیش از آنکه روهاء قومی را از شما محو کنیم و چشم و بینی و ابرو ناپیدا
گردانیم و روها را بر صورت قفا سازیم یا مراد از طمس وجوه محو کردن وجاهت و روشناهی دور کردن شرف و بزرگی

تا مقصود ایشان پوشیده شود و غیر مقصود ظاهر گردد چنانچه السام علیک که دعا بدست بر وجهی میگویند
که السلام علیک که دعا له است ظاهر میشود و راعنا که در زبان سریانی دشنام ست با خفا یا بر نمطی ادا میکنند
که راعنا که طلب مراعات مفهوم میگردد و بر وجه طعن در دین بعضی میگویند اگر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
بودی دشنام ما را دریافتی ولیا و طعنا منصوب اند بر مصدر بتقدیر یلون و یطعنون از باب ضربته سوطا بتقدیر
یقولون قول لی و طعن و تواند بود ظرف زمان باشد ای یقولون کذا وقت لی بالسنتهم و طعنا فی الدین و جمله بینه
بود و تواند بود مفعول له باشد ای یقولون للی و طعن و یا مفرد و حال باشد ای یقولون حال کونهم ذوی لی
بالالسنة و طعنا فی الدین معنی اینست میگویند این سخن را بر وجه پیچیدن زبان چنانچه بعض لفظ پیدا شود
و بعض پنهان چنانچه گذشته و ذکر او بالا رفته وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمَعْ
وَانْظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمَ ای لو ثبت انهم قالوا این جمله معترضه است برای بیان آنچه
ایشان را بایستی گفت ذکر آنچه شایستی آورد معنی اینست اگر ثابت شدی گفتن ایشان بجای سمعنا
و عصینا سمعنا و اطعنا و بجاء و اسمع غیر مسمع اسمع و بجاء راعنا انظرنا هر آئینه ایشان را بهتر بودی و راست
تر و درست تر نمودی در دنیا بداغ نفاق نمی پیوستند و در آخرت بدرک اسفل نمیرفتند سوال غیر او
اقوم اسم تفضیل اند و اسم تفضیل مقتضی آنست که در مفضل علیه تحقق اصل فعل باشد چنانچه در زید افضل من
عمرو مقتضی آنست که در عمرو اصل افضل باشد در زید بیشتر از آن بود و در نفاق و کفر ایشان نیکی اصلا نیست
استعمال خیر او اقوم که اسم تفضیل ست چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید جواب در استعمال اسم
تفضیل در مفضل علیه تحقق اصل فعل بتحقق حاجت نبود بفرض کفایت باشد چنانچه عادت عرب ست گویند الاثنان
اکثر من واحد و زید افقه من الجدار و عمرو اعلم من الحمار و معلوم ست در واحد کثرتی نیست و گمان فقر و علم
در جدار و حمار بیمعنی ست لیکن بنا تفضیل بر فرض ست که اگر در واحد کثرتی فرض کنند بیشتر از آن بود و اگر در جدار
فقهی مفروض گردانند زید فقیه تر از آن باشد شک نیست که این کلمات که ایشان گفته اند ایشان را هیچ سود
نگردد و در شان پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم هیچ وهنی و هوانی نیاورد بیت سنگ بد گوهر اگر کاسه زرین
شکند ✤ قیمت سنگ نیفزاید و زر کم نشود ✤ اگر خاکساری خاک را جانب آفتاب اندازد آفتاب را چه زیان
کند سر و ریش خود را خاک آلوده سازد بیت گر خاک بر آفتاب پاشی ✤ شک نیست که خاکسار باشی
لئیم را در اهانت کریم عزتی جز خواری نبود کریم از ژاژخائی آسیب هوانی که بطبع کریم بود جز بکرم مکافات
ننمود سفاهت ایشان را مکافات بحلم کرد و بمقابله بدی معامله نیک پیش آورد چنانچه شاعر گوید شعر
و ذو سنة یواجهنی بجهل ✤ و اکره ان اکون له مجیبا ✤ یزید سفاهة و ازید حلما ✤ کعود زاده الاحراق طیبا

سانیکه دین یهود ورزیدند و بر تقدیری که جمله ابتدائیه بود معنی چنین بود بعضی از جهودان قومی اند
که تحریف میکنند کلمه را از مواضع آن چنانچه در توریت در حلیه پیغمبر علیه السلام اسم ربع بود آدم طوال
ساختند و حکم رجم را گردانیدند و حکمی دیگر پرداختند و میکنند گفتار ترا شنیدیم و فرمایش ترا عاصی
شدیم یعنی بگوش شنیدیم بدل عصیان ورزیدیم یا شنیدیم در جلوت و عاصی شدیم در خلوت
وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ عطف ست بتاویل هذا القول و هذا القول یعنی سمعنا و عصینا
عطف ست مفرد بر مفرد بود عطف انشا بر خبر نباشد غیر مسمع حالست از فاعل اسمع این کلام را
از باب توجیه دارند محتمل وجهین متضمن بدی و نیکی پندارند ای اسمع غیر مسمع کلاما مرضیا و ناشنیدن
کلام مرضی حال بد بود یا غیر مسمع کلاما مکروها و ناشنیدن کلام مکروه حال نیک باشد یا بمعنی و اسمع
غیر مسمع شیئا گویند و از و دعا بکری و ناشنوائی که حال بدست جویند یا غیر مسمع ماخوذ از اسماع بمعنی شتم
دارند غیر مسمع بمعنی غیر مشتوم پندارند معنی اینست و بگویند بشنو در حالت که غیر شنوانیده شده سخن پسندیده
و کلام گزیده یا گویند بشنو در حالت که غیر شنوانیده شده چیزی یعنی نمی شنوی و این دعا بکری و ناشنوائی بود از
باب بدخواهی باشد یا گویند بشنو در حالت که غیر شنوانیده شده کلامی مکروهی که دل را ناخوش گرداند و بر طبع ناخوش
نماید یا گویند بشنو در حالت که مشتوم نه و مذموم نشده برین هر دو وجه از باب نیکخواهی دارند و نکوهش
نپندارند وَرَاعِنَا عطف ست بر اسمع معنی اینست و میگویند راعنا که در لغت عربی خواهش
مراعات ست یعنی مراعات بکن ما را و در لغت سریانی تشنیع و دشنام ست اظهار مضمون لغت عرب میکنند
و قاصد مفهوم لغت سریانی می باشند میان خویش میگویند دشنام گفتیم و میان مسلمانان میگویند خواهش
مراعات کردیم بمثل این محتملات مدح و ذم میکردند و در راه عداوت و اهانت میرفتند چنانچه گاهی پیش پیغامبر
صلی الله تعالی علیه و سلم می آمدند بجای السلام علیک السام علیک میگفتند و سام در لغت مرگست ایهام
سلام میکردند و بدان در دل قصد دعای مرگ می آوردند پیغامبر علیه السلام علیک میگفت تا آنکه روزی
عائشه رضی الله عنه فهم کرد گفت علیکم السام و اللعنت پیش پیغامبر علیه السلام اظهار کرد که نمیشنوی یا رسول
الله ایشان چه میگویند و در نمی یابی که در حق تو چه میجویند حق سبحانه تعالی از نفاق و شقاق ایشان خبر داد
و داغ عداوت و شقاوت و نفاق و شقاق بر جبین ایشان نهاد لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا
فِي الدِّينِ ای لیا للکلام فی السنتهم و لی در لغت پیچیدن و طی کردن ست و آن موجب ست مر اخفاء
بعض و اظهار بعض یعنی میگویند این کلمات را بر وجه پیچیدن سخنان و طی کردن زبان چون طی
جامه و کاغذ که موجب اظهار چیزی و اخفاء چیزیست یعنی میگردانند سخن را در زبانهای خویش

إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا ○ این جمله ترسیل ست و تاکید از جهت ابراز ثناء باری بر وجه و کادت
و استواری ست معنی اینست بدرستی خدای عفو کننده است مر کسانی را که بعذر تمسک کنند چون اصل
آوردن نتوانند خلف را بجای آرند آمرزنده است مر خطائی که بسبب سکر در قرأة زاد و تاخیری که در نماز بسبب
مستی افتاد أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرِيدُونَ
أَن تَضِلُّوا السَّبِيلَ ○ این جمله معترضه است برای تشنیع کفار متصل ست بمعترضات سابقه که در
تشنیع کفار بود و جمله یا ایها الذین آمنوا در اثناء معترضات بر وجه اعتراض در اعتراض روی نمود نصیبا مفعول دوم مر
اوتوا و تنکیر او برای تعظیم ست من الکتاب صفت ست مر نصیبا یشترون حال ست از الذین اوتوا که مجرور الی ست
و یریدون عطف ست بر یشترون ان تضلوا السبیل مفعول ست مر یریدون و دیدن سوی ایشان کنایت ست
از دانستن حال ایشان و استفهام برای انکار ست و تواند بود الم تر بمعنی الم تعلم بود هر دو مفعول او متروک باشد
و تعلق الی بتضمین معنی تنظر دارند بمعنی الم تعلم و لم تنظر الی الذین اوتوا الکتاب یشترون پندارند معنی اینست آیا ندیدی
سوی کسانیکه نصیبی عظیم و حظی فخیم از کتاب داده شده اند یعنی لفظ و معنی چنانچه می باید امیدانند و فهم مضمون
آن چنانچه شاید میتوانند یعنی دیده و دانسته حال ایشان را و قباحت اعمال ایشان را که هدی را بضلالت بدل
میکنند و از راه راست روی بگمراهی می آرند میخواهند که شما نیز راه گمراه کنید و در گمراهی متابع ایشان شوید وَاللَّهُ
أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ ط این جمله معترضه است برای تنبیه مخاطبان و بیان محیط بودن علم
خدای بحال دشمنان ایشان معنی اینست و خدای عز و جل داننده تر است بحال دشمنان شما که ایشان چه
میکنند و در باب شما چه میخواهند وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَلِيًّا ق وَكَفَىٰ بِاللَّهِ نَصِيرًا ○ این جمله
حال ست بتقدیر قد از یریدون ان تضلوا السبیل معنی اینست و خدای عز و جل بسنده است
از آن رو که ولی ست و از آن رو که یاری دهنده است مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ
الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا من الذین هادوا و بیان الذین
اوتوا نصیبا من الکتاب ست و تواند بود من صلة نصیرا باشد کقوله و نصرناه من القوم الذین کذبوا
بآیاتنا و تواند بود که من الذین هادوا خبری محذوف المبتدا باشد که او موصوف یحرفون بود تقدیر کلام چنین باشد
من الذین هادوا قوم یحرفون الکلم عن مواضعه یا موصول بدو باشد ای من الذین هادوا الذین یحرفون و یقولون عطف ست
بر یحرفون سمعنا و عصینا مقول قول ست و جمله مستانفه است چنانستی که گفت زولنا فی توصیفهم و بیان حالهم
فقیل من الذین هادوا معنی بر تقدیر بیان اینست دانسته حال کسانیکه داده شده اند نصیبی از کتاب از کسانی
یهودی شده اند و بر تقدیر آنکه من صلة نصیرا بود معنی اینست بسنده است خدای یاری دهنده و از شر

صلوة در حق جنب مقیم که غیر قادر بر استعمال آب از جهت مرض یا فقد آلت یا خوف عدوی و سبعی ست از جهت
عدم قدرت بر آب - فیا بیتیم ست مفیا بغایت اغتسال نیست آنرا نیز استثنا بایستی و ذکر آن بعد الا عابری
سبیل شایستی **جواب** این کلام محمول بر حذف معطوف باشد ای الا عابری سبیل و استثنا محمولا فی عدم
القدرة علی استعمال الماء **جواب** دیگر آنکه این کلام استثنار مسافران نست بعبارت و استثنار مریضان و امثال
ایشان ست بدلالت زیرا که هر که بشنود بداند که استثنار مسافران ازان جهت نیست که مسافرند بلکه از جهت عدم
قدرت بر استعمال آب ست روزی از آب چنانچه در شرع معتبر ست چه مرضی و خائف سبع و دشمن و فاقد آلت
در عدم قدرت با مسافران برابر اند و برابری در علت دلالت برابری در حکم کند پس ایشان نیز بدلالت مستثنی
باشند **سوال** سکری که از دانستن گفتار خویش باشد مانع از دانستن گفتار دیگری بود کسی را که صلاحیت
فهم خطاب ندانند او را مخاطب چه نوع خوانند **جواب** سکری که بر طریق محظور ست از جهت تقصیر بود متبنی بر عند
قصور نباشد از جهت زجر در حکم صحو دارند مستی او را هشیاری پندارند تا آنکه سکران بطریق محظور مخاطب بصوم و صلوة
میشود طلاق و عتاق او معتبر می باشد هیچ خطائی از و ساقط نشد امر و نهی سوی او همچو هشیار متوجه آمده سکران
مذکور را برای توجه خطاب فهم حاجت نبود عدم فهم که بعلل محظور حاصل شود معتبر نباشد **وَإِنْ كُنْتُمْ مَّرْضَىٰ**
أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا
مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ ط او علی سفر عطف ست بر مرضی
او جار احد منکم عطف ست بر کنتم ای ان کنتم مرضی او جار احد منکم معنی اینست و اگر باشید شما رنجوران یا کائن
بر سفر یعنی مسافر یا آمده باشد یکی از شما از زمین نشیب و این کنایت ست از حدثی که برای آن در زمین نشیب رفتن
معتاد ست یا لمس کرده باشید زنان را و ملامست بنسا کنایه از جماع است پس آب را نیابید پس خاک پاک
را قصد کنید پس روی و دستها خویش را ممسوح گردانید **سوال** نایافتن آب در مرضی شرط نبود
و مریض را با وجود آب از جهت مرض تیمم روا باشد قلم تجدد ما متعلق مرضی چه نوع دارند و قید او چگونه پندارند
جواب اصل علة برای تجویز تیمم انتفاء قدرت بر استعمال آب ست و عدم قدرت چنانچه بنا بودن آب
باشد همچنین بنا رسیدن بدو بسبب انتظار آلت یا بخوف سبع یا عدو بود یا با رسیدن آب بخوف مضرتی با استعمال
او در تن یا تشنه ماندن یا در مرض افزودن یا بسبر ماتلف شدن یا در دین زیان کردن چنانچه نماز جنازه و نماز عید
که خلف ندارند فوت شود **سوال** تیمم جماعت برآمدن یکی از خائط چگونه مترتب میشود و معنی چه نوع مستقیم آید
جواب صیغه جمع دال بر هر فردی علاحده بود منافی متعلق واحد نباشد چنانستی که گفت وان کان احد منکم
ای احدکان مریضا او علی سفر او جار احد منکم ای احدکان فلم تجدوا ما فتیمموا صعیدا طیبا

ما تعبدون ویجای لا انتم عابدون ما اعبد انتم عابدون ما اعبد خواند در شان ایشان این آیة نازل گشت واین نظم
بورود پیوست این جمله معترضه دیگر ست برای بیان حکمی که مطابق حادثه است آمده وموافق واقعه هنگام در
واقع شده معنی اینست ای مومنان نزدیک مشوید نماز را در این حال که شما مستید تا آنکه مستی برود وهوشیار
شوید وبدانید که چه میگویید میان نفی اثبات فرق کنید ومعنی را از نقیض آن جدا دانید وگرنه نماز در بیهوشی
آید ودر بیهوشی صحت نماز روی نماید بعضی از صلوة موضع صلوة یعنی مسجد مراد دارند واین کلام را مجاز
پندارند معنی چنین باشد ای مومنان مسجد را نزدیک مشوید در حالت که شما مستید تا بدانید که چه میگویید یعنی
هوشیار شوید از آمیزش بیهوش که مسجد وغیر مسجد را نشناسند ومیان پاکی وپلیدی فرق نکنند مسجد را نگاه باید
داشت واین چنین کسان را در مسجد نباید گذاشت چنانچه مسجد را از صبیان ومجانین نگاه میدارند وایشان را
درون نمیگذارند مستان را نیز باز دارند وایشان را درون نگذارند بر این تقدیر نهی از نماز گذاردن در حالت مستی
بر طریق اولی ثابت شود پس ثبوت او بر وجه کنایت باشد والکنایة ابلغ من التصریح والتلویح اولی من التصریح
وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا جنب صاحب جنابت را گویند بر واحد وتثنیه
وجمع واقع شود عطف ست بر معمول وانتم سکاری ای لا تقربوا الصلوة حال کونکم ذوی سکر ولا ذوی جنابة
وعطف مذکور بر وجهی که از صلوة مسجد مراد دارند ظاهر ست معنی چنین باشد نزدیک مشوید مسجد را در حالة که خداوندان مستی
ودر حالة که خداوندان جنابت اید مگر در حال گذشتن در راه بدینکه محتلم در مسجد شوید برای غسل بیرون روید بیرون شدن
از مسجد با جنابت حاصل شود بیرون شدن بر وجه عبور سبیل بود یا بیرون مسجد جنب شوید در راه آب غسل جز
در مسجد نبود درین صورت نیز عبور جنب در مسجد بضرورت شود نزدیک ابو حنیفه در آمدن جنب در مسجد غیر ضرورت
روا نباشد وامام شافعی رحمة الله بظاهر اطلاق استثنا تمسک کند دخول جنب در مسجد بر وجه عبور ومرور جایز
گوید وابو حنیفه رضی الله تعالی عنه بتقیید صورت ضرورت چنانچه بالا گذشت لقضی جوید چون در آمدن مسجد در حالت
جنابت در غیر صورت ضرورت مفیا بغسل باشد این حکم در نماز بطریق اولی بود پس ثبوت او در نماز بر وجه کنایت
باشد والکنایة ابلغ من التصریح اما اگر از صلوة حقیقت صلوة مراد باشد واز عابری سبیل مسافران عام
تا مراد شوند واستثنا متکلم بباقی بعد استثناست تقدیر چنین بود لا تقربوا الصلوة حال کونکم ذوی سکر حتی تعلموا
ما تقولون ولا تقربوها جنبا حال کونکم مسافرین غیر واجدین للماء حتی تغتسلوا واگر الا بمعنی غیر بود صفت جنبا
باشد مقصود حاصل شود معنی چنین بود نزدیک مشوید نماز را یعنی نماز نگذارید در غیر حال بودن شما مسافران
عادم ماء تا غسل کنید واز جنابت پاک شوید مفیا بودن منع صلوة بغایت اشتمال مقید بجنبان غیر مسافر
باشد در جنبان مسافر که آب نیابند مفیا بغایت تیمم ست چنانچه در آیة تیمم معلوم شده **سوال** عدم جواز

وقف النبی علیه السلام

دو چند گرداند و بتزاید و تضاعف برساند و بدهد از نزد خویش یعنی از خزائن کرم خویش اجری عظیم و به بخشد
عطیه فخیم فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا ۝
فا در جواب شرط محذوف ست ای ان کابروا الآن فی دعوی الظلم فکیف یکابرون اذا جئنا من کل امة بشهید و
جئنا بک علی هؤلاء شهیدا و شرطیه محذوفة الشرط مقدر باشد مر جمله ان الله لا یظلم مثقال ذرة معنی اینست پس
اگر ایشان در دعوی ظلم مکابره کنند پس این چنین مکابره کردن در روز قیامت نتوانند دران روز که از هر امتی
گواهی طلبند و ترا گواه بر ایشان خواهیم آورد و بگواهی هر پیغمبری بر امت او بگواهی تو بر ایشان یعنی بر امت تو حق
را از باطل و صدق را از کذب جدا خواهیم کرد يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ
لَوْ تُسَوَّىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا ۝ ع ای یوم اذا کان کذلک تنوین
از عوض ست از اذ کان کذلک و یومئذ ظرف ست مر یود لو در لو تسوی برای تمنی ست و جمله یومئذ یود الذین
کفروا مستانفه است در جواب ماذا یکون حال الذین کفروا یومئذ معنی اینست دوست دارند آنکسانیکه
به پیغمبر صلوات الله علیه نگرویده و کفر و کفران ورزیده و پیغمبر را بیفرمانی کرده و برسالت او ایمان نا آورده
بعضی گویند این حکایت از حال یهود ست که کتمان صفت پیغمبر کردند و خود را بر حب ریاست آوردند آن روز
که حال ایشان ظاهر شود و حجاب از گفتار و کردار ایشان برود وقتی که تمنی کنند و آرزو برند کاشکی که برابر کرده
شدی بر ایشان زمین با زمین یکسان میشدندی و کتمان میکردند از خدای حدیث حقیقت پیغامبر و صفات
او که در توریت بود میپوشیدند و در کتمان حق و ستر صدق نمیکوشیدند و لا یکتمون عطف ست بر یود و تواند بود
که عطف بر تسوی باشد برین تقدیر تسوی و لا یکتمون بمعنی ماضی بود و ایراد او بصیغه مستقبل برای استحضار صورت
بدیعه شناعت حال و وقاحت اعمال ایشان باشد تسویه که بمعنی برابر کردن ست در مفعول او با می آرند سوی
النعل بالنعل میگویند معنی چنین بود کاشکی که برابر کرده شود زمین بر ایشان و گردانیده شود زمین مساوی
ایشان در عبارت قلب بود و نکته قلب مبالغت باشد چنانچه در تشبیه مقلوب چون بنونا بنوا آبائنا و ابو حنیفه
ابو یوسف گفته اند و تواند بود که تسویه زمین بمعنی هموار کردن بود یعنی هموار کرده شود بدیشان زمین یعنی خاک
ایشان در زمین بیندازند زمین را هموار سازند برین معنی در عبارت قلب نبود و تغییر نباشد يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ
روزی عبد الرحمن بن عوف رضی الله تعالی عنه طعامی موجود کرد و شرابی در مجلس آورد جماعتی از صحابه رضوان
الله علیهم حاضر شدند طعام و شراب خوردند وقت نماز حاضر آمد جماعت مذکور هر یکی از ایشان در نماز در آمد امام ایشان
از جهت مستی در قرآن قل یا ایها الکافرون زبان بر خلاف آنچه در قرآن ست راند بجای لا اعبد ما تعبدون اعبد

وعقاب وَمَنْ يَّكُنِ الشَّيْطٰنُ لَهٗ قَرِيْنًا فَسَآءَ قَرِيْنًا ۝ ای ومن یکن الشیطان قرینا له ای
مقارنا ومصاحبا له لا یفلح ولا یصلح حاله لانه بئس قرینا هو ساء از افعال ذم بمعنی بئس فاعل او ضمیر است
مفسر بنکره مخصوص بذم محذوف ست وجمله تذییل ست معنی اینست هر که شیطان مر او را قرین باشد
یعنی مقارن ومصاحب او بود فلاح نپذیرد وکار او اصلاح نگیرد بد قرین ست شیطان او را از کار دین باز دارد
وبر متابعت وموافقت خود آورد وسوسه واغوا کند در ضلال وهلاک افگند وَمَاذَا عَلَيْهِمْ
لَوْ اٰمَنُوْا بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَنْفَقُوْا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللّٰهُ ما استفهامیه وذا
موصول ست بمعنی الذی لو آمنوا شرطی ست مستغنی از جزا اکتفی بما مضی وانفقوا عطف ست بر آمنوا جمله معترضه ست
برای بیان کمدانی کافران وجهالت ایشان بفوت شدن کاری از ایشان که در وحصول منفعت باشد
وکمال زیان نبود معنی اینست ایشان را چه شدی وبر ایشان چه لازم آمدی اگر بخدای وروز قیامت
ایمان می آوردند وانانچه روزی کرده است خدای ایشان را در رضاء خدا انفاق میکردند وَكَانَ
اللّٰهُ بِهِمْ عَلِيْمًا ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست وهست خدای تعالی بر ایشان
علیم کار ایشان داند ودادن جزاء آن تواند اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ
در آیه سابقه ذکر کرد که بخیلان را وباذلان مال را بربا عذاب خوار کننده خواهد بود ودر اعمال ایشان ثوابی
وثمره روی نخواهد نمود واین ملوح باشد بسوی این که احباط عمل کفر ظلم نباشد ونادادن جزاء عمل که مقرون
بریاست جور نبود بتقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرد جمله ان الله لا یظلم را با تاکید آورد معنی اینست
بدرستی خدای عز وجل هیچند ذره ظلم نکند واین منقصت را در حیز وجود نیارد وهر چه کند عدل بود مشتمل بر حکمت
باشد ومثقال ذره عبارت از قلت بود ونفی کثرت بدلالت ثابت شود منع مال از مستحقان مال از کفران
ودادن آن برای نمودار مردمان که شرک پنهان ست جریمه عظیمه است حرمان ثواب آن وعقاب آن بمقابله
این عصیان ظلم نبود وجزا دهنده منسوب بظلم نشود وَاِنْ تَكُ حَسَنَةً يُّضٰعِفْهَا وَيُؤْتِ
مِنْ لَّدُنْهُ اَجْرًا عَظِيْمًا ۝ حسنة بر قراءة نصب خبر است مر تکن ضمیر او عاید ست
بر مثقال ذره وتانیث او از جهت تانیث مضاف الیه وقراءة رفع اسم ست مر تکن وتکن تامه است
وحذف نون تکن بر هر دو وجه شذوذ ست وجه شذوذ ارادت تخفیف از جهت کثرت ست استعمال
بود وتشبیه نون در امتداد صوت بحروف علت که در حالت جزم ساقط میشوند باشد ویؤت عطف ست بر یضاعفها
واین جمله شرطیه عطف ست بر جمله لا یظلم مثقال ذره که جزاء آن واقع شده رابطه با اسم آن ضمیر یضاعفها ست
که عاید بر وست معنی اینست اگر باشد مقدار ذره نیکی یا گویند اگر حاصل شود از بنده حسنه آنرا خدای تعالی

در جمله واعبدوا الله یعنی از دوست داشتن خدای مر خضوع بندگان بود ازان انتفاء محبت بکبر و فخر مفهوم شود
این جمله تاکید مفهوم بود ترتیل باشد و چون کلام سابق ملوح بمضمون این جمله بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق بود معنی
آنیست بدرستی خدای عزوجل کسی را که خداوند بخیلان و متکبر است بدانچه دارد منتخر ست یا فخر بزرگی نماید و
با مسکین متکبر پیش آید دوست ندارد و حق جل و علا تقدس و تعالی او را در خیر دوستی نیارد **الَّذِينَ**
يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ
بخل بضم با و بخل بفتحتین بر وزن رشد و رشد خوانند و معنی هر دو یکی و اند الذین بدل ست از من کان مختالا
فخورا یا مرفوع است بر ذم بتقدیر هم الذین یا منصوب ست بر ذم بتقدیر اعنی الذین یبخلون معنی آنیست خدا
دوست نمیدارد متکبران فخر کنندگان را آنانکه بخیلی ورزند و دیگران را به بخیلی امر کنند خوبی ندهند و دیگران
را از دادن منع کنند اگر کسی بدهد بطبع ناخوش گردند چنان دانند که خزانهای ایشان غارت گردند و مالهای
ایشان بنهب و تاراج بروند و بپوشند انچه داده است خدا ایشان را از فضل خویش از نعمت و ثروت و غنا
گره مال پیش کسی نکشایند و بر پیشانی گره زده بزبان حال خود را فقیر نمایند و اگر کسی از ایشان چیزی بخواهد خود
بزبان قال نیز فقیر گویند و بدعوی فقر از سوال او تقصی جویند هم ازین جهت گفته اند البخل عیشة عیش الفقراء
و حسابه حساب الاغنیاء **روایت** کرده اند که بعضی از روساء اهل کتاب در راه بخیلی رفتند و امساک
مال جستند و بعضی گفتند انفاق بکنید و دم بذل و سخا مزنید این آیت در شان ایشان وارد گشت و این نظم
در حق ایشان بود و پیوست بعضی گویند این آیت وارد ست در باب کسانیکه صفات پیغمبر را صلوات
الله علیه که در توریت بود پوشیدند و در کتمان حقیت رسالت او کوشیدند و مراد از یکتمون ما آتاهم الله
من فضله کتمان نعمت رسالة پیغمبر بود کتمان مال نباشد **وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا**
مُهِينًا ع این جمله ترتیل ست معنی آنیست و ساخته کرده ایم ما برای کافران که متصف بصفات
مذکوره و متسم بسمات مسطوره اند عذابی خوار کننده و عقابی در هوان و خواری افگننده چه ایشان مال برای
عزت خود میدارند و دل بر نفی رسالت میگمارند حب ریاست ایشان را از متابعت مانع میشود و محبت
عزت از راه تبعیت باز میدارد و سزاوار آن باشد که ایشان را عذابی خوار کننده آید و انواع عقوبت خواری
و اهانت روی نماید **وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ**
بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ و الذین عطف ست بر الذین یبخلون یا بر الکافرین معنی آنیست آنکسانیکه انفاق
میکنند از جهت نمود آنچه مردمان و ایمان نمی آرند بخدا و بروز جزا در انفاق نظر بر وعده خدا ندارند و دل بر
جزاء روز جزا نمیگمارند این انفاق همچو بخیلی ست در حرمان ثواب بلکه سخت تر ازان ست در استحقاق عذاب

وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ عطف ست بر مجرورات گذشته ای واحسنوا بالذی صحب بالجنب
معنی اینست احسان کنید بکسی که صحبت داشته است در پهلوی یعنی موافقت در راهی یا استقا از چاهی
یا نماز گذاردن در مسجدی یا جمع شدن در مجلسی و مرصدی یا اجتماع در بازاری یا شریک شدن در کاری یا اعتقاد
بر پیری یا حاضر شدن در تذکیری یا اجتماع در دیوانی یا جاگیری امیری و سلطانی حق صحبت نیز حقی مستحق و مراعات
این حق بذی محقق ست در دنیا و آخرت کار بده منافع دینوی و اخروی روی نماید و بعضی گویند از الصاحب
بالجنب زوجه مراد بود برین وجه صیغهٔ الصاحب بالجنب ملایم مگر آنکه تاویل کنند بتقدیر والانسان الصاحب
بالجنب گویند وَابْنِ السَّبِيلِ عطف ست بر الصاحب بالجنب ای واحسنوا علی ابن السبیل
ابن واخ را بمعنی صاحب استعمال کنند چنانچه وهو ابن ثلثین وفلان ابن خمسین سنة وقوله اذا اخو لذة الدنیا
تبطنها ابن السبیل بمعنی صاحب راه باشد معنی اینست و احسان کنید در شان رهگذری و او کسی ست که در راه مانده
باشد و بی توشه در مانده بود در خانه خود غنی ست طریق سوال نمیداند و خود را پیش کسی فقر نمیخواند باید که چون کسی حال او دریابد
باحسان سوی او بشتابد این نیز خیری مرغوب و بری مطلوب ست وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ
ای واحسنوا بما ملکت ایمانکم مالک شدن کنایت از مالک شدن صاحب آن بود پس و ما ملکت ایمانکم کنایة
از ما ملکتم باشد اختیار این عبارت کرد و معنی را بر وجه کفایت آورد معنی اینست احسان کنید در شان ممالیک
که فقیر تر از ایشان کسی در دنیا نبود و هیچ مسکینی در مسکنت همتا ایشان نشود چه ایشان تابنده اند حبه
شعیری و نقیری و قطمیری را مالک نه اند فقد مطلق و فقر محقق دارند روزگار باحتیاج میگذارند مشقت دیده
بکسب خویش پیدا آرند و هرچه از کسب ایشان حاصل شود ملک مولی گردد و هرچه از کسب خویش بغیر اذن مولی
کسی را بدهند غاصب باشند و اگر درمی یا دیناری بپوشند و باخفاء آن از مولی کوشند خاین و سارق گردند
احسان در حق ایشان بغایت حسن ست نیکی و نیکوئی کردن در حق ایشان نیک مستحسن ست آخرین وصیتی
که پیغمبر فرمود الصلوٰة و ما ملکت ایمانکم بود یعنی نماز بر پای دارید و زیردستان را میازارید و ما ملکت ایمانکم بعموم
متناول مملوکات از اناهی و بهایم ست در حق همه بعلوفه و علف احسان باید و بسیر کردن و سیراب گردانیدن
اهتمام و اعتنا شاید لاسیما ارقا از اناسی فرزندان آدم علیه السلام باحسن تقویم مکرم علی الخصوص بشرف اسلام
مشرف باشند و بدولت دین قرین شوند هرچند مجازات کفر ایشان با کفر مادر و پدر بعقوبت رق مبتلا گشته
و ببلیهٔ مملوکیه مرقوقیه پیوسته برین جهت ایشان را خدمت کنانند و در هر کاری بدوانند باید در تفقد ایشان
کوشش نمایند و متعهد ایشان پیش آیند ایشان را در کار دست و پای خویش دانند معین اعمال خود
خوانند إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا ۝ امر بر عبادت که عبارت از کمال خضوع ست

ایشان در شهر دیگر فقیر باشند بر ایشان در شهر دیگر فرستادن توانند ازین مسئله معلوم شد که اقارب را حقی ست که اجانب را آن حق نیست در حدیث ست لا یدخل الجنة قاطع و در حدیث دیگر آمده ولا تدخل الملئکة علی قوم فیهم قاطع صلهٔ رحم بزرگ برّی ست و قطیعت رحم صعب شرّی ست علی الخصوص قطیعت اخوة و اخوات که قریب ترین اشخاص با آباو امهات اند آزار مادر و پدر سبب ایشان بیشتر بود و عقوق ایشان بهتک حقوق اخوة و اخوات بیشتر باشد بیت پدر رفت اکنون برادر نیاید ✤ زمادر پس از مرگ فرزند زاید ✤ برادر بهنگام هیجا ست بازو ✤ بهر خوکه باشد عزیز ست زین رو ✤ احسان در حق ایشان احسانی بر محل ست و مبرت در شان ایشان مبرتی بی بدل ست **وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ** عطف ست بر وبذی القربی ای واحسنوا بالیتامی والمساکین معنی انیست و نیکوئی کنید در حق یتامان و مسکینان اگرچه بیگانه باشند یتامان صغیران بی پدر مانده بتربیت و احسان محتاج ترند اگر کسی در حق ایشان احسان نکند و قایم امور ایشان نشود یعنی دم تربیت نزند غالب انیست که هلاک شوند و بی تربیت ضایع روند احسان در حق ایشان نیز کاری عظیم و جزی فخیم هم ازینجاست که پیغامبر صلوات الله علیه فرموده انا و کافل الیتیم کهاتین همچنین مساکین مسکینان چیزی ندارند که در معاش دل بران گمارند و بی قوت قوت کاری و کسبی نبود و بی احسان محسنی بقاء ایشان نشود مسکنیت مرتبه است که پیغامبر صلوات الله علیه از خدای بزاری خواسته اللهم احینی مسکیناً و امتنی مسکیناً واحشرنی فی زمرة المساکین گفته توان دانست که احسان سوی این چنین کسان چسان باشد و صاحب آن بچه درجه و مرتبه برسد **وَالْجَارِ ذِى الْقُرْبٰى** والجار عطف ست بر الوالدین ای احسنوا بالوالدین وبالجار ذی القربی صفت ست مر الجار معنی انیست و احسان کنید بهمسایه که خداوند قربی بود یعنی مسکن او بقرب مسکن شما باشد **وَالْجَارِ الْجُنُبِ** عطف ست بر والجار ذی القربی معنی انیست احسان کنید بهمسایه که دور بود در های خانهای ایشان یکدیگر تر دیک نباشد جنب مشتق از جانب و جانب در لغت دوری ست جنب را که بر او غسل فریضه است از جهت دوری او از مسجد و از نماز جنب گویند و بعضی از الجار ذی القربی همسایه که خویشاوندان ست مراد دارند و الجار الجنب همسایه بیگانه پندارند بر ین وجه در جار ذی القربی بعد ذکر ذی القربی تخصیص بعد تعمیم بود و ذکر خاص بعد عام بود گفته اند همسایگان سه نوع اند بعضی یک حق دارند چون همسایه که کافر ست جز حق خوار حقی دیگر ندارد و بعضی که دو حق دارند چون همسایه مسلم بیگانه که او را حق جوار و حق اسلام ست دل بر استحقاق دیگر روی نمی آرد و بعضی را سه حق بود با حق جوار و حق اسلام و حق قرابت نیز باشد و اگر با این حقوق حقی دیگر چون حق استادی و اعتقاد پیری و مانند آن متضمن بر حسب آن حقوق زیادت گردد و هر چند با

برای تاکید ای احسنوا بالوالدین احسانا معنی اینست احسان کنید بایشان مادر و پدر احسان کردنی
و شکر احسان ایشان بگذارید و سپاس نعمت پرورش را که ایشان در صغری آوردند یعنی ارید و بنکوئی
کردن در حق مادر و پدر کاری عظیم و درجه فخیم ست حق سبحانه تعالی آن را تالی عبادت و توحید آورده حق مادر
و پدر را نزد حق خویش ذکر کرده باید که فرزند خدمت و طاعت مادر و پدر لازم داند مگر آنکه امر معصیت کند
که با طاعت ایشان از طاعت خدای عز و جل باز ماند بسیار خدمت ایشان را اندک پندارند اگرچه در
خدمت ایشان مجد باشد محتقر انگارند حکایت فضل بن یحیی در مجلس برای یحیی آب گرم کردی برای
وضو پیش یحیی آوردی شبی نگهبان زندان از آتش کردن منع کرد و او را برنافروختن آتش او رو با آتش
چراغ آب گرم کرد پیش یحیی آورد و برین طریق آب گرم رسانید و یحیی را آب گرم وضو کنانید نگهبان زندان
این معنی دریافت شب دیگر چراغ نیز باز داشت فضل آفتابه زیر بغل خود گرم کرد و بخت اندام خویش گرم کرده
آب را در خیز گرمی آورد از جهت آنکه گرمی برحسب عادت داشت خود را گنه کار پنداشت و اگر مادر و پدر
جواب موت آرند و نقاب مرگ بر روی خویش فرو گذارند انچه در حیات مرضی ایشان بود همان کند و هیچ
برخلاف رضای ایشان نترند که آن نیز از باب حقوق و از اسباب هتک حقوق ست چه ایشان در حکم احیا اند
در ادراک اسباب رضا و سخط بالاتر از مانند چنانچه در حال حیات ایشان از حقوق و عمل کردن بر خیر رضای
ایشان احتراز داشت بعد وفات ایشان نیز از مثل آن نگاه باید داشت و ایشان را دعا کند و امرزش خواهد
و بر روح ایشان صدقه دهد و قران خواند و زیارت رود و هرچه بروح ایشان دهد ثواب و خیره آن ایشان را
برسد و سبب خوشنودی و خوشی روح ایشان گردد و او را نیز همان قدر ثواب بود ذره از اجر او کم نشود
و با دوستان و قرابتیان ایشان پیوندد و از ارد دوستان و قرابتیان ایشان نه پسندد و در حدیث ست
ان ابر البران یصل الرجل اهل ود ابیه بعد ان یوتی الاب و بدانکه حقوق والدین بسیار ست و جزئیات ان
بیشمار ست از هرچه بگویند افزون ست و از حد و عد و احصا بیرون ست حق سبحانه تعالی همه را خدمت و طاعت
مادر و پدر نصیب کناد مادر و پدر همه را از ایشان خشنود گرداند و بذی القربی عطف ست بر
و بالوالدین ای و احسنوا بذی القربی معنی اینست ای خداوند قرابتی نیکوئی کنید و حقوق ایشان
همچو حقوق مادر و پدر دانند مردم باید با اقارب پیوندد و آزار ایشان نه پسندد و اقارب هرچند که همچو
عقارب باشند پیش ایشان نافع تر از نوش اجانب بود تناصر و تعاضد میان اقارب طبعی و خلقی ست
یا اجانب را با حد سببی و کسبی باشد مصراع بر رسته دگر باشد بر بسته دگر در کتب فقه آورده
اغنیا در شهری که ساکن اند زکوة مال خویش فقرا همان شهر را بدهند و در شهر دیگر نفرستند مگر آنکه اقارب

بمعنی وصل یعنی پیوندند و تواند بود که ظرف بود و اضافت شقاق بسوی ظرف بر وجه اتساع باشد همچو مکر اللیل والنهار و یا سارق اللیلة و این وجه محل نظر است چه بین چون ظرف باشد منصوب بظرفیت بود یا مجرور بمن شود چنانچه معدقالما بین بدیه و من بین ایدیهم مگر آنکه بین اسم بمعنی مکان نیز آمده باشد چون اذا یقوم زید اذ یقعد عمرو بمعنی وقت قیام زید وقت قعود عمرو گفته اند چنانچه کوفیان در سوی بران رفته اند برین وجه اضافت شقاق سوی مکان کنایت از شقاق ایشان باشد چنانچه گرم خانه فلان و عطار مجلس کنایت از کرم ذات او بود **معنی** اینست اگر از تفرق پیوندند شوهر و زن یا از تفرق مکان ایشان بترسید پس حکمی از اهل شوهر و حکمی از اهل آن زن و خویشاوندان و آشنایان او بفرستید تا ایشان بروند درین کار شارع شوند مزاجهای ایشان دریابند و دریافت سبب و غرض بشتابند و موازنه رنجش و صلاح مزاج امتزاج دریابند دل بر اصلاح و فلاح آرند **اِنْ یُّرِیْدَآ اِصْلٰحًا یُّوَفِّقِ اللّٰهُ بَیْنَهُمَا** ضمیر تثنیه در یریدا و بینهما عاید بر زوجین است و تواند بود ضمیر شی وران یرید اعاید بر دو حکم مذکور باشد و ضمیر بینهما عاید بر زوجین بود و تواند بود هر دو ضمیر بر دو حکم دارند و توافق بین الحکمین توافق بین الزوجین پندارند و جمله شرطیه یعنی ان یریدا اصلاحا یوفق الله مستانفه است برای بیان منفعت فرستادن **معنی** اینست اگر بخواهند زن و شوهر اصلاح را دل بر صلاح کار آرند و خاطر بر سامان معیشت بگمارند از هر که بیراهی و تباهی بود باز آید و بصلاح و سداد گراید خدای عزوجل میان ایشان توفیق و تلفیق کند موافقت بخشد و لهار ایشان را موافق گرداند و ایشان را به نیل ایتلاف برساند یا گویند اگر بخواهند و حکم مذکور اصلاح میان زوجین و رفع تفرق مسطور خدای میان دو حکم موافقت بخشد و توفیق توافق کلمات و بر هر دو کلمات صلح آمیز و سخنان موافقت انگیز گویند و میان خویش در دل حصول موافقت جویند بحسن نیت ایشان موافقت حاصل شود و توافق بحصول پیوندد **اِنَّ اللّٰهَ کَانَ عَلِیْمًا خَبِیْرًا** این جمله تذییل ست تاکید این جمله از جهت ابراز ثنای باری بر وجه وکادت و استوارست **معنی** اینست بدرستی که خدای علیم ست باحوال همه خبردار ست یعنی آگاه ست باحوال همه میل و نفرت دلهار ایشان بداند و بر طبیعت قبول و رد مزاج نیک و بد آگاه ست میان ایشان سامان دادن تواند **وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِکُوْا بِهٖ شَیْئًا** این جمله در اثنار حکم نساء معترضه است برای تحریص بر توحید و پرستش خدا و بازداشت از تشریک باکرد کار تقدس و تعالی و واو اعتراضیه است **معنی** اینست و خدای را بپرستید و چیز نیز اباد شریک مکنید کسیکه از عدم بوجود آورده نابوده را محل تحلیه هستی گردد و بانواع نعم رساند و مستعد افاضت اصناف کرم گرداند عقل مقتضی نبود که او را پرستش نکنند و دانش نه لیسند و کبکردار خویش دیگری را شریک گردانند **وَّبِالْوَالِدَیْنِ اِحْسَانًا** احساناً مفعول مطلق

الوعظ ما یلین القلوب القاسیة ویرغب الطبایع النافرة ویذکر العواقب یعنی پند کلامی ست که دلهای سخت
را نرم گرداند و طبیعتهای رمنده را ترغیب کند و آخر امور را که عاقبت نیکی نیکی و چنین درجه است و عاقبت
بدی بدی و چنین درکه است یاد دهد و اگر به پند باز نیایند و بسوی طاعت باز گشت ننمایند هر پندی در دل
ایشان اثر نکند و هر وعظ خاطر سنگین ایشان را نرم نگرداند بیت مهر نیاید بدل از گریه جفا کاران را
سبزه بر سنگ نروید چه کهنه باران را ایشان را در خوابگاه های ایشان ترک دهید در خوابگاه های ایشان مروید
و اگر در مضاجع ایشان بروید روی سوی ایشان مکنید شاید بهجر آن در خوابگاه انتباه شود و خطره نشوز از دل
ایشان برود و اگر تدبیر هجران مضاجع و ادبار و استدبار نشوز از ایشان نرود این خطیه جلیه و جریمه عظیمه
از سر وقت ایشان نگذرد احتیاج بتادیبی دیگر افتد و تدبیری بالاتر حاجت شود ایشان را زدنی نرم
بزنید و خوف در دل ایشان افگنید که ضرب مولم را طاقت نیارند و باندک دردی خود را بهلاک سپارند
فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا جمله شرطیه که جزا او انشاست انشاء الله است
عطف بر انشائیه سابقه تواند بود و تواند بود که فا در فان اطعنکم جزائیه باشد شرطیه جزا شرط محذوف بود
ای اذا وعظتموهن وهجرتموهن فی المضاجع وضربتموهن ذلک فقیل اذا فعلتم ذلک فان اطعنکم فلا تبغوا علیهن
سبیلا شرط مذکور با جواب خویش مستانفه باشد چنانستی که سامع گفت ماذا یصنع بهن ذلک فان اطعنکم فلا
تبغوا علیهن سبیلا معنی اینست پس اگر اطاعت کنند زنان شما را بترغیب و ترهیب و بضرب و تادیب
پس بر ایشان راهی از ایذا مجوئید و بیاد آوردن نشوز گذشته و سرزنش کردن بعصیانی که رفته در راه
آزار ایشان مپوئید که آن مقتضای عقل نبود و موجب دانش نباشد إِنَّ اللَّهَ كَانَ
عَلِيًّا كَبِيرًا ۝ ای متعالیا عن یرضی بظلمکم علیهن و مواخذتکم ایاهن علی نشوزهن عنه او معناه ان الله
کان علیا کبیرا و مع علو ایشان یغفر العصیان ویقبل التوبة والحوبة فانتم احق بان تعفوا ولا تاخذوا بعد التوبة
این جمله تذییل ست تاکید او از جهت ابراز ثنای باری بر وجه وکادت و استواری ست معنی اینست
بدرستی خدای عالی ست بزرگ ست برتر ست ازین که راضی شود بظلم کردن شما بر زنان بعد توبه و رنجانیدن
ایشان یا بگوئید خدای عز و جل با کمال علا و جلال کبریا توبه از گناه می پذیرد و بعد از توبه از گناه گذشته نمیگیرد
و شما سزاوارترید که بعد از توبه از گناه گذشته بگذرید و توبه جریمه نشوز از ایشان بپذیرد وَإِنْ خِفْتُمْ
شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا عطف ست بر جمله سابقه و خطاب در وان خفتم
مر حکام راست یا مر اولیا را و اقربا زوجین انراست یا مر مسلمانانی را که بر حال ایشان مطلع اند از همسایگان
و دوستان بین مصدر ست بمعنی وصل و فراق و ظرف ست بمعنی وسط بسکون و تواند بود که اینجا مصدر باشد

که بزرگی از بزرگان انصار بود نشوز ورزید و سر از ربقه طاعت او کشید ربیع او را ادب کرد و طپانچه بر روی
او زد پدر او پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد شکایت کرد و قضیه عمل او پیش پیغامبر صلوات الله علیه
آورد رای پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر قصاص افتاد و صورت حکم مکافات بنیاد نهاد و این آیه نازل گشت
و ولایة مردان بر زنان ببیان پیوست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود ما چیزی خواستیم خدای عز و جل
چیزی خواسته بود آنچه خدا خواسته ظهور آن روی نمود حکم قصاص مذکور دور کرد و شوهران را بر ولایت تادیب
آورد فَالصّٰلِحٰتُ قٰنِتٰتٌ حٰفِظٰتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللّٰهُ در جمله سابقه زنان را
در حکم دخول ایشان در تحت ولایة شوهران و بودن شوهران قایم بامور ایشان و ناهی بر ایشان
جمع کرد و درین آیت بر وجه تعریف در هر یکی از صالحات و ناشزات حکمی دیگر آورد این جمله عطف است بر جمله
سابقه تعقیب در بیان ست معنی اینست پس صالحات قانتات اند یعنی زنان صالحه طاعت دارنده اند
فرمان خدا و امر شوهر بجا آرنده اند نگاهدارنده اند حقوق و مالهای شوهران و نفوس و فروج خود را در غیبت ایشان
نگاهداشتن خدای جل و علا در حمایت و کلایت خویش ایشان را وَالّٰتِيْ تَخَافُوْنَ نُشُوْزَهُنَّ
فَعِظُوْهُنَّ وَاهْجُرُوْهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوْهُنَّ جمله والاتی
تخافون نشوزهن فعظوهن بر طریقه الزانیة والزانی فاجلدوا ست یعنی الاتی نشوزهن مبتدا باشد فعظوهن بتاویل
یقول فیهن خبر بود فا در خبر از جهت تضمن معنی شرط دارند جمله خبریه معطوف بر فا الصالحات قانتات پندارند
معنی اینست و زنانی که بترسید شما نشوز ایشان را بظهور امارات نشوز و وضوح علامات خروج از طاعت و
بروز پس ایشان را پند دهید و بطاعت شوهر نصیحت کنید و بگوئید زنان را انقیاد شوهران باید و خروج
از طاعات ایشان نشاید مخدرات را نشوز کاری ناپسندیده و مستورات را خروج و بروز امری ناگزیده است
موجب فضوح و وقاحت و مستوجب رسوائی و شناعت ست آبا و اجداد را شرمنده کند و اتراب و امثال آنرا
سرافگنده سازد لازم ست که بغیر اذن شوهر بیرون نیایند و چنانچه باید و شاید طاعت ایشان نمایند در خبر آمده
زنانی که بی اذن شوهران از خانه پای خود بیرون نهند فرشتگان عذاب و رحمت بر ایشان لعنت کنند توان
دانست که در کاری که دران فرشتگان رحمت نیز لعنت کنند چه کار بود و کننده کار او را چه حال شود در حدیث
آمده چون زن از خانه شوهر بغیر اذن او بیرون رود تا آنکه باز نگردد هیچ نماز او مقبول نشود و در حدیث دیگر آمده
هر زنی که او را شوهر او در فراش خویش طلب کند و او از طاعت شوهر ابا آرد و سر باز زند بیرون آید از نیکیهای
که در وست چنانچه بیرون آید مار از پوست در درک اسفل برود مگر آنکه تائبه گردد و مانند این کلمات پند
و نصیحت گویند و از ایشان صلاح کار جویند ابو منصور رحمة الله علیه معنی غبطه کرده و تعریف پند ببیان آورده

نشود و آنرا مولی خویش سازد و دیه که برو واجب شود بدهد اگر وارثی دیگری نباشد میراث هم او برد و این آیه بر
وجه منسوخ نباشد بر قول عامه صحابه رضی الله تعالی عنه شرعیت ولاء موالات از ثوابت ست و مذهب ابو حنیفه رضی
الله عنه همین ست و مذهب امام شافعی و امام مالک رحمهما الله در ولاء موالات بر خلاف اینست یعنی ولاء موالات
در هنگام وجود وارث از جهت حق وارث و در هنگام عدم وارث از جهت حق بیت المال موجب وراثت نیست
نزدیک ابو حنیفه مولی موالات بمتابعت عامه صحابه وارث بود موخر ذوی الارحام باشد و چون جمله و لکل جعلنا موالی
بیان نصیب هر یکی از ورثه نسبتی ست جمله والذین عقدت ایمانکم فاتوهم نصیبهم را عطف برو کرد و ذکر ورثه سببی و کسبی
را نیز در بیان آورد اگر والذین عقدت ایمانکم را عطف بر الوالدین والاقربون دارند فاتوهم نصیبهم بفاء سببیه است مسبب بمیراث
سببی و کسبی پندارند در افادت مقصود ظاهر تر بود و در ربط معنی آسان تر باشد اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ
شَيْءٍ شَهِيْدًا ۝ این جمله تذییل ست تاکید او از جهت ابراز ثنا بر صورت وکاوت ست معنی اینست بدرستی
خدا هست بر هر چیزی گواه پنهان و آشکارا بداند هیچ نهانی برو پنهان نماند بر عهود و مواثیق گواه است و بر وفا
و ایفاء آن آگاه ست اَلرِّجَالُ قَوَّامُوْنَ عَلَى النِّسَآءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ
این جمله مستانفه است چون در آیه سابقه ذکر تفضیل مردان بر زنان و نهی زنان از آرزو بردن فضل مردان بود
چنانستی که سامع از جهت فضل مردان سوال کرد گفت یا مال الرجال فضلوا علی النساء و ما جهت فضلهم علیهن این
جمله بر وجه استیناف وارد گشت سوال مقدر بجواب پیوست علی النساء متعلق بقوامون بتضمن معنی علو ای قوامون
علی النساء عالون علیهن جار و مجرور یعنی با فضل الله متعلق ست بمعنی علو و ضمیر بعضهم عاید آنست بر جماعت مردان
و زنان بر سبیل تغلیب بصیغه جمع مذکر آمده بعض منفضل کنایه از مردان و بعض مفضل علیه کنایت است از زنان
از باب کنایه از موصوف بذکر رجال و نساء تصریح کرد و بما فضل الله الرجال علی النساء نیاورد زیرا که کنایت
ابلغ ست از صریح و تلویح اعلی ست از تصریح معنی اینست مردان قایم اند بامور زنان و کثیر القیام اند در کارهای
ایشان آمر و ناهی اند بر ایشان فرمایش دارند دل بر حمایت و نگهبانی ایشان میگمارند بسبب چیزی که خدای
عز و جل بدان فضل داد بعضی را بر بعضی یعنی مردان را بر زنان از کمال قوت تن و اهلیت حضور انجمن و سزاواری
امامت کبری و صغری و اهلیت ولایه اولی و آخری و مزیت کمیت و کیفیت عبادت و اهلیت قضا و شهادت
وَّبِمَآ اَنْفَقُوْا مِنْ اَمْوَالِهِمْ عطف ست بر بما فضل الله معنی اینست و بسبب انفاق
کردن ایشان اموال خویش را در غزو و جهاد و قمع اهل کفر و فساد شک نیست که انفاق مقتضای سخا و بذل ست
و صفت سخا و بذل موجب مزیت فضل ست قال علی کرم الله وجهه اعط من شئت تکن امیره بیت
همخوان تو گر خلیفه نام ست ٭ چون از تو خورد ترا غلام ست و نزول این آیه در شان سعد بن ربیع است

یا بر هر مالی را که از متروکه مادر و پدر و قرابتان گردانیده ایم خداوندان که آن را میراث برند و خداوند او باشند
بر وجه دوم معنی چنین باشد و مر هر یکی را گردانیده ایم وارثان متروکه او که میراث او برند ایشان مادر و پدر
و اقربا او باشد **وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ** عقدت بصیغه ماضی
ثلاثی و ماضی باب مفاعله خوانند و بر طریق مسافرت و سفرت معنی یکی دانند **روایت** کرده اند که در جاهلیت
چون مردی مردی را خوش کردی و ظرافت و حلاوت او در دل آوردی میان خویش معاقده تناصر و تعاضد
میکردند و یکدیگر سوگند میخوردند برین که خون من خون تو باشد و کینه من کینه تو بود و تو از من میراث بری و من از
تو میراث برم و تو بسبب من مطالب شوی و من بسبب تو مطالب شوم و تو عاقله من باشی و من عاقله تو باشم
یعنی هر یکی از جهت دیگری دینی که واجب شود بدهد و هر یکی خلیف دیگری باشد و چون یکی از ایشان مردی با وجود
ورثه خلیفه او ششم حصه میراث بردی و جمله والذین عقدت ایمانکم بر تقدیری که بتقدیر والذین عقدت ایمانکم فمقول
فی شانهم آتوهم نصیبهم دارند معطوف بر جمله ولکل جعلنا موالی مما ترک الوالدان والاقربون پندارند و فا در خبر از جهت
آن بود که مبتدا متضمن معنی شرط باشد چنانچه ابو العیاش مبرور والزانیة والزانی فاجلدوا بران رفت فاجلدوا
را خبر مبتدا گفته و بر تقدیری که بتقدیر واتوا الذین عقدت ایمانکم بر شریطه تفسیر گویند تصحیح عطف بر خبر بتضمین معنی
انشا جویند و لکل جعلنا موالی متضمن معنی و آتوهم بود بکلام از باب عطف انشا بر انشا باشد معنی اینست آن
کسانیکه عقد بسته است بایشان دستهاء شما یا عقد بسته است سوگندهای شما و این اسناد مجازی ست
یعنی عقد بسته اید بدستهاء خویش چه در عقد دست بر دست می نهند و عقد را توکید بسوگندها میکنند پس بدهید
ایشان را نصیب ایشان یعنی میراثی که برای ایشان تعیین شده بود پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم عقد جاهلیت
را تقریر فرمود و دهانیدن میراث مقرر داشت و از احداث عقد مذکور بعد الاسلام و ایراث خلیف مسطور باز
داشت **روایت** کرده اند که پیغمبر صلوة الله علیه در فتح مکه خطبه کرد و در آن خطبه این معنی آورد یعنی هر که
در جاهلیت سوگندی خورده و بر تناصر و توارث عهد کرده بدان تمسک کند و آنرا بسر برد و اسلام آنرا دور نکرد
بلکه باستواری آورد و سعید بن جبیر رضی الله عنه گفت که من در جاهلیت خلیف کسی بودم چون آن مرد مرد حصه
میراث از پسر او خواستم پسر گفت که این حکم در جاهلیت بود اسلام آنرا برگرفته برای مخاصمت توجه به پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم کردیم قضیه مذکور پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در عرض آوردیم این آیه نازل گشت و این نظم
بورود پیوست مضمون این آیه چندگاه معمول بود خلیف را میراث میدادند بآیه واولوا الارحام بعضهم اولی ببعض
و بآیه یوصیکم الله الآیه منسوخ گشت و حکم میراث بردن خلیفه نسخ پیوست و بعضی گویند والذین عقدت ایمانکم
فآتوهم نصیبهم وارد ست در باب ولاء موالات و آن آنست که کافری غیر عربی و غیر معتق کسی پیش مردی مسلمان

گفتن با تو برسد او را خوش آید و پسندیده نماید بعده مقصود در میان آورد و مطلوب را پیش پیغامبر صلوات الله علیه
تقریر کرد و گفت یا رسول الله ان الله رب الرجال و رب النساء و آدم ابو الرجال و ابو النساء و حوام الرجال و
النساء و بعثک الله تعالی الی الرجال و النساء فالرجال اذا اخرجوا فی سبیل الله و قتلوا فاحیاء عند ربهم یرزقون فرحین
فاذا خرجوا فلهم من الاجر ما عملت و نحن نحبس علیهم و نخدمهم فهل لنا من الاجر شی قال نعم اقرای النساء اسلام
و قولی لهن ان طاعة الزوج و اعترافا بحقه تعدل ما هنالک و قلیل سکن بفعلته رَبَّنَا وَاللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ وَسْئَلُوا
اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖ و سئلوا الله من فضله بحذف همزه بعد نقل حرکت او بسوی سین و ترک همزه وصل همزه وصل
از جهت استغنا خوانند و معنی یکی دانند این جمله عطف ست بر لا تتمنوا معنی اینست و بخواهید از خدای
نعمتهای را که در خزانه غیب نامزد از فضل او بود ناشی از کرم و لطف او شود نعمت از خدای که بغیر ارادت زوال
نعمت از دیگری جویند این را در لغت غبط گویند و در آیه و لا تتمنوا تمنی از حسد بود و اسألوا الله من فضله تجویز
غبط روی نمود برین معنی من برای ابتداء غایت باشد و تواند بود که من تبعیض دارند سوال بعضی آثار فضل
او پندارند چه خواستن کل آثار فضل تجاوز از حد بود و بر حکم ادعوا ربکم تضرعا و خفیة انه لا یحب المعتدین مرضی خدا
نباشد باید که خواهش نعمت برای خود که متضمن زوال نعمت از دیگری بود نکند که آن حسد ست و حسد بر مقتضای
عقل و شرع کار بد ست الحسود معترض علی الله بانعامه علی من سواء حسد فائده ندارد و جز ستیزه و اندوه ثمره
نیارد اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمًا ۝ این جمله تذییل ست چه دانستن هر چیزی مستلزم ست
مر دانستن اعمال بندگان و دانستن اعمال بندگان مستلزم ست مر جزا دادن ایشان پس ان الله کان بکل شی
علیما کنایه از ان الله مجازی بود و از جمله للرجال نصیب مما اکتسبوا و للنساء نصیب ما اکتسبن جزا مفهوم شد
این جمله باعتبار معنی مکنی عنه تاکید مفهوم او آمد موکد مفهوم او بود لاجرم تذییل باشد و چون جمله للرجال نصیب مما اکتسبوا
و للنساء مما اکتسبن ملوح بر معنی مجازات ست این جمله را بتقدیم ملوح موکد کرد ادات تاکید آورد و معنی اینست
بدرستی هست خدا بهتر چیزی علیم سرها دل از حسد و کینه و ضغینه و حمل که سزاوار احسان ست و موضعی که لایق
حرمان ست داند و هر یکی را بدانچه لایق اوست از قبض و بسط و رفع و خفض بحکمت محکمه میرساند وَلِكُلٍّ
جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدٰنِ وَالْاَقْرَبُوْنَ ۝ این جمله معترضه است میان معطوف و معطوف علیه
موالی مفعول اول ست مر جعلنا لکل مفعول دوم ست ای لکل شی جعلنا موالی بلونه و یحرزونه مما ترک الوالدان
صفت ست مر مضاف الیه کل که مقدار ست کلام بتقدیر و لکل شی از مال مما ترک الوالدان و الاقربون جعلنا موالی
دارند یا بکل بتقدیر لکل واحد و مما ترک متعلق مضمون موالی متضمن وراثا مما ترک پندارند بر وجه دوم در ترک ضمیری
عاید سوی کل واحد مستتر بود و الوالدان و الاقربون بتقدیرهم الوالدان و الاقربون بیان موالی باشد بر وجه اول معنی اینست بر هر چیزی

یا بر هر مالی را که از متروکه مادر و پدر و قرابتان گردانیده ایم خداوندان که آن را میراث برند و خداوند او باشند
بر وجه دوم معنی چنین باشد و مر هر یکی را گردانیده ایم وارثان متروکه او که میراث او برند ایشان مادر و پدر
و اقربا او باشد **وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ** عقدت بصیغه ماضی
ثلاثی و ماضی باب مفاعله خوانند و بر طریق مسافرت و سفرت معنی یکی دانند **روایت** کرده اند که در جاهلیت
چون مردی مردی را خوش کردی و ظرافت و حلاوت او در دل آوردی میان خویش معاقده تناصر و تعاضد
میکردند و یکدیگر سوگند میخوردند برین که خون من خون تو باشد و کینه من کینه تو بود و تو از من میراث بری و من از
تو میراث برم و تو بسبب من مطالب شوی و من بسبب تو مطالب شوم و تو عاقله من باشی و من عاقله تو باشم
یعنی هر یکی از جهت دیگری دینی که واجب شود بدهد و هر یکی خلیف دیگری باشد و چون یکی از ایشان مردی با وجود
ورثه خلیفه او ششم حصه میراث بردی و جمله والذین عقدت ایمانکم بر تقدیری که بتقدیر والذین عقدت ایمانکم فمقول
فی شانهم آتوهم نصیبهم دارند معطوف بر جمله ولکل جعلنا موالی مما ترک الوالدان والاقربون پندارند و فا در خبر از جهت
آن بود که مبتدا متضمن معنی شرط باشد چنانچه ابو العیاش مبرور والزانیة والزانی فاجلدوا بران رفت فاجلدوا
را خبر مبتدا گفته و بر تقدیری که بتقدیر و آتوا الذین عقدت ایمانکم بر شریطه تفسیر گویند تصحیح عطف بر خبر بتضمین معنی
انشا جویند و لکل جعلنا موالی متضمن معنی و آتوهم بود بکلام از باب عطف انشا بر انشا باشد معنی اینست آن
کسانیکه عقد بسته است بایشان دستهاء شما یا عقد بسته است سوگندهای شما و این اسناد مجازی ست
یعنی عقد بسته اید بدستهاء خویش چه در عقد دست بر دست می نهند و عقد را توکید بسوگندها میکنند پس بدهید
ایشان را نصیب ایشان یعنی میراثی که برای ایشان تعیین شده بود پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم عقد جاهلیت
را تقریر فرمود و دهانیدن میراث مقرر داشت و از احداث عقد مذکور بعد الاسلام و ایراث خلیف مسطور باز
داشت **روایت** کرده اند که پیغمبر صلوة الله علیه در فتح مکه خطبه کرد و در آن خطبه این معنی آورد یعنی هر که
در جاهلیت سوگندی خورده و بر تناصر و توارث عهد کرده بدان تمسک کند و آنرا بسر برد و اسلام آنرا دور نکرد
بلکه باستواری آورد و سعید بن جبیر رضی الله عنه گفت که من در جاهلیت خلیف کسی بودم چون آن مرد مرد حصه
میراث از پسر او خواستم پسر گفت که این حکم در جاهلیت بود اسلام آنرا برگرفته برای مخاصمت توجه به پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم کردیم قضیه مذکور پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در عرض آوردیم این آیه نازل گشت و این نظم
بورود پیوست مضمون این آیه چندگاه معمول بود خلیف را میراث میدادند بآیه واولوا الارحام بعضهم اولی ببعض
و بآیه یوصیکم الله الآیه منسوخ گشت و حکم میراث بردن خلیفه نسخ پیوست و بعضی گویند والذین عقدت ایمانکم
فآتوهم نصیبهم وارد ست در باب ولاء موالات و آن آنست که کافری غیر عربی و غیر معتق کسی پیش مردی مسلمان

گفتن با تو برسد او را خوش آید و پسندیده نماید بعده مقصود در میان آورد و مطلوب را پیش پیغامبر صلوات الله علیه
تقریر کرد و گفت یا رسول الله ان الله رب الرجال و رب النساء و آدم ابو الرجال و ابو النساء و حوا ام الرجال و
النساء و بعثک الله تعالی الی الرجال و النساء فالرجال اذا اخرجوا فی سبیل الله و قتلوا فاحیاء عند ربهم یرزقون فرحین
فاذا خرجوا فلهم من الاجر ما عملت و نحن نحبس علیهم و نخدمهم فهل لنا من الاجر شیء قال نعم اقرای النساء اسلام
و قولی لهن ان طاعة الزوج و اعترافا بحقه تعدل ما هنالک و قلیل سکن بفعلته رَبَّنَا وَاللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ وَسْئَلُوا
اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖ و سئلوا الله من فضله بحذف همزه بعد نقل حرکت او بسوی سین و ترک همزه وصل همزه وصل
از جهت استغنا خوانند و معنی یکی دانند این جمله عطف ست بر لا تتمنوا معنی اینست و بخواهید از خدای
نعمتهای را که در خزانه غیب نامزد از فضل او بود ناشی از کرم و لطف او شود نعمت از خدای که بغیر ارادت زوال
نعمت از دیگری جویند این را در لغت غبط گویند و در آیة و لا تتمنوا تمنی از حسد بود و اسألوا الله من فضله تجویز
غبطه روی نمود برین معنی من برای ابتداء غایت باشد و تواند بود که من تبعیض دارند سوال بعضی آثار فضل
او پندارند چه خواستن کل آثار فضل تجاوز از حد بود و بر حکم ادعوا ربکم تضرعا و خفیة انه لا یحب المعتدین مرضی خدا
نباشد باید که خواهش نعمت برای خود که متضمن زوال نعمت از دیگری بود نکند که آن حسد ست و حسد بر مقتضای
عقل و شرع کار بد ست الحسود معترض علی الله بانعامه علی من سواء حسد فائده ندارد و جز ستیزه و اندوه ثمره
نیارد اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمًا ۝ این جمله تذییل ست چه دانستن هر چیزی مستلزم ست
مر دانستن اعمال بندگان و دانستن اعمال بندگان مستلزم ست مر جزا دادن ایشان پس ان الله کان بکل شیء
علیما کنایة از ان الله مجازی بود و از جمله للرجال نصیب مما اکتسبوا و للنساء نصیب ما اکتسبن جزا مفهوم شد
این جمله باعتبار معنی مکنی عنه تاکید مفهوم او آمد موکد مفهوم او بود لاجرم تذییل باشد و چون جمله للرجال نصیب مما اکتسبوا
و للنساء مما اکتسبن ملوح بر معنی مجازات ست این جمله را بتقدیم ملوح موکد کرد ادات تاکید آورد و معنی اینست
بدرستی هست خدا بهتر چیزی علیم سرها دل از حسد و کینه و ضغینه و حمل که سزاوار احسان ست و موضعی که لایق
حرمان ست داند و هر یکی را بدانچه لایق اوست از قبض و بسط و رفع و خفض بحکمت محکمه میرساند وَلِكُلٍّ
جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدٰنِ وَالْاَقْرَبُوْنَ ۝ این جمله معترضه است میان معطوف و معطوف علیه
موالی مفعول اول ست مر جعلنا لکل مفعول دوم ست ای لکل شیء جعلنا موالی یلونه و یحرزونه مما ترک الوالدان
صفت ست مر مضاف الیه کل که مقدار ست کلام بتقدیر و لکل شیء از مال مما ترک الوالدان و الاقربون جعلنا موالی
دارند یا بکل بتقدیر لکل واحد و مما ترک متعلق مضمون موالی متضمن وراثا مما ترک پندارند بر وجه دوم در ترک ضمیری
عاید سوی کل واحد مستتر بود و الوالدان و الاقربون بتقدیر هم الوالدان و الاقربون بیان موالی باشد بر وجه اول معنی اینست بر هر چیزی

آنرا در آخرت آرزو مبرید و ثواب و عقاب آخرت را بر نصیب دنیا قیاس مکنید و بر وجه دوم معنی آنست و آرزو مکنید چنانچه ام سلمه و زنان دیگر آرزو کردند و دل بر تمنا جهاد که مخصوص بمردان ست آوردند **سوال** آنرا و بردن صفت که بدان فضل داده است خدای یعنی را بر بعضی اگر بر وجه زوال نعمت بود حسد باشد و اگر مثل آنرا آرزو برد بغیر ارادت زوال آن آرزوی غبطه بود حسد نباشد منهی عنه نبود چنانچه اگر زید را فضل داده اند بر عمرو بنعمت علم اگر عمر آرزو کند که مثل علمی که زید راست بیابد و مثل فضیلتی که او دارد دریابد غبطه بود حسد نباشد چون تمنا بالفضل بغیر ارادت زوال غبطه بود حسد نباشد سنی چگونه آید **جواب** آرزو بردن آنچه خدای بدان بعضی را بر بعضی فضل داده و میان ایشان در قسمت فرق نهاده یکی را مخصوص گردانیده بصفت عالیه دیگری را مخصوص کرده بصفت سافله اگر صاحب صفت سافله آرزو کند صفت عالیه را که دیگری بدان مخصوص ست اگر متضمن ارادت زوال آن نعمت بود ولی متضمن ارادت زوال خصوص آن نعمت و زوال فضل او که نعمتی دیگر ست شود حسد باشد غبطه نبود بخلاف غبطه در صفت غیر مخصوصه که آرزوی مثل او بغیر ارادت زوال او بهیچ وجه ارادت زوال نعمت او و خصوص آن نباشد **قطعه لمولفه** دو سنگ آسیا هم سنگ و هم تاست ✣ چرا این عالی و آن اسفل آمد ✣ نه در وزن اند یکسان هر دو پله ✣ درین سنگ و دران زر حاصل آمد ✣ دو مرد هم زاده شد در یک شکم ✣ یکی مجنون و دیگر عاقل آمد ✣ زبان در کام گویا شد دو کس را ✣ یکی سحبان و دیگر باقل آمد ✣ قسمنا بینهم حق ست الحق ✣ حسد در قسمت حق باطل آمد **لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ** این جمله تعلیل ست بر نهی مذکور دلیل ست بر وجه اول معنی آنست حصول فضل و نقص دنیا را در آخرت آرزو مکنید زیرا که در آخرت از جزاء اکتساب نصیبی معین ست مر مردان و نصیبی معین ست مر زنان نه جزاء مردان بتمنی اقراء بدو نه جزاء زنان بتمنی نقصان ایشان آنرا آرزوی زیادت و نقصان نباید و تمنی کم و بیش نشاید بر وجه دوم معنی چنین آید فضلی که خدای کسی را داده است آنرا آرزو نباید کرد و دل بر خواهش آن نباید نهاد زیرا که هر یکی را نصیبی ست که دیگری را مقام آرزوی بان نیست و بعضی دو موردی را که در آیه ولا تتمنوا ما فضل الله به بعضکم علی بعض مذکور ست سور و آیه **للرجال نصیب مما اکتسبوا وللنساء نصیب مما اکتسبن** دارند این جمله را ابتدائیه غیر متصل بجمله ولا تتمنوا فافضل الله به بعضکم علی بعض پندارید بر بعض وجه معنی چنین آید مردان را نصیبی ست از انچه کسب کردند و زنان را نصیبی از انچه بکتسب شدند جزاء مردان بر حسب اکتساب شخصی و جزاء زنان بر حسب اکتساب شخصی آن از زنان بر طریق میراث بی معنی ست صحابه رضوان الله تعالی علیهم اجمعین روایت کرده اند که مادر یک پیغامبر صلوات الله علیه بوده یعنی عورتی آمد ایستاد و با پیغمبر حق را بنیابت نهاد گفت که من واسطه بعضی زنانم پیش تو در طلب حکمی فرستاده ایشانم پرسش زنی را که آمد بر وجه [illegible]

گویند کبائر بیست ست دوازده نهی که بالا گذشته و هشت دیگر ریا و ترک صلوة متعمداً و منع زکوة و حسد و کبر و
حیف در وصیت بزیادت بر ثلث و تحقیر مسلمانان و نقض عهد و بعضی قطیعة رحم و جمع میان صلوات بغیر عذر
و منع فضل آب از تشنه بعد از سیراب شدن خود و خیانت در غنیمت و جز آن و قمار و کتمان شهادت و انقلاب
از هجرت و دروغ گفتن و بیع آلات حرب بر دست کفار که ظلم زیادت کنند عدد کبائر سی گویند و بعضی تا بهفتاد
رسانند و بعضی قریب هفتصد گویند و بعضی در کبائر عددی معین ندانند بلکه از امور نسبی خوانند هر گنهی بر نسبت آنچه
فروتر از وست کبیره است و بر نسبت آنچه بالاتر از وست صغیره است اما میان کبائر اکبر کبائر آنست که در حدیث
آمده الا ان انبئکم باکبر الکبائر قالوا بلی یا رسول الله فقال الاشراک بالله و عقوق الوالدین و شهادة الزور و کان
متکیا فجلس و قول الزور فقال الا و قول الزور و شهادة الزور قال الراوی و کان یقولها حتی قلت لا یسکت و بظاهر
این آیه معتزله تمسک کنند کفارت سیئات و ادخال جنت موقوف بر اجتناب از کبائر دانند اصحاب کبائر مخلد در نار
پندارند مذهب ایشان خطاست لقوله تعالی ان الله لا یغفر ان یشرک به و یغفر ما دون ذلک لمن یشاء قوله تعالی
یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا هر دو آیه در غفران فارق
میان کبیره و صغیره نیست قائل شدن بعدم غفران کبیره و بعدم مواخذه صغیره مخالف این هر دو آیه باشد چنانچه
معتزله بران رفته اند جواب از تمسک ایشان برین آیه آنست که کبائر مذکوره را حمل بر انواع کفر برای کفارت
سیئات شرط دارند معنی اینست اگر شما یکسو روید از کبائر آنچه نهی کرده میشود یعنی انواع کفر که کبائر منهیات ست
بگذارید و خود را از اصناف کفر و کافری دور دارید اگر خواهیم گناهان شما را از کبائر و صغائر دور کنیم و شما را در جای
در آمدن یا جای در آوردن یا در آمدنی و در آوردنی که بزرگ ست قبل العذاب بمشیة عفو فضلا یا بعد العذاب بر
قدر گناه عدلا در آریم وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ روایت
کرده اند که مردمان نصیب خویش در میراث دو چند نصیب زنان یافتند در آرزوی تضعیف ثواب آخرت
شتافتند و زنان نصیب خویش نصف نصیب مردان ملاحظه کردند دل بر تمنای نصف عقوبت آخرت آوردند مردان
و زنان مذکور از نهی فضل دنیا و نقص آن در آخرت منهی گشتند و از قیاس ثواب و عقوبت آخرت بر نصیب
دنیا بمنع پیوستند برین وجه بما فضل الله مجهول بر حذف جمله معطوف بتقدیر بما فضل الله و نقص باشد نهی مذکور
متناول مردان و زنان شود و بعضی گویند که ام سلمه رضی الله عنها و چند زنی باو گفتند کاشکی خدای بر ما جهاد فرض
کردی در جهاد ثوابی که مردان را میرسد ما را نیز میرسیدی ایشان از آرزوی فضلی که مردان دارند منهی شدند و از
مثل این آرزو که متضمن حسد ست ممنوع گشتند و این جمله عطف ست بر لا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل و خطاب
مر مردان و زنان راست و تذکیر بر وجه تغلیب است معنی بر وجه اول اینست فضلی و نقصی که در دنیا دارید حصول

ترک واجب بود و ترک طاعت فرمانبردار او ترک مامور به در امر و فعل منهی عنه در نهی معصیت و گناه باشد
و معاصی برابر نیست بعضی بزرگ ست که آنرا کبیره گویند و بعضی خرد ست که آنرا صغیره خوانند و در تعیین کبیره
اختلاف کرده اند و اقوال مختلف آورده اند بعضی انچه در ان حدی واجب گشته یا بذکر وعید نار یا بذکر غضب پیوست
چون زنا و سرقه و شرب خمر و قذف محصن و قطع طریق و قتل عمدا و مانند آن کبیره دانند و هر چه غیر آن بود چون دروغ
و هر چه در و اصرار نبود صغیره است لاصغیره مع الاصرار حالی ازین ست و لا کبیره مع الاستغفار شاهد برین ست
و بعضی گویند کبیره آنست انچه خدای در قرآن به کبیر یا عظیم بودن آن تصریح کرد چنانچه قوله تعالی ان الشرک لظلم
عظیم و ایذاء پیغامبر و نکاح ازواج او بعد او بقوله تعالی و ما کان لکم ان توذوا رسول الله و لا ان تنکحوا ازواجه من بعده
ابدا ان ذلکم کان عند الله عظیما و اکل اموال یتامی بقوله تعالی و لا تاکلوا اموالهم الی اموالکم انه کان حوبا کبیرا
و قتل اولاد بقوله تعالی ان قتلهم کان خطأ کبیرا و بعضی گفته اند کبیره آنست که حرام بعینه باشد و صغیره آنست
که حرام لغیره بود و بعضی گفته اند انچه ثابت شده است حرمت او بنص قرآن کبیره است و غیر آن صغیره است
بعضی گفته اند کبایر منیاتی ست از آغاز سوره نساء تا آیه ان تجتنبوا کبائر ما تنهون عنه مذکور شده و آن هوازنه
سی جریمه آمده و بعضی گویند گناه کبیره سه ست کفر که کافر راست و ضلال که مبتدعان را دهند بدان راست
و کفران یعنی ناسپاسی کردن و ناشاکر بودن و بعضی گویند گناه کبیره چهار ست شرک و امن از عذاب خدای تعالی
و یاس از مغفرت او و قنوط از رحمت او و بعضی گناه کبیره سبع سوبقات را گویند و حصر آن برین هفت جویند
شرک بخدا و سحر و قتل نفس بغیر حق و اکل ربوا و اکل مال یتیم و قذف محصنات مومنات و روی گردانیدن
از جنگ بدین که یک کس از دو کس یا ده کس از بست کس یا صد کس از دو یست کس و امثال آن تا آنکه دوازده
هزار تن از مسلمانان یکدل متفق بر محاربه شوند چون آن مقدار عدد برسد و همه را دل بر اعلاء کلمه اسلام باشد
ایشان هرگز مغلوب نشوند و ایشان را فرار از کافران همه دنیا روا باشد لقوله علیه السلام اثنا عشر الفا لن نغلبوا
اذا کانت کلمتهم واحدة و بعضی بر هفت مذکور دو زیادت کنند یعنی و الحاد در حرم یعنی میل کردن از حق از مقام
متبرک حرم عدد کبایر نه گویند و بعضی همین هفت یعنی سوگند دروغ بر فعل گذشته زیادت کنند بعد ده رسانند
و بعضی سرقه و شرب خمر بر ین ده زیادت پندارند عدد کبایر دوازده دارند و بعضی گویند کبایر هفده ست چهار در دل
شرک بخدای و اصرار بر معصیت یعنی قصد کردن آن کرتی دیگر و ناپشیمان شدن ازان دلنومید شدن از رحمة
خدای و ایمن بودن از مکر دو چهار در زبان ست گواهی دروغ و قذف محصن و سوگند دروغ بر امر گذشته برای
اثبات باطل یا ابطال حقی و سحر و سه در شکم شرب خمر و قصد سکر از هر شرابی و اکل مال یتیم بظلم و اکل ربوا دو در
فرج زنا و لواطت دو در دست قتل و سرقه و یکی در پا فرار از جنگ و یکی در جمیع اندام عقوق والدین و بعضی

اسباب ملک چون هبه و صدقه و غیر آن در بودن هر یکی سبب صحیح برای ملک ملحق بتجارت دارند و موجب
حل تصرفات بر وجه شرع پندارند وَلَا تَقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ عطف ست بر لا تاکلوا اموالکم بینکم
بالباطل معنی اینست و نفسهاء خویش را یعنی مسلمانان را و اهل دین خویش را که نفسهای ایشان همچون نفسهای
شماست مکشید که چون ایشان را بکشید چنانستی که نفسهای خویش را کشته باشید و این نهی از قتل مسلمانان ست
بعد از نهی از خوردن مال ایشان اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيْمًا ۝ این جمله تزییل است
تاکید او از جهت ابراز مقصود ثناء باری بر وجه و کادت و استواری ست معنی اینست بدرستی که خدای بنشست
در شان شما خداوند رحمة و عطیه بخشاینده از معصیت و خطیئه است تلقین نیکی و منع از بدی هر دو از رحمة و از باب
فیض نعمت ست سوال اکل اموال غیر بباطل و سایر تصرفات در نهی برابر بود اکل را تخصیص بنهی بچه وجه باشد
جواب اکل معظم همه تصرفهاست منشاء غذا و نماست در همه اجزاء بدن در آید و در گوشت و پوست و رگ و
پی تداخل نماید پس نهی از و اهم بود و اهتمام در و اتم باشد وَمَنْ يَّفْعَلْ ذٰلِكَ عُدْوَانًا
وَّظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيْهِ نَارًا ذلک اشارت باکل اموال باطل و بر قتل نفس ست و اشارت بلفظ ذلک
بر مذکور بود بر طریق لا فارض و لا بکر عوان بین ذلک عدوانا و ظلما مفعول له است ای و من یفعل لتعدی و ظلم
یا مفعول مطلق ست از باب ضربته سوطا ای و من یفعل ذلک فعلا بعدوان و ظلم یا مفعول فیه است ای و من یفعل
ذلک فی وقت عدوان و ظلم یا تمیز باشد ای و من یفعل ذلک الفعل من حیث انه عدوان و ظلم یا حال بود ای
و من یفعل ذلک ذا عدوان و ظلم فسوف نصلیه نارا جمله جزاء شرط ست تنکیر نارا برای تفخیم و تهویل ست
سوال فا برای تعقیب مع الوصل بود و سوف برای استقبال بعید باشد جمع میان دو حرف تنافی چگونه
آید جواب شک نیست که سوف برای استقبال بعید ست در فعلی که بعد او ست مشیت تبعید است
و فا را دال بر وصل ابعاد و ذکر وعید دارند میان بعد حصول چیزی و وصل ذکر او و اخبار بدو تنافی نه پندارند جمله
و من یفعل میان معطوف یعنی و لا تتمنوا و معطوف علیه یعنی لا تاکلوا اموالکم معترضه است برای تهدید
و الحاق وعید معنی چنین آید هر که فعل مذکور یعنی اکل اموال بباطل و قتل النفس از جهت ارادت تعدی و ظلم
کند و این کار بر وجه تعدی و ظلم آرد پس سر انجام او را در آتش در آریم و در عقاب و عذاب آریم وَكَانَ
ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيْرًا ۝ جمله و کان ذلک علی الله یسیرا تزییل ست معنی اینست و هست
در آوردن مجرمان در آتش بر خدای عز و جل آسان اِنْ تَجْتَنِبُوْا كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ
عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّاٰتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُّدْخَلًا كَرِيْمًا ۝ معترضه است برای ترغیب و
ایقاع رجاء بعد ترهیب بدانکه بنده را طاعت فرمانهاء خدای از اوامر و نواهی در اوامر بفعل و در نواهی

آمیزند گه آب گاه خاک گهی نار گاه باد این تشنه و گرسنه گرفتار آب و نان یکدم نرست از غم و گاهی نگشت شاد
سرگشته بلا و سراسیمه عناست در جور این و آتش زمانه نداده داد تا مرغ جان بمسکن جسم ست یکنفس از چنگل منیه
قضاش ایمنی نداد چون خلقت او بر ضعف بود لایق ارادت تخفیف و در جواز تیسیر و ترفیه باشد و در تفسیر آورده اند
و از ابن عباس رضی الله عنه روایت کرده اند ثمانی ایات فی سورة النساء خیر لهذه الآیة مما طلعت علیه
الشمس و غربت در سوره نساء هشت آیتی نازل گشته است بهتر ست مر شما را از انچه بر آمده است بران آفتاب
و فرو رفته یکی یرید الله لیبین لکم دوم والله یرید ان یتوب علیکم سوم یرید الله ان یخفف عنکم چهارم ان
تجتنبوا کبائر ما تنهون عنه نکفر عنکم سیئاتکم پنجم ان الله لا یظلم مثقال ذرة ششم ان الله لا یغفر ان یشرک
به و یغفر ما دون ذلک لمن یشاء هفتم و من یعمل سوءا او یظلم نفسه ثم یستغفر الله یجد الله غفورا رحیما هشتم ما یفعل
الله بعذابکم ان شکرتم و آمنتم و کان الله شاکرا علیما یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَأْکُلُوا
أَمْوَالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْبَاطِلِ در جمله یا ایها الذین امنوا لا یحل لکم ان ترثوا النساء کرها تا جمله اتاخذونه بهتانا
و اثما مبینا نهی از جفا بر زنان و گرفتن و خوردن مال ایشان بود بعده از جمله و لا تنکحوا ما نکح اباؤکم من النساء تا اینجا
بیان محرمات بتفصیل و توضیح روی نمود درین جمله و معطوف او نهی از خوردن مال مردمان بباطل بر سبیل تعمیم بعد تخصیص
و نهی از قتل نفوس معصومه که ذکر آن از نهی های سابق اهم ست ذکر کرد و تحریم آن را بر وجه اعتراض برای باز داشت
از آن در بیان آورد تا مخاطبان چنانچه از محرمات مذکوره باز مانند از خوردن اموال باطل و کشتن نفوس معصومه نیز
باز ماندن لازم دانند معنی اینست ای مومنان مخورید میان خویش یکدیگر بباطل مالهای که نسبت بشما دارد
چنانچه بعضی از بعضی بباطل گیرد و بناحق در تصرف آرد چون مال غصب و سرقه و خیانت و مقرون بخلاف دین و دیانت
چنانچه بیان آن در علم شریعت آمده و شان آن در علم حلال و حرام مبین شده چون جنس مومنان را مخاطب کرد اضافه
اموال سوی جنس ایشان بصیغه خطاب آورد و بینکم عبارت ست از آشکارا خوردن و بر وجه شهرت آوردن چنانچه
از آن شرم ندارند و عیب نپندارند که آن باستخفاف کشد و باستحلال رسد إِلَّا أَنْ تَکُونَ تِجَارَةً
عَنْ تَرَاضٍ مِنْکُمْ تجارة برفع و نصب خوانند رفع بتکون تامه و نصب بتکون ناقصه خوانند بحذف مضاف
از اسم تکون ای الا ان تکونوا جهت حصول اموال تجارة یا بحذف مضاف از جزای الا تکون الاموال ربح تجارة
بر هر تقدیری استثناء مذکور استثناء منقطع است چه صدر کلام مقید ست بباطل و بودن تجارت از تراضی
از احوال بطلان نیست تقدیر چنین بود لا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل لکن حصول التجارة عن تراض منکم مباح
فیه الاکل و قید عن تراض احتراز ست از تجارت و بر وجه اکراه بغیر تراضی معنی اینست خوردن اموال بباطل
حرام بود اگر بود مالی که سود سود امر بود حاصل تجارت صحیحه است که ناشی از تراضی ست خوردن آن مباح باشد و سائر

این کار همواره می آرد پس سزاوار بود که اکنون آن کار از وی آید و ارادت قبول توبه از وی روی نماید
وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا ۝
عطف ست بر یرید الله لیبین لکم معنی اینست و میخوانند کسانیکه پیروی میکنند و داعی شهوات را یعنی
یهود و نصاری که شما از جادهٔ دین و منهج شرع متین میلی عظیم کنید و خود را همچو ایشان در اتباع شهوات افگنید
چنانچه بعض محرمات نیز بداعیه شهوت چون بنات اخوت و اخوات و بنات این بقیاس بر بنات عمات و
بنات خالات همچو ایشان حلال پندارند و زمام نفس و دل بکلی بدست قاید شهوت بسپارند چه خرمن سوخته
خرمن دیگری را سوخته طلبد و اسیر گشته دیگری را اسیر گشته خواهد يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ
عَنْكُمْ جمله مستانفه است چون اتباع شهوات را نکوهید و میل شهوات نپسندید چنانستی که کسی
از توسیع محال قضاء شهوات و تکثیر مواضع حل چون اباحت زهادت زنان تا چهار و اباحت کنیزکان
بملک یمین آنقدر که باشند و اباحت نکاح کنیزکان غیر با وجود آنکه متضمن ارقاق ولد ست که بابی از میل سوی
شهوات و قسمی از رغبت در لذات ست سوال کرد بر سبیل استیناف گفت یرید الله ان یخفف عنکم
معنی اینست میخواهد خدای که تخفیف کند یعنی کار را بر شما سبک گرداند و در مشقتهاء شما توسیع محال قضاء
شهوت و تکثیر مواضع رغبت آسانی نهد که تضمین آن بر شما ثقیل بودی و کار دشوار نمودی وَخُلِقَ
الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا ۝ اینجمله حال ست ای وقد خلق الانسان ضعیفا یعنی ضعیفا عن تحمل شهوة الجماع عاجزا عن مقاومة
سطوتها چون نفس اماره سر برآورد و روی بر سرکشی و سرفرازی آرد تن که اسیر شهوت جماع و دل که گرفتار
سطوة وقاع ست از مقاومت او ضعف دارد و معارضت سطوة شهوت را طاقت نیارد حق سبحانه تعالی
محال قضاء شهوت را تکثیر کرد و مواضع حل را بفسحت و وسعت دایره آورد تا حال بر ایشان دشوار نگردد
و کار قضاء شهوت بر ایشان آسانی پذیرد از سعید بن المسیب مردی ست که عمرش بهشتاد رسیده و حال
قوای او بسستی کشیده یک چشم بکلی رفته و چشم دوم شبکور گشته مینمود میگفتی که صبر از زنان نمیتوانم کرد و دل از صحبت
ایشان باز نمیتوانم آورد و هم از سعید بن المسیب رضی الله تعالی عنه مردی ست که ما ایس الشیطان من بنی آدم قط
الا اتاهم من قبل النساء و جای دیگر آمده النساء حبایل الشیطان و بعضی گویند مراد از ضعف ضعف خلقت ست
از آبی مهین آفریده رنج اختلاف طبایع کشیده مبتلا بگرسنگی و تشنگی گشته و بگرما و سرما از تاب و طاقت رفته پشه
بر و جفا کند مگسی برنج و عنا رساند بعضی غذا مایه در شکم شود و بعض لقمه از حلق فرو نرود و گاهی برودت بر تن او
تازد و گاهی تاب حرارت بی تاب سازد و گاهی یبوست تن او را بی آب گرداند گاهی رطوبت بمعرض هلاک رساند
قطعه آن صورتی که هست هیولای او عدم ✤ بر لا ز لا دوام برآورده اند لا ✤ اضداد چهارگانه در ارکانش

اهلاک برق میگردد و شک نیست که احتراز ازین منقصت برتر و عزت در تحرز از آن اکثر ست وَاللّٰهُ
غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ۝ این جمله تزئیل ست چه اختصاص جواز نکاح اما بخشیت وقوع زنا مفهوم میشود
بنکاح اما بغیر خشیته زنا بعدم نکاح حره یا بعدم قدرت نکاح حره بر حسب اختلاف ناجایز و موجب اثم باشد و از
جمله والله غفور الرحیم نیز تحقق اثم که از کلام سابق مفهوم شده بود مفهوم میگردد برین طریق این جمله را موکد مفهوم
کلام سابق دارند تاکید مفهوم را تزئیل پندارند معنی اینست و خدای آمرزگار ست خطایا بیامرزد و بخشاینده ست
عطایا به بخشد يُرِيْدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ
وَيَتُوْبَ عَلَيْكُمْ لام زائده است در مفعول یرید لیبین لکم با معطوفات خویش متعلق ست بیرید
و این جمله مستانفه است چنانستی که سامع گفت ما یرید الله مما ذکر من احکام النساء والیتامی والوصایا
والمواریث والحقوق والحدود والمحرمات والمحللات وغیر ذلک مما ذکر فقیل علی سبیل الاستیناف یرید الله
لیبین لکم ما خفی علیکم من الاحکام والمصالح ویهدیکم سنن الذین من قبلکم لتعتدوا به ویتوب علیکم ای یقبل
توبتکم و قبول توبه کنایه از وقوع توبه بود چه قبول توبه بغیر وقوع او نباشد معنی اینست میخواهد خدای جل و علا
تا بیان کند آنچه مخفی بود بر شما از حکم زنان و حقوق ایشان و حد ارتکاب حرمات و اکتساب اباحات
و وعد و وعید اخروی و صلاح معاش دنیوی و آنچه شما در جاهلیت از کارهای دین و دنیا بر خلاف آن
بودید چنانچه بر یتیمان خود میکردید و مالهای ایشان میخوردید و زنان زیادت بر چهار نکاح میکردید و میان
ایشان عدل بجا نمی آوردید و چنانچه زنان را میراث نمیدادید و دختران را از میراث محروم میکردید و بر زنان
پدران و اقارب جامه خویش می انداختید و ایشان را برین عمل منکوحه خویش میساختید و تا بنماید شما را
خدا راهها کسانیکه پیش از شما بودند از انبیاء و صلحا تا بدیشان اقتدا کنید و متابعت ورزید چون تقوی
و صله ارحام و اشتغال بحلال و تحرز از حرام و اعتصام بدین و تشبث بحبل متین و ذکر توبه و قبول
توبه برای آن بود و بیان زمان توبه و کیفیت تحصیل این از آنجهت روی نمود تا دلهای شما را توبه گیرد و چون
توبه کنید خدای عز و جل توبه شما بپذیرد وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ حَكِيْمٌ ۝ جمله تزئیل ست و در وصفت
تشابه بظرف ست چه علم ملایم ست مر بیان و حکمت ملایمست مر هدایه و قبول توبه معنی اینست و خدای
علیم ست همه چیز داند و بیان آن تواند حکیم ست بمقتضای حکمت نیکان را هدایت کند و توبه تایبان قبول
گرداند وَاللّٰهُ يُرِيْدُ اَنْ يَّتُوْبَ عَلَيْكُمْ این جمله عطف ست بر تزئیل سابق متضمن
ست مر تاکید ارادت قبول توبه و جمله اسمیه که خبر او فعل مضارع ست برای استمرار تجدد آمده چنانچه در الله
یستهزئ بهم و یمدهم تحقیق شده معنی اینست خدای داناست حکیم ست ارادت قبول توبه همیشه دارد و

اگر فاحشه زنا را مرتکب شوند پس بر ایشان نیمه از عقوبت حرایر آید از صد تازیانه لزوم پنجاه تازیانه روی نماید
زیرا که رق منصف صدود حقوق بود و از عذاب مذکور جلد مراد است نه رجم چه رجم تنصیف پذیر نباشد و مراد از
محصنات مذکور حرایری اند که مستوجب جلد باشند نه محصنات بالحصان شرعی که علامت وجوب رجم بود و آن
قابل تنصیف نباشد و احصان که در فاذا احصن مذکور ست ابن عباس بتفسیر شوهردار شدن کرده چنانچه
در والمحصنات من النساء باتفاق مفسرین شده و این عباس رضی الله عنه بر حکم مفهوم مخالفت بر صورت عدم
شرط یعنی بر تقدیری که شوهردار نباشد قائل بلزوم صد نبود و بر اصل ابو حنیفه رح مفهوم مخالفت حجت نیست
و عدم شرط موجب صحت عدم مشروط نباشد تواند بود و بعومات وجوب حد ثابت شود و میان
این نص و میان آن مخالفت نیاید سوال در احصن اذا استعمال کرد و در آیتین بفاحشه ان آورد فرق چیست
و این تفاوت بر چه مبنی ست جواب اتیان بفاحشه یعنی زنا بر مقتضی عقل و دین قلیل الوقوع ست محل آن
بود و احصان یعنی شوهردار شدن کنیزکان که موافق طبع و شرع کثیر الوقوع ست محل اذا باشد سوال بالا ذکر محصنات
غیر مسافحات بروجه تنکیر بود اینجا بروجه تعریف روی نمود و النکره اذا اعیدت معرفه کانت الثانیه عین الاول
اینجا چنانچه بیان کردی مغایرت می آید کلام موافق قاعده مذکوره نمیماند جواب مغایرت بقرینه آمده قاعده مذکوره متخلف
بدلیل شده ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ و این جمله مر اطلاق فانکحوهن باذن اهلهن را تقیید
و بیان شرط جواز آنرا تمهید ست معنی اینست ان یعنی جواز نکاح کنیزکان مخصوص بکسی ست که از زنا بترسد
و از وقوع این جریمه فاحشه خائف بود لیکن امام شافعی رحمة الله علیه ذلک را اشارت بر جواز نکاح اما بمعنی
انعقاد آن میدارد و آنرا بر حکم این آیه مخصوص بخائف زنا می پندارد و بر تقدیر قدرت بر نکاح حره که موجب انتفاء
خوف زنا ست نکاح امه منعقد نمیدارد و ابو حنیفه رحمة الله علیه ذلک اشارت بر جواز نکاح اما بمعنی اباحت
نکاح میدارد و اباحت نکاح بر حکم این آیه مخصوص بخائف زنا می پندارد و بر تقدیر قدرت بر نکاح حره که موجب
انتفاء خوف زنا ست نکاح را مکروه نمیخواند مباح نمیداند بدلیل سیاق کلام یعنی دان تصبروا خیر لکم و بر تقدیر تسلیم
این ذلک بر هر دو قول اشارت بر انعقاد نکاح بابته باشد و ان مخصوص بخائف بودن از زنا بود نزد یک امام شافعی
انتفاء خوف زنا متعلق بقدرت نکاح حره دارند و بر قول امام اعظم متعلق بانتفاء بودن حره در نکاح پندارند
پس اختلاف میان ایشان مبنی بر اختلاف ایشان در تاویل آیه بود آیه مذکوره باحتمال مسطور جای تمسک
نشود وَاَنْ تَصْبِرُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ و ان تصبروا مرفوع المحل بر ابتداست خیر لکم خبر مبتداست
و این جمله عطف ست بر جمله ذلک لمن خشی العنت معنی اینست و صبر کردن شما از نکاح امه که بر تقدیر عزل
متضمن اضاعه نسل محترم که منشاء خلقت بنی آدم ست میشود و بر تقدیر انزال در رحم موجب ارقاق ولده متضمن

و ترتب اشتراط اذن نکاح مالکان بر فیته متضمن التفات از غیبت سوی خطاب شود این جمله بیان لزوم اذن
مالک در نکاح کنیزکان بود چه نکاح اما تغیر اذن ملاک موقوفا منعقد شود اگر مولی اجازت کند جایز افتد و اگر رد
کند مردود گردد و نزدیک امام شافعی نکاح بعبارت زنان اگرچه حره باشند منعقد نشود و این آیه حجت بر وی بود
چه مولی اذن متعلق ست مباشرت عقد متعلق نیست مناط تمسک همین ست مباشرت عقد بر ایشان
گذاشت و اذن را متعلق مولی داشت وَاٰتُوْهُنَّ اُجُوْرَهُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ عطف ست بر فانکحوهن
معنی اینست و بدهید کنیزکانی که نکاح کنید مهرهای ایشان بنیکی چنانچه گزیده شرع بود و پسندیده طبع باشد مدوانید
و تقاضا مکنانید بهوان و حقارت میارید مُحْصَنٰتٍ غَيْرَ مُسٰفِحٰتٍ وَّلَا مُتَّخِذٰتِ اَخْدَانٍ
اخدان جمع خدن ست الخدن والخدین دوست محصنات و غیر مسافحات ولا متخذات اخدان احوال مقدره است
از مفعول فانکحوهن ای فانکحوا الاماء مقصود آیه عفافهن و عدم زناهن و عدم کونهن متخذات اخدان و اگر حال مقدره
ندارند تقیید شرعیت نکاح بحال وجود عفاف و عدم نکاح باشد و تقیید نکاح اما بحال تحقق عفت و انتفاء زنا شود تحقق
شرعیت نکاح زوانی منتفی گردد و همچنین اگر حال دارند از مفعول اٰتوهن اجورهن پس تقیید ایتاء مهور محصنات غیر
مسافحات شود اگر زوانی را نکاح کنند دادن مهر واجب نیاید و همچنین نیست و اگر حال ازین که در اٰتیتموهن یا
در فانکحوهن ست دارند احوال مذکوره قید ایتا یا قید نکاح افتد بر حکم تقیید مخالفت در منکوحات غیر عفائف جواز نکاح
و وجوب ایتاء مهر منتفی باشد و حکم همچنین نیست مگر آنکه گویند بر اصل ابوحنیفه مفهوم مخالف حجت نیست و از عدم
عدم حکم نمی آید و در صورت عدم قید جواز نکاح و وجوب ایتاء بعمومات نصوص که درین باب وارد ست ثابت
شود سوال وارد نگردد صواب آنست که هر سه حال باشد از معنی فعل که از نسبت اجورهن فهم میشود ای
واٰتوهن الاجور المنتسبة الیهن حال کونهن محصنات غیر مسافحات ولا متخذات اخدان وهی المهور لا الاجور المنتسبة
الیهن حال کونهن زانیات مما یشترط الزناة للزوانی معنی چنین آید بدهید اجرها که منصوب ست سوی ایشان
در حالیکه مخالف اند غیر زانیات آشکار و غیر زانیات پنهان از گیرندگان دوستان که در صحبت با بیگانگان
عذر بدعوی دوستی کنند و برای زنا بدوستی ناپسندیده و شوهری نابوده پناه گیرند اجوری که زوانی مر زانیات
را تعیین کنند و آنرا برای ایشان ملتزم شوند دادن آن بر ایشان لازم نیاید و از زوانی دعوی اجور زنا صحت
نماید فَاِذَآ اُحْصِنَّ فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنٰتِ مِنَ
الْعَذَابِ احصن بصیغه مجهول و معروف خوانند و معنی بر حسب آن دانند فاذا احصن شرط است
فان اتین شرط دوم ست فعلیهن جزاء شرط دوم ست شرط دوم با جزاء خویش جزاء شرط اول ست جمله شرطیه
یعنی فاذا احصن با جزاء خویش معطوف ست بر اٰتوهن اجورهن معنی چنین آید چون محصنه باشند پس با احصان

باشد بر تقدیر وجوب استطاعت بنکاح حره وانتفاء این شرط منتفی بود و موید او قول ابن عباس ست رضی الله
تعالی عنهما من ملک ثلثمائة درهم فرض علیه الحج وحرم علیه نکاح الامة ونیز نکاح امة موجب بنده ساختن ولد
بود وحر را با وجود قدرت نکاح حره بنده ساختن ولد خویش را روا نباشد ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه
ازین آیة نقضی میجوید وامام شافعی را بدو وجه جواب میگوید یکی آنکه عدم مشروط نزدیک عدم شرط عدم اصلی
بود وعدم او بعدم دلیل ست نه بدلیل عدم که معارض شود زیراکه عدم شرط موجب عدم او نبود پس عدم
اصلی ثبوت را بعمومات جواز نکاح چون فانکحوا ما طاب لکم من النساء وامثال آن منافی نباشد دوم آنکه
نکاح را دران ینکح المحصنات بر وطی حمل میکنند وعدم استطاعت وطی حره را کنایة از عدم وجود حره در
فراش او میدارد وآیة را بر مسئلهٔ اجماعی حمل میکنند که نکاح امة با بودن حره در نکاح درست نیست مسئلهٔ مذکوره
موافق آیة مسطوره برین معنی ست وقید کنیزکان بمومنان نزدیک امام شافعی رحمة الله علیه موجب عدم
جواز نکاح کنیزکان کنایت ست زیراکه او وصف را ملحق بشرط میدارد وعدم شرط را موجب عدم حکم پندارد
ونزدیک ابو حنیفه رحمة الله علیه اعلی درجات وصف آنست که علت حکم باشد وعدم علت موجب عدم
حکم نبود عدم وصفی که شرط ست چگونه موجب عدم حکم شود ابو حنیفه حکم شرط وجود مشروط نزدیک وجود مشروط
میدارد وعدم حکم نزدیک عدم شرط بعدم دلیل میگوید بدلیل عدم نمی پندارد وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِیْمَانِکُمْ
بَعْضُکُمْ مِّنْ بَعْضٍ ای بحال ایمانکم ای بعلم من الحر والعبد والحرة والامة من ایمانه احکم
واثبت فلا تفضیل بین الحر والعبد والحرة والامة فی الایمان فرب عبد یکون احکم ایمانا من الحر بعضکم من بعض
ای بعضکم قریب من بعض لا یفحش التفاوت بینکم بعد تقاربکم فی الایمان فلا تستنکفوا من نکاح الاماء جملهٔ بعضکم
من بعض معلله است مر جملهٔ فینکح مر فتیاتکم المومنات را وجمله والله اعلم بایمانکم معترضه است برای بیان
جهت تجویز باثبات صفت ایمان وعدم تباعد ایشان دران معنی اینست داناترست خدا بحال
ایمان شما شاید ایمان کنیزک را از ایمان حر استوارتر داند وشاید ایمان حر را ضعیف تر از ایمان بنده خواند
بعضی از شما در باب ایمان قریب اند از بعضی میان مومنان در ایمان تمیز نباید ودر اتقان فرق کردن
نشاید وحر را از نکاح امة چه جای استنکاف بود وچه محل استنکار باشد فَانْکِحُوْهُنَّ بِاِذْنِ
اَهْلِهِنَّ فاسببیه است جمله مترتب ست بر والله اعلم بایمانکم بعضکم من بعض معنی اینست چون
میان شما در ایمان فرق نیست استنکاف بی معنی ست کنیزکان را باذن صاحبان ایشان نکاح کنید دم
ترفع وتعظم مزنید سوال نکاح ایشان از فمن ما ملکت ایمانکم که بتقدیر فانکحوا فهم شده بود دوم بار برای
چه ذکر کرد ومکرر برای چه آورد جواب از جهت اظهار ترتب صحت نکاح بر ثبوت اهلیت نکاح بایمان

وترتب اشتراط اذن نکاح مالکان برفتیه متضمن التفات از غیبت سوی خطاب شود واین جمله بیان لزوم اذن
مالک در نکاح کنیزکان بود چه نکاح اما تغیر اذن ملاک موقوفا منعقد شود اگر مولی اجازت کند جایز افتد واگر رد
کند مردود گردد ونزد یک امام شافعی نکاح بعبارت زنان اگرچه حره باشند منعقد نشود واین آیه حجت بر وی بود
چه مولے اذن متعلق ست مباشرت عقد متعلق نیست مناط تمسک همین ست مباشرت عقد برایشان
گذاشت واذن را متعلق مولی داشت وَاٰتُوْهُنَّ اُجُوْرَهُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ عطف ست برفانکحوهن
معنی اینست وبدهید کنیزکانی که نکاح کنید هر بار ایشان نیکی چنانچه کنیزه شرع بود وپسندیده طبع باشد بدوانید
وتقاضاء مکنانید بهوان وحقارت مبارید مُحْصَنٰتٍ غَيْرَ مُسٰفِحٰتٍ وَّلَا مُتَّخِذٰتِ اَخْدَانٍ
اخدان جمع خدن ست الخدن والخدین دوست محصنات وغیر مسافحات ولا متخذات اخدان احوال مقدره
از مفعول فانکحوهن ای فانکحوا الاماء مقصود آنست عفافهن وعدم زناهن وعدم کونهن متخذات اخدان واگر حال مقدره
ندارند تقیید شرعیت نکاح بحال وجود عفاف وعدم نکاح باشد وتقیید نکاح اما بحال تحقق عفت وانتفاء زنا شود تحقق
شرعیت نکاح زوانی منتفی گردد وهمچنین اگر حال دارند از مفعول اٰتوهن اجورهن پس تقیید اتیاء مهور محصنات غیر
مسافحات شود اگر زوانی را نکاح کنند دادن مهر واجب نیاید وهمچنین نیست واگر حال ازین که در اتیتموهن یا
فانکحوهن ست دارند احوال مذکوره قیدا تیاباقید نکاح افتد برحکم تقیید مخالفت در منکوحات غیر عفائف جواز نکاح
وجوب ایتاء مهر منتفی باشد وحکم همچنین نیست مگر آنکه گویند بر اصل ابو حنیفه مفهوم مخالف حجت نیست واز عدم
ذکر عدم حکم نمی آید ودر صورت عدم قید جواز نکاح ووجوب ایتا بعمومات نصوص که درین باب وارد ست ثابت
شود سوال وارد نگردد وجواب آنست که هر سه حال باشد از معنی فضل که از نسبت اجور هن فهم میشود اے
واٰتوهن الاجور المتصفة بالیمن حال کونهن محصنات غیر مسافحات ولا متخذات اخدان وهی المهور الاجور المتسببة
بالیمن حال کونهن زانیات عالیشترط الزناه للزوانی معنی همین آید بدهید اجرها که منصوب ست سوی ایشان
درحالیکه مخالفت اند غیر زانیات آشکارا وغیر زانیات پنهان از گیرندگان دوستان که در صحبت بایگانگان
عقد بدعوی دوستی کنند وبرای زنا بدوستی ناپسندیده وشوهری نابوده پناه گیرند اجوری که زوانی مر زانیات
را تعین کنند وآنرا برای ایشان ملتزم شوند دادن آن برایشان لازم نیاید واز زوانی دعوی حجر زنا صحت
نماید فَاِذَآ اُحْصِنَّ فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنٰتِ مِنَ
الْعَذَابِ اُحْصِنَّ بصیغه مجهول ومعروف خوانند ومعنی بر حسب آن دانند فاذا احصن شرط است
وان اتین شرط دوم ست وعلیهن جزاء شرط دوم ست هر شرط دوم با جزاء خویش جزاء شرط اول ست جمله شرطیه
یعنی فاذا احصن باجزاء خویش معطوف ست بر اتوهن اجورهن یعنی چنین آید چون محصنه باشند پس با احصان

باشد بر تقدیر وجوب استطاعت بنکاح حره و انتفاء این شرط منتفی بود و موید او قول ابن عباس ست رضی الله
تعالی عنهما من ملک ثلثمائة درهم فرض علیه الحج و حرم علیه نکاح الامة و نیز نکاح امة موجب بنده ساختن ولد
بود و حر را با وجود قدرت نکاح حره بنده ساختن ولد خویش را روا نباشد ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه
ازین آیة تقصی میجوید و امام شافعی را بدو وجه جواب میگوید یکی آنکه عدم مشروط نزدیک عدم شرط عدم اصلی
بود و عدم او بعدم دلیل ست نه بدلیل عدم که معارض شود زیرا که عدم شرط موجب عدم او نبود پس عدم
اصلی ثبوت را بعمومات جواز نکاح چون فانکحوا ما طاب لکم من النساء و امثال آن منافی نباشد دوم آنکه
نکاح را دران ینکح المحصنات بر وطی حمل میکنند و عدم استطاعت وطی حره را کنایة از عدم وجود حره در
فراش او میدارد و آیة را بر مسئلهٔ اجماعی حمل میکند که نکاح امة با بودن حره در نکاح درست نیست مسئلهٔ مذکوره
موافق آیة مسطوره برین معنی ست و قید کنیزکان بمومنان نزدیک امام شافعی رحمة الله علیه موجب عدم
جواز نکاح کنیزکان کنایت ست زیرا که او وصف را ملحق بشرط میدارد و عدم شرط را موجب عدم حکم پندارد
و نزدیک ابو حنیفه رحمة الله علیه اعلی درجات وصف آنست که علت حکم باشد و عدم علت موجب عدم
حکم نبود عدم وصفی که شرط ست چگونه موجب عدم حکم شود ابو حنیفه حکم شرط وجود مشروط نزدیک وجود شرط
میدارد و عدم حکم نزدیک عدم شرط بعدم دلیل میگوید بدلیل عدم نمی پندارد وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِیْمَانِکُمْ
بَعْضُکُمْ مِّنْ بَعْضٍ ای بحال ایمانکم ای بعلم من الحر و العبد و الحرة و الامة من ایمانه احکم
و اثبت فلا تفضیل بین الحر و العبد و الحرة و الامة فی الایمان فرب عبد یکون احکم ایمانا من الحر بعضکم من بعض
ای بعضکم قریب من بعض لا یفحش التفاوت بینکم بعد تقاربکم فی الایمان فلا تستنکفوا من نکاح الاماء جملهٔ بعضکم
من بعض معلله است مر جملهٔ فینکح مر فتیاتکم المومنات را و جمله والله اعلم بایمانکم معترضه است برای بیان
جهت تجویز باثبات صفت ایمان و عدم تباعد ایشان دران معنی اینست داناترست خدا بحال
ایمان شما شاید ایمان کنیزک را از ایمان حر استوارتر داند و شاید ایمان حر را ضعیف تر از ایمان بنده خواند
بعضی از شما در باب ایمان قریب اند از بعضی میان مومنان در ایمان تمیز نباید و در اتقان فرق کردن
نشاید و حر را از نکاح امة چه جای استنکاف بود و چه محل استنکار باشد فَانْکِحُوْهُنَّ بِاِذْنِ
اَهْلِهِنَّ فا سببیه است جمله مترتب ست بر والله اعلم بایمانکم بعضکم من بعض معنی اینست چون
میان شما در ایمان فرق نیست استنکاف بی معنی ست کنیزکان را باذن صاحبان ایشان نکاح کنید دم
ترفع و تعظم مزنید سوال نکاح ایشان از فمن ما ملکت ایمانکم که بتقدیر فانکحوا فهم شده بود دوم بار برای
چه ذکر کرد و مکرر برای چه آورد جواب از جهت اظهار ترتب صحت نکاح بر ثبوت اهلیت نکاح بایمان

که مقدرست تسلیم کنید برین وجه حکم این آیت منسوخ بود آنچه ناسخ نکاح متعه است ناسخ حکم این آیه باشد روایت
کرده اند در غزای لشکر را درنگ افتاد و مردمان را توقان مزاحمت داد این آیه نازل گشت متعه بتجویز پیوست
و آن آنست که مردی زنی را بمدت معینه بجامه و غیر آن نکاح کند بانتهای مدت معینه نکاح منتهی شود بر مرد واجب
شود که این زن را بگذارد و بر و واجب بود که او را تا ظهور برأت رحم او در بیت عدت نگاه دارد و بعده نکاح متعه
منسوخ گشت متعه بحرمت پیوست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم انی کنت امرت بالاستمتاع من هذه النساء
الا ان الله حرم ذلک الی یوم القیامة و در حدیث دیگر آمده من کان عنده شیء من هذه النساء اللتی تمتع بهن
فلیخل سبیلها و ابن عباس رضی الله تعالی عنه میگوید این آیه منسوخ آمده و از امام مالک نیز همین نوع
مروی شده و در بعضی روایت ست که ابن عباس ازین سخن رجوع کرده و گفته که از آنچه من در نکاح متعه و در
باب صرف گفته بودم از آن توبه کردم و رجوع نمودم وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ
بَعْدِ الْفَرِيضَةِ ط ولا جناح علیکم عطف ست بر احل لکم ما وراء ذلکم ان تبتغوا باموالکم معنی اینست
و بزهکاری نیست مر شما را در آنچه یکدیگر راضی شوید و مهر را بتراضی بعد از تقدیر یکدیگر زیادت و نقصان کنید
إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ۝ این جمله تذییل ست تاکید او از جهت ثنا باری بر وجه
وکادت و استواری ست معنی اینست بدرستی خدای دانا ترست استوار کارست مصالح شما داند هر چه
کند بحکمت و استواری کند وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ
فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ط این جمله عطف ست بر جمله فما استمتعتم
به منهن محصنات در قرآن بچند معنی آمده زن شوهر دار چنانچه بالا گذشته و محصنات بمعنی حرایر چنانچه درین آیت مذکور شده
و محصنات بمعنی عقایق بریه از زنا چنانچه در آیت والذین یرمون المحصنات ثم لم یأتوا باربعة شهداء مذکور
شده و بمعنی حرایر مسلمات موطوات بنکاح صحیح و در رساله رجم زنا بیان پیوسته طولا ای فضل مال و این مفعول مطلق
ست از باب ضربته سوطا ای و من لم یستطع استطاعة لطول ان ینکح المحصنات مفعول له است ای من لم
یستطع لطوله و آن هر دو قید اثبات ست نه قید نفی و ان ینکح مفعول ست مر لم یستطع را و تواند بود طولا بمعنی منا
و عطاء مفعول به لم یستطع باشد برین وجه ان ینکح متعلق طولا دارند تعلق او بتقدیر فی تعلق ظرف و بتقدیر لام تعلق
غرض پندارند معنی آیه چنین آید هر که نتواند بفضل مال یا از جهت فضل مال که محصنات را نکاح کند پس گو بعضی از آنچه
مالک ست آنرا دستهای شما ای مومنان از کنیزکان مومنه در نکاح آرد یا گویند هر که برای نکاح محصنات مومنه
یا در هنگام نکاح کردن ایشان دادن مال نتواند پس کنیزکان مسلمانان که مومنه باشند منکوحه گردانند
و این آیه بظاهر خویش متمسک امام شافعی ست که چون جواز نکاح امه مشروط بعدم استطاعت نکاح حره

امهاتکم بصیغهٔ مجهول آورد و در بیان مر قرآتی بصیغهٔ معروف خوانده صیغهٔ معروف ذکر کرد درین تفرقه نکته چیست و
این فرق بر کدام وجه مبنی ست **جواب** حل از باب تیسیر و توسیع ست نسبت او سوی خویش بتصریح کرد و در حریم
که از باب تغیر و تضییق ست برای ترک تصریح بنسبت فعل مجهول آورد **اَنْ تَبْتَغُوْا بِاَمْوَالِكُمْ**
مفعول له است بتقدیر لام و یا برای الصاق ست ای احل لکم ما وراء ذلکم لان تبتغوا هن باموالکم **سوال** در حذف
لام از مفعول له میان او و میان عامل اتحاد در فاعل و زمان شرط آمده و شک نیست که اینجا هر دو شرط فایت
شده چه ابتغاء فعل مخاطبان و احلال فعل خداست و احلال ماضی ست و ابتغا مستقبل ست با فوات شرط
حذف لام چگونه رواست **جواب** در کتب نحو آورده این شرط در غیر ان و ان ست چه جواز قمت الیوم ان قمت
امس او انک قایم امس مبرهن ست صاحب کشاف ارادت ان تبتغوا تقدیر کرده تا اتحاد فاعل و زمان حاصل
کرد و بر حکم قاعده مذکوره که روایت کردیم حاجت بتقدیر چیزی نمیشود و تواند بود ان تبتغوا باموالکم بتقدیر ضمیر
بدل اشتمال باشد از ما وراء لکم ای احل لکم ما وراء ذلکم ابتغاءکم ایاهن باموالکم **معنی** انیست حلال گردانید
خدای برای شما ما وراء محرمات مذکوره را ایشان را بمال خویش بجویید و وطی ایشان برین نهج طلب کنید و بدانکه مهر
در نکاح بغیر تسمیه لازم شود لیکن نزدیک امام اعظم بنفس عقد واجب بود زیرانچه باء در باموالکم برای الصاق ست دلالت
بر لصوق مال بابتغاء کند و ابتغاء صحیح بعقد ست پس مال ملصق بعقد باشد و نزدیک امام شافعی لزوم مهر در نکاح
بغیر تسمیه بعد وطی بود زیرانچه مهر عوض بضع ست و لزوم بدل پیش از استیفاء مبدل نباشد **مُحْصِنِيْنَ**
غَيْرَ مُسَافِحِيْنَ حال ست از فاعل ان تبتغوا ای ناکحین غیر زانین **معنی** انیست بجویید زنان را
بمال خویش در حالت که ناکحید نه در حال که زانی اید یعنی مال خویش را صرف در نکاح کنید در سفاح مصروف نگردانید
چه صرف کننده در سفاح مال را ضایع سازد و خود را محکوم علیه در نکال و عذاب اندازد و خسر الدنیا و الآخرة
شود از جهت دین و دنیا خاسر گردد **فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهٖ مِنْهُنَّ فَاٰتُوْهُنَّ اُجُوْرَهُنَّ**
فَرِيْضَةً فما استمتعتم مبتدا است فاتوهن اجورهن خبر مبتدا است و مراد از اجور مهور ست ضمیر مبتدا محذوف
است ای فاتوهن اجورهن علیه فریضة حال ست از اجورهن **معنی** انیست پس انچه شما بدان از جماعی یا خلوت
صحیحه برخورداری گیرید پس ایشان را مهرهای ایشان در حالت که آن مهرهای ایشان مقدر ست بمقابله آن بدهید
و تواند بود که ما عبارت از زنان باشد افراد لفظ به از جهت ما بود و ضمیر جمع فاتوهن از جهت معنی دارند و استعمال
کلمه ما که مخصوص ست بغیر عقلا در حق زنان باعتبار صفت بود یا تشبیه زنان ناقصات عقل بغیر عاقلان پندارند
و تواند بود که جمله فما استمتعتم تا آخر معترضه باشد اعتراض او در اثناء ذکر حکم نکاح برای بیان حکم متعه بود بمعنی چنین
آید پس انچه برخورداری گیرید و بران از زنان تمتع پذیرید پس ایشان را اجور آن بدهید و مهور ایشان در حالت

استثنا برای بیان بیرون آمدن ایشان از حکم محصنات به بیان انتفاء و احصان ایشان بود و ببیان وقوع فرقت
بتباین وار بابسببی برحسب اختلاف که میان علماست باشد پس در ایشان ذو اعتبار شد دخول ظاهری باعتبار
استصحاب حال و استثنا باعتبار خروج شرعی به تبدل احوال و برای استثنا متصل دخول من وجه کمافی بود دخول
من کل وجه حاجت نباشد و نظیر این آنست که گویند لا تقبل شهادة هولاء الصبیان الا ان فلان فانه بالغ و چنانچه
در قول امام شافعی رحمة الله علیه در رد مراسیل آمده لا اقبل المراسیل الا مراسیل سعید بن المسیب فانی تتبعتها فوجدتها
مسانید و چنانچه در صور توکید المدح بما یشبه الذم و بالعکس استثنا متصل گفته اند و بدخول من وجه دون وجه قائل
شده اند کِتٰبَ اللّٰهِ عَلَیْكُمْ مصدر است مرفعل محذوف را ای کتب الله علیکم حرمة هذه المحرمات
کتابا و قدر تقدیر را معنی اینست نبشته است خدای حرمت این محرمات را بر شما نبشتنی و تقدیر کرده است تقدیر
کردنی و آن مصدر موکد مضمون جمله سابقه است از قبیل له علی الف درهم عرفا و الله اکبر دعوة الحق و تواند بود کتاب
الله علیکم منصوب بر اغرا یا شد تقدیر الزموا کتاب الله بود یعنی چنین گویند لازم گیرید کتاب خدا را که بر شماست
یعنی دل بران دارید و عمل بران لازم پندارید وَاُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَآءَ ذٰلِكُمْ واحل بر صیغه
ماضی معروف مجهول خوانند و معنی بر حسب آن دانند ای واحل لکم ما وراء ذلکم ما ذکر من المحرمات این جمله عطف
بر جمله حرمت علیکم امهاتکم معنی اینست و حلال گردانید خدای برای شما آنچه ورا محرمات مذکورست یا گویند
حلال گردانیده شده است برای شما آنچه ورای زنان مسطورست یعنی ایشان را محل نکاح و وطی شما گردانیده و غیر
محل ایشان بشمار سانیده سوال مطلقه ثلثه پیش از آنکه شوهر دوم بخواهد شوهر اول را و زنی که زیاده بر چهار زن
صاحب چهار زن را و مالک مملوک را و صبی از ولد ثابت النسب همه مردان را حلال نه اند نکاح با ایشان پیوندند
و منکوحه نشوند و شک نیست که ایشان ورای محرمات مذکوره اند و غیر زنان مسطوره اند عموم واحل لکم ما وراء ذلکم
چگونه آید و شمول او چونوع روی نماید جواب زنان مذکوره از عموم واحل لکم ما وراء ذلکم بدلائل خصوص مخصوص
گشته اند و از عموم عام مذکور بیرون رفته اند مطلقه ثلثه بقوله تعالی فان طلقها فلا تحل له من بعد حتی تنکح زوجا غیره
مخصوص شده و زنی که زیاده بر چهار زن ست بقوله تعالی فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلث و رباع بیرون آمده
و نکاح مالکه و مملوک منافی طاعت زن و جریان امر شوهر ست پس مفوت مصالح نکاح باشد و مقدمه اجماعی ست
الشی یفوت بفوات اعراضه یعنی فوات اغراض شی فوات او بود و حبلی غیر زنا که نکاح او باجماع باطل ست عموم
احل لکم ما وراء ذلکم از غیر شامل ست و نکاح حبلی از زنا اختلاف علماست نزدیک امام ابو یوسف نکاح حبلی زنا بقیاس
بر حبلی غیر زنا بجامع احترام ولد باطل بود و تخصیص عام مخصوص البعض بقیاس روا باشد و امام اعظم بمخالفت احترام
باز آنی مبطلان نکاح حبلی زنا قائل نمیشود از احل لکم ما وراء ذلکم بیرون نمی آرد سوال در بیان حرمت علیکم

والمحصنت اینجا باتفاق قرّا بفتح صاد ست وازوی ذوات ازواج مراد ست و در غیر این محل در تمام قرآن
در لفظ محصنات منکر در معرف بفتح و کسر خوانند بر حسب اختلاف قراة معنی مختلف دانند والمحصنت عطف ست
بر محرمات سابقه ای وحرمت علیکم المحصنات معنی اینست وحرام گردانیده شده اند بر شما زنان شوهر دار
مگر زنان شوهر دار که برده شده اند و در دار اسلام آمدند و شوهران ایشان در دار حرب ماندند که ایشان بتباین
دار یا بمجرد سببی بر حسب اختلاف از شوهران جدا شدند ذوات ازواج نماندند سوال حکم صدر اینجا اثبات
حرمت نکاح بود پس در مستثنی اثبات حل نکاح شود و همه دانند یا مملوکات نکاح نمی پیوندد جواب لا نسلم
که در حکم صدر کلام حرمت نکاح بود بلکه بر اصل ابوحنیفه رضی الله تعالی عنه حکم او حرمت عین باشد حرمت
عین او را اخراج از محلیت فعل میکند و حرمت فعل مبنی بر حرمت عین میشود و اگر تسلیم کنیم که حکم صدر کلام چنانچه
مذهب شافعی ست حرمت فعل بود و بمعنی کلام حرم علیکم نکاح امهاتکم باشد جواب گوییم و تفصی از اشکال جوییم
که نکاح مملوکات غیر مالک را روا بود برین طریق مملوکات محل حل نکاح باشد سوال برین تقدیر انتشار ضمیر
لازم می آید و کلام پراگنده مینماید چه ضمیر علیکم حکایت ناکحان ست و ضمیر ما ملکت ایمانکم حکایت مالکان است
جواب خطاب در هر دو محل یعنی علیکم و ما ملکت ایمانکم مومنان راست و عود ضمیر برین نوع با اختلاف
و ما صدق علیه رواست چنانچه در فمن لم یستطع منکم طولا ان ینکح المحصنات المؤمنات فمن ما ملکت ایمانکم من
فتیاتکم المومنات گفته اند و در التیام ضمیر منکم و ایمانکم بران رفته اند فالمعنی حرم علیکم ایها المومنون نکاح المحصنات
من النساء الا ما ملکت ایمانکم فانها لم یحرم علیکم ایها المومنون سوال ما ملکت ایمانکم عام ست متناول همه اقسام است
ارادت تعیین سببیات بچیست و تعیین این قسم بر چه وجه مبنی ست جواب اینجا سببیات شوهر دار
بر دست آمده اند و بر حسب اختلاف بسببی باتیه بتباین دار بی شوهر شده اند مراد اند زیرا نچه قسمی دیگر از مملوکات
صالح نه اند که از ما ملکت ایمانکم مراد باشد چه اگر شوهر ندارند داخل محصنات نباشد استثنا متصل درست
نیاید و استثنا منقطع نیز صحیح نماید زیرا نچه چون ایشان را شوهر نباشد و سایر اسباب حرمت منتفی بود ایشان
ما وراء ذلکم باشند حل ایشان بعموم واحل لکم ما وراء ذلکم ثابت گردد برای اثبات حل ایشان استثنا
مذکور حاجت نبود و اگر شوهر دارند داخل محصنات باشند با وجود تحقق سبب حرمت استثنا از حرمت صحیح
بود چون غیر سببیات مراد نتوان داشت سببیات متعین باید پنداشت سوال چون سببیات نه بتباین
دار یا بسببی بر حسب اختلاف بی شوهر باشند داخل محصنات که عبارت از زنان با شوهر اند نمایند استثنا
ایشان از محصنات چگونه صحیح بود و مستثنا متصل چه نوع درست آمده جواب ایشان پیش از ظهور حکم
شرع بوقوع فرقت به تباین دار یا بسببی استعجاب حال محصنات بودند و از روی ظاهر ذوات ازواج مینمودند

بقید مذکور چرا مقید نبود چنانچہ در انت طالق و عبدی حران و خلت الدار گفتہ اند و بر تعلیق طلاق و عتاق بدخول دار
رفتہ اند جواب تعلق این قید بہر دو حکم جایز نیست از انچہ در تعلق من نسائکم التی دخلتم بہن من بیانیہ بود
بر تعلق او بر یائکم التی فی حجورکم من ابتدائیہ باشد در یک لفظ در یک ترکیب دو معنی مختلف داشتن جایز نبود
سوال بعضی امہات نسائکم را مقید بقید مذکورہ دانند و امیر المومنین علی کرم اللہ وجہ و ابن عباس و زید
ابن عمر و ابن زبیر و امہات نسائکم التی دخلتم بہن خوانند و ابن عباس رضی اللہ عنہ برین رفتہ و اللہ ما ترل
الا ہکذا گفتہ بقول صحابہ مذکور تقیید چرا نکنند و بعض مذکور را چرا مقید بقید مذکور ندانند جواب قراۃ مذکورہ بر
سبیل احاد ست متواتر نیست بجز واحد اطلاق کتاب را تقید نتوان کرد و اطلاق دلیل قطعی را بدلیل ظنی
در حیز تقید نتوان آورد وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ حلایل جمع حلیلہ است
و حلیلہ منکوحہ را گویند و قید من اصلابکم از باب تکمیل بود برای دفع وہم در آمدن زن پسر خواندہ در تحریم باشد
چون مردمان متبنی را پسر میخوانند و در زنی و لباس و طعام و آب ہمچو پسر میدانند سوال لقید الذین من
اصلابکم چنانچہ زن پسر خواندہ از تحریم بیرون می آید زن پسر رضاعی نیز خارج میباید جواب تنصیص برین
صفت بر قول صحیح موجب تخصیص نفی ما عدا ہا نبود نفی از حکم پسر رضاعی ساکت باشد حکم حرمت زن پسر رضاعی
بحدیث یحرم من الرضاع ما یحرم من النسب ثابت گردد معنی اینست و منکوحات پسران شما کہ از اصلاب
شما اند یعنی از آب صلب شما مخلوق اند وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ در اختین حرمت
فعل ذکر کردہ کلام بر صورت حرمت عین فیاورد کہ ہر یکی از اختین بالفراد محل نکاح بود حرمت عین در ہیچ ہر یکے
نباشد معنی اینست حرام گردانیدہ شدہ است بر شما جمع کردن میان دو خواہر در نکاح و این در حق نا کحان ست
و در وطی بملک یمین و این در شان مالکان ست بملک یعنی اگر یک خواہر در نکاح باشد دوم خواہر را در نکاح نتواند
آورد و اگر یک خواہری را بملک یمین وطی کرد تا این موطوء از ملک بیرون نیاید وطی خواہر دوم را کہ مملوک
اوست نشاید إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ۚ این بر مستثنی منقطع است الا بمعنی لکن ست معنی آنست
لکن جمع کردن میان دو خواہر کہ گذشت و در ایام گذشتہ بعمل پیوست بدان ماخوذ نباید کہ پیش از وقوع تحریم
بود و از جہت عدم دلیل حرام نمی نمود إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ۝ این جملہ تذییل ست
تاکید جملہ از جہت ابراز شان باری تعالی بر وجہ دکاوت و استواری ست معنی اینست بدرستی کہ خدای
آمرزگار ست گناہی کہ بنادانی کردید ازان درگذرد رحیم ست جرایمی کہ از شما واقع شدہ ببخشد

وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ

الجزء ۵

عین شده و حرمت فعل را مبنی بر حرمت عین داشته اعیان بر دو نوع پنداشته یکی آنکه عین او چون گوسپند
و گاو و غیر آن حلال باشد حرمت او باعتبار تعلق حق غیر بود دوم آنکه او را چون میت و خون و خنزیر حرام دارند
حرمت علیکم امهاتکم از باب حرمت فعل منهی بران عمل باشد وَأُمَّهَٰتُكُمُ ٱلَّٰتِيٓ أَرْضَعْنَكُمْ
معنی اینست و حرام گردانیده شده اند بر شما مادران شما که شما را در مدت رضاع شیر داده اند وَأَخَوَٰتُكُم
مِّنَ ٱلرَّضَٰعَةِ معنی اینست و خواهران رضاعی شما که از جهت شیر خوردن خواهران اند همچو زاده مادرانند
وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمْ و حرام گردانیده شده اند بر شما مادران زنان شما یعنی مادران منکوحات
مدخوله یا غیر مدخوله محرمات اند در حرمت مؤبده همچو امهات اند وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُم
مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ و قید فی حجورکم عادی ست احترازی نبود چه دختر زن اگر
در پرورش شوهر نبود بروی حرام باشد سوال چون فی حجورکم قید احترازی ندارند در ذکر او چه فائده پندارند
جواب فائده ذکر او تقویت جهت تحریم و تایید آن باشد چه دختران که در عادت شایان اینست همچو دختر
در کنار پرورده شود سزاوار حرمت بود چون دختر بود در قید مذکور فائده عظیم ست ذکر جار و مجرور یعنی من نسائکم
التی دخلتم بهن برای مثل این فائده در اصطلاح اهل معانی مسمی به تتمیم است و با در دخلتم بهن برای تعدیه است
بر طریق و نهیب به یا برای مصاحبت ست معنی آیت چنین آید و حرام گردانیده شده اند بر شما دختران
زنان شما که از شان ایشان اینست که پرورده شوند در کنار شما ای زمره شوهران از زنان شما که ایشان را در
مکان خالی در آورده اید در گوشه خلوت با ایشان در آمده اید و این کنایت ست از جماع و برین تقدیر حرمت
ثابت ست با جماع و مس بشهوت را درین باب بعضی در حکم جماع دارند و بعضی او را در حکم جماع نه پندارند فَإِن
لَّمْ تَكُونُوا دَخَلْتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ ای فان لم تکونوا وطیتموهن فلا جناح علیکم ان تنکحوا الربائب
این جمله معترضه است برای بیان حکم دختران زنان غیر مدخوله بها معنی اینست پس اگر زنان را وطی نکرده باشید
پس بزهکاری نباشد بر شما درین که دختران ایشان را نکاح کنید ربیبه بغیر دخول مادر او حرام نشود بخلاف مادر زن
که بمجرد نکاح پیش از دخول بر زن حرام میگردد سوال علت در حرمت جزئیت ست و بعضیت ست و جزئیت و بعضیت بوطی تعلق دارد
در حرمت مادر زن نکاح را اقامت مقام وطی کردند بجزئیت قائل شدند و در تحریم دختران نکاح را قائم مقام وطی
نگفتند ثبوت جزئیت قائل نشدند میان ایشان فرق چیست و تفاوت بر چه مبنی ست جواب فرق میان
ایشان آنست که ورود نص و امهات نسائکم بر صفت اطلاق آمده و ورود نص و ربائبکم التی فی حجورکم من نسائکم
التی دخلتم بهن بر سبیل تقیید و این بر شده چون ورود نص مطلق و مقید ورود حکم شود موجب حمل مطلق بر
مقید نبود سوال قید من نسائکم التی دخلتم بهن بعد هر دو حکم مذکور ست چرا متعلق هر دو نشود هر دو حکم

قید مذکور چرا مقید نبود چنانچہ در اثنت طالق و عبدی حران و خلت الدار گفتہ اند و بر تعلیق طلاق و عتاق بدخول دار
گفتہ اند جواب تعلق این قید ہر دو حکم جایز نیست از انچہ در تعلق من نسائکم اللتی دخلتم بہن من بیانیہ بود
در تعلق او بر بنائکم اللتی فی حجورکم من ابتدائیہ باشد در یک لفظ در یک ترکیب دو معنی مختلف داشتن جایز نبود
سوال بعضی امہات نسائکم را مقید بقید مذکورہ دانند و امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ و ابن عباس و زید
ابن عمر و ابن زبیر و امہات نسائکم اللتی دخلتم بہن خوانند و ابن عباس رضی اللہ عنہ برین رفتہ و اللہ ما نزل
الا ہکذا گفتہ بقول صحابہ مذکور تقیید چرا نکنند و بعض مذکور را چرا مقید بقید مذکور ندانند جواب قراءۃ مذکورہ بر
سبیل احاد است متواتر نیست بجز واحد اطلاق کتاب را تقیید نتوان کرد و اطلاق دلیل قطعی را بدلیل ظنی
در خبر تقیید نتوان آورد وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ حلایل جمع حلیلہ است
و حلیلہ منکوحہ را گویند و قید من اصلابکم از باب تکمیل بود برای دفع وہم در آمدن زن پسر خواندہ در تحریم باشد
چون مردمان متبنی را پسر میخوانند و در خوردی و لباس و طعام و آب ہمچو پسر میدانند سوال لقید الذین من
اصلابکم چنانچہ زن پسر خواندہ از تحریم بیرون می آید زن پسر رضاعی نیز خارج مینماید جواب تضعیف برین
صفت بر قول صحیح موجب تخصیص نفی ما عدا ما بنود نفی از حکم پسر رضاعی ساکت باشد حکم حرمت زن پسر رضاعی
بحدیث یحرم من الرضاع ما یحرم من النسب ثابت گردد معنی آنیست و منکوحات پسران شما کہ از اصلاب
شما اند یعنی از آب صلب شما مخلوق اند وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ در اختین حرمت
فعل ذکر کردہ کلام بر صورت حرمت عین فیاورد کہ ہر یکی از اختین بانفراد محل نکاح بود حرمت عین در ہیچ ہر یکے
نباشد معنی آنیست حرام گردانیدہ شدہ است بر شما جمع کردن میان دو خواہر در نکاح و این در حق ناکحان است
و در وطی بملک یمین و این در شان مالکان ست بملک یعنی اگر یک خواہر در نکاح باشد دوم خواہر را در نکاح نتوان
آورد و اگر یک خواہری را بملک یمین وطی کرد تا این موطوہ از ملک بیرون ننماید وطی خواہر دوم را کہ مملوک
اوست نشاید إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ این بر مستثنی منقطع است الا بمعنی لکن ست معنی آنیست
لکن جمع کردن میان دو خواہر کہ گذشت و در ایام گذشتہ بعمل پیوست بدان ما خوذ نباید کہ پیش از وقوع تحریم
بود و از جہت عدم دلیل حرام نمی نمود إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا این جملہ تذییل ست
تاکید جملہ از جہت ابراز شان باری تعالی بر وجہ وکالت و استواری ست معنی آنیست بدرستی کہ خدای
آمرزگار ست گناہی کہ بنادانی کردید ازان درگذرد رحیم ست جزایی کہ از شما واقع شدہ بنجشد

وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ الجزء ۵

عین شده و حرمت فعل را مبنی بر حرمت عین داشته اعیان بر دو نوع پنداشته یکی آنکه عین او چون گوسپند
و گاو و غیر آن حلال باشد حرمت او باعتبار تعلق حق غیر بود دوم آنکه او را چون میت و خون و خنزیر حرام دانند
حرمت علیکم امهاتکم از باب حرمت فعل معنی بران عمل باشد **وَأُمَّهَٰتُكُمُ ٱلَّٰتِيٓ أَرْضَعْنَكُمْ**
معنی اینست و حرام گردانیده شده اند بر شما مادران شما که شما را در مدت رضاع شیر داده اند **وَأَخَوَٰتُكُم**
مِّنَ ٱلرَّضَٰعَةِ معنی اینست و خواهران رضاعی شما که از جهت شیر خوردن خواهران اند همچو زاده مادر اند
وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمْ و حرام گردانیده شده اند بر شما مادران زنان شما یعنی مادران منکوحات
مدخوله یا غیر مدخوله محرماتند در حرمت مؤبده همچو امهات اند **وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُم**
مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ و قید فی حجورکم عادی ست احترازی نبود چه دختر زن اگر
در پرورش شوهر نبود بروی حرام باشد **سوال** چون فی حجورکم قید احترازی ندارند در ذکر او چه فائده پس دارند
جواب فائده ذکر او تقویت جهت تحریم و تایید آن باشد چه دختران که در عادت شایان اینست همچو در
در کنار پرورده شود سزاوار حرمت بود چون دختر بود در قید مذکور فائده عظیم ست ذکر جار و مجرور یعنی من نسائکم
الّتی دخلتم بهن برای مثل این فائده در اصطلاح اهل معانی مسمی بتتمیم است و با در دخلتم بهن برای تعدیه است
بر طریق و نصیب بها برای مصاحبت ست معنی آیت چنین آید و حرام گردانیده شده اند بر شما دختران
زنان شما که از شان ایشان اینست که پرورده شوند در کنار شما ای زمره شوهران از زنان شما که ایشان را در
مکان خالی در آورده اید در گوشه خلوت با ایشان در آمده اید و این کنایت ست از جماع و بر این تقدیر حرمت
ثابت ست باجماع و من بشهوت را در این باب بعضی در حکم جماع دارند و بعضی او را در حکم جماع نه پندارند **فَإِن**
لَّمْ تَكُونُوا۟ دَخَلْتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ ای فان لم تکونوا دخلتم بهن فلا جناح علیکم ان تنکحوا الربائب
این جمله معترضه است برای بیان حکم دختران زنان غیر مدخوله بها معنی اینست پس اگر زنان را وطی نکرده باشید
پس بزه کاری نباشد بر شما در این که دختران ایشان را نکاح کنید ربیبه غیر دخول مادر او حرام نشود بخلاف مادر زن
که بمجرد نکاح پیش از دخول بر زن حرام میگردد **سوال** علت در حرمت بنتیت ست و بعضیت ست و بنتیت بعضیت بوطی تعلق دارد
در حرمت مادر زن نکاح را اقامت مقام وطی کردند بنتیت قائل شدند و در تحریم دختران نکاح را قائم مقام وطی
نگفتند بنوت جزئیت قائل نشدند میان ایشان فرق چیست و تفاوت بر چه مبنی ست **جواب** فرق میان
ایشان آنست که ورود نص و امهات نسائکم بر صفت اطلاق آمده و ورود نص در ربائبکم الّتی فی حجورکم من نسائکم
الّتی دخلتم بهن بر سبیل تقیید و این برشده چون ورود نص مطلق و مقید ورود حکم شود موجب حمل مطلق بر
مقید بود **سوال** قید من نسائکم الّتی دخلتم بهن بعد هر دو حکم مذکور ست چرا متعلق هر دو نشود هر دو حکم

وطی است و در شرع عقدی مخصوص ست والا بمعنی لکن ست ای لکن ما سلف لا تاخذون به و ایراد او برای دفع وهم
کسی ست که گمان برد که بعمل منهی عنه که پیش از نهی گذشته است نیز مواخذه متوجه شود و از نکاح مذکور عقد مراد
دارند و چون پسران را نکاح منکوحات پدران حرام دارند حرمت وطی موطوات بدلالت ثابت پندارند و چون
نکاح که مقصود از ان وطی بود حرام باشد وطی بر طریق اولی حرام بود معنی آیت چنین آید نکاح مکنید زنانی را که پدران
شما نکاح کرده اند و ایشان را در حبالهٔ خویش آورده اند لیکن انچه گذشت یعنی نکاح که گذشت بدان ماخوذ نه اید زیرا انچه
پیش از ورود نهی منهی نبود و تواند بود که از نکاح مذکور وطی مراد شود نهی مذکور نهی از وطی باشد معنی آیت چنین آید
وطی مکنید انچه پدران شما از جنس زنان حرایر و با کنیزکان بملک یمین یا بنکاح یا بغیر آن وطی کرده اند و ایشان را بنسبت
شما در حکم مادری اطلاق آورده اند پسران را حرمت وطی موطوات پدران بر سبیل اطلاق بعبارت این آیه ثابت بود و حرمت
نکاح منکوحات پدران باشارت این متحقق گردد چه مقصود از نکاح وطی ست پس در حکم وطی بود نکاح منکوحه پدر در معنی
وطی موطوه پدر باشد اِنَّهٗ كَانَ فَاحِشَةً وَّمَقْتًا ط این جمله تذییل ست و چون ارتکاب این قول
امارت فتح اوست مرتکبان او را تنزیل منزله منکران کرد بر طریق جاء شقیق عارضا رمحه ان نهی عمک فیه رماح جمله را موکد
آورد معنی انیست بدرستی که بنکاح منکوحات پدران و وطی موطوات ایشان پسران را معصیتی فاحشه بود یعنی فاحشه
اغلیظ و سبب خشم خدا باشد وَسَآءَ سَبِيْلًا ۝ سبیلا نکره منصوبه است مر ضمیر ساء مخصوص بذم محذوف ست
ای ساء سبیلا سبیلهم جمله تذییل ست معنی انیست و بد راهی ست راهی ایشان یعنی نکاح کنندگان موطوات پدران
یا وطی کننده منکوحات ایشان حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ اُمَّهٰتُكُمْ وَبَنٰتُكُمْ وَاَخَوٰتُكُمْ وَعَمّٰتُكُمْ
وَخٰلٰتُكُمْ وَبَنٰتُ الْاَخِ وَبَنٰتُ الْاُخْتِ امهاتکم مفعول مالم یسم فاعله است مر حرمت و بناتکم و معطوفات
دیگر تا والمحصنات معطوف اند بر امهاتکم چون در آیه سابق ذکر تحریم منکوحات و موطوات پدران کرد سامع را
بر سوال از سایر محرمات آورد جمله حرمت علیکم امهاتکم الآیه مستانفه بود **جواب** سوال مقدر باشد
معنی انیست حرام گردانیده شده اند بر شما مادران شما جدات مادری و پدری را اگرچه بوسایط باشند
و در حکم امهات دانند و دختران شما اگرچه بوسایط باشند و در حکم دختر انند و خواهران شما و عمات
یعنی خواهران پدران شما و خالات یعنی خواهران مادران شما و دختران برادر و دختران خواهر برادر و خواهر پدر
و خواهر مادر باطلاق همه اصناف خویش را متناول اند اعیانی و علاتی و اخیافی را شامل اند تحریمی که مضافست سوی
اعیان بود و بقول امام شافعی مراد از حرمت فعل باشد یعنی در حرمت علیکم المیتة والدم تحریم اکل و در حرمت
الخمر تحریم شرب دارند و در حرمت علیکم امهاتکم و بناتکم تحریم نکاح پندارند و آیه سابقه یعنی ولا تنکحوا ما نکح اباؤکم
که در تصریح نکاح است موید تاویل امام شافعی ست امام ابوحنیفه رضی الله تعالی عنه تقدیر بر فعل نکرد و قایل بحرمت

ع ۳ ۸

این نوع رکت نیاید زیرا نچه چون شما بدل کردن زنی بزنی خواهید وطلب فرقت از قبل شما باشد واز زنان سبب
استرداد انچه ایشان را داده اید حاصل نبود گرفتن مال ایشان نتوان مگر بر وجه افترا وارتکاب سبب استرداد مال
بر ایشان چنانچه گوید مهر معجل داده بودم و تو تسلیم نفس خویش ننمودی و پیش از تسلیم پسر مرا تمکین کردی بر من
حرام شدی یا بگوید نفقه یکسال داده بودم یکسال نشوز ورزیدی مستحق نفقه نشدی یا بگوید هدیه بشرط اطاعت
وموافقت داده بودم اطاعت وموافقت نکردی وخود را بر مخالفت وابا از طاعت آوردی بهتان افترا
کردن حجت بود واثم مبین گرفتن مال بی صورت حجت باشد زیرا که در گرفتن مال بی صورت حجت اثم ظاهر نماید
ودر افترا حجت اثم در صورت حجت بهتان می آید برین وجه واو بمعنی او بود واگر از اثم مبین اثم افترا مراد شود
واو بر حقیقت باشد وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ
مِنكُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا ○ این استفهام نیز برای انکار ست عطف ست بر استفهام سابق خطاب وکیف
تاخذونه مر شوهران راست خطاب بعضکم مر ازواج وزوجات راست بر سبیل تغلیب وجمله وقد افضی بعضکم
علی بعض حال ست وجمله واخذن منکم عطف ست بر جمله وقد افضی بعضکم معنی اینست وچگونه بگیرید چیزی را
از انچه زنان را داده اید وحال اینست بعضی از شما با بعضی خلوت کرده یعنی بعضی از شما سوی زنان یا زنان سوی
شوهران آمده واین کنایت ست از جماع یا از خلوت صحیحه بود که بدان لزوم مهر متاکد میشود داده چگونه استده
شود واستدن غیر مهر از هدیه وعطیه نزدیک مروت مستحسن نبود ذکر ازواج وزوجات تصریح نکرده تا تصریح بنسبت
میل سوی قضا شهوت در مکان خالی رفتن برای کار معلوم بذکر نوع معین نشود وتعیین داعی وحامل ومدعو وقائل
مستور بود وگرفته اند زنان از شما عهدی استوار وپیمانی برای احکام کار که عقد نکاح عهد وفاق ووداد ومیثاق ازواج
واتحاد ست وپیمان اختلاط املاک والتزام امتزاج واشتباک ست عهدی درست وپیمانی استوار برای وفا و
مدت حیات وترک جفا تا روز وفات وسیلت زوجیت اقدام وسائل نوع ایشان واحکم روابط دلهای
آدمیان ست آدمی که ظاهر وباطن خویشتن بتو سپارد ووثیقت کند که همه عمر حدیث تو گذارد قطیعت وآزاری
که با او کرده آید وباز گرفتن مهری که او را داده اید پسندیده مروت نبود وگزیده فتوت نباشد وَلَا تَنكِحُوا
مَا نَكَحَ آبَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ط این جمله عطف ست بر جمله
وان اردتم استبدال زوج مکان زوج واتیتم احدیهن قنطارا فلا تاخذوا منه شیئا چه شرطیه که جزاء او نهی است
نهی مقید بشرط بود عطف نهی برو مناسب باشد در تفسیر امام زاهد رحمة الله علیه آورده نفی الآیة الاولی لما ورد النهی
من الارث الامرأة الاب کرها فامتنعوهن ذلک وکانوا یتزوجونهن برضائهن فحرم الله تعالی ذلک بهذه الآیة برین
وجه این جمله عطف بر جمله لا یحل لکم ان ترثوا النساء کرها که در معنی نهی ست باشد از روی معنی مناسب تر بود نکاح در لغت


INDIAN INSTITUTE OF ... ORD

ین شرطیه عطف ست بر جملهٔ سابقه معنی اینست پس اگر بعد نکاح کردن مکروه پندارید زنان را خوش نکنید روی
وی ایشان را بقصد جدائی ایشان را میازارید بزندگانی نیک بدارید زیرا که شاید بود شما چیزی را مکروه پندارید
دل بر بعض او بگمارید دران خدای عزوجل خیر بسیار گرداند و شما را از آثار آن بهره کامل برساند فرزندی نصیب کند
در دنیا و آخرت بکار آید و کار اولی و اخری بسعی او برآید حکایت صوفی زنی خواست بغایت بدمزاج و
زخوی یافت انواع جفا آوردی صوفی مذکور بران صبر کردی و خود را مطیع او ساخت و بر رضاجوئی او پرداخت
روزی زن مذکوره بر صوفی مذکور فرمایش کرد او را برای ساختن آشامی برای خویش آورد صوفی چون مطیع او بود اجابت
نمود بمشقت بسیار بدین کار پرداخت و بدشواری تمام آشامی مهیا ساخت و یک گرم برداشت پیش آن زن
مذکوره داشت آن صوفی نمک فراموش کرده بود آن زن را آشام مذکوره بمزه نمود زن مذکوره از غضب بر حسب
دیگ گرم بر صوفی شکست کرده دهان دیگ در گلوی صوفی افتاد صوفی را درین حال فتحی دست داد کار بر حسب
مطلوب کشاد وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَّاٰتَيْتُمْ اِحْدٰىهُنَّ
قِنْطَارًا فَلَا تَاْخُذُوْا مِنْهُ شَيْـًٔا این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه جمله و انتم احدهن قنطارا بتقدیر قد
حال ست ای و قد اتیتم احدهن فلا تاخذوا جزا شرط ست معنی اینست اگر شما بدل کردن زنی بجا زنی خواهید
و یکی از ایشان را پوست گاو پر زر داده باشید پس چیزی ازان مال مگیرید و خست رجوع در عطیه بر فروش پندارید
بعضی گویند قنطار هزار و دویست اوقیه بود هر اوقیه چهل درم نقره باشد و در معنی قنطار چند وجه دیگر بالا گذشته
و بیان شرح رفته سوال زوج نکره است و نکره در کلام مثبت وحدت تقاضا کند و لفظ احدهن در اتیتم احدهن
تصریح بوحدت ست تعلق زوج واحده و قنطار واحد بان ارتم و فلا تاخذوا منه شیئا که خطاب جماعت ست چگونه
باشد جواب خطاب جمع بر طریق اذا قمتم الی الصلوة فاغسلوا هر دو فردی علیحده بود خطاب مرجع بالصفت
اجتماع چیست مجموعی نباشد و چون خطاب و جمع هر فردی را علیحده دارند خطاب جمع یعنی اذا اراد احدکم ای احد
کان مشکل نپندارند اَتَاْخُذُوْنَهٗ بُهْتَانًا وَّاِثْمًا مُّبِيْنًا ○ استفهام برای انکار بر وجه توبیخست
ضمیر تاخذونه بر شیئ ماخوذ ست ای اتاخذون ذلک الشیئ بهتانا منصوب ست بنزع خافض ای بهتان واثما یا بر
مصدریه از قبیل ضربته سوطا ای اتاخذونه بهتانا و اثما یا مفعول له است که سبب فعل ست نه غرض بر طریق قصد
عن الحرب جبنا و خرج مخافة الشر یا مفعول فیه است ای لتاخذونه وقت بهتان و اثم یا مفعول به است بر تاویل
مخذوف را ای مرتکبون بهتانا یا حال ست از فاعل اتاخذونه ای اتاخذونه بهتانین و اثمین بهتان عبارت از
افترا بر وجه مکابره بود چنانچه او سهوت و متحیر شود و جملهٔ اتاخذونه تعلیل ست یا تزییل ست معنی اینست ای
وجه بهتان جریمه و افترا سبب عظیم بگیرید چیزی را از انچه زنان را داده اید دین چنین خست نخاهید و احتیاط

روایت کرده اند اهل مدینه را در منکوحه ساختن زنان پدران و قرابتان بر نهج بسطور استمتاع مقصود نداشتند برین عمل ایشان را از شوهر دیگر باز میداشتند تا ایشان را محبوس دارند و بترک و خول و ترک انفاق بیازارند تا بتنگ آیند و طلب خلع نمایند و از زنان بدین جفا و بلا مال ایشان را که پدران یا قرابتان ایشان داده بودند بربایند تا آنکه کبشه بنت معن انصاری که زن ابو قیس بن اصلب انصاری بود بعد مردن او پسر او حصین بن ابی قیس بروی جامه انداخت او را منکوحهٔ خویش ساخت بروی جفا میکرد و او را بستوه می آورد نه وطی میکرد و نه نفقه می آورد و نه بیرون آمدن رخصت میداد و نه راه رهایش بروی میگشاد کبشه مذکور پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد در شان او فرمود در خانه بباش تا آنکه در شان تو خدای تعالی فرمانی فرستد و بیان حکمی کند زنان دیگر که همین حال داشتند بر سوائی که کبشه کرده بود گماشتند پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند و قصهٔ خویش عرض کردند این آیه نازل گشت و حکم حادثه به بیان پیوست معنی اینست منع مکنید زنان را از خواستن شوهر منکوحه ساختن ایشان بر نهج مذکور و آوردن دل ایشان بر وجه مسطور جفا و عنا بر ایشان مگمارید و جامه انداختن و منکوحه ساختن بی خطی و بی نصیبی در بند مدارید بدین سبب اینکه بعض چیزیکه پدران یا اقارب شما داده اند ببرید یا ایشان را الفقر و احتیاج سپرید و این مخصص جفا عین عنا است و بعضی گویند ضمیر لا تعضلوهن بر منکوحات مورثات که بعد مردن شوهر ایشان بر ایشان جامه خویش اندازند و بکرهٔ منکوحهٔ خویش سازند عاید نیست بلکه عاید است بر منکوحاتی که بتراضی شوند و در نکاح مصر معجل شتابند و بعد نکاح چون شوهران ایشان را خوش نکنند و صحبت ایشان را مکروه دانند از خوف طلب مهر از صحبت آنکه مهر معجل داده اند طلاق گفتن نتوانند لبطلان دادن معجل ضایع خواهد گشت و باقی مهر بمطالبه خواهد پیوست و ایشان را بترک و خول و بترک انفاق مضرت و مشقت نمایند تا آنکه ایشان بتنگ آمده بطلب خلع پیش آیند و در معجل که استده اند باز دهند و باقی مهر بخشند آیه و لا تعضلوهن لتذهبوا ببعض ما آتیتموهن در باب ایشان نازل گشت این عمل از ایشان منع پیوست معنی اینست مانع مشوید منکوحاتی را که خوش نمیکنند بگذارید و نکاح ایشان باقی مدارید و بنا گذاشتن و نکاح باقی داشتن ازین که ایشان شوهران دیگر خواهند جا و بحمایت و عنایت دیگری پناهند باز مدارید و دل برباز داشتن و حبس کردن ایشان در سوت دل مگمارید مگر آنکه بیارند فاحشه پیدا یعنی مرتکب شوند مر حبس پیه زنا را **وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ** عطف ست بر و لا تعضلوهن معنی اینست و زندگانی کنید با منکوحات به نیکی بروجهی که شرع بپسندد و طبع خوش کند **فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا** فان کرهتموهن شرطی ست محذوف الجزا فعسی ان تکرهوا شیئا تعلیل جزاست ای وان کرهتموهن فلا تفارقوهن

فایت می باشد زیرا نچه انچه ایمان بدان از فرشتگان و امور آخرت بر وجه غیبت فرض بود بمشاهده پیوست
ایمان بغیب منتفی گشت ایمان ایشان در وقت یاس ازین جهت معتبر نبود که ایمان بغیب نیست ایمان بمشاهده
برخلاف آن معنی ست چنانچه در تفاسیر در آیه یوم یاتی بعض آیات ربک لا ینفع نفسا ایمانها لم تکن آمنت
من قبل او کسبت فی ایمانها خیرا آورده و بر صحت توبه عاصی از معاصی بعد ظهور آیت تفرع کرده بعد مشاهده
فرشتگان موت و ظهور امور اخروی و علامات قیامت توبه مؤمنان از گناه مقبول ست آن بر وفاق مسموع
و معقول از کتب معتبر منقول ست یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا یَحِلُّ لَکُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ
کَرْهًا در آیه والتی یأتین الفاحشة بیان حکم سفاح زنان بود درین آیه حکم از احکام نکاح ایشان روی
نمود و چون در آیات سابقه بر آیه توبه بیان احکام زنان بود چنانستی که سامع برای احکام دیگر از احکام زنان
منتظر و سائل نمود و این جمله را بر وجه استیناف آورد از کلام سابق فصل کرد در میان ذکر احکام زنان ذکر توبه
و قبول توبه را معترضه انداخت ان ترثوا النساء کرها فاعل ست مر لا یحل کرها بضم کاف و فتح او خوانند بضم بمعنی
اکراه و بفتح بمعنی کراهیت دانند بهر دو وجه نصب بر حالیت ست بمعنی مکرهات او کارهات یا بر مصدریه ست از باب ضربته
سوطا ای لا یحل لکم ان ترثوا النساء ارثا باکراه او بکراهیت یا ظرف ست ای وقت اکراه او کره روایت
کرده اند در جاهلیت و در آغاز اسلام نیز عادت بود چون مردی بمردی و زنی گذاشتی پسر میت که از زنی دیگر بودی
یا اقرب اقارب او جامه خویش بران زن یا بر خیمه او انداختی زن میت را هم مهر قدیم منکوحه خود ساختی این آیه در
منع ایشان وارد گشت و این نظم در باز داشت ایشان بورود پیوست معنی اینست ای مومنان زنان اموات
را همچو اموال اموات وارث مشوید یعنی چنانچه بعد مردن ایشان اموال ایشان میراث میگیرید زنان ایشان را
بکره بگیرید و بعضی گویند که ایشان زنان اموات را منکوحه میساختند و محبوسه میداشتند تا آنکه بمیرند و بر حکم
شوهری میراث از ایشان بگیرند میراث گرفتن ایشان که برین طریق بود برین آیه ازین نوع میراث گرفتن منع فرمود
و قید کره قید واقعی بود احترازی نباشد بر طریق خشیة املاق در آیه و لا تقتلوا اولادکم خشیة املاق باشد دلالة
برین نکند که در صورت انتفاء آن قید نهی از وارث گشتن نبود وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا
بِبَعْضِ مَا آتَیْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ یَأْتِینَ بِفَاحِشَةٍ مُبَیِّنَةٍ این نهی بر جمله لا یحل لکم
ان ترثوا النساء کرها اگرچه بصورت خبر ست معطوف شده زیرا که باعتبار آنکه نفی حل اثبات تحریم ست بمعنی لا ترثوا
این جمله عطف ست بر جمله لا یحل لکم ان ترثوا النساء کرها اگرچه بصورت حرمت معطوف شده زیرا که باعتبار آنکه نفی
حل اثبات تحریم ست لا ترثوا النساء کرها آمده الا ان یأتین استثناء مفرغ ست ای لا یأتین فی جمیع الاوقات
الا وقت اتیانهن بفاحشة مبینة ای لا بتحریمة الزنا فیسکن فی البیوت و یمنعن عن تزوج الازواج علی وجه عقوبة الزنا

واجب دارند عدم قبول سیاق نپندارند چه بعد از ثبوت صحت عمل مشیت عدم قبول بمعنی ضایع کردن عمل باشد
وآن بقوله تعالی ان الله لا یضیع اجر المحسنین منتفی بود واگر محمول ست لایدری گفتن واجب باشد واگر قبول
بمعنی افزودن ثواب وتضعیف اجر گویند که بران معنی القبول لایدری گفته اند مشیت در قبول بدین معنی در همه اعمال و
در همه اوقات میان توبه باس وغیر آن در معنی فرق نبود واگر گویند سببیت این چنین توبه برای ترتیب عفو متعلق مشیت
باید داشت وترتب عفو بر وثیقن نباید پنداشت هم مستقیم نباشد ودرست نبود زیرا که توبه مذکور را اگر شرائط
صحت پیوسته سببیت او برای عفو گناه بدلائل قطعیه ثابت گشته واگر شرائط صحت موجود نبود احتمال قبول بر وجه
حتم نباشد چنانچه گذشت وذکر آن بالا رفت پس دعوی تعلق توبه مؤمن عاصی از معاصی در وقت باس مشیت
صحت نمی پذیرد وبهیچ وجه قرار نمیگیرد ومجتی محل نظر وتامل اند وجه اول یعنی لزوم تسویه میان حالت
اضطرار وحالت اختیار معنی برین ست که توبه مذکور اضطراری ست وهمچنین نیست بلکه ماهیت توبه که عبارت
از ندم وعزم بر عدم ست اختیاری ست وفعل اختیاری بی اختیار حاصل نشود وبا اضطرار متحقق نگردد پس
زمان مذکور اختیار بود واگر زمان اختیار نباشد وندم وعزم که اختیاری ست حاصل نشود چون توبه حاصل
نشود محل مشیت قبول نباشد وجه دوم یعنی لزوم عدم صلاحیت عذاب در حق هر مؤمنی که عاصی ست باضطرار
آنکه هیچ مؤمنی عاصی نیست که در وقت باس توبه نکند وپشیمان نمی شود چنانچه هیچ کافر نیست که در وقت
باس ایمان نمی آرد ودل بر تصدیق نمی گمارد در خبر منع ست وسند منع آنست که برای ایمان آوردن
هر کافری در وقت باس آیت قرآن ذکر کرده دلیلی آورده برای توبه هر مؤمنی عاصی از معاصی دلیلی ذکر
نکرده وآیتی وحدیثی درین باب نیاورده وهیچ حکمی بی دلیل ثابت نشود ودعوی مذکور درین محل درست
نبود با اینکه مؤمن در وقت مرگ ممکن ست که بیهوش باشد وقت بیهوشی محل توبه نبود پس تحقق توبه مذکور
را با احتمال مسطور مسلم ندارند ودر خبر منع نپندارند اما ایمان آوردن کافر در وقت باس دلیل وان من
اهل الکتاب الا لیؤمنن به قبل موته وآیه فلما راوا باسنا الآیه ثابت گشته وباخبار مخبر صادق پیوسته که بیهوشی
ندارند ودل او بر ایمان آوردن آرند چون ایمان بغیب نبود بقبول نه پیوندد ونیز مشاهده عذاب مستلزم
توبه نبود زیرا نچه یقین ایمان که همچون یقین اعیان ست غیر حالت باس موجب توبه نمیشود ومحتاج سوی
اختیاری علیحده میگردد وبعد تلقین عیانی توبه اضطراری چگونه بود وبغیر اختیاری توبه چگونه حاصل آید اگر
اینجا سوال کنند ایمان نیز فعل اختیاری ست چه تصدیق واقرار بغیر اختیاری نمی باشد پس ایمان نیز
اضطراری نبود باختیار متعلق باشد ایمان کافر در وقت باس اختیاری بود مهدر نگردد **جواب** آنست
که شک نیست که ایمان فعل اختیاری ست باختیار حاصل میشود لیکن شرط صحت او وهو کون الایمان بالغیب

کلمهٔ انما برای حصر ست و چون قبول توبهٔ تائبان پیش از یاس و غرغره منفی پندارند و روایت کتب بر این ست که در وقت
غرغره توبه عاصی از معاصی مقبول بود و توبه از کفر مقبول نباشد این روایه موافق این آیه چگونه شود و صحت آن بر
چه نوع بود **جواب** بر تقدیری که تمام آیه در شان قبول توبه کافران باشد و حصر مستقیم آید چه قبول توبه کافران
مقصور ست بر وقوع توبه پیش از غرغره و ایمان آوردن پیش از یاس بود قبول توبه و اعتبار ایمان ایشان در وقت یاس
منفی ست سوال وارد نشود بر دو وجه آخرین بر قول کسانیکه گفته اند توبه مومنان عاصی از معاصی در حالت یاس
همچو توبه کافر مقبول نباشد چنانچه در تفسیر از اهل خراسان نقل کرده اند هم حصر مستقیم بود و بر قول کسانیکه فرق کنند
توبه مومنان در حالت یاس مقبول گویند سوال آید و دو آیه فقها مخالف آن نماید مگر آنکه بر قول ایشان انما برای
حصر ندارند برای مجرد تاکید پندارند بدلیل آنکه جمله فاولئک یتوب الله علیهم که بیان این انداخته آنرا بصیغهٔ حصر
مقرون نساخته امام زاهد رحمة الله علیه بعبارت هر آئینه هر آئینه که معنی تاکید ست ترجمه کرده و معنی قصر که نفی و اثبات
نیاورده و بر قول کسانیکه گویند قبول توبه مسلمانان عاصی از معاصی در وقت یاس و غرغره بر سبیل وعد و ختم نباشد
بلکه معلق بمشیت بود اگر از جهت شرف ایمان ایشان قبول کنند فضل دارند و اگر از جهت توبه آنکه اختیاری نیست
قبول نکنند عدل نپندارند چنانچه امام زاهد اختیار کرده حصر وجوب قبول توبه بر وقوع قبل الیاس باشد نه حصر جواز و تعلق
آن بمشیت هم حصر مستقیم آید **سوال** وارد نشود اما این قول که امام زاهد اختیار کرده و توبه مومن عاصی را معلق
بمشیت داشته آنرا اولی و اسلم پنداشته بر اختیار آن دو وجه گفته یکی آنکه اگر قبول توبه عاصی در حالت یاس بر سبیل
حتم و نزول باشد و متعلق بمشیت نبود حالت اختیار و حالت اضطرار برابر شود و میان این دو حالت برابری خرد
نپسندد دوم آنکه هیچ عاصی را احتمال عذاب و دخول نار نباشد زیرا که هیچ عاصی نیست که در وقت یاس تائب
نمیشود و از گناه پشیمان نمیگردد چنانچه هیچ کافر نیست که در حالت یاس ایمان نمی آرد لقوله تعالی وان من اهل الکتاب
الا لیومنن به قبل موته و قوله تعالی فلما راوا باسنا قالوا آمنا بالله وحده وکفرنا بما کنا به مشرکین فلم یک ینفعهم ایمانهم
لما راوا باسنا پیش خرد مشکل ست و حل او معضل ست زیرا که تعلیق عفو بمشیت بر حکم العاصی اذا مات بغیر توبة فهو
فی مشیة الله ان شاء عفی عنه وادخله الجنة وان شاء عذبه بقدر ذنبه بغیر توبة ثابت بود اگر تعلیق مذکور بعد
از توبه ثابت شود حکم توبه و عدم توبه برابر باشد توبه را هیچ اثر ظاهر نشود که مشیت عفو و عذاب بر هر دو تقدیر
ثابت بود زیرا که در وقت یاس ماهیت توبه که پشیمانی از معصیت ست از آن رو که معصیت ست معلوم است
که با شرایط صحت آن حاصل گشت یا معلوم ست که ماهیت توبه با شرایط صحت آن بحصول نه پیوسته یا هر دو قسم
قابل بجهالت شوند و هر دو شق تردید را مجهول گویند اگر معلوم ست که حاصل نشده و احتمال قبول نبود قبول او
متعلق بمشیت نباشد و اگر معلوم ست که صحت شرایط حاصل شده و توبه با شرایط صحت آمده و قبول

قبول گرداند و بدرجهٔ التائب من الذنب کمن لا ذنب له برساند و این تکرار دال ست برین که توبه خویش از عزعزه البته مقبول ست ولا محاله بقبول موصول ست وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ○ این جمله تذییل است معنی انیست و هست خدای علیم بهمه چیزها حکیم در همه کارها و توبه و پشیمانی عاصیان بداند و بحکمت وعده قبول را بایفا رساند وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتّٰى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ ط جمله ولیست التوبة عطف است بر جملهٔ انما التوبة ولا الذین یموتون عطف ست بر للذین یعملون السیات لا زائده ست برای تاکید نفی ای ولیست التوبة للذین یموتون وهم کفار جمله وهم کفار حال ست معنی انیست قبول توبه مر کسانی را که بدیها کنند تا آنکه مرگ حاضر آید و هنگام نزع جان شود فرشتهٔ موت را نماید اکنون بگوید توبه کردم این زمان پشیمان گشتم و نیست قبول توبه مر کسانی را که می میرند و حال انیست که ایشان کافرند أُولٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ○ این جمله تذییل ست معنی انیست که ایشان یعنی هر دو طایفه بی بیم و بیباک ساخته کردیم برای ایشان عذابی دردناک در سور و آیه اختلاف کرده اند بعضی نزول این آیت را در قبول توبه کافران گفته اند چنانچه روایت کرده اند مردی از قریش مست شده شعری خواند و در ان مدح لات و عزی بر زبان راند و امثال آن در مقال آورد ناگاه بعثت کرد چون هشیار شد او را خبر کردند و در ملامت و ندمت آوردند آن مرد پشیمان گشت و بدین معصیت انا لله و انا الیه راجعون گفت و در خواهش قبول توبه پیوست این آیه در حق او فرود آمد و بعضی گفته اند نزول تمام آیت در حق قبول توبه مسلمان عاصی از معاصی ست بدلیل آنکه بالا ذکر توبه زانیان مسلم بود در ین آیه قبول همان توبه بیان فرمود بدین طریق از و هم کفار فساق مراد شود و اطلاق کفار بر وجه تغلیظ بود بر طریق و من کفر فان الله غنی عن العالمین و من ترک الصلوة عامدا فقد کفر و بعضی گویند آیه للذین یعملون السوء بجهالة ثم یتوبون من قریب وارد در شان مومنان عاصی ست که پیش از حضور موت توبه کنند و پیش از هنگام غرغره تایب شوند ولیست التوبة للذین یعملون السیات حتی اذا حضر احدهم الموت نازل در شان منافقان ست و لا الذین یموتون و هم کفار در حق کافران ست چه توبه مومنان یعنی بر ایمان و اعتقاد باشد ایمان و اعتقاد پیش از غرغره تایب بود ظاهر آنست که توبه ایشان پیش از حضور موت باشد و منافقان و کافران که اعتقاد بر ایمان ندارند جز نزدیک بحضور موت و مشاهدهٔ عذاب ایمان نیارند نزدیک حضور موت مقبول نبود معتبر نباشد منافقان و کافران اگرچه هر دو فریق کافرند در عدم قبول توبه هنگام حضور موت برابرند لیکن دو فرقه مختلفاند یکی را عطف بر دیگری کردو در عرض اتحاد نیاورد سوال چون انما التوبة علی الله للذین یعملون السوء بجهالة ثم یتوبون من قریب در حق مومنان باشد لازم آید که توبه ایشان از معاصی در حالت یاس مقبول نبوده برانچه

یا بد هریکی بمشاهده این علامت گنهگاری ایشان دریابد درد دوزخ از فرج زانیان گندگی خیزد که مشام اهل دوزخ
ازان پرهیزد و در حدیث آمده پرهیزید از زنا که در زنا سه عقوبت در دنیا و سه عقوبت در آخرت بیابد در دنیا رونق او ببرد
عمر او کوتاه کند و رزق را به تنگی آرد و فقر را بر و گمارد و در آخرت بسختی حساب مبتلا گردد و بخشم خدای آرد و بعذاب دوزخ
بسپارد و همه دانند که کلمه کفر با کراه رخصت پذیرد زنا از کبایر ست بهیچ عذری اباحت نگیرد و زنا در جمله ادیان حرام ست
اگر بحرمت او شرع وارد نشدی طبع حرام پنداشتی این بیباکی و ناپاکی عاقل بر خود روا نداشتی وقتی جبرئیل علیه السلام
پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را از حال جعفر طیار خبر کرد که خدای تعالی چهار خصلت بجعفر صادق سپاس داشت
و بدان سبب نظر رحمت برو گماشت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم جعفر را طلبید و ازان خصلت پرسید جعفر
گفت یا رسول الله اگر غیر تو سائل بودی دل من بجواب توجه ننمودی اما چون پرسیدی چاره ندارم که هر چهار را در
نظر تو بشمارم یکی آنست که من در جاهلیت بت نپرستیدم که سر نهادن و پرستش پیش سنگی که هیچ نفعی و زیانی ندارد
نپسندیدم دوم آنکه وقتی خمر نیاشامیدم و ازاله عقل شریف جایز ندیدم سوم آنکه در عمر خویش زنا نکردم و خود را بر ین
رسوائی نیاوردم چهارم آنکه از هنگام بلوغ دروغ بر زبان من نرفت و زبان من بسخن نابوده ملوث نگشت پیغامبر
فرمود دانستم که بدین خصلت مرتبه طیران یافته و با فرشتگان طیار گشته **إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ**
لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ
چون در کلام سابق ذکر توبه بود چنانستی که سامع در شان قبول توبه در زمان اعتبار آن مسالت نمود بر سبیل استیناف
فصل کرد این جمله را بغیر حرف عطف آورد و از توبه قبول توبه مراد بود یقال تاب الله علیه ای قبل الله توبته معنی انما
التوبة علی الله انما قبول الله التوبة باشد و قید بجهالت قید واقعی ست گناه کننده نادان ست یا دانا
او منزل منزله نادانی ست معنی اینست نیست قبول کردن خدای توبه را مگر برای کسانیکه بنادانی بدی کنند
بعد ازان پشیمانی گشتند و زمان قریب را در باب توبه بمقابله حتی اذا حضر الموت آورده و قسم او ذکر کرده مقابله مذکور
دلالت میکند که تا آنکه وقت حضور مرگ نشده و زمان یاس یعنی معاینه فرشتگان و نزع جان نیامده و زمان قریب
بود هنگام قبول توبه باشد در حدیث آمده وان الله یقبل توبة عبد ما لم یغرغر و غرغره هنگام یاس ست وقت نزع
جان و دیدن فرشتگان و نامسموع بودن ایمان مرد مان ست تا اگر مسموع شود ایمان یاس بنود معتبر باشد
علی در علی الله برای تاکید وعده است ازانکه بوجوب میماند باستعمال علی که صیغه وجوب ست بر وجه تمثیل واجب
میخواند و معتزله که بر حقیقت دارند ازانکه اصلح بر خدای واجب پندارند **فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ**
عَلَيْهِمْ و در جواب شرط محذوف ست ای ان تابوا من قریب فاولئک یتوب الله علیهم
معنی اینست پس ایشان ای محمد یعنی تائبان اگر در زمان قریب یعنی پیش از غرغره توبه کنند خدای تعالی توبه ایشان را

ایشان را متوفی گرداند و تواند بود که موت را در نسبت هلاک بستاینده جان تشبیه کنند و صفت توفی بر وجه تخییل
صفت او سازند یا بگرداند خدای برای ایشان راهی یعنی نکاحی روزی کند یا توبه نصیب گرداند یا بیان حکمی دیگر غیر
حبس کردن آید و نزول وحی مشتمل بر بیان آن روی نماید چنانچه در حدیث آمده روزی پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
بعد نزول این آیه بیرون آمد و دم از بیان حکم این مسئله زد خذوا عنی خذوا عنی قد جعل الله لهن سبیلا البکر
باالبکر جلد مایة و تغریب عام والثیب بالثیب جلد مایة و رجم بالحجارة گفت و ظهور حکم زانیات جست وَالَّذَانِ
يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا ج واللذان بتشدید نون مکسوره و تخفیف او خوانند و معنی یکی دانند موصول
باصله مبتدا فاذوهما خبر مبتدا است و جمله عطف ست بر جمله والاتی یاتین الفاحشة من نسائکم معنی اینست مردی
و زنی آنکه ایشان زنا کنند و خود را در ورطه فاحشه افگنند پس ایشان را برنجانید و دلهای ایشان را آزرده گردانید
بتعییر تشنیع ایشان بجوئید مرد را گوئید از خدا نترسیدی که این چنین جریمه عظیمه بر خود پسندیدی زن را گوئید بی شرمی
کردی این چنین کاری زشت آوردی پرده خود دریدی و عار و ننگ اقارب و عشایر خویش گزیدی مثل و مانند این
تشنیعات و امثال این توبیخات کنید و دم تادیب و توبیخ زنید درین آیه ذکر زانی و زانیه بر وجه تغلیب بر صیغه
تذکر کرد اللذان یاتیانها بر طریق زید و هند تا ما آورد فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا ط إِنَّ
اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا ○ جمله فان تابا و اصلحا فاعرضوا عنهما عطف ست بر جمله فاذوهما و جمله ان الله کان توابا رحیما تذییل ست
تاکید جمله از جهت ابراز وعد بر وجه و کادت ست و مثل این تاکید نیز بلغا را عادت ست معنی اینست
اگر توبه کنند و در صلاح در آیند و سیماء صالحان پس از ایشان اعراض کنید از تشنیع و توبیخ باز مانید و ایشان
را زانی و فاسق مخوانید و طعنه مزنید و سرزنش مکنید بدرستی خدای قبول کننده توبه است و بخشاینده وجوه
در تفسیر آورده جمله واللذان یاتیانها منکم فاذوهما در نظم مواخر آمده و در نزول مقدم شده در حق زانیه رنجانیدن
زبانی از تعییر و تشنیع و تهدید و توبیخ بود بعد از ان بآیه فامسکوهن فی البیوت عقوبة حبس ایشان روی نمود
بعده بر آیت الزانیة والزانی فاجلدوا کل واحد منهما مائة جلدة منسوخ گشت بعده اطلاق آیه جلدة بآیه رجم در حق محض الشیخ
والشیخة اذا زنیا فارجموهما البتة نکالا من الله بنسخ پیوست بعده تلاوت این آیه منسوخ شده و اتفاق بر ترک
کتابت او در مصحف آمده قران را نخوانده لیکن حکم آن باقی مانده و بعضی گفته اند والاتی یاتین الفاحشة نازل ست
در شان زنانی که میان خویش کار بد کنند و در مالیدن فرج بفرج لذت گیرند و آیه واللذان یاتیانها منکم در شان
دو مردی که میان خویش کار بد کنند و خود را بر لواطت و نجاست افگنند بدین وجه از باب نسخ نبود و از قسم
تبدیل نباشد زنا از کارهای ضار ست در دنیا و آخرت زیان کار ست در دنیا آبرو ببرد و شرمنده و شرمسار سازد
و در آخرت بی وقر کند و در دوزخ اندازد و در عرصات قیامت آلة زنان بر پیشانی مردان و آلت مردان بر پیشانی زنان ظهور

جملہ تلک حدود اللہ جمع است مر مردمان را در تکلیف و ابتلا و محافظت حدودی کہ تعین کردہ است خدای تعالی و جملہ شرط یعنی من یطیع اللہ و رسولہ با معطوف خویش حال ست بر تفریق میان ایشان بطاعت عصیان و تقسیم باثبات جنت در حق مطیعان و نار در حق عاصیان خالدین و خالدا حال ست از ضمیر یدخلہ و افراد ضمیر یدخلہ باعتبار لفظ من ست و جمع کردن خالدین و لہم عذاب مہین باعتبار معنی ست یدخلہ بر صیغہ جمع متکلم در صیغہ واحد مذکر غایب خوانند و معنی بر حسب آن دہند معنی اینست آن احکام یعنی احکام مذکورہ از احکام یتامی و منکوحات و وصایا و مواریث حدہای ست کہ خدای تعین کردہ تجاوز را ازان در ضمن منع آوردہ و ہر کہ اطاعت کند خدا را و رسول او را و امر و نواہی در آرد خدای او را یا در آریم او را بحسب اختلاف القراءتین در بہشتہا یا باغہا کہ روان ست جویہا از زیر درختان یا بناہا آن در حال کہ جاوید باشند دران و در آوردن بہشت بر وجہ خلود فوز عظیم و رستگاری فخیم است و ہر کہ نافرمانی کند خدای را و او را در آرد یا گویند در آریم او را در آتش سوزان در حال کہ جاوید باشند ایشان دران و آن خلود عصاۃ در نار نزدیک اہل سنت و جماعت عبارت از طول مکث بود بر حقیقت نباشد و اگر بر حقیقت دارند محمول بر استحلال پندارند یا در حموم حدود اللہ ایمان نیز در آید از تقدیر جمع حدود تقدیر از حد ایمان آید خالدین فیہا صفت جنات و خالدا فیہا صفت نار نتواند بود زیرا کہ اگر خالدین صفت جنات و خالدا حقیقت نار را باشد صفتی جاری بر غیر من ہی لہ بلا ضمیر در وواجب آید و اینجا ابراز ضمیر نشدہ پس چارہ نبود کہ حال از ضمیر یدخلہ باشد وَلَهُ عَذَابٌ مُّهِينٌ ۝ این جملہ ترذیل ست معنی اینست و مر او راست عذابی خوار کنندہ و بہوان آرندہ و این اخبار را استحقاق بود اخبار از وقوع نباشد چہ وقوع عذاب در حق عاصی متیقن ندارند متعلق بمشیت پندارند وَالّٰتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِن نِّسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنكُمْ ۖ در آیۃ للرجال نصیب ما ترکہ الوالدان و الاقربون و للنساء نصیب مما ترک الوالدان و الاقربون تورید زنان ذکر کردہ و عنایتی در باب ایشان آورد و در ین آیۃ عقوبتی از عقوبات زنان مذکور شدہ و ذکر جنایتی از جنایات ایشان آمدہ آیۃ ان الذین یاکلون اموال الیتامی ظلما یاکلون فی بطونہم نارا ذکر عقوبت اکل اموال یتامی کرد و در ین آیۃ ذکر عقوبت زنا نیان آورد و یاتین بمعنی یفعلن ست چنانچہ در آیت والذین یفرحون بما اتوا ای بما فعلوا گفتہ اند و زنان را فاحشہ گویند چہ قبح او از بیشتر از گناہان بر تر است و زر را و از اکثر گناہان اکثر ست معنی اینست و زنانی آنکہ زنا کنند و فاحشہ زنا را مرتکب شوند از زنان شمای مسلمانان پس گواہ گیرید چہار کس را از زمرہ مسلمانان بر زنان ایشان فَإِن شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا این جملہ شرطیہ عطف ست بر فاستشہدوا معنی اینست پس اگر چہار کس گواہی دہند و بر وقوع زنا متفق شوند پس زنان زانیہ را در خانہا حبس کنید یعنی در خانہا نگاہ دارید بیرون مخدانید تا زجر بر فعل گذشتہ و صیانت از فعل آیندہ باشد تا آنکہ موت یعنی ملک الموت جانہای ایشان بستاند و

را فرزندی نباشد و اگر مرشما را فرزندی پیدا آید زنان را استحقاق ثمن روی نماید بعد تنفیذ وصیتی که شما بران وصیت کنید
یا بعد قضاء دینی که دادنی دارید وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُّوْرَثُ كَلٰلَةً اَوِ امْرَاَةٌ وَّلَهٗ اَخٌ
اَوْ اُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ ۚ فَاِنْ كَانُوْٓا اَكْثَرَ مِنْ
ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَآءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُّوْصٰى بِهَآ اَوْ دَيْنٍ ۙ غَيْرَ
مُضَآرٍّ ۚ وَصِيَّةً مِّنَ اللّٰهِ ؕ يوصی بفتح صاد و کسر او خوانند و معنی بر حسب آن دانند کلاله در اصل مصدر است بمعنی ضعف
و سستی از ماندگی راه و گاهی اسم ست مر وارثی را بغیر جهت پدری و پسری و گاهی بمعنی مورثی ست که او را پدر و پسر نباشد
و گاهی بمعنی قرابتی غیر جهت پدری و پسری بود رجل اسم کان است یورث خبر کان کلاله حال ست و تواند بود یورث صفت
رجل باشد کلاله خبر کان بود او امراة عطف ست بر رجل وله اخ و اخت حال ست و ضمیر له بمیت ست ضمیر مضار حال از
ضمیر یوصی و بر قراءة یوصی بر صیغه مجهول حال ست از موصی که مفهوم یوصی ست وصیة من الله منصوب ست برین که مصدر
موکد است مر فعل محذوف را ای اوصیتم وصیة من الله ان شرطیه یعنی وان کان رجل عطف ست بر رجل سابقه و یورث بصیغه
مجهول از ارث باشد بتقدیر من معنی چنین بود اگر باشد مردی یا زنی برین صفت که از دی میراث یافته شود کلاله یعنی بی پسر و بی
پدر بود یا گویند اگر مردی میراث عنه بود در حاله که کلاله باشد یا زنی که میراث عنها بی پسر و بی پدر حال اینست که مرد و یا زن
مذکور راست برادر یا خواهر از جهت مادر پس مر هر یکی را از خواهر و برادر ششم حصه مال آید و میان خواهر و برادر استحقاق سدس برابر است
روی نماید پس اگر برادر و خواهر مادری زیادت بر یکی باشند دو یا سه یا زیادت برین بهر صدی که بر سد ایشان همه را ثلث ترکه بود همه را اگر
ورثه ثلث باشد این همه از بعد تنفیذ وصیتی که الیصا بدو واقع شود یا بعد ادای دین مرده که بار آن بر گردن خویش برده در حالت
که موصی زیان رساند و ورثه بنود و زیادت کننده و وصیت بر قدر ثلث نباشد وصیت کرده شده اید شما وصیتی از خدای
عزوجل و علا بقید اخ و اخت که برادر و خواهر مادری آمده و باجماع امت ثابت شده و اینجا کلاله که در آخر سورة النسا
خواهد آمد حکم اخوت و اخوات اعیانی و علاتی مبین خواهد گشت حکم ایشان بر خلاف حکم برادر و خواهر مادری که اینجا مذکور است
بیان خواهد پیوست سوال او بر احد المذکورین دلالت میکند و بر احد المذکورین ضمیر تثنیه عائد نشود جاء نی زید او عمرو
و هما اکبان بر صیغه تثنیه نیاید صحت عود ضمیر تثنیه در و لکل واحد منهما بر اخ و اخت که بمعنی احد الامرین ست بچه وجه روا
نماید جواب ضمیر منهما عاید مذکور برین ست بر احد الامرین نباشد وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ حَلِيْمٌ
این جمله ترتیل ست معنی اینست و خدای داناست قصد اصلاح را بداند بر دبار ست عاصی را مهلت دهد زود بعقوبت نرساند
تِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ ۭ وَمَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ يُدْخِلْهُ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ
مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا ۭ وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيْمُ ۚ وَمَنْ
يَّعْصِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ وَيَتَعَدَّ حُدُوْدَهٗ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيْهَا

و تواند بود که جمله مذکوره معترضه باشد برای منع کسانیکه بطمع میراث موت مورثان اغنیا خواهند تا میراث ببرند
برین تقدیر قرب نفع کنایت از قرب موت بود چه موت مورث موجب نفع باشد در دنیا اگر غنی باشد برسیدن میراث
و در آخرت برفع درجه وارثان اگر او صاحب درجه بود و عند الله میراث یابد لقوله تعالی والذین آمنوا اذا اتبعتم ذریتهم
بایمان الحقنا بهم ذریتهم وما التناهم من عملهم من شیء و این هر دو نفع بموت متعلق ست پس قرب نفع کنایت از قرب
موت هم بود و جهالت قرب موت آباء ایشان که ظاهر ایشان قرب موت ست و ابناء ایشان که ظاهر در ایشان
بعد موت ست و مستلزم در جهالت قرب موت مورثان مخاطبان بر نسبت مخاطبان و جهالت قرب موت مورث
و وارث مانع ست از چشم داشتن وارث بر موت مورث و خواهش آن برای سود مند وارث بمیراث او چه
نمیداند که اول مورث بمیرد یا اجل دامن آرزو کننده بگیرد برین وجه معنی اینست پدران شما و پسران شما که اصول
و فروع شما اند نمیدانید شما که اول کدام فریق خواهد مرد و نخستین کدام کس شربت مرگ خواهد خورد پس چگونه دانید
که اول مورث خواهد مرد و شما میراث او خواهید برد مثل این خیال در سر مدارید و این اندیشه در دل مآرید
مرگ کسی ماند بیشید و خاطر بر بدخواهی کسی منهید فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ تاکید مضمون جمله سابقه
است منصوب ست بفعل از قبیل له علی الف درهم عرفا الی فرض هذه الفرایض من الثلثین والنصف والثلث و
السدس فریضة من الله و قدرت هذه التقدیرات تقدیرا من الله معنی اینست متعین گردانیده شده است
سهام مفروضه معین گردانیدنی از خدا و تقدیر کرده شده است تقدیر کردنی از حق جل و علا إِنَّ اللَّهَ
كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ۝ این جمله تذییل ست تاکید جمله از جهت ایراد ثناء باری بر وجه وکادت و استواری ست
معنی اینست بدرستی خدا داناست اجل وارث و مورث بداند و حکیم ست بحکمت خویش کسی را دیر زیاند و کسی
را زود میراند وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ
ان لم یکن لهن ولد شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی و جمله ولکم نصف ما ترک ازواجکم عطف ست بر جمله ولابویه
لکل واحد منهما السدس معنی اینست و مر شما را نصف متروکه زنان شماست اگر زنان شما را فرزندی نبود فَإِن
كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ
بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۚ این شرطیه عطف ست بر اسمیه سابق یعنی ولکم نصف ما ترک ازواجکم معنی اینست و اگر
مر ایشان را فرزندی باشد پس مر شما را از متروکه ایشان ربع بود پس از تنفیذ وصیتی که زنان بدان وصیت کنند یا
قضای دینی که دائنان بران زنان ثابت گردانند وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن
لَّكُمْ وَلَدٌ ۚ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ
و جمله ولهن الربع عطف ست بر ولکم نصف ما ترک ازواجکم معنی اینست و مر زنان را ربع از متروکه شما بود اگر مر شما

آمده واخوة را تناول تثنیه وجمع پندارند در دو برادر و سه زیادت بران یک حکم دارند **سوال** صیغه که موضوع برای جمع بود تثنیه بچه طریق متناول شود **جواب** بارادت مافیه اجتماع بود زیرا نچه در تثنیه اجتماع وفرد ثابت بود وصیغه جمع ارادت جمع و تثنیه از باب عموم مجاز باشد **معنی** انیست اگر باشد مر میت را یا مادر و پدر و یا خواهران دو یا سه یا زیادت بران از مادر و پدر یا از پدر یا از مادر باشد مر میت را یا مادر و پدر برادران یا خواهران دو یا سه یا زیادت بران از مادر و پدر یا از پدر مادر را سدس بود و پنج سدس پدر را باشد و برادران مذکور مادر را از ثلث بسدس آرند اگرچه ایشان با وجود پدر استحقاق چیزی ندارند واین را حجت نقصان گویند **مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ** خبر مبتدا است محذوف ای وما ذکر من المواریث من بعد وصیة یوصی بها او دین یوصی بصیغه معروف ومجهول خوانند و معنی بر حسب آن دانند وتنکیر وصیت برای نوعیت ست بارادت نوعی از وصیت یعنی وصیت بثلث یا بدانچه کم از ثلث بود چه وصیت بزیادت از ثلث روا نباشد وهمچنین تنکیر دین نیز برای نوعیت ست مراد دین عباد ست دین الله از صدقات واجبه غیر مراد ست **سوال** دین مقدم است بر وصیت در ذکر چرا از وصیت موخر افتاده **جواب** تقدیم تبع بر واجب در شان تبع اهتمام ومبالغت فائده داد **معنی** انیست این همه بعد وصیت است که میت بدان وصیت کند یا بعد وصیتی ست که در ذمه او باشد چه وصیت بر قدر ثلث ودین مقدم بر مواریث بود وآن متقدم که بدین ووصیت متعلق بود دران وارث را حق نباشد **آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا** اباءکم مبتدا است وابناءکم عطف بر وست اسم موصول ست صدر صله او محذوف است ازین جهت عنی برضم شده بر طریق لنترعن من کل شیعة اسم اشد علی الرحمن عتیا وموصول با صله مفعول لاتدرون ولاتدرون با متعلقات خویش خبر مبتدا است نفعا تمیز است از فاعل اقرب لکم متعلق است به نفعا مقدم شده ازین جهت که ظرف ست یا کلام محمول ست بر تقدیم وتاخیر آن مبتدا با خبر خویش یعنی حجب آباءکم وابناءکم ناآخر معترضه است برای بیان وجه تقدیر کردن خدای سهام وارثان وابطال کردن وصیت در حق ایشان وبیان آن که فرض در حق مادر و پدر و قریبان قریب که بآیة کتب علیکم اذا حضر احدکم الموت ان ترک خیرا الوصیة للوالدین والاقربین ثابت شده بود بآیت مواریث یعنی یوصیکم الله فی اولادکم تا آخر نسخ آن روی نمود وقول پیغمبر علیه الصلوة والسلام ان الله اعطی کل ذی حق حقه الا لا وصیة لوارث موافق این ناسخ آمده **معنی** انیست نمیدانید که کدام کس از پدران شما و پسران شما نزدیک تر ست بشما از روی سود مند بودن و کدام کس بیشتر و بیشتر است از روی منفعت وسودت نمودن تا بعین نصیبها را ایشان بشما مفوض شود وتقدیر سهام الضبا را ایشان بشما متعلق گردد شما میان را ایشان آنکه نافع تر است شما را در دین و دنیا نمیدانید و شما ترجیح بعضی بر اعتقاد و سود مند بودن بعضی نمی سگرداند خدای تعالی سهام ورثه را تعین کرد و تعین شما در وصیت بشما در حق ورثه در خیر اعتبار نباورد

ولابویه السدسان والسدس مبتدا ابوه لکل واحد منهما خبر مبتدا باشد مقدم شده برین وجه جمله لابویه السدسان احتمال
تقسیم بر وجه للذکر مثل حظ الانثیین داشت این جمله بنیه آورد تا بیان کند که تقسیم سدس میان ایشان بر وجه تنصیف ست
نه بر وجه تخلیث ان کان له ولد شرط ست مر استحقاق ابوین سدسان را مستغنی ست از جزا اکتفا بما مضی و جمله بر هر دو
وجه عطف ست بر للذکر مثل حظ الانثیین یا عطف ست بر یوصیکم الله فی اولادکم از باب عطف اسمیه بر فعلیه که در بیان
میراث اولاد مذکور ست و این جمله برای بیان میراث ابوین آمده و چون میراث ابوین از جهت ولایه ثانیه است
در بیان آن تعبیر باسمیه کرد و میراث اولاد و ابوین از جهت وصیت لاحقه حادثه است در بیان آن فعلیه آورد معنی آنست
وصیت میکند شما را خدای یعنی بیان میکند حکم میراث را در اولاد شما للذکر مثل حظ الانثیین و لابویه لکل واحد منهما السدس
میگوید بیان اولاد تقسیم للذکر مثل حظ الانثیین و میان ماورو پدر تقدیر وجود اولاد تسویه تقسیم سدسین میجوید و بر تقدیر
که ولابویه خبر مبتدا است محذوف دارند تقدیر ولابویه السدسان پندارند معنی همین بود که مقصود همین باشد که بیان
کردیم لیکن برین وجه لکل واحد منهما السدس حاجت تکمیل بود زیرا که جمله ولابویه السدسان که مقصود از تقسیم بنا صف
است موهم تقسیم للذکر مثل حظ الانثیین بود این جمله برای دفع این وهم بر وجه تکمیل روی نمود و تواند بود ولابویه عطف
بر فی اولادکم باشد تقدیر یوصیکم الله لابوی المیت بود و جمله لکل واحد منهما السدس بیان العباد در حق ابوین دارند
همچو للذکر مثل حظ الانثیین معمول بقول محذوف دارند و بنا و جه حسن بدیع معنی برین وجه چنین آید خدای تعالی حکم
مواریث بیان میکند در شان اولاد شما للذکر حظ الانثیین و در شان ماورو پدر شما لکل واحد منهما السدس میگوید
و در ایراد ضمیر غائب در لابویه بعد فی اولادکم بصیغه خطاب التفات ست از خطاب سوی غیبت و در اوضمیر بعد
ایراد ضمیر کم فی اولادکم بصیغه جمع شبه التفات است و سر آنست که نسبت ابوین بصیغه تثنیه سوی واحد آید چه برای
نسبت جمع و کثرت آباء و امهات باید بخلاف اولاد که صیغه جمع است مضاف سوی جمع بود و معنی جمع موافق باجمع
باشد فَإِنْ لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فلامه بضم و کسر همزه
خوانند و معنی هر دو یکی دانند عطف ست بر شرطیه سابقه معنی آنست اگر میت را ولدی نباشد و وارث از و
ماورو پدر فحسب ماند ثلث مال او مادر را باشد به بیان ضرورت معلوم شود که پدر را ثلثان بود اما اگر با ابوین وارث
دیگر باشد چنانچه با ابوین زوج یا زوجه بود مادر را بعد ادای نصیب زوج و زوجه ثلث ما بقی آید مگر نزد یک ابن عباس
رضی الله عنه که مادر را درین صورت نیز ثلث کل مال باشد و درین آیه حصه مادر متصریح بیان شده و
حصه پدر به بیان ضرورت آمده زیرا که چون دو کس در کل مال شریک باشند اگر حصه یکی یقین شود ما بقی بیان
ضرورت حصه دیگری باشد فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ این شرطیه
عطف است بر شرطیه سابقه اخوه اینجا برادران و خواهران را متناول شده بر طریق ابوین از باب تغلیب مذکور بر اناث

وخالات بچه ثابت شده **جواب** تواند بود که بدلالت نص باشد چه هر که این آیت بشنود بداند که تسویه پسر با دختر
از جهت فضل ذکور بود و تواند بود بثبوت این آیه کلاله دارند یعنی با آیه ان امرؤ هلک الی قوله وان کانوا اخوة رجالا و
نساء فللذکر مثل حظ الانثیین ثابت پنداشتند **سوال** نزول این آیه در شان توریث زنان ست چه عرب زنان را میراث
نمیدادند مقصود آیه بیان میراث ایشان ست تقدیم ذکر ایشان بایستی ترکیب صورت الانثیین مثل حظ الذکر شایستی **جواب**
تقدیم ذکر از جهت اظهار شرف ذکورت بود یا قصد مبالغت تغلیب تشبیه بطریق تبعیت و نبود آبا سنا و ابو حنیفه و ابو یوسف
باشد **سوال** خط دو دختر و دو خواهر در حالة انفراد از ذکور ثلثان بود پس بر حکم تشبیه مذکور خط یک پسر نیز ثلثان باشد
جواب نصیب دو دختر که ثلثان گفته اند مقید بحال عدم ذکور داشتند درین آیه بیان حکم در صورت اجتماع ذکور و اناث ست این
بصورت مساوات قدر نصیب یک پسر و دختر باشد درین صورت دختران را استحقاق ثلثین نیست تا تشبیه در استحقاق
ثلثین بود **فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ** ای فان کانت البنات نساء
فوق اثنتین فکذا فوق اثنتین صفت ست مر نسا یا چیزی دیگر ست این شرطیه عطف ست بر اسمیه سابقه یعنی للذکر مثل
حظ الانثیین و تعقب باعتبار حکم و بیان ست **سوال** شک نیست که دختران از جنس نسا اند در خبر فان کن فوق
اثنتین بسنده بود ذکر نسا را چه فائده باشد **جواب** ذکر نسا را برای بیان تخصص زنان و تجرد دختران و پسران از
معنی انیست اگر باشند دختران زنانی مجرد بالای همدیگر یعنی سه یا چهار باز یادت بران مر ایشان را دخلت بود از مالی
که میت ترک داده باشد **وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ** عطف ست بر جملهٔ سابقه و واحده
در رفع و نصب خوانند بر تقدیر نصب کانت را ناقصه و بر تقدیر رفع تامه دانند معنی انیست اگر باشد دختر میت یکی
منحصر یعنی با او برادری و خواهری نبود پس مر او را نصف انچه میت گذاشته است باشد و میراث دو دختر همچو زیادت
بر دو دختر بر قول جمیع صحابه غیر ابن عباس ثلثان ست و باقی مر عصبات ایشان ست بر قول ابن عباس میراث
دو دختر همچو یک دختر منحصر بود و قول صحابه در مقدار از شرعی که غیر معقول و محمول بر سماع است در حکم حدیث باشد
چون در حکم مذکور جمیع صحابه غیر ابن عباس اتفاق دارند بر قول کسی که خلاف واحد طرق تخصص ست اجماع بود که مسلم
خلافیه شد علما قول عامه صحابه گرفتند و بر قول ابن عباس که مخالف عامه است نرفتند و تواند بود که میراث دو دختر
ثلثان متروک بدلالت میراث اختین که در آیه یستفتونک فی الکلاله منصوص علیه است گفته باشند که چون دو خواهر
ثلثان متروک میبرند دو دختر که اقرب از دو خواهر ند کمتر از ایشان نباشند میراث دو دختر اگرچه در آیه مذکور نیست
بدلائل مذکوره ثلثین گفتند **وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ**
كَانَ لَهُ وَلَدٌ السدس مبتدا ست لابویه خبر مبتدا ست لکل واحد منهما بدل ست از لابویه بدل بعض
از کل چه هر یکی از دو بعض دو ست و تواند بود لابویه خبر باشد مر مبتدای را که محذوف ست بدلالت سیاق ای

بر تقدیر تمثیل و بودن نار بر حقیقت بمعنی یاکلون فی بطونهم نارا لاطعاما بود و بر تقدیر مجاز مرسل و ارادت حرام
بمعنی انما یاکلون فی بطونهم حراما لا حلالا بتنزیل اصرار ایشان بر خوردن حرام بمنزله اعتقاد استحلال باشد و جمله معترضه است
برای وعید کسانیکه مال ایشان میخورند و بخوردن مال ایشان بر ایشان ظلم میکنند معنی اینست بدرستی آنکسانیکه
میخورند مالهای یتیمان را خوردنی بظلم یا در حالتی که ظالمند میخورند مگر حرام را که سبب آتش است یا گویند مگر آنکه عین آتش است
میخورند در حدیث است روز قیامت اکل مال یتیم را از گور برانگیزند و حال این باشد که از گور او و از دهن و از گوش
و بینی و چشمهای او دود بیرون می آید و پیش مردمان این حال علامت ظاهر بر خوردن مال یتیمان نماید در حدیث دیگر
آمده پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم میفرماید در شب معراج جماعتی را دیدم که فرشتگان انگشت سوزان را طریقه
لقمه در دهن های ایشان در می آرند و آن همچنان سوزان از دیرهای ایشان بیرون می آید پرسیدم ایشان کیانند
گفتند خورندگان مال یتیمان اند بعضی گویند خورنده مال یتیم مبعوث شود و لب او طریقه لب شتر باشد لب بالینه
بر بینی چسپیده و لب زیرین بشکم رسیده و مسافت لبها بدین قیاس بود که گفته اند میان ایشان موازنه چهل گز باشد
مالک دوزخ او را بگیرد و آتش دوزخ بخوراند و نیز گفته اند مال حرام در شکمهای ایشان آتش خواهد گشت و بعمل سوختن
باطن ایشان خواهد پیوست و عرب در خوردن بغیر پری شکم اکل فی بعض بطنه و در پری شکم اکل فی بطنه اطلاق کنند
و اینجا یاکلون فی بطونهم افتاده عبارت از خوردن پری شکم آمده وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ۝ ع ۱۰
سیصلون بصیغه معروف و مجهول خوانند و معنی بر حسب آن دانند و سیصلون سعیرا عطف است بر انما یاکلون فی
بطونهم نارا معنی اینست و زود باشد که در آیند ایشان یا در آورده شوند در آتش سوزان نزول این آیه در شان
مردی از غطفان است که بر مال برادرزاده یتیم خود والی گشت و مال مذکور بخوردن او پیوست يُوصِيكُمُ اللَّهُ
فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ یوصیکم ای یعهد الیکم و یبین لکم فی اولادکم ای فی شان میراث
اولادکم للذکر مثل حظ الانثیین بیان است مر یوصیکم یا محمول است بر تقدیر یقول و جمله یقول بیان است یا حال است ای یوصیکم
الله فی اولادکم قائلا للذکر مثل حظ الانثیین و جمله یوصیکم الله تا آخر بیان است مر جمله للرجال نصیب مما ترک
الوالدان الی قوله نصیبا مفروضا معنی اینست خدای در شان میراث اولاد شما وصیت میکند و مواریث در
بیان می آرد مر ذکر را مثل حظ دو انثی بود یعنی نصیب مرد مساوی نصیب دو عورت باشد یا گویند خدا شما را وصیت
میکند در شان میراث اولاد شما للذکر حظ مثل حظ الانثیین میگوید مثلا اگر مردی وفات یابد و دو دختر و یک پسر
گذارد مال او بمناصفه قسمت کنند نیمی پسر را بدهند و نیمی دو دختران را بدهانند و اگر چهار دختر باشد چهار دختر را چهار
سهم بدهند و پسر را دو سهم مساوی بدهند سوال این حکم در آیه یوصیکم الله فی اولادکم للذکر مثل حظ الانثیین
در حق اولاد میت آمده اما در حق سایر عصبات چون اخوت و اخوات و اعمام و عمات و در اقارب دیگر چون اخوال

گذاشته و بدین واجب نپرداخته و بگویید مر ایشان را سخن نیک نرم که انچه سدید هم لایق شما نیست شما را بیشتر ازین
دادن بایستی جرایح بسیار ست والا زیادت شایستی القلیل عند الله کثیر معذور دارید مثل این سخنان نرم بگویید
و مشورتی خاطر ایشان بجویید بدرشتی پیش نیایید و در نظر ایشان صورت گردن کشی ننمایید بگویید که کجا آمدید وقتی
معین ندارید برین وجه که ازین قسمت قسمت میراث مراد دارند مخاطب بران ورثه را نپندارند میراث حق ایشان
شده دیگری را ولایت نیست که از حق ایشان بدهد و چیزی ازمال بر دست کسی که اورا نصیبی تعین نشده بنهند
و بعضی گویند از قسمت مذکور قسمت سورشک که در حال مرض اموال را قسمت کند باید که قرابتیان فقیر و یتیمان و مسکینان
که در وقت قسمت حاضر شوند از جمله ثلث لعیب کند محروم نگرداند و چیزی بدهاند **وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ**
تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا
یخش امر غائب ست جمله معترضه یعنی لو ترکوا من خلفهم ذریة ضعافا خافوا علیهم صله الذین ست موصول با صله فاعل ست مر یخش که
امر غایب ست فلیتقوا الله عطف ست بر یخش ولیقولوا قولا سدیدا عطف ست بر فلیتقوا قولا سدیدا منصوب
مطلق ست و این جمله معترضه است برای تنبیه کسانی که مورث را بر تصدیق کل مال آرند و از گذاشتن برای
ورثه باز دارند معنی اینست و گو بترسند از کار خویش و یاد آرند حال روزگار خود کسانی که اگر بگذارند از پس مرگ
خویش فرزندان ضعیف بر ایشان بترسند و از ضایع شدن و بیمایه بودن ایشان بیندیشند پس گو پرهیز نمایند مر
ما در حال حیات تحمیل به پراگنده کردن مال و ضایع کردن ورثه نکنند بدست خویش خیر بکن در حق ورثه تو را کار خواهد
آمد خیر تو ترا کار آید و ثمره آن در دنیا و آخرت روی نماید و گو بگویند سخن درست و استوار اساس چنانچه پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم لان تدع ورثتک اغنیاء خیر من ان تدعهم عالة یتکففون زیادت بر ثلث تصرف کردن
ندهند و بر دادن اجابت تحمیل نکنند **إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا**
يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا منصوب ست از جهت آنکه مفعول مطلق ست از قبیل ضربته سوطا ای یظلمون
ظلما او یاکلون لظلم یا مفعول فیه است ای وقت ظلمهم یا مفعول به است بر فعل محذوف را ای یرتکبون ظلما جمله
موکده است یا حال ست ای یاکلون اموال الیتامی ظالمین لو ذوی ظلم و جه تاکید آنست کسانی که مال یتیمان
میخورند و بر خوردن آن دلیری میکنند حال ایشان انارت آنست که ایشان این را سبب نار نمیدانند مضمون
جمله را منکر اند از جهت ظهور علامت انکار ایشان تنزیل بمنزله منکران کرد جمله را موکد آورد و نارا مفعول یاکلون ست
مراد از نار حرام ست از باب مجاز مرسل بذکر مسبب خاص و اراده سبب بر طریق ایما را بنی اعصرخمرا دار اکرا
بر حقیقت دارند خوردن آتش بر وجه تمثیل پندارند چنانچه گویند خاک در دهن افتاد و خار در چشم او خلید سینه او سوخت
و شکم او ترقید یا گویند فلان گوشت خوک میخورد یا خون آدمی می خاید و لما یاکلون فی بطونهم نارا تضرم

وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيْبًا ۝ بازائده است ای کفی باللہ حسیبا و حسیبا حال ست یا تمیز این جمله
تذییل ست معنی اینست و خدای جل و علا بسنده است درین حال که حساب کننده است یا ازین روی که
حساب کننده است در کار شما قدر مدفوع و آنچه در حق یتیم خرج شده و آنچه شما در حق خویش خرج کردید میداند و جدا
کردن حق از باطل و صلاح از فساد میتواند لِلرِّجَالِ نَصِيْبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدٰنِ وَ
الْاَقْرَبُوْنَ ص وَلِلنِّسَآءِ نَصِيْبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدٰنِ وَالْاَقْرَبُوْنَ این جمله وارد است
در توریث زنان بیان حکمی ست از احکام ایشان و چون میان این جمله و جمل سابقه اختلاف بخبریه و انشائیه
بود از جهت کمال انقطاع ترک عاطف سائغ نمود روایت کرده اند اوس بن صامت انصاری وفات
یافت ورثه زن و سه دختر و دو پسر عم گذاشت پسران عم او مال او گرد آوردند دختران و زن او را محروم کردند چه عادت
ایشان در جاهلیت این بود که زنان و اطفال را میراث ندهند خبر مردمان تیغ زن و مجاهدان را نصیب از میراث
نکنند زن اوس مذکور پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم شکایت از ایشان کرد پیغمبر فرمود باش تا خدای
درین باب بچیزی وحی کند همدران حالت جبرئیل علیه السلام این آیه آورد پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم بر پسران
عم اوس کسی را فرستاد که مال اوس را پراگنده مکنید و دم تملک کل آن مزنید خدای عز و جل زنان را نیز نصیبی از میراث
وحی کرده تا آنکه در تعیین انصبا آیه یوصیکم الله فی اولادکم وارد شده پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم بر حکم تعیین
قرآنی و بیان فرقانی زن اوس مذکور را ثمن دهانید و دختران را ثلثان باقی پسران عم را نصیب گردانید و بعضی گویند
چون رفاع وفات یافت و پسر و دختر گذاشت همه میراث پسر برد و دختر را محروم کرد این آیه در باب او نازل
گشت و در شان او بورود پیوست مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَ نَصِيْبًا مَّفْرُوْضًا
مما قل منه او کثر بدل ست از مما ترک من قلیله او کثرة نصیبا منصوب ست بتقدیر اعنی یا حال موطا ست بیان
هیئت متعلق بصفت ست چنانچه جاءنی زید رجلا صالحا ای للرجال نصیب کاین من متروک الوالدین والاقربین
معنی اینست مر مردان راست نصیبی آنچه گذاشته اند مادر و پدر و اقربا و زنان را نصیبی آنچه گذاشته اند مادر
و پدر و اقربا ایشان قلیل ست یا کثیر جلیل ست یا یسیر در حالتی که آن نصیب نصیبی مقدر ست بتقدیری مجمل که
بآیه یوصیکم الله مفسر است وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُولُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنُ
فَارْزُقُوْهُمْ مِّنْهُ وَقُوْلُوْا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوْفًا ۝ این جمله بعد ذکر انصبا مفروضه معترضه است برای
بیان تفرع در حق حاضران هنگام قسمت انصبا مفروضه معنی اینست و چون حاضر شوند در هنگام تقسیم میراث
میان وارثان خداوندان قرابتی که وارث نه اند و یتیمان و مسکینان اجنبی پس ایشان را از مال مقسومه نصیب کنید
و آنچه خدای توفیق دهد بدهید و این امر استحباب ست بعضی گویند واجب بود هنوز واجب ست مردمان از بخل این را

الیتامی الی وقت بلوغهم النکاح وجملة فان انستم منهم رشدا فادفعوا الیهم اموالهم معطوف بود بر وابتلوا الیتامی
معنی اینست و یتیمان را بیازمائید و عقل ایشان را امتحان کنید بعضی گویند ایشان را اندک مالی بسپارید و دل
معامله ایشان بگمارید و بعضی گویند مال دادن حاجت نبود آزمودن ایشان بنظر کردن در ادراکات عقلی و استعدادات
عملی باشد و بعضی گویند آزمودن او آنست در حال او از اهتمام در دین و هشیاری در کار دنیا بنگرید و علامات صلاح
و فلاح آثار دریابید تا آنکه چون هنگام عقد نکاح با اوان وطی و وقت مجامعت برسد قوای ظاهر و باطن بکمال پیوندد و
عقل و هوش قوت گیرد اگر در امتحان مذکور برسد ایشان ببینند و صلاح کار ایشان در دین و دنیا دریابند پس مالهای
ایشان دفع کنید و مالی برای مصلحت نگهبانی داشته بودند تسلیم نمائید **سوال** اگر دریافتن برشد و صلاح
بامتحان حالة صغر باشد بر نسبت زمان بلوغ ماضی بود استقبال که مدلول این شرطیه است مستقیم نیاید و اگر بعد بلوغ
باشد امتحان حالة صغر ضائع افتد فائده ندهد **جواب** ابتلا و بلوغ و ایناس رشد هر سه بر نسبت زمان ورود
نص مستقبل ست دخول ان و اذا بر مستقبل ست و بودن او ماضی بر نسبت زمان حصول بلوغ در مستقبل بودن او زیان
نکند ای وابتلوا الیتامی فان انستم منهم رشدا فی حال صغرهم فادفعوا الیهم اموالهم وقت بلوغهم من غیر تاخیر و تنکیر رشدا
برای نوعیت ست ای نوعا من الرشد و هو الرشد فی التصرفات المالیة و اگر در امتحان رشدی ظاهر نشود نزدیک امام
اعظم تا بست پنج سال توقف کنید چون بست و پنج سال شود مالها را بدو تسلیم نمائید رسیدن او تا بست و پنج
سال که دلیل بر رشد است اقامت مقام رشد کنند و بر قول صاحبین سفیه را با آنکه سفیه است از تصرفات باز دارند
تصرفات او نافذ نپندارند و مال او تسلیم او کنند و در معرض توی و تلف نیفکنند تا آنکه رشد او بظهور پیوندد و عقل و
دین او را بپسندد **وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا** عطف ست بر ولا تؤتوا
السفهاء معنی اینست مخورید آنرا بر وجه اسراف و اضاعت بر وجه پیشدستی بر رسیدن ایشان ببلاغت و بقصد
اینکه پیش از بزرگ شدن ایشان چنانچه خواهم بخوریم تا ایشان بزرگ نشده اند و مال از ما نکشیده اند بهره گیریم
وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ
جمله شرطیه که جزاء او امر ست عطف ست بر نهی سابق هر که از احکام و اوصیا غنی ست از مال یتیمان عفاف جوید و
و در راه خوردن مال ایشان پیوند نگهبانی مال ایشان برای خدا کند و درین کار دم طلب رضای خدا بجزاء آخرت زند و هر که
از احکام و اوصیا فقیر باشد از مال یتیم بخورد بر وجهی که پسندیده شرع بود یعنی بر قدر ضروری کار و بر موازنه معتاد از مقدار
فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ این جمله عطف ست بر شرطیه سابقه
معنی اینست پس چون اموال ایشان بسوی ایشان دفع کنید بر دادن اموال گواه گیرید تا مسلمانان شاهد حال
کنند و بر دادن مال گواه باشند دهنده را براءة از تهمت بود و ستاننده را مانع از انکار افتد

وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيْبًا ۝ با زائده است ای کفی باللہ حسیبا و حسیبا حال ست یا تمیز این جمله
تذییل ست معنی اینست و خدای جل و علا بسنده است درین حال که حساب کننده است یا ازین روی که
حساب کننده است در کار شما قدر مدفوع و آنچه در حق یتیم خرج شده و آنچه شما در حق خویش خرج کردید میداند و جدا
کردن حق از باطل و صلاح از فساد میتواند لِلرِّجَالِ نَصِيْبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدٰنِ وَ
الْاَقْرَبُوْنَ ۖ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيْبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدٰنِ وَالْاَقْرَبُوْنَ این جمله وارد است
در توریث زنان بیان حکمی ست از احکام ایشان و چون میان این جمله و جمل سابقه اختلاف بخبریه و انشائیه
بود از جهت کمال انقطاع ترک عاطف سائغ نمود روایت کرده اند اوس بن صامت انصاری وفات
یافت ورثه زن و سه دختر و دو پسر عم گذاشت پسران عم او مال او گرد آوردند دختران و زن او را محروم کردند چه عادت
ایشان در جاهلیت این بود که زنان و اطفال را میراث ندهند خبر مردمان تیغ زن و مجاهدان را نصیب از میراث
نکنند زن اوس مذکور پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم شکایت از ایشان کرد پیغمبر فرمود باش تا خدای
درین باب بچیزی وحی کند همدران حالت جبرئیل علیه السلام این آیه آورد پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم بر پسران
عم اوس کسی را فرستاد که مال اوس را پراگنده مکنید و دم تملک کل آن مزنید خدای عز و جل زنان را نیز نصیبی از میراث
وحی کرده تا آنکه در تعیین انصبا آیه یوصیکم الله فی اولادکم وارد شده پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم بر حکم تعیین
قرآنی و بیان فرقانی زن اوس مذکور را ثمن دهانید و دختران را ثلثان باقی پسران عم را نصیب گردانید و بعضی گویند
چون رفاع وفات یافت و پسر و دختر گذاشت همه میراث پسر برد و دختر را محروم کرد این آیه در باب او نازل
گشت و در شان او بورود پیوست مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَ ؕ نَصِيْبًا مَّفْرُوْضًا
مما قل منه او کثر بدل ست از مما ترک من قلیله او کثرة نصیبا منصوب ست بتقدیر اعنی یا حال موطا ست بیان
هیئت متعلق بصفت ست چنانچه جاءنی زید رجلا صالحا ای للرجال نصیب کاین من متروک الوالدین والاقربین
معنی اینست مر مردان راست نصیبی آنچه گذاشته اند مادر و پدر و اقربا و زنان را نصیبی آنچه گذاشته اند مادر
و پدر و اقربا ایشان قلیل ست یا کثیر جلیل ست یا یسیر در حالتی که آن نصیب نصیبی مقدر ست بتقدیری مجمل که
بآیه یوصیکم الله مفسر است وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُولُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنُ
فَارْزُقُوْهُمْ مِّنْهُ وَقُوْلُوْا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوْفًا ۝ این جمله بعد ذکر انصبا مفروضه معترضه است برای
بیان تفرع در حق حاضران هنگام قسمت انصبا مفروضه معنی اینست و چون حاضر شوند در هنگام تقسیم میراث
میان وارثان خداوندان قرابتی که وارث نه اند و یتیمان و مسکینان اجنبی پس ایشان را از مال مقسومه نصیب کنید
و آنچه خدای توفیق دهد بدهید و این امر استحباب ست بعضی گویند واجب بود هنوز واجب ست مردمان از بخل این را

الیتامی الی وقت بلوغهم النکاح وجملة فان انستم منهم رشدا فادفعوا الیهم اموالهم معطوف بود بر وابتلوا الیتامی
معنی اینست و یتیمان را بیازمائید و عقل ایشان را امتحان کنید بعضی گویند ایشان را اندک مالی بسپارید و دل
معامله ایشان بگمارید و بعضی گویند مال دادن حاجت نبود آزمودن ایشان بنظر کردن در ادراکات عقلی و استعدادات
عملی باشد و بعضی گویند آزمودن او آنست در حال او از اهتمام در دین و هشیاری در کار دنیا بنگرید و علامات صلاح
و فلاح آثار دریابید تا آنکه چون هنگام عقد نکاح با اوان وطی و وقت مجامعت برسد قوای ظاهر و باطن بکمال پیوندد و
عقل و هوش قوت گیرد اگر در امتحان مذکور برسد ایشان ببینند و صلاح کار ایشان در دین و دنیا دریابند پس مالهای
ایشان دفع کنید و مالی برای مصلحت نگهبانی داشته بودند تسلیم نمائید **سوال** اگر دریافتن برشد و صلاح
بامتحان حالة صغر باشد بر نسبت زمان بلوغ ماضی بود و استقبال که مدلول این شرطیه است مستقیم نیاید و اگر بعد بلوغ
باشد امتحان حالة صغر ضائع افتد فائده ندهد **جواب** ابتلا و بلوغ و ایناس رشد هر سه بر نسبت زمان ورود
نص مستقبل ست دخول ان و اذا بر مستقبل ست و بودن او ماضی بر نسبت زمان حصول بلوغ در مستقبل بودن او زیان
نکند ای وابتلوا الیتامی فان انستم منهم رشدا فی حال صغرهم فادفعوا الیهم اموالهم وقت بلوغهم من غیر تاخیر و تنکیر رشدا
برای نوعیت ست ای نوعا من الرشد و هو الرشد فی التصرفات المالیة و اگر در امتحان رشدی ظاهر نشود نزدیک امام
اعظم تا بست پنج سال توقف کنید چون بست و پنج سال شود مالها را بدو تسلیم نمائید رسیدن او تا بست و پنج
سال که دلیل بر رشد است اقامت مقام رشد کنند و بر قول صاحبین سفیه را با آنکه سفیه است از تصرفات باز دارند
تصرفات او نافذ نپندارند و مال او تسلیم او کنند و در معرض توی و تلف نیفکنند تا آنکه رشد او بظهور پیوندد و عقل و
دین او را بپسندد **وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا** عطف ست بر ولا تؤتوا
السفهاء معنی اینست مخورید آنرا بر وجه اسراف و اضاعت بر وجه پیشدستی بر رسیدن ایشان ببلاغت و بقصد
اینکه پیش از بزرگ شدن ایشان چنانچه خواهم بخوریم تا ایشان بزرگ نشده اند و مال از ما نکشیده اند بهره گیریم
وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ
جمله شرطیه که جزاء او امر ست عطف ست بر نهی سابق هر که از احکام و اوصیا غنی ست از مال یتیمان عفاف جوید و
و در راه خوردن مال ایشان پیوند نگهبانی مال ایشان برای خدا کند و درین کار دم طلب رضای خدا جزاء آخرت زند و هر که
از احکام و اوصیا فقیر باشد از مال یتیم بخورد بر وجهی که پسندیده شرع بود یعنی بر قدر ضروری کار و بر موازنه معتاد از مقدار
فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ اینجمله عطف ست بر شرطیه سابقه
معنی اینست پس چون اموال ایشان بسوی ایشان دفع کنید بر دادن اموال گواه گیرید تا مسلمانان شاهد حال
کنند و بر دادن مال گواه باشند دهنده را برائة از تهمت بود و ستاننده را مانع از انکار افتد

بدهید بناحق حق ایشان مدارید حق ایشان بدیشان بسپارید بعد استدن اگر ایشان مر شما را بطیب نفس خود چیزی ازان بخشند خورد نی سایغ و گوارا بخورید چنانچه بالا گذشت و پیشتر ذکر آن رفت وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا بعضی قیما بغیر الف خوانند معنی یکی دانند ولا تؤتوا السفها و را اشاره کرد سفها معرضیه است برای خیانت مال از اضاعت سفها خطاب مر اولیاء اوصیا راست و مراد از اموالکم اموال سفهاست اضافت اموال سفها سوی مخاطبان بروجه مجاز بود معنی او چنین آید مالهای سفها که در عصمت همچو مالهای خاصهٔ شما که قیام شما بدان ست باشد و ازان رزقوهم فیها و اکسوهم و قولوا لهم قولا معروفا ملایم ست که اموال مذکور مال سفها دارند و ابتلوا الیتامی الی قوله فادفعوا الیهم اموالهم دلال بر وجه بندارند و بعضی گویند مخاطب بخطاب ولا تؤتوا السفهای ملاک مالند و مراد از سفها بیخردان از زنان و فرزندان فساق و اجهال اند برین وجه اموالکم التی جعل الله لکم قیاما بر حقیقت بود محتاج سوی تجوز نباشد و معنی بروجه اول انیست و مدهید ای اولیاء و اوصیا زمرهٔ سفها را یعنی نادان و بیخرد ان را که بتبذیر و اسراف کنند و مال را در غیر مصارف شرع و عقل صرف گردانند و مالهای ایشان که در عصمت و وجوب حمایت همچو مالهای شما آمده و مدار بقا و قیام شما شده و ایشان را در مالهای ایشان تحذیر و تضاد عشا تقیین کنید و کسوتی که لایق بود بپوشانید و ایشان را سخن خوب بگویید و آرام دل ایشان بجویید ذکر مصلحت و منفعت کنید و دم نیک خواهی و مصلحت جوئی بزنید یعنی بروجه دویم چنین بود مدهید ای مالکان مال بیخردان را از ازواج و اولاد جمال و مالی که خدای عز و جل شما را رسانیده و آنرا مدار قیام و بقا شما گردانیده و ایشان را از مال خویش رزق و کسوت مدهید و سخن خوب و مرغوب بگویید و طیب نفوس ایشان بجویید چنانچه گویند که مال برای شما میداریم هنگام حدوث حاجات شما در دل می آریم چون ما خواهیم مر و را حوال ما بهم شما خواهند برد وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُم مِّنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ این جمله عطف ست بر جمله ولا تؤتوا السفها را اموالکم ای وابتلوا الیتامی فی تسلیم اموالهم الیهم و ابتلوا امر ست از ابتلاء و ابتلاء در لغت آزمودن است مخاطب برین اولیاء و اوصیائی اند که امینان آل یتامی اند حتی ابتدائیه است اذا بلغوا النکاح بمنزله طست ای اذا بلغوا وان النکاح واز نکاح وطی مراد ست وان زمان بالغ شدن و بیرون آمدن از صغر ست و تواند بود عقد نکاح مراد بود و چه آن نیز بحسب عادت بعد زمان بلوغ حاصل شود فان انستم منهم رشدا جزا بشرط است آن شرط با این جزا مترتب جزا بتداست چنانچه عرض حتی لا یرجونه و چنانچه شاعر گوید ؎ فما زالت القتلی تسیخ دماءها ؎ بدجله حتی ماء دجله اشکل ؎ و تواند بود حتی جاره متعلق و ابتلوا باشد اذا یعنی وقت مجرور بحتی مثلا

مباح نیست بعد وقوع احکام طلاق مترتب میشود همچنین وضو به آب مغصوب و رنج تشکین مغصوب مباح نیست و بعد وقوع احکام مترتب میگردد ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَلَّا تَعُوْلُوْا ط این جمله معلله است ای نکاح واحده و التزام واحده او ما ملکت ایمانکم ای عدم الزیادة علی الواحدة او ما ملکت ایمانکم اقرب بان لا تقولوا ای لا تمیلوا الی الجور من عاد المقدر اذا مالت او من العول بمعنی الزیادة علی المقدرة المحدودة و منه العول فی مسائل الفرائض او من عاله بمعنی تحمل مئونته قال علیه السلام من عال جاریتین حتی تبلغا الحدیث و تقدیر قوله ادنی اقرب ان لا یتحملوا المئونة و هو کنایة عن استغنائه کثرة العیال ای ادنی بان لا تکثر عیالکم فتحملوا مئونتهم معنی انیست یعنی التزموا یکی و عدم زیادت بران نزدیکتر است برین که شما بسوی جور میل نکنید یا بدین که بر زبان جور نرود و شما خود را بستم در جور مافگنید تا بدین شمار اعیال بسیار نشود و تحمل بار کشی نیفتد سوال زنان و کنیزکان در جور باز گرفتن و محل فرزندزادن همچو حرند قلت عیال در ایشان بچه وجه دارند جواب مقصود از تسری قضاء شهوت ست حصول ولد مقصود نیست عزل بغیر اذن اورد رست پس بمظنه قلت اولاد باشد بستوجب تقلیل عیال باشد بخلاف منکوحات که دران عزل بغیر اذن روا نبود لاجرم موجب تکثیر عیال باشد وَاٰتُوا النِّسَآءَ صَدُقٰتِهِنَّ نِحْلَةً ؕ عطف ست بر شرطیه سابقه نحله منصوب ست بر مفعولیة ای واتوا النساء صدقاتهن نحلة منحولة سوهبوته عن طیب انفسکم یا حال باشد از فاعل واتوا که مخاطبانند بمعنی ناحلین او ذوی نحلة و تواند بود که نحله بمعنی دین باشد نصیب او از قبیل ضربته سوطا بود ای واتوا النساء صدقاتهن انبار نحلة معنی انیست زنان را مهرها ایشان بواسطه دین و دیانت بدهید و بدادن مهر اظهار خطر بنات آدم کنید یا گوئید بدهید مهرهای زنان که در حالة عطیه است از خدا و بخششی ست در حق ایشان یا گوئید بدهید مهرهای زنان را در حالة که بطیب نفس فرستاده و دهنده اید و بخششی خاطر بذل کننده آید و تواند بود خطاب مراولیا را بود که عادت بود مهر دختران را قاهر میشدند و دختران را نمیدادند ایشان را بدهید. فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوْهُ هَنِيْٓـًٔا مَّرِيْٓـًٔا ○ این جمله عطف ست بر واتوا النساء یعنی این بیان بعد بیان آنست خطاب فان طبن لکم بر وفق خطاب اول ست و نفسا تمیز ست از فاعل طبن ای فان طابت نفوسهن لکم متعلق ست بطبن تقدیمین و من عن شی تبعیضیه ست ضمیر کلوه عاید است بر صدقاتهن بتاویل صداق هنیا مریا هر دو صفت اند مر مصدر محذوف را ای اکلا هنیا و مریا یا مصدر اند بمعنی هنیا مریا بر طریق قمت قایما یا حال ست از مفعول کلوه حال کونه هنیا مریا معنی انیست پس اگر خوش شود نفسهای ایشان پس بخشیدند مر شما را ای شوهران نی نیاز شده از مهر پس بخورید آنرا خوردنی گوارا گلونگیر و ناگوار پنیرو دلذت دهد و باز بر هکاری نهند و اگر خطاب مر اولیا را بود معنی چنین باشد ای اولیا چون دختران شما زنان را که از شوهران ایشان بر حکم ولایت مهرهای دختران ایشان قابض شده اید بعد از آنکه مهر بود که مهرها دختران می ستدند و ایشان را نمیدادند فرمان شد که مهرهای ایشان

یتیمان و زنا کردن دلیری مینمودند چون آیه ولا تاکلوا اموالهم الی قوله انه کان حوبا کبیرا نازل شد و ایشان از خوردن
مال یتیمان که گناه کبیره است توبه کردند و باز ماندند و بندامت و بتوبه پیش آمدند فرمان آمد که اگر شما را از خوردن مال یتیمان
که گناه کبیره است بترسید و از خوردن آن باز مانید آیه ولا تقربوا الزنا انه کان فاحشة وساء سبیلا که در آن بالست
برخوانید پس نکاح کنید آنچه خوش آینده است مر شما را از زنان دو کان و سه کان و چهار کان بلکه برای بیان نکاح زنان
یتیمان باشد بدین تقدیر نیز سوق برای بیان عدد نبود و بعضی گویند عرب زنان بی پدر در نکاح می آوردند و بر ایشان
که بی نشستوان می بودند جور میکردند فرمان آمد اگر شما از خوردن مال یتیمان بترسید و از جور بر ایشان بپرهیزید از خواستن
زنان یتیمه نیز محترز شوید پس زنان غیر یتیمه را دو کان و سه کان و چهار کان نکاح کنید و نکاح کردن زنان یتیمه در جور نافتید
برین تقدیر نیز سوق برای بیان عدد نبود بلکه برای بیان نکاح زنان غیر یتیمه باشد و بعضی گویند عرب زنانی را که فرزند یتیم دارند
نکاح میکردند و ایشان را از تفقد تربیت فرزندان باز میداشتند و مشغول بخدمت خود میساختند بر یتیمان مذکور جور رفتی
و حال ایشان ابتر و بی بهره گشتی فرمان شد اگر شما از جور کردن بر یتیمان میترسید بر یتیمان زنانی که میخواهید جور مکنید زنان
بخواهید تا بر یتیمان جور نرود و حال ایشان ابتر نشود **سوال** زنان عقلا اند در حق ایشان من که برای عقلاست بایستی
آورد کلمه ما که مخصص برای غیر عقلاست چرا استعمال کرد **جواب** زنان هر چند عقلا اند ایشان از جهت نقصان عقل بمنزله
غیر عقلا دارند در شان ایشان سایغ پندارند **جواب** دیگر آنکه کلمه ما چنانچه در غیر عقلا آرند در صفات عقلا نیز
استعمال کنند چنانچه لا ندری ما زید کریم ام لئیم غنی ام فقیر **فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً**
أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه و تعقیب باعتبار حکم و بیان ست
فواحدة مفعول فعل محذوف ست ای فالتزموا واحدة فانکحوا واحدة او ما ملکت ایمانکم عطف ست بر واحدة اگر فاعل
واحدة اختاروا یا التزموا بود صحت عطف ست ظاهر باشد و اگر عامل او فانکحوا دارند او ما ملکت ایمانکم معمول اختاروا
یا التزموا پندارند **معنی** اینست پس اگر بترسید که در زیادت بر یک زن عدل نخواهید کرد و حقوق زنان شوی
بجای نخواهید آورد پس یک زن را نکاح کنید یا گویند یک زن را لازم گیرید زیادت کردن بر یک زن سایغ ندارید
خود را بر جور نآرید یا کنیزکان را بگزینید بدیشان بسنده کنید **سوال** بر تقدیر خوف جور امر بنکاح واحده و امر بالتزام
واحده در مقابله اباحت اعداد مذکوره دلالت کند برین که تقدیری که در نکاح زیادت هر یک خوف جور باشد نکاح
یک زن متعین شود زیادت بران روا نباشد و در شرع خالف جور اگر عددی از اعداد مذکوره نکاح کند نکاح منعقد
شود احکام نکاح از حل وطی و لزوم مهر و جز آن مترتب میگردد **جواب** تواند بود از جهت خوف جور نکاح کردن زیادت
بر یک زن مباح نبود اقدام بر و حرام لغیره باشد از جهت آنکه آیت فعل مفضی سوی جور ست موجب بزهکاری افتد
لیکن از جهت حل محل نافی انعقاد و منافی ترتب احکام نشود چنانچه طلاق در حالت حیض و جمیع طلقات ثلثه در طهر واحد

والی بمعنی مع ست معنی اینست مالهای ایشان با مالهای خویش مخورید و بار مال برگردن خویش منهید سوال
خوردن مال یتیمان حرام ست منفرد باشد یا منضم بمال خورنده بود تخصیص نهی بخوردن مال یتیمان در حالة انضمام با مال خورنده
چیست و این تقیید بر چه مبنی ست جواب عرب مال یتیمان را که متکفل میشدند و با مال خویش خلط کرده میخوردند
تخصیص نهی بدین صفت از جهت آنست که این نوع معمول ایشان ست یا آنکه گویند خوردن مال یتیمان با وجود مال خویش
قبیح تر است و شناعت و قباحت او اکثر ست چه کسی را که مال نبود در خوردن مال دیگری شبهه حاجت باشد و خوردن
مال دیگری که بغیر حاجت خورند شنیع تر بود ازین که دست بر مال دیگری بحاجت برند اِنَّهٗ كَانَ
حُوْبًا كَبِيْرًا ○ این جمله تعلیل ست مر نهی مذکور را تاکید او از جهت آنست که خوردن مال یتیم علامت آن
بود که خورنده آن منکر مضمون جمله باشد و بیرون آن کنه کبیره معترف نبود بدانچه بودن علامت انکار تنزیل منزله
منکر کرد جمله را سوگند آورد معنی اینست بدرستی خوردن مال یتیم گناهی کبیر است جفا بر یتیم صغیر است خورنده مال
یتیم بی دیانت دنی بهره بود در حیف کننده بر ضعیفی و عاجزی باشد وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوْا فِی
الْيَتٰمٰى فَانْكِحُوْا مَا طَابَ لَكُمْ مِّنَ النِّسَآءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبٰعَ ۔ بالا ذکر یتامی بود درین
جمله از ذکر یتامی سوی ذکر نساء تخلص رومی نمود ان لا تقسطوا مفعول ست بر خفتم و خفتم باعتبار است خویش خبر ازین
معنی اینست اگر بترسید که بر یتیمان عدل نخواهید کرد و مخالف باشید که مال یتیمان خواهید خورد و خوردن مال یتیمان
را گناه بزرگ دانید و ازین گناه که جور کردن بر یتیمان ست باز مانید از بسیاری عدد زنان و جور کردن بر ایشان
نیز باز مانید که هر دو حرام ست و از باب جور و ظلم ست پس نکاح کنید انچه خوش آید و حلال باشد دو دو کان دو دو کان
و سه سه کان سه سه کان و چهار چهار کان بر ین عدد زیادت مکنید تا در جور نیفتید بر ین وجه این آیه نص در بیان
عدد بود مسبوق برای منع بر اعداد ثلثه باشد سوال واو برای جمع ست پس مقتضی اباحت جمع میان اعداد ثلثه
باشد اباحت نه زن چنانچه مذهب بعضی بدنه همان ست آید جواب واو دلالت بر جمع میان اعداد ثلثه در اباحت
بر نسبت جمع مخاطبان میکند از جمع در اباحت بر جمع مخاطبان جمع در فعل بر نسبت هر یکی نمی آید یعنی مخاطبان را این نسبت
عدد مباح ست هر کدام که اختیار کنند رواست اما جمع در فعل روا نبود چه اگر دو را با سه جمع کنند پنج بود و اگر سه را
با چهار جمع کنند هفت شود و اگر پنج را با چهار جمع کنند نه گردد و عدد ورای اعداد ثلثه لازم می آید نظیر این ترکیب آنست
که کسی گوید اقتسموا هذه الغایة علی هولاء مثنی و ثلاث و رباع در حق جماعت مذکور امر بهر سه عدد بود و قاسمان توانند که دو کان
و سه کان و چهار کان دهند و نتوانند که غیر آن قسمتی دیگر بنیاد نهند و بعضی اورا بمعنی او گویند دفع اشکال بر ین طریق
جویند و آن درست نبود و صحیح نباشد زیرا که او دلالت بر اباحت احد اعداد کند بر سبیل تخییر یکعدد و مباح شود و همچنین
نیست باکه هر سه عدد مباح بود عددی دیگر روا نباشد و بعضی گویند عرب مبتلا بود بخصلت عظیم بودند در خوردن مال

داخل حقوق والدین ست واز اقطیعت ایشان داخل حقوق والدین ست چه اقارب قرابتی باپدر دارند یا قرابتی
با مادر و پدر پس از ایشان لامحاله آزار پدر یا آزار مادر یا آزار هر دو خواهد بود و آزار ایشان حقوق و هتک حقوق
مادر و پدر خواهد بود هم ازین جهت خدای عزوجل صلهٔ رحم را در مکان عالی داشته و پیغامبر علیه السلام پیوستن ایشان
را در شانی عظیم پنداشته قال الله تعالی ویقطعون بامر الله به ان یوصل وقال هل عسیتم ان تولیتم ان تفسدوا
فی الارض وتقطعوا ارحامکم وقال علیه السلام ان الرحم شجنة من الرحمن فقال الله تعالی من وصلک وصلته ومن قطعک
قطعته پدرستی رحم جزوی از اسم رحمن ست پس گفت خدا مر رحم را هر که پیوندد بتو با او بپیوندم و هر که قطع کند از تو
از وی قطع کنم قال علیه السلام ان للرحم لسانا یوم القیامة تحت العرش عند المیزان یقول رب من قطعنی فاقطعه الیوم
ومن وصلنی صلته و در حدیث دیگر آمده من احب ان یبسط له فی رزقه وینسا فی اثره فلیصل رحمه ان الله
کان علیکم رقیبا ○ این جمله تذییل ست وچون رقیب بودن خدای وعالم بودن او باحوال ما کنایت
ست از وعدهٔ جزا و سزا و امر بتقوی بسوی مضمون آن جمله باعتبار معنی مکنه عنه ملوح تاکید جمله سابق نمود معنی آنست
بدرستی که خدای ناظر ست و عالم باحوال و افعال شما و بر شما نگاهبان ست چه عالم بودن خدای بمردمان و ناظر
بودن او در کار ایشان باعث بر تقوی و عامل بر آنست وَآتُوا الْيَتٰمٰٓى اَمْوَالَهُمْ عطف ست
بر واتقوا الله بر وجه تخصیص بعد تعمیم از جهت اهتمام ایشان مال یتیمان و اعتنا بنهی از خوردن آن که در عرب بدین بلا
مبتلا بودند و در خوردن مال یتیم مبالغت مینمودند بر حکم ولایت و وصایت مال یتیمان در قبض می آوردند و آن
را در هوا ما و خویش صرف میکردند این آیه در شان ایشان نازل گشت و در باب ایشان بود و پیوست و یتامی
جمع یتیم ست یتیم بچه بی پدر را گویند چون بالغ شد رسد اسم یتیمی از وزائل گردد معنی آنست بدهید ای مسلمانان
یتیمان را مال های ایشان سوال دادن مال یتیمان بعد بالغ ست در حالهٔ یتیمی نیست و آتوا الیتامی اموالهم چه معنی آمد
جواب درین محل از یتامی بالغان مراد باشند تسمیه یتامی باعتبار ما کانوا علیه گفت چنانچه عشراء ناقه حامله را که دو
ماه بر حمل گذشته باشد گویند و بعد از زادن نیز ده عشراء فلان باعتبار آنکه عشراء بود تسمیه کنند سوال سر استعمال آنست
مجاز چه بود و وجه آن چه باشد جواب سر استعمال آن مجاز اشارات بدان ست که بعد بلوغ در دادن مال یتیمان
چنان سرعت باید چنانچه دادن مال ایشان بدیشان در حالهٔ یتیمی نماید وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ
بِالطَّيِّبِ ص عطف ست بر و آتوا الیتامی اموالهم معنی آنست و خبیث را بالطیب بدل نکنید یعنی مال حرام
را مال یتیمان ست مستانید تا بدل آن مال خویش که حلال ست بدهید و تواند بود که معنی چنین باشد بدل مگیرند کار ناشایسته
را که خیانت و خباثت ست بدل فعل شایسته که محافظت مال و صلاح حال ست صلاح را داده فسق مستانید
و امانت کرده خیانت مستانید وَلَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْ ط عطف ست بر و لا تتبدلوا

از نفس واحد که ارباب انعام و موجب نعمت مواصلت و بودن ایشان ذوی الارحام بود و در جمله معطوف ذکر اعتراف
ماموران بعظمت منعم و عظمت نعمت ارحام سایغ نمود ای واتقوا الله الذی تعرفون عظمه و عظمة نعمه الارحام انعم
بها علیکم حیث تساءلون فیما بینکم بذکره و بذکره الارحام تساءلون بتشدید اصل او تتساءلون بود تا را سین کردند
و در سین ادغام کردند و در باب تفعیل و تفاعل ادغام تا در فا کلمه که مقارن باشد بسیارست چنانچه اطهر و اثر
و اثاقل و او از باب تفاعل برای مشارکت قصدی ست مفعول اصل فعل در باب تفاعل فاعل گردد و مشارک
فاعل اصل فعل شود چنانچه در ضرب زید عمرو التضارب زید عمرو گویند و اگر در اصل فعل مفعول غیر صالح برای
مشارکت بود در باب تفاعل باقی ماند چون تجاذبنا الثوب و تضاربنا بالسیف و ترافعنا القضیة الی القاضی
اینجا یتساءلون از قبیله دوم است معنی اینست یتشارکون فی السوال از بعضکم بعضا شیئا هذا ذلک و ذلک
هذا مضاف محذوف ست ای بذکره یعنی ناصقون نساء لکم بذکر الله و بذکر الارحام و الارحام بنصب و جر خوانند
جر عطف بر ضمیر مجرور که ذریه است دانند **سوال** در عطف بر ضمیر مجرور اعادت جار واجب بود عطف و الارحام بر ضمیر
به بغیر اعادت با چگونه باشد **جواب** ترک اعادت جار درین آیه بر سبیل شذوذ بود شاذ منافی فصاحت نباشد
معنی اینست بترسید از خدای که یکدیگر سوال میکنید و سوال را بذکر او و ذکر ذوی الارحام ملصق میگردانید که عادت عرب بود
در هنگام آنکه بعضی از بعضی یکدیگر سوال میکردند اعطنی بالله و اعطنی بالرحیم بر زبان می آوردند و این را قسم سوال گویند
برای تحمیل بر اجابت دارند چنانچه بالله اخبرنی عن کذا یا کسی که میخواهد که ایستاده شود بالله اجلس و چنانچه ابن عباس
مر انصار را گفت بالایدار و النصر لاجلستم یا گویند اعطی شیئا لمرضاة الله و منجاة الله الارحام یا گویند تصدقوا لطاعة
الله و التقرب الیه و حمایة الارحام یا نصب و الارحام یا نصب از جهت عطف بر لفظ الله در واتقوا الله است ای واتقوا الله و احذروا
عصیانه و اتقوا الارحام و احذروا قطیعتها چون خدای عز و جل در ابتدا ایجاد و تخلیق آدم و آدمیان را
بقدرت کامله خویش از کتم عدم بصحرای وجود رسانید و زن و فرزندان آدم را از نفس واحده آدم ناشی گردانید
چون جماعتی راجع سوی یکنفس باشند چاره نبود که میان خویش اقارب و ذوی الارحام و در معاش ایشان را
بامداد کرم و افاضت نعم خویش و تربیت والدین و تناصر عشایر و تعاضد اقارب متعلق ساخت و در
شان ایشان بمدد و بمعونت و الفت و صحبت اقارب و عشایر پرداخت ازین جهت حق والدین و ذوی الارحام
را تالی حق خدا باید داشت بعد حق خدا حق ایشان را لازم باید پنداشت پس ذکر و بث منهما رجالا کثیرا و نساء
ملایم باشد و عطف ذکر ایشان بر ذکر خدا سایغ بود و بدانکه حق سبحانه و تعالی رعایة ذوی الارحام بمبالغه بیان کرده
چنانچه در آیه و قضی ربک الا تعبدوا الا ایاه و بالوالدین احسانا حق والدین را بعد حق خویش آورده جلالت
حقوق والدین متیقن ست و شناعت حقوق والدین مبرهن ست و مراعات حقوق اقارب در ذوی الارحام

خواهد و او مشتق از و نتواند بود لعدم التناسب فی اللفظ مگر آنکه ابدال هر دو یا ابو او بر سبیل شذوذ قائل شوند چنانچه
در حیوان ابدال یا و ثانیه بواو بر سبیل شذوذ قائل شده اند و چون خلقت زن در اصل طبیعت یا از استخوان کژ
بود طبیعت او خالی از کژی نباشد و خلقت حوا یعنی گویند خلقت او بیرون بهشت روی نمود خدا تعالی اورا
بآدم بزنی داد و سعادت صحبت و الفت او در روی نهاد و جملهٔ خلق سنها زوجها بر معنی اول اگر عطف بر خلقکم من
نفس واحدة باشد تکرار لازم آید زیرا آنچه مضمون جملهٔ اول آفریدن همهٔ آدمیان از آدم است و مضمون جملهٔ دوم نیز
آفریدن همه از آدم و جفت او پس معطوف بر جملهٔ ما قبل باید داشت ای خلقکم من تراب و خلق منها زوجها
و بث منهما الاولاد ذکورا و اناثا و این میان خلقت کیفیت آدمیان در ترتیب موجود شدن ایشان بود و بر معنی دوم
یعنی بران وجه که از ناس مرومانی مراد شوند که پیغامبر مبعوث میان ایشان است عطف بر مذکور باشد حاجت سوی
محذوف نبود زیرا آنچه بدین معنی تکرار نمی آید بلکه تعمیم بعد تخصیص مینماید چنانستی که گفت یا ایها الناس الذی بعث رسولا الیکم اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحدة و خلق جمیع الآدمیین منها یعنی ای آدمیانی که مبعوث ست پیغمبر در زمان شما
خبر رسید از خدا که آفریده است شما را از نفس واحد و آفریده است از آن نفس همه آدمیان را تواند بود که حال باشد
ای وقد خلق منها زوجها و این جمله متضمن است مر تقسیم آدمیان که مخلوق اند از نفس واحد آدم یکی از ایشان که زوج
او ست مخلوق نفس او ست بغیر انضمام دیگری و اولاد او مخلوق اند از نفس بانضمام مادر ایشان باز فرزندان دو قسم
اند ذکور و اناث پس چنانستی که گفت خلقکم من نفس واحدة و قد قسمکم اقساما و رتب بعضکم علی بعض برین معنی عطف
نیز بغیر احتیاج سوی حذف درست آید و تکرار نباشد سوال رجالا و نساء جمع منکر و جمع منکر در اثبات واقع
بر یک جماعتی غیر معین شود و دلالت بر همه نکند و اینجا مقصود همه رجالا و همه نساء ست استغراق منکر یعنی همه گونه
رواست جواب دلالت جمع منکر بر یک جماعت غیر معینه در صورتی که باشد تنکیر را ی تفرد و وحدت بود اما اگر
تنکیر برای تکثیر یا تعظیم باشد دلالت بر اتصاف جمع بکثرت و عظمت کند چنانچه در آید و ان یکذبوک فقد کذبت
رسل من قبلک آمده و در کلام بعضی افاضل بعثت الله رسلا و انبیا صلوات الله علیهم اجمعین الی سبیل الحق هادین
تحقیق شده مقصود تکذیب بعض رسل و ثبوت بعثت رسل و انبیا بود ملکه مقصود تعظیم و تکثیر باشد اینجا ازین
قبیل ست و تصریح توصیف بکثرت برین معنی دلیل ست و نیز تواند بود که از نکره ثابته که موجبا و وحدت ست
بدلیل عموم مراد باشد چنانچه در علمت نفس ما حضرت و علمت نفس ما اخرت تحقیق شده و در نکره جز من جاءه
و علمان غیر من علم واحد آمده و همچنین احرار خیر من عبید و رجال خیر من نساء اینجا نیز دلیل بر عموم قایم ست ایراد سوال
مذکوره غیر ملایم ست وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ
جملهٔ واتقوا الله نیز عطف ست بر اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحدة در جملهٔ معطوف علیه ذکر منعم و ذکر نعمت خلقت همه

معترضاتی که میان جمل مذکور آمده بیان کلامها متصل واقع شد و جمل دیگر که از تذییلات و تکمیلات و تاکیدات و مستانفات و تعلیلات در محلهای که مذکور اند بمشیة الله و عونه ببیان پیوندد **سوال** این سورة مدنی ست و صاحب کشاف در سورة بقره در ایها الناس اعبدوا ربکم الذی خلقکم ذکر کرده دو قضیه کلی آورده هر جا که یا ایها الناس آمده مکی ست و هر جا که یا ایها الذین آمنوا مذکور شده مدنی ست چون این سورة مصدر بیا ایها الناس ست مدنی نبود قاعده مذکور منتقض شود **جواب** هر دو قاعده مذکور نظر باغلب و اکثر ست و تخلف آن قلیل و نادر ست یا ایها الناس اتقوا ربکم و یا ایها الناس اعبدوا ربکم در سورة بقره مدنی آمده و یا ایها الذین آمنوا اتقوا انفسکم و اهلیکم نارا مکی بودن او ثابت شده در سورة تحریم قاعده بر اصل ست و این آیه و آنچه ازین قبیل ست بر سبیل قلة مختلف بدلیل ست این سوال و جواب در سورة بقره گذشته و بتصریح و توضیح پیوسته

سورة النساء مدنیة و هی مائة و ست و سبعون آیة

بسم الله الرحمن الرحیم

یَا أَیُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّکُمُ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا کَثِیرًا وَنِسَاءً

موصول با صله یعنی الذی خلقکم من نفس واحدة تا آخر معترضه است مر ربکم **سوال** ترتب حکم بر مشتق دلالة بر علیت ماخذ اشتقاق او کند پس لازم آید که خلقت آدمیان از نفس واحده علت اتقا بود و وجه علیت خلقت مذکور برای امر بتقوی چیست و اتیان تقوی بران بر چه مبنی **جواب** اتقا شکر نعمت های خداست و شک نیست که ایجاد اساس همه نعمتهاست فیض نعمت بموجب شکر شود و سبب سپاس گردد یا گویند خلقت مذکوره که از بدایع فطرت است دلیلی ظاهر بر کمال قدرت ست و کمال قدرت موجب مخافه بود و سبب اتقا گردد و خطاب با ایها الناس عام ست مر همه انام یا خاص ست باهل زمان پیغامبر علیه السلام و مراد از نفس واحد آدم است صلوات الله علیه و سلامه معنی اینست ای مردمان یا ای آنانکه پیغامبر مبعوث سوی شماست از پروردگار خویش بترسید و از مخالفت اوامر و نواهی او پرهیزید پروردگاری آنکه شما را از یک تن آدم پیدا کرد زوجه او حوا را از استخوان پهلوی او بیرون آورد **روایت** کرده اند چون آدم علیه السلام آفریده شد تنها بود از روی او کسی روی نمی نمود مهدی نداشت که با او الفت گیرد و صحبت او بپذیرد روزی آدم در غنودن بود از استخوان پهلوی چپ او زنی روی نمود و تغییر استخوان و جدا شدن آن آدم را آزرده نکرد و درد و رنج نیاورده اگر برو آزرده گشتی دلها بایشان الفت نپذیرفتی و بعضی خلقت حوا را از بقیه گل آدم دارند خلقت او از پهلوی او نه پندارند و این روایة بآیة و خلق منها زوجها مخالفت مینماید و باخبار مستفیضه موافق نمی آید و حوا بر وزن فعلا ست مونث احوی مشتق ست از حوت و سمیت حوا لحوتها او لحوة شقتها کذا فی بعض الکتاب و حوت سرخی را گویند که بسیاهی زند و این رنگ در لب از الوان محموده و از صفات ستوده است و بعضی گویند حوا مشتق از حی ست حوا نام کرده لخلقتها من حی و این قول مشکل ست زیرا که حی لفیف مقرون بدو یا ست

ل یوم منها عمر الدنیا سبع مرات و من اعتق الف رقبة وافضل من صدقة اهل الارض جمیعا در حدیث دیگر آمده
ن یوم و لیلة فی سبیل الله جعل الله بینه و بین النار سبع خنادق کل خندق منها مثل سبع سموات و سبعة ارضین
صبر بر جفاء کافران و عناء محاربه ایشان و وقوع شهادت و جراحت و نقصان اموال و انفس بعد قتال ست و مرابطه
انتظار قتال پیش از وقوع قتال ست و مصابر و ثبات قدم در مقاتله و قرار در معرکه و امتناع فرار از مهلکه در حال ست
و بعضی از صبر صبر بر عبادت گویند و معنی حبس نفس بر عبادت خدا جویند یعنی نفس خویش را در عبادت حبس کنید و امر او
بجا آرید و خود را از منهیات باز دارید و از مصابرت ثبات بران و مقاومت با شیطان در هنگام مزاحمت و وسوسه
او در باز داشتن از طاعت و عبادت مراد ست و از مرابطه دل بر طاعت بستن و منتظر عبادت ماندن و مستعد برای
دفع وسوسه او مراد بود که آن نیز ارباب جهاد ست از پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم روایت کرده اند رجعنا من الجهاد
الاصغر الی جهاد الاکبر این را جهاد اکبر خوانند که محاربه با شیطان ست او دشمن پنهان ست و مقاومت با دشمن پنهان
نه کاری آسان ست و نیز مضرت شیطان در دین و مضارت کفار در دنیا بود و مضرت دین برتر از مضرت دنیا باشد
و از خدا بترسید تا رستگار شوید لعل که در کلام خداست نه در شان مخاطبان برای بیان رجاست و ختم سورت بذکر
تقوی که جامع ایتمار همه اوامر و اجتناب از جهت نواهی ست و موجب همه انواع صلاح و مانعه همه اصناف تباهی ست
و بذکر فلاح که اصل مثوبات ست و معظم منافع و مکرمات ست از باب حسن مقطع آمده و سزاوار استحسان شده چه اعلام
بحصول مرام و ایذان بانتهاء کلام ست والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب سورة النساء
سورة نساء مدنی ست صد و هفتاد و شش آیه هزار و نهصد و چهل و پنج کلمه شانزده هزار و سی حرف ست ربط این
سورة با سورة آل عمران آنست که ختم سورة آل عمران بامر اتقاست و مبدء این سورة نیز امر بتقوی ست بدانکه سورة
را بذکر اتقا و بذکر آفریدن خدای جل و علا مردان و زنان بسیار را از نفس آدم علیه السلام و حوا افتتاح کرد بعده چون
خلقت رجال و نساء از نفس آدم و حوا مستلزم مقارنت ارحام ارحام را در ذکر آورد و چون عرب را در جاهلیت عادت
بود که اولیای ایتام ذوی الارحام حقوق ایشان را متعارض میشدند و اموال ایشان را میخوردند بعد امر باتقا از قطیعت
ارحام و از هتک حقوق ایشان بر وجه ذکر خاص بعد عام و اتوا الیتامی اموالهم گفت و باز داشت ایشان ازین جریمه
عظیمه جست بعده بجمله و ان خفتم الا تقسطوا فی الیتامی فانکحوا ما طاب لکم من النساء از ذکر یتامی بسوء ذکر نساء تخلص حاصل
گشت از انجا تا جمله الرجال قوامون علی النساء احکام زنان بذکر پیوست تا آنکه جمله و یستفتونک فی النساء چنانچه در تفسیر
آمده بر جمله الرجال قوامون علی النساء عطف کرد بعده آیه کلاله که متضمن توریث اخوت و اخوات آمده بر وجه ترتیب مذکور
شده و سورة بران تمام گشت و کلام بانتها پیوست و شک نیست جملهای که از یکباب ست از مقاصد آن متغایر
بود از جهت اتحاد باب میان ایشان ارتباط و اتصال باشد و اگر مقصود از همه یکی ست هر یکی در مقصود کلی مقرر دیگری ست

بدرستی خدا شتاب ست حساب او مخوف ست عقاب او حسنات پیشینیان و پسینیان بقدر دوشیدن گوسپندی آخر
کند بلکه بقدر پلک زدن مرتب گرداند روایت کرده اند چهل کس از اهل کتاب سی و دو نفر از حبشه و هشت
از روم بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند و در مجلس معلی در آمدند کلام پیغمبر شنیدند و دین اسلام گزیدند بهدایت
پیوستند مومنان مخلص گشتند این آیه در باب ایشان نازل گشت و این نظم در حق ایشان بورود پیوست و بعضی
گویند در حق عبد الله بن سلام و یاران اوست که او نیز از اهل کتاب بود حق سبحانه تعالی او را راه راست نمود
بدولت ایمان پیوست مسلمان پاک گشت یاران او نیز بدو پیوستند مومنان مخلص گشتند و بعضی گویند نجاشی
پادشاه حبشه که پیغمبر را ندیده بود آنچه از حال پیغمبر او را رسیده در دل او پسندیده نمود بر حکم مصراع ولاذن تعشق
قبل العین احیاء و بر قضیه مصراع گوش پیش از چشم عاشق میشود محبت پیغمبر در دل او افتاد به پیشوائی سعادت
و رهنمونی دولت ایمان آورد پیغامبر را و هر چه آورده است تصدیق کرد پیش از آنکه به پیغامبر برسد اجل او رسید
و خدای تعالی لواء دولت او را ازین جهان در آن جهان کشید هم در روز وفات او جبرئیل علیه السلام خبر مرگ
او رسانید و پیغامبر را مردن او بر دین اسلام آگاه گردانید پیغامبر علیه السلام یاران را فرمود اخاکم قد مات
فقوموا و صلوا علیه بعده با یاران در گورستان بقیعه آمد حجاب برگرفتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم سریر نجاشی
را دید سوی جنازه او توجه کرد نماز جنازه او چنانچه حق اسلام است بجا آورد این آیت در شان او نازل گشت
و این نظم در حق او بورود پیوست یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا
وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ ۝ در مبدء سورت ایذای گفتار کفار ذکر کرد و قائل شدن ایشان بالوهیت مسیح
عیسی و گفتن و دانستن او پسر خدای و ابراهیم را یهودی و نصرانی گفتن بر امثال آن آورده در آخر سوره صبر بر
ایذای ایشان فرمود و بر مصابره و رابطه راه نمود بعده بر طریق تعمیم بعد تخصیص و ذکر عام بعد خاص و اتقوا الله
که متضمن همه اوامر و نواهی و جامع انواع صلاح و فلاح و واقعه اصناف تباهی ست گفت و بدان حصول فوز
ابدی و اصابت فلاح سرمدی برای مخاطبان و جمله ندائیه که بعد اوست در آخر سورت بر وجه ترتیب آورد و سورت
را بآیه مذکوره ختم کرد معنی اینست ای مومنان بر ایذای کفار از گفتار و کردار صبر کنید و بجفاء ایشان اندوهگین
مباشید و چون ایشان در محاربه می باشند و بر تیغ و تیر شما صبر میکنند شما نیز هم نبرد ایشان باشید و در صبر با ایشان
شریک گردید و تیغ و تیر ایشان تحمل کنید و پای پس نارید تا ایشان غالب نیایند و در سرحدها نیایند و اسپان را
بسته بچرانید و عنانها اسپان را گرفته منتظر باشید بشنیدن آوازه کفار سوار شوید بشتابید قال الله تعالی
وعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخیل ترهبون به عدو الله وعدوکم و در تفسیر آورده که در حدیث آمده رباط
یوم فی سبیل الله افضل من عبادة الف رجل کل رجل یعبد الله الف سنة کل سنة منها ثلثمائة وستون یوما

ع ۲ ۱۱

بعید نیست اگر نعیم جنان را با همه نعمتها که ما لا عین رأت ولا اذن سمعت نزل خوانند و مقصود بضیافت رویت رحمن و
درجه قرب مکانت و کرامت صحیفه معنویه بعنوان من الملک الحی الذی لا یموت الی الملک الحی الذی لا یموت دانند و نیل
رضوان بر حکم رضوان من الله اکبر برتر از جنات دارند و مقام رضا بر قضیه اجل علیکم رضوانی فلا سخط بعد ذلک ابدا مقصود
اعلی پندارند و تواند بود مفعول مطلق باشد مر فعل محذوف را از باب له علی الف درهم عرفا و لا اله الا الله ایمانا بالله
این را مصدر موکد گویند تقدیر کلام چنین باشد برزقون نزل او عطاء نزل یعنی مر ایشان راست جنات روزی داده
شوند روزی دادن نزل یا از قبیل ضربته سوطا باشد بتقدیر یضاقون نزلا یعنی ای یضاقون ضیافة بنزل یعنی مهمان
داشته شوند مهمان داشتن نزل و تواند بود که تمیز بود از فاعل لهم ای لهم نزل جنات وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ
خَيْرٌ لِّلْأَبْرَارِ ما عند الله خیر للابرار خبر مبتدا است و جمله تذییل ست معنی اینست و آنچه نزدیک
خداست از رویت و صحیفه اکرام مر نیکوکاران را از نعیم جنات و بعضی از ما عند الله نعیم جنان مراد دارند معنی کلام برین
طریق پندارند و آنچه نزد خداست از نعیم بهشت مر ابرار بهتر ست از نعیم دنیا مر کفار وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتٰبِ
لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ خٰشِعِينَ لِلّٰهِ لَا يَشْتَرُونَ
بِآيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۝ این جمله عطف ست مر مضمون فنبذوه وراء ظهورهم واشتروا به ثمنا قلیلا
زیرا آنچه اذکروا واخذ الله میثاق النبیین تا آخر دلالت بدین میکند که هم نابذون للعهد و یشترون به ثمنا قلیلا و
ان من اهل الکتاب لمن یؤمن بالله الی آخره و تواند بود که حال باشد از فاعل فنبذوه واشتروا یعنی حال اینست
که بعضی از ایشان چنین اند و ایراد این عطف یا حال برای تکمیل ست بر جمله فنبذوه وراء ظهورهم شعر
فسقی دیارک غیر مفسدها صوب الربیع دویمه بهمی خاشعین الله حال ست از فاعل یؤمن که بمعنی جمع است
لا یشترون بآیات الله ثمنا قلیلا حالی دیگر ست و تاکید جمله از جهت آنست که اعتقاد سامعان بر عموم نبذ
اهل کتاب میثاق را امارت انکار مضمون این جمله بود محل تاکید باشد معنی اینست بدرستی اهل کتاب که عهد را
شکنندگانند و بدل عهد ثمن قلیل را ستانندگانند و بعضی از ایشان هر آئینه کسانی اند که بخدای و بچیزیکه فرستاده
شده است بسوی شما یعنی قرآن ایمان می آرند و بچیزیکه فرستاده شده است سوی ایشان یعنی توریت و انجیل
ایمان دارند مر خدای را فروتنی کننده اند و عبادت و طاعت آرنده اند درین حال که بآیات خدای که در توریت
متضمن نعت پیغمبر و حلیه او بود بدین که آنرا نپوشیدند و در ابطال آن نکوشیدند و آنرا بکافران نسپردند بدل آن بهای
آن نستدند أُولٰئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۝ این جمله مستانفه است در جواب ما شان
هؤلاء معنی اینست ایشان ای محمد مر ایشان راست ثواب ایشان نزدیک پروردگار ایشان إِنَّ
اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ۝ این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت اظهار مدح بر سبیل وکادت معنی اینست

واولاد ایشان ومیل نکند دل تو سوی کافران ونظر نکند چشم تو در نعمت خویش ورفاهیت ایشان مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مبتدا
خبر مبتداست محذوف ای متاعهم متاع قلیل یعنی متاع ایشان متاعی ست اندک یا مبتدای ست محذوف الخبر ای
لهم متاع قلیل واین جمله معلله جمله سابقه است معنی آنیست مر ایشان راست متاع قلیل یعنی بمشقت فقر
بنا خوشی بناید پیوست ونباید که کافران راست مائل خاید گشت قطعه ای دل چکنم خدا همین میخواهد ✤ موسے
زخدانان چوین میخواهد ✤ فرعون لعین نشسته برتخت زرین ✤ نعمت همه بردشمن دین میخواهد ✤ فی الجمله ایام فقر
خواهد رفت اوقات وقرو فخر خواهد آمد وزمان سروت وکثرت مال خواهد گذشت هنگام نکال ووبال بویدا خواهد
گشت نظر باید کرد که مومن فقیر را در آخرت چه جمال وکمال خواهد بود وکافر صاحب مال ومنال را دران جهان
چه وبال ونکال روی خواهد نمود حکایت درویشی را عمر در درویشی رفت وبادشاهی الحیات وبادشاهی گذشت
درویش در هنگام مردن از شکر نعمت درویشی ولذت فقر شادان وبادشاه از مال ودستگاه بادشاهی وجاه
پشیمان واز درد وعنا نالان واین کلمات گویان نظم کاشکی صد جاه بودی جاه نه ✤ خاشه روبی بودی
وشاه نه ✤ خشک بادا پر وبال آن همای ✤ کو مرا در سایه خود داد جای ✤ جهان در معرض شیفتگی ودر خیز فریفتگی
بنود تمام دنیا وهزار چندان چون فانی ست برنسبت کامرانی جاودانی وشادمانی چنانی اندک باشد ثُمَّ
مَأْوٰهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ○ جمله وبئس المهاد تزییل ست یا عطف ست بر متاع قلیل معنی آنست
پس مادی ومرجع کافران دوزخ باشد ودوزخ بد قرارگاهی بود لٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ
جَنّٰتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهٰرُ خٰلِدِينَ فِيهَا کلمه لکن در عطف مفرد نقیضه
لا دارند وحکم او برعکس حکم لا پندارند یعنی لا چون جاءنی زید لا عمرو برای عطف منفی بر مثبت بود ولکن چون جاءنی
زید لکن عمرو برای عطف مثبت بر منفی باشد ودر عطف جمله بمعنی بل ست برای اضراب از کلام اول ست لکن در
آیه برای عطف بر مفرد باشد للذین اتقوا رسهم عطف بر فاعل لا یغرنک بود جمله لهم جنات تجری را معلله دارند معنی
جمله پندارند هرآئینه مغرور نکند ترا تقلب کافران وتنعم ایشان لیکن فریفته کنند وشیفته گردانند متقیان زیرا نچه بر ایشان
راست جناتی که جاری ست در زیر درختان آن یا خانهای آن جویها درین حال جاوید باخته اند ایشان دران
جاوید بود لکن الذین اتقوا مبتدا باشد جمله لهم جنات خبر بود دخول لکن بر جمله دارند معنی او بر اضراب پندارند
نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ ط در عرب مهمان را تنزیل گویند واول طعامی که پیش مهمان آرند آنرا نزل
خوانند ونزلا حال از جنات که فاعل ظرف مستقرست یعنی لهم واقع شده بمعنی لهم جنات حال کونها نازلا من عند
الله معنی آنیست در حالت که جنات نزل ست از نزد خدای یعنی از قدرت حق سبحانه تعالی سوال جنات را
نزل گفت ونزل اول طعام مهمان را گویند بعد جنات دیگر چیست که مقصود بمانی بحصول او بوند جواب

و تواند بود جمله بعضکم من بعض معترضه است متضمن دیگر بر اصول و فروع باشد معنی چنین آید بعضی از شما ناشی از بعضی شده
فروع از اصول پیدا آمده در عمل اصل بر فرع ترجیح ندهیم عمل هیچ کس از اصول و فروع ضایع نکنیم و بعضی معنی بعضکم من بعض
اقوی من بعض و اعلی گویند و اعتراض برای قصد تقسیمی دیگر جویند بعضی تقسیم بر قوی و ضعیف و وضیع و شریف حاصل معنی
چنین آید ما عمل هیچ عمل کننده ضایع نکنیم کسی را در ورطه خیبت از عطا و حرمان جزا نیفکنیم از ذکر و انثی اصل و فروع
قوی و ضعیف و وضیع و شریف و ادنی و اعلی هیچ یکی را محروم نگذاریم عمل عاملی را در خیر ضایع نیاریم بی سابقه عمل نعمت
وجود داریم و ابواب نعم گوناگون از نعمت حیات و صحت و عافیت و رفاهیت کشادیم بعد طاعات و خیرات و اکتساب
حسنات و مبرات که فرو گذاریم و چگونه در خیبت و حرمان آریم فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ
وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ
وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ
قتلوا بر صیغه ماضی مجهول ثلاثی مجرد و از باب تفعیل خوانند و تفعیل را مفید معنی مبالغت و تکثیر دانند و بعضی قتلوا بر صیغه
ثلاثی در قرآن مقدم بر قتلوا دارند و قتلوا بر صیغه فعقروها از باب اسناد فعل بعض بسوی کل پندارند نسبت مقابله
سوی مقتول لازم نیاید در کلام تناقض روی نماید فاسببیه است موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا است جمله واوذوا با
معطوفات معطوف بر هاجروا است لاکفرن جواب قسم محذوف است جمله قسمیه خبر مبتدا است ولادخلنهم عطف است
بر لاکفرن جنات مفعول دوم است مر لادخلنهم جمله تجری من تحتها الانهار صفت است مر جنات و ثوابا مصدر فعل محذوف
ای یثابون ثوابا معنی اینست پس آنکسانیکه هجرت کردند و اوطان خویش گذاشتند ایمان آورده سوی پیغمبر علیه
الصلوة والسلام شتافتند دین اسلام پسندیدند و ملازمت خدمت پیغامبر گزیدند از دیار خویش بیرون آورده شدند
در اعلاء دین برنج و آزار پیوستند و کارزار کردند و کشته گشتند و قراءة تقدیم قتلوا بر قاتلوا معنی چنین آید بعضی از ایشان
کشته شدند باقی ماندگان کارزار کردند بسوگند یاد میکنیم هر آئینه هر آئینه بپوشیم و دور کنیم از ایشان بدیهای ایشان و هر آئینه
هر آئینه در آرم ایشان را در جناتی که جاری باشد بروی درختان با خانهای آن جویها جزا داده شوند ایشان جزای
این از نزد خدای جل و علا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ○ این جمله تذییل است معنی اینست
خدای نزدیک اوست یعنی در علم اوست نیکی بازگشت و خوبی آنچه کار ما بران باز خواهد گشت لَا يَغُرَّنَّكَ
تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ ○ این جمله معترضه است برای بازداشت پیغامبر علیه السلام و مومنان
از میل کردن و فریفته شدن بدستگاه کافران و این خطاب مر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را بر وجه تعریض از دیگران
باشد یا خطاب مر مخاطب غیر معین را بود معنی اینست هر آئینه هر آئینه ترا ای محمد یا ای مخاطب غیر معین مغرور
نکند و شیفته و فریفته نسازد گشت کردن کافران در بلاد بتجارت و زراعت و سعت و فراغت مال و کثرت اموال

ثلثة ارباع

هم بدین معنی ست ربنا واتنا ما وعدتنا علی رسلک ولا تخزنا یوم القیمة انک لا تخلف المیعاد ○ علی رسلک ای لاجل تصدیق رسلک او بمقابلة تصدیق رسلک او بخال من وعدتنا علی سنة رسلک من النصرة فی الدنیا والمثوبة فی العقبی بنا ندای دیگر ست معترضه است میان معطوف یعنی واتنا ومعطوف علیه یعنی توفنا برای استعطاف ولا تخزنا عطف بر واتنا وجملهٔ انک لا تخلف المیعاد تعلیل ست وبر مضمون جملهٔ مذکور دلیل ست معنی اینست ای پروردگار ما بده مارا انچه وعده کرده بر زبان پیغمبران ما ودر روز قیامت مارا درخواری میفگن از روی سوا مساز بدرستی که تو وعده را خلاف نکنی وسیعاد را در خلف نیفگنی سوال انچه موعود ست لامحاله کاین مجیب او بوفق در وعدهٔ او روی نخواهد نمود دعا در دادن موعود چه حاجت باشد در خواهش آن چه فایده مشود جواب چنانچه در خبر اعلام مقصود نمی افتد لازمی از لوازم خبر چون اظهار تحسر ورب انی ومنتها انتفی مراد میشود در دعا نیز بعد لوازم مقصود میگردد چون اظهار محبت در اللهم ارحم محمدا وابعثه مقاما محمودا الذی وعدته واظهار عجز در عبودیت واحتیاج در ربنا واتنا ما وعدتنا علی رسلک واللهم ارزقنا مع الابرار موعود جواب دیگر آنکه در اتنا ما وعدتنا علی رسلک کنایه ست از دعا بثبات ایمان وموت یافتن بران باشد تا وعده که مشروط بایمان ست در حق او ثابت شود که یافتن ثواب موعود مشروط بایمان ست یعنی مارا با ایمان بمیران تا بیابیم ثوابی که موعود ست بشرط ایمان در روز قیامت خوار مسازد در خبری وخذلان مینداز ما سوای آنرا تخزنا مخصوص ست بکافران بآیهٔ یوم لا یخزی الله النبی والذین آمنوا معه منفی ست از مومنان پس مومن دعا انتفاء اخزا بدای چه کند ودم خواهش انتفاء آن برای چه زند جواب دیگر آنکه لا یخزی کنایت ست از دعا نگاه داشتن از کفر تا از جهان با ایمان بروند ومبتلا بخزی ورسوائی نشوند فاستجاب لهم ربهم انی لا اضیع عمل عامل منکم من ذکر او انثی بعضکم من بعض عطف ست بر مضمون کلام سابق که از ادعیه سابق مفهوم شده چنانستی که گفت ودعوا فاستجاب لهم ربهم الآیه من ذکر او انثی بیان ست مر عامل وجملهٔ بعضکم من بعض تعلیل ست مر تشریک اناث یا مذکور در استحقاق مثوبات معنی اینست پس مر ایشان را پروردگار ایشان اجابت کرد ودعای ایشان را در خیر استجابت آورد گفت من که پروردگار شما ام عمل هیچ عامل نکنندهٔ از جنس مردان یا زنان ضایع نگردانم زیرا که بعضی از شما از بعضی ناشی شده مرد از زن چون عیسی از مریم وزن از مرد چون حوا از آدم وفرزندان وپسران ودختران از مادران وپدران پیدا آمده وبعضی از اجزاء عمل واعتبار آن میان عمل مردان وزنان از جهت آنکه ذکر عمل کنندگان در قرآن بلفظ مذکور شده وذکر زنان تصریح نیامده چنانچه ان الذین آمنوا وعملوا الصالحات واشال آن گمان فرق داشتند در جزاء اعمال بنظر افتراق بنا چنانچه از ام سلمه رضی الله تعالی عنها روایت کرده اند که گفت یا رسول الله انی اسمع الله یذکر فی الهجرة الرجال دون النساء در این آیه در این گمان آورده وبیان کرد که عمل هیچکس از مرد وزن ضایع نکنم ودر غیبت وسفت جزا نیفگنم

پس مسلمانی که در دوزخ در آید او را نیز خزی باشد میان دو آیت معارضه می آید و از روی ظاهر مخالفت مینماید
جواب بآیة یوم لا یخزی الله النبی والذین آمنوا ثابت شود که مومنان را خزی نبود این آیة محمول بر تشبیه باشد
معنی چنین بود انک من تدخل النار فقد اخزیته من المسلمین تطهیرا تولمه وتعذیبه وتجعل حاله فی الایلام کحال من ارادت
اخزاه وایلامه تابیدا فیکون للمسلمین بذنوبهم ایلام فمثل بالاخزاء لا اخزاء حقیقة کما یقال من صام عاشورا فقد صام
الدهر کله او یقال من اذی مسلما فقد هدم الکعبة ای حال صوم عاشورا فی عظمة الثواب کحال صوم الدهر وحال موذی المسلم
فی فظاعة الاسم کحال هادم الکعبة وان لم یتحقق لا صوم الدهر ولا هدم الکعبة برین تقدیر معنی چنین بود هر که را خدای
از مسلمانان بمشیت عذاب و گناه از جهت تطهیر او در آتش در آرد بدرستی که در معذب شدن و در رسیدن حالتی
که بخزی و عذاب بر سبیل تابید که کافران راست ماند پیدا گردد پس اثبات خزی بر سبیل تمثیل بود بر طریق تحقیق نباشد
و آیة دلالت بر عذابی که مانند خزی باشد کند دلالت بر تحقیق خزی نبود در صورت مانند خزی دارند در معنی پاک کردن
از لوث معاصی پندارند یا گویند از من تدخل النار فقد اخزیته دخول بر وجه خلود مراد بود صاحب کبیره را دخول بر وجه خلود
نیست اخزا ثابت نشود برین تقدیر از فقنا عذاب النار بحذف مضاف فقنا خلود عذاب النار مراد دارند و جمله را کنایة
از فقنا الکفر الموجب لخلود عذاب النار پندارند یا گویند مراد از والذین آمنوا معه صحابه پیغمبرانند مومنان دیگر از والذین
آمنوا بقید معه خارج باشد در حق عامه مومنان انتفاء خزی لازم نیاید سوال مذکور را صورت ورود نماید یا والذین
آمنوا معه مبتدا دارند جمله نورهم یسعی بین ایدیهم خبر او پندارند عطف بر آلتی نباشد انتفاء خزی لازم نیاید رَبَّنَآ اِنَّنَا
سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُّنَادِيْ لِلْاِيْمَانِ اَنْ اٰمِنُوْا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّا ۖ رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا
ذُنُوْبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّاٰتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِ ۝ مفعول سمع چون شی بود که از مسموعات
نیست ذکر صفتی یا حالی که از باب مسموعات ست لازم بود چنانچه سمعت رجلا یقول کذا و سمعتک یقول او قائلا
کذا ینادی لایمان صفت ست منادیا و افادت صفت باعتبار قید للایمان ست ان در ان آمنوا مفسره است
بعد ندا که متضمن معنی قول ست بر طریق نادیناه ان یا ابراهیم فآمنوا عطف ست بر سمعنا ربنا تکرار نداست برای
استعطاف و داعی بودن بر اجابت فا در فاغفر لنا سببیه است این جمله دیگر ست برای تقرر خواهش وقایت
از نار معنی اینست ای پروردگار ما بدرستی ما شنیدیم رسولی ندا کننده را برای ایمان ندا میکند امنوا بربکم میگوید
و تصدیق دین اسلام میجوید ندا ایمان در گوش دل کردیم پس ای پروردگار ما ایمان آوردیم پس بیامرز برای ما گناهان
کبیره ما و دور گردان از ما گناهان صغیره ما و ما را بمیران بمصاحبت نیکوکاران سوال مرگ خواستن نمی شاید
صحت طلب مرگ اینجا چه نوع می آید جواب در توفنا مع الابرار مقصود طلب صحت ابرار ست در هنگام
موت طلب موت مقصود نیست طلب متوجه سوی قید ست توفنی مسلما که یوسف علیه السلام در دعا گفته

عبرت به بیند رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا ۚ مقول ست مر یقولون که محذوف ست و این جمله حال ست
از فاعل یتفکرون ای یتفکرون قائلین ربنا ما خلقت هذا باطلا و باطلا صفت مصدر محذوف ست یا حال ست از هذا ای
ما خلقت هذا خلقنا باطلا بلا فائدة بل فیه فائدة معرفة الله بالتفکر فیه و هو مجال التفکر فیه معنی اینست تفکر کنید درینحال
که بگویند ای پروردگار ما نیافریدهٔ آفریدنی باطل بیفائده این مخلوق عظیم را بلکه آفریدهٔ تا در و تفکر کنند و بدان تفکر معرفت
تو حاصل گردانند کمال ترا دریابند و بشناختن صفات عظام تو بشتابند سُبْحٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ۝
رَبَّنَآ اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهٗ ؕ وَمَا لِلظّٰلِمِيْنَ مِنْ اَنْصَارٍ ۝
سبحانک معترضه است برای تنزیه از آفریدن چیزی بی حکمت پسندیده و کردن کاری بی عاقبت حمیده فا در فقنا
سببیه است این جمله قدرت حق ست مبنی بر توانائی قادر مطلق ست و در جمله والله علی کل شیء قدیر ذکر خدا بر وجه غیبت
بود درین جمله التفات کرد از غیبت سوی خطاب آورد از جهت تنبیه برین که کسی قادر ست بر همه چیز باشد توجه بسوی او
و خواهش حاجت از و سزاوار بود جمله فقنا عذاب النار دعاست بوقایت از عذاب نار بر سبیل اطلاق متناول ست بر
اندک و بسیار یا بحذف مضاف دعا بوقایت از عذاب نار و خلود در عذاب بود کنایت از وقایت از کفر و مردن بران
باشد بر وجهی که فقنا عذاب النار را مطلق دارند انک من تدخل النار را نیز مطلق باید داشت و بر وجهی که او را مقید
بخلود دارند آنرا مقید بخلود باید پنداشت تا ربط مستقیم آید و سیاق کلام سایغ نماید ربنا ندای دیگر برای استعطاف ست
و چون مضمون انک من تدخل النار مذمت دوزخیان و نکوهش ایشان ست از جهت ایراد ذم بر وجه و کادت تاکید
کرد جمله را با ان آورد و من در من تدخل النار شرطیه است فعل مستقبل را جزم کرد در محل نصب ست از جهت آنکه مفعول ست
مر فعلی را که بعد اوست من مذکور عالم ست هم معمول بر طریق ایا ما تدعوا فله الاسماء الحسنی فقد اخزیته جزاء شرط ست
و ما در و ما للظالمین بمعنی لیس است من انصار هم اسم ماست من در و زائده است للظالمین خبر اوست برو مقدم شده
و این جمله معترضه است در اثناء دعا برای مذمت کافران معنی اینست بپاکی یاد میکنم ترا تنزیه میکنم از همه عیبها چون
بر همه چیز قادری و همه کار را مالکی میتوانی که بر ما نظر عفو گماری و ما را از آتش نگاهداری پس ای پروردگار ما ما را از آتش
نگاهدار بعذاب آتش از اندک و بسیار مسپار ای پروردگار ما هر کرا از مومنان و کافران در آتش در آری و بعذاب
دوزخ بسپاری ظاهر شود صورت رسوائی او خواسته و حکم کرده شود برو که او را در صورت یا در صورت و معنی برای
خواری داشته و بر وجه تقیید بخلود معنی چنین باشد بدرستی که کسی را در آری در نیران و در دوزخ بر سبیل جاودان پس بدرستی
بخواری او حکم کرده او را در رسوائی آورده و نداند مر ظالمان را یاری دهندگان یعنی کافران را نصرت کنندگان که مانع
عذاب شوند و حائل از نکال گردند سوال در آیهٔ دیگر آمده یوم لا یخزی الله النبی والذین آمنوا معه مضمون این آیه
آنست که پیغامبر و مومنان را در آخرت خزی نبود و مضمون این آیت در حق هر که در دوزخ در آید اخبار از خزی است

میثاق و استبدال عهد ایشان در بیان آورد چنانستی که سامع بشنیدن عزم جزم ایشان هل یکونون بمفازة من العذاب
سوال کرد این جمله بر وجه استیناف آمده جملهٔ لهم عذاب الیم تزئیل ست معنی اینست مپندار این شکنندگان عهد را که شاد
میشوند بکار ناشایسته که کرده اند و عمل ناپسندیده که آورده اند از حق پوشیدن و در کتمان صفت پیغمبر کوشیدن و دوست
میدارند که ایشان را بستایند براست گوئی و راستکاری که نابوده مینمایند پس هر آئینه ایشان را ملتبس بنجات از عذاب
مپندار و در معرض خلاص از عقاب بانکار مر ایشان راست عذاب دردناک و جاوید بیم و باک وَلِلّٰهِ مُلْكُ
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ این جمله تزئیلی دیگرست مر عذاب الیم را مقررست معنی اینست و مر خدایراست
بیقین ملک آسمانها و زمین و آنچه در وست در تحت تصرف اوست ملک ملک اوست مخصوص بدوست مصراع
ملک نه ملک منقلب ملک نه ملک مشترک ۞ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝ این جمله تزئیلی دیگرست
مر قدرت عقاب فخیم را مقررست معنی اینست و خدای عز و جل بر همه چیز تواناست همه ممکنات در تحت قدرت او بود هر چه
بخواهد بکند از هیچ چیز عاجز نشود اِنَّ فِيْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ
لَاٰيٰتٍ لِّاُولِي الْاَلْبَابِ ۝ الَّذِيْنَ يَذْكُرُوْنَ اللّٰهَ قِيَامًا وَّقُعُوْدًا وَّعَلٰى
جُنُوْبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُوْنَ فِيْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ تنکیر الآیات برای تعظیم و تکثرست ای
الآیات عظیمه و علامات فخیمه این جمله تقررست مر بیان کمال قدرت را که از و الله علی کل شیء قدیر فهم شده یا تعلیل ست و بر کمال
قدرت دلیل ست و تاکید او از جهت ابراز مدح بر صورت و کاوت ست یا گویند ناگرویدن و کفر ورزیدن کافران از علامت
انکار مضمون جمله است بظهور علامت انکار تزئیل منزله منکران کرد جمله را موکد آورد معنی اینست بدرستی در آفریدن آسمانها
که مظهر بدایع قدرت و آفریدن زمین که مقر عجایب فطرت ست و مختلف شدن لیل و نهار ببودن لیل و زمان قرار و بودن نهار
هنگام کار و بودن لیل ظلمانی و بودن روز نورانی و اختلاف میان شبها و روزها بدرازی و کوتاهی و بودن بعضی هنگام صلاح و
بعضی زمان تباهی هر آئینه نشانها جلائل و دلائل جزائل ست بر عظمت ملک خداوند و کمال تصرف حق جل و علا بیت
در حق ملک و ملک تو هر سر موئی گداست ۞ در خط بندگی ما هر خط دست دست خط ۞ علی الخصوص این چنین هیکل علوی
معلق با کواکب منیره و نجوم مستنیره و اجرام بسیط سفلی مطبق با کواکب و انهار جمادیه و نجوم و اشجار نامیه و جبال شامخه و
اطوار راسخه و عناصر موالید گوناگون و سائر عجائب و غرائب ربعه مسکون چگونه علامت قدرت نبود و نشان کمال
ملک و تصرف نشود مر خداوندان عقول و ارباب ادراک محسوس و معقول که یاد کنند خدایرا ایستاده و نشسته و بر پهلوها
غلطیده و بعضی مراد از ذکر نماز گویند چه نماز بی ذکر نبود و در هر سه حالت روا باشد نفل بر اطلاق و فرض بر تفصیل باطباق فریضه
استاده در حالت قدرت بر قیام و نشسته با رکوع و سجود در حالت عجز از قیام و غلطیده بایما در حالت عجز از قعود و گفته اند الذاکرین
الله کثیرا هم ایشان اند که در هر سه حالت در ذکر باشند و در آفرینش آسمانها و زمین تفکر کنند و آنچه در ایشان ست بنظر

ع ۱۹ ۹

اشترا فعل بیع ذکر کند عبارت باعوه بثمن قلیل آرد **جواب** عهد را که بیع ست بدر آوردن یا دروی ثمن ساخت
وثمن را متروک یا در خیر بیع انداخت تا بیع بودن که عهد مقصود ست بکنایت ثابت شود ابلغ از تصریح باشد
وتواند بود که اشترا بمعنی باعوا شود ومجری بر ظاهر بنا شد ودر عبارت قلب بود ای باعوا عهدهم بثمن قلیل چنانچه
در وشروه بثمن بخس گفته اند **سوال** مقلوب بر قول صحیح بغیر تقنین اعتبار لطیف مقبول نبود اعتبار لطیف درین
قلب چه باشد **جواب** اعتبار لطیف درین قلب آن بود که صورت قلب بر صورت کنایت مذکور می آید وآن ابلغ از تصریح
مینماید **سوال** تعلق عهد باشترا بچه وجه آید وصحت او بچه طریق روی نماید **جواب** عهد را در اتفاق وانتفاع
بمتاعی کار آمد فی تشبیه کنند واورا بر وجه تخییل متعلق بشرا گردانند چنانچه در نطقت الحال حال را از جهت دلالت
بناطق تشبیه میکنند ونطق را بر وجه تخییل مسند سوی او میگردانند وتواند بود که اشترا عبارت از استبدال
بود معنی استبدلوا بعهدهم ثمنا قلیلا شود یعنی عهد خویش بر ایشان سپردند بدل آن ثمن قلیل بردند **معنی** این ست
یاد کن یا محمد آن هنگام که خدای عزوجل گرفت میثاق کسانیکه کتاب داده شده اند هر آینه هر آینه آنرا بیان کنند
واز مردمان نپوشند پس آنرا پس پشت انداختند متروک ومنهی ساختند وعهد شکستند وبدل بایمان اندک
گرفتند **فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ** ۝ بامعنی نکره منصوب است در الطه ضمیر محذوف ست ومخصوص بذم ضمیر محذوف ست ای بئس شیئا
یشترونه مشترا هم وجمله تذییل ست **معنی** این ست پس بد چیزی ست که ایشان آنرا میخرند یا گویند بد چیزی ست
که بدل میکنند **لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوا وَّيُحِبُّونَ أَن يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا
فَلَا تَحْسَبَنَّهُم بِمَفَازَةٍ مِّنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ** ۝ اتی بمعنی فعل
آمده است چنانچه انه کان وعده مایتا وچنانچه شاعر گوید مصراع لاتنه عن خلق وتاتی مثله ای تفعل مثله لاتحسبن بر
صیغه خطاب وغیبت وفلا تحسبنهم بر صیغه خطاب وغیبت وافراد وجمع خوانند بر قرأت لاتحسبن بر صیغه خطاب خطاب مر پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم راست موصول با صله مفعول اول ست بمفازة بمعنی بملتبسین بمفازة مفعول دوم ست وبر قراءة
لایحسبن بر صیغه غیبت موصول با صله فاعل ست مفعول اول محذوف ست بقرینه جمله ثانیه ای لایحسبن الذین یفرحون بما اتوا
ویحبون ان یحمدوا بما لم یفعلوا انفسهم بملتبسین بمفازة ولاتحسبنهم بر قراءة صیغه غایب جمع ضمیر فاعل وهم که ضمیر مفعول ست هر دو عاید بر الذین
یفرحون واجتماع ضمیر فاعل ومفعول از خصایص افعال قلوب ست وبر قراءة لاتحسبنهم بصیغه خطاب در هر دو بر قراءة غیبت در هر دو
جمله ثانیه تذییل ست یا تاکید ست فاز آمده است وبر قراءة غیبت در اول وخطاب در ثانی جمله ثانیه معطوف بر جمله
اولی باشد فا عاطفه بود واز اول هر دو مفعول محذوف دارند بر طریق من یسمع یخل بنداریم این آیه وارد است
در باب یهود که عمدا اظهار کتاب شکستند وبیان ناپوشیدن آن نرفتند صفت پیغمبر را پوشیدند ودر اطفاء نور
او کوشیدند بر این فعل ناشایسته شاد شدند ودوست داشتند که کاری کرده اند چون در آیه سابقه عمل اهل کتاب از ابتلاء

ان تعزم و تقصد جملهٔ شرطیه عطف ست بر شرطیهٔ محذوفه و شرطیهٔ محذوفه بعد لتبلون و لتسمعن در جواب ما ذا تصنع حینئذ
ستانفه بود ای ان تجرعو الا ینفعکم و ان تصبروا و تتقوا ینفعکم فان ذلک من عزم الامور معنی انیست هر آینه هر آئینه
شما را ابتلا به بلا روی خواهد نمود و شنیدن کلمات روی خواهد بود اگر جزع واقع شود نبود و اگر صبر کنید و از جزع پرهیزید
کار پسندیده و عمل گزیده در دنیا تحمل شما تجمل شما باشد و در آخرت صبر جمیل موجب اجر جزیل گردد و این کار از شما
خوب آید و در نظر عقل مرغوب نماید زیرا که از کارهای ست که بران عزم باید و بجد آهنگ آن شاید یا از عزایم
امور ست یعنی اعمال اصلی ست که خدای بر همه امتها واجب گردانیده و از نسخ بایمنی رسانیده لزوم صبر و تقوی
بر همه امم بود و نسخ پذیر نیست مثل این کار را نزد یک خدا عز و جل شانی ست **وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ**
الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ
وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ط لتبینه بصیغهٔ غیبت و خطاب خوانند خطاب در وقت میثاق و غیبت
در وقت حکایت آن دانند این ظرف متعلق اذکر محذوف ست و جملهٔ عطف ست بر جملهٔ اذکر از غدوت من اهلک
که هر دو در تنکایت از حال کافران ست و حکایت از سوء معاملهٔ ایشان ست اذکر از غدوت بیان سوء معاملهٔ
ایشان با پیغامبر علیه السلام بود با او جنگ کردند و دل بر عداوت آوردند و این جمله در بیان سوء معاملهٔ ایشان
با خداست که عهد او را شکستند و میثاق او را پس پشت انداختند و نیز سوء معامله با پیغامبر است که صفت را پوشیدند
و در کتمان حلیهٔ او و ذکر نبوت او که در کتاب بود کوشیدند و جمله که در میانه معترضه واقع شده از جهت آنکه بیان و کلام
متصل ست سایغ آمد لتبینه جواب قسم ست که از اخذ میثاق فهم میشود یعنی میثاق گرفت و سوگند پذیرفت فنبذوه
عطف ست بر اخذ و این تمثیل بر وجه استعارت ست از عهد شکستن و بر خلاف آن رفتن و اشتری دو مفعول میطلبد
یک مفعول بیواسطه و دوم مفعول بواسطه یقال اشتریت المتاع بدرهم **سوال** مفعول اول اشتری که بیواسطه است
مشتریست مفعول دوم او که بواسطهٔ باست ثمن و بهاست و اینجا مفعول اول که بغیر واسطه است ثمن انعقاد و مشتری
بایا آمده و مشتری بایا نبود و ثمن بغیر با نباشد و لهذا در کتب فقه آمده اگر مردی سوگند خورد لا اشتری الیوم شیئا
یعنی امروز چیزی بخرم بعده بنده خود را بده درم فروخت و چیزی نخرید حانث نشود زیرا که چه در اسم ثمن ست بنده
مبیع است و ثمن مشتری نبود پس خریدن چیزی ثابت نشود حانث نگردد **جواب** ثمن قلیل مذکور که ایشان
استده بودند کرباس و جو بود و آن کالا ست و در بیع کالا بکالا هر یکی از بدلین ثمن و مشتریست چنانچه در مسئلهٔ مذکور
و سوگند مسطوره اگر بنده با سیبی بفروشد حانث شود زیرا که چون بنده را با سیب بفروخت و اسیب را ثمن ساخت
چنانستی که اسیب خرید و بنده را ثمن انداخت خریدن تحقق گشت لاجرم بحنث پیوست **سوال** مقصود درین محل
بیان فروختن ایشان ست عهد را بسبب کرباس و جو و لهذا ثمن نام کرده موافق این مقصود این بود که با دشمن در آرد و بجای

مطلع بر تلبیس میشوند فریفتن ایشان نمیتوانند عاقل آنست که تلبیس ابلیس را دریابد و در راه شیفتگی و فریفتگی بدنیا
نشتابد بیت حاصل دنیا ز کهن تا نبو ✤ چون گذرند است نیرزد بجو لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ
وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ
الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا ط لام در جواب قسم محذوف ست ای والله لتبلون فی اموالکم وانفسکم
ولتسمعن عطف ست بر لتبلون من الذین اوتوا الکتاب متعلق ست بلتسمعن و من الذین اشرکوا عطف ست بر من الذین
اوتوا الکتاب اذی مفعول ست مر لتسمعن را این جمله معترضه دیگر ست برای تحمل و صبر که دنیا دار بلا و مقام ابتلا ست
و آدمیان آفریده شده اند در رنج و مشقت و بلا و تعب و محنت و عنا چنانچه گفت لقد خلق الانسان فی کبد بیت
نه ایم آمده از پی دل خوشی ✤ مگر از پی رنج و محنت کشی ✤ و نعمت ابدی آخرت و محنت فانیه دنیا منوط است
و مسرت باقیه آنجهان بعنا و بلا این جهان مربوط است چنانچه گفت ام حسبتم ان تدخلوا الجنة ولما یاتکم من الذین خلوا
من قبلکم مستهم البأساء والضراء و چنانچه گفت ام حسبتم ان تدخلوا الجنة ولما یعلم الذین جاهدوا منکم ویعلم الصابرین چنانچه
خبر کرد از ایذاهای کردار کفار گفت ما اصابکم یوم التقی الجمعان فباذن الله و از ایذاهای گفتار ایشان در شان خدای
چنانچه گفت لقد سمع الله قول الذین قالوا ان الله فقیر و نحن اغنیاء در شان پیغامبران علیه السلام چنانچه بیان
کرد والذین قالوا ان الله عهد الینا الا نؤمن لرسول حتی یاتینا بقربان تاکله النار درین آیه خبر کرد از بلاهای آینده
از رفتن مال و جان و پیش آمدن و مجروح شدن و در رنج اسیر گشتن در جهاد و رفتن مال و رنج نفس بامراض و اوجاع
و مردن بغیر قتل بر فراش بر وجه معتاد و سماع گفتار کافران از اهل کتاب و مشرکان و دشنامهاء از انواع ذمیمه
و اصناف شتیمه چون هیجاء کعب بن اشرف و جفاء بنی قریظه و نصر و ایذاء دیگران تا خود را برنج کشی دهند و دل بر مشقت
و محنت نهند و بدانند که در دنیا که دار محنت ست از تحمل رنج و مشقت چاره نیست و جز صبر و پرهیز از جزع و فزع
تدبیر نه معنی اینست هر آئینه بر رفتن مالها و نفسها مبتلا خواهید گشت و بانواع بلا در نفسهاء خویش خواهید پیوست
و هر آئینه هر آئینه خواهید شنید از کسانیکه داده شده اند کتاب یعنی یهود و نصاری و از کتابی که شریک گردانیده
اند بخدا شرکاء را کلمات اذی آمیز بسیار و سخنان فتنه انگیز بیشمار همچو کعب اشرف و دشنامهای او و مخاص و امثال
و اتجاء او بیت هم باندک درد او گفتی که دردش میکشم ✤ دم مکش کین دردها بسیار می باید کشید ✤ وَ
إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ فان ذلک من عزم الامور جزاء
شرط ست تاکید جمله از جهت آنست که ترک صبر در مصایب از مردمان علامت انکار فضیلت صبر ست از ایشان بظهور
امارات انکار ایشان را تنزیل منزله منکر کرد جمله را موکد آورد این شرطی ست محذوف الجزاء جمله فان ذلک من عزم
الامور تعلیل جزاء محذوف ست ای تصبروا و تتقوا ینفعکم فان ذلک من عزم الامور ای من معزوماتها التی یجب

نازل شد آسمانیان و زمینیان در عموم کل نفس ذائقة الموت درآمدند موعود بچشیدن تلخی موت شدند معنی اینست هر نفسی شربت موت را چشنده است و هر تنی تلخی مرگ کشنده است بیت هر که آمد بدهر خواهد رفت ✤ نیک و بد یادگار خواهد ماند ✤ آدم صفی الله علیه السلام که اصل همه بود در دنیا باقی نداشتند نوح را که آدم ثانی بود از جهت درازی عمر حیات او صورت بقا نمود زنده نگذاشتند ابراهیم خلیل الله با خلت و با تراهت ملت بمرگ پیوست موسی کلیم الله با شرف تکلیم و اصطفا و تکریم از موت نرست سلیمان با خاتم سلیمانی و ملک عظیم و کامرانی حیات جاودانی نیافت یوسف با دعوی انی حفیظ علیم و نیل درجات ان هذا لا ملک کریم در راه آن جهان شتافت عیسی صلوات الله را اگرچه برداشتند و در آسمان جای او قرین آفتاب تابان ساختند آخر کار خواهد مرد و جان شیرین بملک الموت خواهد سپرد محمد مصطفی متوج بتاج اصطفا مشرف بتشریف لولاک مکرم بتکریم انبناک و اعطیناک که دعوی انا افصح العرب اورا سزد و مفخرت لی مع الله وقت لا یسعنی فیه ملک مقرب ولا نبی مرسل اورا زیبد از لقاء ملک الموت چاره ندید و آخر الامر شربت موت چشید شعر لو کان فی الدنیا بقاء لساکن ✤ لکان رسول الله فیه مخلدا ✤ بار الها خام نظم اندیشه ز مرگ مصطفی باید کرد ✤ شادی و طرب جمله رها باید کرد ✤ او با شرف کمال خود زنده نماند ✤ بار الها خام چرا باید کرد ✤ و تواند بود که این جمله معترضه برای تسلیه پیغامبر بوحی دیگر بود معنی چنین باشد از ین تکذیب اندوهگین مشو و حزن را در دل خود جا مده هر نفسی بمرگ خواهد پیوست و این تکذیب کنندگان ناچیز خواهند گشت از گذشتگان نه تکذیب ماند نه مکذبان نه ایشان خواهند ماند نه تکذیب ایشان هر نفسی خواهد مرد و گفتار و کردار خویش با خود خواهد برد بر چند گاه این مکذبان نیز نخواهند بود و نام و نشان ایشان در جهان نخواهد نمود وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُوْرَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ط توفیه دو مفعول میطلبد یقال وفیه اجره و وفیت الغریم دینه اینجا مفعول اول قائم مقام فاعل شده و اجورکم مفعول دوم منصوب مانده معنی اینست ثواب تبلیغ در روز قیامت خواهد دید و باجر آن در روز جزا خواهد رسید اینجا اگر تکذیب کنند چه زیان باشد اگر قدر ندانند چه کم شود فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ ط ای فمن نحی و البعد فاسیبیه است و ادخل عطف ست بر زحزح فقد فاز جزا شرط است معنی اینست پس بعد از مردن هر که از آتش دور کرده آمده در بهشت در آورده شد پس بدرستی برستگاری پیوست و نیکبختی ابدی او را باز گشت وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست و نیست جهانی که نزدیک ترست مگر متاع فریفتن و سبب مغرور گشتن و این تشبیه مؤکد ست بحذف اداة یعنی الا کمتاع الغرور و متاع غرور کالائی را گویند که بدو خریدار را بفریبند تا بخرد چون بخرد و بر عیبی مطلع شود پشیمان گردد سوال مغرور گرداننده کرا وارند و فریبنده بر و کرا پندارند جواب مغرور گرداننده شیطان ست دنیا را در چشم طالبان او می آراید و تلبیس امور را آراسته مینماید تعنی را فریفته میگرداند و بعضی

۲ یعنی فرستاده محبوب ۲ یعنی گرامی و بزرگوار ۲ یعنی کسی را اعتبار از دنیا کمی باشد ۲ یعنی آنچه ظاهر است ۲ یعنی آنچه ظاهر است

آن گماشتید آتشی از آسمان بقربانی پیوست قربانی مذکور چنانچه مطلوب شما بود سوخته گشت پس پیغمبران را بعد ظهور آنچه
جستید چرا کشتید یعنی نبایستی که ایشان را بکشید و نشایستی که این کار کنید اگر شما راست گو بودید و طلب حق می نمودید
فَاِنْ كَذَّبُوْكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِّنْ قَبْلِكَ جَآءُوْ بِالْبَيِّنٰتِ وَالزُّبُرِ
وَالْكِتٰبِ الْمُنِيْرِ ۝ والزبر جمع زبور ست همچو رسل جمع رسول ست ابن عامر بیک روایت بالزبر و بالکتاب المنیر و بیک
روایت بالزبر والکتاب المنیر و بیک روایة او باقی قرأة والزبر والکتاب المنیر بغیر با در هر دو محل خوانند بعضی نحویان
در آوردن با و ترک کردن آن معنی یکی گویند و بعضی آوردن با در معطوف دال بر تعدد فعل دانند فاء اول سببیه است و
فاء دوم تعلیل ست مر جزاء محذوف را ای فان کذبوک فلا تحزن الآیة قد کذب رسل من قبلک جمله معترضه است
برای تسلیه دل پیغامبر ما صلی الله علیه وسلم معنی اینست چون حال پیغمبران گذشته دانستی پس اگر ترا تکذیب کنند
و دروغ گو خوانند اندوهگین مباش و دل خود را بحزن مخراش زیرا که تکذیب کرده شده اند پیغامبران بسیار و رسل
عظام و کبار که پیش از تو گشتند و اعمار طویله و اقدار جزیله داشتند معجزات و آیات ظاهر نمودند و زبر و کتاب روشن
آوردند زبر عبارت ست از صحیفهاء گذشتگان چون صحف آدم و شیث و ادریس دیگر پیغامبران و کتاب منیر
عبارت ست از کتب مشهور یعنی توریت و انجیل و زبور و بعضی گویند کتاب منیر جنس کتاب بود زبر و کتاب بیک
معنی باشد و تواند بود که زبر بمعنی کتب عام دارند مراد از کتاب منیر توریة بر طریق ذکر خاص بعد عام پندارند سوال
آیة یا حسرة علی العباد ما یاتیهم من رسول الا کانوا به یستهزؤن و آیات دیگر که برین معنی ست بر صیغه عموم آمده و دال است
برین که جمله پیغامبران مکذب شده و رسل جمع منکر ست و جمع منکر دال بر جمعی غیر معین ست موجب استغراق نیست
ایراد لفظ رسل که جمع منکر ست درین جمله بکدام معنی ست جواب تواند که عموم او باعتبار توصیف بصفت
من قبلک که صفت عام ست باشد جمله رسل را که پیش از پیغامبر بودند متناول شود یا این که در جمعی که معین و معلوم ست
اگر از جهت تعظیم صورت تنکیر منکر آرند منافی ارادت جمع نه پندارند چنانچه در و بث منهما رجالا کثیرا و نساء آمده و در بعث
رسل و انبیا صلوات الله علیهم اجمعین تحقیق شده سوال چون از رسل کل رسل مراد شود نسبت آوردن افراد
کتب سوی کل رسل صحیح نبود جواب نسبت مذکوره نسبت صفت بعضی سوی کل بدارند بر طریق فکذبوها فعقروها
پندارند سوال نسبت آوردن ببیان نسبت کل را نسبت بعض شناختن مجاز باشد در کلام واحد مجاز و حقیقت
جمع شود جواب نسبت مذکوره را که نسبت سوی جمع است مجاز از نسبت جنس بود که صادق بر کل و بعض ست
گویند بعضی از لزوم جمع میان حقیقت و مجاز باثبات عموم مجاز جویند كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ
این جمله معترضه است برای بیان موت و یاد دهانیدن فوت گفته اند چون آیة کل من علیها فان وارد شد
زمینیان بفناء مذکور قائل شدند و فرشتگان گمان بفنا بردند و خود را در معرض دوام حیات آوردند این آیة

مجرور باء سببیه است سبب عقاب بود و نابودن خدای ظلام و انتفاء ظلم از و سبب عقاب نباشد عطف مذکور چگونه
آید و صحت او بچه نوع روی نماید **جواب** انتفاء ظلم کنایت ست از ثبوت عدل و سبب تعذیب محمول این دو چیز است
جرم مجرمان و عدل کردگار دیان **معنی** اینست آن عذاب مذکور و عقاب مسطور بسبب جرمی ست که دستهای شما
آنرا پیش فرستاده است و اکتساب کرده چون اکثر گناهان متعلق بدست بود نسبت همه گناهان بر وجه تغلیب بسوی
دست سایغ نمود بدرستی که خدای عادل ست ظالم بر بندگان نیست و سبب برای عقاب این دو معنی ست جرم
بندگان و عدل کردگار دیان **سوال** ظلام صیغهٔ مبالغه است نفی متوجه سوی صفت مبالغه شود اصل ظلم منتفی
نگردد و در صفت خدای اصل ظلم منتفی ست وجه استعمال صیغهٔ مبالغه چیست **جواب** مراد ازین درین محل نفی مجموع
بود بر طریق و لا تری الضب بها ینجحر بمعنی لا ظلم و لا مبالغة فی الظلم باشد ایراد صیغهٔ مبالغه در بیان تعریض ست از اثبات
ظلامیت در کافران چنانچه در بیت کعب زهیر **شعر** لا یفرحون اذا نالت رماحهم قوما و لیسوا مجازیعا اذا ابتلوا استعمال
مجازیع جمع مجزاع که صیغهٔ مبالغه ست آمده و محمول بودن مبالغه در جزع بر وجه تعریض از کفار که ایشان را چون
زخمی میرسد جزع بسیار میکنند و خود را در قلق و اضطراب می افگنند تحقیق شد ○ **الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ
إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ** موصول با صله خبر مبتدا محذوف
است ای هم الذین قالوا و جملهٔ مستانفه است چنانستی که سامع چون لقد سمع الله قول الذین قالوا ان الله فقیر
و نحن اغنیاء سنکتب شنید گفت من هؤلاء المخازقون الحمقی و فتلهم الذین قالوا ان الله عهد الینا الی آخره و تواند
بود که الذین قالوا ان الله عهد الینا بدل از الذین قالوا ان الله فقیر باشد یا مفعول اغنی بود **معنی** اینست ایشان یعنی گویندگان
ان الله فقیر و نحن اغنیاء همان طایفه اند که گفتند ان الله عهد الینا بدرستی خدا با ما عهد کرده است که برسول ایمان نیاریم
و دل بر تصدیق او نداریم تا قربانی نیارد بغیر آنکه آتش افروزد آتشی از آسمان پیدا آید قربانی را بسوزد موقوف داشتن
ایمان به معجزهٔ معین و رد کردن معجزات دیگر که مساوی آن بالاتر باشد ترجیح بلا مرجح است و باتفاق عقلا ترجیح بلا مرجح
باطل ست و نیز این سخن بقصد تعجیز میگویند تحصیل تصدیق بدلیل آنکه جمعی عظیم و کثیر از پیغامبران معجزات آوردند و معجزهٔ
معین که ایشان خواستند این نیز اظهار کردند بعضی قربانی داشتند آتشی از آسمان برگماشتند با وجود این پیغامبران را
کشتند مومن مصدق گشتند **قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ
فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ** ○ این جمله مستانفه است چنانستی که چون سامع گفت ماذا اقول لهم
حین قالوا ذلک قیل قل قد جاءکم رسل من قبلی و تنکیر برای تکثیر و تعظیم ست ای ذوقوا و عدد کثیر و آیات عظیم و استفهام
لم قتلتموهم برای انکار بر وجه توبیخ ست ای ما کان ینبغی قتلکم **معنی** اینست بگو ای محمد بدرستی آورده اند پیغامبران بسیار
جلیل القدر معجزات ظاهره معینه که شما گفتید و سوختن آتش قربانی را که شما جستید قربانی داشتید دل بر سوخته شدن

کرده اند که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ابو بکر صدیق رضی الله عنه را بسوی گروهی از یهود فرستاد تا راه اسلام نماید و ادای نماز و زکوة فرماید امیر المؤمنین ابو بکر رضی الله عنه روی سوی ایشان آورد و طلب را بعبارت ان تقرضوا الله قرضا حسنا تعبیر کرد یهود از سر بی باکی ان الله فقیر ونحن اغنیاء گفت امیر المؤمنین ابو بکر رضی الله عنه ازین بر آشفت طپانچه بر روی او زد چنانچه خون بیرون آمد گفت اگر من نظر بر عهد و پیمان نمیکردم بر ین بی باکی ترا گردن میزدم جهودند کور قضیه پیش پیغمبر آورد از ابو بکر شکایت کرد پیغامبر علیه السلام گفت مر ابو بکر رضی الله تعالی عنه را این عمل از تو چگونه زاد و بر طپانچه زدن یهودی ترا چه باعث افتاد ابو بکر گفت آن سخنی گفت که تحمل کردن نتوانستم و این محل را محض حسبت دانستم پیغمبر فرمود سخن چه بود که ترا این حسبت نمود ابو بکر گفت آن سخن را بر زبان نتوانم آورد و تلفظ بدان نتوانم کرد پیغامبر گفت مثل آن در دعوی و خصومت و مجلس حکومت بر وجه حکایت می باید و برای اظهار حق میشاید امیر المؤمنین ابو بکر سخنی که شنیده بود ذکر کرد و بر وجه حکایت بر زبان آورد جهود مسطور سنگر گشت و بانکار پیوست حق سبحانه تعالی بر تصدیق صدق صدیق این آیه فرستاد و حق را بر باطل و صدق را بر کذب ترجیح داد و یعنی گویند چون آیت ان تقرضوا الله قرضا حسنا فیضاعفه له اضعافا کثیرة نازل شد جهودان شنیدند چون چشم احول معنی راست را کژ دیدند گفتند خدای از ما قرض میخواهد فقیر بود و قرض دهنده غنی باشد این آیه در شان ایشان نازل گشت و این نظم در خور ایشان بود و پیوست لام در جواب قسم محذوف ست ای اقسم لقد سمع الله این جمله معترضه است برای ذکر شناعت گفتار کافران و قباحت کردار ایشان و جمله سنکتب مستانفه است در جواب ماذا یفعل الله حین یقولون ذلک و در ین جمله التفات از غیبت سوی تکلم ست و سین برای تحقیق ست و نقول لهم عطف ست بر سنکتب ذوقوا عذاب الحریق مقول یقول ست معنی انیست سوگند میخورم بدرستی شنیده است خدای گفتار کسانی که گفتند بدرستی خدا فقیر ست و ما اغنیائیم تحقیق ست بنویسیم ما گویند نبشته شود انچه گفتند و نبشتن آن فرمایم و بنویسیم کشتن ایشان پیغمبر انرا بغیر حق که آن گفتار و این کردار هر دو ناشایست مطلق و بگوئیم ما مر ایشان را بدانچه گفتند و کردند یا گویند بگوید خدا عذاب حریق بچشید در نج عقاب بکشید عذاب حریق را تشبیه بطعم تلخ میکند و چشیدن که ملایم ست بر وجه تخییل اثبات میگرداند و ذوق مبنی بر قلة است از جهت تتمیه بر عظم معصیت که عذاب حریق بر نسبت معصیت و طاعت ایشان اندک بود و در قلة بمنزلة چشیدن باشد این سخن بر وجه استهزا گفتند یا بر وجه انتقاد گفتند یا بر وجه استهزا بآیة قرآن قائل شدند بهر دو وجه از باب علو در کفر و ناپاکی و بنهایت رسیدن در بیباکی است جهودان ازین جنس بی ادبی ها دارند و دل بر این چنین بی باکیها میگمارند گاهی بدا الله مغلولة میگویند گاهی نحن ابناء الله و احباؤه دعوی میکنند ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ ۝ ذلک مرفوع بر ابتدا ست بما قدمت ایدیکم خبر مبتدا ست و ذلک اشارت ست بر عذاب مذکور و عقاب مسطور و ان الله لیس بظلام للعبید عطف ست بر ما قدمت ایدیکم سوال ما قدمت ایدیکم

و بداعیهٔ او باز سوی سائل پشت می آوردند و گفته شود مر ایشان را این گنج شماست که گرد آورده بودید برای
نفسهای خویش بچشید از آنچه جمع کرده اید این همه وبال بخیلی مال در مال مملوک بود اما کسی که مال غیری را قابض شود و
حقوق دیگران در تصرف او بود چون قاضی و ولی و قاضی و متولی و وکیل در تصرف اموال و بادشاه در جمع و خرج
بیت المال چون حقوق را از استحقاق نگاه دارد و اموال را از مصارف آن باز دارد و توان دانست که در آن مال
چه وبال شود و ازین حال چه نکال پیش آید باز ازین وبال و این نکال در حق کسانی بود که ولایت تصرف دارند و حق
تصرف بجا نمی آرند مصراع وای صد وای دو صد وای هزاران وایست ؛ که مال دیگران بگیرند و این را حبس کرده
بمیرند بمالکان نسپارند بر گردن خویش بار گران از جهت دیگران بردارند یا اموال غیر خرج کنند و او را با خود برند خصوصاً
زمین که ملکی عظیم و مالی فخیم است از ثری تا ثریا ملک شود و محافظت او محتاج سوی نگهبانی نبود هر که یک بدست
زمین از آن کسی بناحق بستاند خدای عز و جل آنرا تا هفت زمین طوق گردن او گرداند بار زمین بار گران داند و نپسندد
که بدست زمین کسی بناحق بستاند و بدانکه در عموم یبخلون ما آتاهم الله من فضله چنانکه مذمت بخل مال می آید مذمت
بخل در بیان علم که از طالبان باز دارد و محتاجان را نگاه دارد مندرج مینماید همچنین کسی که بذل جاه و بذل قوت که داده
خداست نکند با وجود قدرت دم و قدم در کار وامانده و درمانده نزند او را نیز داخل بخیلان پندارند و مستحق جزاء
بخلا انگارند وَلِلّٰهِ مِيْرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ؕ این جمله تذییل ست چه وارث از آسمان و زمین وارث
مال بخیل بود داشتن مالی که برو نخواهد ماند شر ست خیر مباشد و آن معنی مفهوم کلام سابق بود بدین بر جمله تاکید مفهوم مذکور
روی نمود معنی اینست مر خدایراست بیقین میراث اهل آسمان و زمین یعنی آنچه باقی ماند بعد فنا همه مالکان ملک
عارضی و جعلی ایشان بود چنانچه محض ملک خدا مقر از ملک دیگری بود همچنان شود چون همچنین باشد عاقلان را نشاید
که مال را از مصارف باز دارد و برای اینکه بمردن او از خدای ملک او بیرون آرد این کار مقتضی عقل نبود این حماقت
را خرد نپسندد وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ ۝ ع ۱۸ ۹ تعملون بصیغهٔ خطاب و غایب خوانند و معنی بر حسب
اختلاف صیغه دانند بر وجه اول التفات بود در وعید ابلغ باشد این جمله تذییل بعد تذییل ست مضمون جملهٔ سابقه
را تاکید ست زیرا که هر دو متضمن وعید ست معنی اینست و خدای بعملهای شما یا گویند آنچه میکنند ایشان آگاه ست
آنچه از مصارف باز میدارند میداند ثواب دادن بدان مال و عقاب کردن به باز داشتن واجبات آن میتواند
لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اِنَّ اللّٰهَ فَقِيْرٌ وَّنَحْنُ اَغْنِيَآءُ ۘ سَنَكْتُبُ مَا
قَالُوْا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَآءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ۙ وَّنَقُوْلُ ذُوْقُوْا عَذَابَ الْحَرِيْقِ ۝
وقف لازم
سنکتب بصیغهٔ متکلم معروف و نصب و قتلهم الانبیاء و سنکتب بصیغهٔ مجهول و رفع و قتلهم و همچنین یقول و نقول
بر صیغهٔ غایب و متکلم خوانند و قتلهم هر دو تقدیر عطف بر ما قالوا دارند و معنی بر حسب اختلاف قراءة و صیغه دانند روایت

اطلاع بر غیب میشود و شعور بر مغیبات حاصل میگردد و بر وجه ظن دارند بر وجه یقین نپندارند ظن غیب دیگر بود علم
غیب دیگر باشد هم برین معنی ست که گفته اند کرامات الاولیاء ظنیة وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ
أَجْرٌ عَظِيمٌ ○ جمله شرطیه تذییل ست زیرا نچه تحریض بر ایمان و اتقا مقرر ست مر امر بایمان بخدای و رسل خدا
ذکر او در ذیل امر بایمان تذییل باشد معنی اینست اگر ایمان آرید و متقی گردید پس مر شما را ثواب عظیم بود و جزاء فخیم باشد
وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ
سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ معطوفست بر ولا تحسبن الذین کفروا انما نملی لهم خیر لانفسهم الآیة
و جمله و ما کان الله لیذر المؤمنین تا آخر معترضه است ولا تحسبن الذین کفروا بتاویلات خوانند و بقرأة یا خطاب مر پیغامبر راست
یا مخاطب غیر معین را بر قرأة یا ضمیر غایب عاید بر پیغمبر ست یا بر حاصل که مضمون فعل ست بر هر دو تقدیر الذین مفعول
اول ست بحذف مضاف یعنی ولا تحسبن انت یا رسول الله او یا مخاطب او ولا تحسبن رسول الله او ولا تحسبن حاسب بخل
الذین یبخلون بما آتیهم الله من فضله هو خیر لهم بل هو شر لهم و بر قرأة یا بصیغه غایب الذین یبخلون فاعل باشد مفعول بقرینه سیاق محذوف
دارند ای ولا تحسبن الذین یبخلون بما آتیهم الله من فضله عنهم هو خیرا لهم هو ضمیر فصل ست چون خبر معرفه باشد یا اسم تفضیل میان مبتدا و خبر در آید
دو مفعول از باب علمت در اصل مبتدا و خبرند در در آمدن ضمیر فصل حکم مبتدا و خبر دارند بل هو شر لهم اضراب ست معنی
اینست هر آئینه مپندار ای محمد یا ای مخاطب یا هر آئینه مپندار رسول خدای ما هر آئینه مپندار و بنده آرنده بخل کسانی
را که بدانچه داده است حق تعالی ایشان را از فضل خویش بخیلی میکنند خیر برای ایشان بلکه بخل شر عظیم ست در شان
بخیلان که مال را گرد آرند و نگاه دارند جائی اید خرج نکنند و کسانی را که باید داد ندهند و در مواضع خیر از حج و زکوة و جهاد
و طلب علم و جز آن مصروف نگردانند و بمصارف خیر از محتاجان و درماندگان نرسانند رنج تحصیل مال و نگهبانی
آن ببرند و آن را ندهند و نخورند تا بمیرند بهره نگیرند هیچ شری بدتر ازین نبود و هیچ بدی بالاتر ازین نشود بشر مال
بخیل بحادث او وارث قطعه خواجه کو مال جمع کرد و نخورد ✤ زان همه مال بهره کی دارد ✤ یا بتاراج حادثات دهد
یا بمیراث خوار بگذارد ✤ عقل نپسندد که اموال از مصارف باز دارد برای غیری بگذارد زهی خسارت که بخلا را عیش
فقرا بود و حساب ایشان اغنیا را باشد پیش فقیر چرا اظهار فقر نکند و جز نابودگی عذری نیارد زود باشد که ایشان طوق کرده
شوند بچیزیکه بدان بخیلی کردند در روایت آمده مال بر صورت ماری در گلوی بخیل انداخته بر طریق طوق ساخته شود و او را
از سر و پای او میگزد و میگوید مصراع من مال توام که مار گشتم ✤ و بعضی گویند که روز قیامت مال او را طوق آتشین
سازند و در گلوی او اندازند در محلی دیگر آمده کسانیکه زر و نقره را که گرد می آرند و از مصارف واجبه چون زکوة و حقوق
دیگر باز میدارند زر و نقره ایشان در آتش دوزخ گرم کرده شود بر پیشانی های ایشان و پهلوی ایشان و پشتهای ایشان
داغ نهاده آید چه ایشان گره مال نمی کشایند و پیش فقیر بر پیشانی گره میدادند و از مستحق پهلو گردانیده اعراض میکردند

و بداعیهٔ او باز سوی سائل بشت می آورند و گفته شود مر ایشان را این گنج شماست که گرد آورده بودید برای
نفسهای خویش بچشید از انچه جمع کرده اید این همه وبال نخیلی مال در مال مملوک بود اما کسی که مال غیری را قابض شود و
حقوق دیگران در تصرف او بود چون قاضی و ولی و قاضی و متولی و وکیل در تصرف اموال و بادشاه در جمع و خرج
بیت المال چون حقوق را از استحقاق نگاه دارد و اموال را از مصارف آن باز دارد و توان دانست که دران مال
چه وبال شود و ازین حال چه نکال پیش آید باز ازین وبال و این نکال در حق کسانی بود که ولایت تصرف دارند و حق
تصرف بجا نمی آرند مصراع وای صدوای دو صد وای هزاران والیست ؛ که مال دیگران بگیرند و این را حبس کرده
بمیرند بمالکان نسپارند بر گردن خویش بار گران از جهت دیگران بردارند یا اموال غیر خرج کنند و او را با خود برند خصوصاً
زمین که ملکی عظیم و مالی فخیم است از ثری تا ثریا ملک شود و محافظت او محتاج سوی نگهبانی نبود هر که یک بدست
زمین ازان کسی بناحق بستاند خدای عزوجل آنرا تا هفت زمین طوق گردن او گرداند بار زمین بار گران داند و نپسندد
که بدست زمین کسی بناحق بستاند و بدانکه در عموم یبخلون ما اتاهم الله من فضله چنانکه بدست بخل مال می آیند بدست
بخل در بیان علم که از طالبان باز دارد و محتاجان را نگاه دارد مندرج میفاید همچنین کسی که بذل جاه و بذل قوت که داده
خداست نکند باوجود قدرت دم و قدم در کار وا مانده و درمانده نزند او را نیز داخل بخیلان پندارند و مستحق جزای
بخلا انگارند وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ؕ این جمله تذییل ست چه وارث از آسمان و زمین وارث
مال بخیل بود داشتن مالی که برو نخواهد ماند شرست خیر مباشد و آن معنی مفهوم کلام سابق بود بدین بر جمله تاکید مفهوم مذکور
روی نمود معنی اینست مر خدایرا ست بیقین میراث اهل آسمان و زمین یعنی انچه باقی ماند بعد فنا همه مالکان ملک
عارضی و جعلی ایشان بود چنانچه محض ملک خدا مقرر از ملک دیگری بود همچنان شود چون همچنین باشد عاقلان را نشاید
که مال را از مصارف باز دارد و برای اینکه بمردن او از ضمای ملک او بیرون آرد این کار مقتضی عقل نبود این حماقت
را خرد نپسندد وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ ۝ ع ۱۹ تعملون بصیغهٔ خطاب و غایب خوانند و معنی بر حسب
اختلاف صیغه دانند بر وجه اول التفات بود در وعید ابلغ باشد این جمله تذییل بعد تذییل ست مضمون جملهٔ سابقه
را تاکید ست زیرا که هر دو متضمن وعید ست معنی اینست و خدای بعلمهای شما یا گویند انچه میکنند ایشان آگاه ست
انچه از مصارف باز میدارند میداند ثواب دادن بدان مال و عقاب کردن ببازداشتن و اجابت آن میتواند

لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اِنَّ اللّٰهَ فَقِيْرٌ وَّنَحْنُ اَغْنِيَآءُ ۘ سَنَكْتُبُ مَا
قَالُوْا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْۢبِيَآءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ۙ وَّنَقُوْلُ ذُوْقُوْا عَذَابَ الْحَرِيْقِ ۝

سنکتب بصیغهٔ متکلم معروف و نصب و قتلهم الانبیاء و سنکتب بصیغهٔ مجهول و رفع و قتلهم و همچنین یقول و نقول
بر صیغهٔ غایب و متکلم خوانند و قتلهم هر دو تقدیر عطف بر ما قالوا دارند و معنی بر حسب اختلاف قراءة و صیغه دانند و ایت

اطلاع بر غیب میشود و شعور بر مغیبات حاصل میگردد و بر وجه ظن دارند بر وجه یقین نپندارند ظن غیب دیگر بود علم
غیب دیگر باشد هم برین معنی ست که گفته اند کرامات الاولیاء ظنیة وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ
أَجْرٌ عَظِيمٌ ۝ جمله شرطیه تذییل ست زیرا نچه تحریض بر ایمان و اتقاء مقرر ست مر امر بایمان بخدای و رسل خدا
ذکر او در ذیل امر بایمان تذییل باشد معنی اینست اگر ایمان آرید و متقی گردید پس مر شما را ثواب عظیم بود و جزاء فخیم باشد
وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ ۖ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ ۖ
سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۖ معطوفست بر ولا تحسبن الذین کفروا انما نملی لهم خیر لانفسهم الآیة
و جمله و ما کان الله لیذر المؤمنین تا آخر معترضه است ولا تحسبن الذین کفروا بتاویلات خوانند و به قرأة یا خطاب مر پیغامبر راست
یا مخاطب غیر معین را بر قرأة یا ضمیر غایب عاید بر پیغمبر ست یا بر حاصل که مضمون فعل ست بر هر دو تقدیر الذین مفعول
اول ست بحذف مضاف یعنی ولا تحسبن انت یا رسول الله او یا مخاطب او ولا تحسبن رسول الله او ولا تحسبن حاسب بخل
الذین یبخلون بما آتیهم الله من فضله هو خیر لهم بل هو شر لهم و بر قرأة یا بصیغه غایب الذین یبخلون فاعل باشد مفعول بقرینه سیاق محذوف
دارند ای ولا تحسبن الذین یبخلون بما آتیهم الله من فضله عنهم هو خیرا لهم هو ضمیر فصل ست چون خبر معرفه باشد یا اسم تفضیل میان مبتدا و خبر در آید
دو مفعول از باب علمت در اصل مبتدا و خبرند در در آمدن ضمیر فصل حکم مبتدا و خبر دارند بل هو شر لهم اضراب ست معنی
اینست هر آئینه مپندار ای محمد یا ای مخاطب یا هر آئینه مپندار رسول خدای یا هر آئینه مپندار و بنده آرنده بخل کسانی
را که بدانچه داده است حق تعالی ایشان را از فضل خویش بخیلی میکنند خیر برای ایشان بلکه بخل شر عظیم ست در شان
بخیلان که مال را گرد آرند و نگاه دارند جای آید خرج نکنند و کسانی را که باید داد ندهند و در مواضع خیر از حج و زکوة و جهاد
و طلب علم و جز آن مصروف نگردانند و بمصارف خیر از محتاجان و درماندگان نرسانند رنج تحصیل مال و نگهبانی
آن ببرند و آن را ندهند و نخورند تا بمیرند بهره نگیرند هیچ شری بدتر ازین نبود و هیچ بدی بالاتر ازین نشود بشر مال
بخیل بحادث او وارث قطعه خواجه کو مال جمع کرد و نخورد ✤ زان همه مال بهره کی دارد ✤ یا بتاراج حادثات دهد
یا بمیراث خوار بگذارد ✤ عقل نپسندد که اموال از مصارف باز دارد برای غیری بگذارد زهی خسارت که بخلا را عیش
فقرا بود و حساب ایشان اغنیا را باشد پیش فقیر چرا اظهار فقر نکند و جز نابودگی عذری نیارد زود باشد که ایشان طوق کرده
شوند بچیزیکه بدان بخیلی کردند در روایت آمده مال بر صورت ماری در گلوی بخیل انداخته بر طریق طوق ساخته شود و او را
از سر و پای او میگزد و میگوید مصراع من مال توام که مار گشتم ✤ و بعضی گویند که روز قیامت مال او را طوق آتشین
سازند و در گلوی او اندازند در محلی دیگر آمده کسانیکه زر و نقره را که گرد می آرند و از مصارف واجبه چون زکوة و حقوق
دیگر باز میدارند زر و نقره ایشان در آتش دوزخ گرم کرده شود بر پیشانی های ایشان و پهلوی ایشان و پشتهای ایشان
داغ نهاده آید چه ایشان گره مال نمی کشایند و پیش فقیر بر پیشانی گره میدادند و از مستحق پهلو گردانیده اعراض میکردند

بر مذهب اهل سنت لام تعلیل ست ما قبل او علت ست برای ما بعد او چنانچه طاعت بارادت متعلق بود معصیت
نیز متعلق بدو باشد مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِيْنَ عَلٰى مَا اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمِيْزَ الْخَبِيْثَ
مِنَ الطَّيِّبِ ط یمیز بر صیغه مضارع از باب ضرب یا از باب تفعیل خوانند و میان آن فرق جز در مبالغت و
عدم آن ندانند لام زایده است برای تاکید نفی یذر منسوب ست بتقدیر آن و او خبر کان ست بتقدیر مضاف در اسم
او ای ما کان صفت الله ترک المومنین یا از خبر او ای ما کان الله ذا ترک المومنین یا از خبر او ای ما کان الله ذا ترکهم علی ما انتم علیه حال است
از مومنین ای ما کان الله لیذر المومنین المخلصین حال کونهم کائنین علی حال انتم ایها المومنون المخلصون علیها و هو اختلاطکم بالمنافقین
و عدم اطلاعکم علی نفاقهم حتی یمیز الخبیث من الطیب جار و مجرور متعلق لیذر ست معنی اینست نیست صفت خدای که ترک دهد مومنان
مخلص را یا نیست خدای خداوند ترک دادن مومنان مخلص بر حالی که شما ای مومنان مخلص بران حالید از آمیزش با منافقان
و یا دانستن شما حال ایشان را بران حد که بر ایشان اعتماد میکنند و در معرض مشورت می آرید و اسرار خویش میگویید
و از ایشان نیکخواهی میجویید یعنی خدای در کار شما مدد کرم خواهد کرد در جدا کردن خبیث را از طیب اعانت خواهد کرد
تا آنکه خبیث را از طیب یعنی منافق را از مومن مخلص جدا کند و میان ایشان در دل پیغامبر بوحی تمیز افگند تا به بیان
پیغامبر مخلصان و منافقان را بدانید و هر گروهی را از غیر او جدا گردانید و این منافق باظهار ایمان کفر میپوشد و بنفاق
در مضرت شما میکوشد برین معنی ما صدق علیه مومنین و انتم یکی باشد و در انتم التفات از غیبت بسوی خطاب بعد تلبیه
التفات توصیف مخاطبان بایمان و اخلاص باشد و تقدیم مدح بر خطاب بود وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ
عَلَى الْغَيْبِ لام لیطلعکم بر طریق لیذر المومنین ست و جمله عطف ست بر نفی سابق و خبریت او بر طریق خبریت
لیذرکم بحذف مضاف از اسم کان یا از خبر ست چنانچه گذشت معنی اینست و نیست صفت خدای که شما را بر علم غیب
مطلع گرداند و کس را بنفس خویش نفاق باطن ایشان را دریابد و بذات خود بدانچه از وی غیب ست علم یابد وَلٰكِنَّ
اللّٰهَ يَجْتَبِيْ مِنْ رُّسُلِهٖ مَنْ يَّشَآءُ عطف ست بر و ما کان الله لیطلعکم علی الغیب استدراک ست از و
تکمیل ست زیرا که از کلام سابق وهم می آید که چون خدای کسی را بر غیب مطلع نگرداند این معنی را هیچ کس نداند این
وهم را دفع کرد این جمله بر وجه تکمیل آورد معنی اینست و لیکن خدای از رسل و پیغمبران خویش برگزیند بر هر قومی که خواهد
باعلام آنچه نمی داند و تعلیم آنچه دیگران نمیخوانند یعنی پیغامبران باعلام خدای بر غیب مطلع شوند دیگران غیب از زبان
ایشان بشنوند این معنی موافق ست مر آنچه جای دیگر گفت فلا یظهر علی غیبه احدا الا من ارتضی من رسول فَاٰمِنُوْا
بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ ج فا سببیه است معنی اینست پس ایمان آرید بخدا که او غیب داند و ایمان آرید به پیغمبران خدای
که ایشان غیب ندانند جز باعلام دانستن غیب نتوانند باعلام خدای بعض مغیبات را بدانند و باز خدای آنرا بخلق برسانند
دیگری را بغیر واسطه رسل اطلاع بر علم غیب نبود و بی واسطه اعلام علم غیب نشود و آنچه از بعض اولیا را بر وجه کرامت

این جمله مستانفه است که چون در آیه سابقه ذکر کافران اصلی کرد چنانستی که سامع منتظر بیان حال کافران ارتدادی
گشت درین آیه ذکر حال ایشان به بیان پیوست و تاکید جمله از جهت ابراز مقصود که تنزیه خدا از زیان بکفر ورزیدن
کافران ست بر وجه دکادت ست و این نوع تاکید چون تاکید شکایت در رب ان قومی کذبون بلغا را عادت ست در تاکید
جمله انهم لن یضروا الله شیئا در آیه سابقه همین وجه باید گفت و هم برین طریق تقصی باید جست و جمله و لهم عذاب الیم
عطف ست بر لن یضروا الله شیئا معنی اینست بدرستی آنکسانیکه خریدند کفر را بایمان و بدل کردند این را بدان یعنی
بکفر پیوستند زیان نکند ارتداد ایشان خدایرا یا اولیا خدایرا هیچ چیزی از زیان و مر ایشان را عذاب دردناک بود و
عقاب سهمناک باشد وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ
لا تحسبن بر صیغه مخاطب و غیبت و هر یکی بکسر سین و فتح آن خوانند معنی بر حسب اختلاف قراة مختلف دانند ما مصدریه است
یا موصوله است ما کافه نیست حق او آنست که جدا از ان بنویسند لیکن بر رسم قرآنی کتابت او بر خلاف قیاس موصول آمده خطان
لا یقاسان خط العروض و خط القرآن و ما نملی لهم ان ست خیر لهم لانفسهم خبر ان ست و ان با اسم و خبر خویش بدل ست از الذین کفروا که مفعول
اول لا تحسبن الذین ست و بر قراة لا یحسبن بر صیغه غایب موصول با صله فاعل ست ان با اسم و خبر بجای دو مفعول ست و بر قراة صیغه
خطاب فاعل او ضمیر مخاطب باشد مفصول با صله فاعل نبود سوال چون الذین با صله مفعول اول باشد و انما نملی
لهم خیر بدل از و بود لا تحسبن را مفعول دوم نباشد اقتصار بر یک مفعول آید و ان نشاید جواب چون
انما نملی لهم بدل از مفعول اول باشد و مبدل در حکم تنحیه است مقصود بذکر همین بدل بود چنانستی که گفت لا تحسبن
انما نملی لهم خیر و ان با اسم و خبر خویش بعد افعال قلوب بجای دو مفعول ست و تواند بود که انما نملی لهم خیر بدل نباشد مفعول
بود بحذف مضاف از مفعول اول ای لا تحسبن الذین حال کفروا انما نملی لهم خیر یا بحذف مضاف از خیر ای و لا تحسبن الذین
کفروا اصحاب هذه الصفة برین وجه اشکالی نیاید جمله و لا تحسبن الذین کفروا عطف ست بر و لا تحسبن الذین قتلوا
فی سبیل الله امواتا معنی اینست مپندار ای محمد کافران را یا مپندارند کافران که مهلت دادن ما تا زمانی مهلت میدهیم
بدان بهتر ست مر ایشان را که چون کافران از اهل طاعت نه اند و خیر ایشان منفعت ندارد و معصیت ایشان مضرت و زیان
می آرد مهلت دادن ایشان خیر نبود و املاء ایشان برای زیادت شر و بزهکاری باشد إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ
لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ ○ این ما کافه است موصول نبشتن او بر
وفق قاعده است این جمله مستانفه است چنانستی که سامع گفت چون در داشتن ایشان خیر نیست برای چه ایشان
را مهلت میدهند فقیل انما نملی لهم الآیة معنی اینست مهلت نمیدهیم ایشان را مگر برای اینکه زیادت کنند بدکرداری
و بیفزایند ایشان از روی بزهکاری و مر ایشان راست عقابی که خوار کند و عذابی که در خواری و زاری افگند چون مذهب
معتزله آنست که معصیت بارادت خدای متعلق نیست لام لیزدادوا اثما را لام عاقبت دارند لام غرض نه پندارند

می اندازد و از ایشان خایف میسازد پس شما را از ترسانیدگان مذکور در بیرون آمدن سوی جنگ مترسید و در باز
آمدن از جنگ از عذاب من بترسید و از مخالفت امر پیغامبر پرهیزید اگر شما مومنانید در ایمان موقنانید و این شرط
نیز برای شک در ایمان نبود بلکه برای تحقیق خوف از خدای و عدم خوف از دیگران باشد چنانچه لا تفعل کذا ان کنت
بشرا و تفعل کذا ان کنت عاقلا وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ
ولا یحزنک بر صیغه نهی غایب از ثلاثی مجرد و از باب افعال خوانند و معنی هر دو یکی دانند این نهی معطوف ست بر و
لا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا و تواند بود که میان معطوف و معطوف علیه معترضه باشد برای تنبیه پیغمبر و تسلیه
و تعزیه او زیرا انچه ولا تحسبن الذین کفروا انما نملی لهم خیر لانفسهم معطوف ست بر ولا تحسبن الذین قتلوا الآیة چنانچه پیشتر
خواهد آمد معنی اینست و محزون نگردانند ترا کسانیکه در راه کفر می شتابند و مضار و مهالک را به اندیشه و تامل در نمی
یابند بی تامل و فکر کفر می ورزند و در ورطه هلاک می افتند و بعضی از ایشان کفر خویش را میپوشند و باظهار ایمان و مخالطت
با مسلمانان بر وجه نفاق در مضرت اسلام میکوشند إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا
این جمله معلله است مر لا یحزنک را معنی اینست اندوهگین نگردانند ترا کافران زیرا انچه ایشان هرگز زیان نرسانند
خدای را هیچ چیزی زیان اگر جهان همه کفر ورزد و در مخالفت کوشد در ملک او چه نقصان شود و از ملک او چه بیرون رود
کسی که تواند آسمان و زمین و انچه در ایشان ست در پلک زدنی ناچیز گرداند و همه کائنات را در دم زدنی بعدم رساند
و او را از عداوت عدوی چه گمان باشد و از شقاوت شقی چه مظنه مضرت بود و تواند بود لن یضروا الله بتقدیر لن یضروا اولیاء الله
باشد که کفران و عداوت دشمنان اولیاء خدا را چه زیان کند اگر غالب آیند غنیمت گیرند و رفاهیت دنیا بپذیرند و اگر
مغلوب شوند درجات آخرت یابند و بسوی حیات ابدی شتابند بیت تو خدا را شو اگرچه همه عالم دریاست
بخدا گر سر موی قدمت تر گردد ✤ دوست خدا را عداوت دشمن چه زیان دارد و بنده حق را که محق صادق ست
بطلان مبطلان چه مضرت آرد بیت اگر جهان همه دشمن شود ز دولت دوست ✤ خبر ندارم از ایشان که در جهان
هستند يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْآخِرَةِ جمله مستانفه است چنانستی
که گفت ماذا یرید الله فقال یرید ان لا یجعل لهم حظا فی الآخرة معنی اینست میخواهد خدای که نگرداند برای ایشان
نصیبی در آخرت و ندهد در انجهان بهره و منفعت تا مظهر صفت قهر گرداند و بظهور صفت عدل بانتقام رساند
وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ○ این جمله تکمیل ست زیرا انچه از نفی ارادت نابودن نصیب از ثواب
آخرت وهم آن آید چنانچه ثواب نصیب نبود عقاب هم نباشد این وهم را دفع کرد و جمله ولهم عذاب عظیم بر وجه تکمیل آورد
چه ایشان را نصیبی یسیر از ثواب نبود و نصابی عظیم از عذاب باشد معنی اینست مر ایشان راست عذابی عظیم و عقابی
فخیم إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ○

سواران عبد شمس بودند الناس بر معنی جمعیت باقی ست و بروایتی ترسانندہ نعیم بن مسعود بود در قال لہم الناس مراد از جمع واحد باشد چنانچہ در اذ قالت الملائکۃ یا مریم یا جبرئیل مراد ست و الناس قد جمعوا لکم مقول قال ست و تاکید او از جہت آنست کہ رسیدن خبر از جانب مکہ ملوح آوردن خبری از ابو سفیان ست بتقدیم ملوح سامعان را تنزیل منزلہ سایلان کرد جملہ را موکد آورد و فاخشوہم سببیہ است فزادہم عطف ست بر قال لہم الناس و قالوا عطف ست بر فزادہم ایمانا حسبنا اللہ مقول قالوا ست و نعم الوکیل تاویل مقول فی شانہ عطف ست بر حسبنا اللہ یا تنزیل ست فانقلبوا عطف ست بر قالوا بنعمۃ حال ست از فاعل انقلبوا ای فانقلبوا متلبسین بنعمۃ من اللہ و صفت ست مر نعمۃ ای بنعمۃ کائنۃ من اللہ و فضل عطف ست بر نعمۃ لم یمسسہم سوء حالی دیگر ست و درین تکمیل ست برای دفع وہم آنکہ نعمتی مقرون با مشقت و رنج بود و ابتغوا رضوان اللہ عطف ست بر فانقلبوا و جملہ و اللہ ذو فضل عظیم تزییل ست معنی اینست آنکسانی کہ گفتند مر ایشان را مردمان یعنی سواران عبد شمس یا گفت ایشان را نعیم بن مسعود بدرستی مردمان یعنی ابو سفیان و لشکر او بدرستی جمع کردہ اند جماعتی را کہ پراگندہ شدہ باز گشتہ بودند پس از ایشان بترسید و از سر ایشان بر نہزید پس افزود گفتار ایشان ایمان و ایقان بحمایت خدای و کفایت او و عون حق و عنایت او حسبنا اللہ و نعم الوکیل گفتند جانب ابو سفیان برای قتال رفتند یعنی بسندہ است ما را خدای در دفع کید دشمنان و مقہور کردن ایشان و نیکو وکیل ست در بر آوردن کارہا و حاصل کردن مطلوبہا پس گشتند در عقب گفتن کلمۂ مسطورہ ملتبس بنعمتی عظیم و فضلی فخیم ایشان را بدی نرسید و کاری کہ انجا میدچیزی را کہ دران خشنودی خدای بود پس روی کردند ظفری کہ مطلوب بود یافتند إِنَّمَا ذَٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ۝

انما برای حصر است اسم اشارت یعنی ذا مبتدا است و آن اشارت ست سوی باز دارندہ و ترسانندہ کم حرف خطاب ست الشیطان خبر مبتدا ست و جملہ یخوف صفت ست مر الشیطان از باب و لقد امر علی اللئیم یسبنی یا حالت از معنی اشارت بر طریق ہذا ابجلی شیخا یا مستانفہ است در جواب سوال ما ذا الصنع متضمن وجہ تشبیہ است و این تشبیہ مؤکد ست بحذف اداۃ و تواند بود ذلک مبتدا باشد الشیطان صفت او بود یخوف خبر باشد بر ین تقدیر در شیطان استعارت باشد دشمن بدآموز ہمچو شیطان ست مراد باشد و ضمیر اولیاء بر ذلکم الشیطان و خوتر آنست کہ ضمیر اولیاء بر خدا گویند و تواند بود کہ اولیاء مفعول دوم باشد مفعول اول محذوف بود ای یخوفکم اولیاءہ و الکفار قائم مقام ضمیر فلا تخافوہم سببیہ است ان کنتم مومنین شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی معنی اینست نیست ترسانندہ و باز دارندہ شما از قتال مگر میل شیطان کہ میترساند یا در حالۃ کہ میترساند یا گویند نیست آن شیطان یعنی آن دشمن بدآموز مگر آنکہ میترساند و خایف میگرداند اولیاء خود را کہ از وجز اولیاء او ترسند و جز دوستان او متابعت او نکنند یا گویند اولیاء خدا را میترساند و بعداوت ایشان را خایف میگرداند شما را از اولیاء خویش یعنی از کافران در خون

در شان ایشان ست آنجماعت که در ین چنین وقت اجابت کردند و بقتال ابو سفیان آوردند و بعضی گویند
چون ابو سفیان در هنگام بازگشتن از جنگ احد ندا کرد و گفت ای محمد موعد ما موسم بدر است سال آینده اگر تو اختیار
کنی پیغامبر فرمود انشاء الله تعالی موعده ما موسم بدر است اگر تو دم این کار زنی چون در سال آینده موسم بدر نزدیک
رسید پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بیرون آمد بر حکم وعده مصلحت دید ابو سفیان را بیرون آمدن مصلحت نه افتاد و دل
او بر بیرون آمدن رخصت نداد گفت سال قحط است وقت بیرون آمدن نیست تاخیر در بیرون آمدن از جهت این معنی ست
نعیم بن مسعود را گفت اگر تو در مدینه بروی محمد را از بیرون آمدن باز داری تا خلف وعده مصاف سوی او شود منسوب بسوی
من بود ترا ده شتر بدهم نعیم بن مسعود را گفت در مدینه آمد یاران پیغامبر را ملاقات کرد با هر کسی گفت رای بیرون آمدن
رای نیک نداده است بیرون آمدن از شما سلامت نماند مگر کسی که گریخت و بزیل فرار آویخت در ین وقت با قوت
بیرون آمده و با شوکت بسیار متوجه شما شده و شما باین ضعف بسوی او بیرون می آیید و جرات همی نمایید والله کسی از شما سلامت نیابد مگر کسی
که گریخته نماید از ین لمریاران متامل می بودند و در ین کار متفکر بهمو دند پیغامبر این سخن شنید گفت والذی نفسی بیده
لاخرجن وان لم یخرج معی احد منکم یعنی بخدای هر آئینه بسوی ایشان بیرون می آیم اگرچه هر یکی از شما با من نیاید هیچ کسی
موافقت ننماید پیغامبر علیه السلام با هفتاد مرد بروایتی با هفتاد سوار بیرون آمد ایشان حسبنا الله نعم الوکیل میگفتند
برابر پیغامبر جانب موعد سیر فتند تا بموعد بدر رسیدند بجمع قوافل دیدند بازاری آراسته یافتند در خرید و فروخت
شتافتند خدای رعب در دل ابو سفیان و لشکر او انداخت بر بیرون آمدن نپرداخت و بعضی گویند ابو سفیان بیرون
آمده بود باز گشت لشکر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مرفه الحال فارغ البال بنعمت و فضل پیوست مسرور و منصور
جانب مدینه باز گشت الذین استجابوا لله والرسول در شان ایشان بنزول پیوست معنی آنست آنهاکه مر خدایرا
و رسول خدایرا پاسخ داشتند و دل بر طاعت ایشان در بیرون آمدن برای قتال گماشتند از بعد آنکه رسیده بود
ایشان را در جنگ احد جراحت و شکستگی و هزیمت و خستگی همگنانی که نیکوئی کردند و در طریق خوب بر قتال رو آوردند یعنی
بحسن متابعت پیغامبر اهست نهانی و صدق موافقت بی تانی و توانی به نیت اظهار شجاعت و پرهیزیدن از عصیان امر و
مخالفت در طاعت مر ایشان را اجری عظیم و ثوابی فخیم ست که اجر بر قدر تعب باشد و ثواب بر اندازه مشقت بود

الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ
إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ○ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ
لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ○

بر هر روایت که بالا گذشته جماعت ستجبیان و جماعت ترسانیده شدگان یکی ست الذین قال لهم الناس بدل ست
از الذین استجابوا یا صفتی دیگر ست مر المومنین را یا مفعول اعنی ست یا خبر مبتدا محذوف ست بروایتی که ترسانیدگان

بدان میماند که از و نفی بشریت کنند و ملکیت او ثابت دارند یَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ این جمله مکرر است
برای تاکید هم ازین جهت بغیر واو آورد و تنکیر نعمت و فضل برای تعظیم و تفخیم است معنی اینست شاد میشوند و شادی میکنند بیافتن نعمتی عظیم
از خدای عز و جل و فضلی از حق سبحانه تعالی وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ۝ع اگر بفتح ان باشد عطف بر
فضل بود معنی اینست شاد میشوند بنعمتی فخیم از خدای که در حق ایشان آمده و فضلی که در باره ایشان شده و بدین که خدای
اجر مومنان ضایع نکند و ایشان را از ثواب بی نصیب نگرداند و اگر بکسر خوانند جمله ترتیلیه باشد بر طریق قد جاء الحق و زهق
الباطل ان الباطل کان زهوقا و تاکید از جهت تاکید وعده بود معنی چنین باشد بدرستی خدای اجر مومنان ضایع نکند و ثواب عمل
ایشان بدیشان برساند الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِن بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ
لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ ۝ع ای للذین احسنوا فی الاستجابة ما مخاض هیئة المبالغة والامتثال
من غیر تانی و توانی واتقوا عن مظنة المخالفة فی الطاعة و توهم العصیان موصول باصله یعنی الذین استجابوا لله والرسول
صفت المومنین است یا خبر مبتدا است یا خبر مبتدا محذوف باشد ای هم الذین یا مفعول اعنی بود یا مبتدا بود خبر او
للذین احسنوا منهم واتقوا اجر عظیم باشد جمله معترضه برای مدح ایشان بود میان ولا تحسبن الذین قتلوا و قوله ولا تحسبن
الذین کفروا که معطوف و معطوف علیه است روایت کرده اند چون ابوسفیان با لشکر کفار از جنگ احد باز گشت
در روحا رسیده بود که از باز گشتن به پشیمانی پیوست خواست در مدینه بیاید و پیغمبر را قوت و شوکت خویش بنماید پیغامبر
صلی الله علیه و سلم این خبر شنید روز یکشنبه دوم روز از جنگ احد بیرون آمدن برای مقاتله ابوسفیان لازم دید اگرچه
لشکر را مصیبت و جراحت بود بیرون آمدن و مقاومت کردن با ابوسفیان دشوار مینمود پیغمبر صلی الله علیه و سلم
خواست که با شجاعت غالبه و همت عالیه بیرون آید و قوت خویش ظاهر نماید گفت بیرون نیاید با ما مگر کسی که وی با ما حاضر بوده
و از حاضر شدن با ما تخلف ننموده و مدد جستن از متخلفان مکروه پنداشته و آمدن ایشان برابر خویش سایغ نه پنداشته
هم با جماعت جرحی و مصیبت زدگان قتلی با موازنه هفتاد کس از مبارزان چون خلفاء اربعه طلحه و زبیر و عبد الرحمن
بن عوف و ابن مسعود و حذیفه و ابو عبیده جراح و جابر و امثال ایشان بیرون آمدند حق سبحانه تعالی در دل ابوسفیان
و لشکر او رعبی و رهبی انداخت ابوسفیان بهزیمت باز گشتن پرداخت جماعت سواران عبد شمس بر سفیان گذشتند
ایشان را یکبار شتر مویز داد و جانب مدینه فرستاد تا خبر قوت و شوکت او یاران پیغمبر را برساند و چنانچه دانند
و توانند سوی مدینه باز گردانند تا رکت باز گشتن عاید بر پیغمبر باشد و وهم فرار در وی ظاهر نشود سواران عبد شمس
پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم آمدند و خبر شوکت ابوسفیان رسانیدند و یاران پیغمبر را درین کار ترسانیدند
ایشان حسبنا الله نعم الوکیل گفتند و جانب لشکر ابوسفیان متوجه گشتند و در لشکر ابوسفیان رعب زیادت افتاد
بفرار روی سوی مکه نهادند یاران پیغمبر با صحبت باز گشتند بنعمت امر و فراغ پیوستند الذین استجابوا لله والرسول

ع ۱۷ ۱۶

معانقه

زنان او با روح او بر آسمان دوند و بآمدن او در بهجت شوند و در حدیث آمده که ارواح شهدا در شکم پرندگان سبز
در می آرند و ایشان را در مرغزار بهشت میگزارند تا هر سو که دانند ببرند و هر جا که خواهند بچرند روز در پریدن و چریدن
گزارند و مقدار غذا دنیا از ثمار جنت بردارند و باز گردند بقندیلهای زرین که زیر عرش معلق ست جا گیرند و شب
آنجا ماوی سازند و مقر پذیرند خدای عز و جل از ایشان سوال کند که چه آرزو دارید و دل بر تمنا چه چیز می آرید ایشان
گویند ما را چه آرزو باشد که در مرغزار بهشت میچریم و در انهار بهشت آب میخوریم و در قندیل عرش شب میگزاریم و از فضل
و کرم تو همه روح و راحت داریم چون سوال مذکور بتکرار شود و بیان آرزو ناچار افتد بگویند آرزو داریم که ما را باز در دنیا بفرستی
تا بار دیگر قتال کنیم و در رضای تو کشته شویم و نیز در حدیث آمده چون شهدا طیب حال و سرور بال و فرح و شادمانی و ظهور
آثار رحمت ربانی در خویش مشاهده کنند اخوان و خلان و احباب و اصحاب خویش را که در دنیا گذاشته اند یاد آرند و
دل بر نیکخواهی ایشان و در طلب رسیدن ایشان در مرتبه که ایشان یافته اند بگمارند بگویند ای بار خدا حال ما بدوستان
و برادران ما که رساند و قصه راحت و استراحت ما بر ایشان که برخواند فرمان شود پیغمبر را بحال شما آگاه گردانم و بواسطه
پیغامبر ایشان را این خبر برسانم حق سبحانه تعالی بر مضمون این آیه فرستاد و اخوان و خلان ایشان را از حال ایشان
خبر داد روایت کرده اند که بروز قیامت فرمان شود گزیدگان خلق مرا بخوانید و ایشان را بدرجات ایشان
برسانید فرشتگان گویند یا رب ایشان کیانند و ایشان را بکدام نشان دانند فرمان شود ایشان از زمره شهدا اند
که جان در کار من باخته اند و سر از جهت اعلاء دین من انداخته اند ایشان را بیارند و خونهای ایشان روان باشد و تیغهای
ایشان بر کتفهای ایشان بود رنگ او رنگ خون نماید و از آن بوی مشک آید با این صفت در مساکن بهشت درآیند
و بدرجات عالیه برآرند و در حدیث آمده است الجنة تحت ظلال السیوف ای بهشت در سایه تیغها بود یعنی نزدیک
مقتول باشد و این تمثیل ست یعنی قرب ایشان به بهشت بدان مینماید چنانستی که خود بهشت را زیر سایه تیغها
میداند در حدیث دیگر آمده که السیوف مفاتیح الجنة یعنی تیغها کلیدهای بهشت است چنانستی که تیغها غازیان کشاینده
درهای بهشت ست بدان بهشت را بگشایند و درون بهشت درآیند و در حدیث آمده شهدا را مقام شفاعت
بود هر شهیدی چهل کس را و بعضی گویند هفتاد کس را شفیع شود فطوبی لهم ثم طوبی لهم و بشری لهم ثم بشری لهم و بدان که
نهی از جهان موت بقوله لا تحسبن الذین قتلوا کنایت ست از انتفاء موت چنانستی که گفت لیس علی الذین قتلوا
فی سبیل الله امواتا بل احیاء سوال شک نیست که در ایشان موت ثابت ست و حیات منتفی ست و نفی
صفت ثابت که موت ایشان ست و اثبات اثبات صفت منتفیه که حیات ایشان ست چنانچه مضمون آیت
است بچه طریق آید و چه نوع صحت نماید جواب بر طریق تمثیل بر وجه استعارت یعنی حال ایشان بدان میماند که از ایشان
نفی موت کنند و حیات ثابت دارند بر طریق ما هذا بشرا ان هذا الا ملک کریم یعنی حال یوسف که بشر است و زنرا است

بعد از نزول این آیه هفتاد منافق که در جنگ بیرون نیامده بودند و در حق شهدا گفتند اگر ایشان نزد یک ما می ماندند
کشته نمی شدند بر فراشها خویش مردند و جان بملک الموت سپردند و باز ماندن او از حرب ایشان را نفع نکرد و عمل لایشان
ذلت خیانت پیدا آورد وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا تحسبن بفتح
سین و کسر سین خوانند معنی هر دو یکی دانند خطاب مر پیغامبر را علیه الصلوة والسلام بود یا مر مخاطب غیر معین را باشد الذین قتلوا
مفعول اول ست امواتا مفعول دوم ست جمله معترضه است برای بیان فضل شهدا کشته شدگان در اعلاء دین خدای
بذل کردند مرده پندار کشته مشمار بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ۝ ای بلهم احیاء مقربون
عند ربهم قرب المکانة لا قرب المکان یرزقون حال ست از ضمیر احیا یا از ضمیر عند ربهم یا صفت ست مر احیا را التفات ست
معنی اینست بلکه ایشان زندگانند نزد پروردگار خویش روزی داده میشوند فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ
مِنْ فَضْلِهِ حال ست از ضمیر احیا یرزقون یا از ضمیر احیا عند ربهم که ظرف مستقر ست یا از ضمیر احیا
معنی اینست در حالة که شادان اند بدانچه خدای ایشان را از فضل خویش داده و ابواب لطف و کرم بر ایشان
گشاده وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۝ و یستبشرون عطف ست بر یرزقون یا الذین متعلق یستبشرون ست الا خوف
علیهم بدل اشتمال ست از الذین لم یلحقوا بهم من خلفهم معنی اینست و شاد میشوند و شادی میکنند بسبب کسانیکه
بدایشان نه پیوسته و خواهد پیوست و بواسطه شهادت بدایشان لاحق خواهند گشت و سوی این درجات خواهند
شتافت و این مراتب خواهند یافت در تفسیر کلینی آورده چون بنده در رضای خدا با کفار در محاربه بیستد و به نیت اعلاء دین
خدای در معرکه بیرود دری از آسمان برای او کشاده شود دو زوجه از حور بهشتی بروی آیند و بروایتی حور عین ذکر کرده و تعین عدد
نیاورده چون بر کفار حمله میکند دعا می کنند ای بار خدای او را ثابت دار بر استواری و ثبات قدم آرد چون از جنگ بگشت
دهید و بر فرار رو نهید روی از وی پوشند و در طلب عفو و مغفرت جریمه او میکوشند و در هنگام روآوردن او بر محاربه
و در ایستادن او بر مقاتله خدای عز و جل بآن فرشتگان بجا نبازی او در کار خدای و سر اندازی او در اعلاء کلمه علیا مباهات
نماید و او را پیش ایشان بر قضیه معراج الجود بالنفس اقصی غایة الجود بنتاباد فرشتگان گویند ای بار خدای ما بر وی
برویم تا او را یاری ده شویم فرمان شود بنده ما را در کار ما بگذارید و او را ازین در جه باز مدارید و بیرست که او این آرزو
دارد و در خواهش آن شبها بروزی آرد دوست میدارد لقاء مرا و من دوست میدارم لقاء او را چون بسعادت شهادت
برسد و بحیات ابدی پیوندد و زوجه او از حور عین که آمده بود در فرود آیند و فرشتگان بر وی گرد آیند بهشت و درجات
بهشت بشارت و تاج عزت و کرامت بر سر او نهند بر فرشتگان فرمان آید شما باز گردید بنده ما را بازمان او بگذارید تا بالایشان
راحت گیرد و موانست و مواصلت پذیرد زنان او را گویند ما اشتیاق تو داشتیم او گوید مانیز و صلت شما میخواستیم پس

داند کسانی را که نفاق ورزیدند و پای از دائرهٔ اخلاص بیرون کشیدند و گفته شد مر ایشان را بیائید برای رضاء خدا
و اعلاء دین او قتال کنید یا نیت دفع شر کافران از خویش و اهل و مال خویش در دل بیفگنید یا بتکثر در دل کافران هیبت اندازید
بغیر قتال بدفع کردن قتال ایشان پردازید گفته اند چون پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم رو بقتال آورد و صفهای قتال راست
کرد و عبد الله بن ابی سلول منافق با ثلث لشکر فرار ورزید عمرو بن حزم انصاری دنبال او دوید سوگند داد که پیغامبر را
مگذارید خویشتن را در معرض فرار نیارید بیائید و در رضاء خدا قتال کنید یا در دفع کافران مدد نمائید و بدانچه توانید ایشان
را از قتال باز دارید قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَّاتَّبَعْنَاكُمْ قالوا جملهٔ مستانفه است چنانستی که کسی گفت
ماذا قالوا حین قیل لهم تعالوا قاتلوا فقیل قالوا لو نعلم قتالا لاتبعناکم معنی اینست گفتند ایشان اگر ما این قتال را قتال
میدانستیم هر آئینه پس روی شما میکردیم شما را اتباع نمیکنیم از جهت آنکه قتال شما را قتال نمی دانیم بلکه آنرا تهور ولی توهم
منفعت القاء نفس در تهلکه میخوانیم هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ
این جمله مستانفه است کانه قیل کیف حالهم یومئذ فقیل هم للکفر یومئذ اقرب منهم للایمان ای هم اشد قربا للکفر یومئذ ای
یوم اذ ترکوا النبی صلی الله تعالی علیه وسلم وفروا عن الزحف منهم ای من انفسهم قربا للایمان لانهم بالفرار عن المسلمین قربوا الی
الکفر فکان قربهم الی الکفر اشد من قربهم الی الایمان معنی اینست ایشان سخت ترند در قرب سوی کفر و کافران از نفسهای
خویش در قرب ایمان یعنی قربی که ایشان را سوی کفرست از قربی که سوی ایمان ست بیشترست يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ
مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ این جمله معلله سابقه است معنی اینست میگویند منافقان بدهنهای خویش
آنچه نیست در دلهای ایشان یعنی بدهنهای خویش آمنا میگویند و در دل مومن نه اند وَاللَّهُ أَعْلَمُ
بِمَا يَكْتُمُونَ ۝ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدا داناتر است بنفاقی که ایشان میپوشند
و بعداوتی که با مسلمانان دران میکوشند الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا
مَا قُتِلُوا موصول با صلهٔ خویش در محل رفع ست بتقدیر هم الذین قالوا یا در محل نصب بتقدیر اعنی نصب
علی الذم یا در محل جر بدل ست از ضمیر قلوبهم یا از ضمیر افواههم و قعدوا بتقدیر وقد قعدوا حال ست از ضمیر قالوا ای قالوا هذا
القول والحال انهم قد قعدوا عن الحرب معنی اینست آنانکه مر برادران دینی را گفتند و حال اینست که خود جنگ را
ترک داده نشستند اگر برادران ما ما را اطاعت میکردند و گفته ما را می شنیدند از مدینه بیرون نمی آمدند کشته نمی شدند
قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ۝ این جمله مستانفه است
چنانستی که سامع گفت ماذا اقول لهم حین قالوا فقیل قل فادرءوا الآیة این امر تعجیز است و فاسببیه است ان کنتم صادقین
شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی معنی اینست بگو یا محمد پس شما از نفسهای خویش موت را دفع کنید اگر در گفتار
خویش راست گویانید چون بتدبیر شما از دیگری قتل دفع شود تدبیر شما در دفع موت خویش اولی باشد روایت کرده اند

بعده آیت لولا کتاب من الله سبق لمسکم فیما اخذتم عذاب عظیم فرود آمد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود لو نزل بنا عذاب ما نجا الا عمر بسبب آنست احد بشومی ان بود یعنی عمر را درین هزیمت جراحتی و کلفتی روی نمود ان الله علی کل شیء قدیر ۝ این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت اظهار مقصود که شناسی باری ست بر وجه وکالت و استواری ست معنی آنست بدرستی که خدای بر هر چیزی قادر ست همه چیز مقدور او ست تواند که غالب گرداند و تواند که مغلوب کند و تواند که نصرت دهد بعده منهزم شده را قوت دهد و بالفتح رساند وما اصابکم یوم التقی الجمعان فباذن الله ما اصابکم مبتدا ست فباذن الله خبر مبتدا ست یوم التقی الجمعان ظرف ست قادر خبر در آمده از جهت آنکه مبتدا متضمن ست معنی شرط را و جمله مذکوره یعنی وما اصابکم یوم التقی الجمعان فبقدرة الله تواند بود که حال باشد از قلتم انی هذا از باب اتیتک والجیش قادم و آتیتک والشمس طالعة ای قلتم انی هذا استعظاما و استنکارا توبیخا و الحال انما اصابکم یوم التقی الجمعان فبمشیة الله و ارادته معنی آنست اصابت مصیبت را استنکار و استبعاد کردید و انی هذا بر زبان آوردید و حال آنست که آنچه شما را در روز احد رسید از قتل و هزیمت بمشیت خدای و ارادت او بوده آنچه بمشیت خدای و ارادت او بر سد در وی چه جای استبعاد بود و چه محل استنکار باشد و تواند بود که عطف باشد بر جمله لقد صدقکم الله وعده دیگر آنست که خدای در لطف و کرم بر شما گشاد و شما را در جنگ احد دو بار یاری داد و آنچه از قتل و هزیمت در روز یکه دو گروه یکدیگر میان خویش بجنگ پیوستند واقع شده و مسلمانان را از اضطراب و اضطرار پیش آمده بمشیت خدای بود و بارادت او روی نمود و وقوع او منافی نصرت نبود و نافی وقوع آن نباشد چه تواند بود یکروز هم ظفر واقع شود و هم فرار واقع شود و هم نصرت و هم غنیمت آن هزیمت که بعد نصرت ست موجب اخلاف وعده نصر نبود و منافی ایفاء وعده ظفر نشود ولیعلم المؤمنین ولیعلم الذین نافقوا او درین آیه متصله است و لام در لیعلم برای سببیت یا بمعنی کی و مؤمنین مفعول فعل یعلم و لیعلم الذین نافقوا عطف ست بر ظرف مستقر یعنی فباذن الله ای ما اصابکم یوم التقی الجمعان فکائن باذن الله ای بأمره و قضائه و کائن لیعلم المؤمنین و لیعلم الذین نافقوا معنی آنست هزیمت جنگ احد و بلاء او بعد از نصر خدا در ابتدا بوده است بعلم خدا و قضاء او و تا جدا کند خدای عزوجل مؤمنان را از منافقان و جدا کند منافقان را از مؤمنان و ظاهر شود که کدام زمره از مؤمنان مخلص بود و کدام فرقه بنفاق ایمان نا بوده بنمود که چون مؤمنان بمشیت خدا را تسلیم کردند و مقرون بحکمت حق دانستند و موجب درجات اخروی دارند و مظهر عجز و بندگی پندارند و خواست خدا انستند و آنرا موجب انحطاط اسلام و مسلمانان نگویند اخلاص ایشان در ایمان ظاهر شود و چون منافقان قوت ایمان ندارند و در جهات اخروی را نشایند در مصیبت امیدوار نباشند لشکر نصرت سابق و متاخر نپندارند و لشکری هزیمت را پیشوا نسازند نفاق ایشان پیدا گردد میان فریقین فرق حاصل آید و هر فرقه از فرقه دیگر متفرق نماید وقیل لهم تعالوا قاتلوا فی سبیل الله او ادفعوا این جمله عطف ست بر نافقوا و لیعلم الذین نافقوا و قیل لهم تعالوا قاتلوا بدل اشتمال ست از نافقوا معنی آنست و

ربانی از حدیث صحیح ثابت نزد اهل سنت و جماعت شان در شرکت در زانت رای هر دو بیت یکی امیر المؤمنین امام ابو الحسن غرض الله تعالی عنه بلوز بیت اول نزل بنا عذاب الا عمر یعنی اگر با اصحاب خطای کرده بودند زیاده ازین کار ما کرده بودیم مکافات عمر از آن عذاب لکن بود و بگرم از عوام سعید محمد وقتی

تاکید این مفهوم روی نمود معنی اینست رسولی آیات کتاب او بر ایشان بخواند و ایشان را از لوث متاذی بباز
داشتن او از آن و بیان کردن او زشتی آن یا از مالهای ایشان را بایجاب زکوة پاک گرداند و ایشان را قرآن تعلیم
کند و علم حلال و حرام بیاموزاند حکمت را چند معنی دیگرست که بالا گذشته و در سورهٔ بقره ذکر آن رفته چنانچه ابن عباس رضی الله عنهما
گفته حکمت در قرآن هر جا که مذکور شده بمعنی علم حلال و حرام آمده و بدرستی ایشان پیش از فرستادن او در گمراهی ظاهر بودند
و در ضلال مبین مینمودند سنگ میتراشیدند و آنرا میپرستیدند جماد میدیدند و بخدای میگزیدند کدام گمراه ازین بالاتر
بود و کدام ضلال ازین ظاهرتر باشد أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُم مُّصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُم مِّثْلَيْهَا
قُلْتُمْ أَنَّىٰ هَٰذَا ط لما ظرف زمان ست متعلق ست بقلتم که جواب اوست انی هذا بمعنی من این هذا مقولست
مر قلتم را و قلتم با متعلقات خویش عطف ست بر محذوف ای اعصیتم الرسول بترک الموضع الذی عینه لکم و لما اصابتکم
مصیبة و قلتم حین اصابت مصیبة انی هذا و استفهام برای تقریرست بمعنی تثبیت ای قد عصیتم و قلتم کذا یا برای توبیخ
بمعنی ما کان ینبغی لکم و کذلک جمله معترضه باشد برای مذمت تثبیت کار ناپسندیده و یا برای توبیخ بکردار و گفتار ناگزیده
و قوله لما اصابتکم مصیبة عنی به مصیبة احد قد اصبتم مثلیها من النصرة نصرة فی بدر و نصرة فی احد قبل الهزیمة او مثلها من
النصرة فی بدر حیث قتل منکم فی هذه الهزیمة سبعون و قتلتم یوم بدر سبعین و اسرتم سبعین او نصرة فی بدر و نصرة فی احد
قبل الهزیمة او نصرتین فی احد نصرة قبل الهزیمة و نصرة بعد الهزیمة کما عرفت فی القصة معنی اینست از رسول را عاصی
گشتید و بهوای غنیمت مقامی که برای شما تعیین کرده بودند گذاشتید و دران هنگام که شما را بشومی آن مصیبتی و هزیمتی
روی نمود که شما را دو چندان نصرت و رفاهیت رسیده بود چه در جنگ احد هفتاد مرد کشته گشتند و در جنگ بدر
هفتاد کافران کشته شدند و هفتاد تن اسیر باو پیوستند یا گویند یک نصرت در جنگ بدر بود نصرت دیگر در جنگ احد
پیش از هزیمت روی نمود یا هر دو نصرت هم در جنگ احد دارند یکی پیش از هزیمت دانند و یکی بعد از هزیمت پندارند و شما
گفتید که این مصیبت چراست و این فرار و هزیمت از کجاست تحقیق [illegible] معامله کردید و این گفتار پیش آوردید
این کار از شما بنایستی و این گفتار و کردار اصلا نشایستی قُلْ هُوَ مِنْ عِندِ أَنفُسِكُمْ ط
جمله مستانفه است چنانستی که پیغامبر صلعم پرسید ماذا اقول لهم حین قالوا ذلک فقیل قل هو من عند انفسکم معنی اینست
بگو این فرار و هزیمت از نزد نفسهای شماست و بشومی آنست که شما امر پیغامبر را مخالفت کردید مقامی
که پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم شما را باهتمام تمام داشته بود خالی کردید و روی بغنیمت آوردید تا بهزیمت مبتلا
گشتید و بفرار پیوستید و بعضی گویند این بشومی آن بود که رای بر خلاف پیغامبر بر بیرون آمدن از مدینه زدید تا نزول
وحی درین باب تاخیر نکردید و بعضی گویند بشومی آنکه در جنگ بدر صحابه مفاخرت کردند و پیغامبر در استدن مال
فدا و رها کردن اسیران جنگ بدر عمل برای ابو بکر صدیق رضی الله تعالی عنه کرد و دل بر انتظار وحی درین باب نیاورد

یعنی ایشان همچو درجاتند در تفاوت بعلو و انحطاط یعنی غیر خائنان عالی اند و خائنان سافل اند و شک نیست که تشبیه این دو طایفه بدرجات و تشبیهی در غایت بعد و غرابت ست و غرض او استطراف ست از جهت ندور شبه به تردیک حضور شبه معنی اینست ایشان خداوند درجات عظیم اند و خائنان مفضوح و رسوا باشند و بر تقدیر ارادت تشبیه معنی چنین آید ایشان در تفاوت بعلو و انحطاط همچو درجات باشند میان خویش در علو و انحطاط متفاوت بوند وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای بینا ست بعملهای ایشان دیانت و خیانت عملهای ایشان داند و تواند که هر یکی را بجزای آن رساند لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ لام در جواب قسم محذوف ست ای لقسم لقد من الله الآیة اذ بعث متعلق ست بمن الله بر وجه ظرفیت و جمله معترضه است برای بیان فضل اهل اسلام و منت نهادن بر پیغمبر علیه الصلوة و السلام معنی اینست سوگند میخورم هر آینه بدرستی منت نهاد خدای یعنی فضل کرد بر مؤمنان فضلی که شایان منت نهادن بود و سزاوار ذکر کردن و در شمار آوردن و ایشان را ممنون ساخت بدان باشد دران هنگام که فرستاد در رسولی را که بعض ایشان ست یعنی مشارک ایشان در نسبت از جهت بودن او از آدمیان نه از فرشتگان و جنیان یا از جهت بودن او از زمینیان نه از آسمانیان چه هر یکی بنکی و نیک نفسی اهل نسبت را از مشارکت در نوع و از مشارک در مسکن خوتر دارند و الفت و صحبت با او بیشتر تواند از و فائده بهتر گیرد و پذیرد او را زود تر پذیرد و اجنبی را دیر یابد که مالوف شود و پیش از الفت و صحبت استفادت نبود و نیز بر گشیدن یکی از جمله قومی شرف ایشان باشد و بر گزیدن فردی از جمعی فخر ایشان بود یا از جهت بودن او امی از امیان که منسوب ست سوی ام القری که ناحیه غیر زرع مشتهر بنادانستن دین و شرع دران ناحیه مسکن عالمی نبود لاجرم سکنهٔ او را بالعلم علم روی نمود تا از و علم گیرند و تلقین تعلیم پذیرند و جه منت نهادن بر ایشان برین وجه آنست که امی از امیان که بیان علم پیشینیان و پسینیان کند و صناد ید اهل کتاب را ملزوم و مجموع گرداند تا ایشان حقیت او را خوتر دریابند و بقبول و انقیاد و اطاعت او شتابند و علم او را محض فیض خدای دانند و بر استعداد و قوت او عمل کردن توانند ذاتی او معجزهٔ او بود و نفس او برهان او شود و تخصیص مؤمنان بفضل و منت نهادن با آنکه او رحمت عالمیان و نفع جهانیان ست از جهت آنست که ایشان بعثت او سود مند گشتند و هدی او را مهتدی شدند بمتابعت او شتافتند و بافتند بدو شرف یافتند يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ○ این جمله با معطوفات خویش صفتی دیگر ست مر رسول را یا حال مقدر ست و آن مخففه از مثقله است و لام در لفی ضلال مبین فارقه است میان ان نافیه و ان مخففه از مثقله و این جمله تذییل ست نزدیک از جمله بعثت فیهم رسولا من انفسهم ضال بودن ایشان پیش از بعثت رسول مفهوم بود بدین جمله

لایق منصب نبوت و در خور مرتبهٔ رسالت نبود و سبب آن تهمت بدامن عصمت ایشان نرسد این جمله در اثناء
قصهٔ جنگ احد معترضه است برای بیان نزاهت پیغمبران علیهم السلام معنی اینست نیست شایان مر پیغمبری را
که خیانت کند و این چنین جریمه را که در طبیعت و شریعت مذموم ست مرتکب شود وَمَنْ يَّغْلُلْ يَأْتِ
بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۚ این شرطیه حال ست یا عطف است معنی اینست و هر که چیزی را خیانت
کرده است برابر خود روز قیامت بیارد یعنی خائن با خیانت خویش روز قیامت در محشر کل و شهدا انبیا و رسل رسوا
خواهد بود و غیر خاین مکرم بکرامات دیانت موصون از رسوائی خیانت خواهد نمود ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ
مَّا كَسَبَتْ عطف ست بر جملهٔ شرطیهٔ مذکوره نه بر جزاء او اگر عطف بر جزا آمدی و محروم شدی معنی اینست پس
داده شود هر نفسی آنچه کسب کرده است و آنچه از خیر و شر و طاعت و معصیت آورده است این جمله تکمیل ست
زیرا آنچه از نکوهش محلول و اثبات مضمون و من یغلل یات بما غل یوم القیامة هم آن می آمد که غال از سبب استحقاق
غلول از ثواب نیکیها که کرده است محروم گردد و این سیئهٔ مذهب جزاء حسنات شود بدین آن وهم را دفع کرد و جمله
را بر وجه تکمیل آورد وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ۝ این جمله حال ست معنی اینست و ایشان مظلوم
نشوند به تنقیص ثواب طاعت و نه زیادت عقاب معصیت اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللّٰهِ كَمَنْ بَآءَ
بِسَخَطٍ مِّنَ اللّٰهِ همزه برای انکار ست و فا عاطفه است و معطوف علیه محذوف ست ای استوی
الغال وغیره فیکون من اتبع رضوان الله کمن باء بسخط من الله برین وجه این تعلیل ست بر نکوهش غلول و عقوبت
غال و نفی تسویه میان غال و غیر او اگر غال همچو غیر غال باشد برابری میان نیکوکاران و بدکرداران لازم نیاید معنی اینست
آنکه پس روی سبب خوشنودی خدا میکند یعنی از و کارهاء نیک می آید همچو کسی که باشد که باز میگردد با خشم خدای تعالی
یعنی از و کارهاء ناپسندیده روی میماید وَمَاْوٰىهُ جَهَنَّمُ ۭ این جمله حال ست از ضمیر باء بسخط
من الله یا معطوف ست معنی اینست نیکی کننده همچو بدی کننده بود و جای بدی کننده در دوزخ باشد و تواند
بود که حال باشد از ضمیر یات بما غل یوم القیامة یا عطف بر شرطیه بود معنی چنین آید هر که خیانت کند با خیانت خویش
در روز قیامت بیاید و جای او دوزخ بود وَبِئْسَ الْمَصِيْرُ ۝ این جمله تذییل ست و مخصوص بذم محذوف ست
ای و بئس مصیرهم معنی اینست و بد بازگشتی ست بازگشت کسی که با خشم خدا باز گردد یا بازگشت کسی که خیانت
کند هُمْ دَرَجٰتٌ عِنْدَ اللّٰهِ ۭ هم مبتدا است ضمیر هم عاید ست بر من اتبع رضوان الله درجات
خبر ست برای صحت حمل یا مضاف سوی مبتدا تقدیر کنند ای جزاء هم درجات یا مضاف سوی جزاء هم ذو درجات
عند الله این جمله تقریر ست مر انکار تسویه را میان خائن و غیر خائن تواند بود که ضمیر عاید بر هر دو فریق شود چنانچه صاحب
کشاف داشته و این کلام را از باب تشبیه موکد بحذف اداة پنداشته ای هم درجات فی التفاوت علوا و انحطاطا

وظفر ازوی جوید و توکلت علی اللہ گوید قال اللہ تعالی فاذا عزمت فتوکل علی اللہ باد شاہ اگرچہ خود را سلیمان و سکندر داند باید آصفی وار ارسطوی را برای استشارت خواند و در حدیث آمدہ است ما خاب من استخار ولا ندم من استشار یعنی نومید نشد کسی کہ از خدای خیریت خواست و پشیمان نگشت کسی کہ دل بر مشورت داشت و در حدیث دیگر است ما شقی عبد بمشورۃ قط و ما سعد باستغناء رای بدبخت نگشت بندہ بمشورت و موافقت آرائی و نیکبخت نشد ہیچ خود رای ترک استصواب را ای شعر از اباب امر علیک القوالی ✤ فشاور لبیبا ولا تعصہ وان کنت فی حاجۃ مرسلا ✤ فارسل حکیما ولا توصہ ✤ وقال آخر ✤ شاور صدیقک فی الخفی المشکل ✤ واقبل نصیحۃ ناصح منفصل ✤ فاللہ قد اوصی براک نبیہ ✤ فی قولہ شاورہم وتوکل ✤ اگر معاذ اللہ بخلاف مشورت عزیمتی بفاذ رسد بظاہر و باطن اصحاب مشورت را ملامت نکنند العبد یبرو اللہ بقدر ما فی قلبہ در دل آرد و اگر نہ کسی در مشورت دیگر دل بر کمار و حق سبحانہ تعالی پیغمبر علیہ السلام را بر مشورت آورد و بعد امر بعقود و استغفار امر بمشورت کرد زیرا کہ ترک مشورت سبب مخالفت و عصیان اصحاب ست و مشورت سبب موافقت و طاعت ارباب ست اگر عمل مشورت بود عصیان واقع نشود حاجت بعفو و استغفار نیفتد پس چون عزم کنی و بجزم دل بر کار نہی بر خدای تعالی توکل آرد کار بخدا بسپار بدرستی خدای متوکلان را دوست دارد و بر موجب دوستی کار متوکلان برآرد ان ینصرکم اللہ فلا غالب لکم ج وان یخذلکم فمن ذا الذی ینصرکم من بعدہ این جملہ با معطوف خویش تعلیل امر بتوکل ست کہ بالا گذشتہ و ذکر آن رفتہ و استفہام مذکور برای انکار ست من مبتدا ست ذا اسم اشارت خبر او ست موصول با صلہ صفت او ست معنی اینست اگر خدای شما را یاری کند پس بر شما غالب آیندہ نبود و اگر فرو گذارد و در معرض یاری دادن نیارد کیست کہ شما را نصرت کند و فرو گذاشتگان او را یاری و ہدیہ ہیچکس نیست کہ یاری کند و ہیچکس نیست کہ نصرت دہد وعلی اللہ فلیتوکل المؤمنون ○ فا در فلیتوکل المومنون زائدہ است برای تحسین نظم یا تاکیدی علی اللہ لیتوکل المومنون معنی اینست و بر خدای کہ مومنان توکل کنند و خود را در حمایت و کلایت او افگنند یعنی کار بدو سپارند و دل بر کرم او گمارند وما کان لنبی ان یغل ✤ روایت کردہ اند غنایم غزوی از غزوات قطیفہ سرخ در جمع شدہ بود و در وقت قسمت قطیفہ مذکور در غنایم نبود منافقان گمان بردند کہ پیغامبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم آنرا داشتہ و دل بر استدن آن گماشتہ و پیغمبران علیہم السلام از موجب خست و علت ذلت و از انچہ مستوجب عیب و نقص است در دیدن و ملت معصوم مند منصوصا تہمت خیانت و وسمت تعرض در امانت کہ ہم موجب خست و رطیعت و ہم مستوجب منقصت در کار ملت ست این در بیان تراہت ساحت ایشان را از جریمہ خیانت و تہمہ تعرض امانت کہ کاری شنیع و گنہی قطیع ست وارد گشت و پیش او الالباب بظہور پیوست کہ این چنین رکیک و خست و این چنین جریمہ و معصیت

لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون

ایں موقوف تفسیر یکی از دو چیز ست کہ از ان کمال دا الوان نیکی پدید آید تا متعلق قصد و محبت شما را میسر باشد با نفقہ بود چنانچہ در بخاری و مسلم آمدہ است کہ ابو طلحہ انصاری رضی اللہ عنہ اقوال مختلف دارد و اکثر اموال او نخل بود و محبوب او بیرحا بستانی بود کہ در مقابلہ مسجد نبوی بود و رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم گاہ گاہ بدان بستان رفتی و از آب چاہ آن بستان خوردی چون آیت لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون فرو آمد ابو طلحہ پیش رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ خدای تعالی میگوید لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون و من محبوب ترین اموال خود بیرحا را میدانم صدقہ کردم امید بر آنکہ نزد خدای تعالی ذخیرہ باشد و بروز قیامت بکار آید رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم گفت بخ بخ ذلک مال رابح ذلک مال رابح یعنی آفرین بر تو باد ای ابو طلحہ این مال سودمند ست این مال سودمند ست و من شنیدم آنچہ گفتی و رای من آنست کہ تو آنرا بر خویشان خود صدقہ کنی ابو طلحہ گفت چنین کنم یا رسول اللہ پس آنرا بر خویشان خود و بر پسر عم خود صدقہ کرد و ابو طلحہ را از خویشان حسان بن ثابت بود و ابی بن کعب بود و ابو قتادہ بود و انس بن مالک رضی اللہ عنہم بود و ابو طلحہ را پسری بود نام او عبد اللہ بن ابی طلحہ و او را پسری بود نام او ابو عمیر بن عبد اللہ بن ابی طلحہ و او را برادری بود نام او انس بن ابی طلحہ و او را پسری بود نام او انس بن مالک بن انس بن ابی طلحہ و او را برادری بود نام او ابو بکر بن انس بن ابی طلحہ و او را پسری بود نام او انس بن ابی بکر بن انس بن ابی طلحہ و او را برادری بود نام او عبد اللہ بن انس بن ابی بکر بن انس بن ابی طلحہ و او را پسری بود نام او ابو بکر بن عبد اللہ بن

تا ثمن عدد مختار فوت نشود و عدد معهود مختار بزرگان ست نزود و سر تعین عدد آنست که لشکر پنج قسم است
مقدمه و ساقه و قلب و میمنه و میسره و هریکی را بحسب عادت سری و نائی باشد سران لشکر کم از ده نباشد
چون برای مشورت ده کس مختار باشند غالبا هم با این ده کس که سران لشکرانند مشورت بود مختار ایشان مختار
توابع ایشان باشد اختیار همه لشکر حاصل شود و اگر با این ده کس مشورت نکنند یعنی ازین سر انزاعلم بمصلحت
ندهند ایشان خود را مجبور دارند دل بر موافقت نیارند و وقت کار از راه مخالفت پای پس آرند کار از دست رود و
مقصود حاصل نشود اصل امور و معظم شیون لشکر اتفاق ست و میان مجاهدان در بذل جهد نفاقست بی آن کار
قرار نگیرد و مقصود حصول نه پذیرد اثنا عشر الفا لن یغلبوا اذا کانت کلمتهم واحدة یعنی دوازده هزار مرد هرگز
مغلوب نشوند اگر همه یک سخن یکدل شده بوند اتفاق لشکر و وفاق کشور بی مشورت نبود و این مقصود بے
استصواب از یکدیگر میسر نشود چون در کاری که از اخفاء آن مطلوب افتد و اظهار و اشاعت آن بمصلحت افتد
خواهد که مضمون حدیث مذکور حاصل کند و جمال کان حقا علینا نصر المومنین بی شک و شبهه بیند و بر دشمنان بیشک
غالب آید و بر زرده منیعه تیقن فتح برآید دوازده هزار مرد را معین کرد موافق گرداند تا بلوغ عدد مسطور فردا
فردا بمیثاق موافقت بستاند یا سرانی که با ایشان بمشورت رومی آرد هریکی را بمشورت با معتبران افواج بگمارد و
از هریکی عدد موافق آن پرسد تا آنکه بدین عدد برسد و گفته اند در مشورت مستشیر رای خود پوشیده دارد و اگر غالبا
مشیر خود موافقت در دل نیارد و از هریکی تنها کرده پرسد و علیحده کرده استفسار کند و گرنه احتمال دارد که یکی رای
خود بهیبت یا بمحبت دیگری بپوشد و در موافقت و اتباع او گوشد و می باید کاری که مطلوب ست مشیر آن کاره
باشد و گرنه بر سخن او محل اعتماد نبود و مشورت فائده نکند مشورت غزا و جهاد با تاجر سود نکند و مشورت خرید
و فروخت با غازی موافق نیاید و مشورت احداث اسلام با کافر زیان کند و مشورت احکام شرع با جاهل فائده
ندارد و مشورت عطایا با بخیل ثمره ندهد دوم باید که اخلاص مشیر بمحک تجربه تحقیق شده باشد و گرنه سخن او
محل اعتماد نبود و با اخلاص انضمام دانش باید که بیدانش هیچ کار راست نیاید مصرع درد شمر مخلص بے
مغز الخ و مستشیر که از مشیر رای جوید مشیر باید که سخن به محبت و برهان گوید چون سامع در محبت بیند سخن در دل
بنشیند و بعد اتفاق مشیران اگر رای مستشیر مخالف هم باشد اظهار کند تا ایشان بمحبت موافق شوند یا چیزے
غرض دارند که رای ایشان پسندیده گردد و از جهات زیان و سود پیدا آید و امور مذموم و محمود متعارض
نماید در مشورت جانبی ترجیح نپذیرد و خاطر خطیر مستشیر و مشیر بر چیزی قرار نگیرد و صلح را بر جنگ و عطا را بر منع
و احسان را بر ایذا و احیا را بر قتل ترجیح دهد و چیزیرا که حسن بالذات ست بر چیزیکه حسن بالعارض باشد بالاتر
نهد چون در مشورت اتفاق شود و اختیار یک قسم راجح بود و استخاره برگزارد و بخدای تعالی پناه آرد

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ
لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ
فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

فاعاطفه است جار و مجرور متعلق ست بفعل متاخر و تنوین رحمة برای تعظیم ست ای فبرحمة عظیمة من اللہ ما زائده است برای تاکید یا برای تحسین نظم و جمله شرطیه اعنی ولو کنت فظا غلیظ القلب لانفضوا من حولک معطوف ست بر جمله لنت لهم فادر فاعف سببیه است جمله فاذا عزمت فتوکل علی اللہ عطف ست بر انشائات سابقه ان اللہ یحب المتوکلین تذییل ست علی تاکید از جهت اظهار مقصود بر وجه وکادت ست و جمله فبما رحمة من اللہ معطوفه است بر جمله محذوفه ای فخالفوا امرک فلنت لهم برحمة من اللہ و جمله محذوفه تقریر عصیان و مخالفت ایشان ست که مضمون کلام سابق ست و حصول تاکید بزیادت کردن ما و منشاء افتادن تاکید در سایر حروف زائده که برای تاکید گفته اند مشکل ست چه اگر استعمال او برای افادت معنی بود زائده نباشد و اگر استعمال او بغیر معنی ست تاکید از کجا آید جواب آنست که زاید آوردن حرف که خلاف ظاهر ست موجب تکرار نظر در معنی کلام می افتد و تحقیق اصل معنی کلام بتکرار نظر متوکد میشود همچو اثبات شی بر بینه می باشد چنانچه در معنی مجازی و در معنی کنایه زیادت وکادت گفته اند او را از جهت آنکه همچو دعوی شی بینه است ابلغ از حقیقت و تصریح داشته اند همچنین در التفات که تغییر اسلوب ست مفید الفاظ سامع است مبنی از کمال بلاغت گفته اند اما افادت تحسین نظم امری وجدانی ذوقی ست حاکم در وذوق سلیم و طبع مستقیم است سوال معنی تاکید و تحسین درین حروف حقیقی نیست لعدم الوضع مجازی نیست لعدم الاتصال ارادت آن از حروف زائده از کدام قبیل است جواب تاکید و تحسین مذکور غرض آوردن این حروف ست و اثر استعمال آنست پس معنی این حروف نیست طلب آوردن آن در حقیقت و مجازی بمعنی ست معنی انیست بعضی یاران بیفرمائی کردند و عصیان ورزیدند پس سبب رحمتی که از خدای در شان تو بود آثار آن لایح و ظاهر میشود با ایشان نرمی کردی و در نکوهش و سرزنش ایشان درودی بلکه تعزیه کردی و کلمات تسلیه گفتی و اگر می بودی تو درشت سخت دل هر آینه از گرد بر گرد تو پراگنده میشدند و متفرق میگشتند بسبب نرمی تو دل بر خدمت نهادند و از تو دور نیفتادند چون با ایشان نرمی کردی و دل ایشان را چون صید در قید آوردی عفو کن جرایم ایشان را که در تعلق بحق تو دارد و آمرزش خواه برای ایشان از خدای در انچه متعلق بحق اللہ است تا خدای در رحمت خود آرد و ایشان را شیر خویش سازد و در کارها بمشورت ایشان پردازد که مشورت از آداب موافقت ست و استصواب رای از اسباب مرافقت ست گفته اند باید که ده کس مشورت کنند و اگر ده کس لایق این کار نیابد مشورت را ده کرت تکرار کند

رد وزنده وسلامت وعافیت بیرون آرد و تواند در حرز حریز و حصن حصین بنشاند و بی تیغ و تیر بمیراند
ر من لم یمت بالسیف کلت بغیر متنوعت الاسباب والموت واحد حکایت آورده اند که خالد
رضی الله تعالی عنه در وقت مرگ میگفت و بر حال خویش می آشفت در اندام من یک بلشتی نیست
روز خم تیغی یا تیری نرسیده و هیچ جزوی از اندام نمانده که در جراحت نکشیده اکنون سوی آنجهان میشتافتم
دولت مرگ شهیدی نیافتم وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ○ یعملون و تعلمون بصیغة
ب و خطاب خوانند معنی برحسب اختلاف صیغه دانند این جمله ترتیل ست معنی انیست وخدای بدانچه
ان میکنند یا کوینده بدانچه شما میکنید بینا ست و بگرداریم از نیکی و بدی داناست یعنی بازماندن شما
نگ و بیرون آمدن در محاربه به بینند و هر که را خواهد بعطای سعادت و شهادت بگزیند وَلَئِنْ
تِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ○
بضم میم بر طریق قلتم و بکسر میم بر طریق حفتم خوانند و معنی هر دو قراءة یکی دانند. و یجمعون بصیغة خطاب و غیبت
خوانند و معنی برحسب آن دانند لام موطیه قسم ست ای اقسم لئن قتلتم فی سبیل الله او متم لمغفرة نکره موصوفه
داست خیر خبر است جمله جواب قسم است مفید فائده و جزاء شرط بتقدیر لیذکرن هذه القصة عند ذلک
یحکم بهذا الحکم هنالک و جمله قسمیه مذکوره معترضه است برای فضل بیان شهید شدن یا در کار خدای مردن
معنی انیست اگر شما در راه رضاء خدا چون جهاد یا امر معروف و نهی منکر شوید یا در راه حج و طلب علم و مانند
ن بمیرید هر آئینه آمرزش گناهان از خدا و رحمتی از و بهتر ست از انچه ایشان می آرند و برای منافع دنیا نگاه میدارند
رچه بسیار پری زمین باشد با تو دهای آن بآسمان رسد وَلَئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لَإِلَى اللّٰهِ
تُحْشَرُونَ ○ این لام نیز موطیه قسم ست ای اقسم لئن متم لانتم الی الله تحشرون این در آیه اولی
ر بیان مغفرت و رحمت ست تقدیم قتل که افضل ست و الیق بثواب ست ملایم بود و در آیه ثانیه که بیان مغفرت
تقدیم موت که حتف انف که از قتل اکثر ست مناسبت نمود و تقدیم الی الله بر تحشرون از جهت تعظیم اسم الله است
یا از جهت حصر است و ذکر اسم الله که مستجمع جمله صفات ست متضمن ترغیب و ترهیب ست و در آیه اولی که مسبوق برای
واب بود مفید بفی سبیل الله گردید و در آیت دوم که در بیان حشرست فی سبیل الله نیاورد و در حشر اموات اطلاقی ست
بر هر طریقی که بمیرد و بهر گونه که کشته شود حشر خواهد بود و حساب گاه خدای جل وعلا دعم نواله روی خواهد نمود آیه اولی متضمن ترغیب
ست و آیه ثانی مشتمل بر ترغیب و ترهیب ست چنانچه مذکور شده و شرح در بیان آمده و تنبیه است که چون حشر
خواهد بود و هول و فزع حشر روی خواهد نمود مردن و کشته شدن در راه خدا باید تا حشر با بهجت و رونق روی
نماید معنی انیست سوگند میخوریم هر آئینه اگر میرید یا کشته شوید هر آئینه بسوی حساب گاه خدا حشر کرده خواهید

شیطان مگر ببعض اعمال مکسوبات ایشان یعنی روی گردانیدن و گریختن و جا گذاشتن و حرص در غنیمت کردن و
دل بر مال آویختن اما در ثبات ایمان مثل اعلاء اسلام و دین و وثوق بر محبت سید المرسلین و طپیدن از جهت پیغمبر
علیه السلام و اعتنا در قهر کفار و اهتمام در آمرزش نداشتند و در دل خویش فتوری عظیم درین امور نمی یافتند و فعل
ایشان را ذلت خواندن و نسبت او سوی شیطان کردن ارادت لطف ست از کردگار دیان در شان زمرهٔ
ایشان وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْ ط لام در جواب قسم محذوف ست ای و اقسم لقد عفا الله عنهم
این جمله معترضه است برای بشارت عفو و مژدهٔ غفران معنی اینست هر آئینه بدرستی عفو کرد چون دانست
که ایشان ازین کار پشیمان شده اند و تعدد توبه آمدند یعنی خدای لغزش را از ایشان بسبب پشیمانی ایشان عفو
کرد و عصیان ایشان در معرض آمرزش آورد اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ ۝ این جمله تذییل است ع ۱۶ ۷
و تاکید جمله از جهت ثناء باری بر وجه وکادت و استواری ست معنی اینست بدرستی خدای آمرزگار است
و بردبار ست جرایم را بیامرزد و در عقوبت شتابی نکند يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَكُوْنُوْا كَالَّذِيْنَ
كَفَرُوْا وَقَالُوْا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوْا فِي الْاَرْضِ اَوْ كَانُوْا غُزًّى
لَّوْ كَانُوْا عِنْدَنَا مَا مَاتُوْا وَمَا قُتِلُوْا این جمله در اثناء قصهٔ احد معترضه است برای نهی مومنان و
منع مسلمانان از تشبیه بکفار در مثل این گفتار معنی اینست ای مومنان مباشید همچو کسانی که کافر شدند
و گفتند مر برادران نسبی یا دینی خویش چون جانبی سفر کردند یا بغزاء روا آوردند و آنجا مردند یا کشته شدند
اگر نزدیک ما می بودند نمی مردند و کشته نمی شدند سوال اذا برای استقبال است و متعلق قالوا که ماضی است بطرف
مستقبل محال شود وجه ربط این کلام چیست و صحت او بر چه وجه مبنی ست جواب اذا درینجا بمعنی اذ آمده و ماضی
بعد او بمعنی مستقبل نشد چنانچه در حتی اذا ساوی بین الصدفین و حتی اذا بلغ بین السدین لِيَجْعَلَ اللّٰهُ
ذٰلِكَ حَسْرَةً فِيْ قُلُوْبِهِمْ ط لام متعلق مفهوم کلام ست ای جعلتهم قاعدین عن الحرب لیجعل الله
ذلک حسرة فی قلوبهم عند بیوتهم حیث لم یستشهدوا فی الآخرة حین یرون درجات الشهداء معنی اینست
بدین گفتار و بدین اعتقاد خدای ایشان را از بیرون آمدن برای جنگ با کافران باز داشت و از مرگ
شهیدی محروم ساخت تا بگرداند خدای حرب و نایافتن مرگ شهیدی حسرتی عظیم در دلهاء ایشان در وقت
مرگ گویند چون مرگ بیقین بود کاشکی که مرگ شهیدی روی مینمود و در قیامت چون درجات شهیدان
بینند بر فوات آن مرگ شهیدی حسرت کنند وَاللّٰهُ يُحْيٖ وَيُمِيْتُ ط این جمله نیز معترضه است
برای بیان اینکه رفتن در جنگ مرگ نیارد و باز ماندن موت را باز ندارد معنی اینست و خدای هر که را خواهد
زنده دارد و هر که را خواهد در موت و فنا آرد حیا و امانت صفت اوست تواند که در معرکه در صف دشمنان

ای قدر علیهم القتل این جمله مستانفه است چنانستی که پیغمبر گفت ماذا اقول لهم حین یقولون ذلک فقیل له قل
لو کنتم فی بیوتکم لبرز الذین قتل علیهم القتل الی مراجعهم و خطاب لو کنتم متناول ست مر زندگان و کشته شدگان را
بر وجه تغلیب معنی اینست بگو اگر شما در خانهای خویش می بودید و بسوی کوه احد بیرون نمی آمدید و بر رای
بعضی که اختیار ماندن در مدینه بود عمل میکردید و خود را به ننگ جبانت و مخافت می سپردید هر آئینه بیرون می
آمدند کسانی که نبشته شده بود بر ایشان کشته شدن و مقدر بود در شان ایشان هلاک گشتن ایشان البته بیرون
می آمدند در محلی که خوابگاه ایشان یعنی جای هلاک ایشان مقدر بود میرفتند و تقدیر ازل نگشتی و حکم خدا به تبدیل
نپیوستی هر یکی سوی آن محل شتافتی حکم خدای نفاذ یافتی موضع موت را خوابگاه کنید بحکم النوم اخ الموت میان
خوابگاه در میان موضع موت مناسبت جوئید وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فِي صُدُوْرِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ
مَا فِي قُلُوْبِكُمْ عطف ست بر محذوف ای فعل الله ذلک المصالح خمسة و حکم محکمه و لیبتلی الله
و لیمحص و فعلیه محذوفه مستانفه است جواب لماذا فعل معنی اینست خدای این کار کرد و عار هزیمت بر مسلمانان
و هلاک پیش آورد از جهت مصالح بسیار و حکمهای استوار که مکنون ست در علم او مقرون ست بحکم او و تا خدای
آنچه میدانست پیدا آرد از چیزهای که در سینه های شما اختفا دارد و ظاهر گرداند که نهال ایمان که در ریاض دلهای
مومنان مغروس ست بتند باد مصایب و حوادث زوال نمیگیرد و در کار ایقان که در مراکز اسرار موقنان مذکور ست
یا سبب نوایب و شداید قصوری نمی پذیرد و تا پاک گرداند اخلاص را در دلهای شما ست از آشوب نفاق و دور
دارد از آسیب شقاق بلا را نعمت دانید و نقمت را راحت خوانید هر چه از خداست حکمت پندارید و آنچه واقع
شود خیریت انگارید وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ ○ ای بصاحبة الصدور من الخطرة و الفکرة
و العداوة و الضغینة و المخالصة و المنافقة این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای علیم ست بخطرهای
سینها و فکرهای دلها فکره و خطره و کینه و ضغینه و اخلاص و انفاق را صاحبه سینها میگویند زیرا آنچه سینها جای
این چیزهاست و هر که این چیزها بداند دور کردن آن تواند اِنَّ الَّذِيْنَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى
الْجَمْعٰنِ اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطٰنُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوْا موصول با صله اسم ان ست
یوم التقی الجمعان ظرف تولوا ست جمله انما استزلهم الشیطان خبر ان ست در آیت سابق ذکر فرار بعضی مومنان
و تولی ایشان از معرکه بود باعث بر سوال از حال ایشان شدن ان الذین تولوا منکم بر وجه استیناف گفت
و جمله را موکد آورد و از کلام سابق فصل کرد معنی اینست بدرستی آنکسانیکه از شما ای مسلمانان از جنگ
روی گردانیدند و خود را در ورطه فرار از زحف رسانیدند در آن روز دو جماعت یعنی مسلمانان و کافران یکدیگر
در محاربه پیوستند و دو صف مقاتل که در معرکه مقابل گشتند ذات بخسته و لغزش نخواسته است از ایشان

راکه از ایمنی ست یا فرستاد خواب را درین حال که شما خداوند ایمنی اید یا درین حال که شما اجنایند **یَغْشٰی طَآئِفَةً مِّنْكُمْ** این جمله صفت ست مر نعاسا را معنی انیست خوابی راکه بپوشد چشمها **طایفة** از شما **روایت** کرده اند بعد باز گشتن کافران به آمنی پیش امد ایشان هنوز از معرکه باز نگشته بودند که درد لهای ایشان امنی در آمد که ایشان را خواب آمد هیچکس نبود که او را در پس سپر خود غنودن رومی نمود چنان می خفتند که هر بار تیغ از دست می افتاد باز بر میگرفتند **وَطَآئِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ يَظُنُّوْنَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُوْلُوْنَ هَلْ لَّنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍ** وطایفة بتقدیر وطایفة اخری مرفوع المحل بر ابتدا ست وجمله قد اهمتهم انفسهم خبر مبتدا ست یظنون حال ست از مفعول اهمتهم و تواند بود که یظنون خبر باشد قد اهمتهم حال از فاعل یظنون بود یا معترضه میان مبتدا و خبر باشد و تواند بود که قد اهمتهم صفت طایفة باشد و یظنون حال از مفعول اهمتهم بود خبر محذوف باشد ای وطایفة اخری متصفة بکذا فی حال کذا لم یغشهم النعاس وجمله یقولون بیان ست مر جمله یظنون هل لنا مقول ست مر یقولون را وجمله وطایفة اخری حال ست از یغشی معنی انیست وطایفه دیگرست یعنی طائفه منافقان که نفسهای ایشان ایشان را در رنج داشتند و همیشه بر عیب جوئی و بدگوئی مسلمانان گماشته بخدای عز و جل گمانی ناحق را هیچو گمان جاهلیت یعنی گمانی محقق بملت جاهلیت یا گمان اهل جاهلیت میبرند هل لنا من الامر من شئ ای ما لنا من امر النصر والظفر نصیب قط میگویند و بمکابره نصر خدای دفع میکنند **قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهٗ لِلّٰهِ** کله برفع و نصب خوانند نصب بر تاکید الامر که باسم ان ست و برفع برین که مبتدا بود و لله خبر و جمله خبر ان باشد و اتدان این جمله مستانفه است چنانستی که پیغامبر سوال کرد ما ذا قال لهم عین یقولون ذلک فقیل قل ان الامر کله لله تاکید جمله از جهت ابراز شاه خدا بر وجه وکادت ست معنی انیست بگوای محمد بدرستی که امر همه امر مر خدای را بود هیچ کاری بر دست دیگری نباشد **يُخْفُوْنَ فِيْ اَنْفُسِهِمْ مَّا لَا يُبْدُوْنَ لَكَ** ای سن ظن غیر الحق و انچه جمله حال ست از فاعل یقولون یا مقرر ست مر یظنون یا لله غیر الحق معنی انیست در نفسهای خویش پوشیده میدارند انچه آنرا پیش تو پیدا نمی آرند و بدین که اگر ایشان بیرون نمی آمدند کشته نمیشدند اعتقاد میکنند **يَقُوْلُوْنَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هٰهُنَا** ای یقولون فی انفسهم او یقول بعضهم لبعض سر لو کان لنا من الغلبة والنصر ما قتل اصحابنا واخواننا ههنا لکنه قتل اصحابنا فلیس لنا من النصر والغلبة علی المشرکین شئ این جمله بیان ست مر یخفون فی انفسهم ما لا یبدون لک را معنی انیست همه در نفسهای خویش یا بعضی مر بعضی را بر طریق سر میگویند اگر ما را چیزی از امر غالب آمدن و ظفر یافتن بودی هر آئینه اینجا کشته نمیشدیم یعنی یاران مرا قتل و جمع اینجا روی نمودی **قُلْ لَّوْ كُنْتُمْ فِيْ بُيُوْتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِيْنَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْ**

ایراد او بصیغهٔ مضارع برای حکایت حال ماضی دارند از جهت استحضار صورت بدیعه که قرار و بیقراری از ایشان
نمودار شده پندارند ولا تلوون عطف ست بر تصعدون معنی انیست پس بازداشت شمارا از کافران خداوند
عزوعلا بعد غالب آمدن و نصرت یافتن شما و بشومیت مخالفت از پیغامبر شمارا بفرار و سلب قرار مبتلا
کرد و وقوع شکست و حصول هزیمت آورد و عصیان شما مبتلا گردانید شمارا بهزیمت دران هنگام که در فرار
بیقرار شده برکوه می رفتید یا باستیلا و خوف آشفته شده در زمین میگریختید و سوی کسی نمی نگریستید و ملتفت
نمی گشتید وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ این جمله حال ست معنی انیست و پیغامبر شما را
در ساقه و در پس ماندگان شما سوی خویش میخواند یعنی ای عباد الله الی عباد الله انا رسول الله من یکر فلة الجیش یزان
می آورد و شما دلها باد داده می رفتید و آواز پیغامبر نمی شنیدید روایت کرده اند در هنگام هزیمت
که لشکر فرار نمود باقی نزدیک پیغامبر جز سیزده تن نمانده بود ابو بکر و علی و طلحه و ابن عوف و سعد بن ابی وقاص
از مهاجران و باقی هشت از انصاریان فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلَا
فاثابکم عطف ست بر تصعدون که بمعنی ماضی ست و تواند بود که عطف بر صرفکم باشد غما مفعول دوم ست
مر اثابکم و کم مفعول اول ست باء در بغم سببیه است متعلق ست باثابکم ای اثابکم غما بسبب غم و انبوه معنی
انیست پس جزاداد خدا تعالی جزاء قتل و جرح یاران و هزیمت بسبب غمگین کردن شما پیغمبر را بحرص غنیمت یا گوئید
جزاداد شمارا غم کشته شدن یاران و غم از جاف قتل پیغامبر که برتر بود شمارا از غم رفتن جان و جهان تَحْزَنُوا
عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ کیلا تحزنوا متعلق ست باثابکم ای اثابکم غما بغم لتعتادوا هم تحزنوا
معنی انیست پس جزاداد شمارا جزاداندوهگین کردن تا بغم خو گیرید و حصول اندوه را بطبیعت پذیرید و بعد
ازان اندوهگین نشوید بر محبوبی که فوت شده است و بر مکروهی که رسیده است یعنی چون عزیزان فوت شدند
و کار هزیمت کشید غم بسیار رسید پستر ازین هرچه فوت شود و در نظر نیاید بر نسبت این آسان نماید وَاللَّهُ خَبِيرٌ
بِمَا تَعْمَلُونَ ○ این جمله تذییل ست معنی انیست و خدای عزوعلا آگاه است در کارهای
شما هیچ کاری بر و پوشیده نباشد و هیچ چیزی بر و پنهان نبود عصیان و پشیمانی شما بداند و جزاداد ن و عفو کردن
تواند ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا عطف ست بر اثابکم امنة
مصدر ست بمعنی امن مفعول به است مر انزل را ای انزل علیکم امنا نعاسا بدل او ست چه خواب اثر امن است
بدل مذکور بدل اشتمال بود و تواند بود که نعاسا مفعول به باشد امنة حال از و بود از جهت اینکه حال از نکره است
مقدم شده و تواند بود که امنة جمع آمن باشد همچو خزنة جمع خازن معنی آمنین بود بغیر حذف مضاف حال از ضمیر
علیکم باشد معنی انیست پستر ازان یعنی پستر از اصابه غم و حصول اندوه و ماتم فرستاد بر شما امنی را یعنی خواب

النصر الموعود میگفتند چون پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم عبد الله جبیر را با جماعتی از تیر اندازان در درّهٔ کوه داشت
و بر نگهبانی درّهٔ مذکور گماشت تاکید کرد که بهیچ وجهی جا مگذارید و دل را بر ترد و میارید و خود را پیشتر شده رو بقتال
آورد و بر فوج کافران حمله کرد حملهٔ پیغمبر را تحمل نکردند پشت دادند و رو بفرار و هزیمت نهادند مسلمانان ایشان را دنبال
کرده میرفتند و ایشان هر جانبی میگشتند کفار مالهای خویش انداختند و انداختن مال سبب خلاص ساختند یاران بغنیمت
مشغول گشتند و از معرکه سوی مدینه رفتند چون تیر اندازان عبد الله جبیر که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم ایشان
را در درّهٔ کوه داشته بود آثار فتح معاینه کردند دل بر غنیمت آوردند سوی غنیمت شتافتند و عبد الله جبیر را با چند تن
مخصوص گذاشتند خالد ولید درّه را خالی دید هم ازان ره جانب لشکر پیغمبر دوید یاران اگرچه اندک مانده بودند مقاومت
نمودند خالد ولید عبد الله جبیر را با چند تن که برابر او مانده بودند کشت حادثهٔ مذکور حادث گشت چنانچه قصهٔ آن بالا گذشت
و بیان آن پیشتر رفت این آیت بیان آنست که وعدهٔ نصرت بوفا پیوست و حملهٔ مسلمانان بهزیمت کافران و غنیمت مسلمانان
مقرون گشت تا آنکه بعضی یاران غرّه دلی کردند و بر آمدن کافران از پیش گریختند رو بهر جانبی آوردند پیغامبر صلی الله
تعالی علیه وسلم میگفت الی عباد الله انا رسول الله پشت داده کجا میروید یعنی سوی من بیائید بعضی از شما در کار
نگهبانی درّه عبد الله جبیر را مخالفت کردند و کسانیکه موافق او بودند گفتند جا نباید گذاشت امر پیغمبر را نگاه باید داشت
و بعضی گفتند امر از جهت محاربه بود چون محاربه بآخر گشت و فتح و ظفر بحصول پیوست مردمان غنیمت گرفتند و باغنایم
در مدینه رفتند یا برای چه محروم شویم چرا برای غنیمت نرویم طایفهٔ مذکور امر پیغمبر را عاصی شدند و راه دشمنان را
خالی کردند تا خالد بن ولید دران راه در آمد چنانچه گذشت و در میان قصه ببین گشت **سوال** آیه اذا فشلتم و
تنازعتم فی الامر اگر شکایت از یاران عبد الله بن جبیر باشد فشلتم و تنازعتم فی الامر در حق ایشان منطبق نبود چه رفتن ایشان المطمع
بود و بسبب جبانت و بد دلی روی ننموده و اگر حکایت از یارانی که از جبش پیغامبر فراز کردند و ندا کردند الی عباد الله
الی عبد الله الی رسول الله را در اجابت نیاورده بودند در حق ایشان فشلتم صادق آید صدق تنازعتم روی ننماید
چه ایشان را در میان بد دلی روی نموده و در میان ایشان منازعتی نبود **جواب** صواب آنست که آن حکایت هر دو وقت دارند و
شکایت از هر دو فریق پندارند فشلتم شکایت از اقرار کنندگان و مرتکبان هزیمت و تنازعتم حکایت از یاران
عبد الله بن جبیر که از روندگان برای غنیمت و معصیت مشترک ست مخالفان امر ای عباد الله انا
رسول الله در مرتکبان هزیمت و مخالفت امر لاجرم اینجا المکان در حق روندگان از جهت غنیمت و شک
نیست که نصرت اولی بر هر دو صادق ست و تقریر مضمون آیه من بعد ما اراکم ما تحبون را موافق ست
اذ تصعدون و لا تلوون علی احد از متعلق ست ثم صرفکم یا متعلق ست
باذکروا محذوف و اذکروا مقرر کلام سابق بود و هیچ کلام سابق ببیان تقصیر و جبانت باشد و او برای مانعی ست

ای من بعد ارادة الله ایاکم ما تحبونه جزا شرط محذوف ست ای منعتم النصر چه منع النصر در وقت جبانة و تنازع
دال بر سبق تحقق نصر بود محقق و مؤید راست کردن وعده نصر باشد و بعضی جزاء شرط اعطاکم النصر تقدیر کنند و این
حکایت از نصر دوم که از کافران از بالای کوه منهزم شدند و سوی مکه رفتند دانند و این تقدیر برای تائید صدقکم الله وعده
ظاهر تر ست و موافقت او با سیاق اکثر ست و تواند بود که حتی جاره باشد و از اسم بر طریق اذا یقوم زیدا اذا الفعل عمرو
بود بحتی مجرور المحل شود بر این تقدیر حتی بمعنی الی دارند ما بعد او در ما قبل او در نیارند متعلق تحسونهم با متعلق نصر کم که مضمون
صدقکم الله وعده است پندارند ای لقد نصر کم الله اذ تحسونهم ای تقتلونهم الی وقت فشلتم و تنازعتم و عصیانکم و
اسناد فشلتم و تنازعتم و عصیتم اسناد فعل بعض سوی کل بود بر طریق فقروها و از قتلتم نفسا فاقدراتم باشد زیرا که عبد الله
بن جبیر رضی الله تعالی عنه و چند تن از یاران او در محلی که پیغامبر صلی الله علیه وسلم داشته بود ماندند بودند جبانت
و تنازع و عصیان نمودند جمله منکم من یرید الدنیا و منکم من یرید الآخرة تعلیل ست بر اختلاف مذکور دلیل ست
ثم صرفکم عنهم عطف ست بر صدقکم الله لیتلیکم مطلق ست بصرفکم و لقد عفا عنکم این لام نیز در جواب قسم محذوف ست
ای و اقسم لقد عفا عنکم جمله قسمیه و عطف ست بر جمله قسمیه سابقه و جمله و الله ذو فضل علی المؤمنین تذییل ست روایت
کرده اند چون پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و یاران او بعد جنگ احد در مدینه منوره آمدند و هر جانبی مصیبت و ماتم و
هر طرفی اندوه و غم کسی حمزه را یاد میکند و کسی طلحه را در دل می آرد کسی از عبد الله جبیر می پرسد و کسی از مصعب
بن عمیر باز پرس میکند هر کسی را از این و آن یادی در هر خانه از مصیبت فریادی در تعجب شدند و در شگفت آمدند
که خدا وعده نصر کرده بود این هزیمت از چه افتاد و مژده فتح داده بود این حادثه از کجا زاد و این آیه یعنی و لقد صدقکم
الله الآیه نازل گشت و این نظم بورود پیوست معنی اینست بدرستی که راست کرد خدای با شما وعده نصرت خویش را
که دران هنگام که شما کافران را بارادت و مشیت خدا میکشتید تا آنکه بزرگی کردید و منازعت ورزیدید
با مر پیغامبر صلی الله علیه وسلم عاصی شدید بعد نمودن آنچه از غالب آمدن بر دشمن دوست میداشتید بعضی
از شما میخواهند دنیا را یعنی مال میجویند بسوی غنیمت می پویند و آن کنایت ست از متخلفان و بر گذارندگان و بعضی
از شما کسانی اند که میخواهند آخرت یعنی بهشت را و رضوان و نعیم جاودان و این کنایت ست از عبد الله جبیر و بعضی
یاران که مرکز نگذاشتند و سعادت شهادت یافتند بعد ازان باز داشت شما را از کافران و تا اظهار کند آنچه
میدانست از حال شما و ظاهر شود قدرت و حکمت خدا و بدرستی از شما عفو کرد و بکرم خویش در خیر عقوبت
نیاورد و خدای عزوجل فضل او ست بر مومنان صاحب افضال ست بر مسلمانان خطایا آمرزد و عطایا بخشد گاهی
مخصوص گرداند بمغفرت و غنیمت و فیض نصرت و گاهی مبتلا گرداند بمنع نصرت و وقوع هزیمت بمقتضای حکمت و لقد
صدقکم الله تا آخر تکمیل ست برای دفع وهم انتفاء در حصول نصر حق سبحانه تعالی که آنرا سا فقین متوهم بودند و این

شما را بر پاشنهای پای شما باز گردانند یعنی سبب شوند که شما را ببلاء ارتداد برسانند پس زیان زده گردید
و خایب و خاسر شوید بَلِ اللّٰهُ مَوْلٰىكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النّٰصِرِيْنَ ۝ بل برای
انتقال سوی اهم ست بر طریق لا ابین زیدا بل اکرمه و هو خیر الناصرین عطف ست بر الله مولٰکم معنی اینست
بلکه خدا یاری دهنده شماست ای مؤمنان و او بهترین یاری دهندگان ست محتاج بسوی موالات و این یاری
بسوی ابو سفیان نه آید مثل این خطرهٔ باطل بر خود نپسندید و خود را بر سستی مگمارید مثل این اندیشه در دل نه آرید
سَنُلْقِيْ فِيْ قُلُوْبِ الَّذِيْنَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَآ اَشْرَكُوْا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ
بِهٖ سُلْطٰنًا ۝ روایت کرده اند چون کفار سوی مکه باز گشتند تا نیمه راه مکه رفتند از بازگشت
خویش پشیمان شدند و گفتند ما هیچ نکردیم کار بنهایت نرسانیدیم بزودی باز گشتیم باقی ماندگان را نکشتیم خود را برین
آوردند که سوی مدینه باز گردند تا که ایشان آرام نگرفته اند کار ایشان آخر رسانند و ایشان را بقهر و غلبه مستاصل
گردانند حق تعالی رعب در دل ایشان انداخت ایشان را از جماعت اندک منهزم ساخت جمله سنلقی بیان نصرت
ست از بل الله مولٰکم و هو خیر الناصرین فهم شده یا مستانفه است کانهم قالوا ماذا یقع بعد هذا فقیل سنلقی الآیة رعب
و رعب بر طریق عسر و عسر خوانند و معنی یکی دانند معنی اینست زود باشد که بیندازم در دلهاء کفار خوف را بسبب
شریک گردانیدن ایشان بخدای چیزی را که نفرستاده است بدان چیز حجتی پیدا یعنی سنگ را بتراشند و آن را معابد
و مساجد سازند و در عبادت شریک خدا گردانند و سزاوار پرستش دانند و هر عاقلی را که دل بگمارد بداند که این کار حجتی
ندارد سوال نفی تنزیل حجت مقتضی وجود حجت باشد و چون درین کار حجتی نیست مقام نفی وجود بود جای نفی تنزیل
نباشد جواب تواند بود که نفی صفت از جهت انتفاء موصوف بود چنانچه لا تری الضب بها ینجحر من الاضب
و الانجحار گفته اند اینجا نیز بمعنی لا سلطان و لا تنزیل رفته اند وَمَاْوٰىهُمُ النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى
الظّٰلِمِيْنَ ۝ مخصوص بذم محذوف ست ای بئس مثوی الظالمین النار جمله و ماواهم النار حال ست و بئس مثوی
الظالمین تنزیل ست معنی اینست و جای ایشان آتش سوزان ست و بد ست مقام ظالمان وَلَقَدْ
صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهٗٓ اِذْ تَحُسُّوْنَهُمْ بِاِذْنِهٖ حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ
فِي الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَآ اَرٰىكُمْ مَّا تُحِبُّوْنَ مِنْكُمْ مَّنْ
يُّرِيْدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَّنْ يُّرِيْدُ الْاٰخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ
عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللّٰهُ ذُوْ فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ ۝
لام در جواب قسم محذوف ست اذا ظرف ست مر صدقکم تحبونهم بمعنی ماضی ست بدلالت اذا ایراد مضارع از جهت
استحضار صورت قطعیه قتل ست حتی سببیه است جمله شرطیه که بعد اوست ابتدائیه است ما تحبون مفعول ست مر اراکم ای

و این تعریض است از کسانیکه بعد آوازه کشته شدن پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و از جانب موت او ایشان را
در هن و ضعف و خوف پیش آمد تا آنکه خواستند عبد الله بن ابی بن سلول منافق را واسطه سازند و بامان خواستن
از ابو سفیان پردازند وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصّٰبِرِيْنَ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست خدای دوست
دارد صابران را یعنی کسانیکه بر مصیبت و هزیمت صبر کنند و بهنگام غلبه دشمن بر محاربه ثابت مانند پای پس ننهند
و جای خویش نگذارند و این تعریض ست از کسانیکه ایشان بر صبر توفیق یافتند و در حالت ضعف بر محاربه و مقاتله
دشمن شتافتند وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّآ اَنْ قَالُوْا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَ
اِسْرَافَنَا فِيْٓ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ○
الا ان قالوا استثنا ے منقطع ست اسم کان ست و قولهم خبر ست ربنا اغفر لنا مقول قالوا است و این جمله عطف
ست بر فما وهنوا معنی اینست و نبوده در هنگام کارزار گفتار صابران بار بانیان مگر این گفتار ای پروردگار ما
بیامرز برای ما گناهان ما را و اسراف ما یعنی ضایع کردن ما در کار خویش مال را و در وقت را ثابت دار قدمهای ما را بر کارزار
و نصرت ده ما را بر گروه کفار فَاٰتٰىهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْاٰخِرَةِ ؕ
عطف ست بر و ما کان قولهم الا ان قالوا و گرنه فهم بر اخبار الله محمول شود فساد معنی آید معنی اینست پس داد خدا
ایشان را ثواب دنیا یعنی فتح و غنیمت و ناموری و صیت شجاعت و دلاوری و نیکوئی ثواب آنجهان یعنی بهشت و نعیم
آن در ثواب آخرت ذکر حسن کرد لفظی دال بر فضل ثواب آورد و سوال ثواب آخرت آینده است و استعمال ماضی در و
بجعل موعود بمنزله موجود مجاز باشد و ثواب دنیا ماضی ست لفظ آتیهم بر نسبت ثواب دنیا حقیقت است در یک
لفظ حقیقت و مجاز چگونه جمع شود جواب کلام بمعنی اردنا ایتاء ثواب الدنیا و حسن ثواب الآخرة محمول بود بتعلق ارادت
ثواب دنیا و آخرت بما ضی مشکل نشود وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ○ ع این جمله تذییل ست معنی ع ۱۵
اینست و خدای نیکوکاران را دوست دارد فضل و کرم بر ایشان گمارد يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِنْ
تُطِيْعُوا الَّذِيْنَ كَفَرُوْا يَرُدُّوْكُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوْا خٰسِرِيْنَ ○
روایت کرده اند که بعد وقوع هزیمت منافقان مر مومنان را گفتند سوی برادران خویش باز گردید و دین
ایشان در آیید این آیت در شان ایشان وارد گشت و این نظم برای تنبیه مومنان بود و پیوست این جمله
تقریر ست بر مضمون جمله یا ایها الذین آمنوا ان تطیعوا فریقا من الذین اوتوا الکتب یردوکم بعد ایمانکم کافرین اگر بر
و جمله که میان این دو جمله معترضه است میان دو کلام متصل آمد و این رد ست هر کسانی را که خواستند از
ابو سفیان امان خواهند و مطیع او شوند تطیعوا و یردوکم شرط و جزا مجزوم شده اند فتنقلبوا اخاسرین عطف است
بر یردوکم معنی اینست ای مومنان اگر کافران را اطاعت کنید و خود را در زلت طاعت ایشان افگنید ایشان

گذاشتند و من یرد ثواب الآخرة تعریض ست از کسانیکه در کار خدای برای ثواب اخروی جان و تن در باختند و انچ
مراد ایشان از درجات و مثوبات یافتند فطوبی لهم ثم طوبی لهم **وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ** سین برای تحقیق ست **معنی** انیست تحقیق ست که جزا خواهیم داد کسانی را که شکر نعمت بجا آرند و دل بر جهاد و اعلاء
و اسلام گمارند و این جمله ترتیل ست مقرر مضمون و من یرد ثواب الآخرة نوته منها ست و تکرار ذکر جزا شاکران از
جهت اهتمام و اعتناست **وَكَأَيِّن مِّن نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ** یعنی و کاین بروزن داع و قتل بصیغهٔ ماضی مجهول از باب نصر بصیغهٔ ماضی معروف از باب مفاعلة خوانند
و معنی بر حسب اختلاف قرأة مختلف دانند ضمیر که در معه ست عاید بر نبی ست بر بیون جمع ربی منسوب سوی رب است
و نسبت سوی رب ربی بحرکات ثلثه و ربانی بزیادة الف و نون بر طریق روحانی و نورانی آمده است اصل او ربی بالفتح
است باقی از تغیراتی ست که در اسم منسوب بر سبیل شذوذ می آید و او مرفوع است از جهت آنکه فاعل معه است
جمله ظرفیه حال ست از ضمیر قاتل و تواند بود که ربیون فاعل فعل مذکور بود معه حال از ربیون باشد و کاین بمعنی کم خبریه برای
تکثیرات و تکثیر بتقدیر جمع کثیر و بدل از ربیون ست یا خبر مبتدا محذوف ست ای هم جمع کثیر و این جمله تکمیل ست زیرا که
وهم قلت را که از ربیون که صیغهٔ جمع قلت ست فهم میشود مزیل ست **سوال** در محلی که بیان کثرت مطلوب بود استعمال
جمع قلة بچه وجه باشد **جواب** تنبیه برین ست که مردمان ربانی یعنی بندگان خاص خدای اگرچه بسیار باشند
بر اندازهٔ کثرتی که در ایشان شاید اندک نمایند یا انیکه در لفظی که جمع کثرت منتفی ست استعمال جمع قلت بجای جمع کثرت
ضروری ست **سوال** در تفاسیر مسطور ست که سعید بن جبیر روایة میکند که نشنیده ایم پیغمبری را که در قتال کشته شده
است این قول کشاف یا عاوت ضمیر قتل بر نبی مخالف این روایت آمده است **جواب** مفهوم از روایت سعید
بن جبیر انتفاء مقتول شدن پیغمبران در قتال بود و مفهوم آیت بر تقدیر عود ضمیری پیغامبر مقتول در آیة و یقتلون النبیین
بغیر حق بتصریح و مقتول شدن در غیر قتال محقق گشته پس معارضه نبود و مخالفت نباشد و جمله و کاین من نبی عطف است
بر وما محمد الا رسول **معنی** انیست و چند از پیغمبر که قتال کرد یا گشته گشت و بهلاک و فنا پیوست در ین حال که با او
مردان خدای بسیار بودند و مدد و یاری مینمودند یا گویند چندین از پیغامبر که قتال کردند یا گویند کشته شدند مردان
خاص خدای در ین حال که قتال با او بودند و اظهار بر اخلاص و اختصاص با او مینمودند **فَمَا وَهَنُوا
لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا** فاء وهنوا با معطوفات خویش
عطف ست بر فعلیه سابقه یعنی قاتل و ضمیر وما وهنوا و ما ضعفوا و ما استکانوا عاید بر قوم پیغمبران مذکور ست **معنی** انیست
پس سست نشدند قوم آن پیغامبران از جهت چیزی که رسید ایشان را در راه رضاء خدا از آثار عداوت اعداد
موجبات شقاوت اشقیا و انواع جفا و اصناف بلا و ضعیف نگشتند و مسکنت ننمودند و بگزاری نه پیوستند

من الناس از تعرض ایشان نگاه داشت سوال استعمال مثل این کلام چنانچه گوید ما کان لک ان تشتم ایاک
وما کان بفلان ان یضرب اخاک در افعال اختیاری ست و معلوم ست که موت از امور اضطراری ست جواب
موت که موقوف بر اجل و مبنی بر قضای ازل ست بامری اختیاری میماند که موقوف بر اذن کسی بود و هیچ کسی بغیر
اذن او اقدام بران نتواند استعمال این عبارت در شان موت بر وجه تمثیل بود از قبیل اراک ایها المفتی تقدم
رجلا و تاخر اخری باشد سوال از اذن که مشیت مراد دارند چه وجه بود و چه علاقه باشد جواب اذن چنانچه
معنی فک حجر ست یعنی علم نیز آمده و علم مفضی سوی مشیت است استعمال او بمعنی مشیت استعمال اسم سبب در
مسبب شده وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ
الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا این جمله نیز با معطوف خویش معترضه است برای بیان تفصیل جزا بر حسب ارادت و
قضا معنی اینست و هر که بخواهد در جهاد منفعت دنیا یعنی غنیمت یا ناموری و هویدا کردن شجاعت و دلاوری
و جز آن از امور دنیاوی که در دل می آرد آن چیزهای که تعلق بدنیا دارد و او را از آنچه خواهد بدهیم و هر که میخواهد مثوبات
اخروی خواسته او او را ببخشیم سوال در آیه دیگر آمده و من کان یرید العاجلة عجلنا له فیها ما نشاء لمن نرید یافتن
مراد دنیا را متعلق بارادت و مشیت کرده درین آیه حکم بدادن مراد دنیا مطلق آورده در دو آیت صورت معارضه
می آید از روی ظاهر مخالفت مینماید جواب مطلق و مقید چون در یک حکم وارد شوند مطلق را بر مقید حمل کنند
و در بعض تفاسیر آیه مطلق را منسوخ بآیه مقید آورده و دعوی تاخر مقید نسخ کرده و این سخن مشکل ست زیرا که
نسخ در اخبار باطل ست مگر آنکه نسخ بمعنی نسخ و صفت که عبارت از تقیید ست بود معنی او همین ست تقیید
مطلق باشد چه در خبر صدق مطلق و مقید روا بود چنانچه کسی اعتقت امس رقبة گوید بعد از آن بگفتن اعتقت رقبة
مؤمنة تقیید او جوید صواب آنست که این دو آیه را از باب اطلاق و تقیید ندارند از باب تفصیل و اجمال پندارند چه
آیت و من یرد ثواب الدنیا نؤته منها محتمل ست مر اتیا بر وجه حتم بتعیین مشیت ایتا یا اتیا بر وجه جواز و عدم حتم
بتردید در مشیت بر وجه عدم جزم و آیه من کان یرید العاجلة عجلنا له فیها ما نشاء لمن نرید تفسیر او بود و بیان آنست
که دادن آن متعلق بمشیت ست آنچه خواهد و هر کرا خواهد بدهد سوال بودن دو آیه مذکوره از باب اطلاق و تقیید
بچه وجه منتفی ست و بودن ایشان از باب اجمال و تفسیر متعین بچیست جواب نسبت کلام خبری نسبت خارجی بود
متعلق بتحقیق در زمانی از ازمنه باشد و متحقق در خارج را متعین دارند مطلق نه پندارند لیکن از موجود خارجی اگر معلوم نبود مجمل
باشد چنانچه در جاءنی انسان انسان جایی در هنگام مجی متعین ست مطلق نیست مطلق گفتن اولی معنی است اما معلوم نیست
چه هر فردی را محتمل ست از جهت جهالت و احتمال مجمل ست و این آیه یعنی آیه و من یرد ثواب الدنیا نؤته منها تعریض
کسانی ست که در جنگ احد دل بر غنیمت داشتند و مقامی که پیغامبر برای ایشان تعیین کرده بود

خویش باز گردید یعنی از جهاد و از محاربهٔ دشمنان باز مانید یا از دین اسلام و شرع پیغامبر علیه السلام روی گردانید
وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا ۗ وَسَيَجْزِي اللَّهُ
الشَّاكِرِينَ ○ جمله و من ینقلب علی عقبیه فلن یضر الله شیئا تذییل ست چه از افان مات او قتل انقلبتم علی
اعقابکم از کار انقلاب مفهوم گشته بدین جمله مفهوم جملهٔ سابقه بتاکید پیوسته و ایراد جمله و سیجزی الله الشاکرین برای بیان
جزاء مومنان و ترغیب در ثبات بر ایشان آمده چنانچه در جمله و یؤمنون به در آیهٔ الذین یحملون العرش الآیه برای
اظهار شرف ایمان مذکور شده معنی اینست هر که باز گردد بر پاشنهٔ پاهای خویش یعنی از جهاد باز ماند و از محاربهٔ دشمنان
روی گرداند یا مرتد شود و از دین بیرون رود پس هرگز خدا را زیانی نکند و در مضرتی نیفگند بلکه هر زیانی که بود او را
بود و هر مضرتی که شود او را شود و زود باشد که خدا شاکران را جزا دهد و مثوبات ایشان در کنار ایشان نهد یعنی
کسانی را که شکر نعمت معرفت و اسلام گذارند یا هر مشقتی و مضرتی که رسد دل بران ثابت دارند حکایت آورده اند
که سفیان ثوری رحمة الله علیه مردی را بی چشم و بی دست پا در ریگستانی افتاده دریافت او را برگرفت و برسانیدن
او در سایه شتافت چون او را برگرفت شنید که او الحمد لله علی نعمائه میگفت در خاطر گذرانید که این شخص که در ره حمد می پوید
بر کدام نعمت شکر خدا میگوید این شخص بنور باطن خطرهٔ او دریافت بجواب آیهٔ نعمة اجل من المعرفة در رداء و شتاف
وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا ۗ ان تموت اسم
کان ست لنفس خبر اوست الا باذن الله متعلق ست بان تموت کتابا موجلا متعلق ست بفعل محذوف ای کتب موت
کل واحد کتابا موجلا و کان مذکوره تواند بود که ناقصه باشد و تواند بود که بمعنی صار بود ای ما صار الموت اصلا لاحد یا زائده
دارند بمعنی و ما النفس ان تموت پندارند معنی اینست و نیست مر هیچ نفسی را که بمیرد مگر بمشیت خدا اگرچه خود را در مهالک
در آرد و در معارک در ورطهٔ هلاک اندازد تا خدا نخواسته باشد نمیرد و پیش از اجل حیات فنا نپذیرد و بیت
از مرگ حذر کردن دو روز روا نیست ٭ روزیکه قضا باشد روزی که قضا نیست ٭ روزیکه قضا باشد بیمت نکند سود
روزیکه قضا نیست درو مرگ روا نیست ٭ نبشته شده است موت هر یکی بنبشتنی مقرون بمهلت تعیین کرده و موقت
بوقت معین گردانیده که پیش از ان نمیرد و بیش از ان بقا نپذیرد این جمله معترضه است مقصود ازین تشجیع مبارزان ست
که چون بدانند که پیش از اجل نمیرد و بیش از اجل بقا نپذیرد و از در آمدن معارک و رفتن مهالک ترسد چون اجل
نرسیده باشد در معرکه در آید کار کند و سلامت باز آید و اگر اجل رسیده باشد اگرچه بگریزد آن وقت نگذرد یا مقصود بیان
حمایت خدای عز و جل و کلایت اوست در حق پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم که در وقت غلبهٔ کفار یاران بهزیمت پیوسته
و او تنها مانده و مجروح گشته اسباب موت دیده و میان کشتگان غلطیده کفار در تفحص او رو آورده و در طلب او غلو
کرده چون خدا مرگ نخواسته بود اگرچه یاران گذاشتند عنایت کردگار نگذاشت بر حکم والله یعصمک

میان پیغمبر و او حائل شده محاربه میکرد تا آنکه در محاربه شهید گشت عبد الله قمیه مذکور فریاد برآورد و میان مردمان بر آنکه من محمد را
کشته ام ندا کرد ازین آواز میان یاران آوازه برآمد و در گوشهاء مردمان خبر ان محمدا قد قتل آمد و بعضی گویند شیطان آوازه
انداخت و در میان مردمان این سخن را مشهور ساخت یاران موت پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم استعظام
کردند و نفیر عام برآوردند مالک بن نصیر او انس بن مالک بر جمعی از صحابه گفت ای قوم خرد بباد داده اید و دل بر سستی
نهاده اید اگر رسول علیه السلام کشته شد پروردگار او زنده است که نمیرد و فنا و زوال نپذیرد زندگانی بعد پیغمبر چه کار
خواهد آمد شما نیز با عزت و کرامت بمیرید و دامن موافقت و متابعت او بگیرید این سخن گفت و حمله کرد خود را در فوج
کافران در آورد انس بن مالک گفت رضی الله تعالی عنه مالک بن نصیر را در من نزدیک حمله کردن گفت بوی بهشت
را از نزدیک کوه احد می یابم بهوا در آمدن آنمی شتابم تا آنکه چندان قتال کرد که هشتاد و چند زخم بر تن او رسید آخر شهید
گشت و بحیوة ابدی پیوست چنانچه در قصه ذکر او رفت و بیان صفت او گذشت در شان او آیه رجال صدقوا ما عاهدوا الله
علیه نازل گشت آوازه قتل پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم میان اهل اسلام نفیری عظیم و حالتی فظیع واقع شده
هم بیقرار شدند و روی بفرار آوردند و قصر اسلام را خراب شده پنداشتند تحمل این خبر فظیع نتوانستند استعظام هلاک
پیغامبر را از ایشان تنزیل منزله دعوی برأت آوازه هلاک و جمع شدن آن با صفت رسالت کرد آیه و ما محمد الا رسول
برای رد دعوی شرکت بر وجه قصر افراد آورد و این جمله معترضه است برای تنبیه برین که پیغامبر با آنکه جلیل القدر در دنیا
و عقبی ست برای حکم کل نفس ذائقة الموت بری از فنا و هلاک نیست معنی اینست و نیست محمد مگر موصوف بصفت
رسالت صفت برأت از هلاک ندارد و کسی که او را مخصوص از عموم کل نفس ذائقة الموت نمی پندارد و در هلاک او که داخل
ربقه بندگی ست استعجال و استعظام چیست تبلیغ دین کرده و وحی خدا بشما آورده بموت او دین نخواهد گشت و بقتل
او اعتقاد مومنان راسخ بانقلاب نخواهد پیوست قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ این جمله معلله است
مر مضمون جمله سابقه هم ازین جهت عطف نکرد بغیر حرف عطف آورد معنی اینست که بدرستی پیش از و پیغامبران گذشته
اند و همه از جهان رفته اند أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ فا سببیه است و همزه برای انکار ست اگر
متصل قد خلت من قبله الرسل باشد تکذیب تسبیب بود چه گذشتن پیغمبران بابقاء دین ایشان بسبب بقاء دین بر تقدیر پیوست با هلاک
پیغامبر باشد نه برای انقلاب دین سبب بود معنی اینست گذشتن پیغمبران و باقی ماندن دین ایشان او سبب شود
یا نشود برای اینکه بر تقدیر موت پیغامبر یا کشته شدن او از محاربه دشمنان باز مانید یا از دین اسلام روی گردانید
و اگر متصل و ما محمد الرسول باشد توبیخ و تسبیب بود تقدیر کلام لا ینبغی ان یتسبب استعظام هلاک بتحقق مضمون هذه الشرطیة
شود معنی چنان بود نباید و نشاید استعظام شما بر هلاک او را بمثابه که مردن و یا کشته شدن او بذهاب دین و زوال شرع
مبین اعتقاد کنید که آن سبب شود برای مضمون شرطیه مذکور که اگر او بمیرد یا بالغرض کشته شود و شما بر پاشنهای

که کار کرد ۞ وچون جهاد شما بحصول پیوست ومشقت صبر شما در جهاد بهوید انگشت این را سبب خول چنان پندارند
وبکروه شمارند وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَاَيْتُمُوْهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ ۞ لام در جواب قسم محذوف ست ای اقسم لقد کنتم تمنون الموت من قبل ان تلقوه ع ۱۴
وخطاب مر بعضی صحابه پیغمبر راست که ایشان در جنگ بدر حاضر نشده بودند ولشنیدن ثواب شهدا بدر آرزوی
جنگ وحصول سعادت شهادت میکردند وهم بهوا مرگ شهیدی پیغامبر را باعث بر خروج شدن وبر خلاف رای
پیغامبر بیرون آمدن در جنگ احد رای زدند وبر جنگ ومحاربه آوردند جنگ ندیده بودند شدت حرب نچشیده
تاب نیاوردند پای پس آوردند نزدیک نماندند لشکر بزهزیمت آوردند کشته شدن یاران بچشم خویش دیدند وجرح
عنا هزیمت کشیدند اندوهگین میبودند وجزع وزاری مینمودند واین جمله معترضه است برای تنبیه ایشان که چیزیکه آنرا
میکردند از وقوع آن چرا اندوه میکنند ومطلوبی که داشتند وآنرا بدعا میخواستند چون بحصول پیوست موجب اندوه نبود
وسبب حزن نشود معنی اینست هرآئینه بدرستی آنرا میکردید شما این نوع مرگ یعنی مرگ شهیدی راکه یاران شما یافتند
پیش ازان که ببینند بدرستی انچه آنرا میکردید وبدید وجمله وانتم تنظرون حالیه است سوال ذکر وانتم تنظرون بعد
ذکر فقد رایتموه تکرار ست چه نظر بمعنی رویتیه است وذکر رویتیه دوبار ست جواب تواند بود که از تنظرون تنظرون مراد
شود در کلام تکرار نبود وتواند بود که نظر دل که عبارت از فکرت ست اراده کنند از خیر تکرار بیرون افتند واگر هر دو نظر
چشم مراد دارند متعلق مختلف تقدیر کنند ای فقد رایتم الحرب وانتم تنظرون الی قلة اعدائکم او قتل اخوانکم او وقوع السیوف
واثر حسام الصفوف تکرار ربنا شده وذکر یک جزو دوبار نبود وتواند بود که رایتموه مشتق از رای باشد واین اشارت
بود بدان رای که ایشان را بر محاربه واقع شده پیغامبر ایشان رای ومحاربه آورده وتنظرون بمعنی تفکرون باشد معنی بر
نوع آید هرآئینه بدرستی شما آنرا میکردید حرب راکه سبب موت ست پیش ازانکه شما آنرا به بینید وحال اینست که شما
رای زدید ورای او را بر محاربه آوردید درین حال که شما متفکر بودید وتامل مینمودید یعنی برای شما بهتر نبود بعد انکه شما
روی نمودید چیزیکه آنرا آرزو میکردید وپیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم رای بدان زدید از وقوع آن ناخوش
چرا می شوید واز حصول آن اندوهگین چرا میگردید سوال تاکید در کلام ابتدای غیر موجه است ایراد تاکید قسمی را درین
کلام چه وجه است جواب چون مخاطبان بعد وقوع جنگ که متمنای ایشان بود تا خوش شدند وباصابت
انچه ایشان را رسید اندوهگین گشتند چنانستی که تمنی خویش را انکار کردند وآرزوی خود را منکر شدند ایشان را تنزیل
منزله منکر کرد جمله را تاکید آورد قوله تعالی وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ ۞ چون در هزیمت واقعه جنگ احد
عبد الله بن قمیه بر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم حمله آورد وچند سنگی انداخت رخساره ودندان پیغمبر را مجروح ساخت
ومصعب بن عمر که در جنگ بدر واحد علمدار پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بود با عبد الله مذکور بجنگ پیوست

وَيَمْحَقَ الْكٰفِرِيْنَ ○ عطف ست بر لیمحص الله الذین آمنوا معنی اینست و تا عمل کافران را محو گرداند
چنانچه هیچ اثر آن نماند هزیمت در حق مسلمانان منافع مذکوره دارد و ثمرات مسطوره می آرد و کافران را چون هزیمت
شود هزیمت ایشان موجب محو شدن عمل ایشان شود زیرا که چون منهزم گشتند در دنیا و در آخرت بی بهره خواهند گشت
و در هیچ گاهی بمراد نخواهند پیوست ایام نصرت و هزیمت میان مردمان ست و لیعلم الله الذین آمنوا و لیمحص الله و
و یمحق الکافرین مبنی بر هزیمت کافران نشر ست ائمه تفسیر معنی این بدین وجه تقریر کرده اند و استقامت معنی برین وجه
آورده اند برین تقدیر اعادت لام در لیمحص الله الذین آمنوا که داخل منافع هزیمت مومنان ست مشکل شود و
وضع مظهر در موضع مضمر تکرار باشد و اگر و لیعلم الله الذین آمنوا و یتخذ منکم شهداء مترتب بر هزیمت مومنان دارند و
الذین آمنوا در لیمحص الله الذین آمنوا کافرانی که بعد از هزیمت ایمان آرند چون ابو سفیان و خالد ولید و امثال
ایشان مراد دارند و از تمحیص تخلص ایشان از کفر و تطهیر ایشان بر حکم الاسلام یجب ما قبله ذنوبی که در حالت کفر
کرده بودند ارادت کنند و از للکافرین ثابتان بر کفر میرندگان بران مراد شوند و لیمحص الله الذین آمنوا و یمحق الکافرین
بیان عاقبت هزیمت کافران بود چه کافران بعد هزیمت اگر مسلمان شوند تمحیص خطایا و تطهیر ذنوب ایشان حاصل
آید و اگر بر کفر مانند سعی ایشان محو گردد و عمل ایشان ناچیز بود در دنیا نافع آید و نه ثمره در آخرت روی نماید وجه اعادت
لام هویدا گردد و الذین آمنوا تکرار نبود برین وجه الذین آمنوا بمعنی یؤمنون شود و ذکر مستقبل بصیغه ماضی برای تفاول
بطریق غفر الله بود این وجه در خاطر مولف اصلح شانه و صانه عما شانه گذشته در نظر ارباب انصاف ظاهر خواهد گشت بتقیید
و بتقیید ایشان خواهد پیوست اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِيْنَ
جَاهَدُوْا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصّٰبِرِيْنَ ○ ام منقطعه آخر ست از اثبات وهن و جز آن که مضمون کلام
سابق ست و همزه که مضمون ام منقطع ست برای تقریر و تثبیت ست چنانستی که کسی گفت خزنتم ما هزیمة و کرهتموها بل
قد حسبتم ان تدخلوا الجنة علم خدای بمجاهدان و صابران کنایت ست از وقوع جهاد و صبر از ایشان و حسبان دخول بهشت
بغیر جهاد کنایت ست از قصد ترک آن ای حسبتم ان تدخلوا الجنة و لما تجاهدوا لم یظهر تعلق جهادکم بعلمه و لما تصبروا فی
الجهاد و لم یظهر تعلق صبرکم بعلمه ای حسبتم و قصدتم ترکه و این جمله منفیه بلما حال ست از فاعل تدخلوا یا فاعل ام حسبتم
و یعلم الصابرین منصوب باضمار آن و بعد واو جمع بر طریق زرنی و از ورک ای و لیجتمع الزیارتان تقدیره و لما یجتمع
هذان العلمان و بجزم از جهت عطف بر مجزوم لما و تحریک از جهت التقاء ساکنین و اختیار فتح از جهت اتباع ما قبل معنی اینست
شما محزون بهزیمت میشوید و لحوق مشقت را مکروه میدارید بلکه گمان میبرید که در خواهید آمد در بهشت درینحال که هنوز جهاد نکرده اید
و تعلق جهاد شما بعلم خدا ظهور نیافته و هنوز صبر نکرده اید بر مشاق جهاد و تعلق صبر شما بعلم خدا ظاهر نگشته یعنی پندارید که بغیر جهاد در بهشت
در آیید و جنت که نعمت ابدی ست بی مشقت رو نماید و هیچکس را گنج بی رنج بر دست نیاید بیت نابرده رنج گنج میسر نمیشود مزد او گرفت جان برادر

پندارند معنی اینست آن ایام میگردانم آنرا میان مردمان از جهت مصلحتهاست و حکمتها چون اظهار قدرت کامله که هرچه خواهد
تواند گاهی رنج دهد گاهی راحت رساند و نفاذ ارادت شامله گاهی نصرت دهد گاهی بهزیمت افگند که فعال لما یرید عبارت
ازان ست لا یسئل عما یفعل اشارت برآنست و اظهار بی نیازی از نیکی نیکوکاران و بدکرداری بدکرداران از نیک و بد
هرکرا خواهد در هلاک اندازد و در پلک زدنی کار بر سازوی دیگر سازد و اظهار جلال و عظمت خدای و اشعار بعاجزی و
بندگی غیر او هرچند که افضل خلایق و اعظم برایا باشد مقصود از خلقت و مخصوص بمکرمت بود حکم خدای برو نفاذ یابد و قضای
او برو جاری شود تا ظاهر شود که ظهور امور عجیبه و حصول شیون غریبه که از پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم ظهور می یابد از قدرت
کردگار قادرست ازین نیست که او کاهن ست یا ساحرست که اگر غالب آمدن پیغمبر علیه السلام متعلق بذات پیغمبر بودی
باوجود پیغامبر مسلمانان را این حال روی ننمودی و جز آن از حکم و مصالح که مکنون در علم غیب و مخزون خزاین لاریب است
و تا بداند خدای یعنی تا ظاهر شود علم او که ثابت بر ایمان که میماند که روی میگرداند و تواند بود که لیعلم متعلق به فعل محذوف بود
که آن فعل معطوف بر ندا و لها باشد ای فعل المداولة لیعلم الله الذین آمنوا و بر هر دو تقدیر درین کلام التفات از غیب سوی
تکلم ست برای تصریح باسمی که مستجمع جمیع صفات کمال ست معنی چنین بود آن ایام را میگردانیم و این کار میکنیم تا خدای بداند
یعنی علم او ظهور یابد که ثابت بر ایمان که میماند و از ایمان که روی میگرداند و تمیز کنند مومنان را از کسانیکه بهزیمت
مومنان در ایمان تردد کردند و در عظمت پیغامبر نقصانی را معتقد شدند وَيَتَّخِذَ مِنكُمْ شُهَدَاءَ
و یتخذ عطف ست بر لیعلم و من تبعیض ست شهدا جمع شهید ست و در یتخذ منکم شهداء التفات ست از غیبت سوی خطاب
چه لیعلم الله الذین آمنوا ذکر مومنان بصیغه غایب بود و در یتخذ منکم شهداء ذکر مومنان بر وجه خطاب روی نمود معنی
اینست تا بدانی کسانی را بعد لحوق مصیبت هزیمت بر ایمان ثابت مانند و تا بسازد بعضی از شما را شهیدان که بشهادت
پیوندند و بحیات ابدی برسند و تواند بود شهدا جمع شهید بمعنی گواهان باشد معنی چنین بود تا بگیرد بعضی از شما را در روز
قیامت گواهان باعتبار ثبات بر ایمان و عدم وقوع تردد دران بر تبلیغ پیغامبران برای رد انکار کافران که تبلیغ ایشان
منکر خواهد گشت و بانکار خواهد پیوست چنانچه درو کذلک جعلناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس ذکر آن آمده و مبین
و مشرح شده وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ جمله معترضه است میان معطوف یعنی و لیمحص و معطوف علیه
یعنی لیعلم برای مذمت کسانیکه بدین صفت باشند و بعد هزیمت ثابت بر ایمان نمانند و هزیمت را موجب انحطاط دانند و خواری و نگونساری خوانند
معنی اینست و خدای دوست ندارد ظالمان را یعنی کسانی را که از حد بندگی تجاوز کنند و اسلام و ولایت و نبوت را از
ظهور آثار کمال خدای مانع دانند و مضمون این بیت گر آب کند جگر که گوید که مکن ✤ ور خاک کند گهر که گوید که مکن ✤ در
خاطر بگذارند وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا عطف ست بر لیعلم الله الذین آمنوا مومنان را حکم
السیف محاء للذنوب بمرگ شهیدی پاک گرداند یا بمشقت مصیبت هزیمت که کل مصیبت کفارت مسلمانان را بطهارت

نمود بسرعت تمام سوی مکه رفتند و مسلمانان را دنبال نگرفتند در مدینه نرفتند آیه ان یمسسکم قرح بیان همین هر دو حال
بود و بیان هر دو هزیمت باشد **سوال** ان یمسسکم صیغه مستقبل ست و قصه مذکور حکایت از واقعه ماضی ست
میان لفظ و معنی تنافی ست **جواب** این آیه وارد است برای تعزیت مسلمانان مقصود اینست ولا تهنوا و
لا تحزنوا فیما اصابکم من القرح والجرح والحال انتم الاعلون وانما اصابکم من سعادة الشهادة الشهداء سبب لعلو درجاتکم وابدیة
حیاتکم ولا یکون ما یاتی بالسعادة السرمدیة قرحا بل قرحا ولا یکون الحیوة الابدیة جراحة بل راحة وهذا نفی لوقوع القرح
والجرح وسبب لحصول الحزن والوهن ثم قال علی سبیل التسلیم ان یمسسکم قرح فقد مس القوم قرح مثله ان لم یکن ذلک
مس قرح ولکن بعدم الانحطاط لانه مس القوم الکافرین قرح مثله **معنی** این آیه اینست و سست مگردید و اندوهگین مشوید و حال
اینست که شما عالیترید آنچه شما را رسیده است از قرح و جرح که موجب سعادت و شهادت و نیک مرتبه علیا ست
و سبب علو درجات شماست این چنین قرح را قرح دارید و این نوع جراحت را راحت پندارید و جمله ان یمسسکم مقدمه
دیگر ست در تعزیت مسلمانان بر وجه تسلیم بودن وجه مذکور و تقدیر حصول سبب وهن حزن یعنی اگر ثابت شود مس قرح
و اصابت جراحت هم سستی نباید و اندوه نشاید زیرا که کافران را نیز مثل این رسیده و ایشان نیز مثل آن مشقت
دیده و برابری با خصم موجب سستی نبود و مفضی سوی اندوه نشود **وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا
بَيْنَ النَّاسِ** تلک مبتدا است الایام صفت او نداولها خبر مبتدا است و تلک الایام اشارت ست سوی
ایام فتح و نصرت و غنیمت چنانچه در جنگ بدر بود **سوال** بالا ذکر هنگام هزیمت و ایام قرح و جرح و قتل مسلمانان ست که
در جنگ احد بود با وجود قربت اشارت سوی ایام نصرت و غنیمت که بعید ست اوجه سابق نمود **جواب** تلک
که برای اشارت سوی بعید ست سوی ایام غنیمت که بعید ست اشارت دارند سوی ایام هزیمت که قریب ست
اشارت نپندارند و نیز مقصود درین محل وعده تبدیل هزیمت مؤمنان بنصرت ایشان ست و مداولة ایام نصرت بهزیمت
مستلزم ست عکس را پس تبدیل ایام هزیمت بنصرت بر وجه کنایت شود الکنایة ابلغ من التصریح والتلویح اولی
من التصریح و جمله اسمیه عطف ست و شرطیه سابقه عطف تسلیه بر تسلیه است **معنی** اینست آن ایام میگردانم
آنرا میان شما گاهی شما را غنیمت بوده است ایشان را هزیمت گاهی ایشان را هزیمت بود شما را غنیمت چنانچه
شاعر گوید **شعر** فیوم علینا یوم لنا ✤ و یوم یشاء و یوم نسر **بیت** درین صندل سرای آبنوسی ✤ گهی ماتم
بود گاهی عروسی ✤ **وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا** این جار مجرور عطف ست بر جار مجرور محذوفه که
متعلق نداولها ست ای تلک الایام نداولها بین الناس لمصالح کثیرة ولیعلم الله الذین آمنوا **سوال** لام که مقتضی
حدوث ما بعد او و انتفا بر ما قبل او بود و علم خدای و تعلق او بمعلومات و بهمه کائنات قدیم ست وقوع او بعد لام بچه وجه باشد
جواب تعلق بمعلوم بعلم درین محل معنی ظهور علم دارند و ظهور تعلق معلوم بعلم امری حادث ست و مبنی بر اظهار

ولا تحزنوا معنی اینست و شما سستی مکنید بهزیمت جنگ احد و اندوهگین مشوید بکشته شدن اخوان خویش و حال اینست که شما عالی ترید و در درجه بر ایشان علو دارید اگر باشید شما ایمان آرندگان و تصدیق کنندگان آنجا و سوال ست یکی آنکه اعلون اسم تفضیل ست و اسم تفضیل که دال بر فضل مفضل و بر مفضل علیه بود مقتضی شرکت ایشان در اصل صفت باشد پس در وانتم الاعلون لازم آید که کافران را با مومنان در علو شرکتی ست و همه دانند که ایشان منحطاند ایشان را هیچ علوی نیست استعمال اسم تفضیل چگونه آید و صحت آن بچه نوع روی نماید **جواب** کافران را بالغالب آمدن بر مسلمانان در جنگ احد علو دنیاوی بود و مسلمانان را بحصول درجه شهادت و وصول سعادت مرتبه آخرت علو اخروی روی نمود و علو اخروی بالاترست از علو دنیوی پس شرکت مسلمانان و کافران در نفس علو و زیادت علو مسلمانان ثابت شود و بر این طریق استعمال اسم تفضیل مستقیم آید **جواب** دیگر آنکه در تفضیل مذکور مفضل و مفضل علیه مسلمانان را دارند تفضیل مومنان بر مومنان باعتبار دو حال پندارند یعنی شما عالی ترید بفتح مکه و خیبر و فتحهای دیگر در استقبال از نفسهای خویش ای مومنان در غزوه حال یا گویند بالاترید هم در جنگ احد در آخر کار از نفسهای خویش در بدایت کارزار با شما عالی ترید در هزیمت جنگ احد از نفسهای خویش در نصرت جنگ بدر علو دنیا بود و در هزیمت جنگ احد و رسیدن بمرتبه شهادت علوی آخرت روی نمود

سوال **و وهم ان کنتم مومنین** صیغه تعلیق ست مشروط بعدم جزم و عدم تحقیق ست و ایمان ایشان محقق بود صحت استعمال آن بچه نمود و بعضی از ایشان نفاق داشتند در واقعه مؤمن نبودند ایمان کل جماعت محروم الوقوع بنود از جهت عدم جزم استعمال آن بسایغ نمود **جواب** ان کنتم مومنین بمثوبات الشهداء مراد دارند و معنی مومنین بدرجات الآخرة پندارند چه کسی او ثواب شهدا بداند شهادت را بهتر از فتح ظاهری خواند **ان یمسسکم قرح فقد مس القوم قرح مثله** قرح بضم قاف و فتح آن خوانند و هر دو لغت بر طریق ضعیف و ضعف یکی دانند ان یمسسکم قرح شرطی ست محذوف الجزا ان یمسسکم قرح فلا وهن بصیکم و لا حزن یلحق بکم فقد مس القوم قرح مثله و جمله فقد مس القوم قرح مثله تعلیل جزا محذوف ست و جمله شرطیه معترضه برای تسلیه مومنان و دلداری ایشان ست **معنی** اینست اگر بر سد شما را جراحتی سستی کردن نباید و اندوهگین بودن نشاید زیرا که پیش ازین بقین رسیده است گروه کافران را در روز بدر جراحتی مثل این چه در جنگ احد بنهاد تن کافران کشته شدند و هفتاد تن اسیر گشتند این برابر آنست و این واقعه همچنان ست جامی و هن نبود و مقام حزن نباشد یا این که کافران بعد هزیمت در جنگ بدر سستی نکردند و رو بمکافات آوردند شما نیز سستی نکنید و رو بمکافات نهید و تواند بود این هر دو حالت در بیان فتح و هزیمت در جنگ احد باشد و ذکر هزیمت کافران که در اول جنگ بود اول مسلمانان را فتحی نمود و جمعی کثیر از کفار کشته شدند و مجروح گشتند تا آنکه اسپان و کالاها گذاشتند و مسلمانان در غنیمت مشغول شدند تا آنکه جماعت از تیراندازان که در دره کوه بیدا شتند بهوای غنیمت مقام گذاشتند کافران دره مذکور خالی یافتند بسوی محاربه شتافتند مسلمانان را رسیدنچه رسید باز در آخر کار فتح مسلمانان را بود و کافران را هزیمت روی

پیوست بعضی گویند نزول این آیت در شان جماعتی ست که پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در شعب کوه احد داشته
و ایشان را دران دره برای نگاهداشت اینکه کافران از پس پشت در نیایند گماشته و گفته بود که ازین جا نجنبید و
ازین مقام تا من نیایم مخیزید ایشان چون مردمان دیگر را دیدند که غنایم ستده میبرند و بسوی مدینه میروند دل بر مال آوردند
امر پیغامبر را مخالفت کردند بعده پشیمان شدند این آیه در شان ایشان وارد گشت و این نظم در حق ایشان بورود پیوست
قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ
عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ○ کلام سابق متضمن جزاء کسانی بود که نیکی کنند و از بدی تایب شوند این آیه متضمن یاد
دهانیدن طرق گذشته و بیان کسانی ست که بهلاک و عقوبت پیوسته مقصود از هر دو موعظت ست و نصیحت و عظمت ست
هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد فا در فسیروا فی الارض سببیه است فانظروا عطف ست بر فسیروا کیف خبر کان ست
از جهت استفهام که موجب صدر کلام ست مقدم شده و جمله کیف کان بتاویل مفرد متعلق انظروا ست ای انظروا فی ان
عاقبة المکذبین علی آیة کیفیة معنی اینست بدرستی که گذشته است پیش از شما راههای گم کردگان و طرق هلاک شدگان پس
برای حاصل کردن علم باحوال ایشان در زمین سیر کنندگان و برای دیدن خرابی شهرهای عاد و ثمود و مشاهده کردن مقام
نابالا شدن شارستان قوم لوط قدم زنند و استخبار از اهل شهرهای که بدان دیه ها خراب که نزدیک ست چه ایشان در آگاهی
اعمال و احوال ایشان عنعنه دارند پرسید پس بنگر چگونه بوده است عاقبت کار کسانیکه پیغامبران را تکذیب کردند و بر ایشان
ایمان نیاوردند دل بر کفر بستند و بعذاب ابدی پیوستند هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى
وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ ○ ای ما ذکرنا من اعداد النار للکافرین و اعداد الجنة للمؤمنین المتقین و القانتین او ما ذکر فی القرآن من
الترغیب والترهیب والانعام والتعذیب و ذکر احوال الامم السابقة فی نجاتهم و هلاکهم بیان للناس و هدی و موعظة للمتقین
معنی اینست آنچه ذکر کردیم ما از وعد برای مومنان و وعید برای کافران و اعداد نار برای مستحقان عقوبت و ایلام و ساختن
کردن بهشت برای سزاواران مکرمت و انعام و آنچه در قرآن ست از ترغیب و ترهیب و ایلام و ذکر امم گذشتگان و بیان
هلاک و نجات ایشان همه بیان ست برای مردمان تا آثار نیکی و بدی دریابند و در راه عبرت بشتابند و راهنمونی عظیم و پندی
عظیم ست مر متقیان را یعنی مر نفوس مستعده برای تقوی و پرهیزگاری و کسانیکه از شان ایشان اتباع دین و دینداری ست
متقیان بالفعل مراد شوند و از هدی ثبات بر هدی و موعظت مراد دارند و این جمع ست مر تقسیماتی که رفته و تفریقاتی که بالا
گذشته وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا ولا تهنوا ولا تحزنوا عطف ست بر فلیتوکل المؤمنون بر وجه التفات چنانچه گذشته
و ذکر آن بالا رفته معنی اینست و سست مشوید و سستی مکنید از قتال کافران و اندوهگین مشوید از کشته شدن یاران چه
ایشان شهید گشتند و بحیات ابدی پیوستند طوبی لهم ثم طوبی لهم و بشری لهم ثم بشری لهم وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ
إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ○ و جمله و انتم الاعلون حال ست ان کنتم مومنین متعلق انتم الاعلون ست یا متعلق و لا تهنوا

توبه و ناپشیمان شدن از گناه عصیان و آن بمعنی اعم ست از معنی اول ایشان یعنی تائبان و مستغفران جزا ایشان مغفرت
است از پروردگار ایشان و جناتی که روان ست زیر درختان آن یا خانهای آن جویها در ان حالی که دران جاودان باشند
و ایم ما تندو نیک ست اجر عاملان و ثواب عمل کنندگان ورد آیه در شان خرما فروشی ست که عورتی خوب روی برای
خریدن خرما بر و آمد و او گفت درون دکان خرما خوبتر ست آن عورت با او در دکان در آمد او را بگرفت و بوسه زد آن عورت
گفت مرا بگذار از خدای شرم دار آنمرد پشیمان شد و تایب گشت و گیرند که این آیه در زاری پیوست یعنی گویند دو باری از یاران پیغمبر
بوده اند یکی انصاری دوم ثقفی پیغمبر خدای صلی الله تعالی علیه وسلم میان ایشان عقد مواخاة کرد ایشان را بر مراعات رسوم
برادری آورد هر یکی قایم با مور دیگری بودی و مراعات حق برادری نمودی هر گاه که میان ایشان در سفر رفتی دوم تفقد و تعهد
اهل عیال او بر خود لازم گرفتی وقتی قرعهٔ سفر بنام ثقفی افتاد و انصاری دل بر ماندن شهر و تفقد خانهٔ او نهاد انصاری مذکور برای
تفقد خانهٔ او پیش در آمده بود از احوال خانه تفحص و تجسس نمیبود زن ثقفی سرشته آب از موی می افشاند نظر انصاری بر اعضای
او افتاد انصاری چشم بر حسن او نهاد آشفته شده درون خانه در آمد فریفته شده نزدیک او آمد عورت مذکور چون او را در آمدن
دید تن خود را بموی خود پوشید دست برو داشت او را از دیدن تن و روی خویش باز داشت انصاری از خشم قفای او بشت
دست او را بوسید عورت گفت از خدا بترس شرمنده شد باز پس خزید بعد عورت گفت چه کردی خود را بر خیانت آوردی
و خدا یرا عاصی شدی و شرمنده گشتی انصاری مذکور پشیمان شد و از غایت شرمندگی ناله و زاری کنان از شهر بیرون رفت
در کوه و دشت ماندی و سیل آب از چشم راندی در زاری بودی و روی بر خاک سودی تا آنکه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
از سفر مراجعت کرد و روی بشهر آورد هر کسی از برادران و قرابتان اهل لشکر با استقبال رسید ثقفی انصاری را میان ایشان
ندید دل او متعلق گشت و خاطر او بتفرقه پیوست که انصاری را چه زاد که التفات بمن نکرد و چه افتاد که خود را بر ترک ملاقات
ما آورد چون در شهر در آمد نگران در خانه آمد انصاری باز پرسید از زن خویش قصه او بتمام شنید از راحله فرود نیامد
هم بران راحله در طلب انصاری رو آورد و در جستن او اهتمام کرد تا آنکه نشان یافت و برای ملاقات او شتافت
او را دید که در سجده افتاده عفو از گناه میجوید و بزاری ذنبی ذنبی فقد خنت اخی میگوید ثقفی چون حال او را دید کلمات مذکور
از و شنید گفت برخیز و با خلق بیامیز در مدینه بیا ظهور آثار عفو خدا همه جاست و جستن غفران بنجاد آنجاست انصاری
مذکور برابر ثقفی مسطور روی در مدینه کرد و در پرسش حال گناه خویش روی بابو بکر و عمر رضی الله عنهما آورد ایشان
استعظام گناه او کردند خیانت بر اهل غازی در خیر کمال غیرت خدا آوردند بعد ازان پیش در پیغامبر صلی الله علیه وسلم
رسید پیغامبر خدا را مذنب المذنب شنیدند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم اذن بدر آمدن کرد دل بر شنیدن
حال او آورد چون قصهٔ خویش پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم باز نمود پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم او را بیرون
کردن از مدینه فرمود غمناکتر گشت و کار او بنا امیدی پیوست این آیه در شان او نازل گشت و در حق او بوردد

وبا ادبحسن معاملہ پیش آمدن چنانچہ خوف از دل او برود و ترس از خاطر او زائل شود و کار نیکمردان دینک نفسان ست
مخالفت نفس و شیطان ست این چنین عمل از نفوس مزکی آید و این نوع کار از ذوات مصفّی روی نماید و احسان سوے
کسی کہ بدی کردہ است و سکافات بدی بہ نیکی از اعظم امور و اجل اجور ست احسانی ست عاری از دواعی مقرون
یا مانع قوی ست بیت آنہا کہ بحق ما بدیہا کردند ✣ گر دست دہند بجز نکوئی نکنم وَالَّذِيْنَ اِذَا فَعَلُوْا
فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوْٓا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوْا لِذُنُوْبِهِمْ ۫ وَمَنْ يَّغْفِرُ الذُّنُوْبَ اِلَّا اللّٰهُ ۫ وَلَمْ يُصِرُّوْا عَلٰى مَا فَعَلُوْا وَهُمْ
يَعْلَمُوْنَ ۝ اُولٰٓئِكَ جَزَآؤُهُمْ مَّغْفِرَةٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَجَنّٰتٌ تَجْرِيْ
مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا ۭ وَنِعْمَ اَجْرُ الْعٰمِلِيْنَ ۝
جملۂ شرطیہ صلۂ موصول ست موصول با صلہ عطف ست بر الذین ینفقون او ظلموا انفسہم عطف ست بر شرطیہ ذکروا اللہ
جزا شرط ست و استغفروا لذنوبہم عطف ست بر ذکروا اللہ و من در ومن یغفر الذنوب استفہامیہ است الا اللہ
استثناست از کلام غیر موجب جملہ ومن یغفر الذنوب معترضہ است ولم یصروا علی ما فعلوا عطف ست بر
فاستغفروا وہم یعلمون حال ست از معنی نفی ای ترکوا اصرارہم علی ما فعلوا حال کونہم عالمین باصرار والاصرار او حال کونہم
عالمین بقبح العصیان بدین وجہ اصرار منتفی ست وعلم ثابت چنانچہ گویند ما حارب جبانۃ حرب منتفی بود جبانت
ثابت باشد یعنی ترک الحرب جبانت اولئک مرفوع المحل بر ابتدا ست جزاہم مغفرۃ خبر مبتدا ست من ربہم صفت ست
مر مغفرۃ را واین جملہ مستانفہ است برای بیان جزا تا بیان وتواند بود کہ والذین اذا فعلوا فاحشۃ مبتدا بود وجملہ اولئک
جزاہم مغفرۃ من ربہم خبر او باشد وجنات عطف ست بر مغفرۃ وجملہ تجری من تحتہا الانہار صفت ست مر جنات
خالدین فیہا حال ست ونعم اجر العاملین بتقدیر نعم اجرا العاملین اجرہم تزییل ست وجملہ والذین تا آخر معترضہ است
ونکتۂ اعتراض بیان جزا تا بیان بعد بیان جزا متقیان پندارند معنی انیست آنکسانیکہ چون ایشان کاناشایستہ
کنند و بر نفس خویش بار تحاب گناہ ظالم شوند بدین معنی او بمعنی او بود یا تردید در عبارت باشد یعنی از فاحشہ گناہ
کبیرہ و از ظلم گناہ صغیرہ باشد و بعضی عکس این را صواب پندارند و بعضی فاحشہ اسم زنا دانند و ما دون آن را
از نظر و مس و قبلہ مظلمہ خوانند یاد کنند خدایرا بدین کہ او قاہر ست بر عذاب و عقوبت قادر ست عظمت و جلال
او را یاد آرند و از اتیان فاحش و ظلم کردن بر نفس خویش شرم دارند عصیان او را و امر و نواہی او جا بجا پندارند دل بر
پشیمانی بندند عصیان او را بر خود نپسندند پس آمرزش خواہند از گناہان و پشیمانی کردن از عصیان و کیست جز خدائے
کہ آمرزد گناہان را یعنی استغفار کنند دوم اصرار بدانچہ کردہ اند نکنند درین حال کہ میدانند اصرار و زیان و زشتی کردار
و اصرار عبارت ست از ارادت مقیم بودن بر معصیت و مستقیم بودن دران و بعضی گویند اصرار عبارت ست از عدم

شده است برای متقیان بهشت و نعیم آن و تخصیص جنت بمتقیان تا در آمدن فاسقانی که خدای در حق ایشان عفو خو
یا بعد از تعذیب بر قدر گناه از دوزخ بیرون آرد و در آیت اعدت للکافرین گذشته و ذکر آن بالا رفته و بدانکه اسباب
حصول معرفت و وصول جنت که امر بمسارعت آن شده این چیزهاست موافق دین و متابعت شرع مبین و اجتناب
از عصیان و توبه کردن بعد واقع شدن این و سایر جهات هدی و تقوی ست **سوال** مسارعت ضد تاخیر ست
اگر مذکور برای وجوب باشد امر واقع پر فور شود و در هیچ امری جواز تراخی و تاخیر نبود و بر قول ابو حنیفه رح در امر مطلق جواز
تراخی و تاخیر دارند واجب بر فور نپندارند و اگر امر و سارعوا برای استحباب باشد در او امری که تاخیر آن مستحب ست
چون تاخیر نماز بامداد تا اسفار و تاخیر نماز ظهر تا ایراد استحباب مسارعت او منقوض شود **جواب** تواند بود که امر
سارعوا برای وجوب دارند مقید بوقت خوف فوت پندارند عجلوا بالصلوٰة قبل الفوت و سارعوا بالتوبة قبل الموت
عبارت آنست و همین معنی را بیان ست و تواند بود که امر مذکور امر مطلق برای استحباب مسارعت بود و تاخیر بعض
بدلیل از باب خصوص عام باشد **الَّذِيْنَ يُنْفِقُوْنَ فِي السَّرَّآءِ وَالضَّرَّآءِ** موصول با صله صفت المتقین
یا خبر مبتدا محذوف ست یا مفعول اعنی ست **معنی** اینست آنانکه در کارهای دینی چون جهاد و حج و طلب علم
و جز آن انفاق میکنند و در حاجت فقرا چون زکوٰة و صدقات تطوع و مانند آن در سرا و ضرا دم خیرات و مبرات
سرا در لغت معنی او مسرت ست و در استعمال بمعنی اسباب مسرت چون غنا و صحت و ارزانی و مانند آن ذکر کنند و ضرا
در لغت بمعنی مضرت و در استعمال آثار آن چون فقر و مرض و گرانی و مانند آن مراد دارند **وَالْكَاظِمِيْنَ الْغَيْظَ**
عطف ست بر الذین ینفقون **معنی** اینست و کسانیکه فرو میخورند خشم را از گناهکارانی که بر ایشان قادر اند و عمل
موجب خشم نمیکنند **وَالْعَافِيْنَ عَنِ النَّاسِ** عطف ست بر الکاظمین **معنی** اینست و عفو
کنندگان از گناهان مردمان و درگزرندگان از ایشان **وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ** این جمله تذییل ست
معنی اینست و خدای نیکوکاران را دوست میدارد و در نظر لطف و کرم سوی ایشان بگمارد و در حکایت آورده
غلامی از غلامان امیر المومنین عثمان بن عفان رضی الله تعالی عنه کاسه آشام گرم بر روی ریخت و امیر المومنین عثمان رضی الله عنه
صورت خشم انگیخت آن غلام و الکاظمین الغیظ گفت امیر المومنین عثمان در کظمت غیظی سفت باز غلام مذکور و العافین
عن الناس ذکر کرد امیر المومنین عفوت عنک بر زبان آورد باز غلام مذکور بذکر و الله یحب المحسنین احسان تحریر
جست امیر المومنین اعتقتک گفت و بعضی مثل این معامله از حسن بن علی رضی الله تعالی عنه نیز روایت
کرده اند و صدر در عین این معنی از و آورده اند و کظم غیظ یعنی فرو خوردن خشم کاری عظیم الشان ست یا از باب قهر نفس
و جهاد با شیطان ست و نفس بر امضاء موجب خشم می آرد و شیطان بر ایذاء و ایلام جانی بیگمان
آنست که بر نفس و شیطان غالب آیند و موافقت و متابعت ایشان ننمایند و بدانکه عفو از گنهکار و کرده او ناکرده گردانیدن

رفتن بدان و باستحقاق و استحلال میکشد و ربوا خوار بشومت آن در ورطهٔ کفر میرسد و گفته اند که بعضی گناهان ازان
جنس اند که بشومت آن مفضی سوی زوال عرفات شود و سبب محروم شدن از نعمت ایمان گردد چنانچه عقوق والدین
قطعت رحم و بی باکی در ظلم و خیانت و امانت و ربوا خوردن را نیز ازین باب شمرده اند و این را هم درین قسم مندرج
کرده اند نعوذ بالله من ذلک معتزله بدین آیه برای استحقاق خلود بگنه کبیره تمسک کنند چه در نهی از اکل ربوا که گناه
کبیره است جمله واتقوا النار التی اعدت للکافرین آورده و وعید کافران برای آن ذکر کرده جواب آنست تواند بود که ذکر
وعید کافران از جهت اقتضاء گنه سوی شک بواسطه استحلال و استحقاق بود نه از جهت باقتضاء آن بنفس خویش باشد
سوال چون مومنان مرتکب کبیره که بی توبه میرند اگر مشیت خدای باشد بر اندازهٔ گناه در دوزخ عقوبت بریدند تخصیص
خدا و بکافران بچه وجه بود و درین خبر مطابقت واقع چه نوع باشد جواب از ساختن نار برای کافران و معد گردانیدن
آن برای ایشان موجب اختصاص بدیشان نبود و منافی در آمدن دیگران نباشد چه مقامی که معد برای کسی باشد
ممکن بود که دیگری را که دران ساکن شود چنانچه بهشت برای متقیان ساخته اند و فاسقانی که خدای عفو ایشان خواهد
بعد عذاب بقدر گناهان از دوزخ بیرون آرد در بهشت در آرد نظیر آن آنست رباطی که مخصوص برای نزول مسافران
ساخته شده اگر صاحب رباط مقیمی را نیز دران رباط فرود آرد عقل و شرع ممتنع نه پندارد و بندیخانه مخصوص بدزدان
ساخته اند اگر مدیونی که درو خوف گریختن ست در محبس لصوص دارند این عمل را سایغ پندارند وَأَطِيعُوا اللَّهَ
وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۝ عطف ست برای اوامر سابقه معنی اینست خدای را و رسول
در امتثال اوامر و اجتناب نواهی اطاعت کنید و فرمان خدای را و فرمان رسول را اطاعت ورزید تا رحمت
کرده شوید و مستحق نیل نعمت گردید وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا
السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ ۝ سارعوا با واو و بغیر واو خوانند با واو معطوف بر بشارت سابق و بغیر واو مستانفه
خوانند جمله عرضها السموات والارض صفت ست مر جنة را و معنی او بر تشبیه است بحذف مضاف و حذف حرف
تشبیه ای عرضها کعرض السماء والارض و مقصود بیان سعت و فراخی ست معنی اینست و بسوی اسباب آمرزش
پروردگار خویش شتابید و سوی اسباب یافتن جنت سرعت نمائید جنتی وسیع که عرض او همچو عرض آسمانها و زمین
و چون عرض هر یکی بدیگری پیوندد و چون عرض اینقدر بود طول بیشتر باشد هم از جهت اکتفا بذکر عرض طول را در ذکر
آورد و تخصیص آسمان و زمین برای تشبیه عرض بهشت بعرض ایشان از جهت آنست که اوسع اشیائی که در نظر
حق در می آید و در منظر وسیع نماید زمین و آسمان ست چه غیر آسمان و زمین گردیده شده چشم بعضی منتها را دیده و قدم
بعضی بمنتها او رسیده اما آسمان و زمین چشم کسی منتها او نه بیند و پای کسی بنهایت آن نرسد أُعِدَّتْ
لِلْمُتَّقِينَ ۝ جمله حالیه بود بتقدیر قد بر طریق جاء کم حصرت صدورهم باشد معنی اینست ساخته کرده

در کار ایشان ثابت گردد و همه دانند کسی را بر کسی هیچ گونه امری و تصرفی در امر و تصرف خدا ثابت نبود **جواب**
لیس لک من الامر شئ کنایت ست از لا تحصل لما ابتغیت و لا تیسیر ما تمنیت من هدیهم او اذیهم الی ان الولا ان یتوب الله
علیهم ان تابوا فیحصل ما تمنیت من هدیهم او یعذبهم بظلمهم فتیسیر ما ابتغیت من اذاهم یعنی لیس لک من الامر شئ کنایت ست
ازین که هدایت کفار بر حسب مطلوب تو نشود و هلاک ایشان بارادت و قصد تو بحصول نه پیوندد مگر آنکه خدای قبول کند
توبهٔ ایشان را اگر توبه کنند هدایت ایشان بر مضمون اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون مطلوب تست حاصل شود یا عذاب
الا من کند خدای ایشان را اگر مصر مانند عقوبت ایشان که بر حکم اللهم العن فلانا و فلانا ماءمول تست بحصول پیوندد **وَلِلّٰهِ**
مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ یَغْفِرُ لِمَنْ یَّشَآءُ وَیُعَذِّبُ مَنْ یَّشَآءُ ؕ
این جمله معترضهٔ دیگر ست برای تائید ولایت توفیق توبه و قبول آن و حرمان از توبه و عذاب کردن بر اتیان آن و جمله
یغفر لمن یشاء و یعذب من یشاء بیان اثر ملک و تحقق تصرف دران ست معنی اینست مر خدایرا بیقین است
ع انچه در آسمانها و زمین ست هر کرا خواهد بیامرزد و هر کرا خواهد عذاب کند **وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ ۝**
این جمله ترتیل ست مر یغفر لمن یشاء را بعد وعدهٔ غفران و وعید تعذیب جملهٔ مذکور برای تاکید وعدهٔ غفران بر وجه ترتیل آورد و از رحمت کمال
کرم و اظهار غلبهٔ رحمت وعید تعذیب را تاکید نکرد معنی اینست و خدای آمرزگار ست گناهان بیامرزد و بخشاینده است
عطایا بخشنده **یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْكُلُوا الرِّبٰوۤا اَضْعَافًا مُّضٰعَفَةً**
عادت عرب بود یکدیگر را میدادند چون مهلت تمام شدی در ربو هم چندان زیادت میکردند مهلتی دیگر می نهادند
چون آن مهلت تمام شدی ربو دیگر می آوردند همچندان مهلتی دیگر میکردند چند بار همچنین میکردند و اضعافا مضاعفة
در قبالهٔ می آوردند و بر حکم قبالهٔ مال از مدیون می بردند و آنرا بی تعلق و تردد میخوردند در آیهٔ سابق ذکر زیان گرفتن
مال دیگران بر وجه ربا بیان فرمود و این جمله ندایه باجلی که بعد دست میان معطوف یعنی ولا تنهبوا ولا تحرقوا معطوف علیه
یعنی و علی الله فلیتوکل المومنون معترضه آورده اضعافا مضاعفة بر صیغهٔ اسم مفعول از باب مفاعل و از باب تفعیل خواننده
و معنی هر دو یکی دانند معنی اینست ای مومنان ربوا را یعنی فضلی خالی از عوض در اموال ربویه که در شرع اند ک
این نیز حرام ست بر وجه ربویه که تضعیف اضعافا مضاعفة چنانچه عادت شماست مخورید و فضل خالی از عوض را
که بقاری ماند نه ستانید **وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ۚ** عطف ست بلا تاکلوا معنی اینست و از خدای
بترسید از خوردن ربوا تا رستگار شوید و از عقوبت خوردن مال حرام بر سید و ربوا را از بیباکی و ناترسناکی حلال نشمارید
و خود را باستحلال آن در کفر نیاندازید **وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِیْۤ اُعِدَّتْ لِلْكٰفِرِیْنَ ۚ**
عطف ست بر واتقوا الله معنی اینست پرهیزید از آتشی که ساخته شده است برای کافران چون باستحلال ربوا
کافر گردید لاجرم مستحق آن شوید و درین آیت اشارت ست که خوردن ربوا گناهی ست که از اصرار بران و لذت

که کار بر حسب مطلوب حاصل نگشت و فتح و ظفر که مقصود بود بحصول نه پیوست در اندوه آن دل خود را بازار و اندیشه
آن در خاطر خود مگمار آنچه در تحت قدرت کسی نبود او را در نابودن آن عیب نرسد **مصرع** هر چه کند خدا کند هر چه
دهد خدا دهد **بیت** یکذره تصرف کاری عباد را ✤ بر دست کس نداد فما شاء فهو کان ✤ اَوْ يَتُوبَ
عَلَيْهِمْ اَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَاِنَّهُمْ ظٰلِمُوْنَ ۝ ای یقبل الله توبتهم ان تابوا و اسلموا او یعذبهم ان
اصروا علی الکفر و آن فعل با معطوف خویش عطف ست بر او یکتبهم فانهم تعلیل ست چون وعید تعذیب ملوح بر ظلم ایشان
بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود **معنی** اینست نصر برای آنست که طایفهٔ از ایشان هلاک شوند یا خوار گردند چنانچه
در جنگ بدر هفتاد تن از سران قریش کشته شدند و هفتاد تن اسیر گشتند و باقی ماندگان گریختند بهزیمت پیوستند
تا توبه کنند و همچو خالد بن ولید و عمرو بن عاص و ابو سفیان ابن حرب مسلمان شوند خدای تعالی توبهٔ ایشان قبول
کند و برین که ایمان آرند و دل بر اسلام گمارند یا بر کفر مصر انند خود را بورطهٔ عذاب آخرت رسانند خدای تعالی ایشان را
بکفر ایشان عذاب کند و در ورطهٔ عقوبت افگند زیرا آنچه ایشان ظالمانند از حد تجاوز کنندگانند مستحق عذاب باشند
و لایق عقوبت شوند چنانچه کافران که بر کفر مردند و خود را بعقارب و حیات دوزخ سپردند **سوال** تعذیب کفار
مترتب بر ظلم و کفر ایشان باشد مترتب بر منصور شدن و ظفر یافتن مسلمانان نبود عطف او بر یکتب و یقطع که بعد
لام کی که دال بر ترتب ست واقع شده اند چگونه مستقیم می آید و صحت آن بچه وجه و بچه نوع روی نماید **جواب**
لام مذکور لام عاقبت ست دلالت بر تعقب دارد نه بر ترتب چنانچه در فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عدوا و حزنا آمده
و در لدوا للموت و ابنوا للخراب تحقیق شده و هر یکی ازین چهار چیز هلاک کفار یا هزیمت یا قبول توبه اگر تایب شوند یا
تعذیب بر تقدیری که کافر مانند منعقب منصور شدن مسلمانان بود اگرچه مترتب نباشد وجه دیگر آنست که گفته اند
بعضی وقت پیغمبر خدا صلی الله تعالی علیه و سلم در باب کفار اگرچه جفا میکردند هدایت میخواست دعا اللهم اهد
قومی فانهم لا یعلمون میخواند و بعضی وقت از جفای کافران تنگ می آمد اللهم العن فلانا و فلانا بر زبان میراند **روایت**
کرده اند چون رخساره و دندان مبارک علیه السلام مجروح شد خواست که ایشان را دعای بد کند و بدعای بد خویش
در هلاک و فنا افگند خدای تعالی چون میدانست که بعضی از ایشان بدولت اسلام خواهند پیوست و بشرف
اسلام و ایمان مشرف خواهند گشت پیغامبر را دعای بد کردن در حق ایشان رخصت نداد بلکه این آیه فرستاد
که از دعا کردن مانع افتاد برین وجه لیس لک من الامر شیء نیز معترضه است میان فلیتوکل المومنون و میان و لا تهنوا
و لا تحزنوا چنانچه بالا گذشت و ذکر آن رفت یا او بمعنی الی ان بالا ان باشد معنی چنین بود نیست مر ترا از کار چیزی
یا مگر آنکه ایشان توبه کنند یا خدای ایشان را عذاب کند **سوال** بعد از غایت و استثناء خلاف حکم سابق ثابت
شود پس لازم آید در هنگام توبه یا تعذیب خدای ایشان را پیغمبر را صلی الله تعالی علیه و سلم امری یا چیزی از تصرف

که باز گشته بود بالای کوه بر آمد مسلمانان را حالتی صعب پیش آمد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم دعا کرد یاران حمله نمودند
بدعای پیغمبر ظفر یافتند منصور شدند کافران مقهور گشتند یاران این ظفر را ظفر عظیم پنداشتند از ابن عباس رضی الله عنهما
مروی ست که پیغامبر را صلی الله تعالی علیه وسلم فتحی و نصرتی که در جنگ احد بود در هیچ جنگی روی ننمود و بر تقدیری
که مقالت مذکوره در جنگ بدر باشد به آیه انی ممدکم بالف من الملائکة مردفین مخالف بود چه انجا مدد بهزار فرشته آمد
و این جا مدد هزار پنجهزار مذکور شده مگر آنکه مدد مذکور بدفعات دارند هزار بضم دو هزار سه هزار شود و سه هزار بضم دو هزار
دیگر پنجهزار شود وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوْبُكُمْ بِهٖ ؕ وَمَا النَّصْرُ
اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ ۝ ولتطمئن عطف ست بر بشری لکم که مفعول له بتقدیر لام است
ای وما جعله الله الا بشری لکم ولتطمئن قلوبکم به وجمله وما جعله الله الا بشری لکم ولتطمئن معترضه است و قصر مذکور قصر
قلب ست ای جعله الله بشری لکم لا شرطا لنصرکم وما النصر الا من عند الله عطف ست بر وما جعله الله یا حال ست
معنی اینست و نگردانیده است خدای گفتار پیغمبر الن یکفیکم ان یمدکم تا آخر یا نگردانیده است خدای مدد کردن شما
بفرستادن فرشتگان یا نگردانیده است خدا بسیاری عدد مدد را مگر از برای بشارت دادن مر شما را تا بدان مستبشر
گردید و از برای آنکه آرام گیرد دلهای شما بگفتار مذکور یا بفرستادن مدد و تکثیر عدد مسطور مستظهر شوید زیرا که یکی از
فرشتگان برای اهلاک همه کفار کافی ست از انضمام دیگر مستغنی ست چه یک فرشته شهرهای قوم لوط را زیر و زبر گردانید
و ایشان را بهلاک و استیصال رسانید و نیست یاری کردن و فتح و ظفر پیدا آوردن مگر از قدرت خدا یعنی حاصل بقدرت
اوست که غالب ست کسی بر و غالب نیست و نتواند استوار کار ست همه کار او استوار ست هر چه کند بحکمت کند
نظم نصر ز فیض فضل تست فتح و ظفر تو میدهی ✤ هست بهانه در دغا تیر خطا و رمح خط ✤ بی مدد تو کی رسد
دست بذروه ظفر ✤ گر شرطی ز پا شود در یدود بسر شرط لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا
اَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوْا خَآئِبِيْنَ ۝ لام متعلق ست بیمدد کم و تواند بود که متعلق ولقد نصرکم الله باشد
و تواند بود که مضمون وما النصر الا من عند الله بود و تواند بود که خبر مبتدا محذوف باشد ای ذلک لیقطع او یکبتهم عطف ست
بر لیقطع فا در فینقلبوا سببیه است معنی اینست آن نصر با امداد حاصل ست تا ببرد خدای عز و جل طایفه را از کافران
یعنی بشکستن و اسیر کردن و هلاک گرداند و بتوی و تلف و اهلاک و افنا رساند یا بر رو افگند رسوا سازد و در مذلت
هزیمت و فرار اندازد پس بگردند نومید گشته از انچه مطلوب داشتند و زیان زده در کاری که سودمند می پنداشتند
لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ این جمله معترضه است میان معطوف و معطوف علیه برای
تسلیه پیغمبر و دفع عیب و عار درینکه کار بر حسب مطلوب باشد و ظفر بر کفار بر حسب مقصود نه انجامد چه کاری که از نصرت
کسی بیرون باشد یا از حاصل شدن آن عیب نبود معنی اینست نیست در ملک و در تصرف تو هیچ چیزی از کار درین

ربع

وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوْبُكُمْ بِهٖ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ ○ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوْا خَآئِبِيْنَ ○ لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْ يَتُوْبَ عَلَيْهِمْ اَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَاِنَّهُمْ ظٰلِمُوْنَ ○ وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَّشَآءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ○ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْكُلُوا الرِّبٰوٓا اَضْعَافًا مُّضٰعَفَةً وَّاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ○ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِيْٓ اُعِدَّتْ لِلْكٰفِرِيْنَ ○ وَاَطِيْعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُوْلَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُوْنَ ○ وَسَارِعُوْٓا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِيْنَ ○ الَّذِيْنَ يُنْفِقُوْنَ فِي السَّرَّآءِ وَالضَّرَّآءِ وَالْكٰظِمِيْنَ الْغَيْظَ وَالْعَافِيْنَ عَنِ النَّاسِ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ○ وَالَّذِيْنَ اِذَا فَعَلُوْا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوْٓا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوْا لِذُنُوْبِهِمْ وَمَنْ يَّغْفِرُ الذُّنُوْبَ اِلَّا اللّٰهُ وَلَمْ يُصِرُّوْا عَلٰى مَا فَعَلُوْا وَهُمْ يَعْلَمُوْنَ ○ اُولٰٓئِكَ جَزَآؤُهُمْ مَّغْفِرَةٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَجَنّٰتٌ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا وَنِعْمَ اَجْرُ الْعٰمِلِيْنَ ○ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيْرُوْا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوْا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِيْنَ ○ هٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَّمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِيْنَ ○ وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ○ اِنْ يَّمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِّثْلُهٗ وَتِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَآءَ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظّٰلِمِيْنَ ○ وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَيَمْحَقَ الْكٰفِرِيْنَ ○ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِيْنَ جٰهَدُوْا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصّٰبِرِيْنَ ○ وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَاَيْتُمُوْهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ ○ وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ اَفَاۡئِنْ مَّاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَّنْقَلِبْ عَلٰى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَّضُرَّ اللّٰهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللّٰهُ الشّٰكِرِيْنَ ○ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوْتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتٰبًا مُّؤَجَّلًا وَمَنْ يُّرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَا وَمَنْ يُّرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِهٖ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشّٰكِرِيْنَ ○ وَكَاَيِّنْ مِّنْ نَّبِيٍّ قٰتَلَ مَعَهٗ رِبِّيُّوْنَ كَثِيْرٌ فَمَا وَهَنُوْا لِمَآ اَصَابَهُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَمَا ضَعُفُوْا وَمَا اسْتَكَانُوْا وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصّٰبِرِيْنَ ○ وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّآ اَنْ قَالُوْا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِيْٓ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ○ فَاٰتٰىهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْاٰخِرَةِ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ○ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِنْ تُطِيْعُوا الَّذِيْنَ كَفَرُوْا يَرُدُّوْكُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوْا خٰسِرِيْنَ ○ بَلِ اللّٰهُ مَوْلٰىكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النّٰصِرِيْنَ ○ سَنُلْقِيْ فِيْ قُلُوْبِ الَّذِيْنَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَآ اَشْرَكُوْا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطٰنًا وَمَاْوٰىهُمُ النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى الظّٰلِمِيْنَ ○ وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهٗٓ اِذْ تَحُسُّوْنَهُمْ بِاِذْنِهٖ حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَآ اَرٰىكُمْ مَّا تُحِبُّوْنَ مِنْكُمْ مَّنْ يُّرِيْدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَّنْ يُّرِيْدُ الْاٰخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللّٰهُ ذُوْ فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ ○ اِذْ تُصْعِدُوْنَ وَلَا تَلْوٗنَ عَلٰٓى اَحَدٍ وَّالرَّسُوْلُ يَدْعُوْكُمْ فِيْٓ اُخْرٰىكُمْ فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِّغَمٍّ لِّكَيْلَا تَحْزَنُوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَآ اَصَابَكُمْ وَاللّٰهُ خَبِيْرٌ بِمَا تَعْمَلُوْنَ ○ ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِّنْۢ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُّعَاسًا يَّغْشٰى طَآئِفَةً مِّنْكُمْ وَطَآئِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ يَظُنُّوْنَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُوْلُوْنَ هَلْ لَّنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهٗ لِلّٰهِ يُخْفُوْنَ فِيْٓ اَنْفُسِهِمْ مَّا لَا يُبْدُوْنَ لَكَ يَقُوْلُوْنَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هٰهُنَا قُلْ لَّوْ كُنْتُمْ فِيْ بُيُوْتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِيْنَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فِيْ صُدُوْرِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ ○ اِنَّ الَّذِيْنَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعٰنِ اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطٰنُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوْا وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْ اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ ○ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَكُوْنُوْا كَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا وَقَالُوْا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوْا فِي الْاَرْضِ اَوْ كَانُوْا غُزًّى لَّوْ كَانُوْا عِنْدَنَا مَا مَاتُوْا وَمَا قُتِلُوْا لِيَجْعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً فِيْ قُلُوْبِهِمْ وَاللّٰهُ يُحْيٖ وَيُمِيْتُ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ○ وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُوْنَ ○ وَلَئِنْ مُّتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُوْنَ ○ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوْا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِيْنَ ○ اِنْ يَّنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَاِنْ يَّخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِيْ يَنْصُرُكُمْ مِّنْۢ بَعْدِهٖ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُوْنَ ○ وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَّغُلَّ وَمَنْ يَّغْلُلْ يَاْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ○ اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللّٰهِ كَمَنْۢ بَآءَ بِسَخَطٍ مِّنَ اللّٰهِ وَمَاْوٰىهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيْرُ ○ هُمْ دَرَجٰتٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ بَصِيْرٌ بِمَا يَعْمَلُوْنَ ○ لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ بَعَثَ فِيْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِهٖ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَاِنْ كَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِيْ ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ ○ اَوَلَمَّآ اَصَابَتْكُمْ مُّصِيْبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِّثْلَيْهَا قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ○ وَمَآ اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعٰنِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِيْنَ ○ وَلِيَعْلَمَ الَّذِيْنَ نَافَقُوْا وَقِيْلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُوْا قَالُوْا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَّا تَّبَعْنٰكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيْمَانِ يَقُوْلُوْنَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَّا لَيْسَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُوْنَ ○ اَلَّذِيْنَ قَالُوْا لِاِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوْا لَوْ اَطَاعُوْنَا مَا قُتِلُوْا قُلْ فَادْرَءُوْا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ○ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَآءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ ○ فَرِحِيْنَ بِمَآ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ وَيَسْتَبْشِرُوْنَ بِالَّذِيْنَ لَمْ يَلْحَقُوْا بِهِمْ مِّنْ خَلْفِهِمْ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ○ يَسْتَبْشِرُوْنَ بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ وَّاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيْعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ ○ اَلَّذِيْنَ اسْتَجَابُوْا لِلّٰهِ وَالرَّسُوْلِ مِنْۢ بَعْدِ مَآ اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِيْنَ اَحْسَنُوْا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيْمٌ ○ اَلَّذِيْنَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوْا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيْمَانًا وَّقَالُوْا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ ○ فَانْقَلَبُوْا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ لَّمْ يَمْسَسْهُمْ سُوْٓءٌ وَّاتَّبَعُوْا رِضْوَانَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ ذُوْ فَضْلٍ عَظِيْمٍ ○ اِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطٰنُ يُخَوِّفُ اَوْلِيَآءَهٗ فَلَا تَخَافُوْهُمْ وَخَافُوْنِ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ○ وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذِيْنَ يُسَارِعُوْنَ فِي الْكُفْرِ اِنَّهُمْ لَنْ يَّضُرُّوا اللّٰهَ شَيْئًا يُرِيْدُ اللّٰهُ اَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْاٰخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ○ اِنَّ الَّذِيْنَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْاِيْمَانِ لَنْ يَّضُرُّوا اللّٰهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ○ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اَنَّمَا نُمْلِيْ لَهُمْ خَيْرٌ لِّاَنْفُسِهِمْ اِنَّمَا نُمْلِيْ لَهُمْ لِيَزْدَادُوْٓا اِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِيْنٌ ○ مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِيْنَ عَلٰى مَآ اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمِيْزَ الْخَبِيْثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبِيْ مِنْ رُّسُلِهٖ مَنْ يَّشَآءُ فَاٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ وَاِنْ تُؤْمِنُوْا وَتَتَّقُوْا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظِيْمٌ ○ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ يَبْخَلُوْنَ بِمَآ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُوْنَ مَا بَخِلُوْا بِهٖ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلِلّٰهِ مِيْرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ ○ لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اِنَّ اللّٰهَ فَقِيْرٌ وَّنَحْنُ اَغْنِيَآءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوْا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْۢبِيَآءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَّنَقُوْلُ ذُوْقُوْا عَذَابَ الْحَرِيْقِ ○ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيْكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيْدِ ○ اَلَّذِيْنَ قَالُوْٓا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَآ اَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُوْلٍ حَتّٰى يَاْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَاْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَآءَكُمْ رُسُلٌ مِّنْ قَبْلِيْ بِالْبَيِّنٰتِ وَبِالَّذِيْ قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوْهُمْ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ○ فَاِنْ كَذَّبُوْكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِّنْ قَبْلِكَ جَآءُوْ بِالْبَيِّنٰتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتٰبِ الْمُنِيْرِ ○ كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُوْرَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ ○ لَتُبْلَوُنَّ فِيْٓ اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِيْنَ اَشْرَكُوْٓا اَذًى كَثِيْرًا وَاِنْ تَصْبِرُوْا وَتَتَّقُوْا فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُوْرِ ○ وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ لَتُبَيِّنُنَّهٗ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُوْنَهٗ فَنَبَذُوْهُ وَرَآءَ ظُهُوْرِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهٖ ثَمَنًا قَلِيْلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُوْنَ ○ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ يَفْرَحُوْنَ بِمَآ اَتَوْا وَّيُحِبُّوْنَ اَنْ يُّحْمَدُوْا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوْا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِّنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ○ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ○ اِنَّ فِيْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيٰتٍ لِّاُولِي الْاَلْبَابِ ○ اَلَّذِيْنَ يَذْكُرُوْنَ اللّٰهَ قِيٰمًا وَّقُعُوْدًا وَّعَلٰى جُنُوْبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُوْنَ فِيْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ○ رَبَّنَآ اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهٗ وَمَا لِلظّٰلِمِيْنَ مِنْ اَنْصَارٍ ○ رَبَّنَآ اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُّنَادِيْ لِلْاِيْمَانِ اَنْ اٰمِنُوْا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّاٰتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِ ○ رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَّنَا عَلٰى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيْعَادَ ○ فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ اَنِّيْ لَآ اُضِيْعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى بَعْضُكُمْ مِّنْۢ بَعْضٍ فَالَّذِيْنَ هَاجَرُوْا وَاُخْرِجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاُوْذُوْا فِيْ سَبِيْلِيْ وَقٰتَلُوْا وَقُتِلُوْا لَاُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّاٰتِهِمْ وَلَاُدْخِلَنَّهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عِنْدَهٗ حُسْنُ الثَّوَابِ ○ لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فِي الْبِلَادِ ○ مَتَاعٌ قَلِيْلٌ ثُمَّ مَاْوٰىهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ○ لٰكِنِ الَّذِيْنَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنّٰتٌ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا نُزُلًا مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ لِّلْاَبْرَارِ ○ وَاِنَّ مِنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ لَمَنْ يُّؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ خٰشِعِيْنَ لِلّٰهِ لَا يَشْتَرُوْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيْلًا اُولٰٓئِكَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ اِنَّ اللّٰهَ سَرِيْعُ الْحِسَابِ ○ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اصْبِرُوْا وَصَابِرُوْا وَرَابِطُوْا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ○

جملہ شرطیہ مذکورہ مستانفہ است اذ او عد فی المدد عدد معین کان سائلا قال بل یزاد علی هذا العدد قال ان تصبروا و تتقوا یاتوکم من فورهم هذا یمددکم ربکم بخمسة آلاف من الملائکة مسومین یعنی اینست اگر صبر کنید و ثابت قدم باشید و از غرولی و گریز پرهیز کنید و بر فور دیدرنگ بیائید بر کافران مدد کند شما را پروردگار شما به پنجهزاری از فرشتگان علامت کرده و بسیمای مخصوص آورده و بعضی مسومین بمکسر او خوانند یعنی او علامت کننده خویش و اسپان خویش بعلامتی معین دانند و بعضی گویند این مقال در جنگ بدر بود بدین تقدیر از یقول متعلق لقد نصرکم الله بدر نمود و جمله و لقد نصرکم الله برای یاد دادن نصرت جنگ بدر وجه قیاس امیدوار گردانیدن در نصر معترضه باشد و بر هر دو تقدیر اشکال ست و بر هر دو وجه درود سوال ست بر تقدیری که این مقال در جنگ احد باشد وعدهٔ نصرت چگونه متخلف شود و اگر مدد آمده باشد وقوع هزیمت چگونه شود مگر آنکه گویند وعدهٔ امداد فرشتگان مقید بشرط ان تصبروا و تتقوا بود بانتفاء شرط تحقیق وعده روی نمود و اگر گویند وعدهٔ مدد پنجهزار فرشتگان مقید بشرط مذکور بود وعدهٔ سه هزار مطلق ست مقید نیست جواب گوییم مقصود از امداد سه هزار و پنجهزار نصرت ست پس مقصود از هر دو یکی ست و حکم واحد در حادثهٔ واحد چون تقیید بقیدی بگیرد همان حکم بعینه صفت اطلاق بپذیرد حمل مطلق بر مقید واجب شود مطلق مقید گردد و بعضی گویند درین جنگ نیز مدد فرشتگان فرود آمده بود ندد لی از جهت مشاهدهٔ مخالفت مومنان نصرت ننمود و تواند بود که گویند از رسیدن مدد فرشتگان فرستادگان مامور بند حصول نصر لازم نمی آید و نیل فتح واجب نمی نماید لقوله تعالی و ما جعله الله بشری لکم و لتطمئن قلوبکم به و ما النصر الا من عند الله العزیز الحکیم یا آنکه گویند در آغاز جنگ احد مدد فرشتگان و نصرت مومنان بوده و هزیمت کافران و فرار ایشان و گذاشتن اموال مسلمانان بدان غنایم مشغول شدند و غنیمت کرده سوی مدینه باز گشتند روی نموده روایت کرده اند که سعد وقاص رضی الله تعالی عنه گفت دو مردی که سر ایشان را دقتی ندیده بودم و باز گاهی ندیدم در راستا و چپا پیغمبر بود ند بر کافران حمله حرب مینمودند و هم از سعد وقاص مروی ست که گفت من سوی کافران تیری انداختم مردی خوبروی تیرهای من می آورد و من او را نمی شناختم و دانستم که فرشته بود که مرا مدد مینمود و نیز روایت کرده اند مصعب بن عمیر علم گرفت پیغمبر فرمود تقدم یا مصعب فرشته گفت ما آنرا مصعب پیغامبر معلوم کرد که آن فرشته است که علم گرفته است چون بعضی یاران که پیغمبر ایشان را در شعب داشته بود آنرا مر پیغمبر تجاوز کردند بغنیمت و آوردند کافران ازان شعب راه یافتند سوی پیغمبر شتافتند بشومت مخالفت ایشان امر پیغامبر را هزیمت افتاد و بعد از غالب آمدن و منصور شدن آفت باد و در این چنین شکستی که مسلمانان را واقع شده بود و این چنین هزیمتی که پیغامبر را علیه السلام روی نمود تا آنکه آوازهٔ کشته شدن پیغامبر برآمد توان دانست مسلمانان را چه حال پیش آمده چنانچه قصهٔ آن گذشت و ذکر آن بالا رفته درین حالت یاران پیغمبر در پناه کوه نشسته بودند یکدیگر را احوال خویش پیش پیغمبر باز مینمودند ناگاه لشکر

نیز اندک بود و جماعت شما قلیل مینمود گفته اند همه سیصد و سیزده تن بودند و در تمام لشکر یک اسپ و چند شتر که بر هر شتری چند کس نوبت سوار میشدند و از اذلة درین محل ضعیفی و بینوائی مراد است خواری مراد نیست چه مومنان اصحاب عزت اند خواری بر ایشان نسبت ندارد و اهل خرد مومنان را خوار نه پندارند و تعبی گویند خواری در نظر کافران مراد است که ایشان در نظر کافران خواری داشتند و از جهت ظاهر حال ایشان را بر نسبت و سنگاه خویش خوار می پنداشتند و کافران سوار هزار تن بودند شهر ایشان نزدیک بود از خلق شهر نیز استمداد مینمودند و بر ایشان اسپ و اموال و اسلحه بسیار بود ارزدی ظاهر ایشان را غلبه و شوکت مینمود اول حربی که پیغامبر را واقع شد این حرب بود و این در سال دوم از هجرت روی نمود و پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم و مسلمانان بر خدا توکل کردند خود را و کار خود را بحق سپردند و بعلت ذلت و قلت متعلق نشدند حق سبحانه تعالی مدد فرشتگان فرستاد قوت و شوکت کافران را بر باد داد از روساء مکه هفتاد و نفر کشته شدند و از سران قریش هفتاد نفر اسیر گشتند و گیران پشت دادند و روی بهزیمت نهادند فتحی عظیم دست داد و کاری فخیم بر حسب مطلوب افتاد **سوال** نصرت بدر معلوم مخاطبان بود کسی در ان سنگر و تردد نمی نمود آوردن تاکید قسمی بچه وجه بود و بکدام جهت باشد **جواب** مقصود ازین امید وار کردن بفتح احد ست تاکید باعتبار معنی مقصود است و در ان تردد ست چنانچه در ان ابراهیم انی ذاهب الی ربی آمده و در ان ربک یعلم انک تقوم ادنی من ثلثی اللیل و نصفه تحقیق شده فاتقوا الله لعلکم تشکرون فاتقوا الله سیاتی لعلکم تشکرون معنی لکی تشکروا متعلق ست بلقد نصرکم الله معنی انیست پس پرهیزگار باشید از خدای تا بتر سپدار جنگ کفار ثابت قدم باشید یا بنعمت خدا یرا شکر کنید شاکر شوید و خدای شما را نصرت کند چنانچه در روز بدر نصرت کرد و فتح و ظفر آورد چنانچه دران روز آورد **اذ** تقول للمؤمنین الن یکفیکم ان یمدکم ربکم بثلثة الاف من الملئکة منزلین اذ برای ماضی ست و تقول نیز ماضی ست ایراد صیغه ماضی دال برای استحضار حال بدیعه است چنانچه در والله الذی ارسل الریاح فتثیر سحابا گفته اند و درین مقال میان مفسران اختلاف ست اکثر مفسران بدینکه این حکایت مقالت جنگ احد ست رفته اند بدین تقدیر این ظرف بدل ست از اذ همت طایفتان منکم ان تفشلا و استفهام در الن یکفیکم برای انکار ست و انکار نفی اثبات بود ای یکفیکم و جمله الن یکفیکم مقول تقول ست منزلین حال ست یا تمیز و منزلین بصیغه اسم مفعول از باب تفعیل و افعال خواسته و معنی بر حسب آن دانند معنی انیست چون گفتی تو مومنان مذکور را که قصد غزلی کرده بودند و خواستند فرار مینمودند آیا بسنده نیست که مدد کند شما را پروردگار شما بسه هزار فرشتگان در حالیکه منزل باشند ایشان بل وطی برای ایجاب نفی ست که در الن یکفیکم مذکور شده معنی او بل یکفیکم بشود و این تکرار برای تاکید بود معنی انیست اری امداد مذکور کفایت کند و فتح و ظفر بران حاصل شود **بلی** ان تصبروا و تتقوا و یاتوکم

درآمد کفار در شعاب جبال تعین میکردی خود با لشکر بر کفار حمله آوردی و فوجها را برای نگهبانی دره میداشتی تا کافران
از پس پشت نیایند تعین میکردی وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست
خدا تعالی شنواست گفتار تو با ایشان که از جا مجنبید و بهیچ حال تا من بشما بر سم بیشتر و پیشتر مشوید میشنود دانا ست
بسانی را که مخالف امر تو شدند و دل بر طمع مال آوردند بسوی مدینه غنایم سنده باز گشتند و ترا تنها گذاشتند میداند
اِذْ هَمَّتْ طَّآئِفَتٰنِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْشَلَا اذ بمعنی بدل اشتمال ست از اذ غدوت من اهلک جمله
هم مذکور بعد از غدو بود ملابسه با او داشت و تواند بود که متعلق مضمون سمیع علیم باشد معنی اینست خدای شنود و میداند
کار شما را در ان وقت که قصد کردن دو طایفه از مومنان یعنی بنی سلمه از خزرج و بنی حارث از اوسیان که بد دلی کنند
و دم غزدلی زنند وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَا این جمله حال ست معنی اینست و خدای ولی ایشان بود یاری
کرد و ایشان را بر ثبات و قرار آورد وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُوْنَ ○ این جمله معترضه است
برای بیان تحریص مومنان بر توکل معنی اینست و کو مومنان را بر خدای توکل کنند و مسلمانان کار بدو سپارند و فلیتوکل
فلیتوکل المومنون زائده است یا در جواب اما محذوف ست ای اما علی الله فلیتوکل المومنون و تواند بود که اذ همت
طایفتان معمول اذکر محذوف باشد این جمله تقریر مضمون آیه سابق بود ببیان مضرت ترک صبر کار بعضی واقع
شده و باظهار منفعت صبر و ثبات قدم که بعضی را خدای توفیق بخشید چنانچه قصه آن گذشته و ذکر آن بالا رفته **سوال**
قرار از زحف بمعصیته است هم آن نیز معصیته باشد و عزم معصیت معصیت بود و موجب اثم و بزهکاری شود کسی را که
خدای مدح بولایت خویش میکند و خود را اولی ایشان میگوید هم مذکور لایق ایشان نبود و سزاوار نباشد که از ایشان
واقع شود **جواب** تواند بود هم مذکور بر وجه عزم نبود با تردد و مقرون باشد از باب حدیث نفس وارندان از باب عزم
نه پندارند پس موجب اثم نبود و مستوجب اخذ نباشد قال علیه السلام ان الله تجاوز عن امتی ما حدثت بانفسها مالم تعمل او تتکلم
وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَّاَنْتُمْ اَذِلَّةٌ ○ این جمله جواب قسم محذوف ست ای اقسم لقد نصرکم
الله ببدر و انتم اذلة و جمله قسمیه مذکوره معترضه است میان جمله و علی الله فلیتوکل المومنون و جمله ولا تهنوا و لا تحزنوا که
عطف ست بر وجه التفات از غیبت سوی خطاب مذکور ست و برای یاد دهانیدن نصرت جنگ بدر و امیدوار کردن
ایشان بر نصرت در جنگ احد نیز بقیاس بر جنگ بدر برای باز داشتن دو طایفه که قصد غزدلی کرده و دل بر فرار آورده
بودند معنی اینست بسوگند یاد میکنم که هر آئینه بدر ستی یاری کرد شما را خدای در روز و امیدوار باشید که درین جنگ
نیز نصرت خواهد بود و بزدلی مکنید حق تعالی در فتح و ظفر بر شما خواهد کشاد **شعر** لقد احسن الله فیما مضی ۵ کذلک
یحسن فیما بقی ۵ و بدر نام جائیست که میان مکه و مدینه صاحب او بدر نام داشت آن چاه بنام صاحب او مسمی
گشت و بتسمیه او اسم بدر پیوست و حال اینست که شما ضعیف بودید مال و اسلحه و مراکب اندک داشتید و عدد شما

اسلام نشسته دید گفت با شما را جزاء روز بدر دادیم و آنچه شما کرده بودید مکافات آن با شما کردیم ابوسفیان شوهر
او روی بسوی امیر المومنین عمر آورد برین معنی ذکر مکافات جنگ بدر کرد پیغامبر علیه السلام امیر المومنین عمر را گفت
اجبه عمر جواب درشت و درست گفت لا سواء قتلا فی الجنة و قتلاکم فی النار یعنی برابر نیست که کشتگان شدگان ما بر
حکم سعادت بهشت در نعیم بهشت رسیدند و کشتگان شما بر مقتضاء شقاوت عداوت بعذاب جحیم پیوستند ابوسفیان
گفت ای عمر سوی ما نزدیکتر بیا تا سخنی از تو پرسم و قلقی از خاطر خود دور کنم پیغامبر فرمود برو و بر گفتار او مطلع شو
امیر المومنین عمر نزدیک تر رفت و قریب برو گشت ابوسفیان گفت ترا سوگند بخدا میدهم که محمد کشته شده یا هنوز میان شما
زنده است عمر گفت اللهم لا و انه لان یسمع کلامک ابوسفیان گفت والله ترا صادق تر یافته ام از عبد الله که او
گفته بود محمد را من کشته ام بعده ابوسفیان در کلام نرم در آمد و بعذر خواهی پیش آمد بخدای تعالی کشتگان شما مثله بامر من
نشده اند و کسانیکه این کار کرده اند باذن من نکرده اند همدرین بودند که خالد ولید با جماعتی کثیر آمد خوفی در دل یاران
پیغامبر در آمد نظر در ضعف خویش کردند اندوهگین گشتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم در دعای مقهوری ایشان
مشغول گشت و در خواهش نصرت مومنان پیوست گفت اللهم ان هذه الاصابة هم الذین یعبدون فی هذه البلدة
و انهم ان یقتلوا لا تعبد اللهم اصرفه عنا بعده آیة لا تهنوا و لا تحزنوا و انتم الاعلون ان کنتم مومنین برای تعزیت و تقویت
ایشان فرود آمد بهجت و شادی در دل ایشان در آمد بدین تقویت یاران پیغمبر گرد آمدند و حمله کردند کفار را از بلندی
فرود آوردند دنبال ایشان شتافتند غنایم بسیار یافتند ایشان رفتند و مقهور گشتند و مسلمانان بر مضمون و انتم الاعلون
مظفر و منصور باز گشتند هر چند مصیبت کشته شدن یاران و هزیمت موجب حزن بود مسرت حیات پیغمبر صلی الله تعالی
علیه و سلم بعد آن آوازه فجیع و خبر وجیع بر همه حزنها غالب نمود و فتح و نصرت یافتن در آخر کار و بعد مغلوب شدن غالب
آمدن بر کفار نعمتی عظیم پنداشتند موجب شکر فخیم انگاشتند و قصه مذکور متضمن چند آیت ست آیه و اذ غدوت من
اهلک مبدء این قصه است و صاحب کشاف درین قصه بیرون آمدن پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم را بعد نماز جمعه
می آرد و آن از روی ظاهر یا از غدوت من اهلک که دال بر غدوت ست موافقت ندارد مگر آنکه گویند پیش صاحب
کشاف ثابت شده باشد بیرون آمدن پیغمبر از خانه بعد از نماز جمعه بود و بیرون آمدن از لشکر برای قتال در بامداد
شنبه روی نمود و از غدوت ظرف اذکر محذوف ست اگر غدا از افعال ناقصه بود بتوی المومنین خبر غدوت باشد
و اگر تامه بمعنی بامداد کردن دارند بتوی حال از فاعل او پندارند و جمله و اذکر و از غدوت عطف ست بر جمله و اذ
اخذ الله میثاق النبیین که بتقدیر و اذکر اذ اخذ الله بالا گذشت و معترضاتی که در میان آمده میان دو کلام متصل
واقع شده چنانچه بیان آن بالا رفت و وجه اعتراض هر یکی بتحریر پیوست معنی اینست یاد کن یا محمد چون بامداد
از اهل خویش بیرون آمدی و در مکان جنگ در آمدی مومنان را جایهای نشستن برای انتظار قتال و نگاهداشت

شکیزه از آب آورد روی پیغامبر شست خون دور کرد پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم سوی سالم دید گفت یا سالم
کیف یفلح قوم فعلوا هذا برسول الله وهو یدعوهم الی الله وفی روایة کیف یفلح قوم خضبوا وجه نبیهم بالدم وهو یدعوهم الی
ربهم بعده پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم خواست که بر ایشان دعای بد کند و هلاک ایشان خواهد آیة آمد لیس لک
من الامر شیء او یتوب علیهم آیة وارد شد پیغامبر از دعاء بد باز ماند و بعضی گفته اند بعضی صحابه درخواست کردند
که دعا بهلاک ایشان کند پیغامبر فرمود اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون بعده پیغامبر صلی الله علیه وسلم امیر المؤمنین علی
را گفت در معرکه برو و بر حال ایشان مطلع شو اگر بر شتران سوار گشته و اسپان را جنیبت ساخته باشند بدانکه از اینجا
بازگشته جانب مکه میروند و اگر بر عکس چیزی ازین دریابی بدانی که سوی مدینه متوجه شده اند امیر المؤمنین علی رضی الله
تعالی عنه رفت و از حال ایشان آگاه گشت آنچه سوار شدن ایشان بر شتران و جنیبت ساختن اسپان معاینه کرده
بود پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم باز نمود پیغامبر علیه السلام از تفحص کشتگان روی سوی معرکه کرد و دل بر
تفحص ایشان آورد کشتگان را هر جا که افتاده میدید و از حال سعد بن ربیع می پرسید که او از زندگان ست و از مردمان
سالم ست یا از مجروح شدگان ست مردی گفت من نظر بگمارم و خبر او بیارم آن مرد برای تفحص حال او شتافت
او را بارمقی زنده یافت گفت ای سعد پیغمبر ترا یاد کرده است و درین وقت پرسش حال تو در دل آورده است کسی
نشان تو نداده بدان جهت مرا برای تفحص فرستاده سعد بن ربیع گفت پیغامبر علیه السلام را سلام ما برسانی و از حال
من آگاه گردانی و بگوئی جزاک الله خیر ما خیر انبیاء عن امته و یاران را نیز سلام گوی و مکافات این کار با کفار در یاری
دادن پیغامبر با ایشان بجوی و تنبیه کنی که لا عذر لکم ان یطرق الی نبیکم وفیکم عین تطرف یعنی شما نزدیک خدای عذری
ندارید که راه یافته شود بسوی پیغمبر شما و در شما چشمی باشد که پلک بر پلک میزند و این کنایت از حیوة ست یعنی مکافات
این کار بجوئید و در راه یاری و مددگاری پیغامبر بپوئید این کلمات گفت و در خوابگاه راحت ابدی خفت آن مرد باز گشت
پیغامبر را این خبر گفت بعده پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در طلب حمزه بن عبد المطلب شتافت او را در میانه وادی
کشته مثله کرده شکم دریده جگر کشیده یافت پیغامبر علیه السلام فرمود تا او را ببردی پیچند و آن برد خرد بود اگر سر می
پوشیدند پا برهنه میماند و اگر پا میپوشیدند برهنه مینمود بکفن ضرورت عمل کردند و برو نماز جنازه گذاردند بر
شهیدی که می آوردند پهلوی او میداشتند نماز میگذاردند و میداشتند دیگری را می آوردند تا آنکه بر هفتاد شهید
نماز گذاردند بر حمزه هفتاد نماز واقع گشت و حمزه برین فضیلت پیوست بعده هم در پناه کوهی نشستند ذکر ضعف
خویش میکردند و از واقعه که واقع شد از مقتول شدن یاران و مجروح شدن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر دل
می آوردند همدرین بودند که کافران را خبر رسید که پیغامبر علیه السلام زنده است باز گشتند و جماعتی از ایشان باز
سوی معرکه شتافتند بر بلندی که پیغامبر و یاران در تیه آن نشسته بودند هنده زن ابوسفیان رسید جماعتی را از لشکر

پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در هر زخمی بدست خویش لعاب دهن مبارک خود میمالید جراحات مذکور بالتیام می انجامید
تا آنکه همه جراحتها ملتئم گشت و تن مبارک او بصحت پیوست باز در معرکه آمد و در جنگ در آمد حمزه بن عبد المطلب که شیر
شیران و امیر دلیران بود و در معرکه در آمد و با ابو نیار که یکی از سران لشکر کفار بود هم تیغ شد بحمله اول او را کشت وحشی
که غلام جبیر بن حزم بود بر حکم تحریص سابق اقدام بر قتل حمزه مینمود نیم نیزه خویش جنبانید میان ناف و عانه آورد میان دو پای
کشید حمزه رضی الله عنه افتاد جان عزیز خویش بروضه جنان فرستاد تا آنکه هفتاد نفر مسلمان بسعادت شهادت
پیوستند و هفتاد نفر مجروح گشتند و بعضی گویند ثلث مسلمان کشته شدند و ثلث مجروح شدند و ثلث منهزم گشتند
در روایت اول موافق نظم نص ست که ان یمسسکم القوم قرح فقد مس القوم قرح مثله میشود که در جنگ بدر از کفار هفتاد
تن کشته و هفتاد تن اسیر شده بودند تا آنکه با پیغمبر هیچکس نماند ناگاه سنگی بر رخساره مبارکه رسید پیغامبر را مجروح گردانید
در دندان مبارک اثر زخم پیدا گشت و ساق مبارک نیز بجراحت پیوست چون پیغامبر صلی الله علیه وسلم وقت
قهر بدید حکم عجز و بندگی بفرمان خدای میان مردگان غلطید دران محل کسی ندا کرد الآن محمد قد قتل و بعضی گویند آن
آواز از ابلیس بود از آن دشمن قدیم آثار عداوت روی نمود مسلمانان را هزیمت افتاد و هر یکی رو بفرار نهاد تا آنکه کفار
در آمدند و در تفحص قتلی شدند و در قتلی برای جستن پیغمبر آمدند خدای پیغمبر را بر حکم والله یعصمک من الناس از نظر ایشان
پوشیده داشت و نظر ایشان بروی نگماشت و زنان ایشان نیز در معرکه در آمدند قتلی را مثله میکردند و از بینی ها و
گوشها ایشان قلاده ساختند و در گردنهای خویش آویختند و قلادها خویش که از زر و جواهر داشتند بوحشی قاتل
حمزه بخشیدند هفده زن ابو سفیان بر سر حمزه رسید شکم درید جگر کشید بخشم و غیظ خائید کفار کام خویش گرفتند سوی
مکه باز گشتند مسلمانان را ضعفی قوی پیش آمد و وهمی عظیم در دل در آمد تا آنکه بعضی از ایشان خواستند که بعبد الله
بن ابی بن سلول منافق پردازند او را برای امان ابو سفیان وسیلت سازند همدران وقت مالک بن نضر و انس
بن مالک بر عمر خطاب و طلحه و جماعتی از اصحاب رسید خبر پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم پرسید ایشان گفتند قتل
رسول الله گفت شما در کار چه خواهید کرد و خود را بر کدام کار خواهید آورد اکنون شما همه بمیرید و آنچه پیغمبر شما کرده است
بپذیرید بعده مالک مذکور بر کفار حمله کرد و رو بر قتال ایشان آورد تا آنکه چندی را کشت آخر لاجرم کشته گشت کعب
بن مالک بر پیغامبر رسید پیغامبر را زنده در میان کشتگان غلطیده دید فریاد بر آورد ای مسلمانان بشارت مر شما راست
که پیغمبر خدا زنده در میان ماست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم اشارت کرد خاموش باش همه صحابه که متفرق شده
بودند و میان قتلی تفحص مینمودند چون خبر حیات پیغمبر یافتند بجان و دل شتافتند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
برخاست امیر المومنین علی رضی الله تعالی عنه تیغ خویش که از زدن کافران کژ شده بود بر وجه نمودار پیغامبر را
نمود و گفت یا رسول الله این تیغ کافران را چندان زده که از غایت کشتن منحنی شده بعده فاطمه رضی الله تعالی عنها

ما قتال شما را امثال نمیدانم بلکه تهور و اهلاک نفس میخوانیم چون این منافق رفت و بگفت عمرو بن حرم بازگشت و دو طائفه مذکور از مومنان مخلص جناحین لشکر بودند در میمنه و میسره شجاعت و جلادت مینمودند یعنی بنی سلمه و بنی حارث روی بر فرار آوردند و قصد بازگشتن کردند چون ایشان مومنان مخلص بودند و خدای ولی ایشان بود اگرچه بر خلاف حال خویش قصدی مینمودند ایشان را یاری کرد و دل ایشان را ازین قصد باز آورد و در جنگ ثبات قدمی داد و دولت دراک سعادت بر ایشان گشاد **روایت** کرده اند که ایشان میگفتند ما شادی نمیکنیم و دم فخر نمیزنیم بدین که قصد نکردیم و آنچه قصد میکردیم و خود را بر قرار نیاوردیم نگریختیم و عبد الله بن ابی سلول پیوستیم که این همه بعنایت خدای بود و بحمایت حق جل و علی رودی نمود لیکن شادی و فخر ما بدین ست که ما را خدای در کلام خویش یاد کرده و بخیر و الله ولیهما ما را در زمرۂ اهل ولایت آورده چون پیغامبر بسوی محاربه توجه آورد و عزم و اهتمام ازان بیشتر بود بیشتر کرد چون روان شد ناگاه موی دم اسپی در قبضۂ شمشیر او رسید او را از نیام کشید پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم با خود گفت تیغ در نیام در آر و این حال فال بر هم کردن تیغ بنداری پیغامبر بیشتر شد لشکر دست بر شمشیر بردند و بر کفار حمله آوردند کفار حملهٔ ایشان را تحمل نکردند و روی بهزیمت آوردند چون روبهان از بیش شیر بگریختن شتافتند و مال و اسباب افتاده گذاشتند یاران پیغامبر غنیمت را گرفتند و بمدینه پیوستند و بعضی یاران عبد الله بن جبیر را دیدند که فتح شد و کفار منهزم شدند یاران همه غنایم گرفتند و گفتند ما محرومیم چرا مانیم و خود را از اسباب و اموال بی نصیب چرا گردانیم پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از جهت محافظت در هنگام محاربه داشته بود اکنون محاربه رفت فتح روئی نمود مقام گذاشتند ایشان نیز سوی غنیمت شتافتند یا عبد الله بن جبیر و هشت تن ماندند فرشتگان از جهت مخالفت ایشان مر امر پیغامبر را که برای مددی آمدند نیامدند پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در معرکه با چند نفر متعدد تنها ماندند ناگاه خالد مذکور درهٔ مذکور را خالی دید با فوج خویش سوی معرکه جنبید عبد الله بن جبیر و هشت تن که بر ابر او مانده بودند تاب او نیاوردند بعضی کشته شدند و بعضی منهزم گشتند تا آنکه بر پیغمبر صلی الله علیه وسلم رسید پیغامبر علیه السلام تیغ کشید و گفت من یاخذ منی بحقه یعنی این تیغ را بحق از من که میگیرد و این کار که می پذیرد ابو دجانهٔ انصاری گرفت و حمله کرد و تبختر کنان خود را در صف ایشان در آورد و بزخم تیغ حملهٔ ایشان را باز داشت پیغامبر را از ایشان نگاه داشت میان ایشان در جنگ بود تا آنکه او را سعادت شهادت روی نمود یاران دیگر حمله میکردند و در معرکه درمی آوردند تا آنکه جنگ گرم گشت و شعلهٔ ثائره او بزیادت اشتعال بر جوست هند زن ابو سفیان و زنان دیگر مردان را تحریص بر قتال میکردند و دف میزدند و در سرود و کلمات میگفتند

شعر نحن بنات الطارق ✤ نمشی علی النمارق ✤ ان تقبلوا نعانق ✤ ان تدبروا نفارق ✤ امیر المومنین علی

رضی الله تعالی عنه در جنگ در آمد طلحه بن طلحه را که از علماء قریش بود مجروح کرد و جماعتی دیگر از زیر تیغ آورد و خود مجروح گشت و بجراحت بسیار پیوست پیش پیغامبر علیه السلام بردند بر تن مبارک او هفتاد و چند زخم شمشیر شمردند

انگشتر مبارک آنحضرت صلی الله علیه وسلم که در احد بر دست چپ آن حضرت بود و بعد از شهادت آن حضرت بدست امیر المومنین علی کرم الله وجهه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست حسنین رضی الله عنهما رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام زین العابدین رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام محمد باقر رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام جعفر صادق رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام موسی کاظم رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام علی رضا رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام محمد تقی رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام علی نقی رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام حسن عسکری رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست امام محمد مهدی رضی الله عنه رسید و بعد از شهادت آن حضرت بدست شفای شیعه

نمایند همه تفسیر عام کنند بچگان و زنان سنگ برنهند و اگر باز گردند شر ایشان بکفایت رسد و مزاحمت ایشان مرتفع گر
و آنچه رای عبد الله بن ابی بن سلول و اکثر انصار بود پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را سایغ نمود تا ئید آن این فرمود
گشته شدن گاو ان گرد برگرد خویش در خواب دیدم تعبیر کشته شدن بعضی یاران خویش کرده ام و دیده ام در تیغ من دنا
پیدا آمده این خواب در خاطر من ماءل بهزیمت شده و تغییر دیده ام که دست در زره ی در آورده ام آنرا تاویل بحصاری شدن
در مدینه کرده ام این رای صواب ست موافق تعبیر آن خواب ست بهتر است که در مدینه توقف نمایم برای قتال بیرون نیاییم
یاران دیگر را رای بر بیرون آمدن افتاد و هر یکی از ایشان بر محاربه و مقاتله دل نهاد گفتند یا رسول الله سعد بن یک فرسنگ
کافران فرود آمده اند و عازم جازم محاربه شده اند اگر برای محاربه بیرون نرویم متهم بقرار خواهیم شد بنا بر این مکان بیرون
آرد از نعمت بهشت محروم مدار پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در خانه آمد و زره پوشید بیرون آمد یاران که داعی بیرون
آمدن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم را برای محاربه کفار مذکور زده بودند و در این کار باهتمام جد مینمودند پشیمان گشتند
و همه باتفاق یک دیگر گفتند که ما را خطا افتاد و این کلمات برای خویش گفتیم و اختیار خود را باختیار پیغامبر صلی الله تعالی
علیه وسلم که صاحب وحی ست باز ننهادیم چون پیغامبر علیه الصلوة والسلام زره پوشیده مستعد شده بیرون آمد آنچه در خاطر ایشان
گذشته بود عرض کردند و خود را بر اعتراف و بر خطا آوردند یاران عباس رضی الله تعالی عنه بر پیغامبر صلی الله علیه وسلم
فرستادند و از اتفاق و اعتراف بخطا خویش خبر دادند چون درخواست کردند که در هر چه در رای جهان آرای نبوی صواب
نماید عمل کردن بدان فرماید پیغامبر فرمود هیچ پیغامبر را نشاید چون زره پوشیده بیرون آید پیش از جنگ باز گردد و با اهل خویش
بپیوندد و پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم از خانه ام المومنین عائشه صدیقه رضی الله تعالی عنها بیرون آمد و آن بامداد روز شنبه پانزدهم شوال بود
که پیغمبر علیه السلام بنیت محاربه بر کافران توجه نمود در شعب کوه احد رسید هنگام محاربه نزدیک دید پیاده شده افواج قتال
می آراست و هر کسی جائی نشستن چون مقدمه و ساقه و جناحین و قلب با انتظار قتال معین میساخت عبد الله بن جبیر را
با چهل مرد در آن شعب داشت و خود با صحابه عزم بیشتر گاشت ایشان را گفت شما را هر حال که بود و هر کاره که شود شما
این جا را مگذارید و آن دره نگهدارید نباید کافران ازین راه در آیند و از پس و پیش چیره دستی نمایند چون پیغمبر علیه السلام
با صحابه بیشتر شد گفته اند مسلمانان هزار تن و بعضی گویند نهصد و پنجاه تن و بعضی گویند هفصد نفر بودند که با سه هزار تن کافران
چیره دستی نمودند عبد الله بن ابی سلول منافق از جهت او بار انفاق و مخالفت بودن در رای و اتفاق پشت داد و با
ثلث لشکر روی بمدینه نهاد عمر بن حزم الضاری دنبال او کرد او را سوگند بداد و باز گشت سوی معرکه می آورد که از
پیغامبر معرض مشو و از لشکر مسلمانان رو تافته مرو جواب گفت لو نعلم قتالا لاتبعناکم ای لو نری قتالا لاتبعناکم اگر رای ما بر
قتال بسر وی شما میکردیم و روی بر قتال می آوردیم و شما میدانید که در آغاز مشورت رای ما بر قتال نبود و فکر قتال در دل ما
صواب نمینمود و بعضی گویند معنی لو نعلم قتالا لاتبعناکم اینست اگر قتال شما را قتال میدانستیم بر آئینه بسر وی شما میکردیم و لیکن

ز معاصی و سیئات زیان نکند شما را کید و مکر دشمنان هیچ چیز زیان این سخن بیان آن بود که شما در نیکی حال و صلاح کار خویش کوشید از عداوت
مضرت دشمن هرگز نه اندیشید چون کسی خود کار خدای تعالی دارد او را در کنف حمایت خود آورد بیت تو خدا را شو اگر جمله عالم دریاست
بخدا گر سر موی قدمت تر گردد ؛ حکما گفته اند اگر بخواهی غالب آمدن بر اعدا در فضل و فضیلت بیفزا چون در فضیلت بیفزائی لامحاله بر دشمن غالب
ای إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ۝ این جمله تذییل ست بر قراءة تعملون بخطاب تاکید ست مر ان تصبروا و تتقوا لا یضرکم کیدهم
شیئا را و لا یضرکم بکسر ضاد و سکون را از ضار یضیر اجوف یائی ست از شد و لا یضر بر صیغه مضاعف از باب نصر ینصر و این لفظ بهر دو قراءة بحرف مجزوم ست
لیکن در لا یضر بر صیغه مضاعف از جهت التقاء ساکنین حرکت آورده از جهت اتباع عین حرکت ضمه اختیار کرده تاکید معنی اینست چون خدای بعلم
و قدرت محیط بتقوی و صبر شماست یاری خواهد کرد و از کید ایشان شما را در مضرتی نخواهد آورد بر قرأت یعملون بصیغه غیبت تاکید ذکر کافران که از
و اذا لقوکم قالوا آمنا الآیة فهم شده است باشد معنی چنین بود چون خدای بعلم و قدرت بعمل ایشان محیط است عمل بر ایشان که کید و عداوت ست
داند و بر مقتضای آن ایشان را سزا کردن تواند برین تقدیر ان تصبروا و تتقوا جمله معترضه است برای بیان عصمت مومنان از کید منافقان و ایمن
بودن ایشان از مضرت ایشان وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ ؕ
روایت کرده اند چون مسلمانان را در روز جنگ بدر ظفر بر کافران بود و فتحی عظیم و نصرتی فخیم روی نمود هفتاد کس از
مبارزان کفار کشته شدند و هفتاد تن از پیران قریش اسیر شده بر دست آمدند و بعضی منهزم گشتند و گریخته در مکه رفتند
کسانیکه پدران یا پسران ایشان کشته بودند چون عکرمه پسر ابوجهل و امثال او گرد آمدند در پی انتقام شدند و ابوسفیان
که رئیس مکه بود نزد او رفتند و برای این کار از و یاری جستند ابوسفیان ایشان را بصد شتر و آنچه از سلاح و توشه حاجت بود
یاری کرد و ایشان در محاربه و مقاتله آورد هزار مرد از مکه و قریش گرد آمدند و ابوسفیان سر ایشان شد و سران دیگر
چون خالد ولید و عمرو بن عاص و عکرمه بن ابوجهل برابر روان شدند و همه زنان چون هند زن ابوسفیان و ام حکیم
زن عکرمه و فاضله زن حارث و برده زن صفوان و همچنین سران دیگر زنان و فرزندان برابر خویش آوردند و قصد
مدینه و کشیدن کینه ضغینه با پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم باهتمام تمام و استعداد تام کردند و جبیر بن حزام وحشی را که غلام
او بود بر کشتن حمزه بر راه کرد و بترغیب وعده آزادی او را بر کشتن حمزه آورد و گفت اگر حمزه بن عبد المطلب را بکشی از
مال آزاد باشی و صفوان شاعر را برابر آورده بود که مردمان را تحریص بر قتال کند و بمدیح محاربه و ستایش مبارزه در دلهای
رغبت بر قتال افگند اگر سلامت باز گردی سوگند میخوریم که ترا یاری کنیم و اگر کشته شوی دختران ترا همچو دختران خویش
دانیم لشکر کافران در روز چهارشنبه در کوه احد رسید پیغامبر ما صلی الله تعالی علیه و سلم رسیدن ایشان شنید عبد الله
بن ابی بن سلول را که وقتی با او مشورت نمیکرد طلب کرد پیش خویش برای مشورت آورد قصه آمدن لشکر کفار گفت
از و رای صواب جست او و اکثر انصار رای ماندن در مدینه زدند و از بیرون آمدن برای جنگ منع کردند گفتند
اگر ایشان همانجا باشند چون مقام آب و گیاه نیست بدحال شوند و اگر در مدینه آیند مردان مدینه قوت دست خویش

ای ولیبق غیظکم ای ان تموتوا و جمله مقول قل است و قل مستانفه است چنانستی که چون حق سبحانه و تعالی بیان نفاق
ایشان کرد و غیظ باطنی ایشان پیدا آورد سامع گفت ماذا اقول لهم حینئذ فقیل قل موتوا بغیظکم معنی اینست بگو غیظ
شما تا وقت مردن شما باقی بود تا مردن شما با غیظ باشد که غیظ شما ما را هیچ زیان نمیکند و شما را در رنج می افگند و تواند بود با سبب
باشد ای موتوا بسبب غیظکم یعنی بگو چنان غیظ گیرند که بسبب غیظ میرند چه رنج غیظ برنجهاء دیگر میماند درین که بمودت
رساند و بعضی گویند که این قول نفسی ست یعنی خطاب تصوریست ای قل فی نفسک یعنی بگو ای محمد در خاطر نه گفتنی در
ظاهر که خشم باشید تا از جهان با غیظ بروید بیت بمیر تا برهی ای حسود کین رنجی ست که از مشقت آن جز
بمرگ نتوان رست إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ○ پنهان داشتن ایشان کینها را
امارت آنست که ایشان خدایتعالی را بسر پنهان خویش عالم نمیدانند و علم خدای را بکینها که در سینهاست منکر اند
بظهور علامت انکار استعمال ادات تاکید کرد جمله را موکد آورد برین وجه این جمله داخل مقول باشد مضمون موتوا بغیظکم
را مقرر بود که در رضا بغیظ پنهان کنایت ازین ست که غیظ پنهان ایشان را سود نمیکند و ما را در زیانی نمی افگند چون مقصود از جمله
موتوا بغیظکم چنین ست معلوم ست که مقصود از ان الله علیم بذات الصدور همین ست لاجرم تکریر باشد تاکید و تقریر بود
که چون خدای کینهاء سینها داند ما را بدان آگاه گرداند پنهان داشتن غیظ شما را هیچ نفع نکند ما را در مضرتی نیفگند و تواند بود
که داخل مقول نبود متصل آیه واذا لقوکم قالوا آمنا واذا خلوا عضوا علیکم الانامل بر وجه استیناف در جواب هل ینفعکم
هذا النفاق باشد جمله ان الله علیم بذات الصدور کنایت از لا ینفعهم النفاق دارند جمله قل موتوا بغیظکم معترضه است معنی اینست
بدرستی خدا داناست و عالم ست بکینهاء پنهان صاحب سینهاء ایشان که در سینهای ایشان جای گرفته صاحب و قابض
گشته إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا
وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا این جمله با معطوفات خویش نیز تقریر بیان عداوت و تحقیق اثر شقاوت
منافقان ست معنی اینست اگر بر سر شمای مسلمانان نیکی یعنی حصنی و مالی و امنی و فراغی و نصرتی و مانند آن ایشان را
ناخوش کند و اگر بشما بدی از علاء نرخ غله و فقری و تعلق باطنی و خوفی و هزیمتی و مضرتی ملحق شود ایشان را شاد گرداند و
این صفت از مهمات آثار عداوت ست و معظمات علامات شقاوت ست و اگر در هنگام عداوت ایشان صبر کنید بدانچه
از ترک دوستی و آمیزش با ایشان امر کرده شده اید و از انچه نهی کرده شده اید از دوستی و آمیزش با ایشان باز مانید
زیان نکند شما را ای مومنان مگر ایشان هیچ چیزی از زیان و تواند بود از تصبروا صبر بر طاعت و عبادات خدای و از
تتقوا اجتناب از ارتکاب معاصی مراد بود لا یضرکم بکسر ضاد و سکون از ضار یضیر اجوف یای و لا یضر بر صیغه مضاعف
از باب نصر ینصر و این لفظ بهر دو قرأت بحرف شرط مجزوم ست لیکن در لا یضر بر صیغه مضاعف از جهت التقاء ساکنین
حرکت آوردند از جهت اتباع عین حرکت ضمه اختیار کردند معنی برین جمله آید اگر صبر کنید بر طاعات و عبادات و پرهیزید

و محافظت دین بالفت ایشان سراسر دشوارست مخالفت با کافران و مصاحبت با ایشان جز بحاجت یا سه جایز نبود و بی ضرورت
خاصه روا نباشد چون مسلمانی طبیب حاذق نباشد بر طبیب کافر بیایند بنص و دلیل خویش بنمایند و چون کالای که محتاج علیه ست
بر کافری باشد برای خریدن آن بیرون روند و خریدار آن کالا شوند یا مالی که مسلمانان سره کردن آن نمیدانند کافری را نماید
که سره کردن تواند **بیت** خرانران کسی در عروسی نخواند ✤ مگر آن زمان کاب و هیزم نماند **هٰٓاَنْتُمْ اُولَآءِ**
تُحِبُّوْنَهُمْ وَلَا يُحِبُّوْنَكُمْ ها برای تنبیه است انتم مبتدا اولاء مبتدا دوم تحبونهم خبر مبتدا است جمله خبر مبتدا
اولست و تواند بود انتم مبتدا باشد و اولاء خبر مبتدا بود تحبونهم و لا یحبونکم حال از معنی اشارت بطریق هذا بعلی شیخا ای انتم المشار الیهم
حال کونکم تحبونهم و لا یحبونکم والرابط ضمیر الفاعل و بر قول بعضی اولاء موصول ست بمعنی الذین تحبونهم و لا یحبونکم ضد اوست
موصول با صلهٔ خویش خبر مبتدا است برین هر دو وجه خطاب در تحبونکم از باب تغلیب خطاب ست بر غیب بر طریق بل انتم قوم
تجهلون و بر طریق **شعر** انت الذی اخلفتنی ما وعدتنی ✤ و اشمت بی من کان قبل یوم ✤ انت التی کلفتنی ربح السری ✤ وجوب للعطایا بالجملتین حتوم
این جمله تغییر و تشنیع ست در حق کسانیکه کافران را دوست میدارند و جملهٔ سابقه نهی بود از ان برین مضمون مقرر کلام سابق باشد
هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد **معنی** اینست آگاه باشید شما ای مسلمانان جهودان را دوست میدارید
و ایشان شما را دوست نمیدارند و با دوست داشتن شما ایشان شما را در حیز دوستی نمی آرند **وَتُؤْمِنُوْنَ**
بِالْكِتٰبِ كُلِّهٖ این جمله عطف ست بر تحبونهم و لا یحبونکم و این جا معطوف محذوف ست بدلالت
سیاق کلام ای تومنون بالکتاب کله و لا تومنون بالکتاب کله بل یومنون ببعض الکتاب چه نصاری ایمان می آرند بانجیل
و بتوریة ایمان نمی آرند و یهود ایمان می آرند بتوریة و دل بر ایمان آوردن انجیل نمیگمارند همچنین هر دو فریق بعض قران ایمان
می آرند چنانچه و الهکم اله واحد و لا اله الا الله و بعض ایمان نمی آرند چنانچه محمد الرسول الله و آیة لقد جاءکم رسول من انفسکم
عزیز علیه الآیة و مانند آن صاحب کشاف و مفسران دیگر واو و یومنون را واو حال داشته اند و این مشکل ست چه مضارع
مثبت چون حال واقع شود واو حال آوردن روا نبود یا اینکه با وجود معطوف علیه و صحت عطف حمل بر حال کردن که معنی
مجازی ست بیحاجت باشد مگر آنکه بتاویل و انتم تومنون دارند چنانچه در قسمت و اصک بمعنی و انا اصک آمده و در قول
شاعر **شعر** فلما خشت اظافیرهم ✤ نجوت و ارهنهم مالکا ✤ تحقیق شده **وَاِذَا لَقُوْكُمْ قَالُوْٓا اٰمَنَّا ۚ وَاِذَا خَلَوْا**
عَضُّوْا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ اذا درین محل برای استمرار ست و این جمله با معطوف خویش
عطف ست بر و لا یحبونکم ای و لا تحبونکم و نافقونکم **معنی** اینست و چون می بینند ایشان شما را میگویند ایمان آورده ایم
و موافقت شما کرده ایم و خود را با خوت اسلام گماشته ایم و غیظ و کینه با شما نداشته ایم و چون تنها میشوند اظهار خشم
میکنند همچو کسیکه از غایت خشم انگشت بخاید و بخائیدن این صورت کمال خشم رو نماید **قُلْ مُوْتُوْا بِغَيْظِكُمْ**
با برای الصاق ست ای موتوا ملتصقین بغیظکم یا برای مصاحبت ست و این عبارت ست از بقاء غیظ تا وقت موت

برای بیان حال دل ایشان و اسناد و ما تخفی صدورهم اکبر مجاز عقلی ست والمعنی و ما یخفونه فی صدورهم **معنی** اینست ایشان
رنج شما را دوست میدارند و دل بر هلاک شما میگمارند بدرستی ظاهر شده است میان مردمان دشمنی از دهنهای ایشان که از
ایشان بسبب ابتلاء دشمنی سخنی بیرون می افتاد که دلالت بدشمنی ایشان میکند **مصرع** می تراود چکنم آنچه در آوند من ست
و آنچه سینهاء ایشان آنرا پنهان میدارد و آشکارا بر زبان نمی آرد و در فساد بزرگتر ست و در تباهی اکثر ست **قد**
بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ○ این جمله تقریر ست مر بیان سابق را **معنی** اینست بدرستی بیان
کردیم ما برای شما آیات یعنی علامات دشمنی کافران و نشانیهای خواهش فساد و تباهی ایشان اگر شما عاقل باشید دشمنان را
بشناسید از ایشان احتراز نمائید و سر خویش بر ایشان مگشائید دشمن هر چند که دوستی نماید بر حکم طبیعت بدشمنی و مضرت
پیش آید دشمن اگر نه جزو کار دوستی کند در وهم جزو دم دشمنی زند چنانچه آن نه جزو دوستی را محو گرداند و در عداوت کار و
باستخوان رساند بحیثیتی که قابل علاج نماند و هیچکس اصلاح آن فساد نتواند در **تفسیر** آورده که خلیفه با صدق و ثواب امیر المومنین
عمر خطاب رضی الله تعالی عنه کارکنی را در قبیله فرستاد چون آن کارکن در قبیله دل بر عمل نهاد در آن قبیله دخل و خرج بسیار یافت
در محافظت حساب جمع و خرج آن صعوبتی دریافت بر امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه در عریضه عرض کرد و عرض خویش از
محافظت جمع و خرج پیش آورد و باز نمود که در آن قبیله جهودی ست که در حساب تمام درایت و در محافظت جمع و خرج کمال کفایت
دارد اگر از خلیفه دستوری آید و سپردن این کار بدو مصلحت نماید این کار او را فرمایم و این عمل بدو تسلیم نمایم چون عریضه بر خلیفه
رسید خلیفه دستوری مصلحت ندید حدیث مذکور را لاجواب کرد و درخواست او را در معرض جواب نیاورد چون جواب
عریضه بکارکن رسید جواب حدیث مذکور ندید دانست خلیفه را سهو افتاد و گرنه این چنین کیفیتی را چگونه جواب نفرستاد
بار دیگر که عریضه مصالح عرض میکرد حدیث مذکور را باز در کتاب آورد و باز دید باز لاجواب شد هیچ پاسخ نشنید سوم
بار باز آن قصه در قلم آورد و عرض آن عرض کرد خلیفه بدان نپرداخت و حدیث او را لاجواب ساخت کارکن پنداشت که
مگر جواب آن بحضور تعلق دارد اختیار کرد که خود بحضرت رو آورد چون کارکن مذکور بحضرت آمد و در نظر خلیفه در آمد امیر المومنین
عمر دره بر دست گرفته رو بروی او آورد و راست و چپ او را دره میزد آیت یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی الآیة میخواند تا آنکه
کارکن فریاد و توبه بر آورد و دل و زبان بر پشیمانی آورد و یاران شفاعت کردند خلیفه را بر عفو آوردند خلیفه گفت اگر توبه نمیکردی
بر حکم این آیه دره بسیار میخوردی و در حدیث آورده که کافری بر پیغمبر آمد و گفت من آمده ام تا ترا یاری دهم و با کافران برابر
لشکر تو جنگ کنم پیغمبر فرمود انا لا نستعین بمشرک و بروی لن نستعین بمشرک که بر کافری در یاری دادن مسلمانان چه اعتماد
و بر وفا کردن سخن او چه اعتقاد و چه اگر کافر بظاهر یاری پیش آید بباطن در یاری کافران کوشش نماید چه مسلمانان یاری از
جهت دنیا دارند یاری کافران مراعات دین می پندارند و در معارضه دین راجح بر دنیا بود و این سبب یاری کافران شود
بالعرض اگر کافری سره است عهد بسر برد هر که برابر اوست از جهت دین خود لشکر بر کفار برد فی الجمله صحبت ایشان زیانکار ست

و محافظت دین بالفت ایشان سراسر دشوارست مخالفت با کافران و مصاحبت با ایشان جز بحاجت یا سه جایز نبود و بی ضرورت
خاصه روا نباشد چون مسلمانی طبیب حاذق نباشد بر طبیب کافر بیایند بنبض و دلیل خویش بنمایند و چون کالای که محتاج علیه ست
بر کافری باشد برای خریدن آن بیرون روند و خریدار آن کالا شوند یا مالی که مسلمانان سره کردن آن نمیدانند کافری را نماید
که سره کردن تواند **بیت** خرانران کسی در عروسی نخواند ✤ مگر آن زمان کاب و هیزم نماند **هٰٓاَنْتُمْ اُولَآءِ**
تُحِبُّوْنَهُمْ وَلَا يُحِبُّوْنَكُمْ ها برای تنبیه است انتم مبتدا اولاء مبتدا دوم تحبونهم خبر مبتدا است جمله خبر مبتدا
اولست و تواند بود انتم مبتدا باشد و اولاء خبر مبتدا بود تحبونهم و لا یحبونکم حال از معنی اشارت بطریق هذا بعلی شیخا ای انتم المشار الیهم
حال کونکم تحبونهم و لا یحبونکم والرابط ضمیر الفاعل و بر قول بعضی اولاء موصول ست بمعنی الذین تحبونهم و لا یحبونکم ضد اوست
موصول با صلهٔ خویش خبر مبتدا است برین هر دو وجه خطاب در تحبونکم از باب تغلیب خطاب ست بر غیب بر طریق بل انتم قوم
تجهلون و بر طریق **شعر** انت الذی اخلفتنی ما وعدتنی ✤ و اشمت بی من کان قبل یوم ✤ انت التی کلفتنی ربح السری ✤ وجوب للعطایا بالجملتین حتوم
این جمله تغییر و تشنیع ست در حق کسانیکه کافران را دوست میدارند و جملهٔ سابقه نهی بود از ان برین مضمون مقرر کلام سابق باشد
هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد **معنی** اینست آگاه باشید شما ای مسلمانان جهودان را دوست میدارید
و ایشان شما را دوست نمیدارند و با دوست داشتن شما ایشان شما را در حیز دوستی نمی آرند **وَتُؤْمِنُوْنَ**
بِالْكِتٰبِ كُلِّهٖ این جمله عطف ست بر تحبونهم و لا یحبونکم و این جا معطوف محذوف ست بدلالت
سیاق کلام ای تومنون بالکتاب کله و لا تومنون بالکتاب کله بل یومنون ببعض الکتاب چه نصاری ایمان می آرند بانجیل
و بتوریة ایمان نمی آرند و یهود ایمان می آرند بتوریة و دل بر ایمان آوردن انجیل نمیگمارند همچنین هر دو فریق بعض قران ایمان
می آرند چنانچه و الهکم اله واحد و لا اله الا الله و بعض ایمان نمی آرند چنانچه محمد الرسول الله و آیة لقد جاءکم رسول من انفسکم
عزیز علیه الآیة و مانند آن صاحب کشاف و مفسران دیگر واو و یومنون را واو حال داشته اند و این مشکل ست چه مضارع
مثبت چون حال واقع شود واو حال آوردن روا نبود یا اینکه با وجود معطوف علیه و صحت عطف حمل بر حال کردن که معنی
مجازی ست بیحاجت باشد مگر آنکه بتاویل و انتم تومنون دارند چنانچه در قسمت و اصک بمعنی و انا اصک آمده و در قول
شاعر **شعر** فلما خشت اظافیرهم ✤ نجوت و ارهنهم مالکا ✤ تحقیق شده **وَاِذَا لَقُوْكُمْ قَالُوْٓا اٰمَنَّا ۚ وَاِذَا خَلَوْا**
عَضُّوْا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ اذا درین محل برای استمرار ست و این جمله با معطوف خویش
عطف ست بر و لا یحبونکم ای و لا تحبونکم و نافقونکم **معنی** اینست و چون می بینند ایشان شما را میگویند ایمان آورده ایم
و موافقت شما کرده ایم و خود را با خوت اسلام گماشته ایم و غیظ و کینه با شما نداشته ایم و چون تنها میشوند اظهار خشم
میکنند همچو کسیکه از غایت خشم انگشت بخاید و بخائیدن این صورت کمال خشم رو نماید **قُلْ مُوْتُوْا بِغَيْظِكُمْ**
با برای الصاق ست ای موتوا ملتصقین بغیظکم یا برای مصاحبت ست و این عبارت ست از بقاء غیظ تا وقت موت

برای بیان حال دل ایشان و اسناد و ما تخفی صدورهم اکبر مجاز عقلی ست والمعنی و ما یخفونه فی صدورهم **معنی** اینست ایشان
رنج شما را دوست میدارند و دل بر هلاک شما میگمارند بدرستی ظاهر شده است میان مردمان دشمنی از دهنهای ایشان که از
ایشان بسبب ابتلاء دشمنی سخنی بیرون می افتاد که دلالت بدشمنی ایشان میکند **مصرع** می تراود چکنم آنچه در آوند من ست
و آنچه سینهاء ایشان آنرا پنهان میدارد و آشکارا بر زبان نمی آرد و در فساد بزرگتر ست و در تباهی اکثر ست **قد**
بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ○ این جمله تقریر ست مر بیان سابق را **معنی** اینست بدرستی بیان
کردیم ما برای شما آیات یعنی علامات دشمنی کافران و نشانیهای خواهش فساد و تباهی ایشان اگر شما عاقل باشید دشمنان را
بشناسید از ایشان احتراز نمائید و سر خویش بر ایشان مگشائید دشمن هر چند که دوستی نماید بر حکم طبیعت بدشمنی و مضرت
پیش آید دشمن اگر نه جزو کار دوستی کند در وهم جزو دم دشمنی زند چنانچه آن نه جزو دوستی را محو گرداند و در عداوت کار و
باستخوان رساند بحیثیتی که قابل علاج نماند و هیچکس اصلاح آن فساد نتواند در **تفسیر** آورده که خلیفه با صدق و ثواب امیر المومنین
عمر خطاب رضی الله تعالی عنه کارکنی را در قبیله فرستاد چون آن کارکن در قبیله دل بر عمل نهاد در آن قبیله دخل و خرج بسیار یافت
در محافظت حساب جمع و خرج آن صعوبتی دریافت بر امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه در عریضه عرض کرد و عرض خویش از
محافظت جمع و خرج پیش آورد و باز نمود که در آن قبیله جهودی ست که در حساب تمام درایت و در محافظت جمع و خرج کمال کفایت
دارد اگر از خلیفه دستوری آید و سپردن این کار بدو مصلحت نماید این کار او را فرمایم و این عمل بدو تسلیم نمایم چون عریضه بر خلیفه
رسید خلیفه دستوری مصلحت ندید حدیث مذکور را لاجواب کرد و درخواست او را در معرض جواب نیاورد چون جواب
عریضه بکارکن رسید جواب حدیث مذکور ندید دانست خلیفه را سهو افتاد و گرنه این چنین کیفیتی را چگونه جواب نفرستاد
بار دیگر که عریضه مصالح عرض میکرد حدیث مذکور را باز در کتاب آورد و باز دید باز لاجواب شد هیچ پاسخ نشنید سوم
بار باز آن قصه در قلم آورد و عرض آن عرض کرد خلیفه بدان نپرداخت و حدیث او را لاجواب ساخت کارکن پنداشت که
مگر جواب آن بحضور تعلق دارد اختیار کرد که خود بحضرت رو آورد چون کارکن مذکور بحضرت آمد و در نظر خلیفه در آمد امیر المومنین
عمر دره بر دست گرفته رو بروی او آورد و راستا و چپا او را دره میزد آیت یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی الآیة میخواند تا آنکه
کارکن فریاد توبه بر آورد و دل و زبان بر پشیمانی آورد و یاران شفاعت کردند خلیفه را بر عفو آوردند خلیفه گفت اگر توبه نمیکردی
بر حکم این آیه دره بسیار میخوردی و در حدیث آورده که کافری بر پیغمبر آمد و گفت من آمده ام تا ترا یاری دهم و با کافران برابر
لشکر تو جنگ کنم پیغمبر فرمود انا لا نستعین بمشرک و بروی لن نستعین بمشرک که بر کافری در یاری دادن مسلمانان چه اعتماد
و بر وفا کردن سخن او چه اعتقاد و چه اگر کافر بظاهر از یاری پیش آید بباطن در یاری کافران کوشش نماید چه مسلمانان یاری از
جهت دنیا دارند یاری کافران مراعات دین می پندارند و در معارضه دین راجح بر دنیا بود و این سبب یاری کافران شود
بالعرض اگر کافری سره است عهد بسر برد هر که برابر اوست از جهت دین خدا لشکر بر کفار برد فی الجمله صحبت ایشان زیانکار ست

وبگمان آنکه ایشان را در آخرت نافع خواهد بود و ثمرهٔ بد ایشان روی خواهد نمود مصروف میگرداند همچو حال محل اصابت
بادی ست که در آن باد سردی ست که کشت را تیز مرده گرداند یا گرمی ست چون باد سموم که گیاه را بسوزاند که رسید
باد ند کور کشت قومی را که ظلم کرده اند بر نفس خویش باکتساب عصیان و خود را مضرت رسانیده اند بشومت و نحوست
آن بعد آن که در آن کشت مدتی مشقت دیده و رنج کشیده زمین شگافته و تخم انداخته آب داده دل بر بعد آن که در آن کشت
مدتی مشقت دیده تنقیه آن نهاده مدتی متر صد ربع بوده تا کشت مذکور پالوده موجب خوشی مزارع کشته و سبب بهجت
او شده بتازگی رونق پیوسته پس آن کشت را از نفع بکلی باز دارد و صاحب آن کشت را خائب و خاسر گرداند و خدای
عزوجل ظلم نکرده است بر ایشان بضایع کردن مشقت و محروم گردانیدن از منفعت لیکن ایشان بوده اند که بر نفسهای
خویش ظلم میکردند و بد کرداری و گناهکاری و کفر و عصیان شومت و نحوست بر خود می آوردند آن حال ایشان را
بشومت گناهان روی مینمود و اهلاک و احراق کشت ایشان بغیر استحقاق ایشان نبود یَا أَیُّهَا الَّذِینَ
آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِّن دُونِكُمْ لَا یَأْلُونَكُمْ خَبَالًا ط این آیت وارد شد
در شان بعضی مومنان که با بعضی منافقان و جهودان و ترسایان دوستی داشتند و ایشان را دوستان و مخلصان خویش
می پنداشتند و بر ایشان بدوستی میرفتند و اسرار خویش میگفتند بر این سبب بعضی اسرار مومنان بکافران میرسید کشف
اسرار افتند و فساد میکشید این آیه در نهی ایشان نازل گشت و این نظم در حق ایشان بورود پیوست خبالا مفعول دوم است
مر الا یالونکم بتضمین معنی منع ای لا یمنعونکم فسادا و اگر در لا یالونکم تضمین معنی منع نکنند خبالا مفعول بنود و تمیز یا ظرف داشتن
آن مشکل ست زیرا که بر تقدیر تضمین معنی منع خبالا مفعول دوم ست تمیز و ظرف نیست پس تمیز و ظرف بودن او نباشد
مگر بتقدیر عدم تضمین از جهت آنکه الا بمعنی قصر فیه لازم ست تعدیه سوی کم که مفعول باست درست نیاید مگر آنکه بعد
تضمین مفعول دوم محذوف دارند بمعنی لا یمنعونکم جهدا پندارند خبالا را تمیز بمعنی لا یمنعون خبالکم جهدا یا ظرف بمعنی لا یمنعونکم
فی الخبال جهدا گویند بتصحیح وجه تمیز و ظرف در خبالا بدین طریق جویند و جمله یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا البطانة من دونکم معترضه
است برای تنبیه مومنان و نهی ایشان از مخالطت کافران و جمله لا یالونکم معلله است معنی اینست ای مومنان
مگیرید یار درونی همچو بطانه قصابان یعنی صاحب راز و عارف سر از غیر اهل دین خویش یعنی مخالفان خدا زیرا که از شما فساد
را باز نمیدارند هر فسادی که در وسع امکان و طاقت ایشان ست بر شما میگمارند ایشان را دوست مسازید و سر خویش
در گوش با ایشان میندازید زیرا که ایشان در ره فساد می پویند و تباهی کار شما میجویند این چنین کسان لایق دوستی
نباشند و سر او از کشت اسرار نپویند وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ
وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ ط ما مصدریه است عنت بمعنی رنج و هلاک رسد این نیز جمله معلله است و جمله قد
بدت البغضاء نیز معلله است بر طریق دوم و ما عنتم و جمله ما تخفی صدورهم هر دو حال ست از قد بدت البغضاء یا معترضه است

آن بازداشته نشوید وَاللّٰهُ عَلِيْمٌ بِالْمُتَّقِيْنَ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای علیم ست
باحوال متقیان و اعمال پرهیزگاران که چون کریم برنج کسی بداند رنج او را ضایع نگرداند خدای عز و جل اعمال ایشان میداند جزاء
ایشان دادن میتواند ابواب شکوری و شاکری بر ایشان خواهد کشاد و انواع عطایا خواهد داد و ترک جزا نخواهد کرد و کار ایشان
بحرمان نخواهد آورد اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَنْ يُّغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَآ اَوْلَادُهُمْ
مِّنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا چون در آیت سابقه ذکر مؤمنان و اعمال صالحه ایشان کرد و جزاء ثواب ایشان در بیان
آورد سامع منتظر بیان حال کافران گشت بدین جمله بر سبیل استیناف شان ایشان ببیان پیوست و چون کافران مضمون
این خبر را منکر بودند اموال و اولاد خویش را نافع میدانستند و نحن اکثر اموالا و اولادا میگفتند انکار ایشان را رد کرد و این جمله
را موکد آورد معنی اینست بدرستی کسانیکه کفر ورزیدند و بخدای نگرویدند هرگز نفع نکند ایشان را مالهاء ایشان از عذاب
خدایتعالی هیچ چیزی از نفع و نه فرزندان اموال و اولاد را از جمله امور نافعه بنفی نفع در حق ایشان تخصیص کرد و ذکر اموال بر اولاد
مقدم آورد زیرا که این دو چیز برای انتفاع معد اند و کفار بکثرت اموال و اولاد فخر میکنند نحن اکثر اموالا و اولادا میگویند
بحصول این هر دو ابتهاج میجویند و حصول اولاد که مبنی ست بر تزوج و استیلا و رسانیدن ایشان در درجه کمال و رسیدن
ایشان بمرتبه نکاح رسانیدن موقوف ست بر اموال پس شاید که این دو چیز را تخصیص کنند باید که اموال را مقدم گردانند
وَاُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ ○ این جمله تذییل ست چون اخبار بعدم نفع
مال و اولاد متضمن ست مر ابعاد از کلام سابق ابعاد مفهوم شود این جمله موکد آن مفهوم بود معنی اینست و ایشان اصحاب
دوزخ اند جاوید باشند مَثَلُ مَا يُنْفِقُوْنَ فِيْ هٰذِهِ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيْحٍ فِيْهَا
صِرٌّ اَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوْٓا اَنْفُسَهُمْ فَاَهْلَكَتْهُ ؕ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ
وَلٰكِنْ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ○ مثل مبتدا است ما مصدریه است ای مثل انفاقهم یا موصوله است ای مثل الذی ینفقونه
یا موصوفه است ای مثل شیء ینفقونه کمثل ریح خبر مبتدا است و از ریح دو مضاف محذوف ست ای کمثل محل اصابه ریح
جمله فیها صر صفت ست مر ریح و صر از اضداد ست بمعنی گرمی سخت و سردی سخت آمده و بهر دو معنی در کلام عرب مستعمل شده
اصابت حرث قوم صفتی دیگر ست مر ریح یا حال ست بتقدیر قد جمله و ظلموا انفسهم صفت ست مر قوم را و جمله و ما ظلمهم الله
تذییل ست جمله و لکن انفسهم یظلمون تکمیل ست و هم این معنی را که ایشان اصلا مظلوم نه اند مزیل ست و درین آیه تشبیه اتفاق
کافران ست در ناچیز شدن و بی نفع گشتن بگفت ظالمان که او را باد سموم خشک گرداند یا بادی که در و سردی سخت ست
بخرابی رساند و جمله مثل ما ینفقون مقرر ذکر خسارت کافران ست که از آیه سابق مفهوم شده معنی اینست حال مالی که از کافران
آنرا در حیات دنیا یعنی زندگانی بحیات فانی که نزدیک تر است بدایشان از زندگانی اخروی جاودانی پیش از تحصیل
ایمان که آسایش عبادات و مناط قربات ست هیچ عباداتی بی اذکار نیاید و ثمره هیچ قربتی بغیر او روی ننماید انفاق میکنند

پیش از منع بود و نزول این پیش از وقت مذکور باشد چنانچه عبد الله بن سلام از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم درخواست کرده بود که در نماز شب توریة بخوانم و بقرآنی که الفت دارم برزبان رانم امام عطاء گفته است که در رد آیة من اهل الکتاب آیة قایمة درشان چهل کس از بنی نجران ست سی و دو از حبشه و هشت از روم که بر دین عیسی بودند و از صفات پیغمبر که در حق کتاب خویش بخواندند دوستی پیغمبر نمودند پیغامبر را پیش از بعثت پیغامبر بتصدیق کردند دل بر صدق پیغمبر آوردند و ایشان موصد و مسلمان بودند نصاری غسل جنابت نمیکردند ایشان غسل جنابت بجای آوردند و انچه در کتاب خویش از شرایع پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم دانسته بودند که چنین خواهد بود ابتداع آن نمیمودند تا آنکه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مبعوث گشت و علم دین نبوی بظهور پیوست تصدیق کردند و خود را بر یاری دادن پیغمبر آوردند این آیة توصیف و مدح ایشان ست اگر ایشان را تانی توریة و انجیل گوید بعید نبود و هیچ مشکل نبود یُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَاُولٰٓئِكَ مِنَ الصّٰلِحِينَ ○ این جمله با معطوفات خویش حال ست از ضمیر یتلون ای یتلون آیات الله اناء اللیل حال کونهم مؤمنین و آمرین و ناهین و مسارعین یا از ضمیر یسجدون ای یسجدون مؤمنین بالله والیوم الآخر الآیة یا بدل اشتمال ست از یتلون چه ایمان ملابسه دارد با جمله عبادات صاحب کشاف یؤمنون بالله مراة قایمة را صفتی دیگر داشته گانه قیل امة قایمة تالون آیات الله مؤمنون بمعنی انیست آیات کتاب خدایرا بخوانند درین حال که ایمان بخدا و روز قیامت می آرند تلاوت میکنند آیات خدایرا و امر میکنند بمعروف یعنی بنیکی و کار پسندیده و نهی میکنند از منکر شرع یعنی فعل حرام و مکروه تحریمه و کار ناگزیده احکام و اقسام امر معروف و نهی منکر گذشته و بیان آن بالا رفته و می شتابند در خیرات یعنی کمال رغبت مینمایند و بحد رسیدن هنگام آن دل بر تحصیل آن می بندند و کاهلی و تاخیر دران نمی پسندند از فوت شدن آن می ترسند و از محروم شدن از ثواب آن ترسان میباشند و ایشان از اهل صلاح اند و از کسانی اند که صالح برای نجاح اند و بعضی گویند ایشان از جمله صالحانند یعنی اصحاب محمد صلی الله تعالی علیه وسلم اند و بعضی گویند مراد از صالحان مسلمانان اند یعنی صالح اند برای نعیم جنان و سزاوارند برای نیل رضوان وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ تفعلوا و یکفروه بر صیغه غیبت و خطاب خوانند یعنی برحسب آن دانند ما شرطیه است مبتدا ست یفعلوا من خیر شرط است مجزوم شده فلن یکفروه جزاء شرط خبر مبتدا آنده جمله بر هر دو قسمات عطف ست بر جمله سابقه شکر و کفر هر دو متعدی سوی یک مفعول اند تقدیر کفر و لن یکفروه سوی دو مفعول متقیمین معنی لن تجحدوا ست معنی بر صیغه غایب انیست و انچه ایشان از نیکی کنند هرگز از ثواب آن باز داشته نشوند و ورا الله شکور حلیم و ان الله شاکر علیم از ثواب دادن تعبیر بشکر کرده اینجا تعبیر از نقیض آن که حرمان از ثواب ست بنقیض شکر که کفر ست آورده و بر قرآت خطاب از باب التفات از غیبت بسوی خطاب بود بعد ذکر اعمال محل توجه توعید جزا و هنگام خطاب تو فیق ثواب باشد معنی چنین آید و انچه شما از نیکی بکنید هرگز شما از جزا

فا
یاران ایمان از قوام
نصاری قبل البعث
محمد مصطفی

کشتن او میگردند پس ایشان هنوز در کار کشتن انداز کشتن پیغمبران فارغ نشده اند این تقریر مفتاح ست و بعضی دیگر گویند
از انبیا اگرچه صیغه جمع ست واحد مراد ست که آن محمد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم ست چنانکه از ملائکه در اذ
قالت الملائکة یا مریم ان الله یبشرک جبرئیل مراد ست و وجه آن آنست یکی را که عظیم القدر باشد بر حکم رب واحد بعدل
القاریجا جماعت دارند و از و تعبیر بصیغه جمع آرند و ایشان قاصد قتل پیغمبر بودند و در آلات و اسباب آن اشتغال مینمودند
و مقدمات قتل ملحق بقتل ست پس چنانستی که ایشان در کار قتل مشغول دارند و در حالة تحصیل این کار اند و قادر مطلق بر
قضیه والله یعصمک من الناس او را نگاه میدارد و هر بار از مظان قتل سلامت بیرون می آرد **سوال** قتل انبیا نباشد
مگر بغیر حق که از ایشان کاری روی نماید که بدان کار ایشان را استحقاق کشتن آید وجه ذکر بغیر حق چه بود و فائده او چه
باشد **جواب** این را قید واقعی دارند احترازی نپندارند تصریح بود از جهت تصریح بشناعت حال ایشان بود و تشریح
قباحت اعمال ایشان باشد ذٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ اگر مشار الیه هر دو اسم
اشارت یکی باشد از عصیان و عاصی شدن بترک ایمان و اختیار کفر مراد بود و از اعتدال تجاوز از حد و ظلم در حق پیغامبران
کشتن ایشان بغیر حق خواسته شود این آیه تکرار آیت اولی برای تاکید باشد ذلک اشارت بر کافر گشتن و کشتن انبیا
دارند این جمله را بر بین وجه برای بیان سبب مبتلا شدن ایشان بلا و کفر و مرتکب شدن باین چنین گناه عظیم یعنی قتل انبیا
بغیر حق مستانفه پندارند چنانستی که کسی سوال کرد بای سبب وقعوا فی الکفر وقتلوا الانبیاء قیل ذلک بما عصوا و کانوا یعتدون
یعنی چنین باشد یعنی کافر شدن و مبتلا بکفر مبتلا گشتن و آلوده شدن پیغمبران دار تکاب کفر ایشان بشومی آن که ایشان عاصی شدند
و از حد تجاوز کردند و بشومی اصرار بر معاصی در کفر افتادند و در بین آیه دلیل بود که گناهگار بشومست اصرار بر گناه و تجاوز
از حد و ران در کفر افتاد لَيْسُوا سَوَاءً ۗ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ
آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ این جمله مکرره ست مر مضمون جمله منهم المؤمنون و اکثرهم الفاسقون را چه هر یکی یعنی از ایشان
مومن باشد و بعضی کافر برابر نبودند من اهل الکتاب متضمن ذکر قسم مومنان و بیان مدح ایشان ست و جمله یتلون آیات
الله صفتی دیگر ست مر امة را و هم یسجدون ای یصلون ذکر سجده و ارادت صلوة از باب ذکر خیر شریف و ارادة کل ست
و جمله و هم یسجدون حال ست از ضمیر یتلون اهل کتاب برابر نبودند یعنی از ایشان گروهی بحق قایم اند یعنی بر حق مستقیم اند
آیات خدایرا در ساعات شب میخوانند احکام آنرا پس روانند و ایشان سجده کنند گانند یعنی نماز میگذارند و در ان
قرآن میخوانند و امام زاهد تیلون آیات الله معنی تلاوت توریة و انجیل داشته معنی بر تیلون آیات الله من التوریة
والانجیل پنداشته و این مشکل ست زیرا چه مسلمانان را خواندن توریة و انجیل ممنوع ست و خواندن آن در شریعت ما
نامشروع ست پیغامبر خدا صلی الله تعالی علیه وسلم ورقی از توریة بدست امیر المومنین عمر بن خطاب دید این عمل از عمر رضی الله عنه
پسندیده نگفت لتهوکون کما تهوکت الیهود والنصاری والله لو کان موسی حیا الا وسعه الا اتباعی مگر آنکه ورود این آیت

بیان قول پیغمبر صلعم و پسندیدگی قول او عمر را رض

نکره بر نکره مقتضی مغایرت بود مگر آنکه دلیلی بر اتحاد قایم شود چنانچه جاءنی ابو زید واخو عمرو و بنو خالد واتانی زید ضاربا لبکر وضاربا
لعمرو و درین آیه نیز دلیل قایم شده که واقع ذلت قتل در حق کافران مادام که کافرند در شرع همین یک چیز ست که آن عقد
ذمه و معاهده است **معنی** اینست زده شده بر ایشان خیمه ذلت از کشتن و آنچه در حکم اوست از برده کردن و بنده ساختن
این کنایت ست که خواری مذکور محیط ایشان گشت و بملازمت با ایشان پیوست هر جا که یافته شوند با ایشان بود منفک
از ایشان نگردد مگر بسبب عهدی که از خدای و از مردمان با ایشان شود یعنی چون عهد مذکور از خدای مردمان دریابند از قتل
و آنچه در حکم اوست از اسیر کردن و برده ساختن امان یابند تواند بود که از بحبل من الله و حبل من الناس اسلام مراد باشد
چون کافر مسلمان میشود عهد عبادت با خدای و عهد موافقت با مسلمانان میکند و ایشان را ولی خویش میگیرد و ولایت
ایشان بر خویش می پذیرد و کما قال الله تعالی والمومنون والمومنات بعضهم اولیاء بعض برین تقدیر جنس ذلت منتفی میگردد
و معنی چنین بود زده شده بر ایشان خیمه خواری و محیط گشت ذلت مر ایشان را هر جا که یافته باشند خواری ملازم ایشان باشد
در هر حالی که باشد مگر در حالی که ملتبس بایمان گردد و ملابس اسلام شوند و تواند بود که از بحبل من الله ایمان مراد شود و از بحبل
من الناس عقد ذمه چنانچه در بعض تفاسیر آمده برین تقدیر نکره بعد نکره بر مغایرت باشد معنی چنین بود زده شده بر ایشان
ذلت در جمله احوال مگر در دین دو حال ایمان و حال جزیه و پیمان **وَبَآءُوْ بِغَضَبٍ مِّنَ اللّٰهِ**
با بمعنی مع است و این جمله عطف ست بر جمله ضربت علیهم الذلة **معنی** اینست و ایشان سوی دار آخرت باستحقاق غضبی عظیم
که کاین از خدای ست باز گشتند یعنی مستحق عذاب گشتند و مستوجب عقوبت شدند **وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ**
الْمَسْكَنَةُ عطف ست بر ضربت علیهم الذلة **معنی** اینست و زده شده بر ایشان خیمه مسکینی بعد مسکین گشتن و احتیاج
نمودن اگرچه غنی باشند خود را فقیر نمایند و بلباس فقر پیش آیند تا ظهور فنا ایشان نشود و از ایشان مطالبه جزیه اغنیا نبود
و بعضی گویند کفایت ست از برده شدن ایشان به بیرون آمدن از اهلیت مالکیت مال بود و آن کمال مسکینی و نهایت
فقر ایشان باشد که بنده تابنده است و دانگی و درمی در ملک او در نیاید و پشیزی و قفیزی را مالک نشود **ذٰلِكَ**
بِاَنَّهُمْ كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُوْنَ الْاَنْۢبِيَآءَ بِغَيْرِ الْحَقِّ
این جمله مستانفه است چنانستی که چون گفته شد و ضربت علیهم الذلة وباءوا بغضب من الله و ضربت علیهم المسکنة کسی
سوال کرد که بای سبب ذلک یعنی بکدام سبب ست خواری ایشان و غضب خدای و استحقاق عذاب و عقوبت و لزوم
فقر و مسکنت فقیل ذلک بانهم الآیة و ذکر بغیر حق تتمیم ست **معنی** اینست آن یعنی امور مذکور بسبب آنست که ایشان بآیات
خدا کافر گشتند و پیغامبران را بغیر حق کشتند **سوال** قتل پیغمبرانی که کشته شده اند ماضی ست پیغمبری که دران وقت موجود بود
یعنی محمد رسول الله صلی الله تعالی علیه و سلم او را قتلی روی ننموده ایراد صیغه حال یعنی یقتلون الانبیاء بچه وجه بود و چه نوع مطابق شود
جواب این طایفه در کشتن پیغمبرانند بعضی را کشته اند و قصد کشتن محمد صلی الله تعالی علیه و سلم دارند گرد بگرد او برای

قوی ست نگهبان قوی ترست ✤ می باش معتصم بخداوند مستعان ✤ در زیر پای پیل سر مورک ضعیف ✤ از دستگیری
کرمش مانده در امان ✤ وَاِنْ يُّقَاتِلُوْكُمْ يُوَلُّوْكُمُ الْاَدْبَارَ عطف ست بر فعلیه سابقه معنی اینست
واگر اهل کتاب با شما قتال کنند بگردانند و متوجه کنند سوی شما پشتهاء خویش را یعنی بهزیمت پشت دهند اگرچه بقتال سوی
شما بشتابند در قتال بر شما ظفر نباشد منهزم شوند و پشت داده بروند ثُمَّ لَا يُنْصَرُوْنَ ○ ای لا ینصرهم
احد عطف بر جمله شرطیه است معطوف بر جزا نبود که اگر معطوف بر جزا بود مجزوم شود معنی اینست پس چون ایشان
در مقاتله مقهور شوند پس از آن متصور نگردند کسی ایشان را یاری نکند و دم و قدم در نصرت ایشان زند تا مکافات این
هزیمت کنند و باز بجنگ پیش آیند چنانچه اوس و خزرج و بنی قریظه در جنگ احزاب منهزم شدند بعده هرگز قدرت
نیافتند تا آنکه بعضی چون بنی النضیر جلا گشتند و بعضی چون بنی قریظه بنهب و قتل پیوستند همه مستاصل شدند و آنانکه ماندند
پراگنده گشتند و ایراد ثم تراخی در مرتبه است که این خبر در بشارت مومنان بالاتر از خبر اول ست چه هزیمتی که بعد از آن
مردم را کسی که نصرت کند و منهزم شده باز بر جنگ روی نهد چنانستی که هزیمت نبود و شکست روی ننمود اما هزیمتی
که بعد آن نصرتی بود و منهزم شده را قوت جنگ نشود کاری عظیم و شانی فخیم باشد و جمله لا ینصرون تکمیل ست برای دفع
وهم آنکه در کلام سابق ملحوظ بود که ایشان بعد روی گردانیدن اگر گاهی بسوی جنگ شتابند نصرت یابند نفی نصرت
ایشان را بر مسلمانان بتصریح آورده و هم مستور را دفع کرد ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ اَيْنَمَا ثُقِفُوْا اِلَّا
بِحَبْلٍ مِّنَ اللّٰهِ وَحَبْلٍ مِّنَ النَّاسِ این جمله حالیه است از فاعل لن یضروکم و قد مقدر ست بر طریق جاؤکم
حصرت صدورهم یا جمله مستانفه معلله است مر مضمون لا ینصرون را و در ذلة استعارة بالکنایه است بتشبیه ذل بخیمه در
احاطت و اشتمال و در اثبات ضرب که نسبت بخیمه دارد و تخییل ست بر طریق نطقت الحال و حبل عبارة از عهد است
از باب استعارت مصرح بها بتشبیه عهد بحبل در استواری و استحکام و مراد از بحبل من الله و حبل من الناس عقد
ذمه است که با ذمیان هم خدای عهد امان کرده و هم مومنان برین تقدیر از ذلة مذکور ذلة قتل و اسر هزیمت و قرار بر وجه
عهدیت بلام عهد که مبنی بر قتال ست مراد شود چنانچه از وان یقاتلوکم یولوکم الادبار ثم لا ینصرون فهم شده و نیز در آیة
دیگر قتل را مترتب بر ثقف و وجدان گردانیده و اقتلوهم حیث ثقفتموهم گفته و اینجا ذلت را مبنی بر ثقف یعنی وجدان
گردانیده ضربت علیهم الذلة اینما ثقفوا گفته این نیز اشارت ست که از ذلة ذلة قتل مراد شود و آن بذمه مرتفع میگردد
اگرچه ذلت مطالبه جزیه که مبنی بر کفر است باقی ست الا بحبل من الله مستثنی مفرغ ست ای ضربت علیهم الذلة اینما
ثقفوا فی جمیع الاحوال الا متمسکین بحبل من الله و حبل من الناس ای بذمة هی کالحبل فی الاستیناف و التمسک
سوال عطف مقتضی مغایرت چنانچه در جاءنی زید و ابو عمرو و جاءنی رجل و رایت رجلا تحقیق شده مراد از هر دو
یعنی بحبل من الله و حبل من الناس یک معنی که ذمه است چون نباشد جواب شک نیست که عطف نکره

خیر الامم مذکور شده ذکر آن بر وجه تعلیل برای پیدا آمدن او برای نفع مردمان آمده و نفع امر معروف و نهی منکر در حق دیگران
از جهت آنکه موضوع ست برای منفعت موصوف خویش نفع و در حق دیگران محتاج سوی بیان جهتی عارضی باشد در حق
مومنان باعتبار تقویت و امداد و در حق کافران بتلقین و ارشاد که چون کافران محاسن ایمان او بینند متابعت او بگزینند و
شک نیست که منفعت بعارضی مختفی ست تقدیم و تاخیر بر ظهور اختیار مبنی ست **سوال** از تامرون بالمعروف و تنهون عن
المنکر که صیغهٔ خبر ند چنان می آید که امر معروف و نهی منکر از ایشان حاصل بود و از آیه ولتکن منکم امة یدعون الی الخیر و یامرون
بالمعروف و ینهون عن المنکر که صیغهٔ طلب ست چنان می آید که امر معروف و نهی منکر از ایشان مطلوب باشد میان روایة بدین
جهت تعارض می آید از روی ظاهر مخالفت مینماید **جواب** شبهه نیست که امر معروف و نهی منکر از ایشان در وقت طلب
غیر حاصل ست و بعد امتثال از بعضی حاصل میشود و تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر از باب اسناد فعل بعض سوی کل بود
وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتٰبِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ ۭ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُوْنَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفٰسِقُوْنَ ○
این شرطیه عطف ست بر فعلیه سابقه منهم المومنون و اکثرهم الفاسقون مستانفه است ملتبسه است مر حال ایمان ایشان در قلت
و کثرت **معنی** اینست اگر همه اهل کتاب ایمان می آوردند و بدین اسلام میگرویدند ایشان را بهتر بودی و خیریت روی نمودی
بعضی از ایشان چون عبد الله بن سلام و اصحاب او مومنان اند بیشتر ایشان فاسقانند هر جا که در قرآن ذکر فاسقان
و ظالمان و فاجران بعد مومنان افتاده است مراد از آن کافرانند لَنْ يَّضُرُّوْكُمْ اِلَّآ اَذًى
این جمله نیز مستانفه است چون گفت و اکثرهم الفاسقون چنانستی که کسی گفت الا یضرونا قال لن یضرکم الا اذی هم ازین جهت
لن برای تاکید نفی ست **معنی** اینست هرگز زیان نکند شما را کافران مگر رنجانیدنی بزبان لافی زنند و گزافی گویند بکلمات
ناپسندیده اذی شما جویند و تنکیر اذی برای نوع ست یعنی نوعی از اذی که اذی زبانی ست گاهی گاهی دین خود را از دین شما
به برتری رسانند و گاهی شما را کمتر از خویش خوانند گاهی در شان خدا بقصه دعوی کنند گاهی قائل بزن و فرزند شوند گاهی
در راه تثلیث پویند ان الله ثالث ثلثة گویند گاهی ان الله فقیر و نحن اغنیاء مدعا سازند گاهی بگفتار ناپسندیده ید الله
مغلوله پردازند گاهی در حق پیغمبر خدا بشتیمه پیش آیند گاهی زبان باهانت منزلت و حط مرتبه کشایند گاهی صفات کامله
او را که در توریة مسطور ست بگردانند گاهی او را ساحر و مجنون خوانند گاهی لاف و گزاف نحن ابناء الله و احباؤه زنند گاهی
خبر نابوده لن تمسنا النار الا ایاما معدوده ذکر کنند از این چنین لاف چه آید و ازین نوع گزاف چه کشاید دروغ را چه فروغ و از
سخن باطل چه حاصل **بیت** دری رسیده بگوش دلم ز استادی ✤ که بهترین گهرهای عقد گفتارست ✤ سخن که عزت
تحقیق نیست اندر وی ✤ چو بانگ گاو که نزدیک عاقلان خوارست ✤ چو طبل میکند آواز از تهی مغزی ✤ سزای
طبل و غا را سرش سزاوارست ✤ اما غیر اذی زبانی یعنی از قتلی و جرحی و حبسی و اسری نتواند کرد و در معرض نهیب قاکی
و تنقیص حالی نتواند آورد و الله یعصمک من الناس کسی را که خدا نگاه دارد او از دشمن چه بیم آرد و چه دهشت و خوف دارد **قطعه** گر دشمنت

از شما اگرچه شما ما را بهتر از خود نمیدانید بعضی گویند وارد در شان صحابهٔ پیغمبر ست از مهاجران و انصار که در مدینه با پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم می بودند و بظاهر و باطن پیروی متابعت پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم مینمودند و بودن ایشان خیر الامم امری جلی ست نه خفی و
بر دلائل ظاهر مبنی ست نه بر دلائل مخفی چنانچه پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم در شان ایشان فرمود اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم و نیز در حدیث
آمده لو انفق احدکم مثل احد ذهبا ادرک ید احدهم ولا یصفه و شیخ ایشان که شرف صحبت رسول یافتند در زمان نزول وحی
دریافتند خیر القرون قرنی برهان خیریت ایشان ست و ملحوظ گشتن ایشان بملاحظهٔ تکمیل نبوی اکمل ست ایشان را برهان ست
فطوبی لهم ثم طوبی لهم و بشری لهم ثم بشری لهم و بعضی گویند این آیه وارد در شان مؤمنان ست که امت اجابت اند و در حق
جمله مسلمانان ست که نعمت اسلام یافتند تعلیل بعلة عامه تامرون بالمعروف وتنهون عن المنکر وتؤمنون بالله مشیر بدین
وجه است خیریت ایشان نیز خفا ندارد و هیچ عاقلی در خیریت این امة شک نیارد و در حدیث صحیح آمده مثل امتی مثل المطر لا یدری
اوله خیر ام آخره و در حدیث دیگر ست ان امتی فی سائر الامم کالقمر فی النجوم و نیز امت خیر الانبیاء خیر الامم باشد و متابع خیر الکتب
که قرآن ست خیر الناس بود این جمله تقریر ست مر حصول آنچه مطلوب بامر ولتکن منکم امة یدعون الی الخیر تا آخر بود چنانچه کسی
کسی را بگوید چنین شو باز همو گوید که چنین شدی و کان درین آیت تواند بود که ناقصه باشد خیر امة خبر او بود و ماضی را غیر منقطع
دارند همچو وکان الله غفورا رحیما پندارند معنی اینست شما در علم خدای یا در لوح محفوظ یا در کتب انبیاء سابقه متصف بصفت
خیریت بودید و همچنین متصف بصفت خیریت هستید و تواند بود که تامه دارند طریقه ما شاء الله کان و ما لم یشاء لم یکن پندارند
و خیر امة اخرجت للناس حال مقدره بود تقدیر کلام وجدتم مقدرا کونکم خیر امة اخرجت للناس شود و معنی چنین آید موجود شدید
شما درین حال که مقدر ست بودن شما بهترین هر امتی از امتان که بیرون آورده شده است از عدم بوجود برای نفع مردمان
بعضی کان بمعنی صار داشته اند چنانچه در کان من الجن معنی صار من الجن گفته اند و خیر امة اخرجت للناس خبر کنتم باشد
تقدیر کلام صرتم بعد امتثال ما امرتم به من الامر بالمعروف والنهی عن المنکر والایمان بالله خیر امة اخرجت للناس بود معنی چنین
باشد شما بعد امتثال آنچه بدان امر کرده شده اید خیر الامم گشتید و جمله تامرون بالمعروف بر جمیع تقادیر مستانفه است یا معلله
تقدیر چنین آید کنتم خیر امة اخرجت للناس لانکم تکتمون امر الله تامرون بالمعروف وتنهون عن المنکر وتؤمنون بالله معنی
شما بهترین امتی که بیرون آورده شده است از عدم بسوی وجود برای نفع مردمان امر میکنید بکارهای نیک از فرایض و واجبات
و جز آن و نهی میکنید از بدی یعنی از حرام و مکروه بجریمه و ایمان می آرید بخدای در مواعید مثوبات آمران و ناهیان و تواند بود
که تؤمنون بالله ایمان بجمیع چیزی که خدای امر کرده است بایمان آوردن بدان و تصدیق و اقرار کردن آن مراد دارند
و او مقتضی ترتیب ندارد تقدم وجود ایمان بر امر معروف و نهی منکر منافی تاخیر ذکر او نپندارند سوال مسلم است واو برای
ترتیب نبود تاخر معطوف بواو مقتضی تا آخر معطوف علیه در وجود نشود اما تاخر ایمان در ذکر بی داعی نشاید حصول داعی
تاخیر باید جواب جملهٔ ثلثه یعنی تامرون بالمعروف وتنهون عن المنکر وتؤمنون بالله بر وجه دلیل بر بودن مخاطبان

و نورانی بود و در بهشت جاودان باشند و در نعیم جنان همیشه مانند و درین کلام صنعت جمع تفریق و تقسیم آمده زیرا که بیاض وجوه
مومنان و سواد وجوه کافران بعد از بعث و حشر خواهد شد بذکر آن جمع مردمان در حشر و بعث مفهوم شده در یوم تبیض
وجوه و تسود وجوه آدمیان مبعوث گشته و بحشر و نشر پیوسته را بر دو فریق بعد از جمع تفریق کرد در فاما الذین اسودت وجوههم
و اما الذین ابیضت وجوههم برای هر یکی حکمی مخالف دیگری آورد و در ذکر سواد و بیاض و رحمت و عذاب جمع میان اضداد
شده صنعت طباق حاصل آمده تِلْكَ اٰيٰتُ اللّٰهِ نَتْلُوْهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ؕ وَمَا اللّٰهُ يُرِيْدُ
ظُلْمًا لِّلْعٰلَمِيْنَ ۝ این جمله تزئیل ست متضمن جمع کردن میان تفاصیل ست جمله نتلوها علیک
صفت آیات ست یا خبری دیگر ست مر تلک را یا حال ست از معنی اشارت و در و اسناد مجازی ست ای نتلو علیک
جبرئیل بامرنا و جمله و ما الله یرید عطف ست بر جمله و تلک آیات الله للعالمین مفعول ست مر ظلما لام زایده برای تقویت
عمل معنی اینست این آیاتی ست فرستاده خدا تلاوت میکند آنرا بر تو جبرئیل بامر ما و نیست خدای خواهنده ظلم
بر عالمیان و جوینده ستم بر جهانیان **سوال** عالمین صیغه جمع ست و در آمدن نفی بر جمع موجب نفی شمول باشد شمول نفی نبود
معنی چنین آید نمیخواهد خدای ظلم را بر همه عالمیان و نمیجوید ستم را بر همه جهانیان بر طریق ارادت ظلم در حق بعضی منتفی نشود
خلاف حکمی که مطلوب و مقصود ست مفهوم گردد **جواب** آری دخول نفی بر جمیع دلالت بر نفی شمول کند نه شمول
نفی مگر آنکه دلیلی مقتضا شمول نفی باشد چنانچه ان الله لا یحب الکافرین آمده و در و الله لا یحب الظالمین تحقیق شده
و این ترکیب ازین قبیل ست چه همه دانند اینجا بر شمول نفی قیام دلیل ست معنی برین ست هیچ کافری لایق دوستی
خدای نباشد و هیچ ظالمی محبوب خدا نبود مردود از درگاه رب ودود بود حاصل آنست آیات بیان عقاب و ثواب بحق و عدل ست و عقاب زیادت
بر استحقاق نبود و ثواب کم از استحقاق نشود تا ظلم افتد و جور باشد هر دو از ظلم بری ست و از جور عاری ست وَلِلّٰهِ
مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ؕ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُوْرُ ۝ ع جمله و الی الله
ترجع الامور عطف ست بر لله ما فی السموات و ما فی الارض و جمله و الله ما فی السموات و ما فی الارض عطف ست بر جمله
سابق یعنی و ما الله یرید ظلما للعالمین یا حال ست معنی اینست و خدا نخواهد بر جهانیان ظلم را و حال اینست که ملک اوست
و در تحت و تصرف اوست انچه در آسمانها و انچه در زمین ست هر تصرفی که در ایشان کند ظلم نباشد چه تصرف در محل تصرف
بیقین ست و همه کارها بسوی خدا رد کرده میشود و جمیع امور بسوی او باز گردانیده میشود و بر قرأة ترجع بصیغه معروف
معنی چنین آید همه کارها باز گردد سوی خدا كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ
وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ ؕ نزول این آیه در شان بن مسعود و معاذ بن جبل و ابی ابن کعب
و سالم مولی ابی حذیفه آمده و در حادثه ایشان نازل شده روایت کرده اند که دو نفر یهودی مالک بن الضیف و وهب
بن یهودا در روز گزاف رفتند و بر طریق لاف بر ایشان گفتند که دین ما بهتر از دینی ست که شما ما را بران میخوانید و ما بهتریم

واما برای تفصیل ما اجمله است بعد ایمانکم ظرف است مر اکفرتم را **سوال** تقیید بظرف مذکور مقتضی آنست که کفر مسطور که
موجب توبیخ بسبب سیاهی وجوه است مقید بمرتدان بود و استحقاق توبیخ را سواد وجود مطلق مر کافران را نباشد و همچنین
نیست بلکه سیاهی روی در جمله کافران ست هم در کافران اصلی ست و هم در مرتدان ست قال الله تعالی و یوم القیامة
تری الذین کذبوا علی الله وجوههم مسودة چون سیاه شدن روی کافران بر اطلاق بود تقیید آن بقید بعد ایمانکم بچه معنی
باشد **جواب** بعضی ایمه تفسیر این آیه را وارد در شان بنی قریظه و بنی النضیر که با پیغمبر بعد ایمان عهد شکستند و مرتد
گشتند دارند و جمله اکفرتم بعد ایمانکم متضمن تقیید در سبب ست و ایمه اصول فقه تقیید و اطلاق در سبب چون ادوا عن کل حر
و عبد و ادوا عن کل حر و عبد من المسلمین متنافی پندارند و بعضی مطلق وارد در حق کفار دارند و از ایمان مذکور ایمان روز میثاق پندارند
و بعضی حمل بر حذف دو مضاف کنند بتقدیر بعد ظهور دلائل ایمانکم دانند اما متضمن معنی شرط ست و این شرطیه با شرطیه که معطوف
بر و شده تفصیل اجمالی ست که در یوم تبیض وجوه و تسود وجوه بود آمده **معنی** اینست پس هر چونکه باشد آنانکه سیاه شده است
بسیاهی کفر رویهای ایشان پس مر ایشان را گفته آید بعد ایمان خویش یعنی ایمان بتکلیف و ابتلا با ایمان روز قالوا بلی کافر
شدید یا گویند ابعد ظهور دلائل ایمان و براهین ایقان کفر ورزیدید نشایستی که کافر شوید و نبایستی که کفر ورزند فَذُوقُوا
الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ۝ فا سببیه است و با نیز سببیه است **معنی** اینست چون کافر شدید
پس عذاب را بسبب کفر خویش بچشید عذاب را بمطعومی ناخوش آینده تشبیه کرد و چشیدن که ملایم مطعوم ست بر سبیل تخیل
آورد **سوال** چشیدن عذاب مبنی از قلت بود و بالا اثبات عذاب عظیم کرده جمع میان دو کلام بچه وجه باشد **جواب** شک
نیست که کفار از جهت کفر ایشان که جریمه عظیم ست عقاب شدید و عذاب عظیم بود استعمال چشیدن که مبنی از قلت است
از جهت فظاعت ذنب ایشان ست که فظاعت ذنب ایشان بمثابه است که عذابی عظیم بر نسبت آن قلیل نماید و در مذاق
بمنزله چشیدن آید **سوال** فا و یا هر دو برای دلالت بر سببیت آرند تکرار ارادت سببیت را بچه وجه سایغ پندارند **جواب**
تکرار از جهت تاکید در بیان سببیت کفر بود و تقویت افضاء او سوی عذاب عظیم باشد و تواند بود که فا را برای ترتب فعل دارند
و با را برای ابتاء استحقاق پندارند تاسیس بود تاکید نباشد معنی چنین آید چون شما بعد ایمان کفر ورزید عذابی را که بسبب کفر
خود مستحق شده اید بچشید وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ
این ماضی نیز بمعنی مستقبل آمده چنانچه در اسودت گفته شده ای و اما الذین ابیضت وجوههم ففی رحمة الله **معنی** اینست
و اما آنکسانیکه رویهای ایشان سپید شود و بنور ایمان نورانی گردد پس ایشان بیمن ایمان کاین اند در رحمت خدا یعنی در نعیم
جنان و این مجاز مرسل ست از باب ذکر حال و ارادت محل ست و تواند بود که مراد از رحمت انواع نعیم ست که آثار رحمت
و کرم ست باشد و این مجاز از باب ذکر سبب و ارادت سبب بود هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ۝
این جمله تکمیل ست و هم عدم خلود را مزیل ست **معنی** اینست ایشان یعنی مومنان که رویهای ایشان سپید باشد

شدند واز ربقهٔ دین اسلام بیرون آمدند و اختلاف در دین غیر اختلاف در اعمال بود چنانچه میان مجتهدان ست واقع میشود که در باب آن پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم اختلاف امتی رحمة گفته و در صدد مذهب ایشان سفته که ایشان همه در اصل دین اختلاف نه دارند بر دین اسلام متفق اند اختلاف در بعض اعمالی ست که آن اختلاف در اصل دین نیست و أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ یوم ظرف ست منصوب بلهم ولهم ظرف مستقر ست خبر اولئک واقع شده و عذاب عظیم فاعل او آمده یا متعلق عذاب که بمعنی تعذیب ست چون اسلام که بمعنی تسلیم بود یا متعلق بتعظیم یا متعلق که باذکر محذوف باشد بذکر عذاب عظیم که واقع در روز قیامت خواهد بود تخلص سوی ذکر قیامت روی نمود باذکر یوم تبیض وجوه و تسود وجوه و چند جملهٔ دیگر ذکر قیامت کرد و جزا و سزا در بیان آورد و تواند بود که عذاب عظیم مبتدا باشد لهم خبر مقدم بود و جملهٔ اسمیه خبر اولئک باشد و جملهٔ اولئک لهم عذاب عظیم عطف ست بر تفرقوا یا معترضه است برای تهدید و الحاق وعید معنی اینست و ایشان کاین ست مر ایشان را عذابی عظیم و عقابی مخیم دران روز که بعضی رویها یعنی رویهای مومنان سپید شود و بعضی رویها یعنی رویهای کافران سیاه گردد و بعضی گفته اند این حال دران وقت باشد که خلایق را سوی سجده خوانند مسلمانان سجده کنند کافران پشتهای ایشان چون تختها گردد و سجده کردن نتوانند و بعد برآوردن سر از سجده رویهای مسلمانان بتابش انوار نورانی شود کافران روی ایشان را تابان بینند از غایت اندوه رویهای ایشان سیاه گردد و بعضی گفته اند این حال در هنگام خواندن نامها واقع شود کافر چون نامهٔ خویش بخواند و بر خود توجه عذاب ابد داند آتش حزن در تاب شود روی او سیاه گردد مسلمان در نامهٔ ایشان ایمان یابد و ببشارت نعیم ابد دریابد مستبشر شود از خوشی و بهجت روی او روشن گردد و بعضی گفته اند چند مومنان کافران همبرین صفت شود و افتراق میان فریقین فارق بود در حدیث آمد یحشر المومنین وجوههم امثور من القمر لیلة البدر و یحشر الکافر و وجهه اسود مظلم و بعضی گویند این حال نزدیک وزن اعمال پیدا آید و بعضی گویند این حال افتراق و تغیر در هنگام فراق فریق فی الجنة و فریق فی السعیر روی نماید چه این وقت هنگام ایقان بثبوت ملک ابدی ست و استیقان توجه ملک سرمدی ست وقت آمنست که هراز هیبت آن بگدازند عجب نباشد که از تابش اندوه آن رنگهای ایشان بگردانند و سیاه سازند عیاذا بالله من ذلک و ابیض وجوهها بنالک و حکمت در افتراق الوان امتیاز مجرمان ست از محسنان چنانچه گفت یعرف المجرمون بسیماهم یا چون خطاب امتازوا الیوم ایها المجرمون صادر شود فرشتگان در آیند در جدا کردن مشرکان باشند بدین علامت مومنان را از مجرمان بشناسند فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ این ماضی بمعنی مستقبل ست و مستقبل متیقن الوقوع را تعبیر ماضی کنند چنانچه در نفخ فی الصور آمده و در فزع من فی السموات تحقیق شده استفهام در أکفرتم بعد ایمانکم برای انکار بر وجه توبیخ ست ای لم یکن ینبغی لکم ان تکفروا یعنی نبایستی کافر شدن و نشایستی کفر ورزیدن و جملهٔ استفهامیه مقول یقال محذوف ست ای فیقال لهم أکفرتم و جملهٔ خبر مبتدا ست جواب اما ست

وعمل او بعموم قول پیغامبر صلی الله علیه وسلم من رای منکم منکرا فلیغیره بیده باشد بعد از فراغ از فعل او را ولایت تعزیر
نیست و محتسب را ولایت مطلقه است و بدانکه در کتب فقه آورده کسیکه مشاهده منکر میکند اگر بداند که مرتکب منکر امر او را
قبول خواهد کرد بقذفی و شتمی و ضربی و قتلی پیش نخواهد آمد امر کردن واجب آید و باز ماندن نشاید و اگر بداند که مامور او را
در ضرب و شتم نخواهد آورد لیکن امر او را اطاعت نخواهد کرد امر واجب نبود و در امر و ترک امر مخیر شود لیکن افضل آن باشد که امر
کند و اگر بداند که نخواهد شنید و کار او بقذف و دشنام خواهد کشید افضل آن باشد که امر نکند و خود را در معرض قذف و
دشنام نیفگند و اگر اکبر رای او نیست که اگر امر معروف خواهد کرد مامور او را در معرض قتل خواهد آورد و یا خواهد کشت از
جهت خوف کشتن مرخص باشد لیکن امر کردن و اختیار کشانیدن افضل بود زیرا که مرگ شهیدی حیات جاودانی میگردد
و نصرت قتل را منفعت حیات جاودانی معارض میشود **سوال** اگر مردی در صف قتال در می آید و بر کافران حمله مینماید
اگر بداند که ایشان را زیانی رسانیدن تواند روا باشد که در آید و در شهادت و سعادت بر خود کشاید و اگر بداند کافران
را بدر آمدن او هیچ مضرتی نخواهد رسید و کار او بقتل و هلاک خواهد کشید حمله کردن او محمول بر تهور و نادانی بود و درین جان
دادن او را ثواب شهادت حاصل نشود و در امر معروف اگر بداند که امر معروف هیچ نفع نخواهد کرد او کشته خواهد شد
افضل آنست که امر کند اگر کشته شود شهید باشد میان دو صورت مذکور فرق چیست و صحت آن بر چه وجه مبنی ست **جواب**
قیاس این بود که حکم هر دو مسئله یکسان باشد و حکم در هر دو صورت برابر بود لیکن ناروائی جمله مذکور از جهت آنست که این کار مسلمانان
را در دین زیان ست موجب وهن مسلمانان و تقویت کافران ست و در صورت امر معروف در کشته شدن امر زیان دین نخواهد بود بلکه دین را رونق
خواهد افزود در باختن جان که برای رونق دین بود موجب نیل درجه شهادت شود **سوال** میان دعوت سوی خیر و
میان امر معروف فرق چیست و افتراق بر چه وجه مبنی ست **جواب** دعوت سوی خیر بیان خیر بود اصحاب سعادت
را بمحض دعوت سعادت مساعدت کند دل بر خیر نهد صاحب خیر شوند و اگر بعد دعوت در تحصیل خیر تاخیر شود محتاج
سوی امر و نهی گردد چنانچه کفاری را که دعوت اسلام نرسیده باشد اول دعوت سوی اسلام کنند بعد از آن سوی ذمه
بعد آن قتال که امر معروف ست بجا آرند هم چنین بنا کردن مسجد و تاذین و ثبوت دعوت سوی نماز ست اگر بدعوت
منقاد نشود امر معروف متوجه گردد وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ
مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنٰتُ ط این جمله با معطوفات خویش عطف ست بر انشاءات سابقه معنی اینست و مباشید
در اختلاف دین همچو کسانیکه متفرق گشتند و فرقه فرقه شدند و در دین اختلاف کردند و یهود و نصاری شدند از بعد آنکه
آمد ایشان را آیات ظاهره و معجزات متظاهره که موجب ست مر ایقان در دین و موافقت در یقین چه یهود مخالف
شدند مر نصاری را و منکر شدند رسالت عیسی را و نصاری با یهود مخالفت ورزیدند رسالت موسی را منکر گشتند
و هر دو فریق با امت محمد مخالف شدند انکار رسالت محمد صلی الله تعالی علیه وسلم کردند بدین اختلاف در دین کافر

چون امر بالمعروف و صلوة عید بر قول کسی که واجب گوید و جز آن و امر بسنت سنت ست چون امر بجماعت و سنن رواتب و امر مستحب مستحب ست چون امر بتعجیل افطار و تعجیل مغرب و نهی از منکر محرم چون نهی از زنا و شرب خمر فرض بود و نهی از مکروه تحریمه که حرام ظنی ست چون نهی از نماز در خانه که در ان خانه جانب قبله دیوار راست و یا چپ صورتها ذوی الارواح واجب باشد صاحب کشاف امر معروف را دو قسم کرده یعنی واجب و مستحب گفته فرض و واجب را در واجب مندرج داشته و امر سنت و مستحب در مندوب داخل پنداشته و نهی از منکر یک قسم آورده ترک فرض را که حرام ست و ترک مکروه تحریمه را که واجب ست واجب نام کرده و مکروه تنزیهی منکر نبود تا نهی از ان منکر باشد و در کتب این علم اورده است که امر معروف مختص تولا نبود بلکه هر مسلمانی مامور بامر معروف و نهی از منکر باشد چنانچه آیه کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر بران ناطق و حدیث من رای منکم منکرا فلیغیره بیده فان لم یستطع فبلسانه و ان لم یستطع فبقلبه و ذلک اضعف الایمان با آن موافق ست یعنی هر که عالم و قادر ست بر باز داشتن از منکر او را لازم است که باز دارد و امر بمعروف و نهی از منکر که بدان مامور ست بجا آرد در تفسیر حکایتی آورده زاهدی در خانهٔ بادشاهی آمد و در و بر و آور و از منکراتی دید نهی کرد همه آلات لهو که در مجلس او یافت بر وجه جست بر شکستن او شتافت بادشاه گفت ترا عهده جست کرده است گفت کسیکه تاج سلطنت بر سر تو نهاده است بادشاه گفت من تاج و تخت از خلیفهٔ عهد و زمان یافته ام او این مرتبه تفویض او دریافته ام زاهد جواب داد مرا این عهده پروردگار خلیفه داده است که ابواب علم و عمل بر من کشاده است بادشاه گفت در تو استعداد جست ندیدم ترا محتسب همی قند گرداینیدم زاهد گفت من خود را از شغل تو معزول کردم و عهدهٔ مذکور بتو پردم که عهدهٔ تو در معرض عزل ست و عهدهٔ که مرا خدای داده محض فضل ست خدای فضل خویش باز نخواهد گرفت و عهدهای من عزل نخواهد پذیرفت بادشاه گفت از من حاجتی بخواه تا برآرم و حق کلمات تو بجا آرم زاهد گفت حاجت من آنست که مرا در روضهٔ نینداری و رضوان خازن بهشت مرا در سایهٔ جنان آسوده سازد بادشاه گفت این وظیفه من نیست و طاقت من نباشد زاهد گفت خدای حوایج مرا میداند و برآوردن آن بفضل عمیم خویش میتواند بادشاه چون کمال او را مشاهده کرد و او مراسم اعتقاد پیش آورد و چون عمل او برای خدا دید با جلال و اعظام باز گردانیدند زاهد مذکور دو بیت انشا کرد شعر ثنتان لم یوتهما مسلم ✤ الا توفی الاجر بالمحشر ✤ الامر معروف والنهی عن ✤ جمیع مایوتی من المنکر سوال چون امر معروف وظیفه همه باشد فرق میان محتسب و غیر محتسب چه بود جواب محتسب که بادشاه تفویض احتساب بوی کرده و او را از جهت خویش برای این عمل متعلق گردانیده و او را این کار چون نماز روزه فرض عین شده و غیر او را بر وجه فرض کفایت آمده و نیز غیر محتسب را نزد یک بعضی ولایت امر معروف بلسان بود ولایت امر معروف بید نباشد یعنی امر بزبان تواند کرد کسی را در تغییر منکر حبس نتواند آورد بلکه تغییر کردن او منکر بود محتسب را ولایت باشد که او را از جهت این تقریر کنند و بعضی گفته اند که غیر محتسب را در اثناء ارتکاب منکر در وقت مشاهدهٔ فعل اگر قادر باشد ولایت تغییر بود

ف

درین جا بیان مستند شهادت و غیر شهادت است و جنانچه از عبارت سوال و جواب بخوبی ظاهر است و مسئلهٔ منقض وقتی است همین سنه ۱۲ منه عفی عنه

وَلْتَكُنْ مِّنْكُمْ اُمَّةٌ يَّدْعُوْنَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ؕ ولتکن عطف ست بر اوامر سابقه و من برای تبعیض ست و یدعون و آنچه عطف بروست صفت ست مر امت را معنی اینست و کو باشند از جمله شما گروهی که سوی خیرات دعوت کنند و مبرات در دل افگنند و بفرایض و واجبات آمر شوند و بر کارهای پسندیده بیارند و از منهیات و منکرات و از کارهای ناشایسته باز دارند وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ ○ و اولئک مرفوع المحل ابتداست المفلحون خبر مبتداست هم ضمیر فصل ست و جمله معترضه است برای مدح و اعیان جزو مانعان از شر و امر آن معروف ناهیان از منکر و تواند بود که معطوف بر جمل سابقه بود از باب عطف اسمیه بر فعلیه باشد معنی اینست و ایشان ای محمد صلی الله تعالی علیه و سلم هم ایشان رستگاری یابندگانند و بفوز و فلاح رسندگانند **سوال** مامور بامر معروف و نهی منکر همه مسلمانانند و نیکخواهی یکدیگر همه مامورانند چنانچه در آیت کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر در خطاب همه مومنان آمده و الآمرون بالمعروف و الناهون عن المنکر همه مسلمانان را متناول شده و بمن تبعیض ثابت شود که امر و نهی مخصوص در حق بعض بود و توفیق بچه باشد تلفیق بچه حاصل شود **جواب** امر معروف و نهی منکر از فروض کفایت ست که واجب بر کل شود و باداء بعض از کل ساقط گردد چون امر معروف و نهی منکر باعتبار وجوب در حق کل بود باعتبار اداء در حق بعضی باشد میان دلائل مخالفت نیاید توفیق روی نماید **جواب** دیگر آنکه امر معروف و نهی منکر واجب هر کسانی ست که مشاهده فعل کنند و حکم آن دانند محل قابل تصور کنند و امر و نهی کردن توانند چون امر معروف مخصوص بمشاهده کنندگان عالم و قادر باشد و ایشان بعض مکلفانند مامور بدو کل قادران که بعض مکلفانند باشند و آیه کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر از باب خطاب کل بفعل بعض دارند بر طریق ایتها العیر انکم لسارقون پندارند و بدانکه امر بتقوی و اعتصام بقرآن و دین خدا حکمت بدنی ست و بیان علم اخلاق ست یعنی علم اصلاح نفس ست و آن لازم بر هر یکی بایقان ست و امر بمعروف و نهی منکر از جمله حکمت بدنی ست و آن مفوض بعلماء و آمر ست یعنی کسانیکه دانند و توانند بر وجهی که باید و شاید دین حق را بخلق رسانند آیه قوا انفسکم و اهلیکم نارا و حدیث ابدا بنفسک ثم بمن یقول و حدیث کلکلم راع و کلکلم مسئول عن رعیته اشارت سوی هر دو علم مذکور ست و قوانین هر دو علم در کتب اخلاق و علم سیاست مسطور است و یا هر دو علم مذکور را بر وجه ایجاز و اختصار در تحفه ابراهیم شاهی باز دیده ام و آیین در فوائد و غرر شواهد هر دو علم در سلک انتظام کشیده ام فان رغبت فعلیک بهما و در حدیث کسی را که امر معروف و نهی منکر مبالغت کند در مدیح او سفته خیر الناس الآمرون بالمعروف و الناهون عن المنکر گفته و آمده است در اثر افضل الجهاد الآمر بالمعروف و النهی عن المنکر امر بمعروف انواع ست امر بفریضه فریضه است چنانچه امر به پنجوقت نماز و روزه ماه رمضان و امر بواجب واجب ست

که ایشانراست همه میدانند اوسیان گفتند اگر اسلام نیامدی و دولت پیغمبر علیه السلام حاصل نشدی ما شما را میکشتیم
و فرزندان شما را بنده میساختیم و زنان شما را بغیر مهری یافتیم خزرجیان گفتند میان ما و شما عداوت در زمان طویل بوده و اسلام
بعد هنگام مدید روی نموده و ما با شما محاربه میکردیم شما را میزدیم در خانهاء شما در می آمدیم اگر این کار میتوانستند چرا نکردید
و دعوی خویش را پیش نیاوردید همه میدانند که این سخن محض لاف ست و این کلام عین گزاف ست امثال این گفتار
بسیار بر زبان راندند و بر وقف آن یکدیگر اشعار خواندند سخن زیادت شد یکدیگر در دشنام افتادند و زبان بشتیمه
گشادند بعد از آن کار بتضارب نعال کشید تا آنکه بحد قتال رسید اوسیان یا آل اوس گفتند خزرجیان یا آل خزرج ندا کردند
فرقه بسلاح پرداختند مجلس را معرکه ساختند پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم شنید با جماعتی از انصار رسید آمدن پیغمبر
ایشان را دشوار آمد هیبت پیغمبر در دل ایشان در آمد پیغامبر صلعم میان ایشان بر شتری سوار استاد و بخواندن یا
ایها الذین آمنوا اتقوا الله حق تقاته الآیة زبان گشاد از محاربه باز ماندند بر حکم امر پیغمبر دل بر صلح و آشتی نهادند پیغامبر
صلی الله تعالی علیه و سلم در خواندن آیت مذکور ایشان را بر تقوی و اعتصام بدین خدا آورد و نهی از تفرق و اختلاف
کرد و از محاربه و مقاتله که در ایام جاهلیت داشتند بمودت دینی بر اخوت اسلام بتالیف خدا الفت یافتند یاد دهانید
و بیرون آوردن ایشان از کفر بعطاء ایمان و نعمت اسلام مبرهن گردانید گفت اذکروا نعمة الله علیکم معنی اینست یاد
کنید نعمت خدای را که بر شماست در حالتی که بر شماست چون شما در جاهلیت دشمنان بودید و یکدیگر آثار عداوت
مینمودید پس خدای میان دلهای شما الفت نهاد و در خاطر شما یکدیگر بمودت ایمان و اخوت اسلام دوستی نهاد تا بمودت
ایمان و اخوت اسلام میان خویش میثاق محبت محکم بستید و پیمان مودت استوار کردید پس یکدیگر بسبب نعمت خدای
که ایمان و اسلام ست برادران گشتید وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ
مِّنْهَا عطف ست بر کنتم اعداء فانقذکم منها عطف ست بر کنتم علی شفا حفرة معنی اینست و بودید شما
بر کرانه کوکی از آتش پس شما را از آن کوک رهانید و بکرم خویش شما را از آن دور گردانید و از افتادن در آن نگاهداشت
و بمحافظت ازلی محفوظ ساخت و این تمثیل ست از باب طارت به العنقاء و وهب به اللیل چه حال ایشان در کفر بسبب
در آمدن ست و اعطاء اسلام که سبب رهائیش از آن ست بحال کسی میماند که در کرانه کوک آتش باشد قریب آن بود
که نیفتد کسی او را از آن کوک و در اندازد و او را افتادن در آتش ایمن سازد و ازین ورطه رهاند و ازین مهلکه خلاص دهاند
كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ۝ کذلک صفت مصدر محذوف ست
ای تبیینا مثل ذلک التبیین الواضح المبین یبین الله لکم آیاته مفعول ست مر یبین لعلکم تهتدون بمعنی لکی تهتدوا متعلق ست
به یبین الله و جمله تذییل ست معنی اینست همچنین آیات کتاب خویش را بیان میکند و مضمون آن در دلهای شما می افگند
تا شما اهتدا یابید پیش از آنکه پیش از آن دانستید یا گویند تا شما بر اهتدا ثابت مانید و از اهتدا روی نگردانید

او جاری هم برین سبیل ست ای لا تکونوا علی غیر الاسلام عند موتکم **جواب** دیگر آنکه امر و نهی که از افعال طبایع و انفعالات ست
چنانچه کن کریما و لا تکن لئیما و افرح و لا تحزن و ابک و لا تضحک بود متعلق بارتکاب اسباب آن که اختیاری ست شود **وَ**
اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمِيعًا وَّلَا تَفَرَّقُوا عطف ست بر واتقوا الله و لا تفرقوا عطف ست بر واعتصموا
حبل در لغت رسن ست و آن استعارت از دین یا قرآن با عهد و پیمان چه دین و کتاب و عهد برضای خدا که مقصد اصلی ست
رساند چنانچه رسن کسی بدو آویزد از فرود بالا برد یا از بالا فرود آرد بدین وجه برسن میماند معنی اینست بدین خدای
یا بکتاب او که قرآن ست با او همه چنگ در زنید و متفرق مشوید و فرقه فرقه مگردید **وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ**
عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ
بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا واذکروا عطف ست بر لا تفرقوا علیکم حال ست از نعمة الله ای اذکروا نعمة الله
کائنة علیکم اذ کنتم ظرف ست مر ظرف مستقر یعنی علیکم متضمن ست مر تعلیل را فاصبحتم بمعنی صرتم ست ضمیر خطاب اسم اوست
اخوانا خبر اوست ای اصبحتم بسبب نعم لتالیف اخوانا **روایت** کرده اند که اوس و خزرج دو برادر مادری و پدری بودند
هر دو صاحبان جاه و دستگاه شدند میان ایشان نسبی عداوت حاصل گشت که بدان عداوت هر یکی بمحاربه پیوست و آن
عداوت و محاربه میان ایشان صد و بست سال و بعضی گویند صد و شصت سال بود تا آنکه پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم
هجرت کرد در مدینه نزول فرمود ایشان را دعوت سوی اسلام کرد هر دو را بر شرف اسلام آورد هر دو فریق بشرف اسلام
مشرف شدند و میان خویش عهد موافقت بستند اخوت اسلام میان ایشان جامع شد و کار ایشان بمحبت پیوست
کینه ها و ضغینه ها که میان ایشان بود بصحبت و الفت بدل گشت تا روزی بعد اسلام نیز میان ایشان محاربه افتاد و میان
یکدیگر مقاتله زاد و آنچنان بود که پیغمبر را صلی الله تعالی علیه و سلم حماری یعفور نام بود و او با منافقان صورت دشمنی
مینمود چه او بر حکم معجزه پیغامبر منافقان را شناختی هر کجا که منافقی دیدی نزدیک او شدی بول انداختی تا روزی عبد الله
بن ابی سلول اوسی در لافگاه خویش نشسته بود حمار مذکور صورت عداوت نمود دم جانب او آورد و نزدیک او بول کرد
عبد الله مذکور نگهبان او را گفت نح عنا هذا الحمار فانه بوذینا یعنی حمار را از ما دور دار و یا از ایذاء او نگهدار سعد بن معاذ
خزرجی که از مخلصان پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم در صورت غضب کرد بغضب گفت یا لعین الحمار رسول الله صلی
الله علیه و سلم تقول ذلک یعنی ای ملعون این سخن در شان حمار پیغمبر میگوئی ز اهانت حمار او بیجوئی یکدیگر در گفت و شنید
شدند و در مقالت افتادند آدمیان گفتند شرف و عظمت ما راست چه جریمه ذو الشاهدتین و حنظله که غسل داده
فرشتگان ست و سعد بن معاذ از جمله ماست خزرجیان گفتند شرف ما را سزد و عظمت ما را بود که چهار کس که قرآن را باستعاره
یاد کرده اند و نام خود بضبط و حفظ کلام الله بر آورده اند یعنی ابی بن کعب و سعد بن خباب و زید بن ثابت و سعد بن
خطیب انصاری از میان ما اند عزت و حشمت و کمال و جلال و مکانت و احترام پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه و سلم

اگر استفهام برای توبیخ بمعنی لا ینبغی ان یکون باشد سوال وارد نشود یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ
حَقَّ تُقٰتِهٖ این جمله مستانفه است برای بیان اعتصام بدین خدا چنانستی که سامع گفت کیف یعتصم بدین الله
فقیل یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله حق تقاته ای اعتصموا بالتقوی واتقوا الله حق تقاته معنی اینست ای مومنان پرهیزید
از خدای حق پرهیزیدن و بترسید حق ترسیدن در تفسیر آورده است حق تقوی آنست که طاعت کنید چنانچه بعد از آن عصیانی
نباشد و ذکر کنید چنانچه بعد از آن نسیانی نبود و شکر بگذارید و میل بر کفران نیارید و بعضی گفته اند حق تقوی آنست که در
کار خدا ملامت کننده دامن گیر او نشوید و اگر جهان مخالف بود در متابعت حق در راه فتور و تقصیر نرود و بصدق و عدل
ایستد اگرچه بر نفس خویش باشد یا در حق پدر و پسر خود گفته اند چون این آیت نازل شد کار بر مسلمانان دشوار شد و عمل
ایشان بصعوبت پیوست حق تقوی که تواند و محافظت وظایف آن که داند تا آنکه آیه فاتقوا الله ما استطعتم نازل گشت
حکم این آیت بنسخ پیوست سوال حق تقوی اگر مقدور بود فاتقوا الله ما استطعتم ناسخ او نشود و اگر مقدور نبود در منسوخ
مذکور پیش از نسخ تکلیف ما لا یطاق لازم آید و تکلیف ما لا یطاق نزدیک ما تریدیه عقلا جایز نیست و نزدیک اشعری عقلا جایز است لیکن واقع نشود
پس وقوع آن باجماع منتفی است و انتفاء وقوع صحت نسخ را منافی است جواب حق تقوی بر معنی مذکور ممکن مقدور بود
لیکن دشواری داشت تکلیف بما فیه حرج مینمود و استطاعت که در فاتقوا الله ما استطعتم مذکور است بمعنی انتفاء حرج
آمده و تکلیف بحق تقوی که در وی حرج بود باشتراط استطاعت که بمعنی انتفاء حرج است منسوخ شده سوال از ثبوت نسخ تکلیف
بحق تقوی لازم می آید که قبل النسخ تکلیف بما فیه حرج واقع شده و انتفاء وقوع آن در امت پیغامبر بآیات وما جعل علیکم فی الدین
من حرج منصوص آمده جواب وما جعل علیکم فی الدین من حرج ماضی منقطع است دایم نیست بر طریق ما رکب الامیر
وما کتب الوزیر بدلیل تکلیف قیام لیالی بقوله تعالی قم اللیل الا قلیلا نصفه او انقص منه قلیلا او زد علیه که آن را بآیه ان
ربک یعلم انک تقوم ادنی من ثلثی اللیل ونصفه وثلثه وطایفة من الذین معک والله یقدر اللیل والنهار علم ان لن تحصوا ای
ان لن تحصوا فتاب علیکم فاقرؤا ما تیسر من القرآن برگرفته اند و منسوخ گفته اند و بدلیل صیام لیالی که بآیت احل لکم لیلة
الصیام الرفث الی نسائکم هن لباس لکم وانتم لباس لهن علم الله انکم کنتم تختانون انفسکم فتاب علیکم وعفی عنکم فالآن باشروهن
وابتغوا ما کتب الله لکم وکلوا واشربوا حتی یتبین لکم الخیط الابیض من الخیط الاسود من الفجر بیان حرج پیوسته و منسوخ گشته
وَلَا تَمُوْتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ جمله وانتم مسلمون حال است ای لا تموتن الا فی حال کونکم
مسلمین و استثناء تکلم بیانی بعد الاستثناء است ای الا تموتن کائنین علی غیر حال الاسلام جمله ولا تموتن عطف است بر واتقوا الله
معنی اینست و جز در حالت اسلام ممیرید و مردن در حالت کفر بر خود مپذیرید سوال نهی از فعل اختیاری باید و موت
باختیار متعلق نیست نهی از آن چگونه آید جواب در فعلی که قیدی بود نهی متوجه سوی آن قید شود چنانچه در لا تات زید
اطمعها نهی مذکور از اتیان ندارند بلکه از طمع پندارند ای لا تکن طامعا عند اتیانک زیدا اینجا هم ازین قبیل است و معنی

ترتبغون وضمیر تبغونها نیز مفعول ست برطریق ایصال ای تطلبون لها عوجا وجملہ وانتم شہداء حال ست وجملہ وما اللہ بغافل عما تعلمون تذییل ست **معنی** اینست بگو یا محمد ای اہل کتاب ازدین خدا مومنان را چرا باز میدارید وہمت برین گمارید ایشان را ازدین باز گردند چرا میگمارید گاہی جزنا بوده که موسی لا نبی بعدی گفته است میگوئید گاہی روایه کردن از توریه که شریعت موسی لاتنسخ برای شبهه انداختن ایشان میجوئید حالیه پیغمبر را که در توریه بود میگردانید گاہی آن حلیه دیگر میخوانید نا مسلمانان را بدین تلبیس ازدین حق بگردانید برای راه دین خدا کژی میجوئید وآن را بست کژی نمیبرد ومقصود شما اسلمان نگیرد وحال اینست شما گواہانید بدانچه در توریه از صحت دین اسلام مذکورست وصدق پیغمبر صلی اللہ تعالی علیه وسلم مسطورست شما اصحاب آگاہی وارباب گواہی اید خلاف واقع چرا میگوئید وراه باطل چرا می پوئید ونیست خدای عزوجل غافل از کارہا شما یعنی انچه میکنید میداند وسزا بدہا شما میتواند **یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْۤا اِنْ تُطِیْعُوْا فَرِیْقًا مِّنَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ یَرُدُّوْكُمْ بَعْدَ اِیْمَانِكُمْ كٰفِرِیْنَ** ۝ مذکور مومنان برای تنبیه ایشان است شرطیه که بعد اوست بیان ست مر مضرت طاعت کافران ان تطیعوا شرطست بردو کم خبر شرطست درآیه سابق اہل کتاب را برو جه توبیخ خطاب کرد درین آیه خطاب مومنان برای تحذیر ایشان آورد وایشانرا از طاعت دشمنان باز داشت وبمنع کردن ایشان از طاعت کافران که اشارت ست سوی بطلان تداہب ایشان پرداخت پس این جا نیز متضمن تشنیع ایشان باشد موافق مقصود آیات سابقه بود وہم ازین جهت فصل کرد بغیر واو آورد **معنی** اینست ای مومنان اگر گروہی را از اہل کتاب اطاعت کنید ودم متابعت ایشان زنید باز گردانند ایشان شما مرتد شده بعد کردیدن وکافر گشته بعد مومن شدن **وَكَیْفَ تَكْفُرُوْنَ وَاَنْتُمْ تُتْلٰی عَلَیْكُمْ اٰیٰتُ اللّٰهِ وَفِیْكُمْ رَسُوْلُهٗ ؕ وَمَنْ یَّعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِیَ اِلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ** ۝ ع ۱۰ استفهام برای تعجب وانکارست وجمله وانتم تتلی علیکم حال ست فقدهدی تعلیل ست جزا محذوف ست ای ومن یعتصم باللہ یفلح لانه هدی الی صراط مستقیم وجمله شرطیه یعنی ومن یعتصم باللہ الی آخره عطف ست بر شرطیه سابقه یعنی ان تطیعوا تا آخر بجامع تضاد وجمله وکیف تکفرون معترضه است **معنی** اینست چگونه شما کافر شوید وچه نوع شما کفر ورزید وحال اینست که آیات کتاب بر شما خوانده میشوید ودرمیان شماست رسول خدای که شما را پند میدہد ونصیحات شما را دور میکند ودر سواضع لغزش می اگاہاند ووحی خدا بشما میرساند وکسیکه بخدای پناه گیرد بدین او چنگ وزد بدرستی او سوی نجات شتابد از عذاب خلاص یابد زیرا که خدای او را سوی راه مستقیم ودین قویم راه نمونی کرده ودر ایمان وایقان آورده **سوال** ازان تطیعوا فریقا من الذین اوتوا الکتاب یردوکم بعد ایمانکم کافرین ای آید که مومنان بر تقدیر اطاعت ایشان کافران را مردود سوی کفر کردند والبته کافر شوند واز وکیف تکفرون که استبعاد کفر ایشان ست انکار کفر آید واین ازردی ظاہر تناقض نماید **جواب** وکیف تکفرون کنایت ست از کیف تطیعونهم واطاعت در معرض تردد ست نظر استبعاد وبعد ست باین که

تضمی میجوید وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ۞
حج البیت بفتح حا و کسر خوانند بفتح حا مصدر و بکسر حا اسم و بعضی هر دو را مصدر حج حج داشتند حج البیت مرفوع بر ابتدا است
خبر مبتدا است علی الناس متعلق ظرف مستقر است یعنی واجب و من استطاع الیه سبیلا بدل است از الناس بدل بعض از کل سبیلا
یعنی بلاغا و وصولا از باب مجاز مرسل مذکور سبب است یعنی بلاغا و وصولا از باب مجاز مرسل بذکر سبب واراده مسبب
مفعول استطاع ست الیه متعلق ست یعنی سبیلا ای وصولا و بلاغا الیه و این جمله عطف ست بر جمله سابق معنی آنیست
و برای خدا بر است حج خانه کعبه و قصد زیارت او بر مردمان بر کسی که تواند رسیدن بسوی او بملک زاد و راحله و امن طریق
و نفقه عیال و اطفال و امثال آن وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ۞
و این جمله عطف ست بر جمله سابقه جمله فان الله غنی عن العالمین تعلیل ست مر جزاء محذوف را ای من کفر لم یضر الله شیئا
فان الله غنی عن العالمین در و من کفر فان الله غنی عن العالمین مقام فان الله غنی عنه بود و بجای ضمیر ذکر عالمین بصیغه عام
بر وجه کنایت از ذکر خاص ابلغ نمود لان الکنایة ابلغ من التصریح و التلویح اولی من التصریح و تواند بود که از و من کفر کفران نعمت
و قدرت و استطاعت بنا گزاردن حج و نا آوردن مناسک آن مراد دارند و ذکر کفران نعمت بلفظ کفر که در وی ابهام
معنی کفر که در ضد ایمان ست تغلیظ و تشدید پندارند معنی آنیست هر که همچو یهود و نصاری کافر شود و شرف امت را منکر
گردد و بفرضیت حج اعتقاد نکند اعتقاد در نماز بدو روی نیارد خدای را زیان نکند و در شان او منقصی نیفگند زیرا که بدستی
خدای غنی ست از عالمیان بی نیاز ست از جهانیان قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ
وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ ۞ استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست و جمله جمع ست مر تفاریق توبیخات که گذشته و تفاسیم
التشنیعات که بالا رفته همچو توبیخات سابقه را تقریر ست و تناول عام همه را تاکید و تکریر ست معنی آنیست بگو ای محمد ای اهل کتاب
چرا کافر میشوید بآیات کتاب خدا که وارد ست در یگانگی خدای و به نبوت عیسی و بودن تحریم طیبات بشومت گناه شما و در
نماز بجانب کعبه توجه کردن او را از فضل بثوت عبادت دانستن و تواند بود از آیات معجزات که دال ست بر صدق پیغامبر
مراد شود معنی چنین بود ای اهل کتاب معجزات پیغمبر را که دال ست بر صدق چرا منکر میشوید و حال آنیست خدا گواه است
بدانچه شما از تثلیث و اشراک و تحریف کتب و دشمنی با پیغمبر و توجه سوی غیر قبله و انکار فرضیت حج و خزآن میکنید قُلْ
يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا
وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ۞ استفهام در لم تصدون برای انکار بر وجه توبیخ ست یا اهل الکتاب
تکرار ندا ست برای تاکید جمله لم تصدون بعد ذکر لم تکفرون ذکر خاص بعد عام بود یا از لم تکفرون بدل بعض باشد و مراد از سبیل
الله بر وجه استعارت مصرح بها دین ست موصول با صله یعنی من آمن مفعول ست مر تصدون تبغونها عوجا بدل ست یا حال ست از تصدون یا
بیان دست یا تعلیل ست و ضمیر تبغونها بر سبیل الله است و تانیث ضمیر از جهت آنست که سبیل مؤنث سماعی ست عوجا مفعول ست

برابر او در زمین آمده چنانچه اگر از آن سوزنی بیفتد بر بام که برسد و بعضی گویند اول خانه که در زمین بنا کردند کعبه بود بنا او از
فرشتگان برای آدمیان که موعود بودند باشد و تواند بود که بنا او از ایشان برای خود بود و در عاقبت برای آدمیان باشد
و بعضی گویند بعد از طوفان این خانه را اول ابراهیم علیه السلام بنا کرد و مردمان را گرد بر گرد آن برای طواف آورد و بعضی گویند اول خانه
که بعد از طوفان بحج پیوست و مردمان بر زیارت آن دل بسته همین ست خانهٔ متبرک ست که ببرکت او قرار زمین ست و از
امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه مرویست که پیش از کعبه خانها بود کعبه از خانهائی ست که برای خیر و هدی مبنی ست ابراهیم آن را
عمارت کرد و مردمان را بر قصد زیارت او آورد و بعد از آن خراب گشت و مدتی بران گذشت قومی از حریم که زن اسمعیل علیه السلام
از ایشان روی نمود بنا آن از ایشان روی نمود بعد از چندگاه قومی جمله آوردند آن بنا را خراب کردند باز عمالقه رخ آوردند بنا
آن مرتب کردند باز خراب گشت و بانهدام پیوست آخر قریش بنا کرد و دل بر مجاوری نهاد و توطن دران آورد و بعضی گویند آبی که
پیش از خلقت آسمان و زمین موجود شده بود بر روی آب کفی بر شکل خانه بدو هزار سال پیش از خلقت زمین روی نمود بعده
زمین فرو گسترانیدند بعده آن خانه را در زمین بیت نخستین گردانیدند فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ
آیات مبتدا ست فیه خبر است جمله مستانفه است چنانستی که سامع بعد بیان اولیت و اولویت خانهٔ مذکور بتوجه مردمان بسوی
او در نماز سوال کرد صف لنا ما صفته بر زبان آورد فیه آیات بینات بر سبیل استیناف وارد گشت جواب سوال مذکور ببیان پیوست
یا گویند فیه ظرف مستقر است حالی دیگر ست آیات فاعل ظرف واقع شده مقام ابراهیم عطف بیان آیات آمده از جهت آنکه مشتمل ست بر آیات
چه در مقام ابراهیم سنگی ست که دران نقش قدم ابراهیم بر آمده و آن مشتمل چند معجزه شده و نرم شدن سنگ و در آمدن قدم تا کعب و بر آمدن
نقش پا دران و باقی ماندن آن در اعصار و دهور و عدم تغیر نقش مذکوره و عدم تحول آن بمرور اعوام و شهور و تواند بود که مقام
ابراهیم بدل بعض از آیات بود یا مبتدای محذوف الخبر بتقدیر مقام ابراهیم باشد و بر هر دو تقدیر از باب اکتفا دارند و از قبیل حبب
الی من دنیاکم ثلث الطیب والنساء وقرة عینی فی الصلوة پندارند چه در بیان اکتفا بدو چیز اکتفا کرد سوم را نسیا ورد معنی اینست
دران خانه آیات بینات ست مقام ابراهیم از جمله آن آیات ست وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا
این جمله عطف ست بر فیه آیات بینات یا بران اول بیت وضع للناس معنی اینست هر که درو در آید از آفات دنیا و دغدغهٔ آخرت
ایمن باشد مسئلهٔ ملتجی متعلق برین آیت ست و آن آنست قاتل آید یا قاطع طریق که مستحق کشتن باشد اگر در کعبه یا در حرم کعبه
در آید نزدیک امام ابی حنیفه او را از آنجا نکشند تا آنکه آنجا باشد او را ایمن دارند و برای کشتن بزور بیرون نیارند و لیکن طعام
و آب ندهند تا بمقتضای طبیعت خود بیرون رود و امان مرتفع شود و امام شافعی جانیی را که در حرم در آید قیاس میکند بر جانی
که بر حرم خیانت کند او را باتفاق ایمن نمیدارند و بعمومات نصوص عقوبات درون حرم اجرا حکم عقوبت بر وی سایغ می پندارند
و امام شافعی امان را که در آیه مذکور ست محمول بر امان از عقوبت اخروی میدارد و ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه ملتجی را از جهت
عمل باطلا کان آمنا تا آنکه داخل حرم ست ایمن میگوید و باجرا حکم عقوبت بعد بیرون آمدن از عمومات نصوص عقوبات

بموجب این فرموده رسول الله صلی الله علیه وسلم که سه چیز ست که دوست بمن اند از دنیا شما اول پاکیزگی جامه دوم زنان سوم تازگی چشم من در برپا کردن نماز و بعض از طیب مراد خوشبو گرفته اند که دماغ روح را تازه میگرداند و درین صورت اگر طیب بفتح طا و کسر یای مشدده تحتانیه خوانند بمعنی پاکیزگی باشد و اگر بکسر طا و سکون یا خوانده آید بمعنی بوی خوش گراید و درینجا هر دو معنی درست و سزاوار مقام ست ۱۲ مولانا سید محمد صادق علی سلمه ربه

من بطلان التثلیث و بطلان القول بالوهیة عیسی و بکونه ابن الله و بکون ابراهیم یهودیا او نصرانیا و بطلان دعویهم
بان ما حرم علیهم لم یکن بظلمهم و عصیانهم بل کان حراما علی جمیع الامم حتی شریعة نوح و آدم فاسبیه است چه ظهور صدق جز خدای
عز و جل بکذب شما و بطلان ملت یهودیة و نصرانیة متضمن افترا و کذب سبب ست برای اتباع آنکه ملت ابراهیم که مسلم است
پاک ست و ملت او راست و درست ست و جمله ما کان من المشرکین تذییل ست چه هر که مسلمان پاک باشد مشرک
نبود معنی اینست بگو ای محمد راست گفته است خدای عز و علا در اخبار از کذب و بطلان ملت شما را پس اتباع ملت کنید
و پیروی دین او ورزید درین حال که ابراهیم مسلمان پاک بود اشراک نداشت و جز توحید از و روی نه نمود اِنَّ
اَوَّلَ بَیْتٍ وُّضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِیْ بِبَکَّةَ مُبٰرَکًا وَّهُدًی لِّلْعٰلَمِیْنَ ۝
وضع للناس صفت ست مر بیت مبارکا حال ست از ضمیر که در و ظرف مستقر است که صله واقع شده و هدی للعالمین
عطف ست بر مبارکا سوال اول بیت اسم ان واقع شده و للذی ببکة خبر و بودن مسند الیه نکره و مسند معرفه در
کلام عرب نیامده است جواب ترکیب را محمول بر قلب دارند تقدیر کلام ان الذی ببکة لاول بیت وضع للناس
پندارند چنانچه صاحب مفتاح و لا یک موقف منک الوداعا محمول بر قلب داشته تقدیر و لا یک الوداع موقفا منک پنداشته
و تواند بود که حمل بر قلب نکنند للذی خبر مبتدا است محذوف دارند ای ان اول بیت وضع للناس لهو البیت الذی ببکة
تا خبر او جمله واقع شود و مفرد معرفه نباشد و چون این کلام متضمن مدح خانه کعبه است کنایت ست از بودن کعبه اعظم بیوت
عبادت خدا بتوجه در نماز باعتبار معنی مکنی عنه که یهود و نصاری منکر اند و بر انکار مصر اند رد انکار کرد و جمله موکد بتاکید
آورد چنانچه ان ابراهیم ای و انه مات فی الثدی که کنایت ست از انی محزون تحقیق شده و در ان ربک یعلم انک تقوم
ادنی من ثلثی اللیل که کنایت ست از ان الله یرید ان یخفف عنک آمده و چون این جمله و جمل سابقه موافق اند در رد
اعتقاد باطله یهود و نصاری و بیان بطلان عقاید ایشان از اله دانستن عیسی و ان الله ثالث ثلثة گفتن و عیسی را ابن الله
خواندن و در طعامهای که بر ایشان حرام ست حرمت قدیم غیر مبنی بر گناهان ایشان پنداشتند و بیت المقدس را اولی
باستقبال کردن و در صلوة افضل از کعبه دانستن چون مقصود همه جمل بیان شناعت حال و بطلان مقال ایشان بود ازین جهت
جمله مذکور موکد و مقرر جمل سابقه باشد معنی اینست بدرستی اول خانه که وضع شده است برای عبادت و ساخته شده است
جای عبادت ایشان هر آئینه خانه ایست که کاین ست در مکه مرادف ست مر مکه و سمیت مکة ببکة لانها تبک اعناق الجبابرة
الاتین بحرامها و قلاقها و جای هدی ست مر عالمیان را و بدانکه مراد از بیت سکنی در حدیث ست مسجد حرام اول مسجدی ست
که بنا بیت مقدس بچهل سال از و متاخر آمده و بعضی گویند آدم صلوات الله علیه بعد فرود آمدن بر زمین اول خانه که
بنا کرده است همین ست و بعضی گویند خانه از یاقوت سرخ از آسمان فرود آمد از مکانیکه خانه کعبه است نصب کردند طوافگاه
آدم ساختند بعد از ان از روزی طوفان برداشتند در آسمان چهارم بردند طوافگاه فرشتگان کردند و کعبه بجای او بنا شده

بظهور پیوست معنی اینست کل جنس طعام غیر مردار و خون مسفوح و خوک که آن حرام قدیم ست بر بنی اسرائیل حلال بود مگر
آنچه اسرائیل یعنی یعقوب علیه السلام پیش از نزول توریة بر خود حرام گردانید که آن بتحریم آن حرام نمود و آن چنان بود که یعقوب
علیه السلام مرضی داشت که آنرا از زحمت جانی می پنداشت نذر کرد که اگر من ازین زحمت شفا یابم و نعمت عافیت دریابم
را بایفا برسانم و طعامی که محبوبترین از طعمه نزدیک او گوشت شتر و شیر آن بود آنرا بر خود حرام گردانید بحرام گردانیدن او بر وی
حکم مطعومات مذکور بحرمت انجامید بنی اسرائیل را اگرچه حرام بود متابعت او میکردند و از آن احتراز مینمودند جز اینکه اسرائیل
بر خود حرام کرده بود و جز محرمات اصلی که ذکر آن بالا رفته و بیان آن در گذشته همه صفت حل داشت هیچ یکی را از مطعومات بحکم
حرام نمی پنداشت بعضی از آن که در آیه مسطور ست بشومت گناه ایشان بر ایشان تحریم آن حرام شده در وجه عقوبت ایشان
تحریم آن آمده این معنی را که منکر میشوند و بحرمت قدیم قائل میگردند دروغ محض و افترا صرف ست مقصود ازین آیه تکذیب
ایشان در باب حل طعام و حرمت آنست و مقصود از آیات سابقه در تثلیث و قائل شدن بالوهیت عیسی و فرزندی او
و قائل شدن او در شان ابراهیم به یهودیت و نصرانیت بود و چون مقصود این آیه بر آیات سابقه تکذیب ایشان ست
بنظر در مقصود این آیت مقرر آیات سابقه نمود هم ازین جهت فصل کرد حرف عطف نیاورد و جمله لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما
تحبون و آنچه معطوف ست برو معترضه است برای مدح انفاق از محبوبات و بودن آن سبب نیل مبرت قُلْ فَأْتُوا
بِالتَّوْرٰىةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِينَ ○ فاتوا بالتوریة مقول قل ست و فاتلوها عطف ست
بر فاتوا و جمله قل فاتوا مستانفه ست چنانستی که سامع گفت ماذا اقول حین ینقلونه من التوریة و ینسبونه الیها فقیل قل
فاتوا بالتوریة ای قل اذهبوا فاتوا بالتوریة فاتلوها معنی اینست بگو ای محمد بروید پس توریة و بخوانید اگر شما راست
گویانید که این سخن در توریة مسطور ست و این معنی در و مذکور ست فَمَنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ مِنْ
بَعْدِ ذٰلِكَ فَأُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُونَ ○ موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا ست
فاولئک هم الظالمون خبر مبتدا ست من بعد ذلک ظرف ست فا در فمن افتری سببیه است این جمله بتقدیر فیقال یا بتاویل
فیحکم بمضمونه مسبب کلام سابق ست چه آوردن توریة و تلاوت کردن آن سبب ست برای گفتن این سخن و حکم کردن
که چون توریة بیارید آنرا توریة تلاوت کنید و مدعا ایشان در توریة بیرون نیاید افترا ایشان ظاهر شود برین اثر
که فمن افتری علی الله الکذب من بعد ذلک فاولئک هم الظالمون گویند و حکم بمضمون او جویند سبب کرد معنی اینست
پس کسانیکه بعد پیدا شدن حجت افترا کنند و بعد تحقیق گشتن حق و صدق بر وجه مکابره دروغ گویند و کذب ایشان
ظاهر گردد و حق صدق پیدا آید پس ایشان مقصود بر ظلم باشند یعنی باطل را در موضع حق آرند و تجاوز از حق و صدق کننده
بوند قُلْ صَدَقَ اللّٰهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ○
این جمله نیز مستانفه ست چنانستی که سامع گفت ماذا اقول لهم بعد ما ظهر کذبهم و بطلان قولهم فقیل قل صدق الله فی جمیع ما اخبر

ل که بیارد جزا دو تا دارد **روایت** کرده اند چون آیه لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون فرود آمد ابو طلحه رضی الله عنه گفت
حب املاک من زمینی ست آنرا بیخواهم وقف کنم و در مصارف خیر و مواضع بر مصروف گردانم پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
رمود بخ ذاک مال رابح وانی احب ان تجعلها فی الاقربین ابو طلحه زمین مذکور بر قرابتیان خویش که فقیر بودند قسمت کرد و
رجای نیل مسرت از ملک خویش بیرون آورد زید بن حارث رضی الله تعالی عنه اسپی داشت که آنرا محبوب خویش می پنداشت
چون مضمون این آیه در دل کرد اسپ مذکور را پیش پیغمبر آورد و گفت یا رسول الله این اسپ را الصیب کسی گردان و هر که خواهی
رسان بپیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم اسامه را استحقاق دید اسپ مذکور بدو بخشید امیر المومنین عمر رضی الله عنه بر موسی اشعری
نشست که برای او کنیزکی دلبند از مسببات بخرد و آنرا برای او بفرستد ابو موسی اشعری مضمون او را بگوش دل شنید کنیزکی که در خور
خلیفه باشد خرید و برا امیر المومنین عمر فرستاد و امیر المومنین عمر او را دلبند افتاد برای خدمت خویش خوش کرد چون آیه لن تنالوا
البر حتی تنفقوا مما تحبون یاد آورد کنیزکی مذکور را آزاد گردانید مالی که محبوب شده بمصرف رسانید **وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ**
شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ○ ما شرطیه مرفوع المحل بر ابتدا است آمده تنفقوا شرط ست مجزوم شده من شئی بیان
ماست جمله فان الله به علیم جزا شرط ست خبر مبتدا ست تاکید جمله از جهت ابراز مدح بر سبیل فکاهت ست و اگر علم خدای
و کنایت از جزا دادن دارند تاکید جمله از جهت تقدیم انفاق که ملوح بر خبر است نپندارند این جمله شرطیه تزییل ست
معنی اینست و انچه انفاق کنید شما از هر چیزی که بود از انچه اسم شئی بر و واقع شود بدرستی خدا بدان داناست کیفیت
و کمیت آن داند و دادن عوض آن در دنیا و آخرت تواند **كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ**
إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَاةُ مدان تنزیل بتشدید و تخفیف
خوانند و معنی یکی دانند کل الطعام مبتدا ست جمله کان با اسم و خبر خویش خبر مبتدا ست الا ما حرم اسرائیل علی نفسه از کل الطعام
مستثنی ست من قبل ان تنزل التوریة ظرف ست مر حرم اسرائیل علی نفسه چون بایه فبظلم من الذین هادوا حرمنا علیهم طیبات
احلت لهم و بصدهم عن سبیل الله کثیرا و اخذهم الربوا و قد نهوا عنه و اکلهم اموال الناس بالباطل و اعتدنا للکافرین منهم عذابا
الیما بیان کرد و بیان و علی الذین هادوا حرمنا کل ظفر و من البقر و الغنم حرمنا علیهم شحومهما الا ما حملت ظهورهما او الحوایا او ما اختلط
بعظم ذلک جزیناهم ببغیهم و انا لصادقون در ذکر آورد و حلالهای که بر بنی اسرائیل چنانچه جانوران ناخن دار تمام و پیه گاو و
غیر پیه پشت و غیر پیه روده و غیر پیهی آمیخته باستخوان ست چنانچه دنبه و پیه پهلو و مقرر استخوان محرم شده و بواسطه ظلم
ایشان و بسبب باز داشتن ایشان از راه خدا و گرفتن ایشان ربوا و خوردن ایشان مالها را بناحق حرمت او بر وجه عقوبت
ایشان آمده ایشان منکر شدند و تکذیب پیش آمدند و گفتند هر چه بر ما حرام ست مخصوص بما نیست عام ست اضافت
سوی گناه ما ندارد از آدم تا این دم حرام ست بهیچ امتی روی ننموده که این چیزها بر ایشان حرام نبود و دعوی کردند کذب
این معنی در توریه آمده و عموم تحریم آن مبین شده این آیه در تکذیب ایشان نازل گشت و برجوع سوی توریه کذب و افترا ایشان

وازدیاد کفر مذکور ست وآن سبب برای عدم قبول توبه نبود چه چندین کافران را بر دایشان در کفر توبه کنند وتوبه ایشان قبول شود وبا انتفاء سببیت محل فانبا شد سبب برای عدم قبول توبه ایشان چیزی دیگر ست وآن آنست که خدای دوام کفر ایشان خواسته وایشان را در ورطهٔ استدراج کفر انداخته پس ایشان توبه نخواهند کرد وایمان نخواهند آورد چنانچه گوید ان الذین یشتمک اکرمه لانه علوی بخلاف ان الذی اکرمک فاکرمه

ع ۱۱ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ۝ من ورمن ناصرین آمده است در اسم اما نافیه لهم خبر ست مقدم شده واین جمله عطف ست بر جملهٔ سابقه یعنی اولئک لهم تاکید ست ازعدم قبول خداسم ازین جهت مفصول آمده ناصرین جمع قلته است ایراد جمع قلته دال برین ست که ایشان را از ناصران عدد قلیل نیز نباشد وتواند بود که جمله وما لهم من ناصرین تکمیل ما شد معنی آیت این طایفه ای محمد ایشان راست عذاب دردناک یعنی عذابی بایم وباک ونیست مر ایشان را یاری دهندگان وبدانکه در حق ایشان اول نفی قبول توبه کرد بعده نفی قبول صرف مال بر وجه تقدا باغیر تقدا در بیان آورد بعده نفی یاری دهندگان وشفاعت کنندگان ندگر گشت وهمه را بهما خلاصی ست

الجزء ۴ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ۝ ۵

این جمله معترضه است چنانچه ذکر آن پیشتر خواهد آمد معنی آیت نیابید نیکی ونیکوکاری را تا آنکه نفقه کنید بعضی از چیزها یکه آن را دوست میدارید یعنی تا یافتن نیکی ونیکوکاری منتهی شود بانفاق انچه محبوب شما بود ودر آیت دلیل ست که محبت دنیا از جهت انفاق در راه خداوند مذموم نباشد محبت دنیا برای استیفار هوا مذموم بود حب الدنیا راس کل خطیئة هم بر ین معنی ست زیرا انچه محبت دنیا از جهت انفاق خطیئه نیست چه دنیا که برای این ست دنیا محض نیست ملحق برین ست در حدیث ست لاحسد الا فی اثنین رجل اتاه الله القرآن فهو یتلوا ناء اللیل والنهار فیقول لو اوتیت مثل ما اوتی لفعلت مثل ما فعل ورجل اتاه الله المال فهو ینفقه اناء اللیل والنهار فیقول لو اعطیت مثل ما اعطی لفعلت مثل ما فعل یعنی آرزو روا نیست مگر در دو چیز مردی که داده است خدای اورا پس او بخواند وپس روی میکند آنرا در ساعات شب وروز پس کسی که گوید اگر داده شدی مثل انچه این مرد داده شده است هر آینه کردمی مثل انچه این کرده است ومردی که داده است خدای اورا مال واو خرج میکند آنرا در رضاء خدا در ساعات شب وروز پس کسی گوید اگر داده شدمی مثل انچه او داده شده است هر آینه کردمی انچه او کرده است بحدیث مذکور وخبر مسطور ثابت شده آرزو روا نیست مگر در محض دین که در تلاوت قرآن وپس روی کردن آنست یا در دنیا که وسیلت دین ست وآن مالی ست که در کار دین صرف شود وجز این محض دنیاست که مصروف در هوا گردد سبک سنج آن صاحب دولتی که دولت دنیا یابد ودر تصرف کردن آن در رضاء خدا بسوی دولت آخرت بشتابد نعم المال الصالح للرجل الصالح در شان او بود ان الله یحب العبد الغنی التقی الخفی مدیح او شود وما اموالکم ولا اولادکم بالتی تقربکم عندنا زلفی الا من امن وعمل صالحا فاولئک لهم جزاء الضعف بما عملوا ثمرهٔ جزای کار او گیرند بیت غنی بجود و همت چو خویش را آراست ز بر

نکردانند و نا ایشان از عذاب مهلت داده شوند تا چندگاه از عذاب بترسند مگر کسانیکه بعد کفر توبه کرده اند و ارتداد باز آمده اند و خود را بر دین و صلاح آورده اند خدای هدایت ایشان خواسته بود ایشان را راه دین و توبه نمود توبه ایشان خدای قبول کرد و ایشان را در معرض عفو و غفران آورد زیرا که خدای امرزگار است توبه گناهگاران به پذیرد و گناه بد کردارگان ببخشد روایت کرده اند حارث بن سوید از میان جماعتی که مرتد شده بکه پیوسته بودند نائب شده باز گشت بتوبه و بدین اسلام پیوست

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ ۝ ثم از داد واو عاطفست بر کفروا موصول یا صله اسم ان ست لن تقبل خبران ست واولیکه الضالون عطف ست بر لن تقبل توبتهم وچون طایفه مذکور بعد قبول توبه خویش بودند و بر انکار نفی قبول توبه اصرار مینمودند تاکید کرد ان ولن آورد وچون این جمله مقرر مضمون کلام سابق ست فصل کرد بغیر حرف عطف است معنی انیست بدرستی آنکسانیکه بعد ایمان آوردن کافر شدند و کفر و کافری ورزیدند پس آن از روی کفر افزودند و اصرار و کفر کردند و او امت بر کافری آوردند هرگز توبه ایشان قبول کرده نشود و قبزه را اثم ایشان نرود و ایشان گمراه اند راه گم کرده گان یعنی مقصور اند بر غوایت محروم اند از هدایت سوال ارتداد هر چونکه باشد منافی قبول توبه نبود و مرتد باهر ارتداد که دارد چون توبه کند توبه او قبول افتد نفی قبول توبه از مرتد چگونه آید و صحت مضمون لن تقبل توبتهم چه نوع روی نماید جواب ان الذین کفروا بعد ایمانهم ثم ازدادوا کفرا کنایت از جهودان ست که ایشان بعد ایمان آوردن بموسی و تورته و بعیسی و انجیل کافر شدند پس بکافر شدن بمحمد و قرآن کافر افزودند یا گویند جهودان پیش از بعثت پیغمبر چون صفت پیغمبر علیه السلام در تورته خواندند بودند ایمان و اخلاص مینمودند بعد بعثت پیغامبر بجب ریاست و عدم کیاست عهد شکستند و بکفر و زیدند بعده بانواع بد خواهی و اصناف فساد و تباهی بر کفر کافری نفزودند ایشان را خدای تعالی مطرود ساخت و در ورطه دوام کفر انداخت هرگز ایشان توبه نخواهند کرد و ایمان نخواهند آورد و نفی قبول توبه ایشان از جهت عدم توبه بود انتفاء قبول توبه بعد ثبوت توبه نباشد إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدَىٰ بِهِ ط ذهبا تمیز است ولو افتدی به عطوف ست بر جمله محذوفه و لو متصله است ای لو تصدق ولو افتدی به و مقصود از و تسویه است ای مستویان التصدق و الافتداء به چنانکه لا کریک و اکرمتنی ای لا کرمتک ولو اهمتنی و اکرمتنی در جمله سابقه نفی قبول توبه کرد درین جمله نفی یقبول فدیه بر سبیل استیناف آورد و تاکید جمله از جهت انست که کفار مضمون جمله را منکر اند و بر انکار مصر اند معنی انیست بدرستی آنکسانیکه کافر شدند و بر کفر و کافری مردند پس هرگز از یکی از ایشان قبول نشود اگرچه پر می زمین زر تصدق کنند سوال درین آیت در خبران فا آورد و در سابق فا ترک کرد فرق چیست و آوردن ایشان و ترک بر چه وجه مبنی ست جواب درین آیه موت بر کفر مذکور است و سببیت آن عدم قبول توبه و فدیه را اگرچه پر می زمین زر بود مشهور ست و چون سببیت محقق باشد محل فا بود و در آیه سابقه کفر

و شهادتهم بان الرسول حق یا و شهدوا حال باشد از فاعل کفروا بعد ایمانهم ای و قد شهدوا ان الرسول حق و در جمله و جاءتهم
البینات همان وجوه است که در جمله و شهدوا رفته و بیان آن گذشته و جمله والله لا یهدی القوم الظالمین تذییل ست و جمله کیف
یهدی الله معترضه است برای بیان حکم مرتدان و شناعت حال ایشان معنی اینست راه ننماید خدا قومی را که کافر شدند
بعد آنکه مسلمان گشتند و برین که رسول حق ست گواهی دادند یا معنی همچنین گویند کافر شدند بعد ایمان آوردن و بحقیت رسول
گواهی دادن یا معنی چنین بود کافر شدند بعد ایمان خویش و حال اینست که بحقیت رسول گواهی داده بودند و آمده است ایشان
را معجزات ظاهره و دلائل متظاهره یعنی خدای ایشان را راه نموده بود بران راه نرفتند بار هنمائی حق بگمراهی پیوستند و خدا
راه ننماید گروهی را که ظالمانند و ستمگارانند یعنی تجاوز از حد کننده اند و دل را بر غیر حق نهنده اند سوال چندین ظالمان از ظلم باز
آمدند و چندین مرتدان در دین در آمدند و چندین کافران مسلمان گشتند بهدایت پیوستند و از آیه نفی هدایت مرتدان و
ظالمان علی الاطلاق فهم میشود و اثبات دوام غوایت در حق این طوایف می آید جواب این آیه وارد ست در حق قومی
مخصوص که مرتد شدند و از مدینه در مکه رفته با اهل مکه پیوستند اکثری از ایشان تا وقت مردن در کفر و ارتداد ماندند باز سوی هدایت و ایمان
نیامدند مگر یک کس از ایشان که او دل بر دین آورد و نزد پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد و توبه کرد با جنس مرتدان که تصمیم در
تابید کفر دارند خدا یتعالی بعلم قدیم دانسته که ایشان گاهی ایمان نیارند شک نیست که این چنین مرتدان را هدایت نخواهد بود و
این چنین گمراهان را اهتدای روی نخواهد نمود و بعضی گویند این آیه وارد ست در باب یهود که بر حکم کتاب خویش که ذکر رسالت
پیغمبر در آن مسطور بود ایمان به پیغامبر داشتند بعد بعث پیغمبر بحب ریاست و عدم کیاست کفر ورزیدند و از اسلام محروم
گشتند یعنی کافرانیکه خدای در حق ایشان عدم هدایت و دوام غوایت خواسته بود ایشان را هرگز راه راست نخواهد نمود و
کافرانی که ایشان را هدایت بخشیده و ظالمانی که ایشان را از ظلم باز خریده ازین قبیل نه اند و درین زمره که محکوم علیه بعدم
هدایت اند غیر داخل اند أُولَٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ
أَجْمَعِينَ ۝ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ۝
إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝
اولئک مبتدا است جزاؤهم مبتدا دوم ست ان با اسم و خبر و معطوفات خبر مبتدا دوم ست و مبتدا دوم با خبر خویش
خبر مبتدا اول ست و تواند بود جزاؤهم بدل اشتمال بود از اولئک ان با اسم و خبر خویش خبر اولئک باشد خالدین فیها
حال ست لا یخفف عنهم العذاب حال ست از ضمیر خالدین و لا هم ینظرون عطف ست و لا یخفف الا الذین تابوا استثنا
منقطع ست فان الله غفور رحیم تعلیل ست مر جمله محذوفه معطوفه بر تابوا الا الذین تابوا فقبل الله توبتهم و غفر لهم لان الله
غفور رحیم و جمله اولئک مستانفه است در جواب ما جزاؤهم معنی اینست مر ایشان ای محمد جزای ایشان آن بود که بدرستی
بر ایشان لعنت خدای و فرشتگان و آدمیان همه باشد درین حال که در لعنت جاوید باشند و از عذاب ایشان را سبک

بر ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و یعقوب یعنی دوازده سبط فرزندان یعقوب علیهم السلام و آنچه داده شده است موسی و عیسی
و پیغمبران دیگر از پروردگار خویش ذو الجلال و الاکرام میان هیچ جماعتی از ایشان فرق نمیکنیم و جدائی نمی افگنیم که ببعضی ایمان
آریم و بعضی را بگذاریم بهمه پیغمبران ایمان آورده ایم و همه را تصدیق کرده ایم و بامر او اعتقاد کننده ایم و بر طاعت او گردن
نهنده ایم **سوال** در سورهٔ بقره و ما انزل الینا و ما انزل الی ابراهیم الآیة ذکر کرده و اینجا و ما انزل علینا و ما انزل علی ابراهیم
آورده نکته چیست و این فرق بر چه وجه مبنی ست **جواب** اینجا مذکور لفظ قل ست و آن خطاب مر پیغمبر راست و ورود وحی
بر پیغامبران ست پس انزل علینا بمنزلهٔ ورد علینا باشد محل علی بود و آنجا لفظ قوله مسطور ست و آن خطاب مر مومنان راست
و ورود وحی بر مومنان نیست بلکه وصول وحی و بلوغ او سوی ایشان ست انزل الینا بمنزلهٔ وصل الینا بود محل الی باشد و درین
وجه اشکال ست چه عکس این در قرآن نیز مستعمل ست چنانچه در بلغ ما انزل الیک و در و ما انزل الی ابراهیم و آمنوا بالذی انزل
علی الذین آمنوا **جواب** اصالت الی بر نسبت ست و علی بر نسبت رسول جواز استعمال عکس را بتاویل منافی نبود و استعمال یکی را
بجای دیگری بر وجه مجاز مانع نباشد چه استعمال علی در آیهٔ آمنوا بالذی انزل علی الذین آمنوا ظاهر ست که بر حقیقت نبود چه نزول
کتاب بر پیغمبران ست غیر پیغمبران را نباشد لکن مومنان بقرآن فائده میگیرند و احکام او را می پذیرند بر وجه مجاز نازل بر ایشان
گویند و صحت استعمال آن بتاویل جویند و همچنین استعمال الی که دال بر انتهاست در پیغامبر بلغ ما انزل الیک بر وجه اطلاق نیست
چه تبلیغ از وی تجاوز خواهد کرد و بدیگران خواهد رسید بلکه تبلیغ فرشتهٔ پیغامبر منتهی شده استعمال علی بدین معنی آمده
پس انتها بر اطلاق نبود و محتاج سوی تقیید و تاویل باشد **وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ**
يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ○ اینجمله عطف ست بر جمله فمن تولی بعد ذلک و آنچه در میانه است
معترضه است چنانچه گذشت من شرطیه است یبتغ شرط ست مجزوم شده غیر الاسلام مفعول ست مر یبتغ و دینا تمیز است
یا دینا مفعول ست مر یبتغ و غیر الاسلام حال ست از دینا از جهت نکارت ذو الجلال مقدم شده است و غیر باضافه سوی
معرفه نمیشود و اضافه او منافی حالیت نباشد معنی اینست و هر که غیر اسلام دینی را از دین بجوید هرگز از و مقبول کرده نشود
و او در آخرة از زیان زدگان باشد چه زیان زدگی بالاتر ازین دارند چه خسارت برتر از و پندارند که سرمایه عمر بباد داده و هیچ
سودی بر دست نیفتاده بلکه گنج ملک لایبلی و روح و راحت لایفنی گم کرده در رنج ابدی و عذاب سرمدی بر دست آورده
نظم دی کودک خاک بیز غربیل بدست ٭ میزد بدو دست روی خود را میخست ٭ میگفت بهار هار کافسوس و دریغ
در کانه نیافتیم غربیل شکست **كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا**
أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ○ استفهام برای
انکار ست ای لا یهدی الله قوما کفروا بعد ایمانهم و جمله و شهدوا عطف ست بر مفهوم ایمانهم چه ایمان مصدر ست و مصدر بمعنی
فعل با ان باشد ای بعد ان آمنوا و شهدوا با تنزیل فعل منزله مصدر بود از باب تسمع بالمعیدی خیر من ان تراه ای بعد ایمانهم

ہر آئینہ ہر آئینہ بروایمان آرید و ہر آئینہ ہر آئینہ اورا یاری کنید سوال لتؤمنن کلام خبری بود و مقصود کلام توکید اخبار بایمان آوردن و یاری دادن ایشان باشد در خبر خدای تخلف چگونہ واقع شود و انتفاع و وقوع ایمان و نصرت از ایشان چہ نوع متصور بود جواب اخبار اینجا بمعنی امرست لان اخذ المیثاق یکون فی الطلب لا فی الخبر و ایراد امر بصیغۃ خبر برای تاکید و تفاؤل دارند و قسم چنانچہ متعلق بخبری باشد چون باللہ لافعلن کذا در طلب نیز چون باللہ اخبرنی و باللہ اجلس بپندارند فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفٰسِقُوْنَ ○ فاء در فمن تولی سببیہ است حکم این جملہ سبب حکم جملہ سابقہ است من مرفوع المحل بر ابتدا است جملہ فاولئک ہم الفاسقون خبر مبتدا است من لفظا مفرد است معنی او جمع ست افراد ضمیر تولی بلحاظ افراد لفظ ست و جمع کردن اولئک باعتبار معنی ست معنی انیست پس کسانیکہ از میثاق روی گردانند و بر عہد نروند پس ایشان بر فسق مقصورانند در حالۃ تحقق تولی فاسقانند سوال بر تقدیری کہ عہد و میثاق چنانچہ مفہوم ظاہر لفظ ست با انبیا باشد ازین آیت نسبت اعراض و تولی و فسق سوی انبیا کہ معصوم اند لازم آید جواب انبیا کہ مبعوث اند برای اصلاح کار امتان اند و ایشان اصل اند و امتان در تبع ایشان اند عہد با ایشان عہد با امتان باشد و ذکر من تولی در شان امتان بود اَفَغَيْرَ دِيْنِ اللّٰهِ يَبْغُوْنَ وَلَهٗٓ اَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَّكَرْهًا وَّاِلَيْهِ يُرْجَعُوْنَ ○ یبغون بصیغۃ معروف بغیبت و خطاب و یرجعون بصیغۃ مجہول بغیبت و خطاب خوانند و معنی بر حسب آن دانند استفہام برای انکار بر وجہ توبیخ ست و فا عاطفہ است معطوف علیہ محذوف ست ای یتولون عن العہد فیبغون غیر دین اللہ و تقدیم مفعول بر فعل از جہت آنست کہ سبب انکار ہمو ست و توبیخ متعلق بر وست و جملہ ولہ اسلم تا آخر حال ست و جملہ والیہ یرجعون عطف ست بر وما این جملہ استفہامیہ معترضہ است برای منع از کفر معنی انیست از دین خدا اعراض میکنید پس غیر دین خدا میجویند و حال انیست کہ مر اورا انقیاد کردہ اند در طاعت او گردن نہادہ اند تا آنکہ در آسمانہا و زمین ہمہ معترف باسلام و دین اند بعضی بطوع چون فرشتگان و آدمیان مسلمان زادہ یا مسلمان شدہ بوضوح دلائل ایمان و بعضی بکرہ چون برده کردہ شدگان و باکراہ مسلمان گشتگان و در ہنگام بعث ہمہ کافران و شما بسوی حساب گاہ او باز گردانیدہ خواہید گشت و بجزاء و سزا آفریش خواہید پیوست قُلْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَآ اُنْزِلَ عَلٰٓى اِبْرٰهِيْمَ وَاِسْمٰعِيْلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوْبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَآ اُوْتِيَ مُوْسٰى وَعِيْسٰى وَالنَّبِيُّوْنَ مِنْ رَّبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْهُمْ وَنَحْنُ لَهٗ مُسْلِمُوْنَ ○ و جملہ آمنا باللہ تا آخر مقول قل ست و ما انزل علینا با معطوفات خویش عطف ست بر مجرور یا ای آمنا باللہ و بما انزل علینا و النبیون ذکر عام بعد خاص ست جملہ لا نفرق حال ست از فاعل آمنا و نحن لہ مسلمون حالی دیگر ست لہ متعلق ست بمسلمون از جہت رعایۃ فاصلہ مقدم شدہ است جملہ قل تا آخر معترضہ است مقصود از و تحریض بر اسلام باشد معنی انیست بگوای محمد ایمان آوردہ ایم یا یعنی من و متابعان من بخدا و بدانچہ فرستادہ شدہ

شرط پندارند بر این تقدیر من بیانیه بود و جمله لما آتیتکم تا آخر بیان اقد میثاق و عهد مسطور باشد ثم جاءکم عطف ست بر آتیتکم و ثم جاءکم رسول یعنی مستقبل ست زیرا چه مجی پیغمبران در هنگام عهد مستقبل بود ایراد بر صیغهٔ ماضی دران وقت از جهت تیقن وقوع سایغ نمود و استفهام در ءاقررتم برای تقریر ست بمعنی حمل مخاطب بر اقرار جمله قال ءاقررتم مستانفه است در جواب ماذا قال الله حینئذ قالوا مستانفه است در جواب ماذا قالوا اقال فاشهدوا مستانفه است در جواب باذا قال جمله وانا معکم من الشاهدین حال ست معنی اینست و یاد کن یا محمد آن هنگام که خدا میثاق بنی اسرائیل یا پیغمبران یا میثاق پیغامبران با بنی اسرائیل یا میثاق خود را با والد پیغمبران که بنی اسرائیل اند گرفت هر آئینه هر چه بدهم شما را از کتاب و حکمت پس هر شما را رسولی بیاید کتابی را که با شماست مصدق باشد هر آئینه ایمان بیاورید بدو هر آئینه او را یاری کنید و هر یکی از شما میثاق را گرفت پذیرفت گفت خدای میثاق مذکور اقرار کردید و بر ایمان آوردن بدو و نصرت کردن او عهد من گرفتید گفتند اقرار کردیم و اعتراف نمودیم خدای گفت پس میان خویش بر اقرار یکدیگر گواه باشید و من با شما از گواهان عهدی که بستاید میدانم و بر اقرار شما از گواهان تواند بود که ما موصوله باشد یعنی الذی آتیتکم من الکتاب و الحکمة ثم جاءکم رسول مصدق لما معکم لتؤمنن به و لتنصرنه سوال ثم جاءکم رسول مصدق لما معکم عطف بر صله است در وی ضمیر موصول باید و درین جمله ضمیر موصول نمی نماید جواب لما معکم عبارت ست از کتابی که داده اند و این از باب وضع مظهر موضع مضمر باشد و وضع مظهر موضع ضمیر را لطف بود سوال لام موطیه قسم بر شرط در آید و بر این تقدیر دخول او بر مبتدا چگونه می آید جواب مبتدا آنذکور که موصول لفعل ست متضمن معنی شرط است لام موطیه قسم بدین تقدیر نیز داخل در شرط بود و آتیتکم و ثم جاءکم بمعنی مستقبل باشد زیرا که در هنگام میثاق سابق بر تورتیه ایتاء تورتیه مستقبل بود و مجی پیغامبر ما که مصدق تورتیه است در زمان آینده روی نمود و لتؤمنن به که از روی لفظ جواب قسم ست از روی معنی خبر مبتدای ست در حکم جزاء شرط بر این تقدیر معنی چنین بود هر آئینه چیزیکه بدهم شما را از کتاب و حکمت پس باید بر شما رسولی که مصدق ست کتابی را که با شماست تا آخر معنی که گفته شده سوال ضمیر به عاید بر رسول ست ضمیری دیگر ست که بر مبتدا یعنی لما آتیتکم من کتاب عاید شود جمله بغیر عاید سوی مبتدا خبر چگونه بود جواب ضمیر عاید بر رسول متضمن ربط با مبتدا است چه معنی لتؤمنن به بدین تقدیر لتؤمنن بر رسول مصدق لما معکم وضع مظهر موضع مضمر است چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت و بعضی لما آتیتکم بکسر لام خوانند لام برای تعلیل دانند و ما مصدریه بود و جار و مجرور متعلق مفهوم کلام که استیثاق و استخلاف باشد ای استخلفکم لاجل ایتایی ایاکم من کتاب و حکمة ثم مجی الرسول مصدق لما معکم لتؤمنن به و لتنصرنه بدین تقدیر بعض باشد و معنی چنین بود سوگند میدهم شما را از جهت آنکه شما را بعض جنس کتاب و حکمت داده ام و در فهم و علم آن بر شما گشاده ام و از جهت آنکه تصدیق کننده باشد مر کتابی را که با شماست بود هر آئینه بدو ایمان آرید و هر آئینه هر آئینه دل بر نصرت او گمارید و بر تقدیر کسر لام نیز تواند بود که ما موصوله باشد تقدیر کلام چنین بود استخلفکم الذی آتیتکم من کتاب و حکمة ثم جاءکم رسول مصدق لما معکم لتؤمنن به و لتنصرنه بدین تقدیر من بیانیه بود معنی چنین باشد سوگند میدهم شما را از جهت چیزی که داده ام شما را از جنس کتاب و حکمت پس آمده است بر شما رسول که مصدق ست مر آنرا

او ربانی نبود **جواب** علم و تدریس مطلق واقع بر کامل شود و آن با قتران عمل باشد که عالم که عمل بعلم نکند منزل منزله
جاهل بود **مصرع** علمی که ره بحق ننماید جهالت ست ٭ مدرس که علم را تدریس کند اگر عمل او بر خلاف او بود زبان قال
او مخالف زبان حال او باشد لتعارض القولین تعلیم من کل الوجوه ندارند من جمیع الوجوه تلقین نپندارند **سوال** یقول که بعد
لکن تقدیر کرده اند اگر بنصب تقدیر کنند عطف بران یقول بود معنی بر تقدیر لکن کان له ان یقول باشد و اگر برفع تقدیر کنند چنانچه
در بعض شروح کشاف یقول برفع روایت کرده و لکن برفع آورده در لفظ قرآن مستدرک عنه مذکور نبود و بغیر مستدرک عنه استدراک
صحیح نباشد **جواب** یقول برفع استدراک از مفهوم کلام سابق بود زیرانچه آنه ما کان لبشر الآیه در قوت آنست که لا یقول
کونوا عبادا لی و لکن یقول کونوا ربانیین بعلمکم و درسکم باشد وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ
وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا ولا یامرکم بر قرأة رفع عطف ست بر یقول که بعد لکن محذوف ست ای لکن یقول کونوا
ربانیین و لا زایده بود یعنی هیچ پیغامبری مردمان را نگوید کونوا عبادا لی من دون الله لکن بگوید که ربانی باشید بعلم و درس خویش
و نفرماید که بگیرید و فرشتگان را و پیغمبران را معبودان و بر تقدیر نصب عطف ست بر ثم یقول و لا زایده بود چنانکه در ما منعک ان
لا تسجد آمده و در لا اقسم تحقیق شده ای ثم یقول و یامرکم ان تتخذوا الملائکة والنبیین اربابا معنی اینست و نشاید مر پیغمبری را که بگوید
مر مردمان را که مرا بندگان باشید و امر کند شما را بدین که فرشتگان را و پیغمبران را معبود گیرید أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ
بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ۝ استفهام برای انکار بر وجه تکذیب ست معنی اینست امر نمیکند و نمی فرماید
رسول خدا بکفر بعد هنگام ثبات مسلمانی و قرار اسلام شما وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ
مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ
قَالَ ءَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا ءَأَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا
وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ۝ اتیتکم و اتیناکم بصیغه متکلم واحد و جمع خوانند و معنی بر حسب آن دانند
اذ متعلق فعل محذوف ست ای اذکر اذ اخذ الله میثاق النبیین و او عاطفه است جمله عطف ست بر اذکر که در اذ قال الله یا عیسی
انی متوفیک مقدر ست و معترضاتی که در میانه آمده میان معطوف و معطوف علیه واقع شده و در اضافت میثاق سوی
پیغمبران چند وجه است یکی آنکه اضافت میثاق سوی عهد کنندگان باشد یعنی گرفت میثاق از پیغمبران و لتؤمنن به و لتنصرنه
خطاب هم ایشان را بود دویم آنکه اضافت میثاق سوی عهد ستانندگان بود نه سوی عهد کنندگان یعنی میثاق که پیغمبران
عهد کنانیده اند امت خویش را بدان سوم آنکه از میثاق النبیین میثاق بنی اسرائیل مراد شود که ایشان اولاد پیغامبرانند و اضافت
سوی عهد کنندگان باشد کلام محمول بر حذف مضاف شود ای اذ اخذ الله میثاق اولاد النبیین و هو بنو اسرائیل ما در لما
شرطیه است و لام موطیه قسم است بر شرط در آمده زیرانچه میثاق منزله قسم ست و لام لتؤمنن لام جواب قسم ست و لتنصرنه
عطف ست بر وجوب شرط بعد قسم افتد جزاء شرط را صرف سوی قسم کنند از جهت لفظ جواب قسم دارند و از روی معنی جزاء

متابعت کنید دم موافقت من زنید ایشان گفتند تو میخواهی که ما ترا پرستیم و بربوبیت بپذیریم پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرمود معاذ اللہ که من غیر خدایرا پرستیم یا کسی را فرمایم که غیر خدایرا پرستد من از عبادت غیر خدا نهی میکنم از من امر بعبادت غیر خدا چگونه افتد دران هنگام این آیة نازل گشت و این بیان بظهور پیوست و بعضی گویند مردی پیش پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گفت چنانچه میان ما رسم یکدیگر ست بر تو سلام گوئیم یا چنانچه رسم پرستش ست پیش تو سجده کنیم پیغمبر فرمود مر غیر خدارا سجده کردن روا نبود که پرستش مخصوص بخداست دیگر پیرانسر دلیکن پیغمبر خویش را اکرام کنید و اقدام حقوق بشناسید و از صد تجاوز نکنید و در معرض پرستش و عبادت نآرید در انهنگام این آیة نازل گشت و این حکم بیان بپوست **معنی** اینست نیست سزاوار مر بشری را که بدهد او را خدای کتاب که ناطق ست بدینکه همو ست سزاوار پرستش مطلق و بدهد خدای او را حکم یعنی حاکم بودن میان مردمان بحق یا حکم را یعنی حکمت دارند و حکمت عبارت از دانستن چیزها چنانچه باید و کردن کارها چنانچه شاید پندارند و بدهد او را پیغامبری که عبارت از تبلیغ حق بود و نهی از باطل باشد پس بگوید مر مردمان را شما بندگان من باشید و از غیر خدایرا پرستید کسی که صاحب کتاب ست که ناطق ست بحق و کسی که حاکم ست بحکمت و کسی که مخبر ست از صدق محقق این چنین باطل از و نیاید و این نوع ناحق از و نزاید **وَلٰكِنْ كُوْنُوْا رَبَّانِيّٖنَ** ای ولکن یقول کونوا ربانیین **معنی** اینست بشری که او را کتاب و حکم و نبوت داده اند مردمان را بگوید شما ربانی باشید منسوب سوی رب شوید ربانی منسوب سوی رب بود بزیادت الف و نون بر طریق روحانی و نورانی باشد و رب راسه معنی ست یکی رب صفت اللہ معنی این بود مردان خدای بود یعنی بندگان خدا باشید که علم را در طاعت خدای صرف کنید و بعلمی که بحق رساند مشغول دوم الوف شوید دوم رب بمصدر معروف بمعنی پروردن یعنی باشید منسوب سوی پروردن طالبان علم بدانستن و تعلیم کردن یعنی باشید عالمانی که بتعلیم و تدریس مشغول شوند و طالبان را علوم صغار و کبار تربیت کنند یا پروردن علم خود با انضمام عمل یعنی باشید شما عالمانی که علم خود را بالعمل خود پرورند چه عالمان بی عمل چون درجهان بی پرند از محمد بن حنیفه منقول ست چون ابن عباس رضی اللہ عنهما وفات یافت و روح پاک او سوی عالم علوی شتافت گفتند ربانی این امت مرد و رونق علم و عمل از چهره عالم برد سوم رب بمصدر مجهول یعنی پرورده شدن یعنی باشید منسوب سوی پرورده شدن که اول بعلوم صغار پرورش یابید بعد ازان سوی علم کبار بشتابید یا منسوب سوی پرورده شدن یعنی پرورده بعلم و درس گردید مربای علم و تدریس باشید **بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُوْنَ الْكِتٰبَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُوْنَ** تعلمون بر صیغه مضارع از ثلاثی مجرد و از باب تفعیل خوانند و معنی بر حسب اختلاف قراءة مختلف دانند جار و مجرور متعلق کونوا ربانیین ست **معنی** اینست مردان خدا باشید منسوب سوی رب مناسب گردید بسبب دانستن شما عالمان و بسبب دانستن شما درس کنندگان و آموزندگان یا باشید شما بعلم و درس پرورنده طالبان یا بسبب تمام پرورش بعلم و تدریس یافته و مربای درس استادان گشته **سوال** علم و تدریس ذکر کرده عمل را در ذکر نیاورده و برای ربانی بودن مجرد علم و تدریس بسنده نبود بلکه انضمام عمل نیز لازم شود و گر نه کسی که عالم باشد و تدریس کند و عمل بدان علم نکند

وبدرستی بعضی از ایشان هر آینه گروهی اند که زبانها خویش را در قرأة کلامی که افترا میکنند می پیچند و میگردانند و میگویند که این
توریة است کتاب خداست از نزد حق سبحانه تعالی ست یعنی بر طریق خواندن توریة میخوانند و در ادا آن زبان می پیچند
و میگردانند تا گمان برید شما که آن از توریة است و حال انیست که آن از توریة نیست بلکه نابوده ناشی از تحریف و افترا است
و میگویند این کلام خداست فرستاده حق سبحانه تعالی ست و حال انیست که آن کلام خدا نیست بلکه صرف موضوع و محض افترا و بهتان است
و دروغ نابوده میگویند افترا بر خدا میکنند و حال آنکه ایشان از اهل دانش اند بر موجب دانش نمیروند یا گویند و حال انیست
که ایشان میدانند که دروغ میگویانند و افترا کنندگان اند یا گویند و حال انیست که ایشان زشتی کذب را میدانند و دروغ
گفتن را قبیح میدانند باد انستن راه در چاه می افتند و با علم مرتکب کار جاهلان میشوند و درین آیه دلالت ست که غیر
قرآن را بطریق قرآن نخوانند و در لحجه و ادای متشابه او نگردانند چنانچه سامع بداند که او قرآن میخواند و همچنین کرسی در
یعنی مذکر را نباید که بعد خواندن قاری آیتی از قرآن پیش کرسی منبر غیر معنی قرآن بر زبان راند چنانچه عامی آنرا معنی قرآن
داند و چون بخواهد که بعد خواندن قاری قرآن را چیزی از غیر تفسیر قرآن بگوید در رسانیدن فائده غیر معنی قرآن بجوید باید
که تنبیه کند و فصلی در میان افگند چنانکه گوید تفسیر قرآن خواهم گفت فائدهٔ دیگر یاد آمده است یا حدیثی یا حکایتی شنیده
شده است چیزی از امثال این کلمات گوید جدائی غیر معنی قرآن از قرآن جوید **مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ**
اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ
ان یؤتیه الله هم کان ست لبشر خبر است الکتاب یا معطوفات مفعول دوم ست مر یؤتیه الله ثم یقول للناس
عطف ست بر ان یؤتیه الله و کونوا عبادا لی من دون الله مقول لقول ست و جمله ما کان لبشر تا آخر معترضه است
برای بیان نزاهت انبیا از افعال ناگزیده و اقوال ناپسندیده ابو رافع قرظی و سید نصاری نجران پیش پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم آمدند و تجاوز از حد بنیاد کردند و گفتند اگر امر کنی ما ترا سجده کنیم و پرستیم و بربوبیت بگزینیم در معالم التنزیل
آورده که پیغامبر فرمود معاذ الله ان نامر بعبادة غیر الله در انهنگام که این آیه فرود آمد بر روایة اول در شرح
کشاف ایراد کرده امر بغیر عبادت بسیار واقع شده چنانچه امر بعقوبات و معاملات که در شرع قسم عبادات اند آمده
معاذ الله ان نامر بغیر عبادة الله چگونه آید و صحت او چه نوع روی نماید این سوال را جوابی ذکر نکرده و حل اشکال
در بیان نیاورده **جواب** آنست این کلام را بر حذف موصوفی حمل کنند بتقدیر معاذ الله ان نامر بعبادة غیر عبادة الله
گویند معنی هر دو روایت یکی شود اشکال برود بعضی گفته اند نزول این آیه در شان یهود و نصاری ست که میان خویش
اختلاف کردند کلمات مختلف میان خویش آوردند و میگفتند ما سزاوار تریم بنسبت کردن سوی ابراهیم زیرا که ما تابع
ابراهیم ایم و نصاری گفتند ما تابع ابراهیم ایم بنسبت کردن سوی ابراهیم سزاوار تر از شما ایم پیش پیغمبر آمدند
و اختلاف خویش ذکر کردند پیغامبر فرمود شما هر دو نابوده میگویید و نسبتی بی مناسبت میجویید بر ملت ابراهیم نیم را

نکوهش طایفه مسطوره و فرقه مذکوره و چون ایشان بمضمون وعید و لحوق عذاب الیم و شدید را منکر اند و لن تمسنا النار الا ایاما معدودات میگویند و ره اخلاص بخون ابنا آمدند و احباؤه و یشفع لنا آباؤنا الانبیاء میجویند و از جهت رد انکار ایشان جمله را تاکید کرد و اراداة تاکید آورد **روایت** کرده اند شخصی با شخصی دعوی زمینی داشت او را پیش پیغمبر حاضر آورد و پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم برای اثبات مدعا گواه طلب کرد ندعی گواه نداشت مدعا علیه اعتراف بحق کرد و خود را بر تسلیم کردن زمین آورد و بعضی گویند اشعث بن قیس بر شخصی دعوی چاهی کرد و برای اثبات گواهی حاضر نیاورد چون عرض یمین بر مدعا علیه کردند او را بر یمین آوردند مدعی گفت یا رسول الله این شخص سوگند خواهد خورد و متاعی که مدعاست خواهد برد این آیه نازل گشت و این حکم بیان پیوست و بعضی گویند نزول آیت در شان اهل کتاب ست که با پیغمبران خویش عهد داشتند که چون پیغمبر آخر الزمان مبعوث شود جد و جهد کنند و بر شریعت رسول و کتاب او روند این آیه در حق ایشان نازل گشت و این نظم در باب ایشان بورود پیوست این وجه بسیاق آیه موافق ست و با مقام مذاکره اهل کتاب مطابق ست **معنی** انست بدرستی کسانیکه عهد خدای و سوگندهای خویش بثمن اندک می فروشند و در پشت عهد خدای و سوگند خویش میکوشند یا بدل میکنند عهد گرانمایه و عالی مایه بثمن اندک و بهای فرومایه یعنی عهد خدای و سوگندهای خویش میگذارند و دول برثمن اندک میگمارند ایشان را ای محمد صلی الله علیه وسلم نصیبی در آخرت نبود و با ایشان خدای در روز قیامت بسخن لطف آمیز و کلام محبت انگیز هرگز متکلم نشود و بر ایشان بنظر رحمت مطلع نگردد و از لوث عصیان باب عفو و غفران پاک نگرداند یا گویند ایشان را خوبی نکند یا ثواب اعمال ایشان نفرماید و ایشان را شرمسار

قسم اول عبارت از انصاری ست که ایشان مشهور بدیانت و موصوف بصیانت اند و قسم دوم عبارت از یهود ست که
ایشان منسوب بخیانت و جنایت اند ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوْا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْاُمِّيّٖنَ سَبِيْلٌ ج
ذلک مرفوع المحل بر ابتداست جمله لیس علینا فی الامیین سبیل مقول قالوا ست قالوا خبر ان ست ان با اسم و خبر مجرور باست
جار و مجرور خبر مبتداست و جمله ذلک بانهم مستانفه است در جواب بای سبب یعنی سبب آن یعنی
خلاف موجب دیانت و خیانت بسبب آنست که بدرستی ایشان گفتند نیست بر ما در شان ایذا گروه امیان یعنی غیر اهل
کتاب که خوانده نبود و گاهی در خواندن و نبشتن کوشش ننمودند راهی از مواخذه و باکی از تبعه که ایشان ایذا مخالفان
حلال میدارند و دران مواخذه و تبعه نمی پندارند و بعضی همه امت نبی امی را امیان گویند و نسبت سوی لفظ امی جهت
داشتن مال و ایذا ایشان جایز دانند و گویند که استحلال مذکور در کتابی یافته ایم و در توریت منعی ازان در نیافته ایم
وَيَقُوْلُوْنَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُوْنَ ○ و یقولون عطف ست بر شرط
که صله من واقع شده ای و منهم من یقولون علی الله الکذب و جمله و هم یعلمون حال ست معنی اینست و میگویند بر خدا
این نوع گفتار در وقع در حالة که میدانند که در وقع میگویند و در راه نابوده گفتن می پویند یعنی میگویند اخذ مال کسی که در
دین ما نیست ما را حلال ست و کتاب ما یعنی توریة ناطق بر صدق این مقال ست بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ
وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِيْنَ ○ بلی بعنی ایجاب نفی سابق ست ای بلی علیهم فی الامیین سبیل
من اوفی مبتداست فان الله یحب المتقین خبر مبتداست رابط وضع مظهر موضع مضمر ست بصفت عموم و جمله من اوفی
بعهده مستانفه است برای بیان حکم ضد مذکور فان الضد یظهر حسنه الضد. و تاکید از جهت ابراز بمدح بر سبیل وکادت است
معنی اینست آری بر ایشان در ایذا ما امیان و گرفتن مال ایشان و مال امت محمد صلی الله تعالی علیه وسلم سبیل مواخذت
و تبعت هست زیرا که گرفتن مال بناحق حرام مطلق ست و در حرام مطلق مواخذه و معاقبه محقق ست هر که بعهد خدای یعنی
عهدیکه در باب ردامانت و ترک خیانت وارد است ایفا کند و از خدای عزوجل ترک ادا امانت ترسد و از عمل خیانت
پرهیز د پس بدرستی خدا دوست می دارد مر متقیان را یعنی خدا پرستان را و پرهیزگاران را اِنَّ الَّذِيْنَ يَشْتَرُوْنَ
بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيْلًا اُولٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ
وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكِّيْهِمْ وَلَهُمْ
عَذَابٌ اَلِيْمٌ ○ یشترون بمعنی یبیعون ست و در عبارت قلب ست ای یبیعون عهد الله بثمن قلیل یا بمعنی یستبدلون
باشد بر وجه مجاز و در عبارت قلب نبود و موصول با صله اسم ان ست اولئک مرفوع المحل بابتداست جمله لا خلاق لهم
فی الآخرة خبر مبتداست و جمله اولئک خبر ان ست و جمله لا یکلمهم الله با معطوفات خویش عطف ست بر لا خلاق لهم از
باب عطف فعلیه بر اسمیه و جمله و لهم عذاب الیم عطف ست بر اولئک جملهٔ ان الذین یشترون تا آخر معترضه است بر

ورجوع نروند و کافران سوی مسلمانان رغبت کنند و مسلمان شوند قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ
مَنْ يَّشَآءُ ط این جمله مستانفه است زیرانچه چون ضلال اهل کتاب و احتیال ایشان در اضلال ذکر کرد بعد
ازان گفت قل ان الهدی هدی الله چنانستی که کسی سوال کند مالهم ضلوا ولم ینالوا الهدی فقیل قل ان الفضل بید الله یؤتیه
من یشاء و تاکید جمله از جهت تقدیم ملوح به تنزیل غیر سائل منزله سائل ست معنی اینست بگوای محمد بدرستی فضل بید
قدرت خداست از مواهب کردگار جل و علاست هر کرا خواهد بدهد و این گنج هر جا که خواهد بنهد خدای را کسی باز نتواند داشت
و بحیله و تدبیر باطل و هم و هن نتواند گماشت وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ ۝ والله مبتداست واسع خبر است
علیم خبری دیگر ست این جمله تنزیل ست معنی اینست و خدای فراخ عطاست از دین و دنیا انقدر رساند که کسی احاطت
و احصار آن نتواند بیت پادشاهی ست کز خزانهٔ غیب ٭ هر دو عالم بیک گدا بخشد ٭ داناست استعداد ظاهر
و باطن هر یکی داند بر حسب آن بدانچه سزاوار ست برساند يَّخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ط
جمله فعلیه خبر سوم ست مر مبتدا را معنی اینست خدای تعالی هر کرا خواهد برحمت خویش مخصوص گرداند و باثار رحمت
از رسالت و نبوت و ضلالت و هدایت و جز آن برساند وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ ۝
عطف ست بر والله واسع علیم معنی اینست و خدای خداوند فضل عظیم ست موصوف بکرم عمیم و لطف قدیم است
صد ساله گناه بنده بفضل و کرم او بحکم عدم پیوندد و نیکوکار و گنهگار دل بر فضل او بندد وَمِنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ
مَنْ اِنْ تَاْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُّؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ ۚ وَمِنْهُمْ مَّنْ اِنْ تَاْمَنْهُ بِدِيْنَارٍ
لَّا يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَآئِمًا ط من موصوله است جمله شرطیه که بعد اوست صله
اوست موصول با صله مرفوع المحل بر ابتداست من اهل الکتاب خبر مبتداست و هم چنین در و منهم من ان تامنه بدینار
لا یؤده الیک و ما در ما دمت مصدریه است فعل را مصدر گردانیده و او مستثنی مفرغ ست ای لا یؤده الیک فی وقت من الاوقات
الا فی وقت دوامک علیه قایما و مصدر بتقدیر وقت ظرف شده والمصدر قد یجعل حینا و جمله اسمیه عطف ست بر جمله فعلیه سابقه
و هو قوله و قالت طائفة من اهل الکتاب و خطاب ان تامنه و الیک غیر معین راست معنی اینست و بعضی از اهل کتاب
کسانی اند که اگر او را در قنطاری امین داری یعنی در پوست او را پر زر امانت دار پنداری بسوی تو آنرا ادا کند و بی تقاضا
و طلب باز دهد چون عبد الله بن سلام که کسی او را هزار و دویست اوقیه زر سپرده بود بعد چند گاه از وی آن را طلب
نمود بی مساولت و مماطلت بر حکم امانت و دیانت برسانید و بر حکم قضیه ان الله یامرکم ان تؤدوا الامانات الی
اهلها باذا مقرون گردانید و بعضی از ایشان کسانی اند که اگر در دنیا او را امین داری و بوجه امانت او را بسپاری خیانت
کند هرگز باز ندهد چون فنحاص بن عازورا یهودی که مردی او را یکدینار امانت داده بود او دل بر خیانت نهاد و دینار
مذکور از بی دیانتی باز نداد مگر آن وقت که استاده بروی باشی و دل و چشم بر تقاضا و طلب آن نهاده و بعضی گویند

چرا کافر میشوید و از حجت چه چیز کفر می ورزید و حال انیست که شما بحقیت توریة گواهی میدهید و آیات قرآن را موافق
توریة می یابید یا گویند چرا انکار میکنید معجزاتی را که اظهار کرده است آنرا خدا و حال انیست که شما در هنگام ظهور آن حاضرید
یعنی مشاهده میکنید و معاینه می بینید یٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ لِمَ تَلْبِسُوْنَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوْنَ
الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ○ع این جمله ندائیه نیز مکرر برای تاکید ست و مابعد ندا توبیخی از توبیخات ست معنی ع ۴
ای اهل کتاب چرا حق را باطل میپوشید و چرا در پوشیدن حق میکوشید حقی که در توریة متحقق ست اظهار نکنید یعنی سخن
نابوده پیدا می آرید و حال انیست که شما حقیت انچه محمد می آرد و سیدانید و بطلان انچه شما میگویید علم دارید با علم مکابره
میکنید و در دین شبهه نابوده می افگنید وَقَالَتْ طَّآئِفَةٌ مِّنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ اٰمِنُوْا بِالَّذِيْٓ
اُنْزِلَ عَلَى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوْٓا اٰخِرَهٗ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُوْنَ ○ع
آمنوا مقول ست مر قالت طایفة وجه النهار بمعنی اول النهار ظرف ست مر آمنوا و اکفروا عطف ست بر آمنوا جمله وقالت
طائفة تا آخر معطوفه است بر ودت طائفة معنی انیست و گفتند طایفه از کسانی داده شده اند کتاب دشمنان مومنان
خالی درین باب ایمان آرید بکتابی انکه فرستاده شده است بر مومنان یعنی آیت تحویل قبله سوی کعبه یا جمله قرآن در اول
روز و آغاز آن قرآن که منزل بر پیغمبر برای رسانیدن بر ایشان ست همچو منزل بر ایشان می پندارند بر ین حجت قرآن را
منزل بر ایشان میدارند و کفر ورزیدند آخر روز یا از قبله بگردید و سوی صخرهٔ بیت المقدس روآرید شاید ایشان باز
گردند سوی دین ما یا سوی قبله یا گمان انکه اهل کتاب مردمان دانا اند از دینی که در آمده بودند یا از قبله که بدان توجه نمودند
بی تحقیق ضعفی رجوع نکرده اند و بدین قدیم و قبلهٔ قدیم رو نیاورده اند شاید کسانیکه بدان دین و بدان قبله ایمان
آورده اند بدین فکر در تردد افتند و از دین خویش بمتابعت شما رجوع کنند زهی طمع خام و زهی تدبیر ناتمام که اهل دین
بدین هم اتباع بی دینان نکنند و بعد از اطلاع بر مکر و خداع ایشان بعمل ایشان مغرور نشوند وَلَا تُؤْمِنُوْٓا اِلَّا لِمَنْ
تَبِعَ دِيْنَكُمْ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ ۙ اَنْ يُّؤْتٰٓى اَحَدٌ مِّثْلَ مَآ اُوْتِيْتُمْ
اَوْ يُحَآجُّوْكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ ۭ انچه نیز مقول این طایفه است عطف بر آمنوا جمله قل ان الهدی هدی الله
معترضه است برای خیبت ایشان در حیله و تعمیه کار بر مومنان ان یوتی احد متعلق ست بلا تومنوا بحذف دو مضاف
ای لا تومنوا فی اعتقاد و اظهار ان یوتی احد مثل ما اوتیتم او در او یحاجوکم بمعنی حتی ست و بعضی ان یوتی بمد و همزه خوانند
و بتقدیر لام یا ان بمعنی الان یوتی دانند معنی انیست و خبر کسی که پس روی کرده است دین شما را استوار مدارید
و در اظهار بر اعتقاد این که داده شود کسی مثل انچه داده شده اید شما از علم و حکمت و کتاب و شریعت آئین پندارید
تا ایشان با شما نزدیک پروردگار حجت کنند و با اعتقاد شما متمسک شوند اظهار این معنی پیش غیر اهل دین خویش شما
را زیان بود و در مقصود شما مضرت شود چه مسلمانان بتصدیق و اقرار شما در دین خویش استوار شوند و در راه تردد

فیما لیس لکم بہ علم متعلق ست بتحاجون و تواند بود کہ ہؤلا ہو صول بمعنی الذین و حاججتم صلہ او بود و جملہ ہا انتم ہؤلا تقریر جملہ سابقہ باشد و اللہ یعلم و انتم لا تعلمون تزییل ست معنی اینست شما ہمان طائفہ اید کہ محاجہ نالپسندیدہ کردید در چیزی کہ شما را نوعی از علم میبود بدین کہ ذکر آن چون صفت پیغمبر و جزآن در کتاب شما بود پس در چیزی کہ نیست شما را بدان ہیچ علمی چرا محاجہ میکنید و بچیزیکہ شما ہیچ وجہ آگاہی ندارید در گفت و شنید میشوید یعنی چیزیکہ پیش از شما ہزار سال و دو ہزار سال باشد شما آنرا ندیدید و چیزی کہ ندانید دران محاجہ کردن چگونہ دانید محاجہ بغیر علم مقتضای حماقت بود موجب قضیہ عقل نباشد و خدای میداند کہ ابراہیم یہودی و نصرانی نبود و شما نمیدانید و شما انچہ میدانید بجہالت و جہالت ہم برانید مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَٰكِن كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ○ این جملہ معللہ است و مقررہ جملہ سابقہ است و لکن کان حنیفا استدراک ست برای دفع وہم چہ نفی یہودیتہ و نصرانیت موہوم آن بود کہ غیر یہودیتہ و نصرانیت سوی ہم آن بود کہ غیر یہودیتہ و نصرانیت دینی باشد کہ ابراہیم بران بود بجملہ و لکن کان حنیفا دفع آن وہم کرد این استدراک بر وجہ تکمیل آورد معنی اینست نبودہ است ابراہیم یہودی و نہ نصرانی و لکن مسلمان پاک بود و نبودہ است از مشرکان یعنی بروی ہیچ وجہ اشراک جلی یا خفی صوری معنوی روی نمودہ إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا ○ یہود خود را با ابراہیم سزاوارتر میگفتند و نصاری خود را اولی با ابراہیم میدانستند این آیت در ایشان نازل شد و از حجت انکار ایشان بمضمون ایجاب را تاکید کرد و چون ایجاب رد اعتقادی از اعتقادات باطلہ اہل کتاب ست کہ خود را اولی بابراہیم دانند و اقرب بدو خواندند موافق ست مرجل سابقہ کہ در بیان اعتقادات فاسدہ ایشان بود فصل کرد بغیر حرف عطف آورد معنی اینست بدرستی کہ سزاوارترین مردمان بدین ابراہیم و قریب ترین ایشان بدو ہر آئینہ کسانی اند کہ او را پیروی کردند و این پیغمبر یعنی محمد صلی اللہ تعالی علیہ وسلم و آن کسانیکہ ایمان بدو آوردند ذکر پیغمبر واسطہ او بعد ذکر متابعان ابراہیم از جہت اظہار شرف و عظمت تخصیص ست بعد تعمیم وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ ○ این جملہ معترضہ است برای مدح مومنان معنی اینست و خدای دوست مومنان و معین و ناصر ایشان ست وَدَّت طَّائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ○ این جملہ نیز متضمن حکایتی و شکایتی از کافران ست مقرر است مر شنیعات سابقہ ایشان را معنی اینست دوست داشتند طایفہ از اہل کتاب و آرزو بردند کاشکی کہ شما را گمراہ گردانند و از راہ دین بلغزانند چہ این چنین آرزو نیز گمراہی ست و این نوع تمنی فساد و تباہی ست و نمیدانند کہ خود را گمراہ میکنند و راہ خویش را خود نمیزنند يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنتُمْ تَشْهَدُونَ ○ تکرار جملہ ندائیہ برای تاکید ست و مابعد او جملہ است کہ ندا برای ابراد آنست و استفہام برای انکار ست و جملہ و انتم تشہدون حال ست معنی اینست ای اہل کتاب آیات خدا

گرفتند و یهود عزیر را معبود گفتند فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ○
جملهٔ شرطیه عطف ست بر قل و اختلاف میان معطوف و معطوف علیه افراد جمیع ازیان نکند چنانچه در و بشر الذین آمنوا بعد یا ایها الناس اعبدوا آمده معنی اینست پس اگر کافران از توحید روگردانند و براشراک مصر آیند پس بگوئید ای مسلمانان گواه شوید ای کافران بدین که ما مسلمانانیم و بدین خدای عزوجل موقنیم و تواند بود خطاب مر حاضران را بود از کافران و مسلمانان معنی چنین باشد بگوئید ای مسلمانان حاضران را گواه شوید و بدانید ما مسلمانانیم و بدین اسلام موقنیم و با سلام مشرف شده ایم و بایمان مکرم گشته ایم و تواند بود که این کلام تعریض بود ازین که ما کافر نه ایم چنانچه شما کافرید منکر نه ایم چنانچه شما منکرید یَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ ط تکرار ندا از برای تاکید ست و استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست بمعنی لاینبغی الا من بعده استثنا مفرغ ست از ما انزلت التوریة و جملهٔ ما انزلت التوریة و الانجیل حالست مقصود از جملهٔ تعالوا الی کلمة سواء بیننا و بینکم رد مخالفت و محاجهٔ اهل کتاب بود و درین جمله ذکر اموری که دران اتفاق ست و جای مخالفت و محاجه نیست روی نمود مقصود ازین جمله نیز رد مخالفت و محاجهٔ ایشان ست بذکر چیزی که در ملزوم آن اتفاق دارند و در لازم منازعت و محاجه میکنند چه اتفاق دارند که توریت و انجیل بعد زمان ابراهیم نازل شده و ملت یهودیه و نصرانیه بعد نزول توریة و انجیل پیدا آمده و انچه در زمان متاخر حادث شود و منازعت در ثبوت آن در زمان متقدم ضروری البطلان بود دران نیز جای منازعت و محاجه نیست این هر دو جمله در عرض اتحاد دارند جملهٔ ثانیه را مقرر اول پندارند هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد معنی اینست ای اهل کتاب نشاید شما را که مخالفت ورزید و درشتان او محاجه کنید و او را یهودی خواهید و نصرانی دانید و حال اینست که فرود نیامده است توریة و انجیل مگر بعد زمان او توریة بعد هزار سال آمده و انجیل بعد دو هزار سال نازل شده و دین یهود و نصاری بعد توریة و انجیل حادث گشته و بعد اضطراب و انقلاب و اختلاف و انحراف ظهور پذیرفته ابراهیم که سابق بر توریت و انجیل ست او را یهودی بودن چه نسبت بود و بانصرانی بودن چه اضافت باشد أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۝ همزه برای استفهام ست و فا برای عطف معطوف علیه محذوف ست ای الا تعلمون تاخر التوریة و الانجیل و تاخر الملة الیهودیة و النصرانیة عن زمانه فلا تعقلون بطلان دعواکم ان ابراهیم کان یهودیا او نصرانیا و استفهام مذکور برای استبعاد و تعجیب ست یعنی ناوانستن و نادریافتن این چنین ظاهری امری غریب بود و کاری عجیب باشد معنی اینست ای پندارند و درنمی یابید ابراهیم پیش از توریة و انجیل و پیش از ملتهای یهودیه و نصرانیه بود ملت یهودیه و نصرانیه بعد او روی نمود هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ○ ها حرف تنبیه است انتم مبتدا ست هؤلاء خبر مبتدا ست و اجتم حال ست از معنی اشارت بتقدیر قد جاز مجرور یعنی فیما لکم به علم متعلق ست باجتم فا در فلم تحاجون سببیه است

بعبادت نگزینید بعده از سورة قرآن سورة روم وعنکبوت و سورة کهف و مریم برخواند چون آیتی که دران ذکر مریم ست
برزبان راند عمرو بن عاص خواست تا ایشان را بروی در غضب آرد گفت این مرد دل برابانت عیسی میگارد نجاشی
گفت بخدای که نفس من بیاد اوست که انچه درباب خویش عیسی گفته بود این مرد چیزی بران تجاوز نکرده همان گفته او برزبان
آورده زاهدان ایشان که حاضر بودند از شنیدن گفتار جعفر صورت غضب و ناخوشی نمودند نجاشی گفت ای جعفر ایشان
دانشمندان ما اند میخواهند که با شما حجتی گویند و تحقیق کار شما جویند شما گفت و شنید بکنید و ما را مقالت یکدیگر
بشنوانید و از من مترسید هر چه دارید بگویید عالمان و راهبان ایشان سخن آغاز کردند و بجعفر رو آوردند گفتند
عیسی کارهای خدا میکرد و مرده را زندگی و بیمار را تندرستی می آورد و هیچ بنده را این چنین میدانید و بدین اعمال
موصوف میخوانید چون سخن میان ایشان بتطویل کشید خبر مناظره جبرئیل علیه السلام پیغمبر را صلی الله علیه وسلم
رسانید آیة قل تعالوا الآیه بر پیغمبر فرود آمد پیغمبر علیه السلام بر جعفر فرستاد جعفر در مناظره تلاوت این آیه بنیاد نهاد
نجاشی گفت ای گروه عالمان و زاهدان برخیزید ایشان را زیاده مرنجانید و با ایشان بعد مجلس من که این مجلس
سخن بگویید و بعده نجاشی با سلام اقرار کرده بر پیغمبر علیه السلام ایمان آورد و خبر اسلام خویش به پیغمبر علیه السلام
فرستاد پیغمبر را با سلام خویش خبر داد و از عالمان و رهبانان ایشان سی و دو کس بر پیغمبر روان شدند و بشوق پیغمبر
به پیغمبر متوجه گشتند مشقت سفر کشیدند تا آنکه در مدینه رسیدند بر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم جماعتی از انصار را دیدند
روم نیز آمده بود میان این جماعت و آن جماعت در آمدند و در آمدن توقف رومی نمود پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم دین انبیا را بر ایشان بیان کرد تا آنکه ایشان را در گریه آورد بتصدیق پیش آمدند و بر وفق آن اقرار
کردند شهدان لا آله الا الله و نشهدان محمدا عبده و رسوله گفتند در ایمان در آمدند و از نصرانیت بیزار شدند
ربنا آمنا بما انزلت و اتبعنا الرسول فاکتبنا مع الشاهدین گفتند قوم ایشان ایشان را ملامت کرد و بدین عمل مذکور در
نکوهش آورد بعده این آیت در تبکیت نکوهش کنندگان نازل گشت و این نظم بورود پیوست بعد چند گاه جبرئیل
علیه السلام پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم خبر موت نجاشی رسانید و از وفات او آگاه گردانید پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود برادر دینی شما نجاشی ایمان آورد و بر یاران شما احسان کرد و هم و بر ایمان
و احسان مرد و جان عزیز خویش برحمت حق سپرد اگرچه نجاشی مذکور در تحت ولایت نصاری بود پیغمبر علیه السلام
هم در مدینه بر جنازه او نماز و دعا فرمود **سوال** بر غایب چگونه نماز بگزارند و بغیر حضور جنازه توجه بچه آرند
جواب تواند بود که پیش پیغمبر بوجه معجزه کشف حجاب شده باشد یا این عمل از خصایص پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم بود **معنی** آنست بگو ای محمد ای اهل کتاب بیائید سوی کلمه که برابر ست میان ما و شما که غیر خدای را
نه پرستیم و چیزی را بدو شریک نکنیم و نگیرند بعضی از ما بعضی دیگر را پروردگار از غیر خدا چنانچه نصاری عیسی را پروردگار

یا ضمانیت کسی نپذیرفته ایم که لطلب آن مال را بگیرند و سبب آن آزار ما بپذیرند پس نجاشی گفت اگر برایشان قنطاری یعنی پوست گاو پر زر واجب باشد بر من ادا آن لازم تو د عمر و گفت ایشان قیراطی از مال کسی نستده اند و جبه و شعیری از حق کسی نگرفته اند نجاشی گفت بر ایشان چه چیز دارید و دل بر طلب گرفتن ایشان چه طور میگمارید عمرو گفت ما و ایشان بر یک دین بودیم و دران متابعت آبا خویش مینمودیم ایشان ازان دین برگشتند و متابع غیری شدند پس فرستادند ما را قوم ما بسوی تو تا ایشان را بما بسپاری و ایشان را از مخالفت دین که ازان برگشتند بازآری نجاشی گفت پس هدیه که شما آورده اید هدیه نیست رشوت ست باز بستانید ایشان را که بر من آمده اند و در امان من در آمده اند بیرون نتوانید بعد ازان نجاشی توجه بجعفر و مصاحب او کرد و روی سوی ایشان آورد و گفت با من راست بگویید و حیله و تزویر مجوئید که دین قدیم را چرا ترک دادید و بچه سبب رو بدین دیگر نهادید جعفر گفت دینی که آنرا گذاشته ایم دین شیطان بود که شیطان ما را بکفر و زیدن بخدای و عبادت کردن بسنگ میفرمود دینی که اکنون دل بران داشته ایم دین خداست دینی ست که رسانیده محمد مصطفی صلعم و مضمون کتابی آورده جبرئیل مصدق مضمون توریة و انجیل نجاشی گفت سخنی خوب گفتی هر جا خود باش بخوف و ترس کسی دل خود را فراخ ش بعده فرمود که ناقوس زنند لاجتماع قوم در دهند چون قسیسان یعنی استادان ترسایان جمع شدند و جمیع رهبانان یعنی عابدان معابد ایشان گرد آمدند نجاشی رو بر ایشان آورد و بدل توجه سوی ایشان کرد گفت سوگند میدهم شما را بخدای که فرستاده است بر عیسی انجیل که میان عیسی و میان قیامت پیغمبری میاید و ذکر مبعوث شدن او در کتب میخوانید گفتند آری پیغمبری ست که عیسی بمبعث او ما را بشارت داده و سر من لم یؤمن به فقد امن لی و من کفر به فقد کفر لی برما گشاده بعده نجاشی گفت ای جعفر ازین داستان چیزی تغییر و تبدیل کرده برخوان جعفر آیت و اذا سمعوا ما انزل الی الرسول ترى اعینهم تفیض من الدمع مما عرفوا من الحق برخواند هر یکی ازیشان از چشمها چشمها راند نجاشی گفت زیادت لیکن ازین دگاست خوب و ازین داستان مرغوب جعفر سورة بنی اسرائیل و سورة طه خواند نجاشی و اهل مجلس از بلاغت و لطافت این کلام حیران ماندند عمرو بن عاص گفت بفرما اگر تواند سورتی که دران ذکر مریم و عیسی ست بخواند و قصة ایشان را نیز برخواند عمرو بن عاص از گفتهٔ خویش در ماند نجاشی گفت در عیسی پسر مریم چه میگویید و در شان او چه میجوئید جعفر گفت همان میگوئیم انچه در شان او خدای عزوجل بیان کرده پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آنرا از خدا آورده نجاشی گفت آن چیست بگو تا بدانم عیسی کیست گفت عیسی کلمة خداست روحی از حق تبارک و تعالی ست القا کرده است از محض کرم قرآن کلمه را بر مریم داد مرده زنده کردی و اکمه را در بینائی آوردی و ابرص بدعا او بهی پذیرفتی و مریض بنفس او صحت گشتی و صورتی از گل همچو صورت پرنده پرداختی و دران دم زدی باذن خدا زنده ساختی و در روایتی آورده نجاشی جعفر را گفت مرا بگو صاحب شما در عیسی چه میگوید و چه میفرماید از چه چیز باز داشت مینماید جعفر گفت کتابی دارد که احکام ازان می آرد و او مردی ست که انچه بر او منزل شده میخواند و آمر معروف و ذمی از منکر میکند و بر سم احسان میفرماید و امری میکند که خدای را بپرستید دیگری را

۱ یعنی رهبانان قسیسان ای علمای ایشان نجاشی قال عیسی علیه السلام ربانیین بعبارت گفته که عیسی فرموده است کبیر ذکر کسی که ایمان نیاورد آخر الزمان فرا یاد آورد باشد و شاید که بیان بعض فرا یاد آورد که یاد خواهد کرد البته که ایمان خواهد آورد ۱۲

او را نادانی چند متابعت کردند و دانایان در معرض قبول نیاوردند ما بر متابعان او زور آوردیم و حال بر و تنگ کردیم
در گوشه رفتند و بحصنی پناه گرفتند نه آنجا مردمان در آیند و نه از آنجا ایشان توانند که بیرون آیند چون از روزگار تنگ
آمدند توجه درین جانب کردند جعفر برادرزادهٔ خویش را بر تو فرستاده و دل بر خراب کردن این ملک نهاده با تو همان
میخواهد که بر ما خواسته در جهان از دست او نفیری خاسته فرستادگان او بر تو می آیند تا پیش تو تملق نمایند و تو ما را از زور
آوردن برو مانع شوی و میان ما و او حائل گردی مطلوب ما آنست چون ایشان بر تو برسند نظر لطف بر ایشان
نگماری و ایشان را بما بسپاری و مصداق سخن ما در نکوهش آیندگان و علامت راستی ما در خدمت ایشان ست چون
خواهند آمد پیش پادشاه بتکبر سجده نخواهند کرد و بر رسم مجلس پادشاهان رو بر زمین نخواهند آورد چون جعفر با یاران خویش
آمد پیش در نجاشی بانگ بستادن علیک ضرب الله زد نجاشی گفت بفرمایید این آواز کننده را بار دگر آواز کند
و آنچه گفته است بار دگر گوید بار دگر آواز کرد همان سخن بر زبان آورد نجاشی گفت ایشان را دستوری دادم و در در آمدن
بر ایشان گشادم گو این آیندگان بامان خدای در آیند و مطلوب خویش باز نمایند عمرو بن عاص چون این سخن از نجاشی
شنید بتحیر سوی یار خویش دید گفت می بینی که چگونه تکلم میکنند و چه نوع دم اجابت میزنند چون در آمدند بتواضع پیش نیامدند
سجده نکردند و رو بر زمین نیاوردند و بر سنت اسلام رفتند و بر وجهی که سلام باید گفتند عمرو بن عاص به نجاشی گفت مصداق
سخن ما ظهور یافت این آینده از تکبر بتواضع نشتافت نجاشی گفت شما را چه مانع شده که پیش ما سجده نکردید و رو بر زمین
نیاوردید و تحیتی که آیندگان میگویند نگفتید و بر رسم در آمدن آیندگان پیش پادشاهان نرفتید جعفر گفت ما خدای را
سجده میکنیم که ترا آفرید و ملک بخشید تحیه بسجده کردن و برای تعظیم سر بر زمین آوردن رسم ما بود که ما عبدهٔ اصنام بودیم
پیش سنگی این نوع تذلل مینمودیم پیغمبر آخر الزمان که در کتب موعود بود علم نبوت افراخت ما را از سجده کردن بر غیر خدا
باز داشت بتحیت سلام که تحیت اهل بهشت ست امر کرد و بر رسم نیکخواهی و دعا و ثنا یکدیگر آورد چون نجاشی گفتار
او را شنید قوت راستی و درستی او دید او را و عمرو بن عاص را گفت شما پیش من با یکدیگر گفت و شنید و آنچه دارید
در میان افگنید جعفر گفت تو پادشاهی از پادشاهان روی زمینی از اهل کتابی و از ارباب تمکینی با تو سخن بسیار نیاید
و پیش تو همچو توئی سخن بر قدر ضرورت شاید یکی از ایشان را بفرما که سخن گوید تا دل و زبان من تقصی جوید بعده جعفر
التماس کرد تا پادشاه از ایشان سه چیز پرسد بعد جواب این سه چیز میان ما وقت گفت و شنید برسد اول آنکه
ما بندگانیم یا آزادگانیم اگر بندگانیم که از ملاک خود گریخته ایم ما را تسلیم ارباب ما کنند و در بند ایشان افگنند نجاشی
از ایشان پرسید که ایشان کیانند جواب گفتند که احرار کرام آزادگان عظام اند نجاشی گفت از جهت رقیت کسی بر ایشان
دست ندارد تا کسی ایشان را مدد سپارد دوم آنکه خونی ناحق کرده ایم اولیاء مقتول را آزرده ایم که استحقاق گرفتن ما بود
و سپردن باولیاء مقتول باشد گفتند هیچکس را کشته نگریخته اند و قطره از خون نریخته اند سوم آنکه مال کسی بغیر حق نگرفته ایم

معنی اینست و نیست معبودی بحق مگر خدای سزاوار پرستش مطلق حاصل مضمون قصه مذکور همین ست و شک نیست
که حقیت آن یقین ست وَاِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ۝ ای الغالب علی اعلاء الحق وافناء الباطل
الذی المساهلة الحکیم الذی یقتضی حکمته نصر المحقین وقهر المبطلین عند مطالبة تمیز الحق عن الباطل این جمله حال ست از ضمیر
نبتهل یا تزییل اوست و ایراد او با تواکید از جهت ترهل کفار منزله منکران مضمون جمله با اصرار ست چه اگر بدین صفات بخدای
بگروند امر خدای را مخالف نشوند و جمله ان هذا لهو القصص الحق که در میان عامل و حال واقع ست معترضه است چنانچه
گذشت و وجه اعتراض آن ببیان پیوست معنی اینست مباهله کنیم و حال اینست بدرستی هر آئینه هموست عزیز یعنی قوی
غالب در وقت مباهله حق را عالی کردن تواند باطل را بفنا و هلاک رساند حکیم ست حکمت او اقتضا کند که نزدیک طلب
مباهله حق را از باطل جدا کند محقان را نصرت دهد و مبطلان را بشکند فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ عَلِيْمٌ
بِالْمُفْسِدِيْنَ ۝ ع فاء فان تولوا سببیه ست جزاء ان تولوا محذوف ست ای فان تولوا یجازیهم الله و بیان
حق سبب ست برای جزا دادن کسانیکه از حق روی گردانند فان الله علیم بالمفسدین تعلیل جزاء محذوف ست زیرا نچه علم قادر
بمفسدان مستلزم ست مر سزا کردن ایشان و تواند بود فان الله علیم بالمفسدین بحکم ملازمه مذکور کنایت باشد از یجازیهم جزاء
همون بود حاجت بحذف نشود تاکید جمله از جهت آنست که ارتکاب کفر علامت آن بود که کافر جزا را منکران ست فظهور علامت
انکار ترتیل کردن او منزله منکر چرا باید بدین اعتبار تاکید جمله شاید معنی اینست پس اگر کافران از حق روی گردانند بر قول حق
ثابت نمانند بدرستی خدای علیم ست باحوال مفسدان و اعمال مبطلان زشتی کار ایشان بداند بسزای آن برساند قُلْ
يٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا
نُشْرِكَ بِهٖ شَيْـًٔا وَّلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ ؕ قل مستانفه است جمله ندائیه یا جمله که بعد
اوست مقول قل ست الا نعبد با معطوفات خویش بیان است مر کلمه را امام کلبی در تفسیر خویش آورده چون جعفر طیار جماعتی
از صحابه را جانب حبشه روان کردند قریش جمع شدند و یکدیگر گفتند شما بر جماعتی که بر نجاشی میروید کینه دارید دل بر رد ایشان
گمارید مالی جمع کنید و کسی را با هدایا بر نجاشی بفرستید دو مردی از اهل رای عمرو بن العاص و عمرو ولید را اختیار کردند و
هدایا بر نجاشی ایشان را سپردند تا ایشان پیش نجاشی بروند و میان ایشان حائل شوند تا سوی ایشان احسان نکند
بلکه ایشان را گرفته اینجانب بفرستد عمرو بن عاص و مصاحب او در ره بحر روان شدند جعفر و یاران او راه خشکی اختیار
کردند فرستادگان کفار شتابی گزیدند پیش از جعفر طیار در حبشه رسیدند چون بر نجاشی بادشاه حبشه آمدند و در مجلس او
در آمدند برسم کفار پیش او سجده کردند و رو بر زمین آوردند و گفتند که گروه ما ترا نیکخواهانند و عطاء ترا شاکرانند بدرستی
ایشان اخلاص خود را تاب داده اند و ما را بر تو فرستاده اند تا خبر واقعه که اینجا حادث شده برسانیم و ترا بدین قضیه
بطریق نیکخواهان مطلع گردانیم در میان ما مردی بیرون آمده میگوید که من رسول خدایم و دعوی میکند که شما را راست بنمایم

پس باز گشتند و میان خویش خلوت کردند در مشورت شدند و میان خویش یکدیگر گفتند که این مرد پیغمبر مرسل است
فرستادهٔ خدای عز و جل است اگر شما با او مباهله کنید خویش را از بیخ و بن بر افگنید زیرا که هر قومی که با پیغمبری مباهله کردند
خود را در هلاک و فنا آوردند اگر بخواهید بر دین خویش باشید با او بمصالحت و مسامحت پیش آیید و با او صلح کنید و در
اوطان خویش باز گردید روز دیگر پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم در صحرا بیرون آمد و در مباهله اقدام نمود راستا
چپا امیر المؤمنین حسن و حسین پس او فاطمه و پس فاطمه علی بود رضی الله تعالی عنهم الی یوم الدین و از عایشه رضی الله
تعالی عنها مروی ست آن زمان که پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم اهل خود را برای مباهله بیرون آورد و بر وی کلیمی سیاه
معلم بود امیر المؤمنین حسن و حسین و فاطمه و علی را در زیر آن در آورد و در صدف صدق سفت و در شان ایشان انما یرید الله
لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا گفت چون ایشان آمدند پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم گفت قصهٔ
عیسی گفتیم و بیان او کردیم ذکر حجج بطلان اعتقاد نصاری بنهایت رسید و دل حقیت دین حق را رای العین دید
اگر شما از قبول کردن آن ابا آرید دل را بر مکاره گمارید بیائید تا مباهله کنیم و هر که میان فریقین دروغ گوست او را
سنگ لعنت بزنیم چون ایشان پیغمبر را با اهل خویش برای مباهله بیرون آمده دیدند و کلمات مذکوره از پیغمبر صلی الله
تعالی علیه و سلم شنیدند میان خویش گفتند مباهله مکنید که این آن شخصی است که اگر دعا کند بدعاء او زمین ته و بالا
شود و اگر بخواهد کوه از جای خویش بجنبد مباهله اختیار نکردند و بمصالحه پیش آمدند بر دو هزار حله در سالی هزار در رجب
هزار در صفر و سی زره و سی اسپ و بعضی سی شتر نیز گویند صلح کردند و درین باب مواثیق وثیقه و عهود انیقه
در میان آوردند پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم فرمود چون شما از مباهله ابا آوردید مسلمان گردید و دل بر حق دارید
ایمان آرید از اسلام ابا آوردند و گفتند ما صلح میکنیم برین که با ما جنگ نکنی و نترسانی و ما را از دین ما نگردانی برین طریق
اختیار کردند و با یکدیگر عهد نامها و وثیقها نبشتند و محصلی خواستند ابو عبیده جراح بر ایشان محصل و حاکم گشت
برابر ایشان وقت پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم گفت اگر ایشان صلح نمیکردند و دل بر مباهله می آوردند از جهت آنکه
بر باطل بودند و بمکابره برین قیاس جرأت مینمودند همه قرده و خنازیر میگشتند و بخواری و نگونساری از جهان میرفتند
نصرانی و نصرانیه در جهان باقی نماندی و تا قیامت این جنس باز موجود نگشتی و در روایتی فرمود هلاکت بر اهل نجران نزدیک
رسیده بود اگر مباهله میکردند بملامت پیش می آمدند تمام وادی با آتش افروخته شدی و نام و نشان اهل نجران باقی
نماندی إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ این جمله معترضه است در اثناء کلام برای بیان حقیت
قصهٔ سابق و تاکید او مبنی بر انکار کفار ست معنی اینست بدرستی این مذکور یعنی آنچه ما از قصهٔ عیسی و جز آن ذکر کردیم
مقصود از آن اثبات توحید و نفی تشریک و تثلیث ست در بیان آوردیم قصهٔ حق است و حکایت صدق است
وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا اللَّهُ ط این جمله تذییل ست بذکر مضمون قصهٔ مذکور که اثبات توحید و نفی اشراک است

حقیقت

الْحَقُّ مِنْ رَّبِّكَ لام عهد ست این جمله تقریر جمله سابقه ست معنی اینست حق مذکور یعنی خبر عیسی
واینچه بالا گذشته که عیسی بنده خداوند و برگزیده حق جل وعلا ست الهیت و ابن الله بنا شد و قول نصاری که ان الله
ثالث ثلاثه میگویند والمسیح ابن الله میخوانند باطل ست و قایل قول مذکور ضال و مبطل ست طبری ست کاین از پروردگار
تو جزا و حق ست و کلا نیست صادر از و کلام او صدق ست فَلَا تَكُنْ مِّنَ الْمُمْتَرِيْنَ ○ فاسیبیه ست
معنی اینست چون این معنی دانستی پس مباش از شک آرندگان و از فرقه مرددکنندگان سوال پیغمبر معصوم است
کفر و شک با و نسبت ندارد و نهی از شک از شان او چگونه می آرد جواب عصمت منافی ابتلا و تکلیف نبود و از توجه
امر و نهی مانع نشود و این امر و نهی نظر بقدرت ست نه نظر بعصمت و اگر نظر بعصمت بگذارند نهی مذکور بر طریق تعریض از است
نمایند چنانچه غیر موذی الا تو ذنا گویند و تعریض از موذی که مصاحب او شده چنین فَمَنْ حَاجَّكَ فِيْهِ
مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَآءَنَا وَاَبْنَآءَكُمْ
وَنِسَآءَنَا وَنِسَآءَكُمْ وَاَنْفُسَنَا وَاَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ
لَّعْنَتَ اللّٰهِ عَلَى الْكٰذِبِيْنَ ○ ما سیبیه ست چار جمل سابقه که متضمن اثبات توحید و نفی
تشریک بود علم بمضمون آن حاصل گشته حق حقیقی و صدق واقعی بظهور پیوست و شک نیست که متیقن حقیقت خویش
و تیقن بطلان خصم باعث بر مباهله شود در وقت اشتمال بر دلیری آرد چون محاجه و خدعه بی خبران که در شان عیسی بغیر
(یعنی کردند)
واشتند چنانچه در صدر سورت گذشته تا آیه ان مثل عیسی عند الله کمثل آدم رسید و هر یکی از ایشان این آیه از
پیغمبر شنید این را جوابی نداشتند دل بر تمسک بعدم فهم گماشتند گفتند ما فهم نمیکنیم که چه میگوئی و نمیدانیم که بدین سخن
چه بهتری این آیت نازل گشت و این نظم بود و پیوست و من لفظ او مفرد نیست و معنی او جمع است بدلیل تعالوا ندع ابنائکم
ونساءکم وقالوا مقول قول ست ندع جواب امر ست ثم نبتهل عطف ست بر ندع و ندع متناول ست مر همه قوم از موسا ن
و کافران و در ابناءنا و ابنائکم و نساءنا و نساءکم و انفسنا و انفسکم لف و نشری ندع ابنائنا و ندعوا ابنائکم و ندع نساءنا
و ندعوا نساءکم و ندع انفسنا و ندعوا انفسکم ثم نبتهل فنجعل عطف ست بر نبتهل معنی اینست پس آنانکه از نصاری با تو
محاجه کنند و بمجادله و بمحاجه پیش آیند در دین که ان الله هو المسیح بن مریم گویند و در راه تثلیث بگفتن ان الله ثالث ثلاثه
پویند و حجج قاطعه و براهین ساطعه تو قبول نکنند و خود را در راه کتمان و مکابره حق افگنند از پس انچه آمده است ترا از علم
یقینی بقرآن و حجج و برهان پس بگو بشتابید این کار را در یابید در مقام مباهله بیایید و در کار ابتهال اهتمام نمایید بخوانیم ما و شما همه اینجا پسران
و زنان و انفس خویش را و یعنی گویند از انفسهای خویش مسلمانان مراد اند که همه بر حکم المؤمنون کنفس واحده در مقام
اتحاد اند پس یکدیگر دعا کنیم و خود را در مباهله افگنیم پس نگر دانیم لعنت بر دروغ گویندگان و افترا بر وه گوئی نمایندگان
گفته اند چون پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم این سخن گفت ایشان گفتند ما باز گردیم در کار خود فکر کنیم بعد ما بیائیم تر اعلام

وما لهم من ناصرین حکایت اخروی ست آینده است و ما برای نفی حال بود استعمال او در امر آینده بچه وجه باشد
جواب مستقبلی را که متیقن الوقوع ست گاهی بر طریق و نفخ فی الصور بلفظ ماضی ذکر کنند گاهی بلفظ حال آرند و معنی بر
استقبال پندارند و اما الذین آمنوا و عملوا الصالحات این شرطیه عطف ست در شرطیه سابق و جمله والله لا یحب الظالمین
تذییل ست تاکید ست مر جمله فاما الذین کفروا تا آخر **معنی** اینست اما کافران پس ایشان را عذاب سخت خواهیم داد و در انواع
مشقت و عقوبت خواهیم آورد عذابی سختی در دنیا مسخ کردن و صورت گردانیدن چنانچه بعضی بوزنه شدند و بعضی خوک گشتند
و اسیر گردانیدن و کشتن و برده ساختن و بخواری جزیه ستدن و در آخرت بجاوید بودن در عذاب نار و نیش زدن و
گزیدن کژدم و مار و انواع رنج و عنا و اصناف محنت و بلا و نیستند ایشان را یاری دهندگان و نصرت کنندگان و اما آنانکه
ایمان آوردند و کارهای نیک کردند پس خدای ایشان را جزاهای ایشان تمام دهد و درجات جنان و مثوبات بی پایان
بخشد و بر قراءة توفیهم معنی چنین آید دهیم ما ایشان را اجرها و خدا ظالمان را دوست ندارد و گذرندگان حد را در دوستی
نیارد ذٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيٰتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ ○ ذلک مرفوع المحل بر ابتداست
جمله نتلوه مفسر اوست ای تتلوا ذلک نتلوه **معنی** اینست آن مذکور را از خبر مادر مریم و مریم و عیسی و جز آن بر میخوانیم
آنرا بر تو ما بر میخوانیم این مذکور را در حالتی که او از مضمون آیات و ذکر استوار ست یعنی اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ
كَمَثَلِ اٰدَمَ ؕ خَلَقَهٗ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهٗ كُنْ فَيَكُونُ ○ کاف برای تشبیه است و جمله خلقه
من تراب سببیه است بر وجه شبه زیرا که آفرینش انسان از خاک آفرینشی عجیب و غریب ست همچنان آفرینش آدمی زاده
بی پدر امری غریب و عجیب بود و وجه شبه کون کل عجیبا غریبا باشد چنانچه گویند کلامه کالعسل فی الحلاوة ای کون
کل مما یستطیبه النفس چه حلاوت را مشترک پنداشته اند استطاعت که لازم حلاوت ست مشترک داشته اند **سوال**
بر قول عامه اهل سنت گفتن کن مجاز از ایجاز بود عطف او بر خلقه عطف شیء در نفس او باشد و بر قول اشعری که گفتن کن
را ثابت میدارد و وجود اشیا حاصل بکلمه کن می پندارد تراخی علت از معلول می آید و این بدیهه محال مینماید **جواب**
تواند بود از خلقه معنی اراده خلقه جویند بر طریق کم من قریة اهلکناها فجاءها بأسنا بمعنی اردنا اهلاکها گویند بر هر دو قول اشکال
می آید بدین تقصی رو می نماید و بر قول اشعری خلقه بر حقیقت دارند و ثم برای تراخی در مرتبه پندارند چنانچه در ثم کان
من الذین آمنوا گفته اند و با تقدم ایمان تراخی در مرتبه رفته اند ثم قال له عطف ست بر خلقه من تراب کن مقول قال است
فیکون بمعنی کان عطف ست بر قال ایراد ماضی بصیغه مضارع از جهت استحضار صورت بدیعه وجود ست و جمله ان مثل عیسی
عند الله الآیة نیز رد کفار نصاری و بطلان مقالت ایشان در شان این مقصود انکار بود از جهت رد انکار تاکید جمله
سایغ نمود **معنی** اینست بدرستی حال عجیبه عیسی نزدیک خدای عز و جل همچو مثل آدم ست که او را از خاک مصور کرد
پس گفت مر او را موجود شو پس موجود گشت و انسانیت و لوازم و توابع آن بایجاد خدای همه بوجود پیوست

بمعنی نیمک دارند و معنی برین طریق پندار ندای عیسی بدرستی من ترا جویاننده و نایم گرداننده ام و بسوی فرشتگان
بآسمان برآرنده ام **روایت** کرده اند چون حق سبحانه تعالی عیسی را بر آسمان برداشت اول خواب را بر وی گماشت
تا در برداشتن هیبت نخورد و متعلق نگردد و اسناد توفی و رفع سوی ذات خدا از جهت کرامت عیسی ست و تواند بود متوفیک
بمعنی نزیل شهواتک فی الطعم والشرب بود و بمعنی جاعلک کالمتوفی فی زوالها شود یعنی دور خواهم کرد از تو شهوات طعام
و آب و خواهم گردانید ترا همچو متوفی مستغنی از طعام و شراب گفته اند عیسی صلوات الله علیه آدمی بود بعد از رفع او را طبیعت
فرشتگان روی نمود جسمانی بود روحانی گشت و بصفات فرشتگی پیوست پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم خبر کرد که در آخر
زمان بورود خروج دجال عیسی صلوات الله علیه از آسمان فرود آید بر صخره بیت المقدس نماز شروع نماید منادی
ندا کند و آوازه در جهان افگند بدرستی عیسی از آسمان نزول کرد و یمن و برکت خویش در دنیا آورد و دجال چون ندا مذکور
بشنود همچو نمک بگدازد مقدمه دجال هفتاد هزار جهود باشند عیسی علیه السلام و مسلمانانی که با او باشند جهودان مذکور
را بکشند و بعضی از ایشان پنهان شوند در هر مکانیکه پنهان شوند از آن مکان ندا ای محمدی اینجا یهودی ست بیا او را
بکش برآید و هر جا که یهودی پنهان شده باشد کسی پیدا شود که جا او بنماید و نیز **روایت** کرده اند بعد بیرون آمدن
عیسی کافری بر روی زمین نماند مگر آنکه مسلمان شود یا مطیع الاسلام باشد قال الله تعالی هو الذی ارسل رسوله
بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله ولو کره المشرکین قال علیه السلام زویت لی الارض فاریت مشارقها و مغاربها
و سیبلغ ملک امتی ما زوی لی منها آن زمانه زمان ظهور این وعده است بعده چهل سال میان خلق باشد و بر شریعت
پیغمبر علیه السلام عمل کند زنی بخواهد و از آن زن او را اولاد شوند و بعضی گویند دختر شود اول دختر بمیرد و بعده عیسی علیه السلام
وفات یابد و در روضه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم مدفون گردد **ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ**
فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ○ این جمله عطف ست بر مقول ای او قال الله هذا القول
ثم هذا القول و خطاب جمع بعد ذکر عیسی و ذکر متبعان و کافران خطاب ست مر عیسی و فریقین را و جمله فاحکم عطف ست
بر جمله الی مرجعکم عطف فعلیه بر اسمیه بر طریق زید فی داری فاطعمه و زیدات فاکرمه **معنی** اینست پس بسوی حسابگاه من
بازگشت شماست پس حکم خواهم کرد میان شما در چیزی که اختلاف میکنید و میان خویش یکدیگر مخالفت
می ورزیدند **فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فِي الدُّنْيَا**
وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ○ **وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا**
الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ ○ در آیت سابق میان فریقین در حکم کردن میان
ایشان جمع کرد این آیت که متضمن تفصیل ست برای تفریق آورد اما متضمن معنی شرط ست شرط او محذوف است
خبر جزا در مقام شرط قایم شده فا در جزو دوم در آمده ناصرین اسم ماست من زایده است لهم خبر ماست **سوال**

عیسی را زنده بر آسمان برآورد و ایشان را میان خویش یکدیگر در قتال آورد و هوازن هفتاد هزار نفر کشته شدند
و جان بملک الموت سپردند **قصه** آن آنست چون عظمت و جلال عیسی هویدا گشت و ابراء الاکمه و ابرص و زنده
شدن مردگان بشهرت پیوست با وجود معجزات ظاهره و آیات متظاهره بیشتری نگرویدند کفر و عداوت ورزیدند عیسی
با وجود جمعی عظیم از مومنان و وعده نصرت از ایشان چون در شریعت او قتال مشروع نبود قتال نفرمود لیکن کافران که دشمن
این بودند و با عیسی صورت عداوت مینمودند از جهت حشمت و ناموری و قوت قدرت و مهتری ترسیدند و بکشتن او
لشکر کشیدند عیسی و حواریان در غرفه درآمدند کافران غرفه را گرد گرفتند ملک جهودان یهودا را بران غرفه برآورد و امر
بکشتن عیسی کرد او درآمد خدای تعالی حجابی بر چشم او گماشت یهودا چون عیسی را نیافت در بازگشتن شتافت
خدای تعالی شبیه عیسی بروی انداخت خلق بکشتن او پرداخت چون او را بر صورت عیسی دیدند گرفتند بر دار کردند و بعضی
گویند در مقامی که عیسی بود شب برفتند عیسی علیه السلام را گرفتند چوبی بر دار نهادن نصب کردند خواستند تا بر دار نهند
تاریکی پیدا آمد و فزعی و غوغائی برآمد فرشتگان میان عیسی و میان ایشان حائل شدند عیسی را بر آسمان بردند شبیه
عیسی بر یهودا افتاد خلق همون را بر دار نهاد و بعضی گویند در آینده مردی ططوس یا طیطاوس نام غیر یهودا بود او را
در نظر خلق بر صورت عیسی نمود همون را گرفتند و بر دار کردند **اِذْ قَالَ اللّٰهُ يٰعِيْسٰٓى اِنِّيْ مُتَوَفِّيْكَ
وَرَافِعُكَ اِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا وَجَاعِلُ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْكَ فَوْقَ
الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ** اذ ظرف ست بر مکر الله یا مر مفهوم خیر الماکرین ای حکم
بانه خیر الماکرین اذ قال الله یا متعلق ست باذکر محذوف و این جمله متضمن بیان جزاء مکر و بودن او در ظاهر اظهار چیزی
و اخفاء بچیزی بر صورت مکر باشد **سوال** جزاء مکر و فعل عقاب ماکران در وقت بردن عیسی بر آسمان بود و در وقت
گفتن این سخن روی ننمود و ظرفیت قول مذکور مر جزاء عقاب مسطور چگونه آید و صحت او بچه وجه روی نماید **جواب**
در هنگام وعده اکرام عیسی و متابعان عیسی علیه السلام عقوبت مکر ایشان موعود بود از موعود بموجود تعبیر کرده بدین
وجه اذ قال الله یا عیسی را ظرف و مکر و ابکر الله و الله خیر الماکرین آورده و یا عیسی تا آخر مقول قال ست جمله ندائیه
مقدمه است برای تنبیه و جمله انی متوفیک تا آخر مقصود بمقال ست و تاکید این جمله برای ایراد وعید بر سبیل وکادت
و فوق الذین کفروا مفعول دوم ست مر جاعل ای جاعل الذین اتبعوک کائنین فوق الذین کفروا یعلمونهم فی الحجة
الی یوم القیمة متعلق ست بجاعل یا متعلق ست بمعنی عالی و فایق **معنی** اینست و خدای جزاء مکر ایشان داد یا گویند
حکم کرده شد که او بهترین کسانی ست که جزاء مکر دهد و سزای مکر کند یا گویند یاد کن آن هنگام که خدای تعالی گفت ای عیسی
بدرستی من ترا از مصاحبان تو ستاننده ام و بسوی فرشتگان خود یا سوی آسمان برآرنده ام و از لوث کافران
ترا پاک کننده ام و کسانی را که متابعان تو اند در حجت تا روز قیامت بالاتر از کافران گرداننده ام و بعضی متوفیک

که با عیسی اخلاص و اختصاص مینمودند و سبب آن آنست قصه آنچنانست که مادر عیسی عیسی را پیش هر معلمی که انداخت آن
معلم علم او پیش از علم خویش یافت چون او را عالمتر از خود انگاشت دل بر تعلیم او نگماشت آخر بر رنگریزی بشاگردی سپرد
روزی رنگریزی که بر عیسی صورت استادی مینمود از دکان خویش جای رفته بود عیسی همه جامها یکجا ساخت در خم نیل انداخت
چون استاد در خانه رسید دکان را از جامها خالی دید متردد گشت و خاطر او بتعلق پیوست عیسی گفت تعلق مکن همه جامها از
دکان برداشته ام و در خم نیل انداخته ام رنگریز مذکور متعلق نیز گشت و دل او بزیادت تعلق پیوست که رنگهای مختلف
مطلوب بود صاحبان جامه را چه روی خواهم نمود عیسی گفت تعلق مکن جامه هر یکی را بکشم برنگی که مطلوب داشت رنگین
شده او را بدهم همچنین کرد رنگریز را در تحیر و تعجب آورد این حکایت بعلم رنگریزان دیگر پیوست گفتند این عمل تمویه و شعوذه
است این جامها را بشویند و تحقیق آن بدان بجویند هر چند جامها مذکور می شستند رنگ جامه خربزه و روشنتر میشد چون حقیقت
او تحقیق کردند بعیسی ایمان آوردند و بخلوص اخلاص پیوستند و یاران مخلص او گشتند ایشان را از جهت تفاوت باطن و صفوت
خاطر حواری گویند و نسبت ایشان بحواری جویند و بعضی گویند جماعتی از ملاحان صید ماهی میکردند ماهی بسیار بدام و
شست بیرون می آوردند عیسی علیه السلام در نصیحت منت بر ایشان بر طریق موعظت گفت ماهی چه میگرید کاری بگزینید که
صید دلها کنید نفس عیسی در ایشان اثر کرد ایشان را بر ایمان و اخلاص آورد همه گرویدند ایمان آوردند و اخلاص ورزیدند
مصاحب عیسی شدند حواری او گشتند و بعضی گویند ملکی طعامی کرده بود عیسی او را در کاسه خویش عجی نمود کاسه ها همه خالی
گشتند کاسه او با فزونی پیوسته پرسید این کیفیت و این شان عجب از چیست گفتند از عیسی پسر مریم ست او را شانی
معظم ست عظمت عیسی در خاطر او واقع گشت باخلاص و بایمان پیوست ملک که داشت گذاشت و خود را در صحبت
عیسی داشت و با جماعت خود چنان صحبت ورزید که بدرجه حواریان رسید برین هر دو وجه تسمیه حواری بمناسبت با حور
بروشنائی دلها یا بتنقیه و تصفیه دل با حواری ست و بعضی همه روایات را جمع کرده همه اقوام مذکوره و اصناف مسطوره
را در زمره حواری آورده و بعضی حواری مقصود بر دوازده تن دارند غیر ایشان را حواری نخوانند و بعضی کسانی را که بعیسی
ایمان داشتند همه را حواری دارند و جمیع مومنان امت او را حواری پندارند وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ
وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ع و مکروا معطوف ست بر فعلی که مفهوم ست ای کفروا و مکروا مکر الله عطف است
بر مکروا و در وی صنعت مشاکله و استعارت تمثیل ست مشاکله چون کما تدین تدان و تمثیل چون فلان ذهب به النیل
والله خیر الماکرین تزئیل ست معنی اینست کفار کفر ورزیدند و در عداوت عیسی کوشیدند و مکر کردند و در معرض
کشتن آوردند خدای ایشان را سزای مکر داد و مکافات مکر ایشان کاریکه بمکر ماند بنیاد نهاد و خدای بهترین کسانی ست
که مکافات مکر کنند و جزاء مکر دهند و جزاء و سزاء از و خوبتر آید و بهتر از دیگران روی نماید قادر مطلق ست قدرت او
بر همه چیز محقق ست روایت کرده اند کسی را از ایشان بر صورت عیسی گردانند و او را از ایشان کشایند

ثلثة ارباع ۱۳

پروردگار راه مستقیم ست و استوار هر که درین راه نباشد از مهالک نجات یابد فَلَمَّآ اَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ
الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارِيْٓ اِلَى اللّٰهِ لما ظرف ست معمول ست مر قال را از روی
معنی بر قال در آمده جمله عطف ست بر مضمون کلام سابق ای قال عیسی کذا و کذا فقال حین احس منهم الکفر من انصاری
الی الله ای ملتجیا الیه ناصرا الی دینه معنی اینست پس هر گاه که احساس کرد عیسی از ایشان اسباب کفر یعنی کلمات کفر شنید
اعمال کفر دید و بر کینه و ضغینه ایشان مطلع گشت و بدریافت خواستن ایشان کشتن او را و مخافت هلاک پیوست یا از احساس
علم یقینی هیچ علمی که حاصل بحس باشد مراد دارند کفر را که امر باطنی ست متعلق بعلم گویند متعلق احساس پندارند گفت عیسی
کیانند یاری دهندگان من که میلند سوی دین خدا یا کیانند یاری دهندگان در حالته که من رونده ام سوی اعلاء دین
حق سبحانه تعالی قَالَ الْحَوَارِيُّوْنَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُوْنَ
رَبَّنَآ اٰمَنَّا بِمَآ اَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُوْلَ فَاكْتُبْنَا
مَعَ الشّٰهِدِيْنَ جمله قال الحواریون مستانفه است در جواب ماذا قال الحواریون حین قال عیسی من
انصاری الی الله و جمله نحن انصار الله مقول قال ست آمنا بالله جمله معلله است و اشهد محمول ست بر تقدیر قلنا
که معطوف بود بر آمنا و جمله ندائیه یعنی ربنا آمنا بما انزلت معترضه باشد نکته اعتراض توصیف خدای بربوبیت و توصیف خویش بخضوع
بود آمنا بما انزلت بدل اشتمال ست از آمنا بالله بروجه التفات از غیبت سوی خطاب و اتبعنا الرسول عطف ست
بر آمنا بالله فاکتبنا مع الشاهدین سببیه است معنی اینست حواریان یعنی یاران مخلص و دوستان خالص که دم
موافقت او زدند و وعده نصرت او کردند گفتند ما ایم انصار دین خدا اعوان پیغمبر مبعوث مهدی بخدا ایمان آورده ایم و دین او را
تصدیق کرده ایم و گواه باش ای عیسی بدین که ما مسلمانانیم و مومنان سوقیانیم تر ابر ایمان خویش گواه گرفتیم و اشهد بانا
مسلمون گفتیم ای پروردگار ما ایمان بدانچه فرستاده و کتابی که داده آوردیم و اتباع رسولی که فرستاده کرده ایم پس
بنویس ما را از جمله امت خیر الانبیا که گواهی خواهند داد در روز قیامت برای ما یا بنویس ما را با مومنانی که بر وحدانیت تو گواهند
و بر صدق پیغمبران تو آگاه اند یا بنویس ما را با پیغمبران که زبان تیز کنیه خواهند کشاد و در حق امت خود گواهی خواهند داد
حواری در لغت یار مخلص را گویند حواریان عیسی جماعتی از یاران مخلص او بودند و بظاهر و باطن با او خلوص اخلاص مینمودند
و بوجه تسمیه ایشان بحواری اختلاف کرده اند در کتب اخبار اقوال مختلفه آورده اند و بعضی گویند دوازده کس متقاربان از کدورات
ظاهر و باطن بودند که ایشان اخلاص و اختصاص با عیسی مینمودند ایشان را از جهت متقا بودن از کدورات حواری گویند
بحواری یعنی آرمیده که متقا از سهو است مناسبت و تشبیه جویند و بعضی گویند جماعتی بودند که جامه می شستند و در سپید کردن
آن اهتمام مینمودند عیسی ایشان را گفت در سفید کردن جامه چه کوشید و در تصفیه دل و سپید کردن آن کوشش کنید
ایشان را حواری گویند و مناسبت او با حور که بمعنی سپیدی ست جویند و بعضی گویند حواریان عیسی طایفه رنگرزان بودند

صورت حجت روی نماید و آن آنست که انچه میخوریم و انچه نگه میداریم بران آگاه شود و ما را ازان خبر دهد عیسی صلوات
گفت وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ و انبئکم عطف ست
جمله و یحیی الموتی بما تاکلون و ما تدخرون فی بیوتکم متعلق اند بانبئکم معنی انیست و بیاگاهانیم شما را بدانچه میخورید و
در خانهای خویش ذخیره میکنید إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَّكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ
این جمله تنزیل ست تاکید این جمله از جهت آنست که کافران مضمون جمله منکر اند و بر انکار مصر اند از جهت رد انکار و تاکید
و از جهت اصرار ایشان تواکید آورد معنی انیست بدرستی که درین آگاه شدن و آگاهیدن هر آینه معجزه است برای
و علامتی ست برای صدق ما اگر باشید شما خواهندگان و طلب کنندگان ایقان وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ
يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ مصدقا معمول فعل محذوف ست بقرینهٔ وجئتکم ای جئتکم بآیة و جئتکم مصدقا و کلام از قبیل عطف
جمله بر جمله است نه از قبیل عطف مفرد بر مفرد زیرا انچه با آیة مفعول به است عطف حال بر مفعول به درست نباشد مگر
با به آیة را بمعنی مع دارند و جار مجرور را حال پندارند عطف حال بر حال بود بتقدیر فعل حاجت نباشد اما بر تقدیر یکه با به
برای تعدیه بود آیة لامحاله مفعول باشد مصدقا عطف بر و بنود معمول فعل محذوف باشد چنانچه بالا گذشت و ذکر آن بیشتر فرق
معنی انیست آمده ام بر شما با آیتی یا آورده ام بر شما آیتی را در حالتی که تصدیق کننده ام کتابی را که پیش از من بود از تورا
و کتب دیگر چون صحف ابراهیم و موسی وَلِأُحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ آن نیز متعلق
بفعل محذوف ست و کلام از قبیل عطف جمله بر جمله است و لاحل بر قول متقدمان بعد للام لام مفعول بست و بر قول
متاخران مفعول له است بر هر تقدیری عطف بر مصدقا نتواند بود زیرا انچه عطف مفعول به و مفعول له بر حال روا نیست
پس چاره نبود که متعلق فعل محذوف دارند و عطف جمله بر جمله پندارند مگر آنکه و لاحل لکم متعلق حال شود ای و مبعوثا الی
لکم آن زمان عطف مفرد بر مفرد باشد تقدیر فعل حاجت نبود معنی انیست و آمده ام بر شما تا حلال گردانم بعض چیزی که
بر شما حرام گردانیده شده بود بعد بعثت علیه السلام مر بعضی از انچه پیش کافران حرمت داشت حل آن روی نمود وَجِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ عطف ست بر جئتکم نکره بعد نکره مقتضی مغایرت ست دلالت بر معجزه
کند معنی انیست و آمده ام بر شما با معجزهٔ دیگر یا آورده ام معجزهٔ دیگر را که اخری ست از آثار قدرت پروردگار شما
فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ فاسببیه ست معنی انیست پس بترسید از خدا و اطاعت کنید
إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ این جمله تنزیل یا تعلیل ست برای رد اعتقاد ترسایان است
که ان الله ثالث ثلاثة میگفتند عیسی را آله سید انستند توحید را منکر بود نه رد انکار ایشان تاکید کرد ان الله ربی
و ربکم باآن آورد معنی انیست بدرستی خدای عزوجل پروردگار من ست و پروردگار شما پس او را بپرستید و باخلاص
پرستش کنید هَٰذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ ۝ این جمله تنزیل ست معنی انیست این یعنی توحید و عبادت

و دکان نشستی و باکو دکان سخن گفتی از انچه ایشان خورده اند خبر کردی و انچه مادر و پدر برای ایشان ذخیره کرده بر زبان
ردی وَرَسُولًا اِلٰی بَنِیٓ اِسْرَآءِیْلَ عطف ست بر احوال سابقه و تنکیر او برای تعظیم ست معنی اینست
در حالت که رسول عظیم جلیل ست فرستاده شده سوی بنی اسرائیل ست گفته اند اول انبیا بنی اسرائیل یوسف بن یعقوب بود و در
خر عیسی بن مریم بود وی نمود اَنِّیْ قَدْ جِئْتُکُمْ بِاٰیَةٍ مِّنْ رَّبِّکُمْ انی بر قرأة فتح همزه بتقدیر بانی کذا
سله رسولا بطریق ارسله باالهدی بود و بر قرأة کسر همزه محمول بتقدیر قائلا باشد و بآیاته برای تعدیه است یا برای الصاق من
بکم صفت ست مر آیه متعلق ست بجئتکم بر معنی ابتدای غایت معنی اینست فرستاده شد سوی بنی اسرائیل برین کار ست یا گویند
ینده این گفتار ست بدرستی من امده ام با آیتی بر شما یا آورده ام آیتی را از عجایب قدرت و معجزه از بدایع فطرت از پروردگار
خما اَنِّیْٓ اَخْلُقُ لَکُمْ مِّنَ الطِّیْنِ کَهَیْئَةِ الطَّیْرِ فَاَنْفُخُ فِیْهِ فَیَکُوْنُ طَیْرًا
بِاِذْنِ اللّٰهِ بدل ست از آیته یا خبر مبتدا محذوف ست ای هی انی اخلق لکم فانفخ عطف ست بر اخلق فیکون
طیرا باذن الله عطف ست بر فانفخ معنی اینست بدرستی من برای شما تصویر کنم یعنی برای نمودن شما پیکری از گل همچو هیئته
طیر پیدا گردانم پس در وی دمم و در وی دم افگنم پس بمشیت خدا پرنده شود و بدمیدن مذکور زندگانی یابد گفته اند بنی
سرائیل برای تصویر عیسی صورت شب پرک اختیار کردند و او را بر تصویر صورتی بر هیئته شب پرک پیدا آورد و در وی دمید
در ساعت زنده شد و پرید وَاُبْرِئُ الْاَکْمَهَ وَالْاَبْرَصَ عطف ست بر اخلق معنی اینست
و کور مادرزاد را که از شکم مادر بدین صفت آمده و در چشم او صفت ابصر مخلوق نشده باذن خدا به میکنم و مرد برص زده و اندام
سفید شده که با تفاق حکمای علاج ست بمشیت خدا بری میگردانم روایت کرده اند گاه بودی که بر عیسی علیه السلام
پنجاه هزار مریض جمع میشدند بی بدم عیسی آبی شدند و بقدم خویش به شده باز می گشتند معالجت و مداوات نبودی و جز بدعا
و اسم اعظم توجه نمودی حکایت کرده اند که این خبر بجالینوس رسید که او استاد اطبا بود او را این کار بعید و عجیب می نمود
صفت کور مادرزاد و ابرصی که بخلایندن سوزن در محل سفیدی او خون بیرون بیاید بر قاعده اطبا و قانون حکما علاج نپذیرد
هیچ دوائی صفت صحت نگیرد اگر این چنین اکمه و ابرص به شود معلوم گردد که معجزه بود این چنین اکمی و ابرصی را پیش عیسی
درند عیسی علیه السلام بدست خود بر چشم اکمه و بر موضع برص مسح کرد و دست خود بران آورد و هر دو به شدند اکمه
بینا گشت و ابرص نعجت پیوست یعنی معجزه را دیدند ایمان آوردند و بعضی حمل بر سحر کردند مسلمان نشدند بعد ازان در
فتاد و تعنت ماندند زنده کردن مرده خواستند عیسی گفت وَاُحْیِ الْمَوْتٰی بِاِذْنِ اللّٰهِ
ین جمله عطف ست بر جمله و ابرئ الاکمه معنی اینست و زنده میگردانم مردگان را باذن خدای تعالی چند نفر مرده زنده کرد
بر صفت حیاتی که داشتند آورد و ایشان زنده ماندند و فرزندان زادند مگر سام بن نوح که خدا او را زنده گردانید باز بمدت
ساعت میرانید یعنی از کافران گفتند این عمل که میکند معالجت ممکن بود و یا فسون نیرنگ ست و بدا گر بر بان علم این پیدا آید

نهاد و عیسی را زیر درخت خرما خشک زاد جبرئیل گفت اندوهگین مباش درخت خرما را بجنبان اگرچه درخت خشک است
میوه خواهد داد و از وی در کنار تو خرما تر خواهد افتاد بعده یوسف مذکور مریم و عیسی را پنهان ساخت و بتعهد و تعقد ایشان
پرداخت چون چهل روز گذشت و عجایب قدرت خدای بشاهده کرد و را با پسر از محلی که پنهان کرده بود بر قوم آورد و ایشان
از دیدن بچه غمگین گشتند و همه بر یک زبان مریم را گفتند پدر تو مردی بد نبود و مادر تو نیز بد کاره نبود این چه زاد و از تو
افتاد مریم زبان کرد آورد و اشارت بسوی عیسی کرد و سخن گفتن عیسی حجت آورد ایشان گفتند با کودک که در گهواره است
چگونه سخن گویم و از گفتار چه نفع جواب چون عیسی در سخن آمد گفت انی عبد الله اتانی الکتاب و جعلنی نبیا و جعلنی مبارکا اینما کنت
و اوصانی بالصلوة و الزکوة ما دمت حیا الی قوله و یوم ابعث حیا بعد آن خود را از سخن گفتن باز کشید تا آنکه بسنی از عمر که
کودکان سخن میگویند رسید بعد سی سالگی عیسی را وحی تبلیغ طریق شده معنی و یکلم الناس فی المهد و کهلا عبارت ازین آمده

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ ۝ و یعلمه عطف ست بر و یکلم الناس
یا بر مبشرک یا بر وجیها و این بر قراءة و یعلمه بر صیغة غایب اشکالی ندارد و بر قراءة و نعلمه بر صیغة متکلم اسناد سوی خدا دارند مشکل
شود زیرا که کلام سابق مقول فرشتگانست و معطوف بر مقول فرشتگان مقول فرشتگان باشد و صیغة متکلم چون اسناد سوی
خدا شود مقول خدا باشد مقول فرشتگان نبود و حل این اشکال بدو وجه است یکی آنکه این را بدین تقدیر مقول یقول محذوف
دارند که او معطوف بود بر مبشرک ای ان الله یبشرک بولد کذا و یقول نعلمه دوم آنکه مبشرک مقول فرشتگان است
زیرا که بشارت از باب قول ست پس چنانستی که گفتند ان الله یقول نهب لک ولدا کذا پس و نعلمه عطف باشد بر جمله
نهب لک ولدا و کذا که از مفهوم ان الله یبشرک فهم میشود و اگر مسند سوی فرشتگان باشد ارتباط کلام ظاهر بود عطف بر
ان الله یبشرک دارند یعنی قالت الملائکة ان الله یبشرک بولد کذا و نحن نعلمه یا مبرهٔ دارند یا عطف باشد بر یکلم الناس فی المهد
و یکلم در سوا او مصدقا احوال مقدره باشند زیرا که امور مستقبله چون حال واقع شود حال مقدره بود چنانچه گذشت و بیان
آن رفت **معنی** انیست و بیاموزاند خدای او را یا بیاموزانیم ما کتاب یعنی کتابت که از معظمات علوم او بیانست یا جنس
کتاب شامل و حکمت یعنی علم حلال و حرام و توریت و انجیل که مشتمل بر سائر امور دینیه است **روایت** کرده اند که
در زمان عیسی علیه السلام هیچ کسی خط خوبتر از و نداشت و کسی را کسی در این کار بهتر از وی نمی پنداشت بران تقدیر کار
کتاب جنس کتاب مراد شود ذکر توریت و انجیل بعد ذکر کتاب از جهت اظهار شرف ذکر خاص بعد عام باشد و نیز **روایت**
کرده اند چون عیسی را پیش معلم آوردند معلم گفت بسم عیسی گفت الله معلم گفت الرحمن عیسی گفت الرحیم معلم هر چه تعلیم میکرد
عیسی لفظی که پیشتر ازان بست بر زبان می آورد چون معلم گفت ابجد عیسی گفت معنی ابجد چیست معلم گفت نمیدانم عیسی
گفت الف الاء خداست با بهاء اوست جیم جلال اوست دال دوام اوست معلم گفت کسیکه عالمتر از من بست او را چگونه
تعلیم کنم دوم تلقین او چه نوع زنم مادر گفت اگر تعلیم نکنی او را در میان کودکان بازار مجلس خویش بیرون مگذار چون عیسی میان

کودکان نشستی و با کودکان سخن گفتی از آنچه ایشان خورده اند خبر کردی و آنچه مادر و پدر برای ایشان ذخیره کرده بر زبان
آوردی وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ عطف ست بر احوال سابقه و تنکیر او برای تعظیم ست معنی اینست
و در حالت که رسول عظیم جلیل ست فرستاده شده سوی بنی اسرائیل ست گفته اند اول انبیا بنی اسرائیل یوسف بن یعقوب بود و در
آخر عیسی بن مریم روی نمود إِنِّي قَدْ جِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ انی بر قرأة فتح همزه بتقدیر بانی کذا
صله رسولا بر طریق ارسله بالهدی بود و بر قرأة کسر همزه محمول بتقدیر قائلا باشد و بآیاته برای تعدیه است یا برای الصاق من
ربکم صفت ست مر آیة متعلق ست بجئتکم بر معنی ابتدای غایت معنی اینست فرستاده شد سوی بنی اسرائیل برین کار ست یا گویند
گوینده این گفتار ست بدرستی من آمده ام بآیتی بر شما یا آورده ام آیتی را از عجایب قدرت و معجزه از بدایع فطرت از پروردگار
شما إِنِّي أَخْلُقُ لَكُم مِّنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا
بِإِذْنِ اللَّهِ بدل ست از آیة یا خبر مبتدا محذوف ست ای هی انی اخلق لکم فانفخ عطف ست بر اخلق فیکون
طیرا باذن الله عطف ست بر فانفخ معنی اینست بدرستی من برای شما تصویر کنم یعنی برای نمودن شما پیکری از گل همچو هیئة
طیر پیدا گردانم پس در و بدمم و در وی دم افگنم پس بمشیت خدا پرنده شود و بدمیدن مذکور زندگانی یابد گفته اند بنی
اسرائیل برای تصویر عیسی صورت شب پرک اختیار کردند و او را بر تصویر صورتی بر هیئة شب پرک پیدا آورد و در و دمید
در ساعت زنده شد و پرید وَأُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ عطف ست بر اخلق معنی اینست
و کور مادرزاد را که از شکم مادر بدین صفت آمده و در چشم او صفت بصر مخلوق نشده باذن خدا به میکنم و مرد برص زده و اندام
سفید شده که باتفاق حکما بی علاج ست بمشیت خدا بری میگردانم روایت کرده اند گاه بودی که بر عیسی علیه السلام
پنجاه هزار مریض جمع میشدی بدم عیسی بهم می شدند و بقدم خویش به شده باز می گشتند معالجت و مداوات نبودی و جز بدعا
و اسم اعظم توجه ننمودی حکایت کرده اند که این خبر بجالینوس رسید که او استاد اطبا بود و او را این کار بعید و عجیب می نمود
گفت کور مادرزاد و ابرصی که بخلانیدن سوزن در محل سفیدی او خون بیرون بیاید بر قاعده اطبا و قانون حکما علاج نه پذیرد
و هیچ دوائی صفت صحت نگیرد اگر این چنین اکمه و ابرص به شود معلوم گردد که معجزه بود این چنین اکمهی و ابرصی را پیش عیسی
آوردند عیسی علیه السلام بدست خود بر چشم اکمه و بر موضع برص مسح کرد و دست خود بران آورد و هر دو به شدند اکمه
بینا گشت و ابرص بصحت پیوست بعضی معجزه را دیدند ایمان آوردند و بعضی حمل بر سحر کردند مسلمان نشدند بعد از ان در
عناد و تعنت ماندند زنده کردن مرده خواستند عیسی گفت وَأُحْيِي الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ
این جمله عطف ست بر جمله و ابرئی الاکمه معنی اینست و زنده میگردانم مردگان را باذن خدای تعالی چند نفر مرده زنده کرد
و بر صفت حیاتی که داشتند آورد و ایشان زنده ماندند و فرزندان زادند مگر سام بن نوح که خدا او را زنده گردانید باز همدران
ساعت میرانید بعضی از کافران گفتند این عمل که میکند معالجت ممکن بود و با فسون نیز دست دهد اگر برهان علم این پیدا آید

نهاد و عیسی را زیر درخت خرما خشک زاد جبرئیل گفت اندوهگین مباش درخت خرما را بجنبان اگرچه درخت خشک است
میوه خواهد داد و از وی در کنار تو خرما تر خواهد افتاد بعده یوسف مذکور مریم و عیسی را پنهان ساخت و بتعهد و تفقد ایشان
پرداخت چون چهل روز گذشت و عجایب قدرت خدای مشاهده کرد او را با پسر از محلی که پنهان کرده بود بر قوم آورد و ایشان
از دیدن بچه غمگین گشتند و همه بر یک زبان مریم را گفتند پدر تو مردی بدی نبود و مادر تو نیز بدکاره نبود این چه زاد و از تو
افتاد مریم زبان کرد آورد و اشارت بسوی عیسی کرد و سخن گفتن عیسی حجت آورد ایشان گفتند با کودک که در گهواره است
چگونه سخن گویم و از گفتار چه نوع جواب جویم عیسی در سخن آمد گفت انی عبد الله اتانی الکتاب و جعلنی نبیا و جعلنی مبارکا اینما کنت
و اوصانی بالصلوة والزکوة ما دمت حیا الی قوله و یوم ابعث حیا بعد آن خود را از سخن گفتن باز کشید تا آنکه مبلغی از عمر که
کودکان سخن میگویند رسید بعد سی سالگی عیسی را وحی تبلیغ شرایع شده معنی و یکلم الناس فی المهد و کهلا عبارت ازین آمده

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ ۝ و یعلمه عطف است بر و یکلم الناس
یا بر یبشرک یا بر وجیها و این بر قراءة و یعلمه بر صیغه غایب اشکالی ندارد و بر قراءة و نعلمه بر صیغه متکلم اسناد سوی خدا دارند مشکل
شود زیرا که کلام سابق مقول فرشتگانست و معطوف بر مقول فرشتگان مقول فرشتگان باشد و صیغه متکلم چون اسناد بسوی
خدا شود مقول خدا باشد مقول فرشتگان نبود حل این اشکال بدو وجه است یکی آنکه این را بدین تقدیر مقول یقول محذوف
دارند که او معطوف بود بر یبشرک ای ان الله یبشرک بولد کذا و یقول نعلمه دوم آنکه یبشرک مقول فرشتگان است
زیرا که بشارت از باب قول است پس چنانستی که گفتند ان الله یقول نهب لک ولدا کذا پس و نعلمه عطف باشد بر جمله
نهب لک ولدا و کذا که از مفهوم ان الله یبشرک فهم میشود و اگر مسند سوی فرشتگان باشد ارتباط کلام ظاهر بود عطف بر
ان الله یبشرک دارند معنی قالت الملائکة ان الله یبشرک بولد کذا و نحن نعلمه بامره پندارند یا عطف باشد بر یکلم الناس و وجیها
و یکلم و رسولا و مصدقا احوال مقدره باشند زیرا که امور مستقبله چون حال واقع شود حال مقدره بود چنانچه گذشت و بیان
آن رفت معنی اینست و بیاموزاند خدای او را یا بیاموزانیم ما کتاب یعنی کتابت که از معظمات علوم ادبیه است یا جنس
کتاب منزل و حکمت یعنی علم حلال و حرام و توریت و انجیل که مشتمل بر سایر امور دینیه است روایت کرده اند که
در زمان عیسی علیه السلام هیچ کسی خط خوبتر ازو نداشت و کسی را کسی درین کار بهتر ازوی نمی پنداشت بران تقدیر که از
کتاب جنس کتاب مراد شود ذکر توریت و انجیل بعد ذکر کتاب از جهت اظهار شرف ذکر خاص بعد عام باشد و نیز روایت
کرده اند چون عیسی را پیش معلم آوردند معلم گفت بسم عیسی گفت الله معلم گفت الرحمن عیسی گفت الرحیم معلم هرچه تعلیم میکرد
عیسی لفظی که پیشتر ازان است بر زبان می آورد چون معلم گفت ابجد عیسی گفت معنی ابجد چیست معلم گفت نمیدانم عیسی
گفت الف الاء خداست با بهاء اوست جیم جلال اوست دال دوام اوست معلم گفت کسیکه عالمتر از من است او را چگونه
تعلیم کنم دوم تلقین او چه نوع زنم مادر گفت اگر تعلیم نکنی او را در میان کودکان بدار و از مجلس خویش بیرون مگذار چون عیسی میان

قرارگاه او مینمود یا حقیقت مهد بود و کلام محمول بر حذف دو مضاف شود معنی چنین بود یکلم فی زمان استحقاق المهد یعنی
سخن خواهد گفت در زمان طفولیت و سخن گوید با مردمان در هنگام کهولت یعنی در حالتی که کهل شود در تبلیغ شریعت سخن گوید
و از جمله صالحان باشد قَالَتْ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ ط
جمله مستانفه است در جواب ماذا قالت مریم استفهام برای تعجب است و لم یمسسنی بشر حال است معنی اینست مریم گفت مرا
فرزند از کجا باشد و ولد چگونه شود و حال اینست بمن هیچ بشری نرسید و هیچ شوهری روی من ندیده قَالَ كَذَٰلِكِ
اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ط این ترکیب نظیر کذلک الله یفعل ما یشاء آمده وجوه اعراب
و معنی او بالا مذکور شده إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ۝ این جمله بیان کیفیت
خلق است یا تعلیل اوست و این آیه نیز همچو آیات سابقه رد اعتقاد نصاری است در باز داشتن از اعتقاد الوهیت عیسی
معنی اینست که وقتی که قضا کند خدای کاری را و بخواهد که آن کار حاصل گردد بدرستی بگوید مر او را موجود شو خلق عیسی
ازین قبیل بود پس زاده شدن عیسی بغیر پدر استبعاد نشاید نمود و بدانکه نزدیک اشعری ایجاد متعلق بکلمه کن بود و بر قول اهل
سنت این کلام مجاز از سرعت ایجاد باشد. روایت کرده اند چون جمعی از فرشتگان یا جبرئیل مریم را بشارت دادند
و ان الله یبشرک بکلمة منه اسمه المسیح عیسی بن مریم گفتند مریم گفت مرا بشری مس نکرده یعنی هیچ مردی بمن نرسیده فرزند از کجا
شود این معنی چگونه متصور بود گفتند همچنین است خدای آنچه بخواهد بکند بعده جبرئیل در جیب او یا در دامن او دم خویش دمید
ناگاه مریم خود را بارور شده دید چون شکم برآمد زکریا علیه السلام مر چنانچه بر حکم عادت در مقام او می آمد چنین بچه در شکم او دید
از تهمت بترسید با زن خود گفت مریم بارور شده این بلا از کجا افتاد او گفت اکنون این همان مریم بتو است که ما شنیده بودیم
که عیسی را بغیر پدر خواهد زاد این کلمات بگذار او را نزدیک ما بیار زکریا و اهل خانه او بدین جهت متعلق گشتند و از خوف تهمت متردد
گشتند چون مریم در خانه زکریا در آمد زن زکریا علیه السلام بیحیی علیه السلام حامله بود با مریم گفت فرزندیکه در شکم من است و فرزندیکه
در شکم تست سجده کرد و تواضع نمود تو بهترین زنانی و حمل تو بهترین حملهاست بر همچو توئی این چنین اتهام خطاست زن زکریا
از معامله حمل خویش که با حمل او کرده زکریا را خبر کرد و بدین خبر مریم را به برائت ساخت آورد زکریا گفت من از تهمت خویش
میترسم نه از تهمت مریم که جز من آنجا دیگری نمیرود و ازین حمل حمل بر تهمت شود چون دردزه گرفت مریم از خلق دور تر رفت
و از غایت شرم متباعد گشت و چون او را دردزه بکمال رسید و پیچش بچه عاجز گردانید گفت کاشکی که پیش ازین مردمی و شتی
متروکی منتهی بودمی و نیز روایت کرده اند و در اخبار و قصص آورده اند یوسف بن یعقوب بن ماثان ابن عم مریم برادرزاده عمران
بود بر یوسف مذکور کسی جز حمل مریم باز نمود و گفت پادشاه او را خواهد کشت و این عار بتو خواهد پیوست یوسف مذکور مریم را
بیرون آورد و از آن مقام در مقامی دیگر برد خواست مریم را بکشد و ازین شفاعت برید فرشته بر صورت آدمی آمد و در نیکخواهی
او در آمد گفت مریم بی شوهر از غیب حامله شده و در شکم او روحی پاک در آمد این را نگهدار و بر کشتن مار نکشت تا آنکه بار شکم

عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ۝

بدل ست از اذ قالت الملائکة یا مریم ان الله اصطفیک چه این رفتار و آن گفتار در یک وقت بود ان الله مقول است
مر قالت و جمله اسمیه المسیح صفت ست مر کلمه را که عبارت از ولدی ست که بدو بشارت داده اند تذکیر ضمیر بدین اعتبار ست عیسی
بدل ست از المسیح یا خبری دیگر ست **سوال** ابن مریم صفت عیسی نتواند بود زیرا نچه عیسی محمول بر اسم ست و اسم او لفظ عیسی و لفظ
عیسی بن مریم نیست و خبری دیگر مر اسمه نیز نتواند بود که چون خبر بعد خبر باشد لازم آید که این نیز علم بود و این صفت مسمی ست حمل او بر اسم
بی معنی ست **جواب** تواند بود لفظ ابن مریم از جهت تعین مسمی از علم مضاف همچو ابن عمر و ابن عباس بود محمول بر اسمه شود
و تواند بود که از اسمه ما یدل علیه و یعرف هو به مراد دارند منافی حمل ابن مریم اگرچه غیر علم بود پندارند و اگر اسمه بمعنی علم بود و ابن مریم
علم نباشد خبر مبتدا محذوف بتقدیر هو ابن مریم گویند صحت معنی برین طریق جویند **سوال** برین وجه جمله هو ابن مریم چه افتد و فائده
او چه بود **جواب** جمله تکمیل بود و فائده او دفع وهم باشد چه جمله ان الله یبشرک بکلمة منه اسمه المسیح بن مریم مقصود از و بشارت
بولدی ست که مخصوص بمریم بود و منسوب ببدی نباشد و اطلاق بشارت بولد موهوم آن بود که فرزندی بر وفق معتاد باشد بجمله هو
ابن مریم بیان اختصاص ولد مریم بود و دفع وهم مذکور شود وجیها حال ست از بکلمة منه که مفعول به است مر یبشرک و تنکیر او برای
تعظیم ست و من المقربین عطف ست بر وجیها **معنی** اینست چون گفتند ملائکه یا جبرئیل ای مریم بدرستی خدای بشارت میدهد
ترا بفرزندی که اثر کلمه خدا بود یعنی بغیر واسطه پدر در رحم مادر بکلمه کن حاصل شود و علم از فرزند میمون قدم عیسی بن مریم است
درین حال که در دنیا و آخرة صاحب جاهست ممتاز از امثال و اشباه است و درین حال که از مقربانست و مراد از ان قرب
مکانت ست و قرب مکان **سوال** عیسی در وقت تبشیر موجود نبود و تبشیر در حال وجاهت نبود وجیها متعلق بیبشرک
چگونه شود **جواب** بر طریق جاءنی زید و معه صقر صاعدا به غدا حال مقدره باشد یا بمعنی وجیها فی علم الله دارند بدین
معنی در حالت تبشیر وجیه بود وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِحِينَ ۝

عطف ست بر وجیها و عطف فعل بر اسم صفت آمده چنانچه در فالق الاصباح و جعل اللیل تحقیق شده و حالی که جمله است
عطف کردن او بر حال مفرد رواست چنانچه و کم من قریة اهلکناها فجاءها باسنا بیاتا او هم قائلون او هم قائمون عطف ست
بر بیاتا که مفرد ست یا محمول ست بر حذف مبتدا و جمله اسمیه حال ست ای و هو یکلم الناس فی المهد و کهلا یا عطف باشد
بر ظرف مستقر یعنی منه که صفت کلمه واقع شده و کهلا عطف ست بر فی المهد و من الصالحین عطف ست بر و یکلم الناس مقصود
ازین آیه نیز رد اعتقاد نصاری که عیسی را آله میگفتند و ان الله یبشرک دلالت میکند که وجود او مسبوق بعدم ست و آن منافی
قدم ست پس منافی الوهیت بود و موجب بطلان دعوی نصاری که او را آله میخواندند باشد **معنی** اینست و با مردمان سخن
گوید در حالیکه در گهواره باشد **سوال** در تفسیر آورده که عیسی را در گهواره نکرده اند و برای او گهواره پیدا نیاورده اند
ظرفیه فی المهد چگونه باشد و صحت او چه نوع روی نماید **جواب** از مهد کنار مادر مراد ست که آن در حق او همچو مهد بود و طریق مهد

الْمَلٰٓئِكَةُ يٰمَرْيَمُ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰىكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰىكِ عَلٰى نِسَآءِ الْعٰلَمِيْنَ ○
لفظ الله اسم آن ست اصطفیک با معطوفات خویش خبر ان ست وان با اسم وخبر خویش مقول قال ست وجمله
اذ قالت الملائکة عطف ست بر اذ قالت امرأة عمران تاکید او از جهت بشارت اصطفا بر وجه وکاوت ست معنی اینست و
چون فرشتگان گفتند یا جبرئیل گفت ای مریم بدرستی خدای عز وجل ترا بقبول حسن وبلوغ کرامات سنیه ووصول مقامات علیه
برگزیده است وترا از ادناس حقیقت حیض ونفاس نسا وحکمیه چون کفر وزنا پاک وپاکیزه گردانیده است وترا بولادت
عیسی بغیر پدر بفضل جزئی بر زنان تمام عالم یا بفضل کلی بر زنان عالمیان که در زمانه تواند برکشیده است يٰمَرْيَمُ
اقْنُتِيْ لِرَبِّكِ وَاسْجُدِيْ وَارْكَعِيْ مَعَ الرّٰكِعِيْنَ ○ جمله ندائیه مکرر ست برای تاکید این جمله نیز با متعلقات
خویش داخل مقول ست معنی اینست ای مریم ایستاده شو در عبادت خدا وسجده بکن مر کردگار تقدس وتعالی را ونماز بگذار
با نمازگزارندگان ورکوع کن با رکوع کنندگان ودر ره ایشان برو واز جمله ایشان شو بعضی از بنی اسرائیل را در نماز
رکوع بود وبعضی را نبود مریم را در نماز موافقت با رکوع کنندگان فرمود ذٰلِكَ مِنْ اَنْۢبَآءِ الْغَيْبِ نُوْحِيْهِ
اِلَيْكَ ؕ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يُلْقُوْنَ اَقْلَامَهُمْ اَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ ۪
وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يَخْتَصِمُوْنَ ○ ذلک مبتدا ست من انباء الغیب حال ست توحیه الیک
خبر مبتدا ست یا بر عکس ویا هر دو خبر بود جمله استفهامیه یعنی ایهم یکفل مریم بیان جهت القاء اقلام ست یا بتاویل مفرد متعلق ست
بیلقون ای یلقون اقلامهم فی تعیین من یکفل مریم واذ یلقون ظرف ست مر ما کنت ولدیهم ظرف مستقر ست مر ما کنت را خبر ست
وجمله وما کنت با متعلقات خویش عطف ست بر ذلک من انباء الغیب وآن معترضه است برای منت بر پیغمبر علیه السلام
کرایم الصلوات واظهار معجزات اوست باظهار از مغیبات وما کنت لدیهم اذ یختصمون عطف ست بر ما کنت لدیهم اذ یلقون معنی اینست
آن یعنی بنا مریم وبنا عیسی وبنا یکفل زکریا تربیت او را ودر تکفل واختصام مردمان والقاء اقلام برای ترجیح وتعیین یکی از ایشان
از اخبار غیب ست ونبوده تو ای محمد نزدیک ایشان در آن وقت که قلمهای خویش را در آب می انداختند وآنرا بر طریق قرعه وسیلت
ترجیح وتعیین کامل میساختند یعنی هر یکی میگفت من میانجی شوم دیگری نشود پس مشاهده منتفی بود وتو امی بودی تتبع کتب
اخبار از تو نیاید وآن امور مذکوره عقلی نیست تا ادراک آن بعقل روی نماید زیرا آنچه خبری که البته مطابق واقع ست یا بحسن سلیم
متعلق ست یا بعقل صحیح متحقق ست یا خبر صحیح بتواتر رسد بمنزله محسوس شود در خبری که هر سه نبود سبب آن علم وحی حق باشد
سوال برای ثابت شدن وحی نفی این هر سه چیز باید مشاهده را نفی کرده سماع وعقل را چرا در ذکر نیاورده جواب در انباء
مذکور نفی هر سه وجه ظاهر است از بیان مستغنی ست لیکن نفی حضور وانتفاء مشاهده این امور ظاهر تر است چه همه دانند که پیغمبر علیه السلام
در آن وقت نبود ذکر او بر ارادت اظهار عبادت ایشان مبنی ست که از عبادت این چنین ظاهری را ندانند ودرین چنین معلومی جاهلانند
اِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يٰمَرْيَمُ اِنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ ۖ اسْمُهُ الْمَسِيْحُ

نود و نه ساله و بعضی گویند نود و سه ساله بود و زن او هشتاد ساله و بعضی گویند نود و هشت ساله و بعضی نزدیک صد و بیست
قَالَ كَذٰلِكَ اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَآءُ ۝ جمله مستانفه است در جواب ماذا قال الله تعالی
او ماذا قال الملک حین قال ذکریا ذلک کذلک خبر مبتدا محذوف دارند تقدیر کلام الامر کما بشرت بپندارند یا تقدیر کلام الامر
کما ذکرت انک بلغت الکبر و امرأتک عاقر بود و تواند بود کذلک مفعول بمن یفعل محذوف را بقرینه ساق کلام بتقدیر یفعل الله
مثل ذلک الفعل العجیب باشد و در کشاف کذلک الله را مبتدا خبر داشته و بمعنی علی نحو هذا الصفة ای صفة خلق الامور الغریبة
الله پنداشته و یفعل ما یشاء را بیان او گفته و از کذلک بر طریق مثلک لا نخیل معنی تعریض جسته معنی اینست گفت کردگار
جلال یا گویند گفت جبرئیل کار چنانست که بشارت داده شده یا چنان ست تو ذکر کرده که زن تو نازائیده است و تو پیر
رسیده یا این هم که این صفت باشد در آفریدن فرزند استبعاد بنود یا گویند بیافریند خدای مثل این خلق عجیب و امر غریب
زیرا که خدای بکند از افعال غریبه و عجیبه انچه خواهد یا گویند خدای کند انچه خواهد کردنی مثل این کردن و بیافریدن آفریدنی مثل
این آفریدن از سنگ ناقه پیدا گرداند عصا را اژدها سازد از زنده نازائیده ولد چرا پیدا نکند قَالَ رَبِّ اجْعَلْ
لِّيْٓ اٰيَةً ۭ قال مستانفه است در جواب ماذا قال حین قیل له ذلک معنی اینست گفت زکریا ای پروردگار
من بگردان مرا ی مرا علامتی که پیش از حاصل شدن دلالت بر حصول کند و مصداق صدق این وعده شود سوال در
وعده خدای که در صدق آن هیچ شبهه نیست طلب علامت که مصداق صدق شود بچه معنی ست جواب انبیا را در
وحی برای تحقیق اینکه وحی از خداست تامل افتد و استدلال بعلامتی باشد که بدان تحقق وحی و تحقیق ملک شود و نظیر آن آنست
که چون ابراهیم علیه السلام فربح ولد در خواب دید بروی تحقیق حال حبست لهذا الحکم من الله لعن الشیطان گفت و پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم بعد دیدن جبرئیل علیه السلام گفت زملونی زملونی و ثردونی و ثردونی متماج سوی تامل گشت که این از شیطانست
یا از ملک ست تا آنکه خدای تعالی علم ضروری آفرید که این جبرئیل ست و انچه می آرد وحی از کردگار جلیل ست قَالَ اٰيَتُكَ
اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا ۭ قال مستانفه است جمله که بعد اوست مقول ست الا رمزا استثنا
مفرغ ست ای ان لا تکلم الناس کلاما الا رمزا اضافت آیت سوی کاف خطاب بادنی ملابسه است معنی اینست خدای گفت
علامتی که تو میجوئی آن بود که سه روز با مردمان سخن نگوئی مگر سخن گفتن بروجه اشارت بدستی در روی و چشمی و ابروئی و سلب
قدرت تکلم خارق عادتی نمود که علامت خارق عادت دیگر تواند بود وَاذْكُرْ رَّبَّكَ كَثِيْرًا وَّسَبِّحْ
بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ ۝ ع ۱۱ این جمله عطف ست بر جمله که مفهوم کلام سابق ست و بیج با متعلقات خویش عطف ست
بر چنانستی که گفت فاستبشر بما بشرت تبشیر او اذکر ربک کثیرا ای ذکرا کثیرا و بیج الی آخره معنی اینست مستبشر شود شادمان
گرد به بشارت دادن کردگار و یاد کن پروردگار خود را یاد کردن بسیار در شامگاه و بامداد و ابا کی یاد آرد گفته اند که قدرت
تکلم بر غیر ذکر نمانده بود از کلامی دیگر عاجز نمود تا در این ایام ذکر خدای بیارد و شکر آن بدین بگذارد وَاِذْ قَالَتِ

این جمله مبین ندا مذکور بود یا مقول قولی که مضمون ندا است باشد ای نادته الملائکة و قالوا ان اللہ یبشرک و بعضی ان اللہ بفتح همزه خوانند محمول بر اضمار یا بتقدیر فنادته الملائکة بان اللہ یبشرک و اند معنی انیست پس او را فرشتگان ندا کردند و بشارت آوردند و گفتند بدرستیکه خدا بشارت میدهد ترا بخشیدن و عطا کردن یحیی را در حالیکه تصدیق کننده است بعیسی که کلمه است از خدا گفته اند اول کسی که عیسی را تصدیق کرد و به نبوت او اعتراف آورد و باو موافقت نمود یحیی علیه السلام بود و یحیی مشتق از حیا باشد یا ما خوذ از حیات باشد **روایت** کرده اند که یحیی صلوات اللہ علیه کار عصمت بدین مرتبه رسانیده که هرگز گفته نکرد و در خاطر نیندیشید و دل او بدان حدزنده بود که گاهی غفلت بر دل او روی ننمود و نیز **روایت** کرده اند از خوف خدای چندان گریست که پوست و گوشت رخسارهای او از سیل دمع سوده گشت دندان و باطن دهان نظهور پیوست باد او از جهت ستر بر رخساره او نمدی نهاد از سیل اشک نمد مذکور قرار نمیگرفت می افتاد **وَسَيِّدًا وَّحَصُورًا وَّنَبِيًّا مِّنَ الصّٰلِحِيْنَ** ○ و سیدا با معطوفات خویش عطف ست بر مصدقا معنی انیست و در حالیکه صاحب سیادت و مهتری باشد و در قوم خود خداوندسری و سروری بود و بازدارنده است نفس خود را از زنان با قدرت بر ایشان از جهت احتراز از اشتغال بغیر کردگار متعال و در حال که پیغمبری باشد ناشی از خاندان صلاح و دودمان فلاح یعنی پیغمبری ناشی از اولاد پیغمبران ما پیغمبری کاین از زمره ایشان و امام شافعی که بدین آیه تمسک کرد و خلوت گرفتن برای عبادت از مشغول شدن بنکاح فاضلتر گفته چه حق سبحانه تعالی یحیی را مع حضور بودن کرد و این صفت را در حیز پسندیدگی آورد و آن منافی اشتغال بنکاح بود و مخالف اشتغال بزنان باشد از جهت آنکه حنیفه رضی اللہ تعالی عنه جواب آنست که مدح بچیزی منافی افضلیت غیر نشود چنانچه کسی کسی را العلم ظاهر ستاید بدین ستایش فضل او بر علم باطن نیاید و چنانچه کسی را مدح کنند بغنا مستلزم نبود مر فضل او بر فقرا **قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُوْنُ لِيْ غُلٰمٌ وَّقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَاَتِيْ عَاقِرٌ** قال مستانفه است رب انی یکون لی غلام مقول قال ست و استفهام برای تعجب ست و قد بلغنی الکبر حال ست و امراتی عاقر حالی دیگر ست معنی انیست گفت زکریا چگونه باشد یا از کجا حاصل آید فرزندی مرا و حال انیست که مرا پیری رسیده و زن من نازاینده است روی فرزند ندیده **سوال** زکریا علیه السلام ظهور خوارق عادات در شان مریم مشاهده کرد و در وقت پیری خویش و نازایندگی زن دل برزاده شدن فرزندی آورد بر جاری ظهور خارق عادات در ره دعا رب هب لی من لدنک ذریة طیبة شتافت ببشارت ان اللہ یبشرک بیحیی یافت درین بشارت چه جای تردد بود که استجاب بانی یکون لی غلام از روی نمود **جواب** استجاب از نقص عادت متضمن استعظام قدرت ست و شکر و سپاس بر عجیب فطرت ست یعنی تو فضل و کرم کردی و این بشارت بظهور آوردی و اگرنه این بغمت اگر در خور من نبودی و مر پیر و زن نازاینده را این دولت چگونه روی نمودی گفته اند زکریا در آن وقت صد و بست ساله و بعضی گویند

خدای هر کرا خواهد بیشمار روزی دهد یا روزی دهد حساب نطلبد یا بغیر جستجو بدهد و بغیر مشقت و تگاپوی بخشد و این
حکایت یعنی ان الله یرزق من یشاء بغیر حساب از کلام مریم در حیا با زکریاست یا اخباری از خدای تبارک و تعالی ست
روایت کرده اند در وقت پیغمبر زمان قحطی بود روزی فاطمه رضی الله تعالی عنها را خبر گرسنه بودن پیغمبر رسید
دشوار نمود و قرصی و پارهٔ گوشتی بر طبقی نهاد پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم فرستاد پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم با طبق
مذکور در خانهٔ فاطمه آمد و در مقام او در آمد چون فاطمه طبق کشاد طبق را پر از نان و گوشت دید دل او بر حیرت انجامید پیغمبر صلی
الله تعالی علیه و سلم فرمود ای دخترک من هیچ میدانی که این طعام از کجاست فاطمه رضی الله تعالی عنها گفت رزقی از خداست
و خدای عز و جل هر کرا خواهد رزق بیشمار دهد چون فاطمه رضی الله تعالی عنها همان جواب گفت که مریم زکریا را گفته بود پیغمبر صلی
الله تعالی علیه و سلم الحمد لله الذی جعلک شبهة سیدة نساء بنی اسرائیل فرمود بعده امیر المؤمنین علی و حسن و حسین و جمیع
اهل بیت رضی الله تعالی عنهم طلب کردند آن طعام خوردند سیر شدند طعام چنانچه بود باقی مینمود بعده فاطمه رضی الله تعالی
عنها آن طعام را در قسمت آورد میان همسایگان بخش کرد هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ
معترضه است میان معطوف و معطوف علیه یعنی و اذ قالت الملئکة که عطف ست بر اذ قالت امرأة عمران یا مستانفه است
در جواب ماذا صنع زکریا حین عرف منزلة مریم معنی اینست در آن هنگام که زکریا مرتبهٔ مریم را که نزدیک خدا دارد معاینه کرد
و علو او را مشاهده آثار در دل آورد آرزو کرد که از خواهر مریم که زوجهٔ زکریا بود فرزندی مثل او آید و ولدی همچو او روی نماید از
خدا خواست کرد و غلغلهٔ دعا بر آورد و بعضی گویند چون زکریا میوه در غیر وقت از عالم قدرت معاینه کرد از روی فرزندی در
کبر سن از زن نازائیده در دل آورد قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِن لَّدُنكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً
قال بیان دعا یا بدل از و باشد معنی اینست گفت زکریا و درخواست کرد از حق جل و علا ای پروردگار من فرزندی پاک
و پاکیزه ببخش مرا إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ ○ این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت ابراز مدح بر سبیل
وکادت ست معنی اینست بدرستی تو پذیرندهٔ دعای اجابت کننده مسالت مائی فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ
وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ لا این جمله عطف ست بر قال رب هب لی و جمله هو قایم حال ست از
مفعول نادته و جمله یصلی حال ست از فاعل قایم فنادته بتذکیر و امالت خوانند معنی یکی دانند معنی اینست پس ندا کردند
زکریا را فرشتگان درین حال که او استاده در محراب بود نماز میگذارد و در حضرت خدای پرستش مینمود و بعضی از ملائکه
جبرئیل مراد دارند ذکر او بلفظ جمع برای تعظیم پندارند أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَىٰ مُصَدِّقًا
بِكَلِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ یبشرک بصیغهٔ مضارع از باب نصر و از باب تفعیل خوانند و معنی باب تفعیل تکثیر مبالغت
دانند مصدقا حال ست از یحیی و تاکید او از جهت تقدیم ملوح ست چه آمدن فرشتگان بعد دعا کردن زکریا ملوح ست
بر آوردن بشارت استجابت و رسانیدن مژدهٔ اجابت باعتبار تقدیم ملوح زکریا را تنزیل منزلهٔ سائل کرد جمله را موکد آورد

پس قبول کرد مریم را پروردگار مریم و پسندید او را برای خدمت رسانید و او را بهتر از مردمان گردانید **روایت**
کرده اند دران روز چهار هزار مرد محرر از خدم بیت المقدس بودند و در جاروب زنی و خاکروبی و تعهد و مرمت و محافظت
جلالت و عظمت او اهتمام مینمودند کسی ایشان را بنام نخواند و نام مریم تا قیامت درین باب باقی ماند **وَّاَنْۢبَتَهَا**
نَبَاتًا حَسَنًا عطف ست بر تقبلها **معنی** اینست و غذا داد او را غذای حسن و افزود در قوتهای دل و تن و غذا
که سبب انبات ست انبات نام کرد ذکر مسبب خاص و ارادت سبب آورد و انبات حسن آنست که در ظاهر و باطن اثر کند و موجب
حسن صورت و سیرت گردد و نیکی خلق خلق پیدا آرد و ظاهر و باطن را بر خوبی و نیکی ثابت دارد و بعضی گویند انبات عبارت
از آنست که نشو و نمای که از آن حاصل شود زیادت بر عادت بود **وَّكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا** عطف ست بر انبتها
نباتا حسنا کفل بر صیغه ثلاثی و تفعیل خوانند معنی بر حسب اختلاف قراءة مختلف دانند ذکریا ممدود و مقصود آمده و بهر دو وجه
مقرو شده بر قراءة اول ذکریا فاعل ست ضمیریکه عاید بر مریم ست مفعول ست مر کفل ما یصال لام ای کفل لها زکریا و بر قراءة
دوم فاعل ضمیریست که عاید بر خداست و ذکریا مفعول کفلها ست **معنی** اینست و ذکریا تربیت او را بر خود گرفت و متکفل
شد و پرورش او پذیرفت و بر قراءة کفلها بتشدید فا **معنی** اینست خدای تعالی زکریا را متکفل کرد و در التزام آورد که
مریم را پرورش کند و دم قدم در تربیت او زند **روایت** کرده اند مادر مریم بر حکم نذری که در حالة حمل کرده بود بمجرد
زادن مریم را در جامه پیچید و در مسجد بیت المقدس انداخت زکریا متکفل پرورش او شد در محراب مسجد داشت برای او
در محراب مکان عالی ساخت چون آمدی بنردبان بر رفتی و چون باز گشتی در آن بستی و گفته اند برای تعهد و تفقد از زکریا دایه
اجر گرفته بود برای آن دایه طعام و آب آوردی و از جهت تربیت مریم رعایت او بواجبی کردی **كُلَّمَا دَخَلَ**
عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا تعلیل ست مر جمله انبتها را ای انبتها و ربانها فلم نخرجها الی زکریا لانه
کلما دخل علیها الی آخرها **معنی** اینست زکریا او را میانجی شد و خدای او را محتاج زکریا نکرد بفضل و کرم خویش روزی داد و پرورد
هر بار که زکریا به مریم در محرابی که جای او ساخته بود در آمدی و برای تفقد و تربیت او آمدی رزقی از غیب میوه تابستان در زمستان
و میوه زمستان در تابستان مییافت در شگفت میشد و در مسالت می شتافت **روایت** کرده اند که مریم هیچ پستانی
نمکید شیر هیچ عورتی نچشیده از عالم غیب رزقی نزدیک خویش میدید در غذائیکه روزه بنشو و نمای یکساله میرسید آنچه
از قدرت خدای در مریم روی نمودی خلایق از معاینه آن در تعجب بودی تا معلوم شود پرورنده او بنظر در ظاهر زکریاست
و از روی تحقیق پرورش او از خداست **قَالَ يٰمَرْيَمُ اَنّٰى لَكِ هٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ**
قال و قالت هر دو جمله مستانفه است در جواب ماذا قال و ماذا قالت **معنی** اینست زکریا گفت ای مریم از کجاست ترا این
انواع نعم مریم گفت از نزد خداست و اثر قدرت حق تعالی ست **اِنَّ اللّٰهَ يَرْزُقُ مَنْ يَّشَآءُ بِغَيْرِ**
حِسَابٍ ○ این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت ابراز مدح بر وجه وکادت ست **معنی** اینست بدرستی

سمیع علیم بود چنانچه ذکر آن گذشته و بیان آن بالا رفته **معنی** اینست یاد کن ای محمد آن هنگام که گفت زن عمران بن یاشان که مادر مریم بود و این مقالت از مادر مریم در آن حال که حمل مریم در شکم وی نمود ای پروردگار من بدرستی من نذر کردم ترا فرزندی را که در شکم من ست برای تو نذر کرده ام از روی تحریر یا در حالتیکه ارادت تحریر او در دل آورده ام و تحریر و لد پیش او و بیان عبارت از گردانیدن او را در خدمت بیت المقدس و گذاشتن در کار خدا یتعالی و تقدس بود و این معنی خصوص بذکور داشت و در اناث روی نمود پس می گوید که تحریری که پیوست بعد بلاغت و ارسال مخبر میگشت اگر بخواهد بر تحریر نذر کرد و بر بودن او از خدام بیت المقدس ثابت ماند یا باز گردد و باختیار خویش خود را گرفتار عمل دنیا گرداند پس این تحریر را یا ولد محرر را از من قبول کن بشنود و طرا بر من رد مکن **إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ** این جمله تعلیل ست و تاکید او از جهت ابراز سمع بر وجه وکادت ست **معنی** اینست بدرستی تو هم قبول کننده دعا ئی دانندهٔ احوال ما ئی اخلاص نیت میدانی قبول عمل میتوانی **فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى** لما ظرف ست قالت که بعد او ست جمله قالت ربانی وضعتها انثی با متعلقات آن عطف ست بقال بر قالت امرأة عمران انثی حال ست ضمیر وضعتها عاید ست برمانی نظمی بتاویل تسمیه یا تانیث او و باعتبار تانیث حال بود و تاکید جمله انی وضعتها انثی از جهت ابراز مضمون که تحریر ست بر وجه وکادت و تاکید جمله از جهت اظهار مضمون نیز بر وجه وکادت ست و این نوع تاکید بلحاظ عادت ست ای چنین خبر عجیب قومی که ذکور برای وکادت شکلت آخذ اللهم انا نستعینک برای اظهار استعانت بر وجه وکادت موکد شده **معنی** اینست پس هرگاه که مادر مریم بار نهاد و دختری که در شکم او بود زاد گفت ای پروردگار بار بی که در شکم من بود نهادم پس مطلوب داشتم دختر زادم **وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى** یعنی و الله اعلم بما وضعت بصیغهٔ متکلم خوانند و داخل قول مریم دانند و یعنی و الله اعلم بما وضعت بصیغهٔ ماضی برای سونث خوانند در اثناء مقال مریم این جمله را برای استعظام فضیلت مولودهٔ انثی با ضافت آن سوی علم خدای عزوجل معترضه دانند و بر انثی وقف کنند و جمله ولیس الذکر کالانثی عطف ست بر جملهٔ سابقه **معنی** اینست و خدای عالم تر ست بدانچه آورده است و بصفات فاضله که در و نهاده است و نیست پسری که او طلب کرده است همچو دختری که آورده است **وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ** این جمله عطف ست برانی وضعتها انثی تاکید از جهت ابراز ابتهاج و تفاءل تسمیه مذکور بر وجه وکادت ست **معنی** بدرستی من او را مریم نام کردم و مریم بلغت عبرانی عابده را گویند بدین تفول او را بر عادت عبادت و تسمیه میکنم او را **وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ** عطف ست برانی سمیتها مریم تاکید او از جهت ابراز استعاذه بر وجه وکادت ست **معنی** اینست بدرستی من پناه میگیرانم او را و فرزندان او را از شر شیطان رانده از رحمت خدا یتعالی و دور مانده همه بدعای عیسی صلوات الله علیه را بعد زادن من شیطان نشده و بعد ولادت او نه بین نزد او آمده **فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ** عطف ست بر قالت امرأة عمران **معنی** اینست

پیدا کرده و او را در عمر آفریده از جمله خیر الناس من طال عمره و طاب عمله گردانیده و از طوفان نجات داده و در قبول دعا
بر وی گشاده و همه کفار بدعاء او هلاک گشتند و مسلمانان بیمن متابعت او خلاص یافتند و برگزیده آل ابراهیم را که چند هزار
کس را ازین آل بدرجه پیغمبری رسانید خصوصا خاتم انبیا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم را که آل ابراهیم است افضل همه مخلوقات و اعظم همه موجودات
اجل همه اصحاب جلالت اعظم همه ارباب رسالت گردانید و برگزیده آل عمران بن نصیر را که موسی کلیم الله پیغمبری با عظمت و جاه
خداوند آیات بینات مطهر معجزات ظاهر است نماینده ید بیضا پیدا آرنده ثعبان از عصا و عیسی روح الله مقرب درگاه اله پیغمبری
با خلعتی شریفه و صاحب خلقتی لطیفه محیی موتی مبرء مرضی مخصوص بعجایب معجزات مبعوث به آیات بینات هر دو که بآنچنان کمال اند
هم ازین آل با جلال اند چه موسی عمران بن نصیر را پسر است و عیسی پسر مریم نیست عمران بن ماثان که او از نسل عمران بن نصیر است
پس ثابت شد که خدای عز و جل آل عمران را برگزیده و علم علو ایشان را عالی گردانیده ایشان را در زمانه ایشان بر عالمیان فضل
داده و در فضل بر آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران گشاده و تفضیل هر یکی را از مذکوران بر عالمیان مقید بر زمانه او باید و گرنه
تفضیل بر پیغمبر ما که افضل مخلوقات و اعظم مکونات است علیه الصلوة والسلام لازم آید ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا
مِنْ بَعْضٍ ذریة حال است از آل ابراهیم و آل عمران یا تمیز است ای من حیث ان کل واحد من الآلین ذریة بر
طریق طاب زیدا یا به تکمیل است برای دفع وهم کسی که گمان برد که ایشان فرزندان نه اند پسران اند چه آل چنانچه بمعنی
فرزندان بود بمعنی متابعان نیز باشد و بعضها من بعض در محل نصب آمده برین که صفت ذریة واقع شده معنی اینست خدای تعالی
برگزیده آل ابراهیم و آل عمران را در حالت که ایشان فرزندان اند آن هر دو آل ذریة ایشان اند وَاللَّهُ سَمِيعٌ
عَلِيمٌ این جمله تذییل است ای سمع لاقوالهم الدالة علی اصطفائهم علیهم بافعالهم الموجبة لاجتبائهم و بر تقدیری که اذ
قالت امرأة عمران متعلق سمیع علیم دارند این جمله بیان اصطفاء مریم پندارند ای سمیع لمقالة امرأة عمران علیم بنیتها الدالة علی اصطفاء
بنیتها التی هی من آل عمران مؤکد مضمون جمله باعتبار اثبات اصطفا در بعض او بود و ظهور حکم در بعض همچو ظهور حکم در کل باشد
معنی اینست و خدای شنواست مقالة این برگزیدگان که دال بر اصطفاست شنیده داناست افعال ایشان که دال
بر اجتباست دانسته و صفت صفوت ایشان دیده و بر تقدیری که اذ قالت امرأة عمران متعلق باذکر نبود متعلق بسمیع علیم باشد
تائید اصطفا کل بیان صفت بعض بود اِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ
مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي اذ معمول است مر ذکر محذوف جمله ندائیه یعنی رب
بتقدیر یا ربی متضمن ثنای خدا بربوبیت و اثبات عظمت در حق خویش باضافت یا جمله انی نذرت لک مقول است مر قالت را و تاکید
از جهت ابراز نذر و ایجاب بر سبیل وکادت است محررا حال است یا تمیز است فاسیه است و جمله اذکر اذ قالت امرأة
عمران تا آخر که متضمن ذکر زاده شدن مادر عیسی و جده او و حدوث اصول اوست دال بر حدوث عیسی و بطلان قول نصاری است
زیرا که اگر اله بودی زاده شده از دیگری نبودی و اینجمله در افادت این مقصود مقرر جمل سابقه نمود و تواند بود که اذ قالت امرأة عمران ظرف

قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِيْ يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوْبَكُمْ
وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ○ چون اهل کتاب دعوی محبت خدا میکردند و نحن ابناء الله و احباؤه
میگفتند جمله قل ان کنتم تحبون الله تا آخر نازل گشت و مقصود جمل سابقه که رد اعتقاد آن یهود و نصاری ست بتقریر پیوست
چون این جمله مقرر جمل سابقه بود فصل او از جمله سابقه روی نمود جمله شرطیه مقول قل ست یحببکم الله جواب امر ست بغیر فا مجزوم
شده و یغفر لکم عطف ست بر یحببکم جمله والله غفور رحیم تذییل ست معنی اینست بگو ای محمد اگر هستید شما برین صفت که
دوست میدارید خدای را پس اتباع من کنید عیسی را بنده خدا و رسول او خوانید و خدا و پسر خدا مگوئید و مشرک مشوید و
در راه تثلیث مپوئید بر پی من بروید و در کار دین متابع من شوید خدا دوست دارد شما را و بیامرزد مر شما را گناهان شما و خدای
آمرزنده است خطایا آمرزد بخشاینده است عطایا بخشد قُلْ اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُوْلَ این جمله تقریر ست
مر مضمون قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی معنی اینست بگو ای محمد اطاعت کنید خدای را در توحید و عبادت که بر حکم انی انا الله
لا اله الا انا فاعبدنی واجب میگرداند و اطاعت کنید رسول خدای را که محمد ست و او در شان عیسی خبر میدهد ان عیسی عبد الله
و ابن امته و کلمته القاها الی مریم و روح منه میرساند شما هم همچنین بدانید و عیسی را هم بدین صفت بخوانید فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ
اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِيْنَ ○ این شرطیست محذوف الجزاء ای فان تولوا فانهم محرومون عن محبة الله و جمله فان الله لا یحب
الکافرین تعلیل جزاء محذوف ست و جمله فان تولوا معترضه است برای بیان حرمان کسانیکه از طاعت خدا و رسول روی گردانند
و طاعت را لازم ندانند معنی اینست پس ایشان اگر از طاعت خدای و رسول خدا روی گردانند از محبت خدای محروم مانند
زیرا نچه خدای کافران را دوست ندارد و در معرض دوستی نیارد و تواند که تولوا بمعنی تتولوا باشد معنی خطاب بود اِنَّ اللّٰهَ
اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوْحًا وَّاٰلَ اِبْرٰهِيْمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعٰلَمِيْنَ ○ چون یهود اصطفای
موسی را و نصاری اصطفای عیسی را منکر اند و عیسی و موسی هر دو از آل عمرانند چه موسی پسر عمران ست و عیسی پسر مریم بنت عمران
و عمران که پدر مریم از اولاد همان عمران که پدر موسی ست و میان ایشان هزار و سیصد سال ست پس هر دو از آل عمران که پدر
موسی ست باشند پس یهود و نصاری منکر اصطفاء بعض آل عمران بوند و در قواعد علم معانی آورده اگر در جمله محکوم علیه متعدد باشد
چنانچه انی احب زیدا و اولاده والسامع ینکر محبة احد اولاده و خالی الذهن عن الباقین فاء التاکید واجب کرد هذا الانکار و ان
کان خالی الذهن عن الباقین جمله را باعتبار انکار حکم در بعضی تاکید واجب بود و چون این جمله نیز دلالت میکند برین که عیسی که
آل عمرانست فرزند خدای نبود چون زاده آدمی و پرورده او بود لائق خدائی نباشد این آیه نیز مثبت بطلان قول نصاری ست نافی
ابن الله شدن و اله بودن عیسی ست برین طریق مقرر مضمون جمل سابقه گشت از کمال اتصال بوصل نه پیوست معنی اینست
بدرستی که برگزیده است خدای آدم را که او را بر احسن تقویم آفرید و بتعلیم اسما مکرم گردانیده و بدرجه بودن او مسجود ملائکه
رسانیده و ابو البشر ساخته و کار دین و دنیا باو پرداخته و برگزیده نوح را که ابو البشر ثانی کرده و بعد طوفان جهان از نسل او

مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ط این جمله عطف بر مجموع جمله شرطیه است عطف بر جزا نیست بقاء
رفع و انتفاء جزم مبنی برین معنی ست و چون در جمله معطوف علیها مخصوص ذکر علم ما فی صدورکم بود این جمله که مضمون
او ذکر علم ما فی السموات والارض ست ذکر عام بعد خاص نمود معنی اینست میداند خدای رب العالمین آنچه در آسمانهاست و هم
در زمین وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝ این جمله تذییل ست چه بیان علم در آیت سابق کنایت
از جزا دادن ست چون مولی عمل بنده داند جزا دهد و این بیان قدرت ست و بیان قدرت مؤکد جزا دادن بود ای والله
یعلم ما فی صدورکم فیجازیکم والله علی کل شیء قدیر فیقدر علی مجازاتکم معنی اینست و خدای جزا دهد و سزا کند زیرا که اعمال شما
داند بر همه چیز قادر ست جزا دادن تواند يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا
وَّمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوْٓءٍ ۛ تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهٗٓ اَمَدًا بَعِيْدًا ط یوم ظرف ست معمول ست مر تود موصول
با صله یعنی ما عملت من خیر مفعول ست مر تجد من خیر بیان ما ست محضرا مفعول دوم ست مر تجد و ما عملت من سوء عطف ست
بر ما عملت من خیر محضرا و بعد ما عملت من سوء محضرا بقرینه محضرا که اول مذکور ست محذوف ست ضمیر موصول در ما عملت
هر دو محل محذوف ست بتقدیر ما عملته و ضمیر بینها بر نفس ست و ضمیر بینه بر ما عملت یا بر یوم مذکور ست و امد در لغت
مسافت ست و منصوب ست از جهت آنکه اسم ان ست و بینها و بینه ظرف ست خبر مقدم بر اسم شده و ان با اسم و خبر خویش
فاعل فعل محذوف آمده و لو برای مبنی ست ای لو ثبت ان بینها و بینه امد بعیدا ای و تود النفس لو ان بینها و بین ذلک
الیوم او بین عمل السوء امدا بعیدا یوم تجد کل نفس ما عملت من خیر محضرا و ما عملت من سوء محضرا و جمله تود با متعلقات خویش مقرر
ترهیب و تخویف که مضمون آیه سابق ست باشد و تواند بود یوم ظرف اذکر محذوف بود و ما عملت من سوء مبتدا و جمله تود
خبر مبتدا دارند و جمله ما عملت من سوء تود تا آخر حال از کل نفس پندارند ای اذکر یوم تجد کل نفس ما عملت من خیر محضرا و اده
بعد ما عملت منها و جمله اذکر با متعلقات خویش مقرر آمده چنانچه در جمله تود گفته شد معنی اینست در روز یافتن هر نفسی آنچه
از نیکی و بدی عمل کرده و در نامه اعمال خویش حاضر آورده بدین صفت که دوست دارد و آرزو برد هر نفسی کاشکی که ثابت بودی
میان او و میان عمل بد او افتی بعیده تا عمل بد نکردی یا گویند کاشکی که ثابت بودی میان او و میان روز جزا در دوری مدتی
مدیده تا این حال پیش نیامدی معنی بر وجوه دیگر بر وفق وجوه اعراب حاصل شود بر اصحاب ذهن مشکل نبود وَيُحَذِّرُكُمُ
اللّٰهُ نَفْسَهٗ ط تکرار ست و تاکید و تغلیظ در وعید چه چون وعید مکرر شود زیادت بر تحذیر بود معنی این آیه
همان ست که گذشته و ذکر آن بالا رفته وَاللّٰهُ رَءُوْفٌۢ بِالْعِبَادِ ۝ ع معنی اینست خدای مهربان صاحب رافت
و عاطفت ست به بندگان سوال در مقام تحذیر و ترسانیدن ذکر رافت چه ملایمت دارد و این جمله را درین مقام
بچه وجه می آرد جواب تحذیر و باز داشتن از معاصی از جمله رافت ست با اینکه از کمال تحذیر وهم نومیدی می آید و توهم
یاس روی می نماید بذکر رؤف وهم مذکور را دفع کرد و در جا امیدواری آورد این جمله بر وجه اول تذییل ست و بر وجه دوم تکمیل ست

لن نستعین کاری که از کافر برآید نابرآمده خوشتر نفعی که از دشمن حاصل شود ناشده بهتر وَمَنْ يَّفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ
مِنَ اللّٰهِ فِيْ شَيْءٍ اِلَّآ اَنْ تَتَّقُوْا مِنْهُمْ تُقٰىةً این جمله شرطیه با جزاء خویش بعد نهی مذکور تزییل ست الا ان تتقوا منهم تقیة استثنا
مفرغ ست از لا یتخذ المؤمنون الکافرین یا از فلیس من الله فی شیء بر سبیل التفات از غیبت سوی خطاب ای لا یتخذ المؤمنون الکافرین اولیاء فی جمیع
الاوقات الا فی وقت اتقائکم او فلیس من الله فی شیء الا فی وقت اتقائکم تقاة و تواند بود که تقاة مفعول به باشد بمعنی ما یتقی منه من ضرر فی الانفس و
المال و تواند بود که مصدر بود بر طریق یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله حق تقاته معنی اینست هر که این کار کند یعنی دل بر دوستی کفار گمارد پس نیست او
را از خدای در هیچ بهره یعنی از ثواب خدا بهره ندارد مگر آنکه از ایشان پرهیزید پرهیزیدنی و بترسید ترسیدنی یا گویند مگر آنکه پرهیزید از کافران و بترسید
چیزی را که در خور ترس ست از ایشان پس از جهت آن اظهار دوستی کنید و در دل بر بغض باشید این رخصت باشد و این معنی نفاق نبود اظهار دوستی
و اخفای دشمنی با نیکان ست اما با بدان این عمل حکمت و ادب معاش با ایشان ست که استواء ظاهر و باطن با ایشان در دین مضرت
آرد پس چاره نباشد که مبتلا بدین عمل مرخص بود در حدیث صحیح ست مردی پیش در پیغمبر استیذان کرد پیغمبر فرمود ائذنوا له بئس
اخو العشیرة او در آمد پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم با او بنرمی و خوشخوئی و گشاده روئی پیش آمد چون او باز گشت ام المؤمنین
عایشه رضی الله عنها پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفت یا رسول الله چون آن مرد پیش در آمد مذمت کردی و چون در آمد
بنرمی و خوشخوئی پیش آمدی آن چه بود و این چه روی روی نمود پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود آن بیان واقعه بود تا حال او
معلوم شود و این مصلحت نمود تا دشنام نگوید پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم این حدیث فرمود آن من شر الناس من فرقه الناس
اتقاء فحشه و این حدیث صحیح ست درین معنی صریح ست وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهٗ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيْرُ
جمله و یحذرکم الله نفسه تزییل ست متضمن وعید شدید ست و الی الله المصیر تزییلی دیگر ست معنی اینست و میترساند
خدای شما را از ذلت خویش که منتقم ست قهار ست و او را بر عقوبت هر که خواهد اقتدار ست چون شما با دشمنان او دوستی گیرید
و با ایشان آمیزش پذیرید بی شبهه شما را دشمن گیرد و بدشمنی او طاقت نیارید و برین جهت مبتلا بعذاب و عقاب او گردید
بسوی حسابگاه خدا که جای جزا و سزا ست شک نیست که باز گشت شماست این آیه متضمن ست مر مذمت کافر شدن
و شک آوردن و مضرت المسیح بن الله و ان الله ثالث ثلثة گفتن و بمقال نحن ابناء الله و احباؤه قائل شدن و دعوی
یشفع آباؤنا الانبیاء کردن که اهل کتاب میکنند و خود را در آتش می افگنند خدای عز و جل ایشان را در حذر می آرد و از گفتارها
و کردارهای ناشایسته باز میدارد قُلْ اِنْ تُخْفُوْا مَا فِيْ صُدُوْرِكُمْ اَوْ تُبْدُوْهُ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ
ای ان تخفوا ما فی صدورکم من ولایة الکافرین و محبتهم او تبدوه یعلمه الله این جمله نیز تقریر ست مر مضمون کلام سابق را
که مضمون این و آن نهی از محبت کفار و مذمت ایشان ست و چون مولا بداند که بنده دشمن مولی را دوست میدارد
شک نیست که دوست دشمن را در خیر دشمنی آرد و دشمن خویش پندارد نظر لطف و کرم برو نگمارد معنی اینست بگو ای
محمد اگر بپوشید آنچه در سینه های شماست یا آشکار کنید خدای آنرا بداند و جزا و سزا آن بتواند وَيَعْلَمُ

دوستی گزیدند غیبت مسلمانان برایشان میگفتند و اسرار مومنان بکافران میرسانیدند این آیه وارد گشت و این نظم بورود
پیوست تا مسلمانان مخلص با کافران دوستی نکنند و همچو منافقان بدین بلا مبتلا نشوند و بعضی گویند این آیت در قصه حاطب
بن ابی بلتعه وارد شده و قصه او چنان بود که حاطب بن بلتعه مکتوبی سوی اهل مکه نبشت بر دست عورتی برای رسانیدن داد
پیغمبر را خبر شد امیر المومنین علی را فرستاد تا دنباله کند و بدست آرد هر کجا که بیابد مکتوب بیارد امیر المومنین علی رضی الله عنه
دنبال آن عورت شتافت او را در باغی یافت خواست تا دل بر صدق نهد و مکتوبی که میبرد بدهد عورت مذکوره دل بر صدق
نیاورد و بردن مکتوب را انکار کرد امیر المومنین علی رضی الله عنه تهدید فرمود و مکتوب مذکور که در موی خویش پنهان داشته
بود بیرون کشید امیر المومنین علی مکتوب مذکور پیش پیغمبر آورد و قصه آنرا ذکر کرد و مضمون آن این بود من حاطب بن ابی بلتعه
الی اهل مکة ان محمدا قصدکم فخذوا حذرکم چون این مکتوب پیش پیغمبر خواندند و این مضمون بر زبان راندند حاطب بن ابی بلتعه حاضر
بود این عمل پیغمبر را از وی دشوار نمود امیر المومنین عمر گفت یا رسول الله دعنی اضرب عنق هذا المنافق پیغمبر صلی الله تعالی علیه
وسلم فرمود انه شهید بدرا و ما یدریک لعل الله ان یکون قد اطلع علی اهل بدر فقال اعملوا ما شئتم فقد غفرت لکم یعنی حاطب بن ابی
بلتعه در جنگ بدر حاضر بود و چه نادانی با عمر شاید بود که خدای بعد اطلاع بر اهل بدر گفته باشد هر چه خواهید از اندک و بسیار
از عبادت بکنید بدرستی من شما را آمرزیدم و گناهان شما را محو کردم امیر المومنین عمر از کشتن او باز ماند حاطب مذکور عذر نبشتن
مکتوب بسوی کافران بر زبان براند و گفت یا رسول الله من برنگشته ام و بکفار نه پیوسته ام و عداوت پیغمبر علیه السلام نگزیده ام
سری پنهان نرسانیده ام مکتوب از جهت مخالفت اهل اسلام نه نبشته ام و در ره بطلان نرفته ام لیکن من اهل و فرزندان در مکه دارم
کسی را مدد کننده ایشان نمی پندارم تا ایشان را به نبشتن مکتوب محبتی اظهار کردم تا ایشان اهل و عیال را متعرض نشوند و
ایذائی نکنند در مکتوب چیزی نه نبشته ام که مسلمانان را زیان کند و کافران را نفع باشد از جهت ترس ایذاء کافران محبتی نابوده
اظهار کردم و خود را در معرض دوستی آوردم در دل من بغض ایشان متمکن و عداوت ایشان مبرهن ست پیغمبر صلی الله تعالی علیه
وسلم او را صادق دانسته درین قصه معذور داشت **سوال** چون او را محبت با کافران نبود بلکه بغض ایشان که در دل داشت
ظاهر مینمود ورود لا تتخذ المومنون الکافرین اولیاء در حق او نبود و نزول آیت در شان او نباشد **جواب** ورود
نهی از محبت ایشان در حق عامه مومنان ست باعتبار آنکه منافقان کافران را دوست گرفته بودند و با ایشان آمد و شد
مینمودند و ورود استثنا یعنی قوله الا ان تتقوا منهم تقیه در حق حاطب بن ابی بلتعه که او از جهت خوف کفار محبت اظهار کرده
بود و دل بر بغض متمکن داشت و صورت محبت مینمود پس ورود آیه باعتبار نهی مذکور در حق عامه مومنان باشد و باعتبار
استثنا در شان حاطب بن ابی بلتعه بود **معنی** اینست میگیرند مومنان کافران را دوستان از غیر مومنان یعنی مسلمانان
گذشته کافران را دوست نگیرند و از جهت محبت اسلام هیچ دوستی ایشان نپذیرند کافری پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه
وسلم آمد و گفت آمده ام تا ترا در جنگ یاری دهم پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود انا لا نستعین بمشرک و بروی

مقدمهٔ این دعا سازد و پیش از دعا بدین کلمات پردازد معنی اینست بگو یا محمد ای بار خدا که مالک ملکی همه ملک ملک تست
بلکه هر کرا خواهی بدهی و از هر که خواهی بکشی توانی که ملک فارس و روم از اهل او بیرون آری و بمسلمانان امت محمد بسپاری
و هر کرا خواهی عزیز گردانی و هر کرا خواهی بذلت و خواری برسانی و آنچه در تفسیر آورده که ازین ملک ملک نبوت مراد باشد
یا ملک قناعت و عافیت و مانند آن مناسب مورد آیه نبود بِيَدِكَ الْخَيْرُ ۚ ای بامرک و فی تصرفک
کل خیر کالنصرة والغنیمة والهدایة والسعادة والصحة والعافیة والعزة والرفاهیة والقناعة والغناء والامن والفراغ
والعدالة وضبط الجوارح والاخلاق الحمیدة وسائر النعم والفضائل الخیر مرفوع بر ابتداست بیدک الخیر مبتداست و لام
در الخیر استغراق ست ای بیدک کل خیر و این جمله تقریر جملهٔ سابقه است بر وجه تعمیم بعد تخصیص معنی اینست بامر تست
و در تحت تصرف تست چون عزت و رفاهیت و فتح و نصرت و غنیمت و سعادت و هدایت و صحت و عافیت و امن
و فراغ و ضبط جوارح و اعضا و حرف قوی ظاهر و باطن در رضاء خداوند و اخلاق حمیده و انصاف پسندیده و سایر فضائل
و محاسن و شمائل این همه در تحت تصرف خداست عطایای حق جل جلاله هر کرا خواهد بدهد و از هر که خواهد باز ستاند و
باضداد آن مبتلا گرداند نعوذ بالله منها تعیین ذکر خیر از جهت مقام ست تقیید نیست زیرا که قائل شدن بدین که شر
بارادت خدا نیست چنانچه معتزله میگویند این معنی ست إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝
این جمله تذییل ست تاکید او از جهت ابراز مقصود ثنای باریتعالی بر وجه دکادت و استواری ست معنی اینست بدرستی
که تو بر هر چیزی قدرت داری توانی که ملکی از ملکی بکشی و بدیگری بسپاری توانی که ذلیل را عزیز کنی و عزیز را در ذلت افگنی
تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ۖ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ
وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ۝ این جمله با معطوفات خویش بیان کمال
قدرت خدا و تبیان فطرت حق سبحانه و تعالی مفید ست مر توکید و تقریر مر جمله انک علی کل شیء قدیر و بغیر حساب تتمیم ست
بیان کثرت رزق با تکمیل ست بدفع ایهام قلت چنانچه در و یطعمون الطعام علی حبه بر دو وجه مذکور گشته معنی اینست
درازی تو شب را در روز یعنی ساعات شب کم کنی و ساعات روز بیفزائی و درازی روز در شب که بجای روشنائی
بعضی ساعات روز تاریکی شب مینمائی و بیرون آری زنده را از مرده و مرده را از زنده چون آدم علیه السلام از گل و ناقه
از سنگ و چوزه از بیضه و مومن از کافر و دانا از نادان و چون کافر از مومن و جاهل از عالم و طالح از صالح و بیضه
از ماکیان و روزی دهی بغیر شمار هر کرا خواهی یعنی شمار از روی کثرت یا بغیر حساب در آخرت لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ
الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ۚ لا یتخذ نهی غایب ست المومنون فاعل اوست
الکافرین مفعول اول اولیا مفعول دوم و مقصود ازین جمله نیز نهی دوستی کافران و الزام مخالفت ایشان است روایت
کرده اند دران هنگام که عبد الله ابی بن سلول و منافقان دیگر با جهودان و ترسایان محبت ورزیدند و ایشان را

یستحقونه ولا یکون العذاب موضوعا فی غیر موضعه معنی آنیست وحال آنیست که ایشان مظلوم نباشند یعنی ایشان را
از عذاب همان پرسند که مستحق آنند و وضع عذاب در موضع آن بود پس ظلم نباشد قُلِ اللّٰهُمَّ مٰلِكَ الْمُلْكِ
تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ
مَنْ تَشَاءُ ط اللهم منادی ست حرف ندا محذوف ست بر سبیل وجوب میم مشدد عوض حرف ندا ست یعنی
او یا الله است وکوفیان الله را منادی دارند و میم مشدد مقصور از منا جبر پندارند مالک الملک صفت منادی است
وصفت منادی مفرد که مضاف بود منصوب باشد چون یا زید صاحب الفرس و تواند بود منادی دیگر بود بتقدیر یا مالک الملک
باشد جمله ندائیه یا جملهائیکه بعد اوست مقول قل ست وقل با مفعول خویش معترضه است برای تلقین شما که تلقین آن از
آداب دعاست وتواند بود که اشارت سوی رد قول نصاری بود تقریر مضمون جمل سابقه باشد که چون خدای عزوجل را
بدین صفات شناگوید و بطلان قول نصاری بالوهیت عیسی جوید زیرا که عیسی مالک الملک نبود در ذات او صفت اقتدار دادن
ملک و استدن آن روی ننمود قدرت بر همه چیزها صفت او نبود و هم چنین کم و بیش کردن شب در روز و بیرون آوردن زنده
از مرده و مرده از زنده و روزی دادن بغیر حساب کار او نباشد هم ازین جهت فصل کرد بغیر حرف عطف آورد و جمله تؤتی الملک
من تشاء معللة است چون کفار از یهود و نصاری فقیر و ضعیف امت پیغمبر دیدند از آوردن ایمان روی بگردانیدند و
از انقیاد پیغمبر علیه السلام اعراض کردند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آرزو کرد که اگر مسلمانان ملک فارس و روم بگیرند
کافران بشوکت و فر ایشان دین اسلام پذیرند و بعضی گویند چون پیغمبر را صلی الله تعالی علیه وسلم مکه فتح گشت پیغمبر
فرمود که شما را ملک فارس و روم نیز بفتح خواهد پیوست منافقان و جهودان این سخن را استبعاد کردند و در معرض
لاف و گزاف آوردند گفتند بیهات بیهات کجا فارس و روم کجا محمد و این کلمات این آیت نازل شد و این نظم
بورود پیوست و بعضی گویند در حفر خندق سنگی پیدا شد یاران از کافتن آن عاجز شدند پیغمبر را علیه الصلوة والسلام خبر کردند پیغمبر صلی الله علیه وسلم
آمد و بدست خود کلند گرفت بر سنگ مذکور زد از ان سنگ آتشی برآمد و بهوا پیوست پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
فرمود درین روشنائی مرا قصرهای خیبر نمودار گشت بار دیگر کلند زد باز آتش برآمد که نشان آن در هوا رسید
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود روشنائی چشمهای من قصرهای روم دید بار دیگر کلند زد آتش برجاست پیغمبر صلی
الله تعالی علیه وسلم فرمود حق تعالی مرا بدین روشنائی قصرها ضعفا یمن نمود و جبرئیل مرا خبر کرده است که امت تو همه
جهان ضبط خواهد کرد و همه زمین در تصرف تو خواهد آورد و منافقان و جهودان و ترسایان و مشرکان و مشلثان را که
گویندگان عیسی که برای قتال او جمع شده اند و پیغمبر برای دفع شر ایشان در حفر خندق مشغول گشته برآشفتند و میان
خویش گفتند محمد خلق را عشوه میدهد بگرفتن ملک خیبر و صنعا و روم امیدواری میسازد پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
چون این بشنید خواست دعا کند تا ملکها مذکوره بدست او آید این آیت نازل شد و این نظم بورود پیوست تا این شما را

نصیبًا من الکتاب که مجرور الی ست لیحکم بینهم ای لیحکم الکتاب او لیحکم الرسول متعلق ست بیدعون ثم یتولی عطف ست بر
یدعون و هم معرضون حال ست جمله الم تر الی الذین اوتوا نصیبا من الکتاب تا آخر از اهل کتاب شکایتی دیگر ست بر مقصود
جملهٔ سابقه را که باز داشت از کفر و اشراک و تثلیث بود مقرر ست **معنی** آیت چنین آید آیا ندیدی یعنی دیدی ای محمد سوی
کسانیکه داده شدند نصیبی عظیم از کتاب و بهرهٔ فخیم از کلامی با صدق و صواب خوانده میشوند بسوی کتاب ایشان یعنی
توریت تا میان ایشان از آنچه اختلاف کرده اند حکم کند و ایشان را از ظلمت اشتباه بیرون آرد و فریقی از ایشان روی
میگردانند و اطاعت لازم نمیدانند و ایشان همیشه صفت اعراض از حق دارند و گاهی بدین حق روی نمی آرند **سوال**
تولی و اعراض یکی ست میان ایشان در معنی فرقی نیست تغیر از یک معنی بدو عبارت مختلف در افادت تجدد بر استمرار
چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید **جواب** ثم یتولی بصیغهٔ تجدد اخبار ست از حدوث تولی که بعد از دعوت
بسوی کتاب بود و هم معرضون اخبار از اعراض ایشان از حق و صواب باشد و ظاهر ست که اعراض بعد از دعوت سوی
کتاب متجدد و حادث دارند و اعراض از حق و صواب در جبلت و طبیعت ایشان ثابت و مستمر میپندارند و ایراد ثم یتولی
دلالت میکند بر وقوع تولی بعد از قرار دعوت و گذشتن و یافتن مهلت ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوْا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ
اِلَّآ اَيَّامًا مَّعْدُوْدٰتٍ ۖ این جمله مستانفه است چنانستی که کسی گفت بای سبب یتولون عن
الحق و یعرضون عن الکتاب فقیل ذلک بانهم قالوا لن تمسنا النار الا ایاما معدودات **معنی** اینست آن یعنی روی
گردانیدن ایشان از دین و منکر شدن از حق یقین سبب آن ست که گفته اند ایشان ما را آتش نخواهد سود مگر چند روز
معدود و بیان ایام معدودات گذشته و ذکر آن بالا رفته وَغَرَّهُمْ فِيْ دِيْنِهِمْ مَّا كَانُوْا يَفْتَرُوْنَ ۝
این جمله عطف ست بر جملهٔ قالوا لن تمسنا النار **معنی** اینست و ایشان را در دین مغرور گردانید و بهلاک ابد رسانید
آنچه افترا میکردند و نابود میگفتند چنانچه لن تمسنا النار ایاما معدودات و یشفع لنا آباؤنا الانبیاء و نحن ابناء الله و
احباؤه و جز آن از کلمات ناستوده و سخنان نابوده فَكَيْفَ اِذَا جَمَعْنٰهُمْ لِيَوْمٍ لَّا رَيْبَ فِيْهِ ۖ
فا سببیه است جمله سبب مضمون جمل سابقه است ای صنعوا فی الدنیا ما ذکرنا فکیف یکون حالهم او فکیف یصنعون اذا
جمعناهم الآیة و استفهام برای تهویل و تخویف ست و جمله بیان فظاعت حال کافران و شناعت اعمال ایشان
معنی اینست کردند آنچه کردند در دنیا پس چگونه خواهند کرد در آخری در آن وقت که جمع خواهیم کرد ایشان را در روزی
که آمدنی ست و آنچه در و موعود ست شدنی ست وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ عطف ست بر لا ریب
فیه و رابط موصوف محذوف ست ای و وفیت فیه و ایراد ماضی بر طریق و نفخ فی الصور **معنی** اینست و تمام داده شود هر
نفسی در آن روز جزا آنچه کسب کرده است و بیاید جزا آنچه آورده است وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ۝ حال است
از مفهوم کلام سابق ای فکیف اذا وفیناهم جزاء ما کسبوا و اصابهم العذاب و الحال انهم لا یظلمون فی ذلک لانه یصیبهم

میکردند عذاب الیم را منکر میشدند لن تمسنا النار الا ایاما معدودة ویشفع لنا آباؤنا الانبیاء میگفتند پندارند فبشرهم بمعنی انذرهم
از باب استعارت ضد برای ضد بود و استعارت تملیحیه یا تهکمیه باشد چنانچه درین بیت آمده و دلیر و هزبر بمعنی غردل مستعمل
شده **بیت** دلیری صفیری شنید و رمید + هزبری ز میشی بگوشه خزید + من ناصرین اسم ما نافیه است من در و زایده است
لهم خبر ست ظرف مستقر ست و جمله و ما لهم من ناصرین عطف ست بر جمله اولئک الذین حبطت اعمالهم و جمله اولئک تا آخر معلله است
مر فبشرهم بعذاب الیم **سوال** استغراق مفرد اشمل بود و آوردن صیغه جمع و بنا در ناصرین بچه معنی روی نمود **جواب** تواند بود
اختیار صیغه جمع از جهت رعایت فاصله بود و توافق او آخر آیات باشد **معنی** اینست بدرستی آنکسانیکه بآیات خدا کفر
میورزند و انبیا را بغیر حق میکشند کسانی را که امر بعدل میکنند و از ظلم و جور مانع میشوند یا گویند مقاتله میکنند با کسانیکه
از ظلم مانع میکردند پس مژده ده ایشان را بعذابی دردناک و خبر کن بچیزی متضمن بیم و باک ایشان آنانند که عملهای ایشان
در دنیا و آخرت ناچیز شده و هیچ کاری ایشان را سودمند نیامده و نیند ایشان را یاری دهندگان و نصرت کنندگان **روایت**
کرده اند بنی اسرائیل در اول ساعت از روز چهل و سه پیغمبر را کشتند و صد و دوازده عابد که بامر معروف استادند هم در آخر آن روز
کشته گشتند **اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ اُوْتُوْا نَصِيْبًا مِّنَ الْكِتٰبِ يُدْعَوْنَ اِلٰى كِتٰبِ
اللّٰهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَرِيْقٌ مِّنْهُمْ وَهُمْ مُّعْرِضُوْنَ** ○ **روایت** کرده اند مردی
و زنی زنا کردند قضیه ایشان پیش حکام وقت آوردند حکم توریة در باب زانی محصن رجم بود حکام از وجاهت زانی و مزنیه مذکور و اخذ
رشا حکم مذکور شایع ننمودند حکم زنا را تحریف کردند و از رجم بروی سیاه کردن آوردند و گفتند بسوی محمد بروید و این حکم پرسید
شاید در شریعت او آسانی بود این مهم بر ما آسان شود پیش پیغمبر ما صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
نیز حکم رجم فرمود ایشان قبول نکردند و این حکم را در معرض ظلم و جور آوردند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود حکم توریة
نیز همین ست شما توریة دارید حکم مذکور از توریة بیرون آرید ایشان از آوردن توریة اعراض کردند دل بر نمودن توریة
نیاوردند و بعضی گویند توریة آوردند ابن صوریا که بزرگترین احبار ایشان بود خواندن گرفت تا آنکه بر حکم رجم رسید از
خواندن آن اعراض کرد عبد الله سلام رضی الله عنه که او نیز از احبار ایشان بود پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
ایمان آورده بود در اعلاء دین کوشش مینمود گفت حکم رجم را چرا میپوشی و در اثبات سخن باطل چرا میکوشی توریة را
از دست او بستد حکم رجم را از توریة برخواند ابن صوریا با جماعت یهود خجل و منفعل شد حق بظهور پیوست این آیت در شان
ایشان نازل گشت استفهام برای انکار ست و انکار نفی اثبات باشد و تنکیر نصیبا برای تعظیم ست بمعنی نصیبا عظیما بود
چه ایشان احبار بودند و در حفظ لفظ و فهم معنی خود را رنج بسیار مینمودند از ضبط لفظ و درک معنی نصیب وافر داشتند و خود
را از لفظ و معنی آن بر سبیل گمان واقف می پنداشتند با وجود آنکه از کتاب خویش صاحب حظ وافر و نصیب کامل بودند
از دعوت سوی همان کتابی که نصیب دارند اعراض و تولی مینمودند جمله یدعون الی کتاب الله حال ست از الذین اوتوا

قادر بر عقاب و عذاب ست از جهت اقوال و افعال محاسبه خواهد کرد و بعد محاسبه ورطهٔ معاقبه خواهد آورد **فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ** ط فاسببیه ست جمله سبب مضمون کلام سابق است و من اتبعن بر ضمیر اسلمت وجهی لله بود و عطف بر ضمیر متصل بغیر تاکید بمنفصل از جهت فصل روا باشد **معنی** اینست چون حق محقق گشت و بشهادت خداوند فرشتگان و اهل علم پیوست پس اگر مخالفان با تو محاجه کنند و مخاصمه و مجادله ورزند پس ذات خود مر خدای را سپردم و بدین حق تصدیق کردم و جه بمعنی ذات آمده چنانچه در وجهک جبر و در یبقی وجه ربک تحقیق شده **وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ ءَأَسْلَمْتُمْ** و قل عطف ست بر جملهٔ شرطیه که جزاء او امر ست یعنی فان حاجوک فقل اسلمت و استفهام برای تقریر ست معنی حمل مخاطب بر اقرار تا بدانچه مطلوب است اقرار کنند و دم صدق و راستی زنند **معنی** اینست بگو مر کسانی را که داده شده اند کتاب یعنی توریت و انجیل که آنرا امید انند و بگو مر امیان را یعنی مشرکان مکه را که ایشان کتابی و قرآنی نداشتند اسلام آورده اید و انقیاد دین اسلام کرده اید و این برای آنست تا ایشان اقرار کنند و اسلمنا گویند **فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ** ط فان اسلموا شرطی ست محذوف الجزاء فقد اهتدوا و التعلیل ست ای فان اسلموا انجوا انهم قد اهتدوا و این شرطیه مذکور ست برای بیان حال مخاطبان بعد گفتن اسلمتم **معنی** اینست پس اگر اسلام آرند و اقرار کنند که ما اسلام آورده ایم و دین حق را تصدیق کرده ایم در دنیا از گمراه خواندن و کشته شدن نجات یابند و در آخرت از معذب شدن و سوخته گشتن رهاشوند زیرا که راه راست یافتند و سوی مامن اسلام شتافتند و اگر روی گردانند از ایمان آوردن و اقرار کردن بایمان و اسلام کردن تر از یان نکنند و در مضرت نیفگنند زیرا که نیست واجب بر تو مگر رسانیدن و تو رسانیده و انچه بر تو واجب بود بجا آوردی **وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ** ع ○ این جمله تذییل ست **معنی** اینست و خدای بیناست به همه بندگان کار ایشان می بیند و نیت ایشان میداند و بر حسب اعمال و نیات جزا دادن و سزا کردن میتواند **إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ** ف **فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ○ أُولَئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ** ز **وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ○** یقتلون ثانی از باب نصر و بر صیغهٔ مضارع از باب مفاعلت خوانند بر حسب اختلاف قرأت معنی مختلف دانند جمله دسمن یکفرون بآیات الله فان الله سریع الحساب و جمله فان تولوا فانما علیک البلاغ و جمله والله بصیر بالعباد ملوح سوی وعید کفار بود و سابع منتظر بیان آن نمود جمله را سوگند آورد و بر وجه استیناف فصل کرد و تواند بود که ان الذین یکفرون بآیات الله کنایه از یهود باشد از باب کنایه از موصوف بود و این جمله را تقریر مضمون جملهٔ سابقه که ازان لحوق عذاب بکافران فهم میشود دارند و تاکید آن از جهت آنکه ایشان معذب بودن خویش را انکار

ع ۱۱

را و صفت خبیر مناسب ست مر و هو یدرکه الابصار را اینجمله نیز صفت عزیز مناسب ست مر توحید و انتفاء شریک که مضمون لا اله
الا هو است چه هر که غالب ست با او کسی شریک نتواند شد و الحکیم مناسب ست مر صفت قیام بقسط که هر که حکیم ست هرگز از عدل
تجاوز نکند **معنی** اینست نیست الهی موجود بحق سزاوار پرستش مطلق مگر او که عزیز ست خداوند اقتدار ست حکیم ست استوار کار ست
از عدل تجاوز نکند قایم بعدل بود **اِنَّ الدِّیْنَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ** این جمله تذییل ست و تاکید
او از جهت رد انکار کفار ست و بر قرأتی که ان الدین عند الله الاسلام بفتح همزه خوانند بدل اشتمال از انه لا اله الا هو دانند
معنی اینست بدرستی دین نزد خدای در علم و اسلام ست و اسلام ایمان ست ایمان و اسلام یکی ست یک حقیقت
را دو نام ست چه اگر ایمان غیر اسلام بودی بر حکم آیه و من یبتغ غیر الاسلام دینا فلن یقبل منه مقبول شدی
وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِیْنَ اُوْتُوا الْکِتٰبَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَهُمُ الْعِلْمُ
این جمله عطف ست بر جمله ان الدین عند الله الاسلام یا بر جمله شهد الله انه لا اله الا هو و اختلاف نکرده اند آنکسانیکه
کتاب داده شده اند یعنی یهود و نصاری و فرقه جهود و ترسا مگر بعد آنکه ایشان را علم آمده بود و حق متحقق مینمود پس آنکه آمده است
ایشان را علم یعنی اختلاف ایشان بعد آمدن علم بر وجه مکابره بود و بر وجه جهل و نادانی روی ننمود یهود عیسی را منکر
شدند و برسالت او قائل نگشتند بعد علم بودن ایشان برسالت و ظهور معجزات ظاهره و دلالت متظاهره او از احیای
موتی و ابراء الاکمه و ابرص و امثال آن بانکار پیوستند و نصاری رسالت موسی را با مشاهده معجزات روشن او چون ید بیضا
و عصا و انفلاق بحر و بر و برداشتن طور و سایه کردن ابر و مانند آن منکر گشتند و شک نیست که این اسباب علم ست و اختلاف
ایشان بعد حصول علم بود چه در رسالت این چنین صاحبان معجزات هیچ عاقلی را شک و هیچ خردمندی را تردد نباشد
و بعضی از نصاری عیسی را بعد علم بسمات حدوث از عجز و احتیاج و گرسنگی و تشنگی و تغیر احوال از صغر تا کبر و نوم و یقظه
و جز آن اله گفتند و اطلاع بر صفات عبودیت که منافی الوهیت و علامات مخلوقیت که مناقض ثبوت صفت خالقیت و
معبودیت ست معبود دانستند و بعضی یهود عزیر را با آنکه می شناختند که او پسر فلان ست و میدانستند که خدای تعالی
منزه از فرزندان ست ابن الله گفتند و در ره این چنین مکابره رفتند **بَغْیًا بَیْنَهُمْ** مفعول له است
مر فعل مثبت که از استثناء فهم میشود بود و تقدیر کلام اختلف اهل الکتاب من بعد ما جاءهم العلم باشد ای اختلفوا بعد ما جاءهم العلم **معنی** اینست
اختلاف کردند اهل کتاب بعد آمدن علم و حاصل شدن فهم از جهت آنکه میان خویش یعنی ورزیدند و ریاست خویش دیدند و از
انقیاد استنکاف کردند و خود را بر خود بینی و خود رائی آوردند **وَمَنْ یَّکْفُرْ بِاٰیٰتِ اللّٰهِ فَاِنَّ اللّٰهَ**
سَرِیْعُ الْحِسَابِ ○ و من یکفر شرط ست و جزاء او محذوف ست ای فلیخف الله و جمله فان الله سریع الحساب
تعلیل ست و تاکید او از جهت ابراز وعید بر سبیل وکادت ست و شرطیه مذکوره تذییل ست **معنی** اینست هر که کافر شود
و علامات قدرت و دلائل وحدانیت او قبول نکند پس گو از خدا بترسد و از کفر و کافری باز گردد زیرا که خدا سریع الحساب ست

این معانی با شهادت پندارند صاحب کشاف شهد را در اسناد سوی حق از استعارت ازدل داشته و در اسناد فرشتگان
واولوالعلم استعارت از اقرر پنداشته **سوال** شهد یکبار مذکور ست در یک لفظ دو معنی حقیقی یا مجازی یا مختلف مراد نتوان
داشت ارادت دو معنی از یک لفظ بهر هیچ وجهی درست نتوان پنداشت از شهد معنی دلالت واقرار چه نوع مراد بود و
بچه وجه صحیح باشد **جواب** در والملئکة فعل محذوف بود واین عطف جمله بر جمله باشد وجمله ثانیه یعنی وشهد الملئکة معترضه
میان حال وعامل حال بود پس برین تقریر دو معنی مذکور ازدو لفظ مراد باشد از یک لفظ مراد نبود وجمله شهد الله معترضه
مرمضمون جمله سابقه را که اثبات توحید ونفی تثلیث وتشریک ست ورد نصاری در قایل شدن بالوهیت عیسی ست.
معنی اینست گواهی داده است خدای یعنی بیان کرده است بدرستی خدایکی ست جز او معبودی بحق نیست وگواهی داده
اند یعنی اقرار کرده اند واعتراف نموده اند فرشتگان علیهم السلام وخداوندان علم از پیغمبران وعلمای اسلام زیرا شرف اهل علم
که گواهی ایشان در نظام گواهی خدا بود وذکر ایشان با ذکر خدای مقرون باشد معتزله تقدیم فرشتگان را بر مطلق اهل علم
موجب تفضیل فرشتگان بر انبیا دارند وخواص ملک را افضل از خواص بشر پندارند ونزدیک اهل سنت وجماعت
تقدم از جهت سبق در خلقیت بود از جهت فضل در منزلت بنا شد شرف علم پوشیده نیست شرف آدم بر نسبت فرشتگان
بعلم همبرین معنی ست در تفسیر آورده هر که تکیه کرده بر فراش خود نظره در علم کند پیش آنکه فکر در خاطر افگند بهتر ست مر او را
این حال از عبادت عابدان هفتاد سال گفته اند علم وضیع را شریف گرداند وفقیر را بغنا رساند وضعیف را قوی کند و
بخیل را در سخاوت افگند مستور را بشهرت رساند بعید را قریب گرداند در حدیث ست فردا در قیامت علما را خطاب
شود یا معشر العلماء لم اضع علمی فیکم الا لعلمی بکم ولم اضع علمی فیکم الا لعلمی بکم ولم اضع علمی فیکم لاعذبکم انطلقوا فقد غفرت
لکم فیقولون یارب دمحبونا فیقول انتم دمحبو مگر علما را در جهان کاری ست ونزدیک خدای تعالی بزرگی اعتباری ست علمی
که ایشان بیان کنند ودمی وقلمی که درین کار زنند تا قیامت هر که بدان عمل کنند همچند ثواب او در نامهٔ ایشان ثبت
شود وجزا مر علمهای ایشان بی قصور ونقصان ایشان را بدهند همچند ثواب عالمان نصیب عالمان گردانند فطوبی لهم ثم
طوبی لهم وبشری لهم ثم بشری لهم **نظم** کاری که زهر کار کزینی علم ست ✻ فخری که بود فخر یقینی علم ست ✻ صدری
که در و شاد نشینی علم ست ✻ حکمی که زوال آن نه بینی علم ست ✻ این چنین کسانرا چرا مرتبهٔ شهادت نشود شهادت
ایشان را چگونه محل احتجاج واعتماد نبود توانند بود که از اولوالعلم سومناک مطلق مراد باشند چه ایشان عالمان باو شند اند که
بعلم خویش گردیده وبتصدیق در رسیده گواهی بوحدانیت داده وسر در بندگی نهاده **لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِیْزُ
الْحَکِیْمُ** ۞ تکرار این جمله برای تاکید از جهت اهتمام در اثبات وحدانیت ونفی تشریک وتثلیث ودر رد نصاری
در قایل شدن ایشان بالوهیت عیسی ودر ذکر العزیز الحکیم صنعت تشابه الاطراف ست وآن آنست که ختم کند کلامی را بچیزی که
ملایم ست مر ابتدا را چنانچه لاتدرکه الابصار وهو یدرک الابصار وهو اللطیف الخبیر صفت لطیف مناسب حق مر لاتدرکه الابصار

ا
معنی اینست که فرمود
جناب احکم الحاکمین که ای
گروه ملائکه که میان شما
علم خود را در میان شما
مگر علم من بشهادت و
میان شما علم من در میان
شما مگر علمی بشهادت و
شهادت اهم علوم خود را در میان
شما مگر برای اینکه سبیل
رشاد و طریق سداد که
اقرب بساحت عزت باشد بر
کنند و اگر این چنین نباشد
بآیهٔ عذاب خواهم کرد
شما را و اگر الطاف عام
و درش راستی اخشام
خواننده گر دلست قرین
مغفرت و خوف ان باشد
باقی کنایه و اشاره است
عبارت فارسیه ظاهر
چنانچه می نماید خوش
ای خوشنجی برای علما
راستی شد پیشبار
بشارت داد و شیخ بهائی شمار
بزرگی علما در ای گردید

از سیات و کسانیکه زبان قال و زبان حال ایشان مطابق واقع بود یعنی انچه بگویند و انچه نمایند موافق واقع باشد و کسانیکه
قایم اند در عبادت و ثابت اند در طهارت یعنی دعا کننده اند طاعت آرنده اند و کسانیکه انفاق کننده اند مالهای خویش
را در راه خدایتعالی یا انفاق میکنند عملهای خویش را بر طالبان یا انفاق کننده اند جامهاء خود را در بر آوردن حوایج محتاجان
و کسانیکه مشغول اند باستغفار و خواهش آمرزش در اسحار و تخصیص وقت سحر از جهت شرف و خطر ست در خبر آمده است
در اول شب ندا میشود کو بایستند عابدان عابدانی که خدا قیام ایشان خواسته است می ایستند و انچه مقدر کرده است
از عبادت می آرند یا زنده میشود کو برخیزند قانتان کسی را که خدای خواسته است بر میخیزد و در خشوعی و قیام صلوتی میباشد
چون وقت سحر می آید ندا میشود کو برخیزند مستغفران کسی را که خدا خواسته است بر می خیزد و آنقدر استغفار که نصیب او
کرده اند میکند ازین معلوم شد که وقت سحر وقتی با احترام ست این وقت را باستغفار مداومت تمام ست و نیز در خبر ست هر که
شب برخیزد و دو رکعت نماز بگذارد و هفتاد بار استغفار کند او را از مستغفران نویسند و درجهٔ مستغفران یابد **سوال**
چون در الصابرین صبر بر طاعت و صبر از معصیت مراد دارند معصیت کجا باشد که استغفار کنند پس استغفار یا صبر از معصیت
چگونه جمع شود و صحت آن چه نوع بود **جواب** تواند بود که صابر از معصیت بعد توبه استغفار کند از معاصی گذشته یا از تقصیرات
و فوات ترقی کردن و انتفاء افزودن در طاعات و عبادات بعضی گفته اند پنج طایفه از طوایف کرام مشتمل ست بر پیغمبر و بر یاران
رضی الله تعالی عنهم و علیه السلام و الصلوة صابران زمره اند طاعت ایشان صبر ست و سر این طایفه پیغمبر ست بر جفاء دشمنان
و اذاء ایشان صبر کرد و همواره دل بر شکیبائی آورد و صادقان جماعتی اند که سر ایشان امیر المؤمنین ابو بکر صدیق رض ست
قانتان فرقه اند که صدر ایشان عمر فاروق رض ست و منفقان گروهی اند که عثمان رض عفان آن گروه را مفخر ست و مستغفران
قومی اند که علی کرم الله وجهه از جملهٔ آن قوم برتر ست رضی الله تعالی عنهم اجمعین شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهٗ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ
وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَآئِمًا بِالْقِسْطِ الله فاعل ست مر شهد قائما بالقسط حال
دایمه از وست ان با اسم و خبر بتقدیر بانه او علی انه مفعول اوست و بودن او حال موکده که شرط او آنست که بعد جمله اسمیه باشد
بعد شهد الله که جملهٔ فعلیه است مشکل ست مگر آنکه او را موکد بعد جمله هو آلهناک از جمله لا اله الا هو فهم میشود اعتبار کنند از قبیل انه
ابوک عطوفا گردانند یا جمله شهد الله را که از صفات خداست مستلزم دوام و بقاست بمنزله اسمیه گویند و بعد او صحت
وقوع حال موکده جویند و اگر قائما بالقسط را نصب علی المدح دارند بتقدیر اعنی پندارند درست باشد تنکیر مزاحم او نبود زیرا انچه
مفعول اعنی چنانچه در نحن العرب اقری الناس للضیف معرفه آمده و شعثا مراضیع مثل الثعالی بتقدیر اعنی شعثا با تنکیر نیز مستعمل
شده و شهادت بدو معنی مستعمل ست گواه شدن و آن عبارت از مشاهده و عیان ست و گواهی دادن **سوال** شهادت
اخباری مبنی از مشاهده و عیان نه مبنی بر ظن و حسبان و توجیه معنی ست از محسوسات نیست بمشاهده و معاینه پیوندد و متعلق
بشهد چگونه شود **جواب** بعضی مفسران شهد را بتاویل بیان کنند و بعضی ماول باخبر گویند و بعضی بمعنی علم دارند تصحیح مجاز بملازمه

از مضمون اؤنبئکم بخیر من ذلکم آمده چه چیز حاصل خواهد گشت **جواب** در واللہ عنده حسن المآب ابتدا از انچه بهتر است
از متاع دنیا بر سبیل اجمال بود از انبای که مضمون بخیر من ذلکم ست یعنی از انچه بهتر ست از متاع دنیا که جنات
عدن وخلود دران ست روی خواهد نمود **سوال** چون در اؤنبئکم بخیر من ذلکم ابتدا از تعیین حسن مآب مذکور مقصود بود
در مضمون قل اؤنبئکم بخیر من ذلکم معهود باشد تعریف بلام عهد باید تنکیر نشاید خیر را نکره آورد تعریف چرا انکرد **جواب**
در مقام عهد از جهت قصد تعظیم تنکیر آمده باوجود مقتضی تعریف از جهت افادت تعظیم تنکیر سابق شده چنانچه کسی گوید
جارنی رجل دیگری گوید رجل جارک فاکرمه ای رجل عظیم جارک **لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِندَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ**
تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا جنات مبتدا ست للذین اتقوا خبر مبتدا ست
عند ربهم ظرف ست مر ظرف مستقر را تجری من تحتها الانهار صفت ست مر جنات خالدین حال ست الذین اتقوا
که مجرور لام ست و تواند بود للذین صفت خیر باشد بمعنی بخیر کائن للمتقین بود بدین وجه جنات خبر مبتدا محذوف دارند
جمله هو جنات مستانفه در بیان خیر پندارند و این وجهی موجه است قرأة جنات بکسر تا بدل از خیر هو گویند این وجه است
معنی انیست کاین ست مر متقیان نزد پروردگار ایشان بوستانی که روان ست فرود آن جویهای در حالتی که ایشان
دران جاوید باشند تا ابد هیچگاه بیرون نیایند و قرب مذکور که مفهوم عند ست مأول بقرب مکان ست نه قرب مکان
که خدای عزوجل منزه است ازان **وَأَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ** رضوان بکسر را
وضم او خوانند معنی یکی دانند و ازواج باعطوف خویش عطف ست بر جنات و تنکیر رضوان برای تعظیم ست ای
ورضوان عظیم من اللہ معنی انیست مر متقیان راست جنات وزنان پاک گردانیده شده از اوناس نسوان که
در ایشان حیضی و نفاسی نباشد و بولی و غایطی و مانند آن ایشان را نباشد و خشنودی عظیم از کردگار کریم **وَاللَّهُ**
بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ و این جمله تذییل ست معنی انیست و کردگار بینا ست بحال بندگان حال
ایشان داند جزا دادن تواند **الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا**
عَذَابَ النَّارِ موصول با صله صفت عباد ست ای بالعباد الذین یقولون ربنا الآیه یا صفت
للذین اتقوا ست یا منصوب المحل ست بتقدیر اعنی جمله ندائیه یعنی ربنا متضمن ست مر ثنا خدایرا بربوبیت و تعظیم
مضاف الیه با اضافت و اظهار را بمقام در جمله که مابعد اوست انا امنا مقول یقولون ست فاغفر لنا سببیه ست
بر طریق آنتیک فاکرمنی معنی انیست آنانکه میگویند ای پروردگار ما بدرستی ما ایمان آوردیم پس بیامرز مارا گناهان
ما را از عذاب نار ما را نگاهدار **الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنفِقِينَ**
وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ الصابرین با عطوفات خویش صفتی دیگر ست مر عباد را یا متقیان را یا
مفعول اعنی ست معنی نیست آنکسانی که صبر کنند یعنی حبس کنند نفس خویش را بر اتیان حسنات و اجتناب از

که آراسته شد برای ایشان دوستی شهوت یعنی مشتهیات از زنان که مشتها اند مر آدم و آدمیان و پسران که محبوب تر اند
از زن و توان و عزیز تر اند از جان و روان و قطعه جگر اند و نور بصر اند و قناطیر مقنطرة یعنی زر و نقره تو بر تو داشته شده چه آدمی
را میل بسوی مال طبعی ست و مسرت بوجدان او جبلی ست وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ط
والخیل المسومة با معطوفات خویش معطوف ست بر والقناطیر المقنطرة معنی اینست و اسپان چرانیده یا داغ کرده
شده یا اسپان یا سیمای خوب و شکل مرغوب که همه را خوش آید و رکویسان آن سبب زینت نماند و مواشی از شتر و گاو
و گوسپند که مر مال اولاد آنرا چون اولاد خویش پرورند و تربیت آن بمهر و شفقت کنند و کشت و کشاورزی که
حرث اهل حراثت را بدان مثابه محبوب بود که یکی از مفرحان در بهشت نیز آرزو کنند و از خدا آنرا بدعا خواهند
چنانچه در حدیث صحیح آمده و بتصریح مبین شده محبت این چیزها که مذکور شده مستوجب حب ریاست گشت و حب
ریاست باستتباع از متابعت و انقیاد پیوست ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۚ وَاللّٰهُ عِنْدَهٗ
حُسْنُ الْمَاٰبِ ○ چون حق سابقه بیان ترئین امور مذکوره بر وجه استلا آمده متضمن نهی از رغبت و ران و
مولع بودن بدان شده این جمله را التفات مضمون مذکور دارند و دلیل بر مفهوم مسطور پندارند کانه قیل و الله اعلم بالصواب
زین للناس کذا و کذا و لا ینبغی ان ترغب فیه لان ذلک متاع الحیوة الدنیا و الله عنده حسن المآب جمله و الله عنده
حسن المآب بیان انحطاط آن چیزهای که موجود ست در آخرت و آن ردست بر کافران و طعن ست بر حال ایشان که
باقی را گذاشتند و دل بر فانی داشتند قناعت بر متاع دنیوی قلیل کردند از عطای جزیل اخروی محروم گشتند
چه زشت ازین پر تر بود و کدام خسارت ازین بالا تر باشد معنی اینست آن مذکور از امور مسطور متاع حیوات دنیاست
یعنی سبب برخورداری زندگانی دنیاست چیزهائیست که بدان در زندگانی دنیا برخورداری گیرند و سود مند شوند و
فنای کاین سست نزدیک دنیکی و خوبی جای باز گشت یا خوبی باز گشت از نعیم باقیه و درجات عالیه بهشت که ملک
کامل عبارت ازان ست انتهی چنین باز گشت چه خوبتر بود و از ازین چنین جائے چه مرغوب تر باشد رزقنا الله ذلک و
امثاله بمنه و کرمه قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِّنْ ذٰلِكُمْ خبر مذکور عبارت ست از حسن
مآب مسطور للذین اتقوا عند ربهم جنات تجری میان حسن مآب ست بر وجه استیناف ست در جواب ما حسن المآب و را استفهام
در اوتنبکم برای عرض احسان انباست بدانچه بهتر از متاع دنیاست و جمله قل اوتنبکم معترضه است میان بیان و مبین
مذکور برای امر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بعرض احسان انباء مسطور و ذا اسم اشارت ست سوی متاع دنیا که بالا
مذکور شد و کم حرف خطاب ست محلی از اعراب ندارند ازین جهت که حرف ست و مخاطب همو مانی اند که محبت متاع
دنیا دارند معنی اینست بگو ای محمد آیا خبر کنم شما را بچیزی که بهتر ست از متاع دنیا سوال متاع دنیا ذکر کرد بعد
ازین جواب که بهتر از متاع دنیاست او را بنا نهند چیزی که بهتر از متاع دنیاست بحصول پیوست بانباء که

ف
این معنی از سیاق کلام درست
در سیاق کلام و در اقتضاء
جناب و در اب
حاصل و ناظر یعنی
روزی همه ما را
خدا تعالی از این
از همه می نعمت
نعمت خود و در قیامت
سر و فضل از خدای
قرین رحمت آخرت و بهشت
سر و حسن حال
نعمت

تا دلیر شوند بدین تقدیر اجتماع ضمیر فاعل و مفعول بود و آن از خصایص افعال قلوب باشد وَاللّٰهُ يُؤَيِّدُ
بِنَصْرِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ؕ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّاُولِي الْاَبْصَارِ ۝ جمله والله یؤید بنصره تزییل ست و جمله ان
فی ذلک لعبرة لاولی الابصار تزییل بعد تزییل ست و تاکید جمله از جهت آنست که این جمله تعریض ست ازین که کافرانی
که عبرت نمیگیرند و پند نمی پذیرند اولی الابصار نه اند چنانستی که گفت ان الکافرین لم یعتبروا لیسوا من اولی الابصار کفار مضمون
جمله را بر معنی مکنی عنه منکر اند و بر انکار مصر اند بدین اعتبار جمله را موکد کرد و بتواکید آورد و بودن کفار غیر اولی الابصار
که مکنی عنه است مطابق بر وجه تمثیل ست از قبیل طارت به العنقاء و ذهب به النیل ست معنی اینست و خدای استوار
کند از فریفتن هر کرا خواهد بدرستی درین قصه عبرت ست مر خداوندان بینائی و فکرت ست مر اصحاب دانائی چون خدای
عز و جل در نظر بینا خداوندان بینائی عدد اندک را بسیار نماید بقدرت قادر مطلق عدد بسیار در نظر آید تا فرقه عز دل شوند
و بترسند و فرقه دلیر شوند و حمله کنند غالب آیندگان بتایید خدای واثق گردند و دل در وقایع بر نصرت و تایید او بندند
و بدانند چنانچه دران واقعه تایید و نصرت کرد بیشتر نیز مدد از غیب خواهد شعر لقد احسن الله فیما مضی ✤ کذلک
یحسن فیما بقی ✤ من عرف الله فکم تغنه ✤ معرفة الله فذاک التقی ✤ و مغلوب شوندگان اگر ایشان را چشم عقل درست
باشد و نظر باطن سلیم بود عبرت گیرند و بدانند که چنانچه در حادثه سابقه بظهور قدرت خدا مغلوب شده اند در حوادث دیگر
مغلوب خواهند شد بدین فکرت موعظت پذیرند زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوٰتِ مِنَ النِّسَآءِ
وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ
چون در آیات سابقه حال و بال کافران و بی نفعی اولاد و اموال ایشان بیان کرد چنانستی که کسی از سبب باقی ماندن
بر کفر با آنکه آیات ایمان ظاهر ست و دلائل اسلام متظاهره است سوال کرد درین آیه سبب بقاء ایشان بر کفر بر وجه
استیناف در بیان آورد و ازین فعل مجهول ست در فاعل او اختلاف کرده اند بعضی گویند خدای عز و جل آن چیزها در نظر
ایشان آراسته و درین آرایش ابتلاء ایشان خواسته و بعضی گویند این چیزها را شیطان در نظر ایشان بزیبائی نمودار
کرد و بوسوسه دل ایشان را بر محبت این چیزها آورده هر دو وجه مذکور در آیت زین للذین کفروا الحیوة الدنیا بتفصیل مسطور
شده و هر یکی بتشریح و توضیح در بیان آورده مشتبهات را شهوات گفت چنانچه مخلوق را خلق گویند و معلوم را علم خوانند
مشتبهات آنست که دل ایشان آنرا میخواهد و نفس ایشان آنرا میجوید القناطیر جمع قنطار ست بعضی گویند قنطار
عبارت از مال بسیار ست و بعضی گویند قدر پری پوست گاو از زر یا نقره بود و بعضی گویند همچند وزن آدمی باشد
و بعضی دوازده هزار اوقیه دارند هر اوقیه چهل درم نقره پندارند و بعضی گویند قنطار هزار دویست اوقیه بود و بعضی
گویند قدر دیه یکمرد باشد و نزدیک بعضی قنطار مقدار ست بصد هزار دینار و مقنطره بمعنی متضده و من در من النساء
بیانیه است و البنین تا آخر معطوف ست بر النساء معنی اینست کافران با ظهور آیات ایمان بدین سبب کافر ماندند

ترجمه
بتحقیق نیکی کرد خدای
در آنچه گذشت یعنی
جناب کبریای منان
با هر طریق با مومنان
فضل و کرم خود کرده
بهمین روش خوبی
و نیکی پیش خواهد آمد
دران چیز که باقی است
کسیکه معرفت خدای
کرد پس چه قدر
[illegible]
شناخت خدا تقی
شاه نتیجه میدهد
نیک پس همین ست
از جمله پرهیزگاری
۱۲ مولوی
سید محمد صادق علی
مد ظله

بعد از چند روز واقعهٔ احد واقع شد در تردد افتادند و زبان طعن کشادند گفتند اگر مؤید از خدای بودی او را این نوع هزیمت
روی ننمودی این پیغمبر موعود نیست چه آثار تائید و تقویت در وی موجود نیست شقاوت در کار شداد باز روی آورد
آثار شقاوت اظهار کردند دل بر عداوت آوردند گفتند جنگ بدر با مردمان سبک رای که جنگ آزموده نبودند بود
اگر جنگ با ما خواهد افتاد هزیمت روی خواهد نمود این آیه مخصوص در شان اهل کتاب نازل گشت و این نظم در حق ایشان
بورود پیوست و بعموم تناول مر همه کافران و متضمن ست مر رد قول ترسایان معنی اینست بگو ای محمد مر کسانی را که کفر
ورزیدند و از ربقهٔ انقیاد و اباحت قرآنی گردن کشیدند زود باشد که مغلوب خواهند گشت و بمقهوریت خواهند پیوست
و در مدت اندک خواهند مرد و جان بملک الموت خواهند سپرد و بعد از موت بسوی دوزخ برانگیخته خواهند گشت و بعذاب
و عقاب خواهند پیوست و دوزخ بد قرارگاهی بود و بد مقری باشد قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا
فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُم مِّثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ
آیة اسم کان ست لکم خبر ست التقتا صفت ست مر فئتین فئة نکرهٔ مخصوصه بحذف صفت بتقدیر فئة منهما مبتدا است
تقاتل فی سبیل الله خبر مبتدا است و اخری بتقدیر و فئة اخری کافرة عطف ست بر فئة تقاتل فی سبیل الله یا تقاتل
صفت فئة باشد موصوف با صفت بدل از فاعل التقتا بود و اخری مثل اوست یعنی موصوف با صفت عطف بر وست
و کلام از باب توشیع بود ایراد مثنائی مفسر معطوف و معطوف علیه بر طریق یشیب بن آدم و یشیب فیه خصلتان الحرص و طول
الامل باشد یرونهم و ترونهم بصیغهٔ غائب و مخاطب خوانند بر تقدیر خطاب خطاب مر مشرکان راست ای ترون ایها المشرکون
فئة المسلمین بمثلیهم ستمائة و نیفا و عشرین و بر صیغهٔ غیبت ضمیر فاعل بر مسلمانان ست و ضمیر مفعول و ضمیر مثلیهم بر کافران ست
یا بر عکس جمله قد کان لکم آیة تا آخر مقرر ست مر مضمون جملهٔ سابقه را که مشتمل قول نصاری ست چه کسی که جماعتی را در نظر مردمان
دو چند تواند کرد شخصی را بغیر پدر چرا پیدا نتواند آورد استبعاد در قدرت خدا خطاست و تردد در توانائی او ناروا ست
معنی اینست بدرستی هست مر شما را در صدق دعوی که شما مغلوب خواهید شد علامت ظاهره در دو گروهی که در معرکه
مجتمع گشتند و یکدیگر بحرب پیوستند گروهی از آن دو گروه در راه خدای قتال میکردند و گروهی دیگر کافر بودند درین
حال که می بینند کافران مسلمانان را دو چند عدد خویش و همچو دیدن چشم میدیدند و با وجود قلت ایشان بمشاهدهٔ کثرت عدد
ایشان میترسیدند روایت کرده اند که عدد کافران هزار و بعضی گویند نهصد و پنجاه بود و عدد مسلمانان سیصد و
سیزده کافران مسلمانان را دو چند خویش یعنی موازنه دو هزار میدیدند و مسلمانان کافران دو چند خویش یعنی ششصد و بیست و
شش در نظر می آوردند برین قدر کافران را قتال واجب نمود مسلمانان را با دو چند خویش از کافران غلبه متیقن بود و
تواند بود که معنی چنین بود می بینند کافران مسلمانان را دو چند عدد مسلمانان یعنی ششصد و بیست و شش عدد تا هیبت
خورند و از کثرت عدد ایشان بترسند و تواند بود که معنی چنین بود مسلمانان نفسهای خویش را دو چند عدد خویش می بینند

عطف ست بر جملهٔ سابقه و چون جمله ان الذین کفروا لن تغنی عنهم یا آیته ان الذین کفروا بآیات الله لهم عذاب شدید مطابق ست
و در مقصود با او موافق ست تکریر او بود و تقریر او باشد ازین جهت فصل کردو بغیر حرف عطف آورد و چون کافران مضمون
جمله را منکر نبودند تاکید دان کلمه ان را واجب تاکید ست در آورد معنی اینست بدرستی آنکسانی که کافر شدند و آیات محکمه را انکار کردند
و متشابهات را موافق محکمات نشناختند در اتباع ظاهر و تاویلات فاسده بکفر هوا پرداختند بقوت مال و کثرت فرزندان
مغرور شدند و از جهت سرکشی و طغیان در ره حق نیامدند ایشان را نا الماء ایشان و فرزندان ایشان از دفع عذاب
خدای هیچ چیزی از نفع نکند و دستگاه و جاه ایشان هیچ وجهی ایشان را سود مند نبود و این طایفه هیزم دوزخ هم
ایشانند که در آتش سوزان جاودانند الحاق وعید کافران باز داشتن ایشان ست از جهت انواع کفر و کفران و آن متضمن ست
مر باز داشتن بصاری از کفر را ایشان کَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَ ۙ وَالَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ ؕ
کداب همزهٔ ساکن و الف خوانند و معنی هر دو یکی دانند ای دابهم کداب آل فرعون و این جمله نیز در مذمت کافران ست
بتشبیه بمبطلان متضمن تشویه ایشان ست موافق ست مر جملهٔ سابقه را که در مذمت کافران بود بدین اعتبار جمله سابقه را
مقرر بنمود معنی اینست حال ایشان دواب ایشان همچو حال دواب آل فرعون و همچو حال کسانی ست که پیش از آل فرعون
بودند در کفر و گمراهی و فساد و تباهی اعتنا و اهتمام نمودند كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا ۚ این جمله بیان و تشبیه ست
معنی اینست ایشان بدین وجه همچو ایشانند بدین جهت بر ایشان میمانند که آیات ما را تکذیب کردند و در وفع و بعضی
خواندند فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوْبِهِمْ ؕ عطف ست بر کذبوا بآیاتنا معنی اینست پس گرفت ایشان را
خدای دیان بگناهان ایشان یعنی ایشان را سزای که در خور ایشان بود کرد و در ورطهٔ این جمله تکمیل ست اخذ خدا آنکه
کریم ست رحیم ست شاید که سبک باشند و باقتضاء رحمت بآسانی بگذرد و این هم را بایراد این جمله دفع گیرد جمله وَاللّٰهُ
شَدِيْدُ الْعِقَابِ ۝ بر وجه تکمیل آورد معنی اینست و خدای سخت ست عقاب او دشوار ست
عذاب او اعاذنا الله من ذلک و عصمنا بفضله هنالک قُلْ لِّلَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَتُغْلَبُوْنَ وَتُحْشَرُوْنَ
اِلٰى جَهَنَّمَ ؕ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ۝ این جمله مستانفه است چنانستی که چون پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم حال ایشان
شنید و عقوبت ایشان در خاطر گذرانید فرمان جست ماذا اقول لهم گفت فقیل قل للذین کفروا الآیته و جمله وبئس المهاد
تذییل ست ستغلبون و تحشرون بصیغهٔ خطاب و غایب خواندند ضیت بنسبت آمر و خطاب بنسبت مامور دانند
روایت کرده اند که پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در واقعهٔ بدر لوا ظفر افراخت بر مشرکان غالب آمد جماعتی را از
سران مکه کشت و جماعتی را اسیر ساخت اهل کتاب گفتند تحقیق است که این همان پیغمبر ست که در کتب ما موعود بود
و از بیان صفات و حیله او که در کتب ماست حقیقت او روی مینمود منصور است بر اعدا موید ست از حضرت
خدا و قصد کردند که ایمان آرند و سر در ربقهٔ انقیاد در آرند بعضی از ایشان گفتند شتابی مکنید و واقعهٔ دیگر را انتظار باید

و جز خردمندان حقیقت حق حقیقی ندانند و از مجسمه گشتن و مشبه بودن و از ثالث ثلاثه گفتن و اتباع تاویلات فاسده جستن
جز اصحاب الباب باز نمانند رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا
مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً داخل مقول راسخان ست عطف بر آمنا به نکرد لاختلافهما جزا و انشاء معنی اینست بعد آنکه ما را راه
راست نمودی و اسلام روزی کردی و بر مذهب اهل سنت و جماعت آوردی و ما را بهدایت بگزیدی و نعمت
معرفت بخشیدی دلهاء ما را از راه راست مائل گردان و چون شبهه و مجسمه و نصاری و مثلثه باتباع تاویلات فاسده
در وادی ضلالت مرسان و ببخش ما را از نزد خویش رحمت یعنی ثبات بر ایمان و قرار بر عقاید سنیان یا رحمت در آوردن
جنان و نیل رضوان یا هر نعمتی و هر رحمتی إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ ۝ این جمله تزئیل ست و تاکید او از جهت
ابراز مقصود بر وجه وکادت ست معنی اینست بدرستی که تو هم توئی نعمت دهنده رحمت کننده جز تو کیست که
نعمت دهد غیر تو کیست که رحمت کند روایت کرده اند عبد الله بن سلام و جماعتی از اصحاب او چون
مسلمان شدند و بخلعت ایمان مشرف گشتند حال یاران خویش که ازین نعمت محروم اند یاد آوردند از جهت ثبات
برین نعمت بخدای زاری کردند و برحمت او پناه جستند ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ هدیتنا الآیة گفتند این آیه در حکایت
مقال ایشان وارد گشت و این نظم در شان ایشان بورود پیوست رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ
لَا رَيْبَ فِيهِ این نیز داخل مقول راسخان ست ندای دیگر ست و تاکید او از جهت ابراز مقصود بر وجه وکادت
است معنی اینست ای پروردگار ما بدرستی توئی جمع کننده مردمان در روزی که هیچ شکی نیست در آمدن آن در آن
روز حکم خواهی کرد میان ایشان در آنچه اختلاف کرده اند و بیان خواهی کرد حق و باطل را که ایشان بران بودند و ظاهر
خواهی کرد بطلان عقاید مبطلان و متبعان تاویلات باطله کافران و مبتدعان و بطلان کسانیکه کفر ورزیدند و اتباع
هوا گزیدند و کسانیکه عیسی را فرزند خدا گفتند یا خدا خواندند ایشان همه بطلان مذهب خویش خواهند دانست و
از گفتار ناپسندیده خود جواب گفتن نخواهند توانست إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ ۝ ع ۸ این جمله تزئیل ست
تاکید از جهت ابراز مدح بر وجه وکادت ست یا گویند ان الله لا یخلف المیعاد کنایت ست از حقیقت حقیت
بعث و حشر و نشر مردگان تاکید جمله باعتبار معنی مکنی عنه واقع ست از جهت رد انکار منکران و در ان الله لا یخلف المیعاد
بعد انک جامع الناس التفات ست از خطاب سوی غیبت معنی اینست بدرستی خدای وعده خود را خلاف نکند
و موعدت خویش در معرض خلف نیفگند پس مردمان را جمع خواهد کرد و وعده را در حیز خلاف نخواهد آورد إِنَّ
الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ
شَيْئًا وَأُولَٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ ۝ شیئا مفعول مطلق ست و تنکیر او برای تقلیل است
ای لن تغنی عنهم اموالهم ولا اولادهم من الله شیئا یسیرا من الاغنیاء هم ضمیر فصل ست و جمله و اولئکهم وقود النار

وَالرّٰسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ یعنی علماء در الا الله وقف کنند و والراسخون را معطوف بر الله نگویند
در حق راسخان در علم بمعرفت تاویل متشابه قائل نشود ایشان والراسخون را مبتدا دارند یقولون را خبر مبتدا پندارند و بعضی
علما بر الا الله وقف نکنند و والراسخون فی العلم را عطف بر الا الله دانند و موصول با او خوانند نسبت علم متشابه سوی خدا
و راسخان کنند یقولون را جمله مستانفه یا حال از راسخان گویند بر قول اول وارد میشود که وضع کلام برای اعلام و افهام است
متشابهات محل اشتباه و ایهام ست **سوال** چون مراد آن فهم نشود نزول آنرا چه فائده بود **جواب** آن آنست که فائده نزول متشابهات
ابتلاء اهل علم ست که بر طلب علم مولع اند و اینجا از طلب علم ممنوع میشوند و هذا اعظم الوجهین بلوی و اعظمها نفعا و جدوی
ابتلا در باز ماندن از و برتر است از ابتلا بطلب او **جواب** دیگر متشابهات اسرار قرآنی و رموز نهانی فرقانی آمده مرسل الیه
یعنی پیغمبر علیه الصلوة والسلام که مقصود بفهم بود فهم کرده اگر دیگری فهم بکند خلاف وضع کلام نبود در تفسیر امام زاهد این را
بر طریق اختلاف عصر در زمان عصر در زمان داشته و هر دو قول را باعتبار اختلاف زمان درست پنداشته حاصل تقریر او آنست
که واو والراسخون بر قول بعضی واو استیناف ست والراسخون مبتدا است و یقولون آمنا به خبر مبتدا است راسخ را خوض
در تاویل متشابه روا نبود و بعضی گفته اند واو عطف ست و آن معطوف بر الا الله راسخ را نیز بتاویل علم متشابه ممکن باشد
که اگر تاویل متشابهات در علم راسخان در نیاید توصیف قرآن بقوله تبیانا لکل شیء درست نماید و وجه آنچه گفته اند که سلف
بتاویل مشغول شده اند آنست که دران زمان مخالفان نبودند تا حاجت بتاویل افتد و احتیاج بسوی رد ایشان شود
اما در زمانه ما واجب ست که مشغول تاویل شوند و در راه رد تمسک مخالفان روند و در بعضی کتب اصول فقه آورده که
این اختلاف از روی تحقیق اختلاف نیست که شعور بر دو وجه ست یقین و غیر یقین و بر هر دو وجه قول همه امت یکی ست اتفاق ست
راسخان را در متشابه علم یقین نباشد و اتفاق ست که تاویل بر وجه ظن و احتمال ممتنع نبود و علما را در تفسیر راسخان اختلاف
است بعضی گویند راسخ آنست که ثابت بر علم باشد عمل بر وفق علم کند عمل او متجاوز از علم نبود و بعضی گویند راسخ آنست
که حکایت او راست بود و در سوگند یار باشد و در شهوت بطن و فرج عفت اختیار کند و دل بر غیر حق و صدق نیفگند
و بعضی گویند راسخ آن ست که متقی باشد در کار خدا زاهد بود و در کار دنیا با خلق بتواضع و با نفس مجاهده باشد یَقُوْلُوْنَ
اٰمَنَّا بِهٖ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا کل من عند ربنا بیان آمنا به است و آمنا به مقول یقولون است
معنی اینست راسخان میگویند هر آیتی از محکم و متشابه که از پروردگار ماست بر حقیقت آن اعتقاد داریم آنچه متشابه است
دل خود را بر طلب معرفت آن نمی آریم وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ ۝ این جمله معترضه است در اثنا بیان مقول
راسخان برای تحریص به پند گرفتن و تعریض از آن که هر که پند نگیرد و از خداوندان عقل نبود و بیان قصر و اشکالی که بر آنست
و جواب آن در جمله و ما یذکر الا اولوا الالباب که در ذیل آیه یوتی الحکمة من یشاء مذکور ست گذشته و بالواحق و توابع مبین
گشته **معنی** اینست بر آنچه گفتیم و چندی که بیان کردیم جز خداوندان عقول پند نگیرند و مواعظت و نصیحت نپذیرند

تاویله وجمله شرطیه عطف ست بفاء تعقیب بر جمله سابقه و تنکیر زیغ برای نوعیت ست ای زیغ الی الکفر والابتداع **سوال**
در کتب نحو آورده استعمال اما در کلام عرب بر دو وجه آمده استیناف کلام چنانکه در آغاز کتب آرند و تفصیل ما اجمله چون
جاءنی اخوتک اما زید فاکرمته واما خالد فاهنته واما بشر فاعرضته عنه تعدد واما لازم دارند ظاهر ست که اینجا استیناف
نیست و برای تفصیل تعدد باید و اینجا قسم دوم نمی‌نماید **جواب** اما اینجا برای تفصیل بود قسم دوم من حیث المعنی قسم
دوم مذکور باشد ای فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تاویله بغیر حق علی رفاق هواهم واما
اهل الحق فیعتقدون حقیقة مراد الله ولا یاولون او یاولون علی رفاق المحکم **معنی** اینست پس هر چونکه باشد چیزی از
کسانیکه در دلهاء ایشان میل ست چنانچه خود را از درجه سنت ورطه بدعت با کفر انداخته و باتباع هوا و دلیری
بر کتاب خدا خویش را مبتدع یا کافر ساخته پس روی میکنند چیزی را که متشابه است از قرآن باتباع ظاهر و مخالف
دلائل عقلیه است از جهت جستن فتنه بر مردمان و از جهت جستن تاویل نابوده و ناپسندیده که بر زبان آوردند چنانچه
معتزله در انکار رویة الی ربها ناظرة را تاویل بمنتظره کردند تا درین شور اندازند و دلها را متردد سازند و چون مجسمه
که قائل بجسم شدند از ظاهر ید الله و وجه الله و فی جنب الله و مانند آن خدا را جسم گفتند مجسم گشتند وجوب شبه
که بظاهر الرحمن علی العرش استوی وجاء ربک و ان یاتیهم الله فی ظلل من الغمام مکان و جهت که مخصوص محدثات ست
و بمشابهت محدثات قائل گشتند مشبهه شدند و چون نصاری که بظاهر صیغه جمع در آیه انا نحن نزلنا الذکر وانا له لحافظون
وانا لموسعون ونعم الماهدون و مانند آن تمسک کردند ان الله ثالث ثلثة گفتند کشتند و نیز گفته اند که نصاری الم
را بر حکم حساب جمل بهفتاد و یک سال تاویل کردند و آن را مدت بقاء امت پیغمبر و مدت غلبه ایشان داشتند کیف
تتبع الذی بقاء امته فی سنین معدودة گفتند چه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفتار ایشان شنیده تبسم کرد و از گفتار
باطل ایشان خود را در تعجب آورد باز گفتند مثل این حروف جای دیگر نیز آمده که از آن بر مثل این حساب عدد دیگر
فهم شده امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه در صدف صدق سفت و نزول المص پیش ایشان گفت باز گفتند جای
دیگر نیز آمده است امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه گفت آله نازل شده بار دیگر همین نوع سخن گفتند و حروف
دیگر جستند امیر المومنین عمر المر ذکر کرد و بر در حساب جمل عددی زاید آورد گفتند ای عمر عدد مختلف آوردی کار
بر ما غلط کردی نمیدانیم درین اجل اکثر ثابت ست یا اقل در رد ایشان این آیه نازل گشت و بطلان تاویلات
ایشان به بیان پیوست اما اعتبار مر عموم لفظ راست عام بخصوص نمیشود و اعتبار عموم لفظ او نمیرود چه عام مذکور
بعموم خویش شامل ست مر تاویلی را که مورد بود مر تاویلی را که باطل ست **وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ**
این جمله حال ست یا معترضه **معنی** اینست مبتدعان یا کافران ظاهر متشابه و تاویل ناپسندیده او را پس روی
میکنند دوم معرفت معنی آن میزنند و معنی آن جز خدا کسی نداند و فهم آن بفکر و رای خویش کسی نتواند

و تصرف از مبدء فطرت یعنی همه آدمیان بتصویر خدای صورت بسته و بتخلیق او مصور گشته عیسیٰ نیز از جملهٔ ایشان است پس
مخلوق و مصور باشد خالقیت را نشاید و الوهیت را نباید این جمله در افادت این معنی مقرر جملهٔ سابقه بود و هم ازین جهت
فصل کرد بغیر حرف عطف آورد لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ○ و این جمله تکرار لا اله الا هو الحی القیوم ست
که بالا گذشته پس تاکید باشد معنی اینست نیست خدای موجود بحق سزاوار پرستش مطلق مگر او که عزیز با اقتدار ست
غالب ست استوار کار ست هُوَ الَّذِيْٓ اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ مِنْهُ اٰيٰتٌ مُّحْكَمٰتٌ
هُنَّ اُمُّ الْكِتٰبِ وَاُخَرُ مُتَشٰبِهٰتٌ ؕ هو مرفوع المحل بر ابتدا است موصول با صله خبر مبتدا است منه آیات ظرف
مستقر حال ست از الکتاب هن ام الکتاب صفتی دیگر ست مر آیات محکمات و اخر متشابهات عطف ست بر آیات
محکمات و جمله هو الذی انزل علیک الکتاب با این حال مقرر ست مر مضمون جملهٔ سابقه را از اثبات توحید و نفی اشراک
و تثلیث معنی اینست هموست آنکه بر تو کتاب انزال کرده یعنی قرآن فرود آورده درین حال که بعضی از و آیات محکم ست
متضمن صفات معظم ست این آیات اصل قرآن ست عظیم الشان ست و محکمات موافق دلائل عقلی فی الارحام کیف یشاء
و قل هو الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد و امثال آن و درین آیت اشارت ست که عیسیٰ اله نبود
و سزاوار پرستش نباشد که بعض محکمات چنانچه الله لا اله الا هو الحی القیوم و امثال آن محکمات جلی ست دلالت برین
میکند که الوهیت عیسیٰ منتفی ست و بعضی محکمات چنانچه لم یلد و لم یولد دلالت برین میکند که او ابن الله نیست اگرچه
او را از جهت رسالت و عظمت شانی ست و بعضی از قرآن آیات دیگر ست که متضمن متشابهات ست قسمی از آن رموز حروف
مقطعات ست و قسمی از آن بعضی از صفات کمال چون ید الله و وجه الله در شاهد مقرون بسمات محدثات ست
نفی او موجب تعطیل بود و اثبات او موجب تشبیه باشد سوال تقسیم کتاب بر دو قسم مذکور محصور نیست چه غیر این دو
قسم اقسام کتاب چندی ست بیان واضح نیز بچهار قسم ظاهر و نص مفسر و محکم آمده و غیر واضح نیز بچهار قسم خفی و مشکل و مجمل و
متشابه منقسم شده حصر بر دو قسم چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید جواب از آیهٔ مذکور حصر کتاب بر دو قسم مسطور
نمی آید و در نظم آیه دلیلی بر حصر آن نمی نماید و نیز در آیه حصر اداة کجا ست بلکه بر دو قسم مذکور عطف اقسام دیگر روا ست
چنانچه گویند سه آیات محکمات و منه آیات مفسرات و منه آیات هی نصوص و منه آیات ظاهرات یا گویند اخر متشابهات
و اخر مجملات و اخر مشکلات و آخر خفیات فَاَمَّا الَّذِيْنَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُوْنَ مَا
تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَآءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَآءَ تَاْوِيْلِهٖ ۚ موصول با صله یعنی الذین فی قلوبهم
زیغ مرفوع المحل بر ابتدا است ابتغاء الفتنة مفعول له ست مر فیتبعون و ابتغاء تاویله عطف ست بر دو جمله فیتبعون
خبر مبتدا است و مبتدا با خبر خویش جزاء اما ست شرط او محذوف آمده و خبر جزاء قایم مقام شرط شده فاجزائیه در
جزء دوم رفته اصل کلام اینست اما یکن من شیء فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة و ابتغاء

وقف النبی صلعم

تاویله وجمله شرطیه عطف ست بفاء تعقیب بر جمله سابقه و تنکیر زیغ برای نوعیت ست ای زیغ الی الکفر والابتداع **سوال**
در کتب نحو آورده استعمال اما در کلام عرب بر دو وجه آمده استیناف کلام چنانکه در آغاز کتب آرند و تفصیل ما اجمله چون
جاءنی اخوتک اما زید فاکرمته واما خالد فاهنته واما بشر فاعرضته عنه تعدد واما لازم دارند ظاهر ست که اینجا استیناف
نیست و برای تفصیل تعدد باید و اینجا قسم دوم نمی‌نماید **جواب** اما اینجا برای تفصیل بود قسم دوم من حیث المعنی قسم
دوم مذکور باشد ای فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تاویله بغیر حق علی رفاق هواهم واما
اهل الحق فیعتقدون حقیقة مراد الله ولا یاولون او یاولون علی رفاق المحکم **معنی** اینست پس هر چونکه باشد چیزی از
کسانیکه در دلهاء ایشان میل ست چنانچه خود را از درجه سنت ورطه بدعت با کفر انداخته و باتباع هوا و دلیری
بر کتاب خدا خویش را مبتدع یا کافر ساخته پس روی میکنند چیزیرا که متشابه است از قرآن باتباع ظاهر و مخالف
دلائل عقلیه است از جهت جستن فتنه بر مردمان و از جهت جستن تاویل نابوده و ناپسندیده که بر زبان آوردند چنانچه
معتزله در انکار رویة الی ربها ناظرة را تاویل بمنتظره کردند تا درین شور اندازند و دلها را متردد سازند و چون مجسمه
که قائل بجسم شدند از ظاهر ید الله و وجه الله و فی جنب الله و مانند آن خدایرا جسم گفتند مجسم گشتند و وجوب شبه
که بظاهر الرحمن علی العرش استوی وجاء ربک و ان یاتیهم الله فی ظلل من الغمام مکان و جهت که مخصوص محدثات ست
و بمشابهت محدثات قائل گشتند مشبهه شدند و چون نصاری که بظاهر صیغه جمع در آیه انا نحن نزلنا الذکر وانا له لحافظون
وانا لموسعون ونعم الماهدون و مانند آن تمسک کردند ان الله ثالث ثلثة گفتند کشتند و نیز گفته اند که نصاری الم
را بر حکم حساب جمل بهفتاد و یک سال تاویل کردند و آن را مدت بقاء امت پیغمبر و مدت غلبه ایشان داشتند کیف
نتبع الذی بقاء امته فی سنین معدودة گفتند چه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم گفتار ایشان شنیده تبسم کرد و از گفتار
باطل ایشان خود را در تعجب آورد باز گفتند مثل این حروف جای دیگر نیز آمده که از آن بر مثل این حساب عدد دیگر
فهم شده امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه در صدف صدق سفت و نزول المص پیش ایشان گفت باز گفتند جای
دیگر نیز آمده است امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه گفت آله نازل شده بار دیگر همین نوع سخن گفتند و حروف
دیگر جستند امیر المومنین عمر المر ذکر کرد و بر در حساب جمل عددی زاید آورد گفتند ای عمر عدد مختلف آوردی کار
بر ما غلط کردی نمیدانیم درین اجل اکثر ثابت ست یا اقل در رد ایشان این آیه نازل گشت و بطلان تاویلات
ایشان به بیان پیوست اما اعتبار مر عموم لفظ راست عام بخصوص نمیشود و اعتبار عموم لفظ او نمیرود چه عام مذکور
بعموم خویش شامل ست مر تاویلی را که مورد بود مر تاویلی را که باطل ست **وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ**
این جمله حال ست یا معترضه **معنی** اینست مبتدعان یا کافران ظاهر متشابه و تاویل ناپسندیده او را پس روی
میکنند و دوم معرفت معنی آن میزنند و معنی آن جز خدا کسی نداند و فهم آن بفکر و رای خویش کسی نتواند

وقف لازم
وقف غفران

و تصرف از مبدء فطرت یعنی همه آدمیان بتصویر خدای صورت بسته و بتخلیق او مصور گشته عیسیٰ نیز از جملهٔ ایشان است پس
مخلوق و مصور باشد خالقیت را نشاید و الوهیت را نباید این جمله در افادت این معنی مقرر جملهٔ سابقه بود و هم ازین جهت
فصل کرد بغیر حرف عطف آورد لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ۝ و این جمله تکرار لا اله الا هو الحی القیوم ست
که بالا گذشته پس تاکید باشد معنی اینست نیست خدای موجود بحق سزاوار پرستش مطلق مگر او که عزیز با اقتدار ست
غالب ست استوار کار ست هُوَ الَّذِيْٓ اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ مِنْهُ اٰيٰتٌ مُّحْكَمٰتٌ
هُنَّ اُمُّ الْكِتٰبِ وَاُخَرُ مُتَشٰبِهٰتٌ ؕ هو مرفوع المحل بر ابتدا است موصول با صله خبر مبتدا است منه آیات ظرف
مستقر حال ست از الکتاب هن ام الکتاب صفتی دیگر ست مر آیات محکمات و اخر متشابهات عطف ست بر آیات
محکمات و جمله هو الذی انزل علیک الکتاب با این حال مقرر ست مر مضمون جملهٔ سابقه را از اثبات توحید و نفی اشراک
و تثلیث معنی اینست هو ست آنکه بر تو کتاب انزال کرده یعنی قرآن فرود آورده درین حال که بعضی از و آیات محکم ست
متضمن صفات معظم ست این آیات اصل قرآن ست عظیم الشان ست و محکمات موافق دلائل عقلی فی الارحام کیف یشاء
و قل هو الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد و امثال آن و درین آیت اشارت ست که عیسیٰ اله نبود
و سزاوار پرستش نباشد که بعض محکمات چنانچه الله لا اله الا هو الحی القیوم و امثال آن محکمات جلی ست دلالت برین
میکند که الوهیت عیسیٰ منتفی ست و بعضی محکمات چنانچه لم یلد و لم یولد دلالت برین میکند که او ابن الله نیست اگرچه
او را از جهت رسالت و عظمت شانی ست و بعضی از قرآن آیات دیگر ست که متضمن متشابهات ست قسمی از آن رموز حروف
مقطعات ست و قسمی از آن بعضی از صفات کمال چون ید الله و وجه الله در شاهد مقرون بسمات محدثات ست
نفی او موجب تعطیل بود و اثبات او موجب تشبیه باشد سوال تقسیم کتاب بر دو قسم مذکور محصور نیست چه غیر این دو
قسم اقسام کتاب چندی ست بیان واضح نیز بچهار قسم ظاهر و نص مفسر و محکم آمده و غیر واضح نیز بچهار قسم خفی و مشکل و مجمل و
متشابه منقسم شده حصر بر دو قسم چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید جواب از آیهٔ مذکور حصر کتاب بر دو قسم مسطور
نمی آید و در نظم آیه دلیلی بر حصر آن نمی نماید و نیز در آیه حصر اداة کجاست بلکه بر دو قسم مذکور عطف اقسام دیگر روا ست
چنانچه گویند سه آیات محکمات و منه آیات مفسرات و منه آیات هی نصوص و منه آیات ظاهرات یا گویند اخر متشابهات
و اخر مجملات و اخر مشکلات و آخر خفیات فَاَمَّا الَّذِيْنَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُوْنَ مَا
تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَآءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَآءَ تَاْوِيْلِهٖ ۚ موصول با صله یعنی الذین فی قلوبهم
زیغ مرفوع المحل بر ابتدا است ابتغاء الفتنة مفعول له ست مر فیتبعون و ابتغاء تاویله عطف ست بر دو جمله فیتبعون
خبر مبتدا است و مبتدا با خبر خویش جزاء اما ست شرط او محذوف آمده و خبر جزاء قایم مقام شرط شده فاجزائیه در
جزء دوم رفته اصل کلام اینست اما یکن من شیء فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة و ابتغاء

وقف النبی صلعم

غیر او کرده و در ذکر تنزل الفرقان یعنی انزل کل کتاب فارق بعد ذکر قرآن و توریة و انجیل تعمیم بعد تخصیص بود و ذکر عام بعد خاص باشد و اگر از فرقان قرآن مراد دارند تکرار آید و بر طریق القی قولها گذبا و مینا التطویل نماید مگر آنکه تنزیل عبارت از فرستادن بدفعات نجماً نجماً و سورةً سورةً دارند و انزال عبارت از فرستادن یکبارگی پندارند چنانچه در مدت بست و سه سال بحسب مصالح و حوادث نجماً نجماً و سورةً سورةً نازل گشته بر حکم انا انزلناه فی لیلة القدر در شب قدر یکبارگی بنزول پیوسته یاد کرد دوم بیان صفت فارقیه میان حق و باطل دارند و دران تخصیشان قرآن پندارند یا از فرقان زبور مراد بود درین کلام ذکر هر چهار کتاب باشد اِنَّ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا بِاٰیٰتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِیْدٌ وَاللّٰهُ عَزِیْزٌ ذُو انْتِقَامٍ ○ چون کافران عذاب خدای را منکر اند و خود را بکفر مستحق عذاب نمی شمرند تاکید کرد آن را آورد در حق کافران الحاق وعید بعذاب شدید متضمن بست مر الحاق وعید در حق انصاری بکفر یکه دارند برین که عیسی را الٰه یا ابن اللّٰه می پندارند این جمله برین وجه متضمن زجر نصاری بود و دفع مذهب باطل ایشان که یعنی ان اللّٰه هو المسیح و یعنی المسیح ابن اللّٰه میگویند باشد و غرض از جمله سابقه مبین بود و بدین وجه جمله مذکوره مقرر جمله سابقه نمود هم ازین جهت فصل کرد بغیر واو آورد و جمله واللّٰه عزیز ذو انتقام تزییل ست معنی اینست بدرستی آنانکه بآیات خدای کافر شدند و بکتاب او کفر ورزیدند مر ایشان را عذاب سخت بود و عقوبت صعب باشد و خدای قوی ست غالب است خداوند انتقام ست و انصاف ستاننده از مخالفان دین اسلام ست تواند بود که عذاب کند و بر وجه انتقام در عقاب افگند اِنَّ اللّٰهَ لَا یَخْفٰی عَلَیْهِ شَیْءٌ فِی الْاَرْضِ وَلَا فِی السَّمَآءِ ○ مقصود ازین آیه باز داشتن کافران ست از کفر و کافری و منع کردن یهود و نصاری ست از کفرهای ایشان زیرا که چون هیچ چیزی بر و مخفی نباشد کفر کافران و کافری جهودان و ترسایان دارند عقاب و انتقام ایشان تواند پس از و ترسیدن باید و باز ماندن از کفر و کافری شاید مقصود از جمله سابقه همین بود بر معنی یکنی عنه این جمله مقرر جمله سابقه نمود هم ازین جهت فصل کرد و بغیر حرف عطف آورد و تاکید از جهت آنست که تا کسی عالم قادر منتقم را عصیان نکند و خود را در گناه که سبب انتقام ست نیفگند پس کسانیکه عصیان میورزند مگر عصیان خود را از خدای مخفی میدانند پس چنانستی که مضمون جمله منکر اند ایشان تنزیل منزله منکران کرد جمله را باتاکید آورد معنی اینست بدرستی که خدای پوشیده نیست بر و چیزی از حال بندگان نه در زمین نه در آسمان هُوَ الَّذِیْ یُصَوِّرُکُمْ فِی الْاَرْحَامِ کَیْفَ یَشَآءُ ○ کیف متضمن همزه است اصل او استفهام است و مراد ازان اینجا تسویه است و یشاء حال ست از ضمیر یصورکم و کیف حال ست از مفعول محذوف ای هو الذی یصورکم حال کونه یشاء تصویرکم کائنا علی ای کیفیة کانت ای مستویا کون التصویر علی کیفیة و کونه علی کیفیة اخری معنی خدای تعالی آنست که شما را در رحمها یعنی در زهدان مادران شما تصویر میکند بر هر کیفیتی که میخواهد دراز و کوتاه سپید و سیاه ذکر یا انثی زشت یا زیبا و این عبارت ست از کمال قدرت

سزاوار پرستش مطلق ذکر توحید اینجا متضمن ست مر نفی الوهیت عیسی و رد مقالت نصاری که عیسی را آله میخواندند و معبود
میدانستند الْحَيُّ الْقَيُّومُ ۝ مرفوع ست از جهت آنکه خبر مبتدا محذوف ست یا خبر بعد خبر مر الله راست یا بدل
از هو است معنی اینست آله زنده است پاینده و توصیف معبود بحی رد ست بر عبد اصنام که جماد را معبود دانند
و القیوم رد ست مر کسانی را که آدمی ناپاینده را همچو عیسی آله خوانند و بر تقدیر الحی القیوم خبر مبتدا محذوف باشد هو الحی القیوم
متضمن تاکید لا اله الا هو بود چنانچه در آیة الکرسی گذشته و بتبیان پیوسته روایت کرده اند که آصف بن برخیا
وزیر سلیمان علیه السلام در شان تخت بلقیس انا آتیک به قبل ان یرتد الیک طرفک گفت و آوردن تخت بلقیس بر سلیمان
در مدت پلک زدنی جست ندای یا حی یا قیوم برآورد تخت او را پیش از پلک زدنی آورده و عیسی صلوات الله علیه
در احیاء موتی یا حی یا قیوم گفتی و زنده کردن مرده جستی سوال بعضی دعوت اسم اعظم میکنند و اثر نمیدهد از کجاست تا حقیقت
تاثیر چیست و خسارت دعا کننده چراست جواب شک نیست که تیغ قاطع ست لیکن نه هر دستی آنرا توان انداخت
و سپر در دست مانع ست نه در هر تنی آنرا پناه تواند ساخت دمی عیسی وار باید و دلی آصف شان شاید تا بآثار اسماء
عظام بهره گیرد و بتاثیر دعوات کرام عرض او بحصول پذیرد و اگر بدست سست تیغ کار نکند عیب تیغ نبود و اگر از بی هنری
سپر دارد تیغ نشود عیب سپر نباشد نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ
يَدَيْهِ مصدقا حال ست از الکتاب لما بین یدیه جار و مجرور متعلق ست بمصدقا و چون ذکر فرستادن کتابهای
که مشتمل ست بر بیان توحید و متضمن ست بر نفی آله که غیر خداست از عیسی و خبر او مقرر ست مر مضمون لا اله الا هو الحی القیوم
را این جمله را فصل کرد بغیر حرف عطف آورد معنی اینست فرستاده است بر تو ای محمد کتاب ملتبس بحق و صدق و صواب
مر کتابهای را که میان دو دست اوست یعنی پیش اوست تصدیق کننده یعنی توریة و انجیل و زبور و صحف دیگر را
راست دارنده سوال بودن شیء میان دو دست مستلزم پیشی در مکان ست و اینجا مقصود پیشی در زمان ست
ارادت پیشی زمانی بچه وجه باشد و بکدام طریق بود جواب پیشی در مجی و نزول در مکان مستلزم ست مر پیشی در زمان
وَاَنْزَلَ التَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ مِنْ قَبْلُ عطف ست بر نزول توریة و انجیل هر دو اسم اعجمی ست از بیان
اشتقاق از وری و نجل و وزن تفعله و افعیل مستغنی ست معنی اینست توریة و انجیل را پیش از تو فرود آورده و در زمانی
که سابق بر زمان تو بود تنزیل کرد هُدًى لِّلنَّاسِ مفعول له است یا حال ست و در و تنازع فعلین ست
نزول و انزل تنازع کرده اند در هدی اعمال ثانی کنند و از اول محذوف دارند معنی اینست فرستاد بر تو قرآن را و بر موسی
و عیسی توریة و انجیل از جهت راه نمودن مر مردمان را یا در حالة که راه نماینده اند مر ایشان را وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ
عطف ست بر فعلیه سابقه ای انزل کل کتاب فارق بین الحق و الباطل معنی اینست و فرستاد بر کتابی را که فارقه است
میان حقیت و بطلان چون صحف آدم و ابراهیم و جز آن در همه کتابها بیان توحید آورده و نفی آله که غیر خداوند از عیسی و

حرکت ساقط شود حرکت باقی نبود تا منقول گردد و این وجه مذهب سیبویه و جماعتی از نحویان ست و ابن حاجب نیز
بدان ست و زمخشری در مفصل برین وجه رفته و در کشاف خلاف این گفته که همزه در محل وصل نیست که ما قبل او اگرچه
وقف نیست در حکم وقف آمده زیرا نچه التقاء ساکنین در وی همچو التقاء ساکنین در وقت مغتفر شده و نیز در ثلثه و اربعه
تاء تانیث ها میشود تا حکم وقف ندهند تا ها نشود برین وجه همزه در ابتدا باشد ساقط نشود بر طریق قد افلح حرکت او ما قبل
دهند او را حذف کنند و نزول این سوره از آغاز تا آیت ان مثل عیسی عند الله کمثل آدم خلقه من تراب ثم قال له
کن فیکون در شان وفد بنی نجران ست **روایت** کرده اند هفتاد سوار و بعضی گویند شصت سوار ترسایان که
چهارده کس از اشراف ایشان بودند و باقی از سران ایشان مینمودند و میان اشراف مذکور سه کس صاحب رای بودند که
اشراف مذکور را برای کار و رای ایشان معتمدی نبود و هیچ یکی برای هیچ قضیه از رای ایشان تجاوز نمی نمود بعضی از ایشان
عیسی را اله میگفتند و بعضی او را ابن الله میخواندند و بعضی از ایشان الله ثالث ثلثه میدانستند و آیندگان مذکور با هیبت
و شکوه آمدند در مسجد پیغمبر علیه السلام در آمدند وقت نمازی که ایشان دارند در آمد و هنگامی که ایشان نماز میگذارند
آمد برخاستند سوی مشرق توجه کردند نمازی که معهود داشتند گذاردند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم یاران را فرمود
تا تعرض ایشان بگذارند تا نماز خویش بگذارند بعد از فراغ نماز دو نفری از ایشان بخصومت ایشان استادند و زبان بمجادله
گشادند پیغمبر امر باسلام کرد و دل بر دعوت ایمان آورد ایشان گفتند ایمان پیش از تو داریم این زمان چه ایمان آریم پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود در راه دروغ مروید و سخن نابوده مگوئید سه چیز شما را از ایمان منع کرده و در کفر و طغیان
آورده یکی آنکه خدای را از زن و فرزند منزه است او را نسبت بزن و فرزند کرده اید دوم آنکه رو بعبادت صلیب آورده اید
سوم آنکه خوک را میخورید و عملی بر خلاف طبع و شرع میکنید گفتند ای محمد در باب عیسی چه میگوئی و در شان او چه میجوئی پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود بنده و رسول خداست و برگزیده و برکشیده حق سبحانه تعالی ست گفتند این سخن
مگو و در وی نسبت بندگی مجو که او ازین معانی استنکاف دارد و خود را در ذل بندگی نمی آرد پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
فرمود همچنین نیست مملوک هرگز از بندگی استنکاف نکند و مخلوق گاهی لاف فرزندی نزند دران وقت آیه لن یستنکف
المسیح ان یکون عبدا لله ولا الملائکة المقربون نازل گشت و کذب ایشان بظهور پیوست یعنی مسیح و فرشتگان مقرب از عبودیت
خویش که بدان مفتخرند هرگز ننگ نکنند مسیح که او را ابن الله میگویند و فرشتگان که ایشان را بنات الله میخوانند
بفرزندی نابوده راضی نشوند بعده ایشان گفتند اگر عیسی فرزند خدا نبود بغیر پدر چگونه وجود او صورت نمود پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم ساکت ماند جبرئیل دران معرض این سورت تا آیه ان مثل عیسی عند الله کمثل آدم الآیه برخواند و موازنه
هشتاد آیت یکبارگی آورد و بر اجوبه اسوله ایشان پیغمبر را تنبیه کرد **لا اله الا هو** مرفوع بر ابتدا است
جمله لا اله الا هو خبر مبتدا است **معنی** اینست خدای تعالی نیست جز او معبودی بحق و نیست غیر او پرستیده شده

شمس ذات اضواء وانوار الاتدرکہ البصایر ولا تبصرہا الابصار کلاما بلیغا بالغ غایۃ البلاغۃ واقصاہا بیانا بدیعا اصاب من معانی البراعۃ منتہاہا کتابا جامعا لآیات من المحکمات والمتشابہات لایحصی لمقالات ما احتواہ من الاحتمالات لاتیم تمام نعمہ کل ذی علم کامل تام لایستتم تمام مرادہ احد علی الکمال والتمام لاالہ الاہو ربی توکلی علیہ وہو حسبی فقط

سورۃ آل عمران مدنیۃ وہی مائتا آیۃ

یعنی سورتی کہ در ذکر آل عمران ست مدنی ست دویست آیۃ و سہ ہزار صد و ہشتاد کلمہ و چہار دہ ہزار و یکصد و بست و پنج حرف ست ربط این سورۃ با سورۃ بقرہ آن ست کہ ہریکی مصدر ست بالم و در آغاز ہریکی ذکر کتاب و ہدی و ذکر مومنان و کافران ست و در خاتمہ ہریکی ذکر مومنان و دعاہای مومنان ست و ذکر غزوہ جہاد با دشمنان ست و نیز در سورۃ بقرہ ذکر خلقت آدم کہ بغیر مادر و پدر بود کردہ و درین سورت ذکر عیسی علیہ السلام کہ بغیر پدر بود آوردہ و ہمانکہ افتتاح سورت بذکر توحید خدا و نفی شرکت شرکا کرد و بعدہ تا آیہ مباہلہ چند جملہ مفیدہ ہمین معنی دارد مقالت نصاری و قائل شدن بالوہیت عیسی آوردہ بعد ازان بروجہ ذکر عام بعد خاص ذکر اہل کتاب حاصل گشت و مخاطبہ ایشان از ہر باب بحصول پیوست بعد اعتراض قصہ صدر کہ مشتمل بر بعض معاملات اہل کتاب چون جملہ ان الذین تولوا منکم یوم التقی الجمعان الآیۃ وجملہ وما اصابکم یوم التقی الجمعان الآیۃ و نود و چند جا ذکر اہل کتاب و حکایت و شکایت ایشان چون جملہ ولا یحزنک الذین الآیۃ وجملہ لقد سمع اللہ الآیۃ وجمل دیگر کہ دران ذکر اہل کتاب آمدہ روی نمود تا آنکہ جملہ وان من اہل الکتاب لمن یؤمن باللہ ذکر کرد تا آخر سورہ ذکر اہل کتاب آورد بعدہ جملہ یا ایہا الذین آمنوا اصبروا و صابروا ورابطوا واتقوا اللہ لعلکم تفلحون بروجہ ترتیب مذکور گشت برین جملہ سورت باختتام پیوست جمل مذکور متصل یک دیگر ست باعتبار اصل مقصود و بعضی را ملابس و مقرر ست و شک نیست جملہای کہ از یک باب ست اگر مقاصد آن متغایر بود از جہت اتحاد باب میان ایشان ارتباط و اتصال باشد و اگر مقصود از ہمہ یکی ست ہر یکی در مقصود کلی مقرر دیگر ست معترضاتی کہ در میانہ آمدہ میان کلامہای متصل واقع شدہ و جمل دیگر از تتمیل آن و تکمیل آن و مستانفات و تعللات در محلہای کہ آید بشبہۃ اللہ دعونہ بیان آن روے نماید و اللہ اعلم بالصواب والیہ المرجع والمآب

بسم اللہ الرحمن الرحیم ○ الم ○ اللہ

وجہ اعراب الم و جملہ کہ بعد او ست در سورۃ بقرہ گذشتہ و بیان او آنجا مشرح گشتہ اگر الم اسم سورۃ باشد ہر دو مسمی بالم بود و اگر الم را حروف مقطعات دارند متشابہ بپندارند و بعد حذف ہمزہ وصل از اللہ فتح از جہت جمع شدن سہ ساکن یا و میم و لام اللہ میم را حرکت دادند و از جہت تحرز از توالی کسرات کسرۂ میم دادند کہ در حکم کسرت ست و کسرت میم اولی کسرت اختیار کردند از جہت خفت و تغلیظ اسم اللہ تحریک بفتحہ گزیدند و تواند بود کہ فتحہ میم بطریق تخلص بفتح بنقل حرکت ہمزہ باشد زیرا کہ مقام استدانیست مقام وصل بود و ہمزۂ وصل در وصل

در عقاید مذکورست خص موسی بالتکلیم لانه سمعه بلا سمعة واسطة ملک وکتاب چون شنیدن کلام خدا بغیر واسطه مخصوص بموسی
علیه السلام باشد صحت قول مذکور چگونه بود **جواب** تخصیص تکلیم در حق موسی باعتبار آنست که تکلیم او بر نسبت با قطعی ست
و تکلیم در حق پیغمبر که بخبر واحد ست ظنی ست و ظن معارض قطع نبود سوال وارد نشود در حدیث صحیح آمده است هر که در آیه
از آخر سوره بقره هر شبی بخواند ثواب قیام شب بسنده دارد و بدانکه در جمله لا یکلف الله نفسا الا وسعها تکلیف بر قدر وسع
مکلف ذکر کرد بعد ازان در جمله لها ما کسبت وعلیها ما اکتسبت وعد و وعید اکتساب و نفع و زیان اکتساب بر سبیل عموم
آورد بعد ازان بر وجه تذنیب چند دعای که متضمن مطالب جزیله و خواهش نجح مآرب جلیله بود مکلف را بر مسالت و خواهش
از تلقین فرموده اول دعاء ربنا لا تواخذنا ان نسینا او اخطانا آموزانید و برین مهم عظیم و خطب فخیم مطلع گردانید که یاد آورد
کارها در هنگام نسیان و جستن صواب در عمل در هنگام خطا کردن دران امری دشوارست و از جهت تضمن تقصیر با وجود
عذر بجواز مواخذه بدان متوجه داند چنانچه در قتل خطایا ماخوذ بکفارت و دیه میشود و در قتل صید بخطا در هنگام احرام
ماخوذ بجزا میگردد چنانچه آدم علیه السلام بر موجب فنسی ولم نجد عزما به بیرون شدن از بهشت برین و افتادن از آسمان
بر زمین با وجود عذر نسیان مبتلا گشت و بفوت شدن نعیم جنان و افتادن از آسمان پیوست توان دانست که این کار
چه دشوارست و مکلف را درین باب چه اضطراب و اضطرارست در این چنین کاری دعا باید و در این چنین خطی خواهش
میشاید بعد ازان دعای دیگر تلقین کرد ربنا ولا تحمل علینا اصرا کما حملته علی الذین من قبلنا در ذکر آورد و این شانی مخیم و
کاری عظیم ست این چنین تکالیف شاق و این نوع شداید و مشاق چنانچه ذکر آن گذشت و بیان آن بالا رفت ظاهر است
چه دشوار بود و چه مشقت و رنج روی مینمود دعای دفع آن باید و خواهش دفع آن شاید بعد ازان بر دعای ربنا ولا
تحملنا ما لا طاقة لنا به تنبیه کرده و مردمان را بر رسالت و خواهش آن آورد و شک نیست تحمیل ما لا یطاق اشد شداید
و اشق مشاق ست کاری بیرون طاقت خارج از حد طاقت ست اگر خدای تحمیل آن کند چه توان کرد و از تحمل آن چگونه
ابا توان آورد **وله** چه کند بنده که گردن ننهد فرمان را ✤ چه کند گوی که تن در ندهد چوگان را ✤ از این چنین کار چگونه
امان نجویند و ربنا لا تحملنا ما لا طاقة لنا بچه نوع نگویند این دعاء مذکور و خواهشهاء مسطور در دفع تکالیف شاق و تحمیل
ما لا یطاق بود بعد ازان مکلف را بعد توجه تکلف و مخالفت و مجرم گشتن او صورت دعاء عفو نمود واعف عنا واغفر لنا
ذکر کرد و خواهش و غفران در بیان آورد بعد ازان دعای جامع مر همه انواع خیر و مانع از همه اسباب ضیر جالب همه اصناف
نعمت واقع همه انواع نقمت یعنی دعا برحمت که آسایش همه نعمت ست در ذکر آورده همه دعاها منافع خویش استیفا کرد
دعای نصرت یافتن بر دشمنان و مضرت رسانیدن ایشان مانده بود در خاتمه دعا فانصرنا علی القوم الکافرین فرمود بر دعای
مسطور و خواهش مذکور ختم کرد و کلام را بر خاتمه که دلالت بر حسن مقطع کند بر وجه حسن مقطع بانتها آورد والله اعلم و کتابه اعظم
من ان نفی بمعانیه البدیعة البیان یستوفی دقایقه الجلیلة ولطایفه الجزیلة التبیان کیف وانه بحر ذو امواج لا یحکی عنه البحر المواج

کلام بر طریق تذنیب بتقدیر قولوا تلقین دعاست معنی اینست ای پروردگار ما مگیر ما را اگر فراموش کنیم یا در خطا افتیم سوال معلوم ست که بنسیان و خطا چنانچه از پیغمبر علیه السلام من الصلوتا افضلها و من التحیات اکملها آمده و در حدیث رفع عن امتی الخطاء والنسیان تحقیق شده مواخذه نبود و برای نفی مواخذه نسیان و خطا خواهش حاجت نباشد جواب مراد نسیان و خطا درین دعا ترک رعایت جزم دار تکاب تقصیر کز نسیان و خطا مبنی بران ست دارند و در نسیان و خطا نسبت ترک جزم و ارتکاب تقصیر باوجود عذر چنانچه مذهب اهل سنت و جماعت ست جواز مواخذه پندارند چه اگر بنسیان و خطا جواز مواخذه نبودی صحت مسابقت مذکور روی نمودی ربنا ولا تحمل علینا اصرا کما حملته علی الذین من قبلنا جمله ولا تحمل عطف ست بر جمله لا تواخذنا عطف دعائی دعای ربنا مکرر برای تاکید ست و مراد از اصر تکلیفات شاقه است که در امم سابق بود و امور شدیده که در شان ایشان روی نمود چون کشتن نفس در توبه از معصیت و قطع موضع اصابت نجاست از جامه تن و پوست و بدن برای حصول طهارت و قطع ذکر در زنا کردن و قطع زبان در دروغ گفتن و در نظر سوی زن بیگانه چشم کشیدن و غنایم را سوختن و عدم جواز عفو در قتل عمد و امثال آن تو ان دانست چه دشواری داشت طبیعت مردمان آنرا چه صعب می پنداشت دعا بر گرفتن این چنین مشاق و دور کردن این چنین تکالیف شاق چه دعا باشد معنی اینست ای پروردگار ما منه بر ما بار تکالیف چنانچه نهاده بودی تکالیف شاقه بر کسانی که پیش از ما بودند و ایشان در مشقت تکالیف و تحمل آن از چه کوشش و اهتمام نمودند ربنا ولا تحملنا ما لا طاقة لنا به ولا تحملنا عطف ست بر ولا تحمل علینا ربنا مکرر ست برای تاکید معنی اینست ای پروردگار ما منه بر ما انچه ما را طاقت آن نبود و قدرت تحمل آن نباشد و آن استعادة است از تحمیل مالایطاق که جایز الوقوع ست باطباق و اتفاق تحمیل مالایطاق شانی دیگر ست تکلیف مالایطاق را مغایر ست چنانچه در کتب کلامیه آمده و در عقاید اسلامیه تحقیق شده واعف عنا واغفر لنا وارحمنا انت مولنا فانصرنا علی القوم الکفرین ع ۴۳ این جمله معطوفه ست بر انشاءات سابقه فانصرنا علی القوم الکافرین عطف ست بر وارحمنا و جمله انت مولنا تعلیل ست بر طلب عفو و مغفرت و خواهش رحمت یا معترضه ست برای ثنا و باعث ست بر اجابت دعا معنی اینست و درگذر از ما و محو کن گناهان ما را و بر ما رحمت آر و نظر احسان بکمار تو خداوندی کارگاری و مولائی این همه دعاهای ما مستجاب گردان پس ازان نصرت ده ما را بر کافران بر ختم این سوره صنعت تشابه الاطراف ست و هوان یختم الکلام بما یناسب ابتداءه در آغاز سورة ذکر مومنان بغیب و ذکر مومنان بکتاب و ذکر کافران بود ختم این نیز بذکر مومنان و کافران روی نمود بعضی گویند تمام قرآن پیغمبر را صلی الله تعالی علیه وسلم بواسطه جبرئیل رسیده است مگر ۳ آیه آخر سورة بقره لله ما فی السموت تا آخر سورت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بیواسطه شنیده است و بعضی گفته اند این آیات در مدینه نازل شده همچو سایر آیات آمده و بعضی گویند شنیدن آمین الرسول تا آخر سورت بیواسطه در شب معراج بود و این مرتبه پیغمبر را صلی الله تعالی علیه وسلم دران شب روی نمود سوال

ما فی انفسکم او تخفوه یحاسبکم الله حدیث نفس بود خطره که در تحت طاقت نیست مراد نباشد لا یکلف الله نفسا الا وسعها
نفی تکلیف بحرج است نفی تکلیف ما لا یطاق نیست چه وسع گاهی بمعنی طاقت بود و گاهی مقابل حرج باشد و درین آیت
بدین معنی ست و شک نیست در تکلیف بتحرز از حدیث نفس حرج ست پیش ازان بدان تکلیف بود بآیة لا یکلف الله نفسا
الا وسعها نسخ آن روی نمود **سوال** وان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوه یحاسبکم به الله جمله شرطیه است و جمله شرطیه که جزء
او خبر ست خبریه است متضمن اخبار ست از وقوع محاسبه بخواطر دلها و همه دانند که جمله خبریه نسخ نپذیرد و کلام خبری منسوخ
نگردد نسخ وان تبدوا ما فی انفسکم چگونه جویند و خبر را منسوخ چه نوع گویند **جواب** خبر از محاسبه خواطر متضمن ست مر حکم وجوب
تحرز ازان و خبری که متضمن بیان حکم بود چون کتب علیکم الصیام و کل مسکر حرام نسخ پذیر شود لَهَا مَا كَسَبَتْ
وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ط بر تقدیری که جمله لا یکلف الله نفسا الا وسعها نفی تکلیف ما لا یطاق باشد و مقصود
ازو نفی تکلیف بتحرز از خطره بدی بود لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت جمله معلله شود یعنی خدای تکلیف ما لا یطاق نکند زیرا که
نفع و زیان متعلق بکسب و اکتساب بود و بر تقدیری که لا یکلف الله نفسا الا وسعها نفی تکلیف بحرج باشد این جمله بیان اثر
تکلیف بامر و نهی از منفعت کسب مامور به و مضرت اکتساب منهی عنه بود **معنی** انیست مر نفس راست یعنی نافع است
مر نفس را آنچه از اتیان حسنات کسب کرده است و ضار ست بر نفس و زیان کار ست او را آنچه از فعل منهی عنه در
اکتساب آورده است استعمال لام در نفع و استعمال علی در زیان در کلام عرب بسیار آمده است چنانچه در شهد له و
شهد علیه تحقیق شد و ذکر کسب در نیکی و اکتساب در بدی از کرم کردگار کریم منهی ست و بر لطف پروردگار لطیف مبنی ست
چه اکتساب برای مبالغت ست منفعت نیکی متعلق بکسب کرد و زیان بدی متعلق باکتساب که صیغه مبالغه است آورد
سوال در آخر خبر که وقت تحریمه مانده است خطاب باداء تمام نماز فریضه میشود و معلوم ست که درین موازنه وقت
اداء تمام نماز در وسع نبود **جواب** مسلم ست که درین موازنه وقت اداء تمام نماز در وسع نیست لیکن این خبر احتمال امتداد
بوقت شمس دارد چنانچه در وقت سلیمان علیه السلام بود و در وقت یوشع روی نمود بثبوت امکان توهم قدرت ثابت
گشت و نظر بقدرت متوهمه وسع بتحقیق پیوست و همچنین خطاب وضو در حق عدم ما نظر بامکان ظهور آب بقرب او در
وسع ست تکلیف بغیر وسع نیست مصیر سوی تیمم از جهت عجز حالی منهی برین معنی ست **سوال** عدم ایمان ابوجهل بعلم
خدای پیوسته و بارادت او مقرون گشته و خلاف آنچه بعلم و ارادت پیوسته شدنی نبود پس در وسع نباشد و شک نیست
که تکلیف بدان آمده و ابوجهل مکلف بایمان شده **جواب** تعلق انتفاء ایمان ابوجهل بعلم و ارادت خدای موجب
آنست که ایمان او واقع نشود و عدم وقوع موجب انتفاء قدرت و عدم وسع نبود و تواند بود که جمله لها ما کسبت و علیها
ما اکتسبت مقرر مر مضمون جمله وان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوه یحاسبکم به الله باشد رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا
إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ج این جمله و جمل معطوفه بروی از زبان عباد کلام خداست و ما حسن

لانفرق محمول ست بر تقدیر بقول ای کل آمن با اللہ وملایکتہ وکتبہ ورسلہ قائلین لانفرق بین احد من رسلہ واحد بمعنی جمع ست
برطریق وما منکم من احد عنہ حاجزین چہ بین سوی مفرد ومضاف نشود مخصوص باضافت سوی تثنیہ وجمع بود بمعنی اینست
درین حال کہ گویندہ اند فرق نمیکنیم میان ہیچ جمعی از رسل در وجوب ایمان وتصدیق نبوت ایشان اما در فضل بعضی بر بعضے
وتفاوت درجات ایشان شبہہ نیست چنانکہ آیہ تلک الرسل فضلنا بعضہم علی بعض بتصریح برین معنی ست ونفی فرق میان
ایشان در اصل نبوت ست ووجوب ایمان وآنکہ پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرمودہ لاتفضلونی علی یونس بن متی وحدیث
لاتخیروا بین الانبیاء تواضع از پیغمبر بود یا نہی تفضیل در اصل نبوت باشد **وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا** قالوا
عطف ست بر کل آمن با اللہ ای والمؤمنون آمنوا وقالوا سمعنا واطعنا معنی اینست مومنان ایمان آوردہ اند وگفتند
انچہ فرمان شد شنیدیم وطاعت ورزیدیم باعتقاد قبول کردیم وسر در ربقہ طاعت آوردیم **غُفْرَانَكَ رَبَّنَا**
وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ ○ غفرانک مصدر ست مرفعل محذوف را ای غفرانک ربنا بقیہ بیار بنا جملہ ندائیہ معترضہ است برای
توصیف خدا بربوبیت وتشریف خویش باضافت این نیز محمول ست بتقدیر بقول ای قائلین ہذا القول وقائلین بعد قائلین
سابق حال دارند والیک المصیر معطوف بر مقول سابق پندارند یعنی قائلین ہذا القول وہذا القول از باب عطف مفرد بر مفرد بود
از باب عطف خبر بر انشا نباشد معنی اینست بیامرز برای ما گناہان ما آن نوع آمرزیدن کہ صفت تو بود ملایم رحمت وعاطفت
تو باشد ای پروردگار وای آفریدگار ما وبسوی حساب گاہ تو باز گشتن ست وبثواب وعقاب تو پیوستن وبدانکہ از تفضیل
صفت ایمان درین آیت ایمان بخدای وفرشتگان وکتابہا وپیغمبران بالا آورد در روز قیامت راکہ والیوم الآخر عبارت ست
ازان آخر ذکر کرد والیک المصیر ذکر روز قیامت واعتراف بدان ست وآن رکنی از صفت ایمان ست **لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ**
نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ط این جملہ مستانفہ است زیرا کہ عموم جملہ وان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوہ یحاسبکم بہ اللہ متناول
خطرہ ست نماید در مواخذہ بخطرہ تکلیف مالیس فی الوسع می آید بموجب اشتباہ بود منطنہ سوال ہل یواخذ اللہ بمالیس فی
الوسع کالخطرۃ شلا شود جملہ لایکلف اللہ را جواب این سوال دارند مستانفہ مبینہ پندارند معنی اینست خدا بہیچ
نفسی را جز قدر طاقت او تکلیف نکند وجز بر قدر وسع کس ومکن ابتلا نیفگند پس بخطرہ نگیرد وعذر عجز وناتوانائی بپذیرد وبعضے
این آیہ را در حکم مواخذہ خطرہ ناسخ وان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوہ دارند ومواخذہ خطرہ بحکم این آیہ منسوخ نہ پندارند واین
مشکل ست زیرا کہ نسخ مواخذہ خطرہ مشیت تحقق این باشد کہ پیش ازان مواخذہ بخطرہ بود وآن تکلیف مالا یطاق ست
بحکم عقل ممتنع ست وانچہ بحکم عقل ممتنع ست در ہیچ زمانی جایز نباشد وانچہ ثابت نبود منسوخ چگونہ شود وپیش از ثبوت مرتفع
چگونہ گردد واگر گویند از وان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوہ یحاسبکم بہ اللہ حدیث نفس مراد ست ومواخذہ بدو منسوخ شدہ ہم
مستقیم نیاید زیرا کہ ان در وسع ست لایکلف اللہ نفسا الا وسعہا ناسخ او نتواند ناسخ او حدیث ان اللہ تجاوز عن امتی ما
حدثت بہ انفسہا ما لم تعمل بہ او تکلم وا رند این آیہ را ناسخ نہ پندارند حل اشکال مذکور آنست کہ گویند مراد از وان تبدوا

به انفسها مالم تعمل به او تتکلم سوم عزم ست چون بدی در دل گذشت و بران عزم کرد و دل او بر فعل آن روی آورد درین اختلاف ست
بعضی گویند این نیز داخل حدیث نفس ست بر حکم حدیث مذکور بدان ماخوذ نیست و آیه ولقد همت به وهم بها دلیل برین معنی ست
که عزم کند گنه نبود و هم جریمه جریمه نباشد زیرا نچه از یوسف علیه السلام واقع شده اگر گنه بودی وقوع آن از یوسف علیه السلام
روی ننمودی صحیح آنست که در عزم بر سیئه مواخذه سیئه که بران عزم کرده نبود مواخذه سیئه عزم باشد زیرا نچه سیئه سیئه
دیگر دارند و خطیه علیحده پندارند و عزم عمل دل ست چون حدیث نفس بعزم پیوندد و مقرون بعمل دل شود سیئه گردد اگرچه مقرون
بعمل تن نبود مواخذه بعمل دل ثابت ست قضیه ولکن یواخذکم بما کسبت قلوبکم از ثوابت ست نه بینی که کفر مجرد عمل قلب ست
و بدان ماخوذ بود و تصدیق کار قلب ست و بدان ماخوذ باشد و در قصه آدم علیه السلام فنسی ولم نجد له عزما در نفی گناه نفی عزم کرد
پس ثبوت عزم را در حیز گناه آورد و پیغمبران از گنه معصومه و از جریمه محفوظ اند و همچنین آیت انا بلوناهم کما بلونا اصحاب الجنة اذا
قسموا لیصرمنها مصبحین ولا یستثنون فطاف علیها طائف من ربک وهم نائمون فاصبحت کالصریم یعنی بدرستی ما اهل مکه
را بزوال نعمت خصب و بابتلاء قحط مبتلا کردیم چنانچه اصحاب بوستانی را که سوگند خوردند که میوه او را در صبحگاه ببرند و حق
فقرا ندهند و رنج سوخته شدن بوستان و حرمان میوه های آن آوردیم و ازین ازیشان عزم بر گناه بود جزم کاری روی ننموده
اگر این عزم گنه نبودی سزای مذکور روی ننمودی نه بینی که ایشان خود را طاغی خواندند انا کنا طاغین گفتند و بدلیل آنکه در آخر آیه
کذلک العذاب ولعذاب الآخرة اکبر آورده و برین عزم وعید عذاب آخرت کرده آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ
إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ در جمله سابقه ذکر اعمال و محاسبه و مواخذه بران بود و در آیه لا یکلف الله نفسا الا وسعها
لها ما کسبت وعلیها ما اکتسبت اکتساب هم از باب اسباب و اعمال ذکری روی خواهد نمود این جمله را در اثنای کلام برای مدح اهل
اسلام و ستایش پیغمبر علیه السلام معترضه آورد و ایمان و ایقان ایشان را ذکر کرد معنی اینست گرویده است رسول بچیزی که
بر وی از پروردگار فرستاده شده است و بدانچه بروی از وحی خدای آمده است وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ
بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ ای والمؤمنون کل منهم آمن بالله والمؤمنون مبتدا است کل مبتدای دوم آمن بالله
خبر مبتدا دوم مبتدا دوم با خبر خویش خبر والمؤمنون ست ضمیر محذوف ست ای کل منهم آمن بالله و تواند بود که والمؤمنون
عطف بر الرسول دارند کل آمن بالله مبتدا و خبر جمله معلله یا مبینه جمله سابقه پندارند برین وجه بر والمؤمنون وقف صحیح بود
بر وجه اول درست نباشد و ملائکته با معطوفات خویش عطف ست بر بالله و کل اینجا بمعنی جمیع ست بدلیل لا نفرق و قوله و قالوا
سمعنا و اطعنا و افراد ضمیر آمن باعتبار افراد لفظ کل ست معنی بر وجه اول اینست و گروندگان هر یکی ازیشان گرویده است
معنی اینست ایمان آورد رسول بدانچه فرو فرستاده شده است و ایمان آوردند مومنان بدانچه بر پیغمبر آمده است هر یکی
ازیشان بایمان آورده است و تصدیق کرده است بخدای یعنی صفات ثبوتی و سلبی حق جل و علا و ایمان به پیغمبران جامع است
مر جمیع چیزی را که ایمان بدان واجب بود و جمیع چیزی را که باخبار ایشان ثابت شود لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ

وثوق و استواری خواهد توان دانست که در کار دین چه وثوق فرماید لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ
لام برای ملک ست این جمله مر جمله والله بما تعملون علیم را تعلیل ست و بر مضمون او دلیل ست چون هر چه در آسمان و زمین ست
مملوک خدا باشد و مخلوق و مصنوع او بود ایشان را و اعمال ایشان را داند و محاسبه و مجازاة ایشان تواند معنی اینست مر خدای
را بیقین ست آنچه در آسمان و زمین ست وَاِنْ تُبْدُوْا مَا فِيْٓ اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوْهُ يُحَاسِبْكُمْ
بِهِ اللّٰهُ ؕ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَّشَآءُ ؕ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَّشَآءُ ؕ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ○
یغفر و یعذب یجزم بغیر ادغام و با ادغام و یا بدال یا بمیم و در ایلام و برفع هر دو خوانند جزم بعطف بر جزاء یعنی یحاسبکم و ادغام
از جهت قرب مخرج و رفع بتقدیر فهو یغفر یا بعطف بر مجموع شرطیه دانند و صاحب کشاف ادغام را در لام از جهت آنکه از حروف
تکریر ست تخطیه کرده و در حیز لحن آورده و این مشکل ست زیرا که ادغام مذکور قرأت ابو عمرو است و قرأت او متواتر است
و خطأ مخطی متواتر ظاهر ست مگر آنکه ادغام را بر طریق اشمام و روم امالت داخل هیأت و کیفیات او دارند و آنرا چنانچه در
بعض کتب گفته از متواترات نه پندارند تخطیه او از جهت مخالفت قاعدهٔ تصریف خطا نبود متوجه باشد مگر آنکه تخطیه او را
برین طریق جواب گویند و برین تحقیق تقضی جویند که مخالف قاعده چون مقدم بر قاعده بود او را شاذ دارند و چون موخر از وضع
قاعده بود مخالف وفاقی را خطأ مخالف قاعدهٔ جمهور ضعیف پندارند و اینجا قرأت کلام قرآنی سابق بر وضع قاعده است
و قاعده مخالف او آمده است شاذ بود خطا و ضعیف نباشد و جملهٔ شرطیه یعنی وان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوه عطف ست
بر جملهٔ اسمیه سابقه یعنی بر والله بما تعملون علیم و این از باب ذکر خاص بعد عام ست چه این جمله متضمن علم بعمل باطن و محاسبه آن ست
بعد ذکر بما تعملون علیم که متضمن بیان بجمله اعمال ست و جمله والله علی کل شیء قدیر تذییل ست معنی اینست اگر آنچه در دلهای
شما است از اندیشه بدی اظهار کنید یا اندیشهٔ باطن خویش پوشیده دارید خدای عز و جل همه داند شما را بدان محاسبه کند
پس هر کسی را که غفران او خواهد بیامرزد و کسی را که عذاب کردن او خواهد عذاب کند و خدای تعالی بر هر چیزی تواناست بقدر
شامله قادر بر همه چیزها ست **سوال** ما فی انفسکم متناول کفر و معصیت بود بر کفر که قابل مغفرت نیست یغفر لمن یشاء
چگونه مترتب شود **جواب** مراد اینست یغفر لمن یشاء غفرانه و یعذب من یشاء تعذیبه و کافر در یغفر لمن یشاء غفرانه
داخل نبود زیرا آنچه در حق او مشیت غفران نباشد لقوله تعالی ان الله لا یغفر ان یشرک به و یغفر ما دون ذلک لمن یشاء
پس جواز مشیت غفران مختص بمومن بر سبیل جواز فاسق دارند و مشیت عذاب در حق کافر بر سبیل وجوب و در حق مومن فاسق بر سبیل
جواز پندارند و بدانکه آنچه در دل میگذرد از خطرهٔ بدی انواع ست یکی آنکه گذشت و دفع شد و رفت این را خطره گویند بغیر اختیار
مردم آید و بقوت ایمان دفع آن روی نماید برین مطالبه نبود و درین مواخذه نشود اگر درین مواخذه بود تکلیف ما لا یطاق آید
و این از روی عقل جایز نماید و دوم حدیث نفس ست و آنرا فکره گویند این را از امت پیغمبر ما صلی الله علیه و سلم برگرفته اند
امتیان پیشین بدان ماخوذ بودند و از حدیث نفس بدی اجتناب مینمودند و در حدیث ان الله تجاوز لامتی ما حدثت

مقبوضه جزاء شرط ست ای فالوثیقة فرهان مقبوضة جملهٔ شرطیه معترضه است برای بیان حکم صورت سفر و نایافتن کاتب
بعضی فرهان بضم فا و عین چنانکه سقف در جمع سقف خوانند و معنی هر دو یکی دانند رهان نیز جمع ست مر رهن همچو زناد جمع زند
معنی اینست اگر شما مسافر باشید و کاتبی برای کتابت نیابید پس وثیقه یعنی آنچه بدان استواری شود و تردد از دلها
برود گروها مقبوضه بود و رهن مفروزه باشد مقصود ازین کلام تقیید شرعیة رهن بسفر نیست چه رهن را در سفر و حضر
مشروع داشته اند بلکه تعلیق عدم کتابت و اکتفا بدان لتعذر الکتابة مقصود پنداشته اند بعضی شرعیت رهن مخصوص
بسفر گویند بظاهر مفهوم شرط تمسک جویند جواب ایشان آنست که گفتیم و دفع ایشان آنست که در بیان آوردیم فَإِنْ
أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ عطف ست بر انشاءات
سابقه معنی اینست پس اگر بعضی دائنان بعضی مدیونان را امانت دارد آرند و امین و دیندار و متقی و پرهیزگار پندارند
بر اعتماد امانت و دینداری و شاهد و تقوی و پرهیزگاری او ترک وثیقت کتابت و رهن کنند و اموال خویش بغیر وثیقت دهند
پس کو کسی که امین و امانت دار داشته شده امانت را یعنی دین را ادا کند و مال او را بتاخیر و درنگ در ادا در معرض تلف نیفگند
دین را اگرچه مضمون ست امانت نیست از جهت وقوع او در صحت ائتمن بر وجه مشاکله امانت گفته اند و در ره ذکر شئ بلفظ مصاحب
او رفته وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ ط عطف ست بر فلیؤد معنی اینست و کو بترسید از خدای در اظهار بی دیانتی
که از و متوقع نبود و بروی گمان از روی مینمود وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ ط وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ
آثِمٌ قَلْبُهُ ط این جمله عطف ست بر انشاءات سابقه بر وجه التفات از غیبت سوی خطاب و در اختلاف مخاطب
که در بعض خطابات مذکوره آمده باکی نیست چنانچه در یوسف اعرض عن هذا و استغفری لذنبک تحقیق شده و جمله و من یکتمها
حال ست معنی اینست وای گواهان شما گواهی را مپوشید و بکتمان شهادت و ابطال حق و این مکوشید و هر که گواهی را
بپوشد پس بدرستی که دل او آثم و بزهکار بود و اسناد بزهکاری سوی دل کرد فانه آثم قلبه آورد زیرا آنچه قصد کتمان فعل دل ست
و دل را رئیس اعضا داشته اند صلاح او صلاح تمام جسد و فساد او فساد تمام جسد پنداشته اند آثم جوارح مبنی بر عزم دل ست فعل
جوارح بغیر عزم بیحاصل ست پس اثم دل ابلغ اثام بود وزر او اکمل اوزار باشد وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ۝ ع ۳۹
این جمله تذییل ست مر جمله و لا تکتموا الشهادة و من یکتمها فانه آثم قلبه معنی اینست و خدای تعالی بعمل شما از کتمان شهادت
یا آنچه عمل میکنید داناست یعنی نیات و افعال شما میداند بر جزا دادن و سزا کردن بر قدر آن تواناست و بدانکه این آیه دراز ترین
آیات قرآن ست که کلام خدای عز و علاست تمام او دارد در مصالح دنیا و نگاهداشت مال از تلف و نواست حق سبحانه تعالی
مال را از ضایع شدن نگاه میدارد و ضایع کردن وقت را که مناط یافتن دین و دنیاست که در خیر ادائی آرد فرد
بر دست فقیر نیست نقدی جز وقت ٭ آن نیز که از دست دهد وای برو ٭ ایضا هر یک نفس که میزده از عمر گوهری ست
کان را خراج ملک دو عالم بود بها ٭ مپسند کین خزانه دهی رایگان بباد ٭ وانگه روی بخاک تهی دست بینوا ٭ کسی که در کار دنیا

لکن وقت کون التجارة تجارة حاضرة تدیرونها بینکم لیس اوان الکتابة والاستشهاد دارند واستدراک مذکور ازجهت دفع توهم پندارند که چون در یک نوع که تجارت موجله است امر بکتابت بود کسی وهم برد که در دوم نوع تجارت که تجارت معجله است نیز امر بکتابت شود ازجهت دفع این وهم استدراک کرد واین استثناء در کلام آورد وتواند بود که استثناء متصل باشد از مفهوم ذلکم اقسط عند الله واقوم للشهادة وادنی الا ترتابوا که مدح کتابت وتحریض بران ست وهرچه ممدوح بود ونافع باشد امری عظیم الشان ست این چنین چیز درهمه احوال مطلوب بود ودرهمه اوقات مقصود باشد ببرین وجه این کلام متضمن معنی فلیکتب فی جمیع الاوقات گشت صحت استثناء بفرغ بحصول پیوست فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا ۗ فابرای تعلیل جراستثناء مذکور بود تقدیر کلام استثنی التجارة الحاضرة من لزوم الکتابة لانه لیس علیکم جناح فی عدم کتابتها باشد معنی انیست پس نیست بزهکاری برشما درینکه ننویسید آنرا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ ۖ این جمله معترضه است برای استحباب اشهاد درمبالغه تجارة حاضرة بغیر مهلة معنی انیست وشما یکدیگر وقتی که خرید وفروخت کنید اگرچه بغیر مهلت باشد گواه بگیرید وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ۚ این جمله نیز عطف ست برانشارات سابقه ولایضار مشترک ست میان صیغه معروف ومجهول اینجا بدلیل قرأة امیر المومنین عمر بن خطاب رضی الله تعالی عنه ولا یضار وباظهار راء مکسوره تواند بود که معروف بود وبدلیل قرأت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما لایضار باظهار راء مفتوحه تواند بود که فعل مجهول باشد معنی انیست وزیان نرساند کاتبی بغلط نبشتن وازانچه حق کتابت ست کم وبیش کردن وزیان نرساند گواهی بمکث کردن وتانی نمودن ومدعی را بوعده شهادت دوانیدن وآمد وشد کنانیدن یا گویند وزیان رسانیده نشود کاتبی بکم کردن اجر ودر استعجال کتابت پیش آمدن بغلطت وزجر ونه زیان رسانیده شود گواهی الطلب او در مکان بعید بزود آوردن بر ویاد آوردن برای گواهی بتشدید وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ ۗ ان تفعلوا شرطی ست محذوف الجزاء فانه فسوق بکم تعلیل ست ای ان تفعلوا المضارة تاثموا فانه فسوق بکم ای فیکم وتنکیر فسوق برای تعظیم تفخیم ست وتاکید جمله ازجهت تقدیم ملوح آمده چه نهی مذکور ملوح ومضمون جمله شرطیه شده معنی انیست واگر زیان رسانیدن کاتب وشهید را مرتکب شوید وایشان را بوجهی ازوجوه مضرت رسانید بزهکاری گردید زیرا که بدرستی این کار در شما فسقی ست فجوری گناهی ست عظیم وَاتَّقُوا اللَّهَ ۗ عطف ست برانشارات سابق معنی انیست وازخدای بترسید واز عذاب او پرهیزید وامتثال کنید دراوامر مذکوره واجتناب ورزید ازنواهی مسطوره وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ ۗ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ۝ جمله ویعلمکم الله معترضه برای بیان فیض تعلیم ذوالجلال ست وجمله والله بکل شیء علیم از مفعول واتقوا الله حال ست معنی انیست ومی آموزاند خدا شما را شرایع اسلام ولوازم تقوی وحال انیست که خدای عزوجل وعلا بهیچ چیز دانا ست عمل شما دانند سزا کردن وجزا دادن بر قدر آن تواند وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ ۖ وان کنتم شرط ست ولم تجدوا کاتبا عطف ست ویا حال ست ازو فرهان

شرط حذف لام در مفعول له آنست که فاعل عامل و مفعول له وزبان ایشان یکی بود مگر باان وان که حذف لام با اختلاف فاعل مفعول له و عامل چون قمت ان قمت او قمت انک قایم یعنی للان قمت او لانک قایم جایز باشد اینجا نیز بعضی لان تضل دارند تقدیر ارادت حاجت نه پندارند معنی اینست تا پس از فراموش کردن یکی دیگری یاد دهاند یا گویند اگر یکی فراموش کند دیگری باگاهی رساند سوال شهادت یکمرد و دو زن بنابودن دو مرد معلق بنود چه در کتب فقه آورده که گواهی یکمرد و دو زن باوجود آنکه گواهان دیگر باشند روا باشد جواب روایت مذکور در گواهی دادن ست و گواهی دادن دو زن باوجود گواه بودن بسیار روا ست ونص دارد و در گواه گرفتن ست و گواه گرفتن زنان باوجود مردان متضمن هتک ستر مستوا ست واین بی ضرورت کاری ناسزا ست وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا عطف ست بر واستشهدوا اذا ما دعوا شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی معنی اینست وگواهان ابا نکنند و سر باز نزنند چون برای گواه شدن و یا برای گواهی دادن خوانده شوند بر تقدیر اول تسمیه شهدا باعتبار مایئول الیه باشد از قبیل من قتل قتیلا فله سلبه بود وَلَا تَسْئَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ط عطف ست بر الاشارات سابقه یعنی فاکتبوه واستشهدوا معنی اینست وملول مشوید ازین که خط دین را بنویسید یا خط خرد یا بزرگ بعضی باختصار یا بتطویل یا بنویسید دین را یا مهلت دین را از کثیر و قلیل ذَٰلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا ذلک اشارت ست بر کتابت و استشهاد و اوم رفع المحل بر ابتداست اقسط خبر مبتدا ست عند الله متعلق ست بدو و اقوم عطف ست بر و ادنی ان لا ترتابوا عطف ست بر اقوم وان لا ترتابوا بتقدیر من ان لا ترتابوا متعلق ست بمعنی دنو و اقسط و اقوم اسم تفضیل ست از اقساط و اقام بر طریق هو اعطاهم للمعروف از اعطی و جمله ذلکم اقسط تا آخر تعلیل ست و اقامت دلیل ست بر جمله فاکتبوه و استشهدوا معنی اینست این یعنی کتابت دین یا مهلت دین کردن و گواه بران گرفتن عند الله برنده تر است مر جور و حاصل کننده تر است مر گواهی گواه و نزدیک تر است بسوی انتفاء شک و اشتباه إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ بتقدیر نصب تجارة تکون ناقصه است واسم تکون ضمیری ست عاید بر تجارت یا بر معامله تجارة خبر اوست حاضرة صفت تجارت تدیرونها صفتی دیگر ست ای الا ان تکون التجاره اذا المعامله تجارة حاضرة تدیرونها بینکم و بر قرأت رفع تجارت تواند بود که ناقصه باشد تجارت اسم او بود تدیرونها خبر باشد معنی اینست مگر آنکه باشد تجارتی یا معامله تجارتی حاضرة که آنرا میان خویش میگردانید و حقوق آن یکدیگر میرسانید در این چنین تجارت جای مضایقت و وقوع مخاصمت نبود کتابت و شهادت حاجت نباشد چون خرید طعام و آب و شراب الف و داب سوال الا ان تکون تجارة استثنا حال ست و صدر کلام امر بکتابت مداینه باجل معلوم ست و بودن تجارتی حاضرة از احوال او نیست وجه او صیست و تعلق او بصدر کلام بچه معنی بنی است جواب تواند بود الا بمعنی لکن یا بست استثنا منقطع بود تقدیر کلام

بر فلیملل معنی اینست و کو بترسد املا کننده از خدای چنانچه قضیه است بنویسانند نابوده ننویسانند یا کو بترسید کاتب چنانچه
کرده شد بنویسد حرفی و کلمه نگرداند وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا عطف ست بر و لیتق الله ربه معنی
و کم نکند املا کننده از انچه برو اقرار بدان واجب بود یا کم نکند کاتب از انچه نبشتن آن برو واجب باشد فَإِنْ كَانَ
الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ
فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ او لا یستطیع عطف ست بر ضعیفا از باب عطف فعل بر اسم صفت
بر طریق فالق الاصباح و جعل اللیل سکنا بتاویل غیر مستطیع ان یمل هو جمله شرطیه عطف ست بر جمله و لیملل الذی علیه الحـ
معنی اینست پس اگر باشد کسی که حق برو لازم ست در خلقت خود نادان یا به پیری یا بمرضی ناتوان یا قوة باطن دا
و بمانعی در زبان مقصود را در بیان نمی آرد پس کو ولی او قضیه را براستی و درستی املا کند و بحق و صدق در دل کاتب
فگند وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ عطف ست بر فاکتبوه معنی اینست
و بگیرید گواهان از مردان خویش یعنی از مومنان فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ
مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ فا سببیه است و رجل و امراتان مرفوع اند بفعل محذوف ای فان لم یکن الشاهدان
رجلین فلیستشهد رجل و امراتان ممن ترضون جار و مجرور صفت ست مر رجل و امراتان من الشهداء بیان من است
معنی اینست پس اگر نباشند گواهان از مردان دو تن کو گواه شوند یکمرد و دو زن از گواهانی که شما از جنس آن شهدا خشنود
باشید و بگواهی ایشان راضی شوید یعنی شما را بر عدالت ایشان اعتقاد بود و بر راستی و درستی ایشان اعتماد شود و بدانید
که ایشان بر قضیه اذا رایت مثل الشمس فاشهد گواهی بصدق توانند داد و زبان بحق توانند کشاد و بر حکم و لا تکتموا
الشهادة گواهی نخواهند پوشید و در ابطال حق نخواهند کوشید أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ
إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ بان شرطیه و رفع فتذکر و صیغه مضارع از باب تفعیل و فعال دیوان او جواب شرط بر طریق
فمن عاد فینتقم الله منه و بان مصدریه و نصب فتذکر بر هر دو وجه منصوب بعطف خوانند و شرطیه بمعنی ان تضل بکسر همزه
تا آخر جمله معلله مر شهادة امراتین و ان تضل بان مصدریه بتقدیر لان تضل مفعول له مر مضمون فرجل و امراتان دارند
ای شرط العدد فی شهادة المرأة لان تضل الی آخره دانند سوال در آمدن لام بر ان تضل مقتضی آنست که مقصود
از اشتراط دو زن ضلال یکی از ایشان بود و ضلال یکی از ایشان نتواند که غرض باشد جواب عطف بفا مقتضی قصد
معنی فا که تعقیبا ست بود تقدیر کلام شرط ست فی شهادة النسوة مثنتان لان تذکر احدیهما الاخری عقیب ان تضل
احدیهما باشد پس مقصود آنست که یاد دهانیدن پس از ضلال مقصود دارند ضلال یکی از ایشان مقصود نپندارند
و این معنی سریست از عربیت دل بر فهم این باید گماشت باهتمام تمام یاد باید داشت در کشاف ارادت ان تضل
احدیهما تقدیر کرده و برین تقدیر مفعول له مذکور را بر صورت اتحاد فاعل او با عامل او آورده و ان منظوم فیه است زیرا که

تا بین مقام ملابست بیان بطول کلام منفصول آورد چنانچه دران الذین کفروا سواء علیهم انذرتهم ام لم تنذرهم گفته اند و وجوه یومئذ
ناعمة بعد وجوه یومئذ خاشعة بر فضل از حجت تا بین مقام رفته اند و یعنی گویند ابن عباس رضی الله تعالی عنهما گفته حق
سبحانه و تعالی چون دیوار احرام کرده سلم را مقید باجل در اباحت آورد و در باب بیع بمهلت آیه مذکوره که اطول
آیات قرآن ست فرستاد و حکم بیع موجل را بر قواعد ممهده بنیاد نهاد مداینه که عبارت از عقد سلم آمده بدین مناسبت بعد
آیه ربوا مذکور شده فاکتبوه امر ست مر جماعت متداینان را و اسناد مجازی ست از باب اسناد فعل با مور ایشان ست سوی
ایشان معنی اینست ای مومنان چون خرید و فروخت بدین تا مهلتی معلوم کنید و احد البدلین را که در شرع تا جیل او
آمده متعلق بمهلتی گردانید قبالهٔ مذکور بمهلت کسی را نبشتن فرمایند تا وثیقت بود و وقت حاجت حجة شود سوال تداین
بغیر دین نباشد در ذکر بعد ذکر تداین چه فائده بود جواب مقصود بیان حکم اجل ست و موجل دین ست نه تداین
اگر بدین ذکر نکنند اجل صفت تداین افتد بدین ذکر کرد تا اجل صفت دین شود **وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ**
كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ ص بالعدل متعلق ست بکاتب ای کاتب متلبس بالعدل مامون عن الجور یکتب بالاحتیاط و یکتب
بالفقه اعلیه اذ فی المختلف فیه یمکن ان یعمل القاضی بقول المخالف فلا یفید اکتسابه و این جمله معترضه است برای بیان کیفیت
کتابت ای ولیکتب عقد اجرنی بینکم کاتب بالعدل معنی اینست و گو بنویسد عقدی و مهلتی را که جاری ست میان
شما بعدل کاتبی از اهل علم و فضل یعنی بر موجب شرع و دین و راستی و درستی بروجه متفق علیه بیقین چه در مختلف فیه
ممکن بود که قاضی بر قول مخالف عمل کند کتابت را در ابطلان افگند **وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا**
عَلَّمَهُ اللَّهُ ولا یاب نهی غائب ست کاتب فاعل اوست ان یکتب مفعول ست کما علمه الله صفت مصدر
محذوف ست و جمله عطف ست بر فلیکتب معنی اینست و ابا مآرد و سر باز نپیچند کاتبی یعنی هر که صنعت کتابت داند و
عمل کتابت تواند از نیکه بنویسد چنانچه خدا یتعالی تعلیم کرده است او را از سند کتابت خطوط و قبالات در مداینات
و امثال این از حوالات و کفالات یعنی او را نشاید که از کتابت ابا بیارد و با وجود قدرت این کار را ملتوی دارد
فَلْيَكْتُبْ فَاسببیه ست معنی اینست چون از کتابت ابا نیارد پس گو شرایط و آداب دل
بر نبشتن سوال بالا و لیکتب بینکم کاتب گفته بود و این جا نیز بامر فلیکتب کتابت فرمود چون هر دو امر بکتابت
مر کاتب را بعدل وحق بود تکرار آید بکلام مکرر نماید **جواب** امر اول راجع سوی متداینان ست یعنی چون یکدیگر مداینه
کنید بنویسید کاتبی میان شما بعدل بامر شما یعنی شما امر کنید تا او بنویسد و امر ثانی سوی کاتبان ست یعنی چون ایشان
بفرمایند کاتبان را باید که ابا نیارند کاتبی را از کاتبان اختیار کند و در کتابت مشغول شود **وَلْيُمْلِلِ الَّذِي**
عَلَيْهِ الْحَقُّ ولیملل صیغه امر غایب ست موصول یا صله فاعل اوست و جمله عطف ست بر فلیکتب معنی اینست
و گو املا کند بر کاتب آنکسی که حق لازم بر وی بود و خطاب با قرار او شود **وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ** به صفت ست

دلیل ست معنی اینست و اگر از اخذ ربوا توبه کنید و آنچه باقی ست از ربوا جاهلیت ترک دهید پس مر شما را مطالبه رؤس اموال
خویش بود و استحقاق اصل مالی که داده بودید بغیر زواید باشد تا باستدن زواید ظالم نباشید و بحرمان اصل مال مظلوم نگردید
وَاِنْ كَانَ ذُوْ عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍ ط میسره بفتح سین و ضم او خوانند و معنی یکی دانند کان تامه است
فنظرة خبر مبتدا محذوف ست ای فامره او حکمه انظار الی آخره یا مبتدای ست محذوف الخبر ای فلا انظار الی میسرة این شرطیه
عطف ست بر شرطیه سابقه معنی اینست و اگر باشد مدیون خداوند عسرت و فقیر بی نوا پس حکم اوست یا مر او راست مهلت
دادن تا حصول غنا وَاَنْ تَصَدَّقُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ۝
وان تصدقوا بمعنی و ان تتصدقوا مبتدا است خیر خبر مبتدا است و تصدقوا بتشدید صاد بر وزن تطیروا با دغام تا در صاد خوانند و این را ابلغ از و
دانند و جمله عطف ست بر جزاء مذکور ان کنتم تعلمون شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی معنی اینست و تصدق کردن
شما در حق مدیون فقیر و باز آمدن از راس مال مر شما را بهتر بود و از مهلت دادن برتر باشد و اگر شما از اهل دانش باشید ثواب
تصدق دانید که اگر ببخشید و از سر مال برخیزید یکی بده و یا یکی بهفتصد و اضعاف آن تا آنمقدار که خدا خواهد بیابید سوال
در حدیث من انظر معسرا و وضع له ظل الله تحت ظل عرشه یوم لا ظل الا ظله انظار و تصدق را یک جزا ذکر کرده و حکم
هر دو یکسان آورده و در آیه مذکوره میان ایشان فرق نهاده و تصدق را بر انظار فضل داده حدیث مخالف این آیت مینماید
توفیق میان ایشان چگونه آید جواب تواند بود که این جزاء مشترک بود جزا مختص بتصدق که موجب فضل اوست چیزی
دیگر باشد میان ایشان معارضه نبود سوال وارد نشود وَاتَّقُوْا يَوْمًا تُرْجَعُوْنَ فِيْهِ اِلَى اللّٰهِ
ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ۝ ع ۳۸ ۸ این امر عطف ست بر امر واتقوا الله یوما
مفعول واتقوا است جمله ترجعون بر صیغه مضارع معروف از باب ضرب مشتق از رجوع و یرجعون بصیغه مجهول از رجع صفت ست
مر یوما ثم توفی کل نفس ما کسبت عطف ست بر ترجعون و تقدیم مسند الیه بر خبر فعلی برای تقوی ست ای وهم لا یظلمون البتة لا ینقص
فی مثوبة الحسنات و زیادة فی عقوبة السیئات و جمله وهم لا یظلمون تذییل ست از ابن عباس رضی الله تعالی عنهما روایت ست
آخرین آیات قران در نزول این آیت ست بعضی گفته اند بعد نزول این آیت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم سه ساعت و
بعضی گویند هفت روز و بعضی گویند بست و یکروز و بعضی گویند هشتاد و یکروز زنده بود لیکن روایة حیات پیغمبر بعد نزول
این آیت هفت روز پیش مفسران راجح نمود معنی اینست و بترسید از روزیکه باز گردانیده شوید در آن روز سوی حسابگاه
خدا پستر از آن تمام داده شود هر نفسی جزا آنچه کسب کرده است از کارهای نیک و عملهای ناسزا و ایشان و مظلوم نشوند
یعنی از حق ایشان نقصان ثوابی و زیادت عقابی نکنند يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ
اِلٰٓى اَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوْهُ ط عقد مداینه با اجل مسمی ملحق بانفاق باشد از جهت تضمن منفعت
تاخیر مطالبه همچو انفاق از باب تفضل و احسان بود بدین مناسبت عقد مداینه را در ذیل ذکر انفاق ذکر کرد لیکن از جهت

و مفصول آورد **معنی** اینست بدرستی آنکسانیکه ایمان آورده اند و عمل صالح کردند و نماز برپا داشتند و زکوة مال دادند مر ایشان راست ثواب آن متعلق بعلم پروردگار ایشان و هیچ خوفی بر ایشان نبود و ایشان را اندوهی نباشد چون کسی را ایمان که اصل عبادت ست حاصل شد و جمله اعمال صالح میسر آمد علی الخصوص نماز که اصل عبادات بدنی ست بحصول پیوست و زکوة که اصل عبادات مالی ست بوصول موصول گشت برای عذاب سببی نماند و برای حزن جهتی نباشد پس خوف عذاب نبود و محزون نشود **سوال** در انفاق همین جزا ذکر کرده و در ربیان جزا او همین عبارت آورده جزا یک عمل مساوی جزا کل اعمال چگونه بود و بعض با کل چه نوع مساوی شود **جواب** تواند بود که فضل ثواب بعض مساوی اصل ثواب کل اعمال باشد چنانچه فضل ثواب سورة فاتحه اصل ثواب و فضل قراة سورة اخلاص هر بار بقدر قراة کل قرآن گفته اند و ثواب روزه عاشورا بقدر ثواب تمام سال دانسته اند **یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِیَ مِنَ الرِّبَا إِن کُنتُم مُّؤْمِنِینَ** ○ این آیه بیان میکند که ربوا را که در حالة کفر معهود بود از آن بعد مسلمان شدن نستانند و ابقا آنرا بحیز انشا نامه آن دانند بر این وجه این جمله مقرر مضمون جمله یحق الله الربوا بود و سوگند او باشد یا گوید امر بتقوی نمی ست از همه معاصی الا ترک او امر و فعل مناهی و ذروا ما بقی من الربوا مضمون آن نمی ست از ابقاء ربوا که در جاهلیت بوده و عفو او پیش از اسلام روی نموده و این کنایة از نمی ابتداء ربوا و انشاء آن در اسلام بر سبیل ذکر خاص بعد عام ست و تخصیص نمی از ربوا بعد تعمیم و ذکر او بکنایت که ابلغ ست از تصریح دال ست بر نیکه در شان او کمال اهتمام ست بر این وجه مقرر مضمون الذین یاکلون الربوا تا آخر باشد و مؤکد معنی او بود در **روایت** کرده اند جماعتی از بنی ثقیف بر بنی مغیره بقیه ربوا خویش که بر ایشان داشتند مطالبه میکردند و ایشان را در مواخذه و مقاسمه می آوردند و میگفتند این ربوا پیش از تحریم بوده و پیش از اسلام روی نموده در شان ایشان این آیه نازل گشت و این نظم به بیان پیوست **معنی** ای مومنان از خدا بترسید و انچه باقی مانده است بر مردمان از جمله ربوا کفر بگذارید اگر هستید شما ثابت در ایمان و راسخ در ایقان **فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ** ج جمله شرطیه عطف ست بر جمله ذروا ما بقی من الربوا و شرطیه که جزا او انشاست در حکم انشاست و تنکیر حرب برای تعظیم ست فاذنوا بعضی بر صیغه امر از اذن یاذن بمعنی علم یعلم خوانند و بعضی از ایذان بمعنی اعلام دانند ای فان لم تفعلوا ترک ما بقی من الربوا و لم تمتثلوا هذه الامر اعنی قوله و ذروا ما بقی من الربوا فاعلموا و فاعلموا الحرب عظیم من الله و رسوله فی ذلک عقوبة و جزا بجزا کم علی الله بترک امتثال امره **معنی** اینست پس اگر نکنید شما این کار را یعنی ترک ندادن بقیه ربوا پس بدانید و آگاه باشید یا گویند مخالفان را اعلام کنید بوقوع شدن حربی عظیم بسبب آنکه شما در ترک امتثال امر خدا و رسول خدا **وَإِن تُبْتُمْ فَلَکُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِکُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ** ○ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه و جمله لا تظلمون تعلیل ست و بر استحقاق راس مال

نظر بپیوست نزدیک امام ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ ربوا در بیع مقدرات متجانسہ فضل احد البدلین ست وعلت تحریم خلو فضل در مقدر از عوض در بیع متجانسین ست چنانچہ اگر یک کیل گندم بدو کیل گندم بفروشند یک کیل گندم بایک کیل گندم در صورت وسعتی برابر شود لاجرم فضل بران بی عوض بود امام مالک ربوا متجانسین از مقتات ومدخر مقید میگرداند وحرمت فضل مخصوص بمعظم اموال کہ مقتات ومدخرست میداند ونزدیک امام شافعی ربو مخصوص مطعومات واثمان ست زیرا کہ معظم اموال ہمان ست ودر عقد ربوا کہ قایم بعاقدین ست دہندہ وستاننده بزہکار میشوند دہر دو عاصی میگردند بلکہ کاتب وشاہد را نیز در بزہکاری دخل میشود وہر یکی از ایشان آثم میگردد ودر حدیث ست لعن اللہ الربی والمربی والکاتب والشاہد ودر تفسیر از ابن مسعود رضی اللہ تعالی عنہ روایت کرد اکل الربوا وموکلہ وکاتبہ وشاہدہ ملعون علی لسان محمد صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ونیز در حدیث آمدہ اذا ارادا اللہ بقوم ہلاکا یظہر فیہم الربوا یعنی چون خدای تعالی ہلاک قومی میخواہد میان ایشان ربوا پیدا می آرد یعنی ربوا میان ایشان شائع شود وشوم آن سبب ہلاکی ایشان گردد يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا این جملہ تقریر وندمت ربوا ست معنی آنیست خدای تعالی مال ربوا را محو کند ونا پیدا گرداند گفتہ اند مال ربوا در غیر محل خرج شود یا بجادثہ برود واگر نماند بر ورثہ او نیاید مالی غیر مبارک ست کسی را مبارک نیاید یا مالی کہ بیاید از و نیز برکت برخیزد وَيُرْبِي الصَّدَقٰتِ ط عطف ست بر یمحق اللہ الربوا معنی آنیست وبیفزاید خدای عزوجل صدقات بافزودن برکات یعنی صدقات را منتفاعف گرداند صدقہ یکخرما بقدر یک کوہ رساند ذکر صدقات باذکر ربوا از قبیل ذکر ضد بعد ضد بود وتقریر شی بیان ضد او باشد حسن صدقہ بقباحت ربوا ظاہر گردد وقباحت ربوا بحسن صدقہ ہویدا شود وچہ ربوا از روی ظاہر سبب افزونی مال ست وآن در واقع کم شدن مال وافزونی وبال ست کہ در گم شدن وکم گشتن ہمچو محاق ماہ نا پیدا گردد وبتدریج ناچیز ونابودہ شود وصدقات از روی ظاہر سبب کم شدن مال ست وآن در واقع سبب افزونی کمال ست در دنیا عوض می یابد قال علیہ السلام مانقص مال من صدقۃ تا نقصت زکوۃ من مال قط ودر آخرت اضعاف مضاعفہ می ستاند کما جاء فی الخبر من تصدق بعدل تمرۃ من کسب طیب ولا یقبل اللہ الا الطیب فان اللہ یقبلہا بیمینہ ثم یربیہا لصاحبہا کما یربی احدکم فلوہ حتی یکون مثل الجبل وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَثِيْمٍ ○ این جملہ تذییل ست ظاہر این کلام نفی شمول ست وایجاب لیل شمول نفی ثابت شدہ معنی آنیست وخدا دوست ندارد کسی را کہ کفران نعمت بسیار ورزد واسباب بزہکاری را مرتکب شود وتواند بود کہ از کفر ندکور کفر باستحلال ربوا واثم باکل آن مراد شود یعنی او کل مستحل للربوا اکل لیباشد اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ○ جملہ واللہ لا یحب کل کفار اثیم کہ نکوہش کفار ست ملوح بر محبوب بودن مومنان وستایش ایشان بتقدیم ملوح سامع را تذییل منزل سائل از حال مومنان کرد جملہ لا سوگند

ربوا خواران در عرصات آن باشد و نشانی ایشان این بود ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوْٓا اِنَّمَا الْبَيْعُ
مِثْلُ الرِّبٰوا جمله انما البیع مثل الربوا مقول قالوا ست قالوا خبر ان ست ان با اسم و خبر خویش مجرور است
جار و مجرور خبر مبتدا است و ذلک مرفوع المحل بر ابتدا است و اشارت ست بر اکل ربوا یا بر عقاب مذکور ای اکلهم الربوا
والعقاب المذکور بسبب انهم استحلوا الربوا حیث قالوا انما البیع مثل الربوا این جمله مستانفه است چنانستی که سامع گفت
بای سبب یکون ذلک فقیل ذلک بانهم قالوا معنی اینست آن یعنی خوردن ایشان ربوا را و استحقاق عقاب مذکور بسبب
آنست که ایشان ربوا را که حرام ست حلال پنداشتند و مبالغت کردند بیع را در حل مشبه بربوا داشتند و این تشبیه
مقلوب ست از جهت مبالغت چنانچه در بنونا و بنوا ابنائنا و مانند آن و گفته اند و در قول شاعر وید الصباح کان غرته وجه
الخلیفة حین یمدح بدان رفته اند زیرا که سخن در ربوا ست نه در بیع حق کلام این بودی که گویند انما الربوا مثل البیع از جهت
مبالغت قلب کرده ربوا را در حل بمثابه رسانیدند که بیع را بدو تشبیه کردند وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ
الرِّبٰوا این جمله حال ست بتقدیر قد و حرم الربوا عطف ست بر احل معنی اینست بدرستی خدا بیع را حلال ساخته
و ربوا در حرمت انداخته چون ایشان حکم خدا مخالف شوند لاجرم سزاوار این عقوبت باشند فَمَنْ جَآءَهٗ
مَوْعِظَةٌ مِّنْ رَّبِّهٖ فَانْتَهٰى فَلَهٗ مَا سَلَفَ من مرفوع المحل بر ابتدا است جمله که بعد اوست صله
اوست فانتهی عطف ست بر جاءه موعظة فله ما سلف خبر مبتدا است این جمله عطف ست بر جمله الذین یاکلون الربوا
معنی اینست پس هر که او را از پروردگار او نهی بعد سلام بیاید پس او را از ستدن و خوردن ربوا بسبب آن باز ماند پس
آنچه گذشته است از ستدن ربوا امر او را آمرزیده شود زیرا آنچه آنچه در کفر کرده بود بر حکم الاسلام یجب یافته برود و آنچه
در اسلام پیش از ورود نهی کرده است از جهت جهل معذور باشد چه اگر کافری در دار حرب مسلمان میشود پیش از رسیدن
شرع در عمل بر خلاف شرایع دین معذور میدارند پس در جهل بشرایع پیش از نزول نهی شریعت بر طریق اولی معذور پندارند
وَاَمْرُهٗٓ اِلَى اللّٰهِ این جمله عطف ست بر فله ما سلف معنی اینست و کار او در آینده مضاف سوی
ارادت خداست و معلق بمشیت حق سبحانه تعالی ست اگر خواهد بر توبه دارد و اگر خواهد باز در گناه آرد وَمَنْ عَادَ
فَاُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ این جمله عطف ست بر جمله فمن جاءه موعظة معنی اینست
و کسانیکه بعد از توبه سوی اکل ربوا باز گردند از اعتقاد حرمت او ارتداد ورزند پس ایشان یعنی شکنندگان و باز گردندگان
سوی اکل ربوا باستحلال آن اصحاب دوزخند ایشان در دوزخ جاوید باشند و بدانکه ربوا در لغت فضل ست و مطلق فضل
حرام نبود زیرا آنچه مقصود از بیع ربح ست اگر مطلق فضل حرام گردد سد باب بیع شود پس فضل مقید مراد باشد و آن مجهول ست
محتاج سوی بیان رسول ست بحدیث اشیاء ستة الحنطة بالحنطة والشعیر بالشعیر والتمر بالتمر والملح بالملح والفضة
بالفضة والذهب بالذهب مثلا بمثل یدا بید و فضل ربوا مبین گشت و اجمال و جهالت ببیان رسول صلی الله تعالی علیه وسلم

وقف لازم

از چیزی ترسند و نه ایشان اندوهگین باشند که انفاق کاری پسندیده و تصدق عملی گزیده است خلاصه که با او مداومت
منضم شود و استدامت و استقامت با او مقرون گردد قال علیه السلام احب الاعمال ادونها وان قل سوال
لهم اجرهم عند ربهم در آیت الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله در خبر افانه آورد و درین آیه در خبر یعنی در فلهم اجرهم فا
آورد میان دو محل فرق چه بود و در آوردن و نا آوردن فا نکته چه باشد جواب فا در خبر مبتدا وقتی آید که مبتدا متضمن
معنی شرط باشد و آن در مبتدای ست که موصول یا موصوف بفعل یا ظرف بود و متضمن سببیت و عموم باشد و اجر که
در آیه الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله ثم لا یتبعون ما انفقوا منا ولا اذی لهم اجرهم عند ربهم آمده بعد ذکر اجر متضاعف که
در آیه سابقه مذکور بود محمول بر عهد شده و عمل برای تضاعف اجر سبب نبود از جهت انتفاء سببیت فا در نیاید و درین آیه
بیان اصل اجر صدقه پنهان و آشکار است و عمل برای اصل اجر سبب بود بر قول معتزله سبب حقیقی و بر قول اهل سنت
و جماعت سبب جعلی باشد چون سببیت درست آید فا در خبر در آید سوال بر مذهب امام ابو الحسن اشعری اعمال برای
ثواب و عقاب اصلا سبب نیست بر قول او بانتفاء سببیت آوردن فا بچه معنی ست جواب بر مذهب اشعری فا را
بر استعارات تبعیه حمل کنند ترتب حکم را بر امارات بترتب حکم مسبب بر سبب مشبه گردانند بعده استعمال فا را که موضوع ست
برای ترتب مسبب بر سبب وجه استعارت بر ترتب حکم بر امارت او سایغ پندارند اَلَّذِیْنَ یَاْکُلُوْنَ الرِّبٰوا
لَا یَقُوْمُوْنَ اِلَّا کَمَا یَقُوْمُ الَّذِیْ یَتَخَبَّطُهُ الشَّیْطٰنُ مِنَ الْمَسِّ
موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا است جمله لا یقومون تا آخر خبر مبتدا است الا کما یقوم استثناء مفرغ ست و ما در
مصدریه است الذی یتخبطه الشیطان فاعل ست مر یقوم فعل بتاویل مصدر مجرور کاف ست جار و مجرور صفت ست
مر مصدر محذوف ای لا یقومون قیاما الا قیاما مثل قیام الذی یتخبطه الشیطان من المس و من المس متعلق ست بلا یقومون یا
بیقوم و مس در لغة جنون ست چه ممسوس در فلان ممسوس معنی مجنون ست در آیات سابقه تحریض بر صرف مال
برای مثوبت اخروی کرد درین آیه حکم صرف مال برای منفعت دنیاوی بر وجه ربوا یعنی نفعی زاید محض خالی از عوض در
بیان آورد انفاق مامور به گشت و صرف مال بر وجه ربوا بمنع پیوست یا گویند در آیات سابقه که ذکر انفاق و صرف کردن
مال برای مثوبت اخروی بود از شان صرف کردن مال برای نفع دنیوی بر وجه ربوا مورد سوال نمود لیکن برین طریق
مقدر از دادن ربوا بود و جواب که از شان و استدن و خوردن آنست مطابق سوال نباشد از باب اسلوب حکیم دارند
تلقی سائل بغیر ما تطلب پندارند چنانچه در یسالونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس گفته اند و در یسالونک
ماذا ینفقون قل ما انفقتم من خیر فللوالدین والاقربین بدان رفته اند معنی اینست آنکسانیکه ربوا میخورند بعد بعث
از گور نه استند مگر چنانچه نایستد کسی که شیطان او را آسیب زند و حال او را از دیوانه شدن او تباه سازد یعنی شکمهای
ایشان نفخ کنند چون خم گردد افتان و خیزان همچو دیوانه بروند بعد افتادن خلایق بر ایشان بگذرد بی مبر کنند علامت

مرقع خویش میکردند وازان عورت خویش می پوشیدید و در حصول دنیا نمی کوشیدند گاهی از فقر شکایت نکردند و بنابودگی
ناخوش نگشتند فقر را فخر خویش میدانستند و آنرا موجب راحت خویش می پنداشتند این همه مشقت از جهت شوق صحبت
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم میدیدند و ایشان همه رنج از سبب تحصیل علم و آرزوی جهاد می کشیدند **نظم**
کسی کش فقر فخر و مسکنت مکنت بود دایم ✤ بخوان مسکین با تمکین بدان غمگین و شادانش ✤ فقیر الحق شه گیهانست
عالم گشت معمورش ✤ دم عرفان ست و آب ملک صدر سینه ایوانش ✤ عجب شاهی که چون تازد جواد مسرع فکرش
ازل را تا ابد سازد سراسر صحن میدانش ✤ شه اقلیم درویشی خدیو ملک مسکینی ✤ بغیر دعوت هب لی سزد
فر سلیمانش ✤ بدار الضرب جهد و جد دلش شد صاحب سکه ✤ بدار الملک جد و فیض نافذ گشته فرمانش ✤
زهی مهر منور تن برون نور و درون نیران ✤ خهی مسکین دریا دل عطا فعل و وفا شانش ✤ تنش چون بیت
معمورست گرد او ملک طائف ✤ چراغش مهر تابان و مسیحا گشته مهمانش ✤ بملک مسکنت دارد همه دارات سلطانی
با مکانی که خواهان شد همه ارباب امکانش ✤ علم از علم طبل از صیت و تیغ از قهر و مهر از دل ✤ زدود راز رخ و
چشم و عطا از لحظه احسانش ✤ دو همره بخت اقبالش دو رهبر عقل و الهامش ✤ دو خادم فطرت و فکرت دو حامی
علم و ایقانش ✤ گدا را بادشا تمکین و درویش تونگر دل ✤ نه قدر یکجوی بینی دو عالم را بمیزانش ✤ مبین بی منزل
و ماوا که دولتخانه فقرش ✤ رسیده تا ثریا اوج رفعت شد چو کیوانش ✤ خرابی تنش منگر که دارد باطن آبادان
چو گنج زر که میدارند زیر خاک پنهانش ✤ نه همچون خانه شد او از بیرون دو گوهر ✤ درون سو کرد وی بینی همه خالی
و ویرانش ✤ مدان جوعان ز مسکینی که جوعش شد طعام خوش ✤ نسازد ناخوش و غمگین مزاج طبع جوعانش ✤

ع ۳۷ ربع

وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ۝ این جمله تذییل ست و تاکید جمله فان الله به علیم از
جهت آنست که علم خدای بانفاق و کنایت ست از دادن جزا و ترغیب در انفاق ملوح بسوی آن بود بتقدیم ملوح باعتبار
معنی مکنی عنه تاکید جمله سایغ نمود **معنی** اینست و آنچه شما از مال نفقه کنید بدرستی خدا بدان عالم است جزا آن ازو
یابید اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۝ سرا و علانیة
حال ست بمعنی ذوی سر و علانیة یا مفعول مطلق ست از قبیل ضربته سوطا معنی انفاق سر و انفاق علانیة در جمله ان
تبدوا الصدقات فنعما هی وان تخفوها و تؤتوها الفقرا فهو خیر لکم و یکفر عنکم من سیاتکم صدقه سر و علانیة را مدح کرد درینجمله
ذکر اجر صدقه سر و علانیة بر وجه تقدیر و تبیین او آورد **معنی** اینست آنانکه اموال خویش را در شب و روز پنهان و آشکارا
انفاق کنند یعنی در همه اوقات و در همه حالات میدهند پس مر ایشان راست ثواب ایشان عند ربهم و آن ماوا است
بقرب مکانت ست نه قرب مکان چه حق سبحانه تعالی از مکان منزه بود قرب مکانی بحضرت او محال باشد و نه ایشان

وقف منزل
درة الفرید ۱۲

وجزاست هر دو مجزوم بکلمهٔ ما است و جمله معترضه است برای بیان توفیه جزاء انفاق معنی اینست وانچه شما از مال انفاق کنید شما
عوض و ثواب آن بر سبیل کمال یابید وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُوْنَ ○ این جمله تذییل ست معنی اینست
و شما مظلوم نشوید بدینکه کل ثواب عمل با بعض آن نیابید لِلْفُقَرَآءِ الَّذِيْنَ اُحْصِرُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ
لَا يَسْتَطِيْعُوْنَ ضَرْبًا فِي الْاَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ
یحسبهم بکسر سین و فتح او خوانند و معنی یکی دانند للفقراء خبر مبتدا محذوف ست ای صدقاتکم للفقراء الی آخره و این جمله برای
بیان مصارف معترضه است لا یستطیعون حال ست یا جمله مبینه یا معلله مر احصروا و جمله یحسبهم الجاهل حال ست از فاعل احصروا
کنایت ست از کتمان فقر و سر احتیاج بران مشابه که جاهل بمشاهده حال ایشان ایشان را غنی پندارد و در معرض فقر و احتیاج
نیارد سوال لام برای اختصاص ست و بالا صدقه را برای مومن و کافر سایغ داشته و از روی مصرف عام گفته
میان تخصیص و تعمیم توفیق چگونه آید و وجه صحت آن چه نوع روی نماید جواب تعمیم بر وجه جواز بود و تخصیص بر وجه اولویت
باشد تعارض نیاید و توفیق روی نماید معنی اینست صدقات مر فقرا راست که باز داشته شده اند از اکتساب معاش
در کار خدای یعنی در استحصال امور جهاد و اشتغال باعمال غزا نمیتوانند رفتن و سیر کردن برای تجارات و کسب در زمین
از جهت استیعاب در کارهای دین درین غافل باشد غنی پندارند در معرض فقر و احتیاج نیارند از جهت آنکه ایشان تعفف
دارند خود را در معرض سوال نمی آرند فقر خود میپوشند و در ستر حال میکوشند تَعْرِفُهُمْ بِسِيْمٰهُمْ
این جمله مستانفه است چنانستی که سائل گفت کیف یعرفون مع حسبانهم اغنیاء فقیل تعرفهم بسیماهم معنی اینست بشناسی
فقر ایشان را بدریافتن نشانی فقر از زردی رنگ و لاغری تن و خشکی لب و سستی قوای بدن لَا يَسْئَلُوْنَ
النَّاسَ اِلْحَافًا ط این جمله حال ست از مفعول یحسبهم یا معلله است مر مضمون آنرا و الحافا مصدر نوعی ست
ای لا یسالون سوال الحاف یا حال ست ای لا یسالون ذوی الحاف معنی اینست سوال بر طریق الحاح نمیکنند و خود را
در خواری و زاری نمی افگنند یعنی اگر حاجت سوی سوال می افتد و از مسالت چاره نمی باشد سوال بر وجه عزت و اعلام
بحال خویش و تحیر مسئول میان دادن و نادادن می کنند در الحاح و زاری و لازم گرفتن و ناگذشتن در خواری نمی
افگنند و بعضی گویند نفی اصل سوال ست یعنی ایشان را نه سوال بود نه الحاح باشد و بعضی گویند فقراء مذکور اصحاب صفه
اند که از مهاجران قریش چهار صد تن بودند در طلب دین کوشش می نمودند ایشان در مدینه قرابتی نداشتند و دل
بر حاصل کردن خانه نگماشتند در صفه مسجد رسول صلی الله تعالی علیه و سلم میماندند و قرآن مجید میخواندند هر بزرگی که پیغمبر
صلی الله علیه و سلم جای نامزد کردی ایشان برابر میرفتند فقیران صابر دارند رغبت بر دنیا بهیچ وجه نمی نمودند بمثابه
فقر میکشیدند که برای قوت خسته خرما که در راه ها افتاده میبود می چیدند آنرا کوفته و تر کرده میداشتند و از ان سد
جوع می ساختند و جامهای خون آلوده زنان حایض که در خاکدانها افتاده می یافتند آنرا می شستند پاک کرده میپوشند

مشوبت دلالت خیر بود و در پنهان دادن دفع مضرت ریا و سمع باشد لیکن چون دفع مضرت از جلب منفعت اهم دارند
صدقه پنهان را از صدقه آشکارا بهتر پندارند یعنی گویند اگر معروف بسیار نباشد و غنا او پوشیده بود فضل اخفا از تصدق
اکثرست و اگر غنا ظاهر دارد آشکارا دادن بهترست و از شرها و سیات دور کند یعنی گناهان را زائل گرداند و خدا انچه عمل
میکنید آگاه باشد پنهان و آشکارا هر دو بعلم متصل بود صدقه آشکارا و پنهان را داند و هیچ عمل از وی پنهان نماند لَيْسَ
عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ روایت کرده اند اسما بنت ابوبکر صدیق رضی
الله تعالی عنهما مادر مشرکه داشت بروی آمد و عطای خواست از جهته کفر او نادادن صواب پنداشت پیش پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم قصه گفت و حکم این عمل بازجست پیغمبر در جواب توقف کرد جبرئیل علیه السلام این آیه آورد و بعضی گویند
مادر اسما مذکوره در مدینه بر اسما آمد و هدایا آورد اسما مذکور از جهت کفر او هدایا قبول نکرد از پرسیدن پیغمبر علیه السلام چاره
ندید شان قضیه مذکور از پیغمبر علیه السلام پرسید پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در جواب توقف کرد جبرئیل علیه السلام این آیه
آورد در روایت اولی باذکر صدقات و نفقات موافق ست و این روایه سباق را غیر مطابق ست و بعضی گویند در آغاز اسلام
مسلمانان فقراء اهل کتاب را و کافران فقیر را صدقات میدادند بعد قوت اسلام در دادن کفار دل بر تامل و توقف
نهادند برای تجویز تصدق بر کافران این آیه وارد گشت و حکم بتنویع تصدق به بیان پیوست و این جمله معترضه باشد
اعتراض او برای بیان حکم مذکور بود مَعْنَى اینست هدایت یافتن ایشان تعلق بتو ندارد هر کرا خدا خواهد در هدایت آرد
نادادن صدقه چه سود کند و باز داشتن صدقه از ایشان چه فائده دهد این آیت برین معنی تقسیمی دیگر را در باب صدقه
متضمن بود و بیان تجویز تصدق بر مومن و کافر باشد که علما صدقه تطوع بر کفار فقیر جائز دارند لیکن ایشان را مصرف
زکوة نپندارند لقمه از سگ و گربه دریغ نمیدارند از آدمی محتاج چگونه باز دارند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود
فی کل کبد حری اجر در هر جگری تشنه اجر آب دادن و سیراب کردن ثابت ست و منفعت نفع رسانیدن هر که باشد
از ثوابت ست در حدیث ست ان امرأة بغیا رأت کلبا یوم حار لطیف ببیر قد ادلع لسانه من العطش فنزعت له
بموقها فغفر لها وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ این جمله عطف ست بر شرطیه سابقه برای جمع کردن
تصدق در حق مومن و کافر در بودن آن نافع مر آن نفس متصدقان و قصر آن بر ابتغاء رضای خدا و توفیه ثواب ایشان
معنی اینست و انچه انفاق کنید از مال برای نفسهاء شما ست منفعت آن شمار است یعنی هم شما را نافع ست و منفعت
آن بسوی شما راجع ست وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ ابتغاء وجه الله مستثنی مفرغ ست
مفعول له ست ای وما تنفقوا الشیء الا ابتغاء رضی الله و این جمله حال ست معنی اینست و حال اینست که انفاق نمیکنید
شما مگر از جهت جستن رضاء خدا این کلام خبریست بمعنی نهی ای لا تنفقوا الا ابتغاء مرضات الله و اگر خبر باشد بر عموم مستقیم نیاید
مخصوص بعض بود وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ ما تنفقوا شرطیه است و یوف الیکم شرط

از معنی مکنی عنه کرد جمله را موکد آورد معنی اینست وانچه انفاق کنید شما از نفقه بغیر التزام وایجاب یا انچه نذر کنید بدان از نذری
یعنی واجب گردانید ولازم گیرید پس بدرستی که خلق بعلم خدای شود وخدای عز وجل جزای آن دهد وبرین معنی تواند بود که گویند
این جمله متضمن تقسیمی دیگر آمده ذکر صدقه غیر منذوره ومنذوره را شامل شده وتواند بود که وما انفقتم من نفقة مشتمل بر اقسام
تقسیمات گذشته باشد ومتضمن وعده ووعید وجزا وسزا خیر وشر آن بود یا ذکر صدقه منذوره که مذکور نشد وذکر او بالا نرفته
برین تقدیر معنی این آیت چنین آید انچه انفاق کنید از نفقه یا انچه نذر کنید از نذری از انچه برای ابتغاء رضاء خداست سلیم اتباع
من واذی ست یا مقرون بمن واذی بود یا متضمن بسمع وریا باشد پس بدرستی خدا آنرا داند که مقرون بمن واذی ست
یا بسمع وریاست یا مقرون بعدم ایمان ست در ره شیطان ست چنانچه کفار انفاق بنام بتان کنند یا فساق مال در معصیت
مصروف گردانند یا کسی انفاق از مال حرام کند یا از مال خبیث که طبیعت ازان نفرت دارد بدهد یا انفاق از مال طیب برای
رضاء کردگار دیان ناشی از خلوص ایمان یا نذر در عصیان در راه شیطان یا نذر بقربتی یا نذر بمعصیتی چنانچه کفار نذر بنام بتان
کنند یا بنذر ظفر بر مسلمانان جویند پس بدرستی خدای آنرا بداند وجزا دادن وسزا کردن بر حسب آن تواند وَمَا لِلظّٰلِمِيْنَ
مِنْ اَنْصَارٍ ۝ من انصار اسم ماست من زایده است للظالمین خبر ست این جمله تذییل ست مر مفهوم جمله سابقه را
مقرر ست معنی اینست ونیستند مر ظالمان را یاری دهندگان واز عذاب بازدارندگان کسی در بازداشتن عذاب خدا
نصرت نتواند کرد وبخلاص ونجاح نتواند آورد وظلم وضع الشیء فی غیر محله وتجاوز از حد باشد واین در باب انفاق آنست
که انفاق در غیر محل کنند ودر غیر مصرف دهند یا در معاصی ومناهی مصروف گردانند یا بی منفعت ضایع کند یا مال حرام
در انفاق آرد یا کالاء ردی وناکار آمدنی فقیر را دهد یا از قدر واجب کم کند یا انفاق واجب را بازدارد یا در تطوع آنقدر دهد
که خود را در سوال افگند یا بمن واذی وسمع وریا ببطلان وحرمان رساند یا در عصیان وراه شیطان مصروف گرداند
اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقٰتِ فَنِعِمَّا هِيَ ۚ وَاِنْ تُخْفُوْهَا وَتُؤْتُوْهَا الْفُقَرَآءَ
فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۚ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِّنْ سَيِّاٰتِكُمْ ۚ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ ۝
فنعما هی بکسر نون وکسر عین یا سکون او با اخفاء کسرت تا التقاء ساکنین علی غیر حده نیاید وفتح نون وکسر عین خوانند ومعنی یکی
دانند ونکفر بنون وجزم ورفع وبیا ورفع مقرر شده جزم بعطف بر محل جزا ورفع بر عطف بر مجموع شرطیه آمده جمله شرطیه
مذکوره با معطوف خویش متضمن تقسیمی دیگر ست مشتمل بر صدقه آشکارا وصدقه سر ست معنی اینست اگر آشکارا دهید صدقات
را ای مومنان پس نکو چیزی ست آنکه هم خیر بود وهم دلالت بر خیر باشد چه مردمان بطبع موافقت جویند در ره
متابعت پویند تکثیر صدقه شود توفیر در حق فقرا بود واگر صدقات را پنهان کنید وفقرا را چنانچه کسی نداند بدهید
پس آن مر شما را بهتر بود ونیکتر باشد زیرا که از ریا وسمع دور افتد وبعضی در صدقه مفروضه آشکارا دادن بهتر دارند
ودر صدقه تطوع پنهان کردن خوبتر پندارند دادن هر دو نوع بهتر ست وبهمه حال خوشتر ست چه در اظهار صدقه منفعت

از کار پسندیده و انفاق باز میدارد و بهر خصلت نکوهیده و بخل و امساک می آید و خدای عز و جل بانفاق وعده مغفرت
خطایا و فضل فیض عطایا ممهد میگرداند عاقل را میباید که اتباع وعده خدای کند و بوعید شیطان خود را در ورطه بخل و امساک
نیفگند وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۝ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ جمله یوتی الحکمة
خبری دیگر ست مر مبتدا را یا مبین ست مر وسعت رحمت و کمال علم را یا دلیل ست بران و جمله والله واسع علیم تذییل ست
چه پند سابق اثر سعه عطا و مقتضای کمال علم ست و داخل حکمت ست معنی اینست و خدا فراخ عطاست مقادیر
بندگان خویش داناست و داناست بانعمت حکمت یعنی علم حلال و حرام بدهد و توفیق عمل بعلم بخشد از بندگان خویش
هر کرا خواهد و عمل بر موجب علم در مال آنست که در رضاء خدا انفاق کنند و آن را توشه راه آخرت گردانند از وعید فقر
که شیطان میکند نترسند و بمغفرت و فضل خدا که وعده میکند دل بنهند وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ
أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ۚ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ۝ این جمله معترضه است برای مدح حکمت و ستایش
آن نعمت فقد اوتی تعلیل جزاء محذوف ست ای و من یوت الحکمة فلیفرح لانه اوتی خیرا کثیرا الا اولوا الالباب مستثنی مفرغ
آمده مرفوع بر فاعلیت شده و جمله و ما یذکر الا اولوا الالباب تذییلی دیگر ست معنی اینست و هر که داده شود حکمت یعنی
استواری کار و درستی گفتار کرداری چنانچه باید و گفتاری چنانچه شاید پس کو شادان باشد و خرم و خوشان گردد زیرا که
او خیری کثیر داده شده و نیکی بسیار نصیب او آمده و جز خردمندان پند نگیرند و جز نیکبختان نصیحت نپذیرند سوال در
کتب علم معانی آورده و قاعده وفاقی بیان کرده اصل در استعمال نفی و استثنا آنست که سامع منکر قصر بر وجه اصرار
باشد و اصل در ایما آن ست که سامع منکر قصر بر وجه اصرار نبود و قصر پند گرفتن را بر ارباب عقول هیچ عاقلی منکر نیست
همه اهل عقل متفق برین معنی ست استعمال نفی و استثنا بچه وجه بود و حاجت سوی قصر برای چه باشد و نیز در قصر مذکور
درین محل نفی و استثنا استعمال کرده در محلی دیگر انما یتذکر اولوا الالباب آورده جمع میان اصرار و عدم اصرار بر انکار در حکم
واحد چگونه می آید و صحت این چه نوع روی نماید جواب مقصود این کلام مفهوم ظاهر که قصر ست ندارند بلکه مقصود
این کلام تعریض از مذمت کفار پندارند برین که ایشان پند نمی گیرند از اولوا الالباب نه اند و فرق مذکور میان ما و الا انما
در قصد قصر ست و تعریض مذکور مقصودی دیگر ست حکمی که در صورت قصد قصر بود در صورت قصد تعریض لازم نباشد
وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ
موصول با صله مبتدائی ست متضمن معنی شرط مرفوع المحل بر ابتدا است او نذرتم من نذر عطف ست بر صله موصول یعنی
انفقتم جمله فان الله یعلمه خبر مبتدا است از جهت تضمن معنی شرط فا در آمده و جمله و ما انفقتم تا آخر متصل بجمله والله یعدکم
مغفرة منه و فضلا بود متضمن ترغیب بر انفاق باشد تاکید جمله فان الله یعلمه از جهت آنست که اثبات علم خدا بانفاق کنایت
از جزا دادن ای فان الله یعلمه فیجازی علیه و تقدیم امر بانفاق ملوح ست بر جزا دادن باعتبار تقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل

ما کسبتم بیان قیدی دیگر ست از قیود صحت انفاق و صلاحیت او برای انتفاع و انفاق و آن آنست که انفاق از طیبات
باید از محرمات و مخبثات نشاید چنانچه در حدیث ست من تصدق بعدل تمرة من کسب طیبة ولا یقبل الله الا الطیب فان
الله یقبلها بیمینه ثم یربیها کما یربی احدکم فلوه حتی تکون مثل الجبل ولا تیمموا الخبیث عطف ست بر انفقوا منه متعلق ست
بتنفقون و تقدیم او برای تخصیص ست و تخصیص مذکور بیان عمل ایشان ست که در واقع بود و اظهار شناعت فعل ایشان روی
نمود جمله تنفقون حال ست و لستم باخذیه نیز حال ست یا عطف ست جمله و اعلموا ان الله غنی حمید عطف ست بر لا تیمموا الخبیث
و ترک قید طیبات در مما اخرجنا لکم من الارض از باب اکتفاست و آن نزدیک قوت غریبه اوست معنی اینست ای مومنان
انفاق کنید از طیبات آنچه کسب کرده اید و از آنچه برای شما از زمین بیرون آورده ایم از میوه اشجار و حبوب و زروع و جز آن
که مملوک شما کرده ایم و مال خبیث را قصد نکنید که او را مخصوص میگردانید و شما در حقوق خویش گیرنده مال خبیث و ردی
نه اید مگر آنکه اغماض کنید و مسامحت ورزید راضی باستدن مال مذکور شوید شایع نبود آنچه بر خود نه پسندید فقیر را بدهید
و بدانید بدرستی خدا غنی ست از صدقات شما مال خبیث بپذیرد و ستوده کار ست کار ناستوده پیش او رونق نگیرد
و بدانکه از طیبات آنچه مستطاب طبع ست از مال جید که طبع را خوش آید و دلها را عزیز و لذیذ گرداند و محبوب و مرغوب
نماید مراد ست یؤیده قوله لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون و از خبیث آنچه طبع را خوش نیاید دل را مکروه و مبغوض
نماید از مال ردی چون میوه گنده که لایق بیرون انداختن بود و غله افگنده که سزاوار قوت ساختن نباشد چنانچه اگر شما
از کسی حقی را طالب باشید عوض آن نستانید این چنین مال فقرا را چگونه دهید در مواضع مبرات چه نوع قدم نهید آنچه برای
خود نه پسندید بدادن برای خدا راضی مشوید و تواند بود که طیب آنچه پسندیده شرع ست و هو الحلال مراد دارند و از خبیث
آنچه نکوهیده شرع ست و هو الحرام مقصود پندارند درین آیه امر بانفاق حلال بود و نهی از تصدق حرام باشد چنانچه در حدیث
من تصدق بعدل تمرة آمده و در حدیث دیگر آمده من کسب بالاحرام ان انفق لم یوجر و ان امسک لم یبارک و ان خلف
کان زاده الی النار یعنی هر که کسب کند حرامی را اگر نفقه کند ثواب نیابد و اگر بدارد مبارک نباشد و اگر بعد خود بگذارد توشه
راه دوزخ شود تواند بود که از طیبات حلال مراد دارند امر بانفاق مال حلال پندارند و نهی از انفاق مال ردی و تواند بود
که از طیبات مستطاب شرع و طبع و هو الحلال الجید مراد شود طیبات کامله یعنی طیبات من کل وجه مراد باشد و از خبث
هر خبیثی مراد بود تناول خبث شرع و خبث طبع شود نهی از هر دو قسم باشد یعنی قصد مکنید مال حرام را که از آن انفاق کنید
و قصد مکنید مال ردی را که از آن صدقه بدهید اَلشَّیْطٰنُ یَعِدُکُمُ الْفَقْرَ وَیَاْمُرُکُمْ
بِالْفَحْشَآءِ وَاللّٰهُ یَعِدُکُمْ مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ط این جمله در اثناء ذکر انفاق معترضه است برای
تنبیه منفقان و مشرکان تا بوسوسه شیطان از انفاق باز نمایند و ترغیب خدا را که وعده مغفرت بر فضل میکند اتباع کنند
والله یعدکم عطف ست یا حال ست معنی اینست شیطان در انفاق وعده فقر میکند و از ذهاب غنا میترساند برین وسوسه

نباشد و زاید بودن او در اثبات بر قول اخفش که قول مرجوح ست ضعیف بود در من مذکور چه وجه گویند و از وی کدام
معنی جویند **جواب** تواند بود که من ابتدائیه دارند بر تقدیر خط من کل الثمرات پندارند و تواند بود من بیانیه باشد
بتقدیر له فیها منافع من کل الثمرات بود یا حمل بر زیادت کنند و بر قول صحیح آنرا شاذ دانند چه کلامی که پیش از وضع قاعدهٔ
نحو باشد اگر مخالف قاعدهٔ کل نحویان یا جمهور ایشان بود شاذ دانند ضعیف نپندارند کلامی که بعد وضع قاعدهٔ نحو آید اگر مخالف
کل بود ممتنع دانند و اگر مخالف جمهور باشد ضعیف خوانند و اصابه الکبر حال ست بتقدیر قد ای و قد اصاب صاحب البستان
الکبر و جملهٔ وله ذریة حال ست ای ان تکون له جنة و قد اصابه الکبر وله ذریة ضعفاء فاصابها اعصار فیه نار عطف ست بر یکون
له جنة فاحترقت عطف ست بر اصابها اعصار این هر دو ماضی بمعنی مستقبل ست امام زاهد رحمة الله علیه ازین جهت در معنی اصابها
فاحترقت برسد و بسوزد آورده ایراد صیغهٔ ماضی دلالت بر سرعت وقوع ست چنانچه گویند ارجو ان المسئول حصل و ان المامول وصل
و در پارسی گویند امید ست غرض بحصول پیوست و مطلوب حاصل گشت و نتواند بود که عطف بر اصابه الکبر بود و حال باشد چه حالی که
ماضی ست وجود او مقدم بر عامل باید نحو آتیتک و قد طلع الشمس و جاءنی زید و قد ذهب ابوه و اصابت اعصار و احتراق نار مقدم بر وجود
بوستان نباشد مگر آنکه جمله و اصابه الکبر را حال ندارند معطوف بر ان تکون له جنة من حیث المعنی چنانچه صاحب کشاف از قائلی حکایت
کرده پندارند و برین تقدیر فاصابها اعصار عطف بر اصابه الکبر بود بر معنی ماضی در ذیل و کادت باشد که بانکار پیوست کذلک
صفت مصدر محذوف ست مرتبین ای تبینا مثل ذلک التبیین لعلکم تتفکرون بمعنی لکی تتفکروا متعلق ست بیبین الله
معنی اینست او دوست دارد یکی از شما یعنی دوست ندارد که باشد مر او را بوستانی از درختان خرما و درختان انگور که روان
بود فروع درختان آن جویها مر او راست دران بوستان نصیب از همه ثمرات آن و حال اینست که او را کبر سن رسیده
و کار او به پیری و ضعیفی کشیده و مر او را فرزندان ضعیف باشند که کسب و کار نتوانند و این صعب حالت ست کنایت از
شدت حاجت ست که آنرا گردبادی که دران آتش ست رسد سر بسر بسوزد و حال آن متفق منت نهنده و آزار رساننده
ریا کننده و نفاق ورزنده و منفق غیر مومن و بروز قیامت غیر موقن در وقت حاجت سوی جزاء اعمال و نومیدی از تحصیل
آمال بحال صاحب این بوستان مینماید و خرد او را مانند آدمی داند که منفق مذکور باغ صدقهٔ خود را که ازان امید ثمرات مثوبات
دارد بصاعقهٔ من و اذی و آفت سمعه و ریا یا بسائر اسباب فساد تا حد وقوع کفر و ارتداد و بطلان و ضیاع و خروج از حیز انتفاع
می آرد و توان دانست که حد حسرت پیش آید و چه مقدار اندوه روی نماید همچنین بیان میکند خدای آیات خویش تا شما
اندیشه و تامل کنید و در تفکر باشید و عمل خویش من و اذی و سائر مبطلات ابطال نکنید تا در قیامت بحسرت و ندامت مبتلا نگردید

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا
لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ
إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ○ جملهٔ ندائیه برای تنبیه ست جملهٔ انفقوا من طیبات

وعداوت خواسته وبرای ایشان راجای درد وزخ خواسته رهنمائی نکنند و در راه هدی ورشاد نیفگند وَمَثَلُ الَّذِينَ
يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا
مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ
فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ ۗ این جمله عطف ست بر جمله فمثله
کمثل صفوان متضمن ست مر تمثیل حال منفقانی که انفاق ایشان را سود خواهد کرد و ذخره جزا و ثواب خواهد آورد بر صفت تمثیل
منفقانی که انفاق خود را سمن و ادی باطل کنند یا بسمعه و ریا و ناگرویدن بخدا مقرون گردانند ابتغاء مرضات الله مفعول
له ست مر ینفقون و تثبیتا من انفسهم عطف ست بر ابتغاء مرضات الله ای تثبیتا لانفسهم علی الاحسان و منعا عن المن
والاذی والسمعة والریاء والکفر بالله والیوم الآخر کمثل جنة خبر مبتدا ست بربوة صفت ست مر جنة بربوة بفتح و ضم را خوانند
معنی یکی دانند جمله اصابها وابل صفت ست مر ربوة یا صفتی دیگر ست بر جهت فاتت اکلها عطف ست بر اصابها وابل
کلها بضم کاف و سکون او خوانند و معنی یکی دانند فان لم یصبها وابل فطل طل مبتدائی ست محذوف الخبر ای طل یکفیها او یصیبها
وجمله اسمیه جزا شرط ست و شرط با جزا خویش عطف ست بر اصابها وابل معنی اینست وحال کسانیکه مالهاء خویش را از جهت
جستن خشنودی خدای و از جهت ثابت داشتن نفسهاء خویش بر نیکوئی و احسان و باز داشتن انفاق از من و اذی و سائر
اسباب بطلان انفاق میکنند و برای رضای خدا میدهند همچو مثل بستانی ست که کاین در زمین بلند بود و بر سد او را باران
بزرگ قطره و اگر باران بزرگ قطره نرسد باریک قطره بر سد بوستان مذکور بیفزاید میچ بستانی در شمار بهتر ازان نماید شک
نیست که از و منفعت یابد در بیع و نماء او دریابد وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۝ این جمله تذییل است
معنی اینست و خدای بدانچه شما میکنید بیناست حال عمل شما می بیند برای عملی جزای بگزیند أَيَوَدُّ
أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ
تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ
وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ
فَاحْتَرَقَتْ ۗ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ۝ استفهام برای انکار ست ع ۳۶
ای لا یوادکم این جمله متصل ست بجمله لا تبطلوا صدقاتکم بالمن والاذی ان تکون له جنة مفعول مر یود من نخیل و اعناب
صفت ست مر جنة جمله تجری من تحتها الانهار و جمله له فیها من کل الثمرات حال ست یا صفتی دیگر ست سوال بوستانی
که از خرما و انگور باشد در وی همه میوها بگونه حاصل شود جواب تواند بود که از ثمرات منافع مراد بود و میوها مراد نباشد
یا گویند مراد همه ثمرات آن دستان ست نه همه ثمرات جهان بابستانی جامع همه اصناف میوها فرض کنند بتعین نخل و
و اعناب را از جهت بزرگی ایشان میان انواع درختان و اند سوال بودن من در من کل الثمرات برای تبعیض ملایم مقام

وکفر مذہب حسنہ باشد **جواب** مذہب اہل سنت وجماعت آنست کہ سیئہ مذہب حسنہ نشود وحسنہ بارتکاب سیئہ غیر کفر نرود ولکن حسنہ شدن صدقہ مشروط بعدم لحوق من واذی ست چنانچہ موقوف بر عدم سمعہ وریاست پس سیئہ مذکورہ مذہب حسنہ نبود بلکہ مانع حسنہ شدن باشد وتقیید ثواب انفاق بانتفاء لحوق من واذی در آیۃ الذین ینفقون اموالہم فی سبیل اللہ ثم لا یتبعون ما انفقوا منا ولا اذی لہم اجرہم عند ربہم وتشبیہ بانفاق مرائی وکافر در آیۃ کالذی ینفق مالہ رئاء الناس ولا یؤمن باللہ والیوم الآخر وتمثیل فمثلہ کمثل صفوان علیہ تراب فاصابہ وابل فترکہ صلدا موید این وجہ بود کہ صاحب من واذی را از صدقہ ہیچ ثوابی نباشد از جہت فوت شرط حسنہ شدن نہ از جہت ابتلاط حسنہ بسیئہ کشتن **جواب دیگر** آنست کہ من واذی اصل ثواب صدقہ نمیرد وحسنہ صدقہ باطل نمیگردد لیکن افزونی ثواب وتضاعف اجر ورونق وزیبائی او میرود ووجہ این قول آنست کہ انفاق مال شک نیست کہ از جہت دفع حاجت محتاج ست ودر یافت دل عباد خداست این چنین عمل البتہ موجب ثواب وجزاست لیکن افزودن ثواب وتضاعف اجر موقوف بر انتفاء من ونوی ست اگر من واذی لاحق شود رونق عمل وتضاعف اجر را ببرد ودر آیۃ الذین ینفقون اموالہم فی سبیل اللہ ثم لا یتبعون ما انفقوا منا ولا اذی لہم اجرہم عند ربہم اضافہ اجر بہم برای عہدست معہود اجر متضاعف ومتزاید وانتفاء خوف وحزن بود برای مطلق اجر نباشد ونیز آیۃ قول معروف ومغفرۃ خیر من صدقۃ یتبعہا اذی مثبت آنست کہ صدقہ با اذی ست صدقہ گشتہ وبحسن واستحقاق ثواب پیوستہ چہ خیر اسم تفضیل است مقتضی آنست کہ در مفضل علیہ اصل ثابت باشد اگر در صدقہ اصل نہی نباشد بہتری قول معروف از وی ثابت نشود واما تشبیہ صدقہ مقرون باس ولحوق اذی بصدقہ مرائی وکافر وتمثیل او بحجر املس کہ بر وتراب بود واو را باران بزرگ قطرہ رسد تشبیہ ابطال فضل با بطال اصل بود بمعنی لا تبطلوا افضل ثواب صدقاتکم بالمن والاذی کالبطال الذی ینفق مالہ رئاء الناس ولا یؤمن باللہ والیوم الآخر بالریاء والکفر اصل الثواب باشد این قول بقول اہل سنت وجماعت موفق تر بود واز قول اہل اعتزال کہ احباط عمل ست دور باشد **فَمَثَلُهٗ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَاَصَابَهٗ وَابِلٌ فَتَرَكَهٗ صَلْدًا** ط این جملہ معترضہ ست برای تمثیل وتا بند ما قبل معنی انیست پس مثل کسی کہ انفاق کند این نوع انفاق یعنی انفاقی مقرون بکفر یا ریا وانفاق ہیچ مثل سنگ ملمع شان ست کہ شستہ باران ست بر وخاکی بودہ باشد پس او را باران بزرگ قطرہ بر سد وتند وتیز بارد او را صاف پاک بی کدورت بگذارد **لَا يَقْدِرُوْنَ عَلٰى شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوْا** ط ای لا یجدون ثواب شیء مما انفقوا این جملہ بینیہ ست مر تمثیل مذکور را یا حال ست والذی ینفق یعنی الذین ست وافراد ینفق ولا یؤمن بنسبت لفظ او ست وجمع لا یقدرون وما کسبوا از جہت معنی او ست چنانچہ در متثلم کمثل الذی استوقد نارا فلما اضاءت ما حولہ ذہب اللہ بنورہم وترکہم فی ظلمات لا یبصرون تحقیق شد معنی انیست ثواب ہیچ چیزے از انچہ کسب کردہ اند نیابند وبسوی ادراک جزا ہیچ چیزی از انچہ انفاق کردہ اند نگشتا نند **وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكٰفِرِيْنَ** ع این جملہ تمثیل ست معنی انیست وخدای کافران را یعنی کسانی را کہ مرگ ایشان بر کفر

معنی اینست آنانکه مال خویش را در رضاء خدا انفاق کنند پس از برای آنکه انفاق کرده اند منتی نه نهند و آزاری نیارند یعنی پس از
صدقه در وجه منت نهادن نگویند که فلان را چنین صدقه داده ایم یا در حق او چنین احسان کرده ایم او ممنون ماست احسان ما
در حق او هویداست و بتکبر پیش نیایند و اهانت ننمایند مر ایشان راست ثواب منفقان نزدیک پروردگار ایشان اضافت
اجر هم برای عهد ست یعنی اجر مذکور و ثواب مسطور و نیست هیچ خوفی بر ایشان از عقوبت چون اذیتی را مرتکب نشوند و نه
ایشان اندوهگین باشند و از فوت ثواب چون منت نهادن سبب فوت ثواب نیارند قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَّمَغْفِرَةٌ
خَيْرٌ مِّنْ صَدَقَةٍ يَّتْبَعُهَا أَذًى قول معروف مبتدا است و مغفرة عطف بر وست و خیر من صدقة
خبر مبتدا است یتبعها اذی صفت ست مر صدقه این جمله تائید ست مر مضمون تقیید ثواب انفاق و عطا بانتفاء من و اذی هم
ازین جهت عطف نکرد مفعول آورد معنی اینست سخن خوب که آنرا شریعت بپسندد و طبیعت قبول کند چنانچه سائل را گویند
یرزقک الله و یغنیک یا گویند العذر عند کرام الناس مقبول یعنی ترا خدای بی نیاز گرداند و بغنا برساند یا گوید عیب من مگیر و
عذر مرا بپذیر یا گوید دست ندارم که حق قدم تو بجا آرم ان شاء الله تقصیر بتوفیر بدل خواهم کرد و خدمت بواجبی بجا خواهم آورد
و مانند آن از گفتار و اشباه آن از کردار و مغفرت یعنی عفو کردن آزاری که از سائل بتکرار سوال و تشدید مقال و نادانستن
احوال در دل واقع شود و دعا کردن برای او آمرزش خدا بهتر ست از صدقه و عطیه که از پس آن فعلی یا قولی موجب رنجش
فقیر بود و سبب آزار سائل شود چنانچه سائل را بگوید ای بی شرم بستان یا ای بی ننگ از گدائی یا زنان شرمندگی و انکسار
نادادن بهتر ست از گردن کشی و افتخار منت نهادن وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ این جمله تذییل ست
معنی اینست و خدای غنی ست ازین که این چنین صدقه نپذیرد حلیم ست که بر این چنین جریمه نگیرد يَا أَيُّهَا
الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي
يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ جمله ندائیه تنبیه است از جهت اهتمام
در استماع ما بعد او لا تبطلوا صدقاتکم بالمن والاذی کنایت ست از لا تمنوا و لا تؤذوا فتبطل صدقاتکم چنانکه لا تولم
بالضرب کنایت ست از لا تضرب فتولم کالذی ینفق صفت مصدر محذوف ست بر لا تبطلوا ای لا تبطلوا اعمالکم ابطالا
مثل ابطال الذی ینفق ماله رئاء الناس و این تقریر ست مر نهی از من و اذی که از ثم لا یتبعون ما انفقوا منا و لا اذی فهم شده
است معنی اینست ای مومنان باطل سازید صدقهاء خویش را بمنت نهادن و بآزار پیش آمدن همچو کسی که انفاق کند
مال خویش را از جهت نمودار مردمان و شنوانیدن ایشان و همچو کسی که انفاق کند و بخدا در روز قیامت مومن نباشد تشبیه
کرد کسی را که انفاق کند با من و اذی بکسی که انفاق کند با ریا و بکسی که انفاق کند و بخدا در روز قیامت نگرود چنانچه ایشان
را در انفاق اجری و ثوابی نبود منفق منت نهند و آزار رساننده را نیز اجری و ثوابی نباشد سوال صدقه را که مقرون
بمن و اذی است تشبیه کرد بصدقه که مقرون با کفر و ریا است پس لازم آید که سیئه من و اذی مذهب حسنه بشود چنانچه ریا

تا هفتصد بتضعیف هزار چهارصد شود یا کرات بسیار آن مقدار که خواهد تضعیف کند امام ثعلبی از ضحاک رضی الله عنه روایت
کرده من اخرج درهما من ماله فی سبیل الله ابتغاء مرضات الله فله فی الدنیا بکل درهم خلف عاجل والف الف درهم یوم القیامة
یعنی هر که درمی از مال خویش بیرون آرد برای رضاء خدای تعالی بمصرفی بسیار و خدای در دنیا خلف آن درهم دهد و بصرف مذکور
مال او کم نشود چنانچه در روایت دیگر آمده انقص مال من صدقة و هزار هزار درهم در آخرت یابد و اضعاف مضاعفه
دریابد و خدای تعالی فراخ عطاست جزا را از قدر عمل بیفزاید در عمل اندک چندان دهد که در شمار بنده در نیاید داناست مقادیر
عمل و خلوص اخلاص در عمل اندک منفقان داند و جزا دادن بر قدر آن و زیادت کردن بران بدان که خواهد تواند در تفسیر آورده
در غزوهٔ تبوک لشکر را سختی و عسرت پیش آمده بود و هر ره عجز و احتیاج می افزود و بیخرجی و بیطعامی بمثابه رسید که یک خرما
دو نفر میخوردند و بعضی وقت یک خرما جماعتی می مکیدند و علت مراکب بحدی شد بر یک شتر ده نفر بنوبت سوار می شدند
و تنگی این بحدی رسیده بود که شتر را بخر میکردند در دوکانی او را می شبلیدند آبی که از وی میچکید میخوردند هوا گرم بود تشنگی
صورت هلاک می نمود آب از انگشتان پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بیرون همچو عیون فواره بیرون زد همه خوردند سیر شدند
مراکب را دادند ذخیره کردند امیر المؤمنین عثمان رضی الله تعالی عنه گفت هر که ساختگی ندارد من او را ساخته گردانم و هر که
خرج ندارد او را خرج برسانم پیغمبر صلی الله علیه وسلم فرمود من جهز جیش العسرة فله الجنة هر که لشکر عسرت را ساخته گرداند خدای او را
به بهشت رساند امیر المؤمنین عثمان رضی الله تعالی عنه صد شتر با پالان و چوبهاء آن آورد بحضرت پیغمبر تسلیم کرد باز آنحضرت فرمود من جهز
جیش العسرة فله الجنة امیر المؤمنین عثمان دویست شتر دیگر با پالان و چوبهاء دیگر ساخته گردانید و بدرگاه با جاه پیغمبر صلی
الله تعالی علیه وسلم رسانید بار دیگر از پیغمبر علیه الصلوة والسلام همین کلام صادر گشت از امیر المؤمنین عثمان آوردن سیصد
شتر دیگر بحصول پیوست بروایتی هزار دینار دیگر آورد در کنار پیغمبر انداخت دینار را بدین نوع وسیلت آخرت ساخت پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم درمهاء مذکور را در کنار خویش می جنبانید و مسرت او را میان خلق ظاهر میگردانید و میگفت
ما ضر عثمان ما عمل بعد الیوم و در تفسیر مغنی آورده که امیر المؤمنین عثمان رضی الله تعالی عنه هزار شتر و هزار دینار پیش پیغمبر صلی الله
وسلم آورد و عبد الرحمن بن عوف رضی الله تعالی عنه چهار هزار دینار برای تجهیز لشکر تسلیم کرد این آیت در شان ایشان
نازل گشت و این آیه در حق ایشان بوعده پیوست و بعضی گویند امیر المؤمنین عثمان رض بزور رمه بمال خویش خریده و آن را
اصلاح کرده وقف گردانید این آیه در باب او نزول یافت امیر المؤمنین عثمان قبول عمل خویش دریافت اَلَّذِیْنَ
یُنْفِقُوْنَ اَمْوَالَهُمْ فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ ثُمَّ لَا یُتْبِعُوْنَ مَآ اَنْفَقُوْا مَنًّا وَّلَآ اَذًی لَّهُمْ
اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ ○
موصول با صله مرفوع المحل بر ابتداست جمله لهم اجرهم عند ربهم خبر مبتداست و جمله ولا خوف علیهم ولا هم یحزنون عطف ست
بر لا خوف علیهم این جمله تنبیه جمله سابقه است بیان قیدی از قیود میکند و حکم او را از طلاق بتقیید انتفاء من و اذی می افگند

شنیدید اقرار جلی و آمنت و صدقت لازم دید لیکن قرار ایقان یا طمینان مطلوب نفتاد لطلب مشاهده احیاء موتی زبان کشاد
فرمان آمد چهار پرنده را بگیر تا آخر عمل که گفته شد به خود بپذیر روایت کرده اند که طاؤس و خروس و زاغ و بط و کرکس را
بجا کرکس بط یا کبوتر گویند گرفت و میل و الفت ایشان با خویش پذیرفت و هر یکی را پاره پاره ساخت و پاره ها ایشان
با خون و پرها ایشان آمیخته بر کوهها متفرق داشته و سرها ایشان بر دست خود نگاه داشت بعد ازان هر یکی را بانام یکی از
خود طلب کرد و برآمدن سوی خویش آورد دید که بعض اجزا ازان کوه دران کوه میرود و می آید هر یکی در پیوستن بکدیگر
مینماید تا آنکه جمله هر چهار چنانچه بود در ترتیب گشت هر یکی بپای خویش آمد سر خویش که بر دست ابراهیم بود پیوست هر چهار از
دست پریدند باز بر کوهها مذکور رسیدند بعده ابراهیم صلوات الله علیه الیشان را چنانچه فرمان بود سوی خویش دعوت
کرد چون دولت دعوت او یافتند به بیعت و نشاط سوی او شتافتند و در ین آیه نیز تائید الله ولی الذین آمنوا بخرجهم من الظلمات
الی النور است و الم تر الی الذی حاج ابراهیم او قال ربی الذی یحیی و یمیت الخ به امثله من الظلمات عرض المرسلات الی النور
وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ۝ ای و اعلم بالایقان و اطمینان این جمله تذییل است معنی اینست و
بدرستی خدای عزیز است یعنی غالب است هر چه خواهد کند و در هر حال که خواست او باشد افگند مرده را زنده گرداند زنده را
میراند حکیم است استوار کار است میراندن و زیاندن هر دو حکمت است و در هر دو اظهار قدرت است مَثَلُ
الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَتْ سَبْعَ
سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِّائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ
این کلام محمول است بر حذف مضاف از الذین ینفقون ای مثل نفقة الذین ینفقون فی سبیل الله کمثل حبة یا بر حذف مضاف
از حبت ای مثل المتقین کمثل یا در حبة جمله انبتت سبع سنابل صفت است مر حبة فی کل سنبلة مائة صفت است مر سبع
سنابل یا حال ست بحذف ضمیر ای فی کل سنبلة منها و جمله والله یضاعف لمن یشاء تذییل ست و جمله والله واسع علیم
تذییل بعد تذییل ست و جمله مثل الذین ینفقون تا آخر بیان فضیلت انفاق و وعده ثواب منفق ست متصل ست بآیه یا ایها
الذین آمنوا انفقوا مما رزقناکم من قبل و تقلیل ست بر طلب نفاق دلیل ست یا مستانفه جواب یا شان المنفقین معترضه
که در میانه بود میان دو کلام متصل روی بخود معنی اینست حال نفقه کسانیکه اموال خود را در راه رضا خدا چون جهاد
و طلب علم و دفع حوایج محتاجان انفاق میکنند و در مقامات خیر و حال بر بندگان خدا تعالی و تقدس را امید میدارند همچو حال
دانه است در نمایا گویند مثل منفقان مذکور همچو مثل دانه نیز نده دانه است که بر و یاندیهفت خوشه را و در استعمال نسبت
رویانیدن سوی حبه اسناد مجازی است از باب اسناد سوی سبب بود یعنی حبه که برای رستن هفت خوشه که در هر خوشه
صد دانه است سبب شود و تحقق عدد مذکور در تشبیه برای صحت تشبیه لازم ندارند تحقق این بر وجه فرض کافی پندارند این عدد
از تضاعف از یکی تا هفتصد ست و خدای تبارک و تعالی دو چند گرداند برای کسی که خواهد گرداندن ثواب او خواهد یکبار

پرده برگیرند یقین من نیفزاید و یقین مشاهده بر یقین غیب زائده نماید چون ولی را این مرتبه باشد در نبی که از اجلهٔ انبیاست
انتفاء اطمینان چگونه متصور شود **جواب** تواند بود که بدلیل عقل کمال یقین بران صفت حاصل شود که بر تقدیر کشف غطا
حصول مشاهده در یقین نازیاد نبود و بعد حصول کمال یقین در ره مشاهده پویند و بحصول مشاهده که برترین دلائل ست
رام دادن دل از طلب دلیلی دیگر که اطمینان عبارت ازان ست جویند **قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ**
فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ فا سببیه است ای قد طلبت العیان بحصول الاطمینان فخذ اربعة من الطیر و قال استانفه است بتقدیر
اذا قال الله تعالی حین قال ابراهیم ذلک فصرهن الیک عطف ست بر فخذ اربعة من الطیر ای فاضمهن الیک و اوهن لدیک
لتنظر الیهن و تعرف الوانهن و نقوشهن و علاماتهن لتتلقن باحیائهن و تعلم بعد احیائهن انهن فصرهن بکسر صاد و ضم او
خوانند و معنی هر دو یکی دانند و بعضی صرهن بکسر صاد بمعنی فطمئن آرند و صرهن بضم صاد بمعنی ضمهن پندارند معنی اینست
خدای گفته چهاری از پرندگان و ایشان را سوی نفس خویش گردان تا با تو انس گیرند و الفت پذیرند چون ایشان را به بینی
و در نظر داری و رنگها و نقشها و علامتهای ایشان دریابی یاد آری بعد زنده شدن بدانی که این زنده شدگان همانند
چنانچه بودند همچنان اند بر قول کسی که صرهن بکسر صاد و صرهن بضم صاد بیک معنی دارد هر دو بمعنی ضمهن الیک پندارند بر هر دو
قراءة قطع منصوص نبود لیکن باقتضاء ثم اجعل علی کل جبل منهن جزاء ثابت شود و بر قول کسی که صرهن
بضم صاد را بمعنی ضمهن و صرهن بکسر صاد بمعنی فطمئن باشد بر قراءة کسر قطع منصوص بود ضم منصوص نباشد باقتضاء قطع ثابت گردد
تا نگیرد و نزدیک خود نیارد بریدن ممکن نباشد و بر قراءة صرهن بضم صاد ضم بسوی خویش منصوص بود قطع را منصوص
گویند ثبوت او باقتضاء ثم اجعل علی کل جبل منهن جویند چنانچه بالا گذشته و بیان پیوسته **ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ**
جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا عطف ست بر صرهن معنی اینست پس هر کوهی از کوهها که نزدیک تست بگردان جزوی
ازان مرغان بعضی گویند هفت کوه و بعضی گویند چهار کوه صحیح قول آخرین ست و اعتماد برین ست **ثُمَّ ادْعُهُنَّ**
يَأْتِينَكَ سَعْيًا عطف ست بر ثم اجعل سعیا حال ست ای ساعیات یا مفعول مطلق ست مر حال
محذوف ای یسعین سعیا معنی اینست پس ایشان را سوی خویش بخوان بیایند بر تو شتابان در قصه آورده است ازان روز
که در محاجهٔ نمرود لعین با ابراهیم ذکر احیاء اماتت افتاد ابراهیم صلوات الله علیه دل بر مشاهدهٔ صورت احیاء موتی نهاد
بعضی گویند حماری مرداری دید که بعضی سباع گوشت او میخوردند و بعضی طیور غذا ازو می بردند و بعضی گویند آدمیی
دید که در کرانهٔ آبی سر نهاده نیمی درون آب و نیمی در خشکی افتاده جانبی که بیرون آب ست جانوران خشکی میخوردند و جانبی
که درون آب ست جانوران آبی می بردند در خاطر گذشت که بزنده شدن این مرده ایمان دارم و جمع گشتن این اجزاء
متفرقه یقین می پندارم اما این صورت عجیبه که ایمان بدان دارم اگر مشاهده کنم حجتی عظیم پندارم تا آنکه روزی مجال یافت
سوی این خواهش شتافت در ثنای خدای تعالی سفت رب ارنی کیف تحیی الموتی گفت خطاب اولم تؤمن بر وجه طلب اقرار

بکمال پیوسته داد چنانچه چهل سال جوان بود همچنان مینمود پسران او را نشناختند و صدق او در نیافتند از و برهان طلب کردند
توریة را حاضر آوردند تا او برخواند چنانچه حرفی فرو گذاشته نماند و توریت را پیش از عزیر کسی یاد نخوانده بود و این معنی از و
عجب نمود بعضی او را عزیر ابن الله گفتند و در ره گمراهی رفتند **سوال** سلامت ماندن طعام و شراب از متغیر شدن و حمار را
بی علف زنده ماندن اثر قلت مدت بود مبنی بر طول عهد نشود و انظر را با معطوف خویش بر بل لبثت مائة عام چگونه مبنی دارند
و چه نوع مترتب پندارند **جواب** عدم تغیر طعام و شراب و سلامت ماندن حمار بی علف مبنی و مترتب بر طول عهد نبود بلکه بیان
اعجوبه بعد اعجوبه و ذکر حادثه نادره بعد حادثه نادره باشد **فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ**
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ لما متعلق ست بقال ای فقال لما تبین له فقال عطف ست بر قال سابق و بعضی
اعلم بصیغه امر خوانند و معنی بر حسب آن دانند و خطاب مبعوث مذکور مر نفس خویش را بود یا خطاب خدای او را باشد
معنی اینست پس هرگاه که ظاهر شد مر آن قایل را کمال قدرت خدای تعالی گفت میدانم یا گویند بدان ای نفس منکه خدای
جل و علا بر هر چیزی ست توانا زنده را میداند و مرده را زنده گرداند و طعام و شراب که از شان او در یک شب تغیر است
صد سال از تغیر نگهدارد و حیوانی را که یکروز بی علف نماند صد سال بی علف بر هلاک نیارد **وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ**
رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ ای اذکر اذ قال ابراهیم این جمله معترضه دیگر ست برای بیان کمال قدرت
خدا و اظهار صورت احیاء موتی کیف منصوب المحل بر حال آمده از جهت تضمن حرف صدر مقدم بر عامل شده و ارنی بمعنی
بصرنی ست و جمله کیف تحیی الموتی در محل مفعول دوم ارنی ست معنی اینست و یاد کن ای محمد هنگام گفتن ابراهیم مر خدا را ای
پروردگار من بنما مرا کیفیت حال موتی **قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن** قال مستانفه است در جواب ماذا قال الله تعالی
قال ابراهیم ذلک همزه استفهام ست و او عاطفه است معطوف علیه محذوف ست ای الم تصدق و لم تؤمن و استفهام
مذکور برای انکار ست و انکار نفی اثبات باشد یا برای تقریر ست یعنی حمل مخاطب بر اقرار معنی اینست که قول خداست یعنی
گفت خدای آیا تو ایمان نیاورده که مرده زنده میکنم **قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي** قال مستانفه است
در جواب ماذا قال ابراهیم حین قال الله ذلک و بلی برای ایجاب نفی ست مقول ست مر قال و لکن لیطمئن قلبی استدراک ست معطوف
بر مضمون بلی لیطمئن قلبی متعلق ست بفعل محذوف ای و لکن اطلب المشاهدة لیطمئن قلبی معنی اینست گفت ابراهیم آری تصدیق
کرده ایم و ایمان آورده ام و لیکن مشاهده میجویم و معاینه میخواهم تا دل من آرام گیرد و خاطر من اطمینان پذیرد **سوال** ائمه اصول فقه
خبر متواتر را موجب علم و یقین داشته و خبر مشهور را موجب علم طمانینت پنداشته و این تصریح ست از ایشان که علم طمانینت فرود تر از
علم یقین بود بر حکم این آیت ثابت میشود که طمانینت بالاتر از یقین باشد **جواب** طمانینت در اصول فقه گفته اند طمانینت ظن ست
و آرام گرفتن بر گمان و اینجا اطمینان بر یقین ست و آرام دادن دل بران و شک نیست که اطمینان بر یقین بالاتر از یقین باشد
و بیشتر از و بود **سوال** از امیر المؤمنین علی رضی الله تعالی عنه مروی ست لو کشف الغطاء لما ازددت یقینا یعنی

فلانا بمعنی حاملته منه می آید باب تفعل از و تسنه یتسنه بود لاجرم ها را اصلی باشد و بعضی گویند سنه ناقص ست در اصل
سنوه بود باب تفعل از و تسنی و یتسنی باشد بلم الف ساقط شود لم یتسن ماند ها سکته در آرند باب ما اغنی غنی مالیه
پندارند بر هر دو تقدیم لم یتسنه بمعنی الم یغیره السنون ست **سوال** بر تقدیری که های اصلی باشد سقوط او بر قرأت
لم یتسنه بچه وجه بود **جواب** صاحب این قرأت ها سکته میدارد های اصلی نمی پندارد و وقف نمی کند لاجرم های
سکته را مخصوص بوقف ست می افگند و بعضی مضاعف دارند مسنون در من حما مسنون را مثله اشتقاق او پندارند
و در باب تفعل تسنن یتسنن آید ابدال احد حرفی تضعیف بحرف علت بر طریق تقضی البازی نماید حرف تضعیف بحرف
علت از جهت جزم ساقط شود و ها سکت بود و جمله لم یتسنه حال ست از طعامک و شرابک و افراد ضمیر او با تعدد
ذو الحال بتاویل کل واحد باشد **معنی** اینست پس گفت بنگر سوی طعام خویش که انجیر و انگور در زنبیل بود و شراب
خویش که شیره یا شیره در مشکیزه بنور بوناک گشته و بتغیر پیوسته **وَانْظُرْ إِلَىٰ حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ**
آيَةً لِّلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا
وانظر الی حمارک عطف بر فانظر الی طعامک و شرابک و لنجعلک متعلق ست بفعل محذوف ای و فعلنا ذلک لنجعلک
آیة للناس و جمله معترضه است برای بیان فائده فعل مذکور و انظر الی الطعام عطف ست بر و انظر الی حمارک کیف حال
از مفعول ننشزها و ننشرها براء غیر منقوطه و زای منقوطه خوانند از انشا بمعنی احیا و انشا بمعنی تحریک دانند و استفهام
برای تعجب ست ای کائنة علی کیفیة عجیبة تنشزها و جمله تنشزها حال ست از عظام لحم را در معنی ستر بلباس تشبیه کرده و تعلق
او بکسوة بر سبیل تخییل آورده و بدانکه بر تقدیری که از اماتت و بعث مذکور خوابانیدن و بیدار کردن مراد دارند و انظر
الی حمارک بمعنی و انظر الی حیات حمارک بلا علف مائة عام و انظر الی العظام بمعنی عظام موتی تلک القریة پندارند **معنی** اینست و
نظر بکن سوی حمار خویش که صد سال علف نخورد و بی کاه و آب نمرده با تو این معامله کردیم تا ترا برای مردمان آیتی از آیات
قدرت خویش گردانیم و نیز ترا در جهان بشهرت و ناموری برسانیم و نگاه کن سوی استخوان های مردگان آن دیه که از احیا
اهل آن تعجب میکردی و در حیز شگفت می آوردی چگونه می جنبانیم و بر جا میرسانیم پس از آن آنرا لباس گوشت میپوشانیم
و بر تقدیری که از اماتت مذکور میرانیدن و از بعث زنده گردانیدن مراد شود انظر الی حمارک بمعنی و انظر الی موت حمارک
او و انظر الی عظام نفسک او عظام حمارک چنانچه بعضی گفته اند مراد باشد معنی آیت چنین آید و بنگر سوی حمار خود چگونه
مرده و استخوانها ریخته شدن سپرده و بنگر سوی استخوانهای حمار و استخوانهای خویش که چگونه می جنبانیم و بجا میرسانیم
و گوشت میپوشانیم تا بدانی که میرانیدن و زنده گردانیدن میتوانیم در احیاء ما جای تعجب نبود و محل استعجاب نشود
روایت کرده اند که اول سر حیات یافت و حاسه بصر دریافت بحس چشم میدید استخوانی که می جنبید و با استخوانی دیگر هم می جنبید
و نیز روایت کرده اند و در قصص و اخبار آورده اند چون زنده گشت بر خر خویش سوار شده در خانه رفت پسران او پیر معمر گشته

تقدیم مفعول و تاخیر فاعل سایغ نمود **روایت** کرده اند عزیر دران قریه گذشت و این سخن یعنی انی یحیی هذه الله بعد موتها
بر زبان او رفت و عمر موازنه چهل سال داشت و دران روز با او از معطوفات انجیر و مویز در زنبیلی و از مشروبات شیره
یا شیری یا در مشکیزه بود زنبیل و مشکیزه داشت خر را بسته گذاشت خوابش برد بعضی گویند مرد صد سال بران گذشت
بعد ازان بیدار شد یا زنده گشت **فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ** فاماته عطف ست بر مرای مر قائلا
ذلک فاماته الله و بعضی اماتت بمعنی انام دارند اماتت حقیقی نه پندارند مایة عام متعلق ست بامات بتضمین دام موته او
نومه مایة عام **معنی** اینست پس میرانید یا خوابانید او را خدای و مرده یا خفته ماند صد سال و این موت و نوم ابتلائی
بود نه نوم طبیعی و نه موتی که مبنی بود بر انقضاء آجال و اگر تضمین دوام اماتت نکنند تعلق مایة عام باماتت مستقیم نیاید و صحت
ظرفیه روی ننماید چه میرانیدن ممتد نبود مرده ماندن ممتد باشد **ثُمَّ بَعَثَهُ** عطف ست بر اماته الله
معنی اینست پس برانگیخت او را یعنی زنده کرد یا از خواب در بیداری آورد **قَالَ كَمْ لَبِثْتَ**
ای قال الله تعالی بعد بعثته و احیائه کذا او قال هو یخاطب نفسه او ارسل الله ملکا فقال ذلک الملک کم لبثت تمیز
محذوف ست ای کم مدة لبثت قال جمله مستانفه است در جواب ماذا قال الله حین بعثه و احیاه **معنی** اینست گفت
خدا چند مدت در موت درنگ کردی یا چند وقت در خواب برآوردی **قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ**
يَوْمٍ قال جمله مستانفه است در جواب ماذا قال المبعوث **معنی** اینست یکروز یا بعض روز در موت درنگ کردم
یا یکروز یا بعض روز در خواب گذرانیدم **روایت** کرده اند میرانیدن او در وقت برآمدن آفتاب بود و زنده گردانیدن
نزدیک غروب روی نمود لبثت یوما گفته بود نظر بر آفتاب کرد او بعض یوم بر زبان آورد **سوال** چون در زعم او پیش
از دیدن آفتاب لبثت تمام روز بود بعد دیدن آفتاب تیقن لبثت بعض روز روی نمود مقام شک و استعمال
او نبود محل اضراب و استعمال بل باشد **جواب** او بمعنی بل آمده چنانچه در وارسلناه الی مایة الف او یزیدون بمعنی
بل یزیدون تحقیق شده صاحب کشاف کلام را مبنی بر یقین نداشته یعنی بر ظن پنداشته و این مشکل ست زیرا نچه اگر
قایل مذکور این روز را همان روز که در وقت ضحی آن خفته یا مرده بود داند یقینا بعض روز باشد و اگر روزی دیگر اعتقاد
کند بیقین زیادت بر روز بود بهیچ وجه تردید ظن میان یکروز و بعض روز نمی آید بناء کلام مذکور بر وجه مسطور بر ظن نمی نماید
قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ قال جمله مستانفه است در جواب ماذا قال الله حین قال ذلک
بل عطف ست بر لبثت یوما برای اضراب از وست **معنی** اینست خدا گفت نه چنین ست که گمان داری و همچنان
نیست که می پنداری بلکه درنگ کرده برین حال در مدت صد سال **فَانْظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ**
وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ فا عاطفه است بتقدیر قال ای فقال انظر الی طعامک لم یتسنه از باب تفعل
مشتق از سنه و سنه بعضی گویند صحیح ست اصل او سنه بود بدلیل آنکه معامله سالینه را مسانهه گویند فعل از و سانهت

معنی اینست و خدای تعالی ظالمان را که دوام ایشان بر ظلم خواسته است رهنمونی نکند و بحکمت شامله خود ایشان را
ازین تهلکه بیرون نیفگند. اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ او حرف عطف ست کاف زائده الذی مر عطف ست
بر الذی حاج ابراهیم تقدیر اینست الم تر الی الذی حاج ابراهیم او الذی مر علی قریة معنی اینست آیا ندانسته حال کسی که محاجه و مباحثه کرد با ابراهیم
یا حال کسی که گذشت بر دیهی و آن دیهی بود بر کرانه دجله که آنرا دیه هرمل میگفتند و بعضی گویند آن دیه همان دیه است که در آن
وبا افتاده بود و چند هزار آدمی از آن از ترس مرگ بیرون آمدند همه مردند بعد چند گاه بدعاء پیغمبر خویش زنده گشتند و بعضی گویند
آن دیه بیت المقدس بود که بخت نصر آنرا خراب کرد و هفتاد هزار آدمی را کشته و باقی را در اسیر و قید آورده وَهِيَ خَاوِيَةٌ
عَلَىٰ عُرُوشِهَا این جمله حال ست از قریه و تقدیم بر ذو الحال منکر واجب نشد از جهت آنکه جمله مصدر بواو است
التباس و صفیت ندارد و خاویه بمعنی خالیه و علی بمعنی مع ای و هی خالیة مع عروشها یعنی لم یبق فیها رعیة ولا امیر معنی اینست
و حال اینست که آن دیه با تختهای خویش خالی بود و در وی از سران و متابعان کسی نمی نمود و تواند بود که از عروش سقفهای
خانها بمناسبت بلندی مراد شود و خاویه بمعنی ساقط باشد معنی کلام برین طریق گویند و حال اینست که آن دیه یعنی دیوارهای
آن دیه با سقفهای آن افتاده بود اصل و فرع او خراب و ویران می نمود و تواند بود که علی بر حقیقت خویش باشد معنی چنین
بود بعد مردن اهل آن دیه اول سقفهای آن رو بخرابی نهاده بعده دیوارها بر سقفهای آن ده افتاده و تواند بود کاف برای
تشبیه بود و تعریض از مضاف الیه خویش شود همچو مثل زید لا یبخل معنی چنین بود آیا ندانسته حال کسی که محاجه با ابراهیم کرد یا
حال این چنین کسی که رو بر این چنین قریه آورد این چنین سخنی که در دل او گذشت با دل خویش بمحاجه پیوست خدای او را یاری
کرد و از ظلمت شبهه سوی نور یقین بیرون آورد و درین گذرنده مذکور و گوینده و سخن مسطور اختلاف آمد نزدیک بعضی ثابت
شده که گذرنده مذکور کافری بود که این عمل او روی نمود بدلیل استبعاد و احیاء و را فی یحیی هذه الله بعد موتها و بدلیل ذکر او
در سلک نمرود لعین و بدلیل قوله تعالی فلما تبین له قال اعلم ان الله علی کل شیء قدیر که گذرنده مذکور که دلالت میکند بر حدوث
یقین و بعضی گویند گذرنده مسطور و گوینده مذکور و بعضی گویند ارمیا بود و صحیح آنست که این معامله روی نمود بدین تقدیر
انی یحیی بر سبیل تعجب از کمال قدرت باشد بر وجه انکار احیا نبود برین تقدیر ذکر گذرنده مذکور در ذیل ذکر ابراهیم دارند و در سلک
ذکر نمرود نه پندارند و جمله اعلم اخبار از نوعی از علم که مقرون با اطمینان قلب ست بود و ثبوت حدوث اطمینان تحقق ایمان را
منافی نباشد چنانکه و لکن لیطمئن قلبی در قصه ابراهیم علیه السلام آمده و معنی او در تفسیر تحقیق شده قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِي
هَٰذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا این جمله حال ست قد در و مقدار ست مانند جاءکم حصرت صدورهم ای قد
حصرت معنی اینست گذشت بر قریه و حال اینست که آن قریه چنین بود درین حال که میگفت انی یحیی هذه الله بعد موتها
چگونه زنده خواهد کرد خدای این قریه را یعنی اهل او را سوال الله فاعل بمعنی یحیی ست و هذه مفعول اوست فاعل را چرا
تاخیر کرد مفعول را بچه وجه مقدم آورد جواب منشاء انکار احیا از کافر و استعجاب از مومن حال قریه بود بدین وجه

همه غریبی که دران در رسیدی ازان بط آوازی خواستی که همه شهر شنیدی که عهده داران در ازان غریب باز پرس میکردند
و حال او در استکشاف می آوردند که از کجا رسیده و آشنای تو کیست مقصد تو کجاست و مطلب تو چیست و بر در شهری
از شهرهای مملکت او طلسمی بصورت طبل داشته که کیفیت دزد و کالا دزدیده مردمان ازان استفسار مینمودند هر که را کالای
گم شدی یا متاعی دزد بردی خصم آن بزدی از درون طبل آواز آمدی کالا بتو در فلان مقام ست و دزد را چنین نام است
خصم سوی آن شتافتی در محلی که شنیده بود یافتی و بر در شهری از شهرهای مملکت او طلسمی بر صورت زنی تعبیه کرده بودند که تفحص
حال غایب ازان مینمودند هر کرا غایبی بود که مکان او نمیدانستند و نشان دریافتن نمیتوانستند روزی معین از سال و از ماه
رو بران زن می آوردند و از حال غایب استفسار میکردند غایب در شهری که بودی مکان او و حال او معاینه نمودی
تا این چنین جباری و قهاری یا ابراهیم بمحاجه پیوست متحیر ماند و ملزم گشت و چنانچه رسم سفهاست چون از حجت عاجز آیند
بسفاهیت و عقوبت گرد آیند آتشی چنانچه قصه آن مشهور ست ساخت خلیل را در منجنیق داشته در آتش انداخت آتش بر
ابراهیم بوستان گشت چنانچه قصه آن بیشتر به بیان خواهد پیوست بعد ازان بیراهی و تباهی او بمثابه رسید و مالیخولیا
و پراگندگی دماغ او بحدی انجامید که گفت ملک زمین تمام گرفتیم اکنون خود را بر آسمان بر آریم ممالک آسمان تمام در ضبط خویش
آریم چهار کرگس گرسنه در چهار پایه تخت داشت و در هر چهار پایه چهار نیزه بست و بر سر آن نیزه گوشت برداشت کرگسان
بهوای گوشت در هوا شدند این پر هوا را بر هوا بردند تا آنکه تیری از شست کشاد جانب آسمان فرستاد استدراج او تیر
خون آلوده پیش او افتاد بعد ازان گوشت مذکور را فرو لقایند که بدان کرگسان مذکور را جانب آن متوجه گردانید که کرگسان
فرود آمدند و او را در بیابان فرود آوردند چون همه عالم در ضبط او بود بیابان او را بیابان نمود میان خلق می لافید که ضبط ما بآسمان
رسید بیت کیست درین دایره لاجورد ٭ دستگهی یافته پا گم نکرد ٭ چون لاف و گزاف او از حد تجاوز کرد او را
از قدر مرتبه او بیرون آورد بفرمان خدا لشکر پشه بظهور پیوست چنانچه از کثرت هجوم آن آفتاب پنهان گشت بر لشکر او در
افتادند و چفسیدند هم گوشت ایشان خوردند هم خون ایشان آشامیدند هر یکی از ایشان جان داد از ایشان جز استخوان نماند
لعین مذکور بنفس خویش سلامت باز گشت و در شهر آمده با اهل خویش پیوست ناگاه پشه که نیمه اعضای خویش نداشت حق
تعالی بر وی گماشت در سوراخ بینی او در آمد حالت سر او بدان مثابه رسید که بر سر کلوخ کوب میزدند آنگاه می آرامید
سبحان الله چهار صد سال استدراجی دادند که هیبت او در باطن همه جانوران نهادند تا آنکه در شهری که تختگاه او در آمد پشه
روی ننمود چون گرفتند نیم پشه را در بینی او در آوردند و مار از نهاد او بر آوردند تا آنکه چهار صد سال برین حالت زنده
بود و او را هیچ ابتنای و ندامتی روی ننمود چون هنگام مردن او نزدیک رسید بر در آمد و بر زمین غلطید سر بر آستانه
خود میزد تا بمرد و جان خبیث بعقارب و حیات دوزخ سپرد و این قصه تنبیه ست که عاقبت ظالم نگونساری ست و
نهایت او خواری ست وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ ۝ این جمله تنزیل ست

او را غله دادی نوبت ابراهیم رسید ابراهیم سجده کردن پیش او نه پسندید دل پیش او اختیار سر بر زمین نیاورد لعین
او را گفت سجده بیار طعام بردار ابراهیم گفت من پروردگار خود را سجده می آرم پیش دیگری سر بر زمین نمیدارم گفت
من ربک پروردگار تو کیست و صفت او چیست ابراهیم گفت ربی الذی یحیی و یمیت نمرود گفت انا احیی و امیت بعده
دو بندی را از بندی خانه خویش آورد یکی را کشت دوم را رها کرد گفت ببین این را زیانیدم و او را میرانیدم ابراهیم
چون مکابره او دید و سخن باطل او شنید حجتی دیگر که او را در آن جای دم زدن نبود بمجرد شنیدن آن مبهوت شود تمهید
کرد و دل بر تقریر آورد قَالَ اِبْرٰهٖمُ فَاِنَّ اللّٰهَ یَاْتِیْ بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَاْتِ بِهَا
مِنَ الْمَغْرِبِ قال مستانفه است در جواب ماذا قال ابراهیم حین قال اللعین ذلک سوال فاء فان الله
را وجه چیست و فاء فأت بر چه وجه معنی ست جواب فاء فات سببیه است بر طریق انک کریم فاعطنی چه آوردن خدای
آفتاب را از جانب مشرق سبب ست برای اینکه کسی که با او مخالفت دارد از و بجویند که عکس این بیاورد و جمله فان الله یاتی
بالشمس من المشرق محمول ست بر تقدیر اقول که معطوفه است بفا بر جمله محذوفه ای قال ابراهیم لنمرود قلت جوابا باطلا
فاقول ان الله یاتی بالشمس الی آخره و تاکید جمله از جهت آنست که دعوی نمرود الوهیت را علامت انکار مضمون جمله بود
بتنزیل او منزله منکر تاکید سایغ نمود معنی اینست گفت ابراهیم ای نمرود جوابی باطل گفته و از دائره حق بیرون رفته اکنون
سخنی میگویم که بدان اسکات تو میجویم بدرستی خدا می آرد آفتاب را از مشرق یعنی خاور تو بیار آفتاب را از مغرب یعنی باختر
این را هرگز نتوانی آورد و معارضه باطل نیز نتوانی کرد نمرود لعین در احیاء امامت معارضه باطل کرده بود در آوردن آفتاب
از مغرب از معارضه باطل نیز عاجز نمود فَبُهِتَ الَّذِیْ کَفَرَ عطف ست بر قال معنی اینست
پس کافر یعنی نمرود لعین مبهوت گشت و باسکات و افحام پیوست از حجت درماند چنانچه در آن جای دم زدن نماند در تفسیر
آورده است اول ظالمی جباری که در جهان پیدا شده و همه عالم را در تحت ضبط آورده و دیهیم خسروی بر سر داشته و خود را
اله عالم پنداشته نمرود بن کنعان بود در مملکت او استدراجهاء عجیبه و اعجوبهاء غریبه روی نمود چنانچه گویند در شهری که تختگاه
او بودی از هوام و جمیع موذیات چون پشه و جز آن دخل ننمودی و بر در شهری از شهرهاء مملکت خود حوضی ساخته بود در روزی
معین از سال برای اهل مملکت ضیافتی میفرمود برای ایشان طعامی میساخت و بشنیدن سرود غانیات می پرداخت و خلق
را گفتی هر کسی آنچه مشروبات دارد برابر خویش کرده بیارد امر کردی هر که مشروبی آورده است درین حوض بریزد تا همه یکدیگر
آمیزد بعد از طعام و سرود ساقیان را فرمودی تا در آن حوض هر که چیزی آورده بود هم از آن جنس او را بدهند و آورده هر یکی
علیحده کنند ساقیان در حوض بنیت هر که دست می انداختند مشروبی که آورده او بود می یافتند و بر در شهری از شهرهای
مملکت او حوضی بود که صورت تمام شهرها در وی مینمود بر خلق هر شهری که در خشم رفتی چشمه از آن حوض روان شدی آن شهر
غرق گشتی و بر در شهری از شهرهاء مملکت او طلسمی بر صورت بط ساخته بودند و از حال آیندگان آن شهر استکشاف مینمودند

جواب سوال بود فصل او از جهت استیناف باشد و جمله هم فیها خالدون تکمیل ست از جهت دفع وهم عدم خلود معنی اینست
ایشان یعنی کافران اصحاب دوزخ اند ایشان در دوزخ جاوید باشند اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْ حَآجَّ اِبْرٰهٖمَ
فِيْ رَبِّهٖٓ خطاب مر پیغمبر راست رویت چون متعدی بالی شود بمعنی نظر چشم بود و معلوم ست که در حق پیغمبر
علیه السلام رویت نمرود بچشم نبود و دیدن سوی کسی سبب ست برای علم بحال او پس رویة مذکور مجاز از علم بحال او دارند تقدیر
کلام برین جمله پندارند الم تعلم بحال من حاج ابراهیم و همزه درین محل برای انکار بود و انکار نفی اثبات باشد و این جمله مقرر مضمون
الله ولی الذین آمنوا یخرجهم من الظلمات الی النور ست تقدیر کلام چنین بود الم تر الی الذین حاج ابراهیم کیف نصر الله ابراهیم فاخرجهم
من الظلمات الشبهة التی تعلق بها الکافر الی نور الیقین الذی افحمه به معنی اینست آیا ندانسته یعنی دانسته حال کسی را که با ابراهیم
خلیل الله در شان پروردگار او مخاصمت نمود و این مخاصم و محاج نمرود بن کنعان علیه اللعنه بود اَنْ اٰتٰىهُ
اللّٰهُ الْمُلْكَ اینجمله متعلق ست بحاج تعلق سببیت ای حاج ابراهیم بسبب ان آیة الله الملک معنی اینست مباحثه
او با ابراهیم بسبب آن بود که خدا او را بدرجه ملک رسانیده و صاحب قدرت و مکنت و عزت و حشمت گردانیده و در کبر
خودبینی آورده و در قول و فعل بیباک کرده و او را ملوک خانه بود که از اعجب ابنیه بود و دنیا مینمود که دیوار آن از خشتها زر ساخته
و سقف آن از نقره پرداخته و در وی تختی بود چهل گز در هشتاد گز پایها از جواهر ثمین و غلاف آن سریر ظهاره و بطانه ابریشمین و
تواند بود که آن آیة الله الملک را با حاج ابراهیم تعلق ظرفیت باشد یعنی مباحثه او دران وقت بود که خدای تعالی او را پادشاهی
داد و تاج ملک و سلطنت بر سر او نهاد در قصه آورده اند اول کسی که از پادشاهان تاج بر سر داشته و خود را آله عالم پنداشته
نمرود لعین بود که با ابراهیم خلیل الله علیه الصلوة والسلام بمجادله و محاجه جرأت نمود روایت کرده اند که ملک تمام
دنیا چهار کس دو مسلم و دو کافر و سلیمان بن داود علیهما السلام و سکندر ذوالقرنین و دو کافر نمرود لعین و شداد بن عاد
و بعضی گویند بخت نصر داشتند و خلایق ایشان را از وسعت مملکت و نهایت حشمت پادشاه همه روی زمین می پنداشتند
اِذْ قَالَ اِبْرٰهٖمُ رَبِّيَ الَّذِيْ يُحْيٖ وَيُمِيْتُ ربی بسکون با و فتح خوانند معنی این هر دو یکی دانند اذ قال بر تقدیر
تعلق سببیت آن آیة الله الملک ظرف حاج ست و بر تقدیر ظرفیت او بدل ست از و جمله ربی الذی مقول قال ست معنی
اینست نمرود محاجه و مباحثه با ابراهیم کرد و او مجادله و مخاصمت آورد دران هنگام که ابراهیم گفت و در صدق صدق
سفت پروردگار من آنست که مردگان را زنده میگرداند و زندگان را می میراند قَالَ اَنَا اُحْيٖ وَاُمِيْتُ
قال جمله مستانفه است در جواب ماذا قال نمرود حین قال ابراهیم ذلک معنی اینست گفت نمرود منم که مردگان را زنده
میگردانم و زنده را می میرانم در قصه محاجه مذکور اختلاف ست بعضی گویند چون ابراهیم بتان را شکست نمرود او را بند کرد
بعد از چند روز از بند بیرون آورد چون ابراهیم در مجلس درآمد نمرود لعین با او بمحاجه پیش آمد بعضی گویند در زمان نمرود لعین
مردمان بقحط مبتلا گشتند خلایق برای خریدن غله پیش او میرفتند هر که پیش او در سجده سر بر زمین نهادی لعین مذکور

وقف لازم

بر الوہیتش ٭ فرو ماندہ از کنہ ماہیتش ٭ خلاف زمرہ کہ باشراک قابلہ است در نفی آلہ باطلہ است بدین نفی اہم باشد فائدہ
او اتم بود بر طریق لا الہ الا اللہ مقدم گشت و از جہت اہمیت در ذکر بتقدیم پیوست اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا
يُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ ؕ این جملہ بیان افتراق مردمان و رد فرقہ شدن ایشان ست یا ظہور شدن رشد
و جدا گشتن او از غی بر وجہ استیناف چنانستی کہ کسی گفت اذا تبین الرشد من الغی فما بال الناس یفترقون فرقتین فقل
اللہ ولی الذین آمنوا یخرجونہم من النور الی الظلمات الشبہۃ والغی الی نور الیقین والرشد والذین کفروا اولیاءہم الطاغوت حالہم
بالعکس و جملہ یخرجہم خبری دیگر ست مر اللہ یا حال ست **معنی** اینست خدا یاری کنندہ و نعمت دہندہ و بندہ نواز و کارساز
مومنان راست بیرون می آرد ایشان را از تاریکیہا گمراہی و شبہات سوی نور یقین و راہ راست چون از نور ایمان
مراد ست و ایمان یکی ست نور را بصیغہ واحد آورد و از ظلمات اصناف کفر مراد ست از ان جہت جمع کرد **سوال** مومنان
اصلی چون پیغمبران و اطفالی کہ بر فطرت اسلام زادہ شدہ اند و ہمبران مردہ اند در حق ایشان خروج از ظلمات چگونہ بود
بغیر سبق دخول خروج چہ نوع مستقیم باشد **جواب** تنزیل امکان منزلہ دخول دارند بر طریق ضیق قمر الرکیۃ و سبحان الذی
صغر جسم البعوضۃ پندارند وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اَوْلِيٰٓـُٔهُمُ الطَّاغُوْتُ ۙ يُخْرِجُوْنَهُمْ مِّنَ النُّوْرِ
اِلَى الظُّلُمٰتِ ؕ طاغوت اسم ست مر ما یعبد من دون اللہ و جمع کردن ضمیر یخرجون کہ عاید بر طاغوت ست بارادہ
جنس ست در معنی جمع ست این جملہ اسمیہ عطف ست بر اسمیہ سابقہ و جملہ یخرجونہم صفت ست مر طاغوت را یا خبری دیگر است
مر اولیاءہم **معنی** اینست و آنانکہ کافر شدند و دوست دارندگان و کار برآرندگان بر زعم ایشان آلہ باطل اند بیرون می آرند
این اصنام ایشان را از نور سوی ظلمات یعنی سبب می شوند برای بیرون آمدن از یقین سوی شبہات بدانکہ آمنوا در اللہ
ولی الذین آمنوا صیغہ ماضی ست دلالت بر تحقیق ایمان میکند و بعد تحقیق ایمان خروج سوی ایمان ممکن نبود و ہمچنین در والذین
کفروا اولیاؤہم الطاغوت یخرجونہم من النور الی الظلمات بعد تحقیق کفر خروج سوی کفر حاصل نشود ازین جہت بعضی ائمہ تفسیر در
دفع این سوال و حل این اشکال آمنوا را بمعنی ارادوا الایمان و کفروا را بمعنی صمموا علی الکفر دارند اخراج از کفر سوی ایمان بعد تحقیق
ایمان و اخراج از ایمان سوی کفر بعد تحقیق کفر نہ پندارند و بعضی اخراج را با دامت خروج از ظلمات سوی و ثبات بران و
نگاہداشتن از در آمدن در ظلمات تاویل کنند برین طریق از لزوم این اشکال دور شوند و در رد این سوال دم نقصی زنند و بعضی
آمنوا و کفروا را بمعنی آمنوا و کفروا فی علم اللہ دارند و یخرجہم بمعنی حال کہ متناول ماضی و مستقبل ست پندارند و بعضی مراد
از الذین آمنوا مومنان بالفعل و از الذین کافران بالفعل گویند و از یخرجہم کہ صیغہ مضارع ست بر طریق اللہ الذی ارسل
الریاح فتسیر سحابا معنی ماضی جویند و این کلام را از قبیل ارضعت فلانۃ ہذا الشاب دارند و اخراج مومن از کفر سوی ایمان پیش
از تحقیق ایمان و اخراج کافران از ایمان سوی کفر پیش از تحقیق کفر پندارند اُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ ۚ هُمْ
فِيْهَا خٰلِدُوْنَ ۝ چون بالا ذکر مذمت کافران کرد سامع را بر سوال ما شانہم فی الآخرۃ آورد و این جملہ

ع ۳۴

و این سزای کفرست بعد تعنت و عناد ایشان بر طریق استرقاق و استزجرست اکراه در حق اسیران و ذمیان و عاجزان بود
در حق مکابران و محاربان نباشد زیرا که محاربان تا در دار حرب اند ملجا نشده اند و با منفعت خویش در مقام معارضه
مانده اند اگرچه مسلمانان را شوکت باشد دایر میان فرار و قرار دارند و بودن کافران در دار حرب قایم مقام شوکت ایشان
پندارند ملجا نبوند مکره نشوند **سوال** امکان اکراه در دین در حق کافران اسیر و ذمی نیز مشکل ست و صحت وقوع اکراه بر
تحصیل دین در حیز تامل ست چه ایمان تعلق باعتقاد یقین دارد و یقین ست که اعتقاد و یقین باکراه حاصل نشود برای
تصدیق و اعتقاد اکراه چگونه کنند و دم تحصیل آن باختیار چه نوع زنند **جواب** در حق کافران که تعنت دارند بر قضیه
و جحدوا بها و استیقنتها انفسهم بعد حصول یقین انکاری آرند اکراه بر اقرار ممکن بود و در حق جاهلان اکراه بر نظر و تامل
در دلائل دین برای تحصیل یقین باشد این نفی و این نهی از آن دارند متعلق بدان پندارند **سوال** رفع طور بالای قوم
موسی بایعاد اهلاک بالقاء ارباب اکراه در دین مینماید نفی اکراه در دین چگونه آید **جواب** رفع طور از خداست کار او منزه از چون و چراست
قَدْ تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ این جمله تقریرست مر مضمون جمله لا اکراه فی الدین یعنی چون رشد
از غی جدا گشت و حق از باطل بظهور پیوست کار دین بر اختیار مکلفان باید گذاشت و مستغنی از اکراه باید داشت **معنی**
اینست بدرستی پیدا شد راه راست از گمراهی و جدا گشت نکوئی از تباهی معرفت ذات و صفات هویدا گشت و دلائل
ایمان و ایقان بوضوح پیوست عاقل بعقل خویش در خواهد یافت در راه اکراه برای چه باید شتافت **فَمَنْ يَّكْفُرْ**
بِالطَّاغُوْتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى
لَا انْفِصَامَ لَهَا جمله شرطیه عطف ست بر فعلیه سابقه و این ترغیب ست برین که بنده باید بخدا بگرود و بطاغوت
کفر ورزد و ظهور دلائل رشد و هدی سبب ست برای فحوی لا انفصام لها صفت با العروة الوثقی ست بر طریق و لقد
امر علی اللئیم یسبنی یا بیان استواری اوست فقد استمسک تعلیل جزا محذوف ست ای فمن یکفر بالطاغوت و یومن بالله
یفلح لانه قد استمسک بالعروة الوثقی **معنی** اینست پس کسی که از غی یعنی از گمراهی باز آید و طاغوت را یعنی معبودان
باطله را منکر شود و بخدا بگرود و تصدیق کند برین که او معبود بحق ست سزاوار پرستش مطلق ست یکی ست او را شریکی
نیست موصوف ست بصفات کمال منزه است از نقیصه و زوال نجات یابد و رستگار شود زیرا که بدوستی که او چنگ
در زده است بعروة استوار که او را شکستی نبود و جدا شدنی نباشد عروة چیزی ست که از جای بلند سر بیرون زده و در
برآمدن بر بلندی جای دست داشتن و اعتماد کردن شده و آن تمسک برین ست مضمون قول لا اله الا الله همین است
وَاللّٰهُ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ این جمله تذییل ست **معنی** اینست و خدا شنواست اقرار ایشان بشنود
و داناست تصدیق ایشان بداند و بدانکه ذکر کفر بطاغوت مقدم کرد و ذکر ایمان بخدا موخر آورد چه اثبات اله حق
باتفاق ست و بر حکم و لئن سالتهم من خلق السموات و الارض لیقولن الله و روی اطباق ست **بیت** جهان متفق

ن مکلفان

را کرسی مخلوق عظیم ایشان ست میان آسمان هفتم و عرش رحمان ست و از کرسی تا آسمان هفتم و از آسمانی تا آسمانی پانصد سال راه گفته اند و بهر تقدیر مسافت مذکور میان ایشان رفته اند و سموات بر نسبت کرسی همچو حلقه در بیابان ست و نسبت کرسی با عرش همبرین شان ست وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا این جمله عطف ست بر جمله سابقه یا حال ست معنی اینست و اگر آن بار نسازد و دریخ نه اندازد او را نگاهداشتن دو چیز مذکور یعنی آسمانها و زمین مسطور وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ این جمله تذییل ست و جمله تذییل باواو آمده چنانچه در ذلک جزیناهم بما کفروا و هل نجازی الا الکفور تحقیق شده و تواند بود که بر جمله ولا یؤده حفظهما معطوف بود یا معطوف بر جمله الله لا اله الا هو باشد و بدانکه وهو العلی العظیم متضمن ذکر همه صفات سلبی و همه صفات ثبوتی بود چه علی دال بر تعال از نقایص و عظیم دال بر اتصاف بصفت عظمت و کمال باشد معنی اینست و خدای برتر ست از همه صفته نقیصه و زوال موصوف ست بعظمت و کمال سوال در فضیلت آیة الکرسی آمده است که هر که این آیه را پس هر نمازی مواظبت کند میان او و میان در آمدن بهشت جز موت حائلی نبود و نیز آمده است هر که این آیه را در خوابگاه بخواند خدا تعالی جل شانه او را بفضل خود بسیار باد همسایه تا صباح نگاهدارد و هیچ شیطان گرد بر گرد او نگردد و ایمن گرداند در هر خانه که این آیه خوانده شود سی شب شیاطین ازان خانه بروند تا چهل شب سامران در نیابند سبب فضل مذکور چیست و آن بر چه وجه مبنی ست جواب این آیه از اول تا آخر ثناست و متضمن صفات ثبوتی و سلبی خداست در آیتی که همه ذکر ذات و صفات خدای تعالی باشد شبهه نیست آیتی فاضله کامله بود در فضل سوره اخلاص همین گفته اند و بیان فضیلت او هم بر همین طریق جسته اند لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قد روایت کرده اند از انصاری دو پسر داشت ایشان پیش از بعثت پیغمبر علیه السلام نصرانی شده بودند بعد بعثت پیغمبر علیه السلام با پدر رو اسلام آوردن موافقت نمودند انصاری مذکور ایشان را اکراه میکرد و بر اختیار دین اسلام می آورد پیش پیغمبر علیه السلام آمد عذر اکراه جست و اید خل بعضی النار و انا انظر گفت این آیه در شان او نازل گشت و این نظم بورود پیوست فی الدین ظرف مستقر ست لا نافیه را خبر ست اگر متعلق اکراه بودی بر طریق لا حافظا لا قرآن عند کز کر مضایع مضاف واجب الحذف نمودی و این جمله معترضه دیگر ست برای بیان انتفاء اکراه در دین و وضوح براهین یقین و بنا بر تصدیق بر طوع و صحت اختیار و آن منافی ست مر اکراه و اجبار معنی اینست در دین اکراه نیست که دین همی بر اختیار صحیح بود و اکراه منافی اختیار صحیح باشد و تواند بود که نفی مذکور بمعنی نهی بود کلام لا یلجئوا فی الدین احدا بایجاد قتل او ضرب او حبس باشد معنی چنین آید بر دین کسی را اکراه بکنید و در خبر اجبار ما فگنید یعنی کسی را ستم بر دین نارید کار دین بر اختیار بگذارید مکلف در رضا او بگذارید سوال قتال با مشرکان از باب اکراه در دین ست چه جهاد تیغ و تیر کشیدن ست برای قبول دین و معنی اکراه و نهی همین ست چون قتال ثابت و مامور به بود نفی اکراه و نهی او چگونه باشد جواب بودن قتال از باب اکراه و خبر نیست چه قتالی که بعد هدایت کافران ست دفع ست و قتالی که در ان هدایت مسلمانان بود دعوت و تمهید حجت باشد

و درین جمله رد دعوی مشرکان ست که اصنام شفعای خویش دانند و هولاء شفعاؤنا عند الله خوانند معنی اینست کیست
انکه پیش خدای جز بدستوری او شفاعت کند و دوم مرتبه شفاعت نیز ند یَعْلَمُ مَا بَیْنَ اَیْدِیهِمْ
وَمَا خَلْفَهُمْ این جمله تزییلی دیگر ست مفهوم کلام سابق را مقرر ست معنی اینست میداند خدای انچه
پیش مردمان ست و انچه پس ایشان ست یا انچه پیش از ایشان بود و انچه بعد ایشان روی خواهد نمود و بدانکه چون صفت
جیوة لازم ست مر قدرت و علم را قدرت و علم ملزوم ست در له ما فی السموات و ما فی الارض من ذا الذی یشفع عنده الا باذنه
بیان کمال قدرت کرد و یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم بیان علم آورد ذکر آن هر دو ملزوم مقرر جمله الحی القیوم گشت و ذکر حیوة
که لازم ست بذکر این ملزوم تحقیق و تقریر پیوست وَلَا یُحِیطُونَ بِشَیْءٍ مِنْ عِلْمِهِ اِلَّا بِمَا شَاءَ
ای و لا یحیط ما فی السموات و ما فی الارض بشی من معلوم الا بما شاء و او ضمیر در و لا یحیطون و هم در ما بین ایدیهم و ما خلفهم
مختص بعقلاست عود آن بر ما فی السموات و ما فی الارض که متناول عقلا و غیر عقلاست بر وجه تغلیب رواست و استعمال ما
که برای غیر عقلاست در ما فی السموات و ما فی الارض بتغلیب غیر عقلا بر عقلا از جهت کثرت غیر عقلا تفنن در کلام ست متضمن
صنعت استخدام ست بظاهر له ما فی السموات و ما فی الارض تغلیب غیر عقلا مراد گشت و بضمایر که عاید ست بر و تغلیب عقلا
بارادت پیوست چنانچه در فسقی الفضاء الوسکنیته و آن همه شیوه بین جوانح و ضلوع تحقیق شده که ظاهر فقط فضا یعنی بلده
مخصوص و ضمیر او بمعنی درخت معنیان آمده و تواند بود که ضمایر مذکوره بر مضمون من ذا الذی یشفع عنده الا باذنه عاید باشد
اشکال مذکور وارد نشود و این جمله عطف ست بر یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم معنی اینست محیط نشود انچه در آسمان و زمین ست
بچیزی از معلوم خدا یتعالی مگر بچیزی که خواهد خدای عزوجل و علا وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ
کرسی نام فلک هشتم ست محل ثوابت انجم ست غیر سبعه کوکب سیاره که دایرند بر هفت فلک دوار و اضافت او
سوی خدا برای تعظیم مضاف بود همچو بیت الله و ناقة الله باشد یعنی کرسی را بر این معنی علم دارند چه کرسی نشستگاه
علماست بدین اعتبار میان علم و کرسی ملابسه پندارند سوال از کرسیه جمله بر وجه ملابسه ذکر محل وارادت حال بود
حلول علم خدا در کرسی لازم شود جواب شک نیست که علم خدا علما که در کرسی ی نشیند حال در کرسی ست و در مجاز اتصال
یا حقیقت فی نفس الامر کافی ست چنانکه در نکاح حره بلفظ بیع گفته اند و بر اعتبار سببیت بیع برای ملک متعه باسطک
رقبه در آثار رفته اند پس علم خدا اگرچه حال در کرسی نبود تجوز تحقیق اتصال فی الجمله صحیح باشد و یعنی از کرسی ملک مراد
گویند از انچه کرسی محل نشستن بادشاهان ست بدین جهت میان ملک و کرسی ملابسه جویند و بعضی گویند انجا مراد از
کرسی عرش مجید ست و این مجاز نیز غیر بعید ست بر تقدیری که مراد از کرسی علم بود جمله بیان کیفیت علم و تقریر یعلم ما بین ایدیهم
و ما خلفهم باشد و بر تقدیری که از کرسی ملک یا فلک ثوابت یا عرش مراد دارند جمله را بیان قدرت و عظمت خدای مقرر
جمله له ما فی السموات و ما فی الارض پندارند معنی اینست در گرفته است کرسی خدای عزوجل بفراخی خویش آسمانها و زمین را

واجبه را کافر خواندن بر وجه تغلیظ آمده و این سخن محل نظر ست زیرا که مسلمانان را کافر نتوان خواند و این چنین تغلیظ در حق
مومنان بر زبان نتوان راند مگر آنکه گویند از کافر درین محل کفران نعمت مراد باشد لیکن استعمال لفظ کفر موهم ضد ایمان بود تغلیظ
باعتبار ابهام کفر دارند بارادت حقیقت کفر نپندارند اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الله مرفوع بر ابتداست
الا هو بدل از محل اله هست و اله اسم لاست خبر لا یعنی موجود محذوف ست جمله خبر مبتدا است در آیه سابقه امر بانفاق بود و پیشتر
جمله مثل الذین ینفقون تا آخر متضمن فضل انفاق و لوازم او روی خواهد نمود این جمله و چند جمله دیگر میان دو کلام متصل بر
وجه اعراض مذکور گشت و ذکر هر یکی باعتبار نکته پیوست ذکر این جمله برای ثنا خدای عز و جل و علاست و ذکر معترضات دیگر
برای دیگر نکتهاست معنی اینست نیست جز او معبودی بحق سزاوار پرستش مطلق اَلْحَیُّ الْقَیُّوْمُ خبر
خبر مبتدا محذوف ست ای هو الحی القیوم و این جمله بیان صفت اله حق ست بر وجه استیناف چنانستی که چون گفت الله
لا اله الا هو کسی گفت بین ماله من الاوصاف فقال هو الحی القیوم و در ذکر این دو صفت رد کسانی ست که جماد نازنده را چون
سنگ میپرستند یا زنده ناپاینده را چون عیسی و عزیر بالوهیت میگیرند معنی اینست او زنده ایست پاینده که فنا نه پذیرد
قیوم ست در اقامت امور خلایق فتور نگیرد و در بعضی کتب در تفسیر آورده ذکر اسم اعظم یعنی الحی القیوم در سه سورت قرآن
مذکور شده در سوره بقره در آیة الکرسی الله لا اله الا هو الحی القیوم و در آغاز سوره آل عمران الم الله لا اله الا هو الحی القیوم و
در سوره طه و عنت الوجوه للحی القیوم لَا تَاْخُذُهٗ سِنَةٌ وَّلَا نَوْمٌ این جمله تاکید جمله سابقه است
چه کسی که منزه از غنودن و خفتن باشد منزه است از مردن و فنا پذیرفتن بر طریق اولی بود معنی اینست او را غنودنی نگیرد و از
غفلت منام نه پذیرد و در تفسیر آورده سنه گرانی خواب در سر و نعاس گرانی در چشم و نوم گرانی در دل بود و سنه اگرچه فروتر
از نوم ست لیکن نفی سنه در مدح از نفی خواب بالاتر باشد لَهٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ
این جمله معلله است بر لا تاخذه سنة و لا نوم را چه کسی که آنچه در آسمان و زمین ست ملک او بود و در تصرف او باشد
غنودن و خفتن ملایم او نبود و در غفلت غنودن و خواب قیام تصرف او نشود چنانچه در حدیث آمده ان الله لا ینام و لا ینبغی
له ان ینام رفع القسط و یخفضه الحدیث و تواند بود که جمله لا اله الا هو الحی القیوم و جمله لا تاخذه سنة و لا نوم و جمله له ما فی
السموات و ما فی الارض هر یکی مرفوع المحل بود خبر مبتدا باشد روایت کرده اند که قوم موسی چنانچه ارنا الله جهرة گفتند
اینام ربنا نیز بر زبان آوردند فرمان شد ای موسی دو قرابه بدست گیر و خواب بر خود بپذیر موسی علیه السلام دو قرابه
مملو بر دو دست گرفت خواب غلبه کرد هر دو شیشه از دست افتاد و بشکست تنبیه شد که خدای عز و جل از خواب منزه بود و
دار سنه مقدس باشد چه اگر او خود را در حیز خواب آرد عالم که نگاه دارد معنی اینست مر خدای را بیقین ست آنچه در آسمان
و زمین ست مَنْ ذَا الَّذِیْ یَشْفَعُ عِنْدَهٗٓ اِلَّا بِاِذْنِهٖ استفهام برای انکار ست
این جمله تذییل جمله سابقه است جمله که هر آنچه در آسمان و زمین ست مملوک او باشد پیش او بغیر دستوری او کسی را محل شفاعت نبود

ای لو شاء اللہ انتفاء اقتتال الذین من بعدہم من بعد ما جاءتہم البینات ما اقتتلوا و این جملہ معترضہ است برای بیان
حجت وقوع کارزار با وجود دواعی انتفاء آن و جملہ ما اقتتل الذین من بعدہم بقرینہ مقابلہ ولکن اختلفوا کنایت است
از اتفقوا ای و لو شاء اللہ اتفق الذین من بعدہم من بعد ما جاءتہم البینات علی الایمان فلم یقتتلوا معنی اینست و اگر خدا
خواستی کسانی کہ بعد بعثت پیغمبران بعد مشاہدہ معجزات ایشان بر ایمان اتفاق میکردند و خود را در اختلاف و اقتتال نمی
آوردند وَلٰكِنِ اخْتَلَفُوْا عطف ست بر شرط ما سبقہ معنی اینست ولکن اختلاف کردند میان یکدیگر
معاملہ مخالفت پیش آوردند فَمِنْهُمْ مَّنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَّنْ كَفَرَ ؕ تفسیر ست و جملہ با معطوف
خویش بیان اختلاف ست معنی اینست پس بعضی از ایشان کسانی اند کہ ایمان آوردند و بعضی از ایشان کسانی اند
کہ کافر شدند وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلُوْا تکرار کلام سابق ست برای تاکید چہ ضمیر اقتتلوا عاید ست بر
الذین من بعدہم سوال در جملہ موکدہ از جہت کمال اتصال واو در نیاید اینجا در جملہ موکدہ واو بچہ وجہ سایغ نماید جواب
این تاکید معطوف ست و عطف جملہ موکدہ بنا شد چنانچہ گویند جاءنی زید و ذہب عمرو و ذہب عمرو معطوف را تاکید کردہ اند و تاکید را بر وجہ عطف
نیاوردہ معنی اینست و اگر خدای عدم کارزار خواستی یکدیگر کارزار نمیکردند خود را بر اقتتال و اختلاف نمی آوردند
ع ۳۳ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيْدُ ۝ عطف ست بر لو شاء اللہ ما اقتتلوا معنی اینست و لیکن خدای بکند آنچہ خواہد از اتفاق
و اختلاف و القاء اقتتال و اختلاف نمی آوردند يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا اَنْفِقُوْا مِمَّا رَزَقْنٰكُمْ مِّنْ
قَبْلِ اَنْ يَّاْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيْهِ وَلَا خُلَّةٌ وَّلَا شَفَاعَةٌ ؕ
در آیات سابقہ از قصہ داود و طالوت و جالوت و جز آن ذکر قتال و شجاعت بود در این آیت ذکر انفاق مال در رضا جوئی خدا
و سماحت کہ ہر دو از مکارم اخلاق و جلائل اوصاف اند رو نمود لکن از جہت تناسب مقام چہ مقام بیان جہاد و شجاعت
مناسب ست بر مقام بیان جود و سماحت فصل کرد با حرف عطف بنا ورد معنی اینست ای مومنان انفاق کنید در رضا خدا
از آنچہ شما را روزی کردہ ایم یا انفاق کنید در کار جہاد و خیرات دیگر از آنچہ بر دست شما آوردہ ایم پیش از آنکہ بیاید روزی کہ
نیست سعی درمان روز تا بخرند چیزی کہ آنرا صرف کنند و نہ دوستی دوستی کہ آن دوست چیزی بدہد کہ آنرا مصروف گردانند
و نہ شفاعت شفیعی کہ بشفاعت او کسی چیزی بدہد کہ آنرا مصرف رساند بیت ای کہ دست میرسد کاری بکن پیش از آن کز تو نیاید ہیچ کار
وَالْكٰفِرُوْنَ هُمُ الظّٰلِمُوْنَ ۝ ای الذین لا یشکرون النعمۃ
ہم الظالمون این جملہ حال ست از فاعل انفقوا و ہم ضمیر فصل ست و تعریف جزئین موجب قصر عبد اللہ بر خبر ست بر
طریق اولئک ہم المفلحون معنی اینست و الکسانیکہ کفران نعمت و روزند و مال را در مصارف واجبہ انفاق نکنند ایشان ظالمان
بر نفس خود ستم کنندگان اند مال را بمشقت حاصل کنند و بدان مہرہ مند نشوند ابیات خواجہ کو مال جمع کرد و از
زان ہمہ مال مہرہ کی دارد ہیچ یا بتاراج حادثات دہد یا بمیراث خوار بگذارد ہیچ در کشاف آوردہ کہ تارکان صدقات

آیاتی ست عظیمہ مضافہ سوی خدا آیات قرانی تنزیل منزلہ کردہ و آیات معجزات انبیا پیدا آوردہ جبرئیل آنرا با قصہا و آنرا بر تو بامر ما بحق میخواند براستی و درستی میرساند وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِيْنَ ای لمن اصحاب الکتب و لمن المرسلین المذکورین فی ہذہ السورۃ من آدم الی داؤد او لمن الانبیاء المرسلین المذکورین فی القران او انک من جنس المرسلین این جملہ تنزیل ست تاکید او از جہت رد انکار منکرانی ست کہ منکر رسالت بودند و اصرار بر انکار مینمودند معنی اینست بدرستی کہ تو ہر آئینہ از فرستادہ شدگانی و این آیات بر تو وحی میشود و تو بخلق میرسانی سزاوار آنی کہ آیات بر تو بحق بر خوانند و ترا مبلغ آیات بحق و صدق دانند ۔

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ

تلک اشارت ست سوی جماعت مرسلان مذکورہ بر وجہ مسطورہ و او مرفع المحل بر ابتدا ست الرسل صفت او ست فضلنا بعضہم علی بعض خبر ست و این جملہ تکمیل ست کہ از بیان مستوا در رسالت وہم مستولد در مرتبہ می آید این جملہ آورد دفع این وہم کرد معنی اینست و آن رسولان کہ در لک من المرسلین مذکور شدہ و ذکر ایشان بر وجہ عمدیت یا بر وجہ جنسیت آمدہ بعضی را از ایشان بر بعضی فضل دادہ ایم و میان ایشان در علو مرتبت و سناو ایم مِنْهُمْ مَّنْ كَلَّمَ اللّٰهُ این جملہ بیان تفضیل بعضی رسل بر بعضی ست و دلیل ست بر نکتہ در رتبہ بعضے از بعضی اعلا ست معنی اینست بعضی از ایشان کسی ست کہ خدا با او کلام کردہ و او را با خویش در کلام آوردہ قال اللہ تعالی و کلم اللہ موسی تکلیما گاہی مرتبہ کسی کہ کلام رب الارباب بی واسطہ ملک و کتاب بشنود و با حضرت ذو الجلال و الاکرام در کلام شود وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجٰتٍ درجات تمیز ست ای و رفع درجات بعضہم یا مفعول دوم ست و این جملہ عطف ست بر جملہ اسمیہ سابقہ یعنی منہم من کلم اللہ معنی اینست و بلند گردانید خدای عزوجل درجات بعضی از انبیا چون درجہ اجابت دعا و ہلاک عام و نجات یافتن نوح با ہمہ متابعان خویش علیہ الصلوۃ و السلام و درجہ خلت و معجزہ سلامت از نار بر مضمون قلنا یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراہیم و جز آن کہ در حق ابراہیم علیہ الصلوۃ و السلام بود و درجہ محبت و مقام لی مع اللہ وقت لا یسع فیہ ملک مقرب و لا نبی مرسل و معجزہ انشقاق قمر و مرتبہ ما زاغ البصر و جز آن کہ محمد مصطفی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم را روی نمود وَاٰتَيْنَا عِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنٰتِ وَاَيَّدْنٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ جملہ و آتینا عیسی بن مریم البینات عطف ست بر و رفع بعضہم درجات ایدناہ عطف ست بر آتینا جبرئیل را روح القدس گویند اضافت او سوی صفت ما وجہ بر طریق خاتم الجود جویند معنی اینست و ما عیسی پسر مریم را معجزہ است ظاہر و چون تکلم در مہد و احیا بہوتی و بینا شدن کور مادر زاد و پیدا شدن ابرص و جز آن دادہ ایم و ما بفضل کامل و افضال شامل کار او بتائید روح القدس یعنی جبرئیل گشادہ ایم وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِيْنَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِّنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُمُ الْبَيِّنٰتُ لو برای امتناع چیزی ست از جہت امتناع امتناع و شرط و مفعول او محذوف ست بر طریق لو اتیتنی ما انفعتک لتقدیر نفی منتفی ست از جہت امتناع امتناع

روایت کرده اند چون طالوت را اجل رسید و از جهان خرامید داؤد علیه السلام را مردمان دیده و پسندیده و شایسته
این کار دانسته بودند در اختیار کردن داؤد برای کار ملک موافقت نمودند و داؤد را خدای ملک داد و بر و ابواب حکمت
یعنی علم حلال و حرام کشاد ابن عباس گفت رضی الله عنهما هر جا که در قرآن حکمت واقع شود مفسر بعلم حلال و حرام بود بعضی گویند
حکمت عبارت ست از دانستن چنانچه باید و کار کردن چنانچه شاید و بعضی گویند حکمت علمی ست که منفعت آن مخصوص
ببعض اشخاص نبود فائده آن ببعض اوقات مخصوص نباشد و بعضی الکلام المعقول المشحون بالفوائد المصون عن الزوائد
و بعضی از حکمت نبوت مراد دارند و بعضی صنعت نرم کردن آهن چنانچه در حلقهای زره بآسانی راست شود پندارند آورده اند
چون داؤد علیه السلام زبور بآواز خوش خواندی از جنیان و پرندگان هر که آواز او شنیدی در هوا ماندی وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ
النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْاَرْضُ دفع بفتح دال و سکون فا و دفاع بکسر دال و فتح فا با الف بر طریق صرف و صراف
یا مصدر باب مفاعلة بر طریق معافاة بمعنی اصل فعل خوانند و معنی همه یکی دانند بعضهم بدل ست از الناس بدل بعض از
کل و لولا امتناعی ست یعنی دلالت میکند بر امتناع ثانی از جهت وجود اول بر طریق لولا علی لهلک عمر و جمله تذییل ست و
معنی اینست اگر نبودی دفع کردن خدای شر مردمان را ببرکت بعضی شر بعضی از ایشان را یعنی شرار را بخیار و فجار را با برابر
هر آئینه زمین خرابی گرفتی و البته عالم تباهی پذیرفتی وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُوْ فَضْلٍ عَلَى الْعٰلَمِيْنَ
این جمله استدراک ست معنی اینست و لیکن خدای خداوند فضل ست بر جهانیان خیار جهان را باقی میدارد و ببرکت ایشان
بر جهان هلاک و فساد نمیگذارد تارکان صلوة را بیمن مصلیان هلاک نمیگرداند و تارکان ادا زکوة را بیمن دهندگان
بهلاک نمیرساند تارکان حج را ببرکت حاجیان نمیگیرد تارکان جهاد را ببرکت مجاهدان گرفتار نمیکند و تارکان جمعه را ببرکت
مصلیان جمعه می بخشد و از گناهگاران ببرکت متقیان میگذرد و اگر شرار بخیار دفع نمی شدند و منهزم نمیگشتند خیار منهزم
میشدند و از جهان میرفتند و چون برکات ایشان از جهان رفتی بر شرار بشومیت گناه ایشان قیامت قایم گشتی زمین خراب شدی
و بزودی بخرابی آمدی تِلْكَ اٰيٰتُ اللّٰهِ نَتْلُوْهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ تلک اشارت ست سوی آیات قرآنی
که در ثنا خدا و قصص و امثال و شرایع و احکام که بالا گذشته یا اشارت ست سوی آیات معجزات انبیا از آیات داؤد و پیغمبری
که خبر کرد ان الله قد بعث لکم طالوت ملکا و گفته اند ان آیة ملکه کذا و پیغمبری که بدعا او الوف اموات زنده گشتند و بعد جدا
شدن استخوانها بحیات پیوستند و چون معجزات عیسی و موسی و ابراهیم و آدم صلوة الله علیهم اجمعین که بالا ذکر آن رفته
و بیان آن گذشته برین طریق از نتلوها بحذف مضاف نتلو قصتها مراد شود و بر هر دو تقریر تلک مرفوع المحل بر ابتدا ست
آیات الله خبر مبتدا است و اضافه او برای تعظیم مضاف ست از قبیل ناقة الله نتلوها علیک حال از معنی اشارت از باب
هذا بعلی شیخا یا خبر دوم باشد و اسناد مجازی بود ای نتلوها او نتلو قصتها علیک جبرئیل بامرنا این جمله جمع ست مر تفاصیل
و تقاسیم سابقه را بر رسم و عادت کلام بلغا معنی اینست آن یعنی آیات مذکوره از آیات قرآنی یا از آیات معجزات انبیا

محقق گردد و شبہ دفع شود علم حاصل آید و یقین روی نماید معنی چنین آید گفتند کسانیکہ خود را بجسا بگاہ جہاد رسانند میدانند
و مبندہ ثواب او میخواہند چند از گروہ الی آخرہ وَاللّٰهُ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ این جملہ تذییل ست معنی انیست
وخدای بعلم و نصرت با صبر کنندگان باشد و بتائید و تقویت باشکیبندگان بود یعنی باکسانیکہ در مشقت قتال صبر کنند و
خود را از معرکہ در فرار نیفگنند و سعیت مذکور متشابہ است ذکر او بالا رفتہ و اختلافی کہ در تاویل و عدم تاویل
میان خلف و سلف ست گذشتہ وَلَمَّا بَرَزُوْا لِجَالُوْتَ وَجُنُوْدِهٖ قَالُوْا رَبَّنَآ
اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَّثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ۝ ط
لما متعلق قالوا ست و جملہ عطف ست بر جملہ سابقہ ربنا افرغ علینا مقول قالوا ست و ثبت عطف ست بر افرغ و انصرنا
عطف ست بر ثبت معنی انیست و ہر گاہ کہ سیصد و سیزدہ تن کہ برابر طالوت ماندہ بودند بر قتال جالوت و لشکر ہائے
او ظاہر شدند و بر صفوف عساکر او بمبارزت پیش آمدند دل بر کرم خدای بستند و بتضرع و زاری گفتند ای پروردگار
ما دوا صبر بر سقام جبانت ما ریز و ما را در قتال و جہاد با صفوف کفار یاہیز و اقدام ما را در معرکہ ثابت دار و از فرار
برقرار آر و یاری دہ ما را و غالب گردان بر کافران و فتح بخش و ظفر دہ بر ایشان صبر را مدوای کہ برای دفع ضعف و تحصیل
قوت بر سر و تن ریختہ شود و برای ازالت اضطرار و خفقان و استحصال آرام دل و اطمینان استعمال کردہ آید تشبیہ کرد
و اثبات افرغ کہ لازمی از لوازم ست بر وجہ تخییل آورد و خدای تعالی دعای ایشان مستجاب گردانید صبر و ثبات
قدم و نصرت بخشید فَهَزَمُوْهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِ ق لا فاء فصیحہ ہت جملہ عطف ست بر محذوف ای فقاتلوہم
فہزموہم معنی انیست ایشان بالشکر جالوت قتال کردند پس لشکر جالوت را بمشیت خدای و توفیق او ہزیمت آوردند
سوال از لفظ اذن مشیت و توفیق بچہ وجہ مراد شود و بچہ نوع بارادت پیوندد جواب اذن را دو معنی ست مشہور یکے
علم دوم فک حجر از محجور و ہر دو معنی او را بارادت مشیت ملازم دارند و میان ایشان اتصال صحیح پندارند چہ علم خدای
بحصول فعل از بندہ مستلزم ارادت او باشد چہ حصول فعل بندہ بغیر ارادت خدای نبود تا حزہ ہزیمت از قتل موجب اشکال
در تقدم ہزیمت نباشد لیکن برای تقدیم ہزیمت کہ متاخر ست بر قتل کہ متقدم ست نکتہ اینجا ملوح بر سرعت وقوع ہزیمت ست
بران مشابہ کہ مقدم بر قتل نماید وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوْتَ این جملہ عطف ست بر فہزموہم باذن اللہ
واو مقتضی ترتیب نبود تا حزہ ہزیمت از قتل موجب اشکال در تقدم ہزیمت نباشد لکن برای تقدیم ہزیمت کہ متاخر ست بر قتل کہ متقدم
ست اینجا ملوح بر سرعت وقوع ہزیمت ست بر ارادت مشیت کہ مقدم بر قتل مذکور نماید معنی انیست و داؤد بر خم یک
سنگ در شست جالوت را بآن سختی و درشتی کہ داشت کشت چنانچہ ذکر آن گذشتہ و بیان آن بالا رفتہ وَاٰتٰىهُ اللّٰهُ
الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهٗ مِمَّا يَشَآءُ ط این جملہ عطف ہت بر جملہ سابقہ بمتابعت جملہ لاحقی معنی انیست خدای
عزوجل داؤد را ملک داد و حکمت بر دست او آورد و از انچہ خواست از علم منطق طیر و علم تالیف کردن نغمات و تعلیم کرد

فَشَرِبُوا مِنْهُ اِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ این جمله عطف ست بر قال ان الله مبتلیکم معنی اینست پس بیاشامید ندازان جوی یکرع یعنی آشامیدن بلب و دهن آشامیدنی برخلاف فرمودن مگر اندکی ازیشان و این سیصد و سیزده تن بودند که فرمان برداری وانقیاد نمودند فَلَمَّا جَاوَزَهٗ هُوَ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مَعَهٗ قَالُوْا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوْتَ وَجُنُوْدِهٖ لما ظرف ست مر قالوا و فا فصیحه است جمله معطوفه است بر جمله محذوفه معطوفه بر شربوا ای فشربوا فعملوا الا قلیلا منهم وجاوز الباقون فقالوا حین جاوز والا طاقة لنا الیوم بجالوت وجنوده وجمله لا طاقة لنا الیوم مقول قالوا است و این قول بعض ست و قول بعض بالنسبت سوی کل کرده چنانچه در تقصیر و با فعل بعض را منسوب سوی کل آورده معنی اینست پس هرگاه که طالوت و سیصد و سیزده تن مومنانی که با او بودند ازان جوی مذکور عبور نمودند و ازین جهلکه گذشتند و قلة خویش دیدند گفتند ما با جالوت و لشکر طاقت محاربه نداریم با این قلة و ضعف کثرت و شوکت لشکر او را تاب نیاریم سیصد و سیزده تن بودند جالوت بذات خود چنین قوی تن ست که خود بوزن سیصد رطل بر سر بیدارد و آنرا گران نمی پندارد و او را سیصد هزار سوار لشکر ست کیست که با او هم قدم و هم سر ست و با این چنین سری چه جای همسری و جماعت قلیله را با این چنین لشکر چه مقام برابری قَالَ الَّذِيْنَ يَظُنُّوْنَ اَنَّهُمْ مُّلٰقُوا اللّٰهِ كَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيْلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيْرَةًۢ بِاِذْنِ اللّٰهِ این جمله مستانفه بود چنانستی که گفت کسی لما قالوا کذا فماذا قال غیرهم فقیل قال الذین سن زائده است در تمیز کم و کم خبریه مرفوع المحل بر ابتدا است جمله غلبت فئة کثیرة باذن الله خبر مبتدا است و این جمله مقول قال ست اگر از لقاء الله موت مراد باشد چنانچه در حدیث آمده است من احب لقاء الله ای الموت ظن بر حقیقت بود و معنی چنین باشد آنانکه از جهت ضعف خویش و قوت دشمنان گمان میبرند که خواهند مرد و خود را در محاربه که بردن طاقت ایشان نیست هلاک خواهند سپرد و در راه طمع رفتند و بر وجه اجر و ثواب و نجا یعنی دلاوری و امیدواری این سخن گفتند چه گروه اندک بر گروه بسیار بمشیت خدا غالب آمده و بمدد و بمعونت و منظر و منصور شده پس امید باشد که با وجود قلت پناه خدای بگیریم بر دشمن غالب آئیم و هلاک نشدیم و نمیریم و اگر از لقاء الله رویة الله مراد شود هم یظنون بر اصل باشد نیل این نعمت هر یکی را متیقن نبود و ادراک این سعادت مقرون بظن باشد معنی همین بود که گفته و مقصود همان که رفت و اگر از لقاء الله حساب الله و ثواب الله و بازگشت سوی او مراد شود یظنون را بمعنی یعلمون و یستیقنون باید داشت زیرا که لقاء حساب و بازگشت سوی او متیقن ست بری از عروض وهم و طریان شک و ظن ست محمول بر مجاز باید پنداشت بمعنی چنین باشد کسیکه بظن حساب و نیل ثواب و رجوع سوی حق در قتال ثابت باشند بر یقین آن بطریق اولی ثابت بوند سوال میان ظن و علم چه اتصال است تا ظن را بمعنی علم دارند و یظنون بمعنی یعلمون پندارند جواب ظن بامری که مطابق واقع بود و سلامت علم باشد هرچند که تامل کنند بتحقیق حق او رسند حقیقت او

ایشان بجهات انتفاء مکنت دلیل آن باشد که آیه مذکوره پیش ایشان مسلم نشود باعتبار وضوح امارت انکار تنزیل
منزله منکر مصر کرد جمله را موکد بتواکید آورد ان کنتم مؤمنین شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی **معنی** اینست بدرستی
که در آمدن تابوت مذکور بر پنج مسطور هر آئینه علامتی ست از پروردگار شما اگر شما مومن باشید و تصدیق کنید مر آیات
خدای جل وعلا **فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ**
فصل اینجا لازم ست بمعنی انفصل ولما ظرف ست مر قال و فا از روی معنی بر قال در آمده است با بجنود با مصاحبت
است متعلق ست بفصل ای قال حین انفصل طالوت مع الجنود جمله ان الله مبتلیکم بنهر مقول ست مر قال تاکید
جمله از جهت اظهار وعید و بیان پیش آمدن این چنین امری شدید بر وجه توکید ست نه از جهت رد انکار و دفع تردد
که ایشان از مضمون این خبر خالی ذهن بودند ایشان این حکم انکار و تردد روحانی مینمودند فا فصیحه و جمله معطوفه است
بر جمله محذوفه که معطوفه اند بر قال لهم نبیهم تقدیر کلام اینست وقال لهم نبیهم ان آیة ملکه ان یاتیکم التابوت فاتیهم و
عرفوا آیة ملکه فقبلوه ملکا فخرجوا معه فقال طالوت حین انفصل عن البلد مع الجنود ان الله مبتلیکم بنهر **معنی** اینست گفت
مر ایشان پیغمبر ایشان که علامت ملک طالوت آن باشد تابوتی که از شما رفته است باز گردد پس تابوت مذکور باز گشت
و علامت ملک او بظهور پیوست او را بپادشاهی قبول کردند و سر در انقیاد طاعت او آوردند پس مطایع او شدند
و با او بیرون آمدند پس در آن هنگام با لشکرها از شهر جدا گشت و بعزم مقاتله جالوت بلشکر کشی پیوست در فصیحت
سفت و با لشکر خویش گفت بدرستی که خدای شما را بنهری مبتلا خواهد کرد و جوی آبی پیش شما خواهد آورد **فَمَنْ
شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ
غُرْفَةً بِيَدِهِ** این شرطیه یعنی فمن شرب منه فلیس منی عطف ست بر اسمیه سابقه یعنی ان الله مبتلیکم بنهر
ای قال هذا القول فهذا القول با جزاء شرط محذوف ست ای اذا ابتلیتم به فمن شرب منه فلیس منی این شرط
محذوف با جزاء مذکور مستانفه بود جواب بالتصنع اذا ابتلینا به باشد و جمله ومن لم یطعمه فانه منی عطف ست بر فمن شرب
منه فلیس منی الا من اغترف غرفة بیده از فمن شرب منه مستثنا ست برین صورت ثابت شود که فصل میان مستثنی
و عامل رواست یا محمول بر تقدیم و تاخیر دارند و از روی معنی فصل نه پندارند و تواند بود که جمله ومن لم یطعمه فانه
منی معترضه بود برین وجه در فصل اشکار نباشد **معنی** اینست پس هر که از آن جوی بیاشامد پس او از متابعان
من نبود و هر که از آن جوی آب بخورد پس بدرستی که او خود از متابعان من شمرد مگر کسیکه یک کرتی آب بدست
برگیرد و بدان یکبار کفایت پذیرد او را این حکم نبود و سزاوار لیس منی نشود **سوال** در فمن شرب منه فلیس منی
جمله جزائیه را تاکید نکرد و در ومن لم یطعمه فانه منی جزا را موکد آورد نکته چیست و فرق بر چه مبنی ست **جواب**
فانه منی وعده بکرم ست فلیس منی وعید ست و شان کریم در وعده تاکید و در وعید ترک تاکید ست

عطف ست بر ونحن احق بالملک منه عطف حالی بر حالی لیکن اول را بقصد استمرار جملهٔ اسمیه آورد و ثانی را بقصد حدوث بر صورت
فعلیه ذکر کرد یعنی سزاواری ما بملک ثابت ست عنعنه آمده و در وی فراخی مال که بدان استعداد ملک حادث شود حادث
نشده معنی اینست و داده نشده است طالوت را فراخی از مال و حادث نشده است و روی رفاهیت ثروت و فراخی
حال قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي
مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ قال جملهٔ مستانفه است ان الله اصطفیه مقول قال ست تاکید از جهت رد انکار مقال
جمله وزاده بسطة عطف ست بر اصطفیه جمله والله یوتی ملکه من یشاء تذییل ست معنی اینست پیغمبر ایشان گفت بدرستی
که خدای برگزیده است طالوت را بر شما و افزوده است او را از روی فراخی در علم و فراخی جسامت در جسم چه علمی که تعلق
بملک داری و شهریاری دارد بیشتر از دیگران میدانست و در جسم بنیه قوی و تن عریض و طویل داشت که شیر را گرفتن
و بدست خود کله شیر دریدن میتوانست و خدای عز و جل بدهد ملک خویش هر کرا خواهد در چیزی که خواست خدای عز و جل
بود بندگان را در آن چیز چه محل لم و لا وجه مدخل چون و چرا باشد وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ این جمله
تذییل بعد تذییل ست معنی اینست و خدای فراخ عطاست همیشه در عطاست علیم ست و اناست استعداد هر کسی
داند و هر کسی را بمرتبه که در خور اوست برساند وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ
يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ
وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ جمله و قال لهم عطف ست بر و قال لهم نبیهم ان الله قد بعث جمله ان آیة ملکه مقول قال است
تاکید جمله از جهت تقدیم ملوح ست که جمله ان الله قد بعث لکم طالوت ملکا ملوح ست برین که سزاوار ملک خواهد بود و بر
سلطنت خود علامتی ظاهر خواهد نمود بتقدیم ملوح سامعان را تنزیل منزله سائل هل لملکه آیة کرد و جمله را موکد آورد ان یاتیکم
التابوت خبر ان ست جمله ظرفیه یعنی فیه سکینة حال ست از تابوت یا مستانفه است در جواب صفه لنا کیف کان و بقیة
عطف ست بر سکینة و لفظ آل در هر دو محل مفخم ست و جمله تحمله الملئکة حال ست یا مستانفه است در جواب زد لنا فی وصفه
معنی اینست گفت مر ایشان را پیغمبر ایشان بدرستی علامت ملک او آنست بیاید شما را تابوتی که بغارت پیوسته
و در محاربهٔ جالوت و غلبهٔ او و نهیب تاراج از شما گم گشته و از دست شما رفته در آن تابوت دلهای شما را از پروردگار شما
قراری و آرامی بود و روی بقیه از آنچه گذشته است آنرا موسی و هارون پیش شما لایح مینمود تابوت مذکور را فرشتگان
برگرفتند از کلیسهای جالوت بر ایشان آوردند روایت کرده اند که در تابوت مذکور عصای موسی و دستار هارون
علیهما السلام و بقیهٔ نر انگبین تیه و بعضی قطعات الواح توریة و خاتم سلیمان علیه السلام بود و بعضی گویند طول تابوت
سی گز و عرض دو گز و بعضی گویند طول او چهل گز از چوب شمشاد مینمود إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ۝ جمله تذییل ست تاکید او از جهت آنست که استبعاد ایشان در سلطنت و تمسک

ع ۳۲ ۶

از حال شما اگر قتال بر شما فریضه گردانیده شود شما قتال نکنید یا متوقع ست از حال شما اگر قتال فرض شود شما از
قتال باز مانید قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ
دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا ای مالنا ان لا نفعل ما کتب الله علینا و مالنا ان لا نقاتل فی سبیل الله استفهام برای
تعجب و استبعاد ست قال و قالوا مستانفه است جواب ماذا قال حین قالوا و قالوا جواب ماذا قالوا حین قال و قد
اخرجنا حال ست ای والحال انا اخرجنا من مساکننا و مساکن ابنائنا معنی اینست ایشان تیری از مرگ قتال
جستند و مالنا ان لا نقاتل فی سبیل الله تا آخر گفتند یعنی چیست ما را که در راه رضای خدای تعالی قتال نکنیم و در اعلاء
کلمه علیا شمشیر نزنیم و حال اینست که ما از سراهای خویش و جای بودن ابنای خویش بیرون آورده شده ایم و بعاجزی از نهب
و تاراج و خونریزی او خونها خورده ایم فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ
لما ظرف ست مر تولوا ای فتولوا حین کتب علیهم القتال و جمله عطف ست بر قالوا الا قلیلا منهم رفع بر بدل ست از
فاعل تولوا و نصب بر استثناست معنی اینست پس هرگاه که بر ایشان قتال فریضه گشت و بقتال مامور گشتند از قتال
روی گردانیدند و بتولی و اعراض پیوستند مگر اندک از ایشان که سیصد و سیزده تن بودند که با طالوت موافقت
نمودند وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ۝ این جمله تذییل ست چه الحاق وعید محقق ست مر تولی ایشان
و موکد ست مر ثبوت آن عصیان معنی اینست و خدای تعالی عالم ست بظالمان احوال ظالمان داند و سزا دادن ایشان
تواند وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا
عطف ست بر قالوا که در او قالوا لنبی گذشته ایراد جمل مستانفه که در میان بود برای بیان جهت شکایت از جماعت مذکور
که مقصود قصه مذکور ست بر وجه اعتراض روی نمود ملکا حال ست از طالوت یا تمیز ست تاکید جمله از جهت آنست
که ملک یافتن مردی تنها بی استعداد و مال و غنا بذات خویش حکمی مستبعد ست مظنه شک و تردد ست سامع
تنزیل منزله متردد کرد جمله را موکد آورد چنانچه در حدیث انی لست کاحد منکم انی ابیت عند ربی یطعمنی و یسقینی آمده و بتنزیل
سامع منزله سائل جمله موکده شده معنی اینست و گفت مر ایشان را پیغمبر ایشان بدرستی خدای طالوت را بر شما
بپادشاهی برانگیخته است و صلاح کار شما برای ولایت او آویخته است قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا
وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ قالوا جمله مستانفه است و جمله و نحن احق بالملک حال ست معنی اینست ایشان گفتند
مر طالوت را بر ملک و سلطنت از کجا باشد و او لایق فرماندهی و ملک بکدام وجه شود و حال اینست که ما در قوت ذات و
شرف آبا و امهات از و اکثریم و بفرماندهی و ملک سزاوارتریم چه ما از سبط یهودا ابن یعقوبیم و با خصائل خوب و شمائل
مرغوبیم خاندان یهودا خاندان ملک و سلطنت ست و دودمان حشمت و مکنت ست و طالوت از سبط ابن یامین است
و در سبط او ملک نبوده و در خاندان او گاهی پادشاهی روی ننموده وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ

گفت جوی آب نزدیک رسیده است شما از وی آب میاشامید مگر آنقدر که بر دست برگیرید چون در جوی آب رسیدند
آشامیدند و از طالوت و فرمان طالوت یاد نیاوردند و بعضی یاد آوردند و بعضی که فرمان او را در معرض اطاعت نیاوردند
و خود را در آب در آوردند همه بدهن آب خوردند مگر سیصد و سیزده تن که مخلص بودند بجان و دل اطاعت نمودند
متابعت فرمان او کردند آب بغرفه دست خوردند با طالوت بسلامت و عافیت گذارا شدند و کسانیکه فرمان بجا نیاوردند
در جوی در آمدند و آب بدهن خوردند تشنگی در ایشان مستولی گشت هر چند که آب خوردند تشنگی برفت چندان آب خوردند
که با بتلاء شکم موازنه هفتاد هزار تن بمردند جز سیصد و سیزده تن برابر طالوت نماندند همدرین معرض عساکر جالوت پیدا
شدند ایشان رسیدند و گفتند ما را طاقت محاربه با این لشکر نبود و قتال با ایشان میسر نشود و بعضی گفتند مترسید
که چند گروه اندک بر گروه بسیار غالب آمده اند و با قلت عدد و انتفاء عدد مظفر و منصور شده اند دعای ثبات قدم
کردند و از خدای صبر خواستند و با لشکر جالوت برابر شدند جالوت بمردانگی و فرزانگی مشهور بود و بهیبت و اهب
مسبب مینمود خود از فوج جدا گشت و بمبارزت پیوست داود علیه السلام پیش طالوت آمد گفت مرا بفرمائی تا مبارزی
کنم و بسنگ فلاخن جالوت را بزنم طالوت گفت تو طاقت این کار نداری خود را بدین عیار من طاقت این دارم
این کار بمن بگذار داود گفت اگر این کار از من نشود مرا چه دهی گفت دختر خویش بزنی دهیم و بر نیمه ملک ترا شریک کنم
برین عهد کرد مهتر داود علیه السلام سنگ بر فلاخن کرد و بر جالوت حمله آورد جالوت گفت سنگ بر سگان زنند
با همچو منی بسنگ چگونه جنگ کنند تو چونه آمده و چه نوع بقوت سنگ در جنگ شده داود گفت تو نیز سگی سگ را
بسنگ باید زدن و با تو جنگ بسنگ باید کردن داود دل را بر دلیری گماشت و سنگ را بر فلاخن داشت بادی
در آمد خود از سر جالوت انداخت و او را دران سر برهنه ساخت داود بقوت سنگ فلاخن در پیشانی جالوت زد
سنگ مذکور سه شاخ شد پس قفای او بیرون آمد جالوت افتاد لشکر او روی بهزیمت نهاد لشکر بهزیمت در کوه سنگ
مقناطیس در آمدند با آهن نعال اسپان و آهن اسلحه مردان پای گیر کوه مقناطیس شدند تا این سیصد و سیزده تن
همه لشکر جالوت را به آهستگی بکشتند و غنایم گرفتند مظفر و منصوره شده باز گشتند طالوت با داود عهد دادن
دختر وفا کرد و عهد شرکت ملک را وفا نکرد و نیمه ملک نداده ملکه غیرت کرد دل بر کشتن او آورد دختر طالوت خبر یافت
شوهر را خبر کرد داود بر فراش بجای خویش مشک پر آب گذاشت و خود را در گوشه پنهان ساخت سیاف
که برای کشتن نامزد بود تیغ بر مشک زد آب ریخت داود را چون عداوت قصد کشتن او تحقیق شد گریخت بعد چندگاه
اجل طالوت رسید داود علیه السلام شنید باز گشت ملک و خلافت بدو پیوست قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ
كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا استفهام برای تقریر است بمعنی تثبیت عسیتم از افعال مقاربه است
ان لا تقاتلوا خبر اوست ان کتب علیکم القتال شرطی معترضه است معنی اینست گفت پیغمبر ایشان ثابت است

آورد عصای فرستاد و فرمان داد تا هر که قامت او برابر این عصا باشد او پادشاه بود هر کرا با عصا برابر ساختند کسی
را همچند عصا نیافتند متحیر بودند که هم قد عصا که خواهد بود و سلطنت و مکنت کرا روی خواهد نمود طالوت نام خر بنده
خری گم کرده بود در طلب خر خویش هر سوی سعی مینمود از روستا سوی شهر آمد و بجست جوی گم کردهٔ خویش در شهر در آمد
تا پیش در خانهٔ پیغمبر رسید برای استمداد یافتن خر در اوقات پیغمبر مصلحت دید پیغمبر را بر قامت او نظر افتاد عصا را
برابر قامت او نهاد او را برابر عصا یافت مردی را که مختار برای ملک بود دریافت خلق را گفت خدای طالوت را بر شما
پادشاه گردانید و بحشمت فرماندهی رسانید ایشان از پادشاهی او تعجب کردند و خود را در تردد آوردند و گفتند ما
ملک او را چگونه مسلم داریم ما از وی بملک سزاواریم و فراخی از مال نیز ندارد تا کسی بطمع مال بر وی روی آرد و از خانهٔ آن
ملک نیست تا بعز اسلاف عزیز بود و بشرف ذاتی مشتهر نیست تا بران مذکور شود که از فرزندان یعقوب ملک در فرزندان
یهودا و نبوت در فرزندان از دینی ست و طالوت از سبط ابن یامین بود و در سبط ابن یامین ملک و نبوت کسی را روی ننمود
بچه چیز او را بملک بپذیریم و بکدام روی او را بسری گزینیم پیغمبر ایشان را گفت خدای تعالی برگزید و بر شما او را پادشاه
گردانید و در علم ملکداری و دانش شهریاری افزونی داد و بنا انبیا او را بر ضخامت و شجاعت بنیاد نهاد تا هیچ مردی
بدرازی تا سینهٔ او نمی رسد و هیچکس همتای او نمیشود در قوت چنانست که بی کمند و تیر شیر نر را بر دست آوردی و
بقوت دست گلهای شیر را پاره کردی خدای کسی را که خواهد پادشاهی دهد و تواند بود که بر سری گدائی افسر سری و تاج
سروری نهد در کار او چه جای بحث بود و در خواست او چه محل سخن باشد بیت پادشاهی ست کز خزانهٔ غیب
هر دو عالم بیک گدا بخشد بعد از آن ایشان نشانی در ملک او جستند و برهانی بر اصطفاء او طلب کردند پیغمبر ایشان
را گفت نشانی ملک او آنست تابوتی که گم کرده اید و هم در باز گردانیدن آن عاجز شده اید آنرا باز گرداند و آن
تابوت گم شده را بشما نرساند بدین نشانی در طاعت او رغبت کردند و روی سوی او آوردند هم بدین نشانی در
طاعت کمر بستند بوجه بسوی او کردند تابوت مذکور که جالوت بغارت برده بود کسان جالوت در کلیسها
نگاه میداشتند فرشتگان از پیش برداشتند در طالوت آوردند بدین نشانی طالوت را همه بپادشاهی قبول
کردند و سر در ربقهٔ طاعت او آوردند بعده لشکر کشی کرد و روی بمحاربهٔ جالوت آورد و داود پیغمبر علیه السلام
در زمان حداثت سن برابر لشکر طالوت بود در راه در دامن کوه میگذشت از سنگی آواز شنید که مرا برگیر و بار من
بر خود بپذیر من ترا کار خواهم آمد و دشمن ترا زخم خواهد زد داود آنرا برداشت در توبره انداخت پیشتر از سنگی
دیگر نیز همین آواز بر آمد و همین نوع صورت در گوش آمد و او را نیز برداشت و بر خود نگاه داشت برابر لشکر میرفت
طالوت خواست که لشکر را امتحان کند و میان شایسته صحبت از ناشایسته فرق افگند در ره بیابان روان شد
در بی آبی افتاد هوا گرم بود تشنگی زور آورد لشکر زبان بزاری گشاده آب میجستند طالوت طالوت می گفتند طالوت

و خدای تنگ گرداند و فراخی دهد تنگی و فراخی از دست رزق را تنگ کند و فراخی دهنده هموست و از نفاق کردن فقیر نیاید
و از صدقه دادن تنگدستی روی ننماید در حدیث ست ما نقص مال من صدقة تواند بود که خرج کنند و بدهند و کمین نیارد و
تواند بود که امساک ورزند و بدارند و فقر آرد و این تنبیه است برین که صدقه دادن و مال در مصارف غیر خرج کردن موجب
فقر نبود و مستوجب تنگدستی نشود و چون مال روی برفتن آرد امساک و بخیلی از رفتن باز بدارد **شعر** اذا جاءت
الدنیا علیک فخذ بها ❊ علی الناس طرا قبل ان تتغلب ❊ فلا الجود یفنیها اذا هی اقبلت ❊ ولا البخل یبقیها اذا هی
تذهب ❊ گفته اند چون می آید بده که کم نیاید و چون میرود مدار که نیاید **وَاِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ** جار و مجرور
متعلق ست بترجعون و جمله عطف ست بر جمله سابقه **معنی** اینست و بسوی حسابگاه خدای بازگردانیده خواهید گشت و
بجزا و سزا خواهید پیوست پس باید که مال را در محلهای خرج کنید که بآسانی حساب توانید داد و در جهاد و حج و طلب علم
و سایر امور خیر مصروف گردانید که دران دل بر ثواب توانید نهاد **اَلَمْ تَرَ اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ**
مِنْ بَعْدِ مُوْسٰى اِذْ قَالُوْا لِنَبِيٍّ لَّهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَاتِلْ
فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ این جمله حکایتی دیگر ست از حکایتهای بنی اسرائیل متضمن شکایتی از شکایتهای ایشان روایت
کرده اند جمعی از بنی اسرائیل از پیغمبری پادشاهی را جستند و بموافقت و متابعت او قتال با کافران خواستند پیغمبر پادشاهی
را نصب کرد ایشان را بر متابعت او آورد و پیشتری بر سخن خویش نرفتند و اندکی از ایشان متابعت آن پادشاه کردند
و بجمعی قلیل بر کفار نابکار کثیر غالب آمدند و اگر خطاب کسانی را بود که این قصه شنیده اند استفهام برای تقریر بمعنی
اقرار کنانیدن باشد و اگر خطاب کسانی را دارند که این قصه نشنیده اند استفهام برای تعجیب از ناشنیدن قصه مشهور مذکور
پندارند اذ ظرف الم تر است تنکیر لنبی و ملکا برای تعظیم ست نقاتل بجزم جواب امر بغیر فاست هم ازین جهت مجزوم است
معنی اینست آن دیده ای مخاطب بنظر دل بسوی گروهی عظیم از بنی اسرائیل از پس موسی یعنی ایشان را نمیدانی دران
هنگام که پیغمبر را که مر ایشان را بود گفتند برانگیز ما را پادشاهی که کارزار کنیم در زیر رایت او و با کافران محاربه کنیم در حمایت
او برین طریق منصب پادشاهی جستند **قصه** آنست جالوت پادشاهی قوی تن بود بنی اسرائیل را قوت و شوکت بسیار
مینمود بر سر او خودی بوزن سیصد رطل که پانزده من دهلی باشد بودی در ضخامت و شجاعت بغایت با هیبت نمودی
لشکر بسیار داشت دل بر تاختن بنی اسرائیل گماشت شهرها و ایشان تاخت و ایشان را بقهر و کین برانداخت و تابوتی
که مورث از انبیا داشتند و آنرا مدد و شوکت خویش می پنداشتند از ایشان بغارت برد و بانواع آزار ایشان را آزرد
پیش پیغمبری که مر ایشان را بود حال خویش گفتند و نصب کردن پادشاهی دیگر جستند تا با جالوت قتال کنند و انتقام
خویش کشند پیغمبر مذکور علیه السلام در قتال با ایشان تاکید کرد اختیار ایشان را در استفسار کرد و ایشان تصمیم عزم
اظهار کردند و اختیار خویش در بیان آوردند چون پیغمبر ایشان دعا کرد خدای عز و جل دعای او را در استجابت

گذشت و دل او بمشاهده حالت ایشان متفق گشت دل بر دعا آورد و از حضرت خدای عزوجل خواهش کرد اللهم ارحم رحمتک کما ارایتهم قدرتک گفت و زنده گشتن ایشان جست دعا را و مستجاب گشت و خواهش او باجابت پیوست
إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ این جمله تذییل ست مقرر ست مر فضلی را که در باب ایشان بزنده گردانیدن بعد دل گشت و لطفی که در شان ایشان بظهور پیوست چون این جمله کنایت ست از حصول فضل باحیا بعد از ممات و نیل زندگانی بعد از فوات معنی مکنی عنه را بعضی منکر انند و بر انکار مصر انند باعتبار معنی مکنی عنه جمله را تاکید کرد و موکد بتواکید آورد معنی اینست بدرستی که خدا تعالی هر آئینه بر مردمان خداوند فضل ست فضل اماته و احیاء و افضال صفت خدای عزوجل ست میراندن زندگان تواند و تواند که مردگان را بزندگانی برساند **وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ** این جمله عطف ست بر جمله سابقه استدراک ست برای دفع وهم این که فضل خدای را که ظاهر ست همه شاکر اند و ترک شکر غیر متکابرند برای دفع این وهم استدراک کرد این جمله بر وجه تکمیل آورد معنی اینست ولکن اکثر مردمان شکر نگزارند و سپاس فضل بجا نیارند **وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ** جمله و قاتلوا با معطوف او معترضه ست برای امر بقتال بعد اعلام اینکه احتراز از مرگ نفع نمی کند میان دو قصه بنی اسرائیل که هر دو متضمن حکایت آمده ثانیه مقرر مضمون اولی شده و اعلموا عطف بر و قاتلوا ست ان با اسم و خبر مفعول و اعلموا است معنی اینست و در راه خدا قتال کنید و خدای را شنونده اقوال و داننده افعال بتدا چه هر چه میگوئید میشنود و هر چه میکنید میداند هیچ قول و فعل شما از وی پوشیده نبود برای هیچ گفتار و کردار مخفی نماند چون این معنی بدانید از همه کارها نا شایسته باز مانید و در کارها نیک کنید و دمی و قدمی در بدی ترنید چون مالک را عالم بحال خویش پندارند و در بدی کردن شرم دارید یا علم بدینکه مالک حقیقی بظاهر و باطن بنده علم دارد و دل بر ترک طاعت و ارتکاب معصیت چگونه آرد **مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً** من استفهامیه مبتدا ست ذا خبر الذی موصول با صله خویش صفت ذا یا بدل از ذا ست و استفهام مذکور بمعنی امر ست ای اقرضوا الله قرضا حسنا نحو من یقتنی مالا و من یاخذ بیدی این جمله معترضه است برای تحریص بر تصدق و انفاق مال در مصارف خیر علی الخصوص جهاد با کافران و صرف مال حلال در اعلاء دین رحمان فیضاعفه جواب استفهام ست بالفا منصوب شده اضعافا منصوب ست از باب ضربته اسوا الحاذی یضاعفه مضاعفة باضعاف کثیرة و کثیرة صفت ست مر اضعافا و بر قراءة رفع یضاعفه عطف ست بر یقرض الله معنی اینست کیست آنکه خدا را قرض حسن دهد پس او را خدای بیفزاید دو چند گرداند یکبار دو چند گرداندن بسیار مراد از اقراض درین محل ادای مال ست برای یافتن بدل چه انفاق مال برای یافتن ثواب با قراض میماند او را اقراض بر وجه تمثیل میخوانند **وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ** بسط و صاد و سین خوانند و معنی هر دو یکی دانند این جمله تذییل ست معنی آن

گفته اند و وجه تشبیه بیان سایر آیات خدای ببیانهای که مذکورست حقیت و وضوح و سلامت و استقامت ست و غرض
تشبیه بیان حال مشبه است لعلکم تعقلون بمعنی لکی تعقلوا متعلق ست بیبین و جمله کذلک یبین الله تا آخر تنزیل و تاکید ست مر کلام
سابق را معنی اینست همچنین بیان میکند خدای عز و جل برای شما آیات خویش را تا دریابید شما اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ
خَرَجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوْفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ در آیه سل بنی اسرائیل حکایت و شکایت بنی اسرائیل بود درین
آیه نیز حکایت و شکایت و قباحت بنی اسرائیل ست غرض هر دو آیه بیان شناعت احوال و قباحت اعمال ایشان ست میان
این دو کلام اتصال معنوی ست جملی که در میانه معترضه بود از جهت وقوع بین کلامین متصلین سایغ نمود خطاب مر مخاطب
غیر معین راست از کسانیکه این قصه را شنیده اند و این واقعه را دانسته اند از پیران اهل کتاب که این قضایا میدانند و احبار
یهود و نصاری که اخبار گذشتگان میخوانند برین وجه استفهام برای تقریر ست معنی حمل مخاطب بر اقرار تا اقرار کند
و تواند بود خطاب کسانی را باشد که نمیدانند برای تقریر استفهام برای تعجب بود یعنی ناشنیدن و نادانستن این قصه
مشهور امری عجیب ست و هم الوف حال ست حذر الموت مفعول له است مر خرجوا معنی اینست آیا نمی بینی بسوی کسانیکه
از سراهای خویش بیرون آمدند و ایشان هزارها بودند از جهت ترسیدن از موت و پرهیزیدن از قوت بعضی گویند هفتاد
هزار بودند بخشیت مرگ از دیار خویش فرار نمودند و در تفسیر آورده صحیح قول اول ست و آن علما را معول ست و بعضی الوف
را جمع الف دارند همچو قعود جمع قاید و جلوس جمع جالس پندارند ایشان میان خویش الفت گیرنده بودند و یکدیگر میان
خویش دوستی مینمودند بعضی گویند در شهر ایشان وبا افتاده بود هر یکی از وبا فرار نمود و بعضی گویند پادشاه ایشان را در جهاد
میفرستاد ایشان را تعریض نفس خویش در هلاک و افگندن در بیم و باک مصلحت نیفتاد ایشان از جهاد محترز شدند
و از شهر خویش بیرون آمدند فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوْتُوْا عطف ست بر خرجوا گفتن موتوا کنایت ست از میرانیدن
و بهلاک و فنا رسانیدن اماته الله نگفت تعبیر بکنایت که ابلغ از تصریح ست جست معنی اینست پس گفت خدای مر ایشان
را که بمیرید و از چیزی که گریخته اید دران افتید همه را میرانید و بهلاک رسانید و این میرانیدن بر وجه تنبیه و موعظت بود
و بر جنایت گریختن از مرگ بر سبیل عقوبت روی نمود تا ظاهر شود که از مرگ گریختن سود ندارد و گریخته را مرگ دنبال
نگذارد کما قال الله تعالی اینما تکونوا یدرککم الموت و تحمید غازیان بر دلاوری شود و محاربان را بر در آمدن در معارک
و مهالک تشجیع باشد بدانند چون مرگ رسیدنی ست و هر کجا که روند آمدنی ست اگر در کار خدای رسد بهتر بود و اگر برای
خدا آید خوشتر باشد بیت جان بجانان ده وگرنه از تو بستاند اجل ✤ چون بخواهی مرد عالم این نکو یا آن نکو ✤
ثُمَّ اَحْيَاهُمْ عطف ست بر فقال لهم الله معنی اینست پس ایشان را خدای عز و جل بعد چند روز و
بعضی هشت روز تعیین کنند و بعضی گویند بعد آنکه استخوانها گوشت گشت و بندها بجدائی پیوست پیغمبر را بر سر ایشان
رسانید و ایشان همه را بدعای آن پیغمبر مذکور و نهی مسطور زنده گردانید روایت کرده اند دران عهد پیغمبری بود برایشان

نیست بر شما در انچه ایشان بوجه نیک یعنی بوجهی که منکر شرع نبود و ناپسندیده طبع نباشد بکنند و خود را در آراستن و عطر
الیدن و طلب شوهران کردن انگنند وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ این جمله تذییل ست معنی اینست و خدای
غالب ست عاصیان را عذاب تواند کرد حکیم ست استوار کار ست همه کار را بر وفق حکمت تواند آورد و بدانکه حکم در آغاز این
بود که زنی که شوهر او بمیرد مدت عدت او یکسال باشد و شوهر را واجب بود که بداد ن نفقه یکسال وصیت کند بعد از آیت
والذین یتوفون منکم و یذرون ازواجا تربصن بانفسهن اربعة اشهر و عشرا منسوخ گشت و عدت او بچهار ماه و ده شب
پیوست و هر چند که آیة در کتاب صحف متقدم شده در نزول متاخر آمده تقدم او در کتابت منافی ناسخ بودن نبود و
اخر این در کتابت منافی منسوخ بودن نباشد وَلِلْمُطَلَّقٰتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوْفِ حَقًّا
عَلَى الْمُتَّقِيْنَ حقا مصدر ست مر فعل محذوف را ای حق ذلک حقا اگر از متاع اینجا برخورداری نفقه چنانچه
در ستاعا الی الحول مراد شود این آیت در بیان وجوب نفقه عدت مطلقات باشد و ازین جمله را معطوف بر جمله
والذین یتوفون منکم آخر گویند و از هر دو آیت اثبات حکم نفقه جویند ازان آیة نفقه عدت وفات و ازین آیة نفقه عدت
مطلقات و اگر از متاع اینجا متعه دادن چنانچه در متعوهن علی الموسع قدره و علی المقتر قدره متاعا بالمعروف مفهوم بود
مراد شود این آیة در بیان متعه باشد بیان متعه مستحبه که در حق جمله مطلقات ثابت ست دارند و حقا علی المتقین محمول
بر لزوم اعتقاد پندارند و اگر نه در استحباب لزوم نبود و حقا علی المتقین بیان استحباب لزوم نبود و حقا علی المتقین تا
بیان استحباب جمع نشود در کتب فقه آورده در حق مطلقه که مهر او مسمی نگشته و پیش از وطی بطلاق بسته چنانچه بالا رفته
در آیة و متعوهن علی الموسع قدره گذشته متعه واجب بود و در حق همه مطلقات غیر مطلقه مذکور متعه دادن مستحب باشد
در آیة و متعوهن بیان وجوب متعه در حق مطلقه مذکوره بود درین آیة بیان استحباب متعه در حق سایر مطلقات روی نمود
و بعضی حقا علی المتقین را متصل همه اوامر و نواهی سابق دارند متعلق ببیان استحباب متعه نپندارند اشکال مذکور وارد نشود و
محتاج سوی حمل بر لزوم اعتقاد منعه نبود معنی بر وجه اول اینست مر مطلقات را برخورداری نفقه عدت باشد بمعروف
یعنی بوجهی که منکر شرع و مبغوض طبع نبود و بر وجه دوم معنی چنین آید و مر مطلقات را ست متعه بمعروف در حق مطلقه
که ذکر او بالا رفته بر سبیل ایجاب و در سایر مطلقات بر سبیل استحباب یا گویند مر همه مطلقات غیر مطلقه که ذکر او بالا رفته
و در حق او بیان وجوب متعه گذشته متعه مستحب بود و مقتضا مروت باشد ثابت ست این قول ثابت بودنی بر پرهیزکاران
و از خدای ترسان که واجب را واجب دانند و مستحب را مستحب و از حدود تجاوز نکنند و خود را بر اعتقاد نابوده نفگنند
یا گویند ثابت ست همه اوامر و نواهی مذکوره و همه تکلیفات مسطوره ثابت بودنی بر متقیان و پرهیزکنندگان كَذٰلِكَ
يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ کذلک صفته مصدر محذوف ست یبین ای یبین الله لکم آیاته تبیینا
مثل ذلک التبیین الذی عرفتموه و استعمال کذلک در مشار الیه قریب برای تعظیم ست چنانچه در الم ذلک الکتاب

ع ۳۶

ایشان را انچه نمیدانستند وجه تشبیه تیقین وقوع وتحقق حصول ست وغرض از تشبیه تقریر شبه است چنانچه گویند اشکره و
کما انعم علیکم وتواند بود تشبیه فعل ذکر بتعلیم ذکر باشد در کمیت وکیفیت وغرض از تشبیه بیان حال مشبه بود بر طریق خلق الاشیاء
کما شاء وفعل الایجاد کما اراد والمعنی افعلوا ذکرا مثل ذکر کما علمکم مالم تکونوا تعلمونه من الذکر **معنی** اینست پس چون این حال
شود وخوف برود پس خدایرا یاد کنید چنانچه تعلیم کرده است شمارا انچه نمی دانستید یعنی چنانچه تعلیم او شمارا محقق و
متیقن ست ذکر خدای از شما متیقن ومحقق باید ویاد کردن او بر سبیل تیقن شاید یا گویند خدای را یاد کنید چنانچه تعلیم
کرده است شمارا انچه نمی دانستید یعنی از کیتی که مفهوم از ذکر واشد ذکر کثیر آمده وکیفیتی که ازا دعوا ربکم تضرعا وخفیة
مفهوم شده **سوال** تعلیم چیزیرا بود که معلوم نبود در ذکر مالم تکونوا تعلمون چه فائده باشد **جواب** فائده او تتمیم ست
وآن آنست که در کلام فضلة آرند ودر آوردن او فائده غیر دفع ابهام مرعی دارند چنانچه ایجاد در ذکر مالم تکونوا تعلمون فائده
تصریح بنا دانستن ایشان پیش از تعلیم آمده واعتراف بعجز پیش از تلقین شد **وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ
وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِّأَزْوَاجِهِم مَّتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ** وصیة منصوب ست
بفعل محذوف ای یوصون وصیة وبعضی وصیة برفع خوانند خبر مبتدا محمول بر حذف مضاف از مبتدا وابتدا تقدیر وشان الذین
یتوفون منکم ویذرون ازواجا وصیة لازواجهم دارند یا بحذف مضاف از خبر بر تقدیر والذین یتوفون منکم ویذرون ازواجا
اهل وصیة لازواجهم بپندارند یا وصیة خبری محذوف المبتدا بود بتقدیم امر بهم وصیة باشد یا مبتدای محذوف الخبر گویند معنی علیهم
جوینده واین جمله اسمیه عطف ست بر جمله اسمیه سابقه اعنی لاجناح علیکم ان طلقتم الآیة وجمله سابقه یعنی حافظوا علی الصلوات
تا آخر معترضه بود میان معطوف ومعطوف علیه برای بیان حکمی از احکام دین در اثنا بیان احکامی که بمعاش دنیا تعلق
دارد چنانچه گذشت اعتراض وسایغ نمود متاعا منصوب ست بوصیة یا بتمتعوا من محذوف از باب له علی الف درهم عرفا
الی الحول متعلق ست بمتاعا غیر اخراج صفت مصدر محذوف ست بتقدیر تفعلون فعلا غیر اخراج از باب هذا القول غیرا
مقول یا حال ست از ازواجهم ای وصیة لازواجهم حال کونهم غیر مخرجات یا حال ست از مضاف الیه لازواجهم ای حال
کونهم غیر ذوی اخراج **معنی** اینست حال آن کسانی که متوفی میشوند وجان بحق می سپارند وزوجات را میگذارند وصیت
کردن ست برای زنان بقصد احسان تا گویند کسانی که متوفی میشوند وزنان را میگذارند خداوندان وصیت اند برای زنان
خویش او وصیت کنند ودرین باب در انفاق واحسان بزنند تا زنان از نفقه وعطیه ایشان برخورداری گیرند وبعطاء
ایشان انتفاع وارتفاع پذیرند در حالة که این زنان بیرون کرده نشده اند یا در حالة که شوهران بیرون کننده زنان نباشند
یا گویند بکنند شوهران غیر بیرون کردن **فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنفُسِهِنَّ
مِن مَّعْرُوفٍ** شرطی که جزا او جمله اسمیه ست حکم اسمیه دارد عطف ست بر اسمیه سابقه **معنی** اینست الا آن زنان
از مساکن خویش بعد یکسال بیرون روند یا بعذری در اثنا سال که از بیرون آمدن چاره نباشد خروج نمایند پس بر شما

استتار آن خواسته تا هر پنج را محافظت کنند و در رعایت جمع اهتمام نمایند در تفسیر آورده درین آیه دلیل ست که عدد نمازها در روز و شب
کم از پنج نباشد زیرا که صلوة وسطی را عطف بر جمعی کرده و عطف مقتضی مغایرت ست پس وسطی با جمع که مغایر جمع باشد کم از پنج نبود زیرا که
چهار و دو وسطی ندارند سه مقرون با جمع نبود عددی که برین صفت بود کمتر از پنج نباشد **سوال** عطف هر چند که مقتضی مغایرت بود اقتضا
آن ندارد که معطوف بر جمع داخل و بر جمع نباشد چه در قل من کان عدوا لله و ملائکته و رسله و جبریل را و اللهم صل علی محمد و علی آله و اصحابه
شک نیست که معطوف بعض جمع معطوف علیه است ممکن باشد که حافظوا علی الصلوات و الصلوة الوسطی برین طریق بود بلکه چون وسطی مؤنث
اوسط ست و اوسط افعل تفضیل ست بمعنی اشد توسطا و اسم تفضیل را چون اضافه سوی جمعی که مفضل علیه است کنند بعضی از آن جمع بود
چون افضل القوم و اکمل الناس برین طریق عطف وسطی بر ثلثه نیز مستقیم آید چنانکه گویند اکرمت هؤلاء الثلثة و اوسطهم برین نوع این آیه دلیل
نبود که عدد صلوات مذکوره کم از پنج نباشد **جواب** این وقتی آید که صلوة وسطی وسطی جمع مذکور داخل باشد چنانچه جبریل در ملائکه و اصحاب
در آل داخل اند و نیز فضل جبریل بر ملائکه و معطوف بر معطوف علیه در آله و اصحابه قائل اند و درین آیه وسطی
بر نسبت صلوة معطوف علیها که صلوات مفروضات ست نبود زیرا که همه افراد مفروضات متصف به
توسط نه اند تا وسطی بر نسبت مفروضات اشد توسطا باشد بلکه وسطی بر نسبت متوسطات غیر طرفین دارند برین حیثیت وسطی
که بعض متوسطات ست بعض مفروضات که معطوف علیها ست پندارند از قبیل عطف جبرئیل بر ملائکه نبود سوال وارد نشود
وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ عطف ست بر حافظوا **معنی** اینست و برای خدا بایستید در حالتی که عبادت
کننده اید یا ویرا ایستنده اید یا زاری کننده اید یا خدای را یاد کننده اید یا خاموش باشنده اید پیش از آن در نماز سخن می
گفتند بدین آیه برین معنی سخن گفتن منسوخ باشد و بتبدیل پیوندد یحیی بن یحیی باسناد صحیح از زید بن ارقم رضی الله تعالی
عنه روایت کرده است که او گفته کنا نتکلم فی الصلوة یکلم الرجل صاحبه و هو الی جنبه فی الصلوة حتی نزلت و قوموا لله
قانتین فامرنا بالسکوت و نهینا عن الکلام و بر معانی دیگر ناسخ کلام حدیث ان صلوتنا هذه لا یصلح فیها شیء من کلام
الناس انما هی تسبیح و تهلیل و قرة القرآن **فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا** رجال جمع راجل ست
چون قیام جمع قایم و نیام جمع نایم رجالا منصوب ست بر رجال او رکبانا عطف بر وست ای ان خفتم فصلوا حال کونکم
راجلین او راکبین جمله عطف ست بر انشاءات سابقه **معنی** اینست پس اگر شما از دشمنان که بیایند در اثناء نماز و تعرض
رسانند بترسید پس در حالتی که پیاده اید یا سوار اید نماز بگذارید **فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا
عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ** این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه چون خوف بر نسبت امن
اندک ست در ان خفتم ان استعمال کرده و چون امن از خوف بیشتر ست در فاذا آمنتم استعمال اذا آورده ما در ما لم تکونوا
تعلمون موصوله است و ضمیر او محذوف ست ای ما لم تکونوا تعلمون موصول با صله مفعول دوم علمکم واقع شده کما علمکم صفت مصدر
محذوف ست ای ذکرا کتعلیمه ایاکم ما لم تکونوا تعلمونه و این تشبیه است مر ذکر کردن بندگان خدای را بتعلیم کردن خدای

باصله من ذکر نکرد بالام که فاعل در می آید آورد اقرب من التقوی نگفت موافقت مقصود نخست نکته چیست وقلب عبارت
پرچه مبنی ست **جواب** قرب تقوی از عفو مستلزم ست مر قرب عفو از تقوی این عبارت اختیار کرد برعکس نیاورد تا مقصود
که قرب عفو از تقوی ست بکنایت فهم شود ذکر او بتصریح نبود که کنایه ابلغ ست از تصریح و تلویح اولی ست از تصریح خطاب
مر ازواج و زوجات راست و در آمدن زنان دران تغلوا که خطاب جمع مذکر ست بر سبیل تغلیب ست عفو ازواج آنست که
زیادت بر نصف که داده باشند نطلبند تا عفو گفتن اعطا را بر سبیل مشاکله باشد و عفو زوجات آنست نمی مهر که واجب شده است
نستانند و حق خویش در خویش ساقط گرداند **وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ** عطف ست بر مضمون
جمله وان تعفوا اقرب للتقوی که مضمون او تحریص بر عفو ست چنانستی که گفت فاعفوا و تفضلوا و لا تنسوا الفضل بینکم
معنی اینست میان خویش فضل را یعنی تفضل را فراموش نکنید و افزونی درجه تفضل بعفو و احسان و بر دوستان یاد
دارید یکدیگر بعفو پیش آیید و در احسان رغبت نمایید **إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ** ۝
این جمله تذییل ست و تاکید او از جهت آنست که دیدن خدای عمل بندگان را کنایت ست از جزا دادن چنانستی که گفت فتقبل
له اعمالکم و یجازیکم بها و تحریض بر عفو و احسان ملوح ست مر جزا دادن بدان بتقدیم ملوح سوی معنی نکنی عنه تاکید کرد
بر سبیل استیناف مفصول آورد و معنی اینست بدرستی که خدای جل و علا بدانچه شما میکنید بینا ست هر چه از شما موجود
شده و شود به بیند و آنرا بجزای که ملایم آنست بگزیند **حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ**
این جمله معترضه ست برای امر باداء صلوة و محافظت اوقات معنی اینست و بر نمازها
محافظت کنید و نماز میانه بر پادارید یعنی نمازها در اوقات آن بگذارید و تاخیر آن از اوقات روا مدارید و بدانکه وسطی
تانیث اوسط ست و اوسط افعل تفضیل ست از وسطت المکان اسطه وسطا و وسطه ای توسطته یعنی در میان او رفتن
و وسط در میان رونده تر را گویند و آن کسی ست که در میان برسد همچو نقطهٔ دایره و واسطه عقل شود صلوة وسطی
نماز میانه را گویند و تواند بود باعتبار آنکه هر چه میانه چیزست افضل او بود وسطی کنایت از افضلی یعنی فاضلترین نمازها
باشد و در نماز میانه که فاضلترین نمازهاست اختلاف کرده اند یعنی گویند نماز دیگرست چنانچه در حدیث آمده است
شغلونا عن الصلوة الوسطی صلوة العصر ملا الله بیوتهم و قبورهم نارا و در حدیث دیگر آورده است من ترک صلوة
العصر فقد حبط عمله و یعنی صلوة وسطی مغرب دارند که آنرا میان دو نماز روز و دو نماز شب پندارند و دو نماز ظهر
و عصر و دو نماز شب فجر و عشا و یعنی گویند وسطی نماز بامداد ست که میان دو نماز شب و میان دو نماز روز متوسط شده
میان مغرب و عشا و ظهر و عصر آمده و یعنی گویند صلوة وسطی صلوة ظهر ست زیرا که اول مفروضه ست بقوله تعالی
اقم الصلوة لدلوک الشمس و هر چه اول باشد در دائره عدد وتر لامحاله در میان افتد و یعنی گفته اند یکی میان
ایشان وسطی ست و آن یعنی نیست خدای عزوجل آنرا همچو شب قدر و ساعت جمعه پوشیده داشته و بر مردمان

وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ
مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ ط

من قبل ان تمسوهن ظرف ست مر طلقتموهن وقد فرضتم لهن فریضة حال ست فنصف ما فرضتم مبتدای ست محذوف الخبر
ای فعلیکم نصف ما فرضتم و جملهٔ جزاء شرط ست و جملهٔ شرطیه یعنی وان طلقتموهن تا آخر عطف ست بر جملهٔ سابقه یعنی الاجناح
علیکم ان طلقتم النساء تا آخر الا ان یعفون یا معطوف خویش یعنی او یعفو الذی بیده عقدة النکاح استثناء مفرغ ست ای
فعلیهن نصف ما فرضتم جمیع الاوقات الا وقات عفوهن او یعفو الذی بیده عقدة النکاح معنی اینست و اگر شما زنان را
پیش از وطی طلاق گوئید و حال اینست که برای ایشان مهری مسمی کرده اید پس واجب آید بر شما نیمهٔ آن که تعین کرده و بقبول
آن اعتراف نموده دیگر آنکه بسبب مطلقه مذکوره عفو کنند و تمامهٔ مهر مذکور بخشند و بگویند ادا و اندیده ایم و خدست او نکرده ایم
داد بهر ما مهر پذیرفته و از ما بهره نگرفته نشود که بغیر آنکه عوض مهر ادا بنداریم و چیزی از مهر ازوی بستانیم از آنکه از وی بخشند
کسیکه عقد نکاح بید او بود و او ولی ست و حصول عقد در عادت بر اختیار اوست ست نزدیک امام شافعی انعقاد نکاح
بعبارت زنان نشود انعقاد عقد بعبارت ولی بود و نزدیک امام اعظم رضی الله تعالی عنه هر چند عورت عاقله بالغه
ولایت بر نفس خویش دارد و نکاح بعبارت او منعقد می پندارد لیکن در عادت زنان بدین عمل نمیکنند دم این ولایت
نمیزنند تولی این کار ولی میشود بدین اعتبار عقدهٔ عقد نکاح بر دست ولی بود اما نسبت عفو سوی ولی مجازی شود
باعتبار نسبت از جهت امر و اذن باشد یعنی از الذی بیده عقدة النکاح زوج که مفهوم ست و بدون عقد نکاح بر وی
معلوم ست گویند کلمهٔ او بر این تقدیر برای منع خلود دارند و برای منع جمع پندارند شوهری که تمام مهر ادا کرده بعد از ادای
نصف نصف باقی را در توقف نیفگند و بمروت پیش آید و داده نطلبد و بگوید زن را در نکاح آوردم و مهر تسلیم کردم او بفعل
من جدا گشت و بغیر صنع خویش از فرقت پیوست من دادهٔ خویش باز گردانم چون فرقت بفعل من باشد در جدای که بغیر
صنع او ست داده باز نستانم و او را بمطالبه باقی از نصف ماخوذه نگردانم بدین طریق آن زن را زیادت از نصف بر سید
مقصور بر نصف نباشد و این وجه مشکل ست زیرا که عفو ترک مطالبه بود زیادت داون شوهر عادت ابتدای ست عفو
نباشد مگر آنکه عفو شوهر عبارت از ناطلبیدن آنچه زیادت بر نصف پیش از طلاق او اکرده دارند یا از یعفو الذی بیده
عقدة النکاح بر وجه مشاکله بجای لفظ یعطی قبل الطلاق پندارند وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى ط
وان تعفوا مرفوع المحل بر ابتداست اقرب خبر مبتدا ست للتقوی متعلق ست بمعنی قرب که مضمون لفظ اقرب ست من
تفضیلیه و من که صلهٔ اقرب ست یا ضمیر مبتدا محذوف اند و لام بر فاعل قرب آورده بر طریق اعجمی قرب له یعنی ای ان تعفوا
اشد قربا للتقوی منکم ان لا تعفوا و این جمله معترضه ست برای فضیلت عفو معنی اینست و عفو کردن شما در
گذشتن خود یک مرتبه ست مر تقوی را از ناعفو کردن **سوال** مقصود بیان قرب عفو از تقوی ست تقوی را مفعول

ای لا تقصدوا عقدة النكاح قبل مضي العدة ومعنی از قصد کنایت از معنی آن فعل بود که انتقاء وقصد مستلزم انتقاء فعل باشد کنایت ابلغ از تصریح ست وتلویح ابلغ از تصریح ست حتی برای غایت ست متعلق ست بلا تعزموا عقدة النكاح این جمله عطف ست بر جمله لا تواعدوهن سرًّا معنی اینست عقد نکاح را تا برسد عدتی که ثابت ست بکتاب بمنتهاء آن عزم نکنید وچون از عزم نهی باشد از فعل نکاح بر طریق اولی نهی شوید وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ مافی انفسکم موصول باصلهٔ فعل ست مر یعلم جمله بالعلم خبر ست مر ان را اسم وخبر خویش مفعول واعلموا ست جمله عطف ست بر لا تعزموا معنی اینست وبدانید بدرستی که خدای آنچه در دلهاء شماست از میل درغبت وقصد وغریمت میداند وسایندن شما بطلوبات دل ومقصود خاطر میتواند فَاحْذَرُوهُ فاسببیه ست معنی اینست چون خدای میداند آنچه در نفسهاء شماست پس از وی ترسید واز عذاب او بپرهیزید وتواند بود که عطف واعلموا باشد معنی چنین آید خدای را عالم بدانچه در دلهاء شماست بدانید پس از وی ترسید واز عذاب او بپرهیزید وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ان با اسم وخبر خویش بجاء مفعول واعلموا ست جمله عطف ست بر واعلموا سابق معنی اینست وبدانید بدرستی که خدای آمرزنده ست خطایا آمرزو حلیم ست در عقوبت شتابی نکند لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ تمسوهن صیغهٔ مضارع از ثلاثی مجرد از باب مفاعله وفرض ومتع هر دو از باب تفعیل ومعنی بر حسب آن دانند جمله لا جناح علیکم معترضه دیگر ست برای بیان حکمی دیگر ان طلقتم النساء شرط ست جزاء او محذوف ست علیکم مفهوم گشته مستغنی از جزا شده وما در مالم تمسوهن مصدریه ست والمصدر قد یجعل صنا وکلمه او در نفی برای تعمیم ست تقدیر کلام اینست لا تتبعه ولا مواخذة من جهة المهر علیکم ان طلقتم النساء وقت عدم تسکم ایاهن ومتعوهن عطف ست بر مضمون جمله سابقه زیرا که نفی جناح بر تقدیر طلاق متضمن تسویغ وتجویز طلاق ست کانه قال طلقوهن بالم تمسوهن او تفرضوا لهن فریضة ومتعوهن برین وجه قائل شدن بحذف معطوف علیه وتقدیر فطلقوهن بی حاجت بود وتواند بود او بمعنی الی ان او الا ان باشد معنی اینست نیست تبعه ومطالبه مهر بر شما اگر زنان را طلاق گوئید تا آنکه جماع نکرده اید مهر را یا تسمیه وتعیین نپلورده اید وزنان مذکوره متعه دهید آن بر توانگر بر اندازه حال غنی وفقیر بدهید وسیاق غنی وفقیر در کیفیت جاهاء مذکور فرق نهید مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ○ متاع بمعنی تمتع ست چون کلام بمعنی تکلم وسلام بمعنی تسلیم ومفعول مطلق ست مر متعوهن را حقا صفت ست مر متاعا را معنی اینست ایشان را متعه دهید متعه دادنی معروف بمعنی بر طریقی که منکر شرع نباشد وجاهاء مذکور عطا کنید بر طریقی که ناپسندیده طبع نبود متعه دادنی که حقی لازم ست بر نیکوئی کنندگان وبری ذات خویش از بیگانگان واطلاق محسنین بر شعرائی که بر ایشان متعه دادن واجب ست باعتبار حال باشد بر طریق من قتل قتیلا فله سلبه

ہمہ زوجات متناول ست مگر زنان حاملہ کہ عدت ایشان بوضع حمل ست وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا
عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ وما در فیما عرضتم
بہ موصوفہ است جار و مجرور متعلق ست بعلیکم کہ ظرف مستقر ست و جناح اسم لاست و ظرف مستقر مذکور خبر است
من خطبۃ النساء بیان ماست او اکننتم عطف ست بر عرضتم این جملہ عطف ست بر جملۂ سابقہ معنی اینست و نیست
بر شما گناہ کاری بر شما در انچہ از خواستگاری زنان معتدہ در اثناء عدت تعریض کنید و سخنی درین باب سر بستہ و بکنایت
و تلویح بپیوستہ بگویند تا اندیشہ آن در دلہای خویش پنہان دارید و آنرا بر ایشان پیدا نیارید اما التصریح بخطبہ نشاید
چہ در اثناء عدت اظہار این سخن ناشایستہ نماید سخنی ست پیش از ہنگام موجب ایذا و ایلام و کاری ست مبنی از قباحت
مقرون باوقاحت خردہ نپسندد و بملاست و نکوہش آن نپیوندد وَعَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ
این جملہ معترضہ آمدہ برای رخصت در تعریض خطبہ زنان معتدہ معنی اینست میداند خدای کہ شما زنان مذکورہ را یاد
خواہید کرد و خطبہ ایشان در دل خواہید آورد و از خوف سابق شدن غیر بتعریض و تلویح سبقت خواہید نمود برای
ترغیب ایشان در ستایش نفس خویش و اظہار فضائل و محاسن ذات خود خواہید بود وَلَٰكِن لَّا تُوَاعِدُوهُنَّ
سِرًّا استدراک از جملہ محذوفہ ای فاذکروہن واخطبوہن بالتعریض لا بالتصریح ولا ترغبوہن فیکم
بذکر محاسنکم و شمائلکم ولکن لا تواعدوہن سرا ای جماعا معنی اینست بذکر حسب و نسب و مناقب و شمائل خویش
کہ موجب رغبت زنان بود تعریض کنید و بایکدیگر حسن و جمال و حسب و نسب عورت کہ جہت رغبت مردان بود از انجا
رغبت مرد فہم شود و راغب بودن خویش در دل او افگنید لکن تعریض بوعدہ جماع و قوت رجولیت مکنید و آنرا
بزین قباحت و دلیل وقاحت دانید جماع را سر خوانند کہ جماع خبر در سر نشود و خبر بطریق پنہانی حاصل نشود
إِلَّا أَن تَقُولُوا قَوْلًا مَّعْرُوفًا استثنا منقطع ست ای لکن ان تقولوا قولا معروفا
جایز و سایغ معنی اینست مگر آنکہ درین باب سخنی غیر منکر بگویند و ذکر آن بر طریق خوب بجویند سایغ بود چنانچہ
کسی گوید من جوان قوی تنم یا گوید کسیکہ زن او گہی گلہ نکردہ منم جایز باشد و تواند بود کہ استثنا از محذوف دارند
و تقدیر لیس لکم الا ان تقولوا قولا معروفا ای لا تنکروہ شرعا و لا طبعا پندارند معنی چنین باشد نیست مر شما را در زمان
عدت ہیچ گفتاری مگر آنکہ کہ بگویید سخن خوب کہ ناپسندیدہ شرع و طبع نبود مکروہ و مبغوض سامع نشود چنانچہ
کسی گوید من از خدا میخواہم زنی چنین نصیب من شود یا گوید خدای مرا زنی نصیب کند بنگ خدای بگذارم و حق
موافقت با آن زن بجا آرم یا بگوید دولت آنکس خواہد بود چنین زنی بنکاح او خواہد پیوست و با نیکبختی آن زن خواہد
بود کہ بنکوحہ ہمچو منی خواہد گشت مثل این کلمات رغبت آمیز و مودت انگیز کہ متضمن مذاکرہ شہوت و منافرت
مروت و بی باکی نبود بگویید و القاء رغبت در دل زن مذکورہ بجویید وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ

لا ولاد کم گویند جملہ عطف ست بر شرطیہ سابقہ معنی اینست اگر بجویند شما شیر دادن از مرضعات اولاد خویش را پس نیست
بر شما بزہکاری اگر بہ نیکی و خوبی تسلیم کنید انچہ خواستہ اید از اجرا ضعاف کہ مرضعہ را بدہید وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا
اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ۝ جملہ واتقوا اللہ عطف ست بر اوامر سابقہ واعلموا عطف بر اتقوا اما تعلموا
متعلق ست ببصیر معنی اینست از خدای بترسید و از عذاب او بپرہیزید و بدانید بدرستی کہ خدای بینا ست بجملہ
شما ہر کہ میکنید می بینید و بر چہ می اندیشید میداند و جزا دادن آنہم میتواند وَالَّذِيْنَ يُتَوَفَّوْنَ
مِنْكُمْ وَيَذَرُوْنَ اَزْوَاجًا يَّتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَّعَشْرًا
ای عشر لیال زیرا کہ تاریخ عرب بلیالی بود بعبارت فی عشر خلون و فی عشر تقین باشد تذکیر عشر بواسطہ تانیث لیالی ست از انکہ لیل مونث
سماعی ست و اگر عشرۃ ایام تقدیر کنند چنانکہ در آیہ ان لبثتم الا عشرا بدلیل ان لبثتم الا یوما ان لبثتم الا عشرۃ ایام تقدیر کردہ اند و در
سن صام رمضان ثم اتبعہ ستا من شوال ستا را بتقدیر ایام از باب عدد ندکر آوردہ اند و ترک تا در عدد مذکر چنانچہ
در نووی شرح صحیح مسلم آوردہ جایز گویند و بقایل شدن بفرق میان ذکر معدود و ترک او از اشکال تقصی جویند
تیربصن خبر مبتدا است بحذف مضاف از مبتدا ای و ازواج الذین یتوفون منکم ویذرون ازواجا تیربصن یا بحذف
ضمیر از خبر یعنی والذین یتوفون منکم ویذرون ازواجا تیربصن بعدہم اربعۃ اشہر و عشرا این جملہ معترضہ دیگر ست برای
بیان حکم زنانی کہ شوہران ایشان بمیرند معنی اینست انکسانی کہ متوفی شوند یعنی بمیرند و فرشتگان موت ارواح ایشان
بگیرند و زنان بگذارند زنان مذکورہ بعد ایشان نفسہا خویش را چہار ماہ و دہ شب منتظر دارند و بعضی کہ عشرۃ ایام تقدیر
کنند در ترجمہ بجای دہ شب دہ روز گویند و بر تقدیر حذف مضاف از مبتدا معنی چنین بود زنانیکہ شوہران ایشان
بمیرند و زنان بگذارند نفسہا خود را چہار ماہ و دہ شب منتظر دارند زنان مذکور در عدۃ مسطور در حدث باشند
و از خانہ بیرون نیایند و خود را نیارایند و شوہر دیگر نخواہند و خوشبوی نمالند فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ
فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيْمَا فَعَلْنَ فِيْٓ اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوْفِ این جملہ عطف ست بر جملہ سابقہ این خطاب مر اولیا
بود یا حکام را باشد و فعلن بمعنی یفعلن آمدہ تعبیر مستقبلی کہ منظر در طبیعت زنان متیقن الوقوع ست بصیغہ ماضی شدہ
معنی اینست چون زنان مذکورہ بتمام شدن مدت پرسند و از چہار ماہ و دہ شب بیرون آیند پس نیست بر شما ای
حکام و ای اولیا بزہکاری در انچہ زنان مذکورہ در نفسہای خویش بکنند و خود را در اندیشہ و خواہ شوہر دگر
نہادن بر خطبہ و چشم داشتن بر خاطب بر وجہ معہود کہ شرع آنرا بپسندد و طبع آنرا بپذیرد و میگفتند این امور بعد گذشتن
مدت عدت در حق ایشان منکر نیست کہ اگر منکر بودی اولیا و حکام را منع و زجر واجب و لازم شدی و ایشان را در ترک
آن بزہکاری روی نمودی وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ ۝ این جملہ تزییل ست معنی اینست و خدای تعالی
بعمل شما آگاہی ست ہیچ چیزی از عمل شما بر وی مخفی نبود و ہیچ کاری و اندیشہ بر وی پوشیدہ نباشد و حکم عدت وفات

بر مادر تا یافتن مرضعہ دیگر و قبول کردن پستان واجب گویند و از وی صیانت بچہ از ہلاک بشیر دادن او جویند سوال
مراد از مولود لہ پدر ست اگر علی الاب گفتی غرض حاصل شدی در تعبیر ازان بقولہ وعلی المولود لہ چہ فایدہ بود و در الخطاب
کلام چہ نکتہ باشد جواب در اختیار مولود لہ فواید ست یکی بیان علت لزوم نفقہ متعلقی خاص و ہو الانتساب
الیہ للاختصاص دوم تحقق نسبت بسبب فرزندان سوی پدر نہ جانب مادر سوم آنکہ ذکر او بلام ملک اشارت میکند
بحق ملک و تصرف پدر وقت حاجت در مال پسر چنانچہ در انت و مالک لابیک گفتہ اند و در تاویل حدیث بران فتیہ اند
لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَّهُ بِوَلَدِهِ
جملہ لا تکلف الا وسعہا مبینہ ست مر جملہ وعلی المولود لہ رزقہن وکسوتہن بالمعروف للانصار بصیغہ نفی و منہی خوانند
و بر ہر دو قرأۃ مقرر جملہ لا یکلف نفس الا وسعہا دانند و لا مولود لہ عطف ست بر والدۃ معنی اینست طریق لزوم نفقہ و
کسوت مرضعات بر طریق خوب کہ منکر شرع و طبع نباشد آن بود کہ ہیچ یکی را تکلف چیز بر قدر طاقت او نباشد مرضعہ را
تکلف نکنند در کم کردن آن قدر کہ دل بران نتواند نہاد و پدر را تکلف نکنند در زیادت نفقہ و کسوت انچہ نتواند داد
ہیچ نفسی تکلیف کردہ نشود مگر بدانچہ قدر طاقت او بود زیان رسانیدہ نشود در باب اجرار ضاع مرضعہ بکم کردن و
در باب پدر رضیع باجر افزودن وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ عطف ست بر وعلی المولود لہ رزقہن ای و علی
الوارث المولود لہ مثل ذلک ای مثل ما علی المولود من نفقۃ المرضعات الصغیر وکسوتہم بالمعروف من غیر مضارۃ معنی اینست و
لازم ست بر وارث پدر مثل انچہ بر و واجب بود بران صفت کہ کسی را آزاری نشود و بعضی از وارث مذکور وارث صبی مراد دارند یعنی
نفقہ صغیر بر وارث او واجب پندارند کسیکہ بعد مردن صبی وارث بود نفقہ او بر و واجب شود مثل انچہ بر پدر واجب بودی و ادا ء آن
از وی روی نمودی و اگر ورثہ او بسیار باشند و نفقہ را بر اندازۂ میراث قسمت کنند تا اگر صغیر را پدر نبود و مادر و جد با
نفقہ و کسوت مرضعہ او بر قدر میراث ایشان دو حصہ بر جد و یک حصہ بر مادر بود فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَن
تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا این شرطیہ عطف ست بر والوالدات یرضعن اولادہن
حولین کاملین و جملہ میانہ معترضہ است چنانچہ بالا گذشت و ذکر آن بیشتر رفت معنی اینست پس اگر بخواہند
پدر و مادر جدا کردن صغیر از شیر کہ ناشتی باشد از تراضی یعنی خوشنودی یکدیگر پس دران جدا کردن از شیر پیش از گذشتن
دو سال بر ہیچ کاری نیست بر مادر و پدر زیرا انچہ مادر و پدر کہ در کاری موافق شوند از جہت کمال شفقت بمصلحت فرزند
راضی بناشند وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّا آتَيْتُم
بِالْمَعْرُوفِ در کشاف آورده است الاسترضاع منقول من ارضع یقال ارضعت المرأۃ الصبی واسترضعہا الصبی فتعدیہ
الی مفعولین کما تقول الجح الحاجۃ واستنجح الحدید والمعنی ان تسترضعوا اولادکم المراضع فحذف المفعول الاول لاستقباح
عنہ کما تقول استنجحت الحاجۃ ولا تذکر من استنجحتہ و بعضی ان تسترضعوا اولادکم بتقدیر ان تسترضعوا الاولادکم یعنی ان تطلبوا ارضاع

ان یتم الرضاعۃ معنی اینست مطلقاتی کہ فرزندان دارند فرزندان خویش را دو سال کامل شیر دہند این حکم یعنی واجب
شیر دادن در دو سال کامل برای پدری بود کہ اتمام رضاع واجبہ در حق کل فرزندان خویش خواہد و تمام مدت رضاع واجب
در حق کل فرزندان دو سال کامل ست قولہ تعالی و فصالہ فی عامین این معنی را شامل ست و بعضی گویند تمام مدت رضاع
در حق کسی کہ مدت حمل او شش ماہ باشد دو سال کامل بود و در حق کسی کہ مدت ہفت ماہ زادہ شود تمام مدت رضاع بیست
و سہ ماہ باشد و در حق کسی کہ مدت ہشت ماہ زادہ شود تمام مدت رضاع بیست و دو ماہ بانتہا پیوندد و در حق کسی
کہ بہ نہ ماہ زاید مدت رضاع بیست و یکماہ باید و کسیکہ بدہ ماہ مولود شدہ مدت رضاع او بیست ماہ معین آمد
بقولہ تعالی وحملہ و فصالہ ثلثون شہرا و بعضی در وحملہ و فصالہ ثلثون شہرا حمل بر نہ ماہ برای شیر دادن گفتہ اند و
بودن مدت رضاع سی ماہ گفتہ اند قول ابو حنیفہ اینست و بر قول او تاویل آیہ ہمین ست **سوال** این آیہ را بر تقدیر
بآیہ بر ضعن اولاد بہن حولین کاملین لمن اراد ان یتم الرضاعۃ و با آیہ و فصالہ فی عامین معارضہ می آید و تخالف و تناقض
ظاہر مینماید **جواب** این آیہ محمول بر رضاع جایز بود و تعیین دو سال در رضاعی کہ واجب ست باشد معارضہ بنا
و مخالفت روی نماید یعنی مطلقاتی کہ فرزندان دارند فرزندان خویش را شیر دہند از جہت پدرانی کہ اتمام رضاع
ایشان خواہند **وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ** زرقہن مبتدا ست و
کسوتہن عطف ست بر رزقہن علی المولود لہ خبر مبتدا ست و لہ مفعول مالم یسم فاعلہ ست مراسم مفعول و در و ضمیر نیست
اگر در و ضمیری بودی از جہت اسناد صفتی کہ جاری کہ بر غیر من ہو لہ ست ابراز ضمیر واجب شدی جملہ عطف ست بر جملہ
والوالدات یرضعن اولادہن و تقدیم خبر برای قصر ست **معنی** اینست و بر پدر کہ ولادت از جہت او واقع شدہ است
برای نفقہ مرضعات از ماکولات و ملبوسات بر وجہ بنیکوئی لازم باشد یعنی اجر رضاع و بدل ارضاع بر وجہی کہ محبوب
شرع دارند و محمود طبع پسندیدہ دارند بود و این قرینہ ست بر ین کہ از والدات مذکورہ مطلقات مراد باشد امہات اطفال کہ
منکوحات اند مراد نشوند کہ نزد یک امام اعظم رضی اللہ تعالی عنہ استیجار مادران اطفال کہ منکوحات اند بر ارضاع
روا نبود و اگر بطلاق اجنبیہ شوند استیجار ایشان بر ارضاع روا باشد و نیز کلام در مطلقات ست چہ اول ذکر مطلقات
برای وجوب عدت کرد و بعدہ مطلقات رجعیہ برای بیان حکم رجعیہ آورد و بعدہ ذکر مختلعات کہ مطلقات بمال اند
بود و بعدہ حکم مطلقات ثلثہ را ذکر فرمود و بعدہ حکم مطلقات در ہنگام قرب انقضاء عدت مذکور گشت بعد ازان حکم ایشان
بعد انقضاء عدت ببیان پیوست اگر این آیت ذکر مطلقاتی کہ فرزندان شیر خوارہ دارند بود مناسب بیانی کلام باشد
و بعضی از والدات مذکورہ منکوحات مراد دارند بر ین تقدیر امر ارضاع برای استحباب پندارند چہ بر منکوحات
شیر دادن فرزندان خویش واجب نبود زیرا کہ شیر دادن از کفایت و قیام فرزند ست و آن بر پدر واجب باشد
یا محمول بر تقدیر خوف ہلاک بنا یافتن مرضعہ دیگر بود یا بنا گرفتن پستان مرضعہ دیگر را باشد بر ین تقدیر شیر دادن

ترسید واز عذاب او پرہیزید و بدانید بدرستی ہر چیزی علم دارد و امور بر حسب علم خود پیدا می آرد و کلیات و جزئیات
را داند ہیچکس چیزی از وی پوشیدن نتواند وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا
تَعْضُلُوْهُنَّ اَنْ يَّنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوْفِ ؕ
این شرطیہ عطف ست بر شرطیہ سابقہ ان ینکحن مفعول ست مر فلا تعضلوہن ازواجہن مفعول ست مر ینکحن و بلوغ اجل در
شرطیہ سابقہ از جہت ترتب رجعت کہ مقتضی بقاء عدت ست یعنی قرب انقضا باید داشت و درین جملہ باعتبار
ترتب نکاح شوہری دیگر کہ مستلزم مضی عدت ست بلوغ اجل یعنی مضی عدت باید پنداشت معنی اینست چون
شما زنان را طلاق گوئید از ایشان جدائی جوئید پس ایشان بمنتہای عدت پرسند و تزوج شوہران خواہند ایشان
را از شوہران خواستن مانع مشوید و از کار مشروع چون ایشان میان خویش بدان بخوبی و نیکی راضی شوند باز مدارید
تسمیہ ایشان بازواج باعتبار مآل ست نہ باعتبار حال چنانچہ در سن قتل قتیلا آمدہ و در ہدی للمتقین تحقیق شدہ و اگر
از ازواجہن شوہرانی کہ بودہ اند مراد دارند تسمیہ ازواج باعتبار ماکان پندارند ذٰلِكَ يُوْعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ
مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ؕ ذا اشارت بر منہی مذکور ست و خطاب بکاف خطاب مر پیغمبر را بود یا مخاطب غیر معین
را باشد و آن مرفوع المحل بر ابتداست موصول با صلہ یعنی من کان فاعل ست مر یوعظ جملہ خبر مبتداست و جملہ ذلک
یوعظ تزییل ست معنی اینست ای محمد یا ای مخاطب غیر معین آن یعنی پند مذکور و نہی مسطور پند دادہ میشود بدان
کسیکہ بخدا و روز قیامت ایمان می آرد و دل بر تصدیق اسلام و انقیاد بر احکام میدارد ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ
وَاَطْهَرُ ؕ ذا اشارت ست سوی باز ماندن از باز داشتن زنان مطلقہ از خواستن شوہران یا مخاطبان غیر معین
راست ذلکم مرفوع المحل بر ابتداست ازکی لکم با انچہ معطوف ست بر خبر مبتداست و جملہ تزییل بعد تزییل ست
یا تعلیل ست مر تزییل سابق را دلیل ست معنی اینست آن یعنی نہی شما ای بازدارندگان از باز داشتن زنان
از خواستن شوہران پاکیزہ و پاکتر ست از آسیب رسیدن لوث زنا بزنان کہ دران عار پیشتر بود و ننگ بالاتر باشد
وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ ○ این جملہ حال ست معنی اینست و حال اینست کہ خدائے
میداند منافع و مضار خفیہ در ہر کار کہ شما میکنید و شما امور را کہ از شما مخفی ست نمیدانید وَالْوَالِدٰتُ
يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُّتِمَّ الرَّضَاعَةَ ؕ
این جملہ عطف ست بر جملہ ذات المطلقات تیربصن و یرضعن خبر ست یعنی امر ہیجو تیربصن کہ بالا رفت و کاملین صفت مؤکدہ است
مر حولین را تا اطلاق حولین بالنقصان اندک محتمل نباشد جار و مجرور یعنی لمن اراد متعلق بیرضعن بود چنانچہ گویند ارضعت
فلانۃ لفلان و تواند بود جار و مجرور خبر مبتدا محذوف باشد ای ہذا الحکم لمن اراد اتمام الرضاع دون من اراد النقصان
او الزیادۃ علی حسب حال الرضیع این جملہ مستانفہ است چنانستی کہ کسی گفت دو سال کامل در حق کیست فقیل لمن اراد

اینجملہ معترضہ دیگرست برای بیان حکم گذشتن عدت طلاق **معنی** اینست وچون زنان را طلاق دہید و در رہ رہا کردن
ایشان رویدپس ایشان مہلت خویش را پرسند وتمام شدن عدت نزدیک شوند پس این زنان را نگاہدارید بنیکی یعنی برجعت در آخر عدت یا رہا کنید بنیکی
بترک رجعت تا گذشتن مہلت **وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا** عطف ست بر فامسکوہن ضرارا مفعول
لہ است یا حال ست یا مفعول مطلق ست ای امساکا ضرارا لتعتدوا متعلق ست بلا تمسکوہن ونہی متوجہ سوی قید ست
معنی اینست وزنان مطلقہ را نگاہدارید وبروجہ خواری وزیان کاری رجعت مکنید تا برایشان ظلم کنید وبرجعت در آخر
عدت برایشان عدت دراز گردانید برایشان در تطویل عدت تعدی شود وبدرنگ بسیار ظلم رود **وَمَن يَفْعَلْ
ذَٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ** فا در فقد ظلم نفسہ تعلیل جزا محذوف ست ای ومن یفعل ذلک یتضرر لانہ ظلم
نفسہ وتواند کہ جملہ فقد ظلم نفسہ را جزا دارند وبتاویل فیحکم بانہ ظلم نفسہ پندارند واین جملہ تذییل ست **معنی** اینست
وہر کہ این کار کند وقاصد اضرار دیگری شود زیان کار گردد وخایب وخاسر شود زیرا کہ بدرستی کہ بر نفس خویش او
ظلم کردہ وخود را بتعدی آوردہ چہ ظلم بر دیگری از روی معنی ظلم بر نفس خویش بود وزیان ذات خویش باشد چہ خود را
گرفتار عقوبت خویش میسازد ودر ورطہ عذاب می اندازد وہر کہ بر نفس خویش ظلم کند زیان زدہ باشد ومتضرر گردد
**وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ
وَمَا أَنزَلَ عَلَيْكُم مِّنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُم بِهِ** وما انزل عطف ست بر مفعول
واذکروا جملہ یعظکم حال ست یا مستانفہ است جملہ واذکروا عطف ست بر لا تتخذوا با معطوفات خویش معترضہ است
برای تنبیہ وتحریص بر امتثال اوامر ونواہی وتحمیل بر ازالت فساد وتباہی **معنی** اینست آیات خدای را محل استہزا
مسازید ودر سخر ماندازید در اطاعت کوشش کنید ودر رعایت ومحافظت آن اہتمام نمائید بازی داشتن کارے
ومسخرگی پنداشتن امری بروجہ تمثیل عبارت از عدم التفات برو بود ودلالت بر عدم اہتمام درو باشد ونعمت
خدایرا کہ بر شماست یاد کنید وکرمہائیکہ بر شما فایض شدہ در دل آرید چنانچہ شما را مرد آفرید وآمر وحاکم بر زنان
گردانید وآمر طلاق ورجعت بر دست شما واستعداد انواع ولایت وتصرف نہانی در نہاد شما نہادہ چنانچہ بر گذشتگان
تنگ گرفتہ بر شما تنگ نگرفت کارہای شما یسیر وآسانی پذیرفت چہ گذشتگان را جز یک زن حلال نبود وبعد طلاق گفتن
زن تا آنکہ زندہ است حل زنی دیگر روئی نمی نمود وتواند بود از نعمت خدا اینجا نعمت اسلام ونبوت پیغمبر علیہ السلام
واستعداد واہلیت توجہ تکالیف مراد باشد ذکر وما انزل علیکم من الکتاب والحکمۃ یعظکم بہ ملایم این معنی بود ویاد کنید
آنچہ فرستاد بر شما از کتاب یعنی قرآن وحکمت یعنی علم حلال وحرام وبیان آنکہ میشاید واظہار آنکہ می باید از قواعد
ومبانی اسلام درین حال کہ خدای شما را بکتاب پند میدہد وجواہر علم در دل شما می نہد **وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا
أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ** ان با اسم وخبر خویش بجا رد ومفعول اعلموا ست **معنی** اینست وازخدای

ثلثۃ ارباع ع ۲۹

برجملۃ الطلاق مرتان معنی اینست پس اگر شوہر زن را سوم طلاق گوید وتکمیل عدد طلقات مشروحہ جوید پس
آن زن پس از وقوع طلقہ ثالثہ مر اورا حلال نبود و بزوال حل مر این شوہر را محل نکاح نباشد تا شوہر دیگر را نکاح
کند خود را بنکاح صحیح در فراش او افگند بعضی از نکاح مذکور وطی مراد دارند وعقد مستفاد از تسمیہ زوج پندارند برین
وجہ اثبات وطی ہم بکتاب باشد لیکن موطوءہ را وطی گفتن مجاز مہجور ست حمل کلام بران سایغ نبود اولی آنست کہ نکاح
را حمل بر عقد کنند وتسمیہ زوج باعتبار مایئول الیہ دانند وقید دخول واشتراط وطی بحدیث امراۃ رفاعۃ کہ مشہور ست
ودر کتب اصول فقہ مسطور ست باشد وتقیید کتاب بمعنی حتی تنکح زوجا غیرہ بحدیث مشہور بود سوال بر قضیہ حتی
کہ برای غایت ست لازم آید کہ نکاح زوج ثانی کہ مقرون بوطی باشد حرمت منتہی گردد وشوہر اول را حل نکاح بحصول
پیوندد وہم چنین نیست بلکہ تا شوہر دوم طلاق نگوید وعدۃ طلاق او نگذرد نکاح او شوہر اول را حلال نشود جواب
حرمت نکاح زوج اول کہ از طلقات ثلثہ حاصل شدہ بود بزوج ثانی کہ مقرون بوطی باشد منتہی میشود وحرمتی کہ از حق
احصان ست حرمتی بحتمی دیگر ست لازم نیست کہ برود سوال تعقیب از فافہم میشود در ذکر بعد کہ برای تعقیب ست
چہ فایدہ بود جواب ایراد فضلہ وتکرار ذکر تعقیب طلاق دلالت برین میکند کہ تاثیر در حرمت مذکورہ ہمین
تعقیب مذکور ست پس ذکر این فضلہ از باب تتمیم بود فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ
يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ ط لا برای نفی جنس ست جناح اسم او ست علیہما خبر ست ان
یتراجعا بتقدیر فی ان یتراجعا متعلق ست بعلیہما کہ ظرف مستقر ست وجملہ فلا جناح علیہما خبر لہ فان طلقہا ست وجملہ فان طلقہا جزاء خویش عطف ست
بر شرطیہ سابقہ ان یقیما حدود اللہ مفعول ست مر ظنا اگر ظن بمعنی اعتقاد باشد متعدی سوی یک مفعول بود
تقدیر مفعولی دیگر حاجت نباشد واگر متعدی سوی دو مفعول باشد مفعول ثانی تقدیر کنند ای ان ظنا اقامتہما
حدود اللہ حاصلۃ بینہما واین شرطیہ مستفنی ست از جزا اکتفا بما مضی معنی اینست پس اگر شوہر دوم زن مطلقہ
ثلثہ مذکورہ را کہ منکوحہ او شدہ بود طلاق گوید وعدۃ طلاق او بگذرد پس نیست بر ہکاری بزن مذکورہ شوہر اول
در باز گشتن ایشان یکدیگر یعنی درین کہ شوہر اول سوی این زن باز گردد واین زن سوی شوہر اول بنکاح پیوندد اگر
گمان برند ایشان کہ حدود خدا یرا اقامت خواہند کرد وحقوق آن بجا خواہند آورد وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ
يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ جملہ بینہا حال ست از معنی اشارت یعلمون صفت ست مر قوم جار و
مجرور متعلق ست بہ بینہا یعلمون منزل ست منزلہ لازم ای لقوم ذوی علم این جملہ تذییل ست معنی اینست وآن
یعنی احکام مذکورہ حدہا ر خدائیست کہ خدای تعیین کردہ ودر بیان آوردہ است برای گروہی کہ از نشان ایشان علم ہست
بیان میکند وایشان ازا نہا ستند کہ بیان کردن ایشان را علم حاصل شود وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ
فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ ص

این بود که میان جمیله و ثابت روی نمود **معنی** اینست حلال نیست مر شما را که بی سببی از زنان نفرت پذیرید و آنچه
بکابین داده اید باز گیرید مگر آنکه بیم آن باشد که حدود شرع خدای میان ایشان باقامت نه پیوندد و حدودی که خدای
در معاملت زوجیت تعیین کرده است مستقیم نخواهند داشت و دل بر محافظت آن نخواهند گماشت **سوال** خطاب
مذکور یعنی لا یحل لکم ان تاخذوا مما اتیتموهن شیئا ازواج را دارند یا حکام را پندارند و اگر ازواج را باشد خطاب
ان خفتم که مر حکام راست مطابق نبود و اگر حکام را بود خطاب ان تاخذوا مما اتیتموهن موافق نیاید زیرا آنچه حکام دهاننده
اند ستاننده نه اند **جواب** تواند بود که خطاب لکم و ان تاخذوا و اتیتم ازواج را بود و خطاب ان خفتم حکام را باشد
این چنین آمده است در یک کلام خطابی مر کسی را دارند و خطابی دیگر کسی دیگر را پندارند چنانچه در یوسف اعرض
عن هذا و استغفری لذنبک آمده و در و ان کنتم فی ریب الی قوله و بشر الذین تحقیق شده و تواند بود که خطابها مر حکام
را باشد که دادن و ستدن نظر به تسبیب بر حکم منسوب سوی ایشان شود **فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيْمَا حُدُوْدَ
اللّٰهِ ۙ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيْمَا افْتَدَتْ بِهٖ ؕ** این جمله عطف ست بر جمله سابقه **معنی** اینست
پس اگر بترسید شما که زن و شوی حدود خدای را اقامت نخواهند کرد و حقوق آنرا بجای نخواهند آورد پس بر زن و
شوی بزهکاری نبود در مالی که زن بشوهر دهد و خود را بدان باز خرد شوهر او را طلاق گوید و بخلع جدائی از علقه نکاح
جوید که از فعل هر دو نفی بزه کرد بعد از آن فعل زن را که اقتدا است در ذکر آورد و از فعل شوهر که طلاق ست اکتفا
بود و تقریر فعل زوج بر وجه طلاق که بالا مذکور بود باشد این آیه بر وجه اشارت اثبات میکند که خلع را طلاق دارند
چنانچه امام شافعی گمان میبرد فتح نه پندارند **تِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوْهَا ۚ** این جمله تزییل ست
و جمع ست مر تفاصیلی را که بالا رفته و ذکر آن در مواضع متفرقه گذشته **معنی** اینست این امور مذکوره و احکام مسطوره
چون حکم ایمان و ایلاء طلاق و جز آن حدهای ست که خدای آنرا تعیین کرده و در بیان آورده پس از آن مگذرید و
تجاوز مکنید **وَمَنْ يَّتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُوْنَ ۝** تزییل بعد تزییل ست
معنی اینست و آنکسانی که تجاوز از حدهای خدا کنند پس ایشان ظالمانند یعنی از حد تجاوز کنندگانند و اشیا را در غیر
محل نهندگان اند و معتزله بدین آیت تمسک کنند که درین آیه بیان میکند کسی که در کارها از خدای که خدای تعالی
تعیین کرده است تجاوز کند و این حد را بزیادت کردن و یا کم کردن متعرض شود ظالم باشد و خود را در ستمگاری افگند
و ظالم را ائمه تفسیر بمعنی کافر گفته اند و بر بودن ظلم بمعنی کفر رفته اند و شک نیست مرتکب گناه کبیره تجاوز کننده از حد خدا
بود پس لازم آید که ظالم کافر باشد **جواب** گوئیم که ائمه تفسیر ظالم را که در مقابله مومن مذکور شده بمعنی کافر داشته اند
همه جا ظالم را بمعنی کافر نه پنداشته اند اینجا بودن ظالم بمعنی کافر ممنوع بود تمسک معتزله صحیح نشود **فَاِنْ طَلَّقَهَا
فَلَا تَحِلُّ لَهٗ مِنْۢ بَعْدُ حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهٗ ؕ** ای فان طلقها طلقة ثالثة این جمله شرطیه محذوف ست

اما جمع کردن میان دو طلاق یا میان سه طلاق بدعت بود مکروه باشد و تواند بود که از طلاق مذکور طلاق برجعی که از
بعولتهن احق بردهن مفهوم است معهود شود معنی چنین بود طلاق برجعی دو طلاق ست چون سه شود محل رجعت نماند
برین معنی از مرتان تثنیه مراد باشد این جمله بر هر دو تقریر معترضه است برای بیان کیفیت یا کمیت کیفیت فَاِمْسَاكٌ
بِمَعْرُوْفٍ خبر مبتدا محذوف ست یا مبتدا است خبر او محذوف ست جمله جزاء شرط مقدر ست ای اذا طلق
مرة او مرتین او اذا طلق رجعیا فحکمه امساک بمعروف او تسریح باحسان اوله امساک بمعروف او تسریح باحسان و شرطیه
مذکوره بیان حکم طلاق رجعی ست معنی اینست چون طلاق گوید یک طلاق یا دو طلاق یا چون طلاق رجعی گوید پس حکم
او نگاه داشتن مطلقه یعنی دم آشتی زدن و رجعت کردن به نیکی و احسان و اقامة حقوقی که زنان را بر مردان ست
نه رجعت به نیت گذاشتن و بتطویل عدت انداختن که معامله زیان کاری و موجب لحوق بزهکاری ست اَوْ
تَسْرِيْحٌ بِاِحْسَانٍ عطف ست بر امساک معنی اینست یا گذاشتن عدة باحسان و انفاق یعنی تا
علاقه نکاح برود و از قید او رها شود میان این دو چیز مخیر کرد و رجعت را بتقدیم برجحان آورد که ایفاء نکاح اولی و محافظت
صحبت اعلی ست و قطعیت میان زن و شوی موجب ناخوشی فرشتگان و خدای میان ایشان سبب خوشی
شیطان ست وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوْا مِمَّآ اٰتَيْتُمُوْهُنَّ شَيْـًٔا اِلَّآ اَنْ يَّخَافَآ اَلَّا
يُقِيْمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ این جمله معترضه است برای بیان حکم خلع میان معطوف و معطوف علیه روایت
کرده اند جمیله بنت عبد الله بن اُبَیّ بن سلول منافق که جمیلترین عورات مینمود منکوحه ثابت بن قیس بن شماس بود جمیله
مذکوره ثابت مذکور همیشه مبغوض پنداشتی و ثابت مذکور او را دایم دوست داشتی تا آنکه کار برین مثابه کشید جمیله
مذکور بشکایت از ثابت مذکور پیش حضرت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم رسید و گفت سر من و سر او جمع نشود و دل
من گاهی سوی صحبت او نرود پیغمبر علیه السلام ثابت را طلب کرد برای تحقیق پیش خود آورد و حال او از ثابت پرسید
ثابت مذکور حال خود پیش پیغمبر روشن گردانید گفت یا رسول الله شک نیست که از جمله خلایق ترا دوست تر دارم و
دوستی کسی بر اندازه دوستی تو نمی انگارم اما بعد دوستی تو هیچکس مرا از جمیله دوست تر نبود و هیچ آدمی محبوب تر
نباشد جمیله گفت این سخن راست میگوید لیکن دل من او را نمیجوید روزی دامن خیمه بر کردم ثابت را برابر جماعتی دیدم
رنگ او سیاه قد او کوتاه شکل و ساز او دریافتم او را زشت تر از همه یافتم بغض او در دل من جای گرفت و عداوت
او در باطن من قرار پذیرفت و بهیچ وجهی نمی پذیرد و بهیچ چیز زائل نمیشود در شان او این آیة نازل گشت و حکم خلع
ببیان پیوست ثابت مذکور جمیله مذکوره را حدیقه بکابین داده بود و در استرداد آن رغبت نمود پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم جمیله را گفت حدیقه که ثابت مذکور ترا داده است او را باز خواهی داد قبول کرد بلکه دادن چیزی زیادت
بران بنیاد نهاد ثابت مذکور چون حدیقه خویش یافت بقبول کردن خلع شتافت اول خلع که در اسلام واقع شده

قیامت دارند و دل بر تصدیق دین میگمارند وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ إِنْ أَرَادُوا
إِصْلَاحًا ۚ این جملہ عطف ست بر جملہ والمطلقات یتربصن بانفسہن بر دہن فی ذلک متعلق اند باحق من
تفضیلیہ محذوف ست ای احق بردہن الیہم فی زمان التربص من غیرہم ان ارادوا البعولتہن اصلاحًا و این نیز شرطی ست
مستغنی از جزا اکتفا بما مضی معنی انیست و شوہران زنان مطلقہ سزاوار ترند بر داین زنان در زمان عدت
و وقت تربص سوی ایشان اگر شوہران اصلاح بازنان خواہند و آشتی کردن با ایشان جویند وَلَهُنَّ مِثْلُ
الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۖ این جملہ معترضہ است برای بیان انچہ زوجین بایکدیگر حق دارند
و چیزہائیکہ در وقت بقاء نکاح خود را بران میگمارند معنی انیست و برای زنان راست از حقوق بر شوہران مثل
آنکہ برای شوہران راست بر زنان در لزوم پیوست بروجہی کہ منکر شرع نبود بر طریقی کہ پسندیدہ دین باشد از امور
کہ خانہ داری بدان متعلق ست و کد خدائی بدان متحقق ست انچہ ملایم مردان ست چون دیوار برآوردن و خانہ کردن
و اشیاء محتاج الیہا از بیرون خانہ آوردن و نفقہ و کسوت دادن و دل بر حمایت و رعایت زنان نہادن بر شوہر
واجب بود و انچہ ملایم زنان ست چون خانہ را جاروب زدن و بساط گستردن و فراش راست کردن و طعام پختن
و آب سرد داشتن و خود را برای شوہر بدانچہ دست و ہد آراستن و مطیع شوہر بودن و اہتمام تمام در طاعت
او نمودن و نگہبانی خانہ او کردن و تعظیم اصحاب حقوق شوہر بجا آوردن بر زنان لازم باشد و بر ہر دو واجب ست
کہ خوشنودی یکدیگر جویند و سختی کہ موجب آزار باشد نگویند تا معیشت ہر دو بعقل و شرع پسندد و اغراض و مصالح
نکاح بحصول پیوندد وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ عطف ست بر جملہ ولہن مثل الذین علیہن بالمعروف
ای و للرجال علیہن علو معنی انیست و مر شوہران راست بر زنان درجہ عظیمہ و مرتبہ جلیلہ و علو عالی و فوقیت
متعالی کہ نفقہ ایشان میدہند و بر امور ایشان قایم میباشند و حمایت دین و دنیا ایشان میکنند و ہمت بر نیکی
و صلاح ایشان می بندند چنانچہ جای دیگر گفتہ الرجال قوامون علی النساء بما فضل اللہ بعضہم علی بعض و بما انفقوا
من اموالہم مالک و امر بودن شوہر در حلو او کافی باشد و مملوکہ و مامورہ بودن زن در لحظات او پسندیدہ بود وَاللَّهُ
عَزِيزٌ حَكِيمٌ ۩ این جملہ تذییل ست معنی انیست خدای قویست غالب ست تواند کہ زنان را از شوہران جدا گرداند حکیم ست ع ۲۸
استوار کار ست تواند کہ زنان جدا شدہ را بر ایشان باز گرداند الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ ۖ ای التطلیق
تطلیقتان لان التطلیقۃ لمرۃ من الطلاق و التطلیقتان المرتان منہ و المراد بالتثنیۃ التکریر و معناہ التطلیق الذی
تطلیقۃ بعد تطلیقۃ علی التفریق بان یطلقہا فی طہر لم یجامعہا فیہ و فی طہر آخر اخری معنی انیست طلاق شرعی
یک طلاق ست بعد یک طلاق بر تفریق نہ بر جمع کہ شروع در طلاق انیست کہ چون بجامعتی تطلیق زن
خود بجوید در طہری کہ جماع نکردہ است یک طلاق بگوید اگر طلاق دیگر مطلوب افتد در طہر دیگر طلاق دیگر اندازد

گفته و امام شافعی رحمه الله بر ارادت طهر رفته عدت طلاق نزدیک ابو حنیفه سه حیض بود و نزدیک امام شافعی سه طهر باشد امام شافعی میگوید تربص انتظار ست و انتظار در زمان رغبت باید زمان رغبت طهر ست تاویل بطهر ملایم تر ست و نیز سیاق آیه و بعولتهن احق بردهن فی ذلک ان ارادوا اصلاحا اشارت بارادت طهر ست چه وقوع ارادت اصلاح در زمان رغبت اکثر ست و زمان رغبت طهر ست هنگام حیض زمان رغبت نیست تاویل قرء بطهر از جهت این معنی ست و ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه گوید چون بسیاق آیه یعنی ولا یحل لهن ان یکتمن ما خلق الله فی ارحامهن معلوم شد مقصود از عدت برائة رحم بود و شک نیست برائت رحم بحیض باشد بطهر نبود سیاق مذکور اشارت شود که عدت بحیض بود بطهار نباشد **سوال** اگر مقصود از عدت برائت رحم بودی هیچ استبرا بیک حیض اکتفا میکردند و امتداد عدت تا حد سه حیض پیدا نمی آوردند **جواب** تواند بود تعیین حیض در عدت معقول المعنی بود و تقدیر سه حیض غیر معقول المعنی باشد یا گویند فائدهٔ عدت دو چیز ست یکی استبرا رحم از علوق و آن در یک حیض متحقق ست دوم ارادت اصلاح امتداد تا سه حیض بدان متعلق ست و نیز ابو حنیفه در تاویل قرء بحیض تمسک بآیه و اللائی یئسن من المحیض من نسائکم ان ارتبتم فعدتهن ثلثة اشهر میکند و برای اثبات این معنی آیه مذکوره را دلیل میسازد وجه سه ماه بدل سه حیض تعیین کرده و اعتداد بدان بر تقدیر انتقار حیض آورده و آن اشارت ست بر نکته عدت بحیض بائست باظهار چنانچه بعضی گفته اند بنود و نیز دعی الصلوة ایام اقرائک در حدیث آمده و در حکم ترک نماز از اقراء باجماع حیض مراد شده صورت اختلاف را بر صورت اجماع حمل کنند عدت طلاق بحیض گویند و نیز در حدیث اطلاق الامة تطلیقتان و عدتها حیضتان بودن عدت حیض تصریح شده و ذکر حیض بتصریح آمده **سوال** استعمال ثلثة که عدد قلت ست با قروء که جمع کثرت ست ملایم نمینماید و باحد قلت استعمال اقراء که جمع قلة ست میشاید **جواب** استعمال جمع کثرت بجای جمع قلة کردن اشارت بود بر نکته زنان راغب اند در تربص زمان قلیل در حکم کثیر باشد **سوال** استعمال از ثلثة تا عشرة تا در عدد مذکر در آید و در عدد مؤنث در نیاید و طهر مذکر است و حیض مؤنث تانیث لفظ ثلثة با ارادت طهر که مذکر ست و حیض مونث تانیث لفظ ثلثة با ارادت طهر که مذکر ست ملایم نمیاید **جواب** حیض لفظا و مؤنث سماعی ست و معنی او دم مخصوص ست و آن مذکر ست در عدد مثل این معدود هر دو وجه معتبر ست **وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ** ما خلق الله فی ارحامهن موصول با صله مفعول ست مر ان یکتمن را و ان یکتمن فاعل ست مر لا یحل ان کن یومن بالله شرطی ست مستغنی از جزا بالکتفا بما مضی و این شرط برای تحقیق ست برای تردید نیست افعل کذا ان کنت لسانا نظیر این معنی ست این جمله عطف ست بر تربصن اگر تربصن بمعنی امر بنود یا بر والمطلقات تربصن اگر بمعنی امر باشد **معنی** انیست و حلال نباشد مر زنان مطلقه را که بپوشند انچه آفریده ست از فرزند یا از خون حیض در ارحام ایشان خدا اگر ایمان بخدا و روز

یوتون خبر مبتدا است من نسائهم متعلق ست بظرف مستقر یعنی للذین بر طریق لک منی معونة یا متعلق ست بیوتون
بتضمین یبعدون و نتوان گفت که من صلهٔ ایلاست بلکه او من نیست علی ست در آیهٔ سابقه ذکر حکم یمین بود درین آیه حکم صنفی از یمین
بیان فرمود پس کلام از باب ذکر خاص بعد عام بود تخصیص این صنف از جهت زیادت حکمی باشد **معنی** اینست مر کسانی
راست که در باز ماندن از وطی بزبان خویش سوگند رانند که در مدت چهار ماه منتظر مانند **فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ**
اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ○ حسبنا سببیه است فان فاؤا شرطی ست محذوف الجزاء فان الله غفور رحیم تعلیل خبر ست
ای فان فاؤا یغفر الله لهم و یرحمهم الله لان الله غفور رحیم **معنی** اینست پس اگر شوهران درون چهار ماه بسوی
وطی زنان باز گردند و دل بر حانث شدن و ادای کفارت نهند پس بدرستی خدای آمرزنده است گناه ایشان آمرزد
بخشاینده است کفارت سوگند قبول کند **وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ** ○
این شرطی ست محذوف الجزاء فان الله سمیع علیم تعلیل جزاست این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه ای وان قصدوا
الطلاق باتمام المدة علی البر ولم یعنوا فی المدة یقع الطلاق بحکم الشرع لان الله سمیع بایلائه علیهم یعزمه الطلاق وهو
کنایة عن حصول هذا المسموع وهذا المعلوم وذلک فی الشرع علة لوقوع الطلاق و چون کلام سابقه در هر دو جمله باعتبار
مکنی عنه ملوح بمضمون جمله بود بتقدیم ملوح تاکید جمله های مذکوره سایغ نمود **معنی** اینست اگر ایشان طلاق را قصد کنند
برینکه چهار ماه سوگند را بسر برند تا آنکه مدت چهار ماه تمام گردد بحکم شرع طلاق بائن واقع شود بدرستی که خدای که شنواست
سوگند ایشان را میشنود داناست قصد زیان زنان بعزم طلاق ایشان میداند **وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ**
بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ در جمله ولا تجعلوا الله عرضة لایمانکم ذکر ایمان آورد و بدان تخلص سوی ذکر احکام
ایمان کرد و در احکام ایمان ایلا که بابی از یمین بود ذکر او بر طریق ذکر خاص بعد عام روی نمود و در قسمی از ایلا ذکر طلاق
آورد و ذکر طلاق بسوی ذکر احکام مطلقات بایراد جمله والمطلقات یتربصن تا آخر تخلص کرد **معنی** اینست و مطلقات
یعنی زنان صرایر دولت حیض که بعد دخول در غیر مرض موت شوهر طلاق داده شوند در خواستن شوهر و متعلق شدن
بنکاح شخصی دیگر نفسهای خویش را منتظر گذشتن سه حیض دارند از خانه که دران طلاق واقع شود بغیر عذر شرعی بیرون
نیایند و در مدت مذکوره در مدت باشند و هر یکی از قیودی که در ذکر آمده بدلیل شرعی ثابت شده چنانچه در کتب
فقه محقق گشته و بتشریح و توضیح بیان پیوسته و یتربصن خبری بمعنی امر بود یا امری بحذف لام بمعنی لیتربصن از قبیل
محمد فقد نفسک کل نفس باشد **سوال** انفس جمع قلت ست و نفوس مطلقات بسیار ست در مقام جمع کثرت
جمع قلة چرا استعمال کرد و با وجود نفوس که جمع کثرت ست لفظ انفس که جمع قلت ست بچه وجه آورد **جواب**
تا استعمال جمع قلت دلالت کند برینکه از شان زنان از جهت شدت میل ایشان سوی ازواج در باب تربص قلت
بود و بدانکه قروا جمع قراست و قرا مشترکیست میان حیض و طهر قرء را در آیت ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه بمعنی حیض

چنانچه خوردن طعام در روزهٔ ماه رمضان از جهت هتک حرمت ماه رمضان حرام بود و از جهت آنکه طعام خوردن بذات
خویش مباح ست جهت اباحت دارد بخلاف قصد و تعمد کردن و دروغ که آن حرامی ست که بهیچ وجه روی اباحت نیارد
و همچنین قتل عمد نزدیک ما در وی کفارت نبود که حرام محض ست و در وی بهیچ وجه جهت اباحت نباشد **سوال** زنا
و شرب خمر بتعمد در روزهٔ ماه رمضان موجب کفارت ست با آنکه در وی فوات جهت اباحت ست **جواب**
مناط کفارت افطار روزهٔ ماه رمضان ست و آن متعلق بوطی و شرب ست نه بصفت زنا و ببودن مشروب خمر که
بدان حکم حد مترتب ست و وطی از آن روی که وطی ست و شرب از آن روی که شرب ست اصل و اباحت آمده باعتبار
عدم صلاح محل حرام شده این هر دو بدین اعتبار دایر میان حظر و اباحت اند بدین جهت سبب کفارت اند اما قتل
ذات او هدم بنیان رب ست مستوجب لعن و غضب ست که الانسان بنیان الرب ملعون من هدم بنیانه و چون آن
بعروض موجبی بود بغیر عروض بر حرمت اصلی باقی باشد و روی بذات و صفت جهتی از اباحت نباشد و هم چنین کذب
بذات خویش کاری نکوهیده است و در جمله ادیان ناپسندیده است اباحت او از جهت عارض اصلاح ذات البین یا
در حرب کافران یا بردن کژی طبیعت و بدمزاجی زوجات و خوشنود کردن ایشان باشد چون در کذب مصالح مذکوره
نباشد بذات و صفت جهت اباحت نبود **سوال** چون ظهار بر حکم نص قول زور و کذب بود همچو یمین غموس باید که
موجب کفارت نشود **جواب** ظهار از آن روی که تحریم ست تصرفی از تصرفات شرعی ست و ولایت تصرف
در وی مرعی ست و در وی جهت اباحت ست و از آن رو که حاصل بلفظی منکر و زور آمده و جهت حرمت یا جهت اباحت
منضم شده سبب کفارت ست و بدانکه مواخذه بفعل دل چون حقد و کینه و حسد و ضغینه متحقق ست و بفعل جوارح
که بغیر کسب قلب که قصد و نیت ست در ثواب و عقاب معتبر نبود همچو قتل خطا و وطی اجنبیه که او را بجای منکوحه او زفاف
کرده اند موجب بزهکاری نباشد و نماز و روزه بی قصد و نیت سبب ثواب نشود **بیت** نیت بی عمل بود کاری
کار بی نیت ست بی کاری ❊ و عزم بر فعل نیک موجب ثواب عزم بود و بر فعل بد موجب عقاب عزم شود و بعضی
گویند بعزم بدی مواخذه نیست حکم حدیث نفس و عزم یکی ست و صحیح آنست عزم بدی گناهی غیر فعل بدی بود عزم زنا
گناهی غیر فعل زنا باشد و پیش از عزم بخطره که بغیر اختیار ست در حق کسی مواخذه نیامده و مواخذه بحدیث نفس از فکره
و میل نفس بغیر جرم از امت پیغمبر ما صلی الله تعالی علیه و سلم مرفوع شده چنانچه در حدیث ست ان الله تجاوز
لامتی ما حدثت به انفسها ما لم یتکلم او یعمل بتصریح آمده و عزم فعل دل ست حدیث نفس نیست عمل ست مواخذه
بر وی مبنی برین معنی ست **وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ** این جمله تذییل ست **معنی** اینست و خدای
آمرزگار ست مواخذه یمین لغو و حدیث نفس بگیرد بردبار ست بوقوع جریمه بزودی نگیرد **لِلَّذِيْنَ**
يُؤْلُوْنَ مِنْ نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ تربص اربعة اشهر مرفوع بر ابتدا ست للذین

بلا تجعلوا و از ایمانکم از جهت ملابسه محلوف علیه مراد ست چنانچه در حدیث آمده من حلف علی یمین فرای غیرها خیرا منها فلیأت
بالذی هو خیر ولیکفر عن یمینه و عرضه چیزی را گویند که هر بار متعرض آن شوند و در ان تبروا و تتقوا و تصلحوا الا در سه محل مضمر
باشد و معنی بتقدیر لا ان لا تبروا و لا تتقوا و لا تصلحوا بین الناس بود عرضه سوگند برای اینکه ببهانه سوگند نیکی نکنند و تقوی
نورزند و باصلاح میان مردمان پیش نیایند معنی چنین بود خدای را عرضه مگردانید برای کارهائیکه بران سوگند خوردن
میخواهید در هر کاری سوگند مخورید بی حاجتی خود را در سوگند نافگنید و بعضی گویند عرضه بمعنی حاجز و مانع ست یقال عرضه
فلان ای حنده و منعه برین تقدیر لام لایمانکم برای علت بود و ان تبروا بمعنی من ان تبروا متعلق عرضه باشد و لا مضمر نبود
معنی اینست مگردانید نام خدای را حاجز و مانع از جهت سوگندهای خویش از اینکه نیکی کنید و تقوی ورزید و میان
مردمان اصلاح کنید باید که سوگندها از نیکی و تقوی و اصلاح میان مردمان مانع نشود اگرچه بانتفاء آن سوگندها واقع
شده باشد دل بر کارهای نیک نهید و سوگندها را کفارت دهید روایت کرده اند نعمان بشیر خواهر عبد الله بن
رواحه انصاری را طلاق گفت بعد از ان با زن مذکور آشتی و صلح جست عبد الله بن رواحه خواهر خود را از آشتی و صلح
باز داشت و دل بر تمسک بسوگند گماشت گفت من سوگند خورده ام که درین قضیه در ره صلح و آشتی نروم این آیه
که در باب او نازل گشت و امتناع او از صلح بمنع پیوست وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ این جمله تذییل ست
معنی اینست و خدای شنواست سوگندهای شما میشنود و داناست بهانه کردن شما میداند لَا يُؤَاخِذُكُمُ
اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ چون در آیه سابق ذکر سوگند بود چنانستی که سامع منتظر بیان حکم سائل از شان
سوگند نمود درین آیه حکم ایمان را ذکر کرد و بر وجه استیناف در بیان آورد معنی اینست نگیرد شما را خدای بلغو در ایمان
شما و آن آنست سوگند بر چیزی بگمان صدق خورد و آن بر خلاف واقع بود مذهب ابو حنیفه رضی الله عنه همین ست
و بعضی گویند یمین لغو آنست که در عرب بر حکم عادت ای والله بر زبان میرود بغیر قصد سوگند جاری میشود و مروی
از عایشه صدیقه رضی همین ست و قول امام شافعی همچنین ست در یمین مذکور نه آثم ست نه کفارت است قسم لغو را هم
برین معنی دلالت ست وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ عطف ست بر لا یواخذکم الله معنی اینست
و لکن بگیرد شما را خدای بدانچه کسب کرده است دلهای شما از قصد کذب و تعمد و دروغ چنانچه کسی بداند که کاری کرده است
با وجود دانستن بگوید بالله نکرده ام یا عکس آن کاری که بجا نیاورده باشد بگوید بالله بجا آورده ام و این یمین
غموس باشد غمس در لغت فرو بردن و غوطه دادن بود و صاحب این سوگند خود را در بزهکاری فرو میبرد و در آتش
غوطه میدهد و آن سوگند را هم امام شافعی سبب بزهکاری داشته و هم موجب کفارت پنداشته و نزدیک ابو حنیفه در یمین
غموس بزهکاری باشد کفارت واجب نشود چه کفارت دایر ست میان عبادت و عقوبت او را سببی دایر میان حظر
و اباحت باید تا حکمی که دایر ست میان عبادت و عقوبت بر حسب سبب که دایر میان حظر و اباحت باشد روی نماید

در افراط و تفریط بودند ترسایان هیچ مبالات بحیض نمی نمودند و از جماع زنان حایض باک نمیداشتند و این کار را سبب لوث و منقصه عیب نمی پنداشتند جهودان و مغان بکلی ترک ایشان لازم میدیدند و آمیزش با ایشان در سواکله مضاجعه نمی پسندیدند بلکه ایشان را در خانه نمیداشتند در ایام حیض برای ایشان مقامی علاحده میساختند حق سبحانه تعالے مسلمانان را راه میانه روی نمود و احتراز از تفریط و افراط فرمود مضاجعه و سواکله و مشاربه و معانقه جایز داشت و لمس ما تحت الازار از ناف تا زانو حرام ساخت و این قول ابو حنیفه و ابو یوسف ست و امام محمد ش غیر فرج روا میگوید نه چنانچه یهودیان و مغان میگریزند و نه چنانچه ترسایان می آمیزند نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ از باب تشبیه موکد بست از قبیل زید اسد ای نساءکم کحرث لکم در بودن هر یکی محل حاصل کردن چیزی گشت محل حاصل کردن خله در زنان محل حاصل کردن فرزندان پس محل آمدن هر زنان محل حاصل شدن فرزند باشد این جمله بیان فاتوهن من حیث امرکم الله شود معنی اینست زنان شما مزارع شمااند کشتند یعنی در حاصل شدن فرزند بگشت میمانند فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ فاسبیست حرثکم مستعارست از نساءکم معنی اینست گشت خویش را بیائید هر چونکه خواهید یعنی زنان خویش را جماع کنید بر هر صفتی که دانید و بر هر وضعی که توانید بقفا افتاده یا نشسته یا استاده انی را دو معنی ست من این و کیف من این برای تعمیم مکان ست و آن اینجا صالح نیست با شارت فاتوا حرثکم انی شئتم قبل که بمنبت ولد ست متعین شده و بتعلیل قبل هوازی و غیر ممنوع آمده محل متعین باشد تعمیم مکان مراد نبود معنی کیف متعین گشت تعمیم صفت باراده پیوست وَقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ جمله وقدموا عطف ست بر فاتوا حرثکم و جمله واتقوا الله عطف ست بر قدموا معنی اینست برای منفعت نفسهاء خویش طهارت و تسمیه دعا و طلب ولد صالحا سبب تقویت دین بود و وسیلت تکثیر سنت سید المرسلین کرده بر جماع تقدیم کنید و از خدای بترسید و از عذاب او بپرهیزید و منکراتی که در این باب ست از قربان در حیض و اتیان در ادبار و غیر آن مرتکب مشوید وَاعْلَمُوا أَنَّكُم مُّلَاقُوهُ ۗ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ۝ جمله واعلموا عطف ست بر واتقوا الله انکم ملاقوه یکای دو مفعول اعلموا ست و بشر المومنین عطف ست بر واعلموا و در اختلاف مخاطب افراد و جمع شبه التفات آمده چنانچه در آیت و بشر الذین آمنوا که بعد یا ایها الناس اعبدوا الذی خلقکم گذشته است گفته شده و اگر عطف بر قل هوازی باشد از باب شبه التفات نبود معنی اینست و بدانید بدرستی که شما آثار قهر او خواهید دید و بحساب گاه او خواهید رسید و بشارت ده ای محمد کسانی را که ایمان آرند و حدود و عید را تصدیق دارند و بخوف عقوبت در راه معصیت نروند و اوامر و نهی مذکور را امتثال کنند و جزایی که متعلق بدین باب ست وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِّأَيْمَانِكُمْ أَن تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ ۚ این جمله معترضه ست و او اعتراضیه ست لایمانکم متعلق است

سابقه یا حال ست ازان بعضی ایمه از جهت تصحیح تعلق باذنه بیدعو جمله والله یدعوا بتقدیر و اولیاء الله یدعون باذنه
دارند محمول بر حذف مضاف یا بر تجویز تنزیل منزله دعوت اولیاء خدا منزله دعوت خدا پندارند که بغیر این تقدیر
تعلق باذنه بیدعو صحیح نبود و معنی مستقیم نباشد معنی اینست و اولیاء خدا یعنی مومنان بامر خدا و رضاء او میخوانند
بتوفیق او و هدای او سوی جنت و مغفرت دعوت میکنند پس ایشان را بصحبت باید گزید و مصاهرت با ایشان باید
پسندید که صحبت نیکی نیکی آرد و بر کارهاء نیک دارد شعر صحبت بد کار تبه میکند ٭ دیگ سیه جامه سیه میکند
شعر هر که با دونان نشیند همچو دونان دون شود ٭ با خردمندان نشین تا عقل تو افزون شود وَيُبَيِّنُ
آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ۝ ای لکی یتذکروا متعلق ست بیبین و جمله و یبین عطف ع ۲۷ ۵
بر یدعوا معنی اینست و خدای آیات خویش برای مردمان بیان میکند و واضح و معلوم میگرداند تا پند گیرند و نصیحت
پذیرند وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى عطف ست بر و یسألونک عن الیتامی قل جمله مستانفه
است چنانچه بالا رفته هو اذی مقول قل ست روایت کرده اند که اهل جاهلیتی زنان را در حالة حیض از خویش
بکلی میراندند تا آنکه با ایشان در یکخانه نمیماندند چنانچه جهودان و مغان میکنند و بی سبب خود را و زنان را در رنج
فرقت می افگنند بعضی که اعراب بر پیغمبر آمدند و در مجلس معلی می آوردند گفتند یا رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم
جامها اندک و سرما بسیار در حالة حیض با زنان یکجا ماندن دشوار اگر جامه ایشان را می سپاریم خود را بسرما در معرض
هلاک می آریم و اگر جامه خود میپوشیم در هلاک زنان میکوشیم یا رسول الله صلی الله علیه وسلم چه میفرمائی و نکنیم زندگانی با زنان حایض
چگونه بسر بریم این آیه نازل گشت سوال ایشان بجواب پیوست معنی اینست و میپرسند ترا ای محمد از حکم حیض
بگو حیض پلیدی بود یا گویند چیزیست که مرد را در جماع از وی رنجی رسد فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ
وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ ۝ فا سببیه است جمله و لا تقربوهن عطف ست بر فاعتزلوا معنی اینست
پس زنان را در حالت حیض ترک دهید و با ایشان قربابت مکنید تا پاک یا تا غسل کنند میان قرأة تخفیف و تشدید
در حتی یطهرن تعارض بود تحمل تخفیف بر پاکی ما دون عشره و حمل تشدید بر عشره توفیق روی نمود فَإِذَا تَطَهَّرْنَ
فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ ۝ جمله شرطیه عطف ست بر جمله سابقه معنی اینست چون زن پاک شوند و از
حیض بیرون آیند پس بر زنان در محلی که خدا فرموده است بیائید و از قبل که پاک و پاکیزه بنت ولد و محل توالد ست
تجاوز مکنید إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ۝ این جمله معترضه است برای مدح تائبان و
متطهران و ترغیب در توبه از مناهی و در پاک بودن از لوث و تباهی و چون جمله فاذا تطهرن فاتوهن من حیث
امرکم الله بر مضمون محبت متطهران ملوح بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سائغ نمود معنی اینست بدرستی که خدای دوست
میدارد توبه کنندگان و پاک شوندگان را نه تجاوز کنندگان را در غیر محل رسندگان را و بدانکه در مخالطه حایض

یعنتکم لاعنتکم این شرطیه نیز عطف بر مقول قل ست جمله ان الله عزیز حکیم تذییل ست تاکید از جهت ابراز مدح بر صورت
وکادت ست معنی اینست و اگر خدا خواستی که شما را در رنج و مشقت اندازد هر آئینه در رنج انداختی و مخالطت با ایشان
در لقمه و جرعه جایز نداشتی و آمیزش در ماکل و مشارب رخصت داد و بتجویز زیادت و نقصان لقمه و جز این از حقوق
یک دیگر آسانی نهاد بدرستی که خدای غالب ست قوی ست قادر ست تواند که رنج اندازد حکیم ست که تواند بغیر رنج
کار ایشان سازد وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكٰتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ ؕ این جمله با معطوفات خویش معترضه ست برای
نهی تزوج مشرکات و تزویج مشرکان و واو اعتراضیه ست روایت کرده اند صحابی کمال شجاعت داشت و خلق
او را بغایت دلاور می پنداشت چون دویدی اسپ تیزی بدو نرسیدی برای مصلحتی در مکه رفت پیش خانه زنی
مشرکه که با او در جاهلیت سر و کاری داشت گذشت زن مذکوره که تعلق باطن با او داشت دل بر کار بد با او گماشت
گفت درون خانه بیا و اگر نه فریاد کنم ترا بگیرانم و انداء جانی برسانم صحابی گفت مرا اسلام ازین کار حائل شده
و دین ازین عمل مانع آمده لیکن وعده میکنم که از پیغمبر دستوری آرم و ترا در نکاح در آرم پیش پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم آمد این قصه گفت و دستوری نکاح مشرکه مذکوره جست در شان او این آیت نازل گشت و نکاح مشرکات
بمنع پیوست معنی اینست زنان مشرکه را نکاح مکنید و دم الفت و صحبت و قربت ایشان مزنید تا آنکه ایمان
آرند و دین اسلام را تصدیق دارند وَلَاَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكَةٍ وَّلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ ۚ
لام تاکید ست امة مؤمنة مرفوع بر ابتدا ست خیر خبر مبتدا ست لو متصله است و لامة مؤمنة تا آخر معترضه است
برای اظهار فضل مومنان و بیان خیریت ایشان معنی اینست و هر آئینه امة مومنان از حره مشرکه بهتر است
و منفعت او در دین و دنیا اکثر ست اگرچه حره مشرکه از حسن و جمال شما را خوش آید و باعتبار زر و مال مرغوبه نماید
وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِيْنَ حَتّٰى يُؤْمِنُوْا عطف ست بر جمله سابقه معنی اینست و بزنی مدهید
شما دختران خویش مردان مشرک را تا آنکه ایشان ایمان آرند و دل بر تصدیق و توحید گمارند وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ
خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَّلَوْ اَعْجَبَكُمْ ؕ این جمله نیز معترضه است و لو در لو اعجبکم متصله است بر طریقه
که در و لو اعجبتکم گذشته و ذکر آن بالا رفته معنی اینست و هر آئینه بنده که ایمان آورد و دین اسلام را تصدیق کرده و
بوحدانیت خدای گرویده و شریعت پیغمبر علیه السلام را پسندیده بهتر ست از مشرک از کسی که کسی را شریک
خدا سازد و خود را در حیز اشراک اندازد اگرچه آن شرک از جهت اصل و نسب در نظر خوش آید و از جهت زر و مال با
رونق نماید اُولٰٓئِكَ يَدْعُوْنَ اِلَى النَّارِ ۚ این جمله معلله است یعنی دلیل ست بر نهی مذکور معنی اینست
زیرا چه ایشان یعنی مشرکان مسلمانان را دعوت سوی سبب آتش میکنند یعنی بسوی شرک که سبب آتش است
میخوانند وَاللّٰهُ يَدْعُوْٓا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖ ۚ این جمله عطف ست بر جمله

وخود را در عاقبت آخرت نیفگنید و چنانچه در آیه ویسألونک ماذا ینفقون قل العفو آورده مالی که متعلق بحاجت است
مصلحت دنیا مقتضی آنست که آنرا انفاق کنند و خود را عاجز و محتاج نگردانند و مالی که زاید بر حاجت بود فاضل بر لابدی
باشد در کار آخرت صرف باید کرد و بدو اجر باقی بدست باید آورد مضمون آیت مذکور سزاوار عمل دارند مفهوم آیه را معمول
گردانند **سوال** جمله یسألونک ماذا ینفقون قل ما انفقتم ویسألونک عن الشهر الحرام ویسألونک عن الخمر والمیسر را
از جهت تباعد معنی فصل کرد از جهت عدم جامع میان ایشان بغیر حرف عطف آورد ویسألونک ماذا ینفقون قل العفو
ویسألونک عن الیتامی ویسألونک عن المحیض که بعد این خواهد آمد هم ازین قبیل اند با وجود اینکه جمله متباینه اند مقرون بجامعی
نیند چه میان مال منفق و یتامی و محیض نسبتی نیست ذکر ایشان بغیر جامعی نیست فصل چرا کرد و با واو چرا آورد
جواب در تفسیر آورده اند از اسوله مفصوله سوال آخر یعنی سوال از خمر و میسر و سه سوال موصوله در یکوقت بودند
و بتتابع و توالی روی نمودند اتحاد وقت میان ایشان جامع گشت بدین اعتبار ذکر ایشان بوصل پیوست بخلاف
سه جمله که اولی است میان ایشان جامع زمانی هم نیست از آن جهت بغیر عاطف آورده است مفصول شده است و
یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتٰمٰی قُلْ اِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَیْرٌ قل جمله مستانفه است چنانچه بالا گذشته چون آیه
ان الذین یاکلون اموال الیتامی ظلما انما یاکلون فی بطونهم نارا نازل شده عبد الله بن رواحه انصاری پیش پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم آمد گفت یا رسول الله دو دیگ کردن دشوار است و از دو دو آوند خمیر کردن درشت کار است
طعام یتیم علیحده از طعام خویش بریم و شیر یتیم جدا بدوشیم این کار صعوبت دارد و طبع آنرا نیک دشوار می پندارد
این آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست **معنی** اینست و میپرسند ترا ای محمد از محافظت یتیمان در ماکل
و مشارب و معاجن و مخالب یعنی آمیزش با یتیمان و طعام و آب خلط کردن با طعام و آب ایشان بگو ای محمد صالح
گردانیدن امور برای یتیمان بهتر بود و بصلاح آوردن کارها در حق ایشان بران طریق که خوب آید و بران صفت که
نیک نماید خوبتر باشد وَاِنْ تُخَالِطُوْهُمْ فَاِخْوَانُکُمْ فاخوانکم بتقدیر فهم اخوانکم خبر مبتدا محذوف است و جمله جزا
شرط است و جمله شرطیه عطف بر مقول قل است **معنی** اینست و اگر خلط کنید ایشان را با خویش در طعام و آب و حوائج
ایشان از هر باب پس ایشان برادران شما اند مظنه رفق و ولا اند این نوع معامله با برادران در غیر محل نبود و محافظت
با امثال غیر ملایم نباشد خرج بر حکم موازنه حال او در حساب بشمارید و زیادت خوردن او کم خوردن خویش در نظر
نیارید وَاللّٰهُ یَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ من المصلح متعلق بیعلم بتضمین میزان جمله نیز عطف بر مقول قل است
معنی اینست و خدای جدائی و مفارقت مرد تباهکار میداند و تخیر او از مرد نیک کردار میتواند یعنی خدای عز و جل
میداند کیست که قصد خوردن مال یتیم دارد و کیست که میخواهد مال یتیم را نگاه دارد وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَکُمْ
اِنَّ اللّٰهَ عَزِیْزٌ حَکِیْمٌ مفعول شاء محذوف است لاعنتکم جواب لو است ای لو شاء الله ان

و درین ایشان را بطبیعت منفعتہا است چون تقویت معدہ و ہضم طعام و ساختن رنگ رو سرخ و دام و زیادت
شدن قوت تن و بازو و افزودن قوت جماع و دفع کردن بعضی امراض و اوجاع سوال از ابن مسعود رضی اللہ تعالی
عنہ مرویست ان اللہ لم یجعل شفاکم فیما حرم علیکم خمر سبب شفا چگونہ بود و بد و شفا چہ نفع حاصل شود و در اوضاع
و امراض چگونہ سود مند گردد جواب آنروز کہ ازوی شفا روی مینمود ہنوز خمر حرام نشدہ بود جواب دیگر
آنکہ قول ابن مسعود نفی طلب شفا بمحرمات در شریعت ست نہ نفی حصول شفا بحکم طبیعت ست بعد از تحریم طبیعت
نگاشتہ لیکن انتفاع و استشفاع بدو بتحریم پیوستہ وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ ۖ قُلِ الْعَفْوَ
ما مبتدا است ذا بمعنی الذین ست ینفقون صلہ او ست ضمیر ہو موصول محذوف ست ای ما الذی ینفقونہ یا ما در
محل نصب ست مفعول ینفقون ست بمعنی ای شی ینفقون ذا متمم ست جملہ بتاویل مفرد مفعول دوم ست مر
یسالونک ای یسالونک تعیین ما ینفقونہ یا گویند یسالونک از طلب بمفعول دوم منزل منزلہ لازم ست چہ بیان
سوال ست این جملہ با معطوفات خویش معطوف ست بر مضمون جملہ سابقہ چنانچہ پیشتر ظاہر خواہد گشت و بیان
خواہد پیوست قل جملہ مستانفہ ست در جواب ماذا اقول لہم حین یسالونی عن ذلک العفو منصوب بمفعول فعل محذوف
ای قل انفقوا العفو و یرفع خبر مبتدا محذوف ست ای الذی ینفقونہ العفو معنی اینست و می پرسند ترا ای محمد
چہ چیز را انفاق کنند و چہ چیز ست آنچہ در انفاق افگنند بگوای محمد عفو را انفاق کنید یا آنچہ انفاق کردنی شود عفو ست
ہمان را در انفاق آرید و عفو مالیست کہ فاضل از لابدی بود و دادن او دہندہ را در احتیاج بسوال نسازد چنانچہ
مزارع قوت یکسالہ و تخم زراعت بدارد و کاسب قوت یکروزہ نگاہدارد و حکم این آیت بآیہ زکوۃ منسوخ شدہ
چنانچہ در کتاب ناسخ و منسوخ تصریح کردہ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ
تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۗ جار و مجرور صفت مصدر محذوف ست ای
تبیینا مثل التبیین المذکور یبین اللہ لکم الآیات فی الدنیا و الآخرۃ لعلکم تتفکرون فی الدنیا و الآخرۃ لعلکم تتفکرون بمعنی
لکی تتفکروا متعلق ست بیبین جملہ لذلک یبین اللہ تا آخر تنزیل ست لعلکم تتفکرون تکمیل ست چہ بیان انست
کہ فائدہ بیان آیات راجع بسوی شماست تا کسی وہم نبرد کہ فائدہ آن راجع سوی خداست معنی اینست بیان
کردنی ہمچو بیان کردن مذکور خدای عزوجل برای شما بیان میکند یعنی آیتہا ربنیہ ظاہرہ در حکمہا دنیا و آخرت
میفرستد تا شما در کارہا دنیا و آخرت متفکر نشوید و بنگرید کہ در دنیا چہ میکنید و در آخرت خود را در چہ
می افگنید چنانچہ در آیہ سابقہ بیان کرد کہ در خمر اثمی کبیرست و در آن منافع کثیرست مر زمان را در دنیا و اثم ایشان
در آخرت بزرگتر ست از نفع ایشان در دنیا پس در حال دنیا و آخرت تفکر کنند حال خود را در ہر دو جہان
بدانند و متفکر شوند کہ دنیا فانی ست و آخرت باقی ست از جہت نفع فانی زیان باقی اختیار نکنید و

باشد که خام بود و مسکر گردد بر حکم الحدیث الخمر من هاتین الشجرتین نوعی از خمر ست بعضی از اجلهٔ صحابه رضی الله تعالی عنهم
چون دیدند حق سبحانه تعالی او را مقابل رزق حسن ذکر کرد و داخل رزق حسن نیاورد از خوردن سکر و خمر باز ماندند و
بعضی صحابه چنانچه شرب خمر معتاد داشتند عادت خویش نگذاشتند تا آنکه عمر بن خطاب و معاذ بن جبل و جماعتی از
صحابه پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند افتنا یا رسول الله فی الخمر گفتند یعنی فتوی ده ما را در باب خمر و حکم از ظاهر
کردن که او سبب رفتن عقل ست و سبب رفتن مال ست و مشتمل ست بر انواع ضرر و زیان این آیت یعنی یسألونک
عن الخمر والمیسر تا آخر نازل گشت جمله فیهما اثم کبیر و منافع للناس و اثمهما اکبر من نفعهما در بیان پیوست بعضی صحابه دیگر نیز
متنبه شدند و از شرب خمر باز ماندند و بعضی هنوز در شرب بودند و درین کار ادمان و اعلان مینمودند تا آنکه روزی
صحابی خمر آشامیده بود در حالت سکر سوی نماز رغبت نمود در قراءة قل یا ایها الکافرون بجای لا اعبد ما تعبدون اعبد ما تعبدون
بر زبان او رفت آیه یا ایها الذین آمنوا لا تقربوا الصلوة و انتم سکاری حتی تعلموا ما تقولون نازل گشت همه صحابه شرب
خمر در اوقات صلوة گذاشتند بعضی از وقت بر آمدن آفتاب تا وقت زوال که وقت نماز مفروضه نیست دل بر شرب
آن میگماشتند تا آنکه روزی بعض صحابه دعوتی کردند و خود را در شرب خمر آوردند سعد وقاص در منی شعری که در هجو
انصار بود انشا کرد انصاری او را بگله شتری زد سر او را مجروح گردانید و او را آزاری رسانید سعد پیش پیغمبر صلی الله
تعالی علیه وسلم رفت از انصاری مذکور حاکی و شاکی گشت امیر المؤمنین عمر رضی الله تعالی عنه اللهم بین لنا فی الخمر بیانا
شافیا گفت در حکم ضمیر بیانی صریح جست آیه یا ایها الذین آمنوا انما الخمر والمیسر والانصاب والازلام رجس من عمل الشیطان
فاجتنبوه فهل انتم منتهون نازل گشت و تحریم ضمیر ببیان صریح پیوست امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه گفت انتهینا یا رب
ای پروردگار ما از خمر باز مانده ایم و جازم و عازم بر ترک آن شده ایم امیر المؤمنین علی رضی الله تعالی عنه گفت اگر قطره
از خمر در چاهی افتد و دران مناره بنا کنند پای بدان مناره برای بانگ نماز گفتن نرسانم و اگر قطره خمر در دریا افتد
و آن دریا خشک شود دران گیاه روید دواب را نچرانم عین خمر حرام قطعی گشت و بحرمت لیتنی پیوست چنانچه متحمل
او کافر گردد اندک و بسیار او چون خون خوک و بول سگ و حرام و پلید باشد بآیت انما الخمر والمیسر تا فهل انتم منتهون
حرمت خمر بده وجه ثابت گشت چنانچه در تفسیر این آیت در آخر سورهٔ مائده ببیان پیوست و نیز اجماع ست
بر حرمت او منعقد گشته و آیه چنانچه قطع الثبوت ست بقطع دلالت پیوسته **سوال** در وقت ورود این
آیت خمر حرام نشده بود و در آشامیدن آن بزهکاری بچه وجه روی مینمود **جواب** خمر اگرچه دران وقت حرام
نبود لیکن بطبیعت خویش سبب برای بعضی محرمات شدی و مستوجب اضاعت وقت و تفویت صلوة و عطلت
از اعمال که العطلة حرام فی جمیع الادیان و تسبیب هذیان و امثال آن آمدی و میسر نیز سبب چند حرامی بود سبب
اضاعت مال و استدن و قصد کردن مال کسی بغیر صحت کسی باشد و در خمر مردمان را بمخامرت عقل اذاست

در روزگار ایشان این آیت نازل گشت و این نظم بر وی پیوست چون عبد اللہ بن جحش و اصحاب او دل بر قتال اعدا در ین کماشتند و علم بوقوع قتال مذکور در شهر حرام نداشتند مردمان را تنزیل منزله سائل حال ایشان ساخت و قائل عمل بمولا یهر جون الثواب من اللہ داشت این آیت در جواب آن بر سبیل استیناف ذکر کرد و موکد بان بغیر حرف عطف آورد معنی اینست بر رستی آنکسانی که ایمان آوردند و بسوی پیغمبر علیه السلام هجرت کردند یعنی اوطان خویش گذاشتند و بسوی بارگاه باجابه نبوی شتافتند و در رضاء اللہ کار زار کردند و در دی با عداء دین حق آوردند ایشان را رحمت خدای را امید وار شدند و یافتن ثواب عمل خویش را بر مقتضی رحمت او چشم دارند وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ این جمله تذییل است معنی اینست و خدای آمرزگار خطایا آمرزنده بخشاینده است عطایا یخ یَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَآ إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَآ أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا کبیر بآ موحده تحتانیه و کثیر بثا مثلثه فوقانیه خوانند و معنی بر حسب اختلاف قرائة مختلف داشت جمله بیان آن کند بر سبیل استیناف در قصه بنی اسرائیل برای اعلام حکم خمر و میسر معترضه آورد و لکن از جهت عدم جامع وجود تامه میان سؤال از خمر و میسر و سؤال از قتال در شهر حرام این را بر و عطف نکرد قل جمله مستانفه است در جواب ما فاما اقول لهم جیء بها لیسالونی عن الخمر والمیسر فقل هما کبیر هما اثم کبیر و جمله اثمهما اکبر من نفعهما عطف است بر دو جمله معطوف علیها یا معطوف مقول قل است معنی اینست می پرسند ترا ای محمد از خمر و قمار حکم آن و چیزی بیان آر بگوای محمد در خمر و قمار زیان بسیار بزرگ و منفعتها مر مردمان را است و زیان بزرگی خمر و میسر از منافع ایشان اکبر و اعلاست و بسا کار خیر و طاعت که امام و مقتدی شیخ و اگور و خمار نا بخرد بآتش بخود و چون مست شود و کف کرد بر عرض او و پیدا می آید و در و تر و یک بوی است و محمد رحمها اللہ رخص کرد است منود بهری که شیره انگور نا پخته بآتش مست شود خمر کرد و او را نامها بسیار است زشت ترین نامها او خمر است که دلالت میکند بر پوشیدن عقل که گزیده ترین صفات انسان است فارق میان او و میان سائر حیوانات حیوان است رو شنید گی گزیده ترین صفات بد ترین نکو بیدگی بود نامی کرد الات بر زشت ترین احوال کند زشت ترین نامها الشیطان میسر قمار را گویند و آن آنست که الزام مالی بخطری بر بندد و دادن و ستدن مال بافتادن بتبین و ماننده آن بندد و چون نرد و شطرنج باختن و جوز و مانند آن در کوک انداختن اما گرو بستن در سبقت و دیدن و آزمودن باختن و تیر انداختن و نیزه باختن اگر او یک جانب باشد قمار بود و استدن بشرط بر تقدیر سابق در امجا آمدن از جانب حرام نباشد روایت کرده اند چون در باب خمر تحریمی وارد نشده بود صحابه رضی اللہ تعالی عنهم منافع خمر مشاهده میدانستند از آشامیدن خمر احتراز کردن نمیخواستند تا آنکه آیه و من ثمرات النخیل والاعناب تفضلون منه سکرا و رزقا حسنا نازل گشت و بیان مضمون او بوحی خدای عز و جل پیوست سکرت یعنی خما

هرگز باز نخواهند ماند از انتقام ایشان معنی اینست و همیشه کافران با شما کارزار کنند تا آنکه شما را از دین باز
گردانند اگر توانند وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ
فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۚ وَأُولَٰئِكَ
أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ من شرطیه است یرتدد بجزم شرط اوست فیمت عطف ست بر شرط
مذکوره و جمله هو کافر حال ست افراد ضمیر یرتدد و یمت و ضمیر هو کافر باعتبار افراد لفظ اوست و جمع آوردن اولئک باعتبار معنی اوست
اولئک مرفوع المحل بر ابتداست حبطت اعمالهم فی الدنیا والآخرة خبر مبتدا است و حبطت از جهت موافقت یرتدد بمعنی مستقبل شده
از جهت تیقن وقوع بر تقدیر ارتداد بصیغه ماضی آمده و جزا شرطیه است و اولئک اصحاب النار عطف ست بر جمله فاولئک حبطت اعمالهم
و جمله هم فیها خالدون تکمیل ست برای دفع وهم بیرون آمدن بعد در آمدن در دبه گمان خلاص یافتن جمله و من یرتدد منکم معترضه
دیگر ست برای وعید کسانیکه از دین بگردند و روی بر گمراهی و تباهی آرند معنی اینست کسانیکه از میان شما از دین خویش که دین
اسلام ست مرتد شود پس در حالتیکه کافر باشند بمیرند عملهای ایشان در دنیا و آخرت تباه شود و موجب هیچ ثوابی و اجری نبود
و ایشان اصحاب دوزخ باشند در دوزخ جاودان مانند و بدانکه ناچیز شدن عمل و زائل شدن ثواب نزدیک امام
ابو حنیفه رح بمجرد ارتداد بود اگرچه سوی اسلام باز گردد و ثواب عمل باز نگردد و نزدیک امام شافعی بمجرد ردت
عمل تردد کرده ناکرده نشود تا ارتداد قرار نگیرد و او بر ارتداد بمیرد و اگر مرتد شود و باز سوی اسلام باز گردد
ثواب عمل گذشته یابد و درجات اعمال آن دریابد تمسک امام شافعی بدین آیت ست زیرا آنچه درین آیت مومن
بردت داخل شرط داشته و جزا را مرتب بر موت و ارتداد انداخته پس بردت تنها جزا ثابت نشود و بغیر
ثبوت موت بر ردة اعمال نرود و ابو حنیفه رضی الله عنه جواب گوید و از ایراد شافعی تفصی جوید که درین کلام
دو شرط ست و دو جزا هر جزائی مترتب بر شرطی شده ناچیز شدن عمل مرتب بر ارتداد و خلود در نار مترتب بر موت
بر ارتداد آمده بدلیل آنکه این حکم در آیه و من یکفر بالایمان فقد حبط عمله سببیت کفر برای حبط شدن عمل مطلق
آمده بقید موت بر کفر مقید نشده و در اسباب اطلاق و تقیید جمع شود و مطلق مجهول بر مقید نشود
إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ
أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ ما موصول با صله اسم ان ست و
الذین هاجروا و جاهدوا عطف ست بر اسم ان اولئک مرفوع بر ابتداست جمله یرجون رحمة الله خبر مبتدا ست
جمله خبر ان ست روایت کرده اند که مردمان گمان بردند که عبد الله بن جحش و اصحاب او که عمر بن عبد الله
حضرمی را کشتند و اموال کاروان را غنیمت کردند چون ایشان از جهت آنکه گمان داشتند که ماه رجب نیست
ازین جهت بزه کار نگشتند اما درین قتال مثاب نخواهند بود و ایشان را درین کار ثوابی روی نخواهد نمود

مال کاروان توقف کرد غنیمت ایشان در قبیضت نیاورد کافران درین قضیه حیران گشتند و مردمان را از حکم قتال در ماه حرام پرسیدن گرفتند این آیه نازل گشت و جواب برین عبارت بیان پیوست معنی اینست ای محمد مردمان ترا از شهر حرام میپرسند از قتالی که در و واقع شده باز پرس میکنند قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ قل جمله مستانفه است چنانستی که پیغمبر گفت ماذا اقول حین یسالون فقیل قل کذا قتال فیه مبتدا است و تنکیر قتال برای تقلیل ست کبیر خبر مبتدا است و تنکیر او برای تفخیم ست و تواند بود که قتال خبر مبتدا محذوف بود و جمله فیه کبیر بتقدیر فیه اثم کبیر صفت قتال باشد و کلام بتقدیر القتال فی الشهر الحرام قتال فیه اثم کبیر بود جمله مقول قل معنی اینست بگوای محمد قتال بسیر در شهر حرام گناهی ست کبیر وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وکفر به عطف ست بر صد والمسجد الحرام عطف ست بر سبیل الله و اخراج اهله نیز عطف ست بر صد و صد با معطوفات خویش مبتدا است اکبر عند الله خبر مبتدا است و این جمله عطف ست بر جمله قتال فیه کبیر که مقول قل ست معنی اینست و باز داشتن کافران مسلمانان را از حج و عمره که راه رضاء خدا ست و کافر شدن ایشان بخدای و کفر ورزیدن بدین حق جل و علا ست و باز داشتن ایشان مسلمانان را از مسجد حرام یعنی از در در آمدن و نماز گذاردن در و طواف کردن کعبهٔ اسلام و بیرون کردن اهل مسجد حرام از مسجد حرام که کفار کرده اند و این امور شنیعه در وجود آورده اند بزرگ تر ست نزدیک کردگار ذو الجلال و الاکرام از مرتکب شدن مسلمانان قتال را در ماه حرام وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ این جمله عطف ست بر جمله سابقه — معنی اینست و فتنه یعنی تعذیب مسلمانان و اکراه کردن ایشان بر مرتد شدن و از دین برگشتن که کافران کرده اند و مرتکب شده اند از قتل بزرگ تر بود از کشتن بالاتر باشد و تواند بود از قتل مذکور قتل مرصین عبد الله حضرمی مراد دارند و لام القتل برای عهد پندارند بر ین وجه معنی مرتب میشود و اشکالی نمی آید جز آنکه میان و المسجد الحرام و میان سبیل الله که معطوف علیه اوست فصل یا حتی که و کفر به است می آید و آن از محبت نحو مستنکر نماید مگر آنکه حمل بر تقدیم و تاخیر کنند و از ورطهٔ فصل مذکور بیرون آرند و تقدیم از محبت فرط اهتمام گویند چه کفر از صد مسجد حرام اشنع باشد و در مقام تشنیع ذکر اشنع اهم بود اگر در و المسجد الحرام و او قسم دارند این جمله قسمیه معترضه برای تاکید مضمون کلام پندارند اشکال فصل مذکور وارد نشود و تاویل فتنه بشرک و کفر با خراج اهل متضمن تکرار بود و در تاویلی که ما ذکر کردیم تکرار نمی آید و سخن مکرر نماید و بدانکه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم کاروان مذکور را که موقوف داشته بود بعد نزول این معلوم شده که قتال در ماه حرام افتاده است گذاشتن فرمود وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّىٰ يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا معترضه دیگر ست برای ذکر دوام عداوت کافران با مسلمانان و بیان اینکه ایشان

ولعل در کلام عباد برای امیدواری آید و در کلام خدا برای امیدوار گردانیدن بود که امیدواری مبنی از گمان ست
و خدای عز و جل منزه از آن ست و تواند بود که خدای در دل کسی گمانی اندازد و او را امیدوار آن سازد **معنی** اینست شاید
که چیزی نزدیک شما مکروه بود و آن مر شما را به شود چنانچه قتال مکروه می پندارید از جهت آنکه در و خطر جان ست و
سبب تخریب بنیهٔ ایشان ست لیکن قتال از باز ماندن از قتال بهتر ست و منفعت او در دنیا و آخرت اکثر ست
زیرا که بعد قتال اگر زنده ماند و حق تعالی او را سالم باز گرداند غنی شده بغنایم باز گردد و مکرم شده بمثوبات کرایم
در خانه آید و اگر شهید گردد حیات ابد یابد و همیشه مستبشر و مرزوق باشد و بموت اختیاری بمیرد و موت حتف انف
دامنگیر او نگردد **وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوْا شَيْـًٔا وَّهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ** این جمله عطف ست بر جمله سابقه
معنی اینست و شاید بود که دوست دارید چیزی را چنانچه باز ماندن از قتال دوست میدارید که موجب سلامت
از تیغ و تیر ست و آن در حق شما شر ست که از غنیمت دنیاوی و حیات ابدی اخروی باز دارد و بجنگ مرگ ناگهان
دوست اشتهاء مرتب و خبر آن بسپارد **وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ** این جمله تنزیل ست
معنی اینست و خدای خیر و شر شما میداند و شما نمی دانید از آن جهت خیر را شر میدانید و شر را خیر میدانید
يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيْهِ این جمله نیز در حکایت سوالی از سوالهای
مردمان و ذکر مقالی از مقالهای ایشان معترضه آمده و همچنین چند جمله دیگر بر وجه اعتراض واقع شده نکته هر یکی
در محل او گفته آید و بیان وجه اعتراض معترضه در هنگام بیان او روی نماید قتال فیه بدل اشتمال ست از شهر الحرام
روایت کرده بودند و در کتب اخبار آورده اند پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم با چند سران کرده از مهاجران
برابر عبد الله بن جحش عمه زادهٔ خود تعیین کرده تا در فلان مقام بروند منتظر رسیدن کاروان باشند تا کاروانی
از قریش پیش آید مسلمانان را بقیمت آن حاجتی بر آید ایشان رفتند در مقامی مترصد گشتند در سلخ جمادی
الاخری کاروانی را از قریش دیدند که در آن عمر بن عبد الله حضرمی و سه کس دیگر با او بودند یکدیگر میان خویش گفتند
امروز سلخ جمادی الاخری ست فردا رجب شهر حرام در آید حرمت قتال پیش آید یعنی قتال حرام شود این غنیمت
از دست رود و اگر امروز بشتابید غنیمت دریابید جمع شده شتافتند کاروان را دریافتند عمر بن عبد الله حضرمی
را کشتند از سه کس که میان ایشان بودند یک کس گریخت دو نفر اسیر گشتند ایشان کاروان را گرفتند سوی
مدینه باز گشتند بعد از آن دانستند آن سلخ غرهٔ رجب بود از جمله کاروان کسیکه گریخته بود بقریش رسید
قصهٔ مذکوره پیش ایشان باز دید قریش گفتند لشکر محمد صلی الله علیه و سلم ماه حرام را حلال ساختند در این چنین ماهی
بقتل و غارت پرداختند درین عمل مسلمانان را تغییر میکردند و در تعییب و نکوهش می آوردند پیغمبر صلی الله
تعالی علیه و سلم را عمل بزرگ مذکور دشوار نمود گفت ایشان را از پیش اذن بقتال در ماه حرام نبود در

ع ۲۳

بنهید چه صدقه رونق نگیرد مگر آنکه بر محل برسد که صدقه مر فقرا راست و حق بصدقه میان فقرا قربتان اند فقیر اند و میان
قربتان آنکه اقرب باشد احق بود و هیچ یکی مادر و پدر نزدیکتر و کسی در استحقاق انفاق از ایشان برتر نباشد و از غیر اقارب
محتاج تر را اختیار کنید و کسی از یتامی و مساکین و ابن سبیل محتاجتر نیست پس اولویت ایشان از جهت این معنی است
سوال یتامی و مساکین را جمع میکرد چه نکته است که ابن السبیل را بصیغه مفرد آورد جواب افراد ابن السبیل
تنبیه برین بود که احتیاج او باعتبار انفراد و تنهامی باشد که مسافر اگر با رفقا بود غالب آنست بحمایت ایشان
توشه او بقطع طریق نرود و در نبرد ره گذری بی توشه نشود و این جمله یعنی ما انفقتم فللوالدین را تلقی سائل بغیر مطلوب
او دارند و بر خلاف مقتضا ظاهر پندارند چه مطلوب سائل سوال از تعیین نفقه و بیان آنچه نفقه کنند و آنچه صدقه
دهند بود جواب به بیان آن نگفت بلکه مصارف را بیان فرمود و تنبیه کرد که اهم و سزاوارتر آنست که ازین بپرسند
و احق و اصوب اینست این را بیان کنند و این از ابواب بلاغت بابی عظیم است و در اصطلاح اهل معانی مسمی باسلوب
حکیم است چنانچه در یسألونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس تحقیق شده و بتشریح و توضیح در بیان آمده وَ
مَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ۝ ما شرطیه است نون تفعلون از جهت جزم ساقط
شده من خیر بیان آمده جزا شرط محذوف است فان الله به علیم تعلیل جزا است ای و ما تفعلوا من خیر تجدوه لان
الله علیم و چون جزا دادن بر چیزی ملوح سوی علم بدان بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود جمله شرطیه تذییل است
معنی اینست آنچه شما از خیر و نیکی بکنید جزا آن از خدا یابید پس خدای بدان عالم بود هیچ چیز از وی پوشیده نباشد
پنهان و آشکارا بداند اندک و بسیار قبول گرداند كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ
در آیه ام حسبتم ان تدخلوا الجنة ولما یاتکم مثل الذین خلوا من قبلکم در آمدن مخاطبان در بهشت بآمدن حال گذشتگان
متعلق ساخت و رسیدن سختی و مشقت و مضرت و جنبانیدن قتال بحدی که پیغمبر و مومنان متی نصر الله گویند
بیان حال گذشتگان انداخت ازینجا تحریص بر قتال مفهوم گشته چنانچه ذکر آن بالا گذشته جمله کتب علیکم القتال
تکریر مضمون آیه مذکوره بود تقریر مفهوم او شود جمله و هو کره لکم حال است معنی اینست قتال بر شما فرض گردانیده
شده و جهاد با کفار لازم آمده و حال اینست قتال دشواری است مر شما را یعنی خداوند دشواری است یا قتال
نفس دشواری است بر وجه مبالغت چنانچه زید عدل آمده و در انما هی اقبال و ادبار تحقیق شده بعضی کره
بفتح کاف و سکون را خوانند و معنی کره و کره چون ضعف و ضعف یکی دانند وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا
شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ان تکرهوا اسم عسی است برین وجه در عسی اکتفا باسم رواست
و جمله و هو خیر لکم حال است از مفعول تکرهوا جمله که با واو است چون از ذو الحال نکره واقع شود تقدیم او بر ذو الحال
نکره واجب شود و این جمله با معطوف خویش معترضه است برای بیان حکمی که مضمون اوست و شانی که مفهوم از وست عسی

که برسد اگر متی نصر الله برای طلب نصر بود ان نصر الله قریب کلام طلبی باشد تاکید او مستحسن دارند و اگر متی نصر الله
استبطا بود و استبطا در نصر متضمن انکار قرب نصرست ان نصر الله قریب را کلام انکاری پندارند تاکید او از جهت رد
انکار باشد واجب بود و در جمله ام حسبتم التفات ست چه ذکر مومنان در فهدی الله الذین آمنوا لما اختلفوا فیه
بر وجه غیبت بود درین آیه ذکر مومنان بر وجه خطاب روی نمود و در جمله سابقه تسلیه دل پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
بر مخالفت کفار ذکر کرد درین آیه تسلیه دل پیغمبر بر مشقتها و سختیها که بسبب مخالفت کفار پیش می آید و تحمیل بر تحمل آن
آورد و میان این گروه که در آمدن بهشت را شانی ست حصول این کار بی رنج و مشقت و بی معرفت و مضرت نیست
بیت نابوده گنج رنج میسر نمیشود ٭ مزد او گرفت جان برادر که کار کرد ٭ گذشتگان نیز رنج دیده اند انگاه بگنج رسیده اند
رسم مشقت نیز رسمی قدیم ست و راه رنج راهی مستقیم ست و بدانکه نزول این آیت در جنگ احزاب و بعضی گفته اند
و در جنگ احد بود در هر دو جنگ مسلمانان را امور قطیعه و مشاق فجعه روی نمود بعضی از یاران کمال رنج و تعب که
دران وقت داشتند بحسب طبیعت مکروه می پنداشتند در شان ایشان این آیه نازل گشت و بشرکت در مشقت با اقوام
گذشته و امم رفته دلهای ایشان البلیة اذا عمت طابت بتسلیه پیوست **یَسْئَلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ** ۵
روایت کرده اند که عمرو بن جموح پیری مالک مال بسیار بود از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم از شان این که از مال
خویش چه انفاق کند مسالت نمود این آیت در شان او نازل گشت و این جمله بر وجه اعتراض برای حکایت سوالی
که باز نموده و بیان مصارف که سوال از ان او را مهم بوده بورود پیوست بحکم این روایت یسالونک از باب اسناد
فعل واحد سوی جماعت بود از قبیل نعقروها باشد جمله استفهامیه بتاویل مفرد شده بمعنی یسالونک تعیین ما
ینفقونه مفعول یسالونک آمده **معنی** اینست میپرسند مردمان ترا ای محمد که چه چیز انفاق کنیم و برای استحقاق
مراد دفع بلا چه چیز بدهیم **قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِيْنَ وَالْيَتٰمٰى
وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ** جمله مستانفه است چنانستی که پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بورود یسالونک
ماذا ینفقون سوال کرد ماذا اقول لهم حین یسالونی ذلک فقیل قل اما انفقتم من خیر فللوالدین الآیة موصول با صله
مرفوع المحل بر ابتدا است و من خیر بیان ماست فللوالدین خبر مبتدا است و الاقربین با سایر معطوفات عطف ست
بر والدین که مجرور لام ست **معنی** اینست بگو ای محمد ایشان را آنچه از مال انفاق کنید پس مر این اصناف را بدهید
یعنی مر مادر و پدر و قریبان قریب تر و یگانگی که بی پدر باشند و مردمانی که بی مال اند و رهگذری که بی توشه گشته
اگرچه در خانه خود غنی بود در راه باحتیاج پیوسته هر چه بدهید از اندک و بسیار و فربه و نزار ماکول و مشروب و ثمار
و حبوب سبب دفع حاجت ست و موجب و جزا و اثابت ست اگرچه پاره خرما بود یا مشتی جو باشد **بیت**
شرط عقابی ست بسیار چیز ٭ ز دری دانگ ز دانگی پشیز ٭ اما باید که در محل بدهید و صدقه را در محل صالح

و بعضی نصرانی خواندند و در باب عیسی علیه السلام که بعضی افراط در مدح کردند در معرض الوهیت آوردند و بعضی در نکوهش
متابعت نمودند او را و مادر او را گفتند آنچه گفتند و در شان قرآن و پیغمبر و همچنین در امور دیگر که از ایشان اختلاف دران واقع
شده و مخالفت در وجود آمده باذنه متعلق ست بمعنی توفیقه و رحمته و بعضی گویند بمعنی علمه ست ای هدیهم بعلمه انهم اهل
الهدایة مستعدون لها معنی اینست پس رهنمونی کرد خدای بتوفیق و رحمت خویش یا گویند بدانستن استعداد
و اهلیت ایشان کسانی را که ایمان آورده اند برای حقی که ایشان دران پیش از ایمان اختلاف میکردند مومنان حق دریافتند
و بایمان آوردن بدان حق بشتافتند این ترکیب را یعنی فهدی الله الذین آمنوا از قبیل صفت فلانة هذا الشاب دارند
از قبیل نکحت فلانة هذا الشاب نپندارند وَاللّٰهُ يَهْدِي مَنْ يَّشَآءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ○
این جمله ترئیل ست معنی اینست و خدای سوی راه مستقیم رهنمونی کند هر که راهنمونی کردن خواهد یعنی در حق کسی
مشیت خیر ست او را راه حق نماید و زنگ باطل از آئینه باطن او بزداید اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا
الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَاْتِكُمْ مَّثَلُ الَّذِيْنَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ ط ام منقطعه بمعنی و بل و همزه که مضمون اوست
برای تقریر ست بمعنی تثبیت یا برای انکار بر وجه توبیخ در حسبان مذکور و استبعاد آن باشد و ام منقطعه مذکوره اضراب
از کلام سابق که برای تسلیه پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم مذکور بود دارند تا پیغمبر علیه السلام را در مخالفت کافران
از ناخوشی باز دارند و جمله و لما یاتکم حال ست از فاعل حسبتم یا از فاعل تدخلوا معنی اینست یا خود شما می پندارید
یا گویند نشاید که پندارید که شما در بهشت در آئید و هنوز نیامده است شما را حال آنکه اینکه گذشته اند پیش از آمدن شما
رفته اند مَسَّتْهُمُ الْبَاْسَآءُ وَالضَّرَّآءُ وَزُلْزِلُوْا حَتّٰى يَقُوْلَ الرَّسُوْلُ وَالَّذِيْنَ
اٰمَنُوْا مَعَهٗ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ ط جمله مستانفه مستهم الباساء حال ست از فاعل خلوا یا بدل اشتمال ست از و یا مستانفه
چنانستی که چون حال گذشتگان یاد کرد سایلی گفت ما کان شانهم فقیل مستهم الباساء و جمله و زلزلوا عطف ست بر جمله
مستهم الباساء حتی یقول الرسول بر قرأة رفع یقول ابتدائیه ست و بر قرأت نصب برای غایت ست بر طریق مسرت
حتی ادخل البلد متی نصر الله مقول یقول ست و استفهام برای طلب نصرت ست یا برای استبطاست یعنی نصر را
بلی پنداشتن و درنگ کننده داشتن معنی اینست رسید ایشان را سختی گرسنگی و مشقت تشنگی و خوف دشمن
و مقام تن و زیان مال و سائر محن و جنبانیده شدند جنبانیدنی که بزلزله ماند و بهلاک و فنا رساند و این جنبانیدن
قتال ست بدلیل متی نصر الله در استبطا یا طلب نصر خدا تا آنکه میگفت پیغمبر و میگفتند مومنان کی خواهد بود نصر خدا یا
گویند جنبانیده میشوند تا این غایت که بگوید پیغمبر و مومنان نصر خدا کی خواهد بود و تا کی روی خواهد نمود اَلَآ اِنَّ
نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيْبٌ ○ الا حرف تنبیه ست و جمله الا آن نصر الله قریب مقول فیقال محذوف ست و این بر جمله
یقول الرسول معطوف ست معنی اینست پس گفته میشود یا گفته شود آگاه باشید بدرستی که نصر خدای نزدیکست

بصدر اسلام تا وه قرنی که میان وفات آدم و بعثت نوح علیهما السلام بود دران قرون از کسی جز اسلام و ایمان روی ننمود که همه
بر شریعت حق بودند و میان خویش در ایمان و اسلام موافقت مینمودند تا بعد نجات اهل کشتی تا زمان صالح پیغمبر علیه السلام
داشتند و همه دل بر موافقت و ایمان گماشتند پس میان خویش اختلاف کردند بعضی مسلمان ماندند و بعضی کافر
شدند پس بر انگیخت خدای پیغمبران را بشارت دهندگان و ترساینده گان و فرستاد با پیغمبران کتاب را بحق تا حکم
کند کتاب میان مردمان در چیزی که اختلاف کرده اند دران حکمی محقق و قضای بحق و همه مردمان بعد صالح
تا زمان ابراهیم علیه السلام متفق بر کفر بودند در توافق بر کفر یک گروه مینمودند و بعضی گویند در زمان ابراهیم علیه السلام
همه جهان مجتمع بر کفر بود و در توافق در کفر آیة واحدة مینمود بدین وجه فبعث الله عطف بر کان الناس امة واحدة
باشد محتاج سوی تقدیر چنانچه بر وجه سابق گذشته است بود بمعنی چنین آید بوده اند مردمان آیة واحدة متفق
بر کفر پس خدای پیغمبران را فرستاد و ایشان را برای حکم کردن بر کافران کتاب او کتاب حکم کند در انچه ایشان اختلاف
کرده اند یکدیگر میان خویش در دین و دیانت و مخالفت در زیده اند و در بعضی تفاسیر آورده که اجماع عالم بر کفر
در هیچ عصری نبوده و تفاوت عام در هیچ زمانه روی ننموده و انچه در بعضی اعصار از اتفاق بر کفر نقل کرده اند در وقائع
و قضایا در اخبار آورده اند محمول بر اجتماع اکثر بود و مصروف بر اتفاق اغلب باشد **وَمَا اخْتَلَفَ**
فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ج
ظرف یعنی من بعد ما جاءتهم البینات و مفعول له یعنی بغیا هر یکی متعلق هست بفعل مثبت که مضمون استثنا بذکور است
چه بودن استثنا بعد از نفی برای اثبات مشهور است ای اختلف فیه الذین اوتوه من بعد ما جاءتهم البینات بغیا بینهم
جرد ما اختلف فیه تا آخر میان معطوف و معطوف علیه معترضه هست برای مذمت اختلاف کنندگان و اثبات
حسد و بغی ایشان معنی اینست در کتاب اختلاف نکرده اند و مخالفت نورزیده اند مگر آنگه کتاب داده شده اند
که ایشان اختلاف کرده اند از پس که آمده هست برایشان مجتهار ظاهره و معجزهای باهره از جهت بغی و حسد و ان
بغی و حسدی که کامن بود میان ایشان **فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا**
فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ ط این جمله عطف هست بر فبعث الله النبیین جمله میانه معترضه بود
چنانچه گذشت یا گویند عطف هست بر اختلف الذین اوتوه که مضمون استثناست ای اختلف الذین اوتوه من
بعد ما جاءتهم البینات فهدی الله الذین آمنوا لما اختلفوا فیه لام متعلق هست بهدی بر طریق هداه للطریق یا موصوله
یا موصوفه من الحق بیان باست و لام در و برای جنس هست چه ایشان با مسلمانان در مکه حق مخالف بسیار
در مجتها بسیار مخالفت نمودند نماز بی رکوع میکردند و در غار سوی مشرق متوجه میشدند و در روزه که بعضی در بعض
روز روزه میداشتند و بعضی در شب تیره روزه می آوردند و در شان ابراهیم خلیل الله که بعضی او را ترسا و بعضی او را یهودی داشتند

فوقهم یوم القیمة مفهوم شده که فوقیت در روز قیامت بتقوی ست بغنا نیست و این جمله سعة رزق و غنا بر سبیل
عموم اثبات کرد و هر که را خدای خواست از ذلیل و جلیل در مساع سعت و غنا آورد پس ازو لازم آید که سعة رزق و
غنا مستلزم فوقیت نبود برین طریق موکد مفهوم جمله سابقه باشد معنی اینست و خدای هر که را از مردمان خواهد روزی
بیشمار دهد اگرچه کافر ذلیل باشد که فوقیت او مستحیل بود سعت حال و کثرت مال موجب فوقیت بر فقیر نبود و مستوجب
انحطاط فقیر نشود چه مسلم فقیر بر آخرت غنی شود کافر غنی در روز قیامت بفقر و حاجت پیوندد یعنی آن قدر دهد که در شمار
نیاید و آن مقدار بخشد که در معرض احصا نماید چنانچه جماهیر اهل اسلام و مساکین ست علیه الصلوة والسلام را از ملک
مخلد و ملک مؤبد و نعمتهاء ابدی و لذتهاء سرمدی که مما لا عین رأت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر عبارت
از انست خواهد داد و درهاء نعم بیغایت و ابواب کرم بی نهایت بر ایشان خواهد کشاد ابد الآباد نعمت ایشان
انصرام نگیرد و هیچ گاهی لذت و راحت ایشان انقطاع نپذیرد شمار نعمت بی منتهاء او ممکن نبود و عدد احصاء آن قائل
نباشد اما نعمتهاء دنیا هر چند که بسیار بود از حیز شمار بیرون نرود. قارون را اگرچه باستدراج گنج بی رنج دادند گنجی محدود
بود در ناحیه از زمین نهادند و هر چند نمرود را خزاین باموال ممتلی بود و در نظر خلق بسیار بسیار مینمود لیکن چون خزاین
او مقداری محدود یا شماری معدود داشت گذشت بانصرام و انقطاع و زوال و فنا پیوست اغنیا بروز نیک
چند روزه که روز بد در قفا دارند خود را بغنا و محدود و متناهی غنی می پندارند ایشان را بر فقراء اهل اسلام و مساکین
پیغمبر علیه الصلوة والسلام برای ایشان از مخبر صادق الوعد غناء نامحدود موعود و نعمت غیر متناهی در دار الجنان معدود
موجود ست چه جای فوقیت و مزیت بود و چه محل فخر و شخر بود كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً
فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ
الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ جمله سل بنی اسرائیل کم آتیناهم من آیة بینة
متضمن شکایت بنی اسرائیل بود پستر ازین آیة الم تری الی الذین خرجوا من دیارهم و هم الوف حذر الموت و آیة الم تر الی
الملاء من بنی اسرائیل نیز در حکایت ایشان مقرر شکایت ایشان سابقه روی نمود این جمله معترضه برای تسلیه
پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم آمده و متضمن بیان اینکه شر کفر دیرینه شری ست مخصوص زمانه پیغمبر اینست میان
دو کلام متصل واقع شده جمله فبعث الله بقرینه لیحکم بین الناس فیما اختلفوا فیه معطوف بر محذوف بود تقدیر کلام
کان الناس امة واحدة فاختلفوا فیما بینهم بان کفر بعضهم و لقی بعضهم علی دین الاسلام فبعث الله الی آخره باشد
مبشرین و منذرین حالست از النبیین که مفعول ست مر بعث الله را و ضمیر لیحکم عاید بر کتاب ست و لام و متعلق ست
به انزل و جمله انزل معطوف ست بر بعث الله لام در الکتاب برای جنس ست که همه پیغمبران را یک کتاب نبود و
تعدد کتاب معنی جنس روی نمود معنی اینست بوده اند مردمان در آغاز عهد علیه الصلوة والسلام گروه واحد متصف

دمشام را بنفحات مشام خوش ومذاق را بلذایذ اطعمه دلکش وقوت لامسه را بملامس لینه وباطن را بطعوم اجمل معالج
وینوبه بشبه شهوات را بمشتبهات وتقیات را بحصول متمنیات بفریفت ومحبت آنرا با دل وجان وتن روان بلکه
بارگ وپی وگوشت وپوست ومغز استخوان وخون وسایر اخلاط بیا بخت تا آنکه به تن وجان بدنیا پیوستند وظا
وباطن همه وبناکشتند بعضی گویند آرایندهٔ سیات دنیا مر کافران راحداست وزیبا کنندهٔ آن در نظر ایشان حق جل وعلا
کردنیا را بدین صفت آفریده که مردم را بفریبد وکسیکه او را دریابد از دنیا بشکیبد چیزهای در وپیدا آورد که بدان دلها را مبتلا
کرد **قطعه** گه دل پیر دگلی برنگی ✻ گه جان پیر دصبا بوی دیگر ✻ همین حال هوا چگونه دل را بچوگان زده هر طرف چوگانی
خدای جهان را بدین صفت آفریده دل ها را بدو فریفته وشیفته گردانیده مگر کسی را که ازین بلا نگاهداشت بعصمت خو
دل او را بدو فریفته شدن نگاشت **وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا** عطف سبب بر مضمون جملهٔ سابقه چنانستی گفت زین للذین کفروا الحیوة الدنیا فیفخرون بها ویسخرون معنی اینست
فخر میکنند بحیوة دنیا وعیشت فاخرهٔ آن وسخر میکنند ایشان بر مؤمنان که عیشت نامرادند وهر چند تکبر
میگذارند **وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ** موصول اسمیه تؤذ فقهم مبتدا
حال ست مفسی اینست وآنکسانیکه بخدا گرویده اند واز شرک پرهیزیده اند ودین اسلام گزیده اند وبمرتبهٔ عالی
رسیده اند در روز قیامت بالا ایشان باشند وبرتر از ایشان بودن که ایشان در درجات بهشت عالی مشغوف وکافران
در درکات دوزخ فرو رونده چنانچه کافران در دنیا از سبب ضعف وفقر بعضی مسلمانان که مشاهده میکردند ایشان
بسخریه پیش می آمدند ومی خندیدند مسلمانان چون علو مرتبهٔ خویش وانحطاط حال کفار به بینند بر حال ایشان خنده کنند
چنانچه جای دگر گفته ست فالیوم الذین آمنوا من الکفار یضحکون بعضی گفته اند مراد ازین فوقیت فوقیت در حجت باشد
یعنی حجت مسلمانان قوی ودلیل ایشان غالب بود اگر کافران حجت ایشان را نیابند وسخن حق را فهم نکنند بر ایشان
بسخریه پیش آیند وخنده نابود نمایند مسلمانان را درین چه نقصان باشد ومتقیان را درین چه عیب بود سوال چون
از متقوی سر پرهیزیدن از شرک مراد شود الذین اتقوا یعنی الذین آمنوا بود دور در وضع مظهر موضع مضمر نکته باید دانست
در اینجا مظهر موضع مضمر تقریر الذین امنوا که بالا اند کور را بود چرا کرد ویجا الذین آمنوا الذین اتقوا چرا آورد **جواب** وضع مظهر موضع
مضمر برای تصریح بمناط فوقیت وعلاست ومناط فوقیت بر کفار ایمان واتقاست لیکن اتقا اجتناب از شرکست
وآن سلب مضرت ست وایمان اثبات توحید ست وآن جلب منفعت ست وسلب مضرت اهم ست واز جلب منفعت و
لهذا در کلمه طیبه نفی را مقدم داشتند وثابت بعبارت پنداشتند واثبات را تاخیر کردند ثابت بالتبارت گفتند
ومچنین اینجا بجای الذین آمنوا الذین اتقوا باید آورد ووضع مظهر موضع مضمر بلفظ الذین اتقوا چنانچه گفتیم باید کرد
وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ○ این جمله تذییل ست مقرر ست مر مفهوم والذین اتقوا

بیان دو کلام متصل بایکدیگر نبود کما یا استفهامیه است تقدیر تمثیل مثل منزله لازم جمله استفهامیه چنان سوال آمده یا خبر یا است
جمله تاویل مفرد مفعول دوم سل شده امی مثل بنی اسرائیل عند ایات آتیناهم و بر هر تقدیر می من آیه تفسیر بیست
کم کم مفعول دوم مر آتیناهم آمده از جهت افتقار صدر مقدم شده بینه صفت مستحق آیه و در ین کلام معطوف
محذوف است امی مثل بنی اسرائیل کم آتیناهم من آیه بینه فبدلوا بما جاءهم مقصود کلام موعظت بنی اسرائیل است و آن متعلق
بتبدیل آیات تغییر و تبدیل است در بر آنچه مطلوب تقریر آیات نیست بلکه تقریر متبدلین ایشان است معنی اینست بپرس
ای محمد از بنی اسرائیل چند دادیم ما ایشان را از آیه ظاهره پس بعض از ندانستند تبدیل با علامت ظاهره حقیقت
اسلام و دین پیغمبر علیه الصلوة والسلام و این استفهام و سوال و برای تقریر است یعنی مر ای محمد مخاطب بر اقرار
نابکاید و اقرار کند که خدای عزوجل چندین آیت و ستاده و چندین حجتها ظاهره داده و ایشان آیت کتاب را پوشیده
و در ابطال حجتهای ظاهره کوشیده بطلان ایشان ظاهر گردد و بی انصافی ایشان پیدا شود وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ
مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ جمله و من بدل نعمة الله تا آخر تعلیل بست شرطی است
محذوف الجزا و جواب فان الله شدید العقاب تقابل الجوابین یعنی و من بدل نعمة الله یعذبه الله فان الله شدید
العقاب و تواند بود فان الله شدید العقاب کنایت از یعذبهم الله باشد باعتبار معنی یکی عجله جزا افتد حاجت
سوی خود جزا نباشد تاکید جمله باعتبار معنی یکه عهده دارند دو تبدیل آیات از ایشان علامت انکار مضمون جمله بیذارند
معنی اینست و هر که بنعمت خدای را تبدیل کند بنعمت هدایت را بضلالت بدل گرداند و محمد را علیه السلام را تحریف
کند یا کافر غیر آن خواهد پس از آنکه او را این نعمت و محبت از خدای تعالی آمد و این عطا در حق او فایض شده پس
بدرستی که خدای سخت است عذاب او یعنی عقاب او سخت و شدید است پس عقوبت کند او را در عذاب سخت افگند
زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا جمله مستانفه است چنانستی که سامع
چون و من یبدل نعمة الله را شدید سوال کرد با العلم بیدلون نعمة الله مع انه شدید العقاب فقیل لما نه
زین للذین کفروا الحیوة الدنیا معنی اینست مر کافران را زندگانی حیوة دنیا آراسته گشت و میل و محبت
بپوست همان را دوست داشتند و همان را زندگانی پنداشتند بکار حیوة باقی اخروی نپرداختند برای راه آخرت
توشه نساختند در لذتهای حیوة فانی دل بستند از نعیم حیوة باقی محروم گشتند نظر شان در زندگانی جاودانی نیفتاد
و حال ایشان پای در راه طلب آن ننهاد و آراسته شدن حیوة دنیا در چشم کافران شبه نیست در تعیین آراینده
آن اختلافی و سخنی هست بعضی را این گمان هست که آراینده آن شیطان است بدلیل آنکه جای دیگر در این معنی
الشیطان اعمالهم گفته و بصیغه معروف بدین نسبت چو سنه این نسبت آنست که شیطان آرا سنگیه مار و بار الضب
خبین ایشان میگرداند و لذایذ زندگانی فانی عذاق دل ایشان میرساند چشم را نیرنگ خوب و گوش را بر آواز مرغوب

اللہ بعذابہ وظلل جمع ظلہ ست چنانچہ خلل جمع خلۃ والملائکۃ عطف ست بر اللہ و استفہام برای انکار ست وآن در
حکم نفی ست **معنی** اینست ہست کہ منتظر اند یعنی منتظر نیند کافران مگر آمدن عذاب خدای را یاد آوردن خدای عذاب
خود را بر ایشان در سایہ بانہا از ابری کہ آسمان را پوشید یعنی در ابرہای کہ ہمچو سایہ بان آمدہ و مگر آمدن فرشتگان
را بیارند عذاب ایشان را و این کلام یعنی لفظ فی ظلل من الغمام از باب تشبیہ بود از قبیل حتی یتبین لکم الخیط الابیض
من الخیط الاسود من الفجر باشد و تقیید آمدن عذاب نبود آن در ابرہا از جہت آنست کہ عذاب چون از جانب
آسمان آید و از ابری کہ مظنۂ رحمت ست روی نماید عذابی ہولناک تر باشد و فظیع تر و دشوار تر بود **وَقُضِيَ**
الْأَمْرُ وقضی تزییل فعل بمنزلہ مصدر عطف ست بر والملئکۃ یعنی وان یاتیہم الملئکۃ وقضاء الامر بدلیل آنکہ
بعضی بجاء وقضی الامر وقضاء الامر بلفظ مصدر خواندہ اند **معنی** اینست و مگر آنکہ بیایند فرشتگان و قضاء امر
یعنی استوار کردن ہلاک کافران و تواند بود کہ قضی الامر بر فعلی کہ مفہوم ابعاد سابق ست عطف باشد بمعنی اوعد
بذلک وقضی الامر و تواند بود کہ قضی الامر حال از یاتیہم یا لا ینظرون کہ مفہوم استثناست دارند بتقدیر وقد قضی الامر
بمعنی وقد احکم الامر پندارند **سوال** کافران خود را بر باطل نمیدانند و خود را مستحق عذاب نمیخوانند و معتقد عذاب
خویش نیند نسبت چشم داشتن بر عقاب سوی ایشان چگونہ آید و صحت اثبات آن در ایشان چہ نوع روی نماید
جواب ایشان اگرچہ انتظار عذاب ندارند و خود را در معرض عذاب نمی پندارند حال ایشان کہ سبب عذاب
موید را مرتکب شدند و از جہل و نادانی بران مصر ماندند بران مینماید کہ در ایشان انتظار آمدن عذاب و آمدن فرشتگان
عقاب و استوار بودن حکم ہلاک باشد و انتظار رحمت و لطف خدا نبود و انتظار مذکور بر وجہ تمثیل مستقیم آید و ہیچ
اشتباہ ننماید چنانچہ در ما ہذا بشرا ان ہذا الا ملک کریم گفتہ اند کہ در شان یوسف علیہ السلام بر نفی بشریت ثابتہ و
اثبات ملکیۃ منتفیہ بر وجہ تمثیل رفتہ اند چہ حال او در نزاہت و عفت و برات از صفت قباحت بدان میماند
کہ او ملک باشد بشر نبود صدق او بر وجہ تمثیل و مطابقت واقع بدین تاویل بود اینجا نیز اثبات انتظار
کافران عذاب را و نفی انتظار ایشان رحمت را بر طریق تمثیل و صدق او ہمبرین تاویل ست **وَإِلَى**
اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ع ترجع بصیغہ مجہول از رجع و بصیغہ معروف از رجوع خوانند و معنی بر حسب
آن دانند این جملہ تزییل ست و لام در الامور برای عہد ست یعنی امور مذکورہ یا بروی استغراق باشد چہ ہمہ کار بدو متعلق ست و بقضا و قدر
او مستحق ست **معنی** اینست و بسوی حکم خدای تعالی ہمہ کارہا باز گردد یا ہمہ کارہا باز گردانیدہ شود **سَلْ بَنِي**
إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ این جملہ مقرر ست مر جملہ یا بنی اسرائیل اذکروا نعمتی التی
انعمت علیکم بر وجہ التفات از خطاب سوی غیبت کہ ہر دو در موعظت بنی اسرائیل ست آن بیاد آوردن نعم
جلیلہ و این آیت بیاد آوردن آیات جزیلہ از جہت تضمن موعظت ہر دو از یک قبیل ست معترضاتی کہ در میانہ بود

ومن الناس من یشری نفسہ ابتغاء کہ قسم دوم از تقسیم دوم ست بود و در والتفات از غیبت سوی خطاب دارند و فصل
از حجت اختلاف خبر و انشا پندارند و اگر بدین آیت چنانچہ در بعض تفاسیر آمدہ خطاب مر مؤمنان کہ ایمان بزبان آوردہ اند
و در دل تصدیق نکردہ اند باشد این آیت متصل ومن الناس من یعجبک قول فی الحیوۃ الدنیا ویشہد اللہ علی ما فی قلبہ
کہ قسم اول از تقسیم دوم ست و اگر این آیت را خطاب در حق اہل کتاب دارند و معنی کلام یا ایہا الذین آمنوا بکتاب
و رسول ادخلوا فی السلم و آمنوا بمحمد و القرآن پندارند بریں وجہ این جملہ بعد اتمام ذکر سیرات و تلقین حسنات و عبادات
مؤمنان انتقال سوی ذکر کافران و بیان احوال ایشان بود فصل او از حجت تباین مقام کلام باشد چنانچہ صاحب
کشاف در ان الذین کفروا سواء علیہم ءانذرتہم ام لم تنذرہم آوردہ و فصل او از حجت تباین مقام ذکر کردہ کافیہ
بمعنی کلا و جملہ حالست از سلم یا از فاعل ادخلوا معنی اینست ای مؤمنان مخلص با مسلمانان آشتی ورزیدہ آید در ہمہ
دین با ایشان آشتی کنید و بر موافقت ایشان کلا و جملہ ثابت مانید و در ہیچ چیز مخالفت مجویید یا گویند ای کسانیکہ ایمان بزبان
آوردہ اید و در دل تصدیق نکردہ اید در آشتی با مسلمانان در آئید و در دل بدین اسلام تصدیق کنید نفاق بگذارید و در
ایمان اخلاص ورزید یا گویند ای کسانیکہ بہ پیغمبری دکتابی ایمان آوردہ اید و قرآن و محمد را کہ خیر الانبیاست تصدیق
نکردہ اید بغض و خشم بگذارید در آشتی در آئید ہمہ مسلمان شوید و بالقرآن ایمان آرید وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوٰتِ
الشَّيْطٰنِ ۚ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ۝ جملہ ولا تتبعوا عطف ست بر ادخلوا فی السلم کانہ حملا نہ لکم عدو مبین تعلیل ست
تاکید از جہت تقدیم ملوح ست چہ منہی از متابعت شیطان ملوح سوی عداوت او معنی اینست و گامہا شیطان را پیروی
مکنید یعنی در رہی کہ شیطان میرود مروید بدرستی شیطان مر شما را دشمنی پیداست دشمنی او با شما ظاہر و ہویداست
عاقل پیروی دشمن نکند در رہی کہ او میبرد فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْكُمُ الْبَيِّنٰتُ
فَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ ۝ جملہ شرطیہ کہ جزا را و امرست در حکم امر باشد شرطیہ مذکورہ عطف بر امر و
نہی سابق بود معنی اینست پس اگر شما بعد آمدن حجتہا ظاہرہ بلغزید و ابا دارید از میل سوی بعض اعمال جاہلیت یا
از نفاق یا از کفر باز نیائید پس بدانید بدرستی کہ خدای عزیز ست یا قوی ست غالب ست با کفار و فجار انتقام تواند
و بجزا کار او سزاوار کردار او بر ساند استوار کار ست ہیچ کار دانی حکمت نبود و جزا سزا در غیر محل نشود در حکایت
آوردہ اند قاری در تلاوت این آیۃ خطا کرد و بجای عزیز حکیم غفور رحیم آورد اعرابی کہ ہرگز قرآن نشنیدہ ہیچ گاہی مصحف
ندیدہ گفت ہنگام شکایت از زلت و در مقام بیان بحضرت اگر غفور رحیم کہ دلیر گردانیدن ست ملایم نبود و در محل تخویف
در ترہیب ذکر عزیز حکیم کہ متضمن قوت و غلبہ ست مناسب باشد ہَلْ يَنْظُرُوْنَ اِلَّآ اَنْ
يَّاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِيْ ظُلَلٍ مِّنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ ۔ ینظرون بمعنی ینتظرون ست در الاان یاتیہم
اللہ مضاف محذوف ست ای یاتیہم عذاب اللہ یا مضاف محذوف نباشد جار و مجرور محذوف بود ای یاتیہم

کرد و روی سوی مدینه آورد عمر او بصد سال رسیده بود که دولت هجرت او را روی نمود حرفت تیر اندازی و ناوک
زنی داشت اهل مکه او را میاز رود لاورمی پنداشت مکیان در پی او شتافتند و او را با جماعتی که برابر او بودند در راه
یافتند از مصاحبان او بعضی را کشتند او بر بلندی برآمد و با ایشان در مقالت درآمد گفت کلمه اسلام که گفته ام ازان نخواهم
گشت و از دینی که او را اختیار کرده ام نخواهم گذشت بمقابله خواهم استاد و بآسانی در دست شما نخواهم افتاد صد تیر در ترکش
دارم دست بر کمان می آرم هر تیری که خواهم انداخت یک تنی را از شما بیجان خواهم ساخت از کشتن جنس شما را چه افزاید
و از رفتن من شما را چه کم آید مالی که در خانه دارم نشان میکنم آن گویم بستانید مرا از رفتن بر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
باز ندارید ایشان دلاسا مال کردند او را گذاشتند در مکه رفتند مال در محلی که نشان گفته بود یافتند پیش از انکه صهیب
در مدینه برسد این آیه بر پیغمبر علیه الصلواة والسلام نازل گشت و این قصه بوی رو و پیوست پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم
آیه مذکوره یارا نزار سانید قصه صهیب برایشان روشن گردانید امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه روی بر استقبال
او نهاد پیش از رسیدن او در مدینه او را ببشارت ربحت فی تجارتک داد صهیب بمرتبه رسید کار او بمدیح نعم العبد صهیب
لولم یخف الله لم یعصه کشید و بعضی گویند این آیت در حق عامه مومنان ست که خود را در کار خدا بسپارند و دل بر عوض
ثواب آخرت بگمارند چنانکه جای دیگر گفته ان الله اشتری من المومنین انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة بر وجه اول معنی اینست
و بعضی از مردمان کسانی اند که نفس خود را بداد ون مال کفار از دست کفار باز خرند ذره ذره جستن خوشنودی خدا سپرند و بر وجه
دوم معنی اینست و بعضی از مردمان کسی ست که بفروشد نفس خود را از جهت طلب خوشنودی خدا تن خود را در بن کار در باره
جان خود را فدای خوشنودی خدا سازد مصرع دولت این دولت ست و کار این کار این چنین نوع مردمان سزاوار
رافت اند و مستحق فیض عاطفت اند والله رءوف بالعباد ○ این جمله تذییل ست معنی اینست
و خدای در شان بندگان خویش خداوند رافت و عاطفت است و همیشه منعوت و موصوف باین صفت ست

یا ایها الذین امنوا ادخلوا فی السلم کافة

السلم بکسر سین و فتح سین خوانند معنی برحسب آن واقعند در آیات سابقه تلقین عبرات بوده صور عبادات حج را بتفصیل
بیان فرموده در آیت ثم افیضوا من حیث افاض الناس جمیع مردمان در حضور موقف آمده بعده در آیه فمن الناس
من یقول یا معطوف او تقسیمی در حاضران بر خواهندگان دنیا و آخرت مذکور شده بعده آیه من یعجبک قوله فی الحیوة
الدنیا یا معطوف خویش یعنی و من الناس من بشری نفسه ابتغاء مرضات الله تقسیمی دیگر بمنافقان و مخلصان مذکور
گشته اگر این آیت یا ایها الذین آمنوا تا آخر که عبد الله بن سلام که او من مخلص بود در عایت رد در شنبه و قرأت توریت
در قرأت نماز شب چنانچه پیش ازین داشت از پیغمبر علیه الصلواة والسلام خواهش نمود این آیت در شان او نازل
گشت و ازان خواهش که داشت بمنع پیوست وارد در حق او بود و بعموم خویش متناول همه مومنان مخلص باشد بتقبل

و تواند بود که جمع خصیم ککرام فی جمع کریم ای اشد الخصماء و جمله و من الناس من یعجبک عطف ست بر فمن الناس من یقول
ربنا آتنا فی الدنیا این تقسیمی دیگر ست مر مردمان منافقان و مومنان یک قسم یعنی قسم منافقان اینجا مذکور ست و دوم
در و من الناس من یشری نفسه الابتغاء الآیة مسطور ست و در و و این آیت در شان اخنس بود که او با پیغمبر صلی الله تعالی
علیه و آله و سلم موانست و مصاحبت مینمود کلامی داشت که آنرا پیغمبر صلی الله تعالی علیه و آله و سلم خوش کردی و در
معرض استماع آوردی بعده از وی شری عظیم ظهور یافت و بسوی فساد فخیم شتافت و بعضی گویند این آیة در حق جمله منافقان
است که هر یکی از ایشان برین صفت بود و همبرین وضع مینمود معنی اینست و بعضی از مردمان کسی ست ترا در حیات دنیا
کلام او خوش می آید لهجه دارد که شنیدن آن ترا خوب و مرغوب مینماید در آخرت بلکنت و گرفتگی زبان ناخوش خواهد نمود
و حال اینست که او سخت ترین خصومت گران ست و بدترین دشمنان ست وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ
لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ۗ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ
لیفسد متعلق ست بسعی و یهلک عطف ست بر لیفسد این شرطیه عطف ست بر صله من و جمله والله لا یحب الفساد
حال ست یا معترضه ست برای نکوهش فساد معنی اینست و چون از پیش تو رو گرداند و خود را از نزد تو دور دارد یا
گویند چون جای ولایت گیرد و بر مردمان فرماندهی پذیرد در زمین سعی کند تا تباهی افگند و کشت و نسل مردمان را
و بهایم را در هلاک آرد و بزوال و فنا سپارد چنانچه روایت کرده اند که با ثقیف این معامله کرد شبی میان
ایشان ماند حرث و نسل ایشان را بخرابی و هلاکت آورد و حال اینست که خدای عز و جل تباهی را دوست ندارد
و بی راهی را در حیز تجویز نیارد وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ
جَهَنَّمُ ۚ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ۝ اتق الله مقول قیل ست جمله شرطیه اذا ست جمله اخذته العزة بالاثم خبر ست
جهنم مبتدا ست فحسبه خبر اوست و فا سببیه ست و این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه و جمله و لبئس المهاد تذییل ست
و مخصوص بذم محذوف ست ای و لبئس المهاد جهنم معنی اینست و چون گفته شود مر او را بترس از خدا جل و علا او را بزرگی
بدکرداری و ارتکاب سبب بزهکاری بگیرد و دال او بخودبینی و خودستائی نگیرد نخوت پذیرد یعنی عزت امر او را
بر انکار و استکبار باعث شود بر دروغگوئی و حیله جوئی و اکتساب تباهی و ارتکاب مناهی داعی گردد پس بسنده
بود او را در شدت و الم و عذاب و عقاب جهنم و هر آئینه بر فراشی و بر قرارگاهی ست آتش دوزخ که مقر کافران خواهد
بود و ایشان را در آن شدت عذاب روی خواهد نمود در تفسیر آورده است که مهاد در قرارگاه راحت و مقر
استراحت مستعمل ست اینجا در حق کافران بر وجه استعارت بتکمیه مستعمل شده و بر طریق و بشر المنافقین و بشر الکافرین
استعمال آن سائغ آمده وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ ۗ
این جمله عطف ست بر جمله و من الناس من یعجبک روایت کرده اند صهیب رضی الله تعالی عنه از مکه هجرت

و تاخیر تخییر کرد و هر دو را از مظنهٔ بزهکاری بیرون آورد **سوال** تخییر میان دو چیز مقتضی تسویه بود و موجب برابری
میان ایشان باشد در کتب فقه افضلیت تاخیر رمی جمار تا دو روز آخر آورده و اولویت آنرا بیان کرده **جواب**
در تخییر میان دو چیز لزوم تسویه میان ایشان مسلم نیست چه مسافر میان صوم و فطر مخیر ست با آنکه صوم افضل و اولی ست
لمن اتقی خبر مبتدا محذوف ست ای ذلک لمن اتقی و جمله ذلک لمن اتقی معترضه ست برای اختصاص امور مذکوره بمتقیان
و آن اشارت ست بر نفی اثم بر سبیل عموم در حق متعجل و متاخر چه نفی اثم بر سبیل عموم جز در حق غیر عاصی متقی از جمیع معاصی
نبود یا اشارت ست بر نصیب که مذکور ست در اولئک لهم نصیب مما کسبوا برین وجه تواند بود که ذلک مقدر ندارند
لمن اتقی بدل از لهم پندارند یا اشارت ست بر غفرانی که مذکور ست در جمله و استغفروا الله ان الله غفور رحیم باشد
تقدیر مبتدا حاجت نبود یا اشارت سوی حج بود کلام الحج لمن اتقی بدل از لهم پندارند و الفسوق و الجدال یا لمن اتقی
الشرک و المعاصی باشد یا اشارت بر جمله مبرات مذکوره از حج و صیام و زکوة گویند و بعد ذکر همه مبرات بیان جهت
رونق و کمال و قبول آن برین جمله جویند **معنی** اینست آن یعنی نفی اثم بر سبیل عموم در عمل خاص که تعجیل و تاخیر مذکور ست
یا گویند آن یعنی نصیب که در اولئک لهم نصیب مما کسبوا در حق قائلان ربنا آتنا فی الدنیا حسنة و فی الآخرة حسنة مسطور ست
یا گویند آن یعنی غفران که در جمله و استغفروا الله ان الله غفور رحیم ذکر آن آمده یا گویند آن یعنی حج که ذکر آن قریب مذکور
شد یا گویند آنچه ذکر کردیم از انواع بر و اصناف احسان در باب نماز و روزه و جهاد و حج و غیر آن کمال و قبول آن بر وفاق
انما یتقبل الله من المتقین مخصوص ست بمتقیان که همه ایشانند که این چیزها در کار بندند و بدین امور سودمند گردند و بدانکه
اگر از لمن اتقی متقیان از شرک مراد باشد یعنی مومنان وجه اختصاص مذکور ظاهر بود که شک نیست که کافر از عبادت بی نصیب
و از خیر بی بهره باشد و اگر متقی از شرک و معاصی مراد دارند اختصاص باعتبار کمال پندارند چنانچه در بیان معنی ذکر آن رفته
و بتشریح پیوسته زیرا آنچه کمال این امور و تمام اجور بتقوی از شرک و معاصی متعلق ست و رونق و بها و ابهت و سنا
در اعمال و افعال بدان متحقق ست **وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُوْنَ** ۝
امر و اتقوا الله و اعلموا عطف ست بر و اذکروا الله و آن با اسم و خبر خویش قایم مقام دو مفعول اعلموا ست و جمله میانه معترضه ست
چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت **معنی** اینست و از خدای بترسید و از عذاب او بپرهیزید و از شرک و معاصی که اسباب
عذاب ست باز مانید و بیقین دانید که شما سوی حسابگاه او حشر خواهید گشت و باهوال و افزاع روز محشر خواهید پیوست
وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُّعْجِبُكَ قَوْلُهٗ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ
عَلٰى مَا فِيْ قَلْبِهٖ ۙ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ ۝ فی الحیوة الدنیا متعلق ست بیعجبک ما یقول
و یشهد عطف ست بر و یعجبک و هو الد الخصام حال ست و خصام مصدر ست بمعنی مخاصمه کقتال و مقاتله و اضافت
الد سوی خصام بمعنی فی ست ای اشد فی المخاصمة یا خصام جمع خصم ست کصعاب جمع صعیب اشد الخصوم

از ایشان کسانی اند که از خدای میجویند در دعا میگویند ای پروردگار ما بده ما را نیکی در دنیا و نیکی در عقبی و ما را از عذاب
نار نگاهدار و در عقوبت دوزخ مسپار و بعضی گویند حسنهٔ دنیا توفیق و طاعت و روزی حلال و ختم بر نیکبختی یافتن
و حسنهٔ آخرت بمغفرت رسیدن و سوی نعمت جاودانی بهشت شتافتن ست و بعضی گویند حسنهٔ دنیا علم و عبادت ست
و حسنهٔ آخرت بعث با سعادت و بعضی گویند حسنهٔ دنیا عیشی با سعادت و مردنی با شهادت و حسنهٔ عقبی برخاستن
مرده از گور با مژده و بعضی گویند حسنهٔ دنیا زن نیک بود و حسنهٔ آخرت حور عین باشد و بعضی گویند حسنهٔ دنیا ثنای
جمیل و حسنهٔ عقبی ثواب جزیل و بعضی گویند حسنهٔ دنیا ایمان و حسنهٔ آخرت امان از نیران ست و جز آن از اسباب
صلاح دنیا و موجبات فلاح اخری **اُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصِيْبٌ مِّمَّا كَسَبُوْا** اولئک مرفوع المحل بر ابتدا ست
لهم نصیب جمله ظرفیه خبر مبتدا است مما کسبوا اما مصدریه ست ای من کسبهم یا موصوفه یا موصوله ست ای من شیء او من الشیء
الذی کسبوه جار مجرور صفت ست مر نصیب تنکیر نصیب برای تعظیم و تکثیر ست جمله مستانفه است چنانستی که کسی گفت
ما شان هؤلاء فقیل اولئک الآیه معنی اینست ایشان یعنی کسانیکه در دعا ربنا آتنا فی الدنیا حسنة و فی الآخرة حسنة
و قنا ربنا عذاب النار میگویند و از حضرت خدای نیکی دنیا و خیریت آخرت میجویند ایشان راست نصیبی عظیم از کسب ایشان
یا از آنچه کسب کرده اند بکرم کردگار کریم **وَاللّٰهُ سَرِيْعُ الْحِسَابِ** ۝ چون در جمله سابقه نصیب
و اعیان مذکور بکسب ایشان متعلق گردانید نصیب کسب بحساب متعلق ست وهم آن آید که حساب کسب چندین کسان
دیر خواهد کشید و بمکث و درنگ خواهد انجامید جمله والله سریع الحساب را بر وجه تکمیل آورد و برای دفع وهم مذکور
ذکر کرد معنی اینست و خدای شتابست حساب او و شرعت حساب اعمال با کثرت خلایق و بسیاری افعال بر قدر
آنکه کسی گوسپندی بدوشد و بروایتی بر قدر آنکه کسی پلک بر پلک زند آخر کند و این صفتی ست دال بر کمال قدرت
و دلیل عظیم مقدرت **وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِيْٓ اَيَّامٍ مَّعْدُوْدٰتٍ** عطف ست بر اوامر سابقه معنی اینست
خدا را بتکبیر گفتن و بزرگی یاد کردن در روزهای شمرده یاد کند یعنی در رمی جمار و باز گشتن از منا بسوی خانهٔ کعبه و در
طواف یاد آرید اما تکبیر گفتن پس نمازهای مفروضه نزدیک امام اعظم از بامداد روز عرفه تا عصر روز عید ست در ایام تشریق
نبود و نزدیک امام ابو یوسف و امام محمد از بامداد روز عرفه تا عصر آخر ایام تشریق باشد **فَمَنْ تَعَجَّلَ فِيْ
يَوْمَيْنِ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ
لِمَنِ اتَّقٰى** این جمله معترضه ست برای تخییر میان تعجیل و تاخیر معنی اینست پس هر که بشتابد در قضا
مناسک حج و اتمام رمی جمار در دو روز یعنی دهم و یازدهم بروی بزهکاری نبود و کسی که تاخیر کند رمی جمار را تا دو
روز آخر یعنی دوازدهم و سیزدهم بر وی بزهکاری نباشد بعضی عرب تعجیل را نمی پسندیدند و تاخیر تا دوازدهم و سیزدهم
لازم میدیدند و بعضی عرب تاخیر نمیکردند اعمالی که کردنی ست در دو روز اول بجا می آوردند حق سبحانه تعالی میان تعجیل

نصف

یاد آوردن قومی که سخت‌تر اند از شما از روی ذکر کردن و بر وجه دوم معنی اینست یاد کنید خدا را همچو ذکر کردن
پدران خویش را یا چیزی که سخت‌تر است از پدران شما از روی مذکور بودن روایت کرده اند عرب در جاهلیت
حج میگذاردند بعد از فراغ در ذکر مناقب و مراتب پدران خویش مشغول می شدند سماحت و سخاوت ایشان را یاد
و براعت و شجاعت ایشان را بزبان می آوردند فرمان شد چنانچه بعد از فراغ از حج در جاهلیت پدران خویش یاد میکر
در اسلام بعد از فراغ از حج خدا را یاد کنید بعضی در معنی این آیت گویند بعد از فراغ از حج خدا را یاد کنید چنانچه ش
در کودکی بعد زبان یافتن و در سخن در آمدن ذکر پدران خویش میکردید و باب باب بسیار میگفتید بعضی معنی این
آیت همچنین گویند فاذکروا الله با لوا حدانیة یعنی خدا را بوحدانیت یاد کنید و بگوئید آفریدگار تعالی یکی ست و با
شریکی نیست چنانچه شما پدران خویش را بوحدانیت یاد میکنید و یکی میدانید و هر یکی میگوید پدر من یکی ست با او
پدری شریکی نیست شرکت در پدر روا نمیدارید شرکت در خدا روا مدارید ذکر خدا بوحدانیت و نفی شرکت سخت تر
بیشتر شاید و اکثر و اغلب باید از جهت این او اشد ذکرا گفت در ذکر خدا. از ذکر آبا ترقی و تکثیر جست ذکر خدا را که از حاج
مطلوب ست بذکر آبا تشبیه کرد و اعلی را که مطلوب ست با دنی که متحقق ست شبه آورد چنانچه در صلوٰة پیغمبر یا صلی الله
تعالی علیه وسلم که مطلوب ست بصلوٰة بر ابراهیم صلوٰة الله علیه که متحقق بود تشبیه کرده اند اللهم صل علی محمد کما صلیت علی
ابراهیم و علی آل ابراهیم گفته اند **فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّقُوْلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا**
لَهٗ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ من یقول موصول با جمله مرفوع المحل بابتدا ست من الناس
خبر مبتدا ست ربنا آتنا فی الدنیا مقول یقول ست ربنا بتقدیر یا ربنا مذکور برای ندا و ثنا کردگار ذو الجلال ست
و آتنا فی الدنیا مقصود مقال ست بر خلاف اسم ما ست من زاید ه ست برای تاکید له ظرف مستقر خبر ست فی
الآخرة متعلق ظرف مستقر ست و جمله و ما له فی الآخرة من خلاق حال ست معنی اینست پس بعضی از مردمان که در
موقف حاضر میشوند و از انجا باز میگردند کسانی اند که در دعا ربنا آتنا فی الدنیا میگویند و از خدای جز دنیا نمی جویند
و نیست مر ایشان را در آخرت بقسمی از حاصل شدن چیزی یا زائل گشتن شری و این شان کافران ست و بیان حال
ایشان ست چه همت ایشان مقصور ست بر دنیا و ایشان محروم اند از اخری که ایشان آخرت را ثابت نمیگویند
و روی چیزی نجویند و ذکر کافران در بین محل از جهت آنست که کافران و مسلمانان در حج یکجا می بودند و هر دو فریق
در تعظیم خانه کعبه و اجلال آن اهتمام مینمودند تا آنکه آیه یا ایها الذین آمنوا انما المشرکون نجس فلا یقربوا المسجد الحرام
بعد عامهم هذا نازل گشت و حاضر شدن ایشان در مناسک حج بمنع پیوست **وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّقُوْلُ**
رَبَّنَآ اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَّفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ ۝
و جمله و منهم من یقول عطف ست بر جمله سابقه و جمله و قنا عذاب النار عطف ست بر جمله آتنا معنی اینست و بعضی

از ایشان کسانی اند که از خدای میجویند در دعا میگویند ای پروردگار ما بده ما را نیکی در دنیا و نیکی در عقبی و ما را از عذاب نار نگاهدار و در عقوبت دوزخ مسپار و بعضی گویند حسنهٔ دنیا توفیق و طاعت در روزی حلال و ختم به نیکبختی یافتن و حسنهٔ آخرت بمغفرت رسیدن و سوی نعمت جاودانی بهشت شتافتن ست و بعضی گویند حسنهٔ دنیا علم و عبادت ست و حسنهٔ آخرت بعبت یا سعادت و بعضی گویند حسنهٔ دنیا عیشی با سعادت و مردنی با شهادت و حسنهٔ عقبی برهاستن مرده از گور با غرده و بعضی گویند حسنهٔ دنیا زن نیک بود و حسنهٔ آخرت حور عین باشد و بعضی گویند حسنهٔ دنیا ثنای جمیل و حسنهٔ عقبی ثواب جزیل و بعضی گویند حسنهٔ دنیا ایمان و حسنهٔ آخرت امان از زمهریر ست و جز آن از اسباب صلاح دنیا و موجبات فلاح اخری اُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا اولئک مرفوع المحل بر ابتدا ست لهم نصیب جمله خبر فیه خبر مبتدا ست مما کسبوا ما مصدریه ست ای من کسبهم یا موصوفه فیلمو صوله ست ای من شیء الشیء الذی کسبوه جار مجرور صفت ست مر نصیب تنکیر نصیب برای تعظیم و تکثیر ست جمله مستانفه ست چنانستی که کسی گفت ما شان همولاء فقیل اولئک الآیه معنی اینست ایشان یعنی کسانیکه در دعا ربنا آتنا فی الدنیا حسنه و فی الآخره حسنه و قنا ربنا عذاب النار میگویند و از حضرت خدای نیکی دنیا و خیریت آخرت میجویند ایشان راست نصیبی عظیم از کسب الشان یا از آنچه کسب کرده اند بکرم کردگار کریم وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ ۝ چون در جمله سابقه نصیب واعیان مذکور بکسب ایشان متعلق گردانیدند نصیب کسب تجات متعلق ست وهم آن آید که حساب کسب چندین کسان دیر خواهد کشید و بمکث و درنگ خواهد انجامید جمله والله سریع الحساب بار بروجه تکمیل آورد و برای دفع وهم مذکور ذکر کرد معنی اینست و خدای شتابست حساب او شرعت حساب اعمال با کثرت خلایق و بسیاری افعال بر قدر آنکه کسی گوسپندی بدوشد و بر دوایتی بر قدر آنکه کسی پلک بر پلک زند آخر کند و این صفتی ست دال بر کمال قدرت و دلیل عظیم مقدرت وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِيٓ أَيَّامٍ مَّعْدُودٰتٍ عطف ست بر اوامر سابقه معنی اینست خدایرا بتکبیر گفتن و نیز بزرگی یاد کردن در روزهای شمرده یاد کنید یعنی در رمی جمار و باز گشتن از منا بسوی خانهٔ کعبه و در طواف یاد آرید ما تکبیر گفتن پس نمازهای مفروضه نزد یک امام اعظم از بامداد روز عرفه تا عصر روز عید ست و در امام شافعی نه بود و تر و یک امام ابو یوسف و امام محمد از بامداد روز عرفه تا عصر آخر ایام تشریق باشد فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَن تَأَخَّرَ فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقٰى ۝ این جمله معترضه ست برای تخییر میان تعجیل و تاخیر معنی اینست پس هر که شتابد در قضا مناسک حج و اتمام رمی جمار در دو روز یعنی دهم و یازدهم بروی بزهکاری نبود و کسی که تاخیر کند رمی جمار را تا دو روز آخر یعنی دوازدهم و سیزدهم بر وی بزهکاری نباشد بعضی عرب تعجیل را نمی پسندیدند و تاخیر تا دوازدهم و سیزدهم لازم میدیدند و بعضی عرب تاخیر میکردند اعمالی که کردنی ست در دو روز اول بجای آورند حق سبحانه و تعالی میان تعجیل

نصف

یاد آوردن قومی که سخت تر اند از شما از روی ذکر کردن و بر وجه دوم معنی اینست یاد کنید خدا را همچو ذکر کردن فخر
پدران خویش را با چیزی که سخت تر ست از پدران شما از روی مذکور بودن روایت کرده اند عرب در جاهلیت
حج میگذاردند بعد از فراغ در ذکر مناقب و مراتب پدران خویش مشغول می شدند سماحت و سخاوت ایشان را یاد میکرد
و براعت و شجاعت ایشان را بزبان می آوردند فرمان شد چنانچه بعد از فراغ از حج در جاهلیت پدران خویش یاد میکردید
در اسلام بعد از فراغ از حج خدا را یاد کنید بعضی در معنی این آیت گویند بعد از فراغ از حج خدا را یاد کنید چنانچه شما
در کودکی بعد زبان یافتن و در سخن در آمدن ذکر پدران خویش میکردید و باب باب بسیار میگفتید و بعضی معنی این
آیت همچنین گویند فاذکروا الله با لوا حدانیته یعنی خدا را بوحدانیت یاد کنید و بگویید آفریدگار تعالی یکی ست و بالا
شریکی نیست چنانچه شما پدران خویش را بوحدانیت یاد میکنید و یکی میدانید و هر یکی میگوید پدر من یکی ست با او
پدری شریکی نیست شرکت در پدر روا نمیدارید شرکت در خدا روا مدارید ذکر خدا بوحدانیت و نفی شرکت سخت تر
بیشتر شاید و اکثر و اغلب پیدا ازینجهت این اوا شد ذکر اگفت در ذکر خدا از ذکر آبا ترقی و تکثیر حبست ذکر خدا را که از حاج
مطلوب ست بذکر آبا تشبیه کرد و اعلی را که مطلوب ست با دنی که متحقق ست شبه آورد چنانچه در صلوٰة پیغمبر یا صلی الله
تعالی علیه وسلم که مطلوب ست بصلوٰة بر ابراهیم صلوٰة الله علیه که متحقق بود تشبیه کرده اند اللهم صل علی محمد کما صلیت علی
ابراهیم و علی آل ابراهیم گفته اند **فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّقُوْلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا**
لَهٗ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ من یقول موصول با صله مرفوع المحل بابتدا ست من الناس
خبر مبتدا ست ربنا آتنا فی الدنیا مقول یقول ست ربنا بتقدیر یا ربنا مذکور برای ندا و ثنا کردگار ذو الجلال ست
و آتنا فی الدنیا مقصود و مقال ست برخلاف اسم ما ست من زاید ه ست برای تاکید له ظرف مستقر خبر ست فی
الآخرة متعلق ظرف مستقر ست و جمله و ما له فی الآخرة من خلاق حال ست معنی اینست پس بعضی از مردمان که در
موقف حاضر میشوند و از انجا باز میگردند کسانی اند که در دعا ربنا آتنا فی الدنیا میگویند و از خدای جز دنیا نمی جویند
و نیست مر ایشان را در آخرت نصیبی از حاصل شدن چیزی یا زائل گشتن شری و این شان کافران ست و بیان حال
ایشان ست چه همت ایشان مقصور ست بر دنیا و ایشان محروم اند از اخری که ایشان آخرت را اثابت نمیگویند
و روی چیزی نجویند و ذکر کافران در ین محل ازینجهت آمدست که کافران و مسلمانان در حج یکجا می بودند و هر دو فریق
در تعظیم خانه کعبه و اجلال آن اهتمام مینمودند تا آنکه آیه یا ایها الذین آمنوا انما المشرکون نجس فلا یقربوا المسجد الحرام
بعد عامهم هذا نازل گشت و حاضر شدن ایشان در مناسک حج بمنع پیوست **وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّقُوْلُ**
رَبَّنَآ اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَّفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ ۝
و جمله و منهم من یقول عطف ست بر جمله السابقه و جمله و قنا عذاب النار عطف ست بر جمله آتنا معنی اینست و بعضی

بعد آن بسوی خانہ کعبہ بشتابید وطواف زیارت کہ رکن دوم ست دریابید اعمال حج چنانچہ فرمودہ شدہ است بیارید
و دل بر زیادت و نقصان و تبدیل و تغییر آن مآرید تا معمول شما بر وقف معلوم بود و عمل بر حسب علم باشد وَاِنْ
كُنْتُمْ مِّنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّآلِّيْنَ ○ این جملہ حال ست یا معترضہ ان مخففہ ست و لام فارقہ
است میان مخففہ و نافیہ معنی اینست و بدرستی کہ بودید شما پیش از راہ نمائی ہر آئینہ از نادانندگان مواضع ذکر خدائے
و ناشناسندگان مقامات عبادت حق جل وعلا یعنی نمی دانستید کہ در حج خدا را کجا یاد کنند و او را در کدام امکنہ بپرستند
و چگونہ یاد دارند و چہ نوع حق عبادت او بگذارند ثُمَّ اَفِيْضُوْا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ
عطف ست بر او امر سابقہ من حیث ظرف ست مر افیضوا را معنی اینست پس باز گردید از انجا کہ مردمان باز گشتند و بشتابید
از انجا کہ ایشان شتافتند یعنی از مزدلفہ سوی کعبہ روید و برای بجا آوردن رکن دوم متوجہ شوید چہ افاضت از عرفات
بالا گذشتہ و ذکر آن بیشتر رفتہ و بعضی گویند مراد از افاضت مذکور افاضت از عرفات ست و مخاطب بہ افیضوا قریش اند کہ ایشان از عرفات
نمی رفتند و خود را سکان مکہ میگفتند ایشان را فرمان شد از عرفات باز گردید و این باقتضاء امر بہ وقوف بعرفات بود
چہ باز گشتن از عرفات بعد از وقوف بعرفات باشد معنی چنین آید پس باز گردید ای قریش از عرفات یعنی در عرفات
بروید و وقوف بعرفات کنید پس از عرفات باز گردید چنانچہ دیگران از عرفات باز میگردند و در مزدلفہ می آیند وَاسْتَغْفِرُوا
اللّٰهَ ؕ اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ○ عطف ست بر ثم افیضوا جملہ ان اللہ غفور الرحیم تذییل ست کنایت ست
از تغفر لکم و یرحم و چون امر استغفر و امضمون جملہ باعتبار یکی عنہ ملوح بود بتقدیم ملوح جملہ سابق ہمزہ معنی اینست و از خدائے
آمرزش خواہید و بکرم او پناہید بدرستی کہ خدا آمرزیدہ ست خطایا بیامرزد بخشاینده ست عطایا ببخشد فَاِذَا قَضَيْتُمْ
مَّنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَآءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا ؕ شرطیہ مذکور عطف ست بر انشاءات
سابقہ کذکرکم صفت ست مر مصدر محذوف ای اذکروا اللہ ذکرا کذکرکم آباءکم و اضافت ذکر سوی ضمیر خطاب اضافت
مصدر سوی فاعل ست آباءکم مفعول او ست او اشد مجرور ست از جہت منع صرف مفتوح آمدہ عطف ست بر مضاف
الیہ ذکر بحذف موصوف ای اذکروا اللہ کذکر کم آباءکم او کذکر قوم اشد ذکرا منکم برین تقدیر ذکر مصدر
معروف بود بمعنی ذاکر بودن باشد صاحب کشاف برین وجہ رفتہ صاحب تقریب این وجہ را منظور فیہ گفتہ زیرا کہ
عطف بر ضمیر مجرور متصل می آید و آنرا از روی قاعدہ وجہ صحت نمی نماید مگر آنکہ بر اختیار صاحب کشاف قاعدہ
مقید بحرف جر بود در ضمیر مضاف الیہ این حکم نباشد یا اشد را منصوب دارند معطوف بر آباءکم پندارند برین تقدیر
ذکرا مصدر مجہول الما شد بمعنی مذکور شدن بود و نصب ذکرا در ہر دو وجہ بر تمیز ست او کذکرکم شیئا اگر اشد مذکورا بر من آباءکم
بر وجہ اول معنی اینست پس چون شما مناسک خویش را ادا کنید و از عبادات حج فارغ گردید پس از جہت شکر نعمت
عظیم و سپاس این دولت فخیم خدا را یاد کنید ہمچو یاد کردن شما بعد از ادا حج در جاہلیت پدران خویش را ہمچو

چنانستی که سامع از اکتساب و اعمال در استحصال مال حلال در ضمن حج سوال کرد این جمله بر وجه استیناف در تجویز
آن آورد روایت کرده اند بعضی از عرب تجارت و اجارت در حج نمی پسندیدند و حجی را که مخلوط با تجارت و اجارت
باشد بمرور نمیدیدند و حج تاجر و مکاری و اجیر معتبر نمیداشتند بلکه در خلط عادت با عبادت اثم و جناح می پنداشتند
در شان ایشان این آیه نازل گشت و این امور بتجویز و اذن پیوست معنی اینست بر شما بزهکاری در جستن شما
بسبب جستن شما در نیت نیکی و نیکوکاری و عطای را از پروردگار و فضلی را از کرم کردگار از نفع تجارت و اجر اجارت
همچو تحصیل غنا بغنایم جهاد و غزا فَإِذَا أَفَضْتُم مِّنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ
عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ فا شرطیه که جزا او امر بود در انشا بودن همچو امر باشد معطوف بر انشاءات
سابقه تواند بود و ارتباط با اوامر و نواهی متقدمه خواهد نمود لجامع آنکه هر یکی بیان بر و نیکوکاری ست و موجب
امتثال و فرمان برداری ست معنی اینست پس چون از عرفات بعد وقوف که رکنی از دو رکن حج است باز گردید
خدای را به تلبیه و تسبیح و تهلیل و تحمید و تکبیر و تقدیس و تمجید نزدیک مشعر حرام یعنی مزدلفه یاد دارید و مزدلفه را
مشعر گویند زیرا آنچه موضع شعور ست جای دانستن مناسک حج سرور ست و او موصوف بمشعر حرام است
زیرا که مکانی با احترام ست و او را مزدلفه نیز خوانند مکان ازدلاف و قربت دانند روایت کرده اند آدم
صلوات الله علیه و حوا رضی الله تعالی عنها چون از بهشت در زمین افتادند مدتی از یکدیگر جدا بودند در عرفات
یکدیگر را شناختند ازین جهت عرفات را عرفات گویند و در مزدلفه میان ایشان قرب حاصل گشت هر یکی بدیگری
پیوست مقام قربت و ازدلاف باشد سزاوار اسم مزدلفه بود و تواند بود که آن کوهها را مزدلفه گویند ازین جهت
که مردان خدای دران تقرب بآثار فضل خدا جویند وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ عطف ست
بر فاذکروا الله ما در کما هدیکم مصدریه است ای اذکروا ذکرا کهدایة ایاکم الی الاسلام فی التحقق و این تشبیه مأمول
المتحقق ست در حق تیقن در واقع بر طریق صل علی محمد کما صلیت علی ابراهیم و احسن کما احسن الله الیک و قل
رب ارحمهما کما ربیانی صغیرا و اذکروه کما هدیکم ای کما علمکم و بین لکم فی تعلق الکیفیة الکمیة نحو خلق الاشیاء
کما شاؤا و رویت الحدیث کما سمعت معنی اینست و خدایرا یاد کنید و دل و زبان در یاد حق آرید بصدق
و حق ذکری محقق همچو راه نمودن خدا بدین حق و هدی یا گویند یاد کنید خدای را همچو یاد کردنی که رهنمونی کرده است
شما را سوی آن و ارشاد کرده است بدان از کمیت و کیفیت و مقارنه با اخلاص و خلوص عبودیت و از احکام
که بیان کرده است که چون در مزدلفه برسید مغرب و عشا را در وقت عشا با جماعت بگذارید چون صبح روز نحر بدمد
شما را بامداد در تاریکی بیارید بعده خود را در تسبیح و تهلیل و ثنا و حمد مشغول دارید و درود بر پیغمبر خدا صلی الله
تعالی علیه و سلم بفرستید و حوایجی که دارید از خدای بخواهید بعد بر آمدن آفتاب در منا بیائید رمی جمار بکنید

بروی دم متعہ مرقوم شود زیرا نچہ عمرہ و حج در یک سفر آمدہ و در وقت واقع شود فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ
الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ فا اعتراضیہ ہست موصول
باصلہ مرفوع المحل بر ابتدا است و جملہ فلا رفث ولا فسوق ولا جدال خبر مبتدا است و شرطیہ مذکور بسبب کلام
سابق ست و جملہ معترضہ دیگر ست برای بیان آنکہ حج از جماع و فسق و ستیزہ خالی باید و در این چنین عبادت
آن کارہا نشاید معنی اینست پس ہر کہ درین شہر بر نفس خود حج فرض کند یعنی احرام بندد در حج شارع شود
پس نیست جماع و فحش و فاسق شدن بارتکاب معاصی چون یکدیگر را دشنام دادن و یکدیگر را لقب بد نہادن
و غیبت گفتن و سخن چینی کردن و نہ مجادلہ کردن یعنی در حج ستیہش کردن با ہمراہان و مکاریان و خادمان
زیرا نچہ این چیزہا در ہمہ وقت زشت ست خصوصاً در وقت حج کہ متضمن سحر اوطان و تشبیہ بمردگان ست
شک نیست در این چنین وقت زشت تر باشد و قبیح تر بود ذکر حج بالا گذشتہ است در فی الحج محل ضمیر بود لیکن
از جہت تصریح بعلت حرمت امور مذکورہ وضع مظہر موضع مضمر سایغ نمود وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ
يَعْلَمْهُ اللَّهُ ما شرطیہ ہست و جملہ معترضہ دیگر ست برای ترغیب در خیر و ترویج کار نیک معنی اینست انچہ از نیکی
بکنید و از نیکو کاری پیدا آرید آنرا خدای بداند و جزا دادن آن تواند وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ
الزَّادِ التَّقْوَىٰ عطفست بر واتقوا اللہ یا عطف ست بر مضمون و ما تفعلوا من خیر یعلمہ اللہ کہ
متضمن ترغیب در خیر آمدہ و بمعنی افعلوا الخیر شدہ و مراد از زاد مذکور زاد راہ اخری ست بدلیل آنکہ تعلیل او فان
خیر الزاد التقوی ست و بعضی گویند کہ این آیہ وارد ست در شان حاجیانی کہ توشہ نمیگرفتند در راہ حج بی توشہ
میرفتند دعوی توکل میکردند برای قوت روی سوی رفقا می آوردند برین وجہ زاد مذکور زاد راہ حج ست
کہ متضمن اتقا از سوال بود و مراد از فان خیر الزاد التقوی تقوی از سوال باشد و تاکید او از جہت تقدیم ملوح ست
معنی اینست تقوی پذیرید و توشہ پرہیزگاری بگیرید زیرا کہ بہترین توشہا تقوی ست گزیدن تقوی از جہت
این معنی ست وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ ○ عطف ست بر تزودوا جملہ ندائیہ معترضہ برای
تنبیہ است معنی اینست ای اصحاب عقول از من بترسید و تقوی ورزید و از عذاب و عقاب بپرہیزید کہ عقاب
جز تقوی نپسندد و عاقل جز بپرہیزگاری دل نہ بندد لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا
مِنْ رَبِّكُمْ جناح اسم لیس ست علیکم خبر اوست ان تبتغوا بتقدیر فی یا با ای فی ان تبتغوا او بان
تبتغوا متعلق ست بظرف مستقر فضلا مفعول بہ ست مر تبتغوا من ربکم صفت ست مر فضلا جملہ لیس علیکم جناح
معترضہ ست برای اذن تجارت و اجارت و سایر اسباب افزونی مال بر وجہ حلال در راہ حج و گاہ بجا آوردن مناسک
و تواند بود کہ این جملہ مستانفہ باشد زیرا کہ چون در حج از جماع و فسق و مجادلہ منع کرد و بر اعمال خیر و افعال نیک آورد

وقف النبی صلعم

را برای قربانی نیاید بروی واجب بود که صیام سه روز در ایام حج و هفت روز بعد آن که مجموع ده روز کامل است
ذٰلِكَ لِمَنْ لَّمْ يَكُنْ اَهْلُهٗ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۭ این جمله معترضه است
برای تقیید اطلاق سابق معنی اینست آن یعنی تمتع مر کسی راست که اهل او در مکه حاضر نه اند مسافر اند جه
متعه و قران نزدیک ابو حنیفه رح مخصوص به آفاقی بود متوطنان مکه را نباشد و نزدیک امام شافعی ذلک اشارت
بر حکم مذکور یعنی وجوب هدی و صیام باشد اشارت بر تمتع بود و نزدیک او اهل مکه را تمتع و قران بود لیکن هدی
و صیام نباشد برین وجه معنی چنین آید یعنی هدی و صیام مر کسی راست که اهل او حاضران مسجد حرام نه اند آفاقیان
وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ ۝ ع عطف ست بر اوامر و نواهی سابقه واعلموا ۲۴ ۸
عطف ست بر اتقوا الله و امر بتقوی جامع اتیان اوامر و نواهی ست و قالع همه مفاسد و تباهی ست معنی اینست
از خدا بترسید و از عذاب او بپرهیزید و بدانید بدرستی که خدای سخت ست عذاب او شدید ست عقاب او
اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَّعْلُوْمٰتٌ ج ای وقت الحج اشهر معلومات این جمله معترضه ست برای بیان وقت
حج یا مستانفه ست در جواب سوال از وقت حج معنی اینست وقت حج ماههای معلوم ست و از اشهر
مذکور بر سبیل تغلیب شوال ذوی القعده و عشر ذی حجه مفهوم ست چنانچه در عمران آمده و در قران معلوم شد
نزدیک امام اعظم وقت حج و عید و انچه بیان دو عید ست بود اول وقت حج عید فطر و آخر وقت عید الضحی با
امام شافعی وقت حج تا شب عید الضحی دارد عید الضحی داخل وقت حج نمی پندارد **سوال** رح را در رکن ست
اول وقوف بر عرفات و آن سوقت بدر آمدن وقت ظهر روز عرفه تا بیرون آمدن وقت عشا یا شب عید است
مقدر بدو ماه و ده روز مذکور نیست و رکن دوم طواف زیارت ست و آن سوقت بوقت مذکور بنود بعد
روز عید نیز رواست توقیت بدو ماه و ده روز چه معنی ست **جواب** شک نیست که ادای ارکان حج
بر تفصیلی ست که سائل در بیان می آرد اما احرام بستن و شروع کردن در حج نزدیک امام ابو حنیفه رحمه الله تعالی آن وقتی
امام شافعی جواز آن تعلق بدین وقت دارد تا اگر پیش از شوال به نیت حج احرام بندد و شروع در حج کند نزد
امام شافعی اگرچه شروع جایز افتد مکروه بود قاصر را بشند و نزدیک امام شافعی احرام مذکور برای حج نبوده برای
عمره واقع شود بنا حج برین احرام جایز ندارد شوال و ذوی القعده و عشر ذی حجه وقت بدین اعتبار پندارد و نیز بودن
وقت مذکور وقت حج عمره آن در تمتع و افراد ظاهر میشود تا اگر پیش از شوال از میقات برسد و نیت عمره احرام
بندد و سعی و طواف نکند هفت شرط طواف عمره یا اکثر از شوط پیش از شوال بجا آرد و بعد از ان همدران سال پیش
از بازگشتن در خانه خویش احرام به نیت حج بندد و برای حج تلبیه کرده باشد تمتع بنود زیرا که عمره او پیش از
وقت حج واقع گشت و باد اپیوست و اگر طواف با اکثر اشواط آن در شوال واقع شود حاجی مذکور متمتع باشد

أَوْ نُسُكٍ ۚ من شرطیہ مبتدا است ففدیۃ مبتدای ست محذوف الخبر ای فعلیہ فدیۃ
واین جملہ خبر است وجزا ست وجملہ شرطیہ معترضہ ست برای بیان حکم محتاج شدن حاجی محصر سوی حلق پیش
از رسیدن ہدی در محل آن بسبب مرضی یا عارضی دیگر معنی اینست پس ہر کہ باشد از شما ای محصران مرض یعنے
کہ بحلق محتاج بود یا در دار رنجہا سر چون جراحت و شپش ہا ند آن باشد چون سر خویش را باعذار مذکور حلق کند
پس بروی فدیہ از صیام یا از طعام یا قربانی لازم بود صیام سہ روزہ بتعین یا طعام قدر صدقہ فطر مر شش
مسکین واگر قربانی اختیار افتد گوسفندی ذبح کند فَإِذَا أَمِنتُمْ ۚ فَمَن تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ ۚ
فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ فاذا آمنتم شرط ست فمن تمتع شرطی دیگر ست فما استیسر من الہدی مبتدای ست
محذوف الخبر بتقدیر فعلیہ یا استیسر من الہدی واین جملہ جزاء شرط دوم ست شرط دوم با جزاء خود جزاء شرط اول است
الی الحج متعلق ست بتمتع ای من تمتع بالعمرۃ الی وقت احرام الحج واین شرطیہ عطف ست بر شرطیہ سابقہ وجواب امر تیسیر
از احصار ست اذا استعمال کرد و بعد او ماضی آورد سوال حکم تمتع مرتب بر امن شدن بعد از احصار
نیست چنانچہ مفہوم ظاہر کلام باستعمال فاست بلکہ تمتع از احکام حج ست با احصار تعلق ندارد و شرع
میان ایشان نسبتی نمی پندارد جواب مراد از آمنتم بعد الاحصار نیست تا سوال مذکور وارد شود بلکہ
از فاذا آمنتم فان لم تکونوا محصرین کنتم فی سعۃ چنانچہ صاحب کشاف گفتہ مراد ست برین معنی ہیچ اشکالے
نبود واگر معنی آمنتم بعد الاحصار دارند فاقضوا ما احصرتم فیہ جزا بشرط مذکور محذوف پندارند و فمن تمتع
بالعمرۃ الی الحج جملہ علاحدہ بود اشکال مذکور نیاید معنی اینست پس ہر کہ باد ا عمرہ برخوردار ی گردد ہمدران
سفر پیش از باز گشتن وطن خویش قصد سوی حج کند متمتع بود پس بروی انچہ آسان ست از ہدی یعنے
از گاو و گوسفند و شتر لازم شود و آن دم تمتع ست و آنرا نزد یک امام شافعی دم خیانت گویند و بدو جبر
نقصان آوردن حج و عمرہ در سفر واحد و عدم الفراد ہر یکی بسفری علاحدہ جویند و دم مذکور نزد ابو حنیفہ
رح قربت بود نا سک را خوردن ازان روا باشد و امام شافعی خوردن این را جنایت دارد نا سک را
خوردن ازان نہ پندارد فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ ۗ
تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ۗ فصیام ثلثۃ ایام مبتدائی ست محذوف الخبر ای فعلیہ صیام ثلثۃ ایام فی
الحج وسبعۃ عطف ست بر ثلثۃ ایام اذا رجعتم عطف ست بر فی الحج واین از باب عطف ست بر دو معمول
دو عامل مختلف بود از قبیل لقیت فی الدار زیدا و المسجد عمرا باشد جملہ جزاء شرط است این شرطیہ عطف ست بر شرطیہ
سابقہ وجملہ تلک عشرۃ کاملۃ تذییل ست و بعضی گویند در واو وسبعۃ وہم آن بود کہ یعنی او بود جملہ تلک
عشرۃ کاملۃ کہ دافع این وہم ست تکمیل بابد معنی اینست پس کسیکہ ہدی را یعنی شتری و گاوی و گوسفندے

حج که موجب او ست بقرینه ثابت شود و ندب که موجب او نیست محتاج سوی قرینه بود از یک امر با عتبار
متعلق جمیع میان حقیقت و مجاز نبود اما بر قول کسی که امر را در ندب مجاز گوید و حمل بر عموم مجاز کنند از امر بر جمیع
فعل بر ترک که شامل وجوب و ندب ست مراد دارد سوال وارد نشود و اشکال جمیع میان حقیقت و مجاز
نیاید و تواند بود که امر منصرف سوی معنی واو جمیع باشد بتاویل جمیع بین الفرض والمندوب بود امر برای ندب
دارند جمیع میان فرض و مستحب پندارند امر اصم رمضان و ستا من الشوال وصلی الفریضة والنافلة
همبرین دو وجه آید و صحت او همبرین دو طریق روی نماید فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ
مِنَ الْهَدْيِ ح فاو فما استیسر من الهدی جزائیه است و ما استیسر مفعول فعل محذوف ست ای
فاهدوا اما استیسر من الهدی و این جمله جزا بر شرط ست و جمله شرطیه معطوفه است بر اتموا الحج و اگر ما استیسر مبتدا
محذوف الخبر بتقدیر فعلیکم ما استیسر من الهدی دارند جمله معترضه برای بیان حکم محصر شدن از حج و حکم پیش آمد آن
مانعی از رسیدن مناسک حج پندارند معنی اینست پس اگر شما از حج محصر شوید و مانعی چون امراض و
دشمنان و حبس و جز آن ممنوع گردید پس آنچه آسان بود از هدی در مکه بفرستید و بذبح کردن آن در حرم امر
کنید یا گویند واجب ست بر شما آنچه آسان بود و بآسانی دست دهد از هدی یعنی از شتری یا گاوی یا گوسفندی
که برای ذبح در مکه بفرستید و چون این جا بر سد قربانی کنند و این را دم احصار گویند و بعد از اقامت آن
بیرون آمدن از احرام جویند و چون احصار غیر مخروم الوقوع ست ان استعمال کرد لیکن چون اسباب سیاه
دارد از جهت قوت اسباب هیچ واقع داشت فعل ماضی آورد و نزد یک امام مالک حکم احصار مخصوص بدشمن
است و این در کتب مالکیه بر همین ست وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ
عطف ست بر جزا که امر ست اگر بر تقدیر فاهدوا اما استیسر بود یا بمعنی امر ست اگر بتقدیر فعلیکم ما استیسر باشد یبلغ منصوب
بعد حتی بان مقدره محلا اسم ظرف ست من حل الهدی یحل ای یبلغ موضع ذبحه من باب ضرب مفعول یبلغ آمده منصوب
بر مفعولیت شده معنی اینست و سرهای خویش را مترا شید و از احرام بیرون مآئید تا آنکه قربانی در مقام خویش حرم
که موضع ذبح اوست برسد و در حرم مذبوح گردد و این حکم در هدی احصار بیان کرده شده لکن توقف
بحلق بر ذبح هدی حکمی عام ست و در هر هدیی آمده و اگر ولا تحلقوا رؤسکم عطف بر جزا نبود بلکه عطف بر مضمون
جمله شرطیه باشد این آیه مطلق بود موافق اطلاق حکم مذکور شود سوال پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
که برای عمره آمده بود در حدیبیه بدشمنان محصر گشت هدی احصار هم در حدیبیه بذبح پیوست هدی را بردن
کسی نداد محلی دیگر فرستاد جواب حدیبیه داخل حرم ست محل ذبح بود از انجهت در محل احصار ذبح کردن
فرمود فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ

در هلاک ماندازید بدینکه مال باسراف خرج کنید خود را فقیر سازید از تحصیل اسباب جهاد باز مانید
و بی استعداد جهاد نتوانید دشمنان قوت پذیرند و بنال شما گیرند جرأت نمایند و غالب آیند یا بدر آمدن در محلهای
خطیر بیگمان ظفر که دران اعلاء کلمه کفر باشد و فخر کفار بود که کفار گویند مسلمانی چنین دلاور را بستیم یا این چنین مرد
دلیر که چون شیر حمله کرده بود کشتیم **وَأَحْسِنُوا** عطف ست بر انشاءات سابقه **معنی** اینست و نیکوئی
کنید در حق فقیران و بی توشه شدگان لشکر و پیاده شدگان لشکر و پیاده شدگان دلاور من جهز غازیا فقد غزا
یعنی هر که غازی را یاری کند یا اسپی و خرجی در غزا با وی شریک باشد **إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ**
جمله تذییل ست چه ترغیب بر احسان موکد طلب احسان ست تاکید جمله از جهت تقدیم ملوح ست چه امر باحسان
ملوح ست سوی اینکه محسنان محبوب خدا اند مستحقان جزا اند بتقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرد جمله را موکد
آورد **معنی** اینست بدرستی که خدای دوست میدارد نیکوئی کنندگان را و اعمال نیک آرندگان را و مفعول المحسنین
را حذف کرد محسن به و محسن الیه را از جهت تعمیم و اختصار در ذکر نیاورد یعنی هر چه دهد و هر که را دهد محبوب خدای تبارک
و تعالی شود **وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ** عطف ست بر آیه قتال چه هر یکی قربتی ست متضمن هجر اوطان و
فرقت زنان و فرزندان و مشتمل بر متاعب ایشان و مشاق و مفتقر سوی صرف مال و انفاق بدانکه حجیت اسلام بر مذهب
ابوحنیفه و در رکن دارد وقوف بعرفات و طواف زیارت که حاجی هر دو را بر وجه فرضیت بجا می آرد و احرام
شرط اوست نزدیک امام شافعی رکن ست این هر دو قول در مسائل خلافیه مبرهن ست و افعال دیگر بعضی واجب
و بعضی مندوب ست بیان آن بکتب فقه منسوب ست و عمره عبارت ست از طواف و سعی و شرط او همچو حج
احرام ست فرض نیست سنت پیغمبر علیه الصلواة والسلام ست **معنی** اینست ادا کنید حج و عمره را بر صفت
کمال و تمام با مراعات شرایط و محافظت احکام برای خدای عز و جل خالی از خلل عاری از کسل جامع شرایط
و ارکان بری از فتور و نقصان بخلوص نیت و اخلاص طویت و بعضی گویند تمام حج و عمره آنست که زاد و راحله
از وجه حلال باشد و مشوب بشائبه حرمت نبود و بعضی گویند تمام حج و عمره آن بود که از احرام از موطن اهل خویش
بندد **سوال** حج و عمره را در یک خطاب در آورده و در ذیل یک امر آورده لازم آید چنانچه امام شافعی میگوید
هر دو فریضه باشند و در حکم بفرضیت یکی و سنت دیگری مفترق نگردند بر قول ابوحنیفه رح حکم ایشان مختلف
چراست و بیک امر ثبوت حکم مختلف چگونه رواست **جواب** در تفسیر آورده است در آغاز اسلام
حج و عمره هر دو مندوب بوده اند و امر مذکور برای ندب بود بآیه و لله علی الناس حج البیت من استطاع
الیه سبیلا وجوب حج روی نموده و عمره بر صفتی که بود باقی ست ثابت بر صفت اصلی ست و بعضی گویند حقیقت
امر طلب ست و طلب وجوب و ندب را متناول بود تناول کلی مر جزئیات بر سبیل حقیقت باشد و اگر چه وجوب

وَالْحُرُمٰتُ قِصَاصٌ ط این جمله عطف ست بر جمله الشهر الحرام با الشهر الحرام درین جمله نیز مضاف
محذوف ست یا از مبتدا بتقدیر صفت الحرمات قصاص یا از خبر بتقدیر الحرمات محل قصاص یعنی حرمتها محل برابری
است معنی اینست تا مرتکب حرام مثل آنکه او کرده است بکنید و بمعامله که پیش آمده است پیش آیید چنانکه اگر کسی
کسی را بکشد او را بقصاص بکشند و اگر دست ببرد دست او ببرند و هم چنین بینی به بینی و دندان بدندان و گوش
بگوش و مانند آن و هم چنین اگر کسی بر کسی تیغ بکشد او را با کسی را از جهت او روا بود که با او برابر شود او را بکشد
فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوْا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فا سببیه است برای
ترتب مسبب بر سبب و شرعیت قصاص سبب ست برای نفی تجاوز از برابری من شرطیه مرفوع المحل بر ابتدا است
فاعتدوا علیه جزاست خبر مبتدا است ما در ما اعتدی موصوله است یا موصوف و رابطه محذوف است و ما در بمثل
زائده نیست ای فاعتدوا بعقوبة مثل عقوبة اعتدی بها علیکم یا مصدریه است و یا زایده است ای فاعتدوا اعتداء مثل
اعتدائه علیکم معنی اینست پس هر تعدی که کسی کند مثل آن با او کنید و با او برابری و مکافات ورزید و در بعضی
صور باقتدار خویش برای دفع شر ظالم و در بعضی صور بمرافعت پیش سلطان و حاکم مکافات را که مسبب اعتدا است
از جهت وقوع در صحبت اعتدا اعتدا گفت و بصیغه مشاکله تحسین کلام جست وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوْا
اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِيْنَ ۝ و اتقوا الله عطف ست بر و قاتلوهم و اعلموا عطف ست بر و اتقوا الله ان با اسم و خبر خویش
قائم ست بمقام دو مفعول اعلموا معنی اینست و تقوی ورزید و از خدای بترسید کسی را که کشتن او روا نیست چون صبیان
و نسوان و زمنان و عمیان و امثال ایشان مکشید و خدای را بعلم و نصرت با متقیان بدانید و عالم بودن باحوال
ایشان معلوم کنید و بدانکه مفهوم این کلام معنی ست معینی که در شاهد ست مراد نیست و این ابراز متشابهات ست سلف
بحقیقت آنچه مراد ست اعتقاد داشتند و دل بتاویل آن نمی گماشتند و خلف بعلم و نصرت تاویل کنند
چنانچه ذکر کردیم و در بیان آوردیم وَاَنْفِقُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ عطف ست بر قاتلوا چه قتال
بی نفاق نبود معنی اینست و خرج کنید مال خود را در راه رضاء خدا از استعداد جهاد و غذا او از خریدن اسباب
و اسلحه از تیر و کمان و تیغ و نیزه و زره و جز آن و خرج مدت جهاد و علف و داب از اسپ و استر و ساخته کردن غازیان
و دادن نفقه بایشان وَلَا تُلْقُوْا بِاَيْدِيْكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ عطف ست بر قاتلوهم و از ایدیکم
بر وجه مجاز انفسکم مراد ست یا زایده است معنی کلام و لا تلقوا انفسکم الی التهلکة باشد ایدیکم بر حقیقت و انفسکم محذوف و یا برای
استعانت دارند کلام بتقدیر و لا تلقوا انفسکم بایدیکم الی التهلکة بود معنی اینست نفسهای خویش را بدستهای خویش
بسوی هلاک میفگنید بدینکه مال و اسپ و سلاح خرج نکنید پیاده بی سلاح در جنگ در آیید خود را بدست خویش هلاک
کرده باشید یا بدین که در جهاد بیرون نیایید و جبانت و غرولی و سستی نمایید کفار قوی شوند و شما را در هلاک افگنند یا خود را

انیست و قتال کنید با کافران تا این غایة که فتنه معدوم شود و دین سلیم از اشراک گردد مخصوص بخدایی شد یا معنی
کی ست برین تقدیر معنی چنین آید و قتال کنید تا فتنهٔ شرک نباشد و دین همه مر خدای را بود چه کافران و مشرکان
شیطان و بتان را در حل میدادند و بجهل خویش ایشان را شریک نام می نهادند چون بسبب قتال کافران و مشرکان
کشته کردند یا مسلمانان شوند لاجرم شیطان و بتان از اشراک بیرون آیند و بروند فَإِنِ انْتَهَوْا
شرط ست محذوف الجزا ای فان انتهوا فلا تقاتلوهم معنی انیست اگر از عدوان و شرک و کفر و قتال مسلمانان
باز مانند و غیر خدای را آلهه نخوانند پس با ایشان قتال مکنید و از جهاد ایشان باز مانید فَلَا عُدْوَانَ
إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ۝ فا برای تعلیل ست و از عدوان مضاف محذوف ست ای فلا جزاء عدوان و این
جمله معترضه است برای دفع نا امیدی کافران چنانچه بالا گذشت و بیان تدبیر رفعت غیبت و خسران ایشان چنانچه
رفت معنی انیست کسانیکه از عدوان باز مانند و خود را باسن اخلاص رسانند بسوی رضوان بشتابند و از عقوبت
عدوان خلاص یابند زیرا که جزاء عدوان و عقوبت تعدی و ظلم جز بر ظالمان نبود و استحقاق آن جزا ایشان را نباشد
و کسانیکه از تعدی و ظلم باز مانند ایشان را ظالم نخوانند و هر که ظالم نبود مستحق جزا بر ظالمان نشود الشَّهْرُ الْحَرَامُ
بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ الشهر الحرام مبتدا ست بالشهر الحرام خبر مبتدا ست و معنی بر حذف دو مضاف از مبتدا و خبر است
ای هتک حرمة الشهر الحرام بهتک حرمة الشهر الحرام و جملهٔ الشهر الحرام مستانفه است چنانستی که بتاویل قاتلوهم حتی
لا تکون فتنة باطلاق خویش قتال را در شهر حرام و غیر آن صورت سوال کیف تقاتل فی الشهر الحرام شد فقیل الشهر الحرام بالشهر
الحرام معنی انیست هتک حرمت شهر الحرام بمقابلهٔ هتک حرمت شهر حرام خواهد بود و بر وجه مکافات روی خواهد نمود
روایت کرده اند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در سال ششم از هجرت برای عمره از مدینه جانب مکه میگشت کوچ بکوچ منزل
بمنزل بسرعت و شتابی در نکه میرفت در منزل حدیبیه نزول فرمود و آن در ماه ذی القعده که از شهر حرام ست بود کفار از در آمدن
مانع شدند آهنگ قتال کردند یکماه در حدیبیه توقف کرد بعد ازان قضا مصلحت بر صلح آورد چنانچه قصهٔ آن گذشت
و شرحش بالا رفته و در صلح نامه نبشته بودند که در سال آینده یعنی سال هفتم از هجرت پیغمبر باید خالی کردن مکه فرماید
و ایشان مکه خالی کنند پیغمبر را در آمدن و عمره بجا آوردن دستوری دهند پیغمبر در مکه در آید انچه خواهد از عمره و جز آن
او نماید چون هفتم سال از هجرت که دوم سال از سال نزول حدیبیه بود بر حکم وعده کافران سوی مکه متوجه گشت
و لطلب طواف و سعی پیوست چون ماه ذی القعده آمده یاران گفتند اگر کافران وعده خویش را وفا نکنند و بقتال
پیش آیند در ماه ذی القعده قتال چگونه شود همان حال که پار سال حاصل شده بود پیش آید در بیان آنکه اگر
کفار وفا وعده نکنند و ما را باز نگذارند مکه مانع شوند و مخالفت نمایند و بقتال پیش آیند اگرچه ذی القعده شهر حرام است
و حرم مکان با احترام ست قتال کنید از حرمت مکان و زمان مپندیشید این آیت نازل گشت و این نظم بود و پیوست

بیرون کنید درین آیة وحدة فتح مکه و بشارت حصول آن آمده پیغمبر علیه الصلوة والسلام بعد فتح مکه عمل بدین آیة
کرده و کسانیکه از مشرکان مکه ایمان نیاوردند و تصدیق نکردند و از مکه بیرون آورد وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ
مِنَ الْقَتْلِ این جمله معترضه است برای بیان شدت امر فتنه و فظاعت شان او معنی اینست و بیرون
کردن از وطن که موجب متاعب و محن و مستوجب شداید و شاق و مشتمل بر خطر خطیر فراق و سبب بعد اوطان و
مقتضی فرقت اخوان و ابتلاء جبر و هزد و بلاء تحمل گرم و سرد چه سفر قطعه از سقر است علی الخصوص سفر اخراج که بی سابقه
استعداد سفر است سخت تر از کشتن باشد و بالاتر از مردن بود شعر الم الموت ساعة ثم تمسی وعذاب
الفراق للحی باق بعضی فتنه عبارت از عذاب آخرت دارند و بعضی بلا و محنت دنیا که تردد ملازم شود پندارند
گفته اند چیزی که بسبب او مرگ خواهند و از شر او بمرگ پناهند همه دانند که سخت تر از مرگ و صعب تر از موت بود
شک نیست که فتنه اخراج ازین بابست سخت تر خواندن او از قتل صوابست وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ عطف است بر واقتلوهم معنی اینست و با ایشان نزدیک مسجد حرام یعنی در
حرم قتال مکنید و خود را بدایت کردن در قتال حرم در حرام میفگنید فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ
درین آیة در هر سه موضع بجای مفاعلت ثلاثی خوانند معنی بر حسب اختلاف قراءة مختلف دانند این شرطیه که جزاء
او امر است عطف است بر نهی سابق معنی اینست پس اگر قتال کنند ایشان با شما در حرم پس مکشید ایشان را
در حرم چندانکه توانید و از جهت حرمت حرم از دفع کردن و شمشیر زدن باز نمانید كَذَٰلِكَ جَزَاءُ
الْكَافِرِينَ ۝ جزاء الکافرین مرفوع بر ابتداست کذلک خبر مبتداست این جمله تذییل است معنی اینست مثل
جزاء مذکور و سزاء مسطور جزاء ناکردگان بود و سزاء کفر ورزندگان باشد فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ
غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝ شرطیه محذوف الجزاست و جمل فان الله غفور رحیم تذییل است ای فان انتهوا نجوا
لان الله غفور الرحیم تاکید او از جهت آنست که جمله شرطیه یعنی فان انتهوا نجوا ملوح بمضمون جمله باعتبار معنی مکنی
عنه بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود معنی نیست پس اگر کافران از کفر و از قتال با مسلمانان بایمان آوردن و مسلمانان
را کشتن باز مانند خود را از عقوبت و عذاب خدای برهانند زیرا آنچه بدرستی خدای آمرزنده است خطایا آمرزنده
و بخشاینده است و عطایا بخشد و بدانکه آیة وقاتلوا فی سبیل الله یقاتلونکم موجب تقیید قتال در حل و حرم
بوقوع هدایت قتال کافران بود باطلاق واقتلوهم حیث ثقفتموهم نسخ قید مذکور روی نمود و بآیة ولا تقاتلوهم
عند المسجد الحرام حتی یقاتلوکم فیه فان قاتلوکم فاقتلوهم قید مذکور را متعلق بقتال در حرم داشت در غیر حرم
بر اطلاق گذاشت وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ
عطف است بر انشاءات سابقه و حتی برای غایت است بمعنی الی و یکون الدین لله عطف است بر لا تکون معنی

شما میزنند این اول آیتی ست که بر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در باب قتال نازل شده و در جهاد با کفار فرود آمده
بعد نزول این آیه پیغمبر علیه السلام با کسانیکه هدایت بقتال میکردند جهاد کرده و بامر خدای عز وجل خود را و یاران را
در جهاد و قتال آورده بغیر هدایت کفار قتال نمیکرد و دل برین کار جز بر وجه دفع نمی آورد و بعده آیت قاتلوا الذین
لا یومنون بالله نازل گشت باطلاق این آیت تقیید آیه سابق بنسخ پیوست و تواند که مراد از الذین یقاتلونکم
کسانی باشند که از شان ایشان مقاتله ست یعنی مردانی که قوت قتال دارند برین وجه الذین یقاتلونکم احتراز
از نسوان و صبیان و مجانین و گوشه نشینان و زمیان و عمیان و مردان بریده دست و پا و پیران ناتوان از هر که
قوت محاربه و طاقت مقاتله نیست از این حکم محتاج باشند و تواند بود که همه کفار باعتبار قصد و رضا و اختیار مقاتل
باشند و در تحت مضمون الذین یقاتلونکم در آیند اهل ذمه تحسی یعطوا الجزیة و نسوان و صبیان و سائر اصناف غیر محاربان
بقیاس بر اهل ذمه مخصوص شوند در تفسیر آمده چون پیغمبر علیه السلام بنیت عمره از مدینه بیرون آمد و یاران
را با خویشتن بیرون آورد تا آنکه در منزل حدیبیه توقف کرد بعده باقتضاء مصلحت دل بر صلح آورد و برین قرار
گرفت که میان پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و میان ایشان تا ده سال جنگ نباشد و محاربه و قتال نبود و
سال دوم پیغمبر علیه الصلوة والسلام بیاید و در مکه در آید تا سه روز باشد و عمره و آنچه خواهد بجا آورد پیغمبر علیه الصلوة
والسلام بعد صلح مذکور از حدیبیه باز گشت و جانب مدینه رفت سال دوم بر حکم وعده ایشان باز سوی مکه توجه
کرد و قصد طواف خانه کعبه و سعی میان صفا و مروه در دل آورد و یاران ترسیدند نباید برین صلح کفار مکه وفا
نکنند و بقتال پیش آیند در حرم محترم قتال روی نماید و آنچه سال گذشته پیش آمده بود پیش آید این آیه نازل گشت
شرعیت مقاتله بر وجه مدافعه اگرچه در حرم باشد باذن پیوست این قصه اشارت بر وجه اول میکند که در حرم
هدایت بقتال مشروع نبود وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ جمله و لا تعتدوا عطف ست بر قاتلوا
و جمله ان الله لا یحب المعتدین تذییل ست یا تعلیل ست تاکید از جهت آنست وقوع اعتدا از معتدیان و حصول
تعدی از ظالمان علامت آنست که ایشان مضمون این جمله را منکر انند بظهور علامت انکار ایشان را تذییل
منزله منکر کرد جمله را موکد آورد معنی اینست و از حد مگذرید و در قتال از قاعده مشروع تجاوز مکنید و بر وجه
نامشروع در مقابله مافتید و غیر محاربان را چون زنان و صبیان و امثال ایشان مکشید و کشتگان را
مثله مکنید دست و پا مبرید و چون گوش و بینی و غیر آن فرود میارید بدرستی که خدا دوست ندارد کسانی را که از
تجاوز کنند و خود را در ورطه تعدی و ظلم افگنند وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ
أَخْرَجُوكُمْ و اقتلوهم با معطوف خویش عطف ست بر انشاءات سابقه معنی اینست و کافران را
بکشید هر جا که بیائید و بگیرید و بر کشتن ایشان قادر شوید و ایشان را از آنجا که شما را بیرون کردند یعنی از مکه

وظهورها ولیس البر ان تفعلوا ما لا ینفعکم بان تاتوا البیوت من ظهورها معنی اینست نیست مهم که بپرسید انچه شما را
نفع و سود ندارد از سبب خفاء هلال و ظهور و نیت نیکی و نیکو کاری که بکنید انچه شما را سودی نیارد و از آمدن خانها
از ظهور و در تفسیر مغنی آورده که سوال کردن ایشان از اهله و آمدن ایشان از پس پشت خانها در یک وقت بود برین
تقدیر این جمله را با معطوف علیه جامع ظاهر تر نمود وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى اینجا مضاف از خبر محذوف ست
ای و لکن البر بر من التقی جمله عطف ست بر جمله سابقه معنی اینست لیکن نیکو کاری متقیان ست کار کار پرهیزگاران
است کسانیکه از خدای بترسند از گناه پرهیزند و تواند بود مضاف از اسم لکن محذوف بود ای لکن اهل البر من التقی
معنی چنین آید لکن اهل البر متقیانند نیکو کاران پرهیزگارانند وجه اول مطابق آیه بالاست یعنی موافق آیه
لیس البر بان تاتوا البیوت من ظهورها ست وَاْتُوا الْبُيُوْتَ مِنْ اَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللّٰهَ
لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ جمله و آتوا البیوت عطف ست بر جمله سابقه سوال و آتوا البیوت جمله انشائیه است
و جمله سابقه خبریه با کمال انقطاع تجویز وصل خبر ست و عطف جمله انشائیه بر جمله خبریه بچه وجه رواست جواب
جمله خبریه سابق مقول قل آمده و مقول قل بتاویل هذا القول در حکم مفرد شده برین وجه عطف مفرد بر مفرد باشد
عطف انشا بر خبر نبود و تواند بود معطوف علیه انشائیه محذوفه بود کلام به تقدیر فلا تاتوا البیوت من ظهورها و
آتوا البیوت من ابوابها باشد و درین محل امر تخلص ست از تنبیه مذکور سوی ذکر بعضی اوامر و نواهی مسطور جمله و اتقوا الله
عطف ست بر و اتوا البیوت من ابوابها و آن تعمیم بعد تخصیص بود که امر بتقوی مشتمل همه امرها و نهیها باشد لعلکم
تفلحون بمعنی لکی تفلحوا متعلق است باتقوا الله معنی اینست در خانها از راه ابواب بیائید آمدن که از پشت
خانها که اختیار کرده اید بکنید و از خدا بترسید و از عمل بیفائده بپرهیزید تا رستگار شوید وَقَاتِلُوْا
فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ الَّذِيْنَ يُقَاتِلُوْنَكُمْ عطف ست بر مضمون و لکن البر من آمن بالله تا آخر
ای افعلوا هذه الامور و قاتلوا فی سبیل الله زیرا انچه کلام در مقام بیان انواع مبرات و اصناف طاعات و ایراد
و اوامر و نواهی بود جهاد نیز نوعی از مبرات و قسمی از طاعات و حکمی از احکام شریعت ست ذکر او درین مقام ملایم نمود
و عطف او بر جمله و اتوا البیوت من ابوابها و اتقوا الله که قریب ست سایغ نمود آن برای رد کردار ناپسندیده
و عمل ناگزیده بعضی بود و این جمله برای ذکر مبرتی از مبرات روی نموده و نیز عطف بر و لا تاکلوا اموالکم بینکم
بالباطل و بر لا تباشروهن و انتم عاکفون فی المساجد نبود که آن بر وجه اعتراض مذکور شده و این جمله و اوامری که بعد او ست
از مقاصد ست چه از جمله مبراتی ست که سوی ذکر آن تخلص آمده لاجرم متصل بجمله و لکن البر من آمن بالله ست تا آخر دارند معطوف
بر افعلوا هذه الامور که مضمون تحریص مذکور ست پندارند و نظر بر خلاف آن نگذارند و اصل میزند اصول شمارند معنی اینست
و کارزار کنید در راه رضاء خدا یعنی در اعلاء کلمه دین و اظهار ملت سید المرسلین با کسانیکه با شما کارزار میکنند و قدم در محاربه

از کمال بنقصان آید تا آنکه چنانچه اول پیدا شده بود همچنان گردد باز همچو ریسمان باریک شود و در شان ایشان آیه
فرود آمده و در باب ایشان این نظم وارد شده معنی اینست می پرسند ترا ای محمد از ماههاء نو که سبب افزودن
و کاهیدن او چیست و هر ماه تفاوت کیست و کیفیت او بر چه مبنی ست قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ
وَالْحَجِّ ط جمله هی مواقیت للناس مقول قل ست و قل جمله مستانفه است در جواب ماذا اقول حین یسالونی
فقیل قل هی مواقیت للناس والحج عطف ست بر للناس معنی اینست بگو ماههاء نو از بدایع مخلوقات ست مر مردمان
را علامات اوقات ست که بدان تقدیر مناسبها و حلول دینها ملت عمرها عدت زنان و مدت حمل و اوضاع ایشان
و ماه رمضان که ماه صیام و ماه عید که از شعایر اسلام ست و حولان حول که شرط وجوب زکوة ست و مانند آن بدانند
و اقامت وظایف دنیا و دین معرفت بشهور و سنین بجا آوردن و محافظت کردن توانند و علامت وقت حج
و زیارت بیت حرام که از معظمات ارکان اسلام ست دو ماه شوال و ذی القعده و ده روز ذی الحجه از غره شوال
یعنی از عید فطر تا عید الضحی و در وی اعمال حج از سنن و واجبات و فرایض مودی شود و بدانکه سائلان از سبب
افزودن و کاستن ماه سوال کرده بودند جواب ببیان غرض و ذکر فائده شنودند و این را در اصطلاح معانی تلقی
السائل بغیر ما یطلب گویند و برین اسلوب بنیه سائل بدانچه اولی و الیق بسوال ست جویند به ازدیاد و انتقاص ماه
بقدرت قادر مختار متعلق و بفطرت خلاق کردگار متحقق ست پرسش از سببی که اصحاب علم هیئت پیدا آرند و متعلق
ببعد و قرب آفتاب پندارند چه حاجت باشد و اشتغال بعلمی که در دین محتاج الیه نیست چه فائده بود وَلَيْسَ الْبِرُّ
بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا البیوت بضمتین در جمع بیت بطریق غیب و غیوب و بکسر یا از جهت استقبال
ضمتین و اتباع یا که اخت کسرت ست خوانند و معنی هر دو قرات یکی دانند اما در قرات آخرین خروج از کسرت
سوی ضمه می آید و آن بر خلاف ابنیه عرب مینماید مگر آنکه کسره عارضی را اعتبار نکنند اصل را معتبر دانند روایت
کرده اند بعض انصار چون محرم میشدند و در احرام در می آمدند و در آمدن باغ و سرای و خرگاه و خیمه را در میگذاشتند
و از پس پشت خانه و دیوار باغ و دریچه می ساختند و یا نردبانی می پرداختند و یا از پس پشت خیمه میخی دور میکردند
و از زیر خیمه سر در می آوردند در شان ایشان این آیه نازل گشت و بیفائده بودن این عمل و نفی مبرت دران ببیان
پیوست این جمله عطف ست بر مفهوم هی مواقیت للناس که ایشان پرسش از سبب نقصان و کمال هلال کرده بودند
و در تحقیق آن کوشش مینمودند قل هی مواقیت للناس والحج که بیان غرض ست نازل گشت و سبب انتقاص و تزاید
ماه که ایشان ازان پرسیده بودند به بیان نه پیوست تلقی سائل بغیر انچه مطلوب او بود در جواب بر خلاف
مقتضای ظاهر روی نمود و این تنبیه است برینکه سوال مذکور مهم مینمود سوال از غرض کمال و انتقاص اولی بود
پس چنانستی که گفت لیس المهم ان تسالوا ما لا ینفعکم من السوال عن سبب نقصان الاهلیة و کمالها و اختفائها

معنی اینست بیانی همچو بیان مذکور در وضوح و ظهور بیان میکند خدا برای منفعت شما تا شما تقوی ورزید و از
تجاوز حدود خدا بپرهیزید وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا
إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ۝ ع ۲۲ جمله ولا تاکلوا معترضه است
برای بیان تحریم مال بباطل ای ولا تاکلوا اموال اخوانکم او اموال اهل دینکم بینکم بالباطل یعنی اموال اخوانکم او اموال
اهل دینکم بالباطل یعنی اموال المسلمین و جمله تدلوا عطف ست بر تاکلوا بمعنی ولا تدلوا اموال اخوانکم الحکام لام لتاکلوا لام کی ست
متعلق ست به لا تدلوا فریقا مفعول لتاکلوا است من اموال الناس صفت ست مر فریقا بالاثم متعلق ست بتاکلوا
جمله وانتم تعلمون حال ست معنی اینست و در شبهای ماه رمضان بخورید و بیاشامید و اموال مسلمانان را میان
خویش بباطل مخورید یعنی بوجهی از جهت دین جایز نیست و از جهت شرع در شان او منعی ست چون گرفتن مال بغصب
یا بدزدی یا برشوت یا بخیانت چون در مال یتیم یا وصیت یا در تولیت و سایر اموال امانت و یا کتاب خبیثه همچو کسب
زانیه و نائحه و عائبه و اموال مسلمانان را بسوی حاکمان نیندازید تا مال مردمان بحجت نابوده از آن خویش مسازید
تا بخورید بعضی از مالهای مردمان باثم یعنی بکاری که موجب بزهکاری است و عملی که مستوجب بدکرداری ست چنانچه
متخاصمین حکام یا شهود را رشوت دهند و دل بر اثبات باطل یا بر ابطال حق نهند مدعی دعوی باطله کنند و
بینه کاذبه بگذارند و مدعی علیه بانکار باطل پیش آید و بر سوگند دروغ دلیری نماید حال اینست که شما میدانید که بریا طلبید
بکذب و سخن نابوده قائلید اگرچه بصورت حق تصور میکنید و از دعوی و حجت و دفع بر صورت شریعت دم میزنید
شما میدانید که چه میکنید و خود را در کدام ورطه می افگنید و تواند بود که معنی چنین گویند درین حال که خوردن
مال مردمان بباطل و عذابی که در حق این طائفه حاصل ست میدانید و آیات و احادیث که درین باب وارد ست
میخوانید و گناه کردن یا دانستن شنیع و قبیح تر بود از گناه کردنی که بنادانستن باشد در تفسیر آورده است مردی
بر مردی دعوی زمینی کرد مدعی علیه انکار آورد مدعی گفت گواه ندارم تا پیش پیغمبر علیه السلام حاضر آرم پیغمبر گفت
منکر را سوگند آید مدعی گفت این شخص مال من ببرد و بسوگند دروغ دلیری نماید پیغمبر گفت جز این ترا نمی رسد
و بروی غیر این متوجه نمیشود پیغمبر سوگند داد او سوگند خورد قضیه بر وجه شرع بحکم پیوست در شان او این آیه نازل
گشت روایت کرده اند مدعی علیه مذکور توبه کرد و زمین مذکور بمدعی مذکور سپرد و حاصل زمین مذکور که برداشته
بود و دل بر تاوان آن نهاد زمین دیگر داشت بدل آن داد يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ
این جمله معترضه دیگر ست برای حکایت سوال سائلان و تنبیه بر غیر مهم بودن آن روایت کرده اند از پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم بعضی صحابه سوال کردند و مسئلتی که مهم نبود در خواهش آوردند گفتند از چیست که ماه
تو باریک پیدا شود و همچو ریسمانی ظاهر گردد و پس از افزونی گیرد تا آنکه کمال پذیرد و بعد از آن اندک اندک کمین نماید

اعتبار باید کرد و از اقتران حقیقی سوی اقتران حکمی باید آورد و آن بدو طریق بود و بدو وجه حاصل شود یکی
آنکه نیت در شب آرند تا روز باقی پندارند یا نیت در روز قائل شوند و مقرون باول روز بر وجه اقامت اکثر مقام
کل گویند بهر دو طریق در اول جزء اقتران نیت حکمی بود و هیچ جزئی خالی از نیت نباشد وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ
وَأَنتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ این جمله معترضه است چه اگر عطف ست بر فالان باشروا هن
بود سبب علم الله انکم کنتم تختانون انفسکم باشد و آن اینست پس قائل شدن بعطف بی معنی ست و هم بدین وجه
جمله ولا تاکلوا اموالکم منکم بالباطل را معترضه برای تحریم اکل مال بباطل گویند و عطف او بر کلام سابق نجویند
معنی اینست زنان را مباشرت مکنید در آن حال که شما معتکف در مساجد باشید و انزال بتقبیل و لمس حکم جماع
دارد و مشرع برای قضاء شهوت این همچو وصی می پندارد و بعضی صحابه در مسجد معتکف می بودند و در خانه برفتند
و جماع میکردند بعد غسل در مسجد می آمدند برای نهی ایشان این آیت نازل گشت و عمل ایشان بمنع پیوست
سوال در کشاف آورده که درین آیه دلیل ست که اعتکاف در غیر مسجد روز نبود بدین آیه برای حکم مذکور وجه
استدلال چه باشد جواب ذکر فی المساجد تقیید نهی از مباشرت در حالت اعتکاف آمده و بر ممنوع بودن
مباشرت بر جنس اعتکاف اجماع منعقد شده و از اجماع مقدمه کل اعتکاف ما ینهی فیه عن المباشرة لازم آید و
از نص مقدمه کل ما ینهی فیه عن المباشرة من الاعتکاف یکون فی المسجد مفهوم شود ازین دو مقدمه قیاسی
مولف کرد و نتیجه مدعا کرد کل اعتکاف ینهی فیه عن المباشرة بالاجماع و کل ما ینهی فیه عن المباشرة من الاعتکاف یکون فی المسجد بالنص و کل
اعتکاف یکون فی المسجد پس بعکس نقیض مطلوب ما لا یکون فی المساجد لا یکون اعتکافها لازم آید و صحت مدعی مذکور روی نماید
و فقها مثل این تمسک را باعتبار ملازمه اثبات ملازم دانند ثبوت حکم باشارت نص خوانند تِلْكَ
حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا تلک اشارت ست بامور مذکوره فاسببه است برای ترتب
مسبب بر سبب جمله تلک حدود الله تذییل ست معنی اینست بیانهاء حل و حرمت حدودیست که تعیین
کرده خداست و تجاوز کردن از آن نارواست چون حدود تعیین شده پس بکرانه حرام نزدیک میشوید نباید که
درو در آئید و بکرانه حلال مروید که نباید که از آن بیرون آئید و در حرام رفتید چنانچه در حدیث پیغمبر است علیه السلام
و یدع شطر الحلال مخافة ان یقع فی الحرام و این جمعیت مر تقاسیم حلال و حرام را که بالا رفته و ذکر آن پیش ازین
گذشته كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ۝ کذلک صفت مصدر
محذوف ست مر یبین الله را ای تبیینا مثل ذلک التبیین یبین الله آیاته للناس و این جمله تذییلی دیگر است
لعلهم یتقون بمعنی لکی یتقوا متعلق است یبین الله بر وجه تکمیل چه بیان مذکور راجع سوی
شماست که سبب پرهیزگاری و تقوی ست که خدای عز و جل از نفع گرفتن منزه بود فائده گرفتن را بدو نسبت نباشد

پیوست پس شما از خیانت مذکوره توبه کردید و از جماع کردن بعد خواب یا گذاردن نماز خفتن پشیمان شدید پس خدای
توبه بر شما پذیرفت و جریمه شما در عفو آورد و در آینده حرمت برگرفت باحلال این کار اضمال کرد فَالْئٰنَ
بَاشِرُوْهُنَّ وَابْتَغُوْا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ فاء سببیه است متصل است باحل لکم لیلة الصیام
الرفث الی نسائکم چه احلال سبب است برای وقوع وابتغوا عطف است بر باشروهن معنی اینست پس اکنون مباشرت
کنید و آنچه نبشته است خدا برای شما از ولد بجویید وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ
الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ حتی تبین متعلق است بهر سه فعل بروجه تنازع من الفجر بیان
است مر خیط ابیض را و این کلام از باب تشبیه فجر بخیط ابیض است استعارت بنود چه ذکر ظرفی تشبیه یا نوع از استعارت
باشد جمله کلوا واشربوا تا آخر عطف است بر باشروا هن معنی اینست وبجوئید و بیاشامید تا آنگه پیدا شود مر شما را
وظاهر گردد در چشم شما از ریسمان سفید یعنی سپیدی صبح صادق از سیاهی چشم جدا شود و یکی از دیگری در خانه
بصر نمودار گردد و صبح صادق سپیدی است در کرانهٔ آسمان معترض نماید و بعرض پیش آید بخلاف صبح کاذب که او
سپیدی است بر طریق عمود و بطول برآید باز محو شود و در تاریکی درآید **قطعه** صبح صادق که دمی از قدم صدق
زده ✻ حجتی روشن چون روز جهان را بنمود ✻ صبح کاذب بنمودار فروغی بدرفع ✻ بادم سبق بلندی نشده
بودش نابود ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ عطف است بر اوامر سابقه ای باشروهن واکلوا واشربوا
الی ظهور الصبح ثم ادوا الصیام علی الکمال والتمام معنی اینست تا ظهور صبح صادق مباشرت کنید و بجوئید و بیاشامید
بعد آن روزه را بر سبیل کمال وتمام ادا کنید و بدانکه باشارت این آیه چند مسئله ثابت میشود و چند حکم بر صوم
می پیوندد یکی آنکه چون جماع تا آخر جزء از شب جایز باشد چاره نبود که اول جزو از روز باجابت بود پس بنا
منافی روزه نباشد دوم آنکه صائم را مضمضه واستنشاق منافی صوم نبود زیرا که چون در اول جزء خیانت
باشد لامحاله غسل در روز واقع شود و غسل بی مضمضه واستنشاق نبود سیوم آنکه یافتن مزهٔ چیزی در دهن منافی
صوم ندارند چه مضمضه مستلزم یافتن مزه است منافی صوم نمی پندارند چهارم آنکه ادای روزه واجب در روز است
بقوله تعالی ثم اتموا الصیام الی اللیل و نیت مقارن ادا باید پس لازم آید که نیت در روز چنانچه مذهب ابو حنیفه است
می شاید و امام شافعی چون نیت روزه در شب میگوید و اثبات مذهب خویش بدین وجه میجوید که شک نیست
عبادت روزه از اول جزء روز بود و مقارنت نیت با اول جزء روز حکمی بود از اول جزء از روز ممکن نباشد مگر آنکه نیت در شب
آرند و آنرا تا روز بر حکم شرع باقی پندارند بدین طریق اقتران نیت با اول جزء عبادت تا نیت مقرون شود و
اگر نیت در شب نباشد اول جزء عبادت از نیت حقیقی و حکمی شود فاسد افتد و بنا بر فاسد فاسد شود
علماء مذهب ما جواب میگویند که مقارنت نیت حقیقی با اول جزء روز ممکن نیست بضرورت مقارنت حکمی

ورزند و گویند ایمان آرند تا رشید شوند و راه راست یابند. یا گویند مر مومنان را بر ایمان ثابت مانند و بر رشاد
مستقیم و مستدیم باشند اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ
روایت کرده اند در آغاز اسلام وقت افطار از وقت نماز شام تا گذاردن نماز خفتن یا خواب کردن
بود بعد گذاردن نماز خفتن یا بعد خواب کردن لزوم امساک از جماع و اکل و شرب روی مینمود شبی امیر المومنین
عمر رضی الله تعالی بعد گذاردن نماز خفتن بجماع مبتلا گشت غسل کرد و به پشیمانی و ندامت پیوست گریه کنان
پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد و در مجلس معلا عذر خواهان در آمد پیغمبر را صلی الله تعالی علیه وسلم از امیر المومنین
عمر رضی الله تعالی عنه این کار عجب نمود و گفت ای ابن خطاب این کار سزاوار حال تو نبود ناگاه چندی از صحابه هم
بدین بلا مبتلا شده پیش پیغمبر آمدند و همدم امیر المومنین عمر شدند در حق ایشان این آیت نازل گشت و این نظم
بورود پیوست و این جمله مستانفه است چنانستی که چون تیسر افطار در مرض و سفر وارد گشت و عسرت و حرمت
اکل و شرب و جماع بعد گزاردن نماز خفتن یا خواب کردن بارتفاع نه پیوست تا آنکه از صحابه بزرگ چون عمر و بعض
صحابه دیگر هتک این حرمت افتاد و این نوع واقعه صعب زاد چنانستی که رفع این عسرت جستند و رفعت عسرة الصیام
فی المرض والسفر فما بال عسرة هذه الحرمة التی ابتلینا بها گفتند جمله اهل لکم لیلة الصیام الرفث الی نسائکم وارد
گشت و بر سبیل استیناف بورود پیوست معنی اینست حلال گردانیده شد بر شما ای مومنان در شب صیام
رسیدن سوی زنان و این کنایت از جماع کردن و خود را بر مباشرت آوردن ست هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ
وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ این جمله معلله است مر احل لکم لیلة الصیام الرفث لنسائکم ای هن کلباس
لکم وانتم کلباس لهن عند المعانقة معنی اینست زنان همچو لباس اند مر شما را و شما همچو لباسید مر زنان را یعنی
شما و زنان یکدیگر لباس کفار مگیرید و یکدیگر همچو لباس می باشید بلکه لباس را بیرون اندازید و خود را یکدیگر لباس
میسازید این چنین حالت باعث بدین کار ست در این چنین حال صبر از جماع دشوار ست مصراع
در چنین حالت طریق پارسائی مشکل ست - خلق الانسان ضعیفا ای ضعیفا عن تحمل شهوة الجماع حق و
سبحانه تعالی در ضعف بندگان نظر کرد این کار را از تحریم با حلال آورد عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ
أَنفُسَكُمْ این جمله معترضه است برای بیان منشا احلال و سبب توجه افضال درین جمله تقدیم مسند الیه
بر خبر فعلی ست مفید تقوی ست معنی اینست دانسته است خدای بدرستی که شما با نفسهای خویش خیانت
میکنید و نفسهای خویش را در شب صیام البته در بزهکاری می افگنید فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ
فا فصیحه است عطف ست بر جمله محذوفه بفا که عطف ست بر مضمون علم الله انکم کنتم تختانون انفسکم ای تحقق انکم
کنتم تختانون انفسکم فتبتم عن ذلک فتاب علیکم وعفا عنکم معنی اینست خیانت از شما ثابت گشت بعلم خدای عز و جل

از جہت اطلاق وہم تاخیر و البتہ است اذا دعانی مفید اجابت در ہنگام دعا بر سبیل تعجیل ست و ذکر اذا دعان برائے
دفع وہم مذکور و احتمال مسطور بر وجہ تکمیل است **سوال** در اجابت بعضی دعا تاخیر روی مینماید تقیید اجابت
دعا بتعجیل چگونہ آید **جواب** قضیہ مذکورہ قضیہ کلیہ نیست تا در حق ہمہ تعجیل اجابت آید و بتاخیر در حق بعض
اشکال روی نماید و بر تقدیر تسلیم کہ قضیہ مذکورہ کلیہ بود محمول بر بیان قدرت باشد و قدرت بر تعجیل اجابت
کل ثابت ست و امکان سرعت در تحصیل آن از تو ثابت ست **سوال** دعوۃ الداع اسم جنس ست و آن
یا بر یکی واقع شود یا بر کل جنس مراد باشد تعیین یکی ملایم مقام نیست و اجابت کل خلاف واقع بود کہ ہر چہ
میجویند کجا می یابند و سوی ہر چہ میپویند کجا میرسند **جواب** تعیین فرد با جملہ افراد و امتناع تعیین
اقدار متخللہ در اسم جنس برای ارادت بود اما بر حکم اطلاق صنف وقوع و بر اقدار متخللہ بغیر تعیین چون اشتریت العبد
والطعام ثمرہ آنستانی ممتنع نباشد و اجیب دعوۃ الداع بر بعض دعوات واقع شود و قضیہ مہملہ در حکم جزئیہ
بود و اگر از دعوۃ الداعی شمول کل الدعوات جویند اجیب دعوۃ الداعی را محمول بر بیان قدرت اجابت کل
دعوات گویند حصول اجابت کل دعوات بالفعل لازم نیاید اشکال تخلف اجابت بعضی دعوات روی
نماید **جواب دیگر** آنکہ بعضی دعوات اجابت مذکور بمعنی گفتن لبیک عہدی دارند و این را مستحق در ہمہ
دعوات پندارند **جواب دیگر** آنکہ اجابت را در آیہ بل ایاہ تدعون فیکشف ما تدعون الیہ انشاء متعلق
بمشیت کردہ و در اجابت شرط انشاء بتصریح آوردہ و نیز اجابت دعوت فضل بود و ایثار فضل متعلق مشیت
باشد چنانچہ گفت ان الفضل بید اللہ توتیہ من یشاء **جواب دیگر** آنکہ داعی بگمان خیریت مدعو بہ
دعا میکند از روی تحقق انچہ خیریت او دران ست میخواہد مدعو بہ کہ در علم خدا خیریت داعی دران ست
از روی تحقق اجابت بود پس ہر دعای بحصول عین مدعو بہ بالحصول انچہ خیریت دعا کنند دران ست
مقرون باستجابت باشد **جواب دیگر** آنکہ ہر چند ذکر اجابت مطلق ست لیکن دعوی در واقع بشرط
تحقق ست چون اکل حلال و صدق مقال و عدم سوال محال و حضوری خاص و صدق اخلاص چون استجابت
متعلق بین شرائط بود سوال تخلف در استجابت وارد نشود **فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي** بمعنی
لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ۝ فاسببیہ ست و لیؤمنوا عطف ست بر فلیستجیبوا الی العلم یرشدون
لکی یرشدوا متعلق ست بقولہ فلیستجیبوا لی ولیؤمنوا بی و چون آیت مذکورہ در شان مومنان وارد شدہ باشد
ولیؤمنوا بی العلم یرشدون امر بثبات ایمان و ترتیب ثبات در رشاد بود و اگر بورود آیت در حق کافران
دارند امر بایمان و ترتیب رشاد بر حقیقت پندارند بر وجہ اول اضافت عبادی برای تکریم بود و بر وجہ ثانی
اضافت مذکورہ اضافت تکوین باشد **معنی** اینست پس گو اوامر و نواہی مرا مستجابت کنند و دعا

میخواهد خدا در شما آسانی کار نمیخواهد در حق شما کار دشوار تا شما شمار صیام را اکمال کنید و تمام گردانید تا خدای
را بدانچه شما را رهنمونی کرده است بزرگی یاد آرید و تا نعمت خدای را شکر گوئید و در ره سپاس او پوئید
کارهای مذکور برای این چیزها کرده و افعال مسطور برای این امور آورده وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِیْ عَنِّیْ
فَاِنِّیْ قَرِیْبٌ اُجِیْبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ الداعی و دعانی بایا و بغیر یا خوانند و معنی
هر دو قراة یکی دانند **روایت** کرده اند اعرابی پیش پیغمبر علیه السلام و سلم رسید سوال اقریب ربنا فنناجیه
ام بعید فنناديه پرسید این آیه وارد گشت و این نظم بورود پیوست و آیه اهل لکم لیلة الصیام الرفث در حادثه
صوم در شان عمر رضی الله تعالی عنه و بعضی صحابه دیگر وارد بود چنانکه منتشر بیان آن خواهد آمد برین وجه این جمله
درمیان بیان احکام صیام معترضه متضمن میان فضل و کرم خدای باشد و نصیبی این آیه و آیه اهل لکم لیلة الصیام
الرفث را در شان امیر المومنین عمر رضی الله تعالی عنه وارد گویند و این جمله را مقدمه اهل لکم دارند متضمن اذن
بخواهش تیسیر در حادثه که بدان مبتلا شده بودند پندارند اذا شرطیه ست فانی قریب تعلیل ست بر جزاء محذوف
دلیل ست ای و اذا سالک عبادی عنی ای دعوتهم ایای فقل لیناجونی و لیدعونی لانی قریب مجیب اجیب دعوة
الداعی اذا دعان و چون جمله و قل لیدعونی که مقدر ست ملوح باجابت بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود
سوال لیناجونی و لیدعونی تا آخر مقول قل ست کلام پیغمبر بود امر بدعوت پیغمبر باشد و مطلوب دعوت خدا ست
و مقصود امر بدعا از حق جل و علاست **جواب** صیغه متکلم در وقت امر صادر از آمر بود نسبت فعل سوی
امر باشد مامور در وقت امتثال ادعوا الله فانی قریب خواهد آورد و همه افعال در کلام امر بصیغه متکلم بود بصیغه که ملایم کلام
مامور ست ذکر خواهد کرد چنانکه بادشاه حاجب را بلغ فلانا انی امره بان یفعل کذا بتبلیغ فرماید حاجب او را
در وقت تبلیغ با امیر الامیران تفعل کذا گوید و جمله اجیب و دعوة الداع اذا ادعان بیان جمله انی قریب بود با جزای
دیگر مران را باشد **معنی** اینست چون ترا بندگان من از من بپرسند بگو ایشان را مناجات و دعوت
کنید زیرا نچه من قریبم دعای ایشان را مجیبم دعوت داعی را که مرا خواند اجابت کنم و خواهش او بر روی او نزنم
سوال قریب او بعباد که مکانی اند موجب آن باشد که او را نیز مکانی بود و حق سبحانه و تعالی از مکان منزه است
اتصاف او بقرب بچه معنی باشد **جواب** اثبات قرب در صفات خدا متشابه است مراد او مشتبه است
او را قریب بخوانیم معنی که مراد حق ست حق دانیم بعضی قرب حق بعالم بودن باحوال و اجابت دعوت و سوال
تاویل کنند قرب حق را به بنده عبادت از علم بحال او بود اجابت سوال او دانند چه هر که نزدیک کسی باشد
عالم بحال او بود اجابت سوال او کند **سوال** اجابت دعوت داعی خبر در هنگام تحقق بدعوت نبود ذکر اذا
دعانی را چه فائده باشد **جواب** در جمله اجیب دعوة الداعی که دال بر تحقق اجابت دعاست پیش از ذکر اذا دعان

نزول بر حضرت مصطفی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم باشد رواۃ اخبار و اخبار اخیار روایت کردہ اند کہ ہمہ کتب
سماویہ در ماہ رمضان فرود آمدہ صحف ابراہیم در شب اول و بعضی گویند در شب ششم و توریۃ دوازدہم و انجیل
در سیزدہم و زبور در ہیجدہم و قرآن در بست و چہارم نازل شدہ و بدانکہ سبب برای صوم شہود و در شہر باشد
صوم را اضافہ سوی ماہ رمضان میکند صوم رمضان میگویند و اضافہ دلیل سببیت بود شمس الائمہ سرخسی رح
با دراک جزئی از شب اول نفس و چون تمام ماہ ثابت میگوید و فخر الاسلام علی بزدوی شہبا را در سببیت دخل
نمیدہد چہ شہبا برای صوم نہ اند ملائمت با صوم ندارند چہ سبب ملائم باید غیر ملائم برای سببیت نشاید بلکہ اول
جزء ہر روزی برای ہر روزہ سبب بود و با دراک جزء اول از روز روزہ آن روز واجب شود **سوال** چون
ہر روز برای ہر روزہ سبب بود شہر را کہ سبب گفتہ اند بچہ وجہ باشد **جواب** چون از شہر لیالی کہ صالح برای صوم
ہر روز برای ہر روزہ سبب بود شہر را کہ سبب گفتہ اند بچہ وجہ باشد **جواب** چون از شہر لیالی کہ صالح برای صوم
نیست بسببیت سیر ون آمد شہر کہ سبب ست عبارت ہم از ایام گشت و سی روز برای سی روزہ ماہر روزے
برای ہر روزہ بسببیت پیوست کہ اگر سببیت بریں طریق نبود مجموع شہر سبب باشد و چون صوم پیش از تمام شدن ماہ واجب
تقدم حکم بر سبب اقتدا و بر تقدیر تاخیر او ازان ادا صوم در ماہ رمضان پیش از وجوب بود و من کان مریضا
أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وجہ اعراب و معنی این آیۃ بالا گذشتہ و تفسیر آن بیشتر رفت
يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ جملہ برید با معطوف خویش تزییل ست مر ترخیص مذکور
و تیسیر و ترفیہ مسطور معنی اینست خدای عز و جل بشما آسانی میخواہد و نمیخواہد کہ بر شما دشواری سہند **وَلِتُكْمِلُوا**
الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ○
و لتکملوا بر صیغہ مضارع از باب افعال و تفعیل خوانند معنی بر حسب آن دانند این لامات متعلق بفعلی آمدہ کہ از
کلام سابق مفہوم شدہ ای و لتکملوا العدۃ و لتکبروا اللہ علی ما ہدیکم و لکی تشکروا فعل ما فعل من تقلیل الصیام
و ایجابہا فی عدۃ من الایام الترخیص فی الافطار لعذر من المرض و السفر و شرع قضاؤہا فی ایام آخر و این لف و نشر است
اکمال شمار صیام مبنی بر تقلیل و شرعیت آن در چندی از ایام تکبیر و تعظیم خدای مرتب ست بریان احکام صیام
و ہدی و ایجاب آن بر وجہ ادا و قضا و شکر مرتب ست بر ترخیص در افطار و تیسیر تاخیر صیام بسبب اعذار امراض
و اسفار یعنی در تقدیر عامل فعل ما فعل من الترخیص گویند معنی لف ہم در مفہوم ترخیص جویند ترخیص را متضمن
تجویز افطار با عذار و لزوم شمار ایام افطار در شرعیت جبر فوات بقضا یافات دارند و نیز لتکملوا العدۃ و
لتکبروا اللہ علی ما ہدیکم و لعلکم تشکرون و یعنی لکی تشکروا مرتب برین سہ چیز کہ متضمن ترخیص ست پندارند شکر
بر تجویز افطار با عتبار اعذار و تکبیر و تعظیم خدا بر ہدایت بسوی شرعیت قضا و تکمیل عدد ایام فوات
بر لزوم شمار ایام مافات و این لف و نشر غیر مرتب ست و در تطبیق لف با نشر مرتب ست معنی اینست

زیرا نچه اگر بر سبیل اتساع مفعول به نبودی در ظرف مضمر تقدیر فی سایغ ننمودی والشهر را در فمن شهد منکم الشهر بعضی
مفعول به داشته و شهر را فعل متعدی بمعنی ادراک پنداشته صاحب کشاف شهد را بمعنی کان مقیما حاضرا گفته و در الشهر
بظرفیت قائل گشته زیرا که بر معنی ادراک الشهر مسافر و مریض در آید خطاب در حق ایشان لازم آید و کسانیکه بر وجه
اول روند قائل بتخصیص مسافر و مریض شوند و تواند بود موصول با صله یعنی الذی انزل فیه القران خبر مبتدا باشد
و جمله معترضه برای مدح شهر رمضان دارند و تواند بود شهر رمضان خبر مبتدا محذوف باشد ای الایام المعدودات
شهر رمضان این جمله مستانفه بود در بیان ایاما معدودات و تواند بود شهر رمضان بدل باشد از الصیام بحذف مضاف
ای کتب علیکم الصیام صیام شهر رمضان برین سه وجه فا در فمن شهد منکم الشهر سببیه بود بر طریق زید کریم فمن لقیه
فلیکرمه باشد یا باضمار قبل معطوف بر جمله کتب علیکم الصیام بود و از الصیام صیام ماه رمضان متعین شود و بر وجه
اول یعنی بر تقدیری که شهر رمضان الذی انزل فیه القران مبتدا باشد فمن شهد منکم الشهر فلیصمه خبر مبتدا بود و تواند بود
که از کتب علیکم الصیام کما کتب علی الذین من قبلکم لعلکم تتقون ایاما معدودات فرضیت ایام بیض مراد باشد و آیه
فمن کان منکم مریضا او علی سفر الی ان کنتم تعلمون بیان رخصت همان صوم بود شهر رمضان الذی انزل فیه القران کلامی
علیحده دارند معترضه برای ملوح ماه رمضان و تدرج در بیان نسخ ایام بیض و افتراض صیام ماه رمضان پندارند
و من کان مریضا او علی سفر فعدة من ایام آخر له بعد از و واقع شده بیان رخصت بعذر سفر فرض در افطار صیام
ماه رمضان باشد تکرار نبود فرضیت صیام که سه روزه از هر مهی بفرضیت ماه رمضان منسوخ شود و تواند بود که از
کتب علیکم الصیام کما کتب علی الذین من قبلکم سی روز یا بست و نه روز از ماه رمضان مراد بود این جمله مقرر او باشد
و جمله فمن کان منکم مریضا او علی سفر فعدة من ایام آخر برای بیان رخصت مکرر برای تاکید بود **معنی** اینست ماه رمضان
آنکه فرستاده شده است دران قران در حالتیکه هادی ست مر مردمان و آیات بینات ست و حجج واضحات ست
از آیاتی که هادیات ست و میان حق و باطل فارقات ست پس هر که در ماه رمضان حاضر باشد یعنی مقیم بود
پس گو در وی روزه دارد معنی بر وجوه دیگر بر حسب آن روی خواهد نمود و بر ارباب دانش استخراج آن مشکل نخواهد
بود **سوال** قرآن بدفعات بر حسب حادثات در بست و سه سال نازل شده از مبدء نبوت تا آخر عمر
حضرت رسالت صلی الله تعالی علیه وسلم و سورت سورت و آیه آیه فرود آمده تخصیص ماه رمضان بنزول او بچه
وجه بود و تعیین این ماه در فرود آمدن قرآن بکدام جهت باشد **جواب** شک نیست قرآن از لوح محفوظ تا
آسمان دنیا در ماه رمضان فرود آمده و از آسمان دنیا بر پیغمبر نجما نجما سورة سورة و آیه آیه بر حسب حوادث
در مدت بست و سه سال نازل شده لیکن بآیه نزول به پیغمبر علیه السلام هم در ماه رمضان بود و افتتاح
آن در شب قدر روی نمود تخصیص نزول او بماه رمضان باعتبار نزول کل او در آسمان دنیا بود یا باعتبار بدایة

از افطار و فدیه در افضلیت و مزیت مثوبت می افزود بدین آیه این معنی ببیان پیوست بعده بآیه فمن شهد منکم
الشهر فلیصمه منسوخ گشت برین وجه معنی آیت اینست و هر کسانیکه طاقت صوم دارند و میتوانند که روزه بسیارند
واجب بر ایشان چون افطار کنند بدل صوم فدیه طعام یک مسکین دهند پس هر که بر وجه تطوع و تبرع خیری و بری بیفزاید
و در فدیه بر قدر طعام یک مسکین افزونی نماید پس آن مر او را بهتر بود و در ثواب برتر باشد روزه بجا آوردن بهتر است
مر شما را از افطار کردن اگر شما از خداوندان علم و دانش باشید که خیریت روزه و ثواب آنرا بدانید شرط مذکور برای
تثبیت و تقریر ست نه برای تشکیک و تردید چنانچه در پارسی گویند اگر اصلی وفا خواهی کرد و دل بر جفا نخواهی آورد
و بر قول کسانیکه یطیقونه را بمعنی لا یطیقونه میدارند و معنی آیت بر حذف لا می پندارند و جمله وان تصوموا خیر لکم عطف
بر فمن کان منکم مریضا او علی سفر میگویند و جمله و علی الذین یطیقونه فدیه را با متعلقات او معترضه میخوانند برای رخصتی
دیگر بعد رخصتی چه رخصت اول تعذر سفر و مرض بود و این رخصت بعدم طاقت بر صوم روی نمود برین نوع معنی چنین
آید هر کسانیکه روزه داشتن نتوانند و خود را عاجز از روزه دانند فدیه آن یعنی طعام یک مسکین بدهند قضاء صوم
بمثل غیر معقول یعنی فدیه بشرط عجز تا وقت موت بود و اگر ضعیف بقوت و عجز بقدرت بدل کرد و فدیه تطوع شود
و قضاء روزه بروزه که مثل معقولیت واجب آید وان تصوموا خیر لکم در حق مسافر و مریض باشد در حق کسی که قادر بروزه
نیست و طاقت صوم ندارد وان تصوموا خیر لکم درست نیاید برین وجه این آیت منسوخ نباشد باقی معنی آیت
و آنچه متعلق بدان دارد در بیان وجه اول تحقیق شده و بتشریح و توضیح در بیان آمده شَهْرُ رَمَضَانَ
الَّذِيْٓ اُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنٰتٍ مِّنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ ۚ
فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ ؕ قرآن بهمزه بر وزن فعلان مصدر قرأ بمعنی مفرد اسم
ما انزل علی الرسول شده یا بعدم همزه از قرآن بر وزن فعال یا مهموز بحذف همزه بر وزن فعال را بغیر لام آمده در قرآن
همه جا بهر دو وجه بمعنی منزل بر رسول خوانند مگر در آیت ان علینا جمعه و قرآنه فاذا قرأناه فاتبع قرآنه و بعضی آیات
دیگر که او را بمعنی قرأت دانند شهر رمضان مرفوع بر ابتدا است هدی بمعنی هادیا یا بر وجه مبالغت حال ست از قرآن
و بینات عطف ست بر هدی من در من الهدی والفرقان بیانیه ست جار و مجرور صفت ست مر بینات ای آیات
بینات کائنة من الآیات الهادیة والفارقة بین الحق والباطل و تواند بود که هدی و فرقان بمعنی مصدر بود و من الهدی
والفرقان بمعنی من اهل الهدی والفرقان متعلق انزل باشد و جمله انزل صله الذین ست و موصول با صله صفت مبتدا ست
و جمله فمن شهد منکم الشهر فلیصمه خبر مبتدا است فا در خبر از جهت آنست که مبتدا موصوف ست بموصولی که صله
او فعل ست بر طریق ان الموت الذی تفرون منه فانه ملاقیکم و رابط لفظ الشهر ست که از باب وضع مظهر موضع
مضمر ست ضمیر فلیصمه مفعول به نیست زیرا آنچه فعل لازم آمده لیکن ظرف ست که بر سبیل اتساع مفعول به شد

بیان تخییر وتیسیر ست معنی انیست پس هر که باشد از شما رنجور یا کائن بر سفر پس بروست روزها بعدد و از ایام دیگر
بود روزها که لازم آمده و در سفر و مرض فوت شده سوال فمن کان منکم مریضا او علی سفر گفت مریضا او مسافرا نگفت
نکته چیست و اختیار این عبارت بر چه مبنی ست جواب استعمال علی که برای استعلا آمده دلالت برین کند که سفر امر اختیاری
باختیار مسافر حاصل شده است بخلاف مرض که آن اضطراریست مریض را در حصول آن اختیاری نیست چه برین افتراق
احکام شرع مبنی ست چنانچه مخالفت اسلام بر دوی رح آورده چون سفر از امور مختاره است یعنی باختیار حاصل میگردد
اگر مقیمی در ماه رمضان عمدا افطار کرد و کفارت لازم شده اگر بعده هم دران روز سفر حادث گردد و کفارت ساقط نشود
زیرا که سفر از عوارض مکتسبه ست باختیار بنده حاصل میشود و انچه باختیار بنده حاصل شود مسقط کفارت که حق شرع ست
نگردد بخلاف مرض که امر سماوی ست از قبل صاحب حق حادث شده کفارت را که حق شرع ست مسقط آمده بدانک
بر مذهب ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه هر سفری موجب رخصت شود و نزدیک امام شافعی رح سفر معصیت چون
سفر بغی و قطع الطریق سبب رخصت نشود و مرض در بعضی روایت مطلقا سبب دانند و در بعضی روایات مرضی را
که روزه در وی زیان میکند سبب رخصت پندارند مرضی را که روزه در وی زیان نمیکند سبب رخصت نبود و نزدیک
امام شافعی رح مریض در روزه خوف هلاک یا خوف تلف عضو نباشد رخصت افطار نبود **وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ**
فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ
إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ مسکین و مساکین بصیغه واحد و جمع و فدیه بتنوین و رفع طعام بر بدلیت از فدیه و بتر
تنوین و جر طعام باضافت خوانند و معنی بر حسب اختلاف قرآت مختلف دانند و تطوع بصیغه ماضی و تطوع بصیغه
مضارع با ادغام تا برای مذکر غایب مفرد شده و من شرطیه ماضی بمعنی مستقبل آمده سوال بر قرآت جمع فدیه
طعام جماعه مساکین بود و بر قرآت افراد طعام مسکین واحد باشد میان دو قرآت معارضه آید از روی ظاهر مخالفت
روی نماید جواب از جهت توفیق میان دو قرآت در قرآت جمع فدیه طعام مساکین فی صیاما تهم مقدر بود
تا بمقابله جمع جمع که موجب انقسام احاد بر احاد ست در هر روزه طعام یک مسکین واجب شود و فدیه مرفوع بر ابتدا
جار و مجرور یعنی علی الذین یطیقونه خبر مبتدا ست جمله فمن تطوع خیرا فهو خیر له معترضه ست برای بیان خیریت افزودن
بر قدر طعام یک مسکین در فدیه و ان تصوموا مبتدا ست خیر لکم خبر مبتدا ست این جمله عطف ست بر جمله وعلی الذین
یطیقونه فدیه طعام مسکین ست بر جمله فمن کان منکم مریضا او علی سفر فعلیه عدة من ایام اخر لازم ست ای ان کنتم ذوی العلم
ان کنتم شرطی ست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی چه جمله وان تصوموا خیر لکم مفید فائده خبر ست و در ین آیه دو وجه
بعضی یطیقونه را بر اثبات میدارند در معنی آیه را بر حذف لا می آرند کسانیکه قائل بحذف لا نمیشوند و بر ظاهر اثبات
میروند میگویند که در آغاز اسلام میان روزه داشتن و افطار کردن و در قضاء آن فدیه دادن تخییر بود لیکن روزه

تشبیه در اصل روزه باشد تشبیه در عدد نبود و تواند بود از الذین من قبلکم نصاری مراد باشند که سی روزه ماه رمضان
فریضه داشتند در آن وقت که سی روزه ماه رمضان بر ایشان فریضه گشت و روزه یکماهه بفرضیت پیوست روزها دراز
گرم که در غایت حرارت بود روزه داران را رنج و مشقت روی نمود ماه مذکور را بروزه های کوتاه تحویل کردند و ده روز
پیش از آن و ده روز بعد آن برای جبر آن روزهای زیادت آوردند برین تقدیر تشبیه در اصل و عدد باشد و وجه تشبیه
هر دو را شامل بود روایت کرده اند در آغاز اسلام در شریعت پیغمبر ما علیه الصلوة والسلام روزه روز عاشورا
فریضه بود فرضیت آن منسوخ گشت سه روزه ایام بیض یعنی ایام لیالی بیض سیزدهم چهاردهم پانزدهم بفرضیت پیوست
بعد از آن فرضیت ایام مذکوره نیز نسخ پذیرفت روزه ماه رمضان صفت فرضیت گرفت لیکن با طاعت صوم میان
ادا روزه و قضا آن صوم بدادن فدیه بقدر صدقه فطر تخییر بود بعد آن تخییر مذکور را بالزام ادا صوم و تحریم فطر صورت
نسخ روی نمود رخصت فطر بدادن فدیه بعدم طاقت صوم مخصوص گشت شرعیت روزه برین تفصیل بقرار دست و
نیز در آغاز اسلام از گزاردن نماز خفتن تا نماز شام شب دوم روزه میداشتند و وقت افطار کردن نماز شام تا گزاردن
نماز خفتن و یا تا خواب کردن می پنداشتند حکم مذکور بحکم فالآن باشروهن وکلوا واشربوا حتی یتبین لکم الخیط الابیض من الخیط
الاسود بنسخ پیوست و حد روزه از صبح صادق تا غروب آفتاب و حد خوردن و آشامیدن و جماع کردن از نماز شام
تا خروج وقت نماز خفتن متعین گشت چون روزه عبادتی شاقه ست باز داشتن بالوفات طبع و محبوبات نفس است
و آن طبع را کاری دشوار و نفس را موجب عجز و اضطرار ست یکبارگی نفرمود و یکدفعت مشقت ننمود و نیز تشبیه بگذشتگان
کرد و مشقت را در معرض شرکت آورد که مشقت مشترکه آسان نماید و بر طبع و نفس از جهت شرکت دشوار نیاید و نیز بذکر
ایاما معدودات بیان قلت کرد و در حیز تقلیل آورد تا طبع از جهت قلت آسان داند و نفس آنرا تحمل کردن تواند و نیز
در سفر مرض مقرون برخصت گردانید و از جهت عذر بر جواز تاخیر رسانید تا دشواری کم شود و نفرت و مشقت از دل
برود أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ ظرف ست مرکب یا ظرف صیام یا ظرف تتقون ست معنی اینست روزها شمرده
یعنی روزها اندک در حیز شمار آمده عرب بمعدود کنایت از قلت دارند چنانچه نامعدود کنایت از بسیار پندارند ایام
معدودات که آن سی روزه یا بیست و نه روز بر حسب اختلاف روایت هلال یا سه روز در هر ماهی که ایام بیض است یا
روز عاشورا در هر سال و آن هر یک وجه که سی روز یا بیست و نه روز است غیر منسوخ ست و بر هر دو وجه که سه روز ایام
بیض یا ایام عاشورا که بر نسبت عمر ست منسوخ باشد فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ
فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ من موصوله با صله خویش مرفوع المحل بر ابتدا است عدة مبتدائی محذوف الخبر
فعلیه عدة من ایام اخر جمله خبر مبتدا است چون مبتدا موصول بفعل ست متضمن معنی شرط شده در خبر او فا در آمده و این جمله عطف ست
بفا بر جمله کتب علیکم الصیام یا معترضه است میان معطوف یعنی فمن شهد منکم الشهر فلیصمه و معطوف علیه یعنی کتب علیکم الصیام برای

یا تساوی امرین بود و قصر اضافی بغیر یکی ازین سه چیز جایز نباشد مگر آنکه گویند از نفی اثم از موصی و موصی له نفی اثم
از ایشان بر طریق اولی آید برین طریق اگرچه این دو چیز موصی و موصی له تعیین کرده قصر مذکور قصر حقیقی باشد
اِنَّ اللّٰهَ سَمِیْعٌ عَلِیْمٌ ۝ این جمله تذییل ست و تاکید از جهت ایراد ثنا باری تعالی بر وجه وکادت و
استواری ست یا این آیت را کنایت از ان الله یجازی المبدلین و یعاقب الخائنین دارند و چون جمله فانما اثمه علی الذین
یبدلونه بمضمون این جمله باعتبار معنی مکنی عنه یعنی معنی یجازیهم و یعاقبهم ملوح ست تاکید جمله باعتبار تقدیم ملوح پندارند
معنی اینست بدرستی شنوا ست یعنی وصیت وصیت کنندگان بشنود علیم ست داناترست تبدیل تبدیل کنندگان را
بداند سزا کردن تواند فَمَنْ خَافَ مِنْ مُّوْصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَیْنَهُمْ فَلَآ اِثْمَ عَلَیْهِ
ای علم خوف بمعنی علم آمده من شرطیه است فلا اثم علیه جزاء او افتاده فاصلح عطف ست بر خاف جمله شرطیه معترضه است
برای بیان تجویز تبدیل وصیتی که زیاده بر ثلث شده و تقدیر آن در شرع بر ثلث آمده معنی اینست پس هر که میل سوی اضطرار
ورثه از موصی بزیادت کردن وصیت بر ثلث بغیر قصد موصی یا بقصد او بداند میان موصی له و ورثه صلح کند
و عمل وصیت را بصلاح افگند و وصیتی که زیادت بر ثلث کرده بود بگرداند تا بثلث برساند بروی بزهکاری نبود و
درین کار آثم نشود زیرا که کاری بر وفق شرع کرده و عملی بر وفاق شریعت آورده اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ ۝ ع
کنایت ست از یغفر خطیئة الموصی بالاصلاح المذکور و جمله فاصلح بینهم ملوح سوی مضمون جمله باعتبار معنی مکنی عنه بود بتقدیم
ملوح تاکید جمله ست سایغ نمود معنی اینست بدرستی خدای آمرزگار ست گناه وصی را که باضرار ورثه بزیادت بر ثلث
عاصی گشت و تصرف او بر قدر نامشروع بابطال پیوست باصلاح مذکور بیامرزد رحیم ست یعنی بر اصلاح کننده و از قدر
نامشروع در وصف مشروع آرنده رحمت کند یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیَامُ کَمَا
کُتِبَ عَلَی الَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِکُمْ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُوْنَ ۝ معترضه دیگر ست برای بیان حکم صیام تکرار جمله ندائیه
برای تاکید تنبیه ست بر طریق تکرار یا آیت در آیت انی قد جاءنی من العلم ما لم یاتک بعد یا ابت لم تعبد ما لا یسمع و لا یبصر و
لا یغنی عنک شیئا و تکرار ربنا در ربنا و اجعلنا مسلمین لک بعد ربنا تقبل منا و کاف با مجرور خویش صفت مصدر محذوف ست
ای کتب علیکم الصیام کتابة ککتابة الصیام علی الذین من قبلکم و ما در کتب موصوفه ست یا موصوله ای کصیام
و کالذی کتب علی الذین من قبلکم لعلکم تتقون بمعنی لکی تتقوا متعلق ست بکتب علیکم معنی اینست ای مومنان بر شما
روزه متعین شده و مفروض آمده چنانچه مکتوب شده و مفروض آمده بر کسانیکه پیش از شما بودند و در دین بر شما پیشی
نمودند تا شما بباز ماندن از شهوت بطن و فرج متقی گردید و پرهیزیدن مذکور پرهیزگار شوید چنانچه سبب باز ماندن آن حلال
باشد سبب باز ماندن از حرام بر طریق اولی بود روزه عبادتی دیرینه هیچ امتی از آدم تا این دم از روزه خالی نبود آدم را
صلوات الله علیه روزه ایام بیض و قوم موسی را روزه عاشورا و همچنین در هر امتی فرضیت روزه روی نمود برین تقدیر

تذکیر اولی ست تذکیر در کتب بنا برین معنی نیست یا این موصیت بمعنی ایصا ست و لهذا در ضمیر بدله که عاید سوی
اوست تذکیر آورده و بدلیل تعلق جار و مجرور بعضی للوالدین بدو اذا حضر ظرف ست مر کتب آن ترک خیرا شرطی ست
مستغنی از جزا بر وجه اکتفا مال را خیر نام کرده زیرا که سبب خیر آمده و تنکیر خیرا برای تکثیر ست ای ترک مالا کثیرا حقا
حال ست از الوصیة علی المتقین متعلق ست بحقا بتضمین واجبا معنی اینست فرض کرده شد چون حاضر شود
یکی از شما را موت و نزدیک شود هنگام فوت اگر غنا وافر دارد و مال بسیار میگذارد بر شما وصیت برای مادر و پدر
و برای نزدیکان چون برادر و خواهر بنیکوئی و میان روی و عدل برعایت اقدار و مقادیر و محافظت قسمت غنی
و فقر چنان کند که همه را بر رضا دارد و بحظ مقدار و حرمان دل کسی را نیازارد و دران حال که ایصاء مذکور
حقی ست لازم بر متقیان و واجب بر پرهیزگاران یعنی بر کسانیکه پرهیزگاری کنند از حقوق والدین و از بی رعایتی
حقوق اقارب بترسند سوال اذا چون در ماضی در آید بمعنی مستقبل گردد و کتب فعل ماضی ست تعلق فعل
ماضی بزمان مستقبل چگونه آید جواب اذا حضر بر وجه تقدیم و تاخیر متعلق وصیت بمعنی ایصا بود متعلق کتب
علیکم نباشد سوال علیکم خطاب مر همه را ست و در وقت نزدیک شدن مرگ یک کس وصیت کردن همون را فرض ست
همه را فرض نباشد تعلق اذا حضر احدکم یکتب یا بوصیت که فاعل کتب افتاده محل اشکال و موضع ورود سوال بود جواب
حکم یک کس غیر معین از جماعتی بر سبیل بدلیت متعلق بکل بود پس ایجاب وصیت در وقت حضور یکی از مخاطبان هر کدام
کس از ایشان تصور کنند متعلق بکل بود و این آیت یعنی آیت کتب علیکم منسوخ ست بآیه مواریث و بحدیث ان الله
اعطی کل ذی حق حقه الا لا وصیت بوارث فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى
الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ معترضه ست برای بیان وعید تبدیل کننده وصیت انما برای حصر ست اثمه
مبتدا است علی الذین یبدلونه خبر مبتدا است معنی اینست پس هر که وصیت را بدل کند بعد آنکه آنرا شنیده و
دانسته باشد بر وجهی که ثابت شده و بر طریقی که از موصی حاصل آمده پس بزه تغییر و تبدیل بر کسانی ست که تبدیل
میکنند و بوجه بیدیانتی آنرا میگردانند اندک را بسیار میکنند یا از مصرفی بمصرفی دیگر می افگنند یعنی بزه مذکور بر مبدل آن
بود بر وصیت کنندگان نباشد چه ایشان بوصیت خویش بثواب رسیدند و تغییر و تبدیل جایز نمی دیدند و علی الذین
یبدلونه بعد ذکر من بدله از باب وضع مظهر موضع مضمر شده برای تصریح علت بزه کاری آمده سوال اثم تبدیل
احتمال ندارد که بر غیر مبدل باشد فائده قصر بانما چیست و تحقق آن بر کدام وجه مبنی ست جواب در کلام عرب
آمده است که انما بمعنی آن بود و مطلوب ازو تاکید باشد قصر مراد نبود و تواند بود انما درین آیت ازین قبیل دارند ورود
سوال نپندارند یا بمعنی ما و لا باشد و قصر حقیقی بود و در کشاف انما مذکور را بمعنی ما و لا داشته و بمعنی قصر بر مبدل و
بر نسبت موصی و موصی له پنداشته اند قصر مذکور بر مبدل بر نسبت موصی و موصی له بغیر اعتقاد شرکت یا اعتقاد عکس

و بر هر دو وجه جمله خبر مبتدأ اول ست معنی اینست پس قاتلی که عفو کرده شد او را از جانب برادر او که ولی مقتول ست
چیزی از عفو بدین که بعض اولیاء عفو کنند یا همه اولیاء مقتول مقابله مالی که از قاتل بستانند قصاص که واجب شده
نبخشند نه عفو کامل یعنی عفو همه اولیا که مجانا بود آنجا هیچ چیز لازم نمیگردد و اتباعی و ادای متوجه نمیشود اما اگر از بعض
عفو باشد پس ولی مقتول راست که عفو نکرده دنبال کردن قاتل و مطالبه کردن او بر وجه معروف برای طلب حق خویش
از دیه با مالی که بران صلح شده و بدینکه سختی و زشتی ننماید و بدرشتی پیش نیاید و بر قاتل ست ادای حق کسی که عفو نکرده ست
قصاص را از دیه با ادای مالی که بدان صلح شده و بر وجه نیکی کردن و نیکوئی نمودن برینکه دل بمماطله نیارد
و بکم کردن آن دل او نیازارد ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ این جمله تذییل ست معنی اینست
آن یعنی تجویز عفو و استبدال قصاص بمال تخفیفی ست از پروردگار و رحمتی ست از کردگار ذو الجلال چه اهل توریت بر
ایشان قصاص متعین بود و تجویز دیت روی تمنی نمود و اهل انجیل عفو واجب میداشتند و قصاص و اخذ دیه
جایز نمی پنداشتند فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝
این جمله نیز با فا معترضه ست برای بیان حکم تجاوز کنندگان از حد معنی اینست پس هر که از حکم شرع بعد بیان ما تجاوز
کند و خود را از حدود شریعت بیرون افگند و بعد از عفو و اخذ دیه بر انتقام خروشد و قاتل را بعفو ایمن سازد و در
قتل او کوشد پس مر او را عذابی الیم ست و عقابی فخیم ست چه بعد از اخذ دیه قصد کشتن بناحق بود و تبدیل قول
و اختلاف ظاهر و باطن با آن متضمن باشد وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ حال ست از کتب علیکم القصاص
یا معترضه ست برای ستودن قصاص معنی اینست مر شما راست در قصاص و مکافات ثبات و بقاء حیوة یعنی حیوة
قاتل که از خوف قصاص نکشد و چون نکشد کشته نشود و حیوة اولیاء طرفین و عشایر جانبین اگر شرعیت قصاص نبودی
دل بر کینه و ضغینه می نهادند و در تقابل و تقالی می افتادند بشرعیت قصاص انتقام بحصول پیوست و کینه کشی
که میسر گشت دل بر تقاطر نگماشتند بدین سبب خود را زنده داشتند يَا أُولِي الْأَلْبَابِ
جمله ندائیه معترضه ست برای تنبیه معنی اینست ای خداوندان عقول که بقوت عقل خویش این معانی دریابند و
باستعداد فکر خود در تحصیل آن بشتابند لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ۝ بمعنی لکی تتقوا متعلق بکتب علیکم
القصاص ست معنی اینست نبشته شده است بر شما قصاص تا بمخافت آن از قتل غیر پرهیزید و ازین جریمه
مهلک بگریزید كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ
وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ۝ این جمله معترضه دیگر ست برای بیان حکم وصیت و چون
وصیت و قصاص هر دو ملابسه با موت دارند فصل بتجدید تنبیه نکرد یا ایها الذین آمنوا برای تنبیه نیاورد الوصیة فاعل ست
کتب وصیت مؤنث لفظی ست و در فعل مؤنث لفظی از فصل نباشد تذکیر و تانیث رواست و چون فصل باشد

و اوامر دیگر چنانچه بمشیة الله بیان کرده خواهد شد بر صورت عطف بر مضمون مذکور روی خواهد نمود و میان معطو
و معطوف علیه ذکر قصاص و ذکر وصیت و ذکر صیام و حکایت سوال از هلال بر وجه اعتراض برای بیان احکام وج
آن سوال ذکر کرد و میان ایشان از جهت عدم جامع و تباعد قصورات ایشان عاطف نیاورد معنی اینست نبشته
ای مومنان بر شما قصاص در کشتگان اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰی بِالْاُنْثٰی
الحر فاعل فعل محذوف ست ای یقتل الحر بالحر جمله مبینه قصاص مذکور ست معنی اینست کشته شود آزاده یا زاد
و بنده به بنده ماده بماده و این آیت اشارت میکند مولی مقتول حر را بعبد و مرد را بزن نکشد چنانچه امام شا
و مالک گفته اند و بسیار علما بران رفته اند و نزدیک علماء ما این آیت به آیه ان النفس بالنفس منسوخ شده که در
میان حر و عبد و زن و مرد فرقی پیدا نیامده و نیز درین آیت اشارت ست که مومن بکینه کبیره از ایمان بیرون نمی
و مرتکب کبیره را کافر خواندن چنانچه خوارج خوانند و از ایمان بیرون آمده گفتن چنانچه معتزله گویند نشاید نه بینی که
سبحانه تعالی قاتل عمد را مومن تسمیه کرد و در حق او ندا یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم القصاص فی القتلی آو
سوال قصاص کردن فعل حاکمان ست پس ماموران و مخاطبان و مسمی بمومنان ایشانند یا ایها الذین
کتب علیکم القصاص دلالت نکند برینکه قاتل آن عمد مومنانند جواب حاکمان امرایند مامور بقصاص قاتلانند
کتب اصول فقه قصاص را از باب قضا بمثل معقول آورده و مامور بقضا قاتل ست که اتلاف نفس کرده پس
یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم القصاص قاتلان باشند حاکمان مامور نبوند تسمیه قاتلان عمد بمومنان ثابت شود استدلال
مستقیم گردد و نیز مراد از لفظ من اخیه چنانچه ایمه تفسیر گفته اند ولی مقتول باشد و ضمیر او عاید بر قاتل عمد کند که
بود نسبت ولی سوی مقتول قاتل باخویت اسلام ثابت گردد این لفظ اشارت کند قاتل عمد مسلمان ست
و یا ارتکاب گنه کبیره از مومنان ست و آیه وان طائفتان من المومنین اقتتلوا موید این معنی ست تسمیه باغی
گناه کبیره ست بمومن ثبت همین دعوی ست فَمَنْ عُفِیَ لَهٗ مِنْ اَخِیْهِ شَیْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوْفِ
وَاَدَآءٌ اِلَیْهِ بِاِحْسَانٍ ط این جمله با فا معترضه است برای حکم عفو از قصاص و تنکیر
برای تقلیل ست و تنکیر اتباع و اداء برای نوعیت ست ای شیء من العفو یعنی شیء یسیر من العفو بان عفی بعض
من الاولیاء او عفی عن القصاص بعدل و این اسناد فعل مجهول سوی مفعول مطلق ست ای فمن اوقع شیء
من العفو له عن القتل من اخیه جمله عفی له من اخیه شیء صله من ست و من با صله مرفوع المحل بر ابتدا است اتباع
و اداء خبر اند مر مبتدا محذوف را ای امر هی اتباع و اداء علی وجه اللف والنشر امر ولی المقتول امر بالاتباع
ای نوع من الاتباع و هو طلب حصة من لم یصالح و طلب المال لمصالح علیه بالمعروف و امر القاتل بنوع من الاداء
و هو الاداء بلا مماطلة یا مبتدا اند بحذف خبر ای اتباع بالمعروف لولی المقتول و اداء الیه باحسان علی القاتل

وانواع مبرات مالی که بالا گذشته محمول بر خیرات نافله و صدقات تطوع بود یا واجبات غیر زکوة چون عشر و صدقه
فطر و کفارت و نذر و جز آن باشد وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا اذا عاهدوا متعلق ست
بموفون والموفون عطف ست بر من آمن معنی اینست وفا کنندگان عهد چون با کسی عهد کنند یعنی و کسانیکه میثاق
را در حیز نقض نیفگنند وفاء عهد کاری عظیم و شانی فخیم ست دین و دولت بدو منوط و ملک و ملت بدو مربوط ست پادشاه
را بقاء ملک بوفاء عهد متعلق ست و بقاء دین ببقاء ملک متحقق ست بیت از عهده عهد گر برون آید مرد ٭ از
هر چه گمان بری فزون آید مرد ٭ حنث یمین را در شرع کفارت بود نقض عهد و مخالفت بیعت را کفارتی نباشد
وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ والصابرین منصوب ست بتقدیر و اخص من اهل
البر الصابرین و این را نصب علی المدح گویند معنی اینست مدح میکنیم و مخصوص میگردانیم از جمله اهل صبر کنندگان را در
هنگام سختی و محنت و انواع بدحالی و ایذاء دشمن و مشقت گرسنگی و درد امراض و مصایب بدنی و مالی و در هنگام
حرب با کفار و سایر انواع مضار در تفسیر آورده که این آیت در حق صابران بر مشاق وارد شده و در شان متاعب
حصاری شدن پیغمبر علیه السلام و حفر خندق و گرد گرفتن احزاب مدینه را فرود آمده آن هنگام سختی و قحط و هجوم دشمنان
وقوف بوده و انواع مشاق و متاعب روی نموده تا آنکه گفته اند بعضی صحابه را یکان هفته فاقه بودی و در حفر خندق میبودند
و طعام روی ننمودی درین ایام پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم روزی از گرسنگی سنگی در شکم تا شکم تهی نماید بسته بود برین وجه
برای تقویت دل خلق تجلد مینمود هم ازین جهت در والصابرین نسق گردانیده و ایشان را بتحقیق مدح أُولَٰئِكَ
الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ○ اولئک مرفوع المحل بر ابتداست موصول با صله یعنی الذین
صدقوا خبر مبتداست و جمله و اولئک هم المتقون معطوف بر دست هم ضمیر فصل ست بر تقدیری که من آمن با معطوفات خویش
مبتدا باشد این جمله خبر او بود و بر تقدیری که من آمن بحذف مضاف خبر لکن بود این جمله مستانفه دارند در جواب با شان هولاء
پندارند معنی اینست ایشان یعنی این مذکور آن کسانند که در دعوی بر و نیکوکاری صادقانند در مبرت پیشدستی
کرده اند و در نیکوکاری پیش از دیگران آورده اند و ایشان هم ایشانند پرهیز کنندگان و از خدای عز و جل ترسندگان
نه اهل کتاب که ایشان این صفات ندارند و دل بر ایمان و اعمال مذکوره نمیگمارند يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ
عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَىٰ روایت کرده اند که میان دو قبیله از قبائل عرب دعوی دما بود یکی از ایشان بر دیگری
بزرگی و غلبه مینمود سوگند خوردند که ما بدل بنده حر شما و بدل زن مرد را و بدل یکی دو را بکشیم و انتقام خویش از شما برین
طریق بکشیم پیش پیغامبر صلی الله تعالی علیه وسلم بتحاکم آمدند و قضیه خصومت خویش عرض کردند در شان ایشان این
آیت نازل گشت و این نظم بورود پیوست جمله لیس البر ان تولوا وجوهکم قبل المشرق والمغرب ولکن البر من آمن بالله تا آخر
متضمن تحریض بر انواع مذکور و امر بامور مسطور در معنی افعلوا هذه الامور بود پیشتر ازین امر و قاتلوا فی سبیل الله الذین یقاتلونکم

کسی ست که بگرود و تصدیق کند و ایمان بخدای و روز قیامت و فرشتگان و جنس کتاب از قرآن و کتب دیگر و پیغمبران آ
وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ
وَفِي الرِّقَابِ ۚ ای علی حب الله او علی حب المال او علی حب الایتاء این جمله عطف ست بر آمن بالله معنی
اینست و بدهد مال را یعنی مالی که خدای او را داده است بر دوستی خدا یا بر دوستی دادن مال بخوشی بدهد و در دا
کراهت نبود یا بر دوستی مال یعنی دران هنگام که سوی مال حاجت دارد و مال را محبوب می پندارد و خداوندان قرا
چه دادن مال قربتان فقر را هم صدقه باشد و هم صله رحم بود زکوة در شهری دیگر نفرستد مگر آنکه دران شهر فقیر ا
او بود که تصدق برو بهتر ست و ثواب آن اکثر ست و یتیمان را یعنی صغیران بی پدران و مسکینان را و راهگذریان
یعنی کسانیکه بر سر راه در غربت مانده و از مال و اسباب و خود جدا افتاده و خواهندگان محتاج را که قوت روز ندارد
ماسه روی بسوال می آرند چه اگر حاجت نبود کسی بر خود ذل سوال نه پسندد و اختیار خواری خواهش از وی صور
نه بندد و در رها کنانیدن رقاب مکاتبان که مولی بر ایشان برای آزادی مالی نهد و رقاب امیران که صاحب ما
باداء فدا ایشان را خلاص دهد یا رقاب بندگان که ایشان را بخرد و آزاد کند سوال و فی الرقاب ظرف ست
مالا ذوی القربی با معطوفات خویش مفعول به بود عطف ظرف بر مفعول به با اختلاف جهت چگونه سایغ نمود جواب
ظرف را محمول بر حذف فعل دارند بتقدیر و آتی المال فی الرقاب پندارند عطف جمله بر جمله بود عطف ظرف بر مفعول به نباشد
چنانچه صاحب کشاف در آیه لقد نصرکم الله فی مواطن کثیرة و یوم حنین و ینصرکم یوم حنین تقدیر کرده و کلام را از باب عطف جمله
بر جمله آورده تا عطف ظرف زمان بر ظرف مکان نیاید و در معنی صورت اختلاف جهت ننماید و تواند بود عطف بر ظرف محذوف
متعلق و السائلین باشد بتقدیر و السائلین فی حوائجهم و فی فک الرقاب بود و سوال برای دفع المال بزبان قال بدارند متناول زبان
قال و حال ندارند و ذکر جار و مجرور له یعنی علی حبه بر معنی علی حب الله مخصوص تکمیل ست بر معنی علی حب الله برای دفع وهم دادن بریا و سمعه
بود و بر معنی علی حب ایتاء المال تکمیل الی بر معنی علی حب الله برای دفع دادن وهم بکراهت و ناخوشی طبیعت باشد و بر معنی
علی حب المال تتمیم دارند و از جهت نکته غیر دفع ایهام و هی المبالغة فی المدح پندارند چه دادن با حاجت سوی
مال برتر ست و مثوبت ابناء او اکثر ست وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ ۚ جمله اقام با معطوف خویش عطف ست
بر آتی المال معنی اینست و نماز بر پا دارد و فوت شدن هیچ نمازی از وقت جایز نه پندارد و زکوة را بدهد یعنی جزوی
از نصابی که بمال بران گذشته است بمصرف ادا کند از دویست درم نقره که در دیار ما پنجاه و دو نیم توله است و از بیست
مثقال زر که هفت و نیم توله ست ربع عشر بدهد و آن در نقره پنج درم یعنی یک توله و سه ماشه و شش حبه و در زر دو ماشه
و دو حبه مقدر بود و در عروض تجارت نیز بقیمت نصاب زر یا نقره ربع عشر واجب شود و در سوایم یعنی بهایم بیرون
چرنده از شتران و گاوان و گوسپندان اگرچه برای تجارت نباشند و بر تفصیلی که در کتب فقه مسطور ست لازم دانند

بعضی در رہ تکذیب میرفتند در خلافی اند کہ نزدیک اولوا الالباب ہر آئینہ دور ست از رہ حق و صواب بعضی مفسران
جملہ وان الذین اختلفوا متعلق جملہ ذلک بان اللہ نزل الکتاب بالحق دارند داخل بیان سبب کفر و عذاب پندارند و این
مشکل ست زیرا کہ ما صدق علیہ در ان الذین یکتمون ما انزل اللہ قومی دیگر اند و ما صدق علیہ وان الذین اختلفوا
فی الکتاب الآیۃ قومی دیگر بودن قومی در شقاق بعید سبب کفر و عذاب قومی دیگر نشود پس جملہ ذلک بان اللہ نزل
الکتاب داخل سبب کفر و عذاب کردہ مذکور نبود مگر آنکہ کتمان ایشان را سبب اختلاف و شقاق این گروہ دارند داخل این
اختلاف و شقاق ایشان باعتبار تسبیب گروہ دیگر سبب کفر و عذاب پندارند سوال وان الذین اختلفوا فی الکتاب
فی شقاق بعید بکسر ان جملہ ست وان اللہ نزل الکتاب بالحق بفتح ان مفرد ست عطف جملہ بر مفرد چگونہ آید و صحت
آن بچہ وجہ روی نماید جواب بعضی مفسران ان مکسورہ را اینجا بمعنی مفتوحہ داشتہ و کسر او از جہت در آمدن لام در خبر
پنداشتہ و تواند بود کہ این جملہ را حال دارند معنی کلام ذلک بان اللہ نزل الکتاب بالحق حال کون المختلفین فی الکتاب
فی شقاق بعید پندارند ان را بمعنی ان داشتن حاجت نبود و تکلف مذکور محتاج الیہ نباشد لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوْا
وُجُوْهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ البر اسم لیس ست وان تولوا خبر او ست و بر قرأت نصب البر
عکس آنست و قرأت بان تولوا مؤید قراۃ رفع ست قبل المشرق بمعنی جانب المشرق والمغرب ظرف است این آیۃ متصل ست
بآیۃ وحیث ما کنتم فولوا وجوہکم شطرہ متضمن بیان حکمی از احکام تولیہ اعتراض چند جملہ کہ در میان بود میان دو کلام متصل سایغ
نمود این آیۃ وارد ست در شان اہل کتاب از جہودان کہ سوی بیت المقدس کہ از مساکن ایشان جانب مغرب ست
توجہ دارند و ترسایان کہ روی در نماز سوی مشرق می آرند معنی اینست نیست بر یعنی نیکوی و نیکوکاری کہ روہای
خویش را جانب مشرق و مغرب متوجہ گردانید و چون جہودان و ترسایان بغیر انضمام ایمان سوی جایی کہ میخواہند توجہ
کنید وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتٰبِ وَالنَّبِيّٖنَ
البر اسم لکن ست و خبر او محذوف ست تقدیر کلام ولکن البر شیء آخر تتلو علیک بود و این کلام تخلص از ذکر استقبال سوی
ذکر مبرات اعمال باشد و ترک عاطف از جہت اختلاف خبر و انشا باشد من آمن باللہ و آنچہ معطوف بر وست مبتدا بود
و اولئک الذین و آنچہ معطوف بر وست خبر مبتدا باشد این جملہ متضمن بیان بر شود آمن و ماضیہا دیگر کہ معطوف بر وست
بمعنی مستقبل ست بدلیل تقیید والموفون بعہدہم کہ معطوف ست بر من آمن بظرف مستقبل یعنی اذا عاہدوا و استعمال ماضی
برای تفاؤل ست و معنی اینست نیست بر یعنی نیکوئی و نیکوکاری کہ متوجہ گردانید روہا خود را جانب مشرق و مغرب
لیکن نیکی و نیکوکاری خبری دیگر ست کہ ذکر آن خواہم کرد و آنرا در کلام کہ پس ازین خواہد آمد بتفصیل و تشریح در بیان
خواہیم آورد و تواند بود کہ من آمن و آنچہ معطوف ست بر و خبر لکن بود بحذف مضاف از اسم ای لکن اہل البر من آمن
باللہ الآیۃ یا بحذف مضاف از خبر ای لکن البر بر من آمن باللہ الی آخرہ باشد معنی چنین بود لیکن صاحب نیکی و نیکوکاری

تعدیل نکنند در شهادت چنانچه مسلمانان را تعدیل خواهد کرد و ایشان را در معرض عدالت و شهادت نیارد چنانچه
مسلمانان را خواهد آورد و ایشان را عذاب دردناک ست و همیشه مقام بیم و باک ست اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ اشْتَرَوُا
الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ ۚ این جمله مستانفه ست متضمن تعلیل جمله سابقه است
چنانستی که سایلی گفت مالهم یستحقون هذا الوعید فقیل اولئک الآیة معنی اینست ایشان آنانند که گمراهی را براه راست
و عذاب را بمغفرت خریده اند یعنی بدل راه راست گمراهی شده اند و بدل مغفرت عذاب اختیار کرده اند فَمَآ اَصْبَرَهُمْ
عَلَى النَّارِ ۝ فا سببیه ست حال مذکور سبب ست برای مقال مسطور و معنی اینست گروهی که کافرانند بر آتش چه
صابرانند یعنی صبر ایشان بر آتش چنان بود که از حال ایشان تعجب کرده شود زیرا که از گناه نمی پرهیزند و از گناهی که آتش
را می افروزد نمیگریزند سوال ذکر کتمان آیات و وعید آن در آیه ان الذین یکتمون ما انزلنا من البینات والهدی من بعد
ما بیناه للناس فی الکتاب اولئک یلعنهم الله و یلعنهم اللاعنون بالا گذشته بود تکرار چرا کرد و ذکر او بار دیگر برای چه آورد
جواب در آیه سابقه جزاء کتمان آیات ذکر کرد و درین آیه ذکر جزاء کتمان باخذ رشوت در بیان آورده و لهذا وعید ایشان
زیادت ست از وعیدی که بالا گذشته و سرزنش ایشان برتر است از سرزنشی که پیشتر رفته سوال در آیات سابقه
تائبان را استثناء کرده بود درین آیه استثناء روی نمود جواب استثناء تائبان ثابت ست بنصوص قطعیه مقبول بود
تا ذکر کردن آن درین آیت از باب اکتفا بذکر آن در آیه سابقه باشد ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ
ذلک اشارت بر کفر کافران یا بر تعذیب ایشان بود مرفوع المحل بابتداست آن باسم و خبر خویش مجرور باست جار و مجرور
خبر مبتدا است جمله معترضه ست برای بیان سبب کفر کفار یا برای بیان سبب تعذیب ایشان بنار بعد جمله تنزیل معطوف
محذوف ست اگر از کتاب قرآن مراد شود فانکروه و کذبوه محذوف دارند و اگر توریت مراد شود فحرفوه و کتموه مقدر
پندارند معنی اینست آن یعنی کفر کافران یا عذاب ایشان بسبب آنست که خدای تبارک و تعالی قرآن را تنزیل کرد
ایشان انکار کردند و تکذیب ورزیدند یا گویند خدای عز و جل توریت فرود آورد و ایشان آنرا گردانیدند و پوشیدند
کفر ایشان بدین سبب بود و بدین جهت ایشان را عذاب روی نمود وَاِنَّ الَّذِيْنَ اخْتَلَفُوْا فِي الْكِتٰبِ
لَفِيْ شِقَاقٍ بَعِيْدٍ ۝ ع این جمله عطف ست بر جمله ان الذین یکتمون ما انزل الله و جمله ذلک بان الله
معترضه ست میان معطوف و معطوف علیه چنانچه بالا گذشت و ذکر این پیش ازین در وقت تاکید این جمله از جهت رد
انکار ست چه اختلاف کنندگان در کتاب بودن خویش را در شقاق بعید منکر اند و در انکار این معنی مقر اند معنی اینست و بدرستی آنکسانی
که در کتاب خدای اختلاف کردند و وحی خدای را در خبر اختلاف آوردند چنانچه یهود و نصاری میان خویش حقیت
توریت و انجیل با یکدیگر مخالف شدند و بانکار پیش آمدند یهود انجیل را منکر گشتند نصاری بانکار توریت پیوستند
و چنانچه مشرکان در قرآن اختلاف کردند بعضی قرآن را شعر میخواندند و بعضی سحر میدانستند و بعضی بنسبت پیشینیان میگفتند

ربع ع ۲۱

اعتراضیه ست معنی اینست پس کسیکه محتاج شود و مضطر گردد در حالت که باغی نیست یعنی ظالم بر مضطری دیگر نیست
که میته از و بستاند بخورد چنانکه او هلاک شود و غیر متجاوز از حد شد جوع که زیادت بر قدر حاجت افتد پس در خوردن اشیاء مذکور
درین حالت بزهکاری بروی نبود و چون بر وجه رخصت ست اثمی و تبعه نباشد و امام شافعی رح از باغی باغی بر بادشاه
و از عادی تعدی کننده بر رهگذریان یعنی قاطع طریق مراد میدارد امام مذکور در حق ایشان از جهت اقتران عجز بمعصیت رخصت نمی
پندارد چه عاصی لایق تیسیر نبود و مستحق ارانی نشود در حق او قصر صلوة و افطار صوم نباشد و نزدیک اضطرار بخوردن اشیاء مذکوره مرخص
نگردد و امام اعظم و امام محمد رح اشیاء مذکوره نزدیک اضطرار مباح می گویند و تمسک بر آیه قد فصل لکم ما حرم علیکم الا ما اضطررتم
الیه میجویند چه استثنا تحریم موجب اباحت بود تا آنکه اگر صبر کند و بگرسنگی نمیرد آثم بود یا شهید نشود زیرا آنچه از مباح باز مانده
و خود را با وجود اباحت تناول بی سبب شرعی تلف کرده و نزدیک امام ابو یوسف رح حرام میماند و از جهت عذر با بقاء
حرمت مرخص میگردد و در خوردن آن بزهکار نمیشود چنانچه در اجراء کلمه کفر نزدیک اکراه باتفاق یا بقاء حرمت مرخص میشود
و از جهت عذر بزهکاری مرتفع میگردد اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ ۝ لیکن جمله تذییل ست تاکید از جهت اظهار
ثنا خدا بر وجه و کاوت ست معنی اینست بدرستی خدای آمرزگار ست رفع اثم کند رحیم ست بمباح گردانیدن اشیاء
مذکوره مضطر را بقا دهد اِنَّ الَّذِیْنَ یَکْتُمُوْنَ مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْکِتٰبِ وَیَشْتَرُوْنَ بِهٖ ثَمَنًا قَلِیْلًا
یشترون ای یبیعون به ثمنا قلیلا در عبادت قلب ست ای یبیعونه بثمن قلیل موصول با صله اسم ست مر ان اولئک مرفوع
المحل بر ابتدا است جمله ما یاکلون فی بطونهم با معطوفات خویش خبر مبتدا است اولئک با خبر خویش خبر ان ست و جمله
ان الذین تا آخر معترضه دیگر ست برای وعید نوشتندگان کتاب و بدل کنندگان آیات بثمن قلیل و تاکید جمله از جهت
ابراز وعید بر وجه و کاوت ست معنی اینست بدرستی آنکسانیکه میپوشند آنچه فرستاده است خدای از کتاب یعنی توریت
و آنرا ببهاء اندک میفروشند و ثمن مذکور را اندک خواند زیرا که دنیا اگرچه بسیار باشد بر نسبت آنچه ایشان را از امور اخروی
فوت شده اندک بود اُولٰٓئِکَ مَا یَاْکُلُوْنَ فِیْ بُطُوْنِهِمْ اِلَّا النَّارَ
اولئک مبتدا است جمله ما یاکلون فی بطونهم خبر مبتدا است و جمله خبر ان ست معنی اینست ایشان نمیخورند و نمی اندازند
اندک و بسیار در شکمهای خویش مگر نار اگر نار بر حقیقت دارند این بر وجه تمثیل بود و اگر از نار سبب نار یعنی طعام حرام
مراد باشد مجاز مرسل شود برین تقدیر معنی این باشد نمیخورند مگر حرامی را که سبب آتش بود و مستوجب نار گردد وَلَا
یُکَلِّمُهُمُ اللّٰهُ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ عطف ست بر ما یاکلون معنی اینست و سخن نمیگوید خدا با کافران سخنانی
که بگوید با مسلمانان چنانچه سلام طبتم و ادخلوا الجنة و انتم و ازواجکم و مانند آن با مسلمانان خواهد گفت و با کافران بمانند
اخسئوا فیها لا تکلمون بعد و طرد ایشان خواهد جست وَلَا یُزَکِّیْهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِیْمٌ ۝
جمله ولا یزکیهم عطف ست بر لا یکلمهم و جمله و لهم عذاب الیم تذییل ست معنی اینست و پاک نگرداند ایشان از گناهان و

ضمیر یکی از دو زبان تعبیر کنایت هنر وزرا را معتمد امر ست در ضمن این فضائل دینی و دنیاوی اجرت حلال حاصل
کند تا سوال خطیر را مالک کرده بعد آن حرفتها صنعتهاست که بعضی بقار عالم تعلق دارد چون صنعت بنا و طیان
و خراق و صفار و دباغ و حلاج و نداف و غلال و حائک و خیاط و طحان و بعضی بها و رونق عالم پیدا می آرد
و چون صنعت صواغ و نقاش و طرار و قصار و صباغ و حلواگر و عطار اصحاب این صنایع بزینت بهار عالم و رونق
معیشت بنی آدم بر بین صنایع پردازند و آنرا سبب حاصل شدن سوال و سیلت سازند و انچه بکسب حرام و بعلی که
حلال نباشد بدست آرد مال حرام بود و وبال آخرت شود لظم نا امیدی بود ازان بهتر کت مجز نا جا فلک
و بدو قوت مال حرام در شکمت بهر لت پشت با نوید دهد در تفسیر حدیثی آورد قال علیه السلام من طلب الدنیا
حلالا استعفافا عن البطالة و تشفقا علی اهله و تعطفا علی جاره امته الله و وجه کالقمر لیلة البدر و من طلب الدنیا حلالا
اکاثرا مفاخرا مرائیا لقی الله یوم القیمة و هو علیه غضبان چون طلب مال حلال بر وجه مفاخرت و مکاثرت
موجب استحقاق غضب خدا باشد تو ان دانست که در طلب حرام چه عقوبت بود و چه نقمت و تبعیه باشد بدانکه در
تفسیر طیب چند وجه که در کتابت آمده و از تفاسیر منقول شده وجه اول بار وایتی که در سوره آیت یا ایها الناس
کلوا مما فی الارض حلالا طیبا مذکورست و در کتب تفسیر مسطورست مطابق می آید و باوجوه دیگر موافق می نماید
انما حرم علیکم المیتة والدم ولحم الخنزیر وما اهل به لغیر الله
انما در انما حرم بمعنی ما و الست اهلال در لغت رفع صوت ست و یا بمعنی فی ست ضمیر عاید سوی ما لغیر الله متعلق
باهل ست بحذف مضاف نامی ما رفع الصوت فی وقت ذبحه بذکر غیر الله و استعمال غیر الله و جمله تعلیل ست بر جمله
سابق و صل ست بمعنی اینست انچه حلال ست بخورید و آنرا بر نفسهای خویش حرام مدانید زیرا که حرام گردانیده
نشده است بر شما مگر مردار خون و گوشت خوک و مذبوحی که آواز بر آورده شده ست در وقت یعنی در ذبح او بذکر کردن
غیر خدا را یعنی مذبوحی که بنام غیر خدا بر و ذکر کرده شده و ذبح او بذکر اسم غیر خدا آمده **سوال** محرمات در شرع
بسیار نماید و قصر محرمات بر چهار چیز چگونه آمد **جواب** قصر مذکور را قصر حقیقی ندانند تا سوال وارد شود قصر
اضافی از باب قصر افراد به وجه یعنی مسلمانان چون عبد الله بن سلام و یاران او گوشت شتر بر خویش حرام پنداشتند
و بعضی بر وغن شون که مطعومی مشهور در عرب ست حرام می پنداشتند قصر بر وجه افراد برای رد این اعتقاد مذکور
باشد و اگر قصر مذکور بر نسبت اعتقاد مشرکان دارند که ایشان مائده شتر بحیره و سائبه و وصیله و شتر حامی که انشاء الله
تفسیر آن در سوره مائده خواهد آمد بر خود حرام می پندارند و میته و دم و لحم خنزیر و ما اهل لغیر الله را داخل حلال
می آرند قصر قلب باشد انجهت رد اعتقاد عکس بود و قصر اضافی معارض حرمت محرمات دیگر نشود **فمن**
اضطر غیر باغ ولا عاد فلا اثم علیه این جمله شرطیه معترضه ست برای بیان رخصت در حق مضطر و فا

چنانچه حلال بود حرام نیز باشد لیکن خوردن رزق حلال مباح ست و خوردن روزی حرام وبال و جناح ست برین وجه
معنی چنین آید ای مومنان انچه شما را از حلال روزی کرده ایم بخورید و گرد روزی حرام مگردید انچه حلال ست مباح
دانید واز خوردن حرام باز مانید برین وجه معنی تبعیض مشکل نشود چه حلالها همه مباح ست اباحت حلال مقید ببعض
نبود مگر آنکه تبعیض نظر در اجزا دارند متعلق با فراد نه پندارند معنی مستقیم آید و اشکالی روی ننماید چه از ماکولاتی که حلالست
بعض اجزا محرم ست چون خون و غدود و فرجین و مانند آن که در کتب فقه آورده اند و بحرمت آن تصریح کرده اند و خوردن همه
ماکولی زیادت بر سبع که موجب هیضه ست حرام بود پس اباحت اکل از هر حلالی ببعض اجزا متعلق باشد **وَاشْكُرُوا**
لِلَّهِ عطف ست بر کلوا معنی اینست و مر خدای را بر نعمت اباحت طیبات شکر گذارید و بر روزی کردن آن
سپاس دارید **إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ** شرطیست مستغنی از جزا اکتفا بما سبق این شرط برای تحقیق
و تهدید ست نه برای تشکیک و تردید چنانکه گویند افعل کذا ان کنت من نوع الانسان و لا تفعل کذا ان کنت من اولاد
فلان معنی اینست اگر شما بر این صفت باشید که خدای را پرستش میکنید و شک نیست که شما پرستش خدای دارید
باید که بیشک شکر نعمتها خدا بجا آرید و بدانکه بعضی هر حلالی را طیب دانند و هر حرامی را خبث خوانند برین وجه طیب و
حلال یکی باشد و طیبا و حلالا طیبا صفت کاشفه بود و بعضی گویند طیب اخص ست از حلال چه حلال طیب آنست
که کسب او مقرون بمعصیتی نباشد چون دروغ گفتن و تزویج کالا کردن و امثال آن چون تکثیر بار حوامل و تشدید در کار
عوامل در ایذاء دواب در کار کنندگان و بعضی گویند حلال آنست که مفتیان شریعت در حل آن فتوی دهند علمای دین ازان
نهی نباشد و طیب آنست که دل را در وی شبهت نبود و در حل آن خاطر قرار گیرد همین معنی اینست و گفته اند که طیب
آنست که پاک از لوث شبهت باشد و بعضی گویند حلال طیب آنست که پاک بر قدر لابدی بود که ازان فردا قیامت سوال
نباشد ازین جهت بعضی از ارباب عفاف بر قدر کفاف بسنده کنند و نفس را جز نقوق او ندهند و دل بر حفظ او نه نهند
از طعام بقدر سد جوع اکتفا کنند و از جامه جز ستر عورت و دفع حر و برد نگزینند و از مسکنی قدر لابدی که موجب ستر و دفع
قر و حر باشد بسنده دانند و خود را الفضول خطوط متعلق نگردانند **نظم** داشت لقمان یکی کریچه تنگ ✤ چون
گلوگاه نای سینه چنگ ✤ شب همه شب بپیچ و تاب بدی ✤ روز همه در آفتاب بدی ✤ بوالفضولی سوال کرد ازو
که این چه خانه ست شش بداست و سیه ✤ با دم سرد و چشم گریان به ✤ گفت هذا لمن یموت کثیر و تحصیل مال متعلق بکسب
حلال ست و اولی اکساب غذاست و آن بهترین اشغال که غازی در اعلاء کلمه دین بشتابد و در ضمن آن مال حلال غنیمت یابد
بعد آن کسب تجارت ست که تاجر انچه محتاج الیه مر مسلمانان ست بیارد و در ضمن آن مال حلال بقدر بدست آرد
بعد آن زراعت ست که مزارع در مزارع برای تحصیل اقوات مردمان تخمی بریزد و در ضمن ارادت آن بقدر خلایق مال
حلال یکی بچند خیزد بعد ازان کتابت که کاتب خازن خزائن علم و دین حارس نفایس شرع مبین مخبر اخبار مبلغ آثار و سفیر

وندا کردن نشود و چون بانگ بر بهیمه زند بهیمه نداند که میگوید و در سر نیاید که چه میگوید تمیز الفاظ نکند و معنی را در
ضبط نیارد یا اضافت مثل بسوی کفار بادی ملابسة باشد بر طریق خذ ظرف بمعنی ظرف الخشبة التی فی جانبک بود یعنی
مشبک فی دعوة الکفار کمثل الداعی الذی ینعق بما لا یسمع مثل تو در دعوت کفار بی دهاوی ذکا همچو مثل داعی بهیمه ست
که میخواند بهیمه را که نمی شنود مگر دعای وندائی و نتواند بود که عبارت محمول بر قلب باشد یعنی مثل الکفار کمثل ما لا یسمع
الدعاء و ندا الذی ینعق بها داعیها معنی چنین بود مثل کفار در دعوت تو ایشان را همچو بهیمه غیر دریابنده بود که او را
داعی او داعی شود **سوال** در مقبول بودن مقلوب بر قول بعضی ایمه معانی نکته قلب باید کرد و بر وقلب کردن کلام
بغیر نکته نشاید درین قلب نکته چیست و حسن آن بر کدام وجه مبنی ست **جواب** نکته قلب مذکور تحریر ست
از نسبت صفت ذمیمه بتصریح تشبیه کفار بهیمه و نتواند بود که از آیت مذکوره تشبیه کفاری که ابنای ایشان بل نتبع ما
الفینا علیه آبائنا گفته اند ببهایمی که داعی اند مر بها، دیگر را مراد شوند ای مثل الکفار الذین یقولون ابنائهم بل نتبع
ما الفینا علیه آبائنا کمثل الحیوان الناعق بحیوان لا یسمع الا دعاء و النداء معنی اینست چنین بود مثل کفاری که پسران
ایشان بل نتبع ما الفینا علیه آباءنا گفته اند و در ره تقلید پدران خویش رفته اند مثل بهایمی ست که بخوانند بهائی
دیگر را که این بهایم در نیابند مگر دعا و ندا **صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ** بتقدیر هم صم بتقدیر المحذوف را خبر ست
و هر یکی از یکم و عمی خبری دیگر ست جمله تقریر کلام سابق ست چه در مقصود با او موافق ست معنی اینست ایشان بمثابه
کافران کر اند گفتار رهبر نشنوند گنگ اند از زه کسی باز پرسند کور اند علامات راه نه بینند **فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ**
فائده ست معنی اینست چون ایشان این چنین باشند چیزی در نیابند پس راه راست نیابند پند نگیرند موعظت
نپذیرند سخن رهبر بر نتوانند و علامت راه نه بینند و هم صم بر قول صحیح از باب تشبیه بحذف اداة تشبیه بود تشبیه بود کد
باشد **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ**
این جمله معترضه ست برای بیان حلال اکل حلال و حق مومنان طیبات چیزهای پاکیزه و خوش آینده طبع ست
ذکر او در مقابله خبائث ست چنانچه جای دیگر آمده یحل لهم الطیبات و یحرم علیهم الخبائث ما موصوله ست رزقناکم
صلة او ست ضمیر محذوف ست ای رزقناکموه اضافت طیبات سوی ما رزقناکم بمعنی من ست از باب اضافت
عام بسوی خاص چون جوامع الکلم در طیبات من تبعیض آمده طیبات بعضی از ان حلال باشد چون مملوکاتی که بملک
خورنده پیوسته یا تجویز ملک مقرون گشته و بعضی حرام ست چون مغصوبات و مسروقات و مانند آن و اباحة اکل
بحلال تعلق دارد نه بحرام پس تبعیض مستقیم آید معنی اینست ای مومنان انچه از طیبات شمارا روزی کرده ایم
بخورید و از انچه حلال گردانیده ایم بهره گیرید و نتواند بود که از طیبات ما کولاتی که حلال ست مراد شود و اضافه او
سوی ما رزقناکم بر مذهب اهل سنت و جماعت اضافه بعض سوی کل بمعنی لام بود چه رزق نزد یک اهل سنت و جماعت

این جمله معلله عداوت شیطان ست یا خبری دیگرست مران یا صفتی دیگرست مر عدو را معنی اینست شیطان شما را خبر بدی
و زشتی امر نمیکند و جز در معصیت صغیره و معصیت کبیره نمی افگند در تفسیر آورده فحشا گنهی ست که دران حد معین ست
و سوء گنهی ست که دران حد معین نیست و بعضی گویند سوء معصیت پنهان و فحشا معصیت آشکارا و بعضی سوء بدی
و فحشا مبالغت دران و بعضی گویند هر دو یکی ست وَاَنْ تَقُوْلُوْا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ○
بر تقدیر و بان تقولوا عطف ست بر والفحشاء معنی اینست امر نمیکند شیطان شما را مگر بسوء و فحشاء مگر بگفتن شما
بر خدا آنچه نمیدانید و بدان علم ندارید از نابوده و افترا چنانچه خدای را نسبت بزن و فرزند کردید و ان الله فقیر و نحن
اغنیاء و ید الله مغلولة میگفتید و آنچه خدای حلال کرده است در تحریم انداختید و چیزی را که او حرام گردانیده ست
حلال ساختید وَاِذَا قِيْلَ لَهُمُ اتَّبِعُوْا مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوْا بَلْ نَتَّبِعُ مَآ اَلْفَيْنَا
عَلَيْهِ اٰبَآءَنَا ضمیر لهم عاید بر ناس ست و درین التفات ست از مخاطب سوی غایب و جمله معترضه ست برای
شکایت از مشرکان و حکایت بیخردی ایشان و این نیز بر تقدیریست که از ناس دریا ایها الناس جهودان یا مشرکان
مراد شوند اما بر تقدیری که از ناس عبد الله بن سلام و امثال او مراد باشند جمله معطوف بر و من الناس من یتخذ من
دون الله آنرا ادا باید داشت ضمیر بر مشرکان عاید می باید پنداشت اختلاف اسلوب نباشد از باب التفات نبود
و جمله اتبعوا مقول قیل ست بتاویل هذا القول مفعول ما لم یسم فاعله واقع شده و جمله قالوا جواب اذا آمده بل نتبع
عطف ست بر مقول قالوا که محذوف ست ای قالوا لا نتبع ذلک بل نتبع ما الفینا و این اضراب از قصد جمله سابقه بود برای
بیان اعم باشد معنی اینست و چون گفته شود مر مردمان را پیروی کنید کتابی را که فرستاده است خدای بگویند پسروی
نکنیم آنرا که پسروی کنیم چیزی را که یافته ام بر آن چیز پدران را که از ما بزرگتر و داناتر بودند و پیش از ما در تحقیق کارها
کوشش مینمودند و تواند بود از آباؤنا اجداد نامراد شود و تواند بود که المنتسبین یا اولاد مراد بود تا پدران حقیقی بر وجه
عموم مجاز در آیند و بعضی از جهت معنی مجازی نمایند اَوَلَوْ كَانَ اٰبَآؤُهُمْ لَا يَعْقِلُوْنَ شَيْـًٔا
وَّلَا يَهْتَدُوْنَ ○ همزه استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست و لو متصله ست تقدیر کلام آنست اتبعوا
آباؤهم او لو کان آباؤهم لا یعقلون شیئا و لا یهتدون این جمله معترضه ست برای توبیخ کافران و سرزنش فرقه گمراهان معنی اینست
آبا پسروی میکنند آبا خویش را اگرچه بوده اند آبا ایشان اگر چیزی را در نمی یافتند و بسوی حق صریح و صدق
صحیح مهتدی نمیگشتند اتباع گمراهان اگرچه آبا باشند نشاید و پسروی کردن غیر عاقلان اگرچه اجداد بودند نزدیک عقل
پسندیده نماید وَمَثَلُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا كَمَثَلِ الَّذِيْ يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَآءً وَّنِدَآءً
معترضه دیگرست برای تشنیع کفار مضاف از مشبه محذوف ست ای مثل داعی الکافرین کمثل داعی الحیوان ینعق یعنی
یصیح بما لا یسمع ای بهیمة لا یسمع الا دعاء و نداء معنی اینست حال دعوت کننده کافران همچو حال داعی بهیمه بود که بخواندن جز آواز خواندن

مذکور کرد تقدیم مسند الیه بر اسم صفت که در معنی فعل ست با یلاء حرف نفی موجب تخصیص نفی بمسند الیه بر طریق ما انا قلت
هذا باشد برین وجه ازین آیه مفهوم شود که مومنان عاصی از نار بیرون آیند و انتفاء جروح مخصوص بکافران بود مذهب اهل
سنت و جماعت ثابت شود معنی اینست و نیستند ایشان یعنی کافران از دوزخ بیرون آیند و از نار فرار نمایند یعنی
جاوید در دوزخ باشند و هیچگاه از ان بیرون نیایند یَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ
حَلَالًا طَيِّبًا از مشرکان در جاهلیت ماده شتر بحیره و صابیه و وصیله و شتر عامی را ممنوع میداشتند و حرام می
پنداشتند چنانچه ذکر آن در سوره مایده خواهد آمد انشاء الله تعالی این آیه در شان ایشان وارد شده و این نظم در حق
ایشان فرود آمده در آیه سابق یعنی و من الناس من یتخذ الآیه اخبار از مشرکان بوجه غیبت بود درین آیه ذکر ایشان
بنداء امر بصورت خطاب بر وجه التفات روی نمود و بعضی گویند وارد در حق عبد الله بن سلام و یاران اوست که ایشان
گوشت شتر را از جهت در دین ایشان حرام بود بعد مسلمان شدن نیز نمیخوردند و در خوردنیهاء خویش نمیشمردند برای
رد عمل ایشان این آیه بلفظ عام نازل شده بعضی گویند که این آیه در حق ثقیف و بنی عامر بن صعصعه و خزاعه و بنی مدلج
که ایشان روغن و اقط که در عرب مطعومی معروف ست بر خود حرام گردانیده بودند و از خوردن آن تحرزی نمودند این آیه
در شان ایشان بلفظ عام فرود آمد و این آیه اگرچه وارد در حق طایفه مخصوص از مسلمانان بود لیکن بعموم لفظ همه را
متناول باشد و جمله بر همه وجوه معترضه ست برای احلال طیبات و ما موصوله ست و فی الارض ظرف مستقر صله اوست و
حلالا طیبا حال ست از ضمیری که در فی الارض ست برین تقدیر مما فی الارض بمعنی بعض ما فی بعض ما فی الارض مفعول کلوا بود و تواند بود حلالا مفعول کلوا
دارند مما فی الارض حال از و پندارند معنی اینست ای مردمان از آنچه در زمین ست حلال پاک را که در شرع اذن
بخوردن او شده بخورید و خوردن آن بزهکاری گمان مبرید سوال بر تقدیری که یا ایها الناس خطاب مر کافران را بود
خطاب کلوا نیز مر ایشان را باشد خطاب با حلال در شان اکل حلال که از شرایع ست در حق کافران چگونه آید و صحت توجه
آن چه نوع روی نماید جواب کافر که اهلیت ثواب ندارد بشرایع عملی که حکم او ثواب بفعل ست مخاطب نبود لیکن مباحات
را از عادات و معاملات که حکم فعل آن نه ثواب ست و نه عقاب و خطاب محرمات را که حکم فعل آن عقاب ست و خطاب بایمان
قبول شرایع را که اعتقادی ست منافی نباشد وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ
عطف ست بر کلوا مما فی الارض معنی اینست و پیروی مکنید گامهای شیطان را یعنی در راهی که او میرود مروید و آنچه
او میگوید مکنید بشرک مآرید کافر مگردید عاصی مشوید إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ این جمله تعلیل ست
و چون وقوع متابعت شیطان از متابعان او علامت آنست که این زمره منکر عداوت شیطان ست بظهور علامت انکار
ایشان را تنزیل منزله منکر کرد جمله را موکد آورد معنی اینست بدرستی شیطان مر شما را دشمنی ظاهر ست زیان شما میفرماید و بدی را
در نظر شما می آراید و کسیکه زیان ظاهر کوشد دشمنی او ظاهر باشد إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ

الذین ظلموا مفعول دارند و خطاب مر پیغمبر را باشد یا مخاطب غیر معین را بود تری و همه افعالی که بعد اوست بمعنی ماضی ست
چنانچه گذشته و معنی آن بالا رفته و جواب لو برین تقدیر جملهٔ دیگر محذوفه دارند بتقدیر الآیة امرا قطعیا پندارند معنی چنین
بود ای محمد اگر میدیدی کافران را در هنگام دیدن عذاب و حال ایشان معاینه میکردی هر آئینه امری عظیم و شانی فخیم
در نظر می آوردی و تواند بود که تری و همه افعال بمعنی مستقبل باشند و متیقن الوقوع را در حکم ماضی دارند مستقبل که ماضی
حکمی بود بعد او که واذ برای ماضی اند واقع شود و جواب نیز بصیغهٔ مستقبل تقدیر کنند و تری بمعنی تبصر دارند یک مفعول
طلبد الذین ظلموا مفعول باشد اذ یرون العذاب بمعنی اذ یبصرون العذاب طرف او بود ان القوة لله جمیعا از العذاب
بدل اشتمال شود چه عذاب با بودن همه قوت عذاب مر خدای را ملالت دارد و دل ذکر قوت را از ذکر عذاب اجنبی نمی پندارد
و تواند بود در ان القوة یا سببیه تقدیر کنند بتقدیر یبصرون العذاب بسبب ان القوة لله ان الله شدید العذاب
دانند جار و مجرور متعلق یرون العذاب بود و اذ یتبرء بدل باشد چنانچه بالا گذشت معنی چنین بود اگر به بینی ای محمد مشرکان
و ظالمان مذکور را آن هنگام که به بینند ایشان عذاب را و بودن همه وقت مر خدای را تقدس و تعالی و شدید بودن عذاب
خدا عز و علا آن هنگام که بیزار شوند متبوعان از تابعان درین حال که دیده باشند عذاب و بریده شده باشد میان متبوعان
و تابعان وسائل و اسباب دیدن عذاب و تقطع اسباب نیز اگرچه مستقبل ست لیکن بر نسبت هنگام بیزار شدن مذکور
ماضی ست که پیش از بیزاری حاصل ست ازین جهت بصیغهٔ ماضی آمده و ترجمهٔ او بمعنی ماضی گفته شده و بگویند تابعان
کاشکی که بودی ما را بازگشتنی سوی دنیا بسکه بیزار میشدیم ما از ایشان چنانچه بیزار شده ایشان از ما هر آئینه بینی تو امری
عظیم هولناک را كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللّٰهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ ای جزاء اعمالهم الحسنة
علی تقدیر وجودها کذلک صفت مصدر محذوف ست مر یریهم ای اراءة مثل ما ذکر من الاراءة ضمیر منصوب متصل در یریهم
مفعول اول ست اعمالهم مفعول دوم ست حسرات مفعول سوم ست علیهم متعلق ست بحسرات و حمل حسرات بر اعمال
بر وجه مبالغه ست یعنی اعمال ایشان متعلق حسرت شوند بدان مشابه که عین حسرات باشد این جمله تذییل ست معنی اینست
همچنین یعنی همچو نمودن جزاء اعمال قبیحه ایشان و آثار آثام از کفر و شرک و اتخاذ اصنام و اضلال انام میماند خدای ایشان
را آثار عمل حسنه ایشان که از ایشان فوت شده از نعیم بهشت و مساکنی که برای ایشان بر تقدیر ایمان و عمل نیک مهیا
آمده و ایشان بسبب کفر و شرک و بیفرمانی خدا از ان محروم گشته و آنچه بر تقدیر اعمال صالحه برای ایشان مهیا شده بود
از دست ایشان رفته تا ایشان را از فوت آن حسرتها باشد و درد و افسوس و دریغ از عذاب بالاتر بود وَمَا هُمْ
بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ۝ چون از نمودن اجزیه اعمال نیک و آثار حسنات که بر تقدیر حصول
ایمان برای ایشان در بهشت مهیا شده بود حسرات پیش آید و درد حسرات بالاتر از عذاب دوزخ نماید شاید که کسی را
از نمودار اعمال حسنه که ایشان را بود وهم یافتن آن بود وهم بیرون آمدن از نار خلود باشد این جمله را بر وجه تکمیل آورد دفع وهم

ع ۲۰

از حال ایشان آورده وصفت ایشان بیان کرده فاذا رکبوا فی الفلک دعوا الله مخلصین له الدین فلما نجّٰهم الی البر اذا هم
یشرکون و تواند بود که معنی چنین بود زمرهٔ جملهٔ مؤمنان و جملهٔ مسلمانان سخت تر اند از روی دوست داشتن مر خدای
را از فرقهٔ کافران یعنی دوست داشتن مؤمنان مر خدای را اشد و اعلی ست از دوست داشتن کافران که امر حق سبحانه
تعالی راست دوستی مسلمانان خدای را بخصوص بود و دوست داشتن کافران با شرکت باشد خرد دوستی بخصوص بالاتر دارد و
برتر از دوست داشتن را شرکت پندارد وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوٓا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ ۙ أَنَّ
الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا ۙ وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ۗ إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا
مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ ۝
وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا ۗ
الذین ظلموا فاعل یری ست و او از افعال قلوب ست و مراد از الذین ظلموا مشرکان مذکورند و این از باب وضع مظهر موضع
مضمر ست که جملهٔ معترضه ست برای بیان فضاعت حال مشرکان و شناعت حال ایشان و یری و یرون بمعنی ماضی ست
بقرینهٔ لو و اذ که برای ماضی اند و بدلالت آخر کلام که دران افعال ماضیه استعمال شده ای و لو رای الذین ظلموا اذ راوا العذاب و
ایراد ماضی بصیغهٔ مضارع از جهت استحضار صورت بدیعه ست چنانچه در والله الذی ارسل الریاح فتثیر سحابا فسقناه الی بلد گفته اند
و ان القوة لله جمیعا ان با اسم و خبر خویش مفعول یری ست بر قول سیبویه قایم ست مقام دو مفعول او و ان الله شدید العذاب
عطف ست بر ان القوة لله و اذ نیز بدل ست از اذ یرون العذاب چه وقت رویت عذاب وقت بیزاری و تقطع اسباب ست
و راؤ العذاب بتقدیر قد حال ست از فاعل تبرء و تقطعت بهم الاسباب عطف ست بر تبرء و قال الذین اتبعوا عطف است
بر تقطعت بهم الاسباب و ان با اسم و خبر خویش فاعل ثبت محذوف ست ای لو ثبت ان لنا کرة و لو برای تمنی ست فنتبرء
جواب تمنی با فاست هم ازین جهت منصوب شده و جملهٔ لو ان لنا کرة تا آخر مقول قال ست و جواب و لو یری الذین ظلموا محذوف ست
ای لندموا عما فعلوا او لآمنوا و رجعوا عن شرکهم او لعرفوا قباحة فعلهم و مضرة صنعهم معنی اینست اگر ظالمان میدانستند در آن
هنگام که عذاب را میدیدند بدرستی قوهٔ مر خدای راست و بدرستی خدای شدید العذاب ست شدة عذاب صفت خدای ست
یعنی سخت ست عذاب و آن هنگام که متبوعان و تابعان بیزار میشدند و حال این بودی که متبوعان مذکور عذاب را معاینه میکردند
و بریده میشد میان ایشان یعنی میان متبوعان و تابعان وسایل تعلقات قرابتی و دوستی و اتباع و اقتدا میگفتند
متابعان کاشکی که ثابت شدی و ما را باز گشتنی سوی دنیا پس بیزار میشدیم و ما از ایشان چنانچه بیزار شده اند ایشان
از ما یعنی این چیزها که بر ایشان در آخرت خواهد شد اگر در زمان ماضی حاصل شدی هر آینه از گرفتن شر کار خدا پشیمان
میشدند و ایشان را پشیمانی پیش آمدی و هر آینه ایمان می آوردند و از شرک باز میماندند هر آینه زشتی فعل و مضرت کار
خویش را می شناختند و ایشان در حیات دنیا پشیمان نشدند و بر اشراک ماندند و بعضی و لو یری بصیغهٔ خطاب خوانند

نماید عقل او حکم کند بوجود خالق و وحدانیت او قدم صانع و فردیت او لاسیما اجرام علوی و آثار سفلی
از آسمانی بدین رفعت و از زمینی بدین وسعت و کواکب و نجوم خضراوی و کواکب و نجوم غبراوی و سایر امور جلیله و ما فی اشیای
جزیله معاینه کند چگونه بسوی فکر نشتابد و چه نوع الوهیت و احدانیت خالق در نیابد ؎ وفی کل شیء له آیة ٭ تدل علی انه واحد
وفی کل شیء له قدرة ٭ تدل علی انه ماجد ٭ در حدیث ست و هل لمن قرء هذه الآیة فمسح بها ای لم یتفکر فیها یعنی وای بر کسی که درین
آیت بخواند و در دل معنی آن نگذارند و تفکر در قدرت حق نکند و دل بر شناخت خالق نه نهند که این چنین عیان او را بیان نگشت
و با همچنین هدایت با هتدا نه پیوست ارزقنا الله الهدایة و عصمنا عن الغوایة وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ
مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا من موصوله با صله خویش مرفوع المحل بر ابتداست جار و مجرور یعنی و من الناس خبر مبتداست
و افادت این خبر در و من الناس من یقول آمنا بالله گذشته و بتوضیح پیوسته اندادا مفعولست مر یتخذ من دون الله حالست
از اندادا و از جهت تنکیر ذو الحال مقدم شده این جمله عطف ست بر جمله و الهکم اله واحد و جمله ان فی خلق السموات و الارض تا آخر
معترضه بود اعتراض و میان معطوف و معطوف علیه سایغ نمود معنی اینست معبود بحق یکی ست معبودی بحق جز او نیست امور مذکور
آیات وحدانیت او بود و علامات فردانیت او باشد و بعضی مردمان با این چنین دلایل قاطع و براهین سواطع بر الوهیت خدا و بر
وحدانیت حق جل و علا کسانی اند که از غیر خدا شریکان و خدای را میگیرند يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ این جمله صفت ست
مر اندادا را و تواند بود بدل اشتمال باشد از یتخذ من دون الله معنی اینست دوست میدارند ایشان همچو دوست داشتن
ایشان کردگار دیان را چه نزدیک ایشان میان محبت اصنام و محبت خدای ذو الجلال و الاکرام برابری بود و در کمیت و کیفیت
مساواة باشد در پرستش ایشان سر بر زمین دارند منتهای بزلل بجا آرند از سر عضوی برتر نیست که آنرا برای پرستش خدا دانند
و برین عبادت خدای را از عبادت بتان جدا گردانند وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ ای من اهل الاوثان
لاوثانهم این جمله معترضه ست برای بیان حال مومنان در محبت خدای و ایمان و ایقان معنی اینست و مومنان سخت ترند از روی
درست داشتن ایشان مر خدای تعالی از دوست داشتن بت پرستان که دوستی مومنان خدای را مقرون باستحقاق ست
و دوستی کافران بتان را بی استحقاق ست و شک نیست میان دوستی باستحقاق و دوستی بی استحقاق افتراق ست و
نیز دوستی مومنان با خدا دایم و باقی ست و دوستی کافران را زائل و متناهی ست چه کافران بعد دیدن عذاب از ایشان
بیزار خواهند گشت و دوستی ایشان بزوال خواهد پیوست چنانچه در اذ تبرء الذین اتبعوا من الذین اتبعوا و رأوا العذاب
و تقطعت بهم الاسباب آمده و در قال الذین اتبعوا لو ان لنا کرة فنتبرء منهم کما تبرءوا منا ثابت شده و نیز دوستی مسلمانان
با خدا در راحت و شدة و مرض و صحت و شادی و غم و لذت و الم یکسان بود و کافران در حال مرض و غم و شدت
و الم بدانند که این از اصنام دفع نشود و بمحبت ایشان این مضرت و مشقت و مشقت و تردد و توجه بسوی خدا کنند و پیش
خدای بزاری شوند و بدانند که این کار خدای مهربان ست و دفع این مضرت و مشقت نه در خور ایشان ست چنانکه در حکایت

روز لطلب رزق واکتساب وانتساب شب بآرام وخواب وهمچنین اختلاف روزهای مهمانی ودماتم واختلاف
مشابه شب شادی وشب غم وروز محاربه ورزم وشب طرب وبزم وروز مرض شفا وشب راحت وشب
عنا وورکشتیها که روان میشود در دریا بدوانچه سود میکند مردمان را در عبرت کردن غرقاب وبردن
وآوردن اسباب واسوال بتجارت وانتقال بناوعمارت وقطع مسافت بی مشقت سیر اقدام وسوق دواب
ورسیدن منازل بعیده درحالت استراحت وخواب کشتی سرای ست برسراب دواب پای ست در سیر کوه
گران زمین زمین گرفته را دواند درمانده را که بدورسد بمقصد رساند وانچه فرود آورد کردگار دیان از آسمان
آب باران که سبب حیات ومفیض برکات ست منظهر لطیعت پاک وپاک کننده در شریعت صافی
در طبع وافی در نفع جوهر شفاف کزیده اوصاف ست پس زنده کردید آن زمین را بعد مردن آن یعنی تر وتازه
گردانیدند وبصفت اثبات ثبات رسانیدند زمینی که هیچ مرده سودمند نبود باحیا چون احیا اصناف منافع
روی نمود تا قائل قائل زراعت کشت وبحصول وفا ووصول ربع ونما پیوست وانچه فرود آورد از
آب وانچه منتشر گردانید از جنس دواب یا انچه فرستاده از آسمان از جنس آب که سبب شد برای احیاء
زمین وانتشار دواب چه بواسطه این گیاه برآمد واقوات واغذیه دواب پیدا آمد دواب در زمین برای
طلب اقوات خویش منتشر گشتند وهر نوعی ملایم خویش قوت وغذا جستند ودر گردانیدن بادها از جهتے
سوی جهتی چون صبا وتور د شمال وجنوب واز صفتی سوی صفتی چون سرد وگرم وتند ونرم واز اثرے
سوی اثری چون مضرت ومنفعت ومرض وصحت گاهی سحاب را جمع کند تا مطر آرد گاهی ابرهای
مجتمع را متفرق گرداند تا باران بیارد گاهی بستانین را بثمار بار ور گرداند گاهی میوه های درختان بارگرفته
فرو ریزاند گاهی برقضیه اللهم اجعلها رباحا مطلوب بود گاهی برحکم اللهم لا تجعلها ریحا مکروها ومبغوض شود گاهے
برموجب نفرت باد صبا ناصر جیوش واجناد کردد گاهی برمقتضا ایلکت عاد بالدبور هلاک قوم عاد باشد وورابر
که مسخر ست بین بین یعنی گماشته ودر کار داشته شده است میان آسمان وزمین ابری که سایه کن گرمے
زدگان آب دهنده تشنه شدگان برکننده حیاض تازه کننده ریاض مجری انهار محلی بحار عاقد لالے در
اصداف ناثر درر وزاکناف واطراف باذل برفقیر وغنی باطل برسنی ودنی پاره پاره پیدا آید چون کوه
گران نماید روی آسمان پوشد چون پیل دمان خروشد بهر آئینه در امور مذکوره دلایل خالقیت و
ربوبیت خداست وبراهین الوهیت ووحدانیت حق جل وعلاست مر قومی را که عاقل باشند وکردد
را که امور مذکور دریابند چه هر که ذره را بصفت مخلوقیت یابد وقطره را بسمت حدوث دریابد
وعقل را بر فکر گمارد وخرد را در کار آرد وبداند که این مخلوق بی خالق پیدا نیاید واین موجود بی موجد

جمله و الهکم آله واحد معترضه دیگر ست برای بیان توحید و جمله لا آله الا هو الرحمن الرحیم صفتی دیگر ست مر آله و خطاب الهکم مر همه مردمان راست و تواند بود که کافران مذکور را باشد و در کلام التفات از غیبت سوی خطاب بود و الا هو بدل ست از محل آله الرحمن الرحیم بدل ست از هو یا خبر مبتدا محذوف ست **سوال** مضمون این جمله را مشرکان منکر اند آله عالم را یکی نمیدانند محل تاکید حکم بود ترک تاکید بچه وجه سیاق نمود **جواب** بروجه تنزیل منکر منزله غیر منکر ست زیرا که دلائل واضحه از انکار باز نمیدارد و عقل انکار مضمون این جمله را در معرض عدم انکار می آرد یا گویند جمله لا آله هو الرحمن الرحیم از روی معنی تکرار بود تا کید جمله سابقه باشد مگر آنکه این جمله صفت آله واحد دارند موکد محکم بپندارند تاکید حکم جمله سابقه بنود از تنزیل مذکوره چاره نباشد معنی انیست و معبود شما معبودی ست که یکیست او را در معبودیت شریکی نیست نیست معبودی بحق مگر خدای مهربان بخشاینده برزمره سوسنان **إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ** **اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ** **السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ** **وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ** **لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ** ﴿۱۶۴﴾ لایات اسم ان ست فی خلق السموات والارض تا آخر مبتدا ست مران مقدم بر اسم آمده چون خبر مقدم ابر اسم شود لام تاکید را بر اسم دارند چنانچه در ان فی الدار لزید و ان من شیعته لابراهیم تحقیق شده و بث فیها عطف ست بر انزل یا عطف ست بر احیا و تصریف الریاح عطف ست بر ما انزل و جمله ان فی خلق السموات تا آخر معترضه ست برای بیان قدرت و علامات وحدانیت و تاکید او از جهت آنست که اشراک مشرکان و دلیل بر آنست که ایشان این آیات را منکر اند و دلیل بر وحدانیت خدای نمی نمیدانند ایشان را منکر داشت جمله را موکد ساخت **معنی** انیست بدرستی در آفریدن آسمانها که احرام افلاک مساکن املاک مظاهر عجایب مطالع کواکب سطوح معلق سقوف مطبق معارج عبادات و مساعد طاعات اند و در آفریدن زمین که منبت نبات و مخرج حبوب و ثمرات و محل تراکم اشجار و مجرای ادویه و انهار و مقر اصناف معادن و مخزن انواع مخازن منبع ینابیع و عیون مسکن سکنه ربع مسکون موتد یاوتاد جبال را سخه موطد باطواد عالیه شامخه بار جهان بر کبر و انواع جبار ایشان بپذیرد شاه و گدا را نان دهد و بر کسی منت آن نهد لفظ دایره محیط عالم ماده و خلقت آدم مسجد سجده کنندگان محل عبادت بندگان ست و در اختلاف شب و روز در کمیت و درازی و کوتاهی و کیفیت گرمی و سردی و سپیدی و سیاهی و بودن روز زمان انتشار و بودن شب هنگام قرار و انتصاف

یستهزؤ بهم تحقیق و در الله یبسط الرزق آمده و این آیه هر چند در شان یهود وارد شده و در طعن لعن حق پوشان
آمده لیکن بعموم لفظ مشرکان را که دلائل توحید بر عقل ایشان لایح شود از مردمان مستور دارند و کافران
را که براهین ایمان بر دل ایشان ظهور یابد بر زبان نیارند و کسی را که در قضیه گواه ست و در حادثه آگاه است
گواهی بپوشد و در اضاعت حق کوشد و علمای سوء را که حق پوشند و در اثبات باطل کوشند و امراء ظالم را
که پیش ایشان حقی ظاهر شود و دل ایشان بر امضاء آن نرود و در راه مفسدت روند و آنرا مصلحت ملکی نام
کنند و قضاة جابر را که ایلچ که چون روز روشن بدانند و بخوف یا طمع صورت حکم را بگردانند و وزراء خائن
که بر حقی مبتلا شوند بحمایتی و عنایتی در پی آن نروند حقی از حقوق بیت المال ضایع کنند یا مالی بناحق در بیت
المال جمع آرند و مشیران بی دین که مصلحت ملک و ملت را بپوشند و بغرضی و طمع خرابی عالم کوشند و امثال
این را متناول ست و بر انواع حق پوشیدن و اصناف خرابی ملک کوشیدن شامل ست اِلَّا الَّذِیْنَ
تَابُوْا وَاَصْلَحُوْا وَبَیَّنُوْا الا الذین تابوا با متعلقات خویش استثناست از الذین یکتمون ما انزلنا معنی
اینست پوشندگان آیات ملعونند مگر کسانی که توبه کردند و از کتمان آیات و پوشیدن حقوق دل را بر پشیمانی
و ندامت آوردند و احوال خود را اصلاح گردانیدند و اعمال خود را بعد افساد باصلاح رسانیدند و اظهار کردند
آنچه از صفت پیغمبر پوشیده بودند فَاُولٰٓئِكَ اَتُوْبُ عَلَیْهِمْ ۚ این جمله تعلیل ست مر مضمون استثناء سابق
معنی اینست آنکسانیکه بشرف توبه مشرف شدند ملعون نباشند زیرا که از آنهانند که توبه ایشان بپذیرم بگناهانیکه کرده اند
نگیرم وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۝ این جمله حالست یا تذییل ست معنی اینست و من قبول کننده توبه گنهگارانم
و بخشاینده جرایم مجرمانم اِنَّ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا وَمَاتُوْا وَهُمْ كُفَّارٌ اُولٰٓئِكَ عَلَیْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ
وَالنَّاسِ اَجْمَعِیْنَ خَالِدِیْنَ فِیْهَا ۚ لَا یُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ یُنْظَرُوْنَ ۝ کفروا با جمله که معطوف ست بر وصله
الذین ست و هم کفار حال ست از ضمیر و ماتوا واو موصول با صله اسم ان ست و اولئک مرفوع المحل بر ابتداست جمله علیهم لعنة الله
ظرفیه یا اسمیه خبر مبتداست اجمعین تاکید ست مر ناس خالدین حال ست لا یخفف حالی دیگر ست و لا هم ینظرون عطف ست بر
لا یخفف و جمله اولئک تا آخر خبر ان ست و جمله ان الذین کفروا معترضه دیگر ست برای وعید کافران که بر کفر میرند و تا وقت مردن اسلام
نه پذیرند و نیز تاکید جمله برای وعید بر وجه و کادت ست و این نوع تاکید نیز عرب را عادت ست معنی اینست بدرستی آنانکه کفر ورزیدند و
بدین اسلام نگرویدند و خود را بگمراهی سپردند و هم بر حالت کفر و کافری بمردند ایشان ای محمد بر ایشان ست لعنت کردگار و یان و فرشتگان
و همه مردمان در حالت که در لعنت جاودانند در وی همیشه باشند گانند تخفیف کرده نشود از ایشان عذابی که
گشته اند بکفر مستحق آن و نه ایشان در عذاب مذکور مهلت داده شوند و نه از هنگام اجل بتاخیر در
زمانی پستر روند وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَّاحِدٌ ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ ۝ ع ۱۹ ۱۱

هر دو جار و مجرور یعنی للناس و فی الکتاب متعلق به بیناه و بیناه با متعلقات خویش بما مصدریه بمعنی مصدر شده
بمعنی من بعد تبیناه ایاه للناس فی الکتاب مضاف الیه بعد آمده و بعد مجرور من ست و جار و مجرور متعلق ست
بیکتمون و جملهٔ انزلنا صله ماست و ما موصوله با صله یعنی ما انزلنا مفعول یکتمون ست و جار و مجرور یعنی
من البینات والهدی بیان ست مر انزلناه حال ست از والدین با صله خویش اسم ان ست و اولئک مبتدا ست
یلعنهم الله خبر مبتدا است جمله خبر ان ست و یلعنهم اللاعنون عطف ست بر جمله یلعنهم الله و جمله ان الذین
تا آخر معترضه دیگر ست از جهت وعید حق پوشان و طعن و لعن ایشان و چون مشاهدهٔ سامع حال یهود را
که کتمان آیات بینات کردند و خود را بر حق پوشی آوردند ملوح بر استحقاق ایشان لعن خدای عز و جل و
لعن لاعنان را بود بتقدیم ملوح و تنزیل غیر سائل منزله سائل تاکید جمله سائغ نمود معنی اینست بدرستی
آنانکه میپوشند آنچه فرستاده ایم از آیات ظاهره و کلمات متظاهره از پس آنکه آنرا در کتاب یعنی در توریت
یا قرآن بیان کردیم و مردمان را بدان بر راه آوردیم ایشان یعنی طائفه حق پوشان که آیات بینات را
می پوشند و در ابطال حق می کوشند لعنت میکند ایشان را کردگار دیان و لعنت میکنند بر ایشان
لعنت کنندگان و در کشاف آورده که جمع سلامت مخصوص باهل علم بود مراد از لاعنان اهل علم یعنی
ملک و انس و جن باشد که از ایشان دعا بلعنت در وجود آید و صدور آن فعل روی نماید یعنی ایشان
اهلیت آن دارند که دعا لعنت بیارند و امام زاهد گفته است لعنت کننده اند بر ایشان همه خلایق جز
آدمیان و پریان برین تقدیر ایراد صیغهٔ جمع سلامت از جهت آنکه بود که لعنت کردن فعل عقلاست
و غیر عقلا از جهت صدور فعل عقلا در حکم عقلا شود و بعضی گویند هر چه بر روی زمین است تا آنکه ماران و
کژدمان نیز بر ایشان لعنت میکنند و ابعاد ایشان از رحمت خدای میخواهند برین تقدیر ایراد جمع سلامت
بر وجه تغلیب بود بتغلیب عقلا بر غیر عقلا شود و بعضی گویند چون کافران از جواب و سوال منکر و نکیر عاجز
میشوند فرشتگان ایشان را بعمودی میزنند آواز زدن ایشان و آواز ناله کافران جز آدمیان و
پریان همه میشنوند هر که آن آواز میشنود بر کافر لعنت میکند و از ابن مسعود رضی الله تعالی عنه مرویست
چون دو مسلمانان یکدیگر را لعنت کنند و هیچ یکی مستحق لعنت نبود لعن مذکور بر یهود واقع شود و تیر لعنت
از غیر مستحق بمستحق رسد بیت این بدان ماند که کس بر دوستی تیری کشاد ٭ ناگهان بر سینهٔ پر کینهٔ
دشمن رسید ٭ و در تفسیر عتابی حدیثی روایت کرده اند و خبری از اخبار مصطفوی آورده اند من
لم یکن له مال لیتصدق فلیلعن الیهود فان ذلک له صدقة درین جمله اولئک که اسم اشارت ست برای
زیارت تمیز ست استعمال کرده در خبر جمله اسمیه از جهت دلالت بر استمرار حدوث آورده چنانچه در الله

اسلام گشت صفا و مروه محل پرستش اساف و نائله بود مردمان را سعی میان آن از جهت تشبیه بکافران موجب اثم و جناح میبود برای ردگان جناح این آیة نازل گشت و این نظم بورود پیوست و چون مضمون این جمله از جهت آنکه صفا و مروه از معابد اصنام بود و بودن آن از شعایر اسلام مردمان را مستبعد مینمود منظنهٔ سوال بود بر طریق انی است کاحد منکم انی ابیت عند ربی یطعمنی و یسقینی محل تاکید باشد آنکه سعی پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و امر بدان ملوح باعظام مقام دارند بتقدیم ملوح تاکید جمله سابق پندارند معنی اینست بدرستی صفا و مروه از شعایر خداوند و از مواضع عبادت و عز و علا اند فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَّطَّوَّفَ بِهِمَا فاسببیه ست من شرطیه حج البیت شرط ست او اعتمر عطف ست بر و فلا جناح علیه جزا بشرط ست ان یطوف بهما متعلق ست بیطوف معنی اینست کسیکه حج خانه کعبه بگذارد یا عمره بجا آرد پس او را بزه نبود در طواف کردن بدیشان یعنی سعی نمودن دران اثمی نباشد وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيْمٌ ○ این شرطیه عطف ست بر شرطیه سابقه معنی اینست و هر که تطوع کند یعنی بطوع و رغبت خویش بیارد پس بدرستی خدا شاکر ست جزا عمل بدو دانا ست بقدر عمل و قدر جزا از مثوبات بداند و تاکید دران الله شاکر علیم از جهت ابراز مدح بروجه وکامات ست و این نوع تاکید بلغارا عادت ست و بدانکه در سعی میان صفا و مروه در عصر صحابه و تابعین اختلاف بود بعض صحابه چون انس و ابن عباس و ابن الزبیر و بعض تابعین چون مجاهد و عطا بودن او تطوع قایل بودند بترک او سعی چیزی قائل نمی شدند و آیة فلا جناح علیه ان یطوف بهما و من تطوع خیرا فان الله شاکر علیم متمسک داشتند نفی اثم و تسمیه بتطوع دال بر تخییری پنداشتند نزدیک امام مالک و امام شافعی چون مذکور رکن حج بود و بفوات او فوت حج باشد و بحدیث ان الله کتب علیکم السعی فاسعوا تمسک میکنند و بدین حدیث سعی را از جمله مکتوبات میشمرند و نزدیک ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه واجب است بفوات فوت حج نبود و بترک او دم لازم نشود زیرا که بعد قرن صحابه و تابعین لزوم سعی و انتفاء صفت تطوع که یکی از دو قول ایشان بود باجماع پیوسته و اجماع را فع خلاف سابق شده قایل شدن بتطوع بودن سعی و تمسک آن متروک گشته سوال اجماع ناسخ کتاب نبود اجماع مذکور حکم آیت را که بمباحة سعی رافع چگونه شود جواب اجماع را فع کتاب نتواند بود لیکن اجماع چون بر خلاف حکم کتاب ثابت شود دلیل بر تحقق و ثبوت داعی نزدیک مجمعان باشد بر فع کتاب اجماع بدین وجه تواند بود دیرین طریق روی تواند نمود اِنَّ الَّذِيْنَ يَكْتُمُوْنَ مَآ اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنٰتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنّٰهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتٰبِ اُولٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللّٰعِنُوْنَ ○

و تنکیر رحمت برای نوعیت و تفخیم ست معنی آنیست بشارت ده ای محمد کسانی را که بر مصایب صبر کنند
خود را در جزع و فزع نیفگنند آنانکه چون ایشان را مصیبتی برسد و آفتی و مشقتی افتد انا لله و انا الیه
راجعون گویند و در راه ترجیع و صبر پویند بدرستی ما همه مملوکیم مر خدای را بسوی حکم او باز خواهیم گشت و بدانچه
قضا کرده در مشیت و ارادت آورده ست خواهیم پیوست تن و جان و فرزندان ما همه از آن اوا اند
و همه در راه تقدیر آدمی پوید ناداده دادن نتواند داده را تواند که باز بستاند در خبرست چراغ پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم کشته گشت پیغمبر باسترجاع یعنی گفتن انا لله و انا الیه راجعون پیوست گفته شد
یارسول الله این نیز مصیبت باشد پیغمبر علیه السلام فرمود هر چیز که از وقتی در باطن و تعلقی در دل پیدا آید
مصیبت بود ایشان ای محمد بر ایشان ست رحمتها از پروردکار ایشان در اخری و یک رحمتی مخصوص در دنیا
چنانچه در حدیث آمده ان لله مایة رحمة فمنها رحمة یتراحم الخلق بینهم و تسع و تسعون لیوم القیمة مر خدای
را صد رحمت ست نود و نه ست در اخری ست و یکی در دنیا ایشان راه راست یابنده اند در راه انقیاد
و بندگی شتابنده اند و در راه جستن شافته اند و از گمراهی ناله و زاری خلاص یافته اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ
مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ ۚ درایه وحیث ما کنتم فولوا وجوهکم شطره توجه بکعبه و انچه تعلق سوی بدان دارد
ذکر کرد پیشتر ازین در آیت لیس البران تولوا وجوهکم الایه حکمی از احکام تولیه در بیان آورد و چه در جمله مذکور
بر قول کسیکه خطاب مذکور عام ست مر اهل کتاب و اهل اسلام ست از جهت خوض کردن و لفیتن در امر قبله
وارد گشت و از جهت مبالغه کردن ایشان در اهتمام دران بورود پیوست چنانچه پیشتر آمده و ذکر آن
روی نماید ظاهر ست و بر قول کسیکه خطاب مر اهل کتاب ست بفحوای بیان حکم تولیه و ذکری از شان
این باب ست و بیان این آنست که مجرد تولیه وجه سوی جهتی بغیر التمام قربتی بر نبود چون تولیه یهود
و نصاری جانب مشرق و مغرب روی سار خود را بی ارادت عبادت و بی تحصیل سعادت مفید نباشد
چون بالا ذکر تولیه وجوه بود و مرد نیز ذکر تولیه وجوه خواهد آمد حمله ان الصفا و المروة من شعایر الله و
چندانکه دیگر ذرا شاره ذکر تولیه وجوه معترضه باشد **روایت** کرده اند صفا مروه دو کوهی ست
نزدیک مکه و در ایام سابقه اساف نام مردی بود و نائله نام زنی بود در کعبه زنا کردند مسخ شدند سنگ
گشتند مردمان از جهت عبرت یکی را بالای صفا داشتند و دوم بالای مروه انداختند بعد بعد عهد و طول مدت
بت پرستان ایشان را بر صورت سنگ تراشیده یافتند برای پرستیدن بتان ساختند در ایام جاهلیت
خلق برای پرستش جمع میشدند و پرستش بتان مذکور مینمودند چون لواء اسلام برآورد و کوههای
مسطور را از بتان مذکور خالی کردند خلق بدولت ایمان و اسلام پیوست معابد اصنام مناسک حج

یکبارگی آوردی آفت بغیر گمان و خیال روی نمودی بلاء ناگهان از بلاء منتظر سخت تر بودی بعد آن صبر میفرماید و براه نیل جبر نقصان مینماید معنی اینست و هر آئینه شما را مبتلا گردانیدیم و اظهار کنیم انچه در شان شما میدانیم تحیری از ترس دشمنان و ظالمان و کفار و اشرار و ترس حیوانات مهلکه چون شیر و پلنگ و گرگ و مار و از کمر سنگی در امساک میل و باران و بی توشه شدن در بیابان و گم شدن بعض اموال از رسیدن آفت در زروع و ثمار از ژاله و ملخ و حر مفرط و برد بسیار و وقوع سرقه و غارت و کساد اموال تجارت و از نقصان در نفسها بکشته شدن اصحاب و اعوان و مردن اقارب و اخوان و رسیدن آفات از اوجاع و اسقام و برص و جزام و شکستن دست و پا و سست شدن اعضا و نقصان تن بصمم عمی و از کم شدن بعضی از ثمرات که حاصل ست از انفس و ذوات مراد از ثمرات فرزندان که مردن ایشان حکم مردن جان دارد بلکه مردن ایشان دلخونیتر از جان میشمارد و حمل ثمرات بر ثمرات در خطاب مشکل ست که آن در نقص اموال داخل ست تنکیر شی برای تقلیل ست و مراد بشی از شی قلیل ست هر مشقتی که کسی را برسد و هر بلائی که مردم بدان مبتلا شود اگرچه بزرگ باشد بالنسبت انچه بالاتر ازان ست اندک نماید و بر نارسیدن انچه بالاتر ازان ست شکر لازم آید برین ابتلا انچه در مبتلا معلوم خداست از جزع یا صبر یا رضا و شکر پیدا آید و استعدادی که در و پنهان بود روی نماید **سوال** مخاطبان از وقوع بلا آینده خالی الذهن بودند انکاری و تردودی نداشتند وجه تاکید جمله چیست ایراد تاکید برچه مبنی است **جواب** مقصود از جمله مذکوره اینا بر بلوی و توطین دل بر عناست تاکید برای ابراز مقصود بر وجه وکادت ست و این نوع تاکید نیز بلغا را عادت ست چنانچه در انی و ضعتها انی تحقیق شده و در انی وهن العظم منی آمده

وَبَشِّرِ الصّٰبِرِيْنَ ۝ الَّذِيْنَ اِذَآ اَصَابَتْهُمْ مُّصِيْبَةٌ ۙ قَالُوْٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ ۝ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوٰتٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ ۟ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُوْنَ ۝

و بشر عطف ست بر لا تقولوا اختلاف خطاب مخاطب جمعا و افرادا شبه التفات آمده چنانچه در خطاب قوم افعلوا کذا و در خطاب برئیس ایشان و آمرهم بکذا تحقیق شده و اگر پیش از یا ایها الذین آمنوا استعینوا بالصبر والصلوة قل مقدر دارند و بشر الصابرین را عطف بران قل محذوف پندارند از تعلق مذکور فراغ بود و تفرق خطاب مشکل نشود الصابرین مفعول ست اذا اصابتهم مصیبة شرط ست قالوا با متعلقات جزای شرط ست جمله شرطیه صله موصول ست موصول با صله صفت ست مر الصابرین و جمله اولئک علیهم صلوات من ربهم تا آخر مبتدا ست این جمله با معطوف خویش بیان بود و تنکیر صلوة برای تکثیر و تعظیم است

نفی و اثبات مذکور نفی بشریت متحققه و اثبات ملکیه منتفیه آمده ست بر وجه تمثیل و ربما البشر ان
هذا الاملک کریم متحقق شده ست و در حدیث ست ان ارواح الشهداء فی جوف طیر خضر تسرح من ثمار
الجنة و تشرب من انهارها و تاوی الی قنادیل نور معلقة بالعرش بدستیکه ارواح شهدا در حکم پرندگان سبز
در می آیند پرندگان مذکور ثمار جنت میخورند و آب از جوئبار بهشت می آشامند و در قنادیل نور که معلق
بعرش ست باز میگردند و قرار میگیرند و از انس ابن عباس رضی الله تعالی عنهما مروی ست که
شهدا در کرانهٔ جوی در قبه باشند از میوهای بهشت باندازه غذای دنیا و عشاء آن رزق خورند و
روز قیامت فرشتگان را فرمان شود برآرید بهترین خلق مرا در عرصات قیامت حاضر آرید فرشتگان
گویند ایشان کیانند و بچه شناخته شوند فرمان شود شهیدانی که تن و مال خویش را در کار من در باخته
اند و جان و روان خود را فدای علاء دین ساخته اند ایشان را تنها برگنبد کرده بیارند در مساکن
بهشت که برای ایشان نباشد در آرند و نیز در حدیث ست شهداء را فردا قیامت بیندارند
از جراحتهای ایشان خون روان باشد که رنگ او رنگ خون و بوی او بوی مشک و سوال
سیان در آمدن روح شهدا در قالب پرندگان و میان تناسخ که پیش اهل اسلام منفی ست پیش صاحب
بصیرت و ارباب بصیرت فرق چیست جواب تناسخ آنست که روح از قالبی بقالبی
دیگر که بی روح ست در آرند و قالب بی روح را بدین روح زنده گردانند و این ارواح را بقدرت
کامله در قالب پرندگان زنده در می آرند و بخوردن و آشامیدن پرندگان مذکور بهره مند
میگردانند فضائل شهدا بسیار ست و مدایح ایشان بیشمار ست چه ایشان جان در کار خدا در باخته اند
و سر در اعلاء کلمه علیا در معرکه انداخته اند جوانمردی بیدل تن و جان کرده و گردن در ربقه هلاک
در آورده مصرع الجود بالنفس اقصی غایة الجود و ایقان مثوبات شهادت اثر قوت ایمان
ایشان ست الجنة تحت ظلال السیوف درجه ایشان را بیان ست و السیف محاء الذنوب مرتبه
ایشان را تبیان ست طوبی لهم ثم طوبی مرتبه که یقین بود بر طریق خوب یافتند و بشری لهم ثم بشری
لهم بتذلل جوهٔ فانی بسوی عیش جاودانی شتافتند وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ
الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنفُسِ وَالثَّمَرَاتِ لام در جواب قسم ست ای تقسم لنبلونکم بشی متعلق ست بنبلونکم من در من الخوف بیانیه ست جار و مجرور
صفت ست مر شیء من الاموال متعلق ست بنقص و جمله ولنبلونکم معترضه ست برای انباء ازابتلاء و اخبار
از بلوی تا بر حکم بندگی دل بران نهند و بخواست حق رضا دهند اگر خبر نکردی بلائی که خواسته ست

یاری کردن و نگاهداشتن میتواند و معیت مذکور متشابه ست مراد او غیر مبین ست وجه تاویل آن همین ست
اما سلف مراد آنرا حق دانند و خود را مشغول بتاویل آن نگردانند نزدیک ایشان بر حقیقت مراد اعتقاد
باید کرد و دل را بر تاویل نباید آورد وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ
اموات خبر مبتدا محذوف ست ای هم اموات و جمله مقول ست این جمله عطف ست بر جمله استعینوا
بالصبر والصلوة اگر صبر صبر بر محاربه بثبات قدم و قرار و تحرز از تولی و فرار مراد باشد نسبت معطوف
با معطوف علیه از جهت آنکه ذکر شهادت با جهاد مناسبت تمام دارد اظهر بود و اگر صبر بر بلایا و شداید
مراد شود هم ذکر شهادت مناسب باشد چه شهادت نیز از روی ظاهر از بلایا و شداید بود و اگر صبر بر عبادات
و طاعات مراد دارند هم معطوف با معطوف علیه مناسب پندارند زیرا نچه جهاد از جهت اظهار دین خدا ست
و اعلاء کلمه علیا ست بعضی از نوع عبادت ست و شهادت از توابع ادراک این سعادت ست و اگر از
صبر صوم مراد شود که حبس نفس ست از شهوت بطن و فرج هم مناسب بود زیرا نچه جهاد و صوم هر دو
قهر دشمن خدا اند هر دو موضوع برای مخالفت هوا اند جهاد قهر کفار ست و صوم قهر نفس بدکردار احیا نیز
خبر مبتدا محذوف ست ای بل هم احیاء و این معطوف ست بر لا تقولوا هم اموات بتقدیر بل قولوا هم
احیاء آمده باثبات امر بل قولوا احیاء نهی سابق بمنزله مسکوت عنه شده معنی اینست مگوئید مر کسانی
را که جهاد میکنند در راه رضاء خدا کشته میشوند که ایشان مردگانند بلکه بگوئید که ایشان زندگانند
وَلَٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ○ چون سامعان اخبار بل احیاء شنیدند شاید وهم حصول شعور حقیقت
آن حیات و کیفیت آن برند و خود را بر طمع حصول آن بمشاهده و ازهد دفع این وهم کرد جمله و لکن
لا تشعرون برای استدراک آورد معنی اینست و لیکن شما حقیقت حیات ایشان ندانید و شعور کیفیت
آن نتوانید سوال شک نیست که شهدا مرده اند اموال ایشان بمیراث پیوسته و زنان ایشان
فارغه گشته حقیقت موت متحقق شده ایشان را احکام موت پیش آمده والحقایق لا تنفی ولا تسقط عن المسمی از مرده نفی
موت چگونه کنند و مرده را زنده بچه وجه گویند جواب نفی حقیقی که متحققه است و اثبات مفهومی که منفی
است بر سبیل تحقق روا نبود اما بر وجه تمثیل چرا روا نباشد چنانچه گویند چون فلان مرا دید خار در چشم
او خلید و چون نبشته من خواند خون در تن او نماند بتحقیق خار در چشم او نخلید و خون از تن او نرفته زیرا نچه
حال او همچو حال کسی نماید که او را این چنین حال پیش آید درین کلام نیز شهید بتحقیق مرده حیات را بعدم
سپرده لیکن از جهت مرزوق بودن و شادمان نمودن که عند ربهم یرزقون فرحین بما آتیهم الله من
فضله حکایت از آن ست بحال کسانی مینماید که در ایشان موت منتفی باشد و حیوة متحقق باشد و نظر

اذکرکم جواب امر است یعنی فامنحروم شدہ یا قاصر سببیہ ست جملہ مسببہ از رسانا ست ای فاذکرونی بالانعام
اذکرکم با لاکرام معنی انیست چون شمارا بانعام مکرم گردانیدم و باتمام نعمت رسانیدم پس یاد کنید
مرا بانعام یاد کنم شمارا باکرام اذکرونی با لعبادۃ اذکرکم با لافادۃ یاد کنید مرا بعبادت یاد کنم شمارا
بافادت اذکرونی با لتذلل اذکرکم بالتفضل یاد کنید مرا بہ تذلل یاد کنم شمارا بتفضل اذکرونی فی
بالمغفرۃ اذکرکم بالنصرۃ یاد کنید مرا بمعذرت یاد کنم شمارا بمغفرت اذکرونی بالاضطرار اذکرکم با لاعطاء
یاد کنید مرا بدعا یاد کنم شمارا بعطا اذکرونی فی ملاء من الناس اذکرکم فی ملاء من الملائکۃ یاد کنید مرا میان
جماعت آدمیان یاد کنم شمارا میان جماعت فرشتگان اذکرونی فی السراء اذکرکم فی الضراء یاد کنید
مرا در بسر یاد کنم شمارا در عسر اذکرونی فی الحیوۃ اذکرکم بعد الممات یاد کنید مرا در حیات یاد کنم شمارا بعد از ممات
وعلی ہذا وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ○ واشکروا بامعطوف خویش
عطف ست بر اذکرونی معنی انیست ومرا در نعمتہا من شکر گزارید و کفران نعمت روا مدارید یٰٓاَيُّهَا
الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اسْتَعِيْنُوْا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ
صوم را بمعنی حبس نفس از شہوت بطن و فرج داشتہ باسم صبر کہ بمعنی حبس نفس ست خواستہ و تواند بود
کہ از صبر حبس نفس در مطلق عبادت مراد شود و ذکر صلوٰۃ تخصیص بعد تعمیم بود و تواند بود کہ از صبر حبس نفس
بر ثبات قدم در محاربہ عدو کہ جہاد ظاہر ست مراد دارند و ذکر صلوٰۃ تعداد باعتبار آنکہ جہاد باطن ست
و با محاربہ با شیطان ست و آنرا جہاد اکبر گفتہ اند ملایم پندارند چنانچہ مرویست از حضرت پیغمبر رجعنا
من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر برین موجب جملہ استعینوا با لصبر والصلوٰۃ از جہت آنکہ عبادت تامے
از شکر ست بیان جملہ واشکروا لی باشد و تواند بود کہ از صبر صبر بر مصایب و بلایا مراد شود و از صلوٰۃ
اشتغال نماز در وقت سکارہ و شدائد مراد گردد کہ چون مشاق و شدائد بجوم آرد انجا نماز دارد
و اشتغال بصلوٰۃ مداومت بر نماز دران وقت دلیل کمال ایمان و برہان استواری یقین بدین وجہ
جملہ استعینوا مستانفہ ست کہ چون در آیت ذکر شکر نعم و عطایا کرد سامع را در مسالک مابتضع عند
البلایا والمصایب آورد و جملہ ندائیہ بہر دو وجہ معترضہ دارند و در اثنا کلام برای تنبیہ پیش آرند معنی انیست
ای مومنان برای رسیدن بنہان یاری جویید بعبادت دوزہ و نماز اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ ○
ای وان اللہ عالم باحوال الصابرین ناظر است جملہ تعلیل ست چون مرا استعانت بصبر ملوح بسوی نفع کردن
صبر بود بتقدیم ملوح تاکید جملہ سابق نمود معنی انیست و بتحقیق عالم است باحوال صابران ناظر ست حافظ
مر ایشان باحوال حبس کنندگان نفس بر عبادت و بازماندگان برای او از مخالفت عبادت تسلیہ بدو ایشان

پیغمبر آخر الزمان بذی القبلتین واقع شده احتجاج وتمسک برود وتحویل از بیت المقدس سوی کعبه برای
آن بود تا مطلوب پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم که تحویل از قبله اهل کتاب سوی قبله جد او ابراهیم خلیل و
قبله پیغمبران علیه السلام بحصول پیوندد و در حق پیغمبر اتمام نعمت شود یا عطف بر جار و مجرور محذوف متعلق
واخشونی باشد بتقدیر واخشونی لاذهکم ولاتم نعمتی علیکم بود و تواند بود متعلق فعل محذوف دارند
وآن فعل را معطوف بر اخشونی پندارند تقدیر چنین آید واخشونی واطیعونی لاتم نعمتی علیکم معنی اینست
از من بترسید تا شما را بر طاعت توفیق دهم و تا نعمت خویش را بر شما تمام کنم یا گویند از من بترسید
ومرا مطیع باشید تا نعمت خویش تمام گردانم و شما را مطلوب برسانم و تمام نعمت سلامتی ایمان و دخول
جنان ست وحصول رضوان و دیدار رحمان ست وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ۝ ای ولکی
تهتدوا یا استعاره لعل برای آنکه از جهت مشارکت مرجو و غرض در ترتب بر غیر و تعقب او عطف ست
بلاتم نعمتی علیکم معنی اینست و تا شما راه راست یابید و حسن و حکمت کارهای خدا در یابید اتم الله
تعالی علینا نعمته و افاض علینا رحمته كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ
يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ
مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ۝ کما ارسلنا متعلق ولاتم نعمتی ست ای لاتم نعمتی علیکم انتهاء کما ارسلنا
فیکم رسولا منکم ابتداء فیکم ظرف ارسلنا ست رسولا مفعول به ست منکم حال ست یا صفت است
مر رسولا و بر هر دو تقدیر ظرف مستقر ست جمله یتلو حال ست از رسولا یا صفتی دیگر ست علیکم متعلق
بیتلوا آیاتنا مفعول ست مر یتلو و یزکیکم عطف ست بر یتلو و یعلمکم الکتاب والحکمة عطف ست بر
یزکیکم تعلمون خبر لم تکونوا ست لم تکونوا صله ما ست موصول با صله مفعول ست مر یعلمکم جمله یعلمکم عطف ست
بر یعلمکم الکتاب معنی اینست تا تمام کنیم نعمت خویش را برای تکریم شما در انتها چنانچه فرستادیم رسولی
را از شما یعنی از جنس شما که محمد ست برای تعلیم شما در ابتدا رسولی که آیات ما را یعنی آیات کتاب ما را
بر شما بخواند و از لوث معاصی و مساوی پاک گرداند یعنی برای پاکی شما سبب شود و بسبب بیان او
خدای تعالی شما را علم و عمل دهد و از بد بها باز دارد و از لوث اجرام پاک کند و اسناد یزکیکم سوی
رسول اسناد مجازی سوی باشد یعنی یزکیکم الله سببه بود و کتاب خدا یعنی قرآن شما را بیاموزاند
وحکمت یعنی علم حلال و حرام معلوم گرداند آنچه بنودید شما دانندهٔ آن تعلیم کند و آنچه مبدا نستید
در دل شما افگند و این کلام از باب اطناب ست تعمیم بعد تخصیص تعلیم کتاب ست فَاذْكُرُونِي
أَذْكُرْكُمْ عطف ست بر قولوا وجوبهم شطر ما ای قولوا وجوبهم شطره هکذا وکذا فاذکرونی

معانقه

محجة بسبیل استیناف آورد معنی اینست قبلہ را از کعبہ سوی بیت المقدس گردانید و ترا بصفت بودن
تو صاحب القبلتین کہ بدان صفت در توریت مذکور بودی رسانیدیم تا نباشد مردمان را یعنی جہودان
را بر شما ای امتان محمد در طعن او حجتی و در انکار نبوت او جہتی بر نیکہ بگویند کہ محمد پیغمبر صلی اللہ تعالی
علیہ وسلم آخر زمان در کتابہا ما پیغمبر نیست کہ خداوند دو قبلہ بود و محمد صاحب دو قبلہ نیست پس پیغمبر نباشد
محمد را صاحب دو قبلہ گردانیدیم تا ایشان را مساغ این حجت نماند و کسی این نوع احتجاج کردن نتواند
إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ این استثناء متصل ست از ناس **سوال** پس لازم آید کہ
ظالمان را حجتی در طعن پیغمبر باشد و جہتی در انکار نبوت بود **جواب** تواند بود کہ کلام از قبیل تاکید الزم
بالشبہ المدح وارند از قبیل فلان لا خیر فیہ الا یتشکی الی من احسن الیہ پندارند و تواند بود کہ مستثنی منقطع
باشد یعنی لکنا یکون لاہل الکتاب علیکم حجۃ بما وقع فی التوریۃ من ان النبی آخر الزمان یکون فاقبلتین
لکن المشرکین یحتجوا بحجۃ فاسدۃ لا یدرکہا عقل و لا یشتبہا نقل وہی انہ رجع عن القبلۃ فلعلہ یرجع عن
الدین اولانہ متحول فلا یستقیم علی الیقین والاشک انہا حجۃ فاسدۃ لان التحول بامر اللہ و تحویلہ و
لم یحول من عند نفسہ حتی یتوہموا انہ ذلک معنی اینست مگر آنکسانی کہ ایشان ظالمند بحجت نابودہ سازند
و بکلام نادرست و باطل پردازند کہ در نیابد انرا عقل و اثبات نکند اورا نقلی شرکان گویند از قبلہ
گشتہ ست از دین نیز خواہد گشت متحول ست بقرار بر دین نخواہد پیوست و یہود گویند از توجہ سوی
بیت المقدس سوی کعبہ پیوستہ ست مائل سوی دین آبا خویش گشتہ ست و ندانند کہ تحول قبلہ بر حکم
فرمان خدای عزوجل بودہ از قبیل پیغمبر علیہ السلام روی نمودہ منسوب سوی او نبود گمان بد کور فاسد
و باطل باشد **فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي** فاسببیہ ست و اخشونی عطف ست بر لا تخشوہم
معنی اینست چون دانستید کہ ظالمان را متمسک بحجتی صحیحہ نیست و دلیلے کہ ایشان می آرند دلیل نی یعنی
پس از ایشان خوف مکنید و از حضوت من بترسید **وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ**
عطف ست بر لئلا یکون للناس علیکم حجۃ و جملہ فلا تخشوہم و اخشونی معترضہ ست میان معطوف و معطوف علیہ
معنی اینست از توجہ سوی بیت المقدس بگردید سوی کعبہ رو آرید تا مردمان را بر شما حجتی نبود و بر شما
نباشد و تا بر شما نعمت خویش تمام گردانم و شما را بمطلوب برسانم و این ہر دو یعنی معطوف و معطوف علیہ
متعلق اند بمفہوم کلام سابق ای حولنا القبلۃ من الکعبۃ الی بیت المقدس و عن بیت المقدس الی الکعبۃ
و ان تتخللہ ما تخلل من المدۃ ما بود متعلق باین ہر دو حاذ و مجرور میان دو مد عا بر طریق لف و نشر روی نمود تحویل قبلہ
از کعبہ سوی بیت المقدس برای این بود تا او خداوند دو قبلہ شود و ایشان را بدانچہ در توریت از توصیف

مرقول شطر المسجد الحرام ظرف ست این جملہ عطف ست برقول وجہک شطر المسجد الحرام وآن مطلق بود لیکن
از جہت ورود در نماز گزاردن در مدینہ سوی ہم خصوص بمورد میشود جملہ معطوفہ را تقیید بخروج از مدینہ کرد
برای دفع وہم مذکور بر سبیل تکمیل آورد وبعترضاتی کہ میان معطوف ومعطوف علیہ آمدہ میان دو کلام
متصل واقع شدہ چنانچہ گذشت ووجہ ہر یکی بتحریر پیوست **معنی** اینست وہر جائیکہ بیرون آئی نماز بگذار
وروی جانب مسجد حرام بیار **وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَّبِّكَ** ای وان تحویل القبلۃ من بیت
المقدس الی الکعبۃ للحق من ربک واین جملہ تعلیل ست تاکید جملہ از جہت رد انکار کسانیست کہ منکر ان
حقیقت استقبال کعبہ بودند وبر انکار آن اصرار مینمودند **معنی** اینست بدرستی تحویل قبلہ از بیت المقدس
سوی کعبہ کہ مضمون قول وجہک شطر المسجد الحرام ست ہر آئینہ حق ست از پروردگار تو کہ گردگار
ذوالجلال والاکرام ست **وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُوْنَ** ○ تعملون بصیغہ غیبت
وخطاب خوانند ولمعنی آن برحسب آن دانند این جملہ معترضہ ست برای وعید وترہیب وتہدید
چہ اخبار از آگاہی قادر مطلق بر جرایم مجرمان موجب ست مر تہدید ووعید ایشان **معنی** اینست و
خدای تعالی غافل نیست از انچہ شما میکنید یا از انچہ ایشان میکنند علی اختلاف القراءتین عمل شما بداند
واورد ن شما در حساب گاہ میتواند **وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ**
الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ شَطْرَهٗ این جملہ تاکید ست مر جملہ ومن حیث خرجت
قول وجہک شطر المسجد الحرام را بتکریر وجملہ وما اللہ بغافل عما تعملون معترضہ ست میان تاکید ومؤکد
برای تنبیہ وپند بندگان تا خدای را بر اعمال خویش آگاہ دانند واز کارہای ناپسندیدہ باز مانند
سوال در جملہ مؤکدہ واو نیارند واوردن واورا درین جملہ بچہ وجہ سایغ پندارند **جواب** تاکید
کہ بتکریر ست اگر در مؤکد واو باشد تکرار او باواو ورواو دزیرا کہ درین صورت تاکید جملہ با تاکید عطف
میشود وتکرار معطوف باعاطف می آید چنانچہ گویند جاءنی زید وذہب عمر معنی آیہ بالا گذشت وبہ تشریح
ببیان پیوست **لِئَلَّا يَكُوْنَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ** لام در لئلا متعلق
بمحذوف ست ای حولنا القبلۃ من الکعبۃ الی بیت المقدس ثم من بیت المقدس الی الکعبۃ لئلا یکون
للناس ای للیہود علیکم حجۃ بان یقولوا انہ لیس ذا قبلتین وقد وصف النبی الموعود فی التوریۃ
بکونہ ذا قبلتین فلو لم یحول لم یکن ذا قبلتین فیحتجوا علیہ بانہ لیس بالنبی المذکور فی کتابہم لعدم کونہ ذا قبلتین
ولا المشرکین بان یقولوا انہ ترک متابعۃ جدہ ابراہیم الذی یدعی اتباعہ وجملہ مذکورہ مستانفہ است
چنانستی کہ بعد معرفت تحویل قبلہ کسی سوال از حکمت تحویل کرد جملہ حولنا القبلۃ لئلا یکون للناس علیکم

صفت ست مر وجہۃ و دو جہۃ مبتدا ست الکل خبر مبتدا ست و جملہ معترضہ ست برای بیان این کہ جہات
توجہ مختلف ست انچہ نیکوتر است باید پسندید و انچہ بہتر ست باید کنید معنی اینست و ہر یکی را جہتی ست
کہ او روی خویش را سوی آنجہت گرداننده است و آن جہت را سزاوار توجہ خویش داننده است یا ہر یکے
را جہتی ست کہ خدای عزوجل او را سوی آن جہت میگرداند و آنجہت را جہت توجہ او میخواند کسی را توجہ سوی
اسلام ست و کسی را روی بر اصنام ست کسی را دل بر مال و دستگاہ کسی را خاطر بر حشمت و جاہ کسے
را چشم بر نسوان کسی را دیدہ بر فرزندان کسی را دل بر عبادت خدا و کسی را خاطر بر متابعت ہوا مصرع
ہر قوم راست راہی دینی و قبلہ گاہی و بعضی از وجہت قبلہ مراد دارند معنی این کلام ہر قومی را از اہل
ادیان قبلہ ست پندارند و بر قرأت ہو مولیہا بر صیغۂ اسم مفعول ہو متعین باشد کہ خاید بر کل بود
معنی چنین آید ہر یکی را جہتی ست کہ او سوی آن متوجہ گرداننده بود و سمتی ست کہ بدان روی آرنده
شود فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ ط اینجا الی مضمر ست ای فاستبقوا الی الخیرات فاجعلوہا و جہتکم
و استقبلوہا این جملہ معترضہ ست برای تنبیہ بر طریق و اعلم فعلم المرء ینفعہ ان سوف یاتی کل با قدرا
معنی اینست پیش دستی کنید و پیش روی بگزینید بسوی خیرات و طاعات و حسنات و بر ادای اعمال
خیر را جہت توجہ سازید و از دل و جان با فعال نیک پردازید اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ
اللّٰهُ جَمِيعًا ط این جملہ معللہ ست مر جملہ فاستبقوا الخیرات و خطاب مر مومنان را ست معنی اینست
ہر جا کہ شما باشید و ہر مقامی کہ گزینید مقام خیر باشد یا مقام شر بود شما را خدای عزوجل بجملگی در
محل حساب و موضع ثواب و عقاب بیارد و بر حسب سیات و خیرات در مقامی کہ سزاوار بود
بدارد عاقل خود نہ پسندد کہ در حساب گاہ بیدی و شرمندہ شود پس باید کہ مقام خیر گزیند و بسوی خیر توجہ
لازم بیند تا او را در حساب گاہ در مقام خیر آرند و پیش از حساب بمشاہدہ حال نظر لطف بگمارند اِنَّ
اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ○ این جملہ تذییل ست چہ قدرت بر ہمہ چیز کنایت از
قدرت بر آوردن در حساب گاہ بود و تاکید باعتبار معنی یکی عنہ از جہت رد انکار منکران بعث شود
معنی اینست بدرستی خدای عزوجل بر ہر چیزی تواناست ہر چیز کہ کردن آنچیز خواہد تواند بندگان را
بہر جہت کہ خواہد متوجہ گرداند در خیرات و طاعات جزا دہد و در معاصی و سیات عقوبت کند ہمہ را
در حساب گاہ جمع تواند کرد و در عقوبت و انتقام تواند آورد وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ
وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ط من طرف معنی ست چنانچہ در سن قبل ان نزل التوریۃ و
من بعد ان نزغ الشیطان گفتہ اند و حیث برای شرط ست فول جواب او ست و وجہک مفعول ست

وقف النبی صلعم

ظهور علامت انکار جمله را موکد آرند و جمله الذین تا آخر معترضه دیگرست برای شکایت از اهل کتاب بحق پوشیدن
و در اظهار باطل کوشیدن و برای بیان این که حقیت پیغمبر و حقیت تحویل قبله که پیغمبران خبر کرده اند در دل
دشمنان نیز پیوسته و بر دل ایشان مبرهن گشته و چون مضمون این جمله مقررست بر مضمون جمله وان الذین
اوتوا الکتاب لیعلمون انه الحق من ربهم را از جهت کمال اتصال فصل کرد الذین اتیناهم الکتاب تا آخر
بغیر عاطف آورد و ترک تاکید بان از جهت اکتفا بتاکید جمله اولی بود و اعتماد بر حصول مقصود و رد
انکار در کلام اول باشد معنی اینست آنکسانی که ایشان را کتاب داده ایم و حفظ و ورد دل ایشان نهاده ایم
پیغمبر را همچو شناختن پسران خویش می شناسند و حقیقت پیغمبر علیه السلام بیقین میدانند و بدرستی
گروهی از ایشان هر آینه حق را میپوشند و حال اینست که ایشان بحقیت محمد و حقیت قبله عالم دارند و
باعلم در انکار حقیت پیغمبر میکوشند پس ایشان حقیت تحویل را نیز میدانند و یا علم از قبله روی میگردانند
الحق من ربک الحق خبر مبتدا محذوف ست و لام در و لام جنس ست من ربک ظرف
مستقر ست حال ست یا صفت ست یا خبری دیگر ست و تواند بود که الحق مبتدا باشد و لام در و لام
عهد بود ای الحق المذکور من ربک یا لام جنس بود ای جنس الحق من ربک و مالیس من ربک فلیس بحق
و جمله بهر دو وجه تعلیل ست معنی اینست حق یعنی تحویل قبله حق ست از پروردگار تو یا حق مذکور کائن ست
از کردگار تو فلا تکونن من الممترین ۝ فا سببیه من للتبعیض خبر ست
مر فلا تکونن را معنی اینست چون دانستی که دین تو صدق ست و قبله تو حق ست و وحی تو یقین و قرآن
حجتی مستقیم و متین ست پس مباش از شک آرندگان و تردد کنندگان سوال چون پیغمبر را نظنه
شک نباشد در حق او چه جای منی از شک بود جواب برای منی از بدی مظنه و وقوع حاجت نیست
خطاب لا تدع مع الله الها آخر مبنی ازین معنی ست شک نیست که پیغمبران مکلف اند مامورانند
بایمان منی اند از کفر و عصیان پس منی از شک برین وجه مستبعد نبود سوال مذکور وارد نشود اولے
آنست منی مذکور پیغمبر را علیه السلام بر وجه تعریض از اشخاصی که شک دارند آمده چنانچه در لئن اشرکت
لیحبطن عملک تحقیق شده و این تعریض بر سبیل مجاز بود همچو خطاب غیر مودی بر شنوانیدن مودے
در اذنینی مستعرف باشد ولکل وجهة هو موليها مولیها بر صیغه اسم فاعل و مفعول خوانند
و معنی هر کسی بر حسب آن دانند ضمیر هو عاید ست بسوی کل و ضمیر مولیها عاید ست بر وجهة و مفعول
ثانی ست مر مولی را مفعول اول محذوف ست ای هو مولی الوجه تلک الجهة و تواند بود که ضمیر هو عاید بر خدای
عزوجل بود بسبب متوجه گردانیدن خدای بسوی حق و باطل بارادت و تخلیق ست و جمله بهر تقدیرے

انک اذا لمن الظالمین جواب قسم آمده و مفید فائده جزا شده این جمله قسمیه تزییل ست سوگند ست مر نفی متابعت
پیغمبر قبله ایشان را که از کلام سابق مفهوم شده و تاکید جمله از جهت ایراد مقصود بر وجه وکاوت ست این
نوع تاکید نیز عرب را عادت ست چنانچه در انی وضعتها انثی آمده و در اللهم انا نستعینک تحقق شده
معنی اینست و اگر پس روی کنی تو یا محمد هوا ایشان را و بگذاری نماز در قبله ایشان از پس انچه آمده ست
ترا دانستن این که کعبه قبلهٔ حق ست مقرون ست بامر قول وجهک شطر المسجد الحرام قبله ابراهیم خلیل و قبله
جمیع پیغمبران جلیل بنی اسرائیل ست علیهم السلام بدرستی که تو در هنگام متابعت هوا های ایشان هر آینه
باشی از ظالمان یعنی ازان کسان که از حد تجاوز کنند و چیز را در غیر موضع او نهند **سوال** چون مطلوب
ازان نماز گذاردن پیغمبر سوی قبله ایشان باشد مطلوب یکی بود هوا هم یکی بود باید کرد اهوا را هم بصیغهٔ جمع
برای چه باید آورد **جواب** هوا یعنی خواهش ست طلب باعتبار کثرت طالبان متعدد باشد اگرچه همه را
مقصود و مطلوب یکی بود **جواب دیگر** آن بود که هوا نماز گذاردن در قبلهٔ ایشان متضمن چند
مطلوب بود گشتن از قبلهٔ خویش و معروف سمت قبلهٔ ایشان و توجه کردن در نماز جانب که آن چون
این مطلوب متضمن مطلوبات باشد تعبیر کردن بصیغهٔ جمع سایغ بود **جواب دیگر** آنکه توجه بسوی
قبله ایشان اگرچه یک هواست ولیکن باعتبار مرور و افراد آن اهواست **جواب دیگر** آنکه
تعین نماز گذاردن در قبلهٔ ایشان نظر بمورد ست چه این آیت در باب نماز گذاردن سوی قبله ایشان
وارد ست و ایراد لفظ عام مر خصوص مورد را منافی نیست ذکر صیغهٔ عام بر سبیل تعمیم بعد تخصیص مبنی
ترین معنی ست و ایراد لنسبت اتباع هوا ها کفار سوی پیغمبر علیه السلام با وجود عصمت او ازان و جواب
آن محل بر تعریض از امت و خبر آن از مباحث دران در آیه و لئن اتبعت اهوائهم بعد الذی جاءک
من العلم مالک من الله من ولی و لا نصیر گذشته و مشرح بیان پیوسته **الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ**
الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ
وَهُمْ يَعْلَمُونَ ○ موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا ست جمله لا یعرفونه خبر مبتدا ست ما در کما یعرفون
مصدریه ست جار و مجرور صفت مصدر محذوف ست ای یعرفونه معرفة کمعرفة ابنائهم و جمله وان
فریقا منهم عطف ست بر جمله سابق یا حال ست از فاعل یعرفون و هم یعلمون حال ست از فاعل یکتمون و
مفعول یعلمون محذوف ست ای یعلمون الحق او یعلمون انهم یکتمون الحق یا منزله ست منزله لازم ای
وهم متصفون بالعلم و تاکید از جهت ایراد مقصود مذمت بر وجه وکاوت ست نه از جهت انکار و تردد
و تواند بود که مشاهدهٔ سامع مر علم و عقل ایشان را امارتی قوی و دلیلی جلی بر انکار کتمان حق دارند و باعتبار

یقین وجمله وما بعضهم تابع قبلة بعض معترضه دیگرست وآن با اسم وخبر قایم مقام دو مفعول لیعلمون
من برسهم ظرف مستقرست حال ست یا صفت ست مرالحق بزیادت لام یا خبری دیگرست معنی اینست
وبدرستی آنانکه داده شده اند کتاب یعنی کسانیکه توریت میخوانند هرآئینه وردلهای خویش یقین میدانند
بدرستی که تحویل قبله از کعبه سوی بیت المقدس واز بیت المقدس سوی کعبه حقیست کاین از پروردگار
ایشان زیراکه در کتاب خویش دیده اند یعنی در توریت خوانده اند که محمد صلی الله تعالی علیه وسلم دو قبله تین
خواهد بود وجازم بودند در حقیقت آن حق رامیپوشند وبمکابره بر بطلان میکوشند وَمَا اللّٰهُ
بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ○ یعلمون بصیغه خطاب وغیبت خوانند ومعنی که برحسب آن مختلف
وانند الله اسم ماست وعما یعملون متعلق ست بغافل که خبر ماست جمله معترضه ست کنایت ست
از وعید ایشان چون قادر از مجرم غافل نباشد برجرم او آگاه شود اورا برجرم سزا کند ودر عقوبت وعذاب
افگند معنی اینست ونیست خدای از انچه اهل کتاب عمل میکنند از انکار علم خویش بحقیت قبله وقرآن و
حقیت پیغمبر ما وکتمان حق وتحریف توریت واشال آن وبر قراءتی که تعلمون بتا میخوانند خطاب مر اهل کتاب
را بروجه التفات از غیبت بسوی خطاب دانند وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ
مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ ۚ لام سوطیه قسم ست ای قسم لئن اتیت ما تبعوا جواب قسم ست از جواب شرط بی نیاز گردانیده
این جمله معترضه دیگرست میان معطوفه یعنی ومن حیث خرجت قول وجهک شطر المسجد الحرام ومعطوف علیه
یعنی قول وجهک برای ذکر مکابره اهل کتاب وکمال گمراهی ایشان درین باب معنی اینست واگر بیاری تو
ای محمد پیش اهل کتاب برصدق وحقیت قبله هرآیتی یعنی هر معجزه ودلیلی وعلامتی قبله ترا پیروی نکنند
وجانب آن متوجه نگردند زیراکه ایشان باوجود مشاهده معجزات حق ودانستن براهین صدق مخالفت
ورزیدند وانکار حق گزیدند هرآیتی که خواهند شنید انکار ومکابره خواهند کرد دل خود را بر قبول حق واتباع صدق نخواهند آورد
وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ ۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ ما در ما انت نافیه ست ضمیر منفصل
اسم اوست بتابع خبرست قبلتهم مفعول به ست مر تابع این جمله معترضه دیگرست برای بیان سوخ پیغامبر صلی الله علیه وسلم در دین
ودوام وثبات بر یقین وجمله وما بعضهم بتابع قبلة بعض معترضه دیگرست معطوف ست بر معترضه سابق برای بیان مخالفت اهل
کتاب ومخالفت ایشان یکدیگر درین باب معنی اینست ونیستند متابع قبله ایشان ونه بمتابعت قبله باطل شان ونه بعضی اهل کتاب
قبله بعضی را تابع باشند یعنی جهودان تابع قبله ترسایان نشوند وترسایان تابع قبله جهودان نگردند وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ
أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ ۝
این لام نیز سوطیه قسم ست ای قسم لئن اتبعت اهوائهم من بعد ما جاءک من العلم بیان ما موصوله است

پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم سائل تحویل قبله سوی کعبه بود و در مسالت آن تصریح مینمود این آیت بر وجه
استیناف وارد گشت و اجابت مسالت بحصول پیوست تقلب مفعول اول ست و فی السماء مفعول دوم ست
معنی اینست بدرستی گشتن روی تو از جانب آسمان می بینیم و میدانیم که سوال میکنی تا قبله از بیت المقدس
سوی کعبه بگردانیم فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰىهَا ۖ فا سببیه ست چه دیدن خواهش پیغمبر سبب ست
برای تولیه مذکوره و لام در جواب قسم محذوف ست و تقدیر کلام اینست فنقسم لنولینک کاف مفعول
اول ست قبله مفعول دوم ست جمله ترضیها صفت ست مر قبله معنی اینست پس سوگند یاد میکنیم هر آئینه
ترا آن قبله که دوست میداری و می بستدی آنرا و میخواهی بدهیم و کعبه که قبله اسلاف تو و جمله پیغمبران ست
قبله تو گردانیم و ترا مطلوب دل تو برسانیم فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ؕ
این فا نیز سببیه ست که قبله گردانیدن کعبه سبب ست برای روی آوردن سوی او شطر المسجد الحرام ظرف ست
مر فول را معنی اینست پس بگردان روی خود را جانب مسجد حرام که از جهت آنکه خانه کعبه درون اوست
مسجدیست با احترام روایت کرده اند پیغمبر صلی الله علیه وسلم با یاران در مسجد بنی سلمه توجه سوی
بیت المقدس کرده نماز پیشین میگذارد و در کعبه گذارده بود که امر فول وجهک شطر المسجد الحرام بورود پیوست
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم پس صفوف آمد سوی کعبه متوجه گشت مقتدیان نیز گشتند روی سوی
کعبه آوردند صف آخرین صف نخستین گشت و صف نخستین بصف آخرین پیوست زنان بجای مردان
رفتند مردان بجای زنان استاده گشتند وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ شَطْرَهٗ ؕ
جمله شرطیه عطف ست بر فول وجهک شطر المسجد الحرام و اختلاف معطوف و معطوف علیه در افراد
و جمع آمده ست چنانچه در یا ایها الناس اعبدوا ربکم و بشر الذین آمنوا گفته شده است و اگر در حیث
ما کنتم فولوا وجوهکم شطره قل مقدر بود ازین تعلق فراغ شود معنی اینست و هر جا که باشید رویهای
خود را جانب مسجد حرام متوجه گردانید چون کعبه در مسجد حرام ست از مسجد حرام کعبه مراد دارند چه قبله
کعبه است نه مسجد حرام و کلام محمول بر مجاز پندارند وَاِنَّ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ
لَيَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ ؕ این جمله برای تحقیق حقیقت تحویل قبله بدانمثابه
که بعلم مخالفان نیز مقرون ست بر وجه اعتراض مذکور شده و چون علم پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
بتوجه اهل کتاب سوی غیر کعبه و عمل کردن ایشان بر خلاف موجب علم بحقیقت آن از امارات قویه
و علامات جلیه است برین که پیغمبر منکر علم ایشان بحقیقت آن باشد از جهت وضوح امارات انکار مضمون
جمله تاکید گردد و موکدات آوردن آن برای بیان رسوخ پیغمبر علیه السلام در دین و دوام و ثبات بر

بشرط وجود او پندارند چه بر قول اهل سنت معدوم مرئی نبود لاجرم تعلق ممکن بروبیت حادث باشد و تواند بود
که از لنعلم از جهت انکه علم سبب تمیز ست لتمیز مراد دارند و تعلق اشیا بتمیز همچو تعلق بتکوین حادث پندارند
و تواند بود از لنعلم لیعلم رسول الله و المومنون مراد شود علم رسول و مومنان که مقربان حضرت اوانند بر وجه
مجاز علم خدای بود وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ
ان مخففه از مثقله ست لام در لکبیرة برای فرق میان ان مخففه و نافیه در آورده اند الا علی الذین استثناء
مفرغ ست بطریق قراءة الایم کذا و این جمله عطف ست بر جمله و ما جعلنا القبلة التی کنت علیها معنی اینست
بدرستی هست تحویل قبله از کعبه سوی بیت المقدس بزرگ یعنی گران بر دلهای مردمان زیرا چه بیت
المقدس قبله جهودان ست و کعبه قبله ابراهیم و جمله پیغمبران ست مگر کسانیکه خدای ایشان را راه راست
نموده و حکمت تحویل پیش ایشان بیان فرموده چنانچه گفت و ما جعلنا القبلة التی کنت علیها الا لنعلم من
یتبع الرسول ممن ینقلب علی عقبیه این جمله نیز مؤید ست در ارادت تحویل قبله از بیت المقدس سوی کعبه
چه انچه بر دلهای گران باشد دور کردن آن ملایم بود وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ
ای صلوتکم صلوة را ایمان میگوید از جهت آنکه اثر ایمان ست دال بر وست و لهذا کافر چون در جماعت
مسلمانان نماز گزارد حکم بایمان او کنند و این جمله عطف ست بر و لله المشرق و المغرب و این نیز رد مقال
سفهاست روایت کرده اند بعد تحویل قبله از بیت المقدس سوی کعبه بعضی جهودان بر آشفتند
و بر مسلمانان گفتند آن بدی بود و این نیز بدی ست چه سر دو بامر خداست این آیت رد مقالت کافران
است و بطلان مذهب ایشان ست معنی اینست نمازی که توجه کرده سوئی بیت المقدس گذارده آید
هر چند که خدای عزوجل القبله را نسخ کرده ست معتبر ست چه عمل مذکور و نماز مسطور عمل بر موافق شرع
و متابعت امر ست یعنی بر فتن حکم بنسخ عمل گذشته که در زمان حدم نسخ نمود نمیرود و ثواب و ثمرات
آن زائل نمیشود إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ این جمله
تذییل ست و توصیف خدای برافت و رحمت کنایت ست ازین که خدای تعالی نمازی که مردمان
سوی بیت المقدس گزارده اند ضایع نخواهد گردانید و ثواب ایشان بدیشان خواهد رسانید مردمان
این معنی را منکر بودند میگفتند بعد تحویل قبله عمل گذشته ضایع خواهد گشت و بیطلان خواهد پیوست
مضمون این جمله را باعتبار معنی مکنی عنه تاکید کرد برای رد انکار ارادت تاکید آورد معنی اینست بدرستی
خدا در شان مردمان هر آئینه خداوند رافت و بخشایش ست از رافت و بخشایش او نسزد که عمل کسے
ضایع گرداند یا اجر بر قدر تعب او برونده قَدْ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ

دارند چه گاوی که متضمن این چنین منفعتی بود از وی چه جای تعجب و دروی چه مقام انکار نپندارند و اگر
افضلیت در غیر آن مراد شود چنانچه آیت کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنهون
عن المنکر ازان حکایت میکند جمله معترضه برای مدح این امت باشد واو اعتراضیه بود وَمَا جَعَلْنَا
الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا ای استقبالها مدة وهی الکعبة ویمکن ان یراد به بیت المقدس
لانه کان مدة علی استقبالها ایضاً ودر کشاف آورده که التی کنت علیها صفت القبلة نیست مفعول
دوم ست مرجعلنا و القبلة مفعول اول ست وتواند بود که التی باصله خویش صفت القبلة باشد
مفعول دوم مقدر بود ای وما جعلنا القبلة التی علی استقبالها قبلتک الا لنعلم بر تقدیر اول معنی چنین بود
نگردانیده ایم ما قبله وکعبه راه هستی بدان و بر تقدیر ثانی معنی چنین آید ونگردانیده بودیم ما قبله تو بیت
المقدس که بودی متوجه بدان واین جمله عطف ست بر لله المشرق والمغرب که مقول قل ست واین نیز
متضمن جواب سفهاست سوال مخاطب بقل پیغمبر ست چون این جمله عطف بر لله المشرق والمغرب که
مقول قل ست باشد این نیز مقول پیغمبر علیه السلام بود واین سخن مقول پیغمبر نیست که صیغهٔ متکلم مع الغیر
نیست جواب این عبارت امر ست در وقت امر و مبلغ بوقت تبلیغ بعبارت خویش بمضمون
این را خواهد رسانید وجعلنا را بر صورت جعل الله لیعلم بصیغهٔ غایب خواهد گردانید چنانچه بادشاه حاجب
را بتبلیغ فرمانی بدین عبارت که فلان را چنین کار میفرمایم فرماید حاجب فرمان مذکور را در وقت تبلیغ
بدین عبارت که بادشاه میفرماید باز نماید چنانچه مثل آن در قل من کان عدوًّا لجبریل فانه نزله علی قلبک
گذشته وماند این از استعمال قلبک بجای قلبی بالا رفته اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ
مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ استثناء مفرغ ست ومن در ممن ینقلب متعلق ست بلنعلم متضمن تمیز
ای من یتبع الرسول معنی اینست مگر برای نیکه بعلم قدیم ما متعلق شود که رسول را از مردمان که متابعت خواهد کرد که بر
پاشنه پا باز خواهد گشت و ببیشوائی او بار پائی پس خواهد آورد سوال علم خدای وتعلق معلومات
بعلم او یعنی معلوم بودن آن حادث نیست که همه اشیا بر صفتی که هست در حالت عدم و وجود معلوم حق
سبحانه تعالی ست چه اگر گاهی بر صفتی که هست معلوم خدا نبود نادانی او ثابت شود یعنی مجهول باشد
جهل لازم آید ثبوت نقیض وی نماید بخلاف تعلق تکون تکون بتکوین قدیم که حادث بود پیش از وجود تکون
ثابت نباشد جواب تعلق علم معلوم بصفتی که باشد بعدم در وقت عدم و بوجود در وقت وجود همیشه
ثابت ست اما تعلق آن بصفت وجود محقق بعد از تعلق او بتکوین حاصل میشود هیچ تعلق بتکوین حادث نبود
معنی لنعلم لتعلق علمنا موجودا تکوینا شود جواب دیگر آنکه از لنعلم نزدی مراد دارند و تعلق شی بر بیوت

ندمت پندارند خیر الامور اوسطها والافتقا خیر فی الامور کلها لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ
لام متعلق جعلناست معنی آنست شما را خیر امت گردانیدیم و میر تبه گزیدگی و پسندیدگی رسانیدیم
تا شما بر مردمان گواهان باشید و در هنگام حاجت ادای شهادت کنید اگر از ناس گفتار مراد شوند
علی بر محل خود باشد و شهود علیه بودن ایشان ظاهر بود اگر از ناس غیر مراد شوند چه متصف بر کمال انسانیت
هم ایشانند چنانچه پاید علی محمول بر تضمین یعنی اطلاع بود لتکونوا شهداء علی الناس یعنی لتکونوا شهداء مطلعین
علی احوال النبیین فیشهدا و الهم تبلیغهم الرسالة شود و اگر ناس بر عموم دارند از شهادت ندکور شهادت بر
مردمان در دنیا پیش حکام مراد پندارند و این نیز شانی عظیم است موجب اکرام و تعظیم است وَيَكُونَ
الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ویکون عطف است بر لتکونوا الرسول اسم او است شهدا خبر است
علیکم متعلق است بشهیدا ای ویکون الرسول علیکم الشهید امعنی آنست تا باشد رسول بر شما شهید
که شما را تعدیل و تزکیه کند و بعدالت و جلالت و حق گوئی و راست گوئی شما گواهی دهد تا گواهی مقبول افتد
در فاعیت شما بحصول انجامد سوال گواهی مذکور برای ثبوت منفعت است استعمال او با لام باید و
استعمال او بعلی که برای مضرت است چگونه آید جواب علی در این محل یعنی لام است چنانچه وا
ذبح علی النصب ذبح للنصب مراد داشته اند یا ذکر لام بلفظ علی بروجه مشاکلت از جهت وقوع او در صحبت علی
الناس یعنی علی الکافرین باشد چنانچه در کلام تدین گفته اند و در جزاء سئة سئة مثلها آن مفتة اند و تواند
بود که لام صلة شهید محذوف باشد و در متعلق علی التضمین یعنی اعتماد بود و تقدیر دیکون الرسول معتمدا علیکم
شهیدا لکم شود مروایت کرده اند روز قیامت کفار امتان پیغمبران سابق از تبلیغ رسالت پیغمبران
خویش منکر شوند امت پیغمبر ما بر صدق پیغمبران در دعوی تبلیغ رسالت بر ایشان گواهی دهند ایشان در
گواهی مذکور طعن کنند که شهادتی بی مشاهده بهت زیرا نچه ما را ندیده اند و تبلیغ پیغمبر ما نفهمیده اند بر
احوال ما مطلع اند بر عمل ما چه نوع گواهی دهند امت پیغمبر ما گوید ما را اعلام به تبلیغ پیغمبران شما به اخبار ما حاصل
شده و علم بخبر رسول بمنزله مشاهده آمده باز طعن بفسق و گناهکاری کنند و به دعوی فسق شهادت ما را در توقف
افگنند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم ایشان را تعدیل و تزکیه کند و بر درستی و حقیقت گواهی دهد تزکیه
رسول گواهی ایشان نفاذ یابد بر کفار حکم بر دوزخ شود سوال ذکر شرف است و گردانیدن ایشان گواهان
و منکی در روز قیامت که در بیان نمی آرد با ذکر تحویل قبله که بلا گذشته چه ربط دارد جواب اگر اضافیت
این امت از جهت گردانیدن این امت خداوند و قبله متبرکه بود و برکت یابد عطف بر شد الشرق
والمغرب بود مقول قلی شود متضمن جواب مشرکان و انکار و تعجب در تحویل قبله از کعبه سوی بیت المقدس

واین جمله مستانفه ست در جواب ماذا اقول حین یقولون ذلک لله المشرق والمغرب مقول قل ست
معنی اینست بگو یا محمد مشرق و مغرب مر خدای راست یعنی همه مکانها محل عبادت خدای ست هر مکانی
را که خواهد سجده گاه گرداند و بهر سمتی که بخواهد روی آراند برین سخن تلقین جواب هر سه فرقه سفهاء مذکور شده و
تبکیت والزام همه آمد یَهْدِیْ مَنْ یَّشَآءُ اِلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ ○ من در
من یشاء موصوله ست مفعول یشاء محذوف ست ای یهدی من یشاء هدایته واین موصول با صله کنایت
از مومنان از باب کنایت از موصوف است والی صراط المستقیم متعلق ست بیهدی ای یهدی المومنین الی صراط
مستقیم وجمله حال ست از مفهوم بعد المشرق والمغرب که آن عبارت ست از له ان یوتی الی ای جهت شاء
هادیا الی صراط مستقیم معنی اینست مشرق و مغرب ملک خداست و ولایت مطلق مر او راست بولایت
مطلقه تواند که قبله را از جهتی سوی جهتی گرداند درین حال که راه راست دهد کسانی را که هدایت ایشان خواهد
یعنی مومنان را رهنمونی کند سوی راه مستقیم و دین درست و قویم و اطاعت فرمانهای خدا را وجه رسوخ
و معرفت حقیت ناسخ و انتهاء مدت منسوخ و اعتقاد حقیت توجه سوی بیت المقدس در مدتی که او قبله
بود و اعتقاد حقیت کعبه در وقتی که قبله بودن او روی نمود وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا
ذلک اشارت ست بر مضمون یهدی من یشاء یا بر مضمون یوتی الی ای جهت شاء که از لله المشرق والمغرب
مفهوم شده کاف برای قرآن در وقوع ست چنانکه در آتیتک کما طلع الشمس آمده ای وکما هدیناکم جعلناکم
امة وسطا او کما ولیناکم عن القبلة جعلناکم امة وسطا یا برای تشبیه ست در بودن هر یکی از باب فضل و لطف
و درین کلام التفات ست در فاعل از غیبت سوی تکلم و در مفعول از غیبت سوی خطاب معنی اینست و
چنانچه راه راست نمودیم یا چنانچه از قبله گردانیدیم یعنی از بیت المقدس سوی کعبه آوردیم همچنان گردانیدیم
شما را امتی گزیده و گروهی پسندیده خیر الامم افضل النسم وسط بمعنی افضل آمده است چه افضل قوم میانه
می باشد و توابع در حوالی می ایستد و او را از جهت شرف محفوظ و محصون بنواحی میدارند و متبوع و
مطاع می پندارند و نیز وسط در مرکز عدل است که هیچ جانبی از راستا و چپا میل ندارد چه اگر جانبی مائل
باشد فرد او را وسط نپندارد و تواند بود که از وسط میانه دو مراد باشد که دران افراط و تفریط نبود
چه امت پیغمبر ما علیه السلام همچو نصاری غلو میکردند که عیسی را از غایت تعظیم از ربقه عبودیت بیرون آوردند
و در مرتبه ان الله هو المسیح بن مریم والمسیح الله در آوردند و همچو جهودان خود را بر تفریط نیاوردند که
یهود نبوت عیسی قبول نکردند و بر مریم نابوده پرستند و انبیا را بناحق کشتند امت پیغمبر ما در اعتقاد بزرگی
پیغمبر مستقیم ماندند از حد تجاوز نکردند که از عبودیت بیرون آمدند و از اعتقاد بزرگی فرود نیامدند تا در حض

الجزء الثانی

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا

روایت کرده اند از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در نماز سوی کعبه که قبلهٔ ابراهیم خلیل و جمله پیغمبران صلوات الله علیه بود توجه داشت برحکم فرمان خدای از جهت زعم مشرکان هم در مکه بتوجه سوی بیت المقدس پرداخت و بعضی گویند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم تا در مکه بود توجه سوی کعبه میکرد چون در مدینه آمد از جهت ترغیب یهود برحکم فرمان شانزده ماه و بروایتی هفده ماه و بروایتی شانزده ماه و بروایتی نه ماه در روز در نماز روی بسوی بیت المقدس آورد و باز توجه سوی کعبه مطلوب داشت و دل بروی تحویل قبله می گماشت در انتظار آنکه متوجه سوی بیت المقدس بود و در تحویل قبله سوی کعبه رغبت می نمود این آیه نازل گشت و این نظم بورود پیوست در آیات سابقه ذکر بنی اسرائیل بود پیشتر نیز همدرین صورت ذکر بنی اسرائیل روی خواهد نمود در کلام ذکر تحویل قبله کرد و آنرا در اثنار ذکر بنی اسرائیل معترضه آورد و السفهاء فاعل یقول ست من الناس بیان ست مر سفهارا سوال در ذکر من الناس بعد ذکر سفهاء فائده نبود زیرا که معلوم ست که عقل و خفت عقل صفتی مخصوص بآدمیان باشد جواب فائده در ذکر من الناس بیان آن نهادند که ایشان در اراء صفت آدمی بودن صفتی دیگر ندارند چنانچه در جاء نی رجل من الرجال آمده و در روایت انسانا من الاناسی تحقیق شده ما یا استفهامیه برای انکار بروجه توبیخ ست یا برای تعجب ست والتی کانوا علیها صفت ست مر قبلتهم و جمله و ما ولیهم مقول یقول ست و از سفهاء مذکور مشرکان مکه و منافقان و جهودان مراد نهادند و از قبلتهم التی کانوا علیها بیت المقدس مراد دارند معنی زود باشد که بگویند نادانان از جنس مردمان بعد گردانیدن قبله از بیت المقدس سوی کعبه چنانچه تو مطلوب داری و دل براستقبال مناظر برتوجه سوی آن میگماری چه چیز بگردانید ایشان را از توجه بسوی بیت المقدس که بران چندگاه بودند و در نماز توجه بدان مینمودند جهودان از جهت گذاشتن قبلهٔ ایشان ناخوشنود شوند و منافقان بمشابهت رجوع از قبله که اختیار کرده بودند بسوی توجه بعبادت گاه آبا رجوع بسوی دین آبا را امیدوار گردند و سفها بودن فرق مسطوره کفر و نفاق ایشان را سزنده بود و جماعتی گفتند حاجت نباشد باخبار از گفتار مشرکان و جهودان و منافقان که در زمان آینده خواهد بود پیغمبر را از حضرت باری عز اسمه پیش از ایراد ایشان برای تلقین جواب سفها روی نمود تا اخبار از آینده و ظهور وصدقه آن معجزه پیغمبر بود و چون نبوت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم باشد چون قبله از بیت المقدس سوی کعبه تحویل گشت گفتار سفها که بدان پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر وجه اعجاز خبر کرده بود بظهور پیوست **قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ** ای المشرق والمغرب ملکه و له الآیة ان یوتی من جهة الی جهة و یحول من قبلة الی قبلة

تقولون کذا ذکر کرده و درین شق جهت رد چنانکه در شق اول آورده بود نیاورده مورد سوال از جهت رد گشت و تقدیر
ما اقول فی جهته رد هذا القول پیوست و انتم اعلم ام الله ام منقطعه ست همزه استفهام معادله ست و همزه برای تقریر
یعنی حمل مخاطب بر اقرار بود جمله منقول باشد معنی اینست بگوای محمد آیا شما داناتر اید بحال ایشان یا خدا قول خدا صادق
بدانیم یا قول شما و خدا گفته ست ما کان ابراهیم یهودیا ولا نصرانیا ولکن کان حنیفا مسلما کسیکه اعلم ست از شما خبر او
چگونه منکر میشوید و در راه مخالفت او بچه طریق میروید محاجه شما بی حاصل ست و دعوی متابعت باطل ست محاجه
بی معنی ست دعوی ملت یهودیه بر ایشان بر انبیا محض افتراست بیت اگر خصم تو میگوید دروغ ست ✽ تو در وی بنگر و
بگذار تا دروغ ✽ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ
این جمله استفهامیه معطوفه آمده بر جمله استفهامیه سابقه که بمقول قال واقع شده من در ممن کتم متعلق ست بالظلم
و من در من الله ابتدائیه ست عنده و من الله در شهادت را صفت اند شهادت مفعول ست مر کتم را استفهام
برای انکار ست ای لا احد اظلم ممن کتم شهادة ثابتة عنده کائنة من الله و هی قوله ما کان ابراهیم یهودیا و
لا نصرانیا ولکن کان حنیفا مسلما معنی اینست و کیست ظالمتر از کسی که بپوشد گواهی را که نزدیک او بود
شهادت کائن از خدای ثابت بوحی و تنزیل او باشد و این کنایت ست ازین که یهود شهادت مذکوره را
که شهادت خدا ست نزدیک ایشان ثابت ست می پوشند کسی از ایشان ظالمتر نبود و ما نیز اگر این شهادت
را که نزدیک ما ثابت ست ظاهر نکنیم کسی از ما ظالمتر نباشد و تعریض ست ازین که یهود نبوت پیغمبر و حلیه و
فضل و فضیلت او نزدیک ایشان ثابت بود پوشیدند و در کتمان حق ابلیغ کوشیدند کیست از ایشان
که ظالمتر باشد و در بدی و بد کرداری بالاتر بود وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ
این جمله معترضه ست برای تهدید و ترهیب ایشان معنی اینست و نیست خدای غافل از انچه شما از تحریف توریت
و پوشیدن و کتمان صفت پیغمبر علیه السلام و کتمان شهادت بحنیفه بحقیقت ابراهیم علیه السلام
میکنید و در انکار فضل و فضیلت محمد صلی الله تعالی علیه وسلم
و افترا بر ابراهیم بنسبت کردن او سوی یهودیت و نصرانیت می باشید
تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ

مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ع	۱۴۱

این جمله را از جهت تاکید تکرار کرده هم ازین جهت بغیر حرف عطف آورده
معنی این آیت بالا گذشته و ذکر وجوه اعراب پیش تر رفته تاکید تکرار است

لاد و ابنا یعنی رنگ کردن پاک کردن اولاد ماست چون صبغه در کلام انصاری در صحت تطهیر واقع شده در این آیه
لفظ صبغة الله را در صحت لفظ تطهیر داشتند و لفظ تطهیر را بصورت لفظ صبغه ساختند جمله و من احسن من الله
تذییل کلام سابق ست و استفهام برای انکار ست معنی اینست ایمان آوردیم و بخدا گرویدیم بحق جل و علا
که ما را از لوث کفر به تطهیر ایمان پاک گردانیده به طهارت و نظافت دین اسلام رسانید و کیست نیکوتر
از خدای جل و علا از روی پاک گردانیدن بایمان و هدی وَنَحْنُ لَهُ عٰبِدُونَ ○ این جمله عطف ست
بر آمنا از باب عطف اسمیه بر فعلیه یا حال ست له مفعول ست مر عابدون تقدیم او از جهت قصر یا از جهت رعایت
فاصله ست معنی اینست و مام او را پرستنده ایم و عبادت او بجان و دل کننده ایم قُلْ اَتُحَآجُّوْنَنَا
فِی اللّٰهِ این جمله ستانفه دیگر ست در جواب با اقول لهم فی رد المحاجة و دعوی المتابعة معنی اینست بگو یا محمد
آیا حجت میکنند با در فیض فضل خدای جل و علا بدینکه پیغمبری در عرب نهاد و عزت بر پیغمبری محمد رفعت
داد و میگویند که ما بپیغمبری سزاوارتر بودیم چه در کتاب خوانی و کتاب دانی کوشش نموده ایم و ان استفهام
برای انکار بر وجه توبیخ ست یعنی این محاجه نشاید و این مباحثه نباید وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ
وَلَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُوْنَ ○ این جمله حال ست و همچنین معطوفات او
معنی اینست داور پروردگار ماست و پروردگار شما ما همه بندگان ریبیم فضل و کرم او میجوییم از بندگان
خویش بر هر که خواهد فضل کند و مرتبه او برافت و کرم بر کشد ما را آثار کردار ماست و مر شما را آثار کردار شما ست
در عمل خود را بر تو از ما مدانید و در طاعت ما را کمتر از خود مخوانید و حال اینست که ما سو سنانیم در کار خدا مخلصانیم
و شما ایمان نیاورده اید دین خدا را تصدیق نکرده اید محاجه شما درست نیست محاجه بمعنی ست اَمْ تَقُوْلُوْنَ
اِنَّ اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ وَاِسْحٰقَ وَیَعْقُوْبَ وَالْاَسْبَاطَ
كَانُوْا هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰی ۱ ام تقولون بر قراءة صیغه خطاب عطف ست بر اتحاجونا ام متصله
معادله استفهام ست استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست و تواند بود که منقطعه باشد بمعنی بل اتقولون بود
بر قراءة ام یقولون بر صیغه غیبت البته ام منقطعه دارند و در کلام التفات از خطاب سوی غیبت پندارند جمله
ان ابراهیم تا آخر مقول تقولون ست و چون مسلمانان را در مضمون این جمله انکار ست تاکید این جمله
از مدعیان او سزاوار ست معنی اینست بگو یا محمد شما با ما محاجه بمعنی میکنید یا سخنی نابود میگویید که بدرستی
ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و اسباط یعنی دوازده گروه از فرزندان ایشان میگویید و بتقدیر
منقطعه معنی چنین آید شما در دعوی فضیلت دین خویش با ما محاجه میکنید یا خود این سخن میگویید و بدعوی
متابعت انبیا تقصی میجویید قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ ۲ این جمله ستانفه ست زیرا که چون ام

بما آمنتم به که بتر کیب مثل آمده منحم بود یا مثل مذکور. از قبیل مثلک یعطی الجزیل باشد یعنی فان آمنوا بما آمنتم به گویند از مثل یعنی تعریض از مضاف الیه جویند معنی اینست آمنا بالله الا انه بگویید و ایمان آرید پس اگر ایمانی مثل ایمان شما یعنی ایمانی با اخلاص و عدم نفاق آرند درستگار شوند و بمطلوب و مقصود رسند زیرا انچه در طلب هدایت شافته راه تر است یافتند و هر که راه راست یابد بمقصد برسد و اگر قولوا آمنا بالله خطاب مر مومنان را باشد یعنی ائتوا علی هذا القول بود از خاص معنی بسیط جویند لیکن کلام از باب التفات نگویند معنی چنین بود ای مومنان آمنا بالله و ما انزل علینا و ما انزل الی ابراهیم الآیه بگویید و بر ین قول ثابت و دایم باشید پس اگر کافران دل بر موافقت شما گمارند بدانچه شما ایمان آورده اید ایمان آرند فلاح یابند درستگار شوند زیرا که راه راست یافتند و سوی مقصد شتافتند و اگر روی گردانند و از موافقت شما اعراض کنند پس حکم کرده شود بر کافران که نیند ایشان مگر در مخالفت کردن و عداوت ورزیدن فسیکفیکهم الله وهو السمیع العلیم ○ الله فاعل ست بر یکفی کاف مفعول اول ست هم مفعول دوم ست ای فسیکفیکم الله شرهم و جمله معترضه ست برای تسلیه پیغمبر علیه السلام در مخالفت کافران و وعده کفایت شر ایشان جمله وهو السمیع العلیم در شان کافران متضمن وعید بود و در حق پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم مشتمل بر وعده نصرت باشد و این جمله بر هر دو وجه تمثیل ست زیرا که جمله فسیکفیکهم الله در معنی نیصرک الله و یقهرهم آمده هر یکی ازین دو وجه موکد یک مفهوم شده بر تقدیر وعید معنی اینست پس تحقیق ست که کفایت کند ای محمد ترا از شر ایشان بفضل و کرم خدای و آنچنان بود که خدا یتعالی پیغمبر را بر ایشان غالب گردانید و فتح و نصرت بخشید یعنی قریظه را کشت و بنی النظیر را جدا کرد و بهزیمت و تفرقه آورد ایشان خانهای خویش بدست خویش و بدست مسلمانان خراب کردند و بعضی که ماندند بخواری جزیه بتلا شدند و خدای سمیع ست یعنی شنواست گفتار ایشان علیم ست یعنی داناست کردار ایشان میداند بر حسب آن سزا خواهد کرد و در عذاب و عقاب خواهد آورد بر تقدیر وعید معنی چنین بود او سمیع ست گفتار را در تبلیغ وحی و اظهار حق و نصیحت ست و پند و موعظت شنود و نیت فکرت ضمیر و همت تو میداند ترا ظفر خواهد داد و در نیل مقصد بر تو خواهد گشاد و بمعالی دارین خواهد رسانید و سرور هر دو جهان خواهد گردانید صبغة الله ومن احسن من الله صبغة ونحن له عابدون صبغة الله ای تطهیر الله مصدر ست مر فعل مقدر را که مذکور ست مضمون آمنا بالله را بر طریق الله اکبر دعوة الحق وله علی الف در هم عرفا ای طهرنا الله تطهیرا مصدر ضمیر که در میانه آمده در اثنا کلام واقع شده و صبغه بر وزن فعله ست از صبغ چنانچه جلسه از جلس و استعمال او بجای لفظ تطهیر از باب تاکلام بعینی ذکر لفظی دیگر از جهت آنکه در صحت و افاده چه در کلام فصحا و در صحت لفظ تطهیر واقع شده است زیرا انچه بفصحا ای زهد و ایمان می سازند و آنرا سعادت نام میکنند کافران خویش را در آن غوطه میدهند و میگویند هذه الصبغة تطهیر

بگفتن تتبع ملت ابراهیم مومنان گفتند ماذا تصنع و فی ای شیء تتبع یعنی چه چیز کنم و در چه چیز متابعت نمایم فقیل
قولوا آمنا بالله معنی اینست بگوئید بخدای و بدانچه فرود آورده شده است بسوی ما یعنی بسوی پیغمبر ما و
بدانچه فرستاده شده است مر ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب والاسباط یعنی دوازده سبط فرزندان
یعقوب ایمان آورده ایم و بنوت جمله پیغمبران را و انچه ایشان خبر کرده اند و از خدای عز و جل آورده اند بجان و
دل تصدیق کرده ایم وَمَآ اُوْتِيَ مُوْسٰى وَعِيْسٰى وَمَآ اُوْتِيَ النَّبِيُّوْنَ مِنْ رَّبِّهِمْ
عطف ست بر ما انزل الینا و ما اوتی النبیون من ربهم تعمیم ست بعد تخصیص معنی اینست و انچه داده شده است
موسی و داده شده است عیسی و انچه داده شده اند پیغمبران از پروردگار ایشان لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ
مِّنْهُمْ این جمله حال ست از فاعل آمنا معنی اینست که ما میان جمعی از ایشان فرقی نمیکنیم یعنی بایمان
آوردن ببعضی و کفر ورزیدن ببعضی میان ایشان تفرقه نمی افگنیم بهمه ایمان آریم و همه را تصدیق میداریم وَ
نَحْنُ لَهٗ مُسْلِمُوْنَ ۝ عطف ست بر آمنا بالله یا حال ست معنی اینست و ما مر او را
یعنی خدای را طاعت ورزنده و انقیاد کننده ایم و بر اوامر و نواهی او گردن نهنده ایم و بدانکه اگر قولوا آمنا بالله
خطاب مر کافران را بود امر باحداث این گفتار باشد چه کافران پیش از ان این گفتار ندارند مامورند برینکه ایمان
آرند و اگر خطاب مر مسلمانان را که همیشه این سخن میگویند باشد مراد از وی امر بدوام و ثبات برین گفتار بود
سوال بر تقدیری که قولوا آمنا بالله خطاب مر کافران را بود امر کافرانی که هنوز ایمان نیاورده اند گفتن آمنا
که اخبار از ایمان ست چگونه آید جواب گفتن آمنا که اخبار مستلزم تحقق ایمان دارند امر قولوا آمنا کنایت
از آمنوا که امر بتحصیل ایمان ست پندارند فَاِنْ اٰمَنُوْا بِمِثْلِ مَآ اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ
اهْتَدَوْا ۚ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فِيْ شِقَاقٍ ۚ این جمله شرطیه با شرطیه که معطوف
بر دست معترضه ست برای بیان منفعت ایمان و مضرت کفر خطاب قولوا آمنا اگر مر کافران را بود در فان آمنوا
التفات از خطاب سوی غیبت باشد و ما در ما آمنتم مصدریه و ما در بمثل زائده دارند ضمیر به عاید بر اسم الله
و با صله آمنتم و جمله فقد اهتدوا تعلیل جزاء محذوف پندارند والتقدیر فان آمن هؤلاء الکافرون ایمانا
مثل لو ایمانکم بالله فی الاخلاص و الثبات فازدادوا فلحوا لانهم قد اهتدوا و تواند بود که فقد اهتدوا جزاء شرط باشد بتاویل فیحکم بانهم
قد اهتدوا بود تقدیر جزا حاجت نشود و تواند بود که ما در ما آمنتم موصولی عبارت از مصدر گویند و هر دو با زائده
بود از ضمیر به نیز معنی مصدر جویند والتقدیر فان آمنوا ایمانا مثل الایمان الذی آمنتموه ای آمنتم ذلک الایمان
فقد اهتدوا و تواند بود یا بدلیل قراءة بالذی آمنتم به موصوله بود عبارت از چیزی که ایمان بدان واجب است
باشد برین تقدیر با در هر دو محل زائده ندارند صله آمنوا و آمنتم پندارند برین وجه مثل بدلیل قراءة فان آمنوا

برو لن ترضی عنک الیهود یا حال ست بتقدیر قد و معترضاتی که در میان بود میان معطوف و معطوف علیه یا
میان حال و عامل او روی نمود و درین آیت نیز لف و نشر هست و کلمه او برای منع خلوست نه برای منع جمع
معنی اینست گفتند جهودان و ترسایان مسلمانان را شما جهودان یا ترسایان باشید یعنی یهود میگفتند که یهود
باشید تا راه راست یابید عجب قومی که کتاب حق را بگردانند خود را بتعیین مبطل دانند حق را بپوشند و در
اثبات باطل کوشند با وجود علم براه حق گمراه شوند و با وجود دانش در ربطلان روند طرفه تر آنکه راه
راست روندگان را سوی گمراهی دعوت کنند و پیروان حق را سوی باطل خوانند ضلال را اهتدا دانند
نعوذ بالله منهم قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهٖمَ حَنِيْفًا این جمله مستانفه ست چنانستی
که پیغمبر گفت ماذا اقول حین قالوا ذلک فقیل قل بل ملة ابراهیم حنیفا و حنیفا حال ست ای قل بل اتبعوا
ملة ابراهیم حنیفا معنی اینست بگو ای محمد بلکه شما ملت ابراهیم را پیروی کنید و راهی که او رفته ست روید
سوال بل حرف عطف ست و اتبعوا ملة ابراهیم عطف بر کونوا هودا او نصاری نمیتواند بود که این مقول
یهود و نصاری ست و اتبعوا مقول پیغمبر خداست جواب عطف بر کلام غیر بر وجه تلقین آمده چنانچه کسیکه
ترا اکرمک گوید تو گوئی و زیدا ای قل و زیدا و چنانچه ترا کسی گوید اضرب زیدا تو گوئی بل اکرم ای قل بل اکرم و چنانچه صاحب
کشاف و من ذریتی عطف بر کاف جاعلک داشته و عطف کلام ابراهیم علیه السلام کلام خدای ذی الجلال
والاکرام پنداشته یا بر وجه رد بود چنانچه کسی گوید اکرم زیدا دیگری بل اهنه زیدا گوید و اگر خطاب اتبعوا بر وفاق کونوا
هودا امر مسلمانان را باشد عطف تلقینی بمعنی بل قولوا اتبعوا و الزموا ملة ابراهیم بمعنی لا تقولوا لنا کونوا هودا او نصاری
و قولوا اتبعوا ملة ابراهیم بود و اگر خطاب اتبعوا یا الزموا ملة ابراهیم مر کافران را دارند یا تتبع ملة ابراهیم و علی ما یکون
اهل ملة ابراهیم تقدیر کنند عطف بر کلام غیری بر وجه رد پندارند کلام بمعنی لا تقولوا لنا ذلک و اتبعوا انتم ملة
ابراهیم بود یا بمعنی لا تکون هودا او نصاری بل نتبع ملة ابراهیم باشد وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ
این جمله حالی دیگر ست و او حال ست معنی اینست و حال اینست که نبوده ست ابراهیم از مشرکان یعنی از
شرک آرندگان و یهودیان و نصرانیان مشرکانند یهود عزیر ابن الله خوانند و نصاری خدای را ثالث ثلثه
دانند پس ابراهیم علیه السلام یهودی نبود و نصرانی نباشد قُوْلُوْٓا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ
اِلَيْنَا وَمَآ اُنْزِلَ اِبْرٰهٖمُ وَاِسْمٰعِيْلُ وَيَعْقُوْبُ وَالْاَسْبَاطِ
بر تقدیر که دو آیت سابقه عامل ملة ابراهیم اتبعوا تقدیر کنند و اتبعوا خطاب مر کافران را دانند قولوا نیز خطاب
مر کافران را بود بدل اشتمال از اتبعوا باشد که اتباع جمله پیغمبران کدام مشتمل اتباع ابراهیم علیه السلام ست
و بر تقدیری که عامل ملت ابراهیم تتبع دارند قولوا جمله مستانفه پندارند چنانستی که چون پیغمبر را امر شد

میودی بنودند میل سوی میودیه ننمودند فرزندان خویش را باسلام وصیت کردند و بر ملت اسلام
مردند و تواند بود که ام متصله بود معطوف علیه محذوف باشد ای اتدعون علی الانبیاء الیهودیه ام کنتم
حاضرین وقت موتهم فتعرفون موتهم علی الاسلام فلا تدعونها و مقصود اقرار کنانیدن بودن سوال فلا یدم
تیقین کلا الامرین لاشکال قَالُوا نَعْبُدُ إِلَٰهَكَ وَإِلَٰهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ
وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَٰهًا وَاحِدًا ۖ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ
قالوا جمله مستانفه ست نعبد آلهک مقول قالوا ست ابراهیم و اسمعیل و اسحق بدل ست از آبائک آلها
واحدا بدل ست از آلهک از جهت بدل نکره ست و مبدل معرفه موصوفه آمده واحدا صفت او واقع شده
یا حال موطا ست بر طریق انا انزلناه قرآنا عربیا منصوب ست بر اختصاص ای نرید الها واحدا و نحن لمسلمون
حال ست از نعبد یا عطف ست بر معنی انیست گفتند پسران یعقوب آله ترا و آله پدران ترا ابراهیم و
اسمعیل و اسحق که آله واحد ست خواهیم پرستید و او را باخلاص و اعتقاد بپرستش خویش خواهیم گزید
و امر او را انقیاد کننده ایم و طاعت او ورزنده ایم تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ
تلک مرفوع المحل بر ابتداست امة خبر مبتدا ست قد خلت صفت ست مر امة ای جماعة قد خلت
این جمله تقریر ست مر مضمون کلام سابق تاکید ست و تبکیت و الزام فرقه جهودان در دعوای ایشان
معنی انیست آن جماعت یعنی جماعت ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و فرزندان او و مسلمانان
ایشان جماعتی ست گذشته و ازین جهان رفته حیات خویش مستوفی کرده عمل خویش بر اسر خود برده لَهَا
مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ ۖ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ
این جمله بیان ست یا تعلیل ست مر مقصود جمله سابق را چه مقصود از ایراد تلک امة قد خلت مجرد بیان
گذشتن ایشان نیست که آن معلوم ست بیان آن فائدة ندارد مقصود بیان لازم ست بر وجه کنایت زیرا که
گذشتن گروهی مستلزم ست مر جدا شدن ایشان از حاضران و انتفاء مشارکت در عمل و جزا پس چنانستی که
گفت تلک امة لا تشارکونهم فی عمل و جزاء بدلیل لها ما کسبت و لکم ما کسبتم معنی اینست بران جماعت
راست کسب ایشان و مر شما راست کسب شما و جزا آن و پرسیده نخواهید شد شما از انچه ایشان عمل میکردند و گرفته
نخواهید شد شما بچیزی که ایشان می آوردند چه کسی را از عمل دیگری پرسند و کسی را بگناه دیگری نگیرند چون
همچنین باشد ایشان را تمت میودی چرا میکنید و سمت ترسائی چرا می نهید ایشان را با شما چه کار و شما را
از ایشان چه آزار که ایشان را میودی دانید و نصرانی خوانید وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ
نَصَارَىٰ تَهْتَدُوا ۗ تهتدوا جواب امرست هم از نجهت این مجزوم شده جمله و قالوا اعطف ست

برگزید و شما را بدرجهٔ ملت حنفی رسانید پس شما میرید مگر درین حال که مسلمان باشید **سوال** موت از امور اضطراری ست و منهی عنه از امور اختیاری ست امر اضطراری بهی چگونه متعلق شود و منهی عنه چه نوع بود **جواب** نهی از موت مگر در وقت اسلام عبارت از امر باسلام در وقت موت یعنی کونوا مسلمین حین تموتون بود بر طریق لا تصلوا الا و انتم خاشعون که یعنی کونوا خاشعین حین تصلون است باشد و این آیت برای رد قول یهود و فرد و آمن که ایشان مامات نبی الا علی الیهودیة میگفتند و فضل دین یهود بر اهل اسلام می جستند خبر کرد بوصیت ابراهیم و یعقوب پس آنرا بکلمهٔ اسلام و ملت ابراهیم علیه السلام و بودن ایشان تا وقت موت ثابت بران شده پس ثابت کرد که ایشان بر ملت اسلام مرده اند و بر دین حق جان سپرده اند و قول یهود ما مات نبی الا علی دین الیهودیة باطل ست بیقین چنانچه جای دیگر در رد مقال ایشان گفت ماکان ابراهیم یهودیا و لا نصرانیا ولکن کان حنیفا مسلما و ماکان من المشرکین **أَمْ كُنتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ "إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي"** ام منقطعه ست و همزه که مضمون او ست برای انکار بود خطاب مذکور مسلمان را باشد و این جمله را عطف جمله محذوف دارند بتقدیر عرفتم هذه الاخبار بطریق الوحی و اخبار النبی بها علی وجه الاعجاز ام کنتم شهداء اذ حضر یعقوب الموت الآیة پندارند و جملهٔ محذوف با معطوف خویش معترضه بود متضمن بیان معجزه و حجت صدق پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم باشد اذ قال بدل اشتمال ست از حضر یعقوب الموت لبنیه متعلق قال ست ما تعبدون بمقول قال ست من بعدی متعلق بتعبدون ست و استفهام ما تعبدون برای حمل مخاطبان بر اقرار ست **معنی** چنین آید یا خود شما حاضر بودید یعنی حاضر نبودید چون حاضر شد یعقوب را موت و قریب شد او را زمان فوت دران هنگام که تحقیق حال پسران خویش حسبت و ایشان را ما تعبدون من بعدی گفت ایشان بعبد الهک و الٰه آبائک تا آخر گفتند و معترف باسلام گشتند و چون شما دران وقت حاضر نبوده اید این واقعه مشاهده نکرده اید خبر با خبار پیغمبر ندانسته اید بطریق وحی مطلع نشده اید چون چنین باشد اخبار آنچه معاینه نکرده بر وجه اعجاز بود صدق اخبار او ثابت کرد و اگر خطاب مر یهود را دارند و ام منقطعه پندارند استفهام برای تقریر یعنی تثبیت بود یعنی انکار نفی نباشد و جمله را معطوف بر مضمون وصی بها ابراهیم بنیه و یعقوب گویند و ارتباط این کلام با او جویند **معنی** چنین آید وصیت کرد ابراهیم و یعقوب علیهما السلام فرزندان خود را به اسلام توصیت ابراهیم و یعقوب علیهما السلام رد مقالت یهود جوییم یا خود ایشان را گوییم شما حاضر بودید دران وقت که یعقوب را موت حاضر گشت و اجل او بانصرام پیوست دران وقت که پسران خویش را وصیت کرد و ایشان را بر اختیار عبادت خدای تعالی آورد ظاهر شد که پیغمبران مذکور

اهل جنان ست زیرا چه در هنگامی که ما گفتیم او را انقیاد بکن یعنی اوامر و نواهی ما بنه گفت مر پروردگار عالمیان را
انقیاد کردم و سر در ربقهٔ طاعت خداوندی جهان دل بر امتثال اوامر و نواهی او آوردم و تواند بود او ظرف اصطفینا ه
بود و فصل میان عامل و معمول بجمله معطوف و جمله معترضه متمنع باشد معنی چنین بود برگزیدیم ابراهیم را در آن هنگام
که پروردگار او را گفت انقیاد بکن او گفت انقیاد کردم بر اوامر و نواهی خدای که پروردگار عالمیان و کردگار
جهانیان ست سر نهادم و این وجه اختیار صاحب کشاف ست برین وجه تقدیر اصطفا ابراهیم بوقت معین
می آید و آن از روی ظاهر درست نمینماید مگر آنکه گویند اصطفا همیشه ست ذکر طرف از جهت آن ست که او مظهر
اصطفاست و هنگام پدید شدن صفوت و صفاست چنانچه گویند زید شجاع فی المعرکة و عمرو بحر فی المدرسة
و بشیر جواد و آن المسألة دیگر کریم فی وقت المعاملة سوال همه انبیا همیشه مسلمان اند از کفر طبعی و اعتقادی
معصوم اند مسلمانان را امر باسلام تحصیل حاصل بود و اثبات ثابت باشد جواب اسلم امر بانقیاد و
اذعان ست و اسلمت از ابراهیم اخبار از ان ست یعنی گردن نهاده بر حکم پروردگار و تحمل کرد من جفاء کفار ابراهیم
علیه السلام انقیاد کرد و سر در ربقهٔ اذعان آورد برین وجه امر بایمان و استسلام بناشد سوال وارد نمی شود و بعضی
گویند امر باسلام و تصدیق و اخبار ازان بر وجه تمثیل ست نه بر وجه تحقیق چه ظاهر کردن آیات و علامات قدرت
و گذرانیدن دلائل و حدانیت در دل همچو گفتن اسلم بود و نظر کردن در دلائل و عارف شدن او نه بر زبان گفتن
اسلمت باشد و اصوب آنست که گویند و در ره تحقیق پویند که شک نیست که انبیا علیهم السلام از کفر طبعی و
اعتقادی معصوم اند و همیشه در صغر و کبر باسلام موصوف اند لیکن در اوامر و نواهی در باب ایمان و شرایع
تکلف مختار اند ایمان و شرایع باختیاری آرند ایشان را همیشه در صغر و کبر ایمان تشریفی و عطائی ست لیکن ایمان
مذکور در آیهٔ ایمان تکلیفی و ابتلائی ست چون این معنی متحقق باشد تکلفات ایشان از عمل و اعتقاد متعلق بامر و نهی
بود در توجه امر اسلم اشتباه نشود و تحصیل حاصل نبود وَوَصّٰى بِهَآ اِبْرٰهٖمُ بَنِيْهِ وَيَعْقُوْبُ ؕ
يٰبَنِيَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّيْنَ فَلَا تَمُوْتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ
مُّسْلِمُوْنَ ۝ وصی عطف ست بر قال ای و قال ابراهیم اسلمت و وصی بهذه الکلمة او بهذه الجملة او بجملة
ابراهیم فاعل وصی ست بنیه مفعول وصی ست و یعقوب عطف ست و ابراهیم جملهٔ ندائیه با جمله که بعد اوست محمول
بر اضمار قال و قال با مقول بیان فرضیهٔ مذکوره ست فاء فلا تموتن سببیه ست الا و انتم مسلمون حال است
وصی بصیغهٔ ماضی از باب تفعیل و افعال خواند و معنی یکی و اند معنی اینست گفت ابراهیم اسلمت و وصیت
کرد پسران خویش را ابراهیم و پسران خویش را یعقوب علیهما السلام بکلمهٔ اسلمت یا بکلمهٔ شهادت یا گویند
بملت اسلام و هر یکی در موعظت سفته پسران خویش را گفته ای پسران من بدرستی خدای برای شما این دین اسلام

که استجابت دعای ایشان در آخر الزمان روی نمود چنانچه پیغمبر گفت انا دعوة ابی ابراهیم و بشری عیسی و رویا
امی یعنی من دعوت پدر خود ابراهیم ام که ربنا و ابعث فیهم رسولا گفته و بشارت عیسی ام که آیته و مبشرا برسول
یاتی من بعدی اسمه احمد ازان خبر داده و خواب دیدن مادر خویشتم آورده اند آمنه مادر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
در خواب دیده بود که ازوی نوری ساطع گشت که نور روشنائی آن بتمام مکه پیوست ذلت پیغمبران همان نور
بود که روشنائی جهان ازو روی نمود ومن یرغب عن ملة ابراهیم الا من سفه نفسه ط
در آیات سابقه ذکر قصه چند بود که از مضمون او مدح ابراهیم صلوات الله علیه و سلامه و بیان جلالت قدر او
روی مینمود قصهای مذکوره برین جمله ذیل گردانیده و مدیح او را بدین تریل در خبر تحقق و تاکید رسانید من
استفهامیه ست استفهام برای انکار ست و من سفه در محل رفع ست زیرا که بدل ست از فاعل یرغب
در کلام غیر موجب بدل مختار ست کلام غیر موجب نوع ست از نفی و نهی و استفهام علی الخصوص استفهامی
که برای انکار بود و نفسه تمییز ست تحویل تمییز برشد و ذو آمده چنانچه عین سایه و الم راسه یا مفعول به ست بتضمین
معنی جهل ای الا من سفه و جهل قدر نفسه و لم یعلم انه لا یلیق به ای لا یلیق بمعارضته هذا الحق و الاعراض عنه
معنی اینست و کیست که از ملت ابراهیم اعراض کند و از اطاعت او روی گرداند مگر کسی که سفیه ست از روی
نفس خویش یعنی ذات او سفیه بود یا گویند مگر کسی سفیه ست مرتبه نفس خویش نداند و آگاه نیست که او در پایه
معارضه حق نبود و در خور اعراض ازان نباشد ولقد اصطفیناه فی الدنیا ج وانه
فی الاخرة لمن الصالحین ○ لام در جواب قسم محذوف ست ای تقسیم لقد اصطفیناه فی الدنیا
وانه فی الآخرة لمن الصالحین عطف ست بر جواب قسم مذکور و تواند بود که واو حال بود و جمله حال مقدره
از مفعول اصطفیناه باشد و جمله ولقد اصطفیناه تنزیلی دیگر ست برای تاکید مدح ابراهیم صلوات الله علیه که از
کلام سابق فهم شده و تاکید این هر دو جمله از جهت رد انکار کفار ست که ایشان را در مضمون هر دو جمله انکار یا امر
یا از جهت ابراز مدح بر صورت وکاوت هست که این نوع تاکید نیز بلغا را عادت ست معنی اینست و هر آئینه
بدرستی برگزیدیم او را در دنیا بر رسالت و نبوت و خلت و سخاوت و وفاء عهد و ریاست و توفیق بنا کعبه
و اتمام کلمات ابتدا و بدرستی او در آخرت از زمره صالحان ست لبلوغه الدرجات العلی و کونه من اصحاب المقام
الاعلی اذ قال له ربه اسلم ط قال اسلمت لرب العلمین ○
اذ قال له ربه اسلم ظرف قال اسلمت لرب العالمین ست قال اسلمت با این ظرف جمله معلله ست مر اصطفیناه
را هم ازین جهت بعیز واو آمد و بمعنی ولقد اصطفیناه فی الدنیا لانه قال اسلمت لرب العالمین اذ قال له
ربه اسلم معنی اینست برگزیدیم ما ابراهیم را و بدرستی او در آخرت هر آئینه از صالحان ست از برگزیدگان

و یاقوت سپید مذکور را بیرون آورد و ابراهیم را داد ابراهیم سنگ مذکور را بر در خانهٔ کعبه نهاد و آن یاقوت از شومت
ملامسهٔ مردان کافران و زنان حائض که در ایام جاهلیت طواف میکردند سیاه گشت و بتغیر لون از سپیدی سوی
سیاهی پیوست و بعضی گویند ابراهیم بالای کوه ابوقبیس میگذشت و جائی میرفت از کوه مذکور آوازی شنید
که ای ابراهیم ودیعتی از آن تو بر من ست بیرون آر و آنرا بر در خانهٔ کعبه بدار ابراهیم بیرون آورد و در محلی که امروز
حجر اسود ست نصب کرد رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا ۚ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيْعُ الْعَلِيْمُ ۝
رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّكَ ۠
وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا ۚ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ ۝
رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْهُمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ
الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيْهِمْ ۭ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ۝ ع ۸

ارنا بکسر را بر اصل و بسکون او از جهت تشبیه بکتف و اخفاء کسرت خوانند و معنی هر سه یکی دانند این جا قول
مضمر ست و ربنا و آنچه مابعد اوست مقول ست و جمله بتقدیر یقولان او قائلین حال ست و ربنا دوم و سوم
مکرر ست برای تاکید یا معترضه ست برای استعطاف و توسل میان معطوف و معطوف علیه و جمله انک انت
السمیع العلیم تعلیل ست یا تنزیل و همچنین انک انت التواب الرحیم و انک انت العزیز الحکیم و تاکید هر سه جمله از جهت
ابراز ثنای باری تعالی بر وجه وکاوت و استواریست و اجعلنا با معطوفات خویش عطف ست بر تقبل جمله
یتلو علیهم آیاتک با معطوفات خویش صفت ست مر رسولا را روایت کرده اند ابراهیم در وقت نهادن
هر سنگی در نیاز می سفت ربنا تقبل منا الی آخر الآیات میگفت معنی اینست ای پروردگار ما این کار از ما قبول
گردان و مسلمانان را برکات زیارت کعبه و طواف آن برسان بدرستی تو شنونده آنچه میگویم میدانی نه آنچه میجویم
ای پروردگار بگردان ما هر دو را گردن نهنده و امر ترا انقیاد و اطاعت کننده و بگردان از فرزندان ما گروهی
که منقاد تو گردند و مطیع تو باشند و بنمای ما را محلهای عبادت و مواضع نیل و منال سعادت از مناسک
حج و مراقب حصول ثواب و ثمره و توبهٔ ما را قبول گردان و ما را بمراد و مطلوب ما برسان بدرستی تو هم توئی
توبه قبول کننده و بفضل و کرم خویش جرایم عظایم بخشنده ای پروردگار ما برانگیز در ذریت ما رسولی
از رسولان یعنی رسولی که بعض ایشان بود و جنس ایشان باشد که آیات ترا بر ایشان بخواند و کتاب و حکمت
تو تعلیم کند و ایشان را از اجرام ظاهر پاک گرداند و از ذمایم باطن نظافت برساند بدرستی تو هم توئی غالب
قوی هر چه بخواهی کنی قادر برانی حکیم استوار کاری هر چه کنی حکمت محکمه آن دانی روایت که رسول مذکور
که ببعث او ابراهیم و اسمعیل دعا کرده بودند پیغمبر ما محمد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم و علی آله و اصحابه بود

ومن کفر را عطف بر من آمن داشته و بر طریقه عطف و من ذریتی بر کاف جاعلک پنداشته و عامل معطوف علیه
را در معطوف بتغییر صیغه تقدیر کرده و بجای ارزق ارزق بصیغه مضارع آورده است وَاِذْ یَرْفَعُ اِبْرٰهٖمُ
الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَیْتِ وَاِسْمٰعِیْلُ ط ابراهیم فاعل ست مر یرفع و یرفع حکایت حال ماضیه است ایراد
صیغه مضارع از جهت استحضار صورت بدیعه عجیبه خبر دادیم سعی ابراهیم اسمعیل در کار خدای ست القواعد
مفعول اوست من البیت حال ست از قواعد و اسمعیل عطف ست بر ابراهیم معنی اینست و یاد دارید
هنگامی که ابراهیم و اسمعیل قواعد را یعنی بنیادهای ثابته را از خانه کعبه که بعد از بنیاد کردن ثابت شده است
و تا قیامت ثابت خواهد بود بلند گردانیدند و عمارت آنرا بسعی جمیل و جد بلیغ و همت مبرمه و حکمت محکمه باتمام
رسانیدند بعضی گویند بنیادهای ثابته از عهد آدم صلوات الله و سلامه علیه بود که بناهای آن در طوفان نوح
خراب شده و پست گشته مینمود ابراهیم صلوات الله علیه هم بر آن بنیاد دیوارهای کعبه بنا کرد و خانه کعبه را از سنگ
بیخ کوه بمعاونت جبرئیل و اسمعیل برآورد و در تفسیر آورده در آن وقت که آدم صلوات الله علیه بر زمین آمد
قامت در آسمان بود چون استاده شدی سر مبارک او بآسمان میسود تسبیح ملائکه میشنیدی و عجائبات آسمانی
میدیدی از درازی قامت او جنبندگان زمین ترسیدند و از هیبت هیئت او بر میدند بعد آن قامت آدم
بنقصان پیوست موازنه شصت گز گشت چون شنیدن تسبیح ملائکه از و فوت شده دست بدعا برآورد و
شکایت از وحشت خویش کرد حق سبحانه تعالی خانه از یاقوت بهشت که در و زمرد بود فرود آورد و در محلی
که این زمان خانه کعبه است نصب کرد و آنرا طوافگاه آدم علیه السلام ساخت و خانه بهشت برای موانست
آدم پرداخت آدم صلوات الله علیه از زمین هند چهل بار برای طواف آورید و در زیارت این خانه بهشتی
رسید فرشتگان پیش آمدند و گفتند حج تو مقبول افتاد ترا این سعی ثمره داد و آن خانه تا عهد نوح همبرین صفت
بود و همبرین نوع مینمود روز طوفان برگرفتند و بآسمان چهارم بردند و ملائکه استقبال او جویند و آنرا بیت المعمور
گویند تا زمان ابراهیم صلوات الله علیه مکان او خالی بود بغیر سایه مینمود بعده ابراهیم را فرمان شد تا هم در مکان
او عمارتی کند و جبرئیل را فرمان شد تا مکان او بنماید و از حدود او خبر دهد و بعضی گویند ابری در مکان مذکور سایه
کرد و مقدار سایه خبر از حدود او آورد و ابراهیم را فرمان شد خانه برای عبادت پرداز بر قدر آن سایه بنیاد
او انداز بعضی گویند بنیاد قدیم که از عهد آدم مانده بود و همبران بنا کرد دیوارهای آن بر تفصیلی که بالا گذشت
برآورد روایت کرده اند جبرئیل سنگ می آورد و به اسمعیل میداد و ابراهیم بر می آورد تا آنکه همبرین
طریق عمارت خانه مرتب کرد و سنگ از بیخ کوه بود طور سینا و طور زینا و طور لینا و جودی و حرا بدانکه حجر
اسود یاقوتی سپید مینمود که جبرئیل وقت طوفان زیر کوه ابی قبیس پنهان کرده داشته بود کوه مذکور را شکافت

سجود بود چه رکوع تنها معتبر نباشد وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهٖمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَّارْزُقْ اَهْلَهٗ مِنَ الثَّمَرٰتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ط
عطف ست بر اذ سابق ای اذکروا اذ قال ابراهیم الآیة رب اجعل مقول قال ست هذا مفعول اول ست مر اجعل بلدا مفعول دوم ست آمنا صفت ست مر بلدا و ارزق عطف ست بر اجعل اهله مفعول اول ست من الثمرات مفعول دوم ست من آمن منهم بدل ست از اهله بدل بعض از کل معنی انیست یاد کنید هنگامی که گفت ابراهیم ای پروردگار من بگردان این مکان را شهری با امن و امان برین معنی این دعا پیش از شهر شدن مکه باشد یا بگردان این شهر را شهری با امن و امان برین طریق این دعا بعد از شهر شدن بود بر تقدیر اول مقصود دعا رد دو چیز باشد شهر شدن و امن گشتن و بر تقدیر دوم دعای امن بودن او بود روزی بکن اهل او را از میوه ها ی کسانیکه از اهل آن بلد ایمان آورده اند و بخدای در روز قیامت تصدیق کرده اند **سوال** چون این دعا پیش از شهر شدن این مکان باشد و ایمان اهل او ماضی نه بود استعمال صیغهٔ ماضی در من آمن چگونه آید و صحت آن بکدام وجه روی نماید **جواب** مراد ازین ماضی مستقبل باشد ایراد صیغهٔ ماضی از جهت تفاءل بود یا بتحقیق ایمان ایشان در علم خدای حرا د شود قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهٗ قَلِيْلًا ثُمَّ اَضْطَرُّهٗٓ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ ط وَبِئْسَ الْمَصِيْرُ
فامتعه بر صیغهٔ مضارع مر متکلم واحد از باب تفعیل و افعال خوانند و معنی هر دو یکی دانند این جمله مستانفه ست چنانستی که سامع چون قال ابراهیم رب اجعل هذا بلدا آمنا شنید کانه قال ماذا قال الله تعالی حین قال ابراهیم ذلک فقیل قال و من کفر الخ من کفر مبتدا ست فامتعه قلیلا خبر مبتدا ست فاو رجز از جهت آنکه متضمن معنی شرط ست آمده حمله و من کفر عطف بر محذوف بود ای المؤمنین ارزقهم فادخلهم الجنة و من کفر ای الذی کفروا فامتعه قلیلا ثم اضطره عطف ست بر امتعه قلیلا الی عذاب النار متعلق اضطره ست جمله و بئس المصیر ترتیل ست مخصوص بذم محذوف ست ای بئس المصیر النار معنی انیست گفت خدای تعالی هر سنان را روزی دهم پس در بهشت در آرم و هر که کافر شده بخدای و روز قیامت او را در زمانی اندک مدت عمر او ست برخوردار ی بخشم و بحظوظ دنیا مهره مند گردانم و آن را اگرچه در همه عمر بوده حظوظ همه دنیا باشد بر نسبت خلود اخروی اندک بود و بر حکم قل متاع الدنیا قلیل هو صوف بقلت باشد **بیت** حاصل دنیا زکس تا بو بنه چون گذرنده ست نیرزد بجوبنه او را سوی سختی عذاب نار مضطر و ملجا گردانم و بعقاب دوزخ برسانم و بد بازگشتنی ست بازگشت کافران و بد مرجعیست مرجع ایشان چه بازگشت ایشان عذاب بود و مرجع ایشان عقوبت مخلد ست نعوذ بالله منها و صاحب کشاف

آب یافتند همان جا وطن گرفتند مادر اسمعیل دران غربت انس جن و انس دست داد حق سبحانه و تعالی
دران کربت غربت در فرحت برو بکشاد خرابه آبادان گشت و بیابان بصورت عمران پیوست اسمعیل
بزرگ شد زنی خواست و بر رسم کتخدائی پرداخت بعد چندگاه ابراهیم برای دیدن اسماعیل آمد اورا
در خانه نیافت زن اسماعیل سعادت اکرام و اعظام ابراهیم در نیافت شکایت از عسرت حال کرده
حکایت تنگی معیشت پیش آورد چون وقت بسیار گذشت ابراهیم علیه السلام بازگشت گفت اسمعیل را
از من اعلام برسان که آستانه در خویش را بگردان چون اسمعیل آمد اخبار واقعات غیبت خود باز جست
زن از واقعه که در غیبت او واقع بود بتمام گفت اسمعیل دانست که پدر من آمده بود و امر بگردانیدن آستانه
فرمود و این کنایت از بدل کردن زن بود اسمعیل امتثال امر پدر جست زن را الحقی باهلک گفت زن
دیگر خواست که خانه را نیکو آراست سال دیگر ابراهیم در خانه اسمعیل آمد باز اورا در خانه نیافت زن
جدید برعایت پیش آمد ابراهیم نیکوئی اورا دریافت گفت معاش چگونه دارید و روزگار چه نوع میگذارید
گفت عیش خوش داریم و بر فراخی معیشت شکر حق میگذاریم کرم کنید فرود آئید شفقت و لطف نمائید
بر طریق تعظیم و تکریم طعام پیش آورد مهمان داری بنیاد کرد ابراهیم صلوات الله بدعا زبان کشاد و دل بر باز
گشتن نهاد زن اسمعیل گفت بباشید تا اسمعیل بیاید حق خدمت شما ادا نماید گفت اسمعیل را بگو آستانه
که داری محافظت آن بر خود لازم پنداری چون زن اسمعیل دانست که بماندن اجابت نمی کند و دم مکث
و توقف نمی زند گفت چون نمی مانید باری سر بشوئید و غبار سفر از سر و تن خود دور کنید و ابراهیم با ساره
عهد کرده بود که از شتر فرود نیاید روز زیادت بر پرسش و قصه ننماید یکپای بر شتر گذاشت و دوم پای
بر سنگی داشت سرشت اثر پای او در سنگ مذکور ظاهر گشت امروز مقامی که دران سنگ مذکور مستقیم است
آن مقام مقام ابراهیم ع است وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ
لِلطَّآئِفِيْنَ وَالْعٰكِفِيْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ ۝ و عهدنا عطف ست بر واذ جعلنا
معنی اذ اوصینا ست ان مفسره ست بعد عهدنا که متضمن معنی قول ست مر فعلی که متضمن معنی قول باشد
بعد او ان مفسره روا بود للطائفین با معطوفات خویش متعلق ان طهر ست و رکع جمع راکع ست همچو مسجد
جامع ساجد و نیز جمع ساجد سجود است چنانچه قعود جمع قاعد ست و اضافت خانه سوی خویشتن کرد از جهت تعظیم
مضاف چنانچه در ناقة الله گفته اند معنی اینست وصیت کردیم بسوی ابراهیم و اسمعیل که خانه مرا برای طواف
کنندگان و معتکف شوندگان و رکوع کنندگان و سجده کنندگان پاک دارید و از الوث و ادراث و دمار
و مائج در حبس و تنبیه عنکبوت و رفته و جز آن تنظیف آرید و درین اشارت ست که رکوع معتبر بانضمام

جمع کرد و مقدار یک سفره طعامی پیش ابراهیم آورد بعده ابراهیم علیه السلام ندا کرد ای جماعت مسلمانان
بدرستی خدای تعالی برای شما خانه بنا کرده و بنای برآورده قصد زیارت آن کنید و حج بجا آرید پس هر که
در پشت پدران یا در شکم مادران بود آنرا اجابت کرد و تلبیه یعنی لبیک اللهم لبیک تا آخر بزبان آورد هم
ازین جهت لبیک گفتن سنت حاجیان گشت و تا قیامت بعمل خواهد پیوست پس هر که یکبار لبیک گفت
یکبار حج میگذارد و هر که ده بار گفت ده بار بجا می آرد و بعضی گفته اند مقام ابراهیم سنگیست که بران یکپاره نهاده
غسل کرده و علامت قدم او بران سنگ پیدا آمده و قصه آنست که ابراهیم علیه السلام چون از مقام خود
هجرت کرد ساره را که منکوحه او بود در صندوقی کرده بیرون آورد در راه راهبانان بر صندوق رنج آوردند
و امر بکشادن صندوق کرده گفتند نگذاریم تا آنچه در صندوق ست در نظر نیاریم چون کشادند زنی در غایت
جمال دیدند اورا از صندوق بیرون کشیدند گفته اند در جهان سه نور بود که در غایت و تابش بلمعان نمیبود
نور ید بیضا و موسی چون موسی دست در جیب بیرون می آورد و پیش مردمان نمود ار میکرد و نور روی یوسف چون از چاه
بیرون آوردند و نور ساره چون صندوق را کشادند ساره را پیش بادشاه بردند بادشاه دست دراز
کرد دست او خشک گشت گفت دانستیم که ترا پروردگار ایست اورا میپرستی از و بخواه دست من درست
شود ترا بگذارم و دست از تو بازدارم ساره دعا کرد دست او بصحت پیوست او عهد را وفا نکرد بار دیگر دل
را بر قصد آورد باز دست او خشک گشت سه بار خشکی دست او بخواهش ساره بصحت پیوست سیوم بار چون
دست او درست گشت عهد خویش نشکست ساره را کنیزکی داد و بگفتن هاآجرک زبان کشاد چون کنیزک را
در خانه آورد هاجر نام کرد چون ابراهیم علیه السلام آمد اورا بوحی یا برفع حجاب معلوم شده خدای تعالی
ساره را سلامت نگاه داشت و آن کافر بروی دست نیافت ساره چون میل ابراهیم بر هاجر دید هاجر را
صلوات الله علیه و سلامه بخشید چون هاجر حامله شد ساره غیرت کرد و دل بر بیرون آوردن او آورد ابراهیم
علیه السلام هاجر را در مکه برد در مقامی که آب زمزم ست فرود آورده ابراهیم علیه السلام هاجر را هما نجا گذاشت
و او را بخدای عزوجل سپرده بجانب ساره شتافت بعده اسمعیل زاده شد دران مقام آبی نبود هاجر
بطلب آب سعی مینمود از پازدن اسمعیل چشمه ها کشاد هاجر را آب روان دست داد هاجر چند سنگی گرد
آب داشت آب را از روانی باز داشت پیغمبر فرموده است صلی الله تعالی علیه وسلم اگر مادر اسمعیل
در بستن آن قصد ننمودی چشمه مذکور تا این زمان روان بودی چاه زمزم همان چشمه ست که مادر اسمعیل
بسنگ بسته چشمه روان بود که بعمل او چاه گشته بعضی خلق دیدند که پرندگان توجه مینمایند و دران مقام
فرود می آیند استدلال برآب کردند بخ دران جانب آوردند چون دران سو شتافتند ناگاه آنجا چشمه

امامت فرماندهی مراد دارند وظالمان را بمعنی کافران پندارند وبرای امامت عصمت از کفر شرط بود سوال مذکور وارد نشود وبر تقدیری که از امامت مذکور فرماندهی مراد گویند واز ظلم معنی فسق جویند جواب بدین طریق آید وتقضی بدین نوع روی نماید که از بیرون آوردن ظالم از اهلیت امامت عصمت لازم نمی آید چه ثبوت بعد الوقوع انتفاع ظلم روی ننماید **سوال** برین تقدیر ثابت شود که امام معصوم یا تایب باشد ظالم وفاسق لائق امامت نبود ومذهب صحیح آنست که فسق را منافی امامت ندارند ولهذا گفته اند امام را بفاسق شدن معزول نپندارند **جواب** انی جاعلک للناس اماما در حق ابراهیم صلوات الله علیه وسلامه وعده امامت بود ومن ذریتی از ابراهیم خواهش وعده امامت در حق بعضی فرزندان خویش باشد واز لا ینال عهدی الظالمین نفی وعده کردن آید واز نفی وعده بخبری نفی جواز وقوع او لازم نماید **وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَاَمْنًا** عطف ست بر واذ ابتلی ابراهیم ربه البیت مفعول اول ست مر جعلنا مثابة مفعول دوم ست للناس صفت ست مر مثابة وامنا عطف ست بر مثابة بحذف مضاف ای موضع امن معنی انیست ویاد کنید شما هنگامیکه گردانیدیم ما خانه کعبه را مرجع مردمان وجای بازگشت ایشان و موضع امن وامان چنانچه گفت ومن دخله کان امنا **وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ اِبْرٰهٖمَ مُصَلًّى** در واتخذوا دو قرأت ست بر قرأة واتخذوا بصیغة ماضی عطف بر جعلنا باشد واتخذوا بر قرأة اتخذوا بصیغة امر بتقدیر قلنا باید کرد تا عطف انشا بر خبر نیاید مصلی مفعول اول ست مر اتخذوا من مقام ابراهیم مفعول دوم ست معنی اینست واز مقام ابراهیم جای نماز بگیرند واز موضعی که منسوب بمقام ابراهیم ست جای نماز سازند بعضی گویند مقام ابراهیم علیه السلام موضعی ست درون مسجد حرام ودران مقام سنگی ست که گفته اند قدم ابراهیم علیه السلام بران ظاهر شده برطریق ابن عمر وابن کرا نام آن مقام ابراهیم آمده وبعضی گویند مقام ابراهیم تمام مسجد حرام ست وبعضی گویند حرم وعرفات ومزدلفه ومحل رمی جمار همه مقام ابراهیم بود وبعضی خانه کعبه را مقام ابراهیم دارند برین معنی واتخذوا من مقام ابراهیم بعد واذ جعلنا البیت وضع مظهر موضع مضمر پندارند وبعضی مقام ابراهیم نام مکه را گویند واز همه زمین مکه برکات مقام ابراهیم جویند واظهر قول نخستین ست که میان اقوال قولی متین ست زیرا نچه روایت کرده اند چون ابراهیم علیه السلام بنا خانه را تمام کرد جبرئیل ابراهیم را بر نداء مردمان بحج آورد ابراهیم گفت چه نوع ندا کنم وچگونه ندا در گوش خلق افگنم من در میان کستان وخلق در اطراف جهان فریاد شد که ندا از تو بود وشنوانیدن مردمان از ما حاصل شود پس ابراهیم بر کوه ابی قبیس برآمد وبر یک سنگ استاده گشت سنگ مذکور مرتفع شد تا آنکه بر همه سنگها ودنیا بعلو پیوست ندای برای ابراهیم تمام زمین را همچو سفره طعامی

مزد او گرفت جان برادر که کار کرد قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ
این نیز جمله مستانفه است که سامع گفت فماذا قال ابراهیم حین قیل له ذلک فقیل قال ومن ذریتی من برای تبعیض ست
ومن ذریتی عطف بر محذوف ست ای قال ابراهیم اجعلنی اماما وبعضا من ذریتی ایمة معنی اینست گفت
ابراهیم علیه الصلوة والسلام بگردان مرا وبعضی از ذریة مرا امام سوال چون امام گردانیدن او بآیة انی
جاعلک للناس اماما موعود بود دعای امامت خویش برای چه کند جواب واو عطف برای جمع ست پس
از روی معنی دعای مذکور دعا بجمع میان امامت او وذریة او بود نه دعای امامت او تنها باشد سوال چون
من برای تبعیض دارند کلام مذکور خواهش امامت بعض ذریة پندارند لاینال عهدی الظالمین مطابق نباشد ظالم بودن
بعض وعدم صلاحیت ایشان برای امامت منافی سوال بعض نبود جواب لاینال عهدی الظالمین متضمن
اجابت امامت بعضی از ایشان ست که عدم صلاحیت مقصور بر ظالمان ست وبعضی بی شبهه غیر ظالم اند صلاحیت
امامت دارند از اجابت سوال مانعی ندارند وبیان عدم مانع از اجابت کنایت از حصول اجابت بود وبیان
قبول دعوت بر وجه ابلغ باشد ودر کشاف آورده که ومن ذریتی عطف ست بر کاف جاعلک چنانچه کسی گوید
ساکرمک سامع گوید وزیدا ای تکرمنی وزیدا واین وجه مشکل ست زیرا که اگر عطف بر کاف جاعلک باشد اینهم
مفعول جاعلک شود پس تقدیر کلام انی جاعلک وجاعل بعض ذریتی باشد واین فاسد ست واگر بجای آن
انک جاعل بعض ذریتی ایمة گویند عطف این جمله بر جمله انی جاعلک للناس اماما شود وآن مقول قال الله
افتاده ست اینهم مقول قال الله شود واین جمله مقول ابراهیم ست مقول ابراهیم عطف بر مقول الله نتواند
بود پس چاره نباشد که عطف بر محذوف دارند چنانچه ذکر کرده شد مگر آنکه گویند این کلام بر وجه حکایت عطف ست
ایقاع عطف نیست ودر عطف من ذریتی با واو عطف افتاده وعطف در وقت صدور ست بر وجه تلقین چنانچه
کسی گوید ساکرمک مخاطب گوید وزیدا وزیدا را بر وجه تلقین عطف کنند بر کاف ساکرمک عامل در وهمان
اکرمک باشد که در کلام اوست با تغییر کیفیت چه آن بر وجه اخبار بود واین بر وجه طلب ست ودر انصباب
عمل عامل در معطوف علیه ومعطوف تعلق اصل عامل شرط ست بقاء کیفیت شرط نیست چنانچه قامت هند
وزید وقام زید لا عمرو ما قام زید لکن عمرو در معطوف در نظیر اول کیفیت تانیث عامل ودر نظیر دوم کیفیت
اثبات ودر نظیر سوم کیفیت نفی باقی میماند آیة اسکن وانت وزوجک الجنة درین معنی برهانی ظاهر ست
چه معنی او اسکن انت ولتسکن زوجک مقرر ست سوال بیرون آوردن ظالمان از اهلیت امامت اشارت
سوی اشتراط عصمت در ایمه میکند ومضمون این آیة را در خبر موافقت مذهب روافض می افگند جواب
تواند بود که از امامت نبوت واز عهدی نیز نبوت مراد شود وبرای نبوت عصمت شرط باشد از

وکلام بر یک سنن اولی ست وصاحب مدارک از واذ نجیناکم من آل فرعون در همه ظرف تا واذ ابتلی ابراهیم
اذکروا خطاب تقدیر کرده ور واذ ابتلی ابراهیم وظروفی که بعد از وست اذکر بصیغه واحد مقدر آورده و
اذکروا خطاب مر بنی اسرائیل را بود واذکر وخطاب مر پیغمبر راست و در عطف خطاب بر خطاب با اختلاف
مخاطب بر طریق یوسف اعرض عن هذا واستغفری لذنبک رواست لیکن با امکان موافقت مخالفت برای
چه کنند بتقدیر صیغه مفرد بعد جمع بچه وجه کلام را در مخالفت افگنند معنی اینست و یاد دارید و در معرض
فراموشی میارید هنگامی که ابراهیم را پروردگار او بچند سختی یا بچند امر عجیب عظیم مبتلا کرد وانچه از حال و
کمال وجلال او معلوم داشت پیدا آورد وامر عجیب را نیز کلمه گویند چنانچه عیسی را که امر عجیب بود بکلمه خوانند
وابتلا در صفات ما برای آنست که علم بحال مبتلا حاصل شود و در صفت خدای عز وجل برای ظهور انچه معلوم
خدایست باشد و در کلماتی که ابراهیم علیه السلام بدان مبتلی شده وبائمه تفسیر اختلاف آمده بعضی گویند ادای
مناسک حج بود وبعضی را بودن کلمات مذکوره عبارت از ده سنن پنج در سر و پنج در تن که در حدیث
مذکورست سایغ نمود فرق سر وقص شارب ومضمضه واستنشاق ومسواک وتقلیم اظفار ونتف
ابط وحلق عانه واستنجا بآب وختان وبعضی گویند کارهای سخت که وقوع آن غیر معتاد ست از
ماندن بر نار ومخاصمت بر پادشاه جفا کار وجز آن بدین وجه کلمات بمعنی امور شدیده باشند بمعنی
سخنان وبعضی از کلمات دعاهای ابراهیم علیه السلام مراد دارند تا ربنا وابعث فیهم رسولا منهم یتلوا علیهم
آیاتک ویعلمهم الکتاب والحکمة ویزکیهم انک انت العزیز الحکیم پندارند این معنی بر قرأت ابو حنیفه که مروی از ابن
عباس ست رضی الله تعالی عنهما واذ ابتلی ابراهیم ربه برفع ابراهیم ونصب ربه باشد برین تقدیر معنی ابتلی
دعا بود ومعنی اتمهن اتمهن الله گویند وبر قرأة متواتر که واذ ابتلی ابراهیم بنصب ابراهیم ورفع ربه ست
ضمیر اتمهن بر ابراهیم بود تقدیر چنین باشد اتی بهن ابراهیم قامه کامله معنی چنین بود مبتلا کرد ابراهیم را پروردگار
ابراهیم باوامر ونواهی را بکارهای سخت که مردمان را در عجب آرد پس او آنرا بصفت تمام وکمال وبخلوص
اخلاص واحسن حال بجا آورد قَالَ اِنِّیْ جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا
جمله مستانفه ست چنانستی که سامع گفت فماذا قال الله حین اتمهن ابراهیم تقبل قال انی جاعلک للناس
اماما انی جاعلک مقول قال ست وتاکید او از جهت ابراز وعده بر سبیل ذکاوت ست معنی اینست گفت
خدای تعالی بدرستی گردانیده ام ترا مر مردمان را پیش رو ومقتدا چنانچه مردمان همه با تو اقتدا کنند
ومتابع تو باشند چون ابراهیم در ابتلا سره بیرون آمد لاجرم میان مردمان امامت یافت وبر ذروه مقتدای
برآمده در مثل ست عند الامتحان یکرم الرجل او یهان بیت نابرده رنج گنج میسر نمی شود

ونواحی وتحرز کردن از خلل وتباهی وسر کردن مرادات ومعانی وتامل کردن برای کشف اسرار واستنباط
ع ۹ ازوجه غموض واسرار قرآنی میداند اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ ۭ وَمَنْ يَّكْفُرْ بِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُوْنَ
اولئک مرفوع المحل ست برابتدا جملہ یومنون بہ خبر مبتدا ست وبرتقدیر یکہ خبر مبتدا اول الذین آتیناہم الکتاب تلونہ باشد این جملہ
درجواب زدلنافی وصفہم مستانفہ بود وتقدیم مسند الیہ برخبر فعلی مفید ست مرتقوی را وجملہ ومن یکفر بہ تا آخر
مثل ست معنی اینست ایشان البتہ ایمان بدومی آرند لامحالہ دل برتصدیق او میگمارند وآنانکہ بدو کافر
شوند ودرشان وی انکار وکفر ورزند ہم ایشانند زیان زدگان وخایب وخاسر شدگان يٰبَنِيْٓ
اِسْرَاۗءِيْلَ اذْكُرُوْا نِعْمَتِيَ الَّتِيْٓ اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنِّيْ فَضَّلْتُكُمْ
عَلَى الْعٰلَمِيْنَ ۝ وَاتَّقُوْا يَوْمًا لَّا تَجْزِيْ نَفْسٌ عَنْ نَّفْسٍ شَيْـــًٔا وَّلَا يُقْبَلُ
مِنْهَا عَدْلٌ وَّلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَّلَا هُمْ يُنْصَرُوْنَ
درآیت یابنی اسرائیل اذکروا نعمتی التی انعمت علیکم وانی فضلتکم علی العالمین بالارفتہ جمیع نعمتہای کہ بود وکہ
درحق بنی اسرائیل فایض گشتہ ودر قصہای کہ بعد آن مذکور ست تقسیم وتفصیل آن مسطور ست درین آیتہ
جمیع سابق راتکرار کردہ بروجہ تاکید بار دیگر آوردہ ہم ازین جہت فضل کرد وبغیر عطف آورد معنی آیت ہمان ست
کہ بالا گذشت وذکر آن پیشتر رفتہ لیکن بالا ولا تقبل منہا شفاعتہ ولا یوخذ منہا عدل ذکر کرد واینجا لا یقبل
منہا عدل ولا تنفعہا شفاعتہ آورد زیرا کہ انتفاع بشفاعت ہر دو چیز موقوف دانند بر بودن شفاعت
بذات خویش نافع وغیر ضار وقبول کردن کسی کہ پیش او شفاعت کنند شفاعتی کہ بذات خویش نافع ست اگر
مقبول نیفتد فائدہ نکند واگر مقبول افتد وبذات خویش شفاعتی غیر نافع بود سود مند نشود جای نفی قبول کرد
وجای نفع واقعیتہ او در بیان آورد تا بیان انتفاء ہر دو جہت انتفاع باشد وذکر انتفاء ہر دو نوع بتصریح
حاصل شود ودر عدل نیز یکجا لا یوخذ منہا قبل گفت وجای دیگر لا یقبل منہا عدل چہ میان اخذ وقبول
ملازمتہ نیست تواند بود اخذ باشد بروجہ تردد در قبول ورد قبول نبود وتواند بود قبول باشد واخذ نبود از نفی
یکی نفی دیگری نمی آید جای این عبارت آورد وجای آن عبارت تا نفی ہر دو شود اما جای شفاعت را مقدم
آورد وجای عدل را مقدم کرد تا تنبیہ کند کہ برنسبت انتفاع ہر دو برابر اند ہر یکی بتقدیم وتاخیر در
خورند وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖمَ رَبُّهٗ بِكَلِمٰتٍ فَاَتَمَّهُنَّ ۭ
لفظ ابراہیم درسورۂ بقرہ وہر جا کہ آمدہ بیاو الف متروک شدہ ای واذکروا اذ ابتلی ابراہیم الآیتہ این جملہ عطف ست
بر اذکروا سابق بالا گذشتہ وآن ذکر معاملاتی ست کہ بابنی اسرائیل بود و این ذکر معاملاتی ومکرمتی ست کہ باجداعلی
ایشان ابراہیم علیہ السلام ودعواتی کہ از وی در حق ذریت وی رود ی نمود خطاب ایشان بدین بعید منسبت و

توبیخ و تصویر این مقام مقتضی انتفاء شرط است بحیثیتی که خبر بر طریق فرض محال صالح بنود پس جزم بدو و حکم عدم جزم باشد چنانچه در اقتضرب عنکم الذکر صفحا ان کنتم قوما مسرفین گفته اند و در وان کنتم فی ریب مما نزلنا بران رفته اند **سوال** برین طریق در یک لفظ دو معنی آید و ارادت دو معنی حقیقی یا مجازی یا مختلف در یک لفظ چه نوع شاید **جواب** هر یکی از ماده و صیغه در دلالت بر معنی علاحده بود و در افادت این حقیقت و مجاز منفرد باشد ارادت دو معنی معنی صیغی و مادی ارادت دو مدلول از یکدال نگویند چه در یک لفظ تواند بود از ماده معنی حقیقی و از صیغه معنی مجازی جویند چنانچه در رونفخ فی الصور و نادی اصحاب الاعراف ماده حقیقت بست و صیغه ماضی مجاز از استقبال یا برعکس چنانچه ماده مجاز از دلالت و صیغه ماضی حقیقت در لطفست الحال و تواند بود هیچ تقتل ماده خاص باشد و صیغه مشترک بود و تواند بود چون قتل هر دو خاص باشند و تواند بود چون قتل و یضرب هر دو مشترک بوند **الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ** بعضی گویند از کتاب توریت و انجیل از الذین آتیناهم الکتاب مسلمانان اهل کتاب مراد ند چون عبد الله بن سلام و یاران او و چون خمل تن از نصاری حبشه و شام که پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند ایمان آوردند و امثال ایشان برین وجه یتلونه حق تلاوته حال بقدر از هم بود و حق تلاوته منصوب بر مصدر باشد و او لیک یومنون به خبر بتدا دارند حاجت سوی حذف و تقدیر بعض الذین آتیناهم نیندارند چه تالیان حق تلاوت چنانچه باید و شاید این بعض بودند و اگر یتلونه خبر بتدا بود تقدیر بمضاف حاجت شود و چه اهل کتاب این صفت ندانشتند و تواند بود که گویند کسانیکه بکتاب نفع نگرفتند و دل برآن نبستند گوئی ایشان را کتاب نداده اند و کسانیکه در عمل بکتاب شتافتند چنانستی که کتاب هم ایشان یافتند برین طریق نیز تقدیر بعض حاجت نیفتد برین وجه این جمله بعد شکایت از کسانیکه عمل بکتاب نکردند و دل بر متابعت او نیاوردند برای ستایش کسانیکه عمل بدو کردند و دل بر متابعت او نیاوردند معترضه باشد و بعضی گویند از کتاب قرآن مراد است و الذین آتیناهم الکتاب سو منان امت پیغمبر علیه السلام برین وجه جمله مستانفه ست بود که چون در آیات سابقه شکایت از اهل توریت و انجیل بود سامع در ذکر اهل قرآن رغبت نمود چنانستی که از ایشان سوال کرد ما شان اصحاب القرآن فقیل الذین آتیناهم الکتاب یتلونه حق تلاوته یعنی یقرؤنه حق قرآته ای مع محافظة حروفه وکلماته وملازمة تصدیق محکماته وتشابهاته ومجانبة تحریفه وتغییره ومحاولة تشبیهه وتقریره وملاحظة مراداته ومعانیه ومتابعة اوامره ونواهیه معنی انیست آنکسانی که ایشان را کتاب داده ایم و آن گنج در دل ایشان نهاده ایم درین حال که آنرا چنانچه حق خواندنست یا محافظه حروف وکلمات وملازمت تصدیق محکمات وتشابهات واحتراز از تحریف و تغییر و طلب تشبیت و تقریر میخوانند و معانی آنرا چنانچه حق دانستن بست از در یافتن اوامر

برای امر کردن پیغمبر علیه السلام تنبیه ایشان معترضه واقع شده ضمیر فصل برای تخصیص بمسند الیه ست معنی او
تخصیص هدی بهدای خداست پس لازم آید که غیر هدی خدای هدی نباشد و از آن لازم آید که ملت یهود و نصاری که غیر هدی خداست
هدی نبود و متبع نباشد و این جمله کنایت باشد از آن ملة الیهود والنصاری غیر متبعه جمله ولن ترضی عنک الیهود
ولا النصاری حتی تتبع ملتهم موجب آنست که پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم ملت آن را اتباع نمیکند و انتفاء اتباع
پیغمبر علیه السلام ملت ایشان را ملوح ست برینکه ملت ایشان غیر متبع ست باعتبار تقدیم ملوح سامع را از مضمون
جمله باعتبار معنی مکنی عنه که مقصود ست تنزیل منزله سائل کرد جمله را باین اعتبار موکد آورد **معنی** اینست بدرستی
هدای خدای همه هدی خداست رهنمای همبرین رهنمای خداست ملت یهود و نصاری که غیر هدی خداست هدی
نبود و چون هدی نبود متبع نشود کسیکه این معنی دانست هدی چگونه گذارد و دل بر متابعت هوا و گمراهی چه
نوع گمارد من اتباع ملت ایشان چگونه کنم و چه نوع دم متابعت دین ایشان زنم **وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ**
أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ
وَلَا نَصِيرٍ ۝ لام موطیه قسم ست قسم مصدر ست ای اقسم لئن اتبعت مالک من در جواب قسم ست
قسم مفید معنی جزا شرط ست و جمله ولئن اتبعت تا آخر معترضه دیگر ست برای تنبیه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
تا ذات او بمتابعت ایشان نیالاید و آنچه اسم متابعت ایشان ست از و پیدا نیامد **معنی** اینست بسوگند یاد
میکنم هر آئینه اگر هواهای یهود و نصاری را از پس آنکه آمده است ترا علم ببطلان سخن ایشان و حقیقت دین
مسلمانان پیروی کنی و خود را در اتباع ملت یهود و نصاری که باطل است افگنی حکم کرده شود نیست مر ترا
از دوستی که بنیاد یاری نهد و نه یاری دهنده که یاری دهد **سوال** پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم که معصوم ست
عدم اتباع هوای کافران در حق او مجزوم ست و شرطی که مجزوم العدم بود محل استعمال لو ست محل آن نباشد
جواب خطاب پیغمبر در ولئن اتبعت اهواءهم و در بعد الذی جاءک من العلم و در مالک من الله من ولی
ولا نصیر بر وجه تعریض از امته باشد معنی کلام ولئن اتبعت امتک اهواءهم بعد الذی جاءهم من العلم مالهم من الله من
ولی ولا نصیر بود یا خطاب پیغمبر را در ولئن اتبعت بر وجه فرض محال دارند و خطاب مالک من الله بر تقدیر فرض محال مذکور
پندارند و خطاب بعد الذی جاءک من العلم بر وجه شک و شبهه نباشد و شرط مذکور ازین دو وجه بر هر وجهی
که دارند مجزوم العدم ندارند سوال مذکور و اشکال مسطور متوجه نپندارند و ایراد صیغه ماضی بر سبیل تعریض از کسانیست
که از ایشان اتباع هوای کفار واقع شده و این جریمه عظیمه از ایشان در وجود آمده تعریضی بر سبیل مجاز بود از قبیل
کنایت نباشد **سوال** بر تقدیر تعریض کسانیکه که از ایشان این کار واقع شده است و این جریمه در وجود آمده بر نسبت
ایشان این شرط مجزوم الوقوع بود و شرط مجزوم الوقوع محل اذا ست محل آن نباشد **جواب** استعمال آن در مجزوم الوقوع از جهت

وقف منزل

توبیخ و تصویر این مقام مقتضی انتفاء شرط است بحیثیتی که خبر بر طریق فرض محال صالح بنود پس جزم بدو و حکم عدم جزم باشد چنانچه در اقتضرب عنکم الذکر صفحا ان کنتم قوما مسرفین گفته اند و در وان کنتم فی ریب مما نزلنا بران رفته اند **سوال** برین طریق در یک لفظ دو معنی آید و ارادت دو معنی حقیقی یا مجازی یا مختلف در یک لفظ چ نوع شاید **جواب** هر یکی از ماده و صیغه در دلالت بر معنی علاحده بود و در افادت این حقیقت و مجاز مفرد باشد ارادت دو معنی معنی صیغی و مادی ارادت دو مدلول از یکدال نگویند چه در یک لفظ تواند بود از ماده معنی حقیقی و از صیغه معنی مجازی چو یند چنانچه در رفخ فی الصور و نادی اصحاب الاعراف ماده حقیقت ست و صیغه ماضی مجاز از استقبال یا بر عکس چنانچه ماده مجاز از دلالت و صیغه ماضی حقیقت در نطقست الحال و تواند بود هچو تقتل ماده خاص باشد و صیغه مشترک بود و تواند بود چون قتل هر دو خاص باشند و تواند بود چون قتل و یضرب هر دو مشترک بوند **الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ** بعضی گویند از کتاب توریت و انجیل از الذین آتیناهم الکتاب مسلمانان اهل کتاب مراد ند چون عبد الله بن سلام و یاران او و چون چهل تن از نصاری حبشه و شام که پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمدند ایمان آوردند و امثال ایشان بر ین وجه یتلونه حق تلاوته حال بقدر از هم بود و حق تلاوته منصوب بر مصدر باشد و او یک یونون به خبر مبتدا دارند حاجت سوی حذف و تقدیر بعض الذین آتیناهم نیندارند چه تالیان حق تلاوت چنانچه باید و شاید این بعض بودند و اگر یتلونه خبر مبتدا بود تقدیر بعضاف حاجت شود و چه اهل کتاب این صفت نداشتند و تواند بود که گویند کسانیکه بکتاب بقع نگرفتند و دل بران نه بستند گوئی ایشان را کتاب نداده اند و کسانیکه در عمل بکتاب شتافتند چنانستی که کتاب هم ایشان یافتند بر ین طریق نیز تقدیر بعض حاجت نیفتد بر ین وجه این جمله بعد شکایت از کسانیکه عمل بکتاب نکردند دل بر متابعت او نیاوردند برای ستایش کسانیکه عمل بدو کردند و دل بر متابعت او نیاوردند معترضه باشد و بعضی گویند از کتاب قرآن مراد است و الذین آتیناهم الکتاب مومنان امت پیغمبر علیه السلام بر ین وجه جمله مستانفه ست بود که چون در آیات سابقه حکایت از اهل توریت و انجیل بود سامع در ذکر اهل قرآن رغبت نمود چنانستی که از ایشان سوال کرد ما شان اصحاب القرآن فقیل الذین آتیناهم الکتاب یتلونه حق تلاوته یعنی یقرؤنه حق قرآته ای مع محافظة حروفه وکلماته وملازمة تصدیق محکماته وتشابهاته ومجانبة تحریفه وتغییره ومحاولة تشبیهه وتقریره وملاحظة مراداته وبعاینة ومتابعة اوامره ونواهیه یعنی انیست آنکسانی که ایشان را کتاب داده ایم و آن گنج در دل ایشان نهاده ایم درین حال که آنرا چنانچه حق خوانند نست بامحافظة حروف وکلمات وملازمت تصدیق محکمات وتشابهات واحتراز از تحریف و تغییر و طلب تشبیهت و تقریر میخوانند و معانی آنرا چنانچه حق دانستن بست از در یافتن اوامر

برای امر کردن پیغمبر علیه السلام تنبیه ایشان معترضه واقع شد ضمیر مفعول برای تخصیص بمسند الیه ست معنی او تخصیص هدی بهدای خدا ست پس لازم آید که غیر هدی خدائی هدی نباشد و ازان لازم آید که ملت یهود و نصاری که غیر هدی خدا ست هدی نبود و متبع نباشد و این جمله کنایت باشد ازان ملته الیهود و النصاری غیر متبعه جمله ولن ترضی عنک الیهود ولا النصاری حتی تتبع ملتهم سوجب آنست که پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم ملت آن را اتباع نمیکند و انتفا اتباع پیغمبر علیه السلام ملت ایشان را ملوح ست بر نیکه ملت ایشان غیر متبع ست باعتبار تقدیم ملوح سامع را از مضمون جمله باعتبار معنی مکنی عنه که مقصود ست تنزیل منزله سائل کرد جمله را باین اعتبار موکد آورد **معنی** این ست بدستی هدای خدائی هدی خداست رهنمای همبرین رهنمای خداست ملت یهود و نصاری که غیر هدی خداست هدی نبود و چون هدی نبود متبع نشود کسیکه این معنی دانست هدی چگونه گذارد و دل بر متابعت هوا و گمراهی چه نوع گمارد من اتباع ملت ایشان چگونه کنم و چه نوع دم متابعت دین ایشان زنم **وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ** ۝ لام موطیه قسم ست قسم منصدر ست ای اقسم لئن اتبعت مالک من در جواب قسم ست قسم مفید معنی جزا شرط ست و جمله ولئن اتبعت تا آخر معترضه دیگر ست برای تنبیه پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم تا ذات او بمتابعت ایشان نیاید و انچه اسم متابعت ایشان ست ازو پیدا نیاید **معنی** اینست بسوگند باد میکنم ترا آئینه اگر هواهای یهود و نصاری را از پس آنکه آمده ست ترا علم بطلان سخن ایشان و حقیقت دین مسلمانان پیروی کنی و خود را در اتباع ملت یهود و نصاری که باطل ست افگنی حکم کرده شود نیست مر ترا از دوستی که بنیاد دیاری مدد و نه یاری دهنده که یاری دهد **سوال** پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم که معصوم ست عدم اتباع هوا کافران در حق او مجزوم ست و شرطی که مجزوم العدم بود محال الوقوع ست محال آن نباشد **جواب** خطاب پیغمبر در ولئن اتبعت اهواءهم و در بعد الذی جاءک من العلم و در مالک من الله من ولی ولا نصیر بروجه تعریض ازامته باشد معنی کلام ولئن اتبعت امتک اهواءهم بعد الذی جاءهم من العلم مالهم من الله من ولی ولا نصیر بود یا خطاب پیغمبر را در ولئن اتبعت بروجه فرض محال دارند و خطاب مالک من الله بر تقدیر فرض محال مذکور پندارند و خطاب بعد الذی جاءک من العلم بروجه شک و شبهه نباشد و شرط مذکور ازین دو وجه بر هر وجهی که دارند مجزوم العدم ندارند سوال مذکور و اشکال مسطور متوجه نپندارند و ایراد صیغه ماضی بر سبیل تعریض از کسانست که از ایشان اتباع هوا کفار واقع شده و این جریمه عظیمه از ایشان در وجود آمده تعریضی بر سبیل مجاز بود از قبیل کنایت نباشد **سوال** بر تقدیر تعریض کسانیکه از ایشان این کار واقع شده ست و این جریمه در وجود آمده بر نسبت ایشان این شرط مجزوم الوقوع بود و شرط مجزوم الوقوع محال ازاست محال آن نباشد **جواب** استعمال آن در مجزوم الوقوع از جهت

و فی نزل

جواب از موقنان اهل ایقان که در خور ایقان بوند و مستعد یقین باشند مراد دارند مفید اخراج کسانیکه
در خور ایمان نه اند و استعداد ایمان ندارند پندارند اِنَّآ اَرْسَلْنٰكَ بِالْحَقِّ بَشِيْرًا وَّنَذِيْرًا
وَّلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحٰبِ الْجَحِيْمِ ۝ الحق حال ست و همچنین جمله ولا تسأل و نتواند بود که جمله ولا تسأل
بر انا ارسلناک معطوف گردد یا معترضه باشد چنانکه بر قرأة نافع که بر صیغه نهی خوانده معترضه ست تاکید انا ارسلناک از جهت رد انکار سامعان
غیر مخلصان یعنی کافران باشد یا از جهت اظهار غایت در اعلام مخاطب بغیر انکار و تردد بر طریق انا سنلقی علیک قولا ثقیلا بود روایت
کرده اند چون در آیات سابقه اقوال کفار را ذکر کرد اعمال ایشان را در بیان آورد پیغمبر صلی الله علیه وسلم اندوهگین گشت از جهت تسلیه و آرام
دادن دل پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم این آیت بنزول پیوست و این جمله معترضه ست برای تسلیه دل پیغمبر از جفاء کافران و باز داشتن او ایشان را
از کفر و کفران معنی اینست بدرستی ما ترا براستی و درستی فرستاده ایم و مرتبه نبوت و رسالت داده ایم
درین حال که ترساننده از نیران و مژده دهنده بجنان و تواند بود که با در بالحق بمعنی مع باشد و مراد از حق دین
حق یا قرآن بود معنی چنین باشد و بدرستی ما ترا با قرآن یا با دین حق فرستاده ایم درین حال که بشارت دهنده
باشی مر مومنان و متابعان قرآن را و ترساننده باشی مر کافران و مخالفان را از افعال و اقوال اصحاب دوزخ
پرسیده نخواهی گشت و از جهت گناه ایشان بمسألت نخواهی پیوست افعال و اقوال ایشان موجب گرفتاری
ایشان ست بعصیان ایشان ترا چه نقصان ست کار تو تبلیغ رسالت ست آنجا بجا آورده و بدانچه فرموده
شده بودی امتثال کرده ازین جهت غمگین مباش و دل خود را باندوه و رنج مخراش و بر قرأة نهی معنی اینست
مپرس ای محمد از حال اصحاب دوزخ که چگونه خواهد بود و ایشان را چه حال روی خواهد نمود روایت کرده اند
که پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم روزی لیت شعری با فعل مانوی بر زبان آورد حق سبحانه تعالی بانزال این آیه
پیغمبر را ازین تمنی نهی کرد وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُوْدُ وَلَا النَّصٰرٰى
حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ ؕ این جمله عطف ست بر حکایات سابقه از یهود و نصاری که بالا گذشته و این آیت
محمول بر حذف ست ای ولن ترضی عنک الیهود حتی تتبع ملتهم ولا النصاری حتی تتبع ملتهم پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم مامور بود ببشارت مومنان و ترسانیدن کافران بطمع ایمان آوردن کافران با ایشان التیام میکرد
و در حیز مجالست و مصاحبت می آورد و برای خوشنودی ایشان میجست و ایشان را بنرمی و رفق میگفت خدای
تعالی برین جمله صفتی دیگر از صفات ناپسندیده ایشان بیان کرد و طبیعتی از طبایع نکوهیده ایشان در ذکر
آورد معنی اینست هرگز خوشنود حق نشوند از تو جهودان و نه ترسایان تا آنکه پیروی کنی دین ایشان و آن
از تو واقع نخواهد گشت و ایشان هرگز از تو بخوشنودی نخواهند پیوست قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ
هُوَ الْهُدٰى ؕ درین جمله خطاب پیغمبر را صلی الله تعالی علیه وسلم آمده در اثناء حکایات بنی اسرائیل

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ

عطف ست بر وقالوا اتخذ الله جمله لولا یکلمنا الله مقول قال ست و لولا تخصیص ست بمعنی بلا معنی انیست
و گفتند آنانکه نمیدانند از اهل دانش نه اند از نادانند از اهل کتاب یا مشرکان و جماعتی از بت پرستان
چرا با ما خدای متکلم نمیشود و بمشافهه بر رسالت محمد خبر نمیکند یا چرا نمی آرد بر ما آیتی و معجزه و علامتی که بدان
رسالت او بدانیم و او را رسول خدا خوانیم از آیتی که ما میجوئیم و علامتی که ما میگوئیم چنانچه در زمین مکه که بے
آبی دارد چشمه بیرون آید همچو جوی روان روی نماید تا در زمین مکه که باغی و بوستانی ندارد باغ و بوستان
پیدا آرد و آسمان بر ما پاره پاره شده بیفتد یا فرشته بیاید تا آنکه او خانه از زر و نقره بر آرد یا بر
بر آید یا کتابی بیک دفعه بیارد و این چنین آیات و معجزات تعنتی خواستند و قصد ایمان آوردن در دل نداشتند
مطلوب ایشان تغیر بود نه گرویدن رنجانیدن بود نه پسندیدن و اعراض از معجزات روشن و گویا چون
انشقاق قمر و تسلیم حجر و شکایت ناقه مجا دنالیدن چوبی که پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بران تکیه زدے
و وعظ و نصیحت کردی چون پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر منبر نشست چون چوب مذکور از فراق نالید
آواز او جمعی از صحابه شنیدند و جز آن از معجزات عجیبه و آیات غریبه چون بیرون آمدن آب از انگشتان
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و کفایت کردن آب اندک بسیاری را از انام و آشامیدن لشکر بسیار آب
اندک را و روان شدن درخت بطلب پیغمبر علیه الصلوات و افضلها چون خدای خواسته بود که ایشان بدولت
ایمان برسند اگرچه معجزاتی که بتعنت طلب میکردند ظاهر شدی هم قبول نمیکردند و ایمان نمی آوردند كَذَٰلِكَ
قَالَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِم مِّثْلَ قَوْلِهِمْ ۘ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ ۗ
قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ○ این جمله تنزیل ست در کذلک و مثل قولهم همان وجوه است
که در کذلک قال الذین لا یعلمون مثل قولهم گذشته و بیان آن بالا رفته جمله تشابهت قلوبهم مقرر ست مر تشبیه
مذکور را و جمله قد بینا الآیات تا آخر آیه تنزیل ست و اگر او را مقول دارند یا مصدر پندارند مثل قولهم تکرار
بود بدل یا بیان یا تاکید باشد و چنانچه بالا گذشت و ذکر آن پیشتر رفت معنی انیست کسانیکه پیش
از ایشان بودند گفتاری مثل این گفتار گفتند یکدیگر مینمایند دلهای ایشان در کوری و گمراهی و خود بینی و منفعت
و تباهی چون خواست که میان دلهاء کفار زمانه پیغمبر و کفار گذشته فرق نهند و میان فریقین در مقول مذکور
اشتباه برابری کند از تشبیه بمشابه آورد چنانچه شاعر بیان کرد شعر رق الزجاج ورقت الخمر فتشابها و تشاکل
الامر فکانما خمر ولا قدح و کانما قدح ولا خمر ۞ هر آئینه بدرستی بیان کردیم آیات را برای گروهی که بالیقین باشند و متردد و متشاک
نبوند سوال برای موقنان بیان چه حاجت بود و کسانیکه بر چیزی یقین دارند بیان چه نفع کند

و مضمون آنرا چنانچه بیان کرده شده تائید ست یعنی جمیع چیز هائی که در آسمان و زمین ست مر خدای را
همه بطوع یا بکره منقاد همه از ممالیک و عباد ند چنانچه جای دیگر گفته ست وله اسلم من فی السموات والارض طوعا
وکرها **سوال** در مافی السموات ما که برای غیر ذوی العلم ست استعمال کرده و در کل له قانتون صیغه جمع سلامت
که برای ذوی العلم ست آورد وجه استعمال مذکور چیست وصحت آن بر چه مبنی ست **جواب** اگر از ما کل فی
السموات والارض مراد شود در مقام بیان مملوکیت ذوی العلم را با سایر ما عروض مشارکت بود تغلیب غیر ذوی العلم
بر ذوی العلم بحسب مقام مناسب باشد و در قنوت که فعل اولی العلم ست تغلیب ذوی العلم ملایم بود و اگر از ما جمیع ما فی السموات
والارض ممن اتخذ هم الکفار اولاد الله مراد دارند ما صدق علیه آن فرشتگان در آسمان و غیر و عیسی بر زمین پندارند
برین وجه استعمال قانتون بر اصل باشد و استعمال ما در ذوی العلم از جهت حط مرتبه ایشان بحسب مقام و داشتن
صفات ایشان در خبر ابهام مناسب بود **بَدِيعُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ** ای مبدع السموات
والارض لو هو بدیع سمواته وارضه یعنی بدیع صفت مشبه بمعنی فاعل آمده ست اضافت وی سوی مفعول سایغ نمود
یا آنکه بدیع بمعنی خویش گذاشته اضافت وی سوی فعل داشته و این جمله نیز تاکید ست مر جمله سابقه را زیرا که اثبات ملک ست
با ثبات ابداع که موثر در ملک ست **معنی** نیست خدای پیدا کننده آسمانها و زمین ست آفریننده آن و انیست یا گوینده
الهی ست که بدیع ست آسمانها و زمین او و نوباوه ست آثار فطرت و قدرت متین او **وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا**
فَاِنَّمَا يَقُوْلُ لَهٗ كُنْ فَيَكُوْنُ این جمله عطف ست بر له مافی السموات جمله اولی بیان ملک ست و جمله ثانیه بیان تصرف
فیکون بر قراءه رفع معطوف ست بر یقول یا ابتدا کلام ست بتقدیر فهو یکون و کن مقول ست مر یقول و قرات ابن عامر
بنصب فیکون مشکل ست چه بودن شی سبب برای بودن او نتواند بود و بعد امر بی سببیت صحت نصب وی نتواند نمود
و اگر گفتن کن که مضمون یقول ست سبب بود فیکون مسبب امر نبود مسبب خبر باشد و اگر مجرد تقدم لفظ امر اعتبار کنند معنی
ان فعلت فعلت که شرط صحت جواب بقاست صحیح نباید نصب جواب امر بغیر اعتبار معنی نماید **جواب** در بعضی کتب نحو
آورده نصب جواب بعد فا بعد خبری که بمعنی امر ست یا لفظا و متضمن لفظ امر بود آمده چنانچه در القی الله امرأ و فعل خیرا فیثاب
علیه و قلت لزید زرنی فیزورنی تحقیق شده اما در خبری که بمعنی امر ست ظاهر ست و در خبری که متضمن لفظ امر ست از جهت
شبه بجواب امر باعتبار وقوع مسبب بعد لفظ امر اگرچه مسبب امر نیست سبب خبر ست و نصب فیکون بعد یقول له از ین قبیل
قرات ابن عامر را همین سبیل ست و بدانکه گفتن کن عبارت ست از ایجاد ای یوجده فیوجد و فاکه برای تعقیب هم الوصل
است دلالت بر سرعت ایجاد دارد و وجود اشیا بفعل ایجاد ست بکلمه کن و نسبت آن بکلمه کن مجاز ست و فخر الاسلام
بزدوی رح نزدیک ایجاد بکلم بکلمه کن بر وجه حقیقت وارد لیکن نه برای ایجاد بلکه بر وجه اجرا بسنت برای اعلام
ملائکه اعلی پندارند **معنی** انیست و چون کاری را بیخواهد میگوید مر او را موجود شو و پس موجود میشود

این جمله معترضه ست برای تسلیهٔ دل مسلمانان وآرام خاطر ایشان وبیان اینکه منع کردن مساجد ازو مسلمانانرا زیان ندارد وکوشیدن خرابی آن درحق موسنان مضرتی نمی آرد که همه زمین را برای عبادت مسلمانان مسجد گردانیده اند وهمه بقعات بالبشرف محلیت عبادت رسانیده اند آنیما از کلمات شرطست تو لوا مجزوم آمده سقوط نون علامت جزم شده جزا شرط محذوف ست فثم وجه الله تعلیلست ای اینما تولوا فثم یتاتی لکم عبادة الله لانه ثم وجه الله وجمله ان الله واسع علیم تزییل ست وتاکید لوازجهت ایراد ثناء باری بروجه وکالت واستیلای معنی اینست مشرق ومغرب مر خدایراست زمین همه محل عبادت خداست در هر مکانی که روآرید محل عبادت خدای پندارید لان ثم وجه الله واین آیه متشابه ست سلف گویند که انچه مراد خداست حق ست اعتقاد کنیم مشغول آن بتاویل نشویم خلف وجه را تاویل برضا کنند یا یعنی جهت توجه در عبادت که خدای عزوجل تعیین کرده ست گویند بدین آیه ثابت شود که تمام زمین جا عبادت بود پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرموده است جعل فی الارض مسجدا سجده گاه داشت دلناست یعنی عالم ست به نیات عبادت کنندگان واخلاص دلهای ایشان وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا این جمله عطف ست بر وقالت الیهود لیست النصاری ای وقالت الیهود والنصاری وشرکوا العرب اتخذ الله ولدا معنی اینست گفتند جهودان وترسایان ومشرکان عرب که گرفته است خدای ارجمند برای خویش فرزند جهودان عزیر ابن الله گفتند وترسایان المسیح بن الله گفتند ومشرکان عرب ملایکه را بنات الله خواندند وبرقرآنست قالوا بغیر واو خوانند این جمله را تاکید گفتار سابق داشتند چه کسانی که اتخذ الله ولدا گویند ودرراه این چنین باطلی پویند گفتارهای سابقه از ایشان عجب نبود وکلمات متقدمه از ایشان مستبعد نباشد سُبْحٰنَهٗ مصدرست مر فعل محذوف ای سبح الله تسبیحا این جمله معترضه است برای تنزیه معنی اینست بپاکی یاد میکنم خدایرا از همه غیب بپاکی یاد کردنی وبرارت وتنزاهت سجیم از همه نقص برآنست جستی فرزند اگر آفریده شود هیچ سایر مخلوقات مخلوق ومملوک بود ومملوک فرزند نباشد واگر مخلوق نشود قول بقدما آید شرکت در قدم روی نماید ونیز هر چه قدیم بود حاصل از خدای نباشد پس فرزند نشود بَلْ لَهٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اضراب از جمله اتخذ الله ولدا ای بل جمیع مافی السموات والارض مملوک له فلا یکون له ولدا معنی اینست بلکه انچه در آسمانهاست از فرشتگان وانچه در زمین ست از عزیر وعیسی وجز آن آفریده شده اند مملوک خدایند مملوک فرزند نبود پس او را فرزندی نباشد کُلٌّ لَّهٗ قٰنِتُوْنَ کل مجموع ست بمعنی همه نه کل افرادی بمعنی هر یکی بدلیل آنکه قانتون بر صیغه جمع آمده محمول بر کل شده وجمع محمول بر کل مجموعی شود جمل او بر کل افرادی روا نباشد واین جمله را از جمله قبل فصل کرد بغیر واو آورد برای انچه این جمله مر جمله سابقه را که متضمن اثبات ملک ما فی السموات والارض باثبات انقیاد کل آن اثر ملکست تاکید

احد اظلم من الذین منعوا مساجد الله من ان یذکر فیها اسمه وسعی فی خرابها و اضافت مساجد الله برای تعظیم مضاف ست کبیت الله وناقة الله بالا ذکر اهل کتاب بود طائفه از ایشان با کافران یار شده در خرابی مسجد بیت المقدس سعی کرده این جمله را برای نکوهش این طایفه آورد میان معطوف و معطوف علیه یعنی وقالت الیهود و قالوا اتخذ الله بروجه اعتراض ذکر کرد و معنی اینست کیست ظالم تر از کسی که مسجد های خدای را ازین که ذکر کرده شود دران مساجد نام خدای باز داشت وسعی کرد در ویرانی آن دل بر خرابی آن گماشت والمام زاهد رح این آیت را بمعنی مستقبل ترجمه کرده ولفظ باز دارد را از ذکر خدای و میکوشد در خرابی آن آورده وظاهر آنست که در مثل این محل ماضی برای استمرار دارند مقید بزمانی نپندارند معنی چنین گوئید کیست ظالم تر از صاحب فعل منع مساجد از ذکر رحمن و خداوند صفت در خرابی آن اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَّدْخُلُوْهَآ اِلَّا خَآئِفِيْنَ ۚ تتمه اولئک مرفوع المحل برابتداست ان یدخلوها اسم کان ست لهم ظرف مستقر ست خبر کان ست الا خائفین استثنا مفرغ ست حال ست از فاعل یدخلوها جمله ماکان لهم خبر مبتدا ست و این جمله مستانفه ست چنانستی که سامع گفت ماشان هولاء فقال اولئک الآیة معنی اینست این طایفه یعنی نصاری که باز دارندگان ذکر و مخربان مسجد اند نیست ایشان را که در مسجد در آیند مگر درین حال که خائف باشند و ترسان بوند گناهی که از ایشان زاده و جریمه که ایشان افتاده یاد آرند و ترس آن بر دل بگمارند روایت کرده اند که هیچ نصرانی در بیت المقدس جز پنهان و ترسان در نمی آید و هر که از ایشان در می آید غالب آنست که او را ضرری و عقوبتی روی مینماید لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْيٌ وَّلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ۝ لهم ظرف مستقر ست خزی مرفوع برابتداست لهم خبر مبتدا ست جمله تعلیل ست بر مضمون ما کان لهم ان یدخلوها الا خائفین دلیل ست معنی اینست ایشان در مساجدی که باز داشته اند آنرا از ذکر خدای دران کوشیده اند بجزابی آن ترسان در آیند و ترسنده باشند مر ایشان راست خزیی یعنی رسوائی در دنیا و مر ایشان راست نیز عذاب عظیم در آخری و رسوائی در دنیا یعنی کشتن و برده کردن یا بخواری جزیه ستدن بود و توانند بود که از خزی فتح قسطنطنیه و رومیه و عموریه که شهر های ایشان ست مراد شود و نهیب شدن و تاراج گشتن شهر های مذکور باشد پس سزاوار باشد که ترسان در آیند و از مسلمانان خوف زدن و کشتن کنند وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ ۚ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ ۭ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ ۝ در ردّ آیه در رد کافران و هنگام طعن ایشان در تحویل قبله بود و بعضی گویند در قومی بود که قبله بر ایشان شبهه گشت و تحری ایشان بجوانب مختلفه بپوست و بعضی گویند در ردّ این آیه در صلواتی ست که برد بمیگذارند در هر جانبی که دابه روی می آرد روی می آرند المشرق مبتدا ست و المغرب عطف بروست الله خبر مبتدا ست

ذلک اشارت ست بر قول اہل کتاب و ضمیر مثل قولہم حاید ست بہ اہل کتاب ای مثل قول اہل الکتاب قال الذین مثل قول اہل الکتاب لا یعلمون و تکرار مذکور مفید ست بدل ست یا بیان ست یا تاکید ست یا محمول بر اختلاف وجہ تشبیہ و اختلاف مشبہ بود ذلک اشارت بر مقول بود کذلک مقول قال باشد مثل قولہم صفت مصدر محذوف دارند یعنی مثل مقول اہل الکتاب فی البطلان قال الذین لا یعلمون قولا مثل قولہم فی کونہ ناشیا من العداوۃ پندارند یا برعکس یعنی ذلک را اشارت بر مصدر گویند و از قولہم معنی مقول چونید و مثل قولہم یعنی مثل مقولہم مقول قال بود و کذلک صفت مصدر محذوف باشد و وجہ تشبیہ در ہر دو حال ہمان بود کہ گذشت برین تقدیر تکرار نبود تا سیس باشد بدین وجوہ لا یعلمون منزل منزلہ لازم بود یعنی لا یتصفون بالعلم شود و جملہ کذلک قال الذین لا یعلمون مثل قولہم معترضہ بود متضمن تشنیع اہل کتاب و تشبیہ ایشان بجاہلان باشد معنی اینست کسانی کہ از اہل علم نیستند ہمین طریق گفتند و ہمہ یکدیگر بطعن پیوستند ہمچو مشرکان عرب و کفار قریش و بت پرستان و آتش پرستان بسبب مخالفت دین خویش حط ادیان دیگر و نفی فضل آن کردند ہمہ ہمچو اہل کتاب یکدیگر را بہیچ آوردند فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ۝ فا در فا للہ جواب شرط محذوف ست ای ان امواعلی ہذا القول ولن یرجعوا عنہ فا اللہ یحکم بینہم الآیۃ معنی اینست اگر این قایلان یعنی یہود و نصاری و جاہلان برین گفتار یعنی بر نفی حقیقت غیر دین خویش کہ متضمن نفی حقیقت دین اسلام نیز میشود ثابت باشند و از کلمات نابودہ و سخنان ناپسندیدہ باز نگردند پس خدای میان ایشان روز قیامت در باب نفی حقیقت اسلام بدروغگوئی حکم خواہد کرد و بدانچہ ایشان سزاوار اند از خلود در نار پیش خواہد آورد وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا روایت کردہ اند مسجد بیت المقدس را داؤد پیغمبر علیہ السلام بنا کرد پیش از تمام شدن روی بدار بقا آورد چون سلیمان پیغمبر علیہ السلام و آیات نبوت و ملک فراخت عمارت مسجد مذکور را مرتب ساخت بعض مسجد مذکور جہودان قابض گشتند معتکف و مجاوران ایشان شدند چون عیسی صلوات اللہ علیہ را بر آسمان چہارم بردند جہودان کشتن عیسی را دعوی کردند ترسایان را با جہودان عداوت اعتقادیہ میان ایشان فتنہ عظیم زاد دران وقت با دشاہی بود ترسایان با او یار شدند و با جہودان محاربہ کردند ایشان را کشتند و زن بچہای ایشان را بستند شہر ایشان را تا ختند مسجد بیت المقدس را خراب ساختند یعنی گویند بخت نصر با دشاہی مجوسی بود بر بہر و غلبہ آمد ترسایان او را یاری کردند شہر و مسجد را خرابی آوردند و درین آیت تلمیح این قصہ است من اولی استفہامیہ ست و استفہام بمعنی انکار ست و من ثانی موصول ست معنی الذین و افراد ضمیر منع و سعی از جہت افراد لفظ من ست و جمع آوردن او لئک بنظر در معنی ست ای لا احد اظلم من الذین منعوا مساجد اللہ و من جارہ از ان بذکر محذوف ست و حذف حرف جر ازان و ان معروف ست تقدیر اینست لا

احد اظلم

اینجا امانی ایشان را وتاویل باطل غیر مستحقہ کہ صفت مشہورہ اوست کند یعنی کلام تلک الامانی امر غیر ثابتہ
دانند قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
جملہ مستانفہ ست چنانستی کہ پیغمبر گفت ماذا اقول لھؤلاء المبطلین فقیل قل ھاتوا برھانکم معنی اینست بگو یا محمد
بحت خویش برگفتار خویش از توریت و انجیل بیارید اگر شما در دعوی مذکور و در مقالت مسطور راست گو یانید
بَلَى حرف ایجاب ست مر انچہ ایشان بدعوی لن یدخل الجنۃ الا من کان ھودا او نصاری نفی کردہ بودند از دراندن
غیر خویش در بہشت معنی چنین باشد غیر جہودان و ترسایان در بہشت در آیند سومنان غیر ایشان اند در جنان نہضت
نمایند مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ
رَبِّهِ صلے وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ع من اسلم شرط ست وجہ
یعنی ذاتہ مفعول ست للہ متعلق مر اسلم راست و جملہ وھو محسن حال ست فلہ اجرہ خبر است عند ربہ ظرف ست مر لہم
کہ ظرف مستقر ست خوف اسم لا ست علیھم خبر او ست جملہ عطف ست بر لہ اجرہ عند ربہ افراد ضمایر لہ اجرہ عند ربہ
از جہت افراد لفظ من ست و ایراد ضمایر جمع در علیھم و لا ھم یحزنون از جہت معنی ست تقدیم مسند الیہ بر خبر فعلی بلا
حرف نفی موجب تخصیص نفی ست بمسند الیہ نفی حزن مخصوص بر ایشان بود ہم ایشانند کہ اندوہگین نباشند
و حزن نبود نفی حزن در کافران بود ایشان ہمیشہ در اندوہ باشند و جملہ من اسلم تا آخر تعلیل ایجاب ست
کہ مضمون بلی ست معنی اینست ہر کہ ذات خود مر خدای را بسپارد و دل خود بر اخلاص آرد در ین حال کہ از نیکوئی
کنندہ و نیکی ورزندہ ست پس مر ایشان راست ثواب ایشان نزدیک پروردگار مہربان و خوفی بر ایشان نبود
و ہم ایشانند کہ ایشان را غمی و اندوہی نباشد وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ
عَلَىٰ شَيْءٍ صلے وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ
روایت کردہ اند جہودان مدینہ و ترسایان بنی نجران پیش پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یکدیگر خصومت میکردند
و جہودان ترسایان را و ترسایان جہودان را بہیچ وجہ می آوردند ع ہمیشہ باد خصومت جہود و ترسا را در شما
ایشان این آیت نازل گشت و در حق ایشان این نظم بود و پیوست این جملہ با معطوفات خویش عطف ست
بر وقالوا لن یدخل الجنۃ و جملہ وھم یتلون الکتاب حال ست معنی اینست گفتند جہودان نیستند ترسایان
بر چیزی از نیکی و دین و منکر حقیقت عیسی و انجیل شدند و گفتند ترسایان نیستند جہودان بر چیزی از نیکی و دین
و منکر حقیقت موسی و توریت گشتند و حال اینست کہ ایشان یعنی جہودان و ترسایان کتاب را میخوانند و در کتاب
ہر یکی تصدیق کتاب و پیغمبر فریق دیگر میدانند و در انکار ہر یکی تصدیق کتاب و پیغمبر فریق دوم را انکار کتاب و پیغمبر
خویش بود بلکہ انکار جملہ پیغمبران باشد كَذَٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ

و بدادن جزا و سزا آن توانا ست وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ
این جمله عطف ست بر واتبعوا ما تتلوا الشیاطین و جمله معترضه که در میانه بود میان دو کلام متصل سایغ نمود
نکته هر یکی ازان بالا گذشته و وجه اعتراض هر یکی در ذیل آن بتحریر پیوسته ای قال اهل الکتاب لن یدخل الجنة
الا من کان هودا او نصاری درین آیت لف و نشر ست او برای منع خلوست دون الجمع زیرا که جمع در لف
موجب ست مر جمع در نشر یعنی گفتند ایشان و ایشان این دو سخن و آن یکی و این دیگری آن تعیین پس نظر
در مجموع من حیث المجموع اجتماع بود و خلو باتفاق فریقین منتفی ست بدین طریق بودن او برای منع خلو دون
الجمع واضح باشد و یهود جمع هاید ست چنانچه بذل جمع باذل معنی اینست یهود و نصاری گفته اند غیر یهود و
نصاری در بهشت در نیایند سوال این کلام را حمل بر لف و نشر چرا کنند و در ره لف و نشر بکدام دلیل روند
جواب بدلیل آیة وقالت الیهود لیست النصاری علی شیء وقالت النصاری لیست الیهود علی شیء چه درین آیة
بگمراه خواندن هر یکی آزد و فریق مذکور فریقی دیگر را تصریح ست و این بر لف و نشر دلیل صریح ست چه هر یکی
از ایشان در بهشت برای خود میگویند پس چاره نباشد که حمل بر لف و نشر کنند یعنی گفته اند یهود در بهشت
غیر یهود در نیایند و گفته اند نصاری در بهشت جز نصاری در آمدن نتوانند تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ
تلک اشارة الی التمنیات الباطلة وهی حصر دخول الجنة علی انفسهم وعدم وداد تهم تنزیل خیر علی المؤمنین و وداداتهم
ارتداد المؤمنین ای تلک التمنیات الباطلة تمنیات غیر متحققة و تواند بود تلک اشارت سوی مقالست مذکور یعنی لن یدخل
الجنة الا من کان هودا او نصاری باشد و اذ امانیهم مفتریات معهوده ایشان مراد شود چنانچه لن تمسنا النار الا ایاما معدودة
و یشفع لنا آباؤنا الانبیاء و یغفر لنا ربنا خطایانا و یرحمنا و کلام از قبیل تشبیه موکد بود بحذف اداة تشبیه بتقدیر
هذه المقالة مثل مفتریاتهم المعهودة مما ذکر فی البطلان باشد و امانی جمع امنیه ست بر وزن افعیلة اصله امنویة بود
اعلال مرمی در وی روی نمود این جمله مستانفه ست چنانستی که کسی گفت ما حال تلک الامانی غیر ثابتة یا کسی گوید
ما حالة مقالتهم هذه یعنی قولهم لن یدخل الجنة الا من کان هودا او نصاری فقیل تلک المقالة مثل امانیهم المعهودة
فی البطلان و تواند بود که معترضه باشد برای بطلان امانی مذکوره معنی اینست آن تمنیات باطله مذکوره و آرزوهای
ناپسندیده مسطوره یعنی در آمدن بهشت را بر نفسهای خویش حصر کردن و نارسیدن خیر بر مومنان آرزو بردن و لن تمسنا النار الا ایاما
معدودات گفتن و یشفع لنا آباؤنا الانبیاء دانستن تمنیاتی آن که وجود آن گاهی نخواهد بود و حصول آن وقتی روی نخواهد نمود
سوال شک نیست که هر یکی از تمنیات مذکوره تمنی ست در اخبار بجمله تلک امانیهم فائده چیست جواب خبر مبتدا را
در مثل این محل تاویل بصفت مشهوره او کنند و کلام را در معرض افادت افگنند چنانچه در الارض والسماء سماء الارض
سافلة والسماء عالیة تاویل کرده اند و در انا انا و شعری شعری تاویل انا الکامل و شعری کامل گفته اند

پروردگار منست و محمد پیغمبر و قرآن پیشوای منست حقیقت دین اسلام و راستی و درستی او مبرهن ست پروردگار
خویش را طاعت کنم و خود را در ورطهٔ مخالفت پیغمبر و کتاب خدا نیفگنم تا مرا مرگ رسد دل من همبرین باشد ایشان
گفتند در دل شما دوستی محمد آرام گرفته و متابعت او در دلهای شما قرار پذیرفته حذیفه گفت خدای را بدین نعمت
حمد میگویم و ثبات برین از خدای عز و جل میجویم بعد از آن به پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم رفتند حکایت مذکور
گفتند پیغمبر صلی الله تعالی علیه و سلم گفت اجتمعا و افلحتما یعنی بصواب رسیدید و نجات یافتید این آیه در شان
ایشان نازل گشت و این نظم در حق ایشان بورود پیوست جمله لو یردونکم بینة و داد ست کفارا حال ست از مفعول یردونکم
یا مفعول دوم ست بتضمین جعل حسدا مفعول له ست یا حال ست ای حاسدین یا ظرف زمان ست ای وقت حسدهم یا مفعول مطلق ست
از باب ضربته سوطا ای ذو الحسد من در من عند انفسهم ابتدائیه ست ای حسدا ناشیا من عند انفسهم من بعد
ما تبین لهم الحق ظرف ست و ما مصدریه ست ای بعد تبین الحق و جمله ود کثیر معترضه ست برای حکایتی از عداوت
اهل کتاب و مشرکان و شکایتی از شکایات شنیعه حسد ایشان معنی اینست بسیاری از اهل کتاب و مشرکان از جهت
حسد و بدخواهی و خواهش ضلالت و گمراهی بعد ظاهر شدن حق و پیدا آمدن صدق آرزو بردند و تمنی کردند کاشکی
که شما را از اسلام بگردانند و بدین برسانند یعنی مرتد سازند از دولت دین اسلام براندازند فَاعْفُوا
وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِأَمْرِهٖ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝
فا سببیه ست و اصفحوا عطف ست بر فاعفوا حتی برای غایت ست فعل بعد او مفعول ست باضمار آن بامره
متعلق ست بیاتی جمله ان الله علی کل شیء قدیر تذییل ست یا تعلیل ست و تاکید او از جهت ارادت و کالت
ثنا ست معنی اینست چون حال ایشان دانستید که وقت مجازات و مکافات ایشانست پس عفو
کنید و از ایشان درگذرید تا خدای امر خویش نیارد و حکم خویش بغرض کردن قتال پیدا آرد و بدرستی خدای
بر هر چیزی توانا ست و بهمه چیز دانا ست وَاَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ؕ وَمَا تُقَدِّمُوْا
لِاَنْفُسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوْهُ عِنْدَ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ۝
عطف ست بر فاعفوا و اصفحوا جمله و ما تقدموا معترضه ست برای وعده جزا و جمله ان الله بما تعملون بصیر تذییل ست
یا تعلیل مر جمله مذکور راست و جمله مذکور مستلزم عالم بودن خدای جل و علا بکارها ست و چون جمله و ما تقدموا
لانفسکم من خیر تجدوه عند الله بر مضمون این جمله باعتبار معنی مکنی عنه ملوح بود بتقدیم ملوح تاکید جمله سایغ نمود
معنی اینست پس از ایشان درگذرید و نماز برپای دارید و در وقت بگذارید و زکوة بدهید دل بر بخیلی
منهید کافران را تعرض مرسانید و در کار خویش باشید و آنچه پیش فرستید برای نفسهای خویش از نیکی
خواهید یافت و بادراک ثواب و ثمرات آن نزدیک خدای خواهید شتافت بدرستی خدای بعملهای شما بیناست

ثلثة ارباع

بران و برین انچه خواهد از اسمان از ثبات ناسخ و رفع منسوخ و باران و برکت بفرستد و انچه خواهد از زمین از باغ و کشت و معادن و جز آن بیرون آرد نیست مر شما را جز خدای دوستی صاحب ولایت بر شما و نه دوستی کننده و یاری دهنده که حکم کند بر شما بولایت و ملک خویش انچه خواهد از حکم کردن و بر گرفتن یکی را بردن بجای او دیگر اورد

أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ ۗ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ ﴿١٠٨﴾

روایت کرده اند یهود از پیغمبر علیه السلام نزول کتاب خواستند آتینا بالکتاب جمله واحدة گفتند چنانچه در آیة ینالک اهل الکتاب ان ینزل علیهم کتابا من السماء فقد سالوا موسی اکبر من ذلک فقالوا ارنا الله جهرة آمده و از آیة و قال الذین کفروا لولا انزل علیه القرآن جمله واحدة ثابت شده و بعضی گویند نزول آیة در شان عبد الله بن امیه مخزومی و جماعتی از مشرکان ست که با او بودند پیش پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بگفتند لن نومن لک حتی تفجر لنا من الارض ینبوعا یعنی ایمان نیاریم بتو تا نشکافی برای ما را از زمین چشمه جرات نمودند ام بمعنی بل ست و این کلام اضراب ست از مضمون ما ننسخ من آیة که متضمن طعن در نبوت ست ای انکم تطعنون فی نبوة محمد صلی الله تعالی علیه وسلم و یطعنکم فی الناسخ و المنسوخ و سوالکم تنزیل الکتاب جمله واحدة و سوالکم تفجیر ینبوع من الارض بل تریدون تسئلوا رسولکم اکبر من ذلک کما سئل موسی من قبل عند تکذیبه و انکار نبوته و قولهم ارنا الله جهرة من تبدیل الکفر شرطی ست محذوف الجزا فقد ضل سواء السبیل تعلیل ست مر جزای من یتبدل الکفر بالایمان لانه فقد ضل سواء السبیل و این جمله تنزیل ست معنی اینست شما در نبوت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بوقوع نسخ و تبدیل طعن میکنید و معجزات اختراعی هیچو تنزیل کتاب از آسمان یکدفعه و بیرون آوردن چشمه از زمین از و میجوئید بلکه باید که در طعن ترقی کنید و از سوال خویش بالاتر ازان خواهید چنانچه بنی اسرائیل از موسی خواستند و ارنا الله جهرة گفتند ازین جرات که ازان فرقه زاد آتش اسمانی بر ایشان افتاد و هلاک شدند و بفنا و زوال پیوستند و هر که بدل کند کفر را بایمان یعنی بدل ایمان کفر اختیار کند و به آیاتی که نازل ست کفر ورزد و آیة دیگر طلب نماید مقصود برسد و مطلوب نیابد زیرا که بدرستی او راه راست را گم کرده است و خود را به ضلال و گمراهی آورده ست نجات چگونه یابد و فلاح چگونه دریابد

وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّن بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا ۚ حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنفُسِهِم مِّن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ

روایت کرده اند بعضی از اهل کتاب عمار بن یاسر و حذیفه بن یمان را گفتند که از دین خویش بگردید متابع ما شوید عمار گفت من با خدای عهد کردم که هرگز بمحمد کافر نگردم و شما که کتاب خدای میخوانید و نزهکاری نقد عهد میدانید حذیفه گفت خدای

ولا برای تاکید نفی ست ان ینزل علیکم مفعول ست مر یود الذین مین در من خیر زائده ست و من در من ربکم ابتدائیه ست و
جمله ما یود الذین کفروا نیز معترضه ست برای بیان حسد کافران و اختصاص پیغمبر و مومنان بنیل نعمتها و جمله والله
یختص برحمته من یشاء تنزیل ست و جمله والله ذو الفضل العظیم تنزیل بعد تنزیل ست معنی اینست دوست ندارند
آنانکه کافر شده اند از اهل کتاب و نه مشرکان که فرود آورده شود بر شما یعنی بر بنی اسرائیل شما خبری معنی قرآن یا
وحی منزل ست از شما یا رحمتی که کاین ست از پروردگار شما و خدای مخصوص گرداند برحمت خویش هر که را خواهد
یعنی برحمتی مخصوص کند که آن در دیگری نبود چون فضائل پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم و خصایص کرامات اولیاء
مکرم و خدای عز و جل که بادشاهی قدیم ست خداوند فضل عظیم ست **بیت** بادشاهی ست کز خزانه غیب
هر دو عالم بیک گدا بخشد مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا
ننسخ بفتح نون و سین از نسخ بضم نون و کسر سین از انساخ و هم چنین ننسها بضم نون و کسر سین از انسا که اصل
نسیان ست و فتح نون و همزه ساکنه بعد سین مفتوحه از نسا بمعنی تاخیر خوانند و معنی هر یکی بر حسب اختلاف قراءة
مختلفه دانند ما شرطیه ست ننسخ شرط ست او ننسها عطف ست بر ننسخ نات جزاء شرط ست بخیر متعلق ست به نات
من در منها تفضیلیه ست او مثلها عطف ست بر بخیر و جمله معترضه ست برای رد طعن کافران و نسخ بعض احکام قرآن
روایت کرده اند کافران و منافقان در وقوع نسخ طعن میکردند که محمد حکمی می آرد بخبری که امر میکند باز از آن
باز میدارد و از چیزی نهی میکند باز همان را میفرماید و در طلب آن کوشش مینماید این آیت نازل گشت و این نظم
بورود پیوست **معنی** اینست آنچه نسخ میکنیم از آیه قرآن یا فراموش میگردانیم از دلهای ایشان می آریم بهتر از آن
یا مثل آن و این بر نسبت صاحب شرع بیان ست مر مدت حکمی که عند الله موقت بود بر نسبت ما تبدیل ست از
جهت آنکه ظاهر او را حکم بقا مینمود و در آن جا طعن نبود و محل عیب نباشد اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝ همزه استفهام برای انکار ست و انکار نفی تثبیت و تقریر ست و خطاب مر طاعن را ست
یا مر مخاطب غیر معین را و ان با اسم و خبر خویش قایم ست مقام دو مفعول تعلم علی کل شیء متعلق ست بتقدیر و این
جمله تنزیل ست **معنی** اینست آیا نمیدانی یعنی میدانی که خدای تعالی بر هر چیزی قادر ست حکم کردن داند و حکمی که
کرده است بر گرفتن آن تواند اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهٗ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ
وَمَا لَكُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَّلَا نَصِيْرٍ ۝ و این استفهام نیز برای انکار ست چنانچه بالا گذشت
له ملک السموات والارض خبر ان ست ان با اسم و خبر خویش قایم ست مقام دو مفعول الم تعلم و جمله و ما لکم من
دون الله من ولی ولا نصیر حال ست و این جمله یعنی الم تعلم ان الله له ملک السموات والارض تنزیل بعد تنزیل و
و تائید بعد تائید ست **معنی** اینکه آیا نمیدانی یعنی میدانی بدرستی خدای عز و جل مر او راست ملک آسمانها و زمینها و تصرف و قدرت

رسل من قبلک تحقیق شده و تواند بود لو در لو انهم آمنوا برای تمنی بود جزا لطلب جمله معترضه بود و جمله لمثوبة من عند الله خیر معترضه دیگر باشد جمله لو کانوا یعلمون در احتمال شرط و تمنی و احتمال حذف مفعول بقرینه بتقدیر لو کانوا یعلمون خیریة المثوبة یا تنزیل منزله لازم بر طریق لو کانوا یعلمون سابق ست با آن سوال و جوابهای که متعلق بدو ست و جمله ولو کانوا یعلمون معترضه بود متضمن نفی علم ایشان باشد معنی انیست اگر ایمان و تقوی ایشان ثابت شدی هر آینه ثوابی عظیم از خدای بهتر بودی از هر سفقتی که تصور کنند و از هر سودی که حاصل دانند کاشکی که باشند ایشان دانسته و دریابنده آن یا گوئیدا گر ایشان اهل دانش باشند خیریت ثواب اخروی دانند و آنرا بهتر از رفاهیت دنیوی خوانند و تنکیر لمثوبة تواند بود که از جهت تقلیل باشد بر طریق و رضوان من الله اکبر بود یعنی ثوابی قلیل از خدای وهاب بهتر ست از خرمان از ثواب و تواند بود برای تفخیم و تکثیر بود یعنی ثواب ایمان و تقوی که کثیر و عظیم ست کاین از فضل خدای کریم ست یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا ۗ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ ○ روایت کرده اند اجله صحابه رضوان الله علیهم در هنگام تبلیغ وحی راعنا یا رسول الله میگفتند و این را طلب مراعاة از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم سید انستند یعنی رعایت ما بکن وحی با آهستگی بگذار دل بر فهم ما بدار و لفظ راعنا میان یهود بلغت سریانی یا عبری دشنام بود و مدین یکدیگر را میگفتند یهود و منافقان همین لفظ در باب پیغمبر بلفظ دشنام گفتن گرفتند این آیه نازل گشت و این نظم بورود پیوست و این جمله معترضه ست برای تنبیه مسلمانان و آگاهیدن بر تلبیس کافران در خطاب پیغمبر علیه السلام بلفظی که مشابه لفظی ست نزدیک ایشان در دشنام و قولوا عطف ست بر لا تقولوا و اسمعوا عطف ست بر قولوا جمله و للکافرین عذاب الیم تنزیل ست معنی انیست ای مومنان پیش پیغمبر این لفظ مگوئید و حاجت تانی و آهستگی پیغمبر را دارید وحی بدین لفظ مجوئید که دشمنان بدین لفظ اظهار متابعت گفتار شما کنند و در دل مقاصد انچه میان ایشان ست از استعمال این لفظ در دشنام باشند از این چنین لفظ احتراز کنید از اینچنین کلام توقی نمائید و انظرنا که مفید بمعنی ارعنا ست بگوئید و بدین لفظ معنی انتظر فهمنا و راقب او راکنا بجوئید و نیکو بشنوید و هوش و گوش بران بگمارید تا نیکو دریابید و محتاج سوی بازگرداندن و طلب آهستگی نمودن نشوید و مر کافران را که با پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم مثل این عداوتها اندیشند و در دشنام و شیلته او کوشند عذابی دردناک ست و عقابی هولناک ست مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ ۚ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ ۚ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ینزل بتخفیف و تشدید خوانند و معنی بر حسب آن دانند موصول یا صله فاعل بود ست من بیانیه ست جار مجرور حال ست از فاعل کفروا ولا المشرکین عطف ست بر اهل الکتاب

ولو کانوا یعلمون شرطیست محذوف الجزاء ای لو کانوا یعلمون بمضرة السحر و متابعة الشیطین لم یسحروا و لم یتبعوا
الشیاطین و تواند بود که لو برای تمنی باشد جزا نطلبد و هر دو وجه جمله معترضه بود **سوال** تمنی چیزی مبنی از عدم
قدرت بر حصول او باشد تمنی از خدای عز و علا بچه معنی بود **جواب** تمنی مذکور منسوب بسوی خدا نباشد بلکه متعلق
مقول فی شانهم که بالا مقدرست مقول مردمان بود معنی چنین گویند گفته شود در شان ایشان کاشکی که ایشان
از اهل علم باشند مضرت جادوگری بدانند یا گویند صیغه تمنی که در کلام خدای واقع شود مجاز از مطلوب بودن
متمنی باشد و طلب از صفات خدای بود و وقوع تمنی بمعنی طلب در کلام خدای مستبعد نباشد و صاحب کشاف
تمنی را مجاز از ارادت داشته زیرا نچه ارادت را چنانچه مذهب معتزله ست ملازم له مر متضمن طلب پنداشته
و نزدیک اهل سنت و جماعت ارادت ملازم فعل بود مستلزم حصول مراد باشد پس معنی ارادت اینجا سایغ ننماید
که از ثبوت ارادت علم ایشان حصول مراد لزوم آمد اگر علم ایشان مراد خدای بودی بر حکم ما شاء الله کان
حصول آن روی نمودی ایشان را علم حاصل نگشته بارادت نه پیوست پس بر مذهب اهل سنت اراد الله
علمهم بگویند و از تمنی مذکور معنی ارادت بجویند **معنی** اینست و بدرستی دانسته اند ایشان هر آئینه کسی که بجزو
سحر را بدل کتاب و خدای یعنی کتاب خدای بگذارد و عمل سحر را بر دست آرد مر او را در آخرت حظی نبود و
نصیبی نباشد و هر آئینه بد چیزی ست انچه فروخته اند نفس خود را بدان و اتباع کردن ایشان شیاطین را در سحر ایشان
اگر ایشان مضرت سحر دانند سحر نکنند و خود را در جادوگری نیفگنند یا گویند کاشکی ایشان اهل دانش باشند تا مضرت
ساحری بدانند **سوال** لقد علموا اثبات علم بر طریق توکید قسمی بود و لو کانوا یعلمون موجب نفی علم باشد
چون لو بر نفی در می آید دلالت بر نفی علم میکند اثبات علم یا نفی علم چگونه مستقیم شود **جواب** اثبات علم در صدر
بر سبیل تحقیق و بیان واقع باشد و نفی علم که از لو کانوا یعلمون فهم میشود بر طریق تنزیل عالم که بر مضمون علم
نرود بمنزله جاهل بود و از جهت ظهور امارات و آله بر خلاف مضمون جمله و لقد علموا سامع را در مضمون او بمنزله
منکر مصر داشت بدین سبب جمله را موکد بقسم و لام ساخت وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوْا وَاتَّقَوْا لَمَثُوْبَةٌ مِّنْ
عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ ؕ لَوْ كَانُوْا يَعْلَمُوْنَ ع لو برای شرط ست انهم آمنوا فاعل ست مر فعل محذوف
که شرط لو ست ای لو ثبت انهم آمنو لمثوبة من عند الله جزا واقع شده از جهت دلالت بر ثبوت بصورت
جمله اسمیه آمده یا لو در و لو انهم برای تمنی ست جمله شرطیه معترضه ست برای بیان فضیلت و ایمان تقوی **سوال**
خیریت ثواب خدای و بهتری او مترتب بر ثبوت ایمان و تقوی ایشان به نسبت این جمله جزاء آن چگونه شود و مترتب
بدان چه نوع بود **جواب** مسلم ست که ثبوت خیریت ثواب موقوف بر ثبوت ایمان و تقوی ایشان نبود
اما ذکر آن و حکم کردن بدان مترتب بر آن باشد چنانچه در و بابکم من نعمة فمن الله آمده و در و ان یکذبوک فقد کذبت

ع ۱۲ ۷

زایده ست ای وما یعلمان احدا حتی یقولا انما نحن فتنة فلا تکفر جمله معترضه ست برای کیفیت تعلیم سحر و تلقین ماهیت
آن ورز معنی اینست تعلیم نمیکنند ایشان هیچ یکی را سحر تا تنبیه نمیکنند ببودن آن سحر کفر ورزد و هر یکی را به نصیحت
و وعظ پیش می آیند و مضرت ساحری باز مینماید و میگویند نه ایم ما مگر سبب فتنه پس کافر مشو و در راه سحر و کفر
مرو فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ ط
عطف ست بر مفهوم ما یعلمان من احد حتی یقولا انما نحن فتنة ای فیعلمان الناس بعد القول المذکور فیتعلمون منهما ما یفرقون
به بین المرء و زوجه ظرف یفرقون ست معنی اینست پس ایشان یعنی ساحران از دو فرشته مذکور می آموزند چیزیکه
بسبب آن میان زن و شوهر جدائی می افگنند وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا
بِإِذْنِ اللَّهِ ط وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ط
این جمله معترضه ست برای بیان اینکه ساحران هر چند که زیان کارانند بغیر مشیت خدای زیان نتوانند رسانید و بغیر قضا
او کسی را مسحور نتوانند گردانید بیت یکذره تصرف کار عباد را ؛ بر درست کس نداد فما شاء فهو کان و یتعلمون
عطف ست بر فیتعلمون معنی اینست و نداند ایشان یعنی ساحران زیان رساننده بسحر خویش هیچ یکی را بگر علم
و مشیت و قضاء خدای جل و علا و تعلم میکنند ایشان چیزیرا از سحر انچه زیان میکند ایشان را در دنیا از ماخوذ
کشتن و کشته شدن و در آخرت بعذاب و نکال پیوستن که ساحران را خواهد بود و ایشان را روی خواهد نمود و
تواند بود که وما انزل علی الملکین عطف بر ما تتلوا الشیاطین باشد برین تقدیر نیز فیتعلمون عطف بر مضمون وما
یعلمان من احد حتی یقولا انما نحن فتنة بود و تقدیر کلام یعلمان بعد قولهما انما نحن فتنة فلا تکفر فیتعلمون منهما ما یفرقون
بین المرء و زوجه باشد وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ
خَلَاقٍ قف وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ○ یعلمون مفعول او مقدر ست بقرینه
مقام ای لو کانوا یعلمون مضرة السحر یا منزل ست منزله لازم و فعل مطلق کنایت ست از فعل مقید بمفعول بر
طریق شعر شجو احساده و غیظ عداه ان یری مبصر و یسمع داع ای لو کانوا ذوی علم فیتعلمون مضرة السحر لام در جواب
قسم محذوف ست ای و اقسم لقد علموا و لام لمن اشتراه لام ابتدائیه ست در افعال قلوب در می آید و از عمل در لفظ
باز میدارد و این را در اصطلاح تعلیق بلام گویند و از خصایص افعال قلوب دانند و جمله قسمیه معترضه ست برای
نکوهش کفره و مذمت سحره و لبئس ما شروا به انفسهم عطف ست بر لمن اشتراه سوال عطف جمله و لبئس ما شروا به
انفسهم بر لمن اشتراه ماله فی الآخرة من خلاق عطف انشاء بر خبر با اختلاف خبریت و انشائیت عطف چگونه جایز
باشد جواب انشا را خبر گردانند و کلام بتاویل و المقول فی شانهم هذا الکلام دانند و ما نکره منصوبه است
تفسیر ضمیر بئس ست و مخصوص بذم محذوف ست ای و لقد علموا لبئس شیا باعوا به انفسهم سحرهم و اتبعوهم ما تتلوا الشیاطین

و ثبوت تعلم از ایشان نفی میکند و ضمیر منهما مایفرقون عاید بر فرشتگان نمیدارد و عاید بر کفر و سحری پندارد و حتی یقولا انما نحن فتنة فلا تکفر را غایت و ما یعلمان نداشته کلام بتقدیر و ما یعلمان من احد بل یبالغان فی نهیه حتی یقولا انما نحن فتنة فلا تکفر پنداشته بر تقریر امام زاهد فیتعلمون منهما عطف بر و یعلمون الناس السحر باید داشت معطوف بر و ما یعلمان من احد نباید پنداشت و در ما انزل ما نافیه دارند عطف بر و ما کفر سلیمان پندارند **روایت** کرده اند فرشتگان چون فسق و فجور آدمیان مشاهده کردند و قباحت آنرا در دل آوردند گفتند ای بار خدا خلق را آفریدی و بانواع عطایا مخصوص گردانیدی و ایشان ترا بفرمانی میکنند و عصیان می ورزند اگر بجای ایشان ما باشیم بی فرمانی نکنیم و خود را در ورطه عصیان نیفگنیم فرمان شد جوو فرشته اختیار کنید که ایشان در زمین حکومت باشد و جهان فرماندهی بود فرشتگان جبرئیل و میکائیل را اختیار کردند ایشان بعجز و زاری رو باستغفار آوردند خدای عفو کرد ایشان را در ین ورطه بیرون آورد و فرشته دیگر که ایشان نیز از فرشتگان بزرگ بودند یکی عزا یعنی هاروت و یکی عزائیل یعنی ماروت اختیار کردند و چیزی از صفات آدمیان از شهوت بطن و فرج در ایشان نهادند و از قضا آن منع کرده برای حکومت در زمین فرستادند ایشان تمام روز در زمین حکومت میکردند و شب بر آسمان سیر فتند و تا بامداد بعبادت مشغول میگشتند تا روزی عورتی زهره نام ممتاز بحسن و جمال که باشوهر خصومت داشت پیش ایشان آمد محبت او در دل هر یکی از ایشان در آمد هر یکی از دیگری شرم میداشت و اخفاء محبت مذکور را لازم میپنداشت آخر دل بر بی شرمی داشتند و خاطر بر طلب او گماشتند عورت مذکور ابا آورد و طلب تعلیم اسم اعظم کرد و ایشان اسم اعظم میدانستند و بقوت آن اسم از زمین بر آسمان رفتن می توانستند پس او را تعلیم کرده بر دعوت اسم مذکور آوردند و عورت مذکور پاک شد در حجره در آمد و در دعوت اسم مذکور مشغول گشت چون تعلیم اسم مذکور را شرط تمکن ساخته بود بصورت ستاره مسخ شد و بر آسمان رفت و مستعد نسبت آدمی ممنوع بصورت کوکب گردد و صورت او متبدل بصورت ستاره شود و لیکن زهره که یکی از سیارات سبعه از گاه خلقت آسمان مخلوق شده و میان هفت کواکب سیاره آمده قابل شدن بدین گونه این میان زهره مسخ ست صحیح نشده و صحت آن در اخبار ثقاط نیامده و این دو فرشته را بعزم سیئه مذکوره از رفتن بر آسمان باز داشتند میان عقوبت دنیا با مشیت عقوبت آخرت و میان عقوبت آخرت مخیر ساختند ایشان ما حیرئل مشورت کردند و دل بر اختیار عذاب دنیا آوردند عذاب آخرت در مشیت ست متعلق بارادت حضرت او هیت ایشان را در چاه بابل نگون سار بند زمین گونه آویخته اند و ساعته فساعته بفرمان خدا عذاب میکنند ساحران بر ایشان برای طلب علم سحری آیند ایشان اول زبان بوعظ و نصیحت میکشایند و در نهی از سحر مبالغت مینمایند

وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ وَمِنْ

نفوس معصومه را در هلاک افگنند از جهت سعی بفساد بکشند و میان ساحر و ساحره فرق نکنند در تفسیر خود
امام راهد رح آورده اگر ساحری دعوی تقلیب اعیان و تغییر صور موجودات چون تقلیب انسان بصورتی دیگر
از بهیمه و جز آن که از خصائص الوهیت ست کند یا دم از فعل معجزات چون طیران در هوا و قطع مسافت یک ماه
و زیادت ازان در یک شب که از خصائص انبیا ست بزند کافر گردد و مرتد شود و هر که اورا درین دعوی تصدیق کند
او بر تصدیق مذکور کافر بود **سوال** مثل این طیران و قطع مسافت یکماه و زیادت ازان در یکشب از بعضی
اولیا حکایت کرده اند و ثقات آنرا در کتب خویش آورده اند میان روایت مسطوره و حکایت مذکوره وجه توفیق
چیست اصحاب این حکایت را از عهده این روایت چگونه تقصی ست **جواب** تقلیب اعیان و آدمی را در هوا
طیران و در یکشب یا یکروز مسافت یکماهه یا زیادت ازان از امور ممکنه ست و هر ممکنات مقدور حق اند بقدرت
خدا و ایجاد او ممکن ست که موجود شوند کسی که وقوع آنرا بقدرت خدای دعوی کند وجود آنرا بایجاد حق منسوب
گرداند صادق باشد و کفر نبود و سخن او واقع را مطابق بود و اگر دعوی کند که من تقلیب کرده ام و این فعل بغیر سبب من
پیدا آورده ام کافر شود زیرا که آن فعل را نسبت سوی خویش کرده و مضاف سوی قدرت خویش آورده
دعوی خدائی باشد کفر بود و همچنین دعوی فعل معجزات آن نیز فعل خداست اگر نسبت بخود کند و خود را فاعل آن
گوید دعوی خالقیت کرده باشد و ارتداد عظیم بود اما انچه از اولیا بر اختیار روایت کرده اند از اصفیا ما برار در
حکایت آورده اند محمول بران ست که ایشان نسبت بخود نکرده و مضاف سوی خود نیاورده محض نسبت سوی
خدا داشته یا مضاف سوی مسبب پنداشته **وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ** ما
وما انزل عطف ست بر السحر که در یعلمون الناس السحر و هارت و ماروت عطف بیان ست مر ملکین را معنی اینست و
انچه هر دو فرشته فرستاده شده که نام ایشان هاروت و ماروت آمده و بعضی در ما انزل ما را نافیه دارند عطف
بر و ما کفر سلیمان پندارند **سوال** بر این معنی نفی انزال سحر بر هاروت و ماروت بود و اثبات تعلیم فرشتگان
و تعلم مردمان سحر از ایشان که از و ما یعلمان من احد الآیه مفهوم ست مشکل شود **جواب** صحت تعلیم و تعلم
مبنی بر علم بود مبنی بر نزول سحر بر ایشان بنا شد میان نفی نزول سحر بر کسی و اثبات تعلم و تعلیم آن از و منافات نبود **سوال**
چون تعلیم سحر از فرشتگان و تعلم مردمان سحر را از ایشان ثابت گویند میان تعلیم شیاطین و تعلیم ایشان فرق
بچه وجه جویند **جواب** تعلیم سحر از شیاطین برای عمل بود و تعلیم فرشتگان برای توقی باشد مقرون بنهی
آید متضمن منع نماید چنانچه از فحوای و ما یعلمان من احد حتی یقولا انما نحن فتنة فلا تکفر فهم میشود و چنانچه از و یتعلمون
منهما ما یفرقون به بین المرء و زوجه و یتعلمون ما یضرهم و لا ینفعهم مفهوم میگردد و تواند بود که ایشان تعلیم علم
خواص میگردند از پنهان کردن و نسبت فعل سوی خویش که کفر بود باز میداشتند و امام زاهد که تعلیم از فرشتگان

که با ایشان ست و در اثبات دین حجت و برهان ست گروهی از کسانی که داده شده اند کتاب کتاب خدای
یعنی توریت را پس پشتهاء خویش انداختند چنانستی که هیچ گاهی کتاب را نمیدانستند و توریت را نمی شناختند
وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيٰطِيْنُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ ج
این جمله عطف ست بر واشربوا فی قلوبهم العجل و جملی که در میانه ست معترضه بود میان دو کلام متصل سایغ
نمود چنانچه بالا گذشته و نکته اعتراض هر یکی بتحریر پیوسته تتلوا بمعنی ماضی ست ای تلت الشیاطین ایراد
ماضی بلفظ مضارع که صیغه حال ست برای حاضر آوردن حالت شنیعه ایشان ست معنی اینست و پسروی کردند کفره
کتب سحره را که آنرا شیاطین پسروی کرده اند یا گوینده انچه برخوانده اند یا گویند نابوده بافترا آورده اند تلا یتلوا
بهر سه معنی آمده و در کلام عرب بهر سه وجه مستعمل شده معنی سیوم موافق استعمال علی ست و بر معنی اول مفتقر
سوی تضمین معنی افترا ست ای تیلو مفترین علی ملک سلیمان روایت کرده اند که شیاطین نزدیک آسمان می
میرفتند و استراق سمع از فرشتگان کرده بر کاهنان میگفتند و آن را یاد میکردند و در کتابت می آوردند و مردمان
را می آموزانیدند و بخلاف میرسانیدند و آنرا علم سلیمان میخواندند نابوده بسلیمان نسبت میکردند و می گفتند
سلیمان را ضبط آدمیان و پریان و باد و پرندگان بسحر رو نمود و او را قرار ملک عظیم و ضبط اقالیم بواسطه این علم
دست داده بود سلیمان این خبر شنید کتابهاء سحر از دست ایشان کشید بر خویش آورد زیر تخت خویش دفن
کرد بعد وفات سلیمان و وفات آنکسانی که برین سر واقف بودند شیاطین پیش مردمان باز نمودند سلیمان علم سحر
داشت که بدان جهان را مسخر میساخت برای اثبات سخنی که افترا کردند کتابهاء سحر از زیر تخت او بیرون آوردند
حق سبحانه تعالی بر پیغمبر علیه السلام وحی فرستاد و از افتراء ایشان خبر دارد وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ
این جمله معترضه ست ای و ما سحر سلیمان و ما کفر بسحره معنی اینست و سحر نکرده است سلیمان پس او کافر نشده
و این عمل ناشایسته و کار ناپسندیده ازو نیامده وَلٰكِنَّ الشَّيٰطِيْنَ كَفَرُوْا يُعَلِّمُوْنَ
النَّاسَ السِّحْرَ ق عطف ست بر و ما کفر سلیمن و لکن برای استدراک ست و جمله یعلمون الناس السحر حال ست
یا تعلیل ست معنی اینست و لکن شیاطین کافر شدند درین حال که مردمان را سحر می آموزانیدند و به تعلیم
خویش ساحر میگردانیدند سحر اظهار امور عجیبه ست متعلق به اسباب غریبه ست بشرط انکه اخفاء سبب کنند چه بر تقدیر
اظهار سبب داخل علم خواص باشد و حکم سحر مختلف ست اگر در سحر قولی یا فعلی موجب ارتداد باشد ساحر بدان مرتد
شود او را مرتد پندارند احکام ارتداد بروی جاری دارند مرد ساحر را از جهت ارتداد بکشند زن ساحره
را همچو مرتده حبس اید کنند تا آنکه ازین عمل توبه کند و خود را ازین جریمه عظیمه دور افگند و اگر در قول و فعل
موجب ارتداد نبود از جهت اخفاء سبب تردید فسق باشد لیکن اگر بسحر اهلاک نفوس کند و همچو قطاع طریق و خناق

دشمن ست و شک نیست که دشمنی خدای و دشمنی دوستان خدای در کفر مبرهن ست ذکر جبرئیل و میکائیل
بعد ذکر ملایکه و رسل از باب ذکر خاص بعد عام بود و تخصیص بعد تعمیم از جهت اظهار شرف باشد وَلَقَدْ
اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ اٰيٰتٍۭ بَيِّنٰتٍ ۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَآ اِلَّا الْفٰسِقُوْنَ ۝
لام در جواب قسم محذوف ست ای و نقسم لقد انزلنا الیک آیات بینات و ما یکفر بها الا الفاسقون عطف ست
بر جواب قسم چنانچه جواب قسم بالام آمده با حروف نفی نیز آمده و این جمله قسمیه معترضه دیگر ست برای مدح آیات
قرآنی و ستایش کلمات فرقانی و ذم کسانیکه بدان نگرویدند و نکوهش فرقه که بدان کفر ورزیدند معنی اینست
هر آئینه ای محمد آیتهای ظاهره را یعنی آیات ظاهره قرآنی و کلمات پسندیده فرقانی بسوی تو فرستادیم یا معجزات
متظاهره نبوت و بینات متکاثره رسالت چون چنین خشب و انجذاب شجر و شکایت شتر و تسلیم حجر و با جوابات
و اسوله احبار یهود چنانچه بالا گذشت ترا دادیم و کافر نشوند بدان مگر فاسقان و متمردان یعنی کسانیکه خارج
از طاعت خدا اند و ببلاء تمرد و سرکشی مبتلا اند اَوَكُلَّمَا عٰهَدُوْا عَهْدًا نَّبَذَهٗ فَرِيْقٌ
مِّنْهُمْ ۭ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ ۝ کلما ظرف نبذه ست فریق فاعل اوست نبذه عامل در کلمات ست
کلما با متعلقات خویش معطوف ست بر جمله محذوفه ای اکفروا و کلما عاهدوا عهده و نبذه فریق و استفهام
برای انکار بر وجه توبیخ ست بمعنی لا ینبغی لهم ذلک و جمله استفهامیه مذکوره معترضه ست برای توبیخ فاسقان مذکوره
و سرزنش کافران مسطور بل اکثرهم لا یؤمنون اضراب از ارتداد ایشان ست بعد عهد و ایمان بیان انتفاء
اصل ایمان در اکثر ایشان معنی اینست ایشان کفران ورزیده اند و کافر شده اند پس پشت انداخته اند
فریقی از ایشان عهد را هر بار که عهد کرده اند و این عبارت از شکستن عهد بود یعنی نشاید که از ایشان چنین عمل
واقع شود بل اکثرهم بتوریت ایمان نمی آرند و عهدی ندارند تا دل بر شکستن آن گمارند سوال این جمله
خبریه ست و بالا جمله استفهامیه گذشته ست عطف جمله خبریه بر استفهامیه چگونه آید و صحت آن چه نوع روی نماید
جواب جمله استفهامیه که برای انکار بر وجه توبیخ یا برای تثبیت بود بمعنی لا ینبغی لهم ان یفعلوا یا بمعنی قد فعلوا
باشد بنظر در معنی عطف خبریه بر خبریه باشد از قبیل عطف خبریه بر انشائیه نبود وَلَمَّا جَاۗءَهُمْ رَسُوْلٌ
مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيْقٌ مِّنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ ۙ
كِتٰبَ اللّٰهِ وَرَاۗءَ ظُهُوْرِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ ۝ عطف ست بر کلما عاهدوا که در ذیل
توبیخ مذکور ست ای اکفروا و نبذوا العهد و نبذ فریق منهم کتاب الله وراء ظهورهم لما جاءهم رسول من عند الله
مصدق لما معهم کانهم لا یعلمون و جمله کانهم لا یعلمون حال ست و جمله اسمیه چون مصدر بکان شود واو حاجت نبود کما فی قوله فقلت
عسی ان تبصرنی کانما تبی جوابی الاسود الجوارد معنی اینست و هرگاه که آمد بر ایشان رسولی مصدق مر کتابی را

ایشان گماشت ایشان را ازین گفتار ناشایسته باز داشت و گفت هر که دشمن جبرئیل بود او دشمن میکائیل باشد
و هر که دشمن میکائیل باشد دشمن جبرئیل بود و هر که دشمن هر دو بود دشمن خدا باشد و چون عمر رضی الله تعالی عنه
بر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم آمد این آیه پیش ازین فرود آمده بود پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم بر طریق معجزه فرمود
گفت لقد وافقک ربک امیر المومنین عمر گفت بعد آن خود را در دین خدای در صلابت سخت تر از سنگ
یافتم و در اصابت حق تیز تر از تیغ شافتم و من دمن کان عدوا لجبریل شرطیه ست جواب شرط محذوف ست ای
من کان عدوا لجبریل عادی من لایلیق ان یعادی فانه نزله بر جزاء محذوف دلیل ست ضمیر انه عاید بر جبریل
و ضمیر نزله عاید بر قرآن ست اگرچه بالاذکر او نرفته ست بر طریق حتی توارت بالحجاب ای توارت الشمس علی
قلبک متعلق ست بنزل و باذن الله نیز متعلق ست بنزل مصدقا لما بین یدیه حال ست از ضمیر نزله که عاید
بر قرآن لما بین یدیه متعلق ست بمصدقا و ما بین یدیه عبارت ست از تقدم بر وجه تمثیل چه هر چه میان دو
کسی بود پیش او باشد و هدی عطف ست بر مصدقا و بشری عطف ست بر هدی للمومنین متعلق ست بهدی
و بشری معنی اینست بگو یا محمد هر که جبرئیل را دشمن بود دشمن باشد کسی را که لائق نیست که دشمن داشته
زیرا چه جبرئیل قرآن را بر دل تو باذن خدای و فرمان او فرود آورده است و نظم و معنی آن راست دارنده
و تصدیق کننده ست هر چیز را که پیش از وست از توریت و جز آن در خاطر تو استوار کرده است و خداوند
راه راست نمودن و مژده دادن ست سوسنان را و هر که کتابی آرد که مصدق باشد مر کتابی را که پیوسته است
بایمان سزاوار نباشد که او را عدو دارند و لائق نبود که او را دشمن نپندارند **سوال** چون پیغمبر ما مور بگفتن
این سخن بنا شد پیغمبر را علی قلبی باید گفت علی قلبک گفتن سیاق نمود **جواب** پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
گاه ذکر جمله شرطیه و هو قوله من کان عدوا لجبریل فقد عادی من لایلیق ان یعادی ما مور شده و دلیل بر شرطیه و
هو قوله فانه نزله علی قلبک باذن الله مصدقا لما بین یدیه و هدی و بشری للمومنین کلام امر آمد من

كَانَ عَدُوًّا لِّلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْرِيْلَ وَمِيْكٰلَ
فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِّلْكٰفِرِيْنَ میکائیل بهمزه مکسوره و یا ساکنه بعد الف و میکال
بحذف یا و میکال بحذف هر دو خوانند و معنی یکی دانند من شرطیه ست و جزاء محذوف ست و جمله فان الله
عدو للکافرین تعلیل جزاء محذوف ست ای من کان عدوا لله و ملئکته و رسله و جبریل و میکائیل فان الله
عدو له لان الله عدو للکافرین و هو منهم و چون شرطیه سابق ملوح سوی مضمون این جمله بود تقدیم ملوح تاکید
جمله سیاق نمود معنی اینست هر که فرشتگان و رسولان و جبرئیل و میکائیل را دشمن بود با خدای و دوستان
خدای عزوجل از شقاوت عداوت ورزد خدای عزوجل دشمن او باشد زیرا که خدای عزوجل کافران را

فضل جگرماهی که زیر زمین ست بهشتیان را طعام نخستین ست واز طعام که اسرائیل یعنی یعقوب صلوات الله
بر خود حرام گردانیده بود بر سید انچه ابن صوریا کتاب توریت خوانده بود از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم همان شنید
که یعقوب علیه السلام مریض بود چنانچه مرض او در غایت شدت منیمود نذر کرد اگر خدای اورا ازین مرض شفا بخشد
بهترین مطعومات ومشروبات خویش بر خود حرام گرداند و محبوب ترین طعام وشراب ایشان گوشت وشیر اشتر
بود تحریم گوشت وشیر مذکور بر خود التزام نمود بعد ازان گفت بر تو کدام فرشته وحی می آرد وکدام ملک پیغام
خدای میگذارد گفت جبرئیل می آید انچه فرمان میشود باز مینماید ابن صوریا گفت جبرئیل دشمن ماست ومارا از
جمله اعداست اگر آرنده وحی میکائیل بود بر تو ایمان می آوردیم وترا پیغمبری تصدیق میکردیم برای عداوت
جبرئیل چند سببی ذکر کرد یکی آنکه نبوت در میان ما بود جبرئیل در غیر ما آورد دوم دیگر آنکه موسی علیه السلام
خبر کرده بود که از مردمی بخت نصر نام بیت المقدس را خرابی روی خواهد نمود دل بر تحسین حال بخت نصر نهادیم مردے
قوی تن را برای تفحص او فرستادیم تا چون اورا دریابد در دوغ شرو بریدن سر او بشتابد سر اورا به تیغ از تن جدا
گرداند و شر اورا بکفایت برساند چون آن مرد کودکے مسکینی ضعیفی بدین نام دریافت در بریدن سر او دوغ
شر او شتافت جبرئیل پیش آمد با او در گفتار در آمد گفت اگر این همان ست که خدای بهلاک شما بدست او حکم
کرده است کشتن نتوانی واگر این آن نیست بکدام حق اورا آزار رسانی بدین کلمات از کشتن باز داشت
واورا برای خرابی بیت المقدس باقی گذاشت دیگر جبرئیل بر اسرار ما مطلع میشود و بر محمد میرود واسرار ما میرساند
واورا بر حال مطلع میگرداند در شان ابن صوریا مذکور این آیت نازل گشت وحال کسی که دشمن جبرئیل باشد
به بیان پیوست و بعضی امیر المؤمنین عمر رضی الله تعالی عنه در موعظت سفت جماعتی از یهود را بر وجه نصیحت
گفت چرا ایمان به پیغمبر ما نمی آرید ودل بر تصدیق او نمیگمارید گفتند بر وجبرئیل فرود می آید با او تردد و تودد
نمیاید واو دشمن ماست فرقه مارا از اعداست اگر میکائیل بر وحی آوردی ما ایمان می آوردیم واورا به پیغمبری
تصدیق میکردیم زیرا که میکائیل فرشته رحمت ست ارزانی وتندرستی آرد وجبرئیل فرشته عذاب ست سختیها
وبلاها گمارد ازین جهت ما جبرئیل را دشمن داریم ومیکائیل را دوست خویش پنداریم ونیز گویند عمر رضی الله عنه
گاه گاه ایشان را ملاقات میکرد ودل بر صحبت ایشان می آورد تا کلمات ایشان بشنود وبداند که در شان پیغمبر
چه میگویند ودر حق او از خیر وشر چه میجویند روزی امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه را گفتند ما ترا دوست میداریم وخاطر بصحبت
تو میگماریم عمر گفت من نیز از جهت شما می آیم واز صداقت شما تودد وتردد مینمایم برای این معنی می شتابم تا
فضل محمد که در کتابهاء شماست دریابم بعده گفتند جبرئیل مارا دشمن قدیم ست مارا با او عداوت مستقیم ست
واو میکائیل را دشمن میدارد ومیکائیل اورا دشمن می پندارد امیر المؤمنین عمر رضی الله تعالی عنه دل بر نصیحت

و جمله را برای بیان شدت حرص بعضی از مردمان که مفضل علیه اند معترضه پندارند تا
دلالت کند بر مقدار حرص یهود که مفضل اند و در باب حرص اکمل اند و لو برای تمنا آمده و جمله لو یعمر بر هر دو
تقدیر بیان بود واقع شده ما بمعنی لیس ست هو عاید ست بر احدهم اسم ماست بمزحزحه خبر ماست ان یعمر
فاعل بمزحزحه ست و ضمیر متصل غایب مفعول مزحزحه ست من العذاب متعلق اوست و این جمله حالست ای و ما احدهم المتمنی تعمیره
الف سنة بمبعده من العذاب تعمیره ای کونه معمرا و جمله والله بصیر بما یعملون تذییل ست معنی اینست هر آئینه هر آئینه بیابی یهود را
حریص ترین مردمان و حریص تر از مشرکان درین حال که دوست میدارد یکی از مشرکان کاشکی پیغمبر بود هزار
سال و باقی داشته شود تا ابعد حال یا گویند بعضی از مشرکان مردمانند که دوست میدارد یکی از ایشان که عمر داده
شود هزار سال و باقی داشته شود تا ابعد اجال و بعضی از الذین اشرکوا یهود را که عزیر ابن الله میگفتند جویند و کلام
از باب وضع مظهر موضع مضمر گویند معنی چنین بود هر آئینه هر آئینه بیابی یهود را حریصترین مردمان بر زندگانی
زیادت تر از آنچه مذکور است در طبیعت انسانی و بعضی از مشرکان یعنی بعضی از یهود مذکور مردمانی اند که دوست
میدارند کاشکی عمر داده شوند هزار سال و پرسند در ابعد حال و حال اینست که نیست یکی از ایشان که تمنی زیستن
هزار سال میکند و آرزوی حیوة هزار سال میبرد دور دارنده او از عذاب و نگاهدارنده او از عقاب پیغمبر ساختن
او و بسیار زنده داشتن او و خدای بیناست بدانچه ایشان از کفر و تحریف کتاب و افترا بر خدا و عداوت با پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم میکنند و خود را در سایه معاصی و مناهی می افگنند بهمه اقوال و احوال سزا خواهد کرد و
تبعات آن پیش ایشان خواهد آورد قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ
نَزَّلَهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ
وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ ○ لفظ جبریل هر جا که در قرآن آمده بچهار وجه مقرر شده بفتح
جیم و را و همزه مکسوره بعد او یاء ساکنه و بحذف یا و بکسر جیم و فتح او با راء مکسوره و یاء ساکنه خوانند و معنی هر چهار
لغت یکی دانند و این جمله معترضه دیگر برای بطلان دعوی دیگر از دعواهای باطله یهود بود مقصود از و بیان مبطل
بودن یهود در دعویهای باطله ایشان باشد روایت کرده اند چون پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم
از مکه در مدینه آمد ابن صوریا که از احبار یهود بود در مجلس معلا نبوی در آمد ابن صوریا چند چیز از پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم پرسید هر یکی را بتفصیل و تشریح جواب شنید چنانچه از قوم پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم باز پرس کرد پیغمبر
صلی الله تعالی علیه وسلم ینام عینای ولا ینام قلبی بر زبان آورد و نیز گفت فرزند را شبه بپدر یا بمادر از چه بود
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود از ابوین اب هر که غالب و سابق بود شبه او بدو باشد بعد آن گفت نزل
اهل چنانچه خواهد بود و بهشتیان را از طعام اول چه چیز رو خواهد نمود پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود

وصول آنرا عاشق وحصول آنرا وامق بود وَلَنْ يَّتَمَنَّوْهُ اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيْهِمْ ؕ
وَاللّٰهُ عَلِيْمٌۢ بِالظّٰلِمِيْنَ ۝ لن ناصبه ست سقوط نون تیمنوه علامت نصب ست ابدا ظرف ست
بما قدمت متعلق ست بلن تیمنوه ای ینتفی بتمنیهم الموت بسبب اعمال سیئة قدمت ایدیهم واین جمله معترضه دیگر است
برای بیان اینکه ایشان در گفتار خویش واثق نه اند واز عملها بد خویش میترسند جمله والله علیم بالظلمین تذییل است
معنی اینست وهرگز یهود مرگ را آرزو نکنند وتمنا آن در خاطر نیفگنند بسبب خوف گناهانی که دستهای ایشان
پیش فرستاده ست وجرایمی که نفسهای ایشان آورده ست از تکذیب پیغمبران وتحریف کتاب وسایر انواع
کفر وعصیان میدانند که احوال ناشایسته ایشانرا سوی دوزخ خواهد کشید ایشان باعمال ناپسندیده بعذاب
الیم خواهند رسید واین اخبار از غیب آینده است ومعجزه نبوت نماینده ست وخدای علیم ست بحال ظالمان
داناست بشان همه مردمان علم حاکم در جزا دادن کافیست از اثبات واقامت بینات مستغنی ست حاکمی که
قضیه بداند مجرم پیش او انکار کردن نتواند بی توقف سزا دهد وبیدرنگ عقوبت کند **سوال** تمنی فعل دل ست
انتقال آن از پیش خلق بچه تحقیق شود ومطابقت این خبر واقعه را چگونه هویدا گردد **جواب** بمشاهده فرار
مدعیان مذکور از موت وکراهیت ایشان هلاک را تا حضور مرگ وقوت انتفاء تمنی مرگ ظاهر شود زیرا چه تمنی
چیزی با کراهت او جمع نگردد وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ ۚ تجدن از افعال قلوب ست
هم مفعول اول ست احرص مفعول دوم ست علی حیواة متعلق ست باحرص لام در جواب قسم محذوف ست
ای اقسم لتجدنهم احرص الناس علی حیوة واین جمله معترضه دیگر ست برای بیان اینکه ایشان مرگ را آرزو نخواهند
کرد وخود را هرگز بر خواهش مرگ نخواهند آورد **معنی** اینست وهر آئینه هر آئینه بیابی ایشان را یعنی یهود را
حریص ترین مردمان بر زندگانی وطلب ازدیاد عمر ایشان را از معظمات مقاصد وامانی در راه طلب شفا از امراض
یونان دارد از طبیب وافسون از افسونگر جویان مشاهده این اعمال از ایشان تا آخر دم از حیات دلیل قاطع
باشد بر تائید انتفاء تمنی ممات وتنکیر حیوة برای نوعیت ست یعنی برای دلالت بر نوعی از حیات مدید با دوام
وثبات وَمِنَ الَّذِيْنَ اَشْرَكُوْا ۚ يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ ۚ
وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهٖ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُّعَمَّرَ ؕ وَاللّٰهُ بَصِيْرٌۢ بِمَا يَعْمَلُوْنَ ۝ خ ع
ومن الذین اشرکوا عطف ست بر الناس من حیث المعنی ای احرص من الناس ومن الذین اشرکوا یا متعلق باشد باحرص
محذوف ای لتجدنهم احرص الناس واحرص من الذین اشرکوا واین کلام از قبیل تخصیص بعد تعمیم بود برین طریق
بود حالست از الذین اشرکوا وضمیر احدهم عاید ست برو یا تعلیل ست مر لتجدنهم احرص الناس علی حیواة ودر ضمیر
احدهم عاید بر یهود ست وتواند بود صفت مبتدا محذوف باشد من الذین اشرکوا خبر بود وتقدیر کلام ومن الذین اشرکوا ناس بود احدهم وانه

مع عند المتاخرین ۱۲

ع ۱۱ ۱۰

اعراب کردن چیزی چیزی را کنایت ست از کمال تداخل این دران و نهایت آمیزش میان ایشان
قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ
پس از افعال ذم ست ما نکره منصوبه ست یعنی شیأ ایمانکم فاعل ست مر یامرکم جار و مجرور یعنی به متعلق است
بیامرکم جمله یامرکم صفت ست مر نکره منصوبه و نکره منصوبه مذکوره مفسره است مر ضمیر مبهم که فاعل بئس ست
مخصوص بذم محذوف ست ای بئس شیأ یامرکم به ایمانکم الذی ادعتموه بقولکم نؤمن بما انزل علینا عبادة
العجل ان کنتم مؤمنین شرطیست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی و جمله بئسما تا آخر مقول قل ست و جمله قل مقول
معترضه ست میان واذ ابتلی ابراهیم ربه و میان معطوف علیه او برای تشنیع کافران و بیان زشتی حال ایشان
معنی اینست بگوای محمد مر کافرانی را که نؤمن بما انزل علینا میگویند و بقرآن کفری ورزند بد چیزیست که مر شما را
شما را ایمانی که شما دعوی میکنید یعنی گوساله پرستی و نقض میثاق و تکذیب پیغمبران و جز آن از بدیهای که می آرید
اگر شما مؤمنا نید و خود را مؤمن بتوریت میدانید ایمان بتوریت هرگز این عمل نفرماید و از صاحب آن هرگز این
کار نیاید این چنین امور قبیحه میکنید و دم ایمان میزنید **سوال** نسبت امر سوی ایمان از کدام قبیل ست و
صحت اسناد مذکور را چه سبیل ست **جواب** اسناد امر سوی ایمان و اضافت ایمان سوی ایشان از باب
تهکم بود بر طریق اصلوتک تامرک ان نترک ما یعبد آباؤنا کما یقال لجبان هو شجاع بلغنی شجاعته باشد
قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً
مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
جمله قل ان کانت تا آخر معترضه دیگر ست برای امر پیغمبر علیه السلام بتکیت و الزام جهودان و تخطیه باعتقاد
ناپسندیده ایشان چه ایشان دار آخرت یعنی بهشت خالص برای خویش میدانستند لن یدخل الجنة الا من
کان هودا او نصاری میگفتند الدار الآخرة اسم کانت ست لکم ظرف مستقر ست کانت را خبر ست عند الله
متعلق ست بلکم خالصة حال ست از ضمیر فاعل لکم که عاید ست بر الدار الآخرة من دون الناس حالی دیگر است
کانت با اسم و خبر و متعلقات شرط ست فتمنوا الموت جزا او ست ان کنتم صادقین شرطیست محذوف الجزاء
ای ان کنتم صادقین فی هذه الدعوی فتمنوه لان من یتقن نیل نعمة دایمة بعد الموت اشتاق الی الموت
و تمناه لینال تلک النعمة و جمله شرطیه یعنی ان کنتم صادقین مقرر ست مر شرطیه سابقه که مقول قل ست معنی اینست
بگوای محمد اگر باشد دار آخرت یعنی بهشت مر شما را بر سبیل خلوص و خصوص چنانچه میگویند لن یدخل الجنة
الا من کان هودا او نصاری پس مرگ را تمنی کنید اگر شما در دعوی خلوص و خصوص دار آخرت صادق اید
تا بدار آخرت که بهشت ست برسید چه هر که بدار بقا ملک بی فنا و نعمت ابدی و لذت سرمدی واثق باشد

ظالمانید از حد تجاوز کنندگانید وَاِذْ اَخَذْنَا مِيْثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّوْرَ
ای واذکروا یا بنی اسرائیل اذ اخذنا میثاقکم عطف ست بر واذ اخذنا میثاقکم لا تسفکون دماءکم معترضاتی که در میانه
بود میان معطوف و معطوف علیه سایغ نمود و رفعنا فوقکم عطف ست بر اخذنا یا حال ست معنی اینست یاد کنید ای
بنی اسرائیل چون میثاق شما گرفتیم و کوه را بالای شما برای عهد کردن برداشتیم و قصه کوه پیش ازین مذکور شده
و ذکر آن در شرع و تفصیل در بیان آمده خُذُوْا مَآ اٰتَيْنٰكُمْ بِقُوَّةٍ وَّاسْمَعُوْا
این جمله مقول قلنا مضمر ست و قلنا ما مقول بیان اخذ میثاق ست و اسمعوا عطف ست بر خذوا معنی اینست
گفتیم آنچه شما را داده ایم بپذیرید و بقوت و استواری بگیرید و آنچه گفتیم بشنوید و آنچه حکم کردیم قبول کنید من سمع
اذا قیل کما جاء فی سمع الله لمن حمده ای قیل الله حمد من حمده این کلام با لفظ بقوة بالا گذشته و معنی آن
بشرح پیوسته لیکن از انجا بعد ذکر خذوا ما آتیتکم بقوة واذکروا که طلب یاد کردن و یاد داشتن ست مذکور بود و ذکر امر
بیاد کردن و یاد داشتن مبنی از سبق شنیدن و قبول کردن مینمود و اینجا واسمعوا که امر بقبول ست وارد شده
و شک نیست که در دو امر بقبول درینهنگام عدم قبول آمده و نیز ولولا فضل الله علیکم و رحمته آنجا دلالت میکند
امتناع خسران از جهت وجود فضل خدای بر ایشان و این اشارت ست سوی مسلمان بودن و تائب شدن
ایشان از تولی و کشتن ایشان مستحق فضل کردگار ولی پس این قصه واقع پیش از قبول باشد و قصه بالا واقع بعد
از قبول بود چنانچه واذ قتلتم نفسا فادارأتم فیها در وقوع بر واذ قال موسی موسی لقومه ان الله یامرکم ان تذبحوا
بقبقره مقدم آمده و در ذکر اگرچه صدر قصه بود مؤخر شده برین تقدیر تکرار نباشد یکی آخر قصه دوم اول
قصه بود قَالُوْا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا ۖ وَاُشْرِبُوْا فِيْ قُلُوْبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ
این جمله مستانفه ست در جواب فماذا صنعوا و ما اذ کان شانهم حین قیل لهم خذوا ما آتیتکم بقوة واسمعوا فقیل
قالوا واشربوا حال ست بتقدیر قد فی قلوبهم تمیز ست بر طریق طاب القوم فی انفسهم ای اشربوا قلوبا بمعنی واشرب
قلوبهم محبة العجل معنی اینست گفتند ایشان یعنی بنی اسرائیل را از اصول و فروع یعنی آیا گفتند و سمعنا و اتینا
گفتند عصینا یا گویند گفتند بنی اسرائیل این دو سخن را بعضی سمعنا و بعضی عصینا یا گویند از همه هر دو سخن
بحصول پیوست و سمعنا بالقال و عصینا بالحال صادر گشت یا گویند این دو قول گفتند در دو زمان عصینا
در زمان عبادت عجل و سمعنا بعد آن و در خوارنیده شدند ایشان از روی دلها یعنی در خورانیده شد دلهای
ایشان دوستی گوساله بکفر ایشان تا گوساله بدست گشتند و بر حکم گمراهی مقتضای فساد و تباهی دل بر این
چنین کار ناشایسته بستند دوستی گوساله را در در آمدن و تداخل کردن تشبیه بصبغ کرد صفت اشراب که ملایم
صبغ ست بر سبیل تخییل آورد و اشربوا فی قلوبهم العجل گفت و جمع میان استعارة بالکنایة و تخییل جست و

فباؤ عطف ست بر اشتروا و جمله و للکافرین عذاب مهین تذییل ست معنی انیست پس سزاوار شدند ایشان بدین
سبب از خدای یعنی بر غضب غضبی که مجرور علی ست بتحریف توریت ست آن بسبب سابق ست و غضبی که مجرور با ست
بترک ایمان پیغمبران ست که آن بسبب لاحق ست و تواند بود که از غضب علی غضب کثرت غضب مراد شود چنانچه
در احسنت الی احسانا علی الاحسان کثرت احسان مراد گردد و مر کافران را ست عذابی خوار کننده و در خواری و
نگونساری افگننده وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ
عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ
بما انزل الله متعلق ست بآمنوا و جمله آمنوا باستعلق خویش تاویل هذا القول مفعول مالم یسم فاعله ست مر قیل را
واذا قیل لهم هذا القول و جمله شرط جزا ست جمله نؤمن بما انزل علینا مقول قالوا ست قالوا با مقول خویش
جزا شرط ست و یکفرون عطف ست بر قالوا با ورا متعلق ست بیکفرون و هو الحق حال ست از ما وراه مصدقا
لما معهم حال موکده ست ای حقه مصدق لما معهم جمله شرطیه یعنی واذا قیل با جزاء خویش عطف ست بر فعلیه سابقه
یعنی بر و قالوا قلوبنا غلف معنی انیست چون گفته شود مر ایشان راست بجمع چیزی که فرستاده ست آنرا خدای
عز و علا در کتب منزله ایمان آرید و همه را تصدیق کنید و راست و درست دانید گویند ایمان می آریم بدانچه بر ست
بر ما و کافر شوند بچیزی که ورا آنست یعنی بقرآن که منزلست بر اقتضا انبیا ثابت است حق ست صدق او
متحقق است درین حال که تصدیق کننده ست کتابهارا که با ایشان ست اعجاز او بر طرق همه کتابها حجت و
برهان است قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ۝
فا سببیه ست و استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست و تقتلون بمعنی ماضی ست بدلالة قوله من قبل و استعمال
مضارع بصیغه ماضی برای استحضار صورت قطیعه قتل انبیاست ای لم قتلتم الانبیاء لهذا القول یعنی نؤمن
بما انزل علینا و کان بدآ من ان مستقبل نشده بمعنی ماضی مانده چنانچه و ان کان قمیصه قد من و بر تحقیق شده
و جمله معترضه است برای رد دعوی که ایشان میکردند نؤمن بما انزل علینا میگفتند معنی انیست بگو یا محمد چه
بگفتید بدانچه بر ما منزل ست ایمان آورده ایم و کتابهای که بما نازل بود تصدیق کرده ایم پیغمبران خدا را پیش
ازین چرا کشتید و کشندگان انبیا چگونه گشتید اگر شما مومن بودید باین چنین چیزها چه نوع کردید وَلَقَدْ جَاءَكُمْ
مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ۝
این جمله عطف ست بر مقول قل ثم اتخذتم العجل عطف ست بر جاءکم و جمله و انتم ظالمون حال ست یعنی ای
و هر آینه بدرستی موسی بر شما معجزات ظاهر آورده و نیز حجج و بینات اثبات رسالت کرده بعد آنکه مدتی فرصت
اندیشه یافتند و حق را شناختند دل بران نبستند ازدین برگشتند گوساله را معبود گرفتند و حال انیست که شما

و بر تقدیری که یستفتحون بمعنی یستجزون بود تضمین معنی بجگون باشد و ذکر من قبل اگرچه از کانوا معلوم شده برای تاکید آمده زیرا که تکذیب بعد از تحقیق مستبعد ست و در تحقق آن غایت بعد ست در اثبات ان تاکید باید و تقویت و تائید شاید **معنی** اینست و بوده اند ایشان پیش از آمدن رسول و کتاب برین صفت که استفتاح میکردند یعنی بسر کت مبعوث شدن و نزل شدن کتاب او فتح و نصرت بر دشمنان جستند و بعضی گویند استفتاح بمعنی استخبار ست یعنی خبر پیغمبر علیه السلام برای رسانیدن کافران می جستند و صفات پیغمبر که در توریت مسطور ست میگفتند **فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ** ز این جمله عطف ست بر کانوا ای کانوا اذ لک فکفروا بما عرفوا من الحق حین جاءهم من بعثة محمد و نزول کتابه **معنی** اینست پس هر گاه که آمد ایشان را انچه شناخته بودند و بر حکم شناختن رغبت نمودند بجانب ریاست گمراه کرد و ایشان را بر کفر آوردن حق پوشیدند و بر انچه شناخته بودند کافر و زیدند **فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ** فاسببیه ست و بعد او جمله دعائیه ست کفر ایشان سبب بود برای آنکه در شان ایشان دعا بلعنت واقع شود **معنی** اینست پس لعنت خدای بر کافران باد و ایشان را دور می از رحمت چرا که حق پوشیدند و در باطل کوشیدند لاجرم بخذلان ابدی پیوستند مستحق لعنت سرمدی گشتند **بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ** بئسما بهمزه ساکن و یا خوانند معنی یکی دانند بیس از افعال ذم ست و ما نکره منصوب ست شیئا اشتروا معنی باعوست همچو شروا در و شروه بثمن بخس و این جمله صفت کلمه ما ست ان یکفروا مخصوص بذم ست ای بئس شیئا اشتروا به انفسهم کفرهم این جمله معترضه ست برای مذمت کافران و نکوهش ایشان **معنی** اینست بد چیزیست که ایشان بنفسهای خویش را بدان فروختند و عزت خویش را بخواری آن بدل کردند و آن کفر ایشان ست بدانچه خدای فرستاد و تغیر کردن ایشان صفت پیغمبر را که در توریت بود از ان خبر داد که آن هیچ سود نکرد مگر متاع حقیر در دنیا و عذاب الیم در عقبی و این معامله بفروختن چیزی که بچیزی نمیماند این را بروجه استعارت مسمی ببیع میگرداند **بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ** ینزل تخفیف و تشدید خوانند معنی برحسب آن دانند بغیا بمعنی حسدا مفعول له ست مر اشتروا یا مر یکفروا را ان ینزل الله متعلق ست بقوله بغیا بمعنی حسد علی ان ینزل الله اولان ینزل الله او بسبب ان ینزل الله او فی ان ینزل من فضله و علی من یشاء متعلق ست بان ینزل من عباده بیان من یشاء بود کلام بمعنی علی عباده الذین یشاء هم باشد **معنی** اینست فروختند ایشان نفسهای خویش را از غایت حسد در فرود آوردن وحی که از فضل خدای بود بر کسی از بندگان خویش فرستادن آن خواهد و آن کنایت ست از محمد صلی الله تعالی علیه وسلم از باب کنایت از موصوف بذکر وصف مخصوص و معروف چون الحی المنقب لقافته در کنایت از انسان و در کنایت از سینه مجامع الاصغان **فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ**

را دشمن داشتید پس فریقی را از پیغمبران تکذیب کردید و در معرض دروغگوئی آوردید و فریقی را میکشید یعنی در حال کشتن ایشان اید بعضی را کشته اید و محمد را میخواهید که بکشید گرد بر گرد کشتن او میگردید یا گویند فریقی را تکذیب کردید و فریقی را کشتید چنانستی که کشتن ماضی در حال حاضر ست دین خیال در وی در حال ناظر ست ق قَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ ط عطف ست بر استکبرتم و در والتفات ست از خطاب سوی غیبت نکتهٔ التفات استکبار مخاطبه و اعراض از مواجهه مجرمان و شکایت از ایشان پیش دیگران ست غلف جمع اغلف ست و اغلف یعنی اقلف ست و اقلف ناختنه کرده را گویند و از و بر وجه استعارت یعنی مستور چو یند یا از باب تشبیه قلوب بغلف دارند و مستور بودن وجه تشبیه پندارند یا گویند غلف مخفف غلف ست بضم غین و لام و او جمع غلاف ست بر طریق کتب و کتاب معنی اینست و گفتند ایشان دلهاء ما غلف ست یعنی پردهٔ خلقی پوشیده ست بنصیحت پند گویندگان بدلهاء ما نرسیده ست یعنی انچه پیغمبران می آرند در دل نمی رسد و نصیحت ایشان در خاطر ما در نمی آید یا گویند دلهاء ما اغلفاند علوم ست ظروف صنوف فهوم ست از بیان دیگری غنی ست و از تلقین غیری مستغنی ست بَل لَّعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ د عطف ست بر مضمون قالوا قلوبنا غلف و اضراب ست از ان امی لیست قلوبهم مخلوقة کذلک و هی بحکم کل مولود یولد علی الفطرة مستعدة لقبول الدین یعنی قلوب ایشان مخلوق باخلاف و عطا نبود بر حکم کل مولود یولد علی الفطرة قابل قبول دین حق نمیبود تا شیر لعنت خدای حال ایشان را گردانیده و در حیز لهم قلوب لا یفقهون بدلدر سانیده معنی اینست بلکه نچنین ست که ایشان میگویند و بدان تمسک میجویند خدای ایشان را بسبب کفر ایشان لعنت کرده و در دوری از رحمت خویش آورده فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ ○ فا سببیه ست و ما زائده ست و قلیلا صفت مصدر محذوف ست ای یومنون ایمانا قلیلا توصیف ایمان بقلب باعتبار فاعل دارند یا باعتبار آنکه ایشان ایمان بعض کتاب می آرند معنی اینست پس ایمان آوردنی اندک ایمان می آرند و مردمان اندک دل بر ایمان میگمارند سوال چون همه ملعون و مطرود شوند ایمان از کسی متصور نبود و از اندک مردمان نیز حاصل نشود جواب قلت کنایت از عدم بود یا از لعنهم الله لعنت اکثر مراد شود وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتٰبٌ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ لا جواب لما محذوف ست ای کذبوه و لما یقبلوه بدلالة قوله فلما جاءهم ما عرفوا کفروا به و این جمله عطف ست بر قالوا قلوبنا غلف ای قالوه أقلوبنا غلف و کذبوا حین جاءهم کتاب مصدق لما معهم معنی اینست و هر گاه که آمد ایشان را کتابی از خدای یعنی قران که تصدیق کننده ست کتابی را که کاین ست با ایشان تکذیب کردند و در حیز قبول نیاوردند وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا ج این جمله حال ست از فاعل جواب لما که محذوف ست ای کذبوه او قد کانوا یستفتحون علی متعلق ست بیستفتحون

باذن خدا همه تندرست شده باز میگشتند و تواند بود مراد از بینات آیات انجیل باشد و جمع کردن بینات
بافراد انجیل بارادت آیات بود وَاَیَّدْنٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ این جمله عطف ست
بر فعلیات سابقه القدس بسکون دال وضم او خوانند و معنی هر دو یکی دانند معنی اینست او را بروح القدس یعنی
بجبرئیل استوار کردیم و جبرئیل در مدد کارها بمعونت او آوردیم چه جبرئیل او را در حالت طفولیت از قریب شیطان
نگاهداشت و در منتها بر آسمان چهارم برداشت و از شر دشمنان باز داشت و جبرئیل را روح گویند از جهت آنکه
مبلغ وحی ست و وحی سبب حیات دینی ست چنانچه روح سبب حیات جسم و زندگانی بدنی ست و او را اضافت
سوی قدس کنند چنانچه حاتم را حاتم الجود گویند و بعضی گویند از روح القدس روح پاک عیسی مراد ست که استواری
و زندگانی او بدان بود و حیات بقای او بدان روی نمود و بعضی گویند از روح اسم اعظم مراد ست که مردگان بدان
زنده شوند او را نیز برین وجه که سبب حیات باشد روح گویند اَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُوْلٌۢ بِمَا لَا
تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ کلما ظرف ست مر استکبرتم را و این جمله عطف ست بر جمله
سابقه یعنی بر آتینا موسی الکتاب وقفینا من بعده بالرسل و همزه استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست در تعقیب
و ترتب جمله مذکوره بر جمل سابقه یعنی بر آتینا موسی الکتاب وقفینا من بعده بالرسل و همزه
استفهام برای انکار بر وجه توبیخ ست در تعقیب و ترتب جمله مذکوره بر جمل سابقه
معنی اینست موسی را کتاب یعنی توریت دادیم و بر قفاء او رسل فرستادیم و دادیم عیسی را آیات بینات
یعنی معجزات ظاهرات پس هر بار که چیزی را که دوست نمیدارد و آنرا نفسهاء شما رسولی بر شما آورد و ببودن
آن از خدای عز و جل شما را خبر کرد بزرگی نمودید و بتکبر پیش آمدید فَفَرِيْقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيْقًا
تَقْتُلُوْنَ ۝ عطف ست بر مضمون کلما جاءکم رسول بما لا تهوی انفسکم استکبرتم ای افعادیتم جمیع الانبیاء
زیرا که چون استکبار با هر یکی بود معادات با کل واقع شود پس این کلام متضمن افعادیتم جمیع الانبیاء باشد
سوال کذبتم بصیغه ماضی آورد و در و فریقا تقتلون بصیغه مضارع چرا استعمال کرد جواب تقتلون را
بمعنی قتلتم دارند استعمال صیغه مضارع از جهت استحضار صورت شنیعه قتل پیغمبران پندارند یا تقتلون از جهت
ارادت حال ذکر کنند چه ایشان در خیال ذکر پیغمبران بودند بعضی را کشته اند و در کشتن خاتم انبیا محمد مصطفی
صلی الله تعالی علیه وسلم سعی مینمودند سوال این جمله را چرا معطوف بر مضمون کلما جاءکم پنداشتند بر ظاهر استکبرتم
بچه وجه معطوف نداشتند جواب زیرا انچه استکبرتم بر کلما جاءکم رسول مترتب ست اگر این جمله عطف
بر استکبرتم باشد این نیز مترتب بر کلما جاءکم رسول شود و ترتب ذکر فریقین جز بر جماعت مستقیم نیاید
پس عطف او بر جمله مذکور باید تا ترتب مسطور مستقیم آید معنی اینست چون با هر رسولی تکبر کردید همه رسولان

خلاص خویش تمسک مینمودند سعد بن معاذ بقتل مردان حکم کرد زنان و بچگان ایشان را در حکم سبی و استرقاق آورد
پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود لقد حکمت بحکم الملک یعنی بحکم خدای عزوجل حکم کردی وانچه در لوح محفوظ مکتوب
بود بر زبان آوردی حکم خدای در حق ایشان همین بود و این را پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم به اطلاع بر لوح محفوظ فرمود
چنانچه بنی النضیر جلا کردند و بر وجه صغار و مذلت بر ادای جزیه آوردند و روز قیامت رد کرده شوند ایشان سوی سخت
ترین عذاب و دردناک ترین عقاب و نیست خدای غافل از انچه شما میکنید و از جرایمی که خود را دران می افگنید اُولٰٓئِكَ
الَّذِيْنَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ ز فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ
وَلَا هُمْ يُنْصَرُوْنَ ۝ خ اولیک در محل رفع بر ابتداست موصول با صله خبر مبتداست فلا یخفف عطف است
بر اشتروا الحیواة الدنیا بالآخرة از باب عطف مستقبل بر ماضی برای بیان مضی در اول و استقبال در ثانی چه
شبه نیست که عذاب ایشان مستقبل است و اشتروا مذکور ماضی است و لا هم ینصرون عطف ست بر لا یخفف از
باب عطف اسمیه بر فعلیه بتقدیم مسند الیه بر خبر فعلی و تخصیص نفی بدو و جمله اولئک الذین اشتروا الحیوة الدنیا تا آخر مقرر است
مر مقصود جمله سابقه را مقصود از هر دو جمله بیان بدحالی کافران و زشتکاری ایشان است و نیز نفی تخفیف و نفی نصرت تاکید
تشدید عذاب ست معنی اینست ای محمد آنکسانند که حیات دنیا را بآخرت خریدند و دنیا را بر آخرت گزیدند
پس عذاب بر ایشان تخفیف کرده نشود و ایشان را در عذاب فرصتی و مهلتی نبود و هم ایشانند که منصور نشوند مومنان
بنصرت ناصران و شفاعت شافعان پیوندند وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ
جمله ولقد آتینا معترضه ست میان معطوف یعنی واذ اخذنا میثاقکم و رفعنا فوقکم الطور که پیشتر خواهد آمد و معطوف علیه
یعنی واذ اخذنا میثاقکم لا تسفکون دماءکم برای دفع عذر ایشان بجهل تا نگویند که نمیدانستیم بنادانی مجرم گشتیم و قفینا
عطف ست بر آتینا و لام در جواب قسم محذوف ست ای و نقسم لقد آتینا موسی الکتاب و قفینا من بعده بالرسل
یقال قفی زید عمروا ای تبعه و آتاه علی قفاه ای اتی بعده و قفی زید عمروا ببکر ای جعل بکرا تابعا و آتینا علی
قفاه والمعنی هنا و جعلنا الرسل آتین علی قفاه و ارسلناهم بعده معنی اینست بدرستی ما موسی را کتاب یعنی توریت
دادیم بر قفاء موسی یعنی بعد او رسولان را فرستادیم روایت کرده اند که بعد موسی تا زمان عیسی علیهما
السلام موازنه چهار هزار پیغمبر پسر و توریت بود و چون یوشع و شمعون و ایوب و داود و سلیمان و الیاس و
الیسع و ذکریا و یحیی و غیر ایشان که هر یکی متابعت توریت مینمود وَاٰتَيْنَا عِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنٰتِ
عطف ست بر قفینا معنی اینست و دادیم ما عیسی پسر مریم را بینات یعنی معجزات ظاهرات چون بینا گشتن اکمه
و دور شدن برص و تندرست گشتن بیمار و شفا یافتن ابرص در تفسیر آورده که روزی بودی موازنه چهار
هزار بیمار پیش عبادت گاه عیسی حاضر می آوردند عیسی از عبادت گاه بیرون می آمد و میگفت تندرست باشید

بعضی از شما را بعضی اسیر شده بیایند و در این حالت بر شما توجه نمایند او را فدا ایشان کنید و ایشان را رها بکنانید و این عهد
پیش شما منقوض نگشته و از ایام سابقه امروز بعمل شما پیوسته وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ
هو ضمیر شان است اخراجهم مبتدا است محرم خبر مبتدا است جمله خبر ضمیر شان است این جمله عطف است بر جمله مضمون
ان یاتوکم اسارای تفادوهم ای والفداة واجبة علیکم فتاتون بها والاخراج محرم علیکم وکذا القتل ولا تشتركونه
معنی اینست که اخراج ایشان بر شما همیشه حرام است و از محرمات عظام است و همچنین قتل که چون اخراج حرام بود قتل
بر طریق اولی حرام باشد بفداة اسارای بجای آرید قتل و اخراج که حرام است ترک نمیکنید أَفَتُؤْمِنُونَ
بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ همزه استفهام است و استفهام برای انکار بر وجه توبیخ است و توبیخ
بر شیئی مقرر تحقق و محقق وقوع او است و فا حرف عطف است معطوف علیه محذوف است ای اتقرون وتومنون ببعض
الکتاب وهو مفاداة الاسارى وتکفرون ببعض وهو ترک القتل وترک الاخراج واین جمله تذییل است معنی اینست ایا
فرق میان حکمی وحکمی میکنید پس که ایمان ببعض کتاب که آن رها کنانیدن اسارای ست می آرید و این عهد را بشکنید
وببعض کتاب که آن عهد بر ترک قتل و ترک اخراج ست کافر میشوید و شما این عهد را نقض میکنید و بران نقض
کفری ورزید یعنی نشاید که همچنین کنید و نباید که خود را در تفرقه افگنید دل برین گمارید که به تمام کتاب ایمان آرید
فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَٰلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ
الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰ أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ
فاسببیه است چه نقض عهود و ارتکاب محرمات و تفریق میان آیات کتاب بگرویدن ببعضی و کفر ورزیدن ببعضی سبب ست
برای ترتب مضمون این جمله نفی و استثنا برای قصر است و قصر مذکور قصر قلب ست که ایشان در حق خویش خرم غلبه و
عزت داشتند و خود را در خور خزی نمی پنداشتند چنانچه آیه هو الذی اخرج الذین کفروا من اهل الکتاب من دیارهم
لاول الحشر ما ظننتم ان یخرجوا وظنوا انهم مانعتهم حصونهم من الله از ان حاکیست که ایشان را بر وجه قلب قصر کرد بر رسوائی
در دنیا از جداشدن بعضی و کشته شدن بعضی و وضع جزیه بر بعضی بر وجه مذلت و صغار و ذلت و چون ایشان در
انکار جزای خزی در رسوائی اصرار داشتند ما او الا آورد کلمه و انما استعمال نکرد و یوم القیمة ظرف ست مر یردون
و جمله عطف ست بر جمله فما جزاء من یفعل ذلک منکم الا خزی و آن بر تقدیر نفی که ما نافیه بود ظاهر ست که عطف خبر
بر خبر ست و همچنین وقتی که ما استفهامیه بود استفهام مذکور بمعنی نفی باشد جمله و ما الله بغافل عما تعملون تذییل ست
و بعضی یعملون بصیغه غایب خوانند و معنی بر حسب آن دانند معنی اینست پس نیست جزاء هر که بکند این کار را یعنی
عهد بشکند و ارتکاب محرمات کند و ببعض کتاب ایمان آرد و ببعضی کفر ورزد مگر رسوائی در حیات دنیا چنانچه بنی
قریظه کشته شدند و زنان و بچگان ایشان بسی بیوستند که بحکم سعد بن معاذ ارا حصار بیرون آمده بودند و برای

میثاق بنی اسرائیل وانجا نفی معنی نمی ست وآن محمول ست بر تقدیر قلنا وقلنا مقرر بیان ست مر اخذ نا میثاقکم لا تسفکون دماءکم
با معطوف خویش بمقول قلنا ست معنی اینکه یاد کنید ای بنی اسرائیل هنگامی که ما میثاق شما را گرفتیم یعنی لا تسفکون دماءکم و
لا تخرجون انفسکم من دیارکم گفتیم خونهای خویش را یعنی خون گروهی خویش مریزید و نفسها خویش را یعنی نفسهای گروه خویش در یکدیگر خون خویش
بود بیرون کردن گروه خویش بیرون کردن جمعیش باشد ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ثم اقررتم عطف ست بر اخذنا
میثاقکم استعمال ثم که برای تراخی ست دال بر حصول اقرار بعد تامل و تانی ست وانتم تشهدون حال ست معنی اینست پس شما بر عهد قرار دادید
واقرار کردید وحال آنست که شما حاضر بودید و گواه گشتید اقرار فعل بعضی ست وگواهی فعل بعضی دیگر نسبت سوی کل کرد بر طریق
واذ قتلتم نفسا فادارأتم فیها آورد تا دلیل بر اتحاد در دین و دیانت بود و مفید موافقت مزاج و طبیعت باشد
ثُمَّ أَنْتُمْ هَٰؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ
انتم مبتدا ست هؤلاء اسم اشارت خبر مبتدا ست تقتلون انفسکم حال ست از معنی اشارت بر طریق هذا بعلی شیخا و
این جمله عطف ست بر ثم اقررتم وتخرجون عطف ست بر تقتلون واین کنایت ست از نقض میثاق ای ثم انتم
کائنون علی نقض ذلک المیثاق یعنی تقتلون انفسکم وتخرجون فریقا منکم من دیارهم ای تقتلون اهل ملتکم وتخرجون
فریقا من اهل ملتکم من دیارهم معنی انیست شما آنانید که اشارت کرده میشود سوی شما در حین که شما نفسها
خویش را میکشید و فریقی را از خویش یعنی از اهل ملت خویش از دیار ایشان بیرون میکنید و بعضی گویند انتم مبتدا ست
وهؤلاء موصول بمعنی الذین یقتلون صله اوست موصول با صله خبر مبتدا ست وآوردن او بصیغه خطاب بعد
موصول باعتبار انتم بر طریق انت الذی خلقنی ما وحدتنی بود و هیچ ضمیر متکلم در انا الذی بمتمنی الی حیدره باشد
وبعضی گویند انتم مبتدا ست تقتلون صله اوست موصول با صله خبر مبتدا ست هؤلاء منادی ست بحذف حرف ندا جمله ندائیه میان مبتدا
وخبر معترضه است واین وجه درست نبود زیرا که حذف حرف ندا از اسم اشارت روا نباشد مگر آنکه جعل بر
شذوذ کنند وازین ورطه بیرون آرند تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ
تظاهرون بتخفیف بحذف تا ء اولی از جهت آنکه زاید بر بنا ء ماضی ست یا بحذف ثانیه از جهت آنکه ثقل تکرار
از قرائنی ست وتشدید بابدال تا ء ثانیه بطا و ادغام در ظاء خوانند ومعنی هر دو قرات یکی و ابتدای تتقاولون
علی قتلهم واخراجهم بالمعصیه والتعدی واین جمله بدل اشتمال باشد معنی اینست یکدیگر یاری میشوید بر کشتن
فریقی که ایشان را میکشید و بر بیرون کردن فریقی که ایشان را بیرون می کنید وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَىٰ
تُفَادُوهُمْ اساری واسری هر دو سیان قراء شبعه مقرر شده اسری در جمع اسیر همچو جرحی در جمع جریح بر طرد
است واساری نیز آمده ست تفادوهم خوانند معنی هر دو یکی دانند وآن شرطیه متضمن معنی دیگر ست عطف است
بر لا تسفکون ولا تخرجون اساری حال ست تفادوهم جزا ء شرط ست معنی اینست واگر بنی اسرائیل از شما یعنی

بتاویل اسلاف و اجداد بود بر وجه حذف مضاف یا مجاز بعلاقهٔ تسبیب باشد لا تعبدون بیان میثاق ست یا جواب قسمی ست
که مفهوم از میثاق ست یا متعلق ست بمیثاق بحذف ان مصدریه بر طریق الا الهذا للایمی احضروا الوغی بتقدیر بان لا تعبدوا
یا بحذف ان مفسره بتقدیر ان لا تعبدوا یا بیان میثاق ست و لا تعبدون خبر بمعنی نهی ست بقرینهٔ عطف و قولوا للناس حسنا و بدلیل قرأت
ابی لا تعبدوا بصیغهٔ نهی چه امر و نهی بصیغهٔ خبر اکد ست از امر و نهی بصیغهٔ طلب و لا تعبدون بصیغهٔ خطاب و غیبت خوانند معنی بر حسب
اختلاف قرأت مختلف صیغه دانند معنی اینست یاد کنید ای بنی اسرائیل که ما میثاق و عهد شما گرفتیم و جز خدای جل و علا تقدس و تعالی
نپرستید گفتیم وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا متعلق بمحذوف ست و آن بر وفق ما قبل و تحسنون بالوالدین احسانا تقدیر کنند یا
بر وفق ما بعد یعنی قولوا للناس حسنا و احسنوا بصیغهٔ امر مقدر گویند و درین کلام تقدیر قلنا باید تا ربط درست آید لیکن بر بعض وجوه
پیش از قولوا و در بعضی وجوه پیش از بالوالدین و در بعضی وجوه پیش از لا تعبدون معنی اینست در حق مادر و
پدر احسان کنید احسان کردنی و در شان ایشان نیکوئی ورزید ورزیدنی وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ
وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ
و ذی القربی با معطوفات خویش عطف است بر بالوالدین ای بالوالدین و ذی القربی و قولوا للناس بتقدیر
قولوا للناس قولا ذا حسن عطف است بر لا تعبدون بجعل خبر بمعنی انشاء و بعضی بصیغهٔ صفت مشبه خوانند بتقدیر
و قولوا للناس قولا حسنا دانند و اقیموا الصلوة با معطوف خویش عطف است بر قولوا معنی اینست و نیکوئی کنید
در حق خداوندان قرابتی و در حق یتیمان یعنی آنانکه بی پدرانند و در حق مسکینان یعنی آنانکه چیزی ندارند و بگویند
مر مردمان را قولی خداوند حسن و گفتاری خوب و سخنی نیکو و کلامی مرغوب یا گفتی که بر وجه مبالغت نفس حسن و
عین نیکوئی باشد نماز بر پا دارید و زکوة بدهید ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ
مُعْرِضُونَ ○ عطف بر اخذنا میثاق بنی اسرائیل بود الا قلیلا استثناء است از تولیتم و مستثنی از کلام موجب
منصوب باشد جمله و انتم معرضون حال است از فاعل تولیتم یا معترضه است معنی اینست گرفتیم ما میثاق
بنی اسرائیل چنانچه گذشته و بتوضیح و تشریح ذکر آن بالا رفته پس روی گردانیدید شما از دین سوی هوا مگر جماعت
قلیل از شما و حال اینست که شما روی گردانندگانید و از حق و جزا اعراض کنندگانید از انها نیند که از شما اعراض
از دین آید و روی گردانیدن از حق گفتن روی نماید برین معنی و انتم معرضون بعد ثم تولیتم تکرار نباشد چه
مفهوم یکی حدوث مفهوم دیگری دوام بود سوال ذی القربی را مفرد آورد و یتامی و مساکین را جمع کرد نکته چیست
و این تفرقه بر چه مبنی است جواب افراد ذی القربی تنبیه است بر اینکه همه افراد او از جهت تناسب و تناصر همچو یک تن
باشند بخلاف یتامی و مساکین که ایشان برین مثابه نیستند وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ
دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ عطف است بر و اذ اخذنا

همواره رنج و عذاب خواهد کشید مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَّاَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيْٓئَتُهٗ فَاُولٰٓئِكَ
اَصْحٰبُ النَّارِ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ خطیئۃ بر صیغۂ مفرد و جمع خوانند و معنی بر حسب آن
دانند من کسب مبتدا است و احاطت به عطف است بر کسب جملہ فاولیک اصحاب النار تا آخر خبر مبتدا است این
جملہ یا خبر خویش مقرر ایجابی است کہ مضمون بلی است و من لفظ او مفرد است و معنی او جمع است از جہت افراد
لفظ کسب و احاطت بہ خطیئتہ بصیغۂ مفرد آورد و از جہت معنی اولئک اصحاب النار ہم فیہا خالدون جمع کرد معنی
اینست کسانیکہ بدی را کسب کنند و گناہان ایشان را محیط شوند برین کہ تا وقت موت بران مصر باشند و ہمہ عمر
توبہ نکنند پس ایشان اصحاب النار خواہند بود و آتش ایشان را بر صفت جاویدی عقوبت خواہد بود سوال
از اکتساب خطیئۃ و ارتکاب اصرار بران بر مذہب اہل سنت و جماعت خلود در نار نیاید و درین آیۃ اکتساب
سیئۃ و ارتکاب اصرار بران بر خلاف مذہب اہل سنت و جماعت خلود دروی مینماید جواب اگر تنکیر سیئۃ
برای توعیہ باشد نوعی از سیئہ کہ کفر و شرک است مراد بود سوال وارد نشود و اگر از سیئۃ مذکور گنہ مراد دارند
محمول بر استخفاف و استحلال پندارند و تواند بود کہ از خلود طول مدت مراد شود و نیز سوال وارد نشود یا گویند بر
مومن مذہب احاطت گناہ نیست چہ زوال جریمۂ کفر بجنب ایمان عظیم فرجہ ایست وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا
وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ ع ۱۱
این جملہ عطف است بر جملہ سابقہ سوال جملہ سابقہ مقرر است مر مضمون بلی کہ ایجاب خلود عذاب کافران است
باید کہ این جملہ نیز مقرر ان باشد و این جملہ بر تقدیر مذکور مقرر آن بچہ وجہ بود جواب بر حکم و بصدد تثبیت
الاشیاء بیان انعام مومنان مقرر تعذیب کافران است و خلود مومنان در بہشت بر حکم تقابل دال بر خلود
کافران در نیران است و اگر این جملہ عطف بر مضمون بلی بود سوال مذکور وارد نشود و معنی اینست و آنانکہ
ایمان آورده اند و عمل صالح کرده اند ایشان اصحاب بہشت باشند و در بہشت جاوید مانند وَاِذْ اَخَذْنَا
مِيْثَاقَ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ لَا تَعْبُدُوْنَ اِلَّا اللّٰهَ عطف است بر اذ سابق یعنی بر واذ قلتم نفسا فادارأتم
فیہا ای اذکروا یا بنی اسرائیل اذ اخذنا میثاق بنی اسرائیل و خطاب با ذکروا مر بنی اسرائیل راست کہ حاضران اند
و مراد از بنی اسرائیل در واذ اخذنا میثاق بنی اسرائیل گذشتگانند کہ میثاق با ایشان بود عہد مذکور با ایشان
روی نمود و خطاب در ثم تولیتم بر وفاق اذکروا مر حاضران راست و ہمچنین خطابانی کہ پیشتر است حاضران
بدان مخاطب شده اند برین وجہ کہ گفتیم در کلام التفات بنود و اگر از بنی اسرائیل در واذ اخذنا میثاق بنی
اسرائیل بر وفاق اذکروا حاضران مراد دارند درین کلام از خطاب اذکروا سوی غیبت بنی اسرائیل و از غیبت
بنی اسرائیل سوی خطاب تولیتم التفات پندارند برین وجہ اضافۂ میثاق سوی حاضران و نسبت تولی سوی ایشان

اکنون کسب میکنند و خود را در اکتساب اکساب ناشایسته می افگنند وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ
اِلَّا اَيَّامًا مَّعْدُوْدَةً ط این جمله حالی دیگر است عطف است بر وقد کان فریق منهم یسمعون کلام الله ثم یحرفونه
من بعد ما عقلوه یا معترضه است برای رد گفتار جهودان و ابطال اعتقاد ایشان لن تمسنا النار بمقول قالوا است
الا ایاما معدودة مستثنی مفرغ است معنی اینست آیا طمع دارید که ایشان ایمان آرند و حال اینست که فریقی
از ایشان عالمان معاندند کلام خدای را بعد دریافتن آن میگردانند و بعضی جاهلان مقلدان اند کتاب نمیخوانند
و معنی آن نمیدانند و همه میگویند بعضی باقرار خویشتن و بعضی بتقلید که ما را آتش جز چند روز معدوده نخواهد رسید
و در ایام معدوده که ایشان میگویند اختلاف است بعضی گویند هفت روز است چه عمر دنیا هفت هزار سال است
بمقابله هر هزاری برای عذاب یک روز تعیین شده و بعضی گویند ایاما معدوده مذکور چهل روز باشند بر مقدار مدت
غیبت موسی و عبادت عجل بود و بعضی چهل ساله که مدت حبس در تیه بود مدت عذاب خویش دارند و بعضی مقدار ایام
عمر که هنگام عصیان بود پندارند قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا فَلَنْ يُّخْلِفَ اللّٰهُ
عَهْدَهٗٓ اَمْ تَقُوْلُوْنَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ۝ هل جمله مستانفه است کان السامع قال ماذا قول لهم عین
قالوا ذلک فقیل قل اتخذتم عند الله عهدا فلن یخلف الله عهده ام است ای انکنتم اتخذتم عند الله
عهدا فلن یخلف الله عهده صاحب کشاف ان اتخذتم تقدیر کرده لفظ کنتم نیاورده و از لفظ کنتم چاره نیست و گر
اتخذتم بمعنی مستقبل شود و در ان فساد معنی است همزهٔ مفتوحه همزهٔ استفهام است الف وصل ساقط شده اکرام
در ام تقولون ام منقطعه بود استفهام در اتخذتم عند الله عهدا برای انکار همزه که مضمون ام منقطعه است برای تقریر
بمعنی تثبیت باشد و اکرام متصله دارند معادل همزهٔ اتخذتم عند الله عهدا پندارند استفهام برای تقریر یعنی جل مخاطب
بر اقرار بود بسوال از تعیین احد الامرین نباشد زیرا که پیغمبر علیه السلام که مستفهم است تعیین احد الامرین میداند
و بیقین کلام ایشان را افترا و قول بی علم میخواند چاره نبود استفهام مذکور برای تقریر گویند در اتخذتم اقرار
بر خلاف مضمون جمله و در ام تقولون اقرار بمضمون جمله جویند و بعد قول استعمال علی محمول است بر تضمین یعنی اقرار
بر تقدیر ام منقطعه معنی اینست بگوای محمد ایشان را که گرفته اید شما نزدیک خدا عهدی را که خدا عهدی را که جز ایام معدوده شما را
آتش نرساند اگر برین مضمون عهدی را گرفته اید پس هرگز خدای عهدی را خلاف نکند بل نادانسته میگویید و
افترا میکنید بر زبان می آرید انچه علم بدان ندارید و بر تقدیر ام متصله معنی اینست بگوای محمد ایشان را شما
با خدای برین مضمون که میگویید عهدی گرفته اید یا میگویید بدون انکه عهدی گرفته اید انچه واقع در واقع است
بگویید حق است از اثبات یا نفی اقرار کنید باقی معنی همان است که بالا رفته و ذکر آن بتوضیح و تشریح گذشته
بَلٰى برای ایجاب نفی سابق است ای بلی تمسکم النار آید معنی اینست شما را آتش همیشه خواهد رسید و من شما

معنی استثنا همان باشد که بالا گذشت و شرح آن پیش ازین رفت یا گویند امیه بمعنی قرات آمده چنانچه در و ما
ارسلناک من قبلک من رسول ولا نبی الا اذا تمنی القی الشیطان فی امنیته ای فی قراءة تحقیق شده یعنی ایشان
کتابت نمیدانند مگر همان قرائتهای که تحریف کنندگان کتاب میخوانند و تواند بود که امانی جمع امنیه بمعنی آرزو باشد
معنی چنین بود نمیدانند ایشان کتاب را مگر همان آرزوها که تحریف کنندگان توریت ایشان را بدان آرزومند کرده
و بر آرزو کردن آن آورده وعدهٔ عفو هیئات و ناگرفتن بخطیئات و گفتار نابودهٔ ایشان را برین آورد که پدران
ایشان که انبیا بوده اند ایشان را شفاعت خواهند کرد و گمان آنکه ایشان را آتش نخواهد سود مگر چند روز معدود
ندانند ایشان مگر گمان برنده و در شان کتاب متوهم شونده چیزهاء نابوده می پندارند و گمانهای ناپسندیده را
در خاطر می آرند ایشان را صاحب یقین چگونه خوانند و ایشان را لایق دولت ایمان چگونه دانند فَوَيْلٌ
لِّلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتٰبَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ
لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ط این جمله معترضه است بر طریق واعلم فعلم المرء ینفعه ان سوف
یاتی کل ما قدرا برای تشنیع محرفان کتاب یکتبون الکتاب بایدیهم صله الذین است جمله ثم یقولون عطف است بر
یکتبون جمله هذا من عند الله مقول یقولون است لیشتروا به ثمنا قلیلا متعلق است بیقولون و یشتروا بمعنی یستبدلوا
و استعمال ثم که برای تراخی است متضمن زیادت تشنیع است چه نابوده گفتن و سخن دروغ بر زبان آوردن یا دریافتن
مهلت فکر و یافتن فرصت اندیشه بغایت شنیع است سوال کتابة ماضی را در فویل للذین یکتبون الکتاب
بایدیهم بصیغه فعل مضارع چرا ذکر کرد فویل للذین کتبوا الکتاب بصیغه ماضی چرا نیاورد نکته چیست اختیار صیغه مضارع
بر چه مبنی است جواب کتابت نابوده از ایشان اگرچه ماضی بود ماضی را از جهت استحضار حالت شنیعه بر صورت
حال نمود چنانچه در والله الذی ارسل الریاح فتسیر سحابا بمعنی اثارت گفته اند و در استعمال صیغه مضارع در آیه
مذکوره برین وجه رفته اند معنی اینست پس وای مر آنکسان که کتاب را بدستهاء خویش مینویسند پستر یعنی بعد
یافتن مهلت فکر و دریافتن فرصت اندیشه میگویند این کتاب از نزد خداست فرستادهٔ حق جل و علا است
تا بدو ثمن اندک را بدل کنند و از جهت شئ یسیر خود را در بلاء عظیم و غناء فخیم افگنند بعضی گویند ویل نام وادی
در دوزخ بود که در و زرد آب اندام دوزخیان روان شود فَوَيْلٌ لَّهُمْ مِّمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ
وَوَيْلٌ لَّهُمْ مِّمَّا يَكْسِبُونَ ۝ فا عاطفه است برای تعقیب که پیش ازان یک ویل
یعنی ویل کتابت بود بعد ازان دو ویل روی نمود یکی ویل کتابت نابوده که از ایشان در تحریف توریت حاصل
گشت دوم ویل از کارهاء ناشایسته که اکنون کسب میکنند و عیب پیغمبر میجویند و دشنام میگویند بحصول پیوست
معنی اینست پس وای مر این کسان از جهت آنکه نبشته است دستهاء ایشان و وای مر ایشان را از آنچه

کرده ایم و چون بعضی از ایشان با بعضی خلوت کنند و میان خویش دم از گفتن نزنند یکدیگر پوشیدن حق جویند
بعضی مر بعضی را گویند ایشان را یعنی محمد و مومنان را بدانچه خدای بر شما کشاده ست از تعظیم محمد و حقیقت رسالت
او و بیان امیت و جلالت او خبر میکنید و از فضائل جرائل مومنان و صفات پسندیدین و نعوت گزیده ایشان
و میثاق و عهد بر ایمان بر پیغمبری که مبعوث شود و نصرت او حکایت میکنید تا در عاقبت ایشان یعنی محمد و اصحاب
او با شما عند الله محاجه کنند و بدانچه خبر کرده اید شما ایشان را در دعوی حق پوشیدن و ابطال آن کوشیدن
و ترک وفاء عهد و میثاق دم مخاصمت بزنند و بگویند که شما مبطلانید آیات خدای را محرفانید که با وجود دانستن
صفات پیغمبر و اطلاع بر رسالت او کفر ورزیدید و با وجود دانستن بدین اسلام نگرویدید و واجبات تعظیم و توقیر
پیغمبر بجا نیاوردید و عهد میثاق ایمان آوردن بدو و یاری کردن او بسر نبردید درین دعویها گفتار شما در میان
اندازند و اقرار شما را حجت سازند تا میل نمیکنید پس درمی تابید که ایشان خصمان شمانند با ایشان حکایت
سر خویش نباید کرد و راز خویش باظهار نباید آورد این فریق دیگر یا بند و این معنی نمیدانند بدرستی خدای
میداند انچه ایشان از اعتقاد و عمل پنهان میدارند و انچه از قول و اقرار آشکارا می آرند و بعضی مفسران آیت مذکوره
را محل بر تقدیم و تاخیر کنند کلام را یعنی اتحدثونهم بما انزل علیکم من عند ربکم گویند و اگر نه مجادله در آخرت آید
و وقوع مخاصمت مذکوره در قیامت روی نماید و مظنه این محاجه در دنیاست در آخرت نیست مگر آنکه محاجه
بکتاب خدای در دنیا محاجه عند الله دارند یا محاجه مذکوره در آخرت یعنی گفتن مومنان مر ایشان را کفرتم
بمحمد بعد آن و قضتم علی صدقه و اقررتم انه فی کتابکم پندارید یا این که منافقان و جهودان مبطلانند گفتار
نابوده از ایشان عجیب نداند برین تقدیر تقدیم و تاخیر حاجت نبود و معنی تغیر تقدیم و تاخیر صحیح باشد ق

مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ۝

این جمله حالی دیگر است از فاعل ان یومنوا لبعد و قد کان فریق منهم یسمعون کلام الله تا آخر لا یعلمون الکتاب
صفت امیون است و الا امانی استثناء منقطع است ای لکن امانی حاصله لهم و تواند بود که الا امانی استثناء
متصل باشد از قبیل و بلد لیس بها انیس الا الیعافیر و الا العیس بود و امانی جمع امنیه است و امنیه کلام مدرج
و اقرا است ان نافیه است و هم مرفوع المحل بر ابتدا است لا یظنون استثنا مفرغ است خبر مبتدا است و جمله عطف است بر لا یعلمون الکتاب
یعنی نیست بعضی از ایشان امیانند یعنی خواندن و نبشتن ندانند منسوب اند بسوی ام نادانند چنانکه از مادر زاده شده اند
همچنانند یعنی نمیدانند ایشان کتاب یعنی توریت مگر همان چیز را که محرف و مفتراست که تحریف کنندگان توریت پرداخته
اند و افترا بدروغ کتاب خدای ساخته اند یا کتاب بمعنی کتابت دارند لا یعلمون الکتاب بمعنی لا یعلمون الکتابة
پندارند بر این وجه و ادا استثنی کتاب از ما قبل استثنی کتابت بود و کتابت مفهم شود و کتابت اولی از صریح در مرابلغ از تصریح بود

ندارند و هم یعلمون حال است از فاعل یحرفونه مفعول یعلمون محذوف است ای یعلمون انهم یحرفونه وانهم مبطلون
فی فعل التحریف وتواند بود که یعلمون منزل منزلة لازم بود وکلام بمعنی وانتم تتصفون با لعلم او انتم اهل علم شوید واین
ازباب اطناب تتمیم باشد که جنایت از اهل علم وصاحب دانش برتر است وشناعت وقباحت آن برتر است
معنی اینست ولهای ایشان را صالح برای ایمان میدارید پس ومایمان طمع میکنید ودر خبر وجودی پندارید که
ایشان ایمان آرند ودل بر تصدیق بگمارند وحال اینست که بودند طایفه از ایشان برین صفت که کلام خدای را
می شنیدند یعنی توریت را پس ایشان آنرا بعد دریافتن آن میگردانیدند وحال اینست که ایشان میدانستند که کلام
خدای را میگردانند کسانیکه کتاب خدای با وجود دانستن تحریف کنند واین چنین کار ناشایسته بر خود پسندند
از ایشان چه طمع خیر باشد وچه توقع نیکی بود یا گویند که ایشان کلام خدای را تحریف میکنند درین حال که ایشان
از اهل دانش اند کار زشت از اهل دانش زشت تر بود وکار بد از اهل علم نکوهیده تر باشد وبعضی گویند گروهی
از هفتاد هزار تن که با موسی علیه السلام در کوه طور بودند باو کلام خدای وامر ونهی او شنودند گفتند ما از خدا
شنیده ایم که میگفت ان استطعتم ان تفعلوا هذه الاشیاء فافعلوا وان شئتم ان لا تفعلوا فلا باس کلامی که شنیده
بودند گردانیدند واز ایجاب بتحریر رسانیدند وفریق منهم یسمعون کلام الله ثم یحرفونه عبارت از اینست واین
آیه وارد در شان ایشان ست وَاِذَا لَقُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَالُوْٓا اٰمَنَّا ۚ وَاِذَا خَلَا
بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ قَالُوْٓا اَتُحَدِّثُوْنَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ
لِيُحَآجُّوْكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْ ۭ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ ۝ اَوَلَا يَعْلَمُوْنَ
اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّوْنَ وَمَا يُعْلِنُوْنَ ۝ اذا القوا شرط است موصول با صله مفعول لقوا است
قالوا آمنا جزاء شرط است این شرطیه عطف است بر یسمعون کلام الله واذا درین محل برای استمرار است یعنی
این صفت در ایشان همیشه است مقید بزمانی نیست بعضهم فاعل خلا است واذا خلا شرطیه است قالوا اتحدثونهم
جزاء شرط است واین استفهام برای انکار است بر وجه توبیخ است بمعنی لا ینبغی ان یحدثونهم بما فتح الله متعلق است
باتحدثونهم واین شرطیه عطف است بر شرطیه سابق لیحاجوکم متعلق است باتحدثونهم ولام لام عاقبت است چنانچه
در لذوا للموت نه لام غرض عند ربکم متعلق است بیحاجوکم همزة افلا تعقلون برای استفهام است وفا عاطفه است
ای الا تتاملون انهم خصماءکم افلا تعقلون علة ینبغی تحدثونهم ایاهم یعنی الا تتاملون فلا تعقلون واین جمله تاکید است مر اتحدثونهم واذ خلا
مقول آن فریق است هم ازین جهت عطف نکرد ودر اولا یعلمون نیز همزه استفهام است واو عطف است ای الا یعلمون
ولا یعلمون وجمله استفهامیه مقول الله است معترضه است داخل مقول آن فریق نیست معنی اینست وقتی
که می بینند ایشان مومنان را میگویند ایمان آورده ایم وبدین اسلام ورسالت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم تصدیق

ما یتفجر منه الانهار اسم آن ست من الحجارة خبر چون خبر مقدم بر اسم شود لام تاکید که محل در آمدن او خبر بود بر اسم
در آید بر طریق و آن من شیعته لابراهیم وان له لایلا و جمله وان من الحجارة با معطوفات خویش معترضه ست برای
بیان اینکه دلها که سخت بود سخت تر از حجارة باشد و جمله وان منها لما یشقق و جمله وان منها لما یهبط معطوفه
اند بر معترضه مذکوره الله اسم ماست بغافل خبر عما تعملون متعلق ست بغافل و جمله حال ست از مفعول و
ثم قست قلوبکم که قسوت قلوب و بودن آن همچو سنگ یا سخت تر از آن کنایت ست از عدم نفوذ پند پس
چنانستی که گفت ثم قست قلوبکم من بعد ذلک فلا تخلص الیها موعظة ولا یتداخلها خشیة فلا ینالون بما تفعلون
فکانما تحسبون الله غافلا عما تعملون و جمل ثلثه یعنی معترضه مذکوره و معطوفات او کنایت اند از
اثبات لینت در حجارة که در دلهاء ایشان نیست و مشاهده سامعان صلابت سنگ را و اعتقاد سختی از
علامت انکار این معنی ست برین اعتبار سامعان تنزیل منزله منکر کرد جمله را که کنایت از اثبات لینت است
موکد بتواکید آورد و مظنه این انکار باعتبار معنی مکنی عنه بود اگرچه در تفجر و تشقق و هبوط مظنه انکار نباشد برای
تاکید انکار باعتبار معنی مکنی عنه بسنده است چنانچه دران ابراهیم ابنی وانه مات فی الثدی که کنایت ست از انی
لمحزون تحقیق شده معنی اینست و بدرستی بعضی از سنگها هر آئینه سنگی ست که چشمه میکشاید از وی جویهای آب بیرون
می آید و بدرستی بعضی از آن سنگی ست که شگافته میشود از و آب بیرون می آید و بدرستی بعضی از آن سنگی است
که از بالاء کوه میغلطد و از خوف خداء فرو می افتد و دلهاء شما این چنین نبود و برین صفت نباشد گهی از چشم شما
چشمه نگشاید و از دیده شما آبی بیرون نیاید ترسی در خاطر نیارید و از حب ریاست و خودبینی دل بر انقیاد بایمان
و توبه نگمارید و نیست خدای غافل از آنچه شما میکنید از خدای بترسید و از سنگ که از خدای میترسد کمتر میباشید
سوال خشیة بغیر حیوة و علم تصور ندارد اضافت بسوی سنگ بر چه وجه می آرد **جواب** اضافت خشیة
سوی سنگ بر وجه تقدیر خلق حیوة و علم در وست چنانچه در فلما تجلی ربه للجبل و در لو انزلنا هذا القرآن علی جبل لرایته
گفته اند و محققان در چنین خشب و تسلیم حجر پیش پیغامبر علیه السلام و تکلم شاة مسمومه و امثال آن رفته اند افتطمعون
ان یؤمنوا لکم وقد کان فریق منهم یسمعون کلام الله ثم یحرفونه
من بعد ما عقلوه وهم یعلمون ۝ همزه استفهام ست و استفهام برای انکار بر وجه توبیخ است
و فا عاطفه ست معطوف علیه محذوف ست ان یؤمنوا لکم مفعول ست مر افتطمعون ای تحسبون قلوبهم صالحة للایمان
افتطمعون ان یؤمنوا لکم جمله وقد کان فریق منهم حال ست از فاعل ان یؤمنوا یسمعون کلام الله با معطوف
خویش که ثم یحرفونه است خبر کان است من بعد ما عقلوه متعلق ست بیحرفونه در اثناء مخاطبان بنی اسرائیل مومنان
را خطاب کرد و این جمله را برای تنبیه مومنان معترضه آورد تا از ایمان بنی اسرائیل قطع طمع نکنند و از ایشان طمع ایمان

ملایم مینمود اما از جہت آنکہ احیا بنیت کاری عظیم و شانی فخیم است استعمال ذلک کرد قریب را از جہت عظمت بر صورت بعید آورد چنانچہ در الم ذلک الکتاب گفتہ اند و در وجہ استعمال ذلک بران رفتہ اند و این جملہ معترضہ است بر آیان تحقیق و تیقن مشبہ بہ تشبیہ موعود بموجود لعلکم تعقلون یعنی لکی تعقلوا بیان علت غائی ارادۃ آیات است معنی اینست ہمچنین خدائی عزوجل مردہ گان را زندہ گرداند و بعد از موت برنند گانی رساند و شما را آیات قدرت کاملہ و علامات حکمت شاملہ خویش نماید و براہ شک و شبہ از دلہای شما بکشاید تا شما در یابید و بسوے ایمان و ایقان بشتابید ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ قلوبکم فاعل است مر قست من بعد ذلک متعلق است بقست جملہ عطف است بر مضمون قصہ ہای سابق ای کفرتم فآمنتم و عصیتم فتبتم و امرتم بقتل انفسکم فقبلتم و قتلتم و عاہدتم و نقضتم العہد و امرتم بذبح البقرۃ فقلتم للرسول اتتخذنا ہزوا فاشتریتموہا بثمن قال قد یحمشوہا و کانت احوالکم مختلفۃ و طباعکم متلونۃ و قلوبکم لینۃ قابلۃ لقبول الوعظ صالحۃ لنفوذ النصح ثم قست قلوبکم معنی اینست پیش ازین از شما گاہی کفر بودی و گاہی ایمان روی نمودی گاہی عصیان آمدی گاہی توبہ در دل در آمدی یعنی دلہای شما نرم بود قابل قبول پند و صالح برای نصیحت نمیود پس دلہای شما بعد وقوع واقعات مسطورہ و مشاہدات آیات و دلائل مذکورہ سخت گشت و بقسوت پیوست پس نرم نشود برای قبول نصیحت و شرم نکند از وقوع فضیحت تورات گردانیدید و از خدای نترسیدید و بران جبر ماندید وعدہ کردید پیغمبر یکہ مبعوث خواہد شد ایمان بدو خواہیم آورد و او را در ہر چہ بیاریم تصدیق خواہیم کرد چون مبعوث شد حب ریاست غالب آمد ایمان نیاوردید متابعت نکردید بر کفر اصرار نمودید دل را بر حق بستید و کار شما در تصمیم بر کفر و اعراض از حق بمثابہ رسید کہ لتجدن اشد الناس عداوۃ للذین آمنوا الیہود در شان شما نازل گشت ایمان شما بر حکم نوآمن لی عشرۃ من الیہود آمن فی الیہود کلہم یا ستبعادیست فہی کالحجارۃ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً فی مبتدا است کالحجارۃ خبر مبتدا است جملہ عطف است و ثم قست قلوبکم عطف است بر فعل بفاء بتعقیب و کاف برای تشبیہ است مقصود تشبیہ دلہا ایشان بحجارۃ است در سختی و غرض تشبیہ بیان حال مشبہ است بحال او کہ قسوت ثم قست قلوبکم معلوم شدہ بود و مقدار حال سختی او از تشبیہ او بحجارۃ معلوم شود او اشد قسوۃ عطف است بر کالحجارۃ بحذف مضاف ای فی مثل الحجارۃ فی القسوۃ او مثل شی ای او اشد من الحجارۃ یا بغیر حذف مضاف ای فی مثل الحجارۃ او شی اشد قسوۃ معنی اینست پس آن دلہا سخت ہمچو سنگہا یا از روی سختی سخت تر از آن باشند وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهٰرُ ؕ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَآءُ ؕ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ ؕ وَمَا اللّٰهُ بِغٰفِلٍ عَمَّا تَعْمَلُوْنَ

بر خلاف این بود و آثار آن بر ضد این باشد وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَأْتُمْ فِيْهَا نفسا مفعول است مر قتلتم فادراتم عطف است بر قتلتم فیها متعلق است باداراتم واذ قتلتم عطف است بر واذ قال و این هر دو یک قصه است صدر این قصه اینست و پایان قصه بالا گذشت از جهت تعدد جنایت و تضمن هر یکی تغییر و تشنیعی علاحده را دو قصه داشت و در عطف بواو ترتیب نبود تقدم و تاخر زیان نکند معنی اینست و یاد کنید ای بنی اسرائیل چون شما نفسی را کشتید پس یکدیگر مخالف گشتید و از قتل او تبری جستید و کلمات مدافعت گفتید این خطاب بفعل بعض هر کل راست این نوع خطاب بطریق التفات الی الغیر انکم السارقون رواست وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُوْنَ ۝ واللہ مرفوع بر ابتداست مخرج خبر مبتدا است ما کنتم تکتمون بمفعول مخرج و مخرج اگرچه بر نسبت وقت خطاب ماضی است لیکن بر نسبت وقت اختلاف و تدافع مستقبل است تا عمل فاعل بمعنی ماضی نیاید خلاف قاعده نخواهد نمود و جمله حال مقدره است از قبیل جاءنی زید معه صقر و هو صائد به غدا معنی اینست و حال اینست خدای بیرون آرنده است انچه شما پنهان میکردید و ظاهر کننده است انچه شما پوشیدید فَقُلْنَا اضْرِبُوْهُ بِبَعْضِهَا عطف است بر محذوف و فاء فصیحه است و پیش از و چند جمله معطوف علیها محذوف است و بعد ازین چند جمله محذوف است تقدیر کلام اینست واذ قتلتم نفسا فادراتم فیها فامرتم بذبح البقرة المذکورة فذبحوا ها فقلنا اضربوه ببعضها فحی الله ذلک المقتول واریکم هذه الآیة العظیمة فاخبر ذلک المقتول وقال قتلنی فلان و فلان فخر منا فاخذ او قتلا وضمیر اضربوه عاید بر مقتول است وضمیر ببعضها عاید است بر بقره موصوفه مذکوره معنی اینست پس گفتم ما بزنید این میت را بجزوی از بقره مذکوره و مذبوحه موصوفه مسطوره تا آن مقتول زنده شود ذکر قاتل خویش کند پس امتثال امر مذکور کردیم میت را ببعض بقره مذبوحه زدید مقتول زنده گشت و خون از رگهای او میرفت تقریر کرده که فلان و فلان برادران او و دران یا برادر زادگان من بر حسب اختلافی که در صدر قصه گذشته گشتند و قتل نفس معصوم را بغیر خیانتی که جریمه عظیمه و معصیتی فخیمه است مرتکب گشتند این گفت شبهه ایشان بود باز همدران ساعت مرد مرده قاتل مرا اگر فلان کشت نه اهل قریه از قساوت و عزامت رستند و در بعض بقره مذبوحه که بر مقتول فرو زند اختلاف است که کدام بعض بوده حیات مقتول بزدن آن روی نمود بعضی زبان و بعضی گوشت ران راست پندارند و بعضی استخوان بن دم و بعضی پاره گوشتی که میان دو کتف است مراد دارند كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى وَيُرِيْكُمْ اٰيٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ۝ کذلک صفت مصدر محذوف است مر یحی و اللہ فاعل یحی است الموتی مفعول و یریکم عطف است بر یحی اللہ ای احیاء و اراءه مثل احیاء هذه الایة یحی اللہ و یریکم آیاته فی تعلق کل منهما بقدرته الکاملة من غیر تعلق له بقدرة قادر و آخر ذکر احیاء مذکور اگرچه قریب بود و در اشارت بسوی آن استعمال هذا

آمده گفتند ای موسی اکنون بحق آمدی و در تحقیق در آمدی که این چنین بقره ممتاز از سائر بقرات موسوم
بدین سمات سزاوار آن بود که در و این چنین خاصیت باشد و از و این نوع اثر بظهور پیوندد پس آن بقره
را تجسس کردند هر کسی یافتند ببهای گران خریدند پس آنرا ذبح کردند و این امر را در امتثال آوردند و
نزدیک نبودند که این فعل کنند و نمیخواستند که دم این کار زنند و در قصه آورده اند که مردی را یک پسر
خرد بود گوساله برین رنگ درین شکل داشت آن گوساله را به نیت آن پسر در مرغزاری گذاشت
تا دران مرغزار بچرد و افزاید شاید آن پسر او را کار آید در وقت گذاشتن بخدای سپرد بعد آن مرد بمرد و آن پسر
یتیم بود مادر او را پرورش مینمود و بچه مذکور در حق مادر و پدر مهری داشت دل بر رعایت و طاعت ایشان
میگماشت چنانچه حکایت کرده اند که روزی بچه مذکور در حیات پدر دری نفیس به پنجاه هزار درم خرید کرد چون خصم
در را در خانه برای ادای مال آورد پدر را در خواب یافت به بیدار کردن او نشتافت بر خصم گفت کلید صندوق
بر پدر است صبر کن تا بیدار گردد صندوق بگشاید مال بدهد بعد ساعتی خصم در گفت ده هزار درم من از قیمت
در کم میکنم پدر را بیدار بکن و مال بیار بهاء در مذکور بزودی بر من بسپار پسر گفت بیدار کردن پدر نتوانم
اگر به بیداری پدر توقف کنی بیست هزار درم خرید گردانم تا پدر در خواب بود خصم از جهت شتابی بهاء در کم
میکرد و پسر از جهت ادب که از خواب بیدار نکند در بهاء دری افزود و بعد مردن پدر و رفتن مال هیزم کشیدی
و در هیزم کشی رنج دیدی نیمی بهاء هیزم بروح پدر صدقه کردی و نیمی در نظر مادر آوردی مادر آنرا قوت خود و
قوت او ساختی و بکار معاش خانه پرداختی المقصود چون در هیزم کشی آن پسر مدتی گذشت در رنج و تعب بنهایت
پیوست یکایک آوازه شنید و از هر کسی خبر در گوش او رسید که بنی اسرائیل را این چنین بقره حاجت است میجویند
و در راه حاصل کردن می پویند ندا میکنند که هر که این چنین بقره دارد برای فروختن پیدا آرد تا آنرا بها بستانیم
و ثمن آن بدهانیم بر مادر این حکایت رسانید و پیش او قصه روشن گردانید مادر گفت پدر تو گوساله بدین شکل
به نیت تو داشته و در چنین مرغزاری برای چریدن گذاشته آنرا بجو شاید دریابی و بفروشی و بهاء آن بیابی
پسر مذکور در طلب گاو شتافت در مرغزاری که مادر او نشان گفته بود یافت گاو مذکور هر چند که وحشی بود کسی را
انقیاد نمینمود بمجرد آنکه آواز آن پسر شنید پیش او منقاد گشت و نرمید آنرا گرفته می آورد و طرف خانه میبرد بنی
اسرائیل چهل سال در طلب این چنین گاوی بودند و در جستن آن کوشش مینمودند گاو مذکور را بر دست آن
پسر دیدند بهاء نیک طلبیدند پس هر چند که از جهت پرسیدن مادر توقف میکرد چنانستی که بهاء گاو مذکور را
در ازدیاد می آورد تا بهاء او بزر مقرا پری پوست گاو مذکور رسید و قیمت او برین اندازه انجامید مادر
بفروختن رضا داد پسر دل بر فروختن نهاد بر والدین اثرها دارد در دنیا و آخرت ثمره عجیب می آرد و حقوق والدین

وآن اینست من لیس نعلا صفراء قل همه لقوله تعالی تسر الناظرین و بعضی در صفراء بودن او بمعنی سوداء رفته
اند چه در عرب صفره بمعنی سواد آمده است چنانچه در جمالغیب جمادات صفر گفته اند و این صحیح نیست
زیرا که سواد را توصیف بفاقع نیامده بلکه اصفر فاقع اسود حالک مستعمل شده قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ
يُبَيِّنْ لَّنَا مَا هِيَ ۙ إِنَّ الْبَقَرَ تَشٰبَهَ عَلَيْنَا ۚ وَإِنَّا إِنْ شَاءَ
اللّٰهُ لَمُهْتَدُوْنَ ۝ جمله ان البقر تشابه معلله است مر طلب بیان صفت بقره مذکوره از موسی صلوات الله وسلامه
علیه و تاکید او از جهت ظهور امارت انکار مخاطب است که فافعلوا ما تومرون پس علامت آنست که بر اعتقاد موسی
امر بقره مذکوره بر ایشان واضح شده متشابه نماند موسی را منکر متشابه بودن بقره داشتند جمله را با توکید آوردند
و جمله و انا ان شاء الله لمهتدون تا آخر معترضه است متضمن بوعده امتثال است چون موسی علیه السلام از ایشان
اتتخذنا هزوا شنیده بود ظاهر آنست که او را در شان اهتداء ایشان انکار مینمود در بیان حکم اهتداء و انکار
کردند و جمله را بتواکید موکد آوردند معنی اینست گفتند ایشان بخواه برای ما را از پروردگار خود که صفت این
بقره چیست برای ما بیان کند و ببیان آن صفت بکلی اشتباه از خاطر ما برون افگند بدرستی کار مذکور
بر ما متشابه شده و هنوز بر خاطر ما بوضوح و ظهور نیامد بدرستی ما ان شاء الله هر آئینه راه راست یابنده ایم و
کاری را که فرموده میشویم بجا آرنده ایم قَالَ إِنَّهُ يَقُوْلُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا ذَلُوْلٌ تُثِيْرُ
الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ ۚ مُسَلَّمَةٌ لَّا شِيَةَ فِيْهَا ۚ قَالُوا
الْئٰنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ ۚ فَذَبَحُوْهَا وَمَا كَادُوْا يَفْعَلُوْنَ ۝ ع ۱۰
لا ذلول صفت است مر بقره را و حرف نفی خبر منفی است چون الجماد جسم لاحی و آذیتنی بلا جرم تثیر و تسقی
صفت اند مر ذلول را و لا در و لا تسقی زائده است برای تاکید همچو سایر حروف زوایده و تواند بود لاء دوم
زائده نباشد از تثیر لا محذوف بود چنانچه در و علی الذین یطیقونه و جمله لا تثیر الارض و لا تسقی الحرث صفت
لا ذلول باشد یا بیان او یا تعلیل او بود مسلمة صفتی دیگر است لا شیت فیها حال است یا صفتی دیگر
فا در فذبحوها فصیحه بود و معطوف بر جمله محذوفه باشد ای قالوا کذا فتحبسوا البقرة فوجدوا بقرة موصوفة بهذه
الصفات فاشتروها فذبحوها و ما کانوا یفعلون عطف است یا حال است معنی اینست موسی گفت بدرستی خدا
میگوید که بقره که بکشتن آن امر شده و بذبح او خطاب آمده بقره است غیر ذلول یعنی غیر بقره است غیر ذلول
یعنی بقره که بروی مذلت بگمارند و بمشقت عمل بسپارند نه زمین را بشگافد و نه کشت را آب دهد سالم
داشته شده از عیوب گاوان یا مسالم داشته شده است از اختلاط الوان نیست در وی نقشی و
نگاری و اثر داغی و فکاری یکرنگ است یا زردی او رنگی دیگر خلط نشده چنانکه بیرون او و حوافر او همه زرد

خداست میگوییم قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَّنَا مَا هِيَ ط ادع مقول قالوا است یبین لنا
جواب امر است بغیر فا مجزوم شدہ ماہی جملہ استفہامیہ کہ سوال از صفت بقرہ است بتاویل یبین لنا ما صفتها
آمدہ معنی اینست ایشان از موسی دعا جستند ادع لنا ربک یبین لنا ماہی گفتند یعنی از پروردگار خویش
بخواہ تا صفت این بقرہ بیان کند و ترددی شبہ از دل ما بیرون افگند قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ
لَّا فَارِضٌ وَّلَا بِكْرٌ ط عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ ط فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ ○
انہ یقول مقول قال است وانہا بقرۃ مقول یقول است وتاکید ہر دو جملہ از جہت دفع تردد است زیرا کہ
ایشان در بیان کردن خدای تردد داشتند کہ بیان خواہد کرد یا نہ ہم ازین جہت یبین لنا با ضمار ان جواب
امر انداختند و در یبین نیز تردد بود تا کدام صفت در بیان وی خواہد نمود از جہت دفع تردد در یبین انہا
بقرہ مولد آورد و فارض گاو پیر را گویند و جوان نوخاستہ را بکر نام کنند گاوی را کہ بیان پیر و جوان است
عوان خوانند لا فارض ولا بکر صفت اند مر بقرہ را ولا در ہر دو محل خبر منفی شدہ چنانچہ الجواد لا یحی الجرلا عالم
چون ایشان اسماء اجناس اند عدم مطابقت ایشان با موصوف در تذکیر و تانیث زیان نکند عوان بین
ذلک بدل است یا بیان است بر طریق اشتراکی ابیض و اسود ابلق و اطعمی حلو او حامضا مر او ذلک اشارت است
سوی مذکور از فارض و بکر بین کہ مضاف نشود مگر سوی متعدد اضافت او سوی ذلک باعتبار تعدد معنویست
فافعلوا سببیہ است چہ قول مذکور متضمن بیان صفت بقرہ مذکورہ است و سبب است برای فعل ذبح چنانستے
کہ کسی گفت الآن عرفتم صفت البقرۃ التی تومرون بذبحہا فافعلوا ما تومرون معنی اینست بدرستی پروردگار
من میگوید بدرستی گاوی کہ بکشتن آن امر کردہ میشوید عوانست یعنی گاویست کہ نہ پیر است و نہ جوان است
چون صفت بقرہ کہ بذبح آن امر کردہ میشوید دانستید پس بکنید انچہ بدان ما مور گردید قَالُوا ادْعُ لَنَا
رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَّنَا مَا لَوْنُهَا ط قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ ط
فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ○ تعلق ما لونہا با یبین لنا و وجہ تاکید نہ یقول انہا بقرۃ بالا گذشتہ
و وجہ مستانف بودن قالوا بیشتر رفتہ صفراء صفت است مر بقرہ فاقع لونہا صفتی دیگر است جملہ تسر الناظرین
صفتی دیگر است معنی اینست گفتند ایشان بخواہ برای ما را از پروردگار خویش تا بیان کند برای ما
کہ رنگ بقرہ چیست سپیدی یا سیاہی سرخی یا زردی است گفت موسی بدرستی پروردگار من میگوید کہ بقرہ
مذکورہ بقرہ زردہ آمدہ کہ خالص است رنگ او یعنی مخلوط با رنگی دیگر نشدہ باشد کہ نازشاد سیکند و نبرد
رنگ خویش در دل ایشان مسرت می افگند چہ رنگ زرد بالطبع موجب مسرت گویند و بمشاہدہ این رنگ شادی
جویند چنانچہ از امیر المومنین علی رضی اللہ تعالی عنہ مرویست واثری بر وقف کتاب با ثور و محکی است

ایشان وامر معروف کنندگان بنجات پیوستند حال ساکنان چه خواهد بود وایشان را چه روزی خواهد نمود عکرمه
گفت ساکنان را حکم امر کنندگان است حکم ایشان حکم ناجیان است ابن عباس قبول سخن بغیر دلیل سایغ
ندید از عکرمه مذکور دلیل آن پرسید عکرمه گفت چون امر معروف فرض کفایت باشد در فرض کفایت بجا
آوردن بعضی همچو بجا آوردن کل بود ابن عباس را برین سخن بهجت روی نمود عکرمه را رضی الله عنه جایزه فرمود
وَاِذْ قَالَ مُوْسٰى لِقَوْمِهٖٓ اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوْا بَقَرَةً
عطف است بر واذ اخذنا میثاقکم ای ذکروا اذ قال موسی لقومه وقال در محل خبر است باضافت اذ وامر کردن
خدای عزوجل بذبح کردن گاوی وکشتن حیوانی که مرده زنده شود بذات خویش چیزیست که سامع را در تردد
آرد ومتکلم اورا در حکم سائل پندارد جمله را با تاکید آورد چنانچه در انی لبست کاحد منکم انی ابیت عند ربی یطعمنی
ویسقین گفته اند معنی اینست یاد کنید هنگامی که موسی از قوم خود ذبح کردن گاوی جست ایشان را ان الله
یامرکم ان تذبحوا بقرة گفت یعنی بدرستی خدای شما را میفرماید که گاوی را ذبح کنید وبعضی از گوشت آن بر تن
بزنید روایت کرده اند در بنی اسرائیل پیری غنی بود او در زادگان وبعضی گویند برادرزادگان فقیر داشت
ایشان نظر بر مال او داشتند چون حیات او دراز کشید دل بر کشتن او گماشتند گشتند در راه انداختند بدعوی
قسامت او پرداختند در حق مقتولی که قاتل او معلوم نبود قسامت ودیت چنانچه در شریعت ماست در شریعت
موسی هم بود وشریعت موسی علیه السلام همین نوع قسامت که در شریعت ماست میفرمود قسامت ودیت او بر
نزدیکترین دو قریه متوجه گشت وبقبول وانقیاد پیوست اهل قرب با آنکه بقبول قسامت وادا غرامت شتافتند
وچون خود را برای از کشتن میدانستند از موسی خواستند تا دست بدعا بر آرد شاید خدای قاتل اورا پیدا
آرد چنانچه در آیت دیگر آمده است واذ قلتم نفسا فادارأتم فیها والله مخرج ما کنتم تکتمون موسی صلوات الله
علیه از ایشان ذبح بقره جست ان الله یامرکم ان تذبحوا بقره گفت یعنی خدای شما را ذبح کردن بقره می بفرماید
تا شما را علامت قدرت خویش نماید قَالُوْٓا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا ؕ قَالَ اَعُوْذُ بِاللّٰهِ اَنْ
اَكُوْنَ مِنَ الْجٰهِلِيْنَ قالوا وقال تا آخر جمله مستانفه است قال در جواب ماذا قال وقالوا در جواب
ماذا قالوا ضمیر منصوب یعنی تا مفعول است مرا تتخذ هزوا مفعول دوم است جمله مقول قالوا است واستفهام برای
انکار بر وجه توبیخ است آن اکون بتقدیر من ان اکون من الجاهلین مفعول اعوذ بالله است جمله مقول
قال است معنی اینست گفتند ای موسی بر ما استهزا میکنی وما را در خیر سخر می افگنی چه نار بستن کاری سوی
کسی که لایق آن کار نیست سخر باشد ونسبت کسی بکاری که ملایم او نباشد استهزا بود موسی گفت بخدا پناه
میگیرم از اینکه من از نادانان باشم وعیب نادانی بپذیرم که سحر کار نادانان است کار نادانان نمیجویم آنچه فرمان

ایشان و مر آیندگان بسماع از مشاهده کنندگان یا برسیدن وحی قرآن یا گویند گردانیدیم عقوبت مذکوره را
منع و زجر مر حاضران واقعه مشاهده کنندگان آن و مر آیندگان که این خبر خواهند شنید از مردگان یا بوحی قرآن
یا گویند گردانیدیم قریه اصحاب سبت را که اهل آن بودند شدند عبرت مر قرای دیگر که پیش او و پس او
بود و قری مذکوره را هیبت و رهبت مشاهده مسخ مذکوره روی نمود گردانیدیم این عقوبت را موعظت عظیم مر متقیان
و پند فخیم بر پرهیزگاران تا بر تقوی ثابت ماند و پرهیزگاری لازم دانند **قصه سبت** آنست که در زمان
داود علیه السلام که برای عبادت یهودیان روز جمعه متعین شده بود ایشان را برای اختیار عبادت روز شنبه
سانح نمود از شومی تغییر تعین خدا و اختیار تعین هوا روز شنبه فتنهٔ ایشان گشت و عاقبت آن بعقوبت پیوست
چه ایشان را روز شنبه شکار ماهی حرام بود از جهت ابتلاء ایشان در روز شنبه ماهی بسیار بر روی آب مینمود
ایشان در روز منع صید کثرت ماهی میدیدند در حسرت آن چون ماهی بی آب می طپیدند تا آنکه حیلهٔ ناپسندیده
اختیار کردند و خود را در ورطهٔ بیفرمانی آوردند روز شنبه دام می انداختند تا خطیره صید ماهی میساختند روز
یکشنبه ماهی را بیرون می آوردند و در خانهای خویش میپزدند میگفتند ما روز شنبه ماهی را هم در آب میداریم
و از آب در روز یکشنبه بیرون می آریم چون خدای ایشان را در ین عمل در حال نگرفت دانستند که این عمل
از ما صلاح پذیرفت استحلال کردند و در معرض تصویب و تجویز آوردند میخوردند و میفروختند و هر کسی را
میدادند و در شهرهای دیگر نمی کرده برای فروختن میفرستادند چهل سال بعضی گویند هفتاد سال بر ین حال
گذشت و از بهاء ماهی ایشان را غنا و ثروت حاصل گشت و شکار کنندگان ماهی سوا زنه هفتاد هزار نفر
بودند و سوا زنه دوازده هزار آدمی از شکار ماهی احتراز مینمودند بدین حیله و تدبیر عصیان میکردند و واجب
امر و نهی بجای می آوردند تا آنکه میان ساکن خویش و ساکن ایشان سدی ساختند و فرزندان و توابع خویش
را از ملاقات ایشان باز داشتند چون بمصلح از مفسد جدا گشت فرقهٔ مجرمان بعقوبت پیوست همه مسخ شدند
بوزنه گشتند سوا زنه دوازده هزار مرد که ناجی بودند مر مسخ شدگان را میگفتند الم آنهکم عن ذلک یعنی ما
شما را از ین نهی نمیکردیم و بر باز ماندن این معصیت نمی آوردیم ایشان این سخن می نشنیدند سر می جنبانیدند
میگریستند و یکدیگر می نگریستند بعد سه روز هلاک شدند و همه در فنا آمدند بادی پیدا شد همه را در دریا انداخت
و زمین را از لوث ایشان پاک ساخت **روایت** کرده اند ابن عباس رضی الله تعالی عنهما این آیت
بخواند و سیل از خشم بیراند عکرمه رضی الله تعالی عنه بر و در آمد و با او در ین باب بسخن آمد ابن عباس رضی الله
تعالی عنهما گفت در ین آیت یعنی آیت ولقد علمتم الذین اعتدوا منکم فی السبت اندیشه میکردم و دل را بر فهم
کردن معنی و دریافتن بمفهوم آدمی آوردم که بیفرمانی کنندگان روز سبت بوزنه گشتند و باز دارندگان

سوال در افادت مذکور وجه تاکید بقسم ولام وقد چه بود وجهت ایراد جمله سوگند بتواکید چه باشد جواب
چون ایشان عبرت نداشتند وارتکاب معصیت نمیگذاشتند این معنی علامت انکار لزوم عبرت گرفتن وانکار
وجوب نپذیرفتن است بدین جهت ایشان را تنزیل منزله منکر مصر بر انکار گردود در کلام تواکید آورد معنی اینست
هر آئینه بدرستی دانسته آید شما آنرا که تعدی کردند ودر سبت یعنی روز شنبه بگرفتن ماهی که درین روز ایشان را
حرام بود از حد در گذشتند فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ظ لهم متعلق است
بقلنا قردة خبر کونوا است خاسئین خبر دوم است مر کونوا را صفت قردة نیست چه اگر صفت قردة بود جمع سلامت
مستقیم نیاید وکونوا قردة خاسئین بمقول قلنا است واین گفتار در حق کافران مذکور کنایت است از قردة
شدن ایشان تعبیر بکنایت کرد صارواقردة بتصریح نیاورد لانه یصرح والکنایة ابلغ من التصریح معنی اینست پس گفتیم
مر ایشان را باشید بوزنگان مطرودان خوار شدگان فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا
وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ○ وما خلفها عطف است بر ما بین یدیها وموصول با صله مجرور لام است و
جار ومجرور متعلق است بنکالا ونکالا مفعول دوم است مر جعلنا وموعظة عطف است بر نکالا للمتقین متعلق است
بموعظة وجمله جعلنا عطف است بر فقلنا ای فجعلنا عقوبتهم جعلهم قردة عبرة ومنعا لما بین یدیها وما خلفها
اگر ما بر حقیقت خود باشد وعبارت از ذنوب بود ما بین یدیها عبارت از ذنوب گذشته حاضران واقعه
دارند وما خلفها عبارت از ذنوب آینده ایشان نپندارند وباز ماندن از ذنوب گذشته بترک عود بود و
از آینده بترک فعل باشد وتواند بود ما بمعنی من دارند وما بین یدیها وما خلفها عبارت گذشتگان وآیندگان
نپندارند نکال ومنع در حق گذشتگان باعتبار اخبار بدان در کتب سابقه بود ودر حق آیندگان بسماع خبر این واقعه
از مردمان یا بوحی قرآن باشد وتواند بود بر تقدیری که از ما معنی من مراد شود ما بین یدیها عبارت از حاضران
واقعه باشد چه مفهوم بین یدیها مکان قریب است پس بضرورت ما بین یدیها عبارت از حاضران واقعه بود
نه از گذشتگان وما خلفها چنانچه مفسران گفته اند عبارت باشد از آیندگان کلام متضمن ذکر گذشتگان نباشد
نسبت عبرت سوی ایشان نبود وهیچ اشتباه نشود بعضی ایمه تفسیر جعلنا ها حامد بر قریه اصحاب سبت داشته اند
وما بین یدیها وما خلفها عبارت از قری که پیش وپس آن قریه بود پنداشته بدین وجه عود ضمیر بر غیر مذکور
می آید وحمل نکال بر ذات قریه بعید ننماید مگر آنکه گویند قریه که بطور اصحاب سبت فرود مدلول اصحاب سبت باشد وبجذف مضاف
بتقدیر فجعلنا عقوبتها ومسخها نکالا یا بروجه مبالغت بر طریق زید عدل حمل مذکور مستقیم بود معنی اینست پس
گردانیدیم این عقوبت را عبرت ومنع از بر باز ماندن حاضران واقع از گناهان گذشته بترک عود وباز ماندن
از گناهان آینده بترک فعل ما گویند گردانیدیم این عقوبت را نکال ومنع مر گذشتگان یا جبا آنان در کتب

یاد دارید و دل بر یاد داشتن آن بگمارید تا پرهیزگار شوید و متقی گردید ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ
عطف است بر اخذنا میثاقکم معنی اینست شما میثاق را قبول کردید پس بعد قبول روی گردانیدید سوال درین
آیت خطابات سابقه و آیت بصیغهٔ جمع مر بنی اسرائیل راست درین بعد ذلک بکاف خطاب واحد کر است
جواب خطاب بکاف درین بعد ذلک همچو خطابات سابقه و آیهٔ مر بنی اسرائیل راست و ایراد صیغهٔ واحد بعد تعبیر
بصیغهٔ جمع رواست و این را در اصطلاح علم معانی شبه التفات گویند و دلالت بر اتحاد و بودن این جماعت همچو یکذات
جویند فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخٰسِرِيْنَ ○ لولا امتناعی است دلالت میکند
بر انتفاء خسران از جهت وجود فضل خدای و رحمت او پس این جمله دلالت بر وجود فضل کند و وجود فضل و رحمت از مفهوم
شود فضل الله مبتدا است و رحمته عطف بر وست و خبر مبتدا یعنی موجودان محذوف است لکنتم من الخاسرین
جواب لولاست و جملهٔ فلولا فضل الله معترضه است برای بیان تحقق فضل و انتفاء خسران باتوتی و اعراض ایشان
معنی اینست اگر نبودی فضل خدای بر شما و رحمت او بعد از اعراض بداون ایمان هر آئینه میبودید شما از زیان دگان
مستحق خلود در زیران چه زیان زدگی ازین بالاتر بود و کلام خسران ازین بیشتر باشد و این دلالت میکند بر آنکه
بر ایشان فضل خدا شد و بدولت ایمان پیوستند و بکفر کفران خائب و خاسر نگشتند وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِيْنَ
اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ اعتدو صلهٔ الذین است من بیانیه است فی السبت متعلق است باعتدوا و علمتم
بمعنی عرفتم متعدی است سوی یک مفعول موصول با صلهٔ مفعول است مر علمتم این جمله معترضه است برای تنبیه
مخاطبان و باز داشتن ایشان از عصیان بیان حال گروهی که این چنین جریمه آوردند و این نوع کنه کردند و بر ایشان
فضل نشد معذب گشتند و بخیبت و خسران پیوستند سوال و لقد علمتم اخبار از دانستن مخاطبان است و در
اخبار از حال مخاطبان که بر حکم المرء اعلم بحاله حال خود را سزاوار تر اند برای اعلام حکم نباشد و هم چنین اعلام بعالم
بودن متکلم بعلم مخاطبان چه همه دانند که او همه دان است پیش عقل مفید نبود پس چون فائده خبر که اعلام حکم است
و لازم فائده خبر که اعلام مخاطب بعلم متکلم است صحیح ندارند و درین کلام خبر و لازم فائده خبر متحقق نپندارند جواب
بمعصیت و عقوبت اصحاب سبت عالم بودن مخاطبان از لزوم عبرت گرفتن و وجوب متعظ گشتن ایشان
کنایت نبود پس و لقد علمتم الذین اعتدوا منکم بمعنی لقد لزمکم العبرة و وجب علیکم التحرز عن المعصیة باشد چه عالم
بودن بعقوبت عاصی مستلزم عبرت گرفتن و موجب متعظ گشتن است و افادت کلام بمعنی مکنی عنه متعلق است
و افادت معنی مکنی عنه درین کلام متحقق است این کلام بدین اعتبار مفید لزوم عبرت و الفاظ باشد باعتبار
معنی مکنی عنه اعلام بثبوت حکم کند چنانچه در حدیث ان له دسما که کنایت از استحباب مضمضه بعد شرب لبن است
و در ان ابراهیم ابنی و انه فات فی الندی که کنایت از اندوهگین بودن و غمگین گشتن است تحقیق شده

آن هنگام رکه بر عمل کردن بتوریت با شما میثاق گرفتیم و جبرئیل را ببر داشتن کوه بالاء شما تا شما عبد بپذیرید امر
کردیم برین معنی رفع طور مقدم بر میثاق باشد و عطف بواو مقتضی ترتیب نبود اگر برین وجه و رفعنا را حال گویند
و در حال مذکور بر نسبت عامل معنی مضی جویند بتقدیر قد بود و در تقدم رفع طور بر میثاق صریح باشد و اگر از عهد مذکور
عهدی که ایشان با موسی علیه السلام برای قبول کردن مضمون کتاب کرده بودند دارند رفع طور بعد ابا آوردن
ایشان از ایفاء عهد مذکور برای الزام ایفاء آن پندارند برین وجه معنی چنین گویند یاد کنید چون گرفتیم میثاق شما
ای بنی اسرائیل که بکتابی که بیاید عمل کنید و دم اطاعت اوامر و نواهی او زنید چون توریت آمد تکالیف شاقه
دیدید عمل نکردید و از انقیاد کردن ابا آوردید برای ایفاء عهدی که کرده بودید جبرئیل را برفع طور بالاء شما امر
کردیم بتخویف و ترهیب شما را بر ایفاء عهد مذکو آوردیم **سوال** قبول کردن کتاب داخل ایمان بود و رفع طور برای
قبول کردن کتاب اکراه بر ایمان باشد بر حکم لا اکراه فی الدین اکراه بر ایمان منتفی است رفع طور که متضمن اکراه بر ایمان است
بر چه وجه مبنی ست **جواب** در تفسیر آورده است غیر ذمی و معاهد را اکراه بر ایمان سزد آنجا بر اسلام شایان بود
قتال و ابعاد و قتل ذهب با کفار که از بادشاه است همه دانند که از باب اکراه است و آیه لا اکراه فی الدین بآیت
قتال منسوخ شده و حرمت اکراه ذمیان و معاهدان بر دین از جهت حرمت و نقض عهد و امر ادعوهم و ما یدینون
آمده با اینکه آیة الاکراه فی الدین نفی اکراه از عباد ست بدلیل آنکه بر قول بعضی مفسران از نفی اکراه معنی نهی که مخصوص
بعباد بود مراد است چون امر برفع طور که فعل خداست متناول نفی مذکور نیست سوال مذکور بر آیة و رفعنا فوقکم
الطور بی معنی است در فعل کسیکه هر چه کند حسن و حکمت بود که اشکال و در کار کسی که صفت لا یسئل عما یفعل باشد
چه سوال **روایت** کرده اند که کوه مذکور موازنه یک فرسنگ در یک فرسنگ و بعضی گویند پنج فرسنگ در
پنج فرسنگ و لشکرگاه ایشان نیز همبرین مقدار زمین فرود آمده مینمود بعضی از کوه مذکور همان کوه که میعاد موسی
برای نزول توریت بود مراد دارند و موضع مشرف شدن او بتکریم و تکلیم پندارند و بعضی گویند طور بلغت سریانی
کوه بود و لام در وی لام عهد ذهنی است برین وجه که کوهی از کوهها باشد و بعضی گویند کوه مذکور کوهی از کوههای
فلسطین که در کرانه دریا بود دارند و این قصه را اخص از قصه سابق پندارند **خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ**
وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ○ موصول با صله مفعول خذوا است بقوة متعلق بخذوا است جمله خذوا
ما آتیناکم بقوة بیان است مر اخذنا میثاقکم را بتقدیر قلنا ای قلنا لهم خذوا یا مستانفه است چنانستی که کسی گفت میثاق چه
بود آنرا بر وجه استیناف بیان فرمود ما فیه مفعول اذکروا است جمله واذکروا عطف است بر خذوا لعلکم تتقون
بمعنی لکی تتقون بیان علت غائی آتیناکم یا علت غائی اخذنا میثاقکم یا متعلق خذوا ما آتیناکم بقوة متعلق واذکروا است
معنی اینست آنچه داده ایم شما را از کتاب بقوت بگیرید و تکالیف آنرا بدل و جان بپذیرید و آنچه در وی است

عظیم دارد و مبرات بر جرمی بالا تر ازان پیدا آرد چنانچه گفته اند من تهاون بالادب عوقب بحرمان السنة و
من تهاون بالسنة عوقب بحرمان الفرائض و من تهاون بالفرائض عوقب بحرمان المعرفة نعوذ بالله من ذلک
سوال قتل انبیا که معصوم اند بحق نباشد در قتل بغیر حق چه فائده بود جواب ذکر بغیر حق برای تشنیع قاتلان است
و تصریح بناحق بودن قتل ایشان است و این را در اصطلاح معانی تتمیم گویند و هو ان یؤتی بفضلة لنکتة سوی دفع
الابهام کما فی قول الله العلام و یطعمون الطعام علی حبه مسکینا اذا طعام الطعام وقت حاجته الیه اعظم شانا عند
ربه اِنَّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَالَّذِیْنَ هَادُوْا وَالنَّصٰرٰی وَالصّٰبِئِیْنَ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْیَوْمِ
الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ
وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ ○ هاد بمعنی تهود است ای دخلوا فی الملة الیهودیة و نصاری جمع نصران است
چنانچه ندامی جمع ندمان است سموا نصاری لانهم نصروا المسیح و صابی ماخوذ است از صبا ای مال و صابیان گروهی
اند که از ملت یهودیت بیرون آمدند و مائل سوی عبادت کواکب شدند و بعضی گویند سوی عبادت ملائکه شدند و بر
قراءة و الصابئین بهمزه مهموز لام باشد مشتق از صبا ای خرج من دین الی دین یود الذین آمنوا و معطوفات او اسم
آن است من آمن بالله و الیوم الآخر اگر بدل از معطوفات بود نه از الذین امنوا فلهم اجرهم خبر آن باشد کلام
بغیر حاجت سوی قیدی درست آید و اگر من آمن بدل بعض از کل یا مبتدا باشد و جمله فلهم اجرهم خبر بود مبتدا را
با خبر خبر آن دارند برین تقدیر ازان الذین آمنوا منافقان مراد باشند ای الذین آمنوا نفاقا او بالسنتهم
این وجه اختیار صاحب کشاف است وجه اول اختیار امام قفال است چون در آیت سابق خواری کافران و
استحقاق غضب عظیم در حق ایشان ذکر کرد ذکر ایشان بر حکم و بضدها تتبین الاشیاء ملوح شد بذکر ضد ایشان
از اهل اسلام و ایمان بتقدیم ملوح سامع را تنزیل بمنزله سائل کرد جمله را بر وجه استیناف با تاکید و فصل آورد لا بمعنی لیس است خوف اسم او است
علیهم خبر لیس است جمله عطف است بر جمله سابقه یعنی فلهم اجرهم یا حال است تقدیم مسند الیه بر خبر فعلی با یلاء حرف نفی در جمله و لا هم یحزنون مفید
تخصیص نفی است بر طریق ما انا قلت هذا و ما انا سعیت فی حاجتک و این جمله عطف است بر جمله و لا خوف علیهم
معنی اینست بدرستی آنکسانیکه ایمان آوردند و آنکسانی که جهود شدند و ترسایان و صابیان بمعنی ستاره
پرستان هر که از ایشان بخدای ایمان آرد روز قیامت را که آمدنی است تصدیق دارد پس مر ایشان راست
و اجر ایشان نزدیک پروردگار ایشان از مستویات اسلام و ایمان و نیست خوفی بر ایشان و از هیچ
چیز نترسند و هم ایشانند که اندوهگین نباشند کافران اندوهگین بوند و از کردار زشت خویش اندوه کنند
وَاِذْ اَخَذْنَا مِیْثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّوْرَ ؕ واذ اخذنا عطف است بر واذ قلتم یا موسی
ای واذکروا یا بنی اسرائیل اذا اخذنا میثاقکم و رفعنا فوقکم الطور معنی اینست یاد کنید ای بنی اسرائیل

بیان معنی یهود و نصاری و صابئین

که از اداة تاکید ست استعمال کرد معنی اینست ازین مقام انتقال کنید و در مصر فرود آیید زیرا که بدرستی مر شما راست
آنچه خواستید و بدل مطعومات ادنی مطعومات ادنی یافتید در محلی که آن میروید بروید و مطعومات مذکوره بخورید
تواند بود مر لوازین مصر مصر فرعون دارند و علم شهری مخصوص پندارند بر تقدیر بودن او اسم بقعه صرف او همچو صرف
هند باشد و بر تقدیر بودن او اسم مکان صرف بانتفاء دو سبب بود و تواند بود که مصر آنکره باشد بمعنی مصری از
امصار بود و این اوفق است با روایت دیگر مطابق است چه روایت کرده اند که ایشان از تیه در مصر نرفتند بلکه
بروایتی اکثر همانجا مردند و آنانکه زنده ماندند در بیت المقدس آمدند سوال هبوط فرود آمدن از بلندی نشیبی
باشد و بیرون آمدن از تیه هبوط بچه معنی بود جواب احتمال دارد که زمین تیه بلندتر از زمین مصر بود یا انتقال
از مرتبه طعام سماوی بحضیض طعام ارضی که هبوط معنویست مراد باشد وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ
وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ ۚ و ضربت علیهم الذلة عطف است بر جمله فقلنا که در اهبطوا مقدر است یا
بر جمله فهبطوا که بعد او مضمر است و باؤ عطف است بر ضربت و تنکیر غضب برای تفخیم است بغضب متعلق است بقوله
و باؤا من الله صفت است مر غضب را بعضی این کلام را بمعنی صاروا احقاء بغضب من الله دارند و بعضی بمعنی رجعوا
ملتبسین باستحقاق غضب شدید من الله پندارند معنی اینست و نصب کرده شد بر ایشان خیمه خواری و مسکینی و این کنایت است
ازین که خواری بر ایشان پیوست و مسکینی محیط ایشان گشت ذات و مسکنت را در معنی احاطت تشبیه بخیمه کرد و
اثبات ضرب بر وجه تخییل آورد و بعضی گویند یکی از ذات ایشان آنست که صاحب شرع ایشان را اهل جزیه گرفتند
و گرفتن جزیه را از ایشان بر وجه خواری چنانچه در کتب شریعت نبشته اند بادامت رسانید و ایشان را سزاوار
غضب شدید از خدای عز و جل شدند یا گویند ملتمس بغضبی شدند باز گشتند ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ
بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۚ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ ۝ ذلک مرفوع المحل
ابتداست ان با اسم و خبر خویش مجرور باست جار و مجرور خبر مبتدا است و جمله تذییل است و یقتلون عطف است بر
یکفرون بآیات الله که خبر کانوا است بغیر الحق متعلق است بیقتلون ذلک ثانی نیز مرفوع بر ابتداست ما در بما عصوا
مصدریه است ای بعصیانهم و کونهم معتدین و جمله تذییل است معنی اینست آن یعنی خواری و مسکینی و استحقاق
غضب بسبب آنست که ایشان بآیات خدا کفر ورزیدند و آیاتی که در توریت در صفت پیغمبر ما صلی الله تعالی علیه وسلم
بود گردانیدند و پیغمبران را همچو ذکریا و یحیی بغیر حق میکشتند و مرتکب این چنین جریمه عظیمه میگشتند آن یعنی ذلت و
غضب بسبب عصیان و اعتداء است که مشتمل بر کفر و قتل انبیا است و تواند بود و ذلک بر کفر و قتل باشد یعنی کفر
ایشان بسبب عصیان و اعتداء ایشان ایشان است و این جمله مستانفه بود میان علت باشد یعنی غضب از
جهت کفر و قتل انبیا است کفر و قتل انبیا از جهت عصیان و اعتدا است چه عاصی بودن و تباهی نمودن شدی

نعوست مر قلتم علی طعام واحد متعلق است بلن نصبر معنی انیست ای بنی اسرائیل یاد دارید و در فراموشی مبارید
چون شما در تیه من و سلوی یافتید و بعد تواتر این نعمت گفتید ما هرگز بر یک طعام صبر نکنیم و بر یک جنس قناعت ننمائیم
سوال من و سلوی دو طعام بود یک طعام چرا گفتند و دو جنس را یک جنس چه نوع برخواندند **جواب**
طعام مکرر اگرچه الوان مختلف بود بی تغییر و تبدیل یک طعام گویند و بدین وحدت وحدت اعتباری جویند
جواب دیگر آنکه طعام با ادام اگرچه منضم شود یک طعام باشد و دو طعام نبود و در میان من سلوی نیز یکی طعام
بود و دیگر ادام الضمام طعام یا ادام باشد نه تعدد طعام چنانچه گویند امروز نان و گوشت خوردیم یا شیر و برنج
تناول کردیم **فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا**
وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا فادع لنا سببیست ربک مفعول است مرادع یخرج جواب امر است بغیر فا
آمده بتقدیر ان شرطیه مجزوم شده الارض فاعل است مر تنبت را و من الارض بیانی است مما و بقلها بدل است مما
صله اوست حائد محذوف است ای مما تنبته الارض و من در من بقلها بیانیه است جار و مجرور حال است از مما تنبت الارض معطوفات
دیگر معطوف است بر بقلها معنی انیست پس دعا کن و بخواه از پروردگار خویش بیرون آرد برای ما را از آنچه بزمین بروياند از تره و خیار و فوم یعنی
گندم یا سیر عدس و پیاز مار ا روزی گرداند اگر از قوم چنانچه بعضی ایمه تفسیر گفته اند سیر مراد بود از توابع سیر پیاز و از حبوب عدس مذکور شد
و ان طعامی که خواسته اند ظاهر باشد و اگر از فوم گندم مراد دارند گندم از حبوب اعلی است طعام دوری نیست لیکن نان گندم یا بقل و قثا یا صدر
دیگر از اطعمه رذیه پندارند **قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ** این جمله مستانفه است چرا که
که سائل گفت ماذا قال لهم موسی استفهام برای انکار بر وجه توبیخ است ای ما کان ینبغی ان یفعلوا کذا و جمله مقول
قال ست الذی موصول است جمله اسمیه یعنی هو ادنی صله موصول مذکور است موصول با صله مفعول الستبدلون
است بالذی هو خیر متعلق است بستبدلون معنی انیست گفت ای موسی بدل میکنید یا میجوئید چیزی را که کمتر است
بدل چیزی که بهتر است و این متضمن باد انستن قدر نعمت و خطر مرتبه آن بود و سبب استحقاق خوار کردن و غضب باشد
سوال ایشان ضم کردند این اطعمه با من و سلوی خواستند بدل کردن مقصود نداشتند این معنی استبدال
نبود و بدل کردن تنها بشد **جواب** خواستن طعامی دیگر مستلزم طلب بدل کردن است چه کسیکه طعام ادنی خورد
اعلی خوردن نتواند شکم چرقدر معهود تحمل نکند آدمی آن قدر طعامی که خورد باندازه آن طعام دیگر باز ماند و با وجود علم
کسیکه دل بر ادنی افگند بر اندازه آن اعلی را با دنی بدل کند **اِهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ**
بر طرق کلوا و اشربوا محمول بتقدیر قلنا است ای فلقنا لهم اهبطوا مصرا و جمله قلنا عطف است بر قال الستبدلون
فان لکم تعلیل است هر اهبطوا را دلیل است موصول با صله اسم آن است لکم خبر ان ای فان لکم فیه ما سألتم من مطعوماتها
ادنی امر بهبوط در مقامی بعبارت آن طعام مسطور ملوح است بر سبیل مطلوب در مقام مذکور بتقدیم ملوح جمله را سوگند آوردن را

بود ای فضربه بالعصاه فانفجرت منه اثنتا عشرة فاعل است مر فانفجرت حیناً تمییز است کل اناس فاعل است مر علم مشربهم مفعول به است این جمله صفت اثنتا عشره حینا است بحذف ضمیر ای فی حلم کل اناس مشربهم مفعول به است منها جار و مجرور یعنی من رزق الله متعلق است بکلوا واشربوا جمله واشربوا عطف است بر کلوا و کلام محمول است بر حذف قول ای فقلنا لهم کلوا واشربوا جمله عطف است بر قد علم کل اناس مشربهم فی الارض متعلق است بلا تعثوا فی الارض مفسدین حالست جمله عطف است بر کلوا واشربوا **سوال** عثی مبالغت در فساد بود ذکر مفسدین بعد او تکرار باشد **جواب** لا تعثوا را که صیغهٔ فعل است مقید بزمان است دال بر حدوث فساد دارند و مفسدین را که صیغهٔ اسم مقید بزمان نیست دال بر ثبوت فساد پندارند بر این اعتبار مفسدین که تکرار نبود یعنی لا تحدثوا المبالغة فی الفساد حال کونکم ثابتین فی الفساد باشد معنی اینست یاد کنید هنگامی که آب خواست برای قوم خویش موسی پس گفتم ما بزن بعصای خویش سنگ را پس بیرون آمد از ان دوازده چشمه آب بر عدد دوازده سبط آب شیرین و گوارا بدرستی دانست هر جماعتی از آدمیان مشرب خویش از آب روان یعنی هر سبطی آبی را که در سمت خویش روان یافت مشرب خویش دانست و سوی آن شناخت پس گفتیم ما ایشان را سیوه ها و علفهای که ازین آب حاصل شود یا انچه روزی کرده شده است شما را از سن و سلوی بخورید و ازین آب شیرین و گوارا که بسوی هر سبطی بی شرکت غیری روان کرده ایم بیاشامید و در فساد مبالغه مکنید درین حال که شما مفسدید و در سنگ مذکور اختلاف کرده اند بعضی گویند سنگ معین بود لام او برای معهود ذهنی باشد که اشارت سوی مرد غیر معین بود و بعضی گویند سنگ معین بود که از وی چشمها آب روئی مینمود لام برای معهود خارجی دارند اشارت سوی همان سنگ معین پندارند و بعضی گویند آن سنگ را آدم صلوات الله علیه از بهشت آورده طول او ده گز بگز موسی مثل قامت موسی مینمود انبیاء او را ثاعن وارث میراث رسید شعیب علیه السلام موسی علیه السلام داماد او بود بخشید موسی صلوات الله علیه آنرا بر خود داشتی و بردن او با خود در سفر یمنی عظیم پنداشتی و بعضی گویند آن سنگ را موسی از طور و بعضی گویند از قعر دریا در هنگام عبور برگرفته بود و بعضی گویند همچو سر آدمی و بعضی گویند همچو سر گاو و بعضی گویند همچو سر گربه و بعضی گویند سنگی مربع یک گز در یک گز از چهار جانب او سکان چشمه مینمود و استسقا سنتی است از سنن مسلمانان متوارثه از پیغمبران اظهار عاجزی و سر افگندگی است کاری مناسب شد گیست روایت کرده اند که سلیمان صلوات الله علیه باستسقا بیرون آمد مور چه را در دعا یافت حصول غرض که استسقا بود در دعا او دریافت قوم خود را گفت که ای قوم باز گردید شما بدعای غیر خویش یعنی بدعاء مور چه آب داده شدید موسی استسقا کرد و سنگ بشکافت از سنگ آب یافت پیغمبر ما بالای منبر استسقا کرد دعای اللهم غیثا مغیثا از دل بر زبان آورد **وَاِذْ قُلْتُمْ یٰمُوْسٰی لَنْ نَّصْبِرَ عَلٰی** طَعَامٍ وَّاحِدٍ عطف ست بر اذا استسقی ای واذکروا یا بنی اسرائیل اذ قلتم یا موسی الآیة جمله ندائیه با ما بعد خویش

پیش از تیه ماموز نفراد آن شد و بودند و ایشان سر سر جباران بقیه قوم عاد اقدام بر غزو ایشان ننمودند از شومی آن در تیه
افتادند بعد چهل سال قریه مذکور را گشادند و قصه تیه بالا گذشت و ذکر آن پیشتر رفت پس از ان قریه بجز زیدن فرمود
هر جا که خواهید و در دروازه قریه از جهت شکر نعمت کردگار و تواضع عظمت پروردگار سجده کنان در آیید و بگویید حطة
مالکم کردن گناه ست یا گویند کم کردن گناه ما را با و بیامرزیم یا آمرزیده شوید بر آنچه خطاهای که از شما افتاد و زود بیفزائیم در جهان نیکوکاران
و مزید کنیم ثواب های ایشان فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى
الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ع عطف ست بر قلنا ای قلنا لهم
هذه الاقوال فبدل الذین ظلموا و تبدیل بتخلیق متعلق بقول آخرین ست چنانچه گویند قال فلان اربع مسائل و خالفه
فلان فی الاخیرة موصول با صله فاعل ست مر بدل قولا مفعول اول ست و مفعول دوم که با یا ست محذوف ست
ای فبدل الذین ظلموا بالقول الذی قیل لهم قولا غیر الذی قیل لهم فانزلنا عطف ست بر بدل علی الذین متعلق ست
بانزلنا رجزا مفعول ست مر انزلنا من السماء صفت ست مر رجزا ما در بما کانوا یفسقون مصدریه ست و با متعلق ست با نزلنا
ای بکونهم یفسقون یا موصوله ست ای بالذی کانوا یفسقون بمعنی اینست پس ظالمان بدل گفتاری که مر ایشان را گفته شده بود گفتاری دیگر آوردند و گفتاری
مامور به را بغیر ان بدل کردند چه مامور بودند بکلامی که متضمن ست مر توبه و استغفار را دال ست بر تواضع و انکسار گفتاری
دیگر آوردند که مضمون آن غیر این بود و از وی وجهی دیگر روی نمود یعنی گفته اند که ایشان در ره طلب طعام دنیا
رفتند و بجای حطة حنطة گفتند پس فرو آوردیم ما بر ظالمان عذابی از آسمان بسبب بودن ایشان بیفرمانی گشنده یا بگنهی
که بود و اند ایشان بدان فاسق شوند روایت کرده اند که بر ایشان وبائی نازل شده که بست و چهار هزار
آدمی مردند و بعضی گویند در وبا مذکور هفتاد هزار آدمی جان بملک الموت سپردند و بعضی گویند از جهت بیفرمانی لفظ
و فسق ایشان آتشی فرود آمد که همه را سوخته گردانید و بسبب استهزاء و فسق ایشان را بهلاک و فنا رسانید
وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِب بِّعَصَاكَ الْحَجَرَ ۖ فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا
عَشْرَةَ عَيْنًا ۖ قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ ۖ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِن رِّزْقِ اللَّهِ
وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ع واذ اعطف ست بر اذ سابق موسی فاعل ست مر استسقی لقومه متعلق ست بدو
قلنا اضرب عطف ست بر استسقی بعصاک الحجر متعلق ست با ضرب و اضرب بعصاک الحجر مقول قلنا ست و این تیر قصه
عجیب ست از قصهای تیه لشکر تیه دوازده سبط بودند هر سبطی پنجاه هزار مرد به تشنگی مبتلا شدند موسی علیه السلام
استسقا کرد و برای ایشان سقی درخواست آمد و حق سبحانه تعالی بنی اسرائیل را آن هنگام یاد دهانید و اذ استسقی
موسی بگوش ایشان رسانید ای اذکروا وقت استسقا موسی لقومه فانفجرت عطف ست بر محذوف یعنی قلنا اضرب
زیرا که فا برای تعقیب یا وصل ست و انفجار مذکور موصول بقول مسطور نبود پس چاره نباشد که عطف بر محذوف

هر چند که سعی کردند از انجا بیرون نیاورد تمام روز به نیت خلاص خود سیر میکردند شب همانجا که بودند میدیدند خیمها
رفت و سقفی نبود مجموع دوابی با ایشان بود کشتند و خوردند بگرسنگی و آفتاب مبتلا شدند موسی دعا کرد بدعا او
ابر را بر ایشان سایه بان گردانید و از جهت دفع گرسنگی من و سلوی رسانید چون چهل سال گذشت از تیه خلاص یافتند
مامور بدر آمدن قریه که امر بغزا آن شده بود شدند و نعمتها آن قریه بر ایشان فراخ گشت و کار ایشان بعافیت و رفاهیت
پیوست **سوال** در وظللنا علیکم الغمام ذکر قصه دیگر است و هر قصه از قصص سابقه ذکر کرد بکلمه اذ مصدر است این قصه را در ذیل
قصه سابقه ذکر کرد بکلمه اذ در صدر این قصه چنانچه در قصهاء دیگر آورده چرا نیاورد **جواب** قصه مذکوره با قبول توبه بنی
اسرائیل قریب العهد بود الحاق بدو کردن سایغ نمود و امر مدخول قریه بعد حادثه تیه و گذشتن چهل سال بود آن را
علاحده کرد و همچو قصهای دیگر مصدر باذ آورد **وَمَا ظَلَمُونَا وَلَٰكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ** ○
یعنی ما نقضونا فیما وضعوا ولکن کانوا انفسهم ینقضون نا ضمیر مفعول منصوب ظلموا است واو جمع فاعل است ولکن کانوا انفسهم
یظلمون استدراک است و جمله عطف است بر جمله محذوفه ای قلنا لهم کلوا من طیبات ما رزقناکم فاکلوا وظلموا بالادخار
وما ظلمونا ولکن کانوا انفسهم یظلمون یا قلنا لهم کلوا فظلموا بکفران هذه النعم حیث کرهوها وقالوا لن نصبر علی طعام وما ظلمونا
ولکن کانوا انفسهم یظلمون **معنی** اینست و کم نکردند ایشان ما را در عصیان و به بیفرمانی ایشان عظمت ما کمی نگرفت
و جلال ما نقصانی نپذیرفت لیکن در معامله ناشایسته خویش درجات نفسهاء خویش کم میکردند و مراتب خود بنقصان
و کمی می آوردند در ذخیره کردن گوشت گنده گشت و دماغ ایشان برائحه کریه پیوست بواسطه کراهت اعلی و استبدال
آن بادنی اهبطوا مصرا فان لکم ما سألتم شنیدند و در حضیض و ضربت علیهم الذلة والمسکنة وباؤا بغضب من الله
رسیدند هیچ زیانی و نقصانی بما باز نگشت همه زیان و نقصان بدیشان پیوست **وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَٰذِهِ
الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا
حِطَّةٌ نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ** ○ نغفر بر صیغه جمع متکلم و مضارع مجهول
بر صیغه مذکر و مونث خوانند و معنی آیت بر حسب آن دانند عطف است بر واذ قلتم ای اذکروا اذ قلتم کذا واذ
قلنا ادخلوا هذه القریة ادخلوا تا آخر مقول قلنا است حیث شئتم ظرف است مر کلوا رغدا صفت مصدر محذوف است
ای اکلا واسعا کثیرا جمله عطف است بر ادخلوا الباب مفعول ادخلوا است سجدا جمع ساجد است چنانچه رکع جمع راکع
حال است از فاعل ادخلوا حطة خبری است محذوف المبتدء یعنی مبتدائی ست محذوف الخبر ای حاجتنا او امرنا
حطة او حطة لنا نغفر بجزم جواب قولوا است بغیر فا مجزوم شده و جمله سنزید المحسنین تنزیل است چه در وعده زیادت
تحقیق مزید فیه است **معنی** اینست ای بنی اسرائیل هنگام گفتن ما شما را یعنی اجداد شما را یاد کنید و درین قریه اریحا
در آئید بعضی گویند آن قریه مقامی بود که بنا بیت المقدس در زمین و روی نمود و آن قریه جباران است که

پیوستند دعای موسی باجابت پیوست حیات ایشان بازگشت وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ
الْمَنَّ وَالسَّلْوَىٰ الغمام مفعول ظللنا است علیکم متعلق است بظللنا المن مفعول انزلنا ست علیکم متعلق است بانزلنا و
جمله وظللنا عطف است بر قلتم وانزلنا عطف است بر وظللنا ای واذ ظللنا علیکم الغمام وانزلنا علیکم المن والسلوی معنی
اینست و یاد کنید چون سایه بآن کردیم ما بر شما در تیه ابری را که سایه آرد و گرمی آفتاب را باز دارد و فرود آوردیم بر شما
نعمت من و سلوی من بعضی گویند ترانگبین است و بعضی گویند نان میده سپید است و بعضی گویند شهد است
و بعضی گویند نعمتی دیگر بوده ایشان را بفضل ربانی و فیض یزدانی از غیب روی نمود و سلوی پرنده مشابه ولیج مینمود
بعضی گویند پرنده همچو کبوتر فربه بود که باد آنرا ذبح کردی و پاک کردی پیش ایشان آوردی یعنی خدا باد را قوت داده بود
که آنرا ذبح کند و پرها دور گرداند و شکم بشگافد و آنچه درون آنست بیرون اندازد و آفتاب آنرا بریان سازد و عامه مفسران
برانند که جانوران مذکوره زنده پیدا میشدند و نزدیک ایشان می آمدند ایشان بر قدر حاجت خویش میگرفتند و
در کاری بستند و اگر زیادت از یکروز میداشتند گنده شدی و از گوشت آن بوی زشت آمدی و گنده شدن گوشت
پیش از آن نبود حدوث گنده شدن گوشت از آن روز روی نمود و نیز روایت کرده اند جامهای ایشان کهنه شدی
و ریم نگرفتی و ناخن و موی ایشان دراز نگشتی و چنانچه در روز از آسمان من و سلوی فرود آمدی شب برای دفع تاریکی
عمودی از نور پیدا شدی بیت از قدرت او هر آنچه گوئی به عجیب ٭ و از حکمت او هر آنچه بینی نه غریب ٭ كُلُوا
مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ ما رزقناکم مفعول کلوا است من طیبات متعلق است بکلوا اینجا قلنا مضمر است ای قلنا
لهم کلوا و جمله مستانفه است چنانستی که کسی گفت فماذا قال الله لهم حین انزل المن والسلوی فقیل قلنا لهم کلوا من طیبات
ما رزقناکم یا قائلین تقدیر کنند و حال از ضمیر انزلنا دارند معنی اینست گفتیم ما مر ایشان را ما فرستادیم در حالیکه
گوینده بودیم بخورید از طیبات آنچه شما روزی کرده ایم و برای خوردن شما فرود آورده ایم یعنی اشیای که در شرع پاک و
پاکیزه از آسیب بزهکاری و در طبع بری و بیزاری از آشوب زیان کاری نه بزهکاری آرد نه بیماری گمارد روایت
کرده اند چون جماعتی بنی اسرائیل از دریا گذشت فرعون با لشکر خویش غرق گشت موسی علیه السلام ظفر یافت بمیعاد
یافتن کتاب شتافت قوم او در مدت بمتابعت سامری پیوستند و باغوا گوساله پرست گشتند موسی علیه السلام
آمد و ایشان را در توبه و پشیمانی آورد امر بقتل نفسهای ایشان کرد چنانچه مامور بودند توبه کردند و بامر خدای انقیاد
آوردند خدای عز و جل جریمه ایشان در حیز عفو آورد و توبه ایشان قبول کرد بعد از آن مامور بغزا قریه جباران گشت
چون آنجا رسید ضعف لشکر موسی و قوت جباران بمشاهده پیوست گفتند ای موسی از اینجا جباران اند کوهها را از بیخ
برکندن و بر لشکر ما افگندن میتوانند تا این جباران در دیه اند ما در نیائیم و با ایشان صورت محاربه ننمائیم تو و برادر تو
بروید ما هم اینجا ایم جدائی ایشان را در تیه و آن بیابانی سی و شش کروه در سی و شش کروه بود چهل سال حبس کرد

پرستان درکشتن گوساله پرستان شدند واز بامداد تا شبانگاه میکشتند هفتاد هزار تن کشته شدند زنان و بچگان
پیش موسی بفریاد آمدند که ای موسی اگر خدای رحمت نکند از بنی اسرائیل نام و نشان نماند موسی سر برهنه کرد و در دعا شد
فرمان آمد توبه کشتگان و ناکشتگان قبول کردیم و کشته شدگان را در مرتبه شهادت آوردیم **سوال** فاقتلوا انفسکم موجب
آنست که ایشان خود را خود بکشند و همه قاتلان نفس خویش کردند چنانچه بعضی همین معنی گفته اند و بر ظاهر آیت رفته اند
و در روایت کرده اند و قصه مسطوره مخالف آن مضمون بود و ظاهر آیت را مخالف شود **جواب** بدلالت ثبوت قصه حقیقت
مراد ندارند و کلام محمول بر اسناد مجازی بر وجه تسبیب بنا پرند چه هر که منقاد بکشتن خویش بود سبب کشتن خویش بود ای لیقتل
القاتلون انفسکم بانقیادکم للقتل یا از انفسکم اخوانکم مراد شود معنی همچنین بود اقتلوا اخوانکم الذین هم کانفسکم یعنی برادران
خویش که همچو نفسهای شما اند بکشید و در کشتن ایشان مهربانی نکنید برین معنی اقتلوا انفسکم امر گوساله پرستان بقتل بعضی مر
بعضی را بود و مطالبه ایشان بکشتن یکدیگر باشد **وَاِذْ قُلْتُمْ یٰمُوْسٰی لَنْ نُّؤْمِنَ لَكَ حَتّٰی نَرَی اللّٰهَ**
جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصّٰعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ ۝ واذ قلتم عطف است بر واذ قال موسی بحذف مضاف
یعنی قال اجدادکم لک متعلق است بلن نؤمن حتی نری الله جهرة غایت است مر لن نؤمن یا موسی تا آخر مقول قولست الصاعقة فاعل است
مر اخذتکم مفعول اوست جمله فاخذتکم الصاعقه معطوف است بر قلتم جمله وانتم تنظرون حال است **معنی** اینست یاد کنید
ای بنی اسرائیل آن هنگام که گفتید شما یعنی اجداد شما موسی را ای موسی هرگز تصدیق نکنیم ترا تا خدای را آشکارا نه بینیم پس
شما را بسبب این گفتار آتش آسمانی گرفت و حیات شما فنا و زوال پذیرفت و شما یعنی اجداد شما میدیدید و آمدن صاعقه
مشاهده میکردید بعضی گویند گویندگان این سخن همان هفتاد تن بودند که با موسی علیه السلام در رفتن کوه موافقت
نمودند و بعضی گویند گویندگان ده هزار مرد بودند که بی ادبی در سخن کردند با آتش آسمانی سوخته شدند معتزله بدین
آیت متمسک کردند که خواهندگان رویته خدای سوخته گشتند دلیل برین کنند که محال طلبی کرده اند از جهت آن بفنا
و هلاک رسیدند جواب آنست که ایشان رویته خدای را که جایز است محال داشتند و بزعم خویش ایمان را متعلق بمحال
پنداشتند ازین جهت ایشان را آتش آسمانی رسید و همه را هلاک گردانید **ثُمَّ بَعَثْنٰكُمْ مِّنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ**
تَشْكُرُوْنَ ۝ کم مفعول بعثناست من بعد موتکم متعلق است بعثنا جمله معطوف است بر اخذتکم الصاعقة من بعد موتکم
تکمیل بود برای دفع وهم آنکه از بعث فرستادن برای کاری مراد شود لعلکم تشکرون یعنی لکی تشکروا علت غائی بعثت
مذکور است و ثمره از ثمرات زنده گشتن مسطور است **معنی** اینست پس برانگیختم اجداد شما را بعد از مردن اجداد شما تا شما
شاکر باشید شکر احسان خدای بگذارید پس پاس نعمت حیات رو آرید روایت کرده اند چون ایشان را
صاعقه زد موسی علیه السلام دعا کرد ای بار خدای بنی اسرائیل را چه رو خواهم نمود و میان ایشان چه نوع خواهم بود
ارد سامه ایشان را برابر آوردم و با ایشان فرود آمدن کتاب وعده کردم و ایشان اینجا هلاک گشتند و بزوال و فنا

برای تحریص بر توبه کردن و از گناه باز گشتن معنی اینست آن ای مخاطبان یعنی توبه و قتل نفس در توبه بهتر است
نزد آفریدگار شما و برتر است در علم پروردگار جل و علا از زنده ماندن در دنیا با تو بید عذاب آخری فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ
هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ فا فصیحه است جمله معطوفه است بر جمله محذوفه ای فعلتم ما امرتم به فتاب علیکم و جمله محذوفه
معطوفه است بر قال موسی لقومه ستر ظلمتم انفسکم چه اگر عطف بر ظلمتم بابت مقول موسی بود و این مقول موسی نیست
و چون این جمله عطف بر قال موسی لقومه باشد از باب التفات از غیبت سوی خطاب بود چه قوم در جمله قال موسی لقومه
غایب است درین جمله مخاطب است هو ضمیر فصل است التواب خبر انّ ست الرحیم خبری دیگر است و چون جمله
انه هو التواب الرحیم کنایت است از جمله انه یتوب علیهم و یرحمهم و جمله فتاب علیهم ملوح است بر مضمون جمله مذکور
یعنی مکنی عنه مسطور از جهت تقدیم ملوح سامع را تنزیل منزله سائل کرد جمله را بر وجه تنزیل موکد آورد معنی
اینست پس شما آنچه فرمود شده بود بدیدار توبه و قتل نفس بجا آوردید پس خدای شما را در معرض لطف و کرم آورد
اگرچه جریمه عظیمه بر افت و رحمت توبه شما قبول کرد بدرستی که خدای همو ست توبه قبول کننده و بر حسب خویش گناهان
بندگان بخشنده روایت کرده اند موسی صلوات الله علیه باز گشت بقوم خویش پیوست دید بیشتری گوساله
پرست شده اند یعنی خدای را چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت قوم را ملامت کرد و بر اختیار و التزام توبه آورد
یعنی گویند که هفتاد و چند تن که برابر موسی در کوه رفته بودند ایشان را فرموده تنها را برگیرند گوساله پرستان را
بکشند و این صحیح است زیرا که هفتاد و چند تن نزد لن نؤمن لک حتی نری الله جهره گفتند و از دین اسلام مرتد شدند
یعنی ایشان گفته بودند هرگز بتو ایمان نیاریم تا خدای را آشکارا نبینیم و حسن بصری گوید گوساله پرستان و غیر گوساله
پرستان در صف کردند غیر گوساله پرستان گوساله پرستان را از جهت گوساله پرستی میکشتند میگفتند چرا
گوساله پرستید و گوساله پرستان غیر گوساله پرستان را میکشتند و میگفتند که ما را چرا از گوساله پرستی باز نداشتید
و چرا نهی منکر نکردید و صحیح قول ابن عباس است و آن آنست که غیر گوساله پرستان را فرمان شد که تنها را برگشید و
گوساله پرستان را بکشید و بر گوساله پرستان فرمان شده که پیش درهای خود بی خود و زره بیرون آیند و بر وجه
اصطبا بنشینند یعنی زانو ها را استاده کنند پشت را باز انو به بندید و رو برزانو بدارید زخم تیغ بپذیرید سر برگیرید
و زانو بند مگشایید و تن مجنبانید و بدست و پا تیغ رد مکنید و در توبهٔ خود خلل مگنید هر که از چیزی از ین شرایط
عدول کند توبه او قبول نشود گفته اند هارون برادر موسی علیه السلام بر گوساله پرستان رنج آورد با جماعت
خدا پرستان بر ایشان ندا کرد معاشر بنی اسرائیل ان اخوانکم اتوکم شاهدین سیوفهم بریدون قتلکم فالقوا الله
و صبروا ای گروه بنی اسرائیل بدرستی برادران شما تیغها کشیده آمده اند بفرمان خدای قاصد کشتن شما شده اند
از خدا بترسید در کشتن ایشان صبر کنید و دست و پا مجنبانید و رو مگردانید تا توبه شما قبول شود و جریمه شما برود و خدا

موسی مراد بود و از فرقان معجزاتی که فارق ست میان حق و باطل چون عصا و ید بیضا و جز آن مراد باشد و بعضی
فرقان را بمعنی جدا شدن آب دریا بعضی از بعضی برای گذشتن موسی و قوم او گویند و بعضی از فرقان معنی جدا شدن
بنی اسرائیل از قبطیان و خلاص یافتن از کید و ظلم ایشان جویند و آنکه در تفسیر امام زاهد کتاب را بتوریت و فرقان
را بقرآن بیان کرده و تقدیر کلام و اذ اتینا موسی الکتاب و محمد الفرقان آورده این تاویل بعید ست بر حکم قاعده غیر سدید
است چه یاد کردن امر گذشته را باشد در امری که حاضر ست سایغ نبود **وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ
ظَلَمْتُمْ أَنفُسَكُم بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ** و اذ قال عطف ست بر و اذ آتینا موسی الکتاب جمله انکم ظلمتم انفسکم مقول
قال ست یا قوم جمله ندائیه برای تنبیه مقال ست مقصود ازین جمله شکایت از ظلم گوساله پرستانست تاکید این جمله از
جهت آنست که ایشان در مضمون جمله انکار داشتند عبادت عجل را ظلم نمی پنداشتند اتخاذ مصدر ست مضاف
بسوی فاعلست العجل مفعول اول ست مفعول دوم محذوف ست ای باتخاذکم العجل آلها معنی اینست و یاد کنید
آن هنگام که موسی سرزنش قوم خود جست و بدین عبارت مر قوم خود را گفت ای گروه من بدرستی شما بر نفسهای
خویش ظلم کردید بدینکه گوساله را آله گرفتید معبود خود ساختید و بپرستش او پرداختید و شک نیست که این ظلم
محض بود و درین کار وضع الشیء فی غیر محله هویدا مینمود گوساله که سامری بدیدن ایشان از زرهای قبطیان راست
کند و برای آواز کردن آن خاکی از زیر سم اسپی که مشتمل بر خاصیتی باشد در و افگند هر چند که ازو آوازی آید و بعمل دست
او صورت حیاتی نماید و خارق عادتی عجیب بود متضمن شانی غریب باشد چون بفعل کسی حصول پذیرد و بعمل دستی
وجود گیرد او را با الوهیت چه علامت بود با معبودیت چه مناسبت باشد اهل خرد آله گرفتن این چنین محدثی را
تجاوز از حد دانند معبود ساختن این چنین مصنوعی را وضع الشیء فی غیر محله خوانند **فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ
فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ** بارئکم بهمزه مکسوره و ساکنه و قلب همزه ساکنه بیا خوانند معنی هر سه قرأت یکی دانند فا سببیه ست
الی بارئکم متعلق ست بتوبوا جمله بسبب جمله سابقه است فاقتلوا عطف است بر فتوبوا معنی اینست چون شما بر نفس خویش
ظلم کردید و این چنین جریمه عظیمه آوردید پس توبه کنید و دم ندامت زنید و بآفریدگار خویش باز گردید و شرط توبه بجا
آرید پس در توبه شما شما نفسهای خویش بکشید و برین طریق خود را ازین جریمه بکشید دران روز قتل نفس توبه با شرط صحت
توبه بود ازان جهت ایشان را در هنگام توبه قتل نفس فرمود کرم در حق امت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم که توبه
بندم و از گنه گذشته و عزم بر عدم آن در آینده کافی آمده فای فاقتلوا برای تفسیر توبه بود یا برای تعقیب باشد
اگر برای تفسیر باشد توبه عبارت از قتل نفسی بود اگر فا را برای تعقیب دارند قتل را مصحح و متهم توبه پندارند **ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ
لَّكُمْ عِندَ بَارِئِكُمْ** ذا اسم اشارتست لام زائده کم حرف خطاب ست اسم اشارت مرفوع المحل بر ابتدا
خیر لکم خبر مبتدا ست عند بارئکم ظرف ست مر خیر ما ظرف ست مر لکم ای خیر حصل لکم عند بارئکم و جمله معترضه ست

یافت سوی اضلال بنی اسرائیل شتافت سامری مذکور در کار زرگری دستی داشت دل بر ساختن گوساله از زرهای
قبطیان گماشت در روز غرق شدن فرعون اسپی که جبرئیل بران سوار بود محل رسیدن سم او در نظر آورد عجبی از عجایب
معاینه میکرد هر جا که سم او میرسید سبزه تر و تازه میدمید گفت درین خاک شانی مینماید شاید در احیاء اموات کار آید
مقداری خاک از محل دمیدن سم او برداشت و آنرا بمحافظت بر خویش داشت چون بسی روز از وعده موسی گذشت
و خبری از موسی بوصول نپیوست سامری زرهای که بنی اسرائیل از قبطیان بعاریت آورده بودند گداخت صورت
گوساله ساخته مقداری از آن خاک در وی انداخت گوساله آواز کرد بر ایشان فتنه پدید آورد و بعضی گویند شیطان
در لب گوساله در آمد او از انی انا ربکم فاعبدون بر آمد ایشان شنیدند پرستش او را بگزیدند سامری بدین حیله ایشان
را گمراه کرد و در گوساله پرستی آورد نه و نیم سبط که چهار صد هزار و هفتاد و پنج هزار مرد باشند گوساله پرستیدند و دو و نیم
سبط که صد و بیست و پنج هزار مرد باشند منتظر موسی ماندند و بعضی گویند همه گوساله پرستیدند مگر دوازده هزار تن خدا
پرست ماندند گوساله پرستی نپسندیدند هارون علیه السلام با پرستندگان گوساله میگفت و در نصیحت با قوام انما فتنتم به
می سفت یعنی گوساله در شان شما فتنه شده است برای شما بلائی آمده است بدرستی پروردگار شما رحمان است و کردگار
مهربان است متابعت من کنید و اطاعت من ورزید ایشان گفتند تا آنکه موسی بیاید ما درین کار خواهیم بود
و درین عمل ملازمت خواهیم نمود بعد تمام شدن چهل شب موسی سوی ایشان مراجعت کرد الواح توریت برابر خویش
آورد از هارون برادر خویش رنجید و قوم را ملامت کرد و نکوهید توبه کردند و عذر آوردند باقی قصه انشاء الله در سوره
اعراف و طه گفته آید و بیان آن بتشریح و توضیح روی نماید ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِّنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ ۝
ثم عفونا عطف است بر جمله محذوفه ای فتابوا ثم عفونا چه کفر صالح برای عفو نبود و بغیر توبه و اسلام معفو نشود من بعد ذلک
متعلق است بعفونا لعلکم تشکرون بمعنی لکی تشکروا متعلق است بعفونا معنی اینست پس بعد توبه شما این جریمه را عفو کردیم
و این خطیه را مغفران آوردیم تا شما شکر گذارید و دل را بر ایمان و توحید ثابت دارید وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ
وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ ۝ عطف بر واذ واعدنا موسی مفعول اول است الکتاب مفعول دوم است والفرقان عطف است
بر الکتاب لعلکم تهتدون بیان علت غائی ایتاء کتاب و فرقان است و علت غائی مذکور با جمله معانی فرقان که ذکر کرده شود
به ترتب و تعلق شایان است تطبیق او با معنی جدا شدن بنی اسرائیل از کافران در غایت انجلاست و همچنین سایر معانی
را تعلق با اهتداست معنی اینست یاد کنید هنگامی که ما موسی را کتاب و فرقان دادیم و منزلی جامع میان کتاب بودن
فرق میان حق و باطل نمودن فرستاده ایم تا شما راه راست گیرید و اهتدا پذیرید و نظیر او آنست که گویند لقیت
اللیث والغیث ای لقیت الرجل الذی هو جواد کالغیث شجاع کاللیث و بعضی کتاب عبارت از توریت دارند و فرقان صحیفه
دیگر از صحایف که موسی را بود پندارند و نزدیک بعضی از کتاب توریت و صحف چنانچه در آیه دیگر آمده صحف ابراهیم

بیرون انداز د و بتخصیص فرعون را در نظر ایشان مرعی سازد در حکایت آورده اند عورتی آخر شب در خواب برای طلب آب رخ نهاد
دست در آب انداخت ریش فرعون که مرصع بجواهر بود بر دست او افتاد موئیها از بیخ بر میکرد و جواهر از ریش و بیرون می
آورد همین زن در کوشک فرعون بمزدوری خشت بیرد مزد نیافته بود غم آن می خورد هاتفی آواز داد خذی اجرک در
گوش وی افتاد این حکایت میان خلق آشکارا گشت غرق شدن او بعلم مردمان پیوست چه مرصع بجواهر ریش فرعون
بود غیر او برین صفت کسی نمی نمود درین قصه اشارت است که عاقبت ظالم نگونساریست و عاقبت مظلوم رستگاریست

وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوْسٰٓى اَرْبَعِيْنَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْۢ بَعْدِهٖ وَاَنْتُمْ ظٰلِمُوْنَ ۝

واعدنا بر صیغه ماضی معروف از باب ضرب و از باب مفاعله خوانند معنی بر حسب آن دانند و اذ واعدنا عطف ست
بر واذ فرقنا موسی مفعول اول ست اربعین مفعول دوم ست یا ظرف ست در نصب او جزین دو وجه غیر محتمل ست
و این هر دو وجه مشکل ست زیرا که وعده در چهل شب نبود تا ظرف شود و زمان مذکور موعود نیست تا مفعول بود مگر
آنکه مفعول واعدنا موسی را مضاف سوی اربعین لیلة تقدیر کنند کلام بتقدیر واعدنا موسی معاملة اربعین لیلة گویند
اربعین لیلة بحذف مضاف و اقامت مضاف الیه مقام او مفعول دوم بود یا ظرف بتضمین اوفینا گوید معنی و
اوفینا الوعد فی اربعین لیلة جویند سوال ایفاء وعده نیز در چهل شب نبود بلکه بعد انقضاء آن روی نمود
جواب ظرفیت بحذف مضاف بتقدیر و اوفینا فی انقضاء اربعین لیلة بود یا بر وجه مجاز باعتبار قرب مجاورت
باشد ثم اتخذتم العجل عطف ست بر واعدنا العجل مفعول اول ست و مفعول دوم محذوف ست ای اتخذتم العجل
معبودا من بعده ظرف ست مر اتخذتم و انتم ظالمون حالست معنی اینست و یاد کنید ای بنی اسرائیل آن هنگام
که وعده کردیم ما با موسی معامله چهل شب را یا گویند وعده کردیم و وعده را در هنگام انصرام چهل شب بایفا آورده ایم
پس شما گوساله را آله گرفتید و معبود خویش ساختید و حال اینست که شما درین کار ستمکارانید از حد تجاوز کنندگانید
چه عبادت در غیر محل می آرید و غیر آله حق را آله می پندارید در میقات ذکر چهل شب کرد روز را در بیان نیاورد
زیرا آنچه در عرب تاریخ بشبها است لفظ ایشان در تواریخ بعشر خلون او عشر بقین من شهر کذا ست و چهل شب
مذکوره معامله مسطور در آن روی نمود لیالی ذی القعده بتمام و عشر ذی الحجه بود روایت کرده اند چون فرعون غرق شد
بنی اسرائیل نجات یافتند در مصر آمدند برای عمل کتابی نداشتند موسی صلوات الله علیه بمناجات رو آورد خدای
با او وعده دادن کتاب و کوه طور را میعاد گردانید و مدت ماندن از در کوه از سی شب تا چهل شب رسانید موسی
در کوه جای ساخت و هارون برادر خود را میان قوم خلیفه گذاشت تا گذشتن مدت مذکور در کوه بود وعده
دادن کتاب را انتظار مینمود قوم موسی باضلال سامری نغریدند در غیبت موسی گوساله را پرستیدند سامری در
اصل از گوساله پرستان بود پیش موسی علیه السلام بنفاق بدین اسلام اعتراف نمود در ملت غیبت موسی فرصت

بر موسی علیه السلام مضمون و اوحینا الی موسی ان اسری بعبادی وحی آمد قوتی در دل موسی و بنی اسرائیل در آمد
بنی اسرائیل دخترانی را که در خانهٔ قبطیان بودند برین رسم که فردا روز عاشورست روز اجتماع اشاعر و اقرباست طلب کردند
دختران مذکوره که در خانهٔ ایشان خدمت داشتند زرینهاء ایشان عاریت خواستند و بدین بهانه زرها بسیار قبض کردند
و همه در خانهاء پدران خویش آوردند ششصد و بیست هزار مرد بنی اسرائیل از مبارزان بیرون آمدند و از کید فرعون روی
بفرار نهادند هژده ۱۸ ساله و فرودتران و شصت ساله و بالاتران در شمار نبود و عدد نسوان و اطفال از غایت کثرت بیشمار
نمود قبطیان اجتماع ایشان را اجتماع برای روز عاشورا دانستند و بر گریختن ایشان مطلع گشتن نتوانستند تا همه از خرد
و بزرگ با توابع و لواحق بیرون آمدند و زرینهاء قبط که عاریت ستده بودند با خود آوردند **سوال** ایشان مستامن
بودند و با قبطیان مسالمه مینمودند مستامنان را مال حربیان بردن نشایستی و این چنین معامله با ایشان نبایستی
جواب تواند بود که گویند ایشان مستامن نبودند چه بر صورت اسیران مینمودند که جفاء ایشان میکشیدند و رنج
و عناء ایشان میدیدند چه بحسب عادت امان دهنده بر مستامن جفا نکند و در رنج و عنا نیفگند اسیران اگر ظفر یابند و مال
حربی را دریابند چنانچه دانند و توانند و بهر حیله و تدبیری که دست دهد اگرچه گدائی و دزدی باشد بستانند و اگر مستامن
بودند بدین کار بضرورت اقدام نمودند که اگر در وقت گریختن مشغول برو عاریت شوند گرفتار ایشان گردند در تلف
افتند فرعون شنید که بنی اسرائیل بیرون آمدند و در فرار و گریز شدند دانست پیشتر دریاست رفتن نتوانند لاجرم در کرانهٔ
آن استاده ماندند چون با لشکرها بشتابیم ایشان را دریابیم لشکر خود گرد آورد در تعاقب ایشان سواری کرد چون نظر
بنی اسرائیل بر لشکر افتاد در دلهای ایشان خوف و خشیت بداد گفتند ای موسی فرعون با لشکر کفار شتافت ظاهر
آنست که ما را دریافت موسی گفت خدای وعده کرده ست او دریافتن نتواند و مرا و شما را هیچ آفتی نرساند چون
بکرانهٔ دریا رسیدند خود را عاجز از عبور دیدند موسی را فرمان شد عصا بر دریا بزن موسی عصا بر دریا زد بنی اسرائیل
دوازده ۱۲ سبط بودند برای دوازده سبط دوازده راه خشک شده پیدا آمد هر سبطی در هر راهی در آمد در سبطی که موسی بود
موسی را گفتند ما چگونه رفتن توانیم حال گروه خویش نمیدانیم موسی باز عصا زد روزنهای پیدا آمد بعضی مر بعضی را دیدن
گرفتند تا آنکه همه از دریا بیرون آمدند فرعون چون دید که بنی اسرائیل سلامت میروند و در آب غرق نمیشوند گفت
دریا مرا راه داده است و بطاعت من گردن نهاده است با آن بهم در در آمدن متامل بوده است آب کش داشت
در در آمدن حرونی مینمود جبرئیل بر اسپی صورت مادیان سوار پیش اسپ فرعون گذاشت اسپ او سرکشی کرد چنانچه
فرعون از داشتن آن بیطاقت گشت در دریا در آمد لشکر او برابر او در آمدند و ازین حال متحیر شدند تا آنکه موسی
تا همه بنی اسرائیل بیرون آمد لشکر فرعون بتمام در آمد آب دریا باز یکدیگر پیوست فرعون و لشکرهای او همه غرق گشت
بنی اسرائیل از فرعون تعلق داشتند و از غرق شدن او تردد را بر دل میگماشتند موسی دعا کرد تا دریای ایشان را

دارند **جواب** اطلاق اسم نسا بر صغایر باعتبار آنکه ایشان زنان خواهند شد بر وجه مجاز سایغ شده چه تسمیه چیزی
باسم مایؤول الیه همچو تسمیه عنب بخمر در انی ارانی اعصر خمرا در کلام عرب آمده در قصه آورده اند فرعون خواب دید که آتشی
از بیت المقدس خواست فرعون و گروه او را سوخت و بنی اسرائیل سلامت گذاشته معبران را طلب کرد و دل را بر طلب
تعبیر این رویا آورد و خاطر بر تحقیق او گماشت ایشان گفتند از بیت المقدس مردی پیدا شود که هلاک تو و گروه تو بسبب وی
باشد فرمان داد هر پسری که در بنی اسرائیل زاده شود بکشند و دختر را برای خدمت زنده دارند تا گویند دوازده هزار
بچه را و بعضی گویند هفتاد هزار بچه را کشتند تا آنکه خلق جمع شدند پیش او گفتند چون این مردان بروند مردان دیگر حاصل
نشوند جهان خرابی گیرد و عالم تباهی پذیرد فرمان داد که نوبت کنند در سالی بکشند و در سالی بدارند در سالی که نوبت
ناکشتن بود هارون صلوات الله علیه متولد گشت و در سالی که نوبت کشتن بود موسی صلوات الله علیه و سلامه بولادت
پیوست بمجرد زادن مادر موسی را الهام شد تابوتی ساخت و موسی را در تابوت کرد و در دریا انداخت تا شاید سلامت
ماند و خدای او را باز بدو رساند تابوت مذکور زیر قصر فرعون گذشت از بالا قصر منظور نظر او گشت تابوت را بردند
موسی را از تابوت بیرون آوردند زن او گفت این از بنی اسرائیل نیست از جای دیگر آمده برای اینکه ما او را فرزند
سازیم از غیب پیدا شده ما را که فرزند نداریم فرزند شود مرا و ترا روشنائی چشم گردد بر خویش داشتند و فرزند ساختند
برای طلب دایه کردند مادر او را باسم دایگی آوردند وعده انا رادوه الیک بالفا پیوست و درین معنی اظهار کمال قدرت
خدای نمودار گشت چندین هزار کودک را کشتند آنکسی که هلاک فرعون و قوم او بسبب آنکس بود زنده داشتند
کسی را که سبب هلاک او بود در نیافت هم در خانه او تربیت و پرورش یافت **ابیات** گر دشمنت قوی ست نگهبان
قوی تر است ؛ می باش معتصم بخداوند مستعان ؛ در زیر پای پیل سر مورک ضعیف ؛ از دست گیری گرش
مانده در امان ؛ **وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ** ۝
واذ فرقنا عطف ست بر واذ نجیناکم و بکم متعلق ست بفرقنا تعلق سببیه است و تواند بود سبب را همچو آلت اعتبار کنند یا را
برای استعانت گویند سبب مجازی بود این آیه معارض ان اضرب بعصاک البحر فانفلق نشود فانجیناکم عطف ست
بر فرقنا و اغرقنا عطف ست بر انجیناکم و انتم تنظرون حال است **معنی** اینست بسبب شما دریا را جدا جدا کردیم و راهها پیدا
آوردیم تا شما از دریا گذشتید و از شر فرعون و لشکر او نجات یافتید و فرعون و لشکر او را غرقه گردانیدیم و از ره آب
باتش دوزخ رسانیدیم و حال اینست که شما میدید و بدتر حال ایشان نظر میکردید **بیت** فرعون که شده آبی آتش
ره آتش شد ؛ پس خاک بسر بادش زین سرکشی و طغیان و قصه آنچنان بود که قوم فرعون تلف کردن بنی اسرائیل
جستند و سران و بزرگان ایشان جمع شده بر فرعون گفتند بنی اسرائیل را برای چه میگذاری و سبب چه زنده میداری از ایشان
ظهور فساد خواهد بود و تباهی روی خواهد نمود موسی علیه السلام و ایشان این سخن شنیدند بغایت متفکر و متعلق گشتند

خوانند و معنی برد و قرأت یکی دانند روایت کرده اند که یهود خلاص خود بشفاعت آباء خویش می جستند و یشفع لنا آباؤنا
الانبیاء میگفتند در رد ایشان این آیت نازل گشت و این نظم بورور پیوست واتقوا یوما ای عذاب یوم او هول یوم
عطف ست بر اذکروا شیئا مفعول به ست مر لا تجزی و جمله لا تجزی صفت ست مر یوما و ضمیر محذوف است ای یوما لا تجزی فیه
نفس عن نفس شیئا و معنی لا تجزی لا تقضی ست من جزی الدین اذا قضاه یعنی لا تقضی نفس عن نفس شیئا مما علیها من الحقوق
یا شیئا مصدر ست یعنی ماخوذ ازین ست ای لا تقضی شیئا من القضاء کما لا تجزی بمعنی لا ینفع من جزی زید عن عمرو بمعنی نفعه باشد ای لا ینفع نفس
نفسا شیئا من النفع بمعنی لا تکفی من جزاء ای کفاه من کفیته مهمه بود ای لا تکفی نفس نفسا شیئا من مهماتها او شیئا من الکفایة
ولا یقبل عطف ست بر لا تجزی ای ولا یقبل من اجل النفس الکافرة شفاعة بشافع جمله ولا یوخذ منها عدل عطف ست بر لا یقبل
منها شفاعة ای لا یوخذ من النفس الکافرة فدیة او بدل جمله ولا هم ینصرون عطف ست بر لا یوخذ منها عدل ایلاء مسند الیه
بحرف نفی موجب تخصیص نفی ست بدو معنی اینست پرهیزید عذاب یا هول روزی را که قضا نکند و ادا ننماید هیچ نفسی از
قبل هیچ نفسی چیزی از حقوق یا چیزی از قضا یا گویند هیچ نفسی هیچ نفسی را چیزی از نفع نافع نبود یا گویند هیچ نفسی هیچ
نفسی را چیزی از کفایت یا چیزی از مهمات کفایت نکند و از بهر نفسی کافر هیچ شفاعتی مقبول نبود چنانچه شفاعت در حق
مومنان بر حکم شفاعتی لاهل الکبایر من امتی مقبول شود و از هیچ نفسی کافره ندای که بدان خلاص او بود گرفته نشود
و هر چه سازد مقبول نگردد و هم ایشانند که یاری داده نشوند به یاری دادن کسی از عذاب نرهند نفی منصوریت مخصوص
بکافران ست مقصور بر ایشان ست مومنان منصورند دشمنان ایشان مقهوراند کما جاء فی کتاب رب العالمین وکان
حقا علینا نصر المؤمنین وَاِذْ نَجَّيْنٰكُمْ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُوْمُوْنَكُمْ سُوْٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُوْنَ
اَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُوْنَ نِسَآءَكُمْ وَفِيْ ذٰلِكُمْ بَلَآءٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ عَظِيْمٌ اذ متعلق ست باذکروا محذوف و این جمله
عطف ست بر اذکروا سابق و جمله یسومونکم حال ست از کم که مفعول نجینا ست رابط ضمیر مفعول ست یا حال ست از آل
فرعون رابط ضمیر فاعل ست یا مستانفه ست در جواب ماذا یفعلون و سوء العذاب ای سیئ العذاب اضافه صفت سوی
موصوف ست از باب کریم الخطاب جمله یذبحون ابناءکم یا معطوف خویش بدل ست از یسومونکم یا بیان ست یا حالی
دیگر ست و این نیز حکایت حال ماضیه ست چنانچه بالا گذشت و همچنین در یستحیون نساءکم یا مستانفه ست در جواب ماذا یصنعون من ربکم و عظیم صفت
اند مر بلاء و ملاء مرفوع بابتدا است فی ذلکم ظرف مستقر ست خبر مبتدا است جمله تنزیل ست معنی اینست و یاد کنید ای
بنی اسرائیل هنگام آنکه رهانیدیم شما را یعنی اجداد شما را از گروه فرعون که دنبال شما کرده بودند درین حال که بشما عذاب
سخت و درشت میرسانیدند پسران شما را ذبح میکردند و دختران شما زنده میگذاشتند و برای خدمت می آوردند
و در کشتن پسران از پروردگار شما بلای ست بس عظیم و در زنده داشتن دختران برای خدمت ایشان ابتلائی ست بغایت
فخیم سوال نساء زنان بالغه را گویند و اینجا بمعنی دختران زاده شده می آرد اطلاق اسم نساء بر صغایر بچه وجه سایغ

کرده اند بزرگی مناجات کرده ای بار خدا مرا کاری دشوار بفرما فرمان آمد راه راه توحید بجو و لا اله الا الله بگو گفت
این کار مرا آسانست شب و روز دل و زبان من دران ست فرمان شده این کار بر کفار دشوار ست بر تو آسان
ساخته پروردگار ست برین تحقیق تاکید این جمله از جهت رد انکار با اصرار بود سزاوار تواکید باشد و ظن اینجا بمعنی
ایقان ست زیرا که دانستن لقاء پروردگار و رجوع سوی حسابگاه کردگار بابی از ایمان ست و ایمان بی ایقان
نبود محل ارادت ظن نبود **سوال** در ایراد لفظ ظن در محل ایقان نکته چیست و این اختیار بر چه مبنی ست **جواب**
بر تقدیر ظن لقاء الله و ظن رجوع سوی حسابگاه آله خشوع و تیسر استعانت بصبر و صلوة حاصل شود بر تقدیر علم بران و
ایقان آن بر طریق اولی حاصل بود پس چون خشوع بر تقدیر علم بحکم ملازمت بر وجه کنایت باشد و باتفاق بلغا کنایت را
ابلغ از صریح دارند و تلویح را اولی از تصریح پندارند **معنی** اینست استعانت کنید بصبر و صلوة و حال اینست بهت
استعانت بصبر و صلوة هر آئینه خصلتی بزرگ ست آسانی نپذیرد مگر ترسندگانی آنکه یقین دارند که بدرستی ایشان رسندگان جایگاه
پروردگار خویش اند و بدرستی ایشان بسوی ثواب و عقاب خداوند خویش باز کرده اند و در دل ایشان این معنی جاگیر و خاطر
ایشان بدین مضمون آرام نپذیرد و تواند بود ضمیر اینها بر امور مذکور از مامور بها و منهی عنها مر قوله یا بنی اسرائیل اذکروا الی
قوله استعینوا بالصبر عاید بود معنی چنین آید بدرستی این چیزها هر آئینه بزرگ اند گران اند مگر بر خاشعان که ایشان آنرا آسان
دانند **یٰبَنِیْٓ اِسْرَآءِیْلَ اذْکُرُوْا نِعْمَتِیَ الَّتِیْٓ اَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ** تکرار و تنبیه و ندا برای اظهار اهتمام و اعتناست
چون تکرار یا آیت در آیت یا آیت لم نعبد ما لا یسمع و لا یبصر و لا یغنی عنک شیئا یا آیت انی اخاف ان یمسک عذاب
من الرحمان فتکون للشیطان ولیا غرض ازین جمله و جمله یا بنی اسرائیل اذکروا نعمتی التی که بالا گذشته و پیش ازین رفته
موعظت بنی اسرائیل ست هر دو جمله در غرض از یک قبیل ست ازین جهت فصل کرد و بغیر عاطف آورد و در هر دو محل اطلاق بنی
اسرائیل بر فرزندان فرزندان بر وجه مجاز ست و حافد را پسر خواندن در خبر جواز ست **معنی** اینست ای بنی اسرائیل
یاد کنید نعمت مرا آنکه انعام کرده ام بدان نعمت بر شما **وَاَنِّیْ فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعٰلَمِیْنَ** عطف ست بر نعمتی که مفعول
اذکروا ست **معنی** اینست و بدرستی که من فضل دادم شما را بر عالمیان و برتر گردانیدم از جهانیان و این خطاب بنی اسرائیل
را که حاضرند باعتبار اجداد ایشان ست که مفضل بر عالمیان بودند و در زمانه خویش فاضل از جهانیان مینمودند و این
چنانست که اولاد پادشاهان را میگویند که بشما پادشاهی داده اند یا اولاد دانشمندان را گویند که مرتبه دانشمندی در شما
نهاده اند اگرچه در ایشان پادشاهی نبود و بر ایشان دانشمندی نباشد اگر از عالمین همه عالم مراد شود تفضیل ایشان
در فضل چیزی باشد چنانچه فضل مریم بر نساء عالم در ولادت عیسی و همچو فضل خضر در دانستن بعضی جزئیات بر موسی و اگر از
عالمین جماعت کثیره از اهل زمان ایشان مراد باشد فضل کلی نیز ممکن بود **وَاتَّقُوْا یَوْمًا لَّا تَجْزِیْ نَفْسٌ**
عَنْ نَّفْسٍ شَیْئًا وَّلَا یُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَّلَا یُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَّلَا هُمْ یُنْصَرُوْنَ یقبل بر صیغه مذکر و مونث

در اتامرون برای تقریر بمعنی تثبیت دارند مفهوم مذکور ظاهر تر بپندارند و تواند بود افلا تعقلون بر تامرون و تتلون معطوف شود بهمزهٔ تامرون متعلق بمجموع باشد بهمزهٔ افلا تعقلون مکرر برای تاکید دارند بر طریق اذا مقتادکنا ترا باو عطاگا آنستا لمبعوثون بپندارند معنی اینست امر مان را نیکوئی میفرمائید و نفسهای خویش را فراموش میکنید و حال آنست که شما کتاب میخوانید و خود را پس روان میدانید آیا زشتی کار خویش را در نمی یابید یعنی نشاید که همچنین کنید و آن نفس که خود را در ورطهٔ گویندگان ناکنده فگنید پس بر ناشائستگی آن واقف نگردید و توبیخ بر نسیان نفس خویش رسد هنگام امر کردن دیگران تحریض ست بر آوردن نیکی و نهی از ترک دادن آن پس این جمله معترضه بود و نکته اعتراض توبیخ باشد نزول این آیت در حق کسانیست که دوستان و قریبان خویش را میگفتند ایمان بیارید و نماز بر پای دارید و حقوق زکوة بگذارید و خود را از جهت علت خبث ریاست و قلت عقل و کیاست ایمان نمی آوردند و نیکی نمی کردند و در ین آیه نیز خطاب مر بنی اسرائیل را بعبارت شده و بدلالت همه و اعطان و امریان را که بر خلاف وعظ و امر خویش عامل باشند ستاول آمن **وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ** ط این جمله عطف ست بر اقیموا الصلوة و آتوا الزکوة **معنی** اینست در اجتناب از معاصی و احتراز از ارتکاب مناهی بصبر یعنی بحبس نفس از هوا و بنماز از خدای مدد خواهید و در نیک نعمت طاعت و عبادت مدد بنا هید استعانت در اجتناب از معاصی بصبر یعنی بحبس نفس از هوا ظاهر بود و اما استعانت بصلوة بآیه ان الصلوة تنهی عن الفحشاء و المنکر مبرهن شود چه صلوة بتحریمه صلوة غیر افعال نماز از مباحات بر خود حرام میگرداند خود را در حالت شریفه در ارتکاب محرمات چگونه رساند و تواند بود که از صبر و صلوة روزه و نماز مراد شود معنی کلام چنین بود و برای باز ماندن از معاصی بروزه و نماز یاری خواهید و بدین عبادت شریفه مدد جوئید بروزه که نفس را قاسر ست باز ماندن از معاصی ظاهر ست و بنماز چنانچه بالا گذشته و پیش ازین بیان پیوسته یا از صبر صبر محاربه مراد دارند و از نماز نمازی که بنیت ظفر یافتن بر دشمن میگزارند اراده کنند **وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ** ج **اِلَّا عَلَى الْخٰشِعِينَ** ۝ **الَّذِينَ يَظُنُّونَ** ع ربع **اَنَّهُمْ مُّلٰقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رٰجِعُونَ** ۝ ضمیر انها عاید ست بر استعانت که مدلول استعینوا ست بر طریق اعدلوا هو اقرب للتقوی و جمله حال ست از قبیل جاء و ا و ان الجیش قاوم الا علی الخاشعین مستثنی مفرغ ست و مستثنی در کلام موجب نبود مگر آنکه بر طریق قرأت الا یوم کذا معنی بر عموم مستثنی منه بود استثنا مستقیم آید این استثنا ازین قبیل ست و بر تقدیر استثنا منقطع در کلام موجب همین سبیل ست و تاکید او از جهت آنست که مردمان نماز و روزه را ماهیات بسیره دارند و نظر در کمیت و کیفیت امور شاقه نپندارند بنسبت بآسانی کنند و بودن آنرا از کارهای بزرگ ندانند و ندانند که این کار لیست متعلق بتوفیق خدا مفتوح سوی عون حق جل و علا مسلمانان را آسان گردانیده و این دولت بر ایشان رسانیده بذات خویش کاری دشوار ست و نظر بر شرائط آن بسیار ست آسان کاری نیست و او ورد شواری شناسیست کفار خود را بکشتن و من کار ها کردن نتوانند روا

کفار بسبب ترک نماز و زکوة آورده بآیة ما سلککم فی سقر قالوا لم نک من المصلین و لم نک نطعم المسکین و کنا نخوض مع الخائضین و کنا نکذب بیوم الدین اثبات کرده و مواخذه در آخرت بغیر خطاب دنیا نبود و هیچ کس بی تکلیف در دنیا ماخوذ نشود و حمل کردن اقیموا الصلوة و اتوا الزکوة بر قبول ایشان صلوة و زکوة بعید است و دور پیش اهل تحقیق غیر سدید است زیرا که قبول صلوة و زکوة و تصدیق آن داخل ایمان شده در مضمون آمنوا بما انزلت مصدقا لما معکم در آمده معنی ندارد نماز بر پای دارید زکوة مال بدهید و با رکوع کنندگان رکوع کنید و در آوردن رکوع با مسلمانان راکع موافق باشید که اهل کتاب در نماز خویش رکوع نداشتند و آنرا از ارکان نماز نمی پنداشتند بدین آیة الیشان در نماز بر رکوع مامور شده اند و بعد خطاب بایمان بسایر عبادات مخاطب آمدند **سوال** از قید مع الراکعین لازم آید که نماز گذاردن تنها روا نبود بغیر جماعت چنانچه بعضی علما گفته اند فرض باشد **جواب** این امر است مر یهود را بآوردن رکوع در نماز بعد از امر بایمان و امر است ایشان را بموافقت درین کار با مسلمانان و امر بآوردن رکوع در نماز مر طائفه یهود که در نماز ایشان رکوع از ارکان صلوة نبود مقتضی موافقت در تحریمه و ادای نماز بجماعت نبود و موجب فرضیت جماعت نشود و نیز قدرت بر جماعت متعلق بغیر باشد و قدرت بغیر قدرت نبود و تکلیف بی قدرت نشود اگر جماعت فرض باشد تکلیف بی قدرت آید برین صورت جماعت فرض نتواند بود و فرضیت ورودی نتواند نمود **سوال** جماعت را علما در نماز جمعه فرض گفته اند و در راه فرضیت آن رفته اند چون آن قدرت بغیر باشد فرضیت جماعت در نماز جمعه نیز قدرت بغیر بود **جواب** فرضیت نماز جمعه بر تقدیر انعقاد جماعت بود جمعه پیش از انعقاد جماعت فرض نشود و بعد حضور جماعت قدرت بر امامت امام را و قدرت بر اقتدا مقتدیان را بنفس خویش باشد و هیچ یکی میان آن دو فعل بعد حصول فعل دیگری که حاجت بود قدرت بغیر نبود هیچ کسی که بغیر تکیه در استادن قرار نگیرد و بتکیه مستوی یا آدمی در قیام قراری پذیرد که در ذخیره فقه آورده اورا قیام در نماز فریضه بود نشستن گزاردن روا نباشد زیرا که بعد وجود متکا افعال او ست مبنی بر قدرت و اختیار او ست آنچه عمل او بران موقوف بود حاصل او شده کار او موقوف بر فعل دیگری نماند بخلاف قاید جمعه که رسانیدن او موقوف بر سیر ست و سیر متعلق بخطوات بود و هر خطوه فعلی دیگر از ان قائد باشد بجود حضور قائد حاجت سفر نشود سیر اعمی مقدور بنفس خویش نبود مؤید این آنست که اعمی را اگرچه قاید موجود بود از جهت انکه قدرت بغیر ست جمعه فرض نشود و چون قاید اعمی را در مسجد جمعه بر ساند و در مقام اقتدا استاده گرداند جمعه بر و فریضه شود چه قادر بنفس خویش گردد **أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ** ○ استفهام برای انکار بود بر وجه توبیخ ست بمعنی لا ینبغی و تنسون عطف ست بر تامرون و جمله دائم تتلون الکتاب حال ست همزه افلا تعقلون نیز برای استفهام ست و فا برای عطف و جمله عطف ست بر جمله که مفهوم ست از توبیخ سابق چه از توبیخ وقوع فعل مفهوم او بمعنی قد تامرون الناس بالبر و تنسون انفسکم افلا تعقلون قبیح ضیعکم باشد و توبیخ راجع سوی معنی فا بود اگر استفهام

وانتم تعلمون ادالحق چه گمان حق باوجود دانستن اینکه حق است زشت ترست و وبال و نکال آن اکثر است گناه جاهل احتمال عذر دارد و خرد گناه را باعلم فی الجمله بد تر می پندارد و هم ازین جهت گفته اند و بل للجاهل مرة وللعالم سبعین مرة و تواند بود تعلمون منزل منزله لازم بود مفعولی تقدیر نکنند یعنی وانتم تتصفون بالعلم باشند **سوال** پس حق و باطل و کتمان حق دو فعلی علاحده نیست هر جا که پس حق و باطل است کتمان حق در وی داخل است دو بار نهی چه جاجت باشد و نهی از جمع چگونه بود **جواب** لانسلم که این دو فعل علاحده اند بلکه پس حق و باطل آنست که آیتی دو در کتند بجای آن چیزی دیگر آرند و کتمان حق آنست که در خواندن توریت آیتی را بگذراند و در نمودن حاضران وانمود کنند بدارند یا آیتی که در توریت دیر اند بگویند که ندیده ایم و نشنیده ایم و یاد داشته را بگویند یاد نداریم و نشنیده ایم **سوال** بدین طریق دو نهی خوب آید و نهی از جمع درست نیامد چون نهی از جمع باشد از تنها بودن یک فعل نهی نبود چنانکه در لاتاکل السمک وتشرب اللبن جمع بین الفعلین منهی بود هر یکی تنها منهی نباشد اینجا نهی از هر فعلی بانفراد سایغ دارند نهی از جمع برای چه پندارند **جواب** چون جمع میان دو فعل مغنی عنه بود گوئند بود که هر یکی تنها منهی عنه نباشد چون در لاتاکل السمک وتشرب اللبن عدم نهی از هر فعلی گفته اند و تواند بود هر یک فعل منهی عنه باشد و جمع میان ایشان نیز منهی عنه بود چنانچه در لاتشرب الخمر وترنی و لاتکذب فائده نهی از جمع تحریض از شدت شناعت حال جمع کنندگان بود جمع میان دو منکر اشنع از انفراد یکی باشد **معنی** را نبست حق را بباطل پوشیدید و در ترویج باطل بکوشید چنانکه نعت محمد را که حق است پوشیده و در اظهار نعت دجال که باطل است کوشیدید و چون پوشیدید دل بر بکمارید یعنی حق را ظاهر کنید پنهان مدارید و حال انیست که شما حق میدانید و کتاب را که حق و باطل بیان کرده است میخوانید و این آیت نیز در حق بنی اسرائیل بعبارت است و در حق دیگران باشارت است چون مشرکان که توحید را که حق است با شرک باطل پوشیدند و پرستش لات باطل کوشیدند و در حق انصاری که ولد عیسی را تخفیف خوانند و بندگی عیسی را الفرزندی که باطل است بدل کردانند **وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرّٰكِعِيْنَ** ○ عمل مذکوره معطوفه اند بر انشاء آن سابقه **سوال** انشاءات سابقه خطابات بنی اسرائیل ست این جمله نیز بر حکم عطف هم ازین قبیل است و بنی اسرائیل در هنگام آن خطابات کافر بودند بدلیل ایشان را بامر آمنوا بما انزلت مصدقا لما معکم ایمان فرمودند و کافران مخاطب بعبادت نه اند یا در دین صلوة و زکوة که از عبادات است مخاطب چه نوع شوند **جواب** خطاب کفار بعبادات که مقرون بخطاب ایمان بود آمد بدلیل آنکه مشرکان مکه مخاطب با یها الناس اعبدوا ربکم صنیر عبادت ایمان را که اصل عبادات است مخاطب شده چنانستی که گفت ایمان بیارید و سایر عبادات بجا آرید چنانچه بالتحقیق شرح و بیان آن مشبع آمده و بدلیل آنکه فقها در نفی خطاب کفار بعبادت گفته اند که ایمان اصل عبادات است باقتضای المورد لشود و این تصریح است بدینکه امر بایمان تصریح باشد خطاب شارع جایز بود و نیز در کتب اصول فقه ثبوت مواخذه

که در ایای فارهبون گذشته و بیان پیوسته معنی اینست ای بنی اسرائیل بدانچه فرستاده ام سوی محمد دران حال که
راست دارنده است مر کتابی را که با شماست یعنی توریت ایمان آرید و بصدق او تصدیق کنید و بحقیقت او بگروید
و مباشید نخستین قومی ناگرونده و اول گروهی انکار بقران ورزنده چنانچه دیگران شما را در کفر پیروی کنند و خود را در
متابعت باطل شما افگنند یا گویند مباشید همچو قریش که در شان قران سابق ترین منکرانند و همچو اهل مکه نخستین کافران
بدان اند یعنی همچو ایشان مباشید و بآیات کتاب من ثمن قلیل را بدل مکنید و شی عظیم را بعوض شی حقیر از دست مدهید
و از من بترسید و از عقاب من بپرهیزید و این خطاب مر احبار یهود راست که دنائت همت ورزیدند و متابعت رای
رکیک کردند آیاتی که حجتهای مسلمانان بود از نعت محمد صلی الله تعالی علیه وسلم و حلیه و نسبت و فضائل او از توریت دور
کردند و بجای آن آیات و احکام دیگر بر حسب مطلوب خویش آوردند بر تحریف توریت شتافتند بدل آن و ثمنی قلیل یافتند
بعضی گویند آیات امور مذکوره تحریف کرده بدیشان سپردند و عوض آن یکصاع جو و چهار گز کرباس ستدند و بعضی گویند
ثمن قلیل ریاست و بزرگی ایشان بود که برین کار در ایشان چند کسی افزود و بعضی گویند ثمن قلیل دنیا بود که برین
سبب ایشان را روی نمود که بحظ دین شتافتند و حظ دنیا یافتند و معلوم است که دنیا تمام آن بر نسبت آخرت قلیل
است نظم قرانی بر آن دلیل است قال الله تعالی قل متاع الدنیا قلیل والاخره خیر لمن اتقی هر چند که ایشان محرفان
توریت را رشوتها میدادند و تحف و هدایا بسیار میفرستادند و در زرع و ثمار خویش شریک میکردند و حق یاری بجای
آوردند و جز آن آنچیز یا آنچه در ایشان حاصل آمده بنسبت حرمانی که ایشان را واقع شده پیش چشم و خرد سهل نماید و در
نظر عقل قلیل آید قال علی رضی الله تعالی عنه شعر قد اولع الناس فی الدنیا باربعة ؛ باکل و شرب و ملبوس و منکوح
و مرجع الکلان فکرت فیه الی ؛ روث و بول و مطرح و مفضوح ؛ بزرگی راست ؎ حاصل دنیا ز کهن تا بنو
چون گذرنده است نیرزد بجو ؛ این آیت موعظت مر بنی اسرائیل بعبادت است و پند دیگران بدلالت است چون
علمای سوء که با ظالمان بیامیزند و در ظلمهای ایشان راضی باشند و حیلها انگیزند و قاضیان جابر و مرتشی
که رشوت ستانند و بواسطه آن حکم شرع بگردانند و مفتیان با حق در فتوی باطل باک ندارند و بطمع دنیا خوف
آخرت در خاطر نیارند و امرا بیداد که داد مظلوم ندهند و بار مظالم بر گردن خویش نهند و از عمل عمال بیغم شوند
و متفحص حال ایشان نبوند و زرای بیدین که در عمل دنیا از دایره شرع و معاملت بیرون و در تحصیل آن اموال و
وظایف اشغال و اعمال احتیاط ننمایند و امثال ایشان همه در مضمون این آیت در می آیند و داخل نهی مذکور بر وجه
مسطور میشوند وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ۝ و لا تلبسوا عطف است
بر تشتروا و تکتموا الحق عطف بر نهی آمده بر حکم عطف لا نهی بر سر این آمده و تواند بود واو جمع باشد ای لا تجمعوا لبس الحق
بالباطل و کتمان الحق از قبیل لا تاکل السمک و تشرب اللبن و انتم تعلمون حالست مفعول تعلمون محذوف است

بیرون آمدن دوازده چشمه از سنگ هنگام استسقا و نعمت سایه کردن ابر در تیه و فرستادن من و سلوی و فرستادن عمود از نور تا در ظلمت شب روشنائی دهد و ناگرفتن بیم در جامه و نا افزودن ناخن و موی که حاجت بدو کردن آن افتد و تواند بود که از نعمت مذکوره دولت پیغمبر علیه السلام مراد باشد و مراد از ذکر بیان آن نعمت و اعتراف بدان و دانستن قدر آن بایمان آوردن و تصدیق کردن بود **وَأَوْفُوا بِعَهْدِي** واو فوا عطف است بر اذکروا معنی انیست وفا کنید بعهد من یعنی تعهدی که شما با من کرده اید بجا آرید چیزی که بعهد التزام موجود یعنی تعهدی که روز میثاق بود و بگفتن بلی انت ربنا روی نمود یا تعهدی که شما با مر پیغمبر ان کرده اید و شما را بر التزام آن آورده اند یعنی عهد ایمان آوردن پیغمبر که مبعوث خواهد گشت و کتابی که نبز ول خواهد پیوست کما قال الله واذ اخذ الله میثاق النبیین لما آتیتکم من کتاب و حکمة ثم جاءکم رسول مصدق لما معکم لتومنن به ولتنصرنه قال "اقررتم و اخذتم علی ذلکم اصری قالوا اقررنا قال فاشهدوا وانا معکم من الشاهدین یا عهد یعنی امر بود یعنی اوامر بایمان و طاعت باشد و معنی کلام وفا کنید بامر ایمان دارید و کلام بمعنی ایمان آرید و طاعت و بر زید و بپندارید **أُوفِ بِعَهْدِكُمْ** جواب امر یعنی او فو بعهدی بصیغه فاعل واقع شد بمقدان تو فو ا بعهدی باضماران شرطیه مجزوم آمد **معنی** انیست وفا کنم در خیر خلف نیارم بعهد شما یعنی تعهدی که با شما دارم از وعد مغفرت و رحمت و خیرات طاعت و استجابت دعوت و نصرت و معونت بر تقدیر ایمان و طاعت **وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ** عامل ایای محذوف است بر شرطیه تفسیر و فارهبون است یا در جواب اما محذوف است ای اما ایای فارهبون مثل فاما تمنون فاما فدیا هم یا عاطفه است ای ایای ارهبو فارهبون و تغایر جملتین مبنی است بر تقدیم مفعول که مفید قصر است و تاخیر او که مفید قصر نیست لیکن جمله که در و قصر است مفید دو حکم بود اکثر فائده باشد و جمله که در و قصر نیست مفید یک حکم است از جمله کثیر و قصر است فائده او کمتر است عطف اقل فایده بر اکثر فائده ندارد کسی اینچنین عطف را سایغ نپندارد بر این وجه بعضی بجهتهای دیگر نیز ایراد کرده اند تصحیح این وجه را در خیز اشکال آورده اند **معنی** انیست هر چون که باشد از من بترسان باشید و از غیر من نترسید **وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ** وآمنوا عطف است بر انشاءات سابقه مما انزلت مصدقا لما معکم کنایت است از قرآن از باب کنایتی که مطلوب است بدو موصوف بچو کنایت از سینه بجامع الاضغان بتصریح بذکر قرآن نکرد و بنام قرآن بصریح یاد کرد برای آنکه کنایت بابلغ است از تصریح و تلویح اولی است از تصریح و لا تکونوا عطف بر آمنوا دند و اول کافر را یعنی اول قوم کافر نپندارند و تواند بود که از اول گروه کافر جماعت قریش و اهل مکه مراد بود و کلام محمول بر تشبیه شود ای لا تکونوا مثل اول قوم کافر به یعنی لا تکفروا کما کفر اهل مکة و لا تشتروا عطف است بر لا تکونوا بآیاتی متعلق است بلا تشتروا ثمنا مفعول لا تشتروا است و لا تشتروا بمعنی لا تبیعوا است کما فی قوله تعالی و شروه بثمن بخس دراهم ای باعوه و در عبادت طلب است ای لا تبیعوا آیاتی بثمن قلیل و تواند بود لا تشتروا بمعنی لا تستبدلوا باشد و جوه اعراب و یایی فاتقون بجا

کلام اینست فمن تبع هدای دوام علی ذلک فلا خوف علیهم ولا هم یحزنون بر هر دو قول برای نفی خوف ثبات بر اتباع
هدی باید و بر قضیه اشتراط ثبات هیچ اشکالی نیاید **سوال** در کتب فقه آورده است که اهل بهشت را بر تقدیری که
ثبات بر سعادت و دخول جنت باشد خوف جلال از ذو الجلال جل جلاله باقی بود پس نفی خوف بر سبیل عموم چگونه آید
صحت آن چه نوع روی نماید **جواب** خوفی که باعلی استعمال شود خوف الزام و اضرار بود و خوف جلال را ازین قبیل
ندارند و خوف تعب و ضرر نپندارند چون خوف پدر و استاد و پیر که بطبیعت حامل بر ادب بود مبنی بر تصور علتی و تحمل مضرتی
نباشد **وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ** ع ۱۰
موصول با صله خود مرفوع المحل بابتداست اولئک مبتدا دوم است اصحاب النار خبر و جمله خبر مبتداست جمله والذین کفروا
عطف است بر اسمیه سابقه یعنی من تبع هدای فلا خوف و ماضی بقرینه سیاق بمعنی مستقبل بود و ایراد مستقبل بصیغه ماضی
از جهت تیقن وقوع باشد و جمله هم فیها خالدون تکمیل است از جهت دفع وهم کسانیکه در ره باطل بروند و در شان اهل
نار گمان عدم خلود برند **معنی** اینست و کسانیکه کافر شدند و آیات ما را تکذیب کنند ایشان اصحاب دوزخ اند در آتش
جاوید باشند **يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ** این کلام بعد ذکر یا ایها الناس
اعبدوا که بالا مذکور شد بر طریق ذکر خاص بعد عام آمده چه بنی اسرائیل از تبار جلیل اند و از نسل ابراهیم خلیل اند و تا زمان
موسی صلوات الله علیه خارج کسانیکه پیش از شصت سال یا کمتر از هژده سال عمر داشتند و خارج نسوان و دختران
ششصد هزار مرد بودند و توان دانست تا زمان پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم چه مقدار افزودند بنی اسرائیل از فرزندان آدم
در بسیاری نسل چنانچه بالا گذشت و در کثرت فضل چه از جمله ایشان چهار هزار تن بفضیلت نبوت پیوست و سختی طبیعت
چنانچه مخالفتهای عظیمه که با پیغمبران کردند کفار و سوالهای شنیعه که از ایشان پرسیدند ممتاز اند پیغمبر را صلی الله تعالی علیه وسلم
معظم معامله با ایشان بود که بدین جهت مخالفت در موعظت تخصیص ایشان مناسب نمود و بر تقدیری که مراد از یا ایها الناس اعبدوا
کفار مکه باشند ذکر بنی اسرائیل بعد ذکر کفار مکه از جهت آن بود که ایشان در جوار مشرکان اند از اشباه و امثال ایشان اند
و بر هر دو وجه فصل جمله یا بنی اسرائیل اذکروا با وجود جامع از جهت تباین مقام دارند بر طریق فصل ان الذین کفروا سواء علیهم
که بالا تحقیق شده است پندارند چه از مقام موعظت گروهی از مردمان با طول کلام در آن مباینت دارد با مقام موعظت
دیگران و معترضاتی که در میان آمده میان دو کلام متصل واقع شده و اسر در لغت سریانی بنده و ایل خدا یعنی یعقوب است
ای یا بنی عبد الله و بعضی اسر مرد را گویند و ایل خدای یعنی ای پسران مرد خدا و بر هر دو تقدیر مراد یعقوب است **معنی** اینست
ای بنی اسرائیل یعنی ای پسران یعقوب یاد کنید نعمت مرا نعمتی را که بفضل و کرم عام انعام کرده ام بر شما یعنی فراموشی مکنید
یا ذکر کنید و مپوشید و تواند بود که نعمتی معهوده که در حق ایشان میداند بتخصیص بر وجه تنبیه یاد میدهاند چون نعمت نجات
یافتن پدران ایشان از کید فرعون لعین و رسیدن بعضی از ایشان چون سلیمان علیه السلام بمملکت همه روی زمین و نعمت

سابق اگر قلنا اہبطوا تکرار برای تاکید بود تقدم معطوف بر تاکید لازم شود و در ترتیب نحو تقدم تاکید بر معطوف واجب آورده و صحت جائی زید و عمرو زید را منع کرده مگر آنکه بر تقدیر تاکید بودن قلنا اہبطوا قلتی آدم معترضه دارند و معطوف بر جمله سابقه نه پندارند و وجه دیگر در تفسیر آورده که تکرار برای ترتیب فامایاتینکم منی هدا باشد آن نیز مشکل است چه ترتیب او بر قلنا اہبطوا سابق بی تکرار قائلیست چون ترتیب بی تکرار حاصل شود برای ترتیب تکرار حاجت نباشد مگر آنکه تکرار برای دفع توهم ترتب او بر جمل متوسط گویند و با عادت ذکر ظهور ترتب جویند برین وجه این جمله با عتبار ترتب فامایاتینکم در بیان او فی بود بدل ازو ما بیان او باشد و تواند بود که این کلام را از باب تکرار ندارند هبوط اول از جنان تا آسمان و هبوط ثانی از آسمان تا زمین پندارند و جمله معترضه برای بیان رجا و انتفاء خوف و حزن بر تقدیر اتباع هدی بود یا مستانفه در جواب ما فضل بعد ذلک باشد و اہبطوا مقول قلنا ست و جمیعا حال است فایسیبه است برای میان ترتب و تعقب مضمون این شرطیه بر هبوط ایشان ما دران شرطیه زائد است برای تاکید و در شرطی که حرف او موکد بما باشد نون تاکید در آید چنانچه در امانترین من البشر رود اما تنفقهم فی الحرب فنشرو بهم من خلفهم در آمن هدی مصدر ست بمعنی هدایت او هاد و هادی کنایت دینی است و خطاب در فاما یاتینکم خطاب ذریته آدم است که بر جمع متوجه شد بر طریق واو قلتم نفسا فادرائم و آتیتها الیس انکم لسارقون آمد و اگر خطاب مذکور مر آدم را باشد هدی بمعنی نبی ندارند بمعنی رسول پندارند چه رسول متبع انبیاء و رسولی بود **سوال** آمدن کتاب و پیغمبران تعلق تحقق او بعلم خدای ثابت است و انچه تعلق تحقق او بعلم و ارادت خدای ثابت بود شک نیست مقطوع الوقوع باشد و در مقطوع الوقوع اذا باید استعمال آن بچه وجه آید **جواب** برین اعتبار اگرچه ایشان هدی معلوم خدای بود سامع را متیقن الوقوع نمیبود و در قواعد علم معانی مقرر است که درین باب جزم و عدم جزم سامع نیز معتبر ست و تاکید و عدم تاکید بنون ثقیله از جهت تحقق و قوع فعل بود بنظر در علم متکلم و ارادت وقوع آن یا بنده فمن تبع مرفوع المحل به ابتدا است جمله فلا خوف علیهم و لا هم یحزنون خبر مبتدا است و جمله فمن تبع هدای تا آخر مر شرط سابق را جزاست **معنی** اینست گفتیم ما شما همه از بهشت فرود روید و در زمین ساکن شوید پس اگر از من شما را راه راست خود نی و رهنمونی کردنی بیاید یا راه راست نماینده از کتاب دینی روی نماید پس کسانیکه راه نمودن و رهنمونی کردن مرا میپذیرند و فرستاده و راه نماینده مرا مطیع و منقاد شوید پس حکم کرده شود برای ایشان که نیست خوفی بر ایشان و نه ایشان اندوهگین باشند **سوال** با تباع هدی و نیل دولت ابتداء خوف سبق کتاب و خشیت تبدیل سعادت بشقاوت باقی ست حکم با نتفاء خوف بر سبیل عموم که از جمله لا خوف علیهم و لا هم یحزنون مفهوم میشود بر چه وجه می ست **جواب** بر قول اشعری اعتبار در سعادت و شقاوت و ایمان و کفر خاتمه است تتبع هدی نزدیک خدای همان کس است که ختم او بر هدی ست و نزدیک اهل سنت هر که ایمان آورده و قبول اسلام کرده در حال تتبع هدی است لیکن ختم بر سعادت بشرط ثواب آن جز است تقدیر

آورد پس خدای عزوجل توبه او را قبول کرد بدرستی که او یعنی پروردگار آدم همونست توبه پذیرنده و خطایا آمرزنده و
و عطایا بخشنده بعضی گویند کلمات مذکوره این بود ربنا ظلمنا انفسنا وان لم تغفر لنا وترحمنا لنکونن من الخاسرین و بعضی
گویند لا اله الا انت سبحانک وبحمدک رب عملت سوء وظلمت نفسی فاغفرلی وانت خیر الغافرین لا اله انت سبحانک وبحمدک
رب عملت سوءً وظلمت نفسی فارحمنی وانت خیر الراحمین و بعضی گویند سبحانک اللهم وبحمدک وتبارک اسمک وتعالی
جدک ولا اله غیرک ظلمت نفسی فاغفرلی فانه لا یغفر الذنوب الا انت وان محمدا عبدک ورسولک و بعضی گویند یا رب
بحق محمد ان تغفرلی چون آدم گفت بحق محمد فرمان شد ای آدم محمد را چه دانی که مرا بحق او میخوانی آدم گفت در بهشت هر جای
که نظر میکردم لا اله الا الله محمد رسول الله نبشته میدیدم ازین جهت او را اکرم مخلوقات در حضرت تو داشتم و اعظم
موجودات پنداشتم و نیز روایت کرده اند که گفت چون نفخ روح در من شد چشم کشادم نظر بر ساق عرش کردم
لا اله الا الله محمد رسول الله نبشته یافتم لاجرم در اعظام او شتافتم و اعتقاد بر بزرگی او کردم بران جهت او را در کار
خویش شفیع آوردم **سوال** در کتب فقه آورده اند که دعا کردن بحق کسی مکروه باشد چه کسی را بر خدای حقی نیست
اثبات حق نابوده ممتنع بود اگر دعای آدم بحق محمد ثابت شود این روایت چگونه درست آید **جواب** در ثبوت
حق بنده بر خدای میان اهل علم اختلافی مشهور است در کتب کلامیه بتشریح مذکور است نزدیک جبریه افعال بنده
چیزیست من کل الوجوه استحقاق او منتفی است و لزوم ثواب بر حکم وعده وعید است فضلا و قهرا لا من حیث
انهم استحقوا حقا تسمیه آن بحق بر وجه مجاز است ایراد کلام در مجاز در چیز جواز است و بر قول معتزله افعال عباد که اختیاریست
مخلوق عباد است بحقیقت افعال ایشان است و جز آن حق حقیقی است که فاعل مستحق آن است و بر مذهب اهل
سنت و جماعت خدای عزوجل افعال عباد مبنی بر اختیار متعلق بالات ایشان آفریده آفریده خویش را بر صورت فعلی
صادر از ایشان گردانیده چون فعل بر افعال ایشان آورد جزاء فعل را حق ایشان کرد ایشان میگویند بنده را بر وجه
حقیقت بر خدای حقی نیست جزاء افعال عباد اگرچه حق حقیقی نباشد حق جعلی بود چنانچه در حدیث من آمن بالله
ورسوله واقام الصلوة وصام رمضان کان حقا علی الله ان یدخله الجنة هاجر فی سبیل الله او جلس فی ارضه التی
ولد فیها مولف در مظاهر الاسرار شرح مشارق الانوار در تسمیه جزاء بحق اقوال ثلثه بتصریح آورده و بتوضیح و تشریح
بیان کرده و آنچه در دعای آدم آمده بر اعتبار حق جعلی است چنانچه اهل سنت و جماعت گفته اند و آنچه از تقی در روایت
افتاده است محمول بر حق حقیقی است که معتزله بر آن رفته اند و از جهت احتراز از وهم ثبوت حق حقیقی مردمان در دعا
باسلک بحق فلان منع کرده و از جهت تحقق حق جعلی در دعاء آدم اسالک بحق محمد آمده **قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا
جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ**
در تفسیر آورده که قلنا اهبطوا تکرار است برای تاکید و این وجه مشکل است زیرا که فتلقی آدم معطوف است بر قلنا اهبطوا

و بعضی خطاب مر آدم و حوا با ذریاتی که در پشت آدم بوده اند دارند و بعضی خطاب مر آدم و حوا و ابلیس و مار را نپذیرند و بعضی طاوس را با مار ضم میکنند و آدرا نیز در ورطه هبوط می افگنند و استعمال واو جمع که مخصوص بعقلاست با آنکه طاوس و مار از معقلا نه اند بر وجه تغلیب رواست **سوال** اگر خطاب اهبطوا بر طریق خطاب تثنیه بصیغه جمع چنانچه بعضی گفته اند مر آدم و حوارا باشد و ذریه و مار و طاوس را متناول نبود خطاب بعضکم لبعض عدو مطابق نماید و تغلیل درست نیاید زیرا که میان آدم و حوا عداوتی نبود و صورت بعضی و مخالفتی ننموده **جواب** اگر در خطاب اهبطوا صیغه جمع بمعنی تثنیه بود خطاب بعضکم لبعض عدو بر حقیقت جمع باشد ذریه آدم و ابلیس و مار و طاوس در ورود در آید هیچ اشکالی روی ننماید و مستقر مرفوع بر ابتداست لکم ظرف مستقر ست خبر مبتداست فی الارض ظرف است مر ظرف مستقر را و این جمله عطف است بر جمله بعضکم لبعض عدو و بین جمله تعلیلیه است مر اهبطوا را **معنی** اینست و گفتم ما ای آدم و حوا شما فرود روید و در زمین بطاعت خدا مشغول اوید زیرا که ای جماعت مالطان و از آسمان فرو شدگان در زمین بعضی از شما مر بعضی را دشمن است و دشمنی میان شما سبین و مبرهن است آدمی مر ابلیس و ابلیس مر آدمی را دشمن دینی و شرعی ست و آدمی مر مار و مار مر آدمی را و طاوس مر مار و مار مر طاوس را دشمن طبعی است که در حق ایشان مقدر ست بعضی مسلم و بعضی کافر خواهند بود و میان ایشان بعضها و عداوتها روی خواهند نمود و بهشت جای جمع شدن دشمنان نیست و هبوط شما از بهشت بسبب این معنی است چه بهشت محل حسد و کینه نبود و در مواضع حقد و ضغینه نباشد و مر شما است در زمین جای قراری و محل برخورداری گرفتن تا روزگاری **سوال** بر تقدیر یکه خطاب اهبطوا مر آدم و ذریه او را دارند و ذریه او آن روز معدوم را مخاطب چگونه پندارند **جواب** خطاب مذکور بمعنی کونوا اما بطین خطاب تکوین هبوط بود خطاب تکلیف که محتاج سوی ادراک و فهم مخاطبان است نباشد و در شان معدوم خطاب تکوین رواست بخلاف خطاب تکلیف که آن ابتلاست و ابتلا بغیر فهم نبود و معدوم از اهل فهم نشود **سوال** تکوین هبوط تکوین صفت ست و تکوین صفت هبوط بغیر موجود موصوف تصور ندارد چه تکوین صفت بغیر تکوین موصوف عقل جایز نه پندارد **جواب** ذریات معدوم که متعلق اند بوجود و قوی یعنی موجودات اند بالقوه مضاف اند سوی استعداد آدم و حوا هبوط ایشان در ضمن هبوط آدم و حوا بود و هبوط سایر صفات ایشان با ایشان باشد **فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَّبِّهٖ كَلِمٰتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ؕ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ** آدم فاعل تلقی ست من ربه متعلق اوست کلمات مفعول ست و بر قراءة رفع کلمات و نصب آدم آدم مفعولست و کلمات فاعل ست فتاب علیه عطف است بر تلقی و فاء تعقیب فصیحه است و جمله عطف است بر جمله محذوف معطوفه بر قلنا ای قلنا اهبطوا فهبطوا فتلقی آدم من ربه کلمات فتاب علیه انه هو التواب الرحیم تذییل ست و تاکید او از جهت ابراز مدح بر سبیل وکالت است معنی اینست پیش آمد آدم را از پروردگار او چند کلمه یعنی او را رسید یا گویند تلقی کرد آدم از پروردگار خویش چند کلمه را یعنی پذیرفت و پسندیده آدم توبه و استغفار

مذکوره باز گردانند و تضمین معنی انشا و اصدار کنند ای ازلهما الشیطان و انشاء و اصدر ازلالهما ای جعله ناشیاً صادراً عن
ذکر الشجرة و تحسینها و تسمیتها شجرة الخلد معنی چنان بود ایشان را شیطان لغزانید و لغزانیدن را از ذکر شجره و تحسین آن
را در نظر ایشان و نام کردن آن شجره خلد ناشی گردانید و بعضی گویند بر وجه اول تکرار لازم می آید که لغزانیدن و دور انداختن
از جنت و بیرون از نعیم آن یکی مینماید و بر وجه دوم اسناد مجازی که اسناد سوی سبب است ذکر سببی دیگر لازم آید و بعد اسناد
فعل سوی سبب و نسبت فعل سوی ذکر چیزی که مزاحم این اسناد و نسبت شود نمی شاید مگر آنکه سببیت است سبب اول
باشد و از قبیل سر تینی رو تیک بمحبتی ایاک بود و ذکر شجره اینجا ازین قبیل است که سببیت شیطان برای ازلال بسبب ذکر شجره و تحسین
حال او بود و آن کار او را بدین وجه روی نمود بعضی ضمیر عنها را طاعت نهی و لا تقربا داشته معنی آیه برین طریق پنداشته
پس ایشان را شیطان لغزانید و از طاعت نهی مذکور متجانب و متباعد گردانید برین وجه آنچه بران دو وجه وارد بود
وارد مینماید جز آنکه عود ضمیر بر مفهوم می آید و عود ضمیر بر مفهوم آمده است و در کلام بلغا شایع شده است و وسوسه ابلیس که
نسبت لغزش ایشان شر آن بود که بر ایشان بر طریق نیک خواهی و نصیحت باز نمود یا آدم هل ادلک علی شجرة الخلد و ملک
لا یبلی یعنی ای آدم رهنمونی کنم ترا بر درخت جاویدی و ملکی که کهنگی نپذیرد گفت و برین طریق خوردن ایشان شجره منهی عنها
جنت چون آدم را علیه السلام آن شجره نمود آدم گفت هم ازین شجره نهی واقع شده بود شیطان گفت هم ازین جهت که این
شجره جاویدی است از خوردن آن باز داشته شده آید و از جهت آنکه خوردن آن سبب ملک ابدی است از نزدیک
گشتن آن ممنوع گشته اند آدم صلوات الله علیه وسوسه او را رد کرد و در معرض اجابت نیاورد ابلیس حوا را وسیلت ساخت
تا آنکه آدم را در زلت انداخت و در کیفیت این وسوسه اختلاف کرده اند در کتب تفسیر اقاویل آورده اند بعضی گویند
ابلیس را پیش از آن در زمین انداخته بودند در بر آمدن آسمان او ستواری نمی نمودند هم ازین مبین بدین کلمات آواز
کرد خدای بر حکم استدراج او ازین کلمات در گوش ایشان آورد و بعضی گویند اگر چه حق تعالی او را در زمین انداخته بود اما تا
در بهشت آمد آمد شد می نمود از در بهشت آواز کرد خدای تعالی در گوش ایشان آورد بعضی گویند پیش در بهشت آمد و
طاؤس را وسیلت ساخت طاؤس این کار را بر مار انداخت و مار زیباترین دواب بهشت بود مشی بر قوایم اربع مینمود
برد در آمد کرد او را از قبول آبا آورد و چندانی ملازم او شده در دهن او در آمد برین طریق پیش آدم علیه السلام آمد
زبان باظهار نیک خواهی او کشاد از کلمات که مطلوب داشت خبر داد مار مذکور بدین کردار مسخ گشت بتبدیل صورت پیوست او
بعضی گفته اند وسوسه که در نص مذکور است باید دانست که چه بود و در تحقیق کیفیت آن که در نص مسطور نیست کوشش
نباید نمود وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۚ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ۝
عطف است بر وقلنا یا آدم اسکن انت و زوجک الجنة و این خطاب بصیغه جمع است و مخاطب بدین خطاب آدم و حوا است
و این چنین آمده و در کلام بلیغ مستعمل شده چنانچه و کنا لحکمهم شاهدین و در قرآن وارد است در شان داود و سلیمان

نهی یا مجزوم معطوف بر نهی آمده من و من الظالمین برای تبعیض است و در شجرهٔ روایت مذکور شده اقوال مختلفه آمده بعضی گویند درخت گندم و بعضی گویند درخت انگور و بعضی گویند درخت انجیر و بعضی گویند درخت کافور و بودن او درخت گندم قول اکثر است و میان همه اقوال این قول اشهر است **معنی** اینست هر کجا که خواهید خورد نی فراخ بخورید دگرد این درخت مگردید و نزدیک مشوید یعنی بیوسته و مخورید پس که از ظالمان گردید و بعضی گویند درخت مذکور برگ چون برگ سیب داشت در میان جنت فردوس بود و بعضی گویند در هر منزلی که تخت آدم نصب میکردند روی مینمود **سوال** پیغمبران معصومند مرتکب ذنب نشوند ارتکاب منهی عنه ذنب بود و ذنب از معصوم چگونه واقع شود **جواب** آدم صلوات الله و سلامه علیه شجرهٔ منهیه را تاویل معهود کرد و شجرهٔ منهیه گمان برد و بگمان آنکه منهی عنها آن بود و این نیست غیر آن منهیه را خورد و مراد خدا در وی نهی از جنس آن شجره بود بگمان حمل دل بر وی نهاد بغیر قصد در نهی افتاد آنچه بغیر قصد واقع شود زلت باشد ذنب بود و آنچه گویند آدم علیه السلام نهی تنزیه گمان برد از ان جهت خورد این وجه درست نیست چه سیاق کلام یعنی فتکونا من الظالمین منافی این معنی است بعضی اصحاب تحقیق گفته اند چون آدم را صلوات الله علیه لقمهٔ منهی عنها خورده شد از شومی آن در حال تخت و تاج و حلهٔ دواج زائل گشت هر یکی از آدم و حوا به برهنگی بپوست دار هر درختی که برای ستر عورت برگ می طلبیدند درخت بلندی شد بشاخ و برگ او منی رسیدند برگ انجیر انتقاد کرد پیش ایشان سر فرود آورد برگ او را یافتند از ان ستر عورت ساختند چون در زمین آمدند آدم از پشیمانی که در دل آورد انگشت در دهن انداخت قی کرد هوام زمین و حشرات ارض از حیات و جز آن که دل بر خوردن آن آورده قی مذکور را خوردند زهر در کام ایشان تعبیه گشت و تمیش ایشان بطبیعت زهر آلودگی پیوست بعد ازان هر گیاهی که در محل قی مذکور پیدا آمد در وی خاصیت و طبیعت زهر در آمد منی که از غذای ایشان لقمه حصول یافته بود ازان قابیل منشأ کفر و فساد گشت روی بمود قتل و ظلم بنیاد نهاد و رسم بکرداری را تا ب داد تا بدانی که لقمهٔ منهی عنها چنین زیان می آرد و در باب شرب و فساد این نوع تاثیرات دارد **فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ** ص فاذال و زال بر صیغه ماضی از مضاعف و اجوف از باب افعال خوانند و معنی مختلف برحسب اختلاف قرأت دانند عطف است بر قلنا و اسناد او سوی شیطان که اقرا نیده نیست بلکه صاحب سبب است مجازی باشد فعل اختیاری از خیر و شر آفرین خداست باختیار و کسب باست نسبت او سوی شیطان نسبت فعل سوی سبب بود عنها ای عن الجنة و عن متعلق ازلهما است بتضمین البعد فاخرجهما عطف است بر ازلهما مادموصوله است کانا فیه صلهٔ اوست و جار و مجرور متعلق است باخرجهما و اسناد اخرجهما سوی شیطان چون اسناد ازلهما مجاز نیست **معنی** اینست پس بفرانید حوا و آدم را شیطان و دور انداخت ایشان را از جنان پس بیرون آورد آدم و حوا را شیطان از انچه بوده اند ایشان دران از نعیم و رود ایشان خورد و لذت و مطاعم مرغوب و صفای هوا از ظلال و نسائین و لطافت مکان و تمکین و تواند بود ضمیر عنها عاید بجنت

بفضلک عن الافزاع ولا هوال وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ جمله ندائیه له
مذکور است برای تنبیه با جمله که بعد اوست مفعول قلنا است فاعل اسکن ضمیری که در وست انت تاکید اوست از جهت
صحت عطف آمده مرفوع منفصل متصل موکد شده **سوال** چون در زوجک عطف بر ضمیر اسکن باشد اسکن مسند
سوی زوجک شود و صیغه امر حاضر اسناد او سوی حاضر ظاهر روا نبود **جواب** عطف موجب مشارکت در اصل
نسبت بود مستوجب شرکت در کیفیت نباشند بدلیل جاءنی زید لا عمرو که در معطوف علیه نسبت ثبوتی است و در
معطوف نسبت سلبی و بدلیل قامت هند و زید که عامل را در تانیث فاعل شانی است اگرچه قامت زید روا نیست اینجا
نیز اسکن انت و زوجک بمعنی اسکن انت و لتسکن زوجک روا نباشد اگرچه اسکن و زوجک ابتدا روا نبود جمله و قلنا عطف است بر قلنا سابق
که مضاف الیه اذ است ای واذکر اذ قلنا للملئکة اسجدوا و اذ قلنا یا آدم اسکن **معنی** انیست یاد کن یا محمد چون گفتم
مر آدم را ساکن شود قرار گیر تو و زوجه تو که حوا است و در بهشت آرام پذیر جنت مذکور را بعضی جنت خلد دانند و بعضی
جنت فردوس خوانند و بر مذهب اهل هوا که مذهب باطل است جنت و نار مخلوق نداند در روز قیامت مخلوق خواهد
گشت و اهل آن بانعام و ایلام خواهند پیوست میگویند خدای تعالی میان ولایت فلطین و کرمان بستانی بر زمین
آفریده بود آدم و زوجه او را در آن ساکن شدن فرمود و میگویند اگر این جنت خلد یا جنت فردوس بودی آدم و حوا
را از وی خروج روی ننمودی چون بیرون کردند دلیل کند که آن جنت خلد و فردوس نبوده و آن درجه ایشان را روی
ننموده و این تمسک باطل است زیرا که ساکن بودن ایشان در بهشت بر وجه جزا و ثواب نبود تا خلود آید و خلود در وی خوبی است
که بر وجه جزا و ثواب روی نماید نه بینی که پیغمبر ما صلی الله تعالی علیه وسلم در شب معراج در بهشت در آمد چون در آمدن او
بر وجه جزا و ثواب نبود بیرون آمد و فرشتگان برای کار و مصالح در می آیند چون در آمدن ایشان بر وجه جزا نیست
بیرون می آیند روایت کرده اند خدای تعالی روز جمعه فرشتگان را با تختی از زر فرستاد و برداشتن آدم ع فرمان
داد فرشتگان آدم را بر آن تخت نشاندند چنانچه پادشاهی برگیرند برگرفتند بر آسمان بردند در وقت چاشت با کرامت
و عزت و رونق و بهجت در جنت فردوس یا جنت خلد در آوردند با دواج حشمت و تاج و عظمت و کمال و جمال و نیل
اعظم نوال که منتهای منال جنس انس بود و غایت عظمت و جلال که منتهای مبتغای همه اناسی باشد آراسته بانواع حلی
بر پیراسته باصناف آرایش حلی از بازوبند و کمربند و خلخال زرین مکلل بیواقیت و در و از دستوانه لآلی ثمین مقرون با
پیرایه های دیگر **بیت** حریف مجلس ما خود همیشه دل میبرد علی الخصوص که پیرایه بر و بستند وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا
حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ و کلا عطف است بر اسکن انت و
زوجک الجنة صفت مصدر محذوف است ای اکلا واسعا حیث ظرف مکان است مضاف است سوی جمله بعد او
متعلق است بکلا و لا تقربا عطف است بر کلا هذه الشجرة مفعول لا تقربا است فتکونا جواب نهی است با فا منصوب

و مسخ شدن او بر طبیعتی بر خلاف طبیعت فرشتگی آمده است معنی اینست یاد کن یا محمد هنگام گفتن یا مر همه فرشتگان یا مر فرشتگان
زمین یا مر فرشتگان آسمان که مر آدم را سجده تحیت کنید پیش او سر بر زمین نهید پس فرشتگان سجده کردند و روی بر زمین
آوردند مگر ابلیس یا تلبیس ابا آورد و تکبر کرد روی بزرگی پیوست و بعضی از کافران گشت و سجده تحیت مر غیر خدای را در زمان
سابق جایز بود چنانچه حق تعالی در آیه و خروا له سجدا در سوره یوسف بیان فرمود در شریعت پیغمبر ما صلی الله تعالی علیه وسلم
منسوخ گشت و سجده تحیت بحرمت پیوست بعضی اسجدوا لآدم را بمعنی اسجدوا لله لاجل خلق آدم گفته اند و از قائل شدن
بسجده مر غیر خدای محترز گشتند پس تعظیم آدم باشارت باشد چه از جهت خلقت کسیکه سجده کردن مر خدای را واجب شود او عظیم
القدر و رفیع الشان بود و بعضی گویند سجده مر خدای را بود و آدم بر طریق قبله می نمود و بعضی گویند آدم را فرشتگان بر منبری
داشته بر کتف خویش برداشته نزدیک عرش بردند آنجا سجده کرد و بعضی گویند اول اسرافیل بسجده شتافت بر پیشانی خویش
قرآن بتمام نبشته یافت بعضی گویند اول سجده از جبرئیل بود بعد از میکائیل و اسرافیل و عزرائیل و فرشتگان دیگر روی
نمود جبرئیل که اول بسجده پیوست مکرم بتنزیل وحی گشت روایت کرده اند که ابلیس میان فرشتگان بزرگ بود در عمل
کسی از و بیشی و پیشی نمی نمود چون بر آدم صلوات الله علیه تکبر کرد و از سجده ابا آورد ملعون ابد و مطعون سرمد گشت و
بعذاب و عقاب ابدی پیوست برجم نکوهش مرجوم گشت عزازیل نام داشت باسم ابلیس موسوم آمد ابلیس که مشتق از ابلاس
است که بمعنی نومیدی است نام او کردند این تسمیه برای تنبیه بر تحقق نومیدی آوردند بدانکه سجده غایت خضوع است و
نهایت تذلل و خشوع است میان افعالی که موضوع برای تعظیم است سجده را شانی فخیم و کاری عظیم است کار تارک یک
سجده که بمامور بها برای بنده بود بدین لطافت کشیده و حال تارک او بدین ورطه انجامیده که ترک آن موجب هلاک ابدی
گشت و تارک آن بلعنت سرمدی پیوست در حق سجده های که برای خویش فرمود اگر کار تا اینجا کشد و حال بدین مرتبه
رسد چه عجب داری و چه عجیب پنداری در تفسیر آورده که دوزخ را در عرصات قیامت حاضر آرند و از آتشهای و شعلها بر آرند
در آن وقت هولناک و هنگام بیم و باک همه پیغمبران بزانو آیند و عاجزی و زاری نمایند جز پیغمبر ما صلی الله تعالی علیه وسلم
که امتی امتی گویان استاده ماند و از کمال عظمت دم شفاعت زدن تواند دوزخ غیظ و خشم چنان اظهار کند که بر قضیه
تکاد تمیز من الغیظ نزدیک باشد که از امتلاء خشم شگافته شود و گاهی آتش او زبانه بر گیرد و گاهی لو عید الیوم انتقم من العصاة
زیان کشد درین حالت برای تمیز میان مسلمانان و کافران و فرق میان دوستان و دشمنان کما قال یوم یکشف عن
ساق و یدعون الی السجود امر بسجود شود مسلمان را که کار ایشان سجده بود سجده میسر آید کافر چون بخواهد بسجده رود پشت
او چون تخته شود ازین حال درماند سجده کردن نتواند خطاب او وامتازوا الیوم ایها المجرمون در رسد امتیاز میان
مومنان و کافران بحصول پیوندد چون کافران جدا شوند آتش دوزخ بشتابد همه کافران را دریابد سجده در اینچنین
محل بکار آید و در هنگام نداء فریق فی الجنة و فریق فی السعیر مددی نماید اللهم وفقنا للسجود لک فی الحال و المآل و اعصمنا

منقاد گردیم و در روایتی آورده که بعضی از ایشان گفتند اگر ما را برو فضل باشد در حق او احسان کنیم و اگر او را فضل بود طاعت او
ورزیم ابلیس عداوت در دل کرد و گفت اگر او را فضل باشد طاعت وی نکنم و اگر مرا برو فضل بود او را هلاک گردانم و این معنی
از فرشتگان دیگر پوشیده داشت و خاطر بر اخفاء عداوت گماشت ما تبدون و ما کنتم تکتمون تلمیح این قصه بود و نیز درین آیت
بیان شرف علم باشد چه فرشتگان صفات فاضله و نعمت کامله داشتند که خویش را برتر می پنداشتند گوشه نشینان عالم
انس اند متوطنان مواطن قدس اند متعبدان مخلص مخلصان مختص ساکنان عالم بالا ناشیان از جوهر والا مستغنیان از طعام و
شراب مطیعان کردگار در هر باب لا یعصون الله ما امرهم کارشان و یفعلون ما یؤمرون کردار ایشان آدم را صلوات الله
علیه بر ایشان بر علم نعت فضل آمد و ایشان بنادانستن آن مفضول شد و هیچ صفتی از صفات کامله و نعوت فاضله ایشان
معارض این نگشت و هیچ فضیلتی از فضائل که ایشان را بود بر علم برجحان نه پیوست پس ظاهر شد که صفت علم بالاترین صفتهاست
و فضیلت دانش فاضلترین فضیلتهاست و نیز این آیت اظهار میکند که آنچه اظهار آن بزبان سبب زیان بود اضمار آن نیز در
دل زبان زیان کار باشد ابلیس عداوت آدم را اضمار کرد و خود را بشقاوت ابدی آورد وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَٰٓئِكَةِ
اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوٓا إِلَّآ إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَٰفِرِينَ
عطف است بر واذ قال ربک و در والتفات است از غیبت سوی تکلم ای واذکر وقت قولنا للملئکة لآدم متعلق اسجدوا است
اسجدوا مقول قلنا است فسجدوا عطف است بر قلنا ابی و استکبر کنایت است از ناسجده کردن که هر که کبر کند سر بر زمین
نیفگند و این جمله بیان مضمون استقامت تعلیل اوست و کان من من الکافرین عطف است بر ابی و استکبر و ابلیس از فرشتگان
است و بعضی گویند ابلیس از جنیان است بدلیل قوله تعالی و کان من الجن و بدلیل آنکه بر حکم خلقتنی من نار همچو جنیان خلقت
او از نار است و بدلیل آنکه عصیان ورزید و تکبر کرد و فرشته معصوم از عصیان و استکبار است و بدلیل آنکه بر حکم افتتخذونه و
ذریته اولیاء من دونی ابلیس را نسل بود و معلوم است که فرشتگان را نسل نباشد برین وجه که ابلیس جنی است لیکن داخل ملئکه
بر وجه تغلیب داخل شود استثنا متصل بود و اگر ضمیر فسجدوا بر معنی حقیقی عاید بر فرشتگان دارند و درین کلام بر طریق شعر
اذا نزل السماء بارض قوم رعیناه و ان کانوا غضابا صنعت استخدام پندارند استثنا منقطع باشد در ضمیر فسجدوا داخل
نبود و در امر بسجده داخل باشد سوال وارد نشود لیکن تمسکاتی که برای جنی بودن او کرده اند درست نمی آید و دلائلی
که آورده اند مستقیم نمی نماید زیرا که کان من الجن تواند بود که بمعنی صار من الجن دارند و تواند بود که لفظ جن میان پریان
و میان طایفه از فرشتگان مشترک پندارند و ازین که هر که جنی است مخلوق از نار بود لازم نیاید که هر چه مخلوق از نار است
جن باشد و عصمت در بعض فرشتگان است در کل نیست و آیه لا یعصون الله ما امرهم در خزنه نار وارد است تمسک
بدان برای عصمت کل بی معنی است در تفسیر آورده است فرشتگان مقسوم اند بعضی معصوم و بعضی غیر معصوم چنانکه آدمیان
را همین نوع قسمت است قسمی غیر معصوم و قسمی مخصوص بعصمت است و ابلیس را نسل بعد از مسخ شدن و جنی گشتن شده

و مجزوم الوقوع محل ادا بود مدخل آن بنا شد **جواب** همچنین است صدق ایشان در زعم ایشان متحقق بیقین است لیکن چون بمقام صدق این دعوی را از بیخ بر میکند و تحقق زعم مذکور را در حیز انتفامی افگند جزم وقوع بعدم جزم پیوست برطریق افتقر بعنکم الذکر صفحاً ان کنتم قوما مسرفین محل استقبال آن گشت **قالوا سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم** ○ قالو جملہ مستانفہ است در جواب یا ذا قالوا حین قیل لم ابنوفی باسماء ہولاء سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا بقول قالو است و علم بمعنی معلوم است و ما موصولہ است و عاید محذوف است ای لا معلوم لنا الا الذی علمتناہ **سوال** مقصود این مقال بیان عجز خویش است و این مضمون جملہ لا علم لنا الا ما علمتنا است گفتن سبحانک در صدر کلام از بہر چیست و برای چراست **جواب** ذکر سبحانک برای تنزیہ است چنانچہ جملہ ندا یہ در یا آدم انبئہم باسمایہم برای تنبیہ است بہ طریق مقدمہ مقال چون سلام پیش از کلام و ثنا پیش از سوال و این از باب اطناب بزیادت جملہ باعتبار نکتہ آمد چنانچہ در الذین یحملون العرش و من حولہ یسبحون بحمد ربہم و یؤمنون بہ و یستغفرون للذین آمنوا معلوم شد ذکر یؤمنون بہ کہ ذکر فرشتگان است باعتبار نکتہ اظہار شرف ایمان است و گرنہ بایمان حملہ عرش ہمہ عالم دارند بغیر اعتبار این نکتہ ذکر او را مفید پندارند جملہ انک انت العلیم الحکیم تذییل است تاکید او از جہت ایراد مدح بروجہ وکالت باشد و مبنی بر انکار تردد نبود معنی انیست فرشتگان گفتند بپاکی یاد میکنم ترا ای پروردگار ما نیست معلومی ما را مگر چیزی کہ تو ما را تعلیم کردہ و علم آن در دل ما بفضل و کرم خویش آوردہ بدرستی تو علیمی ہمہ چیزہا میدانی حکیمی کردن چیزی بر مقتضای حکمت میتوانی **قال یا آدم انبئہم باسمائہم فلما انبأہم باسمائہم قال الم اقل لکم انی اعلم غیب السموت و الارض و اعلم ما تبدون و ما کنتم تکتمون** ○ قال جملہ مستانفہ است جملہ ندا یہ یا جملہ کہ بعد او ست مقول است چنانچہ بالا گذشت استفہام در الم اقل برای انکار است جملہ استفہامیہ مقول قال است فاء جواب لما است لما ظرف قال است و جملہ عطف است بر جملہ سابق ای قال اللہ یا آدم انبئہم باسمائہم فقال اللہ للملئکۃ حین ابناہم آدم الم اقل لکم الآیۃ معنی انیست خدای عزوجل گفت ای آدم خبر کن ایشان را از آسمان این ہمہ یات کہ ترا تعلیم کردہ ام و بتفصیل بکمال فضل جزیل یک یک در دل تو آوردہ ایم پس چون آدم فرشتگان را بنامہای این ہمہ یات بتعلیم خدای عزوجل بیاگاہانید و فضل بر ایشان بفضیلت علم ظاہر گردانید خدای عزوجل گفت آنگفتہ ام من شما را کہ بدرستی در راستی کہ من آنم کہ آنچہ در آسمان و زمین از دیگران غایب است میدانم و میدانم آنچہ شما آشکارا میکنید و میدانیم آنچہ شما پوشیدہ میدارید روایت کردہ اند دران وقت کہ قالب آدم صلوات اللہ علیہ پیش از نفخ روح میان طائف و مکہ بگو دامری عجیب و بدیع روی نمود ابلیس و فرشتگان کہ با او بودند قالب مذکور را میدیدند ابلیس گفت کہ این را برای کاری پدید آوردہ اند و برای شانی پیدا کردہ اند اگر این را بر شما برگزینند شما چہ کنید دم عداوت یا دم محبت بزنید فرشتگان گفتند ما مطیع خداییم و بفضل او منقاد

بعد از انکه قالب آدم مصور ساختند چهل سال میان مکه و طایف داشتند فرشتگان خوبی او میدیدند از زیبائی او تعجب میکردند ابلیس علیه اللعنة آمدی عیب جوئی کردی و گفتی جسدی مجوف است بی پر کردن نه استد و پشتی بر زمین افتد و بعد پر کردن کاهلی نماید ازین جسد بدین صفت کاری نیاید آمد در سینه او جانب چپ حجرة الیست بی در نمیدانم که درو چه چیز نهانست میدانم مقام لطیفه ربانی همان است چون روح تردیک قالب مصور رسید مقام تنگ و تاریک دید نخواست که در آید و خواست که از در آمدن ایا نماید او را بر در آمدن آوردند و در قالب مکره در آوردند آدم زنده گشت و بصفت حیوة پیوست عطسه زد و بالهام خدای الحمد لله بر زبان او آمد و بدولت شکر نعمت رسید از خدای تعالی جواب یرحمک الله شنید گفته اند بر حکم لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم خوبی که در جنس انس آمده بر صد جزو مقسوم شد نود و نه جز آدم را بود و یکجزو همه عالم را روی نمود آن یک جزو صد جز گشت نود و نه جز بپوست پیوست و یکجزو نصیب باقی بنی آدم آمده و میان همه بمقادیر مختلف مقسوم شد فتبارک الله احسن الخالقین و سبحان الله رب العالمین معنی اینست حق سبحانه تعالی آدم را بر ین صفت آفرید و اسماء همه اشیا تعلیم کرد و معلوم او گردانید که این ارض است و این سما این نار است و آن هوا این طبق است و آن تراب این آب است و آن حباب این نبات است و این کان و این جماد است و این حیوان این فرس است و این انسان این دل است و آن جان این گل است و آن خار این مور است و آن مار فی الجمله اسماء همه چیز از املاک و افلاک تا نعل و شراک بعلوم اول است و بعلم او پیوست ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْۢبِـُٔونِى بِاَسْمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ۝ هم عاید است بر مسمیات اسماء که مذکور ند بدلالت ذکر اسماء لیل انبئونی باسماء هولاء سوال ضمیر هم عاید بر عقلا بود بر مسمیات اسماء که مشتمل بر عقلا و غیر عقلا است چگونه عاید شود جواب عقلا را بر غیر عقلا تغلیب کردند بتضمیری که مخصص بعقلا است و جمله ثم عرضهم عطف است بر و علم آدم الاسماء کلها آیرا و ثم دلالة میکند بر یافتن مدت تانی و تدبر و در یافتن مهلت تامل و تذکر انبئونی امر تعجز است نه امر تکلیف و جمله انبئونی مقول قال است و جمله فقال عطف است بر عرضهم و چون این قول مفصل عرض مسمیات بود عطف او بفا سایغ نمود و ان کنتم صادقین شرطی است مستغنی از جزا اکتفا بما مضی معنی اینست پس ترا از تعلیم اسماء مذکور مسمیات را بر ملائکه عرض کرد و هر یک یک بپیش ایشان حاضر آورد پس گفت مر فرشتگان را خبر کنید مرا از اسماء این مسمیات و از نامهای این هر وصفات که این را بکدام اسم دانند و آنرا بکدام نام خوانند اگر هستید شما در دعوی فضل بر آدم صادق و هست دعوی شما واقع را مطابق سوال صدق ایشان در دعوی فضل خویش بر آدم ممتنع است احتمال کجی ندارد محل او باشد انکه مخصوص بعدم جزم است چگونه آرد جواب تواند بود که ان کنتم صادقین فی زعمکم مر او باشد ممتنع الوجود نبود سوال صدق ایشان در زعم ایشان حق است بجزم و قطع متحقق است

مطلع شده باشند یا آدمیان را بر جنیان که پیش از آدمیان در زمین بودند و ازین جنس کارها از ایشان صادر شده بود قیاس کنند و حکمت در اخبار فرشتگان بارادت آفریدن نوع ایشان تنبیه ایشان بود بر ارادت اظهار امری که در بین قصه بیان فرمود یا از جهت تعلیم صورت مشاورت مر بندگان با استفتاء خداوند تعالی و تقدس ازان قال اِنِّیْٓ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ۝ قال یا مقول جمله مستانفه است چنانستی که سامع گفت ماذا قال الله تعالی حین قالوا ذلک فقیل قال انی اعلم مالا تعلمون و چون این جمله کنایت است ازان ندا الخلیفة تعظیم ایشان و تعجب ایشان علامت آنست که ایشان مضمون جمله را باعتبار معنی مکنی عنه منکر باشند لظهور علامت انکار ایشان را تنزیل منزله منکر کرد جمله را موکد آورد معنی انیست خدای گفت بدرستی من میدانم آنچه شما نمیدانید و علم دارم بدانچه شما علم ندارید ازانچه خواسته ام در شان آدم و آدمیان از تعالی و مراتب ایشان و مناقب علم و عمل و تقدیرات وقوع لغزش و زلل و بودن دولت ایشان بظاهر رحمت و مواقع فیض و نعمت و سزاوار ملک ابدی و در خور نعیم سرمدی ﴿بیت﴾ چه دانی چه اثمار آرد درین گلشن ﴿بیت﴾ چه دانی چه اسرار داند دلش ﴿وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا﴾ علم عطف است بر فخلق محذوف که عطف است بر قال ربک للملئکة انی جاعل فی الارض ای فخلق و علم روایت کرده اند چون حق تعالی خواست آدم را صلوات الله علیه بیافریند و بصفوت و خلافت برگزیند جبرئیل را فرستاد و او را فرمان داد جبرئیل بر حکم فرمان آمد تا فرمان بجا آرد از تمام روی زمین از سپید و سیاه و سرخ و زرد و طیب و خبیث و سهل و جبل یعنی نرم و سخت خاک بردارد زمین گفت اعوذ بعزة الله الذی ارسلک الی ان تاخذ منی الیوم شیئا یکون منه ما یصیبه النار غداً و ازین معنی بعد خلق قوت ادراک و گفتار بالهام خدای عزوجل دانسته بود جبرئیل علیه السلام از زمین چیزی نگرفت و بخدمت خدای باز گشت و قصه باز نمود بعد ازان بامر خدا میکائیل علیه السلام آمد و هم از زمین چنانچه جبرئیل شنیده بود شنید و باز گشت در مقامی که برای مناجات معهود دارد آمد قصه باز دید بعد ازان بفرمان باریتعالی اسرافیل علیه السلام آمد زمین بروی همان گفت که بر جبرئیل گفته بود و اسرافیل علیه السلام باز گشت آنچه زمین گفت پیش خدای عزوجل باز نمود بعد ازان حق تعالی عزرائیل علیه السلام یعنی ملک الموت را فرمان داد در زمین فرستاد زمین همانچه پیش ایشان گفته بود گفت و انچه ازینان جسته بود جست ملک الموت گفت اعوذ بعزة الله ان اعصیه بعزت خدا سن پناه میگیرم ازینکه خلاف امر او چیزی از همه روی زمین چنانچه فرمان بود خاک بر گرفت آورد و عمل خویش را پیش خدای عزوجل عرضه داد فرمان شد برای زمین مر نکردی و بر عجزوی رحم نیاوردی گفت سخن زمین نپذیرفتم و او را جواب گفتم که من مطیع فرمان امم بزاری تواز طاعت فرمان خدایتعالی باز نمانم فرمان شد کار فیصل ارواح از تو نیکو آید چنانچه باید و سزد روی نماید بعده خاک مذکور را چهل سال گلابه کرده داشتند چهل سال خلیش بو ناک ساختند چهل سال صلصال یعنی خلیش خشک شده چون سفال کوزه گران گشت بعد ازان اساد گل مذکور صورت آدم بحصول پیوست بعد ازانکه قالب آدم بحصول پیوست

گشت و باستقامت تمام پیوست آیه مذکوره برین وجه متشابه بنا شد و خلق آسمان نیز برای بندگان بود از منافع علوی
چون فیض باران و نجتن حبوب و ثمرات با فتاب و لون و مزه و خواص و جزآن بماهتاب و نیز جلائل خلق و غرایب صنع که بخلق
آسمانها و کواکب ظهور یافته از آیات قدرت و دلائل الوهیت گشته سبب معرفت خداست و دلائل شناختن حق جل و علا
کدام منفعت ازین بالاتر بود و کدام فائده ازین برتر باشد قال الله تعالی سنریهم آیاتنا فی الآفاق و فی انفسهم وَاِذْ قَالَ
رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً ط اذ ظرف است مر اذکر محذوف را
خطاب مر پیغمبر راست صلی الله تعالی علیه وسلم این جمله معترضه دیگر است برای ذکر آدم صلوات الله وسلامه علیه که ابوالبشر
است و اضافت رب سوی کاف خطاب برای تعظیم مضاف الیه آورد چون عظمی را سوی چیزی مضاف آرند تعظیم مضاف الیه
مراد دارند و این قول یعنی و اذ قال ربک للملائکة یا فرشتگان زمین بود و بعضی گویند یا فرشتگان آسمان و بعضی گویند با هر
فرشتگان روی نمود و ملائکه که سه قولها اینجا ثابت شد و در و اذ قلنا للملائکة اسجدوا همان سه قول آمده جمله انی جاعل
فی الارض خلیفه مقول ست مر قال و تاکید او ازجهت آنست که فرشتگان که مخلوق از جوهر والا ساکنان عالم بالا محبول بر برتری
و لطافت مخلوق بر طهارت و لطافت سر در طاعت داشته دل بر فرمان برداری گماشته حال ایشان علامت آنست که
خاکی را در خور خلافت ندانند و خلیفه خدای با خلیفه خویش نخوانند ایشان را ازجهت ظهور علامت انکار منزل منزله منکران
کرد جمله را بر وجه اخراج کلام بر خلاف مقتضای ظاهر سوق آورد معنی اینست یاد کن ای محمد آن هنگام را که گفت
پروردگار تو مر همه فرشتگان یا مر فرشتگان زمین یا مر فرشتگان آسمان بدرستی من آفریننده ام یعنی خلیفه را در زمین خواهم آفرید
و بعد آفریدن او را بانواع فضیلت برخواهم گزید خلیفه فرشتگان که ساکن زمین بوده اند تا بجای ایشان باشد
یا خلیفه خویش که مادام و نواهی من عمل کند و احکام مرا بنفاذ رساند و خلیفه هم بهین دو معنی آمده و مشتمل برین دو وجه
شده کسیکه در منصب کسی بجا آرایند و در عمل او اقدام نماید او را خلیفه او دانند و کسیکه ازجهت کسی دیگر کار کند و اوامر و
نواهی او معمول گرداند او را خلیفه او خوانند آدم صلوات الله علیه را بر معنی اول خلیفه فرشتگان دانند و بر معنی دوم
خلیفه الله پندارند قَالُوْٓا اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَیَسْفِكُ الدِّمَآءَ ۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ
بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ط استفهام در اتجعل فیها برای تعجب است قالوا جمله مستانفه است چنانستی که سامع گفت ما ذا قالت
الملائکة حین قال الله تعالی انی جاعل فی الارض خلیفه فقیل قالوا اتجعل فیها من یفسد فیها یعنی اینست فرشتگان
گفتند آیا میگردانی در زمین کسانی را که فساد خواهند کرد و تباهی در زمین پیدا خواهند آورد و دوعوی خواهند انگیخت
و خونها بناحق خواهند ریخت و حال اینست که ما تسبیح میگوییم ملتبس بستودن تو بصفات کمال که در خور تست میباشیم
و بپاکیزگی یاد میکنیم از دو هم عیب و نقصان منزه میدانیم سوال ایشان آنین را چگونه دانستند و اطلاع بر علم
غیب چه نوع توانستند جواب تواند بود که ایشان بانبای کسیکه مطلع بر غیب بود یا باعلامی از خدای عزوجل

قبها کرده هر هفت آسمان را طریق قبها آفریده و هر یکی را مظهر عجایب گردانیده و در هر آسمانی فرشتگان را داشته
در همه آسمانها موضع قدمی از عبادت فرشتگان خالی نگذاشته در همه آسمانها فرشتگان در عبادت اند بعضی در رکوع
اند و بعضی در سجود تا قیامت اند و در آسمان هفتم بعضی فرشتگانند از آن وقت که ایشان آفریده اند روی بسجده دارند
و سر از سجده بر نمی دارند تا قیامت همچنان خواهند بود از خوف خدای گریه و زاری خواهند نمود از گریه ایشان هر
قطره که می افتد فرشته آفریده میشود روز قیامت سرهای خویش از سجده برآرند و بعجز و زاری عرضه دارند ما عبدناک
حق عبادتک گویند عذر تقصیر خویش جویند ای پروردگار چنانچه حق عبادت تو باید ترا عبادت نکرده ایم چنانچه
تو استحقاق پرستش داری پرستش تو بجا نیاورده ایم در تفسیر آورده این آسمانها با این وسعت و فراخی بر نسبت کرسی که
فلک هشتم است همچو خیمه و خرگاه در زیر آسمانیست و کرسی بر نسبت عرش همچو حلقه در بیابانی است **وَهُوَ بِكُلِّ**
شَيْءٍ عَلِيمٌ ۝ ع ۳ ۹ هو بضم ها و سکون او خوانند ضم ها بر اصل و سکون او باعتبار مشابهت عضو دانند و هو مرفوع المحل
بر ابتداست علیم خبر مبتداست بکل شیء متعلق است بعلیم این جمله تنزیل است **معنی** اینست و خدای عز و جل بهر چیزی
داناست و بر کار کردن موجب علم تواناست این چنین کار معنی آفریدن آسمان و زمین جز دانای مطلق نداند و همچنین
فعل جز توانا بحق نتواند **سوال** آیه هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعا ثم استوی الی السماء فسواهن سبع سموات
صریح درین آیه که آفریدن آسمانها موخر است از خلق آنچه در زمین است و شک نیست که خلق آنچه در زمین از خلق زمین
موخر باشد پس بر حکم این آیت خلق از خلق زمین موخر بود و آیه ائنکم لتکفرون بالذی خلق الارض فی یومین الی
قوله وهی دخان درین معنی چه تحیر است که خلقت آسمان از خلقت زمین و خلقت آنچه در زمین است موخر است و آیه
والارض بعد ذلک دحیها مقتضی آنست که خلق زمین موخر از خلق آسمان **جواب** دحو در لغت گستردن است گستردن
زمین غیر خلق زمین بود از تاخر دحو تاخر خلق زمین نیاید **سوال** تقدم آفریدن آنچه در زمین است بر آفریدن آسمانها
منتفی بتعیین است آسمانها موجود بود و بعضی چیز که در زمین است از انواع حیوانات و سایر انواع موجودات گوناگون در
ربع مسکون و غیر مسکون نبود و قائل شدن بتقدیم آفریدن همه چیزها که در زمین است بر خلق آسمان مشکلست و تصریح
بلفظ جمیعا ارادت بعض را غیر محتمل است **جواب** تقدم خلق آنچه در زمین است محمول در مواد ما فی الارض بود یا خلق
ما فی الارض محمول بر معنی تقدیر باشد تا ثم برای تراخی در اخبار بود برای تراخی در فعل نباشد برین هر سه وجه سوال نباید
و اشکال روی ننماید و تواند بود که درین آیت تقدیم و تاخیر باشد تقدیر کلام چنین بود هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعا
فسویهن سبع سموات ثم استوی برین وجه الی السماء را متعلق خلق لکم ما فی الارض جمیعا دارند و الی بمعنی مع پندارند فاء
فسویهن برای تفسیر خلق آسمان باشد و ثم استوی بمعنی ثم استفهام خلق السموات والارض بود بمعنی چنین آید برای شما
ای مخاطبان آنچه در زمین است یا آسمان آفریده است و درست هفت آسمان گردانید پس خلق زمین و آسمان راست و درست

من فوقها و بارک فیها و قدر فیها اقواتها فی اربعة ایام سواء للسائلین ثم استوی الی السماء وهی دخان حیث جعل
مضمون هذه الآیة وهی خلق الارض والسماء مبنی التوبیخ علی الکفر والاشراک هو مرفوع المحل بر ابتداست موصول
باصله خبر مبتداست جمیعا حال است از ما فی الارض که مفعول است مر خلق را معنی اینست خدای عزوجل آنست
که همه برای شما آفرید و آنچه در زمین است برای منفعت شما موجود گردانید چنانچه غذاهای خوب و بوئهای مرغوب و
آوازهای خوش و سازهای دلکش و صورتهای زیبا و چشمهای دلربا و جز آن از حظوظ و لذات اصناف لذائذ و انواع
مشتهیات و بعضی برای تحصیل آن مطالب و اعداد و استعداد این مطالب چون تیر و کمان و دام و شست و
مانند آن برای شکار و چوب و آهن و گاو و رسن برای زرع حبوب و غرس و اشجار و بعضی برای دفع مضار و حصول آرام و
قرار چون مسکن و مأوی از جهت دفع گرما و سرما و سامان گرفتن و از پریشانی امان یافتن و چون دوا از جهت دفع
داء و سامان یافتن از پریشانی طبع بحصول شفا و بعضی از جهت عبرت و حصول خبرت چون موت و سقم و مشقت
والم اما آنچه تعرض بدان غیر مشروع است و نفع گرفتن بدان ممنوع است باعتبار آنست که متعلق بحق غیر شده و بسببی
از اسباب ملک کسی گشته یا شرع از انتفاع بدان باز داشته و منفعت آنرا هدر ساخته چون در حق همه مسلمانان خمر و خنزیر
و در حق مردان زر و حریر و همچنین انواع بی باکی و اصناف ناترسناکی و عطلت و بیکاری و جرات و بدکرداری و بعضی
از جهت تحصیل کمالات چون مشاعر ظاهر و باطن و سایر استعدادات و بعضی از جهت ابلاء عذر تقصیر در کار چون
نسیان و خطا و سائر اعذار درین تقدیر و قول اباحتیان است که برای اباحت همه چیزها تمسک بدین آیه کنند و
خود را در احلال محرمات افگنند و مذهب ایشان باطل است دلائل قطعیه سمعیه و براهین یقینیه عقلیه را که موجبات
تحریم محرمات اند معارض و مقابلست ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ اصل قولهم استوی الیه قصده قصدا استویا
کالسهم المرسل الی الغرض و این معنی در صفت خدا متشابه است مذهب سلف در آن آنست که بر حقیقت آنچه
مراد خداست اعتقاد میکنیم و در طلب علم بمراد مشغول نشویم و خلف مشغول بتاویل شوند قصد راست سوی آسمان
بمعنی ارادت آفریدن او دارند و بتاویل ثم اراد خلق السماء پندارند معنی چنین باشد او آنست که آفرید برای شما
آنچه در زمین است و از آن همه منفعت بیقین است پس از آن بارادت او متعلق گشت تعلقی راست و درست که آسمان
را بیافرید که بقدرت کامله و ارادت شامله بایجاد و اختراع بگزیند فَسَوّٰىهُنَّ سَبْعَ سَمٰوٰتٍ ط
ای خلقهن خلقا مستویا سما اسم جنس است ضمیر هن عاید سوی افراد جنس سمات سبع سموات مفعول دوم است مر فسوٰهن
را بتضمین جعل ای فسواهن و جعلهن سبع سموات یا حال است از هن ای خلقهن حال کونها سبع سموات یا حال است
و جمله فسواهن عطف است بر استوی معنی اینست راست کرد آسمانها را هفت آسمانها یعنی آفرید آفریدنی راست
و درست بی فتور و شقوق و بآراستگی و همواری و بلندی و جز آن در تفسیر آورد خدای عزوجل آسمانها را بر طریق

نمیتوانند پیوست و صاحب کشاف جمله ماضیه حال نمیدارد و تمام قصه را بتاویل وقضیتکم هذه القصة حال می پندارد و
بر حالت مجموع قصه نیز باعتبار اشتمال او بر مستقبلات مذکوره اشکال می آید زیرا که قصه که مشتمل است بر امور مستقبله ثبوت
مجموع او در حالت وجود عامل مشکل مینماید **جواب** اینست این مجموع باعتبار معلومیت بمعنی وانتم عالمون بهذه القصة
مقارن عامل بود چه کافرانی که علم دارند و مکابره میکنند علم ایشان ثابت است و علم کسانیکه جاهلانند بظهور دلائل
در حکم ثابت باشد و اگر باعتبار ثم که معنی او عطف یا تراخی است کلام بمعنی قد اخی ماتته و تراخی احیاءه ایاکم و تراخی
انکم ترجعون الیه دارند مستقبلات مذکور بر طریق مسطور ماول بماضی پندارند و هر دو وجه مستقیم آید و در هیچ یکی اشکال
روی ننماید فاحیاکم با معطوفات خویش عطف است بر وکنتم امواتا **سوال** در فاحیاکم استعمال فا کرد و در معطوفات
ثم آورد میان ایشان فرق چیست و تفاوت مذکور بر چه وجه مبنی است **جواب** موت در کنتم امواتا بمعنی عدم حیات
است که در پشت پدر نطفه و در شکم مادر مضغه چنین راست و عدم حیات مذکور ممتد تا وقت احیاست پس احیا
متصل بر و بود محل در آمدن فا باشد و اماتت متراخی است از احیا و احیا بعث متراخی است از اماتت و مصیر سوی
حسابگاه خدا که مضمون ثم الیه ترجعون است متراخیست از بعث و اگر احیاء ثانی عبارت از احیا در قبر دارند آنرا
نیز بتخلل ازمنه که بعد از موت تا نهادن در گور بود متراخی از اماتت پندارند **معنی** اینست چگونه کفر میورزید و بخدا
نمی گروید و حال اینست که شما مردگان بیجان بودید عدم حیات ابتداء اموات خوانند و تعریف موت عدم الحیات
عما من شانه الحیوة دانند و این صفت در چنین بیش از حیواة متحقق است چه بیجان بودن او متحقق است پس شما را
در رحم زنده گردانیده پس از آن بانقضاء اجل خواهد میرانید پس باز در بعث بزندگی خواهد رسانید پس بسوی حسابگاه
او باز گردانیده خواهید گشت و بجزای سزا کفر خواهید پیوست یا مراد از ثم بحکم احیا در گور بود ثم الیه ترجعون احیاء بعث باشد
چه در گور اگرچه در اعادت روح توقف است لیکن اعادت در وی حق است و احیا برای ادراک انعام و ایلام متحقق است
و از امتنا اثنتین و احیینا اثنتین نفی زیادت نمی آید و میان این آیه برین وجه و آیه مذکوره معارضه نمی نماید چه تنصیص بر
عدد موجب تخصیص نبود بدلیل قصه عزیر و قصه چند هزار مرد بنی اسرائیل که از ترس موت از شهر بیرون آمدند مردند
بعد از چندگاه بدعای پیغمبری که در آن عصر بود زنده شدند و بدلیل کسانیکه بمعجزه عیسی علیه السلام زنده گشتند باز
بموت پیوستند **هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا** ق این جمله تاکید توبیخ بر کفر و کفران است
چه این جمله متضمن فیض نعم و بیان کمال کرم است و ذکر کمال قدرت و عجیب فطرت است از روی معنی تحمیل بر سپاس و
ستایش بوده مشتمل توبیخ بر کفر و کفران باشد بمعنی لا ینبغی ان لا تکفروا بالله دارند در حکم تقریر جمله کیف تکفرون بالله
پندارند چنانچه هدی للمتقین را تکریر ذلک الکتاب داشته اند بر طریق جاءنی زید زید پنداشته اند و یدل علی هذا الوجه قوله
تعالی هل انبئکم تکفرون بالذی خلق الارض فی یومین وتجعلون له اندادا ذلک رب العالمین جعل فیها رواسی

سینه که جای جمع شدن کینه است دارند و ذکر صفت را کنایت از موصوف پندارند و جمله و یقطعون عطف است
بر جمله ینقضون عهد الله معنی انیست و آنکسانی را چیزی که خدا امر کرده است بصله آن قطع میکنند و قرب قرابتی
را در قطعیت می افگنند از قرابتیان که مسلمان شده اند بیزار میشوند و در راه عداوت و قطیعت میروند قطیعت رحم
کاریست ناگزیده و عملیست ناپسندیده مخالف شریعت و مروت و منافی طبیعت و فتوت است و قاطعان رحم کنایت است
از مشرکان مکه که با پیغمبر و مهاجرانی که سوی پیغمبر علیه السلام هجرت کرده بودند قرابتی داشتند ایشان بعد مسلمان شدن
ایشان دشمن پنداشتند صله رحم بریدند قطیعت ورزیدند در حدیث آمده ان الرحم شجنة من الرحمان فقال الله
تعالی من وصلک وصلته و من قطعک قطعته وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ ط فی الارض متعلق یفسدون است و
یفسدون عطف است بر یقطعون معنی انیست و آنکسانی که در زمین فساد میکنند و میان مردمان رسم مفسدت
و تباهی می افگنند و این کنایت است از منافقان که با مسلمانان هم موافقت میورزند و بر اسرار ایشان مطلع می شوند
بر کافران میرسانیدند و آنرا سبب فتنه میگردانیدند بر این وجه کلام از بالغ و نشر بود و اگر هر سه صفت صفات همه
کافران گویند بصفات مذکوره مذمت همه کافران باشد چنانچه نقض عهد مذکور نقض عهد روز میثاق دارند و قطع ما امر الله
به ان یوصل قطع موالات مومنان پندارند و فساد در زمین یعنی ارتکاب کفر و معاصی گویند و صفاتی که در همه کافران
موجود است بود اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُونَ ○ اولئک مرفوع المحل بر ابتداست الخاسرون خبر مبتدا است هم ضمیر
فصل است جمله تذییل است معنی انیست ایشان همین صفت زیان زدگی و مفسدی دارند و خود را در استحقاق
عذاب و عقاب می آرند کَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ
ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ○ هدایت وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُونَ مذمت کافران بر وجه غیبت مذکور شده در این آیت
تقریر مذمت ایشان بر وجه التفات از غیبت سوی خطاب و توجه بتوبیخ بعد از شکایت که بر وجه توبیخ است یعنی لا یعنی
ان تکفروا بالله و کیف حال از فاعل تکفرون آمده از جهت استحقاق صدر مقدم شده ای علی آیة کیفیة تکفرون و جمله
مدارک جمله و کنتم امواتا را حال داشته و بتقدیر و قد کنتم امواتا پنداشته و بر وی وارد میشود که قد برای ماضی قریب
را بود و بودن ایشان در شکم مادران ماضی بعید است محل قد نشود جواب ماضی بعید را باعتباری در معرض قرب
آرند و بجهتی قریب پندارند بعید بود و محل قد شود چنانچه گویند کیف تکذب و قد قال رسول الله صلی الله تعالی
علیه وسلم المومن لا یکذب گفتار پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم این حدیث را اگرچه ماضی بعید بود چون محفوظ و متبع
است قریب نمود همچنین اینجا چون ساعات حیات دراز منه عمر شتابی میگذرد و طبع زمان گذشته را اگرچه دور باشد
نزدیک نگرد نیز بر این وجه عطف ثم یمیتکم ثم یحییکم ثم الیه ترجعون بر کنتم امواتا فاحیاکم مشکل نشود زیرا که و کنتم امواتا
بتقدیر قد حال میتواند گشت و مستقبلات مخصه یعنی ثم یمیتکم ثم یحییکم ثم الیه ترجعون معطوفات اند بر وجه لیست

راجای دیگر در قرآن صفت بقلت کرده و گمراهان را موصوف بکثرت آورده قال الله تعالی منهم المؤمنون و اکثرهم الفاسقون و قال و قلیل من عبادی الشکور و قال و ان کثیرا من الخلطاء لیبغی بعضهم علی بعض الا الذین آمنوا و عملوا الصلحت و قلیل ما هم اینجا هر دو فریق را صفت بکثرت کرده یعنی بکثیر اوهیدی به کثیرا آورده اینجا خلاف آن محکی است وجه آن چیست **جواب** تواند بود جماعتی بذلت خویش کثیر بود جماعتی دیگر از وی اکثر باشند و این کثیر را بنسبت اکثر قلیل دانند و متصف بصفت قلت پندارند **جواب** دیگر آنکه مهتدیان چنانچه منصوص بران ناطق است قلیل اند از جهت قلت سزاوار تقلیل اند اما چون بر حکم الا ان حزب الله هم الغالبون بر گمراهان غلبه دارند قلیل ایشان را بمنزله کثیر پندارند و برین اعتبار کثیر خوانند و از جهت غلبهٔ ایشان را متصف بکثرت دانند چنانچه گفته شعر ثقال اذا لاقوا خفاف اذا دعوی بکثیر اذا شدوا قلیل اذا ادعوا ۱۲ در ذکر یهدی و یضل صنعت طباق ایجاب آمده و در ذکر یضل بعد یضل طباق نفی مرعی شده و چون سوق این کلام برای رد مقال کافران بود تقدیم یضل به کثیر ابر یهدی به کثیر سایغ نمود و یضل به کثیر و یهدی به کثیر البعد فاما الذین آمنوا و اما الذین کفروا نشر بغیر ترتیب لفت است و استعمال لف و نشر در کلام بر هر دو صفت است **وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ إِلَّا ٱلْفَٰسِقِينَ** این جمله عطف است یا حال است **معنی** انیست و گمراه نمیکند یا حال انیست گمراه نمیکند بدین ضرب مثل مگر فاسقان را یعنی کافران را که از نور هدایت بیرون آمده اند و در ظلمت غوایت در آمده اند **سوال** فاسقان مذکور راه کم کرده اند و دل بر ضلالت اورده اند گمراه شده را چگونه در گمراهی افگند و تحصیل حاصل چه نوع کند **جواب** ظاهری مبین است که این کلام بر طریق هدی للمتقین است ای و ما یضل به الا الصابرین الی الفسق المشارفین له چنانچه در هدی الصابرین الی التقوی المشارفین لها گفته اند یا بر بودن از قبیل ارضعت هذه المرة هذا الشاب فی حال الطفولیة لافی حال الشباب رفته اند **ٱلَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ ٱللَّهِ مِنۢ بَعْدِ مِيثَٰقِهِۦ** موصول با صله صفت است مر الفاسقین یا منصوب است بر ذم تقدیر اعنی **معنی** اینست آنکسانی که عهد خدای را بعد از استواری آن نقض میکنند و میثاق وثیق او را می شکنند و مراد از ناقضان عهد جهودانند که ایشان عهد میثاق را باذریت آدم بودنا قضانند و نیز عهد داشته اند چون پیغمبر آخر الزمان مبعوث شود بدو ایمان آرند و بجان او را انقیاد کنند و دل بر متابعت او گمارند چون مبعوث شد بر عهد نرفتند و عهد و میثاق را شکستند حب ریاست باعث گشت و پیش ایشان دنیا بر دین بر جان پیوست بر و تکفر ورزیدند و دشمنی ورزیدند و نیز اخبار ایشان عهد داشتند که کتاب را بیان کنند و مضامین او را بنویسند و بطمع دنیا صفات پیغمبر را پوشیدند و در اظهار خلاف آن کوشیدند **وَيَقْطَعُونَ مَآ أَمَرَ ٱللَّهُ بِهِۦٓ أَن يُوصَلَ** ان یوصل خبر مبتدا محذوف بابتدای هوان یوصل و جمله مستانفه بود یا بدل اشتمال از ضمیر به ای ما امر الله بان یوصل و یا امر الله بان یوصل کنایت از رحم است از باب کنایتی که مطلوب بدو موصوف است چنانچه مجامع الاضغان کنایت از

نظر مقید وقوع معنی در خاطر است و بعوضة مفعول به بیست از مثلا بتقدیر مثل بعوضة یا بعوضة مفعول لغیر ب افتاده است
ومثلا ما حال از و آمده از جهت نکارت ذوالحال مقدم شده و تواند بود که هر دو مفعول لغیر ب باشند بتضمین معنی جعل ای ان
یجعل مثلا ما بعوضة فما فوقها و ما در فما فوقها نکرهٔ موصوفه است بمعنی فشیئا فوقها بود معطوف بر بعوضة باشد واز فوقیت
افادت معنی برتری در صغر و حقارت جویند ضرب در لغت بمعنی پدید آوردن و ساختن نیز است چنانچه ضرب المثل و
ضرب الخاتم و ضرب اللبق گویند معنی اینست بدرستی که پدید آوردن مثل را نگذارد و مثل شی حقیر پس مثل آنچه در حقارت
برتر ازان بود پدید آورد و مثال مثل بعوضة ما البق و ما شجه و مثال مثل کمتر ازان مارجل البعوض و مالحمه و چنانچه کسی غالب
آمدن ضعیفی بر قوی در یافت در شان او گفت غلب البعوض علی نمرود یعنی پشه بر نمرود دست یافت و چنانچه در مثل
پارسی گویند و غالب آمدن کسی را بر دشمن ضعیف تمثیل جویند از شکستن پر مگس چه آید و از بستن پای پشه چه کشاید امثال
را مصابیح اقوال گفته اند بیان چراغ زرین و گلین در روشنائی فرقیت نکرده اند از مصابیح هر چونکه باشد چه ضیا است و
از ضیا هر چه حاصل شود چه استحیا است **فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ** و
اما برای شرط است و فائدهٔ او تاکید چه است و این جمله معطوف بفا بر جملهٔ ان الله لا یستحیی ان یضرب مثل ما است والذین آمنوا
موصول با صله مرفوع المحل بر ابتدا است جمله فیعلمون انه الحق من ربهم خبر مبتدا است معنی اینست خدای پدید کردن
بمثل نگذارد هر مثلی که خواهد پدید آرد پس ازان مردمان بر تفصیل اند مختلف در شان تمثیل اند اما آنانکه ایمان آورده اند
وبدین خدای تصدیق کرده اند پس میدانند بدرستی ضرب مثل حق است ثابت و متحقق است واقع است از پروردگار
ایشان روشنائی دهنده است در طرف بیان **وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ
بِهَٰذَا مَثَلًا** مثلا تمیز است از هذا که مبهمی نام است بتنوین مقدر از باب عندی خاتم حدید اما ذا اراد الله بهذا مثلا
استفهام برای تحقیر است کما یقال لمن قل عطاؤه ما جوده و سخاؤه جملهٔ استفهامیه مقول یقولون است و جملهٔ فیقولون
جزا ما است و جملهٔ شرطیه یعنی و اما الذین کفروا عطف بر جملهٔ بالا است معنی اینست و اما آنکسانی که کفر ورزیدند و بکلام
خدای نگرویدند در راه باطل پویند بروجه تحقیر و اهانت گویند که خدای را بایراد مثل بدین امور حقیره چه مراد بود و ازین
اشیاء خسیسه چه حاصل شود در یافتن مقصود ندانند فهم مراد نتوانند سلیم را معیب گویند و بغیر منقه عیب عیب جویند
يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا این جمله تفسیر است مر سبب بتفصیل سابق را که هر دو شق از
مصدر ست با الف یعنی سبب حصول علم مذکور در مومنان سبب صدور مقال مسطور از کافران ای یضل به کثیرا فیقولون
ماذا اراد الله بهذا مثلا ویهدی به کثیرا فیقولون انه الحق من ربهم معنی اینست گمراه میسازد خدای بضرب مثل بسیار از
از کسانیکه عیب میکنند و دم تحقیر و اهانت میزنند در راه راست مینماید حق جل علا بسیار آنرا از کسانیکه مراد کلام
سبحانی در می یابند و ذوق حلاوت و حظ طراوت آن می یابند بدان میگروند مهتدی میشوند **سوال** مهتدیان

وتفکر لازم

بعد نیل آن سخت ترین عذابها است و بر حکم وجدان طبعی و سیلان بشری بالاترین همه عقابها است و در حق
اهل انعام این چنین ایلام عقل نپسندد و در حرمان بعد و جدان در حق ایشان از خیر به تجویز نه پیوندد و همچنین
انقطاع عذاب نار و رحق کفار که مستحق تعذیب ابدند و مستوجب عقوبت سرمد اند اجل احسان بود و اعظم امتنان
باشد در حق دشمنان خرد نپذیرد و وقوع کاری بر خلاف حکمت نزدیک عقل صورت جواز نگیرد و بدانکه در
قول باری عز و جل الذی خلقکم که در مبدء کلام مذکور است ذکر مبدء در الذی جعل لکم الارض فراشا والسماء
بناء الآیه ذکر معاش آمده و در فاتقوا النار التی وقودها الناس والحجاره اعدت للکافرین و بشر الذین آمنوا
وعملوا الصالحات الی قوله هم فیها خالدون معاد مذکور شده إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا
بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا طروایت کرده اند چون مشرکان تمثیلات باشیاء حقیره که در قرآن
آمده چون ذباب در آیه ان الذین تدعون من دون الله لن یخلقوا ذبابا و لو اجتمعوا له و ان یسلبهم الذباب شیئا لا یستنقذوه
منه و چون عنکبوت در آیه مثل الذین اتخذوا من دون الله اولیاء کمثل العنکبوت شنیدند ذکر اشیای حقیره مذکوره
و مثل زدن ما مور خسیسه مسطوره بنظر تحقیر دیدند گفتند بزرگان اشیاء حقیره در ذکر نیارند و از مثل زدن ما مور خسیسه
شرم دارند الا یستحیی الله من ذکر هذا الاشیاء الحقیره و التمثیل بهذا الامور الخسیسه این آیت بر وجه اعتراض برای
جواب این سوال وارد گشت و دفع وهم ایشان بحصول پیوست و چون این کلام بر حکم قضیه مذکوره
مبنی بر سوال بود تاکید او سابق نمود چون در جمله یا ایها الناس اعبدوا همه مردمان را خطاب بر وجه عموم کرد و جمله
یا بنی اسرائیل لذکر او اکه پیشتر خواهد آمد بر طریق ذکر امثال و اشباه ایشان نمود این جمله و چند جمله دیگر میان دو کلام
متصل معترضه بود هر یکی برای نکته مذکور باشد و حیا در لغت حالتی بود که نزدیک وقوع کاری ناشایسته یا قصد آن
حادث شود و این صفت در خور آن نیست که صفت باری تعالی بود چه از عوارضی است که با سباب متعلق میشود و آنگه
در صفات خدای تعالی آمده و توصیف خدا بحیا و استحیا ثابت شده چنانکه در حدیث ان الله حیی کریم یستحیی من عبده
اذا رفع العبد الیه یدیه ان یردهما صفرا مذکور است و در حدیث دیگر از کلمات قدسی الشیب نوری و انا استحیی
ان احرق نوری بناری مسطور است محمول است بر ارادت ترک که لازم حیا است که تجویز بد کرد ملزوم و ارادت لازم روا است
چنانچه از رحمن در اراده انعام و از غضبان ارادت انتقام مراد میدارند و آنرا هم از باب ذکر ملزوم و ارادت لازم می
پندارند و استحیا مستعمل با من است و استعمال او بغیر من نیز آمده است یقال استحیی منه و استحیاه و در این کلام هر دو وجه محتمل
شده و ان یضرب که مفعول او است اگر من تقدیر نکنند از قبیل استحیاه شود و اگر باعتبار آنکه حذف حرف جر از ان
و ان اکثر است من تقدیر کنند از قبیل استحی منه بود و مثلا مفعول بیست من یضرب و ما نکره مبهمه است یعنی ای مثل ما حرفی زائده
است همچو سایر حروف زاین برای تاکید آمده است باعتبار آنکه زیادت عرف صحوح سوی تکرار نظر است و نکرات

و تنعم مینمودیم چه میوه های دنیا نمونه ایست مر میوه های اخری را وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا ط با دریه برای
تعدیه است ضمیر عاید است بر رزقی که از جنس میوه است متشابها حال است ازو و جمله معترضه است متضمن تعلیل بر
گفتار مذکور و ماضی بمعنی مستقبل است بر طریق و نفخ فی الصور معنی اینست و داده شوند ایشان آن میوه ها
در حال که متشابه بود یعنی بعضی مانند بعضی در رنگ یا اختلاف مزه باشد و بعضی گویند همه متشابه در جودت نمایند
هیچ یکی میان ایشان روی نیاید و در تفسیر آورده حکمت در گردانیدن میوه بهشت از جنس میوه های دنیا آنست
که انسان سوی چیزیکه دیده است پیش ازان که او را پیش ازان ندیده است الفت گیرد و طبع انس با جنسی که الفت دارد
انس پذیرد و دیگر آنکه چون اناری که در دنیا دیده و قدر او دریافته و مزه او یافته در بهشت بدین مقدار بیند که تمام اهل
خانه را کفایت کند و چون سیب که آنرا در دنیا دیده و مزه او را چشیده و در بهشت بمزه های سیب میوه یابد و از وی
در خوردن و خاییدن در مذاق مزه های گوناگون دریابد و چون کنار در دنیا بر قدری مخصوص و مزه معهود خورده پس
آنرا بزرگ بر قدر سبوی یابد تفاوت میان میوه های دنیا و آخرت دریابد کمال نعمت خدای که در حق او فایض
شده معاینه بیند و نعمت بهشت بطیب نفس و بهجت دل بگیرند و نیز در تفسیر آورده است که هر بار که بهشتیان میوه
برای خوردن از درخت جدا کنند پیش ازان دست ایشان بدهن ایشان برسد میوه دیگر همدران محل حاصل شده
بیند وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ۝ این جمله عطف است بر تجری
که صفت است مر جنات را یا حال است از ضمیر ظرف مستقر اعنی لهم در ان لهم جنات تجری من تحتها الانهار رابط بر هر دو
وجه ضمیر فیها است و جمله و هم فیها خالدون عطف است بر و لهم فیها ازواج مطهرة معنی اینست و مر ایشان را در جنات
زنانی باشند مطهر یعنی پاک و پاکیزه در ایشان بولی و غایطی و مستی و حیضی و استحاضه با آنکه آب دهن و بینی و سر و رو
و برص و جذام و دق و زکام و مانند آن نباشد و نیز در ایشان حسد و بخل و غل و غش و کینه و ضغینه و غیرت و
اندوه و سایر ذمایم باطن و قبایح ظاهر که بوجهی از وجوه طبع آنرا منکر دارد و منکر پندارد نبود و اندام ایشان چنان
صاف بود که موهای ایشان چون رشته مروارید در مروارید دیده شود اگر یکی از ایشان خنصر خویش در شب
تاریک در دنیا فرود آرد تاریکی را از تمام دنیا بردارد و اگر آب دهن خویش در دریای شور اندازد همه دریا را شیرین
سازد و حور بهشتی با آن جمال و کمال در مرتبه زنان دنیا که لایق بهشت گردند نباشند و در حسن و جمال بدیشان نرسند
چه حور را مجرد جمال عطا بود و زنان دنیا را عطائی و جزائی جمع شود و ایشان یعنی بهشتیان در جنات جاوید باشند
و در نعیم عظیم همیشه مانند این آیت مبطل قول جهمیه است که بفنا جنت و نار قائل میشوند و آرزوی نقل و عقل در ره باطل
میروند اما نقل این آیت و آیات دیگر که بخلود و بجاویدی جنت و اهل جنت و نار و اهل نار وارد شده و متضمن
بیان این حکم آمده و اما عقل آنکه در تفسیر آورده که انقطاع نعمی که ما لا عین رأت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر

پس در آمدن مومنان گنهگار در نار که بعد برای کافران بود دلیل بر کافر بودن مومنان گناهکار نشود و تمسک معتزله بدین آیت درست نباشد و در امدت بصیغه ماضی ایجاد در آیت و جنة عرضها السموات والارض اعدت للمتقین دلیل آورده بر آنکه بهشت حق و موجود در زمان ماضی آفریده شده است و نزد یک معتزله و جهنم شد و اند آفریده خواهند گشت در زمان مستقبل بود خواهند پیوست ایشان را عدت را که ماضی است بمعنی مستقبل دانند و از قبیل و نفخ فی الصور و نادی اصحاب النار اصحاب الجنة پندارند جواب ایشان آنست که و نفخ فی الصور و نادی دلیل قایم بر آنکه ماضی بمعنی مستقبل بود و ایجاد دلیل قایم نیست بغیر دلیل حمل بر مجاز جایز باشد سوال مردمان دستگار ابیم آتش کرد و آتش را برای کافران پیدا آورد چون معذب بآتش کافر اند مردمانی که بیم آتش لذ کیا شد جواب معرف بعد معرفه مقتضی اتحاد است چنانچه جاءنی زید فاکرمت الجاءنی جاءنی همان زید بود پس کافران مذکور در مردمانی که بیم اند ما صدق علیه الشان یکی باشد و بشر الذین آمنوا و عملوا الصلحات ان لهم جنت تجری من تحتها الانهر اما جمله و بشر الذین عطف است بر یا ایها الناس اعبدوا عطف انشا بر انشا با اختلاف معطوف و معطوف علیه در مخاطب مانند یوسف اعرض عن هذا و استغفری لذنبک و چنانچه مر لشکر و مر لشکر را گویند از بهر اغزاه و کن امیر الجیش و الا مر بیش از یا ایها الناس قل مقدر دارند و بشر چنانچه اختیاری صاحب مفتاح است معطوف بر و تپندارند اشکالی بود و سوالی دارد و منشا آن الهم مر بشر را بتقدیر یا المفعول دوم واقع شده چه حذف حرف جر از ان و ال بسیار آمده و بشر الذین آمنوا و عملوا الصالحات بان لهم جنات تجری من تحتها الانهار بشارت خبر خوش را گویند اکنون بشر بر پیدا آید و از خوشی و بشره تازگی نماید معنی اینست بشارت دهای محمد کسانی را که ایمان آورده اند و عمل صالح کرده اند بدین که مر ایشان راست بوستانها که روان است زیر درختان او جوبها در تفسیر آورده که در بهشت چهار جوی آب و شیر و شهد و خمر روان است و هر یکی را از جوبهای مذکور جدا گانه جریان است و بعضی گویند که جوی آب است ولی بحسب ازو متبدل شود و قت ازدی آب شود و قت ازدی شیر شیر و قت ازدی شهد شهد و قت ازدی خمر خمر گردد و بعضی گویند یک جوی است که چهار خاصیت دارد زندگانی که خاصیت آبست و بدو زنده اند خاصیت شیر تسلاوت که خاصیت شهد است و نشاط که خاصیت خمر است پیدا می آرد یک جوی را باعتبار تعدد خواص بلفظ جمع ذکر کرده بدین اعتبار انهار را بصیغه جمع آورده کلما رزقوا منها من ثمرة رزقا قالوا هذا الذی رزقنا من قبل اهی فی الدنیا کلما رزقوا اطعموا است و جمله صفتی دیگر است مر جنات را یا مستانفه است چنانستی که سایل گفت رزقنا فی الدنیا و معناها فضل کلما رزقوا منها من ثمرة الخ گویند که جمله کنایت است از بودن ثمار جنات مشابه ثمار دنیا پس بعد ذکر جنات مستانفه بود جواب سوال اثمار تلک الجنات کثیرة الشبه ثمار الدنیا باشد معنی اینست هر بار که میوه از درختان بهشت بیارند یعنی بهشتیان از بهشتیان ارزقی ازجنس میوه چنان بگویند این همان میوه است که پیش ازین در دنیا دیده شده بود و چون بیارند بایشان شکسته

میان ان کنتم صادقین و ان کنتم فی ریب ارتباط چگونه توان آورد **جواب** صدق در دعوی هؤلاء شهیدون
لنا عند الله یا در دعوی الوهیت و ناصریت آله که غیر خدا اند مراد بود صدق در ریب و شک مراد نباشد و چون شک
در قرآن رو کرد و بر دعوی اعجاز قرآن حجت آورد منکران قرآن و کسانیکه او را اساطیر الاولین میگفتند بر طریق اولی
مردود و مطرود گشتند در چیزی که شک روا نباشد انکار آن چگونه روا نبود فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا وَلَنْ تَفْعَلُوْا
فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِیْ وَقُوْدُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ۖ اُعِدَّتْ لِلْكٰفِرِیْنَ ○
جمله اعدت للکافرین حال است از النار که مفعول اتقوا افتاده بتقدیر قد بر طریق جاؤکم حصرت صدورهم و جمله فاتقوا
النار التی جزای شرط است و جمله شرطیه یعنی فان لم تفعلوا با جزای عطف است بر شرطیه اولی و پرهیزیدن از آتشی
که معد است برای کافران کنایت است از ایمان آوردن بقرآن و باز ماندن از شک و ارتیاب دران و از کفر ورزیدن
بدان ای فان لم تفعلوا الاتیان بسورة من مثله وادعوا شهداءکم فآمنوا بالقرآن واستعینوا به ولا ترتابوا فیه اتقاء
النار التی وقودها الناس والحجارة و جمله ولن تفعلوا معترضه است میان شرط و جزا برای تحقیق عجز ایشان در آوردن
مثل قرآن و استعمال آن از جهت عدم جزم شرط بگمان مخاطبان است و جزم بنفی لن در ولن تفعلوا باعتبار علم خدای
بعجز ایشان است معنی اینست پس اگر این کار نکنید و سورتی از مثل قرآن نیارید و هرگز نخواهید کرد و اصلا
مثل آن نخواهید آورد که خدای تعالی شما را بر آوردن مثل آن قدرت نداده و دل و زبان شما را از آن بعجز و ناتوانی
آورده پس از آتشی که هیزم آن آدمیان و سنگهای اصنام با کبریت است بترسید و ازین نوع عذاب و ازین چنین عقاب
بپرهیزید در حالت که ساخته شده است آن برای عقوبت و عذاب کافران پس عناد بگذارید ایمان بقرآن آرید و
این از باب کنایت بود چه اتقا از نار مستلزم ایمان بقرآن باشد و انداختن بتان در نیران اهانت است مر کافران
و انداختن کبریت از جهت آنست که او بطبیعت سریع الوقوع و بطی الخمود است و آتش او تیزتر و سوزان تر از سوزش
معهود است و چفسنده تر است به تن زیان کارتر است ببدن و نیز آتش او بوی بد دارد و بوی بد او را دوزخی عقوبتی
دیگر پندارد و بعضی گویند چون اهل دوزخ بگریند و بنالند و عجز و زاری کنند ابری سیاهی پیدا آید و دوزخیان را
امید بارانی روی نماید سنگهای موازنه سنگ آسیا ببارد و آتش را بیشتر در سوز و تاب آورد **سوال** از ساختن
نار برای کافران لازم می آید که آتش مخصوص بکافران بود غیر کافران بدو معذب نشود پس لازم آید که صاحب کبیره بی توبه
مرده چون تعذیب او بنار منصوص آمده چنانچه معتزله میگویند کافر باشد **جواب** ساختن مقامی برای کسی منافی
بودن دیگری نبود چنانچه قاضی مدیون را بخوف گریختن او در بندیخانه که معد برای دزدان است حبس کند و چنانچه
کسی در خانه که برای سکونت خویش ساخت مهمانی آرد یا آنرا بکسی عاریت دهد بدلیل آنکه در صفت جنت اعدت
للمتقین گفته و در آمدن صبیان و مجانین دران باتفاق پیوسته اگر چه ایشان متقیان نیند مکلف بامر و نهی نیستند

میکنند معنی دیگر را بعبارت خویش می آرند و درین صورت برای این معنی عبارتی خویش بردارند و این مفهوم
را معتبر بترکیبی در خور خویش سازند چنانچه دبیران فرمان پادشاهان نویسند و کاتبان گفته کسی در قلم آرند حکایات
و قصص قرآنی ازین قبیل است بیان معنی کلام دیگران بعباراتی است که در خور تنزیل است و هم چنین آنچه در قرآن
منقول است بر لسان عباد بر وجه تلقین و تعلیم چون الحمد لله رب العالمین و ایاک نعبد و ایاک نستعین اهدنا
الصراط المستقیم نیز بعباراتی لایق متکلم معبر است و در و اموری که مطابقت آن بلیغ را باید و شاید معتبر است
چنانچه مترسلان مکتوبات برای کتابت هر کسی بردارند و آنرا لباس ادای مقصود هر کسی سازند **سوال** شکی
نیست که در حقیقت قرآن کافرانرا شک بود و ریب در وی از دل و زبان ایشان متحقق می نمود استعمال آن
که در شرط غیر مجزوم الوقوع باید اینجا بچه وجه سایغ آید **جواب** از جهت اینکه دلائل اعجاز قرآن ریب واقع
میکند و از بیخ و بن چه بر می اندازد و ریب ایشان را که مجزوم الوقوع است در حکم غیر مجزوم و محل استعمال آن میسازد
سوال صاحب شک مدعی نیست که از و حجت طلبند آوردن مثل قران از ایشان بچه وجه طلب کنند **جواب**
شک در قران شک در اعجاز قرآن است و شک در اعجاز قرآن مبنی از دعوی قدرت بشر در آورد مثل آنست
پس فاتوا بسورة من مثله طلب حجت از مدعی دعوی قدرت بود طلب حجت از شاک نیز مدعی نباشد **بیت** با چنین
بیهوده گوئی میتوان گفتن اگر ؛ قوتی داری بگو ور قدرتی داری بیار ؛ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ
اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ۝ عطف است بر امر سابق من دون الله متعلق است بقوله وادعوا
وان کنتم صادقین شرطیست مستغنی از جزا اکتفا بما مضی و معنی اینست و بخوانید حاضران مجلس و اعوان خویش را
که شما را یاری دهندگانند در قضایا شما گواهانند تا در شان کلام شما بمماثلت این کلام گواهی دهند و کلام
شما را در جنب این کلام قدری و منزلتی نهند اگر هستید شما راست گو در دعوی آوردن سورتی مثل او وجه دیگر
آنست که از شهداءکم الله ایشان مراد دارند معنی کلام چنین پندارند معبودان خویش را بخوانید و یاری ده خویش
گردانید و از ایشان مدد جوئید و کلامی مثل این بیارید اگر شما راست میگوئید که ایشان در اعتقاد شما معبودانند
شما را در کارها یاری دهانند برین وجه ربط این جمله با جمله فلا تجعلوا لله اندادا اظهر است و تلفیق میان دو کلام
خوبتر است چنانستی که امر فاتوا بسورة من مثله تعجیز مخاطبان است وادعو شهداءکم من دون الله ان کنتم صادقین
تعجیز آله ایشان است **سوال** معبودان ایشان را شهدا بچه وجه گویند و این معنی ازین لفظ بچه طریق جویند
جواب ایشان در شان معبودان خویش هؤلاء یشهدون لنا عند الله میگفتند و از ایشان در شان
خویش گواهی می جستند پس معبودان ایشان بر اعتقاد ایشان شهدا باشند و در زعم ایشان سزاوار اسم
شهدا شوند **سوال** کسی را که در چیزی شک باشد حاکم حکمی نبود او را بصدق و کذب نسبت نتوان کرد

که غیر خدای عزوجل لایق پرستش نبود و در خور عبادت و سزاوار طاعت نباشد یا گوئید شما اهل دانش دنیک و بد را تمیز میکنید و فارق میان خیر و شر میشوید غیر خالق و رازق را چرا می پرستید پیش کسی که سزاوار پرستش نمیدانید چرا سر بر زمین می نهید **وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ** وان کنتم فی ریب شرط است فاتوا بسورة من مثله جزای شرط است این جمله شرطیه که جزائی و انشائست یعنی فاتوا بسورة من مثله جمله انشائیه است چه معتبر در جمله شرطیه جزا است معطوف است بر جمله اعبدوا که آن امر بعبادت خداست و این بیان اعجاز قرآن و حقیقت مصطفی است **معنی** اینست اگر شما را انچه فرستاده ایم یعنی قرآن بر بندهٔ خویش یعنی بر محمد در شک باشید و در بودن آن منزل از خدای عزوجل متردد شوید بنسبت بغیر کنید و صادر از قوت بشری دانید پس سورتی از مثل قرآن بیارید و هرگز نتوانید زیرا که شک نیست مثل این کلام که در بلاغت هیچ لفظی و هیچ صفتی از اوصاف او از قصد مطابقت مقام خالی نبود و روی از درستی لفظ و معنی هیچ اعتبار کمتری و سستی نباشد قال الله تعالی الحمد لله الذی انزل علی عبده الکتاب و لم یجعل له عوجا اخبار از مغیبات است که جز خدائی دیگری نتواند که علم غیب مختص بدوست جز او کسی نداند و درستی دینی که بیان کرده با مردمی که مقابله کنند بعقل راجح خواهید و هر چند که در وی نگه کنی جلالت و عظمت او بیشتر پیدا آید **شعر** یزید ک وجهه حسنا ٭ اذا ما زدته نظرا ٭ بشر نتواند آورد و کسی کلامی برین صفت پیدا نتواند کرد **سوال** پیغمبر علیه السلام را بلفظ عبدنا ذکر کرد لفظ نبینا و رسولنا نیاورد سر چیست و اختیار لفظ عبد نا بر چه مبنی است **جواب** یافتن شرف رسالت از خلوص عبودیت است و نیل درجه نبوت از کمال خصوصیت است **بیت** خواجگی را خواجگی از بندگیست ٭ بندگی کردن کمال خواجگی است ٭ عبودیت مدار کمال و مناط جلال است **بیت** داغ غلامیت کرد پایهٔ خسرو بلند ٭ میر ولایت شود بنده که سلطان خرید ٭ هم از جهت اظهار شرف عبودیت جای دیگر انزل علی عبده الکتاب گفت و در کلمهٔ شهادت بتقدیم عبودیت بر رسالت همین معنی حسبت و این امر یعنی امر فاتوا بسورة من مثله امر تعجیزست برای اظهار عجز مردمان از آوردن مثل سورتی از اقصر سور قرآن چون این آیت نازل گشت عجز همه بلغا از آوردن مثل او ظهور پیوست قال الله تعالی قل لئن اجتمعت الانس والجن علی ان یاتوا بمثل هذا القرآن لا یاتون بمثله و لو کان بعضهم لبعض ظهیرا **سوال** در قران بعضی آیات و حکایات از منقول دیگرانست منقول از اخبار و اشعار و ذکر ان و نسوان است کلام دیگری که در قرآن محکی است اگر با این اعتباراتی که این کلام را با علی درجات بلاغت رسانیده و بشر را از آوردن سورتی مثل او عاجز گردانیده از ایشان صادر نشود خبر مطابق واقع نباشد و اگر با این اعتبار صادرست بود کلام بشر باشد در حد اعجاز نبود **جواب** کلام دیگران را حاکیان گاهی چنانچه گفته اند می آرند در وی تغییر و تبدیل جایز می پندارند چنانچه در استفتا از احکام طلاق و عتاق و اقرار و انکار عبارت کسی آرند یا کلام کودکی چنانکه گفته است بلغت کودکان آوردن سایغ دارند و گاهی نقل بمعنی

مظهر فیض انواع تعمیر کرده و از آسمان آبی یعنی از ابر بارانی فرود آورده و آنرا سبب بناء زمین کرده فَاَخْرَجَ بِهٖ
مِنَ الثَّمَرٰتِ رِزْقًا لَّكُمْ جمله عطف است بر انزل معنی اینست پس برای شما رزقی عظیم را از جنس میوه ها
یا گویند بعضی میوه ها از جهت روزی دادن بیرون آورد تا در حالت آنکه رزق است مر شما را پیدا کرد برین تقدیر من برای
تبعیض باشد رزقا مفعول له بود و تواند بود که رزقا را مفعول به اخرج دارند و من در من الثمرات بیانیه پندارند جار و
مجرور حال از رزقا باشد تقدیم از جهت نکارت ذو الجلال بود معنی چنین آید بیرون آورد رزقی که مر شما راست در حالت
که از جنس میوه هاست سوال ثمرات جمع قلت است مضمون جمع قلت از سه تا ده بود و ثمراتی که خدای بیرون آورده
است بسیار است صیغه جمع قلت در افراد کثیر بچه وجه مستعمل شود جواب جواد کامل عطاء کثیر را بجای قلیل دارد در ذکر
آن با کثرت صیغه جمع قلت آرد و عطاء کثیر او را قلیل نماید و در نظر او بخشش عظیم حقیر آید در کشاف جواب این سوال بر
طریقی آورده و حل اشکال بر وجهی دیگر کرده و آن آنست که ثمرات جمع ثمره است و لفظ ثمره در استعمال بمعنی جماعت ثمار
دارند و او برکت ثمره بستاند و استشهاد آرند ثمرات برین وجه جمع جمع باشد و بمعنی جماعات ثمرات بود برین نوع او را
مفید کثرت گویند و برین طریق افادت کثرت جویند برین وجه اشکال نمیرود و سوال دفع نمیشود زیرا که ثمرات اگر جمع
ثمره که بمعنی جماعت ثمار است بود و لفظ ثمرات بمعنی جماعات ثمار باشد اگرچه دلالت بر قلت افراد نکند لیکن عدد جماعات
را در قلت افگند استعمال ثمرات در محل ثمار که جمع کثرت است ملایم مقام بیان کثرت نباشد و مقتضای قصد بیان
کثرت نشود و در تفسیر امام زاهد لام الثمرات لام عهد داشته و معهود انواع ثمرات جنت پنداشته روایت کرده اند چون
خدای عز و جل آدم علیه السلام را از بهشت در زمین فرستاد از انواع میوه های بهشت او را توشه داد میوه های که در زمین
پیدا شده از جنس آن میوه ها آمده فَلَا تَجْعَلُوْا لِلّٰهِ اَنْدَادًا فلا تجعلوا فعل مضارع است جواب امر واقع
شده با فا بتقدیر ان منصوب آمده معنی اینست به پرستید خدای را و توحید او دارید پس که مر خدای را شریکان
نگردانید یا این جمله متصل است بجمله هو الذی بر تقدیری که الذی خبر مبتدا محذوف باشد و فاء فلا تجعلوا سببیه
فلا تجعلوا صیغه نهی بود معنی آن آید و آن خدای است که گردانیده است برای شما زمین را چنین و آسمان را چنان
پس مگردانید مر خدای را شریکان و تواند بود که عطف بر اعبدوا دارند بمعنی چنین پندارند ای مردمان به پرستید
پروردگار خود را آنکه آفرید شما را و روزی داد درهای رزق و انعام از هر سو بر شما گشاد پس از آنکه او را به پرستید
دیگری را در عبادت او شریک مگیرید وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ○ این جمله حال است و در تعلمون مفعولی بحسب مقام
تقدیر کنند تقدیر کلام و انتم تعلمون انه خلقکم و رزقکم و اخرج من الثمرات رزقا لکم و انه لا یلیق ان یشرک به گویند یا
منزل منزله لازم دارند و بمعنی و انتم تتصفون بالعلم پندارند معنی اینست و حال اینست که شما میدانید که او شما را
آفریده است و از عدم موجود گردانیده است و روزی داده است و درهای نعمت بر شما گشاده است میدانند

اسلام قوت گرفته بود در خطاب ایشان یا ایها الذین آمنوا ملایم می نمود اگر در آیتی بنقل تخلف ثابت شود مناقض
حکم بظاهر و مخالف اخبار بر وجه اغلب نبود **سوال** در کشاف خطاب یا ایها الناس بر وجه التفات فرق ثلثه را داشته
و بعضی مفسران خطاب مر مشرکان مکه را پنداشته و چون خطاب یا ایها الناس مر هر سه فریق را دارند خطاب اعبدوا
هر سه فریق را چگونه سایغ پندارند چه مسلمانان متقی در عبادت اند طلب عبادت از ایشان تحصیل حاصل باشد
و کافران از اهل عبادت نه اند طلب عبادت از ایشان صحیح نبود **جواب** بر تقدیری که از یا ایها الناس هر سه فریق
مراد دارند یا خطاب مر مشرکان مکه را پندارند از اعبدوا بارادت کل جنس طلب کل عبادات مراد شود امر بایمان که اصل
عبادات است متناول لفظ باشد در تحت عموم کل جنس عبادات در آید و کفار را امر بشرایع چون مقرون بامر بایمان
بتصریح باشد سایغ نماید چنانچه در آیه واقیموا الصلوة واتوا الزکوة وارکعوا مع الراکعین بعد امر وآمنوا بما انزلت مصدقا
لما معکم آمده و در حق کفار امر بایمان و عبادات واقع شده و مسلمانان را امر بکل عبادات تحصیل حاصل نبود
پس در یا ایها الناس اعبدوا اشکالی نباشد و تواند بود که امر بعبادت در حق عابدان امر بدوام عبادات و ثبات
بران باشد و در حق غیر عابدان امر باحداث عبادت بود برین وجه از یک لفظ ارادت دو معنی می آید و یک ملبوس را
دو لابس می نماید مگر آنکه گویند اعبدوا مختصر است از افعلوا فعل العبادة و عبادت ثابته و عبادت حادثه هر دو فعل را
عبادت گویند و وقوع کل بر همه جزئیات بارادت کل جنس جویند ارادت یک معنی بود بیک لفظ ارادت دو معنی
نباشد و تواند بود اعبدوا بمعنی اعرفوا دارند و درین معنی ورود اشکالی نه پندارند و شک نیست که کافران را خطاب
بتوحید و معرفت آمده و برین وجه خطاب اعبدوا در حق ایشان سایغ شده و در حق مسلمانان طلب دوام است و
خواهش مزید اعتنا و اهتمام است **سوال** چون خطاب یا ایها الناس متناول مر سه فریق بود در حق متقیان خطاب
لعلکم تتقون تحصیل حاصل باشد و خطاب فلا تجعلوا لله اندادا وان کنتم فی ریب وادعوا شهداءکم ملائم نبود **جواب**
در کلام عرب آمده است خطابی را که متعلق ببعض قوم است متوجه سوی کل دارند یا ایها القوم لا تفعلوا کذا وافعلوا
کذا اگرچه آن فعل مخصوص ببعضی از آن جماعت باشد نه بکل در حق کل سایغ پندارند چنانچه در یا ایتها العیر انکم لسارقون
تحقیق شده و در واذا قتلتم نفسا فادارأتم فیها آمده و بر قول بعضی مفسران که خطاب مر مشرکان مکه را دارند و کلام از باب
خطاب بر وجه عموم به پندارند جز سوال ناسزاوازی کافران بامر عبادت وارد نبود و آن نیز بر وجهی که بیان کردیم
مشکل نشود الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
صفتی دیگر است مر ربکم را یا مفعول است مر تتقون را یا مفعول اعنی است یا خبر مبتدا محذوف است ای هو الذی
جعل لکم و این جمله معترضه بود متضمن ثنای دیگر باشد معنی اینست پروردگار خود را پرستش کنید مر آفریدگار خود را
طاعت ورزید آنکه گردانید برای شما زمین را گسترده و لایق سکینی و قرار کرده و گردانید آسمان را بنای برآورده

وعقاب ایشان است و بودن او قادر بر عذاب ایشان مستلزم است بر اینکه ایشان را عذاب خواهد کرد و بر عقوبت و نکال خواهد آورد پس این جمله از ان الله یعذبهم و یجازیهم کنایت گشت و بافادت این مضمون پیوست و شکایت از ایشان که بالا رفته و بتصریح و تشریح گذشته ملوح است بر مضمون کنی عنه بتقدیم ملوح سامع را در معنی بکنی عنه مثل منزله سائل کرد بدین اعتبار جمله ان الله علی کل شئ قدیر را موکد و مفصول آورد معنی اینست بدرستی خدای بر هر چیزی تواناست سمع و بصر ایشان تواند بود و ایشان را بعذاب و نکال و بیم و هلاک تواند سپرد

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ۝

بالا ذکر کتاب و سوسنان و ذکر کافران بود بر طریق عنوان مدح کتاب و سوسنان و ذم کافران از مجاهدان و منافقان و نمود بدین آیت که مصدر بیا ایها الناس و متضمن موعظت مردمان بر سبیل عموم است افتتاح سورة آمده و شان عظیم و کار فخیم پیوند و موعظت است که از معظم مهمات و مقاصد سورت آغاز شده و جمله لعلکم تتقون معترضه بود مذکور برای توجیه مخاطبان و بیان فائده عبادت ایشان باشد و بعضی در صدر آیت قال مقدر دارند کلام جبرائیل یا لقین پیغمبر علیه السلام پندارند معنی اینست ای مردمان یا گویند بگوای محمد ای مردمان پروردگار خود را که آفریده است شما را و آنان را که پیش از شما بوده اند بپرستید تا بواسطه پرستش پروردگار خود پرهیزگار شوید و متقی گردید سوال لعل برای ترجی است و ترجی امید داشتن است و امید داشتن مستلزم شک در وقوع بود و در کلام خدای جل و علا سبحانه و تعالی شک واقع نشود جواب در کلام عرب لعل برای تحقیق نیز آمده تو ان گفت که اینجا برای تحقیق مستقل شده تواند بود که اینجا لعل برای ترجی مخاطبان باشد یعنی اعبدوا ربکم راجین ان تتقوا بود بتقدیر قل یا ایها الناس للعلکم تتقون داخل مقول پیغمبر باشد بر این تقدیر سوال وارد نشود و هم چنین اگر لعلکم تتقون یا بمعنی لکی تتقوا دارند و از باب استعارت اداة ترجی برای غرض پندارند و صاحب کشاف آورده هر آیتی که مصدر بیا ایها الناس است مکی است و هر آیتی که مصدر بیا ایها الذین آمنوا است مدنی است و صاحب کشف گفته که این هر دو مقتضیه منقوض است چه این آیت مدنی است اگرچه مصدر بیا ایها الناس آمن و یا ایها الذین آمنوا قوا انفسکم و اهلیکم نار را که در سورة تحریم مکی است اگرچه مصدر بیا ایها الذین آمنوا شده و بر اعتقاد صعوبت حل این اشکال رفته و هذا سوال لا مجیب عنه گفته جواب او آنست که بعضی احکام منظور در ظاهر حال بود و با اعتبار اکثر و اغلب باشد چنانچه در کل کریم بجود و کل شجاع بصول آمده و در کل صدیق بصیح و کل عدو یوذی محقق شده اگر از بعضی تخلف محقق گردد منافی حکم بظاهر حال و مخالف اخبار با اعتبار اغلب نبود هم چنین آنجا هر آیتی که مصدر بیا ایها الناس است از ظاهر حال او اینست که مکی باشد چه در مکه بیشتر کافر بودند مسلمانان اندک ستیزه کردند در خطاب ایشان یا ایها الناس ملایم بود هر آیتی که مصدر بیا ایها الذین آمنوا باشد ظاهر حال او اینست که مدنی بود زیرا که در مدینه مسلمانان بسیار بودند

که مفروض بود چنانچه چیزی که سیاه زرد فام است بدریا مشک که موج او زرست مشبه شود در شان ایشان توجه شدید
و تهدید و الحاق وعید ملائم نباشد تشدید و الحاق در شان منافقان است نه در حق ایشان برین وجه این جمله بر جمله
یستهزؤ بهم و یمدهم فی طغیانهم یعمهون که وعید منافقان است معطوف بود و عطف مذکور ملایم و مناسب باشد چه
دران جمله ذکر عمه یعنی کور دلی ایشان آورد درین جمله کری و کوری چشم و گوش ظاهر ذکر کرد معنی اینست ایشان را
در حالت کوری دل گذاشت و بلای کوری دلی بر ایشان گماشت و اگر خدا خواستی که چنانچه بینائی باطن ایشان
برده است بینائی و شنوائی ظاهر نیز بردی و چشم و گوش ظاهر ایشان را نیز بنابینائی و ناشنوائی آوردی و تواند بود
ضمیر بسمعهم و ابصارهم بر افروزندگان آتش مذکور و مبتلا شدگان باران مسطور دارند و این واقعه در دنیا واقعه معلوم خدای
پندارند و این جمله معطوف بر مضمون جمله مثلهم کمثل الذی استوقد نارا تا آخر باشد و متصل و مربوط با او بود که چون
جمله مذکور برای تشبیه منافقان بیسن دو گروه مذکور است و مدار تشبیه وجوه مسطور است یکی از ان وجوه مسطور بالا مبین است
نادیدن یا استعداد دیدن است دیدن رفته اگرچه بصر نرفته و بینائی زوال نپذیرفته چه بیان کرد که منافقان
در روشنائی می بینند و نیز بیان کرده که بکوران شبه اند کوران نه اند و نیز بیان کرده مبتلا شدگان بباران مذکور و ظلمات
و رعد و برق مسطور نزدیک است که برق روشنائی چشم ایشان را برباید هنوز نربوده و نیز بیان کرده در روشنائی
برق سیر میکنند و این معنی دلیل بر بقای بصر نموده بفحوای این کلام اثبات بصر ثابت گشت و بمعنی لم یذهب الله
ابصارهم پیوست و لو شاء الله لذهب بسمعهم و ابصارهم را عطف بر و کرده جمله مناسب مضمون جمله سابق آورد و
معنی چنین آید خدای از منافقان بصیرت برده و بصر نبرده و ایشان را بآفت کوری سپرده و اگر خواستی از ان افروزندگان
آتش و مبتلا شدگان باران سمع و بصر بردی و ایشان را ببلای کری و کوری سپردی و تواند بود که ضمیر بسمعهم و ابصارهم
بر ذوی صیب در تشبیه دوم که مثل منافقان بمثل ایشان مشبه ایست عاید بود و این جمله بر مضمون جمله کلما اضاء لهم
مشوا فیه و اذا اظلم علیهم قاموا معطوف باشد که مضمون او اینست که ایشان بینائی داشتند در روشنائی میدیدند
و در تاریکی دیدن نمیتوانستند و چون این جمله معطوف بر جمله مذکوره باشد از صفات ذوی صیب که مشبه به است بود و
آنرا بدین که گاهی در جهان واقع شده بود مستحق دارند نابوده مفروض نپندارند معنی چنین بود مثل منافقان
همچو مثل مبتلا شدگان باران مذکور است و ظلمات و رعد و برق مسطور است که ایشان از جهت تاریکیها نمی دیدند
و چون از درخشیدن برق روشنائی حاصل شدی میدیدند و خدای بینائی ایشان نبرده بود اگر خواستی که ببرد بردی
و ایشان را بآفت کری و کوری سپردی ان الله علی کل شیء قدیر ع این جمله تذییل است
یعنی در ذیل جمله سابقه برای تاکید مذکور شده چنانچه در و قل جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل کان زهوقا آمده
و چون بیان قدرت خدای بر هر چیزی مستلزم قادر بودن او بر سزای منافقان است و اظهار توانائی بر عذاب

و عقاب

بدان از هول صواعق آسمانی از جهت ترسیدن از آمدن مرگ و رفتن زندگانی انگشتان خویش میگردانند و سوراخهای
گوشها بدر آوردن انگشتان می بندند تا از شنیدن آواز آن سالم مانند و خدا حال کافران میداند و خبر دادن ایشان می
تواند رعد نام فرشته ایست که ابرها را میراند و خدای را به تسبیح و تنزیه میخواند و بعضی گویند رعد آواز سودن ابر برابر است و
برق تازیانهٔ آتشی است که فرشته بدان ابرها را میراند یا درخشیدن آتشی با خطر است که دران خوف زیان و ضرر است
سوال در گردش انامل می اندازند که آنرا سبب بستن سوراخ گوش میسازند اصابع چرا ذکر کرد انامل بجای اصابع
چرا نیاورد جواب از اصابع بر طریق مجاز انامل مراد شود و استعمال مجاز از جهت مبالغه آمده یعنی از آواز چنان
ترس دارند که در گوشها تمام انگشتان را در می آرند یَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ مستانفه است چنانستی که چون
سامع جمله یجعلون اصابعهم فی اذانهم شنید ماذا یکون حال ابصارهم گفت و از شان چشمهای ایشان برسید و تواند بود
که حال باشد از فاعل یجعلون و رابط ضمیر ابصارهم بود معنی اینست نزدیک بودی برق از درخشیدن که بینائیهای ایشان
برباید و ایشان را بازالت صفت بینائی پیش آید كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ قال این جمله معترضه است برای
بیان دشواری کار مبتلا شدگان و سختی حال دشواری ایشان معنی اینست هر بار که برق راه بر ایشان روشن کردی و
بدرخشیدن روشنائی پیدا آوردی در روشنائی آن مشی میکردند و خود را ازین مهلکه بگامی چند در نجات می آوردند وَ
إِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا این جمله عطف است بر مشوا فیه معنی اینست و چون راه بر ایشان بفرو ماندن برق
تاریک شدی و از جهت تاریکی بصفت پوشیدگی آمدی استاده می شدند از جهت نادیدن ره در مشی توقف میکردند
قیام مذکور مقابل سیر است مقابل قعود نیست سیاق کلام دال برین معنی است در تشبیه ثانی مشبه حال منافقان است
مشبه به حال مبتلا شدگان باین چنین بران است که فظاعت او بر مثابهٔ مذکور کشیده و بر حد مسطور رسیده وجه شبه
نادیدن و نادریافتن است و حرمان با وجود استعداد دریافتن است در مشبه نادیدن علامات حق و نادریافتن
آیات صدق بسبب تاریکی کفر و نفاق و ظلام خلاف و شقاق با وجود استعداد دریافتن و قوت اطلاع یافتن از ضمائر
شتابنده و بصایر دریابنده و خوف هلاک باطلاع مسلمانان بر حال ناپسندیدهٔ ایشان و در مشبه به نادیدن راه
و نادریافتن مغاک و چاه بسبب ظلمات شب و ابر و باران با وجود صحت ابصار و وجدان استعداد ابصار برای دریافتن
آن یا خوف مردن و ترس هلاک شدن و غرض در تشبیه اول بیان حال مشبه است از خیبت و خسران و فقدان مقصود
و حرمان و غرض در تشبیه دوم بیان مقدار حال مشبه است و ذکر قدر فظاعت آنست و رسیدن آن بمثابهٔ ترس زوال
بینائی و خوف رفتن جان است هم ازین جهت مفسران تشبیه ثانی را ابلغ از تشبیه اول گفته اند و ترتیب این دو تشبیه را
از باب ترقی از ادنی سوی اعلی داشته اند وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ
عود ضمیر بسمعهم و ابصارهم بر منافقان است نه بر مبتلا شدگان بباران است که ایشان مفروض اند چه مشبه به جانب

کران وگنگان وکوران سبب است برای اینکه ایشان از ضلال وگمراهی سوی راه راست باز نگردند چه کرانند گفتار باز
گرداننده نشنوند وگنگانند کسی را از راه نپرسند کورانند راه را نه بینند ندانند که این راه مقصد نیست تا باز گردند و بمهلکه نه
پیوندند اَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَآءِ عطف است بر کمثل الذی استوقد نارا و دو مضاف محذوف است ای کمثل
ذوی صیب و صیب صفت ابر است یا صفت مطر است اگر صفت ابر بود ابر سیاه تو بر تو بارنده مراد باشد ظلمات
یا ظلمت شب شود و اگر صیب صفت مطر دارند ظلمت ابر و ظلمت شب و ظلمت تتابع مطر ظلمات پندارند و مطر فوت
از جهت مجاورت ابر بود برق و رعد بروج مجاز باشد یا بروج حذف مضاف بتقدیر فی زمان المطر ظلمات
و رعد و برق باشد و تنکیر صیب برای نوعیت بود صیب هائل مراد باشد و بدانکه اگر از صیب مطر و از سما سحاب مراد
شود فائده من السماء تاکید برای دفع احتمال باران غفلت باشد چنانچه من منامه در اذا استیقظ احدکم من منامه
برای دفع احتمال خواب غفلت تاکید آمده چنانکه ولا طایر یطیر بجناحیه برای دفع احتمال طیران بهمت موکد شده و
اگر از صیب سحاب صیب مراد باشد من السماء متعلق صیب باشد فایده آورد گمان کسی بود که آب ابر را از دریا داند چه صاحب
کشاف به آوردن ابر آب را در آسمان تصریح کرده و آوردن آب را از دریا در خیر منع آورده سوال او در کلام خبری
برای شکست و در اخبار باری تعالی شک روا نیست ایراد کلمه او درین محل بکدام معنی است جواب ائمه تغیر کلمه
او را درین محل معنی واو داشته اند و برای افادت جمع پنداشته اند تا در اخبار باری تعالی عز اسمه شک نیاید و تردد
روئی ننماید و این جواب مشکل است که در وی طلب اتصال و خواهش نکته استعمال را مدخل است صواب آنست که
گویند بلکه کلام مذکور و مقال مسطور اگرچه بصورت خبر است لیکن متضمن است مر اظهار اینکه هر دو تشبیه در جواز برابر است
بمعنی لیشبه مثلهم بمثل کذا او مثل کذا باشد از قبیل جالس الحسن او ابن سیرین بود معنی اینست حال منافقان
همچو حال آتش افروزندگان است که روشنائی گیرد پس تاریکی پذیرد همچو حال کسانیست که بر ایشان بارانی بارد
و ایشان را در رنج و مشقت آرد فِيهِ ظُلُمٰتٌ وَّرَعْدٌ وَّبَرْقٌ يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ
فِيْٓ اٰذَانِهِمْ مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللّٰهُ مُحِيْطٌۢ بِالْكٰفِرِيْنَ
جمله فیه ظلمات و رعد و برق صعب است مر صیب را و جمله یجعلون اصابعهم صفت است مر ظلمات و رعد و برق بحذف
رابطه ای فیه ظلمات و رعد و برق یجعلون اصابعهم فی اذانها یا مستانفه است و جواب ماذا یصنعون حینئذ فصل
یجعلون و حذر الموت مفعول له است یا مفعول مطلق است مر فعل محذوف را ای یحذرون حذر الموت یا حال
است بمعنی حاذرین موتهم یا ظرف است ای وقت حذر الموت جمله والله محیط بالکافرین معترضه است برای بیان
عالم بودن خدای بحال کافران و قادر بودن او بر خبر دادن ایشان معنی اینست در آن باران تاریکیهاست
تاریکی شب و تاریکی ابر و تاریکی باران که پوشنده هواست و رعد و برق است برای صفت که مبتلا شدگان

سود مند شدن نتوانستند طبیعت ایشان طبیعت کفر و کافری بود لاجرم ایشان را ضلالت و گمراهی روی نمود
مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا ۚ این جمله مقرر است مر غرض جمله سابقه که هر دو مستوفند
بلکه مذمت منافقان و نکوهش ایشان هم ازین جهت فصل کرد حرف عطف نیاورد الذی استوقد بمعنی
الذین استوقدوا و لفظ الذی صالح است برای مفرد و جمع همچو لفظ من افراد ضمیر استوقد و ضمیر ما حوله باعتبار
افراد لفظ الذی است و جمع کردن ضمیر ذهب الله بنورهم و ترکهم فی ظلمت لا یبصرون معنی اینست حال این
منافقان همچو حال آنکسانست که آتش را افروختند و در افروختن آتش روشنائی راه خویش جستند فَلَمَّا أَضَاءَتْ
مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ لما ظرف است مر ذهب الله بنورهم جمله ذهب الله بنورهم با متعلق
خویش عطف است بر استوقد نارا معنی اینست پس هرگاه که آتش مذکور و آنچه گرد برگرد بود از امکنه و امتعه و اشخاص
و اشیا روشن کرد ایشان را بروشنائی در معرض اهتدا آورد خدای نور ایشان را برد و ببلای تاریکی سپرد اضافت
نور که در حقیقت مضاف سوی نار باشد بسوی ایشان بادنی ملابست بود باعتبار آنکه نور آتش ملابس ایشان بود
با فروختن ایشان روی نمود چنانچه یکی از فرد بردارنده چوب دیگری را خذ طرفک گوید برداشتن طرف چوب را جانب
مخاطبست جوید و این جمله جواب لما است و ضمیر بنورهم عاید بر فروزندگان آتش است و تواند بود جواب لما محذوف
باشد بتقدیر فلما اضاءت ما حوله طفئت و خمدت بود یعنی هرگاه که روشن کرد آتش چیزی را که گرد برگرد ایشان بود بسبب
روشنائی در چشم مردان ظاهر نمود آتش فرو مرد و کشته گشت کار ایشان و بدشواری پیوست ایشان در تاریکی افتادند
و متحیر ماندند برین تقدیر جمله ذهب الله بنورهم معلله تشبیه مذکور شود و ضمیر بنورهم عاید بر منافقان بود وَتَرَكَهُمْ
فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ۝ لا یبصرون حال است از مفعول ترکهم یا صفت است مر ظلمات را بحذف رابط ای
لا یبصرون بسببها جمله و ترکهم عطف است بر ذهب الله معنی اینست و گذاشت ایشان را در تاریکیها درین حال که هیچ
چیزی را نمی بینند یا در ظلماتی که بسبب آن هیچ چیزی را دیدن نمیتوانند و ترک مفعول لا یبصرون برای تعمیم است درین تشبیه مشبه
حال منافقان است مشبه به حال آتش افروزندگان است که در شب تاریک گرد برگرد خویش را روشن کنند و خود را
در روشنائی افگنند باز ناگاه آتش فرو میرد و مقام تاریکی پذیرد وجه تشبیه پیدا آمدن و ناپیدا شدن روشنائی
بود و میان منافقان و میان افروزندگان آتشی که روشنائی گیرد پس فرو میرد اشتراک دارد که در ایشان روشنائی
اسلام پیدا آید و بظلمت کفر و نفاق ناپیدا شود صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ این هر سه لفظ اخبار مبتدا محذوف
آمده بتقدیر هم صم بکم عمی شده و این جمله معترضه است میان معطوف و معطوف الیه برای مذمت منافقان و نکوهش حال ناپسندیده
ایشان و این از باب تشبیه موکده باشد چه ذکر دو ظرف تشبیه بر وجه حمل لفظی با تقدیری مانع استعارت بود معنی اینست
ایشان گرانند گنگانند کورانند فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ۝ فا سببیه است معنی اینست بودن ایشان

ایشان راز میگویند و خوشنودی ایشان میجویند از جهت سبب بودن ایشان برای اغواء و اضلال شیاطین مانند
بروی استعارت ایشان را شیاطین خوانند اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ ○ این جمله مقرر است مر جمله انا معکم
یا مستانفه است چنانستی که چون ایشان انا معکم گفتند کافران سوال ما تقتضون فی صحبتهم ایراد کردند ایشان بر وجه
استیناف در جواب کافران انما نحن مستهزئون آوردند و انما برای قصر است چون ایشان بر صورت ایمان مینمودند کفار
معتقد ثبوت ایمان ایشان بودند ایشان قصر خویش بر صفت استهزا بر مؤمنان کردند و نفی ایمان از خویش پیش آوردند
و این جمله را باعتبار تاکید یا استیناف فصل کرد بغیر حرف عطف آورد معنی اینست نه ایم ما مگر استهزا کنندگان و ایشان را
در سخن افگنده یعنی ما تصدیق بر وجه سخر داریم و تعظیم ایشان بر سبیل استهزا بجای می آریم اَللّٰهُ یَسْتَهْزِئُ بِهِمْ
این جمله مستانفه بود جواب باذا یفعل الله بهم باشد معنی اینست خدا سزای استهزای ایشان بسبب کفر و نفاق
ایشان پیش خواهد آورد درین کلام صنعت مشاکله است یعنی جزاء استهزا بلفظ استهزا ذکر کرد و گفت و بلفظ یستهزئ بهم
آورد از جهت آنکه در صحبت مستهزئون آمده چنانچه در وجزاء سیئة سیئة مثلها عقوبة و کما تدین تدان ای کما تفعل تجازی
تحقیق شده و تقدیم مسند الیه بر خبر فعلی مفید است مر فائده تقوی و بیان است مرین که جزای استهزا البته خواهد بود
و لا محاله روی خواهد نمود و ایراد فعل مضارع در جمله اسمیه که دال است بر ثبوت مفید استمرار حدوث بود و این ابلغ است
از جمله فعلیه و از جمله اسمیه که خبر او اسم باشد وَیَمُدُّهُمْ فِی طُغْیَانِهِمْ یَعْمَهُونَ ○ عطف است بر یستهزئ بهم
یعمهون حالست از مفعول یمدهم معنی اینست و بیفزاید خدای ایشان را در طغیان ایشان یعنی در غلو کردن کفر و
تجاوز از حد در عصیان درین حال که حیرانند ایشان و سرگردان و بعضی یمدهم بمعنی یمهلهم گویند یعنی مهلت دهد و بردارد
ایشان را در طغیان و عصیان و آن در آیه در رد و جواب اصلح که معتزله بدان قائل اند صریح است در داشتن ایشان
بر طغیان که در وی ایشان را هیچ منفعت نیست بتصریح است اُولٰٓئِكَ الَّذِینَ اشْتَرَوُا الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰی
اولا اسم اشارت است و کاف برای خطاب است مخاطب پیغمبر است علیه السلام و با مخاطب غیر معین است جمله مذکوره
معترضه است برای مذمت منافقان و شناعت کار ایشان نعم معنی اینست ایشان ای محمد یا ای مخاطب غیر معین
آنکسانند که خریده اند یعنی بدل کرده اند بهدی گمراهی و بصلاح تباهی هدی و صلاح دادند گمراهی و تباهی را ستادند
اشتراء مستعمل است در استبدال بر وجه استعارت و این استعارت مرشحه است بذکر لازم مستعار منه یعنی ذکر ربح و تجارت
فَمَا رَبِحَتْ تِّجَارَتُهُمْ عطف است بر اشتروا و این اسناد مجازیست چه سود کننده تاجر بود تجارت سبب
سود است سود کننده نباشد ای فما ربحوا فی تجارتهم معنی اینست پس سود نکرد مر بدل کنندگان مذکور معامله تجارت
مبسوط یعنی ایشان در تجارت خویش سود نکردند و درین کار بهره مند نگشتند وَمَا كَانُوا مُهْتَدِینَ ○
این جمله تذییل است معنی اینست و نبودند ایشان مهتدی در اعمال در رشید بود در تجارت استدلال سازدی کار دان

باشد **سوال** منافقان کفر را پنهان میداشتند و خود را بر اظهار آن نمی گماشتند و انؤمن کما آمن السفهاء صریح کفر بود و آن منافی نفاق باشد **جواب** تواند بود که قول مذکور یعنی انؤمن کما آمن السفهاء در دل باشد ای قالوا فی قلوبهم خدایتعالی که عالم السر و الخفیات است و بعلم خائنة الاعین و ما تخفی الصدور الخ از قول دل ایشان خبر میکند این قول منافی نفاق نبود و تواند بود که گویندگان انؤمن کما آمن السفهاء را مؤمنان و مسلمانان همراز باشند که با ایشان صحبت می نمودند و صاحب تر بودند و منافقان نفاق خویش از ایشان پوشیدند و در ستر نفاق از ایشان نمیکوشیدند همچو عبد الله پسر عبد الله بن ابی بن سلول که مؤمن مخلص بود و با پدر خویش نیز صحبت و الفت مینمود و او نفاق خویش از و نمی پوشید و پسر در کشف ستر او نمیکوشید و تواند بود که ایشان را این گفتار یعنی انؤمن کما آمن السفهاء میان خویش بود پیش مسلمانان نباشد منافی نفاق نشود **الا انهم هم السفهاء و لکن لا یعلمون** الا حرف تنبیه است این جا نیز معترضه است چنانچه گذشته و ذکر آن بالارضه ایراد ضمیر فصل از جهت تخصیص مبتدا بخبر و افراد او بدان است و تاکید جمله از جهت رد انکار منکر آنست و لکن لا یعلمون استدراک بدان است **معنی** انیست آگاه باشید بدرستی ایشان هم ایشانند سفیهان و بیخردان نه عاقلان مسلمان شدگان و لیکن ایشان خود را نادان نمیدانند و سفیهان نمی خوانند مسلمانانی که بر مقتضی عقل رفتند و با خلاص کلمه اسلام گفتند خود را در کار بستند و از بلای کفر و نفاق رستند همچنین دانایان سفیها نباشند سفیها کسانی باشند که ایشان را سفیها خوانند **سوال** در آیه سابقه نفی شعور کرد و این جا نفی علم آورد پس فرق چیست و این تفرقه بر چه بینی است **جواب** شعور در علم حسی استعمال کنند هم از جهت حواس خمسه بلسان عرب گویند و مفسد بودن و تباهی نمودن ایشان از گفتار و کردار و نوشت محسوس بود بر دانستن آن اطلاق شعور سایغ نمود لا یشعرون استعمال کرد و در بیان سفه و نابودن ایشان بر حق که از الا انهم هم السفهاء بمفهوم است امر است لالی و عقلیست محسوس نیست لا یعلمون آورد **و اذا لقوا الذین امنوا قالوا امنا و اذا خلوا الی شیاطینهم قالوا انا معکم** هر دو شرطیه بر شرطیات سابقه معطوف اند در خبر کانوا یا در صله من داخل اند **سوال** مؤمنان ایمان منافقان را انکار میکردند منافقان اخبار از ایمان بغیر تاکید چرا آوردند **جواب** تاکید اخبار در صورت انکار بر تقدیری واجب است که اخبار بموض متکلم باشد و در اعلام امر اهتمام بود اما اگر بضرورتی اخبار بچیزی کند که بموض او نیست میکند دم تحقیق و تاکید باو برای چه زند و چون مشاهده کافران مخالطه منافقان را با مؤمنان امارت آن بود که در مضمون انا معکم انکار بود بظهور امارت انکار تاکید انا معکم تنزیل ایشان منزله منکران سایغ باشد **معنی** انیست و چون بینند منافقین مؤمنان را بگویند بخدا و رسول خدا ایمان آورده ایم و دین اسلام و شریعت پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم را تصدیق کرده ایم و چون با شیطانان خویش یعنی با مفسدان گرده خویش خلوت کنند یا ایشان را دم راز گوئی و عذر خواهی زنند بگویند بدرستی ما با شما ایم بظاهر با ایشان تردد و تودد مینمائیم کافرانی که ایشان را

معنی اینست چون گفته شود مر منافقان را که چنانچه مردمان ایمان آورده اند ایمان آرید و در ایمان دل بر خلوص اخلاص و صدق تصدیق گمارید گویند آیا ایمان آریم چنانچه ایمان آورده اند نادانان آیا بگرویم چنانچه گرویده اند بیچیزان مراد از ناس در کما آمن الناس جماعت مسلمانند و صحابه کرام از انصار و مهاجرانند و بعضی از ناس جماعتی که از یهود است مسلمان شده بودند چون عبد الله بن سلام و امثال او مراد دارند و تشبیه بایمان کسانیکه از زمرهٔ ایشان ایمان آورده اند بپندارند کافران از نادانی خویش این چنین دانایان را نادان خوانند و از سفه و بیچیزی خود این چنین عاقلان را سفیها دانند و مسلمانان را از مومنان بتعییر بناس کردند و بتعریض کافران را از ناس بیرون آوردند و در روضهٔ تبیان در آوردند روایت کرده اند از پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم ابن مسعود و جعفر طیار رضی الله تعالی عنهما را برای تبلیغ رسالت بر نجاشی ملک حبشه فرستاد و ایشان را در راه با کاروان شام ملاقات اتفاقی افتاد میان ایشان اهل کتاب بودند عبد الله بن سلام با ایشان بود عبد الله بن مسعود آیهٔ یا ایها الذین اوتوا الکتاب الآیه که در وصف اهل کتاب است بر خواند و عبد الله بن سلام در اسلام رغبت نمود هم از انجا در مدینه آمد و در مجلس معلای پیغمبر در آمد و اقرار بحقیقت دین اسلام کرد و به پیغمبر علیه السلام ایمان آورد و اخلاص ورزید و بخلوص اخلاص گرویده و عبد الله بن سلام مذکور مدتی غربت بود از خلوص اخلاص پیش پیغمبر علیه السلام بار نمود که بنی غربه بر من اعتقاد دارند و تعظیم من لوجهی بجامی آرند اگر ایشان را طلب بخود و اسلام من بینند امید وارم که متابعت و موافقت من بکنند پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم عبد الله بن سلام را در حجره پنهان کرد و ایشان را در مجلس حاضر آورد گفت عبد الله بن سلام را چه می بینید در شان او چه اعتقاد دارید ایشان گفتند بزرگ ماست و از تبار با عظمت و علماست و بتوریت که بر موسی علیه السلام فرستاده خداست و عصر خویش اعلم علماست زبان در مدح او کشادند و دل بر ثنای او نهادند بهر نوع مدح او کردند و هر گونه ستایش در شان او آوردند پیغمبر علیه السلام فرمود اگر او اسلام آرد شما مسلمان نشوید و در راه متابعت او نروید ایشان گفتند او مسلمان نشود و در ین راه هرگز نرود و چند بار پیغمبر علیه السلام این سخن را تکرار فرمود ایشان را جز این جواب جوابی دیگر نبود چون دیر بر آمد عبد الله بن سلام از حجره بیرون آمد و گفت یا اعداء الله فضل الله بکم کذا و کذا چند دعا بد کرد و ذکر نعت پیغمبر علیه السلام که در توریت مکتوب بود در میان آورد ایشان گفتند ای ابن سلام ما این سازد و سازد که خود را تو دی لائق ثنائی که ترا گفتیم نبودی در غیبت ما بیت تو نکردیم و ذکر بدیهای تو بر زبان نیاوردیم این کلمات گفتند و عبد الله بن سلام را سفیه خواندند و مذمت کنان باز گشتند و این آیه در شان ایشان وارد گشت و این نظم در حق ایشان بود و دیوست بدانکه جهودان مسلمانان را دشمنان دشمن ترین مردمانند بغایت متعظم و متکبرند در عداوت مومنان از کافران دیگر برترند قال الله تعالی لتجدن اشد الناس عداوة للذین امنوا الیهود و در حدیث آمده لوان بنی عشرة من الیهود لآمن بی الیهود کلهم برین تقدیر از کما آمن الناس مردمان معین مراد دارند و لام مذکور را برای عهد پندارند و تواند بود که جنس مومنان مراد شود برین تقدیر لام برای جنس

بظرف مستقر یعنی لهم یا مفهوم عذاب بمعنی تعذیب است یا مصدریست ای لهم عذاب الیم بسبب کونهم کاذبین او بسبب کونهم مکذبین
معنی اینست و سزاوار است مر ایشان را عذاب درد رساننده و عقاب دردمند گرداننده چنانچه کم نشود و زوال نپذیرد
بسبب بودن ایشان تکذیب کنندگان و دروغگویان پیغمبر را نسبت بدروغگوئی میکردند و ایمان نا آورده آمنا بالله
میگفتند وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ۝ لا تفسدوا مقوله
قیل است فی الارض متعلق است به لا تفسدوا قالوا جزای شرط است انما نحن مصلحون مقول قالوا است این جمله شرطیه عطف
است بر یکذبون که خبر کانوا واقع شده یا عطف است بر فعلیه یعنی یقول آمنا بالله صله من آمده معنی اینست و چون
گفته شود مر ایشان را فساد مکنید و در زمین دم تباهی نزنید به اطلاع بر اسرار مسلمانان و رسانیدن این بر کافران
باضمار کفر و اظهار اسلام و اخفای دشمنی و ایذای دوستی با پیغمبر علیه السلام و برانگیختن فتنه و فساد و کوشیدن در
امور مسلمانان با فساد بگویند نه ایم ما مگر صلح کننده و کارها را بصلاح آرنده مفسدان نه ایم بمسلمان شدن با مسلمانان
صلح کرده ایم و خود را از محاربه با ایشان باز داشته ایم و این دعوی اصلاح در کار مسلمانان و صلاح کار اهل ایمان است
و ما مصلحیم در کار خویش که کلمه اسلام گفته ایم بمسلمان شدن از محاربه مسلمانان خلاص جسته ایم و این دعوی اصلاح در کار
خود است و کوشش در نفع خویش که متضمن مضرت دیگری باشد کار بد است و قصر در انما نحن مصلحون قصر قلب است
برای رد گمانی که مسلمانان در شان ایشان داشتند که ایشان را مفسد میپنداشتند أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ
الا حرف تنبیه است و جمله معترضات برای رد مقالت ایشان در دعوی بودن خویش مصلحان چون ایشان را در مضمون
این جمله انکار بود از جهت رد انکار تاکید جمله سایغ نموده معنی اینست آگاه باشید بدرستی ایشان مفسدانند در دعوی
مصلح بودن کاذبانند در حق مسلمانان اصلاح ندارند بدروغ خود را مصلح می پندارند اسرار ایشان کشف میکنند کافران
را بر محاربه ایشان تحریص می نمایند و در حق خویش بر مصلح نه اند در کار خود هم صلاح نمیکوشند خود را در درک اسفل می
اندازند و بعذاب ابد گرفتار می سازند وَلَٰكِن لَّا يَشْعُرُونَ ۝ این جمله استدراک است برای تکمیل
کلام مذکور و دفع وهم صدور عمل مسطور از شعور معنی اینست و لیکن شعور ندارند در دل نمی آرند که کار ایشان متضمن چه
فساد است و ایشان را درین عمل چه ابعاد است بد میکنند و آنرا نیک میدانند بیت نیک بد کردی که بد کردی
و نیک انگاشتی ؛ نیک را نشناختی بد را نکو پنداشتی + وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ
قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ ۝ آمنوا کما آمن الناس مقول قیل است قالوا جزای شرط است انؤمن مقول قالوا است
استفهام برای انکار است کما آمن السفهاء صفت مصدر محذوف است و ما مصدریه است ای انؤمن ایمانا کایمان
السفهاء یا موصوف است یا موصول است عبارت از ایمان است و رابطه محذوف است ای کایمان او کالایمان الذی
آمن السفهاء و ضمیر محذوف مفعول مطلق بود بر طریق عبد الله اظنه منطلق باشد این شرطیه عطف است بر شرطیه سابقه

یعنی بدل کفر دارند و بظاهر ایمان می آرند در ظاهر دوستی مینمایند و در باطن دشمنی می افزاید سوال خداع فریفتن است
فریفتن کسی را بود که نداند فریفتن خدای که عالم السر والخفیات است هیچ کسی نتواند خداع با خدای چگونه بود و چه نوع
ممکن بود جواب حال منافقان و معامله ایشان که اظهار میکنند خلاف چیزیرا که در دل پنهان میدارند و بفریفتن و
معامله فریبندگان کردن مینماید آنرا خداع و فریفتن بروجه تمثیل میخواند سوال مخادعه مفاعله بود و مفاعله مشارکت
را باشد و مشارکت در خداع که قبیح است با خدای مومنان درست نیاید و صحت روی ننماید جواب
مفاعله بمعنی اصل فعل نیز آمد چنانچه در عاقبت اللص و عافاه الله تحقیق شده اینجا بدلیل قراءة یخدعون که از غیر سبع است
و بدلیل سیاق کلام بر قراءة وما یخدعون الا انفسهم که داخل سبع است بمعنی اصل فعل باشد اشکال مذکور و سوال مسطور
وارد نشود یا انکه حمل بر حذف مضاف کنند بتقدیر یخادعون رسول الله والذین آمنوا گویند و نسبت خدع با دشمنان
بر مضمون الحرب خدعة اگر از پیغمبران و مومنان واقع شود و قبیح و شنیع نبود وما یخدعون الا انفسهم
حال است یا معترضه ست الا انفسهم استثنا مفرغ است معنی انیست و نمی فریبند ایشان مگر نفسهای خویش را یعنی زیان
این خداع هم ایشان را میشود و سخرت فریفتن و وبال فریب دادن سوی ذوات ایشان باز میگردد و این قصر قلب است
چه ایشان در اعتقاد خویش خداع بالنفس خویش نداشتند و خداع با مومنان می پنداشتند از جهت این اعتقاد ایشان
بروجه قلب گفت که ایشان با خویش میکنند و دم زیان خویش میزنند بدین خداع هم ایشان را زیان شود و مومنان
را هیچ سخرت نبود وما یشعرون عطف است بر جمله سابقه یا حال است و ذکر او متضمن است مر فرمتی دیگر را
که ناوانستن جهل است و کنی بالجهل عار امعنی انیست و ایشان در نمی یابند که سوی سخرت خویش می شتابند و نمی دانند
که خداع ایشان با در زیان می افکند خداع ایشان مومنان را در دنیا و آخرت هیچ زیان نمی کند فی قلوبهم
مرض این جمله مبینه است مر جمله که بالا رفته یا موکد است مر کلام گذشته بمعنی انیست در دلهای ایشان بیماری کفر است
و عارضه طبیعت نفاق و تباهی است این امور را مرض خوانند زیرا که شبیه بمرض دارند و آثار مرض پیدا می آرند چه هر یکی
از ایشان سبب هلاک معنویست چنانچه مرض سبب هلاک صوریست و از جهت انکه این امور در ایشان ثابت و مستمر
است متجدد نیست تعبیر بجمله اسمیه کرد و جمله فعلیه که دلالت بر حدوث کند نیاورد فزادهم الله مرضا
این جمله عطف است بر جمله فی قلوبهم مرض معنی انیست پس بیفزود خدای ایشان را بیماری نفاق و عارضه خلاف و شقاق و
تلبیس و دروغگوئی و مکر و حیله جوئی تا ایشان را عقوبت افزاید و عذاب درک اسفل روی نماید و این معنی در ایشان
متجدد است ازان جهت بتعبیر بصیغه حدوث کرد جمله فزادهم الله مرضا که معطوف بر وست فعلیه آورده ولهم عذاب
الیم بما کانوا یکذبون یکذبون بر صیغه مضارع معروف از باب ضرب و از باب تفعیل خوانند و معنی بر
حسب اختلاف قراءة مختلف شود این جمله معترضه است برای بیان عذاب منافقان و عقوبت ایشان جاروه مجرور متعلق است

ابن معرف خواندن است اگر قرئ
ای بتشدید زیبا
۱۲

امری معلوم است فاین ندهد و چون مفید نبود خبر چگونه شود **جواب** اگر الف و لام در و من الناس برای عهد خارجی بود کافران که در ان الذین کفروا سواء علیهم اندرتهم ام لم تنذرهم لا یومنون مذکورند معهود باشند برین تقدیر شک نیست که چه مفید باشد و اگر لام جنس دارند و من الناس بعض من الناس تقدیر کنند تنکیر بعض برای تحقیر گویند من الناس مفید بود صالح برای خیریت باشد و تواند بود که ذکر و من الناس برای اثبات مجرد ماهیت بود مقصود بیان تجرد از صفات فاضله باشد ای من یقول آمنا بالله و بالیوم الآخر و ما هم بمومنین من الناس لا من الاذکیاء الاکیاس چنانچه در کلام فقهاء و من الناس من عمل فی النصوص بوجوه اخری فاسده آمده و بعضی من الناس لا من العلماء مبین شده جمله و ما هم بمومنین عطف است بر یقول عطف جمله اسمیه بر فعلیه یفید حدوث در اول و ثبوت در ثانی فی زیرا که گفتن آمنا بالله از ایشان حادث است و انتفای ایمان در ایشان مستمر است و تواند بود که حال باشد ای یقولون کذا حال کونهم غیر مومنین و مراد از من جمع است افراد یقول باعتبار لفظ من است و جمعیت مفهوم بدلیل و ما هم بمومنین بر سر هم است **معنی** این است و بعضی از مردمان اند کسانیکه میگویند بخدا و بروز قیامت گرویدیم و ایمان اورده ایم و تصدیق کرده ایم و نیستند ایشان مومنان یعنی ایمان نمی آرند و اقرار میکنند و تصدیق ندارند و فی التصدیق ایمان بود و فی گرویدن بدل اسلام بناشد و بدانکه در تعریف ایمان اختلاف متکلمان است نزدیک امام منصور ماتریدی و جماعتی از متکلمان نزدیک امام ابو منصور ایمان عبارت از تصدیق بجنان است و باقرار اظهار ایمان است و شرط اجرای احکام مسلمانان است و جمهور فقها ایمان را عبارت از تصدیق بجنان و اقرار بلسان دارند لیکن تصدیق را رکن اصلی و اقرار را رکن زاید پندارند **سوال** ترک اقرار بعذر باتفاق کفر نبود و ترک او بغیر عذر بسبب رضا باجرای احکام کفر ختم بودن سبابت کافران بالاتفاق کفر باشد ثمره اختلاف مذکور در چه وجه پیدا آید و اثر او کجا روی نماید **جواب** ثمره اختلاف در کیفیت کفر پیدا آید و فرق بکفر عارضی و اصلی روی نماید کسانیکه اقرار رکن گویند نزدیک ایشان بغیر اقرار ایمان حاصل نشود تارک اقرار بفوات رکن کافر اصلی باشد و بر قول کسی که ایمان را عبارت از تصدیق داند و اقرار را شرط اجرای احکام پندارد بترک اقرار بغیر عذری کفر استخفاف بود و کفر او کفر ارتدادی باشد و بعضی در تعریف ایمان زیادت کنند الایمان تصدیق بجنان و اقرار باللسان و عمل بالارکان گویند لیکن معتزله و خوارج عمل را جزء مقوم دارند بفوات او فوت ایمان پندارند اهل سنت و جماعت اعمال را مکمل ایمان دانند و ایمان را بانضمام عمل ایمان کامل خوانند لیکن امام ابو حنیفه وصف مکمل دانند امام شافعی خبر مکمل خوانند و کرامیه در ره تفریط میروند و بمجرد اقرار بایمان قائل میشوند بر مذهب ایشان منافقان موحد باشند ایشان بدین آیه ملزم شوند و بعضی ازین هم کمتر گفتند ایمان بمجرد معرفت علم را گویند قول معتزله و خوارج و کرامیه و کسانیکه مجرد معرفت را ایمان گویند باطل است لایق اعتماد و در خور اعتقاد همان است که اهل سنت و جماعت بدان قائل است **یُخٰدِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِینَ اٰمَنُوا** آمنوا صله الذین است موصول با صله عطف است بر جمله یخادعون صله یقول آمنا بالله است بابدل از دوست معنی اینست با خدای عزوجل خداع و مکر میکنند

بود و عدم اصلی امری ثابت هست حالت نسبت بغیر ازان بجمله اسمیه که دال بر ثبوت هست از جهت این معنی است
سوال در آیه مذکور یعنی وختم علی سمعه وقلبه وجعل علی بصره غشاوه بیان غشاوه بصر نیز بجمله فعلیه آمد میان و
ختم علی سمعه و قلبه و میان او فرق نشده فرق مذکور چگونه مستقیم آید و صحت آن چه نوع روی نماید **جواب**
جعل اگرچه فعل است لکن علی بصره غشاوه که بیان غشاوه بصر بدو متعلق است افاده معنی ثبوت در و مستحق
است زیرا که جعل ملحق بافعال قلوب است و افعال قلوب بر جمله اسمیه در می آید و مبتدا و خبر را دو مفعول میسازد
لکن مضمون اسمیه را در ورطه حدوث نمی اندازد و در علمت زید افاضلا اگرچه اسناد علمت حالت بود اسناد فضل
سوی زید حالت نباشد پس در علی بصره غشاوه درین آیه اگرچه متعلق بجعل شده معنی ثبوت باقی است و در اسناد
مفعول ثانی سوی مفعول اول که در معنی جمله اسمیه است دلالت بر حدوث مسفی است پس درین آیه نیز در بیان غشاوه
ابصار از روی معنی اسمیه آورده و میان بیان ختم بر سمع و قلب و میان غشاوه بصر در تعبیر بفعلیه و اسمیه فرق کرد
ع وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝ عذاب مرفوع مرا بتداست لهم ظرف مستقر خبر مبتدا است جمله عطف است بر جمله
الذین کفروا بدانکه چون این جمله بیان وقوع عذاب در آخرت باشد تقدیر حصل یا حاصل از جهت تقیین وقوع از
قبیل ونفخ فی الصور بود برین و چه اگر از ان الذین کفروا جماعت معهود چون ابوجهل و امثال او که بر کفر مردند در شفاوت
عمر بسر بردند مراد باشد با کلام را مجهول بر حذف معطوف دارند و بتقدیر ان الذین کفروا و اراد الله دوام کفر هم
پندارند در اخبار بوقوع عذاب اخروی در شان ایشان اشکال نبوده بر تقدیر ارادت جنس کافران بغیر تقیید مستقیم
نیاید و صحت جعل روی ننماید چه کافر که در باب او مقدر است که او را اسلام روی خواهد نمود و عاقبت کار او ایمان خواهد
بود در حق او حکم بوقوع عذاب اخروی نبود و خبر وقوع عذاب اخروی مطابق نشود برین وجه لام لهم عذاب عظیم لام
استحقاق دارند این جمله را مجهول بر بیان استحقاق پندارند تا آنکه کافر هست مستحق عذاب باشد چون او را سعادت اسلام
روی نماید از شفاوت کفر و استحقاق عذاب بیرون آید معنی انیست و مر ایشان راست عذاب عظیم یعنی سخت و بسیار
و مقیم اللهم اجرنا من عذاب العظیم وارزقنا دوام النعم بکرمک التقدیم یا کریم یا رحیم ۝ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ
آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ۝ در آیه سابقه کفار مجاهر را و حال ایشان را که ترسانیدن و عدم
ترسانیدن بر نسبت ایشان برابر است و حالت ایشان چون حالت مهر کردن بر دل و سمع و پوشیدگی بصر است
که ذکر کرد و درین آیه ذکر کفار و منافق که کفر را پنهان دارند و بی تصدیق دل خود را بر اقرار آرند معطوف بر جمله سابق
آورد و جمله امنا مقول بقول است با الله متعلق آمنا است و بالیوم الآخر عطف است بر با الله یقول صله من
است موصول با صله خویش مبتدا است من الناس خبر مبتدا است **سوال** من یقول امنا مرفوع بر ابتدا است
و من الناس خبر مبتدا است خبر مفید باید لفظی که مفید بود برای خبریت نشاید بودن منافقان بعضی از آدمیان

کافران مراد باشد از مهر کردن شنوای گردانیدن سمع ایشان ناشنونده و پند ناپذیرنده نصیحت مدة اراد الله
مراد شود اگر گروه کافران معهود مذکور با تقیید مسطور که بالا گذشت و بیان پیوسته مراد دارند از مهر کردن بر دلها و شنوای
حکم بدوام کفر و قضا باستمرار عدم ایمان مراد پندارند **سوال** از مهر کردن ارادت این معانی از کدام قبیل بود و
ابواب علم بیان داخل کدام باب باشد **جواب** از باب استعارات دارند یا از قبیل تمثیل پندارند چه
حکم بدوام کفر شبیه بمهر کردن دارد برین معنی این را از باب استعارات یا تمثیل می آرد ختم بر دل و گوش برای
بودن آن برین صفت که پند نگیرد و نصیحت نه پذیرد استعارات کنند یا حال دلی و گوشی دران پند در نیاید و
نفوذ وعظ و نصیحت روی ننماید بحال دلی و گوشی که آن دل و گوش را مهر کرده باشد مشبه گردانند تا دران فکرتی
در نیاید و موعظتی و عبرتی روی ننماید آنرا بر وجه تمثیل ختم بر دل و گوش دارند و مهر کردن بران نه پندارند **سوال**
چون بر دوام کفر کافران و نادر آمدن پند در دلهای ایشان حکم کرده باشد ایشان را اختیار نماند و در کفر مجبور باشند
مکلف نبوند عقاب متوجه نشود **جواب** لزوم تحقق کفر و امتناع ثبوت ایمان باعتبار حکم و قضا کردگار و یان و
تعلق ارادت و مشیت خدا منافی قدرت و اختیار بنده نبود و حکم بر دوام کفر با خلق اختیار و قدرت است منافی
تکلیف و توجه عقاب نشود وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ غشاوه مبتدا است و علی ابصارهم خبر مبتدا است و این جمله
اسمیه عطف است بر جمله فعلیه سابقه و هو قوله ختم الله علی قلوبهم معنی اینست بر چشمهای ایشان پوشیدگی است
که علامات قدرت خدائی که دال بر کمال است نمی بینند و بدیدن علامات وحدانیت بهره نمی گیرند در نادیدن آیات
و ناپسندیدن علامات حال ایشان بحال کسی میماند که از جهت پوشیدگی ابصار دیدن نتواند و علی ابصارهم غشاوه
را عبارت از نادیدن دارند و نادریافتن و ناپسندیدن علامات قدرت و وحدانیت را بر وجه تمثیل نادیدن پندارند
سوال مهر کردن بر دل و گوش بصورت جمله فعلیه ذکر کرد ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم آورد و بیان پوشیدگی بر
چشمهای ایشان بصورت جمله اسمیه مذکور گشت و بافادت دوام و ثبات پیوست وجه فرق چه باشد و نکته آن چه
بود **جواب** سبب دریافتن دل مدرکات را حس و خبر صادق و عقل بود و سبب شنیدن گوش مسموعات را تموج
هوا بسبب صوت باشد پس مهر کردن بر دل و گوش مانع دخول این امور خارجیه در دل و گوش دارند و مانع تمام شدن
علت و مؤثر شدن این چون سیر که مانع رسیدن تیر است پندارند و معنی تمام شدن علت و مانع تاثیر آن از هدایت
علت متاخر بود پس بضرورت حادث باشد سزاوار تغیر بجمله فعلیه شود هم ازین جهت ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم
بصورت جمله فعلیه ذکر کرد و در آیت دیگر نیز و ختم علی سمعه و قلبه همبرین صورت آورد و سبب دیدن چشم مرئیات و خروج
شعاع چشم و دیدن او بمرعی بود و غشاوه چشم مانع بیرون آمدن شعاع چشم و رسیدن او بمرعی که مبدء منشاء دیدن
است باشد و مانع هدایت علت که موجب بقای معلول بعدم اصلی است چون سستی دست که مانع تیر انداختن است

مصدر بر وجه مبالغت بر طریق زید عدل آورد و بتنکیر هدیً تفخیم او خواست و بمعنی هو هدی عظیم لایکتنه کنهه دانست بعده ذکر کرده کتاب مذکور هدی است مر متقیان را راه نما است مر مومنان را که همه اهل نجاح اند و ارباب فلاح اند و چون ثابت شده کلام سابق در مقام ذکر کتاب بود ذکر کافران و نکوهش ایشان که مضمون این جمله است میان این مقام نمود و در مقام بلیغ چنانچه از جهت اختلاف خبر و انشا فصل کنند از جهت تباین مقام با وجود جامع نیز جدائی افگنند فصل مذکور از جهت تباین مقام است و از جهت اختلاف مقصود کلام است صاحب مفتاح در باب فصل و وصل قاعده تباین مقام برای لزوم فصل ذکر کرده و همین آیه نظیر آورده تاکید این جمله از جهت ابراز مقصود دوم کفار بر وجه وکاوت باشد از جهت رد انکار و تردد بود چنانچه در آیه ربا فی ضعتها اشنی آمده و در رد ان قومی کذبون و امثال آن تحقیق شده **سوال** چون الذین یومنون بما انزل الیک و ما انزل من قبلک مبتدا باشد اولئک علی هدی من ربهم خبر مبتدا بود و این مقام را مقام ذکر مومنان دارند خارج از مقام مدح کتاب پندارند و میان مومنان و کافران تقابل است بجامع دهمی محل عطف باشد میان ایشان تباین مقام نبود **جواب** مدح مومنان بایمان آوردن بکتاب متضمن مدح کتاب آمده این جمله که در مدح مومنان کتاب است از مقام مدح کتاب خارج نشده و جمله ان الذین کفروا چون در مقام مذمت کافران بود از این جمله که در مقام مدح کتاب است باوجود جامع مفصول شود **سوال** آنکسانی که کافر شدند چندین کس بشرف ایمان مشرف گشتند شقاوت ایشان بسعادت بدل گشت و نحوست ایشان بمین پیوست حکم بعدم ایمان بر سبیل عموم چگونه مستقیم آید و صحت آن بچه نوع روی نماید **جواب** بعضی ائمه تفسیر از کافران مذکور جماعت معهود چون ابوجهل و عتبه و شیبه و ولید مغیره و کعب ابن اشرف و یاران ایشان که خدای خواسته بود که ایشان بر کفر بمیرند تا وقت مردن دین اسلام نپذیرند مراد دارند بر این وجه سوال مذکور متوجه نه پندارند و تواند بود که جنس کافران مراد شود و حکم بعدم ایمان مقید بزمان ارادت کفر باشد و المعنی ان الذین کفروا سواء علیهم انذارک و عدمه فی زمان اراده عدم کفرهم فیما دراق الذین کفروا معطوف محذوف دارند و کلام یعنی ان الذین کفروا اراده الله دوام کفرهم پندارند و بر قول اشعری اعتبار مرخصم راست کار نزد یک خدا کسی بود که ختم بر کفر باشد بر قول تقدیر مذکور حاجت نیست و کافر بودن کافران هم بر این معنی است **خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰی قُلُوْبِهِمْ** این جمله تعلیل است و بر مضمون جمله سابقه دلیل است معنی اینست کافران مذکور ایمان نیارند و دل بر تصدیق نگمارند زیرا که مهر کرده است خدای دیگان بر دلهای ایشان تا صورت صواب و صدق در دلهای ایشان در نیابد و پند و نصیحت ایشان را روی ننماید **وَعَلٰی سَمْعِهِمْ** عطف است بر قلوبهم و مهر کرده است بر سمع ایشان تا قول حق و وعظ در گوش ایشان مدخل نیابد و قوت سامعه ایشان باوراک آن نشتابد و بدانکه اگر از ان الذین کفروا جنس

وعمرو هو الشجاع وان الله هو الرازق وکنت انت الرقیب باشد اینجا برای تخصیص مبتدا بخبر همچو الکرم هو التقوی
بمعنی لا کرم الا التقوی آمده چنانچه از عبارت کشاف فهم شده چه جماعت مشار الیها باولئک مقصور بر فلاح غیر
مفلحان نه اند لام در المفلحون بمعنی الذین بلغک انهم تفلحون فی الآخرة برای عمد باشد یا بمعنی الذین تصور وآینده
الحقیقة برای جنس بود و بعضی قصر خبر بر مبتدا بر طریق زید الامیر و عمرو الشجاع گویند و نفی فلاح از اهل کتاب که
ایمان بقرآن ندارند جویند لیکن مقام مدح قرآن موافق اول است چه مقصود مدح مومنان است و مطلوب
ستودن ایشان است مقام مذمت کافران نیست بنظر در مقام قصد نفی فلاح از کافران بی معنی است
سوال در اولئک کالانعام بل هم اضل اولئک هم الغافلون عطف جمله ثانیه بر جمله اولی نکرد و در اولئک علی هدی
من ربهم و اولئک هم المفلحون میان دو جمله عاطف آورد میان ایشان فرق چیست و این فصل و وصل بر چه
مبنی است **جواب** مضمون اولئک کالانعام و اولئک هم الغافلون یکی است و با اتحاد مفهوم محل عطف
نیست و اینجا محل عطف است زیرا که حکم این دو جمله مختلف است بودن ایشان بر هدی سبب موجود در دنیا
است و بودن ایشان مفلح سبب است و موعود در اخری است **معنی** اینست ایشان ای محمد یا ای مخاطب غیر معین از
پروردگار خویش بر هدی اند همه صاحبان اهتدا اند و ایشان یعنی گرویدگان بقرآن همین مفلحان و بر وجه قصر خبر
بر مبتدا معنی چنین بود و ایشان هم ایشان اند مفلحان نه اهل کتاب که غیر مومن اند بقرآن اِنَّ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا
سَوَاءٌ عَلَیْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا یُؤْمِنُوْنَ ۝ خ انذرتهم ام لم تنذرهم بتاویل مصدر مبتدا است سواء
خبر مبتدا است جمله خبر ان است لا یومنون جمله مبنیه است یا معلله است مر استوای ترسانیدن و نا ترسانیدن
و تواند بود لا یومنون خبر ان باشد و سواء علیهم انذرتهم ام لم تنذرهم جمله معترضه است در اثنای کلام بود **معنی** اینست
بدرستی آنانکه کافر شدند ایمان نخواهند آورد و تصدیق نخواهند کرد یکسانست در عدم ایمان ترسانیدن و
نا ترسانیدن ایشان **سوال** میان این جمله و جمله الذین یؤمنون بالغیب و جمله والذین یؤمنون بما انزل علیک تا آخر جامع تضاد
است چه کفر ضد ایمان است و آن جامع وهمی است و میان او و میان جمله ذلک الکتاب و جمله هو هدی جامع عقلی
است چه تعلق کفر با کتاب تعلق فعل با مفعول بود و آن از باب تضایف باشد با وجود جامع و تناسب چرا عطف
نکرد و بر طریق ان الابرار لفی نعیم و ان الفجار لفی جحیم چرا حرف عطف نیاورد **جواب** کلام سابق در مقام ذکر کتاب
بود و در وی ذکر او بتکرار روی نمود چه در آغاز کتاب بر طریق عنوان ذکر کتاب کرد چند جمله در مدح او آورد و اول
بلفظ ذلک اشارت سوی کتاب شده و از جهت دلالت بر عظمت استعمال ذلک که برای اشارت بعید است
آمده و بتعریف مبتدا و خبر بر وجه مبالغت جنس کتاب بر وی مقصور شده و باز بجمله لا ریب فیه بیان کرد که این
مدح را یقین باید داشت در معرض ریب و شک نباید پنداشت بعده کتاب مذکور را صفت بهدایت کرد و صیغه

بسوی تو یعنی قرآن و بدانچه فرستاده شده است پیش از تو یعنی توریة و انجیل و جز آن خطاب مر پیغمبر راست و ایمان
بکتب سابقه فرض است اگرچه احکام آن بغیر قصد کردن خدای و یا رسول عمل نمیشاید چنانچه بقبلهٔ بیت المقدس ایمان
فرض است اگرچه باستقبال سوی آن عمل نمی باید **سوال** ذکر ایمان دو بار چرا کرد و در الذین یومنون بالغیب
و در والذین یومنون بما انزل الیک مکرر چرا آورد **جواب** چون یهود آیهٔ هدی للمتقین الذین یومنون بالغیب
شنیدند خود را در ایمان شریک با ما دیدند و گفتند ما نیز ایمان داریم نماز بتوجه بیت المقدس میگذاریم و قربت تصدیق
بجا می آریم در رد ایشان این آیه نازل گشت و در دفع گمان ایشان این نظم بورود پیوست که هرچند ایشان در
بعض چیز ایمان بغیب می آرند اما ایمان بدانچه منزل است سوی تو و بآخرت ندارند در راه مخالفت می پویند لن تمسنا
النار الا ایاما معدودة میگویند وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ و بالآخرة متعلق است بیوقنون و جمله
معطوف است بر یومنون **سوال** درین ترکیب میان عامل و معمول بلفظ هم فصل می آید و هم مبتدا است و مبتدا از خبر
اجنبی است و میان عامل و معمول فصل باجنبی نشاید **جواب** فصل به اجنبی وقتی ممتنع است که از مرکز خویش
انتقال کند و میان عامل و معمول در آید و جدائی افکند اما لفظی که در محل خویش بود و از محل خود منتقل نباشد او را فاصل
ندارند و فصل بدو ممتنع نه پندارند چنانچه در کانت زیدا الحمی تاخذ تحقیق شده که فصل میان کانت و الحمی که اسم
اوست بزید روا نبود که از محل خویش منتقل شده میان ایشان آمده و اگر اسم کانت ضمیر قصه باشد و الحمی مبتدا بود
میان زید او تاخذ الحمی که مبتدا است اجنبی است از جهت آنکه در مرکز خویش است فاصل ندارند و کلام را ممتنع
نه پندارند درین آیه نیز هم در مرکز خویش است اگرچه میان عامل و معمول افتاده فصل بدو ممتنع نبود و این نوع فصل
از جهت بودن فاصل در مرکز خویش در صحت کلام مضرت نکند و نیز هم یوقنون از باب تقدیم مسند الیه بر خبر فعلی است
مفید فایده تقوی است و تواند بود که مفید فایده تخصیص بود بر وجه قصر افراد برای نفی شرکت اهل کتاب باشد که ایقان
بآخرت واقعیه ندارند و آخرت بر صفتی دیگر پیدا می آرند لن تمسنا النار الا ایاما معدودة میگویند و حظ اهل بهشت
خبر از بویهای خوب و آوازهای مرغوب نمیدارند و تقدیم بالآخرة از جهت رعایت فاصله یا از جهت اهتمام بود و تواند
بود از جهت تخصیص آخرت واقعیه و نفی آخرتی که اهل کتاب گمان میبرند باشد معنی اینست ایشان بدان جهان
استوار میدارند و آخرت را یقین می پندارند ایقان عبارت است از علم یقینی که باستدلال و کسب حاصل شود
هم ازین جهت اطلاق ایقان بر علم خدا که از کسب و استدلال منزه و مبرا است روا نبود أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى
مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ اولا اسم اشارت است خطاب بکاف مر پیغمبر یا مخاطب غیر معین راست
اولئک مرفوع المحل مبتدا است علی هدی خبر مبتدا است من ربهم صفت است مر هدی را و اولئک ثانی نیز مبتدا است
واقع شده و هم ضمیر فصلت میان مبتدا و خبر در آمده و آن در اغلب برای تخصیص خبر بمبتدا بود چون زید هو الامیر

بالغیب را تا آخر یعنی و اولئک هم المفلحون مستانفه خوانند در جواب ما بال للمتقین المخصوصین بذلک دانند و تواند بود
که موصول اول صفت المتقین باشد و موصول دوم بر جمله هو هدی یا بر جمله ذلک الکتاب بود معنی اینست آنانکه
که بغیب ایمان می آرند و دل بر تصدیق اموری که از ایشان غایبست می گمارند چون خدای و فرشتگان و کتابها
و پیغمبران و روز قیامت و آنچه در وست از احوال وظیفه و احوال عجیبه و نعیم جنان و عقوبت نیران و انواع لذات
و اصناف نعمت غیب بودن خدای و فرشتگان و روز قیامت ظاهر است و همچنین بودن پیغمبران و کتابها فرستاده
خدای غیب است اگرچه دولت ایشان حاضرست و وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ عطف بر یؤمنون بالغیب معنی اینست
و نماز را بر پای میدارند و آنرا بدرستی و کمال با شرایط جواز و قبول می آرند شرایط جواز در کتب فقه مسطور است
و میان عامه اهل اسلام مشهور است و شرایط قبول و تقوی و اخلاص است و آن مخصوص بزمرهٔ خواص است وَمِمَّا
رَزَقْنٰهُمْ يُنْفِقُونَ ۝ جار و مجرور متعلق ینفقون است از جهت رعایت فاصله مقدم شده و این
جمله بر جمله یقیمون الصلوة معطوف آمده معنی اینست و از آنچه روزی داده ایم ایشان را در رضای خدای انفاق
میکنند و دم صرف آن در کار حق میزنند سوال بر مذهب اهل سنت و جماعت چنانچه حلال رزق باشد
حرام نیز رزق بود و معتزله حلال را رزق دارند حرام را رزق نه پندارند و انفاق مخصوص بحلال بود از حرام روا
نباشد و درین آیه انفاق را متعلق برزق آورد و تقیدی بحلال نکرد پس اشارت سوی مذهب معتزله شود
که رزق جز حلال نبود چه بر تقدیر اطلاق در رزق چنانچه مذهب حلال اهل سنت و جماعت است در تعلق انفاق
برو اطلاق نشایستی و در آیه مما رزقنهم ینفقون تقیید برزق حلال بایستی جواب چون کلمه من برای تبعیض باشد
تعلق انفاق ببعض رزق بود و لازم نیاید که حرام از جهت آنکه محل انفاق نیست رزق نشود و بدانکه معتزله رزق
را عبارت از ملک میدارند و مال حرام را از جهت آنکه ملک نیست رزق نمی پندارند و این خطاست زیرا که
رزق عبارت از غذاست و در غذا حلال و حرام برابر اند و متساوی و متشابه یکدگر اند و اگر چنانچه معتزله میگویند
رزق عبارت از ملک باشد دواب را که اهلیت ملک ندارند اهلیت رزق نبود و چون بر حکم و ما من دابة الا علی الله رزقها
مرزوق بودن دواب ثابت شود رزق را عبارت از ملک داشتن چنانچه معتزله میگویند خطا بود و انفاق که درو
مما رزقناهم ینفقون مذکور شده مطلق است بر انفاق واجب چنانچه زکوة و نفقات واجبه و انفاق نفل چنانچه
صدقات تطوع و نفقات تبرع منطبق است و بعضی از انفاق مذکور زکوة مراد دارند و این آیت را ذکر نماز که
اصل عبادات بدنیه است و ذکر زکواة که اصل عبادات مالیه است پندارند وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا
أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ۚ والذین یومنون وجه اعراب او گذشته و ذکر او بالا رفته و ما انزل
من قبلک عطف است بر ما نزل علیک که مجرور باست معنی اینست و آنان ایمان می آرند بدانچه فرستاده شده است

خبر مبتدا است برطریق زید عدل بروجه مبالغت گویند کتاب عین ہدی است آین جمله را نیز موکده جمله ذلک
الکتاب دارند و تکرار مضمون او پندارند چه او دلالت میکند بر رسیدن کتاب مذکور در اقصی درجات کمال و کمال
کتب که تنزل برای ہدایت اند بکمال در صفت ہدایت بود و جمله ہو ہدی دلالت میکند بر کمال این کتاب
در صفت ہدایت تا آنکه او را نفس ہدی داشته اند پس بمنزله تکرار مضمون ذلک الکتاب باشد للمتقین متعلق بہدی
معنی اینست این کتاب مر متقیان را راہنما آمده بمثابه که بروجه مبالغت عین ہدی شده یعنی مر متقیان را که
از شرک پرہیزند و با معاصی نیامیزند امام قتاده رضی الله تعالی عنه الذین یؤمنون بالغیب الی قوله و مما رزقناهم
ینفقون را تفسیر المتقین داشته متقی را بمعنی مومن عامل اعمال صالحه پنداشته چه ایمان اصل جمله عبادات است و صلوة
اصل عبادات بدنی است و زکوة اصل عبادات مالی است سایر عبادات در تبع اصول بود و متقی بمعنی من
یومن و یعمل الاعمال الصالحة باشد و بعضی المتقی بمعنی من یتقی الشرک دارند بمعنی مومن پندارند **سوال** ہدی گاہے
بمعنی دلالت و بیان علامات راه باشد اگرچه رسانیدن تا سر راه نبود چنانچه در وما ثمود فهدیناهم فاستحبوا العمی
علی الهدی آمده و از آیه تفسیر تحقیق شده یعنی ثمود را ہمونی کردیم و نشانهای راه گفتیم راه گم کردند و خود را
بر کوری و گمراہی آوردند و گاہی ہدی بمعنی رہنمونی کردن و بر سر راه آوردن است قال الله تعالی والله یهدی
من یشاء الی صراط مستقیم و گاہی بمعنی دلالتی بود که موصل سوی بغیر باشد یعنی رہنمونی تمام راه تا آنکه بمقصد برساند چنانچه
در اهدنا الصراط المستقیم گفته اند و در دعای ہدی برین معنی رفته اند ہدایت برد و معنی آخرین صفت خدای بود
صفت کتاب و پیغمبر نباشد که رسانیدن تا راه اسلام و رسانیدن تا دار سلام که مقصد و مادی ہست از کارہای
خداست از قرآن نیاید و از رسول روی نماید اما بر معنی اول صفت خدای و پیغمبران و قرآن تواند بود چنانچه
بیان راه اسلام و نشانیهای آن خدای بیان کرده است از پیغمبران و کتاب نیز روی تواند نمود لیکن ہدی برین معنی گمراہان را
بود و متقیان را که مهتدیانند و علامات اسلام را شرائط ایمان سیدانند بناشد چه ہدایت مر متقیان را تحصیل
حاصل است و آن باتفاق عقلا باطل ہست **جواب** ہیچ متقی بغیر ہدایت متقی نشده و بغیر بیان راه کسے
بر راه تقوی نیامده پس متقی متعلق بہدایت باشد و کتاب ہدی مر متقی را بود چنانچه گویند بنده المسرة مرضعة هذا الشاب
وان کان ارضاعها فی حال الطفولیة دون الشباب اگر شیر دادن در غیر حالت شباب بود متقیان را ہدی برین صورت روی نمود
صاحب کشاف که ہدی للمتقین را از قبیل من قتل قتیلا فله سلبه داشته یعنی ہدی للضالین العاصین الی التقوی پنداشته این
وجه را موافق ہست و با این طریقی که بیان کرده شد مطابق ہست الذین یؤمنون بالغیب موصول با صله صفت المتقین است
و موصول ثانی عطف بروست و جمله اولئک علی ہدی من ربهم برین وجه مستانفه دارند جواب باشان اولئک پندارند و تواند بود الذین یؤمنون
بالغیب مبتدا و الذین یومنون بما انزل الیک معطوف بروبود و جمله اولئک علی ہدی من ربهم خبر ہر دو مبتدا باشد و جمله الذین یؤمنون

۱ ترجمہ ای متقی کسیا ایمان آورد بغیبا تعالی و عمل کند عمل نکو یا دارد و ورا از شرک

۲ ترجمہ یعنی این زان جنس و ہندو این جوانست اگرچه بود بغیر دہنده او در عهد طفولیت با نه در شباب ۱۲

و بل و قد چون تعثوا بتقدیر لا تعثوا و ان کل نفس لما علیها حافظ بتشدید لما و بل عجبوا و قد افلح من زکیها در
جواب تاکید والسماء والطارق و ق والقرآن المجید والشمس وضحها ذلک الکتاب خالی ازین حروف است ازین جهت
از صلاحیت جواب قسم ممنوع و مصروف است پس چاره نبود که جواب قسم محذوف دارند تقدیر کلام برین طریق
پندارند ای اقسم بالله اللطیف المجید او اقسم بالله و جبرئیل و محمد او اقسم بالم ان الکتاب الذی انزل هاد و حق و
حذف جواب قسم آمده است چنانچه در والسماء ذات البروج جواب قسم محذوف داشته اند و تاکید جمله مقسم علیه بان
و قسم از جهت رد انکار پنداشته اند چه کسانیکه ایشان انکار حقیقت قرآن میکردند و در معرض اختراع و ابتداع
می آوردند گاهی اساطیر الاولین میگفتند و گاهی ناشی از قوت شاعری میدانستند و کلامیکه بر این چنین منکران
صادر شود سزاوار تاکید بود و نیز چون مقصود ازین کلام مدح قرآن دانند تاکید از جهت ابراز مقصود بر وجه
وکالت پندارند و بعضی الم را اسم سورت گویند بتقدیر هذه سورة الم خبر مبتدای محذوف دانند و ذلک
اشارت بر کلام موعود یا کلام منزل خبری دیگر بود الکتاب صفت او باشد یعنی هذه سورة الم ذلک الکتاب
الموعود و الکتاب المنزل ای الذی فی حال النزول یا جمله ذلک الکتاب را مستانفه دارند در جواب یا صفتها پندارند
برین وجه ذلک اشارت سوی الم بود تذکیر ذلک و استعمال او در قریب برای تعظیم باشد و یا الم را چون اسم سورت
گویند مبتدا دارند و ذلک مبتدا دوم الکتاب خبر او یا الکتاب صفت او لا ریب فیه خبر او این جمله خبر مبتدا اول
پندارند برین هر دو وجه اگر از کتاب یطلق علیه اسم الکتاب مراد باشد اطلاق او بر کل و جزو صالح بود حمل درست
آید معنی سایغ نماید چنانچه گویند آیة الکرسی قرآن است قل هو الله احد کلام رحمان است و اگر از کتاب جمیع کتاب
مراد شود حمل کل بر جزو بر وجه مبالغت باشد که درین سورت مقاصد کتاب از هر باب است چنانستی که او تمام
کتاب جمله لا ریب فیه مؤکد است مر ذلک الکتاب را چه مفهوم ذلک الکتاب توصیف کتاب ببلوغ او در درجه قصوی
دانند و غیر او را بر حکم تعریف جزئین در ذلک الکتاب برین مثابه کتاب کامل نخوانند شاید کسی را مشکل شود در معنی
آیت تردد کند جمله لا ریب فیه بر طریق تفسیر که در جار نی زید تفسیر است تاکید ذلک الکتاب انداخت توصیف کتاب
بکمال بمثابه مذکور تحقق ساخت و فیه دلالت بر تمکن و استقرار میکند پس لا ریب فیه بمعنی لا ریب متمکن و مستقر فیه بعدم
ثبوت جهت الریب و مظنه بود پس وقوع ریب بعض اغنیا اشقیا ریبی بی جهت است منافی نفی مذکور و تا فی مضمون
جمله مسطور نباشد و بعضی در لا ریب فیه بودن او بمعنی لا ترتابوا رفته اند چنانچه در لا رفث و لا فسوق و لا جدال فی الحج
نفی را بمعنی نهی گفته اند برین تقدیر لا ریب فیه جمله معترضه بود او را محلی از اعراب نباشد معنی اینست سوگند یاد میکنم بخدای که
لطیف و مجید است یا گویند سوگند یاد میکنم بخدای که فرستنده قرآن است و بجبرئیل که آرنده آنست و به محمد که رساننده
بر مردمان است از موعود عظیم کتابیست در وی هیچ شکی و شبهتی نیست هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ۝ بتقدیر هو هدی

قتال تخلص سوی ذکر انفاق جمله یا ایها الذین آمنوا انفقوا مما رزقناکم کرد بعد اعتراض آیة الکرسی و چند آیتی ذکر آیة
مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله تعلیل امر بانفاق مال مذکور گشت و چند جمله دیگر در احکام و اقسام صرف
اموال بذکر پیوست تا جمله الذین ینفقون اموالهم باللیل والنهار سرا و علانیة ذکر انفاق بحق که سبب ثواب است بود از آنجا
در بیان صرف مال بباطل یعنی بر وجه ربوا که سبب عقابست تخلص روی نمود از جمله الذین یاکلون الربوا تا آیت
مداینه مذمت ربوا کرد بعده بآیه مداینه تجویز عقد که متضمن نفع احد العاقدین بربوا میماند از جهت احتیاج مفلسان
در بیان آورد چون در عقد مداینه بتاخیر ادای عوض در شان احد العاقدین وهم زیادت منفعت بود از جهت زیادت
نفع وهم خطر همچو ربوا مینمود از جهت حاجت محتاجان بعد تحریم ربوا عقد مذکور را به آیة مداینه تجویز کرد و از جهت دفع
وهم جحود و انکار کتابت و استشهاد فرمود بعده آیة لله ما فی السموات و ما فی الارض در و آیه دیگر تا آخر سورت بر وجه
ترتیب آورد و سورة را بدان ختم کرد شک نیست جملهای که از یک بابست اگر مقاصد ایشان متغایر بود از آنجهت
که از یک بابست میان ایشان که ارتباط و اتصال باشد و اگر مقصود از همه یک است هر یکی در مقصود کلی مقرر
دیگریست معترضاتی که میان جمل مذکور آمده میان کلامها متصل واقع شده و جمل دیگر از هر نوع در محلهای که بیاید بمشیة الله و عونه بیان آن روی نماید

بسم الله الرحمن الرحیم

الم ذلک الکتب لا ریب فیه حروف مقطعات در اوائل بعضی سورتهای کلام ربانی اسرار نهانی
فرقانی است متشابهات است که علم آن بر پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم مخصوص بوده است و از استار استتار جمال معرفت مراد آنکسی را روی
ننموده است سلف تاویل نکنند و خلف بر وجه ظن بتاویل مشغول شوند چنانچه ازین سه حرف الف را رمز انا و لام را
رمز الله و میم را رمز اعلم گویند و تاویل آن بانا الله اعلم جویند و این مضمون یعنی انا الله اعلم در صدر کتاب
دلالت کند خدای که از همه در بیان علم برتر است باستماع و قبول اولی و احد است یا الف رمز اسم الله و لام رمز
اسم لطیف و میم رمز اسم مجید دارند یعنی انا الله اللطیف المجید پندارند و بیان بر من آمده و در کلام معمول شده چنانچه در صدر
مکتوب رمز اسم با صفت فرستنده نویسند و بر عظمت فرستنده تنبیه کنند یا برای تبرک بذکر خدای چنانچه در صدر
مکتوب الف بنویسند و برمز اسم الله تبرک شمرند یا الف رمز الله و لام رمز جبرئیل و میم رمز محمد صلی الله تعالی علیه
وسلم باشد چنانچه در عنوان مکتوب سه حرف بر طریق رمز نام فرستنده و نام کسی که بر دست او داده اند و نام کسی
که برای او فرستاده اند بود و تواند بود که الم بر دو تاویل اخیر قسم بود و این حروف رمز مقسم به باشد و بعضی الم
را اسم سورت دارند و از مقسم نه پندارند و بر تقدیریکه الم مقسم به باشد جواب قسم محذوف باید داشت و ذلک الکتاب
را جواب قسم نباید پنداشت که جواب قسم با یکی ازین حروف باید خالی ازین نمی شاید ان مخففه یا مثقله چنانچه ان کل
نفس لما علیها حافظ بتخفیف لما و ان سعیکم لشتی در جواب والسماء والطارق واللیل والضحی و لا و ان نافیه

بر سبیل اجمال متضمن جملہ معانی قرآن ست و سورۂ بقرہ ابتدای تفصیل آنست و نیز در سورہ فاتحہ آیۂ اہدنا الصراط المستقیم طلب ہدی بود در آغاز سورۃ البقرہ ہدی للمتقین گفت بیان کرد کہ دولت ہدی کرا روی نمود و آن نعمت کہ یافت و این سعادت کہ دریافت و نیز در آخر سورۂ فاتحہ ذکر زمرۂ مومنان و فرقۂ کافران بود در آغاز سورۃ البقرہ نیز ذکر زمرۂ مومنان و فرقۂ کافران از مجاہدان و منافقان روی نمود بدانکہ در آغاز سورۂ مدح کتاب و ذکر مومنان و کافران از مجاہدان و منافقان کہ تبلیغ کتاب سوی ایشان ست بر طریق عنوان کتاب آورد سورت را برای موعظتی کہ مقصود ست بر سبیل عموم بندای یاایہا الناس اعبدوا افتتاح کرد بعدہ بنی اسرائیل را کہ در عدد اکثر اند و در حشمت از ہمہ مردمان برتر اند و معاملت پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم با ایشان بسیار بود ذکر ایشان بعد ذکر مردمان بر طریق ذکر خاص بعد عام سابق نمود و بر قول کسیکہ مراد از یا ایہا الناس اعبدوا مشرکان مکہ دارد و ایشان را بخصوص مخاطب پندارد افتتاح بندای ایشان از جہت آن بود کہ اہل موطن پیغمبر اند و از ہمہ مردمان بحضرت نبوی نزدیک تر اند بعد ایشان تقدیم بندای بنی اسرائیل از جہت آن بود کہ ایشان در جوار مشرکان اند از شباہ و امثال ایشان اند بعد ندای ایشان بہ یا بنی اسرائیل تکرار کرد و موعظت ایشان مکرر آورد بعدہ مقالت بنی اسرائیل در شان تحویل قبلہ مذکور گشت جملہ سیقول السفہاء من الناس ما ولیہم عن قبلتہم التی کانوا علیہا بذکر پیوست بذکر این مقالت از ذکر بنی اسرائیل سوی ذکر قبلہ تخلص کرد و ذکر قبلہ در اثنای ذکر بنی اسرائیل بر وجہ ہدایت آورد تا جملہ لیس البر ان تولوا وجوہکم قبل المشرق والمغرب ذکر قبلہ بود از انجا بذکر بر و لکن البر من آمن باللہ تخلص سوی ذکر مبرات روی نمود از انجا ذکر احکام حج مبرات مذکورہ مقدمہ ذکر صلوۃ و زکوۃ و صیام و حج و جز آن آمدہ بعدہ موعظتی را کہ متضمن جملہ یا بنی اسرائیل ذکروا نعمتی التی انعمت علیکم بود تقریر کرد جملہ سل بنی اسرائیل کم اتیناہم من آیۃ بینۃ بر وجہ التفات از خطاب سوی غیبت آورد بعدہ جملہ کان الناس امۃ واحدۃ بر وجہ اعتراض مذکور گشت و ہمچنین چند جملہ دیگر تا جملہ ولا تجعلوا اللہ عرضۃ لایمانکم ہمبرین وجہ بذکر پیوست چون در جملہ ولا تجعلوا اللہ عرضۃ لایمانکم ذکر ایمان بود ازین جملہ سوی ذکر احکام ایمان تخلص روی نمود بعدہ از ذکر ایمان تخلص سوی ذکر ایلا کہ بابی از ایمان ست حاصل گشت بعدہ از باب ایلا بذکر جملہ وان عزموا الطلاق فان اللہ سمیع علیم تخلص سوی احکام طلاق بحصول پیوست بعدہ ذکر احکام طلاق جملہ الم تر الی الذین خرجوا من دیارہم الایۃ متضمن آیۃ احیاء الوف موتی گشت و جملہ الم تر الی الملا من بنی اسرائیل ذکر آیۃ تابوت و بادشاہ ساختن طالوت و جز آن پیوست و ہر دو جملہ ذکر مضمون سل بنی اسرائیل کم آتیناہم من آیۃ بینۃ آمدہ مقرر مضمون جملہ مذکور شدہ و در جملہ الم تر الی الملا من بنی اسرائیل متضمن قصۂ بادشاہی طالوت بود قتال طالوت و لشکر بنی اسرائیل تا جالوت بذکر گشت و کشتن داود علیہ السلام جالوت را و ظفر یافتن طالوت و ہزیمت لشکر جالوت بہ بیان پیوست تا جملہ ولو شاء اللہ ما اقتتلوا و لکن اللہ یفعل ما یرید ذکر قتال آورد بعدہ از جہت احتیاج قتل سوی صرف مال و ملازمۃ انفاق با قتال از ذکر

انصاری را بسوی ایمان براه نمایند ایشان راه راست یابند در راه دین اسلام و در اتباع شریعت محمد علیه الصلوة والسلام بشتابند **سوال** در ذکر اسلام استعمال صیغهٔ اسم مفعول یعنی مجعولیت بچه وجه باشد **جواب** از جهت تقریر آنست که انعام سوی رحیم و تجاوز از اسناد ارادت انتقام بسوی کریم **آمین** اسم فعل است بمعنی استجب آینده برای طلب استجابت دعای مذکور شده مجاهد رحمه او را از قرآن دارد و داخل سورهٔ فاتحه پندارد و نزدیک او مبدء سورهٔ ثناست و اوسط او دعاست طلب استجابت دعا یعنی آمین منتهاست دیگران آمین را از القاط قرآن ندانند و داخل قرآن نخوانند چنانچه در آغاز آعوذ باالله من الشیطان الرجیم که غیر قرآنست برای استعاذه گویند و هنگام اختتام سورت بلفظ آمین که غیر قرآن ست اجابت دعا جویند نزدیک ایشان نقل آمین متواتر نشده و کتابت او در مصاحف نیامده و این لفظ غیر عربی است سریانی یا عبری است و آمین بتخفیف میم و مد همزه است و قصر همزه نیز رواست و تشدید میم درین محل خطاست و لفظ آمین بعد دعا تاثیر تمام دارد و تمره تمام و کمال می آرد بدانکه سورهٔ فاتحه اعظم سور قرآن است و سورتی عظیم الشان است و لقد آتیناک سبعا من المثانی در شان اوست فاتحة الکتاب شفاء من کل داء بر ان اوست تا سبق سورة فانیست هفت آیه او همچو هفت بیت سبع قرآنی است از قرآن جزئی اجل است قرأت او و فضیلت همچو قرآن کل است در کمال نهایت رسیده و در جلال کار او بر منتهی کشیده مطلع او احسن مطالع و مقطع او احسن مقاطع است چه در مطلع او ذکر این شان است که استحقاق همه حمد تا مر خدایرا است پروردگار همه عالمیانست و این مطلع ملایم است مر مقصود سورت که طلب نهایت است مقطع او ذکر موافقت با اصحاب انعام و مجانبت از جهت مستحقان غضب و انتقام که مقرون موزونست از اتمام سخن و انتهای کلام و الله اعلم بمراداته و خفیات ارادته لا الٰه الا هو علیه توکلت و هو حسبی **سُوْرَةُ الْبَقَرَةِ** سورهٔ بقر یعنی سورتی که در ان ذکر بقره است مدنی است دویست و هفتاد آیه و شش هزار بست و یک کلمه و بست و پنجهزار و پانصد حرفست و این سوره اطول سور قرآنیست و اکثر سور تها از روی بیان فرقانیست در تفسیر آورده که این سوره پانصد حکم شریعت و امتثالست و آیة مدانیه در وی که اطول آیات قرآنست بر بست حکم منطویست بدین جهات تعظیم سزاوارست بتقدیم **سوال** درین سورت انواع امور عجیبه مذکورست و اصناف شیون غریبه مسطورست در تسمیه تخصیص او باضافت سوی بقره چراست از میان همه چیزها که درین سورة مذکوره مسطورست تعیین بقره باضافت از کجا است **جواب** اسم مذکور بحدیث ثابت شده بحکم توقیف آمده در حدیث است لا تجعلوا بیوتکم مقابر فان الشیطان ینفر من البیت الذی تقرء فیه سورة البقرة و همه اسمای سور توقیفی است مستغنی از بیان وجه عقلی است با این که بقره ذکر او درین سورت آمده و هیچ سورتی جز این سورت مذکور نشده خاصه این سورت را سزاوار تخصیص باضافت بود و ربط سوره بقره با سوره فاتحه آنست که سورهٔ فاتحه

ف

فایده بیان لفظ آمین مع قول جلد ۱ ص ۱۲۱ و ترجمه حدیث ای خانهای خود را مقابر مگردانید پس شیطان میگریزد از ان خانه که قرائت شود در ان سوره بقر ۱۲

نسخه در صورت فاتحه و ثنا است

وصدیقان وشہیدان وصالحان چنانچہ درمحلی دیگر گفتہ فاولئک مع الذین انعم اللہ علیہم من النبیین والصدیقین و
الشہداء والصالحین وحسن اولئک رفیقا غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝
بدل است از الذین انعمت علیہم ای مرطریق غیر المغضوب علیہم سوال بدل مقصود بالنسبت بود وبدل منہ غیر مقصود باشد
مقصود بودن انتقام غضب چراست وغیر مقصود بودن ثبوت انعام از کجا ست جواب خواہش راہ ارباب
انتقام غضب متضمن خواہش سلب نعمت است وخواہش راہ اصحاب نعمت مشتمل بر جلب منفعت است وسلبت مضرت از
جلب منفعت اہم بودن اہتمام دران بیش ازو باشد بدین اعتبار این را مقصود دارند وآن را در ہنگام قصد اہم غیر مقصود
پندارند ونیز انعام اعلی است از انتقام غضب تواند بود کہ دعا کننده از جہت استقصار نفس خویش دعا بادنی قصد کند و
دوم از قصد اعلی تواند و تواند بود کہ غیر المغضوب علیہم را صفت الذین انعمت علیہم دارند و بدل نہ پندارند سوال
غیر باضافت سوی معرفہ معرفہ نمیشود صفت الذین کہ معرفہ ست چگونہ افتد جواب موصوف غیر چون مشہور بمغایرت
مضاف الیہ بود چون غیر السکون یا حرکت وغیر النعرف وما نند آن معرفہ شود یا در الذین با انتقار عہدیت بنگر چنانچہ
صاحب کشاف اختیار کردہ اعتبار کنند ومطابقت میان موصوف وصفت قائل شوند سوال ثبوت انعام
مستلزم است مر انتقار غضب را وانتقار غضب مستلزم انعام نیست پس انتقار غضب از ثبوت انعام اعم باشد در قوت
اخص بہ اعم چہ فایدہ بود جواب لانسلم کہ انعام مستلزم است مر انتقار غضب چہ انعام تواند بود کہ بروجہ استدراج
بود منافی تحقق غضب بنا شد غیر المغضوب علیہم صفت مخصصہ بود فایدہ تخصیص دہد ولا الضالین عطف است بر المغضوب
علیہم آمدہ لاز ائدہ ست برای تاکید نفی کہ از غیر مفہوم شدہ ومعنی اینست بنای ما را راہ مستقیم راہ کسانیکہ انعام کردی
بر ایشان غیر آنکسانی کہ غضب کردہ شدہ ست بر ایشان وغیر راہ گم کردگان وگمراہ شدگان یعنی گفتہ اند المغضوب علیہم
کنایت ست از یہود کہ بر ایشان حکم بغضب شدہ ودر باب ایشان در قرآن ذکر غضب آمدہ کما قال اللہ تعالے
فی شانہم من لعنہ اللہ وغضب علیہ وقولہ تعالی فباؤا بغضب علی غضب والضالین کنایت ست از نصاری در باب
ایشان توصیف بضلال آمدہ ودر قرآن تصریح بذکر آن وارد شدہ کما فی قولہ تعالی فی شانہم قد ضلوا من قبل واضلوا
کثیرا وضلوا عن سواء السبیل یہود از جہت شدت عداوت با مومنان وکثرت بغض با مسلمانان کما قال اللہ تعالے
لتجدن اشد الناس عداوۃ للذین آمنوا الیہود وازجہت غلظت کفر وصدور کلمات ناشایستہ کہ آنرا کافر آن نیز
زشت دارند وگردنگان ہم قبیح پندارند چنانچہ ان اللہ فقیر ونحن اغنیاء ویداللہ مغلولۃ وما نند آن مخصوص بغضب
گشتند ونصاری از جہت قلت عداوت با مسلمانان ونرمی طبیعت وعدم تکبر وجود زاہدان وعالمان در ایشان
میان ایشان در نسبت غضب تصریح نہ یہود ستند بلکہ از ایشان مامولست کہ در آخر الزمان در دین نصاری گذارند وسیدنا
محمد صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ایمان آرند روایت کردہ اند چون در آخر الزمان عیسی صلوۃ اللہ علیہ وسلامہ از آسمان فرود آید

ثبات بر هدایت صفت هدایت است پس هدایت ثابته هدایت مقیده باشد و صدق مطلق بر مقید از باب حقیقت
بود چنانچه گویند جاری انسان و در واقع جائی مذکور رجل باشد یا گویند جاری رجل و در واقع جاری مذکور زید
بود پس این ارباب حقیقت باشد مجاز نبود **جواب دیگر** آنکه هدایت را چون بلام ذکر کنند چنانچه ان هذا
القرآن یهدی للتی هی اقوم یعنی بیان علامات که ره دران گوشه است نزدیک چنین درخت است یا در دامن
آن کوه است باشد و چون با الی ذکر کنند چنانچه واللہ یهدی من یشاء الی صراط المستقیم یعنی رهنمونی کردن تا سر
راه و رسانیدن بر سر جاده شود و چون هیچ صله ذکر نکنند و هداه الطریق گویند یعنی او رهنمونی کرد تمام راه تا او
مقصد باشد و این جا ترک صله کرده اند پس دعا بیافتن و رسیدن مقصد بود و آن هنوز حاصل نیست پس
هدنی را طلب این نوع هدایت بتحصیل حاصل نبود **سوال** وارد نشود و صراط مستقیم عبارت است از دین اسلام
یا از شریعت پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام یا از سنت و جماعت که بدان پیغمبر و یاران بوده اند و در سلوک آن مداومت
نموده اند **سوال** الحمد للہ رب العالمین تا اهدنا الصراط المستقیم که فارسی بخواند اگر بر وجه شکر و ثنا و خواهش و
دعا بخواند قرآن نخوانده باشد و اگر بر هیئت تلقین عباد که نزول بران هیئت است بخواند بجا آوردن شکر و ثنا و
خواهش و دعا که مامور به است حاصل نشود **جواب** باید که خواندن او بر هیئتی که منزل است باشد بقصد شکر و ثنا
و خواهش و دعا که فعل اوست نبود الحمد للہ نیت امتثال امر فاقرؤا ما تیسر من القرآن خواند امتثال امر فاشکروا للہ
نداند **سوال** فارسی فاتحه اگر حامد و داعی نباشد آنچه در حدیث آمده فاذا قال العبد الحمد للہ رب العالمین
قال اللہ تعالی حمدنی عبدی و قول او در آخر حدیث و لعبدی ما سال مطابق نبود و اگر حامد و داعی باشد فارسی
قرآن نبود **جواب** در حدیث اذا قال العبد الحمد للہ رب العالمین قال اللہ حمدنی عبدی آمده اذا قرء العبد
الحمد للہ رب العالمین قال اللہ حمدنی عبدی مذکور نشده ترتب گفتن حمدنی بر قال الحمد للہ است بر قرء
الحمد للہ نیست و این دو عبارت مختلف در معنی است فارسی الحمد بر وجه قرآنیت حامد نباشد و قال الحمد للہ بر وجه
شکر فارسی نبود در مطابقت حدیث اشکال نشود و دیدانکه سه آیت اولی ثنا را للہ است متعلق بعلم تو حید است نسبت
باعتقاد دارد و این روایت از عملیات است متعلق فقه است بکسب و عمل روی می آرد بعضی متحققان گفته اند که نسبت
عباد عبادت را بسوی نفس خویش خلاف مذهب جبریه است که ایشان نسبت بخویش نکنند و به محض قدرت و خلق
خدای عزوجل قائل شوند و نسبت بدی خواهش از خدای تعالی خلاف مذهب قدریه است که ایشان بنده را
خالق فعل اختیاری میخواهند و مستقل بفعل میدانند پس این طائفه در ایجاد فعل اختیاری خود را مستقل خواهند
و محتاج سوی اعانت ندانند **صراط الذین انعمت علیهم** بدل است از صراط المستقیم ای
اهدنا الصراط الذین انعمت علیهم یعنی الیست که ثابت دار ما را براه کسانیکه انعام و احسان کرده بر ایشان از پیغمبران و

ترجمه یعنی تمیز نماید
فی فعل شانه
کرد و ما را
من ۱۲
ای برای بنده
الحمد است که
علیه و سلم
کردار من ۱۲

دل بر توجه بخطاب این ذات موصوف با همچنین صفات است راغب و مائل گشت ناچار ثنا گوینده بخطاب ایاک
نعبد و ایاک نستعین پیوست اینجا بقرینهٔ سیاق استعانت در عبادت مراد بود یا از جهت قصد تعمیم استعانت در همه مهمات بارادت
پیوندد و چون استعانت در همه مهمات مراد شود تقدیم ذکر عبادت بر استعانت در مهمات ارباب تقدیم وسائل بر
مقاصد باشد و بر تقدیریکه استعانت در عبادت از باب تقدیم مقاصد بر وسائل بود و هر دو نوع در کلام آمده و از
بلغا مستفیض شده برین وجه تواند بود تاخیر ذکر استعانت که وسیلت است از جهت رعایت فاصله نون بود تا موافق ملک
یوم الدین و رب العالمین شود و این جمله بیان تحمید آمده و ازین جهت مفصول شده **سوال** چون حمد از باب
قول باشد و عبادت از باب فعل بود فعل بیان قول چگونه شود **جواب** نعبد بمعنی توحد است ابن عباس گفته
ذکر عبادت هر کجا که در قران است بمعنی توحید بود و توحید موجب انفراد در الوهیت و مستوجب توحد در استحقاق ثنا
باشد او را مستحق همه ثناها خوانند برین معنی ایاک نعبد را بیان الحمد لله دانند چه حمد عبارت از ثنای جمیل بر وجه تفصیل
است و توصیف خدا بوحدانیت و تخصیص او بمعبودیت از باب ثنای جمیل است **سوال** و ایاک نستعین عطف
بر ایاک نعبد است و عطف بر بیان بیان باشد استعانت در مهمات بیان الحمد لله بچه وجه شود **جواب**
ترک مستعان له مفید تعمیم بود پس مراد ازو استعانت در همه مهمات شود و تخصیص استعانت در همه مهمات بذات پاک
خدای جل و علا توصیف او به ثنای جمیل دارند صالح برای بیان حمد و ثناها پندارند وجه دیگر در بیان داشتن ایاک
نعبد و ایاک نستعین مر الحمد لله رب العالمین را آنست که حمد خدای از ما که لا محاله مسبوق بانعام است شکر است
و شکر بسه وجه مفسر است قال الشاعر افادتکم النعماء منی ثلثة بیدی و لسانی والضمیر المحجبا بدین وجه ظاهر است
که عبادت بیان شکر بود و استعانت در عبادت مقدمه عبادت است و مقدمه عبادت عبادت باشد
و جمله اهدنا الصراط المستقیم بیان طلب اعانت که مضمون و ایاک نستعین است آمده چنانچه بالا بتصریح و توضیح
ذکر کرده شده معنی اینست ترا می پرستیم نه غیر ترا جز تو کسی در خور پرستش نمیداریم و از تو یاری میخواهیم نه از غیر تو
دیگری را لایق یاری خواستن می پنداریم بنمای ما را راهی که مستقیم و راستست بهیچ وجه کژی ندارد عقل سلیم
در سلامت و استقامت آن بهیچ جهتی شک نمی آرد **سوال** دعا کنندگان مومنانند و راه نموده شدگانند
و راه نموده چگونه طلب رهنمونی کند و خود را با وجود اهتدا در ورطهٔ انتفاء آن بچه نوع افگند **جواب** اهدنا
معنی ثبتنا علی الاهتدا بود بمعنی طلب ثبات بر اهتدا باشد و راه نموده را طلب ثبات بر راه یافتن باید کرد
و دل بر استقامت و استدامت آن باید آورد که راه پر خطر است و مظنه اصابت ضرر است در وی چند
رهنموده شدگان ره گم کردند و روی براهی دیگر آوردند نعوذ بالله من ذلک و نستعینه هنالک **سوال** ارادت
معنی ثبتنا علی الهدی از اهدنا چه ارادت بود و میان هدایت و تثبیت بر اهتدا چه اتصال باشد **جواب**

ایشان مختار بود و نیز در آیه لمن الملک الیوم لفظ ملک بضم میم که مصدر لفظ ملک است مذکور شده و با آیات دیگر چون
ملک الناس و فتعالی الله الملک الحق و یسبح لله ما فی السموات و ما فی الارض الملک القدوس العزیز الحکیم موافق آمده
و نیز ملک را تصرف عام بود و مالک را تصرف خاص باشد پس در مدح ابلغ دارند برین وجه سزاوار اختیار پندارند و بعضی
این وجوه را ترجیح مالک معارضه کنند و ترجیح قرأة ملک را در تعارض افگنند و آن آنست که در حدیث آمده و بخبر صحیح
ثابت شده که در تلاوت هر حرفی از قرآن ده نیکی است و شک نیست که لفظ مالک را بر ملک بیک جزو افزونی است
لفظ ملک از مالک بده نیکی کم آید و لفظ مالک بر ملک بده نیکی بیفزاید و نیز لفظ مالک بر نسبت لفظ ملک مفخم بمزید حرفیست
و تفخیم در قرآن از تخفیف اولی است و ملک را تعلق برقبه بود و ملک متعلق بتصرف باشد و ملک رقبه از ملک تصرف
اعلی است و تعلق با مولی از تعلق با والی اولی است و نیز قرأة مالک موافق آیه قل اللهم مالک الملک آمده و صفت مالک
یوم الدین با صفت مالک الملک موافق شده و از محمد بن شجاع بلخی رحمة الله علیه نقل کرده اند و در حکایت از وی
آورده اند که او را دایم قرأة مالک یوم الدین بودی و بدین قرأت ملازمت نمودی بعضی او بیان او را گفتند که قرأة ملک
مختار است و ثواب آن بسیار است سخن ایشان را پذیرفت ملک خواندن گرفت عادت خود گردانید شبی از شبها
خواب دید کسی او را میگوید ده نیکی از عمل خویش چرا کم میگردانی که بجای مالک یوم الدین ملک یوم الدین میخوانی حدیث
ثواب ده نیکی در هر حرفی از قرآن نشنیده که قرأت ملک یوم الدین گزیده محمد شجاع بلخی مذکور با آنکه این معنی بخواب
دیده کسی از وی تغیر قرأة ملک بقرأة مالک میجوید و چنانستی که بروی میگوید که مالک یوم الدین چرا نمی خوانی مگر
استحباب تفخیم الفاظ قرآن نمیدانی بعد این خواب مذکور دل از قرأت ملک یوم الدین برداشت و خاطر بر قرأة
مالک یوم الدین گماشت بر مالک بودن خدای مر روز جزا را کنایتست از مالک بودن چیزهای که در وست از
جزای و سزای و حمل بر کنایت از حمل بر حذف مضاف بتقدیر مالک امور یوم الدین و از حمل بر مجاز بر طریق ذکر
ظرف و ارادت مظروف اولی است که استقالت معنی از ملفوظ از باب تعمیم بعد تخصیص دارند ذکر عام بعد خاص
پندارند چه رحمت عبارت از ارادت انعام است و مالک بودن همه امور در روز جزا مبنی از قدرت بر انعام و اسلام است
پس مضمون این اعم از مضمون آن باشد و از باب ذکر عام بعد خاص بود إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۝
اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝ تقدیم ایاک بر عامل در هر دو جمله از جهت اهتمام است و تواند بود از جهت حصر بود
و بمعنی ایاک نعبد و ایاک نستعین لا غیرک قصر حقیقی باشد و درین التفات است از غیبت سوی خطاب و نکته التفات آنست
چون قرآنی را که سزاوار حمد خداوند است بصفت استحقاق حمد و ثنا ذکر کرد و نعمت جزیله و صفات جلیله او در بیان آورده
و بروی صفات عظیمه از صنعت پروردگاری جهانیان و رحمت بر عالمیان جاری گردانید تا بذکر خاتمه کتاب صفات
که مالک بودن او همه امور را در روز جزا که روزی دایر میان وصول ملک آید و حصول هلاک سرمد است رسانید

آنست کہ این کلام عباد بود چہ تبرک در قرأت و عبادت و استعانت و طلب ہدایت مخصوص بدیشان باشد این کلام را کلام خدا چگونہ خوانند خدای را متکلم بہ ایاک نعبد و ایاک نستعین و اہدنا الصراط المستقیم چہ نوع دانند **جواب** بر وجہ امر و تقدیر قول چنانکہ جای دیگر بام تصریح کردہ قل الحمد للہ کہ خطاب است مر پیغمبر را با متابعان او بصیغہ امر آوردہ یا بر وجہ تعلیم چنانچہ کسی حاشیہ را مثلہ از زبان بادشاہان در رسائل و صحایف از زبان خواجگان بردارد و آنرا وسیلت تعلیم دبیران و مترسلان سازد و کلامی باشد کہ او را پرداختہ و آنرا سزاوار تکلم دیگری ساختہ تا چون کسی این مقصود جوید سخن بدین طریق گوید **الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ** ۝ معنی رحمن و رحیم در تسمیہ گذشتہ و تحقیق آن بالا رفتہ و چون تسمیہ را داخل سورت ندارند ذکر الرحمن الرحیم در سورہ فاتحہ تکرار نپندارند و بر قول کسی کہ تسمیہ داخل سورتست اگرچہ ذکر رحمن و رحیم تکرار است لکن تکرار پسندیدہ و گزیدہ مقتضی فواید و مشتمل بر عواید بسیارست یکی انکہ بیان جہت ربط حمد بالتسمیہ است بنا بر حمد بر صفت رحمت کہ آنرا التسمیہ محتویہ است ذکر آنکہ در تکرار ذکر رحمت کہ بمعنی ارادت انعام و فیض نعمت است اظہار محبت فیض نعمت و اہتمام در ذکر رحمت است بر حکم من احبّ شیئاً اکثر ذکرہ و دلالت برین میکند کہ رحمت محبوب است مومن را در دنیا و آخرت مطلوب است و دیگر اینکہ تکرار ذکر رحمت تاکید رجاست و اثبات کثرت و آثار خداست **مٰلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ** ۝ ز صفاتی کہ مر خدای را درین سورت مذکورشد مالک یوم الدین صفت آخرین آمدہ صفتی کاملہ است مر صفات بسیار را شاملہ است معنی اینست کہ خدای مالک روز قیامت است کہ روز جزا و سزا محسنان و مجرمان است و وقت پیدا شدن مثوبت طاعت و ظاہر گشتن عقوبت عصیان است دین در لغت بمعنی ملت باشد یعنی بمعنی توحید و اسلام و شریعت پیغمبر صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بود و بمعنی خضوع و ذلت آید استعمال دان لہ فلان دینا ای ذل و خضع خضوعا بدین معنی میناید جزای چون کما تدین تدان ای کما تفعل تجازی و در مالک یوم الدین اضافت اسم فاعل سوی مفعول طرفی آمدہ کہ بر طریق التساع بمنزلہ مفعول بہ شدہ **سوال** اضافت اسم فاعل سوی مفعول با اضافت لفظی است موجب تعریف بود مالک یوم الدین صفت اللہ کہ معرفہ است چگونہ واقع شود **جواب** لفظی بودن اضافت اسم فاعل سوی مفعول بر تقدیری ست کہ اسم فاعل بمعنی حال یا استقبال باشد و اینجا بمعنی استمرار است بمعنی حال یا استقبال نیست زیرا کہ ہمہ ممکنات در تحت قدرت اوست و ہمیشہ بر ہمہ چیز ولایت دارد و نقل و فرع ہیچ ممکنی را ہیچ گاہی از تحت قدرت او بیرون نمی آرد و اسم فاعل چون بمعنی استمرار بود اضافت معنوی باشد موجب تعریف شود و یعنی ملک یوم الدین خواندند و این قرأۃ را اولی دانند در کشاف آوردہ کہ قرأۃ ملک یوم الدین اختیار است زیرا کہ قرأت اہل مکہ و مدینہ است و آن مختارست چہ مکہ و مدینہ موضع نزول قرآن است و مظہر اسلام و ایمان است ایشان در معرفت قرآن اسبق اند و باحکام احکام دین احق اند متابعت ایشان اولی باشد و موافقت

چیزی را از جزئیات کائنات برین معنی عدد عالمها که علما تقدیر کرده اند مستقیم نیاید و صحت تقدیر مذکور و تعیین مسطور
روی ننماید چه بعضی گفته اند عالم هژده هزار است فرشتگان را یک عالم دارند و هر یکی از دیوان و پریان و آدمیان
را عالمی پندارند همبرین نوع هر نوعی از مخلوقات عالمی بود و هر صنفی از اصناف جهانی باشد و عدد آن نظر بکلیات
و انواع محصور تواند بود و تعیین عدد آن روی تواند نمود و بعضی گفته اند چهل هزار است بیست هزار در خشکی و بیست
هزار در تری و بعضی گفته اند هشتاد هزار است چهل هزار بری و چهل هزار بحری اما افراد و اشخاص که در وجود اند کسی نمیداند که چند اند
جواب بعضی گفته اند که شمار عالمها را جز خدای تعالی کسی نداند و احاطت آن غیر حق سبحانه تعالی نتواند پس
العالم کل موجود سوی الله تعالی اگرچه مخالف تعیین اعداد مذکور بود موافق قول مسطور باشد و در تفسیر مغنی آورده
است از ابوهریره نقل کرده که حق سبحانه و تعالی چهار صنف از مخلوقات آفریده فرشتگان و شیاطین و جن و انس و
این مجموع را ده جزو گردانیده نه جزو فرشتگان و یک جزو سه صنف مذکور و این یک جزو را ده جزو ساخت نه
جزو شیاطین و یک جزو دو صنف مسطور باز این یک جزو را ده جزو کرد نه جزو جن یک جزو نوع انس پیدا آورد
باز این انس را صد و بیست و پنج جزو گردانید یک جزو مسلمان صد و بیست و چهار جزو کافران ناقلان این خبر از جمله صد و
بیست چهار جزو کفار صد جزو در هند گفته اند و بر تحقیق بیست و چهار جزو در باقی عالم دوازده جزو در بلاد روم شش
جزو در مشرق و شش جزو در مغرب رفته اند یک جزو اهل اسلام هفتاد و سه فرقه شده هفتاد ضال و مبتدع
و یک فرقه ناجیه اهل سنت و جماعت رضی الله تعالی عنهم اجمعین آمده و بعضی گفته اند جمیع ما سوی الله از موجودات
یک عالم بود هر یک فردی از افراد موجودات مسمی بعالم باشد سوال برین وجه در عالم تعدد مستحق نبود و بی
تحقیق تعدد مستقیم نیاید جواب برای صحت صیغه جمع افراد متحقق نمی یابد بلکه افراد مفروضه و متصوره می
شاید چنانچه از شمس و قمر جز یکان فرد موجود نیست شموس و اقمار می آرند و چنانچه در لفظ آله غیر الله و لفظ
شرکاء الله هیچ فردی موجود نیست استعمال صیغه جمع سائغ میدارند جواب دوم آنکه عالم اگرچه یکی باشد
جمع باعتبار تعدد انواعی و افرادی که مضمون اوست روا بود سوال چون عالم هژده یا چهل هزار یا هشتاد
یا بیشمار بود در جمع او استعمال صیغه عوالم که جمع کثرت است مناسب باشد جمع سلامت که جمع قلت است بچه وجه
مذکور شود جواب ایراد جمع قلت در مقام جمع کثرت دلیلست برین که عالم با کثرتی که دارد نظر بکمال قدرت
خدا قلیل است سوال الحمد لله رب العالمین اگرچه تواند بود که تحمید از خدای عز و جل برای ذات خویش
باشد و بیان استحقاق خدا همه حمدها را روا بود چنانچه جای دیگر گفته فلله الحمد رب السموات و رب الارض و
و رب العالمین و جای دیگر گفت و ربک یعلم ما تکن صدورهم و ما یعلنون و هو الله لا اله الا هو له الحمد فی الاولی
والآخرة و له الحکم و الیه ترجعون انا انضمام حمد بایاک نعبد و ایاک نستعین و جمله اهدنا الصراط المستقیم مقتضی

اقدار از خداست یا عتبار اقدار همه حمد ها مر او راست صاحب کشاف که مذهب اعتزال دارد این لام را برای جنس می آرد و از حمل لام هر جنس با عتبار اختصاص ماهیت استغراق همه افراد می آید مذهب او در افادهٔ اختصاص موافق مذهب اهل سنت مینماید **سوال** صاحب کشاف نفی استغراق کرده دعوی آنرا در خیز و هم آورده والاستغراق الذی یتوهمه کثیر من الناس و هم منهم گفته ظاهر اینست که او بر معنی استغراق نرفته **جواب** شک نیست که او لام الحمد را لام جنس گفته و بر اختصاص ماهیت حمد بذات خدای عز و جل رفته و نیز شکی نیست که از اختصاص ماهیت اختصاص جمله افراد می آید و صحت معنی استغراق روی مینماید لیکن چون بجنس که اصل معنی لام است استغراق حاصل میشود حمل لام بر استغراق حاجت نبود بدین اعتبار حمل بر استغراق وهم باشد و داشتن لام برای استغراق سائغ بود **معنی** این است سپاس و ستایش و ثنا و ستودگی مر خدای را است که مالک و آفریدگار و بصلاح آرندهٔ کار هاست و پروردنده عالمیان و پروردگار جهانیان هست **سوال** عالمین جمع عالم است ترجمه او عالمها است و جهانها آید ترجمه او بجهانیان بایای نسبت بی نسبت مینماید **جواب** عالمین جمع سلامت هست در خیز علم با صفت روا نبود و عالم نه علم است نه صفت صحت جمع او بر حکم وصفیت بتقدیر یای نسبت باشد عالمین را همچو اشعرین و اعجمین که بمعنی اشعریین و اعجمیین است گویند وصفیت بتقدیر یای نسبت دیودن بمعنی عالمین چو بیند ترجمه او بجهانیان و عالمیان برین اعتبار درست آید صحت جمع سلامت در و بدین جمع سائغ نماید و صاحب کشاف در صحت جمع مذکور معنی صفت دلالت بر وجود صانع که در دست اعتبار کرده و عالم را از جهت تضمن این معنی از باب صفت آورده و این وجه غیر سدید هست از صحت بعید هست چه اگر در اسم جنس صفت معنوی اعتبار کنند و بتاویل صفت بجمع سلامت قائل شوند آنسان نون بتاویل ناطقون سائغ بود و رجلون بتاویل بالغون روا باشد و لم یقل بها احد و لم یثبته[1] سند **سوال** عالمین هر چند با عتبار تقدیر یای نسبت یا با عتبار معنی چنانکه صاحب کشاف داشت اسم صفت شود هم از جهت انکه همه جهانیان عقلا اند برای جمعی که مختص بعقلا هست صالح نبود **جواب** عالمین مشتمل بر عقلا و غیر عقلا هست عقلا را بر غیر عقلا تغلیب رواست بدین اعتبار عقلا را تغلیب کردند جمع سلامت که مختص بعقلا است آوردند و بدانکه علما در تعریف عالم گفته اند انه اسم لکل موجود سوی الله تعالی یعنی عالم اسم هست مر هر موجودی را که جز خدای جل و علا است چه عالم علامت معرفت حق هست هر ذره از ذرات کائنات بدین صفت رونمالست برین معنی هر موجودی عالم بود و هر ذره از ذرات کائنات را این نام باشد **سوال** اگر کل موجود یعنی کل جنس موجود از کل نوع موجود باشد استثنا ذات باری مستقیم نماید چه ذات او سبحانه تعالی فرد هست استثنا او از اجناس انواع سائغ نماید و اگر یعنی کل فرد موجود گویند این لفظ دلالت کند که عالم اسم هست مر هر یک فردی را از افراد موجودات و واقع هست مر هر

[1] لم یثبته

و طغاة و فجار و کفار از مشرکان و جهودان و ترسایان و مبتدعان و سایر ملل باطله که مقسم بضلال اند و موسم
باستحقاق غضب و نکال اند کلیات معانی قرآن انواع مذکوره است و جزئیات مضامین فرقانی اصناف مسطور است
و چون سورهٔ مذکوره معانی مسطوره را شامل بود همه ازین جهت قاری او را ثواب قراة کل قرآن بحکم من قرأ بفاتحة
فکانما قرأ القرآن کله روی نمود لاجرم سزاوار آن باشد که او را ام الکتاب خوانند و بر همه سورتها سزاوار تقدیم دانند
و این سورة از سور عظام است و آن را ده نام است فاتحة الکتاب چه مبدء قرآن و مفتح فرقان است و سورة الشفاء
الشافیه چه بر حکم حدیث فاتحة الکتاب شفاء من کل داء الا السام شفاء قلوب و ابدان است و ام القرآن و سورة الکنز
الوافیة چه مشتمل بر کلیات معانی قرآنی و مقاصد فرقانی است چنانچه بالا رفته و ذکر آن شروح گذشته و سورة الحمد چه
در وی ذکر حمد پروردگار است ازین جهت باضافت سوی حمد سزاوار است و المثانی زیرا که مثانی اکثر مشتق از ثنا است
این سورة در خور این نام است که متضمن ثنای خداست و اگر مشتق از ثنی بمعنی دو تا کردن بود هم این نام او را در خور است
از آنچه قراة سورة فاتحه در هر نمازی مکرر است و سورة الصلواة چه کمال نماز نزدیک امام ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه
و جواز صلواة نزدیک امام شافعی رضی الله تعالی عنه بدو تعلق دارد و اساس بدانچه حدیث لکل شیء اساس و اساس
القرآن سورة الفاتحة او را بر استحقاق آن اسم می آرد بدانکه چون کار بنده ذکر مولی است و تحمید و ثنا حق تبارک و
تعالی است حق جل و علا افتتاح سورهٔ فاتحة الکتاب بتلقین تحمید کرد بعده جمله ایاک نعبد و ایاک نستعین برای بیان
طلب اعانت که مضمون تحمید آورد و بعده جمله اهدنا الصراط المستقیم که بمعنی نطلب منک الهدایة است برای بیان
طلب اعانت که مضمون ایاک نستعین است مذکور گشت و صورت دعا بعد تمهید حمد و ثنا که از آداب اجابت است
بتلقین پیوست و شک نیست که این دعوتی جزیله است و مسألتی جلیله است از همه مقاصد اجل و اعلی است هیچ
مقصودی برتر از و نیست که دعوت هدایت صراط مستقیم است و مسألت عطیه دین قویم است که آن راه اصحاب
انعام است غیر طریقه مستحقان غضب و انتقام است حق تعالی همه را بر صراط مستقیم آرد و همه را بر دین قویم دارد
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ الحمد مرفوع مر ابتداست لله خبر مبتدا است الف و لام در الحمد
برای جنس است و لام در لله برای اختصاص است موجب اختصاص ماهیت حمد بذات خدائی بود و اختصاص ماهیت
موجب موجب اختصاص جمله افراد باشد که اگر فردی از حمد مخصوص بخدائی نباشد ماهیت مخصوص نبود و برین معنی
اطباق است میان اهل سنت و جماعت و معتزله را اتفاق است نزدیک اهل سنت باعتبار خلق اجسام و افعال
همه حمدها مخصوص بخدا است و استحقاق همه حمدها در است چه ذوات و اوصاف و اعمال و افعال اختیاریه و اضطراریه
همه مخلوق و پیدا کرده او است و شک نیست که همه چیزها را نسبت اختراع و ایجاد بدو است و نزدیک معتزله
باعتبار اقدار اگرچه افعال اختیاریه مخلوق عباد است و بنده را در شان افعال اختیاریه صفت ایجاد است لیکن

یعنی کسیکه قراة سورهٔ فاتحه کرده پس گویا که تمام قرآن را قراة کرده ۱۲

ترجمه حدیث شریف یعنی فاتحة الکتاب ای سورة الحمد لله الخ شفاء برای هر بیماری ظاهری و باطنی است مگر سام را یعنی قضای مبرم را چه سام در لغت بمعنی مرگ آمده ۱۲

ترجمه حدیث شریف برای هر چیز اساس و بنیاد است و بنای اساس در قرآن سورهٔ فاتحه است ۱۲

بود و فیض نعمت سبب حمد و شکر شود چه هر که فیض رحمت کند سزاوار شکر و ثنا باشد و اعاوت لفظ رحمن و رحیم در حمد اعاوت تبرک ست سوی ربط مذکوره و تیمن ست سوی ارتباط مسطوره و جملهٔ الحمد لله رب العالمین بعد از تسمیه برقول کسی که تسمیه اوائل سور قرآن نباشد در طریق تسمیه که مردمان در آغاز هر کاری میگویند در فاتحه تبرک و در سورتهای دیگر فضل و تبرک میجویند بود چنانچه اعوذ بالله من الشیطان الرجیم پیش از قرائت قرآن می آرند تسمیه را نیز همین طریق بر هر سورتی مقدم میدارند متعلق باقرأ که در تسمیه مقدر ست باشد معنی بسم الله اقرأ الحمد لله رب العالمین آید و تعلق کلام بر کلام دیگری آمده ست چنانچه گویند بعون الله الوهاب حفظت الم ذلک الکتاب و چنانچه گویند انشاء الشعر العربی امرء القیس الکندی فقا نبک من ذکری حبیب و منزل و تواند بود که الحمد لله رب العالمین ابتدای کلام باشد و او را با تسمیه تعلق معنوی جز غرض تبرک و تیمن نبود **سوال** بر تقدیری که سورة را بالتسمیه تعلق معنوی نباشد مفعول اقرأ که فعل متعدی ست چه افتد **جواب** اقرأ بمعنی افعل القرأة باشد تنزل منزلهٔ لازم بود مفعول طلب نکند و بر قول کسی که تسمیه اوائل سور قرآن باشد و داخل فاتحه و داخل هر سورتی بود تواند بود که اقرأ که در تسمیه مقدر ست منزل منزلهٔ لازم دارند و الحمد لله ابتدأی کلام پندارند و تواند بود که برین الحمد لله ابتدای کلام دارند و اقرأ که در تسمیه مقدر ست بمعنی افعل القرأة منزل منزلهٔ لازم پندارند چنانچه گذشت و ذکر آن بالا رفت و روا ست که متکلم کلامی از ان خود علیحده آرد بعد ازان ابتدأ کلامی کند که با او تعلق معنوی ندارد چنانچه در صدر مکتوب اللهم بلغ نویسند یا در صدر کتاب اللهم سلم المبلغ کتابت کنند و افتتاح قرآن بسورهٔ فاتحه و تقدیم او بر سایر سور حق و هو البست از جهت انکه این سوره ام الکتاب است و مضمون و متضمن جمیع معانی قرآنست و مشتمل همه مقاصد فرقان ست چه الحمد متضمن جمیع ثناهای خداست شامل ذکر همه اسمای صفات علاست رب العالمین مشتمل ست بر ذکر عالم و عالمیان از آدمیان و فرشتگان و پریان و جز آن الرحمن الرحیم مستولیست بر ذکر اصناف نعم و انواع اثار کرم و فیض رحمت و عفو و مغفرت مالک یوم الدین مشتمل بر ذکر امور معاد آمده و احوال قیامت و احوال مردمان را که دران روز خواهد بود جامع شده ایاک نعبد شامل است بر اصناف عبادات و انواع قربات از بدنی و لسانی و مالی و جنانی و ایاک نستعین مشتمل ست بر انواع مقدمات عبادات از توفیقات رحمانی و تائیدات ربانی و استمدادات امتنانی و قوای جسمی و جانی اهدنا الصراط المستقیم دال ست بر اخلاق و شرایع و اصلاح نفوس و طبایع و سلوک راه دین و انتهاج مناهج شرع مبین که دین قویم عبارت ازان ست و صراط المستقیم اشارت بر راست صراط الذین انعمت علیهم حاکی ست از حکایات و قصص ایشان از پیغمبران و فرشتگان و صدیقان و شهیدان و صالحان و مطیعان و انواع و اصناف الطافهای که وارد ست در شان ایشان غیر المغضوب علیهم و لا الضالین شاکی ست از حکایات اعمال و

دلالت بر متعلق بود و متعلق او همه امور را از ماضی و مستقبل شامل شود و همه چیز را متناول باشد و اگر متعلق او فعلی
بر حسب مقام تقدیر کنند و جار و مجرور را معلول او انگلند باعتبار صلاحیت تعلق او هر فعلی بحسب هر مقامی عموم آید و
بر سبیل بدلیت شمول همه روی نماید و بعضی گویند آنچه متضمن باست در قرءت متضمن لفظ باست در کتابت
چه لفظ از جهت توحید خویش رمز وحدت ست و وحدت خدای یاد میدهاند و توحید حق جل جلاله و عم نواله در دل
حاضر میگرداند و چون توحید خدائی در خاطر اندازد همه اشیا را منسوب سوی او سازد که چون غیر نباشد لاجرم همه اشیا
از و بود (سُورَةُ الْفَاتِحَةِ) سورة فاتحه بقول ابن عباس رضی الله تعالی عنهما مکی است و بر قول مجاهد رضی
الله تعالی عنه مدنی است و بعضی گویند هم مدنیست و هم مکی دو بار فرود آمد یکبار در مکه و یکبار در مدینه نازل شد **سوال** چون سورة
مذکور دو بار فرود آمد باشد مکرر نشستن او همچو آیات مکرره چون آیه فبای الاء ربکما تکذبان و آیه ویل یومئذ للمکذبین
لازم بود **جواب** نزول فاتحه دو بار ثابت بخبر واحد ست پس متواتر نباشد بغیر صفت تواتر کتابت در مصحف
جایز نبود و تکرار نزول آیات مذکوره متواتر بود کتابت آن در مصحف تکرار شایع نمود و در تفسیر آورده سوره
مذکور هفت آیه و بست و پنج کلمه و صد و بست و سه حرفست بعضی تسمیه را یک آیه خوانند و صراط الذین انعمت علیهم تا
آخر یک آیه داند و بعضی صراط الذین انعمت علیهم را تا آخر دو آیه پندارند و تسمیه را داخل سورة ندارند **سوال** بعضی
فاتحه را شش آیه داشته برین تقدیر بر هفت آیه اتفاق نباشد سخن مفسران که آیات فاتحه باتفاق هفت آیت است
مطابق نبود **جواب** این هر دو قول غیر صحیح است خلاف است اختلاف نبود و خلاف ضعیف قادح اتفاق
نباشد روایت کرده اند روزی پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم در صحرای مکه بر هفت کاروان کفار که با اموال بسیار
میگذشت نظر کرد حاجتمندی و کم دستگاهی یاران خویش یاد آورد و آرزومند گشت و تمنی آن در خاطر مبارک
گذشت که اگر این مال یاران ما باشد بفراخی عیش دنیا بردارند و آنرا وسیلت ساختگی کار آخرت سازند مثل
این آرزو در مال کافران حربی حسد نبود و شبهه این تمنا نکوهیده نباشد زیرا که مالی را که بزور بر دست توان آورد
آرزوی آن چرا نتوان کرد این سورة متضمن هفت آیه نازل شده تا تسلیه دل پیغمبر شود و آرزوی مال هفت
کاروان مذکور از خاطر او برود چه مال هفت کاروان مذکور برای پرداخت کار دنیا بود و هفت آیه مذکور برای
کار دنیا و آخرت وسیلت شود چه شک نیست بخواندن او مثوبات اخروی روی نماید و برای هر همی از همات
دنیا که چون بنیت صادق با شرائط و آداب بخواند برآید و بعد ازان آیت ولا تمدن عینیک الی ما متعنا بازواجا
منهم و لا تحزن علیهم نیز نازل گشت و میل کردن پیغمبر علیه السلام بسوی دنیا بهی پیوست تا پیغمبر صلی الله تعالی
علیه وسلم بعد ازین در غنا کافران نگرد و از جهت فقر یاران اندوه و رنج نبرد و ربط این سورة با تسمیه
هست که در تسمیه خدای را توصیف برحمت کرده و بدایت این سورت بحمد آورده که رحمت موجب فیض نعمت

الرحمن الرحیم هر دو صفت خداوند مذکور برای مدح و ثنا اند از رحمت بمعنی ارادت فیض و نعمت چه رحمت در لغت بمعنی رقت قلبیل باشد و آن از صفات خدای عزوجل نبود ازین جهت رحمت در صفت خدائی بمعنی ارادت فیض نعمت دارند و بمعنی ارادت انعام پندارند الرحمن نیز بغلبه عالم شده است اطلاق او بر غیر خدای نیامده است هم ازین جهت در قرآن در آیه قل ادعوا الله او ادعوا الرحمن ایا ما تدعوا فله الاسماء الحسنی در دعوت قرین اسم الله گشته و در امر بدعوت باسم الله پیوسته اما اطلاق رحیم مخصوص بخدائی نشده چون عظیم و کریم اطلاق او بر غیر نیز آمده در صفت پیغمبر بالمؤمنین رؤف رحیم و در صفت صحابه رضوان الله علیهم اجمعین رحماء بینهم افتاده در تفسیر آورده که مر خدای را سه هزار نام است هزار نام است که فرشتگان دانند هزار دیگر است که اورا بدان انبیا خوانند هزار دیگر در کتابهای خدا یتعالی فرود آمده سیصد در توریت و سیصد در انجیل و سیصد در زبور و دو در قرآن یعلم مؤمنان متصل شد یکی مخزون مکنون است یعلم خدای مقرون است و معنی آن سه هزار در ین سه اسم مذکور است در دعوة اسمای خدا بدین سه اسم بمنزله دعوت بسه هزار اسم مسطور است یعنی مشایخ بعد از نماز دیگر یا الله یا رحمن یا رحیم تا غروب آفتاب گویند و نیل فضل مذکور بدعوت اسمای مسطور خواهید سوال چون رحمن و رحیم هر دو مشتق از رحمت اند که آن در صفت خدای بمعنی ارادت انعام باشد پس در معنی رحمن و رحیم چه فرق بود جواب لفظ رحمن را در دلالت بر رحمت ابلغ از رحیم دارند و در معنی اشمل از معنی رحیم پندارند در رحمن دلالت میکند بر عموم رحمت بر همه آدمیان در دنیا بدادن روزی و صحت و عافیت و رحیم دلالت میکند بر خصوص رحمت بر مومنان در دار آخرت و یکی از مقتضیات فراخی رحمت حق آنست که از کافران و عاصیان با وجود کفر و عصیان روزی باز ندارد و ایشان را بسبب کفر و عصیان ایشان در حال در وطه هلاک نیارد و دوست و دشمن را رزق رساند و آفات از ایشان دفع گرداند و بار طاعت کمتر از طاقت نهد و نعمت بیش از حاجت دهد و نیز لفظ رحمن بیک حرف از رحیم زیاده است و زیادة حرف موجب زیادت افادت است سوال چون رحمن ابلغ است از رحیم بایستی از لفظ رحیم سوخر بود بر طریق فلان شجاع باشد و عالم تحریر بر وجه ترقی از ادنی سوی اعلی باشد جواب ذکر ادنی را بعد ذکر اعلی از باب تتمیم دارند بر طریق فلان تعظمه الامیر والوزیر و تبجله الکبیر و الصغیر پندارند در کلام عرب ترتیب میان اعلی و ادنی بهر دو طریق آمده و هر دو نوع در کلام بلغا معمول شده و بعضی گویند رحیم مرادف رحمان است معنی هر دو یکسان است ذکر رحیم بعد رحمن تکرار برای تاکید است لکن با امکان تاسیس حمل بر تاکید غیر سدید است بدانکه در تفسیر آورده دسری از اسرار بیان کرده خدای عزوجل انچه در همه کتابها فرستاده در قرآن دو لیت نهاده و انچه در همه قرآن بتفصیل بیان کرده و در سوره فاتحه بر وجه اجمال آورده و انچه در همه فاتحه مذکور است در تسمیه مسطور است و انچه مضمون تسمیه آمده باء بسم الله مشتمل بران شده بر تقدیر یکه بالبسم الله متعلق کان ما کان و یکون ما یکون دارند این معنی را بوجهی از وجوه شبهه و مشکل نه پندارند که بارا

ذکر خدا اینجا نیز مقدم بر عامل شده و تواند بود که تاخیر عامل برای حصر بود معنی ترکیب بسم الله ابتدا و اتلوا و اقرأ لا باسم
غیره باشد معنی چنین بود بنام خدای که مهربان و بخشاینده است آغاز میکنم نه بنام دیگری یا بنام خدائی که صفات
او این است میخوانم نه بنام غیرے **سوال** با جاره را کوتاه می نویسند بای بسم الله را چرا دراز نبشته اند **جواب**
از جهت تفخیم اول حروف کتابت قرآنی و تعظیم تسمیه که بدایة تنمیق فرقانی است و اسم نزدیک بصریان معتل لام است
مشتق است از سمو بمعنی علو به لیل امثله اشتقاق او چون سمی یسمی تسمیة و سمی در تصغیر و اسمای در جمع تکسیر که اسم از جهت
تضمن اجلال و تشریف مناسبت با معنی سمو دارد و نام نهنده بتعیین نام نیک اعلای مسمی می پندارد و اصل او
سمو بود بر خلاف قیاس بتغیر پیوست بحذف واو و تسکین سین و زیادة همزه وصل مکسوره از جهت تعذر ابتدا بساکن
اسم گشت و نزدیک کوفیان معتل فا است مشتق از وسم بمعنی کی علامت معرفت است چه اسم با وسم موافق درین صفت
است اصل او وسم بود بحذف واو و زیادة همزه وصل تغیر روی نمود و کوفیان امثله اشتقاق او را حمل بر قلب کنند و همه
را معتل فا دانند و شک نیست که قلب خلاف اصل است ازین جهت گفته اند که راجح قول اول است و لفظ الله اسم
ذات است در اصل الاله بود بعد از ادغام الله شد و بعلمیت پیوست علم ذاتی که مستجمع صفات کمال منزه از نقیض و
زوال است گشت و در بعض کتب معتبره این اسم را غیر مشتق داشته و این قول را صحیح پنداشته **سوال** اشتقاق در
اصطلاح عبارت از یافتن تناسب میان دو لفظ در لفظ و معنی بود و لفظ الله از جهت آنکه عقول در معرفت ذات او
متحیر است مناسب با اله بمعنی تحیر باشد و از جهت آنکه معبود جهانیان است مناسبت اله بمعنی عبد دارند و از جهت آنکه
از عیون و ابصار پوشیده است مناسب لاه بمعنی احتجب پندارند و چون معنی اشتقاق در وی ثابت شود قائل شدن
بعدم اشتقاق بر چه وجه بود **جواب** اتفاق است که غیر لفظ الله از اسمای خدا همه صفات اند و همه مشتقات اند اگر
لفظ الله نیز مشتق بود صفت باشد برای اجرای صفات اسمی نماند که صفات بروی جاری شود بضرورت این اسم را غیر
مشتق داشتند و اسم غیر صفت پنداشتند و این وجه محل نظر است زیرا که چون دو لفظ تناسب در لفظ و معنی بثبوت پیوست
اشتقاق میان ایشان ثابت گشت و هیچ چیز را بعد از ثبوت او نفی نتوان کرد و وجود او را بعدم نتوان آورد و اشتقاق
مستلزم وصفیت نیست در اسمای اجناس نیز آمده چه اشتقاق وجه از مواجهه و لحم از التحام که اسم جنس غیر صفت اند ثابت
شده و هم چنین اشتقاق اسمای ظروف چون مجمع و مفرد و مخرج و مفرد مشتقات اند و همه دانند که غیر صفات اند پس
الله را مشتق دانند و اسم غیر صفت پندارند صفات برو جاری گردد و در قائل شدن بعدم اشتقاق ضرورت نبود
سوال با در بسم الله کدام با است مفید کدام معنی است **جواب** بای مصاحبت است بر طریق تنبت
بالدهن بمعنی متبرکا باسم الله ابتدا و اقرأ بود و مصاحب گردانیدن بدایة قرأة بنام خدای از جهت تبرک باشد
و بای مذکور را بای استعانت داشتن و از قبیل کتبت بالقلم پنداشتن دشوار است و محتاج بسوی تکلف بسیار است

ف بیان معنی اسم و اشتقاق او فرق در میان کوفیان و بصریان بر قاعده علم نحو ۱۲

تمسک بدان کرده دلیل نشود و تمسک بدو صحیح نبود زیرا که قول مذکور از باب تشبیه مؤکد است از قبیل من کسر قلب مسلم
فقد هدم الکعبة و من زار السلطان فقد زار الا سد است بیان آن اینست که ترک دادن یک آیتی که در قرآن صد و چهارده
بار مکرر بود همچو ترک کردن صد و چهارده آیت باشد چنانچه شکستن دل همچو خراب کردن کعبه دارند و زیارت سلطان همچو زیارت
کردن شیر پندارند و کسانیکه بر نفی قرآنیت رفته اند و دلیل بر مدعای خویش گفته اند چون در اوائل سور بقصد تبرک
در ابتدا و فصل بین السور نبشته شده بدین قصد تسمیه مذکور از قرآنیت بیرون آمده دلیل ایشان درست نیست تمسک
بدان بی معنی است زیرا چه این وقتی آید که نزول برای این معنی نیاید چون نزول او هم برای این معنی بود بقصد این معنی از
قرآنیت بیرون نیاید چنانکه صاحب مدارک در وافی و کنز و کافی تصریح کرده اترلت الفصل بین السور **سوال**
چون بر قول ابو حنیفه تسمیه از قرآن باشد روایت تمامه بود فرض قرأت بدو نزدیک او چرا نمودی نشود و نماز بدان
چرا جایز نبود **جواب** قرآنیت تسمیه اوائل سور بودن او آیة تامه اگرچه بر قول ابو حنیفه ثابت شده لیکن چون محل اختلاف
است از شبهه بیرون نیامده در قرآنیت او امام مالک خلاف دارد امام شافعی اگرچه تسمیه را داخل قرآن و داخل هر سورتی
میگوید آیة تامه یعنی پندارد و از امام شافعی روایت است که تسمیه یا بعد خویش آیتیست و فرض قرأت مقطوع به است
باشبهه نمودی نشود و نماز بدو از جهت احتمال جایز نبود **سوال** قرآن از جهت آنکه در حد بلا شبهه قید است یا شبهه
منافات دارد کسی که قائل بقرآنیت تسمیه مسطور است باوجود شبهه داخل قرآن چگونه پندارد **جواب** اختلاف در
قرآنیت تسمیه از جهت اختلاف در تحقیق شبهه و انتفای آنست نزدیک کسی که در ثبوت او شبهه است قرآن نیست و نزدیک
کسی که در ثبوت او شبهه نیست قرآنست منع تکفیر بر هر دو تقدیر است زیرا که اختلاف مانع تکفیر است و بدانکه بر تقدیری
که بسم الله داخل قرآن بود و داخل فاتحه و داخل هر سورتی بنا شد بای بسم الله یا مجرور در هر مقامی متعلق بفعل محذوف
ملایم مقام بود دارند اینجا بدلالت مقام ابتدی بسم الله ابتدی و بدلالت مقام قرأت بسم الله اقرأ مقدر پندارند
و بعضی بر طریق بسم الله مجریها و مرسیها بسم الله ابتدائی یا بسم الله قرأتی تقدیر کنند کلام را از باب حذف مبتدا و جار
و مجرور را خبر مبتدا گویند و این جمله فعلیه یا اسمیه یا جمله اعوذ بالله مربوط بود بیان اعوذ بالله من الشیطان الرجیم
شود و بر تقدیر داخل بودن او در قرآن ابتدای قرآن باشد و مربوط با او نبود و ذکر اعوذ پیش از دانستن قرأت
و آداب تلاوت باشد متعلق اقرأ یا ابتدء گویند و بعضی بسم الله کان ما کان و یکون ما یکون تقدیر کنند همه چیز را
از ماضی مستقبل متعلق بذکر خدا گردانند و چون ذکر خدائی اهم است عامل و مبتدا را مؤخر تقدیر کنند یا تقدیم ذکر خدا
از جهت تعظیم دانند **سوال** چون ذکر خدائی اهم است مستحق تقدم است در اقرأ باسم ربک چرا مؤخر آمده و جار مجرور
یعنی باسم ربک را از اقرأ چرا تاخیر کرد **جواب** سوره اقرأ اول نازل شده و در ورود مقدم اهم و در وی مقصود
فعل قرأت بود تقدیم فعل اهم نمود و بعضی گویند اقرأ اول منزل منزله لازم است باسم ربک متعلق اقرء دوم آمده

علیک لعنتی الی یوم الدین شنیده **بیت** خاک افلاس بر دخان توده ٭ گرد ادبار بر جبین انبار ٭ کمر عداوت
با آدم و آدمیان بسته و بعزم وسوسه و اغوا در نشسته این چنین دشمن سزاوار آنست که از شر او بخدا پناه میجویند اعوذ بالله
من الشیطان الرجیم گویند بسم الله الرحمن الرحیم تسمیه در مذهب ابو حنیفه ره بروایت صحیحه از و
آیتی از قرآن است منزل برای تبرک در آغاز قرآن و برای تبرک و فصل میان سورتهای فرقان است آیت فردیست
داخل سورتها نیست و نزدیک امام شافعی و امام احمد حنبل رحمهما الله داخل فاتحه و داخل هر سورت است و بیک
روایت مذهب امام مالک همبرین سورتست و بروایت دیگر از امام مالک تسمیه مذکوره داخل قرآن نیامده لیکن با آنکه غیر
قرآن است بامر پیغمبر صلی الله علیه وسلم در سورهٔ فاتحه و در سورتهای دیگر برای تبرک نبشته شده حکم تسمیه اینست و یک
روایت از امام اعظم همین است و در خطبهٔ کشاف آغاز قرآن به تحمید داشته تسمیه را غیر قرآن پنداشته و آن اشارت است
که صاحب کشاف اختیار این قول دارد و این مذهب را راجح می پندارد وجه این قول آنست که تسمیه در آیه انه من سلیمان وانه
بسم الله الرحمن الرحیم بی شبهه از قرآنست در آن کسی خلاف ندارد و در قرآت و تسمیه که در آغاز قرآن و فاصل میان سورتهای
فرقانست غیر آنست زیرا که آن بعض آیتیست و باتفاق قرآن است و این آیه تامه است مختلف فیها میان دانشمندانست
و بر تقدیریکه تسمیه غیر تسمیه سورهٔ نمل منزل و قرآن بود چون کتابت او در اوائل سور برای تبرک و فصل است همچو تسمیه
که مقرو برای تبرک قرآن نباشد چنانکه گفتن الحمد لله رب العالمین بقصد شکر و گفتن ربنا آتنا فی الدنیا تا آخر بقصد
دعا دارند هم ازین جهت آنرا قرآن نپندارند و لهذا گفتن الحمد لله رب العالمین بقصد شکر حایض و جنب را جایز بود و در
قعدهٔ اخیره قرآن خواندن درو مکروه است ربنا آتنا فی الدنیا حسنة الی آخره گفتن مکروه نباشد و نیز تسمیه را همچو تعوذ
مقابل قرائت ذکر میکنند سمی افقرا مانند تعوذ فقرا میگویند وجه قول امام شافعی آنست قرآن عظیم الشان است سلف
بتجرید قرآن از غیر قرآن وصیت کرده اند کتابت از غیر قرآن در قرآن در حیز منع آورده اند تا آنکه تعشیر را مکروه میداشتند
و نبشتن اسمای سور را ممنوع می پنداشتند تسمیه در اوایل سور اگر غیر قرآن بودی تجویز کتابت آن از سلف روی ننمودی
و نیز از ابن عباس رضی الله تعالی عنهما منقول شده و بروایت صحیح آمده من ترکها فقد ترک مائة واربع عشرة آیة من
کتاب الله یعنی در تلاوت قرآن کسی که تسمیه اوائل سور ترک دهد صد و چهارده آیه قرآن را ترک داده باشد و
چون سلف قرآنیت او را ثبت گشتند و او را بر سر هر سورتی نبشتند ثابت شد که تسمیه داخل سوره بود چنانچه
مقطع سورة داخل سوره است مبدا او نیز داخل سوره باشد وجه قول ابو حنیفه آنست چون با وصیت کردن سلف
بتجرید مصحف کتابت تسمیه بر سر هر سورتی مستفیض گشت و از هیچ کسی این عمل منکر و منکر نپیوست ثابت شد که از قرآنست
تواتر کتابت او دلیل بر آنست بودن او داخل در فاتحه و در هر سورتی دلیل نداشت از جهت انتفای دلیل
ثبوت نیافت و قول ابن عباس رضی الله تعالی عنه که امام شافعی که آورده اند و برای بودن تسمیه داخل هر سورتی

تواند کردم زند و در تحقیق معانی آن کرا مجال بود که قدم نهد تا مضمون الرحمن علم القرآن در کار نبود بقوت دانش انسانی دانستن حرفی از کلام سحر بیانی میسر نشود نظم من که باشم که بود شرح کمالش هیهات نکهتم سن که دراود صفات جمالش بر سم من کیم در چه حساب که صفاتش شمرم نکهتم من که کنم عد خصالش چه کسم در آن هنگام که شغل تالیف این تفسیر روی نمود چند کتاب تفسیر معتبر حاضر بود و بعضی سخن از تفسیر امام کلبی و زاهدی و تفسیر بیضاوی و نسفی و مدارک و کشاف و بعض شروح کشاف منقول شده و بعضی از تفسیر امام فخر الدین رازی و تفسیر ابی اللیث سمرقندی و معنی و عثمانی و بصایر و در رموزی آمده بیشتر سخن که درین تفسیر مسطور است از مضامین کتب مذکور است و آنچه مولف در کتاب ندیده و بغواصی از بحر طبیعت کشیده بر وجه تاویل و بیان احتمال است نه بر وجه تفسیر و کشف اجمالی گشت و از ارباب علم و درایت رائی مامول و از اصحاب ذکاء و ذهن ذکا مسئول است که چون این سواد که عدیل سواد عیون اولی الابصار است باین مسوده که قرین سویدای بصایر ذوی الافکار است بسواد عیون باصره ایشان مبصر شود و با محافظه قیده متفکره الیشان ملحوظ گردد در هر ابی وجوه علم نحو چگونه منکشف گشته و قواعد علم معانی چه نوع تطبیق یافته و جهات تاکید چگونه تمهید شده و موکدات استفهام چه نوع در بیان آمده و از علمی چه معادن نهان بظهور پیوسته و از هر فنی چه کنوز رموز پیدا گشته و اگر در مطالعه محلی ازین کتاب مشکلی پیش آید چنانچه بزلت قدم مقرر یا لغزش قلم محرر نماید تلقیح کند مذکوره کنند دوم اصلاح و تصحیح بزنند و از اصلاح و تصحیح دست ندارند دل بر مضمون خذ ما صفا و دع ما کدر دارند و تتبع و اصلاح و تصحیح بر دیگران بگذارند از حضرت خدای تعالی آلاء و نوالی نعماء خواست که بکرم وافر و فضل متوافر و احسان قدیم و انعام عمیم این تفسیر را باخر رساند و داعی را باتمام این موفق گرداند و جهانیان را بقواعد و عوائد آن نفع بخشد و مولف را الحسنی نیت و طیب طبیعت جزای جزیل دهد انه الامور بی توکلت علیه و هو حسبی چون ابتدای قرأت قرآن بتعوذ باید بدایت تفسیر نیز بتفسیر آن شاید در تعوذ اقوال چند عبارت منقول است و هر یکی ازان در قرآت معمول است لیکن میان همه عبارات تعوذ اعوذ باالله من الشیطان الرجیم اشهر است و میان تالیان او در و اکثر است و در تفسیر آورده که ابن مسعود رضی الله تعالی عنه روایت کرده اند که روزی پیش پیغمبر در هنگام قرأت قرآن بدایت بتعوذ جستم و اعوذ باالسمیع العلیم من الشیطان الرجیم گفتم پیغمبر صلی الله تعالی علیه وسلم فرمود اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّیْطٰنِ الرَّجِیْمِ بگو و تعوذ از شیطان بدین عبارت بگو که شیطان ما خوذ است از شطن بمعنی بعد یعنی دور و ان او فعال است و تسمیه ابلیس شیطان از جهت بعد او از رحمت خدائی بود و بعضی گفته اند که شیطان بمعنی هلاک است و تسمیه او بدان از جهت هلاک گشتن او بود بعضی گفته اند که شیطان بمعنی بلک بالکاف است و زن او فعلان است پس از تعوذ

علم ادب را یادگاری علم حکمت را در وی اعتباری اعمال زاهدان و عابدان معلوم عبارات او احوال عارفان و مجاهدان
مفهوم اشارات او طلب این علم اعظم مطلب و تحصیل آن اهم مارب ست لاسیما عصر آخر عمر که بوقت عصر میماند و مر طالب درین
وقت مرکب را شتاب میدوانند چه این وقت وقتی ست که دلالت بر فنا دارد و مقتضی عقل آنست که دل را درین وقت بر خیر
باقی آرد عاقل این چنین وقت جز اعظم امور نگذراند و جز در افضل شور مصروف نگرداند با آنکه داعی در ایام سابقه بامر مطاع و فرمان
واجب الاتباع سلطان السلاطین خداوند باعز و تمکین پادشاه سلیمان فر دارا و سکندر ظفر حامی حوزه دین دافع غوایت
از روی زمین رافع علم علم و ملت ناشر لوای دین و دولت ملجاء جماهیر انام و ملتجای اقالیم اسلام مالک ممالک دین بدنیا سالک
آخرین شعر زهی دولت زهی دولت زهی عزت زهی عزت ٭ بدنیا حشمت و مکنت بعقبی جنت و رضوان ٭ سلطان
اسلام بدرگاه عالیجاه او رو آورده و صنادید اقوام بسوی بارگاه عالم پناه او توجه کرده شد عالیه مقبل قیاصره و عتبه سامیه
او منجیل اکاسره پادشاه حلیم و کریم شهریار جلیل و عظیم الواثق بتایید الرحمان شمس الدنیا والدین ابو المظفر ابراهیم شاه
السلطان ابدت ممالکه و حفت بالظفر معارکه و خلدت سلطنته و ایدت مملکته در تحریر تفسیر شارع گشته و تفسیر سه جزو از آخر
قرآن مجید نبشته و پیش نظر مبارک فال حضرت سلیمانی گذرانیده و در خزانه کتب خاص رسانیده و نسخ آن در اطراف
جهان و اکناف گیهان در رفته و پیش افاضل و اشراف و اجله اطراف بقبول حسن مقبول گشته و در هنگام گذشته سه جزو از اجزای
تفسیر مسطور پادشاه دین پناه اهتمام در اتمام می نمود دران وقت از داعی وعده اتمام صادر شده بود کاری را که بغیر مقتضیات
مذکوره اشتغال بدان میبایست و امری را که بغیر موجبات مسطوره التزام میشایست بعد تکثیر اسباب و توفیر اقتضای
ایجاب عقل چگونه واجب نه پندارد و دل چه نوع لازم نشمارد بر حکم و داعی مذکوره دعا گوی درگاه عالیجاه و بقاجوی
حضرت دین پناه اضعف بندگان کردگار ولی شهاب شمس عمر و دولت آبادی صف زاد لی دهلوی زاده الله فیما
اعطاه و بلغه الی ما یتمناه بعد از احضاریه و استحضار طویه از سوره فاتحه افتتاح کرده بر اتمام این امینه رو آورده و تفسیر
بعبارت فارسی موسس بر قواعد علوم عربی بنیاد نهاد و بر قوانین نحو و معانی و بیان تطبیق داد و ربط جمله بجمله که محتاج
سوی بیان ست ذکر کرد و بر وفق مصطلحات علم معانی بر وجهی بدیع آورده اصناف اطناب و بیان وجوه از هر باب
و ذکر جهات جمله تواکید و از هر مواضع توکید مذکور گشت و مولدات استفهام و بیان ربط اجمالی جمل در هر سورتی
از ابتدای سورت تا اختتام بیان پیوست چنانچه در خاطر مطلوب بود تفسیری بدیع و توضیحی منیع روی نمود تفسیری
موجب حلاوت تلاوت قرآنی موضح مشکلات فرقانی اعلی از سموات علی اجلی از عسل مصفی مسمی به بحر مواج در بیان
معانی بدیعه چون امواج در تحریر آورده و بعبارات لائقه و الفاظ فائقه و کلام مطبوع طباع و ترکیب کثیر الاسجاع و معنی موفر تفسیر کرد
و این نوال جزیل بمحض فضل مفضل جلیل جل جلاله و عم نواله بود و این افضال جمیل عین انعام تام از حضرت منعم عمیم الانعام عم طوله
روی نمود و گرنه این ضعیف را قوت این چنین کار عظیم کی باشد و قدرت این شان فخیم از کجا بود در تاویل قرآنی که

رعایت احصاء افزون خصوصاً معجزۂ باہرۂ قرآنی و آیۂ سامیۂ سبع مثانی کہ قُرْاٰنًا عَرَبِیًّا غَیْرَ ذِیْ عِوَجٍ
در شان اوست وَاَنْزَلَ عَلٰی عَبْدِهِ الْكِتٰبَ وَلَمْ یَجْعَلْ لَّهٗ عِوَجًا برہان اوست ✤ نظم او با ہر نظمی کہ مقابلہ کند در
بلاغت راجح آید ہر بلیغی کہ در معارضۂ او زبان کشاید بیزبان نماید کلامی کہ آنرا در ہر کار شافی و بیانی در وی از ہر چیز متیسر
عبارتی مشتمل اشارات جلیلہ دلیلی متضمن دلالات و مقتضیات جزیلہ بحر مواج سراج وہاج جامع بیان متین وَلَا رَطْبٍ وَّلَا
یَابِسٍ اِلَّا فِیْ كِتٰبٍ مُّبِیْنٍ شعر جمیع العلم فی القرآن لکن ✤ تقاصر عنہ افہام الرجال ✤ و بر صحابہ کرام و ہمدمان
نبی علیہ السلام ہداۃ سبل ایمانی اعلام طرق مسلمانی رواۃ اخبار و احادیث ثقات در اخبار و تحدیث اصحاب خیر القرون
رو ساء رباع ربع مسکون ارباب صدق و حق خداوندان فضل مطلق تالیان قرآن صاحبان عدل و احسان شموس
آسمان ہدی بدور فلک تقی اشہود جوار و لیوث طوار و مصاحبان درگاہ رسول حاضران وحی در اوان نزول اَصْحَابِیْ
كَالنُّجُوْمِ بِاَیِّهِمُ اقْتَدَیْتُمْ اِهْتَدَیْتُمْ کمال ایشان را بیان ست وَلَا یَبْلُغُ اَحَدٌ بِاَحَدٍ مِّنْهُمْ وَلَا یُضِیْفُهٗ جلال ایشان
را تبیان ست ملازمان درگاہ باجاہ نبوی محرمان اسرار بارگاہ مصطفوی خصوصاً بر ناشر لوای تحقیق امیر المؤمنین ابی بکر
صدیق ثنایان خلت برہان ملت صدر نشین خلافت مجمع علیہ در امامت افضل اصحاب ولایت اکرم ارباب ہدایت علم علم
و تقوی افراختہ در ہمہ امور بصدق و صواب پرداختہ سرزمرۂ ابرار و اخیار مورد آیۂ ثانی اثنین اذ ہما فی الغار و بر صاحب
منصب معدلت و احتساب امیر المؤمنین عمر بن الخطاب رافع رایت دین دافع غوایت از روی زمین خلیفہ باجاہ در خور دعوی و افقنی
اللہ صاحب کمال و جلال و اجد امانی و آمال قالع قلاع کفار قامع فرق فجار کہ دل بتقویت دین پرداخت بقوت بازوی خویش
بازوی دین قوی ساخت دورۂ معدلت او سزاوار قیصر مشرف بشرف الحق ینطق علی لسان عمر و بر جامع سور و آیات قرآن امیر
المؤمنین عثمان بن عفان خلیفۂ عالی خطاب خداوند یقین بی ارتیاب مشہور بصفات رضیہ معروف بعوارف مرضیہ باذو
مال و جان بسماحت مخصوص از اقران بسخاوت صاحب جلباب حیا ناصب علم جود و سخا متصف بصفت ثروت و
قدرت مجہز عیش و عشرت مکرم از درگاہ باجاہ بکرامت لولم یعمل عثمان بعد الکفارۃ و بر قاہر کماۃ قامع طغاۃ اسد اللہ الغالب
امیر المؤمنین علی بن ابی طالب جامع معالی ملجا راعالی قاتل جنود شجاعت متعلی بنور براعت سر حلقۂ اولیا سر دفتر اصفیا در خور
مدح لافتی لائق لغت ہل اتی سزاوار امثال مدیح قضیۃ ولا ابا حسن لہا مستحق ثنا انا مدینۃ العلم و علی بابہا پیشوای قافلۂ
قدم فلم المؤمنین مقتدای رمز الذین یقیمون الصلوۃ و یؤتون الزکوۃ و ہم راکعون ہم الارکان الاربعۃ لبنا الدین رضوان اللہ
علیہم اجمعین اما بعد معلوم ارباب ذکا و مفہوم اولی النہی ست کہ بہترین کلامی کہ مفتخر اسافل و اعالی بود و
سزاوار صرف ایام و لیالی باشد تحصیل انواع علوم و تقریر اصناف معلوم ست و بالاترین علوم در لزوم اشتغال
و مداومت در جمیع احوال علم تفسیر و قرآن معرفت تاویل آیات فرقان ست کہ اشتغال بدان اشتغال
بجمیع علوم و استحصال آن استحصال جملہ معلوم ست علم احادیث رسالت و شانی از کلام و فقہ در وی بیانی

INDIAN INSTITUTE OXFORD



بسم الله الرحمن الرحیم

حمادی حمد طیب که رایحهٔ فایحهٔ آن بنفحهٔ آلاء مطابه و نوجه نعماء مستطابه مشام جان حامد را معطر گرداند ✤ و قصاری شکر
جید که جودت فاتحهٔ سامیهٔ نامیهٔ آن مشام روان شاکر را بوصول مراد مراد و بحصول رشاد سداد برساند ✤ مر پروردگار
عالم و عالمیان و آدم و آدمیان راست که کردگار مهربان و بخشایندهٔ مومنان مالک روز جزا ملیک فرمان رواست معبودی که
غیر او سزای پرستش نبود معینی که استعانت از غیر او نسزد ✤ هادی صراط مستقیم ✤ مرشد مناهج دین قویم ✤ منعم پیشینیان و پسینیان
از ارباب کمال ✤ منتقم مستحقان غضب از اصحاب ضلال ✤ بحسب خواهش خواهندگان ✤ مستجیب دعوات دعاکنندگان ✤ موصوف
بصفات قایمه ✤ منعوت بنعوت عظیمه ✤ متصف بصفات قدم و کمال ✤ منزه از سمات حدوث و زوال ✤ متکلم بکلام قدیم ✤
منزل کتاب کریم ✤ وحی کنندهٔ آیات قرآنی ✤ فرستندهٔ بینات فرقانی ✤ به تنظیم بدیع ✤ و تالیف منیع ✤ مفصل بفصول و غایات
مرتب بترتیب سورهٔ و آیات ✤ به حکمت بالغه جمال مجملات و وجوه متشابهات ✤ مقصورات خیام اقتضاء و مستورات استار استتار
و اخفاء از غمر آن ادراک مختفی داشت ✤ و بقدرت کامله صور ظواهر و نصوص و مفسرات و محکمات بر صحایف اشاره اولی الابصار نگاشت و
صلواة بیحد و تسلیمات بیعد و تحیات بی احصی و دعوات بی انتها بر رسول مجتبی محمد مصطفی افضل افاضل بنی آدم صلی الله تعالی
علیه و آله و سلم ماه آسمان جلالت مهر فلک رسالت سحاب فیاض در سخا بحر مواج در عطا تبیان فضائل عمان شمائل بدر دجی نجم
هدی پیشوای انبیا و رسل رهنمای مناهج و سبل صاحب معجزات ظاهره مظهر حجج و بینات متظاهره جنایح شجر وار سوی خود کشید
و از حجر ندای السلام علیک یا نبی الله شنید و چوب از ناله فراق او لرزید و از اصابع مبارک او چشمهای آب بیرون آمد تا آنکه
دستگاه بر عالم علوی یافت و باشارت انگشت او ماه آسمان شگافت بیت بیک اشارت او گشت جرم ماه دو
نیم ✤ زهی شهی که چنین دست بر سما دارد ✤ و معجزات او از حد حصر بیرون و حجج ابناء ابناء

به عون ناطق فرمای زبان انسان بروانی حسن بیان

ما اعظم شانه خوشا تفسیریست قرآن در فارسی زبان همانا بحر اعظم ست که در یک چشمه اش
هزار قلزم علوم پنهان و از تهیج تموج روانی عبارت مسلسل و مسجع و آبدارش صد لجه
عذب البیانی فصاحت و بلاغت عیان است نزد علمای متبحر سزاوار درس و رواج

مسمی به

تفسیر بحر مواج

جلد اول

از موج خیزی محیط طبع روان غواص ابحار علوم عقلی ناخدای سفائن بدائع نقلی مولوی
شهاب شمس عمر و دولت آبادی طاب ثراه به شادابی تصحیح مایلیق سباح دریای
زخار علوم و فنون عالم متبحر مولوی سید محمد صادق علی صاحب غالب لکهنوی

در مطبع نامی منشی نولکشور بزیبا طبع رونق تازه یافت

اطلاع - اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہے فہرست مطبوع ہر ایک
کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہے ملاحظہ و معائنہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان
اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے پیچھے صفحہ سادہ ہین بعض کتب علم تفسیر عربی و فارسی و اردو وغیرہ اہل اسلام کی
کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہو اوس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ

کتب تفسیر عربی

تفسیر سراج المنیر - یہ تفسیر قرآن مجید کی نہایت مستند ہے
چار جلد مین نقل چھاپہ بصرت مصنفہ مولانا محمد خیر مینی خطیب
تفسیر بیضاوی شریف دو جلد مین -
تفسیر اتقان فی علوم القرآن - بیان تجوید قرآن مین
درسی کتاب ہو تصنیف علامہ جلال الدین سیوطی -
تفسیر جلالین - یہ تفسیر غفاری تصنیف مولوی حاجی عبد الغفار
خلاصۃ الکشاف - معروف باعراب القرآن مع رسالہ
تفسیر کبیر - یہ تفسیر علامہ ابی سعود - حقیقت مین کوئی تفسیر
قرآن مجید کی اس تفسیر سے برھکر نہین ہے جو جامع جمیع علوم
قرآنی ہے مسائل علم تفسیر و علم تجوید و حدیث و فقہ و اصول
و دقائق و عقائد و کلام و بدیع و بیان و خط و اختلاف
قرأۃ و شان نزول اور سوا اسکے جسقدر علوم متعلق قرآن
ضروری ہین وہ اس تفسیر مین موجود ہین - یہ وہ تفسیر ہے کہ
ڈھونڈھے سے نہ ملتی تھی اور سو سو اشرفیہ اور ڈیڑھ سو
روپیہ سے کم کوئی نہ آتی تھی اب یہ صحت اور خوش خطی کہان تھی
اور مزید برآن اسکے حاشیہ پر پوری تفسیر علامہ ابی سعود
کہ معتبر تفاسیر سے ہی درج ہوئی ہے چھاپہ مصر کا جلد
گنجان اور بہت سی قسمت سواہو ڈاک کے خرچ کا پارسل
تفسیر روح البیان - یہ تفسیر قرآن مجید نوادر تفاسیر سے
ہے پوری چار جلد مین کہ ڈھونڈھے سے ہندوستان مین
نہ ملتی تھی جو اب مصر کی چھپی ہوئی چھاپہ بہت صاف خط نسخ
مین صحت سبحان اللہ علمای عرب کی صحت تقطیع کمال

کتب تفسیر فارسی

تفسیر حسینی - یہ تفسیر قرآن مجید کی تفسیرون مین ملا حسین
واعظ سے مشہور ہے نہایت خوشخط -
ایضاً کاغذ ولایتی عمدہ رنگین -

کتب تفسیر اردو

زاد الآخرت - چار جلد مین منظوم مثنوی حامل
کامل آیات قرآن شریف نادر الوجود اردو تالیف
تفسیر سورۂ فاتحہ - تصنیف مولوی اکرام الدین و
تفسیر سورۂ یوسف - منظوم سے مصرع ایضاً چار
ہفت سورہ مترجم - مطبوعہ اسدی -
پنج سورہ مترجم - وظائف و تلاوت -

کتب علم حدیث عربی

جامع ترمذی - یہ شیخ علم حدیث مین داخل صحاح س
بصحت علماء فرنگی محل -
سنن ابی داؤد - از تالیف ابو داؤد محدث و
صحاح ستہ چار جلد مین -
مجموعہ حصن حصین - وظائف احادیث مع
حرز ثمین و حرز حصین عربی و فارسی از شمس الدین محمد
و علی قادری و فخر الدین علم حدیث مین بہت مستند اور

کاغذ شفاف گندہ امرا کے کتب خانہ کی لائق تصنیف
محدث فقیہ لانانی و متعدبل شیخ اسمعیل حقی ہے
تفسیر مین سوائے تفسیر منتہی قرآنی کے عمدہ عمدہ نکات
علوم کے مذکور کیے ہین -

Tufseer Bharul Mawaj

به عون ناطق فرمای زبان انسان بروانی حسن بیان

ما اعظم شانه خوشا تفسیریست قرآن در فارسی زبان همانا بحر اعظم ست که در یک چشمه اش
هزار قلزم علوم پنهان و از تهیج تموج روانی عبارت مسلسل و مسجع و آبدارش صد لجه
عذب البیانی فصاحت و بلاغت عیان است نزد علمای متبحر سزاوار درس و رواج

مسمی به

تفسیر بحر مواج

جلد اول

از موج خیزی محیط طبع روان غواص ابحار علوم عقلی ناخدای سفائن بدائع نقلی مولوی
شهاب شمس عمر و دولت آبادی طاب ثراه به شادابی تصحیح ما یلیق سباح دریای
زخار علوم و فنون عالم متبحر مولوی سید محمد صادق علی صاحب غالب لکهنوی

در مطبع نامی منشی نولکشور بزیبا طبع رونق تازه یافت

Persian

Moh. Religion

49 F 54

~~49 12 F 3~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.

Presented

by

Munshi Newul Kishore.